॥ श्रीरस्तु ॥

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादविरचितं

शारीरकमीमांसाभाष्यम् ।

अर्थात

ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

श्रीगोविन्दानन्दभगवता विरचितया

रत्नप्रभाव्याख्यया,

तथा

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रेण विरचितया

भामतीव्याख्यया,

तथा

श्रीभगवदानन्दज्ञानेन (=आनन्दगिरिणा) विरचितया

न्यायनिर्णयव्याख्यया च

सहितम् ।

श्रीमहीसुर (=मैसूर) पुरीविराजमानदिव्यरत्नसिंहासनारूढश्रीमत्कृष्णराजमहाराजाश्रितमहाविद्वत्काशीशेषवेङ्कटाचलशास्त्रिणा पण्डितश्रीछोटूपतिशास्त्रिणा च

संशोधितम्

तच्चेदं

मुम्बय्यां

क्षेमराजश्रीकृष्णदासश्रेष्ठिना

(खेतवाडी ७ वीं गली खम्बाटा लैन)

स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणयन्त्रालये

मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

संवत् १९७०, शाके १८३५.

॥ श्रीरस्तु ॥

भूमिका ।

तत्र श्रीमच्छंकराचार्यचरित्रमारभ्यते—

वन्दे तं कुञ्जरमुखं सिद्धिबुद्धिसुसेवितम् ।
जगद्वन्द्यपदाम्भोजं श्रुत्यन्तस्तुतविग्रहम् ॥ १ ॥
सृष्टिस्थितिप्रलयकारणमद्वितीयं सच्चित्सुखात्मकमनन्तमजं पुराणम् ।
वेदान्तवेद्यमनघं विधिविष्णुशम्भुनानाभिधानमखिलादिगुरुं प्रपद्ये ॥ २ ॥
विश्वेश्वरगुरुरनिशं नागेशः पदवाक्यमानज्ञः ।
श्रीकृष्णरामसुब्रह्मण्ययुतः शङ्करोऽस्तु मच्चित्ते ॥ ३ ॥
जीवब्रह्माद्वैतविद्याप्रकाशध्वस्तद्वैतज्ञानसंशोभिताशान् ।
नत्वाचार्यान्सर्वतन्त्रस्वतन्त्रान्ब्रह्माणीं तां सर्वसौभाग्यदात्रीम् ॥ ४ ॥
सत्यदाननयधर्मसद्यशःश्रीमहोदयसुबुद्धिवैभवः ।
श्रीनृसिंहयुवराजसङ्गतः कृष्णभूपतिलकः समेधताम् ॥ ५ ॥
जयतु सुगुणरत्नस्याकरो धर्ममूर्तिर्जगदहितानिवृत्तो बद्धदीक्षः शतायुः ।
तनयसुखसमृद्धः श्रीप्रभुः कृष्णराजः सहजनियुवराजश्रीनृपञ्चास्ययुक्तः ॥ ६ ॥
श्रीमद्भूपकिरीटरत्ननिचयप्रोद्यन्मरीचिच्छटा—
संसिक्ताङ्घ्रिसरोरुहार्चितमहासद्रत्नसिंहासनम् ।
योऽध्यास्ते सततं बुधैः स्तुतगुणग्रामो यशस्वी परं
तस्यास्थानगतेषु पण्डितगणेष्वेकः कृती यो मतः ॥ ७ ॥
वंश्या यस्य प्राक्तनैस्तुल्यमेव शिष्यैर्युक्ता वेदशास्त्रार्थदक्षाः ।
कर्नाटक्ष्माराजधान्यां वसन्तो मैसूर्पुर्यां सन्ति सत्कीर्तिमन्तः ॥ ८ ॥
शङ्कराचार्यचरितं वेङ्कटाचलसूरिणा ।
रच्यते पार्वतीवेङ्कटसुब्रह्मण्यसूनुना ॥ ९ ॥

विदितमेवैतत्सर्वेषां धर्मार्थकाममोक्षाख्येषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मध्ये चतुर्थ एव परमः पुरुषार्थः सर्वसंमत इति । स च मोक्षोऽहं ब्रह्मास्मीत्यद्वैतात्मज्ञानात्मक एव न तु शरीरोच्छेदादिरूपश्चार्वाकाद्युक्तः । तत्र 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति, 'ब्राह्मणेन षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च' इति, 'स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्' इत्यादिश्रौतप्रमाणानुरोधेनाधीतसाङ्गस्वाध्यायतदर्थावबोधस्य ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्य वानप्रस्थस्य वा स्वोचितश्रौतस्मार्तकर्मणां यथावदनुष्ठानेन शुद्धचित्तस्य श्रौतस्मार्तकर्मभिः प्राप्याणां स्वर्गादीनां 'तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते' इति, 'ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति' इति, 'परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन' इति च श्रुतिभिरनित्यत्वं निश्चित्यहामुत्रार्थफलभोगविरागिणः 'तरति शोकमात्म-

विद्' इति, 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति' इति, 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति, 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति' इति, 'यो वै भूमा तदमृतम्' इति, 'तमेव विदित्वाति-मृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' 'न विद्यया केवलया न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्' इति, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः। परेण नाकं निहितं गुहायां विभ्राजते यद्यतयो विशन्ति' इत्यादिश्रुतिभि-रिदं नित्यमिदमनित्यमित्येवं नित्यानित्यवस्तुविवेकिनः 'अहं ब्रह्मास्मि' इति, 'तत्त्वमसि' इति, 'सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः' इति, 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-ध्यासितव्यः' इति, 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः सन्न्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः। ते ब्रह्म-लोके तु परान्तकाले परामृतात्परिमुच्यन्ति सर्वे' इत्यादिश्रुतिभिरात्मलाभाय यतमानस्य (=मुमुक्षोः) (=अनिष्टनिवृत्तीच्छावतः), 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहित श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येद्' इति श्रुतेः, तत्साक्षात्कारोपयोगिविद्याप्राप्तिसाधनैः शमदमोपरमतितिक्षाश्रद्धासमाधानैः सम्पन्नस्य धर्मजिज्ञासायाः प्राक्परं वा ब्रह्म जिज्ञासितुं लोकस्य स्वस्वरूपात्मावगतये श्रीमन्नारायणब्रह्मवसिष्ठशक्तिपराशरादिगुरुपरम्परोपदेशगम्यं 'सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति, 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः' इति, 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति, 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति, 'असङ्गो न हि सज्जते' इत्यादिश्रुत्युक्तरीत्या सकलजगद्विवर्ताधिष्ठानं सच्चित्सुखात्मकमद्वितीयं प्रत्यगभिन्नं स्वप्रकाशतयाध्यस्तसर्वजगत्साक्षिभूतमनादितः स्वसत्तामात्रेण परिकल्पितस्व-तादात्म्यापन्नतया प्रतिपन्नस्वशक्त्यात्मकविशुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधितो विशेषाकारेण परिदृश्यमाननिखिलभोजयितृभोक्तृभोगभोग्यलक्षणजगत्साक्षिभूतं 'यः सर्वज्ञः स सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्मनाम रूपमन्नं च जायते' इति, 'स ऐक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति' इति, 'य इमं च परमं च लोकं च सर्वाणि च भूतानि योन्तरो यमयति' इति, 'मायी सृजते गृह्णते च' इति, 'मायां तु प्रकृतिं विन्द्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति, 'अस्या-वयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्' इति, 'मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव। मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना' इति, 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचराचरम्' इति, 'यस्मिन्सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः। तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इति च श्रुतिभ्यो मायामयजगदभिन्ननिमित्तोपादानलक्षणतन्मायाधिष्ठितत्वेन सर्वज्ञत्वसर्वा-त्मत्वसर्वशक्तिमत्त्वसर्वकर्तृत्वाद्यलौकिकविरुद्धाविरुद्धधर्माश्रयं निर्दुष्टमद्वैतात्मतत्त्वं कलौ लोकानामल्पबुद्धितया निर्वीर्यतया दुर्बलतया चाधिकारिणां केवलं वेदार्थावगमेन जीवेश्वर-योर्लोके भेदेन दर्शनात्तयोरभेदः शास्त्रेण प्रतिपाद्यमानः कथमुपपद्यते इत्यादिरीत्या संशय-विपर्ययाद्यनिवृत्त्येष्टसिद्ध्यभावमनिष्टावाप्तिं तथा 'स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः' इति (तै० उ० २। २) श्रुतौ शरीरस्यैवात्मत्वोक्तेः, अहं ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चण्डालो ह्रस्व-ग्रीवः स्थूलकायो नीलः कृष्णः पीतः पटुर्मूर्खः पाचकोऽध्यक्षोऽमात्यस्तपस्व्यर्जुनो रामः कृष्णः शास्त्रज्ञः पिता पुत्रः भ्राता सुन्दरश्चोरो भृत्यः शिल्पी धनी दरिद्रो योगी-त्यादिष्वहंशब्दघटितेष्वहंशब्देनैतत्सामानाधिकरण्याय शरीरस्यैव ग्राह्यत्वाच्छरीरमेवात्मेति

शरीरात्मवादिनां चार्वाकाणां मूकः काणो बधिरोऽन्धः पंगुः क्लीब इति च व्यवहारानुरोधादिन्द्रियाणामभावे शरीरव्यवहारायोगादिन्द्रियाण्येवात्मेतीन्द्रियात्मवादिनां चार्वाकाणाम्, 'अन्योन्तर आत्मा मनोमयः' इति (तै० उ० २ । २) श्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियादिव्यापारायोगात्प्राण एवात्मेति प्राणात्मवादिनां चार्वाकाणाम्, 'अन्योन्तर आत्मा मनोमयः' इति (तै० उ० २ । ३) श्रुतेर्विकल्पवृत्तिकस्य मनसोऽभावे (=सुषुप्तौ मनसि लीने). सत्स्वपि प्राणेन्द्रियेषु शरीरव्यवहारस्यादर्शनान्मनोनुरोधेनैव सर्वेषामिन्द्रियव्यवहाराणां दर्शनाच्च मन एवात्मेति मन आत्मवादिनां च चार्वाकाणां; तथा 'असदेवेदमग्र आसीद्' इति (छा० उ० ३।१९।१) तथा 'असद्वा इदमग्र आसीद्' इति (तै० उ० २।७) श्रुतिभ्यां सुषुप्तौ सर्वाभावादहं सुप्तः सुषुप्तौ नासमित्युत्थितस्य स्वाभावपरामर्शानुभवाच्च शून्यमेवात्मेति शून्यात्मवादिनां माध्यमिकानां, सौत्रान्तिकानां, वैभाषिकाणां, योगाचाराणां चेत्येवं चतुर्विधानां बुद्धशिष्याणां बुद्धेनैकरूपेणोपदिष्टार्थस्यापि सिद्धान्तस्य स्वस्वमन्दमध्यमोत्तमबुद्ध्यनुसारेण सिद्धान्तार्थस्य भेदेन ग्रहणादेकस्यैव सिद्धान्तस्य बुद्धोपदिष्टस्य कालान्तरे पर्यालोचनया तत्र दोषबुद्ध्या प्रकारान्तरेण ततः कालान्तरे तत्रापि दोषबुद्ध्या ततोपि कालान्तरे प्रकारान्तरेणेत्येवं प्रवृत्तेर्वा सर्वं क्षणिकंक्षणिकं, शून्यंशून्यं, स्वलक्षणंस्वलक्षणं, दुःखंदुःखमित्येवं भेदेन स्वस्वसिद्धान्तप्रवर्तकानां मतानि पर्यालोच्य तन्निरासाय दशसूत्र्या समुदायाधिकरणं (ब्रह्मसू० २।२।१८–२७), तथा पञ्चसूत्र्योपलब्ध्यधिकरणं (ब्रह्मसू० २।२।२८–३२) च, तथा सप्तपदार्थवादिनां–(सप्तभङ्गीवादिनां) तथा विवसनानां (दिगम्बराणां जैनानां[१]) मतस्य निराकरणाय चतुःसूत्र्यैकस्मिन्नसम्भवाधिकरणं–(ब्रह्मसू० २।२।३३–३६), तथा पञ्चपदार्थवादिनां तथा वैशेषिकवदीश्वरो निमित्तकारणमिति वादिनां जटाधारिमाहेश्वराणां मतस्य निराकरणाय पञ्चसूत्र्याऽसामञ्जस्याधिकरणं (ब्रह्मसू० २।२।३७–४१), तथा चतुर्व्यूहवादिनां तथेश्वर उपादानकारणं निमित्तकारणं चेति वादिनां वैष्णवानां मतस्य निराकरणाय चतुःसूत्र्योत्पत्त्यसम्भवाधिकरणं–(ब्रह्मसू० २।२ ४२–४५), तथा परमाणूनामेव जगत्कारणत्वमिति वादिभिर्वैशेषिकैर्दीयमानदूषणोद्धारायैकेन सूत्रेण महद्दीर्घाधिकरणं–(ब्रह्मसू० २।२।११), तथा परमाणूनामेव जगत्कारणत्वमिति वदतां वैशेषिकाणां मतस्य निराकरणाय सप्तसूत्र्या परमाणुकारणत्वाधिकरणं–(ब्रह्मसू० २।२।१२–१७), तथा प्रधानस्यैव जगत्कारणत्वमिति वदतां साङ्ख्यानां मतस्य निराकरणाय सप्तसूत्र्येक्षत्याधिकरणं–(ब्रह्मसू० १ । १।५–११), तथानन्दमयाधिकरणे एकं सूत्रं (ब्रह्मसू० १।१।१८), तथा दशसूत्र्या रचनानुपपत्त्यधिकरणं–(ब्रह्मसू० २ । २ । १–१०) च तथान्यैरपि सूत्रैः आत्मज्ञानं कर्माङ्गमिति वदतो जैमिनेर्मतस्य निरासाय पुरुषार्थाधिकरणे द्वितीयं सूत्रं (ब्रह्मसू० ३।४।२), तथा सर्वे वेदाः कर्मार्था ये तु न कर्मार्थास्तेऽनर्था इति वदतो जैमिनेर्मतस्य तथान्येषां काणादादीनामपि मतस्य निरासायैकेन सूत्रेण समन्वयाधिकरणं–(ब्रह्मसू० १।१।४) चेत्येवमास्तिकानां नास्तिकानां च श्रुतिविरुद्धार्थवादिनां श्रुतितत्समन्वयादिकं विहाय स्वेच्छया कल्पितापार्थानामपार्थत्वप्रतिपा-

---

१ जैनशब्दार्हतशब्दौ जैनपर्यायौ (ब्रह्मसू० २।२।३६) शांकरभाष्ये निर्दिष्टौ ।

दनद्वारा सिद्धान्तार्थप्रतिपादनाय तात्कालिकापसिद्धान्तप्रचारबाहुल्येन भ्रान्तानामात्मज्ञानविधुराणामनात्मानमात्मेति मन्यमानानां जीवानां दुर्दशां च पर्यालोच्य तत्राऽधिकारिणां तेषां हितकाम्ययानुजिघृक्षया वा परमकारुणिको भगवान् (बदरीवननिवासी=बदरिकाश्रमवासी=) बादरायणापरनामा कृष्णद्वैपायनापरनामा चाऽपान्तरतमा नाम वेदाचार्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात्कलिद्वापरयोः सन्धावुत्पन्नः (ब्रह्मसू० ३।३।३२ शां० भा०) वेदव्यासः श्रुतिवाक्यार्थानामद्वैते ब्रह्मणि समन्वयार्थं समन्वयाध्यायं प्रथमं परस्परं स्मृतिन्यायश्रुतिभिर्द्वैते ब्रह्मणि समन्वयविरोधस्य परिहाराय विरोधपरिहाराध्यायं द्वितीयम्, आत्मसाक्षात्कारप्रयोजकसाधनविचारपरं साधनविचाराध्यायं तृतीयं, फलाध्यायं चतुर्थं च साङ्गोपाङ्गवेदवेदान्तविचित्रपदघटितवाक्यकुसुममालागुम्फनसमर्थं सूत्ररूपेण विरचय्य तेषां श्रुत्यर्थादिगतान्संशयविपर्ययादीनुत्सार्याद्वैतात्मतत्त्वमुपदिदेश । एवं कलौ केषुचित्समयेष्वतीतेषु क्रमेण कलेः प्राबल्यात् लोकानां तपोबलह्रासेन सात्त्विकबुद्धिबलस्यातीव ह्रासेन कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्याख्यादिषड्वर्गस्य प्राबल्यात्तत्सूत्रमात्रावलम्बेनं सिद्धान्तार्थनिर्णयासामर्थ्येन वेदान्तानामिव तदर्थनिर्णायकब्रह्मसूत्राणामपि यथावदर्थकरणेनाद्वैतब्रह्मतत्त्वाज्ञानेन चार्वाकस्य,चतुर्णां बौद्धानां जैनानां चेत्येवं षण्णां चार्वाकाणामन्येषां च मतप्रचारस्य प्राबल्येन पुनरपि प्रवृत्त्या दुरूहं 'ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' इति (भगवद्गीता० १३।४१) ब्रह्मसूत्रोद्बुद्धसर्वोपनिषत्तात्पर्यगम्यं निरुपाधिकस्याद्वैतात्मतत्त्वं बोधनीयमिति पुनरपि भरतखण्डस्य बहुनायकत्वेनैकनियामकाभावात्कलौ बौद्धजैनादिनास्तिकमतमोहितान् नास्तिकमतप्रविष्टान् प्रवेष्टुमुद्यतान् वैदिकमार्गनिन्दकान् दानव्रतादिद्वेषिणो जात्यादिविहीनान् वर्णाश्रमधर्मच्युतान् हव्यकव्याद्यनभिज्ञान् सच्छास्त्रनिन्दकान् असच्छास्त्रप्रवर्तकान् द्विजान् वीक्ष्य तेषां यथावल्लोके वैदिकमार्गप्रचारप्रतिबन्धकापार्थादिदोषदूरीकरणाय देवादिप्रार्थनया भुवि शङ्करावतारतयावतीर्णेन सर्वज्ञेन श्रीमता शङ्कराचार्येणेशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतैत्तिरीयैतरेयछान्दोग्यबृहदारण्यकाख्यानां दशोपनिषदां ब्रह्मसूत्राणां भगवद्गीतायाश्चेत्येवंरूपस्य प्रस्थानत्रयस्यान्येषां च ग्रन्थानां भाष्याण्यन्यानपि मध्यमानल्पांश्च वेदान्तग्रन्थान् विरच्य सर्वत्र भरतखण्डे तदधिकारिभ्यस्तान्युपदेशादिना षण्मतानि प्रतिष्ठाप्य श्रुत्यर्थविरुद्धार्थवादिनां मतानि सर्वाणि दुर्दशां नीतानीति भारतीया अन्ये च जानन्त्येव । तेषु भाष्येष्वन्यतममिदं ब्रह्मसूत्रभाष्यम् ।

तच्चैतद्भाष्यं वेदान्तवाक्येषु (=उपनिषत्सु) उपन्यासरूपेणैव विषयाणामात्मस्वरूपतदवगमोपायविद्याप्राप्तिहेतूनामन्येषां च निरूपणात्तत्र प्राप्तसंशयपूर्वपक्षादिकानां निरासार्थं प्रवृत्तानां महोपन्यासानां तदुपयोगिनां स्वतन्त्राणां लघूपन्यासानां चैकनवत्युत्तरशतसङ्ख्याकानां समुदायरूपमेव गीतारूपोपन्यासवत् । एतादृशोपन्यासैर्विना तत्राधिकारिणां निकृष्टतत्तदर्थविषयकज्ञानसम्पादकोपायान्तरार्थप्रतिपादकग्रन्थाभावात्तदिदं तदधिकारिणामध्येतॄणामध्यापकानां चोत्तमज्ञानसंपादकत्वाच्चाध्येतव्यमेव । एतद्ग्रन्थगता संस्कृतभाषाशैली महाभाष्यवदतीव गम्भीरा सारार्थगर्भिता सरला चेति दिक् ।

ब्रह्मसूत्रकृद्विषयको विचारः--

'नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम्' (१)
'शङ्करं शङ्कराचार्यं केशवं बादरायणम् ।
सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः' (२)

इति सम्प्रदायानुरोधान्नारायणादिका श्रीशङ्कराचार्यान्ता गुरुपरम्परा भवति । अत्र 'व्यासं शुकम्' इत्यत्र व्यासमित्युक्त्या 'केशवं बादरायणम्' 'सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे' इत्यत्र 'भाष्यकृतम्' इत्युक्त्या च व्यासस्यैव बादरायणमिति कृष्णद्वैपायन इति च नामान्तरमिति सिद्धयति । न च बादरायणो व्यासाद्भिन्न एव । स्वकृते 'अपिशब्दा-जैमिनिबादरायणयोरत्र प्रतिपत्तिं शास्ति प्रतिपत्तिदाढर्यार्थं' इति (ब्रह्मसू० ३ । ४ । ४०) सूत्रे 'भावं च बादरायणोस्ति हि' इति (ब्रह्मसू० १ । ३ । ३३) सूत्रे च व्यासेन बादरायणग्रहणादिति वाच्यम् । परोक्षत्वेन स्वनाम्न एव तत्र निर्देशात् । 'अपिशब्दा-जैमिनिबादरायण'–इत्यत्र व्यासेन जैमिनिग्रहणेन जैमिनिसूत्रोत्तरकालिकं ब्रह्मसूत्रमिति सिद्धम् । स चायं कलिद्वापरयोः सन्धौ पराशरात्सत्यवत्यामजनिष्ट । अत एव 'अपान्त-रतमानाम वेदाचार्यः पुराणर्षिर्विष्णुनियोगात्कलिद्वापरयोः सन्धौ कृष्णद्वैपायनः सम्बभूव' इति (ब्रह्मसू० ३।३।३२) शारीरके भाष्ये श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरुक्तं संगच्छते ।

अत्रेदं तत्त्वम्–कृतादिषु त्रिषु युगेषु ब्राह्मणादयो वर्णाः स्वभावत एव स्वस्ववर्णाश्रमधर्मे-षु लग्नचित्ता अपि क्रमेण किञ्चित्किञ्चिद्युगानुसारेण स्वस्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठानेष्वात्मो-पासनात्मज्ञानयोस्तथा तदुपयुक्तसाङ्गानां मन्त्रब्राह्मणात्मनां वेदानामध्ययनेऽध्यापने चाशक्ता अभूवन् । ततो निस्तेजस्कतयाऽल्पायुषामल्पबुद्धीनामल्पवीर्याणां च लोकानामुद्दिधीर्षया भगवान्परमकारुणिको विष्णुर्व्यासरूपेणावतीर्य–

"द्वापरेद्वापरे विष्णुर्व्यासरूपी महामुने । वेदमेकं स बहुधा कुरुते जगतो हितम् ॥
वीर्यं तेजो बलं चाल्पं मनुष्याणामवेक्ष्य सः । हिताय सर्वभूतानां वेदभेदान्करोति सः ॥
ययासौ कुरुते तन्वा वेदमेकं पृथक्प्रभुः । वेदव्यासाभिधाना तु सा च मूर्तिर्मधुद्विषः ॥
यस्मिन्मन्वन्तरे येये व्यासाः स्युस्तान्निबोधत। यथा च भेदः शाखानां व्यासेन क्रियते मुने॥
अष्टाविंशतिकृत्वो वै वेदा व्यस्ता महर्षिभिः । वैवस्वतेन्तरे तस्मिन्द्वापरे च पुनःपुनः ॥
वेदव्यासा व्यतीता ये ह्यष्टाविंशति सत्तम । चतुर्धा यैः कृतो वेदो द्वापरे च पुनःपुनः ॥"

इति–(विष्णुपुराणे ३ येंशे ३ येऽध्या०) विष्णुपुराणवचनैः–

'द्वापरे तु परावृत्ते मनोः स्वायम्भुवेन्तरे । ब्रह्मा मनुमुवाचेदं वेदान्व्यस्य प्रजापते ॥'

इति (वायुपुराणे) वचनानुरोधेन द्वापरसन्ध्यांशेषु तेषां लोकानां योग्यतानुसारेण गता-न्तिमद्वापरावध्यष्टाविंशतिकृत्वश्चतुर्ष्वपि वेदेष्वावश्यकानेव स्वस्वकर्मोपयोगिनो भागा-नेवाध्ययनाध्यापनाद्यर्थं स्थापयित्वाऽन्येषां भागानामनावश्यकत्वं प्रकटय्योत्तममध्यमा-धमाधिकारिणो ब्राह्मणांस्तत्तदध्ययनादौ स्थापनेन वैदिकमार्गं प्रचारयामास । ततो-ऽल्पेनैव कालेन बुद्धिदौर्बल्यादिना वेदार्थधारणायामसामर्थ्येनापापादिकरणेन प्रवृत्ति-

मार्गप्रक्रियात्यन्तं दुर्दशामाप। ततस्तमेनं भ्रष्टं पर्यालोच्य परया कृपया महर्षिर्जैमिनिः कर्ममीमांसाशास्त्रं विरच्य तदुपदेशादिना श्रौतप्रक्रियां यथावत्प्रवर्तयामास। ततः कालान्तरे तेषां कालवशेन तत्तज्जैमिनिसूत्राणामर्थानवगमेनापार्थकरणेन च पुनः कर्ममार्गे दोषबाहुल्यं पर्यालोच्य कृपया जैमिनिसूत्राणां शबरस्वामिना भाष्यं कृत्वा तत्प्रचारादिना कर्ममार्गः पुनः समीचक्रे। ततः कालवशेन काम्यार्थमेव कर्मसु लग्नाँल्लोकानालक्ष्य भगवानीशः उपनिषदमुपदिदेश। ततस्तस्यापार्थादिकरणेनागतार्थतां पर्यालोच्य ततो द्वे उपनिषदौ, ततः पुनरुपनिषदस्तिस्रस्ततश्चतस्रस्ततः पञ्च ततः षट् ततः सप्त ततोऽष्टौ ततो नव ततो दशेत्येवं कालक्रमप्राप्तानिष्टपरिहारयोग्यत्वानुसारेणैकैकाधिक्यमाश्रित्य बहव उपनिषद उपादिदेश साक्षात्परम्परया च। ततः पुनरपि कालगत्या प्राग्युक्तरीत्या सिद्धान्तार्थग्रहणासामर्थ्येन यथेच्छमर्थपरिकल्पनया युक्तिभिश्च तत्कालसहायादिसम्पत्तिलब्धाभिः कांश्चिन्नास्तिकप्रायान्, आस्तिकेष्वपि कांश्चिदद्वैतात्मतत्त्वविपरीतार्थं वर्णयत आलक्ष्य तेषामुद्दिधीर्षया प्राग्युक्तः परमकारुणिको भगवान्वेदव्यासः श्रीमद्भगवद्गीतासहितं महाभारतं चक्रे। 'अष्टादश पुराणानि कृत्वा सत्यवतीसुतः। भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपबृंहितम्' इति (मात्स्ये) उक्तेः।

भगवद्गीता चेयं ब्रह्मसूत्रप्रणयनोत्तरकालिकी यतः–

'स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु (३) ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक्। ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः' (४) इति (महाभार० भीष्म० भगद्गी० १३ ध्या०) भगवद्गीतायां भगवता ब्रह्मसूत्रपदैरित्युक्तेः। एवं च क्रमेण लोकेषु प्राप्तानामज्ञानानां निरासाय कालानुसारेणैकैकक्रमेणोपदिष्टाभिरुपनिषद्भिस्तथा तात्कालिकविद्वत्कल्पितोपनिषदपार्थानां निराकरणाय कृतैर्ब्रह्मसूत्रैस्तथा 'इतिहासपुराणाभ्यां वेदं समुपबृंहयेत्' इति तदुत्तरकालिकविद्वत्कल्पितापार्थानां निराकरणाय तत्काल उपदिष्टयेतिहासान्तर्गतया भगवद्गीताख्ययोपनिषदा च तत्तद्वैपरीत्ये निर्मूलितेऽपि ततश्चिरात्कलिप्राबल्येन द्वापरान्ते प्रसिद्धानां नास्तिकानां नाम ब्रह्मसूत्रकालप्राक्कालादारभ्य प्रवृत्तानां बुद्धसम्मतानां सांख्याद्यास्तिकानां स्वमतप्रचारप्राबल्याय प्रवृत्तेस्तन्मतेषु प्रबलेषु पुनरपि वैदिकमार्गभ्रंशं तन्मूलभूतां कल्क्यवतारान्तं निर्निरोधेन कलिप्रवृत्तिं च विचिन्त्य–

'यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम्'॥
(भ० गी० ४।७) इति,

'परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्। धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे'॥
(भ० गी० ४।८) इति च–

वचनाभ्यां सिद्धेन यदायदा वैदिकमार्गनिरोधेन साधूनामुपद्रवो यदायदा च तन्निरोधेन देवानामाहुत्यभावेन वृत्त्यभावाल्लोकक्षोभादिस्तदातदावतार इति भगवदुक्तनियमेन देवप्रार्थितः शङ्करः स्वयं श्रीशंकराचार्यरूपेणावतीर्याऽद्वैतात्मतत्त्वोपदेशेनैव वैदिकमार्गे प्रवृत्तिप्रतिबन्धनिरासद्वारा तं यथावल्लोके प्रतिष्ठाप्याऽसाधून्निराचकार। एवमन्यदावतीर्योपनिषद्भाष्यसूत्रगीताभाष्यादिकरणेन, अन्यदावतीर्य नास्तिकादीनां सुधन्वादिराजद्वारा निरासेन, अन्यदा-

वतीर्य सर्वत्र भरतखण्डे जायमाननास्तिकाद्युपद्रवोपशान्तये लोकानुमत्या चतुर्ष्वपि दिक्षु मठान्निर्माय तेषु विद्याधर्मपीठाधिपत्येन धर्माद्वैतात्मतत्त्वोपदेष्टॄन् नियोज्य लोकानां शिष्यत्वपरिकल्पनया, अन्यदावतीर्य सनत्सुजातीयविष्णुसहस्रनामग्रन्थयोर्भाष्यकरणेन, तथान्यदावतीर्य काञ्चीकामाक्ष्यादिमन्दिरनिर्माणादिना, श्रीचक्रप्रतिष्ठादिना, ललितासहस्रनाम्नां ललितात्रिशतनाम्नां च भाष्यनिर्माणेन चेत्येवं भगवता शंकरेण महद्भ्य आपद्भ्यो वैदिकमार्गोऽरक्षि । एवमग्रेपि तेन कल्क्यवतारान्तं पुनःपुनरवतीर्य वैदिको मार्गो रक्षिष्यते च ।

न च 'यदायदा हि धर्मस्य' इति, 'परित्राणाय साधूनाम्' इति वचनं भगवतो वासुदेवस्यैवेति तत्राहमित्यनेन भगवतो वासुदेवस्यैव ग्राह्यत्वेन कथं शंकरस्यासकृदवतारेष्विदं मानं स्यादिति वाच्यम् । 'रुद्राणां शंकरश्चास्मि' इति (श्रीमहाभारते भीष्मपर्वणि भगवद्गीतायां १० मेऽध्या० २३ श्लो०) भगवता वासुदेवेन स्वाभेदस्य शंकरे प्रतिपादनेन तत्र भेदबुद्धेर्दोषग्रस्तत्वात् । स्पष्टश्चायमर्थोन्यत्र महानिबन्धेष्विति नात्र वितन्यते इति दिक् ।

ननु "शृणु देवि प्रवक्ष्यामि तामसानि यथाक्रमम् । येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि॥
प्रथमं हि मयैवोक्तं शैवं पाशुपतादिकम् । मच्छक्त्यावेशितैर्विप्रैः संप्रोक्तानि ततः परम् ॥
कणादेन च सम्प्रोक्तं शास्त्रं वैशेषिकं महत् । गौतमेन तथा न्यायं साङ्ख्यं तु कपिलेन वै॥
द्विजन्मना जैमिनिना पूर्वं वेदमपार्थतः । निरीश्वरेण वादेन कृतं शास्त्रं महत्तरम् ।
धिषणेन तथा प्रोक्तं चार्वाकमतिगर्हितम् ॥
दैत्यानां नाशनार्थाय विष्णुना बुद्धरूपिणा । बौद्धशास्त्रमसत्प्रोक्तं नग्ननीलपटादिकम् ॥
मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव च । मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा ॥
अपार्थं श्रुतिवाक्यानां दर्शयल्लोँकगर्हितम् । कर्मस्वरूपत्याज्यत्वमत्र च प्रतिपाद्यते ॥
ब्रह्मणोऽस्य परं रूपं निर्गुणं दर्शितं मया । सर्वस्य जगतोऽप्यस्य नाशनार्थं कलौ युगे ॥
वेदार्थवन्महाशास्त्रं मायावादमवैदिकम् । मयैव कथितं देवि जगतां नाशकारणात् ॥"

इति (पाद्मे उत्तरखण्डे ४२ तमेऽध्याये) व्यासोक्तेः, 'मायावादमसच्छास्त्रम्' इति, 'मयैव कथितं देवि कलौ ब्राह्मणरूपिणा' इति, 'तामसानि यथाक्रमम्' इति, 'येषां श्रवणमात्रेण पातित्यं ज्ञानिनामपि' इति च पदैः कलौ श्रीशंकराचार्यावताररूपेण मयाऽसच्छास्त्रं मायावादमद्वैतवेदान्तशास्त्रं जगन्नाशनिमित्तं श्रवणमात्रेणापि पातित्यापादकं कृतमिति केरस्यानिष्टावहत्वं कण्ठरवेणोक्तमिति कथमद्वैतात्मतत्त्वप्रतिपादकस्यास्य शास्त्रस्य लोकहितावहत्वं (= मोक्षसम्पादकत्वेन) प्रामाणिकत्वं चेति चेत्—न—

'कलौ रुद्रो महादेवो लोकानामीश्वरः परः । तदेव साधयेन्नॄणां देवतानां च दैवतम् ॥
करिष्यत्यवताराणि शङ्करो नीललोहितः । श्रौतस्मार्तप्रतिष्ठार्थं भक्तानां हितकाम्यया ॥
उपदेक्ष्यति तज्ज्ञानं शिष्याणां ब्रह्मसंज्ञितम् । सर्ववेदान्तसारं हि धर्मान्वेदनिदर्शनान् ॥
ये तं प्रीत्या निषेवन्ते येनकेनोपचारतः । विजित्य कलिजान्दोषान्यान्ति ते परमं पदम् ॥
अनायासेन सुमहत्पुण्यं ते यान्ति मानवाः । अनेकदोषदुष्टस्य कलेरेष महान्गुणः॥"इति—

(कौर्मे पुराणे पूर्वखण्डे ३० तमेऽध्याये) श्रौतस्मार्तधर्मप्रतिष्ठायै भक्तहितेच्छया ब्रह्म-

---

१ कूर्मपुराणे ब्राह्मीसंहितायां २९ तमेऽध्याये, इति पुस्तकान्तरे पाठान्तरम् ।

ज्ञानमुपदेक्ष्यतीत्युक्त्वा कलिदोषनिरासपूर्वकं परं पदमेतच्छ्रोतारो यान्तीत्युक्तिविरोधेनास्याऽप्रामाणिकत्वात् । न च विनिगमनाविरहात्तेन विरुद्धोयमेवार्थोऽप्रामाणिकः कुतो न स्यादिति वाच्यम् ।

'व्याकुर्वन्व्याससूत्रार्थं श्रुतेरर्थं यथोचिवान् । श्रुतेर्न्यायः स एवार्थः शंकरः सवितानन: (ना)'॥

इति (शिवपुराणे ७ खं० १ अध्या०) व्यासोत्त्युपष्टम्भेन कूर्मपुराणोक्तस्यैव प्रामाणिकत्वात् । अतएव ' रुद्राणां शंकरश्चास्मि ' इति (भगवद्गी० १० । २३) भगवदुक्तिः संगच्छते । एवं च पाद्मोत्तरखण्डोक्तत्वेन प्रागुक्तानि पद्यान्यत्र द्वेषेण कैश्चित्प्रक्षिप्तान्येव यतोऽन्यत्र पुस्तकेष्वदृष्टान्येतानि वचनानीदानीं केषुचित्पुस्तकेषु दृश्यन्त इति दिक् ।

यत्तु श्रीमच्छङ्कराचार्यैर्बौद्धानां मतस्य निरस्तत्वाद्बौद्धावतारोत्तरं तन्मतं तेन सर्वत्र प्रचारिते सति वैदिकमार्गाणां नाशेन तदुद्धाराय प्रार्थितानां देवानामनुमत्या श्रीशंकरावतार इति स कालो बुद्धावतारोत्तरं प्रायः पञ्चाशता शतेन द्विशतेन त्रिशतेन वा वर्षैः स्यादिति स एव कालः श्रीमच्छङ्कराचार्याणामिति वक्तव्यम्" । तच्च न युज्यते । साक्षाद्विष्णोरेव पितॄणां तारके गयाक्षेत्रे बुद्धरूपेणावतीर्णत्वेन भगवद्रूपत्वाद्भगवद्गीतादिवत्तदुक्तानां तदुपदिष्टानां वार्थानां खण्डनस्यायुक्तत्वे तदर्थं श्रीमच्छङ्कराचार्याणामवतार इत्यस्य सुतरामयुक्तत्वात् । अस्य भगवदवतारत्वादेव सर्वत्र कर्म्मारम्भे क्रियमाणेषु संकल्पेषु बौद्धावतारे इति तत आरभ्य पठ्यते, पठिष्यते कल्क्यवतारान्तम् । एवं चैतन्मतस्य निर्दुष्टत्वेन तत्प्रचारो निर्दुष्ट एवेति ॥ तन्न–गौतमादिषु महर्षिषु कृतापराधेभ्यो ब्राह्मणेभ्यस्तैर्गौतमादिभिर्दत्तानां शापानां साफल्यार्थं किञ्चित्कालपर्यन्तं वैदिकमार्गनिरोधकदुरुपदेशप्रचाराय तदवतार इति ब्रह्मदत्तवरेणोन्मत्तस्य रावणादेर्निग्रहाय रामादेरवतारवत्तदुत्पन्नानर्थनिवर्तनायास्याचार्यस्यावतार इत्यदोषात् । न च श्रीमच्छंकराचार्यस्यापि शिवावतारत्वेन संकल्पे बौद्धावतारे इतिवच्छ्रीशंकरावतार इत्यस्यापि प्रवेशो दुर्वार इति वाच्यम् । कालप्रवर्तकत्वेन कालशोधकत्वेन प्रवृत्ते द्विविधेऽवतारे कालप्रवर्तकावतारवतामेव संकल्पे निवेशो न कालशोधकानामाचार्यादीनामित्यदोषात् ।

कलेर्जन्मकालादारभ्य जनमेजयराज्यपर्यन्तं स्वधर्मप्रचारायासामर्थ्यं दृष्ट्वा भगवान् विष्णुः कलियुगप्रवृत्त्यर्थं गयाक्षेत्रे बुद्धरूपेणावततार । ततो नन्दात्प्रभृति कलिर्वृद्धिमापेति बौद्धावतारस्य कालप्रवर्तकत्वम् । तदुक्तं व्यासेन–'यावत्सपादपद्माभ्यां स्पृशन्नास्ते रमापतिः । तावत्कलिर्वै पृथिवीं पराक्रान्तुं न चाशकद्' इति (श्रीमद्भा० १२ शे स्कं० २ येऽध्याये) तथा 'तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति' इति (तत्रैवाध्याये) च । नन्दराज्यकालश्च 'आरभ्य भवतो जन्म यावन्नन्दाभिषेचनम् । एतद्वर्षसहस्रं तु शतं पञ्चदशोत्तरम्' इति (श्रीमद्भा० १२ शे स्क० २ येऽध्या०) तथा 'आकृष्णनिर्गमात्त्रिंशद्वर्षावधि गते कलौ । नवमीतो नभस्ये च कथारम्भं शुकोऽकरोत् । परीक्षिच्छ्रवणान्ते च कलौ वर्षशतद्वये । शुद्धे शुचौ नवम्यां च धेनुजोऽकथयत्कथाम्' इति (पाद्मे उत्तरखण्डे भागवतमाहात्म्ये गोकर्णवर्णने षष्ठेऽध्या०) चोक्तेः कलेः पञ्चदशोत्तरैकशताधिकैकसहस्रतमवर्षेभ्यः (१०१५) उत्तरः काल एव । एवं च बुद्धावतारकालोपि स एव । "यदायदा

हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् । धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे'' इति (महाभारतभीष्म० भगं०४।७,८) स्वप्रतिज्ञानुरोधेन धर्मप्रवर्तनायावतारो युक्तो नाधर्मप्रवर्तनायेति कथमस्यावतारस्योपपत्तिरिति तु कलियुगप्रवृत्त्यर्थत्वादित्यन्यत्र विस्तरः । नचैवं 'ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव' इति (भ० गी० १३।४) व्यासेनोक्तेश्च (भारतस्थ) भगवद्गीतायाः प्रागेव व्यासेन ब्रह्मसूत्राणि बौद्धादिनिग्रहार्थं कृतानीति प्रागुक्तं कथं संगच्छते इति वाच्यम् । कलेः १०१५ तमवर्षेभ्योऽधिकेषु बहुषु वर्षेषु व्यतीतेष्ववतीर्णस्य बुद्धादेर्मतस्य प्राबल्येन वैदिकमार्गे भ्रंशिते व्यासेन ब्रह्मसूत्राणि प्रणीतानि ततो महाभारतं कृतमित्यदोषात् । नचैवं भारतयुद्धसमये भगवता श्रीकृष्णेन युद्धरंगेऽर्जुनाय भगवद्गीताया उपदेशः कथं युज्यते । युद्धोत्तरकालिकभारतग्रन्थस्थभीष्मपर्वगतत्वाद्भगवद्गीतायास्तदानीमसत्त्वादिति वाच्यम् । युद्धे केवलं तत्त्वार्थमात्रस्यैवोपदेशात् । कालान्तरे भगवता व्यासेन महाभारतकृतिनिर्माणसमये भगवदुपदिष्टार्थस्य पद्यरूपेण कृतत्वेनादोषाच्च । नच श्रीकृष्णेनार्जुनाय क्षेत्रस्वरूपोपदेशसमये ' ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् । ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ' इति (भगवद्गी० १३ । ४) वचने ब्रह्मसूत्रपदैरित्युक्तिः कथं सङ्गच्छतां त्वन्मते तदानीं ब्रह्मसूत्राणामनिर्मितत्वादिति वाच्यम् । भविष्यदर्थं भूतार्थं चाश्रित्य भगवता तथोक्तेरिति दिक् ।

एतेन मण्डनमिश्रं त्रोटकपद्मपादहस्तामलकादीनां नामसु कस्यापि नाम्नः स्वकृतभाष्येषु क्वापि विचारे पूर्वपक्षित्वेन सिद्धान्तित्वेन प्रकारान्तरेण वानुल्लेखात्, सरस्वतीमाध्यस्थ्यादेः प्राभाकरोक्तित्वेन वा तत्तदुल्लेखस्यावश्यकत्वेपि तदकरणेन चाद्श्रीशंकराचार्येण न भाष्याणि कृतानि, येन भाष्याणि कृतानि तस्य नैतैः समावेश इति च परास्तम् । एतैः सह समावेशात्प्रागेव भाष्यकरणेन तत्र तदयोगात् । न च विनिगमनाविरहादेतैः सह समावेशात्प्रागेव भाष्यकरणेन तत्र तदयोगात् । न च विनिगमनाविरहादेतैः सह सङ्गताच्छ्रीशंकराचार्यादन्य एव शंकराचार्यो भाष्यकर्तेति न तत्र कस्यापि नामान्युल्लिखितानीति युक्त एव तदनुल्लेख इति वाच्यम् इष्टापत्तेः । चरित्रेषु प्रतिपादिताः सर्वेप्यंशा नैकसम्बन्धिन इति प्रागेवोक्तेरिति दिक् ।

प्राचीनानि ब्रह्मसूत्रभाष्याणि (मतान्तरानुसारीणि)–

श्रीकण्ठभाष्यं–श्रीकण्ठाचार्यकृतम् ।

व्या० शिवार्कमणिदीपिका–श्रीमदप्पय्यदीक्षितकृता ।

श्रीभाष्यं–श्रीरामानुजार्यकृतम् ।

मध्वभाष्यं–श्रीमध्वाचार्यकृतम् ।

अणुभाष्यं–श्रीवल्लभाचार्यकृतम् ।

निम्बार्कभाष्यं–(सनकसम्प्रदायप्रवर्तकाचार्य) श्रीनिम्बार्काचार्यकृतम् । शिष्टं परिशिष्टे स्फुटं प्रकाशिष्यते

सङ्क्षेपेण श्रीशङ्कराचार्यचरित्रवर्णनम्-(शंकराचार्यनो समय नामके पुस्तके)-

युधिष्ठिरशकस्य २६३१ वैशा० शुक्ले[१]	श्रीशंकराचार्याणां जन्म = अवतारः ।
,, २६३६ चैत्रे शु० ९	एतेषामुपनयनम् ।
,, २६३९ कार्ति० शु० ११	एतेषां सन्न्यासः ।
,, २६४० फाल्गु० शु० २ ,, २६४६ ज्येष्ठे कृष्णे ३०	किंचिदधिकेषु पञ्चस्वेषु वर्षेषु श्रीगोविन्दभगवत्पाददर्शनं तत्कृतोपदेशलाभः, बदर्याश्रमे ब्रह्मसूत्रेशकेनकठप्रश्नमुण्डमाण्डूक्यतैत्तिरीयैतरेयच्छान्दोग्यबृहदारण्यकनृसिंहतापन्युपनिषद्भगवद्गीतासनत्सुजातीयविष्णुसहस्रनामललितात्रिशतीभाष्याणां प्रणयनं, व्यासदर्शनम्, सर्वत्राद्वैतात्मतत्त्वपरैतत्प्रस्थानत्रयस्य भरतखण्डे प्रचारः, पद्मपादेन सङ्गतिश्च ।
,, २६४७ मार्ग० कृष्णे २	सरस्वत्या मण्डनमिश्रपत्न्या माध्यस्थ्यकल्पनाद्वारा मण्डनमिश्रेण सह वादारम्भः ।
,, २६४८ चैत्रे शु० ४	मण्डनमिश्रस्य पराजयः ।
,, ,, ,, ,, ६	मण्डनमिश्रपत्न्या सरस्वत्या सह संवादः ।
,, ,, ,, कृष्णे ८	परकाये प्रवेश आचार्याणाम् ।
,, ,, कार्ति० शु० १३	तेषां स्वदेहे परदेहात्प्रत्यागमनम् ।
,, ,, ,, कृष्णे १	ब्रह्मलोकं प्रति निर्गतायाः सरस्वत्याश्चिन्तामणि-(गणपति) मन्त्रेण निरोधो द्वारकायाम् ।
,, ,, ,, ,, ९	द्वारकायां पीठे शारदाप्रतिष्ठा ।
,, ,, ,, ,, १३ ,, ,, माघे शु० १०	किञ्चिदधिकयोर्द्वयोरनयोर्मासयोः शारदामठस्य निर्मितिः, तत्र बौद्धपराजयः, रुद्रमालस्य रजतेन मन्दिरनिर्मितिः, श्रीकृष्णमूर्तिप्रतिष्ठा, सिद्धेश्वरमन्दिरनिर्मितिः, भद्रकालीयन्त्रोद्धारश्च ।
,, ,, फाल्गु० शु० ९	ब्रह्मलोकगमनोद्यतायाः सरस्वत्याः प्रागुक्तमन्त्रेण पुनर्निरोधः, तस्याः मैसूरराज्यान्तर्गतशृङ्गेर्यामानयनं, तत्र प्रतिष्ठापनं च ।
,, २६४९ चैत्रे शु० ९	मण्डनमिश्रस्य सन्न्यासः सुरेश्वराचार्य इति नाम च ।
,, ,, मार्ग० शु० १०	सुधन्वराजस्याचार्यशिष्यत्वस्वीकारः ।
,, ,, माघे कृष्णे ७	श्रीशंकराचार्याज्ञया सुरेश्वराचार्यस्य शारदापीठाधिकारप्राप्तः ।

१ जन्मादिकैलासगमनपर्यन्तं यच्चरित्रं निरूपितं तदिदं भिन्नभिन्नशङ्कराचार्यैर्भिन्नभिन्नकालेषु कृतानां चरित्राणां सम्मेलनरूपमिति मम प्रतिभाति ।

" २६५० वैशाखे शु० १३	श्रीशंकराचार्याणां दिग्विजययात्रारम्भः ।
" २६५३ श्रावण " ७	तो (त्रो) टकाचार्यागमनम् ।
" २६५४ आषाढे " ११	हस्तामलकाचार्यागमनम् ।
" " पुष्य " १५	श्रीशंकराचार्याज्ञया शृङ्गगि (ङ्गे) र्यां हस्तामलकाचार्यस्य पीठाधिकारप्राप्तिः, ज्योतिर्म-(= जोशीम) ठीयपीठाधिकारप्राप्तिस्त्रोटकाचार्यस्य ।
" २६५५ वैशाखे " १०	पुरुषोत्तमक्षेत्रे (= जगन्नाथक्षेत्रे) काष्ठप्रतिमायां भगवत्प्रतिष्ठापनं, तत्र मर्यादाव्यवस्था, तत्र गोवर्धनमठप्रतिष्ठा, तत्र पद्मपादाचार्यस्य तत्पीठाधिकारदानम् ।
" " भाद्र० " १५ " २६६२ पुष्ये कृ० ३०	बौद्धकापालिकाद्येकोननवतिमतानां निराकरणम् ।
" २६६३ कार्ति० शुक्ल १५	कैलासं प्रति गमनम् ।

श्रीशंकराचार्यचरित्रम्-

पुरैकदा सर्वे देवाः कैलासमुपेत्य शिवं प्रणिपत्योचुः-भो देवेदानीं बुद्धादिप्रणीतागमालम्बैर्जैनैर्वसुन्धरा व्याप्ताम्नायदूषकैः । तदधुना श्रौतस्मार्तकर्मशून्या भारतभूरभूदिति श्रौतमार्गप्रवर्तनाय विना त्वया नान्यः शरणमिति । तदा शम्भुस्तानब्रवीत्-भुवि मानुषीं तनुमाश्रित्य परमहंसपदधरोहं शंकराख्यया चतुर्भिः शिष्यैः सह वो मनोरथान्पूरयिष्ये,तद्भवन्तोपि मत्सहायार्थं मानुषीस्तनूर्धृत्वा मदीयागमनं प्रतिपालयन्तु,कुमारस्तु सुब्रह्मण्याख्यया भूतले मानुषो भूत्वा कर्मकाण्डमुद्धरतु, तत्सहायार्थं ब्रह्मापि मण्डनो नाम भूसुरः स्यात्, महेन्द्रोऽपि सुधन्वाख्यो भूपतिर्भवत्विति तदाज्ञया तथाऽभूवन् । कुमारोपि भट्टपादाख्यया भुव्यजनिष्ट । अथ केनचित्कालेन भट्टपादो वेदार्थसमीकरणाय सतां जैमिनिसूत्राणां तात्पर्यं स्फुटयन् सुधन्वनगरीं प्राप्य तत्र राज्ञा तेन पूजितस्तत्सभासनमध्यास्य कोकिलकूजितमाकर्ण्य तद्व्याजात्सौगतान् क्षोभयन्नेवं राजानमाह-

'मलिनैश्चेन्न सङ्गस्ते नीचैः काककुलैः पिक । श्रुतिदूषकनिर्हादैः श्लाघनीयस्तदा भवेः'इति॥

तत इमां वाचं निशम्य दशबला भृशं चुक्रुधुस्तस्मै तदा भट्टपादो वादे बुद्धसिद्धान्तानखण्डयत् । ततः सुधन्वनृपतिरवादीत्-भोः पण्डिताः शृणुत-नात्र मे विश्वासः किन्तु स्वमतमाश्रित्य यो गिरेः शृङ्गात्पतित्वाऽव्ययो भविष्यति तस्यैव मतं ध्रुवमिति।ततः स भट्टपादो वेदान्स्मरन् गिरेः शृङ्गं समारुह्य "यदि वेदाः प्रमाणं स्युर्भूयात्काचिन्न मे क्षतिः" इत्युक्त्वाद्रेः शृङ्गाद् भूमौ पतंस्तूलराशिरिवाक्षतशरीर एवाऽभवत् । परं तु यदीति संशयद्योतकशब्दप्रयोगान्निष्टैकनयनोऽभूत्।एवमक्षतं तं पण्डितं दृष्टाकर्ण्य च द्विजाः दशभ्यो दिग्भ्यः समाययुः। तत्कृत्यमवलोक्य खलदूषितमात्मानं विचिन्त्य श्रुतिषु श्रद्दधानं नृपतिं तं दृष्ट्वा सौगतैरुक्तं-नेदं मतनिर्णये प्रमाणं, मणिमन्त्रौषधिभिरपि देहरक्षा कर्तुं शक्येति । ततस्तन्निशम्य भवतः प्रश्नमेकं पृच्छामि,प्रतिवक्तुं ये न प्रभवन्ति तान्यन्त्रोपलेषु घातयिष्यामीत्युक्त्वा नरपतिर्घट-

१ वैशाखे शुक्ले पञ्चम्यामिति शंकरजयन्तीप्रकाशिकाकृत इत्यन्ये। जन्मतो द्वात्रिंशद्वर्षोत्तरं दत्तात्रेयेण सह हिमवद्गिरिगुहायां वैशाखे शुक्ले द्वादश्यां श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्याणां प्रवेश इति शंकरजयन्तीप्रकाशिकाकृत इत्यपरे ।

माशीविषपूरितमेकमानीय किमत्रास्तीत्यपृच्छत् । श्वः प्रातरेवास्योत्तरं वक्ष्याम इत्युक्त्वा सर्वे स्वस्वगृहाणि जग्मुः । तस्यां रात्रौ द्विजाः कण्ठद्वयसे पयसि स्थित्वा सूर्यं प्रसाद्य तद्जानन् । अन्येद्युः तत्सभामागत्य भुजगोऽत्रेति सौगतैः, भगिशयनोत्रेति द्विजैरूचे । तच्छ्रुत्वा म्लानमुखो राजा द्विजोक्तिः सत्येत्यशरीरिणीं वाचं श्रुत्वा कुम्भे तां मूर्तिमेव प्रेक्ष्य मुदमवाप । ततः श्रुतिद्विषः सर्वे वध्यन्तामित्यवनीपतेराज्ञया धर्मद्विषस्ते निहताः ।

ततः-कुमारिलमृगेन्द्रेण हतेषु जिनहस्तिषु । निष्प्रत्यूहमवर्धन्त श्रुतिशाखाः समन्ततः ॥

एवं तेन वैदिककर्ममार्गे पुनर्भुवि यथावत्प्रवर्तिते शिवो धरातलेऽवतितीर्षया केरलनरपतेः स्वप्नेऽवदत्-पूर्णाभिधाया हृदिन्यास्तटे मत्कृते प्रासादमेकं परिकल्प्य मदीयां सपर्यां सपरिकरो विधेहीति। स तदा तदाज्ञानुसारेण प्रासादं निर्माय तत्र शिवलिङ्गं प्रतिष्ठाप्याऽर्चनं नित्यं व्यधात् । तस्यानतिदूरे कालटिनाम्न्यग्रहारे वेदवेदाङ्गपारगो विद्याधिराजनाम्ना ख्यातो भूसुरो न्यवसत् । तस्य शिवगुरुर्नाम तनुजोऽभूत् । स साङ्गवेदानधीत्य गुरोराज्ञया गृहमागत्य गुरुपित्रोराग्रहेणानुरूपां वधूं लब्ध्वा तया सह सत्पुत्रोत्पादयिषया शिवं भक्त्या पूजयांचक्रे । ततः कदाचिन्निद्रां गतः स्वप्ने महेश्वरेण वत्स वरं वृणीष्वेत्युक्तः शिवगुरुरेकं भवन्तमिव सर्वज्ञं सर्वशक्तिं च पुत्रं मे देहीति वरं वव्रे । तदाकर्ण्य तथास्त्विति महेश्वरेणोक्तस्तस्यां रात्रौ स शम्भुतेजसा युक्तस्तस्यां धर्मपत्न्यां गर्भमाधत्त । ततः सुमुहूर्ते सा शंकराख्यं पुत्रं सुषुवे । ततः स पुत्रजन्म श्रुत्वा जातकर्मादीनि कर्माणि निर्वर्त्य परमानन्दमवाप ।

ततो देवेषु मध्ये विष्णुर्विमलोदराद्विदुषः पद्मपादनामा वायुर्हस्तामलकनामाऽग्निस्त्रोटकनामा ब्रह्मा मण्डनाभिधो यः सुरेश्वरनामाभूत्। वरुणाश्चित्सुखनामा प्रादुरभूत् । मण्डनमिश्रः सुरेश्वरोऽभूत् । वाचस्पतिरानन्दगिरिरभूत् । नन्द्यानन्दगिरिरभूदिति केचित् ।

अथैकदा वेदान्पठन् दुर्वासा महर्षिः स्वीयस्वरस्खालित्यं वीक्ष्य हसन्तीं सरस्वतीं मनुष्ययोनिं प्रतिपद्यस्वेति शशाप । तेन ऋषिभिरनुनीतेनाऽस्यास्तावन्मानुषं जन्म यावन्मानवशम्भोर्दर्शनं, ततः सा देवत्वं प्राप्स्यतीत्युक्ता सा शोणतीरे विष्णुमित्राख्यद्विजवर्यस्य सद्मन्याजन्मसिद्धसकलवेदवेदाङ्गा श्रीसरस्वत्युभयभारत्याख्यया प्रादुर्भूता । योग्ये वयसि विश्वरूपनाम्ने विद्याविनयसम्पन्नाय ब्राह्मणाय स्वपित्रा दत्ता । स एव सकलशास्त्रज्ञो विश्वरूपो मण्डनमिश्राख्यया विश्रुतोऽभूत् ।

श्रीशंकरः प्रथमे वर्षे स्वदेशभाषामजानात् । द्वितीये वर्णविज्ञानपुराणकथाश्रवणादिकमकार्षीत् । तृतीये तु दैवादस्य पिता मृत्युमयासीत् । चतुर्थे महेशतः सर्वज्ञतां प्राप । पञ्चमे गुरुणोपनीतः सांगान्वेदानधीत्यार्थतो व्याकरोत् । षड्दर्शनमूलः,इतिहासस्थाणुर्निगमशाखः, षडंगपल्लवः, सूत्रपुष्पो, मन्त्रशलाटुर्ज्ञानपक्वफलः, श्रीशंकरकल्पवृक्ष आसीदित्यानन्दगिरिः।

अथैकदा श्रीगुरुर्गुरुगृहे वसन् भैक्ष्यचर्यां चरन् कस्यचिन्निर्धनस्य भूदेवस्य गृहान्प्रविश्याह ॐ भवति भिक्षां देहीति, तच्छ्रुत्वा विप्रवधूरुवाच-भगवन् वयं विधिना वञ्चिता त्वद्भक्षाय भोजनदानेप्यसमर्थाः स्म इत्युक्त्वाऽऽमलकफलं भिक्षां ददौ । ततो विप्रस्त्रियास्तद्वचनमाकर्ण्य तेनैव सन्तुष्टः श्रीशंकर उवाच-भगवति कमलालयेऽस्या ब्राह्मणस्त्रियो गृहे सन्तुष्टा सततं वसेति । ततस्तद्गृहांगणे सपद्येव श्रिया सन्तुष्टया श्रीशंकरस्य पुरः प्रादुर्भूय

वत्स वरं वृणीष्वेत्युक्तः श्रीशंकरः तर्ह्यस्या ब्राह्मणस्त्रिया गृहं कनकामलकपूर्णं विधेहीति वरमवृणोत् । ततः सा तद्विप्रगृहं तदा कनकामलकैः पूर्णं विधाय तत्रैवान्तर्हिता वसतिं चकार । षष्ठेऽब्दे सर्वशास्त्रवेत्ताऽभूत् । ततः सप्तमे श्रीगुरुर्गुरोर्गृहात्प्रतिनिवृत्त्य मातृसेवापरोऽभवत् । कदाचित् तन्माता नदीं स्नानार्थं गता विललम्बे । ततो गृहान्निर्गत्य श्रीशंकरस्तन्नदीतीरे गतमोहां तां दृष्ट्वा जलार्द्रैः पंकजैर्वीजयन् गृहमानैषीत् । प्रत्यहं रविकिरणैः सा क्लिश्यतीति विचिन्त्य स स्तुत्वा तां नदीं स्वगृहद्वारं प्रापयति स्म । एवं लोके विख्यातं श्रीशङ्करं श्रुत्वा केरलानां राज्ञा राजशेखरेण प्रेषिते स्वामात्ये मृगांके तन्नयनाय प्रणम्य सोपहारं स्वनिवेदितं विज्ञापयति, भैक्षमन्नं परिधानमजिनं नैजं कर्म च विहाय तं कुभोगैर्वयं किं कुर्महे इत्याचार्योऽवदत् । ततस्तं वृत्तान्तं स नृपतये न्यवेदयत् । ततस्स स्वयमेवागत्य प्रणम्योपविश्य कुशलप्रश्नानन्तरं सादरं स्वकृतं नाटकत्रयं तस्मै श्रावयामास । तेन प्रसन्नः श्रीशंकरस्तं वरेण च्छन्दयामास । ततः कदाचिदुपमन्युदधीचिगौतमागस्त्यप्रमुखान् शंकरं द्रष्टुमागतान्मुनीनवलोक्य तन्माता मधुपर्कार्घ्यादिना सत्कृत्य कियदस्यायुरिति साञ्जलिबन्धं प्रार्थयामास । तां तेष्वगस्त्योवदत्—अष्टायूंष्यस्य भवन्ति वयमष्टायूंषि वरं दास्यामः । ततः सर्वे श्रीशंकरमामन्त्र्य यथागतं जग्मुः । ततः स तच्छ्रुत्वा मातरं यतिर्भूत्वा दीर्घायुर्भवामीति सान्त्वनैः सान्त्वयामास । रे बाल गृहस्थो भूत्वा क्रतुभिरिष्ट्वाऽन्ते यतिर्भवितेत्युक्तवतीं मातरं वेदान्तोक्तिभिः समाहितचित्तामकरोत् । अष्टमेऽब्दे संन्यासायाज्ञामददतीं मातरं सञ्चिन्त्य सरितं गत्वा स्नानार्थं जलान्तः प्रविश्य ग्राहग्रहार्तो हाम्ब ग्राहेण धृतो न बहिश्चलितुं पारये इत्यवदत् । माता तस्य तां वाचं श्रुत्वा तदवस्थं पुत्रं पश्यन्ती तत्प्रतीकारमपश्यन्ती च भृशं विललाप । अम्ब यदि मे जीवितं तुभ्यं रोचते तर्हि मां संन्यासायाज्ञापय तेन ग्राहग्रहमुक्तो भविष्यामीत्युक्ता माता जीविताशया संन्यास एव वरमिति मत्वा तत्क्षण एवाज्ञां तस्मै ददौ । ततः स तत्रैव संन्यस्य नक्रग्रहान्मुक्तः सलिलादुत्ततार । उत्तीर्य च मातरं प्रणम्येत आरभ्याम्ब पैतृकरिक्थग्राहिभिस्त्वं पाल्यसे । यदा मां स्मरिष्यसि तदा त्वत्सन्निधौ सन्नद्धोऽस्मि, मामनाथां त्यक्त्वा निर्गतो बाल इति मा चिन्तयेति शंकरो मातरं सान्त्वयित्वा स्वबान्धवानपि तथा सम्बोध्य तस्यास्तेषां चाज्ञां लब्ध्वा दूरतो गन्तुमियेष । ततः प्रस्थितः स नदीतीरे देवालये स्थितस्य भगवतः कृष्णस्याशरीरिणीं तरंगैर्नदी मां ताडयति नेह वस्तुं क्षमे इत्येवंविधां वाचं श्रुत्वा तां मूर्तिं भुजाभ्यां प्रोद्धृत्य निर्बाधे प्रदेशे स्थापयित्वा प्रणम्य प्रतस्थे । वनमध्याच्चरन्नर्मदातटे श्रीगोविन्दपूज्यपादान् जिगमिषुः केनचिन्मुनिना दर्शितायां गुहायां दूरतो यतीशं दृष्ट्वा प्रणम्य स्तुतिभिस्तुष्टाव । ततस्तच्छ्रुत्वा श्रीगोविन्दपूज्यपादास्तं प्रोचुः—कस्त्वमिति । ततः श्रीशंकर आह—"मनोबुद्ध्यहंकारचित्तानि नाहं श्रोत्रं न जिह्वा न च घ्राणनेत्रम् । न च व्योम भूमिर्न तेजो न वायुश्चिदानन्दरूपः शिवोहं शिवोऽहम्" इति । ततः स तं कार्यार्थमवतीर्णं शंकरं ज्ञात्वा गुहाया द्वारे पुरस्कृतौ स्वौ चरणौ पूजितवतेऽङ्गीकृतस्वशिष्यत्वाय सम्प्रदायपरम्पराप्राप्तं तत्त्वमसीत्यादिश्रुतिवाक्यैरद्वैतं ब्रह्मतत्त्वमुपदिदेश । अथैकदा श्रीशंकरो नर्मदापूरघोषेण गुरूणां समाधिविघ्नं ध्यायंस्तत्सलिलं कमण्डलूदरकेन

सम्प्रोक्ष्य सर्वं तन्नदीसलिलं स्वकमण्डलौ न्यवेशयत् । वृत्तान्तमिमं लोकमुखादाकर्ण्य श्रीगोविन्दयतयः परं हृष्टास्तमूचुः–"शारदाकाशवत्तत्त्वं भातं ते स्वधियाऽनया", तदधुना काशीं गत्वा तत्र तत्त्वं मुमुक्षुभ्यो बोधयंस्तिष्ठ, पुरा हिमाचले मुनिसंसदि श्रीमद्व्यासो वेदान्तं शशंस, तदा मया पृष्टं भगवंस्त्वया सर्वे वेदा विभक्ताः, महाभारतं कृतं, ब्रह्ममीमांसा निर्मिता । योगभाष्यं रचितं, केचित्तेषां वादेऽर्थमन्यथा कल्पयन्ति, 'तस्माद् भाष्यं भवता कर्तव्यम्' इति । तदाकर्ण्य श्रीमद्द्वैपायनः प्रत्यभाषत–इममेवार्थमधिकृत्य पुरा देवैः पृष्टेन भवेन तदर्थं स्वावतारः प्रतिश्रुतः, 'यः सकलं नद्यम्भः कुम्भे संहरिष्यति स एवावतीर्णः शंकरः वेदान्तभाष्यं करिष्यति' इति, भिक्षो भवते तदद्य मया तत्त्वज्ञानं बोधितं, जगदुद्धरणार्थं काशीमधिवस, 'तत्र विश्वनाथदर्शनं ते भविष्यति' इति । ततो गुरोरनुज्ञया तं प्रणम्य शंकरः काशीं गत्वा गंगायां स्नात्वा विश्वेशमन्नपूर्णां च मनसाभ्यर्च्य स्तुत्वा च तां काशीमध्युवास । ततः कश्चिच्चोलदेशजं पुरः प्रगम्य स्थितं निवेदितस्ववृत्तमाचार्यः शिष्यत्वेन स्वीचकार, यः सनन्दनः पद्मपादाख्यया ख्यातिं गमिष्यति । अन्ये चित्सुखानन्दगिर्यादय एनं शंकरं प्राप्य तत्रैव शिष्यत्वमापुः ।

ततः कदाचित्स्नानार्थं गङ्गां गच्छन्नाचार्यं पथि चण्डालमेकं श्वभिश्चतुर्भिर्वृतं दृष्ट्वा त्यज पन्थानं मा नः स्प्राक्षीरिति प्राह । एवं वदन्तं तं वीक्ष्य स चण्डालः प्रत्यभाषत–'भो दण्डिंस्त्यज मार्गमिति कं भवान्वक्ति देहं वा देहिनं वा' तदुभयमपि न घटते, यतोऽन्नमयादन्नमयं भिन्नं, कथं त्वयि प्रत्यगात्मनि ब्राह्मणान्त्यजयोर्भेदो नदीसुरआदिषु प्रतिबिम्बितसवित्वत्, शरीरेष्वशरीरं सन्तं विस्मृत्य कथं ते मिथ्यैव कलेवरेऽहन्ता, 'मायया महान्तोपि मुह्यन्ति' इति । ततः स तदुक्तिं निशम्याविक्षुब्धचित्तः शङ्कराचार्य उवाच–'भो 'यत्त्वयोक्तं तत्सत्य, शास्त्रविशारदा बहवः पण्डिताः सन्ति, तत्त्वविदो विरला एव' इति ततस्तमेव चण्डालं वेदचतुष्टययुक्तं विश्वेश्वरं ज्ञात्वा स्तुतिरस्तौत् । ततस्तुतः स प्रसन्नो भूत्वा 'कर्मठं भट्टभास्करं, मण्डनं, प्रभाकरं, नीलकण्ठं शैवं, गुप्ताख्य शाक्तिकं, चैवमादीञ्जित्वा शिष्यान्न कृत्वा च मतमद्वैतं प्रख्यापय' इति शङ्कर समादिश्यान्तरधात् । तत आचार्यो जाह्नवीं गत्वाद्भिः खानि स्पृष्ट्वा हृदि स्थितमीशं ध्यायन्वेदार्थान्विचारयामास ।

श्रीमच्छंकराचार्यो द्वादशे वर्षे ईश–केन–कठ–प्रश्न–मुण्ड–माण्डूक्यैतरेय–तैत्तिरीय–छान्दोग्य–बृहदारण्यकोपनिषदां भाष्याणि विरच्य तत्रतत्र शिष्यानध्यापयामास । तेषु मुख्यः शिष्यः सनन्दनोऽभूत् । ततः कदाचित्सनन्दनं जाह्नव्या दक्षिणपारे स्थितमुत्तरपारस्था आचार्या आह्वयन् तरणसाधनाभावात्कथं गन्तव्यमिति पर्यालोच्य श्रीगुरुचरणौ ध्यात्वा सनन्दनः गङ्गाप्रवाहं प्राविशद्यदा तदा जह्नुकन्या पद्मान्यश्चयामासास्यपदोन्यासार्थम् । ततस्स तेषु पद्मेषु पदे विनिवेश्य श्रीगुरुसन्निधिमाययौ । ततस्तं प्रीत्याश्लिष्य गुरुस्तस्मै पद्मपादाख्यां ददौ । ततः स आचार्यः कुतर्किणां पण्डितानामद्वैतपरं वेदान्तार्थमाधिक्षिपतां मतानि खण्डयित्वा सर्वांस्ताञ् जित्वा शिष्यांश्चकार । ततः समन्वयाविरोधसाधनफलाख्याध्यायचतुष्टयोपेतस्य ब्रह्मसूत्रस्य (=शारीरिकमीमांसाशास्त्रस्य=उत्तरमीमांसाशास्त्रस्य) भाष्यमकरोत् ।

कदाचित्काश्यां शारीरकभाष्याध्यापनसमये वृद्धब्राह्मणरूपेणागतो व्यास उवाच—त्वत्कृतशारीरकभाष्ये कस्याप्येकस्य सूत्रस्य व्यासाशयं वर्णयेति । ततस्तदाऽऽचार्यः "तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" (व्या० सू० ३ । १ । १) इति सूत्रार्थं वर्णयामास । ततस्तं श्रुत्वा नायं व्याससम्मतोर्थः किंतु प्रकारान्तरेणेति ब्राह्मणोऽन्यथा यमर्थं वर्णयामास सोर्थः श्रुतिविरुद्ध इत्यसकृत्प्रत्यपादि भाष्यकृता । ततः पद्मपादशिष्योक्त्यैनं व्यासं ज्ञात्वाचार्येण स्तुतो व्यास एनमाचार्यं तद्भाष्याणि च प्रशशंस । दैवयोगेन जन्मसिद्धप्राप्ताष्टायुषां ततः स्वमातृकृतागस्त्यादिप्रार्थनया प्राप्ताष्टायुषां चेत्येवं षोडशायुषामन्तिमदिवसान्त्यभागे तत्र मणिकर्णिकायां शरीरपरित्यागे प्रवृत्तायाचार्याय भगवान्बादरायणः लोके प्रवृत्तानां मतान्तराणां वादेन निरासपूर्वमद्वैतशास्त्रप्रचारं निर्वर्त्य शरीरं त्याज्यं नान्यथेति तदुक्तमङ्गीकृतवतेऽस्मै पुनः षोडशायूंषि दत्त्वान्तर्दधौ। ततो दिग्विजयार्थं काश्याः प्रस्थितोयमाचार्यः प्रयागे त्रिवेण्यां स्नानादिकर्माणि निर्वर्त्य नास्तिकमतप्रवृत्तान्निर्जित्य स वैदिकमार्गप्रतिष्ठापकत्वेन प्रसिद्धं प्राभाकरादिशिष्यपरिवृतं तुषाग्नौ प्रविष्टमनेकसोमयज्ञहविर्यज्ञसंस्थाभिरुत्तरक्रतुभिश्च प्रीणितेन्द्रादिदेवगणं भाट्टरहस्यादिग्रन्थकर्तृत्वेन प्रसिद्धिं गत्वा तेन सत्कृतस्तत्प्रार्थनया तस्मै स्वकृताद्वैतभाष्यग्रन्थान् श्रावयामास तेनातीव स तुतोष। ततस्तुषाग्निप्रवेशे कारणमाचार्यस्तं पप्रच्छ । बौद्धमतनिरासार्थं तदीयग्रन्थाध्ययनसमये वेदनिन्दां श्रुत्वा सभायामश्रूणि पातयन्तं मां दृष्ट्वाऽयं ब्राह्मणोऽस्मद्विरुद्धपक्षीय इति मां बौद्धाः सौधाग्रात्पातयामासुः, तदाहं 'वेदाः प्रमाणं चेन्न मे कापि क्षतिः स्याद्' इति ब्रुवन्वृक्षात्पुष्पमिवाबाधितशरीरोऽपतं तथापि चेदिति पदप्रयोगेण सन्देहसूचनादेकेनाक्ष्णा काणोऽभूवम् । वैदिकमतविरुद्धबौद्धग्रन्थाध्ययनबौद्धग्रन्थाध्यापकगुरुद्रोहाभ्यां जातस्य पापस्य नाशाय तुषाग्निप्रवेशेन प्रायश्चित्तमनुतिष्ठामि, साक्षाच्छिवस्वरूपस्य तव दर्शनेन कृतार्थोस्मि, भाष्यस्यास्य वार्तिकं कृत्वा यशो लब्धुमिच्छामि चेत्याचार्यं स व्यज्ञापयत् । तत आचार्य उवाच—'सौगतादीनामसाधूनां विनाशाय शिक्षणाय वा षडाननस्त्वं भट्टपादरूपेणाविर्भूयैवमकरोरतस्त्वमपापी' इति । तच्छ्रुत्वाहमपापीति त्वदुक्त्याबोधितोऽप्यारब्धप्रायश्चित्तस्य त्यागो लोकविद्विष्टत्वान्न युज्यते मह्यमद्वैतात्मतत्त्वमुपदिश येनाहं मुक्तः स्याम् । कर्ममार्गस्य प्राधान्येन प्रवर्तकमतीव प्रसिद्धं दुर्वाससः शापेन मनुष्यरूपायाः सरस्वत्याः पतिं मण्डनमिश्रं पण्डितं वादेन विजित्य तेन भाष्यस्यास्य वार्तिकं कारयेति भट्टपाद आचार्यं व्यजिज्ञपत् । ततस्तस्मै अद्वैतात्मतत्त्वमुपदिदेश । तेन स मुक्तोऽभवत् ।

तत आचार्यो योगबलेन व्योममार्गेण सशिष्यो नर्मदातटे माहिष्मतीं पुरीं गत्वा तत्र तद्गृहं विचार्य कपाटपिनद्धस्य गृहस्याङ्गणं व्योम्नैव गत्वा स्वपितृश्राद्धे जैमिनिं व्यासं च निमन्त्र्य भोजनार्थमर्चयन्तं तं कर्मठमपश्यत् । सोऽप्येनमपश्यत् । तयोर्विचित्राणि प्रश्नोत्तराण्यभवन् । यदा क्रुद्धोऽयं मण्डनमिश्रस्तेन सह दुर्भाषणं कर्तुमारभत तदा व्यासेन दुर्भाषणान्निरुद्धो यतिरूपं साक्षाच्छिवमेनं न्यमन्त्रयत् । तदाचार्येण नाहमन्नभि-

(१) सकलमतनिबर्हणानन्तरं मणिकर्णिकातीरे निदिध्यासनलालसस्य श्रीशंकरस्य वृद्धब्राह्मणरूपेण व्यासदर्शनमिति, तथा विवादकाले वृथाजलं कृतवतो वृद्धब्राह्मणवेषस्य व्यासस्य श्रीशंकरेण कपोलयोस्ताडनं कृतमिति चानन्दगिरीये शंकरदिग्विजये ।

क्षार्थमागतस्त्वां किंतु वादभिक्षार्थमागतः, परस्परं पराजये परस्परमाश्रमव्यत्ययः कार्य इत्युक्तः स श्व आरभ्य मध्याह्नसमये वादोस्त्विति निश्चित्य तान् भोजयामास । स्वयं शिष्टं कर्म समाप्य मण्डनमिश्रोपि भुङ्क्ते स्म । ततो व्यासजैमिनी माध्यस्थ्य सरस्वतीं स्थापयेत्युक्त्वाऽगच्छताम् । यदा परेद्युर्मध्याह्ने सभायां कर्मब्रह्मवादिनोः कर्मब्रह्माद्वतविषये वाद आरब्धस्तदा माध्यस्थे स्थितया सरस्वत्योभयोः कण्ठे एकैकां पुष्पमालामामुच्य यस्य माला म्लास्यति स पराजित इति ज्ञेयमिति समयं कृत्वा पाकाय महानसं सरस्वती प्रविवेश । एवं वादो यावदभूत्तावत्प्रत्यहं भिक्षार्थमागच्छेत्याचार्यं भोजनार्थमागच्छेति पतिं चाहूयोभयोर्भिक्षाशने अदात् । एवं विवदतोः सप्तमे दिवसे सरस्वती मण्डनमिश्रगलस्थया मालया म्लानयाऽऽचार्येण पराजितं मण्डमिश्रं निश्चित्य पाकोत्तरमुभावपि भिक्षार्थमागच्छतमिति हर्षेणाकारयामास । ततस्तयोर्भिक्षोत्तरमाचार्यः प्रणम्य तां त्वया दुर्वाससः शापेन मानुषभावान्मोचितेत्युक्त्वा ब्रह्मलोकं जिगमिषुं तां वनदुर्गामन्त्रेणास्तम्भयत् । मण्डनमिश्राय मुमुक्षुणा विद्योपलब्धिपर्यन्तं चित्तशुद्धिसंपादकत्वेन श्रौतानि स्मार्तानि च कर्माणि कार्याण्येवेति जैमिन्याशयं प्रकाशयामास । जैमिनिरपि मण्डनमिश्रेण ध्यात आगत्याचार्योक्तमेव व्याजहार । एवं शरणमिति शरणागतं वीक्ष्य मण्डनमिश्रं तदर्धाङ्गीं मामविजित्य कथं मत्पतिर्जितः स्यादित्युक्तेनाचार्येण सह सा वादमारभत । वादेनाजय्यं तं ज्ञात्वा कामशास्त्रीयप्रश्नेनैनं जेष्यामीति निश्चित्य तत्र प्रश्नांश्चकार । तत आचार्यो मासात्परमुत्तरं दास्यामीत्युक्त्वा शिष्यान्यावदागमं स्वदेहरक्षणे नियोज्य स्वकलेवरं गिरिगह्वरे संस्थाप्य मृतस्यामरुकराजस्य कलेवरं योगबलेन प्राविशत् । ततस्तत्पत्नीमन्त्रिप्रभृतयो राजानं लब्धसंज्ञं ज्ञात्वा तं माङ्गलिकवाद्यैः सौधं निन्युः । क्रमेण कामशास्त्रीयविषयाननुभवन्तं राजकार्यादिष्वतीव चतुरं तं ज्ञात्वा नायं प्राक्तनो राजा किं तु कोपि महागुणाकरो योगी परकायप्रवेशविद्ययास्मद्राजशरीरं प्रविष्टः क्वापि स्थापितं स्वदेहं पुनर्गच्छेच्चेन्महती हानिरस्माकं तदा स्यात्, तस्मात्तद्देहनाशायाऽस्माभिर्यतितव्यमिति निश्चित्य यत्र क्वापि मृतशरीरं यद्यद् दृश्यते तत्सर्वं तदैव दाह्यमेवेत्याज्ञाप्य नानादिक्षु ते भटान् प्रेषयामासुः । मासे च व्यतीते आचार्ये प्रत्यागमनमकुर्वाणेऽस्मासु कैश्चिच्छरीरमेतद्रक्षणीयं कैश्चित्तत्परिमार्गणाय गन्तव्यमिति निश्चित्य कांश्चिद्देहरक्षणाय नियोज्य पद्मपादादयः कर्णाकर्णिकयाऽमरुकराजं मृतं प्राप्तसंज्ञं प्राक्तनविलक्षणशीलादिसम्पन्नं लोकमुखाच्छ्रुत्वा तत्र गायकवेषेण राजसभां प्रविश्याद्वैतब्रह्मप्रतिपादकानि पद्यानि गायन्तो राजानं ज्ञातस्वागमनं ज्ञात्वा प्रतिनिववृतिरे । तैर्भृत्यैस्तत्रतत्र लब्धमृतमानुषशरीराणि दग्ध्वादग्ध्वा तच्छरीरं लब्ध्वा दग्धुं प्रवृत्तैः सह युध्यमानांस्तच्छिष्यान्बलाद् दूरीकृत्य दह्यमानं स्वकलेवरं दृष्ट्वा नृहरिं तुष्टावाचार्यः । तेन तुष्टः सोऽग्निं तं पीत्वाऽन्तर्दधे ।

ततो मण्डनमिश्रः परकायप्रवेशेन कामशास्त्रीयविषयज्ञं ज्ञात्वाऽऽवां त्वया जितावित्यवदत् । सरस्वतीं निजं धाम यास्यन्तीमाचार्यः सरस्वतीं त्वां ब्रह्मणः पत्नीं जाने, त्वं लोकोपकृतयेऽस्मदीये स्थाने निवसन्त्यद्वैतमतद्वेष्टॄन्विजित्याद्वैतसिद्धान्तान्प्रकाशयेति प्रार्थिता सत्योमित्यूरीकृत्य निजं धामागच्छत् । ततो मण्डनमिश्रस्त्रिंशत्तमे विक्रमशके संन्यासग्रहणेनाचार्यस्य शिष्योऽभवत्तत्त्वमस्यादिमहावाक्योपदेशादिभिः सह । ततो योगबलेनातिशान्त-

चित्तः स्वात्मारामः (७२९) पञ्चविंशत्युत्तरसप्तशतीवर्षाणि भुवि वसति स्म । तत आचार्यः स्वात्मारामेषु सुरेषु यतो भवान् श्रेष्ठोऽतस्त्वं सुरेश्वरनामासीत्युवाच । सोप्याचार्येण सहैव दिग्विजयायागच्छत् । त्रिवलिक्षेत्रे मूकाम्बादर्शनायागतमाचार्यं योगिनं श्रुत्वा प्रभाकरो नाम धनिकः स्वपुत्रमतिजडमाचार्यसमीपं निनाय तदाचाचार्यस्तं ब्रह्मैकनिष्ठं ज्ञात्वा कस्त्वमित्यपृच्छत् । तेन जन्मान्तरार्जितोपासनाबलेनाचार्यसान्निध्यवशेन च ब्रह्मैवाहमस्मीत्यादिरूपेण हस्तामलकवत्सत्त्वे निरूपिते तमाचार्यो नाम्ना हस्तामलकमकरोत् । सोऽपि स्वयमाचार्यशिष्योऽभवत् । ततः पुत्रमेनमाचार्ये समर्प्य पुत्रप्रभावज्ञः प्रभाकरः स्वगृहं ययौ ।

स ततः सर्वैः शिष्यैः सह शृङ्गगिरिं प्राप्य तत्र भाष्याण्यध्यापयामास । एकदा गिरिनाम्नः कस्यचिच्छिष्यस्य भाष्याध्यापनायागमनं प्रतीक्षति तस्य भाष्यार्थग्रहणशक्त्यभावेन तत्प्रतीक्षा व्यर्थेति पद्मपादस्य गर्वोक्तिं श्रुत्वा स मनसा तस्मै चतुर्दश विद्या अनुजग्राह । तेनागमनसमय एवातीव हृष्टो जीवब्रह्मैक्यविषयैस्तोटकवृत्तैराचार्यमुपतस्थे । ततः पद्मपादादयो हृष्टास्तं प्रशशंसुः । सोपि तेन हेतुनाऽऽनन्दगिरिस्तोटकाख्योऽभवत् , यः ब्रह्मसूत्रोपनिषद्भाष्याणां व्याख्यानानि कुर्वित्याचार्येण नियुयुजे ।

ततः स आचार्य एकदा सुरेश्वरप्रार्थनया तं भाष्यवार्तिकनिर्माणे नियोजयामास । तच्छ्रुत्वा चित्सुखाचार्यप्रभृतिभिः शिष्यैः कर्मठेन तेन कृतं भाष्यवार्तिकं श्रीमच्छिष्यस्यापि त्वद्भाष्याननुगुणमेव स्यान्न तदनुगुणमिति जैमिनेः कृतिवत्कर्मठानामेवोपयुज्येत न मुमुक्षूणामिति सनन्दन आनन्दगिरिर्वा नियोज्यतामित्यूचे । पद्मपादेन हस्तामलको नियोज्यतामित्यूचे ।

अपत्येन सह नद्यां स्नानार्थमागतायै कस्यैचित्स्वस्य शिशुं तत्र तपस्यतोऽङ्के उपवेश्य स्नात्वा प्रत्यागत्य तदङ्कात्पतित्वा मृतं तं शिशुं दृष्ट्वा रुदन्त्यै स्वयं मृतशरीरे प्रविश्य हस्तामलकाचार्यो जीवयित्वार्पयद्यो हस्तामलकः पूर्वजन्मन्येव तपश्चर्याभिः सिद्धो विरक्तो न ग्रन्थरचनारूपे प्रवृत्तिमार्गे प्रवृत्तः स्यादिति पद्मपादमाचार्य उवाच—त्वया कर्मठेन वेदान्तविषये करिष्यमाणे वार्तिकेऽभिरुचिर्नैषामिति त्वया सूत्रभाष्ये वार्तिकं न कार्यं किं त्वद्वैतब्रह्मपरं कंचन नैष्कर्मगोचरं नैष्कर्म्यसिद्ध्याख्यं ग्रन्थं निर्मायैभ्यः प्रदर्शयेति गुरुणाज्ञप्तेन सुरेश्वराचार्येण नैष्कर्म्यसिद्ध्याख्यो ग्रन्थो व्यरचि । सोयं तेन स्वस्यापि कर्मठत्वनिरासकः प्रादर्शि चाचार्यादिभ्यः । ते तमेनं दृष्ट्वातीव चित्रितहृदयाः परं प्रशशंसुः । तत आचार्येण मण्डनमिश्रो बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यस्य तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यस्य च वार्तिकं कुर्वित्याज्ञप्तस्तद्द्वयं कृत्वा तस्मै प्रदर्शयामास । योऽसौ वाचस्पतिमिश्रो भविष्यति प्रारब्धकर्मणा सोऽयं मण्डनमिश्रस्तत्सृष्ट्वाऽऽचार्यमतीव तोषयामास ।

पद्मपादाचार्येण ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यव्याख्या चक्रे । तत्र द्वितीयाध्यायप्रथमपादशांकरभाष्येण सहिते प्रथमाध्यायसूत्रशांकरभाष्ये पञ्चपादाः प्रचेरुः, तत्रापि चतुःसूत्र्येव प्रसिद्धचेदित्याचार्योक्त्या तावत्येव व्याख्याऽऽचार्येण श्रुता पञ्चपादिकेतिनाम्ना प्रसिद्धास्ते चित्सुखादयोऽप्यद्वैतब्रह्मपरग्रन्थान्कृत्वाऽऽचार्यं संप्रार्थ्य तदाज्ञया तीर्थक्षेत्रादिकान्ययुः ।

(१) तन्नामान एव पञ्चविंशत्युत्तरसप्तशतीवर्षेष्वभूवन् यथा गौडपादाचार्यादि व्यासपरम्परा शुकाचार्यपरम्परा वा ।

एवं शृङ्गगिरौ निवसन्नाचार्यः स्वमात्रा कृतं स्वस्मरणं योगेन ज्ञात्वा देशान्तरे सुदूरे स्थितायां अपि मातुः समीपं योगबलेन प्राप्य प्रणनाम। सापि चिरात्प्राप्तं तं समीक्ष्यातीव तुतोष। तत आचार्यो मातरं प्रणम्य किमपेक्ष्यत ऐहिकमामुष्मिकं वेत्याचार्यस्य वाचं निशम्य जीर्णशरीरस्य धारणे नाहं शक्तास्मि, तत एतच्छरीरं यथाशास्त्रं संस्कृत्य स्वर्गं प्रापयेत्युक्तो महेशं तुष्टाव। ततो महेशस्तुष्टस्तदाशयं ज्ञात्वा पार्षदांस्तन्मातुरानयनाय प्रेषयामास। तां दृष्ट्वा वैकुण्ठमेव गन्तुकामां तां ज्ञात्वा शैवपार्षदाननुज्ञाप्य स हरिं तुष्टाव। तेन तुष्टो हरिः स्वयमागत्य प्रणतं यतिवरं दृष्ट्वा 'भूतले त्वत्कृताः सूत्रभाष्यादिका अद्वैतग्रन्था लोकैरङ्गीकृताः, ब्रह्मलोकेपि सिद्धेषु ते सर्वे प्रसिद्धिमुपयान्तु, त्वन्माता मया सहैव दिव्यं रूपमास्थाय वैकुण्ठमागच्छतु' इत्याचार्यं प्रशस्य तया सह विमानेन वैकुण्ठं जगाम। ततो बन्धुभिराहूतैरन्यैश्च तत्रत्यैर्ब्राह्मणैरज्ञातशास्त्रमर्यादैर्यतेर्मातुः संस्कारेऽधिकारो नेति धिक्कृतस्तेभ्यस्तदर्थमग्निमप्यलब्ध्वा काष्ठानि नदीतीरे सञ्चित्य स्वबाहुं प्रमथ्याग्निमुत्पाद्य मातुः शरीरं प्रदाह्य तान्-"इत आरभ्य यूयं वेदबाह्या वह्निसंस्कारशून्याः संन्यासिनां भिक्षादाने योग्या न भवत, शूद्राचाराश्च भवत" इति शप्त्वा योगबलेन शृङ्गगिरिं जगाम।

ततः सनन्दनो गुरोरनुज्ञया स्वात्मानन्दमनुभवन्नेव तीर्थयात्रां कुर्वाणो दक्षिणस्यां दिशि कालहस्तिक्षेत्रं गत्वा तत्र जलाशये स्नात्वा साम्बं प्रणम्य काञ्चीं गत्वा ततः शिवकाञ्च्यामेकाम्रेश्वरं विष्णुकाञ्च्यां वरदराजं च प्रणम्य पुण्डरीकपुरं (=पण्डरपुरं) गत्वा तत्र शिवेन नृत्येन श्रान्तोस्म्यत्रैवैहि गङ्गे इत्याह्वानमात्रेण तत्रागतायां शिवगङ्गेति नाम्न्यां प्रसिद्धायां गङ्गायां स्नात्वा शिवं सम्पूज्य ततो रामेश्वरं जिगमिषुः कावेर्यां स्नात्वा स्वमातुलं दिदृक्षुः शिष्यैः सह तद्गृहं गत्वा कुशलप्रश्नादिसल्लापैः मातुलं तोषयामास। स मातुलो भागिनेयाय भिक्षां दत्त्वा तच्छिष्यानपि भोजयित्वा स्थितस्तच्छिष्यान्पार्श्वे स्थितं पुस्तकं दृष्ट्वा कोऽयं ग्रन्थ इत्यपृच्छत्। ते चायं ग्रन्थः, पद्मपादाचार्येण त्वद्भागिनेयेन कृता श्रीमच्छंकरभगवत्पादपूज्यरचितब्रह्मसूत्रभाष्यस्य टीकेत्यवदन्। ततः पद्मपादस्तां दिदृक्षवे तस्मै तामदात्। मातुलस्तं ग्रन्थं दृष्ट्वा तत्र श्रुतिस्मृतियुक्तिभिः खण्डितं प्राभाकरमतं ताभिरेव स्थापितं, जीवब्रह्माद्वैतं च पर्यालोच्य तदसहमानः कापट्येन प्रीतिं प्रदर्शयन्नत्रैव त्वत्प्रत्यागमनपर्यन्तमेतत्पुस्तकमस्तु, तत एनं नय, तावदहं पर्यालोचयामीत्यब्रवीत्। तथेति पद्मपादस्तस्मै तत्पुस्तकं दत्त्वा रामेश्वरं श्रीरामसेतुं च गत्वा श्रीरामसेतुं श्रीरामेश्वरं श्रीरामं च नत्वा ततो यात्राक्रमेण प्रतिनिवृत्य मातुलगृहमागमिष्यंस्तत्र मार्ग एव तद्गृहं तत्पुस्तकं च दग्धं श्रुत्वा मातुलं गत्वा गृहदाहेन न मे दुःखं तत्पुस्तकदाहेन यद्दुःखं तन्न शाम्यतीति तदुक्तिमसहमानोऽपि शान्तचित्तत्वाद्दग्धं चेत्तद्गच्छतु पुनरपि तादृशं ग्रन्थं करिष्यामीति तमब्रवीत्। ततो मातुलः पुनरयं तं ग्रन्थं करिष्यत्येव तेनास्मद्गुरोः प्रभाकरस्य मतं निर्नाम भवेदेवेत्यालोच्य बुद्धिमान्द्यकरं द्रव्यं तद्दिने तस्मै भिक्षार्थमदात्। ततः पद्मपाद (=सनन्दनः) स्तेन बुद्धिमान्द्यं जानंस्ततः श्रीगुरुं द्रष्टुं केरलानगच्छत्। श्रीगुरुरपि तदैव केरलानगच्छत्। तत्र स तं प्रणनाम। ततस्तयोः कुशलप्रश्नानन्तरं पद्मपादः स्वग्रन्थदाहं स्वबुद्धिमान्द्यं च तस्मै विज्ञापयामास। ततः श्रीगुरुणा पूर्व स्वेन श्रुतं पञ्चपादिकाभागमात्रमन्ववदत्। तेन यथाश्रुतमानुपूर्व्येणोक्तं पद्मपादो विलिलेख तुतोष

च । तथा राजशेखराख्येन राज्ञा स्वकृतं नाटकत्रयं यत्पूर्वं स्वस्मै श्रावितं ततः पश्चाद्दग्धं चाभूत्तदिदं नाटकत्रयं दर्शनार्थमागतस्य तद्राजस्य कुशलप्रश्नानन्तरं प्रार्थनयाचार्यैः यथाश्रुतमन्ववादि । तेनानूदितं तत्स राजा लेखकेन लेखयामास । श्रीमतः शंकरभगवत्पादस्य तदिदं सर्वं सर्वेषामत्याश्चर्यवहमभूत् । ततोऽनेन राज्ञा तं कां सेवां करिष्यामीति प्रार्थयामास । कालटीनामकेऽग्रहारे मया यथा ब्राह्मणाः शप्तास्ते तथैव वेदाग्निबहिष्कृता यतिभिक्षादानायोग्याश्च स्थापनीयास्त्वयेति स तमाज्ञापयामास । स तं प्रणम्य तथास्त्विन्त्युक्त्वा स्वनगरमयात् ।

ततः श्रीमच्छंकरभगवत्पादः शिष्यैः सुधन्वराजस्य पुरं गत्वा तेनार्चितो लोके भ्रष्टस्य वैदिकमार्गस्य पुनः प्रवर्तने यतमानाय मह्यं त्वया साह्यं कार्यमित्युक्तिं श्रुत्वा तथास्त्विति प्रतिश्रुत्यानुगच्छता तेनानुगतो रामेश्वरं गच्छन्पथि मद्यलोलुपान् शाक्तान् जित्वा रामेश्वरादिकं प्राप्य रामनाथादीन् प्रणम्य चोलद्रविडपाण्ड्यकाञ्चीवेङ्कटाद्रिगतान्वैदिकमार्गभ्रष्टान् जित्वा ततः कर्नाटदेशं गत्वा वेदबाह्यान्कापालिकान् जेतुं प्रवृत्ते ततश्च क्रकचनामा कापालिक आचार्यमागत्य भैरवार्चां विहाय न कदाचिन्मोक्षः स्यादित्येवं स्वपक्षमाचार्येण श्रुतिप्रमाणादिना खण्डितं नाङ्गीचकार । ततस्तं तद्देशाधिपत्यात्स राजा निष्कासयामास । ततः स बहुभिर्ब्राह्मणैः स्वानुयायिभिरन्यैः कापालिकैस्त्रिशूलोद्यतकरैर्युद्धे प्रसक्तो बभूव । ततो राज्ञा केचन गृहीताः केचन निर्मूलिताः । ततः शिष्टा गृहीताश्च तन्मतस्वीकारपूर्वकमाचार्यं शरणं प्रापुः । तेषु ये विप्राणां हननोद्यता आसंस्तान्हुङ्कारेण स भस्मसाच्चकार । ततः स क्रकचः स्वपराभवमसहमानः कपालधारी पीतमैरेयो भैरवं नेत्रे निमील्य दध्यौ । स ध्यानमात्रेण सन्निहितं भैरवं जह्येनं भिक्षुमित्यवदत् । स भैरवो यद्रूपे शिवावतारे त्वया बह्वपराद्धमित्युक्त्वा तच्छिरोऽच्छिनत् । तत आचार्येण स स्तुतोऽन्तर्दधे । ततस्तेभ्योऽप्यद्वैतात्मतत्त्वमुपदिश्य गोकर्णक्षेत्रं गत्वाम्बुधौ निमज्ज्य गोकर्णेशं प्रणम्य तत्रैव स्वकृतं सूत्रभाष्यादिकं तदधिकारिभ्य उपदिशन्नासीत् । ततस्तत्र स्वशिष्येणोक्तः शैवो नीलकण्ठाचार्यो बहुभिः शिष्यैः सहाचार्यं वादेन जेतुमाजगाम । ततः स वादे तन्मतं खण्डयित्वा तस्मै वैदिकमद्वैतात्मतत्त्वमुपदिदेश । स्वभाष्याणि प्रचार्य तत्रतत्रैवं स गुर्जरसौराष्ट्रादिदेशादौ वेदमार्गं प्रवर्तयामास । ततो द्वारवतीं गत्वा स पाञ्चरात्रानुयायिनो वैष्णवाञ्जित्वा श्रीकृष्णस्य पूजा परं कार्यैवेत्युपदिश्य स्वभाष्याणि प्रचार्य ततोऽवन्तीं गत्वा महाकालेश्वरं प्रणम्य तत्रैव देवालये तत्राचार्यत्वेन प्रसिद्धं पद्मपादाह्वमागतं द्वैतमतानुसारेण ब्रह्मसूत्रवृत्तिकृतं बहुशिष्यं खण्डितकाणादकापिलमतसिद्धान्तं प्रणम्य स्थितं भट्टभास्करं स वेदान्तसूत्रैः स्वीयद्वैतमतनिरूपणाय प्रेरयामास । ततस्तेनोक्तानां श्रुतिविरुद्धार्थानां खण्डनेन तं तथा तत्रैवागतमर्हन्नामानं नास्तिकं ततः पारदान्देशान् गत्वा तत्र प्रसिद्धं हर्षमिश्राख्यं विद्यामदोद्धतं, ततः कामरूपं गत्वा तत्र शक्तिसूत्रभाष्यकारमभिनवगुप्ताचार्यं,ततः कोसलान्, ततो गौडदेशे मीमांसानिपुणं कर्मठं मुरारिमिश्रं,नानाशास्त्रज्ञं धर्मगुप्तं,न्यायशास्त्रज्ञमुदयनाचार्यं च विजित्य तत्रतत्र ब्रह्माद्वैततत्त्वज्ञानसम्पादकानि स्वभाष्याणि प्रचारयामास ।

स्वमतपरित्यागमनिच्छन्नभिनवगुप्त आचार्ये कृत्याप्रयोगेण (आभिचारेण) भगन्दरं रोगं प्रापयामास । स तं शिष्यप्रार्थनया भिषग्भिराचार्यसंस्मृतामरेन्द्रप्रेषिताभ्यामश्विभ्या-

मप्यनिवार्य तथाभिनवगुप्तयुक्ताभिचारप्राप्तं विज्ञाय नृसिंहमन्त्रजापेन तं प्रोत्तार्य गंगातीरे व्योम्नोऽवतरन्तं ब्रह्म ध्यायन्तं गुरोरपि गुरुं श्रीगौडपादाचार्यं दृष्ट्वा ननाम। ततो गौडपादाचार्य आह-गोविन्दभगवत्पादमुखात्त्वया कृतानि सूत्रोपनिषद्गीताभाष्याणि श्रुतानि, त्वया कृतस्य मत्कृतमाण्डूक्यवार्तिकभाष्यस्य श्रवणायागतोऽस्मीति। ततः स तं सर्वाणि सूत्रोपनिषद्गीतामाण्डूक्यवार्तिकभाष्याणि श्रावयामास। तेन तुष्टः स वरमात्मानन्दानुभवरूपं तस्मै दत्त्वान्तर्दधे। ततः काश्मीरमण्डलं गत्वा सरस्वतीमन्दिरस्य दक्षिणेन द्वारेण प्रविश्य निरुन्धतो (=प्रतिषेधतः) विदुषो वादेन विजित्यान्तर्गृहं शिष्यैः सह प्रविश्य भद्रासनमारुरुक्षत्याचार्येऽशरीरवाण्याविर्बभूव–'पीठारोहे सर्वज्ञतैव न कारणं किन्तु शुद्धाचरणमपि, तत्त्वयि नास्ति–यतस्त्वया परकायप्रवेशेन पराङ्गनोपभुक्ता, एतद्विद्याभद्रासनं सतां सिद्धानामारोहणाय योग्यम्' इति। तां श्रुत्वा यतीन्द्रेण 'नायं देहोऽशुद्धः येन देहेन तत्कृतं तत्तद्देहस्यैवाशुद्धतापादकं नान्यस्य देहस्य। अन्यथा केनचिच्छूद्रेण प्राग्जन्मनि कृतेन केनापि पुण्यविशेषेण विप्रजन्मलाभेपि वेदाधिकारो न स्यात्'इत्यादिकमुक्तमाकर्ण्य शारदा तूष्णींबभूव। ततः स विद्याभद्रासनमारुरोह। तन्मण्डलस्थान्पण्डितानद्वैतसम्प्रदायप्रवर्तने नियोजयामास च। ततः स कैश्चिद्विद्वद्भिः सह शृङ्गगिरिं (शृङ्गेरीं) प्राप्याद्वैतभाष्याण्यध्यापयन्नास्ते स्मास तत्र शीतार्दितांतान्दृष्ट्वा शङ्करं सम्प्रार्थ्य तदनुग्रहेणोष्णोदकं तं देशं प्रापयामास।

ततो दिक्षु चतुर्षु चतुरो मठान्निर्माय तत्पीठे पद्मपादादिकाञ्छिष्यान्प्रतिष्ठापयामास। मूर्तिपूजाविमुखान्स्वयं बहिर्गताञ्छिष्यान्दूरीकृत्य तस्यै बिम्बाम्बायै कन्यायै अविवाहितायै सिद्धिसम्पन्नायै ब्राह्मण्यै या मूर्खाय ब्राह्मणपुत्राय महामन्त्रमुपदिश्य पण्डितमकरोत् मूर्तिपूजादिकं तपश्चर्यादिकं चोपदिदेश। एवं कृतकृत्य आचार्यो द्वात्रिंशे वयस्यतीते ब्रह्मादिभिर्यतीशं कृतकार्यं कैलासं नेतुमागतैर्बोधितो त्रिनेत्रादिमता निजेन रूपेण विमानमारुह्य कैलासं जगामेति शिवम्।

इदं चरित्रं नैकस्यैव श्रीशंकराचार्यस्य किन्तु प्रस्थानत्रयभाष्यकृतः श्रीशंकराचार्यस्य तदधिष्ठिततत्तत्पीठगतानामाचार्याणां तत्तन्नाम्नां चाचार्याणां चरित्राण्येकीकृत्यैव (माधव-चिद्विलास–ऽऽनन्दगिरिकृत) 'शंकरदिग्विजयत्रय'–'गुरुपरम्परा' –'भविष्यपुराण'–'संशयतिमिरभास्करा'–'ऽवतारकालसम्भवपरामर्श'–'श्रीजगद्गुरुसंस्थानशृङ्गेरीमठ'–'श्रीसंस्थानमठ करवीर व सङ्केश्वराचा इतिहास'– 'श्रीमच्छङ्कराचार्यचरित्र'– 'श्रीशङ्कराचार्य मठ हम्पी यांचा जाहीरनामा'– 'शङ्करचरित्रकालविचार'–(करवीरपीठकृत)-'धार्मिकविचाराचें कार्य'–'श्रीमच्छङ्कराचार्यनो समय–' 'श्रीशंकरचरित्र'–शिवरहस्य'–'कूर्मपुराण'–'शिवपुराण'– 'भक्तमाला'–ऽऽदिग्रन्थेषु तथाङ्ग्लभाषामय–'श्रीशङ्कराचार्य–हीज़लैफ़अन्ड् टैम्स–हीज़फिलासफी'–नामग्रन्थे च वर्णितानीति ज्ञेयमिति दिगिति प्रतिभाति। शिष्टं परिशिष्टे स्फुटीकरिष्यते इति शिवम्॥ इति श्रीमच्छङ्कराचार्यचरित्रं समाप्तम्॥

तच्चरित्रं प्रकारान्तरेण–

केचित्त्वयं श्रीशङ्कराचार्यः य आन्ध्रद्राविडदेशयोः सन्धौ वायुलिङ्गक्षेत्रे (=कालहस्तिक्षेत्रे) केनचिद्ब्राह्मणेन कालहस्तिमहेश्वरदेवालये लब्ध्वा स्फोटितात्कूष्माण्डाल्लब्धः शिशुः शङ्करालये लब्धत्वाच्छङ्करनामा तेनाहूतः 'शङ्करं कुंकुकाभासं मुनिं कूष्माण्डसम्भवम्।

भाष्यकारं स्तुमो नित्यमुद्यद्भास्करसन्निभम्' इति (कूष्माण्डशङ्करदिग्विजये) वचनात्। अस्याऽयोनिजत्वेन देवेनैव निर्मितत्वात्पिता शङ्करः माता त्वम्बिकैव। शुकस्यायोनिजत्ववच्छरवणोद्भूतस्कन्दवत्सीताया भूमिजत्ववद् द्रौपदीधृष्टद्युम्नयोराग्निजत्ववद् अगस्त्यस्य कुंभे जन्मवदयोनिजत्वं नानुपपन्नम्। नारदीये श्रीशङ्करकृतवायुलिङ्गस्तुतिरप्यत्र मानमित्युक्त्वा 'परिगृह्य तनुं भगवद्विमुखांस्तत्पदसम्मुखकरणोद्युक्तः शङ्करयतिराड् वाताधीनो नौरिव यायाज्जडजातभयात्' इति (नारदीये) स्वेच्छागृहीततनुत्वोक्तिरप्युपपद्यत इत्युक्तिरपि श्रीशङ्कराचार्यान्तरविषयिणीति न काप्यनुपपत्तिरिति दिगित्याहुः।

श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यस्य परकाये प्रवेशः—

श्रीमच्छंकरभगवत्पादाचार्यैः परकायप्रवेशयोगज्ञत्वेन मृतस्यामरुकराजस्य शरीरे प्रवेशो लोकानुग्रहार्थाकारीत्युक्तं युक्तमेव।

शरीरान्तश्चित्तबन्धकारणस्याज्ञाने संयमेन तच्छैथिल्यं प्रचारसंवेदनेन च तत्संवेदनं संपादयन्यदाऽऽत्मचित्तं परशरीरान्निष्कृष्य परशरीरे निक्षेप्तुमिच्छति तदा बन्धकारणशैथिल्यादिप्रतिबन्धं प्रचारसंवेदनाच्च निष्प्रत्यूहमस्य चित्तं स्वशरीरान्निष्क्रामति परशरीरं चाविशति। तदनुसरन्ति चेन्द्रियप्राणादयो राजानं सैनिका इव मातरं शिशव इव स्वयमेव तदुक्तं पतञ्जलिना योगशास्त्रे—'बन्धकारणशैथिल्यात्प्रचारसंवेदनाच्च चित्तस्य परशरीरावेशः' (यो० सू० ३।१८) इति। 'तस्यायमर्थः—(बन्धकारणशैथिल्यात्) = शरीराभ्यन्तरे चित्तस्य यो बन्धः=बधनं=प्रतिष्ठा=अन्यत्र गतिप्रतिबन्धः=ज्ञानहेतुः सम्बन्धविशेषः तस्य यत् (कारणं)=कारणद्वयम्=आरब्धं धर्मः, अधर्मश्चेति द्वयं तस्य (शैथिल्यात्)= 'संयमेन'='धारणया ध्यानेन समाधिना च' बन्धागमत्वात्, (प्रचारसंवेदनाच्च)= प्रचाराणां=प्रचरत्येभिरेष्विति वा (प्रचाराः)=चित्तस्य गमनागमनाध्वभूता नाड्यस्तेषां (संवेदनात्)=सं=संयमेन=धारणया ध्यानेन समाधिना च (वेदनं)=साक्षात्करणं तस्माच्च (चित्तस्य)=योगिनः चित्तस्य (परशरीरावेशः)=स्वशरीरान्निर्गत्य (परस्य) = अन्यस्य = जीवतो मृतस्य वा (शरीरे) = काये (आवेशः) = प्रवेशो भवतीति। श्रुतिरपि—'स त्रिधा भवति पञ्चधा सप्तधा नवधा' इति (ब्र० सू० ४।४) शारीरकभाष्येपि—'सौभरेरभिनिर्मितविविधदेहस्य पर्यायेण पञ्चाशता मान्धातृकन्याभिर्विहारः पौराणिकैः स्मर्यते' इति (ब्र० सू० शां० भा० ४।४।११) अभावाधिकरणे तथा 'अनेकशरीरं सृष्ट्वा तेषु प्रविशति' इति (ब्र० सू० ४।४।१५,१६) इति च। तथा 'ते च केचित्पतिते पूर्वदेहे देहान्तरमाददते' केचित्तु 'स्थित एव तस्मिन्योगैश्वर्यवशादनेकदेहान्' इति (ब्र० सू० ३।३।३२) तथा 'अपान्तरतमःप्रभृतयोपीश्वराः परमेश्वरेण तेषुतेष्वधिकारेषु नियुक्ताः सन्तः सत्यपि सम्यग्दर्शने कैवल्यहेतावक्षीणकर्माणो यावदधिकारमवतिष्ठन्ते, तदवसाने चापवृज्यन्ते इत्यविरुद्धम्। सकृत्प्रवृत्तमेव हि ते फलदानाय कर्माशयमतिवाहयन्तः स्वातन्त्र्येणैव गृहान्तरमन्यमन्यं देहं सञ्चरन्तः स्वाधिकारनिर्वर्तनायापरिमुषितस्मृतय एव देहेन्द्रियप्रकृतिवशित्वान्निर्माय देहान्युगपत्क्रमेण वाधितिष्ठन्ति। न चैते जातिस्मरा इत्युच्यन्ते—'न एवैते' इति स्मृतिप्रसिद्धेः। यथा 'सुलभा नाम ब्रह्मवादिनी जनकेन विवदितुकामाऽव्युदस्य स्वं देहं जानकं देहमाविश्य व्युद्य तेन पश्चात्स्वमेव देहमाविवेशेति स्मर्यते' इति च तत्रैव भाष्ये (३।३।३२) उक्तः परशरीरे प्रवेशः स्वशरीरे प्रत्यागमनं च तद्योगविदां सुलभमेवेति दिक्।

अद्वैतिमठाम्नायाः-(मठाम्नायसेतुग्रन्थरीत्या)।

	आम्नायानां दिक्-क्रमः	सम्प्र-दायः	मठनाम	अङ्कितनाम	क्षेत्रनाम	देवनाम	देवी=शक्तिः	आचार्यनाम	तीर्थनाम	ब्रह्मचारि नाम	वेदः,तद्गत-महावाक्यम्	महावा-क्यम्	स्थानम्
१	पश्चिमायाम्	कीटवा-[1] रः(लः)	शारदा[5]मठः	तीर्थमाश्रमो वा.	द्वारका-क्षेत्रम्	सिद्धेश्वरः	भद्र-काली	विश्वरूपाचार्यः पद्मपाद इतिम.	गोमती	स्वरूपकः	सामवेदः	तत्त्वमसि[14]	द्वारका
२	पूर्वस्याम्	भोगवा-[2] रः(लः)	गोवर्धन-मठः	वनमरण्यं वा.	पुरुषोत्तमक्षेत्रम्	जगन्नाथः	विमला-[11] देवी	पद्मपादः,हस्ता मलक इति मतान्त.	महोदधिः	प्रकाशकः	ऋग्वेदः	प्रज्ञानं ब्रह्म	वड्डुजगन्नाथः
३	उत्तरस्याम्	नंदवारः[3] (लः)	ज्योतिर्ष्मन्म[6]ठः ज्योतिर्म.	गिरिः पर्वतः सागरो वा	बदरिकाश्रमक्षे.	नारायणः	पुन्नगिरि(री) पूर्णगिरि(री)	तोटकः =त्रोटकाचार्यः	अलका-[13] नन्दा	आनन्दः	अथर्ववेदः	अयमात्मा ब्रह्म.	बदरिकावनम्
४	दक्षिणस्याम्	भूरिवा-[4] रः(लः)	शृङ्गेरी[7]मठः शृङ्गगिरिम.	सरस्वती,[8] भारती पुरी वा	रामेश्वर[9] क्षेत्रम्	आदिवराहः[10] मलहानिकरं लिंगम्	कामाक्षी =शारदा	पृथ्वीधरः[12]	तुंगभद्रा	चैतन्यब्र-ह्मचारी	यजुर्वेदः	अहंब्रह्मा-स्मि	शृङ्गगिरि,वा शृङ्गेरी.
५	ऊर्ध्वाम्नायः	काशी.	सुमेरु-मठः	सत्यं ज्ञानं वा	कैलास क्षेत्रम्	निरञ्जनः	माया	ईश्वरः	मानसं ब्रह्मतत्त्वावगाहितम्	ब्रह्मतत्त्वेसंयोगेन संन्यासः	सामवेदः		
६	आत्माम्नायः	सत्वता-षः	परमात्म-मठः	योगः	नभस्स-रोवरम्	परमहंसः	मानसीमाया	चेतनः	त्रिपुटी	संन्यासः	वेदान्त-वाक्यम्		
७	निष्कला-म्नायः	सच्छि-ष्यः	सहस्रार्कद्यु-तिमठः	गुरुपादुका	अनु-भवः	विश्वरूपः	चिच्छक्तिः	सद्गुरुः	सच्छास्त्र-श्रवणम्	संन्यासः			

कीटवारादिसम्प्रदायपदविवरणम्।

(टि०)१ कीटादयो विशेषेण वार्यन्ते जीवजन्तवः। भूतानुकम्पया नित्यं कीटवारः स उच्यते ॥ १ ॥ २ भोगो विषय इत्युक्ते वार्यते येन जीविनाम्। सम्प्रदायो यतीनां च भोगवारः स उच्यते ॥ २ ॥ ३ आनन्देति विलासश्च वार्यते येन जीविनाम्। सम्प्रदायो यतीनां चानन्दवारः स उच्यते ॥ ३ ॥ ४ भूरिशब्देन सौवर्ण्यं वार्यते येन जीविनाम्। सम्प्रदायो यतीनां च भूरिवारः स उच्यते ॥ ४ ॥ ५ कालिकामठः [श्रीरङ्गे मुद्रापितमठाम्नाये]। ६ श्रीमठः [श्रीरङ्गे. मु०]। ७ शारदामठः [श्रीरं०]। ८ सरस्वतीपुरीभारत्यरण्यतीर्थगिर्याश्रममुखानि [श्री० मु० मठाम्ना०]। ९ रामक्षेत्रम् [श्रीरंगे मु० मठाम्नाये]। १० वराहः [श्रीरं०मु०] ११ वृषला। १२ सुरेश्वराचार्यः। १३ अलकनन्दा। १४ जीवात्मपरमात्मैक्यवाक्यं तत्त्वमसि च।

अङ्किततीर्थाश्रमादिनाम्नां विवरणम्–

१ तीर्थम्–'त्रिवेणीसङ्गमे तीर्थे तत्त्वमस्यादिलक्षणे ॥
स्नायात्तत्त्वार्थभावेन तीर्थनामा स उच्यते' ॥ १ ॥
२ आश्रमः–'आश्रमग्रहणे प्रौढ आशापाशविवर्जितः ॥
यातायातविनिर्मुक्त एष आश्रम उच्यते' ॥ २ ॥
३ वनम्–'सुरम्ये निर्झरस्थाने वने वासं करोति यः ।
आशाबन्धविनिर्मुक्तो वननामा स उच्यते' ॥ ३ ॥
४ अरण्यम्–'अरण्ये संस्थितो नित्यमानन्दे नन्दने वने ।
त्यक्त्वा सर्वमिदं विश्वमरण्यः परिकीर्त्यते' ॥ ४ ॥
५ गिरिः–'वासो गिरिवरे नित्यं गीताध्ययनतत्परः ।
गम्भीराचलबुद्धिश्च गिरिनामा स उच्यते' ॥ ५ ॥
६ पर्वतः–'वसन्पर्वतमूलेषु प्रौढं ज्ञानं बिभर्ति यः ।
सारासारं विजानाति पर्वतः परिकीर्त्यते' ॥ ६ ॥
७ सागरः–'तत्त्वसागरगम्भीरो ज्ञानरत्नपरिग्रहः ।
मर्यादां नैव लंघेत सागरः परिकीर्त्यते' ॥ ७ ॥
८ सरस्वती–'स्वरज्ञानरतो नित्यं स्वरवादी कवीश्वरः ।
संसारसागरासारहन्तासौ हि सरस्वती' ॥ ८ ॥
९ भारती–'विद्याभारेण सपूर्म्णः सर्वभारं परित्यजन् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिकीर्त्यते' ॥ ९ ॥
१० पुरी–'ज्ञानतत्त्वेन सम्पूर्णः पूर्णतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो नित्यं पुरीनामा स उच्यते' ॥ १० ॥
–(मठाम्नायासेतौ)

श्रीमच्छंकराचार्यादिविद्याधर्मपीठाधिपपरम्परागता मठाः ।

(१) शारदामठः
(२) गोवर्धनमठः
(३) ज्योतिर्मठः
(४) शृंगेरीमठः
(५) सुमेरुमठः
(६) परमात्ममठः
(७) कूडलीमठः
(८) सङ्केश्वरमठः
(९) सुमेरुमठः (काश्यांम्)
(१०) कुम्भकोणमठः
(११) पुष्पगिरिमठः
(१२) विरूपाक्षमठः
(१३) हव्यकमठः
(१४) शिवगंगामठः
(१५) कोप्पालमठः
(१६) श्रीशैलमठः
(१७) रामेश्वरमठः
(१८) रामचन्द्रापूरमठः
(१९) आमनी (=अवंति) मठः
(२०) घनगिरिमठः

(२१) होन्न (=ह्वन) (ने) हळ्ळीमठः
(२२) भण्डागरीमठः
(२३) कैवल्यपुरमठः
(२४) मूल (मुळ) बागलमठः
(२५) शिरालीमठः
(२६) खिद्रापूरमठः सङ्केश्वरे
(२७) नृसिंहवाडीमठः
(२८) मोळवणमठः
(२९) पैठणमठः
(३०) भण्डीगरीमठः
(३१) काशीमठः
(३२) तीर्थराजपूरमठः
(३३) गंगोत्रीमठः
(३४) तीर्थहळ्ळीमठः
(३५) हरिहरपुरमठः

एतेषु केचिन्मठा इदानीं नष्टाः केचिदिदानीन्तनाचार्याधीनाः । एतेषां विवरणं परिशिष्टे स्पष्टीभविष्यति ।

श्रीमच्छंकराचार्याणां मुख्यशिष्याः ।

(१) पद्मपादाचार्यः
(२) हस्तामलकाचार्यः } (माधवीये शंकरदिग्विजये) मठीयविद्याधर्मपीठाधिपा एते।
(३) त्रोटकाचार्यः
(४) सुरेश्वराचार्यः
(५) चित्सुखाचार्यः आनन्दगिरीयचिद्विलासीयशंकरदिग्विजययोः ।
(६) समित्पाण्याचार्यः
(७) विष्णुगुप्ताचार्यः ,,
(८) शुद्धकीर्त्याचार्यः ,,
(९) भानुमरीच्याचार्यः ,,
(१०) कृष्णदर्शनाचार्यः ,,
(११) बुद्धिवृद्ध्याचार्यः ,,
(१२) विरिञ्चिपादाचार्यः ,,
(१३) शुद्धानन्दगिर्याचार्यः ,,
(१४) मुनीश्वराचार्यः ,,
(१५) धीमद्ब्र (न्ना) चार्यः ,,
(१६) परमतकालानलाचार्यः आनन्दगिरीये शंकरदिग्विजये।
(१७) लक्ष्मणाचार्यः ,,
(१८) दिवाकराचार्यः ,,
(१९) त्रिपुरकुमाराचार्यः ,,
(२०) गिरिजाकुमाराचार्यः ,,
(२१) बटुकनाथाचार्यः ,,
(२२) आनन्दगिर्याचार्यः ,,

अत्रत्यं शिष्टं परिशिष्टे स्फुटीकरिष्यते ।

द्वारकामठीय-विद्यापीठाधिपाः-('श्रीमच्छंकराचार्यनो समय'नामकग्रन्थरीत्या)

आचार्यनाम.	स्थितिरेतत्संवत्सरपर्यन्तम्। (युधिष्ठिरशके)
१ ब्रह्मस्वरूपाचार्यः	२६९१
२ चित्सुखाचार्यः[१]	२७१५
३ सर्वज्ञानाचार्यः[२]	२७७४
४ ब्रह्मानन्दतीर्थः	२८२३
५ स्वरूपाभिज्ञानाचार्यः	२८९०
६ मङ्गलमूर्त्याचार्यः	२९४२
७ भास्कराचार्यः	२९६५
८ प्रज्ञानाचार्यः	३००८
९ ब्रह्मज्योत्स्नाचार्यः	३०४०
१० आनन्दाविर्भावाचार्यः[३]	२५ विक्रमशके
११ कलानिधितीर्थः	८३
१२ चिद्विलासाचार्यः[४]	११९

१ अयं चित्सुखाख्यग्रन्थकर्तृतो भिन्नः ।
२ संक्षेपशारीरककर्तायम् ।
३ अस्माद्विक्रमशकारम्भः ।
४ शंकरविजयग्रन्थकृत् ।

स्थितिरेतत्संवत्सरपर्यन्तम् ।

आचार्यनाम	(विक्रमशके)
१३ विभूत्यानन्दाचार्यः	१५४
१४ स्फूर्तिनिलयपादः	२०३
१५ वरतन्तुपादः	२४९
१६ योगारूढाचार्यः	३६०
१७ विज्ञानडिण्डिमाचार्यः	३९४
१८ विद्यातीर्थः	४३७
१९ चिच्छक्तिदेशिकः	४८३
२० विज्ञानेश्वरतीर्थः	५११
२१ ऋतम्भराचार्यः	५७२
२२ अमरेश्वरगुरुः	६०८
२३ सर्वमुखतीर्थः	६६९
२४ स्वानन्ददेशिकः	७२९
२५ समररसिकः	७९९
२६ नारायणाश्रमः	८३६
२७ वैकुण्ठाश्रमः	८८५
२८ त्रिविक्रमाश्रमः	९११
२९ शशिशेखराश्रमः	९६०
३० त्र्यम्बकाश्रमः	९६५
३१ चिदम्बराश्रमः	१००१
३२ केशवाश्रमः	१०६०
३३ चिदम्बराश्रमः	१०८३
३४ पद्मनाभाश्रमः	११०८
३५ महादेवाश्रमः	११४८
३६ सच्चिदानन्दाश्रमः	१२०७
३७ विद्याशङ्कराश्रमः	१२६५
३८ अभिनवसच्चिदानन्दाश्रमः	१२९३
३९ नृसिंहाश्रमः	१३२६
४० वासुदेवाश्रमः	१३६१
४१ पुरुषोत्तमाश्रमः	१३९४
४२ ज्ञानाराधनाश्रमः	१४०८
४३ हरिहराश्रमः	१४११
४४ भवाश्रमः	१४२१
४५ ब्रह्माश्रमः	१४३६
४६ वासनाश्रमः	१४५३
४७ सर्वज्ञानाश्रमः	१४८९
४८ प्रद्युम्नाश्रमः	१४९५
४९ गोविन्दाश्रमः	१५२३
५० चिदाश्रमः	१५७६
५१ विश्वेश्वराश्रमः	१६०८
५२ दामोदराश्रमः	१६१५
५३ महादेवाश्रमः	१६१६
५४ अनिरुद्धाश्रमः	१६२५
५५ अच्युताश्रमः	१६२९
५६ माधवाश्रमः	१६८५
५७ आनन्दाश्रमः	१७१६
५८ विश्वरूपाश्रमः	१७२१
५९ चिद्घनाश्रमः	१७२२
६० नृसिंहाश्रमः	१७३५
६१ मनोहराश्रमः	१७६१
६२ प्रकाशानन्दसरस्वती	१७९५
६३ विशुद्धानन्दाश्रमः	१७९८
६४ वामनेशः	१८३१
६५ केशवाश्रमः	१८६८
६६ मधुसूदनाश्रमः	१८४८
६७ हयग्रीवाश्रमः	१८६२
६८ प्रकाशाश्रमः	१८६३
६९ हयग्रीवाश्रमसरस्वती	१८७४
७० श्रीधराश्रमः	१९१४
७१ दामोदराश्रमः (= दामोदरानन्दसरस्वती)	१९२९
७२ केशवाश्रमः (= केशवानन्दसरस्वती)	१९३५
७३ श्रीराजराजेश्वरशङ्कराश्रमस्वामी[१]	१९५८
७४ श्रीमाधवतीर्थः	

(१) श्रीराजराजेश्वरस्वामिनां सिद्धेः पश्चान्मासत्रयादूर्ध्वं संवत् १९५८ पौ. शु० पञ्चम्यां भौमवासरे मकरसङ्क्रमणे द्वारकायामेषां मठीयपीठाधिपत्याभिषेकः।

शृङ्गगिरिविद्याधर्मपीठस्थितश्रीमच्छंकराचार्यादिगुरुपरम्परा–

१ महादेवः=सदाशिवः=चिदानन्दः २ महाविष्णुः ३ चतुराननः ४ वसिष्ठः ५ शक्तिः ६ पराशरः ७ व्यासः ८ शुकः ९ गौडपादः १० गोविन्दभगवान् ।

	नाम	संन्यासग्रहणम्		तिथौ	सिद्धिकालः		तिथौ	संन्यस्तस्य वयांसि
		शके	संवत्सरे.		शके	संवत्सरे		
११	श्रीशङ्कराचार्यः	२२विक्रम शके	पार्थिवः	वैशाख शु० ३	विक्रमशके ४५	सौम्यः	ज्येष्ठ शु० १३	२४×जन्मादिवयःसह३२
१२	सुरेश्वराचार्यः (गृहस्थः संन्यस्तः)	३०"	विजयः	चैत्र शु० १५	६९५	प्रमाथी	माघ शु० १२	जन्मादितः ७२५ जन्मादिवयांसि
१३	बोधघनाचार्यः	६८०शाली.शके	विलम्बी	आषाढ शु० १२	८८०	विभवः	भाद्र शु० १३	२००
१४	ज्ञानघनाचार्यः	७६८	अक्षयः	कार्तिक शु०१२	८३२	प्रमोदः	आषाढ कृ० ५	६४
१५	ज्ञानोत्तमशिवाचार्यः[3]	८२७	क्रोधनः	वैशाख शु० ७	८७५	प्रमादी	फाल्गुन शु० ८	४८
१६	ज्ञानगिर्याचार्यः	८७१	सौम्यः	पौष शु० ११	९६०	बहुधान्यः	श्रावण कृ०१०	८९
१७	सिंहगिर्याचार्यः	९५८	धाता	आषाढ कृ०३	१०२०	"	वैशाख कृ० ८	६२
१८	ईश्वरतीर्थः	१०१९	ईश्वरः	चैत्र कृ० ५	१०६८	अक्षयः	चैत्र शु० १	४९
१९	नरसिंहतीर्थः	१०६७	क्रोधनः	माघ शु० ११	११५०	सर्वधारी.	फाल्गुन शु० ६	८३
२०	विद्यातीर्थः–विद्याशंकरः	११५०	सर्वधारी.	कार्तिक शु० ११	१२५५	श्रीमुखः	कार्तिक शु० ७	१०५
२१	भारतीकृष्णतीर्थः[4]	१२५०	विभवः	चैत्र शु० ७	१३०२	रौद्रः	भाद्र. शु० १२	५२
२२	विद्यारण्यः[5] (गृहस्थःसंन्यस्तः)	१२५३	प्रजापतिः	कार्तिक शु० ७	१३०८	अक्षयः	चैत्र शु० १३	५५
२३	चन्द्रशेखरभारती	१२९०	कीलकः	आषाढ शु०५	१३११	शुक्रः	वैशाख कृ० २०	२१
२४	नरसिंहभारती.[6]	१३०९	प्रभवः	माघ शु० २	१३३०	सर्वधारी.	पौष शु० ८	२१
२५	पुरुषोत्तमभारती.	१३६८	व्ययः	वैशाख शु० १५	१३७०	विभवः	श्रावण शु० ११	४२

१ विश्वरूपाचार्यः इति नाम (कूडली विद्यापीठाधिगतश्रीशंकराचार्यादिगुरुपरम्पराग्रन्थे) (मैसूर्महाराज 'कृष्णराजवोयडर्' कृताष्टोत्तरशताख्यग्रन्थे शृङ्गेरीमठीयगुरुपरम्परानामके ग्रन्थे । अयं पूर्वाश्रमे मण्डनमिश्राख्यो गृहस्थः संन्यासोत्तरं सुरेश्वराचार्यनाम्ना विद्यापीठाधिपत्यं ७२५ पञ्चविंशत्युत्तरसप्तशतीवर्षपर्यन्तमन्वभूदिति भिन्नभिन्नेष्वाचार्यचरित्रग्रन्थेषु । विद्यारण्यमेनं च विहाय सर्वेऽप्येतत्पीठस्था ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्ताः । २ नित्यबोधघनाचार्यः (मै० म० कृ० अष्टो० गु० ग्र०) । ३ ज्ञानोत्तमाचार्यः मै० म० कृ० अष्टो० गु० ग्र०) । ४ भारतीतीर्थ इति (श्रीरंगे मुद्रापितशृंगेरीमठीय गुरुपरम्परास्तोत्रे) । ५ 'विद्यारण्येति' द्विधापाठः (श्रीरंगे मुद्रा० शृंगे० गु० स्तो०) । ६ नृसिंहभारती (मै०म० कृ० अष्टो० गु० ग्र०) ।

	आ० नाम.	संन्यासग्रहणम्		तिथौ	सिद्धिकालः		तिथौ	सं० वयः
		शके	संव०		शके	संव.		
२६	शङ्करानन्दः	१३५०	कीलकः	माघ शु. ११	१३७६	भावः	माघ शु०८	२६
२७	चन्द्रशेखरभारती	१३७१	शुक्लः	फा० शु० १३	१३८६	तारणः	मार्ग० कृ० ५	१५
२८	नरसिंहभारती	१३८६	तारणः	वैशाखकृ०१०	१४०१	विकारी	आषाढ कृ० ५	१५
२९	पुरुषोत्तमभारती	१३९४	नन्दनः	फा० शु० १३	१४३९	ईश्वरः	ज्येष्ठ कृ० १३	४५
३०	रामचन्द्रभारती	१४३०	विभवः	वैशाखकृ०१०	१४८२	रौद्रः	पौष कृ० ८	५२
३१	नरसिंहभारती	१४७३	पिंगलः	ज्येष्ठ शु० २	१४९५	श्रीमुखः	आषाढ कृ. ४	१६
३२	नरसिंहभारती	१४८५	रुधिरोद्गारी	श्रावणकृ० १२	१४९८	ध्याता	चैत्र शु० ११	१३
३३	इम्मडिनरसिंहभारती	१४९८	धाताः	चैत्र शु० ११	१५२१	विकारी	भाद्र० कृ० २	२३
३४	अभिनवनरसिंहभारती	१५२१	विकारी	आषाढ कृ० ७	१५४४	दुंदुभिः	फा० कृ० ७	२३
३५	सच्चिदानन्दभारती	१५४४	दुन्दुभिः	भाद्र० कृ० ३	१५८५	शोभकृत्	आषाढ कृ. ५	४१
३६	नरसिंहभारती	१५८६	शोभकृत्	ज्येष्ठ शु० १०	१६२७	पार्थिवः	फा० कृ० ६	४२
३७	सच्चिदानन्दभारती	१६२७	पार्थिवः	फा० शु० १५	१६६३	दुर्मतिः	ज्येष्ठ शु. १०	३६
३८	अभिनवसच्चिदानन्दः	१६६३	दुर्मतिः	ज्येष्ठ शु० ३	१६८९	सर्वजित्	मार्ग. शु. ६	२५
३९	नृसिंहभारती	१६८९	सर्वजित्	माघ शु० ६	१६९२	विकृतिः	फा.कृ.५ भा.शु.११	३
४०	सच्चिदानन्दभारती	१६९२	विकृतिः	भाद्र शु० १२	१७३५	भावः	अधि. भा. शु. १	४३
४१	अभिनवसच्चिदानन्दः	१७३५	भावः	अधिकभाद्र.शु.१३	१७३९	ईश्वरः	फा. कृ. ६	४
४२	नरसिंहभारती	१७३९	ईश्वरः	फा० कृ० १	१८०१	प्रमाथी	ज्येष्ठ शु. २	४२
४३	सच्चिदानन्दशिवाभिनवविद्यानरसिंहभारती	१७८८	अक्षयः	आषाढ कृ० ६				
४४	चन्द्रशेखरभारती							

श्रीशृङ्गेरी-कूडलीविद्याधर्मपीठाधिपाचार्यपरम्परा-

नारायणाद्युत्तरं-

१ श्रीशङ्कराचार्यः

२ विश्वरूपभारती (= सुरेश्वराचार्यः)

३ चिद्रूपभारती

४ गङ्गाधरभारती

५ चिद्घनभारती

६ बोधघनभारती

७ ज्ञानोत्तमभारती

८ नरसिंहभारती

९ ईश्वरभारती

१० विद्याशङ्करभारती

११ श्रीकृष्णभारती

१२ शङ्करभारती

१३ चन्द्रशेखरभारती

१४ सच्चिदानन्दभारती

१५ ब्रह्मानन्दभारती

१६ चिद्घनभारती

१७ पुरुषोत्तमभारती

१८ मधुसूदनभारती

१९ जगन्नाथभारती

२० विश्वानन्दभारती

२१ विमलानन्दभारती

---

१ 'शङ्कर' इत्येतन्मात्रं पठ्यते (श्रीरंगशृं० गु० स्तो०)। २ मैसूर्महाराजकृताष्टो. ग्रन्थे नास्ति । ३ अष्टोत्तरशतग्रन्थोत्तरकालिकाविमाविति तत्रानयो (४३--४४) रुल्लेखो नास्ति । ४ अभिनवसच्चिदानन्दनृसिंहभारतीति--श्रीरंग० शृं० गु० स्तो० ।

२२ विद्यारण्यभारती
२३ विश्वरूपभारती
२४ बोधघनभारती
२५ ज्ञानोत्तमभारती
२६ ईश्वरभारती
२७ (विजय) शङ्करभारती
२८ विद्यातीर्थभारती
२९ भारतीतीर्थः
३० विद्यारण्यभारती
३१ नरसिंहभारती
३२ चन्द्रशेखरभारती
३३ रामचन्द्रभारती
३४ शङ्करभारती
३५ नरसिंहभारती
३६ चन्द्रशेखरभारती
३७ पुरुषोत्तमभारती
३८ नरसिंहभारती
३९ मधुसूदनभारती
४० श्रीविष्णुभारती
४१ गङ्गाधरभारती
४२ नरसिंहभारती
४३ शङ्करभारती
४४ पुरुषोत्तमभारती
४५ रामचन्द्रभारती
४६ नरसिंहभारती
४७ विद्यारण्यभारती
४८ नरसिंहभारती
४९ शङ्करभारती
५० नरसिंहभारती
५१ शङ्करभारती
५२ नरसिंहभारती
५३ शङ्करभारती
५४ नरसिंहभारती
५५ शङ्करभारती
५६ नरसिंहभारती
५७ शङ्करभारती
५८ नरसिंहभारती
५९ शङ्करभारती
६० नरसिंहभारती
६१ नृसिंहभारती
६२ विद्याशङ्करभारती
६३ शङ्करभारती

आचार्यपरम्पराविषयको विचारः-

ननु ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाचार्याणां मध्ये शुकाचार्योत्तरं गौडपादाचार्यस्य तदाचार्यत्वं तदुत्तरं श्रीशङ्करभगवत्पादानां तदाचार्यत्वमुच्यते। कलिद्वापरयोः सन्धाववतीर्णस्य व्यासस्यात्मजोयं शुक इति तदनन्तरकालः शतं सार्धशतं द्विशतं वा वर्षाणि स्युरिति। तदा च गौडपादाचार्यस्तदुत्तरकालिकः श्रीगोविन्दयोगीन्द्रः श्रीशङ्कराचार्यस्तदुत्तरकालिको वा न भवेदिति कथमियं ब्रह्मविद्यासम्प्रदायप्रवर्तकाचार्यपरम्परा युज्यते ? शुकाचार्यकालस्यैतेषां कालस्य चात्यन्तं महता कालेनान्तरितत्वादिति चेत्,-न-श्रीमतां शुकाचार्याणां समयेऽत्र वचने 'गौडपादं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रम्' इत्युक्तेर्महान्तमित्यस्योभयसम्बद्धं योग्यत्वेन गौडपादकारिकाकातो भिन्नस्य महागौडपदस्य महागोविन्दयोगीन्द्रस्य च तन्नामभ्यां तात्कालिकत्वमभ्युपगम्य तदुत्तरमुत्तरदेशे सर्वत्र पौराणिकानामद्यावधि व्यासनाम्ना व्यवहारवद् गोविन्दयतीन्द्रगौडपादाचार्यशुकव्यासनामस्वन्यतमनाम्ना व्यासनाम्नैव वा व्यवहारस्तदुपदेष्टृपरम्पराप्रवृत्तादिश्रीगौडपादाचार्यावतारान्तमित्येवं कल्पनया विना तत्परम्पराया अविच्छे-

दस्य दुर्वचत्वात्। तत्राद्यपक्षेऽन्तिमो गौडपादाचार्यः माण्डुक्यकारिकाकृदन्तिमो गोविन्द-योगीन्द्रः श्रीशङ्कराचार्यगुरुः। तथा श्रीशङ्कराचार्या अपि बहवः। तेषु केवलमुपदेश-मात्रेण नास्तिकाञ्जेतुरास्तिकानंशतोऽनुग्रहीतुः कलियुगादिमश्रीशङ्कराचार्यादन्य एव श्रीशङ्कराचार्यः प्रस्थानत्रयभाष्यकृत्, ततोन्यो विष्णुसहस्रनामादिभाष्यकृत्, ततोन्यश्च-तुर्मठस्थापकः। तथैव सुरेश्वराचार्यनामानोपि बहव आचार्या ७२९ वर्षपर्यन्तमित्येवं परम्परासीदिति शङ्कराचार्यपरम्परैषा सुरेश्वराचार्यावध्यासीत्। सुरेश्वराचार्यश्चैक एव शतायुः किंचिदधिकशतायुर्वासीदिति वा ज्ञायते।

यश्च प्रस्थानत्रयनृसिंहतापिन्युपनिषदां भाष्यकृत्--स च न्यायवैशेषिकसूत्रकृदुत्तरकालिकः 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति (१।१।२) न्यायसूत्रस्य समन्वयसूत्रे-(१।१।४)शारीरकभाष्ये, तथा 'सदकारणवन्नित्यम्' इति (४।१।१) वैशेषिकसूत्रस्य परमाण्वधिकरणे--(२।२।१९) शारीरकभाष्ये उल्लेखात्। सोयं [महा-भाष्यकृतः] पतञ्जलेरुत्तरकालिकः 'तत्प्रकृतवचने मयट्' इति (५।४।२१) पाणिनिसूत्रस्य (ब्रह्मसू० १।१।१३) शारीरके भाष्ये उल्लेखात्, तथा सांख्यकारिकाकृतकृष्णमिश्रोत्तर-कालिकः 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त। षोडशकश्च विकारो न प्रकृ-तिर्न विकृतिः पुरुषः' इति (३ श्लो०) सांख्यसप्तशतीस्थश्लोकस्य (ब्रह्मसू० १।४।११) शारीरकभाष्ये उल्लेखात्। कपिलप्रणीतत्वेन व्यवह्रियमाणसूत्रात्मकसांख्यशास्त्रगतमेक-मपि सूत्रं शारीरके भाष्ये आचार्येण क्वापि नोल्लिखितमिति। तत उत्तरकालिकत्वं नास्य वक्तुं शक्यम्। यदि शारीरकादिभाष्येभ्यः पूर्वकालिकं तत्सूत्रं स्यात्तदा न्यायवैशेषिकजैमि-न्यादिसूत्रमिवैतन्मूलसूत्रमेव लिखितं स्यान्न तु सा कारिका। न चैवं 'कपिलो हि न सर्वात्मदर्शनमनुमन्यते' इति, तथा 'ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानं च पश्येद्' इति (श्वेता० उ० ५।२) वाक्यस्य कपिलपदघटितस्य (ब्रह्मसू० २।१।१) च शारीरके भाष्ये उल्लेखोऽस्तीति तत्सूत्रोत्तरकालिकत्वं शारीरकभाष्यस्य वक्तव्यमिति वाच्यम्। तदानीं तदनुपलब्धिमात्रेण तदनुल्लेख इत्यदोषात्। वस्तुतस्तस्य सत्त्वे पाठपरम्परा-विच्छेदायोगाच्चिरादेव कपिलकृतानां सूत्राणामात्यन्तिकोच्छेदो बभूव कारणान्तरेण वैदिक-शाखान्तराणामिवेति ज्ञायते। इदानीं परिदृश्यमानं गुरुलघुभेदेन द्विविधं सूत्ररूपं सांख्य-शास्त्रं तु तच्छास्त्रीयकारिकादिग्रन्थाश्रयज्ञेन पण्डितेन कृतं सत्कापिलनाम्ना प्रसिद्धिं प्रापितं चेति दिक्।

द्वारकामठीयविद्याधर्मपीठाधिपाचार्यविषयः--

'द्वारकायां सुरेश्वराचार्या एव विद्याधर्मपीठमधिरुरुहुः' इति केचित्, तन्न-यागादौ पश्चिमदिशः सामवेदाधिष्ठितत्वेन प्रसिद्धेः, सामवेदाधिष्ठितपश्चिमदिगवस्थितद्वार-कामठीयाचार्यपीठे निवेशितः--आचार्याणां परकायप्रवेशसमये 'तत्त्वमसि' इति स्वीयम-हावाक्येन प्रबोधात्, 'विख्यातं तन्महावाक्यं वाक्यं तत्त्वमसीति च' इति, तथा 'स्वरू-पब्रह्मचारीति आचार्यः पद्मपादकः' इति च मठाम्नाये उक्तेश्च निश्चितसामवेदः पद्मपादाचार्य एव।

सुरेश्वराचार्यस्तु शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतकाण्वशाखीयो यजुर्वेदाधिष्ठितदक्षिणदिगवस्थितशृंगगिरि (शृंगेरी) मठीयाचार्यपीठे निवेशितः । तदुक्तं (माधवीये शङ्करविजये १३ त्रयोदशे सर्गे)-'तद्वत्त्वदीया खलु कण्वशाखा ममापि तत्रास्ति तदन्तभाष्यम्। मद्वार्तिकं चापि विधेयमिष्टं परोपकाराय सतां प्रवृत्तिः ' इति ।

' शृंगेर्याः परमगुरुर्द्वादशाब्दं विद्यापीठे स्थित्वा शिष्येभ्योऽद्वैतब्रह्मविद्यामुपदिश्य कंचित्सुरेश्वराख्यं शिष्यं तत्पीठाध्यक्षं विधाय स्वयं निश्चक्राम ' इत्यानन्दगिरिणा शङ्करदिग्विजये प्रतिपाद्यते । तदुक्तं मठाम्नायेपि-' आचार्यो लोकविश्रुतः । वार्तिकादिब्रह्मविद्याकर्ता यो मुनिपूजितः । सुरेश्वराचार्य इति साक्षाद्ब्रह्मावतारकः ' इति ।

द्वारकामठीयपीठस्थानां श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदाङ्कितमाधवतीर्थस्वामिनां ये गुरवः श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदाङ्किता राजराजेश्वरस्वामिनस्तेषां ये गुरवः श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदाङ्किताः केशवानन्दसरस्वतीस्वामिनस्ते शृंगेरीमठपरम्परागता एव-सरस्वतीति योगपट्टपदाङ्कितत्वात्, मठाम्नाये ' नामानि भारती चेति सरस्वती पुरी तथा ' इति शृंगेरीमठे सरस्वत्याः (शारदायाः) स्थापनेन तदाराधकत्वे सरस्वती, भारती, शारदेति योगपट्टपदानां तदितरमठेष्वयोगात्, तत्रैव ' तीर्थाश्रमपदे उभे ' इति द्वारकामठगतयोगपट्टपदयोरुक्तयोरन्यतरेण व्यवहाराकरणाच्च । पद्मपादाचार्यस्य क्षेत्रतीर्थाश्रमयात्रास्वभिरुच्या तदर्थं श्रीशङ्कराचार्याणामभ्यनुज्ञया प्रवृत्तिरिति तस्य द्वारकापीठमेवेति तत्र तीर्थाश्रमातिरिक्तयोगपट्टपदायोगः ।

एतेन बागलकोटे मठस्थस्वामिनां तीर्थयोगपदेन सम्बन्धो दृश्यत इत्यनियमोद्वारकापीठस्थानामेवाश्रमतीर्थपदयोः सम्बन्ध इत्यपास्तम् । अत एव द्वारकामठे यवनप्राबल्यसामयिकोपद्रवेणोन्मूलिते ततस्तत्रत्यविद्यापीठाधिपतिराचार्यो निर्गत्य योग्यं स्थानमन्विष्यमाणो मुळबागलनामकस्थाने प्रविश्य तत्र मध्वमतानुयायिनां प्राबल्येन तेषां मध्वानां तदनुगामिनां स्मार्तानां चाश्रयमुपलभ्य मध्वस्मार्तमतसम्प्रदायमिश्रं भागवताख्यं नव्यं सम्प्रदायं प्रवर्तयामीत्यभ्युपगम्य तत्र मठं निर्माय तत्र विद्याधर्मपीठाधिष्ठितोऽभूदित्यैतिह्यं स्वरसत उपपन्नम्। एवं च श्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदाङ्कितः सदानन्दतीर्थाचार्यः यो द्वारकाया निर्गत्य बागलकोटस्थाने मुळबागलमठ इत्यपरनामकं मठं संस्थाप्य पीठाधिपतिरभूदिति तस्य तीर्थपदाङ्कितत्वं युक्तमेव । किं चास्य स्वामिनो सदानन्दतीर्थाचार्यस्य बिरुदावल्यां घनगिरिप्रतिष्ठापनाचार्येति श्रूयते । सा बिरुदावलिर्द्वारकासन्निहिते पर्वतविशेषे घनगिरिनाम्नि सिंहासनप्रतिष्ठापनं द्वारकाधिष्ठितमठीयपीठाधिपतिना कृतामिति तन्निमित्ता । तच्च द्वारकापीठस्वामित्वे सत्येव भवेन्नान्यथा । तत्पर्वतस्य द्वारकापीठाधिष्ठितस्वामिस्वामिकत्वात् । किंचैतन्मुद्रायाः कृष्णनामाङ्कितत्वाच्चन्द्रमौलीश्वरनामाङ्कितत्वाच्च द्वैतमतावलम्ब्येवायमाचार्य इतिं सिध्यति न तु द्वैतीति सिध्यति । न च तस्य बिरुदावल्यां दुर्वासपुरवराधीशेति पाठाद्, द्वारकाधीशेत्यपाठाच्च न मुळबागलस्वामी द्वारकामठीयाधिकारी स्यादिति वाच्यम्। द्वारकां प्रकृत्य स्कान्दे (द्वारकामाहात्म्ये तृतीयेऽध्याये)-'दुर्वाससा तु ऋषिणा रक्षिता तिष्ठते पुरी' इति तत्रैव (३८ शेऽध्याये)-'तत्रैव लिङ्गरूपेण दुर्वासाः संव्यवस्थितः' इति चोक्तेर्द्वारकैव दुर्वासःपुरमित्यदोषात् । मुळबागलमठे ब्रह्मचारिणामेव संन्यासप्रक्रिया तु 'ब्रह्मच-

र्याद्' इति मुख्यश्रुतिपक्षावलम्बेन शृङ्गेरीमठवदिति नानुपपन्ना। शृङ्गेर्यां सुरेश्वराचार्यस्य विद्यारण्यस्य च संन्यासः गार्हस्थ्योत्तरमिति तु क्वाचित्कमित्यन्यत्। एवं च द्वारकामठशाखामठोयं बागलकोटमठः मुळबागलमठ इति वा सिद्धम्।

'न चैवं श्रीमत्सदानन्दतीर्थस्वामिनो बागलकोटस्थानगमनसमये तत्पूर्वं वा द्वारकामठीयपीठस्य यवनैर्निर्मूलितत्वेन तत्पीठाधिकारस्य तैः केभ्योप्यदानेन च कथं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिनस्तत्पीठाधिरोहणेन तन्मठोज्जीवनतदधिकारयोः सम्प्राप्तिरिति वाच्यम्। बाल्ये किञ्चिदधीतांग्लविद्योऽधीतपञ्चवादान्तर्गतद्वित्रतर्कवादो दाक्षिणात्यो ब्राह्मणो द्वारकामागत्य तत्र तन्मठीयपीठमधिकारिशून्यमवलोक्य स्वयं तल्लिप्सुः गौडब्राह्मणादधिगतसंन्यासमानन्दाश्रमनामानं कंचिद्यतिं प्राप्य ततो लब्धसंन्यासः पुनर्द्वारकामागत्य तदा तत्राधिकृतां जीजीबाईनाम्नीं कांचित्स्त्रियं चिरमनुसृत्य तां तत्परिजनानापि परितोष्य स्वयं तत्पीठमधिरुह्य तदधिकारमवाप च। अचिरेण स तत्र स्वातन्त्र्यं स्वस्य तन्मठाचार्यत्वं च प्रकाश्य तया जीजीबाईनाम्न्या प्राक्तनतदधिकारिण्या सह कलहं कुर्वाणस्तां तन्मठाद्दूरीचकार। ततस्तयादितेराजकीयन्यायस्थाने (= कोर्टस्थाने) व्यवहारेणायं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामी जीजीबाय्यनुमतौ तिष्ठेन्न तु स्वातंत्र्यमस्यास्तीति पराजिग्ये। तत आदिमे राजकीयन्यायस्थाने न्यायो न लब्ध इति द्वितीयराजकीयन्यायस्थानेऽस्मिन्व्यवहारे श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिना प्रचारिते पुनस्तत्रापि प्राथमिकन्यायस्थानिकन्याय एव स्थिरीकृतः। ततस्तेन मुम्बापुर्यां तृतीये राजकीयन्यायस्थाने व्यवहारेऽस्मिन्प्रचारिते व्यवस्थायाः प्रागेव तस्या मरणेन व्यवहर्त्रभावेन व्यवहारोपशान्त्या निष्कण्टकतामुपलभ्यायं श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामी तत्पीठाधिकारी बभूव। एवं चानाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तसिंहासनारूढेत्यादिशङ्कराचार्यसंस्थापितमठीयाचार्यबिरुदावलीपाठानुरोधेन गुरुपरम्पराद्यनुरोधो वाच्यः। तत्रानादित्वं सृष्ट्यादिकालारब्धत्वमविच्छिन्नत्वमद्ययावत्सृष्ट्यादिकालादनुवृत्तत्वं च श्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिनोऽस्य नेति पीठसम्बन्धो न युज्यत एव। 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य तस्य धनं हरेत्' इति याज्ञवल्क्येनोक्तरीत्यास्य श्रीराजराजेश्वरस्वामिनः सपिण्डत्वाद्यभावेन द्वारकामठाधीशपीठाधिकारायोगात्। न च सपिण्डत्वं सन्न्यासे एव नष्टमिति नेदं वचनं सन्न्यासिविषयकमिति वाच्यम्। 'वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः। क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः' इति याज्ञवल्क्येन स्वशिष्यस्यैव तदधिकारोऽस्यातथात्वात्। ननु पीठस्थतद्भिन्नसंन्यासिनोः को भेद इति चेत्, अत्राहुः— तयोः प्रैषोच्चारणमहावाक्योपदेशरूपदीक्षायां समानायामपि स्वयमात्मारामत्वेप्याचार्यपदाधिष्ठितत्वेन धर्मज्ञाननिष्ठत्वेन लोकानुग्रहाय शिष्याणां निवृत्तिमार्गोपयोगि—प्रवृत्तिमार्गे प्रवर्तनं (=स्वस्ववर्णाश्रमधर्मानुष्ठातृत्वेनानुशासनं) तद्विरुद्धाधर्मानुष्ठाने तेषां निग्रहः स्वपरम्पराप्राप्तमठीयदेवतातीर्थादिसेवनं चेति पीठस्थाः स्वयमात्मारामाः सन्तो वैराग्यमपरित्यज्य विषयवासनामुन्मूल्य शरणागतेभ्यः शिष्येभ्यो ज्ञानमार्गोपदेशादिहिताचरणं न निषिद्धाचरणं 'यतेश्चत्वारि कर्माणि पञ्चमं नैव विद्यते। स्नानं शौचं तथा भिक्षा पुनरेकान्तसेवनम्' इति, 'मञ्चकं शुक्लवस्त्रं च स्त्रीकथा लौल्यमेव च। दिवास्वापश्च यानं च यतीनां पतनानि षट्। वृथाजल्पं पात्रलोभं संचयं शिष्यसंग्रहम्। हव्यं कव्यं तथान्नं च वर्जयेच्च सदा यतिः। यतिपात्राणि-

मृद्वेणुदार्वलाबुमयानि च । न तीर्थवासी नित्यं स्यान्नोपवासपरो यतिः । न चाध्ययनशीलः स्यान्न व्याख्यानपरो भवेत् ' इत्यादिवचनानुरोधादिति न काचिदनुपपत्तिः । न चैवं मठाधिपतीनां यतीनां ' यानारूढं यतिं दृष्ट्वा सचैलं स्नानमाचरेत् ' इत्यादिरीत्या निषिद्धानामनेकेषां यानारोहणादीनामधर्माणां स्वयमनुष्ठानेन कथं तेषां पूज्यत्वमिति वाच्यम् । आत्मज्ञस्य जनकस्य राज्ञो राज्याधिकार इव, रहूगणस्याज्ञया जडभरतस्यात्मवेत्तुः शिबिकावहनरूपसेवावृत्त्याश्रयणमिव स्वस्वशिष्यमहाराजधनिकचित्तानुरोधेनैव-शिबिकारोहणघृताद्युत्तमवस्तुभोजनस्वर्णरत्नाभरणादिधारणादिकं तत्तद्देवतासेवार्थं शिष्याद्युपभोगाद्यर्थं च धनधान्याद्युत्पादकग्रामभूम्यादिसंग्रहो राजतसौवर्णरत्नखचितपात्रैरनुष्ठानादिकं धनसंचयस्तद्रक्षणाय भृत्यादिसंग्रहः, हस्त्यश्वादिशकटगवादिसंग्रहश्च न स्वार्थं स्वप्रयत्नादिना साधितमिति न प्रत्यवायावसर इति दिक् ।

एतेन गौडब्राह्मणादधिगत संन्यासस्याऽऽनन्दाश्रमनाम्नः संन्यासिनः सकाशाच्छ्रीमद्राजराजेश्वरस्वामिना संन्यासो गृहीत इति नायं द्वारकास्थितद्रविडपद्मपादाचार्यविद्यापीठाधिकारी स्यादिति परास्तम् । यथा श्रीमच्छङ्करभगवत्पादगुरोः श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादस्य यो गुरुर्गौडपादाचार्यस्तस्य गौडत्वेन इति श्रीमच्छंकरभगवत्पादानामपि परम्परया तच्छिष्यत्वेन कथं द्रविडपीठाधिकारित्वं तत्पूज्यत्वं च, यथा च मण्डनमिश्रस्य मिश्रदेशीयत्वेन गौडत्वमिति तस्यैव सुरेश्वराचार्यत्वेन द्रविडपीठाधिकारित्वं तत्पूज्यत्वं च तद्वदित्यदोषात् । श्रीमद्गौडपादाचार्याणां सिद्धगुरुत्वात्, श्रीमच्छुकाचार्यशरणागतिसमये श्रीगौडपादाचार्याणां गुडोपायनपाणित्वेन प्रवृत्तेर्गौडेति नामेत्यपि व्याख्यातुं शक्यत्वेन तस्य गौडजातीयत्वे प्रबलप्रमाणान्तरस्यादर्शनात् । अद्वैतब्रह्मोपदेष्टुराचार्यान्तरस्य संन्यासदानयोग्यस्य संन्यासिनस्तदानुपलम्भेन श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादैस्तच्छरणीकरणेन तस्यापत्कालिकत्वाच्च । वस्तुतस्तु श्रीसुरेश्वराणां निश्चितेऽपि गौडजातीयत्वे तस्य ब्रह्मावतारत्वेन जगद्गुरुत्वाव्याहतेः शृङ्गगिरि (= शृङ्गेरी) विद्यापीठाधिरोहणं युक्तमेव । न च संन्यासग्रहणे पतित्वपुत्रत्वधनगृहभूस्वामित्वज्ञातित्वसपिण्डत्वसगोत्रत्वादिकं यथा निवर्तते तथा गौडजातीयत्वं द्रविडत्वं च निवर्तत एवेति वाच्यम् । ब्राह्मणत्वपुरुषत्वादेरपि निवृत्त्यापत्त्या विश्वेश्वरस्मृत्यादिरूपधर्मशास्त्रेषूक्तानामेव ज्ञातित्वादीनां निवृत्तिर्न ब्राह्मणत्वगौडत्वद्रविडत्वादीनामित्यदोषात् । केषुचिद् गौडेषु संन्यासग्रहणपद्धतेरेवाभावात्संन्यासिनोऽस्य गौडपादादेर्न गौडजातीयत्वमिति केचित् । वस्तुतस्तु गौडत्वद्रविडत्वादेरपि ज्ञातित्वादिवत्स्वधर्माचरणप्रतिबन्धकत्वेन निवृत्तिरित्यङ्गीकारे बाधकाभावादिष्टैव निवृत्तिः । ब्राह्मण इति व्यवहारस्तु ब्रह्माधीते, वेद, वेति व्युत्पत्तिमूलकब्राह्मणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तक इति न तस्य निवृत्तिर्भवतीति दिक् ।

कूडलीमठोत्पत्तिक्रमः-

कूडलीमठः, करवीरमठः, सङ्केश्वरमठ इति च मठत्रयं शृङ्गेरीमठीयशाखाभूतमेव । यथा-शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्यमुपगतः श्रीविश्वरूपाचार्यः स्वपीठे श्रीशङ्करभारतीनामानं शिष्यं निवेशयामास । एनं देवगोसावीति केचनाहुः । सोमवंशीयकृष्णराजसामयिकः

(आदिम)–श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याद्दशमोऽयं[1] श्रीशङ्करभारतीनामाचार्यः शिष्यैः परिवृतः शकस्य[2] १४२२ तमे वर्षे काशीक्षेत्रयात्रार्थं निर्गत्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादपूज्यस्य गुरोः श्रीगोविन्दभगवत्पादस्य गुहां द्रष्टुं हिमालयं प्राप्य तत्र गुहायां स्वस्य प्रवेशसमयेऽहमेतावद्भिर्दिवसैर्बहिरागमिष्यामि ततोऽग्रे यास्यामः, तावद्भिर्दिवसैर्यदि मया नागम्यते तर्हि युष्मासु यं कंचन गुरुं (=मत्पीठाधिपं) कृत्वा शृङ्गेरीं गत्वायमेव तत्रत्यमत्पीठेऽधिकृत इति निश्चित्य सर्वैस्तदधीनतया स्थेयमित्युक्त्वा गुहां प्रविवेश । ततस्तत्र ते शिष्यास्तावत्कालं निरीक्ष्य तस्यानागमनेन तदाज्ञामनुसृत्य स्वेषु कंचन तत्पीठाधिपं गुरुं कृत्वेतरे तदाज्ञावशवदास्ततो निर्गत्य शृङ्गेरीं प्राप्तुं दिनक्रमेण हरिहरक्षेत्रस्य दक्षिणस्यां दिशि पञ्चदश क्रोशाभ्यन्तरे तुङ्गाभद्रानाम्न्योर्नद्योः सङ्गमस्थानभूतं 'कूडली' नामकं ग्रामं गत्वा शृङ्गेरीं जिगमिषव आसन् । एतस्मिन्समये शृङ्गेर्यां तत्रत्यो मठीयकार्याधिकारी (एजंट) 'हिमालयं गत आचार्यस्तत्र समाधिस्थोऽभूत्, तेन सह गताः शिष्याः स्वेषु मध्ये कंचनाचार्यं नव्यं परिकल्प्यैतत्पीठाधिपत्यायागमिष्यन्तीत्येवंरूपेण वृत्तान्तं श्रुत्वा ते गुरवस्तु समाधिस्था बभूवुः, नव्य आचार्यः स्थापनीय एव, तत्र तच्छिष्यैः कल्पितसंन्यासिनोऽत्र मठीयपीठाधिपत्येन व्यवस्थापकाधिकारदानापेक्षया वयमेवात्र कस्यचिद्विदुषः पुस्तकसन्न्यासं दत्त्वा तत्पीठाधिपं कृत्वा तस्मै एनं मदधिकारं दास्यामः' इति तत्रत्यैः सर्वैः सह निश्चित्य तथैवाऽकरोत् । तदा गुहातो निर्गत्य बदरीकेदारोत्तरमानसादियात्रां कुर्वन्न गुहां प्रविष्टोऽयं श्रीशङ्करभारत्याचार्यस्ततः काशीमागत्य तत्र शिष्यैः स्वाज्ञानुरोधेन स्वेषु कस्मैचिद्दत्तं संन्यासं तदधिकारं चावगत्य ततः शृङ्गेरीं प्रति तेषामचिरेणैव कालेन निर्गमनं च श्रुत्वा ततः क्रमेण कूडल्यां प्राप्तानेतान् प्रापत् । तदा तैः प्रथमं कूडलीमागतैः प्रणम्य कुशलप्रश्नोत्तरं कस्मैचित्स्वदत्तं संन्यासतदधिकारादिकं च विज्ञाप्य ज्ञातं शृङ्गेरीमठीयवृत्तान्तमागताय श्रीशङ्करभारत्याचार्याय व्यज्ञापि । ततः श्रीशङ्करभारत्याचार्याः शृङ्गेरीस्थमठीयाधिकारिप्रमुखानेनं विषयमपृच्छत् । ततस्तैरधिकारिप्रमुखैः परस्परं विचिन्त्य 'तत्स्थापितनव्यसंन्यस्तस्वामिनोऽत्राधिकारदाने यदर्थमेतावान्परिश्रमः कृतः स सर्वो व्यर्थः स्यात्, यतोऽस्माकमधिकारव्यवस्थाऽस्मत्कृता तैर्नैवाङ्गीकृता स्यात्, तस्मादस्मत्कृतव्यवस्थैव येनकेन वा प्रकारेण स्थिरीकर्तव्या नान्यथा' इति निश्चित्य कूडलीस्थश्रीशङ्करभारत्याचार्यं प्रति 'एकस्मिन्नाचार्ये पीठाधिपत्यं कुर्वति जीवति वा नान्यस्य तत्पीठाधिपत्यं भवेदित्येवं चिरान्नियमे स्थिते तद्विरुद्धमाचरितवते तुभ्यमेव (वतस्तैव) शृङ्गेरीप्रवेशं न दास्यामः (कारयामः) किं तु तत्र त्वत्प्रवेशनिरोधमेव (=शृङ्गेरीप्रवेशो यथा न स्यात्तथा निरोधमेव) कुर्मः' इत्युत्तरं तस्मै अदुर्ब्राह्मणमुखेन न लेखद्वारा । ततः श्रीशङ्करभारतीस्वामिनस्तत्रत्याधिकारिप्रमुखानां कृतघ्नतां पर्यालोच्य चित्रितहृदयाः 'विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम्' इति न्यायेन तदीयपारिपत्याद्यधिकारिविरोधेन तत्र स्वाधिकारस्थापनाद्विरम्य शान्तचित्ता अभूवन् । ततः श्रीशङ्करभारतीस्वामिभिः शृङ्गेरीमठीयपीठाद्यधिकारव्युदासेऽपि तच्छिष्या एनं स्वगुरुपराभवमसहमानास्तदानीन्तनमैसूर्महासंस्थानाधिपस्य न्याय-

---

१ शृङ्गेरीमठीयगुरुपरम्परादौ क्वापि तत्र निर्दिष्टादिमशंकराचार्यान्नवमो विश्वरूपाचार्यो दशमः शंकरभारत्याचार्यश्चेति द्वौ न निर्दिष्टौ । २ अत्र शकपदेन विक्रमस्य शालिवाहनस्य वा शक इति स्पष्टं न ज्ञायते ।

स्थाने सर्वमेनं वृत्तान्तं विज्ञापयामासुः। तदा तत्र वादिनां प्रतिवादिनां च भाषाः श्रुत्वाऽऽज्ञा-दत्ता (आंग्लशकस्य पञ्चपञ्चाशदधिकाष्टशत्युत्तरसहस्र (१८५५) तमवर्षस्य प्रथमस्य जनवर्याख्यस्य मासस्यान्तिमे ३१ तमतारीखाख्ये दिवसे आंग्लराजकीयन्यायलेखेऽवतारितं (=रिकार्डरिजस्टर्ड्) सद्वर्तते-यथा-"आदिशङ्कराचार्यपरम्परागतोऽयं शृङ्गेरीस्वामी शृङ्गेर्यां महायात्रां देशसंचारं च कर्तुं निश्चित्य गतः, तस्मिन्समये केषुचिद्दिवसेषु व्यतीतेषु एतद्ग्रामनिवासिनो महाजनप्रभृतयः (अस्ताव्यस्तसमाचारं) = विविधप्रामाण्यविरुद्धवृत्तान्तं प्रकटय्यान्यस्मै पुस्तकसन्न्यासाश्रमं ददुः, ततः केषुचिद्दिवसेषु व्यतीतेषूक्तः स्वामी (= यात्रां गतः स्वामी देशयात्रातः प्रतिनिवृत्त्य) कूडलीमागत्यैनं वृत्तान्तं (= महाजनैः शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्ये स्थापितस्यान्यस्य संन्यासिनो वृत्तान्तं श्रुत्वा राज्यस्थाने (हुजूरास) लेखनस्य निवेदनात्पक्षद्वयमपि तेषामाह्वापनद्वारा विचारितम्। तेन चास्माभिस्तत्रत्यैर्महाजनैर्हठेन दत्तः पुस्तकसंन्यासः सत्यः इत्यवगतम्। तथाप्युपदेशसन्न्यासादिकमनेन देयं, पुस्तकसन्न्यासिभिस्तु ग्रामे (शृङ्गेरीग्रामे) एव स्थित्वा श्रीशारदामातृपूजां कुर्वद्भिर्मठे नियमनिष्ठया स्थातव्यं शङ्कराचार्यपरम्परागतैः स्वामिभिः देशसञ्चारादिकं कुर्वद्भिः कूडल्यां (लग्यां) स्थातव्यम्" इति। इदं (प्राचीनलेख-पुस्तक-राजशासन-पत्रिकालेखाद्यनुरोधेन शशिशेखरदामोदरसङ्केश्वरीयविद्याशालाया अध्यापकेन लिखिते) "श्रीसंस्थानसङ्केश्वर मठ करवीर व सङ्केश्वरचा इतिहास" इति नाम्ना प्रसिद्धे मुद्रितपुस्तके स्पष्टम्।

एवं व्यवस्थायां सत्यामप्यसकृदेतद्विषये कलहोत्तरं शृङ्गेरीमठीयाधिकारस्तुङ्गभद्रावधिको, नाग्रे इत्येवमसकृद्व्यवस्थाप्यभूदित्यन्यत्।

ततो मूलाचार्यपरम्पराधिरूढाः श्रीशङ्करभारतीस्वामिनः प्रागुक्तरीत्या शिष्यप्रशिष्यैः सह कूडल्यामेवातिष्ठन्न स्वाचारव्यवहाराधिकारं निरवर्तयन्। ततः किंचित्कालानन्तरं कूडल्यामेव नव्यं मठं निर्माप्य शिष्यैः स्वाज्ञया दत्तसंन्यासं स्वामिनं साधिपत्यं तत्र विद्यापीठे उपदेशादिना ते स्थापयामासुः। तेन तस्य स्वामिनो-हैदराबादनिजामप्रभुदत्तग्रामाद्युपर्यधिकारादयो लब्धाः। इति कूडली (= कूडगी) मठस्योत्पत्तिक्रमः॥

अथ करवीरमठोत्पत्तिक्रमः-

कूडल्या मठे विद्यापीठं संस्थाप्य श्रीशङ्करभारतीस्वाम्याचार्याः पुनः काशीयात्रार्थं जग्मुः। ते मध्ये मार्गे सङ्क(सांख्ये)श्वरनामकग्रामस्योत्तरतो वल्लभगढनाम्नि दुर्गे हरिद्रानाम्न्या देव्या दर्शनायागच्छन्। तेषां सङ्केश्वरे 'श्रीसङ्के(=सांख्ये)श्वरस्य पूजा त्वया कार्या' इति स्वप्नोऽभूत्। तस्मात्तत्र गत्वा नित्यं कश्मलापहारिण्यां हिरण्यकेश्यपरनाम्न्यां नद्यां शुक्रतीर्थे स्नात्वा स गुरुः श्रीशङ्करपूजां कुर्वन्नासीत्।

कदाचित्तत्र 'विजापूरबादशाह'नाम्नः विजापूरराज्याधिपस्य योऽमात्यस्तस्य 'हजरत इब्राहिमक्यादल' नाम्नः सेनायाः पत्या तेन मार्गेण गच्छता स्वामिनं दृष्ट्वा प्रणिपत्य तदनुग्रहात्तुष्टेन तेभ्यः श्रीशङ्करभारत्याचार्येभ्यः कांश्चिद्ग्रामान्दत्वाऽगामि। ततस्तत्र संकेश्वरे स श्रीशङ्करभारत्याचार्यो मठं निर्मापयामास। ततस्तेभ्यः कदाचित्कोल्हापूर (=कर-

वीरक्षेत्र) महाराजेन केचन ग्रामा दत्ता अभूवन् । तेन तदारभ्य स मठः करवीरमठ इति लोकैर्व्यवहर्तुमारेभे । एवं मठं निर्माय पीठं स्थापयित्वा तात्कालिकानां राज्ञामाश्रयेण मलप्रभानद्या उत्तरतीरमारभ्य काशीपर्यन्तं गुरुपरम्पराऽऽगताः श्रीशङ्करभारतीस्वामिनः स्वशिष्येषु स्वाधिकारं यथावत्स्थापयामासुः । अत्र मठे मूलश्रीशङ्कराचार्या अस्मै गृहस्थायैव संन्यासं दत्त्वोपदेशेन तन्मठीयपीठाधिपत्यं ददुरित्यद्यापि तत्र मठे गृहस्थ एव तत्पीठाधिपोपदेशेन सहसन्न्यासं प्राप्य तत्पीठमधिष्ठायाधिकरोति । तस्माच्छृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्वेन भारतीत्यंकिनाम्ना व्यवहारोनयोरुभयोरपि मठयोः । स्पष्टीकरिष्यते शिष्टं परिशिष्टे इति दिक् ।

अथ कूडलीकरवीरमठीयो वृत्तान्तविशेषः ।

"बौद्धादिनानामतानां प्राबल्येन प्रसाराद्वेदमार्गोच्छेदेन बहूपद्रुतान् दृष्ट्वा नारदो ब्रह्माणं प्राप्य तस्मै तदेतत्सर्वं विज्ञापयामास । ततो ब्रह्मा सनारदः कैलासं प्राप्य शंकराय सर्वमिदं निवेद्य त्वया लोकेवतीर्य वेदमार्गप्रचारप्रतिबन्धनिवारणेन तत्प्रचारं यथावल्लोके प्रतिष्ठाप्य देवेभ्यो हव्यादिप्रापणेन जगद्रक्ष्यमिति प्रार्थयन्तं तं तथास्त्विति वरेण छन्दयित्वा श्रीशङ्करः शङ्कराचार्यरूपेणावततार ।

यथा-चिदम्बरक्षेत्रे सर्वज्ञनामा ब्राह्मणस्तत्पत्नी कामाक्षी चोभावपि चिदम्बरेश्वरमाकाशलिङ्गे सन्तत्यर्थं पूजयाञ्चक्रतुः । तस्य प्रसादेन तस्मात्सा विशिष्टां नाम कन्यां प्रासूत । क्रमेण विवाहयोग्येन वयसोपेतां तां तत्पिता विश्वजिन्नाम्ने द्रविडजातीयाय ब्राह्मणायाऽदात् । स तां स्वगृह्योक्तविधिना प्रतिगृह्योदवहत् । ततः स वेदान्ताभ्यासलग्नचित्ततया विरक्त आत्मसाक्षात्कारोपयोगिनस्तपसोनुष्ठानाय विजनमरण्यं जगाम । ततः सा विशिष्टाऽविच्छेदेनाकाशलिङ्गे चिदम्बरेश्वरं पूजयमानाऽभूत् । एवं बहुषु कालेषु व्यतीतेषु पुरःस्थितेषु बहुषु श्रोत्रियेषु ब्राह्मणेषु शंकरस्तेजःपुञ्जरूपेण ब्राह्मण्या विशिष्टाया मुखबिलेनोदरं प्राविशत् । तत्तेजःप्रवेशमात्रेण गर्भिणीं तां ते ब्राह्मणाश्चिदम्बरेश्वरं पतिं प्रकल्प्य यथाकालं यथाविधि (पुँसवनादिकान्) संस्कारानकुर्वन् । ततो दशमे मासि सा शङ्कराचार्यं युधिष्ठिरशकस्य त्रयोविंशत्युत्तरसप्तशत्यधिकद्विसहस्र (२७२३) तमे सर्वधारिवर्षे प्रासूत । तदा देवदुन्दुभयो नेदुः, देवाः पुष्पाणि ववृषुः । तत आचार्यो बौद्धादिवेदविरुद्धनाना (नास्तिक) मतानि निरस्य सरस्वत्या सह मण्डनमिश्रं शास्त्रवादेन जित्वा मण्डनमिश्रं सुरेश्वराचार्यनामानं कृत्वा तस्मै भारतीनामकं योगपदं च दत्त्वा सरस्वत्याः स्थापनार्थं तया सह शृङ्गगिरि (ङ्गेरी) क्षेत्रं प्राप्य तत्र सरस्वतीं संस्थाप्य शिव-शक्ति-विष्णु-गणपति-सूर्य-भैरवाख्यानि षण्मतानि स्थापयामास । ततस्त्रोटकाचार्य-हस्तामलकाचार्य-विश्वरूपाचार्य-पादपद्माचार्याख्यांश्चतुरः शिष्यान्स देशिकश्चतुर्दिक्षु निर्मापितेषु चतुर्षु मठेषु स्वनाम्ना विद्यापीठाधिपानकरोत् । शृङ्गेरीमठस्थापनोत्तरं तत्र कंचित्कालमुषित्वा सरस्वत्या वचसः सत्यत्वसम्पत्तये (=असत्यत्वनिराकरणाय) दक्षिणकाशीत्वेन प्रसिद्धं करवीर (=कोल्हापुर) क्षेत्रमागत्य महालक्ष्मीं समभ्यर्च्य प्रणम्येदं करवीरक्षेत्रं दक्षिणकाशीमहाक्षेत्रमिति (स्वीय) मठस्तत्र निर्माय्य (विद्याधर्मपीठ) स्थापना कार्येति शिष्याना-
ऽऽज्ञाप्य विमलनिर्मलनामकं क्षेत्रम् (=मुम्बयीनगरस्य नातिदूरे स्थितम्) आगत्य समा-

धिना स्वधामागमत् । ततः श्रीशङ्कराचार्येण तत्तत्पीठेषु स्थापितानां शिष्याणां परम्परा यथावत्कांश्चित्कालानतिष्ठत् । एवं व्यतीतेषु कालेषु बहुषु शृङ्गेरीपीठाधिपः श्रीविद्यानृसिंहभारतीस्वामिनामाचार्यो महायात्रां (=काशीयात्रां) चिकीर्षुः श्रीमदाचार्यस्वामिनिमित्ता धर्मस्थापनेति श्रेष्ठ्यासदत्तस्य चन्द्रमौलीश्वरस्य यथाविधि पूजा कार्येति श्रीविद्याशंकरभारतीनामानं शिष्यं कृत्वा महायात्रार्थं जगाम । स श्रीविद्यानृसिंहभारतीनामक आचार्यः काशीं प्राप्य तत्र कांश्चित्कालांस्तपश्चर्यापूजास्नानादिभिर्नीत्वा प्रत्यावृत्य शृंगेर्यां स्वमठमाजगाम । ततस्तत्रानेन महायात्रासमये प्रतिष्ठापितः श्रीविद्याशङ्करभारतीनामा शिष्यस्तत्रागतं स्वगुरुमवलोक्य लोभेन मुग्धो भूत्वा भवता स्थापिते मयि स्थितेऽस्मिन्संस्थाने लोभो न त्वया कार्य इति तमुवाच । ततोऽस्मदीयः शिष्योयमिति तमुपेक्ष्य श्रीविद्यानृसिंहभारतीनामाचार्यः संस्थानदेवतात्मा कूडलीग्रामं तत आजगाम । तत्र मठीयसंस्थानसम्प्रदायानुरोधेन शिष्यपरम्परा यथावदतिष्ठत् । ततः कदाचिदत्यन्तप्रियशिष्यः करवीराधिपो राजाऽऽर्तः आदरेण सह 'कूडलीक्षेत्रात्करवीरक्षेत्रं दक्षिणकाशीति श्रीमद्भिरवश्यमागन्तव्यम्' इत्यतिभक्त्या वृद्धस्वामिनं प्रार्थयामास । एवं तेन राज्ञा प्रार्थितो वृद्धः स्वामी स्वशिष्यं राज्ञा सह करवीरक्षेत्रं प्रेषयामास । करवीरं प्राति प्रस्थितः शिष्यस्वामी कूडलीतः करवीरक्षेत्रागमनकाले 'धर्मव्ययार्थं धनं श्रीमद्भ्यः सम्प्रेषयामि' इत्युक्त्वा श्रीगुरुस्वामिनं प्रणिपत्य राज्ञा सह करवीरक्षेत्रं प्राप्य धर्मकृत्यानि कारयंस्तत्र संस्थानधर्मान्प्रावर्तयत् ।

एवं केषुचिद्दिवसेषु व्यतीतेषु कूडलीस्थो गुरुस्वामी करवीरस्थाय शिष्यस्वामिने "अस्मच्छरीरं बहस्वस्थं ततो युष्माभिर्लेखस्यास्य वाचनोत्तरक्षण एवागन्तव्यम्, यदि युष्माकमागमने विलम्बस्तर्हि युष्माभिर्यन्मुखेन लेखः प्रेष्यते तस्मै ब्राह्मणाय सन्न्यासं दत्त्वात्रत्यधर्मरक्षार्थं प्रेषणीयः" इति लेखं प्रेषयामास । ततः स करवीरस्वामी कूडलीस्वाम्याज्ञालेखं वाचयित्वा तामाज्ञामनुस्मृत्य कस्मैचिद्ब्राह्मणाय सन्न्यासं दत्त्वा लेखेन सह तं कूडलीं प्रेषयायास । स करवीरक्षेत्रस्वामिना प्रेषितो नव्यस्वामी करवीरक्षेत्राद्यावद्धरिहरक्षेत्रे तुंगभद्रानदीतीरं प्राप तावत्कूडल्यां गुरुस्वामी दैवगत्या समाधिना सिद्धो बभूव । तत्र नव्यस्वामिने एको ब्राह्मणः "कूडलिस्थो गुरुस्वामी समाधिस्थोऽभूत्, तत्र यो मठीयकार्यनिर्वाहकोधिकारी (=एजंट्) आसीत्स कांश्चिद्दिवसानतीत्यानन्तरं तत्रत्याय कस्मैचित्स्वबन्धवे तत्रत्यं राजानं (=ग्रामाधिकारिणं) राजकीयं स्वानुकूलं कृत्वा कूडलीस्थब्राह्मणैः सहितः पुस्तकसन्न्यासं दत्त्वा मठाधिपतिमाचार्यं कल्पयामास" इति तत्रत्यं वृत्तं वर्णयामास ।

एवमशास्त्रीयो व्यवहारः (सन्न्यासः) कदापि न भवेदिति संशयमापन्नो नव्यस्वामी कूडलीं प्राप । ततोऽयं स्वामी तत्रत्यान् ब्राह्मणान् कार्याधिकारिणं चाब्रवीत्—"श्रीगुरुस्वामिनाऽऽचार्येण सन्न्यसाश्रमं दत्त्वैतन्मठसंरक्षणार्थमहमाज्ञप्तो (=हं प्रेषितो) स्मि" इति । ततस्ते तद्वचनं श्रुत्वा—"संस्थानस्यास्य रक्षणार्थं स्वामिनोऽस्माभिः स्थापिताः" इति विनयेनैनं व्याजिज्ञपन् । ततस्तान्प्रति करवीरक्षेत्रादागत आचार्य उवाच—"लोके वंशो द्विविधः शास्त्रे उक्तः-तत्रैको ब्रह्मविद्योपदेशेन, अन्यो जन्मनेति । एतत् प्रकारद्वयं विहाय प्रकारान्तरेण

वंशो नास्ति । सन्न्यासी गुरुपरम्पराप्राप्तज्ञानोपदेशेनैव गुरुपरम्परामधिरोहति नान्यथा पुस्तकावलम्बेन जात आचार्यमतविरुद्धः सन्न्यासः कथमाचार्यस्वामिनां सम्मतः स्याद्" इति । ततः स्वामिनो वचांसि निशम्य यद्यपि ब्राह्मणाः मठीयकार्यनिर्वाहकोऽधिकारी चेत्येते सर्वे स्तब्धचित्ता बभूवुः, तथापि राजकीयस्य मठीयकार्यनिर्वाहकस्याधिकारिणश्च चित्तदार्ढ्येन श्रुतानि वचनानि व्यर्थान्यभूवन् । ततः कूडलीमागतः करवीरक्षेत्रगतमठीयस्वामिशिष्य आचार्यः कूडल्या निर्गत्य करवीरं प्राप्य करवीरस्थश्रीगुरुस्वामिने सर्वं कूडलीमठीयकार्याधिकारिकृतं मठीयेतिवृत्तं विज्ञाप्य तत्रैव श्रीगुरुसन्निधावतिष्ठत् ।

ततः कदाचित्कूडलीमठीयकार्यनिर्वाहकाधिकारिकल्पित आचार्यः सातारनगरमागत्य श्रीशाहूछत्रपतिराजाय सर्वं निवेद्य तमनुकूलं कृत्वाऽऽचारव्यवहारप्रायश्चित्तविषयकव्यवस्थां करवीरमठीयपीठगतेनाचार्येण कूडलीमठस्थितेनाचार्येण(= मया) चेत्युभाभ्यां मिलित्वैव कार्येत्येवं महाराजच्छत्रपत्याज्ञालेखलाभाय महायत्नमकरोत् । श्रीमान्महाराजः शाहूछत्रपतिः सर्वतः क्षेत्रस्थान् पण्डितान्ब्राह्मणानामन्त्र्य तेभ्यः सर्वमिदं न्यरूपयत् । ततस्तत्रोभयपक्षाश्रयो वादोऽभूत् । ततः स राजा तं वादं निशम्य पर्यालोच्य च सभासद्भिर्ब्राह्मणैश्च सह संभूय कूडलीमठीयमाचार्यमुवाच-" पुस्तकेन सन्न्यासाश्रमं स्वीचक्रे-तस्माद्युष्माकं स्वामिनां संस्थानविषये आग्रहकरणे प्रमाणत्वेन शास्त्रीयं वचनं नोपलभामहे " इति । ततस्तेषां तद्वचनं श्रुत्वा ते कूडलीस्थस्वामिनः ततस्तान्कूडलीमठीयाऽऽचार्यादीनूचुः । " वयं श्रीमत्संस्थानमागताः स्म । अत्र विषये यूयं सर्वे ब्राह्मणा महाराजश्च यथाज्ञापयन्ति तथा शृणुमः " इति । ततस्ते तस्य दीनां तां वाचं श्रुत्वा खिन्नहृदयाः करवीरमठीयपीठाधिपतिमाचार्यं तोषयित्वा प्रार्थयामासुः-"श्रीमतां नाम्ना कूडलीमठे देवपूजनं ब्राह्मणभोजनं कारयंस्तुङ्गाभद्रामलापहारिणीनद्योर्मध्ये आचारव्यवहारप्रायश्चित्तव्यवस्थामेते कूडलीमठीया आचार्याः कुर्वन्तु । तुङ्गाभद्रामलापहारिणीनद्योर्मध्यदेशे स्थितानां ग्रामाणां तथा तत्रोत्पन्नधनादिकस्य तत्रत्यदेवपूजाब्राह्मणभोजनादिव्ययार्थं श्रीमद्भिस्तदायत्तीकरणे आज्ञा देया" इति । ततः करवीरमठीयपीठाधिपतिराचार्यस्तेषां प्रार्थनां मानयामास, तेन ब्राह्मणाश्छत्रपतिशाहूमहाराजश्च संप्रदायानुरोधेनाचारव्यवहारप्रायश्चित्तदीपाराधनपूजादिकं कूडलीमठीयस्वामिन एते स्वायत्तं कृत्वा "मलापहारिणीनद्या उत्तरत्र पूर्वपश्चिमसमुद्रमध्यगते सर्वस्मिन्नुत्तरदेशे आचारव्यवहारप्रायश्चित्तव्यवस्थां सञ्चारादिकं च करवीरमठीयपीठाधिपा एव कुर्युः, उपरिनिर्दिष्टचतुःसीमामध्यप्रदेशस्थमठीयग्रामक्षेत्रकेदारारामगृहधनादिकं (स्वास्थ्यं) श्रीकरवीरमठीयब्राह्मणभोजनादिव्ययार्थं भवतु" इत्येवं व्यवस्थाऽभूदिति श्रीमच्छङ्कराचार्यावतारचरित्रं वर्णयतां श्रोतॄणां चेष्टदं भवतीत्यलमतिविस्तरेण स्वस्त्यस्तु 'रुजु' इत्यलम् इति (प्रोफेसर-राजवाडेकृतमराठ्यांच्या इतिहासाचीं साधनें इत्येतन्नामकमहाराष्ट्रभाषात्मकात्पुस्तकात्-(६षष्ठे खण्डे पृष्ठे ५२६) उद्धृत्यास्माभिः संस्कृतभाषया परिवर्त्य प्रकाशितोयं प्रायस्तात्पर्यार्थः । शिष्टं परिशिष्टे स्फुटीकरिष्यते ।

करवीरमठविषये विचारविशेषः–

सोमवंशीयः कृष्णराजः आङ्ग्लशकस्य त्रयोदशे(१३) शतके आसीदिति तत्सामयिकः शृङ्गेरीमठाधिप (आदिम) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याद्दशमः श्रीविद्याशङ्करभारती–नामक आचार्यः दक्षिणवाराणसीत्वेन प्रसिद्धे करवीरक्षेत्रे धर्मपीठं स्थापयामासेत्युक्तम् । ततः कालान्तरे विमलनिर्मलाख्ये मुम्बाराजधानीनिकटवर्तिवसईनाम्नः प्रसिद्धग्रामस्य समीपस्थे ग्रामे ते स्वामिनः समाधिस्था बभूवुः । किंचाद्यावधि (= सन् १९१४ वर्षावधि) पीठाधिष्ठितगुरूणां बिरुदावलीप्रशस्तिपत्रिकाभिः, तथा तांस्ताञ्छिष्यान्प्रति लिखितेषु धर्मव्यवस्थाविषयकाज्ञापत्रेषु संमुद्रितायां गोलाकृत्यां मुद्रायाम् 'अनेकशक्तिसंघट्टप्रकाशलहरीघनः । ध्वान्तध्वंसो विजयते विद्याशङ्करभारती' इति पद्यमनूद्य 'श्रीमन्महाराजधानीकृष्य (इय) शृङ्गपुरवराधीशश्रीमद्राजाधिराजगुरुमण्डलाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंजाताभिनवपञ्चगङ्गातीरनिवासकमलानिकेतनकरवीरसिंहासनाधीश्वर'–इत्यादिरूपकरवीरकमठीयविद्यापीठाचार्यबिरुदावल्यां 'करवीरक्षेत्रे' तत्र इत्युक्त्या तेषां धर्मपीठमस्तीति ज्ञायते । करवीरे सङ्के (साङ्ख्ये) श्वरे, खिद्रापूरस्थले, नृसिंहवाडी(वाटिका) नाम्नि स्थाने, गोलवणनामके स्थाने,पैठणनामके स्थाने, काश्याद्यनेकस्थानेषु, समयानुरोधेन प्रसङ्गानुरोधेन च तत्तत्स्थानगतानां शिष्याणां सौकर्याद्यर्थं च तत्तत्कालिकैः करवीरपीठाधिष्ठितैरेवाचार्यैर्मठा निर्मापिताः ।

करवीरमठस्तु करवीरे धर्मपीठाधिरोहणसमय एव निर्मापितः । करवीरधर्मपीठाधिष्ठितैर्जगद्गुरुदेवगोसावीत्युपपदकविद्याशङ्करभारतीस्वामिभिः शके १५०० तमेऽथवा ततः प्राक्तनेऽग्रिमे वा वर्षे सङ्के (साङ्ख्ये) श्वरनामके स्थाने मठ एको निर्ममे । काशीस्थो मठोऽपि तत्समय एव निरमायीति ज्ञायते । यत एतदाचार्येभ्योऽन्यैः करवीरधर्मसिंहासनाध्यक्षैः काशीयात्रा नैवाकारि । पैठणीमठस्तु श्रीविद्यानृसिंहभारतीतैलङ्गस्वामिनाम्ना करवीरमठपीठाधिपेनाकारि । सोऽयं करवीरमठ इदानीमतीव शिथिलो दरीदृश्यते । यतः पुण्यपत्तनमहाराजस्य पेशवेनाम्न आज्ञया कोह्लेररावपटवर्धन–(कागवाडकर) नाम्ना सेनापतिना करवीरक्षेत्रं सैन्यैराक्रमणेन करवीरक्षेत्रस्था धनिन उपद्रुता अभूवन् । ततस्ताः सर्वाः प्रजास्तदुपद्रवमसहमानाः स्वीयधनकनकाम्बरादीनीदानीं सुरक्षितान्यत्र स्युरित्यालोच्य करवीरमठे आचार्याज्ञया योग्यस्थानेषु स्वस्वधनकनकाम्बरादीनि स्थापयित्वा तदधीना आसन् । तेन तान्याचार्याधीनान्यभूवन् । ततः कदाचित्कोह्लेररावपटवर्धनस्ताः प्रजाः स्वायत्तीकर्तुं तानाचार्यान्प्रार्थयामास । तत आचार्यास्ता मदीयाः प्रजा मां शरणमापन्नास्ततो न त्यजामीत्यवदन् । ततः स सेनाध्यक्षस्तं मठं प्रविश्य सर्वेषामपि धनकनकाम्बरादिकमपहृत्य करवीरमठमग्निना दाहयामास । तेन बहूनि पुस्तकानि लौकिकलेखाश्च निरवशेषं भस्मीबभूवुः । ततस्तत्रास्थित आचार्यस्ततो निर्गत्य सङ्के (= साङ्ख्ये) श्वरमठाधिष्ठितपीठे

(१) श्रीविद्याशंकरभारत्याचार्यसमये सोमवंशीयः कृष्णराजः आङ्ग्ले त्रयोदशे (१३) शतके आसीदित्ययं समयलेखो मैसूरराज्यगतन्यायव्यवस्थामारूढेन क्रैस्तशकस्य १८५५ । १। ३१ लेखेन विरुध्यते । (२) धर्मसम्बन्धिमहाराजधान्यार्थकमत्र महाराजधानीपदम् ।

स्वाधिकारं चक्रे । तत आरभ्य करवीरमठीयपीठाचाय इति सङ्केश्वरमठीयपीठाचार्य इति च प्रथमाचार्याणामिदानीन्तनानां च प्रथा समभवत् । कालवशेन परंपरया तद्वृत्तान्तस्य ह्रसितत्वाल्लुप्तत्वाच्च तदज्ञानादिदानीन्तनाः सङ्केश्वरमठ एवानादिर्न करवीरपीठ इति करवीरमठस्यैव नव्यत्वं मन्यते ।

किंच-श्रीमत्परमहंसेत्यादि विरुदाङ्कितशृङ्गेरीसिंहासनाधीश्वरश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंजाताभिनवश्रीविद्याशङ्करभारतीकरकञ्जोद्भवश्रीविद्यानृसिंहभारतीस्वामिचरणकमलेषु सततकृपास्पदशाहूच्छत्रपतिराजविरचितसाष्टाङ्गप्रणामपूर्वा विज्ञप्तिः—कार्तिककृष्णे १ सोमवासरपर्यन्तं कुशलं, सर्वं वृत्तं यथावच्चास्ति । अयं विशेषः-कूडलीमठीयपीठाधिपस्वामिनः सञ्चारोद्देशेन सातारानगरमागता इति वृत्तान्तं ज्ञात्वा सर्वैर्ब्राह्मणैः सह श्रीमद्भिः करवीरमठीयपीठाधिपतिभिः श्रीजगद्गुरुभिः साताराराजधानीमागत्य प्रेषितमाज्ञापत्रं "कूडली (लगिरि) स्वामिनां (=मठीयपीठाधिपस्वामिनां) देशान्तरेषु सञ्चारेऽधिकारस्याभावेऽपि तदर्थमागतानां विषये विचारः कार्यः" इति-तदनुसारेण साताराराजधानीस्थैः सर्वैर्ब्राह्मणैः कूडली (लगी) मठीयपीठाधिपत्यविषयकदेशाधिकारविचारे प्रवर्तिते कूडलीमठीयपीठाधिपानां देशान्तरेषु सञ्चाराधिकारो नेति, तथा तेषामत्रागमनेन कूडलीमठीयपीठाधिकारिणां स्वामिनामुत्तरस्यां दिशि तुङ्गभद्रानदीमारभ्य मलापहारिणीनदीपर्यन्त एव देशे श्रीमतां सञ्चारेऽधिकारो नोत्तरत्रेति, तथा तेषां पादपूजादिकं केनापि ब्राह्मणेन न कार्यमिति च सर्वैर्ब्राह्मणैर्व्यवस्थाकारि, तथैव तैः स्थेयं नान्यथेति मयापि पादपूजा न क्रियते नातोऽधिको विशेषो लेख्योस्ति' इतीयं विज्ञप्तिः।

करवीरशृङ्गेर्यादिमठाधिपाचार्याधिकारमर्यादा—

('धार्मिकविचाराचें कार्य' इत्येतन्नामके करवीरजगद्गुरुसंस्थानसर्वाधिकारिणा 'गुण्डो-सखारामपिशवीकर' नाम्ना प्रकाशिते पुस्तके—)

(१)—"श्री-"

"राजश्रीविराजितराजमान्यराजश्री परशुराम रामचन्द्र स्वामी गोसावी इत्येतेषां पोष्य माधवराव नारायण-प्रधानेन कृता प्रणामपूर्वा विज्ञप्तिः । अत्र कुशलं ज्ञात्वा तत्रत्यं कुशलं लेख्यम् ।

गोकर्णादारभ्य कोंकणपर्यन्तं वा मलापहारिनद्युद्गमप्रदेशादारभ्य सङ्गमं प्राप्य तुलजापुर, नागपुर, ग्वाल्हेर, देहल्यादिद्वारोत्तरदेशं प्रति गन्तव्यमार्गानुसारेण सर्वेषु देशेषु सञ्चारेऽधिकारः करवीरमठीयपीठाधिपानामेव नान्येषामिति स्थिते कर्नाटक (राज्य) स्थ शृङ्गेरी (मठीय) श्रीशङ्कराचार्या मलापहारिनदीमुत्तीर्यास्मदधिकारस्थानमागत्य लोकान्व्याकुलीकुर्वन्तीत्यस्माभिरवगतम् । शृङ्गेर्यादिमठीयपीठाधिपशङ्कराचार्येभ्यो नव्यपद्धतिप्रसारायावकाशमदत्त्वा करवीरमठीयपीठाधिपश्रीशङ्कराचार्यैः प्राचीनपरम्परागतपद्धत्यनुसारेण स्थातव्यम् । चन्द्र १९ जमादिलावल मुरुसन आरबासमानीनमया व आलफ । नान्तोऽधिको लेख्यो विशेष इति विज्ञप्तिः ।"

(१) अत्र संवत्सरनिर्देशो नास्तीत्यनेन कालस्य निर्णेतमशक्यत्वेपि शाहूछत्रपतिसमय एवास्यापि समय इति समयो ज्ञातुं शक्यः ।

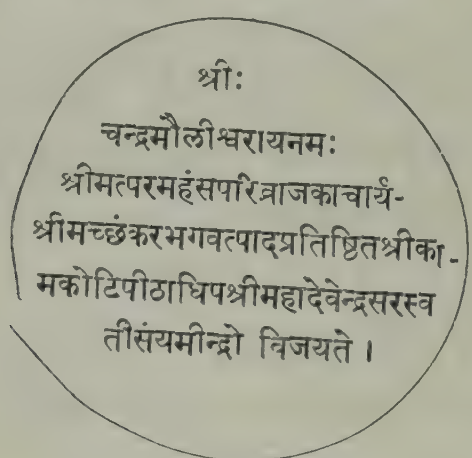
(२)–"श्रीः" "सन्‌ (क्रैस्ते) १८६२"

"श्रीमत्सकलधर्मसंस्थापनैकेत्यादिभिर्मान्यप्रशस्तिपत्रम्–

चरणरजः (रजायित) चिमणाजी रघुनाथ सचिवकृतसाष्टाङ्गनमस्कारपूर्विका विज्ञापना– आषाढशुक्ल २ पर्यन्तं श्रीस्वामिनां कृपावलोकनेन सेवकस्य स्थितिर्यथावदास्ते । विशेषस्तु शालिवाहन १७८३ तमवर्षस्य भाद्रपदकृष्णे २ यायां श्रीस्वामिभिः प्रेषितं पत्र–(श्रीमुख) मुत्तमसमये लब्धमिति परं तुष्टोऽस्मि । "उत्तरप्रान्ते आचारव्यवहारप्रायश्चित्तादिज्ञातिधर्मे पूजापाद्यादिग्रहणे च श्रीमतामेवाधिकार" इति 'नारो आवजी वकील' इत्याख्येभ्यः पत्रं प्रेषितं तथापि "सम्प्रदायानुरोधेन प्रायश्चित्तादिकं कारयित्वा शिष्यवर्गसन्तोषानुरोधेन शिष्यैर्दत्तानां पूजाद्रव्यादिकानां ग्रहणाय साह्यकरणे सम्यग्यत्न आस्थेयो युष्माभिः । शृङ्गेरीकूडलगीहम्पीमठीयपीठगतश्रीशङ्कराचार्याणां तत्राधिकाराभावेऽपि तैस्तद्ग्रहणे यत्न आस्थितश्चेत्तर्ह्यवाहितैर्युष्माभिस्तत्र तथा तेषां प्रवेशो यथा न स्यात्तथा विधेयम् । तस्मात् श्रीमदाचार्याणामाज्ञानुरोधेनात्रत्यप्रजानां बोधने यत्न आस्थेयो युष्माभिः" इति मामलेदार नाम्नेऽधिकारिणे आज्ञा दत्तेति सेवा श्रुता स्यादिति विज्ञप्तिः इति । शिष्टं परिशिष्टे स्फुटीभविष्यतीतिदिक् ।

मठीयश्रीमुखबिरुदावलीभेदाः–

श्रीकाञ्चीकामकोटिपीठाधिपानाम्–चन्द्रमौलीश्वर ।

"स्वस्तिश्रीमदखिलभूमण्डलालङ्कारत्रयस्त्रिंशत्कोटिदेवतासेवितश्रीकामाक्षीदेवीसनाथश्रीमदेकाम्रनाथश्रीमहादेवीसनाथश्रीहस्तिगिरिनाथसाक्षात्कारपरमाधिष्ठानसत्यव्रतनामाङ्कितकाञ्चीदिव्यक्षेत्रे शारदामठसुस्थितानामतुलितसुधारसमाधुर्यकमलासनकामिनीधम्मिल्लसंफुल्लमल्लिकामालिकानिष्यन्दमकरन्दझरीसौवस्तिकवाङ्निगुम्भविजृम्भणानन्दतुन्दिलितमनीषिमण्डलानामनवरताद्वैतविद्याविनोदरसिकानां निरन्तरालंकृतीकृतशान्तिदान्तिभूम्नां सकलभुवनचक्रप्रतिष्ठापकश्रीचक्रप्रतिष्ठाविख्यातयशोलंकृतानां निखिलपाषण्डकण्टकोद्धाटनेन विशदीकृतवेदवेदान्तमार्गषण्मतप्रतिष्ठापकाचार्याणां श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्याणामधिष्ठाने सिंहासनाभिषिक्तश्रीमच्चन्द्रशेखरसरस्वतीसंयमीन्द्राणामन्तेवासिवर्यश्रीमन्महादेवेन्द्रसरस्वतीश्रीपादैः"

पुष्पगिरिमठाधिपानाम्–

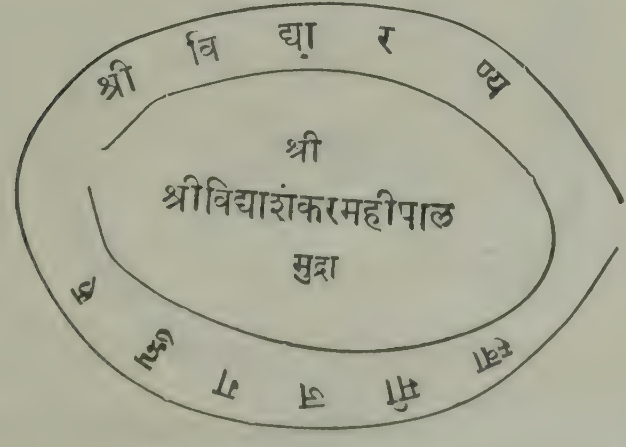
(पादहीनांगुलद्वयद्वयसमचतुरस्रमुद्रा)–श्रीविद्याशङ्कर ।

श्रीशृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीपुष्पगि- रिश्री आलम्पुरिश्रीविद्याशङ्करकर- कमलसञ्जातश्रीविद्यानृसिंहभारती- स्वामिनः

“(श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणसमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तसाम्प्रदायकषड्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसांख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजमहाराजगुरुभूमण्डलाचार्यतुङ्गभद्रातीरवासऋष्यशृङ्गगिरिपुरवराधीश्वर) श्रीशृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीपुष्पगिरिपिनाकिनीतीरवासश्रीशैलश्रीआलम्पुर्यादिसमस्तपीठाधीश्वरश्रीमदभिनवोद्दण्डविद्यानृसिंहभारतीगुरुपादपद्माराधकश्रीमदभिनवोद्दण्डविद्याशङ्करभारतीकरकमलसंजातश्रीमदभिनवोद्दण्डविद्यानृसिंहभारतीस्वामिनः ”

विरूपाक्षमठाधिपानाम्–

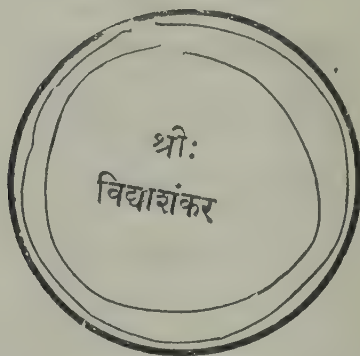
(सार्धांगुलद्वयसवर्तुलाकारपुष्पमुद्रा)–श्रीविद्याशंकर ।

‘ श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठावरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरंपराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशसांख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजमहाराजगुरुभूमण्डलाचार्यतुङ्गभद्रातीरवासऋष्यशृङ्गगिरिपुरवराधीश्वरश्रीशृङ्गगिरिविरूपाक्षश्रीविद्याशङ्करदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधकश्रीमदभिनवशङ्करभारतीस्वामिकरकमलसंजातश्रीमदभिनवोद्दण्डनृसिंहभारतीस्वामिभिः”

शृङ्गगिरि (शृङ्गेरी) मठाधिपानाम्-(वर्तुलांगुलद्वयसनक्षत्रमुद्रा)

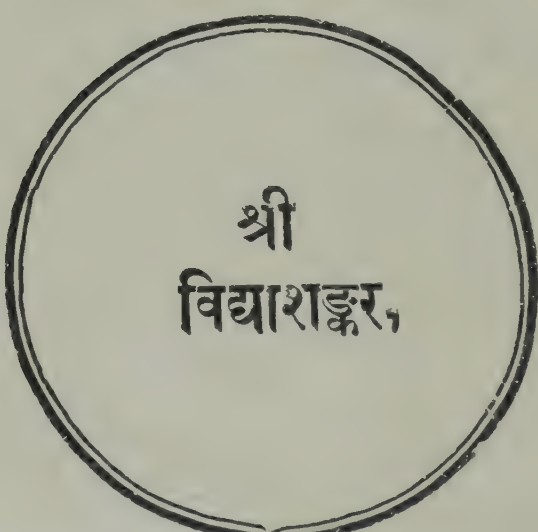
॥ श्री ॥

"श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलनिगमागमसारहृदयसांख्यत्रयीप्रतिपादकवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वरतुङ्गभद्रातीरवासश्रीमद्विद्याशङ्करपादपद्माराधकश्रीमदभिनवसच्चिदानन्दभारतीस्वामिकरकमलसंजातश्रीशृङ्गेरीश्रीनृसिंहभारतीस्वामिभिः"॥

कूडली (लगी) मठाधिपानाम्-

(वर्तुलार्धांगुलद्वयसमुद्रा)

"(श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणसमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसाङ्ख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यतुङ्गभद्रातीरवासऋष्यशृङ्गपुरवराधीश्वर) श्रीशृङ्गेरी (कूडली) श्रीविद्याशङ्करदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधकशृङ्गेरीश्रीनृसिंहभारतीस्वामिकरकमलसञ्जातशृङ्गेरीश्रीशङ्करभारतीस्वामिभिः "

आमनिमठाधिपानाम्–

(अर्धांगुलद्वयसचतुरश्रमुद्रा)–श्रीविद्याशङ्कर ।

श्री
विद्याशंकर,

" (श्रीमतपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणसमाध्यष्टांगयोगानुष्ठाननिष्ठागरिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शनस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलवेदार्थप्रकाशकसाङ्ख्यत्रयीप्रतिपालकसकलनिगमागमसारहृदयवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रादिराजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्यश्रीमद्राजाधिराजगुरुभूमण्डलाचार्यतुंगभद्रातीरवासऋष्यशृंगपुरवराधीश्वर) श्रीशृंगेरीश्रीविद्याशङ्करदेवदिव्यश्रीपादपद्माराधकश्रीशृंगेरीश्रीविद्यारण्यभारतीस्वामिनां करकमलसंजातश्रीशृंगेरीश्रीमदभिनवोद्दण्डविद्यारण्यभारतीस्वामिभिः "

करवीरमठाधिपानाम्–

अनेकशक्तिसंघट्ट-
प्रकाशलहरीघनः ।
ध्वान्तध्वंसोविजयते
विद्याशङ्करभारती ॥

"स्वस्तिश्रीमत्समस्तसुरवृन्दपूजितपादारविन्दशिवप्रतिबिम्बवर्यश्रीमतपरमहंसपरिव्राजकाचार्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगानुष्ठाननिष्ठतपश्चक्रवर्त्यनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तषड्दर्शनसंस्थापनाचार्यव्याख्यानसिंहासनाधीश्वरसकलनिगमागमसारहृदयसांख्यत्रयप्रतिपादकसकलनास्तिकमतोच्छेदपूर्वकसकलधर्मसंस्थापनैकधुरीणवैदिकमार्गप्रवर्तकसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीमहाराजधानीऋष्यशृङ्गपुरवराधीशश्रीमद्राजाधिराजगुरुमण्डलाचार्यश्रीमच्छङ्कराचार्यान्वयसंजाताभिनवपश्चगङ्गातीरवासकमलानितेकनकरवीरसिंहासनाधीश्वरश्री (सच्चिदानन्द) विद्यानृसिंहभारतीकरकमलकिञ्जल्कोद्भवश्रीमदभिनव (सच्चिदानन्द) विद्याशंकरभारतीस्वामिभिः "

(१) ज्योतिर्म–(जोशीम) ठाधिपानाम्–

श्रीशङ्करो विजयतेतराम् ।

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्यपदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणयमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगाचरणनिष्ठब्रह्मनिष्ठचक्रवर्तित्वाद्यनाद्यनवच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तवैभवसकलनिगमागमाखिलवेदान्तानुभवाधिसञ्जातशुद्धान्तःकरणवैदिकमार्गप्रवर्तकश्रीकैलासक्षेत्रस्थितसुवर्णहीरामणिमाणिक्यरत्नविलसन्मण्डपसिंहासनाधिरूढश्रीविष्णुप्रयागतीरनिवाससर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीगुरुचरणारविन्दोपासनावासश्रीमन्महाराजाधिराजश्रीज्योतिर्मठाधीश्वरपदषण्मतस्थापनाचार्याखण्डभूमण्डलाचार्यतोटकाचार्यपरम्पराप्राप्तस्वस्थानवैभवश्रीमच्छङ्कराचार्यविभूतिवर्यश्रीनगरमहास्थानराजधानीविराजितसद्गुरुजगद्गुरुगुरुवर्यश्रीमदच्युतानन्दकरकमलसञ्जाताभिषेकमहाराजाधिराजश्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीराजराजेश्वरानन्दगिरिस्वामिनाम् ॥

(२) ज्योतिर्म–(जोशीम) ठाधिपानाम्–(प्रकारान्तरेण)–

श्रीशङ्करो विजयतेतराम्

श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यत्रोटकाचार्यपरम्पराप्राप्तवैभवषड्दर्शनस्थापनाचार्याखण्डभूमण्डलाचार्ययमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणासमाध्यष्टाङ्गयोगनिष्ठब्रह्मनिष्ठसर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीजगद्गुरुश्रीनगरमहास्थानराजधानीविराजितविष्णुप्रयागतीरनिवासश्रीमदच्युतानन्दकरकमलसञ्जाताभिषेकसिंहासनारूढमहाराजाधिराजश्रीज्योतिर्मठाधीश्वरश्रीमच्छङ्कराचार्यश्रीराजराजेश्वरानन्दगिरिस्वामिनः ॥

द्वारकामठीयमुद्रायां श्रीकेशवानन्दसरस्वतीस्वामिनः, श्रीदामोदरानन्दसरस्वतीस्वामिनश्च समये (विक्रमशके १९२९–१९३५) श्रीरामेत्यक्षराणि तत्र विष्णुप्राधान्यमाश्रित्य कल्पितान्यासन् । तत्र मठे चन्द्रमौलीश्वरश्रीकृष्णयोः पूजोपासनासद्भावाच्छ्रीकृष्णेति नाम्ना श्रीचन्द्रमौलीश्वरेति नाम्नोभयसाधारणनाम्ना वा विन्यासस्यावश्यकत्वेपि तत्सर्वं विहाय श्रीरामेत्यक्षराणां तत्र विन्यसनं न युक्तमिति तन्मठस्थविद्याधर्मपीठे स्वाधिपत्यसमये उभयप्राधान्यमेव युक्तमिति च विचिन्त्य श्रीराजराजेश्वरस्वामिभिः 'द्वारकाधीशो विजयते' इत्यक्षराणि विन्यस्तान्यासन् ।

अत्र विरुदावलिषु विशेषणैर्विशेष्यैश्च ज्ञायमानानि कर्माणि न मूलशङ्कराचार्यैस्तदुत्तराचार्येणैकेनोभाभ्यां वा कृतानि कारितानि वा किं तु तदातदा तत्तन्मठेषु देशकालाद्यनुरोधेन प्रसङ्गसहायसम्पत्त्याद्यनुरोधेन च कानिचिदेकेन कानिचिदन्येन कानिचित्ततोन्येनान्याभ्यां, कानिचिद्बहुभिरसकृत्सकृद्वा कानिचित्क्वचिदेकेन प्रकारेण क्वचिदन्यथा क्वचित्ततोन्यथा च कृतानि स्वेच्छया प्रबलाधिकार्याद्यधीनतया (= अनिच्छया) वा कृतानीति प्रायस्तान्येतान्येकीकृत्य (= नि संगृह्य) सर्वत्र सर्वैर्मठीयविद्याधर्मपीठाधिपैः स्वस्वविरुदावलिषु प्रकाशितानीति मम प्रतिभाति । यथा–कर्नाटदेशान्तर्गते इदानीं हंपेति व्यवह्रियमाणे स्थाने सार्धत्रिकोशायामं सर्वसंपत्समृद्धमतिसुन्दरं नदीतटाकारामक्षेत्रकेदारैः परिवृतं गोगजवाजिशालादेवमन्दिरविरूपाक्षमठादिभिरलंकृतं बहुगोपुरस्वर्णशिखरवृन्दशोभमानसौधबहुलं विद्यानगर-

राजधानीत्वेन विजयनगरनाम्ना) प्रसिद्धं नगरं निर्माय तत्र रत्नसिंहासनं प्रतिष्ठाप्य तत्र बुक्कराजाय स्वभ्रातुर्माधवाचार्यस्य चतुर्वेदादिभाष्योत्पत्तिहेतोस्तंत्रैव मन्त्रित्वसमये श्रीशृङ्गेरीमठीयविद्याधर्मपीठाधिपाः श्रीविद्यारण्यस्वामिनः पट्टाभिषेकं चक्रुः । तत आरभ्य " आदिराजधानीविद्यानगरमहाराजधानीकर्नाटकसिंहासनप्रतिष्ठापनाचार्य" इति तैः सम्पादितमिदं बिरुदम् । शृङ्गेर्याः बहुक्रोशदूरवर्तिनि तुङ्गानद्या भद्रानद्याश्च सङ्गमे (कर्नाटकभाषया–कूडल्याख्ये) स्थाने मठं निर्माप्य तत्र विद्याधर्मपीठं च संस्थाप्य तत्पीठाधिकारो येन लब्धस्तेन तुङ्गभद्रातीरवासेति सम्पादितं बिरुदम् । विजयनगरेऽमात्यपदमधिष्ठितो माधवाचार्यस्य भ्रातुरभ्यर्थनया सायनाचार्येण सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण संन्यासोत्तरं विद्यारण्यनाम्नाचार्येण कृतानामपि चतुर्वेदसंहिताब्राह्मणादीनां भाष्याणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण माधवाचार्येण कृते 'वेदार्थप्रकाशे' इति तत्कृतत्वप्रकाशनेन स्वीयकृतज्ञतायाः प्रकटनेऽपि स्वेनैव तेषां तत्सहायसंपत्त्या निर्मितत्वेन सम्पादितेयं बिरुदावलिर्विद्यारण्यस्वामिभिर्वैदिकमार्गप्रवर्तकसांख्यत्रयीप्रतिपालकवेदार्थप्रकाशकेतीति व्यक्तमेवेति दिक् ।

अथ श्रीशङ्कराचार्यकृता ग्रन्थाः–

(१) ब्रह्मसूत्रभाष्यम्
(२) ईशोपनिषद्भाष्यम्
(३) केनोपनिषद्भाष्यम्
    (१) पदभाष्यम्
    (२) वाक्यभाष्यम्
(४) कठोपनिष० भा०
(५) प्रश्नोपनि० भा०
(६) मुण्डकोपनि० भा०
(७) माण्डूक्योप० भा०
(८) माण्डूक्योपनिषत्कारिकाभाष्यम्
(९) तैत्तिरीयोप० भा०
(१०) ऐतरेयोपनि० भा०
(११) छान्दोग्योप० भा०
(१२) बृहदारण्यकोप० भा०
(१३) श्रीमद्भगवद्गीताभा०
(१४) श्वेताश्वतरोप० भा०
(१५) (भारते)–सनत्सुजातीयभा०
(१६) नृसिंहतापिन्युप० भा०
(१७) मण्डलब्राह्मणोपनि० भा०
(१८) गायत्रीभाष्यम्
(१९) उपदेशसहस्री
    (१) पद्यरूपा
    (२) गद्यरूपा
(२०) शतश्लोकी
(२१) विष्णुसहस्रनामभा०
(२२) अपरोक्षानुभूतिः
(२३) स्वात्मनिरूपणम्
(२४) विवेकचूडामणिः
(२५) दक्षिणामूर्तिस्तवः
(२६) आत्मषट्कम्
(२७) गोविन्दाष्टकम्
(२८) विज्ञाननौका

---

(१) तच्च नगरं क्रैस्ते १२१० तमशकवर्षे उत्पन्नं सद्भारतचक्रवर्तिपदं प्राप्य तदारभ्य ३५० वर्षाणि स्थितं क्रैस्ते १५६४ तमे १५६५ तमे वा शकवर्षे बीजापूरगोलकुण्डाआतमदनगराधिपैः ससैन्यैर्यवनैर्युद्धे विजित्य तत्रैव षण्मासावधि स्थित्वा प्रत्यहं सर्वसम्पदामवस्कन्दनलवनहरणलुण्टनादिभिः प्रजा उद्द्रुत्य गृहभित्तिमूलावधि विरूपाक्षमठातिरिक्तं निर्मूलितम् ।

(९७) शिवनामावल्यष्टकम्
(९८) कालभैरवाष्टकम्
(९९) अच्युताष्टकम्
(१००) कृष्णाष्टकम्
(१०१) जगन्नाथाष्टकम्
(१०२) यमुनाष्टकम्
(१०३) धन्याष्टकम्
(१०४) शिवरामाष्टकम्
(१०५) गङ्गाष्टकम्
(१०६) त्रिवेणीस्तवः
(१०७) नर्मदाष्टकम्
(१०८) मणिकर्णिकाष्टकम्
(१०९) शारदास्तुतिः
(११०) चन्द्रशेखरस्तोत्रम्
(१११) विट्ठलस्तोत्रम्
(११२) रामलक्ष्मणस्तोत्रम्
(११३) नीलकण्ठशैवसंवादः
(११४) अपराधभञ्जनस्तोत्रम्
(११५) कृष्णताण्डवस्तोत्रम्
(११६) कामाक्ष्यष्टकम्
(११७) राजयोगः
(११८) योगतारावलिः
(११९) अमरुकशतकम्
(१२०) ललितासहस्रनामभाष्यम्
(१२१) ललितात्रिशतीभाष्यम्

एते ग्रन्थाः प्रस्थानत्रयभाष्यकृत आचार्यस्य तदधिष्ठितमठाधिपानामाचार्याणां च कृतयः श्रीशङ्कराचार्यकृतत्वेन वर्णितास्तैस्तैराचार्यैरिति मम प्रतिभाति ।

श्रीशङ्कराचार्यमुख्यशिष्यकृतग्रंथाः

(१) शिवपञ्चाक्षरीभाष्यम् ।
(२) शाङ्करसूत्रभाष्यव्याख्या-पञ्चपादिका (त्रोटकाचार्यकृतग्रन्थौ)
(१) तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।
(२) बृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यवार्तिकम् ।
(३) नैष्कर्म्यसिद्धिः ।
(४) दक्षिणामूर्तिस्तोत्रम् ।

श्रीविद्यारण्या-(सायन-माधवा) ऽऽचार्यकृता ग्रन्थाः-

(१) ऋग्वेदसंहिताया भाष्यम् ।
(२) ऋ-ऐतरेयब्राह्मणस्य भाष्यम् ।
(३) यजुर्वेद (तैत्तिरीय) संहिताया भाष्यम् ।
(४) यजुर्वेद (= तैत्तिरीय) ब्राह्मणस्य भाष्यम् ।
(५) सामवेदसंहिताया भाष्यम् ।
(६) सामवेदस्याष्टानां ब्राह्मणानां भाष्याणि
(७) अथर्वणवेदसंहिताया भाष्यम् ।
(८) शतपथब्राह्मणस्य भाष्यम् ।
(९) तैत्तिरीयोपनिषद्व्याख्या-दीपिका
(१०) धर्म० त्रिकाण्डमण्डनः ।
(११) वेदा० पञ्चदशी ।
(१२) धर्म० कालमाधवीयम् ।
(१३) धर्म० पराशरस्मृतिव्याख्या- (माधवीया)
(१४) पू० मी० अधिकरणन्यायमाला- (अधिकरणरत्नमाला = न्यायमाला)
(१५) वैद्यके माधवनिदानम् ।
(१६) ज्योति० माधवीयम् ।
(१७) व्या० माधवीयम् ।
(१८) शङ्करदिग्विजयः ।
(१९) प्रमेयसंग्रहः ।
(२०) सर्वदर्शनसंग्रहः ।
(२१) विवरणम् ।

---

(१) अयं शंकरदिग्विजयग्रन्थः केनापि कविना कृतो माधवाचार्यकृतित्वेन प्रकाशितश्चेति केचित्पण्डिता आहुः । तदिदमन्यत्र स्पष्टम् ।

आनन्दगिरिकृता ग्रन्थाः–

(१) न्यायनिर्णयः–ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यव्याख्या
(२) शांकरकेनोपनिषत्पदभाष्यव्याख्या
(३) शांकरकेनोपनिषद्वाक्यभाष्यव्याख्या
(४) शांकरकठोपनिषद्भाष्यव्याख्या
(५) शांकरप्रश्नोपनिषद्भाष्यव्याख्या
(६) शांकरमुण्डकोपनिषाद्भाष्यव्याख्या
(७) शांकरमाण्डूक्योपनिषद्भाष्यव्याख्या
(८) शांकरमाण्डूक्योपनिषत्कारिकाभाष्यव्याख्या
(९) शांकरतैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यव्याख्या
(१०) शांकरैतरेयोपनिषद्भाष्यव्याख्या
(११) शांकरच्छान्दोग्योपनिषद्भाष्यव्याख्या
(१२) शांकरबृहदारण्यकोपनिषद्भाष्यव्याख्या
(१३) शांकरभगवद्गीताभाष्यव्याख्या

सर्वतन्त्रस्वतन्त्रवाचस्पतिमिश्रकृता ग्रन्थाः–

(१) भामतीनाम्नी शारीरकभाष्यव्याख्या,
(२) (कृष्णमिश्रकृत) साङ्ख्यकारिका (सप्तति) व्याख्या,
(३) (मण्डनमिश्रकृत) विधिविवेकाख्यमीमांसाग्रन्थस्य न्यायकणिकानाम्नी व्याख्या,
(४) ब्रह्मसिद्धिव्याख्या तत्त्वसमीक्षा
(५) (व्यासकृत) पातञ्जलयोगसूत्रभाष्यव्याख्या तत्त्वविशारदी ।
(६) न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका तत्त्वबिन्दुः ।
(७) इष्टसिद्धिः ।
(८) ब्रह्मसिद्धिः ।

एते सर्वेऽत्र ग्रन्था उपलब्धग्रन्थानुरोधेन लिखिता नैतावन्त एवेति निर्णयायोपयुज्यन्ते ।

अत्रत्यो विशेषः ।

अत्र भाष्ये सन्त्यध्यायाश्चत्वारः–क्रमेण समन्वयविरोधपरिहारसाधनफलनामानः । प्रत्यध्यायं पादाश्चत्वार इति षोडश पादा भवन्ति । तद्गता विषयाः पृथगत्रैव विविच्य प्रदर्शिता इति नेह विविच्यन्ते ।

अस्य भाष्यस्य व्याख्यानामानि–

(१) न्यायनिर्णयः–श्रीमदानन्दज्ञानकृतः–आनन्दगिरिकृतः ।
(२) रत्नप्रभा–श्रीगोविन्दानन्दकृता ।
(३) भामती–सर्वतन्त्रस्वतन्त्रश्रीवाचस्पतिमिश्रकृता ।

भामतीव्या० कल्पतरुः–(सन् १२४७-१२६०) एतन्मध्यसमयस्थितपरमहंसपरिव्राजकाचार्योऽमलानन्दाचार्यविरचितः ।

कल्पतरुव्या० परिमलः–सर्वतन्त्रस्वतन्त्रसर्वतन्त्रानिबन्धकृदप्पय्यदीक्षितरचितः ।

(४) ब्रह्मविद्याभरणम्

(५) मयूखमालिनी

(६) (भाष्य :) भानु–प्रभा इत्यादीनि ।

ब्रह्मसूत्रवृत्तिग्रन्थाः–

ब्रह्मामृतवर्षिणीप्रभृतयो मुद्रापिता बहवो न मुद्रापिताश्च ।

वृत्तिः–श्रीवल्लभपद्धत्या वेदान्तकौस्तुभप्रभाख्या वृत्तिः '

श्रीकेशवकाश्मीरभट्टकृता (निम्बार्कमतानुयायिनी) '

दीपिकाव्याख्यावृत्तिः–मध्वमतानुयायिनी ॥ वृत्तिः–अन्नंभट्टकृता ।

अत्राधिकरणानि क्रमेण पादभेदेन ११, ७, १३, ८, १३, ८, १७, ९, ६, ८, ३६, १७, १४, ११, ६, ७ ।

संहत्याधिकरणानि १९१ एकनवत्युत्तरं शत सन्ति । अधिकरणं विषयसन्देहसङ्गतिपूर्वपक्षसिद्धान्तरूपपञ्चावयवात्मकम् । अत्र सङ्गतयस्त्रिधा भवन्ति–शास्त्रसङ्गतिः, अध्यायसङ्गतिः, पादसङ्गतिश्चेति । मतान्तरेष्वधिकरणभेदः सूत्रपाठभेदतदाधिक्यादयो दृश्यन्ते इत्यादिकं परिशिष्टे स्पष्टीकरिष्यते ।

अथ श्रीशंकराचार्याणां सामयिको विचारः–

आंग्लशकस्य द्वादशशतके १२ श्रीरामानुजाचार्यश्रीशंकराचार्ययोः समावेश इति स एव श्रीशंकराचार्याणां समयः इति (इण्डियन् एण्टिक्वेरी १३ त्रयोदशे पुस्तके २५२, २५३ तमपृष्ठयोः) दक्षिण (हिंदुस्थान) देशीयेतिहासे स्वपितुः सकाशादवगतत्वेन स्वकृते (श्रीवैष्णवोत्पत्तिनामके ग्रन्थे)एस्.एम्.पण्डितनटेशशास्त्रिण आहुः । चिन्त्यमिदम्–माधवीयशंकरविजयोक्ततज्जन्मकालेन विरोधात् । बहुपण्डितोक्तिविरोधात् । भामतीकृच्छ्रीवाचस्पतिमिश्रकृततात्पर्यपरिशुद्धिनामकग्रन्थस्य टीकाया उदयनाचार्यकृतायाः कस्मिंश्चित्पुस्तके (दक्षिणकालेजसंग्रह नं० २८ सन् १८८०-(१) विक्रमशकस्य १३०४ वर्षे = आंग्लशकस्य १२४८ वर्षे लिखितमिदमित्यनेन विरोधात् । तयोः परस्परं समावेशे वादेन विना स्थितिर्न युज्यत इति तदर्थतयोर्वादाभ्युपगमे ततो निर्गलितार्थस्य श्रीशंकराचार्येणानुल्लेख इत्यस्यायुक्तत्वाच्च । श्रीरामानुजाचार्यकालिकश्रीशंकराचार्येण सह तस्य समावेश इति त्वन्यत् ।

तथा कलेः ३९०९ तमे वर्षे (= आंग्लशकस्य ८०८ तमे वर्षे) शङ्कराचार्या आसन्निति (श्रीमच्छङ्कराचार्यनो समयनामके ग्रन्थे) गुरुस्तोत्रे तत्स्तोत्रकृत आहुः ।

तथा कलेः ३९०१ तमे वर्षे आर्द्रानक्षत्रे कालटीप्रान्ते केपेली (=कलापी) नाम्नि वा ग्रामे चे (ति) रमानपेरुमल्ल (माळ) स्य महायुद्धविजयसमये श्रीशङ्कराचार्याणामुत्पत्तिः ।

---

१ श्रीरामानुजाचार्यश्रीमध्वाचार्यश्रीवल्लभाचार्यश्रीनिम्बार्काचार्यप्रभृतीनां समयकृत्यशिष्यमठभेदादिविचारः परिशिष्टे निरूपयिष्यते ॥ २ स्तोत्रे कर्तृनाम नास्ति ।

(स्पष्टं चेदं केरलोत्पत्त्याख्ये मलयाळभाषया लिखिते ग्रन्थे)। चेरमानपेरुमल्लो (माळ) राजाऽऽनेगो (= कु)न्दिकृष्णराजेन केरलसिंहासने स्थापितो यः आर्य (= हिन्दु) मतं परित्यज्य म्लेच्छ = महामद (महम्मद) मतं प्रविश्य मक्कायात्रामकरोत्, तथा यो मक्कायां गमनकालादारभ्याद्यावधि केरल (= ट्रावनूकूर) राज्ये राज्ञा राज्याभिषेकसमये "मक्काक्षेत्रादा मम पितृव्या गमनादिम ? मसिं मत्सान्निधौ स्थापयिष्यामि" इति राज्ञा मन्त्ररूपेण स्तूयते, तथा आरब (= यावन) समुद्रवेलायां शाहरनामके ग्रामे क्रैस्तशकस्य ८२५ तमवर्षस्य ८२७ तमस्य वर्षस्य चेति वर्षद्वयमध्येऽवसदिति ('तहफतुलमुजहिदीन' नामके ग्रन्थे, मापिल्ले लिखितानेकग्रन्थेषु) च वर्णितः तथा यो झकाराख्यं स्थानं गतस्तथा योऽरबस्थानदेशगतझकारनामकस्थानसमीपस्थेन केनाचिदरबदेशीयैः"कश्चिन्मलबारनरपतिरार्य (= हिन्दु) मतं परित्यज्य म्लेच्छ = महामद् (महम्मद) मतं स्वीकृत्य 'अब्दुलरहिमान्' इति नाम्ना प्रसिद्धिमुपगम्य झकारे मृतः खानितश्च" इति व्यवह्रियते यस्य झकारे तच्चैत्ये (= तत्समाध्युपरिस्थितशिलायाम्) "अयं पुरुष ए० एच्० २१२ तमे वर्षे झकारं प्राप्तः ए० एच् २१६ तमे वर्षे मृतश्च" इति। निर्दिष्टा एते वर्षाङ्काः क्रैस्तशकस्य ८२७ तमस्य वा ८२८ तमस्य तथा ८३१ तमस्य वा ८३२ तमस्य वा वर्षस्य काला भवन्ति। इदमारबं (= यावनं) वचनं तथ्यमित्यभ्युपगमे केरल (ट्रावनकूर) महाराजस्य पितृव्यः श्रीचे (ति) रुमानपेरुमल्ल (= माळ) नामा राजा आङ्ग्लशकस्य ८२७ तमवर्षात्प्राक् स्वीयं केरल (ट्रावनकूर) सिंहासनं तत्याज यदा तदा केरल (= मलयाळ) (= ट्रावनकूर) देशे क्रैस्तशकस्य ८२५ तमवर्षस्यागष्टाख्याष्टममासस्य २५ पञ्चविंशतितमदिवसाद् (तारीखपदवाच्याद्) आरभ्य कोलम्बनामकशकः प्रारब्धः। सोऽयं चे (= ति) रुमानपेरुमल्लः (माळ) राजः ८२७ तमे क्रैस्तवर्षे झकारेऽभूदित्युक्तम्। ततः श्रीशङ्कराचार्याणां समयः चेरुमानपेरुमल्लराजकालेन समान इति श्रीशङ्कराचार्यस्य क्रैस्तशकस्य ७८८ तमवर्षात् ८२० तमवर्षपर्यन्तः काल इति फाटकोपपदश्रीकाशीनाथपण्डितमहाशया आहुः। एतेन तैलङ्गोपपदप्राड्विवाकमहाशयानां क्रैस्तषष्ठशतकस्यान्त्यः सप्तमशतकस्याद्यो वा भागस्तत्समय इत्युक्तिर्विरुध्यते ॥ तथाय श्रीनेकुन्दीकृष्णराजः आङ्ग्ले ४२७ वर्षे तं केरले स्थापयदिति लेखेनाविरुध्यते।

तथा–"दुष्टाचारविनाशाय प्रादुर्भूतो महीतले। स एव शंकराचार्यः साक्षात्कैवल्यनायकः (१) निधिनागेशवह्न्यब्दे (= ३८८९) विभवे शंकरोदयः। अष्टवर्षे चतुर्वेदान्द्वादशे सर्वशास्त्रकृत् (वत्) (२) षोडशे कृतवान्भाष्यं द्वात्रिंशे मुनिरभ्यगात्। कल्यब्दे चन्द्रनेत्रांकवह्न्यब्दे (= ३९२१) गुहाप्रवेशः (३) वैशाखे पूर्णिमायां तु शंकरः शिवतामगाद्" इति (वेणुग्रामे हेरलेकरोपाह्वगोविन्दभट्टलब्धे देवनागराक्षरैः पत्रत्रये लिखिते ग्रन्थे) उक्तेः कलेः ३८८९ वर्षेषु गतेषु विभववर्षे श्रीशंकराचार्याणां जन्म (= इदानीं गतकलेः ५०१५ वर्षाणि। तत्र ३८८९ वर्षाणां वियोजने शिष्टेभ्यः ११२६ वर्षेभ्यः प्राग्जन्म तेषाम्) (अधुना शालिवाहनशकस्य १८३६ वर्षाणि। तेभ्यः ११२६ वर्षाणां वियोजने ७१० वर्षाणि। अस्मिन् शिष्टे ७१० तमे शालिवाहनशकस्य वर्षे नामाङ्ग्ले ७८८ तमे वर्षे जन्म

तेषाम्)। एवं कलेः ३९२१ तमे वर्षे (=७१०-३२=७४२ तमे शालिवाहन शकस्य वर्षे) गुहां प्रविश्य ततोग्रे ते वैशाखे शुक्लपौर्णिमायां सिद्धा अभूवन्। एवं च ७८८ तमाङ्ग्लाब्दे जन्मोपलभ्य ८२० तमाङ्ग्लाब्दे देहं तत्यजुरिति (आङ्ग्ल शकस्य १८८२ तमवर्षस्य षष्ठे जूनाख्ये मासे प्रसिद्धस्य [इण्डियन्‌ आण्टिक्वेरी] भारतवर्षेतिहासग्रन्थस्यैकादशे भागे) उक्तमिति 'प्रोफेसर विष्णु महादेव फाटकमहाशया' आहुः॥

तथा कलेः ३८८९ वर्षेषु व्यतीतेषु (३८९० तमे=आङ्ग्लशकस्य ७८८ तमे) विभववर्षे वैशाखमासे शुक्लपक्षे दशम्यां (१०) शुभमुहूर्ते शिवगुरोर्धर्मपत्नी श्रीशंकराचार्यं प्रासूत-तदुक्तं-

"प्रासूत तिष्यशरदामतियातवत्यामेकादशाधिकशतोनचतुःसहस्र्याम्।
संवत्सरे विभवनाम्नि शुभे मुहूर्ते राधे सिते शिवगुरोर्गृहिणी दशम्याम्॥" इति स्वकृते शंकरदिग्विजये-सदानन्दपण्डिता आहुः॥

एवं चाङ्ग्लशकस्य ७८८ तमे वर्षे श्रीमदाचार्याणां जन्मेति सिद्धमिति केचित्॥

तथा श्रीशंकराचार्या विद्वद्भिः प्रायः आङ्ग्लशकाष्टमे शतके आसन्नित्युच्यते। नवमाङ्ग्लशकशतके आसन्निति मम प्रतिभाति। सम्प्रदायविदां मतेनाङ्ग्लशकस्य ७८८ तमे वर्षे वैशाखे श्रीशंकराचार्यावतारः। स तद्द्वितीयशतके इति केचित्। स तत्पञ्चमशतक इत्यन्ये। तच्चतुर्दशशतके श्रीमच्छंकराचार्या बभूवुरिति 'दबिस्तान' नामकग्रन्थकृत्। स्पष्टं चेदं सर्वं भारतधर्मनामके स्वग्रन्थे पण्डित 'बार्थ' नामका महाशया आहुः।

तथा "न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रे सन्निधीयते। युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्र प्रसङ्गात्। देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः"इति (ब्र०सू० २।१। १८ शां० भा०), तथा "योपि हि स्रुघ्नान्मथुरां गत्वा मथुरायाः पाटलिपुत्रं व्रजति सोपि स्रुघ्नात्पाटलिपुत्रं यातीति शक्यते वदितुम्" इति (ब्र० सू० ४। २। ९ शां० भा०) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैर्दृष्टान्तोपन्यासेन तेषां समये स्रुघ्ननगरं ततो बह्वन्तरमांग्लशकस्य ७५६ तमेऽब्दे नदीजलपूरेण नष्टमित्यैतिहासिकैर्निश्चितं तत्पाटलिपुत्रनगरं चेति द्वे नगरे बभूवतुरिति ज्ञायते। एवं च श्रीमच्छंकरभगवत्पादानां ततः प्राक्तन एव कालो नाग्रिम इति सिद्ध्यतीति केचित्प्राहुः। एतेन तेषामाङ्ग्ले ७८८ तमे वर्षे जन्मेति वदन्तः परास्ताः।

तथा आंग्लशकस्य ७०० तमवर्षस्यांग्लशकस्य ७५० तमवर्षस्य च मध्ये उत्पन्नात्कुमारिलभट्टात्प्राक् श्रीमच्छङ्करभगवत्पादा बभूवुरिति (स्वलिखिते बुद्धेतिहासे) (तारानाथतर्कवाचस्पतिमिश्रा बी. ए. उपपदा) आहुः।

तथा "कुमारिलभट्टश्रीमच्छङ्करभगवत्पादयोः समागम आसीदित्यर्थस्य सर्वैस्तच्चरित्रलेखकैरुल्लिखितत्वात्तत्समय एवास्य समयो भवति। तत्समयस्त्वांग्लशकस्य ६५० तमवर्षस्य

---

(१) सदानन्दस्वामिनो भिन्नोयं सदानन्दपण्डित इत्यन्ये। सदानन्दस्वामिकृतशंकरदिग्विजयात्पृथगेतत्कृतशंकरदिग्विजयस्यादर्शनात्तद्भेदश्चिन्त्य इति परे। (२) लघुत्रिमुनिकल्पतरौ मत्कृतं श्रीमदाचार्यकालानां निरूपणं मतान्तराभिप्रायेण। ३ यस्मिन्दिने देवदत्तः स्रुघ्ने वर्तते स एव तस्मिन्नेवाहनि पाटलिपुत्रे नैव स्यात्। युगपदेव महदन्तरे देशे नैकस्मिन्वासेऽभ्युपगम्यमाने पुरुषभेदोऽभ्युपगन्तव्यः।

७०० तमवर्षस्य च यो मध्यमः समयः स एवेति (सामविधानब्राह्मणस्योपोद्घाते) 'डाक्टर बर्नेल' पण्डितमहाशया आहुः ॥

तथा "सूर्यवंशीयवृषदेवनृपतेः राज्यसमयेऽथवा तन्मरणोत्तरं केषुचिन्मासेषु मध्ये कस्मिश्चिन्मासे श्रीमच्छङ्करभगवत्पादा नेपालराज्यं जग्मुः । तेषामाचार्याणां नेपाले स्थितिसमये स्वपुत्रस्य जन्माभूदिति तेन राज्ञा शंकरदेव इति नाम चक्रे । स वृषदेवश्च ६३० तमांग्लशकवर्षस्य ६९९ तमाङ्ग्लशकवर्षस्य चाऽभ्यन्तरे कालेऽभूदिति श्रीमच्छंकरभगवत्पादाः तेनांग्लसप्तमशतका (७००) द्यभागे तदन्त्यभागे वाऽऽसन्निति सिद्ध्यति । एवं च तैलङ्गपण्डितमहाशयनिर्णीतकालस्य मयानुमितकालस्य च शतार्धसंवत्सरोत्तरं भवति । यथातथा वा भवतु श्रीमच्छंकराचार्यकालो नेपालनृपतिवृषदेवकालान्नार्वाचीनो भवितुमर्हतीति मया सुधीरमुच्यत इत्यांग्लशकस्य १८८६ तम वर्षस्याक्टोबराख्ये दशमे मासे नवमे(९तारीख) दिवसे फ्लीटर्नामानः पण्डिता(इण्डियन्आण्टिक्केरी = भारतवर्षेतिहासस्य षोडशे १६ भागे) आहुः ॥

तथा "सतोर्हि द्वयोः सम्बन्धः सम्भवति न सदसतोरसतोर्वा अभावस्य निरुपाख्यत्वात् प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकारणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा । न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोभिषेकादित्येवञ्जातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यति वा विशेष्यते" इति-(ब्र० सू० शां० भा० २ । १ । १८) एवं 'यथा पूर्णवर्मणः सेवाभक्तपरिधानमात्रफला राजवर्मणस्तु राज्यतुल्यफला' इति (छान्दोग्योप० शा० भाष्ये ३ । १९।१)एवं 'यथा असदेवेदं राज्ञः कुलं सर्वगुणसम्पन्ने पूर्णवर्मणि राजन्यसति' इति 'असदेवेदमग्र आसीदित्यस्य विवरणपरे (छा० उ० शा० भाष्ये), एवं ' इदं राज्ञः पूर्णवर्मणः कुलम् ' इति (छा० उ० शा० भाष्ये) चोक्तम् । तत्राद्यभाष्यग्रन्थस्यायमर्थः-सद्वस्तुनोरेव द्वयोः सम्बन्धो नासद्वस्तुनः सद्वस्तुनश्च वा, द्वयोरेवासद्वस्तुनोर्वा । अभावस्त्वसदेव वस्तु । ततः प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणं नैव सम्भवति । लोके सतामेव कृषिगृहादीनां मर्यादा दृश्यते इति । एवं चाचार्यैरत्र प्रागुत्पत्तेरित्यभावस्य मर्यादाविषयस्य प्राक् पूर्णवर्मणोऽभिषेकान्न वन्ध्यापुत्रो बभूवेति दृष्टान्तस्य दानेन भारते पूर्णवर्मनामको राजा वस्तुत एव तदानीमासीदिति ज्ञायते ।

तत्र बभूवुः पूर्णवर्माणो बहवः । यतो वर्मान्तानां वनवासिकदम्बानां वेङ्गिपुरपल्लवानां महोबचन्देलानां मगधमौखरिणां काश्मीरोत्पलानामन्यवंशोत्पन्नानां च नाम्नां मालायां पूर्णवर्मेति नामद्वय दृश्यते । एवं जावाताम्रपट्टे एकं पूर्णवर्मेति नाम निर्दिश्यते ।

एवं चीनदेशीयेन हुयिन्त्स्याङ्ग (= हुयेन्त्सिंग) नाम्ना पान्थेन (स्वप्रवाससामयिकविषयचरित्रे) पूर्णवर्माऽपरः पश्चिममगधनृपो निर्दिष्ट इति । बहुषु तेष्वेकः पूर्णवर्मा (६१३) त्रयोदशोत्तरषट्छतीतमाङ्ग्लवर्षादारभ्य (६३९) पञ्चत्रिंशदुत्तरषट्छतीतमाङ्ग्लवर्षान्तं मगधराज्याधिपो बभूवेति केचित् । अयं क्रैस्तषष्ठशतका(६००) न्त्यावधि मगधभुवं शशासेत्यन्ये।अयमशोकवंशेन्तिमो राजेति हुयेन्त्सिङ्गनाम्नोक्तः। अयं हुयेन्त्सिङ्गश्चीनदेशीयः पथिको भारते वर्षे ६२९ तमक्रिस्तवर्षादारभ्य ६४५ तमक्रिस्तवर्षपर्यन्तं बहून्देशान्भ्रमन् मगधे

६३७ तमे,६३८ तमे च वर्षे आसीत् । तदायं पूर्णवर्मणस्तद्वंश्यानां वा दर्शनाय न प्रयत्नमकरोत् तेन तदा पूर्णवर्मा नाभूदिति ज्ञायते । एवं च पूर्णवर्माङ्ग्लशकस्य ६३७ तम वर्षात्प्रागेव मृत इति तत्स्थितिकालिकाचार्य इति षष्ठशतकान्ते सप्तमादौ वाङ्ग्ले वर्षे सोऽभूदिति स एवाऽऽचार्यसमय इति परे।

अत्र केचिद्बहुमतप्रदर्शकाः-

यथा-सूत्रभाष्ये उल्लेखितः पूर्णवर्मोत्तरदेशस्थः द्वितीयपूर्णवर्मैव भवति । आचार्याणां सूत्रभाष्यलेखनात्प्रागूर्द्ध्वमपि वाराणस्यां वसतिरभूत्, बदरिकाश्रमे च सूत्रभाष्यलेखनावसरे तेषां वसतिरभूदिति च शङ्करदिग्विजये । एतत्पूर्णवर्मणो राज्याभिषेकादूर्द्ध्वं छान्दोग्योपनिषत्सूत्रादिभाष्याणि लिखितान्याचार्यैरिति स्फुटमेवोक्तेर्ज्ञायते । तत्रापि तत्पूर्णवर्मणो मृत्योः प्राग्द्वितीयाध्यायसूत्रभाष्यं लिखितं-यतो विद्यमानराजं विहायाविद्यमानस्य राज्ञो ग्रहणं विलम्बोपस्थितिकमिति विद्यमान एव पूर्णवर्मा भवितुमर्हति । स च समयः क्रैस्तशकस्य षष्ठशतकान्त्यसप्तमशकाद्यभागमध्यगतकालो भवति । तथा ६०५ तमे क्रिस्ताब्दे स्थितस्य शशाङ्कस्य कर्णसुवर्णनृपतेः गयास्थबोधितरुच्छेदोद्युक्तस्य निरोधेन बोधितरुपोषणे प्रवृत्तस्य पूर्णवर्मणश्च समय एक एवेति स एव समय आचार्याणाम् । तथा पण्डित'वेबर्' पण्डित 'बुलर्' पण्डित'म्याक्सिमुलर'महाशयप्रभृतिभिः षष्ठे क्रैस्तशतके स्थितत्वेन वर्णितं दण्डिकविं, त्र्यम्बकसूनुपण्डिततैलङ्गोपाभिधकाशीनाथशर्मभिः मुम्बैनामकभारतखण्डगतमहादेशभागे राजकीयप्रधानन्यायस्थाने प्रधानन्यायाधिपत्यमुपगतैः क्रैस्तसप्तमशतकाद्यभागस्थितत्वेन वर्णितौ बाणमयूरौ चेति त्रीन्महाकवीन् "स कथाभिरवन्तिषु प्रसिद्धान्विबुधान्बाणमयूरदण्डिमुख्यान् । शिथिलीकृतदुर्मनाभिमानान्निजभाष्यश्रवणोत्सुकांश्चकार"इति (माध०श० वि०१५।१४१श्लो०)माधवेनाचार्यमतान्तराभिमानपरित्यागपूर्वं स्वभाष्यश्रवणोत्सुकतामुत्पादयन्नित्युक्तेः स एव समय आचार्याणामिति सिद्ध्यति । 'तथाऽग्न्युत्पादितबाष्पवेगेन नीयमानया लोहदण्डोपर्यतिशीघ्रगतिमत्या महाशकट्या जलोपरितनमहानौकयावात्र भरतखण्डे प्रचारात्प्राक्कालेऽत्रत्या महान्तो ग्रन्था बहुभिर्द्वीपान्तरस्थैरन्यैश्च विद्वद्भिर्देशान्तरं द्वीपान्तरं वा नीताः सन्तो तत्तद्देशीयभाषान्तरपरिवर्तनेन तत्रतत्र प्रसिद्धिं प्रापिता यथा-पण्डित 'ह्वील्'महाशयैरपि चीनदेशे चीनराजवंश्यानां राज्ञां ५५७ तमक्रैस्तवर्षादारभ्य ५८३ तमवर्षान्तं राज्याधिकारसमयस्य मध्यगते५७० तमे क्रैस्तवर्षे ईश्वरकृष्णविरचितायाः सांख्यसप्तत्याः (कारिकायाः) श्रीमद्गौडपादाचार्यै रचितस्य भाष्यस्य तेषां देहपातोत्तरं तद्ग्रन्थोत्पत्त्यनन्तरं च चिरेण चीनदेशीयभाषया परिवर्तनं तद्देशप्राप्त्युत्तरकालेऽभवन्न त्विदानीमिव तत्तत्काले झटिति वा । एवं च श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादगुरूणां श्रीमद्गौडपादाचार्याणामांग्लशकस्य ५७० तमवर्षसमयो यदि तदा तत उत्तरः समयः, श्रीमद्गोविन्दभगवत्पादानां ततः उत्तर आंग्लषष्ठशतकतुरीयो भागः अथवांग्लः५९०तमवर्षात्मकः समयः श्रीमच्छंकरभगवत्पादानां श्रीमद् गौडपादाचार्यकारिकाभाष्यकृतामिति सिद्ध्यतीत्याहुः ।

तथा कलेः षट्छतवर्षेभ्योऽ (६००) नन्तर ६०१ तमे वर्षे श्रीशंकराचार्याणामवतारः । "वर्षेष्वतीतेषु शतेषु षट्सु तिष्येवतीर्णे भुवि शंकरार्यम् । शिष्यैश्चतुर्भिः सहितं शिवादिपारम्परी-

कावधिमानमामः" इति भास्करराय (व) भास्कराचार्य नाम्ना (सौभाग्यचन्द्रोदये = दीक्षामीमांसायां–दीक्षापद्धतिभागे) उक्तेरित्याहुः ॥

तथा सूर्यवंशे अष्टादशे (१८) रुद्रवर्मणः पुत्रे विहारस्य (= नास्तिकानां गृहनिर्मातरि) निर्मातरि बौद्धमूर्तिस्थापके वृषदेवे कलेरष्टाचत्वारिंशदुत्तरपञ्चशत्यधिकद्विसहस्रतमवर्षा- (२५४८) वधि यद्वा आङ्ग्लशकस्य ५५३ त्रिपञ्चाशदुत्तरपञ्चशतीमितवर्षेभ्यः प्राक्-षष्टिवर्षेषु (६१) नेपालदेशाधिपत्यं कुर्वाति श्रीशंकराचार्यो नेपालमगच्छादिति तत्र कलेः (२५४८) अष्टाचत्वारिंशदुत्तरपञ्चशत्यधिकद्विसहस्रतमे वर्षे बौद्धधर्मस्य समुन्मूलनमकरोदिति च पण्डित भगवान् लालाइन्द्रजीनामानः (स्वकृते नेपालदेशीयेतिहासे) [इण्डियन्नाण्टिक्केरी १९ शे पुस्तके ४१ तमे पृष्ठे] आहुः । पंडित म्याक्सिमुलर (= मोक्षमूलभट्टाचार्य) महाशया अप्येवमेवाहुः ।

तथा शालिवाहनशकस्य ४२१ तमे प्रमाथिवर्षे माघकृष्णचतुर्दश्यां (१४) शिवगुरु-गिरिजासत्योर्मातापित्रोः मलयाक (= केरल) देशे उत्पन्नः विद्याशंकरभारतीनामा श्रीशंकराचार्यः शालिवाहनशकस्य ४९१ तमे विरोधिवर्षे कार्तिकशुक्ले त्रयोदश्यां (१३) शुक्रवासरे सायाह्ने कीकटदेशे निर्मलाख्ये सिद्धिमगमत् । तदुक्तं (जिनविजये) तत्कर्त्रा–

"भूमिनेत्रे मानवस्य कस्यास्यानां च मेलनात् (= ४२१) । वामगत्या शुभे काले प्रमाथिवत्सरे महान् (१) शालिवाहनराज्ञश्च वर्तते शक उत्तमः । मल्याके (= मलयाके = केरल देशे) माघकृष्णे च चतुर्दश्यां शुभे दिने (२) पिता शिवगुरुर्यस्य माता च गिरिजा सती । द्वितीयः शंकर इति वदन्ति मुनयः सदा (३) जाते पञ्चदशे वर्षे शृङ्गेर्यां (= शृङ्गेरौ) गमनं कृतम् । विद्याभ्यासं नन्दवर्षे कृत्वाथाश्रममाप्तवान् (४) विद्यानृसिंहपतिराड्भारतीनां मठे शुभे । स्वकीये स्थापयामास विद्याशंकरभारतीम् (५) ततः पञ्चदशे वर्षे जयार्थमटनं कृतम् । निर्जित्याशेषपृथिवीं वादेन स्वीयविद्यया (६) पश्चाद्गत्वा ह्यकूपारे स्नानार्थं सूर्यपर्वणि । तस्मिन्देशे निर्मले च समाधि (= ति) मगमद्गुरुः (७) भूमिर्नन्दोद्रुहिणस्य वदनानां च मेलनात्(४९१) । कार्तिक्यां शुक्लपक्षे च त्रयोदश्यां शुभे दिने (८)विरोधे काव्यवारे च सायाह्ने कीकटे महान् । समा (= धि) तिमगमत्साक्षाद्विद्याशंकरभारती (९)" इति (१) द्वितीयः शंकर इति पदेन साक्षात्कैलासस्थ शंकरः प्रथमोऽयं तु द्वितीय इत्यपरः शंकर इत्येकोर्थः । आदिमश्रीमच्छंकरभगवत्पादापेक्षया तत्तुल्यकार्यकारित्वेन द्वितीयः शंकराचार्य इत्यपरोर्थ इत्यर्थद्वयं भवात । अयमाचार्यः सप्तत्यायुष्मानित्यनेन ज्ञायते ।

तथा "वर्षसहस्रद्वयात्प्राक् श्रीमच्छङ्कराचार्या बभूवुरिति 'कदलीब्राह्मणा' आहुः ॥" आंग्लशकस्य प्रथमे शतके ते बभूवुरिति केचित् ॥ (दक्षिणदेशस्थस्कन्दपुरनृपतेः हस्तलिखितकोङ्गदेशेतिहासग्रन्थात्त्वांग्लशकस्य १७८ तमे वर्षे स्थितस्य विक्रमदेवचक्रवर्तिनः समये श्रीशङ्कराचार्या अभूवन्निति ज्ञायते इत्यपरे ॥ श्रीशङ्कराचार्यावतारात्परं १६०० षोडशशतानि वर्षाणि व्यतीयुरिति शृङ्गगिरिनिवासिनो विदुष आहुः ॥ श्रीमच्छङ्कराचार्याणामवतारः द्विशत्युत्तरसहस्रवत्सरेभ्यः (१२००) प्रागिति सम्प्रदायविदामाशय इत्यपरे ॥ भोजराजसमये पूज्येषु पण्डितेषु श्रीशङ्कराचार्याणां प्रामुख्यमभूदिति भोज-

प्रबन्धे दर्शनात् ८०० वर्षेभ्यः ९०० वर्षेभ्यो वा प्राक् स्थितस्य भोजराजस्यैव समयः श्रीशङ्कराचार्याणां समय इति परे ॥

नवशतीवर्षेभ्यः प्राक् शङ्कराचार्या आसन्निति'डाक्टरटेलर्'महाशया आहुः॥सहस्रवर्षेभ्यः प्राक् श्रीशङ्कराचार्याणामवतार इति पण्डित'कोलब्रूक्'महाशया आहुः ॥ आचार्यकालादारभ्याद्यपर्यन्तं तत्पीठाधिष्ठितेष्वाचार्येषु गण्यमानेषु श्रीमच्छङ्कराचार्या आंग्लशकस्य सप्तमाष्टमशतक(७००–८००) योरन्तरे श्रीमच्छङ्कराचार्या अभूवन्निति श्रीमच्छङ्कराचार्यकृतग्रन्थानां पारदृश्वानो 'पण्डितराममोहनराजा' आहुः ॥ अनेन सहस्रवर्षेभ्यः प्राक् तेषामवतार इति वदतां मतमेव पण्डित–राममोहनराजैरङ्गीकृतमिव भाति ॥ उपरि निर्दिष्टमतानां पर्यालोचनेनैकसहस्रवर्षेभ्यः प्राक् शङ्कराचार्या आसन्नित्ययमर्थो बहुसम्मतो ज्ञायते । श्रीमच्छङ्कराचार्याः आंग्लशकस्याष्टमशतकान्त्यभागे नवमशतकाद्यभागे वाऽभूवन्निति मदीयोऽभिप्रायः । इति बहुमतानि प्रदर्श्य स्वमतं 'पण्डितविलसन्महाशया' आहुः ।

तथा कलेः २००० वर्षेषु व्यतीतेष्वाचार्याणामवतारः । तदुक्तं (शिवरहस्ये ९ मांशे १६ शेऽध्याये)-" कल्पादिमे महादेवि सहस्रद्वितयात्परम् । सारस्वतास्तथा गौडा मिश्राः कर्णाजिना द्विजाः ॥ आममीनाशना देवि ह्यार्यावर्तनिवासिनः । औत्तराविन्ध्यनिलया भविष्यन्ति महीतले ॥ शब्दार्थज्ञानकुशलास्तर्ककर्कशबुद्धयः । जैना बौद्धा बुद्धियुक्ता मीमांसानिरताः कलौ॥ वेदचोदितवाक्यानामन्यथैव प्रबोधिकाः । प्रत्यक्षवादकुशलाः शल्यभूताः कलौ शिवे ॥ मिश्राः शस्त्रमहाशस्त्रैरद्वैतच्छेदिनोम्बिके । कर्मैव परमं श्रेयो नैवेशः फलदायकः ॥ इति युक्तिपरामृष्टैर्वाक्यैरुद्बोधयन्ति च । तेन घोरकुलाचाराः कर्मसारा भवन्ति च। तेषामुत्पाटनार्थाय सृजामीशे मदंशतः । केरले शशलग्रामे विप्रपत्न्यां मदंशतः। भविष्यति महादेवि शंकराख्यो द्विजोत्तमः ॥" इति व्यासमहर्षय आहुः ।

तथा विक्रमशकस्य पञ्चदशे (१५) वर्षे श्रीमदाचार्याणामवतारः । " द्वाविंशे (२२) विक्रमशके पार्थिववर्षे वैशाखे शुक्ल तृतीयायां (३) श्रीमदाचार्यैः सन्न्यासः स्वीकृतः" इति (श्रृङ्गेरीगुरुपरम्पराग्रन्थे तथा " श्रीमच्छंकराचार्यनो समय" नामके गुर्जरभाषामये ग्रन्थे) श्रृंगेरीमठस्य गुरुपरम्परेत्यारभ्य निर्दिष्टायां गुरुपरम्परायां च पण्डित–कृष्णलाल गोविन्दरामदेवाश्रमीनामान आहुः ॥ तच्चिन्त्यं श्रृंगेरीमठीयेन विक्रमशकस्य पञ्चसप्ततितमे वर्षे (७५) स्थितस्याभीरवंशीयस्य पूर्णवर्मणो राज्यसमये श्रीशंकराचार्याणां जन्मेति लेखान्तरेण विरोधात् ।

तथा (आदित्यस्य राज्ञः समय इति भाण्डारकरोपाह्वपण्डितोक्तरीत्या)–आदित्यस्य राज्ञः पितेति रामभद्रकविना (पतञ्जलिचरिते) उक्तः गोविन्दभगवत्पादः श्रीमच्छंकराचार्यस्य गुरुरित्यभ्युपगमे इदानीं विक्रमार्कशकस्य सप्तत्युत्तरनवशत्यधिकैकसहस्रवर्षाणि१९७० गतानीति विक्रमार्कराज्यसमयेऽस्य शकस्यारम्भात्ततः प्रागेवाचार्याणां जन्मेति किञ्चिन्न्यूनाधिक्येन द्विसहस्रवर्षाणि गतान्याचार्यसमयादिति प्रतीयत इति केचिदाहुः तत्रादित्यनाम्नां चतुर्णां राज्ञां मध्ये प्रथमादित्यस्य (=विक्रमादित्यस्य=विक्रमार्कस्य ग्रहणे तच्चरित्रादौ

ततिपतु)स्तच्छिष्यस्य श्रीमदाचार्यस्य च(ततिपतुः श्रीमदाचार्यरूपशिष्यसम्पत्तिसहितस्य वा) वर्णनमत्यावश्यकमपि तत्केनापि, तस्य विक्रमादित्यस्य सभायां स्थितैः प्रसिद्धैः पण्डितैर्वा न क्वापि कृतमिति चिन्त्यमिदमित्यन्ये ।

तथा त्रिविक्रमसमये श्रीमच्छंकरभगवत्पादावतारः । समयस्तु कलेः ३००० वर्षेषु गतेष्विति स एव समय इत्यन्ये ।

तथा कलेः एकविंशत्युत्तरसप्तशत्यधिकद्विसहस्रतमे वर्षे (२७७१) सर्वविश्वजिन्नाम्नि संवत्सरे पुष्यमासे पञ्चम्यां (५) पञ्चग्रहेषूच्चस्थितेषु शुभे लग्ने श्रीमच्छंकराचार्याणामवतारः 'धर्मे द्वाविंशतिशके सप्तशद्द्वि (=शतीद्वि) सहस्रके । अब्दे सर्वजित जातः सह वै पञ्चमी दिने (१) सुमुहूर्ते शुभे लग्न ह्युच्यस्थग्रहपञ्चके । सा सती सुषुवे बालं शंकराख्यं जगद्गुरुम् (२) इति स्वकृते (शंकरदिग्विजये ३३, ३४ श्लो०) सदानन्दस्वामिनोक्तेरिति केचिदाहुस्तच्चिन्त्यं गणिते क्रियमाणे पौषे पञ्चग्रहाणामुच्चस्थत्वायोगात्,एवं पंचग्रहाणामुच्चत्वे राजयोगः पूर्णायुर्योगश्च भवतीत्यल्पायुर्योगस्य संन्यासयोगस्य चानुपपत्तेश्चेति परे ।

तथैकत्रिंशदुत्तरषट्छतीद्व्यधिकद्विसहस्रतमे(२६३१)युधिष्ठिरशकवर्षे नाम कलेः २६१८ तमे वर्षे वैशाखे शुक्लपञ्चम्यां (५) श्रीमच्छंकराचार्याणामवतार इति (द्वारकामठीयव्यवस्थायां) तद्व्यवस्थापका आहुः । इदं चिन्त्यं-माधवीयशंकरविजयोक्तग्रहस्थितियोगासम्भवात् । माधवेन केन प्रमाणेनायमर्थो निर्णीत इति चेत् स्वोपलब्धप्रमाणेनेति वाच्यम् । तच्च प्रमाणं किमिति चेत् स एव प्रष्टव्यः ।

" शतेषु षट्सु सार्धेषु त्र्यधिकेषु च भूतले । कलेर्गतेषु वर्षेषु अभूवन्कुरुपाण्डवाः " इति (राजतरंगिण्याम्) उक्तेः कलेः ६५३ वर्षेषु पाण्डवा इति, तत उत्तरमेव युधिष्ठिरशकारम्भो न तु ततः प्राक् हेत्वभावादिति भास्कररायनामानो महाशया आहुः । परे तु युधिष्ठिरादीनां तदा सत्त्वेपि कौरवपराजयोत्तरं स्वस्य राज्याधिकारसमये स्व (युधिष्ठिर)शकारम्भो वाच्यो न तु ततः प्राक् । स च समयः युधिष्ठिरस्य जन्मनः षष्टितमे (६०) एकोनषष्टितमे (५९) वेति कलेः ७१२ तमे ७१३ तमे वा वर्षे इत्याहुः ।

तथा-' द्वापरान्ते स्थितस्योत्पन्नस्य वा ब्रह्मसूत्रकृतो व्यासस्यानन्तरेभ्यः (२५००) वर्षेभ्यः परस्मिन्काले श्रीमच्छंकरभगवत्पादानामवतारः ' इति (स्वकृते ग्रन्थमहोदधौ) जनार्दनपण्डिता आहुः ।

"युधिष्ठिरशकस्य सप्तपञ्चाशदुत्तरैकशताधिकद्विसहस्रतमे २१५७ रक्ताक्षिवर्षे माघे कुम्भमासे कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां (१४) निशीथे (=सूर्याचन्द्रमसोः कुम्भे स्थितयोः) सोमवासरे श्रीमच्छंकराचार्यो विश्वजिन्नाम्नः पितुरम्बिकानाम्न्यां मातरि चिदम्बरे प्रादुरभूत् । तथा स्ववयसो द्वाविंशे युधिष्ठिरशकस्य २१८९ तमे दुर्मुखिवर्षे मार्गशीर्षे शुक्लपक्षे त्रयोदश्यां (१३) सोमवासरे सायाह्ने श्रीमच्छंकराचार्यः कैलासमगमत्-

"ऋषिर्बाणस्तथा भूमिर्मर्त्याक्षो वाममेलनात् । एकत्वेन लभेदङ्कस्ताम्राक्षस्तद्धि वत्सरः (१) विश्वजिच्च पिता यस्य विख्यातश्च चिदम्बरे । तस्य भार्याम्बिका देवी शंकरं लोकशंकरम् (२) प्रसूता सर्वलोकस्य तारणाय जगद्गुरुम् । शंकरेण निशीथे हि स्वकीयेन च

तेजसा (३) ब्रध्नवत्काशितं सर्वं सूत्यगारं स्वलीलया । वामाशायनब्रध्नस्य माघे कृष्णे शुभे दिने (४) चतुर्दश्यां निशीथे तु पुष्पवन्तौ तदा घटे । ग्लौवासरे प्रादुरासीद्वादकृच्छंकरो महान् (५) पश्चात्पञ्चदशे वर्षे शंकरस्य गते सति । भट्टाचार्यकुमारस्य दर्शनं कृतवान् शिवः (७) द्वात्रिंशे वर्षके ज्ञेया स्थितिरासीद्धिमालये । शंकरस्य शरीरस्यावसानमभवत्तदा (८) नन्दो वसुर्भूमिनेत्रे मेलने शक उत्तमः। ज्ञातव्यः पाण्डुपुत्रस्य जातो वामेन वै तदा (९) दुर्मुखे मार्गशीर्षे च शुक्लपक्षे त्रयोदशे । सोमप्रदोषे सायाह्ने कैलासं शंकरो गतः" इति (जिनविजये) उक्तेरित्याहुः–

तच्चिन्त्यं–गणिते क्रियमाणे तज्जन्मदिने माघकृष्ण १४ चतुर्दशीसोमवासरयोरलाभात्, जिनविजयनाम्नो ग्रन्थस्य क्वाप्यनुपलभ्यमानत्वेन प्रमाणत्वायोगाच्चेत्यन्ये ।

तथा कलेः पञ्चाधिकषट्छततमे (६०५) वर्षे कलेः पञ्चदशोत्तराष्टशत्यधिकद्विसहस्रतमे (२८१५) वर्षे श्रीशङ्कराचार्याणां जन्म–

"लग्ने शुभे शुभयुते सुषुवे कुमारं श्रीपार्वतीव सुखिनी शुभवीक्षिते च ।
जायापती शिवगुरोर्निजतुङ्गसंस्थे सूर्ये कुजे रविसुते च गुरौ च चन्द्रे" ॥

इति (स्वकृते शङ्करदिग्विजये) माधवाचार्या आहुः ॥

(अस्यायमर्थः)--मेषे रविः, कर्के चन्द्र इत्याभ्यां वैशाखशुक्लपञ्चमीति सिद्धम् । एवं ग्रहाणां स्थितिर्गणिते क्रियमाणे कलौ कालद्वये भवति-तत्राद्यः कलौ ६०५ पञ्चाधिकषट्शततमे वर्षे कर्कलग्नं तत्र चन्द्रः मेषे सूर्यबुधगुरुशुक्रराहवः, मकरे मंगलः, तुलायां शनिः-केतू इति, द्वितीयः कलौ २८१५ पञ्चदशोत्तराष्टशताधिकद्विसहस्रतमवर्षे कर्कटलग्नं तत्र गुरुः, मेषे रविः, तुलायां शनिः, मकरे चन्द्रमंगलाविति चेति ।

तथा पतञ्जलेः सकाशाच्छ्रीगोविन्दभगवत्पादैर्महाभाष्याध्ययनस्य शंकरदिग्विजये वर्णनेन पतञ्जलिश्रीमद्गोविन्दभगवत्पादयोः, श्रीशंकरभगवत्पादानां श्रीगोविन्दभगवत्पादशिष्यत्वेन श्रीगोविन्दभगवत्पादश्रीशङ्करभगवत्पादयोः, श्रीमच्छंकरभगवत्पादगमनसमये मण्डनमिश्रगृहे व्यासजैमिन्योर्निमन्त्रणेन श्रीव्यासजैमिनिश्रीशंकरभगवत्पादमण्डनमिश्राणां प्रयागे तुषाग्निस्थितिसमये श्रीमच्छंकरभगवत्पादैः भट्टपादसन्दर्शनेन श्रीशंकरभगवत्पादभट्टपादयोश्चेत्येवं सर्वेषामेवां समय एक एव । स च पतञ्जलिसमये भट्टपादसमयो वा भवितुमर्हति । पतञ्जलिसमयस्तु पाणिन्यनन्तरः । व्याकरणशास्त्रस्य (=अष्टाध्यायात्मकसूत्रराशेः) प्रणेतुः पाणिनेः समयश्च (कथासरित्सागरीयकथापीठलम्बकोक्तरीत्या)–पूर्वमीमांसावार्तिककृतो नन्दामात्यस्य चोपवर्षस्य तथा तद्भ्रातुः स्वगुरोः (=पाणिनिगुरोः) हर्षस्य च समयः । नन्दराज्यकालस्तु कलेः १६९० वर्षेभ्योनन्तरः कालः, तदुक्तं स्कान्दे–
" ततोपि द्विसहस्रेषु दशाधिकशतत्रये । भविष्यं नन्दराज्यं च चाणक्यो यान्हनिष्यति " इति । कलेर्द्विसहस्रवर्षेषु २०००–३१० वर्षेषु वियोजितेषु शिष्टकालादारभ्य नन्दराज्यमिति तदर्थः । नन्दराज्यकालः शतं समाः--' महापद्मपतिः कश्चिन्नन्दः क्षत्रविनाशकृत । तस्य चाष्टौ भविष्यन्ति सुमाल्यप्रमुखाः सुताः ॥ य इमां भोक्ष्यन्ति महीं राजानश्च शतं समाः' इति (श्रीमद्भाग० १२ स्क० २ ये ध्या०) व्यासोक्तेः । तदुत्तरं चन्द्रगुप्तराज्यसमये तदु-

त्तरसन्निकृष्टः समयो वा पतञ्जलेरिति स एव कलेः १७९० तमवर्षेभ्योनन्तर आचार्याणां समय इत्यन्ये ॥

तथा "श्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतस्य नास्तिकमतनिरासकशारीरकभाष्यस्य जगति प्रसारद्वारा श्रीमच्छंकराचार्याणां दिग्विजये सुधन्वराजः सहायमकरोदिति क्षत्रियकुलस्य 'नन्दान्तं क्षत्रियं कुलम्' इत्युक्तेर्नन्दैरेव समाप्तेस्ततोऽग्रे क्षत्रियाणामभावेन क्षत्रियाणामेव धनुर्धारित्वेन प्रसिद्धेः सुधन्वेति नाम्नोन्वर्थत्वसमर्थनाय सुष्ठुधनुर्धारित्वे उक्ते तस्मिन् क्षत्रियत्वमप्यर्थात्सिद्ध्यति । एवं च नन्देभ्यः प्राक् तस्य सुधन्वनः स्थितिरिति तेन दिग्विजये सहायं प्राप्तस्य श्रीमच्छंराचार्यस्यापि स एव समयः ।

तदुक्तमभियुक्तैः–

'अवलम्ब्य सुधन्वानमाचार्यैर्दिग्जयः कृतः ।
तमेव तु समालम्ब्य होरा ज्ञेया मनीषिभिः ॥
दुर्धन्वापि यदा नास्ति का कथा स्यात्सुधन्वनः ।
नन्दात्प्रागेव विज्ञेयो सुधन्वा शंकरो गुरुः' इति ॥

नन्दोत्पत्तिकालः–

'यदा मघाभ्यो यास्यन्ति पूर्वाषाढां महर्षयः । तदा क्षत्रान्तकारी तु नन्दो राजा भविष्यति' इति परीक्षितं प्रति भविष्यार्थस्य शुकेनोक्तेरिदानीं मघासु ये सप्तर्षयस्ते यदा पूर्वाषाढां प्राप्नुवन्तीत्युक्त्या प्रतिनक्षत्रं सप्तर्षीणां शतवर्षप्रकारेण स्थितिरिति मघामारभ्य पूर्वाषाढानक्षत्रस्यैकादशसंख्याकत्वेन तत आरभ्य सहस्रवर्षेषु यद्वा किञ्चिदधिकसहस्रवर्षेषु नन्दानामुत्पत्तिरित्युक्तेः (=कलेः १७९०) प्राक्तनः कालः सुधन्वन इति "श्रीमच्छङ्कराचार्याणामपि स एव कालः" इति काशीस्थकैवल्यधामनिवासिश्रीकृष्णानन्दसरस्वतीस्वामिन आहुः ॥

"श्रीकृष्णावतारपरिसमाप्त्युत्तरं निनरोधेन प्रवृत्तः कलिः परीक्षिता दूरीकृतः निरस्तः शिक्षां प्रापितश्च । जनमेजयराजसमयान्तं भरतखण्डं न प्रविवेश । ततो युगप्रवृत्त्यर्थं गयाक्षेत्रे बुद्धोऽवतीर्य भारतवर्षं नास्तिकधर्माक्रान्तमकरोत् । एवं वैदिकमार्गस्य क्रमेण शैथिल्यप्रसक्तौ–

'यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥ (७)
परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगेयुगे' ॥ (८)
इति (भगवद्गीता० ४ ध्या०)

इति भगवदुक्तरीत्या सनातनधर्मस्य वैदिकमार्गस्य निर्निरोधेन प्रवृत्तये परीक्षित्काले शुकाचार्यस्ततः कालक्रमेण तस्य शिष्यो गौडपादस्तस्य शिष्यः श्रीगोविन्दभगवत्पाद-

१ 'प्रयास्यन्ति यदा चत्त पूर्वाषाढां महर्षयः । तदा नन्दात्प्रभृत्येष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति' इति (विष्णुपुरा० ४ थेंशे २४ शे ध्या०) । २ 'सप्तर्षीणां तु या पूर्वौ दृश्येते उदितौ दिवि । तयोस्तु मध्ये नक्षत्रं दृश्यते यत्सम निशि ॥ तेनव ऋषयो युक्तास्तिष्ठन्त्यब्दशतं नृणाम्' इति (श्रीमद्भाग० १२ शे स्क० २ येऽध्या०) ।

स्तस्यशिष्यः श्रीशङ्कराचार्य इति परीक्षित्कालिकशुकाचार्याच्चतुर्थाचार्यः संख्यापरिपूरकः । श्रीमच्छङ्कराचार्य इति स्थिते परीक्षित्कालादनन्तरं त्रिशतीवर्षेषु वा व्यतीतेषु श्रीमच्छङ्कराचार्याणामवतार इति सिध्यति स च–

'आसन्मघासु मुनयः
शासति पृथ्वीं युधिष्ठिरे नृपतौ ।
षड्द्विकपञ्चद्वियुतः (= २५२६)
शककालस्तस्य वै राज्ञः ॥'

इति (बृहत्संहितायां वराहमिहिराचार्येण) उक्तेः २५२६ शकवर्षकृतो युधिष्ठिरस्य राज्ञः समयः सप्तर्षीणां मघास्थितिसमय एवेत्याहुः ॥

तथा 'गच्छत्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति' इति (ब्रह्मसू० भाष्ये ४।३।५) श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैरुक्तस्तात्कालिकबलिवर्मजयसिंहकृष्णगुप्तसामयिक एव पूर्णवर्मापि ग्राह्यः स च कलेः २००० वर्षानन्तर एव नत्वांग्लशकस्य सप्तमशतकादिः स एव समयो भाष्यकृच्छ्रीमच्छङ्करभगवत्पादानां समय इति शिष्टं परिशिष्टे स्पष्टंप्रतिपादयिष्यते ।

इति शिवम् ।

शृंगेरीमठस्याऽऽद्यत्वे तदधिकारमर्यादायां च विचारः–

शृङ्गेरीमठीयपीठाधिपत्याचार्येभ्यो ब्रह्मद्वेषिणा'टिप्पुसुलतानेन (=प्रभुणा), हदरल्लीनाम्नैतत्पित्रा, हैदराबादनिजामप्रभुणा' च वृत्तिर्दत्ता–या तदीयफकीरपदवाच्यसाधुलोकार्थं क्लृप्तेभ्यो धर्मार्थकधनांशेभ्य उद्धृत्यैभ्यो देय इति विज्ञापनापत्रे निर्दिष्टान्यक्षराणि । कूडलीमठस्थैर्हैदराबादस्थानिकराजकीयन्यायनिर्णयस्थानेऽत्र=अस्मदधिकारप्रदेशे शृङ्गेरीमठस्थैर्नागन्तव्यमिति न्याये प्रार्थिते क्षुद्रमठाधिपैरत्र न संचार कार्यः इत्येव वादिविरोधेन न्यायः प्रदर्शितो विस्तरेण महाविद्वद्दर्शनयोग्यतया शृङ्गेरीमठीयाचार्याणां स्वस्वराज्येषु संचाराय दक्षिणस्यां दिशि–मैसूर, वनपर्ति, उत्तरस्यां दिशि–बडोदा, इंदूर,देवास,ग्वालियर, भावनगरेत्यादिसंस्थानाधिपप्रभूणामपि विज्ञापनापत्राणि वर्तन्ते, श्रीबाळाजी बाजीरावपेशवेइत्येषामपि विज्ञापनापत्रमस्त्यत्रार्थे । तेषूदाहरणार्थमेकं प्रमाणपत्रं निर्दिश्यते–

यथा–" श्रीमच्छङ्करभगवत्पादपद्मयोर्भ्रमरायमाणसुधन्वन्तेममसोमवंशचूडामणियुधिष्ठिरपारम्पर्यपरिप्राप्तभारतवर्षस्याञ्जलिबन्धपूर्विकेयं राजन्यस्य विज्ञप्तिः"–"ब्रह्मक्षत्राद्यसमतप्रमुखनिखिलविनेयलोकसम्प्रार्थनया चतस्रो धर्मराजधान्यः संस्थापिताः"–"सर्वैवयंतत्तन्मण्डलस्था ब्रह्मक्षत्रादयस्तत्तन्मण्डलस्थस्यैवाचार्यस्याधिकाराधिकृता वर्तिष्यामहे च" इति इदं 'ताम्रशासनं' इति द्वारकामठीयसिंहासनाधिष्ठितश्रीमत्परमहंसेत्यादिबिरुदाङ्कितश्रीमन्माधवतीर्थस्वामिभिःरचितव्रात्यक्षत्रियसंस्कारनिर्णयाख्ये ग्रन्थे शिष्टंपरिशिष्टे स्फटीकरिष्यते इति दिक्॥

विद्यापीठयोग्यसन्न्यासविषयो विचारः-

विद्यापीठाधिपानामधिकारः वैदिकमार्गप्रतिष्ठार्थमेव प्रवृत्त इति वैदिकाद्वैतात्मतत्त्वोपदेशस्याविच्छेदेन प्रवर्तनरूप एव न तु स्मार्तधर्ममात्रव्यवस्थापने प्रवृत्तिरूपः अयं चाधिकारो राजामात्याद्यधिकारवदन्यूनानतिरेकेण प्रवर्तनीयो भरतखण्डे सर्वत्र शिष्यैः सह सञ्चारपूर्वमविच्छेदोपदेशेनैव तदुपयुक्तग्रन्थानां स्वयमेव रचनया नान्यथा वर्तनेनतोति च तदुपदिष्टार्थश्रवणेन शमदमादिसम्पन्नाः सर्वेऽपि तदधिकारिणो निर्वैरनिर्मत्सारिणः कामक्रोधलोभमोहानाभिभूताः ब्रह्मतेजःसम्पन्ना भवेयुः । अनेनैव प्रकारेण श्रीमच्छङ्करभगवत्पादैर्जगद्गुरुत्वं भूमण्डलाचार्यत्वं वा सम्पादितं न त्वेकत्रैव स्थित्या बहूनामन्नदानेन राङ्कवादिवस्त्रदानेन स्वर्णकटकमुक्ताहारादिदानेन विवाहोपनयनाद्यर्थं श्राद्धयज्ञाद्यर्थं वा धनदानेनोत्तमाधिकारिणां राज्ञामन्येषां वा धनिकानां क्षितीशानां वणिजां वा समाश्रयेण मूर्तिपूजातपश्चर्यादिकृत्येषु कालयापनेन भूधनकनकाम्बरच्छत्रचामरवाहनभृत्यादिसम्पत्त्या विदुषां जीविकोपकल्पनया विद्वद्रत्नविद्यानिध्यादिमहापदवीदानादिना नाटकालङ्कारादिग्रन्थरचनया तच्छ्रवणेन शुष्कबहुजननमनादिनेति निर्मत्सरैरस्मदीयैराचार्यैः सर्वैरपि ज्ञात एवार्थो दृढीकर्तव्यः तेनैव सर्वं जगदुपदिष्टवेदान्तार्थग्रहणेन शिष्यपदभाजनं भवेत् । इदानीन्तनानामाचार्याणां जगद्गुरुत्वं सर्वेषां लोकानां शिष्यत्वं च 'साम्प्रतिकाभावे भूतपूर्वावगतिः' इति न्यायेन प्राक्तनगुरुशिष्यगतं तत्स्थानापन्नत्वेन शुक्ताविदं रजतमित्यत्रेवारोपणीयमेव । तदर्थं बहून् मठान् तात्कालिका राजानश्चातुर्मास्यादिष्वेवाचार्याणां निवासार्थं न तु सदा तत्र स्थित्यर्थं तथा छात्रार्थमेव निलया निर्माप्य कर्तव्योपदेशाय विरक्ता ज्ञानसम्पन्नाः सन्न्यासिनस्तत्रोपयुक्तानां ग्रन्थानां कालानुसारेण रचनार्थं च तत्रतत्र योजयामासुः । ते च नियोजिताः स्वयमेव लोकानुग्रहाय तत्तत्प्रार्थनया वोद्यता भूत्वा स्वस्वकर्तव्यवेदान्तोपदेशरूपलोकानुग्रहापरनामकवैदिकमार्गप्रतिष्ठापनपरा एव न तु परस्परासूययाद्याक्रान्ताः परस्परं विमुखाः परस्परविरुद्धकार्यतत्परा वाऽभूवन् । भिक्षाचर्यादिकं तूक्तशिष्यगृहेष्वेव न तु मठे । मठस्य च्छात्रविद्यार्थमेव करणेन तेषां शिष्याणां गृहस्थत्वेऽपि देवपूजावैश्वदेवाद्युपयुक्तशेषस्यैव सन्न्यासिभ्यो भिक्षार्थं देयत्वेनोक्तेस्तादृशान्नस्य तत्राभावेन तत्रत्यान्नस्य भोजनायोग्यत्वात्, मठस्य विद्योपदेशमात्रस्थानत्वेन तत्र पाकाद्यप्रसक्त्या सशिष्यमण्डलस्याचार्यस्य गृहस्थगृह एव तदर्थं प्रवृत्तेरावश्यकत्वाच्च । मठे आचार्याणां पीठकल्पना तूपदेशार्थैव । एवं च सन्न्यासिनामिव मठीयाचार्याणामपि पुस्तकवस्त्रकमण्डल्वादिकमावश्यकं वस्त्वेव स्वं न मठतद्गतपीठादिकं स्वमिति तत्राधिकारो राजादीनामेव न तु स्वामिनाम् । अन्यथा परिव्राट्त्वहानिः । तदुपदेशसन्तुष्टैर्गृहस्थैः शिष्यैः (राजादिभिः) अन्यैर्दत्तं यद्यत्तत्सर्वं तदातदावश्यकान्नपानकन्थादिभिर्विना परित्यज्य व्रजतीति तदर्थात् । अन्यथा मरणोत्तरं सर्वैरपि सर्वं परित्यज्य व्रजनं भवतीति सर्वेषां परिव्राट्त्वापत्तिस्तदवस्थैव स्यात् । न च सन्न्यासनात्पूर्वं यद्यत्स्वत्वाश्रयत्वेन स्थितं तावन्मात्रस्य त्यागेन बहिर्व्रजति यस्तत्रैव स शब्दो योगरूढयाप्रवृत्त इति वाच्यम् । दायभागप्रकरणे सन्न्यासिनां 'कौपीनाच्छाद-

नार्थं वा वासाऽपि बिभृयाच्च सः । योगसम्भारभेदांश्च गृह्णीयात्पादुके तथा ' इति (याज्ञव० मिताक्ष० २ । १६७) वचनानुरोधेन कौपीनाच्छादनकन्थादिकमेव स्वम्, ' अनिचयो भिक्षुः ' इति, ' स्वामी रिक्थक्रयसंविभागपरिग्रहाधिगमेषु ' इति च गौतमवचनेन वस्तुसंग्रहादेस्तद्विषये निषिद्धत्वात्, रिक्थक्रमादीनामेव स्वामित्वहेतुतया तत्रैतेषामनधिकारान्न स्वमन्यादिति तत्र स्वामित्वं दूरतोपास्तमेव । यदि प्रबलैः शिष्यै राजादिभिर्बलात्कृतस्य जडभरतस्येव स्थितस्य जीवन्मुक्तस्य स्वामिनो मुक्ताहारालङ्करणशिबिकारोहणोत्तममृष्टस्वाद्वन्नभोजनादिकं भवेत्तदा यावन्निरोधं सोढव्यं तत्पातादौ तन्नाशादौ चिन्ता तदानयनाय प्रवृत्तिर्वा न स्वामिनो योग्येति दिक् ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यैः सन्न्यस्तं ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरमेवेति तत्सम्प्रदायानुरोधाद्ब्रह्मचर्याश्रमानन्तरमेवेदानीन्तनैरपि क्वचित्सन्न्यस्यते तत्र कश्चिद्विचारयामः—

यथोपनयनोत्तरं 'वेदाध्ययनमर्थाववोधान्तम्' इति (ब्रह्मसू० ३।४।६) शारीरकभाष्ये निरुक्तादौ चोक्तरीत्या ब्रह्मचर्यस्य नाम ब्रह्मणः = साङ्गोपाङ्गस्य वेदचतुष्टयस्य गुरुकुले वासपूर्वकं यथाविधि चर्यं = चरणम् = आचरणम् = अनुष्ठानमित्येवंरूपस्य व्रतविशेषस्यानुष्ठानोत्तरं गार्हस्थ्ये सन्न्यासे वाऽधिकार इति तथाभूतं ब्रह्मचर्यं सम्पाद्य श्रीशङ्कराचार्येण सन्न्यासः स्वीकृतः, मण्डनमिश्रेण च तादृशं ब्रह्मचर्यमनुष्ठितमिति तादृशस्य ब्रह्मचारिणो गृहस्थस्यैव वाचार्यकर्तव्यकृत्यसम्पादने सामर्थ्यसद्भावात्तत्पीठारोहणं युज्यते न तु तादृशब्रह्मचर्यमननुष्ठितवतः । एवं च सर्ववेदार्थज्ञत्वमात्मज्ञानोपदेशयोग्यत्वं तदुपयोगिग्रन्थनिर्मातृत्वं नास्तिकमतनिराकरणयोग्यता चैव तत्पीठाधिरोहणे निमित्तं नान्यदिति सिद्धम् । तथा च राज्ञो राजत्वं (= निग्रहानुग्रहादिशक्ति) विहाय प्रवृत्तिरिव ब्राह्मणस्य ब्रह्मतेजो विहाय ब्राह्मण इत्युक्तिः साङ्गोपाङ्गवेदार्थज्ञानादिकं विहायात्मज्ञानाभाववतो विद्यापीठारोहणे प्रवृत्तिः साहसिक्येव स्यात्तथा माभूदिति न्यायशास्त्रवेदान्तादिकेष्वेकं द्वेवाऽधीत्य वादमात्रे बलकल्पने कथमात्मतत्त्वस्य स्वयमनुभवप्रथमप्राप्तस्यान्यं प्रत्युपदेशे सामर्थ्यं स्यात्, तदभावे च कथं ब्राह्मणानां ब्रह्मतेजः सम्पत्तिलाभः स्यादिति च विचार्यादिशङ्कराचार्यतुल्यत्वं सम्पादयितुं परं यत्नमास्थाय संपाद्य च सर्वान् सुरेश्वराचार्यतुल्यान् कुर्यामित्यास्था स्थेयेति दिक् ।

प्रातिसिद्धिकाचार्यमठीयपीठाधिकारनिर्णयः ।

पीठस्थे सिद्धिं गते तत्पीठगतस्तदुपदिष्टश्च यः सच्छिष्यः स तदधिकारमर्हति । 'वानप्रस्थयतिब्रह्मचारिणां रिक्थभागिनः । क्रमेणाचार्यसच्छिष्यधर्मभ्रात्रेकतीर्थिनः' इति याज्ञवल्क्योक्तेः ।

सच्छिष्याभावे समानयोगपट्टकः पीठस्थोऽधिकारी भवति 'अनन्तरः सपिण्डाद्यस्तस्य-तस्य धनं हरेद्' इति (मनुस्मृति) वचनात् ।

तत्र गृहस्थस्य तु नाधिकारः-असमानधर्मत्वेनाप्रत्यासन्नत्वात् । अतएव वानप्रस्थब्रह्मचारिणोर्नाधिकारः संन्यास पीठाधिकारस्य समानयोगपट्टस्य च प्रत्यासन्नत्वात् ।

तस्याप्यलाभे दक्षिणामूर्तिमिव पीठस्थं गुरुदेहं सिद्धिं गतं साक्षीकृत्य कश्चिद्योग्यं ब्राह्मणं ज्ञातकुलदेशगोत्रजातिनामानमातुराश्रमेण दीक्षयित्वा तत्परम्परानुकूलं योगपट्टं विधाय ब्राह्मणैरधिकारदानेनाधिकारी कल्पनीयः । तद्धस्तेनैव तदौर्ध्वदैहिकं कारयितव्यं न साधारणेन संन्यासिनाधिकारिणामप्रत्यासन्नत्वात्, तथैव प्रसिद्धशृङ्गगिरि (शृङ्गेरी) प्रभृतिमठेषु व्यवहारदर्शनात्, बाधाभावात्, उक्तमनुवचनाच्च । एवं चैकस्मिन्मठीयपीठे मठान्तरीयपीठगत आचार्यो नोपवेष्टुमधिकर्तुमुपदेष्टुं च नार्हति-असन्निहितत्वादितरोपदिष्टस्यैतत्पीठसम्बन्धायोगात्, एतत्पीठस्थितगुरुपरम्परायामप्रविष्टत्वेन गुरुपरम्पराविच्छेदात्, अनाद्यविच्छिन्नगुरुपरम्पराप्राप्तसिंहासनारूढेत्येवं लेखविरोधात्, 'यः स्वां देवतामतियजते प्रस्वायै देवतायै च्यवते न परां प्राप्नोति पापीयान् भवति' इति (तैत्ति०) श्रुतेरसाधारणचन्द्रमौलीश्वरातिरिक्तदेवतानां तत्तन्मठे भेदात्तद्देवताराधनेऽभ्यनुज्ञाभावाच्च ।

एवं च प्रैषोच्चारकाले यावन्ति वस्तूनि लब्धानि ततोऽतिरिक्तस्य त्रैलोक्यस्य तदा त्यागाद् आसादितदण्डकमण्डल्वादिवस्तुनस्त्यक्तप्रायस्य देहधारणार्थं गुर्वनुज्ञया ब्राह्मणानुज्ञया वा गृहीतत्वात्ततोऽतिरिक्तानां ग्रहणस्य ' मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ' इति (मा० सं० ४० । १) श्रुत्या निषिद्धत्वात्तद्ग्रहणे वान्ताशित्वप्रसङ्गाच्च नान्यदीयमठीयपीठादिरिक्थाधिकारी भवेदिति दिक् ।

श्रीमच्छङ्कराचार्यजयन्त्युत्सवकालविचारः-

ईश्वरावतारत्वेनाचार्या जयन्त्युत्सवयोग्या रामकृष्णादिवत् । समाचर्यते च शिष्टैर्माध्वैः शिवरात्रौ शंकरावतारनिमित्तः तन्मूलगुरोस्तच्छिष्यपरम्पराप्रविष्टत्वेनारब्धः श्रीशंकराचार्यजयन्त्युत्सवः (शिवनिमित्तोत्सवव्याजेन) ।

स्मार्तैस्तु स उत्सवस्तस्मिन्दिने शिवरात्रिव्रतप्रतिबन्धेन । वैशाखशुक्लपक्षे पञ्चम्यां दशम्यां समाचर्यते । एवं चायमुत्सवः प्रथमावतारे सम्प्रतिपन्नः । प्रथमातिरिक्तानामाचार्याणां तत्तत्पीठगतानामाराधनमेव युक्तं न जयन्त्युत्सव इति दिगिति केचिदाहुः। वैशाखशुक्लपक्षे पञ्चम्याम् आचार्याणां जन्मदिनं, षोडशे वयसि वैशाखशुक्लपूर्णिमायां (१५) व्यासदर्शनं, कार्तिकशुक्लद्वादश्यां (१२) कैलासगमनमिति च वैशाखे जन्मतिथ्यादिसमावेशमाश्रित्य सर्वेपि तदनुयायिनो वैशाखशुक्लपंचमीमारभ्य तत्पूर्णिमापर्यन्तं श्रीशंकराचार्याणां जयन्तीमहोत्सवं सर्वत्र समाचरन्तीति परे ॥

उपलभ्य बहून् ग्रन्थानाचार्यविषयानियम् ।
कृतिरित्थं विरचिता तत्समालोचनान्मया ॥ १ ॥
विचिन्त्य बहुपण्डितोक्तिषु बहून्विरोधानस-
म्भवादिकमथो चिरात्समयपीठकृत्याश्रयान् ।
यथामति कृता कृतिः सुमनसां गुणग्राहिणा-
मिव प्रियकृदस्तु दोषबहुलाऽप्यसौ धीमताम् ॥ २ ॥
पशुपादेन्दुनन्दग्लौमिताङ्ग्लशकवत्सरे (१९१४)
खाद्रयङ्केन्दुमिते (१९७०) पौषे समाप्ता वैक्रमे त्वियम् ॥ ३ ॥
शिष्टार्थलेखः क्रियते साधनान्तरयोगतः ।
विदुषामाशयं ज्ञात्वा न्यूनाधिक्यविशेषकैः ॥ ४ ॥

॥ इति शिवम् ॥

इति श्रीमन्महीशूर (मैसूर) पुरीविराजमानश्रीयुवराजनरसिंहराजवोडयराख्यसोदरसंगत-दिव्यरत्नसिंहासनारूढश्रीमत्कृष्णराजवोडयर्महाराजाश्रितेन श्रीमत्कौण्डिन्यकुलाव-तंसेन पण्डितधर्माधिकारिबहुनिबन्धकृच्छ्रीकाशीशेषनामान्तरवन्नागेश्वर-शास्त्रिपौत्रेण पण्डितधर्माधिकारिश्रीवेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रितनूजेन-महाविद्वद्वेङ्कटाचलशर्मणा विरचितं श्रीमच्छङ्कराचार्यचरित्रं समाप्तम् ।

सूचना-

इदं च ब्रह्मसूत्रशारीरिकभाष्यं =(शाङ्करभाष्यं), रत्नप्रभा-भामती-न्यायनिर्णय-(आनन्दगिरीय) व्याख्यात्रयेण सह तत्रतत्र बहुधा मुद्रितमपि लोकानामास्तिकशिखामणीनां विदुषां तथाऽध्येतॄणामपि तद्दौर्लभ्यं, तथान्यत्रातिसूक्ष्माक्षरैर्मुद्रापणेन क्वचिन्नेत्रपाटवहीनानामेतद्ग्रन्थावलोकनकुतूहलिनामपि तदवलोकनसामर्थ्यशून्यतयाऽतीव क्लिश्यतामस्मद्भारतीयगोत्रप्रवर्तकमहर्षिकुलालङ्काराणां सञ्जातक्लेशदूरीकरणायान्येपि बालानामध्येतॄणामध्यापकानां च यूनां नेत्रदौर्बल्यसूक्ष्माक्षरावलोकनजनितक्लेशापनुत्तये तथाभूतक्लेशानुत्पत्तये च महता परिश्रमेण पण्डितानां संशोधनादिसाहाय्येन च स्थूलोत्तमसीसकस्फुटाक्षरैश्चिक्कणस्वच्छपत्रेषु मुद्राप्यैकत्रबद्धं स्थूलोत्तमरक्षापत्रसहितमिदं पुस्तकं सर्वेषां श्रेयसे भूयसे भूयादिति पर्यालोच्य व्ययमात्रौपयिकमूल्येन सज्जीकृतं सत्प्रकाशते । तेन व्ययीकृतधनेभ्योस्मभ्यमुक्तमूल्यप्रापणेनैतत्पुस्तकं परिगृह्य श्रवणमननादिना परमात्मानुसन्धानतत्परास्तदानन्दतुन्दिलाश्च भूत्वाऽचिरेणैव सर्वत्रैतच्छास्त्रप्रचारादिकेन सत्कृत्येन मामप्यनुगृह्णीयुरित्यभ्यर्थये इति शम् ॥

श्रीमद्धितेच्छुः-पण्डितजनहितैषी-

श्रीकृष्णदासात्मजः-क्षेमराजः,

"श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणालयाध्यक्षः-**मोहमयी.**

अथ शान्तिपाठक्रमः–

श्रीमद् द्वैपायनप्रणीतब्रह्मसूत्रश्रीमच्छंकरभगवत्पादकृतभाष्यस्याध्ययना-
ध्यापनादौ पूर्वं शान्तिपाठः कार्यः । यथा–

ॐ 'नारायणं पद्मभुवं वसिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च ।
व्यासं शुकं गौडपदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् (१)
श्रीशंकराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यम् ।
तं त्रोटकं वार्तिककारमन्यानस्मद्गुरून्सन्ततमानतोऽस्मि (२)
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् ।
नमामि भगवत्पादं शंकरं लोकशंकरम्' (३)

ॐ 'शं नो मित्रः शं वरुणः । शं नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम्' (तै० उ० १।१।१) ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं करवावहै । तेजस्विनावधीतमस्तु मा-विद्विषावहै' । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यश्छन्दसामृषभो विश्वरूपश्छन्दोभ्योऽध्यमृतात्सम्बभूव । स मेन्द्रो मेधया स्पृणोतु अमृतस्य देवधारणो भूयासम् । शरीरं मे विचर्षणिः । जिह्वा मे मधुमत्तमा । कर्णाभ्यां भूरि विश्रुवम् । ब्रह्मणः कोशोसि मेधयापिहितः । श्रुतं मे गोपाय' ।

ॐ 'अहं वृक्षस्यरेरिवा । कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वपवित्रो वाजिनीवस्वमृतमस्मि । द्रविणꣳसवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम्' (तै० उ० १।१०) ।

ॐ 'भद्रंकर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमाक्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाꣳसस्तनूभिर्व्यशेमहि देव हितं यदायुः' (तै० उ०) ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात्पूर्णमुदच्यते । पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'आप्यायन्तु ममाङ्गानि, वाक्पाणिश्चक्षुः श्रोत्रम् । अथो बलम्, इन्द्रियाणि च सर्वाणि, सर्वं ब्रह्मोपनिषदं, माहं ब्रह्म निराकुर्यां, मामाब्रह्म निराकरोत्, अनिराकरणमस्त्वनिराकरणं मे अस्तु, य आत्मनि निरते उपनिषत्सु धर्मास्ते मयि सन्तु ते मयि सन्तु' ।
ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

---

१ अयं वसिष्ठो ब्रह्मणो मानसः पुत्रो निमिशापादपगतपूर्वदेहः पुनर्ब्रह्मादेशान्मित्रावरुणाभ्यां सम्बभूव । स्पष्टं शांकरशारीरके भाष्ये (ब्रह्मसू० ३।३।३) ।

ॐ 'वाङ्मे मनसि प्रतिष्ठिता। मनो वाचि प्रतिष्ठितमाविरावीर्म एधि वेदस्य म आणीस्थः श्रुतं मे मा प्रहासीरनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधाम्यृतं वदिष्यामि सत्यं वदिष्यामि तन्मामवतु तद्वक्तारमवतु अवतु मामवतु वक्तारमवतु वक्तारम्' (ऐत० उ० २।७) ।

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'भद्रं नो अपि वातयमनः०–ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै (सर्वम्) । तꣳहदेवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये' ।

ॐ नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः ।

ॐ सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि । इति ।

(ततो भाष्यस्याध्ययनमध्यापनं च) ।

अध्ययनाऽध्यापनान्ते शान्तिपाठक्रमः–

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः । शन्नो भवत्वर्यमा । शं न इन्द्रो बृहस्पतिः । शं नो विष्णुरुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे । नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं ब्रह्मावादिषम् । ऋतमवादिषम् । सत्यमवादिषम् । तन्मामावीत् । तद्वक्तारमावीत् । आवीन्माम् । आवीद्वक्तारम् । ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'सहनाववतु०–माविद्विषावहै' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ 'यश्छन्दसामृषभो०–श्रुतं मे गोपाय' ।

ॐ 'अहं वृक्षस्य रेरिवा०–इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ।

ॐ 'भद्रङ्कर्णेभिः०–देवहितं यदायुः' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

ॐ ' पूर्णमदः पूर्णमिदं०–पूर्णमेवावशिष्यते ' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ ' आप्यायन्तु ममाङ्गानि०–तेमयिसन्तु तेमयिसन्तु ' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ ' वाङ्मे मनसि प्रति०–मवतुवक्तारम् ' ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ भद्रं नो अपिवातयमनः०–ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

ॐ यो ब्रह्माणं विदधाति०–शरणमहं प्रपद्ये ' ।

'यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः।व्याख्याताः सर्व वेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोस्म्यहम्(१)
श्रुतिस्मृतिपुराणानामालयं करुणालयम् । नमामि भगवत्पादं शङ्करं लोकशङ्करम् (२)
शङ्करं शंकराचार्यं केशवं बादरायणम् । सूत्रभाष्यकृतौ वन्दे भगवन्तौ पुनः पुनः (३)
गुरवे सर्वलोकानां भिषजे भवरोगिणाम् । निधये सर्वविद्यानां दक्षिणामूर्तये नमः (४)
'आनन्दमानन्दकरं प्रसन्नं ज्ञानस्वरूपं निजबोधयुक्तम् ।
योगीन्द्रमीड्यं भवरोगवैद्यमस्मद्गुरुं सन्ततमानतोऽस्मि ' (५)

ॐ ' नमो ब्रह्मादिभ्यो ब्रह्मविद्यासम्प्रदायकर्तृभ्यो वंशऋषिभ्यो नमो महद्भ्यो नमो गुरुभ्यः । ॐ सर्वोपप्लवरहितः प्रज्ञानघनः प्रत्यगर्थो ब्रह्मैवाहमस्मि ब्रह्मैवाहमस्मि ' ॐ ।

॥ इति शान्तिपाठक्रमः ॥

ॐ

अथ रत्नप्रभा–भामती–न्यायनिर्णयाख्यव्याख्यात्रयसहितब्रह्मसूत्रश्रीशाङ्करभाष्यगतविषयाणामनुक्रमणिका ।

१ जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वराधिष्ठितेषु चतुर्विधेषु पृथिव्यप्तेजोवायुपरमाणुषु वेदान्तवाक्यानां समन्वय इत्येवमर्थाभायककाणादिमतमादिपदेन ग्राह्यम्।

५ अन्तर्याम्यधिकरणम् (१८–२०सू०)

६ अदृश्यत्वाधिकरणम् (२१–२३ सू०)

७ वैश्वानराधिकरणम् (२४–३२सू०)

१० अपशूद्राधिकरणम् (३४–३८ सू०)

२ चमसाधिकरणम् (८--१० सू०)

३ संख्योपसंग्रहाधिकरणम् (११–१३ सू०)

६ वाक्यान्वयाधिकरणम् (१९--२२ सू०)

अथ स्मृतिन्यायविरोधपरिहाराख्यस्य द्वितीयाध्यायस्य समन्वयस्य सांख्यस्मृतियुक्त्यादिभिर्विरोधस्य परिहाराख्ये प्रथमपादे—

४ शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् (१२ सू०)

५ भोक्त्रधिकरणम् (१३ सू०)

७ इतरव्यपदेशाधिकरणम् (२१–२३सू०)

५ उपलब्ध्यधिकरणम् (२८–३२ सू०)

६ एकस्मिन्नसम्भवाधिकरणम् (३३–३६ सू०)

७ पत्युरसामञ्जस्याधिकरणम्(३७–४१मू०)

पञ्चभूतजीवोत्पत्तिश्रुतीनां विरोधपरिहारके तृतीये पादे–

१ वियदधिकरणम् (१–७ सू०)

२ मातरिश्वव्याख्यानाधिकरणम् (८ सू०)

३ असम्भवाधिकरणम् (९ सू०)

४ तेजोऽधिकरणम् (१० सू०)

प्राणोत्पत्त्यादिश्रुतिविरुद्धश्रुतिविरोधपरिहारके लिङ्गशरीरश्रुतिविरोधपरिहारके चतुर्थे पादे–

१ प्राणोत्पत्त्यधिकरणम् (१–४ सू०)

२ कृतात्ययाधिकरणम् (८–११ सू०)

विषयाः पृष्ठसंख्या. पंक्तिसंख्या.

१४ वेधाद्यधिकरणम् (२५ सू०)

१५ हान्यधिकरणम् (२६ सू०)

(प्रथमवर्णके)–

तृतीयाध्याये ब्रह्मज्ञानान्तरङ्गबहिरङ्गसाधननिरूपके चतुर्थपादे—

१ पुरुषार्थाधिकरणम् १–१७ सू०)

अथ फलादिविचारपरे चतुर्थाध्याये जीवन्मुक्तिनिरूपके प्रथमपादे– फलार्थापत्तिगम्यमावृत्त्यादिकमश्लेषाधिकरणात्प्राग्विचार्यते–

इति टीकात्रयोपेतब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यविषयानुक्रमणिका समाप्ता ॥

श्रीमद्बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्राणामकारादिवर्णक्रमः ।

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्

रत्नप्रभा–भामती–न्यायनिर्णय–टीकात्रयसमेतम् ।

प्रथमोऽध्यायः १.

(उपोद्घातः ।)

रत्नप्रभा श्रीगोविन्दप्रणीता ।

ॐ यमिह कारुणिकं शरणं गतोऽप्यरिसहोदर आप महत्पदम् ।
तमहमाशु हरिं परमाश्रये जनकजाङ्कमनन्तसुखाकृतिम् ॥ १ ॥
श्रीगौर्यां सकलार्थदं निजपदाम्भोजेन मुक्तिप्रदं
प्रौढं विघ्नवनं हरन्तमनवं श्रीढुण्ढितुण्डासिना ।
वन्दे चर्मकपालिकोपकरणैर्वैराग्यसौख्यात्परं
नास्तीति प्रदिशन्तमन्तविधुरं श्रीकाशिकेशं शिवम् ॥ २ ॥
यत्कृपालवमात्रेण मूको भवति पण्डितः ।
वेदशास्त्रशरीरां तां वाणीं वीणाकरां भजे ॥ ३ ॥
कामाक्षीदत्तदुग्धप्रचुरसुरनुतप्राज्यभोज्याधिपूज्य–
श्रीगौरीनायकाभिप्रकटनशिवरामार्यलब्धात्मबोधैः ।
श्रीमद्गोपालगीर्भिः प्रकटितपरमाद्वैतभासा स्मितास्य–
श्रीमद्गोविन्दवाणीचरणकमलगो निर्वृतोऽहं यथालिः ॥ ४ ॥
श्रीशङ्करं भाष्यकृतं प्रणम्य व्यासं हरिं सूत्रकृतं च वच्मि ।
श्रीभाष्यतीर्थे परहंसतुष्ट्यै वाग्जालबन्धच्छिदमभ्युपायम् ॥ ५ ॥
विस्तृतग्रन्थवीक्षायामलसं यस्य मानसम् ।
व्याख्या तदर्थमारब्धा भाष्यरत्नप्रभाभिधा ॥ ६ ॥

---

१ मोक्षपुर्यां श्रीकाञ्च्यां श्रीकामाक्ष्या दत्तं पायसं देवैरपि स्तुतं (प्राज्यं) सम्पूर्णं प्रभूताज्ययुक्तं वा यद्भोज्यमन्नं तेनाधिपूज्याः श्रीशिवरामयोगिनः, किञ्च शिवश्चासौ रामश्चेति स्वनाम्ना श्रीगौरीनायकयोरभेदं प्रकटयन्ति, तेभ्यो गुरुभ्यो लब्ध आत्मबोधो यैः श्रीमद्गोपालसरस्वतीभिस्तैरित्यर्थः । २ अत्र भाष्ये कठिनवाग्रूपेण जालेन यो बन्धः जालबद्धपक्षिणामिव परमहंसानां क्लेशकरस्तन्नाशकमभीष्टमुपायं वच्मीत्यर्थः ।

श्रीमच्छारीरकं भाष्यं प्राप्य वाक् शुद्धिमाप्नुयात् ।
इति श्रमो मे सफलो गङ्गां रथ्योदकं यथा ॥ ७ ॥
यदज्ञानसमुद्भूतमिन्द्रजालमिदं जगत् ।
सत्यज्ञानसुखानन्तं तदहं ब्रह्म निर्भयम् ॥ ८ ॥

भामती श्रीवाचस्पतिमिश्रप्रणीता ।

अनिर्वाच्याविद्याद्वितयसचिवस्य प्रभवतो विवर्ता यस्यैते वियदनिलतेजोऽबवनयः ।
यतश्चाभूद्विश्वं चरमचरमुच्चावचमिदं नमामस्तद्ब्रह्मापरिमितसुखज्ञानममृतम् ॥ १ ॥
निःश्वसितमस्य वेदा वीक्षितमेतस्य पञ्च भूतानि । स्मितमेतस्य चराचरमस्य च सुप्तं महाप्रलयः ॥ २ ॥
षड्भिरङ्गैरुपेताय विविधैरव्ययैरपि । शाश्वताय नमस्कुर्मो वेदाय च भवाय च ॥ ३ ॥
मार्तण्डतिलकस्वामिमहागणपतीन्वयम् । विश्ववन्द्यान्नमस्यामः सर्वसिद्धिविधायिनः ॥ ४ ॥
ब्रह्मसूत्रकृते तस्मै वेदव्यासाय वेधसे । ज्ञानशक्त्यवताराय नमो भगवतो हरेः ॥ ५ ॥
नत्वा विशुद्धविज्ञानं शंकरं करुणाकरम् । भाष्यं प्रसन्नगम्भीरं तत्प्रणीतं विभज्यते ॥ ६ ॥
आचार्यकृतिनिवेशनमप्यवधूतं वचोऽस्मदादीनाम् । रथ्योदकमिव गङ्गाप्रवाहपातः पवित्रयति ॥ ७ ॥

न्यायनिर्णय आनन्दगिरिप्रणीतः ।

अध्यस्तान्ध्यमपूर्वमर्थधिषणैर्ग्राह्यं पुमर्थास्पदं लक्ष्यं लक्षणभेदतः श्रुतिगतं निर्धूतसाध्यार्थकम् ॥
आम्नायान्तविभातविश्वविभवं सर्वाविरुद्धं परं सत्यं ज्ञानमनर्थसार्थविधुरं ब्रह्म प्रपद्ये सदोम् ॥ १ ॥
यो लोकं सकलं पुनाति निगमा यं प्राहुरेकान्ततो व्याप्तं येन जगज्जगन्ति सततं यस्मै नमस्कुर्वते ॥
यस्मादाविरभूदशेषममरा यस्य प्रसादार्थिनो यस्मिन्पर्यवसास्यति स्फुरदिदं तस्मै नमो विष्णवे ॥ २ ॥
योऽनुग्रानुग्रतेजा जनयति सकलानालयं यं लभन्ते सर्वे निर्वान्ति येन श्रुतिपथपथिका वौषडातन्वते च ॥
यस्मै यस्मादकस्मात्परिभवचकिता यस्य संरोचयन्ते चिन्ता यस्मिन्प्रवृत्ता भृशविशदधियः संश्रये तं गिरीशम् ३
भिन्दानमेनांसि दुरासदानि प्रत्यूहवर्गप्रभवानि तानि । राजानमाघातपरम्पराणामारादुपासे गिरिजाभिजातम्
श्रीमद्व्यासपयोनिधिर्निधिरसौ सत्सूक्तिपङ्क्तिस्फुरन्मुक्तानामनवद्यहृद्यविपुलप्रद्योतिविद्यामणिः ॥
क्षान्तिः शान्तिधृती दयेतिसरितामेकान्तविश्रान्तिभूर्भूयान्नः सततं मुनीन्द्रमकरश्रेणीश्रयः श्रेयसे ॥ ५ ॥
यद्भाष्याम्बुजजातजातमधुरप्रेयोमधुप्रार्थनासार्थव्यग्रधियः समग्रमरुतः स्वर्गेऽपि निर्वेदिनः ॥
यस्मिन्मुक्तिपथो मुमुक्षुमुनिभिः संप्रार्थितः संबभौ तस्मै भाष्यकृते नमोऽस्तु भगवत्पादाभिधां बिभ्रते ॥ ६ ॥
यत्पादाम्बुजचञ्चरीकधिषणा निर्वाणमार्गाधिगा पङ्क्तिर्मुक्तनिसर्गदुर्गदुरिता वाचंयमानामियम् ॥
यस्मिन्नित्यमिदं शमादि समभूद्बोधाङ्कुरो मे यतः शुद्धानन्दमुनीश्वराय गुरवे तस्मै परस्मै नमः ॥ ७ ॥
मातर्नतोऽस्मि भवतीमथ चार्थये त्वां चेतः सरस्वति परास्य पराञ्चमर्थम् ।
शारीरके महदनुग्रहसंप्रसन्नमेकाग्रमस्तु वचसा सह सम्यगर्थे ॥ ८ ॥
श्रद्धाभक्ती पुरोधाय विधायाऽऽगमभावनाम् । श्रीमच्छारीरके भाष्ये करिष्ये न्यायनिर्णयम् ॥ ९

रत्नप्रभा ।

इह खलु "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः" [शतपथब्रा. ११ । ५ । ७] इति नित्याध्ययनविधिनाऽधीतसाङ्गस्वाध्याये[1] "तद्विजिज्ञासस्व" [आ. ११ । २ । १] "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः" [बृह. २ । ४ । ५] इति श्रवणविधिरुपलभ्यते ॥ तस्यार्थः—अमृतत्वकामेनाद्वैतात्मविचार एव वेदान्तवाक्यैः कर्तव्य इति ॥ तेन काम्येन नियमविधिनाऽर्थादेव भिन्नात्मशास्त्रप्रवृत्तिः वैदिकानां पुराणादिप्राधान्यं वा निरस्यत इति वस्तुगतिः ॥ तत्र कश्चिदिह जन्मनि जन्मान्तरे वाऽनुष्ठितयज्ञादिभिर्नितान्तं निर्मलस्वान्तो 'ऽस्य श्रवणविधेः को विषयः, किं फलं, कोऽधिकारी, कः सम्बन्धः,' इति जिज्ञासते ॥ तं जिज्ञासुमुपलभमानो भगवान्बादरायणस्तदनुबन्धचतुष्टयं श्रवणात्मकशास्त्रारम्भप्रयोजकं न्यायेन निर्णेतुमिदं सूत्रं रचयाञ्चकार "**अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**" [१ । १ । १ (१)] इति । **नन्वनुबन्धजातं** विधिसन्निहितार्थवादवाक्यैरेव ज्ञातुं शक्यम् ॥ तथाहि—"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छां. ८ । १ । ६] इति श्रुत्या यत् कृतकं तदनित्यमिति न्यायवत्या "न जायते म्रियते वा विपश्चिद्" "यो वै भूमा तदमृतमतोऽन्यदार्त्तम्" [छां. ७ । २४ । १] इत्यादिश्रुत्या च भूमात्मा नित्यस्ततोऽन्यदनित्यमिति विवेको लभ्यते ॥ **कर्मणा** कृष्यादिना **चितः** सम्पादितः सस्यादिर्**लोको** भोग्य इत्यर्थः ॥ **विपश्चित्** नित्यज्ञानस्वरूपः ॥ "परीक्ष्य लोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन" [मुण्ड. १ । २ । १२] "आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" [बृह. २ । ४ । ५] इत्यादिश्रुत्या अनात्ममात्रे वैराग्यं लभ्यते ॥ **परीक्ष्य** अनित्यत्वेन निश्चित्य, (**अकृतः**) मोक्षः, **कृतेन** कर्मणा, नास्तीति ॥ कर्मतत्फलेभ्यो वैराग्यं प्राप्तवानित्यर्थः ॥

भामती ।

अथ यदसंदिग्धमप्रयोजनं च न तत्प्रेक्षावत्प्रतिपित्सागोचरः, यथा समनस्केन्द्रियसंनिकृष्टः स्फीतालोकमध्यवर्ती घटः, करटदन्ता वा, तथा चेदं ब्रह्मेति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । तथाहि, 'बृहत्त्वाद्बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते, स चायमाकीटपतङ्गेभ्य आ च देवर्षिभ्यः प्राणभृन्मात्रस्येदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो विवेकेन 'अहं' इत्यसंदिग्धाविपर्यस्तापरोक्षानुभवसिद्ध इति न जिज्ञासास्पदम् । न हि जातु कश्चिदत्र संदिग्धे—ऽहं वा नाहं वेति । न च विपर्यस्यति—नाहमेवेति । न चाहं कृशः स्थूलो गच्छामीत्यादिदेहधर्मसामानाधिकरण्यदर्शनाद्देहालम्बनोऽयमहंकार इति सांप्रतम् । तदालम्बनत्वे हि योऽहं बाल्ये पितरावन्वभवं स एव स्थाविरे प्रणप्तॄननुभवामीति प्रतिसंधानं न भवेत् । न हि बाल्यस्थविरयोः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नित्याध्ययनविध्युपादापितवेदान्तवचोभिरापाततः प्रतिपन्नं शास्त्रारम्भौपयिकमनुबन्धजातं न्यायतो निर्णेतुं भगवान्**बादरायणः** सूत्रितवान् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति । तत्र प्रमातृत्वादिबन्धस्याध्यासत्वं धर्ममीमांसया ब्रह्ममीमांसाया गतार्थताभावो विशिष्टाधिकारिसंभवो विषयादिसत्त्वं चेति चत्वारोऽर्थाः सूचिताः । तथाहि—सत्यत्वे बन्धस्य बद्धाबद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यानुपपत्तेः सत्यस्य च ज्ञानादनिवृत्तेर्ज्ञानस्य चाज्ञानमात्रविरोधित्वादुत्तरज्ञानस्य च विरोधिगुणतया पूर्वज्ञानादिनिवर्तकत्वाद्विषयप्रयोजनसिद्धिहेतुतया बन्धस्याध्यासता सूचिता । पूर्वसिद्धत्वे वेदान्तविचारस्य विशिष्टाधिकारिणश्चाभावे तं प्रति कर्तव्यतोक्तेरयोगादगतार्थत्वं विशिष्टाधिकारिसंभवश्च ध्वनितः । त्वमर्थदृष्टबन्धस्यान्यदीयज्ञानादनिवृत्ते-

१ अत्र विधौ कालविशेषानुपादानान्नित्यत्वमर्थसिद्धम् । २ अधिकारिणीति शेषः । ३ भिन्नात्मप्रतिपादकशास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थः । इदं निरस्यते इत्यनेनान्वेति क० पा०—आत्मशास्त्रप्रवृत्तिः ।

रत्नप्रभा ।

"शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितः श्रद्धावित्तो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पैश्येद्" [बृह. ।४।४। २३] इति श्रुत्या **शमादिषट्कं** लभ्यते ॥ "समाहितो भूत्वा" इति **काण्वपाठः ॥ उपरतिः** संन्यासः ॥ "न स पुनरावर्तते" [कालाग्निरु. २] इति स्वयंज्योतिरानन्दात्मकमोक्षस्य नित्यत्वश्रुत्या मुमुक्षा लभ्यते ॥ तथा च विवेकादिविशेषणवानधिकारीति ज्ञातुं शक्यम् ॥ **यथा**—"एतम रात्रीरुपयन्ति" इति रात्रिसत्रविधौ प्रतितिष्ठन्तीत्यर्थवादस्थप्रतिष्ठाकामः । तद्वत् ॥ **तथा** "श्रोतव्यः" [बृह. २ । ४ । ५] इत्यत्र प्रत्ययार्थस्य नियोगस्य प्रकृत्यर्थो विचारो विषयः ॥ विचारस्य वेदान्ता विषय इति शक्यं ज्ञातुम् ॥ 'आत्मा द्रष्टव्यः' इत्यद्वैतात्मदर्शनमुद्दिश्य 'श्रोतव्यः' इति विचारविधानात् ॥ **न** हि विचारः साक्षाद्दर्शनहेतुः, अप्रमाणत्वात् । अपि तु प्रमाणविषयत्वेन ॥ प्रमाणं चाद्वैतात्मनि वेदान्ता एव ॥ "तं त्वौपनिषदं पुरुषं" "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" [मुण्ड. ३ । २ । ६] इति श्रुतेः ॥ वेदान्तानां च प्रत्यग्ब्रह्मैक्यं विषयः ॥ "तत्त्वमसि" [छा. ६ । ८ । ७–१६] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृह. १।४।१०] इति श्रुतेः ॥ एवं विचारविधेः फलमपि ज्ञानद्वारा मुक्तिः ॥ "तरति शोकमात्मवित्" [छां. ७ । १ । ३] "ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति" इत्यादिश्रुतेः ॥ **तथा** सम्बन्धोऽप्यधिकारिणा विचारस्य कर्त्तव्यतारूपः, फलस्य प्राप्यतारूप इति यथायोगं सुबोधः ॥ तस्मादिदं सूत्रं व्यर्थमिति **चेत्, न** ॥ तासामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे तात्पर्यनिर्णायकन्यायसूत्राभावे **किं** विवेकादिविशेषणवानधिकारी—**उत** अन्यः ? **किं** वेदान्ताः पूर्वतन्त्रेण गतार्था अगतार्था वा ? **किं** ब्रह्म प्रत्यगभिन्नं **न वा** ? **किं** मुक्तिः स्वर्गादिवल्लोकान्तरम्, आत्मस्वरूपा वेति संशयानिवृत्तेः ॥ तस्मादागमवाक्यैरा-

भामती ।

शरीरयोरस्ति मनागपि प्रत्यभिज्ञानगन्धो येनैकत्वमध्यवसीयेत । तस्माद्येषु व्यावर्तमानेषु यदनुवर्तते तत्तेभ्यो भिन्नं यथा कुसुमेभ्यः सूत्रम् । तथा च बालादिशरीरेषु व्यावर्तमानेष्वपि परस्परमहंकारास्पदमनुवर्तमानं तेभ्यो भिद्यते । अपि च स्वप्नान्ते दिव्यं शरीरभेदमास्थाय तदुचितान्भोगान्भुञ्जान एव प्रतिबुद्धो मनुष्यशरीरमात्मानं पश्यन्नाहं देवो मनुष्य एवेति देवशरीरे बाध्यमानेऽप्यहमास्पदमबाध्यमानं शरीराद्भिन्नं प्रतिपद्यते । अपि च योगव्याघ्रः शरीरभेदेऽप्यात्मानमभिन्नमनुभवतीति नाहंकारालम्बनं देहः । अत एव नेन्द्रियाण्यप्यस्यालम्बनम्, इन्द्रियभेदेऽपि योऽहमद्राक्षं स एवैतर्हि स्पृशामीत्यहमालम्बनस्य प्रत्यभिज्ञानात् । विषयेभ्यस्त्वस्य विवेकः स्थवीयानेव । बुद्धिमनसोश्च करणयोरहमिति कर्तृप्रतिभासप्रत्यानालम्बनत्वायोगः ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्तदर्थज्ञानमपि तन्निर्बर्हित्वमर्थविषयमेवेत्यर्थात्तदैक्यं विषयः सूचितः । मुमुक्षोरथशब्दद्योतितस्य ज्ञानाय विचारविधानात्तत्साध्यज्ञानान्मुक्तिः सूचिता । ब्रह्मज्ञानाय च विचारविधानाद्ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया वेदान्तैः संबन्धोऽपि दर्शितः । तदेतद्भाष्यकृद्यथाक्रमं व्युत्पादयिष्यति । अस्य चाधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिः । उत्तराधिकरणसंगतिस्तु तस्यैवानेनेति नास्योच्यते । विचारविध्यपेक्षितविषयाद्यर्पकश्रुतिभिरस्योत्थानादुत्थाप्योत्थापकत्वं श्रुतिसंगतिः । इदं च धर्मजिज्ञासासूत्रवदुपोद्घाततया 'चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं प्रचक्षते' इतिन्यायेन शास्त्रेण संबध्यते । विचारारम्भोपयोगिनीनामधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेरस्य विशेषतः **समन्वयाध्यायसंगतिः** । स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां विषया-

१ "आत्मानं पश्यति" इत्येवात्र बृहदारण्ये पाठः । न तु पश्येदिति । २ "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । ९]

रत्नप्रभा ।

पाततः प्रतिपन्नाधिकार्यादिनिर्णयार्थमिदं सूत्रमावश्यकम् ॥ **तदुक्तं प्रकाशात्मश्रीचरणैः**—"अधिकार्यादीनामागमिकत्वेऽपि न्यायेन निर्णयार्थमिदं सूत्रम्" इति ॥ येषां मते श्रवणे विधिर्नास्ति तेषामविहितश्रवणेऽधिकार्यादिनिर्णयानपेक्षणात् सूत्रं व्यर्थमित्यापततीत्यलं **प्रसङ्गेन** ॥ तथा चास्य सूत्रस्य श्रवणविध्यपेक्षिताधिकार्यादिश्रुतिभिः स्वार्थनिर्णयायोत्थापितत्वाद्—**हेतुहेतुमद्भावश्रुतिसङ्गतिः**॥शास्त्रारंभहेत्वनुबन्धनिर्णायकत्वेनोपोद्घातत्वाच्छा**स्त्रादौ संगतिः**॥ अधिकार्यादिश्रुतीनां स्वार्थे समन्वयोक्तेः **समन्वयाध्यायसंगतिः** ॥ "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि" [छां. ६ । ८ । ९] इत्यादिश्रुतीनां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिंगानां विषयादौ समन्वयोक्तेः **पादसंगतिः** ॥ **एवं** सर्वसूत्राणां श्रुत्यर्थनिर्णायकत्वात् **श्रुतिसंगतिः** ॥ तत्तदध्याये तत्तत्पादे च समानप्रमेयत्वेन संगतिरूहनीया ॥ **प्रमेयं च**—कृत्स्नशास्त्रस्य ब्रह्म, **अध्यायानां तु**—समन्वयाविरोधसाधनफलानि ॥ तत्र **प्रथमपादस्य** स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां : समन्वयः प्रमेयः, **द्वितीयतृतीययोः**—अस्पष्टब्रह्मलिंगानाम्, **चतुर्थपादस्य** पदमात्रसमन्वय इति भेदः ॥ अस्याधिकरणस्य प्राथम्यान्नाधिकरणसंगतिरपेक्षिता ॥ **अथाधिकरणमारँच्यते**—"श्रोतव्यः" इति विहितश्रवणात्मकं वेदान्तमीमांसाशास्त्रं **विषयः** ॥ तत्किमारब्धव्यं न वेति विषयप्रयोजनसम्भवासम्भवाभ्यां **संशयः** ॥ तत्र नाहं ब्रह्मेति भेदग्राहिप्रत्यक्षेण, कर्तृत्वाकर्तृत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वलिंगकानुमानेन च, विरोधेन ब्रह्मात्मनोरैक्यस्य विषयस्यासम्भवात्, सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवान्नारम्भणीयम् ॥ **इति प्राप्ते—सिद्धान्तः**—"**अथातो ब्रह्मजिज्ञासा**" [व्या. सू. १।१ । १] इति । अत्र श्रवणविधिसमानार्थत्वाय कर्तव्येति पदमध्याहर्तव्यम् ॥ अध्याहृतं च भाष्यकृता "ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्या" इति ॥ तत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्ज्ञानेच्छयोः कर्तव्यत्वानन्वयात् प्रकृत्या फलीभूतं ज्ञानमजहल्लक्षणयोच्यते ॥ प्रत्ययेनेच्छासाध्यो विचारो जहल्लक्षणया ॥ तथा च ब्रह्म-

भामती ।

कृशोऽहमन्धोऽहमित्यादयश्च प्रयोगा असत्यप्यभेदे कथंचिन्मञ्चाः क्रोशन्तीत्यादिवदौपचारिका इति युक्तमुत्पश्यामः । तस्मादिदंकारास्पदेभ्यो देहेन्द्रियमनोबुद्धिविषयेभ्यो व्यावृत्तः, स्फुटतराहमनुभवगम्य आत्मा संशयाभावादजिज्ञास्य इति सिद्धम् । अप्रयोजनत्वाच्च । तथाहि—संसारनिवृत्तिरपवर्ग इह प्रयोजनं विवक्षितम् । संसारश्चात्मयाथात्म्याननुभवनिमित्त आत्मयाथात्म्यज्ञानेन निवर्तनीयः । स चेदयमनादिरनादिनात्मयाथात्म्यज्ञानेन सहानुवर्तते कुतोऽस्य निवृत्तिरविरोधात् । कुतश्चात्मयाथात्म्याननुभवः, न ह्यहमित्य-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दर्थकवाक्यानां (णां) स्वार्थे समन्वयोक्त्या विशेषतोऽस्याऽऽद्यपादेन संबन्धः । पूर्वपक्षे विचारानारम्भात्तदधीनज्ञानाभावादुपायान्तरसाध्या मुक्तिः । सिद्धान्ते तु तदारम्भसंभवात्तदधीनज्ञानसिद्धेस्तेनैव मुक्तिः सिध्यतीति फलभेदः । तच्चेदमधीतिविधिवदन्तर्भूतमेव शास्त्रे तदारम्भकार्यतापरम् । तत्र वेदान्तमीमांसाशास्त्रं विषयस्तदारभ्यमनारभ्यं वेति विषयाद्यसंभवसंभवाभ्यां संशयः । प्रामाणिकत्वेन प्रमातृत्वादिबन्धस्य सत्यतया तत्त्वज्ञानानपोह्यत्वाद्बद्धाबद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगात्तदभावे च बन्धाध्वस्तेर्बन्धाध्वस्तौ च फलाभावात्प्राच्या च मीमांसया वेदार्थमात्रोपायौ प्रवृत्तया गतार्थत्वात्फलेच्छावतोऽधिकारिणोऽपि

१ प्रकृतार्थसिद्ध्यनुकूलचिन्ताविषयत्वं तत्त्वम् ॥ तथा चाहुः—"चिन्तां प्रकृतसिद्ध्यर्थामुपोद्घातं विदुर्बुधाः" इति । २ यथाक्रमं प्रमेयाणीति शेषः । ३ क० पा० आरभ्यते । अधिकरणलक्षणं तु "विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् । सङ्गतिश्चेति पञ्चाङ्गं शास्त्रेऽधिकरणं स्मृतम्" इति ।

रत्नप्रभा ।

ज्ञानाय विचारः कर्तव्य इति सूत्रस्य श्रौतार्थः सम्पद्यते ॥ तत्र ज्ञानस्य स्वतः फलत्वायोगात्प्रमातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वात्मकानर्थनिवर्तकत्वेनैव फलत्वं वक्तव्यम् ॥ तत्रानर्थस्य सत्यत्वे ज्ञानमात्रान्निवृत्त्ययोगादध्यस्तत्वं वक्तव्यमिति बन्धस्याध्यस्तत्वमर्थात्सूचितम् ॥ तच्च शास्त्रस्य विषयप्रयोजनवत्त्वसिद्धिहेतुः ॥ तथाहि–शास्त्रमारब्धव्यं, विषयप्रयोजनवत्त्वाद्, भोजनादिवत् ॥ शास्त्रं, प्रयोजनवद्, बन्धनिवर्तकज्ञानहेतुत्वाद्, रज्जुरियमित्यादिवाक्यवत् ॥ बन्धो ज्ञाननिवर्त्यः, अध्यस्तत्वाद्, रज्जुसर्पवद्,–इति प्रयोजनसिद्धिः ॥ एवमर्थाद् ब्रह्मज्ञानाज्जीवगतानर्थभ्रमनिवृत्तिं फलं सूत्रयञ्जीवब्रह्मणोरैक्यं विषयमप्यर्थात्सूचयति ॥ अन्यज्ञानादन्यत्र भ्रमानिवृत्तेः ॥ जीवो, ब्रह्माभिन्नः, तज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयत्वाद्, यदित्थं, तत्तथा[२], यथा शुक्त्यभिन्न इदमंशः, इति ॥ विषयसिद्धिहेतुरध्यास इत्येवं विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति ॥ अत्र **पूर्वपक्षे**–बन्धस्य सत्यत्वेन ज्ञानादनिवृत्तेरुपायान्तरसाध्या मुक्तिरिति फलम् ॥ **सिद्धान्ते** ज्ञानादेव मुक्तिरिति विवेकः, इति सर्वं मनसि निधाय ब्रह्मसूत्राणि व्याख्यातुकामो भगवान् भाष्यकारः सूत्रेण विचारकर्तव्यतारूपश्रौतार्थान्यथानुपपत्त्याऽर्थात्सूत्रितं विषयप्रयोजनवत्त्वमुपोद्घातत्वात्तत्सिद्धिहेत्वध्याससाक्षेपसमाधानभाष्याभ्यां प्रथमं वर्णयति **युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति** ॥ **एतेन** सूत्रार्थास्पर्शित्वादध्यासग्रन्थो न भाष्यमिति **निरस्तम्** ॥ आर्थिकार्थस्पर्शित्वात् ॥ **यत्तु** मंगलाचरणाभावादव्याख्येयमिदं भाष्यमिति ॥ **तन्न, सुतरामितरेतरभावानुपपत्ति**रित्यन्तभाष्यरचनार्थं तदर्थस्य सर्वोपद्रवरहितस्य विज्ञानघनप्रत्यगर्थस्य तत्त्वस्य स्मृतत्वात् ॥ अतो निर्दोषत्वादिदं भाष्यं व्याख्येयम् ॥ लोके शुक्ताविदं रजमिति भ्रमः सत्यरजते इदं रजतमित्यधिष्ठानसामान्यारोप्यविशेषयोरैक्यप्रमाहितसंस्कारजन्यो दृष्ट

भामती ।

नुभवादन्यदात्मयाथात्म्यज्ञानमस्ति । न चाहमिति सर्वजनीनस्फुटतरानुभवसमर्थित आत्मा देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तः शक्य उपनिषदां सहस्रैरप्यन्यथयितुम्, अनुभवविरोधात् । न ह्यागमाः सहस्रमपि घटं पट-

आनन्दगिरीय–निर्णयः ।

तुच्छत्वात्तद्विशेषणानां च दुर्वचत्वाद्ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वे विषयप्रयोजनयोरनुपपत्तेरप्रसिद्धत्वे संबन्धप्रयोजनयोरसिद्धेस्तस्य च निःसामान्यविशेषत्वादसंभावितविषयादिकमनारभ्यं शास्त्रमिति **पूर्वपक्षः** । प्रमातृत्वादेर्व्यावहारिकमानसिद्धत्वेऽपि तात्त्विकमानासिद्धतया तथाविधमानजनितबोधबाधाविरोधादुक्तविषयादिप्रतिलम्भाद्धर्ममीमांसायाश्च वेदार्थैकदेशधर्ममात्रोपहिततया ब्रह्मास्पर्शितया तन्मीमांसया गतार्थतानवकाशादध्यक्षाद्यधिगतमिथ्याभावस्य बन्धस्य ज्ञाननिवर्त्यतया तन्निवृत्तिकामस्याधिकारिणः सुलभत्वाद्विशेषणानां च विवेकादीनामतीते वर्तमाने वा जन्मनि कृतसुकृतजनितचित्तप्रसादासादितानामनुमानागमाधीनतया सुवचत्वाद्ब्रह्मणश्च ब्रह्मपदादात्मत्वाच्च सिद्धावपि विचारं विना मानादसिद्धेरनन्यलभ्यतया विषयत्वात्तदवगतेश्च फलत्वादत्यन्तासिद्ध्यभावाच्च शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धादिसिद्धेरारोपितसामान्यविशेषभावमादाय तदीयविषयत्वस्य प्रतिपाद्यत्वादुक्तविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति **सिद्धान्तः** । तदिदं हृदि निधाय वेदान्तमीमांसाशास्त्रं व्याख्यातुकामो भगवान्भाष्यकारः शास्त्रारम्भार्थमाद्यसूत्रेणार्थतः सूचितं विषयादि वदितुं विरोधिनो बन्धस्याध्यासत्वं लक्षणसंभावनासद्भावप्रमाणैः सिसाधयिषुरादावध्यासमाक्षिपति— **युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरित्यादिना मिथ्येति भवितुं युक्तमि**त्यन्तेन भाष्येण । अर्थाच्च **सुतरामितरेतरभावानुपपत्ति**रित्यन्तेनानुपप्लुतं चिन्मात्रमात्मानमनुसंदधानस्तत्त्वानुस्मरणं मङ्गलाचरणं

१ विषयस्य अध्यस्तत्वं च । २ यो यज्ज्ञाननिवर्त्याध्यासाश्रयः, स तदभिन्न इति स्पष्टोऽर्थः ।

युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोः-

रत्नप्रभा ।

इत्यत्राध्यात्मन्यनात्माहंकाराध्यासे पूर्वप्रमा वाच्या ॥ सा चात्मानात्मनोर्वास्तवैक्यमपेक्षते ॥ न हि तदस्ति ॥ **तथाहि**-आत्मानात्मानौ, ऐक्यशून्यौ, परस्परैक्यायोग्यत्वात्, तमःप्रकाशवदिति मत्वा हेतुभूतं विरोधं वस्तुतः प्रतीतितो व्यवहारतश्च साधयति-**युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति** ॥ **न च** "प्रत्ययोत्तरपदयोश्च" [पा. सू. ७।२।९८] इति सूत्रेण प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य त्वमादेशौ स्त इति विधानात्त्वदीयं मदीयं त्वत्पुत्रो मत्पुत्रः इतिवत्त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति **वाच्यम्** ॥ "त्वमावेकवचने" [पा. सू. ७।२ । ९७] इत्येकवचनाधिकारादत्र च युष्मदस्मत्पदयोरेकार्थवाचित्वाभावादनात्मनां युष्मदर्थानां बहुत्वादस्मदर्थचैतन्यस्याप्युपाधितो बहुत्वात् ॥ **नन्वेवं** सति कथमत्र भाष्ये विग्रहः ? ॥ **न च** यूयमिति प्रत्ययो युष्मत्प्रत्ययः वयमिति प्रत्ययोऽस्मत्प्रत्ययस्तद्गोचरयोरिति विग्रह इति **वाच्यम्** ॥ शब्दसाधुत्वेऽप्यर्थासाधुत्वात् ॥ न ह्यहंकाराद्यनात्मनो यूयमिति प्रत्ययविषयत्वमस्तीति **चेत्** ॥ **न** ॥ गोचरपदस्य योग्यतापरत्वात् ॥ चिदात्मा तावदस्मत्प्रत्यययोग्यः । तत्प्रयुक्तसंशयादिनिवृत्तिफलभाक्त्वात् । "न तावदयमेकान्तेनाविषयः । अस्मत्प्रत्ययविषयत्वाद्" इति भाष्योक्तेश्च ॥ **यद्यप्यहङ्कारादिरपि** तद्योग्यः ॥ **तथापि** चिदात्मनः सकाशादत्यन्तभेदसिद्ध्यर्थं युष्मत्प्रत्यययोग्य इत्युच्यते ॥ **आश्रमश्रीचरणास्तु** टीकायोजनायामेवमाहुः-"सम्बोध्यचेतनः युष्मत्पदवाच्यः । अहङ्कारादिविशिष्टचेतनः-अस्मत्पदवाच्यः ॥ तथा च युष्मदस्मदोः स्वार्थे प्रयुज्यमानयोरेव त्वमादेशनियमः, न लाक्षणिकयोः ॥ "युष्मदस्मदोः षष्ठीचतुर्थीद्वितीयास्थयोर्वान्नावौ" [पा. सू. ८ । १ । २०] इति सूत्रासांगत्यप्रसङ्गात् ॥ अत्र शब्दलक्षकयोरिव चिन्मात्रजड-

भामती ।

यितुमीशते । तस्मादनुभवविरोधादुपचरितार्था एवोपनिषद इति युक्तमुत्पश्यामइ त्याशयवानाशङ्क्य परिहरति-**युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति** । अत्र च **युष्मदस्मदि**त्यादि**र्मिथ्या भवितुं युक्त**मित्यन्तः शङ्काग्रन्थः । **तथापी**त्यादिपरिहारग्रन्थः । तथापीत्यभिसंबन्धाच्छङ्कायां **यद्यपी**ति पठितव्यम् । इदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्ये युष्मद्ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । यथा ह्यहंकारप्रतियोगी त्वंकारो नैवमिदंकारः, एते वयमिमे वयमा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विघ्नोपशमनाद्यर्थं संपादयति । चैत्रे मैत्रोऽयमितिभ्रान्तिरन्यत्रैक्यप्रमित्यपेक्षासंस्कारजन्यत्वात्तत्प्रमितिश्चैक्यकृतेत्यात्मानात्मनोरैक्याध्यासेऽपि तत्प्रमित्यादेर्वक्तव्यतां मन्वानस्तयोरैक्याभावेऽपि त्रिविधं विरोधं हेतुमाह---**युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति** । न च 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' इति सूत्रे प्रत्यये चोत्तरपदे च परतो युष्मदस्मदोरेकार्थवाचिनोर्मपर्यन्तस्य त्वमावादेशाविर्युक्तत्वात्त्वत्पुत्रो मत्पुत्र इतिवत्त्वन्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति स्यादिति युक्तम् । 'त्वमावेकवचने' इति सूत्रादेकार्थाभिधायिनोर्युष्मदस्मदोर्मपर्यन्तस्य स्थाने त्वमावादेशौ भवत इति व्याख्यानादेकवचन इत्यधिकारादत्र च युष्मदस्मदोरेकार्थवाचित्वस्याविवक्षितत्वाद्युष्मदस्मद्ग्रहणाविरोधादस्मदर्थे साक्षिणि नभोवदौपाधिकं बहुत्वम् । न चैवं युष्माकमित्यादाविव बहुवचनमनुसृत्य विगृहीत विरोधोक्त्यनुगुणतया यथा तथा विग्रहेऽपि निवारकाभावात् । युष्मदस्मत्पदयोश्चेतनाचेतनार्थत्वादात्मानात्मवैलक्षण्यार्थमिदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपि युष्मद्-

१ आत्मानात्मनोर्वास्तवैक्यम् । २ युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरितिभाष्ये । ३ अयमात्मा एकान्तेन नियमेनाविषयो न । ४ युष्मदस्मदोः षष्ठीत्यादिसूत्रे । ५ प्रतिद्वन्द्वी विरोधी ॥

रत्नप्रभा ।

मात्रलक्षकयोरपि न त्वमादेशः । लक्षकत्वाविशेषाद्'' इति ॥ **यदि** तयोः शब्दबोधकत्वे सत्येव त्वमादेशाभाव इत्यनेन सूत्रेण ज्ञापितम् ॥ **तदा**ऽस्मिन् भाष्ये युष्मत्पदेन युष्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः परागर्थो लक्ष्यते । अस्मत्पदेन अस्मच्छब्दजन्यप्रत्यययोग्यः प्रत्यगात्मा ॥ तथा च लक्ष्यतावच्छेदकतया शब्दोऽपि बोध्यत इति न त्वमादेशः ॥ **न च** पराक्त्वप्रत्यक्त्वयोरेव लक्ष्यतावच्छेदकत्वम् । न शब्दयोग्यत्वांशस्य । गौरवा[1]दिति **वाच्यम्** ॥ पराक्प्रतीचोर्विरोधस्फुरणार्थं विरुद्धशब्दयोग्यत्वस्यापि वक्तव्यत्वात् ॥ अत एवेदमस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति वक्तव्येऽपीदंशब्दोऽस्मदर्थे लोके वेदे च बहुशः इमे वयमास्महे—इमे विदेहाः—अयमहमस्मीति च प्रयोगदर्शनान्नास्मच्छब्दविरोधीति मत्वा युष्मच्छब्दः प्रयुक्तः ॥ इदंशब्दप्रयोगे विरोधास्फूर्तेः ॥ **एतेन**[2] चेतनवाचित्वादस्मच्छब्दः पूर्वं प्रयोक्तव्यः—"अभ्यर्हितं पूर्वम्'' इतिन्यायात्, "त्यदादीनि सर्वैर्नित्यम्'' [पा. सू. १ । २ । ७२] इति सूत्रेण विहित एकशेषश्च स्यादिति निरस्तम्॥युष्मदस्मदोरिति सूत्र इवात्रापि पूर्वनिपातैकशेषयोरप्राप्ते,एकशेषे विवक्षितविरोधास्फूर्तेश्च । **वृद्धास्तु** "युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातो[3]रध्यारोपा[4]पवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम्'' इत्या**हुः**॥ तत्र युष्मदस्मत्पदाभ्यां पराक्प्रत्यक्त्वेनात्मानात्मनो**र्वस्तुतो विरोध** उक्तः ॥ प्रत्ययपदेन **प्रतीतितो विरोध** उक्तः।प्रतीयत इति प्रत्ययोऽहङ्कारादिरनात्मा दृश्यतया भाति । आत्मा तु प्रतीतित्वात् प्रत्ययः स्वप्रकाशतया भाति ॥ गोचरपदेन **व्यवहारतो विरोध** उक्तः । युष्मदर्थ[5]ः प्रत्यगात्मतिरस्कारेण कर्त्ताहमित्यादिव्यवहारगोचरः । अस्मदर्थ[6]स्त्वनात्मप्रविलापेन अहं ब्रह्मेतिव्यवहारगोचर इति **त्रिधा विरोधः** स्फुटीकृतः ॥ युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी—ते एव प्रत्ययौ च तौ गोचरौ चेति युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरौ तयो-

भामती ।

स्मह इति बहुलं प्रयोगदर्शनादिति । चित्स्वभाव आत्मा विषयी, जडस्वभावा बुद्धीन्द्रियदेहविषया विषयाः । एते हि चिदात्मानं विसिन्वन्ति अवबध्नन्ति । स्वेन रूपेण निरूपणीयं कुर्वन्तीति यावत् । परस्परान-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ग्रहणमत्यन्तभेदोपलक्षणार्थम् । न हि त्वंकारवदिदंकारस्याहंकारप्रतियोगित्वमेते वयमिमे वयमित्यादिप्रयोगात् । न च यूयं वयं वयमेव यूयमितिवदौपचारिकत्वं तत्र तथात्वाभिमानवत्प्रकृते तदभावात् । मुख्यामुख्ययोरादौ मुख्योपनिपातादस्मदर्थस्य च मुख्यत्वात्प्रथममस्मद्ग्रहणप्रसक्तावपि युष्मदर्थादनात्मनो निष्कृष्य शुद्धस्य चिद्धातोरध्यारोपापवादन्यायेन ग्रहणं द्योतयितुमादौ युष्मद्ग्रहणम् । तत्र युष्मदस्मदिति प्रत्यक्पराक्त्वेनाऽऽत्मानात्मनोः स्वभावविरोधः सूच्यते । युष्मच्छब्देनाहंकारादिरस्मच्छब्देन तत्साक्षी गृह्यते । तयोरेव प्रत्ययपदेन स्फुरणतया तद्वत्त्वेन प्रतीतितो विरोधो द्योत्यते । तत्रानात्मा प्रतीतिव्याप्यत्वादात्मा च प्रतीतित्वात्प्रत्ययस्तयोर्व्यवहारतो विरोधो गोचरशब्दार्थः । युष्मदर्थो हि कौटस्थ्यादिस्वभावात्मतिरस्कारेण सक्रियत्वादिनाऽस्मदर्थोऽपि ब्रह्मास्मीत्यहंकारादिविलापेन पूर्णतया व्यवह्रियते । युष्मच्चास्मच्च युष्मदस्मदी ते एव प्रत्ययौ तावेव गोचरौ तयोस्त्रिविधविरोधभाजोरन्यत्रैक्यायोगान्न तत्प्रमितिरित्यर्थः । ऐक्यासंस्कारादतदध्यासेऽपि तादात्म्यसंस्कारादिदं रजतमितिवत्तदध्यासः स्यादित्याशङ्क्य तस्यापि तत्प्रमितिपूर्वकत्वात्तस्याश्च तादात्म्यापेक्षत्वादात्मानात्मनोस्तदभावान्नेति मत्वा तयोरिता-

१ समनियतलघुधर्मस्यावच्छेदकत्वे संभवति गुरुधर्मस्य तदभाव इति सिद्धान्तः । २ वक्ष्यमाणहेतुद्वयेन । ३ चैतन्यस्य धारकस्य सर्वाधिष्ठानस्येति यावत् । ४ 'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपंच्यते' इति न्यायस्वरूपम् । ५ अहंकारः । ६ चिदात्मा ।

विषयविषयिणोस्तमःप्रकाशवद्विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावानुपपत्तौ सिद्धायां तद्धर्माणामपि-

रत्नप्रभा ।

त्रिधा विरुद्धस्वभावयोरितरेतरभावोऽत्यन्ताभेदस्तादात्म्यं वा तदनुपपत्तौ सिद्धायामित्यन्वयः ॥ ऐक्यासम्भवेऽपि शुक्लो घट इतिवत्तादात्म्यं किं न स्यादित्यत आह-**विषयविषयिणोरिति** ॥ चिज्जडयोर्विषयविषयित्वाद्दीपघटयोरिव न तादात्म्यमिति भावः ॥ युष्मदस्मदी पराक्प्रत्यग्वस्तुनी, ते एव प्रत्ययश्च गोचरश्चेति वा विग्रहः । अत्र प्रत्ययगोचरपदाभ्याम् आत्मानात्मनोः प्रत्यक्पराग्भावे चिदचित्त्व हेतुरुक्तः । तत्र हेतुमाह-**विषयविषयिणोरिति** ॥ अनात्मनो ग्राह्यत्वादचित्त्वम्, आत्मनस्तु ग्राहकत्वाच्चित्त्वं वाच्यम् । अचित्त्वे स्वस्य स्वेन ग्रहस्य कर्मकर्तृत्वविरोधेनासम्भवादप्रत्यक्षत्वापत्तेरित्यर्थः ॥ यथेष्टं[२] वा हेतुहेतुमद्भावः ॥ **नन्वेवमात्मानात्मनोः पराक्प्रत्यक्त्वेन चिदचित्त्वेन ग्राह्यग्राहकत्वेन च** विरोधात्तमःप्रकाशवदैक्यस्य तादात्म्यस्य चानुपपत्तौ सत्यां तत्प्रमित्यभावेनाध्यासाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यसुखजाड्यदुःखादीनां विनिमयेनाध्यासोऽस्त्वित्यत[३] आह-**तद्धर्माणामपीति** ॥ तयोरात्मानात्म-

भामती ।

ध्यासहेतावत्यन्तवैलक्षण्ये दृष्टान्तः-**तमःप्रकाशवदिति** । न हि जातु कश्चित्समुदाचरद्वृत्तिनी प्रकाशतमसी परस्परात्मतया प्रतिपत्तुमर्हति । तदिदमुक्तम्-**इतरेतरभावानुपपत्ताविति** । इतरेतरभाव इतरेतरत्वम् । तादात्म्यमिति यावत् । तस्यानुपपत्ताविति । स्यादेतत् । मा भूद्धर्मिणोः परस्परभावस्तद्धर्माणां तु जाड्यचैतन्यनित्यत्वानित्यत्वादीनामितरेतराध्यासो भविष्यति । दृश्यते हि धर्मिणोर्विवेकग्रहणेऽपि तद्धर्माणामध्यासः, यथा कुसुमाद्भेदेन गृह्यमाणेऽपि स्फटिकमणावतिस्वच्छतया जपाकुसुमप्रतिबिम्बोद्ग्राहिण्यरुणः स्फटिक इत्यारुण्यविभ्रम इत्यत उक्तम्-**तद्धर्माणामपीति** । इतरेतरत्र धर्मिणि धर्माणां भावो विनिमयस्तस्यानुपपत्तिः । अयमभिसंधिः-रूपवद्धि द्रव्यमतिस्वच्छतया रूपवतो द्रव्यान्तरस्य तद्विवेकेन गृह्यमाणस्यापि छायां गृह्णीयात्, चिदात्मा त्वरूपो विषयी न विषयच्छायामुद्ग्राहयितुमर्हति । यथाहुः-'शब्दगन्धरसानां च कीदृशी प्रतिबिम्बता' इति । तदिह पारिशेष्याद्विषयविषयिणोरन्योन्यात्मसंभेदेनैव

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दात्म्याभावे हेतुमाह-**विषयविषयिणोरिति** । ऐक्याभावेऽपि जात्यादौ तादात्म्यादपौनरुक्त्यम् । नित्यानुभवविषयो युष्मदर्थो विषयो विषयी त्वस्मदर्थो नित्यानुभवस्तयोर्दाह्यदाहकवन्मिथो विरुद्धयोर्जातिव्यक्तित्वादेरभावान्न तादात्म्यमित्यर्थः । उक्ताद्धेतोः सिद्धमभेदासंभवं सदृष्टान्तमाह-**तमःप्रकाशवदिति** । न खल्वनयोरभेदः । न च तयोर्भावाभावत्वेन तदभावस्तमसोऽपि गुणवत्त्वादिना भावत्वात्तथाऽऽत्मानात्मनोरपि मिथो विरुद्धयोर्नाभेदोऽस्तीत्यर्थः । विमतौ नाभिन्नतया प्रमितौ मिथो विरुद्धत्वात्तमःप्रकाशवदिति विरोधफलमाह-**इतरेतरेति** । इतरस्येतरभावो नामेतरेतरत्वमैक्यमितरस्मिन्नितरभावस्तादात्म्यं तयोरप्रतीतावुक्तन्यायप्राप्तायां तत्संस्कारासिद्धिः । नन्वात्मानात्मनोरितरेतरभावाभावेऽपि तद्धर्माणां चैतन्यजाड्यादीनामितरेतरत्र भावः स्यात् । दृश्यते हि पुष्पपुटिकादौ पुष्पाभावेऽपि तद्धर्मगन्धानुवृत्तिः । तथा चेतरेतरत्रेतरधर्मप्रमित्या तत्संस्कारात्तदध्यासः सिध्यतीति नेत्याह-**तद्धर्माणामपीति** । तयोरात्मानात्मनोर्धर्माश्चैतन्यजाड्यादयस्तेषामितरेतरत्र न भावो मिथो विरुद्धयोर्धर्मिणोर्वि-

१ चिदचित्त्वे । २ विषयविषयित्वे चिदचित्त्वं हेतुः । चिदचित्त्वे प्रत्यक्पराग्भावो हेतुः । यद्वा-विषयविषयित्वे पराक्प्रत्यग्भावो हेतुः । प्रत्यक्पराग्भावे चिदचित्त्वं हेतुः । अथवा-प्रत्यक्पराग्भावे चिदचित्त्वं हेतुः । चिदचित्त्वे विषयविषयिभावो हेतुरिति रीत्या यथेष्टम् । ३ धर्माणां विनिमयो नाम स्वधर्म्यतिरिक्ते स्वभानम् ।

सुतरामितरेतरभावानुपपत्तिरित्यतोऽस्मत्प्रत्ययगोचरे विषयिणि चिदात्मके-

रत्नप्रभा ।

नोर्धर्मास्तद्धर्मास्तेषामपि॥ **इतरेतरभावानुपपत्तिः**–इतरत्र धर्म्यन्तरे इतरेषां धर्माणां भावः संसर्गस्तस्यानुपपत्तिरित्यर्थः । न हि धर्मिणोः संसर्गं विना धर्माणां विनिमयोऽस्ति । स्फटिके लोहितवस्तुसान्निध्याल्लौहित्यधर्मसंसर्गः॥ असंगात्मधर्मिणः केनाऽप्यसंसर्गाद्धर्मिसंसर्गपूर्वको धर्मसंसर्गः कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्योक्तम्–**सुतरामिति** ॥ नन्वात्मानात्मनोस्तादात्म्यस्य तद्धर्मसंसर्गस्य चाभावेऽप्यध्यासः किं न स्यादित्यत आह–**इत्यत** इति॥ **इति**–उक्तरीत्या तादात्म्याद्ययोगेन तत्प्रमाया अभावाद् **अतः**–प्रमाजन्यसंस्कारस्याध्यासहेतोरभावादध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तमित्य**न्वयः** ॥ मिथ्याशब्दो द्व्यर्थः–अपह्नववचनोऽनिर्वचनीयतावचनश्चेति ॥ अत्र च अपह्नवार्थः ॥ ननु कुत्र कस्याध्यासोऽपह्नूयते इत्याशंक्य आत्मन्यनात्मतद्धर्माणाम् अनात्मन्यात्मतद्धर्माणामध्यासो निरस्यत इत्याह–**अस्मत्प्रत्ययगोचर इत्यादिना** ॥ अहमितिप्रत्यययोग्यत्वं बुद्ध्यादेरप्यस्तीति मत्वा तत आत्मानं विवेचयति–**विषयिणीति** ॥ बुद्ध्यादिसाक्षिणीत्यर्थः ॥ साक्षित्वे हेतुः–**चिदात्मक इति** ॥ अहमिति भासमाने चिदंशात्मनीत्यर्थः ॥

भामती ।

तद्धर्माणामपि परस्परसंभेदेन विनिमयात्मना भवितव्यम्, तौ चेद्धर्मिणावत्यन्तविवेकेन गृह्यमाणावसंभिन्नौ, असंभिन्नाः सुतरां तयोर्धर्माः, स्वाश्रयाभ्यां व्यवधानेन दूरापेतत्वात् । तदिदमुक्तं–**सुतरामिति** ॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

र्माणामितरेतरत्र भावस्यादृष्टत्वात्तेषां धर्मितादात्म्याच्चोक्तविरोधभाक्त्वाद्धर्मिणमतिक्रम्य च तद्धर्माणामगमनात् । न हि गन्धोऽपि विना धर्मिणं पुष्पपुटिकादौ दृश्यते सूक्ष्मेण स्वाश्रयेण सहैवोपलम्भादन्यथा गुणत्वव्याघातादुत्क्रान्त्यधिकरणे चैतद्वक्ष्यति । तस्मात्तद्धर्माणामपि नेतरेतरत्र सत्त्वप्रमेत्यर्थः । तथाऽप्यात्मानात्मनोरन्योन्यात्मकताध्यासस्य च किमायातमित्याशङ्क्याऽऽह—**इत्यत इति** । इतिशब्देनाभेदप्रमित्यभावो हेतुरुक्तः । तत्फलमभेदसंस्काराभावोऽतःशब्दार्थः । यदात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वमहंकारादिविलापनेन ब्रह्मास्मीतिव्यवहार्यत्वं चोक्तं तदयुक्तमहमितिप्रतीयमानत्वादहंकारवदित्याशङ्क्य संस्काराभावफलमध्यासाभावं वक्तुमधिष्ठानस्वरूपमाह—**अस्मत्प्रत्ययगोचर इति** । अहंवृत्तिव्यङ्ग्यस्फुरणत्वं तद्वत्त्वं वा हेतुः । आद्ये साधनविकलो दृष्टान्तो द्वितीये त्वसिद्धिरतोऽनुमानायोगादात्मनो युक्तं मुख्यं प्रत्यक्त्वादीत्यर्थः । यदात्मनो विषयित्वं तन्न ! अनुभवामीतिव्यवहृतत्वादहंकारवदित्याशङ्क्याऽऽह—**विषयिणीति** । अनुभवामीति । व्यवहृतत्वं तद्वाच्यत्वं तल्लक्ष्यत्वं वा । नाऽऽद्यः, असिद्धेः । नेतरः, हेतुवैकल्यादतो युक्तं विषयित्वमित्यर्थः । अहंकारस्य देहं जानामीति विषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यासवदिहापि स्यादित्याशङ्क्याहंकारदेहयोर्जाड्यादिना तुल्यत्वादभेदाध्यासेऽपि चित्त्वेनाऽऽत्मत्वेन चाऽजडेऽनवच्छिन्ने प्रतीचि तद्विपरीताध्यासो न सिध्यतीत्याह—**चिदात्मक इति** । दीपादेर्विषयित्वेऽपि चिदात्मकत्वाभावादपुनरुक्तिः । अहमिति प्रथाविशेषादात्मवदहंकारस्यापि मुख्य-

१ चकारोऽत्राध्याहर्तव्यः ।

युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य विषयस्य तद्धर्माणां चाध्यासः ॥ तद्विपर्ययेण-

रत्नप्रभा ।

युष्मत्प्रत्ययगोचरस्येति॥त्वंकारयोग्यस्य इदमर्थस्येति यावत्॥ **नन्वहमिति** भासमानबुद्ध्यादेः कथमिद-मर्थत्वमित्यत आह-**विषयस्येति** ॥ साक्षिभास्यस्येत्यर्थः ॥ साक्षिभास्यत्वरूपलक्षणयोगाद् बुद्ध्यादेर्घटा-दिवदिदमर्थत्वं न प्रतिभासत इति भावः ॥ **अथ वा यदा**त्मनो मुख्यं सर्वान्तरत्वरूपं प्रत्यक्त्वं प्रतीतित्वं ब्रह्मास्मीति व्यवहारगोचरत्वं चोक्तं **तद्**, असिद्धम्, अहमिति प्रतीयमानत्वाद्, अहंकारवदित्याशंक्याह-**अस्मत्प्रत्ययगोचर इति** ॥ अस्मच्चासौ प्रत्ययश्चासौ गोचरश्च तस्मिन्नित्यर्थः ॥ अहंवृत्तिव्यंग्यस्फुरणत्वं स्फुरणविषयत्वं वा हेतुः । **आद्ये**-दृष्टान्ते हेत्वसिद्धिः । **द्वितीये** तु-पक्षे तदसिद्धिरित्यात्मनो मुख्यं प्रत्यक्त्वादि युक्तमिति भावः ॥ **ननु** यदात्मनो विषयित्वं तद्, असिद्धम्, अनुभवामीतिशब्दवत्त्वाद्, अहंकारवदित्यत आह-**विषयिणीति** ॥ वाच्यत्वं, लक्ष्यत्वं वा हेतुः॥ **नाद्यः**-पक्षे तदसिद्धेः । **नान्त्यः**-दृष्टान्ते तद्वैकल्यादिति भावः ॥ देहं जानामीति देहाहंकारयोर्विषयविषयित्वेऽपि मनुष्योऽहमित्यभेदाध्यास-वदात्माहंकारयोरप्यध्यासः[1] स्यादित्यत आह-**चिदात्मक इति** ॥ त योर्जाड्याल्पत्वाभ्यां सादृश्यादध्यासेऽपि चिदात्मन्यनवच्छिन्ने जडाल्पाहंकारादेर्नाध्यास इति भावः ॥ अहमिति भास्यत्वादात्मवदहंकारस्यापि

भामती ।

तद्विपर्ययेणेति । विषयविपर्ययेणेत्यर्थः । मिथ्याशब्दोऽपह्नववचनः । एतदुक्तं भवति-**अ**ध्यासो भेदाग्रहेण व्याप्तः, तद्विरुद्धश्चेहास्ति भेदग्रहः, स भेदाग्रहं निवर्तयंस्तद्व्याप्तमध्यासमपि निवर्तयतीति । मिथ्येति भवितुं युक्तं यद्यपि तथापीति योजना ॥ इदमत्राकूतम्-भवेदेतदेवं यद्यहमित्यनुभवे आत्मतत्त्वं प्रकाशेत । न त्वे-तदस्ति । तथाहि-समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तानन्दचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयमात्मतत्त्वं श्रुतिस्मृती-तिहासपुराणेषु गीयते । न चैतान्युपक्रमपरामर्शोपसंहारैः क्रियासमभिहारेणेदमात्मतत्त्वमभिदधति तत्पराणि सन्ति शक्यानि शक्रेणाप्युपचरितार्थानि कर्तुम् । अभ्यासे हि भूयस्त्वमर्थस्य भवति, यथाहो दर्शनी-याहोदर्शनीयेति, न न्यूनत्वं, प्रागेवोपचरितत्वमिति । अहमनुभवस्तु प्रादेशिकमनेकविधशोकदुःखादि-प्रपञ्चोपप्लुतमात्मानमादर्शयन्कथमात्मतत्त्वगोचरः कथं वानुपप्लवः । न च ज्येष्ठप्रमाणप्रत्यक्षविरोधादा-म्नायस्यैव तदपेक्षस्याप्रामाण्यमुपचरितार्थत्वं चेति युक्तम् । तस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य, बोधकतया स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य, स्वकार्ये प्रमितावनपेक्षत्वात् । प्रमितावनपेक्षत्वेऽप्युत्पत्तौ प्रत्यक्षा-पेक्षत्वात्तद्विरोधादनुत्पत्तिलक्षणमप्रामाण्यमिति चेन्न । उत्पादकाप्रतिद्वन्द्वित्वात् । न ह्यागमज्ञानं सांव्य-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्यक्त्वादियोगादयुक्तं पराक्त्वादीत्याशङ्क्याऽऽह—**युष्मदिति** । अहंकारतत्साक्षिणोरहमित्येकरूपप्र-थानङ्गीकारादहंकारादेः प्रातीतिकप्रत्यक्त्वादिभावेऽपि पराक्त्वाद्येव मुख्यमित्यर्थः । अहंकारादेर्बन्धत्वेना-नर्थतया हेयत्वं सूचयति—**विषयस्येति** । तस्याध्यासो मिथ्येति संबन्धः । मा भूदात्मन्यनात्माध्या-सस्तद्धर्माणां तु जाड्यादीनां तस्मिन्नध्यासः स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**तद्धर्माणां चेति** । न हि धर्मा-धर्मिगमतिक्रमन्ते नरविषाणादिधीवदात्मनि वैकल्पिकी जाड्यादिधीरित्यर्थः । आत्मनो मुख्यप्रत्यक्त्वा-दिभाक्त्वादनात्मतद्धर्माध्यासानधिष्ठानत्वेऽपि तद्वैपरीत्यादहंकारादेरात्मतद्धर्माध्यासाधिष्ठानत्वं स्यादित्या-शङ्क्याऽऽह—**तद्विपर्ययेणेति** । अहंकारादौ जडे विषये ततो विपर्ययश्चैतन्यं तेनाऽऽत्मना विषयिण-श्चिदात्मनो योऽध्यासः स मिथ्येत्यन्वयः ॥ नन्वनात्मन्यात्मानध्यासेऽपि तद्धर्माणामनुभवादीनां बुद्ध्यादावध्यासः स्यात् । नभसो ध्वन्यभेदानध्यासेऽपि तद्भेदानां वर्णानां ह्रस्वो दीर्घो वेति ध्वनिविशेषेऽ-प्यध्यासदर्शनादित्यत आह—**तद्धर्माणां चेति** । अनुभवादीनां बुद्धिवृत्त्युपाधौ तत्तन्त्रतया भानादुप-

१ का० पा०:-रप्यभेदाध्यासः ।

रत्नप्रभा ।

प्रत्यक्त्वादिकं मुख्यमेव । ततः पूर्वोक्तपराक्त्वाद्यसिद्धिरित्याशंक्याह–**युष्मदिति** ॥ अहंवृत्तिभास्यत्वमहंकारे नास्ति कर्तृकर्मत्वविरोधाच्चिद्भास्यत्वं चिदात्मनि नास्ति इति हेत्वसिद्धिः । अतो बुद्ध्यादेः प्रतिभासतः प्रत्यक्त्वेऽपि पराक्त्वादिकं मुख्यमेवेति भावः । **युष्मत्** पराक् तच्चासौ प्रतीयत इति **प्रत्यय**श्चासौ कर्तृत्वादिव्यवहारगोचरश्च तस्येति विग्रहः ॥ तस्य हेयत्वार्थमाह–**विषयस्येति** ॥ "षिञ् बन्धने "–विसिनोति बध्नाति इति–**विषयः**, तस्येत्यर्थः ॥ आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासो मिथ्या भवतु ।

भामती ।

वहारिकं प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यमुपहन्ति येन कारणाभावान्न भवेदपि तु तात्त्विकम् । न च तत्तस्योत्पादकम् । अतात्त्विकप्रमाणभावेभ्योऽपि सांव्यवहारिकप्रमाणेभ्यस्तत्त्वज्ञानोत्पत्तिदर्शनात् । तथा च वर्णे ह्रस्वदीर्घत्वादयोऽन्यधर्मा अपि समारोपितास्तत्त्वप्रतिपत्तिहेतवः । न हि लौकिका नाग इति वा नग इति वा पदात्कुञ्जरं वा तरुं वा प्रतिपद्यमाना भवन्ति भ्रान्ताः । न चानन्यपरं वाक्यं स्वार्थे उपचरितार्थं युक्तम् । उक्तं हि 'न विधौ परः शब्दार्थः' इति । ज्येष्ठत्वं चानपेक्षितस्य बाध्यत्वे हेतुर्न बाधकत्वे रजतज्ञानस्य ज्यायसः शुक्तिज्ञानेन कनीयसा बाधदर्शनात् । तदनपबाधने तदपबाधात्मनस्तस्योत्पत्तेरनुत्पत्तेः । दर्शितं च तात्त्विकप्रमाणभावस्यानपेक्षितत्वम् । तथा च पारमर्षं सूत्रम्–'पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्' (अ० ६ पा० ५ सू० ५४) इति । तथा 'पूर्वात्परबलीयस्त्वं तत्र नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यत्र जन्म धियां भवेत् ॥' इति । अपि च येऽप्यहंकारास्पदमात्मानमास्थिषत तैरप्यस्य न तात्त्विकत्वमभ्युपेतव्यम्–'अहमिहैवास्मि सदने जानानः' इति सर्वव्यापिनः प्रादेशिकत्वेन ग्रहात् । उच्चतरगिरिशिखरवर्तिषु महातरुषु भूमिष्ठस्य दूर्वाप्रवालनिर्भासप्रत्ययवत् । न चेदं देहस्य प्रादेशिकत्वमनुभूयते न त्वात्मन इति सांप्रतम् । न हि तदैवं भवति–'अहम्' इति; गौणत्वे वा न–'जानानः' इति । अपि च परशब्दः परत्र लक्ष्यमाणगुणयोगेन वर्तत इति यत्र प्रयोक्तृप्रतिपत्त्रोः संप्रतिपत्तिः स गौणः, स च भेदप्रत्ययपुरःसरः । तद्यथा नैयमिकाग्निहोत्रवचनोऽग्निहोत्रशब्दः (अ० १ पा० ४ सू० ४) प्रकरणान्तरावधृतभेदे कौण्डपायिनामयनगते कर्मणि 'मासमग्निहोत्रं जुहोति' (अ० ७ पा० ३ सू० १) इत्यत्र साध्यसादृश्येन गौणः, माणवके चानुभवसिद्धभेदे सिंहात्सिंहशब्दः । न त्वहंकारस्य मुख्योऽर्थो निर्लुठितगर्भतया देहादिभ्यो भिन्नोऽनुभूयते, येन परशब्दः शरीरादौ गौणो भवेत् । न चात्यन्तनिरूढतया गौणेऽपि न गौणत्वाभिमानः, सार्षपादिषु तैलशब्दवदिति वेदितव्यम् । तत्रापि स्नेहात्तिलभवाद्भेदे सिद्ध एव सार्षपादीनां तैलशब्दवाच्यत्वाभिमानो, न त्वर्थयोस्तैलसार्षपयोरभेदाध्यवसायः । तत्सिद्धं गौणत्वमुभयदर्शिनो गौणमुख्यविवेकविज्ञानेन व्याप्तं तदिह व्यापकं विवेकज्ञानं निवर्तमानं गौणतामपि निवर्तयतीति । न च बालस्थविरशरीरभेदेऽपि सोऽहमित्येकस्यात्मनः प्रतिसंधानाद्देहादिभ्यो भेदेनास्त्यात्मानुभव इति वाच्यम् । परीक्षकाणां खल्वियं कथा न लौकिकानाम् । परीक्षका अपि हि व्यवहारसमये न लोकसामान्यमतिवर्तन्ते । वक्ष्यत्यनन्तरमेव हि भगवान्भाष्यकारः–'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति । बाह्या अप्याहुः–'शास्त्रचिन्तकाः खल्वेवं विवेचयन्ति न प्रतिपत्तारः' इति । तत्पारिशेष्याच्चिदात्मगोचरमहंकार-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

चारात्तद्धर्मत्वम् । युक्तो वर्णानां ध्वनिभेदेष्वध्यासो जाड्यादिना तुल्यत्वादात्मधर्मत्वाभिमतानामनुभवादीनां चिद्रूपात्ततो भेदाभावान्न जडे बुद्ध्यादावध्यासोऽतुल्यत्वादित्यर्थः । अध्यासो नामान्यस्मिन्नन्य-

१ अहंवृत्तिभास्यत्वं हेतुः । अहंवृत्त्यभिव्यक्तचिद्भास्यत्वं वा हेतुस्तत्रेति शेषः । २ युष्मत्प्रत्ययगोचरस्य ।

विषयिणस्तद्धर्माणां च विषयेऽध्यासो मिथ्येति भवितुं युक्तम् ॥

रत्नप्रभा।

अनात्मन्यात्मतद्धर्मोऽध्यासः किं न स्यात्?। अहं स्फुरामि, सुखीत्याद्यनुभवादित्याशङ्क्याह—**तद्विपर्ययेणेति** ॥ तस्मादनात्मनो विपर्ययो विरुद्धस्वभावश्चैतन्यम्, इत्थम्भावे तृतीया। चैतन्यात्मना विषयिणस्तद्धर्माणां च **योऽहङ्कारादौ** विषयेऽध्यासः स मिथ्येति नास्तीति भवितुं युक्तम्, अध्याससामग्र्यभावात्[१] ॥ **न** ह्यत्र पूर्वप्रमाहितसंस्कारः सादृश्यमज्ञानं वाऽस्ति। निरवयवनिर्गुणस्वप्रकाशात्मनि गुणावयवसादृश्यस्य चाज्ञानस्य चायोगात् ॥ **नन्वात्मनो** निर्गुणत्वे तद्धर्माणामिति भाष्यं कथमिति **चेद्, उच्यते**—बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तं चैतन्यं ज्ञानं विषयाभेदेनाभिव्यक्तं स्फुरणं, शुभकर्मजन्यवृत्तिव्यक्तमानन्दः, इत्येवं वृत्त्युपाधिकृतभेदाज्ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यपदेशः। **तदुक्तं टीकायाम्**—"आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते" इति। अतो निर्गुणब्रह्मात्मत्वमतेऽहङ्करोमीति प्रतीतेरर्थस्य चाध्यासत्वायोगात्प्रमात्वम्, अहं नर इति सामानाधिकरण्यस्य गौणत्वमिति मतमास्थेयम्। तथा च बन्धस्य सत्यतया ज्ञानान्निवृत्तिरूपफलासम्भवाद् बद्धमुक्तयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यायोगेन विषयासम्भवाच्छास्त्रं नारम्भणीयमिति पूर्वपक्षभाष्यतात्पर्यम्। युक्तग्रहणात् पूर्वपक्षस्य दुर्बलत्वं सूचयति। **तथाहि, किमध्यासस्य** नास्तित्वमयुक्तत्वाद्, अभानाद्वा, कारणाभावाद्वा ? **आद्य इष्ट** इत्याह—**तथापीति** ॥ एतदनुरोधादादौ यद्यपीति पठितव्यम् ॥ अध्यासस्यासङ्गस्वप्रकाशात्मन्ययुक्तत्वमलङ्कार इति भावः ॥ **न द्वितीय** इत्याह—**अयमिति** ॥ अज्ञः कर्त्ता मनुष्योऽहम्—इति प्रत्यक्षानुभवादध्यासस्याभानमसिद्धमित्यर्थः ॥ **न चेदं** प्रत्यक्षं कर्तृत्वादौ प्रमेति **वाच्यम्**, अपौरुषेयतया निर्दोषेणोपक्रमादिलिङ्गावधृततात्पर्येण च "तत्त्वमसि" [छा० ६।८। ७-१६] इत्यादिवाक्येनाकर्तृत्वब्रह्मत्वबोधनेनास्य भ्रमत्वनिश्चयात्[२] ॥ **न च** ज्येष्ठप्रत्यक्षविरोधादागमज्ञानस्यैव बाध इति **वाच्यम्**, देहात्मवादप्रसङ्गात् ॥

भामती।

महमिहास्मि सदन इति प्रयुञ्जानो लौकिकः शरीराद्यभेदग्रहादात्मनः प्रादेशिकत्वमभिमन्यते, नभस इव घटमणिकमल्लिकाद्युपाध्यवच्छेदादिति युक्तमुत्पश्यामः। न चाहंकारप्रामाण्याय देहादिवदात्मापि प्रादेशिक इति युक्तम्। तदा खल्वयमणुपरिमाणो वा स्याद्देहपरिमाणो वा। अणुपरिमाणत्वे स्थूलोऽहं दीर्घ इति च न स्यात्। देहपरिमाणत्वे तु सावयवतया देहवदनित्यत्वप्रसङ्गः। किंचास्मिन्पक्षेऽवयवसमुदायो वा चेतयेत् प्रत्येकं वावयवाः। प्रत्येकं चेतनत्वपक्षे बहूनां चेतनानां स्वतन्त्राणामेकवाक्यताभावा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय।

रूपतावी:। स मिथ्येत्यविद्यमानतोच्यते। अर्थाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चेत्यध्यासयोर्नास्तित्वं वक्तुं द्विरध्यासवचनम्। आक्षेपमुपसंहरति—**इति भवितुमिति**। इति युक्तमिति वक्तव्ये भवितुमित्याक्षेपस्य संभावनैव मूलं न मानमिति दर्शयितुमुक्तम्। तदेवं मातृत्वादिबन्धस्य वस्तुतया विषयाद्यभावादनारभ्यमिदं शास्त्रमित्याक्षेपुर्विवक्षितम्। अध्यासस्य नास्तित्वमयुक्तत्वादभानाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—**तथाऽपीति**। द्वितीयं प्रत्याह—**अयमिति**। मनुष्योऽहमिति प्रतीतेरध्यासस्वरूपापलापायोगादस्याश्च

१ पूर्वप्रमाजन्यसंस्कारसादृश्यादिरूपाध्याससामग्र्यभावात्। २ अहमिदं ममेदमित्ययं व्यवहारोऽध्यासः मिथ्याज्ञाननिमित्तः सत्यानृते मिथुनीकृत्य प्रवृत्त इत्यन्वयक्रमाभिप्रायेण प्रतीकवैपरीत्यमित आरभ्य मूले इति भाति। ३ "उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वताफलम्। अर्थवादोपपत्ती च लिंगं तात्पर्यनिर्णये" इति श्लोकोक्ताः षडुपक्रमादयः। ४ निश्चित।

रत्नप्रभा ।

मनुष्योऽहम्—इति प्रत्यक्षविरोधेन "अथायमशरीरः" [बृह० ४ । ४ । ७] इत्यादिश्रुत्या देहाद्न्याऽऽत्मासिद्धेः । तस्मादिदं रजतमितिवत् सामानाधिकरण्यप्रत्यक्षस्य भ्रमत्वशङ्काकलङ्कितस्य नागमात् प्राबल्यमित्यास्थेयम् । किञ्च, ज्येष्ठत्वं पूर्वभावित्वं वा आगमज्ञानं प्रति, उपजीव्यत्वं वा ? । आद्ये न प्राबल्यं, ज्येष्ठस्यापि रजतभ्रमस्य पश्चाद्भाविना शुक्तिज्ञानेन बाधदर्शनात् । न द्वितीयः, आगमज्ञानोत्पत्तौ प्रत्यक्षादिमूलवृद्धव्यवहारे च संगतिग्रहद्वारा शब्दोपलब्धिद्वारा च प्रत्यक्षादेर्व्यावहारिकप्रामाण्यस्योपजीव्यत्वेऽपि तात्त्विकप्रामाण्यस्यानपेक्षितत्वादनपेक्षितांशस्यागमेन बाधसंभवादिति ॥ यत्तु क्षणिकयागस्य श्रुतिबलात् कालान्तरभाविफलहेतुत्ववत् "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः" [मुण्ड० ३ । २ । ७] इति श्रुतिबलात् सत्यस्यापि ज्ञानान्निवृत्तिसम्भवादध्यासवर्णनं व्यर्थमिति । तन्न, ज्ञानमात्रनिवर्त्यस्य क्वापि सत्यत्वादर्शनात्, सत्यस्य चात्मनो निवृत्त्यदर्शनाच्च योग्यतानिश्चये सति सत्यबन्धस्य ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतेर्बोधकत्वायोगात् ॥ न च सेतुदर्शनात् सत्यस्य पापस्य नाशदर्शनान्नायोग्यतानिश्चय इति वाच्यम्, तस्य श्रद्धानियमादिसापेक्षज्ञाननाश्यत्वात् । बन्धस्य च "नान्यः पन्थाः" [श्वेता० ३ । ८] इति श्रुत्या ज्ञानमात्रान्निवृत्तिप्रतीतेः । अतः श्रुतज्ञाननिवर्त्यत्वनिर्वाहार्थमध्यस्तत्वं वर्णनीयम् । किञ्च, ज्ञानैकनिवर्त्यस्य किं नाम सत्यत्वम् ? न तावदज्ञानाजन्यत्वम्, "मायां तु प्रकृतिम्" [श्वेता० ४ । १०] इति श्रुतिविरोधान्मायाविद्ययोरैक्यात् ॥ नापि स्वाधिष्ठाने स्वाभावशून्यत्वम्, "अस्थूलम्" [बृ० ३ । ८ । ८] इत्यादिनिषेधश्रुतिविरोधात् ॥ नापि ब्रह्मवद्बाधायोग्यत्वम्, ज्ञानान्निवृत्तिश्रुतिविरोधात् ॥ अथ व्यवहारकाले बाधशून्यत्वम्, तर्हि व्यावहारिकमेव सत्यत्वमित्यागतमध्यस्तत्वम् । तच्च श्रुत्यर्थे योग्यताज्ञानार्थं वर्णनीयमेव यागस्यापूर्वद्वारत्ववत् ॥ न च तदनन्यत्वाधिकरणे [व्या० सू० २ । १ । १९] तस्य वर्णनात् पौनरुक्त्यम् ॥ तत्रोक्ताध्यासस्यैव प्रवृत्त्यङ्गविषयादिदिसिद्ध्यर्थमादौ स्मार्यमाणत्वादिति दिक् ॥ अध्यासं द्वेधा दर्शयति—लोकव्यवहार इति ॥ लोक्यते मनुष्योऽहमित्यभिमन्यत इति लोकः—अर्थाध्यासः । तद्विषयो व्यवहारोऽभिमान इति ज्ञानाध्यासो

भामती ।

दपर्यायं विरुद्धदिक्क्रियतया शरीरमुन्मथ्येत । अक्रियं वा प्रसज्येत । समुदायस्य तु चैतन्ययोगे वृक्ण एकस्मिन्नवयवे चिदात्मनोऽप्यवयवो वृक्ण इति न चेतयेत् । न च बहूनामवयवानामविनाभावनियमो दृष्टः । य एवावयवो विशीर्णस्तदा तदभावे न चेतयेत् । विज्ञानालम्बनत्वेऽप्यहंप्रत्ययस्य भ्रान्तत्वं तदवस्थमेव । तस्य स्थिरवस्तुनिर्भासत्वादस्थिरत्वाच्च विज्ञानानाम् । एतेन स्थूलोऽहमन्धोऽहं गच्छामीत्यादयोऽप्यध्यासतया व्याख्याताः । तदेवमुक्तक्रमेणाहंप्रत्यये पूतिकूष्मांडीकृते भगवती श्रुतिरप्रत्यूहं कर्तृत्वभोक्तृत्वसुख-

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः ।

देहातिरिक्तात्मवादे प्रमात्वाभावात्तदनुरूपं कारणं कल्प्यमिति भावः। अपरोक्षमध्यासं द्वेधा विभजन्विशेष्यं निर्दिशति—लोकव्यहार इति। लोक्यते मनुष्योऽहमिति ज्ञायत इति ज्ञानोपसर्जनोऽर्थाध्यासो लोकविषयो व्यवहार इत्यर्थोपसर्जनो ज्ञानाध्यासश्चोक्तः । कोऽयमध्यासो यो विषयादिसिद्धिहेतुरित्याशंक्य तल्लक्षणमाह—

१ अज्ञः कर्ता मनुष्योऽहमित्यादिरूपस्य । २ उपजीव्यते कार्यार्थमाश्रीयते इत्युपजीव्यं कारणं, तस्य भावः तत्त्वम् । ३ बंधस्येति शेषः । ४ अयमभिप्रायः—यदि बन्धे सत्यत्वं त्वन्मते तदा तूपनिषदां सहस्रैरपि बन्धनिवृत्तिर्न शक्यते बोधयितुम् । बंधो, ननिवृत्तिप्रतियोगी, सत्यत्वात्, आत्मवद्—इत्यनुमानेन तस्य निवृत्त्यभावबाधनादिति । ५ मायाभासेन जीवेशौ करोति, माया चाविद्या च स्वयमेव भवतीति श्रुतेस्तयोरैक्यमवसेयम् । ६ तदनन्यत्वाधिकरणमित्यारम्भणाधिकरणमिति चोभयथा व्यवहारः । ७ बन्धाध्यस्तत्वस्य ।

तथाप्यन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतामन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्येतरेतराविवेकेनात्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोर्मिथ्याज्ञाननिमित्तः-

रत्नप्रभा ।

दर्शितः ॥ द्विविधाध्यासस्वरूपलक्षणमाह-**अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना-धर्मधर्मिणोरित्यन्तेन** ॥ जाड्यचैतन्यादिधर्माणां धर्मिणावहङ्कारात्मानौ तयोरत्यन्तं भिन्नयोरितरेतरभेदाग्रहेणान्योन्यस्मिन् अन्योन्यतादात्म्यमन्योन्यधर्मांश्च व्यत्यासेनाध्यस्य लोकव्यवहार इति **योजना** । अतः सोऽयमिति प्रमाया नाध्यासत्वं तदिदमर्थयोः कालभेदेन कल्पितभेदेऽप्यत्यन्तभेदाभावादिति वक्तु**मत्यन्तेत्युक्तम्** ॥ **न च** धर्मितादात्म्याध्यासे धर्माध्याससिद्धेः धर्मांश्चेति व्यर्थमिति **वाच्यम्**, अन्धत्वादीनामिन्द्रियधर्माणां धर्म्यध्यासास्फुटत्वेऽप्यन्धोऽहमिति स्फुटोऽध्यास इति ज्ञापनार्थत्वात् ॥ **नन्वात्मानात्मनोः** परस्पराध्यस्तत्वे

भामती ।

दुःखशोकाद्यात्मत्वमहमनुभवप्रसञ्जितमात्मनो निषेद्धुमर्हतीति । तदेवं सर्वप्रवादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणप्रथितमिथ्याभावस्याहंप्रत्ययस्य स्वरूपनिमित्तफलैरुपव्याख्यानम्-**अन्योन्यस्मिन्नित्यादि** । अत्र चान्योन्यस्मिन्धर्मिण्यात्मशरीरादौ 'अन्योन्यात्मकताम्' अध्यस्याहमिदं शरीरादीति । इदमिति च वस्तुतः, न प्रतीतितः । लोकव्यवहारो लोकानां व्यवहारः, स चायमहमिति व्यपदेशः । इतिशब्दसूचितश्च शरीराद्यनुकूलं प्रतिकूलं च प्रमेयजातं प्रमाणेन प्रमाय तदुपादानपरिवर्जनादिः । 'अन्योन्यधर्मांश्चाध्यस्य' अन्योन्यस्मिन्धर्मिणि देहादिधर्माञ्जन्ममरणजराव्याध्यादीनात्मनि धर्मिणि अध्यस्तदेहादिभावे समारोप्य, तथा चैतन्यादीनात्मधर्मान्देहादावध्यस्तात्मभावे समारोप्य, ममेदं जरामरणपुत्रपशुस्वाम्यादीतिव्यवहारो व्यपदेशः; इतिशब्दसूचितश्च तदनुरूपः प्रवृत्त्यादिः । अत्र चाध्यासव्यवहारक्रियाभ्यां यः कर्तोन्नीतः स समान इति समानकर्तृत्वेनाध्यस्य व्यवहार इत्युपपन्नम् । पूर्वकालत्वसूचितमध्यासस्य व्यवहारकारणत्वं सूचयति-**मिथ्याज्ञाननिमित्तः-व्यवहारः** । मिथ्याज्ञानमध्यासस्तन्निमित्तः । तद्भावाभावानुविधानाद्व्यवहारभावाभावयोरित्यर्थः । तदेवमध्यासस्वरूपं फलं च व्यवहारमुक्त्वा तस्य निमित्तमाह-**इतरेतराविवेकेन** । विवेकाग्रहेणेत्यर्थः । अथाविवेक एव कस्मान्न भवति, तथा च नाध्यास इत्यत आह-**अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोः** । परमार्थतो धर्मिणोरतादात्म्यं विवेको धर्माणां चासंकीर्णता विवेकः । स्यादेतत्, विविक्तयोर्वस्तुसतोर्भेदाग्रहनिबन्धनस्तादात्म्यविभ्रमो युज्यते, शुक्तेरिव रजताद्भेदाग्रहे रजततादात्म्यविभ्रमः । इह तु परमार्थसतश्चिदात्मनो न भिन्नं देहाद्यस्ति वस्तुसत्, तत्कुतश्चिदात्मनो भेदाग्रहः कुतश्च तादात्म्यविभ्रम

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णयः ।

अन्योन्यस्मिन्नित्यादिना **धर्मधर्मिणो**रित्यन्तेन । तत्रान्यस्मिन्नन्यावभास इत्युक्ते प्रतिमायां देवतादृष्टिरपि भ्रान्तिः स्यात्ततो विशिनष्टि-**अन्योन्यस्मिन्निति** । तत्र देवतादृष्टिमात्रमारोप्यं न प्रतिमादृष्टिर्ब्रह्मदृष्टिरुत्कर्षादिति न्यायात् । पटं तन्तवः स च तन्तुष्विति लोकवादिदृष्ट्या तन्तुपटयोरन्योन्याधारत्वधियोऽध्यासत्वप्राप्तावुक्तमन्योन्यात्मकतामिति । पटः शुक्लः शुक्लः पट इति प्रमाव्यावृत्त्यर्थमितरेतराविवेकेनेति । इत्थंभावे तृतीया । स्वरूपविवेकतिरस्कारेणाभेदधीरध्यासो नैवं शुक्लपटादिधीरित्यर्थः ॥ स एवायमयमेव स इत्येवंप्रमां प्रत्याह-**विविक्तयोर्धर्मिणोरिति** । औपाधिकभेदाभासतिरस्कारेण प्रत्यभिज्ञायामैक्यं प्रमीयते विविक्तयोर्धर्मिणोर्विवेकं तिरस्कृत्यैक्यधीभ्रान्तिरित्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानेऽपि कालद्वयवैशिष्ट्यादस्ति विविक्ततेति विविक्तपदस्यातद्व्यावर्तकत्वमाशंक्याऽऽह-**अत्यन्तेति** । आत्मनो

१ अत्यन्तपदोपादानात् ।

सत्यानृते मिथुनीकृत्याहमिदं ममेदमिति नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः ॥

रत्नप्रभा ।

शून्यवादः स्यादित्याशङ्क्याह—**सत्यानृते मिथुनीकृत्येति** ॥ **सत्यम्** अनिदं चैतन्यम्, तस्यानात्मनि संसर्गमात्राध्यासो, न स्वरूपस्य ॥ **अनृतं**—युष्मदर्थः, तस्य स्वरूपतोऽप्यध्यासात्तयोर्मिथुनीकरणमध्यास इति, न शून्यतेत्यर्थः ॥ **नन्व**ध्यासमिथुनीकरणलोकव्यवहारशब्दानामेकार्थत्वेऽध्यस्य--मिथुनीकृत्येति पूर्वकालत्ववाचिक्त्वाप्रत्ययादेशस्य ल्यपः कथं प्रयोग इति **चेत्** । **न**, अध्यासव्यक्तिभेदात् । तत्र पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासं प्रति संस्कारद्वारा पूर्वकालत्वेन हेतुत्वद्योतनार्थं ल्यपः प्रयोगः । तदेव स्पष्टयति—**नैसर्गिक इति** ॥ प्रत्यगात्मनि हेतुहेतुमद्भावेनाध्यासप्रवाहोऽनादिरित्यर्थः ॥ नतु प्रवाहस्यावस्तुत्वादध्यासव्यक्तीनां सादित्वात्कथमनादित्वमिति **चेद्** । **उच्यते**—अध्यासत्वावच्छिन्नव्यक्तीनां मध्येऽन्यतमया व्यक्त्या विनाऽनादिकालस्याऽवर्तनं कार्यानादित्वमित्यङ्गीकारात् । **एतेन** कारणाभावादिति कश्चो **निरस्तः**, संस्कारस्य निमित्तस्य नैसर्गिकपदेनोक्तत्वात् ॥ **न च** पूर्वप्रमाजन्य एव संस्कारो हेतुरिति **वाच्यम्**, लाघवेन पूर्वानुभवजन्यसंस्कारस्य हेतुत्वात् । अतः पूर्वाध्यासजन्यसंस्कारोऽस्तीति सिद्धम् ॥ अध्यास-

भामती ।

इत्यत आह—**सत्यानृते मिथुनीकृत्य** । विवेकाग्रहादध्यस्येति योजना । सत्यं चिदात्मा, अनृतं बुद्धीन्द्रियदेहादि, ते द्वे धर्मिणी मिथुनीकृत्य युगलीकृत्येत्यर्थः । न च संवृतिपरमार्थसतोः पारमार्थिकं मिथुनमस्तीत्यभूततद्भावार्थस्य च्वेः प्रयोगः । एतदुक्तं भवति—अप्रतीतस्यारोपायोगादारोप्यस्य प्रतीतिरुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति । स्यादेतत् । आरोप्यस्य प्रतीतौ सत्यां पूर्वदृष्टस्य समारोपः समारोपनिबन्धना च प्रतीतिरिति दुर्वारं परस्पराश्रयत्वमित्यत आह—**नैसर्गिक इति** । स्वाभाविकोऽनादिरयं व्यवहारः । व्यवहारानादितया तत्कारणस्याध्यासस्यानादितोक्ता, ततश्च पूर्वपूर्वमिथ्याज्ञानोपदर्शितस्य बुद्धीन्द्रियशरीरादेरुत्तरोत्तराध्यासोपयोग इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्न परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः । स्यादेतत् । अद्धा पूर्वप्रतीतिमात्रमुपयुज्यत आरोपे, न तु प्रतीयमानस्य परमार्थसत्ता । प्रतीतिरेव त्वत्यंतासतो गगनकमलिनीकल्पस्य देहेन्द्रियादेर्नोपपद्यते । प्रकाशमानत्वमेव हि चिदात्मनोऽपि सत्त्वं न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवायोऽर्थक्रियाकारिता वा, द्वैतापत्तेः । सत्तायाश्चार्थक्रियाकारितायाश्च सत्तान्तरार्थक्रियाकारितान्तरकल्पनेऽनवस्थापातात्, प्रकाशमानतैव सत्ताऽभ्युपेतव्या । तथा च देहादयः प्रकाशमानत्वान्नासन्तः, चिदात्मवत् । असत्त्वे वा न प्रकाश-

आनन्दगिरीय न्यायनिर्णय

बुद्ध्यादेश्च स्वच्छत्वादिना साम्यादत्यन्तविवेकासिद्धिमाशंक्य जडत्वाजडत्वयोस्तद्धर्मयोरत्यन्तविवेकाद्धर्मिणोरपि तत्सिद्धिरित्याह—**अत्यन्तविविक्तयोर्धर्मधर्मिणोरिति** । उक्तरूपयोर्धर्मधार्मिणोरन्योन्यस्मिन्नन्योन्यात्मकतारूप इतरेतराविवेकात्मकोऽध्यास इति समुदायार्थः । अन्योन्यधर्मांश्चेति पृथक्कथनमन्धोऽहमित्यादौ धर्माध्यासे प्राधान्यसूचनार्थम् । नन्वितरेतराविवेकार्थं द्वयोः स्वरूपतिरस्कारे कथमन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशसिद्धिस्तत्सिद्धये द्वयोः स्वरूपोपस्थितौ कथमविवेकोपपत्तिरत आह—**सत्येति** । सत्यमनिदं चैतन्यं तस्य संसृष्टरूपेणाध्यस्तत्वेऽपि स्वरूपेणानध्यस्तत्वादनृतमहंकारादिः स्वरूपतोऽप्यध्यस्तत्वात्तदुभयमिथुनीकरणरूपोऽध्यास इति यावत् । असत्यसर्पस्य सत्यरज्ज्वां तन्मात्रतया निमज्जनवदसत्याहंकारा[१]:

१, का० पा० विकल्पौ ।

रत्नप्रभा ।

स्योपादानमाह—**मिथ्याज्ञाननिमित्त** इति । मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं, तन्निमित्तमुपादानं यस्य स तन्निमित्तस्तदुपादान इत्यर्थः । अज्ञानस्योपादानत्वेऽपि संस्फुरदात्मतत्त्वावरकतया दोषत्वेनाहंकाराध्यासकर्तुरीश्वरस्योपाधित्वेन संस्कारकालकर्मादिनिमित्तपरिणामित्वेन च निमित्तत्वमिति द्योतयितुं **निमित्तपदम्** । स्वप्रकाशात्मन्यसंगे कथमविद्यासंग इति शंकानिरासार्थं **मिथ्यापदम्** । प्रचण्डमार्तण्डमण्डले पेचकानुभवसिद्धान्धकारवदहमज्ञः—इत्यनुभवसिद्धमज्ञानं दुरपह्नवं कल्पितस्याधिष्ठानास्पर्शित्वात्, नित्यस्वरूपज्ञानस्याविरोधित्वाच्चेति । **यद्वा**ऽज्ञानं ज्ञानाभाव इति शंकानिरासार्थं **मिथ्यापदम्** । मिथ्यात्वे सति साक्षाज्ज्ञाननिवर्त्यत्वम्—**अज्ञानस्य लक्षणं** मिथ्याज्ञानपदेनोक्तम् । ज्ञानेनेच्छाप्रागभावः साक्षान्निवर्त्यत इति वदन्तं प्रति **मिथ्यात्वे सतीत्युक्तम्** । अज्ञाननिवृत्तिद्वारा ज्ञाननिवर्त्यबन्धेऽतिव्याप्तिनिरासाय—**साक्षादिति** । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं वा—**लक्षणम्** । ब्रह्मनिरासार्थं—**मिथ्यात्वमिति** । मृदादिनिरासार्थ**मनादीति** । अविद्यात्मनोः सम्बन्धनिरासार्थम् **उपादानत्वे सतीति** ॥ संप्रति अध्यासं द्रढयितुमभिलषति—**अहमिदं ममेदमिति** ॥ आध्यात्मिककार्याध्यासेष्वहमिति प्रथमोऽध्यासः । **न चा**धिष्ठानारोप्यांशद्वयानुपलम्भान्नायमध्यास इति **वाच्यम्,** अयो दहतीतिवत् अहमुपलभे—इति दृक्दृश्यांशयोरुपलम्भात् । इदंपदेन भोग्यः संघात उच्यते । अत्राऽहमिदमित्यनेन मनुष्योऽहमिति तादात्म्याध्यासो दर्शितः । ममेदं शरीरमिति संसर्गाध्यासः ॥ **ननु** देहात्मनोस्तादात्म्यमेव संसर्ग इति तयोः को भेद इति **चेत्** । **सत्यम्,** सत्तैक्ये सति मिथोऽभेदः—**तादात्म्यम्** । तत्र मनुष्योऽहमित्यैक्यांशभानं, ममेदमिति भेदांशरूपसंसर्गभानमिति भेदः । **एवं** सामग्रीसत्त्वादनुभवसत्त्वादध्यासोऽस्तीत्यतो ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनयोः सत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति सिद्धान्तभाष्यतात्पर्यम् ॥ **एवं** सूत्रेणार्थात्सूचिते विषयप्रयोजने प्रतिपाद्य तद्धेतुमध्यासं लक्षण-

भामती ।

मानाः, तत्कथं सत्यानृतयोर्मिथुनीभावः, तदभावे वा कस्य कुतो भेदाग्रहः, तदसंभवे कुतोऽध्यास इत्या-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सत्यचिन्मात्रतया निमज्जनादेकत्वधीः सत्यासत्ययोरात्मानात्मनोस्तर्कतो विविच्यमानत्वादन्योन्यस्मिन्निति लक्षणांशश्च संभवतीति भावः । किं पुनरध्यासस्य कारणमित्याशंक्य निमित्तमात्रमुपादानं वा निमित्तविशेषो वा पृच्छ्यत इति विकल्प्याऽऽद्यौ प्रत्याह—**मिथ्येति** । मिथ्या च तदज्ञानं च तन्निमित्तमुपादानं यस्य सोऽध्यासस्तथा । तत्र मिथ्येत्युक्ते भ्रान्तिज्ञानप्राप्तावज्ञानमित्युक्तं तन्मात्रग्रहे ज्ञानाभावशङ्कायां मिथ्येति तेनानिर्वाच्यत्वेनाभावविलक्षणं ज्ञाननिवर्त्यमनाद्यज्ञानं तदुपादानोऽध्यास इत्यर्थः । एतदेवाज्ञानं संस्कारकालकर्मादिरूपेण परिणतमध्यासनिमित्तमिति वक्तुं निमित्तग्रहणम् । निमित्तविशेषप्रश्नं प्रतिवक्ति—**नैसर्गिक इति** । प्रत्यक्चैतन्यसत्तामात्रानुबन्धी प्रवाहरूपेणानादिरिति यावत् । न च प्रवाहरूपस्य प्रवाहिव्यतिरेकिणोऽसत्त्वात्प्रवाहिव्यक्तीनां च सादित्वात्कुतो नैसर्गिकत्वमिति वाच्यम् । प्रवाहिव्यक्तीनामन्यतमव्यक्त्या विना पूर्वकालानवस्थानं कार्येष्वनादितेत्यभ्युपगमात् । यद्वा—कारणरूपेणास्यानादित्वं

१ अर्थक्रमानुरोधेन प्रतीकवैपरीत्यमिति भाति । सर्वत्रानन्दगिरिटीकास्वपि तथैव दर्शनात् (१५ पृष्ठे)
२ दिवान्धस्योलूकस्य । ३ प्रतियोगिप्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोगिस्वरूपान्नातिरिच्यते इति चिरंतनतार्किकं प्रति । तन्मते इच्छाप्रागभावनिवृत्तेरिच्छास्वरूपानतिरिक्ततया इच्छाया ज्ञानसाध्यत्वांगीकारादेव इच्छाप्रागभावनिवृत्तेरपि ज्ञानसाध्यत्वसंभवादिति बोध्यम् । ४ दर्शित इति पूर्वोक्तमत्रानुवर्त्य चकारं चाध्याहृत्य संसर्गाध्यासश्च दर्शित इति योज्यम् । ५ का० पा० सूत्रिते ।

आह कोऽयमध्यासो नामेति ?। उच्यते । स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः ।

रत्नप्रभा ।

सम्भावनाप्रमाणैः साधयितुं लक्षणं पृच्छति—**आहेति** ॥ किंलक्षणकोऽध्यास इत्याह पूर्ववादीत्यर्थः ॥ अस्य शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयप्रधानत्वेन वादकथात्वद्योतनार्थमाहेति परोक्तिः । **आहेत्यादि—कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः** प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यं, तदारभ्य संभावनापरम्, **तमेतमविद्याख्य**मित्यारभ्य—**सर्वलोकप्रत्यक्ष** इत्यन्तं प्रमाणपरमिति विभागः ॥ लक्षणमाह—**उच्यते स्मृतिरूप इति** । अध्यास इत्यनुषंगः । अत्र परत्रावभास इत्येव लक्षणम् । शिष्टं पदद्वयं तदुपपादनार्थम् । **तथाहि**—अवभास्यत इत्यवभासो रजताद्यर्थः, तस्यायोग्यमधिकरणं **परत्रपदार्थः** । अधिकरणस्यायोग्यत्वमारोप्यात्यन्ताभाववत्त्वं, तद्वत्त्वं वा ? तथा चैकावच्छेदेन स्वसंसृज्यमाने स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वमध्यस्तत्वमित्यर्थः ॥ इदं च साद्यनाद्यध्याससाधारणं लक्षणम् । संयोगेऽतिव्याप्तिनिरासाय **एकावच्छेदेनेति** ॥ संयोगस्य स्वसंसृज्यमाने वृक्षे स्वात्यन्ताभाववत्यवभास्यत्वेऽपि स्वस्वात्यन्ताभावयोर्मूलाग्रावच्छेदकभेदान्नातिव्याप्तिः । पूर्वं स्वाभाववति भूतले पश्चादानीतो घटो भातीति घटेऽतिव्याप्तिनिरासाय **संसृज्यमाने इति** पदम् । तेन स्वाभावकाले प्रतियोगिसंसर्गस्य विद्यमानतोच्यते इति नातिव्याप्तिः ॥ भूत्वावच्छेदेनावभास्यगन्धेऽतिव्याप्तिवारणाय स्वात्यन्ताभाववतीति पदम् । शुक्तिविदन्त्वावच्छेदेन रजतसंसर्गकालेऽत्यन्ताभावोऽस्तीति

भामती ।

शंयवानाह—**आह** आक्षेप्ता—**कोऽयमध्यासो नाम** । क इत्याक्षेपः । समाधाता लोकसिद्धमध्यासलक्षणमाचक्षाण एवाक्षेपं प्रतिक्षिपति । **उच्यते—स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः** । अवसन्नोऽवमतो

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कार्यात्मना नैमित्तिकत्वमित्युभयमविरुद्धम् । अध्यस्य मिथुनीकृत्येति क्त्वाप्रत्ययो नाध्यासस्य पूर्वकालत्वमन्यत्वं च लोकव्यवहारादङ्गीकृत्य प्रयुक्तो लोकव्यवहारस्याध्यासतया क्रियान्तरत्वाभावादतो वस्तुतोऽपौर्वापर्येऽपि विशेषणभेदेन कल्पितभेदं वस्तुतत्प्रतिपत्तिक्रमेण पौर्वापर्यं च । तदालम्बनमनुभवं द्रढयितुमध्यासमभिनयति—**अहमिति** । तत्राहमिति कार्याध्यासेष्वाद्योऽध्यासस्तस्याध्यासत्वं चिदचिदात्मत्वात् । इदमिति भोक्तुर्भोगसाधनं कार्यकरणसंघातो ममेदमित्यहंकर्त्रा स्वत्वेन तस्य संबन्धस्तयोश्चेदं ममेदमिति दृष्टयोरध्यस्तत्वमध्यस्तभोक्तृशेषत्वात्स्वप्नादावध्यस्तराजोपकरणवत् । तदेवं पूर्वभाष्योक्तरीत्या युक्तिशून्योऽप्यत्यन्तविविक्तयोरित्यादिना लक्षितः सत्यानृतमिथुनीकरणरूपत्वेन संभावितो विशिष्टकारणप्रसूतो नैसर्गिकत्वादागन्तुकदोषानपेक्षोऽहमिदमित्यादिप्रकारैर्निरूपितप्रतिभासत्वेन प्रत्यक्षत्वाज्ज्ञेयाध्यासो ज्ञानाध्यासश्चाशक्योऽपह्नोतुमित्यसत्यत्वाद्बन्धस्य विषयादिसंभवादारभ्यमिदं शास्त्रमित्यभिसंधिः । शास्त्रारम्भहेतुविषयादिसाधकमध्यासमाक्षेपसमाधिभ्यां संक्षिप्य तमेव लक्षणसंभावनाप्रमाणैः स्फुटीकर्तुं चोदयति—**आहेति** । शास्त्रस्य तत्त्वनिर्णयार्थतया वादत्वात्तत्र गुरुशिष्ययोरधिकारात्पुरस्थितमिव शिष्यं गृहीत्वा परोक्तिः । इत आरभ्य कथं पुनः प्रत्यगात्मनीत्यतः प्रागध्यासलक्षणपरं भाष्यम् । तस्मादारभ्य तमेतमविद्याख्यमित्यतः प्राक्तनं तत्संभावनाया एतदादि सर्वलोकप्रत्यक्ष इत्यन्तं तन्निर्णयायेति विभागः । समाधानभाष्येऽध्यासलक्षणनिर्देशेऽपि प्रसिद्धाध्यासलक्षणे निर्णीते प्रागुक्तलक्षणस्य तद्विशेषतया सिद्धिरिति मत्वा प्रसिद्धाध्यासं पृच्छति—**कोऽयमिति** । किंशब्दस्याऽऽक्षेपेऽपि संभवादत्र सोऽपि विवक्ष्यते । आत्मन्यध्यस्तोऽनात्मे-

१ नाम । उच्यते इति क्वचित्पाठः । २ अवशिष्टमित्यर्थः । ३ अभावस्याधिकरणानतिरिक्तत्वमते आद्यम् । अतिरिक्तत्वमते द्वितीयम् । ४ स्वसंसर्गवतीत्यर्थः । ५ पृथिवीत्वावच्छेदेनेत्यर्थः ।

रत्नप्रभा।

नाव्याप्तिः। **नन्वस्य** लक्षणस्यासम्भवः, शुक्तौ रजतस्य सामग्र्यभावेन संसर्गासत्त्वात्। **न च** स्मर्यमाणसत्यरजतस्यैव परत्र शुक्तावत्रभास्यत्वेनाध्यस्तत्वोक्तिरिति **वाच्यम्,** अन्यथाख्यातिप्रसङ्गादित्यत आह—**स्मृतिरूप इति॥** स्मर्यते इति स्मृतिस्सत्यरजतादिः, तस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। स्मर्यमाणसदृश इत्यर्थः। सादृश्योक्त्या स्मर्यमाणादारोप्यस्य भेदान्नान्यथाख्यातिरित्युक्तं भवति। सादृश्यमुपपादयति—**पूर्वदृष्टेति॥** दृष्टं दर्शनं संस्कारद्वारा पूर्वदर्शनादवभास्यत इति पूर्वदृष्टावभासः। तेन संस्कारजन्यज्ञानविषयत्वं स्मर्यमाणारोप्ययोः सादृश्यमुक्तं भवति। स्मृत्यारोपयोः संस्कारजन्यत्वात्। **न च** संस्कारजन्यत्वादारोपस्य स्मृतित्वापत्तिरिति **वाच्यम्,** दोषसंप्रयोगजन्यत्वस्यापि विवक्षितत्वेन संस्कारमात्रजन्यत्वाभावात्। अत्र **सम्प्रयोगशब्देन**—अधिष्ठानसामान्यज्ञानमुच्यते। अहङ्काराध्यासे इन्द्रियसंप्रयोगालाभात्। एवं च दोषसंप्रयोगसंस्कारबलाच्छुक्त्यादौ रजतमुत्पन्नमस्तीति परत्र परावभास्यत्वलक्षणमुपपन्नमिति स्मृतिरूपपूर्वदृष्टपदाभ्यामुपपादितम्॥ **अन्ये तु**—ताभ्यां दोषादित्रयजन्यत्वं कार्याध्यासलक्षणमुक्तमित्याहुः॥ **अपरे तु**—स्मृतिरूपः स्मर्यमाणसदृशः, सादृश्यं च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वम्। स्मृत्यारोपयोः प्रमाणाजन्यत्वात्पूर्वदृष्टपदं तज्जातीयपरम्। अभिनवरजतादेः पूर्वदृष्टत्वाभावात्। तथा च प्रमाणाजन्यज्ञानविषयत्वे सति पूर्वदृष्टजातीयत्वं प्रातीतिकाध्यासलक्षणं ताभ्यामुक्तम्। परत्रावभासशब्दाभ्यामध्यासमात्रलक्षणं व्याख्यातमेव। तत्र स्मर्यमाणगङ्गादावभिनवघटे चातिव्याप्तिनिरासाय प्रमाणेत्यादिपदद्वय**मित्याहुः**। तत्रार्थाध्यासे स्मर्यमाणसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभास्यत इति **योजना**। ज्ञानाध्यासे तु स्मृतिसदृशः परत्र पूर्वदर्शनादवभासत इति वाक्यं योजनीयमिति **संक्षेपः॥ ननु** अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेः[३] कथमुक्तलक्षणसि-

भामती।

वा भासोऽवभासः। प्रत्ययान्तरबाधश्चास्यावसादोऽवमानो वा। एतावता मिथ्याज्ञानमित्युक्तं भवति। तस्येदमुपव्याख्यानम् 'पूर्वदृष्ट—'इत्यादि। पूर्वदृष्टस्यावभासः पूर्वदृष्टावभासः। मिथ्याप्रत्ययश्चारोपविषयारोपणीयस्य मिथुनमन्तरेण न भवतीति पूर्वदृष्टग्रहणेनानृतमारोपणीयमुपस्थापयति। तस्य च दृष्टत्वमात्रमुपयुज्यते न वस्तुसत्तेति दृष्टग्रहणम्। तथापि वर्तमानं दृष्टं दर्शनं नारोपोपयोगीति पूर्वेत्युक्तम्। तत्र पूर्वदृष्टं स्वरूपेण सदप्यारोपणीयतयानिर्वाच्यमित्यनृतम्। आरोपविषयं सत्यमाह—**परत्रेति**। परत्र शुक्तिकादौ परमार्थसति, तदनेन सत्यानृतमिथुनमुक्तम्। स्यादेतत्। परत्र पूर्वदृष्टावभास इत्यलक्षणम्, अतिव्यापकत्वात्। अस्ति हि स्वस्तिमत्यां गवि पूर्वदृष्टस्य गोत्वस्य, परत्र कालाक्ष्यामवभासः। अस्ति च पाटलिपुत्रे पूर्वदृष्टस्य देवदत्तस्य परत्र माहिष्मत्यामवभासः समीचीनः। अवभासपदं च समीचीनेऽपि प्रत्यये प्रसिद्धम्, यथा नीलस्यावभासः पीतस्यावभास इत्यत आह—**स्मृतिरूप इति**। स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपः। असंनिहितविषयत्वं च स्मृतिरूपत्वं, संनिहितविषयं च प्रत्यभिज्ञानं समीचीनमिति नातिव्याप्तिः। नाव्याप्तिः, स्वप्नज्ञानस्यापि स्मृतिविभ्रमरूपस्यैवंरूपत्वात्। तत्रापि हि

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

निर्विशेषोक्तेरसदृशयोश्चाधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगादसंभावनया विशेषाक्षेपात्प्रश्नाक्षेपयोर्भिन्नार्थत्वादुपपत्तिरिति भावः। अध्यासासाधारणस्वरूपधीहेतुत्वेन लक्षणस्याभ्यर्हितत्वादाक्षेपमुपेक्ष्य पृष्टमेवेति मत्वाऽऽह—**उच्यत इति**। अत्र प्रश्नवाक्यस्थाध्यासपदानुषङ्गान्न साकाङ्क्षत्वम्। परत्रेत्युक्ते परस्येत्यार्थिकं परत्र परावभास

१ अध्यासलक्षणे। २ दोषसंप्रयोगसंस्कारा दोषादयः—त्रयः। ३ "आत्मख्यातिरसत्ख्यातिः ख्यातिरख्यातिरन्यथा। तथा निर्वचनख्यातिरित्येतत्ख्यातिपञ्चकम्" इति पञ्च ख्यातयः।

रत्नप्रभा ।

द्धिरित्याशङ्क्याधिष्ठानारोप्यस्वरूपविवादेऽपि परत्र परावभास—इति लक्षणे संवादाद्युक्तिभिः सत्या-

भामती ।

स्मर्यमाणे पित्रादौ निद्रोपप्लववशादसंनिधानापरामर्शे, तत्र तत्र पूर्वदृष्टस्यैव संनिहितदेशकालत्वस्य समारोपः । एवं पीतः शङ्खस्तिक्तो गुड इत्यत्राप्येतल्लक्षणं योजनीयम् । तथाहि—बहिर्विनिर्गच्छदत्यच्छनयनरश्मिसंपृक्तपित्तद्रव्यवर्तिनीं पीततां पित्तरहितामननुभवन्, शङ्खं च दोषाच्छादितशुक्लिमानमनुभवन्, पीततायाश्च शङ्खासंबन्धमनुभवन्, असंबन्धाग्रहणसारूप्येण पीतं तपनीयपिण्डं पीतं बिल्वफलमित्यादौ पूर्वदृष्टं सामानाधिकरण्यं पीतत्वशङ्खत्वयोरारोप्याह—पीतः शङ्ख इति । एतेन तिक्तो गुड इति प्रत्ययो व्याख्यातः । एवं विज्ञातृपुरुषाभिमुखेष्वादर्शोदकादिषु स्वच्छेषु चाक्षुषं तेजो लग्नमपि बलीयसा सौर्येण तेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तितं मुखसंयुक्तं मुखं ग्राहयत्, दोषवशात्तद्देशतामनभिमुखतां च मुखस्याग्राहयत्, पूर्वदृष्टाभिमुखादर्शोदकदेशतामाभिमुख्यं च मुखस्यारोपयतीति प्रतिबिम्बविभ्रमोऽपि लक्षितो भवति । एतेन द्विचन्द्रदिङ्मोहालातचक्रगन्धर्वनगरवंशोरगादिविभ्रमेष्वपि यथासंभवं लक्षणं योजनीयम् । एतदुक्तं भवति—न प्रकाशमानतामात्रं सत्त्वं, येन देहेन्द्रियादेः प्रकाशमानतया सद्भावो भवेत् । न हि सर्पादिभावेन रज्ज्वादयो वा स्फटिकादयो वा रक्तादिगुणयोगिनो न प्रतिभासन्ते, प्रतिभासमाना वा भवन्ति तदात्मानस्तद्धर्माणो वा । तथा सति मरुषु मरीचिचयम्, उच्चावचमुच्चलत्तुङ्गतरङ्गभङ्गमालेयमभ्यर्णमवतीर्णा मन्दाकिनी, इत्यभिसंधाय प्रवृत्तस्तत्तोयमापीय पिपासामुपशमयेत् । तस्मादकामेनाप्यारोपितस्य प्रकाशमानस्यापि न वस्तुसत्त्वमभ्युपगमनीयम् । न च मरीचिरूपेण सलिलमवस्तुसत्स्वरूपेण तु परमार्थसदेव, देहेन्द्रियादयस्तु स्वरूपेणाप्यसन्त इत्यनुभवागोचरत्वात्कथमारोप्यन्त इति सांप्रतम् । यतो यद्यसन्तो नानुभवगोचराः कथं तर्हि मरीच्यादीनामसतां तोयतयानुभवगोचरत्वम्, न च स्वरूपसत्त्वेन तोयात्मनापि सन्तो भवन्ति । यद्युच्येत नाभावो नाम भावादन्यः कश्चिदस्ति, अपि तु भाव एव भावान्तरात्मनाऽभावः स्वरूपेण तु भावः । यथाहुः—'भावान्तरमभावो हि कयाचित्तु व्यपेक्षया' इति । ततश्च भावात्मनोपाख्येयतयास्य युज्येतानुभवगोचरता । प्रपञ्चस्य पुनरत्यन्तासतो निरस्तसमस्तसामर्थ्यस्य निस्तत्त्वस्य कुतोऽनुभवविषयभावः, कुतो वा चिदात्मन्यारोपः । न च विषयस्य समस्तसामर्थ्यस्य विरहेऽपि ज्ञानमेव तत्तादृशं स्वप्रत्ययसामर्थ्यासादितादृष्टान्तसिद्धस्वभावभेदमुपजातमसतः प्रकाशनं, तस्मादसत्प्रकाशनशक्तिरेवाविद्येति सांप्रतम् । यतो येयमसत्प्रकाशनशक्तिर्विज्ञानस्य किं पुनरस्याः शक्यं, असदिति चेत्, किं तत्कार्यमाहोस्विदस्याज्ञाप्यम् । न तावत्कार्यम्, असतस्तत्त्वानुपपत्तेः । नापि ज्ञाप्यं, ज्ञानान्तरानुपलब्धेः, अनवस्थापाताच्च । विज्ञानस्वरूपमेवासतः प्रकाश इति चेत्, कः पुनरेष

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इत्येव लक्षणं तदुपपादकं स्मृतिरूपत्वं तत्साधनार्थं पूर्वदृष्टत्वम् । अध्यासद्वयेऽपि परत्रेति सामान्यतो धीयोग्यमधिष्ठानमुक्तम् । अर्थपक्षेऽवभास्यत इत्यवभासः परश्चासाववभासश्चेति । तथा ज्ञानपक्षेऽवभासनमवभासः परस्यावभासः परावभासः । तावत्युक्ते घटात्परस्य पटस्यावभासः । स चावभासमानोऽध्यासः । स्यात्तन्निवृत्तये परत्रेति । न चैवमपि खण्डा गौरित्यादावतिव्याप्तिः । परत्रेत्यारोप्यात्यन्ताभाववतोऽभिधानात्खण्डगवादीनां तादात्म्यवतां संसर्गशून्यत्वाभावात् । दोषसंस्कारसंप्रयोगोत्थत्वादित्थमवभासः संभवतीति वक्तुं स्मृतिरूप इत्युक्तम् । स्मर्यत इति स्मृतिः स्मर्यमाणोऽर्थः । भावेकर्तरि च कारके संज्ञायामिति सूत्रद्वयमधिकृत्य स्त्रियां क्तिन्निति सूत्रेण भावे कर्तृव्यतिरिक्ते च कारके कर्मादौ संज्ञायामसंज्ञायां च

रत्नप्रभा ।

धिष्ठाने मिथ्यार्थावभाससिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्ते इदं लक्षणमिति मत्वाऽन्यथात्मख्यातिवादिनोर्मतमाह–

भामती ।

सदसतोः संबन्धः । असदधीननिरूपणत्वं सतो ज्ञानस्यासता संबन्ध इति चेत्, अहो बतायमति-निर्वृतः प्रत्ययतपस्वी यस्यासत्यपि निरूपणमायतते, न च प्रत्ययस्तत्राधत्ते किंचित्, असत आधारत्वा-योगात् । असदन्तरेण प्रत्ययो न प्रथत इति प्रत्ययस्यैवैष स्वभावो न त्वसदधीनमस्य किंचिदिति चेत्, अहो बतास्यासत्पक्षपातो यदयमतदुत्पत्तिरतदात्मा च तदविनाभावनियतः प्रत्यय इति । तस्मा-दत्यन्तासन्तः शरीरेन्द्रियादयो निस्तत्त्वा नानुभवविषया भवितुमर्हन्तीति । अत्र ब्रूमः–निस्तत्त्वं चेन्ना-नुभवगोचरः, तत्किमिदानीं मरीचयोऽपि तोयात्मना सतत्त्वा यदनुभवगोचराः स्युः । न सतत्त्वाः, तदात्मना मरीचीनामसत्त्वात् । द्विविधं च वस्तूनां तत्त्वं सत्त्वमसत्त्वं च । तत्र पूर्वं स्वतः, परं तु परतः । यथाहुः–'स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके । वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचन ॥' इति । तत्किं मरीचिषु तोयनिर्भासप्रत्ययस्तत्त्वगोचरः, तथा च समीचीन इति न भ्रान्तो नापि बाध्येत । अद्धा न बाध्येत यदि मरीचीनतोयात्मतत्त्वानतोयात्मना गृह्णीयात् । तोयात्मना तु गृह्ण-न्कथमभ्रान्तः कथं वाऽबाध्यः । हन्त तोयाभावात्मनां मरीचीनां तोयभावात्मत्वं तावन्न सत्, तेषां तोया-भावादभेदेन तोयभावात्मतानुपपत्तेः । नाप्यसत् । वस्त्वन्तरमेव हि वस्त्वन्तरस्यासत्त्वमास्थीयते 'भावा-न्तरमभावोऽन्यो न कश्चिदनिरूपणात्' इति वदद्भिः । न चारोपितं रूपं वस्त्वन्तरं, तद्धि मरीचयो वा भवेत्, गंगादिगतं तोयं वा । पूर्वस्मिन्कल्पे मरीचय इति प्रत्ययः स्यान्न तोयमिति । उत्तरस्मिंस्तु गंगायां तोयमिति स्यात्, न पुनरिहेति । देशभेदास्मरणे तोयमिति स्यान्न पुनरिहेति । न चेदमत्यन्त-मसन्निरस्तसमस्तस्वरूपमलीकमेवास्त्विति सांप्रतम्, तस्यानुभवगोचरत्वानुपपत्तेरित्युक्तमधस्तात् । तस्मान्न सत्, नापि सदसत्, परस्परविरोधादित्यनिर्वाच्यमेवारोपणीयं मरीचिषु तोयमास्थेयं, तदनेन क्रमेणा-ध्यस्तं तोयं परमार्थतोयमिव, अत एव पूर्वदृष्टमिव, तत्त्वतस्तु न तोयं न च पूर्वदृष्टं, किं त्वनृतमनिर्वा-च्यम् । एवं च देहेन्द्रियादिप्रपञ्चोऽप्यनिर्वाच्यः, अपूर्वोऽपि पूर्वमिथ्याप्रत्ययोपदर्शित इव परत्र चिदात्म-न्यध्यस्यत इति उपपन्नम्, अध्यासलक्षणयोगात् । देहेन्द्रियादिप्रपञ्चबाधनं चोपपादयिष्यते । चिदात्मा तु श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणगोचरः, तन्मूलतदविरुद्धन्यायनिर्णीतशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः सत्त्वेनैव निर्वाच्यः । अबाधिता स्वयंप्रकाशतैवास्य सत्ता, सा च स्वरूपमेव चिदात्मनः, न तु तदतिरिक्तं सत्तासामान्यसमवा-योऽर्थक्रियाकारिता वेति सर्वमवदातम् । स चायमेवंलक्षणकोऽध्यासोऽनिर्वचनीयः सर्वेषामेव संमतः परीक्ष-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्तिन्विधानादकर्तरि चेति चकारस्य संज्ञाव्यभिचारार्थत्वांगीकारात् । स्मर्यमाणस्य रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न तु स्मर्यत एव स्पष्टं पुरोवस्थितत्वेन भानात् । ज्ञानपक्षे स्मरणं स्मृतिर्भावे क्तिन्विधानात्स्मृते रूपमिव रूपमस्येति स्मृतिरूपो न स्मृतिरेव पूर्वानुभूतस्य तथाऽभानात् । स्मृतिरूपतादोषादित्रयोत्थ-त्वात्तादर्थ्यविषयत्वाद्वा । अदृष्टरजतस्य रजतभ्रमादृष्टेस्तत्संस्काराभावाच्च संस्कारद्वारा स्मृतिरूपतोपयो-गिपूर्वदृष्टत्वम् । तदेवं परत्र परावभास इत्येव लक्षणम् । अन्यदुक्तरीत्या तच्छेषमिति स्थितम् । अध्यासे वादिविप्रतिपत्तेरुक्तं तल्लक्षणं कथमित्याशङ्क्याऽऽरोप्यदेशादौ विवादेऽपि लक्षणसंवादान्न्यायतश्च तल्लक्ष्ये-ऽनिर्वाच्यतासिद्धेः सर्वतन्त्रसिद्धान्तोऽयमिति विवक्षित्वा वादिविवादानुपन्यस्यन्केषांचिदन्यथाख्यातिवादि-

१ अन्यथाख्यातिवादिनस्तार्किकस्य आत्मख्यातिवादिनो बौद्धस्य च मतमाहेत्यर्थः ।

तं केचिद्–'अन्यत्रान्यधर्माध्यासः' इति वदन्ति । केचित्तु–'यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रमः' इति ॥

रत्नप्रभा ।

तं केचिदिति ॥ केचिद् अन्यथाख्यातिवादिनः **अन्यत्र** शुक्त्यादौ अन्यधर्मस्य स्वावयवधर्मस्य देशान्तरस्थरूप्यादेरध्यास इति **वदन्ति** । आत्मख्यातिवादिनस्तु बाह्ये शुक्त्यादौ बुद्धिरूपात्मनो धर्मस्य रजतस्याध्यास आन्तरस्य रजतस्य बहिर्वदवभास इति वदन्तीत्यर्थः ॥ अख्यातिमतमाह–**केचित्त्विति।यत्र यस्या**ध्यासो लोकसिद्धः, **तयो**रर्थयोः, **त**द्धियोश्च भेदाग्रहे सति **त**न्मूलो **भ्रमः** । इदं रूप्यमिति विशिष्टव्यवहार इति वदन्तीत्यर्थः ॥ तैरपि विशिष्टव्यवहारान्यथानुपपत्त्या विशिष्टभ्रान्तेः स्वीकार्यत्वात्परत्र

भामती ।

काणां, तद्भेदे परं विप्रतिपत्तिरित्यनिर्वचनीयतां द्रढयितुमाह–**तं केचिदन्यत्रान्यधर्माध्यास इति वदन्ति** । अन्यधर्मस्य, ज्ञानधर्मस्य रजतस्य । ज्ञानाकारस्येति यावत् । अध्यासोऽन्यत्र बाह्ये । सौत्रान्तिकनये तावद्बाह्यमस्ति वस्तु सत्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । विज्ञानवादिनामपि यद्यपि न बाह्यं वस्तु सत्, तथाप्यनाद्यविद्यावासनारोपितमलीकं बाह्यम्, तत्र ज्ञानाकारस्यारोपः । उपपत्तिश्च यादृशमनुभवसिद्धं रूपं तत्तादृशमेवाभ्युपेतव्यमित्युत्सर्गः, अन्यथात्वं पुनरस्य बलवद्बाधकप्रत्ययवशात्, नेदं रजतमिति च बाधस्येदन्तामात्रबाधेनोपपत्तौ न रजतगोचरतोचिता । रजतस्य धर्मिणो बाधे हि रजतं च तस्य च धर्म इदन्ता बाधिते भवेताम्, तद्वरमिदन्तैवास्य धर्मो बाध्यतां न पुना रजतमपि धर्मि, तथा च रजतं बहिर्बाधितमर्थादान्तरे ज्ञाने व्यवतिष्ठत इति ज्ञानाकारस्य बहिरध्यासः सिद्ध्यति । **केचित्तु**–ज्ञानाकारख्यातावपरितुष्यन्तो वदन्ति–**यत्र यदध्यासस्तद्विवेकाग्रहनिबन्धनो भ्रम इति** । अपरितोषकारणं चाहुः–विज्ञानाकारता रजतादेरनुभवाद्वा व्यवस्थाप्येतानुमानाद्वा । तत्रानुमानमुपरिष्टान्निराकरिष्यते । अनुभवोऽपि रजतप्रत्ययो वा स्यात्, बाधकप्रत्ययो वा । न तावद्रजतानुभवः । स हीदंकारास्पदं रजतमावेदयति न त्वान्तरम् । अहमिति हि तदा स्यात्, प्रतिपत्तुः प्रत्ययादव्यतिरेकात् । भ्रान्तं विज्ञानं स्वाकारमेव बाह्यतयाऽध्यवस्यति, तथा च नाहंकारास्पदमस्य गोचरः, ज्ञानाकारता पुनरस्य बाधकप्रत्ययप्रवेदनीयेति चेत्, हन्त बाधकप्रत्ययमालोचयत्वायुष्मान् । किं पुरोवर्ति द्रव्यं रजताद्विवेचयत्याहो ज्ञानाकारतामप्यस्य दर्शयति । तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनव्यापारं बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयप्रज्ञो देवानांप्रियः । पुरोवर्तित्वप्रतिषेधादर्थादस्य ज्ञानाकारतेति चेन्न । असंनिधानाग्रहनिषेधादसंनिहितो भवति प्रतिपत्तुरत्यन्तसन्निधानं त्वस्य प्रतिपआत्मकं कुतस्त्यम् । न चैष रजतस्य निषेधः, न चेदन्तायाः, किंतु

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नामात्मख्यातिवादिनां चाभिप्रायमाह–**तं केचिदिति** । अन्यत्र शुक्त्यादावन्यस्य कार्यत्वेन पारतन्त्र्याद्धर्मस्य रजतादेरध्यासस्तादात्म्यधीर्देशान्तरगतं हि रजतादिदोषात्पुरोवर्त्यात्मना भातीत्येवमुक्तमध्यासं केचिदन्यथाख्यातिवादिनो वदन्तीत्येकत्र । अपरत्र त्वन्यत्र बाह्ये शुक्त्यादावन्यस्य ज्ञानस्य धर्मो रजतादिस्तस्याध्यासो बहिरिव तदभेदेन धीरित्यात्मख्यातिवादिनस्तमध्यासमाहुरिति योजना । पक्षद्वयेऽपि परत्र परावभासे संमतिरस्तीति भावः । अख्यातिमतमाह–**केचित्त्विति** । वदन्तीत्यनुषज्यते । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासो लोके प्रसिद्धस्तयोस्तद्धियोश्च दोषवशाद्विवेकाग्रहे तत्कृतो रजतमिदमित्यादिसंसर्गव्यवहार इत्यख्यातिवादिनस्तैरपि संसर्गव्यवहाराय तद्धीरूपस्यावस्तुग्रहे तदभिन्नविवेकाग्रहायोगात्तस्य तत्कृतत्वासंभवादविद्येतरदोषस्य भाति वस्तुन्यभानहेतुतानुपलम्भादतः परत्र परावभासे तेषामप्यस्ति

१ अख्यातिवादिनां मीमांसकानां मतमाहेत्यर्थः ।

अन्ये तु "यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनाम्" आचक्षत इति ।

रत्नप्रभा ।

पराविभाससम्मतिरिति भावः ॥ शून्यमतमाह--**अन्ये त्विति** ॥ **तस्यैव** अधिष्ठानस्य शुक्त्यादेर्वि-**परीतधर्मत्वकल्पनां** विपरीतो विरुद्धो धर्मो यस्य तद्भावस्तस्य रजतादेरत्यन्तासतः कल्पनामाचक्षते

भामती ।

विवेकाग्रहप्रसञ्जितस्य रजतव्यवहारस्य । न च रजतमेव शुक्तिकायां प्रसञ्जितं रजतज्ञानेन । न हि रजत-निर्भासस्य शुक्तिकालम्बनं युक्तम्, अनुभवविरोधात् । न खलु सत्तामात्रेणालम्बनम्, अतिप्रसङ्गात् । सर्वेषामर्थानां सत्त्वाविशेषादालम्बनत्वप्रसंगात् । नापि कारणत्वेन, इन्द्रियादीनामपि कारणत्वात् । तथा च भासमानतैवालम्बनार्थः । न च रजतज्ञाने शुक्तिका भासते, इति कथमालम्बनं, भासमानताभ्युपगमे वा कथं नानुभवविरोधः।अपि चेन्द्रियादीनां समीचीनज्ञानोपजनने सामर्थ्यमुपलब्धमिति कथमेभ्यो मिथ्याज्ञानसंभवः।दोषसहितानां तेषां मिथ्याप्रत्ययेऽपि सामर्थ्यमिति चेन्न, दोषाणां कार्योपजननसामर्थ्यविघातमात्रे हेतुत्वात्, अन्यथा दुष्टादपि कुटजबीजाद्वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात्। अपिच स्वगोचरव्यभिचारे विज्ञानानां सर्वत्रानाश्वासप्रसंगः तस्मात्सर्वं ज्ञानं समीचीनमास्थेयम् । तथा च रजतम्, इदमिति च द्वे विज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे, तत्रेदमिति पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणं, दोषवशात्तद्गतशुक्तित्वसामान्यविशेषस्याग्रहात्, तन्मात्रं च गृहीतं सदृशतया संस्कारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृतिं जनयति । सा च गृहीतग्रहणस्वभावापि दोषवशाद्गृहीतत्वांशप्रमोषाद्ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतस्मृतेः पुरोवर्तिद्रव्यमात्रग्रहणस्य च मिथः स्वरूपतो विषयतश्च भेदाग्रहात्, संनिहितरजतगोचरज्ञानसारूप्येण, इदं रजतमिति भिन्नेऽपि स्मरणग्रहणे अभेदव्यवहारं च सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । क्वचित्पुनर्ग्रहणे एव मिथोऽगृहीतभेदे, यथा पीतः शंख इति । अत्र हि विनिर्गच्छन्नयनरश्मिवर्तिनः पित्तद्रव्यस्य काचस्येव स्वच्छस्य पीतत्वं गृह्यते पित्तं तु न गृह्यते । शंखोऽपि दोषवशाच्छुक्लगुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोर्गुणगुणिनोरसंसर्गाग्रहसारूप्यात्पीततपनीयपिण्डप्रत्ययाविशेषेणाभेदव्यवहारः समानाधिकरणव्यपदेशश्च । भेदाग्रहप्रसञ्जिताभेदव्यवहारबाधनाच्च नेदमिति विवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते, तदुपपत्तौ च प्राक्तनस्य प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वमपि लोकसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्यथार्थाः सर्वे विप्रतिपन्नाः संदेहविभ्रमाः, प्रत्ययत्वात्, घटादिप्रत्ययवत् । तदिदमुक्तम्--**यदध्यास इति** । यस्मिञ्शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यास इति लोकप्रसिद्धिः, नासावन्यथाख्यातिनिबन्धना, किंतु गृहीतस्य रजतादेस्तत्स्मरणस्य च गृहीततांशप्रमोषेण, गृहीतमात्रस्य य इदमिति पुरोऽवस्थिताद् द्रव्यमात्रात्तत्प्रज्ञानाच्च विवेकः, तदग्रहणनिबन्धनो भ्रमः । भ्रान्तत्वं च ग्रहणस्मरणयोरितरेतरसामानाधिकरण्यव्यपदेशो रजतादिव्यवहारश्चेति ॥ **अन्ये तु**--अत्राप्यपरितुष्यन्तः, **यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षते** । अत्रेदमाकूतम्--अस्ति तावद्रजतार्थिनो रजतमिदमिति प्रत्ययात्पुरोवर्तिनि द्रव्ये प्रवृत्तिः, सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तदेतन्न तावद्ग्रहणस्मरणयोस्तद्गोचरयोश्च मिथो भेदाग्रहमात्राद्भवितुमर्हति । ग्रहणनिबन्धनौ हि चेतनस्य व्यवहारव्यपदेशौ कथमग्रहणमात्राद्भवेताम् । ननूक्तं नाग्रहणमात्रात्, किंतु ग्रहणस्मरणे एव मिथः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतभेदे, समीचीनपुरस्थितरजतविज्ञानसादृश्येनाभेदव्यवहारं सामानाधिकरण्यव्यपदेशं च प्रवर्तयतः । अथ समीचीनज्ञानसारूप्यमनयोर्गृह्यमाणं वा व्यवहारप्रवृत्तिहेतुः, अगृह्यमाणं वा सत्तामात्रेण । गृह्यमाणेऽपि, 'समीचीनज्ञानसारूप्यम्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मगतिरिति भावः । केषांचिदन्यथाख्यातिवादिनां माध्यमिकानां च मतं दर्शयति--**अन्ये त्विति** । यत्र शुक्त्यादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्त्यादेर्विपरीतधर्मत्वस्य रजतादिरूपत्वस्य भावान्तरत्वेन शून्यत्वेन

सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न व्यभिचरति ।

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः ॥ एतेषु मतेषु परत्र परावभासत्वलक्षणसंवादमाह—**सर्वथापि त्विति** ॥ अन्यथाख्यातित्वादि-

भामती ।

अनयोरिदमिति रजतमिति च ज्ञानयोः' इति ग्रहणम्, अथवा 'तयोरेव स्वरूपतो विषयतश्च मिथो भेदाग्रहः' इति ग्रहणम् । तत्र न तावत्समीचीनज्ञानसदृशी इति ज्ञानं समीचीनज्ञानवद्व्यवहारप्रवर्तकम् । न हि गोसदृशो गवय इति ज्ञानं गवार्थिनं गवये प्रवर्तयति । अनयोरेव भेदाग्रह इति तु ज्ञानं पराहतम्, न हि भेदाग्रहेऽनयोरिति भवति, अनयोरिति ग्रहे भेदाग्रहणमिति च भवति । तस्मात्सत्तामात्रेण भेदाग्रहोऽगृहीत एव व्यवहारहेतुरिति वक्तव्यम् । तत्र किमयमारोपोत्पादक्रमेण व्यवहारहेतुः आहोऽनुत्पादितारोप एव स्वत इति । वयं तु पश्यामः—चेतनव्यवहारस्याज्ञानपूर्वकत्वानुपपत्तेः, आरोपज्ञानोत्पादक्रमेणैवेति । ननु सत्यं चेतनव्यवहारो नाज्ञानपूर्वकः किंत्वविदितविवेकग्रहणस्मरणपूर्वक इति । मैवम्, न हि रजतप्रातिपदिकार्थमात्रस्मरणं प्रवृत्तावुपयुज्यते । इदंकारास्पदाभिमुखी खलु रजतार्थिनां प्रवृत्तिरित्यविवादम् । कथं चायमिदंकारास्पदे प्रवर्तेत । यदि तु न तदिच्छेत् । अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति व्याहतम् । न चेदिदंकारास्पदं रजतमिति जानीयात्कथं रजतार्थी तदिच्छेत् । यद्यतथात्वेनाग्रहणादिति ब्रूयात्स च प्रतिवक्तव्योऽथ तथात्वेनाग्रहणात्कस्मान्नोपेक्षेतेति । सोऽयमुपादानोपेक्षाभ्यामभिमत आकृष्यमाणश्चेतनोऽव्यवस्थित इदंकारास्पदे रजतसमारोपेणोपादान एव व्यवस्थाप्यत इति भेदाग्रहः समारोपोत्पादक्रमेण चेतनप्रवृत्तिहेतुः । तथाहि—भेदाग्रहादिदंकारास्पदे रजतत्वं समारोप्य, तज्जातीयस्योपकारहेतुभावमनुचिन्त्य, तज्जातीयतयेदंकारास्पदे रजते तमनुमाय, तदर्थी प्रवर्तत इत्यानुपूर्व्यं सिद्धम् । न च तटस्थरजतस्मृतिरिदंकारास्पदस्योपकारहेतुभावमनुमापयितुमर्हति, रजतत्वस्य हेतोरपक्षधर्मत्वात् । एकदेशदर्शनं खल्वनुमापकं न त्वनेकदेशदर्शनम् । यथाहुः—ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादिति । समारोपे त्वेकदेशदर्शनमस्ति । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं रजतादिज्ञानं, पुरोवर्तिवस्तुविषयं, रजताद्यर्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात्, यद्यदर्थिनं यत्र नियमेन प्रवर्तयति तज्ज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धसमीचीनरजतज्ञानं, तथा चेदं, तस्मात्तथेति । यच्चोक्तमनवभासमानतया न शुक्तिरालम्बनमिति, तत्र भवान्पृष्टो व्याचष्टां, किं शुक्तिकात्वस्य इदं रजतमिति ज्ञानं प्रत्यनालम्बनत्वमाहोस्विद् द्रव्यमात्रस्य पुरःस्थितस्य सितभास्वरस्य । यदि शुक्तिकात्वस्यानालम्बनत्वम्, अद्धा, उत्तरस्यानालम्बनत्वं ब्रुवाणस्य तवैवानुभवविरोधः । तथाहि—रजतमिदमित्यनुभवन्ननुभविता पुरोवर्ति वस्त्वंगुल्यादिना निर्दिशति । दृष्टं च दुष्टानां कारणानामौत्सर्गिककार्यप्रतिबन्धेन कार्यान्तरोपजननसामर्थ्यम्, यथा दावाग्निदग्धानां वेत्रबीजानां कदलीकाण्डजनकत्वम् । भस्मकदुष्टस्य चोदर्यस्य तेजसो बह्वन्नपचनमिति । प्रत्यक्षबाधापहृतविषयं च विभ्रमाणां यथार्थत्वानुमानमाभासः, हुतवहानुष्णत्वानुमानवत् । यच्चोक्तं मिथ्याप्रत्ययस्य व्यभिचारे सर्वप्रमाणेष्वनाश्वास इति, तत् बोधकत्वेन स्वतः प्रामाण्यं नाव्यभिचारेणेति व्युत्पादयद्भिरस्माभिः परिहृतं न्यायकणिकायामिति नेह प्रतन्यते । दिङ्मात्रं चास्य स्मृतिप्रमोषभङ्गस्योक्तम् । विस्तरस्तु ब्रह्मतत्त्वसमीक्षायामवगन्तव्य इति, तदिदमुक्तम्—'अन्ये तु यत्र यदध्यासस्तस्यैव विपरीतधर्मत्वकल्पनामाचक्षत इति ।' यत्र शुक्तिकादौ यस्य रजतादेरध्यासस्तस्यैव शुक्तिकादेर्विपरीतधर्मकल्पना रजतत्वधर्मकल्पनामिति योजना । ननु सन्तु नाम परीक्षकाणां विप्रतिपत्तयः, प्रकृते तु किमायातमित्यत आह—**सर्वथापि त्वन्यस्यान्यधर्मावभासतां न**

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

या सत्ताहीनस्य कल्पना भासमानतामध्यासं भावान्तराभाववादिनः शून्यवादिनश्चाऽऽचक्षते । तथा च तत्रापि परत्र परावभासे संवादोऽस्तीत्यर्थः । मतान्तराण्युपन्यस्य स्वमतानुसारित्वं तेषां निगमयति—**सर्वथेति** ।

तथा च लोकेऽनुभवः-शुक्तिका हि रजतवद्वभासते, एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति । कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम् ?

रत्नप्रभा ।

प्रकारविवादेऽप्यध्यासः परत्र परावभासत्वलक्षणं न जहातीत्यर्थः । शुक्तावपरोक्षस्य रजतस्य देशान्तरे, बुद्धौ वा, सत्त्वायोगात्, शून्यत्वे प्रत्यक्षत्वायोगात्, शुक्तौ सत्त्वे बाधायोगान्मिथ्यात्वमेवेति भावः । आरोप्यमिथ्यात्वे न युक्त्यपेक्षा, तस्यानुभवसिद्धत्वादित्याह-**तथा चेति** । बाधानन्तरकालीनोऽयमनुभवः । तत्पूर्वं शुक्तिकात्वज्ञानायोगात् । रजतस्य बाधप्रत्यक्षसिद्धं मिथ्यात्वं वच्छब्देनोच्यते । आत्मनि निरुपाधिकेऽहंकाराध्यासे दृष्टान्तमुक्त्वा ब्रह्मजीवान्तरभेदस्याविद्याद्युपाधिकस्याध्यासे दृष्टान्तमाह-**एक इति** ॥ द्वितीयचन्द्रसहितवदेक एवांगुल्या द्विधा भातीत्यर्थः ॥ लक्षणप्रकरणोपसंहारार्थ **इति शब्दः** । भवत्वध्यासः शुक्त्यादौ, आत्मनि तु न संभवतीत्याक्षिपति-**कथं पुनरिति**॥ यत्रापरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं तत्रेन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेति व्याप्तिः शुक्त्यादौ दृष्टा । तत्र व्यापकाभावादात्मनोऽधिष्ठानत्वं न संभवतीत्यभिप्रेत्याह-**प्रत्य-**

भामती ।

व्यभिचरति । अन्यस्यान्यधर्मकल्पनाऽनृतता, सा चानिर्वचनीयतेत्यधस्तादुपपादितम् । तेन सर्वेषामेव परीक्षकाणां मतेऽन्यस्यान्यधर्मकल्पनानिर्वचनीयतावश्यंभाविनीत्यनिर्वचनीयता सर्वतन्त्रसिद्धान्त इत्यर्थः । आख्यातिवादिभिरकामैरपि सामानाधिकरण्यव्यपदेशप्रवृत्तिनियमस्नेहादिदमभ्युपेयमिति भावः । न केवलमियमनृतता परीक्षकाणां सिद्धा, अपि तु लौकिकानामपीत्याह-**तथा च लोकेऽनुभवः-शुक्तिका हि रजतवदवभासत इति** । न पुना रजतमिदमिति शेषः । स्यादेतत्, अन्यस्यान्यात्मताविभ्रमो लोकसिद्धः, एकस्य त्वभिन्नस्य भेदभ्रमो न दृष्ट इति कुतश्चिदात्मनोऽभिन्नानां जीवानां भेदविभ्रम इत्यत आह-**एकश्चन्द्रः सद्वितीयवदिति** ॥ पुनरपि चिदात्मन्यध्यासमाक्षिपति-**कथं पुनः प्रत्यगात्मन्यविषयेऽध्यासो विषयतद्धर्माणाम्** । अयमर्थः-चिदात्मा प्रकाशते न वा ? न चेत्प्रकाशते, कथमस्मिन्नध्यासो विषयतद्धर्माणाम् । न खल्वप्रतिभासमाने पुरोवर्तिनि द्रव्ये रजतस्य वा तद्धर्माणां वा समारोपः संभवतीति । प्रतिभासे वा (न) तावदयमात्मा जडो घटादिवत्पराधीनप्रकाश इति युक्तम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वेषु पक्षेषु प्रकारविशेषविवादेऽपि पुरोवर्तिनो रजतादित्वेनैव वेद्यतामध्यासो न व्यभिचरतीति युक्तमुक्तलक्षणस्याध्यासस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तत्वम् । न च तस्य सत्त्वं बाध्यत्वादन्यत्र रजतादिसत्त्वस्यामानत्वान्न च तदसत्त्वमपरोक्षत्वान्नापि विरोधादेकस्य सदसत्त्वमतोऽनिर्वाच्यतेति भावः । न केवलं वादिनामेवायमध्यासः संमतोऽपि तु लौकिकानामपीत्याह-**तथा चेति** । अनुपहितेदमंशे रजतादिसंस्कारसहिताविद्यया रजताद्यध्यासवत्पूर्वपूर्वाहंकारादिवासितानाद्यविद्यया चिदात्मन्यनुपहिते भवत्यहंकाराद्यध्यास इति निरुपाधिकाहंकाराद्यध्यासे दृष्टान्तमाह-**शुक्तिकेति** । सम्यग्धीसिद्धाधिष्ठानरूपाभिप्रायेण शुक्तिकाग्रहणं संप्रयुक्तस्य मिथ्यारजतत्वभानधिया वत्करणम् । अनुभवप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः ॥ बिम्बप्रतिबिम्बयोः प्रतिबिम्बानां च मिथो भेदधीवज्जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेदधियः सोपाधिकभ्रमस्य दृष्टान्तमाह-**एक इति** । एकत्वग्रहो वद्ग्रहश्च पूर्ववत् । लक्षणप्रकरणमुपसंहर्तुमितिशब्दः । लक्षितरजताध्यासस्य लोकवादिसिद्धत्वेऽपि नाऽऽत्मन्यनात्माध्यासः स्यादिति विशेषाक्षेपमुत्थापयति-**कथमिति** । प्रतीचि पूर्णे स्फुरणत्वेनाननुभाव्ये पराचां परि-

१ सत्ख्यातिवादिनां मुरारिमिश्रादीनां मतं खण्डयति । २ अपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वं व्याप्यम् । इन्द्रियसंयुक्तत्वं विषयत्वं चेत्युभयं व्यापकम् ।

रत्नप्रभा ।

गात्मनीति ॥ प्रतीचि पूर्णे इन्द्रियाग्राह्ये विषयस्याहंकारादेस्तद्धर्माणां चाध्यासः कथमित्यर्थः ।

भामती ।

न खलु स एव कर्ता च कर्म च भवति, विरोधात् । परसमवेतक्रियाफलशालि हि कर्म, न च ज्ञानक्रिया परसमवायिनीति कथमस्यां कर्म, न च तदेव स्वं च परं च, विरोधात् । आत्मान्तरसमवायाभ्युपगमे तु ज्ञेयस्यात्मनोऽनात्मत्वप्रसङ्गः । एवं तस्य तस्येत्यनवस्थाप्रसङ्गः । स्यादेतत्, आत्मा जडोऽपि सर्वार्थज्ञानेषु भासमानोऽपि कर्तैव न कर्म, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात्, चैत्रवत् । यथाहि चैत्रसमवेतक्रियया चैत्रनगरप्राप्तावुभयसमवेतायामपि क्रियमाणायां नगरस्यैव कर्मता, परसमवेतक्रियाफलशालित्वात्, न तु चैत्रस्य क्रियाफलशालिनोऽपि, चैत्रसमवायाद्गमनक्रियाया इति । तन्न, श्रुतिविरोधात् । श्रूयते हि 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति । उपपद्यते च, तथाहि—योऽयमर्थप्रकाशः फलं यस्मिन्नर्थश्च आत्मा च प्रथेते स किं जडः स्वयंप्रकाशो वा ? जडश्चेद्विषयात्मानावपि जडाविति कस्मिन्किं प्रकाशेताविशेषात्, इति प्राप्तमान्ध्यमशेषस्य जगतः । तथा चाभाणकः—'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदे पदे' । न च निलीनमेव विज्ञानमर्थात्मानौ ज्ञापयति, चक्षुरादिवदिति वाच्यम्, ज्ञापनं हि ज्ञानजननम्, जनितं च ज्ञानं जडं सन्नोक्तदूषणमतिवर्तेतेति । एवमुत्तरोत्तराण्यपि ज्ञानानि जडानीत्यनवस्था । तस्मादपराधीनप्रकाशा संविदुपेतव्या । तथापि किमायातं विषयात्मनोः स्वभावजडयोः । एतदायातं यत्तयोः संविदजडेति । तत्किं पुत्रः पण्डित इति पितापि पण्डितोऽस्तु । स्वभाव एष संविदः स्वयं प्रकाशाया यदर्थात्मसंबन्धितेति चेत्, हन्त पुत्रस्यापि पण्डितस्य स्वभाव एष यत्पितृसंबन्धितेति समानम् । सहार्थात्मप्रकाशेन संवित्प्रकाशो न त्वर्थात्मप्रकाशं विनेति तस्याः स्वभाव इति चेत्, तत्किं संविदो भिन्नौ संविदर्थात्मप्रकाशौ । तथा च न स्वयंप्रकाशा संवित्, न च संविदर्थात्मप्रकाश इति । अथ संविदर्थात्मप्रकाशौ न संविदो भिद्येते, संविदेव तौ । एवं चेत् यावदुक्तं भवति संविदात्मार्थौ सहेति तावदुक्तं भवति संविदर्थात्मप्रकाशौ सहेति, तथा च न विवक्षितार्थसिद्धिः । न चातीतानागतार्थगोचरायाः संविदोऽर्थसहभावोऽपि । तद्विषयहानोपादानोपेक्षाबुद्धिजननादर्थसहभाव इति चेन्न, अर्थसंविद इव हानादिबुद्धीनामपि तद्विषयत्वानुपपत्तेः । हानादिजननाद्धानादिबुद्धीनामर्थविषयत्वम्, अर्थविषयहानादिबुद्धिजननाच्च अर्थसंविदस्तद्विषयत्वमिति चेत्, तत्किं देहस्य प्रयत्नवदात्मसंयोगो देहप्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुरर्थे इत्यर्थप्रकाशोऽस्तु । जाड्याद्देहात्मसंयोगो नार्थप्रकाश इति चेत्, नन्वयं स्वयंप्रकाशोऽपि स्वात्मन्येव खद्योतवत्प्रकाशः, अर्थे तु जड इत्युपपादितम् । न च प्रकाशस्यात्मानो विषयाः, ते हि विच्छिन्नदीर्घस्थूलतयानुभूयन्ते, प्रकाशश्चायमान्तरोऽस्थूलोऽनणुरह्स्वोऽदीर्घश्चेति प्रकाशते, तस्माच्चन्द्रेऽनुभूयमान इव द्वितीयश्चन्द्रमाः स्वप्रकाशादन्योऽर्थोऽनिर्वचनीय एवेति युक्तमुत्पश्यामः । न चास्य प्रकाशस्याजानतः स्वलक्षणभेदोऽनुभूयते । न चानिर्वाच्यार्थभेदः प्रकाशं निर्वाच्यं भेत्तुमर्हति, अतिप्रसङ्गात् । न चार्थानामपि परस्परं भेदः समीचीनज्ञानपद्धतिमध्यास्ते इत्युपरिष्टादुपपादयिष्यते । तदयं प्रकाश एव स्वयंप्रकाश एकः कूटस्थनित्यो निरंशः प्रत्यगात्माऽशक्यनिर्वचनीयेभ्यो देहेन्द्रियादिभ्य आत्मानं प्रतीपं निर्वचनीयमञ्चति जानातीति प्रत्यङ् स चात्मेति प्रत्यगात्मा, स चापराधीनप्रकाशत्वात्, अनंशत्वाच्च, अविषयः, तस्मिन्नध्यासो विषयधर्माणां, देहेन्द्रिया-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

च्छिन्नानामनुभाव्यानां बुद्ध्यादीनां तद्धर्माणां च नाध्यासो मिथो विरुद्धानामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वासंभवादित्यर्थः ।

सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति । युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि । उच्यते–न तावदयमेकान्तेनाविषयः ॥ अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्,

रत्नप्रभा ।

उक्तव्याप्तिमाह–**सर्वो हीति** ॥ **पुरोऽवस्थितत्वम्**–इन्द्रियसंयुक्तत्वम् । **नन्वा**त्मनोऽप्यधिष्ठानत्वार्थं विषयत्वादिकमस्त्वित्यत आह–**युष्मदिति** ॥ इदं प्रत्ययानर्हस्य प्रत्यगात्मनो "न चक्षुषा गृह्यते" [मुण्ड. ३।१।८] इत्यादिश्रुतिमनुसृत्य त्वमविषयत्वं ब्रवीषि । संप्रत्यध्यासलोभेन विषयत्वांगीकारे श्रुतिसिद्धान्तयोर्बाधः स्यादित्यर्थः ॥ आत्मन्यध्याससंभावनां प्रतिजानीते–**उच्यते इति** । अधिष्ठानारोप्ययोरेकस्मिञ्ज्ञाने भासमानत्वमात्रमध्यासव्यापकम् । तच्च[1] भानप्रयुक्तसंशयनिवृत्त्यादिफलभाक्त्वम् । व्यापकं विषयत्वमपि तदेव । न तु भानभिन्नत्वघटितं विषयत्वम् । **तन्न व्यापकम्,** गौरवादिति मत्वाह–**न तावदिति** ॥ अयमात्मा नियमेनाविषयो न भवति । तत्र हेतुमाह–**अस्मदिति** ॥ **अस्मत्प्रत्ययो**ऽहमित्यध्यासस्तत्र भासमानत्वादित्यर्थः । अस्मदर्थश्चिदात्मा प्रतिबिम्बितत्वेन यत्र प्रतीयते सो**ऽस्मत्प्रत्ययो**

भामती ।

दिधर्माणां कथम्, किमाक्षेपे । अयुक्तोऽयमध्यास इत्याक्षेपः । कस्मादयमयुक्त इत्यत आह–**सर्वो हि पुरोऽवस्थिते विषये विषयान्तरमध्यस्यति** । एतदुक्तं भवति–यत्पराधीनप्रकाशमंशवच्च तत्सामान्यांशग्रहे कारणदोषवशाच्च विशेषाग्रहेऽन्यथा प्रकाशते । प्रत्यगात्मा त्वपराधीनप्रकाशतया न स्वज्ञाने कारणान्यपेक्षते, येन तदाश्रयैर्दोषैर्दूष्येत । न चांशवान्, येन कश्चिदस्यांशो गृह्येत, कश्चिन्न गृह्येत । न हि तदेव तदानीमेव तेनैव गृहीतमगृहीतं च संभवतीति न स्वयंप्रकाशवस्तुन्यध्यासः । सदातनेऽप्यप्रकाशे पुरोऽवस्थितत्वस्यापरोक्षत्वस्याभावान्नाध्यासः । न हि शुक्तावपुरःस्थितायां रजतमध्यस्यतीदं रजतमिति । तस्मादत्यन्तग्रहेऽत्यन्ताग्रहे च नाध्यास इति सिद्धम् । **स्यादेतत्।** अविषयत्वे हि चिदात्मनो नाध्यासः, विषय एव तु चिदात्मास्मत्प्रत्ययस्य, तत्कथं नाध्यास इत्यत आह–**युष्मत्प्रत्ययापेतस्य च प्रत्यगात्मनोऽविषयत्वं ब्रवीषि** । विषयत्वे हि चिदात्मनोऽन्यो विषयी भवेत् । तथा च यो विषयी स एव चिदात्मा । विषयस्तु ततोऽन्यो युष्मत्प्रत्ययगोचरोऽभ्युपेयः । तस्मादनात्मत्वप्रसङ्गादनवस्थापरिहाराय युष्मत्प्रत्ययापेतत्वम्, अत एवाविषयत्वमात्मनो वक्तव्यम्, तथा च नाध्यास इत्यर्थः । परिहरति–**उच्यते–न तावदयमेकान्तेनाविषयः** । कुतः, **अस्मत्प्रत्ययविषयत्वात्** । अयमर्थः–सत्यं प्रत्यगात्मा स्वयंप्रकाशत्वादविषयोऽनंशश्च, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्य-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विरुद्धानामैक्यतादात्म्यप्रमित्ययोगेऽपि तदध्यासयोग्यतया कल्प्यतामधिष्ठानाधिष्ठेयत्वमित्याशङ्क्याऽऽह–**सर्वो हीति**।आरोप्येण सह तुल्येन्द्रियग्राह्यत्वमधिष्ठानस्य दृष्टमिह तदभावान्नाध्यास इत्यर्थः।तर्हि प्रत्यगात्मन्यध्यासदृष्टेर्विषयत्वमपीष्टमित्याशङ्क्याऽऽह–**युष्मदिति** । प्रत्यक्त्वादात्मत्वाच्चास्याविषयत्वमन्यथेदंप्रत्ययविषयत्वापातादपराद्धान्तापाताच्च । तस्मात्तस्मिन्नध्यासो दृष्टोऽपि क्लिष्टो नेत्यर्थः । अनात्मविशेषारोपे तद्विशेषान्तरस्याधिष्ठानत्वेऽपि तन्मात्रारोपे चिदात्मैवाधिष्ठानमित्याह–**उच्यत इति** । विरुद्धयोर्वस्तुतोऽधिष्ठानाधिष्ठेयत्वायोगेऽपि कल्पनया तत्सिद्धिरिति भावः । यत्त्वेकज्ञानाविषयत्वान्नाधिष्ठानाधिष्ठेयतेति तत्राऽऽह–**न तावदिति** । एकस्मिन्विज्ञाने तयोर्भानमात्रमारोपेऽपेक्षते न विषयतया भानं केवलव्यतिरेकाभावादात्मनः स्वप्रकाशत्वादनात्मनस्तद्विषयत्वाद्द्वयोरपि भासतोर्मनुष्योऽहमित्यादिधीवशादन्योन्याध्यासः सिध्यतीत्यर्थः । नियमेनाविषयत्वाभावे कुतः स्वप्रकाशत्वं तत्राऽऽह–**अस्मदिति** । अस्मदर्थश्चिदात्मा साक्षितया प्रतीयते

१ भासमानत्वं च ।

अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः ।

रत्नप्रभा ।

ऽहंकारस्तत्र भासमानत्वादिति वार्थः ॥ न चाध्यासे सति भासमानत्वम्, तस्मिन् सति स इति परस्पराश्रय इति वाच्यम्, अनादित्वात्पूर्वाध्यासे भासमानात्मन उत्तराध्यासाधिष्ठानत्वसम्भवात् । नन्वहमित्यहंकारविषयकभानरूपस्यात्मनो भासमानत्वं कथम्? तद्विषयत्वं विना तत्फलभाक्त्वायोगादित्यत आह—**अपरोक्षत्वाच्चेति** ॥ चशब्दः शंकानिरासार्थः । स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः ॥ स्वप्रकाशत्वं साधयति—**प्रत्यगिति** ॥ आबालपण्डितमात्मनः संशयादिशून्यत्वेन प्रसिद्धेः स्वप्रकाशत्वमित्यर्थः । अतः

भामती ।

विद्यापरिकल्पितबुद्धिमनःसूक्ष्मस्थूलशरीरेन्द्रियावच्छेदेनानवच्छिन्नोऽपि वस्तुतोऽवच्छिन्न इव, अभिन्नोऽपि भिन्न इव, अकर्तापि कर्तेव, अभोक्तापि भोक्तेव, अविषयोऽप्यस्मत्प्रत्ययविषय इव, जीवभावमापन्नोऽवभासते, नभ इव घटमणिकमल्लिकाद्यवच्छेदभेदेन भिन्नमिवानेकविधधर्मकमिवेति । न हि चिदेकरसस्यात्मनः चिदंशे गृहीते अगृहीतं किंचिदस्ति । न खल्वानन्दनित्यत्वविभुत्वादयोऽस्य चिद्रूपाद्वस्तुतो भिद्यन्ते, येन तद्ग्रहे न गृह्येरन् । गृहीता एव तु कल्पितेन भेदेन न विवेचिता इत्यगृहीता इवाभान्ति । न चात्मनो बुद्ध्यादिभ्यो भेदस्तात्त्विकः, येन चिदात्मनि गृह्यमाणे सोऽपि गृहीतो भवेत्, बुद्ध्यादीनामनिर्वाच्यत्वेन तद्भेदस्याप्यनिर्वचनीयत्वात् । तस्माच्चिदात्मनः स्वयंप्रकाशस्यैव अनवच्छिन्नस्य अवच्छिन्नेभ्यो बुद्ध्यादिभ्यो भेदाग्रहात्, तदध्यासेन जीवभाव इति । तस्य चानिदमिदमात्मनोऽस्मत्प्रत्ययविषयत्वमुपपद्यते । तथाहि—कर्ता भोक्ता चिदात्माऽहंप्रत्यये प्रत्यवभासते । न चोदासीनस्य तस्य क्रियाशक्तिर्भोगशक्तिर्वा संभवति । यस्य च बुद्ध्यादेः कार्यकारणसंघातस्य क्रियाभोगशक्ती न तस्य चैतन्यम् । तस्माच्चिदात्मैव कार्यकारणसंघातेन ग्रथितो लब्धक्रियाभोगशक्तिः, स्वयंप्रकाशोऽपि बुद्ध्यादिविषयविच्छुरणात्, कथंचिदस्मत्प्रत्ययविषयोऽहंकारास्पदं जीव इति च, जन्तुरिति च क्षेत्रज्ञ इति चाख्यायते । न खलु जीवश्चिदात्मनो भिद्यते । तथा च श्रुतिः—'अनेन जीवेनात्मना' इति । तस्माच्चिदात्मनोऽव्यतिरेकाज्जीवः स्वयंप्रकाशोऽप्यहंप्रत्ययेन कर्तृभोक्तृतया व्यवहारयोग्यः क्रियत इत्यहंप्रत्ययालम्बनमुच्यते । न चाध्यासे सति विषयत्वं विषयत्वे चाध्यास इत्यन्योन्याश्रय (त्व) मिति सांप्रतं, बीजाङ्कुरवदनादित्वात् पूर्वपूर्वाध्यासतद्वासनाविषयीकृतस्योत्तरोत्तराध्यासविषयत्वाविरोधादित्युक्तम्—'नैसर्गिकोऽयं लोकव्यवहारः' इति भाष्यग्रन्थेन । तस्मात् सुष्ठूक्तम्—**न तावदयमेकान्तेनाविषय इति** । जीवो हि चिदात्मतया स्वयंप्रकाशतयाऽविषयोऽप्यौपाधिकेन रूपेण विषय इति भावः । स्यादेतत् । न वयमपराधीनप्रकाशतयाऽविषयत्वेनाध्यासमपाकुर्मः, किंतु प्रत्यगात्मा न स्वतो नापि परतः प्रथत इत्यविषय इति ब्रूमः । तथा च सर्वथाऽप्रथमाने प्रत्यगात्मनि कुतोऽध्यास इत्यत आह—**अपरोक्षत्वाच्च प्रत्यगात्मप्रसिद्धेः** । प्रतीच आत्मनः प्रसिद्धिः

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रतिबिम्ब्यतेऽस्मिन्नित्यस्मत्प्रत्ययोऽहंकारस्तत्संबन्धाल्लब्धपरिच्छेदः सन्नात्मस्वरूपस्फुरणेन स्फुरन्नपि तद्विषयो निरुच्यते, ततोऽस्य शून्यवदत्यन्ताविषयत्वाभावेऽपि नास्वप्रकाशतेत्यर्थः । अध्यासे सत्यस्मत्प्रत्ययविषयत्वं सति तस्मिन्नध्यास इत्यन्योन्याश्रयत्वमाशङ्क्यानादित्वेन परिहारेऽपि परिहारान्तरमाह—**अपरोक्षत्वाच्चेति** । अस्मत्प्रत्ययाविषयत्वेऽप्यपरोक्षत्वादेकान्तेनाविषयत्वाभावात्तस्मिन्नहंकाराध्यास इत्यर्थः । अपरोक्षत्वमपि कैश्चिदात्मनो नेष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—**प्रत्यगात्मेति** । अस्यार्थः—अस्ति तावन्ममेदं विदित-

१ भानं तच्छब्दार्थः ।

न चायमस्ति नियमः-पुरोऽवस्थित एव विषये विषयान्तरमध्यसितव्यमिति । अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति ।

रत्नप्रभा ।

स्वप्रकाशत्वेन भासमानत्वादात्मनोऽध्यासाधिष्ठानत्वं संभवतीति भावः । यदुक्तमपरोक्षाध्यासाधिष्ठानत्वस्येन्द्रियसंयुक्ततया ग्राह्यत्वं व्यापकमिति तत्राह-**न चायमिति** ॥ तत्र हेतुमाह-**अप्रत्यक्षेऽपीति** ॥ इन्द्रियाग्राह्येऽपीत्यर्थः । **बालाः**-अविवेकिनः, **तलम्** इन्द्रनीलकटाहकल्पं नभो, **मलिनं**-पीतमित्येवमपरोक्षमध्यस्यन्ति । तत्रेन्द्रियग्राह्यत्वं नास्तीति व्यभिचारान्न व्याप्तिः । **एतेना**त्मानात्मनोः सादृश्याभावान्नाध्यास **इत्यपास्तम्** ॥ नीलनभसोस्तदभावेऽप्यध्यासदर्शनात् । **सिद्धान्ते** आलोकाकारचाक्षुषवृत्तिव्य-

भामती ।

प्रथा, तस्या अपरोक्षत्वात् । यद्यपि प्रत्यगात्मनि नान्या प्रथास्ति, तथापि भेदोपचारः यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति । एतदुक्तं भवति-अवश्यं चिदात्माऽपरोक्षोऽभ्युपेतव्यः तदप्रथायां सर्वस्याप्रथनेन जगदान्ध्यप्रसङ्गादित्युक्तम् । श्रुतिश्चात्र भवति—'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । तदेवं परमार्थपरिहारमुक्त्वाऽभ्युपेत्यापि चिदात्मनः परोक्षतां, प्रौढवादितया परिहारान्तरमाह-**न चायमस्ति नियमः पुरोऽवस्थित एव**—अपरोक्ष एव, **विषये विषयान्तरमध्यसितव्यम्** । कस्मादयं न नियम इत्यत आह-**अप्रत्यक्षेऽपि ह्याकाशे बालास्तलमलिनताद्यध्यस्यन्ति** । हिर्यस्मादर्थे । नभो हि द्रव्यं सत् रूपस्पर्शविरहान्न बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षम् । नापि मानसम्, मनसोऽसहायस्य बाह्येऽप्रवृत्तेः, तस्मादप्रत्यक्षम् । अथ च तत्र बाला अविवेकिनः परदर्शितदर्शिनः कदाचित्पार्थिवच्छायां श्यामतामारोप्य, कदाचित्तैजसं शुक्लत्वमारोप्य नीलोत्पलपलाशश्याममिति वा राजहंसमालाधवलमिति वा निर्वर्णयन्ति । तत्रापि पूर्वदृष्टस्य तैजसस्य वा तामसस्य रूपस्य परत्र नभसि स्मृतिरूपोऽवभास इति । एवं तदेव तलमध्यस्यन्ति अवाङ्मुखीभूतं महेन्द्रनीलमणिमयमहाकटाहकल्प-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णय

मिति विशिष्टधीः, न च सा विशेषणदर्शनादृते युक्ता, न च ज्ञानान्तरादस्य स्फुरणं विमतं नैतद्विषयमेतन्निष्ठसाक्षात्कारत्वात्तादृग्घटसाक्षात्कारवदित्यनुमानात् । न च घटादिज्ञानाश्रयतयाऽऽत्मसिद्धिस्तस्य तदधीनप्रकाशत्वे वेद्यत्वापातात्तस्माद्यस्मिन्नात्मनि विशेषणत्वं कल्पितं तस्य संविद्रूपत्वेनैव स्फुरणादपरोक्षत्वं देवदत्तस्वापकालो देवदत्तात्माऽस्तीतिव्यवहारहेतुसाक्षात्कारवान्कालत्वादितरकालवदित्यनुमानात् । न च स्वापेऽहंवृत्तिस्तद्व्याघातात् । न च पुरुषान्तरं तत्साक्षात्कर्तुमलमीश्वरास्तित्वे च साक्षात्कारस्यास्मद्विशेषणमादेयमिति । अपरोक्षाध्यासो नापरोक्षमात्रे क्वचिदपि युक्तः संप्रयुक्ततया पुरःस्थितापरोक्ष्ये तद्दृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह-**न चेति** । तत्र हेतुरप्रत्यक्ष इति साक्षिवेद्यतया संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षेऽपीति यावत् । न हि नभो द्रव्यत्वे सत्यरूपस्पर्शित्वाद्बाह्येन्द्रियग्राह्यं, नापि मनसोऽसहायस्य बाह्ये वृत्तिः, तेन प्रसिद्धप्रत्यक्षत्वहीनेऽपि नभस्यविवेकिनस्तलमिन्द्रनीलकटाहकल्पं मलिनतां धूम्रतामन्यच्च पीताद्यध्यस्यन्ति । तथा चाधिष्ठानारोप्ययोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वानियतिरिति भावः । दार्ष्टान्तिकं ब्रुवाणः संभावनां निगम-

---

१ नभसि ।

एवमविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्माध्यासः। तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते । तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं विद्यामाहुः ॥ तत्रैवं सति यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न सम्बध्यते ।

रत्नप्रभा ।

क्तसाक्षिवेद्यत्वं नभस इति ज्ञेयम् । संभावनां निगमयति–**एवमिति** ॥ **ननु** ब्रह्मज्ञाननाश्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा अध्यासः किमिति वर्ण्यत इत्यत आह–**तमेतमिति** ॥ आक्षिप्तं समाहितमुक्तलक्षणलक्षितमध्यासमविद्याकार्यत्वादविद्येति मन्यन्त इत्यर्थः । विद्यानिवर्त्यत्वाच्चास्याविद्यात्वमित्याह–**तद्विवेकेनेति** ॥ अध्यस्तनिषेधेनाधिष्ठानस्वरूपनिर्धारणं विद्यामध्यासनिवर्तिकामाहुरित्यर्थः । तथापि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्या किमिति वर्ण्यते तत्राह–**तत्रेति** ॥ तस्मिन्नध्यासे उक्तन्यायेनाविद्यात्मके सतीत्यर्थः ॥

भामती ।

मित्यर्थः ॥ उपसंहरति–**एवम्**–उक्तेन प्रकारेण सर्वाक्षेपपरिहारात्, **अविरुद्धः प्रत्यगात्मन्यप्यनात्मनाम्**–बुद्ध्यादीनाम् **अध्यासः** । ननु सन्ति च सहस्रमध्यासाः, तत्किमर्थमयमेवाध्यास आक्षेपसमाधानाभ्यां व्युत्पादितः, नाध्यासमात्रमित्यत आह–**तमेतमेवंलक्षणमध्यासं पण्डिता अविद्येति मन्यन्ते ।** अविद्या हि सर्वानर्थबीजमिति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु प्रसिद्धम् । तदुच्छेदाय वेदान्ताः प्रवृत्ता इति वक्ष्यति । प्रत्यगात्मन्यनात्माध्यास एव सर्वानर्थहेतुः, न पुना रजतादिविभ्रमा इति स एवाविद्या, तत्स्वरूपं चाविज्ञातं न शक्यमुच्छेत्तुमिति तदेव व्युत्पाद्यं नाध्यासमात्रम् । अत्र च 'एवंलक्षणम्' इत्येवंरूपतयाऽनर्थहेतुतोक्ता । यस्मात्प्रत्यगात्मन्यशनायादिरहितेऽशनायाद्युपेतान्तःकरणाद्यहितारोपेण प्रत्यगात्मानमदुःखं दुःखाकरोति, तस्मादनर्थहेतुः । न चैवं पृथग्जना अपि मन्यन्तेऽध्यासं, येन न व्युत्पाद्येतेत्यत उक्तम्–**पण्डिता मन्यन्ते** । नन्वियमनादिरतिनिरूढनिबिडवासनानुबद्धाऽविद्या न शक्या निरोद्धुम्, उपायाभावादिति यो मन्यते तं प्रति तन्निरोधोपायमाह–**तद्विवेकेन च वस्तुस्वरूपावधारणं**–निर्विचिकित्सं ज्ञानं **विद्यामाहुः**, पण्डिताः । प्रत्यगात्मनि खल्वत्यन्तविविक्ते बुद्ध्यादिभ्यः बुद्ध्यादिभेदाग्रहनिमित्तो बुद्ध्याद्यात्मत्वतद्धर्माध्यासः । तत्र श्रवणमननादिभिर्यद्विवेकविज्ञानं तेन विवेकाग्रहे निवर्तिते, अध्यासापबाधात्मकं वस्तुस्वरूपावधारणं विद्या चिदात्मरूपं स्वरूपे व्यवतिष्ठत इत्यर्थः । स्यादेतत् । अतिनिरूढनिबिडवासनानुविद्धाऽविद्या विद्ययाऽपबाधितापि स्ववासनावशात्पुनरुद्भविष्यति प्रवर्तयिष्यति च वासनादि कार्यं स्वोचितमित्यत आह–**तत्रैवं सति**–एवंभूतवस्तुतत्त्वावधारणे सति, **यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाऽणुमात्रेणापि स न संबध्यते**–अन्तःकरणादिदोषेणाशनायादिना

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णय ।

यति–**एवमिति** । आत्मानात्मनोश्चिदचित्त्वेन वास्तवा (व) भेदासिद्धौ सामानाधिकरण्यात्तदभेदधीरध्याससंभावनां निगमयतीति भावः । ननु ब्रह्मविद्यापोह्यत्वेन सूत्रितामविद्यां हित्वा किमित्यध्यासो वर्ण्यते तत्राऽऽह–**तमेतमिति** । आक्षिप्तत्वं समाहितत्वं लक्षितत्वं च विशेषणार्थः । अध्यासमित्यनुभवानुसारिण्यनर्थतोक्ता, पण्डिता मन्यन्त इति पृथग्जनागोचरत्वेनैतदविद्यात्वस्य व्युत्पाद्यत्वमुक्तं, प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यस्याविद्यान्वयव्यतिरेकित्वादविद्यात्वमस्येति वक्तुमविद्याग्रहणमतो न सूत्रिताविद्योपेक्षिता, तस्या एव वर्ण्यमानत्वादित्यर्थः । न केवलमन्वयादिनाऽस्याविद्यात्वं विद्यापोह्यत्वेन तद्विरोधित्वाच्चेत्याह–**तद्विवेकेनेति** । तस्याध्यस्तस्य बुद्ध्यादेर्विवेको विलापनं तेन रूपेणाऽऽत्मनोऽसाधारणरूपस्येदमित्थमेवेत्यवधारणं विद्या तेन तद्विरोधित्वादिना सिद्धेऽध्यासस्याविद्यात्वे सैवोच्यत इत्यर्थः । तथाऽपि कारणाविद्यां त्यक्त्वा कार्याविद्योक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याऽऽह–**तत्रेति** । तस्मिन्नध्यास उक्तरीत्याऽविद्यात्मके सत्याच्छादकाविद्यायाः स्वापादौ

१ तथा च परदण्डेन परस्ताडनीय इति न्यायमनुसृत्य परमतसिद्धमाकाशस्याप्रत्यक्षत्वमुक्त्वा भाष्यकृद्भिः परिहारः कृत इति बोध्यम् ।

तमेतमविद्याख्यमात्मानात्मनोरितरेतराध्यासं पुरस्कृत्य सर्वे प्रमातृप्रमाणप्रमेयव्यवहारा लौकिका वैदिकाश्च प्रवृत्ताः । सर्वाणि च शास्त्राणि विधिप्रतिषेधमोक्षपराणि । कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि

रत्नप्रभा ।

मूलाविद्यायाः सुषुप्तावनर्थत्वादर्शनात्कार्यात्मना तस्या अनर्थत्वज्ञापनार्थं तद्वर्णनमिति भावः । अध्यस्तकृतगुणदोषाभ्यामधिष्ठानं न लिप्यत इत्यक्षरार्थः एवमध्यासस्य । लक्षणसंभावने उक्त्वा प्रमाणमाह–**तमेतमिति** ॥ तं वर्णितमेतं साक्षिप्रत्यक्षसिद्धं पुरस्कृत्य हेतुं कृत्वा लौकिकः कर्मशास्त्रीयो मोक्षशास्त्रीयश्चेति त्रिविधो व्यवहारः प्रवर्तत इत्यर्थः । तत्र विधिनिषेधपराणि कर्मशास्त्राण्यृग्वेदादीनि, विधिनिषेधशून्यप्रत्यग्ब्रह्मपराणि मोक्षशास्त्राणि वेदान्तवाक्यानीति विभागः ॥ एवं व्यवहारहेतुत्वेनाध्यासे प्रत्यक्षसिद्धेऽपि प्रमाणान्तरं पृच्छति–**कथं पुनरिति** ॥ अविद्यावानहमित्यध्यासवानात्मा प्रमाता स विषय आश्रयो येषां तानि **अविद्यावद्विषयाणीति**विग्रहः । तत्तत्प्रमेयव्यवहारहेतुभूतायाः प्रमाया अध्यासात्मकप्रमा-

भामती ।

चिदात्मा, चिदात्मनो गुणेन चैतन्यानन्दादिनान्तःकरणादि न संबध्यते । एतदुक्तं भवति–तत्त्वावधारणाभ्यासस्य हि स्वभाव एव स तादृशः, यदनादिमपि निरूढनिबिडवासनमपि मिथ्याप्रत्ययमपनयति । तत्त्वपक्षपातो हि स्वभावो धियाम्, यथाहुर्बाह्या अपि–'निरुपद्रवभूतार्थस्वभावस्य विपर्ययैः । न बाधो यत्नवत्त्वेऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपाततः ॥' इति । विशेषतस्तु चिदात्मस्वभावस्य तत्त्वज्ञानस्यात्यन्तान्तरङ्गस्य कुतोऽनिर्वाच्ययाऽविद्यया बाध इति । यदुक्तं, सत्यानृते मिथुनीकृत्य विवेकाग्रहादध्यस्याहमिदं ममेदमिति लोकव्यवहार इति तत्र व्यपदेशलक्षणो व्यवहारः कण्ठोक्तः ॥ इतिशब्दसूचितं लोकव्यवहारमादर्शयति–**तमेतमविद्याख्यमिति** । निगदव्याख्यातम् ॥ आक्षिपति–**कथं पुनरविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि** । तत्त्वपरिच्छेदो हि प्रमा विद्या, तत्साधनानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणि । नाविद्यावन्तं प्रमाणान्याश्रयन्ति, तत्कार्यस्य विद्याया अविद्याविरोधित्वादिति भावः । सन्तु वा प्रत्यक्षादीनि संवृत्त्यापि यथा तथा, शास्त्राणि तु पुरुषहितानुशासनपराण्यविद्याप्रतिपक्षतया नावि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्वतोनर्थत्वादर्शनात्कर्तृत्वाद्यध्यासात्मना तस्या जागरादौ तथात्वात्कार्याविद्या वर्ण्यते । यत्राऽऽत्मनि बुद्ध्यादौ यस्य बुद्ध्यादेरात्मनो वाऽध्यासस्तेन बुद्ध्यादिनाऽऽत्मना वा कृतेनाशनायादिदोषेण चैतन्यगुणेन वाऽऽत्मानात्मा वा वस्तुतो न स्वल्पेनापि युज्यत इत्यतो विद्यया तन्निवृत्तिरित्यर्थः । लक्षणसंभावने भेदेनोक्त्वा सद्भावं निर्णेतुमादौ प्रत्यक्षं दर्शयति–**तमिति** । आक्षेपसमाधिविषयत्वं तदर्थः । लक्ष्यत्वमेतदर्थः । अविद्याख्यमिति संभावितोक्तिः । पुरस्कृत्येत्यध्यासस्य व्यवहारहेतुतया स्वानुभवसिद्धत्वमुक्तम् । प्रमाणप्रमेयग्रहणं प्रमात्रादेरुपलक्षणम् । अपौरुषेयत्वेन विशेषं मत्वा शास्त्राणां पृथग्ग्रहणम् । मोक्षपराणि विधिनिषेधशून्यानि वस्तुमात्रनिष्ठानीत्यर्थः त्रिविधव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वे प्रमाणान्तरजिज्ञासया पृच्छति–**कथमिति** । यद्यपि प्रत्यक्षादिसर्वमविद्योत्थाहंकारादिविशिष्टात्माश्रयमिति स्वसाक्षिकं तथाऽऽपि केन मानान्तरेण तथा स्यात्पुनः शब्दान्मानान्तरविवक्षाधीः । यद्वा प्रमाता प्रमाणानामाश्रयो नाविद्यावाननुपयोगादित्याक्षेपः । अथवा यद्येतानि प्रमाणानि कथमविद्यावद्विषयाणीत्यन्वयः । यद्वा यद्येतान्यविद्यावद्विषयाणि कथं प्रमाणान्यविद्यावदाश्रयत्वे कारणदोषादप्रामाण्याद्यस्य च दुष्टं करणमित्यादि भाष्या-

१ कार्याविद्या तच्छब्दार्थः ।

शास्त्राणि चेति ? उच्यते–देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानरहितस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः सम्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

त्राश्रितत्वात् । प्रमाणानामविद्यावद्विषयत्वं **यद्यपि** प्रत्यक्षम्, **तथापि** पुनरपि **कथं केन** प्रमाणेनाविद्यावद्विषयत्वमिति **योजना । यद्वाऽविद्यावद्विषयाणि कथं** प्रमाणानि स्युः ? आश्रयदोषादप्रामाण्यापत्तेरित्याक्षेपः । तत्र प्रमाणप्रश्ने व्यवहारार्थापत्तिं तल्लिङ्गकानुमानं चाह–**उच्यते इत्यादिना–तस्मादित्यन्तेन** । देवदत्तकर्तृको व्यवहारः, तदीयदेहादिष्वहंममाध्यासमूलः, तदन्वयव्यतिरेकानुसारित्वात्, यदित्थं तत्तथा, यथा मृन्मूलो घटः–इति प्रयोगः । तत्र व्यतिरेकं दर्शयति–**देहेति** ॥ देवदत्तस्य सुषुप्तावध्यासाभावे व्यवहाराभावो दृष्टः । जाग्रत्स्वप्नयोरध्यासे सति व्यवहार इत्यन्वयः स्फुटत्वान्नोक्तः । अनेन लिंगेन कारणतयाध्यासः सिद्ध्यति, व्यवहाररूपकार्यानुपपत्त्या वेति भावः । **ननु** मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमित्यभिमानमात्राद्व्यवहारः सिद्ध्यतु, किमिन्द्रियादिषु ममाभिमानेनेत्याशङ्क्याह–**न हीति**॥ इन्द्रियपदं लिङ्गादेरप्युपलक्षणं, प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगात् ॥ तथा च प्रत्यक्षलिङ्गादिप्रयुक्तो योऽव्यवहारो द्रष्टा

भामती ।

द्यावद्विषयाणि भवितुमर्हन्तीत्याह–**शास्त्राणि चेति** । समाधत्ते–**उच्यते–देहेन्द्रियादिष्वहंममाभिमानहीनस्य**–तादात्म्यतद्धर्माध्यासहीनस्य **प्रमातृत्वानुपपत्तौ** सत्यां **प्रमाणप्रवृत्त्यनुपपत्तेः** । अयमर्थः–प्रमातृत्वं हि प्रमां प्रति कर्तृत्वं तच्च स्वातन्त्र्यम् । स्वातन्त्र्यं च प्रमातुरितरकारकाप्रयोज्यस्य समस्तकारकप्रयोक्तृत्वम् । तदनेन प्रमाकरणं प्रमाणं प्रयोजनीयम् । न च स्वव्यापारमन्तरेण करणं प्रयोक्तुमर्हति । न च कूटस्थनित्यश्चिदात्माऽपरिणामी स्वतो व्यापारवान् । तस्माद्व्यापारवद्बुद्ध्यादितादात्म्याध्यासात्, व्यापारवत्तया प्रमाणमधिष्ठातुमर्हतीति भवत्यविद्यावत्पुरुषविषयत्वमविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वं प्रमाणानामिति। अथ मा प्रवर्तिषत प्रमाणानि किं नश्छिन्नमित्यत आह–**न हीन्द्रियाण्यनुपादाय प्रत्यक्षादिव्यवहारः संभवति**। व्यवह्रियतेऽनेनेति व्यवहारः फलं, प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां फलमित्यर्थः ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दित्याक्षेपः । व्यवहारहेतुमध्यासमनुमानादिना साधयितुमारभते–**उच्यत इति** । तत्रानुमानं वक्तुं व्यतिरेकव्याप्तिमाह–**देहेन्द्रियादिष्विति** । सशिरस्कोऽवयवी त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षाधारो देहस्तत्र मनुष्यत्वादिजातिमति देहेऽहमभिमान इन्द्रियेष्वादिशब्दगृहीतदेहावयवेषु च ममाभिमानस्तेन हीनस्य सुप्तस्य प्रमातृत्वानुपपत्तौ सत्यां मानाप्रवृत्तेरध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । यत्र नाध्यासस्तत्र न व्यवहारः, यथा सुषुप्ताविति व्याप्तिः । देवदत्तस्य जागरादिकालस्तस्यैवाध्यासाधीनव्यवहारवांस्तस्यैव स्वापादिकालादन्यकालत्वाद्व्यतिरेके तस्यैव स्वापादिकालवदिति भावः । इन्द्रियादिषु ममत्वाभावेऽपि देहेऽहंभावमात्रान्मानप्रवृत्तिमाशङ्क्याऽऽह–**न हीति** । इन्द्रियग्रहणं लिङ्गादेरुपलक्षणं प्रत्यक्षादीत्यादिपदप्रयोगाद्व्यवहारस्य व्यवहर्तारं विनाऽयोगादनुपादानस्य व्यवहारस्य च कर्तृसाम्ये तान्यनुपादाय यो व्यवहारः स नेति योजना । यो द्रष्टृत्ववक्तृत्वादिरक्षमक्षं प्रति नियतो व्यवहारः, यश्च लिङ्गादिनाऽनुमातृत्वादिव्यवहारो नासौ तानि ममत्वेनागृहीत्वा युक्तः, देहाध्यासेऽपि चक्षुराद्यनध्यासेऽन्धादेरदर्शनादित्यर्थः । इन्द्रियाध्यासे तेनैव व्यवहा-

१ यो यदन्वयव्यतिरेकानुसारी, स तन्मूल इत्यर्थः ।

न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यवहारः सम्भवति ॥ न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते । न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्नसत्यासङ्गस्यात्मनः

रत्नप्रभा ।

अनुमाता श्रोताऽहमित्यादिरूपः स इन्द्रियादीनि ममतास्पदान्यगृहीत्वा न सम्भवतीत्यर्थः ॥ **यद्वा**—तानि ममत्वेनानुपादाय यो व्यवहारः स नेति **योजना** । पूर्वत्रानुपादानासम्भवक्रिययोरेको व्यवहारः कर्ता इति क्त्वाप्रत्ययः साधुः । उत्तरत्रानुपादानव्यवहारयोरेकात्मकर्तृकत्वात्तत्साधुत्वमिति भेदः । इन्द्रियादिषु ममेत्यध्यासाभावेऽन्धादेरिव द्रष्टृत्वादिव्यवहारो न स्यादिति भावः ॥ इन्द्रियाध्यासेनैव व्यवहारादलं देहाध्यासेनेत्यत आह—**न चेति** ॥ इन्द्रियाणामधिष्ठानम् आश्रयः । शरीरमित्यर्थः ॥ **नन्वस्त्वात्मना संयुक्तं शरीरं** तेषामाश्रयः किमध्यासेनेत्यत्राह— **न चानध्यस्तात्मभावेनेति** ॥ अनध्यस्त आत्मभावः आत्मतादात्म्यं यस्मिन् तेनेत्यर्थः ॥ "असङ्गो हि" [बृह॰ ६ । ४ । ३ । १९] इति श्रुतेराध्यासिक एव देहात्मनोः सम्बन्धो न संयोगादिरिति भावः ॥ **नन्वात्मनो** देहादिभिराध्यासिकसम्बन्धोऽपि मास्तु । स्वतश्चेतनतया प्रमातृत्वोपपत्तेः ॥ **न च** सुषुप्तौ प्रमातृत्वापत्तिः करणोपरमादिति तत्राह—**न चैतस्मिन्निति** ॥ प्रमाश्रयत्वं हि प्रमातृत्वम् । प्रमा **यदि** नित्यचिन्मात्रं, **तर्ह्याश्रयत्वायोगः**, करणवैयर्थ्यं च ।

भामती ।

'इन्द्रियाणि' इति, इन्द्रियलिङ्गादीनीति द्रष्टव्यम्, दण्डिनो गच्छन्तीतिवत् । एवं हि 'प्रत्यक्षादि' इत्युपपद्यते । व्यवहारक्रियया च व्यवहार्याक्षेपात्समानकर्तृकता । अनुपादाय यो व्यवहार इति योजना । किमिति पुनः प्रमातोपादत्ते प्रमाणानि, अथ स्वयमेव कस्मान्न प्रवर्तत इत्यत आह—**न चाधिष्ठानमन्तरेणेन्द्रियाणां व्यापारः**—प्रमाणानां व्यापारः **संभवति** । न जातु करणान्यनधिष्ठितानि कर्त्रा स्वकार्ये व्याप्रियन्ते, मा भूत्कुविन्दरहितेभ्यो वेमादिभ्यः पटोत्पत्तिरिति ॥ अथ देह एवाधिष्ठाता कस्मान्न भवति, कृतमत्रात्माध्यासेनेत्यत आह—**न चानध्यस्तात्मभावेन देहेन कश्चिद्व्याप्रियते** । सुषुप्तेऽपि व्यापारप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत् । यथानध्यस्तात्मभावं वेमादिकं कुविन्दो व्यापारयन्पटस्य कर्ता, एवमनध्यस्तात्मभावं देहेन्द्रियादि व्यापारयन्भविष्यति तदभिज्ञः प्रमातेत्यत आह—**न चैतस्मिन्सर्वस्मिन्**—इतरेतराध्यासे इतरेतरधर्माध्यासे च **असति, आत्मनोऽसंगस्य**—सर्वथा सर्वदा सर्वधर्मधर्मिवियुक्तस्य

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रादलं देहाध्यासेनेत्याशङ्क्याऽऽह—**न चेति** । इन्द्रियाणामधिष्ठानत्वेन देहे गृहीतेऽपि तस्मिन्नहंभावस्य न प्रवृत्त्युपयोगो देहात्मनोः संबन्धान्तरादपि प्रवृत्तेरित्याशङ्क्याऽऽह—**न चानध्यस्तेति** । अस्यार्थः—अध्यासेतरो देहात्मयोगो देहस्याऽऽत्मसंयोगो वाऽऽत्मेच्छयाऽनुविधीयमानत्वं वा तदनुविधानयोग्यत्वं वा तत्कर्मारभ्यत्वं वा । नाऽऽद्यः—आत्मसंयुक्तेन परदेहेनापि तत्प्रसङ्गात् । न द्वितीयः—तदभावेऽप्यातुरदेहे मातृत्वादिदर्शनात् । न तृतीयः—स्वापादावपि तत्प्रसङ्गात्तद्योग्यताया यावद्द्रव्यभावित्वात् । न च तदा सर्वकर्मलयान्न शरीरमेवेति वाच्यं, स्वदृष्ट्या तदभावेऽपि परदृष्ट्या तद्भावात्तस्य तस्मिन्मातृत्वादिधीध्रौव्यात् । न चतुर्थः—भृत्यादिदेहैरपि तत्प्रसङ्गात्तेषां स्वामिकार्यारम्भत्वादतो देहस्याऽऽत्मनि संबन्धान्तरासिद्धेरध्यास इति । नन्वात्मा स्वतश्चेतनत्वान्मातृत्वादिशक्तिमानिन्द्रियाद्यवधाने जागरादौ मातृत्वादिकमश्नुते स्वापादौ चक्षुराद्यभावात्तदभावो नाध्यासाभावादतोऽव्यतिरेकिणि व्यतिरेकः संदिह्यते तत्राऽऽह—**न चैतस्मिन्निति** ।

१ इन्द्रियव्यापारः—इ॰ पा॰ ।　२ करणानां समनस्केन्द्रियाणामुपरमादविद्यायां विलयादित्यर्थः ।

प्रमातृत्वमुपपद्यते॥ न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति ॥ तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि शास्त्राणि च इति ॥

रत्नप्रभा ।

यदि वृत्तिमात्रं, जगदान्ध्यप्रसङ्गः, वृत्तेर्जडत्वात् । अतो वृत्तीद्धो बोधः प्रमा, तदाश्रयत्वमसङ्गस्यात्मनो वृत्तिमन्मनस्तादात्म्याध्यासं विना न सम्भवतीति भावः ॥ देहाध्यासे, तद्धर्माध्यासे चासतीत्यक्षरार्थः ॥ तर्ह्यात्मनः प्रमातृत्वं मास्त्विति वदन्तं प्रत्याह—**न चेति** ॥ तस्मादात्मनः प्रमातृत्वादिव्यवहारार्थमध्यासोऽङ्गीकर्तव्य इत्यनुमानार्थापत्त्योः फलमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ प्रमाणसत्त्वादित्यर्थः ॥ **यद्वा**—प्रमाणप्रश्नं समाधायाक्षेपं[3] परिहरति—**तस्मादिति** ॥ अहमित्यध्यासस्य प्रमात्रन्तर्गतत्वेनादोषत्वादविद्यावदाश्रयाण्यपि प्रमाणान्येवेति **योजना** । सति प्रमातरि पश्चाद्भवन् **दोष इत्युच्यते** । **यथा**—काचादिः । अविद्या तु प्रमात्रन्तर्गतत्वान्न दोषः । येन प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं भवेदिति भावः ॥ **ननु** यदुक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यवहारोऽध्यासकार्य इति । **तदयुक्तं**—विदुषामध्यासाभावेऽपि व्यवहारदृष्टे[4]रित्यत आह—

भामती ।

प्रमातृत्वमुपपद्यते । व्यापारवन्तो हि कुविन्दादयो वेमादीनधिष्ठाय व्यापारयन्ति, अनध्यस्तात्मभावस्य तु देहादिष्वात्मनो न व्यापारयोगोऽसङ्गत्वादित्यर्थः । अतश्चाध्यासाश्रयाणि प्रमाणानीत्याह—**न च प्रमातृत्वमन्तरेण प्रमाणप्रवृत्तिरस्ति** । प्रमायां खलु फले स्वतन्त्रः प्रमाता भवति । अन्तःकरणपरिणामभेदश्च प्रमेयप्रवणः कर्तृस्थश्चित्स्वभावः प्रमा । कथं च जडस्यान्तःकरणस्य परिणामश्चिद्रूपो भवेत्, यदि चिदात्मा तत्र नाध्यस्येत, कथं चैष चिदात्मकर्तृको भवेत्, यद्यन्तःकरणं व्यापारवच्चिदात्मनि नाध्यस्येत् । तस्मादितरेतराध्यासाच्चिदात्मकर्तृस्थं प्रमाफलं सिद्ध्यति । तत्सिद्धौ च प्रमातृत्वम्, तामेव च प्रमामुररीकृत्य प्रमाणस्य प्रवृत्तिः । प्रमातृत्वेन च प्रमोपलक्ष्यते । प्रमायाः फलस्याभावे प्रमाणं न प्रवर्तेत । तथा च प्रमाणमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । उपसंहरति—**तस्मादविद्यावद्विषयाण्येव प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि** । स्यादेतत् । भवतु पृथग्जनानामेवम् । आगमोपपत्तिप्रतिपन्नप्रत्यगात्मतत्त्वानां व्युत्पन्नानामपि

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रमातृत्वं प्रमां प्रति कर्तृत्वं, तच्च कारकान्तराप्रयोज्यस्य तत्प्रयोक्तृत्वं, न च व्यापारमन्तरेण करणादिप्रयोक्तृत्वं, न च कूटस्थासङ्गात्मनः स्वतो व्यापारः, न चेच्छातिरेकेण प्रमाकरणप्रयोक्तृत्वं, न चाऽऽत्मन्यक्रियेऽगुणे क्रियागुणवद्बुद्ध्याद्यध्यासादृते सा युक्ता, तस्माद्बुद्ध्याद्यभेदाध्यासे तद्धर्माध्यासे चासति स्वतोऽसङ्गस्य मातृत्वायोगादध्यासस्तद्धेतुरित्यर्थः । तर्हि मा भूदसङ्गस्याऽऽत्मनो मातृत्वं नेत्याह—**न चेति** । आत्मन्याध्यासिकमातृत्वाभावे सर्वव्यवहारहानिरित्यर्थः । एवं व्यतिरेकिणि व्यतिरेकासंदेहात्तस्यादोषत्वादर्थापत्तेरपि तेनावरोधात्प्रमाणान्तरप्रश्ने समाहितेऽपि कथमाक्षेपसमाधिस्तत्राऽऽह—**तस्मादिति** । प्रमाणस्य सत्त्वादिति यावत् । अयं भावः—मातुरेव मानाश्रयत्वेऽपि तस्याध्यस्तत्वात्तेषामविद्यावदाश्रयत्वम् । न च कारणदोषादप्रामाण्यं सति प्रमाकरणे पश्चाद्भाविनो दोषस्य दोषत्वादविद्यायास्तत्कारणनिविष्टत्वाद्यस्य च दुष्टं करणमिति चोक्तेरागन्तुकदोषविषयत्वादध्यक्षादीनां च तात्त्विकप्रामाण्याभावस्येष्टत्वाद्व्यवहारे बाधाभावाद्व्यावहारिकप्रामाण्यसिद्धेः । न च तेषामतात्त्विके प्रामाण्ये तदन्तर्गतश्रुतेरपि तथात्वान्नेष्टसिद्धिः । श्रुत्यर्थस्य ब्रह्मणः सत्यं ज्ञानमित्यादिना तात्त्विकत्वदृष्टेस्तस्यास्तात्त्विकप्रामाण्यादिति । नन्वविवेकिव्यव-

---

१ क० पा० चेति । २ केन प्रमाणेनाविद्यावद्विषयाणि प्रत्यक्षादीनीतिप्रश्नम् । ३ अविद्यावद्विषयाणि चेत्प्रमाणानि कथं स्युरिति खण्डनम् । ४ व्यवहारदर्शनात् ।

पश्वादिभिश्चाविशेषात् । यथा हि-पश्वादयः शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां सम्बन्धे सति शब्दादिविज्ञाने प्रतिकूले जाते ततो निवर्तन्ते, अनुकूले च प्रवर्तन्ते, यथा-दण्डोद्यतकरं पुरुषमभिमुखमुपलभ्य मां हन्तुमयमिच्छतीति-

रत्नप्रभा ।

पश्वादिभिश्चेति॥ चशब्दः शङ्कानिरासार्थः ॥ **किं** विद्वत्त्वं-ब्रह्मास्मीति साक्षात्कारः ?-**उत** यौक्तिकमात्मानात्मभेदज्ञानम् ?-**आद्ये**-"बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहारः" इति समन्वयसूत्रे **वक्ष्यते । द्वितीये**-परोक्षज्ञानस्यापरोक्षभ्रान्त्यनिवर्त्तकत्वाद्विवेकिनामपि व्यवहारकाले पश्वादिभिरविशेषादध्यासवत्त्वेन तुल्यत्वाद्व्यवहारोऽध्यासकार्य इति युक्तमित्यर्थः ॥ **अत्रायं प्रयोगः**-विवेकिनः, अध्यासवन्तः, व्यवहारवत्त्वात्, पश्वादिवदिति । तत्र संग्रहवाक्यं व्याकुर्वन् दृष्टान्ते हेतुं स्फुटयति-**यथा हीति** ॥ विज्ञानस्यानुकूलत्वं प्रतिकूलत्वं चेष्टानिष्टसाधनगोचरत्वम् । तदेवोदाहरति-**यथेति** ॥ अयं दण्डः, मदनिष्टसाधनं, दण्डत्वाद्, अनुभूतदण्डवद्,-**इदं** तृणम्, इष्टसाधनम्, अनुभूतजातीयत्वाद्, अनुभूततृणवद्, इत्यनुमाय व्यव-

भामती ।

पुंसां प्रमाणप्रमेयव्यवहारा दृश्यन्त इति कथमविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानीत्यत आह-**पश्वादिभिश्चाविशेषादिति** । विदन्तु नामागमोपपत्तिभ्यां देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नं प्रत्यगात्मानम् । प्रमाणप्रमेयव्यवहारे तु प्राणभृन्मात्रधर्मान्नातिवर्तन्ते । यादृशो हि पशुशकुन्तादीनामविप्रतिपन्नमुग्धभावानां व्यवहारस्तादृशो व्युत्पन्नानामपि पुंसां दृश्यते । तेन तत्समान्यात्तेषामपि व्यवहारसमयेऽविद्यावत्त्वमनुमेयम् । चशब्दः समुच्चये । उक्तशङ्कानिवर्तनसहितपूर्वोक्तोपपत्तिः, अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं प्रमाणानां साधयतीत्यर्थः । एतदेव विभजते-**यथा हि पश्वादय इति** । अत्र च **शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सति** इति प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शितम् । **शब्दादिविज्ञाने** इति तत्फलमुक्तम् । **प्रतिकूले** इति चानुमानफलम् । तथाहि-शब्दादिस्वरूपमुपलभ्य तज्जातीयस्य प्रतिकूलतामनुस्मृत्य तज्जातीयतयोपलभ्यमानस्य प्रतिकूलतामनुमिमीत इति । उदाहरति-**यथा दण्डेति** । शेषमतिरोहितार्थम् । स्यादेतत् । भवन्तु प्रत्यक्षादीन्यविद्यावद्विषयाणि । शास्त्रं तु 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि न देहात्माध्यासेन प्रवर्तितुमर्हति । अत्र खल्वामुष्मिकफलोपभोगयोग्योऽधिकारी प्रतीयते । तथा च पारमर्षं सूत्रम्-'शास्त्रफलं प्रयोक्तरि तल्लक्षणत्वात्तस्मात् स्वयं प्रयोगे स्यात्' (अ. ३ पा. ७

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि नाविद्यावद्विषयाण्येव प्रमाणानि विवेकिनामपि तद्व्यवहारात्तत्राऽऽह-**पश्वादिभिश्चेति** । चशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः । यौक्तिकविवेकस्याध्यक्षभ्रान्त्यविरोधित्वाद्विरोधित्वेऽपि तदननुसंधाने विवेकिनामपि व्यवहारे पश्वादिभिरविशेषात्तद्व्यवहारोऽप्याध्यासिक एवेत्यर्थः । कथं व्यवहारकाले विवेकिनामपि पश्वादिभिरविशेषः, न हि ते निःशेषं पश्वादिव्यवहारमनुवर्तन्ते तत्राऽऽह-**यथा हीति** । संगृहीतोऽर्थो यथा व्यज्यते तथोच्यत इति यावत् । आदिशब्देन शकुन्तादिरुक्तः । शब्दादिभिः श्रोत्रादीनां संबन्धे सतीत्यर्थेन्द्रियसंनिकर्षात्मकमध्यक्षमुक्तम् । शब्दादिविज्ञान इति तत्फलम् । प्रतिकूलेऽनुकूल इत्यनुमानम् । ते हि शब्दाद्युपलभ्य तज्जातीयस्य प्रातिकूल्यमानुकूल्यं वाऽनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तथात्वमनुमिन्वन्ति । तत्र प्रतिकूलत्वानुमानफलं निवृत्तिः । अनुकूलत्वानुमानफलं प्रवृत्तिरिति विवेकः । उक्तमर्थमुदाहरति-**यथेति** । पुरुषविशेषं दृष्ट्वा तज्जातीयस्य हन्तृत्वमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय ततो वैमुख्यं भजन्तीत्यर्थः । प्रत्येकं पश्वादीनामाशयं दर्शयितुं मामित्युक्तम् । पुरुषान्तरं तु दृष्ट्वा

पलायितुमारभन्ते, हरिततृणपूर्णपाणिमुपलभ्य तं प्रत्यभिमुखीभवन्ति-इति। एवं पुरुषा अपि व्युत्पन्नचित्ताः क्रूरदृष्टीनाक्रोशतः खड्गोद्यतकरान्बलवत उपलभ्य ततो निवर्तन्ते, तद्विपरीतान्प्रति प्रवर्तन्ते। अतस्समानः पश्वादिभिः पुरुषाणां प्रमाणप्रमेयव्यवहारः॥ पश्वादीनां च प्रसिद्ध एवाविवेकपूर्वकः प्रत्यक्षादिव्यवहारः॥ तत्सामान्यदर्शनाद्व्युत्पत्तिमतामपि पुरुषाणां प्रत्यक्षादिव्यवहारस्तत्कालः समान इति निश्चीयते॥

रत्नप्रभा।

हरन्तीत्यर्थः॥ अधुना हेतोः पक्षधर्मतामाह—**एवमिति**॥ व्युत्पन्नचित्ता अपीत्यन्वयः। विवेकिनोऽपीत्यर्थः॥ फलितमाह—**अत इति**॥ अनुभवबलादित्यर्थः॥ **समान इति**। अध्यासकार्यत्वेन तुल्य इत्यर्थः॥ नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति, न पश्वादयो ब्रुवन्ति, नापि परेषामेतत् प्रत्यक्षम्। अतः साध्यविकलो दृष्टान्त इति, नेत्याह—**पश्वादीनां चेति**॥ तेषामात्मानात्मनोर्ज्ञानमात्रमस्ति, न विवेकः। उपदेशाभावात्। अतः सामग्रीसत्त्वादध्यासस्तेषां प्रसिद्ध इत्यर्थः॥ निगमयति—**तत्सामान्येति**॥ तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य दर्शनाद्विवेकिनामप्ययं व्यवहारः समान इति निश्चीयत इति **सम्बन्धः**॥ **समानत्वं**—व्यवहारस्याध्यासकार्यत्वेनेत्युक्तं पुरस्तात्। तत्रोक्तान्वयव्यतिरेकौ स्मारयति—**तत्काल इति**॥

भामती।

सू. १८) इति। न च देहादि भस्मीभूतं पारलौकिकाय फलाय कल्पत इति देहाद्यतिरिक्तं कंचिदधि-

रत्नप्रभा श्रीगोविन्दप्रणीता।

तज्जातीयस्याऽऽनुकूल्यमनुस्मृत्यास्यापि तज्जातीयत्वात्तदनुमाय तदाभिमुख्यं भजन्तीत्याह—**हरितेति**। दार्ष्टान्तिकं वदन्व्यवहारलिङ्गेनाध्यासमनुमातुं तस्य पक्षधर्मतामाह—**एवमिति**। पित्रादित्रितयशिक्षाजन्यपदवाक्याभिज्ञता व्युत्पन्नचित्तता। क्रूरदृष्ट्यादिविशिष्टान्पुरुषान्दृष्ट्वा तद्विधानां प्रातिकूल्यं स्मृत्वा तथात्वेनैतेषामपि तदनुमाय पश्वादिवद्विवेकिनोऽपि तेभ्यो विमुखी भवन्ति तेभ्यो विपरीतान्प्रसन्नदृष्टित्वादिविशिष्टान्पुरुषविशेषानालक्ष्य तादृशानामानुकूल्यं स्मृत्वा तथात्वादेषामपि तदनुमाय तेष्वभिमुखी भवन्तीत्यर्थः। पक्षधर्मतां निगमयति—**अत इति**। अनुभवार्थोऽतःशब्दः। नन्वस्माकं प्रवृत्तिरध्यासादिति न पश्वादयो ब्रुवन्ति नापि परेषामेतत्प्रत्यक्षमतो दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं तत्राऽऽह—**पश्वादीनां चेति**। अधिष्ठानारोप्यज्ञानेऽसत्यध्यक्षादिभिः सामानाधिकरण्यविरोधिविवेकाभावादध्यासवत्त्वं तेषां कल्प्यते। विनाऽपि मानैर्विवेके तदानर्थक्यमतो विना विवेकं पश्वादिषु व्यवहारदृष्टेस्तन्मूलाध्याससिद्धिरित्यर्थः। संप्रत्यनुमानमाह—**तत्सामान्येति**। तैः पश्वादिभिः सामान्यं व्यवहारवत्त्वं तस्य विवेकेषु भानादिति यावत्। अपरोक्षाध्यासस्य व्यवहारपुष्कलकारणत्वात्तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य व्यवहारस्य स तत्कालः समानः पश्वादिभिरिति शेषः। विमतो व्यवहारोऽध्यासकृतो व्यवहारत्वात्संमतवद्विमता वाऽध्यासवन्तो व्यवहारवत्त्वात्पश्वादिवदिति प्रयोगः। मानयुक्तिभ्यां विवेकेऽप्यध्यासविरोधिप्रमित्यभावादध्यासवत्त्वमविरुद्धमिति मत्वा व्युत्पत्तिमतामपीत्युक्तम्। न च व्यवहारवत्त्वाद्यप्रयोजकमात्मनो मातृत्वादिशक्तिमत्त्वे शक्तेः सनिमित्तशक्याधीनतया मुक्तानामपि सनिमित्तशक्यापादकत्वात्तत्रापि मातृत्वादिप्रसक्त्या मुक्त्यभावापातस्य विपक्षे बाधकत्वात्प्रमातृत्वादिल-

१ क० पा० अभिमुखीभवन्ति। २ पा० प्रसिद्धोऽविवेकपुरस्सरः प्रत्येति। ३ उपसंहरति।

शास्त्रीये तु व्यवहारे यद्यपि बुद्धिपूर्वकारी नाविदित्वात्मनः परलोकसम्बन्धमधिक्रियते। तथापि न वेदान्तवेद्यमशनायाद्यतीतमपेतब्रह्मक्षत्रादिभेदमसंसार्यात्मतत्त्वमधिकारेऽपेक्ष्यते। अनुपयोगादधिकारविरोधाच्च॥ प्राक्तथाभूतात्मविज्ञानात्प्रवर्तमानं शास्त्रमविद्यावद्विषयत्वं

रत्नप्रभा।

तस्याध्यासस्य काल एव कालो यस्य सः **तत्कालः**॥ **यदा** अध्यासः, **तदा** व्यवहारः। तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्युक्तान्वयादिमानिति यावत्। अतो व्यवहारलिंगाद्विवेकिनामपि देहादिष्वहंममाभिमानोऽस्तीत्यनवद्यम्॥ **ननु** लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि ज्योतिष्टोमादिव्यवहारस्य नाध्यासजन्यत्वं, तस्य देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वादित्याशङ्क्य हेतुमङ्गीकरोति-**शास्त्रीये त्विति**॥ तर्हि कथं वैदिककर्मणोऽध्यासजन्यत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य किं तत्र देहान्यात्मधीमात्रमपेक्षितमुत आत्मतत्त्वज्ञानम्? **आद्ये** तस्याध्यासाबाधकत्वात्तत्सिद्धिरित्याह-**तथापीति**॥ **न द्वितीय** इत्याह-**न वेदान्त** इति॥ क्षुत्पिपासादिग्रस्तो जातिविशेषवानहं संसारीति ज्ञानं-कर्मण्यपेक्षितं, न तद्विपरीतात्मतत्त्वज्ञानम्। अनुपयोगात्, प्रवृत्तिबाधाच्चेत्यर्थः॥ शास्त्रीयकर्मणोऽध्यासजन्यत्वं निगमयति-**प्राक् तथेति**॥ अध्यासे आगमं प्रमाण-

भामती।

कारिणमाक्षिपति शास्त्रं, तदवगमश्च विद्येति कथमविद्यावद्विषयं शास्त्रमित्याशङ्क्याह-**शास्त्रीये त्विति**। तुशब्दः प्रत्यक्षादिव्यवहाराद्भिनत्ति शास्त्रीयम्। अधिकारशास्त्रं हि स्वर्गकामस्य पुंसः परलोकसंबन्धं विना न निर्वहतीति तावन्मात्रमाक्षिपेत्, न त्वस्यासंसारित्वमपि, तस्याधिकारेऽनुपयोगात्। प्रत्युत औपनिषदस्य पुरुषस्याकर्तुरभोक्तुरधिकारविरोधात्। प्रयोक्ता हि कर्मणः कर्मजनितफलभोगभागी कर्मण्यधिकारी स्वामी भवति। तत्र कथमकर्ता प्रयोक्ता, कथं वाऽभोक्ता कर्मजनितफलभोगभागी। तस्मादनाद्यविद्यालब्धकर्तृत्वभोक्तृत्वब्राह्मणत्वाद्यभिमानिनं नरमधिकृत्य विधिनिषेधशास्त्रं प्रवर्तते। एवं वेदान्ता अप्यविद्यावत्पुरुषविषया एव। न हि प्रमात्रादिविभागादृते तदर्थाधिगमः। ते त्वविद्यावन्तमनुशासन्तो निर्मृष्टनिखिलाविद्यमनुशिष्टं स्वरूपे व्यवस्थापयन्तीत्येतावानेषां विशेषः। तस्मादविद्यावत्पुरुषविषयाण्येव शास्त्राणीति सिद्धम्। स्यादेतत्। यद्यपि विरोधानुपयोगाभ्यामौपनिषदः पुरुषोऽधिकारे नापेक्ष्यते, तथाप्युपनिषद्भ्योऽवगम्यमानः शक्नोत्यधिकारं निरोद्धुम्। तथा च परस्परापहतार्थत्वेन कृत्स्न एव वेदः प्रामाण्यमपजह्यादित्यत आह-**प्राक् च तथाभूतात्मेति**। सत्यमौप-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

क्षणशक्याभावे च ग्राहकमानाभावेन शक्तिमत्त्वस्यापि दुर्वचनत्वात्। न च सर्वो व्यवहारो रजताध्यासकृतो व्यवहारत्वादित्याभासतुल्यता, बाधादेव तस्यानुत्थानात्। मनुष्योऽहमित्यध्यासस्य सर्वानुभवसिद्धतया तदभावादिति भावः। विवेकिनां च लौकिकव्यवहारस्याऽऽध्यासिकत्वेऽपि शास्त्रीयव्यवहारस्य विद्वद्विषयत्वान्न तत्पूर्वकतेति भागे बाधमाशङ्क्य तस्यापि तत्पूर्वकत्वार्थं देहेतरात्मधीपूर्वकत्वमङ्गीकरोति—**शास्त्रीये त्विति**। तस्य तद्विषयत्वे कथमध्यासाधीनतेत्याशङ्क्याऽऽह—**तथाऽपीति**। किं तद्वेदान्तवेद्यं तदाह—**अशनायादीति**। कर्त्रन्वयाधिकारान्वयभोक्त्रन्वया विशेषणैर्व्यावर्त्यन्ते। आमुष्मिकफलकर्मसु देहेतरात्मज्ञानादेव प्रवृत्तावुक्तात्मज्ञानस्याकिंचित्करत्वादित्याह—**अनुपयोगादिति**। किंचोक्तात्मज्ञाने सर्वाभिमानभङ्गात्कर्मस्वप्रवृत्तिरेवेति कुतस्तदपेक्षेत्याह—**अधिकारेति**। तथाऽपि कथं शास्त्रीयप्रवृत्तेराध्यासिकत्वं, न हि देहातिरिक्तात्मज्ञाने बाधके तदध्यासानुवृत्तिरित्याशङ्क्य तस्य पारोक्ष्यादपरोक्षाध्यासाविरोधे तत्पूर्विकैव शास्त्रीयप्रवृत्तिरित्याह—**प्राक्चेति**। यथा यथोक्तान्यध्यक्षादी-

१ प्राक् चेति पाठो भामती-न्यायनिर्णयसम्मतः।

नातिवर्तते॥ तथा हि "ब्राह्मणो यजेत" इत्यादीनि शास्त्राण्यात्मनि वर्णाश्रमवयोऽवस्थादिविशेषाध्यासमाश्रित्य प्रवर्तन्ते ॥ अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम । तद्यथा

रत्नप्रभा ।

यति—**तथा हीति** । **यथा** प्रत्यक्षानुमानार्थापत्तयोऽध्यासे प्रमाणं, **तथाऽऽगऽमोपी**त्यर्थः ॥ "ब्राह्मणो यजेत" "न ह वै स्नात्वा भिक्षेत" "अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत" "कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत" इत्यागमो ब्राह्मणादिपदैरधिकारिणं वर्णाद्यभिमानिनमनुवदन्नध्यासं गमयतीति भावः । एवमध्यासे प्रमाणसिद्धेऽपि कस्य कुत्राध्यास इति जिज्ञासायां तमुदाहर्तुं लक्षणं स्मारयति—**अध्यासो नामेति** । उदाहरति—**तद्यथेति** ॥ तल्लक्षणं **यथा** स्पष्टं भवति, **तथो**दाह्रियत इत्यर्थः ।

भामती ।

निषद्पुरुषाधिगमोऽधिकारविरोधी, तस्मात्तु पुरस्तात्कर्मविषयः स्वोचितं व्यवहारं निर्वर्तयन्तो नानुपजातेन ब्रह्मज्ञानेन शक्या निरोद्धुम् । न च परस्परापहतिः, विद्याविद्यावत्पुरुषभेदेन व्यवस्थोपपत्तेः । यथा 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति साध्यांशनिषेधेऽपि 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति शास्त्रं प्रवर्तमानं न हिंस्यादित्यनेन न विरुध्यते, तत्कस्य हेतोः, पुरुषभेदादिति । अवजितक्रोधारातयः पुरुषा निषेधेऽधिक्रियन्ते, क्रोधारातिवशीकृतास्तु श्येनादिशास्त्र इति । अविद्यावत्पुरुषविषयत्वं नातिवर्तत इति यदुक्तं तदेव स्फोरयति—**तथाहीति** । वर्णाध्यासः—'राजा राजसूयेन यजेत' इत्यादिः । आश्रमाध्यासः—'गृहस्थः सदृशीं भार्यां विन्देत्' इत्यादिः । वयोऽध्यासः—'कृष्णकेशोऽग्नीनादधीत' इत्यादिः । अवस्थाध्यासः—'अप्रतिसमाधेयव्याधीनां जलादिप्रवेशेन प्राणत्यागः' इति । आदिग्रहणं महापातकोपपातकसंकरीकरणापात्रीकरणमलिनीकरणाद्यध्यासोपसंग्रहार्थम् । तदेवमात्मानात्मनोः परस्पराध्यासमाक्षेपसमाधानाभ्यामुपपाद्य प्रमाणप्रमेयव्यवहारप्रवर्तनेन च दृढीकृत्य तस्यानर्थहेतुतामुदाहरणप्रपञ्चेन प्रतिपादयितुं तत्स्वरूपमुक्तं स्मारयति—**अध्यासो नाम अतस्मिंस्तद्बुद्धिरित्यवोचाम** । 'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वदृष्टावभासः' इत्यस्य संक्षेपाभिधानमेतत् । तत्राहमिति धर्मितादात्म्याध्यासमात्रं, ममेत्यनुत्पादितधर्माध्यासं नानर्थहेतुरिति धर्माध्यासमेव ममकारं साक्षादशेषानर्थसंसारकारणमुदाहरणप्रपञ्चेनाह—**तद्यथा**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न्यध्यासं साधयन्ति **तथाऽऽगमोऽपि** विधिर्बोद्धारमधिकारिणं ब्राह्मणादिशब्दैरनुवदन्देहात्मनोरन्योन्याध्यासं साधयतीत्याह—**तथा हीति** । तत्राष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीतेत्यादिर्वर्णवयोविशेषस्य न ह वै स्नात्वा भिक्षेतेत्यादिराश्रमविशेषस्य जातपुत्रः कृष्णकेशोऽग्नीनादधीतेत्यादिरवस्थाविशेषस्याध्यासः । आदिशब्दाज्जीवञ्जुहुयादिति जीवनस्य स्वर्गकामो यजेतेति कामित्वस्य गृहदाहवान्यजेतेति निमित्तविशेषस्य महापातकित्वादेश्चाध्यासो गृह्यते । उक्तप्रमाणैः सिद्धेऽप्यध्यासे कस्य युष्मदर्थस्य कस्मिन्नस्मदर्थे वैपरीत्येन वाऽध्यास इति विशेषबुभुत्सायां तदर्थमध्यासलक्षणं परामृशति—**अध्यासो नामेति** । अध्यासस्यानर्थहेतुतां दर्शयितुं तद्विशेषानुदाहरति—**तद्यथेति** । प्रसिद्धातिरेकयोरपि पुत्रादिसाकल्यवैक-

१ पा०त्य वर्तन्ते । २ स्नानमत्र समावर्तनम् । तथा च ब्रह्मचर्यान्त्यस्नानमनुष्ठाय गार्हस्थ्ये भिक्षाटनं न कार्यमितिभावः ।

पुत्रभार्यादिषु विकलेषु सकलेषु वाहमेव विकलः, सकलो वेति बाह्यधर्मानात्मन्यध्यस्यति, तथा-देहधर्मान्-स्थूलोऽहं, कृशोऽहं, गौरोऽहं, तिष्ठामि, गच्छामि, लङ्घयामि चेति, तथेन्द्रियधर्मान्-मूकः, काणः, क्लीबो, बधिरोऽन्धोऽहमिति, तथान्तःकरणधर्मान् कामसङ्कल्पविचिकित्साध्यवसायादीन्, एवमहम्प्रत्ययिनमशेषस्वप्रचारसाक्षिणि-

---

रत्नप्रभा ।

स्वदेहाद्भेदेन प्रत्यक्षाः पुत्रादयो बाह्याः, तद्धर्मान् साकल्यादीन् देहविशिष्टात्मन्यध्यस्यति । तद्धर्मज्ञानात् स्वस्मिंस्तत्तुल्यधर्मानध्यस्यतीत्यर्थः । भेदापरोक्षज्ञाने तद्धर्माध्यासायोगाद् अन्यथाख्यात्यनङ्गीकाराच्चेति द्रष्टव्यम् । देहेन्द्रियधर्मान् मनोविशिष्टात्मन्यध्यस्यतीत्याह—**तथेति** ॥ कृशत्वादिधर्मवतो देहादेरात्मनि तादात्म्येन कल्पितत्वात्तद्धर्माः साक्षादात्मन्यध्यस्ता इति मन्तव्यम् ॥ अज्ञाते प्रत्यग्रूपे साक्षिणि मनोधर्माध्यासमाह—**तथान्तःकरणेति** । धर्माध्यासमुक्त्वा तद्वदेव धर्म्यध्यासमाह—**एवमिति** । अन्तःकरणं साक्षिण्यभेदेनाध्यस्य तद्धर्मान् कामादीन् अध्यस्यतीति मन्तव्यम् । **स्वप्रचारा** मनोवृत्तयः । प्रातिलोम्येनास-

भामती ।

पुत्रभार्यादिष्विति । देहतादात्म्यमात्मन्यध्यस्य देहधर्मं पुत्रकलत्रादिस्वाम्यं च कृशत्वादिवदारोप्य आह—अहमेव विकलः, सकल इति । स्वस्य खलु साकल्येन स्वाम्यसाकल्यात्, स्वामीश्वरः सकलः संपूर्णो भवति । तथा स्वस्य वैकल्येन स्वाम्यवैकल्यात्, स्वामीश्वरो विकलोऽसंपूर्णो भवति । बाह्यधर्मा ये वैकल्यादयः स्वाम्यप्रणालिकया संचारिताः शरीरे तानात्मन्यध्यस्यतीत्यर्थः । यदा च परोपाध्यपेक्षे देहधर्मे स्वाम्ये इयं गतिः, तदा कैव कथाऽनौपाधिकेषु देहधर्मेषु कृशत्वादिष्वित्याशयवानाह—**तथा देहधर्मानिति** । देहादेरप्यन्तरङ्गाणामिन्द्रियाणामध्यस्तात्मभावानां धर्मान्मूकत्वादीन् ततोऽप्यन्तरङ्गस्यान्तःकरणस्य अध्यस्तात्मभावस्य धर्मान्कामसंकल्पादीन् आत्मन्यध्यस्यतीति योजना । तदनेन प्रपञ्चेन धर्माध्यासमुक्त्वा तस्य मूलं धर्म्यध्यासमाह—**एवमहंप्रत्ययिनम्**—अहंप्रत्ययो वृत्तिर्यस्मिन्नन्तःकरणादौ सोऽयमहंप्रत्ययी तम् । **स्वप्रचारसाक्षिणि**—अन्तःकरणप्रचारसाक्षिणि, चैतन्योदासीनताभ्यां,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्ययोरनुभवेनैव मुख्याध्याससिद्धावप्रसिद्धातिरेकाणां कृशत्वादीनां तथा स्यादिति किं वक्तव्यमित्याशयेनाऽऽह—**पुत्रेति** । बाह्याः स्वदेहापेक्षया पुत्रादयस्तद्धर्मा वैकल्यादयः स्वस्वाम्यनिमित्तमात्मनि स्वदेहे तानारोपयतीत्यर्थः । प्रसिद्धभेदानामपि स्वदेहद्वाराऽऽत्मनि मुख्याध्यासे सत्यप्रसिद्धभेदानां सुतरां तत्र मुख्याध्यासः स्यादित्याह—**तथेति** । वैकल्यादीनां स्वदेहद्वाराऽऽत्मन्यध्यासवदिति यावत् । देहश्च तद्धर्माश्च देहतद्धर्मास्तानात्मन्यध्यस्यतीति संबन्धः । अत्र चाहंकारद्वाराऽऽत्माऽधिष्ठानम् । उक्ताध्यासादप्यन्तरङ्गमध्यासं कथयति—**तथेन्द्रियेति** । यथा देहं तद्धर्मांश्चाऽऽत्मन्यध्यस्यति तथेन्द्रियाणि तद्धर्मांश्चाध्यस्यतीत्येतत् देहस्य चक्षुरादिद्वारा साक्षिवेद्यत्ववदिन्द्रियाणामपि लिङ्गादिद्वारा तद्भावादेहवदिह ग्रहणं पृथगध्यासनिर्देशाच्च । न चैवं नित्यानुमेयत्वव्याघातस्तेषां लिङ्गादिव्यवधानेन साक्षिवेद्यत्वादधिष्ठानं तु पूर्ववदिति भावः । यथा देहेन्द्रियधर्मानात्मन्यध्यस्यति तथाऽन्तःकरणधर्मानपि कामादीनात्मनि संबन्धित्वेनाऽऽरोपयतीत्याह—**तथाऽन्तःकरणेति** । धर्माणामेवाध्यासमुक्त्वा देहादिवद्धर्म्यध्यासमाह—**एवमिति** । बुद्धिविशिष्टे तद्धर्माध्यासवत्तदध्यासे किमधिष्ठानं तदाह—**अशेषेति** । स्वस्याहंकारस्य प्रचाराः कामादयस्तेषां

प्रत्यगात्मन्यध्यस्य तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेणान्तःकरणादिष्वध्यस्यति ॥ एवमयमनादिरनन्तो नैसर्गिकः–

रत्नप्रभा ।

जडदुःखात्मकाहङ्कारादिविलक्षणतया सच्चित्सुखात्मकत्वेनाञ्चति प्रकाशत इति **प्रत्यक्** । एवमात्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासमुदाहृत्यानात्मन्यात्मनोऽपि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह–**तं चेति** ॥ अहमित्यध्यासे चिदात्मनो भानं वाच्यम्, अन्यथा जगदान्ध्यापत्तेः । न चानध्यस्तस्याध्यासे भानमस्ति । तस्माद्रजतादाविदम इवात्मनः संसर्गाध्यास एष्टव्यः–**तद्विपर्ययेणेति** ॥ तस्याध्यस्तस्य जडस्य विपर्ययोऽधिष्ठानत्वम् । चैतन्यं च तदात्मना स्थितमिति यावत् । तत्राज्ञाने केवलात्मनः संसर्गः, मनस्यज्ञानोपहितस्य देहादौ मन उपहितस्येति विशेषः । **एवमात्मनि** बुद्ध्याद्यध्यासात् कर्तृत्वादिलाभः, **बुद्ध्यादौ** चात्माध्यासाच्चैतन्यलाभ इति भावः । वर्णिताध्यासमुपसंहरति–**एवमयमिति** । अनाद्यविद्यात्मकतया कार्याध्यासस्यानादित्वम्, अध्यासात् संस्कारस्ततोऽध्यास इति प्रवाहतो नैसर्गिकत्वम् । एवमुपादानं निमित्तं चोक्तं भवति । ज्ञानं विना ध्वंसाभावादानन्त्यम् । तदुक्तं भगवद्गीतासु–"न रूपमस्येह

भामती ।

प्रत्यगात्मन्यध्यस्य । तदनेन कर्तृत्वभोक्तृत्वे उपपादिते । चैतन्यमुपपादयति–**तं च प्रत्यगात्मानं सर्वसाक्षिणं तद्विपर्ययेण**–अन्तःकरणादिविपर्ययेण, अन्तःकरणाद्यचेतनं तस्य विपर्ययः चैतन्यं तेन । इत्थंभूतलक्षणे तृतीया । **अन्तःकरणादिष्वध्यस्यति** । तदनेनान्तःकरणाद्यवच्छिन्नः प्रत्यगात्मा इदमनिदंरूपश्चेतनः कर्ता भोक्ता कार्यकारणाविद्याद्वयाधारोऽहंकारास्पदं संसारी सर्वानर्थसंभारभाजनं जीवात्मा इतरेतराध्यासोपादानः, तदुपादानश्चाध्यास इत्यनादित्वाद्बीजाङ्कुरवन्नेतरेतराश्रयत्वमित्युक्तं भवति । प्रमाणप्रमेयव्यवहारदृढीकृतमपि शिष्यहिताय स्वरूपाभिधानपूर्वकं सर्वलोकप्रत्यक्षतयाऽध्यासं सुदृढीकरोति–**एवमयमनादिरनन्तः**–तत्त्वज्ञानमन्तरेणाशक्यसमुच्छेदः । अनाद्यनन्तत्वे हेतुरुक्तः–**नैसर्गिक इति** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

साधिकरणानां साक्षादेव साधके प्रत्यगात्मनि देहादिषु विवेकाद्बहिर्नीतेषु प्रातिलोम्येनान्तरञ्चतीवेति प्रत्यगुच्यते स चाऽऽत्मा । निरुपचरितस्वरूपत्वात्तस्मिन्नज्ञानवतीत्यर्थः । आत्मन्यनात्मतद्धर्माध्यासे सिद्धे तस्याधिष्ठानत्वनियमे तद्विशेषचैतन्याभानाज्जगदान्ध्यमित्याशङ्क्य तस्यापि संसृष्टत्वेनाध्यासमाह–**तं चेति** । तद्विपर्ययस्तेषामन्तःकरणादीनां विपर्ययश्चेतनत्वं तदात्मनेति यावत् । न च तेषामधिष्ठानत्वमेव तद्विशेषादृष्ट्या व्यवहारविरहादतो द्वयोर्विशेषदृष्टेरन्योन्याध्यासधीरध्यासे विशेषदृष्टेरध्यस्यमानताकृतत्वान्न च द्वयोर्विशेषदृष्टौ नाधिष्ठानत्वं स्वनिष्ठत्वेन तदभानान्न चोभयोरध्यासे बाध्यतया शून्यता द्विधाध्यस्तानात्मनः सर्वथा बाधेऽपि संसृष्टरूपेणैवाध्यस्तात्मनस्तन्मात्रबाधेऽपि स्वरूपशेषादिति भावः । आत्मनि बुद्ध्याद्यध्यासोक्त्या कर्तृत्वभोक्तृत्वे तस्योक्ते तेष्वात्माध्यासोक्त्या बुद्ध्यादिषु चैतन्यमुक्तम् ॥ संप्रत्यध्यासं सप्रमाणं निगमयति–**एवमिति** । पूर्वबुद्ध्याद्यध्यासात्संस्काराद्यध्यासस्ततस्तादृगुत्तरबुद्ध्याद्यध्यास इति प्रवाहात्मना प्रवाहोपादानजाड्यात्मना वाऽनादित्वम् । तत्त्वधिया विना सर्वात्मना नाशहानेरानन्त्यम् । उपादानस्य मायाशक्तेर्या जडस्य प्रत्यक्चैतन्यसत्त्वानुबन्धित्वादधिष्ठानधीबाध्यत्वं सिद्धवत्कृत्योक्तम्–**नैसर्गिक इति** ।

अध्यासो मिथ्याप्रत्ययरूपः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रवर्तकः सर्वलोकप्रत्यक्षः । अस्यानर्थहेतोः प्रहाणायाऽऽत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये सर्वे वेदान्ता आरभ्यन्ते॥

रत्नप्रभा ।

तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा'' [१५।३] इति ॥ हेतुमुक्त्वा स्वरूपमाह-**मिथ्येति** । मिथ्या माया तया प्रतीयते इति प्रत्ययः कार्यप्रपंचः, तत्प्रतीतिश्चेत्येवंस्वरूप इत्यर्थः । तस्य कार्यमाह-**कर्तृत्वेति**॥ प्रमाणं निगमयति-**सर्वेति** ॥ साक्षिप्रत्यक्षमेवाध्यासधर्मिग्राहकमानम्, अनुमानादिकं तु सम्भावनार्थमित्यभिप्रेत्य प्रत्यक्षोपसंहारः कृतः । एवमध्यासं वर्णयित्वा तत्साध्ये विषयप्रयोजने दर्शयति-**अस्येति** ॥ कर्तृत्वाद्यनर्थहेतोरध्यासस्य समूलस्याऽऽत्यन्तिकनाशो मोक्षः स केनेत्यत आह-**आत्मेति** ॥ ब्रह्मात्मैक्यसाक्षात्कारस्य प्रतिपत्तिः श्रवणादिभिरप्रतिबन्धेन लाभस्तस्या इत्यर्थः ॥ विद्यायां कारणमाह-**सर्व इति** ॥ आरभ्यन्ते अधीत्य विचार्यन्ते इत्यर्थः । विचारितवेदान्तानां ब्रह्मात्मैक्यं विषयो, मोक्षः फलमित्युक्तं भवति । अर्थात्तद्विचारात्मकशास्त्रस्यापि ते एव विषयप्रयोजने इति ज्ञेयम् । **ननु** वेदान्तेषु

भामती ।

मिथ्याप्रत्ययरूपः-मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वचनीयत्वं तद्यस्य स तथोक्तः । अनिर्वचनीय इत्यर्थः ॥ प्रकृतमुपसंहरति-**अस्यानर्थहेतोः प्रहाणाय** । विरोधिप्रत्ययं विना कुतोऽस्य प्रहाणमित्यत उक्तम्-**आत्मैकत्वविद्याप्रतिपत्तये** । प्रतिपत्तिः प्राप्तिः तस्यै, न तु जपमात्राय, नापि कर्मसु प्रवृत्तये, आत्मैकत्वं विगलितनिखिलप्रपञ्चत्वम् आनन्दरूपस्य सतः, तत्प्रतिपत्तिं निर्विचिकित्सां भावयन्तो वेदान्ताः समूलघातमध्यासमुपघ्नन्ति । एतदुक्तं भवति-अस्मत्प्रत्ययस्यात्मविषयस्य समीचीनत्वे सति ब्रह्मणो ज्ञातत्वान्निष्प्रयोजनत्वाच्च न जिज्ञासा स्यात् । तदभावे च न ब्रह्मज्ञानाय वेदान्ताः पठ्येरन् । अपि त्वविवक्षितार्था जपमात्रे उपयुज्येरन् । न हि तदौपनिषदात्मप्रत्ययः प्रमाणतामश्नुते । न चासावप्रमाणमभ्यस्तोऽपि वास्तवं कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यात्मनोऽपनेतुमर्हति । आरोपितं हि रूपं तत्त्वज्ञानेनापोद्यते, न तु वास्तवमतत्त्वज्ञानेन । न हि रज्ज्वा रज्जुत्वं सहस्रमपि सर्पधाराप्रत्यया अपवदितुं समुत्सहन्ते । मिथ्याज्ञानप्रसञ्जितं च स्वरूपं शक्यं तत्त्वज्ञानेनापवदितुम् । मिथ्याज्ञानसंस्कारश्च सुदृढोपि तत्त्वज्ञानसंस्कारेणादरनैरन्तर्यदीर्घकालतत्त्वज्ञानाभ्यासजन्मनेति । स्यादेतत् । प्राणाद्युपासना अपि वेदान्तेषु बहुलमु-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मिथ्यार्थीहेतुत्वेन तादात्म्यमाह-**मिथ्येति** । कारणाध्यासो हि कार्याध्यासस्य हेतुरित्यध्यासस्य मिथ्याप्रत्ययत्वमित्यर्थः । लक्षणतस्तथा रूप्यते न प्रतीयत इति रूपग्रहणम् । अथवा-मिथ्याप्रत्ययानां रूपमनिर्वाच्यत्वं यस्य स तथेत्यनिर्वाच्यत्वं वोच्यते । यद्वा-मिथ्याभूताखण्डजडशक्तिस्तन्मात्रत्वेनाध्यासप्रत्ययो रूप्यते। न हि कारणादृते कार्यस्य रूपमस्ति । तस्यानर्थहेतुतामाह-**कर्तृत्वेति** । प्रमाणं-निगमयति-**सर्वेति** । प्रत्यक्षपदमुक्तप्रमाणोपलक्षणम् । विषयादिसंभावनाहेतुमध्यासं प्रसाध्य विषयप्रयोजने निर्दिशन्वेदान्तानामादेयत्वात्तदीयविचारशास्त्रस्यापि तथात्वमाह-**अस्येति** । कर्तृत्वादिरनर्थस्तस्य हेतुरुक्तोऽध्यासस्तस्य प्रकर्षेण हानं सोपादानस्य निवृत्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतोऽस्य प्रहाणं तत्राऽऽह-**आत्मेति** । आत्मनस्त्वमर्थस्य तदर्थेन ब्रह्मणा यदेकत्वं वाक्यार्थस्तद्विषया विद्या साक्षात्कारो बुद्धिवृत्तिस्तस्याः प्रतिपत्तिरप्रतिबद्धतया प्राप्तिस्तदर्थमिति यावत् । कुतः पुनरेषा विद्योत्पद्यते तत्राऽऽह-**सर्व इति** । विधिवाक्यसंग्रहार्थः सर्वशब्दः । आरम्भो विचारो विचारितेभ्यो यथोक्तविद्योत्थानमित्यर्थः । वेदान्तेषु

यथा चायमर्थस्सर्वेषां वेदान्तानां, तथा च वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः ॥ वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्येदमादिमं सूत्रम्–

रत्नप्रभा ।

प्राणाद्युपास्तीनां भानादात्मैक्यमेव तेषामर्थ इति कथमित्यत आह–**यथा चेति** ॥ शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्, तन्निवासी **शारीरको** जीवस्तस्य ब्रह्मत्वविचारो मीमांसा तस्यामित्यर्थः । उपास्तीनां चित्तैकाग्र्यद्वाराऽऽत्मैक्यज्ञानार्थत्वात्तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यमैक्ये इति वियक्ष्यते । एवमध्यासोक्त्या ब्रह्मात्मैक्ये विरोधाभावेन विषयप्रयोजनवत्त्वाच्छास्त्रमारम्भणीयमिति दर्शितम् । **इति प्रथमवर्णकम्** ॥ विचारस्य साक्षाद्विषया वेदान्ताः, तेषां गतार्थत्वागतार्थत्वाभ्यामारम्भसन्देहे कृत्स्नस्य वेदस्य विधिपरत्वाद्विधेश्च–"अथातो धर्मजिज्ञासा" [जै. सू. १।१।१] इत्यादिना पूर्वतन्त्रेण विचारितत्वादवगतार्था एव वेदान्ता इत्यव्यवहितविषयाभावान्नारम्भ इति प्राप्ते ब्रूते–**वेदान्तेति** ॥ वेदान्तविषयकपूजितविचारात्मक-

भामती ।

पलभ्यन्ते, तत्कथं सर्वेषां वेदान्तानामात्मैकत्वप्रतिपादनमर्थ इत्यत आह-**यथा चायमर्थः सर्वेषां वेदान्तानां तथा वयमस्यां शारीरकमीमांसायां प्रदर्शयिष्यामः** । शरीरमेव शरीरकं तत्र निवासी शारीरको जीवात्मा, तस्य त्वंपदाभिधेयस्य तत्पदाभिधेयपरमात्मरूपतामीमांसा या सा तथोक्ता । एतावानत्रार्थसंक्षेपः–यद्यपि च स्वाध्यायाध्ययनविधिना स्वाध्यायपदवाच्यस्य वेदराशेः फलवदर्थावबोधपरतामापादयता कर्मविधिनिषेधानामिव वेदान्तानामपि स्वाध्यायशब्दवाच्यानां फलवदर्थावबोधपरत्वमापादितं, यद्यपि च 'अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः' इति न्यायात् मन्त्राणामिव वेदान्तानामर्थपरत्वमौत्सर्गिकं, यद्यपि च वेदान्तेभ्यश्चैतन्यानन्दघनः कर्तृत्वभोक्तृत्वरहितो निष्प्रपञ्च एकः प्रत्यगात्माऽवगम्यते, तथापि कर्तृत्वभोक्तृत्वदुःखशोकमोहमयमात्मानमवगाहमानेनाहंप्रत्ययेन संदेहबाधविरहिणा विरुध्यमाना वेदान्ताः स्वार्थात्प्रच्युता उपचरितार्था वा जपमात्रोपयोगिनो वेत्यविवक्षितस्वार्थाः । तथा च तदर्थविचारात्मिका चतुर्लक्षणी शारीरकमीमांसा नारब्धव्या । न च सर्वजनीनाहमनुभवसिद्ध आत्मा संदिग्धो वा सप्रयोजनो वा, येन जिज्ञास्यः सन् विचारं प्रयुञ्जीतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु भवेदेतदेवं यद्यहंप्रत्ययः प्रमाणम् । तस्य तूक्तेन क्रमेण श्रुत्यादिबाधकत्वानुपपत्तेः, श्रुत्यादिभिश्च समस्ततीर्थकरैश्च प्रामाण्यानभ्युपगमादध्यासत्वम् । एवं वेदान्ता नाविवक्षितार्थाः, नाप्युपचरितार्थाः किंतूक्तलक्षणाः । प्रत्यगात्मैव तेषां मुख्योऽर्थः । तस्य च वक्ष्यमाणेन क्रमेण संदिग्धत्वात्, प्रयोजनवत्त्वाच्च युक्ता जिज्ञासा, इत्याशयवान्सूत्रकारः तज्जिज्ञा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्राणाद्युपास्तीनामपि भानात्कथमात्मैक्यमेवार्थस्तेषामित्याशङ्क्याऽऽह–**यथा चेति** । शरीरमेव शरीरकं कुत्सितत्वात्तन्निवासी शारीरको जीवस्तस्य ब्रह्मतावेदिका विचारात्मिका मीमांसा तस्यामिति यावत् । प्रथमवर्णके विचारविधेर्ज्ञानव्यवधानेन विषयो ब्रह्मात्मैक्यं बन्धध्वस्तिश्च फलमित्यध्यासोक्त्या साधितम् । इदानीं पूर्वमीमांसया वेदार्थमात्रोपाधौ प्रवृत्तया गतत्वान्नैतद्विचारकर्तव्यतेत्याशङ्क्याऽऽह–**वेदान्तेति** । तेषां मीमांसा विचारः, मीमांसाशब्दस्य परमपुरुषार्थहेतुसूक्ष्मार्थनिर्णयार्थविचारवाचित्वात्, तस्याः शास्त्रं सूत्रसंदर्भः । शास्यते शिष्येभ्योऽनेन प्रतिपाद्यते तत्त्वमिति व्युत्पत्तेः । तच्चेदानीमेव व्याख्यातुमिष्टम्

१ का० पा० वक्ष्यते । २ वर्णयति गहनमर्थमिति वर्णकं व्याख्यानमिति यावत् ।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा ॥ १ ॥ १ ॥ १ ॥ इति ॥

तत्राऽथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते ।

रत्नप्रभा ।

शास्त्रस्य व्याख्यातुमिष्टस्य सूत्रसन्दर्भस्येदं प्रथमसूत्रमित्यर्थः ॥ **यदि** विधिरेव वेदार्थः स्यात्तदा सर्वज्ञो बादरायणो ब्रह्मजिज्ञासां न ब्रूयात्, ब्रह्मणि मानाभावात् । अतो ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्या केनापि तन्त्रेणाऽनवगतब्रह्मपरवेदान्तविचार आरम्भणीय इति सूत्रकृद्दर्शयति । तच्च "व्याचिख्यासितस्य" इति पदेन भाष्यकारो बभाषे॥**इति द्वितीयवर्णकम्** ॥ **एवं** वर्णकद्वयेन वेदान्तविचारस्य कर्तव्यतायां विषयप्रयोजनवत्त्वम्, आगतार्थत्वं चेति हेतुद्वयं सूत्रस्याऽऽर्थिकार्थं व्याख्यायाक्षरव्याख्यामारभमाणः पुनरप्यधिकारिभावाभावाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे सति, अथशब्दस्यानन्तर्यार्थकत्वोक्त्या अधिकारिणं साधयति—**तत्राथशब्द इति**॥सूत्र इत्यर्थः।'मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ' इति अमरकोशेऽव्ययवर्गे अथशब्दस्य बहवोऽर्थाः

भामती ।

सामसूत्रयत्—**अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति** । जिज्ञासया संदेहप्रयोजने सूचयति । तत्र साक्षादिच्छाव्याप्यत्वाद्ब्रह्मज्ञानं कण्ठोक्तं प्रयोजनम् । न च कर्मज्ञानात्पराचीनमनुष्ठानमिव ब्रह्मज्ञानात्पराचीनं किंचिदस्ति, येनैतदवान्तरप्रयोजनं भवेत् । किंतु ब्रह्ममीमांसाख्यतर्केतिकर्तव्यतानुज्ञातविषयैर्वेदान्तैराहितं निर्विचिकित्सं ब्रह्मज्ञानमेव समस्तदुःखोपशमरूपमानन्दैकरसं परमं प्रयोजनम् । तमर्थमधिकृत्य हि प्रेक्षावन्तः प्रवर्तन्तेतराम् । तच्च प्राप्तमप्यनाद्यविद्यावशादप्राप्तमिवेति प्रेप्सितं भवति । यथा स्वग्रीवागतमपि ग्रैवेयकं कुतश्चिद्भ्रमान्नास्तीति मन्यमानः परेण प्रतिपादितमप्राप्तमिव प्राप्नोति । जिज्ञासा तु संशयस्य कार्यमिति स्वकारणं संशयं सूचयति । संशयश्च मीमांसारम्भं प्रयोजयति । तथा च शास्त्रे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिहेतुसंशयप्रयोजनसूचनात् युक्तमस्य सूत्रस्य शास्त्रादित्वमित्याह भगवान्भाष्यकारः—**वेदान्तमीमांसाशास्त्रस्य व्याचिख्यासितस्य** अस्माभिः **इदमादिमं सूत्रम्** । पूजितविचारवचनो मीमांसाशब्दः । परमपुरुषार्थहेतुभूतसूक्ष्मतमार्थनिर्णयफलता विचारस्य पूजितता । तस्या मीमांसायाः शास्त्रम्, सा ह्यनेन शिष्यते शिष्येभ्यो यथावत्प्रतिपाद्यत इति । सूत्रं च बह्वर्थसूचनाद् भवति । यथाहुः—'लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः॥' इति । तदेवं सूत्रतात्पर्यं व्याख्याय तस्य प्रथमपदमथेति व्याचष्टे—**तत्राथशब्द आनन्तर्यार्थः परिगृह्यते** । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽयमथशब्दः

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

'अथातो धर्मजिज्ञासा' इति वेदार्थैकदेशे धर्मोपाधौ विचारकार्यताप्रतिज्ञानाच्चोदनासूत्रे च तस्यैव लक्षणप्रमाणयोः श्रुत्यर्थाभ्यामुपन्यासादुत्तरत्रापि तस्यैव विचारितत्वाद्वेदान्तविचारशास्त्रस्येदमादिमं सूत्रम् । आदिमत्वादनेन श्रोतृप्रवृत्तये विषयादि सूच्यते सूत्रत्वाच्चास्यानेकार्थसूचकत्वम् । उक्तं हि—"लघूनि सूचितार्थानि स्वल्पाक्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूत्राण्याहुर्मनीषिणः । अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् । अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः" इति । तथा च विशिष्टविषयादिमदिदं शास्त्रमारभ्यमिति भावः । वर्णकद्वयेन सूत्रतात्पर्यमुक्त्वा तत्रावतारितसूत्रस्य सामर्थ्यं दर्शयितुं प्रतिपदं व्याख्यास्यन्नथशब्दस्य वृद्धप्रयोगेऽर्थचतुष्टयसाधारणत्वादभीष्टमर्थमाह—**तत्रेति** । तेषु सूत्रपदेषु मध्ये योऽथशब्दः स आनन्तर्यार्थ इति योजना । लोकेऽथशब्दस्यार्थचतुष्टये निवेशेऽपि तदर्थोऽत्राऽऽनन्तर्यमेवार्थान्तरस्य वक्ष्यमाणरीत्याऽत्रायोगादित्यर्थः । नन्वथशब्दोऽधिकारार्थोऽपि लोकवेदयोर्दृष्टोऽथैष ज्योतिरथ योगानु-

नाधिकारार्थः ॥ ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

सन्ति । तत्र "अथ योगानुशासनम्" [पा. यो.सू. १।१] इत्यत्र सूत्रे **यथा**–अथशब्द आरम्भार्थकः–योगशास्त्रमारभ्यत इति, **तद्वदत्र** किं न स्यादित्यत आह–**नाधिकारार्थ इति ॥ अयमाशयः**-**किं** जिज्ञासापदं ज्ञानेच्छापरम्-उत-विचारलक्षकम् ? **आद्ये**–अथशब्दस्यारम्भार्थत्वेन ब्रह्मज्ञानेच्छाऽऽरभ्यत इति सूत्रार्थः स्यात् । स चासङ्गतः, तस्या अनारभ्यत्वात् । **न** हि प्रत्यधिकरणम् इच्छा क्रियते । किंतु तया विचारः । **न द्वितीयः**–कर्तव्यपदाध्याहारं विना विचारलक्षकत्वायोगात् । अध्याहृते च तेनैवारम्भोक्तेरथशब्दवैयर्थ्यात् किन्त्वधिकारिसिद्ध्यर्थमानन्तर्यार्थतैव युक्तेति । अधुना सम्भावित-

भामती ।

स आनन्तर्यार्थ इति योजना । नन्वधिकारार्थोऽप्यथशब्दो दृश्यते, यथा 'अथैष ज्योतिः' इति वेदे । यथा वा लोके 'अथ शब्दानुशासनम्' 'अथ योगानुशासनम्' इति । तत्किमत्राधिकारार्थो न गृह्यत इत्यत आह–**नाधिकारार्थः** । कुतः, **ब्रह्मजिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्** । जिज्ञासा तावदिह सूत्रे ब्रह्मणश्च तत्प्रज्ञानाच्च शब्दतः प्रधानं प्रतीयते । न च यथा 'दण्डी प्रैषानन्वाह' इत्यत्राप्रधानमपि दण्डशब्दार्थो विवक्ष्यते, एवमिहापि ब्रह्मतज्ज्ञाने इति युक्तम्; ब्रह्ममीमांसाशास्त्रप्रवृत्त्यङ्गसंशयप्रयोजनसूचनार्थत्वेन जिज्ञासाया एव विवक्षितत्वात् । तदविवक्षायां तदसूचनेन काकदन्तपरीक्षायामिव, ब्रह्ममीमांसायां न प्रेक्षावन्तः प्रवर्तेरन् । न हि तदानीं ब्रह्म वा तज्ज्ञानं वाभिधेयप्रयोजने भवितुमर्हतः, अनध्यस्ताहंप्रत्ययविरोधेन वेदान्तानामेवंविधेऽर्थे प्रामाण्यानुपपत्तेः । कर्मप्रवृत्त्युपयोगितयोपचरितार्थानां वा जपोपयोगिनां वा 'हुम्' इत्येवमादीनामविवक्षितार्थानामपि स्वाध्यायाध्ययनविध्यधीनग्रहणत्वस्य संभवात् । तस्मात्संदेहप्रयोजनसूचनी जिज्ञासा इह पदतो वाक्यतश्च प्रधानं विवक्षितव्या । न च तस्या अधिकार्यत्वम्, अप्रस्तूयमानत्वात्, येन तत्समभिव्याहृतोऽथशब्दोऽधिकारार्थः स्यात् । जिज्ञासाविशेषणं तु ब्रह्मतज्ज्ञानमधिकार्यं भवेत् । न च तदप्यथशब्देन संबध्यते, प्राधान्याभावात् । न च जिज्ञासा मीमांसा, येन योगानुशासनवदधिक्रियेत, नान्तत्वं निपात्य 'माङ् माने' इत्यस्माद्वा 'मान पूजायाम्' इत्यस्माद्वा धातोः 'मान्बध–' इत्यादिनाऽनिच्छार्थे सनि व्युत्पादितस्य मीमांसाशब्दस्य पूजितविचारवचनत्वात् । ज्ञानेच्छावाचकत्वाज्जिज्ञासापदस्य, प्रवर्तिका हि मीमांसायां जिज्ञासा स्यात् । न च प्रवर्त्यप्रवर्तकयोरैक्यम् , एकत्वे तद्भावानुपपत्तेः । न च स्वार्थपरत्वस्योपपत्तौ सत्यामन्यार्थपरत्वकल्पना युक्ता, अतिप्रसङ्गात् । तस्मात् सुष्ठूक्तं 'जिज्ञासाया अनधिकार्यत्वात्' इति । अथ मङ्गलार्थोऽथशब्दः कस्मान्न

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शासनमिति तथेहापीत्याशङ्क्याऽऽह–**नाधिकारार्थ इति** । तत्र हेतुः–**ब्रह्मेति** । अस्यार्थः–किमयमथशब्दो ब्रह्मज्ञानेच्छायाः किंवा तन्निर्णीतविचारस्याथ वेच्छाविशेषणस्य ज्ञानस्याऽऽरम्भार्थः । नाऽऽद्यः–तस्या मीमांसाप्रवर्तिकायास्तदप्रवर्त्यत्वादनारभ्यत्वात्तस्याश्चोत्तरत्र प्रत्यधिकरणमप्रतिपादनात् । न द्वितीयः–अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा विशिष्टाधिकार्यसमर्पणे साधनचतुष्टयसंपन्नानां ब्रह्मधीतद्विचारयोरनर्थित्वाद्विचारानारम्भात् । न च विचारविधिवशादधिकारी कल्प्यः, प्रारम्भस्यापि तुल्यत्वादधिकारिणश्च विध्यपेक्षितोपाधित्वात् । न तृतीयः–ब्रह्मज्ञानस्याऽऽनन्दसाक्षात्कारत्वेनाधिकार्यत्वेऽप्यप्राधान्यादथशब्दासं-

१ अध्याहृतकर्तव्यपदेन ।

मङ्गलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात् ॥ अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मङ्गलप्रयोजनो भवति ॥

रत्नप्रभा ।

मर्थान्तरं दूषयति—**मंगलस्येति** ॥ **वाक्यार्थो** विचारकर्तव्यता । **न हि** तत्र मङ्गलशब्दस्य कर्तृत्वादिनाऽन्वयोऽस्तीत्यर्थः । **ननु** सूत्रकृता शास्त्रादौ मङ्गलं कार्यमिति अथशब्दः प्रयुक्त इति **चेत्** । **सत्यम्** । न तस्यार्थो मङ्गलं किंतु तच्छ्रवणमुच्चारणं च मङ्गलकृत्यं करोति, तदर्थस्त्वानन्तर्यमेवेत्याह—**अर्थान्तरेति**॥ **अर्थान्तरम्**,आनन्तर्यम् । **श्रुत्या** श्रवणेन शंखवीणादिनादश्रवणवदोङ्काराथशब्दयोः श्रवणं मङ्गलफलकम्— "ॐकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकाविमौ ॥ १ ॥" इति स्मरणादिति भावः । **ननु** प्रपंचो मिथ्येति मते प्रकृते सति, अथेत्येतन्मतं प्रपञ्चः सत्य इति,

भामती ।

भवति । तथा च मङ्गलहेतुत्वात् प्रत्यहं ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति सूत्रार्थः संपद्यत इत्यत आह—**मंगलस्य च वाक्यार्थे समन्वयाभावात्** । पदार्थ एव हि वाक्यार्थे समन्वीयते, स च वाच्यो वा लक्ष्यो वा । न चेह मङ्गलमथशब्दस्य वाच्यं वा लक्ष्यं वा, किंतु मृदङ्गशङ्खध्वनिवदथशब्दश्रवणमात्रकार्यम् । न च कार्यज्ञाप्ययोर्वाक्यार्थे समन्वयः शब्दव्यवहारे दृष्ट इत्यर्थः । तत्किमिदानीं मङ्गलार्थोऽथशब्दस्तेषु तेषु न प्रयोक्तव्यः । तथा च 'ओंकारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा । कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ ॥' इति स्मृतिव्याकोप इत्यत आह—**अर्थान्तरप्रयुक्त एव ह्यथशब्दः श्रुत्या मंगलप्रयोजनो भवति** । अर्थान्तरेष्वानन्तर्यादिषु प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रुत्या श्रवणमात्रेण वेणुवीणाध्वनिवन्मङ्गलं कुर्वन् मङ्गलप्रयोजनो भवति, अन्यार्थमानीयमानोदकुम्भदर्शनवत् । तेन न स्मृतिव्याकोपः । न चेहानन्तर्यार्थस्य सतो न श्रवणमात्रेण मङ्गलार्थतेत्यर्थः । स्यादेतत् । पूर्वप्रकृतापेक्षोऽथशब्दो भविष्यति विनैवानन्तर्यार्थत्वम् । तद्यथेममेवाथशब्दं प्रकृत्य विमृश्यते किमयमथशब्द आनन्तर्ये अथ अधिकार इति । अत्र विमर्शवाक्येऽथशब्दः पूर्वप्रकृतमथशब्दमपेक्ष्य प्रथमपक्षोपन्यासपूर्वकं पक्षान्तरोपन्यासे । न चास्यानन्तर्यमर्थः, पूर्वप्रकृतस्य प्रथमपक्षोपन्यासेन व्यवायात् । न च प्रकृतानपेक्षा, तदनपेक्षस्य तद्विषयत्वाभावेनासमानविषयतया विकल्पानुपपत्तेः । न हि जातु भवति किं नित्य आत्मा, अथ अनित्या बुद्धिरिति । तस्मादानन्तर्यं विना पूर्वप्रकृतापेक्ष इहाथशब्दः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

बन्धात्तस्मान्नाऽऽरम्भार्थतेति । अस्तु तर्हि मङ्गलार्थत्वं, नेत्याह—**मंगलस्येति** । न तावद्ब्रह्मजिज्ञासा कर्तव्येति वाक्यार्थे मङ्गलस्य कर्त्रादिभावेनान्वयस्तस्य तथात्वाप्रसिद्धेः कारकान्तराणां च प्रसिद्धेर्न च ब्रह्मजिज्ञासा मङ्गलमिति सामानाधिकरण्यं प्रशंसात्वेन सूत्रस्यार्थवादत्वापत्तेस्तन्माङ्गल्यस्य च प्रसिद्धत्वात् । न च तदनूद्य तत्कर्तव्यतापरं सूत्रम्, तस्या मङ्गलत्वे कर्तव्यत्वस्याऽऽर्थिकत्वादतो न मङ्गलार्थः । ननु विघ्नोपशान्तये शिष्टाचाररक्षायै च शास्त्रारम्भे मङ्गलमाचरणीयम् । 'ओंकारश्चाथशब्दश्च'इत्यादिस्मृतेर्मङ्गलार्थश्चाथशब्दस्तत्राऽऽह—**अर्थान्तरेति** । आनन्तर्यमर्थान्तरं तस्मिन्नेव प्रयुक्तोऽथशब्दः श्रवणमात्रेण वीणाध्वनिवन्मङ्गलहेतुस्तत्फलो भवति । अन्यार्थं नीयमानोदकुम्भोपलम्भवत् । उक्तस्मृतिस्तु मङ्गलफलत्वविषयेत्यर्थः । उक्तदृष्टान्तार्थो हि—शब्दः । अथैतन्मतमितिवत्प्रकृतादर्थादर्थान्तरार्थोऽथशब्दस्त-

१ मङ्गलकार्यम् । २ वुभौ—इत्यपि पाठः क्वचित् ।

पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात् ॥ सति चानन्तर्यार्थत्वे यथा धर्मजिज्ञासा पूर्ववृत्तं वेदाध्ययनं नियमेनापेक्षते, एवं ब्रह्मजिज्ञासाऽपि यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षते, तद्वक्तव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

अत्र पूर्वप्रकृतार्थादुत्तरार्थस्यार्थान्तरत्वार्थोऽथशब्दो दृष्टः । तथात्र किं न स्यादित्यत आह—**पूर्वेति** ॥ **फलतः** फलस्येत्यर्थः । ब्रह्मजिज्ञासायाः पूर्वमर्थविशेषः प्रकृतो नास्ति, यस्मात्तस्या अर्थान्तरत्वमथशब्देनोच्येत । यतः कुतश्चिदर्थान्तरत्वं सूत्रकृता न वक्तव्यम्, फलाभावात् । **यदि** फलस्य जिज्ञासापदोक्तकर्तव्यविचारस्य हेतुत्वेन यत्पूर्वं प्रकृतं तदपेक्षास्तीत्यपेक्षाबलात् प्रकृतहेतुमाक्षिप्य ततोऽर्थान्तरत्वमुच्येत, **तदा**ऽर्थान्तरत्वमानन्तर्येऽन्तर्भवति, हेतुफलभावज्ञानायानन्तर्यस्यावश्यंवाच्यत्वात् । तस्मादिदमर्थान्तरमित्युक्ते तस्य हेतुत्वाप्रतीतेः । तस्मादिदमनन्तरमित्युक्ते भवत्येव हेतुत्वप्रतीतिः । **न चा**श्वादनन्तरो गौरित्यत्र हेतुत्वभानापत्तिरिति **वाच्यम्**, तयोर्देशतः कालतो वा व्यवधानेनानन्तर्यस्यामुख्यत्वात् । अतः सामग्रीफलयोरेव मुख्यमानन्तर्यम् अव्यवधानात् । तस्मिन्नुक्ते सत्यर्थान्तरत्वं **न वाच्यम्**, ज्ञातत्वाद्वैफल्याच्चेति भावः । फलस्य विचारस्य पूर्वप्रकृतहेत्वपेक्षाया बलाद्यदर्थान्तरत्वं तस्यानन्तर्याभेदान्न पृथगथशब्दार्थत्वमित्यध्याहृत्य भाष्यं योजनीयम् । **यद्वा**—पूर्वप्रकृतेऽर्थेऽपेक्षा यस्या अर्थान्तरतायास्तस्याः फलं ज्ञानं तद्वाराऽऽनन्तर्याव्यतिरेकात्तज्ज्ञाने तस्या ज्ञानतोऽन्तर्भावान्नाथशब्दार्थतेत्यर्थः । **नन्वा**नन्तर्यार्थकत्वेऽप्यानन्तर्यस्यावधिः क इत्याशंक्याह—**सति चेति** ॥ **य**न्नियमेन **पूर्ववृत्तं** पूर्वभावि असाधारणकारणम्, पुष्कलकारणमिति यावत्, **तदे**वावधिरिति वक्त-

भामती ।

कस्मान्न भवतीत्यत आह—**पूर्वप्रकृतापेक्षायाश्च फलत आनन्तर्याव्यतिरेकात्** । अस्यार्थः—न वयमानन्तर्यार्थतां व्यसनितया रोचयामहे किंतु ब्रह्मजिज्ञासाहेतुभूतपूर्वप्रकृतसिद्धये । सा च पूर्वप्रकृतार्थापेक्षत्वेऽप्यथशब्दस्य सिध्यतीति व्यर्थ आनन्तर्यार्थत्वावधारणाग्रहोऽस्माकमिति । तदिदमुक्तं 'फलतः' इति । परमार्थतस्तु कल्पान्तरोपन्यासे पूर्वप्रकृतापेक्षा । न चेह कल्पान्तरोपन्यास इति पारिशेष्यादानन्तर्यार्थ एवेति युक्तम् । भवत्वानन्तर्यार्थः किमेवं सतीत्यत आह—**सति चानन्तर्यार्थत्व इति** । न तावद्यस्य कस्यचिदत्रानन्तर्यमिति वक्तव्यं, तस्याभिधानमन्तरेणापि प्राप्तत्वात् । अवश्यं हि पुरुषः किंचित्कृत्वा किंचित्करोति । न चानन्तर्यमात्रस्य दृष्टमदृष्टं वा प्रयोजनं पश्यामः । तस्मात्तस्यात्रानन्तर्यं वक्तव्यं यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति, यस्मिन् सति तु भवन्ती भवत्येव, तदिदमुक्तम्—**यत्पूर्ववृत्तं नियमेनापेक्षत इति** । स्यादेतत् । धर्मजिज्ञासाया इव ब्रह्मजिज्ञासाया अपि योग्यत्वात्, स्वाध्या-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्राऽऽह—**पूर्वेति** । यत्किंचित्प्रकृतमपेक्ष्य भाविन्यां जिज्ञासायामथप्रयोगेऽनुवादादष्टार्थत्वयोरन्यतरत्वम् । अवश्यं हि पुमान्किंचित्कृत्वा किंचित्करोति फलत्वेनावस्थितजिज्ञासाहेतुत्वेन प्रकृतापेक्षया भाविन्यामस्यामथशब्दे प्रकृतापेक्षावशाद्यदस्यार्थान्तरं तदानन्तर्यान्नातिरिच्यते हेतुफलयोरव्यभिचारेणाऽऽनन्तर्यस्यैव मुख्यत्वात्तथा चार्थान्तरं न पृथग्वाच्यम् । अतो हेतुभूतार्थस्याधिकारिविशेषणत्वेन फलपर्यन्तेच्छाविचारादिप्रवृत्तौ प्रतिपत्त्यपेक्षत्वात्प्रवृत्त्यङ्गशास्त्रीयाधिकारिविशेषणसाधनचतुष्टयपुष्कलहेत्वानन्तर्यार्थोऽथशब्द इति भावः । तस्याऽऽनन्तर्यार्थत्वेऽपि कथं ब्रह्मजिज्ञासायाः साधनचतुष्टयादेवाऽऽनन्तर्यमित्याशंक्याऽऽह—**सति चेति** । दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च नियमेन पूर्ववृत्तमिति संबन्धः । ननु धर्मजिज्ञासासूत्रे पूर्ववृत्तस्योक्तत्वान्नात्र

स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानम्। नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः॥

रत्नप्रभा।

व्यमित्यर्थः। **नन्वस्तु** धर्मविचार इव ब्रह्मविचारेऽपि वेदाध्ययनं पुष्कलकारणमित्यत आह—**स्वाध्यायेति**। **समानम्**, ब्रह्मविचारे साधारणकारणम्, न पुष्कलकारणमित्यर्थः। **ननु** संयोगपृथक्त्वन्यायेन "यज्ञेन दानेन" [बृह० । ४ । ४ । २२] इत्यादिश्रुत्या "यज्ञादिकर्माणि ज्ञानाय विधीयन्ते" इति सर्वापेक्षाधिकरणे [व्या० सू० ३ । ४ । २६] वक्ष्यते। तथा च पूर्वतन्त्रेण तदवबोधः पुष्कलकारणमिति शङ्कते—**नन्विति**। **इह** ब्रह्मजिज्ञासायाम्। **विशेषः**—असाधारणकारणम्। ["एकस्य तूभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" [४ । ३ । ५] इति जैमिनीयसूत्रम्। तदर्थस्तु—**एकस्य** कर्मणः उभयत्वे अनेकफलसम्बन्धे **संयोगः** उभयसम्बन्धबोधकं वाक्यं तस्य पृथक्त्वं भेदः। तत्रोदाहरणं—

भामती।

यानन्तर्यं, धर्मवद्ब्रह्मणोऽप्याम्नायैकप्रमाणगम्यत्वात्। तस्य चागृहीतस्य स्वविषये विज्ञानाजननात्, ग्रहणस्य च स्वाध्यायोऽध्येतव्य इत्यध्ययनेनैव नियतत्वात्। तस्माद्वेदाध्ययनानन्तर्यमेव ब्रह्मजिज्ञासाया अप्यथशब्दार्थ इत्यत आह—**स्वाध्यायानन्तर्यं तु समानं**, धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः। अत्र च स्वाध्यायेन विषयेण तद्विषयमध्ययनं लक्षयति। तथा च 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव गतमिति नेदं सूत्रमारब्धव्यम्। धर्मशब्दस्य वेदार्थमात्रोपलक्षणतया धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थत्वाविशेषेण वेदाध्ययनानन्तर्योपदेशसाम्यादित्यर्थः। चोदयति—**नन्विह कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः**, धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासायाः। अस्यार्थः—'विविदिषन्ति यज्ञेन' इति तृतीयाश्रुत्या यज्ञादीनामङ्गत्वेन ब्रह्मज्ञाने विनियोगात्, ज्ञानस्यैव कर्मतयेच्छां प्रति प्राधान्यात्, प्रधानसंबन्धाच्चाप्रधानानां पदार्थान्तराणाम्। तत्रापि च न वाक्यर्थाज्ञानोत्पत्तावङ्गभावो यज्ञादीनां, वाक्यार्थज्ञानस्य वाक्यादेवोत्पत्तेः। न च वाक्यं सहकारितया कर्माण्यपेक्षत इति युक्तम्, अकृतकर्मणामपि विदितपदतदर्थसंगतीनां समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वानां गुणप्रधानभूतपूर्वापरपदार्थाकांक्षासंनिधियोग्यतानुसंधानवतामप्रत्यूहं वाक्यार्थप्रत्ययोत्पत्तेः। अनुत्पत्तौ वा विधिनिषेधवाक्यार्थप्रत्ययाभावेन तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनाभावप्रसङ्गः। तद्बोधतस्तु तदर्थानुष्ठानपरिवर्जने परस्पराश्रयः, तस्मिन्सति तदर्थानुष्ठानपरिवर्जनं ततश्च तद्बोध इति। न च वेदान्तवाक्यानामेव स्वार्थप्रत्यायने कर्मापेक्षा, न वाक्यान्तराणामिति सांप्रतम्, विशेषहेतोरभावात्। ननु 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यात् त्वंपदार्थस्य कर्तृभोक्तृरूपस्य जीवात्मनो नित्यशुद्धबुद्धोदासीनस्वभावेन तत्पदार्थेन परमात्मनैक्यमशक्यं द्रागित्येव प्रतिपत्तुम्, आपाततोऽशुद्धसत्त्वैर्योग्यताविरहनिश्चयात्। यज्ञतपोदानतनूकृतान्तर्मलास्तु विशुद्धसत्त्वाः श्रद्दधाना योग्यतावगमपुरःसरं तादात्म्यमवगमिष्यन्तीति चेत्, तत्किमिदानीं प्रमाण-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

वक्तव्यं शिष्यते तत्राऽऽह—**स्वाध्यायेति**। विध्यधीनसाङ्गाध्ययनलब्धस्वाध्यायादानन्तर्यं धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः साधारणमतो नात्र पृथक्कथनीयम्। यद्वा—समानं नात्यन्तमनपेक्षितं नापि स्वयमेव प्रयोजकमतस्तन्न शास्त्रारम्भे पुष्कलकारणमित्यर्थः। ननु धर्मजिज्ञासायां वेदाध्ययनादेवाऽऽनन्तर्यम्। यथाऽऽहुः—तादर्थीं तु धर्मजिसामधिकृत्याथशब्दं प्रयुक्तवानाचार्यः। या वेदाध्ययनमन्तरेण न संभवतीति। ब्रह्मजिज्ञासायां तु कर्मावबोधादानन्तर्यमथशब्दार्थः। युक्तं हि विचारयोरन्योन्यमुपकार्योपकारकत्वादुपकार्यब्रह्मावबोधस्योपकारककर्मावबोधादानन्तर्यमतो धर्मजिज्ञासातो ब्रह्मजिज्ञासाया हेतुभेदो-

१ अ० पा० स्वाध्यायाध्ययनानन्तर्यम्। २ का० पा० इति चेन्न।

न ॥ धर्मजिज्ञासायाः–

रत्नप्रभा ।

"दध्ना जुहोति", "दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयात्", "खादिरो यूपो भवति", "खादिरं वीर्यकामस्य" इति ततश्चात्रापि ज्योतिष्टोमादिकर्मणां स्वर्गादिफलकानामपि "यज्ञेन दानेन" [बृ० । ४ । ४ । २२] इत्यादिवचनाज्ज्ञानार्थत्वं चेति ।] परिहरति–**नेत्यादिना** । **अयमाशयः–न** तावत्पूर्वत-

भामती ।

क्कारणं योग्यतावधारणमप्रमाणात्कर्मणो वक्तुमध्यवसितोऽसि, प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वा कर्मापि प्रमाणम् । वेदान्ताविरुद्धतन्मूलन्यायबलेन तु योग्यतावधारणे कृतं कर्मभिः । तस्मात् 'तत्त्वमसि' इत्यादेः श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा तन्मूलया चोपपत्त्या व्यवस्थाप्य, तदुपासनायां भावनापराभिधानायां दीर्घकालनैरन्तर्यवत्यां ब्रह्मसाक्षात्कारफलायां यज्ञादीनामुपयोगः । यथाहुः–'स तु दीर्घकालनैरन्तर्यसत्कारासेवितो दृढभूमिः' इति । ब्रह्मचर्यतपःश्रद्धायज्ञादयश्च सत्कारः । अत एव श्रुतिः–'तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः' इति । विज्ञाय तर्कोपकरणेन शब्देन प्रज्ञां भावनां कुर्वीतेत्यर्थः । अत्र च यज्ञादीनां श्रेयःपरिपन्थिकल्मषनिबर्हणद्वारेणोपयोग इति केचित् । पुरुषसंस्कारद्वारेणेत्यन्ये । यज्ञादिसंस्कृतो हि पुरुष आदरनैरन्तर्यदीर्घकालैरासेवमानो ब्रह्मभावनामनाद्यविद्यावासनां समूलकाषं कषति, ततोऽस्य प्रत्यगात्मा सुप्रसन्नः केवलो विशदी भवति । अत एव स्मृतिः–'महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः' । 'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति च । अपरे तु ऋणत्रयापाकरणे ब्रह्मज्ञानोपयोगं कर्मणामाहुः । अस्ति हि स्मृतिः—'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत्' इति । अन्ये तु 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्यादिश्रुतिभ्यस्तत्तत्फलाय चोदितानामपि कर्मणां संयोगपृथक्त्वेन ब्रह्मभावनां प्रत्यङ्गभावमाचक्षते, क्रत्वर्थस्यैव खादिरत्वस्य वीर्यार्थताम्, 'एकस्य तूभयार्थत्वे संयोगपृथक्त्वम्' इति न्यायात् । अत एव पारमर्षं सूत्रम्—'सर्वापेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्ववत्' (ब्र. अ. ३ पा. ४ सू. २६) इति । यज्ञतपोदानादि सर्वं, तदपेक्षा ब्रह्मभावनेत्यर्थः । तस्माद्यदि श्रुत्यादयः प्रमाणं यदि वा पारमर्षं सूत्रं सर्वथा यज्ञादिकर्मसमुच्चिता ब्रह्मोपासना विशेषणत्रयवती अनाद्यविद्यातद्वासनासमुच्छेदक्रमेण ब्रह्मसाक्षात्काराय मोक्षापरनाम्ने कल्पत इति तदर्थं कर्माण्यनुष्ठेयानि । न चैतानि दृष्टादृष्टसामवायिकारादुपकारहेतुभूतौपदेशिकातिदेशिकक्रमपर्यन्ताङ्गग्रामसहितपरस्परविभिन्नकर्मस्वरूपतदधिकारिभेदपरिज्ञानं विना शक्यान्यनुष्ठातुम् । न च धर्ममीमांसापरिशीलनं विना तत्परिज्ञानम् । तस्मात्साधूक्तं 'कर्मावबोधानन्तर्यं विशेषः' इति । कर्मावबोधेन हि कर्मानुष्ठानसाहित्यं भवति ब्रह्मोपासनाया इत्यर्थः । तदेतन्निराकरोति–**न** । कुतः,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ऽस्तीति शङ्कते–**नन्विति** । विचारयोरुपकार्योपकारकत्वस्यासिद्धेर्मैवमिति समाधत्ते **नेत्यादिना** । यद्यपि वेदान्ताध्ययनं ब्रह्मजिज्ञासायां न पुष्कलो हेतुस्तथाऽपि तेन विना न सा युक्ता । युक्ता त्वधीतवेदान्तस्य विनाऽपि धर्मजिज्ञासया तस्यास्तस्यामनुपयोगादतो न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासा-

१ दध्ना जुहुयादितिफलासंयुक्तवाक्येन क्रत्वर्थत्वेन विहितस्यापि दध्नः दध्नेन्द्रियकामस्य जुहुयादित्यनेन फलाय विधानात्पुरुषार्थत्वमपि । तथा ज्योतिष्टोमादीनां स्वर्गार्थत्वेन विहितानामपि "यज्ञेन दानेन" इत्यादिवाक्यैर्ज्ञानसाधनत्वमपि स्यादिति भावः ।

प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

न्त्रस्थन्यायसहस्रं ब्रह्मज्ञाने तद्विचारे वा पुष्कलकारणम् । तस्य धर्मनिर्णयमात्रहेतुत्वात् । नापि कर्म-

भामती ।

कर्मावबोधात् **प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेः** । इदमत्राकूतम्—ब्रह्मोपासनया भावनापराभिधानया कर्माण्यपेक्ष्यन्त इत्युक्तं, तत्र ब्रूमः—क्व पुनरस्याः कर्मापेक्षा, किं कार्ये, यथाग्नेयादीनां परमापूर्वे चरमभाविफलानुकूले जनयितव्ये समिदाद्यपेक्षा । स्वरूपे वा, यथा तेषामेव द्रिरवत्तपुरोडाशादिद्रव्याग्निदेवताद्यपेक्षा । न तावत्कार्ये, तस्य विकल्पासहत्वात् । तथाहि—ब्रह्मोपासनाया ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारः कार्यमभ्युपेयः, स चोत्पाद्यो वा स्यात्, यथा संयवनस्य पिण्डः । विकार्यो वा, यथावघातस्य व्रीहयः । संस्कार्यो वा, यथा प्रोक्षणस्योलूखलादयः । प्राप्यो वा, यथा दोहनस्य पयः । न तावदुत्पाद्यः । न खलु घटादिसाक्षात्कार इव जडस्वभावेभ्यो घटादिभ्यो भिन्न इन्द्रियाद्याधेयो ब्रह्मसाक्षात्कारो भावनाधेयः संभवति, ब्रह्मणोऽपराधीनप्रकाशतया तत्साक्षात्कारस्य तत्स्वाभाव्येन नित्यतयोत्पाद्यत्वानुपपत्तेः, ततो भिन्नस्य वा भावनाधेयस्य साक्षात्कारस्य प्रतिभाप्रत्ययवत्संशयाक्रान्ततया प्रामाण्यायोगात्, तद्विधस्य तत्सामग्रीकस्यैव बहुलं व्यभिचारोपलब्धेः । न खल्वनुमानविबुद्धं वह्निं भावयतः शीतातुरस्य शिशिरभरमन्थरतरकायकाण्डस्य स्फुरज्ज्वालाजटिलानलसाक्षात्कारः प्रमाणान्तरेण संवाद्यते, विसंवादस्य बहुलमुपलम्भात्, तस्मात् प्रामाणिकसाक्षात्कारलक्षणकार्याभावान्नोपासनाया उत्पाद्ये कर्मापेक्षा । न च कूटस्थनित्यस्य सर्वव्यापिनो ब्रह्मण उपासनातो विकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति । स्यादेतत् । मा भूद्ब्रह्मसाक्षात्कार उत्पाद्यादिरूप उपासनायाः, संस्कार्यस्तु अनिर्वचनीयानाद्यविद्याद्वयपिधानापनयनेन भविष्यति, प्रतिसीरापिहिता नर्तकीव प्रतिसीरापनयद्वारा रङ्गव्यापृतेन । तत्र च कर्मणामुपयोगः । एतावांस्तु विशेषः—प्रतिसीरापनये पारिषदानां नर्तकीविषयसाक्षात्कारो भवति । इह तु अविद्यापिधानापनयमात्रमेव नापरमुत्पाद्यमस्ति, ब्रह्मसाक्षात्कारस्य ब्रह्मस्वभावस्य नित्यत्वेन अनुत्पाद्यत्वात् । अत्रोच्यते—का पुनरियं ब्रह्मोपासना । किं शाब्दज्ञानमात्रसंततिः, आहो निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिः, यदि शाब्दज्ञानमात्रसंततिः, किमियमभ्यस्यमानाप्यविद्यां समुच्छेत्तुमर्हति । तत्त्वविनिश्चयस्तदभ्यासो वा सवासनं विपर्यासमुन्मूलयेत्, न संशयाभ्यासः, सामान्यमात्रदर्शनाभ्यासो वा । न हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति वा आरोहपरिणाहवत् द्रव्यमिति वा शतशोऽपि ज्ञानमभ्यस्यमानं पुरुष एवेति निश्चयाय पर्याप्तम्, ऋते विशेषदर्शनात् । ननूक्तं श्रुतमयेन ज्ञानेन जीवात्मनः परमात्मभावं गृहीत्वा युक्तिमयेन च व्यवस्थाप्यत इति । तस्मान्निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानसंततिरूपोपासना कर्मसहकारिण्यविद्याद्वयोच्छेदहेतुः । न चासावनुत्पादितब्रह्मानुभवा तदुच्छेदाय पर्याप्ता । साक्षात्काररूपो हि विपर्यासः साक्षात्काररूपेणैव तत्त्वज्ञानेनोच्छिद्यते, न तु परोक्षावभासेन, दिङ्मोहालातचक्रचलद्वृक्षमरुमरीचिसलिलादिविभ्रमेष्वपरोक्षावभासिषु अपरोक्षावभासि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नन्तर्यमित्यक्षरार्थः । अय भावः—प्राच्यां मीमांसायां न्यायसहस्रं तद्गतवाक्यार्थधीर्वाक्यार्थश्चाग्निहोत्रादिकर्मेति त्रयं वृत्तम् । तत्र न तावदस्या न्यायसहस्रानन्तर्यम् । तस्य तत्तदर्थभेदज्ञानोपयोगिनोऽस्यामनुपयोगात्स्वाध्यायस्यार्थज्ञानोपयोगेऽनपेक्षत्वेन स्वतो मानत्वेन च न्यायद्वयमिहोपयुक्तमपि स्वाध्यायाध्ययनवन्न पुष्कलकारणमिति न तदानन्तर्यमस्या युक्तम् । नापि वाक्यार्थज्ञानादत्राऽऽनन्तर्यम् । नहि नात्र प्रवर्तकमन्यार्थत्वान्नापि प्रत्यायकं धर्मब्रह्मणोरसंबन्धान्न च ज्ञाताद्वाक्यार्थादत्राऽऽनन्तर्यम-

रत्नप्रभा ।

निर्णयः । तस्यानुष्ठानहेतुत्वात् । न हि धूमाग्न्योरिव धर्मब्रह्मणोर्व्याप्तिरस्ति । यया धर्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञानं

भामती ।

भिरेव दिगादितत्त्वप्रत्ययैर्निवृत्तिदर्शनात् । नो खल्वाप्तवचनलिङ्गादिनिश्चितदिगादितत्त्वानां दिङ्मोहादयो निवर्तन्ते । तस्मात् त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थत्वेन साक्षात्कार एषितव्यः । एतावता हि त्वंपदार्थस्य दुःखिशोकित्वादिसाक्षात्कारनिवृत्तिः, नान्यथा । न चैष साक्षात्कारो मीमांसासहितस्यापि शब्दस्य प्रमाणस्य फलम् अपि तु प्रत्यक्षस्य, तस्यैव तत्फलत्वनियमात् । अन्यथा कुटजबीजादपि वटाङ्कुरोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मान्निर्विचिकित्सवाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामनुभावयतीति युक्तम् । न चायमनुभवो ब्रह्मस्वभावो येन न जन्येत, अपि त्वन्तःकरणस्यैव वृत्तिभेदो ब्रह्मविषयः । न चैतावता ब्रह्मणो नापराधीनप्रकाशता । न हि शाब्दज्ञानप्रकाश्यं ब्रह्म स्वयंप्रकाशं न भवति । सर्वोपाधिरहितं हि स्वयंज्योतिरिति गीयते, न तूपहितमपि । यथाह स्म भगवान् भाष्यकारः–'नायमेकान्तेनाविषयः' इति । न चान्तःकरणवृत्तावप्यस्य साक्षात्कारेऽसर्वोपाधिविनिर्मोकः, तस्यैव तदुपाधेर्विनश्यदवस्थस्य स्वपरोपाधिविरोधिनो विद्यमानत्वात् । अन्यथा चैतन्यच्छायापत्तिं विनाऽन्तःकरणवृत्तेः स्वयमचेतनायाः स्वप्रकाशत्वानुपपत्तौ साक्षात्कारत्वायोगात् । न चानुमितभावितवह्निसाक्षात्कारवत् प्रतिभात्वेनास्याप्रामाण्यं, तत्र वह्निस्वलक्षणस्य परोक्षत्वात् । इह तु ब्रह्मरूपस्योपाधिकलुषितस्य जीवस्य प्रागप्यपरोक्षत्वात् । न हि शुद्धबुद्धत्वादयो वस्तुतस्ततोऽतिरिच्यन्ते । जीव एव तु तत्तदुपाधिरहितः शुद्धबुद्धादिस्वभावो ब्रह्मेति गीयते । न च तत्तदुपाधिविरहोऽपि ततोऽतिरिच्यते । तस्माद्यथा गान्धर्वशास्त्रार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारसचिवश्रोत्रेन्द्रियेण षड्जादिस्वरग्राममूर्च्छनाभेदमध्यक्षमनुभवति, एवं वेदान्तार्थज्ञानाभ्यासाहितसंस्कारो जीवस्य ब्रह्मभावमन्तःकरणेनेति । अन्तःकरणवृत्तौ ब्रह्मसाक्षात्कारे जनयितव्येऽस्ति तदुपासनायाः कर्मापेक्षेति चेत् । न, तस्याः कर्मानुष्ठानेन सहभावाभावेन तत्सहकारित्वानुपपत्तेः । न खलु 'तत्त्वमसि' इत्यादेर्वाक्यान्निर्विचिकित्सं शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावमकर्तृत्वाद्युपेतम् अपेतब्राह्मणत्वादिजातिं देहाद्यतिरिक्तम् एकमात्मानं प्रतिपद्यमानः कर्मस्वधिकारमवबोद्धुमर्हति । अनर्हश्च कथं कर्ता वाधिकृतो वा । यद्युच्येत निश्चितेऽपि तत्त्वे विपर्यासनिबन्धनो व्यवहारोऽनुवर्तमानो दृश्यते, यथा गुडस्य माधुर्यविनिश्चयेऽपि पित्तोपहतेन्द्रियाणां तिक्तावभासानुवृत्तिः, आस्वाद्य थूत्कृत्य त्यागात् । तस्मादविद्यासंस्कारानुवृत्त्या कर्मानुष्ठानं, तेन च विद्यासहकारिणा तत्समुच्छेद उपपत्स्यते । न च कर्माविद्यात्मकं कथमविद्यामुच्छिनत्ति, कर्मणो वा तदुच्छेदकस्य कुत उच्छेद इति वाच्यम्, सजातीयस्वपरविरोधिनां भावानां बहुलमुपलब्धेः । यथा पयः पयोऽन्तरं जरयति, स्वयं च जीर्यति । यथा विषं विषान्तरं शमयति, स्वयं च शाम्यति । यथा वा कतकरजो रजोऽन्तराविले पाथसि प्रक्षिप्तं रजोऽन्तराणि भिन्दत्, स्वयमपि भिद्यमानमनाविलं पाथः करोति । एवं कर्माविद्यात्मकमपि अविद्यान्तराण्यपगमयत् स्वयमप्यपगच्छतीति । अत्रोच्यते–सत्यं, 'सदेव सोम्येदम्' इत्युपक्रमात् 'तत्त्वमसि' इत्यन्ताच्छब्दात्, ब्रह्ममीमांसोपकरणादसकृदभ्यस्तात्, निर्विचिकित्सेऽनाद्यविद्योपादानदेहाद्यतिरिक्तप्रत्यगात्मतत्त्वावबोधे जातेऽपि अविद्यासंस्कारानुवृत्तावनुवर्तन्ते सांसारिकाः प्रत्ययास्त-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानत्वेन व्यवहितफलहेतुकर्मसु । फलप्रवृत्तिकालज्ञानानपेक्षेषु ब्रह्मज्ञानफलविचाराधिकारोपाधितया पूर्वक्षणे ज्ञातव्याधिकारिविशेषणत्वायोगात्तस्मान्न कर्मतज्ज्ञानविचारानन्तर्यमथशब्दार्थ इति । ननु धर्मजिज्ञासाया

रत्नप्रभा।

भवेत्। **यद्यपि** शुद्धिविवेकादिद्वारा कर्माणि हेतवः, **तथापि** तेषां नाधिकारिविशेषणत्वम्, अज्ञातानां

भामती।

द्व्यवहाराश्च, तथापि तानप्ययं व्यवहारप्रत्ययान्मिथ्येति मन्यमानो विद्वान्न श्रद्धत्ते पित्तोपहतेन्द्रिय इव गुडं थूत्कृत्य त्यजन्नपि तस्य तिक्तताम्। तथा चायं क्रियाकरणेतिकर्तव्यताफलप्रपञ्चमतात्त्विकं विनिश्चिन्वन्कथमधिकृतो नाम विदुषो ह्यधिकारः, अन्यथा पशुशूद्रादीनामप्यधिकारो दुर्वारः स्यात्। क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागं च विद्वस्यमान इह विद्वानभिमतः कर्मकाण्डे। अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयांबभूव भाष्यकारः। तस्माद्यथा राजजातीयाभिमानकर्तृके राजसूये न विप्रवैश्यजातीयाभिमानिनोरधिकारः। एवं द्विजातिकर्तृक्रियाकरणादिविभागाभिमानिकर्तृके कर्मणि न तदनभिमानिनोऽधिकारः। न चानधिकृतेन समर्थेनापि कृतं वैदिकं कर्म फलाय कल्पते, वैश्यस्तोम इव ब्राह्मणराजन्याभ्याम्। तेन दृष्टार्थेषु कर्मसु शक्तः प्रवर्तमानः प्राप्नोतु फलं, दृष्टत्वात्। अदृष्टार्थेषु तु शास्त्रैकसमधिगम्यं फलमनधिकारिणि न युज्यत इति नोपासनाकार्ये कर्मापेक्षा। स्यादेतत्। मनुष्याभिमानवदधिकारिके कर्मणि विहिते यथा तदभिमानरहितस्यानधिकारः, एवं निषेधविधयोऽपि मनुष्याधिकारा इति तदभिमानरहितस्तेष्वपि नाधिक्रियेत, पश्वादिवत्। तथा चायं निषिद्धमनुतिष्ठन् न प्रत्यवेयात्, तिर्यगादिवदिति भिन्नकर्मतापातः। मैवम्। न खल्वयं सर्वथा मनुष्याभिमानरहितः, किं त्वविद्यासंस्कारानुवृत्त्यास्य मात्रया तदभिमानोऽनुवर्तते। अनुवर्तमानं च मिथ्येति मन्यमानो न श्रद्धत्त इत्युक्तम्। किमतो यद्येवम्, एतदतो भवति–विधिषु श्राद्धोऽधिकारी नाश्राद्धः। ततश्च मनुष्याद्यभिमानेनाश्रद्दधानो न विधिशास्त्रेणाधिक्रियते। तथा च स्मृतिः—'अश्रद्धया हुतं दत्तम्' इत्यादिका। निषेधशास्त्रं तु न श्रद्धामपेक्षते। अपि तु निषिध्यमानक्रियोन्मुखो नर इत्येव प्रवर्तते। तथा च सांसारिक इव श्रद्धावगतब्रह्मतत्त्वोपि निषेधमतिक्रम्य प्रवर्तमानः प्रत्यवैतीति न भिन्नकर्मदर्शनाभ्युपगमः। तस्मान्नोपासनायाः कार्ये कर्मापेक्षा। अत एव नोपासनोत्पत्तावपि, निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानोत्पत्त्युरकालमनधिकारः कर्मणीत्युक्तम्। तथा च श्रुतिः–'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः।' तत्किमिदानीमनुपयोग एव सर्वथेह कर्मणाम्, तथा च 'विविदिषन्ति यज्ञेन' इत्याद्याः श्रुतयो विरुध्येरन्। न। आरादुपकारकत्वात्कर्मणां यज्ञादीनाम्। तथाहि–'तमेतमात्मानं वेदानुवचनेन–नित्यस्वाध्यायेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति'–वेदितुमिच्छन्ति। न तु विदन्ति। वस्तुतः प्रधानस्यापि वेदनस्य प्रकृत्यर्थतया शब्दतो गुणत्वात्, इच्छायाश्च प्रत्ययार्थतया प्राधान्यात् प्रधानेन च कार्यसंप्रत्ययात्। न हि राजपुरुषमानयेत्युक्ते वस्तुतः प्रधानोऽपि राजा पुरुषविशेषणतया शब्दत उपसर्जन आनीयतेऽपि तु पुरुष एव, शब्दतस्तस्य प्राधान्यात्। एवं वेदानुवचनस्येव यज्ञस्यापीच्छासाधनतया विधानम्। एवं तपसोऽनाशकस्य। कामानशनमेव तपः, हितमितमेध्याशिनो हि ब्रह्मणि विविदिषा भवति, न तु सर्वथाऽनश्नतो मरणात्। नापि चान्द्रायणादितपःशीलस्य, धातुवैषम्यापत्तेः। एतानि च नित्यान्युपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषं संस्कुर्वन्ति। तथा च श्रुतिः–'स ह वा आत्मयाजी यो वेद इदं मेऽनेनाङ्गं संस्क्रियत इदं मेऽनेनाङ्गमुपधीयते' इति। अनेनेति प्रकृतं यज्ञादि परामृशति। स्मृतिश्च—'यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत्संस्काराः' इति।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

ब्रह्मजिज्ञासायां सामग्रीत्वाभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा तत्क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः "हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः" [तै० सं० ६-३-१०-४] इत्यवदानक्रमज्ञानार्थाथशब्दवत्। "अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः। इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत्" [मनु० ६-३६] इति स्मृतेः।

यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमस्य विवक्षितत्वात्, न तथेह क्रमो विवक्षितः ।

रत्नप्रभा ।

तेषां जन्मान्तरकृतानामपि फलहेतुत्वात् । अधिकारिविशेषणं ज्ञायमानं प्रवृत्तिपुष्कलकारणमानन्तर्यावधित्वेन वक्तव्यम् । अतः कर्माणि तदवबोधस्तन्न्यायविचारो वा नावधिरिति न ब्रह्मजिज्ञासाया धर्मजिज्ञासानन्तर्यमिति । **ननु** धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः कार्यकारणत्वाभावेऽप्यानन्तर्योक्तिद्वारा क्रमज्ञानार्थोऽथशब्दः–"हृदयस्याग्रेऽवद्यत्यथ जिह्वाया अथ वक्षसः" [तैत्ति० संहि०] इत्यवदानानां क्रमज्ञानार्थाथशब्दवदित्याशंक्याह–**यथा चेति** ॥ अवदानानामानन्तर्यनियमः क्रमो **यथा**ऽथशब्दार्थस्तस्य विवक्षित-

भामती ।

नित्यनैमित्तिकानुष्ठानप्रक्षीणकल्मषस्य च विशुद्धसत्त्वस्याविदुष एव उत्पन्नविविदिषस्य ज्ञानोत्पत्तिं दर्शयत्याथर्वणी श्रुतिः–'विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः' इति । स्मृतिश्च–'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः' इत्यादिका । कल्तेनैव च नित्यानां कर्मणां नित्येहितेनोपात्तदुरितनिबर्हणेन पुरुषसंस्कारेण ज्ञानोत्पत्तावङ्गभावोपपत्तौ न संयोगपृथक्त्वेन साक्षादङ्गभावो युक्तः, कल्पनागौरवापत्तेः । तथाहि–नित्यकर्मानुष्ठानाद्धर्मोत्पादः, ततः पाप्मा निवर्तते, स ह्यनित्याशुचिदुःखरूपे संसारे नित्यशुचिसुखख्यातिलक्षणेन विपर्यासेन चित्तसत्त्वं मलिनयति, अतः पापनिवृत्तौ प्रत्यक्षोपपत्तिद्वारापावरणे सति प्रत्यक्षोपपत्तिभ्यां संसारस्य अनित्याशुचिदुःखरूपतामप्रत्यूहमवबुध्यते, ततोऽस्य अस्मिन्ननभिरतिसंज्ञं वैराग्यमुपजायते, ततस्तज्जिहासोपावर्तते, ततो हानोपायं पर्येषते, पर्येषमाणश्चात्मतत्त्वज्ञानमस्योपाय इत्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासते, ततः श्रवणादिक्रमेण तज्जानातीत्यारादुपकारकत्वं तत्त्वज्ञानोत्पादं प्रति चित्तसत्त्वशुद्ध्या कर्मणां युक्तम् । इममेवार्थमनुवदति भगवद्गीता–'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥' एवं चाननुष्ठितकर्मापि प्राग्भवीयकर्मवशाद्यो विशुद्धसत्त्वः संसारासारतादर्शनेन निष्पन्नवैराग्यः, कृतं तस्य कर्मानुष्ठानेन वैराग्योत्पादोपयोगिना, प्राग्भवीयकर्मानुष्ठानादेव तत्सिद्धेः । इममेव च पुरुषधौरेयभेदमधिकृत्य प्रवृत्ते श्रुतिः–'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्' इति । तदिदमुक्तम्–कर्मावबोधात्–**प्रागप्यधीतवेदान्तस्य ब्रह्मजिज्ञासोपपत्तेरिति** । अत एव न ब्रह्मचारिण ऋणानि सन्ति, येन तदपाकरणार्थं कर्मानुतिष्ठेत् । एतदनुरोधाच्च 'जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्जायते' इति, गृहस्थः संपद्यमान इति व्याख्येयम् । अन्यथा 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव' इति श्रुतिर्विरुध्येत । गृहस्थस्यापि च ऋणापाकरणं सत्त्वशुद्ध्यर्थमेव । जरामर्यवादो भस्मान्ततावादोऽन्त्येष्टयश्च कर्मजडानविदुषः प्रति, न त्वात्मतत्त्वपण्डितान् । तस्मात्तस्यानन्तर्यमथशब्दार्थः,यद्विना ब्रह्मजिज्ञासा न भवति यस्मिंस्तु सति भवन्ती भवत्येव । न चेत्थं कर्मावबोधः तस्मान्न कर्मावबोधानन्तर्यमथशब्दार्थ इति सर्वमवदातम् । स्यादेतत् । मा भूदग्निहोत्रयवागूपाकवदार्थः क्रमः, श्रौतस्तु भविष्यति, 'गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत्' इति जाबालश्रुतिर्गार्हस्थ्येन हि यज्ञाद्यनुष्ठानं सूचयति । स्मरन्ति च–'अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥' निन्दन्ति च–'अनधीत्य द्विजो वेदाननुत्पाद्य तथात्मजान् । अनिष्ट्वा चैव यज्ञैश्च मोक्षमिच्छन्व्रजत्यधः ॥' इत्यत आह–**यथा च हृदयाद्यवदानानामानन्तर्यनियमः** । कुतः, 'हृदयस्याग्रेऽवद्यति अथ जिह्वाया अथ वक्षसः'

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न तु पुष्कलहेतुज्ञानार्थताऽस्येति तत्राऽऽह–**यथेति** । अनुष्ठेयावदानानां बहुत्वादनुष्ठातुश्चैक्यादयौग-

---

१ आ० पा० हृदयाद्यवदानानन्तर्य० । २ अवदानं खण्डनम् ।

शेषशेषित्वेऽधिकृताधिकारे वा प्रमाणाभावाद्धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः-

रत्नप्रभा ।

त्वान्न, **तथेह** धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्षितः । एककर्तृकत्वाभावेन तयोः क्रमानपेक्षणात् । अतो न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । **ननु** तयोरेककर्तृकत्वं कुतो नास्तीत्यत आह-**शेषेति** । येषामेकप्रधान-शेषता **यथा**-अवदानानां प्रयाजादीनां च, ययोश्च शेषशेषित्वं, **यथा**-प्रयाजदर्शयोः, यस्य चाधि-

भामती ।

इत्यथाप्रशब्दाभ्यां क्रमस्य विवक्षितत्वात् । न तथेह क्रमो विवक्षितः, श्रुत्या तयैवानियमप्रदर्शनात्, 'यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा' इति । एतावता हि वैराग्यमुपलक्षयति । अत एव 'यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्' इति श्रुतिः। निन्दावचनं चाविशुद्धसत्त्वपुरुषाभिप्रायम् । अविशुद्धसत्त्वो हि मोक्ष-मिच्छन्नालस्यात्तदुपायेऽप्रवर्तमानो गृहस्थधर्ममपि नित्यनैमित्तिकमनाचरन्प्रतिक्षणमुपचीयमानपाप्माधोगतिं गच्छतीत्यर्थः । स्यादेतत् । मा भूच्छ्रौत आर्थो वा क्रमः, पाठस्थानमुख्यप्रवृत्तिप्रमाणकस्तु कस्मान्न भवतीत्यत आह--**शेषशेषित्वे प्रमाणाभावात्** । शेषाणां समिदादीनां, शेषिणां चाग्नेयादीनाम्, एकफल-वदुपकारोपनिबद्धानाम् एकफलावच्छिन्नानाम् एकप्रयोगवचनोपगृहीतानाम् एकाधिकारिकर्तृकाणां चैकपौर्ण-मास्यमावस्याकालसंबद्धानां युगपदनुष्ठानाशक्तेः, सामर्थ्यात्क्रमप्राप्तौ, तद्विशेषापेक्षायां पाठादयस्तद्भेद-नियमाय प्रभवन्ति । यत्र तु न शेषशेषिभावः, नाप्येकाधिकारावच्छेदः । यथा सौर्यार्यम्णप्राजापत्यादीनां, तत्र क्रमभेदापेक्षाभावान्न पाठादिः क्रमविशेषनियमे प्रमाणम्, अवर्जनीयतया तस्य तत्रागतत्वात् । न चेह धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः शेषशेषिभावे श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्तीति । ननु शेषशेषिभावाभावेऽपि क्रमनियमो दृष्टः, यथा गोदोहनस्य पुरुषार्थस्य दर्शपौर्णमासिकैरङ्गैः सह, यथा वा 'दर्शपूर्णमासाभ्या-मिष्ट्वा सोमेन यजेत' इति दर्शपौर्णमाससोमयोरशेषशेषिणोरित्यत आह-**अधिकृताधिकारे वा प्रमाणा-भावात्** । इति योजना । स्वर्गकामस्य हि दर्शपौर्णमासाधिकृतस्य पशुकामस्य सतो दर्शपौर्णमास-क्रत्वर्थाप्प्रणयनाश्रिते गोदोहनेऽधिकारः । नो खलु गोदोहनद्रव्यमव्याप्रियमाणं साक्षात्पशून् भावयितु-मर्हति । न च व्यापारान्तराविष्टं श्रूयते, यतस्तदङ्गक्रममतिपतेत्, अप्प्रणयनाश्रितं तु प्रतीयते 'चमसेनापः प्रणयेद्गोदोहनेन पशुकामस्य' इति समभिव्याहारात्, योग्यत्वाच्चास्यापां प्रणयनं प्रति । तस्मात्क्रत्व-र्थाप्प्रणयनाश्रितत्वाद्गोदोहनस्य तत्क्रमेण पुरुषार्थमपि गोदोहनं क्रमवदिति सिद्धम् । श्रुतिनिरा-करणेनैव इष्टिसोमक्रमवदपि क्रमोऽप्यपास्तो वेदितव्यः । शेषशेषित्वाधिकृताधिकाराभावेऽपि क्रमो विवक्ष्येत, यद्येकफलावच्छेदो भवेत् । यथाग्नेयादीनां, षण्णामेकस्वर्गफलावच्छिन्नानां, यदि वा जिज्ञास्यब्रह्मणोंऽशो धर्मः स्यात्, यथा चतुर्लक्षणीव्युत्पाद्यं ब्रह्म केनचित्केनचिदंशेनैकेन लक्षणेन व्युत्पाद्यते, तत्र चतुर्णां लक्षणानां जिज्ञास्याभेदेन परस्परसंबन्धे सति क्रमो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पश्चात्क्रमध्रौव्यात्तन्नियममथशब्दो ब्रूयात् । इह तु विचारयोरनुष्ठातृभेदान्न क्रमो विवक्षितः । यत्राङ्गा-ङ्गित्वं प्रयाजदर्शादिषु यत्र चाधिकृताधिकारो गोदोहनादिषु तत्रैव कर्त्रैक्यं न प्रस्तुतविचारयोस्तथात्वे मानमतोऽत्र कर्तृभेदान्न क्रमविवक्षा । स्मृतिस्त्वविरक्तस्याऽऽश्रमक्रमोक्त्या यज्ञाद्यनुष्ठानानन्तरं शुद्धबुद्धे-र्मुमुक्षां दर्शयति न ब्रह्मविचारस्य धर्मविचारानन्तर्यम् । तत्र तद्वाचिशब्दाभावाद्ब्रह्मचर्यादेव संन्यासविधानाच्च । तस्मादनेककर्तृकत्वाद्विचारयोर्न क्रमार्थोऽथशब्द इत्यर्थः । नन्वाग्नेयादीनामेकस्वर्गफलानामध्यायानां च

फलजिज्ञास्यभेदाच्च–अभ्युदयफलं धर्मज्ञानम् ।

रत्नप्रभा ।

कृताधिकारत्वं, **यथा**–अपां प्रणयनं दर्शपूर्णमासाङ्गमाश्रित्य "गोदोहनेन पशुकामस्य" इति विहितस्य गोदोहनस्य, **यथा** वा–"दर्शपूर्णमासाभ्यामिष्ट्वा सोमेन यजेत" इति दर्शाद्युत्तरकाले विहितस्य सोमयागस्य दर्शाद्यधिकृताधिकारत्वं, तेषामेककर्तृकत्वं भवति । ततश्चैकप्रयोगवचनगृहीतानां तेषां युगपदनुष्ठानासम्भवात् क्रमाकांक्षायां श्रुत्यादिभिर्हि क्रमो बोध्यते । **नैवं** जिज्ञासयोः शेषशेषित्वश्रुतिलिङ्गादिकं मानमस्ति । **ननु** "ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेद् गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेद्" [जाबालो० ४] इति श्रुत्या,–"अधीत्य विधिवद्वेदान्पुत्रांश्चोत्पाद्य धर्मतः । इष्ट्वा च शक्तितो यज्ञैर्मनो मोक्षे निवेशयेत् ॥ १ ॥" इति स्मृत्या चाधिकृताधिकारत्वं भातीति । **तन्न**, "ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत्" [जाबालो० ४] "आसादयति शुद्धात्मा मोक्षं वै प्रथमाश्रमे" इति श्रुतिस्मृतिभ्यां त्वयोदाहृतश्रुतिस्मृत्योरशुद्धचित्तविषयत्वावगमाद् । **एतदुक्तं भवति । यदि** जन्मान्तरकृतकर्मभिः शुद्धं चित्तं, **तदा** ब्रह्मचर्यादेव संन्यस्य ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् । **यदि** न शुद्धमिति रागेण ज्ञायते, **तदा** गृही भवेत् । तत्राप्यशुद्धौ वनी भवेत् । तत्राप्यशुद्धौ तथैव कालमाकलयेत् । वने शुद्धौ प्रव्रजेदिति । तथा च श्रुतिः"यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेद्" [जाबालो० ४] इति । तस्मान्नानयोरधिकृताधिकारत्वे किंचिन्मानमिति भावः । **ननु** मीमांसयोः शेषशेषित्वमधिकृताधिकारत्वं च मास्तु । एकमोक्षफलकत्वेनैककर्तृकत्वं स्यादेव । **वदन्ति हि** । ज्ञानकर्मभ्यां मुक्तिः–इति **समुच्चयवादिनः । एवमेकवेदार्थजिज्ञास्यकत्वाच्चैककर्तृकत्वम्** । तथा चाग्नेयादिषड्यागानामेकस्वर्गफलकानां द्वादशाध्यायानां चैकधर्मजिज्ञास्यकानां क्रमवत्तयोः क्रमो विवक्षित इति क्रमार्थोऽथशब्द इत्याशंक्याह–**फलेति** ॥ फलभेदाज्जिज्ञास्यभेदाच्च न क्रमो विवक्षित इत्यनुषङ्गः । **यथा**–सौर्यार्यम्णप्राजापत्यचरूणां ब्रह्मवर्चसस्वर्गायुःफलभेदाद्, **यथा वा**–कामचिकित्सातन्त्रयोर्जिज्ञास्यभेदान्न क्रमापेक्षा, **तद्वन्**मीमांसयोर्न क्रमापेक्षेति भावः। तत्र फलभेदं विवृणोति–**अभ्युदयेति** ॥ विषयाभिमुख्येनोदेतीत्यभ्युदयो विषयाधीनं सुखं स्वर्गादिकं तच्च धर्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलमित्यर्थः ।

भामती ।

विवक्षितः, तथेहाप्येकजिज्ञास्यतया धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः क्रमो विवक्ष्येत न चैतदुभयमप्यस्तीत्याह–**फलजिज्ञास्यभेदाच्च** । फलभेदं विभजते–**अभ्युदयफलं धर्मज्ञानमिति** । जिज्ञासाया वस्तुतो ज्ञानतन्त्रत्वात् ज्ञानफलं जिज्ञासाफलमिति भावः । न केवलं स्वरूपतः फलभेदः, तदुत्पादनप्रकारभेदादपि तद्भेद

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

द्वादशानामेकधर्मार्थानां क्रमदर्शनादनयोरपि विचारयोरलौकिकसुखफलयोरेकवेदार्थविषययोरपेक्षिते क्रमे तदर्थोऽथशब्दो भविष्यति नेत्याह–**फलेति** । नोक्तरीत्या क्रमापेक्षेति शेषः । अलौकिकसुखफलत्वे तुल्ये कथं भिन्नफलतेत्याशंक्य धर्मजिज्ञासाफलमाह–**अभ्युदयेति** । ज्ञानेन जिज्ञासा लक्षिता प्रकृतत्वात् । तस्या धर्मज्ञानानुष्ठानद्वारा देहाद्यवच्छिन्नत्वेनाभितो जातः स्वर्गादिसुखविशेषः फलमित्यर्थः ।

---

१ पूर्वमीमांसानाम्नः द्वादशाध्यायात्मकस्य जैमिनिप्रणीतस्य शास्त्रस्य । २ धर्मब्रह्मजिज्ञासयोः ।

तच्चानुष्ठानापेक्षम् । निश्श्रेयसफलं तु ब्रह्मविज्ञानं, न चानुष्ठानान्तरापेक्षम् ॥ भव्यश्च धर्मो जिज्ञास्यो न ज्ञानकालेऽस्ति । पुरुषव्यापारतन्त्रत्वात् ॥ इह तु भूतं ब्रह्म जिज्ञास्यम् । नित्यत्वान्न पुरुषव्यापारतन्त्रम् ॥ चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च-

रत्नप्रभा ।

न केवलं फलस्य स्वरूपतो भेदः किन्तु हेतुतोऽपीत्याह-**तच्चेति** ॥ ब्रह्मज्ञानहेतोर्मीमांसायाः फलं तु तद्विरुद्धमित्याह-**निःश्रेयसेति** ॥ नित्यं निरपेक्षं श्रेयो निःश्रेयसं-मोक्षः, तत् फलमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानं च **स्वोत्पत्ति**व्यतिरिक्तमनुष्ठानं नापेक्षत इत्याह-**न चेति** ॥ स्वरूपतो हेतुतश्च फलभेदान्न समुच्चय इति भावः । जिज्ञास्यभेदं विवृणोति-**भव्यश्चेति** ॥ भवतीति भव्यः[३] । साध्य इत्यर्थः । साध्यत्वे हेतुमाह-**नेति** ॥ तर्हि तुच्छत्वं, नेत्याह-**पुरुषेति** ॥ **पुरुषव्यापारः** प्रयत्नस्**तन्त्रं** हेतुर्यस्य तत्त्वादित्यर्थः । कृतिसाध्यत्वात्कृतिजनकज्ञानकाले धर्मस्यासत्त्वं, न तुच्छत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणो धर्माद्वैलक्षण्यमाह-**इह त्विति** ॥ उत्तरमीमांसायामित्यर्थः । भूतमसाध्यम् । तत्र हेतुः-**नित्येति** । सदा सत्त्वादित्यर्थः । साध्यासाध्यत्वेन धर्मब्रह्मणोः स्वरूपभेदमुक्त्वा हेतुतोऽप्याह-**नेति** । धर्मवत् कृत्यधीनं नेत्यर्थः । मानतोऽपि भेदमाह-**चोदनेति** ॥ अज्ञातज्ञापकं वाक्यमत्र **चोदना** । तस्याः प्रवृत्तिबोधकत्वं तद्वैलक्षण्याच्च

भामती ।

इत्याह-**तच्चानुष्ठानापेक्षम्** । **ब्रह्मज्ञानं च नानुष्ठानान्तरापेक्षम्** । शाब्दज्ञानाभ्यासान्नानुष्ठानान्तरमपेक्षते, नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानसहभावस्यापास्तत्वादिति भावः । जिज्ञास्यभेदमात्यन्तिकमाह-**भव्यश्च धर्म इति** । भविता भव्यः, कर्तरि कृत्यः । भविता च भावकव्यापारनिर्वर्त्यतया तत्तन्त्र इति ततः प्राग्ज्ञानकाले नास्तीत्यर्थः । भूतं सत्यम् । सदेकान्ततः न कदाचिदसदित्यर्थः । न केवलं स्वरूपतो जिज्ञास्ययोर्भेदः, ज्ञापकप्रमाणप्रवृत्तिभेदादपि भेद इत्याह---**चोदनाप्रवृत्तिभेदाच्च** । चोदनेति वैदिकं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न केवलं स्वरूपतः फलभेदः किंतूत्पादनप्रकारभेदादपीत्याह-**तच्चेति** । वैदिकधीत्वाद्ब्रह्मधीरपि धर्मधीवदभ्युदयफलेत्याशंक्याऽऽह-**निःश्रेयसेति** । अभ्युदयफलव्यावृत्तये तुशब्दः । पूर्ववज्ज्ञानशब्दो जिज्ञासामधिकाराल्लक्षयति । उपास्तिवद्धर्मज्ञानवद्वा स्वगतमर्थगतं वा ब्रह्मधीरप्यनुष्ठानमपेक्षतामित्याशंक्याऽऽह-**न चेति** । 'ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति' इतिश्रुतेर्ब्रह्मधीरोंकारनिष्ठाव्यतिरिक्तानुष्ठानानपेक्षेत्यर्थः । फलभेदमुक्त्वा जिज्ञास्यभेदमाह-**भव्यश्चेति** । भवत्यसाविति भव्यो भविता भव्यगेयादिशब्दानां विकल्पेन कर्तरि निपातनात् । उक्तं हि-'भव्यादयः शब्दाः कर्तरि निपात्यन्ते' इति । धर्मस्य भव्यत्वं साध्यैकस्वभावत्वं तदुपपादयति-**न ज्ञानेति** । तत्काले सत्त्वाभावे तुच्छत्वमाशंक्याऽऽह-**पुरुषेति** । असतोऽपि तत्काले क्रियासाध्यत्वादतुच्छतेत्यर्थः । धर्मवद्ब्रह्मणोऽपि वेदार्थतया साध्यत्वमाशंक्योक्तमिह **त्विति** । भूतमित्यतीतत्वं व्यावर्तयति-**नित्यत्वादिति** । कालत्रयासंस्पर्शादशून्यत्वाच्च धर्मवत्कृतिसाध्यत्वमाशंक्य कालादिकल्पनासाक्षित्वान्नेत्याह-**न पुरुषेति** । रूपतो जिज्ञास्यभेदमुक्त्वा मानतोऽप्याह-**चोदनेति** । वैदिकशब्दमात्रं चोदना विशेषेण सामान्यलक्षणात् । शक्तितात्पर्याभ्यामर्थज्ञाप-

१ आ० पा० नित्यत्वान्न पुरुषा । २ बन्धनिवृत्त्युत्पत्तीत्यर्थः । ३ "भव्यगेयप्रवचनीयोपस्थानीयजन्याप्लाव्यापात्या वा" [पा० सू० । ३ । ४ । ६८ ।] इति निपातितः ।

या हि चोदना धर्मस्य लक्षणं सा स्वविषये नियुञ्जानैव पुरुषमवबोधयति ॥ ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलम् । अवबोधस्य चोदनाजन्यत्वान्न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते ॥

रत्नप्रभा ।

जिज्ञास्यभेद इत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—**या हीति । लक्षणं** प्रमाणम् । "स्वर्गकामो यजेत" इत्यादिवाक्यं हि स्वविषये धर्मे यागादिकरणस्वर्गादिफलकभावनारूपे फलहेतुयागादिगोचरनियोगे वा हितसाधने यागादौ वा पुरुषं प्रवर्तयदेवावबोधयति । "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ० २ । ५ । १९] इत्यादि वाक्यं तु त्वमर्थं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयति । विषयाभावादित्यर्थः । **नन्ववबोध एव विषयस्तत्राह—न पुरुष इति** ॥ ब्रह्मचोदनया पुरुषोऽवबोधे न प्रवर्त्यते इत्यत्र हेतुं पूर्ववाक्येनाह—**अवबोधस्येति** ॥ स्वजन्यज्ञाने स्वयं प्रमाणं न प्रवर्तकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—

भामती ।

शब्दमाह, विशेषेण सामान्यस्य लक्षणात् । प्रवृत्तिभेदं विभजते—**या हि चोदना धर्मस्येति** । आज्ञादीनां पुरुषाभिप्रायभेदानामसंभवात् अपौरुषेये वेदे चोदनोपदेशः । अत एवोक्तम्—'तस्य ज्ञानमुपदेशः' इति । सा च स्वसाध्ये पुरुषव्यापारे भावनायां, तद्विषये च यागादौ, स हि भावनाविषयः, तदधीननिरूपणत्वात् प्रयत्नस्य भावनायाः । 'षिञ् बन्धने' इत्यस्य धातोर्विषयपदव्युत्पत्तेः । भावनायास्तद्वारेण च यागादेरपेक्षितोपायतामवगमयन्ती तत्रेच्छोपहारमुखेन पुरुषं नियुञ्जानैव यागादिधर्ममवबोधयति नान्यथा । ब्रह्मचोदना तु पुरुषमवबोधयत्येव केवलं न तु प्रवर्तयन्त्यवबोधयति । कुतः, अवबोधस्य प्रवृत्तिरहितस्य चोदनाजन्यत्वात् । ननु 'आत्मा ज्ञातव्यः' इत्येतद्विधिपरैर्वेदान्तैः तदेकवाक्यतयाऽवबोधे प्रवर्तयद्भिरेव पुरुषो ब्रह्मावबोध्यत इति समानत्वं धर्मचोदनाभिर्ब्रह्मचोदनानामित्यत आह—**न पुरुषोऽवबोधे नियुज्यते** । अयमभिसंधिः—न तावद्ब्रह्मसाक्षात्कारे पुरुषो नियोक्तव्यः, तस्य ब्रह्मस्वाभाव्येन नित्यत्वात् । अकार्यत्वात् । नाप्युपासनायां, तस्या अपि ज्ञानप्रकर्षे हेतुभावस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धतया प्राप्तत्वेनाविधेयत्वात् । नापि शाब्दबोधे, तस्याप्यधीतवेदस्य पुरुषस्य विदितपदतदर्थस्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कत्वे तुल्ये कथं तत्प्रवृत्तिभेदस्तत्राऽऽह—**या हीति** । वैदिको लिङादिर्धर्मे मानम्—"चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः" [जै० सू० १-१-२] इत्युक्तत्वात् । स स्वविषये धात्वर्थकरणकपुरुषार्थभाव्यार्थभावनारूपे प्रेरयन्नेव पुरुषं बोधयति । यजेतेत्यादिर्हि शब्दोंऽशत्रयविशिष्टामर्थभावनां विदधत्तदवबोधे पुरुषाप्रवृत्तेस्तामपि बोधयतीत्यर्थः । ब्रह्मचोदनाऽपि चोदनात्वादितरवत्प्रवृत्तिनिष्ठेत्याशंक्याऽऽह—**ब्रह्मेति** । ब्रह्मणि प्रतीचि स्थितमयमात्मा ब्रह्मेत्यादिवाक्यं त्वंपदलक्ष्यं पुरुषं केवलमप्रपञ्चं ब्रह्म बोधयत्येव न प्रवर्तयतीत्यत्र हेतुमाह—**अवबोधस्येति** । नन्वात्मा ज्ञातव्य इत्यादिवाक्यैर्ब्रह्म बोध्यते तेन ब्रह्मबोधे भाव्ये पुरुषं प्रेरयन्तो वेदान्तास्तद्वयावृत्तां भावनां बोधयन्ति, सत्यादिवाक्यानां भूतं भव्यायोपदिश्यत इति न्यायाद्विधिवाक्यैरैक्यात्तत्राऽऽह—**न पुरुष इति** । ज्ञानस्येच्छाप्रयत्नानधीनत्वान्मानवस्तुतन्त्रत्वादनिच्छतोऽयतमानस्यापि दुर्गन्धादिज्ञानान्न तस्मिन्विधिः । न च त्रिविधेऽपि ज्ञाने विधिः शक्यो निरूपयितुम् । न च चोदना साध्यमेव बोधयति किंतु भूतादावपि

१ तत्त्वमसीत्यादौ ।

यथाऽक्षार्थसन्निकर्षेणार्थावबोधे, तद्वत् । तस्मात्किमपि वक्तव्यं, यदनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासोपदिश्यत इति ॥ उच्यते ॥ (१) नित्यानित्यवस्तुविवेकः,

रत्नप्रभा ।

यथेति ॥ मानादेव बोधस्य जातत्वाज्जाते च विध्ययोगान्न वाक्यार्थज्ञाने पुरुषप्रवृत्तिः । तथा च प्रवर्तकमानमेयो धर्मः, उदासीनमानमेयं ब्रह्म, इति जिज्ञास्यभेदान्न तन्मीमांसयोः क्रमार्थोऽथशब्द इति भावः । **एवम**थशब्दस्यार्थान्तरासम्भवादानन्तर्यवाचित्वे सति तदवधित्वेन पुष्कलकारणं वक्तव्यमित्याह—**तस्मादिति ॥ उपदिश्यते** । सूत्रकृतेति **शेषः** । तत्किमित्यत आह—**उच्यत इति** । विवेकादीनामागमिकत्वेन

भामती ।

समधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । अत्रैव दृष्टान्तमाह—**यथाक्षार्थेति** । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तद्वदिति** । अपि चात्मज्ञानविधिपरेषु वेदान्तेषु नात्मतत्त्वविनिश्चयः शाब्दः स्यात् । न हि तदात्मतत्त्वपरास्ते, किंतु तज्ज्ञानविधिपराः, यत्पराश्च ते त एव तेषामर्थाः । न च बोधस्य बोध्यनिष्ठत्वादपेक्षितत्वात्, अन्यपरेभ्योऽपि बोध्यतत्त्वविनिश्चयः, समारोपेणापि तदुपपत्तेः । तस्मान्न बोधविधिपरा वेदान्ता इति सिद्धम् । प्रकृतमुपसंहरति—**तस्मात्किमपि वक्तव्यमिति** । यस्मिन्नसति ब्रह्मजिज्ञासा न भवति सति तु भवन्ती भवत्येवेत्यर्थः । तदाह—**उच्यते नित्यानित्यवस्तुविवेक इत्यादि** । नित्यः प्रत्यगात्मा, अनित्या देहेन्द्रियविषयादयः । तद्विषयश्चेद्विवेको निश्चयः, कृतमस्य ब्रह्मजिज्ञासया, ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणः । अथ विवेको ज्ञानमात्रं न निश्चयः, तथा सत्येष विपर्यासादन्यः संशयः स्यात्, तथा च न वैराग्यं भावयेत्, अभावयन्कथं ब्रह्मजिज्ञासाहेतुः, तस्मादेवं व्याख्येयम् । नित्यानित्ययोर्वसतीति नित्यानित्यवस्तु तद्धर्मः, नित्यानित्ययोर्धर्मिणोस्तद्धर्माणां च विवेको नित्यानित्यवस्तुविवेकः । एतदुक्तं भवति—मा भूदिदं तदृतं नित्यम्, इदं तदनृतमनित्यमिति धर्मिविशेषयोर्विवेकः, धर्मिमात्रयोर्नित्यानित्ययोस्तद्धर्मयोश्च विवेकं निश्चिनोत्येव । नित्यत्वं सत्यत्वं तद्यस्यास्ति तन्नित्यं सत्यं, तथा चास्थागोचरः । अनित्यत्वमसत्यत्वं तद्यस्यास्ति तदनित्यमनृतं, तथा चानास्थागोचरः । तदेतेष्वनुभूयमानेषु युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरेषु विषयविषयिषु यदृतं नित्यं सुखं व्यवस्थास्यते तदास्थागोचरो भविष्यति, यत्त्वनित्यमनृतं भविष्यति तापत्रयपरीतं तत्त्यक्ष्यत इति । सोऽयं नित्यानित्यवस्तुविवेकः प्राग्भवीयादहिकाद्वा कर्मणो विशुद्धसत्त्वस्य भवत्यनुभवोपपत्तिभ्याम् । न खलु सत्यं नाम न किंचिदस्तीति वाच्यम् । तदभावे तदधिष्ठानस्यानृतस्याप्यनुपपत्तेः शून्यवादिनामपि शून्यताया एव सत्यत्वात् । अथास्य पुरुषधौरेयस्यानुभवोपपत्तिभ्यामेवं सुनिपुणं निरूपयतः, आ च सत्यलोकात् आ चावीचेः 'जायस्व म्रियस्व' इति विपरिवर्तमानं, क्षणमुहूर्तयामाहोरात्रार्धमासमासर्त्वयनवत्सरयुगचतुर्युगमन्वन्तरप्रलयमहाप्रलयमहासर्गावान्तरसर्गसंसारसागरोर्मिभिरनिशं मुह्यमानं, तापत्रयपरीतमात्मानं च जीवलोकं चावलोक्य अस्मिन्संसारमण्डले अनित्याशुचिदुःखात्मकं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चोदना हि भूतमित्याद्युक्त्या तत्प्रवृत्तेः । न च तस्य विधिशेषत्वेनैव धीः समन्वयसूत्रविरोधादिति भावः । पुंसो बोधे नियोगाभावं दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**यथेति** । आनन्तर्यवाचिनोऽथशब्दस्याक्रमार्थत्वे पुष्कलहेतुज्ञानार्थत्वमेवेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । अध्ययनादेर्ब्रह्मजिज्ञासायामसामग्रीत्वात्तथाभूतमन्यदेव वाच्यमित्याह—**उच्यत इति** । शास्त्रीयविधेस्तादृगेवाधिकारनिमित्तमिति मत्वाऽऽह—**नित्येति** । आत्मातिरिक्तं सर्वं कार्यत्वाद् घटवदनित्यमात्मैव नित्योऽकृतकभावत्वादिति निश्चयो **नित्यानि-**

१ आ० पा० णाक्षार्थावबोधस्तद्वत् ।

(२) इहामुत्रार्थभोगविरागः, (३) शमदमादिसाधनसम्पत्, (४) मुमुक्षुत्वं च ॥ तेषु हि सत्सु प्रागपि धर्मजिज्ञासाया ऊर्ध्वं च शक्यते ब्रह्म जिज्ञासितुं, ज्ञातुं च, न विपर्यये ॥

रत्नप्रभा।

प्रामाणिकत्वं **पुरस्तादेवोक्तम्**। लौकिकव्यापारान्मनस उपरमः **शमः**। बाह्यकरणानामुपरमो **दमः**। ज्ञानार्थं विहितनित्यादिकर्मसंन्यास **उपरतिः**। शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं—**तितिक्षा**। निद्रालस्यप्रमादत्यागेन मनःस्थितिः **समाधानम्**। सर्वत्राऽऽस्तिकता **श्रद्धा**। एतत्षट्कप्राप्तिः **शमदमादिसम्पत्**। अत्र विवेकादीनामुत्तरोत्तरहेतुत्वेनाधिकारिविशेषणत्वं मन्तव्यम्। तेषामन्वयव्यतिरेकाभ्यां ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वमाह—**तेष्विति**॥ अथ कथञ्चित् कुतूहलितया ब्रह्मविचारे प्रवृत्तस्यापि फल-

भामती।

प्रसंख्यानमुपावर्तते; ततोऽस्यैतादृशान्नित्यानित्यवस्तुविवेकलक्षणात्प्रसंख्यानात्—**इहामुत्रार्थभोगविरागः**। भवति। अर्थ्यते प्रार्थ्यत इत्यर्थः। फलमिति यावत्। तस्मिन्विरागोऽनाभोगात्मिकोपेक्षाबुद्धिः। ततः **शमदमादिसाधनसंपत्**। रागादिकषायमदिरामत्तं हि मनस्तेषु तेषु विषयेषूच्चावचमिन्द्रियाणि प्रवर्तयत्, विविधाश्च प्रवृत्तीः पुण्यापुण्यफला भावयत्, पुरुषमतिघोरे विविधदुःखज्वालाजटिले संसारहुतभुजि जुहोति। प्रसंख्यानाभ्यासलब्धवैराग्यपरिपाकभग्नरागादिकषायमदिरामदं तु मनः पुरुषेणावजीयते वशीक्रियते, सोऽयमस्य वैराग्यहेतुको मनोविजयः शम इति वशीकारसंज्ञ इति चाख्यायते। विजितं च मनस्तत्त्वविषयविनियोगयोग्यतां नीयते, सेयमस्य योग्यता दमः। यथा दान्तोऽयं वृषभयुवा हलशकटादिवहनयोग्यः कृत इति गम्यते। आदिग्रहणेन च विषयतितिक्षातदुपरमतत्त्वश्रद्धाः संगृह्यन्ते। अत एव श्रुतिः—'तस्माच्छान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्येत् सर्वमात्मनि पश्यति' इति। तदेतस्य शमदमादिरूपस्य साधनस्य संपत्प्रकर्षः शमदमादिसाधनसंपत्। ततोऽस्य संसारबन्धनान्मुमुक्षा भवतीत्याह—**मुमुक्षुत्वं च**। तस्य च नित्यशुद्धमुक्तसत्यस्वभावब्रह्मज्ञानं मोक्षस्य कारणमित्युपश्रुत्य तज्जिज्ञासा भवति धर्मजिज्ञासायाः प्रागूर्ध्वं च, तस्मात्तेषामेवानन्तर्यं न धर्मजिज्ञासाया इत्याह—**तेषु हीति**। न केवलं जिज्ञासामात्रमपि तु ज्ञानमपीत्याह—**ज्ञातुं च**। उपसंहरति—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

त्यवस्तुविवेकः। वर्तमानदेहस्थितिहेत्वनिषिद्धान्नाद्यतिरिक्तार्थेच्छाविरुद्धा दृढा चेतोवृत्तिरिहामुत्रार्थभोगविरागः[1]। लौकिकसर्वबुद्धिव्यापाराणां स्वाधिकारानुपयुक्तानामफलत्वज्ञानपूर्वकस्त्यागः **शमः**। तथारूपबाह्यकरणव्यापारत्यागो **दमः**। सत्त्वशुद्धौ नित्यानामपि विधित एव त्याग **उपरतिः**। शीतोष्णादिद्वंद्वानां स्वाधिकारापेक्षितजीवनविच्छेदकातिरिक्तानां सहिष्णुता **तितिक्षा**। सर्वास्तिकता **श्रद्धा**। विधित्सितश्रवणादिविरोधिनिद्रादिनिरोधेन चेतसोऽवस्थानं **समाधानम्**। एतेषां संपत्तिः **शमदमादिसंपत्**। आत्मनोऽज्ञानतत्कार्यसंबन्धो **बन्धः**। तद्विच्छेदो **मोक्षः**। तदिच्छावत्त्वं **मुमुक्षुत्वम्**। एतेषां पूर्वस्य पूर्वस्योत्तरोत्तरहेतुतया मुमुक्षावसानात्तस्या एव ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वाद्युक्तममुष्यास्तदानन्तर्यम्। तेषां साक्षात्पारम्पर्याभ्यां तद्धेतुत्वादित्यर्थः। साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मविचारादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वमन्वयेनान्वाचष्टे—**तेष्विति**। तत्रैव व्यतिरेकमाह—**नेति**। कथंचित्कुतूहलितया ब्रह्मजिज्ञासायां प्रवृत्तस्यापि फलपर्यन्तज्ञानानुदयाद्व्यतिरेकसिद्धिः। अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थमुपजीव्याथशब्दव्याख्यामु-

१ क० पा० र्थफलभोगवि।

तस्मादथशब्देन यथोक्तसाधनसम्पत्त्यानन्तर्यमुपदिश्यते ॥ अतश्शब्दो हेत्वर्थः ॥ यस्माद्वेद एवाग्निहोत्रादीनां श्रेयस्साधनानामनित्यफलतां दर्शयति–

रत्नप्रभा ।

पर्यन्तं तज्ज्ञानानुदयाद्व्यतिरेकसिद्धिः । अथशब्दव्याख्यामुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ **ननूक्त**विवेकादिकं न सम्भवति । "अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतम्" इत्यादिश्रुत्या कर्मफलस्य नित्यत्वेन ततो वैराग्यासिद्धेः । जीवस्य ब्रह्मस्वरूपमोक्षश्चायुक्तः, भेदात्[1] । तस्य लोष्टादिवत् पुरुषार्थत्वायोगाच्च । ततो न मुमुक्षासम्भव इत्याक्षेपपरिहारार्थः–**अतःशब्दः** ॥ तं व्याचष्टे–**अतःशब्द इति** । अथशब्देनानन्तर्यवाचिना तदवधित्वेनार्थाद्विवेकादिचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासाहेतुत्वं **यदुक्तं** तस्यार्थिकहेतुत्वस्याक्षेपनिरासायानुवादकोतश्शब्द इत्यर्थः । उक्तं विवृणोति–**यस्मादिति** । **तस्मादिति**—उत्तरेण सबन्धः ।

भामती ।

तस्मादिति । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याचष्टे–**अतःशब्दो हेत्वर्थः** । तमेवातःशब्दस्य हेतुरूपमर्थमाह–**यस्माद्वेद एवेति** । अत्रैवं परिचोद्यते–सत्यं यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा भवति । सैव त्वनुपपन्ना, इहामुत्रफलोपभोगविरागस्यानुपपत्तेः । अनुकूलवेदनीयं हि फलम्, इष्टलक्षणत्वात्फलस्य । न चानुरागहेतावस्य वैराग्यं भवितुमर्हति दुःखानुषङ्गदर्शनात्सुखेऽपि वैराग्यमिति चेत्, हन्त भोः सुखानुषङ्गाद्दुःखेऽप्यनुरागो न कस्माद्भवति । तस्मात्सुख उपादीयमाने दुःखपरिहारे प्रयतितव्यम् । अवर्जनीयतया दुःखमागतमपि परिहृत्य सुखमात्रं भोक्ष्यते । तद्यथा मत्स्यार्थी सशल्कान्सकण्टकान्मत्स्यानुपादत्ते, स यावदादेयं तावदादाय विनिवर्तते । यथा वा धान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं तावदुपादाय निवर्तते, तस्माद्दुःखभयान्नानुकूलवेदनीयमैहिकं वामुष्मिकं वा सुखं परित्यक्तुमुचितम् । न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते, भिक्षुकाः सन्तीति स्थाल्यो नाधिश्रीयन्ते । अपि च दृष्टं सुखं चन्दनवनितादिसङ्गजन्म क्षयितालक्षणेन दुःखेनाघ्रातत्वात् अतिभीरुणा त्यज्येतापि, न त्वामुष्मिकं स्वार्गादि, तस्याविनाशित्वात् । श्रूयते हि–'अपाम सोमममृता अभूम' इति । तथा च 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' । न च कृतकत्वहेतुकं विनाशित्वानुमानमत्र संभवति, नरशिरःकपालशौचानुमानवत्, आगमबाधितविषयत्वात् । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यभावान्न ब्रह्मजिज्ञासेति प्राप्तम् । एवं प्राप्ते आह भगवान्सूत्रकारः–**अत इति** । तस्यार्थं व्याचष्टे भाष्यकारः–**यस्माद्वेद एवेति** । अयमभिसंधिः–

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पसंहरति–**तस्मादिति** । अथशब्दादानन्तर्यमात्रं शक्त्या दृष्टोऽर्थः । साधनचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासादिप्रवृत्तौ दृष्टहेतुत्वेन जिज्ञासासामग्रीत्वं तेन द्योत्योऽर्थ इति भेदः । क्रमप्राप्तमतःशब्दं व्याकरोति–**अतःशब्द इति** । अथशब्देन हेतोरुक्तत्वादतःशब्देनापि तस्यैवोक्तौ पुनरुक्तिरित्याशंक्य हेतुरूपमर्थमेवाऽह–**यस्मादिति** । तस्मादित्युत्तरेण संबन्धः । अस्यार्थः–अथशब्देनाऽऽनन्तर्योक्तिद्वारा पूर्वनिर्वृत्तब्रह्मजिज्ञासापुष्कलहेतुचतुष्टये विवक्षितेऽपि तदपवादे शङ्किते तन्निरासेन तद्धेतुत्वमतःशब्देनाथशब्दोक्तहेतुवाचिना व्यवस्थाप्यते । तथाहि–कृतकत्वादेर्ध्वंसादौ व्यभिचारादक्षय्यमित्यादिश्रुत्या च विरोधादनित्यत्वासाधकत्वादकृतकत्वस्य प्रागभावे व्यभिचारान्नित्यत्वाहेतुत्वाद्भावत्वविशेषणे चाण्वादौ भावादात्ममात्रनित्यत्वासिद्धेरपरिच्छिन्नत्वस्य प्रतिदेहं भिन्नेष्वात्मस्वभावाद्विभुत्वविवक्षायामाकाशादिषु भावादु-

१ जीवस्य ब्रह्मणः सकाशाद् भेदात् । २ सिद्धस्य ब्रह्मणः ।

"तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छां० ८ । १ । ६] इत्यादिः, तथा–ब्रह्मविज्ञानादपि परं पुरुषार्थं दर्शयति–"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तै० आर० २ । १ । १] इत्यादिः । तस्माद्यथोक्तसाधनसंपत्त्यनन्तरं ब्रह्मजिज्ञासा कर्त्तव्या ॥ ब्रह्मणो जिज्ञासा

रत्नप्रभा ।

"यदल्पं तन्मर्त्यं, यत्कृतकं तदनित्यम्" इति न्यायवती "तद्यथेह" [छा० ८ । १ । ६] इत्यादिश्रुतिः कर्मफलाक्षयत्वश्रुतेर्बाधिका । तस्माद् "अतोऽन्यदार्तम्" [बृ० ३ । ४ । २] इति श्रुत्याऽनात्ममात्रस्यानित्यत्वविवेकाद्वैराग्यलाभ इति भावः । मुमुक्षां सम्भावयति–**तथेति ॥ यथा** वेदः कर्मफलानित्यत्वं दर्शयति, **तथा** ब्रह्मज्ञानात् प्रशान्तशोकानलमपारं स्वयंज्योतिरानन्दं दर्शयतीत्यर्थः । जीवत्वादेरध्यासोक्त्या ब्रह्मत्वसम्भव उक्त एवेति भावः । एवमथातःशब्दाभ्यां पुष्कलकारणवतोऽधिकारिणः समर्थनाच्छास्त्रमारब्धव्यमित्याह–**तस्मादिति** ॥ सूत्रवाक्यपूरणार्थमध्याहृतकर्तव्यपदान्वयार्थं ब्रह्मजिज्ञासापदेन विचारं लक्षयितुं तस्य स्वाभिमतसमासकथनेनावयवार्थं दर्शयति–**ब्रह्मण इति** ॥

भामती ।

सत्यं मृगभिक्षुकादयः शक्याः परिहर्तुं पाचकक्रषीवलादिभिः, दुःखं त्वनेकविधानेककारणसंपातजमशक्यपरिहारम्, अन्तःसाधनपारतन्त्र्यक्षयितालक्षणयोर्दुःखयोः समस्तकृतकसुखाविनाभावनियमात् । न हि मधुविषसंपृक्तमन्नं विषं परित्यज्य समधु शक्यं शिल्पिवरेणापि भोक्तुम् । क्षयितानुमानोपोद्बलितं च 'तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादि वचनं क्षयिताप्रतिपादकम् 'अपाम सोमम्' इत्यादिकं वचनं मुख्यासंभवे जघन्यवृत्तितामापादयति । यथाहुः पौराणिकाः–'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति । अत्र च ब्रह्मपदेन तत्प्रमाणं वेद उपस्थापितः । स च योग्यत्वात् 'तद्यथेह कर्मचितः' इत्यादिरत इति सर्वनाम्ना परामृश्य, हेतुपञ्चम्या निर्दिश्यते । स्यादेतत् । यथा स्वर्गादेः कृतकस्य सुखस्य दुःखानुषङ्गस्तथा ब्रह्मणोऽपीत्यत आह–**तथा ब्रह्मविज्ञानादपीति** । तेनायमर्थः–अतः स्वर्गादीनां क्षयिताप्रतिपादकात्, ब्रह्मज्ञानस्य च परमपुरुषार्थताप्रतिपादकात् आगमात्, यथोक्तसाधनसंपत् ततश्च जिज्ञासेति सिद्धम् । ब्रह्मजिज्ञासापदव्याख्यानमाह–**ब्रह्मण इति** । षष्ठीसमासप्रदर्शनेन प्राचां वृत्तिकृतां

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

कृतदोषान्नित्यानित्यविवेकायोगाद्वैराग्यादेरपि तदभावेऽभावाद्विशिष्टाधिकार्यभावादनारम्भः शास्त्रस्येत्याशंक्य तन्निरासेन हेतुचतुष्टयमुपपाद्य तद्धेतुत्वमतःशब्दः साधयति । न हि ध्वंसादौ नित्यत्वं प्रागभावादावकृतकत्वमात्मनि वा परिच्छिन्नत्वं यावद्विकारं तु विभाग इति न्यायात् । पुण्यस्याक्षयफलत्वश्रुतिस्तु वस्तुबलप्रवृत्तानुमानानुगृहीतश्रुतिविरोधे न स्वार्थे मानमतो विवेकद्वारा वैराग्यादिभावाद्विशिष्टाधिकारिलाभादारम्यं शास्त्रमिति । आदिशब्दादतोऽन्यदार्तमित्यादिवाक्यं गृह्यते । मुमुक्षुत्वस्य हेत्वन्तरमाह–**तथेति** । यथा कर्मणामनित्यफलत्वं वेदो दर्शयति तथेति यावत् । परमपुरुषार्थं निरस्तसमस्तदुःखं निरतिशयानन्दमित्यर्थः । अत्राप्यादिशब्देन "तरति शोकमात्मवित्" इत्याद्युच्यते । हेतुचतुष्टयस्य ब्रह्मजिज्ञासासामग्रीत्वे स्थिते परिपूर्णो हेतुरवश्यं कार्यमुत्पादयतीति फलितमुपसंहरति–**तस्मादिति** । अथातःपदे व्याख्याय ब्रह्मजिज्ञासापदस्य वृत्तिकाराभीष्टचतुर्थीसमासनिरासेन षष्ठीसमासमाह–**ब्रह्मण इति** । अवयवार्थस्येच्छायाः कर्मप्रयोजनयोरैक्यात्कर्मणः स्वरूपसाधकत्वेन प्राधान्या-

ब्रह्मजिज्ञासा ॥ ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणं-"जन्माद्यस्य यतः" [१ । १ । २] इति ॥ अत एव न ब्रह्मशब्दस्य जात्याद्यर्थान्तरमाशङ्कितव्यम् ॥ ब्रह्मण इति

रत्नप्रभा ।

ननु "धर्माय जिज्ञासा" इतिवद् 'ब्रह्मणे जिज्ञासा' इति चतुर्थीसमासः किं न स्यादिति **चेद् उच्यते ।** जिज्ञासापदस्य हि मुख्यार्थ इच्छा । तस्याः प्रथमं कर्मकारकमपेक्षितम् । पश्चात् फलम् । ततश्चादौ कर्मज्ञानार्थं षष्ठीसमासो युक्तः । कर्मण्युक्ते सत्यर्थात् फलमुक्तं भवति । इच्छायाः कर्मण एव फलत्वात् । **यथा**-स्वर्गस्येच्छेत्युक्ते स्वर्गस्य फलत्वं लभ्यते, **तद्वत्** । अत एव धर्मजिज्ञासेत्यत्रापि सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेतीच्छां गृहीत्वा षष्ठीसमासो दर्शितः । विचारलक्षणायां तु विचारस्य क्लेशात्मकतया प्रथमं फलाकांक्षत्वाद् "धर्माय जिज्ञासा" इति चतुर्थीसमास उक्तः । **तथा** वृत्तिकारैः "ब्रह्मणे जिज्ञासा" इत्युक्तं **चेद**स्तु ज्ञातत्वेन ब्रह्मणः फलत्वादिति । अधुना ब्रह्मपदार्थमाह-**ब्रह्म चेति ॥ ननु** "ब्रह्म क्षत्रमिदं ब्रह्म आयाति ब्रह्म स्वयम्भूर्ब्रह्म प्रजापतिः" इतिश्रुतिषु लोके च ब्राह्मणत्वजातौ जीवे वेदे कमलासने च ब्रह्मशब्दः प्रयुज्यत इत्याशंक्याह-**अत एवेति ॥** जगत्कारणत्वलक्षणप्रतिपादकसूत्रासाङ्गत्यप्रसङ्गादेवेत्यर्थः । वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठीत्युक्तं दूषयति-**ब्रह्मण इतीति ॥** सम्बन्धसामान्यं शेषः ।

भामती ।

ब्रह्मणे जिज्ञासा ब्रह्मजिज्ञासेति चतुर्थीसमासः परास्तो वेदितव्यः । 'तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणं कर्तव्यम्' इति कात्यायनीयवचनेन यूपदार्वादिष्वेव प्रकृतिविकारभूतेषु चतुर्थीसमासनियमात्, अप्रकृतिविकारभूत इत्येवमादौ तन्निषेधात्, 'अश्वघासादयः षष्ठीसमासा भविष्यन्ति' इत्यश्वघासादिषु षष्ठीसमासप्रतिविधानात् । षष्ठीसमासेपि च ब्रह्मणो वास्तवप्राधान्योपपत्तेरिति । स्यादेतत् । ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते तत्रानेकार्थत्वाद्ब्रह्मशब्दस्य संशयः,कस्य ब्रह्मणो जिज्ञासेति । अस्ति ब्रह्मशब्दो विप्रत्वजातौ, यथा ब्रह्महत्येति । अस्ति च वेदे,यथा ब्रह्मोज्झमिति । अस्ति च परमात्मनि, यथा 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति, तमिमं संशयमपाकरोति-**ब्रह्म च वक्ष्यमाणलक्षणमिति ।** यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय तज्ज्ञापनाय परमात्मलक्षणं प्रणयति ततोऽवगच्छामः परमात्मजिज्ञासैवेयं न विप्रत्वजात्यादिजिज्ञासेत्यर्थः । षष्ठीसमासपरिग्रहेऽपि नेयं कर्मषष्ठी,किंतु शेषलक्षणा, संबन्धमात्रं च शेष इति ब्रह्मणो जिज्ञासेत्युक्ते ब्रह्मसंबन्धिनीजिज्ञासेत्युक्तं भवति । तथा च ब्रह्मस्वरूपप्रमाणयुक्तिसाधनप्रयोजनजिज्ञासाः सर्वा ब्रह्मजिज्ञासार्था ब्रह्मजिज्ञासयावरुद्धा भवन्ति । साक्षात्पारंपर्येण च ब्रह्मसंबन्धात् । कर्मषष्ठ्यां तु ब्रह्मशब्दार्थः कर्म,स च स्वरूपमेवेति तत्प्रमाणादयो नावरुध्येरन्,तथा चाप्रतिज्ञातार्थचिन्ता प्रमाणादिषु भवेदिति ये मन्यन्ते तान्प्रत्याह-**ब्रह्मण**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मणि षष्ठीसमासः । तादर्थ्यसमासे प्रकृतिविकृतिग्रहणस्य कर्तव्यत्वात्तथाभूतयूपदार्वादौ तद्दृष्टेरश्वघासादौ षष्ठीसमासाङ्गीकारात् । न च धर्माय जिज्ञासेतिवदिहापीति वाच्यम्, षष्ठीसमासस्यैव तत्रापीष्टत्वात् । उक्तं हि-सा हि तस्य ज्ञातुमिच्छेति न चात्र प्रकृतिविकृतित्वं षष्ठीसमासेऽपि ब्रह्मप्राधान्यमार्थिकं, तस्मादव्ययार्थे षष्ठीसमासोऽयुक्त इति भावः । किं तद्ब्रह्म यत्कर्मत्वेन फलत्वेन च जिज्ञासाया विवक्षितं तदाह-**ब्रह्मेति ।** यतो ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मलक्षणं वक्ष्यत्यतो वृत्तिकारप्रयासो वृथेत्याह-**अत एवेति ।** आदिशब्देन जीवकमलासनशब्दराशीनां ग्रहणम् । वृत्त्यन्तरे शेषे षष्ठी व्याख्याता तत्राऽऽह-**ब्रह्मण इतीति ।** जिज्ञासापदस्याकारप्रत्ययान्तत्वेन कृद्योगात् 'कर्तृकर्मणोः कृति'

कर्मणि षष्ठी, न शेषे । जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्जिज्ञासायाः, जिज्ञास्यान्तरानिर्देशाच्च ॥ ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपि ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं न विरुध्यते । सम्बन्धसामान्यस्य विशेषनिष्ठत्वात् ।

रत्नप्रभा ।

जिज्ञासेत्यत्र सन्प्रत्ययवाच्याया इच्छाया ज्ञानं कर्म । तस्य ज्ञानस्य ब्रह्म कर्म । तत्र सकर्मकक्रियायाः कर्मज्ञानं विना ज्ञातुमशक्यत्वादिच्छाया विषयज्ञानजन्यत्वाच्च प्रथमापेक्षितं कर्मैव षष्ठ्या वाच्यं, न शेष इत्यर्थः । ननु प्रमाणादिकमन्यदेव तत्कर्मास्तु । ब्रह्म तु शेषितया सम्बध्यतां, तत्राह—**जिज्ञास्यान्तरेति** ॥ श्रुतं कर्म त्यक्त्वान्यदश्रुतं कल्पयन् "पिण्डमुत्सृज्य करं लेढि" इति न्यायमनुसरतीति भावः । गूढाभिसन्धिः शङ्कते—**नन्विति** ॥ "षष्ठी शेषे" [पा० सू० २ । ३ । ५०] इति विधानात्षष्ठ्या सम्बन्धमात्रं प्रतीतमपि विशेषाकांक्षायां सकर्मकक्रियासन्निधानात् कर्मत्वे पर्यवस्य-

भामती ।

इति । कर्मणीति । अत्र हेतुमाह—**जिज्ञास्येति** । इच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धो ज्ञानं, ज्ञानस्य च ज्ञेयं ब्रह्म । न खलु ज्ञानं ज्ञेयं विना निरूप्यते, न च जिज्ञासा ज्ञानं विनेति प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वात्प्रथमं जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते, न तु संबन्धिमात्रम्, तदन्तरेणापि सति कर्मणि तन्निरूपणात् । न हि चन्द्रमसमादित्यं चोपलभ्य कस्यायमिति संबन्ध्यन्वेषणा भवति । भवति तु ज्ञानमित्युक्ते विषयान्वेषणा किंविषयमिति । तस्मात्प्रथममपेक्षितत्वात् कर्मतयैव ब्रह्म संबध्यते, न संबन्धितामात्रेण, तस्य जघन्यत्वात् । तथा च कर्मणि षष्ठीत्यर्थः । ननु सत्यं न जिज्ञास्यमन्तरेण जिज्ञासा निरूप्यते, जिज्ञास्यान्तरं त्वस्या भविष्यति, ब्रह्म तु शेषतया संभन्त्स्यत इत्यत आह—**जिज्ञास्यान्तरेति** । निगूढाभिप्रायश्चोदयति—**ननु शेषषष्ठीपरिग्रहेऽपीति** । सामान्यसंबन्धस्य विशेषसंबन्धाविरोधेन कर्मताया अविघातेन जिज्ञासानिरूपणोपपत्तेरित्यर्थः ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

[पा० २–३–६९] इति सूत्रात्कर्मण्येषा षष्ठी।न च "कर्मणि च" इति सूत्रे षष्ठ्याः समासनिषेधाद्ब्रह्मजिज्ञासेति समासासिद्धिः "उभयप्राप्तौ कर्मणि" इति सूत्राद्या षष्ठी कर्तृकर्मणोरुभयोरपि सामर्थ्यादुपादानप्राप्तौ कर्मण्येवेति नियमिता तस्या एव समासनिषेधाद्यथाऽऽहोभयप्राप्तौ कर्मणीत्यस्याः षष्ठ्या इदं ग्रहणमिति प्रकृते नोभयप्राप्तिर्ब्रह्मणः कर्मत्वस्यैवेष्टत्वात्कर्तृस्थातिशयस्याविवक्षितत्वात्तस्मात्कर्तृकर्मणोः कृतीत्येवात्र षष्ठीति ब्रह्मजिज्ञासेतिसमाससिद्धिरिति भावः । परपक्षनिषेधमुक्त्वा हेतुमाह—**नेत्यादिना** । कर्मादिभ्योऽन्यः प्रातिपदिकार्थातिरिक्तः स्वस्वामिसंबन्धादिः शेषस्तत्र नैषा षष्ठी किंतु कर्मण्येव जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षत्वाज्ज्ञानं हीच्छायाः प्रतिपत्त्यनुबन्धस्तदभावे जिज्ञासानिरूपणाज्ज्ञानस्य ज्ञेयं ब्रह्म तद्विना ज्ञानायोगादतः प्रतिपत्त्यनुबन्धत्वादादौ जिज्ञासा कर्मैवापेक्षते न संबन्धमात्रम् । तेनैषा कर्मण्येव षष्ठीत्यर्थः । जिज्ञासाया जिज्ञास्यापेक्षितत्वेऽपि प्रमाणादि जिज्ञास्यमस्तु, ब्रह्म तु शेषितया संबध्यतामित्याशंक्याऽऽह—**जिज्ञास्यान्तरेति** । श्रुतकर्मलाभे नाश्रुतकल्पनेति भावः । प्रमाणादिप्रतिज्ञानां श्रौतत्वमभिप्रेत्य शङ्कते— **नन्विति** । "षष्ठी शेषे" इति संबन्धमात्रे तद्विधानेऽपि व्यवहारस्य विशेषनिष्ठत्वात्सकर्मकक्रियायां कर्मणोऽन्तरङ्गत्वाद्ब्रह्मणा कर्मणा जिज्ञासानिरूपणं सिध्यतीत्यर्थः । एकस्यापि

१ ब्रह्माश्रिताशेषप्रमाणादिविचारप्रतिज्ञानार्था शेषषष्ठी स्वीकार्येत्याशयवान् ।

एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मणः कर्मत्वमुत्सृज्य सामान्यद्वारेण परोक्षं कर्मत्वं कल्पयतो व्यर्थः प्रयासः स्यात् ॥ न व्यर्थो-ब्रह्माश्रिताशेषविचारप्रतिज्ञानार्थत्वादिति चेत् । न, प्रधानपरिग्रहे तदपेक्षितानामर्थाक्षिप्तत्वात् ॥ ब्रह्म हि ज्ञानेनाप्तुमिष्टतमत्वात्प्रधानम् ॥ तस्मिन्प्रधाने जिज्ञासाकर्मणि परिगृहीते यैर्जिज्ञासितैर्विना ब्रह्म जिज्ञासितं न भवति, तान्यर्थाक्षिप्तान्येवेति न पृथक् सूत्रयितव्यानि ॥ यथा राजाऽसौ गच्छतीत्युक्ते सपरिवारस्य राज्ञो गमनमुक्तं भवति, तद्वत् ॥ श्रुत्यनुगमाच्च "यतो

रत्नप्रभा ।

तीत्यर्थः । अभिसन्धिमजानन्निवोत्तरमाह-**एवमपीति** ॥ कर्मलाभेऽपि प्रत्यक्षं "कर्तृकर्मणोः कृति" [पा० सू० २ । ३ । ९] इति सूत्रेण जिज्ञासापदस्याऽऽबन्तत्वेन कृदन्तस्य योगे विहितं प्रथमापेक्षितं कर्मत्वं त्यक्त्वा परोक्षमशाब्दं कल्पयत इत्यर्थः ॥ शेषवादी स्वाभिसन्धिमुद्घाटयति-**न व्यर्थ इति** ॥ शेषषष्ठ्यां ब्रह्मसम्बन्धिनी जिज्ञासा प्रतिज्ञाता भवति । तत्र **यानि** ब्रह्माश्रितानि लक्षणप्रमाणयुक्तिज्ञानसाधनफलानि, **तेषामपि** विचारः प्रतिज्ञातो भवति । तज्जिज्ञासाया अपि ब्रह्मज्ञानार्थत्वेन ब्रह्मसम्बन्धित्वात् । कर्मणि षष्ठ्यां तु ब्रह्मकर्मक एव विचारः प्रतिज्ञातो भवतीत्यभिसन्धिना शेषषष्ठीत्युच्यते । अतो मत्प्रयासो न व्यर्थः । ब्रह्मतत्सम्बन्धिनां सर्वेषां विचारप्रतिज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वादित्यर्थः । तत्प्रयासस्येदं फलं न युक्तम्, सूत्रेण मुखतः प्रधानस्य ब्रह्मणो विचारे प्रतिज्ञाते सति तदुपकरणानां विचारस्यार्थिकप्रतिज्ञाया उदितत्वादित्याह सिद्धान्ती-**न प्रधानेति** ॥ संगृहीतमर्थं सदृष्टान्तं व्याकरोति-**ब्रह्म हीत्यादिना** । "तद्विजिज्ञासस्व" इति मूलश्रुत्यनुसाराच्च कर्मणि षष्ठीत्याह-**श्रुत्यनुगमाच्चेति** ॥ श्रुतिसूत्रयोरेकार्थत्वलाभाच्चेत्यर्थः ॥ जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह—

भामती ।

निगूढाभिप्राय एव दूषयति-**एवमपि प्रत्यक्षं ब्रह्मण इति** । वाच्यस्य कर्मत्वस्य जिज्ञासया प्रथममपेक्षितस्य प्रथमसंबन्धार्हस्य चान्वयपरित्यागेन पश्चात्कथंचिदपेक्षितस्य संबंधिमात्रस्य संबन्धो जघन्यः प्रथमः, प्रथमश्च जघन्य इति सुव्याहृतं न्यायतत्त्वम् । प्रत्यक्षपरोक्षाभिधानं च प्राथम्याप्राथम्यस्फुटत्वास्फुटत्वाभिप्रायम् । चोदकः स्वाभिप्रायमुद्घाटयति-**न व्यर्थः, ब्रह्माश्रिताशेषेति** । व्याख्यातमेतदधस्तात् । समाधाता स्वाभिसंधिमुद्घाटयति-**न प्रधानपरिग्रह इति** । वास्तवं प्राधान्यं ब्रह्मणः । शेषं सनिदर्शनमतिरोहितार्थं,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रधानस्य श्रौतत्वं न बहूनामपि गुणानामिति समाधत्ते-**एवमपीति** । प्रत्यक्षं शब्दवाच्यं प्रथमापेक्षितं वा । परोक्षमार्थिकं जघन्यं वा ॥ शेषषष्ठीवादी स्वाभिप्रायमाह-**नेत्यादिना** । शेषषष्ठीपक्षे सामान्येन यत्किंचिद्ब्रह्मयोगि मानयुक्त्यादि तत्सर्वं जिज्ञास्यत्वेनोक्तं स्यात्प्रतिज्ञातव्यं चैतत्, अन्यथा विचार्यत्वायोगात् । अतः संबन्धमात्रमेवात्रेष्टं सामान्ये विशेषान्तर्भावादित्यर्थः ॥ सिद्धान्ती स्वाभिसंधिमाह-**न प्रधानेति** । मानादीनामपि स्वविचारेषु तुल्यं प्राधान्यं नेत्याह-**ब्रह्मेति** । तथाऽपि ब्रह्मोपाप्यमित्युक्ते मानाद्यजिज्ञासावत्प्रकृतेऽपीत्याशंक्याऽऽह-**तस्मिन्निति** । अप्रधानानां मुख्यवृत्त्या शब्दोपादानं प्रधानस्यार्थाक्षेपश्चोचितोक्तिसंभवो नेति भावः ॥ उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटयति-**यथेति** । कर्मणि षष्ठीत्यत्र युक्त्यन्तरमाह-**श्रुतीति** । एतत्सूत्रमूलश्रुतौ ब्रह्मणः कर्मत्वदृष्टेः सूत्रेऽपि षष्ठ्या तदेव प्राह्य-

१ "अ प्रत्ययाद्" इति सूत्रेण अकारप्रत्ययो विहितः ।

वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै० आ० २ । ३ । १ । १] इत्याद्याः श्रुतयः, "तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्म" [तै० आ० २ । ३ । १ । १] इति प्रत्यक्षमेव ब्रह्मणो जिज्ञासाकर्मत्वं दर्शयन्ति ॥ तच्च कर्मणि षष्ठीपरिग्रहे सूत्रेणानुगतं भवति ॥ तस्माद्ब्रह्मण इति कर्मणि षष्ठी ॥ ज्ञातुमिच्छा जिज्ञासा । अवगतिपर्यन्तं ज्ञानं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्मफलविषयत्वादिच्छायाः ॥ ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म ॥ ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञातुमिति ॥ नन्वनवगते वस्तुनीच्छाया अदर्शनात्तस्या मूलं विषयज्ञानं वक्तव्यं, ब्रह्मज्ञानं तु जिज्ञासायाः फलं, तदेव मूलं कथमित्याशंक्याह—**अवगतीति** ॥ आवरणनिवृत्तिरूपाभिव्यक्तिमच्चैतन्यमवगतिः पर्यन्तोऽवधिर्यस्याऽखण्डसाक्षात्कारवृत्तिज्ञानस्य तदेव जिज्ञासायाः कर्म, तदेव फलम् । मूलं त्वापातज्ञानमित्यधुना वक्ष्यत इति फलमूलज्ञानयोर्भेदान्न जिज्ञासानुपपत्तिरित्यर्थः । **ननु** गमनस्य ग्रामः कर्म, तत्प्राप्तिः फलमिति भेदात् कर्मैव फलमित्ययुक्तं तत्राह—**फलेति** ॥ क्रियान्तरे तयोर्भेदेऽपीच्छायाः फलविषयत्वात् कर्मैव फलमित्यर्थः । **ननु** ज्ञानावगत्योरैक्याद्भेदोक्तिरयुक्तेत्यत आह—**ज्ञानेनेति** । ज्ञानं वृत्तिः, अवगतिस्तत्फलमिति भेद इति भावः॥ **अवगन्तुम्** अभिव्यञ्जयितुम्। अवगतेः फलत्वं स्फुटयति—**ब्रह्मेति** ॥

भामती ।

श्रुत्यनुगमश्चातिरोहितः । तदेवमभिमतं समासं व्यवस्थाप्य जिज्ञासापदार्थमाह—**ज्ञातुमिति** । स्यादेतत् । न ज्ञानमिच्छाविषयः। सुखदुःखावाप्तिपरिहारौ वा तदुपायौ वा तद्द्वारेणेच्छागोचरः । न चैवं ब्रह्मविज्ञानम् । न खल्वेतदनुकूलमिति वा प्रतिकूलनिवृत्तिरिति वानुभूयते । नापि तयोरुपायः, तस्मिन्सत्यपि सुखभेदस्यादर्शनात् । अनुवर्तमानस्य च दुःखस्यानिवृत्तेः । तस्मान्न सूत्रकारवचनमात्रादिषिकर्मता ज्ञानस्येत्यत आह—**अवगतिपर्यन्तमिति** । न केवलं ज्ञानमिष्यते किं त्ववगतिं साक्षात्कारं कुर्वदवगतिपर्यन्तं सन्वाच्याया इच्छायाः कर्म । कस्मात् । फलविषयत्वादिच्छायाः, तदुपायं फलपर्यन्तं गोचरयतीच्छेति शेषः । ननु भवत्ववगतिपर्यन्तं ज्ञानं, किमेतावतापीष्टं भवति । न ह्यनपेक्षणीयविषयमवगतिपर्यन्तमपि ज्ञानमिष्यत इत्यत आह—**ज्ञानेन हि प्रमाणेनावगन्तुमिष्टं ब्रह्म** । भवतु ब्रह्मविषयावगतिः,एवमपि कथमिष्टेत्यत आह—**ब्रह्मावगतिर्हि पुरुषार्थः** । किमभ्युदयः, न, किंतु निःश्रेयसं विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गपरमानन्दघनब्रह्मावगतिर्ब्रह्मणः स्वभाव इति सैव निःश्रेयसं पुरुषार्थ इति । स्यादेतत्,न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः,पुरुषव्यापारव्याप्यो हि पुरुषार्थः । न चास्या ब्रह्मस्वभावभूताया उत्पत्तिविकारसंस्कारप्राप्तयः संभवन्ति । तथा सत्यनित्यत्वेन तत्स्वाभाव्यानुपपत्तेः । न चोत्पत्त्याद्यभावे व्यापारव्याप्यता । तस्मान्न ब्रह्मावगतिः पुरुषार्थः इत्यत

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मिति भावः । कथं कूटस्थस्य ब्रह्मणः श्रुतौ कर्मत्वमुक्तं तत्राऽऽह—**यत इति** । प्रत्यक्षमिति स्फुटत्वोक्तिरविद्याद्वारा तत्कर्मत्वश्रुतिरिति भावः । श्रौतेऽपि कर्मत्वे ब्रह्मणः सौत्रं शेषत्वमेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—**तच्चेति** । न हि श्रुतिसूत्रयोर्मूलमूलिनोर्विप्रतिपत्तिर्युक्तेति भावः ॥ षष्ठ्यर्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। जिज्ञासापदस्यावयवार्थमाह—**ज्ञातुमिति** । ब्रह्मणि ज्ञाते तज्ज्ञानस्याऽऽप्तत्वात्तदिच्छायोगादज्ञातविशेषणाज्ञानात्तज्ज्ञानेच्छासिद्धेर्न जिज्ञासेत्याशंक्याऽऽह—**अवगतीति** । ज्ञानावगत्योरैक्यात्कथं भेदकथेत्याशंक्य हेतुफलभावेनेत्याह—**ज्ञानेनेति**। ब्रह्मावगतेरपीष्टानिष्टप्राप्तिहानितद्धेतुत्वाभावान्नेष्टत्वमित्याशङ्क्योक्तं **ब्रह्मेति** ।

१ फलकर्मणोः ।

निश्शेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात् ॥ तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम् ॥ तत्पुनर्ब्रह्म प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् ?

रत्नप्रभा ।

हिशब्दोक्तं हेतुमाह-**निश्शेषेति** ॥ बीजमविद्या आदिर्यस्यानर्थस्य तन्नाशकत्वादित्यर्थः । अन्वयार्थमुक्त्वा सूत्रवाक्यार्थमाह-**तस्मादिति** ॥ अत्र सन्प्रत्ययस्य विचारलक्षकत्वं तव्यप्रत्ययेन सूचयति । अथातःशब्दाभ्यामधिकारिणः साधितत्वात्तेन ब्रह्मज्ञानाय विचारः कर्तव्य इत्यर्थः । **इति तृतीयवर्णकम्** ॥ प्रथमवर्णके बन्धस्याध्यासत्वोक्त्या विषयादिसिद्धावपि ब्रह्मप्रसिद्ध्यप्रसिद्ध्योर्विषयादिसम्भवासम्भवाभ्यां शास्त्रारम्भसन्देहे पूर्वपक्षमाह-**तत्पुनरिति** ॥ **पुनः**शब्दो वर्णकान्तरद्योतनार्थः । **यदि** वेदान्तविचारात् प्रागेव ब्रह्म ज्ञातम्, **तर्ह्य**ज्ञातत्वरूपविषयत्वं नास्ति । अज्ञानाभावेन तन्निवृत्तिरूपफल-

भामती ।

आह-**निःशेषसंसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्** । सत्यम्, ब्रह्मावगतौ ब्रह्मस्वभावे नोत्पत्त्यादयः संभवन्ति, तथाप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्यावशाद्ब्रह्मस्वभावोऽपराधीनप्रकाशोऽपि प्रतिभानपि न प्रतिभातीव पराधीनप्रकाश इव देहेन्द्रियादिभ्यो भिन्नोऽप्यभिन्न इव भासत इति संसारबीजाविद्याद्यनर्थनिबर्हणात्प्रागप्राप्त इव तस्मिन्सति प्राप्त इव भवतीति पुरुषेणार्थ्यमानत्वात्पुरुषार्थ इति युक्तम् । अविद्यादीत्यादिग्रहणेन तत्संस्कारोऽवरुध्यते । अविद्यादिनिवृत्तिस्तूपासनाकार्यादन्तःकरणवृत्तिभेदात् साक्षात्कारादिति द्रष्टव्यम् । उपसंहरति-**तस्माद्ब्रह्म जिज्ञासितव्यम्** । उक्तलक्षणेन मुमुक्षुणा । न खलु तज्ज्ञानं विना सवासनविविधदुःखनिदानमविद्योच्छिद्यते । न च तदुच्छेदमन्तरेण विगलितनिखिलदुःखानुषङ्गानन्दघनब्रह्मात्मतासाक्षात्काराविर्भावो जीवस्य । तस्मादानन्दघनब्रह्मात्मतामिच्छता तदुपायो ज्ञानमेषितव्यम् । तच्च न केवलेभ्यो वेदान्तेभ्योऽपि तु ब्रह्ममीमांसोपकरणेभ्य इति इच्छानिभेन ब्रह्ममीमांसायां प्रवर्त्यते, न तु वेदान्तेषु तदर्थविवक्षायां वा । तत्र फलवदर्थावबोधपरतां स्वाध्यायाध्ययनविधेः सूत्रयता 'अथातो धर्मजिज्ञासा' इत्यनेनैव प्रवर्तितत्वात्, धर्मग्रहणस्य च वेदार्थोपलक्षणत्वेनाधर्मवद्ब्रह्मणोऽप्युपलक्षणात् । यद्यपि च धर्ममीमांसावत् वेदार्थमीमांसया ब्रह्ममीमांसाप्याक्षेप्तुं शक्यते, तथापि प्राच्या मीमांसया न तद्व्युत्पाद्यते, नापि ब्रह्ममीमांसाया अध्ययनमात्रानन्तर्यमिति ब्रह्ममीमांसारम्भाय नित्यानित्यविवेकाद्यानन्तर्यप्रदर्शनाय चेदं सूत्रमारम्भणीयमित्यपौनरुक्त्यम् । स्यादेतत् । एतेन सूत्रेण ब्रह्मज्ञानं प्रत्युपायता मीमांसायाः प्रतिपाद्यत इत्युक्तं, तदयुक्तं विकल्पासहत्वादिति चोदयति-**तत्पुनर्ब्रह्मेति** । वेदान्तेभ्योऽपौरुषेयतया स्वतःसिद्धप्रामाण्येभ्यः प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा स्यात् । यदि प्रसिद्धं, वेदान्तवाक्य-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पुमर्थत्वे तस्या हेतुं हिशब्दसूचितं विशदयति-**निःशेषेति** । समस्तसंसारबीजमनादिरविद्या तस्यास्तामादित्वेनाऽऽदाय प्रवृत्तानर्थस्य च तस्यैव संसारस्योक्तावगत्या ध्वस्तेरिति यावत् । सूत्राक्षरव्याख्यामुपसंहरति-**तस्मादिति** । विशिष्टाधिकारिसत्त्वं तदर्थः । ब्रह्म ज्ञातुकामेन ब्रह्म विचारयितव्यमिदं शास्त्रं श्रोतव्यमित्यर्थः । बन्धमिथ्यात्वेन सिद्धेऽपि विषयादौ विधान्तरेण तदाक्षिप्य समाधातुं वर्णकान्तरमवतारयन्नादावाक्षिपति-**तदिति** । प्रागेव जिज्ञासायास्तद्ब्रह्म कुतश्चिज्ज्ञातमज्ञातं वेति विकल्पार्थः । आद्ये शास्त्राप्रतिपाद्यतया नास्य ब्रह्म विषयोऽनन्यलभ्यत्वाभावादतोऽनेनानवगमान्नास्य फलमपि तदव-

१ आ० पा० ब्रह्मविजिज्ञा ।

यदि प्रसिद्धं, न जिज्ञासितव्यम् ॥ अथाऽप्रसिद्धम् । नैव शक्यं जिज्ञासितुमिति ॥ उच्यते ॥ अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं-

रत्नप्रभा ।

मपि नास्तीति न विचारयितव्यम् । **अथा**ज्ञातं केनापि **तर्हि** तदुद्देशेन विचारः कर्तुं न शक्यते । अज्ञातस्योद्देशायोगात् । तथा च बुद्धावनारूढस्य विचारात्मकशास्त्रेण वेदान्तैश्च प्रतिपादनायोगात् । तत्प्रतिपाद्यत्वरूपः सम्बन्धो नास्तीति ज्ञानानुत्पत्तेः फलमपि नास्तीत्यनारम्यं शास्त्रमित्यर्थः । आपातप्रसिद्धया विषयादिलाभादारम्भणीयमिति सिद्धान्तयति–**उच्यत इत्यादिना** । प्रसिद्धं तावदित्यर्थः । अस्तित्वस्याप्रकृतत्वे**नास्तिपद**स्य प्रसिद्धिपरत्वात् । **ननु** केन मानेन ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । **न च** "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुत्या सेति **वाच्यम्,** ब्रह्मपदस्य लोके सङ्गतिग्रहाभावेन

भामती ।

समुत्थेन निश्चयज्ञानेन विषयीकृतं, ततो न जिज्ञासितव्यं, निष्पादितक्रिये कर्मणि अविशेषाधायिनः साधनस्य साधनन्यायातिपातात् । अथाप्रसिद्धं वेदान्तेभ्यस्तर्हि न तद्वेदान्ताः प्रतिपादयन्तीति सर्वथाऽप्रसिद्धं नैव शक्यं जिज्ञासितुम् । अनुभूते हि प्रिये भवतीच्छा न तु सर्वथाऽननुभूतपूर्वे । न चेष्यमाणमपि शक्यं ज्ञातुं, प्रमाणाभावात् । शब्दो हि तस्य प्रमाणं वक्तव्यम् । यथा वक्ष्यति–'शास्त्रयोनित्वात्'इति । स चेत्तन्नावबोधयति, कुतस्तस्य तत्र प्रामाण्यम् । न च प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि प्रक्रमते । तस्मात्प्रसिद्धस्य ज्ञातुं शक्यस्याप्यजिज्ञासनात्, अप्रसिद्धस्येच्छाया अविषयत्वात्, अशक्यज्ञानत्वाच्च न ब्रह्म जिज्ञास्यमित्याक्षेपः । परिहरति–**उच्यते–अस्ति तावद्ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावम्** । अयमर्थः–प्रागपि ब्रह्ममीमांसाया अधीतवेदस्य निगमनिरुक्तव्याकरणादिपरिशीलनविदितपदतदर्थसंबन्धस्य 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्युपक्रमात्, 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात्संदर्भात् नित्यत्वाद्युपेतब्रह्मस्वरूपावगमस्तावदापाततो विचाराद्विनाप्यस्ति । अत्र च ब्रह्मेत्यादिनावगम्येन तद्विषयमवगमं लक्षयति, तदस्तित्वस्य सति विमर्शे विचारात्प्रागनिर्णयात् । नित्येति क्षयिताल्लक्षणं दुःखमुपक्षिपति । शुद्धेति देहाद्युपाधिकमपि दुःखमपाकरोति । बुद्धेत्यपराधीनप्रकाशमानन्दात्मानं दर्शयति, आनन्दप्रकाशयोरभेदात् । स्यादेतत् । मुक्तौ सत्यामस्यैते शुद्धत्वादयः प्रथन्ते, ततस्तु प्राक् देहाद्यभेदेन तद्धर्मजन्मजरामरणादिदुःखयोगादित्यत उक्तम्–**मुक्तेति** । सदैव मुक्तः सदैव केवलोऽनाद्यविद्यावशात्तु भ्रान्त्या तथावभासत इत्यर्थः । तदेवमनौपाधिकं ब्रह्मणो

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मतिरिति विषयाद्यसिद्धिरित्याह–**यदीति** । यन्न कदाचिदपि केनचिदाकारेण बुद्धावारोहति तस्य प्रतिपाद्यत्वेऽशक्यप्रतिपाद्यतया न शास्त्रेण संबन्धोऽप्रतिपाद्यत्वे तदवगतिर्न फलमपीति संबन्धाद्यसिद्ध्या द्वितीयं दूषयति–**अथेत्यादिना** । ब्रह्मणः सामान्यतो ज्ञातस्य विशेषतो विना विचारमज्ञानाद्विचारयोग्यतेति त्रितयमपि समाधत्ते–**उच्यत इति** । तत्र प्रसिद्धत्वोक्त्या ब्रह्मणः शक्यप्रतिपाद्यतया संबन्धं साधयति–**अस्तीति** । प्रसिद्धत्वमस्तित्वम् । प्रसिद्धमप्रसिद्धं वेत्यधिकारात् । ब्रह्मणो निरुपाधिकं रूपमाह–**नित्येति** । कार्यैक्यव्यावृत्त्यै नित्यपदम् । तत्तादात्म्यं व्यासेद्धुं **शुद्धेति** । अखण्डजाड्यस्वाभाव्यं व्यावर्तयति–**बुद्धेति** । तादृग्जाड्यैक्याभासेनाध्यस्तचैतन्यं व्युदस्यति–**मुक्तेति** । मोक्षावस्थायामेव नित्यत्वादीत्याशङ्क्याऽऽह–**स्वभावमिति**। भानाभानकृता मुक्तिबन्धयोर्भेदबुद्धिरिति भावः । सोपा-

१ आ० पा० यदि तत्प्रसिद्धम् । २ प्रमाणेनेति शेषः ।

सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितं ब्रह्म ॥ ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वादयोऽर्थाः प्रतीयन्ते ॥ बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्, सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः—

रत्नप्रभा ।

तद्घटितवाक्यस्याबोधकत्वादित्याशंक्य ब्रह्मपदव्युत्पत्त्या प्रथमं तस्य निर्गुणस्य सगुणस्य च प्रसिद्धिरित्याह—**ब्रह्मशब्दस्य हीति** ॥ **अस्यार्थः**—श्रुतौ सूत्रे ब्रह्मशब्दस्य प्रयोगान्यथानुपपत्त्या कश्चिदर्थोऽस्तीति ज्ञायते । प्रमाणवाक्ये निरर्थकशब्दप्रयोगादर्शनात् । स चार्थो महत्त्वरूप इति व्याकरणान्निश्चीयते । "बृहि वृद्धौ" [पा०धातु०भ्वा०] इति स्मरणात् । सा च वृद्धिर्निरवधिकमहत्त्वमिति, संकोचकाभावाच्छ्रुतावनन्तपदेन सह प्रयोगाच्च ज्ञायते । निरवधिकमहत्त्वं चान्तवत्त्वादिदोषवत्त्वे सर्वज्ञत्वादिगुणहीनत्वे च न सम्भवति । लोके गुणहीनदोषवतोरल्पत्वप्रसिद्धेः । अतो बृंहणाद् ब्रह्मेति व्युत्पत्त्या देशकालवस्तुतः परिच्छेदाभावरूपं नित्यत्वं प्रतीयते । अविद्यादिदोषशून्यत्वं—**शुद्धत्वम्** । जाड्यराहित्यं **बुद्धत्वम्** । बन्धकालेऽपि स्वतो बन्धाभावः—**मुक्तत्वम्** । च प्रतीयते । **एवं** सकलदोषशून्यं निर्गुणं प्रसिद्धम् । तथा सर्वज्ञत्वादिगुणकं च तत्पदवाच्यं प्रसिद्धम् । ज्ञेयस्य कार्यस्य चापरिशेषेऽल्पत्वप्रसंगेन सर्वज्ञत्वस्य सर्वकार्यशक्तिमत्त्वस्य चालाभादिति । **एवं** तत्पदात्प्रसिद्धेरप्रमाणत्वेनापातत्वादज्ञानानिवर्तकत्वाज्जिज्ञासोपपत्तिरित्युक्त्वा त्वंपदार्थात्मनापि ब्रह्मणः प्रसिद्ध्या तदुपपत्तिरित्याह—**सर्वस्येति** ॥ सर्वस्य लोकस्य

भामती ।

रूपं दर्शयित्वाऽविद्योपाधिकं रूपमाह—**सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितम्** । तदनेन जगत्कारणत्वमस्य दर्शितं, शक्तिज्ञानभावाभावानुविधानात्कारणत्वभावाभावयोः । कुतः पुनरेवंभूतब्रह्मस्वरूपावगतिरित्यत आह—**ब्रह्मशब्दस्य हीति** । न केवलं 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादीनां वाक्यानां पौर्वापर्यालोचनया इत्थंभूतब्रह्मावगतिः । अपि तु ब्रह्मपदमपि निर्वचनसामर्थ्यादिममेवार्थं स्वहस्तयति । निर्वचनमाह—**बृहतेर्धातोरर्थानुगमात्** । वृद्धिकर्मा हि बृहतिरतिशायने वर्तते । तच्चेदमतिशायनमनवच्छिन्नं पदान्तरावगमितं नित्यशुद्धबुद्धत्वाद्यस्याभ्यनुजानातीत्यर्थः । तदेवं तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेः प्रसिद्धिमभिधाय त्वंपदार्थस्याप्याह—**सर्वस्यात्मत्वाच्च ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः** । सर्वस्य पांसुलपा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

धिकं ब्रह्मरूपमाह—**सर्वज्ञमिति** । ननु न सामान्येनापि लोके ब्रह्म ज्ञातं तस्योक्तरूपस्याध्यक्षाद्यगम्यत्वान्नापि श्रुत्या तद्धीस्तद्गतब्रह्मशब्दस्याज्ञातसंगतित्वादत एव न पदमात्रादपि तद्धीस्तत्राऽऽह—**ब्रह्मेति** । श्रुतिसूत्रयोर्ब्रह्मशब्दोऽन्यथानुपपन्नो निगमाद्यनुगृहीतो विशिष्टवाक्यार्थान्वयिपदार्थाकांक्षानुगृहीतश्च नियतपदार्थधीहेतुतया विशिष्टेपि ब्रह्मणि संभावनाहेतुरिति युक्ता तस्य प्रसिद्धिरित्यर्थः । बृंहतिधात्वालोचनायामपि तत्प्रसिद्धिरित्याह—**बृंहतेरिति** । संकोचकप्रकरणोपपदाभावे वृद्धिकर्मणो बृंहतिधातोर्निरंकुशमहत्त्वबोधित्वादवच्छेदत्रयशून्यत्वसिद्धेर्नित्यपदस्य तत्परत्वाद्दोषभूयिष्ठत्वाद्यभावेन शुद्धत्वादजडत्वेन बुद्धत्वादविद्याद्यपरतन्त्रतया मुक्तत्वात्कुतश्चिदप्यव्यावृत्तज्ञानशक्तितया सर्वज्ञतादिसिद्धेर्धात्वर्थानुरोधादेवोक्तब्रह्मसिद्धिः । नित्यत्वादिशून्ये निरंकुशमहत्त्वायोगात्तथा च पदशक्तेरेव प्रसिद्धं ब्रह्मेत्यर्थः । तत्पदार्थस्य नित्यत्वादिना प्रसिद्धिमुक्त्वा त्वंपदार्थात्मनाऽपि प्रसिद्धिमाह—**सर्वस्येति** । आत्माऽपि प्रत्यक्षाद्यगोचरत्वात्प्र-

१ व्यापनात् । २ तत्त्वमसीत्यादौ । ३ तत्त्वमसीत्यादौ । ४ तत्त्वमसीत्यादौ ।

सर्वो ह्यात्मास्तित्वं प्रत्येति–न नाहमस्मीति ॥ यदि हि नात्मास्तित्वप्रसिद्धिस्स्यात्, सर्वो लोको नाहमस्मीति प्रतीयात् ॥ आत्मा च ब्रह्म ॥ यदि तर्हि लोके ब्रह्माऽऽत्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति, ततो ज्ञातमेवेत्यजिज्ञास्यत्वं पुनरापन्नम् ॥ न ॥ तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः–

रत्नप्रभा ।

योऽयमात्मा तदभेदाद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिरित्यर्थः । नन्वात्मनः प्रसिद्धिः केत्यत आह–**सर्वो हीति** ॥ अहमस्मीति न प्रत्येतीति न । किन्तु प्रत्येत्येव । सैव सच्चिदात्मनः प्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मनः कुतः सत्तेति शून्यमतमाशंक्याह–**यदि हीति**॥आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति लोको जानीयात् । लोकस्तु अहमस्मीति जानाति, तस्मादात्मनोऽस्तित्वप्रसिद्धिरित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि ब्रह्मणः किमायातं तत्राह–**आत्मा चेति** ॥ "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ० २।५।१९] इत्यादिश्रुतेरिति भावः । प्रसिद्धिपक्षोक्तं दोषं पूर्वपक्षेण स्मारयति–**यदीति** ॥ अज्ञातत्वाभावेन विषयाद्यभावादविचार्यत्वं प्राप्तमित्यर्थः । **यथा**–इदं रजतमिति वस्तुतः शुक्तिप्रसिद्धिः, तद्वदहमस्मीति सत्त्वचैतन्यरूपात्मत्वसामान्येन वस्तुतो ब्रह्मणः प्रसिद्धिः । नेयं पूर्णानन्दब्रह्मत्वरूपविशेषगोचरा । वादिनां विवादाभावप्रसङ्गात् । **न** हि शुक्तित्वविशेषदर्शने सति रजतं रङ्गमन्यद्वेति विप्रतिपत्तिरस्ति । अतो विप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्त्या सामान्यतः प्रसिद्धावपि विशेषस्याज्ञातत्वाद्विषयादिसिद्धिरिति सिद्धान्तयति–**नेत्यादिना** ॥ सामान्यविशेषभावस्त्वात्मनि सच्चित्पूर्णादिपद-

भामती ।

दकस्य हालिकस्यापि ब्रह्मास्तित्वप्रसिद्धिः, कुतः, आत्मत्वात् । एतदेव स्फुटयति–**सर्वो हीति** । प्रतीतिमेवाप्रतीतिनिराकरणेन द्रढयति–**न नेति** । न न प्रत्येत्यहमस्मीति, किंतु प्रत्येत्येवेति योजना । नन्वहमस्मीति च ज्ञास्यति मा च ज्ञासीदात्मानमित्यत आह–**यदीति** । **अहमस्मीति न प्रतीयात्** । अहंकारास्पदं हि जीवात्मानं चेन्न प्रतीयात्, अहमिति न प्रतीयादित्यर्थः । ननु प्रत्येतु सर्वो जन आत्मानमहंकारास्पदं ब्रह्मणि तु किमायातमित्यत आह–**आत्मा च ब्रह्म** । तदस्त्वमा सामानाधिकरण्यात् । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धबुद्धत्वादेः शब्दतः, त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनः प्रत्यक्षतः प्रसिद्धेः, पदार्थज्ञानपूर्वकत्वाच्च वाक्यार्थज्ञानस्य, त्वंपदार्थस्य ब्रह्मभावावगमः 'तत्त्वमसि' इति वाक्यादुपपद्यत इति भावः । आक्षेप्ता प्रथमकल्पाश्रयं दोषमाह–**यदि तर्हि लोक इति** । अध्यापकाध्येतृपरंपरा लोकः । तत्र 'तत्त्वमसि' इतिवाक्याद्यदि ब्रह्मात्मत्वेन प्रसिद्धमस्ति । आत्मा ब्रह्मत्वेनेति वक्तव्ये ब्रह्मात्मत्वेनेत्यभेदविवक्षया गमयितव्यम् । परिहरति–**न** । कुतः, **तद्विशेषं प्रति विप्रतिपत्तेः** । तदनेन विप्रतिपत्तिः साधकबा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सिद्धो नेत्याशङ्क्याऽऽह–**सर्वो हीति** । प्रमाणाप्रमाणसाधारणीं प्रतीतिमप्रतीतिनिरासेन स्फोरयति–**न नेति** । अहमस्मीति न न प्रत्येति किंतु प्रत्येत्येवेति योजना । आत्मनः शून्यस्यैव प्रतीतेर्नास्तित्वप्रसिद्धिरिति शून्यवादमाशङ्क्याऽऽह–**यदीति** । आत्मनः शून्यस्य प्रतीतावहं नास्मीति प्रतीतिः स्यात्सर्वश्च लोकोऽहमस्मीति प्रत्येत्यतस्तदस्तित्वधीरित्यर्थः । आत्मप्रसिद्धावपि कथं ब्रह्मप्रसिद्धिस्तत्राऽऽह–**आत्मा चेति** । चैतन्याविशेषादयमात्मा ब्रह्मेत्यादिश्रुतेश्च ब्रह्मात्मनोरैक्यमित्यर्थः । प्रसिद्धत्वोक्त्या संबन्धादौ सिद्धे तत्पक्षोक्तं दोषं स्मारयति पूर्वपक्षी–**यदीति** । व्यवहारभूमौ विना विचारमात्मत्वेन ब्रह्म यदि प्रसिद्धमस्ति तर्हि ततो लोकादेव ज्ञातं ब्रह्मेत्यनन्यालभ्यत्वेन शास्त्राविषयत्वात्तदवगतेश्चाफलत्वात्पुनरपि प्राप्तमजिज्ञास्यत्वमिति योजना । धर्मं प्रति विप्रतिपन्ना बहुविद इतिन्यायेन परिहरति–**नेत्यादिना** । आत्मनोऽहमिति प्रत्यात्मं प्रसिद्धत्वेऽपि तद्विशेषे

देहमात्रं चैतन्यविशिष्टमात्मेति प्राकृता जना लोकायतिकाश्च प्रतिपन्नाः ॥ इन्द्रियाण्येव चेतनान्यात्मेत्यपरे ॥ मन इत्यन्ये ॥ इन्द्रियाणि मनो वेति तदेकदेशिनः ॥ विज्ञानमात्रं क्षणिकमित्येके ॥ शून्यमित्यपरे ॥ अस्ति देहादिव्यतिरिक्तस्संसारी कर्ता भोक्तेत्यपरे ॥

रत्नप्रभा ।

वाच्यभेदात् कल्पित इति मन्तव्यम् । तत्र स्थूलसूक्ष्मक्रमेण विप्रतिपत्तीरुपन्यस्यति-**देहमात्रमित्यादिना** । शास्त्रज्ञानशून्याः-**प्राकृताः** । वेदबाह्यमतान्युक्त्वा तार्किकादिमतमाह-**अस्तीति** ॥ सांख्यमतमाह-**भोक्तेति** ॥ किमात्मा देहादिरूपः-**उत**-तद्भिन्न इति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन देहेन्द्रियमनोबु-

भामती ।

धकप्रमाणाभावे सति संशयबीजमुक्तम् । ततश्च संशयाज्जिज्ञासोपपद्यत इति भावः विवादाधिकरणं धर्मी सर्वतन्त्रसिद्धान्तसिद्धोऽभ्युपेयः, अन्यथा अनाश्रया भिन्नाश्रया वा विप्रतिपत्तयो न स्युः । विरुद्धा हि प्रतिपत्तयो विप्रतिपत्तयः । न चानाश्रयाः प्रतिपत्तयो भवन्ति, अनालम्बनत्वापत्तेः । न च भिन्नाश्रया विरुद्धाः । न ह्यनित्या बुद्धिः, नित्य आत्मेति प्रतिपत्तिविप्रतिपत्ती । तस्मात्तत्पदार्थस्य शुद्धत्वादेर्वेदान्तेभ्यः प्रतीतिः, त्वंपदार्थस्य च जीवात्मनो लोकतः सिद्धिः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः । तदाभासत्वानाभासत्वतत्तद्विशेषेषु परमत्र विप्रतिपत्तयः । तस्मात्सामान्यतः प्रसिद्धे धर्मिणि विशेषतो विप्रतिपत्तौ युक्तस्तद्विशेषेषु संशयः । तत्र त्वंपदार्थे तावद्विप्रतिपत्तीर्दर्शयति-**देहमात्रम्** । इत्यादिना,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विप्रतिपत्तेस्तस्या वस्तुतो ब्रह्मविषयतया सामान्येन सिद्धमपि तद्विशेषतोऽसिद्धेस्तद्धेतोः शास्त्रस्य भवति विषयः । भवति च तदवगतिस्तत्फलं सामान्यतः सिद्धत्वाच्च विशेषतः शक्यं प्रतिपादयितुमिति संबन्धसिद्धिरिति युक्ता ब्रह्मजिज्ञास्यतेति भावः । विप्रतिपत्तीरेव दर्शयन्नादौ स्थूलदृशां मतमाह-**देहेति** । देहातिरिक्तं चैतन्यं स्वतन्त्रमस्वतन्त्रं वा नास्ति देहाकारपरिणतभूतचतुष्टयान्तर्भूतमेव तदिति मात्रचो ग्रहणम् । मृतदेहव्यावृत्त्यर्थं चैतन्यविशिष्टमित्युक्तम् । आत्मेत्यहमालम्बनमुच्यते । प्राकृताः शास्त्रासंस्कृतधियो दृष्टमात्रा विकल्पितप्रवृत्तयोजना जन्ममरणमात्रधर्माणो लोकायतिका भूतचतुष्टयतत्त्ववादिनः । देहस्त्वगिन्द्रियस्यानपेक्षमधिकरणं तत्र मनुष्योऽहमितिबुद्धेरात्मतेत्यर्थः । सत्यपि देहे नेत्रादौ चासति स्वापादौ स्वरूपाद्यज्ञानात्तेषामिन्द्रियानुविधानात्तच्चैतन्यदृष्टेस्तेषु चाहंबुद्धेस्तेषामेवाऽऽत्मतेति पक्षान्तरमाह-**इन्द्रियाणीति** । न च तेष्वनेकेषु भोगायोगो वरगोष्ठीवन्मिथो गुणप्राधान्यात्क्रमेण तद्योगात् । न च नानात्वे प्रत्यभिज्ञानुपपत्तिरेकदेहाश्रितत्वेनोपपत्तिरिति भावः । स्वप्ने नेत्राद्यभावेपि केवले मनसि ज्ञानदृष्टेरहंधियश्च तस्मिन्नवैकल्यादिन्द्रियानुविधानस्य च रूपादिधियां तदधर्मत्वेऽपि तत्करणत्वादुपपत्तेरेकदेहस्थत्वेन प्रत्यभिज्ञायामेकप्रासादस्थानामपि तत्प्रसङ्गान्मन एवाऽऽत्मेति मतान्तरमाह-**मन इति** । लोकायतमतभेदानुक्त्वा योगाचारमतमाह-**विज्ञानेति** । आश्रयं व्यावर्तयितुं मात्रपदम् । सिद्धान्ताद्विशेषार्थं **क्षणिकमिति** । देहादेर्ज्ञेयत्वाद्घटतुल्यत्वान्मनसोऽनन्तरबुद्ध्यनतिरेकादाश्रयान्तरस्यादृष्टत्वात्क्षणिकज्ञानेष्वपि सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानाद्बन्धमोक्षयोः संतानाश्रयत्वाद्युक्तं योगाचारमतमित्यर्थः । माध्यमिकमतमाह-**शून्यमिति** । स्वापे धियोऽप्यभावादकस्मात्पुनरहमित्युदयादसदालम्बनाऽहंधीरित्यर्थः । तार्किकादिमतमाह-**अस्तीति** । शून्यातिरिक्तमस्तित्वम् । अहमस्मीत्यनुभवात्तदालम्बनस्याऽऽत्मत्वात्तस्य प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वात् । तस्याश्चाभ्रान्तितया सादृश्यानधीनत्वादविकारस्य क्रियाफलत्वायोगात्क्रियावेशा-

भोक्तैव केवलं, न कर्तेत्येके ॥ अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरिति केचित् ॥ आत्मा स भोक्तुरित्यपरे ॥ एवं बहवो विप्रतिपन्ना युक्तिवाक्यतदाभाससमाश्रयास्सन्तः ॥

रत्नप्रभा ।

द्धिशून्यान्युक्त्वा तद्भिन्नोऽपि कर्तृत्वादिमान्न वेति विप्रतिपत्तिकोटित्वेन तार्किकसांख्यपक्षावुपन्यस्याकर्तापीश्वराद्भिन्नो न वेति विवादकोटित्वेन योगिमतमाह—**अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वर इति** ॥ निरतिशयसत्त्वं गृहीत्वा ईश्वरः सर्वज्ञत्वादिसम्पन्न इति **योगिनो वदन्ति** ॥ भेदकोटिमुक्त्वा सिद्धान्तकोटिमाह—**आत्मा स भोक्तुरिति** ॥ भोक्तुर्जीवस्याकर्तुः साक्षिणः स ईश्वर आत्मा स्वरूपमिति वेदान्तिनो वदन्तीत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरति—**एवं बहव इति** ॥ विप्रतिपत्तीनां प्रपञ्चो निरासश्च विवरणोपन्यासेन दर्शितः सुखबोधायेतीहोपरम्यते । तत्र युक्तिवाक्याश्रयाः सिद्धान्तिनः—"जीवो, ब्रह्मैव, आत्मत्वात्, ब्रह्मवत्" इत्यादियुक्तेः "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । १६] इत्यादिश्रुतेश्चाबाधितायाः सत्त्वात् । **अन्ये तु** देहादिरात्माऽहंप्रत्ययगोचरत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदित्यादियुक्त्याभासम्, "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" [तै० आ० २ । १ । १] इन्द्रियसंवादे चक्षुरादयः

भामती ।

भोक्तैव केवलं न कर्ता—इत्यन्तेन । अत्र देहेन्द्रियमनःक्षणिकविज्ञानचैतन्यपक्षे न तत्पदार्थनित्यत्वादयः त्वंपदार्थेन सम्बध्यन्ते, योग्यताविरहात् । शून्यपक्षेऽपि सर्वोपाख्यारहितमपदार्थः कथं तत्त्वमोर्गोचरः । कर्तृभोक्तृस्वभावस्यापि परिणामितया तत्पदार्थनित्यत्वाद्यसंगतिरेव । अकर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वपक्षे परिणामितया नित्यत्वाद्यसंगतिः । अभोक्तृत्वेऽपि नानात्वेनावच्छिन्नत्वादनित्यत्वादिप्रसक्तावद्वैतहानाच्च तत्पदार्थासंगतिस्तदवस्थैव । त्वंपदार्थविप्रतिपत्त्या च तत्पदार्थेऽपि विप्रतिपत्तिर्दर्शिता । वेदाप्रामाण्यवादिनो हि लौकायतिकादयस्तत्पदार्थप्रत्ययं मिथ्येति मन्यन्ते । वेदप्रामाण्यवादिनोऽप्यौपचारिकं तत्पदार्थमविवक्षितं वा मन्यन्त इति । तदेवं त्वंपदार्थविप्रतिपत्तिद्वारा तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिं सूचयित्वा साक्षात्तत्पदार्थे विप्रतिपत्तिमाह—**अस्ति तद्व्यतिरिक्त ईश्वरः सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति केचित्** । तदिति जीवात्मनः परामृशति । न केवलं शरीरादिभ्यः, जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरिक्तः । स च सर्वस्यैव जगत ईष्टे । ऐश्वर्यसिद्ध्यर्थं स्वाभाविकमस्य रूपद्वयमुक्तम्—**सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति** । तस्यापि जीवात्मभ्योऽपि व्यतिरेकात्, न त्वंपदार्थेन सामानाधिकरण्यमिति स्वमतमाह—**आत्मा स भोक्तुरित्यपरे** । भोक्तुर्जीवात्मनोऽविद्योपाधिकस्य स ईश्वरस्तत्पदार्थ आत्मा, तत ईश्वरादभिन्नो जीवात्मा । परमाकाशादिव घटाकाशादय इत्यर्थः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरन् विप्रतिपत्तिबीजमाह—**एवं बहव इति** । युक्तियुक्त्याभासवाक्यवाक्याभाससमाश्रयाः सन्त

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्मत्वात्कर्तृत्वस्यैवमात्मत्वाच्च संसारस्याऽऽत्मनो युक्तैवंरूपतेत्यर्थः । सांख्यमतमाह—**भोक्तेति** । करोमि जानामीति धियोऽहंकारानुगमात्केवलात्मायोगाद्भोगस्य चिदवसानत्वात्तद्रूपात्मनो युक्ता यथोक्तरूपतेत्यर्थः । त्वमर्थे विवादद्वारा तदर्थे तं सूचयित्वा साक्षादेव तत्र विवादमाह—**अस्तीति** । देहाद्यतिरिक्ताद्भोक्तुरप्यतिरिक्तत्वं तद्व्यतिरिक्तत्वं तत्समर्थनार्थं सर्वज्ञ इत्यादिविशेषणम् । स्वपक्षमाह—**आत्मेति** । स हीश्वरो भोक्तुः स्वरूपं बृहत्यर्थान्वयेन स्वतोऽनवच्छिन्नत्वस्योक्तत्वाच्चैतन्ये भेदायोगादैक्यश्रुतेश्चेश्वरस्याताटस्थ्यादिति भावः । विप्रतिपत्तीरुपसंहरति—**एवमिति** । मानयुक्ती विना विवादमात्रान्न पूर्वपक्षतेत्याशङ्क्याऽऽह—**युक्तीति** । अन्त्यपक्षवादिनो युक्तिवाक्याश्रया अन्ये तदाभासाश्रया इत्युत्तराधि-

१ विविधवादिषु ।

तत्राविचार्य यत्किंचित्प्रतिपद्यमानो निश्श्रेयसात्प्रतिहन्येतानर्थं चेयात् ॥ तस्माद्ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन वेदान्तवाक्यमीमांसा तदविरोधितर्कोपकरणा निश्श्रेयसप्रयोजना प्रस्तूयते ॥ १ ॥ इति जिज्ञासाधिकरणम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

"ते ह वाचमूचुः" [बृ० १ । ३ । २] "मन उवाच" "योऽयं विज्ञानमयः" [बृ० ४ । ४ । २२] "असदेवेदमग्र आसीत्" [छां० २ । १३ । १] "कर्ता" "बोद्धा" [प्रश्न० ४ । ९] "अनश्नन्नन्यः" [श्वे० ४ । ६] "आत्मानमन्तरो यमयति" इति वाक्याभासं चाश्रिता इति विभागः । देहादिरनात्मा भौतिकत्वाद्दृश्यत्वादित्यादिन्यायैः "आनन्दमयोऽभ्यासाद्" [व्या० सू० १ । १ । १२] इत्यादिसूत्रैश्चाभासत्वं **वक्ष्यते** । **ननु** सन्तु विप्रतिपत्तयस्**तथापि** यस्य यन्मते श्रद्धा तदाश्रयणात्तस्य स्वार्थः सेत्स्यति, **किं** ब्रह्मविचारारम्भेणेत्यत आह—**तत्राविचार्येति** ॥ ब्रह्मात्मैक्यज्ञानादेव मुक्तिरिति वस्तुगतिः । मतान्तराश्रयणे तदभावान्मोक्षासिद्धिः । **किंचा**त्मानमन्यथा ज्ञात्वा तत्पापेन संसारान्धकूपे पतेत् । "अन्धं तमः प्रविशन्ति" [ईश० १२] "ये के चात्महनो जनाः" [ईश० ३] इति श्रुतेः, "योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते । किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारिणा ॥ १ ॥" इति वचनाच्चेत्यर्थः । अतः सर्वेषां मुमुक्षूणां निःश्रेयसफलाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इति सूत्रार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ बन्धस्याध्यस्तत्वेन विषयादिसद्भावादगतार्थत्वादधिकारिलाभादापातप्रसिद्ध्याविषयादिसम्भवाच्च वेदान्तविषया मीमांसा पूजिता विचारणा, वेदान्ताविरोधिनो ये तर्कास्तन्त्रान्तरस्थास्तान्युपकरणानि यस्याः सा निःश्रेयसायारभ्यत इत्यर्थः । **ननु** सूत्रे विचारवाचिपदाभावात्तदारम्भः कथं सूत्रार्थ इत्यत आह—**ब्रह्मेति** ॥ ब्रह्म-

भामती ।

इति योजना । ननु सन्तु विप्रतिपत्तयः, तन्निमित्तश्च संशयः तथापि किमर्थं ब्रह्ममीमांसारभ्यत इत्यत आह—**तत्राविचार्येति** । तत्त्वज्ञानाच्च निःश्रेयसाधिगमो नातत्त्वज्ञानाद्भवितुमर्हति । अपि च अतत्त्वज्ञानान्नास्तिक्ये सत्यनर्थप्राप्तिरित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—**तस्मादिति** । वेदान्तमीमांसा तावत्तर्क एव, तदविरोधिनश्च येऽन्येऽपि तर्का अध्वरमीमांसायां न्याये च वेदप्रत्यक्षादिप्रामाण्यपरिशोधनादिषूक्तास्त उपकरणं यस्याः सा तथोक्ता । तस्मात्परमनिःश्रेयससाधनब्रह्मज्ञानप्रयोजना ब्रह्ममीमांसारब्धव्येति

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

करणेषु व्यक्ती भविष्यति । तथाऽपि यस्य यस्मिन्पक्षे श्रद्धा स तमाश्रित्य स्वार्थं साधयिष्यति किं विचारेणेति तत्राऽऽह—**तत्रेति** । विवादः सप्तम्यर्थः । मिथो विरुद्धधीषु कस्याश्चित्तत्त्वधीत्वात्तस्या विचारसाध्यत्वात्तद्धीनस्तत्त्वधीवैधुर्यान्न पुमर्थभागीत्यर्थः । किंचाविचारे तत्त्वाज्ञानान्नास्तिकत्वे "ये के चाऽऽत्महनो जनाः" इति श्रुतेः श्रुत्यर्थबहिर्मुखोऽनर्थं गच्छेदित्याह—**अनर्थं चेयादिति** । सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—**तस्मादिति** । विषयादिसत्त्वं तदर्थः । ब्रह्मजिज्ञासोपन्यासमुखेन विशिष्टा मीमांसा स्तूयत इति संबन्धः । विशिष्टज्ञानेच्छोक्तिव्याजेन विचारारम्भपरं सूत्रम् । न हीच्छा ज्ञानं वा साक्षात्कर्तव्यम् । तथा चेष्यमाणज्ञानोपायविचारकार्यतार्थं सूत्रमित्यर्थः । किमुपकरणा सेति तत्राऽऽह—**तदविरोधीति** । तेषां वेदान्तानामविरोधिनस्तर्का मीमांसायां न्याये च वेदप्रामाण्ययुक्त्याद्युपयोगिनो यस्या उपकरणं सा तथा मीमांसायामन्तर्केऽपि तर्कान्तराणामुपकरणत्वेनेति भावः । किंप्रयोजना सेत्यत आह—**निःश्रेय-**

ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम् ॥ किंलक्षणकं पुनस्तद्ब्रह्म ?–इत्यत आह भगवान्सूत्रकारः—

रत्नप्रभा ।

ज्ञानेच्छोक्तिद्वारा विचारं लक्षयित्वा तत्कर्तव्यतां ब्रवीतीति भावः । **एवं** प्रथमसूत्रस्य चत्वारोऽर्था व्याख्यानचतुष्टयेन दर्शिताः । सूत्रस्य चानेकार्थत्वं भूषणम् । **नन्विदं** सूत्रं शास्त्राद्बहिः स्थित्वा शास्त्रमारम्भयत्यन्तर्भूत्वा **वा ?–आद्ये**–तस्य हेयता, शास्त्रासम्बन्धात् । **द्वितीये**–तस्यारम्भकं वाच्यम् । **न च** स्वयमेवारम्भकम् । स्वस्मात्स्वोत्पत्तिरित्यात्माश्रयात् । **न चारम्भकान्तरं** पश्याम इति । **उच्यते ।** श्रवणविधिना आरब्धमिदं सूत्रं शास्त्रान्तर्गतमेव शास्त्रारम्भं प्रतिपादयति, **यथा**ऽध्ययनविधिर्वेदान्तर्गत एव कृत्स्नवेदस्याध्ययने प्रयुंक्ते तद्वदित्यनवद्यम् ॥ १ ॥ प्रथमसूत्रं समाप्तम् ॥ १ ॥ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रारंभमुपपाद्य शास्त्रमारभमाणः पूर्वोत्तराधिकरणयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति–**ब्रह्मेति** ॥ मुमुक्षुणा ब्रह्मज्ञानाय वेदान्तविचारः कर्तव्य इत्युक्तम् । ब्रह्मणो विचार्यत्वोक्त्या अर्थात् प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषेण ब्रह्मज्ञानं विना कर्तुमशक्यत्वात्तत्स्वरूपज्ञानायादौ लक्षणं वक्तव्यं तन्न सम्भवतीत्याक्षिप्य सूत्रकृतं पूजयन्नेव लक्षणसूत्रमवतारयति–**किंलक्षणकमिति** ॥ **किमा**क्षेपे । नास्त्येव लक्षणमित्यर्थः । आक्षेपेणास्योत्थानाद्–**आक्षेपसंगतिः** । लक्षणद्योतिवेदान्तानां स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां लक्ष्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः **श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः । तथाहि**–"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इत्यादिवाक्यं विषयः **तत्किं** ब्रह्मणो

भामती ।

सिद्धम् ॥ १ ॥ ॥ तदेवं प्रथमेन सूत्रेण मीमांसारम्भमुपपाद्य ब्रह्ममीमांसामारभते–**जन्माद्यस्य यतः ।** एतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह भाष्यकारः–**ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्युक्तम्** । **किंलक्षणं पुनस्तद्ब्रह्म ।** तत्र यद्यपि ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य प्रधानस्य प्रतिज्ञया तदङ्गान्यपि प्रमाणादीनि प्रतिज्ञातानि तथापि स्वरूपस्य प्राधान्यात्तदेवाक्षिप्य प्रथमं समर्थ्यते । तत्र यद्यावदनुभूयते तत्सर्वं परिमितम् अविशुद्धमबुद्धं विध्वंसि, न तेनोपलब्धेन तद्विरुद्धस्य नित्यशुद्धबुद्धस्वभावस्य ब्रह्मणः स्वरूपं शक्यं लक्षयितुम्, न हि जातु कश्चित्कृतकत्वेन नित्यं लक्षयति । न च तद्धर्मेण नित्यत्वादिना तल्लक्ष्यते, तस्यानुपलब्धचरत्वात् । प्रसिद्धं हि लक्षणं भवति, नात्यन्ताप्रसिद्धम् । एवं च न शब्दोऽप्यत्र प्रक्रमते, अत्यन्ताप्रसिद्धतया ब्रह्मणोऽपदार्थस्यावाक्यार्थत्वात् । तस्माल्लक्षणाभावात् ,न ब्रह्म जिज्ञासितव्यमित्याक्षेपाभिप्रायः । तमिममाक्षेपं भगवा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सेति । ब्रह्मज्ञानद्वारेति शेषः ॥ १ ॥ (१) ॥ ॥ प्रथमसूत्रेण शास्त्रारम्भमुपपाद्य तदारभमाणो जन्मादिसूत्रस्य पातनिकामाह–**ब्रह्मेति** । जिज्ञासापदस्यावयवार्थत्यागेनान्तर्णीतविचारार्थत्वमुपेत्य ब्रह्म ज्ञातुकामेनेदं शास्त्रं ज्ञातव्यमित्युक्तमित्यर्थः । ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वोक्त्याऽर्थात्प्रमाणादिविचाराणां प्रतिज्ञातत्वेऽपि ब्रह्मप्रमाणं ब्रह्मयुक्तिरित्यादिविशिष्टविचाराणां विशेषणमित्यपेक्षत्वादादौ ब्रह्मस्वरूपं वाच्यमित्याह--**किंलक्षणमिति** । श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रौतलक्षणद्वयावेदकं सूत्रं सूत्रकारं पूजयन्नवतारयति—**अत इति ।** "यतो वा इमानि"इत्यादिवाक्यं ब्रह्म न लक्षयति लक्षयति वेत्येकस्योभयहेतुत्वासंभवसंभवाभ्यां संदेहे श्रुतेरनुमानानुगुण्यादेकस्योभयहेतुत्वे दृष्टान्ताभावेनाशक्यानुमानत्वादेकतरहेतुत्वस्य लक्षणत्वे वस्तुपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्याब्रह्मत्वान्न लक्षयतीति प्राप्ते पुरुषमतिप्रभवत्वेनानुमानस्य संभावितदोषस्यापौरुषेयत्वेनापास्तदोषागमानुग्राहकतर्कत्वा-

१ आ० पा० किंलक्षणमिति ।

जन्माद्यस्य यतः ॥ २ ॥ (२) ॥ इति ॥

जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति तद्गुणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ।

रत्नप्रभा ।

लक्षणं वक्ति **न वेति** सन्देहः । तत्र **पूर्वपक्षे** ब्रह्मस्वरूपासिद्ध्या मुक्त्यसिद्धिः फलं, **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिरिति भेदः । **यद्यप्याक्षेपसङ्गतौ** पूर्वाधिकरणफलमेव फलमिति कृत्वा पृथङ् न वक्तव्यम् । **तदुक्तम्**–"आक्षेपे चापवादे च प्राप्त्यां लक्षणकर्मणि । प्रयोजनं न वक्तव्यं यच्च कृत्वा प्रवर्तते" ॥ १ ॥ इति–**तथापि** स्पष्टार्थमुक्तमिति मन्तव्यम् । **यत्र** पूर्वाधिकरणसिद्धान्तेन पूर्वपक्षः, **तत्रापवादिकी संगतिः प्राप्तिः**–तदर्था चिन्ता । तत्र न वक्तीति प्राप्तम् । जन्मादेर्जगद्धर्मत्वेन ब्रह्मलक्षणत्वायोगात् । **न च** जगदुपानत्वे सति कर्तृत्वं लक्षणमिति **वाच्यम्** । कर्त्तुरुपादानत्वे दृष्टान्ताभावेनानुमानाप्रवृत्तेः । **न च** श्रौतस्य ब्रह्मणः श्रुत्यैव लक्षणसिद्धेः किमनुमानेनेति **वाच्यम्** । अनुमानस्य श्रुत्यनुग्राहकत्वेन तदभावे तद्विरोधे वा श्रुत्यर्थासिद्धेः । **न च** जगत्कर्तृत्वमुपादानत्वं वा प्रत्येकं लक्षणमस्त्विति **वाच्यम्** । कर्तृमात्रस्योपादानाद्भिन्नस्य ब्रह्मत्वायोगात् । **वस्तुतः** परिच्छेदादिति प्राप्ते पुरुषाभ्यूहमात्रस्यानुमानस्याप्रतिष्ठितस्यातीन्द्रियार्थे स्वातन्त्र्यायोगात् । अपौरुषेयतया निर्दोषश्रुत्युक्तोभयकारणत्वस्य सुखादिदृष्टान्तेन सम्भावयितुं शक्यत्वात् । तदेव लक्षणमिति सिद्धान्तयति–**जन्माद्यस्य यत इतीति** ॥ अत्र **यद्यपि** जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणं प्रतिपाद्यते **तथाप्यग्रे** "प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुरोधात्" [व्या० सू० १ । ४ । २३ । (७)] इत्यधिकरणे तत्कारणत्वं **न** कर्तृत्वमात्रं किन्तु कर्तृत्वोपादानत्वोभयरूपत्वमिति वक्ष्यमाणं सिद्धवत्कृत्वोभयकारणत्वं लक्षणमित्युच्यत इति न पौनरुक्त्यम् । **ननु** जिज्ञास्यनिर्गुणब्रह्मणः कारणत्वं कथं लक्षणमिति **चेद्** ॥ **उच्यते**–**यथा** रजतं शुक्तेर्लक्षणं यद्रजतं सा शुक्तिरिति, **तथा** यज्जगत्कारणं तद्ब्रह्मेति कल्पितं कारणत्वं तटस्थं सदेव ब्रह्मणो लक्षणमित्यनवद्यम् । सूत्रं व्याचष्टे–**जन्मेत्यादिना** ॥ बहुव्रीहौ पदार्थाः सर्वे वाक्यार्थस्यान्यपदार्थस्य विशेषणानि । **यथा**–चित्रगोर्देवदत्तस्य चित्राः गावः, **तद्वद्**त्रापि । जन्मादीति नपुंसकैकवचनद्योतितस्य समाहारस्य जन्मस्थितिभङ्गस्य जन्मविशेषणम् । तथा च जन्मनः समासार्थैकदेशस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यस्मिन् बहुव्रीहौ स तद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । तत्र यज्जन्मकारणं तद्

भामती ।

सूत्रकारः परिहरति–**जन्माद्यस्य यतः इति** । मा भूदनुभूयमानं जगत्तद्धर्मतया तादात्म्येन वा ब्रह्मणो लक्षणं, तदुत्पत्त्या तु भविष्यति । देशान्तरप्राप्तिरिव सवितुर्व्रज्याया इति तात्पर्यार्थः । सूत्रावयवान्विभजते–**जन्मोत्पत्तिरादिरस्येति** । लाघवाय सूत्रकृता जन्मादीति नपुंसकप्रयोगः कृतस्तदुपपादनाय समाहारमाह–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दतीन्द्रियेऽर्थे स्वतोऽप्रामाण्यादागमिकोभयहेतुत्वे सुखादिदृष्टान्तेन संभावनामात्रहेतुत्वाद्वस्तुतोऽपरिच्छेदाल्लक्ष्यस्य ब्रह्मत्वसिद्धेर्जगन्निमित्तोपादानं सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति लक्षयतीति सिद्धान्तमाह--**जन्मादीति** । पूर्वाधिकरणेनास्योत्थाप्योत्थापकत्वं संगतिरुक्ता । अधीतिविध्युपादापितोपनिषद्वाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य लक्षणद्वयवति ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः पूर्वाधिकरणस्थब्रह्मलक्षणपरीक्षणात्तत्फल-

---

१ यथा तार्किकमते अदृष्टवदात्मनः कार्यमात्रे निमित्तत्वाङ्गीकारेण सुखस्यापि कार्यत्वात्तत्प्रतिनिमित्तत्वमात्मनः समवायिकारणाख्यमुपादानत्वं च स्पष्टमेव । तथा च यथा सुखं प्रति निमित्तत्वमुपादानत्वं चात्मनः, तथा ब्रह्मणोपि घटेतैवेति भावः ॥

जन्मस्थितिभङ्गं समासार्थः ॥ जन्मनश्चादित्वं श्रुतिनिर्देशापेक्षं, वस्तुवृत्तापेक्षं च । श्रुतिनिर्देशस्तावद्–"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"[तै० आ० ३ । १ । १] इत्यस्मिन्वाक्ये जन्मस्थितिप्रलयानां क्रमदर्शनात् ॥ वस्तुवृत्तमपि–जन्मना लब्धसत्ताकस्य धर्मिणः स्थितिप्रलयसम्भवात् ॥ अस्येति–प्रत्यक्षादिसन्निधापितस्य धर्मिण इदमा निर्देशः ॥ षष्ठी जन्मादिधर्मसम्बन्धार्था ॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मेति ब्रह्मत्वविधानमयुक्तं, स्थितिलयकारणाद्भिन्नत्वेन ज्ञाते ब्रह्मत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । अतो जन्मस्थितिभङ्गैर्निरूपितानि त्रीणि कारणत्वानि मिलितान्येव लक्षणमिति मत्वा सूत्रे समाहारो द्योतित इति ध्येयम् । नन्वादित्वं जन्मनः कथं ज्ञातव्यं संसारस्यानादित्वादित्यत आह–**जन्मनश्चेति** ॥ मूलश्रुत्या, वस्तुगत्या चादित्वं ज्ञात्वा तदपेक्ष्य सूत्रकृता जन्मनः आदित्वमुक्तमित्यर्थः । इदमः प्रत्यक्षार्थमात्रवाचित्वमाशंक्योपस्थितसर्वकार्यवाचित्वमाह–**अस्येतीति** ॥ वियदादिजगतो नित्यत्वान्न जन्मादिसम्बन्ध इत्यत आह–**षष्ठीति** ॥ वियदादिमहाभूतानां जन्मादिसम्बन्धो वक्ष्यत इति भावः । **ननु** जगतो जन्मादेर्वा ब्रह्मसम्बन्धाभावान्न लक्षणत्वमित्याशंक्य तत्कारणत्वं लक्षणमिति पञ्चम्यर्थमाह–

भामती ।

जन्मस्थितिभङ्गमिति । जन्मनश्च–इत्यादिः, **कारणनिर्देश** इत्यन्तः संदर्भो निगदव्याख्यातः । स्यादेतत् । प्रधानकालग्रहलोकपालक्रियायदृच्छास्वभावाभावेषूपप्लवमानेषु सत्सु सर्वज्ञं सर्वशक्तिस्वभावं ब्रह्म

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मैव पूर्वोत्तरपक्षयोरत्र फलम् । 'पदच्छेदः पदार्थोक्तिः पदविग्रहः' इति त्रयं व्याख्याङ्गं दर्शयति–**जन्मेति** । जन्मस्थितिभङ्गं षष्ठ्योच्यते । तद्गुणसंविज्ञान इत्यत्र तदा बहुव्रीह्यर्थो गृह्यते तस्य गुणत्वेन संविज्ञानं यत्र समासे स तथा सर्वस्य विशेषणत्वे समासायोगात्तदर्थैकदेशस्तथा तेन विशेष्यैकदेशं विशेषणं कृत्वा समास इत्यर्थः । तत्र फलमाह–**जन्मस्थितीति** । जन्मादिरस्य स्थित्यादेरित्यतद्गुणसंविज्ञाने स्थितिभङ्गमात्रं जन्मादिशब्दार्थः स्यात् । ततश्चोभयकारणत्वलाभान्नोपलक्षणत्वं सिध्येत् । न च स्थितिलयमात्रहेतुत्वं तथा जन्महेतोरन्यत्वे लक्ष्यस्य परिच्छेदादब्रह्मत्वादतो जन्मनोऽपि विशेष्यान्तर्भावाद्धर्मजातस्य संहतिप्रधानस्य हेतुर्ब्रह्मेत्युपलक्षणसिद्धिरित्यर्थः । तादृग्धर्मजातं गृहीत्वा नपुंसकप्रयोगः । नन्वनादौ संसारे कथमादित्वं जन्मनो गृह्यते तत्राऽऽह–**जन्मनश्चेति** । एतत्सूत्रलक्षितश्रुतौ जन्मादावुच्यते तदपेक्षं सूत्रेऽपि तस्याऽऽदित्वमित्यर्थः । श्रुत्याऽपि कथमयुक्तमुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह–**वस्त्विति** । वस्तुनो वृत्तं जनित्वा स्थित्वा लीयत इति स्वभावो जन्मना लब्धात्मकस्य[१] स्थित्यादियोगादतो नानादेः संसारस्याऽऽदिर्जन्म किंतु प्रतिवस्तु तस्याऽऽदित्वमिति तदपेक्षं श्रुतिसूत्रयोस्तदादित्वमित्यर्थः । श्रुतिनिर्देशं विशदयति–**श्रुतीति** । अनुकूलो जन्मादित्वस्येति शेषः । तत्र हेतुः–**यत इति** । वस्तुवृत्तं विभजते–**वस्त्विति** । जन्मादित्वस्यानुगुणं वस्तुवृत्तमिति विवक्षित्वा हेतुमाह–**जन्मनेति** । इदमः संनिहितवाचित्वात्प्रत्यक्षमात्रपरामर्शित्वमाशङ्क्य प्रतीतिमात्रं संनिधिरिति गृहीत्वा प्रातिपदिकार्थमाह–**अस्येति** । सर्वस्य जगतो न जन्मास्ति वियदादेरनादित्वादित्याशङ्क्य वियदधिकरणन्यायेन विभक्त्यर्थमाह–**षष्ठीति** । जगतो जन्मा-

१ लब्धात्मकस्येति क्वचित्पाठः ।

यत इति कारणनिर्देशः ॥ अस्य जगतो नामरूपाभ्यां व्याकृतस्यानेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्य–

रत्नप्रभा ।

यत इतीति ॥ यच्छब्देन सत्यं ज्ञानमनन्तमानन्दरूपं वस्तूच्यते । "आनन्दाद्ध्येव" [तै० आ० ३ । ६ । १] इति निर्णीतत्वात् । तथा च स्वरूपलक्षणसिद्धिरिति मन्तव्यम् ॥ पदार्थमुक्त्वा पूर्वसूत्रस्थब्रह्मपदानुषङ्गेण तच्छब्दाध्याहारेण च सूत्रवाक्यार्थमाह–**अस्येत्यादिना** ॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिसम्भावनार्थानि जगतो विशेषणानि । **यथा**–कुम्भकारः प्रथमं कुम्भशब्दाभेदेन विकल्पितं पृथुबुध्नोदराकारस्वरूपं बुद्धावालिख्य तदात्मना कुम्भं व्याकरोति बहिः प्रकटयति, **तथा** परमकारणमपि स्वेक्षितं नामरूपात्मना व्याकरोति इत्यनुमीयत इति मत्वाह–**नामरूपाभ्यामिति** ॥ इत्थम्भावे तृतीया । आद्यकार्यं, चेतनजन्यं, कार्यत्वात्, कुम्भवदिति प्रधानशून्ययोर्निरासः । हिरण्यगर्भादिजीवजन्यत्वं निरस्यति–**अनेकेति** ॥ श्राद्धवैश्वानरेष्ट्यादौ पितापुत्रयोः कर्तृभोक्त्रोर्भेदात्पृथगुक्तिः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" [श्वेता० ६ । १८] "सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति" इति श्रुत्या स्थूलसू-

भामती ।

जगज्जन्मादिकारणमिति कुतः संभावनेत्यत आह—**अस्य जगत इति** । अत्र **नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य** इति चेतनभावकर्तृकत्वसंभावनया प्रधानाद्यचेतनकर्तृकत्वं निरुपाख्यकर्तृकत्वं च व्यासेधति । यत्खलु नाम्ना रूपेण च व्याक्रियते तच्चेतनकर्तृकं दृष्टं, यथा घटादि । विवादाध्यासितं च जगन्नामरूपव्याकृतं तस्माच्चेतनकर्तृकं संभाव्यते । चेतनो हि बुद्धावालिख्य नामरूपे घट इति नाम्ना रूपेण च कम्बुग्रीवादिना बाह्यं घटं निष्पादयति । अत एव घटस्य निर्वर्त्यस्याप्यन्तःसंकल्पात्मना सिद्धस्य कर्मकारकभावो घटं करोतीति । यथाहुः–'बुद्धिसिद्धं तु न तदसत्' इति । तथा चाचेतनो बुद्धावनालिखितं करोतीति न शक्यं संभावयितुमिति भावः । स्यादेतत् । चेतना ग्रहा लोकपाला वा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति, कृतमुक्तस्वभावेन ब्रह्मणेत्यत आह–**अनेककर्तृभोक्तृसंयुक्तस्येति** । केचित्कर्तारो भवन्ति, यथा सूदर्त्विगादयः, न भोक्तारः । केचित्तु भोक्तारः, यथा श्राद्धवैश्वानरीयेष्ट्यादिषु पितापुत्रादयः, न कर्तारः, तस्मादुभयग्रहणम् । देशकालनिमित्तक्रियाफलानि इतीतरेत-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

देर्वा ब्रह्मासंबन्धान्न लक्षणतेत्याशङ्क्याऽऽह–**यत इति** । न जगज्जन्मादि वा ब्रह्मलक्षणं किंतु तत्कारणत्वं तच्चाज्ञाते ब्रह्मणि संभावितमित्यर्थः । सूत्रपदान्येवं व्याख्याय पूर्वसूत्राद्ब्रह्मपदानुषङ्गेण तच्छब्दाध्याहारेण च वाक्यार्थमाह—**अस्येत्यादिना** । प्रधानादिहेतुत्वनिरासेन ब्रह्महेतुत्वं संभावयितुं कार्यप्रपञ्चं श्रुतिसिद्धं द्वैराश्येन विशिनष्टि—**नामेति** । तृतीयेत्थंभावे । घटादौ स्वनामरूपगर्भविकल्पपूर्वकव्याक्रियादृष्टेर्जगतोऽपि तथात्वानुमानादचेतनाभावकर्तृकत्वमयुक्तम् । विमतं चेतनभावकर्तृकं नामरूपात्मत्वाद् घटादिवदित्यर्थः । तर्हि चेतनाभावाश्च जीवभेदा नामरूपे बुद्धावालिख्य जगज्जनयिष्यन्ति किं ब्रह्मणेत्याशङ्क्याऽऽह–**अनेकेति** । न चान्यतरस्याऽऽर्थिकत्वादुभयग्रहणानर्थक्यमृत्विगादीनां कर्तृत्वेऽप्यभोक्तृत्वात्पित्रादीनां च श्राद्धादौ भोक्तृत्वेऽप्यकर्तृत्वात्तथा च जीवानामपि स्रष्टव्यकोटिनिवेशाज्जगत्कर्तृत्वायोग्यतेत्यर्थः । सेवादिफलवद्व्यवहितफलत्वात्कर्मफलस्येश्वरप्रदा-

---

१ योगोक्तविकल्पाख्यवृत्त्या विषयीकृतम् ।

प्रतिनियतदेशकालनिमित्तक्रियाफलाश्रयस्य मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्य जन्मस्थितिभङ्गं यतः सर्वज्ञात्सर्वशक्तेः कारणाद्भवति, तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः ॥ अन्येषामपि भावविकाराणां त्रिष्वेवान्तर्भाव इति जन्मस्थितिनाशानामिह ग्रहणम् ॥

रत्नप्रभा ।

क्ष्मदेहोपाधिद्वारा जीवानां कार्यत्वेन जगन्मध्यपातित्वान्न जगत्कारणत्वमित्यर्थः । कारणस्य सर्वज्ञत्वं सम्भावयति–**प्रतिनियतेति** ॥ **प्रतिनियतानि**–व्यवस्थितानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयस्येत्यर्थः । स्वर्गस्य क्रियाफलस्य मेरुपृष्ठं देशः, देहपातादूर्ध्वं कालः, उत्तरायणमरणादिनिमित्तं च प्रतिनियतम् । एवं राजसेवाफलग्रामादेर्देशादिव्यवस्था ज्ञेया । तथा च **यथा** सेवाफलं, देशाद्यभिज्ञदातृकं, **तथा** कर्मफलं, फलत्वादिति सर्वज्ञत्वसिद्धिरिति भावः । सर्वशक्तित्वं सम्भावयति—**मनऽसापीति** ॥ नन्वन्येऽपि विपरिणामादयो भावविकाराः सन्तीति किमिति जन्मादीत्यादिपदेन न गृह्यन्ते, तत्राह—**अन्येषामिति** ॥ वृद्धिपरिणामयोर्जन्मनि अपक्षयस्य नाशेऽन्तर्भाव इति भावः । **ननु** देहो जायते, अस्ति, वर्धते, विपरिणमते, अपक्षीयते, नश्यति [निरु० निघं० १ । १ । १] इति यास्क-

भामती ।

रद्वन्द्वः । देशादीनि च प्रतिनियतानि चेति विग्रहः । तदाश्रयो जगत्तस्य । केचित्खलु प्रतिनियतदेशोत्पादाः, यथा कृष्णमृगादयः । केचित्प्रतिनियतकालोत्पादाः, यथा कोकिलारवादयः । केचित्प्रतिनियतनिमित्ताः, यथा नवाम्बुदध्वानादिनिमित्ता बलाकागर्भादयः । केचित्प्रतिनियतक्रियाः, यथा-ब्राह्मणानां याजनादयो नेतरेषाम् । एवं प्रतिनियतफला यथा केचित्सुखिनः, केचिद्दुःखिनः, एवं य एव सुखिनस्त एव कदाचिद्दुःखिनः । सर्वमेतदाकस्मिकापरनाम्नि यादृच्छिकत्वे च स्वाभाविकत्वे चासर्वशक्तिकर्तृकत्वे च न घटते । परिमितज्ञानशक्तिभिर्ग्रहलोकपालादिभिर्ज्ञातुं कर्तुं चाशक्यत्वात् । तदिदमुक्तम्–**मनसाप्यचिन्त्यरचनारूपस्येति** । एकस्या अपि हि शरीररचनाया रूपं मनसा न शक्यं चिन्तयितुं कदाचित्, प्रागेव जगद्रचनायाः, किमङ्ग पुनः कर्तुमित्यर्थः । सूत्रवाक्यं पूरयति–**तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषः** । स्यादेतत् । कस्मात् पुनर्जन्मस्थितिभङ्गमात्रमिहादिग्रहणेन गृह्यते, न तु वृद्धिपरिणामापक्षया अपीत्यत आह–**अन्येषामपि भावविकाराणां**–वृद्ध्यादीनां **त्रिष्वेवान्तर्भाव इति** । वृद्धि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तृकत्वानुमानात्तदात्मकं जगदीश्वरकर्तृकमित्याह–**प्रतिनियतेति** । प्रतिनियतानि देशकालनिमित्तानि येषां क्रियाफलानां तदाश्रयो जगत्तस्येति विग्रहः । प्रतिनियतो देशः स्वर्गफलस्य मेरुपृष्ठं ग्रामादेर्भूमण्डलम् । कालोऽपि स्वर्गस्य प्रतिनियतो देहपातादूर्ध्वं पुत्रफलस्य बाल्यादूर्ध्वम् । निमित्तमपि प्रतिनियतमुत्तरायणमरणादि स्वर्गादेर्ग्रामादेस्तु राजप्रसादादि । न चेदमीदृशं जगदसर्वज्ञो निर्मातुमर्हतीत्यर्थः । विचित्रकार्यत्वाच्च जगतो विशिष्टबुद्धिमत्कर्तृकत्वं प्रासादादिवदनुमेयमित्याह–**मनसेति** । एतेन कर्तुः सर्वशक्तित्वं संभावितम् । कल्पितकारणत्वेन सजातीयप्रधानादेर्विजातीयाच्च कार्याद्ब्रह्मव्यवच्छेदकतया जगद्धेतुत्वे तटस्थलक्षणे स्थिते ब्रह्मणः स्वरूपलक्षणं विवक्षन्विशिनष्टि–**सर्वज्ञादिति** । अद्वितीयत्वं सत्यचिदात्मत्वं स्वतन्त्रतया निरतिशयसुखत्वं विशेषणाभ्यां विवक्षितम् । नन्वन्येऽपि परिणामादयो विकारा ...दीत्यादिग्रहणेन किं न गृह्यन्ते तत्राऽऽह–**अन्येषामिति** । अजातस्यास्थितस्यानष्टस्य च परि-

१ ...

...तदधीनत्वात्तद्ग्रहणेनैव ग्रहाज्जन्मस्थितिनाशानामेवात्रोपादानमित्यर्थः । ननु निरुक्त-

यास्कपरिपठितानां तु-"जायते, अस्ति" [निरुक्ते० १ । १ । ३] इत्यादीनां ग्रहणे तेषां जगतः स्थितिकाले सम्भाव्यमानत्वान्मूलकारणादुत्पत्तिस्थितिनाशा जगतो न गृहीतास्स्युरित्याशङ्क्येत । तन्मा शङ्कीति योत्पत्तिर्ब्रह्मणः,

रत्नप्रभा ।

मुनिवाक्यमेतत्सूत्रमूलं किं न स्यादत आह—**यास्केति** ॥ यास्कमुनिः किल महाभूतानामुत्पन्नानां स्थितिकाले भौतिकेषु प्रत्यक्षेण जन्मादिषट्कमुपलभ्य निरुक्तवाक्यं चकार, तन्मूलीकृत्य जन्मादिषट्ककारणत्वं लक्षणं सूत्रार्थ इति ग्रहणे सूत्रकृता ब्रह्मलक्षणं न संगृहीतं, किन्तु महाभूतानां लक्षणमुक्तमिति शङ्का स्यात्, सा मा भूदिति ये श्रुत्युक्ता जन्मादयस्त एव गृह्यन्त इत्यर्थः ॥ **यदि** निरुक्तस्यापि श्रुतिर्मूलमिति महाभूतजन्मादिकमर्थः, **तर्हि** सा श्रुतिरेव सूत्रस्य मूलमस्तु, किमन्तर्गडुना निरुक्तेनेति भावः । **यदि** जगतो ब्रह्मातिरिक्तं कारणं **स्यात्, तदा** ब्रह्मलक्षणस्य तत्रातिव्याप्त्यादिदोषः स्यात् । अतस्तन्निरासाय लक्षणसूत्रेण ब्रह्म विना जगज्जन्मादिकं न सम्भवति । कारणान्तरासम्भवादिति युक्तिः सूत्रिता । सा तर्कपादे **(२-१)** विस्तरेण वक्ष्यते ।

भामती ।

स्तावदवयवोपचयः । तेनाल्पावयवादवयविनो द्वितन्तुकादेरन्य एव महान्पटो जायत इति जन्मैव वृद्धिः । परिणामोऽपि त्रिविधो धर्मलक्षणा-ऽवस्थालक्षण उत्पत्तिरेव । धर्मिणो हि हाटकादेर्धर्मलक्षणः परिणामः कटकमुकुटादिस्तस्योत्पत्तिः । एवं कटकादेरपि प्रत्युत्पन्नत्वादिलक्षणः परिणाम उत्पत्तिः । एवमवस्थापरिणामो नवपुराणत्वाद्युत्पत्तिः । अपक्षयस्त्ववयवह्रासो नाश एव । तस्माज्जन्मादिषु यथा स्वमन्तर्भावाद्वृद्ध्यादयः पृथङ् नोक्ता इत्यर्थः । अथैते वृद्ध्यादयो न जन्मादिष्वन्तर्भवन्ति तथाप्युत्पत्तिस्थितिभङ्गमेवोपादातव्यम् । तथा सति हि तत्प्रतिपादके 'यतो वा इमानि भूतानि' इति वेदवाक्ये बुद्धिस्थीकृते जगन्मूलकारणं ब्रह्म लक्षितं भवति । अन्यथा तु 'जायतेऽस्ति वर्धते' इत्यादीनां ग्रहणे तत्प्रतिपादकं नैरुक्तवाक्यं बुद्धौ भवेत्, तच्च न मूलकारणप्रतिपादनपरम्, महासर्गादूर्ध्वं स्थितिकालेऽपि तद्वाक्योदितानां जन्मादीनां भावविकाराणामुपपत्तेः,इति शङ्कानिराकरणार्थं वेदोक्तोत्पत्तिस्थितिभङ्गग्रहणमित्याह—**यास्कपरिपठितानां त्विति** । नन्वेवमप्युत्पत्तिमात्रं सूच्यतां, तन्नान्तरीयकतया तु स्थितिभङ्गं गम्यत इत्यत आह—**योत्पत्तिर्ब्रह्मणः** कारणादिति । त्रिभिरस्योपादानत्वं सूच्यते । उत्पत्तिमात्रं तु निमित्तकारणसाधारणमिति नोपादानं सूचयेत् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कारस्य "जायतेऽस्ति विपरिणमते वर्धतेऽपक्षीयते विनश्यति" इति सूत्रं मूलीकृत्य जन्मादिशब्देन षण्णामपि विकाराणां ग्रहणे नान्तर्भावोक्तिक्लेशस्तत्राऽऽह—**यास्केति** । जन्मादिसूत्रस्य नैरुक्तोक्तिमूलतयाऽनेन तदुक्तविकारग्रहे तद्वाक्यस्य पौरुषेयत्वान्मूलमानापेक्षत्वादागमस्य तन्मूलत्वे सूत्रस्यैव तत्सिद्धौ नैरुक्तोक्तिमूलतानर्थक्यादध्यक्षं तदुक्तिमूलं वाच्यं, तच्च महाभूतसर्गादूर्ध्वं संभावितं भौतिकविकारगोचरं ततो यथोक्ताध्यक्षाधीननैरुक्तोक्तिमूलत्वे सूत्रस्य जन्मादिषट्कं जगतो यतस्तद्ब्रह्मेत्युक्ते भूतपञ्चकस्य भौतिकविकारहेतुत्वात्तदेव ब्रह्मेति लक्ष्येत । न भूतपञ्चकस्य जन्मादयो मूलकारणाद्ब्रह्मणो गृह्येरन्नेतत्सूत्रमूलभूतनैरुक्तसूत्रस्य तदगोचरत्वात्तस्मान्मूलकारणं ब्रह्म न लक्षितमित्याशङ्कां निरसितुं ब्रह्मणः सकाशादुत्पत्तिर्या जगतः श्रुता यौ च तस्मिन्नेव तस्य स्थितिलयौ श्रुतौ ते जन्मादिशब्देन गृह्यन्ते । तेन तद्विषये 'यतो वा' इत्यादिवाक्ये बुद्धिस्थे जगज्जन्मादिकारणं ब्रह्म लक्षितं भवतीत्यर्थः । न चैवमपि जन्मैव

तत्रैव स्थितिः, प्रलयश्च, त एव गृह्यन्ते । न यथोक्तविशेषणस्य जगतो यथोक्तविशेषणमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यतः प्रधानादचेतनादणुभ्यो वा भावाद्वा संसारिणो वोत्पत्त्यादि सम्भावयितुं शक्यम् ॥ न च स्वभावतः ।

रत्नप्रभा ।

अधुना संक्षेपेण तां दर्शयति—**न यथोक्तेत्यादिना** ॥ नामरूपाभ्यां व्याकृतस्येत्यादीनां चतुर्णां जगद्विशेषणानां व्याख्यानावसरे प्रधानशून्ययोः संसारिणश्च निरासो दर्शितः । परमाणूनामचेतनानां स्वतः प्रवृत्त्ययोगाज्जीवादन्यस्य ज्ञानशून्यत्वनियमेनानुमानात्सर्वज्ञेश्वरासिद्धौ तेषां प्रेरकाभावाज्जगदारम्भकत्वासम्भव इति भावः । स्वभावादेव विचित्रं जगदिति **लोकायतः** । तं प्रत्याह—**न चेति** ॥ जगत उत्पत्त्यादि सम्भावयितुं न शक्यमित्यन्वयः । **किं** स्वयमेव स्वस्य हेतुरिति स्वभावः—**उत**—

भामती ।

तदिदमुक्तम्—**तत्रैवेति** । पूर्वोक्तानां कार्यकारणविशेषणानां प्रयोजनमाह—**न यथोक्तेति** । तदनेन प्रबन्धेन प्रतिज्ञाविषयस्य ब्रह्मस्वरूपस्य लक्षणद्वारेण संभावनोक्ता । तत्र प्रमाणं वक्तव्यम् । यथाहुर्नैयायिकाः—'संभावितः प्रतिज्ञायां पक्षः साध्येत हेतुना । न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः ॥ यथा च वन्ध्या जननी' इत्यादिरिति । इत्थं नाम जन्मादिसंभावनाहेतुः, यदन्ये वैशेषिकादय

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सूत्र्यतां तन्नान्तरीयकतया स्थितिभङ्गं सेत्स्यतीति युक्तम् । जन्ममात्रस्य निमित्तादपि संभवान्निमिरस्योपादानतासूचनादन्यत्र स्थितिलयायोगात् । न च लयाधारत्वादेवोपादानत्वे जन्मस्थितिवचनानर्थक्यं प्रकृतिविकाराभेदेनाद्वैतसिद्धये त्रयाणामादेयत्वात् । अन्यथा ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तदुत्पत्तिस्थित्योरन्योऽधिष्ठाता कुम्भोद्भवे कुम्भकारवद्राज्यस्थेम्नि राजवच्चेत्याशङ्क्येत तन्मा शङ्कीति त्रयाणां ग्रहणमिति भावः । युक्तिं विना लक्षणस्यातिव्याप्त्यसमाधेरर्थादनेन साऽपि सूत्रितेति तामुपन्यस्यति—**नेत्यादिना** । नामरूपाभ्यामित्यादिनोक्तविशेषणचतुष्टयविशिष्टस्येत्याह—**यथोक्तेति** । सर्वज्ञं सर्वशक्तिसमन्वितमित्युक्तं स्मारयति—**यथोक्तविशेषणमिति** । उक्तस्य जगतो नोक्तमीश्वरं मुक्त्वाऽन्यस्मादुत्पत्त्यादि संभावयितुं शक्यमिति संबन्धः । ननु सर्वे विकाराः सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकास्तदन्वितस्वभावत्वाद्ये यदन्वितस्वभावास्ते तत्प्रकृतिका यथा मृदन्वितस्वभावाः शरावादयो मृत्प्रकृतिका इत्यनुमानात्प्रधानाज्जगज्जन्मादि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह—**न प्रधानादिति** । तद्ध्यचेतनं जगदनभिज्ञं न तस्योत्पत्त्यादि कर्तुमीष्टेऽन्तर्बहिर्भावेन सुखादीनां पटादीनां चाध्यक्षेण भेदग्रहादेकार्थज्ञाने चैकस्यैव ज्ञातुः सुखाद्यात्मत्वेन युगपत्तद्ग्रहापाताद्धेत्वसिद्धेर्न प्रधानकारणता । **रचनानुपपत्त्यधिकरणे** चैतद्वक्ष्यतीति भावः। सर्वं कार्यद्रव्यं स्वपरिमाणादणुतरपरिमाणसंयोगसचिवसमानजातीयानेकद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानादणुभ्यो जगज्जन्मादि संभावितमित्याशङ्क्याऽऽह—**नाणुभ्य इति** । दीर्घविस्तीर्णदुकूलारब्धरज्जुद्रव्यस्य ह्रस्वस्यापि कार्यद्रव्यत्वेनानैकान्त्याद्**वैशेषिकाधिकरणे** चाणुकारणतानिराकरणान्न तेभ्यो जगज्जन्मादीत्यर्थः । शून्यवादिनस्तु सर्वं कार्यमभावपूर्वकं योग्यत्वे सत्यदृष्टपूर्वावस्थत्वात्परकीयात्मवदिति व्यतिरेकिणा शून्यस्य जगद्धेतुतामाहुस्तान्प्रत्याह—**नाभावादिति** । घटस्य पूर्वावस्था मृदध्यक्षेति हेत्वसिद्धेर्न शून्यस्य जगद्धेतुतेत्यर्थः । केचित्तु हिरण्यगर्भं संसारिणमेवाऽऽगमाज्जगद्धेतुमाचक्षते, तान्प्रत्युक्तं—**न संसारिणो वेति**[1] । आगमस्य वेदविरुद्धत्वे प्रामाण्यायोगान्नासौ जगद्धेतुरित्यर्थः । स्वभाववादं व्युदस्यति—**न चेति** ।

१ जन्मादीत्यत्रत्यादिपदेनेति शेषः ।

विशिष्टदेशकालनिमित्तानामिहोपादानात् ॥ एतदेवानुमानं संसारिव्यतिरिक्तेश्वरास्तित्वादिसाधनमीश्वरकारणिनो मन्यन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

कारणानपेक्षत्वम् ?—**नाद्यः** आत्माश्रयात् । **न द्वितीयः**-इत्याह-**विशिष्टेति** ॥ विशिष्टान्यसाधारणानि देशकालनिमित्तानि तेषां कार्यार्थिभिरुपादीयमानत्वात्, कार्यस्य कारणानपेक्षत्वं न युक्तमित्यर्थः । अनपेक्षत्वे धान्यार्थिनां भूविशेषे वर्षादिकाले बीजादिनिमित्ते च प्रवृत्तिर्न स्यादिति भावः । पूर्वोक्तसर्वज्ञत्वादिविशेषणकमीश्वरं मुक्त्वा जगत उत्पत्त्यादिकं न सम्भवतीति भाष्येण कर्त्तारं विना कार्यं नास्तीति व्यतिरेक उक्तः । तेन यत् कार्यं, तत् सकर्तृकमिति व्याप्तिर्ज्ञायते । एतदेव व्याप्तिज्ञानं जगति पक्षे कर्तारं साधयत्सत् सर्वज्ञेश्वरं साधयति, किं श्रुत्येति तार्किकाणां भ्रान्तिमुपन्यस्यति—**एतदेवेति** ॥ एतदेवानुमानमेव साधनं न श्रुतिरिति मन्यन्ते इति **योजना** ॥ **अथ** वैतद्व्याप्तिज्ञानमेव श्रुत्यनुग्राहकयुक्तिमात्रत्वेनास्मत्सम्मतं सदनुमानं स्वतन्त्रमिति मन्यन्त इत्यर्थः । सर्वज्ञत्व**मादि**शब्दार्थः । यद्वा—व्याप्तिज्ञानसहकृतमेतल्लक्षणमेवानुमानं मन्यन्त इत्यर्थः । **तत्रायं विभागः**—व्याप्तिज्ञानाज्जगतः कर्त्तास्तीत्यस्तित्वसिद्धिः, पश्चात्स कर्त्ता, सर्वज्ञः, जगत्कारणत्वाद्व्यतिरेकेण कुलालादिवदिति सर्वज्ञत्वसिद्धिर्लक्षणादिति । अत्र "मन्यन्ते" इत्यनुमानस्याभासत्वं सूचितम् । **तथा-हि**—अंकुरादौ तावज्जीवः कर्त्ता न भवति जीवाद्भिन्नस्य घटवदचेतनत्वनियमादन्यः कर्त्ता नास्त्येवेति व्यतिरेकनिश्चयाद्यत् कार्यं तत् सकर्तृकमिति व्याप्तिज्ञानासिद्धिः । लक्षणलिङ्गकानुमाने तु बाधः, अशरीरस्य जन्यज्ञानायोगात् यज्ज्ञानं तन्मनोजन्यमिति व्याप्तिविरोधेन नित्यज्ञानासिद्धेर्ज्ञानाभावनिश्चयात् । तस्मादतीन्द्रियार्थे श्रुतिरेव शरणम् । श्रुत्यर्थसम्भावनार्थत्वेनानुमानं युक्तिमात्रं न स्वतन्त्रमिति भावः । **नन्विदमयुक्तं**, श्रुतेरनुमानान्तर्भावमभिप्रेत्य भवदीयसूत्रकृताऽनुमानस्यैवोपन्यस्तत्वादिति

भामती ।

इत एवानुमानादीश्वरविनिश्चयमिच्छन्तीति संभावनाहेतुतां द्रढयितुमाह—**एतदेवेति** । चोदयति—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

उत्पत्त्यादि जगतः संभावयितुं न शक्यमिति संबन्धः । स्वभावादुत्पद्यत इति स्वयमेव स्वस्य निमित्तमिति वा निमित्तानपेक्षमिति वा विवक्षितम् । नाऽऽद्यः, स्वाश्रयत्वात् । न द्वितीयः, भावाभावयोरनिमित्तत्वे यौगपद्यापातात् । स्वतःसिद्धसामर्थ्यानां चार्थानामन्योन्योपकार्योपकारकत्वस्याध्यक्षत्वादित्यर्थः । उक्तलक्षणव्यतिरेक्यनुमानादेवोक्तयुक्तिसहिताद्ब्रह्मणोऽस्तित्वादिसिद्धेः शास्त्रयोनित्वाद्यधिकरणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्याऽऽह—**एतदेवेति** । युक्तिमदुक्तलक्षणमेव स्वतन्त्रमनुमानं सद्विशिष्टेश्वरनिश्चायकमिति यद्वैशेषिकादिमतं तदयुक्तम् । लक्षणं हि युक्तिमदपि सिद्धस्य ब्रह्मणः सजातीयादिव्यावर्तकं न तु तदीदृशमिति तत्स्वरूपनिश्चायकम् । कार्यलिङ्गकानुमानं च कारणसत्तामात्रे पर्यवस्यत्तदेकत्वादौ तटस्थम् । न च तदैक्यासिद्धौ तदीयं सर्वज्ञत्वादि ज्ञातुं शक्यं सोऽयं जगद्धेतौ नानात्वैकत्वस्पर्शी संशयो लाघवादुत्कटैककोटितां नीतो मूलकारणे विशिष्टे ब्रह्मणि संभावनेत्युच्यते संभाविते तस्मिन्प्रमाणावकाशादुत्तराधिकरणार्थवत्तेति भावः । अथेदं सूत्रमुक्तब्रह्मनिश्चायकं न वा ? । न चेदप्रामाण्यात्तदुक्तलक्षणेऽपि विश्वासो

१ जन्मादिकारणत्वलक्षणात् । २ व्यासमहर्षिणा ।

नन्विहापि तदेवोपन्यस्तं जन्मादिसूत्रे ॥ न ॥ वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थत्वात्सूत्राणाम् ॥ वेदान्तवाक्यानि हि सूत्रैरुदाहृत्य विचार्यन्ते ॥ वाक्यार्थविचारणाध्यवसाननिर्वृत्ता हि ब्रह्मावगतिः, नानुमानादिप्रमाणान्तरनिर्वृत्ता ॥ सत्सु तु वेदान्तवाक्येषु–

रत्नप्रभा ।

वैशेषिकः **शंकते–नन्विति** ॥ ततो मन्यन्ते इत्यनुमानस्याभासोक्तिरयुक्तेति भावः । **यदि** श्रुतीनां स्वतन्त्रमानत्वं न स्यात्तर्हि **"तत्तु समन्वयाद्"** [१ । १ । ४ । (४)] इत्यादिना तासां तात्पर्यं सूत्रकृन्न विचारयेत् । तस्मादुत्तरसूत्राणां श्रुतिविचारार्थत्वाज्जन्मादिसूत्रेऽपि श्रुतिरेव स्वातन्त्र्येण विचार्यते, नानुमानमिति परिहरति—**नेति** ॥ **किश्च** मुमुक्षोर्ब्रह्मावगतिरभीष्टा, **यदर्थ**मस्य शास्त्रस्यारम्भः, **सा च** नानुमानात्, "तन्त्वौपनिषदम्" [बृ० ३ । ९ । २६] इति श्रुतेः । अतो नानुमानं विचार्यमित्याह—**वाक्यार्थेति** ॥ वाक्यस्य तदर्थस्य च विचाराद्यदध्यवसानं तात्पर्यनिश्चयः, प्रमेयसम्भवनिश्चयश्च तेन जाता ब्रह्मावगतिर्मुक्तये भवतीत्यर्थः । अत्र सम्भवो बाधाभावः । **ननु** किमनुमानमुपेक्षितमेव, नेत्याह–**सत्सु त्विति** ॥ विमतमभिन्ननिमित्तोपादानकं, विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्–

भामती ।

नन्विहापीति । एतावतैवाधिकरणार्थे समाप्ते वक्ष्यमाणाधिकरणार्थमनुवदन्सुहृद्भावेन परिहरति–**न** । **वेदान्तेति** । वेदान्तवाक्यकुसुमग्रथनार्थतामेव दर्शयति–**वेदान्तेति** । विचारस्याध्यवसानं सवासनाविद्याद्वयोच्छेदः। ततो हि ब्रह्मावगतेर्निर्वृत्तिराविर्भावः । तत्किं ब्रह्मणि शब्दादृते न मानान्तरमनुसरणीयम् । तथा च कुतो मननं, कुतश्च तदनुभवः साक्षात्कार इत्यत आह–**सत्सु तु वेदान्तवाक्येष्विति** । अनुमानं वेदान्ताविरोधि तदुपजीवि चेत्यपि द्रष्टव्यम् । शब्दाविरोधिन्या तदुपजीविन्या च युक्त्या विवेचनं मननम् । युक्तिश्चार्थापत्तिरनुमानं वा । स्यादेतत् । यथा धर्मे न पुरुषबुद्धिसाहाय्यम्, एवं ब्रह्मण्यपि कस्मान्न

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न स्यात् । आद्ये व्यतिरेकिणो लक्षणस्य सूत्रोक्तकार्यलिङ्गकानुमानवन्नानिश्चायकतेति चोदयति–**नन्विति** । तदेवेत्येवकारेणाऽऽगमो वा तदनुगुणयुक्तिर्वा न सूत्रितेत्युच्यते प्रस्तुतानुमानं तदर्थः । 'नावेदविन्मनुते' 'नैषा तर्केण' इत्यादिश्रुतेर्वैदिकं ब्रह्मेत्युक्तयुक्त्यनुगृहीतलक्षणाख्यव्यतिरेक्यात्मकागमोक्तिपरं सूत्रमिति परिहरति—**नेत्यादिना** । कार्यानुमानस्य यत इत्यादिश्रुत्युक्तत्वेऽपि नानुमानात्मना निश्चायकत्वम् । तेन संभावनामात्राभिधानादागमात्मना निश्चायकत्वमिति भावः । उत्तरसूत्रेष्वपि तुल्यमागमप्राधान्यमिति वक्तुं सूत्राणामित्युक्तम् । सूत्रेषु कुसुमग्रथनवन्न वाक्यग्रथनं मुख्यमित्याशंक्याऽऽह–**वेदान्तेति** । तेषामपौरुषेयत्वेन निर्दोषाणां स्वत एव स्वार्थनिर्णायकत्वाद्विचारानर्थक्यमित्याशंक्याऽऽह–**वाक्यार्थेति** । वाक्यस्य तदर्थस्य च तात्पर्यनिश्चयार्थं संभावनार्थं च विचारणा तस्याश्चाध्यवसानं तदुभयनिश्चयस्तेन निर्वृत्तो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्माद्विचारोऽर्थवानित्यर्थः । विचारावधारितशक्तितात्पर्याभ्यां प्रमापकं शब्दं हित्वा शक्तिमात्रेण प्रमापकं प्रमाणान्तरं ब्रह्मणि लाघवादादेयमित्याशङ्क्याऽऽह–**नेति** । ब्रह्मणस्तदगोचरत्वादित्यर्थः । तर्हि शब्दादेव ब्रह्मसिद्धेर्मननविधिर्युक्तिसूत्रणं च कथमित्याशंक्याह–**सत्स्विति** । विमत-

१ आ० पा० वाक्यग्रथना ।

जगतो जन्मादिकारणवादिषु तदर्थग्रहणदार्ढ्यायानुमानमपि वेदान्तवाक्याविरोधि प्रमाणं भवन्न निवार्यते ॥ श्रुत्यैव च तर्कस्याप्यभ्युपेतत्वात् ॥ तथाहि-"श्रोतव्यो मन्तव्यः"-[बृह० २।४।५] इति श्रुतिः, "पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतैवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद"-[छान्दो० ६।१४।२] इति च पुरुषबुद्धिसाहाय्यमात्मनो दर्शयति । न धर्मजिज्ञासायामिव श्रुत्यादय एव प्रमाणं ब्रह्मजिज्ञासायाम् ॥

रत्नप्रभा ।

सुखादिवदित्यनुमानं श्रुत्यर्थदार्ढ्यायापेक्षितमित्यर्थः । **दार्ढ्यं**-संशयविपर्यासनिवृत्तिः । **"मन्तव्यः"** [बृ० २।४।५] इतिश्रुतार्थस्तर्केण सम्भावनीय इत्यर्थः । **यथा**—कश्चिद् गन्धारदेशेभ्यश्चोरैरन्यत्रारण्ये बद्धनेत्र एव त्यक्तः केनचिन्मुक्तबन्धस्तदुक्तमार्गग्रहणसमर्थः पण्डितः स्वयं तर्ककुशलो मेधावी स्वदेशानेव प्राप्नुयाद्, **एवमेवेह**ाविद्याकामादिभिः स्वरूपानन्दात् प्रच्याव्यास्मिन्नरण्ये संसारे क्षिप्तः केनचिद्दयापरवशेनाचार्येण नासि त्वं संसारी, किन्तु "तत्त्वमसि" [छा० ६।८।७-१६] इत्युपदिष्टस्वरूपः स्वयं तर्ककुशलश्चेत् स्वरूपं जानीयान्नान्यथेति श्रुतिः स्वस्याः पुरुषमतिरूपतर्कापेक्षां दर्शयतीत्याह-**पण्डित इति** ॥ **आत्मनः** श्रुतेरित्यर्थः । **ननु** ब्रह्मणो मननाद्यपेक्षा न युक्ता वेदार्थत्वाद्धर्मवत्, किन्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यादय एवापेक्षिता इत्यत आह-**नेति** ॥ जिज्ञास्ये धर्म इव

भामती ।

भवतीत्यत आह-**न धर्मजिज्ञासायामिवेति** ॥ **श्रुत्यादय इति**। श्रुतीतिहासपुराणस्मृतयः प्रमाणम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मभिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यत्वात्सुखादिवत् । विमतं चेतनप्रकृतिकं कार्यत्वात्तद्वदित्याह-**अनुमानमपीति** । तेषु सत्सु तदपि प्रमाणं भवन्न निवार्यत इति संबन्धः । विचारसंस्कृतवेदान्तानां स्वार्थबोधित्वसिद्धौ किं तेनेत्याशङ्क्याऽऽह-**तदर्थेति** । तेषामर्थो जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं तस्य ग्रहणं स्वीकारस्तस्य दार्ढ्यं तदुपयोगिसंभावनात्मा निश्चयस्तदर्थमनुमानमित्यर्थः । विमतं भिन्नोपादानाधिष्ठातृकं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानबाध इति चेन्नेत्याह-**वेदान्तेति** । जगतश्चेतनोपादानतानिमित्तत्ववादिवेदविरोधान्न तेऽनुमानम् । मन्मते तदविरोधात्तदर्थे संभावनाहेतुरित्यर्थः । जगद्धेतुर्न तर्कगम्यो वैदिकत्वात्परिशुद्धवस्तुवदित्याशङ्क्याऽऽह-**श्रुत्येति** । तर्कस्य वस्तुनिश्चयाय श्रुत्यैवेष्टतया साध्यविकलतेत्यर्थः । काऽसौ श्रुतिरित्युक्ते श्रवणातिरेकेण मननं युक्त्यनुसंधानं विदधतीं श्रुतिमाह-**श्रोतव्य इति** । न केवलं श्रौतस्तर्कोऽत्रोपयुज्यते किंतु प्रतिबन्धनिवर्तकत्वेन लौकिकोऽपीत्यत्र श्रुतिमाह-**पण्डित इति** । उक्तार्थधीसामर्थ्यं **पाण्डित्यम्** । अनुक्तेऽपि प्रयोजकशिक्षयोत्प्रेक्षाशक्ति**र्मेधावित्वम्** । यथा कश्चिद्गन्धारदेशेभ्यः समानीय चौरैरण्ये बद्धचक्षुर्निक्षिप्तो देशिकोपदेशातत्तदुक्तस्य साकल्येन ज्ञाता **पण्डितः** स्वयमूहापोहक्षमो **मेधावी** गन्धारानेव प्राप्नोति । एवं ब्रह्मणः सकाशादाच्छिद्य विवेकदृशं निरुध्याविद्यादिभिः संसारारण्ये निहितो जन्तुरतिकारुणिकगुरूपदेशतः स्वस्वभावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह-**पुरुषेति** । आत्मनः श्रुतेरित्यर्थः । ननु धर्मविदविशेषाद्ब्रह्मापि श्रुत्याद्येवापेक्षते तत्कथं तत्र श्रुतिस्तर्कं सहायीकरोति तत्राऽऽह-**नेत्यादिना** । दृष्टान्ते जिज्ञास्यो धर्मो दार्ष्टान्तिके तादृग्ब्रह्म ग्राह्यम् । श्रुत्यादय इत्यादिशब्देन लिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाख्या गृह्यन्ते । तत्र पदान्तरनिरपेक्षः शब्दः **श्रुतिः** । श्रुतस्यार्थस्यार्थान्तरेणाविना-

१ आ० पा० श्रुत्यैव च सहायत्वेन तर्कस्याभ्युपेयत्वात् ।-पा० तर्कस्याभ्युपगम्यमानत्वात् । २ श्रुतिलिङ्ग० प्रकरणस्थानसमाख्यानां पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षात्" इति जैमिनीयसूत्रम् ।

किन्तु श्रुत्यादयोऽनुभवादयश्च यथासम्भवमिह प्रमाणम् । अनुभवावसानत्वाद्, भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य ॥ कर्तव्ये हि विषये नानुभवापेक्षास्तीति श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यं स्यात् ।

रत्नप्रभा ।

जिज्ञास्ये ब्रह्मणि इति व्याख्येयम् । अनुभवः ब्रह्मसाक्षात्काराख्यो विद्वदनुभवः । **आदि**पदान्मननिदिध्यासनयोर्ग्रहः । तत्र हेतुमाह—**अनुभवेति** ॥ मुक्त्यर्थं ब्रह्मज्ञानस्य शाब्दस्य साक्षात्कारावसानत्वापेक्षणात् प्रत्यग्भूतसिद्धब्रह्मगोचरत्वेन साक्षात्कारफलकत्वसम्भवात्तदर्थं मननाद्यपेक्षा युक्ता । धर्मे तु नित्यपरोक्षे साध्ये साक्षात्कारस्यानपेक्षितत्वादसम्भवाच्च श्रुत्या निर्णयमात्रमनुष्ठानायापेक्षितम् । लिङ्गादयस्तु श्रुत्यन्तर्भूता एव श्रुतिद्वारा निर्णयोपयोगित्वेनापेक्ष्यन्ते । **न** मननादयः । अनुपयोगादित्यर्थः । निरपेक्षः शब्दः—**श्रुतिः** ॥ शब्दस्यार्थप्रकाशनसामर्थ्यं—**लिंगम्** ॥ पदयोग्येतरपदाकांक्षं—**वाक्यम्** ॥ अङ्गवाक्यसापेक्षं प्रधानवाक्यं—**प्रकरणम्** ॥ क्रमपठितानामर्थानां क्रमपठितैर्यथाक्रमं सम्बन्धः—**स्थानम्** ॥ **यथा**—ऐन्द्राग्न्यादय इष्टयो दश क्रमेण पठिताः । **दशमन्त्राश्च "इन्द्राग्नी रोचना दिवः"** इत्याद्याः । तत्र प्रथमेष्टौ प्रथममन्त्रस्य विनियोग इत्याद्यूहनीयम् । संज्ञासाम्यं—**समाख्या** । **यथा**ऽऽध्वर्यवसंज्ञकानां मन्त्राणामाध्वर्यवसंज्ञके कर्मणि विनियोग इति विवेकः । **एवं तावद्** ब्रह्म, न

भामती ।

अनुभवोऽन्तःकरणवृत्तिभेदो ब्रह्मसाक्षात्कारस्तस्याविद्यानिवृत्तिद्वारेण ब्रह्मस्वरूपाविर्भावः प्रमाणफलम् । तच्च फलमिव फलमिति गमयितव्यम् । यद्यपि धर्मजिज्ञासायामपि सामग्र्यां प्रत्यक्षादीनां व्यापारस्तथापि साक्षान्नास्ति । ब्रह्मजिज्ञासायां तु साक्षादनुभवादीनां संभवोऽनुभवार्था च ब्रह्मजिज्ञासेत्याह—**अनुभवावसानत्वात्** । ब्रह्मानुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारः परमपुरुषार्थः, निर्मृष्टनिखिलदुःखपरमानन्दरूपत्वादिति । ननु भवतु ब्रह्मानुभवार्था जिज्ञासा, तदनुभव एव त्वशक्यः, ब्रह्मणस्तद्विषयत्वायोग्यत्वादित्यत आह—**भूतवस्तुविषयत्वाच्च ब्रह्मविज्ञानस्य** । व्यतिरेकसाक्षात्कारस्य विकल्परूपो विषयविषयिभावः । न त्वेवं धर्मज्ञानमनुभवावसानं, तदनुभवस्य स्वयमपुरुषार्थत्वात्, तदनुष्ठानसाध्यत्वात् पुरुषार्थस्य, अनुष्ठानस्य च विनाप्यनुभवं शाब्दज्ञानमात्रादेव सिद्धेरित्याह—**कर्तव्ये हीत्यादिना** । न चायं साक्षात्कारविषयतायोग्योऽप्यवर्त-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भावो **लिंगम्** । अन्योन्याकांक्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि **वाक्यम्** । वाक्यद्वयसामर्थ्यमारभ्याधीतविषयं **प्रकरणम्** । क्रमवर्तिनां पदार्थानां क्रमवर्तिभिरर्थैर्यथाक्रमं संबन्धः **स्थानम्** । संज्ञासाम्यं **समाख्या** । गुणोपसंहारे चैषामुदाहरणानि वक्ष्यन्ते । किं तर्हि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि प्रमाणान्तरमितिप्रश्नपूर्वकमाह—**किंत्विति** । अनुभवो ब्रह्मसाक्षात्कारो विद्वदनुभवः । आदिपदमनुमानादिसंग्रहार्थम् । श्रुत्यादीनामनुमानादीनां च शब्दशक्तितात्पर्यावधृतिद्वाराऽनुभवमुत्पाद्य ब्रह्मणि प्रामाण्यमनुभवस्य साक्षादेव तदविद्याध्वंसित्वेनेति मत्वोक्तं **यथासंभवमिति** । वेदार्थत्वाद्धर्मवद्ब्रह्मण्यपि नानुभवः संभवतीत्याशङ्क्य तदयोग्यत्वमुपाधिरित्याह—**अनुभवेति** । न हि ज्ञातेऽपि ब्रह्मण्यनुभवं विना नैराकांक्ष्यमतस्तज्ज्ञानस्यानुभवान्तत्वात्तस्मिन्नसावस्तीत्यर्थः । साधनव्याप्तिमाशङ्क्याऽऽह—**भूतेति** । चकारः शङ्कानिरासी । ननु कर्मवाक्याना (णा) मनुभवानपेक्षफलवज्ज्ञानजनकत्वाद्ब्रह्मवाक्याना (णा) मपि वेदप्रमाणत्वात्तादृग्धीजनकत्वं नेत्याह—**कर्तव्य इति** । धर्मस्यानुभवायोग्यत्वात्तदनुष्ठानस्य च शाब्दधीमात्रादेव

पुरुषाधीनात्मलाभत्वाच्च कर्तव्यस्य-कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्यं लौकिकं वैदिकं च कर्म । यथा-अश्वेन गच्छति, पद्भ्यामन्यथा वा, न गच्छतीति, तथा "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति", "उदिते जुहोति", "अनुदिते जुहोति" इति विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तस्स्युः ।

रत्नप्रभा ।

मननाद्यपेक्षं, वेदार्थत्वाद्, धर्मवदित्यनुमाने साध्यत्वेन धर्मस्यानुभवायोग्यत्वम्, अनपेक्षितानुभवत्वं चोपाधिरित्युक्तम् । उपाधिव्यतिरेकाद् ब्रह्मणि मननाद्यपेक्षित्वं चोक्तम् । तत्र **यदि** वेदार्थत्वमात्रेण ब्रह्मणो धर्मेण साम्यं त्वयोच्येत, **तर्हि** कृतिसाध्यत्वं विधिनिषेधविकल्पोत्सर्गापवादाश्च ब्रह्मणि धर्मवत् स्युरिति । विपक्षे बाधकमाह-**पुरुषेत्यादिना** ॥ पुरुषकृत्यधीनः आत्मलाभः उत्पत्तिर्यस्य तद्भावाच्च धर्मे श्रुत्यादीनामेव प्रामाण्यमित्यन्वयः ॥ धर्मस्य साध्यत्वं लौकिककर्मदृष्टान्तेन स्फुटयति-**कर्त्तुमिति** ॥ लौकिकवदित्यर्थः ॥ दृष्टान्तं स्फुटयति-**यथेति** ॥ दार्ष्टान्तिकमाह-**तथेति** ॥ तद्वद्धर्मस्य कर्तुमकर्तुं शक्यत्वमुक्त्वाऽन्यथाकर्तुं शक्यत्वमाह-**उदित इति** ॥ धर्मस्य साध्यत्वमुपपाद्य तत्र विध्यादियोग्यतामाह-**विधीति** ॥ **विधिप्रतिषेधाश्च** विकल्पादयश्च धर्मे साध्ये येऽर्थवन्तः सावकाशा भवन्ति ते ब्रह्मण्यपि स्युरित्यर्थः । **"यजेत" "न सुरां पिबेद्"** इत्यादयो विधिनिषेधाः, व्रीहिभिर्यवैर्वा यजेतेति संभावितो विकल्पः, ग्रहणाग्रहणयोरैच्छिकः, उदितानुदितहोमयोर्व्यवस्थितविकल्पः, **"न हिंस्याद्"** इत्युत्सर्गः, **"अग्नीषोमीयं पशुमालभेत"** इत्यपवादः,-तथा **"आहवनीये जुहोति"** इत्युत्सर्गः, **"अश्वस्य पदेपदे जुहोति"**

भामती ।

मानत्वात्, अवर्तमानश्चानवस्थितत्वादित्याह-**पुरुषाधीनेति** । पुरुषाधीनत्वमेव लौकिकवैदिककार्याणामाह-**कर्तुमकर्तुमिति** । लौकिकं कार्यमनवस्थितमुदाहरति-**यथाश्वेनेति** । लौकिकेनोदाहरणेन सह वैदिकमुदाहरणं समुच्चिनोति-**तथातिरात्र इति** । कर्तुमकर्तुमित्यस्येदमुदाहरणमुक्तम् । कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्योदाहरणमाह-**उदित इति** । स्यादेतत् । पुरुषस्वातन्त्र्यात् कर्तव्ये विधिप्रतिषेधानामानर्थक्यम्, अतदधीनत्वात् पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्त्योरित्यत आह-**विधिप्रतिषेधाश्चात्रार्थवन्तः स्युः** । गृह्णातीति विधिः । न गृह्णातीति प्रतिषेधः । उदितानुदितहोमयोर्विधी । एवं नारास्थिस्पर्शननिषेधो ब्रह्मघ्नश्च

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सिद्धेर्धर्मवाक्यानां (णां) युक्तमुक्तधीजनकत्वम् । ब्रह्मणि त्वनुभवयोग्ये तद्वाक्यानां नैवमित्यर्थः । धर्मस्यापि ब्रह्मवदनुभवयोग्यत्वं वेदार्थत्वादित्याशङ्क्याकार्यत्वमुपाधिरित्याह--**पुरुषेति** । चकारोऽत्रापि शङ्कानिरासी । कर्तव्येऽपि तुल्यमसाध्यत्वमित्याशङ्क्य लौकिके वैदिके च कर्मणि साध्यत्वमाह-**कर्तुमिति** । तत्र लौकिकमुदाहरति--**यथेति** । तेन सह वैदिकं दृष्टान्तं समुच्चिनोति--**तथेति** । कर्तुमकर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमुक्त्वा कर्तुमन्यथा वा कर्तुमित्यस्य दृष्टान्तमाह--**उदित इति** । इतोऽपि कर्मणो नानुभवयोग्यतेत्याह --**विधीति** । यजेतेत्यादयो विधयो न हन्यादित्यादयो निषेधाश्च कर्मणि सावकाशा-

---

१ आ० पा० त्मलाभाच्च ।

विकल्पोत्सर्गापवादाश्च ॥ न तु–वस्त्वेवं, नैवमस्ति, नास्तीति वा,–विकल्प्यते ॥ विकल्पनास्तु पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः ॥ न वस्तुयाथात्म्यज्ञानं पुरुषबुद्ध्यपेक्षम् ॥ किं तर्हि ॥ वस्तुतन्त्रमेव तत् ॥

रत्नप्रभा ।

इत्यपवाद इति विवेकः । एते ब्रह्मणि स्युरित्यत्रेष्टापत्तिं वारयति—**न त्वित्यादिना–भूतवस्तुविषयत्वादित्यन्तेन** ॥ इदं वस्तु एवं नैवं घटः पटो वेति प्रकारविकल्पः । अस्ति नास्ति वेति सत्तास्वरूपविकल्पः । **ननु** वस्तुन्यप्यात्मादौ वादिनामस्ति नास्तीत्यादिविकल्पा दृश्यन्ते तत्राह–**विकल्पनास्त्विति** ॥ अस्तित्वादिकोटिस्मरणं पुरुषबुद्धिः, तन्मूला मनस्पन्दितमात्राः संशयविपर्ययविकल्पाः, न प्रमारूपा इत्यक्षरार्थः । **अयं भावः**–धर्मो हि **यथायथा** ज्ञायते, **तथातथा** **कर्तुं** शक्यते इति यथाशास्त्रं पुरुषबुद्ध्यपेक्षाः विकल्पाः सर्वे प्रमारूपा एव भवन्ति । तत्साम्ये ब्रह्मण्यपि सर्वे विकल्पा यथार्थाः स्युरिति । तत्रापि ओमिति वदन्तं प्रत्याह–**नेति** ॥ **यदि** सिद्धवस्तुज्ञानमपि साध्यज्ञानवत् पुरुषबुद्धिमपेक्ष्य जायेत, **तदा** सिद्धे विकल्पा यथार्थाः स्युः, न सिद्धवस्तुज्ञानं पौरुषम् । **किं तर्हि** । प्रमाणवस्तुजन्यम् । तथा च वस्तुन एकरूपत्वादेकमेव

भामती ।

तद्धारणविधिरित्येवंजातीयका विधिप्रतिषेधा अर्थवन्तः । कुत इत्यत आह–**विकल्पोत्सर्गापवादाश्च** । चो हेतौ । यस्माद्ग्रहणाग्रहणयोरुदितानुदितहोमयोश्च विरोधात्समुच्चयासंभवे तुल्यबलतया च बाध्यबाधकभावाभावे सत्यगत्या विकल्पः । नारास्थिस्पर्शननिषेधतद्धारणयोश्च विरुद्धयोरतुल्यबलतया न विकल्पः । किंतु सामान्यशास्त्रस्य स्पर्शननिषेधस्य धारणविधिविषयेण विशेषशास्त्रेण बाधः । एतदुक्तं भवति–विधिप्रतिषेधैरेव स तादृशो विषयोऽनागतोत्पाद्यरूप उपनीतः, येन पुरुषस्य विधिनिषेधाधीनप्रवृत्तिनिवृत्त्योरपि स्वातन्त्र्यं भवतीति । भूते वस्तुनि तु नेयमस्ति विधेत्याह–**न तु वस्त्वेवं नैवमिति** । तदनेन प्रकारविकल्पो निरस्तः । प्रकारिविकल्पं निषेधति–**अस्ति नास्तीति** । स्यादेतत् । भूतेऽपि वस्तुनि विकल्पो दृष्टः, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति, तत्कथं न वस्तु विकल्प्यत इत्यत आह–**विकल्पनास्त्विति** । पुरुषबुद्धिः–अन्तःकरणं, तदपेक्षा विकल्पनाः–संशयविपर्यासाः । सवासनमनोमात्रयोनयो वा, यथा स्वप्ने । सवासनेन्द्रियमनोयोनयो वा, यथा स्थाणुर्वा पुरुषो वेति स्थाणौ संशयः, पुरुष एवेति वा विपर्यासः । अन्यशब्देन वस्तुतः स्थाणोरन्यस्य पुरुषस्याभिधानात् । न तु पुरुषतत्त्वं वा स्थाणुतत्त्वं वापेक्षन्ते । समानधर्मधर्मिदर्शनमात्राधीनजन्मत्वात् । तस्मादयथावस्तवो विकल्पना न वस्तु विकल्पयन्ति वान्यथयन्ति वेत्यर्थः । तत्त्वज्ञानं तु न बुद्धितन्त्रं, किंतु वस्तुतन्त्रम्, अतस्ततो वस्तुविनिश्चयो युक्तः, न तु विकल्पनाभ्य इत्याह–**न वस्तुयाथात्म्येति** । एवमुक्तेन प्रकारेण भूतवस्तुविषयाणां ज्ञानानां प्रामाण्यस्य वस्तुतन्त्रतां प्रसाध्य ब्रह्म-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्तेन साध्यत्वादनुभवयोग्यतेत्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह—**विकल्पेति** । उदितानुदितहोमार्थो व्यवस्थितो विकल्पो ग्रहणाग्रहणार्थस्त्वैच्छिकः । न हिंस्यात्सर्वा भूतानीत्युत्सर्गोऽग्नीषोमीयं पशुमालभेतेत्यपवादः । ते च कर्मणि सावकाशास्तथा चाव्यवस्थितं कर्मानुभवायोग्यमित्यर्थः । ब्रह्मण्यपि तुल्यत्वादव्यवस्थितत्वस्योक्तोपाध्यसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह—**न त्विति** । प्रकारविकल्पवत्प्रकारिविकल्पं निरस्यति—**अस्तीति** । वस्तुन्यपि विकल्पा दृष्टा वादिनामित्याशंक्याऽऽह–**विकल्पनास्त्विति** । सम्यग्ज्ञानाधीनत्वाद्वस्तुनस्तस्य च पुरुषाधीनत्वाद्वस्त्वपि तथेत्याशंक्याऽऽह—**न वस्त्विति** । कथं तर्हि तदुत्पत्तिरित्याशंक्याऽऽह—**किं तर्हीति** । पुरुषतन्त्रत्वं निषेद्धुमेवकारो न मानाधीनत्वं निषिध्यते ।

१ मनस्समुल्लासमात्राः । २ ओंशब्दोऽत्राङ्गीकारे ।

न हि स्थाणावेकस्मिन्स्थाणुर्वा पुरुषोऽन्यो वेति तत्त्वज्ञानं भवति ॥ तत्र पुरुषोऽन्यो वेति मिथ्याज्ञानम्। स्थाणुरेवेति तत्त्वज्ञानम् ॥ वस्तुतन्त्रत्वात्-एवम्भूतवस्तुविषयाणां प्रामाण्यं वस्तुतन्त्रम् ॥ तत्रैवं सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुतन्त्रमेव। भूतवस्तुविषयत्वात् ॥ ननु भूतवस्तुविषयत्वे ब्रह्मणः प्रमाणान्तरविषयत्वमेवेति वेदान्तवाक्यविचारणाऽनर्थिकैव प्राप्ता ॥

रत्नप्रभा।

ज्ञानं प्रमा, अन्ये विकल्पा अयथार्था एवेत्यर्थः। अत्र दृष्टान्तमाह-**न हि स्थाणाविति** ॥ स्थाणुरेवेत्यवधारणे सिद्धे सर्वे विकल्पा यथार्था न भवन्तीत्यर्थः। तत्र यद्वस्तुतन्त्रं ज्ञानं तद्यथार्थं, यत् पुरुषतन्त्रं तन्मिथ्येति विभजते-**तत्रेति** ॥ स्थाणावित्यर्थः। स्थाणावुक्तन्यायं घटादिष्वतिदिशति-**एवमिति** ॥ प्रकृतमाह-**तत्रैवं सतीति** ॥ सिद्धेऽर्थे ज्ञानप्रमात्वस्य वस्त्वधीनत्वे सति ब्रह्मज्ञानमपि वस्तुजन्यमेव यथार्थं, न पुरुषतन्त्रं, भूतार्थविषयत्वात् स्थाणुज्ञानवदित्यर्थः। अतः साध्येऽर्थे सर्वे विकल्पाः पुन्तन्त्राः, न सिद्धेऽर्थे इति वैलक्षण्यान्न धर्मसाम्यं ब्रह्मण इति मननाद्यपेक्षा सिद्धेति भावः। **ननु** तर्हि ब्रह्म प्रत्यक्षादिगोचरं धर्मविलक्षणत्वाद् घटादिवत्। तथा च जन्मादिसूत्रे जगत्कारणानुमानं विचार्यम्। सिद्धार्थे तस्य मानत्वात्. । न श्रुतिः सिद्धार्थे तस्या अमानत्वेन तद्विचारस्य निष्फलत्वादिति शङ्कते-**नन्विति** ॥ प्रमाणान्तरविषयत्वमेव प्राप्तमिति कृत्वा प्रमाणान्तरस्यैव विचारप्राप्ताविति **शेषः** ॥ अत्र पूर्वपक्षी प्रष्टव्यः। **किं** यत्कार्यं तद्ब्रह्मजमित्यनुमानं ब्रह्मसाधकं, **किं वा**

भामती।

ज्ञानस्य वस्तुतन्त्रतामाह-**तत्रैवं सतीति**। अत्र चोदयति-**ननु भूतेति**। यत् किल भूतार्थं वाक्यं तत्प्रमाणान्तरगोचरार्थतयानुवादकं दृष्टम्। यथा नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति। तथा च वेदान्ताः। तस्मात् भूतार्थतया प्रमाणान्तरदृष्टमेवार्थमनुवदेयुः। उक्तं च ब्रह्मणि जगज्जन्मादिहेतुकमनुमानं प्रमाणान्तरम्। एवं च मौलिकं तदेव परीक्षणीयं, न तु वेदान्तवाक्यानि तदधीनसत्यत्वानीति कथं वेदा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

विकल्पनानां मनःस्पन्दितमात्रत्वेनासम्यग्धीत्वं, सम्यग्धियश्च वस्त्वधीनतेत्यत्र दृष्टान्तमाह-**न हीति**। आद्यो वाशब्दोऽवधारणे। पुरोवर्तिनि स्थाणावेकस्मिन्नेव स्थाणुरेवेत्यदुष्टकरणस्य धीरितरस्य तत्रैव पुरुषो वा स्थाणुर्वेति संशयः। न हि तदुभयमपि सम्यग्ज्ञानमेकस्योभयत्वायोगादित्यर्थः। कथं तर्हि विभागधीस्तत्राऽऽह-**तत्रेति**। स्थाणुः सप्तम्यर्थः। उक्तन्यायं संचारयति-**एवमिति**। दार्ष्टान्तिकमाह-**तत्रेति**। विकल्पनानां बुद्धिजन्यत्वेनावस्त्वनुसारिणीनामसम्यग्धीत्वे सम्यग्धियश्च वस्त्वनुसारित्वे पूर्वोक्तन्यायेन स्थिते सतीति यावत्। न पुरुषतन्त्रमित्येवकारार्थः। ततो न धीद्वारा वस्तुनोऽपि तदधीनतेति शेषः। ब्रह्मज्ञानस्य वस्त्वधीनत्वेन सम्यग्धीत्वे हेतुमाह-**भूतेति**। परमार्थवस्त्ववगाहित्वादित्यर्थः। ब्रह्मणः सिद्धत्वेनासाध्यतया धर्मवैधर्म्यादनुभवयोग्यत्वात्तत्रानुभवापेक्षा युक्त्यनुप्रवेशश्चेत्युक्तम्। इदानीं ब्रह्मणि प्रमाणान्तरप्रवेशे-जन्मादिसूत्रमनुमानोपन्यासार्थमित्यनुमतमिति शङ्कते-**नन्विति**। सिद्धत्वाद्ब्रह्मणो धर्मवैजात्येऽपि मानान्तरगम्यतेत्यनुमानादिविचारं हित्वा वाक्यमात्रविचारोऽयुक्तो ब्रह्मण्युभयप्रवेशाविशेषादतः सूत्राणां वेदान्तवाक्यग्रथनार्थत्वमसिद्धमित्यर्थः। ब्रह्मणि संभावनाहेतुश्रुत्यनुगुणानुमानादिप्रवेशाद्गुणतया तद्विचारस्यापीष्टत्वात्प्राधान्येन वेदान्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामिति समाधत्ते-

न ॥ इन्द्रियाविषयत्वेन सम्बन्धाग्रहणात् ॥ स्वभावतो विषयविषयाणीन्द्रियाणि, न ब्रह्मविषयाणि ॥ सति हीन्द्रियविषयत्वे ब्रह्मणः, इदं ब्रह्मणा सम्बद्धं कार्यमिति गृह्येत ॥ कार्यमात्रमेव तु गृह्यमाणं किं ब्रह्मणा सम्बद्धं किमन्येन केनचिद्वा सम्बद्धमिति न शक्यं निश्चेतुम् ॥ तस्माज्जन्मादिसूत्रं नानुमानोपन्यासार्थम् ॥ किं तर्हि ॥ वेदांतवाक्यप्रदर्शनार्थम् ॥ किं पुनस्तद्वेदान्तवाक्यं यत्सूत्रेणेह लिलक्षयिषितम् ॥

रत्नप्रभा ।

यत् कार्यं तत्सकारणमिति ? **नाद्यः** व्याप्त्यसिद्धेरित्याह—**नेति** ॥ ब्रह्मण इन्द्रियाग्राह्यत्वात्प्रत्यक्षेण व्याप्तिग्रहायोगान्न प्रमाणान्तरविषयत्वमित्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वं कुत इत्यत आह—**स्वभावत इति** ॥ "पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयम्भूः" [काठ० ४ । १] इति श्रुतेः, ब्रह्मणो रूपादिहीनत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियाग्राह्यत्वेऽपि व्याप्तिग्रहः किं न स्यादत आह—**सति हीति** ॥ तन्नास्तीति **शेषः** ॥ इदं कार्यं, ब्रह्मजम्—इति व्याप्तिप्रत्यक्षं, ब्रह्मणोऽतीन्द्रियत्वान्न सम्भवतीत्यर्थः । द्वितीये कारणसिद्धावपि कारणस्य ब्रह्मत्वं श्रुतिं विना ज्ञातुमशक्यमित्याह—**कार्यमात्रमिति** ॥ **सम्बद्धं** कृतं यस्मात्, श्रुतिमन्तरेण जगत्कारणं ब्रह्मेति निश्चयालाभः । तस्मात् तल्लाभाय श्रुतिरेव प्राधान्येन विचारणीया । अनुमानं तूपादानत्वादिसामान्यद्वारा मृदादिवद् ब्रह्मणः स्वकार्यात्मकादिश्रौतार्थसम्भावनार्थं गुणतया विचार्यमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ एतत्सूत्रस्य विषयवाक्यं पृच्छति—**किं पुनरिति** ॥ **इह** ब्रह्मणि—लक्षणार्थत्वेन विचारयितुमिष्टं वाक्यं किमित्यर्थः । अत्र हि प्रथमसूत्रे विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्मविचारं प्रतिज्ञाय ब्रह्म ज्ञातुकामस्य द्वितीयसूत्रे लक्षणमुच्यते—**तथैव** श्रुतावपि

भामती ।

न्तवाक्यग्रथनार्थता सूत्राणामित्यर्थः । परिहरति—**न** । **इन्द्रियाविषयत्वेति** । कस्मात् पुनर्नेन्द्रियविषयत्वं प्रतीच इत्यत आह—**स्वभावत इति** । अत एव श्रुतिः—'पराञ्चि खानि व्यतृणत् स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन्' इति । **सति हीन्द्रियेति** । प्रत्यगात्मनस्त्वविषयत्वमुपपादितम् । यथा च सामान्यतोदृष्टमप्यनुमानं ब्रह्मणि न प्रवर्तते तथोपरिष्टान्निपुणतरमुपपादयिष्यामः । उपपादितं चैत-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नेत्यादिना । मानान्तरमपि करणमेव ब्रह्मप्रमिताविति पक्षे प्रत्यक्षमनुमानादि वा तदिति विकल्प्य दूषयति—**इन्द्रियेति** । ब्रह्मणि करणत्वेन मानान्तराप्रवेशादिति शेषः । पराञ्चीत्यादिश्रुत्या प्रत्यक्षाविषयत्वं ब्रह्मणो विवृणोति—**स्वभावत इति** । संबन्धाग्रहणादित्युक्तं व्यनक्ति—**सति हीति** । ननु ब्रह्मसंबद्धमिदं कार्यमिति धिया किं स्यात्कार्यमेव गृह्यमाणं ब्रह्म ज्ञापयिष्यति नेत्याह—**कार्येति** । तन्मात्राद्धेतुमात्रं सिध्यति न सत्यज्ञानादिरूपं ब्रह्म तत्त्वावगमादेव ज्ञेयमित्यर्थः । श्रौतार्थे सामान्यद्वारा संभावनाहेतुर्मानान्तरमिति युक्ता सूत्राणां वेदान्तग्रथनार्थतेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । बहुत्वाद्वेदान्तानामेतदधिकरणविषयबुभुत्सया पृच्छति—**किं पुनरिति** । जिज्ञास्यं लक्षितं ब्रह्म सप्तम्यर्थः । विशिष्टाधिकारिणो ब्रह्म

---

१ कार्यमात्रस्य पक्षीकरणाद् दृष्टान्ताप्रसिद्ध्या व्याप्त्यसिद्धिरित्यर्थः । न च पक्षैकदेशो दृष्टान्तः संभवतीति वाच्यम् । एतदनुमानात्पूर्वं ब्रह्मासिद्ध्या तज्जत्वस्य पक्षैकदेशेऽपि निश्चेतुमशक्यत्वात् । अत एव व्यतिरेकिदृष्टान्तोऽपि न दर्शनीयः । इतः पूर्वं ब्रह्मासिद्ध्या तद्घटितब्रह्मजत्वाभावस्य दृ न्तेऽनिश्चितत्वादिति भावः ॥

"भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार । अधीहि भगवो ब्रह्मेति" [तै० आ० ३ । १ । १] इत्युपक्रम्याऽऽह "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म" [तै० आ० ३ । ४ । १] इति ॥ तस्य च निर्णयवाक्यम्–"आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्दं प्रयन्त्यभिसंविशन्ति" [तै० आ० ३ । ६ । १] इति ॥ अन्यान्यप्येवञ्जातीयकानि वाक्यानि नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावसर्वज्ञस्वरूपकारणविषयाण्युदाहर्तव्यानि ॥ २ ॥ इति जन्माद्यधिकरणम् ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

मुमुक्षोर्ब्रह्म ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्म ज्ञाप्यत इति श्रौतार्थक्रमानुसारित्वं सूत्रस्य दर्शयितुं सोमक्रमं वाक्यं पठति—**भृगुरिति** ॥ अधीहि स्मारय उपदिशेत्यर्थः ॥ अत्र येनेत्येकत्वं विवक्षितम्, नानात्वे ब्रह्मत्वविधानायोगात् । यज्जगत्कारणं तदेकमित्यवान्तरवाक्यं, यदेकं कारणं तद् ब्रह्मेति वा, यत्कारणं तदेकं ब्रह्मेति वा, महावाक्यमिति भेदः । **किं तर्हि** स्वरूपलक्षणमित्याशंक्य वाक्यशेषान्निर्णीतो यतश्शब्दार्थः सत्यज्ञानानन्द इत्याह—**तस्य चेति** ॥ "यस्सर्वज्ञः" [मुण्ड० १ । १ । १०] "तस्मादेतद् ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" [मुण्ड० १ । १ । १०] "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृ० ३ । ९ । २८] इत्यादिशाखान्तरीयवाक्यान्यप्यस्य विषय इत्याह—**अन्यान्यपीति** ॥ एवञ्जातीयकत्वमेवाह—**नित्येति** ॥ तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानि तद्धिया मुक्तिरिति सिद्धम् ॥ इति द्वितीयसूत्रम् ॥ २ ॥ (२) ॥

भामती ।

दस्माभिर्विस्तरेण न्यायकणिकायाम् । न च भूतार्थतामात्रेणानुवादतेत्युपरिष्टादुपपादयिष्यामः । तस्मात्सर्वमवदातम् । श्रुतिश्च—'यतो वा' इति जन्म दर्शयति, 'येन जातानि जीवन्ति' इति जीवनं स्थितिं, 'यत्प्रयन्ति' इति तत्रैव लयम् । **तस्य च निर्णयवाक्यम्** । अत्र च प्रधानादिसंशये निर्णयवाक्यम्—**आनन्दाद्ध्येव–इति** । एतदुक्तं भवति—यथा रज्ज्वज्ञानसहितरज्जूपादाना धारा रज्ज्वां सत्यामस्ति रज्ज्वामेव च लीयते, एवमविद्यासहितब्रह्मोपादानं जगत् ब्रह्मण्येवास्ति तत्रैव च लीयत इति सिद्धम् ॥२॥ (२) ॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ज्ञातुकामस्य जगत्कारणत्वोपलक्षणानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यं सोपक्रममाह—**भृगुरिति** । ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इति स्वरूपलक्षणादृते यत्र शाखाग्रं स चन्द्र इत्युपलक्षणमात्राच्चन्द्रस्वरूपादृष्टेरुपलक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वाच्यं तत्राऽऽह—**तस्येति** । ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वानुवादेन स्वरूपनिर्णायकमानन्दत्वविधायि वाक्यम् । ततः सत्यादिवाक्याच्च स्वप्रकाशानतिशयानन्दलक्षणं ब्रह्मेति निर्णेतुं शक्यमित्यर्थः । तैत्तिरीयश्रुताविव श्रुत्यन्तरेऽपि ब्रह्मणो लक्षणद्वयवादीनि वाक्यानि 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्' 'विज्ञानमानन्दम्' इत्यादीनि सन्ति तान्यपीहोदाहरणत्वेन द्रष्टव्यानीत्याह—**अन्यान्यपीति** । एवंजातीयकत्वमेवाऽऽह—**नित्येति** । तदेवं सर्वासु शाखासु लक्षणद्वयवादिवेदान्तवाक्यानि जिज्ञास्ये ब्रह्मणि समन्वितानीति तद्धिया मुक्तिरयत्नलभ्येत्यर्थः ॥ २ ॥ (२) ॥ ॥ सूत्रान्तरमवतारयन्पूर्वसूत्रसंगति-

१ जन्माद्यस्य यत इति सूत्रस्य । २ स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणं चेति लक्षणद्वयम् । तत्र जगज्जन्मादिकारणत्वमाद्यं, सत्यज्ञानानन्तानन्दादिरूपं द्वितीयमिति विवेकः ।

जगत्कारणत्वप्रदर्शनेन सर्वज्ञं ब्रह्मेत्युपक्षिप्तम् । तदेव द्रढयन्नाह—

शास्त्रयोनित्वात् ॥ ३ ॥ (३) ॥ इति ॥

रत्नप्रभा ।

यस्य निश्वसितं वेदाः सर्वार्थज्ञानशक्तयः । श्रीरामं सर्ववेत्तारं वेदवेद्यमहं भजे ॥ १ ॥ वृत्तानुवादेन सङ्गतिं वदन्नुत्तरसूत्रमवतारयति–**जगदिति** । चैतन्यस्य ब्रह्मणो जगत्कारणत्वोक्त्या सर्वज्ञत्वमर्थात् प्रतिज्ञातं सूत्रकृता, चेतनसृष्टेर्ज्ञानपूर्वकत्वात् । तथा च ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणकत्वात्, यो यत्कर्ता स तज्ज्ञः, यथा कुलाल इति स्थितम् । तदेवार्थिकं सर्वज्ञत्वं प्रधानादिनिरासाय वेदकर्तृत्वहेतुना द्रढयन्नाहेत्यर्थः । हेतुद्वयस्यैकार्थसाधनत्वादेकविषयत्व**मवान्तरसंगतिः** । **यद्वा**—वेदस्य नित्यत्वाद् ब्रह्मणः सर्वहेतुता नास्तीत्याक्षेपसङ्गत्या वेदहेतुत्वमुच्यते । "अस्य महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतद्यदृग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरसः" [बृह० २ । ४ । १०] इति वाक्यं **विषयः** । तत् किं वेदहेतुत्वेन ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं साधयति उत न साधयति इति **सन्देहः** । तत्र व्याकरणादिवद्वेदस्य पौरुषेयत्वे मूलप्रमाणसापेक्षत्वेनाप्रामाण्यापातान्न साधयतीति **पूर्वपक्षे** जगद्धेतोश्चेतनत्वासिद्धिः फलम् । **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिः । अस्य वेदान्तवाक्यस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गस्य वेदकर्त्तरि समन्वयोक्तेः **श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः** ॥ एवमापादं श्रुत्यादिसङ्गतय ऊह्याः । वेदे हि सर्वार्थप्रकाशनशक्तिरुपलभ्यते । सा तदुपादानब्रह्मगतशक्तिपूर्विका तद्गता वा ? प्रकाशनशक्तित्वात् कार्यगतशक्तित्वाद्वा प्रदीपशक्तिवदिति वेदोपादानत्वेन ब्रह्मणः स्वसम्बद्धाशेषार्थप्रकाशनसामर्थ्यरूपं सर्वसाक्षित्वं सिद्ध्यति । **यद्वा**—**यथा** अध्येतारः पूर्वक्रमं ज्ञात्वा वेदं कुर्वन्ति, **तथा** विचित्रगुणमायासहायोऽनावृतानन्तस्वप्रकाशचिन्मात्रः परमेश्वरः स्वकृतपूर्वकल्पीयक्रमसजातीयक्रमवन्तं वेदराशिं तदर्थांश्च युगपज्जानन्नेव करोतीति, न वेदस्य पौरुषेयता । यत्र ह्यर्थज्ञानपूर्वकं वाक्यज्ञानं वाक्यसृष्टौ कारणं, तत्र पौरुषेयता । अत्र च यौगपद्यान्न सा । अतो वेदकर्त्ता वेदमिव तदर्थमपि स्वसम्बद्धं नान्तरीयकतया जानातीति सर्वज्ञ इति सिद्धान्तयति–**शास्त्रेति** ॥शास्त्रं प्रति

भामती ।

जगद्योनित्वादस्य भगवतः सर्वज्ञता, शास्त्रयोनित्वादपि बोद्धव्या । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञतासाधनत्वं सूत्रान्तरमवतारयितुं पूर्वसूत्रसंगतिमाह–**जगत्कारणत्वप्रदर्शनेनेति** । **शास्त्रयोनित्वात्** ॥ न केवलं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

माह–जगदिति । सर्वकारणत्वं ब्रह्मलक्षणं सूत्रयता प्रधानादावतिव्याप्तिनिरासाय तद्बललब्धं सर्वज्ञत्वमर्थादुक्तं तदेवात्र साध्यते । तथा चाऽऽर्थिकप्रतिज्ञयाऽस्य संगतिरित्यर्थः । वेदानां नित्यत्वात्तदकर्तृत्वे विश्वकर्तृत्वायोगान्न तेनास्य सर्वज्ञतेत्याशङ्क्य श्रौतप्रतिज्ञयैव संगतिमाह–**तदेवेति** । वेदानां नित्यत्वेपि ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वसंभवोक्त्या तदेव जगद्धेतुत्वकृतं सर्वज्ञत्वमत्र दृढी क्रियते । तेन हेतुसाधनद्वारा तदीयसाध्यसाधनाद्युक्ताऽस्य श्रौत्या प्रतिज्ञया संगतिरिति भावः । अस्य महत इत्यादिवाक्यं ब्रह्मणो वेदकर्तृत्वेन सार्वज्ञ्यं न साधयत्युत साधयतीति वेदस्य सापेक्षत्वप्रसङ्गाप्रसङ्गाभ्यां संदेहे पाणिन्यादिवदर्थं दृष्ट्वा कर्तृत्वे वेदस्य पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वापातान्न साधयतीति प्राप्ते सिद्धान्तमाह–**शास्त्रेति** । न केवलं जगद्योनित्वादस्य सार्वज्ञ्यं किंतु शास्त्रयोनित्वादपीति योजना । अत्र च वेदकर्तृत्वोक्तेरेतदुक्तमानमेयाङ्गीकारेण शास्त्रप्रवृत्तेरस्येत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यस्य सर्वज्ञे ब्रह्मणि समन्वयोक्तेश्च श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वानिर्धारणमुत्तरत्र तन्निर्धारणमिति द्रष्टव्यम् । शास्त्रयोनित्वस्य सर्वज्ञताहेतुत्वं

१ ईश्वरे । २ अर्थज्ञानवाक्यज्ञानयोरिति शेषः ।

महत ऋग्वेदादेश्शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनस्सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म ॥ न हीदृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतस्सम्भवोऽस्ति।

रत्नप्रभा।

हेतुत्वाद् ब्रह्म सर्वज्ञं सर्वकारणं चेति सङ्गतिद्वयानुसारेण सूत्रयोजनामभिप्रेत्य पदानि व्याचष्टे—**महत इति** ॥ हेतोः सर्वज्ञत्वसिद्धये वेदस्य विशेषणानि। तत्र ग्रन्थतोऽर्थतश्च महत्त्वम्। हितशासनात् शास्त्रत्वम्। शास्त्रशब्दः शब्दमात्रोपलक्षणार्थ इति मत्वाह—**अनेकेति** ॥ "पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि, शिक्षाकल्पव्याकरणनिरुक्तच्छन्दोज्योतिषाणि **षडंगानि**" इति दश विद्यास्थानानि वेदार्थज्ञानहेतवः, तैरुपकृतस्येत्यर्थः। अनेन मन्वादिभिः परिगृहीतत्वेन वेदस्य प्रामाण्यं सूचितम्। अबोधकत्वाभावादपि प्रामाण्यमित्याह—**प्रदीपवदिति** ॥ सर्वार्थप्रकाशनशक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वात् सर्वज्ञकल्पत्वं योनिरुपादानं कर्तृ च। **ननु** सर्वज्ञस्य यो गुणः सर्वार्थज्ञानशक्तिमत्त्वं वेदस्य तदन्वितत्वेऽपि तद्योनेः सर्वज्ञत्वं कुत इत्यत आह—**न हीति** ॥ उपादाने तच्छक्तिं विना कार्ये तदयोगाद्वेदोपादानस्य सर्वज्ञ-

भामती।

* समर्थयते—**महत ऋग्वेदादेः शास्त्रस्येति**। चातुर्वर्ण्यस्य चातुराश्रम्यस्य च यथायथं निषेकादिश्मशानान्तासु ब्राह्ममुहूर्तोपक्रमप्रदोषपरिसमापनीयासु नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मपद्धतिषु च ब्रह्मतत्त्वे च शिष्याणां शासनात् शास्त्रमृग्वेदादि, अत एव महाविषयत्वात् महत्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वम्, अपि त्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयापीत्याह—**अनेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य**। पुराणन्यायमीमांसादयो दश विद्यास्थानानि तैस्तया तया द्वारोपकृतस्य। तदनेन समस्तशिष्टजनपरिग्रहेणाप्रामाण्यशङ्काप्यपाकृता। पुराणादिप्रणेतारो हि महर्षयः शिष्टास्तैस्तया तया द्वारा वेदान्व्याचक्षाणैस्तदर्थं चादरेणानुतिष्ठद्भिः परिगृहीतो वेद इति। न चायमनवबोधको नाप्यस्पष्टबोधको येनाप्रमाणं स्यादित्याह—**प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिनः**। सर्वमर्थजातं सर्वथावबोधयन् नानवबोधको नाप्यस्पष्टबोधक इत्यर्थः। अत एव **सर्वज्ञकल्पस्य**—सर्वज्ञसदृशस्य। सर्वज्ञस्य हि ज्ञानं सर्वविषयं, शास्त्रस्याप्यभिधानं सर्वविषयमिति सादृश्यम्। तदेवमन्वयमुक्त्वा व्यतिरेकमाह—**न हीदृशस्येति**। सर्वज्ञस्य गुणः सर्वविषयता, तदन्वितं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

वक्तुं शास्त्रं विशिनष्टि—**महत इत्यादिना**। चातुर्वर्ण्यचातुराश्रम्यादिमहाविषयत्वान्महदृगादिशास्त्रम्। न केवलं महाविषयत्वेनास्य महत्त्वं किंत्वनेकाङ्गोपाङ्गोपकरणतयाऽपीत्याह—**अनेकेति**। पुराणन्यायमीमांसाधर्मशास्त्राणि व्याकरणादिषडङ्गानि च दश विद्यास्थानानि तैस्तत्तद्द्वारोपकृतस्येति यावत्। एतेन शिष्टसंग्रहादप्रामाण्यशङ्काऽपि शास्त्रस्यार्थादपास्ता। पुराणादिप्रणेतारो महर्षयस्तथा तथा वेदान्व्याचक्षाणास्तदर्थं चाऽऽदरेणानुतिष्ठन्तो वेदानादृतवन्तस्तत्कथं तदप्रामाण्यमिति भावः। अबोधित्वास्पष्टबोधित्वयोरभावादपि वेदानां प्रामाण्यमित्याह—**प्रदीपवदिति**। उक्तमुपजीव्य सर्वज्ञत्वोपयुक्तं विशेषणान्तरमाह—**सर्वज्ञेति**। तत्सदृशस्येति यावत्। सादृश्यं च सर्वज्ञज्ञानस्य सर्वविषयत्ववदुक्तेरपि शास्त्रीयायास्तथात्वम्। कल्पप्रत्ययोऽचेतनत्वात्। उक्तविशेषणस्य वेदस्य निःश्वसितश्रुत्या विभक्तत्वहेतूपकृतया ब्रह्मकार्यतेत्याह—**योनिरिति**। व्यतिरेकमुखेणोक्तं व्यक्तीकुर्वाणः सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते—**न हीति**। महत्त्वादिविशेषणवत्त्वमीदृशत्वम्। तस्य सर्वज्ञादन्यतोऽसंभवे हेतुं सूचयति—**सर्वज्ञेति**। तस्य गुणः सर्वार्थज्ञानवत्त्वं तेनान्वितमिदं शास्त्रं सर्वार्थत्वादतस्तस्योत्पत्तिः सर्वज्ञादेवेत्यर्थः।

* पूर्वपत्रे भामत्यां पूर्वा पंक्तिर्द्वितीया बोध्या।

यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं, यस्मात्पुरुषविशेषात्सम्भवति, यथा—व्याकरणादि पाणिन्यादेर्ज्ञेयैकदेशार्थमपि, स ततोऽप्यधिकतरविज्ञान इति प्रसिद्धं लोके । किमु वक्तव्यमनेकशाखाभेदभिन्नस्य तस्य देवतिर्यङ्मनुष्यवर्णाश्रमादिप्रविभागहेतोर्ऋग्वेदाद्याख्यस्य—

रत्नप्रभा ।

त्वम् । अनुमानं तु पूर्वं दर्शितम् । न चाविद्यायास्तदापत्तिः । शक्तिमत्त्वेऽप्यचेतनत्वादिति भावः । वेदः स्वविषयादधिकारार्थं ज्ञानवज्जन्यः, प्रमाणवाक्यत्वात्, व्याकरणरामायणादिवदित्यनुमानान्तरम् । तत्र व्याप्तिमाह—**यद्यदिति** ॥ **विस्तरः**—शब्दाधिक्यम् । अनेनार्थतोऽल्पत्वं वदन् कर्तुर्ज्ञानस्यार्थाधिक्यं सूचयति । दृश्यते चार्थवादाधिक्यं वेदे । **अत्रैषा योजना—यद्यच्छास्त्रं यस्मादाप्तात्** सम्भवति, **स ततः** शास्त्रादधिकार्थज्ञान इति प्रसिद्धम् । **यथा**—शब्दसाधुत्वादिर्ज्ञेयैकदेशोऽर्थो **यस्य, तदपि** व्याकरणादि पाणिन्यादेरधिकार्थज्ञानात् सम्भवति । यद्यल्पार्थमपि शास्त्रमधिकार्थज्ञानात् सम्भवति, **तदा** "अस्य महतः" [बृह० २ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतेर्यस्मान्महतोऽपरिच्छिन्नाद्भूतात् सत्याद्योनेः सकाशादनेकशाखेत्यादिविशिष्टस्य वेदस्य पुरुषनिश्वासवदप्रयत्नेनैव सम्भवः, तस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं

भामती ।

शास्त्रम्, अस्यापि सर्वविषयत्वात् । उक्तमर्थं प्रमाणयति—**यद्यद्विस्तरार्थं शास्त्रं यस्मात्पुरुषविशेषात्संभवति स**—पुरुषविशेषः **ततोऽपि**—शास्त्राद् **अधिकतरविज्ञानः** इति योजना । अद्यत्वेऽप्यस्मदादिभिर्यत्समीचीनार्थविषयं शास्त्रं विरच्यते तत्रास्माकं वक्तॄणां वाक्याज्ज्ञानमधिकविषयम् । न हि ते तेऽसाधारणधर्मा अनुभूयमाना अपि शक्या वक्तुम् । न खल्विक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदाः शक्याः सरस्वत्याप्याख्यातुम् । विस्तरार्थमपि वाक्यं न वक्तृज्ञानेन तुल्यविषयमिति कथयितुं विस्तरग्रहणम् । सोपनयं निगमनमाह—**किमु वक्तव्यमिति** । वेदस्य यस्मात् महतो भूतात् योनेः संभवः, तस्य महतो भूतस्य ब्रह्मणो निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च किमु वक्तव्यमिति योजना । **अनेकशाखेति** । अत्र चाने-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

उक्तमनुमानीकर्तुं व्याप्तिमाह—**यदिति** । महाविषयत्वाद्वेदस्य ब्रह्मज्ञानेन तुल्यार्थत्वभ्रान्तिनिवृत्त्यर्थं विस्तरार्थमित्युक्तम् । यच्छब्दत्रयस्य स ततोऽपीत्युत्तरेण संबन्धः । शास्त्रप्रणेतुराप्तत्वार्थं पुरुषविशेषपदम् । यो यद्वाक्यप्रमाणप्रणेता स तद्विषयादधिकार्थज्ञानवानिति व्याप्तिभूमिमाह—**यथेति** । ब्रह्मणः शास्त्रकर्तृत्वेऽपि पाणिन्यादिवदसर्वज्ञत्वं शंकित्वोक्तम्—**ज्ञेयेति** । तस्य ज्ञेयैकदेशविषयत्वं तत्कर्तुरसार्वज्ञ्ये हेतुरित्यर्थः । अपिस्तथात्वसंभावनार्थः । यद्यस्मात्पाणिन्यादेः संभवति स तस्मादधिकार्थज्ञानवानिष्टः । शब्दस्य ज्ञानान्न्यूनार्थत्वाद्यथेदं तथाऽन्यदपि मानभूतं शास्त्रं यस्मादभियुक्तादुत्पद्यते स तस्मादधिकज्ञानवानित्यर्थः । उक्तेर्ज्ञानान्न्यूनार्थत्वमिक्षुक्षीरादिमाधुर्यस्यावान्तरवैषम्येऽपि तदाख्यातुं सुशिक्षितोऽपि न शक्ष्यतीति न्यायसिद्धमित्याह—**इति प्रसिद्धमिति** । व्याप्तिमुक्त्वा विवक्षितमनुमानमाह—**किम्विति** । शास्त्रस्योक्तविशेषणवतो यस्मान्महतो भूताद्योनेः संभवस्तस्य सर्वज्ञत्वाद्यनतिशयमिति किमु वक्तव्यमिति संबन्धः । ब्रह्म वेदार्थादधिकार्थज्ञानवत्तत्कर्तृत्वाद्यो यद्वाक्यप्रमाणकर्ता स तदर्थादधिकार्थज्ञानवान्यथा **पाणिनिः** । यद्वा—वेदः स्वार्थादधिकार्थज्ञानवज्जन्यो वाक्यप्रमाणत्वात्पाणिन्यादिवाक्यवदित्यर्थः । शास्त्रहेतोर्ब्रह्मणः सर्वज्ञता पक्षधर्मताबलादिति वक्तुं शास्त्रस्य ग्रन्थतो महत्त्वमाह—**अनेकेति** । महाविषयत्वेनोक्तं महत्त्वं व्यनक्ति—**देवेति** । आदिशब्देन वर्णाश्रमधर्मा गृह्यन्ते । प्रदीपवत्सर्वार्थावद्योतिन इत्युक्तं प्रकृतोपयो-

सर्वज्ञानाकरस्याप्रयत्नेनैव लीलान्यायेन पुरुषनिश्वासवद्यस्मान्महतो भूताद्योनेस्सम्भवः-"अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" [बृह० २।४।१०] इत्यादिश्रुतेः,

रत्नप्रभा।

चेति किमु वक्तव्यमिति। तत्र वेदस्य पौरुषेयत्वशङ्कानिरासार्थं श्रुतिस्थनिश्वसितपदार्थमाह-**अप्रयत्नेनेति**॥ प्रमाणान्तरेणार्थज्ञानप्रयासं विना निमेषादिन्यायेनेत्यर्थः॥ अत्रानुमानेन "यः सर्वज्ञः" [मुण्ड० १।१] इति श्रुत्युक्तसर्वज्ञत्वदार्ढ्याय पाणिन्यादिवद्वेदकर्त्तरि अधिकार्थज्ञानसत्तामात्रं साध्यते। न

भामती।

कशाखाभेदभिन्नस्येत्यादिः संभव इत्यन्त उपनयः। तस्येत्यादि सर्वशक्तित्वं चेत्यन्तं निगमनम्। **अप्रयत्नेनैवेति**। ईषत्प्रयत्नेन, यथाऽलवणा यवागूरिति। देवर्षयो हि महापरिश्रमेणापि यत्राशक्तास्तदयमीषत्प्रयत्नेन लीलयैव करोतीति निरतिशयमस्य सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं चोक्तं भवति। अप्रयत्नेनास्य वेदकर्तृत्वे श्रुतिरुक्ता-'अस्य महतो भूतस्य' इति। येऽपि तावद् वर्णानां नित्यत्वमास्थिषत तैरपि पदवाक्यादीनामनित्यत्वमभ्युपेयम्। आनुपूर्वीभेदवंतो हि वर्णाः पदम्। पदानि चानुपूर्वीभेदवन्ति वाक्यम्। व्यक्तिधर्मश्चानुपूर्वी न वर्णधर्मः,वर्णानां नित्यानां विभूनां च कालतो देशतो वा पौर्वापर्यायोगात्। व्यक्तिश्चानित्येति कथं तदुपगृहीतानां वर्णानां नित्यानामपि पदता नित्या। पदानित्यतया च वाक्यादीनामप्यनित्यता व्याख्याता। तस्मान्नृत्तानुकरणवत् पदाद्यनुकरणम्। यथा हि यादृशं गात्रचलनादि नर्तकः करोति तादृशमेव शिक्ष्यमाणानुकरोति नर्तकी, न तु तदेव व्यनक्ति। एवं यादृशीमानुपूर्वीं वैदिकानां वर्णपदादीनां करोत्यध्यापयिता तादृशीमेवानुकरोति माणवकः, न तु तामेवोच्चारयति, आचार्यव्यक्तिभ्यो माणवकव्यक्तीनामन्यत्वात्। तस्मान्नित्यानित्यवर्णवादिनां लौकिकवैदिकपदवाक्यादिपौरुषेयत्वे विवादः, केवलं वेदवाक्येषु पुरुषस्वातन्त्र्यास्वातन्त्र्ये विप्रतिपत्तिः। यथाहुः-'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रता'। तत्र सृष्टिप्रलयमनिच्छन्तो जैमिनीया वेदाध्ययनं प्रत्यस्मादृशगुरुशिष्यपरंपरामविच्छिन्नामनादिमाचक्षते। वैयासिकं तु मतमनुवर्तमानाः श्रुतिस्मृतीतिहासादिसिद्धसृष्टिप्रलयानुसारेणानाद्यविद्योपधानलब्धसर्वशक्तिज्ञानस्यापि परमात्मनो नित्यस्य वेदानां योनेरपि न तेषु स्वातन्त्र्यं, पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण तादृशतादृशानुपूर्वीविरचनात्। तथाहि-यागादिब्रह्महत्यादयोऽर्थानर्थहेतवो ब्रह्मविवर्ता अपि न सर्गान्तरे विपरीयन्ते। न हि जातु कचित् सर्गे ब्रह्महत्याऽर्थहेतुरनर्थहेतुश्चाश्वमेधो भवति। अग्निर्वा क्लेदयति। आपो वा दहन्ति। तद्वत्। यथात्र सर्गे नियतानुपूर्व्यं वेदाध्ययनमभ्युदयनिःश्रेयसहेतुरन्यथा तदेव वाग्वज्रतयानर्थहेतुः, एवं सर्गान्तरेष्वपीति तदनुरोधात् सर्वज्ञोऽपि सर्वशक्तिरपि पूर्वपूर्वसर्गानुसारेण वेदान्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

गित्वेनार्थतोऽनुवदति-**सर्वेति**। यथोक्तं शास्त्रं ब्रह्मणो जायते चेत्तस्य पौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वप्रामाण्यहानिरित्याशंक्याऽऽह-**अप्रयत्नेनेति**। पौरुषेयत्वं पुरुषनिर्वर्त्यत्वमात्रं वा नूतनानुपूर्वीरचनं वा मानान्तरदृष्टार्थोक्तिरचनं वा। नाऽऽद्यः। तत्रापि पदवाक्यादिषु तुल्यत्वात्। द्वितीये नूतनत्वं क्रमान्यत्वमात्रं वा विसदृशक्रमत्वं वा। नाऽऽद्यः। त्वयाऽपि प्रतिपुरुषमुपाधिभेदादुपहितक्रमान्यत्वमात्रस्येष्टत्वात्। न द्वितीयः। मयाऽपि क्रमवैसादृश्यस्यानिष्टत्वात्। न तृतीयः। अनङ्गीकारात्। अतो न पौरुषेयतया सापेक्षतेति भावः। अयत्नेन ब्रह्मणो वेदोत्पत्तौ मानमाह-**अस्येति**। ब्रह्मणोऽनतिशयं महत्त्वं तात्त्विकं च सर्वज्ञतासाधकं तद्रहिते तदनुपलम्भादिति मत्त्वा महतो भूतस्येति पुनरुक्तम्। यथा दीपादिभासनशक्तेः स्वहेतुवह्निशक्त्यनुमापकत्वं

तस्य महतो भूतस्य निरतिशयं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तिमत्त्वं चेति ॥ अथ वा यथोक्तमृग्वेदादि शास्त्रं योनिः कारणं प्रमाणमस्य ब्रह्मणो यथावत्स्वरूपाधिगमे । शास्त्रादेव प्रमाणाज्जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्माधिगम्यत इत्यभिप्रायः ॥

रत्नप्रभा ।

त्वर्थज्ञानस्य वेदहेतुत्वं, निश्श्वसितश्रुतिविरोधात्, वेदज्ञानमात्रेणाध्येतृवद्वेदकर्तृत्वोपपत्तेश्च । **इयान्विशेषः**–अध्येता परापेक्षः । ईश्वरस्तु स्वकृतवेदानुपूर्वीं स्वयमेव स्मृत्वा तथैव कल्पादौ ब्रह्मादिष्वाविर्भावयन्ननावृतज्ञानत्वात्तदर्थमप्यवर्जनीयतया जानातीति सर्वज्ञ इत्यनवद्यम् । इति प्रथमवर्णकम् ॥ अधुना ब्रह्मणो लक्षणान्तरे प्रमाणजिज्ञासायां वर्णकान्तरमाह–**अथवेति**॥लक्षणप्रमाणयोर्ब्रह्मनिर्णयार्थत्वादेकफलकत्वं **संगतिः**॥ "तन्त्वौपनिषदं पुरुषम्" [बृ० ३ । ९ । २६] इति श्रुतिर्ब्रह्मणो वेदैकवेद्यत्वं ब्रूते न वेति **संशये** कार्यलिङ्गेनैव लाघवात् कर्तुरेकस्य सर्वज्ञस्य ब्रह्मणः सिद्धेन ब्रूत इति **प्राप्ते** वेदप्रमाणकत्वात् ब्रह्मणो न प्रमाणान्तरवेद्यत्वमिति सिद्धान्तयति–**शास्त्रयोनित्वादिति** ॥ तद्व्याचष्टे–**यथोक्तमिति** ॥ सर्वत्र पूर्वोत्तरपक्षयुक्तिद्वयं संशयबीजं द्रष्टव्यम् । अत्र **पूर्वपक्षे** अनुमानस्यैव विचार्यतासिद्धिः फलं, सिद्धान्ते वेदान्तानामिति भेदः । अनुमानादिना ब्रह्मसिद्धिः पूर्वसूत्रे प्रसङ्गान्निरस्ता ॥ **किञ्च** विचित्रप्रपञ्चस्य प्रासादादिवदेककर्तृकताबाधान्न लाघवावतारः । **न च** सर्वज्ञत्वात् कर्तुरेकत्वसम्भवः । एकत्वज्ञानात् सर्वज्ञत्वज्ञानं[२] ततस्तै[३]दित्यन्योन्याश्रयमभिप्रेत्याह–**शास्त्रादेवेति** ॥ किं तच्छास्त्रमिति,

भामती ।

विरचयन्न स्वतन्त्रः । पुरुषास्वातन्त्र्यमात्रं चापौरुषेयत्वं रोचयन्ते जैमिनीया अपि । तच्चास्माकमपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । न चैकस्य प्रतिभानेऽनाश्वास इति युक्तम् । न हि बहूनामप्यज्ञानां विज्ञानां वाशयदोषवतां प्रतिभाने युक्त आश्वासः । तत्त्वज्ञानवतश्चापास्तसमस्तदोषस्यैकस्यापि प्रतिभाने युक्त एवाश्वासः । सर्गादिभुवां प्रजापतिदेवर्षीणां धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यसंपन्नानामुपपद्यते तत्स्वरूपावधारणं, तत्प्रत्ययेन चार्वाचीनानामपि तत्र संप्रत्यय इत्युपपन्नं ब्रह्मणः शास्त्रयोनित्वं, शास्त्रस्य चापौरुषेयत्वं, प्रामाण्यं चेति ॥ इति प्रथमवर्णकम् ॥ वर्णकान्तरमारभते–**अथवेति** । पूर्वेणाधिकरणेन ब्रह्मस्वरूप-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तथा वेदगतसर्वार्थभासनशक्तेरपि स्वाश्रयोपादानस्थसर्वार्थाभासनशक्त्यनुमापकतेति समुदायार्थः । शास्त्रं शास्त्रकर्तृत्वे सत्यसर्वज्ञत्वानधिकरणकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानाद्वेदस्य सर्वज्ञकर्तृकतेत्युक्तम् । इदानीं जगद्धेतुत्वेन लक्षिते ब्रह्मणि मानविशेषचिन्तायै वर्णकान्तरमवतारयति–**अथवेति** । तं त्वौपनिषदमित्यादिब्रह्मणः शास्त्रैकगम्यत्वं समर्थयेन्न वेति कार्यलिङ्गस्य हेतुविशेषावसानानवसानाभ्यां संशये विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदिति सिद्धे कर्तरि तदेकत्वनानात्वसंदेहे लाघवात्तदैक्यं स च ज्ञात्वैव सर्वं करोतीति सर्वज्ञः सर्वशक्तिश्चेत्यनुमानमेव विचार्यमिति प्राप्ते प्रत्याह–**यथोक्तमिति** । नित्यसिद्धस्य ब्रह्मणः शास्त्रं कारणमित्ययुक्तमित्याशंक्याऽऽह–**प्रमाणमिति** । अनुमानादपि लाघवानुगृहीताद् ब्रह्मस्वरूपधीसंभवान्न तत्र शास्त्रमेव मानमित्याशंक्याऽऽह–**शास्त्रादिति** । न तावदप्रत्यक्षं ब्रह्म वह्निवद्विशेषतोऽनुमेयं कार्य-

१ मप्यवर्ज इति पा० क० पुस्तके । २ सर्वज्ञत्वज्ञानात् । ३ एकत्वज्ञानम् ।

शास्त्रमुदाहृतं पूर्वसूत्रे-"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै० आ० ३ । ४ । १] इत्यादि ॥ किमर्थं तर्हीदं सूत्रं, यावता पूर्वसूत्र एवैवञ्जातीयकं शास्त्रमुदाहरता शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणो दर्शितम् ? ॥ उच्यते ॥ तत्र पूर्वसूत्राक्षरेण स्पष्टं शास्त्रस्यानुपादानाज्जगतो जन्मादीति केवलमनुमानमुपन्यस्तमित्याशंक्येत । तामाशङ्कां निवर्तयितुमिदं सूत्रं प्रववृते-शास्त्रयोनित्वादिति ॥ ३ ॥ इति शास्त्रयोनित्वाधिकरणम् ॥ (३) ॥ ॥ कथं पुनर्ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥ उच्यते ॥ यावता-

रत्नप्रभा ।

तत्राह-**शास्त्रमिति** ॥ पृथगारम्भमाक्षिपति-**किमर्थमिति** ॥ **येन**[1] हेतुना दर्शितं, **तत**[2]: किमर्थमित्यर्थः । जन्मादिलिङ्गकानुमानस्य स्वातन्त्र्येणोपन्यासशङ्कानिरासार्थं पृथक्सूत्रमित्याह-**उच्यत इति** ॥ इति तृतीयसूत्रम् ॥ ३ ॥ (३) ॥ वेदान्ताः सिद्धब्रह्मपरा उत कार्यपरा इति निष्फलत्वसापेक्षत्वयोः प्रसङ्गा[3]प्रसङ्गाभ्यां संशये पूर्वसूत्रे द्वितीयवर्णकेनाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह-**कथं पुनरित्यादिना** ॥ "सदेव सोम्य" [छां० ६ । २ । १] इत्यादीनां सर्वात्मत्वादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसङ्गतयः । **पूर्वपक्षे** वेदान्तेषु मुमुक्षुप्रवृत्त्यसिद्धिः, **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिरिति विवेकः । **कथमिति**-आक्षेपे । हेतुः-**यावतेति** ॥

भामती ।

लक्षणासंभवशङ्कां व्युदस्य लक्षणसंभव उक्तः । तस्यैव तु लक्षणस्यानेनानुमानत्वाशङ्कामपाकृत्यागमोपदर्शनेन ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणमुक्तम् । अक्षरार्थस्त्वतिरोहितः ॥३॥ (३) ॥ ॥ शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तं ब्रह्मणः प्रतिज्ञामात्रेण, तदनेन सूत्रेण प्रतिपादनीयमित्युत्सूत्रं पूर्वपक्षमारचयति भाष्यकारः-**कथं पुनरिति** । किमाक्षेपे । शुद्धबुद्धोदासीनस्वभावतयोपेक्षणीयं ब्रह्म, भूतमभिदधतां वेदान्तानामपुरुषार्थोपदेशिनामप्रयोजनत्वापत्तेः, भूतार्थत्वेन च प्रत्यक्षादिभिः समानविषयतया लौकिकवाक्यवत्तदर्थानुवादकत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न खलु लौकिकानि वाक्यानि प्रमाणान्तरविषयमर्थमवबोधयन्ति स्वतःप्रमा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मात्रस्य कर्तृमात्रगमकत्वात् । न च लाघवात्तदैक्यधीर्विचित्रप्रासादादेरनेककर्तृकस्यापि दृष्टत्वेनानिर्णयात् । तथा च कर्तुर्न सर्वज्ञत्वाद्यनुमानलभ्यम् । शास्त्रे तु यत इत्येकवचनात्कर्त्रैक्यसिद्धौ सर्वज्ञत्वादिसिद्धेः शास्त्रैकगम्यं ब्रह्मेति भावः । किं तद्ब्रह्मणि प्रमाणं शास्त्रं, तदाह-**शास्त्रमिति** । पूर्वसूत्रे शास्त्रस्योक्तत्वे शास्त्रयोनित्वं पृथङ् न वाच्यमिति शङ्कते-**किमर्थमिति** । एतत्सूत्रार्थवत्त्वं प्रतिजानीते-**उच्यत इति** । तत्र शास्त्रस्योक्तत्वेऽपि सूत्रे तद्वाचकाभावाज्जन्मादिलिङ्गकं स्वतन्त्रमनुमानमुक्तमिति शंकां निरसितुमिदं सूत्रमिति तदर्थवत्तां समर्थयते-**तत्रेति** । न च तर्हीदं पूर्वशेषतया तदन्तर्गमान्न पृथक्करणीयम् । तच्छेषत्वेऽपि सर्वज्ञत्वे शास्त्रकर्तृत्वहेतुसमर्थनन्यायभेदादधिकरणान्तरत्वसिद्धेरिति ॥ ३ ॥ (३) ॥ ॥ वेदान्ता यथोक्ते ब्रह्मणि प्रमाणं न वेति सिद्धार्थज्ञानात्फलभावाभावाभ्यां सिद्धमर्थं रूपादिहीनं बोधयतो वाक्यस्य सापेक्षत्वानपेक्षत्वाभ्यां वा संशये पूर्वाधिकरणद्वितीयवर्णकेनाऽऽक्षेपलक्षणां संगतिं विवक्षन्नुत्तरसूत्रव्यावर्त्यपक्षमाह-**कथमिति** । सदेवेत्यादितत्तदाम्नायाधीतसर्वोपनिषदां स्फुटब्रह्मलिङ्गानां ब्रह्मणि समन्वयसाधनादत्र श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वपक्षे परिशुद्धब्रह्मबुद्ध्यभावात्तदर्थिनामुपनिषत्स्वप्रवृत्तिः । सिद्धान्ते शुद्धब्रह्मबुद्धिसिद्धौ मुमुक्षूणामुपनिषत्सु यत्नाधिक्यमिति विवेक्तव्यम् । कथमित्याक्षेपे । हेतु**र्यावतेति** ।

१ शास्त्रेण । २ ततः पृथक् । ३ प्रसङ्गोऽत्र प्राप्तिः ।

"आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्-" [जै० सू० १।२।१] इति क्रियापरत्वं शास्त्रस्य प्रदर्शितम् ॥

रत्नप्रभा ।

यतो जैमिनिसूत्रेण शास्त्रस्य वेदस्य क्रियापरत्वं दर्शितमतोऽक्रियार्थत्वाद्वेदान्तानामानर्थक्यं फलवदर्थ-शून्यत्वं प्राप्तमित्य**न्वयः**॥ सूत्रस्याय**मर्थः**-प्रथमसूत्रे तावद्वेदस्याध्ययनकारणकभावनाविधिभाव्यस्य फल-वदर्थपरत्वमुक्तम "चोदनालक्षणोऽर्थः-**धर्मः**" [जैमि० सू० १ । १ । २] इति,-द्वितीयसूत्रे-धर्मे कार्ये चोदना प्रमाणमिति वेदप्रामाण्यव्यापकं कार्यपरत्वमवसितम् । तत्र "**वायुर्वै क्षेपिष्ठाः**" इत्याद्यर्थवादानां धर्मे प्रामाण्यमस्ति न वेति संशये आम्नायप्रामाण्यस्य क्रियार्थत्वेन व्याप्तत्वादर्थ-वादेषु धर्मस्याप्रतीतेरक्रियार्थानां तेषामानर्थक्यं निष्फलार्थत्वम् । **न चाध्ययनविध्युपात्तानां निष्फले सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यं युक्तम् ।** तस्मादनित्यमेषां प्रामाण्यमुच्यते । व्यापकाभावाद्व्याप्यं प्रामाण्यं नास्त्ये-वेति यावत् । **एवं पूर्वपक्षे "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः"** [जै० सू० १ । २।७] इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह-**क्रियापरत्वमिति** ॥ अनित्यमिति प्राप्ते दर्शितमित्यर्थः । वायुर्वै

भामती ।

णम्, एवं वेदान्ता अपीत्यनपेक्षत्वलक्षणं प्रामाण्यमेषां व्याहन्येत । न च तैरप्रमाणैर्भवितुं युक्तम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवतेत्यादयोऽर्थवादा विध्युद्देशार्थवादयोर्मिथोपेक्षणाद्विध्युद्देशेनैकवाक्यतया धर्मे प्रमाणं न वेति संशये पूर्वपक्षयति-**आम्नायस्येति** । सर्वस्य वेदस्य विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयात्मकस्य कार्यतच्छेषार्थताध्रौव्याद्यानि वाक्यानि कार्यं वा तच्छेषं वा नाऽऽचक्षीरन्किंतु शुद्धं सिद्धमर्थमभिदधीरन्नतदर्थानां तेषामानर्थक्यं फलवदभिधेयवैधुर्यमतोऽनित्यमनियतं सापेक्षमेवोच्यते वेदस्य प्रामाण्यमित्युक्तत्वाद्यथाश्रुति-गृहीतानामर्थवादानां सन्तमसन्तं वा भूतमर्थं वदतां तदुक्त्यैव नैराकांक्ष्यात्कार्याध्याहारासिद्धेः । स एवैनं भूतिं गमयतीति विशिष्टार्थवेदनेनैवावसानात् 'वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यनेनैकवाक्यत्वाभावान्मुख्यार्थ-संभवे प्राशस्त्यलक्षणायोगादाख्यायिकात्मनामपि लोके शब्दानां दर्शनात्तेषां फलवदर्थावबोधानियमादध्य-यनविधेरक्षरावाप्त्या दृष्टार्थत्वाद्विध्युद्देशस्यापि विशिष्टार्थविधिना चरितार्थत्वान्मिथोपेक्षाभावादर्थवादानर्थ-क्यात्तत्तुल्यमन्त्रादेरपि तथात्वादेषां धर्माप्रमापकत्वादेतद्युक्तचोदनानामप्रामाण्यादप्रमाणं सर्वो वेद इति प्राप्ते 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः' इति सूत्रेण सिद्धान्तमाह-**क्रियेति** । 'वायव्यं श्वेतमालभेत भूतिकामः' इत्येवमन्तेन विध्युद्देशेन सह वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्याद्यर्थवादानां क्षिप्रदेवतासाध्यं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यतीति प्राशस्त्यार्थेनैकवाक्यत्वात्तत्र प्रकृतविध्यपेक्षितमर्थं वदन्तोऽर्थवादादयोऽर्थवन्तः स्युरित्युक्तेरध्ययनविधेर्दृष्टार्थत्वादक्षरावाप्तेरफलत्वात्फलवदर्थावसायिताया वेदमात्रस्य वाच्यत्वादर्थवादानां च भूतार्थवेदने फलानवसायादाख्यायिकात्मकलौकिकशब्दानामफलत्वस्यानिष्टत्वाद्विध्याकांक्षितप्राशस्त्यलक्षणाया तदेकवाक्यत्वाद्विधेरेव प्रवृत्तौ प्राधान्येऽपि तदनुग्राहकतया स्तुत्यपेक्षणात्तदेकवाक्यानामर्थवादानां तथैव प्रामाण्यान्मन्त्रादेरपि स्वाध्यायविधिना फलवत्त्वसिद्धेर्विशिष्टार्थबोधिप्रधानवाक्यार्थे प्रामाण्यात्तद्युक्तचोदना-नामपि तद्भावाद्युक्तं सर्वस्यैवाऽऽम्नायस्य क्रियातच्छेषविषयत्वेन प्रामाण्यं, तदेवं पूर्वोत्तरपक्षाभ्यां शास्त्रमात्रस्य कार्यपरत्वं प्रमाणलक्षणे स्थितमित्यर्थः । तथाऽपि वेदान्तेषु किं जातमित्याशंक्य यावतेत्यस्यापेक्षितमाह-

१ "तस्मादनित्यमुच्यते" इति एतत्सूत्रशिष्टांशः । अर्थवादाधिकरणे १ इदम् ।

अतो वेदान्तानामानर्थक्यम् । अक्रियार्थत्वात् ॥ कर्तृदेवतादिप्रकाशनार्थत्वेन वा क्रियाविधिशेषत्वमुपासनादिक्रियान्तरविधानार्थत्वं वा ? न हि परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं सम्भवति ॥ प्रत्यक्षादिविषयत्वात्परिनिष्ठितवस्तुनः । तत्प्रतिपादने च हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावात् ॥

रत्नप्रभा ।

क्षिप्रतमगामिनी देवता, तद्देवताकं कर्म क्षिप्रमेव फलं दास्यति इत्येवं विधेयार्थानां स्तुतिरूपार्थेन द्वारेण **"वायव्यं श्वेतमालभेत"** इत्यादिविधिवाक्येनैकवाक्यत्वादर्थवादाः सफलाः स्युः । स्तुतिलक्षणया सफलकार्यपरत्वात् प्रमाणमर्थवाद इति यावत् । **नन्वध्ययनविधिगृहीतानां वेदान्तानामा**र्थक्यं न युक्तमित्यत आह—**कर्त्रिति** ॥ **न** वयं वेदान्तानामानर्थक्यं साधयामः । किंतु लोके सिद्धस्य मानान्तरवेद्यत्वान्निष्फलत्वाच्च, सिद्धब्रह्मपरत्वे तेषां मानान्तरसापेक्षत्वनिष्फलत्वयोः प्रसङ्गादप्रामाण्यापातात् कार्यशेषकर्तृदेवताफलानां प्रकाशनद्वारा कार्यपरत्वं वक्तव्यमिति ब्रूमः । तत्र त्वन्तत्पदार्थवाक्यानां कर्तृदेवतास्तावकत्वं, विविदिषादिवाक्यानां फलस्तावकत्वम् । ननु कर्मविशेषमनारभ्य प्रकरणान्तराधीतानां वेदान्तानां कथं तच्छेषत्वं ? मानाभावादित्यरुच्या पक्षान्तरमाह—**उपासनेति** ॥ मोक्षकामोऽसंद्ब्रह्माभेदमारोप्य "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ० १ । ४ । १०] इत्युपासीत, इत्युपासनाविधिः । **आदि**शब्दाच्छ्रवणादयः । तत्कार्यपरत्वं वा वक्तव्यमित्यर्थः । **ननु** श्रुतं ब्रह्म विहायाश्रुतं कार्यपरत्वं किमर्थं वक्तव्यमिति तत्राह—**न हीति** ॥ परितः समन्तान्निश्चयेन स्थितं—**परिनिष्ठितम्** । कृत्यनापेक्षं सिद्धमिति यावत् । तस्य प्रतिपादनज्ञातस्य, वेदेन ज्ञापनं तन्न सम्भवति, मानान्तरयोग्येऽर्थे वाक्यस्य संवादे सत्यनुवादकत्वाद्, **"अग्निर्हिमस्य भेषजम्"** इति वाक्यवद्, विसंवादे वाऽबोधकत्वाद् **"आदित्यो यूपः"** इति वाक्यवदित्यर्थः । सिद्धो, न वेदार्थः, मानान्तरयोग्यत्वाद्घटवदित्युक्त्वा निष्फलत्वाच्च तथेत्याह—**तदिति** ॥ सिद्धज्ञापने हेयोपादेयागोचरे फलाभावाच्च

भामती ।

न चाप्रयोजनैः,स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितप्रयोजनवत्त्वनियमात् । तस्मात्तत्तद्विहितकर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिप्रतिपादनपरत्वेनैव क्रियार्थत्वम् । यदि त्वसंनिधानात्तत्परत्वं न रोचयन्ते,ततः संनिहितोपासनादिक्रियापरत्वं वेदान्तानाम्। एवं हि प्रत्यक्षाद्यनधिगतगोचरत्वेनानपेक्षतया प्रामाण्यं च प्रयोजनवत्त्वं च सिध्यतीति

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत इति । अर्थमात्रदृष्टेरानर्थक्यं फलवदभिधेयराहित्यमक्रियार्थत्वात्कार्यतच्छेषवाचित्वाभावादित्यर्थः । अध्ययनविधिविरोधादानर्थक्यमयुक्तमित्याशंक्याऽऽह—**कर्त्रिति** । फलसंग्रहार्थमादिपदम् । उक्तं हि—क्रत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकांक्ष्यमिति । कर्मप्रकरणोत्तीर्णोपनिषदां कुतस्तद्विधिशेषतेत्याशंक्याऽऽह—**उपासनादीति** । आदिशब्देन श्रवणादयो गृह्यन्ते । ननु वेदान्तानां न क्रियाविधिशेषत्वमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिलिङ्गैर्ब्रह्मणि तात्पर्यसिद्धेस्तत्राऽऽह—**न हीति** । मानान्तरयोग्ये ब्रह्मणि वेदान्तानां न तात्पर्यम् । तत्संवादेऽनुवादितया तद्विसंवादे च स्पर्शनधीविरोधिचित्रनिम्नोन्नतचाक्षुषधीवद्विरोधादेव तेषामनद्बोधित्वादित्यर्थः । परिनिष्ठितेऽर्थे वेदान्ताप्रामाण्ये हेत्वन्तरमाह—**तदिति** । न हि भूतार्थप्रतिपादने क्वचिद्धानमुपादानं वा तयोः प्रवृत्तिनिवृत्त्यायत्तत्वात्तयोश्च विधिनिषेधाधीनत्वात्तयोरपि कार्यविषययोः

१ असन्तमविद्यमानं स्वस्मिन् ब्रह्माभेदम् ।

अत एव "सोऽरोदीद्" इत्यादीनामानर्थक्यं मा भूदिति "विधिना त्वेकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युः" [जै० सू० १ । २ । ७] इति स्तावकत्वेनार्थवत्त्वमुक्तम् ॥ मन्त्राणां च "इषे त्वा" [यजुर्वेदे १।१।१।]

रत्नप्रभा ।

तन्न सम्भवतीत्यर्थः । फलं हि सुखावाप्तिर्दुःखहानिश्च । तच्च प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां साध्यम् । ते चोपादेयस्य प्रवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य हेयस्य निवृत्तिप्रयत्नकार्यस्य ज्ञानाभ्यां जायेते । न सिद्धज्ञानादिति भावः । तर्हि सिद्धबोधिवेदवादानां साफल्यं कथमित्याशंक्य "**आम्नायस्य**"–[जै० सू० १ । २ । १] इत्यादिसंग्रहवाक्यं विवृणोति–**अत एवेति** ॥ सिद्धवस्तुज्ञानात् फलाभावादेवेत्यर्थः । "**देवैर्निरुद्धः सोऽग्निररोदीत्**" इति वाक्यस्याश्रुजत्वेन रजतस्य निन्दाद्वारा "**बर्हिषि न देयम्**" इति सफलनिषेधशेषत्ववद्वेदान्तानां विध्यादिशेषत्वं वाच्यमित्यर्थः । **ननु** तेषां मन्त्रवत् स्वातन्त्र्यमस्तु, नार्थवादवद्विध्येकवाक्यत्वमित्याशंक्य दृष्टान्तासिद्धिमाह–**मन्त्राणां चेति** ॥ प्रमाणलक्षणेऽर्थवादलक्षणचिन्तानन्तरं मन्त्रचिन्ता न कृता, "**इषेत्वा**" [तै० सं० १ । १ । १] इति मन्त्रे छिनत्तीत्यध्याहाराच्छाखाच्छेदनक्रियाप्रतीतेः । "**अग्निर्मूर्द्धा**" इत्यादौ च क्रियासाधनदेवतादिप्रतीतेर्मन्त्राः श्रुत्यादिभिः क्रतौ विनियुक्ताः । ते किमुच्चारमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तः क्रतावुपकुर्वन्ति–**उत**–दृष्टेनैवार्थस्मरणेनेति सन्देहे चिन्तादिनाप्यध्ययनकालावगतमन्त्रार्थस्य स्मृतिसम्भवाददृष्टार्था मन्त्रा इति प्राप्ते सिद्धान्तः ।

भामती ।

तात्पर्यार्थः । पारमर्षसूत्रोपन्यासस्तु पूर्वपक्षदार्ढ्याय । आनर्थक्यं चाप्रयोजनवत्त्वं, सापेक्षतया प्रमानुत्पादकत्वं चानुवादकत्वादिति । **अतः** इत्यादि **वाऽन्तं** ग्रहणकवाक्यम् । अस्य विभागभाष्यं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सिद्धेऽर्थेऽसंभवादतस्तद्वादस्याफलत्वात्फलाधीनतात्पर्याभावान्न वेदान्ता भूते मानम् । न च क्रियानपेक्षं भूतं वस्तु फलं तद्धेतुर्वा सुखदुःखाप्तिहानितद्धेतुत्वादृष्टेरित्यर्थः । मानान्तरसिद्धसिद्धार्थबोधित्वायोगात्तद्बोधस्य चाफलत्वात् । न चेद्वेदान्तास्तत्र प्रमाणं कथं तर्हि तेषामर्थवत्तेत्याशंक्यार्थवादाधिकरणसिद्धान्तं स्मारयति–**अत एवेति** । वेदान्तानां मन्त्रवत्पृथगर्थसंभवात्किमित्यर्थवादवद्विधिना पदैकवाक्यतेत्याशंक्य मन्त्रवदेव तर्हि विधिभिर्वाक्यैकवाक्यता तेषामित्याह–**मन्त्राणां चेति** । अर्थवादाधिकरणं परिसमाप्य मन्त्रेषु चिन्ताऽवतारिता प्रमाणलक्षणे । "इषे त्वा" इत्यत्र छिनद्मीत्यध्याहारेण शाखाच्छेदप्रतीतेः, 'अग्निर्मूर्धा' इत्यादौ च तद्धेतुदेवतादिदृष्टेरपि त्वेत्यादयो मन्त्राः श्रुत्यादिना क्रतौ विनियुक्तविषयास्ते किमुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तस्तत्रोपकुर्वन्त्याहोस्विद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेनेति संशये मन्त्राणां दृष्टार्थत्वे स्वाध्यायकालसिद्धतदर्थस्य चिन्तादिना स्मृतिसंभवात्तावन्मात्रार्थवतां तेषां नित्यवदाम्नानानर्थक्यान्मन्त्रैरेवार्थप्रत्यायननियमाददृष्टकल्पने तदुच्चारणादेव पुरुषव्यापारगोचरात्तन्नियोगविषयात्तत्कल्पनस्य युक्तत्वादुच्चारणमात्रेणादृष्टं कुर्वन्तोऽमी क्रतावुपकुर्वन्तीति पूर्वपक्षमाह–तदर्थशास्त्रादिति । इषे त्वेति च्छिनद्मीत्यध्याहारात्क्रियोक्तिसमर्थो मन्त्रस्तत्रैवैनं मन्त्रमिषे त्वेति शाखामाच्छिनत्तीति शास्त्रं निबध्नात्यर्थोक्त्या क्रतूपकारे तदर्थशास्त्रानर्थक्यात्तस्मात्तदुच्चारणमात्रेणैव क्रतावुपकारिताऽस्येत्यर्थः । मन्त्रैरेव देवतादि स्मर्तव्यमितिनियमस्य दृष्टार्थाभावाददृष्टार्थकल्पनेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तदर्थस्मारकत्वेन दृष्टार्थत्वादर्थस्मृतेश्च प्रयोगार्थत्वात्प्रयोगाच्च

१ ब्रह्मप्रतिपादनम् । २ प्रमाणलक्षणं द्वादशलक्षण्याख्यजैमिनीयदर्शनस्य प्रथमाध्यायस्तस्मिन् ।

इत्यादीनां क्रियातत्साधनाभिधायित्वेन कर्मसमवायित्वमुक्तम् ॥ न क्वचिदपि वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेणार्थवत्ता दृष्टा, उपपन्ना वा ॥ न च परिनिष्ठिते वस्तुस्वरूपे विधिस्सम्भवति । क्रियाविषयत्वाद्विधेः ॥

रत्नप्रभा ।

"**अविशिष्टस्तु वाक्यार्थः**" [जै० सू० १ । २ । ४०] इति लोकवेदयोर्वाक्यार्थस्याविशेषान्मन्त्रवाक्यानां दृष्टेनैव स्वार्थप्रकाशनेन क्रतूपकारकत्वसम्भवाद् दृष्टे सम्भवत्यदृष्टकल्पनानुपपत्तेः फलवदनुष्ठानापेक्षितेन क्रियातत्साधनस्मरणेन द्वारेण मन्त्राणां कर्माङ्गत्वम् । "**मन्त्रैरेवार्थः स्मर्तव्यः**" इति नियमस्त्वदृष्टार्थ इति । **तथा** चार्थवादानां स्तुतिपदार्थद्वारा पदैकवाक्यत्वं विधिभिः, मन्त्राणां तु वाक्यार्थज्ञानद्वारा तैर्वाक्यैकवाक्यत्वमिति विभागः । **नन्वस्तु** कर्मप्रकरणस्थवाक्यानां विध्येकवाक्यत्वं, वेदान्तानां तु सिद्धे प्रामाण्यं किं न स्यादिति तत्राह—**न क्वचिदिति** ॥ वेदान्ताः, विध्येकवाक्यत्वेनैवार्थवन्तः, सिद्धार्थावेदकत्वात्, मन्त्रार्थवादादिवदित्यर्थः । अन्यत्रादृष्टापि वेदान्तेषु कल्प्यतामिति तत्राह—**उपपन्ना वेति** ॥ नेत्यनुषङ्गः । सिद्धे फलाभावस्योक्तत्वादिति भावः । **तर्हि** ब्रह्मण्येव स्वार्थे विधिः कल्प्यतां कृतं वेदान्तानां विध्यन्तरशेषत्वेनेत्यत आह—**न चेति** ॥ **ननु** "दध्ना जुहोति" इति सिद्धे दधनि विधिर्दृष्टः, तत्राह—**क्रियेति** ॥ दध्नः क्रियासाधनस्य प्रयुज्यमानतया

भामती ।

न हि इत्यादि **उपपन्ना वा** इत्यन्तम् । स्यादेतत् । अक्रियार्थत्वेऽपि ब्रह्मस्वरूपविधिपरा वेदान्ता भविष्यन्ति, तथा च 'विधिना त्वेकवाक्यत्वात्—' इति राद्धान्तसूत्रमनुग्रहीष्यते । न खल्वप्रवृत्तप्रवर्तनमेव विधिः, उत्पत्तिविधेरज्ञातज्ञापनार्थत्वात् । वेदान्तानां चाज्ञातं ब्रह्म ज्ञापयतां तथाभावादित्यत आह—**न च परिनिष्ठित इति** । अनागतोत्पाद्यभावविषय एव हि सर्वो विधिरुपेयः, अधिकारविनियोगप्रयोगोत्पत्तिरूपाणां परस्पराविनाभावात्, सिद्धे च तेषामसंभवात् । तद्वाक्यानां त्वैदंपर्यं भिद्यते । यथा 'अग्निहोत्रं जुहुयात् स्वर्गकामः' इत्यादिभ्योऽधिकारविनियोगप्रयोगाणां प्रतिलम्भात्, 'अग्निहोत्रं जुहोति' इत्युत्पत्तिमात्रपरं वाक्यम् । न त्वत्र विनियोगादयो न सन्ति, सन्तोऽप्यन्यतो लब्धत्वात्केवलमविवक्षिताः । तस्मात् भावना-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

फलोदयाद्दृष्टे सत्यदृष्टकल्पनायोगात्तदर्थशास्त्रस्य च परिसंख्यार्थत्वाद्दृष्टेनैवार्थप्रकाशनेन मन्त्राणां क्रतूपकारितेति सिद्धान्तमाह—**अविशिष्टस्तु वाक्यार्थ** इति । लोकवेदयोः शब्दानामर्थाविशेषाल्लोके फलवदुच्चारणदृष्टेर्वेदेऽपि मन्त्रोच्चारणस्य तथात्वादप्रकाशिते यज्ञे तदङ्गे च यागासिद्धेस्तदर्थं यज्ञादिप्रकाशनेन कर्मण्युपकारो मन्त्राणामित्यर्थः । तदेवं वेदान्तानामपि मन्त्रवत्कर्मतद्धेतुवादित्वेन विधिभिर्वाक्यैकवाक्यतया कर्मसमवायित्वं सिद्धवत्कृत्य मन्त्राधिकरणं प्रवृत्तमिति भाष्यार्थः । कर्मकाण्डीयमन्त्राणां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वेऽपि प्रकरणान्तरस्थवेदान्तानां स्वार्थनिष्ठत्वेनैव प्रामाण्यमित्याशंक्याऽऽह—**नेति** । विधिनिषेधार्थवादमन्त्रनामधेयाधिकारान्ग्रहीतुं क्वचिदपीत्युक्तम् । अदृष्टाऽपि युक्तिवशादेष्टुं शक्येत्याशंक्य न हि परिनिष्ठितेत्यादिनोक्तं मत्वाऽऽह—**उपपन्ना वेति** । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यत्र यागाविनाभूतद्रव्यदेवताबुद्ध्या यागविधिकल्पनावद्वेदान्तानामपि स्वार्थे विधिं परिकल्प्यार्थवत्त्वसंभवे किं कर्मविधिशेषत्वेनेत्याशंक्याऽऽह—**न चेति** । दध्ना जुहोतीत्यादाविव सिद्धेऽप्यर्थे विधिः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**क्रियेति** । तत्र मार्गस्यान्यतो लब्धत्वात्तदनुवादेन विधेः संक्रान्तत्वाद्विना भावार्थं शुद्धस्य सिद्धस्य विध्यविषयतेति

अपूर्वलिङ्गाधिकरणे । २ "अग्निहोत्रं जुहुयाद्" इति विहितहोमक्रियासाधनस्य ।

तस्मात्कर्मापेक्षितकर्तृदेवतादिस्वरूपप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषत्वं वेदान्तानाम् ॥ अथ प्रकरणान्तरभयान्नैतदभ्युपगम्यते । तथापि स्ववाक्यगतोपासनादिकर्मपरत्वम् ॥ तस्मान्न ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वमिति प्राप्ते–उच्यते–

तत्तु समन्वयात् ॥ ४ ॥ (४) ॥

तुशब्दः–पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ तद् ब्रह्म सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिलयकारणं वेदान्तशास्त्रादेवाऽवगम्यते ॥ कथम्? "समन्वयात्"–सर्वेषु हि वेदान्तेषु वाक्यानि तात्पर्येणैव तस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वेन समनुगतानि–

रत्नप्रभा ।

साध्यत्वाद्विधेयता, निष्क्रियब्रह्मणः कथमप्यसाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । भाट्टमतमुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ स्वयमेवारुचिं वदन्पक्षान्तरमाह–**अथेति** ॥ सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे–**तुशब्द इति** ॥ तद् ब्रह्म, वेदान्तप्रमाणकम्, इति प्रतिज्ञातेऽर्थे हेतुं पृच्छति–**कथमिति** ॥ हेतुमाह–**समिति** ॥ **अन्वयः**–तात्पर्यविषयत्वं, तस्मादित्येव हेतुः । तात्पर्यस्य **सम्यक्त्वम्**–अखण्डार्थविषयकत्वं सूचयितुं सं–पदं प्रतिज्ञान्तर्गतमेव । तथा चाखण्डं ब्रह्म, वेदान्तजप्रमाविषयः, वेदान्ततात्पर्यविषयत्वात्, **यो** यद्वाक्यतात्पर्यविषयः, **स** तद्वाक्यप्रमेयः, **यथा**–कर्मवाक्यप्रमेयो धर्म इति **प्रयोगः** ॥ वाक्यार्थस्य **अखण्डत्वम्**–असंसृष्टत्वम् । वाक्यस्य चाखण्डार्थकत्वं, स्वपदोपस्थिताः **ये** पदार्थाः–**तेषां यः** संसर्गः, **तद्**गोचरप्रमाजनकत्वम् । **न चे**दमप्रसिद्धम्, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्यानां लोके लक्षणया चन्द्रादिव्यक्तिमात्रप्रमाहेतुत्वात् सर्वपदलक्षणा चाविरुद्धा, सर्वैरर्थवादपदैरे-

भामती ।

विषयो विधिर्न सिद्धे वस्तुनि भवितुमर्हतीति उपसंहरति–**तस्मादिति** । अत्रारुचिकारणमुक्त्वा पक्षान्तरमुपसंक्रामति–**अथेति** । एवं च सत्युक्तरूपे ब्रह्मणि शब्दस्यातात्पर्यात् प्रमाणान्तरेण यादृशमस्य रूपं व्यवस्थाप्यते न तच्छब्देन विरुध्यते, तस्योपासनापरत्वात्, समारोपेण चोपासनाया उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति–**तस्मान्नेति** । सूत्रेण सिद्धान्तयति–**एवं प्राप्त उच्यते–तत्तु समन्वयात्** ॥ तदेतत व्याचष्टे–**तुशब्द इति** । तदित्युत्तरपक्षप्रतिज्ञां विभजते–**तद्ब्रह्मेति** । पूर्वपक्षी कर्कशाशयः पृच्छति–**कथम्** । कुतः प्रकारादित्यर्थः । सिद्धान्ती स्वपक्षे हेतुं प्रकारभेदमाह–**समन्वयात्** । सम्यगन्वयः समन्वयस्तस्मात् । एतदेव विभजते–**सर्वेषु हि वेदान्तेष्विति** । वेदान्तानामैकान्तिकीं ब्रह्मपरतामा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भावः । वार्तिककारमतमुपसंहरति–**तस्मादिति** । तत्रारुचिं सूचयित्वा मतान्तरं निगमयति–**अथेत्यादिना** । मतद्वयेऽपि संमतमर्थमुपसंहरति–**तस्मान्नेति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तसूत्रमवतारयति–**इति प्राप्त इति** । तत्र पूर्वपक्षप्रतिक्षेपप्रतिज्ञां व्याचष्टे–**तुशब्द इति** । तत्पदोपात्तां सिद्धान्तप्रतिज्ञां विभजते–**तद्ब्रह्मेति** । पूर्वसूत्रयोरुक्तं मेयभूतं ब्रह्म स्मारयितुं विशेषणानि । ननु वेदान्तवाक्यस्य लौकिकवाक्यवद्वाक्यत्वादेव संसृष्टार्थत्वादखण्डैकरसे ब्रह्मणि कथं प्रथाहेतुतेति पृच्छति–**कथमिति** । अपर्यायानेकशब्दानामखण्डार्थत्वस्य प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्ये दृष्टत्वादस्यापि ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधनप्रवृत्तस्य तद्धीहेतुता युक्तेति हेतुमादत्ते–**समन्वयादिति** । हेतुं विवृणोति–**सर्वेष्विति** । वेदान्तानामै-

१ णैकस्यैवार्थे० ।

"सदेव सौम्येदमग्र आसीद्" [छान्दो० ६ । २ । १] "एकमेवाद्वितीयम्" [बृह० २ । ५ । १९] "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत" [ऐत० २ । ४ । १ । १] "तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरम्-

रत्नप्रभा ।

कस्याः स्तुतेर्लक्ष्यत्वाङ्गीकारात् । **तथा** सत्यज्ञानादिपदैरखण्डं ब्रह्म भातीति न पक्षासिद्धिः । **नापि** हेत्वसिद्धिः । उपक्रमादिलिङ्गैर्वेदान्तानामद्वितीयाखण्डब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयात् । तत्र छान्दोग्यषष्ठे उपक्रमं (१) दर्शयति-**सदेवेति** ॥ उद्दालकः पुत्रमुवाच-हे **सौम्य** प्रियदर्शन इदं सर्वं जगद् अग्रे उत्पत्तेः प्राक्काले सदबाधितं ब्रह्मैवासीत् । एवकारेण जगतः पृथक्सत्ता निषिध्यते । सजातीयविजातीयस्वगतभेदनिरासार्थम् "एकमेवाद्वितीयम्" [छा० ६ । २ । १] इति पदत्रयम् । **एवम**द्वितीयं ब्रह्मोपक्रम्य "ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्" [छा० ६ । ८ । ७-१६] इत्युपसंहरति (१) । इदमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यं तात्पर्यलिङ्गम् (२) । **यथा** "तत्त्वमसि" [छा० ६ । ८ । ७-१६] इति नवकृत्वोऽभ्यासः (३) । रूपादिहीनाद्वितीयब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वाद् अपूर्वत्वमुक्तम् (४) । "अत्र वाव किल सत्सौम्य न निभालयसे" इति संघाते स्थितं प्रत्यग्ब्रह्म न जानासीत्यर्थः-"तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये अथ संपत्स्ये" [छा० ६ । १४ । २] इति ब्रह्मज्ञानात्फलमुक्तं विदुषः । **तस्य** यावत्कालं देहो न विमोक्ष्यते, **तावदेव** देहपातपर्यन्तो विलम्बः । **अथ** देहपातानन्तरं विद्वान् ब्रह्म सम्पत्स्यते । विदेहकैवल्यमनुभवतीत्यर्थः-"अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य" [छा० ६ । ३ । २] इत्याद्यद्वितीयज्ञानार्थोऽर्थवादः (५) । मृदादिदृष्टान्तैः प्रकृत्यतिरेकेण विकारो नास्तीत्युपपत्ति (६) रुक्ता । **एवं षड्विधानि** तात्पर्यलिङ्गानि व्यस्तानि, समस्तानि **वा**,-प्रतिवेदान्तं दृश्यन्त इत्यैतरेयकोपक्रमवाक्यं पठति-**आत्मावेति** ॥ बृहदारण्यके मधुकाण्डोपसंहारवाक्यं सदात्मनो निर्विशेषत्वार्थमाह-**तदेतदिति** ॥ मायाभिर्बहुरूपं **तद्** ब्रह्म । **एतद्** अपरोक्षम् । **अपूर्वं** कारणशून्यम् । **अनपरं** कार्यरहितम् । **अनन्तरं** जात्यन्तरमस्य नास्तीत्यनन्तरम् । एकरस-

भामती ।

चिख्यासुर्बहूनि वाक्यान्युदाहरति-**सदेवेति** । 'यतो वा इमानि भूतानि' इति तु वाक्यं पूर्वमुदाहृतं जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमिति चेह स्मारितमिति न पठितम् । येन हि वाक्यमुपक्रम्यते येन चोपसंह्रियते तदेव वाक्यार्थ इति शाब्दाः । यथोपांशुयाजवाक्येऽनूचोः पुरोडाशयोर्जामितादोषसंकीर्तन-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मपरतां वक्तुं बहूनि वाक्यान्युदाहरति-**सदेवेत्यादिना** । सदित्यस्तितामात्रमेवेत्यवधारणे । किं तदवधियते तदाह-**इदमिति** । यदिदं व्याकृतं जगत्तदग्रे प्रागुत्पत्तेर्व्याकृतरूपत्यागेन सदेवाऽऽसीद्धे सोम्य प्रियदर्शनेति पित्रा पुत्रः संबोध्यते । स्थूलं पृथिव्यादीदं बुद्धिबोध्यं प्रागुत्पत्तेर्मा भूदन्यत्तु महदादिसूक्ष्ममासीदेवेति नेत्याह-**एकमिति** । कार्यात् सतोऽन्यन्नाऽऽसीदेवेत्यर्थः । तथाऽपि मृदो घटाकारपरिणामयितृकुलालवज्जगन्निमित्तं सतोऽन्यदासीदित्याशंक्याऽऽह-**अद्वितीयमिति** । सतोऽपि चित्त्वं विना प्रधानवन्न हेतुतेत्याशंक्य श्रुत्यन्तरमाह-**आत्मेति** । आप्नोतीत्यात्मा मूलकारणं, वैशब्देन प्रागवस्था स्मर्यते । इदमित्याद्युक्तार्थम् । तस्य निर्विशेषत्वार्थं श्रुत्यन्तरं पठति-**तदेतदिति** । तच्छब्देनेन्द्रो मायाभिरिति प्रकृतात्मोक्तिः । विधेयं ब्रह्मापेक्ष्य नपुंसकं तदेतदेव यद्ब्रह्म । तस्य किं लक्षणं, तत्राऽऽह-**अपूर्वमिति** । नास्य पूर्वं कारणमित्यपूर्वमकार्यमित्यर्थः । नास्यापरं कार्यं वास्तवमस्तीत्यनपरमकारण-

अबाह्यम् । अयमात्मा ब्रह्म । सर्वानु भूः" [बृह० २ । ५ । १९] "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्" [मुण्ड० २ । २ । ११] इत्यादीनि ॥ न च तद्गतानां पदानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसंगात् ॥ न च तेषां कर्तृस्वरूपप्रतिपादनपरतावसीयते ॥ "तत्केन कं पश्येद्" [बृह० २ । ४ । १३] इत्यादिक्रियाकारकफलनिराकरणश्रुतेः ॥

रत्नप्रभा ।

मित्यर्थः । **अबाह्यम्** अद्वितीयम् । तस्यापरोक्षत्वमुपपादयति–**अयमिति** ॥ सर्वमनुभवतीति–**सर्वानुभूः** । चिन्मात्रमित्यर्थः ॥ ऋग्यजुःसामवाक्यान्युक्त्वा आथर्वणवाक्यमाह–**ब्रह्मैवेदमिति** ॥ यत् **पुरस्तात्** पूर्वदिग्वस्तुजातम्, **इदम्** अब्रह्मैवाविदुषां भाति तद् **अमृतं ब्रह्मैव** वस्तु विदुषामित्यर्थः । **आदिपदेन**–"सत्यं ज्ञानम्" [तै० २ । १ । १] इत्यादिवाक्यानि गृह्यन्ते । **नन्वस्तु** ब्रह्मणस्तात्पर्यविषयत्वं वेदान्तानां, कार्यमेवार्थः किं न स्यादिति तत्राह–**न चेति** ॥ वेदान्तानां ब्रह्मणि तात्पर्ये निश्चीयमाने कार्यार्थत्वं न युक्तम्, "यत्परः शब्दः स शब्दार्थः" इति न्यायादित्यर्थः । यदुक्तमर्थवादन्यायेन वेदान्तानां कर्त्रादिस्तावकत्वमिति तत्राह–**न च तेषामिति** ॥ तेषां कर्मशेषकर्त्रादिस्तावकत्वं न भाति । किंतु ज्ञानद्वारा कर्म तत्साधननाशकमेव । तत् तत्र विद्याकाले **कः** कर्त्ता **केन** करणेन **कं** विषयं पश्येदिति श्रुतेरित्यर्थः । अर्थवादानां तु स्वार्थे फलाभावात् स्तुतिलक्षण-

भामती ।

पूर्वकोपांशुयाजविधाने तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चापूर्वोपांशुयाजकर्मविधिपरता एकवाक्यताबलादाश्रिता, एवमत्रापि 'सदेव सोम्येदम्' इति ब्रह्मोपक्रमात् 'तत्त्वमसि' इति च जीवस्य ब्रह्मात्मनोपसंहारात् तत्परतैव वाक्यस्य । एवं वाक्यान्तराणामपि पौर्वापर्यालोचनया ब्रह्मपरत्वमवगन्तव्यम् । न च तत्परत्वस्य दृष्टस्य सति संभवेऽन्यपरताऽदृष्टायुक्ता कल्पयितुम्, अतिप्रसङ्गात् । न केवलं कर्तृपरता तेषामदृष्टा, अनुपपन्ना चेत्याह–**न च तेषामिति ।**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मित्यर्थः । नास्यान्तरं जात्यन्तरमन्तरालेऽस्तीत्यनन्तरमेकरसमित्यर्थः । तथाविधमन्यदपि तटस्थमस्तीति नेत्याह–**अबाह्यमिति** । बाह्यमस्यानात्मभूतं नास्तीत्यद्वितीयमित्यर्थः । तस्यापरोक्षत्वमाह–**अयमिति** । तत्सिद्ध्यर्थं चित्स्वभावत्वमाह–**सर्वेति** । ब्रह्माऽऽत्मा सर्वमनुभवति चेदनुभाव्यस्य पृथक्त्वान्नाद्वैतमित्याशङ्क्याऽऽह–**ब्रह्मेति** । यत्पुरस्तात्पूर्वस्यां दिश्यब्रह्मेवाविदुषां भाति तत्सर्वमिदममृतं ब्रह्मैव वस्तुत इत्यर्थः । आदिपदेन सत्यज्ञानादिवाक्यानि गृह्यन्ते । नन्वेषां वाक्यानामर्थवादाधिकरणन्यायेन कर्मापेक्षितकर्त्रादिप्रकाशनेन क्रियाविधिशेषतेत्युक्तं तत्राऽऽह–**न चेति** । वायुर्वै क्षेपिष्ठेत्यादीनामिव क्रियाविधिशेषत्वेऽपि तेषां न श्रुतहानिरश्रुतकल्पना वेत्याशंक्याऽऽह–**न चेति** । युक्तमर्थवादानां स्वार्थे पुमर्थहीनानामध्ययनविधेर्विध्यपेक्षितप्राशस्त्यद्वारा तच्छेषत्वम् । यथाऽऽहुः–"स्वाध्यायविधिना वेदः पुरुषार्थाय नीयते । तद्वशेनार्थवादानां प्राशस्त्येन प्रमाणता" इति । वेदान्तानां तु कर्मापेक्षितकर्त्राद्यबोधित्वान्न तद्विधिशेषतेत्यर्थः । ननु पर्णताया जुहूद्वारा क्रतुशेषतावदात्मनोऽपि ज्ञानद्वारा कर्मशेषत्वात्तदर्था वेदान्तास्तद्विधिशेषा भविष्यन्ति नेत्याह–**तदिति** । तत्तत्र विद्यादशायां केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्यादिवाक्येनाऽऽत्मविद्यया क्रियादिनिरासश्रुतेर्नासौ कर्माङ्गम् । ततो

न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि प्रत्यक्षादिविषयत्वं ब्रह्मणः । "तत्त्वमसि" [छान्दो० ६ । ८ । १६] इति ब्रह्मात्मभावस्य शास्त्रमन्तरेणानवगम्यमानत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

तेति भावः । **यदुक्तं** सिद्धत्वेन मानान्तरवेद्यं ब्रह्म, न वेदार्थ इति, **तत्राह-न च परीति** ॥ "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७] इति शास्त्रमन्तरेणेति **सम्बन्धः** ॥ धर्मो, न वेदार्थः, साध्यत्वेन पाकवन्मानान्तरवेद्यत्वात् । **यदि** वेदं विना धर्मस्यानिर्णयान्न मानान्तरवेद्यता, **तदा** ब्रह्मण्यपि तुल्यम् । **यच्चोक्तं** निष्फलत्वाद् ब्रह्म न वेदार्थ इति तदनूद्य परिहरति-

भामती ।

सापेक्षत्वेनाप्रामाण्यं पूर्वपक्षबीजं दूषयति-**न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपीति** । अयमभिसंधिः-पुंवाक्यनिदर्शनेन हि भूतार्थतया वेदान्तानां सापेक्षत्वमाशङ्क्यते । तत्रैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्, किं पुंवाक्यानां सापेक्षता भूतार्थत्वेनाहो पौरुषेयत्वेन । यदि भूतार्थत्वेन ततः प्रत्यक्षादीनामपि परस्परापेक्षत्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गः । तान्यपि हि भूतार्थान्येव । अथ पुरुषबुद्धिप्रभवतया पुंवाक्यं सापेक्षम्, एवं तर्हि तदपूर्वकाणां वेदान्तानां भूतार्थानामपि नाप्रामाण्यं, प्रत्यक्षादीनामिव नियतेन्द्रियलिङ्गादिजन्मानाम् । यद्युच्येत सिद्धे किलापौरुषेयत्वे वेदान्तानामनपेक्षतया प्रामाण्यं सिध्येत्, तदेव तु भूतार्थत्वेन न सिध्यति, भूतार्थस्य शब्दानपेक्षेण पुरुषेण मानान्तरतः शक्यज्ञानत्वाद्बुद्धिपूर्वं विरचनोपपत्तेः, वाक्यत्वादिलिङ्गकस्य वेदपौरुषेयत्वानुमानस्याप्रत्यूहमुत्पत्तेः । तस्मात् पौरुषेयत्वेन सापेक्षत्वं दुर्वारं, न तु भूतार्थत्वेन । कार्यार्थत्वे तु कार्यस्यापूर्वस्य मानान्तरागोचरतयात्यन्तानानुभूतपूर्वस्य तत्त्वेन समारोपेण वा पुरुषबुद्धावनारोहात् तदर्थानां वेदान्तानामशक्यरचनतया पौरुषेयत्वाभावादनपेक्षं प्रमाणत्वं सिध्यतीति प्रामाण्याय वेदान्तानां कार्यपरत्वमातिष्ठामहे । अत्र ब्रूमः-किं पुनरिदं कार्यमभिमतमायुष्मतः, यदशक्यं पुरुषेण ज्ञातुम् । अपूर्वमिति चेत्, हन्त कुतस्त्यमस्य लिङाद्यर्थत्वं, तेनालौकिकेन संगतिसंवेदनविरहात् । लोकानुसारतः क्रियाया एव लौकिक्याः कार्याया लिङ्गादेरवगमात् । 'स्वर्गकामो यजेत' इति साध्यस्वर्गविशिष्टो नियोज्योऽवगम्यते, स च तदेव कार्यमवगच्छति यत्स्वर्गानुकूलम् । न च क्रिया क्षणभंगुरामुष्मिकाय स्वर्गाय कल्पत इति पारिशेष्याद्वेदत एवापूर्वे कार्ये लिङादीनां संबन्धग्रह इति चेत्, हन्त चैत्यवन्दनादिवाक्येष्वपि स्वर्गकामादिपदसंबन्धादपूर्वकार्यत्वप्रसङ्गः, तथा च तेषामप्यशक्यरचनत्वेनापौरुषेयत्वापातः । स्पष्टदृष्टेन पौरुषेयत्वेन वा तेषामपूर्वार्थत्वप्रतिषेधे वाक्यत्वादिना लिङ्गेन वेदानामपि पौरुषेयत्वमनुमितमित्यपूर्वार्थता न स्यात् । अन्यतस्तु वाक्यत्वादीनामनुमानाभासत्वोपपादने कृतमपूर्वार्थत्वेनात्र तदुपपादकेन । उपपादितं चापौरुषेयत्वमस्माभिर्न्यायकणिकायाम्, इह तु विस्तरभयान्नोक्तम् । तेनापौरुषेयत्वे सिद्धे भूतार्थानामपि वेदान्तानां न सापेक्षतया प्रामाण्यविघातः । न चानधिगतगन्तृता नास्ति येन प्रामाण्यं न स्यात्, जीवस्य ब्रह्मताया अन्यतोऽनधिगमात् । तदिदमुक्तम्-'न च परिनिष्ठितवस्तुस्वरूपत्वेऽपि' इति । द्वितीयं पूर्व-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

र्थीद्वाराऽऽत्मनस्तद्विध्यशेषत्वात्तदर्थवेदान्तानां न तच्छेषतेत्यर्थः । यत्तु न परिनिष्ठितवस्तुप्रतिपादनं तस्याध्यक्षादियोग्यत्वादिति तत्राऽऽह-**न चेति** । तत्त्वमसीति शास्त्रमन्तरेणेति संबन्धः । वेदान्तवेद्यस्य सिद्धत्वेऽपि मानान्तरायोग्यत्वात्तत्संवादविसंवादाभावाद्युक्तं तत्रानपेक्षं तत्प्रामाण्यमित्यर्थः । तत्प्रतिपादने च

यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादुपदेशानर्थक्यमिति ॥ नैष दोषः ॥ हेयोपादेयशून्यब्रह्मात्मतावगमादेव सर्वक्लेशप्रहाणात्पुरुषार्थसिद्धेः ॥ देवतादिप्रतिपादनस्य तु स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः ॥

रत्नप्रभा ।

यत्त्वित्यादिना ॥ रहितत्वाद् भिन्नत्वाद् । ब्रह्मण इति **शेषः ॥ यदप्युक्तमुपासनापरत्वं वेदान्तानामिति, तत्र किं** प्राणपञ्चाग्न्यादिवाक्यानाम्–**उत**–सर्वेषामिति ?–तत्र **आद्यम्**–अङ्गीकरोति–**देवतादीति**॥ श्रेष्ठत्वादिगुणः, फलं च, **आदिशब्दार्थः । न द्वितीयः**–विधिशून्यानां "सत्यं ज्ञानम्" [तै० आ० २ । १ । १] इत्यादीनां स्वार्थे फलवतामुपासनापरत्वकल्पनायोगात् । **किञ्च** तदर्थस्य ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञानात् प्रागूर्ध्वं वा ? **आद्ये**–अध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि **न द्वितीय** इत्याह–

भामती ।

पक्षबीजं स्मारयित्वा दूषयति–**यत्तु हेयोपादेयरहितत्वादिति** । विध्यर्थावगमात् खलु पारंपर्येण पुरुषार्थप्रतिलम्भः । इह तु 'तत्त्वमसि' इत्यवगतिपर्यन्ताद्वाक्यार्थज्ञानात् बाह्यानुष्ठानायासानपेक्षात्साक्षादेव पुरुषार्थप्रतिलम्भो नायं सर्पो रज्जुरियमिति ज्ञानादिवेति । सोऽयमस्य विध्यर्थज्ञानात् प्रकर्षः । एतदुक्तं भवति–द्विविधं हीप्सितं पुरुषस्य । किंचिदप्राप्तं ग्रामादि, किंचित्पुनः प्राप्तमपि भ्रमवशादप्राप्तमित्यवगतं, यथा स्वग्रीवावनद्धं ग्रैवेयकम् । एवं जिहासितमपि द्विविधं, किंचिदहीनं जिहासति, यथा वलयितचरणं फणिनं, किंचित्पुनर्हीनमेव जिहासति, यथा चरणाभरणे नूपुरे फणिनमारोपितम् । तत्राप्राप्तप्राप्तौ चात्यक्तत्यागे च बाह्योपायानुष्ठानसाध्यत्वात् तदुपायतत्त्वज्ञानादस्ति पराचीनानुष्ठानापेक्षा । न जातु ज्ञानमात्रं वस्त्वपनयति । न हि सहस्रमपि रज्जुप्रत्यया वस्तुसन्तं फणिनमन्यथयितुमीशते । समारोपिते तु प्रेप्सितजिहासिते तत्त्वसाक्षात्कारमात्रेण बाह्यानुष्ठानानपेक्षेण शक्येते प्राप्तुमिव हातुमिव । समारोपमात्रजीविते हि ते, समारोपितं च तत्त्वसाक्षात्कारः समूलघातमुपहन्तीति । तथेहाप्यविद्यासमारोपितजीवभावे ब्रह्मण्यानन्दे वस्तुतः शोकदुःखादिरहिते समारोपितनिबन्धनस्तद्भावः 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यार्थतत्त्वज्ञानादवगतिपर्यन्तान्निवर्तते । तन्निवृत्तौ प्राप्तमप्यानन्दरूपमप्राप्तमिव प्राप्तं भवति, त्यक्तमपि शोकदुःखाद्यत्यक्तमिव त्यक्तं भवति, तदिदमुक्तम्–**ब्रह्मात्मावगमादेव** जीवस्य सर्वक्लेशस्य सवासनस्य विपर्यासस्य । स हि क्लिश्नाति जन्तूनतः क्लेशः, तस्य प्रकर्षेण हानात् । पुरुषार्थस्य दुःखनिवृत्ति–सुखाप्तिलक्षणस्य सिद्धेरिति । यत्तु 'आत्मेत्येवोपासीत' 'आत्मानमेव लोकमुपासीत' इत्युपासनावाक्यगतदेवतादिप्रतिपादनेनोपासनापरत्वं वेदान्तानामुक्तं, तद्दूषयति–**देवतादिप्रतिपादनस्य तु** आत्मेत्येतावन्मात्रस्य **स्ववाक्यगतोपासनार्थत्वेऽपि न कश्चिद्विरोधः** । यदि न विरोधः, सन्तु

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

हेयोपादेयरहिते पुरुषार्थाभावादित्यत्रोक्तमनुवदति–**यत्त्विति** । पुरस्तात्पञ्चम्या वस्तुन इत्यध्याहार्यम् । आनर्थक्यं हेयादिहीनार्थत्वं वा विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं दूषयति–**नेति** । यत्तु स्ववाक्यगतोपासनादिपरत्वं वेदान्तानां तत्किं कतिपयानामुत सर्वेषाम् । आद्यमङ्गीकरोति–**देवतादीति** । आदिशब्देन देवतासुरसंग्रामो गुणजातं फलविशेषश्चोच्यते । तस्य तत्प्रकरणस्थोपास्तिशेषत्वं प्रकरणादिष्टमेवेत्यर्थः । नेतरः । सर्वेषां वेदान्तानां तच्छेषत्वे मानाभावात् । तदर्थस्य च ब्रह्मणस्तच्छेषत्वं ज्ञाना-

१ ब्रह्मात्माव० ।

न तु तथा ब्रह्मण उपासनाविधिशेषत्वं सम्भवति ॥ एकत्वे हेयोपादेयशून्यतया क्रियाकारकादिद्वैतविज्ञानोपमर्दोपपत्तेः ॥ न ह्येकत्वविज्ञानेनोन्मथितस्य द्वैतविज्ञानस्य पुनस्सम्भवोऽस्ति, येनोपासनाविधिशेषत्वं ब्रह्मणः प्रतिपाद्येत ॥ यद्यप्यन्यत्र वेदवाक्यानां विधिसंस्पर्शमन्तरेण प्रमाणत्वं न दृष्टम्,—

रत्नप्रभा ।

न तु तथेति ॥ प्राणादिदेवतावदित्यर्थः । अहं ब्रह्मास्मीत्येकत्वे ज्ञाते सति हेयोपादेयशून्यतया ब्रह्मात्मनः फलाभावादुपास्योपासकद्वैतभानस्य कारणस्य नाशाच्च नोपासनाशेषत्वमित्याह—**एकत्व इति** ॥ द्वैतज्ञानस्य संस्कारबलात् पुनरुदये विधानमिति नेत्याह—**न हीति** ॥ दृढस्येति शेषः । भ्रान्तित्वानिश्चयो दार्ढ्यम् । संस्कारोत्थं तु भ्रान्तित्वेन निश्चितं न विधिनिमित्तम् ॥ **येनेति** । उपासनायां कारणस्य सत्त्वेनेत्यर्थः । वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं क्रियार्थकत्वमनुवदति—**यद्यपीति** ॥ कर्मकाण्डेऽर्थवादादीनामित्यर्थः । तथा च व्यापकाभावाद्वेदान्तेषु व्याप्याभावानुमानमिति भावः । वेदान्ताः, न स्वार्थे मानम्, अक्रियार्थत्वात्, "**सोऽरोदीद्**" इत्यादिवदित्यनुमाने निष्फलार्थकत्वमु-

भामती ।

तर्हि वेदान्ता देवताप्रतिपादनद्वारेणोपासनाविधिपरा एवेत्यत आह—**न तु तथा ब्रह्मण इति** । उपास्योपासकोपासनादिभेदसिद्ध्यधीनोपासना न निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चे वेदान्तवेद्ये ब्रह्मणि संभवतीति नोपासना विधिशेषत्वं वेदान्तानां तद्विरोधित्वादित्यर्थः । स्यादेतत् । यदि विधिविरहेऽपि वेदान्तानां प्रामाण्यं, हन्त तर्हि 'सोऽरोदीत्' इत्यादीनामप्यस्तु स्वतन्त्राणामेवोपेक्षणीयार्थानां प्रामाण्यम् । न हि हानोपादानबुद्धी एव प्रमाणस्य फले, उपेक्षाबुद्धेरपि तत्फलत्वेन प्रामाणिकैरभ्युपेतत्वादिति कृतं 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इत्यादिनिषेधविधिपरत्वेनैतेषामित्यत आह—**यद्यपीति** । स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणतया हि सर्वो वेदराशिः पुरुषार्थतन्त्र इत्यवगतम् । तत्रैकेनापि वर्णेन नापुरुषार्थेन भवितुं युक्तं, किं पुनरियता 'सोऽरोदीत्' इत्यादिना पदप्रबन्धेन । न च वेदान्तेभ्य इव तदर्थावगममात्रादेव कश्चित्पुरुषार्थ उपलभ्यते । तेनैष पदसंदर्भः साकांक्ष एवास्ते पुरुषार्थमुदीक्षमाणः । 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इत्ययमपि निषेधविधिः स्वनिषेध्यस्य निन्दामपेक्षते । न ह्यन्यथा ततश्चेतनः शक्यो निवर्तयितुम् । तद्यदि दूरतोऽपि न निन्दामवाप्स्यत्ततो निषेधविधिरेव रजतनिषेधे च निन्दायां च दर्विहोमवत् सामर्थ्यद्वयमकल्पयिष्यत् । तदेवमुक्तयोः 'सोऽरोदीत्' इति च 'बर्हिषि रजतं न देयम्' इति च पदसंदर्भयोर्लक्ष्यमाणनिन्दाद्वारेण नष्टाश्वदग्धरथवत् परस्परं समन्वयः । न त्वेवं वेदान्तेषु पुरुषार्थापेक्षा, तदर्थावगमादेवानपेक्षात्परमपुरुषार्थलाभादित्युक्तम् । ननु

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्प्रागुक्तं वा । आद्येऽध्यस्तगुणवतस्तस्य तच्छेषत्वेऽपि न द्वितीय इत्याह—**न त्विति** । देवतादिप्रतिपादनं दृष्टान्तयितुं **तथे**त्युक्तम् । तत्र **हेतुरेकत्व इति** । ज्ञाते सतीति शेषः । हेयोपादेयशून्यतयेत्यत्र ब्रह्मणो ज्ञातस्याद्वितीयस्येत्यध्याहार्यम् । उपास्योपासकादिभेदबुद्ध्यभावादुपास्तिविध्ययोगान्न ब्रह्मणो ज्ञातस्य तच्छेषतेत्यर्थः । संस्कारात्पुनर्द्वैतज्ञानोदये विध्यादिसर्वमविरुद्धमित्याशंक्याऽऽह—**न हीति** । संस्कारोत्थस्याऽऽभासत्वाद्विध्यनिमित्तत्वान्न ब्रह्मणस्तच्छेषतेत्यर्थः । वेदान्ताः स्वार्थे न मानं विधिशून्यवाक्यत्वात्संमतवदित्यनुमानात्तेषां विधिशेषतेत्याशङ्क्य स्वार्थे फलराहित्यमुपाधिरित्याह—**यद्यपीति** । अन्यत्रेति कर्मकाण्डोक्तिः । वेदवाक्यानां सोऽरोदीदित्यादीनामिति यावत् । तथाऽपि स्वार्थे वैफल्य

तथाप्यात्मविज्ञानस्य फलपर्यन्तत्वान्न तद्विषयस्य शास्त्रस्य प्रामाण्यं शक्यं प्रत्याख्यातुम् ॥ न चानुमानगम्यं शास्त्रप्रामाण्यं, येनान्यत्र दृष्टं निदर्शनमपेक्षेत ॥ तस्मात्सिद्धं ब्रह्मणश्शास्त्रप्रमाणकत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

पाधिरित्याह—**तथापीति** ॥ अर्थवादानां निष्फलस्वार्थमानत्वेऽपीत्यर्थः । **तद्विषयस्य** तत्कारणस्य । स्वार्थे ब्रह्मात्मनीति **शेषः** ॥ सफलज्ञानकरणत्वेन वेदान्तानां स्वार्थे मानत्वसिद्धेर्न क्रियार्थकत्वं तद्व्यापकमिति भावः । **ननु** मा भूद्वेदप्रामाण्यस्य व्यापकं, क्रियार्थकत्वं, व्याप्यं तु भविष्यति, तदभावाद्वेदान्तानां प्रामाण्यं दुर्ज्ञानमिति नेत्याह—**न चेति** ॥ **येन** वेदप्रामाण्यं स्वस्यानुमानगम्यत्वेनान्यत्र क्वचिद् दृष्टं दृष्टान्तमपेक्षेत, **तदेव** नास्तीत्यर्थः । चक्षुरादिवद्वेदस्य स्वतः प्रामाण्यज्ञानान्न तद्व्याप्तिलिङ्गाद्यपेक्षा । प्रामाण्यसंशये तु फलवदज्ञाताबाधितार्थतात्पर्यात् प्रामाण्यनिश्चयो न क्रियार्थत्वेन । न कूपे पतेदितिवाक्ये व्यभिचारादिति भावः । वर्णकार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ समन्वयादित्यर्थः । विधिवाक्यानामपि फलवदज्ञातार्थत्वेन प्रामाण्यं तत्तुल्यं वेदान्तानामपीति स्थितम् । एवं पदानां सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्तिमिच्छतां ब्रह्मनास्तिकानां मतं ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वात् सफलत्वाच्च वेदान्तैकमेयत्वमित्युक्त्या **निरस्तम्** ॥ सम्प्रति सर्वेषां पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिमिच्छतां विधिशेषत्वेन

भामती ।

विध्यसंस्पर्शिनो वेदस्यान्यस्य न प्रामाण्यं दृष्टमिति कथं वेदान्तानां तदस्पृशां तद्भविष्यतीत्यत आह—**न चानुमानगम्यमिति** । अबाधितानधिगतासंदिग्धबोधजनकत्वं हि प्रमाणत्वं प्रमाणानां तच्च स्वत इत्युपपादितम् । यद्यपि चैषामीदृग्बोधजनकत्वं कार्यार्थापत्तिसमधिगम्यं तथापि तद्बोधोपजनने मानान्तरं नापेक्षन्ते । नापीमामेवार्थापत्तिं, परस्पराश्रयप्रसङ्गादिति स्वत इत्युक्तम् । ईदृग्बोधजनकत्वं च कार्ये इव विधीनां, वेदान्तानां ब्रह्मण्यस्तीति दृष्टान्तानपेक्षं तेषां ब्रह्मणि प्रामाण्यं सिद्धं भवति । अन्यथा नेन्द्रियान्तराणां रूपप्रकाशनं दृष्टमिति चक्षुरपि न रूपं प्रकाशयेदिति । प्रकृतमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तेषां विधिस्पर्शमन्तरेणाप्रामाण्ये हेतुरिति शेषः । साधनव्याप्तिं प्रत्याह—**आत्मेति** । तद्विषयस्येत्यात्मज्ञानं तच्छब्दार्थः । शास्त्रस्य स्वार्थे फलवत्त्वात्तत्रैवेति शेषः । एतेन न क्वचिदपीत्यादि व्याख्यातम् । अर्थवादाधिकरणस्य विषयभेदं वक्ष्यति । न च मन्त्रवद्वेदान्तानां विधिभिर्वाक्यैकवाक्यत्वं तेषां दृष्टद्वारा क्रतूपकारित्ववदेषां तदयोगादेतदुत्थात्मज्ञानस्य कर्माधिकारविरोधित्वादिति द्रष्टव्यम् । ननु वेदान्ता विधिबोधिनो मानत्वे सति वेदवाक्यत्वात्संमतवन्नेत्याह—**न चेति** । वक्ष्यमाणन्यायेन निषेधवाक्ये व्यभिचारादबाधितानधिगतासंदिग्धबोधित्वाद्युक्तं विधिस्पर्शं विना स्वार्थे वेदान्तप्रामाण्यमित्यर्थः । विध्यसंस्पर्शिनो वेदवाक्यस्य स्वार्थे प्रामाण्यमन्यत्रादृष्टं निषेधवाक्येऽपि विप्रतिपत्तेरित्याशंक्याऽऽह—**येनेति** । शास्त्रप्रामाण्यस्यानुमानगम्यत्वेनेति यावत् । अपेक्षेत शास्त्रप्रामाण्यमिति शेषः । न तथा तदनुमानगम्यं स्वारसिकत्वादुत्पन्नायां हि प्रमायां शास्त्रस्य तल्लिङ्गेन तज्जनकत्वमनुमेयम् । ततस्तदुत्पत्तिरिति स्वीकारे परस्पराश्रयत्वं तस्मादनुमानेन ज्ञेयमपि शास्त्रप्रामाण्यं न तद्गम्यत्वेन भवतीति नास्ति दृष्टान्तापेक्षेत्यर्थः । वर्णकार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । वेदान्तानां प्रामाण्ये विधितुल्यत्वं तच्छब्दार्थः । लौकिकोक्तीनां मानान्तरायत्तानां सिद्धेऽर्थे प्रामाण्यमुपेत्य वेदान्तेषु विना कार्यार्थतामनपेक्षत्वं वा फलवत्त्वं वा न लभ्यमिति मतं ब्रह्मात्मनो मानान्तरायोग्यत्वेन तद्धीमात्रात्फललाभेन च परास्तम् । संप्रति कार्यान्विते

अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्ते-यद्यपि शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्म तथापि—

रत्नप्रभा।

प्रत्यग्ब्रह्म वेदान्तैर्बोध्यते, न स्वातन्त्र्येणेति वदतां वृत्तिकाराणां मतनिरासाय सूत्रस्य वर्णकान्तरमारभ्यते। तत्र वेदान्ताः **किमुपासनाविधिशेषत्वेन** ब्रह्म बोधयन्ति-**उत**-स्वातन्त्र्येणेति ? इति सिद्धे व्युत्पत्त्यभावभावाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह-**अत्रापर इति** ॥ ब्रह्मणो वेदान्तवेद्यत्वोक्तौ वृत्तिकाराः पूर्वपक्षयन्तीत्यर्थः। उपासनातो मुक्तिः पूर्वपक्षे तत्त्वज्ञानादेवेति **सिद्धान्ते फलं** विधिनियोगः।

भामती।

आचार्यदेशीयानां मतमुत्थापयति-**अत्रापरे प्रत्यवतिष्ठन्त इति**। तथाहि-'अज्ञातसंगतित्वेन शास्त्रत्वेनार्थवत्तया। मननादिप्रतीत्या च कार्यार्थाद्ब्रह्मनिश्चयः॥' न खलु वेदान्ताः सिद्धब्रह्मरूपपरा भवितुमर्हन्ति, तत्राविदितसंगतित्वात्। यत्र हि शब्दा लोकेन न प्रयुज्यन्ते तत्र न तेषां संगतिग्रहः। न चाहेयमनुपादेयं रूपमात्रं कश्चिद्विवक्षति प्रेक्षावान्, तस्याबुभुत्सितत्वात्। अबुभुत्सितावबोधने च प्रेक्षावत्ताविघातात्। तस्मात् प्रतिपित्सितं प्रतिपिपादयिषन्नयं लोकः प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतमेवार्थं प्रतिपादयेत्, कार्यं चावगतं तद्धेतुरिति तदेव बोधयेत्। एवं च वृद्धव्यवहारप्रयोगात् पदानां कार्यपरतामवगच्छति। तत्र किंचित्साक्षात् कार्याभिधायकं, किंचित्तु कार्यार्थस्वार्थाभिधायकं, न तु भूतार्थपरता पदानाम्। अपि च नरान्तरस्य व्युत्पन्नस्यार्थप्रत्ययमनुमाय तस्य च शब्दभावाभावानुविधानमवगम्य शब्दस्य तद्विषयबोधकत्वं निश्चेतव्यम्। न च भूतार्थरूपमात्रप्रत्यये परनरवर्तिनि किंचिल्लिङ्गमस्ति। कार्यप्रत्यये तु नरान्तरवर्तिनि प्रवृत्तिनिवृत्ती स्तो हेतू इत्यज्ञातसंगतित्वान्न ब्रह्मरूपपरा वेदान्ताः। अपि च वेदान्तानां वेदत्वाच्छास्त्रत्वप्रसिद्धिरस्ति। प्रवृत्तिनिवृत्तिपराणां च संदर्भाणां शास्त्रत्वम्। यथाहुः—'प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा। पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते॥' इति। तस्माच्छास्त्रत्वप्रसिद्ध्या व्याहतमेषां स्वरूपपरत्वम्। अपि च न ब्रह्मरूपप्रतिपादनपराणामेषामर्थवत्त्वं पश्यामः। न च रज्जुरियं न भुजङ्ग इति यथाकथंचिल्लक्षणया वाक्यार्थतत्त्वनिश्चये यथा भयकम्पादिनिवृत्तिः, एवं 'तत्त्वमसि' इतिवाक्यार्थावगमान्निवृत्तिर्भवति सांसारिकाणां धर्माणाम्। श्रुतवाक्यार्थस्यापि पुंसस्तेषां तादवस्थ्यात्। अपि च यदि श्रुतब्रह्मणो भवति सांसारिकधर्मनिवृत्तिः, कस्मात् पुनः श्रवणस्योपरि मननादयः श्रूयन्ते। तस्मात्तेषां वैयर्थ्यप्रसङ्गादपि न ब्रह्मस्वरूपपरा वेदान्ताः, किंत्वात्मप्रतिपत्तिविषयकार्यपराः। तच्च कार्यं स्वात्मनि नियोज्यं नियुञ्जानं नियोग इति च मानान्तरापूर्वतयाऽपूर्वमिति चाख्यायते। न च विषयानुष्ठानं विना तत्सिद्धिरिति स्वसिद्ध्यर्थं तदेव कार्यं स्वविषयस्य करणस्यात्मज्ञानस्यानुष्ठानमाक्षिपति। यथा च कार्यं स्वविषयाधीननिरूपणमिति ज्ञानेन विषयेण निरूप्यते, एवं ज्ञानमपि स्वविषयमात्मानमन्तरेणाशक्यनिरूपणमिति तन्निरूपणाय तादृशमात्मानमाक्षिपति, तदेव कार्यम्। यथाहुः—'यत्तु तत्सिद्ध्यर्थमुपादीयते आक्षिप्यते तदपि विधेयमिति तन्त्रे व्यवहारः' इति। विधेयता च नियोगविषयस्य ज्ञानस्य भावार्थतयानुष्ठेयता, तद्विषयस्य त्वात्मनः स्वरूपसत्ताविनिश्चितिः। आरोपिततद्भावस्य त्वन्यस्य निरूपकत्वे तेन तन्निरूपितं न स्यात्। तस्मात्तादृगात्मप्रतिपत्तिविधिपरेभ्यो वेदान्तेभ्यस्तादृगात्मविनिश्चयः। तदेतत्सर्वमाह-**यद्यपीति**। विधिपरेभ्योऽपि वस्तुतत्त्वविनिश्चय इत्यत्र निदर्श-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

शब्दशक्तिनियमान्न सिद्धं वस्तु शाब्दमिति वदतामुपास्तिविधिनिष्ठान्वेदान्तानिच्छतां मतं निरसितुं वर्णकान्तरमारभ्यते। यद्वा-आरोपितब्रह्मत्वस्य जीवस्योपास्तिपरा वेदान्ता न ब्रह्मात्मत्वे मानमिति पक्षं प्रतिक्षिप्य तेषां वस्तुनि मानत्वेऽपि त्रिविद्वारेति विशेषमाशङ्क्य वर्णकान्तरम्[१]। तत्र सदेवेत्यादिवेदान्ता विधेयधीविषयत्वेन ब्रह्मार्पयन्त्युत साक्षादिति सिद्धेऽप्युत्पत्त्यभावाभावाभ्यां संशये पूर्वं पक्षयति-**अत्रेति**। ब्रह्म कार्यस्पृष्टमेव शास्त्रगम्यं केवलमपीत्युभयत्र फलभेदः। सप्तम्या ब्रह्मणः शास्त्रप्रमाणकत्वमुक्तम्। तदेव यदनुक्तमङ्गीकृत्यानिष्टं प्रसञ्जयति-**यद्यपीति**। प्रतिपत्तिविधिविषयतया तद्विषय-

१ एतदारम्भात्प्राक् इति सप्तमं वर्णकमिति क्वचित्पाठः। आदित आरभ्यैतदन्तं सप्तवर्णकानीति भावः।

प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रेण ब्रह्म समर्प्यते ॥ यथा–यूपाहवनीयादीन्यलौकिकान्यपि विधिशेषतया शास्त्रेण समर्प्यन्ते तद्वत् ॥ कुत एतत् ॥ प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयोजनत्वाच्छास्त्रस्य । तथाहि शास्त्रतात्पर्यविद आहुः– "दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्"[शा०भा०जै०सू०व्या०१।१।१] इति॥

रत्नप्रभा ।

तस्य **विषयः** प्रतिपत्तिरुपासना । अस्याः को विषयः, इत्याकांक्षायां सत्यादिवाक्यैर्विधिपरैरेव ब्रह्म समर्प्यत इत्याह–**प्रतिपत्तीति** ॥ विधिविषयप्रतिपत्तिविषयतयेत्यर्थः । विधिपराद्वाक्यात्तच्छेषलाभे दृष्टान्तमाह–**यथेति** ॥ "यूपे पशुं बध्नाति", "आहवनीये जुहोति", "इन्द्रं यजेत" इतिविधिषु, के यूपादय इत्याकांक्षायां "यूपं तक्षति", "यूपमष्टाश्रीकरोति" इति तक्षणादिसंस्कृतं दारु–**यूपः**॥ "अग्नीनादधीत" इत्याधानसंस्कृतोऽग्निः–**आहवनीयः** "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इति विधिपरैरेव वाक्यैः समर्प्यन्ते, **तद्वद्** ब्रह्मेत्यर्थः । विधिपरवाक्यस्यापि अन्यार्थबोधित्वे वाक्यभेदः स्यादिति शङ्कानिरासार्थम**पिशब्दः** । मानान्तराज्ञातान्यपि विधिशेषतयोच्यन्ते, न प्रधानत्वेनेति न वाक्यभेदः । प्रधानार्थभेदस्यैव वाक्यभेदकत्वादिति भावः । **ननूक्तषड्विधलिङ्गैस्तात्पर्यविषयस्य ब्रह्मणः** कुतो विधिविशेषत्वमिति शङ्कते–**कुत इति** ॥ वृद्धव्यवहारेण हि शास्त्रतात्पर्यनिश्चयः। वृद्धव्यवहारे च श्रोतुः प्रवृत्तिनिवृत्ती उद्दिश्याप्तप्रयोगो दृश्यते। अतः शास्त्रस्यापि ते एव प्रयोजने । ते च कार्यज्ञानजन्ये इति कार्यपरत्वं शास्त्रस्य । ततः कार्यशेषत्वं ब्रह्मण इत्याह–**प्रवृत्तीति** ॥ शास्त्रस्य नियोगपरत्वे वृद्धसम्मतिमाह–**तथाहीत्यादिना** ॥ क्रिया, कार्यं, नियोगः, विधिः, धर्मः, पूर्वमिति–अनर्थान्तरम् । को वेदार्थः, इत्याकांक्षायां शाबरभाष्यकृतोक्तम्–**दृष्टो हीति** ॥ **तस्य** वेदस्य कार्यं वेदार्थः इत्यत्र

भामती ।

नमुक्तं–**यथा यूपेति** । 'यूपे पशुं बध्नाति' इति बन्धनाय विनियुक्ते यूपे, तस्यालौकिकत्वात्कोऽसौ यूप इत्यपेक्षिते'खादिरो यूपो भवति,यूपं तक्षति,यूपमष्टाश्रीकरोति'इत्यादिभिर्वाक्यैस्तक्षणादिविधिपरैरपि संस्काराविष्टं विशिष्टसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते। एवमाहवनीयादयोऽप्यवगन्तव्याः। प्रवृत्तिनि वृत्तिपरस्य शास्त्रत्वं न स्वरूपपरस्य,कार्य एव च संबन्धो न स्वरूपे,इति हेतुद्वयं भाष्यवाक्येनोपपादितम्–**प्रवृत्तिनिवृत्तिप्रयो**-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपत्तिविषयतयेति यावत् । वस्तुमात्रनिष्ठत्वे ब्रह्मधियो हानाद्यर्थत्वाभावादानर्थक्यमेवेत्यर्थः । कथं कार्यपरवेदान्तेभ्यो वस्तुधीर्वाक्यभेदादित्याशंक्याऽऽह–**यथेति** । "यूपे पशुं बध्नाति" इति पशुबन्धनाय विनियुक्ते यूपे तस्यालौकिकत्वात्कोऽसावित्याकांक्षिते खादिरो यूपो भवति । "यूपं तक्षति" "यूपमष्टाश्री करोति" इत्यादिभिस्तक्षणादिविधिपरैरपि वाक्यैर्विशिष्टसंस्कारसंस्थानं दारु यूप इति गम्यते । यदाहवनीये जुहोतीति होमाधारत्वेनोक्ताहवनीयस्यालौकिकत्वात्कोऽसाविति वीक्षायां "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत" इत्यादितद्विधिपरैरेव वाक्यैः संस्कृतोऽग्निरसाविति भाति । तथा देवतास्वर्गाद्यपि विधिपरेणैव शास्त्रेणोच्यते । तथाऽन्यपरेणापि तेन विध्याक्षेपादुपादानाद्विशिष्टं ब्रह्म सुबोधमित्यर्थः । ननु फलिनो द्रुमा भूभागो निधिमानित्यादिषु विनाऽपि विधिं प्रयोगधीदृष्टेः शास्त्रेणापि विध्यनपेक्षेण ब्रह्मणोर्पणमिति शंकते–**कुत इति** । दृष्टान्तेऽपि कार्याध्याहाराद्यभिप्रेत्याऽऽह–**प्रवृत्तीति** । "प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा । पुंसां येनोपदिश्येते तच्छास्त्रमभिधीयते" इति न्यायाद्वेदान्तानामपि शास्त्रत्वादन्यतरनियमाद्विधिनिष्ठताध्रौव्यमित्यर्थः । प्रवृत्त्यादिपरस्यैव शास्त्रत्वं शब्दशक्तिश्च कार्यान्वयिन्येवेत्यत्र वृद्धसंमतिमाह–**तथा हीति** । "वेदमधीत्य स्नायात्" इत्यध्ययनस्नानयोरव्यवधानाधिगमादधीत्य स्नानमकृत्वा धर्मं जिज्ञासमानो वेदमिममतिक्रामेदनतिक्रमितव्यश्चासाविति चोदिते भाष्यकृतोक्तम्–अतिक्रमिष्याम इममाम्नायमनतिक्रामन्तो वेदमर्थवन्तं सन्तमनर्थकमवकल्पयेमेति । कस्तर्हि वेदस्यार्थस्तत्राऽऽह–**दृष्ट इति** । तस्य वेदस्य कर्मावबोधनं नियोगज्ञानं दृष्टोऽर्थो दृष्टं फलम् । नियो-

१ शबरस्वामिनां सम्मतिम् । २ अर्थान्तरवन्न पर्याय एवेत्यर्थः ।

चोदनेति क्रियायाः प्रवर्तकं वचनम् ॥ तस्य ज्ञानमुपदेशः-" [जै०सू०१।१।५] "तद्भूतानां क्रियार्थेन समाम्नायः-" [जै० सू०१।१।२५] "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्-" [जै०सू०१। २ । १] इति च।

रत्नप्रभा।

चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह-**चोदनेति** ॥ क्रियाया नियोगस्य ज्ञानद्वारा प्रवर्तकं वाक्यं-**चोदनेत्युच्यत** इत्यर्थः। शबरस्वामिसंमतिमुक्त्वा जैमिनिसंमतिमाह-**तस्य ज्ञानमिति** ॥ **तस्य** धर्मस्य **ज्ञानं** ज्ञापकम्-अपौरुषेयविधिवाक्यम् **उपदेशः**, तस्य धर्मेणाव्यतिरेकादित्यर्थः ॥ पदानां कार्यान्वितार्थे शक्तिरित्यत्र सूत्रं पठति---**तद्भूतानामिति** ॥ **तत्** तत्र वेदे **भूतानां** सिद्धार्थनिष्ठानां पदानां **क्रियार्थेन** कार्यवाचिना लिङ्गादिपदेन **समाम्नायः** सहोच्चारणं कर्तव्यम्। पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थरूपकार्यधीनिमित्तत्वादित्यर्थः। कार्यान्वितार्थे शक्तानि पदानि कार्यवाचिपदेन सह पदार्थस्मृतिद्वारा कार्य-

भामती।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

गश्च साध्यत्वात्प्रवृत्त्याद्यपेक्षस्तस्मात्प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यर्थः। धर्मजिज्ञासासूत्रस्थं भाष्यमुक्त्वा तत्रैव चोदनासूत्रस्थं भाष्यमाह-**चोदनेति**। चोदनासूत्रे हि चोदनेत्यनेन शब्देन क्रियाया नियोगस्य प्रवर्तकमनुष्ठापकं वचनमाहुर्वेदविदस्तेन शास्त्रं प्रवर्तकमित्यर्थः। प्रवृत्त्यादिपरं शास्त्रमित्यत्रैव सूत्रकारं संवादयन्नौत्पत्तिकसूत्रावयवमादत्ते-**तस्येति**। अध्यक्षाद्यभावान्मानागम्यस्य धर्मस्य कथं धीरिति वीक्षायामुक्तम् "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन संबन्धस्तस्य ज्ञानमुपदेशोऽव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" [जै० सू० १ । १ । ५] इति। उत्पत्तिर्भावः शब्दस्य वाचकस्यार्थेन वाच्येन शक्तिसंबन्धस्तयोर्भावेनावियुक्तो नित्यो न तूत्पन्नयोरुत्तरभावी तथाऽपि धर्मे किं मानं चोदनैवेत्याह-**तस्येति**। अग्निहोत्रादिधर्मस्याध्यक्षाद्यसिद्धस्य ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानं तन्निमित्तं मानमुपदेश उपदिश्यतेऽनेनेति विधिवाक्यमव्यतिरेकश्च शब्दोत्थस्य ज्ञानस्यार्थे व्यभिचाराभावो न ह्यपौरुषेयोक्तिजन्यं ज्ञानं जातु विपर्येति तदस्मादन्यतोऽनुपलब्धेऽर्थे धर्माख्ये तदेवोपदेशशब्दितं विधिवाक्यं मानं ज्ञानान्तरे पुरुषान्तरे वा तस्यानपेक्षत्वाद्बादरायणस्यापि भगवतः संमतमेतदित्याचार्यं पूजयितुं बादरायणोक्तिरित्यक्षरार्थः। तत्र लोके शब्दस्य मानान्तरवेद्यत्वोपहितस्वार्थे शक्तिनियमाद्देवदत्तादिपदे च संकेतादर्थधीदृष्टेः सर्वशब्दानां तथैवार्थबोधित्वादवेद्ये संकेतायोगान्नास्य वेदार्थतेत्यभावो वेदार्थस्येत्याशङ्क्य कार्यबोधाधीनव्यवहारकृतशक्तौ मानान्तरानिवेशात्कार्यान्वितस्वार्थमात्रे शक्तेरवधृतत्वाद्वृद्धव्यवहारान्निश्चितशक्तेर्गवादिशब्दार्थधीदृष्टेर्देवदत्तादिपदे दृष्टसंकेतानुमानायोगात्प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्व्युत्पत्त्युपायादपूर्वकार्यार्थिता लिङ्गादेः शब्दान्तराणां तदन्वितस्वार्थव्युत्पत्तेर्मानान्तरानपेक्षार्थत्वं स्वाभाविकसंबन्धादपौरुषेयवचसामिति चिन्तितम्। तथा चौत्पत्तिकसूत्रादपि शास्त्रं प्रवृत्त्यादिपरमेवेत्यर्थः। कार्यान्विते पदशक्तिरित्यत्रैव सूत्रं पठति-**तद्भूतानामिति**। समाम्नायोऽर्थस्य तन्निमित्तत्वादिति सूत्रशेषः। वेदवाक्यानि मानान्तरसापेक्षाणि तन्निरपेक्षाणि वेति संशये वृद्धव्यवहारे वाक्यात्तदर्थज्ञानेऽपि वेदवाक्यस्य समुदायान्तरत्वादर्थेनाज्ञातसंबन्धत्वात्तत्कल्पने संकेतापाताद्वेदवाक्यानां सापेक्षत्वादप्रामाण्यमिति प्राप्ते लोकवेदयोः शब्दार्थाभेदाद्वैदिकवाक्यार्थधियो लोकव्युत्पत्तिमूलत्वात्कार्यान्विते ज्ञातशक्तीनामेव शब्दानां विशिष्टार्थावच्छेदकानां वाक्यत्वाद्वैदिकवाक्यानां संकेतानपेक्षाणां स्वार्थधीहेतुत्वादपौरुषेयाणां तेषामनपेक्षं प्रामाण्यमिति राद्धान्तितम्। तेषु पदार्थेषु भूतानां वर्तमानानां पदानां कार्येण वाक्यार्थेन तत्प्रतिपत्त्यर्थत्वेन समाम्नायः संभूय वाक्यत्वेनोच्चारणमेकैकपदस्मृतार्थस्य मिलितार्थस्य वाक्यार्थधीनिमित्तत्वात्पदार्थप्रतिपत्त्यवान्तरव्यापाराणि हि पदानि वाक्यार्थं बोधयन्तीति सूत्रार्थः। भूतार्थपरस्य न शास्त्रतेत्यत्रापि सूत्रकारानुमतिमाह-**आम्नायस्येति**। अभियुक्तोक्त्या फलितमाह-

अतः पुरुषं क्वचिद्विषयविशेषे प्रवर्तयत्कुतश्चिद्विषयविशेषान्निवर्तयच्चार्थवच्छास्त्रम् ॥ तच्छेषतया चान्यदुपयुक्तम् ॥ तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्॥ सति च विधिपरत्वे यथा-स्वर्गादिकामस्याग्निहोत्रादि साधनं विधीयते,एवममृतत्वकामस्य ब्रह्मविज्ञानं विधीयते इति युक्तम् ॥ नन्विह जिज्ञास्यवैलक्षण्यमुक्तं-कर्मकाण्डे भव्यो धर्मो जिज्ञास्यः।इह तु भूतं नित्यनिर्वृत्तं ब्रह्म जिज्ञास्यमिति॥तत्र धर्मज्ञानफलादनुष्ठानापेक्षाद्विलक्षणं ब्रह्मज्ञानफलं भवितुमर्हति ॥ नार्हत्येवं भवितुम् ॥ कार्यविधिप्रयुक्तस्यैव

रत्नप्रभा ।

मेव वाक्यार्थं बोधयन्तीति भावः । फलितमाह—**अत इति** ॥ यतो वृद्धा एवमाहुः—अतो विधिनिषेधवाक्यमेव शास्त्रम् । अर्थवादादिकं तु तच्छेषतयोपक्षीणम् । तेन कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वम् । तस्माद्वेदान्तानां कार्यपरत्वेनैव अर्थवत्त्वं स्यादित्यर्थः । **ननु** वेदान्तेषु नियोज्यस्य विधेयस्य चादर्शनात् कथं कार्यधीरिति तत्राह—**सति चेति** ॥ **ननु** धर्मब्रह्मजिज्ञासासूत्रकाराभ्यामिह काण्डद्वयेऽर्थभेद उक्तः । एककार्यार्थत्वे शास्त्रभेदानुपपत्तेः । तत्र काण्डद्वये जिज्ञास्यभेदे सति फलवैलक्षण्यं वाच्यम् । तथा च न मुक्तिफलाय ज्ञानस्य विधेयता । मुक्तेर्विधेयक्रियाजन्यत्वे कर्मफलादविशेषप्रसङ्गात् । अविशेषे जिज्ञास्यभेदासिद्धेः ॥ अतः कर्मफलविलक्षणत्वान्नित्यसिद्धमुक्तेस्तद्व्यञ्जकज्ञानविधिरयुक्त इत्याशङ्कते—**नन्विहेति** ॥ मुक्तेः कर्मफलाद्वैलक्षण्यमसिद्धमिति तदर्थं ज्ञानं विधेयम् । **न च** तर्हि सफलं कार्यमेव वेदान्तेष्वपि जिज्ञास्यमिति तद्भेदासिद्धेरिति **वाच्यम्**, इष्टत्वात् । **न च** ब्रह्मणो जिज्ञास्यत्वसूत्रविरोधः । ज्ञानविधिशेषत्वेन सूत्रकृता ब्रह्मप्रतिपादनादिति परिहरति—**नार्हत्येवमिति**॥

भामती ।

जनत्वात् इत्यादिना **तत्सामान्याद्वेदान्तानामपि तथैवार्थवत्त्वं स्यात्** इत्यन्तेन । न च स्वतन्त्रं कार्यं नियोज्यमधिकारिणमनुष्ठातारमन्तरेणेति नियोज्यभेदमाह—**सति च विधिपरत्व इति** । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति सिद्धवदर्थवादादवगतस्यापि ब्रह्मभवनस्य नियोज्यविशेषाकांक्षायां ब्रह्मबुभूषोर्नियोज्यविशेषस्य रात्रिसत्रन्यायेन प्रतिलम्भः । पिण्डपितृयज्ञन्यायेन तु स्वर्गकामस्य नियोज्यस्य कल्पनायामर्थवादस्यासमवेतार्थतयात्यन्तपरोक्षा वृत्तिः स्यादिति । ब्रह्मभावश्चामृतत्वमिति अमृतत्वकामस्य इत्युक्तम् । अमृतत्वं चामृतत्वादेव, न कृतकत्वेन शक्यमनित्यमनुमातुम् । आगमविरोधादिति भावः । उक्तेन धर्मब्रह्मज्ञानयोर्वैलक्षण्येन विध्यविषयत्वं चोदयति—**नन्विति** । परिहरति—**नार्हत्येवमिति** । अत्र चात्मदर्शनं न विधेयम् । तद्धि दर्शनमुपलब्धिवचनत्वात् श्रावणं वा स्यात् प्रत्यक्षं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत इति।इष्टोपायो यागादिर्विषयविशेषोऽनिष्टोपायो हननादिर्द्वितीयो विषयविशेषः।विधिनिषेधकाण्डस्यैवमर्थवत्त्वेऽपिकथमर्थवादादिषु तथेत्याशङ्क्याऽऽह—**तच्छेषतयेति**।तथाऽपि वेदान्तानां किमायातं तदाह-**तत्सामान्यादिति** । कर्मशास्त्रेण सामान्यं शास्त्रत्वं तथैव प्रवर्तकत्वेन निवर्तकत्वेन तच्छेषत्वेन वेत्यर्थः । ननु वेदान्तेषु 'प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रेण यजेत' इत्यादिवद्विधेयाभावान्नियोज्याभावाच्च विध्ययोगान्न प्रवृत्त्यादिपरत्वं तत्राऽऽह—**सतीति** । शास्त्रत्वात्तेषामपि विधिपरत्वध्रौव्ये रात्रिसत्रन्यायेन नियोज्यविशेषलाभादात्मधियश्चाग्निहोत्रादिवद्विधेयत्वाद्विधिद्वारा वेदान्तानां प्रवृत्त्यादिपरतेत्यर्थः । उक्तं स्मारयन्ब्रह्मधियो विधेयत्वमाक्षिपति—**नन्विति** । इहेति काण्डद्वयस्याऽऽद्यसूत्रस्य चोक्तिः । भूतशब्दस्यार्थान्तरं निरसितुं विशिनष्टि—**नित्येति** । धीकर्मणोर्विषयवैषम्येऽपि विधेयत्वे किं जातं तत्राऽऽह—**तत्रेति** । ब्रह्मधियोऽसाध्यफलत्वान्न कर्मवद्विधेयतेत्येतद्दूषयति—**नेति** । कृतियोग्यभावार्थविषयो नियोगोऽत्र कार्यविधिस्तदपेक्षितस्यैव ब्रह्मणो वेदान्तेषु प्रतिपादनात्तस्य स्वतोऽसाध्यत्वेपि विधेयक्रियाद्वारा साध्यत्वात्कर्मफलवद्धी-

ब्रह्मणः प्रतिपाद्यमानत्वात् । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" [बृह० २ । ४ । ५] "य आत्मापहतपाप्मा" [छान्दो० ८ । ७ । १] "सोऽन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः" [छान्दो० ८ । ७ । १] "आत्मेत्येवोपासीत" [बृह० १ । ४ । ७] "आत्मानमेव लोकमुपासीत" [बृह० १ । ४ । १५] "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । २] इत्यादिषु हि विधानेषु सत्सु कोऽसावात्मा किं तद्ब्रह्मेत्याकांक्षायां तत्स्वरूपसमर्पणेन सर्वे वेदान्ता उपयुक्ताः-"नित्यस्सर्वगतः" [भग०गी०२।२४], "नित्यतृप्तः" [भ०गी० ४ । २०], "नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः ॥" [नृसिं० उत्त० ९], "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृह० ३ । ९ । २८] इत्येवमादयः ॥ तदुपासनाच्च शास्त्रदृष्टोऽदृष्टो मोक्षः फलं भविष्यति ॥ कर्तव्यविध्यनतुप्रवेशे वस्तुमात्रकथने हानोपादानासम्भवात्, सप्तद्वीपा वसुमती, राजाऽसौ गच्छतीत्यादिवाक्यवद्वेदान्तवाक्यानामानर्थक्यमेव स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मणो विधिप्रयुक्तत्वं स्फुटयति-**आत्मा वा इति** ॥ **ब्रह्म वेदे**त्यत्र ब्रह्मभावकामो ब्रह्मवेदनं कुर्यादिति विधिः परिणम्यत इति द्रष्टव्यम् । लोकं ज्ञानस्वरूपं वेदान्तानेवार्थतो दर्शयति-**नित्य इति** ॥ **ननु** किं विधिफलमिति तदाह—**तदुपासनादिति** ॥ प्रत्यग्ब्रह्मोपासनाद् ब्रह्मविदाप्नोति परमिति शास्त्रोक्तो मोक्षः स्वर्गवल्लोकाप्रसिद्धः फलमित्यर्थः । ब्रह्मणः कर्तव्योपासनाविषयकविधिशेषत्वानङ्गीकारे बाधकमाह-**कर्तव्येति** ॥ विध्यसम्बद्धसिद्धबोधे प्रवृत्त्यादिफलाभावाद्वेदान्तानां वैफल्यं

भामती ।

वा । प्रत्यक्षमपि लौकिकमहंप्रत्ययो वा, भावनाप्रकर्षपर्यन्तजं वा । तत्र श्रावणं न विधेयं, स्वाध्यायविधिनैवास्य प्रापितत्वात्, कर्मश्रावणवत् । नापि लौकिकं प्रत्यक्षं, तस्य नैसर्गिकत्वात् । न चौपनिषदात्मविषयं भावनाधेयवैशद्यं विधेयं, तस्योपासनाविधानादेव वाजिनवदनुनिष्पादितत्वात् । तस्मादौपनिषदात्मोपासनामृतत्वकामं नियोज्यं प्रति विधीयते । 'द्रष्टव्यः' इत्यादयस्तु विधिसरूपा न विधय इति । तदिदमुक्तम्-**तदुपासनाच्चेति** । अर्थवत्तया मननादिप्रतीत्या चेत्यस्य शेषः प्रपञ्चो निगदव्या-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

फलस्यापि नैयोगिकत्वात्फलाद्वैलक्षण्यादुभयोर्विधेयता तुल्येत्यर्थः । वेदान्तेषु विध्यश्रवणान्न तच्छेषतया ब्रह्मोक्तिरित्याशङ्क्याह-**आत्मेति** । ब्रह्म वेदेत्यत्र रात्रिसत्रवद्विधिः । आदिपदाद्ब्रह्मविदाप्नोतीत्यादि गृह्यते । तथाऽपि सत्यादिवाक्यानि वाक्यभेदेन विध्यस्पृष्टब्रह्माभिधीरन्नित्याशंक्य वाक्यैक्ययोगे न तद्भेदकल्पनेत्याह-**कोऽसाविति** । तानेव वेदान्तानाह-**नित्य इत्यादिना** । क्षणिकबुद्धेर्देहाच्चाऽऽत्मानं व्यावर्तयितुं **नित्यपदम्** । "पश्यंश्चक्षुः" इत्यादिश्रुतेश्चक्षुरादिमात्रावच्छिन्नं रूपादिज्ञानवत्त्वं व्यावर्त्य सर्वत्राप्रतिबद्धज्ञानवत्त्वमाह-**सर्वज्ञ इति** । दिगम्बरेष्टं सर्वज्ञं पराचष्टे-**सर्वेति** । सांख्यं प्रत्याह-**नित्येति** । जडविशेषैरैक्यतादात्म्ये व्यासेद्धुं **नित्यशुद्धेति** । अखण्डजाड्यव्यावृत्त्यर्थं **बुद्धेति** । विवर्तहीनाखण्डजडशक्त्यैक्याध्यस्तशबलचैतन्यं निषेद्धुं **मुक्तेत्यादि** । एतानि विशेषणानि तत्तद्वाक्यस्थान्यत्र तत्तद्वाक्योपलक्षणत्वेनोक्तानि । अपरोक्षत्वमाह-**विज्ञानमिति** । परमपुरुषार्थत्वमाह—**आनन्दमिति** । आदिशब्दः सत्यं ज्ञानमित्यादिसंग्रहार्थः । ननूक्तविधिफलं दृष्टमदृष्टं वा । नाऽऽद्यः, विध्यानर्थक्यात् । न चावघातादिवत्तदर्थत्वम् । दृष्टमात्रफलवत्त्वविरोधात्तेषु नियमादृष्टस्येष्टत्वात् । न द्वितीयः, मानाभावात् । तत्राऽऽह-**तदुपासनाच्चेति** । प्रत्यग्ब्रह्म तच्छब्दार्थः । शास्त्रं ब्रह्म वेदेत्यादि । अन्वयव्यतिरेकासिद्धत्वमदृष्टत्वम् । ब्रह्मणो विध्यनुप्रवेशमुक्त्वा विपक्षं प्रत्याह—**कर्तव्येति** । ब्रह्मणो विधेयधीविषयत्वाभावे विध्यस्पृष्टस्यैवोक्तौ तत्र हानाद्ययोगाल्लौकिकोक्तिवदानर्थक्यमेव वेदान्तानामित्यर्थः । वस्तु-

ननु वस्तुमात्रकथनेऽपि रज्जुरियं नायं सर्प इत्यादौ भ्रान्तिजनितभीतिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं दृष्टं, तथेहाप्यसंसार्यात्मवस्तुकथनेन संसारित्वभ्रान्तिनिवर्तनेनार्थवत्त्वं स्यात् ॥ स्यादेतदेवं–यदि रज्जुस्वरूपश्रवण इव सर्पभ्रान्तिः, तदा संसारित्वभ्रान्तिर्ब्रह्मस्वरूपश्रवणमात्रेण निवर्तेत । न तु निवर्तते । श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं सुखदुःखादिसंसारित्वधर्मदर्शनात् "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ० २ । ४ । ५ ।] इति च श्रवणोत्तरकालयोर्मनननिदिध्यासनयोर्दर्शनात् ॥ तस्मात्प्रतिपत्तिविधिविषयतयैव शास्त्रप्रमाणकं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यमिति । अत्राभिधीयते–न कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात् शारीरं, वाचिकं, मानसं च, कर्म श्रुतिस्मृतिप्रसिद्धं धर्माख्यं, यद्विषया जिज्ञासा "अथातो धर्मजिज्ञासा" [जै० सू० १ । १ । १] इति सूत्रिता ॥

रत्नप्रभा ।

स्यादित्यर्थः ॥ **नन्विति** शङ्का स्पष्टार्था । दृष्टान्तवैषम्येन परिहरति–**स्यादिति** । **एतद्** अर्थवत्त्वमेवं चेत् **स्यादि**त्यर्थः । एवंशब्दार्थमाह–**यदीति** ॥ **किंच, यदि** ज्ञानादेव मुक्तिः, **तदा** श्रवणजन्यज्ञानानन्तरं मननादिविधिर्न स्यात्, तद्विधेश्च कार्यसाध्या मुक्तिरित्याह—**श्रोतव्य इति** ॥ शब्दानां कार्यान्वितशक्तेः प्रवृत्त्यादिफलस्यैव शास्त्रत्वात्सिद्धे फलाभावान्मननादिविधेश्च कार्यपरा वेदान्ता इति पूर्वपक्षमुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ वेदान्ता, न विधिपराः, स्वार्थे फलवत्त्वे सति नियोज्य[1]विधुरत्वात्, 'नायं सर्पः' इति वाक्यवत् "सोऽरोदीत्" "स्वर्गकामो यजेत" इति वाक्ययोर्निरासाय हेतौ विशेषणद्वयमिति सिद्धान्तयति–**अत्रेति** ॥ **यदुक्तं** मोक्षकामस्य नियोज्यस्य ज्ञानं विधेयमिति, **तन्ने**त्याह–**नेति** ॥ मोक्षः, न विधिजन्यः, कर्मफलविलक्षणत्वाद्, आत्मवदित्यर्थः । उक्तहेतुज्ञानाय कर्मतत्फले प्रपञ्चयति–**शारीरमित्यादिना वर्णितं संसाररूपमनुवदतीत्यन्तेन** ॥ **अथ** वेदाध्ययनानन्तरम्, **अतः** वेदस्य फलवदर्थपरत्वात् । धर्मनिर्णयाय कर्मवाक्यविचारः कर्तव्य इति **सूत्रार्थः** ॥ न केवलं धर्माख्यं कर्म किंतु अधर्मोऽपीत्याह–

भामती ।

ख्यातः । तदेकदेशिमतं दूषयति–**अत्राभिधीयते**–न एकदेशिमतम् । कुतः, **कर्मब्रह्मविद्याफलयोर्वैलक्षण्यात्** । पुण्यापुण्यकर्मफले सुखदुःखे । तत्र मनुष्यलोकमारभ्याब्रह्मलोकात्सुखस्य तारतम्यमधिकाधिकोत्कर्षः । एवं मनुष्यलोकमारभ्य दुःखतारतम्यमा चावीचिलोकात् । तच्च सर्वं कार्यं च विनाशि

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मात्रोक्तावपि नाऽऽनर्थक्यमिति दृष्टान्तेन शंकते--**नन्विति** । वैषम्योक्त्या प्रत्याह--**स्यादिति** । वाक्योत्थज्ञानादेवाकृतकृत्यत्वे हेत्वन्तरमाह--**श्रोतव्य इति** । **पूर्वपक्षमुपसंहरति–तस्मादिति** । सिद्धेऽर्थे शब्दानामज्ञातशक्तित्वं वेदान्तानां शास्त्रत्वमर्थवत्त्वं श्रवणादूर्ध्वं मननादिविधिश्च तच्छब्दार्थः । प्रतिपत्तीत्यादिप्रतिपत्तेर्विधिर्नियोगस्तस्य विषयभूतां प्रतिपत्तिं प्रत्यवच्छेदकत्वेन विषयतयेत्यर्थः । प्राप्तं पक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—**अत्रेति** । परमतनिरासं प्रतिजानीते–**नेति** । न कर्मवद्विधेया धीरित्युक्तनिषेधे हेतुमाह**कर्मेति** । तदेव वक्तुं कर्म भिनत्ति--**शारीरमिति** । तत्तत्कर्मभेदे देहादेः सर्वस्योपयोगेऽपि कचित्कस्यचित्प्राधान्याद्वैविध्यम् । तत्र प्रमाणमाह--**श्रुतीति** । 'अग्निहोत्रं जुहुयात्' 'ब्रह्मयज्ञेन यक्ष्यमाणः' 'संध्यां मनसा ध्यायेत्' इत्याद्या श्रुतिः । 'शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः' इत्याद्या स्मृतिः । लोकेऽपि तत्प्रसिद्धं मत्वोक्तं **धर्माख्यमिति** । न्यायसिद्धं चैतदित्याह–**यद्विषयेति** । स्वाध्यायाध्ययनानन्तरं तस्य धर्मजिज्ञासाफलहेतुत्वात्तन्निर्णयार्थं वेदवाक्यानि विचारयितव्यानीति वदता धर्मस्यैव विचा-

---

१ नियोज्यः स च कार्यं यः स्वकीयत्वेन बुध्यते इत्यत्रोक्तलक्षणकः ।

अधर्मोऽपि हिंसादिः प्रतिषेधचोदनालक्षणत्वाज्जिज्ञास्यः परिहाराय ॥ तयोश्चोदनालक्षणयोरर्थानर्थयोर्धर्माधर्मयोः फले प्रत्यक्षे सुखदुःखे शरीरवाङ्मनोभिरेवोपभुज्यमाने विषयेन्द्रियसंयोगजन्ये ब्रह्मादिषु स्थावरान्तेषु प्रसिद्धे ॥ मनुष्यत्वादारभ्य ब्रह्मान्तेषु देहवत्सु सुखतारतम्यमनुश्रूयते ॥ ततश्च तद्धेतोर्धर्मस्य तारतम्यं गम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

अधर्मोऽपीति ॥ निषेधवाक्यप्रमाणकत्वादित्यर्थः । कर्मोक्त्वा फलमाह—**तयोरिति** ॥ मोक्षस्तु अतीन्द्रियो विशोकः शरीराद्यभोग्यो विषयाद्यजन्योऽनात्मवित्स्वप्रसिद्ध इति वैलक्षण्यज्ञानाय प्रत्यक्षत्वादीनि विशेषणानि । सामान्येन कर्मफलमुक्त्वा धर्मफलं पृथक् प्रपञ्चयति—**मनुष्यत्वादिति** ॥ "स एको मानुष आनन्दः" [तै० आ० २ । ८ । १] ततः शतगुणो गन्धर्वादीनामिति श्रुतेरनुभवानुसारित्वमनुशब्दार्थः । ततश्च सुखतारतम्यादित्यर्थः । मोक्षस्तु निरतिशयः । तत्साधनं च तत्त्वज्ञानमेकरूपमिति फलवैलक्षण्यम् । किंच साधनचतुष्टयसम्पन्न एकरूप एव मोक्षविद्याधिकारी । कर्मणि तु

भामती ।

च । आत्यन्तिकं त्वशरीरत्वमनतिशयं स्वभावसिद्धतया नित्यमकार्यमात्मज्ञानस्य फलम् । तद्धि फलमिव फलम्, अविद्यापनयमात्रेणाविर्भावात् । एतदुक्तं भवति—त्वयाप्युपासनाविधिपरत्वं वेदान्तानामभ्युपगच्छता नित्यशुद्धबुद्धत्वादिरूपब्रह्मात्मता जीवस्य स्वाभाविकी वेदान्तगम्यास्थीयते । सा चोपासनाविषयस्य विधेर्न फलं, नित्यत्वादकार्यत्वात् । नाप्यनाद्यविद्यापिधानापनयः, तस्य स्वविरोधिविद्योदयादेव भावात् । नापि विद्योदयः, तस्यापि श्रवणमननपूर्वकोपासनाजनितसंस्कारसचिवादेव चेतसो भावात् । उपासनासंस्कारवदुपासनाऽपूर्वमपि चेतःसहकारीति चेत् दृष्टं च खलु नैयोगिकं फलमैहिकमपि, यथा चित्रकारीर्यादिनियोगानामनियतनियतफलानाम् । न, गान्धर्वशास्त्रोपासनावासनाया इवापूर्वानपेक्षायाः षड्जादिसाक्षात्कारे वेदान्तार्थोपासनावासनाया जीवब्रह्मभावसाक्षात्कारेऽनपेक्षाया एव सामर्थ्यात् । तथा चामृतीभावं प्रत्यहेतुत्वादुपासनापूर्वस्य, नामृतत्वकामस्तत्कार्यमवबोद्धुमर्हति । अन्यदिच्छत्यन्यत्करोतीति हि विप्रतिषिद्धम् । न च तत्कामः क्रियामेव कार्यमवगमिष्यति नापूर्वमिति सांप्रतम्, तस्या मानान्तरादेव तत्साधनत्वप्रतीतेर्विधेर्वैयर्थ्यात् । न चावघातादिविधितुल्यता, तत्रापि नियमापूर्वस्यान्यतोऽनवगतेः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रितत्वात्तस्य न्यायसिद्धत्वेऽपि कथमधर्मस्य तद्विषयतेत्याशंक्य धर्मशब्दस्योपलक्षणत्वमाह—**अधर्मोऽपीति** । हिंसादिरित्यादिपदमभक्ष्यभक्षणादिसंग्रहार्थम् । चोदनालक्षणत्वाद्धर्मस्य जिज्ञास्यत्वेऽपि कुतोऽधर्मस्य तथेत्याशङ्क्याऽऽह—**प्रतिषेधेति** । धर्मो हि पुरुषं निःश्रेयसेन संयुनक्तीति तज्जिज्ञासा स्यादधर्मजिज्ञासा तु विफलेत्याशंक्याऽऽह—**परिहारायेति** । उक्तं कर्मरूपमनूद्य तत्फलरूपमाह—**तयोरिति** । सर्वलोकप्रसिद्धत्वेन विद्वन्मात्रसिद्धविद्याफलाद्भेदं सूचयति—**प्रत्यक्षे इति** । सुखमात्रं विद्याफलमिदं दुःखमपीति भेदान्तरमाह—**सुखेत्यादिना** । अकार्यकरणस्य विद्याफलं लभ्यं कर्मफलं त्वन्यथेति विशेषान्तरमाह—**शरीरेति** । नित्यसिद्धं विद्याफलमविद्यापिधानभङ्गमात्रापेक्षं कर्मफलमन्यथेत्यपरं विशेषमाह—**विषयेति** । अज्ञेष्वपि सत्त्वाच्च कर्मफलं विद्याफलविलक्षणमित्याह—**ब्रह्मादिष्विति** । तारतम्यभाक्त्वादपि कर्मफलस्य विद्याफलादनतिशयाद्भिन्नतेत्याह—**मनुष्यत्वादिति** । श्रुतेरुक्तार्थानुसारित्वमनुशब्दार्थः । "स एको मानुष आनन्दः । ते ये शतं मानुषा आनन्दाः" इत्याद्या श्रुतिः । फलवैलक्षण्यमुपलक्षणं कृत्वा साधनवैलक्षण्यमाह—**ततश्चेति** । फले तारतम्यस्य श्रुतत्वादिति यावत् । हेतुवैचित्र्यं विना कार्यवैचित्र्यस्याऽऽकस्मिकत्वापत्तेर्धर्मे विद्यारूपं साधनमेकरूपमिति व्यक्तं विद्याकर्मणोः स्वरूपवैचित्र्यम् । किंच, विद्यायामेकरूपः साधन-

धर्मतारतम्यादधिकारितारतम्यम् ॥ प्रसिद्धं चार्थित्वसामर्थ्यादिकृतमधिकारितारतम्यम् ॥ तथा च यागाद्यनुष्ठायिनामेव विद्यासमाधिविशेषादुत्तरेण पथा गमनम् ॥ केवलैरिष्टापूर्तदत्तसाधनैर्धूमादिक्रमेण दक्षिणेन पथा गमनम् ॥ तत्रापि सुखतारतम्यं तत्साधनतारतम्यं च शास्त्राद् "यावत्सम्पातमुषित्वा" [छान्दो० ५ । १० । ५ ।] इत्यस्माद्गम्यते । तथा मनुष्यादिषु नारकिस्थावरान्तेषु सुखलवश्चोदनालक्षणधर्मसाध्य एवेति गम्यते तारतम्येन वर्तमानः । तथोर्ध्वं गतेष्वधो गतेषु च देहवत्सु दुःखतारतम्यदर्शनात्तद्धेतोरधर्मस्य प्रतिषेधचोदनालक्षणस्य, तदनुष्ठायिनां च,-तारतम्यं गम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

नानाविध इति वैलक्षण्यमाह—**धर्मेति** ॥ गम्यते न केवलं, किंतु प्रसिद्धं चेत्यर्थः । **अर्थित्वं** फलकामित्वम् । **सामर्थ्यं** लौकिकं पुत्रादि । **आदिपदाद्**—विद्वत्त्वं, शास्त्रानिन्दितत्वं च । **किंच**, कर्मफलं मार्गप्राप्यं, मोक्षस्तु नित्याप्त इति भेदमाह—**तथेति** ॥ उपासनायां चित्तस्थैर्यप्रकर्षादर्चिरादिमार्गेण ब्रह्मलोकगमनं "तेऽर्चिषम्[२]" [छां० ४ । १५ । ५] इत्यादिना श्रूयत इत्यर्थः । "अग्निहोत्रं तपस्सत्यं वेदानां चानुपालनम् । आतिथ्यं वैश्वदेवं च **इष्टमि**त्यभिधीयते ॥ १ ॥" । "वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः **पूर्तमि**त्यभिधीयते ॥१॥" "शरणागतसन्त्राणं भूतानां चाप्यहिंसनम् । बहिर्वेदि च यद्दानं **दत्तमि**त्यभिधीयते ॥ १ ॥" ॥ **तत्रापि** ॥ चन्द्रलोकेऽपीत्यर्थः । सम्पतति गच्छति अस्माल्लोकादमुं लोकमनेनेति **सम्पातः** कर्म । **यावत्** कर्म भोक्तव्यं **तावत्** स्थित्वा पुनरायान्तीत्यर्थः । मनुष्यत्वादूर्ध्वं गतेषु सुखस्य तारतम्यमुक्त्वा अधोगतेषु तदाह—**तथेति** ॥ इदानीं दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनां तारतम्यं वदन् अधर्मफलं प्रपञ्चयति—**तथोर्ध्वमिति** ॥ **द्विविधं** कर्मफलं—मोक्षस्य तद्वैलक्षण्यज्ञानाय प्रपञ्चितमुपसंहरति—

भामती ।

न च ब्रह्मभूयादन्यदमृतत्वमार्थवादिकं किंचिदस्ति, येन तत्काम उपासनायामधिक्रियेत, विश्वजिन्न्यायेन तु

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

चतुष्टयविशिष्टोऽधिकारी, नानारूपस्तु कर्मणीत्यधिकारभेदमाह—**धर्मेति** । कर्माधिकारितारतम्ये हेत्वन्तरमाह—**प्रसिद्धं चेति** । आदिपदमपर्युदाससंग्रहार्थम्[१] । न केवलं प्रसिद्धत्वादधिकारितारतम्यं किंतु दक्षिणोत्तरगतिश्रुतेरपीत्यधिकारितारतम्ये श्रुतार्थापत्तिमाह—**तथा चेति** । विद्येत्युपासनोक्ता समाधिरुपास्येऽर्थे मनसः स्थिरीभावस्तयोर्विशेषो नाम प्रकर्षः । समुच्चयानुष्ठायिनामर्चिराद्युपलक्षितं देवयानं पन्थानमुक्त्वा कर्ममात्रनिष्ठानां पथ्यन्तरमाह—**केवलैरिति** । इष्टमग्निहोत्रं तपः सत्यं वेदानां चानुपालनमातिथ्यं वैश्वदेवमित्येवंविधं कर्म । पूर्तं वापीकूपतडागादिदेवतायतनान्नप्रदानारामादिरूपं स्मार्तं कर्म । दत्तं शरणागतत्राणमहिंसा बहिर्वेदिदानं च । धूमाद्युपलक्षितेन दक्षिणेन पथा चन्द्रलोकं गतेषु सुखैकरूप्यात्तद्धेतोरपि तथात्वादन्यत्रापि तत्तारतम्यासिद्धिरित्याशंक्याऽऽह—**तत्रापीति** । संपतति येनास्माल्लोकादमुं लोकमिति कर्माशयः संपातः । तत्र यावद्भोक्तव्यं स्थित्वाऽथैतमेवाध्वानं पुनर्निवर्तन्त इतीयत्ताकरणात्सातिशयत्वं सुखतद्धेत्वोर्भातीत्यर्थः । मनुष्यत्वादारभ्योर्ध्वगतेषु सुखतद्धेत्वोरुत्कर्षमुक्त्वा तद्दृष्टान्तेन तस्मादारभ्याधोगतेषु तयोरपकर्षतारतम्यमाह—**तथेति** । सुखतद्धेतुतदनुष्ठायिनामुत्कर्षापकर्षतारतम्यवद्दुःखतद्धेतुतदनुष्ठायिनामपि तदुभयमस्तीत्याह—**तथोर्ध्वेति** । मनुष्यत्वादूर्ध्वं गतेषु दुःखापकर्षतारतम्यं

१ कर्मकाण्डे क्रियाकर्त्रादिस्वरूपविभागविज्ञाता विद्वान् ग्राह्यो, न ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञाता, तस्य विध्यकिंकरत्वात् । अत एव भगवानविद्वद्विषयत्वं शास्त्रस्य वर्णयाम्बभूव । तथा च विद्वत्त्वस्याधिकारिविशेषणत्वानङ्गीकारे पशुशूद्रादीनामपि अधिकारो दुर्वारः स्यात् ॥ २ "तेर्चिः" [बृ. ६ । २ । १५] अत्र छान्दोग्ये ते इति नास्ति । अर्चिषमिति परमास्ति ।

एवमविद्यादिदोषवतां धर्माधर्मतारतम्यनिमित्तं शरीरोपादानपूर्वकं सुखदुःखतारतम्यमनित्यं संसाररूपं श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धम् । तथा च श्रुतिः-"न ह वै सशरीरस्य सतः प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति" [छान्दो० ८ । १२ । १] इति यथावर्णितं संसाररूपमनुवदति ॥ "अशरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छान्दो० ८ । १२ । १] इति प्रियाप्रिययोः स्पर्शनप्रतिषेधाच्चोदनालक्षणधर्मकार्यत्वं मोक्षाख्यस्याशरीरत्वस्य प्रतिषिध्यत इति गम्यते ॥ धर्मकार्यत्वे हि प्रियाप्रियस्पर्शनप्रतिषेधो नोपपद्यते ॥ अशरीरत्वमेव धर्मकार्यं भवत्विति चेत् ॥

रत्नप्रभा ।

एवमिति ॥ अस्मिताकामक्रोधभयान्यादिशब्दार्थः । "ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालम्" [भग० गी० ९ । २१] इत्याद्या **स्मृतिः** । काष्ठोपचयात् ज्वालोपचयदर्शनात् फलतारतम्येन साधनतारतम्यानुमानं **न्यायः** ॥ श्रुतिमाह-**तथा चेति** ॥ मोक्षो, न कर्मफलं, कर्मफलविरुद्धातीन्द्रियत्वविशोकत्वशरीराद्यभोग्यत्वादिधर्मवत्त्वात् व्यतिरेकेण स्वर्गादिवदिति न्यायानुग्राह्यां श्रुतिमाह-**अशरीरमिति** ॥ **वावेति**-अवधारणे । तत्त्वतो विदेहं **सन्तम्** आत्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशत इत्यर्थः । मोक्षश्चेदुपासनारूपधर्मफलं तदेव प्रियमस्तीति तन्निषेधायोग इत्याह-**धर्मकार्यत्वे हीति** ॥ ननु प्रियं नाम, वैषयिकं सुखं, तन्निषिध्यते, मोक्षस्तु धर्मफलमेव कर्मणां विचित्रदानसामर्थ्यादिति शङ्कते-**अशरीरत्वमेवेति** ॥ आत्मनो देहासङ्गित्वमशरीरत्वम् । तस्यानादि-

भामती ।

स्वर्गकल्पनायां तस्य सातिशयत्वं क्षयित्वं चेति न नित्यफलत्वमुपासनायाः । तस्माद्ब्रह्मभूयस्याविद्याविधानापनयमात्रेणाविर्भावात्, अविद्यापनयस्य च वेदान्तार्थविज्ञानादवगतिपर्यन्तादेव संभवात्, उपासनायाः संस्कारहेतुभावस्य संस्कारस्य च साक्षात्कारोपजनने मनःसाचिव्यस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्, 'आत्मेत्येवोपासीत' इति न विधिः, अपि तु विधिसरूपोऽयम् । यथोपांशुयाजवाक्ये 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादयो विधिसरूपा न विधय इति तात्पर्यार्थः।श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धमित्युक्तं,तत्र श्रुतिं दर्शयति-**तथा च श्रुतिरिति** ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादधोगतेषु च तदुत्कर्षतारतम्यमिति भेदः । कर्मफलं विद्याफलाद्भेत्तुं प्रपञ्चितमुपसंहरति-**एवमिति** । अविद्यादीत्यादिपदेनास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा गृह्यन्ते । सुखदुःखपरिणामद्वारं दर्शयति-**शरीरेति** । तस्योपादानं तस्मिन्द्विविधोऽभिमानस्तस्यानर्थतया हेयत्वमाह--**संसारेति** । अनित्यमित्यपि तदर्थमेव । मेयमुपसंहृत्य मानमुपसंहरति-**श्रुतीति** । "शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः । वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम्" इत्याद्या **स्मृतिः** । दृष्टहेतुसाम्येऽपि दृष्टं सुखादिवैचित्र्यं तथाभूतमेवालौकिकं हेतुं कल्पयतीति **न्यायः** । श्रुतिमाह--**तथा चेति** । निपातावववधारणे । श्रुतेस्तात्पर्यमाह--**यथेति** । नास्याः संसाररूपावेदने तात्पर्यं तदनुवादेन मुक्तिपरत्वादित्याह--**अनुवदतीति** । विद्याफलमाह-**अशरीरमिति** । तत्त्वतो विदेहं सन्तमात्मानं वैषयिके सुखदुःखे नैव स्पृशतो वावेत्यवधारणादित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह--**चोदनेति** । तत्र गमकमाह--**प्रियेति** । गमकत्वमस्य व्यतिरेकेण स्फोरयति--**धर्मेति** । तत्कार्ये तद्दृष्टेरित्यर्थः । धर्मस्य विचित्रफलत्वाददेहत्वमपि तत्कार्यमेवेति शङ्कते-**अशरीरत्वमिति** । वस्तुतो देहासंबन्धोऽशरीरत्वं तस्य नित्यत्वात्तद्व्यवधेश्चाज्ञानस्य ज्ञानमात्रापोह्य-

१ कार्यमिति चेन्नेति पाठान्तरम् ।

न, तस्य स्वभाविकत्वाद्–"अशरीरं शरीरेषु अनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" [कठ० २ । २२] "अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रः" [मुण्ड० २ । १ । २] "असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृह० ४ । ३ । १५] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अत एवानुष्ठेयकर्मफलविलक्षणं मोक्षाख्यमशरीरत्वं नित्यमिति सिद्धम् ॥ तत्र किञ्चित्परिणामि नित्यं स्याद्, यस्मिन्विक्रियमाणेऽपि तदेवेदमिति बुद्धिर्न विहन्यते । यथा–पृथिव्यादि जगन्नित्यत्ववादिनां, यथा च–साङ्ख्यानां गुणाः ॥

रत्नप्रभा ।

त्वान्न कर्मसाध्यतेत्याह–**नेति** ॥ **अशरीरं** स्थूलदेहशून्यं देहेष्वनेकेषु अनित्येषु **एकं** नित्यम् **अवस्थितं महान्तं** व्यापिनम् । आपेक्षिकमहत्त्वं वारयति–**विभुमिति** ॥ तमात्मानं ज्ञात्वा धीरः सन् शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे श्रुतिमाह–**अप्राण इति** ॥ प्राणमनसोः क्रियाज्ञानशक्त्योर्निषेधात्, तदधीनानां कर्मज्ञानेन्द्रियाणां निषेधो हि यतः, अतः शुभ्र इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुतिः–"असङ्गो हि" [नृसिंहोत्तरतापिन्याम् ९] [बृ० ४ । ३ । १५] इति निर्देहात्मस्वरूपमोक्षस्यानादिभावत्वे सिद्धे फलितमाह–**अत एवेति** ॥ नित्यत्वेऽपि परिणामितया धर्मकार्यत्वं मोक्षस्येत्याशंक्य नित्यं द्वेधा विभजते–**तत्र किञ्चिदिति** ॥ नित्यवस्तुमध्य इत्यर्थः । परिणामि च

भामती ।

न्यायमाह—**अत एवेति** । यत्किल स्वाभाविकं तन्नित्यम्, यथा चैतन्यम् । स्वाभाविकं चेदं, तस्मान्नित्यम् । परे हि द्वयीं नित्यतामाहुः–कूटस्थनित्यतां परिणामिनित्यतां च । तत्र नित्यमित्युक्ते मा भूदस्य परिणामिनित्यतेत्यत आह–**तत्र किंचिदिति**।परिणामिनित्यता हि न पारमार्थिकी,तथाहि–तत्सर्वात्मना वा परिणमेदेकदेशेन वा । सर्वात्मना परिणामे कथं न तत्त्वव्याहतिः । एकदेशपरिणामे वा स एकदेशस्ततो भिन्नो वाऽभिन्नो वा । भिन्नश्चेत् कथं तस्य परिणामः । न ह्यन्यस्मिन् परिणममानेऽन्यः परिणमतेऽतिप्रसङ्गात् । अभेदे वा कथं न सर्वात्मना परिणामः । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्, तथाहि तदेव कारणात्मनाऽभिन्नं भिन्नं च कार्यात्मना । कटकादय इवाभिन्ना हाटकात्मना भिन्नाश्च कटकाद्यात्मना । न च भेदाभेदयोर्विरोधान्नैकत्र समवाय इति युक्तम् । विरुद्धमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्प्रमाणविपर्ययेण वर्तते । यत्तु यथा

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्वान्न धर्मकार्यतेत्याह--**नेति** । तत्र मानमाह--**अशरीरमिति** । शरीरं स्थूलं वस्तुतो नास्यास्तीति यावत् । तत्र हेतुः--**शरीरेष्विति** । अनवस्थेष्वनित्येष्ववस्थितं नित्यमित्यर्थः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह--**महान्तमिति** । आपेक्षिकत्वं वारयति--**विभुमिति** । मन्तृमन्तव्यभेदं प्रत्याह--**आत्मानमिति** । ईदृशमात्मानं मत्वा धीरो भवति । न हि तन्मतिं विना धीरत्वं संभवति । स च धीरः शोकोपलक्षितं संसारं नानुभवतीत्यर्थः । सूक्ष्मदेहाभावे मानान्तरमाह--**अप्राण इति** । क्रियाशक्तिमान्प्राणोऽस्य वस्तुतो नास्तीति तन्निषेधात्तत्प्रधानानि सार्थानि कर्मेन्द्रियाणि निषिद्धानि तदभिप्रायेण हि–शब्दः । ज्ञानशक्तिमन्मनोऽस्य वस्तुतो नेति तन्निषेधात्तत्प्रधानज्ञानेन्द्रियाणि सार्थानि निषिद्धान्यत एव **शुभ्रः** शुद्ध इत्यर्थः । देहद्वयाभावे श्रुत्यन्तरमाह—**असङ्गो हीति** । स यत्तत्रेत्यादौ स्वप्नादिकृतकर्मस्वकर्ताऽऽत्मेत्युक्तेऽर्थे हेतुरनेनोच्यते । मूर्तं मूर्तान्तरेण युज्यमानं स्पन्दत आत्मा तु पूर्णत्वादमूर्तो न केनचिद्युज्यते तेनाकर्तेत्यर्थः । अकायमव्रणमित्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । अशरीरत्वस्य स्वाभाविकत्वे फलितमाह–**अत इति** । तद्वैलक्षण्ये किं स्यात्तदाह–**नित्यमिति** । तथाऽपि परिणामित्वाद्विधेयक्रियानुप्रवेशमाशंक्यापरिणामिनित्यतां वक्तुं परिणामिनित्यं पृथक्करोति–**तत्रेति** । प्रकृतं नित्यं सत्यर्थः । परिणामित्वनित्यत्वयोर्विरोधं प्रत्यभिज्ञया प्रत्याह–**यस्मिन्निति** । तत्र मीमांसकादिसंमतं दृष्टान्तमाह–**यथेति** । तथाऽन्यदपि विक्रियमाणं प्रत्यभिज्ञातो नित्यं स्यादिति शेषः । सांख्यीयदृष्टान्तमाह–**यथा चेति** । तन्मते सत्त्वरजस्तमांसि गुणा विक्रियमाणा एव प्रत्यभिज्ञया नित्यास्तथा-

इदं तु-

रत्नप्रभा।

तन्नित्यं चेति परिणामिनित्यम्, आत्मा तु कूटस्थनित्य इति न कर्मसाध्य इत्याह-इदं त्विति॥ परिणामिनो नित्यत्वं प्रत्यभिज्ञाकल्पितं मिथ्यैव। कूटस्थस्य तु नाशकाभावान्नित्यत्वं पारमार्थि-

भामती।

प्रमाणेनावगम्यते तस्य तथाभाव एव। कुण्डलमिदं सुवर्णमिति सामानाधिकरण्यप्रत्यये व्यक्तं भेदाभेदौ चकास्तः। तथाह्यात्यन्तिकेऽभेदेऽन्यतरस्य द्विरवभासप्रसङ्गः।भेदे वात्यन्तिके न सामानाधिकरण्यं,गवाश्ववत्। आधाराधेयभावे एकाश्रयत्वे वा न सामानाधिकरण्यं,न हि भवति कुण्डं बदरमिति। नाप्येकासनस्थयोश्चैत्रमैत्रयोश्चैत्रो मैत्र इति।सोऽयमबाधितोऽसंदिग्धः सर्वजनीनः सामानाधिकरण्यप्रत्यय एव कार्यकारणयोर्भेदाभेदौ व्यवस्थापयति। तथा च कार्याणां कारणात्मत्वात्, कारणस्य च सद्रूपस्य सर्वत्रानुगमात्, सद्रूपेणाभेदः कार्यस्य जगतः, भेदः कार्यरूपेण गोघटादिनेति। यथाहुः-'कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना। हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदा॥' इति। अत्रोच्यते-कः पुनरयं भेदो नाम, यः सहाभेदेनैकत्र भवेत्। परस्पराभाव इति चेत्, किमयं कार्यकारणयोः कटकहाटकयोरस्ति न वा। न चेत्, एकत्वमेवास्ति न च भेदः। अस्ति चेद्भेद एव नाभेदः। न च भावाभावयोरविरोधः,सहावस्थानासंभवात्। संभवे वा कटकवर्धमानकयोरपि तत्त्वेनाभेदप्रसङ्गः, भेदस्याभेदाविरोधात्। अपि च कटकस्य हाटकादभेदे यथा हाटकात्मना कटकमुकुटकुण्डलादयो न भिद्यन्ते एवं कटकात्मनापि न भिद्येरन्, कटकस्य हाटकादभेदात्। तथा च हाटकमेव वस्तु सन्न कटकादयः, भेदस्याप्रतिभासनात्। अथ हाटकत्वेनैवाभेदो न कटकत्वेन, तेन तु भेद एव कुण्डलादेः। यदि हाटकादभिन्नः कटकः कथमयं कुण्डलादिषु नानुवर्तते। नानुवर्तते चेत्कथं हाटकादभिन्नः कटकः। ये हि यस्मिन्ननुवर्तमाने व्यावर्तन्ते ते ततो भिन्ना एव, यथा सूत्रात्कुसुमभेदाः। नानुवर्तन्ते चानुवर्तमानेऽपि हाटकत्वे कुण्डलादयः, तस्मात्तेऽपि हाटकाद्भिन्ना एवेति। सत्तानुवृत्त्या च सर्ववस्त्वनुगमे इदमिह नेदम्, इदमस्मान्नेदम्, इदमिदानीं नेदम्, इदमेवं नेदमिति विभागो न स्यात्। कस्यचित् क्वचित् कदाचित् कथंचिद्विवेकहेतोरभावात्। अपि च दूरात्कनकमित्यवगते न तस्य कुण्डलादयो विशेषा जिज्ञास्येरन्, कनकादभेदात्तेषां, तस्य च ज्ञातत्वात्। अथ भेदोऽप्यस्ति कनकात् कुण्डलादीनामिति कनकावगमेऽप्यज्ञातास्ते। नन्वभेदोऽप्यस्तीति किं न ज्ञाताः। प्रत्युत ज्ञानमेव तेषां युक्तं, कारणाभावे हि कार्याभाव औत्सर्गिकः, स च कारणसत्तयाऽपोद्यते। अस्ति चाभेदे कारणसत्तेति कनके ज्ञाते ज्ञाता एव कुण्डलादय इति तज्जिज्ञासाज्ञानानि चानर्थकानि स्युः। तेन यस्मिन् गृह्यमाणे यन्न गृह्यते तत्ततो भिद्यते। यथा करभे गृह्यमाणेऽगृह्यमाणो रासभः करभात्। गृह्यमाणे च दूरतो हेम्नि न गृह्यन्ते तस्य भेदाः कुण्डलादयः, तस्मात्ते हेम्नो भिद्यन्ते। कथं तर्हि हेम कुण्डलमिति सामानाधिकरण्यम् (इति चेत्), न ह्याधाराधेयभावे समानाश्रयत्वे वा सामानाधिकरण्यमित्युक्तम्। अथानुवृत्तिव्यावृत्तिव्यवस्था च हेम्नि ज्ञाते कुण्डलादिजिज्ञासा च कथम्। न खल्वभेद ऐकान्तिकेऽनैकान्तिके चैतदुभयमुपपद्यते इत्युक्तम्। तस्माद्भेदाभेदयोरन्यतरस्मिन्नवहेयेऽभेदोपादानैव भेदकल्पना, न भेदोपादानाऽभेदकल्पनेति युक्तम्। भिद्यमानतन्त्रत्वाद्भेदस्य, भिद्यमानानां च प्रत्येकमेकत्वात्, एकाभावे चानाश्रयस्य भेदस्यायोगात्, एकस्य च भेदानधीनत्वात्, नायमयमिति च भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहसापेक्षत्वात्, एकत्वग्रहस्य चान्यानपेक्षत्वात्, अभेदोपादानैवानिर्वचनीयभेदकल्पनेति सांप्रतम्। तथा च श्रुतिः-'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति। तस्मात् कूटस्थनित्यतैव पारमार्थिकी न

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

ऽन्यदपि परिणामि नित्यमित्यर्थः। तादृङ् नित्याददेहत्वे मोक्षे विशेषमाह-इदं त्विति। तत्खल्वतात्त्विकं परिणामस्य कार्त्स्न्यैकदेशाभ्यां भेदाभेदाभ्यां च दुर्वचनत्वात्। मोक्षाख्यमदेहत्वं स्वाभा-

पारमार्थिकं कूटस्थं नित्यं व्योमवत्सर्वव्यापि सर्वविक्रियारहितं नित्यतृप्तं निरवयवं स्वयंज्योतिस्स्वभावम् ॥ यत्र धर्माधर्मौ सह कार्येण कालत्रयं च नोपावर्तेते, तदशरीरं मोक्षाख्यम् ॥ "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च" [कठ० १ । २ । १४] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अतस्तद्ब्रह्म यस्येयं जिज्ञासा प्रस्तुता ॥

रत्नप्रभा ।

कम् । कूटस्थत्वसिद्ध्यर्थं परिस्पन्दाभावमाह—**व्योमवदिति** ॥ परिणामाभावमाह—**सर्वक्रियारहितमिति** ॥ फलानपेक्षित्वान्न फलार्थापि क्रियेत्याह—**नित्यतृप्तमिति** ॥ तृप्तिरनपेक्षत्वं, विशोकं सुखं वा । निरवयवत्वान्न क्रिया । तस्य भानार्थमपि न क्रिया स्वयंज्योतिष्ट्वात् । अतः कूटस्थत्वान्न कर्मसाध्यो मोक्ष इत्युक्तम् । कर्मतत्कार्यासङ्गित्वाच्च तथेत्याह—**यत्रेति** ॥ कालानवच्छिन्नत्वाच्चेत्याह—**कालेति** ॥ कालत्रयं च नोपावर्तत इति योग्यतया सम्बन्धनीयम् । धर्माद्यनवच्छेदे मानमाह—**अन्यत्रेति** ॥ अन्यदित्यर्थः । **कृतात्** कार्यात् । **अकृताच्च** कारणात् । **भूताद्भव्याच्च** । **च**काराद्वर्तमानाच्च । अन्यद् **यत् पश्यसि तद्वदे**त्यर्थः । **ननूक्ताः** श्रुतयो ब्रह्मणः कूटस्थासङ्गित्वं वदन्तु, मोक्षस्य नियोगफलत्वं किं न स्यादिति तत्राह—**अत इति** ॥ **तत्** कैवल्यं ब्रह्मैव । कर्मफलविलक्षणत्वादित्यर्थः । ब्रह्माभेदान्मोक्षस्य कूटस्थत्वं धर्माद्यसङ्गित्वं चेति भावः । **यद्वा** यज्जिज्ञास्यं, तद् ब्रह्म अतः पृथक्, जिज्ञास्यत्वात् । धर्माद्यस्पृष्टमित्यर्थः । अतश्शब्दाभावपाठेऽप्ययमेवार्थः । ब्रह्मणो विधिस्पर्शे शास्त्रपृथक्त्वं न स्यात्, कार्यविलक्षणानधिगतविषयालाभात् । **न हि** ब्रह्मात्मैक्यं भेदप्रमाणे जाग्रति विधिपरवाक्याल्लब्धुं शक्यं, न वा तद्विना विधेरनुपपत्तिः, योषिदग्न्यैक्योपास्तिविधिदर्शनादिति भावः । **अथवा** मोक्षस्य नियोगासाध्यत्वे फलितं सूत्रार्थमाह—**अत इति** ॥ यदत्र जिज्ञास्यं ब्रह्म तत् स्वतन्त्रमेव वेदान्तैरुपदिश्यते, समन्वयादि-

भामती ।

परिणामिनित्यतेति सिद्धम् । **व्योमवत्** इति च दृष्टान्तः परसिद्धः । अस्मन्मते तस्यापि कार्यत्वेनानित्यत्वात् । अत्र च **कूटस्थनित्यम्**—इति निर्वर्त्यकर्मतामपाकरोति । **सर्वव्यापि**—इति प्राप्यकर्मताम् । **सर्वविक्रियारहितम्**—इति विकार्यकर्मताम् । **निरवयवम्**—इति संस्कार्यकर्मताम् । व्रीहीणां खलु प्रोक्षणेन संस्काराख्योंऽशो यथा जन्यते, नैवं ब्रह्मणि कश्चिदंशः क्रियाधेयोऽस्ति, अनवयवत्वात् । अनंशत्वादित्यर्थः । पुरुषार्थतामाह—**नित्यतृप्तमिति** । तृप्त्या दुःखरहितं सुखमुपलक्षयति । क्षुद्दुःखनिवृत्तिसहितं हि सुखं तृप्तिः । सुखं चाप्रतीयमानं न पुरुषार्थ इत्यत आह—**स्वयंज्योतिरिति** । तदेवं स्वमतेन

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विक्रमकल्पितमिति विशेषमाह—**पारमार्थिकमिति** । तत्र हेतुमाह—**कूटस्थमिति** । तदर्थं सर्वगतत्वेन परिस्पन्दपरिणामराहित्यमाह—**व्योमवदिति** । फलार्थाऽपि क्रिया तत्र न कल्प्या तृप्तेः सदातनत्वादित्याह—**नित्येति** । परिणामाभावे हेत्वन्तरम्—**निरवयवमिति** । प्रकाशार्था विक्रिया न तत्रेत्याह—**स्वयमिति** । उक्तविशेषणवशान्न सा कर्मकार्येत्युक्तमिदानीं धर्माधर्मयोः सकार्ययोर्ब्रह्मसंबन्धनिषेधादपि तत्प्राप्तिर्मुक्तिर्न कर्मकार्येत्याह—**यत्रेति** । कालानवच्छिन्नत्वाच्च मुक्तिरकर्मसाध्येत्याह—**कालेति** । ब्रह्मणो धर्माद्यनवच्छेदत्वे मानमाह—**अन्यत्रेति** । धर्मात्तत्फलाच्च सुखादधर्मात्तत्फलाच्च दुःखात्कृतात्कार्यादकृताच्च कारणाद्भूतादिकालत्रयाच्च पृथग्भूतं तेनानवच्छेद्यं यत्पश्यसि तद्वदेति मृत्युं प्रति नचिकेतसो वचनम् । आदिशब्देन नैनं सेतुमित्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । पृथग्जिज्ञासाविषयत्वाच्च धर्माद्यस्पृष्टत्वं ब्रह्मणो युक्तमित्याह—**तदिति** । अतःशब्दपाठे धर्माद्यस्पर्शे कर्मफलवैलक्षण्यं हेतूकृतम् ।

तद्यदि कर्तव्यशेषत्वेनोपदिश्येत, तेन च कर्तव्येन साध्यश्चेन्मोक्षोऽभ्युपगम्येत, अनित्य एव स्यात् ॥ तत्रैवं सति यथोक्तकर्मफलेष्वेव तारतम्यावस्थितेष्वनित्येषु कश्चिदतिशयो मोक्ष इति प्रसज्येत ॥ नित्यश्च मोक्षस्सर्वैर्मोक्षवादिभिरभ्युपगम्यते । अतो न कर्तव्यशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशो युक्तः ॥ अपि च "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । ९] "क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुण्ड० २ । २ । ८] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तै० उ० २ । ९] "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृह० ४ । २ । ४] "तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मीति" [बृह० १ । ४ । १०] "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" [बृह० ४ । २ । ४] "तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ईशा० ७]

रत्नप्रभा ।

त्यर्थः । विपक्षे दण्डं पातयति—**तद्यदीति** ॥ **तत्रैवं सतीति** ॥ मोक्षे साध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः ॥ **अत इति** । मुक्तेर्नियोगासाध्यत्वेन नियोज्यालाभात्कर्तव्यनियोगाभावादित्यर्थः । प्रदीपात्तमोनिवृत्तिवज्ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिरूपमोक्षस्य दृष्टफलत्वाच्च न नियोगसाध्यत्वमित्याह—**अपि चेति** ॥ यो ब्रह्माहमिति वेद स ब्रह्मैव भवति । **परं** कारण**मवरं** कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने **तस्मिन् दृष्टे** सति **अस्य** द्रष्टुरनारब्धफलानि[1] **कर्माणि** नश्यन्ति । ब्रह्मणः स्वरूपमानन्दं विद्वान् निर्भयो भवति, द्वितीयाभावात् । **अभयं** ब्रह्म प्राप्तोऽसि, अज्ञानहानात् । **तत्** जीवाख्यं ब्रह्म गुरूपदेशादात्मानमेव अहं ब्रह्मास्मि इति अवेद् विदितवत्—तस्मात् वेदनाद् तद् ब्रह्म पूर्णमभवत्, परिच्छेदभ्रान्तिहानादेकत्वम् । "अहं ब्रह्म" इत्यनुभवः । तत्र अनुभवकाले मोहशोकौ न स्त इति श्रुतीनामर्थः ।

भामती ।

मोक्षाख्यं फलं नित्यं श्रुत्यादिभिरुपपाद्य क्रियानिष्पाद्यस्य तु मोक्षस्यानित्यत्वं प्रसञ्जयति—**तद्यदीति** । न चागमबाधः, आगमस्योक्तेन प्रकारेणोपपत्तेः । अपि च ज्ञानजन्यापूर्वजनितो मोक्षो नैयोगिक इत्यस्यार्थस्य सन्ति भूयस्यः श्रुतयो निवारिका इत्याह—**अपि च ब्रह्म वेदेति** । अविद्याद्वयप्रतिबन्धापन-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्तव्यधीशेषत्वेन ब्रह्मोपदेशात्तत्प्राप्तेर्मुक्तेर्वैधधीफलत्वमित्याशंक्याऽऽह—**तद्यदीति** । अनित्यत्वेऽपि स्वर्गादिवत्पुमर्थतेत्याशङ्क्याऽऽह—**तत्रेति** । तस्मिन्मोक्षे विधेयक्रियासाध्यत्वेनानित्ये सतीत्यर्थः । **यथोक्तेति** । तयोश्चोदनालक्षणयोरित्यादाविति शेषः । स्वर्गादिदृष्टान्तादित्यर्थः । इष्टापत्तिं प्रत्याह—**नित्यश्चेति** । ब्रह्माप्तेर्मुक्तेरवैधफलत्वे फलितमाह—**अत इति** । मुक्तेरवैधफलत्वे हेत्वन्तरमाह—**अपि चेति** । यो ब्रह्म प्रत्यक्त्वेन साक्षात्करोति स तदेव वेद्यं ब्रह्म भवति तत्क्रतुन्यायात् । स्मिन्परात्मनि परं कारणमवरं कार्यं तद्रूपे तदधिष्ठाने प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कृते सत्यस्य विदुषोऽनारब्धानि कर्माणि क्षीणानि भवन्ति । ब्रह्मणो रूपमानन्दं विद्वान्भयहेत्वभावान्निर्भयो भवति । श्रुताविति शब्दः श्लोकसमाप्त्यर्थः । हे जनक त्वमभयं ब्रह्म प्राप्तोऽसि तत्साक्षात्कारवत्त्वाद्यदस्मिन्देहे जलसूर्यवत्प्रविष्टं ब्रह्म जीवाख्यं तदाचार्येण बोधितमात्मानमेव सर्वकल्पनातीतमवेद्विदितवत्कथमहं ब्रह्माद्वितीयमस्मीति तस्मादेव ज्ञानादज्ञानकृतासर्वत्वनिवृत्त्या तद्ब्रह्म पूर्णात्मना स्थितमासीत् । "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः" इति यः सर्वात्मभावो विद्याव्यङ्ग्यत्वेनोक्तस्तत्राऽऽत्मनि तद्धीकाले तदात्मैक्यमुपदेशेन पश्यतः शोकाद्युपलक्षितः संसारो नेतीति श्रुतीनामर्थः । आदिशब्देन

---

१ संचितान्यागामीनि चेत्यर्थः

इत्येवमाद्याश्श्रुतयो ब्रह्मविद्यानन्तरं मोक्षं दर्शयन्त्यो मध्ये तत्कृतं कार्यान्तरं वारयन्ति ॥ तथा "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवं सूर्यश्च" [बृह० १ । ४ । १०] इति ब्रह्मदर्शनसर्वात्मभावयोर्मध्ये कर्त्तव्यान्तरवारणायोदाहार्यम् ॥ यथा–तिष्ठन् गायतीति तिष्ठतिगायत्योर्मध्ये तत्कर्तृकं कार्यान्तरं नास्तीति गम्यते ॥ "त्वं हि नः पिता योऽस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसि" [प्रश्न० ६ । ८]

रत्नप्रभा ।

तासां तात्पर्यमाह–**ब्रह्मेति** ॥ विद्यातत्फलयोर्मध्य इत्यर्थः । मोक्षस्य विधिफलत्वे स्वर्गादिवत् कालान्तरभावित्वं स्यात् । तथा च श्रुतिबाध इति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह–**तथेति** ॥ तद् ब्रह्म एतत् प्रत्यगस्मीति **पश्यन्** तस्माज्ज्ञानाद् वामदेवो मुनीन्द्रः शुद्धं ब्रह्म **प्रतिपेदे**, ह तत्र ज्ञाने तिष्ठन् दृष्टवानात्ममन्त्रान् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकाशकान् अहं मनुः–इत्यादीन् ददर्शेत्यर्थः **यद्यपि** स्थितिगानक्रियाया लक्षणं, ब्रह्मदर्शनं तु ब्रह्मप्रतिपत्तिक्रियाया हेतुरिति वैषम्यमस्ति, । **तथापि** "लक्षणहेत्वोः क्रियायाः" [पा० सू० ३ । २ । १२६] इति सूत्रेण क्रियां प्रति लक्षणहेत्वोरर्थयोर्वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवत इति विहितशतृप्रत्ययसामर्थ्यात् तिष्ठन् गायति इत्युक्ते तत्कर्तृकं कार्यान्तरं मध्ये न भातीत्येतावता पश्यन् प्रतिपेदे इत्यस्य दृष्टान्तमाह–**यथेति** ॥ **किञ्च**, ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिः श्रूयते । ज्ञानस्य विधेयत्वे कर्मत्वादविद्यानिवर्तकत्वं न युक्तम् । अतो बोधका एव वेदान्ता न विधायका इत्याह–**त्वं हीति** ॥ भारद्वाजादयः षड् ऋषयः पिप्पलादं गुरुं पादयोः प्रणम्य ऊचिरे, त्वं खल्वस्माकं पिता यस्त्वमविद्यामहोदधेः परं पुनरावृत्तिशून्यं पारं ब्रह्मविद्या-

भामती ।

यमात्रेण च विद्याया मोक्षसाधनत्वं न स्वतोऽपूर्वोत्पादेन चेत्यत्रापि श्रुतीरुदाहरति–**त्वं हि नः पितेति** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

"ब्रह्मविदाप्नोति" इत्याद्या गृह्यन्ते । तासां तात्पर्यमाह–**ब्रह्मेति** । विद्यातत्फलयोरेककालत्वश्रुतेर्वैधज्ञानापूर्वजन्यत्वे मुक्तेस्तदयोगाद्वैधफलस्य कालान्तरभावित्वाद्ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च दृष्टमेवेति भावः । इतश्च मोक्षो वैधो नेत्याह–**तथेति** । तत्पदलक्ष्यं ब्रह्मैतदात्मत्वेन स्थितमस्मीति पश्यन्नस्मादेव दर्शनादृषिर्वामदेवनामापरं ब्रह्माविद्याध्वस्त्या प्रतिपन्नवान्किलेति हशब्दो व्यवधानेन संबध्यते । स चास्मिन्दर्शने स्थितः सर्वात्मप्रकाशकान्मन्त्रानहमित्यादीन्दृष्टवानिति श्रुत्यर्थः । तस्यास्तात्पर्यमाह–**ब्रह्मेति** । लक्षणहेत्वोः क्रियाया इत्यत्र येन लक्ष्यते तल्लक्षणं जनको हेतुस्तौ लक्षणहेतू क्रियाविषयौ चेद्भवतस्तदा क्रियात्मके तस्या लक्षणे तस्या हेतौ चार्थे वर्तमानाद्धातोः परस्य लटः शतृशानचावादेशौ भवत इत्युक्तम् । यथा तिष्ठन्मूत्रयति शयानो भुङ्क्तेऽधीयानो वसतीति । तथाऽत्रापि प्रतिपत्तिक्रियाहेतौ क्रियायां दर्शने पश्यन्निति शतुर्दर्शनादव्यवहिते च हेतुमति क्रियाया हेतुत्वादेष शतृप्रत्ययः सर्वात्मत्वस्य कालान्तरत्वं वारयति । अतोऽस्य न वैधतेत्यर्थः । यद्यपि न स्थितिक्रियासामर्थ्याद्गीतिक्रिया किंतु यत्नान्तरात्तथाऽपि तयोर्मध्ये क्रियान्तरं शब्दतो न भातीत्येतावतोदाहरति–**यथेति** । इतश्च ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च न वैधमित्याह–**त्वं हीति** । भरद्वाजादय षडृषयः परविद्याप्रदं पिप्पलादं गुरुं विद्यानिष्क्रयार्थमन्यदनुरूपमपश्यन्तः पादयोः प्रणम्योचिरे । त्वं खल्वस्माकं पिता ब्रह्मदेहस्याजरामरस्य विद्यया जनयितृत्वात् । इतरौ पितरौ देहमेव जनयतः । जनयितृत्वमपि सिद्धस्यैवाविद्यानिरासादित्याह । यस्त्वमस्मानविद्यामहोदधेः परमपुनरावृत्तिरूपं पारं पारयसि प्रापयसि विद्याप्लवेनेति । प्रश्नोपनिषदमुक्त्वा सनत्कुमारनारदसंवादात्मक-

"श्रुतँ ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति । सोऽहं भगवः शोचामि तन्मा भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारयत्विति" [छान्दो० ७ । १ । ३ ।] "तस्मै मृदितकषायाय तमसः परं पारं दर्शयति भगवान्सनत्कुमारः" [छान्दो० ७ । २६ । २] इति चैवमाद्याः श्रुतयो मोक्षप्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रमेवात्मज्ञानस्य फलं दर्शयन्ति ॥ तथा चाचार्यप्रणीतं न्यायोपबृंहितं सूत्रं–"दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" [अक्षपादन्याय० सू० १ ।१।२]

रत्नप्रभा ।

प्लवेनास्मांस्तारयसि प्रापयसि । ज्ञानेनाज्ञानं नाशयसीति यावत् । प्रश्न[1]वाक्यमुक्त्वा छान्दोग्यमाह–**श्रुतमिति** ॥ अत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः । आत्मविच्छोकं तरतीति भगवत्तुल्येभ्यो मया श्रुतमेव हि न दृष्टम्, सोऽहमज्ञत्वाद्धे भगवः शोचामि, तं शोचन्तं मां भगवानेव ज्ञानप्लवेन शोकसागरस्य परं पारं प्रापयतु इति नारदेनोक्तः सनत्कुमारस्तस्मै तपसा दग्धकिल्बिषाय नारदाय तमसः शोकनिदानाज्ञानस्य ज्ञानेन निवृत्तिरूपं परं पारं ब्रह्म दर्शितवानित्यर्थः । एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोऽविद्याग्रन्थिं विकिरतीति वाक्यमादिशब्दार्थः । एवं श्रुतेस्तत्त्वप्रमा मुक्तिहेतुर्न कर्मेत्युक्तम् । तत्राक्षपादगौतममुनिसम्मतिमाह–**तथा चेति** । गौरोऽहमिति मिथ्याज्ञानस्यापाये रागद्वेषमोहादिदोषाणां नाशः । दोषापायाद्धर्माधर्मस्वरूपप्रवृत्तेरपायः । प्रवृत्त्यपायात्पुनर्देहप्राप्तिरूपजन्मापायः । एवं पाठक्रमेणोत्तरोत्तरस्य हेतुनाशान्नाशे सति तस्य प्रवृत्तिरूपहेतोरनन्तरस्य कार्यस्य जन्मनोऽपायात् दुःखध्वंसरूपोऽपवर्गो भवतीत्यर्थः । **ननु** पूर्वसूत्रे "तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः" [गौ० सू० १ । २] इत्युक्ते सतीतरपदार्थभिन्नात्मतत्त्वज्ञानं कथं मोक्षं साधयतीत्याकांक्षायां मिथ्याज्ञाननिवृत्तिद्वारेणेति वक्तुमिदं सूत्रं प्रवृत्तम् । तथा च भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिं वदत्सूत्रं सम्मतं चेत्परमतानुज्ञा स्यादि-

भामती ।

न केवलमस्मिन्नर्थे श्रुत्यादयः, अपि त्वक्षपादाचार्यसूत्रमपि न्यायमूलमस्तीत्याह–**तथा चाचार्यप्रणीतमिति** । आचार्यश्चोक्तलक्षणः पुराणे–'आचिनोति च शास्त्रार्थमाचारे स्थापयत्यपि । स्वयमाचरते यस्मादाचार्यस्तेन चोच्यते ॥' इति । तेन हि प्रणीतं सूत्रम्–'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्त-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

छान्दोग्योपनिषदं पठति–**श्रुतं हीति** । तत्र तारयत्वित्यन्तमुपक्रमस्थं शेषमुपसंहारस्थमिति भेदः । मम भगवत्तुल्येभ्यः श्रुतमेवेदं यत्तरति शोकं मनस्तापमकृतार्थबुद्धिमात्मविदिति सोऽहमनात्मवित्त्वाच्छोचाम्यतस्त्वं मां शोचन्तं शोकसागरस्य पारमन्तं तारयतु भगवानात्मज्ञानोडुपेनेति नारदेन प्रेरितः सनत्कुमारस्तस्मै वैराग्यादिना निरस्तसमस्तदोषाय योग्याय तमसोऽविद्याख्यस्य पारं परमार्थतत्त्वं दर्शितवानित्यर्थः । आदिशब्देन "यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्याद्याः श्रुतयो गृहीतास्तासां तात्पर्यमाह–**मोक्षेति** । विद्याफलमविद्याध्वस्तिः श्रुता, न चामानात्तद्ध्वस्तिस्तथा चोपास्तेरन्या मानमेव ब्रह्मधीर्न विधेया तत्फलं च मुक्तिर्न वैधीत्यर्थः । श्रुत्यनुसारेणाविद्याध्वस्तिफलत्वाद्ब्रह्मधीस्तत्त्वधीरित्युक्तम् । इदानीं तर्कशास्त्रानुसारेणापि तथैवेत्याह–**तथा चेति** । दुःखं प्रतिकूलवेदनीयं बाधा पीडा ताप इत्यनेकविधम् । **जन्म** देहेन्द्रियबुद्धीनां निकायविशिष्टः प्रादुर्भावः । हिंसास्तेयादिरूपा पापिका प्रवृत्तिरधर्मं प्रसूते, दानत्राणादिरूपा प्रवृत्तिर्धर्मं जनयति । तावेतौ धर्माधर्मौ **प्रवृत्तिसाध्यौ** तच्छब्दौ । रागद्वेषेर्ष्यासूयामानलोभादयो **दोषाः** । **मिथ्याज्ञान**मतस्मिँस्तज्ज्ञा-

१ प्रश्नोपनिषद्वाक्यमित्यर्थः ।

मिथ्याज्ञानापायश्च ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानाद्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

त्यत आह–**मिथ्येति** ॥ तत्त्वज्ञानान्मुक्तिरित्यंशे सम्मतिरुक्ता । भेदज्ञानं तु–"यत्र हि द्वैतमिव भवति" [बृ० २ । ४ । १४] इतिश्रुत्या भ्रान्तित्वात् "मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [बृ० ४ । ४ । १९] इतिश्रुत्या, अनर्थहेतुत्वाच्च न मुक्तिहेतुरिति भावः । **ननु** ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमपि

भामती ।

रापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' इति । पाठापेक्षया कारणमुत्तरं, कार्यं च पूर्वं, कारणापाये कार्यापायः, कफापाय इव कफोद्भवस्य ज्वरस्यापायः । जन्मापाये दुःखापायः, प्रवृत्त्यपाये जन्मापायः, दोषापाये प्रवृत्त्यपायः, मिथ्याज्ञानापाये दोषापायः । मिथ्याज्ञानं चाविद्या, रागाद्युपजनितक्रमेण दृष्टेनैव संसारस्य परमं निदानम् । सा च तत्त्वज्ञानेन ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेनावगतिपर्यन्तेन विरोधिना निवर्त्यते । ततोऽविद्यानिवृत्त्या ब्रह्मरूपाविर्भावो मोक्षः । न तु विद्याकार्यस्तज्जनितापूर्वकार्यो वेति सूत्रार्थः । तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानापाय इत्येतावन्मात्रेण सूत्रोपन्यासः, न त्वक्षपादसंमतं तत्त्वज्ञानमिह संमतम् । तदनेनाचार्यान्तरसंवादेनायमर्थो दृढीकृतः । स्यादेतत् । नैकत्वविज्ञानं स्थितवस्तुविषयं, येन मिथ्याज्ञानं भेदावभासं निवर्तयन्न विधिविषयो भवेत् । अपि तु संपदादिरूपम् । तथा च विधेः प्रागप्राप्तं पुरुषेच्छया कर्तव्यं सत् विधिगोचरो भविष्यति । यथा वृत्त्यनन्तत्वेन मनसो विश्वेदेवसाम्याद्विश्वान्देवान्मनसि संपाद्य मन आलम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन संपाद्यानां विश्वेषामेव देवानामनुचिन्तनं तेन चानन्तलोकप्राप्तिः । एवं चिद्रूपसाम्याज्जीवस्य ब्रह्मरूपतां संपाद्य जीवमालम्बनमविद्यमानसमं कृत्वा प्राधान्येन ब्रह्मानुचिन्तनं, तेन चामृतत्वफलप्राप्तिः । अध्यासे त्वालम्बनस्यैव प्राधान्येनारोपिततद्भावस्यानुचिन्तनं,यथा 'मनो ब्रह्मेत्युपासीत' 'आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः' । एवं जीवमब्रह्म 'ब्रह्मेत्युपासीत' इति । क्रियाविशेषयोगाद्वा, यथा 'वायुर्वाव संवर्गः' । 'प्राणो वाव संवर्गः' बाह्या खलु वायुदेवता वह्न्यादीन् संवृङ्क्ते । महाप्रलयसमये हि वायुर्वह्न्यादीन्संवृत्य संहृत्यात्मनि स्थापयति । यथाह द्रविडाचार्यः–'संवरणाद्वा संहरणाद्वा सात्मीभावाद्वायुः संवर्गः' इति । अध्यात्मं च प्राणः संवर्ग इति । स हि सर्वाणि वागादीनि संवृङ्क्ते । प्रयाणकाले हि स एव सर्वाणीन्द्रियाणि संगृह्योत्क्रामतीति । सेयं संवर्गदृष्टिर्वायौ प्राणे च दशाशागतं जगद्दर्शयति यथा, एवं जीवात्मनि बृंहणक्रियया ब्रह्मदृष्टिरमृतत्वाय फलाय कल्पत इति । तदेतेषु त्रिष्वपि पक्षेष्वात्मदर्शनोपासनादयः प्रधानकर्माण्यपूर्वविषयत्वात्, स्तुतशस्त्रवत् । आत्मा तु द्रव्यं कर्मणि गुण इति संस्कारो वात्मनो दर्शनं विधीयते । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणे 'पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति' इति समाम्नातं, प्रकरणिना च गृहीतमुपांशुयागाङ्गभूताज्यद्रव्यसंस्कारतयावेक्षणं गुणकर्म विधीयते, एवं कर्तृत्वेन क्रत्वङ्गभूते आत्मनि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इति दर्शनं गुणकर्म विधीयते । 'यैस्तु द्रव्यं चिकीर्ष्यते

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नमात्मा नास्तीत्यादि । तेषां पाठक्रमादुत्तरोत्तरस्यापाये तदनन्तरस्य पूर्वपूर्वस्यापायादपवर्गो निःश्रेयसम् । मिथ्याज्ञानादयो दुःखान्ता धर्मा विच्छेदादृते वर्तमानाः संसारः । तथा च यदा तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानमपैति तदा हेत्वभावे फलाभावाद्दोषापायस्तदपाये च प्रवृत्तिसाध्यधर्माधर्मापायाज्जन्मापायद्वारा दुःखमपगच्छति ततश्चाऽऽत्यन्तिकं निःश्रेयसं सिध्यति । तदेवं तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानध्वस्त्या मोक्ष **इत्यक्षपादस्या**पि विवक्षितमित्यर्थः । ननु भेदधीरेव मिथ्याधीविरुद्धा तत्त्वधीस्तर्कशास्त्रे त्वभीष्टा तत्त्वज्ञानं तु मिथ्याज्ञानविपर्ययेण व्याख्यातमित्युपक्रम्याऽऽत्मनि तावदस्तीत्यनात्मन्यात्मेति दुःखेऽनित्येऽत्राणे सभये जुगुप्सिते हातव्ये यथाविषयं वेदितव्यमित्यादिन्यायभाष्यदर्शनात्तत्कथं ब्रह्मात्मैक्यज्ञानान्मिथ्याधीध्वस्तिरित्यत्र न्यायशास्त्रानुगुण्यं तत्राऽऽह–**मिथ्येति** । भेददृष्टेरज्ञानविलासत्वा-

न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानं सम्पद्रूपं, यथा-"अनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोकं जयति" [बृह० ३ । १ । ९] इति ॥ न चाध्यासरूपं यथा-"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [छान्दो० ३ । १८ । १] "आदित्यो ब्रह्म" [छान्दो० ३ । १९ । १] इत्यादेश इति च मनआदित्यादिषु ब्रह्मदृष्ट्यध्यासः ॥ नापि विशिष्टक्रियायोगनिमित्तं-"वायुर्वाव संवर्गः"[छान्दो० ४ । ३ । १] "प्राणो वाव संवर्गः"[छान्दो० ४ । ३ । ३] इतिवत् ॥ नाप्याज्यावेक्षणादिकर्मवत्कर्माङ्गसंस्काररूपम् ॥

रत्नप्रभा ।

भेदज्ञानवन्न प्रमा, सम्पदादिरूपत्वेन भ्रान्तित्वादित्यत आह-**न चेदमित्यादिना** ॥ अल्पालम्बनतिरस्कारेणोत्कृष्टवस्त्वभेदज्ञानं सम्पद्, **यथा**—मनः स्ववृत्त्यानन्त्यादनन्तं, तत उत्कृष्टा विश्वेदेवा अप्यनन्ता इत्यनन्तत्वसाम्याद् विश्वेदेवा एव मन इति सम्पत्, तयाऽनन्तफलप्राप्तिर्भवति, **तथा** चेतनत्वसाम्याज्जीवे ब्रह्माभेदः सम्पदिति न चेत्यर्थः । आलम्बनस्य प्राधान्येन ध्यानं, प्रतीकोपास्तिरध्यासः-**यथा** ब्रह्मदृष्ट्या मनसः, आदित्यस्य वा, **तथा**ऽहं ब्रह्मेति ज्ञानमध्यासो, नेत्याह-**न चेति** ॥ **आदेशः** उपदेशः । क्रियाविशेषो **विशिष्टक्रिया** तया योगो निमित्तं यस्य ध्यानस्य तत्तथा । **यथा** प्रलयकाले वायुरग्न्यादीन् संवृणोति संहरतीति **संवर्गः** । स्वापकाले प्राणो वागादीन् संहरतीति संहारक्रियायोगात् संवर्ग इति ध्यानं छान्दोग्ये विहितं, **तथा** बृद्धिक्रियायोगाज्जीवो ब्रह्मेति ज्ञानमिति, नेत्याह-**नापीति** ॥ **यथा** "पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवति" इति उपांशुयागाद्यङ्गस्याज्यस्य संस्कारकमवेक्षणं विहितं, तथा कर्मणि कर्तृत्वेनाङ्गस्यात्मनः संस्कारार्थं ब्रह्मज्ञानं नेत्याह-**नाप्याज्येति** ॥

भामती ।

गुणस्तत्र प्रतीयेत' इति न्यायादत आह-**न चेदं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानमिति** । कुतः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्मिथ्याज्ञानाप्रतिपक्षत्वादद्वयब्रह्मात्मधीरेव तन्निवर्तिकेत्यावश्यकमित्यर्थः । अथैक्यज्ञानमपि संपदादिरूपत्वाद्भेदधीतुल्यं न मिथ्याधीविरुद्धं नेत्याह-**न चेति** । संपन्नामाल्पे वस्तुन्यालम्बने सामान्येन केनचिन्महतो वस्तुनः संपादनम् । तत्रोदाहरणं—**यथेति** । मनस्यनन्तवृत्त्यालम्बनेऽल्पपरिमाणे विश्वेषां देवानामनन्तानां महतामनन्तत्वसामान्येन संपादनं तेनानन्तफलाप्तिर्यथा श्रुता तथा जीवस्यापि चैतन्यसामान्याद्ब्रह्मतासंपादनममृतफलं विधेयमित्ययुक्तमित्यर्थः । अध्यासपक्षं निषेधति-**न चेति** । अध्यासः शास्त्रतोऽतस्मिँस्तद्धीः । संपदि संपाद्यमानस्य प्राधान्येनानुध्यानमध्यासे त्वालम्बनस्येति विशेषं मत्वा दृष्टान्तमाह—**यथेति** । आदिशब्दादाकाशाद्युक्तम् । आदित्यादौ यथा ब्रह्मधीरारोप्यते तथा जीवे तद्धीरारोप्येत्यध्यासरूपमिदमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । पक्षान्तरं दूषयति-**नापीति** । संवर्गविद्यायां श्रुतं "वायुर्वाव संवर्गो यदा वा अग्निरुद्वायत्युपशाम्यति वायुमेवाप्येति विलीयते यदा सूर्योऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदा चन्द्रोऽस्तमेति वायुमेवाप्येति यदाऽऽप उच्छुष्यन्ति वायुमेवापियन्ति वायुर्ह्येवैतान्सर्वान्संवृङ्क्त इत्यधिदैवतम् । अथाध्यात्मं प्राणो वाव संवर्गो यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः" इति । तत्र यथा संहरणक्रियायोगाद्वायोः प्राणस्य च संवर्गत्वं तथा जीवब्रह्मणोर्बृंहणक्रियायोगादैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्दात्प्राणो वा उक्थमित्यादि गृहीतम् । मतान्तरं प्रत्याह—**नापीति** । यथा दर्शपूर्णमासाधिकारे पत्न्यवेक्षितमाज्यं भवतीत्याम्नातमेवेक्षणमुपांशुयाजाङ्गभूताज्यसंस्कारो गुणकर्म विधीयते तथा कर्तृत्वेनाङ्गे क्रतावात्मनि द्रष्टव्यादिवाक्येन दृष्टेर्गुणकर्मणो विधानात्कर्माङ्गात्मसं-

१ दर्शपूर्णमासयागे इति शेषः ।

सम्पदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने "तत्त्वमसि" [छान्दो० ६ । ८ । ७] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृह० १ । ४ । १०] "अयमात्मा ब्रह्म" [बृह० २ । ५ । १९] इत्येवमादीनां वाक्यानां ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुप्रतिपादनपरः पदसमन्वयः पीड्येत ॥ "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः" [मुण्ड० २ । २ । ८]

रत्नप्रभा ।

प्रतिज्ञाचतुष्टये हेतुमाह—**सम्पदादीति** ॥ उपक्रमादिलिङ्गैर्ब्रह्मात्मैकत्ववस्तुनि प्रमितिहेतुर्यः समानाधिकरणवाक्यानां पदनिष्ठः समन्वयः तात्पर्यं निश्चितं तत्पीड्येत । **किंचै**कत्वज्ञानादज्ञानिकहृदयस्यान्तःकरणस्य यो रागादिग्रन्थिश्चिन्मनस्तादात्म्यरूपाहङ्कारग्रन्थिर्वा नश्यतीत्यज्ञाननिवृत्तिफलवाक्यबाधः स्यात्, सम्पदादिज्ञानस्याप्रमात्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वात् । **किंच** जीवस्य ब्रह्मत्वसम्पदा कथं तद्भावः । पूर्वरूपे स्थिते नष्टे वान्यस्यान्यात्मतायोगात् । तस्मान्न सम्पदादिरूपमित्यर्थः ॥ सम्पदादि-

भामती ।

संपदादिरूपे हि ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञान इति । दर्शपूर्णमासप्रकरणे हि समाम्नातमाज्यावेक्षणं तदङ्गभूताज्यसंस्कार इति युज्यते । न च 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः' इत्यादि कस्यचित्प्रकरणे समाम्नातम् । न चानारभ्याधीतमपि । 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति' इत्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धजुहूद्वारेण जुहूपदं क्रतुं स्मारयद्वाक्येन यथा पर्णतायाः क्रतुशेषभावमापादयति, एवमात्मा नाव्यभिचरितक्रतुसंबन्धः, येन तद्दर्शनं क्रत्वङ्गं सदात्मानं क्रत्वर्थं संस्कुर्यात् । तेन यद्ययं विधिस्तथापि 'सुवर्णं भार्यम्' इतिवत् विनियोगभङ्गेन प्रधानकर्मैवापूर्वविषयत्वान्न गुणकर्मेति स्थवीयस्तयैतद्दूषणमनभिधाय सर्वपक्षसाधारणं दूषणमुक्तम्, तदतिरोहितार्थतया न

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्काररूपमैक्यज्ञानमित्यपि नेत्यर्थः । आदिशब्देन प्रोक्षणादि गृह्यते । संपदध्यासक्रियायोगसंस्काराणां न प्रतिज्ञामात्रादयोगोऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्क्य वेदान्तानां स्वार्थे मानान्तरविरोधाद्वा तात्पर्याभावाद्वा संपदादिपरतेति विकल्प्य जीवब्रह्मणोर्मानान्तरागोचरत्वात्तद्भेदस्यापि तथात्वाद्भेददृष्टेश्च बिम्बप्रतिबिम्बवदविरोधादाद्यो नेति मत्वा द्वितीयं प्रत्याह—**संपदादीति ।** "सदेव सोम्येदम्" "एकमेव" इत्युपक्रमात् "ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा" इत्युपसंहारात् "तत्त्वमसि" इत्यभ्यासाद्ब्रह्मात्मनो मानान्तरावेद्यत्वेनापूर्वत्वात्तज्ज्ञानस्य "आचार्यवान्" इत्यादिना फलश्रुतेः "अनेन जीवेन" इत्यर्थवादात् "अथ येऽन्यथा" इत्यादिभेददर्शननिन्दनादुपपत्तेश्च मृदादिदृष्टान्तस्य दृष्टत्वात् । **बृहदारण्यके**ऽपि—"ब्रह्म वा इदम्" इत्युपक्रमात् "अयमात्मा ब्रह्म" इति परामर्शात् "पूर्णमदः पूर्णमिदम्" इत्युपसंहारात् "स एष नेति नेत्यात्मा" इत्यभ्यासादप्रपञ्चब्रह्मात्मनोऽपूर्वत्वात् "तस्मात्तत्सर्वमभवत्" इत्यादिफलश्रुतेः "स एष इह प्रविष्टोऽथ योऽन्यां देवताम्" इत्याद्यर्थवादाद्दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तोपपत्तेः । **ऐतरेयके** च—"आत्मा वा इदमेक एव" इत्युपक्रम्य "स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततमपश्यत्" इति परामृश्य प्रज्ञानं ब्रह्मेत्युपसंहारात् । **आथर्वणे** च—"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातम्" इत्युपक्रम्य "ब्रह्मैवेदम्" इति निगमनात् । **तैत्तिरीयके** च—"ब्रह्मविदाप्नोति परं सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम्" इत्युपक्रम्य "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" इति परामृश्य "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्यादिनोपसंहारात्तस्यैव ब्रह्मात्मनोऽभ्यासात्तदपूर्वता स्यात् । "सोऽश्नुते सर्वान्कामानानन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति" इत्यादिना फलाभिलाषात् "तदात्मानं स्वयमकुरुत" इत्यर्थवादात् "को ह्येवान्यात्" इत्याद्युपपत्तेः । एकत्वे वेदान्तानामेकान्तेन तात्पर्यमवधार्यते । तथा चायुक्ता तेषां स्वार्थे तात्पर्याभावकृता संपदादिपरतेतिभावः । किंच, ज्ञानस्याज्ञानध्वस्तिफलत्वश्रुतेर्न संपदादिरूपमैक्यज्ञानमित्याह—**भिद्यत इति ।** हृद-

इति चैवमादीन्यविद्यानिवृत्तिफलश्रवणान्युपरुध्येरन् ॥ "ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । ९] इति चैवमादीनि तद्भावापत्तिवचनानि सम्पदादिपक्षे न सामञ्जस्येनोपपद्येरन् ॥ तस्मान्न सम्पदादिरूपं ब्रह्मात्मैकत्वविज्ञानम् ॥ अतो न पुरुषव्यापारतन्त्रा ब्रह्मात्मविद्या ॥ किं तर्हि ॥ प्रत्यक्षादिप्रमाणविषयवस्तुज्ञानवद्वस्तुतन्त्रैव ॥ एवम्भूतस्य ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा न कयाचिद्युक्त्या शक्यः कार्यानुप्रवेशः कल्पयितुम् ॥ न च विदिक्रियाकर्मत्वेन कार्यानुप्रवेशो ब्रह्मणः ॥ "अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदितादधि" [केन० १ । ४] इति विदिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधात् । "येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयाद्" [बृ० २ । ४ । १३] इति च ॥ तथोपास्तिक्रियाकर्मत्वप्रतिषेधोऽपि भवति-"यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते" [केन० १ । ५] इत्याद्यविषयत्वं ब्रह्मण उपन्यस्य "तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" [केन० १ । ५] इति ॥

रत्नप्रभा ।

रूपत्वाभावे फलितमाह-**अत इति** ॥ प्रमात्वान्न कृतिसाध्या । **किं तर्हि** । नित्यैव, न प्रमाणसाध्येत्यर्थः । उक्तरीत्या सिद्धब्रह्मरूपमोक्षस्य कार्यसाध्यत्वं तज्ज्ञानस्य नियोगविषयत्वं च कल्पयितुमशक्यं कृत्यसाध्यत्वादित्याह-**एवम्भूतस्येति** ॥ **ननु** ब्रह्म कार्याङ्गं कारकत्वात् पत्न्यवेक्षणकर्मकारकाज्यवदिति **चेत्, किं** ज्ञाने ब्रह्मणः कर्मकारकत्वम्, **उतोपासनायाम्? नाद्यः** इत्याह-**न चेति** ॥ शाब्दज्ञानं विदिक्रियाशब्दार्थः । **विदितं** कार्यम्, **अविदितं** कारणं, तस्मा**दधि** अन्यदित्यर्थः । **येना**त्मना **इदं सर्वं** दृश्यं लोको **विजानाति तं केन** करणेन जानीयात्, तस्मादविषय आत्मेत्यर्थः । **न द्वितीय** इत्याह-**तथेति** ॥ "यन्मनसा न मनुते" [केन० १ । ६] इति श्रुत्या लोको मनसा यद् ब्रह्म न जानातीत्यविषयत्वमुक्त्वा **तदे**वावेद्यं ब्रह्म **त्वं विद्धि य**त्तूपाधिविशिष्टं देवतादिकमि**त्युपासते** जनाः

भामती ।

व्याख्यातम् । किंचज्ञानक्रियाविषयत्वविधानमस्य बहुश्रुतिविरुद्धमित्याह-**न च विदिक्रियेति** । शङ्कते-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यमन्तःकरणं तस्य ग्रन्थी रागादिः स तस्मिन्दृष्टे भिद्यते विदीर्यते सर्वे च संशयाः संसारहेतवश्छिन्ना भवन्तीत्यर्थः । आदिशब्दात् 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादि गृह्यते । तेषां तात्पर्यमाह-**अविद्येति** । संपदादिज्ञानस्याप्रमात्वादज्ञानानिवर्तकत्वादित्यर्थः । ब्रह्मविद्याया ब्रह्मभावफलश्रुतेरपि न संपदादिरूपतेत्याह-**ब्रह्मेति** । आदिपदं 'ब्रह्मविदाप्नोति' इत्यादि ग्रहीतुम् । तेषां तात्पर्यमाह-**तद्भावेति** । आत्मनो वस्तुतो भिन्नस्याब्रह्मत्वादन्यस्य स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यत्वासिद्धेः संपदादिपक्षे तद्भाववाक्यानां न मुख्यार्थतेत्यर्थः । उक्तहेतुभ्यः सिद्धं निगमयति-**तस्मादिति** । प्रमितित्वं तमोध्वस्तितद्भावापत्तिफलत्वं च तच्छब्दार्थः । संपदादिरूपत्वाभावेऽपि कथमविधेयत्वं तदाह-**अत इति** । तदतन्त्रत्वे नित्यत्वमाशङ्क्याऽऽह-**किं तर्हीति** । तस्या वस्तुतन्त्रत्वे फलितमाह-**एवमिति** । एवंभूतस्याद्वयप्रत्यङ्मात्रतया स्थितस्येत्यर्थः । कृतिसाध्यस्यैव नियोगविषयत्वाद्ब्रह्मणस्तज्ज्ञानस्य वा तदसाध्यत्वादित्यर्थः । कथमेवं ब्रह्म, वैफल्यादकारकत्वाद्वा । नाऽऽद्यः, मुक्तिश्रुतेः । नेतरः, ब्रह्मणः कर्मत्वादित्याशङ्क्य विदिक्रियायामुपास्तिक्रियायां वा तस्य कर्मतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति-**न चेति** । तद्ब्रह्म विदितात्कार्यादन्यदेवाथो कारणादप्यविदितादध्युपरिष्टादन्यदित्यर्थः । येन प्रमात्रेदं सर्वं वस्तु लोको जानाति तं केन करणेन जानीयात्करणस्य ज्ञेयविषयत्वाज्ज्ञातर्यप्रवृत्तेस्तन्न ज्ञाता ज्ञेयः किंतु साक्षीत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह-**तथेति** । 'यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते' इत्यविषयत्वमुक्त्वा

अविषयत्वे ब्रह्मणश्शास्त्रयोनित्वानुपपत्तिरिति चेत् ॥ न ॥ अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिपरत्वाच्छास्त्रस्य ॥ न हि शास्त्रमिदन्तया विषयभूतं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषति ॥ किं तर्हि ॥ प्रत्यगात्मत्वेनाविषयतया प्रतिपादयदविद्याकल्पितं वेद्यवेदितृवेदनादिभेदमपनयति ॥ तथा च शास्त्रं—"यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः । अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्" [केन० २ । ३]

रत्नप्रभा ।

नेदं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मणः शाब्दबोधाविषयत्वे प्रतिज्ञाहानिरिति शंकते—**अविषयत्व इति** ॥ वेदान्तजन्यवृत्तिकृताऽविद्यानिवृत्तिफलशालितया शास्त्रप्रमाणकत्वं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशब्रह्मणो वृत्त्यभिव्यक्तस्फुरणाविषयत्वादप्रमेयत्वमिति परिहरति—**नेति** ॥ **परत्वात्** फलत्वादित्यर्थः, निवृत्तिरूपब्रह्मतात्पर्यादिति वार्थः । उक्तं विवृणोति—**न हीति** ॥ चिद्विषयत्व**मिदन्त्वम्** ॥ **अविषयतया** अनिदन्तया । अदृश्यत्वे श्रुतिमाह—**तथा चेति** ॥ **यस्य** ब्रह्म **अमतं** चैतन्याविषय इति निश्चयस्तेन सम्यगवगतम् । **यस्य** त्वज्ञस्य ब्रह्म चैतन्यविषय इति **मतं स न वेद** ॥ उक्तमेव दाढर्यार्थमनुवदति- **अविज्ञातमिति** ॥ अविषयतया ब्रह्म **विजानतामविज्ञातम**दृश्यमिति पक्षः, अज्ञानां तु ब्रह्म **विज्ञातं**

भामती ।

अविषयत्व इति । ततश्च शान्तिकर्मणि वेतालोदय इति भावः । निराकरोति—**न** । कुतः **अविद्याकल्पितभेदनिवृत्तिविषयत्वादिति** । सर्वमेव हि वाक्यं नेदंतया वस्तुभेदं बोधयितुमर्हति । न हीक्षुक्षीरगुडादीनां मधुररसभेदः शक्य आख्यातुम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र द्रष्टव्यम् । तेन प्रमाणान्तरसिद्धे लौकिक एवार्थे यदा गतिरीदृशी शब्दस्य, तदा कैव कथा प्रत्यगात्मन्यलौकिके । अदूरविप्रकर्षेण तु कथंचित्प्रतिपादनमिहापि समानम् । त्वंपदार्थो हि प्रमाता प्रमाणाधीनया प्रमित्या प्रमेयं घटादि व्याप्नोतीत्यविद्याविलसितम् । तदस्या विषयीभूतोदासीनतत्पदार्थप्रत्यगात्मसामानाधिकरण्येन प्रमातृत्वाभावात् तन्निवृत्तौ प्रमाणादयस्तिस्रो विधा निवर्तन्ते । न हि पक्तुरवस्तुत्वे पाक्यपाकपचनानि वस्तुसन्ति भवितुमर्हन्तीति । तथाहि—'विगलितपराग्वृत्त्यर्थत्वं पदस्य तदस्तदात्वमिति हि पदेनैकार्थत्वे त्वमित्यपि यत्पदम् । तदपि च तदा गत्वैकार्थ्यं विशुद्धचिदात्मतां त्यजति सकलान्कर्तृत्वादीन्पदार्थमलान्निजान् ॥' इत्यान्तरश्लोकः । अत्रैवार्थे श्रुतीरुदाहरति,—**तथा च शास्त्रम्—यस्यामतमिति** । प्रकृतमुपसंहरति—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदेवेति मातृत्वादिकल्पनामपोह्याऽऽत्मभूतं ब्रह्म महत्तममिति त्वं विद्धि यदुपाधिविशिष्टं देवतादीदमित्युपासते जना नेदं त्वं ब्रह्म विद्धीत्यर्थः । शास्त्रोत्थज्ञानाविषयत्वे ब्रह्मणि तत्प्रामाण्यप्रतिज्ञाहानिरिति चोदयति—**अविषयत्व इति** । शास्त्रीयज्ञानाधीनस्फुरणवत्त्वरूपकर्मत्वाभावेऽप्यविद्याध्वस्त्यतिशयवत्त्वाद्ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वान्न प्रतिज्ञाहानिरित्याह—**नेति** । शास्त्रीयधीकृताविद्याध्वस्तिमत्त्वेन तत्कृतस्फुरणवत्त्वमपि घटादिवदित्याशंक्य तथैवेदंधीविषयत्वापत्तेर्मैवमित्याह—**न हीति** । तर्हीदंप्रत्ययाविषयत्वादविद्याध्वस्तिमत्त्वमपि शून्यवन्नास्तीति नास्य शास्त्रीयतेत्याशंक्याहमादिसाक्षिमात्रत्वेन ब्रह्मास्मीति बुद्ध्याविर्भावयदविद्यामपनयति शास्त्रमिति तत्प्रामाण्यमित्याह—**किं तर्हीति** । तथाऽपि कथमद्वयं ब्रह्म प्रतिपाद्यं वेद्यादिभेदादित्याशंक्याऽऽह—**वेद्येति** । तत्र श्रुतीरुदाहरति—**तथा चेति** । यस्य ब्रह्मामतमविषय इति निश्चयस्तस्य तन्मतं सम्यग्ज्ञातं यस्य तु मतं विषयतया ज्ञातं ब्रह्मेति धीर्नासौ तद्वेद भेदधीमत्त्वादेवमेवेतिनियमार्थमुक्तौ विद्वदविद्वत्पक्षावनुवदति—**अविज्ञातमिति** । विषयत्वेनाज्ञातमेव ब्रह्म

"न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः" [बृह० ३ । ४ । २] "न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः" [बृह० ३ । ४ । २] इति चैवमादि ॥ अतोऽविद्याकल्पितसंसारित्वनिवर्तनेन नित्यमुक्तात्मस्वरूपसमर्पणान्न मोक्षस्यानित्यत्वदोषः । यस्य तूत्पाद्यो मोक्षः, तस्य मानसं, वाचिकं, कायिकं वा, कार्यमपेक्षत इति युक्तम् ॥ तथा विकार्यत्वे च तयोः पक्षयोर्मोक्षस्य ध्रुवमनित्यत्वम् ॥ न हि दध्यादि विकार्यमुत्पाद्यं वा घटादि नित्यं दृष्टं लोके ॥ न चाऽऽप्यत्वेनापि कार्यापेक्षा ॥ स्वात्मस्वरूपत्वे सत्यनाप्यत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

दृश्यमिति पक्ष इत्यर्थः । दृष्टेर्द्रष्टारं चाक्षुषमनोवृत्तेः साक्षिणमनया दृश्यया दृष्ट्या न पश्येः विज्ञातेर्बुद्धिवृत्तेर्निश्चयरूपायाः साक्षिणं तया न विषयीकुर्या इत्याह—**नेति** ॥ नन्वविद्यादिनिवर्तकत्वेन शास्त्रस्य प्रामाण्येऽपि निवृत्तेरागन्तुकत्वान्मोक्षस्यानित्यत्वं स्यादिति नेत्याह—**अत इति** ॥ तत्त्वज्ञानादित्यर्थः । ध्वंसस्य नित्यत्वादात्मरूपत्वाच्च नानित्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उत्पत्तिविकाराप्तिसंस्काररूपं चतुर्विधमेव क्रियाफलम् । तद्भिन्नत्वान्मोक्षस्य नोपासनासाध्यत्वमित्याह—**यस्य त्वित्यादिना तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वेत्यन्तेन** । तथोत्पाद्यत्ववद्विकार्यत्वे चापेक्षत इति युक्तमित्यन्वयं दूषयति—**तयोरिति** ॥ स्थितस्यावस्थान्तरं **विकारः** ॥ नन्वनित्यत्वनिरासाय क्रियया स्थितस्यैव ब्रह्मणो ग्रामवदाप्तिरस्तु नेत्याह—**न चेति** ॥ ब्रह्म जीवाभिन्नं न वा ? उभयथाप्यनाप्यत्वान्न क्रियापेक्षेत्याह—**स्वात्मे-**

भामती ।

अतोऽविद्याकल्पितेति । परपक्षे मोक्षस्यानित्यतामापादयति—**यस्य त्विति** । कार्यमपूर्वं यागादिव्यापारजन्यं तमपेक्षते मोक्षः स्वोत्पत्ताविति । **तयोः पक्षयोरिति** । निर्वर्त्यविकार्ययोः क्षणिकं ज्ञानमात्मेति बौद्धाः । तथा च विशुद्धविज्ञानोत्पादो मोक्ष इति निर्वर्त्यो मोक्षः । अन्येषां तु संसाररूपावस्थामपहाय या कैवल्यावस्थावाप्तिरात्मनः स मोक्ष इति विकार्यो मोक्षः । यथा पयसः पूर्वावस्थापहानेनावस्थान्तरप्राप्तिर्विकारो दधीति । तदेतयोः पक्षयोरनित्यता मोक्षस्य, कार्यत्वात्, दधिघटादिवत् । अथ 'यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते' इति श्रुतेर्ब्रह्मणो विकृताविकृतदेशभेदावगमादविकृतदेशब्रह्मप्राप्तिरुपासनादिविधिकार्या भविष्यति । तथा च प्राप्यकर्मता ब्रह्मण इत्यत आह—**न चाप्यत्वेनापीति** । अन्यदन्येन विकृतदेशपरिहाण्याऽविकृतदेशं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सम्यग्जानतां ज्ञातमेव विषयतया यथावदजानतामित्यर्थः । दृष्टेश्चक्षुर्जन्यायाः कर्मभूताया द्रष्टारं स्वभावभूतया नित्यदृष्ट्या व्याप्तारं दृश्यया तया दृष्ट्या न पश्येर्विज्ञातेर्बुद्धिधर्मस्य निश्चयस्य विज्ञातारं साक्षिणं तथैव वेद्यया विज्ञात्या न विजानीया इति श्रुत्यन्तरमाह—**न दृष्टेरिति** । आदिपदेन 'अदृश्येऽनात्म्ये यत्तदद्रेश्यम्' इत्यादि गृहीतम् । ननु यदैक्यधीः शास्त्रोत्था स्फूर्तिमनुत्पाद्याविद्याबाधया तज्जं ज्ञात्राद्यपि बाधित्वा ब्रह्मात्मन्यमेये स्वाभाविकापरोक्षव्यञ्जनेन निवर्तकतया स्थितेति ब्रह्मणि शास्त्रं प्रमाणं तर्हि ध्वस्ताविद्यातज्जब्रह्मरूपस्याऽऽगन्तुकत्वान्न तदाप्तेर्मुक्तेर्नित्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—**अत इति** । शास्त्रोत्थज्ञानादिति यावत् । स्वपक्षे ब्रह्मणः शास्त्रीयत्वं मोक्षस्य नित्यत्वं चोक्त्वा परपक्षे तदनित्यत्वं वक्तुं तस्योत्पाद्यत्वं विकार्यत्वं प्राप्यत्वं संस्कार्यत्वं वेति विकल्प्य कल्पद्वये कार्यानुप्रवेशमङ्गीकरोति—**यस्येति** । तथेति मुक्तेर्विकार्यत्वे सत्युत्पाद्यत्ववत्कार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः । तर्हि कार्यानुप्रवेशायान्यतरपरिग्रहः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**तयोरिति** । तदेव व्यतिरेकेण व्यनक्ति—**न हीति** । अनित्यत्वनिवृत्तये पूर्वसिद्धस्यैव ब्रह्मणो ग्रामादिवदाप्यतेति तृतीयमाशंक्याऽऽह—**न चेति** । ब्रह्म प्रत्यगन्यद्वा प्रथमं प्रत्याह—**स्वात्मेति** । द्वितीयेऽपि ब्रह्म सर्वगतं परिच्छिन्नं वा सर्वगतत्वेऽपि तत्प्राप्तिः

१ उत्पाद्यत्ववत्कार्यापेक्षा युक्तेत्यर्थः ।

स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपि ब्रह्मणो नाप्यत्वम् । सर्वगतत्वेन नित्याप्तस्वरूपत्वात्सर्वेण ब्रह्मण आकाशस्येव ॥ नापि संस्कार्यो मोक्षः, येन व्यापारमपेक्षेत ॥ संस्कारो हि नाम–संस्कार्यस्य गुणाधानेन वा स्याद्दोषापनयेन वा ॥ न तावद् गुणाधानेन सम्भवति । अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । नापि दोषापनयेन ॥ नित्यशुद्धब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य । स्वात्मधर्म एव संस्तिरोभूतो मोक्षः क्रिययाऽऽत्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यज्यते ॥ यथाऽऽदर्शे निघर्षणक्रियया संस्क्रियमाणे भास्वरत्वधर्म इति चेत् ॥ न ॥ क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेरात्मनः ॥

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ **यथा** व्रीहीणां संस्कार्यत्वेन प्रोक्षणापेक्षा, **तथा** मोक्षस्य नेत्याह–**नापीत्यादिना** ॥ **गुणाधानं** व्रीहिषु प्रोक्षणादिना, क्षालनादिना वस्त्रादौ मलापनयः । शंकते–**स्वात्मधर्म इति** ॥ ब्रह्मात्मस्वरूप एव मोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृतः उपासनया मले नष्टेऽभिव्यज्यते इत्यत्र दृष्टान्तः–**यथेति** ॥ संस्कारो मलनाशः, किमात्मनि मलः सत्यः, कल्पितो वा ? **द्वितीये** ज्ञानादेव तन्नाशो न क्रियया, **आद्ये** क्रिया किमात्मनिष्ठा,अन्यनिष्ठा वा ? **नाद्य** इत्याह–**न क्रियेति** ॥ अनुपपत्तिं स्फुटयति–

भामती ।

प्राप्यते । तद्यथोपवेलं जलधिरतिबहलचपलकल्लोलमालापरस्परास्फालनसमुल्लसत्फेनपुञ्जस्तबकतया विकृतः, मध्ये तु प्रशान्तसकलकल्लोलोपसर्गः स्वस्थः स्थिरतयाऽविकृतस्तस्य मध्यमविकृतं पौतिकः पोतेन प्राप्नोति । जीवस्तु ब्रह्मैवेति किं केन प्राप्यताम् । भेदाश्रयत्वात्प्राप्तेरित्यर्थः । अथ जीवो ब्रह्मणो भिन्नस्तथापि न तेन ब्रह्माप्यते, ब्रह्मणो विभुत्वेन नित्यप्राप्तत्वादित्याह–**स्वरूपव्यतिरिक्तत्वेऽपीति** । संस्कार्यकर्मतामपाकरोति–**नापि संस्कार्य इति** । द्वयी हि संस्कार्यता, गुणाधानेन वा यथा बीजपूरकुसुमस्य लाक्षारसावसेकः, तेन हि तत्कुसुमं संस्कृतं लाक्षासवर्णं फलं प्रसूते । दोषापनयेन वा यथा मलिनमादर्शतलं निघृष्टमिष्टकाचूर्णेनोद्भासितभास्वरत्वं संस्कृतं भवति । तत्र न तावद्ब्रह्मणि गुणाधानं संभवति । गुणो हि ब्रह्मणः स्वभावो वा भिन्नो वा । स्वभावश्चेत् कथमाधेयः, तस्य नित्यत्वात् । भिन्नत्वे तु कार्यत्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गः । न च भेदे धर्मधर्मिभावः, गवाश्ववत् । भेदाभेदश्च व्युदस्तः, विरोधात् । तदनेनाभिसंधिनोक्तम्–**अनाधेयातिशयब्रह्मस्वरूपत्वान्मोक्षस्य** । द्वितीयं पक्षमपक्षिपति–**नापि दोषापनयनेनेति** । अशुद्धिः सती दर्पणे निवर्तते, न तु ब्रह्मणि असती निवर्तनीया । नित्यनिवृत्तत्वादित्यर्थः । शङ्कते–**स्वात्मधर्म एवेति** । ब्रह्मस्वभाव एवमोक्षोऽनाद्यविद्यामलावृत उपासनादिक्रिययात्मनि संस्क्रियमाणेऽभिव्यजते, न तु क्रियते । एतदुक्तं भवति–नित्यशुद्धत्वमात्मनोऽसिद्धं, संसारावस्थायामविद्यामलिनत्वादिति । शङ्कां निराकरोति–**न** । कुतः, **क्रियाश्रयत्वानुपपत्तेः** । नाविद्या ब्रह्माश्रया, किंतु जीवे, सा

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

संयोगस्तादात्म्यं वा । तत्राऽऽद्यं दूषयति–**स्वरूपेति** । तादात्म्यपक्षस्तु स्थितस्य नष्टस्य वाऽन्यस्यान्यत्वायोगादुपेक्षितः । अविकृतदेशतया परिच्छिन्नत्वेऽपि ब्रह्मणः संयोगाख्या तत्प्राप्तिरनित्यत्वादयुक्ता । तादात्म्यं तूक्तन्यायनिरस्तम् । पक्षान्तरं निराह–**नापीति** । तदभावं वक्तुं संस्कारद्वैविध्यमाह–**संस्कारो हीति** । प्रकारप्रकारिप्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ । गुणाधानेन मुक्तेर्न संस्कार्यतेत्याह–**नेति** । दोषनिरासेनापि न तस्याः संस्कार्यतेत्याह–**नापीति** । आगन्तुकगुणदोषयोरभावेऽपि नैसर्गिकाविद्यादोषात्तन्निवृत्त्या मुक्तेः संस्कार्यतेति शङ्कते–**स्वात्मेति** । वस्तुतः स्वात्मैव प्रतीत्या धर्मः सन्निति यावत् । स्वाभाविकस्यापि तिरस्कृतस्य क्रियातोऽभिव्यक्तौ दृष्टान्तमाह–**यथेति** । किमात्मा स्वाश्रयक्रियया दोषापनुत्त्या संस्क्रियते किं वाऽन्याश्रयक्रिययेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति–**नेति** । आत्म-

१ व्रीहीन्प्रोक्षतीत्युक्तेः ।

यदाश्रया हि क्रिया तमविकुर्वती नैवात्मानं लभते ॥ यद्यात्मा क्रियया विक्रियेत, अनित्यत्वमात्मनः प्रसज्येत ॥ "अविकार्योऽयमुच्यते" [भ० गी० २।२५] इति चैवमादीनि वाक्यानि बाध्येरन् । तच्चानिष्टम् ॥ तस्मान्न स्वाश्रया क्रिया, आत्मनः सम्भवति ॥ अन्याश्रयायास्तु क्रियाया अविषयत्वान्न तयाऽऽत्मा संस्क्रियते ॥ ननु देहाश्रयया स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिकया क्रियया देही संस्क्रियमाणो दृष्टः ॥ न ॥ देहादिसंहतस्यैवाविद्यागृहीतस्यात्मनस्संस्क्रियमाणत्वात् ॥ प्रत्यक्षं हि स्नानाचमनादेर्देहसमवायित्वम् ॥ तया देहाश्रयया तत्संहत एव कश्चिदविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिगृहीतस्संस्क्रियत इति युक्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

यदीति ॥ क्रिया हि स्वाश्रये संयोगादिविकारमकुर्वती न जायते इत्यर्थः । **तच्च** वाक्यबाधनम् । न **द्वितीय** इत्याह-**अन्येति ॥ अविषयत्वात्** क्रियाश्रयद्रव्यासंयोगादिति यावत् । दर्पणं तु, सावयवं, क्रियाश्रयेष्टकाचूर्णादिद्रव्यसंयोगित्वात् संस्क्रियत इति भावः । अन्यक्रियया अन्यो न संस्क्रियत इत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते-**नन्विति ॥** आत्मनो मूलाविद्याप्रतिबिम्बितत्वेन गृहीतस्य नरोऽहमिति भ्रान्त्या देहतादात्म्यमापन्नस्य क्रियाश्रयत्वभ्रान्त्या संस्कार्यत्वभ्रमान्न व्यभिचार इत्याह-**नेति ॥ कश्चिदिति ॥** अनिश्चितब्रह्मस्वरूप इत्यर्थः । **यत्र** आत्मनि विषये । आरोग्यबुद्धिरुत्पद्यते तस्य देहसंहतस्यैवारोग्यफलमित्यन्वयः ॥ **ननु** देहाभिन्नस्य कथं संस्कारः ? तस्यामुष्मिकफलभोक्तृत्वायोगादि-

भामती ।

त्वनिर्वचनीयेत्युक्तं, तेन नित्यशुद्धमेव ब्रह्म । अभ्युपेत्य त्वशुद्धिं क्रियासंस्कार्यत्वं दूष्यते । क्रिया हि ब्रह्मसमवेता वा ब्रह्म संस्कुर्यात्, यथा निघर्षणमिष्टकाचूर्णसंयोगविभागप्रचयो निरन्तर आदर्शतलसमवेतः । अन्यसमवेतो वा । न तावद्ब्रह्मधर्मः क्रिया, तस्याः स्वाश्रयविकारहेतुत्वेन ब्रह्मणो नित्यत्वव्याघातात् । अन्याश्रया तु कथमन्यस्योपकरोति, अतिप्रसङ्गात् । न हि दर्पणे निघृष्यमाणे मणिर्विशुद्धो दृष्टः । **तच्चानिष्टमिति** । तदा बाधनं परामृशति । अत्र व्यभिचारं चोदयति-**ननु देहाश्रययेति** । परिहरति-**न । देहसंहतस्येति**।अनाद्यनिर्वाच्याविद्योपधानमेव ब्रह्मणो जीव इति च क्षेत्रज्ञ इति चाचक्षते। स च स्थूलसूक्ष्म-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नोऽसङ्गत्वान्न क्रियाश्रयत्वयोग्यतेत्ययुक्तं क्रियावत्त्वमिच्छतां तद्योग्यत्वादित्याशंक्याऽऽह-**यदाश्रयेति** । आत्मनोऽपि विकारित्वमाशंक्याऽऽह-**यदीति** । न केवलमात्मनो विकारित्वे युक्तिविरोधोऽपि त्वागमविरोधोऽपीत्याह-**अविकार्य इति** । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्यादिश्रुतिसमुच्चयार्थश्चकारः । 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिसंग्रहार्थमादिपदम् । तच्चेत्यागमबाधनमनिष्टं वैदिकानामिति शेषः । आद्यपक्षायोगं निगमयति-**तस्मान्नेति** । द्वितीयं निराह-**अन्येति** । क्रियायाः स्वाश्रये तद्युक्ते वाऽतिशयहेतुत्वादसङ्गस्याऽऽत्मनस्तदाश्रयबुद्ध्याद्यसंबन्धान्न तन्निष्ठा क्रिया संस्कारमात्मन्याधातुमलमित्यर्थः । नान्याश्रया क्रियाऽन्यं संस्करोतीत्यत्र व्यभिचारं शङ्कते-**नन्विति** । आदिपदं संध्यावन्दनादिसंग्रहार्थम् । आत्मनो देहाद्यतिरिक्तस्यापि देहादिष्वविद्याध्यासात्तदभिन्नस्यैव तत्क्रियया संस्कार्यत्वान्न व्यभिचार इत्याह-**न देहेति** । अविद्यागृहीतस्येत्यविद्यया मनुष्योऽहमिति मिथ्याज्ञानदृष्टस्येत्यर्थः । देहाश्रयक्रियया देहसंहतस्य तदभिन्नस्याऽऽत्मनः संस्क्रियमाणत्वमुक्त्वा स्नानाचमनादिक्रियाया देहाश्रयत्वे मानमाह-**प्रत्यक्षं हीति** । असंहतात्मस्थक्रियया तस्यैव संस्कार्यत्वं किं न स्यादित्याशंक्याध्यक्षविरोधमाह-**तयेति** । कश्चिदित्यनिर्धारितविशेषमामुष्मिकफलोपभोगशक्तमस्तीत्येव

यथा-देहाश्रयचिकित्सानिमित्तेन धातुसाम्येन तत्संहतस्य तदभिमानिन आरोग्यफलम्, अहमरोग इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते । एवं स्नानाचमनयज्ञोपवीतादिना अहं शुद्धस्संस्कृत इति यत्र बुद्धिरुत्पद्यते, स संस्क्रियते ॥ स च देहेन संहत एव ॥ तेनैव ह्यहङ्कर्त्राऽहम्प्रत्ययविषयेण प्रत्ययिना सर्वाः क्रिया निर्वर्त्यन्ते ॥ तत्फलं च स एवाश्नाति "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति" [मुण्ड० ३ । १ । १] इति, मन्त्रवर्णाद् " आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः " [कठ० १ । ३ । ४] इति च ॥ तथा "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः—

रत्नप्रभा ।

स्यत आह—**तेनेति** ॥ देहसंहतेनैवान्तःकरणप्रतिबिम्बात्मना कर्त्राहमितिभासमानेन प्रत्ययाः कामादयो मनस्तादात्म्यादस्य सन्तीति प्रत्ययिना क्रियाफलं भुज्यत इत्यर्थः । मनोविशिष्टस्यामुष्मिकभोक्तुः संस्कारो युक्त इति भावः । विशिष्टस्य भोक्तृत्वं, न केवलस्य साक्षिण इत्यत्र मानमाह—**तयोरिति** ॥ प्रमातृसाक्षिणोर्मध्ये सत्त्वसंसर्गमात्रेण कल्पितकर्तृत्वादिमान् प्रमाता पिप्पलं कर्मफलं भुंक्ते, स एव शोधितत्वेनान्यः साक्षितया प्रकाशत इत्यर्थः । **आत्मा** देहः । देहादियुक्तं प्रमात्रात्मानमित्यर्थः । **एवं** सोपाधिकस्य चिद्धातोर्मिथ्यासंस्कार्यत्वमुक्त्वा निरुपाधिकस्यासंस्कार्यत्वे मानमाह—**एक इति** । सर्वभूतेष्वद्वितीय **एको देवः** स्वप्रकाशः । **तथापि** मायावृतत्वान्न प्रकाशत इत्याह—**गूढ इति** ॥ **ननु**

भामती ।

शरीरेन्द्रियादिसंहतस्तत्संघातमध्यपतितस्तदभेदेनाहमितिप्रत्ययविषयीभूतः, अतः शरीरादिसंस्कारः शरीरादिधर्मोऽप्यात्मनो भवति, तदभेदाध्यवसायात् । यथाङ्गरागधर्मः सुगन्धिता कामिनीनां व्यपदिश्यते । तेनात्रापि यदाश्रिता क्रिया सांव्यवहारिकप्रमाणविषयीकृता तस्यैव संस्कारो नान्यस्येति न व्यभिचारः । तत्त्वतस्तु न क्रिया न संस्कार इति । सनिदर्शनं तु शेषमध्यासभाष्य एव कृतव्याख्यानमिति नेह व्याख्यातम् ॥ **तयोरन्यः पिप्पलमिति** । अन्यो जीवात्मा पिप्पलं कर्मफलम् ॥ **अनश्नन्नन्य इति** । परमात्मा ॥ संहतस्यैव भोक्तृत्वमाह मन्त्रवर्णः—**आत्मेन्द्रिय इति** । अनुपहितशुद्धस्वभावब्रह्मप्रदर्शनपरौ मन्त्रौ पठति—**एको देव इति** । शुक्रं दीप्तिमत् । अव्रणं दुःखरहितम् । अस्नाविरम् अविगलितम् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रतिपन्नं निर्दिशति दृष्टान्तेनोक्तं स्पष्टयति—**यथेत्यादिना** । देहसंहतिफलं तदभिमानिन इत्युक्तमारोग्यमपि कस्मादसंहतात्ममतं न स्यादित्याशंक्यानुभवविरोधादित्याह—**अहमिति** । संस्कारफलं शुद्ध इत्युक्तम् । आत्मनो यथोक्तबुद्धिमतोऽसंहतत्वमनुभवेन वारयति—**स चेति** । कथं तर्हि स्नानादीनां कर्तृसंस्कारत्वप्रसिद्धिरित्याशंक्य संहतस्यैव कर्तृत्वादित्याह—**तेनेति** । प्रयतेऽहमिति कर्तृत्वमनुभवितुरपि तुल्यमित्याशंक्याऽऽह—**अहंप्रत्ययेति** । अनुभवितुर्नित्यप्रकाशस्य न तद्विषयतेत्यर्थः । न केवलमस्याहंधीमात्रे कर्तृत्वं किंतु धीमात्र इत्याह—**प्रत्ययिनेति** । आत्मनो भोक्तुरेव कर्तृत्वमकर्तुर्भोगाभावादित्याशंक्याऽऽह—**तत्फलं चेति** । संहतस्य भोक्तृत्वे मानमाह—**तयोरिति** । जीवपरयोर्मध्ये जीवो नानारसं कर्मफलं भुङ्क्ते । असंहतस्याभोक्तृत्वे मान—**मनश्नन्निति** । परमात्मा स्वयमभुञ्जान एव पश्यन्वर्तते । संहतस्य भोक्तृत्वे वाक्यान्तरमाह—**आत्मेति** । आत्मीयं शरीरमात्मा । देहादिसंयुक्तमात्मानमित्यर्थः । यद्वाऽऽत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । इन्द्रियेत्यादि क्रियाविशेषणम् । निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च ब्रह्मात्मनि द्विधाऽपि संस्कारो नेत्युक्तम् । इदानीं तस्मिन्गुणदोषयोरभावे मानमाह—**तथा चेति** । मूर्तित्रयात्मना भेदं प्रत्याह—**एक इति** । यथाऽऽहुः—"हरिर्ब्रह्मा पिनाकीति बहुधैकोऽपि गीयते" इति । अखण्डजाड्यं व्यावर्तयति—**देव इति** । आदित्यादिवैषम्यमाह—**सर्वेति** । तर्हि किमिति सर्वेषां न भाति तत्राऽऽह—**गूढ इति** ।

सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ॥ कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च" [श्वेता० ६ । ११] इति, "स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम्" [ईशा० ८] इति चैतौ मन्त्रावनाधेयातिशयतां नित्यशुद्धतां च ब्रह्मणो दर्शयतः ॥ ब्रह्मभावश्च मोक्षः ॥ तस्मान्न संस्कार्योऽपि मोक्षः ॥ अतोऽन्यन्मोक्षं प्रति क्रियानुप्रवेशद्वारं न शक्यं केनचिद्दर्शयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

जीवेनासम्बन्धाद्भिन्नत्वाद्वा देवस्याभानं न तु मायागूहनादिति नेत्याह—**सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मेति** ॥ देवस्य विभुत्वात् सर्वप्राणिप्रत्यक्त्वाच्चावरणादेवाभानमित्यर्थः । प्रत्यक्त्वे कर्तृत्वं स्यादिति **चेत्** ॥ **न** । कर्माध्यक्षः क्रियासाक्षीत्यर्थः । तर्हि साक्ष्यमस्तीति द्वैतापत्तिः । **न** । सर्वभूतानामधिष्ठानं भूत्वा साक्षी भवति । साक्ष्यमधिष्ठाने साक्षिणि कल्पितमिति भावः । साक्षिशब्दार्थमाह—**चेता केवल इति** ॥ बोद्धृत्वे सति, अकर्ता **साक्षी** इति लोकप्रसिद्धम् । **चकारः**—दोषाभावसमुच्चयार्थः । निर्गुणत्वान्निर्दोषत्वाच्च । गुणो, दोषनाशो वा, संस्कारो नेत्यर्थः । स इत्युपक्रमात् । शुक्रादिशब्दाः पुंस्त्वेन बाच्याः । **स** एव आत्मा **परि** सर्वम् **अगात्** व्याप्तः, **शुक्रो** दीप्तिमान्, **अकायो** लिङ्गशून्यः, **अव्रणो**ऽक्षतः, **अस्नाविरः** शिराविधुरः अनश्वर इति वा । आभ्यां पदाभ्यां स्थूलदेहशून्यत्वमुक्तम् । **शुद्धो** रागादिमलशून्यः । **अपापविद्धः** पुण्यपापाभ्यामसंस्पृष्ट इत्यर्थः ॥ **अत इति** । उत्पत्त्याप्तिविकारसंस्कारेभ्योऽन्यत् पञ्चमं क्रियाफलं नास्ति । यन्मोक्षस्य क्रियासाध्यत्वे द्वारं भवेदित्यर्थः । **ननु**

भामती ।

अविनाशीति यावत् । उपसंहरति—**तस्मादिति** । ननु मा भून्निर्वर्त्यादिकर्मताचतुष्टयी, पञ्चमी तु काचित् विधा भविष्यति, यया मोक्षस्य कर्मता घटिष्यत इत्यत आह—**अतोऽन्यदिति** । एभ्यः प्रकारेभ्यो न प्रकारान्तरमन्यदस्ति, यतो मोक्षस्य क्रियानुप्रवेशो भविष्यति । एतदुक्तं भवति—चतसृणां विधानां मध्येऽन्यतमया क्रियाफलत्वं व्याप्तं, सा च मोक्षाद्व्यावर्तमाना व्यापकानुपलब्ध्या मोक्षस्य क्रियाफलत्वं व्यावर्तयतीति तत्किं मोक्षे क्रियैव नास्ति, तथा च तदर्थानि शास्त्राणि तदर्थाश्च प्रवृत्तयोऽनर्थ-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तर्हि तत्तद्भूतावच्छिन्नत्वेन परिच्छिन्नत्वं नेत्याह—**सर्वव्यापीति** । नभोवत्ताटस्थ्यं वारयति—**सर्वभूतेति** । सर्वेषु भूतेष्वन्तःस्थितस्य तत्तत्क्रियाकर्तृत्वं शङ्कित्वोक्तं—**कर्मेति** । सर्वभूतेष्वित्यादिना भूतानां पृथगुक्तेः सद्वितीयत्वं तत्राऽऽह—**सर्वेति** । सर्वेषां भूतानामधिवासोऽधिष्ठानम् । न च कल्पितमधिष्ठानादर्थान्तरमित्यर्थः । न परं कर्मणामेवाध्यक्षः । अपि तु तद्वतामपीत्याह—**साक्षीति** । तत्र चैतन्यस्वाभाव्यं हेतुमाह—**चेतेति** । केवलो द्वैतवर्जितोऽद्वितीयः । निर्गुणो ज्ञानादिगुणरहितः । चकारो दोषाभावसमुच्चयार्थः । ब्रह्मात्मनि गुणदोषाभावे मन्त्रान्तरमाह—**स इति** । स प्रकृतो 'यस्तु सर्वाणि भूतानि' इत्यादावात्मा परितः समन्तादगात्सर्वगतः । शुक्रमित्यादिशब्दाः पुंलिङ्गत्वेन नेयाः । स इत्युपक्रमात्कविर्मनीषीत्यादिना च पुंलिङ्गत्वेनोपसंहारात् । शुक्रो दीप्तिमानकायो लिङ्गदेहहीनः । अव्रणोऽक्षतोऽस्नाविरः शिरारहितस्ताभ्यां स्थूलदेहासत्त्वमुक्तम् । शुद्धो रागादिशून्यः । अपापविद्धो धर्माधर्मविधुरः । मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह—**एताविति** । तथाऽपि मोक्षस्य किमायातं तदाह—**ब्रह्मेति** । मुक्तिब्रह्मणोरैक्यात्तत्र दोषाद्यभावान्न तस्याः संस्कार्यतेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । उत्पाद्यादिदृष्टान्तार्थोऽपिशब्दः । मुक्तेरुत्पत्त्यादिचतुष्टयं क्रियानुप्रवेशद्वारं मा भूत्पञ्चमं तु किंचिद्भविष्यति नियमाभावान्नेत्याह—**अत इति** । उत्पत्त्यादिचतुष्टयमतःशब्दार्थः । तस्या लोकवेदप्रसिद्धत्वादित्यर्थः ।

तस्माज्ज्ञानमेकं मुक्त्वा क्रियाया गन्धमात्रस्याप्यनुप्रवेश इह नोपपद्यते ॥ ननु ज्ञानं नाम मानसी क्रिया ॥ न ॥ वैलक्षण्यात्–क्रिया हि नाम सा, यत्र वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते, पुरुषव्यापाराधीना च ॥ यथा–"यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वषट्करिष्यन्" इति "सन्ध्यां मनसा ध्यायेद्" [ऐत० ब्राह्मणे ३ । ८ । १] इति चैवमादिषु । ध्यानं चिन्तनं यद्यपि मानसम्, तथापि पुरुषेण कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुं शक्यम् । पुरुषतन्त्रत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

मोक्षस्यासाध्यत्वे शास्त्रारम्भो वृथा न, ज्ञानार्थत्वादित्याह–**तस्मादिति** ॥ द्वाराभावादित्यर्थः । व्याघातं शंकते–**नन्विति** ॥ तथा च मोक्षे क्रियानुप्रवेशो नास्तीति व्याहतमिति भावः । मानसमपि ज्ञानं न विधियोग्या क्रिया वस्तुतन्त्रत्वात् कृत्यसाध्यत्वाच्चेत्याह–**नेति** ॥ वैलक्षण्यं प्रपञ्चयति–**क्रिया हीति** ॥ **यत्र** विषये तदनपेक्षैव **या** चोद्यते, **तत्र सा** हि क्रियेति **योजना** ॥ विषयवस्त्वनपेक्षा, कृतिसाध्या च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तमाह–**यथेति** ॥ गृहीतमध्वर्युणेति **शेषः** ॥ "वषट् करिष्यन् होता सन्ध्यां देवताम्" इति चैवमादिवाक्येषु यथा यादृशी ध्यानक्रिया वस्त्वनपेक्षा पुंतन्त्रा च चोद्यते तादृशी **क्रियेत्यर्थः** । ध्यानमपि मानसत्वात् ज्ञानवन्न क्रियेत्यत आह–**ध्यानमित्यादिना** ॥ तथापि क्रियैवेति **शेषः** । कृत्यसाध्यत्वमुपाधिरिति भावः । ध्यानक्रियामुक्त्वा ततो वैलक्षण्यं ज्ञानस्य

भामती ।

कानीत्यत उपसंहारव्याजेनाह—**तस्माज्ज्ञानमेकमिति** । अथ ज्ञानं क्रिया मानसी कस्मान्न विधिगोचरः, कस्माच्च तस्याः फलं निर्वर्त्यादिष्वन्यतमं न मोक्ष इति चोदयति–**ननु ज्ञानमिति** । परिहरति–**न** कुतः **वैलक्षण्यात्** । अयमर्थः–सत्यं, ज्ञानं मानसी क्रिया, न त्वियं ब्रह्मणि फलं जनयितुमर्हति, तस्य स्वयंप्रकाशतया विदिक्रियाकर्मभावानुपपत्तेरित्युक्तम् । तदेतस्मिन्वैलक्षण्ये स्थित एव वैलक्षण्यान्तरमाह–**क्रिया हि नाम सेति** । **यत्र** विषये **वस्तुस्वरूपनिरपेक्षैव चोद्यते** । यथा देवतासंप्रदानकहविर्ग्रहणे देवतावस्तुस्वरूपानपेक्षा देवताध्यानक्रिया । यथा वा योषितिति अग्निवस्त्वनपेक्षाग्निबुद्धिर्या सा क्रिया हि नामेति योजना । न हि 'यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां ध्यायेद्वषट् करिष्यन्' इत्यस्माद्विधेः प्राग्देवताध्यानं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मोक्षे क्रियाया अननुप्रवेशे तदर्थप्रवृत्त्यानर्थक्यमित्याशंक्य ज्ञानार्थत्वान्नैवमित्याह–**तस्मादिति** । क्रियानुप्रवेशद्वाराभावस्तच्छब्दार्थः । उपास्तेरपि मोक्षे साक्षात्प्रवेशो नेति वक्तुं गन्धमात्रस्येत्युक्तम् । बाह्यक्रियायास्तत्राप्रवेशे कैमुतिकन्यायार्थोऽपिशब्दः । मोक्षे ज्ञानप्रवेशे तस्य क्रियात्वादस्त्येव तत्प्रवेशस्तत्रेति शङ्कते–**नन्विति** । तस्य मानसव्यापारत्वेऽपि न वैधक्रियात्वम् । ततो जन्यफलादजन्यफलत्वेन विशेषादित्याह–**नेति** । वैधक्रिया यत्नेच्छासाध्या ज्ञानं न तथेत्यपरं विशेषमाह–**क्रिया हीति** । यत्र विषये या वस्त्वनपेक्षा चोद्यते तत्र सा क्रिया नामेति योजना । क्रियातद्धर्मप्रसिद्धार्थौ निपातौ । वस्तु चेन्न कारणं किं तर्हि तथा तदाह–**पुरुषेति** । वस्त्वनपेक्षा पुंस्तन्त्रा च क्रियेत्यत्र दृष्टान्तद्वयमाह–**यथेति** । गृहीतमध्वर्युणेति शेषः । वषट् करिष्यन्निति होतोक्तः । संध्यां तदभिमानिनीं देवतामित्यर्थः । नाम ब्रह्मेत्युपासीतेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । एवमादिषु वाक्येषु वस्त्वनपेक्षं पुंस्तन्त्रं च ध्यानं विधीयते तथा क्रियान्तरमपीत्यर्थः । ननु मानसत्वाविशेषाद्ध्यानमपि ज्ञानमेवेति नास्य क्रियादृष्टान्तत्वं तत्राऽऽह–**ध्यानमिति** । ज्ञानस्यापि तुल्यं पुंस्तन्त्रत्वं तदाश्रयत्वात्तत्राऽऽह—

१ क्रियाभेदवति ज्ञाने वर्तनात्साध्यव्यापकत्वं, ध्याने मानसत्वहेतुमति चास्यावर्तनात्साधनाव्यापकत्वं च बोध्यम् ॥

ज्ञानं तु प्रमाणजन्यम्। प्रमाणं च यथाभूतवस्तुविषयम्॥ अतो ज्ञानं कर्त्तुमकर्त्तुमन्यथा वा कर्त्तुमशक्यम्। केवलं वस्तुतन्त्रमेव तत्, न चोदनातन्त्रम्, नापि पुरुषतन्त्रम्। तस्मान्मानसत्वेऽपि ज्ञानस्य महद्वैलक्षण्यम्॥ यथा च- "पुरुषो वाव गौतमाग्निः" [छान्दो० ५ । ७ । १] "योषा वाव गौतमाग्निः" [छान्दो० ५ । ८ । १] इत्यत्र योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिर्मानसी भवति॥ केवलचोदनाजन्यत्वात्तु क्रियैव सा, पुरुषतन्त्रा च॥ या तु प्रसिद्धेऽग्नावग्निबुद्धिर्न सा चोदनातन्त्रा। नापि पुरुषतन्त्रा॥ किं तर्हि॥ प्रत्यक्षविषयवस्तुतन्त्रैवेति ज्ञानमेव तत्, न क्रिया॥ एवं सर्वप्रमाणविषयवस्तुषु वेदितव्यम्॥

रत्नप्रभा।

स्फुटयति-**ज्ञानन्त्विति**॥ **अतः** प्रमात्वात्, **न चोदनातन्त्रं** न विधेर्विषयः। पुरुषः कृतिद्वारा तन्त्रं हेतुर्यस्य तत्पुरुषतन्त्रम्, **तस्माद्** वस्त्वव्यभिचारादपुंतन्त्रत्वाच्च। ध्यानात् **ज्ञानस्य** महान् भेद इत्यर्थः॥ भेदमेव दृष्टान्तान्तरेणाह-**यथा चेति**॥ अभेदासत्त्वेऽपि विधितो ध्यानं कर्तुं शक्यं न ज्ञानमित्यर्थः॥ **ननु** प्रत्यक्षज्ञानस्य विषयजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शाब्दबोधस्य तदभावाद्विधेयक्रियात्वमिति नेत्याह-**एवं सर्वेति**॥ शब्दानुमानाद्यर्थेष्वपि ज्ञानमविधेयक्रियात्वेन ज्ञातव्यम्। तत्रापि मानादेव ज्ञानस्य प्राप्तेर्वि-

भामती।

प्राप्तं, प्राप्तं त्वधीतवेदान्तस्य विदितपदतदर्थसंबन्धस्याधिगतशब्दन्यायतत्त्वस्य 'सदेव सोम्येदम्' इत्यादेः 'तत्त्वमसि' इत्यन्तात्संदर्भात् ब्रह्मात्मभावज्ञानं, शब्दप्रमाणसामर्थ्यात्। इन्द्रियार्थसंनिकर्षसामर्थ्यादिव प्रणिहितमनसः स्फीतालोकमध्यवर्तिकुम्भानुभवः। न ह्यसौ स्वसामग्रीबललब्धजन्मा सन् मनुजेच्छयान्यथाकर्तुमकर्तुं वा शक्यः, देवताध्यानवत्, येनार्थवानत्र विधिः स्यात्। न चोपासना वानुभवपर्यन्ता वास्य विधेर्गोचरः, तयोरन्वयव्यतिरेकावधृतसामर्थ्ययोः साक्षात्कारे वानाद्यविद्यापनये वा विधिमन्तरेण प्राप्तत्वेन पुरुषेच्छयान्यथाकर्तुमकर्तुं वा अशक्यत्वात्। तस्माद्ब्रह्मज्ञानं मानसी क्रियापि न विधिगोचरः। पुरुषचित्तव्यापाराधीनायास्तु क्रियाया वस्तुस्वरूपनिरपेक्षिता क्वचिदविरोधिनी, यथा देवताध्यानक्रियायाः। न ह्यत्र वस्तुस्वरूपेण कश्चिद्विरोधः। क्वचिद्वस्तुस्वरूपविरोधिनी, यथा योषित्पुरुषयोरग्निबुद्धिरित्येतावता भेदेन निदर्शनमिथुनद्वयोपन्यासः। क्रियैवेत्येवकारेण वस्तुतन्त्रत्वमपाकरोति। ननु 'आत्मेत्येवोपासीत' इत्यादयो विधयः श्रूयन्ते। न च प्रमत्तगीताः, तुल्यं हि सांप्रदायिकं, तस्माद्विधेयेनात्र भवितव्यमित्यत

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

ज्ञानं त्विति। प्रमाणद्वारा तस्य पुंस्तन्त्रत्वमाशंक्याहऽऽ-**प्रमाणं चेति**। ज्ञानस्यापुंस्तन्त्रत्वे फलितमाह-**अत इति**। तर्हि ज्ञानस्य नित्यत्वं नेत्याह-**केवलमिति**। विशेषणकृत्यमाह-**नेति**। एवकारव्यावर्त्यमाह-**नापीति**। ज्ञानध्यानयोर्मानसक्रियात्वेऽपि गोबलीवर्दवद्भेदं मत्वा वैशेष्यं निगमयति-**तस्मादिति**। तच्छब्दार्थोऽपुंस्तन्त्रत्वम्। ध्यानस्य वस्त्वनपेक्षत्वे दृष्टान्तावुक्त्वा तस्य तद्विरोधित्वे दृष्टान्तावाचष्टे-**यथा चेति**। साऽपि धीर्मानसत्वाज्ज्ञानमेवेत्याशंक्याऽऽह-**केवलेति**। न ज्ञानमिति तुशब्दार्थः। वस्त्वनधीनत्वं कैवल्यम्। एवकारोऽयोगव्यवच्छेदकः। उक्तबुद्धेरुक्तक्रियात्वनियमे हेत्वन्तरमाह- **पुरुषेति**। यथैतौ दृष्टान्तौ तथा क्रियान्तरमपीति यथाशब्दो नेयः। ज्ञानमपि योषिदादावग्निधीतुल्यमिति नेत्याह-**या त्विति**। तस्यास्तर्हि किं कारणं तदाह-**किं तर्हीति**। प्रकृतदृष्टान्तमपेक्ष्य प्रत्यक्षविषयपदम्। तेन युक्तमेव वैषम्यं वैधक्रियाधियोरित्याह-**इति ज्ञानमिति**। अध्यक्षधियोऽर्थजन्यतया तत्तन्त्रत्वेऽपि शब्दाद्यर्थधियस्तदभावाच्चोदनादिजन्यतेत्याशंक्याऽऽह-**एवमिति**। अनुमानादाव-

तत्रैवं सति यथाभूतब्रह्मात्मविषयमपि ज्ञानं न चोदनातन्त्रम् ॥ अतस्त-द्विषये लिङादयश्श्रूयमाणा अप्यनियोज्यविषयत्वात्कुण्ठीभवन्त्युपलादिषु प्रयुक्तक्षुरतैक्ष्ण्यादिवत् ॥ अहेयानुपादेयवस्तुविषयत्वात् ॥ किमर्थानि तर्हि–"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यः" [बृह० २ । ४ । ५] इत्यादीनि विधिच्छायानि वचनानि ?

रत्नप्रभा ।

ध्ययोगादित्यर्थः । **तत्रैवं सतीति** ॥ लोके ज्ञानस्याविधेयत्वे सतीत्यर्थः । **यथाभूतत्वम्** अबाधि-तत्वम् । **ननु** "आत्मानं पश्येद्" "ब्रह्म त्वं विद्धि" [केन० १ । ५] "आत्मा-द्रष्टव्यः" [बृ० २ । ४ । ५] इति विज्ञाने लिङ्लोट्तव्यप्रत्यया विधायकाः श्रूयन्ते । अतो ज्ञानं विधेयमित्यत आह–**तद्विषय इति** ॥ तस्मिन् ज्ञानरूपविषये विधयः पुरुषं प्रवर्तयितुमशक्ता भवन्ति । अनियोज्यं कृत्य-साध्यं नियोज्यशून्यं वा ज्ञानं तद्विषयकत्वादित्यर्थः । ममायं नियोग इति बोद्धा नियोज्यो विषयश्च विधेर्नास्तीति भावः । तर्हि ज्ञेयं ब्रह्म विधीयतां नेत्याह–**अहेयेति** ॥ वस्तुस्वरूपं विषयस्तत्त्वाद् ब्रह्मणो निरतिशयस्यासाध्यत्वान्न विधेयत्वमित्यर्थः । उदासीनवस्तुविषयकत्वाच्च ज्ञानं न विधेयं, प्रवृत्त्या-दिफलाभावादित्यर्थः । विधिपदानां गतिं पृच्छति–**किमर्थानीति** ॥ **विधिच्छायानि** प्रसिद्धयागा-दिविधितुल्यानीत्यर्थः । विधिप्रत्ययैरात्मज्ञानं परमपुरुषार्थसाधनमिति स्तूयते स्तुत्या आत्यन्तिकेष्टहेतुत्वभ्रान्त्या

भामती ।

आह–**तद्विषये लिङादय इति** । सत्यं श्रूयन्ते लिङादयः, न त्वमी विधिविषयाः, तद्विषयत्वेऽप्रामा-ण्यप्रसङ्गात् । हेयोपादेयविषयो हि विधिः । स एव च हेय उपादेयो वा, यं पुरुषः कर्तुमकर्तुमन्यथा वा कर्तुं शक्नोति । तत्रैव च समर्थः कर्ताधिकृतो नियोज्यो भवति । न चैवंभूतान्यात्मश्रवणमननोपासनदर्श-नानीति विषयतदनुष्ठात्रोर्विधिव्यापकयोरभावाद्विधेरभाव इति प्रयुक्ता अपि लिङादयः प्रवर्तनायामसमर्था उपल इव क्षुरतैक्ष्ण्यं कुण्ठमप्रमाणीभवन्तीति ॥ **अनियोज्यविषयत्वादिति** । समर्थो हि कर्ताधिकारी नियोज्यः । असामर्थ्ये तु न कर्तृता ततो नाधिकृतोऽतो न नियोज्य इत्यर्थः । यदि विधेरभावान्न विधिवचनानि, किमर्थानि तर्हि वचनान्येतानि विधिच्छायानीति पृच्छति–**किमर्थानीति** । न चानर्थ-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

र्थाजन्यत्वेऽपि लिङ्गादिजन्यत्वान्न चोदनाद्यपेक्षेति भावः । लौकिकधियश्चोदनाद्यनपेक्षत्वेऽपि ब्रह्मधीर-लौकिकत्वात्तदपेक्षत इत्याशंक्य दार्ष्टान्तिकं निगमयति–**तत्रेति** । पूर्वोक्तरीत्या सम्यग्ज्ञाने वस्तुमात्रतन्त्रे सतीति यावत् । यथाभूतत्वं सदैकरूप्यम् । वैधक्रियातो वैशेष्योक्त्या ज्ञानस्याविधेयत्वमुक्तम् । तत्र ज्ञाने लिङादिश्रुत्या दृष्टविधेस्तर्कानिरस्यत्वादित्याशंक्याऽऽह–**तद्विषय इति** । तदेव ज्ञानं विषयः । तत्र यद्यपि लिङादयः श्रुतास्तथाऽपि स्तुत्यर्थवादतया विष्णुरुपांशु यष्टव्य इत्यादिवदवतिष्ठन्ते । अनियोज्यमपुंस्तन्त्रतया नियोगानर्हं नियोज्येन वा हीनं ज्ञानं तद्विषयत्वात्तेषामविधायकत्वा-दित्यर्थः । कुण्ठीभावे दृष्टान्तमाह–**उपलादिष्विति** । विधेयज्ञानस्य कर्मणि ब्रह्मण्यतिशयाजनकत्वाच्च न विधेयतेत्याह–**अहेयेति** । अनुष्ठेयानुष्ठात्रोरभावाद्विध्यभावे श्रुतेरपि तदपेक्षत्वेनासंभवाद्विधिशब्दवैयर्थ्यमिति शङ्कते–**किमर्थानीति** । यो द्रष्टव्यः स आत्मैवेति तत्त्वप्रतिपादकानि तानीत्याशङ्क्याऽऽह–**विधीति** ।

---

१ अत इति केषुचित्पुस्तकेषु पाठो नास्ति । अतस्तद्विषया इति क्वचित्पाठः । २ बृहदारण्ये ४ । ४।२३–"आत्मानं पश्यति" इति पाठः ।

स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः ॥ यो हि बहिर्मुखः प्रवर्त्तते पुरुषः–इष्टं मे भूयादनिष्टं मा भूदिति, न च तत्रात्यन्तिकं पुरुषार्थं लभते, तमात्यन्तिकपुरुषार्थवाञ्छिनं स्वाभाविकात्कार्यकरणसंघातप्रवृत्तिगोचराद्विमुखीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोतस्तया प्रवर्तयन्ति–"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः" [बृ० २। ४ । ५] इत्यादीनि ॥ तस्यात्मान्वेषणाय प्रवृत्तस्याऽहेयमनुपादेयं चात्मतत्त्वमुपदिश्यते–"इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २ । ४ । ८] "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृ० ४ । ५ । १५] "केन कं विजानीयाद्" [बृ० ४ । ५ । १५] "विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्" [बृ० ४ । ५ । १५] "अयमात्मा ब्रह्म" [बृ० २ । ५ । १९] इत्येवमादिश्रुतिभिः ॥

रत्नप्रभा ।

या विषयेषु प्रवृत्तिः आत्मश्रवणादिप्रतिबन्धिका, तन्निवृत्तिफलानि विधिपदानीत्याह–**स्वाभाविकेति** ॥ विवृणोति-**यो हीत्यादिना** ॥ तत्र विषयेषु संघातस्य या प्रवृत्तिः तद्गोचराच्छब्दादेरित्यर्थः । **स्रोतः**-चित्तवृत्तिप्रवाहः । **प्रवर्तयन्ति** ज्ञानसाधनश्रवणादाविति **शेषः** ॥ श्रवणस्वरूपमाह–**तस्येति** ॥ **अन्वेषणं** ज्ञानम् । यदिदं जगत्तत् सर्वम् आत्मैवेत्यनात्मबाधेन आत्मा बोध्यते । अद्वितीयादृश्यात्मबोधे क्व विधिः तपस्वी द्वैतवनोपजीवनः स्थास्यतीति भावः । आत्मज्ञानिनः कर्तव्याभावे मानमाह–

भामती ।

कानि युक्तानि, स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वानुपपत्तेरिति भावः । उत्तरम्–**स्वाभाविकेति** । अन्यतः प्राप्ता एव हि श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते । न चानुवादोऽप्यप्रयोजनः, प्रवृत्तिविशेषकरत्वात् । तथाहि–तत्तदिष्टानिष्टविषयेप्साजिहासापहृतहृदयतया बहिर्मुखो न प्रत्यगात्मनि समाधातुमर्हति । आत्मश्रवणादिविधिसरूपैस्तु वचनैर्मनसो विषयस्रोतः खिलीकृत्य प्रत्यगात्मस्रोत उद्घाट्यत इति प्रवृत्तिविशेषकरतानुवादानामस्तीति सप्रयोजनतया स्वाध्यायविध्यधीनग्रहणत्वमुपपद्यत इति । यच्च चोदितमात्मज्ञानमनुष्ठानानङ्गत्वादपुरुषार्थमिति, तदयुक्तम् । स्वतोऽस्य पुरुषार्थत्वे सिद्धे यदनुष्ठानानङ्गत्वं तद्भूषणं न दूषणमित्याह–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तेषामर्थवत्त्वं ब्रुवाणः समाधत्ते–**स्वाभाविकेति** । संगृहीतं विभजते–**यो हीति** । बाहिर्मुख्यं शब्दादिप्रवणत्वम् । पुमर्थमुद्दिश्य प्रवृत्तेः श्रुत्या किमिति परावर्त्यते श्रुतेरनर्थकरत्वापातात्तत्राऽऽह–**न चेति**। बाह्योऽर्थः सप्तम्यर्थः। किमिति तर्हि श्रुतिः सर्वानपि पुरुषान्नानुसरति तत्राऽऽह–**तमिति** । अभेदोहप्रवृत्तिवदात्मनो विषयप्रवृत्तिरपि निरोद्धुमशक्येत्याशङ्क्याऽऽह–**कार्येति** । आत्मधियोऽनात्मदर्शने सत्यपि संभवात्किमिति ततो विमुखीकरणं तत्राऽऽह–**प्रत्यगिति** । तत्र चेतसः स्रोतस्तदाभिमुख्यं तद्भावेनेति यावत् । सत्यनात्मदर्शने तत्प्रवणस्य चेतसो न प्रत्यगाभिमुख्यमित्यनात्मधीनिरासेन फलभूतात्मदृष्टिस्तावकतया तदाभिमुख्यायान्वयव्यतिरेकसिद्धा एव श्रवणादयो विधिसरूपैर्वाक्यैरनूद्यन्ते । तेन विधिकार्यलेशलाभाद्विधिच्छायान्येतानि न विधय इत्यर्थः । अस्तु वा मुमुक्षुप्रवृत्तेर्वैधत्वाद्वाक्यभेदेन श्रवणादिविधिस्तथाऽपि वस्तुनो विध्ययोग्यत्वान्न तज्ज्ञाने विधिरित्याह–**तस्येति** । यदिदं ब्रह्मक्षत्रादि तत्सर्वमात्मैवेति बाधायां सामानाधिकरण्याद् द्वैताभावोक्त्याऽऽत्मनोऽद्वितीयत्वेन पूर्णत्वोक्तेर्न तत्र हेयत्वमादेयत्वं चेत्याह–**इदमिति** । अविद्यादशायामात्मनः सद्वितीयतया हेयत्वादिसिद्धिमाशङ्क्याङ्गीकुर्वन्विद्यावस्थायामात्मातिरिक्तक्रियाद्यभावान्न हेयत्वादीत्याह–**यत्रेति** । न केवलं विद्यावस्थायामेवाऽऽत्मनि ज्ञात्रादिविभागाभावः किंत्ववस्थान्तरेऽपीत्याह–**विज्ञातारमिति** । आत्मनः स्वविषये ज्ञेयत्वाभावेऽपि ब्रह्मणि तद्भावादादेयता तत्र स्यादित्याशङ्क्याऽऽह–**अयमिति** । आदिशब्द आत्मतत्त्ववादिसर्ववाक्यसंग्रहार्थः । प्रतिपत्तिविधि-

यदप्यकर्त्तव्यप्रधानमात्मज्ञानं हानायोपादानाय वा न भवतीति, तत्तथैवेत्यभ्युपगम्यते ॥ अलङ्कारो ह्ययमस्माकं यद्ब्रह्मात्मावगतौ सत्यां सर्वकर्त्तव्यताहानिः कृतकृत्यता चेति ॥ तथा च श्रुतिः—"आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पूरुषः। किमिच्छन्कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेद्" [बृ० ४ । ४ । १२] इति, "एतद्बुद्ध्वा बुद्धिमान्स्यात्कृतकृत्यश्च भारत" [भ० गी० १५ । २०] इति च स्मृतिः ॥ तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया ब्रह्मणस्समर्पणम् ॥

रत्नप्रभा ।

तथा चेति ॥ **अयं** स्वयंप्रभानन्दः[1] परमात्मा **अहमस्मि** इति **यदि** कश्चित् पुरुष **आत्मानं** जानीयात्, **तदा किं** फलम् **इच्छन् कस्य** वा भोक्तुः प्रीतये **शरीरं** तप्यमानम् **अनुसंज्वरेत्** तप्येत, मोक्तृभोग्यद्वैताभावात्, कृतकृत्य आत्मविदित्यभिप्रायः । ज्ञानदौर्लभ्यार्थः **चेत्** शब्दः । **एतद्** गुह्यतमं तत्त्वम् ॥ वृत्तिकारमतनिरासमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ प्राभाकरोक्तमुपन्यस्यति—

भामती ।

यदपीति । **अनुसंज्वरेत्** शरीरं परितप्यमानमनुतप्येत । सुगममन्यत् । प्रकृतमुपसंहरति—**तस्मान्न प्रतिपत्तीति** । प्रकृतसिद्धयर्थमेकदेशिमतं दूषयितुमनुभाषते—**यदपि केचिदाहुरिति** । दूषति—**तन्नेति** । इदमत्राकूतम्—'कार्यबोधे यथा चेष्टालिङ्गहर्षादयस्तथा । सिद्धबोधेऽर्थवत्तैवं शास्त्रत्वं हितशासनात् ॥' यदि हि पदानां कार्याभिधाने तदर्थस्वार्थाभिधाने वा, नियमेन वृद्धव्यवहारे सामर्थ्यमवधृतं भवेत्, न भवेदहेयोपादेयभूतब्रह्मात्मतापरत्वमुपनिषदाम् । तत्राविदितसामर्थ्यत्वात्पदानां लोके तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेः । अथ तु भूतेऽप्यर्थे पदानां लोके शक्यः संगतिग्रहस्तत उपनिषदां तत्परत्वं पौर्वापर्यपर्यालोचनयावगम्यमानमपह्नुत्य न कार्यपरत्वं शक्यं कल्पयितुं, श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात् । तत्र तावदेवमकार्येऽर्थे न संगतिग्रहः । यदि तत्परः प्रयोगो न लोके दृश्येत, तत्प्रत्ययो वा व्युत्पन्नस्योन्नेतुं न शक्येत । न तावत्तत्परः प्रयोगो न दृश्यते लोके । कुतूहलभयादिनिवृत्त्यर्थानामकार्यपराणां पदसंदर्भाणां प्रयोगस्य लोके, बहुलमुपलब्धेः । तद्यथाखण्डलादिलोकपालचक्रवालादिवसतिः, सिद्धविद्याधरगन्धर्वाप्सरपरिवारो ब्रह्मलोकावतीर्णमन्दाकिनीपयःप्रवाहपातधौतकलधौतमयशिलातलो नन्दनादिप्रमदवनविहारिमणिमयशकुन्तकमनीयनिनदमनोहरः पर्वतराजः सुमेरुरिति । नैष भुजङ्गो रज्जुरियमित्यादि । नापि भूतार्थबुद्धिर्व्युत्पन्नपुरुषवर्तिनी न शक्या समुन्नेतुं हर्षादेरुन्नयनहेतोः संभवात् । तथाह्यविदितार्थजनभाषार्थो द्रविडो नगरगमनोद्यतो राजमार्गाभ्यर्णं देवदत्तमन्दिरमध्यासीनः प्रतिपन्नजनकानन्दनिबन्धनपुत्रजन्मा वार्ताहारेण सह नगरस्थदेवदत्ताभ्याशमागतः पटवासोपायनार्पणपुरःसरं दिष्ट्या वर्धसे पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरमुपजातरोमाञ्चकंचुकं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शेषतयैव ब्रह्म शास्त्रीयमित्येतन्निराकृत्य तत्रैव सूचितं पूर्वपक्षमनुवदति—**यदपीति** । आत्मधियो हानाद्यनुपायत्वं विफलत्वं वा तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—**तथेति** । द्वितीयं दूषयति—**अलंकारो हीति** । ब्रह्मात्मावगतेरुक्तफलत्वे मानं हिशब्दसूचितमाह—**तथा चेति** । अयं परमात्माऽहमस्मीत्यपरोक्षतया यदि कश्चित्पुरुषो जानीयादात्मसाक्षात्कारदौर्लभ्यद्योती चेच्छब्दः । स स्वातिरिक्तमात्मनः किं फलमिच्छन्कस्य वा पुत्रादेः फलाय तदलाभेन शरीरं तप्यमानमनु तदुपाधिः संज्वरेत्तप्येत निरुपाध्यात्मविदो नान्यदस्ति फलं नाप्यन्यः पुत्रादिरित्याक्षेपः । तत्रैव स्मृतिमाह—**एतदिति** । गुह्यतमं शास्त्रमेतत्तस्य बुद्धिरर्थतो विधिविशेषत्वेन ब्रह्मणो न शास्त्रगम्यतेत्युक्तमुपसंहरति—**तस्मादिति** । ज्ञानस्य विधेयत्वाभावस्तथाविधफलत्वं च तच्छब्दार्थः । प्रमाप्रमारूपधीमात्रविषयः प्रतिपत्तिशब्दः । तद्विधिविषयतयेति पूर्ववत् । यूपादिदृष्टान्ते

१ स्वप्रकाशानन्दरूप इत्यर्थः ।

यदपि केचिदाहुः-"प्रवृत्तिनिवृत्तिविधितच्छेषव्यतिरेकेण केवलवस्तुवादी वेदभागो नास्ति" इति ॥ तन्न ॥ औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वात् ॥ योऽसावुपनिषत्स्वेवाधिगतः पुरुषोऽसंसारी ब्रह्मोत्पाद्यादिचतुर्विधद्रव्यविलक्षणः-

रत्नप्रभा ।

यदपि केचिदिति॥कर्त्तात्मा लोकसिद्धत्वान्न वेदान्तार्थः॥तदन्यद् ब्रह्म नास्त्येव वेदस्य कार्यपरत्वेन मानाभावादित्यर्थः । मानाभावोऽसिद्ध इत्याह-**नेति** ॥ अज्ञातस्य फलस्वरूपस्यात्मन उपनिषदेकवेद्यस्याकार्यशेषत्वात् कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमसिद्धम् । **न च** प्रवृत्तिनिवृत्तिलिङ्गाभ्यां श्रोतुस्तद्धेतुं कार्यबोधमनुमाय वक्तृवाक्यस्य कार्यपरत्वं निश्चित्य वाक्यस्थपदानां कार्यान्विते शक्त्यग्रहान्न सिद्धस्याऽपदार्थस्य वाक्यार्थत्वमिति वाच्यम् । पुत्रस्ते जात इति वाक्यश्रोतुः पितुर्हर्षलिङ्गेनेष्टं पुत्रजन्मानुमाय पुत्रादिपदानां सिद्धे सङ्गतिग्रहात् कार्यान्वितापेक्षयान्वितार्थे शक्तिरित्यङ्गीकारे लाघवात् सिद्धस्यापि वाक्यार्थत्वादित्यलम् । **किञ्च** ब्रह्मणो नास्तित्वादेव कृत्स्नवेदस्य कार्यपरत्वमुत वेदान्तेषु तस्याभानाद्, **अथवा** कार्यशेषत्वात्, **किंवा** लोकसिद्धत्वादाहोस्वित् मानान्तरविरोधात्? तत्र **आद्यं पक्षत्रयं** निराचष्टे-**योऽसाविति** ॥ अनन्यशेषत्वार्थ**मसंसारी** इत्यादि विशेषणम् । नास्तित्वाभावे हेतुं वेदान्तमानसिद्धत्वमुक्त्वा हेत्वन्तरमात्मत्वमाह-

भामती ।

विकसितनयनोत्पलमतिस्मेरमुखमहोत्पलमवलोक्य देवदत्तमुत्पन्नप्रमोदमनुमिमीते, प्रमोदस्य च प्रागभूतस्य तद्व्याहारश्रवणसमनन्तरं भवतस्तद्धेतुताम् । न चायमप्रतिपादयन् हर्षहेतुमर्थं हर्षाय कल्पत इत्यनेन हर्षहेतुरर्थ उक्त इति प्रतिपद्यते । हर्षहेत्वन्तरस्य चाप्रतीतेः पुत्रजन्मनश्च तद्धेतोरवगमात्तदेव वार्ताहारेणाभ्यधायीति निश्चिनोति । एवं भयशोकादयोऽप्युदाहार्याः । तथा च प्रयोजनवत्तया भूतार्थाभिधानस्य प्रेक्षावत्प्रयोगोऽप्युपपन्नः । एवं च ब्रह्मस्वरूपज्ञानस्य परमपुरुषार्थहेतुभावादनुपदिशतामपि पुरुषप्रवृत्तिनिवृत्ती वेदान्तानां पुरुषहितानुशासनाच्छास्त्रत्वं सिद्धं भवति । तत्सिद्धमेतत्, विवादाध्यासितानि वचनानि भूतार्थविषयाणि, भूतार्थविषयप्रमाजनकत्वात् । यद्यद्विषयप्रमाजनकं तत्तद्विषयं यथा रूपादिविषयं चक्षुरादि, तथा चैतानि, तस्मात्तथेति । तस्मात्सुष्ठूक्तम्-**तन्न औपनिषदस्य पुरुषस्यानन्यशेषत्वादिति** । उपनिपूर्वात्सदेर्विशरणार्थात्क्विप्युपनिषत्पदं व्युत्पादितम् उपनीयाद्वयं ब्रह्म सवासनामविद्यां हिनस्तीति ब्रह्मविद्यामाह । तद्धेतुत्वाद्वेदान्ता अप्युपनिषदः, ततो विदित औपनिषदः पुरुषः । एतदेव विभजते-**योऽसावुपनिषत्स्वेवेति** । अहंप्रत्ययविषयाद्भिनत्ति-**असंसारीति** । अत एव क्रियारहितत्वाच्चतुर्विधद्रव्यविलक्षणः, अतश्च चतुर्विधद्रव्यविलक्षणो यदनन्यशेषः अन्यशेषं हि भूतं द्रव्यं चिकीर्षितं सदुत्पत्त्याद्याप्यं संभवति । यथा 'यूपं तक्षति' इत्यादि । यत्पुनरनन्यशेषं भूतभाव्युपयोगरहितं, यथा 'सुवर्णं भार्यम्' 'सक्तून्

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विधिशेषतया ब्रह्मणः शास्त्रगम्यत्वमुक्तं निरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तीत्यादावुक्तमनुभाषते-**यदपीति** । किं वस्त्वेव नास्ति वेदान्तवेद्यं तस्याप्रसिद्धत्वात्तदुद्दिश्य प्रतिपादनायोगादाहोस्वित्तस्य क्रियाशेषतेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति-**तन्नेति** । औपनिषदस्य पुरुषस्येत्याद्यनिरासं सूचितं प्रपञ्चयति-**योऽसाविति** । तस्यापि चैतन्यात्कर्तृत्वेन क्रियाशेषत्वमाशंक्यानन्यशेषत्वादिति द्वितीयं निरासमुक्तं विवृणोति-**असंसारीति** । तत्र पूर्णत्वं हेतुमाह-**ब्रह्मेति** । कर्तृत्वेनानन्वयेऽपि क्रियायामात्मा कर्मत्वेनान्वेष्यतीत्याशङ्क्याऽऽह-**उत्पाद्यादीति** । विनियोजकमानाभावादपि नान्वयस्तद्धि प्रकरणं वाक्यं वा? नाऽऽद्यः-

स्वप्रकरणस्थोऽनन्यशेषो नासौ नास्ति, नाधिगम्यत इति वा शक्यं वदितुम् ॥ "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ० ३।९।२६] इत्यात्मशब्दादात्मनश्च प्रत्याख्यानस्याशक्यत्वात् । य एव निराकर्ता तस्यैवात्मत्वप्रसंगात् ॥ नन्वात्माहम्प्रत्ययविषयत्वादुपनिषत्स्वेव विज्ञायत इत्यनुपपन्नम् ॥ न ॥ तत्साक्षित्वेन प्रत्युक्तत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

स एष इति ॥ इतिरिदमर्थे । इदं न इदं नेति सर्वदृश्यनिषेधेन य आत्मा उपदिष्टः स एष इत्यर्थः । **चतुर्थं** शंकते–**नन्वात्माहमिति** ॥ आत्मनोऽहंकारादिसाक्षित्वेनाहंधीविषयत्वस्य निरस्तत्वान्न लोकसिद्धतेत्याह–**नेति** ॥ यं तीर्थकारा[१] अपि न जानन्ति तस्यालौकिकत्वं किमु वाच्यमित्याह–

भामती ।

जुहोति' इत्यादि, न तस्योत्पत्त्याद्याप्यता । कस्मात्पुनरस्यानन्यशेषतेत्यत आह–यतः **स्वप्रकरणस्थः** । उपनिषदामनारभ्याधीतानां पौर्वापर्यपर्यालोचनया पुरुषप्रतिपादनपरत्वेन पुरुषस्यैव प्राधान्येनेदं प्रकरणम् । न च जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धः पुरुष इत्युपपादितम् । अतः स्वप्रकरणस्थः सोऽयं तथाविध उपनिषद्भ्यः प्रतीयमानो न नास्तीति शक्यो वक्तुमित्यर्थः । स्यादेतत् । मानान्तरागोचरत्वेनागृहीतसंगतितयाऽपदार्थस्य ब्रह्मणो वाक्यार्थत्वानुपपत्तेः कथमुपनिषदर्थतेत्यत आह–**स एष नेति नेत्यात्मेत्यात्मशब्दात्** । यद्यपि गवादिवन्मानान्तरगोचरत्वमात्मनो नास्ति तथापि प्रकाशात्मन एव सतस्तत्तदुपाधिपरिहाण्या शक्यं वाक्यार्थत्वेन निरूपणं, हाटकस्येव कटककुण्डलादिपरिहाण्या । न हि प्रकाशः स्वसंवेदनो न भासते, नापि तदवच्छेदकः कार्यकरणसंघातः । तेन 'स एष नेति नेत्यात्मा' इति तत्तदवच्छेदपरिहाण्या बृहत्त्वादापनाच्च स्वयंप्रकाशः शक्यो वाक्यात् ब्रह्मेति चात्मेति च निरूपयितुमित्यर्थः । अथोपाधिनिरासवदुपहितमप्यात्मरूपं कस्मान्न निरस्यत इत्यत आह–**आत्मनश्च प्रत्याख्यातुमशक्यत्वात्** । प्रकाशो हि सर्वस्यात्मा तदधिष्ठानत्वाच्च प्रपञ्चविभ्रमस्य । न चाधिष्ठानाभावे विभ्रमो भवितुमर्हति। न हि जातु रज्ज्वभावे रज्ज्वां भुजङ्ग इति वा धारेति वा विभ्रमो दृष्टपूर्वः । अपि चात्मनः प्रकाशस्य भासा प्रपञ्चस्य प्रथा । तथा च श्रुतिः–'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति'इति । न चात्मनः प्रकाशस्य प्रत्याख्याने प्रपञ्चप्रथा युक्ता । तस्मादात्मनः प्रत्याख्यानायोगाद्वेदान्तेभ्यः प्रमाणान्तरागोचरसर्वोपाधिरहितब्रह्मस्वरूपावगतिसिद्धिरित्यर्थः । उपनिषत्स्वेवावगत इत्यवधारणममृष्यमाण आक्षिपति–**नन्वात्मेति** । सर्वजनीनाहंप्रत्ययविषयो ह्यात्मा कर्ता भोक्ता च संसारी तत्रैव च लौकिकपरीक्षकाणामात्मपदप्रयोगात्।य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव च तेषामर्था इत्यौपनिषदमप्यात्मपदं तत्रैव प्रवर्तितुमर्हति, नार्थान्तरे तद्विपरीत इत्यर्थः । समाधत्ते–**न** अहंप्रत्ययविषय औपनिषदः पुरुषः । कुतः **तत्साक्षित्वेन** । अहंप्रत्ययविषयो यः कर्ता कार्यकरणसंघातोपहितो जीवात्मा तत्साक्षित्वेन परमात्मनोऽहंप्रत्ययविषयत्वस्य **प्रत्युक्तत्वात्** । एतदुक्तं भवति–यद्यपि 'अनेन जीवेनात्मना' इति जीवपरमात्मनोः पारमार्थिकमैक्यं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

इत्याह–**स्वप्रकरणस्थ इति** । पर्णतावद्वाक्यं विनियोजकमिति द्वितीयं दूषयति–**अनन्येति** । आत्मनो जुह्वादिवदव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावादित्यर्थः । पक्षद्वयनिरासं निगमयति–**नासाविति** । तस्य न क्रियाशेषत्वमपीति विवक्षितम् । वेदान्तवेद्यवस्तुनो निरासायोगे हेत्वन्तरमाह–**स एष इति** । यः खल्वात्माऽथात आदेशो नेति नेतीति विश्वदृश्यनिषेधेनोक्तः स एष पञ्चमेऽपि निरूप्यत इत्यत्र वस्तुन्यात्मशब्दात्तस्य चाऽऽत्मत्वादेवानिराकार्यत्वात्तत्कर्तुरेवाऽऽत्मत्वात्तत एव तस्योद्दिश्य प्रतिपाद्यत्वमपि सिध्यतीत्यर्थः । औपनिषदत्वं पुरुषस्यामृष्यन्नाशंकते–**नन्विति** । अहंधीविषयत्वं दूषयन्विशेषणं समर्थयते–**नेत्यादिना** ।

१ तीर्थकाराः शास्त्रकारा इत्यर्थः ।

न ह्यहम्प्रत्ययविषयकर्त्तृव्यतिरेकेण तत्साक्षी सर्वभूतस्थः सम एकः कूटस्थनित्यः पुरुषो विधिकाण्डे, तर्कसमये वा, केनचिदधिगतस्सर्वस्यात्मा॥ अतः स न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यः, विधिशेषत्वं वा नेतुम् । आत्मत्वादेव च सर्वेषां न हेयः, नाप्युपादेयः ॥ सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति ॥

रत्नप्रभा ।

न हीति ॥**समः** तारतम्यवर्जितः । तत्तन्मते आत्मानधिगतिद्योतकानि विशेषणानि । **पञ्चमं** निरस्यति—**अत इति** ॥ केनचिद् वादिना, प्रमाणेन युक्त्या वेत्यर्थः । अगम्यत्वान्न मानान्तरविरोध इति भावः। साक्षी कर्माङ्गं चेतनत्वात् कर्तृवदिति तत्राह—**विधीति** ॥ अज्ञातसाक्षिणोऽनुपयोगाज्ज्ञातस्य घातकत्वान्न कर्मशेषत्वमित्यर्थः । साक्षिणः सर्वशेषित्वादहेयानुपादेयत्वाच्च न कर्मशेषत्वमित्याह—**आत्मत्वादिति** ॥ अनित्यत्वेनात्मनो हेयत्वमाशंक्याह—**सर्व हीति** ॥ परिणामित्वेन हेयतां निराचष्टे—

भामती ।

तथापि तस्योपहितं रूपं जीवः,शुद्धं तु रूपं तस्य साक्षि तच्च मानान्तरानधिगतमुपनिषद्गोचर इति। एतदेव प्रपञ्चयति—**न ह्यहंप्रत्ययविषयेति। विधिशेषत्वं वा नेतुं न शक्यः**। कुतः **आत्मत्वादेव** । न ह्यात्माऽन्यार्थोऽन्यत्तु सर्वमात्मार्थम्।तथा च श्रुतिः—'न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति'इति।अपि चातः सर्वेषामात्मत्वादेव न हेयो नाप्युपादेयः।सर्वस्य हि प्रपञ्चजातस्य ब्रह्मैव तत्त्वमात्मा न च स्वभावो हेयोऽशक्यहानत्वात्।न चोपादेयः, उपात्तत्वात्। तस्माद्धेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ न तद्विपरीतमात्मतत्त्वं विषयीकुरुत इति सर्वस्य प्रपञ्चजातस्यात्मैव तत्त्वमिति । एतदुपपादयति—**सर्वं हि विनश्यद्विकारजातं पुरुषान्तं विनश्यति** । अयमर्थः—पुरुषो हि श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणतदविरुद्धन्यायव्यवस्थापितत्वात्परमार्थसन् । प्रपञ्चस्त्वनाद्यविद्योपदर्शितोऽपरमार्थसन् । यश्च परमार्थसन्नसौ प्रकृती रज्जुतत्त्वमिव सर्पविभ्रमस्य विकारस्य । अत एवास्यानिर्वाच्यत्वेनादृढस्वभावस्य विनाशः । पुरुषस्तु परमार्थसन् नासौ कारणसहस्रेणाप्यसन् शक्यः कर्तुम् । न हि सहस्रमपि शिल्पिनो घटं पटयितुमीशत इत्युक्तम् । तस्मादविनाशिपुरुषान्तो विकारविनाशः शुक्तिरज्जुतत्त्वान्त इव रजतभुजङ्गविनाशः । पुरुष एव हि सर्वस्य प्रपञ्चविकारजातस्य तत्त्वम् । न च पुरुषस्यास्ति विनाशो यतोऽनन्तो विनाशः स्यादित्यत

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

संस्कार्यत्वनिरासे साक्षी चेतेतिमन्त्रेणाऽऽत्मनः सर्वसाक्षित्वमुक्तं तेनाहंधीविषयत्वस्य प्रयु (त्यु)-क्तत्वादविरुद्धमौपनिषदत्वमित्यर्थः । तथापि कर्मकाण्डे तर्कशास्त्रे च सिद्धत्वान्न तस्यौपनिषदत्वं तत्राऽऽह—**न हीति** । तत्साक्षीति विधिकाण्डागम्यत्वोक्तिः । बौद्धसिद्धान्तेऽनधिगतिमाह—**सर्वेति** । सर्वेषु नश्यत्सु भूतेषु स्थितो न नश्यतीत्यर्थः । नैयायिकादिमते तदनधिगतिमाह—**सम इति**। निर्विशेष इत्यर्थः । सांख्यसमयसिद्धत्वं निरस्यति—**एक इति** । चैतन्यान्तरशून्यत्वमैक्यम्।भर्तृप्रपञ्चादिमते प्रसिद्धिं प्रत्याह—**कूटस्थेति**। कौटस्थ्ये कथं कारणत्वं तत्राऽऽह—**सर्वस्येति**। सर्पाधिष्ठानरज्जोरिव ब्रह्मणोऽपि द्वैताधिष्ठानत्वात्कारणत्वमाविद्यकमिति भावः । अन्यतोऽनधिगतौ फलितमाह—**अत इति** । ज्ञाने हि बाधो नान्यथेत्यर्थः । विधिकाण्डानधिगतिफलमाह—**विधीति** । तत्र हेत्वन्तरमाह—**आत्मत्वादिति** । आत्मा सर्वशेषित्वान्नान्यशेषः स कथं विधिशेषः स्यादित्यर्थः । विधिकाण्डाज्ञातत्वमुक्तं समुच्चेतुं चशब्दः । किंच, हेयोपादेयविषयौ विधिनिषेधौ नाऽऽत्मनि विपरीते स्यातामित्याह—**नेति** । तस्यापि संसारिणोऽनाशितया हेयत्वमाशंक्योक्तं **सर्वं हीति** । निरवधिकनाशासिद्धेरित्यर्थः । संसारस्यैव नाशो न पुरुषस्येति वक्तुं विकारजातमित्युक्तम् । घटादेर्मृदादौ नाशात्कथं पुरुषावधिः सर्वस्य

पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादविनाशी, विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः, अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः ॥ तस्मात् "पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" [कठ० १।३।११] "तन्त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" [बृह० ३ । ९ । २६] इति चौपनिषदत्वविशेषणं पुरुषस्योपनिषत्स्वेव प्राधान्येन प्रकाश्यमानत्वे उपपद्यते ॥ अतो भूतवस्तुपरो वेदभागो नास्तीति वचनं साहसमात्रम् ॥ यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणं–

रत्नप्रभा ।

विक्रियेति॥ उपादेयत्वं निराचष्टे–**अत एवेति**॥ निर्विकारित्वादित्यर्थः । उपादेयत्वं हि साध्यस्य, न त्वात्मनः। नित्यसिद्धत्वादित्यर्थः । परप्राप्त्यर्थम् आत्मा हेय इत्यत आह–**तस्मात् पुरुषान्न परं किञ्चिदिति** ॥ **काष्ठा** । सर्वस्यावधिः । एवमात्मनोऽनन्यशेषत्वादबाध्यत्वादपूर्वत्वाद्वेदान्तेषु स्फुटभावाच्च वेदान्तैकवेद्यत्वमुक्तम् तत्र श्रुतिमाह–**तन्त्वेति** ॥ तं सकारणसूत्रस्याधिष्ठानम् । **पुरुषं** पूर्णम् । हे शाकल्य **त्वा** त्वां पृच्छामीत्यर्थः । **अत इति** ॥ उक्तलिङ्गैः श्रुत्या च वेदान्तानामात्मवस्तुपरत्वनिश्चयादित्यर्थः । पूर्वोक्तमनुवदति–**यदपीति** ॥

भामती ।

आह–**पुरुषो हि विनाशहेत्वभावादिति** । न हि कारणानि सहस्रमप्यन्यदन्यथयितुमीशत इत्युक्तम् । अथ मा भूत्स्वरूपेण पुरुषो हेय उपादेयो वा, तदीयस्तु कश्चिद्धर्मो हास्यते, कश्चिच्चोपादास्यत इत्यत आह–**विक्रियाहेत्वभावाच्च कूटस्थनित्यः** । त्रिविधोऽपि धर्मलक्षणावस्थापरिणामलक्षणो विकारो नास्तीत्युक्तम् । अपि चात्मनः परमार्थसतो धर्मोऽपि परमार्थसन्निति न तस्यात्मवदन्यथात्वं कारणैः शक्यं कर्तुम् । न च धर्मान्यथात्वादन्यो विकारः । तदिदमुक्तम्–विक्रियाहेत्वभावादिति । सुगममन्यत् । यत्पुनरेकदेशिना शास्त्रविद्वचनं साक्षित्वेनानुक्रान्तं तदन्यथोपपादयति–**यदपि शास्त्रतात्पर्यविदामनुक्रमणमिति** । 'दृष्टो हि तस्यार्थः प्रयोजनवदर्थावबोधनम्' इति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासायाः प्रकृतत्वाद्धर्मस्य च कर्मत्वात् 'कर्मावबोधनम्' इत्युक्तम् । न तु सिद्धरूपब्रह्मावबोधनं व्यापारं वेदस्य वारयति । न हि सोमशर्मणि प्रकृते तद्गुणाभिधानं परिसंचष्टे विष्णुशर्मणो गुणवत्ताम् । विधिशास्त्रं विधीयमानकर्मविषयं, प्रतिषेधशास्त्रं च प्रतिषिध्यमानकर्मविषयमित्युभयमपि कर्मावबोधनपरम् । अपि च 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्' इति शास्त्रकृद्वचनम् । तत्रार्थग्रहणं यद्यभिधेयवाचि ततो भूतार्थानां द्रव्यगुणकर्मणामानर्थक्यमनभिधेयत्वं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नाशस्तत्राऽऽह–**पुरुष इति** । कल्पितस्यानधिष्ठानत्वात्पुरुषो नित्यसत्स्वभावस्तदधिष्ठानत्वेन विश्वोदयव्ययहेतुरित्यर्थः । पुरुषस्य परिणामिनित्यत्वात्परिणामोदयव्ययाभ्यां हानादाने स्यातामित्याशंक्याऽऽह–**विक्रियेति** । सावयवत्वादिस्तद्धेतुः । अशुद्धत्वादित्यागेन शुद्धत्वादेरादेयत्वं शंकित्वाऽऽह–**अत इति** । आत्मनि स्वतो धर्मतश्चानन्यथात्वमतःशब्दार्थः । पुरुषावधिर्नाशः सर्वस्येत्यत्र श्रुतिमाह–**तस्मादिति** । कल्पितस्याकल्पितमधिष्ठानमित्युक्तयुक्तिपरामर्शी तच्छब्दः । यथेन्द्रियादिभ्यो नैवं पुरुषादस्ति किंचित्परं सा पुरुषाख्या काष्ठा सूक्ष्मत्वमहत्त्वादेरवधिः सैव परा गतिः परमपुरुषार्थ इत्यर्थः । निरतिशयस्वतन्त्रतया विध्यशेषत्वे श्रुतिरुक्ता मानान्तरागम्यतया वेदान्तैकवेद्यत्वे श्रुतिमाह–**तं त्विति** । यस्त्वदुक्तसविशेषब्रह्मणां पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमित्युपक्रम्योक्तमधिष्ठानं तमौपनिषदमुपनिषद्भिरेव ज्ञेयं पुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि हे शाकल्येति याज्ञवल्क्यस्य प्रश्नः । विशेषणाभिप्रायं विवृणोति–**औपनिषदत्वेति** । औपनिषदत्वेऽनन्यशेषत्वे चाऽऽत्मनः सिद्धे परस्य प्रतिज्ञा निर्मूलेत्याह–**अत इति** । तथा हीत्यादौ वेदान्तानामर्थवत्त्वमभियुक्तोक्तिविरुद्धमित्युक्तमनुवदति–**यदपीति** । तस्यान्यविषयत्वं वदन्प्रकृताविरोधित्वमाह–

१ एवकाररहितः पाठः क्वचित् ।

"दृष्टो हि तस्यार्थः कर्मावबोधनम्"[शाब०भा०जै०सू०१।१।१] इत्येवमादिः, तद्धर्मजिज्ञासाविषयत्वाद्विधिप्रतिषेधशास्त्राभिप्रायं द्रष्टव्यम् ॥ अपि च "आम्नायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्थानाम्–" [जैमि० सूत्र० १ । २ । १] इत्येतदेकान्तेनाभ्युपगच्छतां भूतोपदेशानर्थक्यप्रसङ्गः–प्रवृत्तिनिवृत्तिविधिव्यतिरेकेण भूतं चेद्वस्तूपदिशति, भव्यार्थत्वेन

रत्नप्रभा ।

वेदस्य नैरर्थक्ये शंकिते तस्यार्थवत्तापरमिदं भाष्यम् । **दृष्टो हीति** ॥ तत्र फलवदर्थावबोधनमिति वक्तव्ये धर्मविचारप्रक्रमात् **कर्मावबोधन**मित्युक्तम् । नैतावता वेदान्तानां ब्रह्मपरत्वनिरासः । अत एवानुपलब्धेऽर्थे "तत्प्रमाणमिति" सूत्रकारो धर्मस्य फलवदज्ञातत्वेनैव वेदार्थतां दर्शयति । तच्चावशिष्टं ब्रह्मण इति न वृद्धवाक्यैर्विरोध इत्याह–**तद्धर्मेति** ॥ निषेधशास्त्रस्यापि निवृत्तिकार्यपरत्वमस्ति, तत् सूत्रभाष्यवाक्यजातं कर्मकाण्डस्य कार्यपरत्वाभिप्रायमित्यर्थः । **वस्तुतस्तु** लिङर्थे कर्मकाण्डस्य तात्पर्यम् । लिङर्थश्च लोके प्रवर्तकज्ञानगोचरत्वेन क्लृप्तं यागादिक्रियागतमिष्टसाधनत्वमेव, न क्रियातोऽतिरिक्तं कार्यं, तस्य कूर्मलोमवदप्रसिद्धत्वादिति तस्यापि पराभिमतकार्यविलक्षणे सिद्धे दधिसोमादौ प्रामाण्यं किमुत ज्ञानकाण्डस्येति मन्तव्यम् । **किञ्च** वेदान्ताः सिद्धवस्तुपराः फलवद्भूतशब्दत्वाद्दध्यादिशब्दवदित्याह–**अपि चेति** ॥ किमक्रियार्थकशब्दानामानर्थक्यमभिधेयाभावः फलाभावो वा ? **आद्ये** आह–**आम्नायस्येति** ॥ इति न्यायेन **एतद्** अभिधेयराहित्यं नियमेनांगीकुर्वतां "सोमेन यजेत" "दध्ना जुहोति" इत्यादिवाक्येषु दधिसोमादिशब्दानामर्थशून्यत्वं स्यादित्यर्थः । **ननु** केनोक्तमभिधेयराहित्यमित्याशंक्याह–**प्रवृत्तीति** ॥ कार्यातिरेकेण भव्यार्थत्वेन कार्यशेषत्वेन दध्यादिशब्दो भूतं वक्ति **चेत्, तर्हि** सत्यादिशब्दः कूटस्थं न वक्तीत्यत्र को हेतुः किं कूटस्थस्याक्रियात्वादुताक्रियाशेषत्वाद्वेति प्रश्नः । **ननु** दध्यादेः कार्यान्वयित्वेन

भामती ।

प्रसज्येत, न हि ते क्रियार्था इत्यत आह–**अपि चाम्नायस्येति** । यद्युच्येत नहि क्रियार्थत्वं क्रियाभिधेयत्वमपि तु क्रियाप्रयोजनत्वम् । द्रव्यगुणशब्दानां च क्रियार्थत्वेनैव भूतद्रव्यगुणाभिधानं न स्वनिष्ठतया । यथाहुः शास्त्रविदः–'चोदना हि भूतं भवन्तम्' इत्यादि । एतदुक्तं भवति–कार्यमर्थमवगमयन्ती चोदना तदर्थं भूताधिकमप्यर्थं गमयतीति । तत्राह–**प्रवृत्तिनिवृत्ति–व्यतिरेकेण भूतं चेदिति ।** अयमभिसंधिः–न तावत्कार्यार्थ एव स्वार्थे पदानां संगतिग्रहो नान्यार्थ इत्युपपादितं भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिं दर्शयद्भिः । नापि स्वार्थमात्रपरतैव पदानाम् । तथा सति न वाक्यार्थप्रत्ययः स्यात् । न हि प्रत्येकं स्वप्रधानतया गुणप्रधानभावरहितानामेकवाक्यता दृष्टा । तस्मात्पदानां स्वार्थमभिदधतामेकप्रयोजनवत्प-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तद्धर्मेति । दृष्टो हि तस्यार्थः फलवदर्थबोधनमिति वक्तव्ये धर्मजिज्ञासाप्रक्रमाद्धर्मकर्मणोश्चैक्याद्यदुक्तं कर्मावबोधनं तद्विधिनिषेधविवक्षयोक्तम् । यत्तु चोदनासूत्रे चोदनापदव्याख्यानं तदप्रतिकूलं पदार्थमात्रकथनात् । परीष्टिसूत्रप्रमुखमपि सूत्रजातं पूर्वसूत्राभ्यां तत्तद्भाष्यैश्च सह प्रक्रमवशात्कर्मकाण्डार्थमेवातो ब्रह्मबोधनमिति वेदैकदेशस्य फलमित्युपनिपद्यर्थवत्तेत्यर्थः । अर्थवादाधिकरणविरोधं विधान्तरेण निरस्यति–**अपि चेति** । तत्र खल्वक्रियार्थत्वे सत्यानर्थक्यं भूतोपदेशविशेषस्य वा तन्मात्रस्य वा । तत्राऽऽद्यमुपेत्य द्वितीयं प्रत्याह–**आम्नायस्येति** । वषट्कर्तुः प्रथमभक्षो देवदत्तो भुक्त्वा निर्गत इत्यादिभूतोपदेशस्य संबन्धयोग्यतावाचिविभक्तियुक्तस्य द्रव्यादिवाचिनः साक्षात्कार्यार्थत्वाभावात्फलवदर्थराहित्यम् । अतोऽविशेषात्कार्योपदेशस्यापि तत्प्रसक्तिरित्यर्थः । उक्तभूतोपदेशेऽपि कर्तव्यादिपदाध्याहारात्कार्यशेषद्रव्याद्यर्थतया फलवदर्थसिद्धिरिति शङ्कते–**प्रवृत्तीति** । तत्साध्यातिरेकेण भूतमपि द्रव्यादिवस्तु

१ जैमिनिः ।

कूटस्थनित्यं भूतं नोपदिशतीति को हेतुः ॥ न हि भूतमुपदिश्यमानं क्रिया भवति ॥ अक्रियात्वेऽपि भूतस्य क्रियासाधनत्वात्क्रियार्थ एव भूतोपदेश इति चेत् । नैष दोषः ॥ क्रियार्थत्वेऽपि क्रियानिर्वर्तनशक्तिमद्वस्तूपदिष्टमेव ॥

रत्नप्रभा ।

कार्यत्वादुपदेशः न कूटस्थस्याकार्यत्वादित्याद्यमाशंक्य निरस्यति—**न हीति** ॥ दध्यादेः कार्यत्वे कार्याभेदे शेषत्वहानिः । अतो भूतस्य कार्याद्भिन्नस्य दध्यादेः शब्दार्थत्वं लब्धमिति भावः । **द्वितीयं** शंकते—**अक्रियात्वेऽपीति** ॥ क्रियार्थः कार्यशेषपरः कूटस्थस्य त्वकार्यशेषत्वान्नोपदेश इति भावः । भूतस्य कार्यशेषत्वं शब्दार्थत्वाय फलाय वा ? **नाद्य** इत्याह—**नैष दोष इति** ॥ दध्यादेः कार्यशेषत्वे सत्यपि शब्देन वस्तुमात्रमेवोपदिष्टं न कार्यान्वयी शब्दार्थः । अन्वितार्थमात्रे शब्दानां शक्तिग्रहणादित्यर्थः

भामती ।

दार्थपरतयैकवाक्यता । तथा च तत्तदर्थान्तरविशिष्टैकवाक्यार्थप्रत्यय उपपन्नो भवति । यथाहुः शास्त्रविदः— 'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम् ॥' इति । तथा चार्थान्तरसंसर्गपरतामात्रेण वाक्यार्थप्रत्ययोपपत्तौ न कार्यसंसर्गपरत्वनियमः पदानाम् । एवं च सति कूटस्थनित्यब्रह्मरूपपरत्वेऽप्यदोष इति । भव्यं कार्यम् । ननु यद्भव्यार्थं भूतमुपदिश्यते न तद्भूतं, भव्यसंसर्गिणा रूपेण तस्यापि भव्यत्वादित्यत आह—**न हि भूतमुपदिश्यमानमिति** । न तादात्म्यलक्षणः संसर्गः, किंतु कार्येण सह प्रयोजनप्रयोजनिलक्षणोऽन्वयः । तद्विषयेण तु भावार्थेन भूतार्थानां क्रियाकारकलक्षण इति न भूतार्थानां क्रियार्थत्वमित्यर्थः । शङ्कते—**अक्रियात्वेऽपीति** । एवं चाक्रियार्थकूटस्थमित्यब्रह्मोपदेशानुपपत्तिरिति भावः । परिहरति—**नैष दोषः । क्रियार्थत्वेऽपीति** । न हि क्रियार्थं भूतमुपदिश्यमानमभूतं भवति, अपि तु क्रियानिर्वर्तनयोग्यं भूतमेव तत् । तथा च भूतेऽर्थेऽवधृतशक्तयः शब्दाः क्वचित्स्वनिष्ठभूतविषया दृश्यमाना मृत्वा शीर्त्वा वा न कथंचित्क्रियानिष्ठतां गमयितुमुचिताः । न ह्युपहितं शतशो दृष्टमप्यनुपहितं क्वचिद्दृष्टमदृष्टं भवति । तथा च वर्तमानापदेशा अस्तिक्रियोपहिता अकार्यार्था अप्यटवीवर्णकादयो लोके बहुलमुपलभ्यन्ते । एवं क्रियाऽनिष्ठा अपि संबन्धमात्रपर्यवसायिनः, यथा कस्यैष पुरुष इति प्रश्नोत्तरं राज्ञ इति । तथा प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठाः, यथा कीदृशास्तरव इति प्रश्नोत्तरं फलिन इति । न हि पृच्छता पुरुषस्य

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वषट्कर्तुरित्यादिवाक्यमध्याहृतकार्यशेषत्वेनाभिदधाति भूतभव्यन्यायादतो भूतोपदेशस्यार्थवत्त्वान्नातिप्रसक्तिरित्यर्थः । कार्यान्वितस्वार्थाभिधानेऽपि योग्यान्विताभिधानात्तेनैव कार्यास्पृष्टवस्तूपदेशोऽपि स्यादित्याह—**कूटस्थेति** । ननु न तादृगस्ति वस्तु सर्वस्योपदिश्यमानभूतस्य कार्यस्पर्शितया कार्यत्वात्तत्राऽऽह—**न हीति** । क्रिया कार्यम् । भूतस्य तत्संसर्गस्तादात्म्यं फलफलिभावो वा । नाऽऽद्यः, क्रियाद्वारा हेतुहेतुमद्भावाभ्युपगमात् । द्वितीयेऽपि न तयोरैक्यं, फलफलित्वस्य भेदकत्वादित्यर्थः । भूतस्याकार्यत्वेऽपि तद्धेतुत्वात्तच्छेषत्वात्तदुपदेशोऽपि तच्छेष एव । गामानयेत्यादावाद्यव्युत्पत्तेः कार्यान्वितविषयत्वादतो न कूटस्थोपदेशोऽस्तीति चोदयति—**अक्रियात्वेऽपीति** । कार्यायाकार्यान्तरत्वात्कार्यपदस्य तदन्वितार्थावाचित्वाद्योग्येतरान्वयस्यैव सर्वपदशक्तिविषयत्वात्पुत्रजन्मादिवाक्ये चाऽऽद्यव्युत्पत्तेरकार्यार्थेऽपि दृष्टेर्भूतोक्तेरकार्यार्थत्वात्कूटस्थोक्तिः स्यादित्याह—**नैष इति** । उक्तरीत्या भूतोक्तेर्न कार्यार्थत्वम् । अस्तु वा तत्सापेक्षत्वाद् द्रव्यादेस्तदुक्तेस्तादर्थ्यं तथाऽपि यत्कार्यनिर्वर्तनशक्तिमद्भूतं तदुक्तमेव । न च तत्कार्यं तद्धेतुत्वात् । तस्य कार्यान्वयेऽपि न तदन्वयित्वं वाच्यत्वनिमित्तम् । कार्यस्य तदभावेऽपि वाच्यत्वादतो योग्यान्वितद्रव्यादेस्तच्छब्दवाच्यत्ववत्कार्यानन्वितस्यापि वस्तुनो वेदान्तार्थतेत्यर्थः । तथाऽपि कार्यशेषत्वेनैवान्यत्र

क्रियार्थत्वं तु प्रयोजनं तस्य ॥ न चैतावता वस्त्वनुपदिष्टं भवति ॥ यदि नामोपदिष्टं, किं तव तेन स्यादिति ॥ उच्यते ॥ अनवगतात्मवस्तूपदेशश्च तथैव भवितुमर्हति-

---

रत्नप्रभा ।

द्वितीयम् अङ्गीकरोति-**क्रियार्थत्वं त्विति** ॥ तस्य भूतविशेषस्य दध्यादेः क्रियाशेषत्वं फलमुद्दिश्याङ्गीक्रियत इत्यर्थः । न तु ब्रह्मण इति तुशब्दार्थः । **ननु** भूतस्य कार्यशेषत्वाङ्गीकारे स्वातन्त्र्येण कथं शब्दार्थतेति तत्राह-**न चेति** ॥ फलार्थं शेषत्वाङ्गीकारमात्रेण शब्दार्थत्वभङ्गो नास्तीत्यर्थः ॥ आनर्थक्यं फलाभाव इति पक्षं शंकते-**यदीति** ॥ **यद्यपि** दध्यादि स्वतो निष्फलमपि क्रियाद्वारा सफलत्वादुपदिष्टम् । **तथापि** कूटस्थब्रह्मवादिनः क्रियाद्वाराभावात् तेन दृष्टान्तेन किं फलं स्यादित्यर्थः । भूतस्य साफल्ये क्रियैव द्वारमिति न नियमः, रज्ज्वा ज्ञानमात्रेण साफल्यदर्शनादित्याह-**उच्यते इति** ॥ **तथैव** । दध्यादिवदेवेत्यर्थः । दध्यादेः क्रियाद्वारा साफल्यं, ब्रह्मणस्तु स्वत इति विशेषे सत्यपि वेदा-

भामती ।

घा तरूणां वास्तित्वनास्तित्वे प्रतिपित्सिते, किंतु पुरुषस्य स्वामिभेदस्तरूणां च प्रकारभेदः । प्रष्टुरपेक्षितं चाचक्षाणः स्वामिभेदमेव प्रकारभेदमेव च प्रतिवक्ति, न पुनरस्तित्वं,तस्य तेनाप्रतिपित्सितत्वात् । उपपादिता च भूतेऽप्यर्थे व्युत्पत्तिः प्रयोजनवति पदानाम् । चोदयति-**यदि नामोपदिष्टं** भूतं **किं तव**-उपदेष्टुः श्रोतुर्वा प्रयोजनं **स्यात्** । तस्माद्भूतमपि प्रयोजनवदेवोपदेष्टव्यं नाप्रयोजनम् । अप्रयोजनं च ब्रह्म, तस्योदासीनस्य सर्वक्रियारहितत्वेनानुपकारकत्वादिति भावः । परिहरति-**अनवगतात्मोपदेशश्च तथैव**-प्रयोजनवानेव-**भवितुमर्हति** । अप्यर्थश्चकारः । एतदुक्तं भवति-यद्यपि ब्रह्मोदासीनं तथापि तद्विषयं शाब्दज्ञानमवगतिपर्यन्तं विद्या स्वविरोधिनीं संसारमूलनिदानमविद्यामुच्छिन्दत्प्रयोजनवदित्यर्थः । अपिच येपि कार्यपरत्वं सर्वेषां पदानामास्थिषत, तैरपि 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'न सुरा पातव्या' इत्यादीनां न कार्यपरता शक्यास्थातुम् । कृत्युपहितमर्यादं हि कार्यं कृत्या व्याप्तं तन्निवृत्तौ निवर्तते, शिंशपात्वमिव वृक्षत्वनिवृत्तौ । कृतिर्हि पुरुषप्रयत्नः स च विषयाधीननिरूपणः । विषयश्चास्य साध्यस्वभावतया भावार्थ एव पूर्वापरीभूतोऽन्योत्पादानुकूलो भवितुमर्हति, न द्रव्यगुणौ । साक्षात्कृतिव्याप्यो हि कृतेर्विषयः । न च द्रव्यगुणयोः सिद्धयोरस्ति कृतिव्याप्यता । अत एव शास्त्रकृद्वचः-'भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रिया प्रतीयेत' इति । द्रव्यगुणशब्दानां नैमित्तिकावस्थायां कार्यावमर्शेऽपि भावस्य स्वतः, द्रव्यगुणशब्दानां तु भावयोगात्कार्यावमर्श इति भावार्थेभ्य एवापूर्वावगतिर्न द्रव्यगुणशब्देभ्य इति । न च 'दध्ना जुहोति' 'संततमाघारयति' इत्यादिषु द्रव्यादीनां कार्यविषयता । तत्रापि हि होमाघारभावार्थविषयमेव कार्यम् । न चैतावता 'सोमेन यजेत' इतिवत्, दधिसंततादिविशिष्टहोमाघारविधानात् 'अग्निहोत्रं जुहोति' 'आघारमाघारयति' इति तदनुवादः । यद्यप्यत्रापि भावार्थविषमेव कार्यं तथापि भावार्थानुबन्धतया द्रव्यगुणावविषयावपि विधीयेते । भावार्थो हि कारकव्यापारमात्रतयाऽविशिष्टः कारकविशेषेण

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भूतोक्तेर्न स्वतन्त्रभूतोक्तिरित्याशंक्याऽऽह-**क्रियार्थत्वमिति** । भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वं फलवत्त्वायेष्टं, न च कार्यस्य वाच्यकोटिनिवेशोऽस्तीत्यर्थः । कार्यार्थत्वेन भूतोक्तौ कार्यशेषेऽपि कथं सिद्धे शब्दप्रामाण्यं तत्राऽऽह-**न चेति**। भूतोपदेशस्य कार्यशेषत्वमात्रेण तदशेषभूतं भूतं नैवानुपदिष्टं, तदुपदेशस्याज्ञातार्थगन्तृत्वेनाध्यक्षादिवन्मानत्वादित्यर्थः । अज्ञातार्थोपदेशित्वेऽपि वेदान्तानामकार्यशेषत्वेन वैफल्यान्न प्रामाण्यं वाक्यप्रामाण्यस्य फलाधीनत्वादिति शंकते-**यदीति** । भूतं यद्यपदिष्टमुपदिश्यतां नाम तथाऽपि किं तेनोपदिष्टेन तव श्रोतुर्वक्तुर्वा स्यादिति योजना । कार्योपदेशवदज्ञातात्मोपदेशात्मकं वेदान्तवाक्यमनन्यशेषत्वेऽपि फलवत्त्वेन मानमित्याह-**उच्यत इति** । कार्यशेषोपदेशस्य कार्यफलेन फलवत्त्वात्प्रामाण्येऽपि

तदवगत्या मिथ्याज्ञानस्य संसारहेतोर्निवृत्तिः प्रयोजनं क्रियत इत्यविशिष्टमर्थवत्त्वं क्रियासाधनवस्तूपदेशेन॥ अपि च–"ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इति चैवमाद्या निवृत्तिरुपदिश्यते॥ न च सा क्रिया, नापि क्रियासाधनम्॥

रत्नप्रभा ।

न्तानां सफलभूतार्थकत्वमात्रेण दध्याद्युपदेशसाम्यमित्यनवद्यम् । इदानीं वेदान्तानां निषेधवाक्यवत् सिद्धार्थपरत्वमित्याह–**अपि चेति** ॥ नञः प्रकृत्यर्थेन सम्बन्धाद्धननाभावो नञर्थः । इष्टसाधनत्वं तव्यादिप्रत्ययार्थः । इष्टश्चात्र नरकदुःखाभावः । तत्परिपालको हननाभाव इति निषेधवाक्यार्थः । हननाभावो दुःखाभावहेतुरित्युक्तावर्थाद्धननस्य दुःखसाधनत्वधिया पुरुषो निवर्त्तते । **नात्र** नियोगः कश्चिदस्ति, तस्य क्रियातत्साधनदध्यादिविषयत्वात् । **न च** हननाभावरूपा नञ्वाच्या निवृत्तिः क्रिया ।

भामती ।

द्रव्यादिना विशेष्यत इति द्रव्यादिस्तदनुबन्धः । तथा च भावार्थे विधीयमाने स एव सानुबन्धो विधीयत इति द्रव्यगुणावविषयावपि तदनुबन्धतया विहितौ भवतः । एवं च भावार्थप्रणालिकया द्रव्यादिसंक्रान्तो विधिर्गौरवाद्बिभ्यत्स्वविषयस्य चान्यतः प्राप्ततया तदनुवादेन तदनुबन्धीभूतद्रव्यादिपरो भवतीति सर्वत्र भावार्थविषय एव विधिः । एतेन 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इत्यत्र संबन्धविषयो विधिरिति परास्तम् । ननु न भवत्यर्थो विधेयः, सिद्धे भवितरि लब्धरूपस्य भवनं प्रत्यकर्तृत्वात् । न खलु गगनं भवति । नाप्यसिद्धे, असिद्धस्यानियोज्यत्वात्, गगनकुसुमवत् । तस्माद्भवनेन प्रयोज्यव्यापारेणाक्षिप्तः प्रयोजकस्य भावयितुर्व्यापारो विधेयः । स च व्यापारो भावना, कृतिः, प्रयत्न इति निर्विषयश्चासावशक्यप्रतिपत्तिरतो विषयापेक्षायामाग्नेयशब्दोपस्थापितो द्रव्यदेवतासंबन्ध एवास्य विषयः । ननु व्यापारविषयः पुरुषप्रयत्नः कथमव्यापाररूपं संबन्धं गोचरयेत्, न हि घटं कुर्वित्यत्रापि साक्षान्नामार्थं घटं पुरुषप्रयत्नो गोचरयत्यपि तु दण्डादि हस्तादिना व्यापारयति । तस्माद्घटार्थां कृतिं व्यापारविषयामेव प्रतिपद्यते, न तु रूपतो घटविषयाम् । उद्देश्यतया त्वस्यामस्ति घटो न तु विषयतया। विषयतया तु हस्तादिव्यापार एव। अत एवाग्नेय इत्यत्रापि द्रव्यदेवतासंबन्धाक्षिप्तो यजिरेव कार्यविषयो विधेयः। किमुक्तं भवति, आग्नेयो भवतीति, आग्नेयेन यागेन भावयेदिति । अत एव 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते' 'य एवं विद्वानमावस्यां यजते' इत्यनुवादो भवति 'यदाग्नेयः' इत्यादिविहितस्य यागषट्कस्य । अत एव च विहितानूदितस्य तस्यैव 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत । इत्यधिकारसंबन्धः । तस्मात्सर्वत्र कृतिप्रणालिकया भावार्थविषय एव विधिरित्येकान्तः । तथा च 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु यदि कार्यमभ्युपेयेत ततस्तद्व्यापिका कृतिरभ्युपेतव्या । तद्व्यापकश्च भावार्थो विषयः । एवं च प्रजापतिव्रतन्यायेन पर्युदासवृत्त्याऽहननापानसंकल्पलक्षणया तद्विषयो विधिः स्यात् । तथा च प्रसज्यप्रतिषेधो दत्तजलाञ्जलिः प्रसज्येत । न च सति संभवे लक्षणा न्याय्या। 'नेक्षेतोद्यन्तम्' इत्यादौ तु 'तस्य व्रतम्' इत्यधिकारात्प्रसज्यप्रतिषेधासंभवेन पर्युदासवृत्त्याऽनीक्षणसंकल्पलक्षणा युक्ता । तस्मात् ' न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु प्रसज्यप्रतिषेधेषु भावार्थाभावात्तद्व्याप्तायाः कृतेरभावः, तदभावे च तद्व्याप्तस्य कार्यस्याभाव इति न कार्यपरत्वनियमः सर्वत्र वाक्य इत्याह–**ब्राह्मणो न हन्तव्य इत्येवमाद्या इति** । ननु कस्मान्निवृत्तिरेव कार्यं न भवति, तत्साधनं वेत्यत आह–**न च सा क्रियेति** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

कथमात्मोपदेशस्य फलवत्त्वेन तथात्वमित्याशंक्याऽऽह–**तदवगत्येति** । मिथ्या च तदज्ञानं चेति विग्रहः । तस्य भ्रान्तित्वं व्यवच्छिनत्ति–**संसारेति** । वेदान्तप्रामाण्यं फलवत्त्वेन सदृष्टान्तमुक्तं निगमयति–**इत्यविशिष्टमिति** । विधिवाक्यस्थद्रव्यादिशब्दानां शुद्धसिद्धार्थतामित्थमापाद्य तथैव ब्रह्म शाब्दमित्युक्तम् । इदानीं निषेधवाक्यवद्वेदान्तानां सिद्धार्थतेत्याह–**अपि चेति** । कृतेर्भावार्थविषयत्वान्निषेधेषु भावार्थाभावात्कृतिनिवृत्तौ तदविनाभूतं कार्यमपि निवर्तत इति मत्वाऽऽह–**ब्राह्मण इति** । निवृत्तिरेव कार्यं तद्धेतुर्वेति कुतो निषेधानामकार्यार्थतेत्याशंक्याऽऽह–**न चेति** । प्राप्तक्रियानिवृत्तित्वात्तस्या नोभयथा-

अक्रियार्थानामुपदेशोऽनर्थकश्चेद्-"ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिनिवृत्त्युपदेशानामानर्थक्यं प्राप्तम्॥ तच्चानिष्टम्॥ न च स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण नञ्शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुं हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण॥

रत्नप्रभा।

अभावत्वान्नापि क्रियासाधनम्। अभावस्य भावार्थहेतुत्वाद्भावार्थासत्त्वाच्चेत्यर्थः। अतो निषेधशास्त्रस्य सिद्धार्थे प्रामाण्यमिति भावः। विपक्षे दण्डमाह-**अक्रियेति**॥**ननु** स्वभावतो रागतः प्राप्तेन हन्त्यर्थेनानुरागेण नञ्सम्बन्धेन हेतुना हननविरोधिनी संकल्पक्रिया बोध्यते। सा च नञर्थरूपा। तत्राप्राप्तत्वाद्विधीयते-अहननं कुर्यादिति। तथा च कार्यार्थमिदं वाक्यमित्याशंक्य निषेधति-**न चेति**॥ औदासीन्यं पुरुषस्य स्वरूपम्, तच्च हननक्रियानिवृत्त्युपलक्षितं निवृत्त्यौदासीन्यम्। हननाभाव इति यावत्। तद्व्यतिरेकेण नञः क्रियार्थत्वं कल्पयितुं न च शक्यमिति **योजना**। मुख्यार्थस्याभावस्य नञर्थत्वसम्भवे तद्विरोधिक्रियालक्षणाया अन्याय्यत्वात्। निषेधवाक्यस्यापि कार्यार्थत्वे विधिनिषेधभेदविप्लवापत्तेश्चेति भावः। **ननु** तदभावतदन्यतद्विरुद्धयोरपि नञः शक्तिः किं न स्याद्, अब्राह्मणः, अधर्मः, इति प्रयोगदर्शनात्-"तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता। अप्राशस्त्यं विरोधश्च **नञर्थाः** षट् प्रकीर्तिताः" इत्यनेकार्थत्वादिति

भामती।

क्रियाशब्दः कार्यवचनः। एतदेव विभजते-**अक्रियार्थानामिति**। स्यादेतत्। विधिविभक्तिश्रवणात्कार्यं तावदत्र प्रतीयते तच्च न भावार्थमन्तरेण। न च रागतः प्रवृत्तस्य हननपानादावकस्मादौदासीन्यमुपपद्यते विना विधारकप्रयत्नम्। तस्मात्स एव प्रवृत्त्युन्मुखानां मनोवाग्देहानां विधारकः प्रयत्नो निषेधविधिगोचरः क्रियेति नाक्रियापरमस्ति वाक्यं किंचिदपीत्याह-**न च हननक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण नञः शक्यमप्राप्तक्रियार्थत्वं कल्पयितुम्**। केन हेतुना न शक्यमित्यत आह-**स्वभावप्राप्तहन्त्यर्थानुरागेण** नञः। अयमर्थः-हननपानपरो हि विधिप्रत्ययः प्रतीयमानस्ते एव विधत्त इत्युत्सर्गः। न चैते शक्ये विधातुं, रागतः प्राप्तत्वात्। न च नञः प्रसज्यप्रतिषेधो विधेयः, तस्याप्यौदासीन्यरूपस्य सिद्धतया प्राप्तत्वात्। न च विधारकः प्रयत्नः, तस्याश्रुतत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, सति संभवे च लक्षणाया अन्याय्यत्वात्, विधिविभक्तेश्च रागतः प्राप्तप्रवृत्त्यनुवादकत्वेन विधिविषयत्वायोगात्। तस्माद्यत्पिबेद्धन्याद्वेत्यनूद्य तन्नेति निषिध्यते, तदभावो ज्ञाप्यते, न तु नञर्थो विधीयते। अभावश्च स्वविरोधिभावनिरूपणतया भावच्छायानुपातीति सिद्धे सिद्धवत्, साध्ये च साध्यवद्भासत इति साध्यविषयो नञर्थः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

त्वम्। विमतं न कार्यं तद्धेतुर्वा निवृत्तित्वाद् घटनिवृत्तिवदित्यर्थः। निवृत्तेरुभयभावाभावेऽपि किमायातं तदुपदेशानां तदाह-**अक्रियेति**। अकार्यार्थानामिति यावत्। ननु न हन्तव्य इत्यत्र हननं न कुर्यादिति न वाक्यार्थः किं त्वहननं कुर्यादिति। ततो हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननं न कुर्यामित्येवंरूपा कार्यतया विधीयते तेन निषेधवाक्यमपि नियोगनिष्ठमेवेत्याह-**न चेति**। स्वभावतः शास्त्रादृते रागादेव प्राप्तो यो हन्तेर्धातोरर्थो हननं तेन नञोऽनुरागः संबन्धो यदा तदा भवत्यहननमिति तत्कार्यमित्युक्ते हननविरोधिनी संकल्पक्रिया हननप्रवृत्तेर्विधारको यत्नो वा कार्यत्वेन विधीयते विना विधिमप्राप्तत्वात्। तथा च तथाविधक्रियाविधिनिष्ठं निषेधवाक्यमिति कल्पयितुं नैव शक्यमित्यर्थः। क्व तर्हीदं वाक्यं त्वन्मते पर्यवसितं तदाह-**हननेति**। औदासीन्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिः स्वतोऽपि स्यादिति प्रसक्तक्रियानिवृत्त्योपलक्ष्यं विशिनष्टि-**हननेत्यादिना**। तस्मिन्पर्यवसितमस्मन्मते निषेधवाक्यं तद्व्यतिरेकेणार्थान्तरं

नञश्चैष स्वभावः–यत्स्वसम्बन्धिनोऽभावं बोधयति ॥ अभावबुद्धिश्चौदासीन्ये कारणम् ॥

रत्नप्रभा ।

चेत् ॥ **न** ॥ अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वादित्याह—**नञश्चेति** ॥ गवादिशब्दानां तु अगत्या नानार्थत्वम् । स्वर्गेषु पशुवाग्वज्रादीनां शक्यसम्बन्धाभावेन लक्षणानवतारात् । अन्यविरुद्धयोस्तु लक्ष्यत्वं युक्तं, शक्यसम्बन्धात् । ब्राह्मणादन्यस्मिन् क्षत्रियादौ धर्मविरुद्धे वा पापे ब्राह्मणाद्यभावस्य नञ्शक्यस्य सम्बन्धात् । प्रकृते चाख्यातायोगान्नञ् प्रसज्यप्रतिषेध एव, न पर्युदासलक्षक इति मन्तव्यम् । **यद्वा** नञः प्रकृत्या न सम्बन्धः । प्रकृतेः प्रत्ययार्थोपसर्जनत्वात्, प्रधानसम्बन्धाच्चाप्रधानानाम् । किन्तु प्रकृत्यर्थनिष्ठेन प्रत्ययार्थेनेष्टसाधनत्वेन सम्बन्धो नञः । इष्टं च स्वापेक्षया बलवदनिष्टाननुबन्धि यत्तदेव, न तात्कालिकसुखमात्रं विषसंयुक्तान्नभोगस्यापि इष्टत्वापत्तेः । तथा च "न हन्तव्यः" इत्यत्र हननं बलवदनिष्टासाधनत्वे सति इष्टसाधनं न भवतीत्यर्थः । अत्र च "हन्तव्यः" इति हनने विशिष्टेष्टसाधनत्वं भ्रान्तिप्राप्तमनूद्य नेत्यभावबोधने बलवदनिष्टसाधनं हननमिति बुद्धिर्भवति, हनने तात्कालिकेष्टसाधनत्वरूपविशेष्यसत्त्वेन विशिष्टाभावबुद्धेर्विशेषणाभावपर्यवसानात् । विशेषणं बलवदनिष्टासाधनत्वमिति, तदभावो बलवदनिष्टसाधनत्वं नञर्थ इति पर्यवसन्नम् । तद्बुद्धिरौदासीन्यपरिपालिकेत्याह—**अभावेति** ॥ **चो**ऽप्यर्थः । पक्षान्तरद्योती । प्रकृत्यर्थाभावबुद्धिवत् प्रत्ययार्थाभावबुद्धिरपीत्यर्थः । बुद्धेः क्षणिकत्वात्तदभावे

भामती ।

साध्यवद्भासत इति नञर्थः कार्य इति भ्रमः । तदिदमाह—**नञश्चैष स्वभाव इति** । ननु बोधयतु संबन्धिनोऽभावं नञ्, प्रवृत्त्युन्मुखानां तु मनोवाग्देहानां कुतोऽकस्मान्निवृत्तिरित्यत आह—**अभावबुद्धिश्चौदासीन्यपालनकारणम्**[1] । अयमभिप्रायः-'त्वरितः पथ्यमश्नीयात्' 'न सर्पायांगुलिं दद्यात्' इत्यादिवचनश्रवणसमनन्तरं प्रयोज्यवृद्धस्य पथ्याशने प्रवृत्तिं भुजङ्गांगुलिदानोन्मुखस्य च ततो निवृत्तिमुपलभ्य बालो व्युत्पित्सुः प्रयोज्यवृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतू इच्छाद्वेषावनुमिमीते । तथाहि—इच्छाद्वेषहेतुके वृद्धस्य प्रवृत्तिनिवृत्ती, स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तित्वात्, मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्तिवत् । कर्तव्यतैकार्थसमवेतेष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वकौ चास्येच्छाद्वेषौ, प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषत्वात्, मत्प्रवृत्तिनिवृत्तिहेतुभूतेच्छाद्वेषवत् । न जातु मम शब्दतद्व्यापारपुरुषाशयत्रैकाल्यानवच्छिन्नभावनापूर्वप्रत्ययपूर्वाविच्छाद्वेषावभूताम् । अपि तु भूयोभूयः स्वगतमालोचयत उक्तकारणपूर्वाविव प्रत्यवभासेते । तस्माद्वृद्धस्य स्वतन्त्रप्रवृत्तिनिवृत्ती इच्छाद्वेषभेदौ च कर्तव्यतैकार्थसमवेते-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तस्याशक्यं वक्तुमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**नञश्चेति** । चकारोऽवधारणे । एष एव च नञः स्वभावो यत्प्रतियोगिनोऽभावबोधनम् । न च तदन्यतद्विरोधिनोरपि तदर्थत्वमभावार्थस्यैव तस्य स्वार्थसंबन्धिन्यर्थान्तरे लाक्षणिकत्वे तत्रापि शक्तिकल्पनायां गौरवात् । "नामधात्वर्थयोगी तु नैव नञ् प्रतिषेधकः । वदत्यब्राह्मणाधर्मावन्यमात्रविरोधिनौ ।" इत्यपि लक्षणयैवार्थान्तरे नञः प्रवृत्तिरुक्तेति भावः । तर्हि नञर्थे हननाभावे नियोगात्तन्निष्ठं वाक्यमित्याशंक्याऽऽह—**अभावेति** । भावार्थो दध्यादिर्वा नियोगविषयतया तन्निष्पत्तिहेतुर्नाभावस्तस्यानादित्वात्तद्विषयत्वे नियोगस्याननुष्ठेयत्वापातात् । न चैतत्प्रागभावपालनं कार्यं स्वास्थ्यादप्रच्युतिरूपौदासीन्यादेव तत्सिद्धेः । नञोऽर्थो दृष्टः सन्नौदासीन्यं पुंसः स्थापयत्यतोऽनुष्ठेयाभावान्न नियोगनिष्ठं वाक्यमित्यर्थः । यद्वा—न निषेधवाक्ये प्रकृत्यर्थेन नञः संबन्धोऽपि तु प्रत्ययार्थेन तस्य प्राधान्यात्प्रकृत्यर्थस्यान्योपसर्जनत्वादतो हननस्य यदिष्टोपायत्वं प्रवर्तकं तदेव प्रत्ययेनानूद्य नञा निषिध्यते ब्रह्महननमिष्टोपायो नेति, तथा चौदासीन्ये पुरुषः स्थास्यति तदाह—**अभावेति** । प्रत्ययार्थेन नञः संबन्धे कथं प्रकृत्यर्थस्य हननक्रियाया निवृत्तिस्तत्राऽऽह—

१ औदासीन्यपालनकारणमिति पाठः क्वचित् ।

सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति ॥ तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेव "ब्राह्मणो न हन्तव्यः" इत्यादिषु प्रतिषेधार्थं मन्यामहेऽन्यत्र प्रजापतिव्रतादिभ्यः ॥

रत्नप्रभा ।

सत्यौदासीन्यात् प्रच्युतिरूपा हननादौ प्रवृत्तिः स्यादिति तत्राह—**सा चेति** ॥ **यथा**ग्निरिन्धनं दग्ध्वा शाम्यति, **एवं** सा नञर्थाभावबुद्धिः हननादावित्रिष्टसाधनत्वभ्रान्तिमूलं रागेन्धनं दग्ध्वैव शाम्यतीत्यक्षरार्थः । रागनाशे कुतः प्रच्युतिरिति भावः । **यद्वा** रागतः प्राप्ता सा क्रिया रागनाशे स्वयमेव शाम्यतीत्यर्थः । परपक्षे तु हननविरोधिक्रिया कार्येत्युक्तेऽपि हननस्येष्टसाधनत्वभ्रान्त्यनिरासात् प्रच्युतिर्दुर्वारा । तस्मात्तदभाव एव नञर्थ इत्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ भावार्थाभावेन तद्विषयककृत्यभावात् कार्याभाव**स्तच्छब्दार्थः** ॥ **यद्वे**त्युक्तपक्षे निवृत्त्युपलक्षितमौदासीन्यं यस्माद्विशिष्टाभावायत्तमेवेति व्याख्येयम् । स्वतःसिद्धस्यौदासीन्यस्य नञर्थसाध्यत्वोपपादनार्थं निवृत्त्युपलक्षितत्वमिति ध्येयम् । तस्य

भामती ।

ष्टानिष्टसाधनभावावगमपूर्वावित्यानुपूर्व्या सिद्धः कार्यकारणभाव इतीष्टानिष्टसाधनतावगमात्प्रयोज्यवृद्धप्रवृत्तिनिवृत्ती इति सिद्धम् । स चावगमः प्रागभूतः शब्दश्रवणानन्तरमुपजायमानः शब्दश्रवणहेतुक इति प्रवर्तकेषु वाक्येषु 'यजेत' इत्यादिषु शब्द एव कर्तव्यमिष्टसाधनं व्यापारमवगमयंस्तस्येष्टसाधनतां कर्तव्यतां चावगमयति, अनन्यलभ्यत्वादुभयोः, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । यत्र तु कर्तव्यतान्यत एव लभ्यते, यथा 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिषु हननपानप्रवृत्त्यो रागतः प्रतिलम्भात्, तत्र तदनुवादेन नञ्समभिव्याहृता लिङादिविभक्तिरन्यतोऽप्राप्तमनयोरनर्थहेतुभावमात्रमवगमयति । प्रत्यक्षं हि तयोरिष्टसाधनभावोऽवगम्यते, अन्यथा रागविषयत्वायोगात् । तस्माद्रागादिप्राप्तकर्तव्यतानुवादेनानर्थसाधनता प्रज्ञापनपरं 'न हन्यात्' 'न पिबेत्' इत्यादिवाक्यं, न तु कर्तव्यतापरमिति सुष्ठूक्तमकार्यनिष्ठत्वं निषेधानाम् । निषेध्यानां चानर्थसाधनताबुद्धिरेव निषेध्याभावबुद्धिः । तया खल्वयं चेतन आपाततो रमणीयतां पश्यन्नप्यायतिमालोच्य प्रवृत्त्यभावं निवृत्तिमवबुध्य निवर्तते । औदासीन्यमात्मनोऽवस्थापयतीति यावत् । स्यादेतत् । अभावबुद्धिश्चेदौदासीन्यस्थापनकारणं यावदौदासीन्यमनुवर्तेत । न चानुवर्तते । न ह्युदासीनोऽपि विषयान्तरव्यासक्तचित्तस्तदभावबुद्धिमान् । न चावस्थापककारणाभावे कार्यावस्थानं दृष्टम् । न हि स्तम्भावपाते प्रासादोऽवतिष्ठतेऽत आह—**सा च दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति** । तावदेव खल्वयं प्रवृत्त्युन्मुखो न यावदस्यानर्थहेतुभावमधिगच्छति । अनर्थहेतुत्वाधिगमोऽस्य समूलोद्धारं प्रवृत्तिमुद्धृत्य दग्धेन्धनाग्निवत्स्वयमेवोपशाम्यति । एतदुक्तं भवति—यथा प्रासादावस्थानकारणं स्तम्भौ नैवमौदासीन्यावस्थानकारणमभावबुद्धिः, अपि त्वागन्तुकाद्विनाशहेतोस्त्राणेनावस्थानकारणम् । यथा कमठपृष्ठनिष्ठुरः कवचः शस्त्रप्रहारत्राणेन राजन्यजीवावस्थानहेतुः । न च कवचापगमे चासति च शस्त्रप्रहारे राजन्यजीवनाश इति । उपसंहरति—**तस्मात्प्रसक्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यमेवेति** । औदासीन्यमजानतोऽप्यस्तीति प्रसक्तक्रियानिवृ-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सा चेति । प्रत्ययार्थेष्टोपायतानिषेधे प्रकृत्यर्थः स्वयमेव निवर्तते आपाततो हितोपायत्वबुद्ध्या प्रवृत्तस्य ततोऽधिकतरानर्थहेतुत्वबुद्धौ प्रवृत्त्ययोगादित्यर्थः । निषेधवाक्यानामित्थमर्थमुक्त्वा सिद्धार्थत्वमुपसंहरति—**तस्मादिति** । भावार्थाभावे कृत्यभावात्तदविनाभूतकार्याभावस्तच्छब्दार्थः । प्रकृत्यर्थस्य हननादेरिष्टोपायत्वं भ्रान्तिप्राप्तं प्रत्ययेनानूद्य नञा तन्निषेधे तस्यानर्थहेतुत्वबोधिनिषेधवाक्यं तन्निवृत्त्युपलक्षितौदासीन्ये पर्यवस्यतीत्यर्थः । ननु "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" [मनुः ४-३७] इत्यादावीक्षणविरुद्धा सङ्कल्पक्रिया नेक्ष इत्येवंलक्षणा विधीयते तथाऽत्रापि हननविरुद्धा न हन्यामिति संकल्पक्रिया विधीयतां तत्कथं निषेधवाक्यस्योक्तार्थत्वं तत्राऽऽह—**अन्यत्रेति** । तत्र हि तस्य ब्रह्मचारिणो व्रतमित्यनु-

तस्मात्पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिभूतार्थवादविषयमानर्थक्याभिधानं द्रष्टव्यम्॥ यदप्युक्तं-कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेण वस्तुमात्रमुच्यमानमनर्थकं स्यात्सप्तद्वीपा वसुमतीत्यादिवदिति तत्परिहृतम् ॥ रज्जुरियं नायं सर्प इति वस्तुमात्रकथनेऽपि प्रयोजनस्य दृष्टत्वात् ॥ ननु श्रुतब्रह्मणोऽपि यथापूर्वं संसारित्वदर्शनान्न रज्जुस्वरूपकथनवदर्थवत्त्वमित्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ न ॥ अवगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वं शक्यं दर्शयितुम् । वेदप्रमाण[1]जनितब्रह्मात्मभावविरोधात् ॥ न हि शरीराद्यात्मा-

रत्नप्रभा ।

बटोर्व्रतमित्यनुष्ठेयक्रियावाचिव्रतशब्देन कार्यमुपक्रम्य "नेक्षेतोद्यन्तमादित्यम्" इति प्रजापतिव्रतमुक्तम् । अत उपक्रमबलात्तत्र नञ ईक्षणविरोधिसङ्कल्पक्रियालक्षणाङ्गीकृता । एवमगौरसुरा अधर्म इत्यादौ नामधात्वर्थयुक्तस्य नञः प्रतिषेधवाचित्वायोगाद् अन्यविरुद्धलक्षकत्वम् । एतेभ्यः प्रजापतिव्रतादिभ्योऽन्यत्राभावमेव नञर्थं मन्यामह इत्यर्थः । दुःखाभावफलके नञर्थे सिद्धे निषेधशास्त्रमानत्ववद्वेदान्तानां ब्रह्मणि मानत्वमिति भावः । तर्ह्यक्रियार्थानामानर्थक्यमिति सूत्रं किंविषयमिति तत्राह-**तस्मादिति** ॥ वेदान्तानां स्वार्थे फलवत्त्वाद्व्यर्थकथाविषयं तदित्यर्थः । **यदपीत्यादि** ॥ स्पष्टार्थम् । श्रवणज्ञानमात्रात् संसारानिवृत्तावपि साक्षात्काराज्जीवत एव मुक्तिर्दुरपह्नवेति सदृष्टान्तमाह-**अत्रोच्यते इत्यादिना** ॥ ब्रह्माह-

भामती ।

स्योपलक्ष्य विशिनष्टि । तत्किमक्रियार्थत्वेनानर्थक्यमाशङ्क्य क्रियार्थत्वोपवर्णनं जैमिनीयमसमञ्जसमेवेत्युपसंहारव्याजेन परिहरति-**तस्मात्पुरुषार्थेति** । पुरुषार्थानुपयोग्युपाख्यानादिविषयावक्रियार्थतया क्रियार्थतया च पूर्वोत्तरपक्षौ, न तूपनिषद्विषयौ । उपनिषदां स्वयंपुरुषार्थब्रह्मरूपावगमपर्यवसानादित्यर्थः । यदप्यौपनिषदात्मज्ञानमपुरुषार्थं मन्यमानेनोक्तम्-**कर्तव्यविध्यनुप्रवेशमन्तरेणेति** । अत्र निगूढाभिसंधिः पूर्वोक्तं परिहारं स्मारयति-**तत्परिहृतमिति** । अत्राक्षेप्ता स्वोक्तमर्थं स्मारयति-**ननु श्रुतब्रह्मणोऽपीति** । निगूढमभिसंधिं समाधातोद्घाटयति-**अत्रोच्यते-नावगतब्रह्मात्मभावस्येति** । सत्यं, न ब्रह्मज्ञानमात्रं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ष्ठेयवाचिव्रतशब्दोपक्रमादेकस्मिन्वाक्ये प्रक्रमाधीनत्वादुपसंहारस्याऽऽख्यातान्वितेन नञा दृष्टोऽपि निषेधोऽननुष्ठेयत्वादुपेक्ष्यते । धात्वर्थयोगेन च पर्युदासो लक्ष्यते । तथा चेक्षणविरुद्धा क्रिया सामान्येन प्राप्ता तद्विशेषबुभुत्सायां सर्वक्रियाप्रत्यासन्नः संकल्प इत्यवगतमोक्ष इति तु संकल्पो नाऽऽद्रियते तत्पर्युदासविरोधात् । अतोऽनीक्षणसंकल्पलक्षणया तद्विधिपरत्वं युक्तम् । नैवं निषेधेष्वपवादकमस्तीति विरोधिक्रियालक्षणया नानुष्ठाननिष्ठतेत्यर्थः । आदिपदं समस्तपर्युदासविषयसंग्रहार्थम् । हननादावुद्युक्तपरश्वादिपरावर्तनस्य तन्निवृत्तित्वात्तद्भावे हननादिप्रागभावपालनसंभवादुक्तनिवृत्तेश्च नञर्थधीफलत्वात्तदर्थो हननादिगतेष्टोपायत्वाभाव एवेति द्रष्टव्यम् । ननु निषेधवाक्यवदकार्यार्थत्वेऽपि वेदान्तानामर्थवत्त्वं चेदर्थवादाधिकरणं कथमित्याशङ्क्य क्रियासंनिहितार्थवादादिविषयं तदित्याह-**तस्मादिति** । उपनिषदामुक्तरीत्याऽर्थवत्त्वं तच्छब्दार्थः। उपाख्यानशब्दः सामान्यार्थः। आदिशब्दस्तद्विशेषार्थः । आम्नायस्य क्रियार्थत्वादितिहेतोस्तद्बलेनाक्रियार्थानामप्रामाण्यपूर्वपक्षस्य विध्येकवाक्यत्वेन प्रामाण्यसिद्धान्तस्य चोपलक्षणार्थमानर्थक्याभिधानमित्युक्तम् । सर्वेषामेषामुक्तविषयत्वविशेषादुपनिषदामपि पुरुषार्थानवसायित्वादर्थवादाधिकरणविषयतेत्याशङ्क्य पूर्वपक्षोक्तमनुवदति-**यदपीति**। तत्रोक्तं परिहारं स्मारयति-**तदिति** । उक्तं वैषम्यं शङ्कते-**नन्विति** । ज्ञानमात्रादूर्ध्वं वा संसारित्वं तत्त्वसाक्षात्काराद्वा । तत्राऽऽद्यमङ्गीकुर्वन्नाह-**अत्रेति** । द्वितीयं निरस्यति-**नेत्यादिना** । तत्प्रपञ्चयति-**न हीति** । शब्दज्ञानाभ्याससंस्कृतं चेतो ब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षेप्तुं

१ वेदप्रमाणजनितेत्येतावत्क्वचिन्नास्ति ।

भिमानिनो दुःखभयादिमत्त्वं दृष्टमिति-तस्यैव वेदप्रमाणजनितब्रह्मात्मावगमे तदभिमाननिवृत्तौ तदेव मिथ्याज्ञाननिमित्तं दुःखभयादिमत्त्वं भवतीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ न हि, धनिनो गृहस्थस्य धनाभिमानिनो धनापहारनिमित्तं दुःखं दृष्टमिति-तस्यैव प्रव्रजितस्य धनाभिमानरहितस्य तदेव धनापहारनिमित्तं दुःखं भवति ॥ न च, कुण्डलिनः कुण्डलित्वाभिमाननिमित्तं सुखं दृष्टमिति तस्यैव कुण्डलवियुक्तस्य कुण्डलित्वाभिमानरहितस्य तदेव कुण्डलित्व[3]निमित्तं सुखं भवति ॥ तदुक्तं श्रुत्या-"अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छान्दो० ८ । १२ । १] इति ॥ शरीरे पतितेऽशरीरत्वं स्यान्न जीवत इति चेत् ॥ न ॥ सशरीरत्वस्य मिथ्याज्ञाननिमित्तत्वात् ॥ न ह्यात्मनश्शरीरीत्य[4]भिमानलक्षणं मिथ्याज्ञानं मुक्त्वाऽन्यतस्सशरीरत्वं शक्यं कल्पयितुम् ॥ नित्यमशरीरत्वम् । अकर्मनिमित्तत्वादि[5]त्यवोचाम ॥ तत्कृत-

रत्नप्रभा ।

मिति साक्षात्कारविरोधादित्यर्थः । तत्त्वविदो जीवन्मुक्तौ मानमाह-**तदुक्तं श्रुत्येति** । जीवतोऽशरीरत्वं विरुद्धमिति शङ्कते-**शरीर इति** ॥ आत्मनो देहसम्बन्धस्य भ्रान्तिप्रयुक्तत्वात्तत्त्वधिया तन्नाशरूपमशरीरत्वं जीवतो युक्तमित्याह-**नेत्यादिना** ॥ असङ्गात्मस्वरूपं त्वशरीरत्वं भ्रांत्यावृतं तत्त्वधिया जीवतो व्यज्यत इत्याह-**नित्यमिति** ॥ देहात्मनोः सम्बन्धः सत्य इति शंकते-**तत्कृतेति** ॥ तन्नाशार्थं

भामती ।

सांसारिकधर्मनिवृत्तिकारणमपि तु साक्षात्कारपर्यन्तम् । ब्रह्मसाक्षात्कारश्चान्तःकरणवृत्तिभेदः श्रवणमननादिजनितसंस्कारसचिवमनोजन्मा षड्जादिभेदसाक्षात्कार इव गान्धर्वशास्त्रश्रवणाभ्याससंस्कृतमनोयोनिः । स च निखिलप्रपञ्चमहेन्द्रजालसाक्षात्कारं समूलमुन्मूलयन्नात्मानमपि प्रपञ्चत्वाविशेषादुन्मूलयतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्माद्रज्जुस्वरूपकथनतुल्यतैवात्रेति सिद्धम् । अत्र च वेदप्रमाणमूलतया वेदप्रमाणजनितेत्युक्तम्[1] । अत्रैव सुखदुःखानुत्पादभेदेन निदर्शनद्वयमाह[2]-**न हि धनिन इति** । श्रुतिमत्रोदाहरति-**तदुक्तमिति** । चोदयति-**शरीरे पतित इति** । परिहरति-**न । सशरीरत्वस्येति** । यदि वास्तवं सशरीरत्वं भवेन्न जीवतस्तन्निवर्तेत । मिथ्याज्ञाननिमित्तं तु तत् । तच्चोत्पन्नतत्त्वज्ञानेन जीवतापि शक्यं निवर्तयितुम् । यत्पुनरशरीरत्वं तदस्य स्वभाव इति न शक्यं निवर्तयितुं, स्वभावहानेन भावविनाशप्रसङ्गादित्याह-**नित्यमशरीरत्वमिति** । स्यादेतत् । न मिथ्याज्ञाननिमित्तं सशरीरत्वमपि तु धर्माधर्मनिमित्तं, तच्च स्वकारणधर्माधर्मनिवृत्तिमन्तरेण न निवर्तते । तन्निवृत्तौ च प्रायणमेवेति न जीवतोऽशरीरत्वमिति शङ्कते-**तत्कृतेति** । तदित्यात्मानं परामृशति । निराकरोति-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वेदेत्यादिपदम् । तत्त्वसाक्षात्कारवतो दुःखानुदये दृष्टान्तमाह-**न हीति** । तस्यैव सांसारिकसुखानुत्पादे दृष्टान्तमाह-**न चेति** । तत्त्वविदो देहाद्यभिमानहीनस्य सांसारिकसर्वधर्मास्पर्शे मानमाह-**तदुक्तमिति** । जीवतोऽशरीरत्वं मम माता वन्ध्येतिवद्विरुद्धमिति शङ्कते-**शरीर इति** । आत्मनो देहसंगतेराविद्यकत्वात्तत्त्वज्ञानेन तद्ध्वस्तेर्जीवतोऽपि युक्तमशरीरत्वमित्याह-**नेत्यादिना** । तस्याऽऽविद्यकत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां साधयति-**न हीति** । अशरीरत्वस्य स्वतस्त्वादपि जीवतस्तदविरुद्धमित्याह-**नित्यमिति** । आत्मनः सशरीरत्वमज्ञानादित्युक्तमसृष्यन्नाशङ्कते-**तत्कृतेति** । न ह्यात्मन इत्यत्र प्रकृतात्मा तच्छब्दार्थः । आत्मनो देहसंबन्धाद्धर्मादिकर्तृत्वं स्वतो

१ जनितेत्येतावत्क्वचिन्न । २ सुखदुःखाभावयोर्दृष्टान्तद्वयम् । ३ लित्वाभिमाननि० पा० । ४ शरीरमभि० पा० । ५ स्वाभाविकत्वादित्यर्थः । ६ दिति चावो० पा० ।

धर्माधर्मनिमित्तं सशरीरत्वमिति चेत् ॥ न ॥ शरीरसम्बन्धस्यासिद्ध-त्वाद्धर्माधर्मयोरात्मकृतत्वासिद्धेः ॥ शरीरसम्बन्धस्य धर्माधर्मयोस्त-त्कृतत्वस्य चेतरेतराश्रयत्वप्रसंगादन्धपरम्परैवैषाऽनादित्वकल्पना ॥ क्रियासमवायाभावाच्चात्मनः कर्तृत्वानुपपत्तेः ॥ सन्निधानमात्रेण राज-प्रभृतीनां दृष्टं कर्त्तृत्वमिति चेत् ॥ न ॥ धनदानाद्युपार्जितभृत्यसम्बन्धि-त्वात्तेषां कर्त्तृत्वोपपत्तेर्न त्वात्मनो धनदानादिवच्छरीरादिभिः स्वस्वा-मिसम्बधानिमित्तं किञ्चिच्छक्यं कल्पयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

कार्यापेक्षेति भावः । आत्मनः शरीरसम्बन्धे जाते धर्माधर्मोत्पत्तिः, तस्यां सत्यां सम्बन्धजन्मेत्यन्योन्याश्र-यादेकस्यासिद्ध्या द्वितीयस्यासिद्धिः स्यादिति परिहरति—**नेत्यादिना** ॥ **नन्वे**तद्देहजन्यधर्माधर्मकर्मण एत-द्देहसम्बन्धहेतुत्वे स्यादन्योन्याश्रयः पूर्वदेहकर्मण एतद्देहसम्बन्धोत्पत्तिः, पूर्वदेहश्च तत्पूर्वदेहकृतकर्मण इति बीजांकुरवदनादित्वान्नायं दोष इत्यत आह—**अन्धेति** ॥ अप्रामाणिकीत्यर्थः । न हि बीजादंकुरः, ततो बीजान्तरं च यथा प्रत्यक्षेण दृश्यते, तद्वदात्मनो देहसम्बन्धः पूर्वकर्मकृतः प्रत्यक्षः । **नाप्यस्ति** कश्चि-दागमः, प्रत्युत असङ्गो हीत्यादिः श्रुतिः सर्वकर्तृत्वं वारयतीति भावः । तत्र युक्तिमाह—**क्रियेति** ॥ कूटस्थस्य कृत्ययोगान्न कर्त्तृत्वमित्यर्थः । स्वतो निष्क्रियस्यापि कारकसन्निधानात् कर्त्तृत्वमिति शंकां दृष्टान्तवैषम्येण निरस्यति—**नेति** ॥ राजादीनां स्वक्रीतभृत्यकार्ये कर्त्तृत्वं युक्तं नात्मन इत्यर्थः । देह-

भामती ।

न, शरीरसंबन्धस्येति । न तावदात्मा साक्षाद्धर्माधर्मौ कर्तुमर्हति, वाग्बुद्धिशरीरारम्भजनितौ हि तौ नासति शरीरसंबन्धे भवतः, ताभ्यां तु शरीरसंबन्धं रोचयमानो व्यक्तं परस्पराश्रयं दोषमावहति । तदिदमाह—**शरीरसंबन्धस्येति** । यद्युच्येत सत्यमस्ति परस्पराश्रयः, न त्वेष दोषोऽनादित्वाद्बीजाङ्कुरव-दित्यत आह—**अन्धपरंपरैषानादित्वकल्पना** । यस्तु मन्यते नेयमन्धपरंपरातुल्यानादिता । न हि यतो धर्माधर्मभेदादात्मशरीरसंबन्धभेदस्तत एव स धर्माधर्मभेदः किंत्वेष पूर्वस्मादात्मशरीरसंबन्धात्पूर्वधर्मा-धर्मभेदजन्मनः, एष त्वात्मशरीरसंबन्धोऽस्माद्धर्माधर्मभेदादिति, तं प्रत्याह—**क्रियासमवायाभावादिति** । शंकते—**संनिधानमात्रेणेति** । परिहरति—**नेति** । उपार्जनं स्वीकरणम् । न त्वियं विधात्मनीत्याह—**न त्वात्मन इति** । ये तु देहादावात्माभिमानो न मिथ्या अपि तु गौणः, माणवकादाविव सिंहाभिमान

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वा ? आद्ये तस्य तद्योगः स्वतोऽन्यतो वा । नाऽऽद्यः, तत्कृतधर्मादिनिमित्तं सशरीरत्वमित्युक्तिविरोधात् । न द्वितीयः, तस्याविद्यामनिच्छता वस्तुत्वोपगमाद्धर्मादिकर्तृत्वादृते तस्यातन्निमित्तत्वाद्देहे धर्मादिकार्यदृष्टेस्त-दसिद्धौ तद्द्वारा धर्मादेरात्मकृतत्वासिद्धेरित्याह—**नेत्यादिना** । स्यादात्मकृतधर्माद्यपेक्षया तस्य देहयोगे तद्द्वारा तयोरात्मकृतत्वमित्याशंक्याऽऽह—**शरीरेति** । ननु प्राक्तनकर्मनिमित्तं संप्रतितनं शरीरं तच्च कर्म प्राक्तनदेहयोगाधीनं सोऽपि प्राचीनकर्मणेति नेतरेतराश्रयत्वम् । न चानवस्था बीजांकुरवत्कर्मदेह-योगयोरनादित्वात्तत्राऽऽह—**अन्धेति** । आत्मनि कर्मयोगस्य देहयोगस्य वाऽविद्यमानत्वादित्यर्थः । आत्मनः स्वतो धर्माद्यकर्तृतेतिपक्षं प्रत्याह—**क्रियेति** । कूटस्थानन्तचिद्धातोरक्रियत्वात्तस्य स्वतो धर्मादिकर्तृत्वान्न तत्कृतकर्मकृतमात्मनः सशरीरत्वमित्यर्थः । स्वगतक्रियाभावेऽपि कारकेषु संनिधि-मात्रेणास्य कर्तृतेति दृष्टान्तेन शङ्कते—**संनिधीति** । वैषम्योक्त्या प्रत्याह—**नेति** । उपार्जनं स्वीकरणम् । अस्तु प्रस्तुतेऽपि किंचिद्धनदानादितुल्यं संबन्धनिमित्तमित्याशंक्यासङ्गत्वादात्मनो वस्तु-तस्तस्यायोगादवस्तुत्वे तन्मतहानिरिति मत्वाऽऽह—**न त्विति** । स्वकृतधर्मादिकृताऽऽत्मनः सदेहते-

मिथ्याभिमानस्तु प्रत्यक्षः सम्बन्धहेतुः ॥ एतेन यजमानत्वमात्मनो व्याख्यातम् ॥ अत्राहुः–देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मन आत्मीये देहादावभिमानो गौणः, न मिथ्येति चेत् ॥ न ॥ प्रसिद्धवस्तुभेदस्य गौणत्वमुख्यत्वप्रसिद्धेः–यस्य हि प्रसिद्धो वस्तुभेदः, यथा–केसरादिमानाकृतिविशेषोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिंहशब्दप्रत्ययभाङ् मुख्योऽन्यः प्रसिद्धः, ततश्चान्यः पुरुषः प्रायिकैः क्रौर्यशौर्यादिभिस्सिंहगुणैस्सम्पन्नस्सिद्धस्तस्य पुरुषे सिंहशब्दप्रत्ययौ गौणौ भवतः, न । प्रसिद्धवस्तुभेदस्य–तस्य त्वन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ भ्रान्तिनिमित्तावेव भवतः । न गौणौ ॥

रत्नप्रभा ।

कर्मणोरविद्याभूमौ बीजांकुरवदावर्तमानयोरात्मना सम्बन्धो भ्रान्तिकृत एवेत्याह–**मिथ्येति** ॥ **ननु** "यजेत" इति विध्यनुपपत्त्यात्मनः कर्तृत्वमेष्टव्यमिति तत्राह–**एतेनेति** ॥ भ्रान्तिकृतेन देहादिसम्बन्धेन यागादिकर्तृत्वमाब्रह्मबोधाद्व्याख्यातमित्यर्थः॥ **अत्राहुः** । प्राभाकरा इत्यर्थः । भ्रान्त्यभावाद्देहसम्बन्धादिकं सत्यमिति भावः । भेदज्ञानाभावान्न गौण इत्याह–**नेति** ॥ प्रसिद्धो ज्ञातो वस्तुनोर्भेदो येन **तस्य** गौणमुख्यज्ञानाश्रयत्वप्रसिद्धेरित्यर्थः ॥ यस्य तस्य पुंसो **गौणौ** भवत **इत्यन्वयः** ॥ शौर्यादिगुणविषयावित्यर्थः ॥ **तस्य त्विति** । भेदज्ञानशून्यस्य पुंस इत्यर्थः ॥ **शब्दप्रत्ययाविति** । शब्दः,

भामती ।

इति मन्यन्ते तन्मतमुपन्यस्य दूषयति–**अत्राहुरिति** । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुरुषस्य स तथोक्तः । उपपादितं चैतदस्माभिरध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । यथा मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे वस्तुनि पुरुषात्, सांशयिकौ पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, तत्र हि पुरुषत्वमनियतमपि समारोपितमेव । एवं संशये समारोपितमनिश्चितमुदाहृत्य विपर्ययज्ञाने निश्चितमुदाहरति–**यथा वा शुक्तिकायामिति** । शुक्लभास्वरस्य द्रव्यस्य पुरःस्थितस्य सति शुक्तिकारजतसाधारण्ये यावदत्र रजतविनिश्चयो भवति तावत्कस्माच्छुक्तिविनिश्चय एव न भवति । संशयो वा द्वेधा युक्तः, समानधर्मधर्मिणोर्दर्शनात् उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातो विशेषद्वयस्मृतेश्च । संस्कारोन्मेषहेतोः सादृश्यस्य द्विष्ठत्वेनोभयत्र तुल्यमेतदित्यत उक्तम्–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्येतदप्रामाणिकमित्युक्त्वा स्वपक्षे मानमाह–**मिथ्येति** । ननु ममेतिधीसक्तमधिकारिणं कर्तारं चोद्दिश्य यागादिविधेश्चेतनस्यैव कर्तृत्वम् । यथाऽऽहुः–"यजमानत्वमप्यात्मा सक्रियत्वात्प्रपद्यते । न परिस्पन्द एकैका क्रिया नः कणभोजिवत्" इति तत्राह–**एतेनेति** । क्रियाधारत्वनिरासेनेत्यर्थः । देहादावात्मधीर्मिथ्येत्यत्र मीमांसकश्चोदयति–**अत्रेति** । आत्मनः स्वकीये देहादावात्मधी राज्ञो भृत्यादाविव गौणी ततः स्वीयदेहादिनिमित्तं तस्य कर्तृत्वादि वास्तवमित्यर्थः । नाऽऽत्मनो देहादावात्मधीर्गौणी तद्व्यापकाभावादित्याह–**नेति** । प्रसिद्धो वस्तुभेदो यस्य पुंसस्तस्येति यावत् । उक्तमेव व्यनक्ति–**यस्येति** । तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ गौणाविति संबन्धः । तत्रोदाहरणम्–**यथेति** । तत्रैव सिंहशब्दस्तद्धीश्च नान्यत्रेत्यन्वयव्यतिरेकावन्यः पुरुषादिति शेषः । ततश्च सिंहादित्येतत् । यः सिंहपुरुषयोरुक्तरीत्या भेदं वेत्ति तस्येति षष्ठी नेया । यथा सिंहः पुमानित्युदाहरणं तथाऽग्निर्माणवक इत्यादि ग्राह्यमिति यथाशब्दो योज्यः । शब्दधियोरगौणत्वविषयमाह–**नेति** । न प्रसिद्धो भेदो यस्य तस्य पुंसोऽन्यत्रान्यशब्दप्रत्ययौ न गौणौ चेत्कथं तर्हि तस्यान्यत्रान्यशब्दप्रत्ययावित्याशंक्याऽऽह–**तस्य त्विति** ।

१ आत्मनः क्रियाकर्तृत्वनिरासेनेत्यर्थः । २ यस्य प्रसिद्धस्सिद्धश्च तस्येत्यर्थः । ३ ब्रह्मबोधपर्यन्तं नामतद्विहायेत्यर्थः ।

यथा–मन्दान्धकारे स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषे पुरुषशब्दप्रत्ययौ स्थाणुविषयौ, यथा वा–शुक्तिकायामकस्माद्रजतमिदमिति निश्चितौ शब्दप्रत्ययौ,–तद्वद्देहादिसङ्घातेऽहमिति निरुपचारेण शब्दप्रत्ययावात्मानात्मविवेकेनोत्पद्यमानौ कथं गौणौ शक्यौ वदितुम् ॥ आत्मानात्मविवेकिनामपि पण्डितानामजाविपालानामिवाविविक्तौ शब्दप्रत्ययौ भवतः ॥ तस्माद्देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनां देहादावहम्प्रत्ययो मिथ्यैव, न गौणः ॥ तस्मान्मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वात्सशरीरत्वस्य सिद्धं जीवतोऽपि विदुषोऽशरीरत्वम् ॥ तथा च ब्रह्मविद्विषया श्रुतिः–"तद्यथाहिनिर्ल्वयनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतैवमेवेदँ शरीरं शेते अथायमशरीरोऽमृतः–

रत्नप्रभा ।

शाब्दबोधश्चेत्यर्थः । संशयमूलौ तावुदाहरति–**यथा मन्देति** ॥ **यदा** संशयमूलयोर्न गौणत्वं **तदा** भ्रान्तिमूलयोः किं वाच्यमित्याह–**यथा वेति** ॥ **अकस्मादिति** । अतर्कितादृष्टादिना संस्कारोद्बोधे सतीत्यर्थः ॥ **निरुपचारेण** । गुणज्ञानं विनेत्यर्थः ॥ **देहादिव्यतिरिक्तात्मास्तित्ववादिनामिति** । देहात्मवादिनां तु प्रमेत्यभिमान इति भावः । जीवन्मुक्तौ प्रमाणमाह–**तथा चेति** ॥ **तत्** तत्र जीवन्मुक्तस्य देहे **यथा** दृष्टान्तः । **अहिनिर्ल्वयनी** सर्पत्वक् वल्मीकादौ **प्रत्यस्ता** निक्षिप्ता **मृता** सर्पेण त्यक्ताभिमाना वर्तते । **एवमे**वेदं विदुषा त्यक्ताभिमानं शरीरं तिष्ठति । **अथ तथा** त्वचा निर्मुक्तसर्पवदेव **अयम्** देहस्थः । **अशरीरः** विदुषो देहसर्पस्य त्वचीवाभिनाभावाद् । अशरीरत्वाद् **अमृतः** । प्राणि-

भामती ।

अकस्मादिति । अनेन दृष्टस्य हेतोः समानत्वेऽप्यदृष्टं हेतुरुक्तः । तच्च कार्यदर्शनोन्नेयत्वेनासाधारणमिति भावः ॥ **आत्मानात्मविवेकिनामिति** । श्रवणमननकुशलतामात्रेण पण्डितानाम् । अनुत्पन्नतत्त्वसाक्षात्काराणामिति यावत् । तदुक्तम्–'पश्वादिभिश्चाविशेषात्' इति । शेषमतिरोहितार्थम् । जीवतो विदुषोऽशरीरत्वे च श्रुतिस्मृती उदाहरति–**तथा चेति** । सुबोधम् । प्रकृतमुपसंहरति–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तत्र संशये समारोपितांशगतौ शब्दप्रत्ययावुदाहरति–**यथेति** । पुरोवर्तिनः स्थाणुत्वेऽपि स्थाणुरयमित्यगृह्यमाणविशेषत्वे हेतुमाह- **मन्देति** । तत्र पुरुषशब्दप्रत्ययौ पाक्षिकाविति शेषः । वस्तुतः स्थाणुविषयत्वं न प्रतीतितः, प्रतीतितस्त्वारोपितविषयत्वम् । संशये समारोपितगतौ पाक्षिकौ शब्दप्रत्ययावुदाहृत्य विपर्यये तथाविधौ निश्चितावुदाहरति–**यथा वेति** । शुक्तिकायामिति वस्तुप्रवृत्त्योक्तम् । संशये विपर्यये च दृष्टहेतुसाधारणधर्मदर्शनादेः समत्वाद्विपर्ययस्यैवोत्पत्तौ को हेतुरित्याशंक्याऽऽह–**अकस्मादिति** । दृष्टहेत्वविशेषेऽप्यदृष्टवशादित्यर्थः । दृष्टान्तमिथुनस्य दार्ष्टान्तिकमाह–**तद्वदिति** । अविवेकिनां देहादावहंधीशब्दयोर्मिथ्यात्वेऽपि विवेकिनां तत्र तौ गौणावित्याशंक्याऽऽह–**आत्मेति** । अविविक्तावविवेकोत्थभ्रान्तिकृताविति यावत् । आत्मीयेऽपि देहादावात्मबुद्धावात्मीयत्वं तिरोहितं सर्पबुद्धाविव रज्जुत्वमिति मत्वा परमतनिरासमुपसंहरति–**तस्मादिति** । तत्राहंधियो मिथ्यात्वेऽपि किं सिध्यति तदाह–**तस्मान्मिथ्येति** । न केवलं विदुषो जीवतोऽप्यशरीरत्वं यौक्तिकं किंतु श्रौतं चेत्याह–**तथा चेति** । अत्र ब्रह्म समश्नुत इति पूर्ववाक्ये जीवन्मुक्तिरुक्ता । स जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि पूर्ववन्न संसारीत्यत्र दृष्टान्तमाह–**तद्यथेति** । तत्तत्र जीवन्मुक्तदेहे जीवन्मुक्ते च दृष्टान्तः । यथा लोकेऽहिनिर्ल्वयनी सर्पनिर्मोकस्तदीया देहत्वग्वल्मीकादौ प्रत्यस्ता प्रक्षिप्ता मृता पूर्वमिवाहिनाऽऽत्मत्वेनानिष्टा वर्तेत तथैवेदं विदुषः शरीरं मुक्तेन प्रागिवाऽऽत्मत्वेनानिष्टं तिष्ठतीत्यर्थः । सर्पदृष्टान्तस्य दार्ष्टान्तिकमाह–**अथेति** । तथार्थोऽथशब्दः । यथा प्रत्यस्तया त्वचा मुक्तोऽपि तामहमिति नाहिरभिमन्यते

प्राणो ब्रह्मैव तेज एव" [बृ० ४ । ४ । ७] इति । "सचक्षुरचक्षुरिव सकर्णोऽकर्ण इव सवागवागिव समना अमना इव सप्राणोऽप्राण इव" इति च । स्मृतिरपि च-"स्थितप्रज्ञस्य का भाषा" [भ०गी०२।५४] इत्याद्या स्थितप्रज्ञलक्षणान्याचक्षाणा विदुषस्सर्वप्रवृत्त्यसम्बन्धं दर्शयति ॥ तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्य यथापूर्वं संसारित्वम् ॥ यस्य तु यथापूर्वं संसारित्वं नासाववगतब्रह्मात्मभाव इत्यनवद्यम् ॥ यत्तु पुनरुक्तं-श्रवणात्पराचीनयोर्मननिदिध्यासनयोर्दर्शनाद्विधिशेषत्वं ब्रह्मणो न स्वरूपपर्यवसायित्वमिति ॥ न ॥ अवगत्यर्थत्वान्मनननिदिध्यासनयोः ॥ यदि ह्यवगतं ब्रह्मान्यत्र विनियुज्येत, भवेत्तदा विधिशेषत्वम्, न तु तदस्ति ॥ मनननिदिध्यासनयोरपि श्रवणवदवगत्यर्थत्वात् ॥

रत्नप्रभा ।

तीति **प्राणो** जीवन्नपि **ब्रह्मैव** ॥ **किं** तद्ब्रह्म **तेजः** स्वयंज्योतिः । आनन्द एवेत्यर्थः । **वस्तुतोऽच**क्षुरपि बाधितचक्षुराद्यनुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि **योज्यम्** ॥ **इत्यनवद्यमिति** । ब्रह्मात्मज्ञानान्मुक्तिलाभात् सिद्धं वेदान्तानां प्रामाण्यं हितशासनाच्छास्त्रत्वं च निर्दोषतया स्थितमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानमुद्दिश्य श्रवणवन्मनननिदिध्यासनयोरप्यवान्तरवाक्यभेदेन विध्यङ्गीकारान्न ब्रह्मणो विधिशेषत्वमुद्देश्यज्ञानलभ्यतया प्राधान्यादित्याह-**नेति** ॥ श्रवणं, ज्ञानकरणवेदान्तगोचरत्वात् । प्रधानं, मनननिदिध्यासनयोः प्रमेयगोचरत्वात्तदङ्गत्वं, नियमादृष्टस्य ज्ञाने उपयोगः **सर्वापेक्षान्यायादिति** मन्तव्यम् । तर्हि ज्ञाने विधिः किमिति त्यक्तः, तत्राह-**यदि हीति** ॥ **यदि** ज्ञाने विधिमङ्गीकृत्य वेदान्तैरवगतं ब्रह्म विधेयज्ञाने कर्म

भामती ।

तस्मान्नावगतब्रह्मात्मभावस्येति । ननूक्तं यदि जीवस्य ब्रह्मात्मत्वावगतिरेव सांसारिकधर्मनिवृत्तिहेतुः, हन्त मननादिविधानानर्थक्यं, तस्मात्प्रतिपत्तिविधिपरा वेदान्ता इति, तदनुभाष्य दूषयति-**यत्पुनरुक्तं श्रवणात्पराचीनयोरिति** । मनननिदिध्यासनयोरपि न विधिः, तयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धसाक्षात्कारफलयोर्विधिसरूपैर्वचनैरनुवादात् । तदिदमुक्तम्-**अवगत्यर्थत्वादिति** । ब्रह्मसाक्षात्कारोऽवगतिस्तदर्थत्वं मनननिदिध्यासनयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः । अथ कस्मान्मननादिविधिरेव न भवतीत्यत आह-**यदि ह्यवगतमिति** । न तावन्मनननिदिध्यासने प्रधानकर्मणी अपूर्वविषये अमृतत्वफले इत्युक्तमधस्तात् । अतो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तथाऽयं जीवन्मुक्तो देहस्थोऽपि न तत्राहंधियमादधाति । अत एवामृतो देहाभिमानवतो हि मृतिर्निरुपाधिः सन्प्राणिति जीवतीति प्राणः साक्षी । स च ब्रह्मैव तच्च तेजो विज्ञानं ज्योतिरेवेत्यर्थः । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह-**सचक्षुरिति** । वस्तुतोऽचक्षुरपि बाधितानुवृत्त्या सचक्षुरिवेत्यादि योज्यम् । श्रौतेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति-**स्मृतिरपीति** । विदुषो जीवन्मुक्तौ प्रमितायां फलितमाह-**तस्मान्नेति**।प्रमितं जीवन्मुक्तिसत्त्वं तच्छब्दार्थः। प्रतीतिमात्रशरीरं संसारित्वमनुजानाति-**यथेति** । ननु ब्रह्मविदामेवास्माकं संसारित्वमबाधितमनुभूयते नेत्याह-**यस्येति** । साक्षात्कृतसत्तत्त्वस्य पूर्वमिव संसारित्वायोगाद्युक्ता वस्तुमात्रोक्ते रज्जुस्वरूपोक्तिवदर्थवत्त्वेत्युपसंहरति-**अनवद्यमिति** । वेदान्तेषु नास्ति वस्तुमात्रोक्तिर्मननादिविधिशेषत्वेन ब्रह्मोक्तेरित्याशंक्योक्तमनुवदति-**यत्तु पुनरिति** । श्रुतमात्रस्य मननादियोगो नावगतस्येत्याह-**नेत्यादिना** । वेदान्तानामेकरसे ब्रह्मणि शक्तितात्पर्यनिश्चयः श्रवणम् । तस्मिन्नेव श्रुत्यनुसारिण्या युक्त्या संभावनाधानं मननम् । श्रुते मते च बुद्धेः स्थैर्यं निदिध्यासनम् । तेषामैक्यापरोक्षप्रतीतिव्यञ्जकत्वे तच्छेषत्वान्नावगतमन्यत्र विनियुक्तमित्यर्थः । अवगतस्यान्यत्राविनियोगेऽपि ब्रह्मणो विधिशेषत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह-**यदीति** । ब्रह्मणि मितेऽमिते वा तद्धियो विध्यसिद्धेरापातदृष्टेः साक्षात्कारार्थं श्रवणादिषु विहितेषु

तस्मान्न प्रतिपत्तिविधिविषयतया शास्त्रप्रमाणकत्वं ब्रह्मणस्सम्भवतीति । अतस्स्वतन्त्रमेव ब्रह्म शास्त्रप्रमाणकम् । वेदान्तवाक्यसमन्वयादिति सिद्धम् ॥ एवं च सति "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" [१।१।१] इति तद्विषयः पृथक् शास्त्रारम्भ उपपद्यते ॥ प्रतिपत्तिविधिपरत्वे हि "अथातो धर्मजिज्ञासा" [जै० सू० १ । १ । १] इत्येवारब्धत्वान्न पृथक्छास्त्रमारभ्येत ॥ आरभ्यमाणं चैवमारभ्येत–"अथातः परिशिष्टधर्मजिज्ञासा" इति "अथातः क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा" [पू० मी० ४ । १ । १] इतिवत् ॥

रत्नप्रभा ।

कारकत्वेन विनियुज्येत, **तदा** विधिशेषत्वं स्यात् । न त्ववगतस्य विनियुक्तत्वमस्ति । प्राप्ताऽवगत्या फललाभे विध्ययोगादित्यर्थः । **तस्मात्** विध्यसम्भवात् **अतः** शेषत्वासम्भवात् सत्यादिवाक्यैर्लब्धज्ञानेन अज्ञाननिवृत्तिरूपफललाभे सतीत्यर्थः । सूत्रं योजयति–**स्वतन्त्रमिति** ॥ **एवं च सतीति** । चोऽवधारणे । उक्तरीत्या ब्रह्मणः स्वातन्त्र्ये सत्येव भगवतो व्यासस्य पृथक् शास्त्रकृतिर्युक्ता, धर्मविलक्षणप्रमेयलाभात् वेदान्तानाम् । कार्यपरत्वे तु प्रमेयाभेदान्न युक्तेत्यर्थः । **ननु** मानसधर्मविचारार्थं पृथगारम्भ इत्याशङ्क्याह–**आरभ्यमाणं चेति** ॥ **अथ** बाह्यसाधनधर्मविचारानन्तरम्, **अतः** बाह्यधर्मस्य शुद्धिद्वारा मानसोपासना धर्महेतुत्वात्, परिशिष्टो मानसधर्मो जिज्ञास्य इति सूत्रं स्यादित्यत्र दृष्टान्तमाह–**अथेति** ॥ तृतीयाध्याये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वनिर्णयानन्तरं शेषिणा शेषस्य प्रयोगसम्भवात् कः क्रतुशेषः को वा पुरुषशेष इति जिज्ञास्यत इत्यर्थः । **एवमारभ्येत** न त्वारब्धं तस्मादवान्तरधर्मार्थ-

भामती ।

गुणकर्मत्वमनयोरवघातप्रोक्षणादिवत्परिशिष्यते । तदप्ययुक्तम्, अन्यत्रोपयुक्तोपयोक्ष्यमाणत्वाभावादात्मनः । विशेषतस्त्वौपनिषदस्य कर्मानुष्ठानविरोधादित्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति–**तस्मादिति** । एवं सिद्धरूपब्रह्मपरत्वमुपनिषदाम् । ब्रह्मणः शास्त्रार्थस्य धर्मादन्यत्वाद्भिन्नविषयत्वेन शास्त्रभेदात् 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इत्यस्य शास्त्रारम्भत्वमुपपद्यत इत्याह–**एवं च सतीति** । इतरथा तु धर्मजिज्ञासैवेति न शास्त्रान्तरमिति न शास्त्रारम्भत्वं स्यादित्यत आह–**प्रतिपत्तिविधिपरत्व इति** । न केवलं सिद्धरूप-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तेभ्यस्तद्भावान्न तस्य विधिशेषतेत्युपसंहरति–**तस्मान्नेति** । न च वस्तुप्रकरणे श्रवणादिविध्ययोगो वाक्यभेदोपगमात् । न च तद्विषये लिङादय इत्यादिभाष्यविरोधस्तस्य ज्ञानविधिनिरासार्थत्वात् । अत एवात्र प्रतिपत्तिशब्दः । न चैवं वेदान्तानां श्रवणादिविधिपरत्वं वाक्यभेदस्योक्तत्वात् । न चान्वयादिसिद्धहेतुभावेषु तेषु न विधिरवघातेऽपि तदभावापातात् । नियमादृष्टस्योभयत्र तुल्यत्वात्सर्वापेक्षाधिकरणात्तस्य ज्ञानोत्पत्त्युपयोगादिति भावः । उक्तेऽर्थे सूत्रं संयोजयति–**अत इति** । विधिशेषत्वेन शास्त्रप्रमाणकत्वासिद्धिरित्यतःशब्दार्थः । वेदान्तानां विध्यनपेक्षसिद्धबोधित्वे शास्त्रारम्भभेदं प्रमाणयति–**एवं चेति** । विधिशेषत्वेन ब्रह्मार्पणेऽपि शास्त्रं पृथगारभ्येतेत्याशंक्याऽऽह–**प्रतिपत्तीति** । नन्वाद्ये काण्डे बाह्यक्रियाविधिरधिगतो मानसज्ञानविधिविचाराय काण्डान्तरमारभ्यते, नेत्याह–**आरभ्यमाणं चेति** । देहादिसाध्यकर्मविचारानन्तर्यमथेत्युक्तम् । तस्यैव चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानविधिविचारोपयोगिताऽतःशब्दार्थः । तत्र चातुर्थिकमुदाहरणमाह–**अथात इति** । तृतीये श्रुत्यादिभिः शेषशेषित्वे सिद्धे सत्यनन्तरं शेषिणैव शेषस्य प्रयुक्तिसंभवात्को नाम क्रतवे प्रकुरुते को वा पुरुषार्थायेति क्रत्वर्थपुरुषार्थयोर्जिज्ञासा ज्ञातुमिच्छा प्रवृत्तेति चतुर्थादौ प्रतिज्ञासूत्रवदिदमपि ब्रूयात् । न चैवं ब्रवीति । तस्मान्नोक्तविभागधीरित्यर्थः ।

१ तद्विषयः पृथगित्येतावत्क्वचिन्नास्ति । २ पूर्वमीमांसायामित्यादिः ।

ब्रह्मात्मैक्यावगतिस्त्वप्रतिज्ञातेति तदर्थो युक्तश्शास्त्रारम्भः "अथातो ब्रह्मजिज्ञासा" [१ । १ । १] इति ॥ तस्माद् "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ० १ । ४ । १०] इत्येतदवसाना एव सर्वे विधयस्सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानि ॥ न ह्यहेयानुपादेयाऽद्वैतात्मावगतौ निर्विषयाण्यप्रमातृकाणि च प्रमाणानि भवितुमर्हन्तीति ॥ अपि चाहुः-(श्लो०)"गौणमिथ्यात्मनोऽसत्त्वे पुत्रदेहादिबाधनात् ॥ सद्ब्रह्मात्माहमित्येवंबोधे कार्यं कथं भवेत्॥१॥

रत्नप्रभा ।

मारम्भ इत्ययुक्तमिति भावः । स्वमते सूत्रानुगुण्यमस्तीत्याह—**ब्रह्मेति** ॥ जैमिनिना[1] ब्रह्म न विचारितमिति तज्जिज्ञास्यत्वसूत्रणं युक्तमित्यर्थः । वेदान्तार्थश्चेदद्वैतं **तर्हि** द्वैतसापेक्षविध्यादीनां का गतिरित्याशङ्क्य, ज्ञानात् प्रागेव तेषां प्रामाण्यं न पश्चादित्याह—**तस्मादिति** ॥ ज्ञानस्य प्रमेयप्रमातृबाधकत्वादित्यर्थः । ब्रह्म न कार्यशेषः, तद्बोधात् प्रागेव सर्वव्यवहार इत्यत्र ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति—**अपि चेति** ॥ सदबाधितं ब्रह्म पूर्णमात्मा विषयानादत्त[3] इति सर्वसाक्ष्यहमित्येवं बोधे जाते सति पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनात्, मायामात्रत्वनिश्चयात्, पुत्रदारादिरहमिति स्वीयदुःखसुखभाक्त्वगुणयोगाद्गौणात्माभिमानस्य, नरोऽहं, कर्त्ता, मूढः, इति मिथ्यात्माभिमानस्य च सर्वव्यवहारहेतोः **सत्त्वे कार्यं** विधिनिषेधादिव्यवहारः **कथं भवेत्** ॥ हेत्वभावान्न कथंचिद्भवेदित्यर्थः ॥ **नन्वहं** ब्रह्मेति बोधो बाधितः । अह-

भामती ।

त्वाद्ब्रह्मात्मैक्यस्य धर्मादन्यत्वमपि तु तद्विरोधादपीत्युपसंहारव्याजेनाह—**तस्मादहं ब्रह्मास्मीति** । इतिकरणेन ज्ञानं परामृशति । विधयो हि धर्मे प्रमाणम् । ते च साध्यसाधनेतिकर्तव्यताभेदाधिष्ठाना धर्मोपपादिनश्च तदधिष्ठाना न ब्रह्मात्मैक्ये सति प्रभवन्ति, विरोधादित्यर्थः । न केवलं धर्मप्रमाणस्य शास्त्रस्येयं गतिः, अपि तु सर्वेषां प्रमाणानामित्याह—**सर्वाणि चेतराणि प्रमाणानीति** । कुतः, **न हीति** । अद्वैते हि विषयविषयिभावो नास्ति । न च कर्तृत्वं, कार्याभावात् । न च करणत्वम्, अत एव तदिदमुक्तम्—**अप्रमातृकाणि च** इति चकारेण । अत्रैव ब्रह्मविदां गाथामुदाहरति—**अपि चाहुरिति** । पुत्रदारादिष्वात्माभिमानो गौणः । यथा स्वदुःखेन दुःखी यथा स्वसुखेन सुखी तथा पुत्रादिगतेनापीति सोऽयं गुणः । न त्वेकत्वाभिमानः, भेदस्यानुभवसिद्धत्वात् । तस्माद्गौर्वाहीक इतिवद्गौणः, देहेन्द्रियादिषु त्वभेदानुभवान्न गौण आत्माभिमानः, किंतु शुक्तौ रजतज्ञानवन्मिथ्या । तदेवं द्विविधोऽयमात्माभिमानो लोकयात्रां वहति । तदसत्त्वे तु न लोकयात्रा, नापि ब्रह्मात्मैकत्वानुभवः, तदुपायस्य श्रवणमननादेरभावात् । तदिदमाह—**पुत्रदेहादिबाधनात्** । **गौणात्मनोऽसत्त्वे** पुत्रकलत्रादिबाधनम् । ममकाराभाव इति यावत् । मिथ्यात्मनोसत्त्वे देहेन्द्रियादिबाधनं श्रवणादिबाधनं च । ततश्च न केवलं लोकयात्रासमुच्छेदः सद्ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं यत्कार्यम् । अद्वैतसाक्षात्कार इति यावत् । तदपि **कथं भवेत्** । कुतस्तदसंभव इत्यत आह—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्वमतेऽपि कथं पृथगारम्भः शास्त्रस्येत्याशंक्य मेयफलभेदादित्याह—**ब्रह्मेति** । स्वातन्त्र्येण ब्रह्मात्मैक्यनिष्ठत्वे वेदान्तानां तदेव तात्त्विकमिति कथं द्वैतालम्बनस्य विधिकाण्डस्याध्यक्षादेश्च मानतेत्याशङ्क्योपसंहरन्परिहरति—**तस्मादिति** । अद्वैतधियो भेदाधिष्ठानमानविरोधित्वं तच्छब्दार्थः । इतिना ज्ञानं परामृष्टम् । तस्मादित्युक्तं हेतुं व्यनक्ति—**न हीति** । तत्त्वसाक्षात्कारे तदज्ञानध्वस्तौ तदुत्थमात्रादिसर्वभेदध्वस्तेरविद्यावस्थायामेवाशेषो व्यवहार इत्यर्थः । कार्यास्पृष्टे सिद्धे ब्रह्मण्यद्वये सिद्धा वेदान्तमानतेत्युपसंहर्तुमितिशब्दः । न केवलमस्माभिरयमर्थोऽभ्युपगतः किं त्वन्यैरपि ब्रह्मविद्भिरित्याह—**अपि चेति** ।

१ जैमिनिनेति शेषः । २ गाथां ब्रह्मविद आहुरित्यर्थः । ३ "यदाप्नोति यदादत्ते यच्चात्ति विषयानिह ॥ यच्चास्य सततं भावस्तस्मादात्मेति गीयते ॥" इति वृद्धोक्तेः । ४ आदिपदेन सद्ब्रह्माहमित्येवंबोधशीलं कार्यम् । अद्वैतसाक्षात्कालेऽपि तदुपायश्रवणमननादेरभावात् ।

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक् प्रमातृत्वमात्मनः ॥ अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः ॥ २ ॥ देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः ॥ लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं त्वात्मनिश्चयात् ॥ ३ ॥" इति ॥ ४ ॥ (इति चतुःसूत्री) ॥ इति समन्वयाधिकरणम् ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

मर्थस्य प्रमातुः ब्रह्मत्वायोगादित्याशङ्क्य, प्रमातृत्वस्याज्ञानविलसितान्तःकरणतादात्म्यकृतत्वान्न बाध इत्याह—**अन्वेष्टव्य इति** ॥ "य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोकोऽविजिघत्सोऽपिपासस्सत्यकामस्सत्यसंकल्पस्सोऽन्वेष्टव्यः" [छा० ८ । ७ । १] इति श्रुतेः ज्ञातव्यपरमात्मविज्ञानात् प्रागेवाज्ञानाद्विद्यातोः **आत्मनः प्रमातृत्वम्** । प्रमातैव ज्ञातः सन् पाप्मरागद्वेषमरणविवर्जितः परमात्मा स्यादित्यर्थः । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वे तदाश्रितानां प्रमाणानां प्रामाण्यं कथमित्यत आह—**देहेति** ॥ यथा **देहात्मप्रत्ययः कल्पितो** भ्रमेऽपि व्यवहाराङ्गतया मानत्वेनेष्यते वैदिकैः, **तद्वल्लौकिकम्** अध्यक्षादिकमात्मबोधावधि व्यवहारकाले बाधाभावाद् व्यावहारिकं प्रामाण्यमिष्यताम् । वेदान्तानां तु कालत्रयाबाध्यबोधित्वात् तत्त्वावेदकं प्रामाण्यमिति **तुशब्दार्थः** । **आत्मनिश्चयात्** आ आत्मनिश्चयादित्याङ् मर्यादायाम् । प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वेऽपि विषयाबाधात् प्रामाण्यमिति भावः । "रामनाम्नि परे धाम्नि कृत्स्नाम्नायसमन्वयः । कार्यतात्पर्यबाधेन साधितः शुद्धबुद्धये" ॥४॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥ वृत्तमनूद्याक्षेपलक्षणमवान्तरसङ्गतिमाह—

भामती ।

अन्वेष्टव्यात्मविज्ञानात्प्राक्प्रमातृत्वमात्मनः । उपलक्षणं चैतत् । प्रमाप्रमेयप्रमाणविभाग इत्यपि द्रष्टव्यम् । एतदुक्तं भवति—एष हि विभागोऽद्वैतसाक्षात्कारकारणं, ततो नियमेन प्राग्भावात् । तेन तदभावे कार्यं नोत्पद्यत इति । न च प्रमातुरात्मनोऽन्वेष्टव्य आत्मान्य इत्याह—**अन्विष्टः स्यात्प्रमातैव पाप्मदोषादिवर्जितः** । उक्तं ग्रीवास्थग्रैवेयकनिदर्शनम् । स्यादेतत् । अप्रमाणात्कथं पारमार्थिकाद्वैतानुभवोत्पत्तिरित्यत आह—**देहात्मप्रत्ययो यद्वत्प्रमाणत्वेन कल्पितः । लौकिकं तद्वदेवेदं प्रमाणं तु** । अस्यावधिमाह—**आऽऽत्मनिश्चयात्** । आ ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारादित्यर्थः । एतदुक्तं भवति—पारमार्थिकप्रपञ्चवादिभिरपि देहादिष्वात्माभिमानो मिथ्येति वक्तव्यं, प्रमाणबाधितत्वात् । तस्य च समस्तप्रमाणकारणत्वं भाविकलोकयात्रावाहित्वं चाभ्युपेयम् । सेयमस्माकमप्यद्वैतसाक्षात्कारे विधा भविष्यति । न चायमद्वैतसाक्षात्कारोऽप्यन्तःकरणवृत्तिभेद एकान्ततः परमार्थः । यस्तु साक्षात्कारो भाविकः, नासौ कार्यः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वात् । अविद्या तु यद्यविद्यामुच्छिन्द्याज्जनयेद्वा, न तत्र काचिदनुपपत्तिः । तथा च श्रुतिः—'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते ॥' इति । तस्मात्सर्वमवदातम् ॥ ४ ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥ एवं 'कार्यान्वयं विना सिद्धरूपे ब्रह्मणि मानता । पुरुषार्थे

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सत्पारमार्थिकमबाधितं ब्रह्माहमित्येवं बोधे जाते पुत्रदेहादेः सत्ताबाधनान्मायामात्रत्वावगमादयमहमेवेति पुत्रादावहमभिमानस्य गौणात्मनो मनुष्योऽहमिति देहादावहमभिमानस्य च मिथ्यात्मनोऽसत्त्वे कार्यं कथं भवेत्तन्निमित्ताभावाद्विधिविधेयादिव्यवहारो न कथंचिदित्यर्थः । यद्यात्मा सद्ब्रह्मैव कस्तर्हि प्रमाता यद्ययमेव कथं तर्हि ब्रह्मताऽस्येत्याशंक्याऽऽह—**अन्वेष्टव्येति** । "य आत्माऽपहतपाप्मा" इत्यादिश्रुतिसिद्ध आत्माऽन्वेष्टव्यः "सोऽन्वेष्टव्यः" इतिश्रुतेः । तद्विज्ञानात्पूर्वमात्मनो मातृत्वं प्रमातैवान्विष्टः सन्निर्दोषः परमात्मा स्यादतोऽन्वयव्यतिरेकाभ्यामात्मनो मातृत्वमाविद्यकमित्यर्थः । तस्याऽऽविद्यत्वे कथमध्यक्षादीनां श्रुतेश्च मानता कारणदोषादित्याशंक्याऽऽह—**देहेति** । यथा देहातिरिक्तात्मवादे कल्पिताऽपि देहात्मत्वधीर्व्यवहाराङ्गतया मानमिष्यते तथा तत्त्वसाक्षात्कारपर्यन्तं व्यवहाराङ्गत्वाद्व्यवहारे बाधाभावाच्चाध्यक्षाद्यतत्त्वावेदकमपि व्यावहारिकं मानं श्रुतेस्तु वर्णदैर्घ्यादिवदात्मधीहेतोस्तात्त्विक्येव मानते-

एवं तावद्वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मात्मावगतिप्रयोजनानां ब्रह्मात्मनि तात्पर्येण समन्वितानामन्तरेणापि कार्यानुप्रवेशं ब्रह्मणि पर्यवसानमुक्तम् ॥ ब्रह्म च सर्वज्ञं सर्वशक्ति जगदुत्पत्तिस्थितिनाशकारणमित्युक्तम् ॥ साङ्ख्यादयस्तु परिनिष्ठितं वस्तु प्रमाणान्तरगम्यमेवेति मन्यमानाः प्रधानादीनि कारणान्तराण्यनुमिमानास्तत्परतयैव वेदान्तवाक्यानि योजयन्ति, सर्वेष्वेव वेदान्तवाक्येषु सृष्टिविषयेष्वनुमानेनैव कार्येण कारणं लिलक्षयिषन्ति ॥

रत्नप्रभा ।

सांख्यादयस्त्विति ॥ भवतु सिद्धे वेदान्तानां समन्वयः । **तथापि** मानान्तरायोग्ये ब्रह्मणि शक्तिग्रहायोगात् कूटस्थत्वेन अविकारित्वेन कारणत्वायोगाच्च न समन्वयः । किंतु सर्गाद्यं कार्यं, जडप्रकृतिकं, कार्यत्वात्, घटवद्, इत्यनुमानगम्ये त्रिगुणे प्रधाने समन्वय इत्याक्षिपन्तीत्यर्थः । सिद्धं मानान्तरगम्यमेवेत्याग्रहः शक्तिग्रहार्थः । अत एव प्रधानादावनुमानोपस्थिते शक्तिग्रहसम्भवात् तत्परतया वाक्यानि योजयन्तीत्युक्तम् । **किञ्च** "तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" [छा० ६ । ८ । ४] इत्याद्याः श्रुतयः **शुंगेन** लिङ्गेन कारणस्य स्वतोऽन्वेषणं दर्शयन्तो मानान्तरसिद्धमेव जगत्कारणं वदन्तीत्याह—**सर्वेष्विति** ॥

भामती ।

स्वयं तावद्वेदान्तानां प्रसाधिता ॥' ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय 'जन्माद्यस्य यतः' इत्यादिना 'तत्तु समन्वयात्' इत्यन्तेन सूत्रसंदर्भेण सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिविनाशकारणे प्रामाण्यं वेदान्तानामुपपादितम् । तच्च ब्रह्मणीति परमार्थतः । न त्वद्यापि ब्रह्मण्येवेति व्युत्पादितम् । तदत्र संदिह्यते—तज्जगदुपादानकारणं किं चेतनमुताचेतनमिति । अत्र च विप्रतिपत्तेः प्रवादिनां विशेषानुपलम्भे सति संशयः । तत्र च प्रधानमचेतनं जगदुपादानकारणमनुमानसिद्धमनुवदन्त्युपनिषद इति सांख्याः । जीवाणुव्यतिरिक्तचेतनेश्वरनिमित्ताधिष्ठिताश्चतुर्विधाः परमाणवो जगदुपादानकारणमनुमितमनुवदन्तीति काणादाः । आदिग्रहणेनाभावोपादानत्वादि ग्रहीतव्यम् । अनिर्वचनीयानाद्यविद्याशक्तिमच्चेतनोपादानं जगदागमिकमिति ब्रह्मविदः । एतासां च विप्रतिपत्तीनामनुमानवाक्यानुमानवाक्याभासा बीजम् । तदेवं विप्रतिपत्तेः संशये किं तावत्प्राप्तम् । तत्र 'ज्ञानक्रियाशक्त्यभावाद्ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । न सर्वशक्तिविज्ञाने प्रधाने त्वस्ति संभवः ॥' ज्ञानक्रियाशक्ती खलु ज्ञानक्रियाकार्यदर्शनोन्नेयसद्भावे । न च ज्ञानक्रिये चिदात्मनि स्तः, तस्यापरिणामित्वादेकत्वाच्च । त्रिगुणे च प्रधाने परिणामिनि संभवतः । यद्यपि च साम्यावस्थायां प्रधाने समुदाचरद्वृत्तिनी क्रियाज्ञाने न स्तः, तथाप्यव्यक्तेन शक्त्यात्मना रूपेण संभवत एव । तथा च प्रधान-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्यर्थः ॥ इति चतुःसूत्री समाप्ता ॥४॥(४)॥ शास्त्रार्थं चतुर्भिः सूत्रैः संक्षिप्य वक्ष्यमाणाधिकरणानामपुनरुक्तमर्थं वक्तुं वृत्तं संकीर्तयति—**एवमिति** । तेषां तत्फलत्वे हेतुस्**तात्पर्येणेति** । कार्यान्विते ब्रह्मणि तात्पर्यं तेषामित्याशंक्याऽऽह—**अन्तरेणेति** । समन्वयसूत्रार्थमनूद्यातीतसूत्रत्रयार्थमनुवदति—**ब्रह्म चेति** । उक्ते लक्षणे तदतिव्याप्तिशंकायां निरासस्य सावकाशत्वाद्ब्रह्मणा जिज्ञास्यस्य लक्षणमपि शास्त्रीयस्योक्तमित्यर्थः । तस्मिन्ब्रह्मणि सिद्धे समन्वये समन्वयाध्यायसमाप्तेरुत्तरसंदर्भानर्थक्यमित्याशंक्याऽऽह—**सांख्यादयस्त्विति** । सिद्धेऽर्थे मानत्वविरोधिकार्यानुप्रवेशे प्रत्युक्तेऽपि ब्रह्मण्येव समन्वयो नान्यत्रेत्यनिर्धारणाद्ब्रह्मकारणताविरोधिप्रधानादिवादनिरासायोत्तरसंदर्भ इत्यर्थः । परिनिष्ठितस्य मानान्तरगम्यत्वे तत्संवादादिना तत्र वेदान्ताप्रामाण्यान्न ततो जगद्धेतुर्ब्रह्म सिध्यतीति चेत्तर्हि केन मानेन तद्धेतुधीरित्याशंक्योक्तम्—**प्रधानादीनीति** । का तर्हि वेदान्तानां गतिः परार्थानुमानतेत्याह—**तत्परतयेति** । हेत्वाद्यनुक्तेस्तेषां न परार्थानुमानतेत्याशंक्याऽऽह—**सर्वेष्विति** । "तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" इत्यादिष्वनुमानता

प्रधानपुरुषसंयोगा नित्यानुमेया इति साङ्ख्या मन्यन्ते ॥ काणादास्त्वेतेभ्य एव वाक्येभ्य ईश्वरं निमित्तकारणमनुमिमीते ॥ अणूंश्च समवायिकारणम् ॥ एवमन्येपि तार्किका वाक्याभासयुक्त्याभासावष्टम्भाः पूर्वपक्षवादिन इहोत्तिष्ठन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

नन्वतीन्द्रियत्वेन प्रधानादेर्व्याप्तिग्रहायोगात् कथमनुमानं तत्राह—**प्रधानेति** ॥ यत्कार्यं, तज्जडप्रकृतिकं, यथा घटः, यज्जडं, तच्चेतनसंयुक्तं, यथा रथादिरिति सामान्यतोदृष्टानुमानगम्याः प्रधानपुरुषसंयोगा इत्यर्थः ॥ अद्वितीयब्रह्मणः कारणत्वविरोधिमतान्तरमाह—**काणादास्त्विति** ॥ सृष्टिवाक्येभ्य एव परार्थानुमानरूपेभ्यो यत्कार्यं, तद्बुद्धिमत्कर्तृकमिति **ईश्वरं** कर्तारं परमाणूंश्च यत्कार्यद्रव्यं तत्स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धमित्यनुमिमीत इत्यर्थः । **अन्येऽपि** बौद्धादयः "असद्वा इदमग्र आसीद्" [तै० आ० २ । ७। १ ।] इत्यादि**वाक्याभासः** ॥ यद्वस्तु, तच्छून्यावसानं, यथा दीप इति **युक्त्याभासः** ॥ **एवं** वादिविप्रतिपत्तिमुक्त्वा तन्निरासायोत्तरसूत्रसन्दर्भमवतारयति—**तत्रेति** ॥ वादिविवादे सतीत्यर्थः ॥ व्याकरणमीमांसान्यायनिधित्वात् पदवाक्यप्रमाणज्ञत्वम् । यज्जगत्कारणं तच्चेतनमचेतनं वेति ईक्षणस्य मुख्य-

भामती ।

मेव सर्वज्ञं च सर्वशक्ति च । न तु ब्रह्म । स्वरूपचैतन्यं त्वस्यावृत्तिकमनुपयोगि जीवात्मनामिवास्माकम् । न च स्वरूपचैतन्ये कर्तृत्वम्, अकार्यत्वात्तस्य । कार्यत्वे वा न सर्वदा सर्वज्ञता । भोगापवर्गलक्षणपुरुषार्थद्वयप्रयुक्तानादिप्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तस्तु महदहंकारादिक्रमेणाचेतनस्यापि चेतनानधिष्ठितस्य प्रधानस्य परिणामः सर्गः । दृष्टं चाचेतनं चेतनानधिष्ठितं पुरुषार्थे प्रवर्तमानम् । यथा वत्सविवृद्ध्यर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति' इत्याद्याश्च श्रुतयोऽचेतनेपि चेतनवदुपचारात्स्वकार्योन्मुखत्वमादर्शयन्ति, यथा कूलं पिपतिषतीति । 'यत्प्राये श्रूयते यच्च तत्तादृगवगम्यते । भाक्तप्राये श्रुतमिदमतो भाक्तं प्रतीयते ॥' अपि चाहुर्वृद्धाः—'यथाऽग्र्यप्राये लिखितं दृष्ट्वा वदन्ति भवेदयमग्र्यः' इति, तथेदमपि 'ता आप ऐक्षन्त' 'तत्तेज ऐक्षत' इत्याद्युपचारप्राये श्रुतम् । 'तदैक्षत' इत्यौपचारिकमेव विज्ञेयम् । 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इति च प्रधानस्य जीवात्मत्वं जीवार्थकारितयाह । यथा हि भद्रसेनो राजार्थकारी राज्ञा भद्रसेनो ममात्मेत्युपचर्यते, एवं 'तत्त्वमसि' इत्याद्याः श्रुतयो भाक्ताः संपत्त्यर्था वा द्रष्टव्याः । 'स्वमपीतो भवति' इति च निरुक्तं जीवस्य प्रधाने स्वकीयेऽप्ययं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

भातीत्यर्थः । कार्यलिङ्गकमनुमानं ब्रह्मैव गमयिष्यतीत्याशङ्क्य सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणमनुमापयतीत्याह—**प्रधानेति** । तस्याचेतनस्य स्वार्थाभावात्पुमर्थप्रवृत्तौ पुंसि मानं वाच्यमिति मत्वाऽऽह—**पुरुषेति** । बुद्धौ यः प्रतिबिम्बः स तादृशबिम्बपूर्वकः प्रतिबिम्बत्वाद्दर्पणे मुखाभासवदित्यर्थः । संबन्धाभावे तादर्थ्यायोगात्तत्रापि मानाकाङ्क्षायां विमतं चेतनसंयुक्तमचेतनत्वाद् द्रव्यादिवदिति बुद्ध्या संयोगग्रहणम् । मतान्तरमाह—**काणादास्त्विति** । यतो वा इमानीत्यादिवाक्येभ्यो यच्छब्दोपबन्धेन सिद्धवज्जगद्धेतुपरामर्शाद्यत्कार्यं तद् बुद्धिमत्कर्तृकमिति सामान्यतो दृष्टादीश्वरं कल्पयन्तीत्यर्थः । स्वपरिमाणादल्पपरिमाणारब्धं पटादि दृष्ट्वाऽऽद्यमपि कार्यं तथेति समवायित्वेन चतुर्विधानणून्कल्पयन्तीत्याह—**अणूंश्चेति** । असद्वा इदमग्र आसीदित्यादिवाक्याभासाद्दीपादेर्निरन्वयनाशदृष्ट्या पृथिव्यादेरपि तथा नष्टस्यासत एवोत्पत्तिरित्यादियुक्त्याभासाच्चाद्वैतवादे माध्यमिकादयो विरोधिनो भवन्तीत्याह—**एवमिति** । वादिविप्रतिपत्तीन्निरासायोत्तरग्रन्थमवतारयति—**तत्रेति** । तत्र वादिषु भिन्नप्रस्थानेषु सत्स्विति यावत् । वाक्याभासेषु —निपत्तिर्येषां ते तथा । उत्तरग्रन्थतात्पर्यमुक्त्वा सदेवेत्यादौ सच्छब्दितमीक्षितृ सर्वज्ञं

तत्र पदवाक्यप्रमाणज्ञेनाचार्येण वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मावगतिपरत्वप्रदर्शनाय वाक्याभासयुक्त्यभासप्रतिपत्तयः पूर्वपक्षीकृत्य निराक्रियन्ते ॥ तत्र साङ्ख्याः प्रधानं त्रिगुणमचेतनं जगतः कारणमिति मन्यमानाश्चाहुः–"यानि वेदान्तवाक्यानि सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेर्ब्रह्मणो जगत्कारणत्वं दर्शयन्तीत्यवोचस्तानि प्रधानकारणपक्षेऽपि योजयितुं शक्यन्ते । सर्वशक्तित्वं तावत्प्रधानस्यापि स्वविकारविषयमुपपद्यते ॥ एवं सर्वज्ञत्वमप्युपपद्यते ॥ कथम् ॥ यत्तु ज्ञानं मन्यसे, स सत्त्वधर्मः । "सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानम्" [भ० गी० १४ । १७] इति स्मृतेः ॥ तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन कार्यकारणवन्तः पुरुषास्सर्वज्ञा योगिनः प्रसिद्धाः ॥ सत्त्वस्य हि निरतिशयोत्कर्षे सर्वज्ञत्वं प्रसिद्धम् ॥

रत्नप्रभा ।

त्वगौणत्वाभ्यां संशये पूर्वपक्षमाह–**तत्र सांख्या इति** ॥ **अपिशब्दौ** एवकारार्थौ । सदेवेत्यादिस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यानां प्रधानपरत्वनिरासेन ब्रह्मपरत्वोक्तेः **श्रुत्यादिसंगतयः** ॥ **पूर्वपक्षे** जीवस्य प्रधानैक्योपास्तिः **सिद्धान्ते** ब्रह्मैक्यज्ञानमिति विवेकः । अचेतनसत्त्वस्यैव सर्वज्ञत्वं, न चेतनस्येत्याह–**तेन च सत्त्वधर्मेणेति** ॥

भामती ।

सुषुप्तावस्थायां ब्रूते । प्रधानांशतमःसमुद्रेके हि जीवो निद्राणस्तमसीव मग्नो भवति । यथाहुः–'अभावप्रत्ययालम्बना वृत्तिर्निद्रा' इति । वृत्तीनामन्यासां प्रमाणादीनामभावस्तस्य प्रत्ययकारणं तमस्तदालम्बना निद्रा जीवस्य वृत्तिरित्यर्थः । तथा सर्वज्ञं प्रस्तुत्य श्वेताश्वतरमन्त्रोऽपि–'सकारणं करणाधिपाधिपः' इति प्रधानाभिप्रायः । प्रधानस्यैव सर्वज्ञत्वं प्रतिपादितमधस्तात् । तस्मादचेतनं प्रधानं जगदुपादानमनुवदन्ति श्रुतय इति पूर्वः पक्षः । एवं काणादादिमतेऽपि कथंचिद्योजनीयाः श्रुतयः । अक्षरार्थस्तु **प्रधानकारणपक्षेऽपीति प्रधानस्यापीति** । अपिकारावेवकारार्थौ । स्यादेतत् । सत्त्वसंपत्त्या चेदस्य सर्वज्ञताथ तमःसंपत्त्याऽसर्वज्ञतैवास्य कस्मान्न भवतीत्यत आह–**तेन च सत्त्वधर्मेण ज्ञानेनेति** । सत्त्वं हि प्रकाशशीलं निरतिशयोत्कर्षं सर्वज्ञताबीजम् । यथाहुः–'निरतिशयं सर्वज्ञताबीजम्' इति । यत्खलु सातिशयं तत्कचिन्निरतिशयं दृष्टं, यथा कुवलामलकबिल्वेषु सातिशयं महत्त्वं व्योम्नि परममहति निरतिशयम् । एवं ज्ञानमप्येकद्विबहुविषयतया सातिशयमित्यनेनापि कचिन्निरतिशयेन भवितव्यम् । इदमेव चास्य निरतिशयत्वं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

जगदुपादानं प्रधानं ब्रह्मैवेति वादिविवादाज्ज्ञातृत्वज्ञानाभ्यां संशय्यानन्तराधिकरणपूर्वपक्षमाह–**तत्रेति** । स्थितं समुदायतात्पर्यं सप्तम्यर्थः । सर्वज्ञे जगद्धेतौ समन्वयोक्त्या तच्चैतन्यमाक्षिप्य समर्थ्यत इत्यधिकरणसंगतिः । नानाशाखास्थस्फुटब्रह्मलिङ्गवाक्यानां ब्रह्मण्येव समन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । तत्त्वमसीति तच्छब्दितप्रधानैक्यसंपत्तिः **पूर्वपक्षे** । सिद्धान्ते चिदात्मनो ब्रह्मैक्यं फलम् । प्रकर्षेण धीयते सर्वं जगदस्मिन्निति ब्रह्मापि प्रधानं ततो विशिनष्टि–**त्रिगुणमिति** । परिणामयोग्यत्वमाह—**अचेतनमिति** । सांख्यीयमतं श्रुतिविरोधात्त्याज्यमित्याशंक्याऽऽह–**यानीति** । जीवाख्यचित्प्रतिबिम्बानां स्वतो विभजननियमेनैकीकरणशक्तयो न प्रधानस्याचेतनस्येत्यन्यदेव सर्वशक्तिमदेष्टव्यमित्याशंक्य चित्प्रतिबिम्बानामनुत्पाद्यत्वादुत्पाद्यार्थशक्तिरस्यापि स्यादित्याह–**सर्वेति** । तथाऽपि कुतोऽस्याचेतनत्वे सर्वज्ञता तत्राऽऽह–**एवमिति** । यस्य न ज्ञत्वमेव तस्य कुतः सर्वज्ञतेत्याह–**कथमिति** । प्रधाने ज्ञानकर्तृत्वं संभावयितुं ज्ञानस्वरूपमाह–**यदिति** । ननूक्तज्ञानेन चेतनानामेव योगिनां सर्वज्ञत्वात्तदचेतनं प्रधानं कथं तेन सर्वज्ञमुच्यते तत्राऽऽह–**तेनेति** । कार्यकरणवन्त इत्यचैतन्यमुक्तम् । तत्रापि चेतनांशस्यैव सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य सहायतया तदुत्कर्षान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह–**सत्त्वस्येति** । केवलव्यतिरेकाभावान्न चेत-

न केवलस्याकार्यकरणस्य पुरुषस्योपलब्धिमात्रस्य सर्वज्ञत्वं किञ्चिज्ज्ञत्वं वा कल्पयितुं शक्यम् ॥ त्रिगुणत्वात्तु प्रधानस्य सर्वज्ञानकारणभूतं सत्त्वं प्रधानावस्थायामपि विद्यते इति, प्रधानस्याचेतनस्यैव सतस्सर्वज्ञत्वमुपचर्यते वेदान्तवाक्येषु ॥ अवश्यञ्च त्वयापि सर्वज्ञं ब्रह्माभ्युपगच्छता सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमभ्युपगन्तव्यम् ॥ न हि सर्वदा सर्वविषयज्ञानं कुर्वदेव ब्रह्म वर्तते । तथा हि ज्ञानस्य नित्यत्वे, ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यं ब्रह्मणो हीयेत ॥ अथाऽनित्यं तदिति, ज्ञानक्रियाया उपरमेतापि[1] ब्रह्म ॥ तदा सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञत्वमापतति ॥ अपि च प्रागुत्पत्तेस्सर्वकारकशून्यं ब्रह्मेष्यते[2] त्वया ॥ न च ज्ञानसाधनानां शरीरेन्द्रियादीनामभावे ज्ञानोत्पत्तिः कस्यचिदुपपन्ना ॥ अपि च प्रधानस्यानेकात्म-

रत्नप्रभा ।

न केवलस्येति ॥ जन्यज्ञानस्य सत्त्वधर्मत्वात् नित्योपलब्धेरकार्यत्वाच्चिन्मात्रस्य न सर्वज्ञानकर्तृत्वमित्यर्थः । **ननु** गुणानां साम्यावस्था **प्रधानम्** इति सांख्या वदन्ति । तदेवावस्थायां सत्त्वस्योत्कर्षाभावात् कथं सर्वज्ञतेत्याह–**त्रिगुणत्वादिति** ॥ त्रयो गुणा एव प्रधानं, तस्य साम्यावस्था तदभेदात् **प्रधानम्** इत्युच्यते । तदवस्थायामपि प्रलये सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वरूपं ससर्वज्ञत्वमक्षतमित्यर्थः । **ननु** मया किमिति शक्तिमत्त्वरूपं गौणं सर्वज्ञत्वमङ्गीकार्यमिति तत्राह–**न हीति** ॥ अनित्यज्ञानस्य प्रलये नाशात् शक्तिमत्त्वं वाच्यं कारकाभावाच्चेत्याह–**अपि चेति** ॥ मतद्वयसाम्यमुक्त्वा स्वमते विशेषमाह–**अपि चेति** ॥ ब्रह्मणः कारणत्वं **स्मृतिपादे** समर्थ्यते । प्रधानादेः कारणत्वं

भामती ।

यद्विदितसमस्तवेदितव्यत्वम् । तदिदं सर्वज्ञत्वं सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षत्वे संभवति । एतदुक्तं भवति–यद्यपि रजस्तमसी अपि स्तः, तथापि पुरुषार्थप्रयुक्तगुणवैषम्यातिशयात्सत्त्वस्य निरतिशयोत्कर्षे सार्वज्ञ्यं कार्यमुत्पद्यत इति प्रधानावस्थायामपि तन्मात्रं विवक्षित्वाऽविवक्षित्वा च तमःकार्यं प्रधानं सर्वज्ञमुपचर्यत इति । अपिभ्यामवधारणस्य व्यवच्छेद्यमाह–**न केवलस्येति** । न हि किंचिदेकं कार्यं जनयेदपि तु बहूनि । चिदात्मा चैकः, प्रधानं तु त्रिगुणमिति तत एव कार्यमुत्पत्तुमर्हति । न चिदात्मन इत्यर्थः । तथापि च योग्यतामात्रेणैव चिदात्मनः सर्वज्ञताभ्युपगमो न कार्ययोगादित्याह–**त्वयापीति** । न केवलस्याकार्यकारणस्येत्येतत्सिंहावलोकितेन प्रपञ्चयति–**प्रागुत्पत्तेरिति** । **अपि च प्रधानस्येति** । चस्त्वर्थः ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नांशस्यैव सर्वज्ञतेत्यर्थः । किंच, तस्य सर्वज्ञत्वं दुर्ज्ञानं चिन्मात्रस्य ज्ञानकर्तृत्वायोगादित्याह–**नेति** । कार्यकरणविरहितत्वाच्च नास्य ज्ञानकर्तृतेत्याह–**अकार्येति** । पूर्णत्वाच्च तथेत्याह–**पुरुषस्येति** । प्रधानावस्थायां गुणसाम्ये सत्त्वोत्कर्षायोगान्न तस्य तत्कृतं सार्वज्ञ्यमित्याशंक्याऽऽह–**त्रिगुणत्वादिति** । न च ज्ञानप्रतिबन्धकरजस्तमसोरपि तत्र भावान्न सार्वज्ञ्यम् । वस्तुतस्तद्भावेऽपि माणवकस्याग्नित्ववत्तदुपचारात्तदाह–**उपचर्यत इति** । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययान्मुख्यग्रहणमाशंक्याऽऽह–**अवश्यमिति** । तत्र हेतुमाह–**न हीति** । तथात्वे काऽनुपपत्तिरित्याशंक्य तज्ज्ञानं नित्यमनित्यं वेति विकल्पयति–**तथा हीति** । तत्राऽऽद्यं दूषयति–**ज्ञानेति** । द्वितीयमनूद्य स्वमतसिद्धान्तमाह–**अथेत्यादिना** । अनित्यज्ञानपक्षे ब्रह्मणः सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेनैव सर्वज्ञतेत्यत्र हेत्वन्तरमाह–**अपि चेति** । तथाऽपि तस्य सर्वविषयं ज्ञानं किमिति नोत्पद्यते तत्राऽऽह–**न चेति** । आदिपदेन ज्ञेयज्ञात्रादिसंग्रहः । उभयत्राप्यनुपपत्तिसाम्ये कथं पक्षविशेषपक्षपात इत्याशंक्य प्रधानपक्षे विशेषमाह–**अपि चेति** । एकस्यापि ब्रह्मणः सामग्रीसंनि-

१ उपरमे उपरमेतापि पा० । २ ब्रह्मवादिना ।

कस्य परिणामसम्भवात्कारणत्वोपपत्तिर्मृदादिवन्नासंहतस्यैकात्मकस्य ब्रह्मण इत्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभते–

ईक्षतेर्नाशब्दम् ॥ ५ ॥ (५) ॥

न साङ्ख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानं जगतः कारणं शक्यं वेदान्तेष्वाश्रयितुम् ॥ अशब्दं हि तत् ॥ कथमशब्दत्वम्–ईक्षतेः–ईक्षितृत्वश्रवणात्कारणस्य ॥ कथम् ॥ एवं हि श्रूयते "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" [छान्दो० ६ । २ । १] इत्युपक्रम्य–

रत्नप्रभा ।

कपादे युक्तिभिर्निरस्यते । अधुना तु श्रुतिभिर्निरस्यति–**ईक्षतेर्नाशब्दमिति** ॥ ईक्षणश्रवणात् वेद-शब्दवाच्यमशब्दं प्रधानम् । अशब्दत्वान्न कारणमिति **सूत्रयोजना** ॥ **तत्** सच्छब्दवाच्यं कारणम् ।

भामती ।

एवं प्राप्त उच्यते–**ईक्षतेर्नाशब्दम्** । नामरूपप्रपञ्चलक्षणकार्यदर्शनादेतत्कारणमात्रवदिति सामान्यकल्पनायामस्ति प्रमाणं, न तु तदचेतनं चेतनमिति वा विशेषकल्पनायामस्त्यनुमानमित्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । तस्मान्नामरूपप्रपञ्चकारणभेदप्रमायामाम्नाय एव भगवानुपासनीयः । तदेवमाम्नायैकसमधिगमनीये जगत्कारणे 'पौर्वापर्यपरामर्शाद्यदाम्नायोऽञ्जसा वदेत् । जगद्बीजं तदेवेष्टं चेतने च स आञ्जसः ॥' तेषु तेषु खल्वाम्नायप्रदेशेषु 'तदैक्षत' इत्येवंजातीयकैर्वाक्यैरीक्षितुः कारणाज्जगज्जन्माख्यायत इति । न च प्रधानपरमाण्वादेरचेतनस्येक्षितृत्वमाञ्जसम् । सत्त्वांशेनेक्षितृ प्रधानं, तस्य प्रकाशकत्वादिति चेन्न । तस्य जाड्येन तत्त्वानुपपत्तेः । कस्तर्हि रजस्तमोभ्यां सत्त्वस्य विशेषः । स्वच्छता । स्वच्छं हि सत्त्वम् । अस्वच्छे च रजस्तमसी । स्वच्छस्य च चैतन्यबिम्बोद्ग्राहितया प्रकाशकव्यपदेशो नेतरयोः, अस्वच्छतया तद्ग्राहित्वाभावात् । पार्थिवत्वे तुल्य इव मणेर्बिम्बोद्ग्राहिता न लोष्टादीनाम् । ब्रह्मणस्त्वीक्षितृत्वमाञ्जसं, तस्याम्नायतो नित्यज्ञानस्वभावत्वविनिश्चयात् । नन्वत एवास्य नेक्षितृत्वं, नित्यस्य ज्ञानस्वभावभूतस्येक्षणस्याक्रियात्वेन ब्रह्मणस्तत्प्रति निमित्तभावाभावात् । अक्रियानिमित्तस्य च कारकत्वनिवृत्तौ तद्व्यापस्य तद्विशेषस्य कर्तृत्वस्य निवृत्तेः । सत्यं, ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यं नित्यतया न क्रिया, तस्य त्वनवच्छिन्नस्य तत्तद्विषयोपधानभेदावच्छेदेन कल्पितभेदस्यानित्यत्वं कार्यत्वं चोपपद्यते । तथा चैवंलक्षण ईक्षणे सर्वविषये ब्रह्मणः स्वातन्त्र्यलक्षणं कर्तृत्वमुपपन्नम् । यद्यपि च कूटस्थनित्यस्यापरिणामिन औदासीन्यमस्य वास्तवं तथाप्यनाद्यनिर्वचनीयाविद्यावच्छिन्नस्य व्यापारवत्त्वमवभासत इति कर्तृत्वोपपत्तिः । परैरपि च चिच्छक्तेः कूटस्थनित्याया वृत्तीः इति कर्तृत्वमीदृशमेवाभ्युपेयं, चैतन्यसामानाधिकरण्येन ज्ञातृत्वोपलब्धेः । न हि प्राधानिकान्यन्तर्बहिःकरणानि त्रयोदश सत्त्वप्रधानान्यपि स्वयमेवाचेतनानि, तद्वृत्तयश्च स्वं वा परं वा वेदितुमुत्सहन्ते । नो खल्वन्धाः सहस्रमपि पान्थाः पन्थानं विदन्ति । चक्षुष्मता चैकेन चेद्वेद्यते, स एव तर्हि मार्गदर्शी स्वतन्त्रः कर्ता नेता तेषाम् । एवं बुद्धिसत्त्वस्य स्वयमचेतनस्य चितिबिम्बसंक्रान्त्या चेदापन्नं चैतन्यस्य ज्ञातृत्वं, चितिरेव ज्ञात्री स्वतन्त्रा, नान्तर्बहिष्करणान्यन्धसहस्रप्रतिमान्यस्वतन्त्राणि । न चास्याश्रितेः

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नाम्कारणत्वमाशंक्य तस्यासङ्गत्वादद्वयत्वाच्च नैवमित्याह–**नेति** । जगदुपादानवादिवेदान्तानां प्रधानपरतेति पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रेण सिद्धान्तयति–**एवमिति** । सूत्रस्थं नञ्पदं व्याचष्टे–**नेति** । तत्र सौत्रमेव हेतुमाह–**अशब्दं हीति** । सदेवेत्यत्र सच्छब्दस्य तच्छब्दत्वान्नाशब्दत्वमित्याह–**कथमिति** । सौत्रं पदमवतार्य व्याकरोति–**ईक्षतेरिति** । अनुमेयं प्रधानं हित्वा तदनुवादिश्रुतिसिद्धस्य कथं कारणत्वमित्याह–**कथमिति** । कार्येण कारणमात्रमनुमातुं शक्यं न तद्विशेषस्तत्र श्रुतिरेव मानमिति मत्वाऽऽह–**एवं हीति** । उपादानस्य चेतनार्थत्वमाह–**तदैक्षतेति** । केचिदीक्षितारमीश्वरं सद्वितीयं संगिरन्ते तान्प्रत्याह–**एक-**

"तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोऽसृजत" [छान्दो० ६ । २ । ३] इति ॥ तत्रेदंशब्दवाच्यं नामरूपविकृतं जगत् प्रागुत्पत्तेस्सदात्मनावधार्य तस्यैव प्रकृतस्य सच्छब्दवाच्यस्येक्षणपूर्वकं तेजःप्रभृतेस्स्रष्टृत्वं दर्शयति ॥

रत्नप्रभा ।

ऐक्षत ईक्षणमेवाह—**बह्विति** ॥ बहुप्रपञ्चरूपेण स्थित्यर्थमहमेवोपादानतया कार्याभेदाज्जनिष्यामीत्याह—**प्रजेति** ॥ एवं तत् स दीक्षित्वा आकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्याह—**तदिति** ॥

भामती ।

कूटस्थनित्याया अस्ति व्यापारयोगः । न च तदयोगेऽप्यज्ञातृत्वं, व्यापारवतामपि जडानामज्ञत्वात् । तस्मादन्तःकरणवर्तिनं व्यापारमारोप्य चितिशक्तौ कर्तृत्वाभिमानः । अन्तःकरणे वा चैतन्यमारोप्य तस्य ज्ञातृत्वाभिमानः । सर्वथा भवन्मतेऽपि नेदं स्वाभाविकं क्वचिदपि ज्ञातृत्वम्, अपि तु सांव्यवहारिकमेवेति परमार्थः । नित्यस्यात्मनो ज्ञानं परिणाम इति च भेदाभेदपक्षमपाकुर्वद्भिरपास्तम् । कूटस्थस्य नित्यस्यात्मनोऽव्यापारवत एव भिन्नं ज्ञानं धर्म इति चोपरिष्टादपाकरिष्यते । तस्माद्वस्तुतोऽनवच्छिन्नं चैतन्यं तत्त्वान्यत्वानिर्वचनीयाव्याकृतव्याचिकीर्षितनामरूपविषयावच्छिन्नं सज्ज्ञानं कार्यं, तस्य कर्ता ईश्वरो ज्ञाता सर्वज्ञः सर्वशक्तिरिति सिद्धम् । तथा च श्रुतिः—'तपसा चीयते ब्रह्म ततोऽन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणो मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥' इति । तपसा ज्ञानेन अव्याकृतनामरूपविषयेण चीयते तद्व्याचिकीर्षावद्भवति, यथा कुविन्दादिरव्याकृतं पटादि बुद्धावालिख्य चिकीर्षति । एकधर्मवान् द्वितीयधर्मोपजननेन उपचित उच्यते । व्याचिकीर्षायां चोपचये सति ततो नामरूपमन्नमदनीयं साधारणं संसारिणां व्याचिकीर्षितमभिजायते । तस्मादव्याकृताद्व्याचिकीर्षितादन्नात्प्राणो हिरण्यगर्भो ब्रह्मणो ज्ञानक्रियाशक्त्यधिष्ठानं जगत्सूत्रात्मा साधारणो जायते, यथाऽव्याकृतात् व्याचिकीर्षितात्पटादवान्तरकार्यं द्वितन्तुकादि । तस्माच्च प्राणान्मनआख्यं संकल्पविकल्पादिव्याकरणात्मकं जायते । ततो व्याकरणात्मकान्मनसः सत्यशब्दवाच्यान्याकाशादीनि जायन्ते । तेभ्यश्च सत्याख्येभ्योऽनुक्रमेण लोका भूरादयः तेषु मनुष्यादिप्राणिनो वर्णाश्रमक्रमेण कर्माणि धर्माधर्मरूपाणि जायन्ते । कर्मसु चामृतं फलं स्वर्गनरकादि । तच्च स्वनिमित्तयोर्धर्माधर्मयोः सतोर्न विनश्यतीत्यमृतम् । यावद्धर्माधर्मभावीति यावत् । यः सर्वज्ञः सामान्यतः, सर्वविद्विशेषतः । यस्य भगवतो ज्ञानमयं तपो धर्मो नायासमयम्, तस्माद्ब्रह्मणः पूर्वस्मादेतत्परं कार्यं ब्रह्म । किंच, नामरूपमन्नं च व्रीहियवादि जायत इति । तस्मात्प्रधानस्य साम्यावस्थायामनीक्षितृत्वात्, क्षेत्रज्ञानां च सत्यपि चैतन्ये सर्गादौ विषयानीक्षणात्, मुख्यसंभवे चोपचारस्यान्याय्यत्वात्, मुमुक्षोश्चायथार्थोपदेशानुपपत्तेः, मुक्तिविरोधित्वात्, तेजःप्रभृतीनां च मुख्यासंभवेनोपचाराश्रयणस्य युक्तिसिद्धत्वात्, संशये च तत्प्रायपाठस्य निश्चायकत्वात्, इह तु मुख्यस्यौत्सर्गिकत्वेन निश्चये सति संशयाभावात्, अन्यथा किरातशतसंकीर्णदेशनिवासिनो ब्राह्मणायनस्यापि किरातत्वापत्तेः, ब्रह्मैवेक्षित्रनाद्यनिर्वाच्याविद्यासचिवं जगदुपादानं, शुक्तिरिव समारोपितस्य रजतस्य, मरीचय इव जलस्य, एकश्चन्द्रमा इव द्वितीयस्य चन्द्रमसः । न त्वचेतनं प्रधानपरमाण्वादि । अशब्दं हि तत् । न च प्रधानं परमाणवो वा तदतिरिक्तसर्वज्ञेश्वराधिष्ठिता जगदुपादानमिति सांप्रतम् । कारणात्कार्याणां भेदाभावात् कारणज्ञानेन समस्तकार्यपरिज्ञानस्य मृदादिनिदर्शनेनागमेन प्रसाधितत्वात्, भेदे च तदनुपपत्तेः । साक्षाच्च 'एकमेवाद्वितीयम्' 'नेह नानास्ति किंचन' 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' इत्यादिभिर्बहुभिर्वचोभिर्ब्रह्मातिरिक्तस्य प्रपञ्चस्य प्रतिषेधाच्चेतनोपादानमेव जगत्, भुजङ्ग इवारोपितो रज्जूपादान इति सिद्धान्तः । सदुपादानत्वे हि सिद्धे जगतस्तदुपादानं चेतनमचेतनं वेति संशय्य मीमांस्येत । अद्यापि तु सदुपादानत्वमसिद्धमित्यत आह—**तत्रेदंशब्दवाच्यम्** इत्यादि **दर्शयति** इत्यन्तेन।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मेवेति । तस्योपादानार्थत्वमाह—**बहु स्यामिति** । ईक्षणफलमाह—**तदिति** । तदाकाशं वायुं च सृष्ट्वा तेजः सृष्टवदित्यर्थः । श्रुतेरनुमितार्थानुवादित्वव्युदासार्थमर्थमाह—**तत्रेत्यादिना** । उक्तश्रुतिः सत-

तथा अन्यत्र "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किंचन मिषत्स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमाँल्लोकानसृजत" [ऐत० ११।१] इति ईक्षापूर्विकामेव सृष्टिमाचष्टे ॥ क्वचिच्च षोडशकलं पुरुषं प्रस्तुत्याह "स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजत" [प्रश्न० ६।३] इति ॥ ईक्षतेरिति च धात्वर्थनिर्देशोऽभिप्रेतः यजतेरितिवत् ॥ न धातुनिर्देशः ॥ तेन "यस्सर्वज्ञस्सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः ॥

रत्नप्रभा।

मिषत् चलत् सत्त्वाक्रान्तमिति यावत्। **स** जीवाभिन्नः परमात्मा। "प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोकाः लोकेषु नाम च" [प्रश्न० ६।४] इत्युक्ताः षोडशकलाः। **ननु** "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" इति कात्यायनस्मरणादीक्षतेरिति पदेन तिबन्तेन धातुरुच्यते। तेन धात्वर्थ ईक्षणं कथं व्याख्यायत इत्याशंक्य लक्षणयेत्याह—**ईक्षतेरिति चेति** ॥ "इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम्" [७ । ४ । १] इति जैमिनिसूत्रे **यथा** यजतिपदेन लक्षणया धात्वर्थो याग उच्यते **तद्व**दिहापीत्यर्थः। सौर्यादिविकृतियागस्याङ्गानामविधानात् पूर्व(त्वं) दर्शादिप्रकृतिस्थाङ्गवत्त्वमिति सूत्रार्थः। धात्वर्थनिर्देशेन लाभमाह—**तेनेति** ॥ सामान्यतः **सर्वज्ञो** विशेषतः **सर्ववित्** इति भेदः। **ज्ञानम्** ईक्षण-

भामती।

तथापीक्षिता पारमार्थिकप्रधानक्षेत्रज्ञातिरिक्त ईश्वरो भविष्यति, यथाहुर्हैरण्यगर्भा इत्यतः श्रुतिः पठिता—'एकमेवाद्वितीयम्' इति। 'बहु स्याम्' इति चाचेतनं कारणमात्मन एव बहुभावमाह। तेनापि कारणाच्चेतनादभिन्नं कार्यमवगम्यते। यद्यप्याकाशाद्या भूतसृष्टिस्तथापि तेजोऽबन्नानामेव त्रिवृत्करणस्य विवक्षितत्वात्तत्र तेजसः प्राथम्यात्तेजः प्रथममुक्तम्। एकमद्वितीयं जगदुपादानमित्यत्र श्रुत्यन्तरमपि पठति—**तथान्यत्रेति**। ब्रह्म चतुष्पादष्टाशफं षोडशकलम्। तद्यथा—प्राची प्रतीची दक्षिणोदीचीति चतस्रः कला ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम प्रथमः पादः। तदर्धं शफः। तथा पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौः समुद्र इत्यपराश्चतस्रः कला द्वितीयः पादोऽनन्तवान्नाम। तथाग्निः सूर्यश्चन्द्रमा विद्युदिति चतस्रः कलाः, स ज्योतिष्मान्नाम तृतीयः पादः। प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं वागिति चतस्रः कलाः, स चतुर्थ आयतनवान्नाम ब्रह्मणः पादः। तदेवं षोडशकलं षोडशावयवं ब्रह्मोपास्यमिति सिद्धम्। स्यादेतत्। ईक्षतेरिति तिपा धातुस्वरूपमुच्यते। न चाविवक्षितार्थस्य धातुस्वरूपस्य चेतनोपादानसाधनत्वसंभव इत्यत आह—**ईक्षतेरिति**। धात्वर्थनिर्देशोऽभिमतः, विषयिणा विषयलक्षणात्। प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह—**यजतेरितिवदिति**।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

त्यर्थः। छन्दोगश्रुतिवदैतरेयश्रुतिरपि प्रधानवादविरोधिनीत्याह—**तथेति**। मिषच्चलत्सत्त्वाक्रान्तमिति यावत्। प्रश्नश्रुतिरपि प्रधानकारणतां वारयतीत्याह—**क्वचिच्चेति**। स प्राणमसृजत प्राणाच्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवीन्द्रियं मनोऽन्नमन्नाद्वीर्यं तपो मन्त्राः कर्म लोका लोकेषु नाम चेत्युक्ताः षोडश कलाः। "इक्श्तिपौ धातुनिर्देशे" इति स्मरणादीक्षतेरिति श्तिपा धातुस्वरूपकथनान्न तस्य चेतनोपादानत्वसाधनतेत्याशंक्याऽऽह—**ईक्षतेरितीति**। विषयिणा विषयस्य लक्षणादित्यर्थः। प्रसिद्धा चेयं लक्षणेत्याह—**यजतेरितिवदिति**। सप्तमे स्थितम्—इतिकर्तव्यताविधेर्यजतेः पूर्ववत्त्वम्। इतिकर्तव्यतायाः सौर्यादिषु विकृतिष्वविधानादनितिकर्तव्यतात्वे प्राप्ते प्रत्युच्यते। यथा लोके शाकादिषु सिद्धेषु वदन्त्योदनं पचेति तथेह सिद्धवत्कृत्य सामान्येनेतिकर्तव्यताकरणं विहितं तस्याश्च विकृतिष्वविधेः सौर्यादीनां विकृतियागानां दर्शादिप्रकृतिविहितपूर्वेतिकर्तव्यतावत्त्वमिति। तत्र यथा यजतेरिति यागो गृहीतस्तथेहापीक्षतेरितीक्षणमित्यर्थः। ईक्षणमित्युक्तेरर्थपरत्वे वाक्यान्तराण्यपि प्रधानपक्षप्रतिक्षेपायात्र सूचितानि भवन्तीत्याह—**तेनेति**। सामा-

तस्मादेतद्ब्रह्म नामरूपमन्नं च जायते" [मुण्ड० १।१।९] इत्येवमादीन्यपि सर्वज्ञेश्वरकारणपराणि वाक्यानि उदाहर्तव्यानि ॥ यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेण ज्ञानेन सर्वज्ञं प्रधानं भविष्यतीति ॥ तन्नोपपद्यते ॥ न हि प्रधानावस्थायां गुणसाम्यात् सत्त्वधर्मो ज्ञानं सम्भवति ॥ ननूक्तं सर्वज्ञानशक्तिमत्त्वेन सर्वज्ञं भविष्यतीति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ यदि गुणसाम्ये सति सत्त्वव्यपाश्रयां ज्ञानशक्तिमाश्रित्य सर्वज्ञं प्रधानमुच्येत, कामं रजस्तमोव्यपाश्रयामपि ज्ञानप्रतिबन्धशक्तिमाश्रित्य किञ्चिज्ज्ञमुच्येत ॥ अपि च नासाक्षिका सत्त्ववृत्तिर्जानातिनाऽभिधीयते ॥ न चाचेतनस्य प्रधानस्य साक्षित्वमस्ति ॥ तस्मादनुपपन्नं प्रधानस्य सर्वज्ञत्वम् ॥ योगिनां तु चेतनत्वात्सत्त्वोत्कर्षनिमित्तं सर्वज्ञत्वमुपपन्नमित्यनुदाहरणम् ॥ अथ पुनस्साक्षिनिमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य कल्पेत ।

रत्नप्रभा ।

मेव **तपः** । तपस्विनः फलमाह—**तस्मादिति** ॥ **एतत्** कार्यं सूत्राख्यं **ब्रह्म** । केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमङ्गीकृत्य प्रधानस्य सर्वज्ञत्वं **निरस्तम्** ॥ सम्प्रति न केवलजडवृत्तिर्ज्ञानशब्दार्थः । किन्तु साक्षिबोधविशिष्टा वृत्तिर्वृत्तिव्यक्तबोधो वा ज्ञानं,तच्चान्धस्य प्रधानस्य नास्तीत्याह—**अपि चेति** ॥ साक्षित्वमस्ति,येनोक्तज्ञानवत्त्वं स्यादिति **शेषः** ॥ **ननु** सत्त्ववृत्तिमात्रेण योगिनां सर्वज्ञत्वमुक्तमित्यत आह—**योगिनां त्विति** ॥ सेश्वरं साङ्ख्यमतमाह—**अथेति** ॥ **सर्वज्ञत्वं नाम** सर्वगोचरज्ञानवत्त्वं, न ज्ञानकर्तृत्वं,

भामती ।

'यः सर्वज्ञः' इति सामान्यतः,'सर्ववित्'इति विशेषतः । सांख्यीयं स्वमतसमाधानमुपन्यस्य दूषयति—**यत्तूक्तं सत्त्वधर्मेणेति** । पुनः सांख्यमुत्थापयति—**ननूक्तमिति** । परिहरति—**तदपीति** । समुदाचरद्वृत्ति तावन्न भवति सत्त्वं, गुणवैषम्यप्रसङ्गेन साम्यानुपपत्तेः । न चाव्यक्तेन रूपेण ज्ञानमुपयुज्यते, रजस्तमसोस्तत्प्रतिबन्धस्यापि सूक्ष्मेण रूपेण सद्भावादित्यर्थः।अपि च चैतन्यप्रधानवृत्तिवचनो जानातिर्न चाचेतने वृत्तिमात्रे दृष्टचरप्रयोग इत्याह—**अपि च नासाक्षिकेति** । कथं तर्हि योगिनां सत्त्वांशोत्कर्षहेतुकं सर्वज्ञत्वमित्यत आह—**योगिनां त्विति** । सत्त्वांशोत्कर्षो हि योगिनां चैतन्यचक्षुष्मतामुपकरोति । नान्धस्य प्रधानस्येत्यर्थः । यदि तु कापिलमतमपहाय हैरण्यगर्भमास्थीयेत तत्राप्याह—**अथ पुनः साक्षिनिमित्तमिति** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न्यतः सर्वज्ञो विशेषतः सर्वविदिति भेदः । ज्ञानमयं ज्ञानात्मकं तपो न त्वायासरूपमेतद्ब्रह्म जायमानं हिरण्यगर्भाख्यं कार्यम् । नाम देवदत्तादि । रूपं नीलपीतादि । अन्नं व्रीहियवादि । आदिपदेन ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः स कारणमित्यादि गृहीतम् । सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तमनुवदति—**यत्त्विति** । प्रधाने गुणानां तुल्यतया सत्त्वकार्यस्य ज्ञानस्यैवासंभवे सर्वज्ञत्वं दूरनिरस्तमित्याह—**तन्नेति** । औपचारिकं सर्वज्ञत्वमुक्तं स्मारयति—**नन्विति** । सत्त्वस्य सूक्ष्मरूपेण ज्ञानहेतुत्ववदितरयोरपि तेनाऽऽत्मना तत्प्रतिबन्धकत्वान्न सर्वज्ञतेत्याह—**तदपीति**। केवलसत्त्ववृत्तेर्ज्ञानत्वमुपेत्य सत्त्वधर्मेण तेन न सर्वज्ञतेत्युक्तम् । इदानीं न केवला सत्त्ववृत्तिर्ज्ञानं किंतु तदभिव्यक्तश्चित्प्रकाशस्तथाविधज्ञानवत्त्वं च न प्रधानस्येत्याह—**अपि चेति** । तर्हि प्रधानमेव चिदात्मना परिणतमवच्छेदकवृत्त्यात्मना विपरिणंस्यते नेत्याह—**न चेति** । हेतुरचेतनस्येत्युक्तः । प्रधानस्यासर्वज्ञत्वमुक्तं निगमयति—**तस्मादिति** । अचेतनस्याज्ञातृत्वं तच्छब्दार्थः । परोक्तं दृष्टान्तं विघटयति—**योगिनां त्विति** । सत्त्वोत्कर्षोऽपि चेतनस्योपकरोति नाचेतनस्य प्रधानस्यान्धस्येवाऽऽदर्शोत्कर्ष इत्यर्थः । सेश्वरसांख्यमतमाह—**अथेति** । यस्य स्वतो नेक्षितृत्वं तस्य कथं तदन्य-

१ सत्त्वविषयामित्यर्थः । २ अन्धस्येवेति पा०। ३ दृष्टान्तो न सम्भवतीत्यर्थः । ४ हैरण्यगर्भमतमिति क्वचिट्टिप्पणी।

यथाग्निनिमित्तमयःपिण्डादेर्दग्धृत्वम् ॥ तथा सति यन्निमित्तमीक्षितृत्वं प्रधानस्य तदेव सर्वज्ञं मुख्यं ब्रह्म जगतः कारणमिति युक्तम् ॥ यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपि न मुख्यं सर्वज्ञत्वमुपपद्यते, नित्यज्ञानक्रियत्वे ज्ञानक्रियां प्रति स्वातन्त्र्यासम्भवादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ इदं तावद्भवान्प्रष्टव्यः ॥ कथम् ॥ नित्यज्ञानक्रियत्वे सर्वज्ञत्वहानिरिति-यस्य हि सर्वविषयावभासनक्षमं ज्ञानं नित्यमस्ति सोऽसर्वज्ञ इति विप्रतिषिद्धम् ॥ अनित्यत्वे हि ज्ञानस्य कदाचिज्जानाति कदाचिन्न जानातीत्यसर्वज्ञत्वमपि स्यात् ॥ नासौ ज्ञाननित्यत्वे दोषोऽस्ति ॥ ज्ञाननित्यत्वे ज्ञानविषयस्स्वातन्त्र्यव्यपदेशो नोपपद्यत इति चेत् ॥ न ॥ प्रततौष्ण्यप्रकाशेऽपि सवितरि दहति प्रकाशयतीति स्वातन्त्र्यव्यपदेशदर्शनात् ॥ ननु सवितुर्दाह्यप्रकाश्यसंयोगे सति दहति प्रकाशयतीति व्यपदेशः स्यात् । न तु ब्रह्मणः । प्रागुत्पत्तेर्ज्ञानकर्मसंयोगोऽस्तीति विषमो दृष्टान्तः ॥ न ॥ असत्यपि कर्मणि सविता प्रकाशत इति कर्तृत्वव्यपदेशदर्शनाद् एवमसत्यपि ज्ञानकर्मणि ब्रह्मणस्तदैक्षतेति कर्तृत्वव्यपदेशोपपत्तेर्न वैषम्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञानस्य कृत्यसाध्यत्वादिति हृदि कृत्वा पृच्छति-**इदं तावदिति** ॥ सर्वं जानातीति शब्दासाधुत्वं शंकते-**ज्ञाननित्यत्व इति** ॥ नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थोपहितत्वेन ब्रह्मस्वरूपाद्भेदं कल्पयित्वा कार्यत्वोपचाराद्ब्रह्मणस्तत्कर्तृत्वव्यपदेशः साधुरिति सदृष्टान्तमाह-**न प्रततेति** ॥ सन्ततेत्यर्थः । **असत्यपि** अविवक्षितेऽपि । **ननु** प्रकाशतेरकर्मकत्वात् सविता प्रकाशते इति प्रतियोगेऽपि जानातेः सकर्मकत्वात् कर्मा-

भामती ।

तेषामपि हि प्रकृष्टसत्त्वोपादानं पुरुषविशेषस्यैव क्लेशकर्मविपाकाशयापरामृष्टस्य सर्वज्ञत्वं, न तु प्रधानस्याचेतनस्य । तदपि चाद्वैतश्रुतिभिरपास्तमिति भावः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते-**यत्पुनरुक्तं ब्रह्मणोऽपीति** । चैतन्यस्य शुद्धस्य नित्यत्वेऽप्युपहितं सदनित्यं कार्यम्, आकाशमिव घटावच्छिन्नमित्यभिसंधाय परिहरति-**इदं तावद्भवानिति** । **प्रततौष्ण्यप्रकाशे सवितरि** इत्येतदपि विषयावच्छिन्नप्रकाशः कार्यमित्येतदभिप्रायम् । वैषम्यं चोदयति-**ननु सवितुरिति** । किं वास्तवं कर्माभावमभिप्रेत्य वैषम्यमाह भवान् उत तद्विवक्षाभावं, तत्र यदि तद्विवक्षाभावं तदा प्रकाशयतीत्यनेन मा भूत्साम्यं,प्रकाशत इत्यनेन त्वस्ति। न ह्यत्र कर्म विवक्षितम् । अथ च प्रकाशस्वभावं प्रत्यस्ति स्वातन्त्र्यं सवितुरिति परिहरति-**न । असत्यपि कर्मणीति** । असत्यपीत्यविवक्षितेऽपीत्यर्थः । अथ वास्तवं कर्माभावमभिसंधाय वैषम्यमुच्येत, तन्न, असिद्धत्वात्कर्माभावस्य,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कृतमपि स्यादित्याशंक्याऽऽह-**यथेति** । लाघवेन सिद्धान्तयति-**तथेति** । सिद्धान्ते परोक्तामनुपपत्तिमनुभाषते-**यत्पुनरिति** । तस्य मुख्यं सर्वज्ञत्वं प्रतिजानीते-**अत्रेति** । तत्र परोक्त्यनुपपत्तिं निरसितुं पृच्छति-**इदमिति** । प्रकृत्यर्थाभावात्प्रत्ययार्थाभावाद्वा ब्रह्मणोऽसर्वज्ञतेति प्रश्नमेव प्रकटयति-**कथमिति** । प्रथमं प्रत्याह-**यस्येति** । उक्तं व्यतिरेकद्वारा विवृणोति-**अनित्यत्वे हीति** । द्वितीयं शङ्कते-**ज्ञानेति** । स्वतो नित्यस्यापि ज्ञानस्य तत्तदर्थावच्छिन्नस्य कार्यत्वात्तत्र स्वातन्त्र्यं प्रत्ययार्थो ब्रह्मणः सिध्यतीत्याह-**नेत्यादिना** । वैषम्यं शङ्कते-**नन्विति** । ब्रह्मणोऽपि विषयसंबन्धे जानातीति स्यादित्याशंक्याऽऽह-**न त्विति** । यत्र स्वातन्त्र्यं तत्र क्रियाश्रयत्वमेवाव्यभिचारादिति दूषयति-**नासत्यपीति** । प्रकाशतरक-

कर्मापेक्षायां तु ब्रह्मणीक्षितृत्वश्रुतयस्सुतरामुपपन्नाः ॥ किं पुनस्तत्कर्म यत्प्रागुत्पत्तेरीश्वरज्ञानस्य विषयो भवतीति ? तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे अव्याकृते व्याचिकीर्षिते इति ब्रूमः ॥ यत्प्रसादाद्धि योगिनामप्यतीतानागतविषयं प्रत्यक्षं ज्ञानमिच्छन्ति योगशास्त्रविदः ॥ किमु वक्तव्यं तस्य नित्यशुद्धस्येश्वरस्य सृष्टिस्थितिसंहृतिविषयं नित्यज्ञानं भवतीति ॥ यदप्युक्तं प्रागुत्पत्तेर्ब्रह्मणश्शरीरादिसम्बन्धमन्तरेणेक्षितृत्वमनुपपन्नमिति ॥ न तच्चोद्यमवतरति ॥ सवितृप्रकाशवद्ब्रह्मणो ज्ञानस्वरूपनित्यत्वे ज्ञानसाधनापेक्षानुपपत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

भावे तदैक्षतेत्ययुक्तमिति तत्राह—**कर्मापेक्षायां त्विति** ॥ कर्माविवक्षायामपि प्रकाशरूपे सवितरि प्रकाशत इति कथम् । चित्प्रकाशक्रियाश्रयत्वेन कर्तृत्वोपचारवच्चिदात्मन्यपि चिद्रूपेक्षणकर्तृत्वोपचारान्न वैषम्यमित्युक्तं पूर्वम् । अधुना तु कुम्भकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणवृत्तिरूपेक्षणवदीश्वरस्यापि स्वोपाध्यविद्यायाः विविधसृष्टिसंस्कारायाः प्रलयावसानेनोद्बुद्धसंस्कारायाः सर्गोन्मुखः कश्चित् परिणामः सम्भवति । अतः तस्यां सूक्ष्मरूपेण निलीनसर्वकार्यविषयकमीक्षणं, तस्य कार्यत्वात् कर्मसद्भावाच्च तत्कर्तृत्वं मुख्यमिति द्योतयति—**सुतरामिति** ॥ **ननु** मायोपाधिकबिम्बचिन्मात्रस्येश्वरस्य कथमीक्षणं प्रति मुख्यं कर्तृत्वं कृत्यभावादिति **चेत्** ॥ **न** ॥ कार्यानुकूलज्ञानवत एव कर्तृत्वादीश्वरस्यापि ईक्षणानुकूलनित्यज्ञानवत्त्वात् । **न च** नित्यज्ञानेनैव कर्तृत्वनिर्वाहात् किमीक्षणेनेति **वाच्यम्** । वाय्वादेरेव शब्दवत्त्वसम्भवात्किमाकाशेने-

भामती ।

विवक्षितत्वाच्चात्र कर्मण इति परिहरति—**कर्मापेक्षायां त्विति** । यासां सति कर्मण्यविवक्षिते श्रुतीनामुपपत्तिस्तासां सति कर्मणि विवक्षिते सुतरामित्यर्थः । **यत्प्रसादादिति** । यस्य भगवत ईश्वरस्य प्रसादात् । तस्य नित्यसिद्धस्येश्वरस्य नित्यं ज्ञानं भवतीति किमु वक्तव्यमिति योजना । यथाहुर्योगशास्त्रकाराः— 'ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽप्यन्तरायाभावश्च' इति । तद्भाष्यकाराश्च 'भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिना' इति ॥ **सवितृप्रकाशवदिति** । वस्तुतो नित्यस्य कारणानपेक्षां स्वरूपे-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मेकत्वात्तथाव्यपदेशोऽपि जानातेः सकर्मकत्वात्कर्माभावे तथा व्यपदेशो न स्यादित्याशंक्याऽऽह—**कर्मेति** । प्रकृत्यर्थवत्प्रत्ययार्थस्यापि बाधाभावात्सुतरामित्युक्तम् । यथा कुम्भकारस्य व्याचिकीर्षिताकारस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणतिरीक्षणं तथा ब्रह्मणोऽप्यविद्यायाः स्वोपाधेरनादिप्रवृत्तसर्गसंस्कारायाः प्रलयहेतुकर्मक्षयोत्थापितसंस्कारादिनिमित्तवशेन सर्गोन्मुखा परिणतिरीक्षणम् । ततोऽन्यस्य मुख्यस्यासंभवादिदमेव मुख्यम् । तत्र चास्याऽऽदिकर्तुरस्ति कर्तृतेति भावः । नन्वपेक्षितं कर्म ब्रह्मणो भिन्नमभिन्नं वा ? आद्ये तदद्वैतहानिर्द्वितीये सर्वज्ञत्वासिद्धिरित्याह—**किमिति** । तन्नामरूपाभ्यामेवेत्यादिश्रुतेः सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्य नामरूपात्मकत्वात्तयोश्च ब्रह्मणो भेदाभेदाभ्यां दुर्भणत्वान्नैवमित्याह—**तत्त्वेति** । प्रागेव तयोः सत्त्वे सर्गासिद्धिमाशंक्याऽऽह—**अव्याकृते इति** । तयोस्तथास्वाभाव्ये कुतः सृष्टिरित्याशंक्योक्तं—**व्याचिकीर्षिते इति** । निरीश्वरवादिनं प्रति ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वमुक्त्वा सेश्वरवादिनं प्रत्याह—**यत्प्रसादादिति** । ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्चेति योगसूत्रस्य भक्तिविशेषादावर्जित ईश्वरस्तमनुगृह्णाति ज्ञानवैराग्यादिनेति तद्भाष्यस्य च दृष्टेर्योगशास्त्रविद इत्युक्तम् । अपिना सूचितं कैमुतिकं न्यायमाह—**किम्विति** । तथा च सेश्वरवादे ब्रह्मणः सार्वज्ञ्यमनायासलभ्यमिति शेषः । जीवस्येवेश्वरस्यापि ज्ञानानुगुणहेत्वपेक्षामनुवदति—**यदपीति** । वस्तुतो नित्यस्य स्वतो हेत्वनपेक्षत्वान्नैवमित्याह—**न तदिति** । तदेव व्यतिरेकेण साधयति—

१ ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोप्यन्तरायाभावश्चेति तत्सूत्रम् ।

अपि चाऽविद्यादिमतस्संसारिणश्शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिस्स्यात् ॥ न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येश्वरस्य ॥ मन्त्रौ चेमावीश्वरस्य शरीराद्यनपेक्षतामनावरणज्ञानतां च दर्शयतः "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च॥" [श्वेता० ६।८] इति, "अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥" [श्वेता० ३।१९] इति च ॥ ननु नास्ति तव ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानीश्वरादन्यस्संसारी "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योतोऽस्ति विज्ञाता" [बृ० ३ । ७ । २३] इतिश्रुतेः ॥ तत्र किमिद-

रत्नप्रभा ।

त्यतिप्रसङ्गात् । अतः श्रुतत्वाद्वाय्वादिकारणत्वेनाकाशवदैक्षतेत्यागन्तुकत्वेन श्रुतमीक्षणमाकाशादिहेतुत्वेनाङ्गीकार्यमित्यलम् । **अव्याकृते** सूक्ष्मात्मना स्थिते । **व्याकर्तुं** स्थूलीकर्तुमिष्टे इत्यर्थः । अव्याकृतकार्योपरक्तचैतन्यरूपेक्षणस्य कारकानपेक्षत्वेऽपि वृत्तिरूपेक्षणस्य कारकं वाच्यमित्याशंक्याह—**अपि चाविद्यादिमत इति** ॥ **यथै**कस्य ज्ञानं, **तथा**न्यस्यापीति नियमाभावान्मायिनोऽशरीरस्यापि जन्येक्षणकारकत्वमिति भावः ॥ **ननु** यज्जन्यज्ञानं तत् शरीरसाध्यमिति व्याप्तिरस्तीत्याशंक्य श्रुतिबाधमाह—**मन्त्रौ चेति** ॥ **कार्यं** शरीरम् । **करणम्** इन्द्रियम् । **अस्य** ईश्वरस्य । **शक्तिः** माया स्वकार्यापेक्षया **परा** विचित्रकार्यकारित्वाद् **विविधा** सा त्वैतिह्यमात्रसिद्धा न प्रमाणसिद्धेत्याह—**श्रूयत इति** ॥ ज्ञानरूपेण बलेन या सृष्टिक्रिया सा **स्वाभाविकी** अनादिमायात्मकत्वादित्यर्थः । ज्ञानस्य चैतन्यस्य बलं मायावृत्तिप्रतिबिम्बितत्वेन स्फुटत्वम् । तस्य क्रिया नाम बिम्बत्वेन ब्रह्मणो जनकता ज्ञातृतापि स्वाभाविकीति वार्थः । **अपाणिरपि ग्रहीता । अपादोऽपि जवनः** । ईश्वरस्य स्वकार्ये लौकिकहेत्वपेक्षा नास्तीति भावः । **अग्र्यम्** अनादिं, **पुरुषम्** अनन्तम्, **महान्तं** विभुमित्यर्थः । अपसिद्धान्तं शंकते—**नन्विति** ॥

भामती ।

णोक्त्वा व्यतिरेकमुखेनाप्याह—**अपि चाविद्यादिमत इत्यादि** । आदिग्रहणेन कामकर्मादयः संगृह्यन्ते । **न ज्ञानप्रतिबन्धकारणरहितस्येति** । संसारिणां वस्तुतो नित्यज्ञानत्वेऽप्यविद्यादयः प्रतिबन्धकारणानि

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अपि चेति । अविद्या मिथ्याज्ञानम् । आदिशब्देनास्मितादिरुक्तः । ननु संसारिणोऽपि ज्ञानस्य नित्यत्वात्तत्र हेत्वपेक्षा स्याच्चेदीश्वरस्यापि स्यादभेदादित्याशङ्क्याऽविद्यं भेदमादाय विशेषमाह—**न ज्ञानेति** । सोऽपि ज्ञानप्रतिबन्धकारणवानितरवच्चेतनत्वादतस्तस्यापि देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिरित्याशङ्क्य कालात्ययापदिष्टत्वमाह—**मन्त्रौ चेति** । चकारः शङ्कानिरासार्थः । कार्यं शरीरं करणमिन्द्रियजातं समः समानजातीयोऽभ्यधिको विजातीयो दृश्यत इति नञाऽन्वितं द्वयं मानाभावपरम् । सत्त्वासत्त्वादिनाऽनवगाह्यत्वं परत्वम् । शक्तिर्मूलकारणं माया तस्या विविधत्वमाकाशाद्यशेषाकारत्वम् । ऐतिह्यमात्रसिद्धा सा न प्रामाणिकीति वक्तुं श्रूयत इत्युक्तम् । उक्तमायानुसारित्वं स्वाभाविकत्वं ज्ञानमेव बलं तेन क्रिया जगतः सर्गाद्या सा च स्वाभाविकीति । अपाणिरपि ग्रहीताऽपादोऽपि जवनो वेगवद्विहरणवानचक्षुरपि पश्यत्यकर्णोऽपि शृणोति किं बहुना सर्वमपि वेदनयोग्यं कार्यकरणानपेक्षो वेत्ति पर्यवसितं तस्मिन्वेदितृत्वमतो न तस्यान्यो वेदिताऽस्ति नित्यस्फुरणत्वाच्च तं चाऽऽदिकर्तारं महान्तमाचक्षते ब्रह्मविदो न च तन्महत्त्वमापेक्षिकमिति पुरुषपदम् । अविद्यादिमतः संसारिणो देहाद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येत्यत्रापसिद्धान्तं शङ्कते—**नन्विति** । न केवलमपराद्धान्तादीश्वरादन्यो न संसारी किंतु श्रुतिविरोधादपीत्याह—**नेति** । व्यतिरिक्ते संसारिण्यसति विभागोक्तिरयुक्तेति फलितमाह—**तत्रेति** । स्वाभाविकमौपाधिकं वाऽन्यत्वं नास्तीति विकल्पयति—

मुच्यते संसारिणश्शरीराद्यपेक्षा ज्ञानोत्पत्तिर्नेश्वरस्येति ? ॥ अत्रोच्यते ॥ सत्यं नेश्वरादन्यस्संसारी । तथापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्ध इष्यत एव घटकरकगिरिगुहाद्युपाधिसम्बन्ध इव व्योम्नः ॥ तत्कृतश्च शब्दप्रत्ययव्यवहारो लोकस्य दृष्टो, घटच्छिद्रं करकादिच्छिद्रमित्यादिराकाशाव्यतिरेकेऽपि । तत्कृता चाकाशे घटाकाशादिभेदमिथ्याबुद्धिर्दृष्टा ॥ तथेहापि देहादिसङ्घातोपाधिसम्बन्धाविवेककृतेश्वरसंसारिभेदमिथ्याबुद्धिः ॥ दृश्यते चात्मन एव सतो देहादिसङ्घाते अनात्मन्यात्मत्वाभिनिवेशो मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वपूर्वेण ॥ सति चैवं संसारित्वे देहाद्यपेक्षमीक्षितृत्वमुपपन्नं संसारिणः ।

रत्नप्रभा ।

ज्ञाने प्रतिबन्धककारणान्यविद्यारागादीनि । श्रुतावत ईश्वरादन्यो नास्तीत्यन्वयः ॥ औपाधिकस्य जीवेश्वरभेदस्य मयोक्तत्वान्नापसिद्धान्त इत्याह–**अत्रोच्यत इति** ॥ **तत्कृत** उपाधिसम्बन्धकृतः शब्दतज्जन्यप्रत्ययरूपो **व्यवहारः** । असंकीर्ण इति **शेषः** ॥ अव्यतिरेके कथमसंकरस्तत्राह–**तत्कृता चेति** ॥ उपाधिसम्बन्धकृतेत्यर्थः ॥ **तथेति** । देहादिसम्बन्धस्य हेतुरविवेकोऽनाद्यविद्या तया कृत इत्यर्थः । अविद्यायां हि प्रतिबिम्बो **जीवः**, बिम्बचैतन्यम् **ईश्वरः** इतिभेदोऽविद्याधीनसत्ताकः । अनादिभेदस्य कार्यत्वायोगात् । कार्यबुद्ध्यादिकृतप्रमात्रादिभेदश्च कार्य एवेति विवेकः । **नन्वखण्डस्वप्रकाशात्मनि कथमविवेकः**, तत्राह–**दृश्यते चेति** ॥ **वस्तुतो** देहादिभिन्नस्वप्रकाशस्यैव सत आत्मनो नरोऽहमिति भ्रमो दृष्टत्वाद्दुरपह्नवः । स च मिथ्याबुद्ध्या मीयत इति मिथ्याबुद्धिमात्रेण भ्रान्तिसिद्धाज्ञानेन कल्पित इति चकारार्थः । यद्वोक्तमिथ्याबुद्धौ लोकानुभवमाह–**दृश्यते चेति** ॥ इत्थंभावे तृतीया । भ्रान्त्यात्मना दृश्यत

भामती ।

सन्ति न तु ईश्वरस्याविद्यारहितस्य ज्ञानप्रतिबन्धकारणसंभव इति भावः । न तस्य कार्यमावरणाद्यपगमो विद्यते, अनावृतत्वादिति भावः । ज्ञानबलेन क्रिया । प्रधानस्य त्वचेतनस्य ज्ञानबलाभावाज्जगतो न क्रियेत्यर्थः । अपाणिर्ग्रहीता, अपादो जवनो वेगवान् विहरणवान् । अतिरोहितार्थमन्यत् । स्यादेतत् । अनात्मनि व्योम्नि घटाद्युपाधिकृतो भवत्ववच्छेदविभ्रमः, न तु आत्मनि स्वभावसिद्धप्रकाशे स घटत इत्यत आह–**दृश्यते चात्मन एव सत इति**। **अभिनिवेशः** मिथ्याभिमानः । **मिथ्याबुद्धिमात्रेण पूर्वेणेति** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति–**सत्यमिति** । द्वितीयं प्रत्याह–**तथाऽपीति** । तत्कृतमन्यत्वं चेष्टमेवेति शेषः । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नोपाधिसंबन्धे दृष्टान्तमाह–**घटेति** । विमतौ तत्त्वतो भिन्नावपुनरुक्तशब्दधीगम्यत्वाद्घटादिवदित्याशंक्य व्यभिचारमाह–**तत्कृतश्चेति** । उपाधिसंबन्धस्तच्छब्दार्थः । हेतुमदाकाशे साध्यं व्यावर्तयति–**आकाशेति** । तस्य तत्त्वतो भेदाभावेऽपीति यावत् । परापरयोस्तात्त्विकभेदाभावे कथं तत्प्रथेत्याशंक्याऽऽह–**तत्कृतेति** । पूर्ववत्तच्छब्दः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति–**तथेति** । चिदात्मा सप्तम्यर्थः । विशिष्टोपाधियोगादविवेकस्तेन कृतेत्येतत् । व्योमादावनात्मनि भ्रान्तिसंभवेऽपि कथमात्मनि स्वप्रकाशे स्यादित्याशंक्याऽऽह–**दृश्यते चेति** । तत्त्वतोऽतिरिक्तस्यैव सत आत्मन इति योजना । तत्र कारणमाह–**मिथ्येति** । पूर्वभ्रान्तेरेव संस्कारद्वारोत्तरभ्रान्तिकारणत्वमवधारयितुं तन्मात्रग्रहणं न किंतु तद्भ्रतोर्विचारासहत्वं वक्तुमतो हेत्वन्तरमविरुद्धम् । उपाधिद्वारा चिदात्मनि संसारित्वेऽपि प्रकृते किं जातं तदाह–**सति चेति** । ईश्वरस्यासंसारिणो महाकाशस्थानीयस्य तदनपेक्षमीक्षितृत्वमिति शेषः । प्रधानस्य परोक्तं सर्वज्ञत्वं निरस्य ब्रह्मणस्तदुपपत्तिरुक्ता संप्रति प्रधानस्यैव कारण-

१ पूर्वपूर्वेणेति क्वचिन्नास्ति । ण पूर्वेणेति क्वाचित्पाठः ।

यदप्युक्तं प्रधानस्यानेकात्मकत्वान्मृदादिवत्कारणत्वोपपत्तिर्नासंहतस्य ब्रह्मण इति ॥ तत्प्रधानस्याशब्दत्वेनैव प्रत्युक्तम् ॥ यथा तु तर्केणापि ब्रह्मण एव कारणत्वं निर्वोढुं शक्यते न प्रधानादीनां, तथा प्रपञ्चयिष्यते "न विलक्षणत्वादस्य-" [व्या० सू० २ । १ । ४] इत्येवमादिना ॥५॥ अत्राह-यदुक्तं नाचेतनं प्रधानं जगत्कारणमीक्षितृत्वश्रवणादिति । तदन्यथाप्युपपद्यते ॥ अचेतनेऽपि चेतनवदुपचारदर्शनात्-यथा-प्रत्यासन्नपतनतां नद्याः कूलस्याऽलक्ष्य कूलं पिपतिषतीत्यचेतनेऽपि कूले चेतनवदुपचारो दृष्टस्तद्वदचेतनेऽपि प्रधाने प्रत्यासन्नसर्गे चेतनवदुपचारो भविष्यति तदैक्षतेति । यथा-लोके कश्चिच्चेतनस्स्नात्वा भुक्त्वा चापराह्णे ग्रामं रथेन गमिष्यामीतीक्षित्वाऽनन्तरं तथैव नियमेन प्रवर्तते, तथा प्रधानमपि महदाद्याकारेण नियमेन प्रवर्तते । तस्माच्चेतनवदुपचर्यते ॥ कस्मात्पुनः कारणाद्विहाय मुख्यमीक्षितृत्वमौपचारिकं कल्प्यते ? "तत्तेज ऐक्षत" [छान्दो० ६ । २ । ३] "ता आप ऐक्षन्त" [छान्दो० ६ । २ । ४] इति चाचेतनयोरप्तेजसोश्चेतनवदुपचारदर्शनात् ॥ तस्मात्सत्कर्तृकमपीक्षणमौपचारिकमिति गम्यते ।

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः ॥ पूर्वपूर्वभ्रान्तिमात्रेण दृश्यते, न च प्रमयेति वार्थः । कूटस्थस्यापि मायिकं कारणत्वं युक्तमित्याह-**यथा त्विति** ॥ यस्त्ववेद्ये शब्दशक्तिग्रहायोग इति । **तन्न,** सत्यादिपदानामबाधिताद्यर्थेषु लोकावगतशक्तिकानां वाच्यैकदेशत्वेनोपस्थिताखण्डब्रह्मलक्षकत्वादिति स्थितम् ॥ ५ ॥ सम्प्रत्युत्तरसूत्रं निरस्याशंकामाह-**अत्राहेति** ॥ **अन्यथापि** । अचेतनत्वेऽपि । ननु प्रधानस्य चेतनेन किं साम्यं येन गौणमीक्षणमिति तत्राह-**यथेति** ॥ नियतक्रमवत् कार्यकारित्वं साम्यमित्यर्थः ॥ **उपचारप्राये वचनादिति** ॥ गौणार्थप्रचुरे प्रकरणे समाम्नानादित्यर्थः । अप्तेजसोरिवाचेतने सति गौणी ईक्षतिरिति **चेत्** ॥

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्वयोग्यतेत्युक्तमनुवदति-**यदपीति** । तस्य कारणत्वं शब्दतस्तर्कतो वा ? नाऽऽद्य इत्याह-**तदिति** । द्वितीयं निरस्यति-**यथा त्विति** ॥ ५ ॥ प्रधानस्य न कारणतेत्युक्ते सतीक्षितृत्वस्य चेतनकारणत्वहेतोर्व्यभिचारं चोदयति-**अत्रेति** । उक्तमनूद्य व्यभिचारं स्फोटयति-**यदुक्तमिति** । हेतुश्रवणं तदा परामृष्टमन्यथाऽपि जगत्कारणस्याचेतनत्वेऽपीत्यर्थः । कथमुपपत्तिः, न हि तत्र मुख्यमीक्षितृत्वं तत्राऽऽह-**अचेतनेऽपीति** । तदेव दृष्टान्तेन व्याचष्टे-**प्रत्यासन्नेति** । तथाऽपि कथं प्रधाने तदैक्षतेति व्यपदेशस्तत्राऽऽह-**तद्वदिति** । उपचारे निमित्तं **प्रत्यासन्नेत्यादि** । तथाविधेऽपि प्रधाने सिसृक्षतीति स्यात्कथमैक्षतेति तत्र चेतनवदिति । त्रिरुक्तं दृष्टान्तं व्याकुर्वाणो लौकिकेक्षितृसाम्यान्नियतक्रियाकारित्वादित्थमुक्तिरित्याह-**यथेति** । तस्मादिति नियतप्रवृत्तिमत्त्वं हेतूकृतम् । मुख्यगौणयोर्मुख्यग्रहणं न्याय्यमिति सिद्धान्ती शङ्कते-**कस्मादिति** । गौणेक्षणसंनिधिना समाधत्ते-**तत्तेज इति** । दर्शनादौपचारिकं सतोऽपीक्षितृत्वमिति संबन्धः । संनिधिफलमाह-**तस्मादिति** । तच्छब्दार्थं व्याकरोति-**उपचारेति** । तत्प्राये तत्प्रकरणे । इतिशब्दः शंकोपक्रमस्थक्रियापदसंबन्धी । व्यभिचारशंकामनूद्य सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति-

१ त्तिर्नैकात्मकस्येति क्वचित्पाठः ।

उपचारप्राये वचनादित्येवं प्राप्ते इदं सूत्रमारभ्यते—

गौणश्चेन्नात्मशब्दात् ॥ ६ ॥

यदुक्तं प्रधानमचेतनं सच्छब्दवाच्यं, तस्मिन्नौपचारि[2]कीक्षतिरप्तेजसोरिवेति। तदसत् ॥ कस्मात ॥ आत्मशब्दात्–"सदेव सोम्येदमग्र आसीद्" [छान्दो० ६ । २ । १] इत्युपक्रम्य "तदैक्षत" [छान्दो० ६ । २ । ३] "तत्तेजोऽसृजत" [छान्दो० ६ । २ । ३] इति च तेजोऽबन्नानां सृष्टिमुक्त्वा, तदेव प्रकृतं सदीक्षितृ तानि च तेजोऽबन्नानि, देवताशब्देन परामृश्याह–"सेयं देवतैक्षत" [छान्दो० ६ । ३। २] "हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छान्दो०६।३।२]इति। तत्र यदि प्रधानमचेतनं गुणवृत्त्या ईक्षितृ कल्प्येत तदेव प्रकृतत्वात् सेयं देवतेति परामृश्येत, न तदा देवता, जीवमात्मशब्देनाभिदध्यात् ॥ जीवो हि नाम चेतनश्शरीराध्यक्षः प्राणानां धारयिता, प्रसिद्धेर्निर्वचनाच्च ॥ स कथमचेतनस्य प्रधानस्यात्मा भवेत् ? आत्मा हि नाम स्वरूपम् । नाचेतनस्य प्रधानस्य चेतनो जीवस्स्वरूपं भवितुमर्हति ॥

रत्नप्रभा ।

न । आत्मशब्दात्सतश्चेतनत्वनिश्चयादिति सूत्रार्थमाह- **यदुक्तमित्यादिना** ॥ सा प्रकृता सच्छब्दवाच्या । **इयम्** ईक्षित्री देवता परोक्षा। **हन्त** इदानीं भूतसृष्ट्यनन्तरम्। **इमाः** सृष्टाः । **तिस्रः** तेजोऽबन्नरूपाः । [3]परोक्षत्वाद्देवता इति द्वितीयाबहुवचनम् । **अनेन** पूर्वकल्पानुभूतेन **जीवेनात्मना** मम स्वरूपेण ता **अनुप्रविश्य** तासां भोग्यत्वाय **नाम** च **रूपं** च स्थूलं करिष्यामीत्यैक्षतेत्य**न्वयः** ॥ लौकिक-

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

एवमिति । अनुवादभागं विभजते–**यदुक्तमिति** । परिहारभागं व्याकर्तुं नञर्थमुक्त्वा प्रश्नद्वारा हेतुमाह–**तदसदिति** । परमतं निरसितुं प्रकरणमनुसंदधानो हेतुं व्याचष्टे–**सदेवेति** । सेति प्रकृतसदात्मोक्तिरियमिति संनिहितेक्षितृत्वनिर्देशो देवतेत्यलौकिकत्वमुक्तम् । ईक्षणमभिनयति–**हन्तेति** । सूक्ष्मभूतसर्गानन्तरं तावता व्यवहारायोगात्तदपेक्षायामित्यर्थः । सृष्टिवाक्येनोक्तानि तेजोबन्नानि निर्दिशति–**इमा इति** । सूक्ष्मभूतानां व्यवहाराङ्गत्वेनाप्रात्यक्ष्यात्तेषु देवताशब्दोऽनेन पूर्वसृष्ट्यनुभूतेन जीवेन प्राणधृतिहेतुनाऽऽत्मना सद्रूपेण यथोक्ता देवताः सर्गानन्तरं प्रविश्य नाम रूपं चेति विस्पष्टमासमन्तात्करवाणीति परा देवतेक्षितवतीत्यर्थः । ननु सा जीवमात्मशब्देनाभिधत्ताम् । तथाऽपि प्रधानस्य गौणमीक्षितृत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह–**तत्रेति** । ईक्षणवाक्यं सप्तम्यर्थः । जीवस्य चेतनत्वादचेतनप्रधानस्य तदात्मत्वायोगादित्यर्थः । तस्यापि प्राणात्मना प्रधानकार्यत्वात्तस्य तस्मिन्नात्मशब्दः स्यादित्याशंक्य जीवस्वरूपमाह–**जीवो हीति** । तस्य तदीयचैतन्यस्य च प्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ । चेतनत्वे हेतुः–**शरीरेति** । तत्र जीवशब्दप्रवृत्तौ निमित्तमाह–**प्राणानामिति** । उक्तचेतनस्य जीवत्वे मानमाह–**प्रसिद्धेरिति** । प्राणविषयत्वेनापि लौकिकी प्रसिद्धिः स्यादित्याशंक्य "जीव प्राणधारणे" इति धात्वर्थानुरोधादुक्तश्चेतनो जीव इत्याह–**निर्वचनाच्चेति** । सिद्धे जीवस्य चैतन्ये फलितमाह–**स कथमिति** । आत्मशब्दार्थं वदन्नसंभवं साधयति–**आत्मा हीति** । पूर्ववन्निपातौ । संसार्यसंसारिणोर्विरोधात्त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणो जीवे कथ-

---

१ "तत्तेज ऐक्षत" "ता आप ऐक्षन्त" इति छान्दोग्य (६ । २ । ३,–४) श्रुतौ समाम्नानादित्यर्थः । एवं च श्रुतौ तच्छब्दो गौणार्थकः । २ रिक ईक्षेति क्वचित्पाठः । ३ सूक्ष्मभूतैर्व्यवहारासंभवेन परोक्षत्वाद्देवताशब्दप्रयोगः ।

अथ तु चेतनं ब्रह्म मुख्यमीक्षितृ परिगृह्यते, तस्य जीवविषये आत्मशब्दप्रयोग उपपद्येत ॥ तथा-"स य एषोऽणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६। ७।८] इति । अत्र स आत्मेति प्रकृतं सदणिमानमात्मानमात्मशब्देनोपदिश्य "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" इति चेतनस्य श्वेतकेतोरात्मत्वेनोपदिशति ॥ अप्तेजसोस्तु विषयत्वादचेतनत्वम् ॥ नामरूपव्याकरणादौ च प्रयोज्यत्वेनैव निर्देशात् । न चात्मशब्दवत्किञ्चिन्मुख्यत्वे कारणमस्तीति युक्तं कूलवद्गौणत्वमीक्षितृत्वस्य ॥ तयोरपि च सदधिष्ठितत्वापेक्षमेवेक्षितृत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

प्रसिद्धेर्जीवप्राणधारण इति धातोर्जीवति प्राणान्धारयतीति निर्वचनाच्चेत्यर्थः ॥ **अथ त्विति** । स्वपक्षे तु बिम्बप्रतिबिम्बयोर्लोके भेदस्य कल्पितत्वदर्शनाज्जीवो ब्रह्मणः सतः आत्मेति युक्तमित्यर्थः । जीवस्य सच्छब्दार्थं प्रत्यात्मशब्दात् सन्न प्रधानमित्युक्त्वा सतो जीवं प्रत्यात्मशब्दान्न प्रधानमिति विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे-**तथेति** ॥ **स यः** सदाख्य **एषोऽणिमा** परमसूक्ष्मः । एतदात्मकम् **इदं सर्वं** जगत् । तत्सदेव **सत्यं** विकारस्य मिथ्यात्वात्, **सः** सत्पदार्थः सर्वस्य **आत्मा हे श्वेतकेतो** त्वं च नासि संसारी । किंतु तदेव सदबाधितं सर्वात्मकं ब्रह्मासीति **श्रुत्यर्थः** ॥ **इत्यत्र** उपदिशति अतश्चेतनात्मकत्वात् सच्चेतनमेवेति **वाक्यशेषः** ॥ **यदुक्त**मप्तेजसोरिव सत ईक्षणं गौणमिति, **तत्राह-अप्तेजसोस्त्विति** ॥ नामरूपयोर्व्याकरणं सृष्टिः । आदिपदान्नियमनम् । अप्तेजसोर्दृग्विषयत्वात् सृज्यत्वान्नियम्यत्वाच्चाचेतनत्वमीक्षणस्य मुख्यत्वे बाधकमस्ति साधकं च नास्तीति हेतोर्युक्तमीक्षणस्य गौणत्वमिति **योजना** ॥ चेतनवत्कार्यकारित्वं गुणः । तेज ऐक्षत । चेतनवत्कार्यकारीत्यर्थः । **यद्वा**-तेजःपदेन तदधिष्ठानं सल्लक्ष्यते । तथा च मुख्यमीक्षणमित्याह-**तयोरिति** ॥ स्यादेतत् **यदि** सत ईक्षणं मुख्यं स्यात्तदेव कुत

भामती ।

अनेनानादिता दर्शिता । मात्रग्रहणेन विचारासहत्वेन निर्वचनीयता निरस्ता । परिशिष्टं निग-

आनन्दागिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मात्मपदं प्रयुक्तमित्याशंक्याऽऽह-**अथ त्विति** । तत्त्वतोऽविरोधाद्दृष्टितो विरोधस्य बिम्बप्रतिबिम्बयोर्व्यभिचाराज्जीवब्रह्मैक्याद्ब्रह्मणो जीवे युक्तमात्मपदमित्यर्थः । जीवे सत आत्मशब्दान्न तत्प्रधानमित्युक्त्वा विधान्तरेण हेतुं व्याचष्टे-**तथेति** । यः सदाख्यः स एषोऽणिमाऽणोर्भावो भावभवित्रोरभेदादणुरित्येतदैतदात्म्यमेतदात्मनो भाव ऐतदात्म्यम् । अयमपि प्रयोगो भवितृपरः । सर्वमिदं जगदेतदात्मकमिति यावत् । परमसूक्ष्मं सर्वात्मकं सदेव सत्यं पारमार्थिकं तत्त्वं मृत्तिकेत्येव सत्यमिति दृष्टान्तस्थावधारणस्यात्रापि संबन्धात्सत्यं स सर्वस्याऽऽत्मा निरुपचरितं रूपं हे श्वेतकेतो त्वं च नासि संसारी किंतु तदेव ब्रह्मेत्यक्षरयोजना । तत्रापेक्षितं प्रतीकमादाय विवक्षितमाह-**इत्यत्रेति** । तथा च चेतनस्याऽऽत्मशब्दान्न तस्य प्रधानतेत्यर्थः । यत्पुनरुपचारप्रायपाठादीक्षितृत्वं सतोऽपि गौणमिति तत्राऽऽह-**अप्तेजसोस्त्विति** । युक्तमीक्षितृत्वस्य गौणत्वमिति संबन्धस्तत्र हेतुरितिशब्दः । स च प्रत्येकं संबध्यते । यतश्चेतनव्यापारं प्रति विषयत्वेन निर्देशात्तयोरचेतनत्वम् । आदिपदेन प्रवेशनियमनादिसंग्रहः । यतश्च तत्र-तत्र प्रयोज्यत्वेनैव तयोर्व्यक्तिर्यस्माच्च सदीक्षितृत्वस्य मुख्यत्वहेत्वात्मशब्दवत्तयोरीक्षितृत्वस्य मुख्यत्वे हेतुर्न दृष्टस्तस्मात्कूलस्य गुणवृत्त्या विप्रतिपावद्युक्तमप्तेजसोर्गौणमीक्षितृत्वमित्यर्थः । तर्हि प्रायपाठस्य का गतिरित्याशंक्य मुख्यत्वस्यौत्सर्गिकत्वाद्गौणेनातुल्यत्वाच्छ्रिशयानुदये प्रायवचनमकिंचित्करमित्यभिप्रेत्याप्तेजसोरपि मुख्यमेवेक्षणमाश्रयणीयं न गौणमित्याह-**तयोरपीति** । कारणेक्षणं कार्ये लक्षणयोच्यते चेत्तत्रापि कथं मुख्यतेत्याश-

१ प्रकारान्तरेण ।

सतस्त्वात्मशब्दात्र गौणमीक्षितृत्वमित्युक्तम् ॥ ६ ॥ अथोच्येताचेतनेऽपि प्रधाने भवत्यात्मशब्दः, आत्मनस्सर्वार्थकारित्वात् । यथा–राज्ञस्सर्वार्थकारिणि भृत्ये भवत्यात्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति ॥ प्रधानं हि पुरुषस्यात्मनो भोगापवर्गौ कुर्वदुपकरोति राज्ञ इव भृत्यस्सन्धिविग्रहादिषु वर्तमानः ॥–अथ वैक एवात्मशब्दश्चेतनाचेतनविषयो भविष्यति भूतात्मा इन्द्रियात्मेति च प्रयोगदर्शनात् । यथैक एव ज्योतिश्शब्दः क्रतुज्वलनविषयः ॥ तत्र कुत एतदात्मशब्दादीक्षतेरगौणत्वमिति ॥ अत उत्तरं पठति–

तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात् ॥ ७ ॥

न प्रधानमचेतनमात्मशब्दालम्बनं भवितुमर्हति "स आत्मा" [छान्दो० ६ । १४ । ३] इति प्रकृतं सदणिमानमादाय "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६ । १४ । ३ ।] इति चेतनस्य मोक्षयितव्यस्य तन्निष्ठामुपदिश्य "आचार्यवान्पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं, यावन्न विमोक्ष्ये,

रत्नप्रभा ।

इत्यत आह–**सतस्त्विति** ॥ ६ ॥ गौणमुख्ययोरतुल्ययोः संशयाभावेन गौणप्रायपाठस्यानिश्चायकत्वादात्मशब्दाच्च सत ईक्षणं मुख्यमित्यर्थः । आत्महितकारित्वगुणयोगादात्मशब्दोऽपि प्रधाने गौण इति शंकते–**अथेत्यादिना** । आत्मशब्दः प्रधानेऽपि मुख्यो नानार्थकत्वादित्याह–**अथ वेति** ॥ नानार्थकत्वे दृष्टान्तः–**यथेति** ॥ अथैष ज्योतिरिति श्रुत्या सहस्रदक्षिणाके क्रतौ ज्योतिष्टोमे लोकप्रयोगादग्नौ च ज्योतिश्शब्दो यथा मुख्यस्तद्वदित्यर्थः । तस्मिन् सत्पदार्थे निष्ठा अभेदज्ञानं यस्य स तन्निष्ठस्तस्य मुक्तिश्रवणादिति सूत्रार्थमाह––**नेत्यादिना** ॥ श्रुतिः समन्वयसूत्रे व्याख्याता । अनर्थायेत्युक्तं प्रपञ्चयति–

भामती ।

दव्याख्यातम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ **तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशादिति** । शङ्कोत्तरत्वेन वा स्वातन्त्र्येण वा प्रधान-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

क्याऽऽह–**सतस्त्विति** ॥ ६ ॥ आत्मशब्दोऽपि प्रधाने गौणः स्यादिति चोदयति–**अथेति** । गौणे प्रयोगे गुणयोगं दर्शयति–**आत्मन इति** । स्वर्गार्थस्यापि कर्मणः स्वर्गशब्दानर्हत्ववदात्मार्थमपि प्रधानं नाऽऽत्मशब्दार्हमित्याशंक्याऽऽह–**यथेति** । प्रधानस्य भृत्यवच्चैतन्याभावादात्मार्थप्रवृत्त्ययोगान्नाऽऽत्मार्थकारित्याशंक्याऽऽह–**प्रधानं हीति** । भृत्यस्य राज्ञि विवेकाविवेकाभ्यामभ्युदयाद्यहेतुत्वान्न दृष्टान्ततेत्याशंक्योपकारित्वमात्रं तुल्यमित्याह–**राज्ञ इति** । गौणत्वं निरसितुमुक्तात्मशब्दस्य न गौणतेत्यपरितुष्यन्नाह–**अथ वेति** । प्रधानेऽपि शक्तिकल्पने गौरवमाशंक्य वृद्धप्रयोगादनेकत्र शक्तिसिद्धेर्नैवमित्याह–**भूतात्मेति** । प्रधानात्मा परमात्मा चेति चकारार्थः । तत्राऽऽत्मशब्दस्याऽऽत्मन्येव मुख्या वृत्तिः प्रधानादौ गौणीत्याशंक्य भिन्नजातीययोरेकशब्दप्रयोगे शक्तिद्वयमेव कल्प्यमित्याह–**यथेति** । आत्मशब्दसाधारण्ये फलितमाह––**तत्रेति** । शंकोत्तरत्वेन सूत्रं पातयति–**अत इति** । हेतुमात्रस्य सूत्रे भानात्पूर्वसूत्रस्थनञमाकृष्य प्रतिजानीते–**नेति** । तत्र हेतुं सूत्रं व्याचष्टे–**स इत्यादिना** । साक्षित्वेनाहंकाराद्यध्यासनिरासयोग्यतां वक्तुं चेतनस्येत्युक्तम् । ऐक्यापारोक्ष्यप्रमितिप्रतिबन्धनिवर्तकं सूचयति–**आचार्यवानिति** । उक्तप्रमित्या सर्वबन्धननिवृत्त्या देहादिदृष्टेरपि निवृत्तिप्राप्तौ प्रारब्धकर्मणा तद्दृष्ट्यनुवृत्तिमाचष्टे––**तस्येति** । कथं तर्हि प्रारब्धकर्मनिवृत्तिरित्याशंक्य भोगादिति मन्वानो ब्रूते–**यावदिति** । आरब्ध-

१ एतदगौणत्वमित्यत आहेत्यर्थः । २ छान्दोग्ये षष्ठप्रपाठके अष्टमखण्डमारभ्य षोडशखण्डपर्यन्तं प्रतिखण्डमेवं पाठोऽस्ति ।

अथ सम्पत्स्ये'' [छान्दो० ६ । १४ । २ ।] इति मोक्षोपदेशात् ॥ यदि हि अचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यं तदसीति ग्राहयेन्मुमुक्षुं चेतनं सन्तमचेतनोऽसीति, तदा विपरीतवादिशास्त्रं पुरुषस्यानर्थायेत्यप्रमाणं स्यात् । न तु निर्दोषशास्त्रमप्रमाणं कल्पयितुं युक्तम् । यदि चाज्ञस्य सतो मुमुक्षोरचेतनमनात्मानमात्मेत्युपदिशेत्प्रमाणभूतं शास्त्रं, स श्रद्दधानतयान्धगोलांगूलन्यायेन तदात्मदृष्टिं न परित्यजेत, तद्व्यतिरिक्तं चात्मानं न प्रतिपद्येत ॥ तथा सति पुरुषार्थाद्विहन्येत, अनर्थं चच्छेत् ॥

रत्नप्रभा ।

यदि चाज्ञस्येति ॥ कश्चित्किल दुष्टात्मा महारण्यमार्गे पतितमन्धं स्वबन्धुनगरं जिगमिषुं बभाषे—किमत्राऽऽयुष्मता दुःखितेन स्थीयत इति । स चान्धः सुखवाणीमाकर्ण्य तमाप्तं मत्वोवाच—अहो मद्भागधेयं, यदत्र भवान्मां दीनं स्वाभीष्टनगरप्राप्त्यसमर्थं भाषत इति । स च विप्रलिप्सुर्दुष्टगोयुवानमानीय तदीयलांगूलमन्धं ग्राहयामास, उपदिदेश च एनमन्धम्, एष गोयुवा त्वां नगरं नेष्यति, मा त्यज लांगूलमिति । स चान्धः श्रद्धालुतया तदत्यजन् स्वाभीष्टमप्राप्यानर्थपरम्परां प्राप्तः, तेन न्यायेनेत्यर्थः ॥ **तथा सतीति** । आत्मज्ञानाभावे सति **विहन्येत** मोक्षं न प्राप्नुयात् । प्रत्युतानर्थसंसारं च प्राप्नुयादित्यर्थः ॥

भामती ।—०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कर्मस्वस्तावपि कथं देहादिधीध्वस्तिरित्याशंक्याप्रतिबन्धादित्याह—**अथेति** । उत्तमपुरुषस्तूभयत्र प्रथमपुरुषे छान्दसत्वात् । सांख्यपक्षेऽपि मोक्षोपदेशोपपत्तिमाशंक्याऽऽह—**यदीति** । तदा चेतनं सन्तं मुमुक्षुमचेतनोऽसीति ब्रुवच्छास्त्रं विपरीतवादि भूत्वा पुंसोऽनर्थायेति कृत्वा स्यादप्रमाणमिति योजना । अस्तु शास्त्राप्रामाण्यं नेत्याह—**न त्विति** । आत्मनो जडैक्यमपि सत्याद्यैक्यवदनवच्छिन्नतया शास्त्रप्रमेयमित्याशंक्याऽऽह—**यदि चेति** । शास्त्रोक्ते विश्वासबुद्धौ हेतुमाह—**श्रद्दधानतयेति** । अनात्मन्यात्मदृष्टिं नासौ त्यजेदित्यत्र लौकिकं दृष्टान्तमाह—**अन्धेति** । कश्चित्किल पश्चिमचेता गहनविपिनसमीपसंचारिपथि पतितमतिदुःखितं विनष्टदृष्टिद्वयमपि पुरुषापसदमवलोक्य तदन्तिकमुपसृप्य विप्रलब्धुमिच्छन्पृच्छतिकिमिति भवताऽतिबहुतरगोगवयादिसंचारसंकीर्णे दुर्गे मार्गे प्रचुरपरिणततरक्षुरोषणादिपरिवृतकान्तारपरिसरे परिहाय सहायसंपदमास्यते । स च विवेकपरिचयविधुरो मधुरां गिरमुपश्रुत्य सहर्षं समभाषतदैवोपहतः पिहितनयनयुगुलो बताहं कयाऽपि विधया पन्थानमेनमासाद्य नानाविधबन्धुनिकरपरिपूरितमतिसविभ्रमपि नगरं जिगमिषुरिहैवासमर्थो बहुतिथमत्यवाहयम् । संप्रति तु भवतो दिष्ट्या दृष्टस्य दृष्टिपथमवतीर्णे समासादितमनोरथं शोकसागरादुत्तीर्णमात्मानमालक्ष्य लब्धलक्ष्यो निर्वृतोऽस्मि । स च विप्रलिप्सुः शिक्षाविपक्षमुक्षाणमभ्याशदेशनिवासिनमुलपादि चरन्तमाकलय्यास्य तु पुच्छं गृहीत्वा गच्छतु भवानेष त्वाऽभिमतं नगरं नेष्यतीत्याभाष्य तदनुमोदनपुरःसरं पुरुषं पशुमानीय तदीयलांगूलं ग्राहयामास । स च गृहीततदीयवालधिर्विविधा वेदनास्तदाहिता इतस्ततो नीयमानोऽनुभवन्नपि नगरजिगमिषया तदाप्त्यादेष्टुराप्ततादृष्ट्या च स्वयमुपात्तं प्रबलबलीवर्दयूनश्चरममङ्गं परित्यक्तुं नैव धियं दधार । स च भूयोभूयो भूयसीर्यातनाः प्रतिलभ्य प्रेप्सितमप्रतिपद्यैव महति मोहसागरे निपतितः, तेनैव न्यायेनायमपि श्रद्धालुत्वादनात्मनि शास्त्राहितामात्मदृष्टिमत्यजन्ननर्थभागी भवेदित्यर्थः । आत्मा जडादर्थान्तरं तत्साक्षित्वाद्धटसाक्षिवदित्यतिरिक्तात्मधिया पुरुषार्थभागी स्यादित्याशङ्क्याऽऽगमविरोधान्मैवमित्याह—**तद्व्यतिरिक्तं चेति** । आत्मज्ञानाभावे दोषमाह—**तथेति** । विहतिर्मुक्तिभाक्त्वाभावः । अनात्मनिष्ठत्वे दोषमाह—**अनर्थं चेति** । ''तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चाऽऽत्महनो जनाः'' इति श्रुतेरित्यर्थः ।

तस्माद्यथा–स्वर्गाद्यर्थिनोऽग्निहोत्रादिसाधनं यथाभूतमुपदिशति, तथा मुमुक्षोरपि "स आत्मा" [छान्दो० ६ । ७ । ७] "तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छान्दो० ६ । ७ । ८] इति यथाभूतमेवात्मानमुपदिशतीति युक्तम् ॥ एवं च सति तप्तपरशुग्रहणमोक्षदृष्टान्तेन सत्याभिसन्धस्य मोक्षोपदेश उपपद्यते । अन्यथा हि अमुख्ये सदात्मतत्त्वोपदेशे "अहमुक्थमस्मीति विद्यात्" [ऐत० आर० २ । १ । २ । ६] इतिवत्सम्पन्मात्रमिदमनित्यफलं स्यात् ॥ तत्र मोक्षोपदेशो नोपपद्येत ॥ तस्मान्न सदणिमन्यात्मशब्दस्य गौणत्वम् । भृत्ये तु स्वामिभृत्यभेदस्य प्रत्यक्षत्वादुपपन्नो गौण आत्मशब्दो ममात्मा भद्रसेन इति ॥ अपि च क्वचिद्गौणशब्दो दृष्ट इति नैतावता शब्दप्रमाणकेऽर्थे गौणी कल्पना न्याय्या ॥ सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गात् ॥ यत्तूक्तं चेतनाचेतनयोस्साधारण आत्मशब्दः क्रतुज्वलनयोरिव ज्योतिश्शब्द इति ॥ तन्न ॥ अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् ॥ तस्माच्चेतनविषय एवमुख्य आत्मशब्दश्चेतनत्वोपचाराद्भूतादिषु—

रत्नप्रभा ।

ननु जीवस्य प्रधानैक्यसम्पदुपासनार्थमिदं वाक्यमस्त्विति तत्राह--**एवं च सतीति** ॥ अबाधितात्मप्रमायां सत्यामित्यर्थः । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टः । तद्दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मणि अहमित्यभिसन्धिमतः मोक्षः । यथा सत्याभिसन्धः तप्तपरशुं गृह्णाति स न दह्यते । अथ मुच्यत इति श्रुत्योपदिष्टः स उपदेशः सम्पत्पक्षे न युक्त इत्याह–**अन्यथेति** ॥ देहमुत्थापयतीत्युक्थं प्राणस्तस्मान्मोक्षोपदेशान्मुख्ये सम्भवति गौणत्वस्यान्याय्यत्वाच्चात्मशब्दः सति मुख्य इत्याह–**अपि चेति** ॥ **क्वचिद्** भृत्यादौ । **सर्वत्र** अहमात्मेत्यत्रापि मुख्य आत्मशब्दो न स्यादित्यर्थः ॥ **चेतनत्वोपचाराद्** भूतादिषु सर्वत्र चैतन्यतादात्म्यादित्यर्थः । आत्मशब्दश्चेतनस्यैवासाधारण इत्युक्तम् ।

भामती ।—०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

परमते तन्निष्ठानुपपत्तेः सदात्मत्वोपदेशमिच्छता सतश्चेतनत्वमेष्टव्यमित्युपसंहरति–**तस्मादिति**।नन्वारोपेणापि शास्त्रे ध्यानोपदेशात्कथं तद्यथाभूतमेवोपदिशतीति नियम्यतेऽत्राऽऽह–**एवं चेति** । कस्यचिदारोपितचोरत्वस्य सत्येन तप्तं परशुं गृह्णतो मोक्षो दृष्टस्तेन दृष्टान्तेन सत्ये ब्रह्मण्यभिसंधिमतो मोक्षस्तद्यथा परशुं तप्तं प्रतिगृह्णातीत्यत्रोक्तः स च तत्त्वतो वस्तूपदेशे संभवतीत्यर्थः । सदात्मत्वोक्तेरारोपितार्थत्वेऽपि सत्याभिसंधिसिद्धिर्यस्य स्यादद्धेत्यादिध्यानवाक्ये तद्दृष्टेरित्याशंक्याऽऽह–**अन्यथेति** । उक्थं प्राणः । महावाक्योत्थं ज्ञानमिदमुच्यते । तस्य संपन्मात्रत्वेनानित्यफलत्वे फलितमाह–**तत्रेति** । मोक्षस्य तद्वादिभिर्नित्यत्वोपगमादित्यर्थः । मोक्षोपदेशस्य परपक्षेऽप्यनुपपत्तिमुक्त्वोपसंहरति–**तस्मादिति** । दृष्टान्ते गौणत्वमङ्गीकरोति–**भृत्येति** । इतश्चाऽऽत्मशब्दस्य दृष्टान्तेन प्रधानविषयतया न गौणतेत्याह–**अपि चेति** । मुख्यार्थायोगो गुणयोगश्च गौणत्वे हेतुः । तदभावेऽपि तत्कल्पनाऽतिप्रसङ्गिनीति हेत्वन्तरमेव स्फोटयति–**क्वचिदिति** । अग्न्यादिशब्दानां माणवकादिषु गौणत्वदृष्ट्या दहनादिष्वपि तत्प्रसक्तेरित्याह–**सर्वत्रेति** । गौणत्वं निरस्य साधारण्यं निरसितुमनुवदति–**यत्त्विति** । एकत्र मुख्यशब्दस्य तद्योगादन्यत्र वृत्तिसंभवे तत्रापि शक्तिकल्पने गौरवान्नैवमित्याह–**तन्नेति** । क्वचित्त्वगत्याऽनेकार्थतेत्यर्थः । प्रधानमात्मशब्दस्य मुख्योऽर्थस्तदविवेकादन्यत्र तच्छब्दतेत्याशंक्याऽऽप्त्यादिनिमित्तस्य चेतने मुख्यत्वात्तत्रैवाऽऽत्मशब्दस्य मुख्यतेत्याह–**तस्मादिति** । कथं तर्हि भूतात्मेत्यादिवाक्यमित्याशंक्य जीवैक्याध्यासात्पञ्चकोशात्मभूतानामिन्द्रियाणां चाऽऽत्मशब्दत्वं परमात्मैक्यारोपात्प्रधानस्य प्रकृतेरित्याह–**चेतनत्वेति** । आप्त्याद्युपाधेरात्मशब्दस्य चेतने मुख्यत्वे प्रधा-

प्रयुज्यते भूतात्मा इन्द्रियात्मेति च । साधारणत्वेऽप्यात्मशब्दस्य न प्रकरणमुपपदं वा किञ्चिन्निश्चायकमन्तरेणान्यतरवृत्तिता निर्धारयितुं शक्यते ॥ न चात्राचेतनस्य निश्चायकं किञ्चित्कारणमस्ति ॥ प्रकृतं तु सदीक्षितृ ॥ सन्निहितश्चेतनश्श्वेतकेतुः ॥ न हि चेतनस्य श्वेतकेतोरचेतन आत्मा सम्भवतीत्यवोचाम ॥ तस्माच्चेतनविषय इहात्मशब्द इति निश्चीयते ॥ ज्योतिश्शब्दोऽपि लौकिकेन प्रयोगेण ज्वलन एव रूढः ॥ अर्थवादकल्पितेन तु ज्वलनसादृश्येन क्रतौ प्रवृत्त इत्यदृष्टान्तः॥ अथ वा पूर्वसूत्र एवाशब्दं निरस्तसमस्तगौणत्वसाधारणत्वशङ्कतया व्याख्याय ततस्स्वतन्त्र एव प्रधानकारणनिराकरणहेतुर्व्याख्येयः–

रत्नप्रभा ।

अस्तु वा अव्यापिवस्तूनां साधारणः, **तथापि** तस्यात्र श्रुतौ प्रधानपरत्वेऽपि निश्चायकाभावान्न प्रधानवृत्तितेत्याह–**साधारणत्वेऽपीति** ॥ चेतनवाचित्वे तु प्रकरणं श्वेतकेतुपदं च निश्चायकमस्तीत्याह–**प्रकृतं त्विति** ॥ उपपदस्य निश्चायकत्वं स्फुटयति–**न हीति** ॥ ततः किं तत्राह–**तस्मादिति** ॥ आत्मशब्दो ज्योतिश्शब्दवन्नानार्थक इत्युक्तं दृष्टान्तं निरस्यति–**ज्योतिरिति**॥कथं तर्हि ज्योतिषा यजेतेति ज्योतिष्टोमे प्रयोगस्तत्राह–**अर्थवादेति**॥"एतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतेऽस्य स्तोमाः" इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं, "त्रिवृत्पञ्चदशस्त्रिवृत्सप्तदशस्त्रिवृदेकविंशस्तोमाः" तत्तदर्थप्रकाशकत्वेन गुणेन ज्योतिष्पदोक्ता ऋक्संघाः । तथा च ज्योतींषि स्तोमाः अस्येति ज्योतिष्टोम इत्यत्र ज्योतिश्शब्दो गौण इत्यर्थः । नन्वात्मशब्दादिति पूर्वसूत्र एवात्मशब्दस्य प्रधाने गौणत्वसाधारणत्वशङ्कानिरासः कर्त्तुमुचितः । मुख्यार्थस्य लाघवेनोक्तिसम्भवे गौणत्वनानार्थशङ्काया दुर्बलत्वेन तन्निरासार्थं पृथक्सूत्रायासानपेक्षणात् । तथा च शंकोत्तरत्वेन सूत्रव्याख्यानं नातीव शोभते, इत्यरुचेराह–**अथ वेति** ॥ निरस्ता समस्ता गौणत्व-

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नेऽपि तथैव तन्मुख्यत्वसिद्धेः साधारण्यमित्याशंक्याऽऽह–**साधारणत्वेऽपीति** । परमसूक्ष्मशक्त्यात्मकप्रकृत्यर्थाणिमशब्दात्तज्जाड्यसिद्धेस्तद्विषयत्वमात्मशब्दस्य शक्यं निश्चेतुमित्याशंक्य शक्तेरप्यन्तस्थचिदात्मनि निरंकुशमणीयस्त्वमित्याह–**न चेति** । अत्रेति प्रकरणोक्तिः । किंचित्प्रकरणमुपपदं वेत्यर्थः । कथं तर्हि चेतनविषयतेत्याशंक्य क्रमेण प्रकरणोपपदे दर्शयति–**प्रकृतं त्विति** । चेतनसंनिधानेऽपि तस्य तत्त्वमसीत्यचेतनप्रधानतादात्म्योक्तेरहेतुः संनिधिरित्याशंक्याऽऽह–**न हीति** । चेतने प्रकरणादिभावे फलितमाह–**तस्मादिति** । जीवेनाऽऽत्मना स आत्मेति च वाक्यमिहेत्युक्तम् । आत्मशब्दसाधारण्ये दृष्टान्तितं ज्योतिःशब्दं विघटयति–**ज्योतिःशब्दोऽपीति** । कथं तर्हि 'वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत' इत्यत्र कालविधौ प्रकृतज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दस्तत्राऽऽह–**अर्थवादेति** । कतमानि ज्योतींषीत्युक्त्वैतानि वाव तानि ज्योतींषि य एतस्य स्तोमा इत्यर्थवादेन कल्पितं ज्वलनेन सादृश्यं त्रिवृदादिस्तोमानां फलप्रकाशकत्वम् । ततो ज्योतिष्ट्वेन निरूपितत्रिवृदादिस्तुतिसमुदायत्वाज्ज्योतिष्टोमे ज्योतिःशब्दः । तस्मादेकस्याऽऽत्मशब्दस्यानेकसाधारण्येनेदमुदाहरणमित्यर्थः । आत्मशब्दादिति पूर्वसूत्रोक्तहेतुसाधकतया तच्छेषत्वेन सूत्रं व्याख्यायाधुना स्वतन्त्रहेतुपरतया व्याकरोति–**अथ वेति** । निरस्ता गौणत्वस्य साधारणत्वस्य च शंका यस्मात्स तथा तस्य भावस्तत्ता तयाऽऽत्मशब्दं व्याख्यायेति संबन्धः । सतश्चेतनस्य च तादात्म्यवचनं पूर्वसूत्रोक्तो हेतुः । सदर्थनिष्ठस्य मुक्तिरूपपरानन्दैक्योक्तेश्च चितो न प्रधानैक्यमिति हेत्वन्तरमिहोच्यते

"तन्निष्ठस्य मोक्षोपदेशात्" [व्या० सू० १।१।७] इति ॥ तस्मान्नाचेतनं प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ७ ॥ कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम्–

हेयत्वावचनाच्च ॥ ८ ॥

यदि अनात्मैव प्रधानं सच्छब्दवाच्यं "स आत्मा" [छान्दो० ६।७।८] "तत्त्वमसि" [छान्दो० ६ । ७ । ८] इतीहोपदिष्टं स्यात् स तदुपदेशश्रवणादनात्मज्ञतया तन्निष्ठो मा भूदिति मुख्यमात्मानमुपदिदिक्षुस्तस्य हेयत्वं ब्रूयात् । यथाऽरुन्धतीं दिदर्शयिषुस्तत्समीपस्थां स्थूलां तारां मुख्यां प्रथममरुन्धतीति ग्राहयित्वा तां प्रत्याख्याय पश्चादरुन्धतीमेव ग्राहयति, तद्वन्नायमात्मेति ब्रूयात् ॥ न चैवमवोचत् । सन्मात्रावगतिनिष्ठैव हि षष्ठप्रपाठकपरिसमाप्तिर्दृश्यते ॥ च-शब्दः प्रतिज्ञाविरोधाभ्युच्चयप्रदर्शनार्थः ॥ सत्यपि हेयत्ववचने प्रतिज्ञाविरोधः प्रसज्येत, कारणविज्ञानाद्धि सर्वं विज्ञातमिति प्रतिज्ञातम्–"उत तमादेशमप्राक्ष्यो येना-

---

रत्नप्रभा ।

नानार्थत्वशंका यस्यात्मशब्दस्य स तच्छङ्कस्तस्य भावस्तत्ता तया इत्यर्थः ॥ **तत इति** । सत आत्मशब्देन जीवाभिन्नत्वादिति हेत्वपेक्षया मोक्षोपदेशः स्वतन्त्र एव प्रधानकारणत्वनिरासे हेतुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु **यथा** कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां ताराम् अरुन्धतीत्वेनोपदिशति **तद्वद्**नात्मन एव प्रधानस्य सत्पदार्थस्यात्मत्वोपदेश इति शंकते–**कुतश्चेति** ॥ प्रधानं सच्छब्दवाच्यं नेति कुत इत्यर्थः । सौत्रश्चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इत्याह–**चशब्द इति** ॥ विवृणोति–**सत्यपीति** ॥ अपिशब्दान्नास्त्येवेति सूचयति । वेदानधीत्याऽऽगतं स्तब्धं पुत्रं पितोवाच–हे पुत्र **उत** अपि आदिश्यत इति **आदेशः** उपदेशैकलभ्यः सदात्मा तमपि **अप्राक्ष्यः** गुरुनिकटे पृष्टवानसि, यस्य श्रवणेन मननेन विज्ञानेनान्यस्य श्रवणादिकं भवतीत्य**न्वयः** ॥ **नन्व**न्येन ज्ञातेन कथमन्यदज्ञातमपि ज्ञातं स्यादिति पुत्रः शंकते–

भामती ।

निराकरणार्थं सूत्रम् । शङ्का च भाष्ये उक्ता ॥ ७ ॥ स्यादेतत् । ब्रह्मैव ज्ञीप्सितं, तच्च न प्रथमं सूक्ष्मतया शक्यं श्वेतकेतुं ग्राहयितुमिति तत्संबद्धं प्रधानमेव स्थूलतयात्मत्वेन ग्राह्यते श्वेतकेतुररुन्धतीमिवातीवसूक्ष्मां दर्शयितुं तत्संनिहितां स्थूलतारकां दर्शयतीयमसावरुन्धतीति । अस्यां शङ्कायामुत्तरम्–**हेयत्वावचनाच्च**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

इत्याह—**तत इति** । चेतनाचेतनयोरैक्यायोगादचेतननिष्ठतया चेतनस्य मोक्षोपदेशासिद्धेः सिद्धमुपसंहरति–**तस्मान्नेति** ॥ ७ ॥ यथा कश्चिदरुन्धतीं दर्शयितुं निकटस्थां स्थूलां तारामियं सेति दर्शयत्येवं दुर्ज्ञेयत्वादात्मतत्त्वस्याऽऽदौ प्रधानात्मत्ववचनात्तदेव सच्छब्दमिति शङ्कते–**कुतश्चेति** । सूत्रमुत्तरम्–**हेयत्वेति** । तद्व्याख्यातुं हेयत्वोक्तिं प्रतियोगिनीं प्रसञ्जयति–**यदीति** । ऐक्यमुक्त्वा तन्निराकरणं पङ्कप्रक्षालनमनुसरतीत्याशंक्य परोक्तं दृष्टान्तेन प्रत्याह–**यथेति** । प्रतियोगिप्राप्तिमुक्त्वा तन्निषेधसूत्रार्थमाह–**न चेति** । तत्र हेतुः–**सन्मात्रेति** । अनृतजडशक्तिशबलेति तत्सत्यमिति सत्यत्वविधानादसत्याकारं स आत्मेति चिद्रूपत्वविधानाज्जडाकारं च बाधित्वा सत्यैकरसचिदात्माकारा याऽपरोक्षप्रमितिस्तन्निष्ठत्वेनैव **च्छान्दोग्ये** षष्ठसमाप्तिदर्शनात्प्रकृतसदात्मत्वाप्रत्याख्यानात्तत्त्वमसीत्यमुख्यात्मत्वोक्तिरयुक्तेत्यर्थः । पूर्वोत्तरहेत्वोः संभूयाप्रमापकत्वे कृतं चकारेणेत्याशंक्याऽऽह–**चशब्द इति** । हेयत्वावचनादेव प्रधानस्य निरासे किं प्रतिज्ञाविरोधोक्त्येत्याशंक्य हेयत्वोक्तिमुपेत्य चकारार्थं स्फुटयति–**सत्यपीति** । प्रसङ्गं प्रकटयितुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह–**कारणेति** । हे श्वेतकेतो तमप्यादेशमादिश्यत इत्यादेशं शास्त्राचार्योक्तिगम्यं वस्त्वप्राक्ष्यः पृष्टवानसि त्वमाचार्यम् । येन श्रुतेन शास्त्रतोऽन्यदश्रुतमपि श्रुतं भवति । येन मतेन तर्कतोऽन्य-

---

१ छान्दोग्ये इति शेषः । २ अनम्रम् ।

श्रुतं श्रुतं भवति, अमृतं मतम्, अविज्ञातं विज्ञातमिति । कथं नु भगवस्स आदेशो भवतीति । यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातँ स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥" [छान्दो० ६ । १ । १] "एवं सोम्य स आदेशो भवतीति" [छान्दो० ६ । १ । ३] इति वाक्योपक्रमे श्रवणात् ॥ न च सच्छब्दवाच्ये प्रधाने भोग्यवर्गकारणे हेयत्वेनाहेयत्वेन वा विज्ञाते भोक्तृवर्गो विज्ञातो भवति ॥ अप्रधानविकारत्वाद्भोक्तृवर्गस्य, तस्मान्न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ॥ ८ ॥ कुतश्च न प्रधानं सच्छब्दवाच्यम् ?

स्वाप्ययात् ॥ ९ ॥

रत्नप्रभा ।

कथमिति ॥ हे भगवः कथं नु खलु स भवतीत्यर्थः । कार्यस्य कारणान्यत्वं नास्तीत्याह—**यथेति** । पिण्डः स्वरूपं, तेन । विज्ञातेनेति **शेषः** ॥ तत्र युक्तिमाह—**वाचेति** ॥ **वाचा** वागिन्द्रियेणारभ्यत इति **विकारो वाचारम्भणम्** । **ननु** वाचा नामैवारभ्यते न घटादिरित्याशंक्य नाममात्रमेव विकार इत्याह—**नामधेयमिति** ॥ (श्लो०) "नामधेयं विकारोऽयं वाचा केवलमुच्यते । वस्तुतः कारणाद्भिन्नो नास्ति तस्मान्मृषैव सः ॥ १ ॥" इति भावः । विकारमिथ्यात्वे तदभिन्नकारणस्यापि मिथ्यात्वमिति नेत्याह—**मृत्तिकेति** ॥ कारणं कार्याद्भिन्नसत्ताकम् । न कार्यं कारणाद्भिन्नम् । अतः कारणातिरिक्तस्य कार्यस्वरूपस्याभावात् कारणज्ञानेन तज्ज्ञानं भवतीति स्थिते दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** ॥ मृद्वद्ब्रह्मैव सत्यं वियदादिविकारो मृषेति ब्रह्मज्ञाने सति ज्ञेयं किञ्चिन्नावशिष्यत इत्यर्थः । **यद्यपि** प्रधाने ज्ञाते तत्तादात्म्याद्विकाराणां ज्ञानं भवति न पुरुषाणां, तेषां प्रधानविकारत्वाभावादित्याह—**न चेति** ॥ अस्माकं जीवानां सद्रूपत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञानमिति भावः ॥ ८ ॥ **कुतश्चेति** । पुनरपि कस्माद्धेतोरित्यर्थः । सुषुप्तौ जीवस्य सदात्मनि स्वस्मिन्नप्ययश्रवणात्सच्चेतनमेवेति **सूत्रयोजना** ॥ **एतत्** स्वपनं यथा स्यात्तथा **यत्र** सुषुप्तौ **स्वपिति** इति **नाम** भवति **तदा पुरुषः सता सम्पन्नः** एकीभवति । सदैक्येऽपि नाम-

भामती ।

इति सूत्रम् । चकारोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । तच्चानुक्तं भाष्य उक्तम् ॥ ८ ॥ अपि च जगत्कारणं प्रकृत्य स्वपितीत्यस्य निरुक्तं कुर्वती श्रुतिश्चेतनमेव जगत्कारणं ब्रूते । यदि स्वशब्द आत्मवचनस्तथापि चेतनस्य पुरुषस्याचेतनप्रधानत्वानुपपत्तिः । अथात्मीयवचनस्तथाप्यचेतने पुरुषार्थतयात्मीयेऽपि चेतनस्य प्रलयानुपपत्तिः । न हि मृदात्मा घट आत्मीयेऽपि पाथसि प्रलीयतेऽपि त्वात्मभूतायां मृद्येव । न च रजतमनात्मभूते हस्तिनि प्रलीयते, किंत्वात्मभूतायां शुक्तावेवेत्याह—**स्वाप्ययात्** ॥ ९ ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दमतमपि मतम् । येन विज्ञातेनान्यदविज्ञातमपि विज्ञातम् । न तु श्रोतव्यादि शिष्टमिति पितृवाक्यस्यार्थः । अन्यज्ञानादन्यन्न ज्ञेयमिति पुत्रो ब्रूते—**कथं न्विति** । नान्यत्वं कार्यस्य कारणादित्याह—**यथेति** । ज्ञाते मृत्पिण्डे कुतस्तद्विकारधीरित्याशंक्याऽऽह—**वाचेति** । यो विकारः स वागालम्बनमुच्यते परं न वस्तुतोऽस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुः—**नामधेयमिति** । नाममात्रे नार्थोऽस्ति चेत्तर्हि घटादिवदसत्यत्वसंभवात्कारणस्यापि कथं सत्यतेत्याशंक्याऽऽह—**मृत्तिकेति** । उक्तदृष्टान्तादाकाशादेरपि मृषात्वात्कारणस्य सन्मात्रस्यैव सत्यत्वात्तज्ज्ञाने ज्ञातव्यशेषो नेति दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । कार्यस्य कारणमात्रत्वोपगमात्परस्यापि प्रतिज्ञासिद्धिरित्याशंक्याऽऽह—**न चेति** । प्रतिज्ञाविरोधफलमाह—**तस्मादिति** ॥ ८ ॥ तत्रैव प्रश्नपूर्वकं हेत्वन्तरमाह—**कुतश्चेति** । प्रधानं न सच्छब्दवाच्यमित्यत्र चित्प्रतिबिम्बानां चिदात्मनि बिम्बे लया-

१ ब्रह्माभिन्नत्वात् ।

तदेव सच्छब्दवाच्यं कारणं प्रकृत्य श्रूयते—"यत्रैतत्पुरुषस्स्वपिति नाम, सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति, स्वमपीतो भवति। तस्मादेन ँ स्वपितीत्याचक्षते, स्वं ह्यपीतो भवति" [छान्दो० ६।८।१] इति ॥ एषा श्रुतिस्स्वपितीत्येतत्पुरुषस्य लोकप्रसिद्धं नाम निर्वक्ति ॥ स्वशब्देनेहात्मोच्यते ॥ यः प्रकृतस्सच्छब्दवाच्यस्तमपीतो भवत्यपिगतो भवतीत्यर्थः ॥ अपिपूर्वस्यैतेर्लयार्थत्वं प्रसिद्धम् ॥ प्रभवाप्ययावित्युत्पत्तिप्रलययोः प्रयोगदर्शनात् ॥ मनःप्रचारोपाधिविशेषसम्बन्धादिन्द्रियार्थान् गृह्णंस्तद्विशेषापन्नो जीवो जागर्ति। तद्वासनाविशिष्टस्स्वप्नान्पश्यन्मनःशब्दवाच्यो भवति ॥ स उपाधिद्वयोपरमे सुषुप्तावस्थायामुपाधिकृतविशेषाभावात्स्वात्मनि प्रलीन इवेति स्वं ह्यपीतो भवतीत्युच्यते ॥ यथा—हृदयशब्दनिर्वचनं श्रुत्या दर्शितम्—"स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव निरुक्तं हृद्ययमिति तस्माद्धृदयम्" [छान्दो० ८।३।३] इति, यथा वा—

रत्नप्रभा।

प्रवृत्तिः कथं ? तत्राह—**स्वमिति** ॥ तत्र लोकप्रसिद्धिमाह—**तस्मादिति** ॥ हि यस्मात् स्वं सदात्मानम् अपीतो भवति इति तस्मादित्यर्थः। श्रुतेस्तात्पर्यमाह—**एषेत्यादिना** ॥ कथमेतावता प्रधाननिरास इत्यत आह—**स्वशब्देनेति** ॥ एतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथं नित्यस्य जीवस्य लय इत्याशंक्य उपाधिलयादिति वक्तुं जाग्रत्स्वप्नयोरुपाधिमाह—**मन इति** ॥ ऐन्द्रियकमनोवृत्तय उपाधयः। तैर्घटादिस्थूलार्थविशेषाणामात्मना सम्बन्धादात्मा तानिन्द्रियार्थान्पश्यन् स्थूलविशेषेण देहेनैक्यभ्रान्तिमापन्नो विश्वसंज्ञो जागर्ति, जाग्रद्वासनाश्रयमनोविशिष्टः सन् तैजससंज्ञः स्वप्ने विचित्रवासनासहकृतमायापरिणामान्पश्यन् "सोम्य तन्मनः" इतिश्रुतिस्थमनश्शब्दवाच्यो भवति। स आत्मा स्थूलसूक्ष्मोपाधिद्वयोपरमेऽहं नरः कर्तेति विशेषाभिमानाभावाल्लीन इत्युपचर्यत इत्यर्थः। **ननु** स्वपितीति नामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न यथार्थतेत्यत आह—**यथेति** ॥ **तस्य** हृदयशब्दस्य एतन्निर्वचनम्। **तद्दर्शितम्** अन्नं द्रवीकृत्य

भामती।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

दिति व्यधिकरणो हेतुरित्याशंक्य प्रकरणानुसंधानपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—**तदेवेति**। यत्र सुप्तौ पुंसः स्वपितीत्येतन्नाम भवति तदा पुरुषः सता संपन्नस्तेनैकीभूत इति योजना। प्रकरणेनैक्यप्रमितेः सच्छब्दलक्ष्यस्यैव चिद्बिम्बत्वान्न व्यधिकरणतेति सतश्चित्त्वं सूचयति—**स्वमिति**। तत्र लौकिकप्रसिद्धिमाह—**तस्मादिति**। तच्छब्दार्थं स्फुटयति—**स्वं हीति**। उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—**एषेति**। नामनिरुक्तिश्रुत्यक्षराणि व्याचष्टे—**स्वशब्देनेति**। कथं भिन्नविषया गतिरात्मानमेव विषयीकुर्यादित्याशंक्योपसर्गाल्लयधीरित्याह—**अपिपूर्वस्येति**। प्रसिद्धिमेव प्रकटयति—**प्रभवेति**। एतेर्धातोर्गत्यर्थस्यापिपूर्वस्य लयार्थत्वेऽपि कथमनाद्यनन्तस्य लयः स्यादित्याशंक्य तदीयलयस्यौपाधिकत्वं वक्तुं जागरितमनुवदति—**मन इति**। बुद्धिपरिणामा एवोपाधयस्तैरस्यार्थविशेषयोगाच्चक्षुरादीन्द्रियैस्तानेव स्थूलानर्थान्पश्यञ्जीवस्तद्विशेषेण स्थूलदेहैक्यारोपमापन्नो जागर्तीति व्यवह्रियत इत्यर्थः। स्वप्नमुपन्यस्यति—**तद्वासनेति**। जाग्रद्वासनाभिर्विचित्राभिर्विशिष्टो मनोमात्रोपाधिर्जीवः स्वप्नानुच्चावचान्वासनामात्रदेहाननुभवन्नेवमेव खलु सोम्यैतन्मन इति मनःशब्दवाच्य इति मनोद्वारा लक्ष्यो भवतीत्यर्थः। तथाऽपि कुतोऽस्य लयोक्तिरित्याशंक्याऽऽह—**स इति**। स्थूलं सूक्ष्मं चोपाधिद्वयं तत्कृतो विशेषो गन्तृत्वद्रष्टृत्वादिः स्वपितिनामनिरुक्तेरर्थवादत्वान्न श्रुतार्थतेत्याशंक्य तद्याथार्थ्यार्थं दृष्टान्तद्वयमाह—**यथेत्यादिना**। तस्य हृदयशब्दस्यैतदेव निरुक्तं

अशनायोदन्याशब्दप्रवृत्तिमूलं दर्शयति श्रुतिः–"आप एव तदशितं नयन्ते" [छान्दो० ६ । ८ । ३] "तेज एव तत्पीतं नयते" [छान्दो० ६ । ८ । ३] इति च, एवं स्वमात्मानं सच्छब्दवाच्यमपीतो भवतीतीममर्थं स्वपितिनामनिर्वचनेन दर्शयति ॥ न च चेतन आत्मा अचेतनं प्रधानं स्वरूपत्वेन प्रतिपद्येत ॥ यदि पुनः प्रधानमेवात्मीयत्वात्स्वशब्देनैवोच्येत, एवमपि चेतनोऽचेतनमप्येतीति विरुद्धमापद्येत ॥ श्रुत्यन्तरं च–"प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किं च न वेद नान्तरम्" [बृह० ४ । ३ । २१] इति सुषुप्तावस्थायां चेतनेऽप्ययं दर्शयति ॥ अतो यस्मिन्नप्ययः सर्वेषां चेतनानां तच्चेतनं सच्छब्दवाच्यं जगतः कारणम् । न प्रधानम् ॥ ९ ॥ कुतश्च न प्रधानं जगतः कारणम् ?

गतिसामान्यात् ॥ १० ॥

यदि तार्किकसमय इव वेदान्तेष्वपि भिन्ना कारणावगतिरभविष्यत्–क्वचिच्चेतनं ब्रह्म जगतः कारणम्, क्वचिदचेतनं प्रधानम्, क्वचिदन्यदे-

रत्नप्रभा ।

नयन्ते जरयन्तीति **आप एव** अशनायापदार्थः । **तत्पीतम्** उदकं **नयते** शोषयतीति तेज एवोदन्यम् । अत्र दीर्घश्छान्दसः । एवमिदमपि निर्वचनं यथार्थमित्याह–**एवमिति** ॥ इदं च प्रधानपक्षे न युक्तमित्याह- **न चेति** ॥ स्वशब्दस्यात्मनीवात्मीयेऽपि शक्तिरस्तीत्याशंक्याह–**यदीति** ॥ प्राज्ञेन बिम्बचैतन्येनेश्वरेण सम्परिष्वक्तो भेदभ्रमाभावेनाभेद इत्यर्थः॥९॥**तत्त**द्वेदान्तजन्यानामवगतीनां चेतनकारणविषयकत्वेन सामान्यान्न चेतनं जगतः कारणमिति सूत्रार्थं व्यतिरेकमुखेनाह–**यदि तार्किकेत्यादिना** ॥ **अन्यत्**

भामती ।

गतिसामान्यात् । गतिरवगतिः । **तार्किकसमय इवेति** । यथा हि तार्किकाणां समयभेदेषु परस्परपराह-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

निर्वचनम् । अशनायापिपासे सोम्य विजानीहीत्युपक्रम्याशितस्यान्नस्य द्रवीकरणेन नयनाज्जरणादापोऽशनाया छान्दसमेकवचनम् । एवमशनायाशब्दस्याप्सु प्रवृत्तौ मूलं दर्शयति–'आप एव तदशितं नयन्ते'इति श्रुतिः । द्रावकोदकपानननयनात्तस्य शोषणादुदन्यं तेजः । आकारश्छान्दसः । एवमुदन्यशब्दस्य तेजसि प्रवृत्तौ निमित्तं तेज एव तत्पीतं नयत इति श्रुतिर्दर्शयतीति योजना । दृष्टान्तयोरर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति–**एवमिति** । प्रधानस्य व्यापित्वादव्यापिजीवलयस्थानत्वयोगादुक्तहेतोरन्यथासिद्धिमाशंक्य चितोऽचित्त्वापत्तिरयुक्तेत्याह–**न चेति** । स्वशब्दस्याऽऽत्मीयेऽपि शक्तत्वात्प्रधाने प्रवृत्तेरन्यथासिद्धितादवस्थ्यमाशंक्योक्तं स्फोरयति—**यदीति** । स्वशब्दस्याऽऽत्मा मुख्योऽर्थस्तत्संबन्धादात्मीयो लक्ष्य इति तद्ग्रहस्यानौचित्यमेवमपीत्युक्तम् । मृदात्मनो घटस्य मृद्येव लयादात्मीये जलादावदृष्टेरित्यर्थः । स्वपितिनामनिरुक्तिश्रुत्यनुग्राहकत्वेन बृहदारण्यकश्रुतिं पठति–**श्रुत्यन्तरं चेति** । तस्य तात्पर्यमाह–**सुषुप्तेति** । हेतोरन्यथासिद्ध्यभावे फलितमाह–**अत इति** ॥ ९ ॥ उपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वं तात्पर्यलिङ्गमुक्त्वाऽभ्यासं लिङ्गान्तरं वक्तुं सूत्रान्तरं निक्षिपति–**कुतश्चेति** । श्रुतिप्रामाण्यैक्यात्प्रत्युपनिषदमभ्यासेन चेतनकारणावगतिरेकरूपेत्ययुक्तमनेकरूपत्वाप्रसङ्गादित्याशंक्य कारणविषयत्वात्तर्कजन्यधीवदतुल्यत्वप्रसक्तिं वक्ति–**यदीति** । वस्तुनश्चिदचिदात्मकमन्यदित्युक्तं विरुद्धार्थत्वात्तर्हि त्यागो वेदान्तानामित्याशंक्य तेषामेकार्थ-

१ अप्ययः लयः । २ अशनायाशब्दे ।

वेति, ततः कदाचित्प्रधानकारणवादानुरोधेनापीक्षत्यादिश्रवणमकल्पयिष्यत् । न त्वेतदस्ति ॥ समानैव हि सर्वेषु वेदान्तेषु चेतनकारणावगतिः । यथा–अग्नेर्ज्वलतस्सर्वा दिशो विस्फुलिंगा विप्रतिष्ठेरन्,एवमेवैतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते ॥ "प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" [कौषी० ३ । ३] इति "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः"] तैत्ति० २ । १] इति "आत्मन एवेदं सर्वम्" [छान्दो० ७ । २६ । १] इति "आत्मन एष प्राणो जायते" [प्रश्न० ३ । ३] इति चात्मनः कारणत्वं दर्शयन्ति सर्वे वेदान्ताः ॥ आत्मशब्दश्च चेतनवचन इत्यवोचाम ॥ महच्च प्रामाण्यकारणमेतद् । यद्वेदान्तवाक्यानां चेतनकारणत्वे समानगतित्वं चक्षुरादीनामिव रूपादिषु ॥ अतो गतिसामान्यात् सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ १० ॥ कुतश्च सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणम् ?

रत्नप्रभा ।

परमाण्वादिकम् । **न त्वेतदिति** ॥ अवगतिवैषम्यमित्यर्थः । **विप्रतिष्ठेरन्** विविधं नाना दिशः प्रतिगच्छेयुः । **प्राणा**श्चक्षुरादयो यथागोलकं प्रादुर्भवन्ति । **प्राणेभ्यो**ऽनन्तरम् **देवाः** सूर्यादयस्तदनुग्राहकाः । तदनन्तरं लोक्यन्त इति **लोकाः** विषया इत्यर्थः । **ननु** वेदान्तानां स्वतः प्रामाण्यत्वेन प्रत्येकं स्वार्थनिश्चायकत्वसम्भवात् किं गतिसामान्येनेत्याह–**महच्चेति** ॥ एकरूपावगतिहेतुत्वं वेदान्तानां प्रामाण्यसंशयनिवृत्तिहेतुरित्यत्र दृष्टान्तमाह–**चक्षुरिति** ॥ **यथा** सर्वेषां चक्षुषामेकरूपावगतिहेतुत्वं, श्रवणानां शब्दावगतिहेतुत्वं, घ्राणादीनां गन्धादिषु, **एवं** ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रामाण्यदार्ढ्यहेतुरित्यर्थः । एवमीक्षत्यादिलिङ्गैरचेतने वेदान्तानां समन्वयं निरस्य चेतनवाचकशब्देनापि

भामती ।

तार्थता, नैवं वेदान्तेषु परस्परपराहतिः,अपि तु तेषु सर्वत्र जगत्कारणचैतन्यावगतिः समानेति । **चक्षुरादीनामिव रूपादिष्विति** । यथा हि सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति, न पुना रसादिकं कस्यचिद्दर्शयति कस्य-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तया नयनादत्यागमाह–**तत इति** । अस्तु तर्हि तेष्वपि कारणावगतेरनेकरूपत्वं नेत्याह–**न त्विति** । तर्हि जडाजडार्थवचसोः सालम्बनत्वाय द्व्यात्मके ब्रह्मण्येव गतिसामान्यमित्याशंक्य चिदेकरसे तस्याः सामान्यमाह–**समानेति** । विस्फुलिङ्गप्रसङ्गार्थं ज्वलत इत्युक्तम् । विप्रतिष्ठेरन्नानागतित्वेन दिशो दशापि प्रसृताः स्युरित्यर्थः । प्राणाश्चक्षुरादयो यथायतनं यथागोलकं विप्रतिष्ठन्ते विविधमुद्गच्छन्तीति यावत् । प्राणेभ्योऽनन्तरमादित्यादयस्तदनुग्राह (हि) का देवतास्ताभ्योऽनन्तरं लोक्यन्त इति लोका विषया भवन्तीत्यर्थः । अनुक्तानामपि वेदान्तानामुक्तैः सहास्मिन्नर्थे तात्पर्यं सूचयति–**आत्मन इति** । जडाजडात्मकाखण्डरूपमात्मशब्दमिति कुतो विवक्षितधीरित्याशंक्य जडस्य स्वरूपाभासत्वादखण्डाजडचैतन्यमेवाऽऽत्मेत्याह–**आत्मेति** । स्वतः प्रामाण्यादेकस्यापि वाक्यस्य स्वार्थधीहेतुत्वात्तत्रानुग्राहकवाक्यान्तरोक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याऽऽह–**महच्चेति** । एकार्थत्वोक्त्या ज्ञानदार्ढ्याय वाक्यान्तरमित्यर्थः । वेदान्तानां चेतनकारणे तुल्यगतित्वे दृष्टान्तमाह–**चक्षुरादीनामिति** । सर्वेषां चक्षू रूपमेव ग्राहयति न रसादि कस्यचिदिति रूपे चक्षुषो गतिसामान्यं दृष्टम् । रसनादीनामपि रसादिषु । तथा वेदान्तानामपि चेतनकारणत्वे तुल्यगतित्वमित्यर्थः । सूत्रार्थं निगमयति–**अत इति** ॥ १० ॥ श्रुत्या स्फुटार्थतया ब्रह्मकारणत्वं वाच्यम् । तथा सत्यन्यासां तदैकार्थ्यनिर्णयादित्युत्तरसूत्राकांक्षामाह–**कुतश्चेति** । तदैक्षतेत्यत्रेक्षणमात्रं कारणस्य श्रुतं न सर्वज्ञत्वं तस्य सर्वार्थत्वादार्थिकी तद्धीः । **श्वेताश्वतरे** तु सर्वज्ञो जग-

१ मभविष्य पा० ।

श्रुतत्वाच्च ॥ ११ ॥

स्वशब्देनैव च सर्वज्ञ ईश्वरो जगतः कारणमिति श्रूयते-श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि सर्वज्ञमीश्वरं प्रकृत्य-"न तस्य कश्चित्पतिरस्ति लोके न चेशिता नैव च तस्य लिंगम् । स कारणं करणाधिपाधिपो न चास्य कश्चिज्जनिता न चाधिपः" [श्वेताश्व० ६ । ९] इति ॥ तस्मात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणं, नाचेतनं प्रधानमन्यद्वेति सिद्धम् ॥ ११ ॥ इतीक्षत्यधिकरणम् ॥ (५) ॥ ॥ "जन्माद्यस्य यतः" [१ । १ । २] इत्यारभ्य "श्रुतत्वाच्च" [१ । १ । ११] इत्येवमन्तैस्सूत्रैर्यान्युदाहृतानि वेदान्तवाक्यानि तेषां, सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरीश्वरो जगतो जन्मस्थितिलयकारणमित्येतस्यार्थस्य प्रतिपादकत्वं, न्यायपूर्वकं प्रतिपादितम् ॥ गतिसामान्योपन्यासेन च सर्वे वेदान्ताश्चेतनकारणवादिन इति व्याख्यातम् ॥ अतः

रत्नप्रभा ।

निरस्यति-**श्रुतत्वाच्चेति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे-**स्वशब्देनेति** ॥ स्वस्य चेतनस्य वाचकः सर्वविच्छब्दः "ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः" [श्वेता० ६ । २ । १६] इति सर्वज्ञं परमेश्वरं प्रकृत्य सर्ववित् कारणमिति श्रुतत्वान्नाचेतनं कारणमिति **सूत्रार्थः** ॥ करणाधिपा जीवास्तेषामधिपः । अधिकरणार्थमुपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ ईक्षणात्मशब्दादिकं परमाण्वादावप्ययुक्तमिति मत्वाह-**अन्यद्वेति** ॥ ११ ॥ (५) ॥ वृत्तानुवादेनोत्तरसूत्रसन्दर्भमाक्षिपति-**जन्मादीति** ॥ प्रथमसूत्रस्य शास्त्रोपोद्घातत्वाज्जन्मादिसूत्रमारभ्येत्युक्तम् । सर्ववेदान्तानां कार्ये प्रधानाद्यचेतने च समन्वयनिरासेन ब्रह्मपरत्वं व्याख्यातम् । **अतः** प्रथमाध्यायार्थस्य समाप्तत्वादुत्तरग्रन्थारम्भे **किं** कारणमित्यर्थः । वेदान्तेषु सगुणनिर्गुणब्रह्मवाक्यानां बहलमुलब्धेः तत्र कस्य वाक्यस्य सगुणोपासनाविधिद्वारा निर्गुणे समन्वयः । कस्य वा गुणविवक्षां विना साक्षा-

भामती ।

चिद्रूपम् । एवं रसनादिष्वपि गतिसामान्यं दर्शनीयम् ॥ १० ॥ **श्रुतत्वाच्च** । 'तदैक्षत' इत्यत्र ईक्षणमात्रं जगत्कारणस्य श्रुतं न तु सर्वविषयम् । जगत्कारणसंबन्धितया तु तदर्थात्सर्वविषयमवगतं, श्वेताश्वतराणां तूपनिषदि सर्वज्ञ ईश्वरो जगत्कारणमिति साक्षादुक्तमिति विशेषः ॥ ११ ॥ (५) उत्तरसूत्रसंदर्भमाक्षिपति-**जन्माद्यस्य यत इत्यारभ्येति** । ब्रह्म जिज्ञासितव्यमिति प्रतिज्ञातं, तच्च शास्त्रैकसमधिगम्यं, शास्त्रं च सर्वज्ञे सर्वशक्तौ जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयकारणे ब्रह्मण्येव प्रमाणं न प्रधानादाविति न्यायतो व्युत्पादितम् । न चास्ति कश्चिद्वेदान्तभागो यस्तद्विपरीतमपि बोधयेदिति च 'गतिसामान्यात्' इत्युक्तम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

द्धेतुरिति साक्षादुक्तम् । अतः सर्वोपनिषदां तदेकवाक्यत्वधीरित्याह-**श्रुतत्वाच्चेति** । तद्व्याचष्टे-**स्वशब्देनेति** । सर्वज्ञस्य वाचकेन शब्देनेति यावत् । सर्वश्चासौ ज्ञश्चेति । सर्वबाधशङ्कां वारयति-**ईश्वर इति** । वक्ष्यमाणमन्त्रस्थसशब्दार्थमाह-**सर्वज्ञमिति** । ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्य इति प्रकृत्य स कारणमिति परामर्शाजगद्धेतोः सर्वज्ञतेत्यर्थः । तस्य सर्वेश्वरत्वमाह-**करणेति** । तेषामधिपाः स्वामिनो जीवास्तेषामधिपः परमेश्वरस्तस्य सर्वहेतुत्वार्थं विशेषणम्-**न चेति** । जीवान्प्रतीश्वरत्वं हिरण्यगर्भादेरपीत्याशंक्य नियन्त्रन्तरं निरस्यति-**न चेति** । महाप्रमेयमुपसंहरति-**तस्मादिति** । अन्यदित्युक्तार्थः ॥ ११ ॥ (५) ॥ वृत्तमनूद्योत्तरसंदर्भमाक्षिपति-**जन्मादीति** । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति वक्तव्यम् । तेषामेतदर्थप्रतिपादनोपयुक्तन्यायप्रथनार्थमुत्तरः संदर्भोऽर्थवानित्याशंक्याऽऽह-**न्यायेति** । अनुक्तवाक्यानां तत्परत्वं वक्तुमुत्तरो ग्रन्थ इत्याशंक्याऽऽह-**गतीति** । अनुक्तसमन्वयाभावान्नोत्तरस्योत्थानमित्याह-**अत इति** । उत्तरसूत्राणाम-

परस्य ग्रन्थस्य किमुत्थानमिति ॥ उच्यते ॥ द्विरूपं हि ब्रह्मावगम्यते— नामरूपविकारभेदोपाधिविशिष्टं, तद्विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् । "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" [बृह० ४ । ५ । १५] "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्" [बृह० ४ । ५ । १५] "यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पं, यो वै भूमा तदमृतम् , अथ यदल्पं तन्मर्त्यम्" [छान्दो० ७ । २४ । १] "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरः । नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" [तैत्ति० आ०३।१२।७]

रत्नप्रभा ।

देव ब्रह्मणि समन्वय इत्याकांक्षैव कारणमित्याह—**उच्यत इति** ॥ संक्षिप्य सगुणनिर्गुणवाक्यार्थमाह—**द्विरूपं हीति** ॥ नामरूपात्मको विकारः सर्वं जगत् । तद्भेदो हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशेष इति वाक्यार्थः । वाक्यान्युदाहरति—**यत्र हीत्यादिना** ॥ यस्यां खल्वज्ञानावस्थायां **द्वैतमिव** कल्पितं **भवति तत्** तदा इतरः सन् **इतरं पश्यति** इति दृश्योपाधिकं वस्तु भाति । **यत्र** ज्ञानकाले विदुषः **सर्वं** जगदात्ममात्रम् **अभूत्** तदा तु 'केन कं पश्येद्' इत्याक्षेपान्निरुपाधिकं तत्त्वं भाति । **यत्र** भूम्नि निश्चितो विद्वान् द्वितीयं किमपि न वेत्ति सोऽद्वितीयो भूमा परमात्मा निर्गुणः । **अथ** निर्गुणोक्त्यनन्तरं सगुणमुच्यते । **यत्र** सगुणे स्थितो द्वितीयं वेत्ति **तदल्पं** परिच्छिन्नम् । **यः** तु **भूमा तदमृतं** नित्यम् । **अथेति**—पूर्ववद्[१] व्याख्येयम् । **धीरः** परमात्मैव **सर्वाणि रूपाणि विचित्य** सृष्ट्वा **नामानि** च **कृत्वा** बुद्ध्यादौ प्रविश्य जीवसंज्ञो व्यवहरन् यो वर्त्तते, स सगुणस्तं निर्गुणत्वेन विद्वानप्यमृतो भवति । निर्गताः कला

भामती ।

तत्किमपरमवशिष्यते, यदर्थमुत्तरसूत्रसंदर्भस्यावतारः स्यादिति ॥ **किमुत्थानमिति** । किमाक्षेपे । समाधत्ते—**उच्यते**—**द्विरूपं हीति** । यद्यपि तत्त्वतो निरस्तसमस्तोपाधिरूपं ब्रह्म तथापि न तेन रूपेण शक्यमुपदेष्टुमित्युपहितेन रूपेणोपदेष्टव्यमिति । तत्र च क्वचिदुपाधिर्विवक्षितः । तदुपासनानि

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

गतार्थत्वं वक्तुमारभते—**उच्यत इति** । तदर्थं वेदान्तेषु भासमानमर्थं संक्षिपति—**द्विरूपं हीति** । तत्र सोपाधिकविषयं वाक्यमुदाहरति—**यत्रेति** । यस्यां खल्वविद्यावस्थायामाभासभूतं द्वैतं सदिव भाति तत्रेतरः सन्नितरं पश्यतीति दृष्ट्यादिगोचरमुपाधिमद्वस्तु वदतीत्यर्थः । निरुपाधिकविषयं वाक्यं पठति—**यत्र त्विति** । यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं कर्त्राद्यात्मातिरेकेणासदेवाऽऽसीत्तत्र केन करणेन कं विषयं को वा कर्ता पश्येदित्याक्षेपादव्यवहार्यमनौपाधिकं तत्त्वमित्यर्थः । निरुपाधिके श्रुत्यन्तरमाह—**यत्रेति** । यस्मिन्भूम्नि स्थितो विद्वानन्यद् द्रष्टव्यं चक्षुषा न पश्यत्यन्यच्च श्रोतव्यं श्रोत्रेण न शृणोति न चान्यन्मन्तव्यं ज्ञातव्यं वा मनसा बुद्ध्या वा मनुते जानाति वा स भूमा दृष्ट्याद्यगोचरो निरतिशयमहत्त्वसंपन्नः परमात्मेत्यर्थः । तत्रैवावान्तरवाक्ये सोपाधिकमपि स्वरूपमुक्तमित्याह—**अथेति** । निरुपाधिकभूमोक्त्यनन्तरं सोपाधिकमपि रूपमुच्यते । यस्मिन्परिच्छिन्ने वस्तुनि निष्ठो योऽविद्वानन्यद् द्रष्टव्यादि चक्षुरादिनाऽनुसंधत्ते तदल्पं परिच्छिन्नमुपहितमित्यर्थः । भूम्नोऽल्पस्य च विशेषान्तरमाह—**यो वा इति** । अथेति द्योतितो विशेषो वाक्येन प्रकटितः । सोपाधिकेऽन्तर्यामिणि श्रुत्यन्तरमाह—**सर्वाणीति** । सर्वज्ञो हीश्वरो नामरूपादिकं विश्वं निर्माय तत्र प्रविश्याभिवदनादि कुर्वन्योऽवतिष्ठते तं विद्वानिहैवामृतो भवतीत्यर्थः ।

१ भूमामृतोक्त्यनन्तरमित्यर्थकत्वेनाथपदं व्याख्येयं, प्रकरणादिति भावः ।

"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्। अमृतस्य परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम्" [श्वेताश्व० ६ । १९] "नेतिनेति" [बृह० २ । ३ । ६] इति "अस्थूलमनणुमह्रस्वमदीर्घम्" [बृह० ३ । ८ । ८] इति "न्यूनमन्यत्स्थानं, सम्पूर्णमन्यद्"। इति चैवं सहस्रशो विद्याविद्याविषयभेदेन ब्रह्मणो द्विरूपतां दर्शयन्ति वाक्यानि ॥ तत्राविद्यावस्थायां ब्रह्मण उपास्योपासकादिलक्षणस्सर्वो व्यवहारः । तत्र कानिचिद्ब्रह्मण उपासनान्यभ्युदयार्थानि, कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि ॥

रत्नप्रभा ।

अंशा यस्मात्तत् **निष्कलम्**, अतो निरंशत्वात् **निष्क्रियम्**, अतः **शान्तम्** अपरिणामि **निरवद्यं** रागादिदोषशून्यम् **अञ्जनं** मूलतमस्सम्बन्धो धर्मादिकं वा तच्छून्यं **निरञ्जनम्** ॥ **किञ्च, अमृतस्य** मोक्षस्य स्वयमेव वाक्योत्थवृत्तिस्थत्वेन **परम्** उत्कृष्टं **सेतुं** लौकिकसेतुवत् प्रापकम्। यथा–दग्धेन्धनोऽनलः शाम्यति तमिवाविद्या तज्जं दग्ध्वा प्रशान्तं निर्गुणमात्मानं विद्यादित्यर्थः ॥ **नेतिनेतीति** । व्याख्यातम् । स्थूलादिद्वैतशून्यम् । रूपद्वये श्रुतिमाह–**न्यूनमिति** ॥ द्वैतस्थानं **न्यूनम्** अल्पं सगुणरूपं निर्गुणाद् **अन्यत्** तथा **सम्पूर्णं** निर्गुणं सगुणादन्यदित्यर्थः । एकस्य द्विरूपत्वं विरुद्धमित्यत आह–**विद्येति** ॥ विद्याविषयो ज्ञेयं निर्गुणं सत्यम्, अविद्याविषयम् उपास्यं, सगुणकल्पितमित्यविरोधः । तत्राविद्याविषयं विवृणोति–**तत्रेति** ॥ निर्गुणज्ञानार्थमारोपितप्रपञ्चमाश्रित्य बोधात्प्राक्काले गुडजिह्विकान्यायेन तत्फलार्थान्युपासनानि विधीयन्ते । तेषां चित्तैकाग्र्यद्वारा ज्ञानं मुख्यं फलमिति तद्वाक्यानामपि महातात्पर्यं ब्रह्मणीति मन्तव्यम् । नामब्रह्मेत्याद्युपास्तीनां कामचारादिरभ्युदयः फलं, दहराद्युपास्तीनां क्रममुक्तिः, उद्गीथादिध्यानस्य कर्मसमृद्धिः फलमिति भेदः । ध्यानानां मानसत्वाज्ज्ञानान्तरङ्गत्वाच्च ज्ञानकाण्डे विधानमिति भावः ।

भामती ।

कानिचित् अभ्युदयार्थानि मनोमात्रसाधनतयात्र पठितानि । **कानिचित्क्रममुक्त्यर्थानि, कानिचित्कर्मसमृद्ध्यर्थानि** । क्वचित्पुनरुक्तोऽप्युपाधिरविवक्षितः, यथात्रैवान्नमयादय आनन्दमयान्ताः पञ्च

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

निरुपाधिके श्रुत्यन्तरमाह–**निष्कलमिति** । निष्कलं निरंशं निरंशत्वादेव सर्वक्रियाशून्यं निष्क्रियं तस्मादेव शान्तमपरिणामि रागादिरहितं निरवद्यं धर्माधर्माद्यसंबद्धं निरञ्जनम् । नभसोऽस्य विशेषमाह–**अमृतस्येति** । यथा मृद्दारुमयः सेतुर्नदीकुल्यादिपरकूलप्राप्तेरुपायस्तथा संसारसागरस्य परं पारं परं ब्रह्म तद्भावस्यामृतस्य वाक्योत्थबुद्ध्यभिव्यक्तं तदेव साधनं सेतुवदवस्थितम् । तस्योपशान्तत्वे दृष्टान्तमाह–**दग्धेति**। यथा दग्धेन्धनोऽग्निः शाम्यति तथाऽज्ञानं तदुत्थं च दग्ध्वा स्थितं प्रशान्तं प्रसन्नं विद्यादित्यर्थः । इतिभ्यां विश्वं दृश्यमादाय नञ्भ्यां तन्निषेधादपि श्रुत्यन्तरं निरुपाधिकार्थमाह–**नेतीति** । द्रव्यगुणादिसर्वद्वैतनिषेधादपि वाक्यं तथेत्याह–**अस्थूलमिति** । रूपद्वये श्रुत्यन्तरमाह–**न्यूनमिति** । निष्प्रपञ्चादन्यदुपास्यं सप्रपञ्चस्थानं न्यूनं परिच्छिन्नं ततोऽन्यन्निष्प्रपञ्चं मुक्तोपसृप्यं त्रिधापरिच्छित्तिशून्यं सच्चिदानन्दात्मकमित्यर्थः । उक्तवाक्यानामुपलक्षणत्वं विवक्षित्वोक्तमेवमिति । ननु ब्रह्मणो न द्वैविध्यं युगपदेकस्य तद्विरोधात्तत्राऽऽह–**विद्येति** । अद्वैतमेव वास्तवं चेदुपास्योपासकादिभेदस्यावस्तुत्वादुपास्तिविध्यानर्थक्यमित्याशङ्क्याऽऽह–**तत्रेति** । उपास्तीनामपि मुक्त्यर्थत्वाद्विद्यावद्वस्तुगामितेत्याशङ्क्य साक्षान्न मोक्षार्थतेत्याह–**तत्रेति** । अभ्युदयार्थानि प्रतीकोपासनानि । क्रममुक्त्यर्थानि दहराद्युपासनानि । कर्मसमृद्ध्यर्थान्युद्गीथादिध्यानानि । यद्यपि विधेयत्वादेतानि कर्मकाण्डे युक्तानि तथाऽपि मानसत्वेन विद्यासाम्यादिहोक्तानीत्यर्थः ।

१ कारणाविद्यासम्बन्ध इत्यर्थः ।

तेषां गुणविशेषोपाधिभेदेन भेदः ॥ एक एव तु परमात्मा ईश्वरस्तैस्तैर्गुणविशेषैर्विशिष्ट उपास्यो यद्यपि भवति, तथापि यथागुणोपासनमेव फलानि भिद्यन्ते–"तं यथायथोपासते तदेव भवति" [छान्दो० ३ । १४ । १] इति श्रुतेः, "यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति, तथेतः प्रेत्य भवति" [छान्दो० ३ । १४ । १] इति च ॥ स्मृतेश्च–"यंयं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् । तंतमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः" [भ० गी० ८ । ६] इति ॥ यद्यप्येक एव त्वात्मा सर्वभूतेषु स्थावरजङ्गमेषु गूढः, तथापि चित्तोपाधिविशेषतारतम्यादात्मनः कूटस्थनित्यैकरूपस्याप्युत्तरोत्तरमाविष्कृततारतम्यमैश्वर्यशक्तिविशेषैः श्रूयते–"तस्य य आत्मानमाविस्तरां वेद"[ऐत०

रत्नप्रभा ।

ननूपास्यब्रह्मण एकत्वात् कथमुपासनानां भेदस्तत्राह–**तेषामिति** ॥ गुणविशेषाः–सत्यकामत्वादयो, हृदयादिरुपाधिः । अत्र स्वयमेवाशङ्क्य परिहरति–**एक इति** ॥ परमात्मस्वरूपाभेदेऽप्युपाधिभेदेनोपहितोपास्यरूपभेदादुपासनानां भेदे सति फलभेद इति भावः । **तं** परमात्मानं यद्यद्गुणत्वेन लोका राजानमिव उपासते तत्तद्गुणवत्त्वमेव तेषां फलं **भवति** ॥ **क्रतुः** सङ्कल्पो ध्यानम् । इह यादृशध्यानवान् भवति मृत्वा तादृशोपास्यरूपो भवतीत्यत्रैव भगवद्वाक्यमाह–**स्मृतेश्चेति** ॥ **ननु** सर्वभूतेषु निरतिशयात्मन एकत्वादुपास्योपासकयोस्तारतम्यश्रुतयः कथमित्याशङ्क्य परिहरति–**यद्यप्येक इति** ॥ उक्तानामुपाधीनां शुद्धितारतम्यादैश्वर्यज्ञानसुखरूपशक्तीनां तारतम्यरूपा विशेषा भवन्ति । तैरेकरूपस्यात्मन उत्तरोत्तरं मनुष्यादिहिरण्यगर्भान्तेष्वाविर्भावतारतम्यं श्रूयते । **तस्य** आत्मन **आत्मानं** स्वरूपं **आविस्तरां** प्रकटतरं यो **वेद** उपास्ते सोऽश्नुते तदिति । तरप्प्रत्ययादित्यर्थः । तथा च निकृष्टोपाधिरात्मैवोपासकः, उत्कृष्टोपा-

भामती ।

कोशाः । तदत्र कस्मिन्नुपाधिर्विवक्षितः कस्मिन्नेति नाद्यापि विवेचितम् । तथा गतिसामान्यमपि सिद्धवदुक्तं, न त्वद्यापि साधितमिति तदर्थमुत्तरग्रन्थसंदर्भारम्भ इत्यर्थः । स्यादेतत् । परस्यात्मनस्तत्तदुपाधिभेदविशिष्टस्याप्यभेदात्कथमुपासनाभेदः, कथं च फलभेद इत्यत आह–**एक एव त्विति** । रूपाभेदेऽप्युपाधिभेदादुपहितभेदादुपासनाभेदस्तया च फलभेद इत्यर्थः । क्रतुः संकल्पः । ननु यद्येक आत्मा कूटस्थनित्यो निरतिशयः सर्वभूतेषु गूढः, कथमेतस्मिन् भूताश्रये तारतम्यश्रुतय इत्यत आह–**यद्यप्येक आत्मेति** । यद्यपि निरतिशयमेकमेव रूपमात्मन ऐश्वर्यं च ज्ञानं चानन्दश्च, तथाप्यनाद्यविद्यातमःसमा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

उपास्यैक्यात्तत्प्राप्तेरुपास्तिफलत्वादुपास्तितत्फलभेदासिद्धिमाशङ्क्याऽऽह–**तेषामिति** । परस्य गुणभेदादुपास्तिभेदाच्च भेदेपि स्वरूपाभेदादुपास्त्यादिभेदायोगतादवस्थ्यमाशंक्य स्वरूपाभेदेऽप्युपहितभेदमाह–**एक इति** । उपास्तिप्रचयसंस्कारादुपास्यतद्गुणप्राप्तिरित्यत्र श्रुत्यन्तरमाह–**यथेति** । क्रतुः संकल्पो ध्यानम् । ध्यानसंस्कारप्रचयाद्ध्येयात्मतां ध्याता देहपाते प्रतिपद्यते किंवा तदाऽपि पूर्ववद्ध्यातृत्वमेवेति संशये संस्कारप्रकर्षाद्देवतात्मत्वमेवाऽऽप्नोतीति निर्णेतुमाह–**स्मृतेश्चेति** । सर्वत्राऽऽत्मैक्यात्तस्य कौटस्थ्यात्तस्यैवोपास्यत्वात्कुतस्तत्तारतम्यश्रुतिरित्याशंक्य नीहाराद्यावरणभेदादादित्यवद्विद्यातारतम्यादात्मा वस्तुतो निरतिशयोऽपि सातिशयो भातीत्याह–**यद्यपीति** । यथोक्तस्याप्यात्मनः स्थावरादारभ्य ब्रह्मान्तेषु प्राणिषूत्तरोत्तरमाविष्टस्य बुद्ध्युपाधिशुद्ध्युत्कर्षतारतम्यात्प्रज्ञाधीनैश्वर्यशक्तिविशेषैस्तारतम्यं तस्योक्तोपाधिकस्य प्रकृतस्याऽऽत्मनो यो ध्याता स्वरूपमाविस्तरामतिशयेन प्रकटमुपास्तिवशाद् बुध्यते सोऽश्नुते[1] ह्याविर्भूयेत्यै-

---

१ सोऽश्नुते ह्याविर्भूयेति तत्रैव स्पष्टम् ।

आ० २ । ३ । २ । १] इत्यत्र । स्मृतावपि "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंऽशसम्भवम्" [भ० गी० १० । ४१] इति ॥ यत्रयत्र विभूत्याद्यतिशयस्सस ईश्वर इत्युपास्यतया चोद्यते ॥ एवमिहापि आदित्यमण्डले हिरण्मयः पुरुषस्सर्वपाप्मोदयलिंगात्पर एवेति वक्ष्यति । एवम् "आकाशस्तल्लिंगाद्" [व्या० सू० १ । १ । २२] इत्यादिषु द्रष्टव्यम् । एवं सद्योमुक्तिकारणमप्यात्मज्ञानमुपाधिसम्बन्धविशेषद्वारेणोपदिश्यमानमप्यविवक्षितोपाधिसम्बन्धविशेषं परापरविषयं परापरविषयत्वेन सन्दिह्यमानं वाक्यगतिपर्यालोचनया निर्णेतव्यं भवति ॥ यथैव हि तावद् "आनन्दमयोऽभ्यासाद्" [व्या० सू० १ । १ । १२] इति ॥ एवमेकमपि ब्रह्मापेक्षितोपाधिसम्बन्धं निरस्तोपाधिसम्बन्धं चोपास्यत्वेन ज्ञेयत्वेन च वेदान्तेषूपदिश्यत इति प्रदर्शयितुं परो ग्रन्थ आरभ्यते ॥ यच्च "गतिसामान्याद्" [ब्र० सू० १ ।

रत्नप्रभा ।

धिरीश्वर उपास्यः,-इत्यौपाधिकं तारतम्यमविरुद्धमिति भावः। अत्रार्थे भगवद्गीतामुदाहरति-**स्मृतावपीति**॥ अत्र सूर्यादेरपि न जीवत्वेनोपास्यता, किंत्वीश्वरत्वेनेत्युक्तं भवति । तत्र सूत्रकारसम्मतिमाह-**एवमिहेति** ॥ **उदयः** असम्बन्धः । एवं यस्मिन्वाक्ये उपाधिर्विवक्षितः तद्वाक्यमुपासनापरमिति वक्तुमुत्तरसूत्रसन्दर्भस्यारम्भ इत्युक्त्वा यत्र न विवक्षितः, तद्वाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमिति निर्णयार्थमारम्भ इत्याह-**एवं सद्य इति** ॥ अन्नमयादिकोशा **उपाधिविशेषाः** । **वाक्यगतिः** तात्पर्यम् । आरम्भसमर्थनमुपसंहरति-**एवमेकमपीति** ॥ सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्य साधनार्थमप्युत्तरारम्भ इत्याह-**यच्चेति** ॥ **अन्नं** प्रसिद्धं प्राणमनोबुद्धयः हिरण्यगर्भरूपाः, बिम्बचैतन्यमीश्वर आनन्दः, "तेषां पञ्चानां विकारा आध्यात्मिका देह-

भामती ।

वृतं तेषु प्राणभृद्भेदेषु क्वचिदसदिव, क्वचिदत्यन्तापकृष्टमिव, क्वचिदपकृष्टमिव, क्वचित्सत्, क्वचित्प्रकर्षवत्, क्वचिदत्यन्तप्रकर्षवदिव भासते । तत्कस्य हेतोः, अविद्यातमसः प्रकर्षनिकर्षतारतम्यादिति । यथोत्तमप्रकाशः सविता दिङ्मण्डलमेकरूपेणैव प्रकाशेनापूरयन्नपि वर्षासु निकृष्टप्रकाश इव शरदि तु प्रकृष्टप्रकाश इव प्रथते, तथेदमपीति । **अपेक्षितोपाधिसंबन्धम्** उपास्यत्वेन । **निरस्तोपाधिसंबन्धं** ज्ञेयत्वेनेति ॥ ११॥ (९) ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तरेयके श्रुतम् । तथा चोपास्यतारतम्यं श्रौतमौपाधिकं युक्तमित्यर्थः । उपास्येश्वरतारतम्यं भगवद्गीतास्वपि सिद्धमित्याह-**स्मृताविति** । श्रुतिस्मृतितात्पर्यमाह-**यत्रेति** । न केवलं द्वैविध्यं ब्रह्मणः श्रुतिस्मृत्योरेव सिद्धं किंतु सूत्रकृतोऽपि मतमित्याह-**एवमिति** । श्रुतिस्मृत्योरिव प्रकृतेऽपि शास्त्रे द्वैरूप्यं ब्रह्मणो भाति। तत्र सोपाधिकब्रह्मविषयमन्तस्तद्धर्माधिकरणमुदाहरति-**आदित्येति** । उक्तन्यायं तुल्यदेशेषु प्रसारयति-**एवमिति** । सोपाधिकोपदेशवन्निरुपाधिकोपदेशं दर्शयति-**एवमित्यादिना** । आत्मज्ञानं निर्णेतव्यमिति संबन्धः । निर्णेयप्रसङ्गमाह-**परेति** । अन्नमयाद्युपाधिद्वारोक्तस्य कथं परविषयत्वं तत्राऽऽह-**उपाधीति** । निर्णयक्रममाह-**वाक्येति**। उक्तार्थमधिकरणं क्वास्तीत्याशङ्क्योक्तम्-**यथेति** । अस्मिन्नेवाधिकरणे यथा निरुपाधिकं ब्रह्मैवोच्यते तथा द्युभ्वाद्यायतनमित्यादिष्वपीत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसूत्रेषु दृष्टं ब्रह्मद्वैरूप्यं शिष्टाऽनन्तरसंदर्भारम्भं संभावयति-**एवमिति** । अपेक्षितोपाधिसंबन्धमुपास्यत्वेन निरस्तोपाधिसंबन्धं च ज्ञेयत्वेनेति संबन्धः । तस्याद्याप्यविवेकात्कुत्रोपाधिरिष्टः कुत्र वा नेति निरूपयितुमुत्तरग्रन्थ इत्यर्थः । सिद्धवदुक्तगतिसामान्यस्यापि साधनायेत्युत्तरस्योपयोगान्तरमाह-**यच्चेति**।वाक्यान्तराणि व्याख्यातानि गिन्कानीति यावत् । वेदान्तानामविशेषेण निर्विशेषे ब्रह्मणि समन्वये सिद्धे क्वचित्तस्य हिरण्मयवाक्यादा-

१ । १०] इत्यचेतनकारणनिराकरणमुक्तं, तदपि वाक्यान्तराणि ब्रह्मविषयाणि व्याचक्षाणेन ब्रह्मविपरीतकारणनिषेधेन प्रपञ्च्यते ॥

आनन्दमयोऽभ्यासात् ॥ १२ ॥ (६) ॥

तैत्तिरीयके–"अन्नमयं" [२ । १ । २], "प्राणमयं" [२ । २ । २], "मनोमयं" [२।३।२], "विज्ञानमयं" [२ । ४ । १] चानुक्रम्य आम्नायते–"तस्माद्वा एतस्माद्विज्ञानमयादन्योऽन्तर आत्मा आनन्दमयः" [तैत्ति० २ । ५ । २] इति ॥ तत्र संशयः–किमिह आनन्दमयशब्देन परमेव ब्रह्मोच्यते यत्प्रकृतं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तैत्ति० २ । १ । १] इति, किंवा अन्नमयादिवत् ब्रह्मणोऽर्थान्तरमिति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ ब्रह्मणोऽर्थान्तरममुख्य आत्मा आनन्दमयः स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

प्राणमनोबुद्धिजीवा अन्नमयादयः **पञ्चकोशा** इति श्रुतेः परमार्थः । पूर्वाधिकरणे गौणमुख्येक्षणयोरतुल्यत्वेन संशयाभावाद्गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तं तर्हि मयटो विकारे प्राचुर्ये च मुख्यत्वात् संशये विकारप्रायपाठादानन्दविकारो जीव आनन्दमय इति निश्चयोऽस्तीति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षमाह–

भामती ।

आनन्दमयोऽभ्यासात् । तत्र तावत्प्रथममेकदेशिमतेनाधिकरणमारचयति–**तैत्तिरीयकेऽन्नमयमित्यादि** । गौणप्रवाहपातेऽपि युज्यते मुख्यमीक्षणम् । मुख्यत्वे तूभयोस्तुल्ये प्रायदृष्टिर्विशेषिका ॥ आनन्दमय इति हि विकारे प्राचुर्ये च मयटस्तुल्यं मुख्यार्थत्वमिति विकारार्थान्नमयादिपदप्रायपाठादानन्दमयपदमपि विकारार्थमेवेति युक्तम् । न च प्राणमयादिषु विकारार्थत्वायोगात्स्वार्थिको मयडिति युक्तम् । प्राणाद्युपाध्यवच्छिन्नो ह्यात्मा भवति प्राणादिविकारः, घटाकाशमिव घटविकारः । न च सत्यर्थे स्वार्थिकत्वमुचितम् । 'चतुष्कोशान्तरत्वे तु न सर्वान्तरतोच्यते । प्रियादिभागी शारीरो जीवो न ब्रह्म युज्यते॥' । न च सर्वान्तरतया ब्रह्मैवानन्दमयं, न जीव इति सांप्रतम् । न हीयं श्रुतिरानन्दमयस्य सर्वान्तरतां ब्रूते अपि त्वन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरतामानन्दमयकोशस्य । न चास्मादन्यस्यान्तरस्याश्रवणादयमेव सर्वान्तर इति युक्तम् । यदपेक्षं यस्यान्तरत्वं श्रुतं तत्तस्मादेवान्तरं भवति । न हि देवदत्तो बलवानित्युक्ते सर्वान्सिंहशार्दूलादीनपि प्रति बलवान्प्रतीयतेऽपि तु समानजातीयनरान्तरमपेक्ष्य । एवमानन्दमयोऽप्यन्नमयादिभ्योऽन्तरो न तु सर्वस्मात् । न च निष्कलस्य ब्रह्मणः प्रियाद्यवयवयोगः, नापि शारीरत्वं युज्यत इति संसार्येवा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

वपवादः क्वचिदानन्दमयवाक्यादौ तदाभासे तदसत्त्वमुच्यत इत्यध्यायशेषारम्भे स्थिते निर्गुणविषयमेव तावदधिकरणं प्रस्तौति–**आनन्दमय इति** । तस्य वृत्तिकारमतेन विषयमाह–**तैत्तिरीयक इति** । अन्नरसविकारो देहोऽन्नमयः प्राणोपाधिरात्मा प्राणविकारः प्राणमयो मनोमयस्तदुपाधिरात्मा तद्विकारो विज्ञानमयो विज्ञानोपाधिरात्मा विज्ञानविकारः । यद्वा–भृगुवल्ल्युक्ताधिदैविकान्नादीन्प्रत्याध्यात्मिकान्नादिकोशा विकारास्तदेतच्चतुष्टयं स वा एष इत्यादिना क्रमेणोक्त्वाऽऽनन्दमय उक्तस्तस्मादन्योऽन्तर आत्मा विज्ञानमय इति सूत्रितादित्येतत् । तस्यैव स्मृत्यर्थो वै–शब्दः । एतस्मात्तस्य श्रद्धैव शिर इत्यादिना व्याख्यातात् । ततोऽन्यत्वं मनोमयस्यापीत्यत उक्तम्–**अन्तर इति**। तस्मादानन्दमयशब्दे मयटो विकारप्राचुर्यसाधारण्याद्विचारबीजं संशयमाह–**तत्रेति** । ईक्षत्यधिकरणे मुख्यसंभवे गौणस्यानवकाशत्वाद्विशयानुदये प्रायपाठस्याकिंचित्करत्वादमुख्येक्षणप्रवाहपातेऽपि जगत्कारणे मुख्यं तदित्युक्तम् । इह तु मयटो विकारप्राचुर्ययोर्मुख्यत्वे सति विशयोदये प्राचुर्यार्थात्प्रायदृष्ट्यैर्व्यावर्तकत्वात्पूर्वाधिकरणसिद्धान्ताभावेन पूर्वपक्षोन्मेषात्प्रत्युदाहरणात्मिकां संगतिं विवक्षन्नाकांक्षाद्वारा पूर्वपक्षयति–**किमिति** । श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं

कस्मात् ॥ अन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वात् ॥ अथाऽपि स्यात्सर्वान्तरत्वादानन्दमयो मुख्य एवात्मेति ॥ न स्यात्, प्रियाद्यवयवयोगात्, शारीरत्वश्रवणाच्च ॥ मुख्यश्चेदात्माऽऽनन्दमयः स्यान्न प्रियादिसंस्पर्शः स्यात् ॥ इह तु "तस्य प्रियमेव शिरः" [तैत्ति०२।५।२] इत्यादि श्रूयते॥ शारीरत्वं च श्रूयते-"तस्यैष एव शारीर आत्मा यः पूर्वस्य" [तैत्ति० २ । ३ । १] इति ॥ तस्य पूर्वस्य विज्ञानमयस्य एष एव शारीर आत्मा य एष आनन्दमय इत्यर्थः ॥ न च स शरीरस्य सतः प्रियाप्रियसंस्पर्शो वारयितुं शक्यः ॥ तस्मात्संसार्येवानन्दमय आत्मा इत्येवं प्राप्ते-इदमुच्यते ॥ "आनन्दमयोऽभ्यासात्" ॥ [ब्र० सू० १ । १ । १२]॥ इति ॥ पर एवात्मानन्दमयो भवितुमर्हति ॥ कुत अभ्यासात्-परस्मिन्नेव ह्यात्मन्यानन्दशब्दो बहुकृत्वोऽभ्यस्यते ॥

रत्नप्रभा ।

किं तावदिति । **कस्मादि**त्याकांक्षापूर्वकं हेतुमाह-**अन्नमयादीति** ॥ **श्रुत्यादिसंगतयः** स्फुटा एव । **पूर्वपक्षे वृत्तिकारमते** जीवोपास्त्या प्रियादिप्राप्तिः फलम् । **सिद्धान्ते** तु ब्रह्मोपास्त्येति भेदः । शङ्कते-**अथापीति** ॥ परिहरति-**न स्यादिति** ॥ संगृहीतं विवृणोति-**मुख्य इति** ॥ परमात्मेत्यर्थः । शारीरत्वेऽपीश्वरत्वं किं न स्यादित्यत आह-**न चेति** ॥ जीवत्वं दुर्वारमित्यर्थः । **नन्वानन्दपदाभ्यासे**ऽप्यानन्दमयस्य ब्रह्मत्वं कथमित्याशङ्क्य ज्योतिष्टोमाधिकारे ज्योतिष्पदस्य ज्योतिष्टोमपरत्ववदानन्दमयप्रक-

भामती ।

न्दमयः । तस्मादुपहितमेवात्रोपास्यत्वेन विवक्षितं, न तु ब्रह्मरूपं ज्ञेयत्वेनेति पूर्वः पक्षः । अपि च यदि प्राचुर्यार्थोऽपि मयट्, तथापि संसार्येवानन्दमयः; न तु ब्रह्म । आनन्दप्राचुर्यं हि तद्विपरीतदुःखलवसंभवे भवति न तु तदत्यन्तासंभवे । नच परमात्मनो मनागपि दुःखलवसंभवः, आनन्दैकरसत्वादित्याह-**न च सशरीरस्य सत इति** । अशरीरस्य पुनरप्रियसंबन्धो मनागपि नास्तीति प्राचुर्यार्थोऽपि मयण् नोपपद्यत इत्यर्थः । **उच्यते** । आनन्दमयावयवस्य तावद्ब्रह्मणः पुच्छस्याङ्गतया न प्राधान्यम्, अपि त्वङ्गिन आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणः प्राधान्यम् । तथा च तदधिकारे पठितमभ्यस्यमानमानन्दपदं तद्बुद्धिमाधत्त इति तस्यैवानन्दमयस्याभ्यास इति युक्तम्।ज्योतिष्टोमाधिकारे 'वसन्तेवसन्तेज्योतिषा' इति ज्योतिष्पदमिव ज्योतिष्टोमाभ्यासः कालविशेषविधिपरः । अपि च साक्षादानन्दमयात्माभ्यासः श्रूयते-'एतमानन्दमयमात्मान-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

फलं च वक्ष्यते । मयटः साधारण्येऽपि विशेषग्रहे हेतुर्नास्तीत्याह-**कस्मादिति** । विकारप्रायपाठं हेतुमाह-**अन्नेति** । प्रायपाठेऽपि प्रकरणाल्लिङ्गं बलवदित्याह-**अथापीति** । सावयवत्वशारीरत्वलिङ्गाभ्यां मयट्श्रुत्या चानुगृहीतं प्रकरणमेव प्रबलमित्याह-**न स्यादिति** । सावयवत्वस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह-**मुख्यश्चेदिति** । तस्य निष्कलत्वश्रुत्या निरंशत्वादित्यर्थः । आनन्दमयेऽपि कुतः सावयवत्वं तत्राऽऽह-**इह त्विति** । लिङ्गान्तरं विभजते-**शारीरत्वं चेति** । व्यवहितान्वयेनाभीष्टार्थदृष्टौ व्याचष्टे-**तस्येति** । शारीरत्वेऽपि परमात्मत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह-**न चेति** । प्रियादिस्पर्शित्वे च संसारित्वमित्यर्थः । का तर्हि सर्वान्तरत्वस्य गतिरित्याशङ्क्य चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्याह-**तस्मादिति** । उक्तं प्रकरणादि तच्छब्दार्थः । आनन्दमये संसारिण्युपास्तिद्वारा दुःखरहितप्रियादियुक्तस्वरूपावस्थानं फलं वक्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति-**एवमिति** । सौत्रीं प्रतिज्ञां विभजते-**पर एवेति**।प्रकरणादिना तस्य संसारित्वे प्रतिज्ञानुपपत्तिरित्याह-**कुत इति** । हेतुमादाय व्याकरोति-**अभ्यासादिति** । आनन्दशब्दाभ्यासे कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमित्याशङ्क्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वस्य तस्य प्रकरणादानन्दमये प्रयोगाज्ज्योतिष्टोमा-

आनन्दमयं प्रस्तुत्य "रसो वै सः" [तैत्ति० २ । ७ । १ ॥] इति तस्यैव रसत्वमुक्त्वोच्यते—"रस५ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति । को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् । यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति" [तैत्ति० २ । ७।१], "सैषाऽऽनन्दस्य मीमा५सा भवति" [तैत्ति० २ । ८ । १], "एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति" [तैत्ति० २ । ८ । ६], "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चनेति" [तैत्ति० २ । ९ । १], "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" [तैत्ति० ३ । ६] इति च ॥ श्रुत्यन्तरे च—"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृह० ३ । ९ । २८] इति ब्रह्मण्येव आनन्दशब्दो दृष्टः ॥ एवमानन्दशब्दस्य बहुकृत्वो ब्रह्मण्यभ्यासादानन्दमय आत्मा ब्रह्मेति गम्यते ॥ यत्तूक्तमन्नमयाद्यमुख्यात्मप्रवाहपतितत्वादानन्दमयस्याप्यमुख्यात्मत्वमिति ॥ नासौ दोषः॥आनन्दमयस्य

रत्नप्रभा ।

रणस्थानन्दपदस्यानन्दमयपरत्वात् तदभ्यासस्तस्य ब्रह्मत्वसाधक इत्यभिप्रेत्याह—**आनन्दमयं प्रस्तुत्येति** ॥ **रसः** सारः आनन्द इत्यर्थः । **अयं** लोकः । **यद्** यदि । **एष आकाशः** पूर्णः **आनन्दः** साक्षी प्रेरको **न स्यात्** तदा **को** वा **अन्यात्** चलेत्॥ **को** वा विशिष्य **प्राण्यात्** जीवेत् ॥ तस्माद् एष **एवानन्दयाति** । आनन्दयतीत्यर्थः । "युवा स्यात् साधुयुवा" [तैत्ति० २ । ८ । १] इत्यादिना वक्ष्यमाणमनुष्ययुवानन्दमारभ्य ब्रह्मानन्दावसाना **एषा** सन्निहिता **आनन्दस्य** तारतम्यमीमांसा **भवति** ॥ **उपसंक्रामति** विद्वान्प्राप्नोतीत्येकदेशिनामर्थः । **मुख्यसिद्धान्ते** तु **उपसंक्रमणं** विदुषः कोशानां प्रत्यङ्मात्रत्वेन विलापनमिति ज्ञेयम् । शिष्टमुक्तार्थम् । आनन्दशब्दाद्ब्रह्मावगतिः सर्वत्र समानेति गतिसामान्यार्थमाह—**श्रुत्यन्तरे चेति** ॥ लिङ्गादमुख्यात्मसंन्निधिर्बाध इति मत्वाह—**नासाविति** ॥ सर्वान्तरत्वं

भामती ।

मुपसंक्रामति' इति । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—**यत्तूक्तमन्नमयादीति** । न हि मुख्यारुन्धतीदर्शनं तत्तदमुख्यारुन्धतीदर्शनप्रायपठितमप्यमुख्यारुन्धतीदर्शनं भवति । तादर्थ्यात्पूर्वदर्शनानामन्त्यदर्शनानुगुण्यं न तु तद्विरोधितेति चेत्, इहाप्यानन्दमयादान्तरस्यान्यस्याश्रवणात्, तस्य त्वन्नमयादिसर्वान्तरत्वश्रुतेस्तत्पर्यवसानात्तादर्थ्यं तुल्यम् । प्रियाद्यवयवयोगशारीरत्वे च निगदव्याख्यातेन : भाष्येण समाहिते प्रियाद्यवयवयोगाच्च दुःखलवयोगोऽपि परमात्मन औपाधिक उपपादितः । तथानन्दमय इति प्राचुर्यार्थता

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

धिकारे ज्योतिःशब्दाभ्यासवदानन्दमयाधिकारे तत्पदाभ्यासस्य तद्विषयत्वादित्याह—**आनन्दमयमिति**।रसः सारोऽन्नमयादिकोशचतुष्टयान्तरत्वादानन्दमयोऽयं लब्ध्वा ध्यात्वा पूर्णश्चेदानन्दः सर्वसाक्षी सर्वप्रेरको न स्यात्तदा प्राणादेरचेतनस्य चेष्टा न युक्तेत्याह—**को हीति** । सर्वानन्दयितृत्वादपि परानन्दत्वमस्येत्याह—**एष हीति** । युवा स्यादित्यादिना सार्वभौममारभ्य ब्रह्मान्तमुत्तरोत्तरमुत्कृष्टानन्दस्य ब्रह्मणि समाप्तिफला मीमांसा संपन्नेत्युक्ता । मयडन्तस्याभ्यासमाह—**एतमिति** । उपसंक्रमणं प्राप्तिर्ब्रह्मणः स्वरूपमिति शेषः । गतिसामान्यार्थं ब्रह्मण्यानन्दशब्दस्यान्यत्रापि प्रयुक्तत्वमाह—**श्रुत्यन्तरे चेति** । तथाऽपि कथमानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमित्याशंक्य हेत्वर्थमुपसंहरति—**एवमिति** । अभ्यासात्तस्य चाधिकारादानन्दमयार्थत्वादिति शेषः । लिङ्गात्तस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा तदब्रह्मत्वहेतुं प्रायपाठमनुवदति—**यत्त्विति** । लिङ्गबाध्यः संनिधिरित्याह—**नासाविति** । तस्य

१ षष्ठ्यन्तमिदम् ।

सर्वान्तरत्वात् ॥ मुख्यमेव ह्यात्मानमुपदिदिक्षु शास्त्रं लोकबुद्धिमनुसरदन्नमयं शरीरमनात्मानमत्यन्तमूढानामात्मत्वेन प्रसिद्धमनूद्य मूषानिषिक्तद्रुतताम्रादिप्रतिमावत्ततोऽन्तरं ततोऽन्तरमित्येवं पूर्वेणपूर्वेण समानमुत्तरमुत्तरमनात्मानमात्मेति ग्राहयत्प्रतिपत्तिसौकर्यापेक्षया सर्वान्तरं मुख्यमानन्दमयमात्मानमुपदिदेशेति श्लिष्टतरम् ॥ यथाऽरुन्धतीनिदर्शने बह्वीष्वपि तारास्वमुख्यास्वरुन्धतीषु दर्शितासु याऽन्ते[3] प्रदर्श्यते सा मुख्यैवारुन्धती भवति, एवमिहाप्यानन्दमयस्य सर्वान्तरत्वान्मुख्यमात्मत्वम् ॥ यत्तु ब्रूषे प्रियादीनां शिरस्त्वादिकल्पनाऽनुपपन्ना मुख्यस्यात्मन इति ॥ अतीतानन्तरोपाधिजनिता सा न स्वाभाविकीत्यदोषः ॥ शारीरत्वमप्यानन्दमयस्य । अन्नमयादिशरीरपरम्परया प्रदर्श्यमानत्वात् ॥ न पुनस्साक्षादेव शारीरत्वं संसारिवत् ॥ तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा॥१२॥

विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात् ॥ १३ ॥

अत्राह-नानन्दमयः पर आत्मा भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ विकारश-

रत्नप्रभा ।

न श्रुतमित्याशङ्क्य ततोऽन्यस्यानुक्तेस्तस्य सर्वान्तरत्वमिति विवृणोति-**मुख्यमेवेति** ॥ **लोकबुद्धिमिति** । तस्याः स्थूलग्राहितामनुसरदित्यर्थः । ताम्रस्य मूषाकारत्ववत्प्राणस्य देहाकारत्वं देहेन सामान्यम् । तथा मनः प्राणाकारं तेन सममित्याह-**पूर्वेणेति** ॥ अतीतो योऽनन्तर उपाधिर्विज्ञानकोशस्तत्कृता सावयवत्वकल्पना शरीरेण ज्ञेयत्वाच्छारीरत्वमिति लिङ्गद्वयं दुर्बलम् । अतः सहायाभावादभ्याससर्वान्तरत्वाभ्यां विकारसन्निधेर्बाध इति भावः ॥ १२ ॥ विकारार्थकमयट्छ्रुतिसहाय इत्याशङ्क्य मयटः प्राचुर्येऽपि विधानान्मैवमित्याह-**विकारेत्यादिना**॥ "तत्प्रकृतवचने मयट्"[वा. सू.९।४।२१]इति तदिति

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चतुष्कोशान्तरत्वमेव न सर्वान्तरत्वमित्युक्तमाशंक्य तात्पर्यमाह-**मुख्यमिति** । किमिति तर्हि प्रथममन्नमयादिचतुष्टयमादिष्टं तत्राऽऽह-**लोकेति** । कथं तर्हि देहे मनुष्योऽहमित्यात्मत्वधीरित्याशंक्याविवेकादित्याह-**अत्यन्तेति** । अन्नमयात्प्राणमयस्य ततो मनोमयस्य तस्मादपि विज्ञानमयस्य ततश्चाऽऽनन्दमयस्याऽऽन्तरत्वे दृष्टान्तो-**मूषेति** । तर्हि प्राणमयादेरेवान्यतमस्याऽऽत्मत्वसंभवे किमानन्दमयेनेत्याशंक्याऽऽह-**पूर्वेणेति** । अनात्मत्वेन साम्ये तत्तज्ज्ञापनमकिंचित्करमित्याशंक्य लोकबुद्धिमनुसरदित्युक्तं स्मारयति-**प्रतिपत्तीति** । आनन्दमयादन्यस्याऽऽन्तरस्यानुक्तेस्तस्य निरंकुशमान्तरत्वमित्याह-**सर्वेति** । अमुख्यप्रवाहपातेऽपि मुख्यत्वे दृष्टान्तमाह-**यथेति** । इहापीत्यमुख्यप्रवाहे पतितस्यापीति यावत् । लिङ्गेन संनिधिबाधेऽपि सावयवत्वलिङ्गानुगृहीतः स बलवानित्याशंक्योक्तमनुवदति-**यत्त्विति** । तस्य विज्ञानमयकोशोपाध्यधीनत्वेनान्यथासिद्धेर्न संनिधिसहायतेत्याह-**अतीतेति** । लिङ्गान्तरं संनिधिसहायत्वेनोक्तमनुवदति-**शारीरत्वमिति** । लिङ्गयोरन्यथासिद्धत्वे लिङ्गेन केवलसंनिधिबाधे फलितमाह-**तस्मादिति** ॥ १२ ॥ मयट्शब्दश्रुतिः संनिध्यनुग्राहिकेत्युक्तमनूद्य निरस्यति-**विकारेति** । तत्रानुवादं व्याख्याति-**अत्राऽऽहेति** । अभ्यासादिना तस्य परत्वे स्थिते कुतश्चोद्यमित्याह-**कस्मादिति** । बलवत्या श्रुत्योत्तरमाह-**विकारेति** । यथा विकारे च प्रकृतिशब्द इत्यत्र शालिविकारं भुंक्ते मुद्गविकारेणेत्यस्मिन्नर्थे शालीन्भुंक्ते मुद्गैरिति प्रकृतिशब्दो विकारे प्रयुक्तस्तथा विकारशब्दोऽपि प्रकृतौ स्यादित्याशंक्य व्याचष्टे-

१ शारीरमिति पाठान्तरम् । २ अतिसम्बद्धमित्यर्थः । ३ याऽन्त्येति पाठान्तरम् ।

ब्दात्–प्रकृतवचनादयमन्यश्शब्दो विकारवचनस्समधिगत आनन्दमय इति॥ मयटो विकारार्थत्वात्॥ तस्मादन्नमयादिशब्दवद्विकारविषय एवायमानन्दमयशब्द इति चेत्॥ न॥ प्राचुर्यार्थेऽपि मयटस्स्मरणात्–"तत्प्रकृतवचने मयट्" [पा०सू०५।४।२१]इति हि प्रचुरतायामपि मयट् स्मर्यते, यथा–अन्नमयो यज्ञ इति अन्नप्रचुर उच्यते, एवमानन्दप्रचुरं ब्रह्मानन्दमय उच्यते, आनन्दप्रचुरत्वं च ब्रह्मणो मनुष्यत्वादारभ्योत्तरस्मिन्नुत्तरस्मिन् स्थाने शतगुण आनन्द इत्युक्त्वा ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणात्॥ तस्मात्प्राचुर्यार्थे मयट्॥ १३॥

तद्धेतुव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

इतश्च प्राचुर्यार्थे मयट्, यस्मादानन्दहेतुत्वं ब्रह्मणो व्यपदिशति श्रुतिः–"एष ह्येवानन्दयाति" [तैत्ति० २।७।१] इति॥ आनन्दयतीर्थः॥ यो ह्यन्यानानन्दयति स प्रचुरानन्द इति प्रसिद्धं भवति॥ यथा लोके योऽन्येषां धनिकत्वमापादयति स प्रचुरधन इति गम्यते, तद्वत्॥ तस्मात्प्राचुर्यार्थेऽपि मयटः सम्भवादानन्दमयः पर एव आत्मा॥ १४॥

रत्नप्रभा ।

प्रथमासमर्थाच्छब्दात्प्राचुर्यविशिष्टस्य प्रस्तुतस्य वचनेऽभिधाने गम्यमाने मयट् प्रत्ययो भवतीति **सूत्रार्थः**॥ अत्र वचनग्रहणात्प्रकृतस्य प्राचुर्यवैशिष्ट्यसिद्धिः। तादृशस्य लोके मयटोऽभिधानाद् **यथा** अन्नमयो यज्ञ इति॥ अत्र ह्यन्नं प्रचुरमस्मिन्नित्यन्नशब्दः प्रथमाविभक्तियुक्तः। तस्मान्मयट् प्रत्ययः यज्ञस्य प्रकृत्यर्थाऽन्नप्राचुर्यवाची दृश्यते, न शुद्धप्रकृतवचन इति ध्येयम्॥ १३॥ सूत्रस्थचशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति मत्वा व्याचष्टे–**इतश्चेति**॥ तच्चानुक्तं ब्रह्मानन्दस्य निरतिशयत्वावधारणं पूर्वमुक्तम्॥ १४॥ आनन्दमयस्य

भामती ।

मयट उपपादितेति॥ १२॥ १३॥ १४॥ अपि च मन्त्रब्राह्मणयोरुपेयोपायभूतयोः संप्रतिपत्तेर्ब्रह्मैवानन्दमयपदार्थः। मन्त्रे हि पुनःपुनः 'अन्योऽन्तर आत्मा' इति परब्रह्मण्यान्तरत्वश्रवणात्, तस्यैव

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रकृतीति। कः पुनरत्र विकारशक्त इत्युक्ते "मयड् वा" इति सूत्रान्मयट्शब्दस्य विकारवाचित्वान्नाऽऽनन्दमयस्य मुख्यात्मतेत्याह–**आनन्देति**। श्रुतेर्विकारार्थत्वे तद्युक्तः संनिधिः संसारिणमेव गोचरयतीत्याह–**तस्मादिति**। मयटो विकारार्थत्वानियमान्न श्रुत्यनुग्रहः संनिधिरित्याह–**नेति**। तदेव स्फुटयति–**तत्प्रकृतेति**। प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतं तदुच्यतेऽस्मिन्निति प्रकृतवचनमन्नादि तदिति प्रथमासमर्थाद्यथोक्तेऽभिधेये मयट्प्रत्ययो भवतीति प्रचुरतायुक्तेऽपि वस्तुनि विकारवन्मयट्स्मरणान्न विकारार्थता नियतेत्यर्थत्वं मयटो दृष्टान्तेन स्पष्टयति–**यथेति**। आनन्दमयशब्दस्याऽऽनन्दप्राचुर्यार्थत्वं तद्विपरीतदुःखस्यापि लेशतो ब्रह्मणि प्राप्तिरित्याशंक्याऽऽह–**आनन्देति**। ब्रह्मानन्दस्य मनुष्यत्वावधिषु पूर्वस्थानेषु सुखाल्पत्वापेक्षं प्राचुर्यं न स्वगतदुःखलेशापेक्षम्। अतो ब्रह्मण्यानन्दैकरस्यं युक्तमित्यर्थः। श्रुतेर्न संनिधिसहायतेत्युपसंहरति–**तस्मादिति**॥ १३॥ सूत्रस्थं चकारं व्याकरोति–**इतश्चेति**। अवशिष्टं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्फुटयति—**यस्मादिति**। ब्रह्मणो नात्राऽऽनन्दहेतुत्वं भातीत्याशंक्याऽऽह–**आनन्दयतीत्यर्थ इति**। ब्रह्मणो लौकिकानन्दहेतुत्वेऽपि कथं प्राचुर्यार्थता मयटः स्यादित्याशंक्याऽऽह–**यो हीति**। तदेव दृष्टान्तेन स्फोरयति—**यथेति**। प्राचुर्यार्थत्वे मयटः स्थिते फलितमाह–**तस्मा-**

१ प्राचुर्येण प्रस्तुतं प्रकृतम्। तस्य वचनं प्रतिपादनम्। भावेधिकरणे वा ल्युट्। तदिति प्रथमासमर्थाद्यथोक्तेऽभिधेये मयट्-इति तदर्थः॥ आद्ये प्रकृतमन्नमयम्। द्वितीये अन्नमयो यज्ञः॥

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ १५ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा, यस्माद् "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तैत्ति० उ० २ ।१।१] इत्युपक्रम्य "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० २ । १ । १] इत्यस्मिन्मन्त्रे–यद्ब्रह्म प्रकृतं सत्यज्ञानानन्तविशेषणैर्निर्धारितं,–यस्मादाकाशादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतानि जायन्ते, यच्च भूतानि सृष्ट्वा तान्यनुप्रविश्य गुहायामवस्थितं सर्वान्तरं,–यस्य विज्ञानायान्योऽन्तर आत्माऽन्योऽन्तर आत्मेति प्रक्रान्तं,–तन्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मेह गीयते "अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः" [तै० उ० २ । ५ । २] इति ॥ मन्त्रब्राह्मणयोश्चैकार्थत्वं युक्तम् ॥ अविरोधात् ॥ अन्यथा हि प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये स्याताम् ॥ न चान्नमयादिभ्य इवानन्दमयादन्योऽन्तर आत्माऽभिधीयते ॥ एतन्निष्ठैव च "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या" [तै० उ० ३ । ६] तस्मादानन्दमयः पर एवात्मा ॥ १५ ॥

नेतरोऽनुपपत्तेः ॥ १६ ॥

इतश्चानन्दमयः पर एवात्मा, नेतरः ॥ इतरः–ईश्वरादन्यः संसारी । जीव इत्यर्थः ॥ न जीव आनन्दमयशब्देनाभिधीयते ॥ कस्मात् ॥ अनुपपत्तेः ॥ आनन्द–

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मत्वे लिङ्गमुक्त्वा प्रकरणमाह–**मान्त्रेति**॥ यस्मादेवं कृतं तस्मान्मान्त्रवर्णिकमेव ब्रह्मानन्दमय इति वाक्ये गीयत इति **योजना**॥ **ननु** मन्त्रोक्तमेवात्र ग्राह्यमिति को निर्बन्धस्तत्राह–**मन्त्रेति** ॥ ब्राह्मणस्य मन्त्रव्याख्यानत्वादुपायत्वमस्ति; मन्त्रस्तूपेयः, तदिदमुक्तम्–**अविरोधादिति** ॥ तयोरुपायोपेयभावादित्यर्थः । तर्ह्यन्नमयादीनामपि मान्त्रवर्णिकब्रह्मत्वं स्यादित्यत आह–**न चेति** ॥ किंच भृगवे प्रोक्ता वरुणेनोपदिष्टा भृगुवल्ली पञ्चमपर्यायस्याऽऽनन्दे प्रतिष्ठिता । ततः स्थानन्यायेन तदेकार्थब्रह्मवल्ल्या आनन्दमये निष्ठेत्याह–**एतन्निष्ठैवेति**॥ १५॥

भामती ।

च 'अन्योऽन्तर आत्मानन्दमयः' इति ब्राह्मणे प्रत्यभिज्ञानात्, परब्रह्मैवानन्दमयमित्याह सूत्रकारः–**मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते**। मान्त्रवर्णिकमेव परं ब्रह्म ब्राह्मणेऽप्यानन्दमय इति गीयत इति ॥ १५ ॥ अपि चानन्दमयं प्रकृत्य शरीराद्युत्पत्तेः प्राक्स्रष्टृत्वश्रवणात्, 'बहु स्याम्' इति च सृज्यमानानां स्रष्टुरानन्दमयादभेदश्रवणात्, आनन्दमयः पर एवेत्याह सूत्रम्–**नेतरोऽनुपपत्तेः** । नेतरो जीव आनन्दमयः,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दिति ॥ १४ ॥ चशब्दार्थमाह–**इतश्चेति** । तदेव हेत्वन्तरमाह–**यस्मादिति** । तस्मादिति व्यवहितेन संबन्धः । यन्निर्धारितं तदेवेह गीयत इति योजना । प्रकरणाविच्छेदार्थं तदनुसंधत्ते–**यस्मादिति** । भूतयोनेरेव सर्वप्रत्यक्त्वेन सर्वान्तरत्वमाह–**यच्चेति**। तस्यैव ज्ञेयत्वेन प्रकृतत्वमाह–**यस्येति**। तदेवात्रोच्यमानमिति कुतो गम्यते तत्राऽऽह–**मन्त्रेति**। अविरोधादित्येकार्थत्वे सत्युपायोपेयत्वयोगादित्यर्थः। तयोरनेकार्थत्वे दोषमाह–**अन्यथेति** । अन्नमयादीनामनात्मत्वेऽप्यविरोधवदिहापि स्यादित्याशंक्याऽऽह–**न चेति** । ब्रह्मणस्तदान्तरत्वं पुच्छश्रुतिहतमिति भावः । किंच भृगुवल्ल्यां पञ्चमपर्यायेणोपसंहारात्तस्य ब्रह्मार्थत्ववदत्रापि तस्य स्थानात्तदर्थतेत्याह–**एतन्निष्ठेति** । प्रकरणादिसिद्धमर्थमुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ १५॥

पूर्वसूत्रस्थं चकारमाकृष्य सूत्रस्य हेत्वन्तरपरत्वमाह–**इतश्चेति** । जीवस्य प्रतिपाद्यत्वाप्राप्त्या किं निषेध्यमित्याशङ्क्याऽऽनन्दमयशब्दवाच्यतेत्याह–**नेति** । तस्यापि वैषयिकविविधानन्दभाक्त्वात्तच्छब्दत्वं किं न स्यादित्याह–**कस्मादिति** । हेतुमादाय व्याकर्तुं भूमिकां करोति–**अनुपपत्तेरिति** । आलोचनं तपो

मयं हि प्रकृत्य श्रूयते–"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति। स तपोऽतप्यत। स तपस्तप्त्वा इदं सर्वमसृजत। यदिदं किञ्च" [तैत्ति० २।६।२] इति॥ तत्र प्राक् शरीराद्युत्पत्तेरभिध्यानं सृज्यमानानां च विकाराणां स्रष्टुरव्यतिरेकः सर्वविकारसृष्टिश्च न परस्मादात्मनोऽन्यत्रोपपद्यते ॥१६॥

भेदव्यपदेशाच्च ॥ १७ ॥

इतश्च नानन्दमयः संसारी। यस्मादानन्दमयाधिकारे–"रसो वै सः, रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति" [तैत्ति० २।७।१] इति जीवानन्दमयौ भेदेन व्यपदिशति॥ न हि लब्धैव लब्धव्यो भवति॥ "कथं तर्ह्यात्माऽन्वेष्टव्यः" "आत्मलाभान्न परं विद्यते" इति च श्रुतिस्मृती यावता न लब्धैव भवतीत्युक्तम्॥ बाढम्॥ तथाप्यात्मनोऽप्रच्युतात्मभावस्यैव सतस्तत्त्वानवबोधनिमित्तो मिथ्यैव[1] देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वनिश्चयो लौकिको दृष्टः॥ तेन देहादिभूतस्यात्मनोऽप्यात्माऽनन्विष्टोऽन्वेष्टव्यो[2]–

रत्नप्रभा।

स ईश्वरः। **तपः** सृष्ट्यालोचनम्। **अतप्यत** कृतवानित्यर्थः। **अभिध्यानं** कामना, बहु स्यामित्यव्यतिरेकः॥१६॥ **अधिकारे** प्रकरणे। **सः** आनन्दमयो **रसः**॥ **ननु** लब्धृलब्धव्याभावेऽप्यभेदः किं न स्यादत आह–**न हि लब्धैवेति**॥ **ननु** लब्धृलब्धयोर्भेदस्यावश्यकत्वे श्रुतिस्मृत्योर्बाधः स्यादित्याशङ्कते–**कथमिति**॥ यावता[3] यतस्त्वयेत्युक्तम्। अतः श्रुतिस्मृती कथमित्य**न्वयः**॥ उक्तां शङ्कामङ्गीकरोति–**बाढमिति**॥ तर्ह्यात्मन एवात्मना लभ्यत्वोक्तिबाधः अभेदादित्याशङ्क्य कल्पितभेदान्न बाध इत्याह–**तथापीति**। अभेदेपीत्यर्थः। **लौकिकः** भ्रमः। आत्मनः स्वाज्ञानजभ्रमेण देहाद्यभिन्नस्य भेदभ्रान्त्या परमात्मनो ज्ञेयत्वाद्युक्तिरित्यर्थः। **अन्वेष्टव्यो**

भामती।

तस्यानुपपत्तेरिति॥ १६॥ **भेदव्यपदेशाच्च**। रसः सारो ह्ययमानन्दमय आत्मा 'रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवति' इति। सोऽयं जीवात्मनो लब्धृभावः, आनन्दमयस्य च लभ्यता, नाभेद उपपद्यते। तस्मादानन्दमयस्य जीवात्मनो भेदे परब्रह्मत्वं सिद्धं भवति। चोदयति–**कथं तर्हीति**। यदि लब्धा न लब्धव्यः, कथं तर्हि परमात्मनो वस्तुतोऽभिन्नेन जीवात्मना परमात्मा लभ्यत इत्यर्थः। परिहरति–**बाढम्। तथापीति**। सत्यम्, परमार्थतोऽभेदेऽप्यविद्यारोपितं भेदमुपाश्रित्य लब्धृलब्धव्यभाव उपपद्यते। जीवो ह्यविद्यया परब्रह्मणो भिन्नो दर्शितः, न तु जीवादपि। तथा चानन्दमयश्चेज्जीवः, न जीवस्याविद्ययापि स्वतो भेदो दर्शित इति न लब्धृलब्धव्यभाव इत्यर्थः। भेदाभेदौ च न जीवपरब्रह्मणोरि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

नाऽऽयासमयम्। अस्त्वेवं काऽनुपपत्तिस्तत्राऽऽह–**तत्रेति**॥ १६॥ जीवस्याऽऽनन्दमयत्वनिषेधे हेत्वन्तरमाह–**भेदेति**। चकारार्थं प्रतिज्ञाय प्रकटयन्भेदव्यपदेशं विशदयति–**इतश्चेत्यादिना**। स इत्यानन्दमयपरामर्श इति वक्तुमानन्दमयाधिकार इत्युक्तम्। श्रुतेरर्थमाह–**जीवेति**। कयाऽनुपपत्त्या भेदोक्तिस्तत्राऽऽह–**न हीति**। लब्धैव लब्धव्यो न चेत्तर्हि श्रुतिस्मृत्योरनुपपत्तिरिति शंकते–**कथमिति**। का तयोरनुपपत्तिस्तत्राह–**यावतेति**। किमेकत्र वस्तुतो न लब्धृलब्धव्यत्वं किंवा कल्पनयाऽपि ? तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति–**बाढमिति**। श्रुत्याद्युपपत्तये द्वितीयं प्रत्याह–**तथाऽपीति**। अप्रच्युतात्मभावोऽखण्डैकरस्यम्।

१ मिथ्यैवेति क्वचिन्नास्ति ; २ अन्वेषणं विचारारम्भमात्रम्। तत्फलप्राप्तिर्लाभः। श्रवणं शक्तितात्पर्यधीरितिभेदः। ३ यतः कारणात्त्वया यावता वाक्येन लब्धैव लब्धव्यो न भवतीत्युक्तमतः श्रुतिस्मृती कथमुपपद्येते इति योजनेति भावः।

ऽलब्धो लब्धव्योऽश्रुतः श्रोतव्योऽमतो मन्तव्योऽविज्ञातो विज्ञातव्य इत्यादिभेदव्यपदेश उपपद्यते ॥ प्रतिषिध्यत एव तु परमार्थतः सर्वज्ञात्परमेश्वरादन्यो द्रष्टा श्रोता वा "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [बृ० ३।७।२३] इत्यादिना॥परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः॥ यथा-मायाविनश्चर्मखड्गधरात्सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः। यथा वा-घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नादनुपाधिरपरिच्छिन्न आकाशोऽन्यः॥ ईदृशं च विज्ञानात्मपरमात्मभेदमाश्रित्य "नेतरोऽनुपपत्तेः" [ब्रह्मसू० १ । १ । १६] "भेदव्यपदेशाच्च" [ब्रह्मसू० १ । १ । १७] इत्युक्तम् ॥ १७ ॥

रत्नप्रभा ।

देहादिव्यतिरिक्ततया ज्ञेयः । विवेकज्ञानेन **लब्धव्यः** साक्षात्कर्तव्यः । तदर्थं श्रोतव्यः । **विज्ञानं** निदिध्यासनं साक्षात्कारो वा । श्रुत्यन्तरस्थार्थानुवादादपौनरुक्त्यम् । **ननु** भेदः सत्य एवास्तु, तत्राह-**प्रतिषिध्यत इति** ॥ अत ईश्वराद् द्रष्टा जीवोऽन्यो नास्तीति **चेज्जी**वाभेदादीश्वरस्यापि मिथ्यात्वं स्यादत आह-**परमेश्वर इति** ॥ अविद्याप्रतिबिम्बत्वेन कल्पिताज्जीवाच्चिन्मात्र ईश्वरः पृथगस्तीति न मिथ्यात्वम् । कल्पितस्याधिष्ठानाभेदेऽप्यधिष्ठानस्य ततो भेद इत्यत्र दृष्टान्तमाह-**यथेति** ॥ सूत्रारूढः स्वतोऽपि मिथ्या, न जीव इत्यरुच्या भेदमात्रमिथ्यात्वे दृष्टान्तान्तरमाह-**यथा वेति** ॥ **ननु** सूत्रबलाद्भेदः सत्य इत्यत आह-**ईदृशं चेति** ॥ कल्पितमेवेत्यर्थः । सूत्रे भेदः सत्य इतिपदाभावात् "तदनन्यत्वा [व्या. सू. २ । १ । १४] दिसूत्रणाच्छ्रुत्यनुसाराच्चेति भावः ॥ १७ ॥ नन्वानन्दात्मकसत्त्वप्रचुरं प्रधानमानन्दम-

भामती ।

त्युक्तमधस्तात् । स्यादेतत् । यथा परमेश्वराद्भिन्नो जीवात्मा द्रष्टा न भवत्येवं जीवात्मनोऽपि द्रष्टुर्न भिन्नः परमेश्वर इति जीवस्यानिर्वाच्यत्वे परमेश्वरोऽप्यनिर्वाच्यः स्यात् । तथा च न वस्तुसन्नित्यत आह-**परमेश्वरस्त्वविद्याकल्पितादिति** । रजतं हि समारोपितं न शुक्तितो भिद्यते । न हि तद्भेदेनाभेदेन वा शक्यं निर्वक्तुम् । शुक्तिस्तु परमार्थसती निर्वचनीया अनिर्वचनीयाद्रजताद्भिद्यत एव । अत्रैव सरूपमात्रं दृष्टान्तमाह-**यथा-मायाविन इति** । एतदपरितोषेणात्यन्तसरूपं दृष्टान्तमाह-**यथा वा घटाकाशादिति** । शेष-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

लौकिको लोकादनपेतोऽप्रामाणिकः । तस्य फलवत्त्वमाह-**तेनेति** । अन्वेषणं विचारारम्भमात्रं तत्फलाप्तिर्लाभः श्रवणं शक्तितात्पर्यधीरिति भेदः । द्रष्टृद्रष्टव्यत्वादिसंग्रहार्थमादिपदम् । जीवत्वेनाऽऽनन्दमयस्य जीवस्याविद्ययाऽपि जीवाद्भेदाभावान्न भेदव्यपदेशः स्यादिति भावः। किमिति कल्पितभेदेन लब्धृलब्धव्यत्वाद्युच्यते श्रुत्यादिवशाद्वास्तवो भेदोऽस्त्वित्याशंक्याऽऽह-**प्रतिषिध्यत इति**।जीवश्चेन्नेश्वरादन्यस्तर्हि सोऽपि ततोऽन्यो नेति तस्यापि कल्पितत्वमित्याशंक्याऽऽह-**परमेश्वरस्त्विति** । कल्पितस्याधिष्ठानादृते सत्त्वाद्ययोगाद्भेदेनासत्त्वेऽपि ततोऽन्यदेवाधिष्ठानं सत्तास्फूर्त्योः स्वातन्त्र्यादिति मत्वा दृष्टान्तमाह-**यथेति** । सूत्रारूढं स्वतोऽपि मिथ्या जीवे भेदमात्रं तथा न स्वरूपमित्यपरितोषादुक्तं-**यथा वेति** । तथाऽपि सूत्रद्वयसामर्थ्यात्पारमार्थिकं भेदमाशंक्याऽऽह-**ईदृशं चेति** । अन्यथा श्रुतिसूत्रविरोध इति भावः ॥ १७ ॥ नन्वौपचारिकस्य कामयितृत्वस्य प्रधानेऽपि संभवात्तदेवाऽऽनन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्ष्यतां न परमात्मेत्याशङ्क्या-

---

१ लब्धव्यश्रोतव्य इत्यनयोर्न पौनरुक्त्यम् ।

कामाच्च नानुमानापेक्षा ॥ १८ ॥

आनन्दमयाधिकारे च "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" [तैत्ति० २ । ६] इति कामयितृत्वनिर्देशाच्च नानुमानिकमपि सांख्यपरिकल्पितमचेतनं प्रधानमानन्दमयत्वेन कारणत्वेन वापेक्षितव्यम् ॥ "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [ब्रह्मसू० १।१।५] इति निराकृतमपि प्रधानं पूर्वसूत्रोदाहृतां कामयितृत्वश्रुतिमाश्रित्य प्रसङ्गात्पुनर्निराक्रियते गतिसामान्यप्रपंचनाय ॥ १८॥

अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति ॥ १९ ॥

इतश्च न प्रधाने जीवे वा आनन्दमयशब्दः ॥ यस्मादस्मिन्नानन्दमये प्रकृते आत्मनि प्रतिबुद्धस्यास्य जीवस्य तद्योगं शास्ति । तदात्मना योगस्तद्योगस्तद्भावापत्तिः । मुक्तिरित्यर्थः ॥ तद्योगं शास्ति शास्त्रम् । "यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विन्दते । अथ सोऽभयं गतो भवति ॥ यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुते । अथ तस्य भयं भवति" [तै० उ० २ । ७] इति ॥ एतदुक्तं भवति-यदैतस्मिन्नानन्दमयेऽल्पमप्यन्तरमतादात्म्यरूपं पश्यति, तदा संसारभयान्न निवर्तते ॥ यदा त्वेतस्मिन्नानन्दमये निरन्तरं तादात्म्येन प्रति-

---

रत्नप्रभा ।

यमस्तु, तत्राह–**कामाच्चेति** ॥ अनुमानगम्यम् **आनुमानिकम्** । पुनरुक्तिमाशङ्क्याह–**ईक्षतेरिति** ॥ ॥१८॥ **अस्मिन्निति** । विषयसप्तमी । आनन्दमयविषयप्रबोधवतो जीवस्य तद्योगं यस्माच्छास्ति तस्मान्न प्रधानमिति **योजना** । जीवस्य प्रधानयोगोऽप्यस्तीत्यत आह–**तदात्मनेति** ॥ जीवस्य ब्रह्माभेदो नास्तीत्यत आह–**मुक्तिरिति** ॥ **अदृश्ये** स्थूलप्रपञ्चशून्ये, आत्मसम्बद्धम् **आत्म्यं** लिङ्गशरीरं, तद्रहिते, **निरुक्तं** शब्दशक्यं, तद्भिन्ने, निश्शेषलयस्थानं **निलयनं** माया, तच्छून्ये, ब्रह्मणि **अभयं** यथा स्यात्तथा यदैव **प्रतिष्ठां** मनसः प्रकृष्टां वृत्तिम् **एष** विद्वाँल्लभते **अथ** तदैव **अभयं** ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः । **उद्** अपि **अरम्** अल्पमल्पमपि[1] **अन्तरं** भेदं यदैवम् **एष** नरः पश्यति । **अथ** तदा **तस्य भयम्** इति

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ऽऽह–**कामाच्चेति** । तद्व्याख्याति–**आनन्देति** । ईक्षत्यधिकरणे प्रधानस्य निरस्तत्वादिहापि तन्निरासे पुनरुक्तिरित्याशंक्याऽऽह–**ईक्षतेरिति** । प्रासङ्गिकनिरासस्य प्रकृतोपयोगमाह–**गतीति** ॥ १८ ॥ आनन्दमयस्य प्रधानजीवयोरन्यतरत्वाभावे हेत्वन्तरं कामयितृत्वस्यागौणत्वं सूचयन्नाह–**अस्मिन्निति** । चशब्दार्थमाह–**इतश्चेति** । अस्मिन्नित्यादि व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थं स्पष्टयति–**यस्मादिति** । प्रधानपक्षेऽपि तद्योगः स्यादित्याशंक्याऽऽह–**तदात्मनेति** । स्वतो भिन्नयोस्तादात्म्यसंबन्धं व्यावर्तयति–**तद्भावेति** । उक्तार्थं पदमनूद्य क्रियापदापेक्षितं पूरयति–**तद्योगमिति** । यस्यामैक्यज्ञानावस्थायां विद्वानेतस्मिन्ब्रह्मणि पञ्चीकृतभूतपञ्चकेन तत्कार्येण च समष्टिस्थूलदेहेन विराजा दृश्यशब्दितेनैक्यतादात्म्यशून्ये स्वसंबन्धितयाऽध्यस्तेन्द्रियजातेनापञ्चीकृतभूतकार्येणाऽऽत्म्येन तादात्म्यादिहीने निकृष्योच्यन्त इति निरुक्तानि भूतसूक्ष्माणि तैश्चाभेदवर्जिते निःशेषलयस्थानं निलयनमितिमूलप्रकृतेरुक्तेस्तत्तादात्म्यादिरहिते प्रकर्षेण स्थितिं पुनरावृत्तिरहितां लभते । अभयं यथा स्यादित्युक्तं व्यनक्ति–**अथेति** । ज्ञाने फलमुक्त्वा ज्ञानाभावे दोषमाह–**यदा हीति** । भेदस्यानादित्वात्तत्कारणाधीनदोषोक्तिरयुक्तेत्याशंक्याऽऽह–**एतदिति** । अभयं प्रतिष्ठामित्युक्त्वा पुनरभयं गतो भवतीत्युक्ते पुनरुक्तिरित्याशंक्याऽऽह–**यदा त्विति** । शास्त्रस्या-

---

१ अभेदसामानाधिकरण्यं हि भेदे अल्पत्वं बोध्यम् ।

तिष्ठति, तदा संसारभयान्निवर्तत इति ॥ तच्च परमात्मपरिग्रहे घटते, न प्रधानपरिग्रहे जीवपरिग्रहे वा । तस्मादानन्दमयः परमात्मेति सिद्धम् ॥ इदं त्विह वक्तव्यम् ॥ "स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयः" [तैत्ति० २ । १] "तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयात् । अन्योऽन्तरात्मा प्राणमयः" [तैत्ति० २ । २] "तस्मादन्योऽन्तरात्मा मनोमयः" [तैत्ति० २ । ३] "तस्मादन्योऽन्तरात्मा विज्ञानमयः" [तैत्ति० २ ।४] इति च विकारार्थे मयट्प्रवाहे सत्यानन्दमय एवाकस्मादर्धजरतीयन्यायेन कथमिव मयटः प्राचुर्यार्थत्वं ब्रह्मविषयत्वं च आश्रीयत इति ॥ मान्त्रवर्णिकब्रह्माधिकारादिति चेत् ॥ न ॥ अन्नमयादीनामपि तर्हि ब्रह्मत्वप्रसङ्गः ॥ अत्राह-युक्तमन्नमयादीनामब्रह्मत्वम् ॥

रत्नप्रभा ।

योजना इति ॥ वृत्तिकारमतं दूषयति-**इदं त्विति** ॥ **इह** परव्याख्यायां विकारार्थके मयटि बुद्धिस्थे **सत्यकस्मात्** कारणं विना एकप्रकरणस्थस्य मयटः पूर्वं विकारार्थकत्वम्, अन्ते प्राचुर्यार्थकत्वमित्यर्धजरतीयं **कथमिव** केन दृष्टान्तेन **आश्रीयत इति इदं वक्तव्यम् इत्यन्वयः** ॥ प्रश्नं मत्वा शङ्कते-**मान्त्रेति** । स्फुटमुत्तरम् । **किमान्तर** इति न श्रूयते, **किंवा** वस्तुतोऽप्यान्तरं ब्रह्म न श्रूयत इति विकल्प्य

भामती ।

मतिरोहितार्थम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वमतपरिग्रहार्थमेकदेशिमतं दूषयति-**इदं त्विह वक्तव्यमिति** । एष तावदुत्सर्गो यत्-'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति ब्रह्मशब्दात्प्रतीयते । विशुद्धं ब्रह्म विकृतं त्वानन्दमयशब्दतः ॥' तत्र किं पुच्छपदसमभिव्याहारात् अन्नमयादिषु चास्यावयवपरत्वेन प्रयोगात्, इहाप्यवयवपरत्वात्पुच्छपदस्य, तत्समानाधिकरणं ब्रह्मपदमपि स्वार्थत्यागेन कथंचिदवयवपरं व्याख्यायताम् । आनन्दमयपदं चान्नमयादिविकारवाचिप्रायपठितं विकारवाचि वा, कथंचित्प्रचुरानन्दवाचि वा, ब्रह्मण्यप्रसिद्धं कयाचिद्वृत्त्या ब्रह्मणि व्याख्यायताम् । आनन्दपदाभ्यासेन च ज्योतिष्पदेनेव ज्योतिष्टोम आनन्दमयो लक्ष्यताम्, उतानन्दमयपदं विकारार्थमस्तु, ब्रह्मपदं च ब्रह्मण्येव स्वार्थेऽस्तु, आनन्दपदाभ्यासश्च स्वार्थे, पुच्छपदमात्रमवयवप्रायलिखितमधिकरणपरतया व्याक्रियतामिति कृतबुद्धय एव विदांकुर्वन्तु । तत्र 'प्रायपाठपरित्यागो मुख्यत्रितयलंघनम् । पूर्वस्मिन्नुत्तरे पक्षे प्रायपाठस्य बाधनम् ॥' पुच्छपदं हि बालधौ मुख्यं सदानन्दमयावयवे गौणमेवेति मुख्यशब्दार्थलंघनमवयवपरतायामधिकरणपरतायां च तुल्यम् । अवय-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यथासिद्धिं प्रत्याह-**तच्चेति** । वृत्तिकृतां मतमुपसंहरति-**तस्मादिति** । परस्य ज्ञेयत्वे कैवल्यं फलतीति मत्वाऽऽह-**इति स्थितमिति** । अत्र चाऽऽनन्दमये परस्मिन्नात्मनि स्पष्टब्रह्मलिङ्गानां तैत्तिरीयकश्रुतीनां समन्वयादस्ति संगतिचतुष्टयमिति स्वमतसंग्रहार्थं स्वयूथ्यमतं दूषयति-**इदं त्विति** । इहेति परस्य व्याख्योक्तिः । पर्यायचतुष्टये मयटो विकारार्थत्वात्पञ्चमे पर्याये तादर्थ्यमिति प्रकरणं दर्शयति-**स वा इति** । "मयड् वा" इति सूत्रान्मयट्शब्दो विकारे श्रुतिरि (त इ) ति वक्तुं विकारार्थे मयडित्युक्तम् । विकारप्रकरणं प्रकटयितुं प्रवाहपदम् । प्रियाद्यवयवत्वस्य विकारार्थे लिङ्गत्वात्प्राचुर्यार्थत्वे च हेत्वभावान्मयटो न तदर्थतेत्याह-**आनन्देति** । एकस्यैव मयटोऽर्थद्वयं नेत्यत्र दृष्टान्तमाह-**अर्धेति** । श्रुतिलिङ्गप्रकरणविरोधेन प्राचुर्यार्थत्वे मयटो दृष्टान्तोऽपि नास्तीत्याह-**कथमिति** । विकारार्थत्वे निश्चिते तद्वाक्यस्य न ब्रह्मार्थतेत्याह-**ब्रह्मेति** । कथंशब्दस्य प्रश्नार्थतामुपेत्य प्रकरणेन शंकते-**मान्त्रेति** । न प्रकरणमात्रं नियामकमतिप्रसक्तेरित्याह-**अन्नेति** । तेषामब्रह्मत्वं लिङ्गादिति शङ्कते-**अत्रेति** । आनन्दमयादपि पुच्छं ब्रह्मा-

१ निश्रीयते इति पाठान्तरम् । २ नेति क्वचिन्न पठ्यते ।

तस्मात्तस्मादान्तरस्यान्तरस्यान्यस्यान्यस्यात्मन उच्यमानत्वात् ॥ आनन्दमयात्तु न कश्चिदन्योऽन्तर आत्मोच्यते ॥ तेनानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् ॥ अन्यथा प्रकृतहानाऽप्रकृतप्रक्रियाप्रसंगादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यप्यन्नमयादिभ्य इव आनन्दमयादन्योऽन्तर आत्मेति न श्रूयते, तथापि नानन्दमयस्य ब्रह्मत्वम् ॥ यत आनन्दमयं प्रकृत्य श्रूयते–"तस्य प्रियमेव शिरः । मोदो दक्षिणः पक्षः । प्रमोद उत्तरः पक्षः । आनन्द आत्मा । ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" [तैत्ति०उ० २ । ५ । २] इति ॥ तत्र यद्ब्रह्म मन्त्रवर्णे प्रकृतं–"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० उ० २ । १ । १] इति, तदिह "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" [तै० उ० २ । ५ । २] इत्युच्यते ॥ तद्विजिज्ञापयिषयैवान्नमयाद्य आनन्दमयपर्यन्ताः पञ्चकोशाः कल्प्यन्ते ॥ तत्र कुतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गः ॥ नन्वानन्दमयस्यावयवत्वेन "ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा" [तै० उ० २ । ५ । २] इत्युच्यते । अन्नमयादीनामिवेदं पुच्छं प्रतिष्ठेत्यादि । तत्र कथं ब्रह्मणः स्वप्रधानत्वं शक्यं विज्ञातुम् ॥

रत्नप्रभा ।

आद्यम् अङ्गीकरोति–**अत्रोच्यते यद्यपीति** ॥ विकारप्रायपाठानुगृहीतमयट्छ्रुतेः सावयवत्वलिङ्गाच्चेत्याह–**तथापीति** ॥ इष्टार्थस्य दृष्ट्या जातं सुखं **प्रियम्** । स्मृत्या **मोदः** । स चाभ्यासात् प्रकृष्टः **प्रमोदः** । **आनन्दः तु** कारणं बिम्बचैतन्यम् **आत्मा** शिरःपुच्छयोर्मध्यकायः **ब्रह्म** शुद्धमिति श्रुत्यर्थः ॥ **द्वितीयं** प्रत्याह–**तत्र यदिति** ॥ **यत्** मन्त्रे प्रकृतं गुहानिहितत्वेन सर्वान्तरं **ब्रह्म तदिह** पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात् प्रत्यभिज्ञायते । तस्यैव विज्ञापनेच्छया पञ्चकोशरूपा गुहा प्रपञ्चिता । तत्र तात्पर्यं नास्तीति वक्तुं कल्प्यन्त इत्युक्तम् । एवं पुच्छवाक्ये प्रकृतस्वप्रधानब्रह्मपरे सति न प्रकृतहान्यादिदोष इत्यर्थः ॥ ब्रह्मणः प्रधानत्वं पुच्छश्रुतिविरुद्धमिति शंकते–**नन्विति** ॥ **तत्र** ब्रह्मशब्दात् प्रकृत-

भामती ।

वप्रायलेखबाधश्च विकारप्रायलेखबाधेन तुल्यः । ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदमिति त्रितयलंघनं त्वधिकम् ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न्यदान्तरमुक्तमित्याशंक्याऽऽह–**आनन्देति** । ब्रह्मण्यान्तरत्वमश्रुतं पुच्छत्वं तु श्रुतमित्यर्थः । तस्मादान्तरस्यानुक्तौ प्राकरणिकमर्थमाह–**तेनेति** । तस्याब्रह्मत्वे दोषमाह–**अन्यथेति** । किमानन्दमयादान्तरत्वेनान्यस्यानुक्तेस्तस्य ब्रह्मत्वं किंवाऽन्यस्यैवानुक्तेरिति विकल्पयति–**अत्रेति** । तत्राऽऽनन्दमयादान्तरस्याश्रुतिमुपेत्य ब्रह्मत्वं प्रत्याह–**यद्यपीति** । अन्यस्य पुच्छब्रह्मणोऽभिधानादिति हेतुं ब्रुवन्द्वितीयं निराह–**यत इति** । इष्टार्थदृष्टौ व्यक्तं हर्षमात्रं प्रियमिष्टस्मृतौ हर्षो मोदः स चाभ्यासात्प्रकृष्टः प्रमोदः सुखमात्रमानन्दः । मन्त्रवर्णोक्तं ब्रह्म पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्दात्प्रत्यभिज्ञातम् । ब्रह्मत्वे त्वानन्दमयस्य ब्रह्मशब्दस्यान्यत्र वृत्तिरानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मण्यप्रयुक्तस्य तस्मिन्प्रयुक्तिश्चेत्ययुक्तं स्यादिति श्रुतितात्पर्यमाह–**तत्रेति** । आनन्दमयस्याब्रह्मत्वे तदुक्तिवैयर्थ्यमाशंक्यान्नमयादिवत्पुच्छब्रह्मज्ञापनार्था तदुक्तिरित्याह–**तदिति** । यदुक्तमानन्दमयस्याब्रह्मत्वे प्रकृतहानमप्रकृतप्रक्रिया चेति तत्राऽऽह–**तत्रेति** । पुच्छब्रह्मवाक्यस्य स्वप्रधानब्रह्मार्थत्वे सतीति यावत् । पुच्छश्रुतिविरोधान्न तस्य स्वप्रधानार्थतेति शङ्कते–**नन्विति** । पुच्छशब्दस्यात्रावयवार्थत्वाभावे प्रकरणविरोधमाह–**अन्नेति** । पुच्छश्रुतेरवयवार्थत्वे फलितमाह–**तत्रेति** । स्वप्रधानब्रह्माधिकाराद्ब्रह्मशब्दात्तथैव तत्प्रत्यभिज्ञाने पुच्छशब्दविरोधे सत्येकस्मिन्वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसंजात-

१ आनन्दमयशब्दोऽवयववाचको न ब्रह्मवाचकः । तत्र हेतुमाह–अन्नमयादीनामिवेति ।

प्रकृतत्वादिति ब्रूमः ॥ नन्वानन्दमयावयवत्वेनापि ब्रह्मणि विज्ञायमाने न प्रकृतत्वं हीयते आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ तथा सति तदेव ब्रह्मानन्दमय आत्मावयवी, तदेव च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठावयव इत्यसामञ्जस्यं स्यात् ॥ अन्यतरपरिग्रहे तु युक्तं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्यत्रैव ब्रह्मनिर्देश आश्रयितुं, ब्रह्मशब्दसंयोगात्, नानन्दमयवाक्ये ब्रह्मशब्दसंयोगाभावादिति ॥ अपि च "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" [तै० उ० २ । ५] इति उक्त्वेदमुच्यते-"तदप्येष श्लोको भवति । असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति" [तैत्ति० २।६] इति ॥ अस्मिंश्च श्लोकेऽननुकृष्यानन्दमयं ब्रह्मण एव भावाभाववेदनयोर्गुणदोषाभिधानाद्गम्यते "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" [तैत्ति० २।५] इत्यत्र ब्रह्मण एव स्वप्रधानत्वमिति ॥ न चानन्दमयस्यात्मनो भावाभावशङ्का युक्ता प्रियमोदादिविशेषस्य आनन्दमयस्य सर्वलोकप्रसिद्धत्वात् ॥ कथं पुनः स्वप्रधानं सद्ब्रह्मानन्दमयस्य पुच्छत्वेन निर्दिश्यते "ब्रह्म पुच्छं

रत्नप्रभा ।

स्वप्रधानब्रह्मप्रत्यभिज्ञाने सति । पुच्छशब्दविरोधप्राप्तावेकस्मिन् वाक्ये प्रथमचरमश्रुतशब्दयोराद्यस्यानुपसञ्जातविरोधिनो बलीयस्त्वात् पुच्छशब्देन प्राप्तगुणत्वस्य बाध इति मत्वाह-**प्रकृतत्वादिति** ॥ प्रकरणस्यान्यथासिद्धिमाह-**नन्विति** ॥ एकस्यैव गुणत्वं प्रधानत्वं च विरुद्धमित्याह-**अत्रोच्यत इति** ॥ तत्र विरोधनिरासायान्यतरस्मिन् वाक्ये ब्रह्मस्वीकारे पुच्छवाक्ये ब्रह्म स्वीकार्यमित्याह-**अन्यतरेति** ॥ वाक्यशेषाच्चैवमित्याह-**अपि चेति** ॥ **तत्** तत्र ब्रह्मणि । श्लोकोऽपीत्यर्थः ॥ पुच्छशब्दस्य गतिं पृच्छति-**कथं पुनरिति** ॥ त्वयाऽपि पुच्छशब्दस्य मुख्यार्थो वक्तुमशक्यः । ब्रह्मण आनन्दमयलांगूलत्वाभावात्, पुच्छदृष्टिलक्षणायां चाधारलक्षणा युक्ता, प्रतिष्ठापदयोगात्, ब्रह्मशब्दस्य मुख्यार्थलाभाच्च । त्वत्पक्षे ब्रह्म-

भामती ।

तस्मान्मुख्यत्रितयलंघनादसाधीयान्पूर्वः पक्षः । मुख्यत्रयानुगुण्येन तूत्तर एव पक्षो युक्तः । अपि चानन्दमयपदस्य ब्रह्मार्थत्वे, 'ब्रह्म पुच्छम्' इति न समञ्जसम् । न हि तदेवावयव्यवयवश्चेति युक्तम् । आधारपरत्वे च पुच्छशब्दस्य, प्रतिष्ठेत्येतदप्युपपन्नतरं भवति । आनन्दमयस्य चान्तरत्वमन्नमयादिकोशापेक्षया । ब्रह्मणस्त्वान्तरत्वमानन्दमयादर्थाद्गम्यत इति न श्रुत्योक्तम् । एवं चान्नमयादिवदानन्दमयस्य प्रियाद्यवयवयोगो युक्तः । वाङ्मनसागोचरे तु परब्रह्मण्युपाधिमन्तर्भाव्य प्रियाद्यवयवयोगः, प्राचुर्यं च, क्लेशेन व्याख्यायेयाताम् । तथा च मान्त्रवर्णिकस्य ब्रह्मण एव 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति स्वप्रधानस्या-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विरोधिनो बलीयस्त्वात्पुच्छत्वेन गुणत्वबाधया स्वप्रधानब्रह्मधीरित्याह-**प्रकृतत्वादिति** । अन्यथाऽपि प्रकृतत्वं स्यादित्याह-**नन्विति** । किं प्रकृतं ब्रह्माऽऽनन्दमयवाक्ये पुच्छवाक्ये चोच्यते किंवैकत्रेति विकल्पयति-**अत्रेति** । प्रथमं प्रत्याह-**तथेति** । अवयवावयवित्वस्य कल्पितत्वेऽप्यन्नमयादिष्विवैकत्र गुणप्रधानत्वायोगात् । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह-**अन्यतरेति** । अन्यतरस्मिन्वाक्ये ब्रह्मोक्तिस्वीकारे सतीत्यर्थः । वाक्यशेषादपि पुच्छवाक्य एवोच्यते स्वप्रधानं ब्रह्मेत्याह-**अपि चेति** । श्लोकस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमाशंक्य तात्पर्यमाह-**अस्मिंश्चेति** । प्रतिष्ठेत्यत्रैवेति संबन्धः । आनन्दमयस्यैव ब्रह्मणो भावाभावविषयो गुणदोषोक्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-**न चेति** । पुच्छवाक्ये ब्रह्मशब्देन स्वप्रधानोक्तौ पुच्छशब्दस्य का गतिरिति पृच्छति-**कथमिति** । तस्य ब्रह्मणि वृत्तिमात्रं वाऽभिप्रेयते किं मुख्या वा वृत्तिः । आद्ये

१ अन्यथापि प्रकृतत्वं स्यादित्याह-नन्वानन्देति ।

प्रतिष्ठा" [तै० उ० २ । ५] इति ॥ नैष दोषः । पुच्छवत्पुच्छं प्रतिष्ठा परायणमेकनीडं लौकिकस्यानन्दजातस्य ब्रह्मानन्द इत्येतदनेन विवक्ष्यते ॥ नावयवत्वम् । "एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" [बृ० ४ । ३ । ३२] इति श्रुत्यन्तरात् ॥ अपि चानन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रियाद्यवयवत्वेन सविशेषं ब्रह्माभ्युपगन्तव्यम् ॥ निर्विशेषं तु ब्रह्म वाक्यशेषे श्रूयते ॥ वाङ्मनसयोरगोचरत्वाभिधानात्–"यतो वाचो निवर्तन्ते । अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन" [तै० उ० २ । ९] इति ॥ अपि चानन्दप्रचुर इत्युक्ते दुःखास्तित्वमपि गम्यते । प्राचुर्यस्य लोके प्रतियोग्यल्पत्वापेक्षत्वात् ॥ तथा च सति "यत्र नान्यत् पश्यति, नान्यच्छृणोति, नान्यद्विजानाति, स भूमा" [छा० ७ ।२४।१] इति भूम्नि ब्रह्मणि तद्व्यतिरिक्ताभावश्रुतिरुपरुध्येत[१] । प्रतिशरीरं च प्रियादिभेदादानन्दमयस्यापि–

रत्नप्रभा ।

पदस्याप्यवयवलक्षकत्वादित्याह–**नैष दोष इति** ॥ पुच्छमित्याधारत्वमात्रमुक्तम् । प्रतिष्ठेत्येकनीडत्वम् । एकं मुख्यं नीडम् अधिष्ठानं सोपादानस्य जगत इत्यर्थः । **ननु** वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयवाक्यं ब्रह्मणि समन्वितं दृष्टं, तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशंक्याह–**अपि चेति** ॥ **यत्र** सविशेषत्वं **तत्र** वाङ्मनसगोचरत्वमिति व्याप्तेरत्र व्यापकाभावोक्त्या निर्विशेषमुच्यत इत्याह–**निर्विशेषमिति** ॥ **निवर्तन्ते** अशक्ता इत्यर्थः । सविशेषस्य मृषात्वादभयं च युक्तम् । अतो निर्विशेषज्ञानार्थं पुच्छवाक्यमेवोदाहरणमिति भावः । प्राचुर्यार्थकमयटा सविशेषोक्तौ निर्विशेषश्रुतिबाध उक्तः । दोषान्तरमाह–**अपि चेति** ॥ प्रत्ययार्थत्वेन प्रधानस्य प्राचुर्यस्य प्रकृत्यर्थो विशेषणम् । विशेषणस्य यः प्रतियोगी विरोधीति तस्याल्पत्वमपेक्षते । **यथा**-विप्रमयो ग्राम इति शूद्राल्पत्वम् । अस्तु को दोषस्तत्राह–**तथा चेति** ॥ प्रकृत्यर्थप्राधान्ये त्वयं दोषो नास्ति । प्रचुरप्रकाशः सवितेत्यत्र तमसोल्पस्याप्यभानात् । परं त्वानन्दमयपदस्य प्रचुरानन्दे लक्षणादोषः स्यादिति मन्तव्यम् । **किंच** भिन्नत्वाद् घटवन्न ब्रह्मेत्याह–**प्रतिशरीरमिति** ॥ **नन्वभ्यस्यमानानन्दपदं** लक्षण-

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

पूर्वोक्तपृथिव्यादिपुच्छेष्वाधारत्वदृष्ट्या ब्रह्मण्यपि सर्वाधारे लक्षणया पुच्छपदमित्याह–**नेति** । न द्वितीयः, प्रतिष्ठाशब्दविरोधादित्याह–**प्रतिष्ठेति** । पुच्छत्वेऽपि परायणत्वं वारयति–**एकेति** । नीडत्वमाश्रितापेक्षं तदाह–**लौकिकस्येति** । पूर्वस्योत्तरेण निर्णयान्नावयवार्थतेति फलितमाह–**अनेनेति** । उक्तेऽर्थे बृहदारण्यकं संवादयति–**एतस्येति** । ननु वृत्तिकारैरपि तैत्तिरीयकवाक्यं ब्रह्मण्येव समन्वितमिष्टं तत्र किमुदाहरणभेदेनेत्याशंक्याऽऽह–**अपि चेति** । नन्विह सविशेषमेव ब्रह्मेष्टं वाक्यशेषे रागादिमतोर्वाङ्मनसयोरगोचरो ब्रह्म शुद्धधियोस्तु गोचर इत्यभ्युपगमादित्याशंक्य सविशेषस्य मृषात्वादप्राप्तनिषेधापाताच्च मैवमित्याह–**निर्विशेषं त्विति** । अतोऽभीष्टनिर्विशेषब्रह्मसिद्धये पुच्छवाक्यमेवोदाहर्तव्यमिति भावः ॥ मयटो विकारार्थत्वोक्त्या प्राचुर्यार्थत्वं निरस्यता पुच्छवाक्ये स्वप्रधानब्रह्मोक्तिरुक्ता । संप्रति प्राचुर्यार्थत्वे दोषान्तरमाह–**अपि चेति** । स्वप्रकृत्यर्थप्रतियोग्यल्पतामत्रैवानपेक्ष्य स्थानान्तरस्थतत्सजातीयाल्पत्वापेक्षामात्रेण मयटोऽप्रयोगादित्यर्थः । अतिमधुरे रुच्यर्थं रसान्तरानुवेधवदानन्दे प्रीत्युत्कर्षार्थमीषद्दुःखानुषक्तिरिष्टेत्याशंक्याऽऽह–**तथा चेति** । प्राचुर्यार्थताभावान्मयटो नाऽऽनन्दमयो ब्रह्मेत्यत्रैव हेत्वन्तरमाह–**प्रतिशरीरं चेति** । प्रतिदेहं सातिशयत्वेन भिन्नादानन्दमयाद्ब्रह्म सर्वानुगतमन्यदेवेत्यर्थः ।

---

१ विरुध्येतेत्यर्थः ।

भिन्नत्वम्। ब्रह्म तु न प्रतिशरीरं भिद्यते-"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० उ० २ । १ । १] इत्यानन्त्यश्रुतेः । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [श्वेता० ६ । ११] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ न चानन्दमयस्याभ्यासः श्रूयते प्रातिपदिकार्थमात्रमेव हि सर्वत्राभ्यस्यते "रसो वै सः । रसꣳ ह्येवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति। को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात्। यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् । एष ह्येवानन्दयाति" [प्र० उ० २ । ७] "सैषानन्दस्य मीमांसा भवति" [तै० उ० २ । ८] "आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुतश्चन " [तै० उ० २ । ९] इति, "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानाद्" [तैत्ति० ३।६] इति च। यदि चानन्दमयशब्दस्य ब्रह्मविषयत्वं निश्चितं भवेत् तत उत्तरेष्वप्यानन्दमयाभ्यासः कल्प्येत । न त्वानन्दमयस्य ब्रह्मत्वमस्ति । प्रियशिरस्त्वादिभिर्हेतुभिरित्यवोचाम । तस्माच्छ्रुत्यन्तरे-"विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" [बृ० ३ । ९ । २८] इति आनन्दप्रातिपदिकस्य ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनाद् "यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्" [तै० उ० २ । ७] इत्यादिर्ब्रह्मविषयः प्रयोगः । न त्वानन्दमयाभ्यास इत्यवगन्तव्यम् ॥ यस्त्वयं मयडन्तस्यैवानन्दशब्दस्याभ्यासः "एतमानन्दमयमात्मानमुपसङ्क्रामति" [तै० उ० २ । ८] इति, न तस्य ब्रह्मविषयत्वमस्ति । विकारात्मनामेवान्नमयादीनामनात्मनामुपसङ्क्रमितव्यानां प्रवाहे पठितत्वात् ॥ नन्वानन्दमयस्योपसङ्क्रमितव्यस्यान्नमयादिवदब्रह्मत्वे सति नैव विदुषो ब्रह्मप्राप्तिफलं

रत्नप्रभा ।

यानन्दमयपरमित्यभ्याससिद्धिरित्यत आह-**यदि चेति** ॥ आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे निर्णीते सत्यानन्दपदस्य तत्परत्वज्ञानादभ्याससिद्धिः तत्सिद्धौ तन्निर्णय इति परस्पराश्रय इति भावः । अयमभ्यासः पुच्छब्रह्मण इत्याह-**तस्मादिति** ॥ **उपसंक्रमणं** बाधः । **ननु** स य एवंविदिति ब्रह्मविदं प्रक्रम्योपसंक्रमणवाक्येन फलं निर्दिश्यते तत्तस्याब्रह्मत्वेन सिध्यतीति शंकते-**नन्विति** ॥ **उपसंक्रमणं** प्राप्तिरित्यङ्गीकृत्य विशि-

भामती ।

भिधानात्, तस्यैवाधिकारो नानन्दमयस्येति । 'सोऽकामयत' इत्याद्या अपि श्रुतयो ब्रह्मविषया नान-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यत्त्वभ्यासादानन्दमयो ब्रह्मेति तत्र किमानन्दमयशब्दस्याभ्यासः किंवाऽऽनन्दशब्दस्येति विकल्प्याऽऽद्येऽसिद्धिमाह-**न चेति** । आनन्दमयं प्रकृत्य ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वानन्दशब्दस्याभ्यासो हेतुरिति द्वितीयं निरस्यति-**यदि चेति** । आनन्दमयस्य ब्रह्मत्वे प्रातिपदिकमात्राभ्यासोऽपि प्रकृतानन्दमयार्थः । ततस्तस्य ब्रह्मताधीरित्यन्योन्याश्रयतेति भावः । आनन्दपदाभ्यासस्तर्हि किंविषयः पुच्छवाक्योक्तब्रह्मविषय इत्याह-**तस्मादिति** । आनन्दाभ्यासस्याऽऽनन्दमयार्थत्वायोगस्तच्छब्दार्थः । मयडन्तस्याप्यभ्यासात्कथं तदभ्याससिद्धिस्तत्राऽऽह-**यस्त्विति** । उपसंक्रमितव्यानां विवेकेन त्याज्यानामित्यर्थः । अन्नमयादावुपसंक्रमस्य विद्वत्फलाप्त्यर्थत्वादानन्दमयस्याब्रह्मत्वे ब्रह्माप्तेरनुक्तेः प्रक्रमभङ्ग इति शङ्कते-**नन्विति** । किमिहोपसंक्रमणं प्राप्तिरतिक्रमो वा । आद्येऽवयविप्राप्त्याऽवयवप्राप्तेरार्थिकत्वात्पुच्छब्रह्माप्तिरुक्तैव । द्वितीये न ह्यतिक्रमस्य परतीराप्तिवत्कोशातिक्रमस्य ब्रह्माप्तित्वात्तत्प्राप्तिरर्थादुक्तेत्याह-

निर्दिष्टं भवेत् ॥ नैष दोषः । आनन्दमयोपसङ्क्रमणनिर्देशेनैव विदुषः पुच्छप्रतिष्ठाभूतब्रह्मप्राप्तेः फलस्य निर्दिष्टत्वात् । "तदप्येष श्लोको भवति" [तै० उ० २ । ६] "यतो वाचो निवर्तन्ते" [तै० उ० २ । ९] इत्यादिना च प्रपंच्यमानत्वात् ॥ या त्वानन्दमयसन्निधाने "सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" [तै०उ० २।६।२] इतीयं श्रुतिरुदाहृता, सा "ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" [तै० उ० २ । ५] इत्यनेन सन्निहिततरेण ब्रह्मणा सम्बध्यमाना नानन्दमयस्य ब्रह्मतां प्रतिबोधयति ॥ तदपेक्षत्वाच्चोत्तरस्य ग्रन्थस्य–"रसो वै सः" [तै० उ० २ । ७] इत्यादेर्नानन्दमयविषयता ॥ ननु "सोऽकामयत" [तै० उ० २ । ६ । २] इति ब्रह्मणि पुँल्लिङ्गनिर्देशो नोपपद्यते ॥ नायं दोषः ॥ "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः" [तै०उ० २ । १ । २] इत्यत्र पुँल्लिङ्गेनाप्यात्मशब्देन ब्रह्मणः प्रकृतत्वात् ॥ यत्तु "भार्गवी वारुणी विद्या" [तै० उ० ३। ६] "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" [तै० उ० २ । ६] इति तस्यां मयड्श्रवणात्प्रियशिरस्त्वाद्यश्रवणाच्च युक्तमानन्दस्य ब्रह्मत्वम् ॥ तस्मादणुमात्रमपि विशेषमनाश्रित्य न स्वत एव प्रियशिरस्त्वादि ब्रह्मण उपपद्यते ॥ न चेह सविशेषं ब्रह्म प्रतिपिपादयिषितम् ॥ वाङ्मनसगोचरातिक्रमश्रुतेः ॥ तस्मादन्नमयादिष्विवानन्दमयेऽपि विकारार्थ एव मयड् विज्ञेयः । न प्राचुर्यार्थः ॥ सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानि ।

रत्नप्रभा ।

ष्प्राप्त्युक्त्या विशेषणप्राप्तिः फलमुक्तमित्याह–**नैष इति** ॥ज्ञानेन कोशानां बाधस्तदिति सिद्धान्ते, बाधावधिप्रत्यगानन्दलाभोऽर्थादुक्त उत्तरश्लोकेन स्फुटीकृत इत्याह–**तदपीति** ॥ **तदपेक्षत्वादिति** । कामयितृपुच्छब्रह्मविषयत्वादित्यर्थः।**यदुक्तं** पञ्चमस्थानस्थत्वादानन्दमये ब्रह्मवल्लीसमाप्ता भृगुवल्लीवदिति,**तत्राह–यत्त्विति**॥ या त्वित्यर्थः । मयट्छ्रुत्या, सावयवत्वादिलिङ्गेन च, स्थानं बाध्यमिति भावः । **गोचरातिक्रमः** गोचरत्वाभावः । वेदसूत्रयोर्विरोधे गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति सूत्राणि अन्यथा नेतव्यानीत्याह–**सूत्राणीति** ॥

भामती ।

न्दमयविषया इत्यर्थसंक्षेपः । सुगममन्यत् ॥ **सूत्राणि त्वेवं व्याख्येयानीति** । वेदसूत्रयोर्विरोधे 'गुणे

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नैष इति । ब्रह्माप्तिर्मन्त्रेण वक्ष्यमाणत्वाच्च तदनुक्तिरसिद्धेत्याह–**तदपीति** । यत्तु सोऽकामयतेत्याद्यानन्दमयार्थं सत्तद्ब्रह्मत्वबोधीति तत्राऽऽह–**या त्विति** । रसो वै स इत्यादेरुत्तरस्याऽऽनन्दमयार्थत्वमुक्तं प्रत्याह–**तदपेक्षत्वादिति** । सोऽकामयतेत्यादि ब्रह्मण्ययुक्तं नपुंसके पुँल्लिङ्गायोगादिति शङ्कते–**नन्विति** । प्रक्रमेण समाधत्ते–**नायमिति** । यत्तु भृगुवल्ल्यां पञ्चमपर्यायस्य ब्रह्मार्थत्वादिहापि तादर्थ्यं स्थानादिति तत्राऽऽह–**या त्विति** । इह मयटो विकारार्थस्य प्रियशिरस्त्वादेश्च श्रुतेरानन्दमयस्याब्रह्मतेति शेषः । ब्रह्मणो निर्विशेषस्य नाऽऽनन्दमयतेत्युपसंहरति–**तस्मादिति** । इष्टदृष्टेस्तल्लाभात्तत्स्मृतेश्चाभिव्यक्ताः सुखविशेषास्तन्मात्रं च प्रियादिशब्दार्थ इत्युक्तम् । सत्त्वोपसर्जनात्तमसस्तदुपसर्जनाद्रजसो द्वयोरुपसर्जनात्सत्त्वात्केवलाच्चाभिव्यक्तं सुखं तत्तच्छब्दवाच्यमित्याचार्याः । तेन विषयसंबन्धं सत्त्वादिसंबन्धं वा विशेषमीषन्मात्रमप्यनाश्रित्य ब्रह्मणः स्वतो न प्रियशिरस्त्वादि युक्तम् । तस्मादानन्दमयस्य सविशेषत्वात्प्रतिपाद्या ब्रह्मणोऽन्यतेत्यर्थः । इहापि सविशेषमेव प्रतिपाद्यमित्याशंक्योक्तं स्मारयति–**न चेति** । परमतनिरासमुपसंहरति- **तस्मादिति**। स्वमते सूत्राणामनुगुणत्वमाशंक्य तानि योजयितुमुपक्रमते–**सूत्राणीति** ।

१ उपसंक्रमणम् ।

"ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा" [तै०उ०२।५] इत्यत्र किमानन्दमयस्यावयवत्वेन ब्रह्म विवक्ष्यते-उत-स्वप्रधानत्वेनेति ॥ पुच्छशब्दादवयवत्वेनेति प्राप्ते ॥ उच्यते ॥ "आनन्दमयोऽभ्यासाद्" [ब्र० सू० १ । १ ।१२] आनन्दमय आत्मेत्यत्र ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति स्वप्रधानमेव ब्रह्मोपदिश्यते । अभ्यासात्-"असन्नेव स भवति" [तै० उ० २ । ६ । १] इत्यस्मिन्निगमनश्लोके ब्रह्मण एव केवलस्याभ्यस्यमानत्वात् ॥ "विकारशब्दान्नेति चेन्न प्राचुर्यात्" ॥ [ब्र० सू०१। १ । १३] विकारशब्देनावयवशब्दोऽभिप्रेतः॥ पुच्छमित्यवयवशब्दात् ॥ न स्वप्रधानत्वं ब्रह्मण इति यदुक्तं, तस्य परिहारो वक्तव्यः ॥ अत्रोच्यते ॥ नायं दोषः ॥ प्राचुर्यादप्यवयवशब्दोपपत्तेः ॥ प्राचुर्यं प्रायापत्तिः, अवयवप्रायवचनमित्यर्थः ॥ अन्नमयादीनां हि शिरआदिषु पुच्छान्तेष्ववयवेषूक्तेष्वानन्दमयस्यापि शिरआदीन्यवयवान्तराण्युक्त्वाऽवयवप्रायापत्त्या ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेत्याह ॥ नावयवविवक्षया ॥ यत्कारणमभ्यासादिति स्वप्रधानत्वं ब्रह्मणः समर्थितम् ॥

रत्नप्रभा ।

पूर्वमीक्षतेः संशयाभावादिति युक्त्या गौणप्रायपाठो न निश्चायक इत्युक्तम् । **तर्हि** अत्र पुच्छपदस्याधारावयवयोर्लक्षणासाम्यात् संशयोऽस्तीत्यवयवप्रायपाठो निश्चायक इति पूर्वाधिकरणसिद्धान्तयुक्त्यभावेन पूर्वपक्षयति-**पुच्छशब्दादिति** ॥ तथा च प्रत्युदाहरणसङ्गतिः **पूर्वपक्षे** सगुणोपास्तिः, **सिद्धान्ते** निर्गुणप्रमितिः फलम् । वेदान्तवाक्यसमन्वयोक्तेः **श्रुत्यादिसंगतयः** स्फुटा एव । सूत्रस्थानन्दमयपदेन तद्वाक्यस्थं ब्रह्मपदं लक्ष्यते । विक्रियतेऽनेनेति **विकारः** अवयवः ॥ **प्रायापत्तिरिति** । अवयवक्रमस्य बुद्धौ प्राप्तिरित्यर्थः ॥ **अत्र हि** प्रकृतस्य ब्रह्मणो ज्ञानार्थं कोशाः पक्षित्वेन कल्प्यन्ते । नात्र तात्पर्यमस्ति । तत्रानन्दमयस्यापि अवयवान्तरोक्त्यनन्तरं कस्मिंश्चित् पुच्छे वक्तव्ये प्रकृतं ब्रह्म पुच्छपदेनोक्तम् । तस्या-

भामती ।

त्वन्याय्यकल्पना' इति सूत्राण्यन्यथा नेतव्यानि । आनन्दमयशब्देन तद्वाक्यस्थ—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इत्येतद्गतं ब्रह्मपदमुपलक्ष्यते । एतदुक्तं भवति-आनन्दमय इत्यादिवाक्ये यत् 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति ब्रह्मपदं तत्स्वप्रधानमेवेति । यत्तु ब्रह्माधिकरणमिति वक्तव्ये 'ब्रह्म पुच्छम्' इत्याह श्रुतिः, तत्कस्य हेतोः, पूर्वमवयवप्रधानप्रयोगात्तत्प्रयोगस्यैव बुद्धौ संनिधानात् तेनापि चाधिकरणलक्षणोपपत्तेरिति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्याख्यामेवाऽऽख्यातु विषयमुक्त्वा पुच्छब्रह्मशब्दाभ्यां संशयमाह-**ब्रह्मेति** । स्वप्रधानत्वेनेति संशये सतीति शेषः । पूर्वाधिकरणे मुख्येक्षणाद्ब्रह्मनिर्णये गौणः प्रायपाठो बाधित इह त्वाधारमात्रत्वेऽवयवमात्रत्वे च पुच्छशब्दस्य लाक्षणिकत्वसाम्येऽवयवप्रायदृष्टेरवयवार्थतेति संगत्या पूर्वपक्षयति-**पुच्छेति** । तैत्तिरीयोपनिषदः स्पष्टब्रह्मलिङ्गाया निर्गुणब्रह्मान्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । परपक्षे पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिरेव फलम् । इह पूर्वपक्षे तथा सिद्धान्ते प्रमितिः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति-**इति प्राप्त इति** । स्वयूथ्यव्याख्यां व्यावृत्य स्वाभिमतां व्याख्यामाह-**आनन्दमय इति** । आनन्दमयशब्देन पञ्चमपर्यायस्थपुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मपदमुपलक्ष्य तेन स्वप्रधानमेव ब्रह्मोच्यत इति प्रतिज्ञायां हेतुं व्याख्याति-**असन्नेवेति** । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति-**विकारेति** । वाचकत्वाभावादभिप्रेत इत्युक्तम् । परिहारभागमवतार्य व्याकरोति-**अत्रेत्यादिना** । ब्रह्माधिकरणमिति वाच्ये पूर्वत्रावयवप्रधानप्रयोगात्तस्य बुद्धिस्थत्वात्तेनाप्यधिकरणलक्षणात्पुच्छोक्तिरिति तात्पर्यमाह-**अवयवेति** । तदेव प्रपञ्चयति-**अन्नेति** । तत्र गमकमाह-**यदिति** । इतश्च पुच्छवाक्ये पुच्छशब्देनावयवो नोच्यते किंत्वाधारो लक्ष्यत इत्याह-

"**तद्धेतुव्यपदेशाच्च**" [ब्रह्मसू० १ । १ । १४]॥ सर्वस्य च विकारजातस्य सानन्दमयस्य कारणत्वेन ब्रह्म व्यपदिश्यते—"इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च" [तैत्ति० २।६] इति ॥ न च कारणं सद्ब्रह्म स्वविकारस्या-

रत्नप्रभा ।

नन्दमयाधारत्वेनावश्यं वक्तव्यत्वादित्यर्थः —**तद्धेतुव्यपदेशाच्च** [ब्र०सू०१ । १।१४] तस्य ब्रह्मणः सर्वकार्यहेतुत्वव्यपदेशात् प्रियादिविशिष्टत्वाकारेणानन्दमयस्य जीवस्य कार्यत्वात्तं प्रति शेषत्वं ब्रह्मणो न युक्तमित्यर्थः । "**मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते**" [ब्र. सू. १ । १ । १५] "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" इति यस्य ज्ञानान्मुक्तिरुक्ता, यत् सत्यं ज्ञानमिति मन्त्रोक्तं ब्रह्म, तदत्रैव पुच्छवाक्ये गीयते । ब्रह्मपदसंयोगात् । नानन्दमयवाक्य इत्यर्थः । "**नेतरोऽनुपपत्तेः**" [ब्र. सू. १ । १ । १६] इतर आनन्दमयो जीवोऽत्र न प्रतिपाद्यः । सर्वस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्यर्थः । "**भेदव्यपदेशाच्च**" [ब्र. सू. १ । १ । १७] अयमानन्दमयो ब्रह्म, रसं लब्ध्वानन्दी भवतीति भेदोक्तेश्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्यर्थः । आनन्दमयो ब्रह्म तैत्तिरीयकपञ्चमस्थानस्थत्वात् भृगुवल्लीस्थानन्दवदित्याशंक्याह—"**कामाच्च नानुमानापेक्षा**" [ब्र. सू. १ । १ । १८] काम्यत इति काम आनन्दः । तस्य भृगुवल्ल्यां पञ्चमस्य ब्रह्मत्वदृष्टेरानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वानुमानापेक्षा न कार्या । विकारार्थकमयड्विरोधादित्यर्थः । भेदव्यपदेशश्चेत् सगुणं ब्रह्मात्र वेद्यं स्यादित्याशंक्याह—"**अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति**" [ब्र. सू. १ । १ । १९] गुहानिहितत्वेन प्रतीचि स एक इत्युपसंहृते पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मण्यहमेव परंब्रह्मेति प्रबोधवत् आनन्दमयस्य यदा-

भामती ।

मान्त्रवर्णिकमेव च गीयते ॥ (१५) ॥ यत् 'सत्यं ज्ञानम्' इत्यादिना मन्त्रवर्णेन ब्रह्मोक्तं तदेतदुपायभूतेन ब्राह्मणेन स्वप्राधान्येन गीयते—'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति । अवयववचनत्वे त्वस्य मन्त्रे प्राधान्यं ब्राह्मणे त्वप्राधान्यमित्युपायोपेययोर्मन्त्रब्राह्मणयोर्विप्रतिपत्तिः स्यादिति ॥ **नेतरोऽनुपपत्तेः** ॥ (१६) ॥ अत्र 'इतश्चानन्दमयः' इति भाष्यस्य स्थाने 'इतश्च ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति पठितव्यम् ॥ **भेदव्यपदेशाच्च** ॥ (१७) ॥ अत्रापि 'इतश्चानन्दमयः' इत्यस्य च 'आनन्दमयाधिकारे' इत्यस्य च भाष्यस्य स्थाने 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति 'ब्रह्मपुच्छाधिकारे' इति च पठितव्यम् ॥ **कामाच्च नानुमानापेक्षा** ॥ (१८) ॥ **अस्मिन्नस्य च तद्योगं शास्ति** ॥ (१९) ॥ इत्यनयोरपि सूत्रयोर्भाष्ये आनन्दमयस्थाने 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति पाठो द्रष्टव्यः ॥ **तद्धेतुव्यपदेशाच्च** ॥ (१४) ॥ विकारस्यानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छमवयव-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तद्धेत्विति । तद्व्याचष्टे—**सर्वस्येति** । तथाऽपि कस्मादानन्दमयावयवत्वं ब्रह्मणो नेष्यते तत्राऽऽह—**न चेति** । इतश्च नाऽऽनन्दमयः परमात्मा । यतः सत्यमित्यादिमन्त्रवर्णेन यद्ब्रह्मोक्तं तदेवाऽऽनन्दमयशब्देन विशिष्टद्वारा लक्ष्यमाणजीवचैतन्यस्य स्वरूपमिति पुच्छवाक्येन तत्त्वमसीतिवद्गीयते । ब्रह्मविदाप्नोतीति ब्रह्मविदस्तत्प्राप्त्यभिधानेन ब्रह्मात्मनोरैक्योपक्रमात् । "स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः" इत्यैक्योपसंहारात् । मध्येऽपि विशिष्टद्वारा स्वरूपैक्ये तात्पर्यस्य युक्तत्वादित्याह—**मान्त्रवर्णिकमिति** । इतश्च पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैव स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमितरस्त्वानन्दमयो न प्रतिपाद्यो वैषयिकप्रियादिमत्त्वेन तत्र मुख्यस्रष्टृत्वाद्यनुपपत्तेरित्याह—**नेतर इति** । इतश्च नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते । ब्रह्मानन्दप्रतिबिम्बितं रसशब्दितं लब्ध्वाऽयमानन्दमयः स्वयमानन्दी भवतीति ब्रह्मणो भेदेन तस्योक्तेर्ब्रह्मत्वायोगादित्याह—**भेदेनेति** । ननु भृगुवल्ल्यामानन्दस्य ब्रह्मत्वादानन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वं पञ्चमपर्यायस्थत्वादनुमीयते तत्राऽऽह—**कामाच्चेति** । काम्यत इति काम आनन्दस्तस्य ब्रह्मत्वदृष्टेर्नानुमानेना-

नन्दमयस्य मुख्यया वृत्याऽवयव उपपद्यते ॥ अपराण्यपि सूत्राणि यथासम्भवं पुच्छवाक्यनिर्दिष्टस्यैव ब्रह्मण उपपादकानि द्रष्टव्यानि ॥ १९ ॥ इत्यानन्दमयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

अन्तस्तद्धर्मोपदेशात् ॥ २० ॥ (७)॥

इदमाम्नायते "अथ य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्मयः पुरुषो दृश्यते हिरण्यश्मश्रुर्हिरण्यकेश आप्रणखात्सर्व एव सुवर्णः" "तस्य यथा कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी, तस्योदिति नाम, स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदित उदेति ह वै सर्वेभ्यः पाप्मभ्यो य एवं वेद" [छान्दो० १। ६।

रत्नप्रभा।

हीति शास्त्रं ब्रह्मभावं शास्ति-अतो निर्गुणब्रह्मैक्यज्ञानार्थं जीवभेदानुवाद इत्यभिप्रेत्याह-**अपराण्यपीति** ॥ १९॥(६)॥ छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति-**अथ य इति** ॥ अथेत्युपास्तिप्रारम्भार्थः। **हिरण्मयः** ज्योतिर्विकारः। **पुरुषः** पूर्णोऽपि मूर्तिमानुपासकैर्दृश्यते । मूर्तिमाह-**हिरण्येति** ॥ **प्रणखः** नखाग्रम्। तेन सहेत्यभिविधावाङ्। नेत्रयोर्विशेषमाह-**तस्येति** ॥ कपेर्मर्कटस्य आसः पुच्छभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यं **पुण्डरीकं यथा** दीप्तिमदेवं **तस्य** पुरुषस्य **अक्षिणी**। सद्योविकसितरक्ताम्भोजनयन इत्यर्थः। उपासनार्थमादित्यमण्डलं स्थानं रूपं चोक्त्वा नाम करोति-**तस्योदिति** ॥ उन्नाम निर्वक्ति-**स इति** ॥ **उदितः** उद्गतः। सर्वपाप्मास्पृष्ट इत्यर्थः। उपासनार्थं नामज्ञानफलमाह-**उदेति हेति** ॥

भामती।

श्चेत्कथं सर्वस्यास्य विकारजातस्य सानन्दमयस्य ब्रह्म पुच्छं कारणमुच्येत 'इदं सर्वमसृजत, यदिदं किंच' इति श्रुत्या। न ह्यानन्दमयविकारावयवो ब्रह्म विकारः सन् सर्वस्य कारणमुपपद्यते। तस्मादानन्दमयविकारावयवो ब्रह्मेति तदवयवयोग्यानन्दमयो विकार इह नोपास्यत्वेन विवक्षितः, किंतु स्वप्रधानमिह ब्रह्म पुच्छं ज्ञेयत्वेनेति सिद्धम्॥१९॥(६)॥ **अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्**। पूर्वस्मिन्नधिकरणेऽपास्तसमस्तविशेषब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमुपायतामात्रेण पञ्च कोशा उपाधयः स्थिताः, न तु विवक्षिताः। ब्रह्मैव तु प्रधानं 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्तमिति निर्णीतम्। संप्रति तु ब्रह्म विवक्षितोपाधिभेदमुपास्यत्वेनोपक्षिप्यते, न तु विद्या-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

ऽऽनन्दमयस्यापि ब्रह्मत्वमपेक्षितव्यम्। विकारार्थमयड्विरोधादित्यर्थः। इतोऽपि नाऽऽनन्दमयोऽत्र प्रतिपाद्यते। पुच्छवाक्योक्ते ब्रह्मणि प्रतिबुद्धस्याऽऽनन्दमयस्य यदा हीत्यादिना तत्प्राप्तिमोक्षाभिधानात्तस्मादानन्दमयशब्दवाच्यस्याप्रतिपाद्यत्वात्तल्लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽव्यतिरेकात्पुच्छवाक्यस्थं ब्रह्मैवात्र स्वप्रधानं प्रतिपाद्यमिति तत्प्रमित्या कैवल्यं फलतीत्याह-**अस्मिन्निति**। तदेतदाह-**अपराण्यपीति** ॥ १९ ॥ (६)॥ समन्वयस्य सविशेषपरत्वमपोद्योत्सर्गः स्थापितः । अधुनाऽपवादार्थत्वेनाधिकरणमवतारयति-**अन्तरिति**। छान्दोग्यस्थं वाक्यमुदाहरति-**इदमिति**। ऋक्सामयोः पृथिव्यग्न्याद्यात्मत्वोक्त्यनन्तरमुपास्तिप्रस्तावार्थोऽथशब्दः। य एष इति शास्त्रप्रसिद्धिः संनिधिश्चोक्ता। तस्योपास्त्यर्थमाधिदैविकं स्थानमाह-**अन्तरिति**। आदित्यमण्डलस्य मध्ये स्थित इति यावत्। ध्यानार्थमेव रूपविशेषमाह-**हिरण्मय इति**। ज्योतिर्मय इत्यर्थः। स्थानकृतं परिच्छेदं व्यवच्छिनत्ति-**पुरुष इति**। तत्रावहितधियामनुभवं प्रमाणयति-**दृश्यत इति**। तर्हि पुरुषत्वात्पूर्णस्य कथमुपास्तिस्तत्राऽऽह-**हिरण्येति**। तद्वज्ज्योतिर्मयान्येवास्य श्मश्रूणि केशाश्चेति तथोक्तः। किं बहुनाऽऽप्रणखात्प्रणखो नखाग्रं तेन सह सर्व एव सुवर्णो ज्योतिर्मयः। चक्षुषोर्विशेषमाह-**तस्येति**। कपेर्मर्कटस्याऽऽसः पृष्ठभागोऽत्यन्ततेजस्वी तत्तुल्यम्। पुण्डरीकं यथाऽत्यन्तदीप्तिमत्तथाऽस्य देवस्याक्षिणी प्रकृष्टदीप्तिमती। ध्यानार्थमेव नाम करोति-**तस्योदिति**। कथं तस्योदितिनामत्वं तदाह-**स इति**। उदित उद्गतः सकार्यसर्वपापास्पृष्ट इत्यर्थः।

६-७] इत्यधिदैवतम् ॥ अथाध्यात्मम् "अथ य एषोऽन्तरक्षिणि पुरुषो दृश्यते" [छान्दो० ४ । ५ । १] इत्यादि । तत्र संशयः ॥ किं विद्याकर्मातिशयवशात्प्राप्तोत्कर्षः कश्चित्संसारी सूर्यमण्डले चक्षुषि चोपास्यत्वेन श्रूयते, किंवा नित्यसिद्धः परमेश्वर इति ॥ किं तावत्प्राप्तम् । संसारीति ॥ कुतः ॥ रूपवत्त्वश्रवणात् ॥ आदित्यपुरुषे तावद्धिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपमुदाहृतम् ॥ अक्षिपुरुषेऽपि तदेवातिदेशेन प्राप्यते-"तस्यैतस्य तदेव रूपं यदमुष्य रूपम्" [छा० १ । ७ । ५] इति ॥ न च परमेश्वरस्य रूपवत्त्वं युक्तम्-"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" [कौ० १।३।१५] इति श्रुतेः ॥ आधारश्रवणाच्च-"य एषोऽन्तरादित्ये" [छा० १ । ६ । ६] "य एषोऽन्तरक्षिणि" [छा० ४ । ५ । १] इति ॥ न ह्यनाधारस्य स्वमहिमप्रतिष्ठस्य सर्वव्यापिनः परमेश्वरस्याधार उपदिश्येत "स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" [छा० ७ । २४ । १] इति

रत्नप्रभा ।

देवतास्थानमादित्यमधिकृत्योपास्त्युक्त्यनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह-**अथेति** ॥ पूर्वत्र ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदाभ्यासश्चेति मुख्यत्रितयादिबहुप्रमाणवशान्निर्गुणनिर्णयवद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणवशाज्जीवो हिरण्मय इति पूर्वसिद्धान्तदृष्टान्तसङ्गत्या पूर्वमुत्सर्गतः सिद्धनिर्गुणसमन्वयस्यापवादार्थं पूर्वपक्षयति-**संसारीति** ॥ अत्र **पूर्वोत्तरपक्षयोः** जीवब्रह्मणोरुपास्तिः फलम् । अक्षिणीत्याधारश्रवणाच्च संसा-

भामती ।

कर्मातिशयलब्धोत्कर्षो जीवात्मादित्यपदवेदनीय इति निर्णीयते । तत्र 'मर्यादाधाररूपाणि संसारिणि परे न तु । तस्मादुपास्यः संसारी कर्मानधिकृतो रविः ॥' हिरण्यश्मश्रुः-इत्यादिरूपश्रवणात्, 'य एषोऽन्तरादित्ये', 'य एषोऽन्तरक्षिणि' इति चाधारभेदश्रवणात्, 'ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च' इत्यैश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च संसार्येव कार्यकारणसंघातात्मको रूपादिसंपन्न इहोपास्यः, न तु परमात्मा 'अशब्दमस्पर्शम्' इत्यादिश्रुतिभिः अपास्तसमस्तरूपश्च, 'स्वे महिम्नि' इत्यादिश्रुतिभिरपाकृताधारश्च, 'एष सर्वेश्वरः' इत्यादिश्रुतिभिरविगतनिर्मर्यादैश्वर्यश्च शक्य उपास्यत्वेनेह प्रतिपत्तुम् । सर्वपाप्मविरहश्चादित्यपुरुषे संभवति, शास्त्रस्य मनुष्याधिकारतया देवतायाः पुण्यपापयोरनधिकारात् । रूपादिमत्त्वान्यथानुपपत्त्या च कार्यकारणात्मके जीवे उपास्यत्वेन विवक्षिते यत्तावदगाद्यात्मकतयास्य सर्वा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ध्यानफलमुदेतीति । आदिशब्दात्तस्य ऋक्च साम च गेष्णावित्याद्युक्तमधिदैवतं देवतामधिकृत्योपास्तिवाक्यमित्यर्थः । आधिदैवध्यानोक्त्यनन्तरमात्मानं देहमधिकृत्यापि तदुक्तिरित्याह-**अथेति** । ऋक्सामयोर्वाक्प्राणाद्यात्मत्वोक्त्यानन्तर्यमथेत्युक्तम् । आदिशब्दात्सैवर्क्तत्सामेत्याद्युक्तम् । स्थानद्वयस्थं पुरुषं विषयीकृत्य रूपवत्त्वश्रुत्या सर्वपापास्पर्शश्रुत्या च संशयमाह-**तत्रेति** । कश्चिदित्यादित्यक्षेत्रज्ञ उक्तः । पूर्वसूत्रे ब्रह्मपदमानन्दमयपदमानन्दपदार्थाभ्यासश्चेति मुख्यत्रयार्थबहुप्रमाणवशान्निर्विशेषनिर्णयवद्रूपवत्त्वादिबहुप्रमाणात्संसारी हिरण्मयः पुरुष इति संगत्या पूर्वपक्षमाकांक्षापूर्वकमाह-**किं तावदिति** । स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेः सगुणे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयोरपरस्य परस्य चोपास्तिरेव फलम् । सर्वैरुपास्यत्वाय पर एव कस्मान्नेति पृष्टा हेतुमाह-**कुत इति** । चाक्षुषे पुरुषे यथोक्तं रूपं न श्रुतमित्याशंक्याऽऽह-**अक्षीति** । परस्यैव स्थानभेदाद्रूपवत्त्वमुपदेशातिदेशाभ्यामिति चेन्नेत्याह-**न चेति** । परापरिग्रहे हेत्वन्तरमाह-**आधारेति** । अनन्तशक्तित्वात्तस्याप्याधारश्रुतिरित्याशंक्याऽऽह-**न हीति** । परस्यानाधारत्वे स्वमहिमप्रतिष्ठत्वं हेतुस्तत्र मानं-**स भगव इति** । तत्रैव हेत्वन्तरं सर्वव्यापित्वं तत्रापि

"आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति च श्रुती भवतः ॥ ऐश्वर्यमर्यादाश्रुतेश्च-"स एष ये चामुष्मात्पराञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे देवकामानां च" [छा० १ । ६ । ८] इत्यादित्यपुरुषस्यैश्वर्यमर्यादा ॥ "स एष चैतस्मादर्वाञ्चो लोकास्तेषां चेष्टे मनुष्यकामानां च" [छा० १। ६। ६] इत्यक्षिपुरुषस्य ॥ न च परमेश्वरस्य मर्यादावदैश्वर्यं युक्तम्-"एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" [बृ० ४ । ४ । २२] इत्यविशेषश्रुतेः ॥ तस्मान्नाक्ष्यादित्ययोरन्तः पर-

रत्नप्रभा ।

रीति सम्बन्धः । श्रुतिमाह-स एष इति ॥ आदित्यस्थः पुरुषः । अमुष्माद् आदित्यादूर्ध्वगा ये केचन लोकास्तेषाम् ईश्वरो देवभोगानां चेत्यर्थः । स एषोऽक्षिस्थः पुरुष एतस्माद् अक्ष्णोऽधस्तना ये लोका ये च मनुष्यकामाः भोगाः, तेषामीश्वर इति मर्यादा श्रूयते । अतः श्रुतेश्च संसारीत्यर्थः । एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति सम्बन्धः । भूताधिपतिः यमः भूतपाल इन्द्रादिश्च एष एव । किञ्च जलानामसंकराय लोके विधारको यथा सेतुः एवम् एषां लोकानां वर्णाश्रमादीनां मर्यादा हेतुत्वात् सेतुरेष एव । अतः सर्वेश्वर इत्यर्थः। सूत्रं व्याचष्टे-य एष इति ॥ यद्यप्येकस्मिन् वाक्ये प्रथमश्रुतानुसारेण चरमं नेयम् । तथाप्यत्र प्रथमं श्रुतं रूपवत्त्वं निष्फलं ध्यानार्थमीश्वरे नेतुं शक्यं च, सर्वपापासङ्गित्वं सर्वात्मैकत्वं तु सफलं जीवे नेतुमशक्यं चेति प्रबलम्। न च " न ह वै देवान्पापं गच्छति"

भामती ।

त्मकत्वं श्रूयते तत्कथंचिदादित्यपुरुषस्यैव स्तुतिरिति आदित्यपुरुष एवोपास्यो न परमात्मेत्येवं प्राप्तम् । अनाधारत्वे च नित्यत्वं सर्वगतत्वं च हेतुः अनित्यं हि कार्यं कारणाधारमिति नानाधारं, नित्यमप्यसर्वगतं यत्तस्मादधरभावेनास्थितं तदेव । तस्योत्तरस्याधार इति नानाधारं, तस्मादुभयमुक्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते-'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' । 'सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते । ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥' नामनिरुक्तेन हि सर्वपाप्मापादानतयास्योदय उच्यते । न चादित्यस्य देवतायाः कर्मानधिकारेऽपि सर्वपाप्मविरहः प्राग्भवीयधर्माधर्मरूपपाप्मसंभवे सति । न चैतेषां प्राग्भवीयो धर्म एवास्ति न पाप्मेति सांप्रतम् । विद्याकर्मातिशयसमुदाचारेऽप्यनादिभवपरंपरोपार्जितानां पाप्मनामपि प्रसुप्तानां संभवात् । न च श्रुतिप्रामाण्यादादित्यशरीराभिमानिनः सर्वपाप्मविरह इति युक्तं, ब्रह्मविषयत्वेना-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मानमाह-आकाशवदिति । ईश्वराग्रहे हेत्वन्तरमाह-ऐश्वर्येति । स एष इत्याधिदैविकपुरुषोक्तिः । अमुष्मादादित्यादूर्ध्वगा ये लोकास्तेषामीशिता ये च देवानां कामा भोगास्तेषां चेत्यर्थः । स एष इत्याध्यात्मिकपुरुषोक्तिरेतस्माच्चक्षुषः सकाशादर्वाग्गता ये लोकास्तेषामीशिता ये च मनुष्याणां कामा भोगास्तेषां चेत्येतस्य मर्यादावदैश्वर्यमुक्तमित्यर्थः । परस्यापि ध्यानार्थं तादृगैश्वर्यं स्यान्नेत्याह-न चेति । एष सर्वेश्वर इत्यविशेषश्रुतेरिति संबन्धः । कथमेतस्य सर्वेश्वरत्वं यतो भूतानां नियन्ता यमोऽस्ति नेत्याह-एष इति । कथं पुरो भूतानामधिष्ठाय पालयिता पालयितुरिन्द्रादेः सत्त्वात्तत्राऽऽह-एष भूतेति । तथाऽपि ब्रह्मा मर्यादास्थापकोऽस्ति कुतोऽस्य सर्वेश्वरत्वं तत्राऽऽह-एष इति । यथा मृदादिमयः सेतुर्जलव्यूहस्य क्षेत्रसंपदामसंभेदाय धारयिता तथैषोऽपि सर्वेषां वर्णादीनामसंकराय धारयिता स्यादित्यर्थः । मर्यादाधाररूपश्रुतेरादित्यक्षेत्रज्ञ एवात्रोपास्य इत्युपसंहरति-तस्मादिति । तस्य कर्मानधिकारात्सर्वपाप्मविगमः । सर्वात्मत्वमुपासनार्थं स्तुत्यर्थमनूद्यत इति भावः ।

मेश्वर इति ॥ एवं प्राप्ते–ब्रूमः ॥ अन्तस्तद्धर्मोपदेशादिति ॥ "य एषोऽन्तरादित्ये य एषोऽन्तरक्षिणि" [छा० ४ । ५ । १] इति च श्रूयमाणः पुरुषः स परमेश्वर एव ॥ न संसारी ॥ कुतः ॥ तद्धर्मोपदेशात्–तस्य हि परमेश्वरस्य धर्मा इहोपदिष्टाः ॥ तद्यथा–"तस्योदिति नाम" [छा० १ । ६ । ७] इति श्रावयित्वा अस्यादित्यपुरुषस्य नाम "स एष सर्वेभ्यः पाप्मभ्य उदितः" [छा० १ । ६ । ७] इति सर्वपाप्मापगमेन निर्वक्ति ॥ तदेव च कृतनिर्वचनं नामाक्षिपुरुषस्याप्यतिदिशति "यन्नाम तन्नाम" [छा० १ । ७ । ५] इति ॥ सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एव श्रूयते "य आत्मा अपहतपाप्मा" [छा० ८ । ७ । १] इत्यादौ ॥ तथा चाक्षुषे पुरुषे "सैव ऋक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद्ब्रह्म" [छा० १ । ७ । ५]

रत्नप्रभा ।

[बृह० १ । ५ । २०] इति श्रुतेरादित्यजीवस्यापि पाप्मास्पर्शित्वमिति **वाच्यम्** । श्रुतेरधुना कर्मानधिकारिणां देवानां क्रियमाणपाप्मासम्बन्धे तत्फलास्पर्शे वा तात्पर्यात् । तेषां सञ्चितपापाभावे "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति" [भग०गी० ९।२१] इत्ययोगादित्यभिप्रेत्याह–**सर्वपाप्मापगमश्च परमात्मन एवेति**॥सार्वात्म्यमाह–**तथेति**॥अत्र **तच्छब्दैः** चाक्षुषः पुरुष उच्यते । ऋगाद्यपेक्षया लिङ्गव्यत्ययः॥**उक्थं** शस्त्रविशेषः । तत्साहचर्यात् **साम** स्तोत्रम् । उक्थादन्यच्छस्त्रम् **ऋग्** उच्यते । यजुर्वेदो **यजुः** । **ब्रह्म**

भामती ।

ण्यस्याः प्रामाण्योपपत्तेः । न च विनिगमनाहेत्वभावः, तत्रतत्र सर्वपाप्मविरहस्य भूयोभूयो ब्रह्मण्येव श्रवणात् । तस्यैव चेह प्रत्यभिज्ञायमानस्य विनिगमनाहेतोर्विद्यमानत्वात् । अपि च सार्वात्म्यं जगत्कारणस्य ब्रह्मण एवोपपद्यते, कारणादभेदात्कार्यजातस्य, ब्रह्मणश्च जगत्कारणत्वात् । आदित्यशरीराभिमानिनस्तु जीवात्मनो न जगत्कारणत्वम् । न च मुख्यार्थसंभवे प्राशस्त्यलक्षणया स्तुत्यर्थता युक्ता । रूपवत्त्वं चास्य परानुग्रहाय कायनिर्माणेन वा, तद्विकारतया वा सर्वस्य कार्यजातस्य, विकारस्य च विकारवतोऽनन्यत्वात्तादृशरूपभेदेनोपदिश्यते, यथा 'सर्वगन्धः सर्वरसः' इति । न च ब्रह्मनिर्मितं मायारूपमनुवदच्छास्त्रमशास्त्रं भवति, अपि तु तां कुर्वत्, इति नाशास्त्रत्वप्रसङ्गः । यत्र तु ब्रह्म निरस्तसमस्तोपाधिभेदं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते, तत्र शास्त्रम्–'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्' इति प्रवर्तते । तस्माद्रूपवत्त्वमपि परमात्मन्युपपद्यते । एतेनैव मर्यादाधारभेदावपि व्याख्यातौ । अपि चादित्यदेहाभिमानिनः संसारिणोऽन्त-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति–**एवमित्यादिना** । प्रथमश्रुतरूपवत्त्वादिना चरमश्रुतसर्वपाप्मविगमादेर्नेयत्वान्न परस्य प्राप्तिरित्याह–**कुत इति** । फलवत्पाप्मविगमादिलिङ्गस्य चरमस्यापि तच्छून्यत्वेनाविवक्षिताल्लिङ्गादाद्यादपि बलीयस्त्वात्तद्वशेनेतरन्नेयमित्याह–**तद्धर्मेति** । इहेति स्थानद्वयस्थपुरुषोक्तिः । आदित्यक्षेत्रज्ञस्यापि कर्मानधिकारात्पाप्मास्पर्शो युक्तः "न ह वै देवान्पापम्" इति श्रुतेरित्याशंक्याऽऽह–**सर्वेति** । देवादिषु पश्वादिवत्कर्मानधिकारेऽपि प्राचि भवे संचितपापयोगात्तदल्पत्वान्न ह वै देवानित्युक्तेर्न जीवः सर्वपापास्पृष्टः प्रदेशान्तरे च तस्य परस्मिन्नेव श्रुतेरत्रापि तद्दृष्ट्या तत्प्रत्यभिज्ञानात्तस्यैवोपास्यतेति भावः । सार्वात्म्यमपि श्रुतं न संसारिणि युक्तमित्याह–– **तथेति** । तत्र तच्छब्दैश्चाक्षुषनरोक्तिः ऋगादिविधेयापेक्षया विलक्षणलिङ्गोक्तिः । उक्थं शस्त्रविशेषः । तत्साहचर्यात्तत्सामस्तोत्रमुक्थादन्यच्छस्त्रमृगुच्यते । ब्रह्म त्रयो वेदाः ऋगाद्यात्मना चाक्षुषस्य संसारि-

इत्यृक्सामाद्यात्मकतां निर्धारयति ॥ सा च परमेश्वरस्योपपद्यते ॥ सर्वकारणत्वात्सर्वात्मकत्वोपपत्तेः । पृथिव्यग्न्याद्यात्मके चाधिदैवतमृक्सामे वाक्प्राणाद्यात्मके चाध्यात्ममनुक्रम्याह ॥ "तस्यर्क्च साम च गेष्णौ" [छा० १ । ६ । ८] इत्यधिदैवतम् ॥ तथाध्यात्ममपि–"यावमुष्य गेष्णौ तौ गेष्णौ" [छा० १ । ७ । ५] इति ॥ तच्च सर्वात्मकत्वे सत्येवोपपद्यते ॥ "तद्य इमे वीणायां गायन्त्येतं ते गायन्ति तस्मात्ते धनसनयः" [छा० १ । ७ । ६] इति च लौकिकेष्वपि गानेष्वस्यैव गीयमानत्वं दर्शयति ॥ तच्च परमेश्वरपरिग्रहे घटते "यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवम् ॥" [१० । ४१] इतिभगवद्गीतादर्शनात् ॥ लोककामेशितृत्वमपि—

रत्नप्रभा ।

त्रयो वेदा इत्यर्थः ॥ **पृथिव्यग्न्याद्यात्मक इति** । अधिदैवतमृक्–पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभारूपा **पञ्चविधा** श्रुत्युक्ता । साम च—अग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतातिकृष्णरूपमुक्तं **पञ्चविधम्** । अध्यात्मं तु–ऋग्वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिस्थशुक्लभारूपा **चतुर्विधा** । साम च प्राणच्छायात्ममनोऽक्षिगतातिनीलरूपं **चतुर्विधमुक्तम्** । एवं क्रमेण ऋक्सामे अनुक्रम्याह श्रुतिः-**तस्येति** ॥ **यौ** सर्वात्मकऋक्सामात्मकौ **गेष्णावमुष्य** आदित्यस्थस्य तौ एवाक्षिस्थस्य **गेष्णौ** पर्वणीत्यर्थः ॥ **तच्चेति** । ऋक्सामगेष्णत्वमित्यर्थः । सर्वगानगेयत्वं लिङ्गान्तरमाह–**तद्य इति** । **तत्** तत्र लोके धनस्य सनिर्लाभो येषां ते **धनसनयोः** विभूतिमन्त इत्यर्थः । **ननु** लोके राजानो गीयन्ते, नेश्वर इत्यत आह–**यद्यदिति** । पशुवित्तादिः **विभूतिः** । श्रीः कान्तिः । **ऊर्जितं** बलं, तद्युक्तं सत्त्वं राजादिकं

भामती ।

र्यामी भेदेनोक्तः, स एवान्तरादित्य इत्यन्तः श्रुतिसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानो भवितुमर्हति । **तस्मात्ते धनसनय इति** । धनवन्तो विभूतिमन्त इति यावत् । कस्मात्पुनर्विभूतिमत्त्वं **परमेश्वरपरिग्रहे घटत** इत्यत आह–**यद्यद्विभूतिमदिति** । सर्वात्मकत्वेऽपि विभूतिमत्स्वेव **परमेश्वरस्वरूपाभिव्यक्तिः**, न त्वविद्यातमःपिहितपरमेश्वरस्वरूपेष्वविभूतिमत्स्वित्यर्थः ॥ **लोककामेशितृत्वमपीति** । अतोऽत्यन्तापारार्थ्यन्यायेन

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्वेऽपि स्तुतिरुपास्त्यर्थमित्याशंक्य मुख्यसंभवे नामुख्यकल्पनेत्याह–**सा चेति** । तत्रैव हेत्वन्तरमाह–**पृथिवीति** । ऋगधिदैवतं पृथिव्यन्तरिक्षद्युनक्षत्रादित्यगतशुक्लभारूपा । साम चाग्निवाय्वादित्यचन्द्रादित्यगतपरः कृष्णाख्यातिकृष्णरूपमियमेवर्गग्निः सामेत्यादिनोक्तम् अध्यात्मं च वाक्चक्षुःश्रोत्राक्षिगतशुक्लभालक्षणा तावदृगुक्ता । साम च प्राणच्छायात्ममनोक्षिस्थकृष्णभारूपं वागेव ऋक्प्राणः सामेत्यादिनोक्तमेवमुभयत्रोक्तरूपे ऋक्सामे क्रमेणोक्त्वा पुरुषस्योक्तप्रकारकर्चाभिहितप्रकारं साम चेत्येते द्वे गेष्णौ पादपर्वणी इति देवतायामुक्त्वाऽऽत्मन्यपि तयोर्ऋक्सामयोरतिदेशेन गेष्णत्वमुक्तमित्यर्थः । तदपि संसारिविषयं किं न स्यान्नेत्याह–**तच्चेति** । तत्रैव हेत्वन्तरमाह–**तद्य इति** । व्यवहारभूमिस्तच्छब्दार्थः । धनसनयो धनस्य लब्धारो विभूतिमन्त इत्यर्थः । राजादीनामपि श्रीमतां गीयमानत्वदृष्टेरन्यथासिद्धिमाशंक्याऽऽह–**तच्चेति** । उक्तेऽर्थे स्मृतिमनुकूलयति–**यद्यदिति** । धनादिसमृद्धिमत्त्वं विभूतिमत्त्वम् । कान्तिमत्त्वं श्रीमत्त्वम् । बलवत्त्वमौर्जित्यम् । ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह–**लोकेति** । निरंकुशमनन्याधीनं सर्वपा-

१ सर्वात्मन एवोप० पा० ।

निरङ्कुशं श्रूयमाणं परमेश्वरं गमयति॥यत्तूक्तं हिरण्यश्मश्रुरित्यादिरूपश्रवणं परमेश्वरे नोपपद्यते इति॥अत्र ब्रूमः॥स्यात्परमेश्वरस्यापीच्छावशान्मायामयं रूपं साधकानुग्रहार्थम् ॥ "माया ह्येषा मया सृष्टा यन्मां पश्यसि नारद । सर्वभूतगुणैर्युक्तं मैवं मां द्रष्टुमर्हसि" इति स्मरणात् ॥ अपि च यत्र तु निरस्तसर्वविशेषं पारमेश्वरं रूपमुपदिश्यते,भवति तत्र शास्त्रम्—"अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्" [कठ० १ । ३ । १५] इत्यादि । सर्वकारणत्वात्तु विकारधर्मैरपि कैश्चिद्विशिष्टः परमेश्वर उपास्यत्वेन निर्दिश्यते—"सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः" [छा० ३ । १४ । २] इत्यादिना । तथा हिरण्यश्मश्रुत्वादिनिर्देशोऽपि भविष्यति ॥ यदप्याधारश्रवणान्न परमेश्वर इति अत्रोच्यते ॥ स्वमहिमप्रतिष्ठस्याप्याधारविशेषोपदेश उपासनार्थो भविष्यति ॥ सर्वगतत्वाद्ब्रह्मणो व्योमवत्सर्वान्तरत्वोपपत्तेः ॥ ऐश्वर्यमर्यादाश्रवणमप्यध्यात्माधिदैवताविभागापेक्षमुपासनार्थमेव ॥ तस्मात्परमेश्वर एवाक्ष्यादित्ययोरन्तरुपदिश्यते ॥ २० ॥

भेदव्यपदेशाच्चान्यः ॥ २१ ॥

अस्ति चाऽऽदित्यादिशरीराभिमानिभ्यो जीवेभ्योऽन्य ईश्वरोऽन्तर्यामी ॥

रत्नप्रभा ।

मदंश एवेत्युक्तेः तद्गानमीश्वरस्यैवेत्यर्थः । **निरङ्कुशम्** अनन्याधीनम् । **एषा** विचित्ररूपा मूर्तिः **माया** विकृतित्वान्मायानया सृष्टेत्यर्थः । **यदुक्तम**शब्दमित्यादिवाक्यं, **तत्** ज्ञेयपरमित्याह—**अपि चेति** ॥ तर्हि रूपं कुतः, तत्राह—**सर्वेति** ॥ **यत्र** तूपास्यत्वेनोच्यते, **तत्रे**त्यध्याहृत्य सर्वकारणत्वात् प्राप्तरूपवत्त्वं सर्वकर्मेत्यादिश्रुत्या निर्दिश्यत इति **योजना** । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं निराकरोति—**ऐश्वर्येति** ॥ अध्यात्माधिदैवतध्यानयोर्विभागः—पृथक्प्रयोगः, तदपेक्षमेव न त्वैश्वर्यस्य परिच्छेदार्थमित्यर्थः ॥ २० ॥ ननु उपास्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणो व्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशंक्याह—**भेदेति** ॥ आदित्यजीवादीश्वरस्य भेदोक्तेः श्रुत्यन्तरे जीवादन्य ईश्वरः सिद्ध इति सूत्रार्थमाह—**अस्तीति** ॥ आदित्ये

भामती ।—०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्मविरहादिना तस्यैवोपास्यतेत्युक्त्वा परोक्तमनुवदति-**यत्त्विति** । रूपवत्त्वं नावश्यं संसारिलिङ्गमित्याह—**अत्रेति** । मायामयस्यापि रूपस्य हिरण्यश्मश्रुत्वादिनियमे हेतुमाह—**इच्छेति** । तथाविधरूपोपयोगमाह—**साधकेति** । तस्येच्छाऽपि मायामयीति मत्वाऽऽह—**मायेति** । यथादृष्टि देहादिवैशिष्ट्यमीश्वरस्य तात्त्विकमित्याशंक्याऽऽह—**सर्वेति** । अरूपश्रुतिविरुद्धं रूपवत्त्वमित्युक्तमाशंक्य विषयभेदमाह—**अपि चेति** । तात्त्विकमैश्वरं रूपमाश्रित्याशब्दादिशास्त्रे कथं तस्य रूपादिमत्त्वोक्तिस्तत्राऽऽह—**सर्वेति** । निर्विशेषमेव ब्रह्मात्र प्रतिपाद्यं तज्ज्ञानादेव मुक्तिरित्याशंक्योपास्तिवाक्यत्वात्सविशेषोक्तिरित्याह—**तथेति** । स्वमहिमप्रतिष्ठस्याऽऽधारायोगादत्र चाऽऽधारश्रुतेरीश्वरादार्थान्तरतेत्युक्तमनुवदति—**यदपीति** । आधारानपेक्षस्यापि फलवशात्तदुक्तेर्नानीश्वरतेत्याह—**अत्रेति** । किमित्युपासनार्थे तदुक्तिः साक्षादेव किं न स्यात्तत्राऽऽह—**सर्वगतत्वादिति** । मर्यादावदैश्वर्यमीश्वरस्य नेत्युक्तं प्रत्याह—**ऐश्वर्येति** । एकस्यैवेश्वरस्य स्थानभेदावच्छेदादैश्वर्यमर्यादाकरणं पृथगनुध्यानार्थं न परिच्छेदप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । परोक्तलिङ्गानामन्यथात्वे फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ २० ॥ उपास्योद्देशेनोपास्तिविधेर्विधेयक्रियाकर्मणोव्रीह्यादिवदन्यतः सिद्धिर्वाच्येत्याशङ्क्याऽऽह—**भेदेति** । आदित्यक्षेत्रज्ञादन्तर्यामिणः श्रुत्यन्तरे भेदोक्तेस्ततोऽन्य ईश्वरः सिद्ध इत्यक्षरार्थमाह—**अस्तीति** ।

१ श्मश्रुत्वादिरूपवत्त्वश्रवणमिति क्वचित्पाठः ।

"य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्यो न वेद यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः" [बृह० ३। ७।९] इतिश्रुत्यन्तरे भेदव्यपदेशात् ॥ तत्र ह्यादित्यादन्तरोयमादित्यो न वेदेति वेदितुरादित्याद्विज्ञानात्मनोऽन्योऽन्तर्यामीति स्पष्टं निर्दिश्यते, स एवेहाप्यन्तरादित्ये पुरुषो भवितुमर्हति॥श्रुतिसामान्यात्॥तस्मात्परमेश्वर एवेहोपदिश्यत इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ इत्यन्तरधिकरणम् ॥ ७ ॥

आकाशस्तल्लिङ्गात् ॥ २२ ॥ (८) ॥

इदमामनन्ति "अस्य लोकस्य का गतिरिति ॥ आकाश इति होवाच। सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते, आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति। आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायान्। आकाशः परायणम्" [छा० १। ९। १] इति ॥ तत्र संशयः । किमाकाशब्देन परं ब्रह्माभिधीयते-

रत्नप्रभा ।

स्थितरश्मिनिरासार्थमा**दित्यादन्तर इति** । जीवं निरस्यति-**यमिति**॥ अशरीरस्य कथं नियन्तृत्वं तत्राह-**यस्येति** । अन्तर्यामिपदार्थमाह-**य इति** ॥ तस्यानात्मत्वनिरासायाह-**एष त इति** ॥ **ते** तव स्वरूपमित्यर्थः ॥ आदित्यान्तरत्वश्रुतेः समानत्वादित्यर्थः । तस्मात्पर एवादित्यादिस्थानक उद्गीथे उपास्य इति सिद्धम् ॥ २१ ॥ (७) ॥ भवतु रूपवत्त्वादिदुर्बललिङ्गानां पापास्पर्शित्वाद्यव्यभिचारिब्रह्मलिङ्गैरन्यथानयनम् । इह त्वाकाशपदश्रुतिः लिङ्गाद्बलीयसीति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते प्रत्याह-**आकाशस्तल्लिंगादिति** ॥ छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति-**इदमिति** ॥ शालावत्यो ब्राह्मणो जैवलिं राजानं पृच्छति-अस्य पृथ्वीलोकस्यान्यस्य

भामती ।

निरङ्कुशमैश्वर्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ (७) ॥ **आकाशस्तल्लिंगात्** । पूर्वस्मिन्नधिकरणे ब्रह्मणोऽसाधारणधर्मदर्शनाद्विवक्षितोपाधिनोऽस्यैवोपासना, न त्वादित्यशरीराभिमानिनो जीवात्मन इति निरूपितम् । इदानीं त्वसाधारणधर्मदर्शनात्तदेवोद्गीथे संपाद्योपास्यत्वेनोपदिश्यते, न भूताकाश इति निरूप्यते । तत्र 'आकाश इति होवाच' इति किं मुख्याकाशपदानुरोधेन 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति'सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि' इति च 'ज्यायान्' इति च 'परायणम्' इति च कथंचिद्व्याख्यायताम्, उतैतदनु-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आदित्यमण्डले स्थितरश्मिपुञ्जस्यापि स्यादित्यत उक्तमा**दित्यादिति**। तज्जीवं व्युदस्यति-**यमिति** । तस्य देहित्वे जीवत्वमदेहित्वे न नियन्तृतेत्याशंक्याऽऽह-**यस्येति** । इतश्चाऽऽदित्यजीवादन्योऽसावित्याह-**य इति** । तस्य ताटस्थ्यं वारयति-**एष इति** । श्रुत्यन्तरस्याप्यनीश्वरविषयत्वमाशंक्याऽऽह-**तत्रेति** । तथाऽपि प्रत्यभिज्ञापकाभावान्नेह तदुपास्तिरित्याशंक्याऽऽह-**स एवेति** । आदित्यान्तस्थत्वश्रुतिसाम्यात्प्रत्यभिज्ञया पर एवोद्गीथे ध्येयत्वेनोपदिश्यत इत्युपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ २१ ॥ (७) ॥ पूर्वत्राव्यभिचारिलिङ्गेन रूपवत्त्वाद्यन्यथा नीतमिह तु लिङ्गान्न श्रुतिरन्यथयितव्येति प्राप्ते प्रत्याह-**आकाश इति** । छान्दोग्यवाक्यमेवोदाहरति-**इदमिति** । हन्ताहमेतद्भगवत्तो वेदानीत्युपसन्नः शालावत्यो विद्धीति जैवलिनोक्ते पृच्छति-**अस्येति** । सर्वस्यैव प्रपञ्चस्य प्रतिष्ठाप्रश्ने प्रवाहणस्योत्तरमाह-**आकाश इति** । कथं भूताकाशः सर्वजगत्प्रतिष्ठा तत्राऽऽह-**सर्वाणीति** । उपनिषदां तदभिज्ञानां च प्रसिद्धमेतदिति द्योतकौ निपातौ निमित्तमात्रत्वं निराकर्तुं विशिनष्टि-**आकाशमिति** । भूताकाशव्यावृत्तये हेत्वन्तरमाह-**आकाशो हीति**। तत्रैव हेत्वन्तरं सूचयति-**आकाश इति**। विचारबीजं संशयमाह-**तत्रेति** । अनतिप्रसङ्गार्थं प्रश्नद्वारा

१ "सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यामिहोच्यते। ब्रह्मैवाव्यभिचारिभ्यां सर्वहेतुर्विकारवत् ॥ १ ॥" इति क्वचिट्टिप्पणी दृश्यते ।

उत भूताकाशमिति ॥ कुतः संशयः ॥ उभयत्र प्रयोगदर्शनात् ॥ भूतविशेषे तावत्सुप्रसिद्धो लोकवेदयोराकाशशब्दः ॥ ब्रह्मण्यपि क्वचित् प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ यत्र वाक्यशेषवशादसाधारणगुणश्रवणाद्वा निर्धारितं ब्रह्म भवति, यथा—"यदेष आकाश आनन्दो न स्याद्" [तै० २ । ७] इति, "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" [छा० ८ । १४] इति चैवमादौ ॥ अतः संशयः—किं पुनरत्र युक्तम् ॥ भूताकाशमिति ॥ कुतः ॥ तद्धि प्रसिद्धतरेण प्रयोगेण शीघ्रं बुद्धिमारोहति, न चायमाकाशशब्द उभयोः साधारणः शक्यो विज्ञातुम् ।

रत्नप्रभा ।

च कः आधार इति । राजा ब्रूते—आकाश इति हेति—**यदेष आकाश इति** । आनन्दत्वस्यासाधारणस्य श्रवणादाकाशो ब्रह्मेत्यवधारितम् । **आकाशो वै नामे**त्यत्र तद्ब्रह्मेति वाक्यशेषादिति विभागः । **निर्वहिता** उत्पत्तिस्थितिहेतुः । **ते** नामरूपे । **यदन्तरा** यस्माद्भिन्ने, यत्र कल्पितत्वेन मध्ये स्त इति वार्थः । अत्र **पूर्वपक्षे** भूताकाशात्मनोद्गीथोपास्तिः, **सिद्धान्ते** ब्रह्मात्मना इति फलम् । उपास्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्य-

भामती ।

रोधेनाकाशशब्दो भक्त्या परात्मनि व्याख्यायतामिति । तत्र 'प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः । तदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥' 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति प्रश्नोत्तरे 'आकाश इति होवाच' इत्याकाशस्य गतित्वेन प्रतिपाद्यतया प्राधान्यात्, 'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनां तु तद्विशेषणतया गुणत्वात्, 'गुणे त्वन्याय्यकल्पना' इति बहून्यप्यप्रधानानि प्रधानानुरोधेन नेतव्यानि । अपि च 'आकाश इति होवाच' इत्युत्तरे प्रथमावगतमाकाशमनुपजातविरोधि, तेन तदनुरक्तायां बुद्धौ यद्यदेव तदेकवाक्यगतमुपनिपतति तत्तज्जघन्यतया उपसंजातविरोधि तदानुगुण्येनैव व्यवस्थानमर्हति । न च क्वचिदाकाशशब्दो भक्त्या ब्रह्मणि प्रयुक्त इति सर्वत्र तेन तत्परेण भवितव्यम् । न हि गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदमनुपपत्त्या तीरपरमिति यादांसि गङ्गायामित्यत्राप्यनेन तत्परेण भवितव्यम् । संभवश्चोभयत्र तुल्यः । न च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दो मुख्यः, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात्, भक्त्या च ब्रह्मणि प्रयोगदर्शनोपपत्तेः । लोके चास्य नभसि निरूढतरत्वात्, तत्पूर्वकत्वाच्च वैदिकार्थप्रतीतेर्वैपरीत्यानुपपत्तेः । तदानुगुण्येन च 'सर्वाणि ह वा' इत्यादीनि भाष्यकृता स्वयमेव नीतानि । तस्माद्भूताकाशमेवात्रोपास्य-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

निमित्तमाह—**कुत इति** । क्वचिदित्युक्तं स्पष्टयति—**यत्रेति** । असाधारणगुणश्रुतेराकाशशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वे दृष्टान्तो—**यथेति** । असाधारणेनाऽऽनन्देनान्यत्रासंभावितेन सामानाधिकरण्यादाकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । वाक्यशेषादाकाशस्य ब्रह्मत्वे दृष्टान्तमाह—**आकाश इति** । निपातावाकाशस्य नामरूपोपलक्षितसर्वप्रपञ्चनिर्वाहकत्वप्रसिद्ध्यर्थौ । ते नामरूपे यदन्तरा यस्मादन्ये यस्य वा मध्ये स्तः, तन्नामरूपास्पृष्टं ब्रह्मेति वाक्यशेषादत्राऽऽकाशो ब्रह्मेत्यर्थः । य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्शेत इत्यादिवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । यथैवमादावाकाशो ब्रह्म तथाऽत्रापीति योजना । रूढिनिरूढिभ्यां संशयमुपसंहरति—**अत इति** । विमृश्य पूर्वपक्षयति—**किं पुनरिति** । स्फुटब्रह्मलिङ्गोक्तश्रुतेरुद्गीथे संपाद्योपास्ये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः पूर्वपक्षे भूताकाशदृष्ट्योद्गीथोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति फलम् । वैदिकप्रयोगस्य तादृक्प्रयोगाद्ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे कुतो भूताकाशार्थतेति शङ्कित्वा हेतुमाह—**कुत इति** । प्रथमश्रुताकाशश्रुत्या भूतार्थे रूढ्या चरमश्रुतब्रह्मलिङ्गबाधान्न श्रुत्यन्तरेण ब्रह्मार्थतेत्यर्थः । ब्रह्मण्यपि साधारणत्वान्नाऽऽकाशश्रुतिर्ब्रह्मलिङ्गबाधिकेत्याशंक्याऽऽह—**न चेति** । एकस्यापि गोशब्दस्यानेकार्थत्वमगत्याऽभीष्टं

अनेकार्थत्वप्रसङ्गात् ॥ तस्माद्ब्रह्मणि गौण आकाशशब्दो भवितुमर्हति ॥ विभुत्वादिभिर्हि बहुभिर्धर्मैः सदृशमाकाशेन ब्रह्म भवति ॥ न च मुख्यसम्भवे गौणोऽर्थो ग्रहणमर्हति ॥ सम्भवति चेह मुख्यस्यैवाकाशस्य ग्रहणम् ॥ ननु भूताकाशपरिग्रहे वाक्यशेषो नोपपद्यते-"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव समुत्पद्यन्ते" [छा० १ । ९ । १] इत्यादिः ॥ नैष दोषः ॥ भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वोपपत्तेः ॥ विज्ञायते हि-"तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ॥ आकाशाद्वायुः ॥ वायोरग्निः" [तै० २ । १] इत्यादि ॥ ज्यायस्त्वपरायणत्वे अपि भूतान्तरापेक्षयोपपद्येते भूताकाशस्यापि ॥ तस्मादाकाशशब्देन भूताकाशस्य ग्रहणमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ "आकाशस्तल्लिंगात्"-आकाशशब्देनेह ब्रह्मणो ग्रहणं युक्तम् ॥ कुतः ॥ "तल्लिंगात्"-परस्य हि ब्रह्मण इदं लिंगं-"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाश-

---

रत्नप्रभा ।

समन्वयोक्तेरापादं **श्रुत्यादिसंगतयः** । स्पष्टमत्र भाष्यम् । तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वाद् एव-

भामती ।

त्वेनोपदिश्यते, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते-**आकाशशब्देन ब्रह्मणो ग्रहणम्** । कुतः, **तल्लिङ्गात्** । तथाहि-'सामानाधिकरण्येन प्रश्नतत्प्रतिवाक्ययोः । पौर्वापर्यपरामर्शात्प्रधानत्वेऽपि गौणता ॥' यद्यप्याकाशपदं प्रधानार्थं तथापि यत्पृष्टं तदेव प्रतिवक्तव्यम् । न खल्वनुन्मत्त आम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्टे । तदिह, 'अस्य लोकस्य का गतिः' इति प्रश्नो दृश्यमाननामरूपप्रपञ्चमात्रगतिविषय इति तदनुरोधाद्य एव सर्वस्य लोकस्य गतिः स एवाकाशशब्देन प्रतिवक्तव्यः । न च भूताकाशः सर्वस्य लोकस्य गतिः, तस्यापि लोकमध्यपातित्वात् । तदेव तस्य गतिरित्यनुपपत्तेः । न चोत्तरे भूताकाशश्रवणाद्भूताकाशकार्यमेव पृष्टमिति युक्तं, प्रश्नस्य प्रथमावगतस्यानुपजातविरोधिनो लोकसामान्यविषयस्योपजातविरोधिनोत्तरेण संकोचानुपपत्तेस्तदनुरोधेनोत्तरव्याख्यानात् । न च प्रश्नेन पूर्वपक्षरूपेणानवस्थितार्थेनोत्तरं व्यवस्थितार्थं न शक्यं नियन्तुमिति युक्तं, तन्निमित्तानामज्ञानसंशयविपर्यासानामनवस्थानेऽपि तस्य स्वविषये व्यवस्थानात् । अन्यथोत्तरस्यानालम्बनत्वापत्तेर्वैयधिकरण्यापत्तेर्वा । अपि चोत्तरेऽपि बह्वसमञ्जसम् । तथाहि-'सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मणि त्वाकाशशब्दो गौणत्वेनापि गच्छतीत्याह-**तस्मादिति** । गौणत्वार्थं गुणयोगमाह-**विभुत्वेति** । गुणवृत्तेरपि शब्दवृत्तित्वात्तया किं न ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह-**न चेति** । ननु नेह मुख्यं संभवति तत्र सर्वकारणत्वयोगादतो मुख्यगौणयोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायस्यानवकाशत्वं तत्राऽऽह-**संभवतीति** । तदेव साधयितुं शङ्कयति-**नन्विति** । आकाशस्य प्रथमश्रुतत्वेनासंजातविरोधित्वात्तद्बुद्धौ तदेकवाक्यस्थमुपस्थितं सर्वमुपजातविरोधित्वात्तदानुगुण्येन नेयमित्याह-**नेति** । तत्रैव तैत्तिरीयकश्रुतिसंवादमाह-**विज्ञायते हीति** । तथाऽपि कथं वाक्यशेषो भूताकाशे स्यात्तत्राऽऽह-**ज्यायस्त्वेति** । भूताकाशेऽपि शेषोपपत्तौ फलितमाह-**तस्मादिति** । भूताकाशदृष्ट्योर्द्रष्टोपाश्रितरिति प्राप्तमनूद्य सिद्धान्तयति-**एवमिति** । रूढया प्रयोगबाहुल्याच्च सिद्धभूताकाशत्यागे न हेतुरिति शंकित्वा हेतुमादाय व्याचष्टे-**कुत इति** । ननु वादिनः सर्वयोनित्वं ब्रह्मणो नेच्छन्ति

---

१ "प्रथमत्वात्प्रधानत्वादाकाशं मुख्यमेव नः । पदानुगुण्येनान्यानि व्याख्येयानीति निश्चयः ॥ १ ॥" इति क्वचिट्टिप्पणी दृश्यते ।

देव समुत्पद्यन्ते'' [छा० १ । ९ । १] इति ॥ परस्माद्धि ब्रह्मणो भूतानामुत्पत्तिरिति वेदान्तेषु मर्यादा ॥ ननु भूताकाशस्यापि वाय्वादिक्रमेण कारणत्वं दर्शितम् ॥ सत्यं दर्शितम् ॥ तथापि मूलकारणस्य ब्रह्मणोऽपरिग्रहादाकाशादेवेत्यवधारणं, सर्वाणीति च भूतविशेषणं, नानुकूलं स्यात् ॥ तथा–''आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति'' [छा० १ । ९ । १] इति ब्रह्मलिंगम् ॥ ''आकाशो ह्येवैभ्यो ज्यायानाकाशः परायणम्'' इति च ज्यायस्त्वपरायणत्वे ॥ ज्यायस्त्वं ह्यनापेक्षिकं परमात्मन्येवैकस्मिन्नाम्नातं–''ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः'' [छा० ३ । १४ । ३] इति ॥ तथा परायणत्वमपि परमकारणत्वात्परमात्मन्येवोपपन्नतरम् ॥ श्रुतिश्च भवति–''विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातेर्दातुः परायणम्'' [बृह० ३ । ९ । २८] इति ॥ अपि चान्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्य पक्षं निन्दित्वाऽनन्तं किञ्चिद्वक्तुकामेन जैवलिना-

---

रत्नप्रभा ।

कारश्रुतिबाधः, सर्वश्रुतेश्चाकाशातिरिक्तविषयत्वेन संकोचः स्यादित्याह–**सत्यं दर्शितमिति** ॥ ब्रह्मणस्तु सर्वात्मकत्वात्तस्मादेव सर्वमिति श्रुतिर्युक्तेति भावः । **तथा** सर्वलयाधारत्वं निरतिशयमहत्त्वं स्थितावपि परमाश्रयत्वमित्येतानि स्पष्टानि ब्रह्मलिङ्गानीत्याह–**तथा आकाशमित्यादिना** ॥ **रातेः** धनस्य **दातुः** । **रातिरिति** पाठे बन्धुरित्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह–**अपि चेति** । दाल्भ्यशालावत्यौ ब्राह्मणौ राजा चेति

भामती ।

समुत्पद्यन्ते' इति सर्वशब्दः कथंचिदल्पविषयो व्याख्येयः । एवमेवकारोऽप्यसमञ्जसः । न खल्वपामाकाश एव कारणमपि तु तेजोऽपि । एवमन्नस्यापि नाकाशमेव कारणमपि तु पावकपाथसी अपि । मूलकारणविवक्षायां तु ब्रह्मण्येवावधारणं समञ्जसम् । असमञ्जसं तु भूताकाशे । एवं सर्वेषां भूतानां लयो ब्रह्मण्येव । एवं सर्वेभ्यो ज्यायस्त्वं ब्रह्मण एव । परमयनं ब्रह्मैव । तस्मात्सर्वेषां लोकानामिति प्रश्नेनोपक्रमात्, उत्तरे च तत्तदसाधारणब्रह्मगुणपरामर्शात् पृष्टायाश्च गतेः परमयनमित्यसाधारणब्रह्मगुणोपसंहारात्, भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहाय 'त्यजेदेकं कुलस्यार्थे' इतिवद्वरमाकाशपदमात्रमसमञ्जसमस्तु । एतावता हि बहु समञ्जसं स्यात् । न चाकाशस्य प्राधान्यमुत्तरे, किंतु पृष्टार्थत्वादुत्तरस्य, लोकसामान्यगतेश्च पृष्टत्वात्, 'परायणम्' इति च तस्यैवोपसंहाराद्ब्रह्मैव प्रधानम् । तथा च तदर्थं सत् आकाशपदं प्रधानार्थं भवति, नान्यथा । तस्माद्ब्रह्मैव प्रधानमाकाशपदेनेहोपास्यत्वेनोपक्षिप्तं, न भूताकाशमिति सिद्धम् । अपि च, अस्यैवोपक्रमे 'अन्तवत्किल ते साम' इति **अन्तवत्त्वदोषेण शालावत्यस्येति** । न चाकाशशब्दो गौणोऽपि विलम्बितप्रतिपत्तिः, तत्रतत्र ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य तत्पर्या-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह–**परस्माद्धीति** । तस्यान्यथासिद्धिं स्मारयति–**नन्विति** । उक्तमुपेत्य प्रत्याह–**सत्यमिति** । तत्रतत्र तेजःप्रभृतिषु वाय्वादेरपि कारणत्वादवधारणासिद्धिर्मूलकारणापेक्षायां ब्रह्मण्येव तद्युक्तम् । सर्वाणीति भूतविशेषणं च भूताकाशपक्षे वाय्वादौ संकुचितं स्यात्तस्मान्नान्यथासिद्धिरित्यर्थः । सर्वभूतोत्पादकत्ववत्तल्लयाधारत्वमपि ब्रह्मलिङ्गमित्याह–**तथेति** । ब्रह्मणो लिङ्गद्वयमाह–**आकाशो हीति** । भूताकाशस्यापि ज्यायस्त्वादि सापेक्षमुक्तमित्याशंक्याऽऽह–**ज्यायस्त्वमिति** । नैरपेक्ष्यधिया तरपो वचनम् । न केवलं युक्त्याऽस्य परायणत्वं श्रुतेरपीत्याह–**श्रुतिरिति** । रातेर्धनस्य दातुर्यजमानस्येति । रातिरितिपाठे बन्धुरित्यर्थः । आकाशो ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह–**अपि चेति** । शालावत्यो दाल्भ्यो जैवलिरित्युद्गीथविद्याकुशलानां किं परायणमुद्गीथस्येति विचारे स्वर्गलोक एवेति दाल्भ्योक्तं निरस्यायं लोक इति

ऽऽकाशः परिगृहीतः ॥ तत्राकाशमुद्गीथे सम्पाद्योपसंहरति-"स एष परो वरीयानुद्गीथः स एषोऽनन्तः" [छा० १।९।२] इति ॥ तच्चानन्त्यं ब्रह्मलिंगम् ॥ यत्पुनरुक्तं भूताकाशं प्रसिद्धिबलेन प्रथमतरं प्रतीयत इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ प्रथमतरं प्रतीतमपि संद्वाक्यशेषगतान्ब्रह्मगुणान्दृष्ट्वा न परिगृह्यते ॥ दर्शितश्च ब्रह्मण्यप्याकाशशब्दः-"आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता" [छा० ८ । १४ । १] इत्यादौ ॥ तथा आकाशपर्यायवाचिनामपि ब्रह्मणि प्रयोगो दृश्यते-"ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् ॥ यस्मिन्

रत्नप्रभा ।

त्रय उद्गीथविद्याकुशला विचारयामासुः,-किमुद्गीथस्य परायणमिति । तत्र स्वर्गादागताभिरद्भिर्जीवितेन प्राणेन क्रियमाणोद्गीथस्य स्वर्ग एव परायणमिति दाल्भ्यपक्षमप्रतिष्ठादोषेण शालावत्यो निन्दित्वा स्वर्गस्यापि कर्मद्वारा हेतुरयं लोकः प्रतिष्ठेत्युवाच । तं शालावत्यस्य पक्षम् "अन्तवद्वै किल ते शालावत्य साम" [छा. १ । ८ । ८] इति राजा निन्दित्वाऽनन्तमेवाकाशं वक्ति । भूताकाशोक्तावन्तवत्त्वदोषतादवस्थ्यादित्यर्थः । नन्वाकाशोऽनन्त इति न श्रुतमित्याशङ्क्याह-**तं चेति** ॥ उद्गीथ आकाश एवेति सम्पादनादुद्गीथस्यानन्त्वादिकं, न स्वत इति भावः । **स** उद्गीथावयव ॐकार **एषः** आकाशात्मकः **परः** रसतमत्वादिगुणैरुत्कृष्टः । अतोऽक्षरान्तरेभ्यो **वरीयान्** श्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ **पर इति** । अव्ययं, सकारान्तं वा । परः कृत्स्नमिति प्रयोगात् ! परश्चासौ वरेभ्योऽतिशयेन वरः **परोवरीयान्** इत्यर्थः । प्राथम्यात्, श्रुतित्वाच्चाकाशशब्दो बलीयानित्युक्तं स्मारयति-**यत्पुनरिति** ॥ एवकारसर्वशब्दानुगृहीतानन्त्यादिबहुलिङ्गानामनुग्रहाय, "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे"[2] इति न्यायेनैकस्याः श्रुतेर्बाधो युक्त इत्याह-**अत्र ब्रूम इति** ॥ आकाशपदाद्भूतस्यैव प्रथमप्रतीतिरिति नियमो नास्तीत्यपिशब्देन द्योतितम् । तत्र युक्तिमाह-**दर्शितश्चेति** ॥ आकाशपदाद्गौणार्थस्य ब्रह्मणोऽपि प्रथमप्रतीतिरस्ति, तस्य तत्पर्यायाणां च ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादिति भावः । **अक्षरे** कूटस्थे । **व्योमन्** व्योम्नि । **ऋचः** वेदाः सन्ति प्रमाणत्वेन **यस्मिन्**

भामती ।

यस्य च प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेनास्यापि मुख्यवत्प्रतिपत्तेरविलम्बनादिति दर्शनार्थं ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यं वैदिकं निदर्शितं भाष्यकृता । तत्रैव च प्रथमावगतानुगुण्येनोत्तरं नीयते, यत्र तदन्यथा कर्तुं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शालावत्योक्तावन्तवद्वै किल ते शालावत्य सामेति पृथिवीलोकस्यान्तवत्त्वात्प्रतिष्ठत्वं निन्दित्वा जैवलिना साम प्रतिष्ठारूपमनन्तमेव विवक्षता गृहीतमाकाशं नान्तवद्युक्तमतो ब्रह्मैवाऽऽकाशमित्यर्थः । नन्वनन्तमाकाशमिह नोपसंह्रियते किंतूद्गीथस्तत्कथमानन्त्यादाकाशो ब्रह्म तत्राऽऽह-**तं चेति** । स एष इत्याकाशात्मत्वोक्तिः । देशतोऽनन्तत्वं परत्वम् । गुणत उत्कृष्टत्वं वरीयस्त्वम् । कालतो वस्तुतश्चापरिच्छिन्नत्वमानन्त्यम् । परेभ्यः स्वरादिभ्योऽतिशयेन श्रैष्ठ्यं वा परोवरीयस्त्वम् । तथाऽपि कथमाकाशो ब्रह्म तत्राऽऽह-**तच्चेति** । नाब्रह्मणस्त्रिधाऽऽनन्त्यं तेनोपक्रमोपसंहारप्रतिपाद्यतात्पर्यवदानन्त्यमाकाशस्य ब्रह्मत्वबोधीत्यर्थः । श्रुतिबाधो लिङ्गान्न दृष्ट इत्युक्तमनुवदति-**यदिति** । "त्यजेदेकं कुलस्यार्थे" इतिन्यायाद्भूयसीनां ब्रह्मलिङ्गश्रुतीनामनुग्रहायाऽऽकाशश्रुतेरेकस्या बाध इत्याह-**अत्रेति** । किंचाऽऽकाशशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगप्राचुर्यादत्यन्ताभ्यासेन गौणादपि तस्मादाद्या धीः स्यादित्याह-**दर्शितश्चेति** । नाऽऽकाशशब्दस्यैव ब्रह्मणि बहुकृत्वः प्रयोगस्तत्पर्यायाणां चेत्याह-**तथेति** । व्योमन्व्योम्नि परमे प्रकृष्टेऽक्षरे

१ तद्वाक्यंतिपाठान्तरम् । २ "ग्रामस्यार्थे कुलं त्यजेत् । ग्रामं जनपदस्यार्थे आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेत् ॥१॥" इति न्यायवाक्यशेषो बोध्यः ।

देवा अधि विश्वे निषेदुः" [ऋ० सं० १ । १६४ । ३९] "सैषा भार्गवी वारुणी विद्या परमे व्योमन् प्रतिष्ठिता" [तै० ३ । ६] "ॐ ३ कं ब्रह्म खं ब्रह्म" [छा० ४ । १० । ५] " खं पुराणम्" [बृह० ५ । १] इति चैवमादौ ॥ वाक्योपक्रमेऽपि वर्तमानस्याकाशशब्दस्य वाक्यशेषवशाद्युक्ता ब्रह्मविषयत्वावधारणा "अग्निरधीतेऽनुवाकम्" इति हि वाक्योपक्रमगतोऽप्यग्निशब्दो माणवकविषयो दृश्यते ॥ तस्मादाकाशशब्दं ब्रह्मेति सिद्धम् ॥ २२ ॥ इत्याकाशाधिकरणम् ॥ ८ ॥

अत एव प्राणः ॥ २३ ॥ (९) ॥

उद्गीथे "प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" [छा० १ । १० । ९]

रत्नप्रभा ।

अक्षरे **विश्वे देवा** अधिष्ठिता इत्यर्थः । ॐकारः **कं** सुखं ब्रह्म, **खं** व्यापकमित्युपासीत । श्रुत्यन्तरप्रयोगमाह—**खं पुराणमिति** ॥ व्यापि अनादि ब्रह्मेत्यर्थः । "ॐ कं ब्रह्म खं ब्रह्म " इति छान्दोग्यम्, "ॐ खं ब्रह्म खं पुराणम्" इति बृहदारण्यकमिति भेदः । **किंच** तत्रैव प्रथमानुसारेणोत्तरं नेयं यत्र तन्नेतुं शक्यं, यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुसारेण प्रथमं नेयमित्याह—**वाक्येति** ॥ तस्मादुपास्ये ब्रह्मणि वाक्यं समन्वितमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २२ ॥ (८) ॥ आकाशवाक्योक्तन्यायं तदुत्तरवाक्येऽतिदिशति—**अत एव प्राणः** ॥ उद्गीथप्रकरणमिति ज्ञापनार्थम् "उद्गीथे" इति भाष्यपदम् । उद्गीथ

भामती ।

शक्यम् । यत्र तु न शक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनैव प्रथमं नीयत इत्याह—**वाक्योपक्रमेऽपीति** ॥ २२ ॥ (८)॥ **अत एव प्राणः** । उद्गीथे—'या देवता प्रस्तावमन्वायत्ता' इत्युपक्रम्य श्रूयते—'कतमा सा देवतेति प्राण इति होवाच' उषस्तिश्चाक्रायणः । उद्गीथोपासनप्रसङ्गेन प्रस्तावोपासनमप्युद्गीथ इत्युक्तं भाष्यकृता । प्रस्ताव इति साम्नो भक्तिविशेषस्तमन्वायत्ता अनुगता प्राणो देवता । अत्र प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वायुविकारे च दर्शनात्संशयः—किमयं ब्रह्मवचन उत वायुविकारवचन इति । तत्र अत एव ब्रह्मलिङ्गादेव प्राणोऽपि ब्रह्मैव न वायुविकार इति युक्तम् । यद्येवं तेनैव गतार्थमेतदिति कोऽधिकरणान्तरस्यारम्भार्थः । तत्रोच्यते—'अर्थे श्रुत्यैकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे । मानान्तरावगम्ये तु तद्वशात्तद्व्यवस्थितिः ॥' ब्रह्मणो वा सर्वभूतकारणत्वम्, आकाशस्य वा वाय्वादिभूतकारणत्वं प्रति नागमादृते मानान्तरं प्रभवति । तत्र

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्कूटस्थे ब्रह्मणि ऋगुपलक्षिताः सर्वे वेदा ज्ञापकाः सन्ति यस्मिन्नक्षरे विश्वेदेवा अधि निषेदुरधिष्ठिता स्वरूपत्वेन प्रविष्टा इत्यर्थः । भार्गवी भृगुणा प्राप्ता वारुणी वरुणेनोक्ता सैषा विद्याऽऽनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादिति प्रकृता परस्मिन्ब्रह्मणि व्योम्नि स्थितेत्यर्थः । ओंकारस्य प्रतीकत्वेन वाचकत्वेन लक्षकत्वेन वा ब्रह्मत्वमुक्त**मोमिति** । कं सुखं तस्यार्थेन्द्रिययोगजत्वं वारयितुं **खमिति** । तस्य भूताकाशत्वं व्यासेद्धुं **पुराणमि**त्युक्तम् । किंच तत्रैव प्रथमानुगुण्येनोत्तरं नीयते यत्र तन्नेतुं शक्यं यत्र त्वशक्यं तत्रोत्तरानुगुण्येनेतरन्नेयमित्याह—**वाक्येति** । तत्र दृष्टान्तो**ऽग्निरिति** । आकाशश्रुतेर्गौणत्वे फलितमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥२२॥ (८) ॥ आकाशवाक्योक्तमनन्तरवाक्येऽतिदिशति—**अत एवेति** । तत्रोदाहरण**मुद्गीथं इति** । परोवरीयांसमुद्गीथमुपास्त इत्युक्तत्वात् । अथातः शौव उद्गीथ इति च वक्ष्यमाणत्वादुद्गीथाधिकारे प्रासङ्गिकं प्रस्तावध्यानमिति वक्तुमुद्गीथ इत्युक्तम् । कश्चिदुषस्तिश्चाक्रायणो नाम धनार्थं राज्ञो यज्ञं गत्वा ज्ञानवैभवं स्वस्य प्रकटयन्प्रस्तोतारमुवाच । हे प्रस्तोतर्या देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमन्वायत्ता तां चेदविद्वान्मम विदुषः संनिधौ प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति । स भीतः

१ आकाशं ब्रह्मेतीति पाठान्तरम् ।

इत्युपक्रम्य श्रूयते "कतमा सा देवतेति" "प्राण इति होवाच सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति प्राणमभ्युज्जिहते सैषा देवता प्रस्तावमन्वायत्ता" [छा० १ । ११ । ४–५] इति ॥ तत्र संशयनिर्णयौ पूर्ववदेव द्रष्टव्यौ ॥ "प्राणबन्धनꣳ हि सोम्य मनः" [छा० ६ । ८ । २] "प्राणस्य प्राणम्" [बृ० ४ । ४ । १८] इति चैवमादौ ब्रह्मविषयः प्राणशब्दो दृश्यते ॥ वायुविकारे तु प्रसिद्धतरो लोकवेदयोः॥ अत इह प्राणशब्देन कतरस्योपादानं युक्तमिति भवति संशयः–किं पुनरत्र युक्तं वायुविकारस्य पञ्चवृत्तेः प्राणस्योपादानं युक्तम् ॥ तत्र हि प्रसिद्धतरः प्राणशब्द इत्यवोचाम ॥ ननु पूर्ववदिहापि तल्लिंगाद्ब्रह्मण एव ग्रहणं युक्तम् । इहापि हि वाक्यशेषे भूतानां संवेशनोद्गमनं पारमेश्वरं

रत्नप्रभा ।

प्रकरणे श्रूयते **इत्यन्वयः** ॥ कश्चिदृषिश्चाक्रायणः प्रस्तोतारमुवाच,हे प्रस्तोतः या देवता प्रस्तावं सामभक्तिमनुगता ध्यानार्थ,तां चेद्देवतामज्ञात्वा मम विदुषो निकटे प्रस्तोष्यसि मूर्धा ते पतिष्यतीति । ततो भीतः सन् पप्रच्छ, कतमा सा देवतेति । उत्तरम्–**प्राण इति** ॥ **प्राणम्** अभिलक्ष्य सम्यक् विशन्ति लीयन्ते तमभिलक्ष्य **उज्जिहते** । उत्पद्यन्त इत्यर्थः।अतिदेशत्वात् पूर्ववत् संशयादि द्रष्टव्यमित्युक्तं विवृणोति–**प्राणेति** ॥ मनउपाधिको जीवः प्राणेन ब्रह्मणा बध्यते सुषुप्तावेकीभवति, **प्राणस्य** वायोः **प्राणं** प्रेरकं तस्य सत्तास्फूर्तिप्रदमात्मानं **ये** विदुः, **ते** ब्रह्मविद इत्यर्थः ॥ पूर्वेण गतार्थत्वात् पृथक्सूत्रं व्यर्थमिति शङ्कते–**ननु पूर्ववदिति** ॥ अधिकाशङ्कानिरासार्थमतिदेशसूत्रमिति मत्वा शङ्कामाह–

भामती ।

पौर्वापर्यपर्यालोचनया यत्रार्थे समञ्जस आगमः स एवार्थस्तस्य गृह्यते, त्यज्यते चेतरः । इह तु संवेशनोद्गमने भूतानां प्राणं प्रत्युच्यमाने किं ब्रह्म प्रत्युच्येते आहो वायुविकारं प्रतीति विशये 'यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति' इत्यादिकायाः श्रुतेः सर्वभूतसारेन्द्रियसंवेशनोद्गमनप्रतिपादनद्वारा सर्वभूतसंवेशनोद्गमनप्रतिपादिकाया मानान्तरानुग्रहलब्धसामर्थ्याया बलात्संवेशनोद्गमने वायुविकारस्यैव प्राणस्य, न ब्रह्मणः । अपि चात्रोद्गीथप्रतिहारयोः सामभक्त्योर्ब्रह्मणोऽन्ये आदित्यश्चान्नं च देवते अभिहिते

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सम्पप्रच्छ कतमेत्यादिना, प्रतिवचनं **प्राण इति** । मुख्यप्राणं व्यावर्तयति–**सर्वाणीति** । प्राणमभिलक्ष्य लयकाले संविशन्ति जन्मकाले तमेवाभिलक्ष्योज्जिहत उद्गच्छन्ति सैषा परा देवता प्रस्तावं भक्तिविशेषमनुगतेत्यर्थः । अतिदेशकृतमर्थमाह–**तत्रेति** । आकाशशब्दस्योभयत्र प्रयुक्तेः संशयेऽपि प्राणशब्दस्य नैवमिति कुतः संशयादिस्तत्राऽऽह–**प्राणेति** । मनःशब्दलक्ष्यं तत्साक्षिचैतन्यं प्राणे परस्मिन्नैक्येन स्थितमित्यर्थः । ये प्राणस्य पञ्चवृत्तेर्वायुविकारस्य प्राणं सत्तास्फूर्तिदमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म जानन्तीत्याह—**प्राणस्येति** । अमृतः प्राणो ब्रह्मैवेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तथाऽपि कुतः संशयस्तत्राऽऽह–**वायुविति** । हेतुमुक्त्वा फलमाह–**अत इति** । इहेति प्रस्तावप्रवाक्योक्तिः । अनन्तार्थपरोपक्रमोपसंहाराभ्यामाकाशस्य ब्रह्मत्वेऽप्यत्र ब्रह्मासाधारणधर्मोपक्रमाद्यदृष्टेर्न ब्रह्मतेति धिया विमृश्य पूर्वपक्षयति–**किमिति** । प्रस्तावश्रुतेः स्पष्टब्रह्मलिङ्गतया ब्रह्मणि प्रस्तावेऽभ्यस्य ध्येये समन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्राणदृष्ट्या प्रास्तावोपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति फलम् । वैदिकप्राणशब्दस्य तादृक्प्रयुक्तिसिद्धे ब्रह्मणि वाचकत्वमाशंक्याऽऽह–**तत्रेति** । तात्पर्यरहितलौकिकवैदिकप्रयोगत्यागात्तात्पर्यवदनेकलिङ्गात्पूर्वन्यायेन ब्रह्म ग्राह्यमिति शंकते–**नन्विति** । ज्यायस्त्वादि लिङ्गमत्र नास्तीत्याशंक्याऽऽह–**इहेति** । अन्यथासिद्धेर्न श्रुति-

१ प्रस्तावं साम्नो भक्तिविशेषमनुगतेत्यर्थः । २ (भक्तिः) भाग इत्यर्थः ।

कर्म प्रतीयते ॥ न मुख्येऽपि प्राणे भूतसंवेशनोद्गमनस्य दर्शनात् ॥ एवं ह्याम्नायते—"यदा वै पुरुषः स्वपिति प्राणं तर्हि वागप्येति प्राणं चक्षुः प्राणं श्रोत्रं प्राणं मनः स यदा प्रबुध्यते प्राणादेवाधि पुनर्जायन्ते" [श० प० ब्रा० १० । ३ । ३ । ६] इति ॥ प्रत्यक्षश्चैतत्—स्वापकाले प्राणवृत्तावपरिलुप्यमानायामिन्द्रियवृत्तयः परिलुप्यन्ते । प्रबोधकाले च पुनः प्रादुर्भवन्तीतीन्द्रियसारत्वाच्च भूतानामविरुद्धो मुख्ये प्राणेऽपि भूतसंवेशनोद्गमनवादी वाक्यशेषः ॥ अपि चादित्योऽन्नश्चोद्गीथप्रतिहारयोर्देवते प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्यानन्तरं निर्दिश्येते ॥ न च तयोर्ब्रह्मत्वमस्ति । तत्सामान्याच्च प्राणस्यापि न ब्रह्मत्वमित्येवं प्राप्ते—सूत्रकार आह—"अत

रत्नप्रभा ।

न मुख्येऽपीति ॥ तर्हि तदा **चक्षुः** अपि **एति** इति एवम्प्रकारेण सर्वत्र **सम्बन्धः । नन्वत्रेन्द्रियाणां** प्राणे लयोदयौ श्रूयेते तावता महाभूतलयादिप्रतिपादकवाक्यशेषोपपत्तिः कथमित्यत आह—**इन्द्रियसारत्वादिति ॥** "इत्यस्य ह्येष रसः" [बृ० २ । ३ । ९] इति श्रुतेरिन्द्रियाणि लिङ्गात्मरूपाणि अपञ्चीकृतभूतानां साराणि तेषां लयाद्युक्त्या भूतानामपि प्राणे लयादिसिद्धेः वाक्यशेषोपपत्तिरित्यर्थः । अब्रह्मसहपाठाच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह—**अपि चेति ॥** उद्गातृप्रतिहर्तृभ्यामुद्गीथे प्रतिहारे च का देवतेति पृष्टेन चाक्रायणेनादित्योऽन्नं च निर्दिश्येते, "आदित्य इति होवाच" "अन्नमिति होवाच" इति श्रुतावि-

भामती ।

कार्यकारणसंघातरूपे, तत्साहचर्यात्प्राणोऽपि कार्यकारणसंघातरूप एव देवता भवितुमर्हति । निरस्तोऽप्ययमर्थ ईक्षत्यधिकरणे, पूर्वोक्तपूर्वपक्षहेतूपोद्बलनाय पुनरुपन्यस्तः । तस्माद्वायुविकार एवात्र प्राणशब्दार्थ इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'पुंवाक्यस्य बलीयस्त्वं मानान्तरसमागमात् । अपौरुषेये वाक्ये तत्संगतिः किं करिष्यति ॥' नो खलु स्वतःसिद्धप्रमाणभावमपौरुषेयं वचः स्वविषयज्ञानोत्पादे वा तद्व्यवहारे वा मानान्तरमपेक्षते, तस्यापौरुषेयस्य निरस्तसमस्तदोषाशङ्कस्य स्वत एव निश्चायकत्वात्, निश्चयपूर्वकत्वाद्व्यवहारप्रवृत्तेः । तस्मादसंवादिनो वा चक्षुष इव रूपे त्वगिन्द्रियसंवादिनो वा तस्यैव द्रव्ये नादार्ढ्यं दार्ढ्यं वा । तेन स्तामिन्द्रियमात्रसंवेशनोद्गमने वायुविकारे प्राणे । सर्वभूतसंवेशनोद्गमने तु न ततो वाक्यात्प्रतीयेते । प्रतीतौ वा तत्रापि प्राणो ब्रह्मैव भवेन्न वायुविकारः । 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इत्यत्र वाक्ये यथा प्राणशब्दो ब्रह्मवचनः । न चास्मिन्वायु-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

बाधकतेत्याह—**नेति** । तदेवं वैदिकं दर्शनमाह—**एवं हीति** । तर्हि तस्यामवस्थायामिति यावत् । वागनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । चक्षुःश्रोत्रे तादृग्बुद्धीन्द्रियाणाम् । बुद्धिरपि मनसा लक्ष्यते । प्राणस्यापि स्वापे बुद्ध्यादिवल्लयान्न लयस्थानतेत्याशंक्याऽऽह—**प्रत्यक्षं चेति** । ननु भूतानामुत्पत्त्यादिवाक्यशेषे श्रुतं भूतशब्दश्च प्राणिसमूहस्य महाभूतानां च वाचको नेन्द्रियमात्रस्य तन्न प्राणे वाक्यशेषः सिद्धस्तत्राऽऽह—**इन्द्रियेति** । भूतेष्विन्द्रियाणि सूक्ष्मत्वाद्भोक्तृसामीप्याच्च साराण्यतस्तेषां लयोदयोक्त्येतरेषामपि तत्सिद्धेः शेषघटनेत्यर्थः । अब्रह्मसाहचर्याच्च प्राणो न ब्रह्मेत्याह—**अपि चेति** । उद्गात्रा कतमा सा देवतोद्गीथमन्वायत्तेति पृष्टश्चाक्रायणः प्रत्युवाचाऽऽदित्य इति । प्रतिहर्त्रा च कतमा सा देवता प्रतिहारमन्वायत्तेति पृष्टोऽन्नमित्युवाचेत्यादिना भक्तिदेवते कार्यकरणवत्त्यावादित्यान्ने उक्ते । तयोरब्रह्मणोः संनिधानात्प्राणस्यापि भक्तिदेवतात्वादब्रह्मतेत्यर्थः । संनिध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या वायुविकारसिद्धौ तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति—**एवमिति** । ज्यायस्त्वादिवन्नात्र लिङ्गं

१ अधिकरणान्तरारम्भबीजं तु—"अर्थे श्रुत्येकगम्ये हि श्रुतिमेवाद्रियामहे । मानान्तरावगम्ये तु तद्वशा ब्रह्मव्यवस्थितिः ॥ १ ॥" इति ।

एव प्राणः" [व्या० सू० १ । १ । २३] इति ॥ तल्लिंगादिति पूर्वसूत्रे निर्दिष्टम् ॥ अत एव तल्लिंगात् प्राणशब्दमपि परं ब्रह्म भवितुमर्हति ॥ प्राणस्यापि हि ब्रह्मलिंगसम्बन्धः श्रूयते–"सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि प्राणमेवाभिसंविशन्ति, प्राणमभ्युज्जिहते" [छा० १ । ११ । ५] इति प्राणनिमित्तौ सर्वेषां भूतानामुत्पत्तिप्रलयावुच्यमानौ प्राणस्य ब्रह्मतां गमयतः ॥ ननूक्तं मुख्यप्राणपरिग्रहेऽपि संवेशनोद्गमनदर्शनमविरुद्धं स्वापप्रबोधयोर्दर्शनादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ स्वापप्रबोधयोरिन्द्रियाणामेव केवलानां प्राणाश्रयं संवेशनोद्गमनं दृश्यते ॥ न सर्वेषां भूतानाम् ॥ इह तु सेन्द्रियाणां सशरीराणाञ्च जीवाविष्टानां भूतानाम् ॥ "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि" [छा० १ । ११ । ५] इति श्रुतेः ॥ यदाऽपि भूतश्रुतिः महाभूतविषया परिगृह्यते, तदापि ब्रह्मलिंगत्वमविरुद्धम् ॥ ननु सहापि विषयैरिन्द्रियाणां स्वापप्रबोधयोः प्राणेऽप्ययं प्राणाच्च प्रभवं शृणुमः–"यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यति, अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति, तदैनं वाक् सर्वैर्नामभिः सहाप्येति" [कौ० ३ । ३]

रत्नप्रभा ।

त्यर्थः । **सामान्यं** सन्निधानम् । सन्निध्यनुगृहीतप्रथमश्रुतप्राणश्रुत्या मुख्यप्राणनिर्णये तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिरिति पूर्वपक्षफलम् । **सिद्धान्ते** ब्रह्मदृष्टिरूपोपास्तिः । अस्याधिकरणस्यातिदेशत्वमेव पूर्वेण सङ्गतिरिति विभागः । भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या यत्किञ्चिद्भवनधर्मकं कार्यमात्रं, तस्य लयोदयौ वायुविकारे प्राणेन युक्ताविल्युक्त्वा भूतशब्दस्य रूढ्यर्थग्रहेऽपि लयादेर्ब्रह्मनिर्णायकत्वमित्याह–**यदापीति** ॥ भौतिकप्राणस्य भूतयोनित्वायोगादित्यर्थः । तस्य तद्योनित्वं श्रुत्या शंकते–**नन्विति** ॥ **अथ यदा** सुषुप्तौ जीवः **प्राणे** ब्रह्मण्येकीभवति **तदा एनं** प्राणं सविषया वागादयोऽपि यन्तीत्यर्थः । अत्र जीवाभिन्नत्वे

भामती ।

विकारे सर्वेषां भूतानां संवेशनोद्गमने मानान्तरेण दृश्येते । न च मानान्तरसिद्धसंवादेन्द्रियसंवेशनोद्गमनवाक्यदार्ढ्या सर्वभूतसंवेशनोद्गमनवाक्यं कथंचिदिन्द्रियविषयतया व्याख्यानमर्हति, स्वतःसिद्धप्रमाणभावस्य स्वार्थावगमे मानान्तरानुपयोगात् । न चास्य तेनैकवाक्यता । एकवाक्यतायां च तदपि ब्रह्मपरमेव स्यादित्युक्तम् । इन्द्रियसंवेशनोद्गमनं त्वनुवादेनापि घटिष्यते, एकं वृणीते द्वौ वृणीते इतिवत् । न तु सर्वशब्दार्थः संकोचमर्हति । तस्मात्प्रस्तावभक्तिं प्राणशब्दाभिधेयब्रह्मदृष्ट्योपासीत, न

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भातीत्याशंक्याऽऽह–**प्राणस्येति** । ब्रह्मलिङ्गं स्फोरयितुं श्रुतेरर्थमाह–**प्राणेति** । वाक्यशेषस्थान्यथासिद्धिं स्मारयति–**नन्विति** । स्वापाद्युक्तेः संवर्गविद्याविकारात्प्रकृतोक्तेश्चोद्गीथसंबन्धान्नानयोरेकवाक्यत्वमित्याह–**अत्रेति** । किंच, वाक्यशेषस्थो भूतशब्दो योगाद्विकारजातं ब्रूयाद्रूढ्या वा महाभूतानि । आद्ये प्रकृतवाक्यस्य न स्वापादिवाक्येन तुल्यार्थतेत्याह–**स्वापेति** । प्रकृतश्रुतेर्विकारमात्रलयाद्यर्थत्वे सर्वशब्दश्रुतिमनुकूलयति–**सर्वाणीति** । तथा च प्राणार्थत्वेऽपि स्वापोक्तेर्नास्यास्तादर्थ्यम् । न हि विकारमात्रं संवेशनादि परस्मादन्यत्र लभ्यमित्यर्थः । कल्पान्तरं प्रत्याह–**यदेति** । प्राणस्य भौतिकत्वान्न महाभूतयोनितेत्यर्थः । भूतशब्देन विकारजातग्रहेऽपि न मुख्यप्राणप्रत्युक्तिरिति शंकते–**नन्विति** । प्राणशब्दलक्ष्ये चिदात्मनि जीवैक्यापत्तौ भेदकवागाद्युपाधीनां जडं प्राणमुद्दिश्य लयः स्यादित्याह–**तदेति** । जीवेनैकतया प्राप्यत्वादि-

इति ॥ अत्र तत्रापि तल्लिङ्गात्प्राणशब्दं ब्रह्मैव ॥ यत्पुनरत्रादित्यसन्निधानात्प्राणस्याब्रह्मत्वमिति ॥ तदयुक्तम् ॥ वाक्यशेषबलेन प्राणशब्दस्य ब्रह्मविषयतायां प्रतीयमानायां सन्निधानस्याकिञ्चित्करत्वात् ॥ यत्पुनः प्राणशब्दस्य पञ्चवृत्तौ प्रसिद्धतरत्वं, तदाकाशशब्दस्येव प्रतिविधेयम् ॥ तस्मात्सिद्धं प्रस्तावदेवतायाः प्राणस्य ब्रह्मत्वम् ॥ अत्र केचिदुदाहरन्ति–"प्राणस्य प्राणं प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" इति च ॥ तदप्ययुक्तम् । शब्दभेदात्, प्रकरणाच्च, संशयानुपपत्तेः ॥ यथा–पितुः पितेति प्रयोगेऽन्यः षष्ठीनिर्दिष्टात्प्रथमानिर्दिष्टः पितुः पितेति गम्यते, तद्वत्प्राणस्य प्राणमिति शब्दभेदात्प्रसिद्धात्प्राणादन्यः प्राणस्य प्राणमिति निश्चीयते ॥ न हि स एव तस्येति भेदनिर्देशार्हो भवति ॥ यस्य च प्रकरणे यो निर्दिश्यते नामान्तरेणापि, स एव तत्र प्रकरणे निर्दिष्ट इति गम्यते ॥ यथा–ज्योतिष्टोमाधिकारे–"वसन्तेवसन्ते ज्योतिषा यजेत" इत्यत्र ज्योतिश्शब्दो ज्योतिष्टोमविषयो भवति । तथा–परस्य ब्रह्मणः प्रकरणे "प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" [छा० ६ । ८ । २] इति श्रुतः प्राणशब्दो वायुविकारमात्रं कथमवगमयेद् । अतः संशयाविषयत्वान्नैतदुदाहरणं युक्तम् ॥ प्रस्तावदेवतायान्तु प्राणे संशयपूर्वपक्षनिर्णया उपपादिताः ॥२३॥ इति प्राणाधिकरणम् ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

सर्वलयाधारत्वलिङ्गान्न मुख्यः प्राण इत्याह–**तत्रापीति**॥वाक्यान्तरसन्निध्यपेक्षया स्ववाक्यगतं लिङ्गं बलीय इत्याह–**तदयुक्तमिति** ॥ एकवाक्यत्वं वाक्यशेषः।तस्य बलं तद्गतं लिङ्गं तेनेत्यर्थः।प्राणमेवेत्यवधारणेन सर्वभूतप्रकृतित्वलिङ्गेन च प्राणपदेन तत्कारणं ब्रह्म लक्ष्यमित्याह–**तदाकाशशब्दस्येवेति**–वृत्तिकृतामुदाहरणं संशयाभावेनायुक्तमित्याह–**अत्रेत्यादिना**॥शब्दभेदमुक्त्वा प्रकरणं प्रपञ्चयति–**यस्य चेति** ॥२३॥ (९) ॥

भामती ।

वायुविकारदृष्ट्येति सिद्धम् । तथा चोपासकस्य प्राणप्राप्तिः कर्मसमृद्धिर्वा फलं भवतीति ॥ **वाक्यशेषबलेनेति** । वाक्यात्संनिधानं दुर्बलमित्यर्थः । उदाहरणान्तरं तु निगदव्याख्यानेन भाष्येण दूषितम्॥२३॥(९)॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ङ्गादशेषविकारलयस्थानत्वलिङ्गाच्च न मुख्यप्राणार्थत्वं तस्यापीत्याह–**तत्रेति** । संनिधेरधिकाशंकामुक्तामनुभाषते–**यदिति** । लिङ्गेन बाध्यः संनिधिरित्याह–**तदिति** । एकवाक्यत्वं वाक्यशेषस्तद्बलं तद्गतं लिङ्गं तेन ब्रह्मना प्राणस्य स्थिता स्ववाक्यस्थलिङ्गस्य वाक्यान्तरस्थसंनिधेर्बलीयस्त्वादतो नास्याब्रह्मतेत्यर्थः । संनिधेरब्रह्मताभावेऽपि प्राणस्य श्रुतेरब्रह्मतेत्याशंक्याऽऽह–**यदिति** । जगत्प्रकृतित्वावधारणोपबृंहितं प्रतिविवादयिषित देवताशब्दितं चेतनत्वं प्राणश्रुतिं बाधित्वा ब्रह्म लक्षयतीत्याह–**तदिति** । प्राणशब्देन कारणब्रह्मलक्षणात्तद्दृष्ट्या प्रस्तावोपास्तिमुपसंहरति–**तस्मादिति** । वृत्तिकृतामुदाहरणमाह–**अत्रेति** । सर्वत्र संदिग्धं वाक्यमुदाहृत्य निर्णीयते इदं त्वसंदेहान्नैवमिति दूषयति–**तदिति** । शब्दभेदं विवृणोति–**यथेति** । प्राणस्य पञ्चधावृत्तिहेतुस्तत्साक्षी तस्य प्राण इत्युच्यते । राहोः शिर इतिवद्व्यपदेशमाशंक्य घटो घटस्येत्यदृष्टेर्नैवमित्याह–**न हीति** । प्रकरणं प्रपञ्चयति–**यस्येति** । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति–**यथेति**। प्राणः परमात्मा बन्धनमाश्रयः स्वरूपं यस्येति विग्रहः । वाक्ययोर्निश्चितार्थत्वे फलितमाह–**अत इति** । त्वदुदाहरणेऽपि वाक्यशेषविरोधात्तुल्यमसंदिग्धत्वमित्याशंक्याऽऽह–**प्रस्तावेति** ॥ २३ ॥ (९) ॥

---

१ अत्र वाक्ये पूर्वोक्तवाक्येपीत्यर्थः । २ प्राणशब्दस्येति पाठान्तरम् । ३ समाधेयम् ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् ॥ २४ ॥ (१०) ॥

इदमामनन्ति "अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः"[छा०३।१३।७] इति तत्र संशयः-किमिह ज्योतिःशब्देनादित्यादिकं ज्योतिरभिधीयते, किंवा पर आत्मेति ॥ अर्थान्तरविषयस्यापि शब्दस्य तल्लिङ्गाद्ब्रह्मविषयत्वमुक्तम् । इह तल्लिङ्गमेवास्ति नास्तीति विचार्यते ॥ किं तावत्प्राप्तम् । आदित्यादिकमेव ज्योतिःशब्देन परिगृह्यते इति ॥

रत्नप्रभा ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । छान्दोग्यमेवोदाहरति-**इदमिति** ॥ गायत्र्युपाधिकब्रह्मोपास्त्यानन्तर्यार्थोऽथ शब्दः । अतो **दिवो** द्युलोकात् **परः** परस्ताद् **यत्** ज्योतिर्दीप्यते तद्यदिदमिति जाठराग्नावध्यस्यते । कुत्र दीप्यते, तत्राह-**विश्वत इति** ॥ विश्वस्मात् प्राणिवर्गादुपरि सर्वस्मात् भूरादिलोकादुपरि ये लोकास्तेषू**त्तमेषु** न विद्यन्ते उत्तमा येभ्य इत्य**नुत्तमेषु** सर्वसंसारमण्डलातीतं परं ज्योतिरिदमेव यद्देहस्थमित्यर्थः । अस्य पूर्वेणागतार्थत्वं वदन् प्रत्युदाहरणसङ्गतिमाह-**अर्थान्तरेति** ॥ अत्र स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि "पादोस्य" इति पूर्ववाक्ये भूतपादत्वं लिङ्गमस्तीति **पादसङ्गतिः** । पूर्वोत्तरपक्षयोर्जडब्रह्मज्योतिषोरुपास्तिः फलमिति भेदः । **नन्वज्ञानतमोविरोधित्वाद्** ब्रह्मापि ज्योतिःपदशक्यतया प्रसिद्धमस्ति नेत्याह-

भामती ।

ज्योतिश्चरणाभिधानात् । इदमामनन्ति-'अथ यदतः परो दिवो ज्योतिर्दीप्यते विश्वतः पृष्ठेषु सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेष्विदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तःपुरुषे ज्योतिः' इति । यज्ज्योतिरतो दिवो द्युलोकात्परं दीप्यते प्रकाशते विश्वतःपृष्ठेषु विश्वेषामुपरि । असंकुचद्वृत्तिरयं विश्वशब्दोऽनवयवत्वेन संसारमण्डलं ब्रूत इति दर्शयितुमाह-**सर्वतः पृष्ठेषूत्तमेषु** । न चेदमुत्तममात्रम् अपि तु सर्वोत्तममित्याह-**अनुत्तमेषु** । नास्त्येभ्योऽन्य उत्तम इत्यर्थः । 'इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्पुरुषेऽन्तर्ज्योतिः' त्वग्राह्येण शारीरेणोष्मणा, श्रोत्रग्राह्येण च पिहितकर्णेन पुंसा घोषेण लिङ्गेनानुमीयते । तत्र शारीरस्योष्मणस्त्वचा दर्शनं दृष्टिः, घोषस्य च श्रवणं श्रुतिः, तयोश्च दृष्टिश्रुती ज्योतिष एव, तल्लिङ्गेन तदनुमानादिति । अत्र संशयः-किं ज्योतिःशब्दः तेज उत ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं, तेज इति । कुतः, गौणमुख्यग्रहणविषये मुख्यग्रहणस्य 'औत्सर्गिकत्वाद्वाक्यस्थतेजोलिङ्गोपलम्भनात् । वाक्यान्तरेणानियमात्तदर्थाप्रतिसं-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

आकाशवायुवाक्ययोर्ब्रह्मार्थत्वोक्त्या तेजोवाक्यस्यापि तदर्थत्वमाह-**ज्योतिरिति** । छान्दोग्यवाक्यं पठति-**इदमिति** । गायत्र्युपाधिब्रह्मोपास्त्यनन्तरमुपास्त्यन्तरोक्त्यर्थोऽथशब्दः । अतो दिवो द्युलोकात्परः परस्ताद्यज्ज्योतिर्दीप्यते तदिदमिति जाठरे ज्योतिष्यध्यस्यते । कुत्र तद्दीप्यते तत्राऽऽह-**लोकेष्विति** । तेऽपि क्व सन्ति तत्राऽऽह-**विश्वत इति** । विश्वस्मात्प्राणिवर्गादुपरिष्टादित्यर्थः । तेषां प्रसिद्धलोकप्रवेशमाशंक्याऽऽह-**सर्वत इति** । सर्वस्माद्भूरादिलोकादुपरीत्यर्थः । उत्तमा न विद्यन्ते येभ्यस्तेऽनुत्तमास्तेषु । तथापि कथं तेषामुत्कर्षस्तत्राऽऽह-**उत्तमेष्विति** । इदंशब्दार्थं स्फुटयति-**यदिति** । ज्योतिःशब्दस्य लोके तेजसि रूढेः श्रुतौ चाऽऽत्मनि निरूढेर्विचारबीजं संशयमाह-**तत्रेति** । आकाशादिशब्दस्यार्थान्तरे रूढस्यापि ब्रह्मार्थत्वसिद्धेरनेनैतद्गतमित्यसंशयान्न पृथगारम्भ्यमित्याशंक्याऽऽह-**अर्थान्तरेति** । स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गाभावादुक्तन्यायानवतारादगतार्थतेत्यर्थः । वाक्यशेषस्थब्रह्मलिङ्गात्प्राणादिशब्दस्य गौणतोक्ता प्रकृते ब्रह्मलिङ्गादृष्टेस्तेजोलिङ्गस्यैव दृष्टेरौत्सर्गिकमुख्यसंप्रत्ययस्य नापवाद इत्याकांक्षाद्वारा पूर्वपक्षयति-**किं तावदिति** । कौक्षेये ज्योतिष्यारोप्योपास्ये परस्मिन्ब्रह्मण्युक्तश्रुतेः समन्वयोक्तेः श्रुत्यादि-

कुतः ॥ प्रसिद्धेः-तमो ज्योतिरिति हीमौ शब्दौ परस्परप्रतिद्वन्द्विविषयौ प्रसिद्धौ ॥ चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकं शार्वरादिकं तम उच्यते। तस्या एवानुग्राहकमादित्यादिकं ज्योतिः, तथा दीप्यते इतीयमपि श्रुतिरादित्यादिविषया प्रसिद्धा ॥ न हि रूपादिहीनं ब्रह्म दीप्यत इति मुख्यां श्रुतिमर्हति ॥ द्युमर्यादत्वश्रुतेश्च-न हि चराचरबीजस्य ब्रह्मणः सर्वात्मकस्य द्यौर्मर्यादा युक्ता ॥ कार्यस्य तु ज्योतिषः परिच्छिन्नस्य द्यौर्मर्यादा स्यात्। परो दिवो ज्योतिरिति च ब्राह्मणम् ॥

रत्नप्रभा।

चक्षुरिति ॥ शर्वर्यां रात्रौ भवं शार्वरम्। नीलमिति यावत्। अनेनावरकत्वाद्रूपवत्त्वाच्च कुड्यवद्भावरूपं तम इत्यर्थादुक्तं भवति। ज्योतिःश्रुतेरनुग्राहकलिङ्गान्याह-**तथेत्यादिना** ॥ भास्वररूपात्मिका दीप्तिस्तेजस एव लिङ्गमित्याह-**न हीति**॥मास्तु मर्यादेत्याशङ्क्य श्रुतत्वान्मैवमित्याह-**परो दिव इति**। मर्यादां ब्रूत इति

भामती।

धितः ॥[1] बलवद्बाधकोपनिपातेन खल्वाकाशप्राणशब्दौ मुख्यार्थत्वात्प्रच्याव्यान्यत्र प्रतिष्ठापितौ। तदिह ज्योतिष्पदस्य मुख्यतेजोवचनत्वे बाधकस्तावत्स्ववाक्यशेषो नास्ति। प्रत्युत तेजोलिङ्गमेव 'दीप्यते' इति। कौक्षेयज्योतिःसारूप्यं च चक्षुष्यो रूपवान् श्रुतो विश्रुतो भवतीत्यल्पफलत्वं च स्ववाक्ये श्रूयते। न जातु ज्वलनापरनामा दीप्तिर्विना तेजो ब्रह्मणि संभवति। न कौक्षेयज्योतिःसारूप्यमृते बाह्यात्तेजसो ब्रह्मण्यस्ति। न चौष्ण्यघोषलिङ्गदर्शनश्रवणमुदर्यात्तेजसोऽन्यत्र ब्रह्मण्युपपद्यते। न च महाफलं ब्रह्मोपासनमणीयसे फलाय कल्पते। उदर्ये तु तेजस्यध्यस्य बाह्यं तेज उपासनमेतत् फलानुरूपं युज्यते। तदेतत्तेजोलिङ्गम्। एतदुपोद्बलनाय च निरस्तमपि मर्यादाधारवत्त्वमुदन्यस्तम्, इह तन्निरासकारणाभावात्। न च मर्यादावत्त्वं तेजोराशेर्न संभवति, तस्य सौर्यादेः सावयवत्वेन तदेकदेशमर्यादासंभवात् तस्य चोपास्यत्वेन विधानात्, ब्रह्मणस्त्वनवयवस्यावयवोपासनानुपपत्तेः, अवयवकल्पनायाश्च सत्यां गतावनवकल्पनात्। न च 'पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति ब्रह्मप्रतिपादकं वाक्यान्तरं, 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति ज्योतिःशब्दं ब्रह्मणि व्यवस्थापयतीति युक्तम्। न हि संनिधानमात्राद्वाक्यान्तरेण वाक्यान्तरगता श्रुतिः शक्या मुख्यार्थाच्च्यावयितुम्। न च वाक्यान्तरेऽधिकरणत्वेन द्यौः श्रुता दिव इति मर्यादाश्रुतौ शक्या प्रत्यभिज्ञातुम्। अपि च वाक्यान्तरस्यापि ब्रह्मार्थत्वं प्रसाध्यमेव नाद्यापि सिद्ध्यति, तत्कथं तेन नियन्तुं ब्रह्मपरतया 'यदतः परः' इति वाक्यं शक्यम्। तस्मात्तेज एव ज्योतिर्न ब्रह्मेति

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

संगतयः। स्ववाक्ये स्पष्टब्रह्मलिङ्गाभावेऽपि ब्रह्मप्रत्यभिज्ञापकलिङ्गस्यैव तथात्वात्पादसंगतिः। फलं पूर्वपक्षे कौक्षेये ज्योतिष्यादित्यादिदृष्ट्योपास्तिः सिद्धान्ते ब्रह्मदृष्ट्येति। ज्योतिःशब्दस्य प्रकाशवाचित्वाच्चित्प्रकाशं हित्वा किमिति लौकिकप्रकाशार्थतेति शङ्कते-**कुत इति**। तमोविरोधिनि ज्योतिःशब्दस्य रूढेस्तेजसस्तथात्वात्तदेवात्र ज्योतिरित्याह-**प्रसिद्धेरिति**। तामेव स्फोरयति-**तम इति**। अज्ञानतमोविरोधि ब्रह्मापि तर्हि ज्योतिरिति तत्राऽऽह-**चक्षुरिति**। अर्थावरकत्वेन निरोधकत्वोक्त्या भावत्वमपि द्योतितम्। रूपित्वेनापि तद्व्यक्तं विशिनष्टि-**शार्वरादिकमिति**। एवमपि कुतो ज्योतिर्निश्चितमित्याशङ्क्य प्रतिपक्षनिर्णयादित्याह-**तस्या इति**। ज्योतिःश्रुत्या तेजो ज्योतिरित्युक्त्वा तत्रैव लिङ्गमाह-**तथेति**। ब्रह्मण्यपि युक्ता दीप्तिरित्यन्यथासिद्धिं वारयति-**न हीति**। रूपादिमतः सावयवस्यैव दीप्तियोगादित्यर्थः। कार्ये ज्योतिषि लिङ्गान्तरमाह-**द्युमर्यादत्वेति**। अन्यथासिद्धिं निरस्यति-**न हीति**। असिद्धिं प्रत्याह-**कार्यस्येति**। ज्योतिषो द्युमर्यादत्वश्रुतिरेव कीदृशी तत्राऽऽह-**पर इति**। ब्रह्मवत्कार्यस्यापि मर्यादा-

१ समाधत्ते इत्यर्थः।

ननु कार्यस्यापि ज्योतिषः सर्वत्र गम्यमानत्वाद् द्युमर्यादावत्त्वमसमञ्जसम् ॥ अस्तु तर्ह्यत्रिवृत्कृतं तेजः प्रथमजम् ॥ न ॥ अत्रिवृत्कृतस्य तेजसः प्रयोजनाभावादिति ॥ इदमेव प्रयोजनं यदुपास्यत्वमिति चेत् ॥ न ॥ प्रयोजनान्तरप्रयुक्तस्यैवादित्यादेरुपास्यत्वदर्शनात् । "तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवाणि" [छा० ६ । ३ । ३] इति चाविशेषश्रुतेः ॥ न चात्रिवृत्कृतस्यापि तेजसो द्युमर्यादत्वं प्रसिद्धम्॥ अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेव तत्तेजो ज्योतिश्शब्दम् ॥ ननूक्तमर्वागपि दिवोऽवगम्यतेऽग्न्यादिकं ज्योतिरिति ॥ नैष दोषः सर्वत्रापि गम्यमानस्य ज्योतिषः परो दिव इति उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते ॥

रत्नप्रभा ।

शेषः । ब्रह्मवत् कार्यस्यापि मर्यादायोगान्निरर्थकं ब्राह्मणमिति कश्चिदाक्षिपति—**नन्विति** ॥ एकदेशी ब्रूते—**अस्त्विति** ॥ स्वर्गादौ जातं किञ्चिदतीन्द्रियं तेजो दिवः परस्तादस्ति श्रुतिप्रामाण्यादित्यर्थः । अध्ययनविध्युपात्तश्रुतेर्निष्फलं वस्तु नार्थ इत्याक्षेप्ता ब्रूते—**नेति** ॥ ध्यानं फलमित्याशंक्य निष्फलस्य क्वापि ध्यानं नास्तीत्याह—**इदमेवेत्यादिना** ॥ प्रयोजनान्तरं तमोनाशादिकम् अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नास्तीत्याह—**तासामिति** ॥ तेजोऽबन्नानां देवतानामेकैकान् द्विधा विभज्य पुनश्चैकैकं भागं द्वेधा कृत्वा स्वभागादितरभागयोर्निक्षिप्य तन्त्रिगुणरज्जुवन्त्रिवृत्तं करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नास्त्यत्रिवृत्कृतं किञ्चिदित्यर्थः॥ **किञ्चात्र** "यदतः परः" इति यच्छब्देनान्यतः प्रसिद्धं द्युमर्यादत्वं ध्यानायानूद्यते । **न चा**त्रिवृत्कृतस्य तस्य तत् क्वचित् प्रसिद्धमित्याह—**न चेति** ॥ एकदेशिमते निरस्ते साक्षात् पूर्वपक्षी ब्रूते—**अस्तु तर्हीति** ॥ प्रदेशविशेषः दिवः परस्ताद्देदीप्यमानः सूर्यादितेजोऽवयवविशेषः तस्य परिग्रह उपासनार्थो न विरुध्यत **इत्यन्वयः** । स एव कौक्षेये ज्योतिषि उपास्यते । तस्यापि तेजस्त्वादिति भावः ।

भामती ।

प्राप्तम् । तेजःकथनप्रस्तावे तमःकथनं प्रतिपक्षोपन्यासेन प्रतिपक्षान्तरे दृढा प्रतीतिर्भवतीत्येतदर्थम् ॥ **चक्षुर्वृत्तेर्निरोधकमिति** । अर्थावरकत्वेन । आक्षेप्ताह—**ननु कार्यस्यापीति** । समाधातैकदेशी ब्रूते—**अस्तु तर्हीति** । यत्तेजोऽबन्नाभ्यामसंपृक्तं तदत्रिवृत्कृतमुच्यते । आक्षेप्ता दूषयति—**नेति** । न हि तत्क्वचिदप्युपयुज्यते, सर्वास्वर्थक्रियासु त्रिवृत्कृतस्यैवोपयोगादित्यर्थः । एकदेशिनः शंकामाह—**इदमेवेति** । आक्षेप्ता निराकरोति—**न प्रयोजनान्तरेति** । 'एकैकां त्रिवृतं करवाणि' इति तेजःप्रभृत्युपासनामात्रविषया श्रुतिर्न संकोचयितुं युक्तेत्यर्थः । एवमेकदेशिनि दूषिते परमसमाधाता पूर्वपक्षी ब्रूते—**अस्तु तर्हि त्रिवृत्कृतमेवेति** । भामिनी युक्ता । यद्यप्याधारबहुत्वश्रुतिर्ब्रह्मण्यपि कल्पितोपाधिनिबन्धना कथंचिदुपप-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

योगादनर्थकं ब्राह्मणमित्याक्षिपति—**नन्विति** । चोदकैकदेशी परिहरति—**अस्त्विति** । त्रिवृत्कृतं तेजो दिवोऽर्वागपि गम्यते तथाऽपीतरत्ततः परस्ताद्भविष्यति वेदस्यादुष्टत्वेनाऽऽनर्थक्यायोगादित्यर्थः । त्रिवृत्कृतस्यैवार्थक्रियावत्त्वादफलेऽन्यस्मिन्न वाक्यप्रामाण्यमित्याक्षेप्ता ब्रूते—**नेति** । पूर्ववादिदेशीयः शङ्कते—**इदमेवेति** । निष्फलस्योपास्यताऽपि नेत्याक्षेप्ताऽऽह—**नेति** । अत्रिवृत्कृतं तेजोऽङ्गीकृत्याफलत्वमुक्त्वा तदेव नेत्याह—**तासामिति** । देवतानां तेजोबन्नानामेकैकां देवतां द्विधाद्विधा विभज्य पुनरेकैकं भागं तथा कृत्वा तदितरयोर्निक्षिप्य त्रिगुणरज्जुवत्त्रिवृतं करवाणीत्यविशेषोक्तेर्नात्रिवृत्कृतं तेजोऽस्तीत्यर्थः । तदस्मिन्नेवपि यच्छब्दोपबन्धात्सिद्धवत्परामर्शादन्यतस्तस्य द्युमर्यादत्वं वाच्यं तन्नास्तीत्याह—**न चेति** । पूर्वपक्षैकदेशिनि परेण परास्ते परमपूर्ववाद्याह—**अस्त्विति** । तत्राऽऽक्षेप्ता स्वोक्तं स्मारयति—**नन्विति** ।

१ पूर्वोक्ताक्षेपं स्मारयति—नन्विति । २ समाधत्त इत्यर्थः ।

न तु निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना भागिनी । "सर्वतः पृष्ठेष्वनुत्तमेषूत्तमेषु लोकेषु" [छा० ३।१३।७] इति चाधारबहुत्वश्रुतिः कार्ये ज्योतिषि उपपद्यतेतराम् ॥ "इदं वाव तद्यदिदमस्मिन्नन्तः पुरुषे ज्योतिः" [छा०३।१३।७] इति च कौक्षेये ज्योतिषि परं ज्योतिरध्यस्यमानं दृश्यते ॥ सारूप्यनिमित्ताश्चाध्यासा भवन्ति ॥ यथा–"तस्य भूरिति शिर एकं शिर एकमेतदक्षरम्" [बृ०५।५।३] इति । कौक्षेयस्य तु ज्योतिषः प्रसिद्धमब्रह्मत्वम् ॥"तस्यैषा दृष्टिः" [छा० ३।१३।७] "तस्यैषा श्रुतिः" [छा० ३ । १३ । ७] इति चौष्ण्यघोषविशिष्टत्वस्य श्रवणात् ॥ "तदेतद्दृष्टश्च श्रुतश्चेत्युपासीत" [छा० ३ । १३।७] इति च श्रुतेः ॥ "चक्षुष्यः श्रुतो भवति, य एवं वेद" [छा० ३ । १३ । ७] इति चाल्पफलश्रवणादब्रह्मत्वम् ॥ महते हि फलाय ब्रह्मोपासनमिष्यते ॥ न चान्यदपि किञ्चित्स्ववाक्ये प्राणाकाशवज्ज्योतिषोऽस्ति ब्रह्मलिङ्गम् ॥ न च पूर्वस्मिन्नपि

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मणोऽपि ध्यानार्थं प्रदेशस्थत्वं कल्प्यतां नेत्याह–**न त्विति** ॥ **निष्प्रदेशस्य** निरवयवस्य ॥ **विशेषेऽति** । दिवः परस्ताद्देदीप्यमानब्रह्मावयवकल्पना भागिनी युक्ता नत्वित्यन्वयः । अप्रामाणिकगौरवापातादिति भावः । ततः किं, तत्राह–**सारूप्येति** ॥ **यथा** एकत्वसाम्याद्भूरिति व्याहृतौ प्रजापतेः शिरोदृष्टिः श्रुता, **तथा**–जाठराग्नावब्रह्मत्वं घोषादिश्रुत्या सिद्धमिति जडज्योतिष्ट्वं साम्यं वाच्यमित्यर्थः । यद्देहस्पर्शनेनौष्ण्यज्ञानं प्रसिद्धं सैषा तस्य जाठराग्नेर्दृष्टिः, यत् कर्णपिधानेन घोषश्रवणं, सैषा तस्य श्रुतिरित्यर्थः । ज्योतिषो जडत्वे लिङ्गान्तरमाह–**तदेतदिति** ॥ ज्योतिरित्यर्थः । **चक्षुष्यः** चक्षुर्हितः सुन्दरः **श्रुतो** विख्यातः ॥ **न चान्यदपीति** । ब्रह्मलिंगमपि किञ्चिदन्यन्नास्तीत्यन्वयः । **ननु** "त्रिपादस्यामृतं दिवि" इति पूर्ववाक्योक्तं ब्रह्मात्र ज्योतिःपदेन गृह्यतामित्याशंक्याह–**न चेति** ॥ **ननु** सर्वात्मकत्वामृतत्वाभ्यां ब्रह्मोक्तमित्यत आह–

भामती ।

द्यते, तथापि यथा कार्ये ज्योतिष्यतिशयेनोपपद्यते न तथात्रेत्यत उक्तम्–**उपपद्यतेतरामिति** । **प्राकृतं**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

पूर्ववाक्याह–**नेति** । तर्हि ब्रह्मण एव ध्यानार्थो देशविशेषः स्यान्नेत्याह– **न त्विति** । अप्रदेशस्य प्रदेशकल्पना गौरवादयुक्तेत्यर्थः । इतश्च कार्यमेव ज्योतिरत्रोपास्यमित्याह–**सर्वत इति** । ब्रह्मण्यवच्छेदकल्पनयाऽऽधारबहुत्वयोगेऽपि कार्ये ज्योतिषि स्वतस्तत्सिद्धिरित्यतिशयमाह–**तरामिति** । उपास्यज्योतिषो ब्रह्मत्वाभावे हेत्वन्तरमाह–**इदमिति** । अध्यासेऽपि ज्योतिर्ब्रह्मास्तु नेत्याह–**सारूप्येति** । तत्र मानमाह–**यथेति** । एकत्वसाम्याद्भूरित्यस्मिन्नक्षरे प्रजापतेः शिरोदृष्टिरुक्ता तथाऽत्रापि सारूप्यं वाच्यमन्यथाऽध्यासासिद्धेरित्यर्थः । कौक्षेयमपि ज्योतिश्चैतन्यमेवेत्यनध्यासात्तादात्म्योक्तिरेषेत्याशङ्क्याऽऽह–**कौक्षेयस्येति** । शब्दस्पर्शवत्त्वाभ्यामपि तदब्रह्मेत्याह–**तस्येति** । एषा दृष्टिर्यदेतदुष्णिमानं स्पर्शेन विजानात्येषा श्रुतिर्यत्कर्णावपिधाय निनदमिव शृणोतीति शेषः । दृष्टश्रुतिलिङ्गत्वान्न ज्योतिषोऽपि तदुच्यते तच्चाविवक्षितमित्याशङ्क्योपास्यत्वश्रुतेर्नैवमित्याह–**तदेतदिति** । तदब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह–**चक्षुष्य इति** । चक्षुष्यो दर्शनीयः । श्रुतो विश्रुतः । ब्रह्मोपास्तिफलमपि किं न स्यात्तत्राऽऽह–**महते हीति** । मुक्तिफला ब्रह्मोपास्तिर्नाल्पफला युक्तेत्यर्थः । बहून्यब्रह्मलिङ्गानि स्ववाक्यस्थान्युक्त्वा ब्रह्मलिङ्गं किमपि तत्र नास्तीत्याह–**न चेति** । ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमपि किंचिदन्यन्नास्तीति संबन्धः । ननु पूर्ववाक्ये त्रिपादस्यामृतं दिवीत्युक्तं ब्रह्मैवात्र द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञायते तत्र यच्छब्दपरामृष्टे ज्योतिःशब्दो वर्तते नेत्याह–**न चेति** ।

वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टमस्ति "गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्" [छा० ३ । १२ । १] इति छन्दोनिर्देशात् ॥ अथापि कथञ्चित्पूर्वस्मिन्वाक्ये ब्रह्म निर्दिष्टं स्यात् ॥ एवमपि न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्ति ॥ तत्र हि-"त्रिपादस्यामृतं दिवि" [छा० ३ । १२ । ६] इति द्यौरधिकरणत्वेन श्रूयते ॥ अत्र पुनः "परो दिवो ज्योतिः" [छा० ३ । १३ । ७] इति द्यौर्मर्यादात्वेन । तस्मात्प्राकृतं ज्योतिरिह ग्राह्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ज्योतिरिह ब्रह्म ग्राह्यम् ॥ कुतः ॥ चरणाभिधानात् पादाभिधानादित्यर्थः ॥ पूर्वस्मिन् हि वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टं-"तावानस्य महिमा । ततो ज्यायाँश्च पुरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति ।" [छा० ३ ।

रत्नप्रभा ।

अथापीति॥ कथंचित् छन्दोद्वारेत्यर्थः। "दिवि" "दिवः"इति विभक्तिभेदान्न प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः। प्रकृतेर्जातं प्राकृतम्। कार्यमित्यर्थः । आचारं निरस्यति-**पादेति॥**"गायत्री वा इदं सर्वं भूतम्" "वाग्वै गायत्री" "येयं पृथिवी" "यदिदम्" "शरीरम्" "यद्" "अस्मिन् पुरुषे" "हृदय इमे प्राणाः" [छां०३।१२। १-२-३] इति भूतवाक्पृथिवीशरीरहृदयप्राणात्मिका षड्विधा षड्भिरेक्षरैश्चतुष्पदा गायत्रीति।यदुक्तं **तावान्** तत्परिमाणः सर्वः प्रपञ्चः **अस्य** गायत्र्यनुगतस्य ब्रह्मणो **महिमा** विभूतिः । पुरुषस्तु पूर्णब्रह्मरूपः । **ततः** प्रपञ्चात् । **ज्यायान्** अधिकः । आधिक्यमेवाह-**पाद इति** ॥ सर्वं जगदेकः **पादों**शः "विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत्" [भग० गी० १० । ४२] इति स्मृतेः । **अस्य** पुरुषस्य **दिवि** स्वप्रकाशस्वरूपे **त्रिपादमृत**रूपमस्ति । दिवि सूर्यमण्डले वा ध्यानार्थमस्ति कल्पिताज्जगतो ब्रह्मस्वरूपमनन्तमस्तीत्यर्थः । **यथा**-लोके पादात् पादत्रयमधिकं **तथेद**मधिकमिति बोधनार्थं त्रिपाद-

भामती ।

प्रकृतेर्जातं, कार्यमिति यावत् । एवं प्राप्त उच्यते-'सर्वनामप्रसिद्धार्थं प्रसाध्यार्थविघातकृत् । प्रसिद्ध्यपेक्षि सत्पूर्ववाक्यस्थमपकर्षति ॥ तद्बलात्तेन नेयानि तेजोलिङ्गान्यपि ध्रुवम् । ब्रह्मण्येव प्रधानं हि ब्रह्मच्छन्दो न तत्र तु ॥' औत्सर्गिकं तावद्यदप्रसिद्धार्थानुवादकत्वं यद्विधिविभक्तिमप्यपूर्वार्थावबोधनस्वभावात्प्रच्यावयति । यथा 'यस्याहिताग्नेरग्निर्गृहान्दहेत्' 'यस्योभयं हविरार्तिमार्च्छेत्' इति । यत्र पुनस्तत्प्रसिद्धमन्यतो न कथंचिदाप्यते, तत्र वचनानि त्वपूर्वत्वादिति सर्वनाम्नः प्रसिद्धार्थत्वं बलादपनीयते । यथा 'यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति' इति । तदिह 'यदतः परो दिवो ज्योतिः' इति यच्छब्दसामर्थ्यात् द्युमर्यादेनापि ज्योतिषा प्रसिद्धेन भवितव्यम् । न च तस्य प्रमाणान्तरतः प्रसिद्धिरस्ति । पूर्ववाक्ये च द्युसंबन्धि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सर्वात्मत्वभूतादिपादत्वाभ्यां तदेतद्ब्रह्मेति वाक्याच्चोक्तमेव पूर्ववाक्ये ब्रह्मेत्याशङ्क्याऽऽह-**अथापीति** । सप्तमीपञ्चमीभ्यामुक्तिभेदान्न तत्प्रत्यभिज्ञेति साधयति-**तत्रेति** । ब्रह्मलिङ्गाभावात्तेजोलिङ्गभावात्तदेव कौक्षेयज्योतिष्यारोप्योपास्यमित्युपसंहरति-**तस्मादिति** । प्राकृतं प्रकृतेर्जातं कार्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षानुवादेन सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञार्थमाह-**एवमिति** । निश्चितब्रह्मलिंगं विना नास्य ब्रह्मतेति शङ्कित्वा हेतुमाह-**कुत इति**। रमणीयचरणा इत्यादौ चरणशब्दस्य चारित्रार्थत्वादत्रापि तथेत्यसांगत्यमाशङ्क्याऽऽह-**पादेति** । पादवाचिपदमस्मिन्वाक्ये न दृष्टमिति चेत्तत्राऽऽह-**पूर्वस्मिन्निति** । गायत्री वा इदं सर्वं भूतमित्यादिना भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणैः षड्विधा चतुष्पदा गायत्रीत्युक्तमेतदनुगतब्रह्मणस्तावान्महिमा विभूतिर्यावानयं प्रपञ्चो वस्तुतस्त्वयं पुरुषस्ततो ज्यायान्महत्तरः । तदेव स्फुटयति-**पादोऽस्येति** । सर्वाणि

१ चतुर्विंशत्यक्षरायाः त्रिपद्याः षडक्षरक्रमेण विभागे चतुष्पदीयं भवतीत्यर्थः । २ "गायत्री वा इदं सर्वम्" इत्यादिना छान्दोग्ये यदुक्तमित्यर्थः ।

१२।६] इत्यनेन मन्त्रेण। तत्र यच्चतुष्पदो ब्रह्मणस्त्रिपादमृतं द्युसम्बन्धिरूपं निर्दिष्टं, तदेवेह द्युसम्बन्धान्निर्दिष्टमिति प्रत्यभिज्ञायते॥ तत्परित्यज्य प्राकृतं ज्योतिः कल्पयतः प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रसज्येयाताम्॥ न केवलं ज्योतिर्वाक्य एव ब्रह्मानुवृत्तिः। परस्यामपि हि शाण्डिल्यविद्यायामनुवर्तिष्यते ब्रह्म॥ तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम्॥ यत्तूक्तं "ज्योतिर्दीप्यते" [छा० ३।१३।७] इति च एतौ शब्दौ कार्ये ज्योतिषि प्रसिद्धाविति॥ नायं दोषः॥ प्रकरणात्। ब्रह्मा-

रत्नप्रभा।

मृतमित्युक्तं, न त्रिपात्त्वं विवक्षितमिति मन्तव्यम् "यदतः परः" इति यच्छब्दस्य प्रसिद्धार्थवाचित्वात् पूर्ववाक्यप्रसिद्धं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—**तत्रेति**॥ **ननु** "यदाग्नेयोऽष्टाकपालः" इत्यत्र यत्पदस्याप्रकृतार्थकत्वं दृष्टमित्यत आह—**तत्परित्यज्येति**॥ तत्र यागस्यान्यतः प्रसिद्धेरभावेनापूर्वत्वादगत्या यदोऽप्रसिद्धार्थत्वमाश्रितम्। इह तु पूर्ववाक्यप्रसिद्धस्य ब्रह्मणो द्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञातस्य यदर्थत्वनिश्चयाद्यत्पदैकार्थकज्योतिःपदस्यापि स एवार्थ इत्यर्थः। सन्दंशन्यायादप्येवमित्याह—**न केवलमिति**॥ "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छां० ३।१४।१] इत्युत्तरत्र ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थं ज्योतिर्वाक्यं ब्रह्मपरमित्यर्थः॥ **प्रकरणादिति**। प्रकृतापेक्षयत्पदश्रुत्या द्युसम्बन्धभूतपादत्वादिलिंगैश्चेत्यर्थः। अतः प्रकरणाज्ज्योतिःश्रुतिबोधो न

भामती।

त्रिपाद्ब्रह्म प्रसिद्धमिति प्रसिद्ध्यपेक्षायां तदेव संबध्यते। न च प्रधानस्य प्रातिपदिकार्थस्य तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञाने तद्विशेषणस्य विभक्त्यर्थस्यान्यतामात्रेणान्यता युक्ता। एवं च तद्वाक्यस्थानि तेजोलिङ्गान्यसमञ्जसानीति ब्रह्मण्येव गमयितव्यानि, गमितानि च भाष्यकृता। तत्र ज्योतिर्ब्रह्मविकार इति ज्योतिषा ब्रह्मैवोपलक्ष्यते। अथ वा प्रकाशमात्रवचनो ज्योतिःशब्दः, प्रकाशश्च ब्रह्मेति ब्रह्मणि मुख्य इति ज्योतिर्ब्रह्मेतिसिद्धम्॥ **प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये इति**। प्रसिद्ध्यपेक्षायां पूर्ववाक्यगतं प्रकृतं संनिहितम्, अप्रसिद्धं तु कल्प्यं न प्रकृतम्। अत एवोक्तम्—**कल्पयत इति**। संदंशन्यायमाह—**न केवलमिति**। **परस्यापि**

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

भूतान्यस्य ब्रह्मण एकः पादः। अस्यैव त्रिपादमृतं दिवि द्योतनवति स्वात्मनि स्थितम्। यथा कार्षापणश्चतुर्धा विभक्तः पादादेकस्मात्पादत्रयीकृतो महानेवं पुरुषो वास्तवोऽवास्तवात्प्रपञ्चान्महानित्यर्थः। पूर्वं ब्रह्मोक्तावपि कथमुक्तहेतुना ज्योतिषो ब्रह्मतेत्याशङ्क्याऽऽह—**तत्रेति**। लिंगोपस्थापिताद्ब्रह्मणः श्रुत्युपस्थापिततेजसो बलीयस्त्वेऽपि यच्छब्दार्थे ज्योतिषि संनिधापकमानापेक्षायां त्रिपाद् ब्रह्मणो ध्याने विनियोगाकांक्षस्यानन्तरवाक्ये श्रुत्युक्तेर्विजातीयमानाकांक्षश्रुत्युक्ततेजोभिधानाल्लिंगोपनीतातिसंनिहितसजातीयश्रुतिसिद्धैकवाक्यताकांक्षब्रह्मोक्तिर्यच्छब्दस्य युक्ता। तस्माद्यच्छब्दार्थे प्रयुक्तो ज्योतिःशब्दो ब्रह्मार्थ इति भावः। यच्छब्दस्य ब्रह्मार्थत्वं हित्वा तेजोवाचित्वे बुद्धिगौरवमुक्त्वा दोषान्तरमाह—**तदिति**। पूर्ववाक्यस्थे ब्रह्मणि द्युसंबन्धाज्ज्योतिर्वाक्येऽपि प्रत्यभिज्ञाते यच्छब्दार्थे तत्समानाधिकृतज्योतिःशब्दप्रवृत्तिरित्युक्तम्। संप्रति सर्वं खल्विदं ब्रह्मेत्युत्तरवाक्येऽपि ब्रह्मानुवृत्तेर्मध्यस्थमपि ज्योतिर्वाक्यं तत्परमेवेति संदंशन्यायमाह—**नेति**। प्रकरणलिङ्गश्रुतिसिद्धमर्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। श्रुतिलिङ्गाभ्यामुक्तमनुवदति—**यत्त्विति**। मानत्रयान्मानद्वयं दुर्बलमिति दूषयति—**नायमिति**। प्रकरणं श्रुतिलिङ्गयोरुपलक्षणम्। ब्रह्मणो व्यवच्छिद्य तेजःसमर्पकत्वं विशेषकत्वं तदभावोऽविशेषकत्वम्। ब्रह्मणि यथोक्तशब्दानुपपत्तौ कथं

१ न केवलं पूर्ववाक्याज्ज्यो पा०।

वगमे सत्यनयोः शब्दयोरविशेषकत्वाद् दीप्यमानकार्यज्योतिरुपलक्षिते ब्रह्मण्यपि प्रयोगसम्भवात् । "येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः" [तै० ब्रा० ३ । १२ । ९ । ७] इति च मन्त्रवर्णात् ॥ यद्वा-नायं ज्योतिशब्दश्चक्षुर्वृत्तेरेवानुग्राहके तेजसि वर्तते ॥ अन्यत्रापि प्रयोगदर्शनात्-"वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते" [बृ० ४ । ३ । ५] "मनोज्योतिर्जुषताम्" [तै० ब्रा० १ । ६ । ३ । ३] इति च ॥ तस्माद्यद्यत्कस्यचिदवभासकं तत्तज्ज्योतिश्शब्देनाभिधीयते ॥ तथा सति ब्रह्मणोऽपि चैतन्यरूपस्य समस्तजगदवभासहेतुत्वादुपपन्नो ज्योतिश्शब्दः । "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [मुण्ड० २ । २ । ११] "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" [बृ० ४ । ४ । १६] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥

रत्नप्रभा ।

युक्त इति निरस्तम् ॥ **अविशेषकत्वादिति** । ब्रह्मव्यावर्तकत्वाभावादित्यर्थः । **येन तेजसा** चैतन्येन **इद्धः** प्रकाशितः **सूर्यस्तपति** प्रकाशयति तं बृहन्तमवेदविन्न मनुत इत्यर्थः । ज्योतिश्शब्दस्य कार्यज्योतिष्येव शक्तिरित्यंगीकृत्य कारणब्रह्मलक्षकत्वमुक्त्वा ब्रह्मण्यपि शक्तिमाह-**यद्वेति** ॥ गाढान्धकारे **वाचैव ज्योतिषा** लोक आसनादिव्यवहारं करोतीत्यर्थः । आज्यं **जुषतां** पिबताम् । **मनो ज्योतिः** प्रकाशकं भवतीत्याज्यस्तुतिः । **यथा**-गच्छन्तमनुगच्छतः स्वस्यापि गतिरस्ति, **तथा** सर्वस्य स्वनिष्ठं भानं स्यादित्यत आह-**तस्य भासेति** ॥ **तत्** कालानवच्छिन्नं ब्रह्म सूर्यादिज्योतिषां साक्षिभूतम् "आयुरमृतम्" इति च **देवा उपासते** इत्यर्थः । ज्योतिषोऽग्नित्ववद् द्युमर्यादत्वादिकं ध्यानार्थं कल्पितं ब्रह्मणो युक्त-

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तयोरविशेषकत्वं तत्राऽऽह-**दीप्यमानेति** । कार्यवाचिशब्दाभ्यां कारणलक्षणे सर्वैरपि शब्दैर्ब्रह्मणो लक्षणा स्यादित्याशङ्क्य सूर्यादिज्योतिषो विशेषयोगे मानमाह-**येनेति** । येन तेजसा चैतन्यज्योतिषेद्धो दीप्तः सूर्यः सर्वमपि जगत्तपति प्रकाशयति तज्ज्योतिरात्मानं बृहन्तमनतिशयमहत्त्ववन्तमवेदविन्न मनुत इति योजना । कार्ये रूढिमुपेत्य कारणे लाक्षणिको ज्योतिःशब्द इत्युक्तम् । इदानीं कारणेऽपि ब्रह्मणि मुख्य एवेत्याह-**यद्वेति** । शान्ते सूर्यादौ तिमिरावृते जगति वाचैव ज्योतिषाऽयं कार्यकरणात्मा पुरुषो व्यवहारमासनादिकं करोतीत्यर्थः । मनोभासकत्वाज्ज्योतिस्तच्चाऽऽज्यं जुषतां सेवतां तेन वाक्येन चक्षुर्द्वारा विषयीकृतेनादुष्टतया दृष्टेन यज्ञमिमं केनापि हेतुना विच्छिन्नमप्राप्तानुष्ठानं संदधात्वक्षतं कुर्यादित्यर्थः । एकस्य शब्दस्य कथमनेकार्थतेत्याशङ्क्य निमित्तभेदेनानेकत्र वृत्तेः शक्त्यैक्यान्नैवमित्याह-**तस्मादिति** । भासकत्वमेकं निमित्तीकृत्यानेकत्र ज्योतिःशब्देऽपि कथमसौ ब्रह्मणि स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-**तथेति** । तस्य सर्वजगद्भासकत्वे मानमाह-**तमेवेति** । पूर्वार्धे विषयसप्तम्या परामृष्टस्तच्छब्दार्थः । गच्छन्तमनुगच्छतीत्युक्ते स्वगतगतिवदनुभानेऽपि स्वगतभानमाशङ्क्याऽऽह-**तस्येति** । न केवलं भासकत्वाद्ब्रह्मणि ज्योतिःशब्दस्तस्मिन्प्रयुक्तत्वाच्चेत्याह-**तदिति** । यस्मादर्वागेव संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते तं परमात्मानमिन्द्रादयो देवा ज्योतिषामादित्यादीनां ज्योतिर्भासकं जगतो जीवनं कूटस्थमिति च ध्यायन्तीत्यर्थः । अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्यादिस्मृतिसम्प्रदायश्चकारः । ज्योतिःश्रुतेर्दीप्तिलिङ्गस्य चान्यथासिद्धत्वेऽपि द्युमर्यादत्वमनन्यथासिद्धमित्याशङ्क्याऽऽह-

यदप्युक्तं द्युमर्यादत्वं सर्वगतस्य ब्रह्मणो नोपपद्यत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपासनार्थः प्रदेशविशेषपरिग्रहो न विरुध्यते ॥ ननूक्तं निष्प्रदेशस्य ब्रह्मणः प्रदेशविशेषकल्पना नोपपद्यत इति ॥ नायं दोषः ॥ निष्प्रदेशस्यापि ब्रह्मण उपाधिविशेषसम्बन्धात्प्रदेशविशेषकल्पनोपपत्तेः । तथाहि "आदित्ये" [छा० १ । ६ । ६] "चक्षुषि" [छा०१।७।५] "हृदये" [छा० ३ । १४ । ३] इति प्रदेशविशेषसम्बन्धीनि ब्रह्मण उपासनानि श्रूयन्ते ॥ एतेन "विश्वतः पृष्ठेषु" [छा० ३ । १३ । ७] इत्याधारबहुत्वमुपपादितम् ॥ यदप्येतदुक्तम्—औष्ण्यघोषाभ्यामनुमिते कौक्षेये कार्ये ज्योतिष्यध्यस्यमानत्वात्परमपि दिवः कार्यं ज्योतिरेवेति ॥ तदप्ययुक्तम् । परस्यापि ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववत्कौक्षेयज्योतिःप्रतीकत्वोपपत्तेः । "दृष्टश्च श्रुतश्चेत्युपासीत" [छा० ३ । १३ । ७] इति तु प्रतीकद्वारकं दृष्टत्वं श्रुतत्वं च भविष्यति ॥ यदप्यल्पफलश्रवणान्न ब्रह्मेति ॥ तदप्यनुपपन्नम् । न हीयंते फलाय ब्रह्माश्रयणीयमियते नेति नियमे हेतुरस्ति ॥ यत्र हि निरस्तसर्वविशेषसम्बन्धं परं ब्रह्मात्मत्वेनोपदिश्यते, तत्रैकरूपमेव फलं मोक्ष इत्यवगम्यते ॥ यत्र तु गुणविशेषसम्बन्धं प्रतीकविशेषसम्बन्धं वा ब्रह्मोपदिश्यते, तत्र संसार-

रत्नप्रभा ।

मित्याह—**अत्रोच्यते इत्यादिना** ॥ दिवः परमित्यन्वयः । आरोप्यस्य ध्येयस्यालम्बनस्य च सादृश्यनियमो नास्तीत्याह—**परस्यापीति** ॥ भविष्यति ब्रह्म ज्योतिष इति **शेषः** । तं **यथायथोपासते, तथा** फलं भवतीति श्रुतेरित्याह—**न हीयत इति** ॥ ज्ञानफलवदुपास्तिफलमेकरूपं किं न स्यादत आह—**यत्र हीति** ॥ ज्ञेयैकत्वादित्यर्थः । ध्येयं तु नानेत्याह—**यत्र त्विति** ॥ ईश्वरो जीवरूपेणान्नमत्तीति

भामती ।

ब्रह्मणो नामादिप्रतीकत्ववदिति । कौक्षेयं हि ज्योतिर्जीवभावेनानुप्रविष्टस्य परमात्मनो विकारः,

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यदपीति । प्रमित्यर्थत्वेनोपास्त्यर्थत्वेन वा मर्यादावत्त्वं नोपपद्यते । तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—**अत्रेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**सर्वेति** । योषितोऽग्नित्ववद्ब्रह्मणोऽपि द्युमर्यादावत्त्वमारोप्योपास्तिरविरुद्धेत्यर्थः । अप्रदेशस्य प्रदेशकल्पने गौरवमुक्तं स्मारयति—**नन्विति** । स्वतो वा तत्कल्पनानुपपत्तिरुपाधितो वा तत्राऽऽद्यमुपेत्यान्त्यं प्रत्याह—**नायमिति** । न चेदमपूर्वं कल्प्यते तादृक्कल्पनानामन्यत्रापि दृष्टेरित्याह—**तथेति** । ब्रह्मणि कथमाधारबहुत्वं तत्राऽऽह—**एतेनेति** । द्युमर्यादत्ववदाध्यानार्थत्वेनेत्यर्थः । अत्राध्यासस्य सारूप्यकृतत्वादब्रह्मण्यध्यस्यमानमपि ज्योतिरब्रह्मेत्युक्तमनुभाषते—**यदपीति** । आरोपस्य सारूप्याधीनत्वं व्यभिचारयति—**तदपीति** । उपास्तिस्थानत्वमत्र प्रतीकत्वमारोप्य ज्योतिषो दृष्टत्वादिश्रुतेर्ब्रह्मणस्तदयोगादब्रह्मतेत्याशंक्याऽऽह—**दृष्टं चेति** । जाठरज्योतिषो दृष्टत्वादिकृतं तत्रोपास्यब्रह्मणो दृष्टत्वादीत्यर्थः । लिङ्गान्तरमनूद्य प्रत्याह—**यदपीति**।वाजिनामग्निरहस्यगतां "तं यथा यथा" इत्यादिश्रुतिमाश्रित्यानुपपत्तिं स्फोरयति—**न हीति** । ब्रह्मधियो मुक्तिफलत्वात्तदैकरूप्यादल्पफलत्वं न तदुपास्तेरित्याशंक्याऽऽह—**यत्रेति** । ब्रह्मविषयत्वात्प्रस्तुतोपास्तेरपि मुक्तिफलतेत्याशंक्याऽऽह—**यत्र त्विति** । स वा

१ प्रतीकं नाम आत्मोपासनाधिष्ठानमनात्मभूतं वस्तु इति तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यदीपिकायां शिक्षायाम् । २ न हि इयते इति पदच्छेदः ।

गोचराण्येवोच्चावचानि फलानि दृश्यन्ते-"अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेद" [बृह० ४ ।४।२४] इत्याद्यासु श्रुतिषु ॥ यद्यपि न स्ववाक्ये किञ्चिज्ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमस्ति ॥ तथापि पूर्वस्मिन्वाक्ये दृश्यमानं ग्रहीतव्यं भवति ॥ तदुक्तं सूत्रकारेण "ज्योतिश्चरणाभिधानाद्"[व्या०सू० १ । १ । २४] इति॥ कथं पुनर्वाक्यान्तरगतेन ब्रह्मसन्निधानेन ज्योतिः-श्रुतिः स्वविषयात्प्रच्याव्य शक्या व्यावर्तयितुम् ॥ नैष दोषः ॥ "यदतः परो दिवो ज्योतिः" [छा० ३ । १३ । ७] इति प्रथमतरपठितेन यच्छब्देन सर्वनाम्ना द्युसम्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायमाने पूर्ववाक्यनिर्दिष्टे ब्रह्मणि स्वसामर्थ्येन परामृष्टे सत्यर्थाज्ज्योतिःशब्दस्यापि ब्रह्मविषयत्वोपपत्तेः ॥ तस्मादिह ज्योतिरिति ब्रह्म प्रतिपत्तव्यम् ॥ २४ ॥

छन्दोऽभिधानान्नेति चेन्न तथा चेतोऽर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम् ॥ २५ ॥

रत्नप्रभा ।

अन्नादोऽन्नस्याऽऽसमन्ताद्दाता वा । वसु हिरण्यं ददातीति **वसुदान** इति गुणविशेषसम्बन्धं **यो वेद** स धनं **विन्दते** दीप्ताग्निश्च भवति "नाम्नो वागुत्तमा मनो वा प्रतीकं वाचो भूयः" इति प्रतीकविशेषध्यान-श्रुतिसंग्रहार्थमाद्यपदम् । सन्निधेः श्रुतिर्बलीयसीति शङ्कते-**कथं पुनरिति** ॥ अथ प्रथमश्रुत्यनुसारेण चरमश्रुतिर्नीयत इत्याह-**नैष इति** ॥ सर्वनाम्ना **स्वसामर्थ्येन** स्वस्य सर्वनाम्नः सामर्थ्यं सन्निहितवाचित्वं तद्बलेन परामृष्टे सतीति **योजना** ॥ अर्थाद्यत्पदसामानाधिकरण्यादित्यर्थः ॥२४॥ छन्दोऽभिधानाद्ब्रह्म प्रकृतं

भामती ।

जीवाभावे देहस्य शैत्यात्, जीवतश्चौष्ण्याज्ज्ञायते । तस्मात्तत्प्रतीकस्योपासनमुपपन्नम् । शेषं निगदव्याख्यातं भाष्यम् ॥ २४ ॥ **छन्दोभिधानान्नेति चेत् न तथा चेतोर्पणनिगदात्तथाहि दर्शनम्** । पूर्ववाक्यस्य हि ब्रह्मार्थत्वे सिद्धे स्यादेतदेवं, न तु तद्ब्रह्मार्थम्, अपि तु गायत्र्यर्थम् । 'गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंच' इति गायत्रीं प्रकृत्येदं श्रूयते-'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इति । ननु 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यनेनैव गतार्थमेतत् । तथाहि-'तावानस्य महिमा' इत्यस्यामृचि ब्रह्म चतुष्पादुक्तम् । सैव च 'तदेतदृचाभ्यनूक्तम्' इत्यनेन संगमिता ब्रह्मलिङ्गम् । एवं 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्यक्षरसंनिवेशमात्रस्य गायत्र्या न सर्वत्वमुपपद्यते । न च भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणात्मत्वं गायत्र्याः स्वरूपेण संभवति । न च ब्रह्मपुरुषसंबन्धित्वमस्ति गायत्र्याः । तस्माद्गायत्रीद्वारा ब्रह्मण एवोपासना न गायत्र्या इति पूर्वेणैव गतार्थत्वादनारम्भणीयमे-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एष महानज आत्मेत्युक्तो जीवात्मनाऽन्नादो वसु धनं कर्मफलं तद्दाता पररूपेणेत्युक्त्वा यः कश्चिदुक्तगुणमात्मानमुपास्ते स धनं लभते दीप्ताग्निश्च भवतीत्याह-**अन्नाद इति** । आदिपदेन परोवरीय एव हास्यास्मिँल्लोके जीवनमित्यादि गृहीतम् । यदुक्तं न स्ववाक्ये ज्योतिषो ब्रह्मलिङ्गमिति तत्राऽऽह-**यद्यपीति** । उक्तेऽर्थे सूत्रानुगुण्यमाह-**तदुक्तमिति** । प्रकरणेन श्रुतिरबाध्येत्याह-**कथमिति** । न प्रकरणादेव श्रुतिर्बाध्या प्रकरणलिङ्गानुगृहीतप्रथमश्रुतयच्छब्दश्रुत्येत्याह-**नेत्यादिना** । द्युसंबन्धादिति प्रधानस्य द्युसंबन्धस्य प्रातिपदिकार्थस्यैक्येन प्रत्यभिज्ञानात्तद्विशेषणस्य मर्यादाधारविभक्त्यर्थस्यान्यत्वमात्रेण नान्यतेत्यर्थः । यच्छब्देन परामृष्टे सतीति संबन्धः । स्वसामर्थ्येन सर्वनाम्नः संनिहितपरामर्शित्ववशेनेत्यर्थः । अर्थाद्यच्छब्दसामानाधिकरण्यवत्त्वादित्यर्थः । मानमुक्त्वा मेयमुपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ २४ ॥ पूर्ववाक्यस्य च्छन्दोविषयत्वान्न ब्रह्म प्रकृतमित्युक्तमनूद्य निराकरोति-**छन्दोभिधानादिति** । तत्रानुवादभागं व्याख्याय चोद्यस्य

१ विषयाच्छक्या प्रच्यावयितुमिति पा० ।

अथ यदुक्तं पूर्वस्मिन्नपि वाक्ये न ब्रह्माभिहितमस्ति "गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किञ्च" [छां० ३।१२।१] इति गायत्र्याख्यस्य च्छन्दसोऽभिहितत्वादिति, तत्परिहर्तव्यम् ॥ कथं पुनश्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्माभिहितमिति शक्यते वक्तुं, यावता "तावानस्य महिमा" [छां० ३। १२। ६] इत्येतस्यामृचि चतुष्पाद्ब्रह्म दर्शितम् ॥ नैतदस्ति ॥ "गायत्री वा इदं सर्वम्" [छा० ३।१२।१] इति गायत्रीमुपक्रम्य तामेव भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणप्रभेदैर्व्याख्याय "सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री। तदेतदृचाभ्यनूक्तम्। तावानस्य महिमा" [छां० ३।१२।६] इति तस्यामेव व्याख्यातरूपायां गायत्र्यामुदाहृतो मंत्रः कथमकस्माद्ब्रह्म चतुष्पादभिदध्यात्॥ योऽपि तत्र "यद्वै तद्ब्रह्म" [छा० ३। १२। ७] इति ब्रह्मशब्दः, सोऽपि छन्दसः प्रकृतत्वाच्छन्दोविषय एव ॥ "य एतामेवं ब्रह्मो-

रत्नप्रभा ।

नास्तीति शङ्कामेकदेशी दूषयति—**कथमिति** ॥ शङ्कां साधयति—**नैतदित्यादिना** ॥ चतुष्पदत्वादिकं पूर्वमेव व्याख्यातम्—**य एतामेवमिति** ॥ वेदरहस्यभूतां मधुविद्याम् **एवम्** उक्तरीत्या यः कश्चिद्

भामती ।

तत्। न च पूर्वन्यायस्मारणे सूत्रसंदर्भ एतावान्युक्तः। अत्रोच्यते—अस्त्यधिका शंका । तथाहि—गायत्रीद्वारा ब्रह्मोपासनेति कोऽर्थः, गायत्रीविकारोपाधिनो ब्रह्मण उपासनेति । न च तदुपाधिनस्तदवच्छिन्नस्य सर्वात्मत्वं, उपाधेरवच्छेदात्। न हि घटावच्छिन्नं नभोऽनवच्छिन्नं भवति। तस्मादस्य सर्वात्मत्वादिकं स्तुत्यर्थं, तद्वरं गायत्र्या एवास्तु स्तुतिः कयाचित्प्रणाल्या। 'वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते च' इत्यादिश्रुतिभ्यः । तथा च 'गायत्री वा इदं सर्वम्' इत्युपक्रमे गायत्र्या एव हृदयादिभिर्व्याख्या। व्याख्याय च 'सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री' इत्युपसंहारो गायत्र्यामेव समञ्जसो भवति। ब्रह्मणि तु सर्वमेतदसमञ्जसमिति। 'यद्वै तद्ब्रह्म' इति च ब्रह्मशब्दश्छन्दोविषय एव, यथा 'एतां ब्रह्मोपनिषदम्' इत्यत्र वेदोपनिष-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

समाधियोग्यतामाह—**अथेत्यादिना** । पूर्ववाक्ये छन्दसोऽन्यस्य वाऽभिधानेऽपि ब्रह्मोक्तमेवेत्येकदेशी शङ्कते—**कथमिति** । मन्त्रस्य ब्राह्मणोक्तार्थत्वाद्ब्राह्मणे गायत्रीकथनान्मन्त्रेऽपि न ब्रह्म प्रकाश्यत इति सौत्रं हेतुं साधयन्पूर्ववाद्याह—**नैतदिति** । गायत्री वा इदं सर्वं भूतं यदिदं किंचेति सर्वात्मिकां गायत्रीमुक्त्वा वाग्वै गायत्री वाग्वा इदं सर्वं भूतं गायति च त्रायते चेति तस्याः सर्वभूतमय्या वागात्मत्वमाख्याय या वै सा गायत्रीयं वाव सा येयं पृथिवी या वै सा पृथिवीयं वाव सा यदिदं शरीरमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता यद्वै शरीरमिदं तद्धृदयमस्मिन्हीमे प्राणाः प्रतिष्ठिता इति पृथिव्या भूताधारत्वात्सर्वभूतमयगायत्रीत्वं शरीरहृदययोर्भूतात्मकप्राणाश्रयत्वादिति प्रकृतां गायत्रीं भूतादिप्रकारैरुक्त्वा सैषा षडक्षरैः पादैश्चतुष्पदा सती छन्दोरूपा गायत्री वाग्भूतपृथिवीशरीरप्राणहृदयभेदैः षट्प्रकारेत्युपसंहृत्य तस्यां श्रुतो मन्त्रो न शक्तो ब्रह्म वक्तुमिति हेतुसिद्धिरित्यर्थः। मन्त्रानन्तरं यद्वै तद्ब्रह्मेति ब्रह्मशब्दान्मन्त्रेऽपि ब्रह्मोक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**योऽपीति** । न प्रकरणाद् ब्रह्मशब्दस्य च्छन्दोवाचित्वं तस्य सर्वोपनिषदि परमात्मार्थत्वप्रसिद्धेरित्याशङ्क्य वेदविषये प्रयोगात्तदेकदेशगायत्र्यामपि तस्योपपत्तिरित्याह—**य इति**। यः कश्चिद्विद्यातैतां प्रकृतां ब्रह्मोपनिषदं वेदरहस्यं मधुविद्यारूपं वेद तस्मै विदुषे नोदेति नास्तमेति सविता सदैवाहर्भवत्यतो विद्वानुदयास्तमयापरिच्छेद्यं नित्यं ब्रह्मैव भवतीति ब्रह्मपदं वेदे प्रयुक्तमित्यर्थः। मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्याद् ब्रह्मशब्दस्य प्रकृतच्छन्दोगामित्वाद्भूताद्यध्यासेन ध्येयगायत्रीछन्दोवाचित्वे मन्त्रस्य स्थिते

पनिषदं वेद" [छां० ३ । ११ । ३] इत्यत्र हि वेदोपनिषदमिति व्याचक्षते ॥ तस्माच्छन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मणः प्रकृतत्वमिति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ तथा चेतोऽर्पणनिगदात्—तथा गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण तदनुगते ब्रह्मणि चेतसोऽर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते-"गायत्री वा इदं सर्वम्" [छां० ३ । १२ । १] इति ॥ न ह्यक्षरसन्निवेशमात्राया गायत्र्याः सर्वात्मकत्वं सम्भवति ॥ तस्माद्यद्गायत्र्याख्यविकारेऽनुगतं जगत्कारणं ब्रह्म तदिह "सर्वम्" [छा० ३ । १२ । १] इत्युच्यते, यथा- "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छा० ३।१४।१] इति ॥ कार्यञ्च कारणादव्यतिरिक्तमिति वक्ष्यामः-"तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" [व्या० सू०२। १ । १५] इत्यत्र ॥ तथान्यत्रापि विकारद्वारेण ब्रह्मण उपासनं दृश्यते- "एतं ह्येव बह्वृचा महत्युक्थे मीमांसन्ते । एतमग्नावध्वर्यव-

रत्नप्रभा ।

वेद तस्योदयास्तमयरहितब्रह्मप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । तथा च वेदत्वाद् गायत्र्यां ब्रह्मशब्दो युक्त इति भावः । गायत्रीशब्देन तदुपादानत्वेनानुगतब्रह्मलक्षणायां बीजमनुपपत्तिमाह-**न ह्यक्षरेति** ॥ ब्रह्मणोऽपि कथं सर्वात्मकत्वं तत्राह-**कार्यश्चेति** ॥ **न च** गायत्र्या ध्यानार्थं सर्वात्मकत्वारोप इति वाच्यम् । स्वतः सर्वात्मनो ध्यानसम्भवेनासदारोपायोगादिति भावः । **तथाहि दर्शनमिति** सूत्रशेषं व्याचष्टे-**तथान्यत्रेति** ॥ दृश्यत इति दर्शनं दृष्टमित्यर्थः । **एतं** परमात्मानं **बह्वृचा** ऋग्वेदिनो **महत्युक्थे** शस्त्रे तदनुगतमुपासते । **एतमेव** अग्निरहस्ये "तमेतमग्निरित्यध्वर्यव उपासते" इति श्रुतेः यजुर्वेदिनोऽग्नौ उपासते ।

भामती ।

दुच्यते । तस्माद्गायत्रीछन्दोऽभिधानान्न ब्रह्मविषयमेतदिति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते-**न** । कुतः, **तथा चेतोर्पणनिगदात्** । गायत्र्याख्यच्छन्दोद्वारेण गायत्रीरूपविकारानुगते ब्रह्मणि चेतोर्पणं चित्तसमाधानमनेन ब्राह्मणवाक्येन निगद्यते । एतदुक्तं भवति-न गायत्री ब्रह्मणोऽवच्छेदिका, उत्पलस्येव नीलत्वं, येन तदवच्छिन्नत्वमन्यत्र न स्यादवच्छेदकविरहात् । किंतु यदेतद्ब्रह्म सर्वात्मकं सर्वकारणं तत्स्वरूपेणाशक्योपदेशमिति तद्विकारगायत्रीद्वारेणोपलक्ष्यते । गायत्र्याः सर्वच्छन्दोव्याप्त्या च सवनत्रयव्याप्त्या च द्विजातिद्वितीयजन्मजननीतया च श्रुतेर्विकारेषु मध्ये प्राधान्येन द्वारत्वोपपत्तेः । न चान्यत्रोपलक्षणाभावेन नोपलक्ष्यं प्रतीयते । न हि कुण्डलेनोपलक्षितं कण्ठरूपं कुण्डलवियोगेऽपि पश्चात्प्रतीयमानमप्रतीयमानं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

फलितमाह-**तस्मादिति** । सिद्धान्तभागेनार्थमुक्त्वा हेतुमादाय व्याचष्टे-**नेत्यादिना** । गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थसिद्ध्यर्थं गायत्रीमात्रमेव गृह्यतामित्याशंक्याऽऽह-**न हीति** । नभसो घटावच्छिन्नस्यानवच्छिन्नत्वायोगवद्ब्रह्मणो गायत्रीविशिष्टस्य न सर्वत्वमित्याशंक्य गायत्र्युपलक्षितब्रह्मणः सर्वत्वमित्याह-**तस्मादिति** । गायत्रीशब्देन छन्दोमात्रोक्तौ सर्वभूतादिरूपत्वस्यासदारोपत्वापाताद्ब्रह्मोक्तौ कार्यकारणयोस्तादात्म्ये सदारोपात्तच्छब्देन तदनुगतं ब्रह्मोपलक्ष्य तदुपास्तिर्विधेयेत्यर्थः । कार्यकारणयोरभेदोक्तिरन्यत्रापि दृष्टेत्याह--**यथेति** । त्वन्मतेऽपि कार्यकारणयोरत्यन्तभेदादसदारोपापत्तिरित्याशङ्क्याऽऽह-**कार्यं चेति** । सर्वं खल्वित्यत्र कार्यमात्रवाचिसर्वशब्देन कारणब्रह्मणो लक्ष्यत्वेऽपि कार्यैकदेशार्थगायत्रीशब्देन कुतो लक्ष्येतेत्याशङ्क्य "तथाहि दर्शनम्" इत्यस्यार्थमाह- **तथेति**।एतमेव परमात्मानमृग्वेदिनो महति कर्मिमश्चिदुक्थाख्ये शस्त्रे तदनुगतमुपासते । अध्वर्यवो यजुर्वेदिनोऽग्नौ क्रतौ तदनुश्रितमेतमनु-

१ गायत्र्या विकारे इति क्वचित्पाठः ।

एतं महाव्रते छन्दोगाः" [ऐ०आ० ३।२।३।१२] इति ॥ तस्मादस्ति छन्दोऽभिधानेऽपि पूर्वस्मिन्वाक्ये चतुष्पाद्ब्रह्म निर्दिष्टम् ॥ तदेव ज्योतिर्वाक्येऽपि परामृश्यते–उपासनान्तरविधानाय ॥ अपर आह–साक्षादेव गायत्रीशब्देन ब्रह्म प्रतिपाद्यते ॥ संख्यासामान्यात् ॥ यथा–गायत्री चतुष्पदा षडक्षरैः पादैस्तथा ब्रह्म चतुष्पात् ॥ तथाऽन्यत्रापि छन्दोऽभिधायी शब्दोऽर्थान्तरे संख्यासामान्यात्प्रयुज्यमानो दृश्यते। तद्यथा–"ते वा एते पञ्चान्ये पञ्चान्ये दश सन्तस्तत्कृतम्" [छां० ४।३।८] इत्युपक्रम्याह–

रत्नप्रभा ।

एतमेव छान्दोगाः सामवेदिनो **महाव्रते** क्रतौ उपासते, इति ऐतरेयारण्यके दृष्टमित्यर्थः। गायत्रीशब्दो ब्रह्मलक्षक इति व्याख्याय गौण इत्याह–**अपर इति** ॥ **साक्षादेव** वाच्यार्थग्रहणं विनैवेति यावत् । पूर्वं तूपास्यतया गायत्रीपदेनाजहल्लक्षणया गायत्रीब्रह्मणी द्वे अपि लक्षिते । **न च** "गायत्री" "**सर्वम्**" इत्यन्वयासम्भवः । घटो रूपीति पदार्थैकदेशे व्यक्तौ रूपान्वयवद् गायत्रीपदार्थैकदेशे गायत्र्यनुगते ब्रह्मणि प्रधाने सर्वात्मकत्वान्वयसम्भवादिति भावः । तथा च सूत्रे **सिद्धान्तभागस्यायमर्थः । तथा** गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वगुणसामान्यात्, चेतो ब्रह्मणि समर्प्यते येन स चेतोऽर्पणो गायत्रीशब्दस्तेन ब्रह्मण एव निगदाद् अभिधानात्, छन्दोऽभिधानमसिद्धमिति । अधुना "तथाहि दर्शनम्" इति शेषं व्याचष्टे–**तथेति** ॥ संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्राम्भांसि वायौ लीयन्ते, अध्यात्मं वाक्चक्षुश्श्रोत्रमनांसि प्राणमपियन्तीत्युक्तम् । **ते वा एते पञ्चान्ये** आधिदैविकाः, **पञ्चान्ये** आध्यात्मिकास्ते मिलित्वा दशसंख्याकाः सन्तः–**कृतम्**–इत्युच्यन्ते । सन्ति हि कृतत्रेताद्वापरकलिसंज्ञकानि **चत्वारि द्यूतानि** क्रमेण चतुरङ्कत्र्यङ्कद्व्यङ्कैकांकानि । तत्र कृतं दशात्मकं भवति । चतुर्ष्वङ्केषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोर्द्वयोरेकस्य चान्तर्भावात् । तथा च दशत्वगुणेन वाय्वादयः कृतशब्देनोच्यन्ते । एवं कृतत्वं वाय्वादीनामु-

भामती ।

भवति । तद्रूपप्रत्यायनमात्रोपयोगित्वादुपलक्षणानामनवच्छेदकत्वात् । तदेवं गायत्रीशब्दस्य मुख्यार्थत्वे गायत्र्या ब्रह्मोपलक्ष्यत इत्युक्तम् । संप्रति तु गायत्रीशब्दः संख्यासामान्याद्गौण्या वृत्त्या ब्रह्मण्येव वर्तत इति दर्शयति–**अपर आहेति** । तथाहि–षडक्षरैः पादैर्यथा गायत्री चतुष्पदा, एवं ब्रह्मापि चतुष्पात् । सर्वाणि हि भूतानि स्थावरजङ्गमान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतनवति चैतन्यरूपे । स्वात्मनीति यावत् । त्रयः पादाः । अथ वा दिव्याकाशे त्रयः पादाः । तथाहि श्रुतिः–'इदं वाव तद्योऽयं बहिर्धा पुरुषादाकाशः'

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

संदधते । सामवेदिनो महाव्रते क्रतावेतमनुसंदधतीत्यैतरेयके दृष्टमित्यर्थः । हेतुमुपेत्य तस्यासाधकत्वमुपसंहरति–**तस्मादिति** । तथाऽपि ज्योतिर्वाक्ये किं जातमित्याशङ्क्य प्रकृतपरामर्शियच्छब्दमाश्रित्याऽऽह—**तदेवेति** । परामर्शफलमाह–**उपासनान्तरेति** । गायत्रीपदं ब्रह्मणि लाक्षणिकमित्युक्त्वा तस्य गौणत्वं ब्रुवाणः सिद्धान्तभागं विधान्तरेण व्याकरोति—**अपर इति** । साक्षाद्विकारानवच्छेदेनेत्यर्थः । तथा गायत्रीवच्चतुष्पात्त्वसाम्येन ब्रह्मणि येन गायत्रीशब्देन चेतः समर्प्यते तेन ब्रह्मण एव निगदान्न पूर्वं छन्दः प्रकृतमित्यर्थः संख्यासाम्यं साधयति—**यथेति** । तस्याश्चतुष्पात्त्वं व्यनक्ति–**षडिति** । स्थावरजङ्गमानि सर्वाणि भूतान्यस्यैकः पादः । दिवि द्योतनवति चिदात्मनि प्रसिद्धायां वा दिवि त्रयः पादा अस्येति ब्रह्मणश्चतुष्पात्त्वमाह—**तथेति** । चतुष्पात्त्वसाम्याद्ब्रह्मणि गायत्रीपदप्रयोगेऽतिप्रसक्तिमाशंक्य श्रौतप्रयोगान्नियतार्थत्वे दृष्टान्तमाह–**तथेति** । तदेवोदाहरति–**तद्यथेति** । संवर्गविद्यायामधिदैवमग्निसूर्यचन्द्राम्भांसि वायौ लीयन्तेऽध्यात्मं प्राणे वाक्चक्षुःश्रोत्रमनांसीत्युक्तम् । ते वायुना

१ वायुना सह आध्यात्मिकेभ्योन्ये । २ प्राणेन सह अधिदैविकेभ्योन्ये ।

"सैषा विराडन्नादी"[छा०४।३।८]इति॥अस्मिन् पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति न छन्दोऽभिधानम्। सर्वथाऽप्यस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म॥ २५॥

भूतादिपादव्यपदेशोपपत्तेश्चैवम् ॥ २६ ॥

इतश्चैवमभ्युपगन्तव्यमस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्मेति।

रत्नप्रभा।

पक्रम्याह—**सैषेति**॥ विधेयापेक्षया स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। विराट्पदं छन्दोवाचकम् "दशाक्षरा विराड्" इति श्रुतेः। दशत्वसाम्येन वाय्वादयो **विराडित्युच्यन्ते**। एवञ्च दशत्वद्वारा वाय्वादिषु कृतत्वं विराट्त्वञ्च ध्येयम्। तत्र विराट्त्वध्यानात्सर्वमस्यान्नं भवति। "अन्नं विराड्" इति श्रुतेः। कृतत्वध्यानादन्नादो भवति। कृतद्यूतस्यान्नादत्वात्। कृतं हि स्वीयचतुरंकेषु त्र्यंकादिकमन्तर्भावयदन्नमत्तीव लक्ष्यते। अत एव कृतजयादितरद्यूतजयः श्रुत्युक्तः"कृतायविजितायाधरेऽयाः संयन्ति"इति। अयः—द्यूतम्। कृतसंज्ञोऽयः—**कृतायः**। स विजितो येन तस्मै। **अधरेऽयाः** त्र्यङ्कादयः अयाः **संयन्ति** उपनमन्ते। तेन जिता भवन्तीत्यर्थः। एवञ्च सा वाय्वादिदशात्मिका एषा कृतशब्दिता विराडन्नम्। कृतत्वादन्नादिनीत्यर्थः। **सर्वथापीति**। गायत्रीतिपदस्य लक्षकत्वे गौणत्वेऽपि चेत्यर्थः। अत्रापर आहेत्यपरपदेन गौणत्वं स्वमतं नेति द्योतयति। अजहल्लक्षणापक्षे हि वाग्वै गायत्रीति वागात्मत्वं गायति च त्रायते चेति निरुक्तनामकञ्च गायत्र्या उपाधित्वेनोपास्यत्वादुपपन्नतरम्। गौणपक्षे गायत्रीत्यागात्तदुभयं सर्वात्मकत्वमात्रेणोपपादनीयम्। एवं गायत्रीपदस्य स्वार्थत्यागोऽप्रसिद्धचतुष्पात्त्वगुणद्वारा विप्रकृष्टलक्षणा चेति बह्वसमञ्जसम्॥ २५॥ **ननु** "गायत्री वा इदं सर्वम्" इति प्रथमगायत्रीश्रुतेः कथं लक्षणेत्याशंक्य वाक्यशेषगतसर्वात्मकत्वाद्यनेकबलवत्प्रमाणसंवादेन ब्रह्मणि तात्पर्यावगमादित्याह—**भूतादिपादेति**॥ पदार्थमाह—**इतश्चेति**॥

भामती।

तद्धि तस्य जागरितस्थानम्। जाग्रत्खल्वयं बाह्यान्पदार्थान्वेद। तथा च—'अयं वाव स योऽयमन्तःपुरुष आकाशः' शरीरमध्य इत्यर्थः। तद्धि तस्य स्वप्नस्थानम्। तथा—'अयं वाव स योऽयमन्तर्हृदय आकाशः' हृदयपुण्डरीक इत्यर्थः। तद्धि तस्य सुषुप्तिस्थानम्। तदेत् 'त्रिपादस्यामृतं दिवि' इत्युक्तम्। तदेवं चतुष्पात्त्वसामान्याद्गायत्रीशब्देन ब्रह्मोच्यत इति॥ **अस्मिन्पक्षे ब्रह्मैवाभिहितमिति**। ब्रह्मपरत्वादभिहि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

सह पञ्चाऽऽध्यात्मिकेभ्योऽन्य एते प्राणेन सहाऽऽधिदैविकेभ्योऽन्ये पञ्च ते सर्वे दश सन्तस्तत्कृतं कृतायोपलक्षितं द्यूतं भवति। अत्र हि चतुरंकायद्यूतगतचतुरंकवच्चत्वारः पदार्थाः सन्ति। त्र्यंकायवत्त्रयः। द्व्यंकायवद्द्वौ। एकांकायवदेकश्च। द्यूते च चतुरंकायः कृतसंज्ञकः स च दशात्मकश्चतुर्ष्वंकेषु त्रयाणां त्रिषु द्वयोस्तयोरेकस्य चान्तर्भावाद्वायुप्रभृतयोऽपि दश तस्मात्तेऽपि कृतमित्युपक्रम्याऽऽह—**सैषेति**। विधेयाभिप्रायः स्त्रीलिङ्गनिर्देशः। दशसंख्यात्वाद्विराडन्नं दशाक्षरा विराडन्नं विराडिति श्रुतेः। कृतत्वाच्च साऽन्नादिनी। कृते खल्वन्नभूता दशसंख्याऽन्तर्भवत्यतस्तामत्तीवेत्यन्नादिनी विराडित्युच्यते। तथा चान्नादत्वेनापि गुणेन वाय्वादीनामुपास्यता। तत्र यथा संख्यासाम्याद्विराट्शब्दो वाय्वादिषु तथा गायत्रीशब्दोऽपि चतुष्पात्त्वसाम्याद् ब्रह्मणीत्यर्थः। तथाहीत्यादि व्याख्यायास्य पूर्वस्माद्विशेषमाह—**अस्मिन्निति**। अभिहितं तात्पर्यगम्यमिति यावत्। न च्छन्दोभिधानं न तत्र तात्पर्यमित्यर्थः। यद्यपि पूर्वं विकारस्थं ब्रह्म गायत्रीपदाल्लक्षणया तात्पर्यतोऽभिहितं तथाऽपि गौणप्रयोगे वाक्यस्थो गुणस्तात्पर्याल्लभ्यते लक्षणायां तु वाच्यसंबन्धादर्थान्तरे तात्पर्यमिति भेदः। लाक्षणिकत्वं गौणत्वं वा कतरत्तर्हीष्टं तदाह—**सर्वथेति**॥२५॥ श्रुत्यादिष्वाद्यैकमानादुत्तरानेकमानं बलवद्धि संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादिति न्यायेनापि गायत्रीशब्दं ब्रह्मेत्याह—**भूतादीति**। चशब्दमेवंशब्दं च व्याकरोति—**इतश्चेति**। तदेव स्फुटयति—

१ विधेयाभिप्रायेण स्त्रीलिङ्गनिर्देशः।

यतो भूतादीन्पादान्व्यपदिशति ॥ भूतपृथिवीशरीरहृदयानि हि निर्दिश्याह–"सैषा चतुष्पदा षड्विधा गायत्री" [छा० ३ । १२ । ५] इति ॥ न हि ब्रह्मानाश्रयणे केवलस्य च्छन्दसो भूतादयः पादा उपपद्यन्ते ॥ अपि च ब्रह्मानाश्रयणे नेयमृक् सम्बध्येत–"तावानस्य महिमा" [छा० ३ । १२ । ६] इति ॥ अनया हि ऋचा स्वरसेन ब्रह्मैवाभिधीयते । "पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" [छा० ३ । १२ । ६] इति सर्वात्मत्वोपपत्तेः ॥ पुरुषसूक्तेऽपीयमृग् ब्रह्मपरतयैव समाम्नायते ॥ स्मृतिश्च–ब्रह्मण एवंरूपतां दर्शयति–"विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगद्" [भ० गी० १० । ४२] इति "यद्वै तद्ब्रह्म" [छा० ३ । १२ । ७] इति च निर्देशः ॥ एवं सति मुख्यार्थ उपपद्यते ॥ "ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषाः" [छा० ३ । १३ । ६] इति च । "हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषः" इति श्रुतिः ब्रह्मसम्बन्धितायां विवक्षितायां सम्भवति ॥

रत्नप्रभा ।

सूत्रस्थादिपदार्थं दर्शयति—**भूतपृथिवीति** ॥ अत्र सूत्रभाष्यकारयोर्भूतादिभिश्चतुष्पदा गायत्रीति सम्मतम् । षडक्षरैश्चतुष्पात्त्वं वृत्तिकारोक्तमप्रसिद्धम् । चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह—**अपि चेति** ॥ ब्रह्मपरसूक्तोत्पन्नत्वाच्च तस्यास्तत्परत्वमित्याह–**पुरुषेति** ॥ ब्रह्मपदस्य च्छन्दोवाचित्वमुक्तं निरस्यति–**यद्वै तद् ब्रह्मेति** ॥ पूर्वस्यामृचि ब्रह्मोक्तावित्यर्थः । हृदयस्य चतुर्दिक्षूर्ध्वं च पञ्चसुषयः सन्ति । तेषु ब्रह्मस्थानहृन्नगरस्य प्रागादिद्वारेषु क्रमेण प्राणव्यानापानसमानोदानाः पञ्च द्वारपाला इति ध्यानार्थं श्रुत्या कल्पितम् । तत्र हृदयच्छिद्रस्थप्राणेषु ब्रह्मपुरुषत्वश्रुतिर्हृदि गायत्र्याख्यब्रह्मण उपासनासम्बन्धितायां ब्रह्मणो द्वारपालत्वाद्ब्रह्मपुरुषा इति सम्भवतीत्याह–**पञ्च ब्रह्मेति** ॥ २६ ॥

भामती ।

तमित्युक्तम् ॥ २५ ॥ **षड्विधेति** । भूतपृथिवीशरीरहृदयवाक्प्राणा इति षट् प्रकारा गायत्र्याख्यस्य ब्रह्मणः श्रूयन्ते । **पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति च, हृदयसुषिषु ब्रह्मपुरुषश्रुतिर्ब्रह्मसंबन्धितायां विवक्षितायां संभवति** । अस्यार्थः–हृदयस्यास्य खलु पञ्च सुषयः पञ्च छिद्राणि । तानि च देवैः प्राणादिभी रक्ष्यमाणानि स्वर्गप्राप्तिद्वाराणीति देवसुषयः । तथाहि–हृदयस्य यत्प्राङ्मुखं छिद्रं तत्स्थो यो वायुः स प्राणः, तेन हि प्रयाणकाले संचरते स्वर्गलोकं, स एव चक्षुः, स एवादित्य इत्यर्थः । 'आदित्यो ह वै बाह्यः प्राणः' इति श्रुतेः । अथ योऽस्य दक्षिणः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषो व्यानः । तत्संबद्धं श्रोत्रं तच्चन्द्रमाः,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

यत इति । व्यपदिशति गायत्री वा इत्यादिश्रुतिरिति शेषः । भूतादीन्येवोच्यन्ते न तेषां पादत्वमित्याशंक्याऽऽह–**भूतेति** । पादैः षडक्षरैश्चतुष्पात्त्वेऽप्यनन्तरोक्तभूतादीनां पादत्वं सैषेत्यादिशास्त्रादित्यर्थः । तत्रान्यार्थत्वेनोक्तावपि वाक्प्राणावुपेत्य षड्विधत्वम् । भूतादिपादत्वस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह–**नहीति** । चकारसूचितं युक्त्यन्तरमाह–**अपि चेति** । छन्दोङ्गीकारे कथमृचोऽसंगतिस्तत्राऽऽह–**अनयेति** । उत्तरार्धेन पूर्वार्धविवरणेनोच्यमानसार्वात्म्यस्य सर्वकारणे ब्रह्मण्युपपत्तेरिति स्वारस्यमेव दर्शयन्नुक्तेऽर्थे हिशब्दसूचितं हेतुमाह–**पादोऽस्येति** । ब्रह्माधिकारोत्पत्तेरपि तत्परत्वमृचो वाच्यमित्याह–**पुरुषेति** । ब्रह्मविषयस्मृत्यर्थस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाच्च तथेत्याह–**स्मृतिश्चेति** । यत्तु मन्त्रानन्तरभाविब्रह्मशब्दस्य छन्दोविषयत्वं तद्दूषयति–**यदिति** । एवं सति पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपगमे सतीत्यर्थः । इतोऽपि पूर्वं ब्रह्मोक्तमित्याह–**पञ्चेति** । गायत्र्याख्यब्रह्मणो हार्दस्योपास्त्यङ्गत्वेन द्वारपालादिगुणविध्यर्थं तस्य ह वा

---

१ हृदयादीनीति पाठान्तरम् ।

तस्मादस्ति पूर्वस्मिन्वाक्ये प्रकृतं ब्रह्म ॥ तदेव ब्रह्म ज्योतिर्वाक्ये द्युसम्बन्धात्प्रत्यभिज्ञायमानं परामृश्यत इति स्थितम् ॥ २६ ॥

उपदेशभेदान्नेति चेन्नोभयस्मिन्नप्यविरोधात् ॥ २७ ॥ (११) ॥

यदप्येतदुक्तं पूर्वत्र-"त्रिपादस्यामृतं दिवीति" [छा० ३ । १२ । ६] सप्तम्या द्यौराधारत्वेनोपदिष्टा, इह पुनः "अथ यदतः परो दिवः" [छा० ३ । १३ । ७] इति पञ्चम्या मर्यादात्वेन । तस्मादुपदेशभेदान्न तस्येह प्रत्यभिज्ञानमस्तीति ॥ तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते-नायं दोषः । उभयस्मिन्नप्यविरोधात् । उभयस्मिन्नपि सप्तम्यन्ते पञ्चम्यन्ते चोपदेशेन प्रत्यभिज्ञानं विरुध्यते॥यथा-लोके वृक्षाग्रेण सम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते-वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च ।

रत्नप्रभा ।

"दिवि" "दिवः" इति विभक्तिभेदात् प्रकृतप्रत्यभिज्ञा नास्तीत्युक्तं नोपेक्षणीयमित्याह-**तत्परिहर्तव्यमिति** ॥ परिहारं प्रतिजानीते-**अत्रेति** ॥ सूत्रे नञर्थं वदन् परिहारमाह-**नायमिति** ॥ एवं सर्वत्र व्याख्येयम् ॥ प्रधानप्रातिपदिकार्थद्युसम्बन्धेन प्रत्यभिज्ञाया विभक्त्यर्थभेदो न प्रतिबन्धकः । कथंचिदाधारस्यापि मर्यादात्वसम्भवात् । **यथा**-वृक्षाग्रं स्वलग्नभागावच्छिन्नश्येनस्याधारः सन्नेव स्वालग्नभागावच्छि-

भामती ।

'श्रोत्रेण सृष्टा दिशश्चन्द्रमाश्च' इति श्रुतेः । अथ योऽस्य प्रत्यङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषोऽपानः स च वाक्संबन्धाद्वाक्, 'वाग्वा अग्निः' इति श्रुतेः । अथ योऽस्योदङ्मुखः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स समानः, तत्संबद्धं मनः, तत्पर्जन्यो देवता । अथ योऽस्योर्ध्वः सुषिस्तत्स्थो वायुविशेषः स उदानः, पादतलादारभ्योर्ध्वं नयनात् । स वायुस्तदाधारश्चाकाशो देवता । ते वा एते पञ्च सुषयः । तत्संबद्धाः पञ्च हार्दस्य ब्रह्मणः पुरुषा न गायत्र्यामक्षरसंनिवेशमात्रे संभवन्ति, किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ २६ ॥ **यथा लोक इति** । यदाधारत्वं मुख्यं दिवस्तदा कथंचिन्मर्यादा व्याख्येया । यो हि श्येनो वृक्षाग्रे वस्तुतोऽस्ति स च ततः परोऽप्यस्त्येव । अर्वाग्भागातिरिक्तमध्यपरभागस्थस्य तस्यैव वृक्षात्परतोऽवस्थानात् । एवं च बाह्यद्युभागातिरिक्तशारीरहार्दद्युभागस्थस्य ब्रह्मणो बाह्यात् द्युभागात्परतोऽवस्थानमुपपन्नम् । यदा तु मर्यादैव मुख्यतया प्राधान्येन विवक्षिता तदा लक्षणयाधारत्वं व्याख्येयम् । यथा गङ्गायां घोष इत्यत्र सामीप्यादिति । तदि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

एतस्य हृदयस्य पञ्च देवसुषय इत्यादिवाक्यं तत्र च ते वा एते पञ्च ब्रह्मपुरुषा इति प्राच्यादिहृदयच्छिद्रेषु हार्दब्रह्मसंबन्धाद्ब्रह्मपुरुषश्रुतिरतोऽप्यस्ति पूर्वं ब्रह्मोक्तमित्यर्थः । गायत्रीवाक्यस्य च्छन्दोमात्रार्थत्वाभावे फलितमाह--**तस्मादिति** । परामृश्यते यच्छब्देनेति शेषः ॥ २६ ॥ द्युसंबन्धात्प्रत्यभिज्ञेत्यत्रानुपपत्तिमुद्भाव्य दूषयति-**उपदेशेति** । अनुवादं विभजते-**यदपीति** । तस्य पूर्ववाक्यस्थस्य चतुष्पदो ब्रह्मण इति यावत् । चोद्यस्य समूलतया समाधियोग्यतामाह-**तदिति** । तत्र समाधिसत्त्वं ब्रुवाणः सूत्रावयवं पातयति-**अत्रेति** । उपदेशभेदो दोषो नेति नञर्थमुक्त्वा हेतुमाह-**नायमिति** । हेतुं व्याकरोति-**उभयस्मिन्निति** । यदाऽऽधारत्वं दिवो मुख्यं तदा कथंचिन्मर्यादा वाच्येति दृष्टान्तमाह-**यथेति** । श्येनो वृक्षाग्रे स्थितोऽपि परतोऽस्त्येवाग्रलग्नभागातिरिक्तोपरिभागस्थस्य तस्यैवाग्रात्परतोऽवस्थानादतो वृक्षाग्रस्य श्येनं प्रत्याधारत्वे मुख्ये तस्मात्परतः श्येन इत्यत्र श्येनशब्दोऽग्रलग्नावयवादूर्ध्वावयवावच्छिन्नावयविलक्षक

एवं दिव्येव सद् ब्रह्म दिवः परमित्युपदिश्यते ॥ अपर आह—यथा लोके वृक्षाग्रेणासम्बद्धोऽपि श्येन उभयथोपदिश्यमानो दृश्यते वृक्षाग्रे श्येनो वृक्षाग्रात्परतः श्येन इति च, एवं च दिवः परमपि सद् ब्रह्म दिवीत्युपदिश्यते॥तस्मादस्ति पूर्वनिर्दिष्टस्य ब्रह्मण इह प्रत्यभिज्ञानम् ॥ अतः परमेव ब्रह्म ज्योतिश्शब्दमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ इति ज्योतिश्चरणाधिकरणम् ॥१०॥

प्राणस्तथानुगमात् ॥ २८ ॥

अस्ति कौषीतकिब्राह्मणोपनिषदिन्द्रप्रतर्दनाख्यायिका "प्रतर्दनो ह वै दैवोदासिरिन्द्रस्य प्रियं धामोपजगाम—युद्धेन च पौरुषेण च" [कौ० ३।१] इत्यारभ्याम्नाता ॥ तस्यां श्रूयते "स होवाच प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा

रत्नप्रभा ।

न्नस्य तस्यैव मर्यादा भवति, **एवं दिवि** सूर्ये हार्दाकाशे वा मुख्ये आधारे सद् ब्रह्म दिवो मर्यादात्वं तदलभ्याकाशावच्छिन्नं ब्रह्म प्रति, कल्पयित्वा दिवः परमित्युच्यत इत्यर्थः । **यद्याकाशेन** अनवच्छिन्नं ब्रह्म गृहीत्वा पञ्चम्या दिवो मर्यादात्वमेव मुख्यं, **तदा** गङ्गायां घोष इतिवत् सप्तम्या सामीप्यलक्षणयाऽऽधारत्वं व्याख्येयमित्याह—**अपर इति** ॥ सम्बद्धं प्रति, आधारत्वं मुख्यं पूर्वमुक्तं दिव्येव सदिति । असम्बद्धं प्रति मर्यादात्वं मुख्यमधुनोच्यते—**दिवः परमपीति** भेदः । तस्माज्ज्योतिर्वाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥२७॥(१०)॥ **प्राणस्तथानुगमात्** । दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिः **प्रतर्दनो** नाम राजा युद्धेन पुरुषकारेण च कारणेनेन्द्रस्य प्रेमास्पदं गृहं जगाम । तं ह इन्द्र उवाच—प्रतर्दन वरं ते ददामीति । स होवाच प्रतर्दनः—यं त्वं मर्त्याय हिततमं मन्यसे तं वरं त्वमेवालोच्य मह्यं देहीति । तत इन्द्र इदमाह—प्राणोऽस्मीत्यादि । मुख्यं प्राणं निरसितुं प्रज्ञात्मत्वमुक्तम् । निर्विशेषचिन्मात्रं निरस्यति—

भामती ।

दमुक्तम्—**अपर आहेति** । अत एव दिवः परमपीत्युक्तम्॥२७॥(१०)॥ **प्राणस्तथानुगमात्** । 'अनेकलिङ्गसंदोहे बलवत्कस्य किं भवेत् । लिङ्गिनो लिङ्गमित्यत्र चिन्त्यते प्रागचिन्तितम् ॥' मुख्यप्राणजीवदेवताब्रह्मणामनेकेषां लिङ्गानि बहूनि संप्लवन्ते, तत्कतमदत्र लिङ्गं, लिङ्गाभासं च कतमदित्यत्र विचार्यते । न चायमर्थः 'अत एव प्राणः' इत्यत्र विचारितः । स्यादेतत् । हिततमपुरुषार्थसिद्धिश्च निखिलभ्रूणहत्यादिपापापरामर्शश्च प्रज्ञात्मत्वं चानन्दादिश्च न मुख्ये प्राणे संभवन्ति।तथा'एष साधु कर्म कारयति' 'एष लोकाधिपतिः' इत्याद्यपि । जीवे तु प्रज्ञात्मत्वं कथंचिद्भवेदितरेषां त्वसंभवः । वक्तृत्वं च वाक्करणव्यापारवत्त्वं यद्यपि परमात्मनि स्वरूपेण न संभवति तथाप्यनन्यथासिद्धबहुब्रह्मलिङ्गविरोधपरिहाराय जीवद्वारेण ब्रह्म-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । ब्रह्मणः श्येनवदवयवाभावादाधारेऽमुख्ये मर्यादा भूताकाशापेक्षयेति दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । दिवि द्योतनवति स्वे महिम्नि हार्दे वा नभसीत्यर्थः । दिवो भूताकाशाद्बाह्यादबाह्याद्वा तस्मादित्यर्थः । यदाऽनौपाधिकं ब्रह्माऽऽकाशास्पृष्टं गृहीत्वा पञ्चम्येव मुख्या तदा सामीप्यं सप्तमी लक्षयतीत्याह—**अपर इति** । भूतादिपादत्वलिङ्गात्तावानस्येति मन्त्रालिङ्गाद्यद्वै तद्ब्रह्मेतिवाक्याद्गायत्रीशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वादुपदेशभेदेऽप्यर्थैक्यादप्रत्यभिज्ञायोगाद्युक्ताऽस्य प्रत्यभिज्ञेत्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति—**तस्मादिति** । प्रत्यभिज्ञातस्य यच्छब्दपरामर्शो तदेव ज्योतिरिति परमप्रकृतमुपसंहरति—**अत इति** ॥ २७ ॥ (१०) ॥ अनन्यथासिद्धतात्पर्यवद्ब्रह्मलिङ्गादुक्तवाक्यानां ब्रह्मपरत्वेऽपि प्रातर्दने वाक्ये पदार्थानामनेकेषामनेकलिङ्गदृष्ट्या कस्यानुसारात्किं नेयमित्याकांक्षायामाह—**प्राण इति** । विषयं वक्तुमुपक्रममनुक्रामति—**अस्तीति** । प्रतर्दनस्य राज्ञो लोकप्रसिद्ध्यर्थौ निपातौ । दिवोदासस्यापत्यं दैवोदासिस्तत्प्रियं प्रेमास्पदं धाम गृहं तद्गतौ हेतुर्युद्ध

तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" [३।२] इति ॥ तथोत्तरत्रापि-"अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मा इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [३ । ३] इति ॥ तथा "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्यात्" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ अन्ते च "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः" [कौषी० ३। ८]इत्यादि ॥ तत्र संशयः-किमिह प्राणशब्देन वायुमात्रमभिधीयते-उत-देवतात्मा-उत-जीवः,-अथ वा-परं ब्रह्मेति । ननु "अत एव प्राणः" [व्या० सू० १ । १ । २३ ॥ इत्यत्र वर्णितं प्राणशब्दस्य ब्रह्मपरत्वमिहापि च ब्रह्मलिङ्गमस्ति-"आनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ कथमिह पुनस्संशयस्सम्भवति ॥ अनेकलिङ्गदर्शनादिति ब्रूमः । न केवलमिह ब्रह्मलिङ्गमेवोपलभ्यते ॥ सन्ति हि इतर-

---

रत्नप्रभा ।

तं मामिति ॥ इदं प्राणस्येन्द्रदेवतात्वे लिङ्गम् । मुख्यप्राणत्वे लिङ्गमाह-**अथेति**॥वागादीनां देहधारणशक्त्यभावनिश्चयानन्तरमित्यर्थः।प्राणस्य देहधारकत्वमुत्थापकत्वञ्च प्रसिद्धमिति वक्तुं खल्वित्युक्तम् । प्राणस्य जीवत्वे वक्तृत्वं लिंगमाह-**न वाचमिति** ॥ आनन्दत्वादिकं ब्रह्मलिङ्गमाह-**अन्ते चेति**॥अनेकेषु लिङ्गेषु दृश्यमानेषु बलाबलनिर्णयार्थमिदमधिकरणमित्यगतार्थतामाह-**अनेकलिंगेति** ॥ पूर्वत्र प्रकृतब्रह्मवाचकयच्छब्दबलाज्ज्योतिःश्रुतिः ब्रह्मपरेत्युक्तम् । न तथेह प्राणश्रुतिभङ्गे किञ्चिद्बलमस्ति । मिथोविरुद्धानेकलिङ्गानामनिश्चा-

भामती ।

प्येव कथंचिद्व्याख्येयं, जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । तथा च श्रुतिः-'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि' इति वाग्वदनस्य ब्रह्म कारणमित्याह । शरीरधारणमपि यद्यपि मुख्यप्राणस्यैव तथापि प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन एव । यद्यपि चात्रेन्द्रदेवताया विग्रहवत्त्या लिङ्गमस्ति, तथाहि-इन्द्रधामगतं प्रतर्दनं प्रतीन्द्र उवाच, 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य, 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यात्मनि प्राणशब्दमुच्चचार । प्रज्ञात्मत्वं चास्योपपद्यते, देवतानामप्रतिहतज्ञानशक्तित्वात् । सामर्थ्यातिशयाच्चेन्द्रस्य हिततमपुरुषार्थहेतुत्वमपि । मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य देवान्प्रत्यप्रवृत्तेर्भ्रूणहत्यादिपापापरामर्शस्योपपत्तेः । लोकाधिपत्यं चेन्द्रस्य । लोकपालत्वात् । आनन्दादिरूपत्वं च स्वर्गस्यैवानन्दत्वात् । 'आभूतसंप्लवं स्थानममृतत्वं हि भाष्यते' इति स्मृतेश्चामृतत्वमिन्द्रस्य । 'त्वाष्ट्रमहनम्' इत्याद्या च विग्रहवत्त्वेन स्तुतिस्तत्रैवोपपद्यते । तथापि परमपुरुषार्थस्यापवर्गस्य परब्रह्मज्ञानादन्यतोऽनवाप्तेः, परमानन्दरूपस्य मुख्यस्यामृतत्वस्याजरत्वस्य च ब्रह्मरूपाव्यभिचारात्, अध्यात्मसंबन्धभूम्नश्च पराचीन्द्रेऽनुपपत्तेः, इन्द्रस्य देवताया

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नेति । तत्करणेन पुरुषकारप्रदर्शनेन चेत्यर्थः । आम्नातेति तं हेन्द्र उवाच प्रतर्दन वरं ते ददानीति स होवाच प्रतर्दनस्त्वमेव मे वरं वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यस इत्याद्याख्यायिका श्रुतेत्यर्थः । मुख्यप्राणव्यावृत्त्यर्थं प्रज्ञात्मेति । निर्विशेषं चिन्मात्रं व्यावर्तयति-**तं मामिति** । देवतासंभावनायै वाक्यमुक्त्वा प्राणसंभावनार्थमाह-**तथेति** । देहधारणं न वागादिकृतमित्युक्त्यनन्तरमित्यथशब्दार्थः । प्राणस्य तत्कार्यं प्रसिद्धमिति खल्वित्युक्तम् । जीवं संभावयितुमाह-**तथेति** । परमात्मानं संभावयति-**अन्ते चेति** । आदिपदेन स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयानित्याद्युक्तम् । विषयमुक्त्वाऽनेकलिङ्गदृष्ट्या संशयमाह-**तत्रेति** । गतार्थत्वेन तमाक्षिपति-**नन्विति** । ब्रह्मलिङ्गात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता प्रकृते कथमित्याशङ्क्याऽऽह-**इहापीति** । एष लोकाधिपतिरित्यादिसंग्रहायाऽऽदिपदम् । अनेकेषु लिङ्गेषु, दृष्टेषु कतमल्लिङ्गं लिङ्गाभासं वा कतमदिति संशयं निरसितुमधिकरणमित्याह-**अनेकेति** । तदेव विवृणोति-**नेत्यादिना** । न गन्धं विजिज्ञासीत घ्रातारं विद्यादित्यादिपदेनोक्तम् । अनेकलिङ्गानि दर्शयित्वा

लिङ्गान्यपि—"मामेव विजानीहि" [कौषी० ३ । १] इतीन्द्रस्य वचनं देवतात्मलिङ्गम् ॥ इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयतीति प्राणलिङ्गम् । "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि जीवलिङ्गम् ॥ अत उपपन्नः संशयः ॥ तत्र प्रसिद्धो वायुः प्राणः ॥ इति प्राप्ते उच्यते ॥ प्राणशब्दं ब्रह्म विज्ञेयम् ॥ कुतः ॥ "तथानुगमात्" ॥ तथा हि ॥ पौर्वापर्येण पर्यालोच्यमाने वाक्ये पदार्थानां समन्वयो ब्रह्मप्रतिपादनपर उपलभ्यते ॥ उपक्रमे तावद् वरं वृणीष्वेतीन्द्रेणोक्तः प्रतर्दनः परमपुरुषार्थं वरमुपचिक्षेप—"त्वमेव मे वृणीष्व यं त्वं मनुष्याय हिततमं मन्यसे" [कौषी० ३ । १] इति ॥ तस्मै हिततमत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं परमात्मा न स्यात् ॥ न ह्यन्यत्र परमात्मज्ञानाद्धिततमप्राप्तिरस्ति "तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वेता० ३ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तथा "स यो मां वेद न ह वै तस्य केनचन कर्मणा लोको मीयते न स्तेयेन न भ्रूणहत्यया" [कौषी०

रत्नप्रभा ।

यकत्वादिति प्रत्युदाहरणसङ्गत्या पूर्वपक्षयति—**तत्रेति** ॥ पूर्वं प्रधानप्रातिपदिकार्थबलाद्विभक्त्यर्थबाधवद्वाक्यार्थज्ञानं प्रति हेतुत्वेन प्रधानानेकपदार्थबलादेकवाक्यताभङ्ग इति दृष्टान्तसङ्गतिर्वाऽस्तु । **पूर्वपक्षे** प्राणाद्यनेकोपास्तिः **सिद्धान्ते** प्रत्यग्ब्रह्मधीरिति विवेकः । **तथा** ब्रह्मपरत्वेन पदानामन्वयावगमादिति हेत्वर्थमाह—**तथा हीति** ॥ हिततमत्वकर्मक्षयादिपदार्थानां सम्बन्धो ब्रह्मणि तात्पर्यनिश्चायक उपलभ्यत इत्युक्तं विवृणोति—**उपक्रम इत्यादिना** ॥ यं मन्यसे तं वरं त्वमेव प्रयच्छेत्यर्थः । **स यः** कश्चित् **मां**

भामती ।

आत्मनि प्रतिबुद्धस्य चरमदेहस्य वामदेवस्येव प्रारब्धविपाककर्माशयमात्रं भोगेन क्षपयतो ब्रह्मण एव सर्वमेतत्कल्पत इति विग्रहवदिन्द्रजीवप्राणवायुपरित्यागेन ब्रह्मैवात्र प्राणशब्दं प्रतीयत इति पूर्वपक्षाभावादनारम्यमेतदिति । अत्रोच्यते—'यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः सह ह्येतावस्मिन् शरीरे वसतः सहोत्क्रामतः' इति यस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मन उपास्यत्वमुक्तं तस्यैव प्राणस्य प्रज्ञात्मना सहोत्क्रमणमुच्यते । न च

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तत्कार्यमाह—**अत इति** । पूर्वत्र प्रकृतत्रिपाद्ब्रह्मपरामर्शियच्छब्दसमानाधिकृता ज्योतिःश्रुतिस्तदर्थेत्युक्तमिह न तथाविधमसाधारणं किंचिदस्ति प्राणस्य ब्रह्मत्वे मानमिति प्रसिद्ध्यनतिक्रमात्प्राणो वायुरेवेत्याह—**तत्रेति** । स्फुटब्रह्मलिङ्गानां कौषीतकिश्रुतीनां ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे प्राणदेवताजीवानामन्यतमोपास्तिः फलं सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिः । मुख्यप्राणपक्षमनूद्य सूत्रमादाय प्रतिज्ञां विभजते—**इति प्राप्त इति** । लिङ्गान्तरेषु सत्सु कुतोऽस्य ब्रह्मार्थतेत्याह—**कुत इति** । तेषां वक्ष्यमाणान्यथासिद्धिं मत्वा हेतुमाह—**तथेति** । ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वेनैव पदानामन्वयदृष्टेरित्यर्थः । हेत्वर्थं प्रपञ्चयति—**तथा हीति** । तत्राऽऽदावुपक्रमे पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह—**उपक्रम इति** । यं त्वं मनुष्यायातिशयेन हितं मन्यसे तं वरमभिलषितं मह्यं त्वमेव वृणीष्व प्रयच्छेति प्रतर्दनेनोक्ते मामेवेत्यादिना प्राणस्योच्यमानस्य न युक्ता वायुविकारतेत्याह—**तस्मा इति**।उपास्तेरचिन्त्यशक्तित्वात्प्राणोपास्तिरेव मोक्षहेतुरलं ब्रह्मधियेत्याशंक्याऽऽह—**न हीति** । एवकारार्थमाह—**नान्य इति** । आदिशब्देन "तमेवं विद्वान्" इत्याद्या श्रुतिरुक्ता । उपक्रमवन्मध्येऽपि पदानां ब्रह्मण्यन्वयमाह—**तथेति** । स यः कश्चिदधिकृतो मां ब्रह्मरूपं साक्षादनुभवति तस्य विदुषो लोको मोक्षो महताऽपि पातकेन न मीयते न हिंस्यते न प्रतिबध्यते, ज्ञानमाहात्म्येन सर्वस्यापि पापस्य दग्धत्वादित्याह—**स य इति** । केनचन कर्मणेत्युक्तं स्पष्टयति—**नेत्यादिना** । न मातृवधेन न पितृ-

३ । १] इत्यादि च ब्रह्मपरिग्रहे घटते॥ ब्रह्मविज्ञाने हि सर्वकर्मक्षयः प्रसिद्धः-"क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुण्ड० २ । २ । ८] इत्याद्यासु श्रुतिषु॥ प्रज्ञात्मत्वं च ब्रह्मपक्ष एवोपपद्यते॥ न ह्यचेतनस्य वायोः प्रज्ञात्मत्वं सम्भवति॥ तथोपसंहारेऽपि-"आनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौषी० ३ । ८] इत्यानन्दत्वादीनि न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्यक् सम्भवन्ति॥ "स न साधुना कर्मणा भूयान् भवति नो एवाऽसाधुना कनीयानेष ह्येव साधु कर्म कारयति" [कौषी० ३ । २८] "तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष उ एवासाधु कर्म कारयति । तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते" [कौषी० ३ । ८] इति "एष लोकाधिपतिरेष लोकपाल एष लोकेशः" [कौषी० ३ । ८] इति च ॥ सर्वमेतत्परस्मिन्ब्रह्मण्याश्रीयमाणेनुगन्तुं शक्यते, न मुख्ये प्राणे । तस्मात्प्राणो ब्रह्म॥२८॥

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मरूपं **वेद** साक्षादनुभवति **तस्य** विदुषो **लोको** मोक्षो महताऽपि पातकेन न ह **मीयते** नैव हिंस्यते न प्रतिबध्यते । ज्ञानाग्निना कर्मतूलराशेर्दग्धत्वादित्याह-**स य इति** ॥ साध्वसाधुनी पुण्यपापे ताभ्यामस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं निरंकुशैश्वर्यं च सर्वमेतदित्यर्थः ॥ २८ ॥ अहङ्कारवादेन स्वात्मत्वाचक-

भामती ।

ब्रह्मण्यभेदे द्विवचनं, न सहभावः; न चोत्क्रमणम् । तस्माद्वायुरेव प्राणः । जीवश्च प्रज्ञात्मा । सह प्रवृत्तिनिवृत्त्या भक्त्यैकत्वमनयोरुपचरितं 'यो वै प्राणः' इत्यादिना । आनन्दामराजरापहतपाप्मत्वादयश्च ब्रह्मणि प्राणे भविष्यन्ति । तस्माद्यथायोगं त्रय एवात्रोपास्याः । न चैष वाक्यभेदो दोषमावहति । वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमपूर्वकत्वात् । पदार्थानां चोक्तेन मार्गेण स्वातन्त्र्यात् । तस्मादुपास्यभेदादुपासांत्रैविध्यमिति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु-सत्यं पदार्थावगमोपायो वाक्यार्थावगमः, न तु पदार्थावगमपराण्येव पदानि, अपि त्वेकवाक्यार्थावगमपराणि । तमेव त्वेकं वाक्यार्थं पदार्थावगममन्तरेण न शक्नुवन्ति कर्तुमित्यन्तरा तदर्थमेव तमप्यवगमयन्ति, तेन पदानि विशिष्टैकार्थावबोधनस्वरसान्येव बलवद्बाधकोपनिपातान्नानार्थबोधपरतां नीयन्ते । यथाहुः-'संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदश्च नेष्यते' इति । तेन यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे चैकवाक्यत्वाय 'प्रजापतिरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादयो न पृथग्विधयः किंत्वर्थवादा इति निर्णीतं, तथेहापि 'मामेव विजानीहि' इत्युपक्रम्य 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्युक्त्वान्ते 'स एष प्राण एव प्रज्ञात्मानन्दोऽजरोऽमृतः' इत्युपसंहाराद्ब्रह्मण्येकवाक्यत्वावगतौ सत्यां जीवमुख्यप्राणलिङ्गे अपि तदनुगुणतया नेतव्ये । अन्यथा वाक्यभेदप्रसङ्गात् । यत्पुनर्भेददर्शनं 'सह ह्येतौ' इति, तज्ज्ञानक्रियाशक्तिभेदेन बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्निर्देशः प्रत्यगात्मानमेवोपलक्षयितुम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वधेनेत्यादि वक्तुमादिपदम् । श्रुतस्य सर्वपापदाहस्यान्यथा सिद्धिं प्रत्याह-**ब्रह्मेति** । एवं न हास्येत्यादिश्रुतिसंग्रहार्थमेवमाद्यास्वित्युक्तम् । इतश्च ब्रह्मैव प्राणशब्दमित्याह-**ब्रह्मेति** । अन्ययोगव्यावृत्तिमाह-**न हीति** । प्रक्रमादिवदुपसंहारेऽपि पदानां ब्रह्मार्थत्वमाह-**तथेति** । आनन्दस्य दुःखाभावत्वान्मुख्येऽपि प्राणे योगाददेहस्य जरामरणयोरभावादजरत्वादेरपि तत्रोपपत्तेर्नोपसंहारस्य ब्रह्मार्थतेत्याशङ्क्याऽऽह-**आनन्दत्वादीनीति** । प्राणशब्दं ब्रह्मेत्यत्र लिङ्गान्तराण्याह-**स नेत्यादिना** । धर्माद्यस्पृष्टत्वं तत्कारयितृत्वं तदीशितृत्वं च सर्वमुक्तम् । उक्तलिङ्गफलमाह-**तस्मादिति** ॥ २८ ॥ देवतापक्षमुत्थाप्य प्रत्याह-

न वक्तुरात्मोपदेशादिति चेदध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन् ॥२९॥

यदुक्तं प्राणो ब्रह्मेति, तदाक्षिप्यते—न परं ब्रह्म प्राणशब्दम् ॥ कस्मात् ॥ वक्तुरात्मोपदेशात्—वक्ता हीन्द्रो नाम कश्चिद्विग्रहवान्देवताविशेषः स्वमात्मानं प्रतर्दनायाचचक्षे—"मामेव विजानीहि" [कौषी० ३ । १] इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा" [कौषी० ३ । २] इत्यहङ्कारवादेन स एष वक्तुरात्मत्वेनोपदिश्यमानः प्राणः कथं ब्रह्म स्यात् ॥ न हि ब्रह्मणो वक्तृत्वं सम्भवति—"अवागमनाः" [बृह० ३ । ८ । ८] इत्यादिश्रुतिभ्यः॥ तथा विग्रहसम्बन्धिभिरेव ब्रह्मण्यसम्भवद्भिर्धर्मैरात्मानं तुष्टाव—"त्रिशीर्षाणं त्वाष्ट्रमहनम्, अरुन्मुखान्यतीन्त्सालावृकेभ्यः प्रायच्छम्" [कौषी० ३ । १] इत्येवमादिभिः ॥ प्राणत्वं चेन्द्रस्य बलवत्त्वादुपपद्यते ॥ "प्राणो वै बलम्" [बृ० ५ । १४ । ४] इति हि विज्ञायते ॥ बलस्य चेन्द्रो देवता प्रसिद्धा ॥ या च काचन बलकृतिरिन्द्रकर्मैव तदिति हि पठन्ति ॥ प्रज्ञात्मत्वमप्यप्रतिहतज्ञानत्वाद्देवतात्मनः सम्भवति ॥ अप्रतिहतज्ञाना देवता इति हि वदन्ति ॥ निश्चिते चैवं देवतात्मोपदेशे हितत-

---

रत्नप्रभा ।

शब्दैः **आचचक्षे** उक्तवानित्यर्थः । वाक्यस्य इन्द्रोपासनापरत्वे लिङ्गान्तरमाह—**तथा विग्रहेति** ॥ त्रीणि शीर्षाणि यस्येति त्रिशीर्षा त्वष्टुः पुत्रो विश्वरूपो नाम ब्राह्मणः तं हतवानस्मि । रौति यथार्थं शब्दयतीति रुद् वेदान्तवाक्यं तन्मुखे येषां ते रुन्मुखास्तेभ्योऽन्यान् वेदान्तबहिर्मुखान् **यतीन्** अरण्यश्वभ्यो दत्तवानस्मीत्यर्थः । इन्द्रे प्राणशब्दोपपत्तिमाह—**प्राणत्वं चेति** ॥ **पठन्ति** लौकिका अपीत्यर्थः । बलवाचिना प्राणशब्देन बलदेवता लक्ष्यत इति भावः । इन्द्रो हितप्रदातृत्वाद्धिततमः कर्मानधिकारादपाप इत्येवं व्याख्येयानीत्याह—**निश्चिते चेति** ॥ किमिन्द्रपदेन विग्रहोपलक्षितं चिन्मात्रमुच्यते उत—विग्रहः । **आद्ये**

भामती ।

अत एवोपलक्ष्यस्य प्रत्यगात्मस्वरूपस्याभेदमुपलक्षणं भेदेनोपलक्षयति—'प्राण एव प्रज्ञात्मा' इति । 'तस्माद-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नेत्यादिना । चोद्यतात्पर्यमाह—**यदुक्तमिति** । तत्र नञर्थमाह—**नेति** । उक्तहेतुषु सत्सु निषेधासिद्धिरित्याह—**कस्मादिति** । हेतुमादाय व्याचष्टे—**वक्तुरिति** । अहंकारवादेनेति क्रियापदेन संबध्यते । कथमितिसूचितानुपपत्तिं स्फुटयति—**न हीति** । "अवाक्यनादरः" इत्यादिश्रुतिरादिशब्दार्थः । ब्रह्मणो वक्तृत्वाभावादत्र वक्त्रा स्वस्यैव ज्ञेयत्वोक्तेरिन्द्रोपास्तिपरं वाक्यमित्यत्रैव हेत्वन्तरमाह—**तथेति** । त्रीणि शीर्षाणि शिरांसि यस्य स त्रिशीर्षा विश्वरूपः, स च त्वाष्ट्रस्त्वष्टुरपत्यं तमहनं हतवानस्मि । रौति यथार्थं शब्दयतीति रुद्वेदान्तवाक्यं तत्र मुखं येषां ते रुन्मुखास्ततोऽन्ये चारुन्मुखास्तान्वेदान्तबहिर्मुखानित्यर्थः । सालावृका वन्यश्वानः । "बह्वीः संध्या अतिक्रम्य दिवि प्रह्लादीनमतृणम्" इत्यादिरादिशब्दार्थः । तथाऽपि प्राणशब्दान्नेन्द्रस्योपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—**प्राणत्वं चेति** । बलवत्त्वाद्बलशब्दोपचारेऽपि कथं प्राणशब्दस्येत्याशङ्क्याऽऽह—**प्राण इति** । बलवत्त्वमेवेन्द्रस्य कथं तत्राऽऽह—**बलस्येति** । प्रसिद्धिं लौकिकत्वेन प्रकटयति—**येति**। तथाऽपि प्रज्ञात्मत्वविरोधादनुपास्यता नेत्याह—**प्रज्ञेति** । कथमप्रतिहतज्ञानत्वं लोकवेदप्रसिद्धेरित्याह—**अप्रतिहतेति** । तथाऽपि हिततमपुरुषार्थहेतुत्वाद्युक्तिविरोधे कुतोऽस्योपास्यता तत्राऽऽह—**निश्चिते चेति** । शक्त्यतिशयादुक्तपुमर्थहेतुत्वं कर्मानधिकाराद् भ्रूणहत्याद्यपरामृष्टत्वं लोकपालत्वाल्लोकाधिपत्यं स्वर्गस्याऽऽनन्दत्वादानन्दत्वममृतत्वाजरत्वे चाऽऽभूतसंप्लवं स्थितेरिति भावः । आक्षेपमुपसंहरति—

मत्वादिवचनानि यथासम्भवं तद्विषयाण्येव योजयितव्यानि ॥ तस्माद्वक्तुरिन्द्रस्यात्मोपदेशान्न प्राणो ब्रह्मेत्याक्षिप्य प्रतिसमाधीयते–अध्यात्मसम्बन्धभूमा ह्यस्मिन्निति ॥ अध्यात्मसम्बन्धः प्रत्यगात्मसम्बन्धः–तस्य भूमा बाहुल्यमस्मिन्नध्याये उपलभ्यते–"यावद्ध्यस्मिञ्छरीरे प्राणो वसति तावदायुः" [कौषी० ३ । २] इति प्राणस्यैव प्रज्ञात्मनः प्रत्यग्भूतस्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यं दर्शयति ॥ न देवताविशेषस्य पराचीनस्य ॥ तथा "अस्तित्वे च प्राणानां निश्श्रेयसम्" [कौषी० ३। २] इत्यध्यात्ममेवेन्द्रियाश्रयं प्राणं दर्शयति ॥ तथा "प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [कौषी० ३ । ३] इति, "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्" [कौषी० ३।८] इति चोपक्रम्य "तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिताः, एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणेऽर्पिताः" [कौषी० ३ । ८] "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा" [कौषी० ४ । २०] "आनन्दोऽजरोऽमृतः" [कौषी० ३ । ८] इति विषयेन्द्रियव्यवहारैरनाभिभूतं प्रत्यगात्मानमेवो-

---

रत्नप्रभा ।

वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वं सिद्धम्। न **द्वितीय** इत्याह–**अध्यात्मेति** ॥ आत्मनि देहेऽधिगत इत्यध्यात्मं प्रत्यगात्मा स सम्बध्यते यैः शरीरस्थत्वादिभिरिन्द्रतनावसम्भावितैर्धर्मैस्ते अध्यात्मसम्बन्धास्तेषां भूमेत्यर्थः ॥ **आयुः** अत्र देहे प्राणवायुसञ्चारः । **अस्तित्वे** प्राणस्थितौ **प्राणानाम्** इन्द्रियाणां स्थितिरित्यर्थतः श्रुतिमाह–**अस्तित्व इति** ॥ अथातो निःश्रेयसादानमित्याद्या श्रुतिः । इन्द्रियस्थापकत्ववद्देहोत्थापकत्वमाह–**तथेति** ॥ वक्तृत्वमुक्त्वा सर्वाधिष्ठानत्वं दर्शितमित्याह–**इति चोपक्रम्येति** ॥ **तत्** तत्र नानाप्रपञ्चस्यात्मनि कल्पनायाम् । **यथा** दृष्टान्तः । लोके प्रसिद्धस्य **रथस्यारेषु** नेमिनाभ्योर्मध्यस्थशलाकासु चक्रोपान्तरूपा **नेमिरर्पिता नाभौ** चक्रपिण्डिकायाम**राः अर्पिता** एवंभूतानि पञ्च पृथिव्यादीनि, मीयन्त इति **मात्राः** भोग्याः शब्दादयः पञ्चेति दश–**भूतमात्राः प्रज्ञामात्रासु** दशसु **अर्पिताः** इन्द्रियजाः पञ्च शब्दादिविषयप्रज्ञाः । मीयन्ते आभिरिति **मात्राः** पञ्चधीन्द्रियाणि । नेमिवद् ग्राह्यं ग्राहकेषु अरेषु कल्पितमित्युक्त्वा नाभिस्थानीये प्राणे सर्वं कल्पितमित्याह–**प्राणेऽर्पिता इति** ॥ स प्राणो मम स्वरूपमित्याह–

भामती ।—०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । तमनूद्य समाधिमवतारयति–**इत्याक्षिप्येति** । तस्यार्थमाह–**अध्यात्मेति** । अस्मिन्नध्याये यत्र मामेव विजानीहीत्यादि श्रूयते तत्रेति यावत् । बाहुल्यमेवाऽऽह–**यावद्धीति** । तस्यार्थमाह–**प्राणस्येति** । एवकारार्थमाह–**नेति** । तथेत्यायुष्प्रदानोपसंहारयोः स्वातन्त्र्यवदित्यर्थः । अस्तित्वे प्राणस्थितौ प्राणानामिन्द्रियाणां स्थितिरित्यथातो निःश्रेयसादानमित्याद्यर्थतो गृहीत्वा तदर्थमाह–**अस्तित्वे चेति** । इन्द्रियाणां प्राणाश्रयत्ववदिति तथार्थः । इत्यध्यात्ममेव प्राणस्य देहधारयितृत्वमाहेति शेषः । इमश्च देवता न प्राण इत्याह–**नेति** । इति च प्रत्यगात्मन एव वक्तृत्वमुक्तमिति शेषः । देवतात्मनोऽपि वक्तृत्वान्न वाचमित्याद्यविरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह–**उपक्रम्येति** । तत्र च प्रज्ञामात्राणां भूतमात्राणां च नानात्वं नेत्यत्र दृष्टान्तो यथेति । यथा लोके प्रसिद्धस्य रथस्यारेषु मध्यवर्तिशलाकासु चक्रोपान्तनेमिरर्पितश्चक्रपिण्डिकायां च नाभावराः, तथा भूतान्येव पृथिव्यादीनि शब्दादयश्च विषया मीयन्त इति मात्राः प्रज्ञामात्रासु स्वविषयज्ञानेष्विन्द्रियेषु चार्पितास्तदधीनत्वात्तद्व्यवहारस्य ताश्च प्रज्ञामात्राः प्राणे परस्मिन्नर्पिताः । स च प्राणः परमात्मा तल्लिङ्गादित्याह–**स इति** । वाक्यतात्पर्यमाह–**विषयेति** । स प्राणो

पसंहरति "स म आत्मेति विद्याद्" [कौषी० ३ । ८] इति चोपसंहारः प्रत्यगात्मपरिग्रहे साधुः । न पराचीनपरिग्रहे ॥ "अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः" [बृह० २ । ५ । १९] इति च श्रुत्यन्तरम् ॥ तस्मादध्यात्मसम्बन्धबाहुल्याद्ब्रह्मोपदेश एवायम् ॥ न देवतात्मोपदेशः ॥ २९ ॥ कथं तर्हि वक्तुरात्मोपदेशः-

शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववत् ॥ ३० ॥

इन्द्रो नाम देवतात्मा स्वमात्मानं परमात्मत्वेनाहमेव परं ब्रह्मेत्यार्षेण दर्शनेन यथाशास्त्रं पश्यन्नुपदिशति स्म-"मामेव विजानीहि" [कौषी० ३ । १] इति ॥ यथा "तद्धैतत्पश्यन्नृषिर्वामदेवः प्रतिपेदे । अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति" [बृह०१।४।१०] तद्वत् ॥ "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत, स एव तदभवद्" [बृह० १ । ४ । १०] इति श्रुतेः ॥ यत्पुनरुक्तं "मामेव विजानीहि" [कौषी० ३ । १] इत्युक्त्वा विग्रहधर्मैरिन्द्र आत्मानं तुष्टाव त्वाष्ट्रवधादिभिरिति ॥ तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ न ॥ त्वाष्ट्रवधादीनां विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थत्वेनोपन्यासः ॥ यस्मादेवङ्कर्माहं, तस्मान्मां विजानीहीति ॥ कथं तर्हि ॥ विज्ञानस्तुत्यर्थत्वेन ॥ यत्कारणं त्वाष्ट्रवधादीनि साहसानि उपन्यस्य परेण विज्ञानस्तुतिमनुसन्दधाति- "तस्य मे तत्र लोम च नामीयत । स यो मां वेद । न ह वै तस्य केन

रत्नप्रभा ।

स म इति ॥ तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न तु ब्रह्मणि, तत्राह-**अयमिति**॥२९॥ अहङ्कारवादस्य गतिं पृच्छति-**कथमिति** ॥ सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति-**इन्द्र इति** ॥ जन्मान्तरकृतश्रवणादिना अस्मिन् जन्मनि स्वतःसिद्धं दर्शनमार्षम् ॥ विज्ञेयेन्द्रस्तुत्यर्थ उपन्यासः ॥ न चेत् कथं तर्हि स इति पृच्छति-**कथं तर्हीति** ॥ ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थः स इत्याह-**विज्ञानेति** ॥ नियामकं ब्रूते-**यदिति** ॥ परेण **तस्य मे**

भामती ।

नन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गानुसारतः । एकवाक्यबलात्प्राण जीवलिङ्गोपपादनम्' इति संग्रहः ॥ २८ ॥ २९ ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ममाऽऽत्मेत्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याच्च प्राणशब्दस्य न देवतार्थतेत्याह-**स म इति** । तर्हि प्रत्यगात्मनि समन्वयो न ब्रह्मणि तत्राऽऽह-**अयमिति** । सूत्रार्थमुपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ २९ ॥ अनन्यथासिद्धलिङ्गैः श्रुतितात्पर्याच्च प्राणस्य ब्रह्मत्वे देवतालिङ्गानां गतिर्वाच्येति पृच्छति-**कथमिति** । सूत्रमुत्तरम् । तद्व्याख्याति-**इन्द्र इति** । कथं तस्य गुर्वाद्यभावे ज्ञानं तत्राऽऽह-**आर्षेणेति** । तस्य तर्हि प्रतिभात्वेनामानत्वं नेत्याह-**यथेति** । श्रवणाद्यभावे कुतो ब्रह्मास्मीति धीस्तद्विधिविरोधात्तत्राऽऽह-**यथेति** । जन्मान्तरीयश्रवणादेराधुनिकधीरविरुद्धेति भावः । अध्ययनाभावे कथं यथाशास्त्रमैक्यधीरित्याशंक्य देवताधिकरणन्यायेनाऽऽह-**तदिति** । इन्द्रश्चेद् ब्रह्मात्मना स्वात्मानमुपदिशति कथं त्वाष्ट्रवधादिना स्तुतिस्तत्राऽऽह-**यदिति** । नेयं विज्ञेयस्तुतिरपि तु विज्ञानस्तुतिरित्याह-**अत्रेति** । तत्र गमकमाह-**यदिति** । तत्र क्रूरकर्मणि निमित्ते सतीत्यर्थः । कथमत्र ज्ञानस्तुतिस्तत्राऽऽह-**एतदिति** । तस्मान्महाभागधेयं ज्ञानमिति शेषः । त्वदीयज्ञानस्यैवंरूपत्वेऽपि किमधिकृतस्य स्यात्तदाह-**स य इति** ।

चन कर्मणा लोको मीयते" [कौषी० ३ । १] इत्यादिना ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यस्मादीदृशान्यपि क्रूराणि कर्माणि कृतवतो मम ब्रह्मभूतस्य लोमापि न हिंस्यते स योऽन्योऽपि मां वेद न तस्य केनचिदपि कर्मणा लोको हिंस्यत इति ॥ विज्ञेयं तु ब्रह्मैव प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मेति वक्ष्यमाणम् ॥ तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतत् ॥ ३० ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेन्नोपा[१]सात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगात् ॥ १ ॥ १ ॥ ३१ ॥ (११) ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादस्समाप्तः ॥

यद्यप्याध्यात्मसम्बन्धभूमदर्शनान्न पराचीनस्य देवतात्मन उपदेशः ॥ तथाऽपि न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च ॥ जीवस्य तावदस्मिन्वाक्ये विस्पष्टं लिङ्गमुपलभ्यते-"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि ॥ अत्र हि वागादिभिः करणैर्व्यापृतस्य कार्यकरणाध्यक्षस्य जीवस्य विज्ञेयत्वमभिधीयते ॥ तथा मुख्यप्राणलिङ्गमपि "अथ खलु प्राण एव प्रज्ञात्मेदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [कौषी० ३ । ३] इति ॥ शरीरधारणं च मुख्यप्राणस्य धर्मः ॥ प्राणसंवादे वागादीन्प्राणान्प्रकृत्य-"तान्व-

रत्नप्रभा ।

इत्यादिना वाक्येनेत्यन्वयः । स्तुतिमाह-**एतदुक्तमिति** ॥ तस्माज्ज्ञानं श्रेष्ठमिति शेषः । स्तुतज्ञानविषय इन्द्र इत्यत आह-**विज्ञेयं त्विति** ॥ ३० ॥ देहोत्थापनं जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राह-**शरीरधारणं चेति** ॥ सर्वे वागादयः प्राणा अहमहं श्रेष्ठ इति विवदमानाः प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरं पतिष्यति स वः श्रेष्ठ इति । तथा क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थात् । मुख्यप्राणस्य तु उच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकु-

भामती ।

॥ ३० ॥ **न ब्रह्मवाक्यं भवितुमर्हतीति ।** नैष संदर्भो ब्रह्मवाक्यमेव भवितुमर्हतीति, किंतु तथायोगं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ननु स्तूयमानज्ञानस्य ज्ञेयाकांक्षायामिन्द्र एव संबध्यते नेत्याह-**विज्ञेयं त्विति** । अध्यात्मबाहुल्यात्पराचीनदेवतोक्त्ययोगात्प्राणोऽस्मीत्यादि ब्रह्मार्थमेवेत्युपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ ३० ॥ प्रकारान्तरेण ब्रह्मपरत्वमाक्षिप्य समाधत्ते-**जीवेति** । प्राणोऽस्मीत्यादि देवतापरं नेत्युक्तमङ्गीकरोति-**यद्यपीति** । तर्हि ब्रह्मपक्ष एवायं परिशिष्यते नेत्याह-**तथाऽपीति** । पूर्वोत्तरपक्षयोरनुपपत्तिरयुक्तेत्याह-**कुत इति** । देवतापक्षस्यातिफल्गुतया निरासेऽपि पक्षान्तरसद्भावान्नैवमित्याह-**जीवेति** । तत्राऽऽद्यं व्यनक्ति-**जीवस्येति** । वक्तृत्वात्र वेद्यता भाति न किंचिज्जीवलिङ्गमित्याशंक्याऽऽह-**अत्रेति** । द्वितीयं विवृणोति-**तथेति** । वक्तृत्वाद्युपदेशानन्तर्यमथशब्दार्थः । देहोत्थापनमपि जीवलिङ्गं किं न स्यात्तत्राऽऽह-**शरीरेति** । वागादयः सर्वे प्रत्येकं श्रेष्ठत्वमात्मनो मन्यमानास्तन्निर्दिधारयिषया प्रजापतिमुपजग्मुः । स च तानुवाच-यस्मिन्नुत्क्रान्ते शरीरं पापिष्ठतरमिव भवति स वः श्रेष्ठ इति । तस्मिन्नेवमुक्तवति क्रमेण वागादिषूत्क्रान्तेष्वपि मूकादिभावेन शरीरं स्वस्थमस्थान्मुख्यस्य प्राणस्योच्चिक्रमिषायां सर्वेषां व्याकुलत्वात्तान्प्रति प्राणो व्याहृतवान्मा मोहमापद्यथ यतोऽहमेवैतत्करोमि । किं तत्पञ्चधा प्राणादिभेदेना-

१ पासनात्रैवीति पाठः क्वचित् ।

रिष्ठः प्राण उवाच, मा मोहमापद्यथाऽहमेवैतत्पञ्चधाऽऽत्मानं प्रविभज्यै-तद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति" [प्रश्न० २ । ३] इति श्रवणात् ॥ ये त्विमं शरीरं परिगृह्योति पठन्ति, तेषामिमं जीवमिन्द्रियग्रामं वा परिगृह्य शरीरमुत्थापयतीति व्याख्येयम् । प्रज्ञात्मत्वमपि जीवे तावच्चेतनत्वादुपपन्नम् । मुख्येऽपि प्राणे प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादुपपन्नमेव ॥ जीवमुख्यप्राणपरिग्रहे च प्राणप्रज्ञात्मनोः सहवृत्तित्वेनाभेदेन निर्देशः स्वरूपेण च भेदनिर्देश इत्युभयथा निर्देश उपपद्यते—"यो वै प्राणः सा प्रज्ञा या वा प्रज्ञा स प्राणः" [कौषी० ३ । ३] "सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" [कौषी० ३।४] इति ॥ ब्रह्मपरिग्रहे तु किं कस्माद्भिद्येत ॥ तस्मादिह जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर उभौ वा प्रतीयाताम् । न ब्रह्मेति चेत् ॥ नैतदेवम् ॥ उपासात्रैविध्यात् । एवं सति त्रिविधमुपासनं प्रसज्येत—जीवोपासनं मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति ॥ न चैतदेकस्मिन्वाक्येऽभ्युपगन्तुं युक्तम् ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि—

रत्नप्रभा ।

लब्धासौ तान् वागादीन् वरिष्ठः प्राण उवाच यूयं मा मोहमापद्यथ यतः अहमेवैतत् करोमि । किं तत् । पञ्चधा प्राणापानादिभावेन आत्मानं विभज्य एतद्वाति गच्छतीति वानं तदेव बाणम् अस्थिरं शरीरम् अवष्टभ्य आश्रित्य धारयामीत्यर्थः ॥ द्विवचनसहवासोत्क्रान्तिश्रुतेश्च न ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—जीवमुख्येति ॥ अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति ॥ भेदमाह—सहेति ॥ यदि जीवमुख्यप्राणयोर्लिङ्गादुपास्यत्वं, तर्हि ब्रह्मणोऽपि लिङ्गानामुक्तत्वादुपासनं स्यात् । न चेष्टापत्तिः । उपक्रमादिना निश्चितैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गादित्याह—नैतदेवमित्यादिना ॥ न च स्वतन्त्रपदार्थभेदाद्वाक्यभेदः किं न स्यादिति वाच्यम् । जीवमुख्यप्राणयोरुक्तलिङ्गानां ब्रह्मणि नेतुं शक्यतया स्वातन्त्र्यासिद्धेः, अफलपदार्थस्य फलवद्वाक्यार्थशेषत्वेन प्रधानवाक्यार्थानुसारेण तल्लिङ्गनयनस्योचितत्वाच्च । न हि प्रधानवाक्यार्थब्रह्मलिङ्गमन्यथा नेतुं

भामती ।

किंचिदत्र जीववाक्यं, किंचिन्मुख्यप्राणवाक्यं, किंचिद्ब्रह्मवाक्यमित्यर्थः ॥ प्रज्ञासाधनप्राणान्तराश्रयत्वादिति । प्राणान्तराणीन्द्रियाणि, तानि हि मुख्ये प्राणे प्रतिष्ठितानि । जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इत्युपक्रम-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ऽऽत्मानं विभज्यैतद्वाणं वाति गच्छतीति वानं तदेव बाणमस्थिरं शरीरमवष्टभ्य विधारयामीत्युक्तेर्न देहधारणमन्यस्येत्यर्थः । क्वचिदिममित्युक्तेर्न देहधारणमिष्टमित्याशङ्क्याऽऽह—ये त्विति । कथमुपहिते जीवात्मन्यचेतने च प्राणे प्रज्ञात्मत्वं तत्राऽऽह—प्रज्ञेति । द्विवचनसहभावोत्क्रमणश्रवणादपि न ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—जीवेति । अभेदनिर्देशमाह—यो वा इति । भेदनिर्देशमाह—सहेति । ब्रह्मपक्षेऽप्यभेदोपपत्तिमाशंक्यांगीकृत्य भेदानुपपत्तिमाह—ब्रह्मेति । अमृतत्वादीन्यपि यथायोगं नेयानीत्युपसंहरति—तस्मादिति । इहेति प्रकृतसंदर्भोक्तिः । अन्यतर इत्युपक्रममात्रमुभाविति तत्त्वम् । ब्रह्म त्वानन्दादिश्रुतेरावश्यकं न ब्रह्मेति तन्मात्रव्यावृत्तिः । तथा च जीवमुख्यप्राणब्रह्मणां यथायथमुपास्तिरिष्टा । न च प्राणोऽस्मीत्युपक्रमात्स एष प्राण एवेत्युपसंहाराच्च वाक्यैक्यावगतेरेकार्थत्वम् । वाक्यार्थावगमस्य पदार्थावगमजन्यत्वेनोपजीव्याद्दौर्बल्यात् । न चैवं सर्वत्र वाक्यार्थभङ्गो गुणप्रधानभूतपदार्थधियो वाक्यार्थैक्याविरोधित्वात् । अत्र तु पदार्थानां स्वातन्त्र्यं नैकवाक्यतेति भावः । परिहारमवतार्य व्याचष्टे—नैतदिति । अस्तूपास्तित्रैविध्यं नेत्याह—न चेति । अर्थभेदे वाक्यभेदात्कथं सिद्धवदेकवाक्यत्वोक्तिस्तत्राऽऽह—उपक्रमेति।

१ इदमित्यस्य स्थाने इममिति पूर्वोक्तकौषीतकिब्राह्मणे इत्यर्थः ॥ २ या वै इति क्वचित्पुस्तकेषु पाठः ।

वाक्यैकत्वमवगम्यते ॥ "मामेव विजानीहि" [कौषी० ३ । १] इत्युपक्रम्य "प्राणोऽस्मिन्प्रज्ञात्मा तं मामायुरमृतमित्युपास्स्व" [कौषी० ३।२] इत्युक्त्वाऽन्ते "स एष प्राण एव प्रज्ञात्मा" [कौषी०४।२०] "आनन्दोऽजरोऽमृतः"[कौषी०३।८]इत्येकरूपावुपक्रमोपसंहारौ दृश्येते ॥ तत्रार्थैकत्वं युक्तमाश्रयितुम् ॥ न च ब्रह्मलिङ्गमन्यपरत्वेन परिणेतुं शक्यम् ॥ दशानां भूतमात्राणां प्रज्ञामात्राणां च ब्रह्मणोऽन्यत्रार्पणानुपपत्तेः ॥ आश्रितत्वाच्च-अन्यत्रापि ब्रह्मलिङ्गवशात्प्राणशब्दस्य ब्रह्मणि प्रवृत्तेः-इहापि च हिततमोपन्यासादिब्रह्मलिङ्गयोगाद्ब्रह्मोपदेश एवायमिति गम्यते ॥ यत्तु मुख्यप्राणलिंगं दर्शितम्-"इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [कौषी० ३ । ३] इति ॥ तदसत् ॥ प्राणव्यापारस्यापि परमात्मायत्तत्वात्परमात्मन्युपचरितुं शक्यत्वात्-"न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" [कठ० २ । ५ । ५ ॥] इति श्रुतेः ॥ यदपि "न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्" [कौषी० ३ । ८] इत्यादि जीवलिङ्गं दर्शितम् ॥ तदपि न ब्रह्मपक्षं निवारयति ॥ न हि जीवो नामात्यन्तभिन्नो ब्रह्मणः-"तत्त्वमसि" [छा० ८ । ७-१६] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृह० १ । ४ । १०] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ बुद्ध्याद्युपाधिकृतं तु विशेषमाश्रित्य ब्रह्मैव सञ्जीवः कर्ता भोक्ता चेत्युच्यते ॥

रत्नप्रभा ।

शक्यम् । न वा तदुचितमित्याह-**न च ब्रह्मलिंगमिति** ॥ सूत्रशेषं व्याचष्टे-**आश्रितत्वाच्चेति**॥अन्यत्र "अत एव प्राणः" [व्या० सू० १।१।२३] इत्यादौ वृत्तेराश्रितत्वाद् इहापि तस्य ब्रह्मलिङ्गस्य योगाद् ब्रह्मपर एव प्राणशब्द इत्यर्थः । प्राणादिलिङ्गानि सर्वात्मके ब्रह्मण्यनायासेन नेतुं शक्यानीत्याह-**यत्त्वित्यादिना** ॥ **यस्मिन्नेतौ** प्रेर्यत्वेन स्थितौ तेन **इतरेण** ब्रह्मणा सर्वे प्राणादिव्यापारं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

भामती ।

मात्रम् । उभाविति तु पूर्वपक्षतत्त्वम् । ब्रह्म तु ध्रुवम् ॥ **न ब्रह्मेति** । न ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ **दशानां भूतमात्राणामिति** । पञ्च शब्दादयः, पञ्च पृथिव्यादय इति दश भूतमात्राः । पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तदेव स्फुटयति-**मामेवेति** । वाक्यैक्येऽपि किमित्यर्थभेदो न स्यात्तत्राऽऽह-**तत्रेति** । पदार्थधियो वाक्यार्थधीहेतुत्वेऽपि वाक्यार्थबोधस्योद्देश्यत्वेन प्राधान्यात्पदानां पदार्थबोधे फले पर्यवसानाभावात्तस्य नान्तरीयकत्वात्प्रधानीभूतवाक्यार्थस्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यावगतस्य युक्तमैक्यमिति भावः । उपासनात्रैविध्यनिरासाय ब्रह्मलिंगं जीवादिविषयं नेयमित्याशंक्याऽऽह-**न चेति** । पञ्च शब्दादयः पञ्च पृथिव्यादयश्च दशभूतमात्राः पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि पञ्च बुद्धय इति दश प्रज्ञामात्राः । यद्वा-ज्ञानेन्द्रियार्थाः पञ्च कर्मेन्द्रियार्थाश्च पञ्चेति दश भूतमात्रा द्विविधानीन्द्रियाणि प्रज्ञामात्रा दशेति भावः । प्राणशब्दस्य ब्रह्मण्यवृत्तेस्त्रैविध्यं तत्रापि स्यादित्याशंक्याऽऽह-**आश्रितत्वाच्चेति** । तत्र ब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिराश्रिता प्रकृते कथमित्याशंक्याह-**इहापीति** । प्राणस्य ब्रह्मत्वे मुख्यप्राणलिंगं विरुध्येतेत्याशंक्याऽऽह-**यत्त्विति** । प्राणव्यापारस्य परमात्मायत्तत्वे मानमाह-**नेति** । कारणस्य कार्याकारेण स्थितस्य तद्धर्मेणापि संबन्धात्कार्यस्य व्यावृत्तस्य कार्यान्तरेष्वपि स्थितकारणधर्मेणासंबन्धात्प्राणादिलिङ्गानि ब्रह्मणि युज्यन्ते न तल्लिङ्गानि तत्रेति भावः । जीवलिङ्गमपि ब्रह्माविरोधीत्यनुवादपूर्वकमाह-**यदपीति** । कथं तर्हि ब्रह्मण एव सतो जीवस्य समाम्नयं तत्राऽऽह-**बुद्ध्यादीति** । जीवो ब्रह्मैव चेन्न तस्य वक्तृत्वं तस्य ब्रह्मत्वविरोधित्वात्तत्राऽऽह-

तस्योपाधिकृतविशेषपरित्यागेन स्वरूपं ब्रह्म प्रदर्शयितुं–"न वाचं विजिज्ञासीत वक्तारं विद्याद्" [कौषी० ३ । ८] इत्यादिना प्रत्यगात्माभिमुखीकरणार्थमुपदेशो न विरुध्यते । "यद्वाचाऽनभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते" [केन० १ । ५] इत्यादि च श्रुत्यन्तरं वचनादिक्रियाव्यापृतस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वं दर्शयति ॥ यत्पुनरेतदुक्तं "सह ह्येतावस्मिञ्छरीरे वसतः सहोत्क्रामतः" [कौषी० २ । ४] इति प्राणप्रज्ञात्मनोर्भेददर्शनं ब्रह्मवादिनो नोपपद्यत इति ॥ नैष दोषः ॥ ज्ञानक्रियाशक्तिद्वयाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोः प्रत्यगात्मोपाधिभूतयोर्भेदनिर्देशोपपत्तेः ॥ उपाधिद्वयोपहितस्य तु प्रत्यगात्मनः स्वरूपेणाभेद इत्यतः प्राण एव प्रज्ञात्मेत्येकीकरणमविरुद्धम्॥ अथ वा नोपासात्रैविध्याश्रितत्वादिह तद्योगादित्यस्यायमन्योऽर्थः–न ब्रह्मवाक्येऽपि जीवमुख्यप्राणलिङ्गं विरुध्यते ॥ कथम् ॥ उपासात्रैविध्यात्–त्रिविधमिह ब्रह्मोपासनं विवक्षितं प्राणधर्मेण, प्रज्ञाधर्मेण, स्वधर्मेण च । तत्र "आयुरमृतमित्युपास्वायुः

रत्नप्रभा ।

विशेषं परिच्छेदाभिमानमित्यर्थः । वक्तारं विद्यादिति न वक्तुर्ज्ञेयत्वमुच्यते । तस्य लोकसिद्धत्वात् । किन्तु तस्य ब्रह्मत्वं बोध्यते । तद्बोधाभिमुख्याय लिङ्गादय इत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह–**यद्वा चेति** ॥ **येन** चैतन्येन **वागभ्युद्यते** स्वकार्याभिमुख्येन प्रेर्यते **तदेव** वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ तत्त्वम्पदवाक्ययोः स्वरूपतो भेदस्ताभ्यामुपलक्ष्यात्मस्वरूपाभेदादेकत्वं निर्दिश्यत इत्याह–**नैष दोष इति** ॥ स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय वृत्तिकृन्मतेन व्याचष्टे–**अथ वेति** ॥ उपासनात्रित्वप्रसङ्गादिति पूर्वमुक्तम् । अत्र त्रिप्रकारकस्यैकब्रह्मविशेष्यकस्यैकस्योपासनस्य विवक्षितत्वादित्यर्थः । अतो न वाक्यभेद इति भावः । देहे चेष्टात्मकजीवनहेतुत्वं प्राणस्यायुष्ट्वं, देहापेक्षया तस्या मुक्तेरवस्थानादमृतत्वम्, उत्थापयतीत्युक्थत्वम्, इति **प्राणधर्मः** ।

भामती ।

इति दश प्रज्ञामात्राः।तदेवं स्वमतेन व्याख्याय प्राचां वृत्तिकृतां मतेन व्याचष्टे–**अथ वेति**।पूर्वं प्राणस्यैकमुपासनमपरं जीवस्यापरं ब्रह्मण इत्युपासनात्रैविध्येन वाक्यभेदप्रसङ्गो दूषणमुक्तम् । इह तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासा।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तस्येति। वक्तारं विद्यादिति न विधिर्वक्तृत्वस्याध्यक्षत्वात्किंतु तदुद्देशेनाप्रसिद्धं ब्रह्मत्वं विधित्सितमित्यर्थः । प्रत्यगात्माभिमुख्योऽर्थो लिङ्गादिरिति समन्वयसूत्रेऽपि दर्शितमित्याशयेनाऽऽह–**प्रत्यगिति**। तत्र तलवकारश्रुतिमाह—**यद्वाचेति** । येन चैतन्येन वागभ्युद्यते प्रेर्यते वदनसामर्थ्यमापाद्यते तदेव वागादेरगम्यं ब्रह्मेत्यर्थः । तस्य तात्पर्यमाह–**वचनादीति** । द्विवचनसहभावोत्क्रमणश्रवणं सिद्धान्ते दुर्योजमित्युक्तमनूद्य दूषयति–**यदित्यादिना** । उपाधिभेदात्तद्विशिष्टस्य भिन्नतेति विशिनष्टि–**प्रत्यगिति** । अभेदस्तर्हि कथं तत्राऽऽह–**उपाधीति** । उपहितद्वारोपलक्षितस्येत्यर्थः । स्वमते सूत्रावयवं व्याख्याय वृत्तिकारमते व्याकरोति–**अथवेति** । तत्र नञर्थमाह–**नेति** । ब्रह्मवाक्यत्वे जीवप्राणयोरध्येयत्वात्तल्लिङ्गविरोधोऽस्त्येवेत्याह–**कथमिति** । हेतुमुक्त्वा व्याख्याति–**उपासेति** । स्वतन्त्राणां त्रयाणामुपास्तौ वाक्यभेदो न त्वेकस्यैव ब्रह्मणस्तद्धर्मेणेत्यर्थः । उक्तमेव विभजते–**तत्रेति** । प्राणो हि भूतानामायुरिति श्रुत्यन्तरेणाऽऽह–**आयुरिति** । तस्याऽऽयुष्ट्वं जीवनस्य तदधीनत्वात्प्राणस्यैव देहाद्युत्थापकत्वं तस्मादित्युच्यत उत्थापयति देहादीत्युक्थं प्राणः । सहवासः सहोत्क्रान्तिश्चेत्युक्त्यानन्तर्यमथशब्दार्थः । अस्या जीवाख्यप्रज्ञायाः संबन्धीनि भूत्वा सर्वाणि भूतानि तद्दृश्यत्वेन कल्पितानि वस्तुतो यथैकं भवन्ति तथा तद्वस्तु व्याख्यास्याम इत्युप-

प्राणः" [कौषी० ३ । २] इति "इदं शरीरं परिगृह्योत्थापयति" [कौषी० ३ । ३] इति तस्माद् "एतदेवोक्थमुपासीत" [कौषी०३।३] इति च प्राणधर्मः॥ अथ "यथास्यै प्रज्ञायै सर्वाणि भूतानि एकं भवन्ति तद्व्याख्यास्यामः" [कौषी० ३ । ४] इत्युपक्रम्य "वागेवास्या एकमङ्गमदूदुहत्तस्यै नाम परस्तात्प्रतिविहिता भूतमात्रा" [कौषी० ३ । ५] "प्रज्ञया वाचं समारुह्य वाचा सर्वाणि नामान्याप्नोति" [कौषी० ३।६] इत्यादिः जीवधर्मः । "ता वा एता–

रत्नप्रभा ।

जीवधर्ममाह–**अथेति** ॥ बुद्धिप्राणयोः सहस्थित्युत्क्रान्त्युत्त्यनन्तरमित्यर्थः । अत्र प्रज्ञापदेन साभासा जीवाख्या बुद्धिरुच्यते । तस्याः सम्बन्धीनि दृश्यानि सर्वाणि भूतानि **यथैकं** भवन्ति अधिष्ठानचिदात्मना, **तथा** व्याख्यास्याम इत्युपक्रम्योक्तम्–**वागेवेत्यादि** । चक्षुरेवास्याः एकमङ्गमदूदुहदित्यादिपर्यायाणां संक्षिप्तार्थ उच्यते । उत्पन्नायाः असत्कल्पायाः साभासबुद्धेर्नामप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरम्, अर्थात्मकरूपप्रपञ्चविषयित्वमर्धशरीरमिति मिलित्वा विषयित्वाख्यं पूर्णं शरीरमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रियेषु वागेव **अस्याः** प्रज्ञाया **एकमंगं** देहार्धम् **अदूदुहत्** पूरयामास । वागिन्द्रियद्वारा नामप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिर्लभत इत्यर्थः । चतुर्थी षष्ठ्यर्था । तस्याः पुनर्नाम किल चक्षुरादिना **प्रतिविहिता** ज्ञापिता **भूतमात्रा** रूपाद्यर्थरूपा **परस्ताद्** अपरार्धे कारणं भवति । ज्ञानकरणद्वाराऽर्थप्रपञ्चविषयित्वं बुद्धिः प्राप्नोतीत्यर्थः । एवं बुद्धेः सर्वार्थद्रष्टृत्वमुपपाद्य तन्निष्ठचित्प्रतिबिम्बद्वारा साक्षिणि द्रष्टृत्वाध्यासमाह–**प्रज्ञयेति** । बुद्धिद्वारा चिदात्मा **वाचम्** इन्द्रियं **समारुह्य** तस्याः प्रेरको भूत्वा **वाचा** करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेन **आप्नोति**, चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टा भवतीत्यर्थः । तथा च सर्वद्रष्टृत्वं चिदात्मनि द्रष्टृत्वाध्यासनिमित्तत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तं भवति । सर्वाधारत्वानन्दत्वादिर्ब्रह्मधर्म इत्याह–**ता वा इति** ॥ दशत्वं व्याख्यातम् । प्रज्ञाः इन्द्रियजाः, ताः अधिकृत्य ग्राह्यभूतमात्रा वर्त्तन्ते ।

भामती ।

त्रयविशिष्टस्य विधानान्न वाक्यभेद इत्यभिमानः प्राचां वृत्तिकृताम् । तदेतदालोचनीयं कथं न वाक्यभेद इति । युक्तं 'सोमेन यजेत' इत्यादौ सोमादिगुणविशिष्टयागविधानं, तद्गुणविशिष्टस्यापूर्वस्य कर्मणोऽप्राप्तस्य विधिविषयत्वात् । इह तु सिद्धरूपं ब्रह्म न विधिविषयो भवितुमर्हति,, अभावार्थत्वात् भावार्थस्य विधिवि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

क्रम्योक्तं वागेवेत्यादि । बुद्धेः साभासायाः स्वरूपतो जातत्वेऽपि विषयित्वमिन्द्रियसाध्यम् । तत्र कर्मेन्द्रियेषु मध्ये वागेवास्याः प्रज्ञाया देहार्धमेकमङ्गमदूदुहद्रेचितवती पूरयामास नामरूपात्मा प्रपञ्चो विषयस्तत्र नामप्रपञ्चे वाग्द्वारा प्रविष्टा धीस्तं प्रति विषयित्वमाप्नोतीत्यर्थः । तस्याः प्रज्ञायाः पुनर्नाम किल परस्तादपरभागे चक्षुरादिना प्रतिविहिता समुत्थापिता भूतमात्रा रूपादिरूपा चक्षुरादिना रूपाद्यर्पणेन बुद्धेरपरभागरूपं रूपप्रपञ्चं प्रति विषयित्वं निर्वर्त्यत इत्याह–**तस्या इति** । बुद्ध्युपहितचैतन्यद्वारा स्वरूपे द्रष्टृत्वाध्यासमाह–**प्रज्ञयेति** । तया द्वारा चिदात्मा वाचं करणं प्रति कर्तृत्वाध्यासमनुभूय वाचा करणेन सर्वाणि नामानि वक्तव्यत्वेनाऽऽप्नोति चक्षुषा सर्वाणि रूपाणि पश्यतीत्येवं द्रष्टृत्वमनुभवतीत्यर्थः । सर्वभूतविषयित्वमात्मनि विशिष्टद्रष्टृत्वादिकरत्वं च बुद्धेर्धर्म इत्युक्तम् । सर्वाधारत्वानन्दत्वादि ब्रह्मधर्म इत्याह–**ता वा एता इति** । उक्ता भूतमात्राः प्रज्ञाशब्दितेन्द्रियाणि तदुत्थज्ञानानि

१ एकीभवन्तीति क्वचित्पुस्तके पाठो दृश्यते । २ दुग्धायाः प्रज्ञायाः । ३ विषयत्वेन नामलक्षणा । ४ भूतसूक्ष्मम् ।

दशैव भूतमात्रा अधिप्रज्ञं दश प्रज्ञामात्रा (अ)धिभूतम् । यद्धि भूतमात्रा न स्युः, न प्रज्ञामात्राः स्युः ॥ यद्धि प्रज्ञामात्रा न स्युः, न भूतमात्राः स्युः ॥ न ह्यन्यतरतो रूपं किञ्चन सिध्येत् । नो एवैतन्नाना, तद्यथा रथस्यारेषु नेमिरर्पिता नाभावरा अर्पिता एवमेवैता भूतमात्राः प्रज्ञामात्रास्वर्पिताः प्रज्ञामात्राः प्राणे अर्पिताः स वा एष प्राण एव प्रज्ञात्मा'' [कौषी० ३ । ९] इत्यादिर्ब्रह्मधर्मः ॥ तस्माद्ब्रह्मण एवैतदुपाधिद्वयधर्मेण स्वधर्मेण चैकमुपासनं त्रिविधं विवक्षितम् ॥ अन्यत्रापि मनोमयः प्राणशरीर इत्यादावुपाधिधर्मेण ब्रह्मण उपासनमाश्रितम् । इहापि तद्युज्यते॥वाक्यस्योपक्रमोपसंहाराभ्यामेकार्थत्वावगमात्।प्राण-

रत्नप्रभा ।

प्रज्ञामात्राः इन्द्रियाणि ग्राह्यं भूतजातमधिकृत्य वर्त्तन्त इति ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षत्वमुक्तं साधयति—**यदिति** ॥ तदेव स्फुटयति—**न हीति** ॥ ग्राह्येण ग्राह्यस्वरूपं न सिद्ध्यति । किन्तु ग्राहकेण । एवं ग्राहकमपि ग्राह्यमनपेक्ष्य न सिध्यति । तस्मात् सापेक्षत्वादेतद् ग्राह्यग्राहकद्वयं वस्तुतो न भिन्नम् । किन्तु चिदात्मन्यारोपितमित्याह—**नो इति** ॥ **तद्यथेत्यादि** । कृतव्याख्यानम् । सूत्रार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशंक्याऽऽश्रितत्वादित्याह—**अन्यत्रापीति** ॥ **उपाधिर्जीवः** । **तत्** अन्यधर्मेणोपासनम् । **इयमसंगता व्याख्या** । **तथाहि न** तावदारुण्याद्यनेकगुणविशिष्टप्राप्तक्रयणवद् उपासात्रयविशिष्टस्य ब्रह्मणो विधिः संभवति । सिद्धस्य विध्यनर्हत्वात् । **नापि** ब्रह्मानुवादेनोपासात्रयविधिः । वाक्यभेदात् । **न च** नानाधर्मविशिष्टमेकमुपासनं विधीयत इति **वाच्यम्** । तादृशविधिवाक्यस्यात्राश्रवणात् । **न च** ''तं मामायुरमृतमित्युपास्व'' [कौषी० ३ । २] इत्यत्र मामिति जीवेन आयुरिति प्राणेन अमृतमिति ब्रह्मणा स्वस्वधर्मवता विशिष्टोपासनाविधिरिति **वाच्यम्** । सर्वेषां धर्माणामश्रवणाद् ब्रह्मश्रुतेश्च । ''प्राणो वा अमृतम्'' इति प्राणस्यैवामृतत्वश्रुतेः । अत्र उपासनाविधिलुब्धेन ''वक्तारं वि-

भामती ।

षयत्वनियमात् । वाक्यान्तरेभ्यश्च ब्रह्मावगतेः प्राप्तत्वात्तदनूद्याप्राप्तोपासा भावार्थो विधेयस्तस्य च भेदाद्विध्यावृत्तिलक्षणो वाक्यभेदोऽतिस्फुट इति भाष्यकृता नोद्घाटितः, स्वव्याख्यानेनैवोक्तप्रायत्वादिति सर्वमवदा-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

चाधिकृत्य प्रवर्तन्ते । प्रज्ञामात्राश्चोक्ता भूतशब्दितानि पृथिव्यादीनि शब्दादीनि चाधिकृत्य भवन्ति । ग्राह्यग्राहकयोर्मिथः सापेक्षकत्वं साधयति—**यदिति** । तदेव स्पष्टयति—**न हीति** । अन्योन्यापेक्षमप्येतद्विषयविषयिद्वयं न द्वैतपक्षवन्नाना वस्तुतो भिन्नं किंत्वेकस्मिन्नेवाऽऽरोपितमित्याह—**नो इति** । तद्यथेत्यादि व्याख्यातम् । नोपासात्रैविध्यादित्यस्यार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । अन्यधर्मेणान्यस्योपासनं कथमित्याशंक्याऽऽश्रितत्वादित्याह—**अन्यत्रापीति** । तत्रोपक्रमे ब्रह्मणः श्रुतत्वाद्युक्ता मनोमयत्वादिविशिष्टस्योपास्तिरिह कथमित्याशंक्य तद्योगादित्याह—**इहापीति** । उपास्तेस्तर्हि कथं त्रैविध्यं तत्राऽऽह—**प्राणेति** । वाक्यभेदस्तु ब्रह्मण एकस्यैवोपासात्रैविध्योक्त्या प्रत्युक्तः । किमत्रोपासात्रयविशिष्टं ब्रह्म विधेयमुत ब्रह्मविशिष्टमुपासात्रयं किंवा तदनुवादेन तदाश्रित्योपासात्रयम् । नाऽऽद्यः । ब्रह्मणः सिद्धत्वाद्विध्यनर्हत्वात् । न द्वितीयः । वाक्यान्तरेभ्यो ब्रह्मणो ज्ञातत्वात् । न तृतीयः । ब्रह्मानुवादेनोपास्तिविधावेकविशेष्यावशीकारादुपास्तीनां मिथोसंबन्धात्प्रत्युपास्तिविध्यावृत्त्या वाक्यभेदादित्येकीयव्याख्यामुपेक्ष्य स्वप-

१ यद्वेति पाठान्तरम् । २ भूतमात्रा न स्युरिति पाठान्तरम् ।

प्रज्ञाब्रह्मलिङ्गावगमाच्च ॥ तस्माद्ब्रह्मवाक्यमेतदिति सिद्धम् ॥ १॥१॥३१॥ इतीन्द्रप्राणा (प्रतर्दना) धिकरणं समाप्तम् ॥११॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पूज्यपादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्ये स्पष्टब्रह्मलिंगकवाक्यविचारो नाम प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः॥१।१॥

रत्नप्रभा ।

द्यात्'' [कौषी० ३।८] ''एतदेवोक्थमुपासीत'' [कौषी० ३।३] ''स म आत्मेति विद्यात्'' [कौषी० ३ । ८] इति जीवप्राणब्रह्मोपासनविधयः-अन्ये गुणविधय इति स्वीकृत्यैकवाक्यत्वं त्याज्यम् ॥ तच्चायुक्तम् । उपक्रमादिनैकवाक्यतानिर्णयात् । तस्माज्ज्ञेयप्रत्यग्ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्युपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां रत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ १ ॥

भामती ।

तम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य प्रथमः पादः॥१॥१॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षमुपसंहरति-**तस्मादिति** । प्राकरणित्वेऽपि ब्रह्मणोऽवान्तरवाक्यभेदेन श्रवणादिवद्विविदिषार्थं यज्ञादिवच्चोपास्तित्रयं विधेयम् । विधेयत्रयधर्मवद्ब्रह्मोपास्तिश्चैकेति कुतो वाक्यभेद इत्येके । तन्न । अन्तस्तद्धर्माधिकरणेन गतत्वात् । तत्र हि सार्वात्म्यसर्वदुरितविरहाभ्यां सर्वकारणे ब्रह्मणि सिद्धे रूपवत्त्वादिकार्यधर्मा नीतास्तथाऽत्रापि प्रागुक्तन्यायेन प्राणादिधर्माणां ब्रह्मणि संभवान्न पृथग्विचारावसरः । तस्माज्जीवप्राणब्रह्माणि सहोपास्यानि ब्रह्मैव वा प्रतिपाद्यमिति पदार्थवाक्यार्थयोर्बलाबलज्ञानेन संदिह्य दिवो दिवीत्यत्र प्रधानप्रकृत्यर्थाभेदेन गुणभूतप्रत्ययार्थभेदनयनवदत्रापि स्वतन्त्रप्राणादिपदार्थभेददृष्टौ तदपेक्षत्वेन गुणभूतवाक्यार्थदृष्टेरन्यथानयनात्पदार्थबुद्धेर्वाक्यार्थबुद्ध्योपजीव्यत्वेन स्वातन्त्र्याद्वाक्यैक्यं भंक्त्वा त्रीणि सहोपास्यानीति प्राप्य पदानां वाक्यार्थबोधोद्देशेन प्रवृत्तत्वात्पदार्थबोधस्य नान्तरीयकत्वाद्वाक्यार्थबोधप्राधान्यादुपक्रमोपसंहारैकरूप्यसिद्धप्रधानवाक्यार्थभङ्गायोगात्प्राणादिलिङ्गानां च ब्रह्मणि नीतत्वादनन्यथासिद्धब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमिति सिद्धान्तयितव्यम्।सर्वथाऽपि प्रातर्दनं वाक्यं ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति ॥३१॥(११)॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ १ ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्य स्पष्टब्रह्मलिङ्गश्रुतिसमन्वयाख्यः प्रथमः पादः ॥

प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः २.

ॐ नमः परमात्मने ॥ तत्र प्रथमाध्याये अस्पष्टब्रह्मलिंगकोपास्यवाक्यजातविचारो नाम द्वितीयः पाद आरभ्यते ॥ प्रथमे पादे "जन्माद्यस्य यतः"[व्या०सू०१।१।२] इत्याकाशादेः समस्तस्य जगतो जन्मादिकारणं ब्रह्मेत्युक्तम् ॥ तस्य समस्तजगत्कारणस्य ब्रह्मणो व्यापित्वं नित्यत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं सर्वात्मकत्वमित्येवञ्जातीयका धर्मा उक्ता एव भवन्ति ॥ अर्थान्तरप्रसिद्धानां च केषाञ्चिच्छब्दानां ब्रह्मविषयत्वे हेतुप्रतिपादनेन कानिचिद्वाक्यानि स्पष्टब्रह्मलिंगानि सन्दिह्यमानानि ब्रह्मपरतया निर्णीतानि ॥ पुनरप्यन्यानि वाक्यान्यस्पष्टब्रह्मलिंगानि सन्दिह्यन्ते—किं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति, आहोस्विद्—अर्थान्तरं किञ्चिदिति ॥ तन्निर्णयाय द्वितीयतृतीयपादावारभ्येते—

सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात् ॥ १ ॥ २ ॥ (१) ॥

रत्नप्रभा ।

ॐ नमः परमात्मने ॥ श्रीरामं सिद्धमत्तारं गुहाशयिनमन्तरम् । अन्तर्यामिणमज्ञेयं वैश्वानरमहं भजे ॥ १ ॥ पूर्वपादेनोत्तरपादयोः सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—**प्रथम इति** ॥ जगत्कारणत्वोक्त्या व्यापित्वादिकमर्थात् सिद्धम् । तदुपजीव्योत्तरं पादद्वयं प्रवर्त्तत इति **हेतुहेतुमद्भावः संगतिः** । कथं पादभेद इत्याशङ्क्य पादानां प्रमेयभेदमाह—**अर्थान्तरेति** ॥ आकाशादिशब्दानां स्पष्टब्रह्मलिंगैर्ब्रह्मणि समन्वयो दर्शितः । अस्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यसमन्वयः पादद्वये **वक्ष्यते** । प्रायेणोपास्यज्ञेयब्रह्मभेदात् पादयोरवान्तरभेद

भामती ।

अथ द्वितीयं पादमारिप्सुः पूर्वोक्तमर्थं स्मारयति वक्ष्यमाणोपयोगितया—**प्रथमे पाद इति** । उत्तरत्र हि ब्रह्मणो व्यापित्वनित्यत्वादयः सिद्धवद्धेतुतयोपदेक्ष्यन्ते । न चैते साक्षात्पूर्वमुपपादिता इति कथं हेतुभावेन न शक्या उपदेष्टुमित्यत उक्तम्—**समस्तजगत्कारणस्येति** । यद्यप्येते न पूर्वं कण्ठत उक्तास्तथापि ब्रह्मणो जगज्जन्मादिकारणत्वोपपादनेनाधिकरणसिद्धान्तन्यायेनोपक्षिप्ता इत्युपपन्नस्तेषामुत्तरत्र हेतुभावेनोपन्यास इत्यर्थः ॥ **अर्थान्तरप्रसिद्धानां चेति** । यत्रार्थान्तरप्रसिद्धा एवाकाशप्राणज्योतिरादयो ब्रह्मणि व्याख्यायन्ते, तदव्यभिचारिलिङ्गश्रवणात् । तत्र कैव कथा मनोमयादीनामर्थान्तरे प्रसिद्धानां पदानां ब्रह्मगोचरत्वनिर्णयं प्रतीत्यभिप्रायः । पूर्वपक्षाभिप्रायं त्वग्रे दर्शयिष्यामः । **सर्वत्र प्रसिद्धो-**

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पूर्वोपजीवनेनोत्तरोत्थानाद्धेतुहेतुमत्त्वं संबन्धं वक्तुं वृत्तमनुद्रवति—**प्रथम इति** । कारणत्वमात्रं नात्रोपयुक्तं व्यापित्वादेरपि सिद्धवद्धेतुतयोपादानादतस्तदनुक्तौ कथं संगतिरित्याशंक्याऽऽह—**तस्येति** । उक्तमुपजीव्योत्तरप्रवृत्तौ कथं पादभेद इत्याशंक्याह—**अर्थान्तरेति** । उत्तरपादद्वयस्यानधिगतमर्थमाह—**पुनरिति** । पूर्वं भूताकाशादिषु रूढाकाशादिशब्दानां ब्रह्मपरत्वे तल्लिङ्गादितिहेतूक्त्या स्पष्टब्रह्मलिङ्गानि नीतानि । अथास्पष्टब्रह्मलिङ्गवाक्यान्यर्थान्तरार्थतया शङ्क्यमानानि ब्रह्मणि नीयन्ते । तत्र द्वितीयतृतीयपादयोरवान्तरभेदस्तु प्रायशः सविशेषनिर्विशेषार्थतया रूढियोगबहुलतया वेति भावः । पूर्वं जीवलिङ्गबाधया ब्रह्मपरत्ववन्मनोमयादिवाक्येऽपि तद्बाधेन तत्परत्वमाह—**सर्वत्रेति** । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—

१ इदं पदं क्वचिन्न दृश्यते ।

इदमाम्नायते-"सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत। अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथा क्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ॥ स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥ मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" [छा० ३ । १४ । २] इत्यादि ॥ तत्र संशयः-किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते-आहोस्वित्-परं ब्रह्मेति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ शारीर इति ॥ कुतः ॥ तस्य हि कार्यकरणाधिपतेः प्रसिद्धो

रत्नप्रभा ।

इति भावः । छान्दोग्यमुदाहरति-**इदमिति** ॥ तस्माज्जायत इति तज्जम्, तस्मिन् लीयत इति तल्लम्, तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनम्। तज्जश्च तल्लश्च तदनश्चेति तज्जलान् । कर्मधारयेऽस्मिन् शाकपार्थिवन्यायेन मध्यपदस्य तच्छब्दस्य लोपः । तज्जलानमिति वाच्ये छान्दसोऽवयवलोपः । **इतिशब्दः** हेतौ । सर्वमिदं जगद्ब्रह्मैव । तद्विवर्तत्वादित्यर्थः । ब्रह्मणि मित्रामित्रभेदाभावाच्छान्तो रागादिरहितो भवेदिति गुणविधिः । स क्रतुमुपासनं कुर्वीतेति विहितोपासनस्योपासीतेत्यनुवादात् फलमाह-**अथेति** ॥ **क्रतुमयः** संकल्पविकार इत्यर्थः । पुरुषस्य ध्यानविकारत्वं स्फुटयति-**यथेति** ॥ इह यद्ध्यायति मृत्वा ध्यानमहिम्ना,तद्ध्येयरूपेण जायत इत्यर्थः । **क्रतुमयः** सङ्कल्पप्रधान इति वाऽर्थः।क्रतोर्विषयमाह-**मन इति**॥ ब्रह्मेत्युपक्रमान्मनोमयं प्राणशरीरं भारूपं सत्यसंकल्पमन्तर्हृदये ध्येयमित्यर्थः।पूर्वत्र ब्रह्मलिंगैरब्रह्मलिङ्गबाध उक्तः । न तथेहोपक्रमे ब्रह्मणो लिङ्गमस्ति। किन्तु प्रकरणम् । तच्च शान्तिगुणविधानार्थमन्यथासिद्धम् । अतो जीवलिंगं बलीय इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति-**शारीर इत्यादिना** ॥ श्रुतिमाशंक्यान्यथासिद्ध्या परिहरति-

भामती ।

पदेशात् । इदमाम्नायते । सर्वं खल्विदं ब्रह्म । कुतः, **तज्जलानिति** । यतस्तस्माद्ब्रह्मणो जायत इति तज्जं, तस्मिंश्च लीयत इति तल्लं, तस्मिंश्चानिति स्थितिकाले चेष्टत इति तदनं जगत्, तस्मात्सर्वं खल्विदं जगद्ब्रह्म । अतः कः कस्मिन्रज्यते कश्च कं द्वेष्टीति रागद्वेषरहितः शान्तः सन्नुपासीत। **अथ खलु क्रतुमयः पुरुषो यथाक्रतुरस्मिँल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति स क्रतुं कुर्वीत मनोमयः प्राणशरीर इत्यादि ।** तत्र संशयः-किमिह मनोमयत्वादिभिर्धर्मैः शारीर आत्मोपास्यत्वेनोपदिश्यते आहोस्विद्ब्रह्मेति । किं तावत्प्राप्तं शारीरो जीव इति । कुतः। 'क्रतुम्' इत्यादिवाक्येन विहितां

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इदमिति । सर्वं जगद्ब्रह्मैवेत्यत्र हेतुमाह-**तज्जेति** । तस्माज्जायत इति तज्जम् । तस्मिँल्लीयत इति तल्लम्। तस्मिन्ननिति चेष्टत इति तदनम् । तज्जं च तल्लं च तदनं च तदिति तज्जलानवयवलोपश्छान्दसः । इति हेतौ यस्मादेवं जगत्तस्माद्ब्रह्मैव सर्वं जगदित्यर्थः । अतो धियो रागादिविषयाभावादुपासीत स शान्तः स्यादित्याह-**शान्त इति** । गुणं विधाय गुणिविधित्सया पुंप्रयत्नस्य साफल्यमाह-**अथेति** । पुरुषोऽधिकृतः क्रतुमयः संकल्पप्रधानस्तत्र हेतुर्यथेति । ज्ञानं कर्म वा यथाऽस्मिन्देहे स्थितः संकल्पयते तथा तदनुसारेण फलं परत्र लभते सोऽधिकृतः क्रतुं ध्यानं कुर्वीत । किं ध्यायेदित्याकांक्षायामाह-**मनोमय इति** । विभक्तिव्यत्ययेन मनोमयं प्राणशरीरं ध्यायेदित्यर्थः । आदिशब्दाद्भारूपः सत्यसंकल्प इत्यादि गृहीतम् । मनोमयत्वादीनां प्रकृतब्रह्मानपेक्षत्वसापेक्षत्वाभ्यां संदेहमाह-**तत्रेति** । एकवाक्यस्थब्रह्माब्रह्मलिङ्गयोर्ब्रह्मलिङ्गवशादब्रह्मलिङ्गं नीतमिह ब्रह्माब्रह्मप्रकरणलिङ्गसंनिपाते किं युक्तमिति पृच्छति-**किमिति** । सर्वमित्यादिश्रुतेः सविशेषार्थीया ध्येये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्य सिद्धान्ते परस्योपास्तिः फलम् । रात्रिसत्रन्यायेनोपास्त्या वाक्यशेषस्थो जीवः संबध्यत इति पूर्वपक्षयति-**शारीर इति** । विश्वजिन्न्यायेन सर्वाभीष्टं ब्रह्मैव मनोमयादौ विशेष्याकांक्षायामुपास्तिसंबन्धीत्याह-**कुत इति** । विशेष्याकाङ्क्षायामपि जीव एव लिङ्गबलीयस्तया संबध्यत इत्याह-**तस्येति** । तदन्यथासिद्धिं प्रत्याह-

मन आदिभिः सम्बन्धः । न तु परस्य ब्रह्मणः–"अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [मुण्ड० २ । १ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ ननु "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छा० ३ । १४ । १] इति स्वशब्देनैव ब्रह्मोपात्तं, कथमिह शारीर आत्मोपास्य इत्याशङ्क्यते ॥ नैष दोषः ॥ नेदं वाक्यं ब्रह्मोपासनाविधिपरम्॥ किं तर्हि ॥ शमविधिपरम्–यत् कारणं "सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति शान्त उपासीत" [छा० ३ । १४ । १] इत्याह ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यस्मात्सर्वमिदं विकारजातं ब्रह्मैव । तज्जत्वात्तल्लत्वात्तदनत्वाच्च ॥ न च सर्वस्यैकात्मत्वे रागादयः सम्भवन्ति ॥ तस्माच्छान्त उपासीतेति ॥ न च शमविधिपरत्वे सत्यनेन वाक्येन ब्रह्मोपासनं नियन्तुं शक्यते । उपासनं तु स क्रतुं कुर्वीतेत्यनेन विधीयते ॥ क्रतुः सङ्कल्पो ध्यानमित्यर्थः ॥ तस्य च विषयत्वेन श्रूयते–"मनोमयः प्राणशरीरः" [छा० ३ । १४ । २] इति जीवलिंगम् ॥ अतो ब्रूमो जीवविषयमेतदुपासनमिति ॥ "सर्वकर्मा सर्वकामः" [छा० ३ । १४ । २] इत्याद्यपि श्रूयमाणं पर्यायेण जीवविषयमुपपद्यते ॥ "एष म आत्माऽन्तर्हृदयेऽणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वा" [छा० ३ । १४ । ३] इति च हृदयायतनत्वमणीयस्त्वं चाराग्रमात्रस्य जीवस्यावकल्पते नापरिच्छिन्नस्य ब्रह्मणः ॥ ननु "ज्यायान्पृथिव्याः"

रत्नप्रभा ।

नैष दोष इति॥ शमविधिपरत्वे हेतुमाह–**यत्कारणमिति**॥ यत एवमाह, तस्माच्छमविधिपरमित्यन्वयः॥ **न च शमेति** । शमध्यानयोर्विधौ वाक्यभेदापत्तिरित्यर्थः । जन्मपरम्परया जीवस्यापि सर्वकर्मत्वादिसम्भवमाह–**सर्वकर्मेति**॥ सर्वाणि कर्माणि यस्य । सर्वे कामा भोग्या यस्य । सर्वगन्धः सर्वरस इत्यादिः–**आदिशब्दार्थः**॥ **आराग्रमात्रस्येति** । तोत्रप्रोतायश्शलाकाग्रपरिमाणस्येत्यर्थः । सर्वत्र प्रसिद्धब्रह्मण एवात्रोपास्यत्वोपदेशान्न

भामती ।

क्रतुभावनामनूद्य 'सर्वम्' इत्यादिवाक्यं शमगुणे विधिः । तथा च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्यं प्रथमपठितमप्यर्थालोचनया परमेव, तदर्थोपजीवित्वात् । एवं च संकल्पविधिः प्रथमो निर्विषयः सन्नपर्यवस्यन्विषयापेक्षः स्वयमनिर्वृत्तो न विध्यन्तरेणोपजीवितुं शक्यः, अनुपपादकत्वात् । तस्माच्छान्ततागुणविधानात्पूर्वमेव 'मनोमयः प्राणशरीरः' इत्यादिभिर्विषयोपनायकैः संबध्यते । मनोमयत्वादि च कार्यकारणसंघातात्मनो जीवात्मन एव निरूढमिति जीवात्मनोपास्येनोपरक्तोपासना न पश्चात् ब्रह्मणा संबद्धुमर्हति, उत्पत्तिशिष्टगुणावरोधात् । न च 'सर्वं खल्विदम्' इति वाक्यं ब्रह्मपरमपि तु शमहेतुवन्निगदार्थवादः शान्त-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नेति । आदिपदेन "आवागमना" इत्याद्या श्रुतिरुक्ता । श्रुत्या शङ्कते–**नन्विति** । न लिङ्गं श्रुत्या बाध्यमित्याह–**नैष इति** । किं पूर्ववाक्ये ब्रह्मोपास्तिर्विहितेत्युच्यते किं वा प्रकृतं ब्रह्मैवोत्तरत्र संबद्धमिति नाऽऽद्य इत्याह–**नेदमिति** । शमविधिपरत्वे हेतुर्यदिति । उपासीतेत्युपास्तिविधौ श्रुते कथं गुणविधिस्तत्राह–**एतदिति** । सर्वस्यैकात्मत्वेऽपि कथं शमविधिस्तत्राऽऽह–**न चेति** । तर्हि शमो ध्यानमित्युभयं विधीयतां नेत्याह–**न चेति** । वाक्यभेदापत्तेरिति भावः । दध्ना जुहोतीति होमानुवादेन गुणविधिवदिहापि शमविधौ वाक्यान्तरसिद्धोपास्तिरनूद्यत इत्याह–**उपासनं त्विति** । क्रतुरेव तत्र विधीयते नोपास्तिरित्याशंक्योक्तं क्रतुरिति द्वितीयं प्रत्याह–**तस्य चेति** । ब्रह्मैव मनोमयादिशब्दमित्याशंक्य मनआदियोगस्य जीवलिङ्गत्वान्नेत्याह–**जीवेति** । तस्योपास्यत्वे वाक्यशेषस्थं सर्वकर्मत्वादि कथमित्याशंक्य क्रमेणेत्याह–**सर्वेति** । जीवपक्षे लिंगद्वयमाह–**एष इति** । जीवे ज्यायस्त्वायोगं शङ्कते–**नन्विति** । किं ज्यायस्त्वमणीयस्त्वं

[छां० ३ । १४ । ३] इत्याद्यपि न परिच्छिन्नेऽवकल्पते-इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ न तावदणीयस्त्वं ज्यायस्त्वं चोभयमेकस्मिन् समाश्रयितुं शक्यम् । विरोधात ॥ अन्यतराश्रयणे च प्रथमश्रुतत्वादणीयस्त्वं युक्तमाश्रयितुम् ॥ ज्यायस्त्वं तु ब्रह्मभावापेक्षया भविष्यतीति ॥ निश्चिते च जीवविषयत्वे यदन्ते ब्रह्मसंकीर्तनमेतद्ब्रह्मेति तदपि प्रकृतपरामर्शार्थत्वाज्जीवविषयमेव ॥ तस्मान्मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीव उपास्य इति एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेव ब्रह्म मनोमयत्वादिभिर्धर्मैरुपास्यम् ॥ कुतः ॥ सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्-यत्सर्वेषु वेदान्तेषु प्रसिद्धं ब्रह्मशब्दस्यालम्बनं जगत्कारणमिह च "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छां० ३ । १४ । १] इति वाक्योपक्रमे श्रुतम् ।

रत्नप्रभा ।

जीव उपास्य इति सूत्रार्थमाह-**सर्वत्रेति** ॥ **यत्र** फलं नोच्यते, **तत्र** पूर्वोत्तरपक्षसिद्धिः फलमिति मन्तव्यम् । **यद्यपि** निराकांक्षं ब्रह्म । **तथापि** मनः प्रचुरमुपाधिरस्य प्राणः शरीरमस्येति समासान्तर्गतसर्वनाम्नः सन्निहितविशेष्याकांक्षत्वाद् ब्रह्म सम्बध्यते । "स्योनं ते सदनं कृणोमि" इति संस्कारार्थ-

भामती ।

तावद्विधिपरः, 'शूर्पेण जुहोति' 'तेन ह्यन्नं क्रियते' इतिवत् । न चान्यपरादपि ब्रह्मापेक्षिततया स्वीक्रियत इति युक्तं, मनोमयत्वादिभिर्धर्मैर्जीवे सुप्रसिद्धैर्जीवविषयसमर्पणेनानपेक्षितत्वात् । सर्वकर्मत्वादि तु जीवस्य पर्यायेण भविष्यति । एवं चाणीयस्त्वमप्युपपन्नम् । परमात्मनस्त्वपरिमेयस्य तदनुपपत्तिः । प्रथमावगतेन चाणीयस्त्वेन ज्यायस्त्वं तदनुगुणतया व्याख्येयम् । व्याख्यातं च भाष्यकृता । एवं कर्मकर्तृव्यपदेशः सप्तमीप्रथमान्तता चाभेदेऽपि जीवात्मनि कथंचिद्भेदोपचारेण राहोः शिर इतिवद् द्रष्टव्या । 'एतद् ब्रह्म' इति च जीवविषयं जीवस्यापि देहादिबृंहणत्वेन ब्रह्मत्वात् । एवं सत्यसंकल्पत्वादयोऽपि परमात्मवर्तिनो जीवेऽपि संभवन्ति, तदव्यतिरेकात् । तस्माज्जीव एवोपास्यत्वेनात्र विवक्षितः, न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते-'समासः सर्वनामार्थः संनिकृष्टमपेक्षते । तद्धितार्थोऽपि सामान्यं नापेक्षाया निवर्तकः ॥ तस्मादपेक्षितं ब्रह्म ग्राह्यमन्यपरादपि । तथा च सत्यसंकल्पप्रभृतीनां यथार्थता ॥' भवेदेतदेवं यदि प्राणशरीर इत्यादीनां-साक्षाज्जीववाचकत्वं भवेत् । न त्वेतदस्ति। तथाहि-प्राणः शरीरमस्येति सर्वनामार्थो बहुव्रीहिः संनिहितं च सर्वनामार्थं संप्राप्य तदभिधानं पर्यवस्येत् । तत्र मनोमयपदं पर्यवसिताभिधानं तदभिधानपर्यवसानायालं, तदेव तु मनोविकारो वा मनःप्रचुरं वा किमर्थमित्यद्यापि न विज्ञायते । यद्यत्रैष शब्दः समवेतार्थो भवति स समासार्थः । न चैष जीव एव समवेतार्थो न ब्रह्मणीति, तस्य 'अप्राणो ह्यमनाः'

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चोभयं सत्यमन्यतरद्वेति विकल्पयति-**अत्रेति** । आद्यं दूषयति-**न तावदिति** । द्वितीयं निराह-**अन्यतरेति** । तत्राऽऽराग्रमात्रस्य जीवस्य युक्तमिति तस्यैवोपास्यतेत्यर्थः । श्रुत्या ज्यायस्त्वस्यात्यन्तबाधे श्रुतिबाधमाशंक्याऽऽह-**ज्यायस्त्वं त्विति** । जीवपक्षे कथमन्ते ब्रह्मपदं तत्राऽऽह-**निश्चिते चेति** । जीवेऽपि देहादिबृंहणाज्ज्यायस्त्वन्यायाद्वा ब्रह्मतेत्यर्थः । "एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मि" इति कर्मकर्तृव्यपदेशात् "अन्तरात्मन्पुरुषः" इति च तुल्याधिकारे भेदोक्तेर्न जीवस्योपास्यतेत्याशंक्य साधनफलावस्थापेक्षया कर्मकर्तृत्वस्यान्यस्य च स्वे महिम्नीतिवदुपचाराज्जीवस्यैवोपास्यतेत्युपसंहरति-**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयन्सूत्राद्बहिरेव प्रतिजानीते-**एवमिति** । मनोमयादिशब्दा ध्येये जीवे भान्ति न ब्रह्म तथेत्याह-**कुत इति** । सूत्रमादाय व्याचष्टे-**सर्वत्रेति** । रात्रिसत्रन्यायस्य लघुत्वेऽपि जीवगामित्वेनाफलत्वाद्विश्वजिन्न्यायस्य गुरोरपि ब्रह्मगामित्वेन फलवतः श्रुतितात्पर्यगमकस्य बलीयस्त्वाद् ब्रह्मैवात्रोपास्यमिति भावः । किं च मनोमयत्वादिलिङ्गं बाधित्वा ब्रह्मश्रुत्या ब्रह्मैवोपास्यमित्याह-**इह चेति** । किंचाफललिङ्गोपनीतं जीवं

तदेव मनोमयत्वादिधर्मैर्विशिष्टमुपदिश्यत इति युक्तम् ॥ एवं च प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये न भविष्यतः ॥ ननु वाक्योपक्रमे शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टं न स्वविवक्षयेत्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ यद्यपि शमविधिविवक्षया ब्रह्म निर्दिष्टम् ॥ तथापि मनोमयत्वादिषूपदिश्यमानेषु तदेव ब्रह्म सन्निहितं भवति ॥ जीवस्तु न सन्निहितो न च स्वशब्देनोपात्त इति वैषम्यम् ॥ १ ॥

विवक्षितगुणोपपत्तेश्च ॥ २ ॥

वक्तुमिष्टा विवक्षिताः ॥ यद्यप्यपौरुषेये वेदे वक्तुरभावान्नेच्छार्थः

रत्नप्रभा ।

सदनस्य निराकांक्षस्यापि तस्मिन् सीदेति साकांक्षतच्छब्देन परामर्शदर्शनादित्याह—**अत्रोच्यत इति** ॥ स्योनं पात्रं ते पुरोडाशस्येति श्रुत्यर्थः । जीवोऽपि लिङ्गात् सन्निहित इत्यत आह—**जीवस्त्विति** ॥ इदं लिङ्गद्वयं लोकसिद्धं जीवं न सन्निधापयति । दुःखिन उपास्त्ययोग्यत्वात् फलाभावाच्च । अतो विश्वजिन्न्यायेन सर्वाभिलषितमानन्दरूपं ब्रह्मैवोपासनाक्रियानुबन्धीति भावः । **किञ्च** ब्रह्मपदश्रुत्या लिङ्गबाध इत्याह—**न चेति** ॥ अन्यतराकांक्षानुगृहीतं फलवत् प्रकरणं विफललिङ्गाद्बलीय इति समुदायार्थः ॥ १ ॥ वस्तुनो विवक्षायाः फलमुपादानं स्वीकारः । स च प्रकृतेषु गुणेष्वस्तीति विवक्षो-

भामती ।

इत्यादिभिस्तद्विरहप्रतिपादनादिति युक्तम्, तस्यापि सर्वविकारकारणतया, विकाराणां च स्वकारणादभेदात्तेषां च मनोमयतया ब्रह्मणस्तत्कारणस्य मनोमयत्वोपपत्तेः । स्यादेतत् । जीवस्य साक्षान्मनोमयत्वादयः, ब्रह्मणस्तु तद्द्वारा । तत्र प्रथमं द्वारस्य बुद्धिस्थत्वात्तदेवोपास्यमस्तु, न पुनर्जघन्यं ब्रह्म । ब्रह्मलिङ्गानि च जीवस्य ब्रह्मणोऽभेदाज्जीवेऽप्युपपत्स्यन्ते । तदेतदत्र संप्रधार्यम् । किं ब्रह्मलिङ्गैर्जीवानां तदभिन्नानामस्तु तद्वत्ता, तथा च जीवस्य मनोमयत्वादिभिः प्रथममवगमात्तस्यैवोपास्यत्वम्, उत न जीवस्य ब्रह्मलिङ्गवत्ता तदभिन्नस्यापि। जीवलिङ्गैस्तु ब्रह्म तद्वत्, तथा च ब्रह्मलिङ्गानां दर्शनात्, तेषां च जीवेऽनुपपत्तेर्ब्रह्मैवोपास्यमिति। वयं तु पश्यामः—'समारोप्यस्य रूपेण विषयो रूपवान् भवेत् । विषयस्य तु रूपेण समारोप्यं न रूपवत् ॥' समारोपितस्य हि रूपेण भुजङ्गस्य भीषणत्वादिना रज्जू रूपवती, न तु रज्जुरूपेणाभिगम्यत्वादिना भुजङ्गो रूपवान् । तदा भुजङ्गस्यैवाभावात्किं रूपवत् । भुजङ्गदशायां तु न नास्ति वास्तवी रज्जुः । तदिह समारोपितजीवरूपेण वस्तुसद्ब्रह्म रूपवद्युज्यते, नतु ब्रह्मरूपैर्नित्यत्वादिभिर्जीवस्तद्वान्भवितुमर्हति, तस्य तदानीमसंभवात् । तस्माद्ब्रह्मलिङ्गदर्शनाज्जीवे च तदसंभवाद्ब्रह्मैवोपास्यं न जीव इति सिद्धम् । एतदुपलक्षणाय च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति वाक्यमुपन्यस्तमिति ॥ १ ॥ **यद्यप्यपौरुषेय इति** । शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य पूर्वपूर्वसृष्टिरचितसं-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हित्वा फलवत्प्रकरणप्राप्तं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह—**एवमिति** । प्राणः शरीरमस्येति समासगतसर्वनाम्ना संनिहितार्थेन प्रकृतं ब्रह्म हित्वा जीवमप्रकृतमिच्छतः प्रकृतहानिरप्रकृतप्रक्रिया चेत्यर्थः । आगतो राजपुरुषस्तं भोजयेदितिवदन्यशेषस्य ब्रह्मणः सर्वनामादिना न परामर्शः स्यादित्याशंकते—**नन्विति** । तस्मिन्सीदेत्यादौ सदनस्यैवोपसर्जनस्यापि परामर्शमाह—**अत्रेति** । जीवस्यापि लिङ्गादस्ति संनिधिरित्याशंक्य तस्योपास्तिधियो विशेषणवैयर्थ्यादविवक्षितं लिङ्गमित्याह—**जीवस्त्विति** । तथाऽपि मनोमयादिशब्दात्तदुक्तिर्नेत्याह—**न चेति** । तस्य तदवाच्यत्वादित्यर्थः । वैषम्यं जीवब्रह्मणोरिति शेषः ॥ १ ॥ इतश्च ब्रह्मैवात्रोपास्यमित्याह—**विवक्षितेति** । ननु शास्त्रयोनित्वेऽपीश्वरस्य रचनायामस्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वं वेदस्योक्तम् । तत्र वक्तुरभावादित्थं विवक्षितपदं कथं विगृह्यते तत्राऽऽह—**यद्यपीति** । विवक्षितस्योपादानादुपास्तावुपादानस्य विव-

संभवति ॥ तथाप्युपादानेन फलेनोपचर्यते ॥ लोके हि यच्छब्दाभिहितमुपादेयं भवति तद्विवक्षितमित्युच्यते, यदनुपादेयं तदविवक्षितमिति। तद्वद्वेदेऽप्युपादेयत्वेनाभिहितं विवक्षितं भवतीतरदविवक्षितम् ॥ उपादानानुपादाने तु वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते ॥ तदिह ये विवक्षिता गुणा उपासनायामुपादेयत्वेनोपदिष्टाः सत्यसङ्कल्पप्रभृतयः ते परस्मिन्ब्रह्मण्युपपद्यन्ते। सत्यसङ्कल्पत्वं हि सृष्टिस्थितिसंहारेष्वप्रतिबन्धशक्तित्वात्परमात्मन एवावकल्पते ॥ परमात्मगुणत्वेन च-"य आत्माऽपहतपाप्मा" [छां० ८। ७।१] इत्यत्र "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" [छां० ८। ७। १] इति श्रुतम् ॥ "आकाशात्मा" [छां० ३।१४। २] इत्यादिना-आकाशवदात्मास्येत्यर्थः ॥ सर्वगतत्वादिभिर्धर्मैः संभवत्याकाशेन साम्यं ब्रह्मणः, "ज्यायान्पृथिव्याः" [छा० ३। १४। ३] इत्यादिना चैतदेव दर्शयति॥ यदाप्याकाश आत्माऽस्येति व्याख्यायते, तदापि संभवति सर्वजगत्कारणस्य सर्वात्मनो ब्रह्मण आकाशात्मत्वम्। अत एव सर्वकर्मेत्यादि-एवमिहोपास्यतया विवक्षिता गुणा ब्रह्मण्युपपद्यन्ते ॥ यत्पुनरुक्तं "मनोमयः प्राणशरीरः" [छां० ३। १४। २] इति जीवलिंगं न तद्ब्रह्मण्युपपद्यत इति ॥ तदपि ब्रह्मण्युपपद्यत इति ब्रूमः-

---

रत्नप्रभा।

पचार इत्याह-**तथाप्युपादानेनेति**॥नन्विदं ग्राह्यमिदं त्याज्यमिति धीर्विवक्षाधीना वेदे कुतः स्यादित्यत आह-**उपादानानुपादाने त्विति ॥ तात्पर्यं नाम** फलवदर्थप्रतीत्यनुकूलत्वं शब्दधर्मः। उपक्रमादिना तस्य ज्ञानात्तयोरवगम इत्यर्थः॥ **तदिहेति। तत्** तस्मात् तात्पर्यवत्त्वादित्यर्थः। सर्वात्मत्वे प्रमाणमाह-

भामती।

दर्भापेक्षरचनत्वेनास्वातन्त्र्यादपौरुषेयत्वाभिधानं, तथा चास्वातन्त्र्येण विवक्षा नास्तीत्युक्तम्। परिग्रहपरित्यागौ चोपादानानुपादाने उक्ते, न तूपादेयत्वमेव । अन्यथोद्देश्यतयानुपादेयस्य ग्रहादेरविवक्षितत्वेन चमसादावपि संमार्गप्रसङ्गात्। तस्मादनुपादेयत्वेऽपि ग्रह उद्देश्यतया परिगृहीतो विवक्षितः। तद्गतं त्वेकत्वमवच्छेदकत्वेन वर्जितमविवक्षितम्। इच्छानिच्छे च भक्तितः । तदिदमुक्तम्-**वेदवाक्यतात्पर्यातात्पर्याभ्यामवगम्येते इति**। यत्परं वेदवाक्यं तत्तेनोपात्तं विवक्षितम्, अतत्परेण चानुपात्तमवि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

क्षाफलस्य सत्यसंकल्पादिगुणेषु दृष्टेर्विवक्षितत्वमुपचर्य विग्रह इत्यर्थः। उक्तोपचारस्यालौकिकत्वं प्रत्याह-**लोकेपीति**। विवक्षितत्वोपादेयत्वयोरन्योन्याश्रयत्वमाशंक्याऽऽह-**उपादानेति**। परिग्रहपरित्यागावुपादानानुपादाने। प्रसङ्गागतमुक्त्वा सूत्रं व्याचष्टे-**तदिहेति**। तच्छब्दो यथोक्तसमासोपपत्तिपरामर्शी। प्रकृतं प्रकरणमिहेत्युक्तम्। ब्रह्मण्येव सत्यसंकल्पत्वं साधयति-**सत्येति** । श्रुतिरपि युक्तिवदिहास्तीत्याह-**परमात्मेति**। आकाशात्मत्वं वक्तुं तन्निरुक्तिं करोति-**आकाशेति**। कथं जडाजडयोः साम्यं तदाह-**सर्वेति**। ज्यायस्त्वं सर्वगतत्वसाधकमित्याह-**ज्यायानिति**। आकाशात्मत्वस्य निरुक्त्यन्तरमाशंक्याङ्गीकरोति-**यदेति** । सर्वात्मत्वमत एवेत्युक्तम्। आदिपदं सर्वकामादिसंग्रहार्थम्। उक्तामुपपत्तिमुपसंहरति-**एवमिति**। इहेति प्रकरणोक्तिस्तेन तदेवोपास्यमिति शेषः। ध्येयस्यापि मनोमयत्वादेर्ब्रह्मणि नोपपत्तिरित्याशंक्याऽऽह-**यत्त्विति**। तस्यापि ब्रह्मण्युपपत्तिमाह-**तदपीति**। कथं जीवगामिनो

---

१ तिबद्धश. पा.। तिहतश. पा.।

सर्वात्मत्वाद्धि ब्रह्मणो जीवसम्बन्धीनि मनोमयत्वादीनि ब्रह्मसम्बन्धीनि भवन्ति ॥ तथा च ब्रह्मविषये श्रुतिस्मृती भवतः–"त्वं स्त्री, त्वं पुमानसि, त्वं कुमारः,-उत-वा कुमारी, त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चसि, त्वं जातो भवसि विश्वतोमुखः" [श्वेता० ४ । ३] इति, "सर्वतःपाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति" [श्वेता० ३ । १६] इति च । "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः" [मुण्ड० २ । १ । २] इति श्रुतिः शुद्धब्रह्मविषया, इयं तु मनोमयः प्राणशरीर इति सगुणब्रह्मविषयेति विशेषः ॥ अतो विवक्षितगुणोपपत्तेः परमेव ब्रह्मेहोपास्यत्वेनोपदिष्टमिति गम्यते ॥ २ ॥

अनुपपत्तेस्तु न शारीरः ॥ ३ ॥

पूर्वेण सूत्रेण ब्रह्मणि विवक्षितानां गुणानामुपपत्तिरुक्ता ॥ अनेन तु शारीरे तेषामनुपपत्तिरुच्यते ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः ॥ ब्रह्मैवोक्तेन न्यायेन मनोमयत्वादिगुणम् ॥ न तु शारीरो जीवो मनोमयत्वादिगुणः, "यत्कारणं सत्यसङ्कल्प आकाशात्मा" [छां० ३ । १४ । २] "अवाक्यनादरः" [छां० ३ । १४ । ३] " ज्यायान्पृथिव्याः" [छां० ३ । १४ । ३] इत्येवञ्जातीयका गुणा न शारीरे आञ्जस्येनोपपद्यन्ते ॥

रत्नप्रभा ।

तथा चेति ॥ **जीर्णः** स्थविरो यो **दण्डेन वञ्चति** गच्छति सोऽपि त्वमेव । यो **जातो** बालः स **त्वम्** एव सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्येति **सर्वतश्श्रुतिमत्** सर्वजन्तूनां प्रसिद्धाः पाण्यादयः । तस्येति सर्वात्मत्वोक्तिः ॥ २ ॥ **ननु** जीवधर्माश्चेद्ब्रह्मणि योज्यन्ते, **तर्हि** ब्रह्मधर्मा एव जीवे **किमिति** न योज्यन्ते, तत्राह–**अनुपपत्तेरिति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे–**पूर्वेणेति** ॥ सर्वात्मत्वादिः **उक्तन्यायः** ॥ कल्पितस्य धर्मा अधिष्ठाने सम्बध्यन्ते, न अधिष्ठानधर्माः कल्पिते इति भावः । वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी न वाकी **अवाकी** अनिन्द्रिय इत्यर्थः. । कुत्राप्यादरः कामोऽस्य नास्तीति **अनादरः** । नित्यतृप्त इत्यर्थः ॥ ज्यायस्त्वाद्यनुपपत्तौ शारीर इति परिच्छेदो **हेतुः** सूत्रोक्तः ।

भामती ।

वक्षितमित्यर्थः ॥ २ ॥ स्यादेतत् । यथा सत्यसंकल्पत्वादयो ब्रह्मण्युपपद्यन्ते, एवं शारीरेऽप्युपपत्स्यन्ते, शारीरस्य ब्रह्मणोऽभेदात् । शारीरगुणा इव मनोमयत्वादयो ब्रह्मणीत्यत आह सूत्रकारः–**अनुपपत्तेस्तु**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मणि सिद्धिस्तत्राह–**सर्वेति** । जीवस्यैवासाधारणं मनोमयत्वादीत्युपेत्य ब्रह्मण्युपपत्तिमुक्त्वा तस्य साधारण्ये मानमाह–**तथा चेति** । जीर्णः स्थविरो भूत्वा यो दण्डेन वञ्चति गच्छति सोऽपि त्वमेव । सर्वतः सर्वासु दिक्षु श्रुतयः श्रोत्राण्यस्यैवेति सर्वतःश्रुतिमत् । ब्रह्मणि मनोमयत्वादि वदतः श्रुत्यन्तरविरोधमाशंक्याऽऽह–**अप्राणो हीति** । सूत्रार्थमुपसंहरति–**अत इति** ॥ २ ॥ ब्रह्मणि जीवगतं मनोमयत्वादीष्टं चेद् ब्रह्मगतमपि सत्यसंकल्पत्वाद्यभेदाज्जीवेऽस्तु नेत्याह–**अनुपपत्तेस्त्विति** । सूत्रं व्याख्यातुं संगतिमाह–**पूर्वेणेति** । आरोप्यरूपेण विषयस्यैव रूपित्वं, न विपरीतं न हि रज्ज्वा रूपेण सर्पो रूपवानित्यर्थः । अवधारणमेव स्फोरयन्नेत्यादि विभजते–**ब्रह्मेति** । सर्वात्मत्वादिरुक्तो न्यायः । अनुपपत्तेरिति व्याचष्टे–**यदिति** । वागेव वाकः सोऽस्यास्तीति वाकी न वाक्यवाकी वागादिसर्वेन्द्रियरहित इत्यर्थः । आप्तकामत्वान्न कुत्रचिदादरोऽस्तीत्यनादरः । शारीरत्वमीश्वरेऽपि व्यापिनि स्यादिति शङ्कते–

शारीर इति शरीरे भव इत्यर्थः ॥ नन्वीश्वरोऽपि शरीरे भवति ॥ सत्यम् ॥ शरीरे भवति न तु शरीर एव भवति-"ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाद्" [छां० ३ । १४ । ३] "आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः" इति च व्यापित्वश्रवणात् ॥ जीवस्तु शरीर एव भवति ॥ तस्य भोगाधिष्ठानाच्छरीरादन्यत्र वृत्त्यभावात् ॥ ३ ॥

कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च ॥ ४ ॥

इतश्च न शारीरो मनोमयत्वादिगुणः, यस्मात्कर्मकर्तृव्यपदेशो भवति-"एतमितः प्रेत्याभिसंभविताऽस्मि" इति । एतमिति प्रकृतं मनोमयत्वादिगुणमुपास्यमात्मानं कर्मत्वेन प्राप्यत्वेन व्यपदिशति । "अभिसंभवितास्मि" [छां० ३ । १४ । १] इति शारीरमुपासकं कर्तृत्वेन प्रापकत्वेन ॥ अभिसंभवितास्मीति ॥ प्राप्तास्मीत्यर्थः । न च सत्यां गतावेकस्य कर्मकर्तृव्यपदेशो युक्तः ॥ तथोपास्योपासकभावोऽपि भेदाधिष्ठान एव ॥ तस्मादपि न शारीरो मनोमयत्वादिविशिष्टः ॥ ४ ॥

शब्दविशेषात् ॥ ५ ॥

इतश्च शरीरादन्यो मनोमयत्वादिगुणः । यस्माच्छब्दविशेषो भवति समानप्रकरणे श्रुत्यन्तरे "यथा व्रीहिर्वा यवो वा श्यामाको वा श्यामाकतण्डुलो वैवमयमन्तरात्मन्पुरुषो हिरण्मयः" [शत० ब्रा० १० । ६ । ३ । २] इति शारीरस्यात्मनो यः शब्दोऽभिधायकः सप्तम्यन्तोऽन्तरात्मन्निति ॥ तस्माद्विशिष्टोऽन्यः प्रथमान्तः पुरुषशब्दो मनोमयत्वादिविशिष्टस्यात्मनोऽभिधायकः ॥ तस्मात्तयोर्भेदोऽधिगम्यते ॥ ५ ॥

रत्नप्रभा ।

स तु जीवस्यैव नेश्वरस्येत्याह-**सत्यमित्यादिना** ॥ ३ ॥ **कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च** । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति **सम्बन्धः** । कर्मकर्तृव्यपदेशपदस्यार्थान्तरमाह-**तथोपास्येति** ॥ ४ ॥ **शब्दविशेषात्** । एकार्थत्वं प्रकरणस्य समानत्वम् । **अन्तरात्मन्निति** । विभक्तिलोपश्छान्दसः । शब्दयोर्विशेषो विभक्तिभेदः । तस्मात्तदर्थयोर्भेद इति **सूत्रार्थः** ॥ ५ ॥ स्मृतौ हृदिस्थस्य जीवाद्भेदोक्तेरत्रापि हृदिस्थो

भामती ।

न शारीरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ यत्तदवोचाम समारोप्यधर्माः समारोपविषये संभवन्ति, न तु विषयधर्माः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नन्विति । अयोगव्यवच्छेदमङ्गीकृत्यान्ययोगव्यवच्छेदाभावान्नेत्याह—**सत्यमिति** । अन्ययोगव्यवच्छेदे हेतुः-**ज्यायानिति** । जीवे वा कथं विशिष्टं शारीरत्वं तत्राऽऽह-**जीवस्त्विति** ॥ ३ ॥ जीवस्य मनोमयत्वादिगुणत्वाभावे हेत्वन्तरम्—**कर्मेति** । पूर्वसूत्रान्नेत्याद्याकृष्य चशब्दार्थमाह—**इतश्चेति** । प्राप्यप्रापकत्वेन कर्मकर्तृव्यपदेशं विशदयति—**एतमिति** । वाक्यं व्याकरोति-**एतमित्यादिना** । प्रापकत्वेन व्यपदिशतीति संबन्धः । मामहं जानामीतिवद्व्यपदेशमाशंक्याऽऽह-**न चेति** । कर्मकर्तृव्यपदेशे सूत्राभिप्रेतं प्रकारान्तरमाह-**उपास्येति** । उक्तव्यपदेशफलमाह-**तस्मादिति** ॥ ४ ॥ तत्रैव हेत्वन्तरमाह-**शब्देति** । सूत्रे हेत्वन्तरद्योतकाभावमाशङ्क्य पूर्वसूत्रस्थं चशब्दमाकृष्य व्याकरोति-**इतश्चेति** । समानप्रकरणत्वमेकविद्याविषयत्वम् । अन्तरात्मन्निति छान्दसो विभक्तिलोपः । शब्दभेदफलमाह-**तस्मादिति** ॥ ५ ॥ आत्मान्तःस्थितस्यान्यस्यायोगे स्वे महिम्नीतिवदुपचारादेव शब्दभेदः स्यादित्युक्तमा-

स्मृतेश्च ॥ ६ ॥

स्मृतिश्च शारीरपरमात्मानौ भेदेन दर्शयति—"ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" [भ० गी० १८ । ६८] इत्याद्या ॥ अत्राह–कः पुनरयं शारीरो नाम परमात्मनोऽन्यो यः प्रतिषिध्यते–"अनुपपत्तेस्तु न शारीरः" [व्या० सू० १ । २ । ३] इत्यादिना ॥ श्रुतिस्तु–"नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा, नान्योऽतोऽस्ति श्रोता" [बृह० ३ । ७ । २३] इत्येवञ्जातीयका परमात्मनोऽन्यमात्मानं वारयति ॥ तथा स्मृतिरपि–"क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत" [भ० गी० १३।२] इत्येवञ्जातीयकेति ॥ अत्रोच्यते । सत्यमेवमेतत ॥ पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिः परिच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते ॥ यथा–घटकरकाद्युपाधिवशादपरिच्छिन्नमपि नभः परिच्छिन्नवदवभासते, तद्वत् ॥ तदपेक्षया च कर्मत्वकर्तृत्वादिभेदव्यवहारो न विरुध्यते ॥ प्राक्–"तत्त्वमसि" [छा० ६ । ८ । ७–१५] इत्यात्मैकत्वोपदेशग्रहणात् ॥ गृहीते त्वात्मैकत्वे बन्धमोक्षादिसर्वव्यवहारपरिसमाप्तिरेव स्यात् ॥ ६ ॥

अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

मनोमय ईश्वर इत्याह–**स्मृतेश्चेति** ॥ **भूतानि** जीवान् । **यन्त्रं** शरीरम् । अत्र सूत्रकृता सत्यभेद उक्त इति भ्रान्तिनिरासायेक्षत्यधिकरणे निरस्तमपि चोद्यमुद्भाव्य निरस्यति—**अत्राहेत्यादिना** ॥ त्वदुक्तरीत्या वस्तुत एकत्वमेव भेदस्तु कल्पितः सूत्रेष्वनूद्यत इत्याह—**सत्यमिति** ॥ ६ ॥ अर्भकमोको यस्य सोऽ**र्भकौकाः** तस्य भावः तत्त्वं तस्मात् । आर्थिकमल्पत्वम् अणीयानित्यल्पत्ववाचकशब्देनापि श्रुतमि-

भामती ।

समारोप्य इति । तस्येत उत्थानम् । अत्राह चोदकः–**कः पुनरयं शारीरो नामेति** । न तावद्भेदप्रतिषेधाद्भेदव्यपदेशाच्च भेदाभेदावेकत्र तात्त्विकौ भवितुमर्हतो विरोधादित्युक्तम् । तस्मादेकमिह तात्त्विकमतात्त्विकं चेतरत्, तत्र पौर्वापर्येणाद्वैतप्रतिपादनपरत्वाद्वेदान्तानां द्वैतग्राहिणश्च मानान्तरस्याभावात्तद्बाधनाच्च ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शङ्कयाऽऽह–**स्मृतेश्चेति** । हृदि स्थितस्य शारीराद्भेदः स्मृत्योच्यते ततो मनोमयत्वादिविशिष्टो हृदि स्थितोऽन्यः शारीरादिति नोपचारशंकेति व्याचष्टे–**स्मृतिश्चेति** । तमेव शरणं गच्छेत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । ईक्षत्यधिकरणे निरस्तमपि चोद्यं प्रसङ्गादुद्भावयति–**अत्रेति** । श्रुतिस्मृतिभ्यां भेदवादः सत्यर्थः । ननु नान्यत्वं साध्यते किंत्वन्यस्य मनोमयत्वादि निषिध्यते तत्राऽऽह–**य इति** । विवक्षितगुणवत्त्वेन जीवस्य ध्येयत्वनिषेधानुपपत्त्या तदन्यत्वधीरित्यर्थः । परस्यांशो विकारो वा जीवो नामेत्याशङ्क्य श्रुतिस्मृतिविरोधान्नैवमित्याह–**श्रुतिरिति** । न च भेदाभेदाभ्यां श्रुतिस्मृत्यविरोधस्तदयोगादिति । किं वस्तुतोऽन्यो जीवो नास्ति किं वोपाधितोऽपीति विकल्पयति–**अत्रेति** । आद्यमङ्गीकरोति–**सत्यमिति** । द्वितीयं दूषयति—**पर इति** । अपरिच्छिन्नस्योपाधिना परिच्छिन्नत्वदृष्टिं दृष्टान्तेन स्पष्टयति–**यथेति** । श्रुतौ स्मृतौ च कर्मकर्तृत्वादिव्यवहारात्पारमार्थिक एव भेद इत्याशंक्याऽऽह–**तदिति** । अबाधाद्भेदव्यवहारस्य तात्त्विकत्वमाशंक्य प्रागूर्ध्वं वा बोधादबाध इति विकल्प्याऽऽद्यमनुजानाति–**प्रागिति** । द्वितीयं प्रत्याह–**गृहीते त्विति** ॥ ६ ॥ जैवं लिङ्गद्वयं निरस्यति–**अर्भकेति** । अर्भकमोको यस्य

अर्भकमल्पमोको नीडम् एष मे आत्मान्तर्हृदयमितिपरिच्छिन्नायतनत्वात् ॥ स्वशब्देन चाणीयान्व्रीहेर्वा यवाद्वेत्यणीयस्त्वव्यपदेशाच्छारीर एवाराग्रमात्रो जीव इहोपदिश्यते ॥ न सर्वगतः परमात्मेति यदुक्तं, तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ नायं दोषः ॥ न तावत्परिच्छिन्नदेशस्य सर्वगतत्वव्यपदेशः कथमप्युपपद्यते ॥ सर्वगतस्य तु सर्वदेशेषु विद्यमानत्वात्परिच्छिन्नदेशव्यपदेशोऽपि कयाचिदपेक्षया संभवति ॥ यथा समस्तवसुधाधिपतिरपि हि सन्नयोध्याधिपतिरिति व्यपदिश्यते ॥ कया पुनरपेक्षया सर्वगतः सन्नीश्वरोऽर्भकौका अणीयांश्च व्यपदिश्यत इति ॥ निचाय्यत्वादेवमिति ब्रूमः ॥ स एवमणीयस्त्वादिगुणगणोपेत ईश्वरस्तत्र हृदयपुण्डरीके निचाय्यो द्रष्टव्य उपदिश्यते, यथा शालग्रामे हरिः ॥ तत्रास्य बुद्धिविज्ञानं ग्राहकम् ।

रत्नप्रभा ।

त्याह—**स्वशब्देनेति** । नायं दोष इत्युक्तं विवृणोति—**न तावदिति** ॥ **कथमपि** ब्रह्मभावापेक्षयाऽपीत्यर्थः । परिच्छेदत्यागं विना ब्रह्मत्वासम्भवात् तत्त्यागे च ब्रह्मण एवोपास्यत्वमायातीति भावः । विभोः परिच्छेदोक्तौ दृष्टान्तमाह—**यथा समस्तेति** ॥ सर्वेश्वरस्यायोध्यायां स्थित्यपेक्षया परिच्छेदोक्तिवदल्पहृदि ध्येयत्वेन तथोक्तिरित्यर्थः । **ननु** किमिति हृदयमेव प्रायेणोच्यते, तत्राह—**तत्रेति** ॥ हृदये

भामती ।

तेनाद्वैतमेव परमार्थः । तथा च 'अनुपपत्तेस्तु' इत्याद्यसंगतार्थमित्यर्थः । परिहरति—**सत्यमेवैतत्** । **पर एवात्मा देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपाधिभिर्विच्छिद्यमानो बालैः शारीर इत्युपचर्यते** । अनाद्यविद्यावच्छेदलब्धजीवभावः पर एवात्मा स्वतो भेदेनावभासते । तादृशां च जीवानामविद्या, न तु निरुपाधिनो ब्रह्मणः । न चाविद्यायां सत्यां जीवात्मविभागः, सति च जीवात्मविभागे तदाश्रयाऽविद्येत्यन्योन्याश्रयमिति सांप्रतम् । अनादित्वेन जीवाविद्ययोर्बीजाङ्कुरवदनवक्लृप्तेरयोगात् । न च सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेश्च स्वतः कुतोऽकस्मात्संसारिता, यो हि परतन्त्रः सोऽन्येन बन्धनागारे प्रवेश्येत, न तु स्वतन्त्र इति वाच्यम् । न हि तद्वागस्य जीवस्य संप्रतितनी बन्धनागारप्रवेशिता, येनानुयुज्येत, किंत्वियमनादिः पूर्वपूर्वकर्माविद्यासंस्कारनिबन्धना नानुयोगमर्हति । न चैतावता ईश्वरस्यानीशता न ह्युपकरणाद्यपेक्षिता कर्तुः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सोऽर्भकौकास्तस्य भावस्तत्त्वं तस्मादितियावत् । अर्भकशब्दस्य शिशुविषयत्वनिषेधार्थमल्पमिति पर्यायत्वोक्तिः । ओकःशब्दस्याप्रसिद्धार्थतां व्यवच्छिनत्ति—**नीडमिति** । वाक्यार्थं वदन्नाशङ्कां विवृणोति—**एष इति** । तत्र लिङ्गयोः संभावनार्थं विशिनष्टि—**आराग्रेति** । परत्र तदसंभावनार्थं—**सर्वगत इति** । तस्यानुपेक्षणीयत्वमाह—**तदिति** । परिहारभागमवतारयति—**अत्रेति** । अणीयस्त्वमुपेत्य ज्यायस्त्वं वा बाध्यं तदपि वा कथंचिदनुगन्तव्यम् । नाऽऽद्यः, श्रुतस्य बाधायोगादित्याह—**नायमिति** । द्वितीयं प्रत्याह—**न तावदिति** । त्वयाऽपि ज्यायस्त्वमुपेत्याणीयस्त्वं बाध्यते तदपि वा कथंचिदनुगम्यते । नाऽऽद्यः, श्रुतबाधायोगसाम्यात् । न द्वितीयो, ज्यायसोऽणीयस्त्वस्य सर्वथैवायुक्तत्वात्तत्राऽऽह—**सर्वेति** । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नदेशोक्तौ दृष्टान्तमाह—**समस्तेति** । तत्र पुरवासापेक्षया व्यपदेशोऽपि कथमिहेति पृच्छति—**कयेति** । सूत्रावयवमुत्तरमवतार्य व्याचष्टे—**निचाय्यत्वादिति** । सर्वगतस्य कथमेकदेशे द्रष्टव्यत्वं तत्राऽऽह—**यथेति** । तत्र शास्त्रप्रामाण्यात्तथाऽस्तु, प्रस्तुते कथं तत्राऽऽह—**तत्रेति** । बुद्धिविज्ञानमित्यन्तःकरणस्य प्रमाणजा वृत्तिरुक्ता । सर्वगतस्य कुतो हृदय एव मानग्राह्यत्वं तत्राऽऽह—

सर्वगतोऽपीश्वरस्तत्रोपास्यमानः प्रसीदति ॥ व्योमवच्चैतद् द्रष्टव्यम्–यथा सर्वगतमपि सद्व्योम सूचीपाशाद्यपेक्षयाऽर्भकौकोऽणीयश्च व्यपदिश्यते, एवं ब्रह्मापि ॥ तदेवं निचाय्यत्वापेक्षं ब्रह्मणोऽर्भकौकस्त्वमणीयस्त्वं च न पारमार्थिकम्॥ तत्र यदाशङ्क्यते हृदयायतनत्वाद्ब्रह्मणो हृदयायतनानां च प्रतिशरीरं भिन्नत्वाद्भिन्नायतनानां च शुकादीनामनेकत्वसावयवत्वाऽनित्यत्वादिदोषदर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि तत्प्रसङ्ग इति तदपि परिहृतं भवति ॥७॥

सम्भोगप्राप्तिरिति चेन्न वैशेष्यात् ॥ ८ ॥

व्योमवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणः सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्चिद्रूपतया च शारीराद्विशिष्टत्वात्सुखदुःखादिसंभोगोऽप्यविशिष्टः प्रसज्येत । एकत्वाच्च ॥ न हि परस्मादात्मनोऽन्यः कश्चिदात्मा संसारी विद्यते–"नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तस्मात्परस्यैव संसारसम्भोगप्राप्तिरिति चेत् ॥ न ॥ वैशेष्यात्–न तावत्सर्वप्राणिहृदयसम्बन्धाच्छारीराद्ब्रह्मणः सम्भोगप्रसङ्गः ॥ वैशेष्यात्–विशेषो हि भवति शारीरपरमेश्वरयोः ॥ एकः कर्ता भोक्ता धर्माधर्मसाधनः सुखदुःखादिमांश्च ॥ एकस्तद्विपरीतोऽपहतपाप्मत्वादिगुणः ॥ एतस्मादनयोर्विशेषादेकस्य भोगो नेतरस्य ॥

रत्नप्रभा ।

परमात्मनो बुद्धिवृत्तिर्ग्राहिका भवति । अत ईश्वराभिव्यक्तिस्थानत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । व्योमदृष्टान्तासिना शङ्कालताऽपि काचिच्छिन्नेत्याह–**तत्र यदाशंक्यत इत्यादिना** ॥ भिन्नायतनत्वेऽपि व्योम्नः सत्यभेदाद्यभावादिति भावः ॥ ७ ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वेऽनिष्टसंभोगापत्तेर्जीव एव हार्द उपास्य इति शङ्कां व्याचष्टे–**व्योमवदिति** ॥ ब्रह्म, भोक्तृ स्यात्, हार्दत्वे सति चेतनत्वाज्जीवाभिन्नत्वाच्च जीववदित्युक्तं निरस्यति–**न वैशेष्यादिति** ॥ धर्माधर्मवत्त्वमुपाधिरित्यर्थः । अयमेव विशेषो वैशेष्यम् । स्वार्थे ष्यञ् प्रत्ययः, विशेषस्यातिशयार्थो वा । धर्मादेः स्वाश्रये फलहेतुत्वमतिशयः । तस्मादिति सूत्रार्थः । **किंच** विभवो बहव आत्मान इति वादिनामेकस्मिन् देहे सर्वात्मनां भोक्तृत्वप्रसङ्गः स्वकर्मार्जित एव देहे

भामती ।

स्वातन्त्र्यं विहन्ति । तस्माद्यत्किंचिदेतदपीति ॥ ६ ॥ ७ ॥ विशेषादिति वक्तव्ये वैशेष्याभिधानमात्यन्तिकं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सर्वेति । अपरिच्छिन्नस्य परिच्छिन्नायतनत्वादिव्यपदेशं सौत्रोदाहरणेन साधयति–**व्योमवदिति** । ब्रह्मापि हृदयापेक्षया द्विधोक्तिभागिति शेषः । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति–**तदेवमिति**।हृदयायतनस्यातात्त्विकत्वे चोद्यान्तरमपि निरस्तमित्याह–**तत्रेति** । न हि परोपाधिपरिच्छेदादनित्यत्वादि युक्तं व्योम्नोऽदृष्टेरिति भावः ॥ ७॥ हार्दत्वे ब्रह्मणोऽनिष्टप्रसङ्गाज्जीवस्यैव हार्दस्योपास्यतेति शंकित्वा समाधत्ते–**संभोगेति** । चोद्यं प्रपञ्चयति–**व्योमवदिति** । सर्वबुद्धिसंबन्धेऽपि नभोवदभोगमाशङ्क्योक्तम्–**चिदिति** । तथाऽपि भोगहेतुसंबद्धस्यैव भोगो नेतरस्येत्याशङ्क्याऽऽह–**एकत्वाच्चेति** । तत्प्रपञ्चयति–**न हीति** । अनिष्टप्रसङ्गं निगमयति **तस्मादिति** । उत्तरमादत्ते–**नेति** । यत्तु बुद्धिस्थत्वे सति चैतन्याद् ब्रह्मणो भोक्तृत्वं जीववदिति तत्राऽऽह–**न तावदिति** । हेतुं विवृणोति–**विशेषो हीति** । धर्माधर्मवत्त्वस्यैव भोगप्रयोजकत्वादप्रयोजको हेतुरित्यर्थः । उक्तवैशेष्यफलमाह–**एतस्मादिति** । साधनव्याप्तिमग्राह्यव्यान्यत्र धर्मादित्यादि-

---

१ शरीरेणावि पाठान्तरम् ।

यदि च सान्निधानमात्रेण वस्तुशक्तिमनाश्रित्य कार्यसम्बन्धोऽभ्युपगम्येताऽऽकाशादीनामपि दाहादिप्रसङ्गः ॥ सर्वगतानेकात्मवादिनामपि समावेतौ चोद्यपरिहारौ ॥ यद्यप्येकत्वाद्ब्रह्मण आत्मान्तराभावाच्छारीरस्य भोगेन ब्रह्मणो भोगप्रसङ्ग इति ॥ अत्र वदामः॥इदं तावद्देवानाम्प्रियः प्रष्टव्यः–कथमयं त्वया आत्मान्तराभावोऽध्यवसित इति । "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७–१५] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ० १ । ४ । १०] "नान्योऽतोऽस्ति विज्ञाता" [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादिशास्त्रेभ्य इति चेत्, यथाशास्त्रं तर्हि शास्त्रीयोऽर्थः प्रतिपत्तव्यो न तत्रार्धजरतीयं लभ्यम् ॥ शास्त्रं च "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७–१५] इत्यपहतपाप्मत्वादिविशेषणं ब्रह्म शारीरस्यात्मत्वेनोपदिशच्छारीरस्यैव तावदुपभोक्तृत्वं वारयति ॥ कुतस्तदुपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः । अथागृहीतं शारीरस्य ब्रह्मणैकत्वं तदा मिथ्याज्ञाननिमित्तः।शारीरस्योपभोगो न तेन परमार्थरूपस्य ब्रह्मणः संस्पर्शः ॥ न हि बालैस्तलमलिनतादिभिर्व्योम्नि विकल्प्यमाने तलमलिनतादिविशिष्टमेव परमार्थतो व्योम भवति ॥

रत्नप्रभा ।

भोग इति परिहारश्च तुल्य इति न वयं पर्यनुयोज्या इत्याह–**सर्वगतेति** ॥ वस्तुतस्तेषामेव भोगसासाङ्कर्यमित्यग्रे वक्ष्यते । ब्रह्मणो जीवाभिन्नत्वं श्रुत्या निश्चित्य तेन भोक्तृत्वानुमाने उपजीव्यश्रुतिबाधमाह–**यथाशास्त्रमिति** ॥ अर्धं मुखमात्रं जरत्या वृद्धायाः कामयते नाङ्गानीति सोऽयमर्धजरतीयन्यायः । स चात्र न युक्तः । न ह्यभेदमङ्गीकृत्याऽभोक्तृत्वं त्यक्तुं युक्तं, श्रुत्यैवाभेदसिद्ध्यर्थं भोक्तृत्ववारणादित्याह–**शास्त्रं चेति** ॥ **नन्वेकत्वं** मया श्रुत्या न गृहीतं येनोपजीव्यश्रुत्या बाधः स्यात्, किन्तु त्वदुक्त्या गृहीतमित्याशंक्य विम्बप्रतिबिम्बयोः कल्पितभेदेन भोक्तृत्वाभोक्तृत्वव्यवस्थोपपत्तेरप्रयोजको हेतुरित्याह–**अथ गृहीतमित्यादिना** ॥ कल्पितासङ्गित्वमधिष्ठानस्य वैशेष्यमित्यस्मिन्नर्थेऽपि सूत्रं पातयति–

भामती ।

विशेषं प्रतिपादयितुम् । तथाह्यविद्याकल्पितः सुखादिसंभोगोऽविद्यात्मन एव जीवस्य युज्यते । न तु

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिविरोधान्मैवमित्याह–**यदि चेति** । किंच, जीवा विभवो बहवश्चेति स्थितावेकस्मिन्देहदेशे सर्वसंनिध्यविशेषात्तुल्यो भोगः स्यान्न चेन्नैकस्यापि । स्वकर्मार्जिते देहे भोगो नान्यत्रेति चेद्द्वयमपि तथैवाभिदधीमहीत्याह–**सर्वेति** । ब्रह्मणो भोक्त्रभिन्नत्वाद्भोक्तृतेत्युक्तमनुभाषते–**यद्यपीति** । तत्र प्रतिज्ञैवायुक्तेत्याह–**अत्रेति** । तदयुक्तिं वक्तुं पृच्छति–**इदमिति** । किमेकत्वमज्ञातं ज्ञातं वा । आद्ये हेत्वसिद्धिः । द्वितीये तद्धीर्मदुक्तेः शास्त्राद्वेति प्रश्नमेव प्रकटयति–**कथमिति** । अन्त्यमादत्ते–**तत्त्वमिति** । शास्त्रानुसरणे तदतिक्रमणमयुक्तमित्याह–**यथेति** । न हि कुक्कुटादेरेकदेशो भोगाय पच्यत एकदेशस्तु प्रसवाय कल्प्यते विरोधादित्याह–**नेति** । ऐक्यं बोधयदपि शास्त्रं न संसारं वारयति तत्कथमर्धजरतीयप्रसक्तिरित्याशंक्याऽऽह–**शास्त्रं चेति** । संसारिणो ब्रह्मणैक्यबोधनायोगाज्जीवस्य संसारित्वनिरासद्वारा शास्त्रमैक्यं बोधयत्यशोधितपदार्थस्य वाक्यार्थज्ञानाभावादित्यर्थः । त्वदुक्तेरैक्यं ज्ञातं न शास्त्रादिति द्वितीयमुत्थापयति—**अथेति** । तत्र वास्तवे भोक्तृत्वे साध्ये साध्य-

१ ब्रह्मशक्तीत्यर्थः ।

तदाह—न ॥ वैशेष्यादिति नैकत्वेऽपि शारीरस्योपभोगेन ब्रह्मण उपभोगप्रसङ्गः ॥ वैशेष्यात्—विशेषो हि भवति मिथ्याज्ञानसम्यग्ज्ञानयोः । मिथ्याज्ञानकल्पित उपभोगः ॥ सम्यग्ज्ञानदृष्टमेकत्वम् ॥ न च मिथ्याज्ञानकल्पितेनोपभोगेन सम्यग्ज्ञानदृष्टं वस्तु संस्पृश्यते ॥ तस्मान्नोपभोगगन्धोऽपि शक्य ईश्वरस्य कल्पयितुम् ॥ ८ ॥ ॥ इति सर्वत्रप्रसिद्ध्यधिकरणम् ॥ १ ॥

अत्ता चराचरग्रहणात् ॥ ९ ॥ (२) ॥

कठवल्लीषु पठ्यते "यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः ॥ मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र सः" [१ । २ । २५] इति ॥ अत्र कश्चिदोदनोपसेचनसूचितोऽत्ता प्रतीयते ॥ तत्र किमग्निरत्ता स्याद्,—उत—जीवः—

रत्नप्रभा ।

तदाहेति ॥ ब्रह्मणो हार्दत्वे बाधकाभावाच्छाण्डिल्यविद्यावाक्यं ब्रह्मण्युपास्ये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ॥ ८ ॥ (१) ॥ **अत्ता चराचरग्रहणात्** ॥ **यस्य** ब्रह्मक्षत्रादिजगद्—**ओदनो** मृत्युः सर्वप्राणिमारकोऽपि **यस्योपसेचनम्** ओदनसंस्कारकघृतप्रायः सोऽत्ता । **यत्र** शुद्धे चिन्मात्रेऽभेदकल्पनया वर्तते तच्छुद्धं ब्रह्म **इत्था** इत्थम् ईश्वरस्याप्यधिष्ठानभूतं **को वेद**, चित्तशुद्ध्याद्युपायं विना कोऽपि न जाना-

भामती ।

निर्मृष्टनिखिलाविद्यातद्वासनस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य परमात्मन इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ८ ॥(१)॥ **अत्ता चराचरग्रहणात्** । **कठवल्लीषु पठ्यते—यस्य ब्रह्म च क्षत्रं चोभे भवत ओदनः । मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्था वेद यत्र स इति** । अत्र चादनीयौदनोपसेचनसूचितः कश्चिदत्ता प्रतीयते । अत्तृत्वं च भोक्तृता वा संहर्तृता वा स्यात् । न च प्रस्तुतस्य परमात्मनो भोक्तृतास्ति, 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति श्रुत्या भोक्तृताप्रतिषेधात् । जीवात्मनश्च भोक्तृताविधानात्—'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति । तद्यदि भोक्तृत्वमत्तृत्वं ततो मुक्तसंशयं जीवात्मैव प्रतिपत्तव्यः । ब्रह्मक्षत्रादि चास्य कार्यकारणसंघातो भोगायतनतया वा साक्षाद्वा संभवति भोग्यम् । अथ तु संहर्तृता भोक्तृता, ततस्त्रयाणामग्निजीवपरमात्मनां प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः संहर्तृत्वस्याविशेषाद्भवति संशयः—किमत्ता अग्निराहो जीव उताहो परमात्मेति । तत्रौदनस्य भोग्यत्वेन लोके प्रसिद्धेर्भोक्तृत्वमेव प्रथमं बुद्धौ विपरिवर्तते, चरमं तु संहर्तृत्वमिति भोक्तैवात्ता । तथा स जीव एव । 'न जायते म्रियते' इति च तस्यैव स्तुतिः । संहारकालेऽपि संस्कारमात्रेण तस्यावस्थानात् । दुर्ज्ञानत्वं च तस्य सूक्ष्मत्वात् । तस्माज्जीव एवात्तेहोपास्यत इति प्राप्तम् । यदि तु संहर्तृत्वमत्तृत्वं तथाप्यग्निरत्ता, 'अग्निरन्नादः' इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् । एवं प्राप्ते-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वैकल्यमवास्तवे सिद्धसाध्यतेति मत्वाऽऽह—**तदेति** । तदेव दृष्टान्तेनाऽऽह—**न हीति** । तत्र सूत्रभागमवतार्य योजयति—**तदाहेति** । तयोर्विशेषेऽपि कथं ब्रह्मणि वस्तुतो भोगाभावस्तत्राऽऽह—**न चेति** । हेतुद्वयनिरासमुपसंहरति—**तस्मान्नेति** । मनोमयत्वादिविशिष्टस्यैवेश्वरस्य ध्यानार्थं हार्दत्वेऽपि निर्दोषत्वात्तस्मिन्नेव शाण्डिल्यविद्यावेद्ये सर्वमित्यादिवाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ (१) ॥ ईश्वरस्याभोक्तृत्वे नात्तृत्वमपीत्याशंक्याह—**अत्तेति** । उदाहरति—**कठेति** । यस्य परस्याऽऽत्मनो ब्रह्म च क्षत्रं चोभे जाती प्रसिद्धान्नवदोदनौ भवतो यस्य मृत्युः सर्वमारकः सन्नुपसेचनमोदनमिश्रघृतवत्तिष्ठति यत्र सोऽत्ता कारणात्मा वर्तते तं निर्विशेषमात्मानं नाविरतो दुश्चरितादितिमन्त्रोक्तोपायवान्यथा वेदेत्थमन्यस्तद्रहितो न वेदेत्यर्थः । अत्तुरत्राश्रवणान्न सूत्रानुसारितेत्याशंक्याह—**अत्रेति** । सिद्धेऽत्तरि विचारमूलं संशयमाह—**तत्रेति**।

अथ वा-परमात्मेति संशयः ॥ विशेषानवधारणात्-त्रयाणां चाग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे प्रश्नोपन्यासोपलब्धेः ॥ किं तावत्प्राप्तम्? अग्निरत्तेति ॥ कुतः ॥ "अग्निरन्नादः" [बृह० १ । ४ । ६] इति श्रुतिप्रसिद्धिभ्याम् ॥ जीवो वाऽत्ता स्यात्-"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मुण्ड० ३ । १ । १] इति दर्शनात् ॥ न परमात्मा-"अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुण्ड० ३ । १ । १] इति दर्शनादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ अत्तात्र परमात्मा भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ "चराचरग्रहणात्" चराचरं हि स्थावरजङ्गमं मृत्यूपसेचनमिहाद्यत्वेन प्रतीयते ॥ तादृशस्य चाद्यस्य

रत्नप्रभा ।

तीत्यर्थः । संशयबीजमाह-**विशेषेति** ॥ "स त्वमग्निं प्रब्रूहि" [कठ० १ । १३] इत्यग्नेः, "येयं प्रेते विचिकित्सा" [कठ० १ । २१] जीवस्य, "अन्यत्र धर्माद्" [कठ० २ । १४] इति ब्रह्मणः प्रश्नः । "लोकादिमग्निं तमुवाच" [कठ० १ । १५] इत्यग्नेः, "हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि" [कठ० २ । ६] इतीतरयोः प्रतिवचनमुपलभ्यत इत्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मणो भोक्तृत्वं नास्तीत्युक्तं, तदुपजीव्य पूर्वपक्षयति-**किं तावदिति** ॥ अग्निप्रकरणमतीतमित्यरुचेराह-**जीवो वेति** ॥ **पूर्वपक्षे** जीवोपास्तिः **सिद्धान्ते** निर्विशेषब्रह्मज्ञानमिति फलभेदः । ओदनशब्दो भोग्यवाचीति **पूर्वपक्षः** । **सिद्धान्तस्तु** ब्रह्मक्षत्रशब्दैरुपस्थापितकार्यमात्रे गौण ओदनशब्दः । गुणश्चात्र मृत्यूपसेचनपदेन सन्निधापितं

भामती ।

ऽभिधीयते-अत्तात्र परमात्मा, कुतः, चराचरग्रहणात् । 'उभे यस्यौदनः' इति, 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति च श्रूयते । तत्र यदि जीवस्य भोगायतनतया तत्साधनतया च कार्यकारणसंघातः स्थितः, न तर्ह्योदनः । नह्योदनो भोगायतनं, नापि भोगसाधनं, अपि तु भोग्यः । न च भोगायतनस्य भोगसाधनस्य वा भोग्यत्वं मुख्यम् । न चात्र मृत्युरुपसेचनतया कल्प्यते । न च जीवस्य कार्यकरणसंघातो ब्रह्मक्षत्रादिरूपो भक्ष्यः, कस्यचित्क्रूरसत्त्वस्य व्याघ्रादेः कश्चिद्भवेत्, न तु सर्वथा सर्वजीवस्य । तेन ब्रह्मक्षत्रविषयमपि सर्वजीवस्यात्तृत्वं न व्याप्नोति, किमङ्ग पुनर्मृत्यूपसेचनव्याप्तं चराचरम् । न चौदनपदात्प्रथमावगतभोग्यत्वानुरोधेन यथासंभवमत्तृत्वं योज्यत इति युक्तम् । न ह्योदनपदं श्रुत्या भोग्यत्वमाह, किंतु लक्षणया । न च

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विशेषानवधारणोत्थः संशयस्त्रिष्वेव कथं नियम्यते तत्राऽऽह-**त्रयाणामिति** । स त्वमग्निमित्यादिरग्नेर्येयं प्रेते विचिकित्सेत्यादिर्जीवस्यान्यत्र धर्मादित्यादिर्ब्रह्मणः प्रश्नः प्रतिवचनमपि लोकादिमग्निमित्याद्यग्नेर्हन्त त इदमित्यादीतरयोरेवं त्रयाणामेव तयोरिहोपलब्धेस्त्रिष्वेव संशयो विशेषानुपलब्धेरित्यर्थः । पठितकठश्रुतेर्निर्विशेषब्रह्मणि समन्वयोक्त्या श्रुत्यादिसंगतिं गृहीत्वा पूर्वपक्षयति-**किं तावदिति** । पूर्वपक्षेऽग्नेर्जीवस्य वोपास्तिः सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम् । विशेषेऽनवधृते कुतोऽवधृतिरित्याह-**कुत इति** । अग्निरन्नादोऽन्नपतिरितिश्रुतेरग्नेरन्नादत्वप्रसिद्धेश्च विशेषधीरित्याह-**अग्निरिति** । अग्न्यधिकारमतिक्रम्याध्यात्माधिकारे तदुक्त्ययोगादोदनशब्दस्य च भोग्यत्वगुणाद् ब्रह्मक्षत्रवृत्तेर्भोक्तृगमकत्वादग्नेश्च संहर्तृत्वेऽपि भोक्तृत्वाभावान्नाग्न्युपास्तिरिहेत्यपरितोषादाह-**जीवो वेति** । ओदनशब्देन कर्मफलोक्तेर्मृत्युशब्दस्य तदनुगुणत्वान्न जायत इत्यादेश्च जीवे योगात्तदुपास्तिरत्रेति भावः । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना जगल्लक्षणात्तत्संहर्तृत्वस्य परस्मिन्प्रसिद्धेस्तद्धीरेवात्रेष्टेत्याशंक्याह-**नेति** । श्रुतिलक्षणाविषये श्रुतेर्न्याय्यत्वादोदनशब्दस्य भोग्यार्थत्वाद्ब्रह्मक्षत्रयोश्च भोग्यत्वाद्भोक्तृत्वस्य परस्मिन्वारितत्वान्न तत्परतेत्यर्थः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति-**एवमिति** । साधिते जीवपक्षे परस्मिन्को हेतुरिति पृच्छति-**कुत इति** । हेतुमुक्तं वा व्याचष्टे-**चरेति** । तदत्तृत्वस्यान्यथासिद्धिं निराह-**तादृशस्येति** । हेतोः पक्षधर्मतामाह-

न परमात्मनोऽन्यः कार्त्स्न्येनात्ता संभवति ॥ परमात्मा तु विकारजातं संहरन्त्सर्वमत्तीत्युपपद्यते ॥ नन्विह चराचरग्रहणं नोपलभ्यते । तत्कथं सिद्धवच्चराचरग्रहणं हेतुत्वेनोपादीयते ॥ नैष दोषः ॥ मृत्यूपसेचनत्वेन सर्वस्य प्राणिनिकायस्य प्रतीयमानत्वाद्ब्रह्मक्षत्रयोश्च प्राधान्यात्प्रदर्शनार्थत्वोपपत्तेः ॥ यत्तु परमात्मनोऽपि नात्तृत्वं सम्भवति–"अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुण्ड० ३ । १ । १] इति दर्शनादिति ॥ अत्रोच्यते॥ कर्मफलभोगस्य प्रतिषेधकमेतद्दर्शनम् ॥ तस्य सन्निहितत्वात् ॥ न विकारसंहारस्य प्रतिषेधकम् ॥ सर्ववेदान्तेषु सृष्टिस्थितिसंहारकारणत्वेन ब्रह्मणः प्रसिद्धत्वात् ॥ तस्मात्परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ॥ ९ ॥

प्रकरणाच्च ॥ १० ॥

इतश्च परमात्मैवेहात्ता भवितुमर्हति ॥ यत्कारणं–प्रकरणमिदं परमात्मनः–"न जायते म्रियते वा विपश्चिद्" [कठ० १।२।१८] इत्यादि ॥ प्रकृतग्रहणं च न्याय्यम् ॥ "क इत्था वेद यत्र सः" [कठ० २ । २५] इति च दुर्विज्ञानत्वं परमात्मलिङ्गम् ॥ १० ॥ इत्यत्त्रधिकरणम् ॥ २ ॥

गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ॥ ११ ॥ (३) ॥

कठवल्लीष्वेव पठ्यते–"ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे

रत्नप्रभा ।

प्रसिद्धौदनगतं विनाश्यत्वं गृह्यते । गौणशब्दस्य सन्निहितगुणग्राहित्वात् । तथा च सर्वस्य विनाश्यत्वेन भानाल्लिङ्गादीश्वरोऽत्तेत्याह–**नैष दोष इति**।।**तस्य सन्निहितत्वादिति** । "पिप्पलं स्वाद्वत्ति" इति भोगस्य पूर्वोक्तत्वादित्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ (२) ॥ अत्तृवाक्यानन्तरवाक्यस्यापि ज्ञेयात्मनि समन्वयमाह–**गुहामिति** ॥ **ऋतम्** अवश्यम्भावि कर्मफलं **पिबन्तौ** भुञ्जानौ **सुकृतस्य** कर्मणो **लोके** कार्ये देहे

भामती ।

लाक्षणिकभोग्यत्वानुरोधेन 'मृत्युर्यस्योपसेचनम्' इति च 'ब्रह्म च क्षत्रं च' इति च श्रुती संकोचमर्हतः । न च ब्रह्मक्षत्रे एवात्र विवक्षिते, मृत्यूपसेचनेन प्राणभृन्मात्रोपस्थापनात् । प्राणिषु प्रधानत्वेन च ब्रह्मक्षत्रोपन्यासस्योपपत्तेः, अन्यनिवृत्तेरशाब्दत्वात्, अनर्थत्वाच्च । तथा च चराचरसंहर्तृत्वं परमात्मन एव । नाग्नेः । नापि जीवस्य । तथा च 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' इति ब्रह्मणः प्रकृतस्य न हानं भविष्यति । 'क इत्था वेद यत्र सः' इति च दुर्ज्ञानतोपपत्स्यते । जीवस्य तु सर्वलोकप्रसिद्धस्य न दुर्ज्ञानता । तस्मादत्ता परमात्मैवेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ १० ॥ (२) ॥ **गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि तद्दर्शनात् ।**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

परमेति । ब्रह्मक्षत्रयोरेव मृत्यूपसेचनयोरत्र दृष्टेरसिद्धो हेतुरिति शङ्कते–**नन्विति** । ओदनशब्देन ब्रह्मक्षत्रवृत्तिना मृत्यूपसेचनसंनिधानादोदनस्थं नाश्यत्वमाश्रित्य ब्रह्मक्षत्रशब्दाभ्यां जगल्लक्ष्यते तेन तन्नाशकत्वलिङ्गाद् ब्रह्मात्र भातीत्याह–**नैष इति**। निषेधश्रुत्या परस्य नात्तृतेत्युक्तमनूद्य तस्य गतिमाह–**यत्त्विति**। तयोरित्यादिना कर्मफलभोगस्य पूर्वोक्तत्वं संनिहितत्वम् । अविशेषेण विकारसंहारस्यापि किमित्येतन्न निषेधकं सर्ववेदान्तविरोधादित्याह–**नेत्यादिना** । लैङ्गिकमर्थमुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ ९ ॥ परमात्मैवात्तेत्यत्र मानान्तरमाह–**प्रकरणाच्चेति** । सूत्रं व्याचष्टे–**इतश्चेति** । प्रकृतत्वमप्रयोजकमित्याशंक्योक्तं–**प्रकृतेति** । न्याय्यमप्रकृतग्रहादिति शेषः । इतश्च परमात्मैवात्तेत्याह–**क इति** । यस्येत्यादि वाक्यं ज्ञेये परमात्मनि मायाद्वारा सर्वसंहर्तर्यन्वितमित्यर्थः ॥ १० ॥ (२) ॥ पूर्वोदाहृतानन्तरमन्त्रार्थनिर्णयार्थमाह–**गुहामिति** । संगतिं वदन्विषयमाह–**कठेति** । ऋतं सत्यमावश्यकं कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ सुकृतस्य

परार्ध्ये । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च त्रिणाचिकेताः" [कठ० । १ । ३ । १] इति ॥ तत्र संशयः—किमिह बुद्धिजीवौ निर्दिष्टौ—उत—जीवपरमात्मानाविति ॥ यदि बुद्धिजीवौ ततो बुद्धिप्रधानात्कार्यकरणसंघाताद्विलक्षणो जीवः प्रतिपादितो भवति ॥ तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके,नायमस्तीति चैके।एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः" [कठ०१।१।२०] इति पृष्टत्वात् ॥ अथ जीवपरमात्मानौ ततो जीवाद्विलक्षणः परमात्मा प्रतिपादितो भवति ॥ तदपीह प्रतिपादयितव्यम् । "अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्॥ अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [कठ० १। २ । २४] इति पृष्टत्वात्॥ अत्राहाऽऽक्षेप्ता—उभावप्येतौ पक्षौ न संभवतः॥ कस्मात्॥ ऋतपानं हि कर्मफलोपभोगः "सुकृतस्य लोके" इति

रत्नप्रभा ।

परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति परार्ध्यं हृदयं परमं श्रेष्ठं तस्मिन् या गुहा नभोरूपा बुद्धिरूपा वा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवत् मिथोविरुद्धौ तौ च **ब्रह्मविदः** कर्मिणश्च **वदन्ति** त्रिर्नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेताः । तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । नाचिकेतवाक्यानामध्ययनं तदर्थज्ञानं तदनुष्ठानं चेति **त्रित्वं** बोध्यम् । बुद्ध्यवच्छिन्नजीवस्य परमात्मनश्च प्रकृतत्वात्संशयमाह—**तत्रेति** ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः फलं स्वयमेवाह—**यदीत्यादिना** ॥ **तदपि** जीवस्य बुद्धिवैलक्षण्यमपीत्यर्थः । मनुष्ये **प्रेते** मृते सति येयं **विचिकित्सा** संशयः । परलोकभोक्ताऽस्तीत्**येके**, नास्तीत्**यन्ये** । अतस्त्वयोपदिष्टोऽहमेतदात्मतत्त्वं जानीयामित्यर्थः ॥ **तदपीति** । परमात्मस्वरूपमपीत्यर्थः । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—**अत्राहेति** ॥ छत्रिपदेन गन्तार इव पिबत्पदेनाजहल्लक्षणया प्रविष्टावुच्येते इत्याह—

भामती ।

संशयमाह—**तत्रेति** । पूर्वपक्षे प्रयोजनमाह—**यदि बुद्धिजीवाविति** । सिद्धान्ते प्रयोजनमाह—**अथ जीवपरमात्मानाविति** । औत्सर्गिकस्य मुख्यताबलात्पूर्वसिद्धान्तपक्षासंभवेन पक्षान्तरं कल्पयिष्यत इति मन्वानः संशयमाक्षिपति—**अत्राहाक्षेप्तेति** । ऋतं सत्यम् । अवश्यंभावीति यावत् । समाधत्ते—

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

लोके सम्यगर्जितस्यादृष्टस्य कार्ये देहे वर्तमानौ परस्य ब्रह्मणोऽर्धं स्थानमर्हतीति परार्धं हृदयं तस्मिन्परमे श्रेष्ठे या गुहा नभोलक्षणा तां प्रविश्य स्थितौ छायातपवन्मिथो विरुद्धौ तौ च ब्रह्मविदः कर्मिणश्च वदन्ति । त्रिर्नाचिकेतोऽग्निश्चितो यैस्ते त्रिणाचिकेतास्तेऽपि वदन्तीत्यर्थः । बुद्ध्यवच्छिन्नस्य जीवस्य परस्य च प्रकृतत्वादृतपानकर्तृत्वस्य जीवेन सह बुद्धेरिव परस्यापि च्छत्रिन्यायेन लाक्षणिकत्वाविशेषाच्च संशयमाह—**तत्रेति** । वाक्यभेदशङ्कां परिहरन्पूर्वपक्षे फलमाह—**यदीति** । प्रकृतं प्रतिपाद्यं कुतो जीवस्तथेति तत्राऽऽह—**तदपीति** । जीवतत्त्वं तदर्थः । प्रकरणं सप्तम्यर्थः । मनुष्ये प्रेते मृते सति येयं विचिकित्सा संशयः परलोकभोक्ताऽस्तीत्येके नास्तीति चान्ये त्वयोपदिष्टोऽहमेतत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थः । वराणां पितुः सौमनस्यमग्निविद्याऽऽत्मविद्येत्येतेषामिति निर्धारणे षष्ठी । सिद्धान्तेऽपि वाक्यभेदं वारयन्फलमाह—**अथेत्यादिना** । जीवविलक्षणस्य ब्रह्मणोऽप्रकृतत्वात्कथं प्रतिपाद्यतेत्याशङ्क्याऽऽह—**तदपीति** । परमात्मस्वरूपं तदित्युक्तमन्यत्रेत्यन्यदिति यावत् । कृताकृतात्कारणात्कार्याच्चेत्यर्थः । चकाराभ्यां भवतो ग्रहणम् । उभयोर्भोक्तृत्वायोगेन संशयमाक्षिपति—**अत्रेति** । प्रकृतत्वात्तदुपपत्तौ तदसंभावना नास्तीत्याह—**कस्मादिति** । पक्षयोरसंभावनां वक्तुमृतपानशब्दार्थमाह—**ऋतेति** । तत्कर्त्रोर्देहयोगदर्शनेति हेतुमाह—**सुकृतस्येति** । तथाऽपि कथं पक्षयोरनुपप-

लिङ्गात् ॥ तच्च चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्य संभवति । नाचेतनाया बुद्धेः ॥ "पिबन्तौ" इति च द्विवचनेन द्वयोः पानं दर्शयति श्रुतिः ॥ अतो बुद्धिक्षेत्रज्ञपक्षस्तावन्न सम्भवति ॥ अत एव क्षेत्रज्ञपरमात्मपक्षोऽपि न सम्भवति ॥ चेतनेऽपि परमात्मनि ऋतपानासम्भवात् ॥ "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुण्ड० ३ । १ । १] इति मन्त्रवर्णादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नैष दोषः ॥ छत्रिणो गच्छन्तीत्येकेनापि च्छत्रिणा बहूनां छत्रित्वोपचारदर्शनादेवमेकेनापि पिबता द्वौ पिबन्तावुच्येयाताम् ॥ यद्वा–जीवस्तावत्पिबति । ईश्वरस्तु पाययति । पाययन्नपि पिबतीत्युच्यते ॥ पाचयितर्यपि पक्तृत्वप्रसिद्धिदर्शनात् ॥ बुद्धिक्षेत्रज्ञपरिग्रहोऽपि सम्भवति ॥ करणे कर्त्तृत्वोपचारात् ॥ एधांसि पचन्तीति प्रयोगदर्शनात् ॥ न चाध्यात्माधिकारेऽन्यौ कौचिद् द्वावृतं पिबन्तौ सम्भवतः ॥ तस्माद् बुद्धिजीवौ स्यातां,

---

रत्नप्रभा ।

अत्रोच्यत इति ॥ पानकर्तृवाचिपदेन पानानुकूलौ वा लक्ष्यावित्याह–**यद्वेति** ॥ नियतपूर्वभाविकृतिमत्वरूपमनुकूलत्वं कर्तृकारयित्रोः साधारणम् । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादिति भावः । अत्र प्रकृतिर्मुख्यार्था प्रत्यये लक्षणा । **मिश्रास्तु** कृतिः प्रत्ययार्थो मुख्यः प्रकृत्या त्वजहल्लक्षणया पायनं लक्ष्य**मित्याहुः** । **पूर्वपक्षे** पिबन्ताविति कर्तृवाचिशतृप्रत्ययेन बुद्धिजीवसाधारणं कारकत्वं लक्ष्यमित्याह–**बुद्धीति** ॥ **एधांसि** काष्ठानि । पचन्तीत्याख्यातेन कारकत्वं लक्ष्यं, प्रकृतिस्तु मुख्यैवेति भावः । मुख्यपातारौ प्रसिद्धपक्षिणौ ग्राह्यावित्यत आह–**न चेति** ॥ ब्रह्मक्षत्रपदस्य सन्निहित-

भामती ।

अत्रोच्यत इति । अध्यात्माधिकारादन्यौ तावत्पातारावशक्यौ कल्पयितुम् । तदिह बुद्धेरचैतन्येन परमात्मनश्च भोक्तृत्वनिषेधेन जीवात्मैवैकः पाता परिशिष्यत इति 'सुष्ट्रीरुपदधाति' इतिवद्द्विवचनानुरोधादपिबत्संसृष्टतां स्वार्थस्य पिबच्छब्दो लक्षयन्स्वार्थमजहन्नितरेतरयुक्तपिबदपिबत्परो भवतीत्यर्थः । अस्तु वा मुख्य एव, तथापि न दोष इत्याह–**यद्वेति** । स्वातन्त्र्यलक्षणं हि कर्तृत्वं, तच्च पातुरिव पाययितुरप्यस्तीति सोऽपि कर्ता । अत एव चाहुः–'यः कारयति स करोत्येव' इति । एवं करणस्यापि स्वातन्त्र्यविवक्षया कथंचित्कर्तृत्वं, यथा काष्ठानि पचन्तीति । तस्मान्मुख्यत्वेऽप्यविरोध इति । तदेवं संशयं समाधाय पूर्वपक्षं गृह्णाति–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्तिरित्याशंक्य पूर्वपक्षानुपपत्तिमाह- **तच्चेतनस्येति** । अस्तु जीवस्यैव चेतनत्वादृतपानं मा वाऽचेतनाया बुद्धेर्भूत्तथाऽपि का क्षतिस्तत्राऽऽह–**पिबन्ताविति** । जीवस्यैव पातृत्वं न बुद्धेरिति स्थिते फलितमाह–**अत इति** । द्वयोरुक्तं पानायोगं हेतूकृत्य सिद्धान्तयोगमाह–**अत एवेति** । बुद्धेरचैतन्यात्पानायोगेऽपि परस्य चैतन्यात्तद्योगमाशंक्याह–**चेतनेऽपीति** । संशयायोगादधिकरणाक्षेपमनूद्य परिहरति–**अत्रेति** । किं पक्षद्वयं कथंचिदपि नोपपद्यते किंवा कथंचिद्योगेऽपि सम्यक्पक्षान्तरमस्ति ? नाऽऽद्य इत्याह–**नैष इति** । सिद्धान्तोपपत्तिं विधान्तरेणाऽऽह—**यद्वेति** । तथाऽपि कथं पिबन्ताविति द्विवचनं तत्राऽऽह—**पाययन्निति** । प्रधानकर्तरि प्रयोगो गुणकर्तरि कथमित्याशंक्याऽऽह—**पाचयितरीति** । यः कारयति स करोत्येवेति न्यायादित्यर्थः । पूर्वपक्षेऽपि द्विवचनोपपत्तिमाह—**बुद्धीति** । संभवति द्विवचनमिति शेषः । कर्तरि यो व्यपदेशः स कथं करणे स्यात्तत्राऽऽह–**एधांसीति** । कथंचिदुपपत्तिं पक्षयोरुक्त्वा द्वितीयं निराह–**न चेति** । पक्षद्वयं संभाव्याधिकरणारम्भमुपसंहरति–**तस्मादिति** । ब्रह्मक्षत्रशब्दस्य संनिहितमृत्युपदादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबच्छब्दस्य संनिहितगुहाप्रवेशादिना बुद्धिक्षेत्रज्ञपर-

जीवपरमात्मानौ वेति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति ॥ कुतः॥गुहां प्रविष्टाविति विशेषणात् ॥ यदि शरीरं गुहा, यदि वा हृदयम्, उभयथापि बुद्धिक्षेत्रज्ञौ गुहां प्रविष्टावुपपद्येते ॥ न च सति सम्भवे सर्वगतस्य ब्रह्मणो विशिष्टदेशत्वं युक्तं कल्पयितुम् "सुकृतस्य लोके" [कठ० १ । ३ । १] इति च कर्मगोचरानतिक्रमं दर्शयति ॥ परमात्मा तु न सुकृतस्य दुष्कृतस्य वा गोचरे वर्तते-"न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्" [बृ० ४ । ४ । २३] इति श्रुतेः ॥ "छायातपौ" [कठ० १ । ३ । १] इति चेतनाचेतनयोर्निर्देश उपपद्यते ॥ छायातपवत्परस्परस्य विलक्षणत्वात् ॥ तस्माद् बुद्धिक्षेत्रज्ञाविहोच्येयातामिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ विज्ञानात्म-

रत्नप्रभा ।

मृत्युपदादनित्यवस्तुपरत्ववदिहापि पिबत्पदस्य सन्निहितगुहापदाद्बुद्धिजीवपरतेति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-**किं तावदिति** ॥ गोचरं फलम् । एकस्मिञ्ज्ञातिमति क्लृप्ते सजातीयमेव द्वितीयं ग्राह्यम् । व्यक्तिमात्रग्रहे लाघवान्न विजातीयम् । जातिव्यक्त्युभयकल्पनागौरवात् । **न चास्तु** कारकत्वेन सजातीया बुद्धिरेव जीवस्य द्वितीयेति **वाच्यम्** । चेतनत्वस्य जीवस्वभावस्य कारकत्वादन्तरङ्गत्वात् । तथा च लोके द्वितीय-

भामती ।

बुद्धिक्षेत्रज्ञाविति । 'नियताधारता बुद्धिजीवसंभविनी नहि । क्लेशात्कल्पयितुं युक्ता सर्वगे परमात्मनि ॥' न च पिबन्ताविितिवत्प्रविष्टपदमपि लाक्षणिकं युक्तं, सति मुख्यार्थत्वे लाक्षणिकार्थत्वायोगात्, बुद्धिजीवयोश्च गुहाप्रवेशोपपत्तेः । अपि च 'सुकृतस्य लोके' इति सुकृतलोकव्यवस्थानेन कर्मगोचरानतिक्रम उक्तः । बुद्धिजीवौ च कर्मगोचरमनतिक्रान्तौ । जीवो हि भोक्तृतया बुद्धिश्च भोगसाधनतया धर्मस्य गोचरे स्थितौ, न तु ब्रह्म, तस्यातदायत्वात्, किंच छायातपाविति तमःप्रकाशावुक्तौ । न च जीवः परमात्मनोऽभिन्नस्तमः, प्रकाशरूपत्वात् । बुद्धिस्तु जडतया तम इति शक्योपदेष्टुम् । तस्माद्बुद्धिजीवावत्र कथ्येते । तत्रापि प्रेते विचिकित्सापनुत्तये बुद्धेर्भेदेन परलोकी जीवो दर्शनीय इति बुद्धिरुच्यते । एवं प्राप्तेऽभिधीयते-'ऋतपानेन जीवात्मा निश्चितोऽस्य द्वितीयता । ब्रह्मणैव सरूपेण न तु बुद्ध्या विरूपया ॥ १ ॥ प्रथमं सद्वितीयत्वे ब्रह्मणावगते सति । गुहाश्रयत्वं चरमं व्याख्येयमविरोधतः ॥ २ ॥' गौः सद्वितीयेत्युक्ते सजातीयेनैव गवान्तरेणावगम्यते, न तु विजातीयेनाश्वादिना । तदिह चेतनो जीवः सरूपेण चेतनान्तरेणैव ब्रह्मणा सद्वितीयः प्रतीयते, न त्वचेतनया विरूपया बुद्ध्या । तदेवम् 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र प्रथममवगते ब्रह्मणि तदनुरोधेन चरमं गुहाश्रयत्वं शालग्रामे हरिरितिवद्व्याख्येयम् । बहुलं हि गुहाश्रयत्वं ब्रह्मणः श्रुतय आहुः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तेति विमृश्य पूर्वपक्षयति-**किं तावदिति** । ऋतमिति श्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । परस्यापि प्रकृतत्वाज्जीवाद्वितीयत्वं किं न स्यादित्याह-**कुत इति** । सूत्रावयवेनोत्तरं-**गुहामिति** । हेतुमेव स्फुटयति-**यदीति** । जीवाद्वितीयं ब्रह्मैव गुहां प्रविष्टं "यो वेद निहितं गुहायाम्" इति श्रुतेरित्याशंक्याऽऽह-**न चेति** । इतश्च न ब्रह्म गुहां प्रविष्टमित्याह-**सुकृतस्येति** । ब्रह्मणोऽपि सुकृतलोकवर्तित्वमाशंक्याऽऽह-**परमात्मेति** । पूर्वपक्षे हेत्वन्तरमाह-**छायेति** । बुद्धेर्द्वितीयजीवज्ञानार्थं वाक्यमित्युपसंहरति-**तस्मादिति** । सिद्धान्तसूत्रमादायाऽऽत्मानाविति प्रतिज्ञां व्याकरोति-**एवमिति** । इहेति

१ उपनिषत्पुस्तकेषु च "न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयानित्येव पाठ उपलभ्यते । सूत्रभाष्य पुस्तके न कर्मणा वर्द्धते नो कनीयानित्येव पाठो दृश्यते ।

परमात्मानाविहोच्येयाताम् ॥ कस्मात् ॥ आत्मानौ हि तावुभावपि चेतनौ समानस्वभावौ ॥ संख्याश्रवणे च समानस्वभावेष्वेव लोके प्रतीतिर्दृश्यते—अस्य गोर्द्वितीयोऽन्वेष्टव्य इति ह्युक्ते गौरेव द्वितीयोऽन्विष्यते, नाश्वः पुरुषो वा ॥ तदिह ऋतपानेन लिङ्गेन निश्चिते विज्ञानात्मनि द्वितीयान्वेषणायां समानस्वभावश्चेतनः परमात्मैव प्रतीयते ॥ ननूक्तं गुहाहितत्वदर्शनान्न परमात्मा प्रत्येतव्य इति ॥ गुहाहितत्वदर्शनादेव परमात्मा प्रत्येतव्य इति वदामः ॥ गुहाहितत्वं तु श्रुतिस्मृतिष्वसकृत्परमात्मन एव दृश्यते—"गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम्" [कठ० १ । २ । १२] "यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्" [तै० २ । १] "आत्मानमन्विच्छ गुहां प्रविष्टम्" इत्याद्यासु ॥ सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थो देशविशेषोपदेशो न विरुध्यत इत्येतदप्युक्तमेव ॥ सुकृतलोकवर्तित्वं तु च्छत्रित्ववदेकस्मिन्नपि वर्तमानमुभयोरविरुद्धम् ॥ "छायातपौ" [कठ० १ । ३ । १] इत्यप्यविरुद्धम् ॥ छायातपवत्परस्परविलक्षणत्वात्संसारित्वासंसारित्वयोः ॥ अविद्याकृतत्वात्संसारित्वस्य,

---

रत्नप्रभा ।

स्यान्तरङ्गजातिमत्त्वदर्शनाज्जीवस्य द्वितीयश्चेतन एवेति सूत्रार्थमाह—**संख्याश्रवणे चेति** ॥ गुहायां बुद्धौ स्थितं, गह्वरे अनेकानर्थसंकुले देहे स्थितं, **पुराणम्** अनादिपुरुषं, विदित्वा हर्षशोकौ जहाति । परमश्रेष्ठे **व्योमन्** हार्दाकाशे या गुहा बुद्धिः तस्यां **निहितं** ब्रह्म **यो** वेद सोऽश्नुते सर्वान् कामानित्यन्वयः ।

भामती ।

तदिदमुक्तम्—**तद्दर्शनादिति** । तस्य ब्रह्मणो गुहाश्रयत्वस्य श्रुतिषु दर्शनादिति । एवंच प्रथमावगतब्रह्मानुरोधेन सुकृतलोकवर्तित्वमपि तस्य लक्षणया छत्रिन्यायेन गमयितव्यम् । छायातपत्वमपि जीवस्याविद्या-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रकृतमन्त्रोक्तिः । पूर्णतया प्रवेशानर्हं ब्रह्म कुतोऽद्वितीयं जीवस्येत्याह—**कस्मादिति** । हीत्युक्तं हेतुमाह—**आत्मानौ हीति** । चेतनत्वेन समन्वयाज्जीवे पातरि सिद्धे द्वितीयत्वेन परस्याऽऽदानं युक्तमित्यर्थः । तत्र किं नियामकमित्याशंक्य तद्दर्शनादिति व्याचष्टे—**संख्येति** । लौकिकीं दृष्टिमेव दृष्टान्तेनाऽऽह—**अस्येति** । एकस्य चेतनत्वे द्वितीयस्यापि तद्धीस्तदेवासिद्धमित्याशङ्कयाऽऽह—**तदिति** । तत्तत्रेत्थं लौकिकदर्शने सतीति यावत् । इहेति वाक्योक्तिः । संप्रतिपन्नां जातिमुपजीव्य निर्विशेषान्तरग्रहे बुद्धिलाघवाद्विजातीयग्रहे तद्गौरवात्परमात्मैव द्वितीयो जीवस्येति सूचयति—**समानेति** । कारकत्वेन बुद्धेरपि जीवसाम्यमाशंक्य तस्य बहिरङ्गत्वाच्चेतनस्य स्वभावत्वेनान्तरङ्गत्वान्मैवमित्याह—**चेतन इति** । बहिरङ्गमपि कारकत्वमेव ग्राह्यं गुहाहितत्वलिङ्गादिति शङ्कते—**नन्विति** । तत्रापि तद्दर्शनादित्युत्तरमाह—**गुहेति** । तदेव स्फुटयति—**गुहेत्यादिना** । परस्मिन्गुहाहितत्वोक्तेस्तात्पर्यं वक्तुमसकृदित्युक्तम् । गुहायां बुद्धावाहितं निक्षिप्तं गह्वरे बहुविधानर्थसंकटे देहे स्थितं पुराणं चिरंतनं परं विदित्वा हर्षादि जहातीति संबन्धः । परमे बाह्याकाशापेक्षया प्रकृष्टे व्योमन्यन्तःकरणावच्छिन्ने भूताकाशे निहितं परं यो वेद सोऽश्नुते सर्वान्कामानिति संबन्धः । अन्विच्छ विचार्य निर्धारयेत्यर्थः । प्रवेशवाक्यसंग्रहार्थमादिपदम् । यत्तु सर्वगतस्य ब्रह्मणो न विशिष्टदेशतेति तत्राऽऽह—**सर्वेति** । यत्तु परस्य न सुकृतलोकवर्तितेति तत्राऽऽह—**सुकृतेति** । यदपि च्छायातपाविति चेतनाचेतनोक्तिरिति तत्राऽऽह—**छायेति** ।

पारमार्थिकत्वाच्चासंसारित्वस्य ॥ तस्माद्विज्ञानात्मपरमात्मानौ गुहां प्रविष्टौ गृह्येते ॥ ११ ॥ कुतश्च विज्ञानात्मपरमात्मानौ गृह्येते-

विशेषणाच्च ॥ १२ ॥

विशेषणं च विज्ञानात्मपरमात्मनोरेव सम्भवति "आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु" [कठ० १ । ३ । ३] इत्यादिना परेण ग्रन्थेन रथिरथादिरूपककल्पनया विज्ञानात्मानं रथिनं संसारमोक्षयोर्गन्तारं कल्पयति ॥ "सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम्" [कठ० १ । ३ । ९] इति परमात्मानं गन्तव्यं कल्पयति ॥ तथा "तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति" [कठ० १ । २ । १२] इति पूर्वस्मिन्नपि ग्रन्थे मन्तृमन्तव्यत्वेनैतावेव विशेषितौ ॥ प्रकरणं चेदं परमात्मनः ॥ ब्रह्मविदो वदन्तीति च वक्तृविशेषोपादानं परमात्मपरिग्रहे घटते ॥ तस्मादिह जीवपरमात्मानावुच्येयाताम् ॥ एष एव न्यायः-"द्वा सुपर्णा

रत्नप्रभा ।

अन्विच्छ विचारयेत्यर्थः ॥ ११ ॥ विशेषणं गन्तृगन्तव्यत्वादिकं लिङ्गमाह-**विशेषणाच्चेति** ॥ **सः** जीवो**ऽध्वनः** संसारमार्गस्य **परमं पारम्** । किं तत् । **विष्णो**र्व्यापनशीलस्य परमात्मनः **पदं** स्वरूपम् **आप्नोती**त्यर्थः । **दुर्दर्शं** दुर्ज्ञानं तत्र हेतुः-**गूढं** मायावृतं मायानुप्रविष्टं पश्चाद् गुहानिहितं गुहाद्वारा **गह्वरेष्ठम्**। एवं बहिरागतमात्मान**मध्यात्मयोगः** स्थूलसूक्ष्मकारणदेहलयक्रमेण प्रत्यगात्मनि चित्तसमाधानं तेन**ाधिगमो** महावाक्यजा वृत्तिः, तया विदित्वेत्यर्थः । ऋतपानमन्त्रे जीवानुवादेन वाक्यार्थज्ञानाय तत्पदार्थो ब्रह्म प्रतिपाद्यत इति उपसंहरति-**तस्मादिहेति** ॥ उक्तन्यायमतिदिशति-**एष इति** ॥

भामती ।

श्रयतया ब्रह्मणश्च शुद्धप्रकाशस्वभावस्य तदनाश्रयतया मन्तव्यम् ॥ ११ ॥ इममेव न्यायं 'द्वा सुपर्णा' इत्यत्राप्युदाहरणे कृत्वाचिन्तया योजयति-**एष एव न्याय इति** । अत्रापि किं बुद्धिजीवौ, उत जीवप-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्वैलक्षण्ये तद्वतोरपि तत्सिद्धिरिति हेतुं साधयति-**अविद्येति** । प्रथमश्रुतचेतनत्ववशाच्चरमश्रुतं गुहाप्रवेशादि नेयमित्युपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ ११ ॥ धर्मविशिष्टतया विलक्षणग्रहे बुद्धिरेव स्वतो विलक्षणा ग्राह्येति मन्वानो हेत्वन्तरं पृच्छति-**कुतश्चेति** । परमात्मा साधारणलिङ्गपरं सूत्रं व्याचष्टे-**विशेषणं चेति** । न बुद्धिजीवयोरित्येवकारार्थः । जीवविशेषणं विशदयति-**आत्मानमिति** । रथित्वकल्पनाफलं सूच्यते-**संसारेति** । परस्य विशेषणमाह-**स इति** । जीवः सर्वनामार्थः । अध्वनः संसारमार्गस्य पारमेव विशिनष्टि-**तदिति** । व्यापनशीलस्य ब्रह्मणः स्वरूपं तदित्यर्थः । परमं कार्यकारणातीतं पदं तदेव ज्ञेयं नान्यदित्यर्थः । किंचोत्तरवाक्यवत्पूर्वमपि जीवेश्वरयोरेव विशेषणादृतपानवाक्ये जीवद्वितीयत्वमीशस्यैवेत्याह-**तथेति** । दुर्दर्शं सूक्ष्मत्वाद्दुर्ज्ञानं तत एव गूढमनुप्रविष्टं गहनतां गतमीश्वरमध्यात्मयोगः प्रत्यगात्मन्येव चित्तसमाधानं तत्सहकृताद्वाक्यादधिगमो ब्रह्मात्मैक्यव्यञ्जकचित्तवृत्तिविशेषस्तेनाहमेवेति निश्चित्य धीरो विद्वान्हर्षाद्युपलक्षितं संसारं त्यजतीत्यर्थः । चकारसूचितमर्थमाह-**प्रकरणं चेति**। न च पृष्टत्वाविशेषाज्जीवस्यापीदं प्रकरणं तस्य ब्रह्मत्वेन प्रतिपाद्यत्वादविरोधादिति भावः । जीवद्वितीयत्वं परस्यैवेत्यत्र हेत्वन्तरमाह-**ब्रह्मेति** । ब्रह्मपक्षे हेतुबाहुल्याद्दृतं पिबन्तावित्यत्र जीवानुवादेन तदतिरिक्तो वाक्यार्थान्वयितदर्थशोधनाय परात्मा प्रतिपाद्यत इत्युपसंहरति-**तस्मादिति** । उक्तन्यायमन्यत्र संचारयति-**एष इति** । द्वा सुपर्णेत्यादौ सर्वत्र द्विवचनस्याऽऽकारश्छा

सयुजा सखायौ" [मुण्ड० ३।१।१] [श्वेता० ४।६।] इत्येवमादिष्वपि। तत्रापि ह्यध्यात्माधिकारान्न प्राकृतौ सुपर्णावुच्येते "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ ।६] इत्यदनलिङ्गाद्विज्ञानात्मा भवति ॥ "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इत्यनशनचेतनत्वाभ्यां परमात्मा ॥ अनन्तरे च मन्त्रे तावेव द्रष्टृद्रष्टव्यभावेन विशिनष्टि–"समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नो अनीशया शोचति मुह्यमानः ॥ जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः" [मुण्ड० ३ । १ । २] इति ॥ अपर आह–द्वा सुपर्णेति नेयमृगस्याधिकरणस्य सिद्धान्तं भजते ॥ पैङ्गिरहस्यब्राह्मणेनान्यथाव्याख्यातत्वात्–"तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति"[मुण्ड० ३।१।१]इति सत्त्वम्, "अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [मुंड० ३ । १ । १]इत्यनश्नन्नन्योऽभिपश्यति

रत्नप्रभा ।

द्वा द्वौ छान्दसो द्विवचनस्याकारः । सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्यनियामकभावेनेति **सयुजौ । सखायौ** चेतनत्वेन तुल्यस्वभावौ **समानम्** एकं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरमाश्रित्य स्थितावित्यर्थः । गुहां प्रविष्टाविति यावत् । एतावात्मानौ तल्लिङ्गदर्शनादित्याह–**तयोरन्य इति** ॥ विशेषणाच्चेत्याह–**अनन्तरे चेति** ॥ **अनीशया** स्वस्येश्वरत्वाप्रतीत्या देह**निमग्नः पुरुषो** जीवः **शोचति** । निमग्नपदार्थमाह–**मुह्यमान इति** ॥ नरोऽहमिति भ्रान्त इत्यर्थः । **जुष्टं** ध्यानादिना सेवितं **यदा** ध्यानपरिपाकदशायाम् **ईशमन्यं** विशिष्टरूपाद्भिन्नं शोधितचिन्मात्रं प्रत्यक्त्वेन **पश्यति तदा अस्य महिमानं** स्वरूपमेति प्राप्नोतीव ततो **वीतशोको** भवतीत्यर्थः ॥ द्वा सुपर्णेति वाक्यं जीवेश्वरपरमिति कृत्वा चिन्तितम् । अधुना कृतां चिन्तामुद्घाटयति–**अपर इति** ॥ अन्यथा बुद्धिविलक्षणत्वं पदलक्ष्यपरत्वेनेत्यर्थः । सत्त्वं बुद्धिरिति

भामती ।

रमात्मानाविति संशय्य करणरूपाया अपि बुद्धेरेधांसि पचन्तीतिवत्कर्तृत्वोपचाराद्बुद्धिजीवाविह पूर्वपक्षयित्वा सिद्धान्तयितव्यम् । सिद्धान्तश्च भाष्यकृता स्फोरितः । तद्दर्शनादिति च 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नः' इत्यत्र मन्त्रे । न खलु मुख्ये कर्तृत्वे संभवति करणे कर्तृत्वोपचारो युक्त इति कृत्वा चिन्तामुद्घाटयति–**अपर आह ।**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न्दसः । द्वौ सुपर्णाविव सहैव युज्येते नियम्यनियामकत्वेनेति सयुजौ सखायौ चेतनत्वेन समानस्वभावौ समानं नियम्यत्वेन तुल्यं वृक्षं छेदनयोग्यं शरीरं परिषस्वजाते समाश्रितावित्यर्थः । पक्षिणौ कौचिदत्र प्रतीयेते न जीवेशौ ततो नेदमुदाहरणं तत्राऽऽह–**तत्रेति** । तदनेन गुहां प्रविष्टाविति व्याख्यातम् । आत्मानौ हीति व्याचष्टे–**तयोरिति** । तद्दर्शनादित्युभयोर्लिङ्गदर्शनादिति व्याख्येयम् । विशेषणाच्चेति व्याकरोति—**अनन्तरे चेति** । आत्मेश्वरयोस्तुल्यो वृक्षो देहस्तस्मिञ्जीवो मनुष्योऽहमित्यभिनिवेशवाननीशयाऽविद्यया मुह्यमानस्तत्त्वमजानन्ननिशं शोचति संसारमनुभवति जुष्टं ध्यानादिना सेवितं यदा तत्प्रकर्षदशायामन्यं बिम्बभूतमीशशब्दलक्ष्यं प्रत्यक्त्वेन पश्यति तदाऽऽस्यैवाऽऽत्मत्वेन दृष्टस्य महिमानं स्वरूपं प्राप्नोति, ततश्च वीतशोको विगतसंसारो भवति तत्र हेतुरितिशब्देनोक्तो बन्धहेत्वविद्यादेर्ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्यर्थः । न चात्र जीवोक्तावनश्नन्नित्ययोगाद् बुद्धिग्रहे चाभिचाकशीतीत्यसंभवात्पूर्वपक्षासिद्धिः । करणे कर्तृत्वोपचारादभिचाकशीतीति बुद्धावपि सिद्धत्वाज्जीवे चैतन्यमात्रादनशनसंभवात् । मुख्ये कर्तृत्वे संभवति कर्तृत्वोपचारो नेति सिद्धान्ताभिप्रायः । कृत्वाचिन्तया द्वा सुपर्णेत्यादेरेतदधिकरणोदाहरणमुक्त्वा कृत्वाचिन्तामुद्घाटयति–**अपर इति** । अन्यथा सिद्धान्ताननुगुणत्वेनेति यावत् । सत्त्वमिति बुद्धिरुक्ता ।

ज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ इति ॥ सत्त्वशब्दो जीवः, क्षेत्रज्ञशब्दः परमात्मेति यदुच्यते तन्न ॥ सत्त्वक्षेत्रज्ञशब्दयोरन्तःकरणशारीरपरतया प्रसिद्धत्वात्तत्रैव च व्याख्याततत्वात् । "तदेतत्सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यत्यथ योऽयं शारीर उपद्रष्टा स क्षेत्रज्ञस्तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ" इति नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजते ॥ न ह्यत्र शारीरः क्षेत्रज्ञः कर्तृत्वभोक्तृत्वादिसंसारधर्मेणोपेतो विवक्ष्यते ॥ कथं तर्हि सर्वसंसारधर्मापेतो ब्रह्मस्वभावश्चैतन्यमात्रस्वरूपः–"अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति" [कठ० ३ । १ । १] इति "अनश्नन्नन्योऽभिपश्यति ज्ञः" इति वचनात् । "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७–१५] "क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि" [भ० गी० १३।२] इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यश्च ॥ तावता च विद्योपसंहारदर्शनमेवमेवावकल्प्यते "तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवं विदि किञ्चन रज आध्वंसते"इत्यादि॥

रत्नप्रभा ।

शङ्कते–**सत्त्वशब्द इति** ॥ बुद्धिजीवौ चेत्पूर्वपक्षार्थः स्यादित्यत आह–**नापीति** ॥ पूर्वपक्षार्थस्तदा स्याद् यद्यत्र बुद्धिभिन्नः संसारी प्रतिपाद्येत । न ह्यत्र संसारी विवक्ष्यते । किन्तु शोधितस्त्वमर्थो ब्रह्मेत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिभ्यां चायमर्थो युक्त इति **शेषः** । **तावता** मन्त्रव्याख्यामात्रेण । **एवमेव** जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तावेव । न हि जीवो बुद्धिभिन्न इति विवेकमात्रेणोपसंहारो युक्तः । भेदज्ञानस्य भ्रान्तित्वाद्वैफल्याच्चेति भावः । अविद्या विदुषि किमपि स्वकार्यं **नाऽऽध्वंसते** न सम्पादयति । ज्ञानाग्निना स्वस्या एव दग्धत्वादित्यर्थः । अविद्या नागच्छतीति वाऽर्थः । जीवस्य ब्रह्मत्वपरमिदं वाक्यमिति पक्षे शङ्कते–

भामती ।

सत्त्वं बुद्धिः । शङ्कते–**सत्त्वशब्द इति** । सिद्धान्तार्थं ब्राह्मणं व्याचष्ट इत्यर्थः । निराकरोति–**तत्रेति** । **येन स्वप्नं पश्यतीति** । येनेति करणमुपदिशति । ततश्च भिन्नं कर्तारं क्षेत्रज्ञम् । **योऽयं शारीर उपद्रष्टेति** । अस्तु तर्ह्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्ष एव ब्राह्मणार्थः, वचनविरोधे न्यायस्याभासत्वादित्यत आह–**नाप्यस्याधिकरणस्य पूर्वपक्षं भजत इति** । एवं हि पूर्वपक्षमस्य भजेत, यदि हि क्षेत्रज्ञे संसारिणि पर्यवस्येत । तस्य तु ब्रह्मरूपतायां पर्यवस्यन्न पूर्वपक्षमपि स्वीकरोतीत्यर्थः । अपि च । **तावेतौ सत्त्वक्षेत्रज्ञौ न ह वा एवंविदि किंचन रजआध्वंसत इति** । रजोऽविद्या नाध्वंसनं संश्लेषमेवंविदि करोतीति । एतावतैव विद्योपसंहाराज्जीवस्य ब्रह्मात्मतापरतास्य लक्ष्यत इत्याह–**तावता चेति** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सिद्धान्तार्थं व्याचष्टे ब्राह्मणमिति शंकते–**सत्त्वेति** । प्रसिद्ध्या प्रत्याह–**तन्नेति** । ब्राह्मणविरोधाच्च न तदन्यथा व्याख्येयमित्याह–**तत्रैवेति** । प्रकृतं ब्राह्मणं सप्तम्यर्थः । सत्त्वव्याख्यानानन्तर्यमथशब्दार्थः । सत्त्वस्य करणत्वात्क्षेत्रज्ञस्य कर्तृत्वान्न तयोरैक्यमित्यर्थः । तावेतौ करणत्वेन कर्तृत्वेन च भिन्नावित्यर्थः । सिद्धान्ताभजनेऽपि पूर्वपक्षमृगेषा भजेतेत्याशंक्याह–**नापीति** । द्वितीयस्य ब्रह्मरूपेणैव प्रतिपादनादिति हेतुमाह–**न हीति** । अत्रेति मन्त्रब्राह्मणोक्तिः । न चायं वाक्यार्थो न युक्तः श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वादित्याह–**तत्त्वमिति** । इतश्च जीवस्य ब्रह्मत्वदृष्टिरत्रेष्टेत्याह–**तावतेति** । मन्त्रव्याख्यामात्रेण विद्योपसंहारदर्शनं जीवस्य ब्रह्मत्वोपदेशे घटते, न सत्त्वक्षेत्रज्ञविवेकमात्रेण भेदधियो मिथ्याधीत्वादित्यर्थः । अविद्यानिवृत्तिफलोक्तिरपि ब्रह्मात्मताज्ञानमिह गमयतीत्याह–**न हेति** । जीवस्य ब्रह्मत्वोक्तिपरमिदं वाक्यमित्यत्र

कथं पुनरस्मिन्पक्षे "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [कठ० ३ । १ । १] इति सत्त्वमित्यचेतने सत्त्वे भोक्तृत्ववचनमिति ॥ उच्यते ॥ नेयं श्रुतिरचेतनस्य सत्त्वस्य भोक्तृत्वं वक्ष्यामीति प्रवृत्ता ॥ किं तर्हि ॥ चेतनस्य क्षेत्रज्ञस्याभोक्तृत्वं ब्रह्मस्वभावतां वक्ष्यामीति ॥ तदर्थं सुखादिविक्रियावति सत्त्वे भोक्तृत्वमध्यारोपयति ॥ इदं हि कर्तृत्वं भोक्तृत्वं च सत्त्वक्षेत्रज्ञयोरितरेतरस्वभावाविवेककृतं कल्प्यते॥परमार्थतस्तु नान्यतरस्यापि सम्भवति ॥ अचेतनत्वात्सत्त्वस्य, अविक्रियत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितस्वभावत्वाच्च सत्त्वस्य सुतरां न सम्भवति ॥ तथा च श्रुतिः–"यत्र वान्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत्पश्येद्" इत्यादिना स्वप्नदृष्टहस्त्यादिव्यवहारवदविद्याविषय एव कर्तृत्वादिव्यवहारं दर्शयति ॥ "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्"[बृ० ४ । ५ । १५] इत्यादिना च

रत्नप्रभा ।

कथमिति ॥ बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यान्नात्र युक्तिचिन्तया मनः खेदनीयमित्याह–**उच्यत इति** ॥ **तदर्थं** ब्रह्मत्वबोधनार्थं भोक्तृत्वमुपाधिमस्तके निक्षिपतीत्यर्थः । **वस्तुतो** जीवस्याभोक्तृत्वे भोक्तृत्वधीः कथमित्यत आह–**इदं हीति** ॥ चित्तादात्म्येन कल्पिता बुद्धिः सुखादिरूपेण परिणमते बुद्ध्यविवेकाच्चिदात्मनः सुखादिरूपवृत्तिव्यक्तचैतन्यवत्त्वं भोक्तृत्वं भातीत्यर्थः । भोक्तृत्वमाविद्यकं न वस्तुत इत्यत्र मानमाह–**तथा चेति** ॥ **यत्रा**विद्याकाले चैतन्यं भिन्नमिव भवति, **तदा** द्रष्टृत्वादिकम् । न वस्तुनि ज्ञात इत्यर्थः ॥ तस्माद् "ऋतं पिबन्तौ" [कठ० १३ । १] इति वाक्यमेव गुहाधिकरणविषय इति

भामती ।

चोदयति–**कथं पुनरिति** । निराकरोति–**उच्यते–नेयं श्रुतिरिति** । अनश्नन् जीवो ब्रह्माभिचाकशीतीत्युक्ते शंकेत, यदि जीवो ब्रह्मात्मा नाश्नाति, कथं तर्ह्यस्मिन्भोक्तृत्वावगमः, चैतन्यसमानाधिकरणं हि भोक्तृत्वमवभासत इति । तन्निरासायाह श्रुतिः–'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति' इति । एतदुक्तं भवति–नेदं भोक्तृत्वं जीवस्य तत्त्वतः, अपि तु बुद्धिसत्त्वं सुखादिरूपपरिणतं चितिच्छायापत्त्योपपन्नचैतन्यमिव भुंक्ते, न तु तत्त्वतो जीवः परमात्मा भुंक्ते । तदेतदध्यासभाष्ये कृतव्याख्यानम् । तदनेन कृत्वाचिन्तोद् घा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शंकते–**कथमिति** । बुद्धेर्भोक्तृत्वोक्तावतात्पर्यान्न तत्रोपपत्तिरन्वेष्येत्याह–**उच्यत इति** । क तर्हि श्रुतेस्तात्पर्यं तत्राऽऽह–**किं तर्हीति** । इतिपदं प्रवृत्तेति पूर्वेण संबध्यते । का तर्हि बुद्धेर्भोक्तृत्वधियो गतिस्तत्राऽऽह–**तदर्थमिति** । जीवस्य ब्रह्मत्वसिद्ध्यर्थमिति यावत् । चैतन्यच्छायापन्ना धीः सुखादिना परिणमते, तत्र पुरुषोऽपि भोक्तृत्वमिवानुभवति न तत्त्वत इति वक्तुमध्यारोपयतीत्युक्तम् । कुत्रत्यं भोक्तृत्वं बुद्धावारोप्यते तत्राऽऽह–**इदं हीति** । न हि भ्रान्तेरभ्रान्तिपूर्वकत्वं दण्डस्याप्सु वक्रतावदित्युक्तं **परमार्थतस्त्विति** । सत्त्वस्य वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे हेत्वन्तर**माविद्येति** । मिथ्याभोक्तृत्वे मानमाह–**तथा चेति** । यत्र यस्यामविद्यावस्थायां वैशब्दो निश्चयार्थोऽन्यदिवाऽऽभासभूतं नानात्वं दृष्टं स्यात्तत्राऽऽविद्यकबुद्ध्यादिसंबन्धादन्यो भूत्वाऽन्यच्चक्षुषा पश्येदन्यच्च श्रोत्रेण शृणुयादित्यर्थः । उक्तवाक्यतात्पर्यमाह–**स्वप्नेति** । वस्तुतो भोक्तृत्वाभावे श्रुतिमाह–**यत्र त्विति** । यस्यां विद्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं पूर्णं ब्रह्मैवाभूत्तत्राविद्याक्षये भेदभ्रमाभावादारब्धकर्मणा कार्यकरणव्यापारेऽपि स्वगतव्यापारानभिमानात्केन करणेन कं विषयं कः कर्ता पश्येदित्याक्षेपः । अनेनापि वाक्येन श्रुत्युक्तमर्थमाह–**विवेकिन इति** । एवं जीवस्य भोक्तृत्वादेर्मिथ्यात्वात्तदपोहेन तस्य ब्रह्मतामाह पैङ्गिब्राह्मणमिति । पूर्वोत्तरपक्षाननुगुणत्वादनुदाहरणत्वेऽपि कृत्वाचिन्तया द्वा सुपर्णेत्यादीहोदाहृतम् । तच्चाप्रपञ्चे प्रत्यग्ब्रह्मण्यन्वितम् । ऋतं पिबन्ताविति तु जीवद्वितीये पर-

विवेकिनः कर्तृत्वादिव्यवहारं वारयति ॥१२॥ इति गुहाप्रविष्टाधिकरणं समाप्तम् ॥ ३ ॥

अन्तर उपपत्तेः ॥ १३ ॥ (४) ॥

"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तद्यद्यप्यस्मिन्त्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति" [छां० ४ । १५ । १] इत्यादि श्रूयते ॥ तत्र संशयः—किमयं प्रतिबिम्बा-

रत्नप्रभा ।

स्थितम् ॥ १२ ॥ (३) ॥ उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति—**य इति** ॥ **तद्** अक्षिस्थानमसङ्गत्वेन ब्रह्मणोऽनुरूपं यतः अस्मिन् क्षिप्तं **वर्त्मनी** पक्ष्मणी एव गच्छतीत्यर्थः । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह—**तत्रेति** ॥ पूर्वत्र पिबन्ताविति प्रथमश्रुतचेतनत्वानुसारेण चरमश्रुताः गुहाप्रवेशादयो नीताः, तद्वदिहापि दृश्यत इति चाक्षुषत्वानुसारेणामृतत्वादयो ध्यानार्थं कल्पितत्वेन नेया इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्ष-

भामती ।

ठिता ॥ १२ ॥(३)॥ **अन्तर उपपत्तेः** । ननु 'अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्' इत्यनेनैवैतद्गतार्थम् । सन्ति खल्वत्राप्यमृतत्वाभयत्वादयो ब्रह्मधर्माः प्रतिबिम्बजीवदेवतास्वसंभविनः । तस्माद् ब्रह्मधर्मोपदेशाद् ब्रह्मैवात्र विवक्षितम् । साक्षाच्च ब्रह्मशब्दोपादानात् । उच्यते—'एष दृश्यत इत्येतत्प्रत्यक्षेऽर्थे प्रयुज्यते । परोक्षं ब्रह्म न तथा प्रतिबिम्बे तु युज्यते ॥ १ ॥ उपक्रमवशात्पूर्वमितरेषां हि वर्णनम् । कृतं न्यायेन येनैव स खल्वत्रानुषज्यते ॥ २ ॥' । 'ऋतं पिबन्तौ' इत्यत्र हि जीवपरमात्मानौ प्रथममवगताविति तदनुरोधेन गुहाप्रवेशादयः पश्चादवगता व्याख्याताः, तद्वदिहापि 'य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इति प्रत्यक्षाभिधानात्प्रथममवगते छायापुरुषे तदनुरोधेनामृतत्वाभयत्वादयः स्तुत्या कथंचिद्व्याख्येयाः । तत्र चामृतत्वं कतिपयक्षणावस्थानात्, अभयत्वमचेतनत्वात्, पुरुषत्वं पुरुषाकारत्वात्, आत्मत्वं कनीनिकायतनत्वात्, ब्रह्मरूपत्वमुक्तरूपामृतत्वादियोगात् । एवं वामनीत्वादयोऽप्यस्य स्तुत्यैव कथंचिन्नेतव्याः । कं च खं चेत्यादि तु वाक्यमग्नीनां नाचार्यवाक्यं नियन्तुमर्हति । 'आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता' इति च गत्यन्तराभिप्रायं, न तूक्तपरिशिष्टाभिप्रायम् । तस्माच्छायापुरुष एवात्रोपास्य इति पूर्वः पक्षः । संभवमात्रेण तु जीवदेवते उपन्यस्ते, बाधकान्तरोपदर्शनाय चैष दृश्यत इत्यस्यात्राभावात् । अन्तस्तद्धर्मोपदेशादित्यनेन निराकृतत्वात् । एवं प्राप्त उच्यते—**य एष इति** । 'अनिष्पन्नाभिधाने द्वे सर्वनामपदे सती । प्राप्य संनिहितस्यार्थं भवेतामभिधातृणी॥' संनिहिताश्च पुरुषात्मादिशब्दास्ते च न यावत्स्वार्थमभिदधति तावत्सर्वनामभ्यां नार्थतुपोऽप्यभिधीयत इति कुतस्तदर्थस्यापरोक्षता । पुरुषात्मशब्दौ च सर्वनामनिरपेक्षौ स्वरसतो जीवे वा परमात्मनि वा वर्तेते इति । न च तयोश्चक्षुषि प्रत्यक्षदर्शनमिति निरपेक्षपुरुषपदप्रत्यायितार्थानुरोधेन य एष इति दृश्यत इति च यथासंभवं व्याख्येयम् । व्याख्यातं च सिद्धवदुपादानं शास्त्राद्यपेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थम् । विदुषः शास्त्रत उपलब्धिरेव दृढतया प्रत्यक्षवदुपचर्यते प्रशंसार्थमित्यर्थः । अपि च तदेव चरमं प्रथमानुगुणतया नीयते यन्नेतुं शक्यम्, अल्पं च । इह त्वमृतत्वादयो

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्मिन्निति स्थितम् ॥ १२ ॥ (३)॥ पिबन्ताविति द्वित्वश्रुत्या चेतनत्वेन तुल्यजीवपरदृष्ट्यनुसाराच्चारमश्रुता गुहाप्रवेशादयो नीतास्तर्हि दृश्यत इति प्रत्यक्षत्वोक्त्या छायात्मगत्यनुरोधादमृतत्वादयः स्तुत्या कथंचिन्नेया इत्याशङ्क्याऽऽह—**अन्तर इति** । उपकोसलविद्यावाक्यमुदाहरति—**य इति** । छायां निरसितुं विशिनष्टि—**एतदिति** । क्रियापदेनेतिपदं संबध्यते । स्थानस्य ब्रह्मानुरूप्यमाह—**तदिति** । वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने । एनं संयद्वाम इत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । दर्शनस्य लौकिकत्वशास्त्रीयत्वाभ्यां संशयमाह—**तत्रेति** ।

त्माऽक्ष्यधिकरणो निर्दिश्यते, अथ विज्ञानात्मा, उत देवतात्मेन्द्रियस्याधिष्ठाता अथवेश्वर इति । किं तावत्प्राप्तम् । छायात्मा पुरुषप्रतिरूप इति ॥ कुतः ॥ तस्य दृश्यमानत्वप्रसिद्धेः–"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" इति च प्रसिद्धवदुपदेशात् ॥ विज्ञानात्मनो वा अयं निर्देश इति युक्तम् । स हि चक्षुषा रूपं पश्यश्चक्षुषि सन्निहितो भवति ॥ आत्मशब्दश्चास्मिन्पक्षेऽनुकूलो भवति ॥ आदित्यपुरुषो वा चक्षुषोऽनुग्राहकः प्रतीयते–"रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः" [बृ० ५ । ५ । २] इति श्रुतेः ॥ अमृतत्वादीनां देवतात्मन्यपि कथञ्चित्सम्भवात् ॥ नेश्वरः ॥ स्थानविशेषनिर्देशादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवाक्षण्यभ्यन्तरः पुरुष इहोपदिष्ट इति ॥ कस्मात् ॥ "उपपत्तेः"–उपपद्यते हि परमेश्वरे गुणजातमिहोपदिश्यमानम् ॥ आत्मत्वं तावन्मुख्यया वृत्त्या परमेश्वरे उपपद्यते–

रत्नप्रभा ।

यति–**छायात्मेति** ॥ पूर्वपक्षे प्रतिबिम्बोपास्तिः, सिद्धान्ते ब्रह्मोपास्तिरिति फलम् ॥ **प्रसिद्धवदिति** । चाक्षुषत्वेनेत्यर्थः । सम्भावनामात्रेण पक्षान्तरमाह–**विज्ञानात्मन इत्यादिना** ॥ "मनो ब्रह्म" इतिवदेतद्ब्रह्मेति इति वाक्यस्येतिपदशिरस्कत्वान्न स्वार्थपरत्वमिति **पूर्वपक्षः** । "मनो ब्रह्मेत्युपासीत" इत्यत्र इतिपदस्य प्रत्ययपरत्वात् । इह च ब्रह्मेत्युवाचेत्यन्वयेन इतिपदस्योक्तिसम्बन्धिनोऽर्थपरत्वाद्वैषम्यमिति सिद्धान्तयति–**परमेश्वर एवेति** ॥ बहुप्रमाणसंवादस्तात्पर्यानुग्राहक इति न्यायानुगृहीताभ्यामात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां

भामती ।

बहवश्चाशक्याश्च नेतुम् । न हि स्वसत्ताक्षणावस्थानमात्रममृतत्वं भवति । तथा सति किं नाम नामृतं स्यादिति व्यर्थममृतपदम् । भयाभये अपि चेतनधर्मौ नाचेतने संभवतः । एवं वामनीत्वादयोऽप्यन्यत्र ब्रह्मणो नेतुमशक्याः । प्रत्यक्षव्यपदेशश्चोपपादितः । तदिदमुक्तम्–**उपपत्तेरिति** । 'एतदमृतमभयमेत-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तदुक्तिसंभावनार्थं विशिनष्टि–**अक्षीति** । देवतां संभावयितु**मिन्द्रियस्येति** । आत्मशब्दात्पक्षद्वयमाह–**अथेत्यादिना** । प्रथमश्रुतवशाच्चरमश्रुतं नेयमिति पूर्वन्यायेन विमृश्य पूर्वपक्षमाह–**किमिति** । उक्तश्रुतेः सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे छायात्मोपास्तिर्ब्रह्मोपास्तिः सिद्धान्ते फलम् । अमृतत्वादेरयोगान्न च्छायात्मेति शङ्कते–**कुत इति** । मनो ब्रह्मेत्यादिवदितिशब्दशिरस्कत्वेन वाक्यस्याविवक्षितार्थत्वं मत्वाऽऽह–**तस्येति** । तथाऽपि कथं छायात्मनि वामनीत्वादिकमित्याशङ्क्य चाक्षुषत्वस्यान्यत्रायोगादुपक्रमदृष्ट्या तदपि स्तुत्या नेयमित्याह–**य इति** । प्रसिद्धवदुपदेशश्चाक्षुषत्वोक्तिरेव । चकारः शङ्कानिरासी । संभावनामात्रेण पक्षान्तरमाह–**विज्ञानेति** । तस्य सर्वदेहसाधारण्यात्कुतोऽक्षिस्थानत्वं तत्राऽऽह–**स हीति** । संनिधिमात्रस्यातिप्रसङ्गित्वमाशङ्क्य हेत्वन्तरमाह–**आत्मेति** । संभावितं पक्षान्तरमाह–**आदित्येति** । तस्य चक्षुषि विशेषसंनिधिं सूचयति–**चक्षुष इति** । तस्य तस्मिन्ननुग्राहकत्वेन संनिधौ मानमाह–**रश्मिभिरिति** । एतदमृतमित्यादि कल्पद्वये कथं तदाह–**अमृतत्वेति** । जीवपक्षसंग्रहार्थोऽपिशब्दः । कथंचिदित्यौपचारिकोक्तिः । तेषां मुख्यत्वासंभवादीश्वरो गृह्यतामित्याशङ्क्य प्रथमदृष्टलिङ्गविरोधान्मैवमित्याह–**नेति** । सुखविशिष्टब्रह्मप्रकरणं नास्तीति कृत्वाचिन्तया प्राप्तं पक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमुत्थाप्य प्रतिज्ञार्थमाह–**एवमिति** । उक्तेषु पक्षान्तरेषु नियमासिद्धिरित्याह–**कस्मादिति** । हेतुमादाय व्याकरोति–**उपपत्तेरिति** । इहेत्यक्षिपुरुषोक्तिः । उपपत्तिमेव स्फोरयति–**आत्मत्वमिति** । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययन्यायं सूचयति–**मुख्ययेति** । तत्राऽऽत्मत्वस्य मुख्यत्वे गमक-

"स आत्मा तत्त्वमसि" [छा० ६।८।७-१५] इति श्रुतेः॥ अमृतत्वाभयत्वे च तस्मिन्नसकृच्छ्रुतौ श्रूयेते॥ तथा परमेश्वरानुरूपमेतदक्षिस्थानम्। यथा हि परमेश्वरः सर्वदोषैरलिप्तोऽपहतपाप्मत्वादिश्रवणात्, तथाऽक्षिस्थानं सर्वलेपरहितमुपदिष्टं-"तद्यद्यप्यस्मिन् सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति" इति श्रुतेः॥ संयद्वामत्वादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्नवकल्पते "एतं संयद्वाम इत्याचक्षते। एतं हि सर्वाणि वामान्यभिसंयन्ति" [छा० ४।१५।२] "एष उ एव वामनीरेष हि सर्वाणि वामानि नयति" [४ । १५ । २] "एष उ एव भामनीरेष हि सर्वेषु लोकेषु भाति" [छा० ४।१५।२] इति च॥ अत उपपत्तेरन्तरः परमेश्वरः॥ १३॥

रत्नप्रभा।

दृश्यत्वलिङ्गं बाध्यमित्याह-**संयद्वामेति**॥ **वामानि** कर्मफलानि **एतम्** अक्षिपुरुषमभिलक्ष्य **संयन्ति** उत्पद्यन्ते। सर्वफलोदयहेतुरित्यर्थः। लोकानां फलदाताप्ययमेवेत्याह-**वामनीरिति**॥ **नयति** फलानि लोकान्प्रापयतीत्यर्थः। **भामानि** भानानि नयत्ययमित्याह-**भामनीरिति**। सर्वार्थप्रकाशक इत्यर्थः॥ १३॥ स्थानादिव्यपदेशाच्च। स्थाननामरूपाणां ध्यानार्थं श्रुत्यन्तरेऽप्युपदेशादक्षिस्थानत्वो-

भामती।

ब्रह्म' इत्युक्ते स्यादाशङ्का, ननु सर्वगतस्येश्वरस्य कस्माद्विशेषेण चक्षुरेव स्थानमुपदिश्यत इति, तत्प-रिहरति श्रुतिः-'तद्यद्यप्यस्मिन्सर्पिर्वोदकं वा सिञ्चति वर्त्मनी एव गच्छति' इति। वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने। एतदुक्तं भवति-निर्लेपस्येश्वरस्य निर्लेपं चक्षुरेव स्थानमनुरूपमिति। तदिदमुक्तम्-**तथा परमेश्वरानुरूपमिति संयद्वामादिगुणोपदेशश्च तस्मिन्** ब्रह्मणि **कल्पते** घटते, समवेतार्थत्वात्। प्रतिबिम्बादिषु त्वसमवेतार्थः। वामनीयानि संभजनीयानि शोभनीयानि पुण्यफलानि वामानि। संयन्ति संगच्छमानानि वामान्यनेनेति संयद्वामः परमात्मा। तत्कारणत्वात्पुण्यफलोत्पत्तेस्तेन पुण्यफलानि संगच्छन्ते। स एव पुण्यफलानि वामानि नयति लोकमिति वामनीः। एष एव भामनीः। भामानि भानानि नयति लोकमिति भामनीः। तदुक्तं श्रुत्या-'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति॥ १३॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

माह-**स इति**। ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह-**अमृतत्वेति**। ईश्वरपक्षे हेत्वन्तरमाह-**तथेति**। अमृतत्वादिवदित्यर्थः। आनुकूल्यमेव स्फोरयति-**यथेति**। तत्तत्र लोके यद्यपि यदपि किंचिदस्मिन्नक्षिणि सर्पिर्घृतमुदकं वा सिञ्चति क्षिपति तत्सर्वं वर्त्मनी पक्ष्मस्थाने एव गच्छति तेन न लिप्यते चक्षुरित्यर्थः। इति ह स्मोपाध्यायो वदतीत्यादावितिशब्दस्योक्तार्थावच्छेदेनोक्तियोगिनोऽर्थपरत्वदृष्टेरिति होवाचेत्यत्रापीतिशब्दस्यार्थावच्छेदेनोक्तियोगादर्थपरत्वदृष्टेरात्मब्रह्मश्रुतिभ्याममृतत्वादिलिङ्गाच्च दृश्यत इति च्छायात्मलिङ्गं बाध्यमित्यर्थः। किंचोपक्रमस्थैकलिङ्गाद्वाक्यशेषस्थानेकलिङ्गानि बलवन्ति संवादस्य तात्पर्यहेतुत्वादित्याह-**संयदिति**। कुतोऽस्य संयद्वामत्वं तत्राऽऽह-**एतं हीति**। वामानि कर्मफलान्येतमक्षिपुरुषं हेतुमाश्रित्याभिसंयन्त्युत्पद्यन्ते सर्वफलोदयहेतुरयमित्यर्थः। वामनीरप्ययमेव पुमानित्याह-**एष इति**। तदुपपादयति-**एष हीति**। वामानि शोभनानि लोकं प्रापयति लोकस्य सर्वशुभप्रापकोऽयमित्यर्थः। भामनीरप्ययमेवेत्याह-**एष इति**। भामानि भानानि सर्वत्र नयतीति भामनीरयमेव प्रकाशकः सर्वत्रेत्यर्थः। तदेव स्फुटयति-**एष हीति**। प्रथमश्रुतस्यापि चरमश्रुतैरनेकैरन्यथयितव्यत्वमुपसंहरति-**अत इति**॥ १३॥ पूर्वपक्षबीजं

स्थानादिव्यपदेशाच्च ॥ १४ ॥

कथं पुनराकाशवत्सर्वगतस्य ब्रह्मणोऽक्ष्यल्पं स्थानमुपपद्यते इति ॥ अत्रोच्यते ॥ भवेदेषाऽनवक्लृप्तिः, यद्येतदेवैकं स्थानमस्य निर्दिष्टं भवेत् ॥ सन्ति हि अन्यान्यपि पृथिव्यादीनि स्थानान्यस्य निर्दिष्टानि–"यः पृथिव्यां तिष्ठन्" [बृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिना ॥ तेषु हि चक्षुरपि निर्दिष्टं–"यश्चक्षुषि तिष्ठन्" [बृ० ३ । ७ । ३] इति ॥ स्थानादिव्यपदेशादित्यादिग्रहणेनैतद्दर्शयति ॥ न केवलं स्थानमेवैकमनुचितं ब्रह्मणो निर्दिश्यते ॥ किं तर्हि ॥ नामरूपमित्येवंजातीयकमप्यनामरूपस्य ब्रह्मणोऽनुचितं निर्दिश्यमानं दृश्यते–"तस्योदिति नाम" [छा० १ । ६ ।७] "हिरण्यश्मश्रुः" [छा० १ । ६ । ७ ।] इत्यादि ॥ निर्गुणमपि सद्ब्रह्म नामरूपगतैर्गुणैः सगुणमुपासनार्थं तत्रतत्रोपदिश्यते, इत्येतदप्युक्तमेव ॥ सर्वगतस्यापि ब्रह्मण उपलब्ध्यर्थं स्थानविशेषो न विरुध्यते शालग्राम इव विष्णोरित्येतदप्युक्तमेव ॥ १४ ॥

सुखविशिष्टाभिधानादेव च ॥ १५ ॥

अपि च,नैवात्र विवदितव्यम् ॥ किम् ॥ ब्रह्मास्मिन्वाक्येऽभिधीयते न वेति ॥

रत्नप्रभा ।

क्तिरत्र न दोष इति **सूत्रयोजना** ॥ **अनवक्लृप्तिः** अक्लृप्तकल्पना **तदा** भवेद्, **यद्यत्रैव** निर्दिष्टं भवेदित्य**न्वयः** ॥ नन्वनुचितबाहुल्योक्तिरसमाधानमित्याशंक्य युक्तिमाह–**निर्गुणमपीति** ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि ब्रह्म ग्राह्यमित्याह–**सुखविशिष्टेति** ॥ ध्यानार्थं भेदकल्पनया सुखगुणविशिष्टस्य ब्रह्मणः प्रकृतस्य य एष इति सर्वनाम्नाभिधानादन्तरः परमात्मा स्यादिति **सूत्रार्थः** ॥ **ननु** प्रकरणात्प्रबलेन

भामती ।

स्थानादिव्यपदेशाच्च । आशंकोत्तरमिदं सूत्रम् । आशंकामाह–**कथं पुनरिति** । स्थानिनो हि स्थानं महद्दृष्टं, यथा यादसामब्धिः । तत्कथमत्यल्पं चक्षुरधिष्ठानं परमात्मनः परममहत इति शंकार्थः । परिहरति–**अत्रोच्यत इति** । स्थानान्यादयो येषां ते स्थानादयो नामरूपप्रकारास्तेषां व्यपदेशात्सर्वगतस्यैकस्थाननियमो नावकल्पते । न तु नानास्थानत्वं नभस इव नानासूचीपाशादिस्थानत्वम् । विशेषतस्तु ब्रह्मणस्तानि तान्युपासनास्थानानीति तैरस्य युक्तो व्यपदेशः ॥ १४ ॥ अपि च प्रकृतानुसारादपि ब्रह्मैवात्र प्रत्येतव्यं, न तु प्रतिबिम्बजीवदेवता इत्याह सूत्रकारः–**सुखविशिष्टाभिधानादेव च** । एवं खल्वपाख्यायते–उपकोसलो ह वै कामलायनः सत्यकामे जाबाले ब्रह्मचर्यमुवास । तस्याचार्यस्य द्वादश वर्षाण्यग्नीनुपचचार । स चाचार्योऽन्यान्ब्रह्मचारिणः स्वाध्यायं ग्राहयित्वा समावर्तयामास । तमेवैकमुपकोसलं न समावर्तयति स्म । जायया च तत्समावर्तनायार्थितोऽपि तद्वचनमवधीर्याचार्यः प्रोषितवान् ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दूषयति–**स्थानादीति** । स्थानान्यादयो येषां नामरूपाणां तेषां व्यपदेशान्न परस्याक्षिस्थानत्वानुपपत्तिरिति योजना । यादसामम्भोधिरिव स्थानिनः स्थानं महद्दृष्टमिति शङ्कते–**कथमिति** । व्योम्नः सूचीपाशादिवदक्ष्यादिस्थानत्वं महतोऽपि परस्य स्यादित्याह–**अत्रेति** । एवंजातीयकशब्देन गुणजातं गृहीतम् । निर्गुणस्य गुणसंबन्धोक्तिरप्ययुक्ता तत्कथमनेकदुर्घटप्रकटनमेव समाधिरित्याशङ्क्याऽऽह–**निर्गुणमिति** । चकारार्थमाह–**सर्वेति** ॥ १४ ॥ प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ग्राह्यमित्याह–**सुखेति** । हेत्वन्तरपरं सूत्रं स्फोरयितुं चकारार्थमाह–**अपि चेति** । तदेव वक्तुं प्रतिजानीते–**नैवेति** । विवादस्याका-

सुखविशिष्टाभिधानादेव ब्रह्मत्वं सिद्धम् ॥ सुखविशिष्टं हि ब्रह्म ॥ यद्वाक्योपक्रमे प्रक्रान्तं-"प्राणो ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म" [छा० ४। १०। ५] इति, तदेवेहाभिहितम् ॥ प्रकृतपरिग्रहस्य न्याय्यत्वात् ॥ "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता" [छा० ४। १४। १] इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानात् ॥ कथं पुनर्वाक्योपक्रमे सुखविशिष्टं ब्रह्म विज्ञायत इति ॥ उच्यते ॥ "प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म" [छा० ४। १०। ५] इत्येतदग्नीनां वचनं श्रुत्वोपकोसल उवाच । "विजानाम्यहं यत्प्राणो ब्रह्म कं च तु खं च न विजानामि" [छा० ४। १०। ५] इति तत्रेदं प्रतिवचनम् ॥ "यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्" [छा० ४। १०। ५] इति ॥

रत्नप्रभा ।

दृश्यत्वलिङ्गेनोपस्थापितश्छायात्मा सर्वनामार्थ इत्यत आह-**आचार्यस्त्विति** ॥ उपकोसलो नाम कश्चिद् ब्रह्मचारी जाबालस्याचार्यस्याग्नीन् द्वादश वत्सरान् परिचचार । तमनुपदिश्य देशान्तरगते जाबाले गार्हपत्याद्यग्निभिर्दयया प्राणो ब्रह्मेत्यात्मविद्यामुपदिश्योक्तम्-**आचार्यस्त्विति** ॥ तवात्मविद्याफलावाप्तये । मार्गमर्चिरादिकं वदिष्यतीत्यर्थः । पश्चादाचार्येणागत्य य एषोऽक्षिणीत्युक्त्वार्चिरादिका गतिरुक्ता । तथा चाग्निभिरुक्तात्मविद्यावाक्यस्य गतिवाक्येनैकवाक्यता वाच्या । सा च सर्वनाम्ना प्रकृतात्मग्रहे निर्वहतीत्येकवाक्यतानिर्वाहकं प्रकरणं वाक्यभेदकाल्लिङ्गाद्बलवदिति भावः । श्रुतिं व्याचष्टे-**उच्यत इति** ॥ **प्राणः** च सूत्रात्मा बृहत्त्वाद् ब्रह्मेति यत्तज्जानामि । **कं** विषयसुखं **खं** च भूताकाशं ब्रह्मत्वेन ज्ञातुं न शक्नोमीत्यर्थः । खं कथम्भूतं यत्कं तदेव खमिति सुखेन विशेषितस्य खस्य भूतत्वनिरासः । **तथा** कं कथम्भूतं यत् खं तदेव कमिति विभुत्वेन विशेषितस्य कस्य जन्यत्वनिरास इति व्यतिरेकमुखेनाह-

भामती ।

ततोऽतिदूनमानसमग्निपरिचरणकुशलमुपकोसलमुपेत्य त्रयोऽग्नयः करुणापराधीनचेतसः श्रद्दधानायास्मै दृढभक्तये समेत्य ब्रह्मविद्यामूचिरे-'प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्म' इति । अथोपकोसल उवाच, विजानाम्यहं प्राणो ब्रह्मेति, स हि सूत्रात्मा विभूतिमत्तया ब्रह्मरूपाविर्भावाद् ब्रह्मेति । किंतु कं च खं च ब्रह्मेत्येतन्न विजानामि । न हि विषयेन्द्रियसंपर्कजं सुखमनित्यं लोकसिद्धं खं च भूताकाशमचेतनं ब्रह्म भवितुमर्हति । अथैनमग्नयः प्रत्यूचुः-'यद्वाव कं तदेव खं यदेव खं तदेव कम्' इति । एवं संभूयोक्त्वा प्रत्येकं च स्वविषयां विद्यामूचुः-'पृथिव्यग्निरन्नमादित्यः' इत्यादिना । पुनस्त एनं संभूयोचुः, एषा सोम्य तेऽस्मद्विद्या प्रत्येकमुक्ता स्वविषया विद्या, आत्मविद्या चास्माभिः संभूय पूर्वमुक्ता प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति, आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता, ब्रह्मविद्येयमुक्तास्माभिर्गतिमात्रं त्ववशिष्टं नोक्तं, तत्तु विद्याफलप्राप्तये जाबालस्तवाचार्यो वक्ष्यतीत्युक्त्वाग्नय उपरेमिरे । एवं व्यवस्थिते 'यद्वाव कं तदेव खं यदेव

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यत्त्वे हेतुमाह-**सुखेति** । ब्रह्मणो विशिष्टस्योपक्रमस्थास्याक्षिवाक्येऽपि निर्देशादक्ष्याधारस्य पुंसो ब्रह्मतेत्युक्तमेव विवृणोति-**सुखेत्यादिना** । प्रक्रान्तत्वेऽपि ब्रह्मणोऽक्षिवाक्ये किं जातं तदाह-**तदेवेति** । प्रकृतपरिग्रहस्याक्षिवाक्ये यच्छब्देनेति शेषः । दृश्यत इति लिङ्गोपनीतच्छायात्मार्थो यच्छब्दः । लिङ्गस्य प्रकरणाद्बलीयस्त्वादित्याशङ्क्य तथात्वे वाक्यभेदाद्गतिमात्रोक्तिशेषाच्चैकवाक्यत्वाकांक्षायां तदापादकप्रकरणस्य लिङ्गात्प्राबल्यात्प्रकृतं ब्रह्मेव यच्छब्दोक्तमित्याह-**आचार्यस्त्विति** ॥ उक्तं व्यक्तीकर्तुं शङ्कते-**कथमिति** । तत्र ब्रह्मोक्तिं वक्तुमुपक्रमं दर्शयति-**उच्यत इति** । प्राणस्य सूत्रात्मनो बृहत्त्वाद्युक्तं ब्रह्मत्वं कथं पुनरर्थेन्द्रिययोगजं सुखं खं च भूताकाशं तद्ब्रह्मेति ज्ञातुं शक्यमित्याह-**एतदिति** ॥ शंकायामुत्तरम्-**तत्रेति** । प्रत्येकं

तत्र खंशब्दो भूताकाशे निरूढो लोके ॥ यदि तस्य विशेषणत्वेन कंशब्दः सुखवाची नोपादीयेत, तथा सति केवले भूताकाशे ब्रह्मशब्दो नामादिष्विव प्रतीकाभिप्रायेण प्रयुक्त इति प्रतीतिः स्यात् ॥ तथा कंशब्दस्य विषयेन्द्रियसम्पर्कजनिते सामये सुखे प्रसिद्धत्वात् ॥ यदि तस्य खंशब्दो विशेषणत्वेन नोपादीयेत लौकिकं सुखं ब्रह्मेति प्रतीतिः स्यात् ॥ इतरेतरविशेषितौ तु कंखंशब्दौ सुखात्मकं ब्रह्म गमयतः ॥ तत्र द्वितीये ब्रह्मशब्देऽनुपादीयमाने कं खं ब्रह्मेत्येवोच्यमाने कंशब्दस्य विशेषणत्वेनैवोपयुक्तत्वात्सुखस्य गुणस्याध्येयत्वं स्यात् ॥ तन्मा भूदित्युभयोः कंखंशब्दयोः ब्रह्मशब्दशिरस्त्वं–"कं ब्रह्म खं ब्रह्म" [छा० ४ । १० । ५] इति ॥ इष्टं हि सुखस्यापि गुणस्य गुणिवद्ध्येयत्वम् ॥ तदेवं वाक्योपक्रमे सुख-

रत्नप्रभा ।

तत्र खमित्यादिना । "आत्मविद्या" [छां० ४ । १४।१] इति श्रुतिविरोधात्प्रतीकध्यानमत्रानिष्टमिति भावः॥**सामय इति ।** **आमयो** दोषः–साधनपारतन्त्र्यानित्यत्वादिः, तत्सहित इत्यर्थः॥प्रत्येकग्रहणे दोषमुक्त्वा द्वयोर्ग्रहणे फलितमाह–**इतरेतरेति** ॥ विशेषितार्थकावित्यर्थः । नन्वेकं ब्रह्मैवात्र ध्येयं **चेद्** ब्रह्मपदान्तरं किमर्थमित्यत आह–**तत्रेति** ॥ विशेषणत्वेन खस्य भूतत्वव्यावर्त्तकत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मशब्दः शिरो ययोस्तत्त्वमिति विग्रहः । अध्येयत्वे को दोषस्तत्राह—**इष्टं हीति** ॥ मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वावगमादिति

भामती ।

खं तदेव कम्' इत्येतद्व्याचष्टे भाष्यकारः–**तत्र खंशब्द इति** ॥ **प्रतीकाभिप्रायेणेति** । आश्रयान्तरप्रत्ययस्याश्रयान्तरे क्षेपः प्रतीकः । यथा ब्रह्मशब्दः परमात्मविषयो नामादिषु क्षिप्यते । इदमेव तद् ब्रह्म ज्ञेयं यन्नामेति । तथेदमेव तद् ब्रह्म यद्भूताकाशमिति प्रतीतिः स्यात् । न चैतत्प्रतीकत्वमिष्टम् । लौकिकस्य सुखस्य साधनपारतन्त्र्यं क्षयिष्णुता चामयस्तेन सह वर्तत इति सामयं सुखम् । तदेवं व्यतिरेके दोषमुक्त्वोभयान्वये गुणमाह–**इतरेतरविशेषितौ त्विति** । तदर्थयोर्विशेषितत्वाच्छब्दावपि विशेषितावुच्येते । सुखशब्दसमानाधिकरणो हि खंशब्दो भूताकाशमर्थं परित्यज्य ब्रह्मणि गुणयोगेन वर्तते । तादृशा च खेन सुखं विशिष्यमाणं सामयाद्व्यावृत्तं निरामयं भवति । तस्मादुपपन्नमुभयोपादानम् । ब्रह्मशब्दाभ्यासस्य प्रयोजनमाह–**तत्र द्वितीय इति** । ब्रह्मपदं कंपदस्योपरि प्रयुज्यमानं शिरः, एवं खंपदस्यापि ब्रह्मपदं शिरो ययोः कंखंपदयोस्ते ब्रह्मशिरसी, तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह–**तदेवं वाक्योपक्रम इति** । नन्वग्निभिः पूर्वं निर्दिश्यतां ब्रह्म, 'य एषोऽक्षिणि'

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मत्वमजानतो मिथोवैशिष्ट्योक्तौ कथं धीरित्याशंक्य खंशब्दस्येतरव्यभिचारे दोषमाह–**तत्र खमिति ।** प्रतीको नामाऽऽश्रयान्तरप्रत्ययस्याऽऽश्रयान्तरे क्षेपः । न चायं तदुपदेशः । अप्रतीकालम्बनान्नयतीति न्यायेन वक्ष्यमाणगतिविरोधादिति भावः । कंशब्दस्यापीतरव्यभिचारे दोषमाह–**तथेति ।** क्षयिता पारतन्त्र्यादि वाऽऽमयः । न च तस्मिन्ब्रह्मदृष्टिरुक्तन्यायादित्यर्थः । व्यतिरेके दोषमुक्त्वोभयग्रहे गुणमाह–**इतरेतरेति ।** अर्थयोर्विशेषितत्वेन शब्दावपि विशेषितावुक्तौ । कंशब्देन विशेषितो हि खंशब्दो भूताकाशं त्यक्त्वा तद्गुणयोगाद्ब्रह्मणि वर्तते । कमपि खेन विशेषितं निरामयं भवति । तथा च यथोक्तौ शब्दावनवच्छिन्नसुखगुणकं ब्रह्म गमयित्वा चरितार्थावित्यर्थः । एकस्यैव ब्रह्मणो ध्येयत्वाद्ब्रह्मपदाभ्यासो वृथेत्याशंक्याऽऽह–**तत्रेति ।** विशेषणत्वेनाऽऽकाशविशेषणार्पकत्वेनेति यावत् । उपरि प्रयोगाद्ब्रह्मपदं शिरो ययोस्ते ब्रह्मशिरसी तयोर्भावो ब्रह्मशिरस्त्वम् ॥ सुखस्याध्येयत्वमेवास्तु को दोष इत्याशङ्क्याऽऽह–**इष्टं हीति ।** मार्गोक्त्या सगुणविद्यात्वदृष्टेरित्यर्थः । ब्रह्मणः प्रक्रान्तत्वमुक्त्वोपसंहरति–**तदेवमिति** । तत्रैव हेत्वन्तरमाह–

विशिष्टं ब्रह्मोपदिष्टम् ॥ प्रत्येकं च गार्हपत्यादयोऽग्नयः स्वंस्वं महिमानमुपदिश्य-"एषा सोम्य तेस्मद्विद्याऽऽत्मविद्या च" [छां० ४ । १४ । १] इत्युपसंहरन्तः पूर्वत्र ब्रह्म निर्दिष्टमिति ज्ञापयन्ति ॥ "आचार्यस्तु ते गतिं वक्ता" [छां० ४ । १४ । १] इति च गतिमात्राभिधानप्रतिज्ञानमर्थान्तरविवक्षां वारयति॥ "यथा पुष्करपलाशे आपो न श्लिष्यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते" [छां० ४ । १४ । ३] इति चाक्षिस्थानं पुरुषं विजानतः पापेनानुपघातं ब्रुवन्नक्षिस्थानस्य

रत्नप्रभा ।

भावः । आत्मविद्यापदेनोपसंहारादपि प्रकृतं ब्रह्मेत्याह—**प्रत्येकं चेति** ॥ पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इति मम चतस्रस्तनवो विभूतिरिति **गार्हपत्य** उपदिदेश, आपो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति **अन्वाहार्यपचन** उवाच, प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति स्वमहिमान**माहवनीयो** जगादेति भावः । इयमस्माकमग्नीनां विद्या प्रत्येकमुक्ता। आत्मविद्या तु पूर्वमस्माभिर्मिलित्वा प्राणो ब्रह्मेत्युक्तेत्यर्थः ॥ "उच्यतामग्निभिर्ब्रह्मच्छायात्मा गुरुणोच्यताम् । वक्तृभेदात्" इति तत्राह—**आचार्यस्त्विति**॥एकवाक्यतानिश्चयाद्वक्तृभेदेऽपि नार्थभेद

भामती ।

इत्याचार्यवाक्येऽपि तदेवानुवर्तनीयमिति तु कुत इत्याह—**आचार्यस्तु ते गतिं वक्तेति च गतिमात्राभिधानमिति ।** यद्यप्येते भिन्नवक्तृगी वाक्ये तथापि पूर्वेण वक्त्रा एकवाक्यतां गमिते, गतिमात्राभिधानात् । किमुक्तं भवति, तुभ्यं ब्रह्मविद्यास्माभिरुपदिष्टा, तद्विदस्तु गतिर्नोक्ता, तां च किंचिदधिकमाध्येयं पूरयित्वाचार्यो वक्ष्यतीति । तदनेन पूर्वासंबद्धार्थान्तरविवक्षा वारितेति। अथैवमग्निभिरुपदिष्टे प्रोषित आचार्यः कालेनाजगाम, आगतश्च वीक्ष्योपकोसलमुवाच, ब्रह्मविद इव ते सोम्य मुखं प्रसन्नं भाति, कोऽनु त्वामनुशशासेति । उपकोशलस्तु ह्रीणो भीतश्च को नु मामनुशिष्यात् भगवन् प्रोषिते त्वयीत्यापाततोऽपज्ञाय निर्बध्यमानो यथावदग्नीनामनुशासनमवोचत् । तदुपश्रुत्य चाचार्यः सुचिरं क्लिष्ट उपकोसले समुपजातदयार्द्रहृदयः प्रत्युवाच, सोम्य किल तुभ्यमग्नयो न ब्रह्म साकल्येनावोचन्, तदहं तुभ्यं साकल्येन वक्ष्यामि, यदनुभवमाहात्म्यात् 'यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यन्त एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते' इत्येवमुक्तवत्याचार्य आहोपकोसलः, ब्रवीतु मे भगवानिति, तस्मै होवाचाचार्योऽर्चिरादिकां गतिं वक्तुमनाः, यदुक्तमग्निभिः प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति तत्पूरणाय 'एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते' इत्यादि । एतदुक्तं भवति—आचार्येण ये सुखं ब्रह्माक्षिस्थानं संयद्वामं वामनीभामनीत्येवंगुणकं प्राणसहितमुपासते ते सर्वेऽपहतपाप्मानोऽन्यत्कर्म कुर्वन्तु मा वाकार्षुः, अर्चिषमर्चिरभिमानिनीं देवतामभिसंभ-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रत्येकं चेति । उपकोसलं गार्हपत्योऽनुशशास पृथिव्यग्निरन्नमादित्य इतीमा मे चतस्रस्तनवो य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । अन्वाहार्यपचनोऽपि तदनुशासनमकरोदापो दिशो नक्षत्राणि चन्द्रमा इति मे तनवो य एष चन्द्रमसि पुरुषो दृश्यते सोऽहमस्मीति । आहवनीयोऽपि तदनुशासनं कृतवान्प्राण आकाशो द्यौर्विद्युदिति मम तनवो य एष विद्युति पुरुषः सोऽहमस्मीत्येवमेते प्रत्येकमग्नयः स्वंस्वं महिमानं विभूतिं पृथिव्यादिविस्तारमुक्त्वैषा सोम्य ते तुभ्यं प्रत्येकमुक्ताऽस्मद्विद्याऽग्निविषया पूर्वं च संभूय प्राणो ब्रह्मेत्यादिनाऽऽत्मविद्योक्ताऽस्माभिरित्युपसंहरन्तो ब्रह्मोपक्रमं दर्शयन्तीत्यर्थः । अग्निवाक्ये ब्रह्मोक्तमपि किमित्याचार्यवाक्येऽनुवर्तते वक्तृभेदादर्थभेदसिद्धेरित्याशङ्क्याऽऽह—**आचार्यस्त्विति ।** वक्तृभेदेऽप्येकवाक्यतासाकांक्षत्वात्पूर्वोत्तरवाक्ययोरेकार्थत्वं वाक्यैक्यसंभवे तद्भेदस्यायोगादित्यर्थः । फलोक्तेरपि सिद्धमक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमित्याह—**यथेति ।** प्रकृतपुरुषविदो हि पापाद्यनुपहतत्वं फलमुक्तं तच्च तदधिगमाधिकरणे ब्रह्मधियोऽभिधास्यते तेनास्य ब्रह्मत्वमित्यर्थः । आचार्येण गतिमात्रे वाच्ये किमित्यधिकं सोऽभिदधीतेत्याशंक्यापेक्षितं

पुरुषस्य ब्रह्मत्वं दर्शयति ॥ तस्मात्प्रकृतस्यैव ब्रह्मणोऽक्षिस्थानतां संयद्वामत्वादिगुणतां चोक्त्वा अर्चिरादिकां तद्विदो गतिं वक्ष्यामीति उपक्रमते "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते । एष आत्मेति होवाच" [छां० ४ । १५ । १] इति ॥ १५ ॥

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च ॥ १६ ॥

इतश्चाक्षिस्थानः पुरुषः परमेश्वरः ॥ यस्माच्छ्रुतोपनिषत्कस्य श्रुतरहस्यविज्ञानस्य ब्रह्मविदो या गतिर्देवयानाख्या प्रसिद्धा श्रुतौ–"अथोत्तरेण तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया विद्ययात्मानमन्विष्याऽऽदित्यमभिजयन्ते एतद्वै प्राणानामायतनमेतदमृतमभयमेतत्परायणमेतस्मान्न पुनरावर्तन्ते" [प्रश्न० १ । १०] इति ॥ स्मृतावपि "अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम् ॥ तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः" [भग० गी०

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः ॥ १५ ॥ **श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च** । **श्रुता** अनुष्ठिता **उपनिषद्** रहस्यं सगुणब्रह्मोपासनं येन तस्य या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा तस्या अत्राभिधानाल्लिङ्गादिति सूत्रार्थमाह–**इतश्चेति** ॥ यस्माद्दृश्यते तत्तस्मादिहेत्य**न्वयः** । श्रुतिमाह–**अथेति** ॥ देहपातानन्तरमित्यर्थः । स्वधर्मः **तपः** । तपोब्रह्मचर्यश्रद्धाविद्याभिः आत्मानं ध्यात्वा तया ध्यानविद्ययोत्तरं देवयानमार्गं प्राप्यते नोत्तरेण पथा आदित्यद्वारा सगुणब्रह्मस्थानं गच्छन्ति । **एतद्वै** ब्रह्म **प्राणानां** व्यष्टिसमष्टिरूपाणाम् **आयतनं** लिङ्गात्मकं हिरण्यगर्भरूपं वस्तुतः **एतद्** अमृतादिरूपं निर्गुणं सर्वाधिष्ठानम् । अतः कार्यब्रह्म प्राप्य तत्स्वरूपं निर्गुणं ज्ञात्वा मुच्यन्त इत्यर्थः । **अग्निरेव ज्योतिर्**देवता । एवमहराद्या देवता एव स्मृतौ उक्ताः । **अस्मिन्**

भामती ।

वन्ति प्रतिपद्यन्ते, अर्चिषोऽहरहर्देवताम्, अह्न आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षदेवतां, ततः षण्मासान्, येषु मासेषूत्तरां दिशमेति सविता ते षण्मासा उत्तरायण तद्देवतां प्रतिपद्यन्ते तेभ्यो मासेभ्यः संवत्सरदेवतां, तत आदित्यम्,आदित्याच्चन्द्रमसं,चन्द्रमसो विद्युतं,तत्र स्थितानेतान्पुरुषः कश्चिद् ब्रह्मलोकादवतीर्यामानवोऽमानव्यां सृष्टौ भवः । ब्रह्मलोकभव इति यावत् । स तादृशः पुरुष एतान्सत्यलोकस्थं कार्यं ब्रह्म गमयति, स एष देवपथो देवैरर्चिरादिभिर्नेतृभिरुपलक्षित इति देवपथः, स एव च ब्रह्मणा गन्तव्येनोपलक्षित इति ब्रह्मपथः, एतेन पथा प्रतिपद्यमानाः सत्यलोकस्थं ब्रह्म इमं मानवं मनोः सर्गं किं भूतमावर्तं जन्मजरामरणपौनःपुन्यमावृत्तिस्तत्कर्तावर्तो मानवो लोकस्तं नावर्तन्ते । तथा च स्मृतिः–'ब्रह्मणा सह ते सर्वे संप्राप्ते प्रतिसंचरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पदम्' ॥ १५ ॥ तदनेनोपाख्यानव्याख्यानेन

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

पूरयित्वा गतिर्वाच्येत्युपसंहरन्नाह–**तस्मादिति** । पूर्वापरालोचनायामेकवाक्यत्वनिश्चयादित्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रकरणादक्षिस्थस्य ब्रह्मत्वमुक्त्वा लिङ्गादपि तथेत्याह–**श्रुतेति** । श्रुता संवृत्तोपनिषद्रहस्यं ज्ञानं यस्य स तथा तस्य या देवयानाख्या गतिरागमसिद्धा तस्याश्चाक्षुपपुरुषवेदिन्यभिधानात्तद्ब्रह्मतेत्यर्थः । चकारार्थमाह–**इतश्चेति** । अवशिष्टं व्याचष्टे–**यस्मादिति** । या गतिः श्रुतौ स्मृतौ च प्रसिद्धा सैवेहाभिधीयमानेति संबन्धः । श्रुतिमाह–**अथेति** । देहपातानन्तर्यमथशब्दार्थः । तपोब्रह्मचर्याद्युपायेनाऽऽत्मानमनुसंधाय तद्विद्यया ध्यानाख्यया हेतुनोत्तरमार्गमर्चिराद्युपलक्षितं प्राप्य तेनाऽऽदित्यद्वारा कार्यं ब्रह्माऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । ब्रह्म विशिनष्टि–**एतदिति** । व्यष्टिसमष्टिकरणात्मकं हैरण्यगर्भं पदमित्यर्थः । तस्यैव वास्तवं रूपमाह–**एतदिति** । उक्तविशेषणसिद्ध्यर्थं हेतुमाह–**एतस्मादिति** । गतिविषयां श्रुतिमुक्त्वा स्मृतिमाह–**अग्निरिति** । अग्न्यादिशब्दैरातिवाहिक्यो देवता गृह्यन्ते । पथ्यन्तरादत्र विशेषमाह–**तत्रेति**

८ । २४] इति ॥ सैवेहाक्षिपुरुषविदोऽभिधीयमाना दृश्यते ॥ "अथ यदु चैवास्मिञ्छव्यं कुर्वन्ति यदि च नार्चिषमेवाभिसम्भवन्ति" [छां० ४ । १५ । ५] इत्युपक्रम्य "आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतं तत्पुरुषोऽमानवः" "स एनान्ब्रह्म गमयत्येष देवपथो ब्रह्मपथ एतेन प्रतिपद्यमाना इमं मानवमावर्तं नावर्तन्ते नावर्तन्ते" [छां० ४ । १५ ।५-६] इति ॥ तदिह ब्रह्मविद्विषयया प्रसिद्धया गत्याऽक्षिस्थानस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते ॥ १६ ॥

अनवस्थितेरसम्भवाच्च नेतरः ॥ १७ ॥

यत्पुनरुक्तं छायात्मा विज्ञानात्मा देवतात्मा वा स्यादक्षिस्थान इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न च्छायात्मादिरितर इह ग्रहणमर्हति ॥ कस्माद् ॥ अनवस्थितेः ॥ न तावच्छायात्मनश्चक्षुषि नित्यमवस्थानं सम्भवति ॥ यदैव हि कश्चित्पुरुषश्चक्षुरासीदति, तदा चक्षुषि पुरुषच्छाया दृश्यते ॥ अपगते

रत्नप्रभा ।

उपासके मृते सति यदि पुत्रादयः **शव्यं** शवसंस्कारादिकं कुर्वन्ति, यदि च न कुर्वन्ति, उभयथाप्युपास्तिमहिम्ना अर्चिरादिदेवान् क्रमेण गच्छन्ति । **अर्चिषम्** अग्निं ततोऽहरहः शुक्लपक्षं—तत उत्तरायणं—तस्मात्संवत्सरं—ततो देवलोकं—ततो वायुं—वायोरादित्यं—ततश्चन्द्रं चन्द्राद् विद्युतं गत्वा तत्र विद्युल्लोके स्थितानुपासकान् अमानवः पुरुषो ब्रह्मलोकादागत्य कार्यब्रह्मलोकं प्रापयति । एषोऽर्चिरादिभिर्देवैर्विशिष्टः—**देवपथः**, गन्तव्येन ब्रह्मणा योगाद् **ब्रह्मपथः** च । **एतेन** कार्यं ब्रह्मप्रतिपद्यमाना उपासकाः **इमं मानवं** मनोः सर्गम् **आवर्त्तं** जन्ममरणावृत्तियुक्तं **नावर्तन्ते** नागच्छन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ (४) ॥ **चक्षुरासीदतीति** । उपगच्छतीत्यर्थः । अनवस्थितस्योपास्यत्वं सदा न सिध्यतीति भावः । **किञ्च** व्यवधाना-

भामती ।

श्रुतोपनिषत्कगत्यभिधानाच्च इत्यपि सूत्रं व्याख्यातम् ॥ १६ ॥ **अनवस्थितेरसंभवाच्च नेतरः** । 'य एषोऽक्षिणि' इति नित्यवच्छ्रुतमनित्ये छायापुरुषे नावकल्पते । कल्पनागौरवं चास्मिन्पक्षे प्रसज्यत

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पथो देवयानस्य प्रामाणिकत्वेऽपि प्रकृते किमायातमित्याशंक्योक्तम्—**सैवेति** । इहेत्युक्तां श्रुतिमाह—**अथेति** । देहपातानन्तर्यमेवाथेत्युक्तमस्मिन्नुपासके प्रारब्धकर्मसमाप्त्यामृते यदि पुत्रा ज्ञातयो वा शव्यं शवसंबन्धिसंस्कारादिकर्म कुर्वन्ति, यदि वा न, द्विधाऽप्यप्रतिहतधीफलास्तेऽर्चिरभिमानिनीं देवतां प्राप्नुवन्ति तदाह—**यदु चेति** । अर्चिषोऽहर्देवतां ततः शुक्लपक्षदेवतां ततः षण्मासोपलक्षितोत्तरायणदेवतां ततः संवत्सराभिमानिनीं देवतां ततश्चाऽऽदित्यं ततश्चन्द्रं ततो विद्युतमाप्नुवन्ति । तत्तत्र स्थितानुपासकान्ब्रह्मलोकादागत्यामानवः पुरुषो गन्तव्यं ब्रह्म प्रापयतीत्याह—**इत्युपक्रम्येति** । देवैर्नेतृभिरधिष्ठितः पन्था देवपथो ब्रह्मणा गन्तव्यत्वेनोपलक्षितो ब्रह्मपथः । एतेन पथा कार्यं ब्रह्म प्रतिपद्यमानाः पुनरिमं मनोः सर्गं जन्ममरणाद्यावृत्तियुक्तं नाऽऽवर्तन्ते न प्रविशन्तीत्याह—**एष इति** । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—**तदिति** । प्रकरणमिहेत्युक्तम् ॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुपपाद्य परोक्तं प्रत्याह—**अनवस्थितेरिति** । तद्व्याकर्तुं व्याकर्त्यमनुकीर्तयति—**यदिति** । सूत्रमुत्तरत्वेन योजयति—**अत्रेति** । इहेति स्थानं वाक्यं चोक्तम् । प्रश्नपूर्वकं हेतुं छायात्मनि व्याचष्टे—**कस्मादिति** । उक्तमन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यनक्ति—**यदेति** । स्वचक्षुषि

१ [१ । २ । १३] व्याससूत्रभाष्ये ।

तस्मिन्न दृश्यते ॥ "य एषोऽक्षिणि पुरुषः" [छां० ४।१५।१] इति श्रुतिः ॥ सन्निधानात्स्वे चक्षुषि दृश्यमानं पुरुषमुपास्यत्वेनोपदिशति ॥ न चोपासनाकाले छायाकरं कञ्चित्पुरुषं चक्षुस्समीपे सन्निधाप्योपास्त इति युक्तं कल्पयितुम् ॥ "अस्यैव शरीरस्य नाशमन्वेष नश्यति" [छां० ८।९।१] इति श्रुतिश्छायात्मनोऽनवस्थितत्वं दर्शयति॥ असम्भवाच्च–तस्मिन्नमृतत्वादीनां गुणानां न च्छायात्मनि प्रतीतिः। तथा विज्ञानात्मनोऽपि साधारणे कृत्स्नशरीरेन्द्रियसम्बन्धे सति चक्षुष्येवावस्थितत्वं वक्तुं न शक्यम्॥ ब्रह्मणस्तु सर्वव्यापिनोऽपि दृष्ट उपलब्ध्यर्थो हृदयादिदेशविशेषसम्बन्धः॥ समानश्च विज्ञानात्मन्यप्यमृतत्वादीनां गुणानामसम्भवः ॥ यद्यपि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽनन्य एव ॥ तथाप्यविद्याकामकर्मकृतं तस्मिन्मर्त्यत्वमध्यारोपितं भयं चेत्यमृतत्वाभयत्वे नोपपद्येते ॥ संयद्वामत्वादयश्चैतस्मिन्ननैश्वर्यादनुपपन्ना एव ॥ देवतात्मनस्तु "रश्मिभिरेषोऽस्मिन्प्रतिष्ठितः" [बृह० ५ । ५ । २] इति श्रुतेः ॥ यद्यपि चक्षुष्यवस्थानं स्यात्॥ तथाप्यात्मत्वं तावन्न सम्भवति ॥ पराग्रूपत्वात् ॥ अमृतत्वादयोऽपि न सम्भवन्ति ॥ उत्पत्तिप्रलयश्रवणात् ॥ अमरत्वमपि देवानां चिरकालावस्थानापेक्षम् ॥ ऐश्वर्यमपि परमेश्वरायत्तं न स्वाभाविकम् ॥ "भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम

रत्नप्रभा ।

स्वाक्षिस्थ उपास्यः । न च तस्य स्वचक्षुषा दर्शनं सम्भवतीत्याह–**य एष इति** ॥ अस्तु तर्हि परेण दृश्यमानस्योपास्तिरित्यत आह–**न चेति** ॥ कल्पनागौरवादित्यर्थः ॥ युक्तिसिद्धानवस्थितत्वे श्रुतिमाह–**अस्येति** ॥ छायाकरस्य बिम्बस्य नाशमदर्शनमनुसृत्यैष छायात्मा नश्यतीत्यर्थः ॥ जीवं निरस्यति–**तथेति** ॥जात्यन्धस्याप्यहमित्यविशेषेण जीवस्याभिव्यक्तेश्चक्षुरेव स्थानमित्ययुक्तमित्यर्थः ॥ **दृष्ट इति** । श्रुताविति **शेषः** । **ननु** "चक्षोः सूर्यो अजायत" "सूर्योऽस्तमेति" इति वाक्यममरा देवा इति प्रसिद्धिबाधितमित्याशंक्याह–**अमरत्वमपीति** ॥ **भीषा** भयेन **अस्माद्** ईश्वराद्वायुश्चलति । **अग्निश्चेन्द्रश्च**

भामती ।

इत्याह–**न चोपासनाकाल इति** ॥ **तथा विज्ञानात्मनोऽपीति** । विज्ञानात्मनो हि न प्रदेशे उपा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नित्यं संनिध्यभावेऽपि यत्र क्वापि च्छायात्मनः संभवादुपास्यतेत्याशङ्क्याऽऽह–**य इति** । दृश्यत इत्युक्ते स्वेनान्येन वेत्यविशेषाच्चरमश्रुतत्वाच्च प्रथमश्रुतमक्षि स्वकीयमेव युक्तं संनिधेः स्वस्मिन्नतिशयादित्याह–**संनिधानादिति** । तर्हि पुरुषान्तरं संनिधाप्य स्वचक्षुषि तद्दृश्यस्योपास्यता स्यादित्याशङ्क्य गौरवान्नेत्याह–**न चेति** । युक्त्याऽनवस्थितत्वमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह–**अस्येति** । छायाकरस्येत्यर्थः । आनन्तर्यार्थोऽनुशब्दः । एष शब्दश्छायात्मार्थः । हेत्वन्तरमादाय व्याख्याति–**असंभवाच्चेति** । जीवनिरासेऽप्यनवस्थितिं व्याचष्टे–**तथेति** । छायात्मवदित्यर्थः । न हि तस्य चक्षुष्येव व्यक्तियोग्यता येन तत्रोपास्तिर्विनाऽपि स्थानविशेषमहमिति व्यक्तेरित्यर्थः । तर्हि ब्रह्मणोऽपि सर्वत्र सत्त्वान्न चक्षुष्येव स्थितिस्तत्राऽऽह–**ब्रह्मणस्त्विति** । दृष्टः श्रुताविति शेषः । हेत्वन्तरं जीवेऽपि योजयति–**समानश्चेति** । जीवस्य ब्रह्माभेदात्तत्रामृतत्वादि स्यादित्याशंक्याऽऽह–**यद्यपीति** । अनवस्थितिर्देवतात्मन्यसिद्धेत्याशंक्य हेत्वन्तरेण निराह–**देवतेति** । देवेष्वमरत्वप्रसिद्धिबाधितं तदुत्पत्त्यादिवाक्यमित्याशंक्याऽऽह–**अमरत्वमिति** । संयद्वामत्वादिकमपि न तत्रेत्याह–**ऐश्वर्यमिति** । तस्येश्वरायत्तत्वे भयास्तित्वे च मानमाह–**भीषेति** । भयेनास्मादी-

इति" [तैत्ति० २। ८।१] इति मन्त्रवर्णात् ॥ तस्मात्परमेश्वर एवायमक्षिस्थानः प्रत्येतव्यः ॥ अस्मिंश्च पक्षे दृश्यत इति प्रसिद्धवदुपादानं शास्त्रापेक्षं विद्वद्विषयं प्ररोचनार्थमिति व्याख्येयम् ॥ १७ ॥ इत्यन्तराधिकरणम् ॥ ४ ॥

अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् ॥ १८॥ (५) ॥

"य इमं च लोकं परं च लोकं सर्वाणि च भूतान्यन्तरो यमयति" [बृ० ३। ७। १] इत्युपक्रम्य श्रूयते-"यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरोयं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आ-

---

रत्नप्रभा।

स्वस्वकार्यं कुरुतः। उक्तापेक्षया पञ्चमो मृत्युः समाप्तायुषां निकटे धावतीत्यर्थः। ईश्वरपक्षे दृश्यत इत्युक्तं तत्राह-**अस्मिन्निति** ॥ दर्शनमनुभवः। तस्य शास्त्रे श्रुतस्य शास्त्रमेव करणं कल्प्यं सन्निधानात्। तथा च शास्त्रकरणको विद्वदनुभव उपासनास्तुत्यर्थ उच्यत इत्यर्थः। तस्मादुपकोसलविद्यावाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १७ (४) ॥ बृहदारण्यकवाक्यमुदाहरति-**य इति** ॥ अतन्र्यामिब्रा-

भामती।

सनाऽन्यत्र दृष्टचरी, ब्रह्मणस्तु तत्र श्रुतपूर्वेत्यर्थः। भीषा भिया। अस्मात् ब्रह्मणः। शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १७ ॥ **अन्तर्याम्यधिदैवादिषु तद्धर्मव्यपदेशात्।** 'स्वकर्मोपार्जितं देहं तेनान्यच्च नियच्छति। तक्षादिरशरीरस्तु नात्मान्तर्यामितां भजेत् ॥ १ ॥' प्रवृत्तिनियमलक्षणं हि कार्यं चेतनस्य शरीरिणः स्वशरीरेन्द्रियादौ वा शरीरेण वा वास्यादौ दृष्टं नाशरीरस्य ब्रह्मणो भवितुमर्हति। न हि जातु वटाङ्कुरः कुटजबीजाजायते। तदनेन 'जन्माद्यस्य यतः' इत्येतदप्याक्षिप्तं वेदितव्यम्। तस्मात्परमात्मनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्यान्तर्यामित्वाभावात्, प्रधानस्य वा पृथिव्याद्यभिमानवत्या देवताया वाणिमाद्यैश्वर्ययोगिनो वा जीवात्मनो वान्तर्यामिता स्यात्। तत्र यद्यपि प्रधानस्यादृष्टत्वाश्रुतत्वामतत्वाविज्ञातत्वानि सन्ति, तथापि तस्याचेतनस्य द्रष्टृत्वश्रोतृत्वमन्तृत्वविज्ञातृत्वानां श्रुतानामभावात्, अनात्मत्वाच्च 'एष त आत्मा' इति श्रुतेरनुपपत्तेर्न प्रधानस्यान्तर्यामिता। यद्यपि पृथिव्याद्यभिमानिनो देवस्यात्मत्वमस्ति, अदृष्टत्वादयश्च सह द्रष्टृत्वादिभिरुपपद्यन्ते, शरीरेन्द्रियादियोगश्च, पृथिव्येव यस्यायतनमग्निर्लोको मनो ज्योतिः इत्यादिश्रुतेः, तथापि तस्य प्रतिनियतनियमनात् 'यः सर्वाँल्लोकानन्तरो यमयति यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यम-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

श्वरात्पवते चलति वायुरित्यर्थः। पक्षत्रयायोगे फलितमाह-**तस्मादिति**। ईश्वरेऽपि दृश्यत इत्ययुक्तं तस्यादृश्यत्वादित्याशंक्याऽऽह-**अस्मिन्निति**। उपलब्धिर्दर्शनं तत्र शास्त्रीयदर्शनस्य शास्त्रमेव संनिहितं करणमिति विद्वत्प्रसिद्धं शास्त्रीयमेव दर्शनं सिद्धवदनूद्यते, तत्राज्ञानामनुरागार्थमित्यर्थः। शास्त्रादीत्यादिपदं विद्वदनुभवार्थम्। तद्विषयदर्शनोक्तेरुपयोगमाह-**प्ररोचनेति**। उक्तं तत्त्वदर्शनमयोग्यमित्युक्ते न तद्दर्शने फलवति भवत्यभिरुचिरित्यर्थः। तदेवमुपकोसलवाक्यं सविशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति ॥ १७ ॥ (४) ॥ स्थानादिव्यपदेशसूत्रे पृथिव्यादीनि ब्रह्मणः स्थानानीत्युक्तं तदसिद्धिमाशंक्याऽऽह-**अन्तर्यामीति** ॥ अन्तर्यामिब्राह्मणमुदाहरति-**य इति**। मनुष्यादिभिर्देवादिभिश्चाधिष्ठितमिमममुं च लोकं योऽन्तरो यमयति यश्च लोकद्वयवर्तीति भूतान्यन्तरः सन्यमयति तं किं वेत्थेत्यन्तर्यामिणमुपक्रम्य श्रुतमित्यर्थः। पृथिव्यां तिष्ठन्नन्तर्यामीत्युक्ते सर्वत्रापि चराचरे प्रसक्तावुक्तं-**पृथिव्या इति** ॥ तदेवतां प्रत्याह-**यमिति**। ईश्वरस्याप्यकार्यकरणस्य न नियन्तृतेत्याशंक्याऽऽह-**यस्येति**। नियम्यकार्यकरणैरेव नियन्तृत्वम्। फलितमाह-**य इति** ॥ तस्याताटस्थ्यमाह-**एष इति**। ते मम चेत्यर्थः। आदिपदं योऽप्सु तिष्ठन्नित्यादिसंग्रहार्थम्।

त्मान्तर्याम्यमृतः'' [बृ० ३। ७।३] इत्यादि ॥ अत्राधिदैवतमधिलोकमधिवेदमधियज्ञमधिभूतमध्यात्मं च कश्चिदन्तरवस्थितो यमयितान्तर्यामी श्रूयते ॥ स किमधिदैवाद्यभिमानी देवतात्मा कश्चित्, किंवा प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्यः कश्चिद्योगी, किंवा परमात्मा, किंवाऽर्थान्तरं किञ्चिदित्यपूर्वसञ्ज्ञादर्शनात्संशयः ॥ किं तावन्नः प्रतिभाति ॥ सञ्ज्ञाया अप्रसिद्धत्वात्सञ्ज्ञिनाऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेण[2] केनचिद् भवितव्यमिति ॥ अथ वा नानिरूपितरूपमर्थान्तरं शक्यमस्तीत्यभ्युपगन्तुम् ॥ अन्तर्यामिशब्दश्चान्तर्यमनयोगेन प्रवृत्तो नात्यन्तमप्रसिद्धः ॥ तस्मात्पृथिव्याद्यभिमानी कश्चिद्देवोऽन्तर्यामी स्यात् ॥ तथा च श्रूयते—''पृथिव्येव यस्यायतनमग्नि-

रत्नप्रभा ।

ह्मणे प्रतीयमानार्थमाह—**अत्रेति**॥''यः पृथिव्याम्'' [बृ० ३।७।३] इत्यादिना देवताः पृथिव्याद्या अधिकृत्य यमयिता श्रूयते।**तथा** यः सर्वेषु लोकेष्विति **अधिलोकम्**।यः सर्वेषु वेदेष्विति—**अधिवेदम्**। यः सर्वेषु यज्ञेष्विति **अधियज्ञम्**। यः सर्वेषु भूतेष्विति—**अधिभूतम्**॥''यः प्राणे तिष्ठन्''[बृ० ३।७।१६]इत्यादि''य आत्मनि'' [बृ०।३।७।?] इत्यन्तमध्यात्मं चेति विभागः। अशरीरस्य नियन्तृत्वसम्भवासम्भवाभ्यां संशयः पूर्वत्रेश्वरस्याक्षिस्थानत्वसिद्धये पृथिव्यादिस्थाननिर्देशो दृष्टान्त उक्तः। त स्य दृष्टान्तवाक्यस्येश्वरपरत्वमत्राक्षिप्य समाधीयत इति आक्षेपसङ्गतिः। अतः पूर्वफलेनास्य फलवत्त्वम्। अवान्तरफलं तु **पूर्वपक्षे** अनीश्वरोपास्तिः **सिद्धान्ते** प्रत्यग्ब्रह्मज्ञानमिति मन्तव्यम्। स्वयमेवारुचिं वदन् पक्षान्तरमाह—**अथ वेति** ॥ अनिश्चितार्थे फलाभावेनाफलस्य वेदार्थत्वायोगादिति भावः ॥ **तथा चेति**। **यस्य** देवस्य। **आयतनं**

भामती ।

यति' इति श्रुतिविरोधादनुपपत्तेः, योगी तु यद्यपि लोकभूतवशितया सर्वाँल्लोकान्सर्वाणि च भूतानि नियन्तुमर्हति तत्रतत्रानेकविधदेहेन्द्रियादिनिर्माणेन 'स एकधा भवति त्रिधा भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यः, तथापि 'जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणात्' इति वक्ष्यमाणेन न्यायेन विकारविषये विद्यासिद्धानां व्यापाराभावात्सोऽपि नान्तर्यामी। तस्मात्पारिशेष्याज्जीव एव चेतनो देहेन्द्रियादिमान् द्रष्टृत्वादिसंपन्नः स्वयमदृश्यादिः स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्। अमृतश्च, देहेन्द्रियादिनाशेऽप्यनाशात्। अन्यथामुष्मिकफलोपभोगाभावेन कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्। 'य आत्मनि तिष्ठन्' इति चाभेदेऽपि कथंचिद्भेदोपचारात् 'स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठितः स्वे महिम्नि' इतिवत्। 'यमात्मा न वेद' इति च स्वात्मनि वृत्तिविरोधाभिप्रायम्।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

आपातिकं श्रुत्यर्थमाह—**अत्रेति**[1]। यः पृथिव्यामित्याद्यधिदैवतम्। यः सर्वेषु लोकेष्वित्यधिलोकम्। यः सर्वेषु वेदेष्वित्यधिवेदम्। यः सर्वेषु यज्ञेष्वित्यधियज्ञम् । यः सर्वेषु भूतेष्वित्यधिभूतम्। यः प्राणेष्वित्यादि य आत्मनीत्यन्तमध्यात्ममिति भेदः। अदेहस्य नियन्तृत्वासंभवसंभवाभ्यां संशयमाह—**स किमिति**। अर्थान्तरे संदिह्यमाने हेतुमाह—**अपूर्वेति**। दृश्यत इति श्रुतिर्बहुतरलिङ्गाद्यनुरोधेनार्थविशेषपरतया नीताऽत्र त्वन्तर्यामिशब्दस्याप्रसिद्धार्थत्वान्नार्थो निर्णीतो डित्थादिशब्दवदित्याह—**किं तावदिति**। अन्तर्यामिब्राह्मणस्य सविशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः। पूर्वपक्षे विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणः सिद्धान्ते परस्यैव तस्योपास्तिरिति फलम्। तत्र पूर्वपक्षाभासमाह—**संज्ञाया इति**। अध्ययनविध्युपात्तस्य पुमर्थान्वयध्रौव्यादनिर्धारितस्य तदयोगादन्तर्यामिरूपं निर्धारणीयमिति पक्षान्तरमाह—**अथ वेति**। अप्रसिद्धत्वात्संज्ञायाः संज्ञिनाऽपि तथा भाव्यं व्याप्तेरित्याशंक्याऽऽह—**अन्तर्यामीति**।अर्थान्तरायोगे फलितमाह—**तस्मादिति**। तत्र शाकल्यवाक्यं प्रमाणयति—**तथा चेति**। आयतनं शरीरं लोको लोक्यतेऽनेनेत्यसाधारणं ज्योतिः

१ आपाततः श्रुत्यर्थमाह—अत्रेति। २ सञ्ज्ञिनोऽप्यप्रसिद्धेनार्थान्तरेणेति पाठान्तरम्।

लोको मनो ज्योतिः" [बृ० ३ । ९ । २६] इत्यादि ॥ स च कार्यकरणवत्त्वात्पृथिव्यादीनन्तस्तिष्ठन्यमयतीति युक्तं देवात्मनो यमयितृत्वम् ॥ योगिनो वा कस्यचित्सिद्धस्य सर्वानुप्रवेशेन यमयितृत्वं स्यात् ॥ न तु परमात्मा प्रतीयेत ॥ अकार्यकरणवत्त्वादित्येवं प्राप्ते-इदमुच्यते ॥ योऽन्तर्याम्यधिदैवादिषु श्रूयते स परमात्मैव स्यान्नान्य इति ॥ कुतः ॥ तद्धर्मव्यपदेशात्-तस्य हि परमात्मनो धर्मा इह निर्दिश्यमाना दृश्यन्ते ॥ पृथिव्यादि तावदधिदैवादिभेदभिन्नं समस्तं विकारजातमन्तस्तिष्ठन्यमयतीति परमात्मनो यमयितृत्वं धर्म उपपद्यते ॥ सर्वविकारकारणत्वे सति सर्वशक्त्युपपत्तेः । "एष ते आत्मान्तर्याम्यमृतः" [बृह० ३ । ७।३] इति चात्मत्वामृतत्वे मुख्ये परमात्मन उपपद्येते ॥ "यं पृथिवी न वेद" [बृह० ३ । ७ । ३] इति च पृथिवीदेवताया अविज्ञेयमन्तर्यामिणं ब्रुवन्देवतात्मनोऽन्यमन्तर्यामिणं दर्शयति ॥ पृथिवीदेवता ह्यहमस्मि पृथिवीत्यात्मानं विजानीयात् ॥ तथा "अदृष्टः" [बृ० ३ । ७ । ३] "अश्रुतः" [बृ० ३ । ७ । ३] इत्यादिव्यपदेशो रूपादिविहीनत्वात् परमात्मन उपपद्यत इति ॥ यत्तु कार्यकरणहीनस्य परमात्मनो यमयितृत्वं नोपपद्यत इति ॥ नैष दोषः ॥

रत्नप्रभा ।

शरीरम् । लोक्यतेऽनेनेति **लोकः** चक्षुः । **ज्योतिः** सर्वार्थप्रकाशकं मन इत्यर्थः । उपक्रमादिनाऽन्तर्याम्यैक्यनिश्चयादनेकदेवपक्षो न युक्त इत्यरुचेराह-**योगिनो वेति** ॥ आगन्तुकसिद्धस्यान्तर्यामित्वे सिद्धसाधनकल्पनागौरवान्नित्यसिद्ध एवान्तर्यामीति सिद्धान्तयति-**एवं प्राप्त इति** ॥ देवतानिरासे हेत्वन्तरमाह-**यं पृथिवीति** ॥ ईश्वरो न नियन्ताऽशरीरत्वाद्घटवदित्युक्तं निरस्यति-**नैष दोष इति** ॥ नियम्यातिरि-

भामती ।

'यस्यात्मा शरीरम्' इत्यादि च सर्वं 'स्वे महिम्नि' इतिवद्योजनीयम् । यदि पुनरात्मनोऽपि नियन्तुरन्यो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

साधारणं करणं सशरीरा देवता चक्षुर्मनोभ्यां सर्वं वेत्तीत्यर्थः । यस्तं विद्यात्स एव वेदितेत्यादि ग्रहीतुमादिपदम् । ईश्वरेऽपि सर्वमिदं स्यादित्याशंक्याऽऽह-**स चेति** । उपक्रमोपसंहाराभ्यामेकस्मिन्नन्तर्यामिणि सिद्धे कथं पृथिव्याद्यनेकदेवतोक्तिरित्याऽऽह-**योगिनो वेति** । यदनुग्रहाद्योगिनो नियमनादिसामर्थ्यं स किमित्युपेक्ष्यते तत्राऽऽह-**न त्विति** । विशिष्टस्य योगिनोऽन्तर्यामिणो ध्यानार्थं ब्राह्मणमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । सिद्धान्तयति-**एवमिति** । प्रतिज्ञातेऽर्थे प्रश्नपूर्वकं हेतुमुपस्थाप्य व्याचष्टे-**कुत इति** । इहेत्यन्तर्यामिग्रहणम्, के ते परस्यासाधारणा धर्मा येऽन्तर्यामिणि व्यपदिश्यन्ते तत्र सर्वनियन्तृत्वं तावदाह-**पृथिव्यादीति** । साधनाधीनशक्त्या तद्वतो ज्ञाने तद्धियोपेक्षणाद्धीगौरवान्नित्यसिद्धशक्त्येश्वरग्रहे लाघवात्तस्यैव सर्वनियन्तृतेति भावः । परस्यैवासाधारणधर्मद्वयमाह-**एष इति** । देवपक्षे दोषान्तरमाह-**यमिति** । एकस्य कर्मकर्तृत्वायोगात्पृथिव्यपि देवता न स्वात्मानं जानीयादिति कुतस्ततोऽन्यत्वं तत्राऽऽह-**पृथिवीति** । अहमित्यात्मधीः सर्वेषामनुभवसिद्धा देवतायामपि नापह्नोतुं शक्येत्यर्थः । इतोऽपि परमात्मैवान्तर्यामीत्याह-**तथेति** । अकार्यकरणत्वान्न परोऽन्तर्यामी घटवदित्युक्तमनुवदति-**यत्त्विति** । किमीश्वरस्य नियम्यातिरिक्तदेहादिराहित्यं वा देहाद्यसंबन्धो वा तत्राभोक्तृत्वं वा हेतू क्रियते । नाऽऽद्यः । तक्षादेः स्वदेहादिनियमने देहान्तराद्यभावेन व्यभिचारात् । द्वितीये स्वाविद्यार्जितदेहादेरीश्वरेण संबन्धादसिद्धिः । तृतीये त्वभोक्तृत्वादीश्वरो न नियन्तेत्यत्राचेतनत्वमुपाधिः । न च मुक्तात्मसु साध्याव्याप्तिः । तेषामीश्वराभेदेन पक्षत्वादिति विवक्षन्नाह-**नैष इति** । ईश्वरस्य नियन्तृत्वे कार्यकारणवत्त्वमपि शक्यम-

यान्नियच्छति तत्कार्यकरणैरेव तस्य कार्यकरणत्वोपपत्तेः ॥ तस्याप्यन्यो नियन्तेत्यनवस्थादोषश्च न सम्भवति । भेदाभावात् ॥ भेदे हि सत्यनवस्थादोषोपपत्तिः ॥ तस्मात्परमात्मैवान्तर्यामी ॥ १८ ॥

न च स्मार्तमतद्धर्माभिलापात् ॥ १९ ॥

स्यादेतद् अदृष्टत्वादयो धर्माः सांख्यस्मृतिकल्पितस्य प्रधानस्याप्युपपद्यन्ते ॥ रूपादिहीनतया तस्य तैरभ्युपगमात्–"अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुतमिव सर्वतः" [मनुस्मृ० १ । ५] इति हि स्मरन्ति ॥ तस्यापि नियन्तृत्वं सर्वविकारकारणत्वादुपपद्यते ॥ तस्मात्प्रधानमन्तर्यामिशब्दं स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

क्तशरीरशून्यत्वं वा हेतुः, शरीरासम्बन्धित्वं वा । आद्ये स्वदेहनियन्तारि जीवे व्यभिचारः । **द्वितीयस्तु**–असिद्धः । ईश्वरस्य स्वाविद्योपार्जितसर्वसम्बन्धित्वादित्याह–**यान्नियच्छतीति** ॥ सशरीरो नियन्तेति लोकदृष्टिमनुसृत्यैतदुक्तम् । **वस्तुतस्तु** चेतनसान्निध्याज्जडस्य व्यापारो नियमनम् । **तच्छक्तिमत्त्वं** नियन्तृत्वम् । तच्चाचिन्त्यमायाशक्तेश्चिदात्मनः शरीरं विनैवोपपन्नम् । कार्यकरणसंघातात्मको देहो ग्राह्यः । तेन लिङ्गदेहस्य व्यावृत्तिः । **ननु** देहनियन्तुर्जीवस्यान्यो नियन्ता **चेत्** तस्याप्यन्यः, अत आह–**इत्यनवस्थेति**॥ निरंकुशं सर्वनियन्तृत्वमीश्वरस्य श्रुतम् । तस्या नियन्त्रन्तरानुमाने श्रुतिबाध इति नानवस्थेत्यर्थः । **यद्वा** ईश्वराद्भेदकल्पनया जीवस्य नियन्तृत्वोक्तेः सत्यभेदाभावान्नानवस्थेत्यर्थः ॥१८॥ प्रधानं महदादिक्रमेण कथं प्रवर्तत इति तर्कस्याविषय इत्याह–**अप्रतर्क्यमिति** ॥ रूपादिहीनत्वादविज्ञेयं सर्वतो दिक्षु प्रसुतमिव

भामती ।

नियन्ता भवेत् वेदिता वा ततस्तस्याप्यन्य इत्यनवस्था स्यात् । सर्वलोकभूतनियन्तृत्वं च जीवस्यादृष्टद्वारा । तदुपार्जितौ हि धर्माधर्मौ नियच्छत इत्यनया द्वारा जीवो नियच्छति । एकवचनं च जात्यभिप्रायम् । तस्माज्जीवात्मैवान्तर्यामी, न परमात्मेति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते–'देहेन्द्रियादिनियमे नास्य देहेन्द्रियान्तरम् । तत्कर्मोपार्जितं तच्चेत्तदविद्यार्जितं जगत् ॥' श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु तावदत्रभवतः सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः परमेश्वरस्य जगद्योनित्वमवगम्यते । न तत्पृथग्जनसाधारण्यानुमानाभासेनागमविरोधिना शक्यमपह्नोतुम् । तथा च सर्वं विकारजातं तदविद्याशक्तिपरिणामस्तस्य शरीरेन्द्रियस्थाने वर्तत इति यथायथं पृथिव्यादिदेवतादिकार्यकरणैस्तानेव पृथिव्यादिदेवतादीञ्छक्नोति नियन्तुम् । न चानवस्था । न हि नियन्त्रन्तरं तेन नियम्यते, किंतु यो जीवो नियन्ता लोकसिद्धः स परमात्मैवोपाध्यवच्छेदकल्पितभेदस्तथा व्याख्यायत इत्यसकृदावेदितं, तत् नियन्त्रन्तरं, कुतश्चानवस्था । तथा च 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इत्याद्या अपि श्रुतय उपपन्नार्थाः ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्मदादिवदनुमातुमित्याशंक्य नियम्यकार्यकरणवत्त्वे सिद्धसाधनमतिरिक्ततद्वत्त्वे श्रुतिविरुद्धतेत्याह–**यानिति।** स्वदेहादिनियन्तुरपि जीवस्यान्यो नियन्ता चेत्तस्याप्यन्यो नियन्ता स्यादविशेषादित्याशंक्याऽऽह–**तस्यापीति** । निरंकुशं सर्वनियन्तृत्वं श्रौतम् । न च तादृशि सर्वनियन्तारि भेदः । न चानुमानं श्रुतिबाधितमुत्तिष्ठति तन्नानवस्थेत्यर्थः । योगिपक्षे तु स्यादनवस्थेत्याह—**भेदे हीति** । तत्रापि नियन्तृत्वं क्वापि तिष्ठति चेदिष्टसिद्धिरिति भावः । सूत्रार्थमुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ १८ ॥ सूत्रव्यावर्त्यां शंकामाह–**स्यादेतदिति** । यौक्तिकेऽर्थे स्मृतिमपि संवादयति--**अप्रतर्क्यमिति** । इत्थं महदादिरूपेण प्रधानं किमिति प्रवर्तते कस्मान्नान्यथेति तर्कस्याविषयो गूढत्वादित्यर्थः । रूपादिराहित्यादविज्ञेयं चक्षुराद्यग्राह्यं प्रसुप्तमिव सर्वतः सर्वासु दिक्षु जडिमव्याप्तमित्यर्थः । कथं तस्याचेतनस्यान्तर्यामित्वं तत्राऽऽह–**तस्येति** । अदृष्टत्वादीनां प्रधाने संभवे फलितमाह–**तस्मादिति** । प्रागेव प्रत्युक्तं प्रधानं किमिति पुनः शंक्यते तत्राऽऽह–

ईक्षतेर्नाशब्दमित्यत्र निराकृतमपि सत्प्रधानमिहादृष्टत्वादिव्यपदेशसम्भवेन पुनराशङ्क्यते ॥ अत उत्तरमुच्यते—न च स्मार्तं प्रधानमन्तर्यामिशब्दं भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ अतद्धर्माभिलापात् ॥ यद्यप्यदृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्य सम्भवति ॥ तथापि न द्रष्टृत्वादिव्यपदेशः सम्भवति ॥ प्रधानस्याचेतनत्वेन तैरभ्युपगमात् ॥ "अदृष्टो द्रष्टा अश्रुतः श्रोता अमतो मन्ता अविज्ञातो विज्ञाता" [बृ०३।७।३] इति हि वाक्यशेष इह भवति ॥ आत्मत्वमपि न प्रधानस्योपपद्यते ॥१९॥ ॥यदि प्रधानमात्मत्वद्रष्टृत्वाद्यसम्भवान्नान्तर्याम्यभ्युपगम्यते, शारीरस्तर्ह्यन्तर्यामी भवतु ॥शारीरो हि चेतनत्वाद्द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता च भवति॥आत्मा च प्रत्यक्त्वात्॥ अमृतश्च धर्माधर्मफलोपभोगोपपत्तेः ॥ अदृष्टत्वादयश्च धर्माः शारीरे सुप्रसिद्धाः ॥ दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात् । "न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येद्" [बृ० ३ । ४ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च । तस्य च

रत्नप्रभा ।

तिष्ठति । जडत्वादित्यर्थः । **अतद्** अप्रधानं चेतनं तस्य धर्माणामभिधानादिति हेत्वर्थः ॥ १९ ॥ उत्तरसूत्रनिरस्याशंकामाह—**यदि प्रधानमित्यादिना**॥ **अमृतश्चेति** । विनाशिनो देहान्तरभोगानुपपत्तेरित्यर्थः । **यथा**—देवदत्तकर्तृकगमनक्रियाया ग्रामः कर्म न देवदत्तः, **तथा**त्मकर्तृकदर्शनादिक्रियाया अनात्मा विषयः । न त्वात्मा । क्रियायाः कर्तृविषयत्वायोगादित्याह—**कर्तरीति** ॥ क्रियायां गुणः कर्ता ।

भामती ।

परमार्थतोऽन्तर्यामिणोऽन्यस्य जीवात्मनो द्रष्टुरभावात् । अविद्याकल्पितजीवपरमात्मभेदाश्रयास्तु ज्ञातृज्ञेयभेदश्रुतयः, प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि, संसारानुभवः, विधिनिषेधशास्त्राणि च । एवं चाधिदैवादिष्वेकस्यैवान्तर्यामिणः प्रत्यभिज्ञानं समञ्जसं भवति, 'यः सर्वाँल्लोकान्' 'यः सर्वाणि भूतानि' इत्यत्र य इत्येकवचनमुपपद्यते । अमृतत्वं च परमात्मनि समञ्जसं नान्यत्र । 'य आत्मनि तिष्ठन्' इत्यादौ चाभेदेऽपि भेदोपचारक्लेशो न भविष्यति । तस्मात्परमात्मान्तर्यामी न जीवादिरिति सिद्धम् । पृथिव्यादि स्तनयित्न्वन्तमधिदैवम् । 'यः सर्वेषु लोकेषु' इत्यधिलोकम् । 'यः सर्वेषु वेदेषु' इत्यधिवेदम् । 'यः सर्वेषु यज्ञेषु' इत्यधियज्ञम् । 'यः सर्वेषु भूतेषु' इत्यधिभूतम् । प्राणाद्यात्मान्तमध्यात्मम् । संज्ञाया अप्रसिद्धत्वादित्युपक्रममात्रं पूर्वः पक्षः ॥ १९ ॥ **दर्शनादिक्रियायाः कर्तरि प्रवृत्तिविरोधात्** । कर्तरि आत्मनि

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ईक्षतेरिति । प्रासङ्गिकशंकोत्तरत्वेन सूत्रमादाय व्याकरोति—**अत इति** । अदृष्टत्वादिसंभवात्प्रधानस्यान्तर्यामित्वमुक्तमित्याशंक्य हेतुमाह—**कस्मादिति** । हेत्वसिद्धिं शंकित्वा तदर्थमाह-**यद्यपीति** । अन्तर्यामिणि द्रष्टृत्वादिव्यपदेशं दर्शयति—**अदृष्ट इति** । इहेति ब्राह्मणोक्तिः । प्रधानपक्षे दोषान्तरमाह—**आत्मत्वमिति** ॥ १९ ॥ उत्तरसूत्रव्यावर्त्यां शंकामाह—**यदीति** । द्रष्टृत्वाद्यसंभवस्य तत्रापि तुल्यत्वमाशंक्योक्तं—**शारीरो हीति** । तथाऽपि कथं तत्रामृतत्वं स हि देहापाये म्रियते तत्राऽऽह—**अमृतश्चेति** । अन्यथाऽकृताभ्यागमादिप्रसङ्गात्, "जीवापेतं वाव"इत्यादिश्रुतेश्चेत्यर्थः।तथाऽपि कथमदृष्टत्वादीनां तत्रोपपत्तिस्तस्याहंधीव्याप्यत्वात्तत्राऽऽह—**अदृष्टत्वेति** । सकर्मिका क्रिया कर्म व्याप्नोति न कर्तारं, तेन कर्तर्यात्मनि दर्शनादिवृत्तौ कर्तृत्वेन गुणत्वं कर्मत्वेन प्राधान्यं चेत्येकस्यां क्रियायां युगपद्गुणप्रधानत्वविरोधादिति हेतुमाह—**दर्शनादीति** । जीवस्यादृष्टत्वादयो न केवलं यौक्तिकाः किंतु श्रौताश्चेत्याह—**नेति** । लौकिक्या दृष्टेर्बुद्धिपरिणतेर्द्रष्टारमात्मानं तयैव दृष्ट्या त्वं न पश्येर्न शक्नोषि द्रष्टुमित्यर्थः । न श्रुतेः श्रोतारमित्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तथाऽपि कथं तस्यान्तर्यामित्वं नियम्यनिविष्टत्वात्तत्राऽऽह—**तस्येति** । अन्तर्यामिधर्माणां शारीरे

कार्यकरणसंघातमन्तर्यमयितुं शीलम् । भोक्तृत्वात् ॥ तस्माच्छारीरोऽन्तर्यामीति ॥ अत उत्तरं पठति–

शारीरश्चोभयेऽपि हि भेदेनैनमधीयते ॥ २० ॥

नेति पूर्वसूत्रादनुवर्तते ॥ शारीरश्च नान्तर्यामी इष्यते ॥ कः स्यात् ॥ यद्यपि द्रष्टृत्वादयो धर्मास्तस्य सम्भवन्ति ॥ तथापि घटाकाशवदुपाधिपरिच्छिन्नत्वान्न स कात्स्न्येंन पृथिव्यादिष्वन्तरवस्थातुं नियन्तुं च शक्नोति ॥ अपि च–उभयेऽपि हि शाखिनः काण्वा माध्यन्दिनाश्चान्तर्यामिणो भेदेनैनं शारीरं पृथिव्यादिवदधिष्ठानत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते । "यो विज्ञाने तिष्ठन्" [बृ० ३ । ७ । २२] इति काण्वाः । "य आत्मनि तिष्ठन्" इति माध्यन्दिनाः । "य आत्मनि तिष्ठन्" इत्यस्मिंस्तावत्पाठे भवत्यात्मशब्दः शारीरस्य वाचकः ॥ "यो विज्ञाने तिष्ठन्" इत्यस्मिन्नपि पाठे विज्ञानशब्देन शारीर उच्यते ॥ विज्ञानमयो हि शारीरः ॥ तस्माच्छारीरादन्य ईश्वरोऽन्तर्यामीति सिद्धम् ॥ कथं पुनरेकस्मिन्देहे द्वौ द्रष्टारावुपपद्येते । यश्चायमीश्वरोऽन्तर्यामी यश्चायमितरः शारीरः ॥ का पुनरिहानुपपत्तिः "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [बृ० ३ । ७ । २३] इत्यादि श्रुतिवचनं विरुध्येत ॥ अत्र हि प्रकृतादन्तर्यामिणोऽन्यं द्रष्टारं श्रोतारं मन्तारं विज्ञातारं चात्मानं प्रतिषे-

---

रत्नप्रभा ।

प्रधानं कर्म । तत्रैकस्यां क्रियायामेकस्य गुणत्वप्रधानत्वयोर्विरोधान्न कर्तुः कर्मत्वमित्यर्थः, ॥ दृष्टेः द्रष्टारम् आत्मानं तया दृश्यया दृष्ट्या न विषयीकुर्या इत्यादिश्रुतेश्चादृष्टत्वादिधर्माः शारीरस्येत्याह–**नेतीति** ॥ अपिशब्दसूचितहेतुमुक्त्वा कण्ठोक्तं हेतुमाह–**अपि चोभयेऽपीति** ॥ भेदेनेति सूत्रात्तात्त्विकभेदे भ्रान्तिं निरसितुं शंकते–**कथमिति** ॥ नन्वत्रैको भोक्ता जीवः, ईश्वरस्त्वभोक्तेति, न विरोध इति शङ्कते–**का पुनरिति** ॥ तयोर्भेदः श्रुतिविरुद्ध इति पूर्ववाद्याह–**नान्य इति** ॥ स एव श्रुत्यर्थमाह–**अत्रेति** ॥ श्रुते-

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

संभावनाफलमाह–**तस्मादिति** । सूत्रमवतारयति–**अत इति** । अपेक्षितं पूरयित्वा प्रतिज्ञां विभजते–**नेत्यादिना** । चकारादनुवृत्तिर्द्रष्टृत्वादिधर्माणां संभवात्तदन्तर्यामित्वं दुर्वारमिति शंकते–**कस्मादिति** । चशब्दसूचितं ब्रुवन्परिहरति–**यद्यपीति** । उभयेऽपीत्यादि व्याकरोति–**अपि चेति** । माध्यंदिनपाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति–**य आत्मनीति** । काण्वानां पाठे भेदोक्तिं व्यनक्ति–**यो विज्ञान इति** । काण्वपाठे शारीरवाचिपदाभावात्कुतो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह–**विज्ञानेति** । विज्ञानशब्दस्य बुद्ध्यर्थस्य कथं शारीरे वृत्तिरित्याशङ्क्य रूढ्यभावेऽपि वृत्त्यन्तरमाह–**विज्ञानेति** । भेदोक्तिफलमाह–**तस्मादिति** । भेदेनेत्यादिसूत्रात्तात्त्विकभेदाशङ्कां निरसितुं शङ्कते–**कथमिति** । द्रष्टृद्वयमेव विशिनष्टि–**यश्चेति** । न खल्वेकस्मिन्देहे द्रष्टृद्वयं युक्तं विरुद्धाभिप्रायानेकचेतनाधिष्ठितस्य देहस्याव्यवस्थितत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । कश्चित्कार्यकरणसंहतो भोक्ता तद्रहितोऽन्योऽधिष्ठाता पश्यत्येवेति विभागे नावद्यमिति शंकते–**का पुनरिति** । अनुपपत्तिमाह–**नेति** । विरोधं स्फोरयितुं प्रतीतमर्थमाह–**अत्रेति** । अस्मिन्ग्रामे मैत्र एवाद्वितीय इतिवत्तुल्यद्रष्ट्रन्तर-

धति ॥ नियन्त्रन्तरप्रतिषेधार्थमेतद्वचनमिति चेत् ॥ न ॥ नियन्त्रन्तराप्रसङ्गात् । अविशेषश्रवणाच्च ॥ अत्रोच्यते ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिनिमित्तोऽयं शारीरान्तर्यामिणोर्भेदव्यपदेशः। न पारमार्थिकः॥ एको हि प्रत्यगात्मा भवति । न द्वौ प्रत्यगात्मानौ सम्भवतः ॥ एकस्यैव तु भेदव्यवहार उपाधिकृतः। यथा-घटाकाशो महाकाश इति ॥ ततश्च ज्ञातृज्ञेयादिभेदश्रुतयः प्रत्यक्षादीनि च प्रमाणानि संसारानुभवो विधिप्रतिषेधशास्त्रं चेति सर्वमेतदुपपद्यते ॥ तथा च श्रुतिः-"यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" [बृ० २ । ४ । १४] इत्यविद्याविषये सर्वव्यवहारं दर्शयति॥ "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघ्रेत्तत्केन कं पश्येद्" [बृ० २। ४। १४] इति विद्याविषये सर्वव्यवहारं वारयति ॥ २० ॥ इत्यन्तर्याम्यधिकरणम् ॥ ५ ॥

अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः ॥ २१ ॥ (६) ॥

"अथ परा । यया तदक्षरमधिगम्यते" [मुण्ड० १।१।५] "यत्तदद्रेश्य-

रत्नप्रभा ।

र्थान्तरमाशंक्य निषेधति-**नियन्त्रन्तरेत्यादिना ॥** न केवलमप्रसक्तप्रतिषेधः। किन्त्वविशेषेण द्रष्ट्रन्तरनिषेधश्रुतेरन्तर्याम्यन्तरनिषेधार्थत्वे बाधश्चेत्याह-**अविशेषेति ॥** तस्मात्सूत्रे "य आत्मनि तिष्ठन्" इति श्रुतौ च द्रष्टृभेदोक्तिरयुक्ता"नान्यः"इति वाक्यशेषे भेदनिरासादिति प्राप्तभेद उपाधिकल्पितः श्रुतिसूत्राभ्यामनूद्यत इति समाधत्ते-**अत्रोच्यत इति ॥** भेदः सत्यः किं न स्यादत आह-**एको हीति ॥** गौरवेण द्वयोरहन्धीगोचरत्वासम्भवादेक एव तद्गोचरः । तदगोचरस्य घटवदनात्मत्वान्नात्मभेदः सत्य इत्यर्थः ॥ **ततश्चेति ।** कल्पितभेदाङ्गीकाराद्भेदापेक्षं सर्वं युज्यत इत्यर्थः । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं ज्ञेये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २० ॥ (५) ॥ मुण्डकवाक्यमुदाहरति-**अथेति ॥** कर्मविद्यारूपापरविद्योक्त्यनन्तरम्। **यया** निर्गुणं ज्ञायते **परा** सोच्यते॥ तामेव विषयोक्त्या निर्दिशति-**यत्तदिति ॥ अद्रेश्यम्**

भामती ।

प्रवृत्तिविरोधादित्यर्थः ॥२०॥ (५)॥ **अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः । अथ परा । यया तदक्षरमधिगम्यते ।** यत्तदद्रेश्यं बुद्धीन्द्रियाविषयः । अग्राह्यं कर्मेन्द्रियागोचरः । अगोत्रं कारणरहितम् । अवर्णं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निवारकमेव तदिति-शंकते-**नियन्त्रन्तरेति ।** सर्वनियन्तुः स्वनियन्त्रानियन्तव्यत्वशंकाभावान्नान्योऽतोऽस्ति नियन्ता द्रष्टेतिविशेषाश्रुतेश्च नैवमित्याह-**नेति ।** आत्मनि तिष्ठन्नित्यौपाधिकभेदार्थं वाक्यं नान्योऽतोऽस्तीति तु तत्त्वविषयमिति परिहरति-**अत्रेति ।** भेदोक्तेस्तत्त्वविषयत्वं निषेधोक्तेश्चातत्त्वविषयतेति वैपरीत्यमाशंक्याऽऽह-**एको हीति ।** प्रत्यक्त्वात्मत्वयोरेकत्रैव मुख्यत्वादित्यर्थः। एकत्वमेव तत्त्वं चेत्कुतो भेदोक्तिस्तत्राऽऽह-**एकस्येति ।** औपाधिकभेदोक्तिमुदाहरति--**यथेति ।** तात्त्विकभेदाभावे कथं श्रुत्याद्युपपत्तिस्तत्राऽऽह-**ततश्चेति** प्रातृप्राप्तव्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । आविद्याद्भेदाद्व्यवहारमात्रसिद्धावन्वयव्यतिरेकश्रुतिमाह-**तथा चेति ।** आविद्यभेदानुवादेन नियन्तृनियम्यत्वम् । वस्तुतस्त्वद्वितीयः परमात्मा तत्राविद्यया सर्वनियन्तर्यन्वितमन्तर्यामिब्राह्मणं तस्यानुध्यानादापरोक्ष्यान्मोक्ष इति भावः ॥ २० ॥ (५) ॥ अदृष्टत्वादीनां प्रधानगामित्वेऽपि द्रष्टृत्वादीनां तत्रायोगान्न तदन्तर्यामीत्युक्तम्। तर्हि भूतयोनिवाक्ये द्रष्टृत्वादीनामनुक्तेरदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानमेवेत्याशंक्याऽऽह-**अदृश्यत्वादीति ।** आथर्वणवाक्यमाह-**अथेति ।** अपरविद्योक्त्यनन्तरं या परा विद्योच्यते तां विशिनष्टि-**ययेति ।** अक्षरं वर्णसमुदायाद्व्यवच्छिनत्ति-**यदिति ।** अद्रेश्यमदृश्यं ज्ञानेन्द्रियाविषयोऽग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयोऽगोत्रं वंशशून्य-

मग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुश्श्रोत्रं तदपाणिपादं नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः" [मुण्ड० १ । १ । ६] इति श्रूयते ॥ तत्र संशयः ॥ किमयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः प्रधानं स्याद्, उत शारीरः, आहोस्वित् परमेश्वर इति ॥ तत्र प्रधानमचेतनं भूतयोनिरिति युक्तम् । अचेतनानामेव तत्र दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्–"यथोर्णनाभिः सृज्यते गृह्णते च यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि तथाऽक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्"

रत्नप्रभा ।

अदृश्यं ज्ञानेन्द्रियैः अग्राह्यं, कर्मेन्द्रियैश्च । **गोत्रं** वंशः, **वर्णः** ब्राह्मणत्वादिजातिः । चक्षुःश्रोत्रशून्यम्–**अचक्षुश्श्रोत्रम्** ॥ पाणिपादशून्यम् **अपाणिपादं**–ज्ञानकर्मेन्द्रियविकलमित्यर्थः । **विभुं** प्रभुम् । **सुसूक्ष्मं** दुर्ज्ञेयत्वात् । नित्याव्ययपदाभ्यां नाशापक्षययोर्निरासः । भूतानां योनिं प्रकृतिं, यत् पश्यन्ति, **धीराः** पण्डिताः, **तद्** अक्षरं, तद्विद्या **परेत्यन्वयः** । अदृश्यत्वादिगुणानां ब्रह्मप्रधानसाधारणत्वात् **संशयः** । पूर्ववद् द्रष्टृत्वादीनां चेतनधर्माणामत्राश्रुतेरस्तु प्रधानमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति–**तत्रेति** ॥ **पूर्वपक्षे** प्रधानाद्युपास्तिः, **सिद्धान्ते** निर्गुणधीरिति फलम् । **उर्णनाभिः** लूताकीटः । तन्तून् स्वदेहात् सृजति उपसंहरति चेत्यर्थः । **सतः** जीवतः । **ननु** पूर्वं निरस्तं प्रधानं कथमुत्थाप्यते तत्राह–

भामती ।

ब्राह्मणत्वादिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाणामविषयः । इन्द्रियाण्यप्यस्य न सन्तीत्याह–**अचक्षुःश्रोत्रमिति** । बुद्धीन्द्रियाण्युपलक्षयति । अपाणिपादमिति कर्मेन्द्रियाणि । नित्यं, विभुं प्रभुं, सर्वगतं, सुसूक्ष्मं दुर्विज्ञानत्वात् । स्यादेतत् । नित्यं सत्किं परिणामि नित्यं, नेत्याह–**अव्ययम्** । कूटस्थनित्यमित्यर्थः । 'परिणामो विवर्तो वा सरूपस्योपलभ्यते । चिदात्मना तु सारूप्यं जडानां नोपपद्यते ॥ १ ॥ जडं प्रधानमेवातो जगद्योनिः प्रतीयताम् । योनिशब्दो निमित्तं चेत्कुतो जीवनिराक्रिया ॥ २ ॥' परिणममानसरूपा एव हि परिणामा दृष्टाः । यथोर्णनाभिलालापरिणामा लूतातन्तवस्तत्सरूपाः, तथा विवर्ता अपि विवर्तमानसरूपा एव न विरूपाः । यथा रज्जुविवर्ता धारोरगादयो रज्जुसरूपाः । न जातु रज्ज्वां कुञ्जर इति विपर्यस्यन्ति । न च हेमपिण्डपरिणामो भवति लूतातन्तुः । तत्कस्य हेतोः अत्यन्तवैरूप्यात् । तस्मात्प्रधानमेव जडं जडस्य जगतो योनिरिति युज्यते । स्वविकारानश्नुत इति तदक्षरम् । 'यः सर्वज्ञः सर्ववित्, इति चाक्षरात्परात्परस्याख्यानम्, 'अक्षरात्परतः परः' इति श्रुतेः । न हि परस्मादात्मनोऽर्वाग्वि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मवर्ण जातिहीनम् । न केवलमिन्द्रियाविषयस्तद्धीनं चेत्याह–**अचक्षुरिति** । न विद्येते चक्षुःश्रोत्रे यस्य तत्तथा । चक्षुःश्रोत्रोक्तिरनुक्तज्ञानेन्द्रियोपलक्षणार्थम् । कर्मेन्द्रियराहित्यमाह–**अपाणीति** । पाणिश्च पादश्च पाणिपादं तन्नास्ति यस्य तत्तथा । उभयोक्तिरनुक्तकर्मेन्द्रियोपलक्षणम् । नित्यमनाशोपलक्षितसत्ताकम् । विभुं प्रभुं सर्वगतं सर्वकल्पनाधिष्ठानम् । सुसूक्ष्मं दुर्ज्ञानत्वात्तदव्ययमपक्षयाभावाद्यथोक्तमक्षरं भूतयोनिं भूतकारणं धीराः पण्डिताः पश्यन्ति तदक्षरं ययाऽधिगम्यते सा परा विद्येत्यर्थः । अदृश्यत्वादिसाधारणधर्मदृष्ट्या संशयमाह–**तत्रेति** । भूतयोनिः सप्तम्यर्थः । साधारणस्याप्यन्तर्यामिशब्दस्य लाघवसाहाय्यान्नित्यसिद्धनियन्तृत्वादिनेश्वरपरत्वमुक्तम् । इहापि साधारणादृश्यत्वादिधर्मस्याचेतनदृष्टान्तोपादानबलात्प्रधाननिष्ठतेति पूर्वपक्षमाह–**तत्रेति** । भूतयोनिवाक्यस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानस्य शारीरस्य वा ध्यानं सिद्धान्ते निर्विशेषवस्तुधीरिति फलम् । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतानियमाद्दृष्टान्तस्याचेतनत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्यापि भूतयोनेरचेतनत्वमिति हेतुमाह–**अचेतनानामिति** । ऊर्णनाभिर्लूताकीटः । स्वदेहाव्यतिरेकिणस्तन्तून्सृजत्युपसंहरति चेत्यर्थः । सतो विद्यमानाज्जीवत इति यावत् । इहेति

[मुण्ड० १ । १ । ७] इति ॥ ननूर्णनाभिः पुरुषश्च चेतनाविह दृष्टान्तत्वेनोपात्तौ ॥ नेति ब्रूमः ॥ न हि केवलस्य चेतनस्य तत्र सूत्रयोनित्वं केशलोमयोनित्वं चास्ति ॥ चेतनाधिष्ठितं ह्यचेतनमूर्णनाभिशरीरं सूत्रस्य योनिः पुरुषशरीरं च केशलोम्नामिति प्रसिद्धम् ॥ अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वाद्यभिलापसम्भवेऽपि द्रष्टृत्वाद्यभिलापासम्भवान्न प्रधानमभ्युपगतम् ॥ इह त्वदृश्यत्वादयो धर्माः प्रधाने सम्भवन्ति ॥ नात्र विरुध्यमानो धर्मः कश्चिदभिलप्यते ॥ ननु "यः सर्वज्ञः सर्ववित्" [मुण्ड० १ । १ । ९] इत्ययं वाक्यशेषोऽचेतने प्रधाने न सम्भवति । कथं प्रधानं भूतयोनिः प्रतिज्ञायत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ "यया तदक्षरमधिगम्यते"–"यत्तदद्रेश्यम्" [मुण्ड० १ । १ । ५–६] इत्यक्षरशब्देनादृश्यत्वादिगुणकं भूतयोनिं श्रावयित्वा पुनरन्ते श्रावयिष्यति–"अक्षरात्परतः परः" [मुण्ड० २ । १ । २] इति ॥ तत्र यः परोऽक्षरात् श्रुतः, सः–सर्वज्ञः सर्व-

रत्नप्रभा ।

अपि चेति ॥ अत्र प्रधाने विरुध्यमानोऽसम्भावितो वाक्यशेषः श्रुत इति शङ्कते–**ननु य इति** ॥ पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतप्रकृतेः प्रत्यभिज्ञानात् प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य जगन्निमित्तेश्वरस्य सर्वज्ञत्वादिकमित्याह-**अत्रोच्यत**

भामती ।

कारजातस्य च परस्तात्प्रधानादृतेऽन्यदक्षरं संभवति । अतो यः प्रधानात्परः परमात्मा स सर्ववित् । भूतयोनिस्त्वक्षरं प्रधानमेव, तच्च सांख्याभिमतमेवास्तु । अथ तस्याप्रामाणिकत्वान्न तत्र परितुष्यति, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं, प्रधीयते हि तेन विकारजातमिति प्रधानं, तत्खलु जडमनिर्वाच्यमनिर्वाच्यस्य जडस्य प्रपञ्चस्योपादानं युज्यते, सारूप्यात् । ननु चिदात्मानिर्वाच्यः, विरूपो हि सः । अचेतनानामिति भाष्यं सारूप्यप्रतिपादनपरम् । स्यादेतत् । स्मार्तप्रधाननिराकरणेनैवैतदपि निराकृतप्रायं, तत्कुतोऽस्य शंकेत्यत आह–**अपि च पूर्वत्रादृष्टत्वादीति** । सति बाधकेऽस्यानाश्रयणं, इह तु बाधकं नास्तीत्यर्थः । तेन 'तदैक्षत' इत्यादावुपचर्यतां ब्रह्मणो जगद्योनिताऽविद्याशक्त्याश्रयत्वेन । इह त्वविद्याशक्तेरेव जगद्योनित्वसंभवे न द्वारद्वारिभावो युक्त इति प्रधानमेवात्र वाक्ये जगद्योनिरुच्यत इति पूर्वः पक्षः । अथ योनिशब्दो निमित्तकारणपरस्तथापि ब्रह्मैव निमित्तं न तु जीवात्मेति विनिगमनायां न हेतुरस्तीति संशयेन पूर्वः पक्षः । अत्रोच्यते–'अक्षरस्य जगद्योनिभावमुक्त्वा ह्यनन्तरम् । यः सर्वज्ञ

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सर्गावस्थोक्तिः । दृष्टान्तमाक्षिप्य समाधत्ते–**नन्विति** । इहेत्यक्षराद्विश्वोत्पत्तावित्यर्थः । केवलचेतनस्य वा कारणत्वं चेतनाधिष्ठिताचेतनस्य वा ? तत्राऽऽद्यं प्रत्याह–**न हीति** । शरीरस्यापि तत्रान्वयव्यतिरेकित्वादित्यर्थः । द्वितीयमङ्गीकरोति–**चेतनेति** । दार्ष्टान्तिकेऽपि चेतनाधिष्ठितं प्रधानं जगद्धेतुरिति भावः । पूर्वं प्रधानस्य प्रत्युक्तत्वात्कथं पुनस्तदाशंका, तत्राऽऽह–**अपि चेति** । इहेत्यत्रेति च भूतयोनिवाक्योक्तिः । विरुध्यमानत्वमप्रधानविषयत्वम् । यद्वाऽत्रेति प्रधानमुक्तम् । विरुध्यमानत्वं धर्मस्य तस्मिन्नसंभवित्वम् । स्ववाक्ये प्रधाने विरुद्धधर्माभावेऽपि वाक्यशेषे सोऽस्तीति शंकते–**नन्विति** । भूतयोनेरक्षरस्य पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या प्रत्यभिज्ञानात्प्रथमान्तपरशब्दोक्तस्य सर्वज्ञत्वादीति वाक्यशेषस्याक्षरातिरिक्तं विषयं दर्शयन्नाह–**अत्रेति** । अक्षरस्य जगद्योनित्वमुक्त्वा यः सर्वज्ञः सर्वविदिति सर्वज्ञस्य तदुक्तेर्लिङ्गप्रत्यभिज्ञानादक्षरस्यैव सर्वज्ञत्वादीति चेन्नाक्षरश्रुतिप्रत्यभिज्ञातो लिङ्गप्रत्यभिज्ञाया दुर्बलत्वाद्येनाक्षरं पुरुषं वेदेति चेतनेऽपि भूत-

१ वास्ति इति क्वचित्पुस्तके पाठः ।

वित् च सम्भविष्यति । प्रधानमेव त्वक्षरशब्दनिर्दिष्टं भूतयोनिः ॥ यदा तु योनिशब्दो निमित्तवाची, तदा शारीरोऽपि भूतयोनिः स्यात् ॥ धर्माधर्माभ्यां भूतजातस्योपार्जनादिति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ योऽयमदृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः स परमेश्वर एव स्यान्नान्य इति ॥ कथमेतदवगम्यते । धर्मोक्तेः—परमेश्वरस्य हि धर्म इहोच्यमानो दृश्यते "यः सर्वज्ञः सर्वविद्" [मुण्ड० १ । १ । ९] इति ॥ न हि प्रधानस्याचेतनस्य शारीरस्य वोपाधिपरिच्छिन्नदृष्टेः सर्वज्ञत्वं सर्वविक्त्वं वा सम्भवति ॥ नन्वक्षरशब्दनिर्दिष्टाद्भूतयोनेः परस्यैवैतत्सर्वज्ञत्वं सर्वविक्त्वं च, न भूतयोनिविषयमित्युक्तम् ॥ अत्रोच्यते ॥ नैवं सम्भवति ॥ यत्कारणम्—"अक्षरात्सम्भवतीह विश्वम्" [मुण्ड० १ । १ । ७] इति प्रकृतं भूतयोनिमिह जायमानप्रकृतित्वेन निर्दिश्यानन्तरमपि जायमानप्रकृतित्वेनैव

रत्नप्रभा ।

इति ॥ सन्दिग्धे तु वाक्यशेषादिति न्यायेन सिद्धान्तयति—**एवं प्राप्त इति** ॥ चेतनाचेतनत्वेन सन्दिग्धे भूतयोनौ यः सर्वज्ञ इति वाक्यशेषादीश्वरत्वनिर्णय इत्युक्तम् । वाक्यशेषे भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञापकाभावादिति शङ्कते—**नन्विति** ॥ "जनिकर्तुः प्रकृतिः" [पाणि० १ । ४ । ३०] इति सूत्रेण प्रकृतेरपादानसञ्ज्ञायां पञ्चमीस्मरणादक्षरात् सम्भवतीति प्रकृतित्वेनोक्ताक्षरस्य भूतयोनेर्वाक्यशेषे तस्मादिति प्रकृतित्वलिङ्गेन प्रत्यभिज्ञानमस्तीति समाधत्ते—**अत्रोच्यत इति** ॥ **एतत् कार्यं, ब्रह्म** सूक्ष्मात्मकं, **नामरूपं** स्थूलं, **ततोऽन्नं** व्रीह्यादीत्यर्थः । **यदुक्तं** पञ्चम्यन्ताक्षरश्रुत्या भूतयोनेः प्रत्यभिज्ञानादचेतन-

भामती ।

इति श्रुत्या सर्वज्ञस्य स उच्यते ॥ १ ॥ तेन निर्देशसामान्यात्प्रत्यभिज्ञानतः स्फुटम् । अक्षरं सर्वविद्विश्वयोनिर्नाचेतनं भवेत् ॥ २ ॥ अक्षरात्परत इति श्रुतिस्त्वव्याकृते मता । अश्नुते यत्स्वकार्याणि ततोऽव्याकृतमक्षरम् ॥ ३ ॥' नेह तिरोहितमिवास्ति किंचित् । यत्तु सारूप्याभावान्न चिदात्मनः परिणामः प्रपञ्च इति । अद्धा । 'विवर्तस्तु प्रपञ्चोऽयं ब्रह्मणोऽपरिणामिनः । अनादिवासनोद्भूतो न सारूप्यमपेक्षते ॥ १ ॥' न खलु बाह्यसारूप्यनिबन्धन एव सर्वो विभ्रम इति नियमनिमित्तमस्ति । आन्तरादपि कामक्रोधभयोन्मादस्वप्नादेर्मानसादपराधात्सारूप्यानपेक्षात्तस्यतस्य विभ्रमस्य दर्शनात् । अपि च हेतुमति विभ्रमे तदभावादनुयोगो युज्यते । अनाद्यविद्यातद्वासनाप्रवाहपतितस्तु नानुयोगमर्हति । तस्मात

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

योनौ श्रुत्या प्रत्यभिज्ञानाज्जगत्प्रकृतित्वलिङ्गानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञया केवलश्रुतिप्रत्यभिज्ञा बाध्येति चेत् । न । तस्मादिति निमित्तेऽपि पञ्चमीसंभवात् । न चैवमपि प्रत्यभिज्ञायाः साम्यमचेतनदृष्टान्तानुगृहीतप्रत्यभिज्ञाप्राबल्यात्तस्मात्प्रधानमेव भूतयोनिरित्याह—**प्रधानमेवेति**। सर्वज्ञादिविकायात्र प्रधानं ग्राह्यमित्युक्त्वा जीवो देहाद्यतिरिक्तोऽभ्युदयनिःश्रेयसाप्तये निरूप्यतेऽत्रेति पक्षान्तरमाह—**यदेति** । योनिशब्दस्य प्रकृत्यर्थत्वे निमित्तार्थत्वे च प्रधानस्य सर्वज्ञादिविक्तस्य जीवस्य वा देहाद्यतिरिक्तस्य द्विविधपुमर्थाप्तये ध्यानार्थमेतदित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । सिद्धान्तसूत्रमवतारयति—**एवमिति** । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे—**योऽयमिति** । प्रधानादौ संभवति नियमासिद्धिरित्याह—**कथमिति** । नियामकं हेतुमवतार्य व्याचष्टे—**धर्मेति** । भूतयोनिरिहेत्युक्तः । हेतोरन्यथासिद्धिं धुनीते—**न हीति** । 'अक्ताः शर्करा उपदधाति' इत्यत्र 'तेजो वै घृतम्'इति शेषान्निर्णयवदिहापि साधारणोपक्रमस्थस्यादृश्यत्वादेः शेषाद्ब्रह्मनिष्ठता निर्णेयेत्यर्थः । वाक्यशेषो भूतयोनिविषयो नेत्युक्तं स्मारयति—**नन्विति**। "जनिकर्तुः प्रकृतिः" इति स्मृतेरक्षरादिति पञ्चम्या जायमानप्रकृतित्वेनोक्तमक्षरं तस्मादेतद्ब्रह्मेत्यत्रापि पञ्चम्या प्रत्यभिज्ञायते तेन भूतयोन्यर्थ एव वाक्यशेष इत्याह—**अत्रेति** । तस्मादविशेषेण

सर्वज्ञं निर्दिशति–"यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः। तस्मादेतद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते" [मुण्ड० १ । १ । ९] इति ॥ तस्मान्निर्देशसाम्येन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेः सर्वज्ञत्वं सर्ववित्त्वं च धर्म उच्यत इति गम्यते ॥ "अक्षरात्परतः परः" [मुण्डक०२। १। १] इत्यत्रापि न प्रकृताद् भूतयोनेरक्षरात्परतः कश्चिदभिधीयते॥ कथमेतदवगम्यते। "येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम्" [मुण्ड० १ । २ । १३] इति प्रकृतस्यैवाक्षरस्य भूतयोनेरदृश्यत्वादिगुणकस्य वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञातत्वात् ॥ कथं तर्हि "अक्षरात्परतः परः" [मुण्ड० २ । १ ।२] इति व्यपदिश्यत इति ॥ उत्तरसूत्रे तद्वक्ष्यामः॥ अपि चात्र द्वे विद्ये वेदितव्ये उक्ते "परा चैवापरा च" [मुण्ड० १ । १ । ४] इति ॥ तत्रापरामृग्वेदादिलक्षणां विद्यामुक्त्वा ब्रवीति "अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते" [मुण्ड० १ । १ । ५] इत्यादि । तत्र परस्या विद्याया विषयत्वेनाक्षरं श्रुतम् ॥ यदि पुनः परमेश्वरादन्यददृश्यत्वादिगुणकमक्षरं परिकल्प्येत, नेयं परा विद्या स्यात् ॥ परापरविभागो ह्ययं

रत्नप्रभा।

त्वमिति, तत्राह–अक्षरात्परत इति ॥ नायमक्षरशब्दो भूतयोनिं परामृशति परविद्याधिगम्यत्वेनोक्तस्याक्षरस्य भूतयोनेरक्षरं पुरुषं वेदेत्यक्षरश्रुत्या वेद्यत्वलिङ्गवत्या पूर्वमेव ब्रह्मत्वेन परामर्शादित्याह–येनेति ॥ येन ज्ञानेन, अक्षरं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं वेद तां ब्रह्मविद्यां योग्याय शिष्याय प्रब्रूयादित्युपक्रम्य "अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः" [मुण्डक० २ । १ । २] इति उच्यमानः परो भूतयोनिरिति गम्यत इत्यर्थः । तर्हि पञ्चम्यन्ताक्षरशब्दार्थः क इत्याशंक्याज्ञानमिति वक्ष्यत इत्याह–कथमिति॥ परविद्येति समाख्ययाऽपि तद्विषयस्य ब्रह्मत्वमित्याह–अपि चेति ॥ ननु प्रधानविद्याऽपि कारणविषयत्वात् परेत्यत आह–परापरविभागो हीति ॥ अनित्यफलत्वेनापरविद्यां निन्दित्वा मुक्त्यर्थिने ब्रह्मविद्यां प्रोवा-

भामती।

परमात्मविवर्ततया प्रपञ्चस्तद्योनिः,भुजङ्ग इव रज्जुविवर्ततया तद्योनिः,न तु तत्परिणामतया। तस्मात्तद्धर्मसर्ववित्त्वोक्तोर्लिङ्गात् 'यत्तदद्रेश्यम्'इत्यत्र ब्रह्मैवोपदिश्यते ज्ञेयत्वेन,न तु प्रधानं जीवात्मा वोपास्यत्वेनेति सिद्धम्। न केवलं लिङ्गादपि तु 'परा विद्या' इति समाख्यानादप्येतदेव प्रतिपत्तव्यमित्याह–अपिच द्वे विद्ये इति ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सर्वज्ञाद्विशेषण सर्वविदो ज्ञानमयतपःसहितात्कार्यं ब्रह्म सूक्ष्मभूतात्मकं नाम रूपं च स्थूलभूतात्मकमन्नं च व्रीहियवादि सर्वं भौतिकं तद्वारा सत्तां प्राप्नोतीत्याह–तस्मादिति। लिङ्गप्रत्यभिज्ञाफलमाह–तस्मादिति।श्रुतिप्रत्यभिज्ञा लिङ्गप्रत्यभिज्ञातो बलवती दर्शितेत्याशंक्य पञ्चम्यन्ताक्षरपदं न प्रकृताक्षरगामीत्याह–अक्षरादिति । तत्र गमकं पृच्छति–कथमिति। चेतने भूतयोनौ प्रथममेव श्रुतिप्रत्यभिज्ञानादित्याह–येनेति । येन ज्ञानेनाक्षरं प्रकृतं भूतयोनिं सर्वज्ञं पुरुषं सत्यं वेद तां ब्रह्मविद्यामुपसन्नाय शान्तायाऽऽचार्यः प्रोवाच प्रब्रूयादित्युपक्रम्याक्षरात्परतः पर इत्युच्यमानः परो न भूतयोनेरतिरिच्यते । तथा च क्वचिज्जगत्प्रकृतित्वं क्वचित्तन्निमित्ततेति न वैषम्यमिति भावः । पञ्चम्यन्ताक्षरपदस्य भूतयोन्यर्थत्वाभावे तद्वाक्यं वाच्यमिति शंकते–कथमिति । तत्र भाविनं परिहारं सूचयति—उत्तरेति । परा विद्येति समाख्यानादपि भूतयोनेरक्षरस्य ब्रह्मतेत्याह–अपि चेति । भूतयोनेरपरविद्यागम्यत्वं निराह–तत्रेति । उदाहृते वाक्ये प्रतीतमर्थमाह–तत्रेति । तथाऽपि प्रधानं जीवो वा परविद्यागम्यमक्षरं स्यादित्याशंक्याऽऽह–यदीति । कार्यकारणविषयतया मोक्षभोग्यविषयतया वा परापरविभागमाशंक्याऽऽह–परेति । प्रधानादिविद्या मुक्तिफलतया परा स्यादित्या-

विद्ययोरभ्युदयनिश्श्रेयसफलतया परिकल्प्यते ॥ न च प्रधानविद्या निश्श्रेयसफला केनचिदभ्युपगम्यते ॥ तिस्रश्च विद्याः प्रतिज्ञायेरन् ॥ त्वत्पक्षे अक्षराद्भूतयोनेः परस्य परमात्मनः प्रतिपाद्यमानत्वात् ॥ द्वे एव तु विद्ये वेदितव्ये इह निर्दिष्टे "कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" [मुण्ड० १ । १ । ३] इति चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणं सर्वात्मके ब्रह्मणि विवक्ष्यमाणेऽवकल्प्यते ॥ नाचेतनमात्रैकायतने प्रधाने भोग्यव्यतिरिक्ते वा भोक्तरि ॥ अपि च "स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठाय पुत्राय प्राह" [मुण्ड० १ । १। १] इति ॥ ब्रह्मविद्यां प्राधान्येनोपक्रम्य परापरविभागेन परां विद्यामक्षराधिगामिनीं दर्शयंस्तस्या ब्रह्मविद्यात्वं दर्शयति॥सा च ब्रह्मविद्यासमाख्या तदधिगम्यस्याक्षरस्याऽब्रह्मत्वे बाधिता स्यात् ॥ अपरा ऋग्वेदादिलक्षणा कर्मविद्या ब्रह्मविद्योपक्रमे उपन्यस्यते ब्रह्मविद्याप्रशंसायै–"प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा–

रत्नप्रभा ।

चेति वाक्यशेषोक्तेरित्यर्थः । अस्तु प्रधानविद्याऽपि मुक्तिफलत्वेन परेत्यत आह–**न चेति** ॥ **ननु** यः सर्वज्ञ इत्यग्रे परविद्याविषय उच्यते । अद्रेश्यवाक्येन तु प्रधानविद्योच्यते इति, अत आह–**तिस्रश्चेति** ॥ इतश्च भूतयोनेर्ब्रह्मत्वमित्याह–**कस्मिन्निति** ॥ अचेतनमात्रस्यैकायतनमुपादानं तज्ज्ञानात् कार्यज्ञानेऽपि तदकार्याणामात्मनां ज्ञानं न भवति । एवं जीवे ज्ञाते तदकार्यस्य भोग्यस्य ज्ञानं न भवतीत्यर्थः । ब्रह्मविद्याशब्दाच्च भूतयोनिर्ब्रह्मेत्याह–**अपि चेति** ॥ **स ब्रह्मविद्यां** सर्वविद्यानां प्रतिष्ठां समाप्तिभूमिं ब्रह्मविद्यामुवाच । ब्रह्मणि सर्वविद्यानां विद्याफलानां चान्तर्भावाद्ब्रह्मविद्या सर्वविद्याप्रतिष्ठा । नन्वपरविद्या परप्रकरणे किमर्थमुक्तेत्यत आह–**अपरेति** ॥ प्लवन्ते गच्छन्तीति **प्लवाः** विनाशिनः, **अदृढाः** नित्यफ-

भामती ।

लिङ्गान्तरमाह–**कस्मिन्नु भगव इति** । भोगा भोग्यास्तेभ्यो व्यतिरिक्ते भोक्तरि । अवच्छिन्नो हि जीवात्मा भोग्येभ्यो विषयेभ्यो व्यतिरिक्त इति तज्ज्ञानेन न सर्वं ज्ञातं भवति । समाख्यान्तरमाह–**अपि च स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामिति** । **प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शंक्याऽऽह–**न चेति** । जडमात्रस्य तद्युक्ताजडस्य वा धीर्न मुक्तिहेतुश्चिन्मात्रधियस्तद्भावादित्यर्थः । यदि प्रधानस्य जीवस्य वा भूतयोनित्वेन तद्विद्या परविद्या तदोत्तरत्रोच्यमानसर्वज्ञविज्ञानस्यापीष्टत्वाद्द्वे विद्ये इति द्वित्वश्रवणं न स्यादित्याह–**तिस्रश्चेति** । इष्टापत्तिं प्रत्याचष्टे–**द्वे इति** । इहेत्युपक्रमोक्तिः । इतश्च भूतयोनिवाक्यं ब्रह्मनिष्ठमित्याह–**कस्मान्निति** । एकविज्ञानेन सर्वं विज्ञानं पक्षान्तरेऽपि स्यादित्याशंक्याऽऽह—**नेति** । अचेतनस्य भोग्यमात्रस्यैकमयनमाश्रयस्तस्मिन्नित्यर्थः । मात्रशब्देनाऽऽत्मभ्यो भेदमाह । प्रधाने ज्ञाते भोग्यवर्गज्ञानेऽपि न भोक्तृज्ञानमित्यर्थः । जीवपक्षे तज्ज्ञाने भोग्यधीरपि नेत्याह–**भोग्येति** । ब्रह्मविद्येति समाख्ययाऽपि भूतयोनेर्ब्रह्मतेत्याह–**अपि चेति** । सर्वविद्यानां प्रतिष्ठा समाप्तिर्यस्यां ततो निरतिशयपुरुषार्थलाभात्तां ब्रह्मविद्यां सर्वविद्यावेद्यवस्त्वधिष्ठानविषयतया वा सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वनाम्ने कुत्रचित्सृष्टावाद्याय पुत्राय स ब्रह्मोक्तवानित्यर्थः । ब्रह्मा देवानामिति वक्ता तत्रोपक्रान्त एवेत्याशंक्याऽऽह—**प्राधान्येति** । तथाऽपि कथमक्षरस्य ब्रह्मत्वं तदाह–**सा चेति** । ब्रह्मविद्योपक्रमेऽप्यपरविद्यावदक्षरविद्याऽपि ब्रह्मविद्या मा भूदित्याशंक्य प्रक्रान्ताया अन्यत्रानुक्तिवदत्राप्यनुक्तौ बाधादक्षरविद्या ब्रह्मविद्यैवेत्याह–**अपरेति** । तस्यास्तत्प्रशंसार्थत्वं कथं तत्राऽऽह–**प्लवा हीति** । प्लवन्ते गच्छन्तीति प्लवा विनाशिनस्तत्प्रसिद्धौ हिशब्दस्तदेवोत्पत्त्यादिमत्त्वेन साधयति–**अदृढा इति** । के ते ? यज्ञरूपा यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते तथा ।

अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येऽभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापियन्ति" [मुण्ड० १ । २ । ७] इत्येवमादिनिन्दावचनात् ॥ निन्दित्वा चापरां विद्यां, ततो विरक्तस्य परविद्याधिकारं दर्शयति-"परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान्ब्राह्मणो निर्वेदमायान्नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम्" [मुण्ड० १ । २ । १२] इति ॥ यत्तूक्तमचेतनानां पृथिव्यादीनां दृष्टान्तत्वेनोपादानाद्दार्ष्टान्तिकेनाप्यचेतनेन भूतयोनिना भवितव्यमिति॥ तदयुक्तम् ॥ न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरत्यन्तसाम्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्ति ॥ अपि च स्थूलाः पृथिव्यादयो दृष्टान्तत्वेनोपात्ता इति न स्थूल एव दार्ष्टान्तिको भूतयोनिरभ्युपगम्यते ॥ तस्माददृश्यत्वादिगुणको भूतयोनिः परमेश्वर एव ॥ २१ ॥

रत्नप्रभा ।

लसम्पादनाशक्ताः, षोडशर्त्विजः । पत्नी यजमानश्चेति-**अष्टादश** यज्ञेन नाम निमित्तेन रूप्यन्त इति **यज्ञरूपाः । तथाहि**-ऋतुषु याजयन्ति यज्ञं कारयन्तीति-**ऋत्विजः** । यजत इति **यजमानः** । "पत्युर्नो यज्ञसंयोगे" [पाणि० ४ । १ । ३ । ३] इति सूत्रेण पतिशब्दस्य नकारान्तादेशो यज्ञसम्बन्धे विहित इति **पत्नी** । एवमृत्विगादिनामप्रवृत्तिनिमित्तं यज्ञ इति यज्ञरूपाः, **येष्ववरम्** अनित्यफलकं कर्म श्रुत्युक्तम्, **एतदेव** कर्म **श्रेयः** नान्यदात्मज्ञानमिति ये **मूढाः** तुष्यन्ति, **ते पुनः** पुनर्जन्ममरणमाप्नुवन्तीत्यर्थः । **तद्विज्ञानार्थं गुरुमभिगच्छेदेवे**ति नियमः । ब्रह्मनिष्ठस्याप्यनधीतवेदस्य गुरुत्वं वारयति-**श्रोत्रियमिति**॥ कार्यमुपादानाभिन्नमित्यंशे दृष्टान्तः । सर्वसाम्ये तवाप्यनिष्टापत्तेरित्याह-**अपि च स्थूला इति** ॥ ११ ॥

भामती ।

अष्टादशेति । प्लवन्ते गच्छन्ति अस्थायिन इति प्लवाः । अत एवादृढाः । के ते यज्ञरूपाः । रूप्यन्तेऽनेनेति रूपं, यज्ञो रूपमुपाधिर्येषां ते यज्ञरूपाः । ते तु षोडशर्त्विजः । ऋतुयजनेनोपाधिना ऋत्विक्शब्दः प्रवृत्त इति यज्ञोपाधय ऋत्विजः । एवं यजमानोऽपि यज्ञोपाधिरेव । एवं पत्नी, 'पत्युर्नो यज्ञसंयोगे' इति स्मरणात् । त एतेऽष्टादश यज्ञरूपाः, येष्वृत्विगादिपूक्तं कर्म यज्ञः । यदाश्रयो यज्ञ इत्यर्थः । तच्च कर्मावरं स्वर्गाद्यवरफलत्वात् । अपियन्ति प्राप्नुवन्ति । **न हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ऋत्विगादिशब्दस्य यज्ञोपाधिकत्वादष्टादश । षोडशर्त्विजः पत्नी यजमानश्च । क्षयिफलत्वादवरं कर्म येषु यदाश्रयमुक्तं श्रुत्या विहितमेतदेव कर्म श्रेयोहेतुर्न ब्रह्मधीरिति ये मूढा हृष्यन्ति ते पुनःपुनर्जरापूर्वं मरणमेवाऽऽप्नुवन्तीत्यर्थः । आदिपदमविद्यायामन्तरे वर्तमाना इत्यादिसंग्रहार्थम् । इतश्च परविद्याशेषत्वेनैवापरविद्योक्तिरित्याह-**निन्दित्वेति** । प्रत्यक्षादिना कर्मसाध्याँल्लोकाननित्यतया ज्ञात्वा निर्वेदं वैराग्यमायाद्गच्छेत्कुर्यात् । कथं नास्त्यकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा नित्यफलार्थी चाहं तस्मात्किं कर्मणेति विरक्तस्तस्य ब्रह्मणो विज्ञानार्थं गुरुमेवाभिगच्छेद्गुरुपादोपसर्पणं कृत्वा मुक्तिहेतुज्ञानाय श्रवणादि कुर्यादित्यर्थः । "रिक्तहस्तस्तु नोपेयाद्राजानं दैवतं गुरुम्" इति न्यायेन समित्पाणिरित्युक्तम् । श्रोत्रियमित्यादिनाऽध्ययनहीनस्य वाऽकर्मिणो वा गुरुत्वं वार्यते । कर्मनिन्दया ततो विरक्तस्याधिकारोक्तेरक्षरविद्या ब्रह्मविद्यैवेति समुदायार्थः । पूर्वपक्षबीजमनुभाषते-**यत्त्विति** । सर्वथा वा साम्यमंशेन वा ? नाऽऽद्य इत्याह-**तदयुक्तमिति** । सर्वथा साम्ये परस्याप्यनिष्टापत्तिमाह-**अपि चेति** । कार्यस्य कारणाव्यतिरेको विवक्षितोऽशस्तेन साम्यमिष्टमेवेति मत्वोपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ २१ ॥ भूतयोनेर्ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह-

विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ ॥ २२ ॥

इतश्च परमेश्वर एव भूतयोनिः, नेतरौ शारीरः प्रधानं वा ॥ कस्मात् ॥ विशेषणभेदव्यपदेशाभ्याम् । विशिनष्टि हि प्रकृतं भूतयोनिं शारीराद्विलक्षणत्वेन–" दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः । अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः " [मुण्ड० २ । १ ।२] इत्यादि ॥ न ह्येतद्दिव्यत्वादिविशेषणमविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपपरिच्छेदाभिमानिनस्तद्धर्मांश्च स्वात्मनि कल्पयतः शारीरस्योपपद्यते ॥ तस्मात्साक्षादौपनिषदः पुरुष इहोच्यते ॥ तथा प्रधानादपि प्रकृतं भूतयोनिं भेदेन व्यपदिशति-"अक्षरात्परतः परः" [मुण्ड० २ । १ । २] इति ॥ अक्षरमव्याकृतं नामरूपबीजशक्तिरूपं भूत-

रत्नप्रभा ।

विशेषणान्न जीवः, भेदोक्तेर्न प्रधानमिति हेतुद्वयं विभज्य व्याचष्टे-**विशिनष्टि हीत्यादिना** ॥ **दिव्यः** द्योतनात्मकः स्वयंज्योतिः । **अमूर्तः** पूर्णः **पुरुषः** पुरिशयः प्रत्यगात्मा, **बाह्यं**–स्थूलम्-**आभ्यन्तरं**–सकारणं सूक्ष्मं ताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति **सबाह्याभ्यन्तरः**, हिं तथा श्रुतिषु प्रसिद्ध इत्यर्थः । अविद्याकृतं नामरूपात्मकं शरीरं, तेन परिच्छेदोऽल्पत्वम् । तस्य शरीरस्य धर्मान् जाड्यमूर्तत्वादीनित्यर्थः । **नन्वक्षर**शब्देन प्रधानोक्तावशब्दत्वं प्रधानस्य प्रतिज्ञातं बाध्येत, तत्राह–**अक्षरमव्याकृतमिति** ॥ अश्नोति व्याप्नोति स्वविकारजातमिति **अक्षरम् अव्याकृतम्** अव्यक्तम् अनादीति यावत् । नामरूपयोर्बीजमीश्वरः, तस्य शक्तिरूपं परतन्त्रत्वादुपादानमपि शक्तिरित्युक्तम् । भूतानां सूक्ष्माः संस्कारा यत्र **तद् भूतसूक्ष्मम्** । ईश्वरश्चिन्मात्र आश्रयो यस्य तत्तथा । **तस्यैव** चिन्मात्रस्य, जीवेश्वरभेदोपाधिभूतम् । **यत्तु** ईश्वर आश्रयो विषयो यस्येति नानाजीववादिनां व्याख्यानम्, **तद्भाष्यबहिर्भूतम्** । "एतस्मिन्। खल्वक्षरे आकाश ओतश्च प्रोतश्च" [बृ० ३ । ८ । ११] इत्योतप्रोतभावेनाव्याकृतस्य चिदाश्रयत्वश्रुतेराश्रयपदलक्षणाया निर्मूलत्वात् । न हि मूलप्रकृतेर्भेदे किञ्चिन्मानमस्ति । **न च** "इन्द्रो मायाभिः" [बृ० । २ । ५ । १९] इति श्रुतिर्मानम् "अजामेकाम्" [श्वेता० ४ । ५] इत्याद्यनेक-

भामती ।

इत्युक्ताभिप्रायम् ॥ २१ ॥ **विशेषणभेदव्यपदेशाभ्यां च नेतरौ** । विशेषणं हेतुं व्याचष्टे-**विशिनष्टि हीति** । शारीरादित्युपलक्षणम् । प्रधानादित्यपि द्रष्टव्यम् । भेदव्यपदेशं व्याचष्टे-**तथा प्रधानादपीति** । स्यादेतत् । किमागमिकं सांख्याभिमतं प्रधानं, तथा च बहुसमञ्जसं स्यादित्यत आह–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विशेषणेति।चकारार्थमाह–**इतश्चेति**।एवकारार्थमाह–**नेतराविति**।इतःशब्दार्थं स्फुटयन्प्रश्नपूर्वं हेतुद्वयमाह–**कस्मादिति**। विशेषणान्न जीवो भेदोक्तेर्न प्रधानमिति विभज्य व्याकुर्वन्नाद्यं व्याचष्टे–**विशिनष्टीति**। दिव्यो द्योतनात्मकः स्वयञ्ज्योतिस्तत्र श्रुत्यन्तरप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः।अमूर्तत्वं पूर्णत्वम्।आकाशाद्विशेषमाह–**पुरुषइति**। कार्यकारणाभ्यां परिच्छेदमाशंक्याऽऽह–**सबाह्येति** । बाह्यं कार्यमभ्यन्तरं कारणं ताभ्यां कल्पिताभ्यां सहाधिष्ठानत्वेन तिष्ठति तस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वे श्रुतिप्रसिद्ध्यर्थो हिशब्दः । जन्माद्यभावेन कौटस्थ्यमाह–**अज इति** । प्राणमनोभ्यां संसर्गभेदाभावात्परिशुद्धिमाह–**अप्राणो हीति** । शारीरस्यापि विशेषणं स्यादित्याशंक्याऽऽह–**न हीति** । तद्धर्मा नामरूपादिधर्मा दृश्यत्वादयः । विशेषणस्यानन्यथासिद्धिफलमाह–**तस्मादिति**। विशेषणस्य तुल्यत्वेऽपि द्वितीयं हेतुं प्रधानपक्षे योजयति–**तथेति**। भेदोक्तिं व्यनक्ति–**अक्षरमिति**। किं तदव्याकृतं तदाह–**नामेति** । तयोर्बीजस्येश्वरस्य शक्तिरूपं तत्पारतन्त्र्याद्भूतानां लीनानां

सूक्ष्ममीश्वराश्रयं तस्यैवोपाधिभूतं सर्वस्माद्विकारात्परो योऽविकारः तस्मात्परतः पर इति भेदेन व्यपदेशात्परमात्मानमिह विवक्षितं दर्शयति॥ नात्र प्रधानं नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं तत्त्वमभ्युपगम्यते । तस्माद्भेदव्यपदेश उच्यते ॥ किं तर्हि । यदि प्रधानमपि कल्प्यमानं श्रुत्यविरोधेनाव्याकृतादिशब्दवाच्यं भूतसूक्ष्मं परिकल्प्येत, परिकल्प्यताम् ॥तस्माद्भेदव्यपदेशात्परमेश्वरो भूतयोनिरित्येतदिह प्रतिपाद्यते ॥ २२ ॥ कुतश्च परमेश्वरो भूतयोनिः ?

रूपोपन्यासाच्च ॥ २३ ॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतिबलेन लाघवतर्कसहायेन तस्याः श्रुतेर्बुद्धिभेदेन मायाभेदानुवादित्वात् । **तदुक्तं सुरेश्वराचार्यैः**—"स्वतस्त्वविद्याभेदोऽत्र मनागपि न विद्यते" इति । **सांख्ययोगाचार्याः पुराणेतिहासकर्तारश्च** मूलप्रकृत्यैक्यं **वदन्ति । नन्व**विद्यैक्ये बन्धमुक्तिव्यवस्था कथम् । **न च** व्यवस्था नास्तीति वाच्यम् । श्रवणे प्रवृत्त्यादिबाधापातादिति **चेत् । उच्यते ।** ये ह्यविद्यानानात्वमिच्छन्ति, तैरपि परिणामित्वेन सांशत्वमविद्याया अङ्गीकार्यम् । तथा चानर्थात्मकस्त्रीयसङ्घातात्मना परिणताऽविद्यांशोपहितजीवभेदाद्व्यवस्था सिध्यति । यस्य ज्ञानमन्तःकरणे जायते तस्यान्तःकरणपरिणाम्यज्ञानांशनाशो मुक्तिरिति । एवं च श्रोतुः स्वरूपानन्दप्राप्तिः, श्रवणादौ प्रवृत्तिर्विद्वदनुभवो जीवन्मुक्तिशास्त्रं चेति सर्वमबाधितं भवति । **न चैवं** नानाजीवपक्षादविशेषः । मूलप्रकृतिनानात्वाभावादित्यलम् । परत्वे हेतुः—**अविकार इति ॥ ननु** सूत्रकृता श्रुतौ प्रधानाद्भेदव्यपदेश उक्तः, तत्र कथमज्ञानाद्भेदोक्तिर्व्याख्यायते तत्राह—**नात्रेति ॥** कार्यात्मना प्रधीयत इति **प्रधानम्** अज्ञानमेव । ततोऽन्यस्याप्रामाणिकत्वादित्यर्थः । अतोऽत्राज्ञानमेव भूतयोनिरिति पूर्वपक्षं कृत्वा निरस्यते । तन्निरासेनार्थात्सांख्यकल्पितप्रधाननिरास इति मन्तव्यम् ॥ २२ ॥ वृत्तिकृन्मतेनादौ

भामती ।

नात्र प्रधानं नाम किंचिदिति ॥ २१ ॥ **रूपोपन्यासाच्च ।** तदेतत्परमतेनाक्षेपसमाधानाभ्यां

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूक्ष्मं संस्काररूपं वर्ततेऽत्रेति भूतसूक्ष्ममीश्वरपदलक्ष्यं स्वरूपमाश्रयोऽस्येति तथोक्तम् । अन्यस्य तत्कार्यत्वेन तदाश्रयत्वात्तस्यैवेश्वरो जीवो जगदिति बुद्धावुपाधित्वेन स्थितं विकारहेतुत्वाद्विकारश्चेत्यर्थः । ननु नामरूपयोर्बीजं शक्तिरूपं चाव्याकृतम् । यद्वा—नामरूपे एव बीजे तयोः शक्तिरूपं तदेव तच्च भूतसूक्ष्मं तत्कारणत्वादीश्वराश्रयमित्याश्रयशब्दो विषयार्थस्तस्यैवेश्वरस्य जीवत्वं प्राप्तस्य बुद्ध्यादिद्वारा कर्तृत्वादावुपाधिभूतमिति व्याख्येयं भाष्यमिति चेत् । मैवम् । आश्रयशब्दस्य श्रुतार्थत्यागायोगाज्जीवत्वापत्तेश्चाव्याकृतसंबन्धकृतत्वात्परिशुद्धे चिद्धातौ तत्संबन्धध्रौव्यादतो भाष्यबहिर्भूतो नानाजीववादः । अक्षरशब्दार्थमुक्त्वा परिशिष्टं व्याचष्टे—**तस्मादिति ।** इहेति प्रकृतवाक्योक्तिः । प्रधानाद्ब्रह्मणो भेदे प्रधानमिष्टमसतोऽप्रतियोगित्वादित्याशंक्याऽऽह—**नात्रेति ।** प्रतियोग्यनङ्गीकारे कथं भेदोक्तिस्तत्राऽऽह—**किं तर्हीति ।** भूतसूक्ष्मं भूतानां सूक्ष्मं कारणमित्यर्थः । इहेति श्रुतिसूत्रयोरुक्तिः ॥ २२ ॥ भूतयोनेरीश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—**कुतश्चेति ।** रूपोपन्यासाच्च नेतराविल्यनुषङ्गः । वृत्तिकारमतेन व्याकरोति—

---

१ इहेति श्रुतिसूत्रयोरुक्तिः ।

अपि च–"अक्षरात्परतः परः" [मुण्डक० २ । १ । २] इत्यस्यानन्तरम् "एतस्माज्जायते प्राणः" [मुण्डक० २ । १ । ३] इति प्राणप्रभृतीनां पृथिवीपर्यन्तानां तत्त्वानां सर्गमुक्त्वा तस्यैव भूतयोनेः सर्वविकारात्मकं रूपमुपन्यस्यमानं पश्यामः–"अग्निर्मूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशश्श्रोत्रे वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा" [मुण्डक० २ । १ । ४] इति ॥ तच्च परमेश्वरस्यैवोचितम् । सर्वविकारकारणत्वात्॥न शारीरस्य तनुमहिम्नः॥ नापि प्रधानस्यायं रूपोपन्यासः सम्भवति ॥ सर्वभूतान्तरात्मत्वासम्भवात् ॥ तस्मात्परमेश्वर एव भूतयोनिर्नेतराविति गम्यते ॥ कथं पुनर्भूतयोनेरयं रूपोपन्यास इति गम्यते ॥ प्रकरणाद् "एषः" [मुण्ड० २।१। ४]इति च प्रकृतानुकर्षणाद्भूतयोनिं हि प्रकृत्य "एतस्माज्जायते प्राणः" [मुण्ड० २ । १ । ३] "एष सर्वभूतान्तरात्मा" [मुण्ड० २ । १ । ४] इत्यादिवचनं भूतयोनिविषयमेव भवति । यथोपाध्यायं प्रकृत्य–एतस्मादधीष्व एष वेदवेदाङ्गपारग इति वचनमुपाध्यायविषयं भवति, तद्वत् ॥ कथं पुनरदृश्यत्वादिगुणकस्य भूतयोनेर्विग्रहवद्रूपं सम्भवति ॥ सर्वात्मत्वविवक्षयेदमुच्यते, न तु विग्रहवत्त्वविवक्षयेत्यदोषः, "अहमन्नमहमन्नादः" [तै० ३ । १० । ६] इत्यादिवत् ॥ अन्ये पुनर्मन्यन्ते,–नायं भूतयोनेः रूपोपन्यासः । जायमानत्वेनोपन्यासात्–" एतस्माज्जायते प्राणो

रत्नप्रभा ।

सूत्रं व्याचष्टे–अपि चेत्यादिना ॥ "मनः सर्वेन्द्रियाणि च खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी" [मुण्डक० २ । १ । ३] इति श्रुतिः "अग्निर्द्युलोकः असौ वाव लोको गोतमाग्निः" इति श्रुतेः । विवृताः वेदाः वागित्यन्वयः । पद्भ्यां पादावित्यर्थः । यस्येदं रूपं स एष सर्वप्राणिनामन्तरात्मेत्यर्थः॥ तनुमहिम्न इति । अल्पशक्तेरित्यर्थः । यथा कश्चिद् ब्रह्मवित् स्वस्य सर्वात्मत्वप्रकटनार्थमहमन्नमिति साम गायति, न त्वन्नत्वादिकमात्मनो विवक्षति अफलत्वात्, तथेहापीत्याह–अहमन्नमिति ॥ वृत्तिकृद्व्याख्यां दूषयति–अन्ये पुनरिति ॥ एष सर्वभूतान्तरात्मा सूत्रात्मा । एतस्माद् भूतयोनेर्जायत इति श्रुत्यन्वयेन

भामती ।

व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे–अन्ये पुनर्मन्यन्त इति । पुनःशब्दोपि पूर्वस्माद्विशेषं द्योतयन्नस्येष्टतां

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

अपि चेति । "अग्निर्द्युलोकोऽसौ वाव लोको गौतमाग्निः" इति श्रुतेः । पद्भ्यामिति प्रथमार्थे पादौ पृथिवी यस्य स एष सर्वभूतानामन्तश्चाऽऽत्मा चेत्यर्थः । एवं रूपोपन्यासेऽपि किं स्यात्तदाह—तच्चेति । अन्यथासिद्धिं प्रत्याह–नेति । तनुमहिमत्वं परिच्छिन्नशक्तित्वम् । प्रधानविषयत्वं तस्य दूषयति–नापीति । अनन्यथासिद्धिफलमाह–तस्मादिति । मानाभावेन शंकते–कथमिति । मानं वदन्नुत्तरमाह–प्रकरणादिति । प्रकृतत्वेऽपि भूतयोनेरग्निर्मूर्धेत्यादौ कथमनुवृत्तिस्तत्राऽऽह–एष इति । तदेव स्फुटयति–भूतेति । दृष्टान्तेनैतदेव स्फुटयति–यथेति । अदृश्यत्वादिधर्मकस्य विग्रहवद्रूपं कथमित्याक्षिपति–कथमिति । समाधत्ते–सर्वेति । यथा कश्चिद्ब्रह्मात्मविदात्मनः सर्वात्मत्वविवक्षयाऽहमन्नमहमन्नाद इति साम गायति न त्वन्नान्नादत्वमात्मनोऽभिप्रैति तस्यापुमर्थत्वात्तथेहापीत्याह–अहमिति । एकदेशिनं दूषयति–अन्ये पुनरिति । हेत्वसिद्धिमाशंक्य पूर्वोत्तरवाक्येषु जायमानत्वेन तत्तदर्थोक्तेरिहापि जायमानत्वेनोक्तिरस्तीत्याह–एतस्मादिति । यश्च सूर्यो द्युलोकाग्नेः समिध इव भासकः सोऽपि तस्मादेव जायत

मनः सर्वेन्द्रियाणि च । खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी" [मुण्डक० २ । १ । ३] इति हि पूर्वत्र प्राणादिपृथिव्यन्तं तत्त्वजातं जायमानत्वेन निरदिक्षत् ॥ उत्तरत्रापि च–"तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः" [मुण्डक० २ । १ । ५] इत्येवमादि,–"अतश्च सर्वा ओषधयो रसश्च" [मुण्डक० २ । १ । ९] इत्येवमन्तं, जायमानत्वेनैव निर्देक्ष्यति ॥ इहैव कथमकस्मादन्तराले भूतयोनेः रूपमुपन्यस्येत ॥ सर्वात्मत्वमपि सृष्टिं परिसमाप्योपदेक्ष्यति–"पुरुष एवेदं विश्वं कर्म" [मुण्डक० २ । १ । १०] इत्यादिना ॥ श्रुतिस्मृत्योश्च त्रैलोक्यशरीरस्य प्रजापतेर्जन्मादि निर्दिश्यमानमुपलभामहे–"हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक असीत् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमां कस्मै देवाय हविषा विधेम" [ऋ० सं० १० । १२१ । १] इति ॥ समवर्ततेति । अजायतेत्यर्थः ॥ तथा–"स वै शरीरी प्रथमस्स वै पुरुष उच्यते । आदिकर्ता स भूतानां ब्रह्माग्रे समवर्तत" इति च ॥ विकारपुरुषस्यापि सर्व-

रत्नप्रभा ।

हिरण्यगर्भस्यात्र जायमानत्वेनोपन्यासादित्यर्थः । **निरदिक्षद्** अवोचदित्यर्थः । **अग्निः** द्युलोको यस्य समिद्रूपः **सूर्यः** सोऽपि द्युलोकाग्निः । तस्मादजायतेत्यर्थः । "तस्यादित्य एव समित्" [छां० ५ । ४ । १] इति श्रुत्यन्तरात् । अतो मध्येऽपि सृष्टिरेव वाच्या न रूपमिति भावः । **यदुक्त**मग्निर्मूर्धेत्यत्र भूतयोनेः सर्वात्मत्वं विवक्षितमिति, **तन्ने**त्याह–**सर्वात्मत्वमपीति** ॥ **ननु** हिरण्यगर्भस्य जन्माऽन्यत्रानुक्तं कथमत्र वक्तव्यं, तत्राह–**श्रुतीति** ॥ **अग्रे समवर्तत** जातः सन् भूतग्रामस्य **एकः** पतिरीश्वरप्रसादादभवत् । **सः** सूत्रात्मा **द्यामिमां पृथिवीं** च स्थूलं सर्वमधारयत् । कशब्दस्य प्रजापतिसंज्ञात्वे सर्वनामत्वाभावेन स्मा इत्ययोगादेकारलोपेन **एकस्मै देवाय** प्राणात्मने **हविषा विधेम** परिचरेमेति व्याख्येयम् । "कतम एको देव इति प्राणः" [बृ० ३ । ९ । ९] इति श्रुतेः । **यद्वा** यस्मादयं जातस्तस्मै **एकस्मै देवाय** इत्यर्थः । "एको देवः सर्वभूतेषु गूढः" [श्वेताश्व० ६ । ११] इति श्रुत्यन्तरात् । **ननु** तस्य भूतान्तरात्मत्वं कथम्? तत्राह–**विकारेति** ॥ पूर्वकल्पे प्रकृष्टोपासनकर्मसमुच्चयानुष्ठानाद-

भामती ।

सूचयति । जायमानवर्गमध्यपतितस्याग्निमूर्धादिरूपवतः सति जायमानत्वसंभवे नाकस्माज्जनकत्वकल्पनं युक्तम् । प्रकरणं खल्वेतद्विश्वयोनेः, संनिधिश्च जायमानानाम् । संनिधेश्च प्रकरणं बलीय इति जायमानपरित्यागेन विश्वयोनेरेव प्रकरणिनो रूपाभिधानमिति चेत् न, प्रकरणिनः शरीरेन्द्रियादिरहितस्य विग्रहवत्त्वविरोधात् । न चैतावता मूर्धादिश्रुतयः प्रकरणविरोधात्स्वार्थत्यागेन सर्वात्मतामात्रपरा इति युक्तम्, श्रुतेरत्यन्तविप्रकृष्टार्थात्प्रकरणाद्बलीयस्त्वात् । सिद्धे च प्रकरणिनाऽसंबन्धे जायमानमध्यपातित्वं जाय-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

इत्यर्थः । तथाऽपि मध्ये परस्यैव रूपमुक्तमित्याशंक्य वाक्यभेदान्नेत्याह–**इहेति** । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानात्तदर्थं सार्वात्म्ये वक्तव्ये तदेवेदमुक्तमन्यत्रानुक्तेरित्याशंक्याऽऽह–**सर्वात्मत्वमिति** । उत्तरत्रोक्तावपि तस्यैवेदमपि सार्वात्म्यमन्यस्यायोगादित्याशंक्याऽऽह–**श्रुतीति** । कस्मै प्रजापतये। विधेम परिचरेम। हिरण्यगर्भः सृष्ट्यादाववर्तिष्टेत्येतावदिहोक्तं न जन्मेत्याशंक्याऽऽह–**समवर्ततेति** । स जातः सन्भूतग्रामस्येश्वराज्ञया पतिर्बभूवेति शेषदर्शनादित्यर्थः । अस्तु श्रुत्यादिसिद्धं जन्म तस्य कथं सर्वभूतान्तरात्मत्वं तत्राऽऽह –**विकारेति** । पूर्वकल्पे प्रकृष्टधीकर्मानुष्ठाता कश्चिद्यजमानः कल्पादौ हिरण्यगर्भतया प्रादुर्बभूव

भूतान्तरात्मत्वं सम्भवति ॥ प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्ममवस्थानात् ॥ अस्मिन्पक्षे "पुरुष एवेदं विश्वं कर्म" [मुण्डक० २ । १ । १०] इत्यादिसर्वरूपोपन्यासः परमेश्वरप्रतिपत्तिहेतुरिति व्याख्येयम् ॥ २३ ॥ इत्यदृश्यत्वाद्यधिकरणम् ॥ ६ ॥

वैश्वानरस्साधारणशब्दविशेषात् ॥ २४ ॥ (७) ॥

"को न आत्मा किं ब्रह्म" [छां०५।११।१] इति, "आत्मानमेवेमं वैश्वानरं सम्प्रत्यध्येषि तमेव नो ब्रूहि" [छां० ५ । ११ । ६] इति चोपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनां सुतेजस्त्वादिगुणयोगमेकैकोपासननिन्दया च वैश्वानरं प्रति, एषां मूर्धादिभावमुपदिश्याम्नायते-

---

रत्नप्रभा ।

स्मिन् कल्पे सर्वप्राणिव्यष्टिलिङ्गानां व्यापकं सर्वप्राण्यन्तर्गतं ज्ञानकर्मेन्द्रियप्राणात्मकसमष्टिलिङ्गशरीरं जायते । तद्रूपस्य सूत्रात्मनः सर्वभूतान्तरात्मत्वं युक्तमित्यर्थः । स्वपक्षे सूत्रार्थमाह—**अस्मिन्पक्ष इति** ॥ **कर्म** सफलं सर्वं श्रौतस्मार्तादिकं तपश्च, **पुरुष एव** इति सर्वान्तरत्वरूपोपन्यासाच्च भूतयोनौ ज्ञेये वाक्यं समन्वितमित्यर्थः ॥ २३ ॥ (६) ॥ छान्दोग्यमुदाहरति—**को न इति** ॥ प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनकबुडिला मिलित्वा मीमांसाञ्चक्रुः—"**को न आत्मा किं ब्रह्म**" [छां० ५ । ११ । १] इति । आत्मैव ब्रह्मेति ज्ञापनार्थं पदद्वयम् । ते पश्चापि निश्चयार्थमुद्दालकमाजग्मुः । सोऽपि सम्यङ् न वेदेति तेनोद्दालकेन सह षडप्यश्वपतिं कैकेयं राजानमागत्योचुः—"आत्मानम्" [छा० ५ । ११ । ६] इति "अध्येषि" [छां० ५ । ११ । ६] "स्मरसि तमेव नो ब्रूहि" [छां० ५ । ११ । ६] इति । राजा तु तेषां भ्रान्तिनिरासार्थं तान्प्रत्येकमपृच्छत्—"कं त्वमात्मानमुपास्से" "कंकं त्वमात्मानमुपास्से" [छां० ५ । १२—१७ । १] इति । ते च प्राचीनशालादयः क्रमेण तं प्रत्येकमूचुः । "दिवमेव" [छां० ५ । १२ । १] अहं वैश्वानरं वेद्मि । " आदित्यमेव" [छां० ५ । १३ । १] अहं वेद्मि । "वायु-

भामती ।

मानग्रहणे कारणमुपन्यस्तं भाष्यकृता । तस्माद्धिरण्यगर्भ एव भगवान् प्राणात्मना सर्वभूतान्तरः कार्यो निर्दिश्यत इति सांप्रतम् । तत्किमिदानीं सूत्रमनवधेयमेव, नेत्याह—**अस्मिन्पक्ष इति** । प्रकरणात् ॥ २३ ॥ (६)॥ **वैश्वानरः साधारणशब्दविशेषात्** । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्य मीमांसां चक्रुः—**को न आत्मा किं ब्रह्मेति** । आत्मेत्युक्ते जीवात्मनि प्रत्ययो मा भूदत उक्तं किं ब्रह्मेति । ते च मीमांसमाना निश्चयमनधिगच्छन्तः कैकेयराजं वैश्वानरविद्याविदमुपसेदुः । उपसद्य चोचुः—**आत्मानमेवेमं वैश्वानरं संप्रत्यध्येषि** स्मरसि **तमेव नो ब्रूहीत्युपक्रम्य द्युसूर्यवाय्वाकाशवारिपृथिवीनामिति** । अयमर्थः—वैश्वानरस्य भगवतो द्यौर्मूर्धा सुतेजाः । चक्षुश्च विश्वरूपः सूर्यः ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तस्य सर्वप्राणाद्यधिष्ठातृत्वादधिष्ठात्रधिष्ठेययोरभेदात्प्राणात्मना सर्वभूतानामध्यात्मं देहे स्थितेर्जायमानेऽपि सार्वात्म्यं सिद्धमित्यर्थः । नन्वपञ्चीकृतभूताद्यभिमानिनो हिरण्यगर्भस्य विग्रहविशिष्टरूपेण तदधिष्ठेयप्राणादिजन्मानन्तरं जन्मोच्यते चेत्कस्तर्हि सूत्रार्थस्तत्राऽऽह—**अस्मिन्निति** । विश्वं सर्वं कर्म ससाध्यं तपो ज्ञानं च पुरुष एवेति सार्वात्म्यरूपोपन्यासात्परमात्मैव भूतयोनिरित्यर्थः । न विलक्षणत्वादित्यत्र परिणामस्य सारूप्यापेक्षाप्रतिक्षेपाद्विवर्तस्य च शंखपीतिमादौ विसदृशेऽपि दर्शनात्तदपेक्षानियमाद्भूतयोनिवाक्यं निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वितमिति भावः ॥ २३ ॥ (६) ॥ रूपोपन्यासप्रसङ्गात्त्रैलोक्यदेहो वैश्वानरः पर इत्याह—**वैश्वानर इति** । विषयं वक्तुं वाक्योपक्रममाह—**को न इति** । आत्मनोऽसंसारित्वार्थं ब्रह्मपदम् । तस्याऽऽपरोक्ष्यार्थमात्मपदम् । प्राचीनशालसत्ययज्ञेन्द्रद्युम्नजनबुडिलाः समेत्येत्थं मीमांसां चक्रुस्ते च निश्चिचीषयोद्दालक-

"यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानमात्मानं वैश्वानरमुपास्ते स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति ॥ १ ॥ तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाश्चक्षुर्विश्वरूपो-प्राणः पृथग्वर्त्मात्मा सन्देहो

रत्नप्रभा।

मेव" [छां० ५ । १४ । १] "आकाशमेव" [छां० ५ । १५ । १] "अप एव" [छां० ५ । १६ । १] "पृथिवीमेव" [छां० ५ । १७ । १] अहं वेद्मीति । ततो राजा द्युसूर्यादीनां षण्णां यथाक्रमेण सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वप्रतिष्ठात्वगुणान्विधाय भवन्तो **यदि** मामपृष्ट्वा द्युसूर्यादिषु भगवतो वैश्वानरस्याङ्गेष्वेव प्रत्येकं वैश्वानरत्वदृष्टयो भवेयुः, **तदा** क्रमेण मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णत्वबस्तिभेदपादशोषा भवतां स्युरिति प्रत्येकोपासनं निन्दित्वा, सुतेजस्त्वगुणको द्युलोकोऽस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धा, विश्वरूपत्वगुणकः सूर्यो यस्य चक्षुरित्येवं, द्युसूर्यादीनां मूर्धादिभावमुपदिश्य समस्तवैश्वानरध्यानविधिराम्नायते–**यस्त्वेतमिति** ॥ आभिमुख्येनापरोक्षतया विश्वं विमिमीते जानातीति **अभिविमानः** । तं सर्वज्ञं **सः** तदुपासकः सर्वत्र भोगं भुंक्त इत्यर्थः । **लोकाः** भूरादयः, **भूतानि** शरीराणि, **आत्मानो** जीवाः, इति भेदः । सुष्ठु तेजः कान्तिर्यस्य द्युलोकस्य स **सुतेजाः** विश्वानि रूपाणि अस्य सूर्यस्य–"एष शुक्ल एष नीलः" [छां० ८ । ६ । १] इति श्रुतेः । पृथङ् नानाविधं वर्त्मगमनम् आत्मा स्वभावो यस्य वायोः, स नानागतित्वगुणकोऽस्य प्राणः ।

भामती।

प्राणो वायुः पृथग्वर्त्मात्मा पृथक् वर्त्म यस्य वायोः स पृथग्वर्त्मा स एवात्मा स्वभावो यस्य स पृथग्वर्त्मात्मा । संदेहो देहस्य मध्यभागः स आकाशो बहुलः सर्वगतत्वात् । बस्तिरेव रयिः आपः, यतोऽद्भयोऽन्नमन्नाच्च रयिर्धनं तस्मादापो रयिरुक्तास्तासां च मूत्रीभूतानां बस्तिः स्थानमिति बस्तिरेव रयिरित्युक्तम् । पादौ पृथिवी तत्र प्रतिष्ठानात् । तदेवं वैश्वानरावयवेषु द्युसूर्यानिलाकाशजलावनिषु मूर्धचक्षुःप्राणसंदेहबस्तिपादेष्वेकैकस्मिन् वैश्वानरबुद्ध्वा विपरीततयोपासकानां प्राचीनशालादीनां मूर्धपातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहशीर्णताबस्तिभेदपादश्लथीभावदूषणैरुपासनानां निन्दया मूर्धादिसमस्तभावमुपदिश्याम्नायते–'यस्त्वेतमेवं प्रादेशमात्रमभिविमानम्' इति । स सर्वेषु लोकेषु द्युप्रभृतिषु, सर्वेषु भूतेषु स्थावरजङ्गमेषु, सर्वेष्वात्मसु देहेन्द्रियमनोबुद्धिजीवेष्वन्नमत्ति । सर्वसंबन्धिफलमाप्नोतीत्यर्थः । अथास्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

माजग्मुः, सोऽपि न वेद सम्यगिति सह तेन षडपि ते कैकेयराजमश्वपतिमागत्योचुरात्मानमेवेत्याद्यध्येषि स्मरसि । स च तेषां विपरीतधीनिरासेन सम्यग्धीजिग्राहयिषया तानेव पप्रच्छ । औपमन्यव कं त्वमात्मानमुपास्से दिवमेवेत्याहेतरो राजा पुनरुवाचैष सुतेजा वैश्वानरो यं त्वमात्मानमुपास्से मूर्धा त्वयमात्मनो मूर्धा ते व्यपतिष्यद्यन्मां नाऽऽगमिष्य इति । ततः सत्ययज्ञमपृच्छत्स चाऽऽदित्यमूचे ततश्चैष विश्वरूप आत्मा चक्षुस्त्वेतदात्मन इत्यन्धोऽभविष्यो यन्मां नाऽऽगमिष्य इति राजाऽभाषत । एवं क्रमेण द्युसूर्यादीनां सुतेजस्त्वविश्वरूपत्वपृथग्वर्त्मात्मत्वबहुलत्वरयित्वपादगुणयोगं विधाय मूर्धापातान्धत्वप्राणोत्क्रमणदेहविशीर्णताबस्तिभेदपादशोषणैरेकैकोपास्तिनिन्दया च तेषां वैश्वानरं प्रति मूर्धादिभावमुक्त्वा समस्तोपासनमाम्नातं **यस्त्वेतमित्यादिना** । आभिमुख्येन विश्वं मिमीते जानातीत्यभिविमानस्तं प्रादेशपरिमाणमुपास्ते यस्तस्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमित्यर्थः । लोका भोगभूमयो भूतानि तत्तदुपाधयो भोक्तारस्त्वात्मान इति भेदः । तत्तत्संबन्धिफलभाक्त्वमन्नमत्तीत्युच्यते । ध्यानफलमुक्त्वा ध्येयरूपमाह–**तस्येति** । सुतेजस्त्वगुणा द्यौर्वैश्वानरस्य मूर्धा । निपातावेतत्प्रसिद्ध्यर्थौ । विश्वत्वगुणः सूर्यस्तस्य चक्षुः 'एष शुक्ल एष नीलः' इत्यादिश्रुतेः ।

१ पृथग्वर्त्मात्मेति शांकरादिसंप्रदायपाठः । रामानुजमते तु आत्मशब्दरहितः पाठः ।

बहुलो बस्तिरेव रयिः पृथिव्येव पादावुर एव वेदिर्लोमानि बर्हिर्हृदयं गार्हपत्यो मनोऽन्वाहार्यपचन आस्यमाहवनीयः" [छां० ५ । १८ । १-२] इत्यादि । अत्र संशयः-किं वैश्वानरशब्देन जाठरोऽग्निरुपदिश्यते, उत भूताग्निरथ तदभिमानिनी देवता, अथ वा-शारीरः, आहोस्वित्-परमेश्वर इति ॥ किं पुनरत्र संशयकारणम् ॥ वैश्वानर इति जाठरभूताग्निदेवतानां साधारणशब्दप्रयोगादात्मेति च शारीरपरमेश्वरयोः ॥ तत्र-कस्योपादानं न्याय्यं कस्य वा हानमिति भवति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ जाठरोऽग्निरिति ॥ कुतः ॥ तत्र हि विशेषेण क्वचित्प्रयोगो दृश्यते-"अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तःपुरुषे येनेदमन्नं पच्यते यदिदमद्यते" [बृ० ५ । ९] इत्यादौ ॥ अग्निमात्रं वा स्यात्सामान्येनापि प्रयोगदर्शनाद्-"विश्वस्मा अग्निं भुवनाय देवा वैश्वानरं केतुमह्नामकृण्वन्"

रत्नप्रभा ।

बहुलत्वं व्यापित्वं तद्गुण आकाशः,अस्य सन्देहो देहमध्यम्।रयित्वं धनत्वं तद्गुणा आपो यस्य,बस्तिर्मूत्रस्थानम् प्रतिष्ठात्वगुणा पृथिवी तस्य पादौ । तस्य होमाधारत्वं सम्पादयति-उर एवेत्यादिना ॥ पूर्वमुपक्रमस्थादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वादिलिङ्गेन ब्रह्मनिष्ठत्वमुक्तं तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणवैश्वानरशब्दस्य वाक्यशेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरनिष्ठत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-किं तावदित्यादिना ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोर्जाठरब्रह्मणोर्ध्यानं फलम् । यदद्यते, तदन्नं येन पच्यते सोऽयं पुरुषशरीरेऽन्तरस्तीत्यर्थः । पक्षान्तरमाह-अग्निमात्रं चेति ॥ विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरम् अग्निम् अह्नां केतुं चिह्नं सूर्यं देवाः अकृण्वन् कृतवन्तः । सूर्योदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । स्याद्वैश्वानर इत्यनुषङ्गः । हि यस्मात्

भामती ।

वैश्वानरस्य भोक्तुर्भोजनस्याग्निहोत्रतासंपिपादयिषयाह श्रुतिः-उर एव वेदिः । वेदिसारूप्यात् । लोमानि बर्हिः आस्तीर्णबर्हिःसारूप्यात् । हृदयं गार्हपत्यः । हृदयानन्तरं मनोऽन्वाहार्यपचनः । आस्यमाहवनीयः तत्र हि तदन्नं हूयते । ननु 'को न आत्मा किं ब्रह्म' इत्युपक्रमे आत्मब्रह्मशब्दयोः परमात्मनि रूढत्वेन तदुपरक्तायां बुद्धौ वैश्वानराग्न्यादयः शब्दास्तदनुरोधेन परमात्मन्येव कथंचिन्नेतुं युज्यन्ते न तु प्रथमावगतौ ब्रह्मात्मशब्दौ चरमावगतवैश्वानरादिपदानुरोधेनान्यथयितुं युज्येते । यद्यपि च वाजस-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पृथङ्नाना वर्त्म गमनमात्मा स्वरूपमस्येति तथा नानागतिर्वगुणो वायुरस्य प्राणः । बहुलत्वगुण आकाशः संदेहोऽस्य देहमध्यम् । रयिर्धनं तद्गुणा आपोऽस्य बस्तिस्थमुदकम् । पृथिव्यां वैश्वानरस्य प्रतिष्ठानात्तस्य पादौ पृथिव्येव । तस्य होमाधारत्वसंपादनायोक्तमुर एवेत्यादि । तद्वदुक्तं प्रथममागच्छेदित्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । तत्र श्रुतौ वैश्वानरोऽनात्माऽऽत्मा वेति संशयं हृदि निधायाऽऽद्ये पक्षत्रयं द्वितीये पक्षद्वयमाह-तत्रेति । संशयहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह-किमिति । सत्यां सामग्र्यां कार्यध्रौव्यं फलितमाह-तत्रेति । वाक्योपक्रमस्थादृश्यत्वादिसाधारणधर्मस्य वाक्यशेषस्थसर्वज्ञत्वाद्युक्त्या ब्रह्मविषयत्ववदिहाप्युपक्रमगतसाधारणशब्दस्य शेषस्थहोमाधारत्वलिङ्गेन प्रसिद्ध्यनुगृहीतेन जाठरार्थत्वसिद्धेस्तस्यैवोपास्यतेति विमृश्य पूर्वपक्षमाह-किमिति । वैश्वानरविद्याश्रुतेः सविशेषब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे जाठराग्नेः सिद्धान्ते ब्रह्मणो ध्यानं फलम् । साधारणे शब्दे कुतो विशेषप्रतिज्ञेत्याह-कुत इति । प्रतिज्ञाविशेषे हेतुमाह-तत्रेति । योऽयं वैश्वानरोऽग्निः सोऽयं पुरुषाकारे देहेऽन्तरित्युक्त्वा तमेव विशिनष्टि-येनेति । पक्षान्तरमाह-अग्नीति । तन्मात्रग्रहे हेतुः-सामान्येनेति । विश्वस्मै भुवनाय वैश्वानरमग्निमह्नां

[ऋ० सं० १० । ८८ । १२] इत्यादौ ॥ अग्निशरीरा वा देवता स्यात् । तस्यामपि प्रयोगदर्शनात्–"वैश्वानरस्य सुमतौ स्याम राजा हि कं भुवनानामभिश्रीः" [ऋ० सं० १ । ९८ । १] इत्येवमाद्यायाः श्रुतेर्देवतायामैश्वर्याद्युपेतायां सम्भवात् ॥ अथात्मशब्दसामानाधिकरण्याद् उपक्रमे च "को न आत्मा किं तद्ब्रह्म" [छां० ५ । ११ । १] इति केवलात्मशब्दप्रयोगादात्मशब्दवशेन वैश्वानरशब्दः परिणेय इति ॥ उच्यते ॥ तथापि शारीर आत्मा स्यात् ॥ तस्य भोक्तृत्वेन वैश्वानरसन्निकर्षात् ॥ प्रादेशमात्रमिति च विशेषणस्य तस्मिन्नुपाधिपरिच्छिन्ने सम्भवात् ॥ तस्मान्नेश्वरो वैश्वानर इति ॥ एवं प्राप्ते । तत इदमुच्यते ॥ वैश्वानरः परमात्मा भवितुमर्हति ॥ कुतः ॥ साधारणशब्दविशेषात्–साधारणशब्दयोर्विशेषस्साधारणशब्दविशेषः ॥ यद्यप्येतावुभावप्यात्मवैश्वानरशब्दौ साधारणशब्दौ–वैश्वानरशब्दस्तु त्रयाणां

रत्नप्रभा ।

कं सुखप्रदो **भुवनानां राजा** वैश्वानरोऽभिमुखा श्रीरस्येति अभिश्रीः ईश्वरः । तस्मात्तस्य **वैश्वानरस्य सुमतौ** वयं **स्याम** । तस्यास्मद्विषया शुभमतिर्भवत्वित्यर्थः । पक्षत्रयेऽप्यरुचिं वदन्कल्पान्तरमाह–**अथेत्यादिना** ॥ "आत्मा वैश्वानरः" इति श्रुतेरित्यर्थः । **केवलत्वं** वैश्वानरशब्दशून्यत्वम् । अत्र जाठरो वैश्वानर इति मुख्यः **पूर्वपक्षः** प्राणाग्निहोत्रहोमाधारत्वलिङ्गात् । तस्य देहव्यापित्वादात्मत्वं, श्रुत्या द्युमूर्द्धत्वादिकल्पनया बृहत्त्वाद्ब्रह्मत्वमिति ध्येयम् । सिद्धान्तयति–**तत इदमिति** ॥ साधारण-

भामती ।

नेयिनां वैश्वानरविद्योपक्रमे 'वैश्वानरं ह वै भगवान् संप्रति वेद तं नो ब्रूहि' इत्यत्र नात्मब्रह्मशब्दौ स्तः,तथापि तत्समानार्थं छान्दोग्यवाक्यं तदुपक्रममिति तेन निश्चितार्थेन तदविरोधेन वाजसनेयिवाक्यार्थो निश्चीयते ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

केतुं चिह्नं सूर्यमकृण्वन्कृतवन्तो देवास्तदुदये दिनव्यवहारादित्यर्थः । कल्पान्तरमाह–**अग्नीति** । तदभिमानिदेवताग्रहे हेतुः–**तस्यामिति** । वैश्वानरस्य देवस्य सुमतौ शोभनबुद्धौ वयं स्याम भवेम तस्यास्मद्विषया सुमतिर्भवत्वित्यर्थः । तत्र हेतू–**राजा हीति** । यस्माद्भुवनानामयं राजा कं सुखं सुखहेतुरभिमुखा श्रीरस्येत्यभिश्रीरीश्वरस्तमात्तस्य सुमतौ स्यामेत्यर्थः । हिकमित्येकं पदमित्येके । तत्राप्ययमेवार्थः । प्रयोगत्रयेऽपि तुल्यप्रयोगग्रहार्थमादिपदम् । कथं देवतार्थत्वमस्य प्रयोगस्येति तदाह–**एवमाद्याया इति** । ऐश्वर्यादीत्यादिपदं धर्मज्ञानवैराग्यादिसंग्रहार्थम् । पक्षत्रयेऽप्यपरितोषमाह–**अथेति** । वाजसनेयकेऽग्निवैश्वानरशब्दाभ्यामेवोपक्रमान्नेश्वरार्थतेति पक्षान्तरमाह–**तथाऽपीति** । शारीरे लक्षणया वैश्वानरशब्दोपपत्तिमाह—**तस्येति** । तत्रैव हेत्वन्तरमाह–**प्रादेशेति** । भूताग्निदेवताजीवविषयं पक्षत्रयमुपक्रममात्रं प्राणाहुत्याधारत्वादेर्द्युमूर्धत्वादेश्चायोगात् । हृदयं गार्हपत्य इत्यादिना हि देहावयवाः संनिहितस्यौदर्यस्याग्नेर्गार्हपत्यादित्वेन कल्प्यन्ते । आस्यमाहवनीयस्तद्यद्भक्तं तद्धोमीयमिति च जाठरस्य मुखानुस्यूतस्य प्राणाहुत्याधारस्याऽऽहवनीयत्वेनाऽऽस्यं कल्प्यते । न च द्युमूर्धत्वादेस्तत्रासंभवः । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नेष वा अतिष्ठा वैश्वानर इत्यादिना मूर्धादीनां द्युलोकाद्यात्मना संपादनात्तैर्जाठरस्यापि द्युमूर्धत्वादिसिद्धेरारोपितद्युमूर्धत्वादिना बृहत्त्वात्तस्यैव ब्रह्मत्वमापन्नादात्मत्वम् । न च ब्रह्मण्यपि द्युमूर्धत्वादेरारोपो जाठरे तत्कल्पनायाः श्रौतत्वेन विशेषादतो जाठरोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहरति–**तस्मादिति** । सिद्धान्तयति–**तत इति** । हेतुं प्रश्नपूर्वकमादाय व्याचष्टे–**कुत इति** । कौ तौ साधारणौ शब्दौ को वा तयोर्विशेषस्तत्राऽऽह–**यद्यपीति** । नायं परमात्मगमको विशेषस्तस्य निर्विशेषस्य द्युमूर्धत्वाद्ययोगादित्याशंक्याऽऽह–

साधारणः । आत्मशब्दश्च द्वयोः ॥ तथापि विशेषो दृश्यते । येन परमेश्वरपरत्वं तयोरभ्युपगम्यते—"तस्य ह वा एतस्यात्मनो वैश्वानरस्य मूर्धैव सुतेजाः" [छां० ५ । १८ । २] इत्यादि ॥ अत्र हि परमेश्वर एव द्युमूर्द्धत्वादिविशिष्टोऽवस्थान्तरगतः प्रत्यगात्मत्वेनोपन्यस्त आध्यानायेति गम्यते ॥ कारणत्वात्—कारणस्य हि सर्वाभिः कार्यगताभिरवस्थाभिरवस्थावत्त्वाद् द्युलोकाद्यवयवत्वमुपपद्यते ॥ "स सर्वेषु लोकेषु सर्वेषु भूतेषु सर्वेष्वात्मस्वन्नमत्ति" [छां० ५ । १८ । १] इति च सर्वलोकाद्याश्रयं फलं श्रूयमाणं परमकारणपरिग्रहे सम्भवति ॥ "एवं हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते" [छां० ५ । २४ । ३] इति तद्विदः सर्वपाप[१]प्रदाहश्रवणं, "को न आत्मा किं तद्ब्रह्म" [छां० ५ । ११ । १] इति चात्मब्रह्मशब्दाभ्यामुपक्रम इत्येवमन्तानि[२] ब्रह्मलिंगानि परमेश्वरमेवावगमयन्ति ॥ तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानरः ॥ २४ ॥

स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति ॥ २५ ॥

इतश्च परमेश्वर एव वैश्वानरः । यस्मात्परमेश्वरस्यैवाग्निरास्यं द्यौर्मूर्धेतीदृशं त्रैलोक्यात्मकं रूपं स्मर्यते—(श्लो०) "यस्याग्निरास्यं द्यौर्मूर्द्धा खं नाभिश्चरणौ क्षितिः । सूर्यश्चक्षुर्दिशश्श्रोत्रे तस्मै लोकात्मने नमः ॥१॥"

रत्नप्रभा ।

श्रुत्योरुपक्रमस्थयोर्विशेषात्प्रथमश्रुतमुख्यत्रैलोक्यशरीरलिङ्गात्सर्वात्मकेश्वरपरत्वं युक्तम् । न चरमश्रुतकल्पितहोमाधारत्वलिङ्गेन जाठरपरत्वमित्यर्थः । ननु निर्विशेषस्य कुतो विशेष इत्यत आह—**अत्र हीति** ॥ अवस्थान्तरगतः त्रैलोक्यात्मना स्थित इत्यर्थः । जाठरस्यापि ध्यानार्थं विशेषकल्पनेति **चेत्** । न, असत्कल्पनापत्तेः । ईश्वरस्य तु उपादानत्वाद्विशेषः सन्नेव ध्यानार्थमुच्यतामित्याह—**कारणत्वादिति** ॥ लिङ्गान्तराण्याह—**स सर्वेष्वित्यादिना** ॥ यथाग्नौ विक्षिप्तमिषीकातूलं दह्यते, **एवं** हास्य विदुष इत्यर्थः ॥ २४ ॥ **स्मर्यमाणमनुमानं स्यादिति** । नन्वसदारोपेणापि स्तुतिसम्भवान्न मूलश्रुत्यपेक्षे-

भामती ।

निश्चितार्थेन ह्यनिश्चितार्थं व्यवस्थाप्यते, नानिश्चितार्थेन निश्चितार्थम् । कर्मवच्च ब्रह्मापि सर्वशाखाप्रत्ययमेकमेव ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अत्रेति । अवस्थान्तरमध्यात्ममधिदैवमित्येवंरूपं तस्य तथैवोपन्यासफलमाह—**आध्यानायेति** । कथं परस्यावस्थान्तरभाक्त्वं तदाह—**कारणत्वादिति** । तदेव स्फुटयति—**कारणस्येति** । एतेन जाठरे द्युमूर्धत्वादि प्रत्युक्तम् । वैश्वानरोपासकस्य सर्वलोकाद्याश्रयफलश्रुतेश्च वैश्वानरस्येश्वरत्वमित्याह—**स इति** । वैश्वानरविदः सर्वपाप्मदाहश्रुतेश्च तस्य परत्वं तद्विज्ञाने तद्दाहप्रसिद्धेरित्याह—**एवं हेति** । यथाऽग्नौ क्षिप्तमिषीकातूलं दह्यत एवमस्य विदुषः सर्वाणि कर्माण्यनर्थहेतवो दह्यन्त इत्यर्थः । उपक्रमादपि तस्य परमात्मता तयोस्तत्रैव रूढेर्जाठरे त्वमुख्यत्वादित्याह—**को न इति** । उक्तलिङ्गानां फलमाह—**इत्येवमेतानीति** । श्रुतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ २४ ॥ स्मृत्या च श्रुत्यर्थः शक्यो निर्णेतुमित्याह—**स्मर्यमाणमिति** । तत्र प्रतिज्ञां पूरयति—**इतश्चेति** । सूत्रं व्याकुर्वन्नितःशब्दार्थमाह—**यस्मादिति** । स्मृतिमुदाहरति—**यस्येति** ।

---

१ पाप्मप्रदाहेति क्वचित्पाठान्तरम् । २ इत्येवमेतानि लिङ्गानीति क्वचित्पाठान्तरम् । इत्येवमन्तानि लिङ्गानीतिपाठान्तरं क्वचित् ।

[विष्णुपुराणे] इति, तत्स्मर्यमाणं रूपं मूलभूतां श्रुतिमनुमापयदस्य वैश्वानरशब्दस्य परमेश्वरपरत्वेन अनुमानं लिङ्गं गमकं स्यादित्यर्थः ॥ इतिशब्दो हेत्वर्थे-यस्मादिदं गमकं लिङ्गं, तस्मादपि वैश्वानरः परमात्मैवेत्यर्थः ॥ यद्यपि स्तुतिरियं तस्मै लोकात्मने नम इति ॥ स्तुतित्वमपि नासति मूलभूते वेदवाक्ये सम्यग्दर्शन रूपेण सम्भवति ॥ "द्यां मूर्द्धानं यस्य विप्रा वदन्ति खं वै नाभिं चन्द्रसूर्यौ च नेत्रे । दिशः श्रोत्रे विद्धि पादौ क्षितिं च सोऽचिन्त्यात्मा सर्वभूतप्रणेता" इत्येवञ्जातीयका च स्मृतिरिहोदाहर्तव्या ॥ २५ ॥

शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च नेति चेन्न तथा दृष्ट्युपदेशादसम्भवात्पुरुषमपि चैनमधीयते ॥ २६ ॥

अत्राह-न परमेश्वरो वैश्वानरो भवितुमर्हति॥ कुतः ॥ शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानाच्च-शब्दस्तावद्-वैश्वानरशब्दो न परमेश्वरे सम्भवति ॥ अर्थान्तरे रूढत्वात् ॥ तथाऽग्निशब्दः "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति । आदिशब्दाद् "हृदयं गार्हपत्यः" [छां० ५ ।

रत्नप्रभा ।

त्याशंक्याह-**यद्यपि स्तुतिरिति** ॥ **तथापीति** पदमर्थतः पठति-**स्तुतित्वमपीति** ॥ द्युमूर्धत्वादिरूपेण स्तुतिर्नरमात्रेण कर्तुमशक्या विनाश्रु तिमित्यर्थः । सता रूपेण स्तुतिसम्भवान्नासदारोप इति भावः ॥२५॥ **शब्दादीनां** गतिं वक्तुमुक्तसिद्धान्तमाक्षिप्य समाधत्ते-**शब्दादिभ्य इति** ॥ "स एषोऽग्निर्वैश्वानरः" [शत० ब्रा० १० ।६।१।११] इत्यग्निरहस्ये वैश्वानरविद्यायां श्रुतोऽग्निशब्द ईश्वरे न सम्भवतीत्**यन्वयः**। सूत्रस्थादिशब्दार्थमाह-**आदिशब्दादिति** ॥ **भक्तम्** अन्नं **होमीयं** होमसाधनम् । तेन प्राणाग्निहोत्र

भामती ।

न च द्युमूर्धत्वादिकं जाठरभूताग्निदेवताजीवात्मनामन्यतमस्यापि संभवति।न च सर्वलोकाश्रयफलभागिता, न च सर्वपाप्मप्रदाह इति पारिशेष्यात्परमात्मैव वैश्वनर इति निश्चिते कुतः पुनरियमाशङ्का-**शब्दादिभ्योऽन्तःप्रतिष्ठानान्नेति चेदिति** । उच्यते-तदेवोपक्रमानुरोधेनान्यथा नीयते, यन्नेतुं शक्यम् । अशक्यौ च

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्याः श्रुतिवन्मानत्वं व्युदस्य तद्द्वारा तदाह-**तदिति** । इतिशब्दस्य वाक्यसमाप्त्यर्थत्वं व्यावर्त्य हेत्वर्थत्वं व्यनक्ति-**यस्मादिति** । स्तुतेरसदारोपेऽपि संभवान्न मूलश्रुत्यपेक्षेत्याशंक्याऽऽह-**यद्यपीति** । सद्रूपेण स्तुतित्वमौत्सर्गिकमसति श्रुत्यपवादे दुर्वारमित्यर्थः । अस्तुतिरूपामपि स्मृतिमाह-**द्यामिति** । इहेति त्रैलोक्यदेहस्य वैश्वानरस्येश्वरतायामित्यर्थः ॥ २५ ॥ सिद्धान्तं विधान्तरेणाऽऽक्षिप्य समाधत्ते-**शब्दादिभ्य इति** । आक्षेपं विवृण्वन्नञर्थमाह-**अत्रेति** । स्थितः सिद्धान्तः सप्तम्यर्थः । श्रुत्यादिना वैश्वानरस्योक्तेश्वरत्वाक्षेपे प्रश्नद्वारा हेतुमादत्ते-**कुत इति** । तत्र शब्दं व्याचष्टे-**शब्द इति** । ईश्वरस्य विरोधीति शेषः । तदेव स्फोरयति-**वैश्वानरेति** । शब्दान्तरमाह-**तथेति** । सोऽपि श्रौतो वैश्वानरशब्दवदीश्वरे न संभवतीति योजना । आदिशब्दोपात्तं लिङ्गमाह-**आदीति** । बहूक्त्यर्थं लिङ्गान्तरमाह-

१ "स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्य भाष्यविदोविदुः" इति भाष्यलक्षणानुसारेण भाष्यपदस्यैवेदं व्याख्यानं नान्यस्येति । एवमन्यत्रापि । २ स्तुतित्वमपि न सम्भवतीत्यस्यान्वयः । ३ पुरुषविधमपि चैनमिति पाठान्तरम् । ४ यथा वैश्वानरशब्दस्तथेत्यर्थः ।

१८ । २] इत्याद्यग्नित्रेताप्रकल्पनं, "तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीयम्" [छां०५।१९।१] इत्यादिना च प्राणाहुत्यधिकरणतासङ्कीर्तनम् । एतेभ्यो हेतुभ्यो जाठरो वैश्वानरः प्रत्येतव्यः॥ तथान्तःप्रतिष्ठानमपि श्रूयते—"पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ तच्च जाठरे सम्भवति ॥ यदप्युक्तं "मूर्धैव सुतेजाः" [छां० ५ । १८ । २] इत्यादेर्विशेषात्कारणात्परमात्मा वैश्वानर इति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ कुतो ह्येष निर्णयः—यदुभयथापि विशेषप्रतिभाने सति परमेश्वरविषय एव विशेष आश्रयणीयो न जाठरविषय इति ॥ अथ वा भूताग्नेरन्तर्बहिश्चावतिष्ठमानस्यैष निर्देशो भविष्यति ॥ तस्यापि हि द्युलोकादिसम्बन्धो मन्त्रवर्णादवगम्यते—"यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमामाततान रोदसी अन्तरिक्षम्" [ऋ० सं० १० । ८८ । ३] इत्यादौ ॥ अथ वा तच्छरीराया

रत्नप्रभा ।

कार्यमित्यर्थः । वाजसनेयिनामग्निरहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा—"स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वत्रान्नमत्ति" [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इत्युक्तं देहान्तरस्थत्वं जाठरे सम्भवति प्रसिद्धेरित्याह—**तथेति** ॥ अत्र सूत्रे आदिपदेनैवान्तःप्रतिष्ठानस्य ग्रहे सम्भवति पृथगुक्तिः साधारणलिङ्गत्वद्योतनार्था । शब्दादिबलादिदमपि जाठरं गमयतीत्यभ्युच्चयः । **यद्यपि** द्युमूर्द्धत्वादिविशेष ईश्वरपक्षपाती होमाधारत्वादिर्जाठरपक्षपातीति प्रतिभानं समम्, **तथापि** पारमेश्वरो विशेषो जाठरे न सम्भवतीति बलवानित्यत आह—**अथ वेति** ॥ **एषः** द्युमूर्द्धत्वादिनिर्देश इत्यर्थः । **इमां** पृथिवीं, द्यामपि, ते एव द्यावापृथिव्यौ **रोदसी**, तयोर्मध्यम् **अन्तरिक्षं** च यो भूताग्निः, भानुरूपेण **आततान** व्याप्तवान्, स ध्यातव्य इत्यर्थः । जडमात्रस्य न ध्येयत्वमित्यत आह—**अथ वेति**॥

भामती ।

वैश्वानराग्निशब्दावन्यथा नेतुमिति शंकितुरभिमानः । अपि चान्तःप्रतिष्ठितत्वं च प्रादेशमात्रत्वं च न सर्वव्यापिनोऽपरिमाणस्य च परब्रह्मणः संभवतः । न च प्राणाहुत्यधिकरणताऽन्यत्र जाठराग्नेर्युज्यते । न च गार्हपत्यादिहृदयादिता ब्रह्मणः संभविनी । तस्माद्यथायोगं जाठरभूताग्निदेवताजीवानामन्यतमो वैश्वानरः,

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तद्यदिति । अपेक्षितां प्रतिज्ञां पूरयति—**एतेभ्य इति** । वाजसनेयकेऽग्निरहस्ये वैश्वानरेऽग्निशब्दात्तस्य परस्मिन्नयोगात्तत्सामान्याच्छान्दोग्येऽपि वैश्वानरोऽग्निरेव, स चाऽऽहुत्याधारत्वादिलिङ्गाज्जाठर एवेति भावः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह—**तथेति** । यथोक्तहेतुभ्यो वैश्वानरो नेश्वरस्तथा वक्ष्यमाणहेतोरपीत्यर्थः । अन्तःप्रतिष्ठानमपि वैश्वानरस्येति शेषः । अग्निरहस्ये सप्रपञ्चां वैश्वानरविद्यामुक्त्वा स यो हैतमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद स सर्वलोकाद्याश्रयं फलमत्तीत्युक्तं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितश्चाग्निर्जाठर एव प्रसिद्धेरित्यर्थः । तथाऽपि वाजसनेयके द्युमूर्धत्वादिश्रवणान्न जाठरः स्यादित्युक्तमनुवदति—**यदपीति** । अनेकलिङ्गानुगृहीतानन्यथासिद्धवैश्वानराग्निश्रुतिभ्यामेकं लिङ्गं नेयमित्याह—**अत्रेति** । जाठरेऽपि द्युमूर्धत्वादि कथंचिन्नीतमिति भावः । न जाठरे मुख्यं द्युमूर्धत्वादीत्यपरितोषादाह—**अथ वेति** । एष निर्देशो वैश्वानराग्निशब्दाभ्यामन्तःप्रतिष्ठानोक्त्या चेति शेषः । तत्रापि कुतो द्युमूर्धत्वादि सिद्धं तत्राऽऽह—**तस्यापीति** । अपिरीश्वरदृष्टान्तार्थः । इमां पृथिवीमुत द्यामपि द्यावापृथिव्यावेव रोदसी यो भानुरूपेणाऽऽततान व्याप्तवानन्तरिक्षं च तयोर्मध्यमाततान स देवो द्युलोकाद्यवयवो ध्येय इत्यर्थः । परिच्छिन्नभूताग्नेर्न द्युलोकाद्यवयवत्वमित्यरुच्या कल्पान्तरमाह—**अथ वेति** । द्युमूर्धत्वादिविशेषस्यान्यथासिद्धत्वे फलितमाह—

१ इत्येतेभ्य इत्यर्थः । २ हि भूलो० पाठान्तरम् ।

देवताया ऐश्वर्ययोगाद् द्युलोकाद्यवयवत्वं सम्भवति ॥ तस्मान्न परमेश्वरो वैश्वानर इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न तथा दृष्ट्युपदेशादिति-न शब्दादिभ्यः कारणेभ्यः परमेश्वरस्य प्रत्याख्यानं युक्तम् ॥ कुतः ॥ तथा जाठरापरित्यागेन दृष्ट्युपदेशात्। परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानरे इहोपदिश्यते-"मनो ब्रह्मेत्युपासीत" [छां० ३ । १८ । १] इत्यादिवत् ॥ अथ वा जाठरवैश्वानरोपाधिः परमेश्वर इह द्रष्टव्यत्वेनोपदिश्यते-"मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः" [छां० ३ । १४ । २] इत्यादिवत् ॥ यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येत, केवल एव जाठरोऽग्निर्विवक्ष्येत, ततो "मूर्धैव सुतेजाः" [छां० ५ । १८ । १] इत्यादेर्विशेषस्यासम्भव एव स्यात् ॥ यथा तु देवताभूताग्निव्यपाश्रयेणाप्ययं विशेष उपपादयितुं न शक्यते, तथोत्तरसूत्रे वक्ष्यामः ॥ यदि च केवल एव जाठरो विवक्ष्येत,

---

रत्नप्रभा ।

सिद्धान्तयति-**न तथा दृष्ट्युपदेशादितीति** ॥ परमेश्वरदृष्ट्योपास्यजाठराग्निप्रतीकवाचकाभ्यामग्निवैश्वानरशब्दाभ्यां द्युमूर्द्धत्वादिमानीश्वरो लक्ष्य इत्युक्त्वा कल्पान्तरमाह-**अथ वा जाठर इति** ॥ अस्मिन्पक्षे प्राधान्येनेश्वरोपास्यता, पूर्वत्र गुणतयेति भेदः । उपाधिवाचिभ्यां पदाभ्यामुपहितो लक्ष्य इत्यर्थः । लक्षणाबीजमसम्भवं व्याचष्टे-**यदि चेति** ॥ पुरुषमपीत्यादिसूत्रशेषं व्याचष्टे-**यदि च केवल इति** ॥

भामती ।

न तु ब्रह्म । तथा च ब्रह्मात्मशब्दावुपक्रमगतावप्यन्यथा नेतव्यौ । द्युमूर्धत्वादयश्च स्तुतिमात्रम् । अथवा अग्निशरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगात् द्युमूर्धत्वादय उपपद्यन्त इति शंकितुरभिसंधिः । अत्रोत्तरम्-**न** । कुतः, **तथा दृष्ट्युपदेशात्** । अद्धा चरममनन्यथासिद्धं प्रथमावगतमन्यथयति । न त्वत्र चरमस्यानन्यथासिद्धिः, प्रतीकोपदेशेन वा मनो ब्रह्मेतिवत्, तदुपाध्युपदेशेन वा मनोमयः प्राणशरीरो भारूप इतिवदुपपत्तेः । व्युत्पत्त्या वा वैश्वनराग्निशब्दयोर्ब्रह्मवचनत्वान्नान्यथासिद्धिः । तथा च ब्रह्माश्रयस्य प्रत्ययस्याश्रयान्तरे जाठरवैश्वानराह्वये क्षेपेण वा जाठरवैश्वानरोपाधिनि वा ब्रह्मण्युपास्ये वैश्वानरधर्माणां ब्रह्मधर्माणां च समावेश उपपद्यते । असंभवादिति सूत्रावयवं व्याचष्टे-**यदि चेह परमेश्वरो न विवक्ष्येतेति**। पुरुषमपि चैनमधीयत इति सूत्रावयवं व्याचष्टे-**यदि च केवल एवेति** । न ब्रह्मोपाधितया नापि प्रतीकतयेत्यर्थः । न केवलमन्तःप्रतिष्ठितं पुरुषमपीत्यपेरर्थः । अत एव यत्पुरुष इति पुरुषमनूद्य न वैश्वानरो विधीयते । तथा सति पुरुषे वैश्वनरदृष्टिरुपदिश्येत । एवं च परमेश्वरदृष्टिर्हि जाठरे वैश्वानर इहोपदिश्यत इति भाष्यं विरुध्येत । श्रुतिविरोधश्च । 'स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषं पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति वैश्वानरस्य हि पुरुषत्ववेदनमत्रानूद्यते, न तु पुरुषस्य वैश्वानरत्ववेदनम् । तस्मात् 'स एषो-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । परिहारमवतारयति-**अत्रेति** । तदक्षराणि व्याचष्टे-**नेत्यादिना** । दृष्ट्युपदेशं सदृष्टान्तं स्पष्टयति-**परमेति** । ब्रह्मप्रतीकस्य जाठरस्योपास्यतेष्टेति शिष्ट्वा सूत्रावयवं तदुपाधिनो ब्रह्मण एवोपास्यतेति विधान्तरेण व्याकरोति-**अथ वेति** । जाठरप्रतीकत्वात्तदुपाधित्वाद्वा परस्मिन्नपि लक्षणयाऽग्न्यादिशब्दसिद्धौ न तस्य तल्लिङ्गान्यथाकरणे शक्तिरिति भावः । असंभवादिति व्याचष्टे-**यदि चेति**। उपास्यत्वेऽपि जाठरे द्युमूर्धत्वादेरसत एवाऽऽरोपः स्यान्न च सति संभवे स युक्त इत्यर्थः । अस्तु तर्हि देवतादिविषयत्वं विशेषस्येत्याशंक्याऽऽह-**यथेति** । पुरुषमपीत्यादि विभजते-**यदि चेति** । ब्रह्मोपाधित्वतत्प्रतीकत्वयोरसत्त्वं केवल्यं तस्य सर्वलोकाद्याश्रयं फलमिति शेषः । पुरुषत्वेऽपि कथं ब्रह्मणस्तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं

पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं तस्य स्यात् । न तु पुरुषत्वम् ॥ पुरुषमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः–"स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुषः स यो हैतमेवमग्निं वैश्वानरं पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेद" [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ परमेश्वरस्य तु सर्वात्मत्वात्पुरुषत्वं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं चोभयमुपपद्यते ॥ ये तु पुरुषविधमपि चैनमधीयते इति सूत्रावयवं पठन्ति, तेषामेषोऽर्थः–केवलजाठरपरिग्रहे पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितत्वं केवलं स्यात् । न तु पुरुषविधत्वम् ॥ पुरुषविधमपि चैनमधीयते वाजसनेयिनः–"पुरुषविधं पुरुषेन्तःप्रतिष्ठितं वेद" [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ पुरुषविधत्वं च प्रकरणात्–यदधिदैवतं द्युमूर्धत्वादिपृथिवीप्रतिष्ठितत्वान्तं, यच्चाध्यात्मं प्रसिद्धं मूर्धत्वादिचुबुकप्रतिष्ठितत्वान्तं, तत्परिगृह्यते ॥ २६ ॥

अत एव न देवता भूतं च ॥ २७ ॥

यत्पुनरुक्तं भूताग्नेरपि मन्त्रवर्णे द्युलोकादिसम्बन्धदर्शनात्–"मूर्धैव सुतेजाः" [छां० ५ । १८ । १] इत्याद्यवयवकल्पनं तस्यैव भविष्यति[१] तच्छरीराया देवताया ऐश्वर्ययोगादिति ॥ तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते ॥ अत एवोक्तेभ्यो हेतुभ्यो न देवता वैश्वानरः ॥ तथा भूताग्निरपि

रत्नप्रभा ।

ईश्वरप्रतीकत्वोपाधित्वशून्य इत्यर्थो विवक्ष्येत, तदेति शेषः । यद् यः पुरुषः पूर्णः, स एषोऽग्निः वैश्वानरशब्दितजाठरोपाधिक इति श्रुत्यर्थः । यः वेद, स सर्वत्र भुंक्त इत्यर्थः ॥ पुरुषत्वं पूर्णत्वमचेतनस्य जाठरस्य नेत्युक्त्वा पाठान्तरे पुरुषविधत्वं देहाकारत्वं तस्य नेत्याह–ये त्विति ॥ ननु जाठरस्यापि देहव्यापित्वात् तद्विधत्वं स्यादित्यत आह–पुरुषविधत्वं च प्रकरणादिति ॥ न देहव्यापित्वं पुरुषविधत्वम् । किन्तु विराड्देहाकारत्वमधिदैवं पुरुषविधत्वम्, अध्यात्मं चोपासकमूर्द्धादिचुबुकान्तेष्वङ्गेषु सम्पन्नत्वमीश्वरस्य पुरुषविधत्वमित्यर्थः ॥२६॥ईश्वरस्याङ्गेषु सम्पत्तिर्वक्ष्यते। एवं जाठरं निरस्य पक्षद्वयं निरस्यति–अत एवेति॥ सूत्रं व्याचष्टे–यत्पुनरित्यादिना ॥ द्युमूर्द्धत्वादिः, सर्वलोकफलभाक्त्वं, सर्वपाप्मप्रदाहः, इति आत्मब्रह्म-

भामती ।

ऽग्निर्वैश्वानरो यत्' इति यदः पूर्वेण संबन्धः, पुरुष इति तत्र पुरुषदृष्टेरुपदेश इति युक्तम् ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ २६ ॥ अत एव न देवता भूतं च । अत एवैतेभ्यः श्रुतिस्मृत्यवगतद्युमूर्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाश्रयफलभागित्वसर्वपाप्मप्रदाहात्मब्रह्मपदोपक्रमेभ्यो हेतुभ्य इत्यर्थः । 'यो भानुना पृथिवीं द्यामुतेमाम्' इति मन्त्रवर्णोऽपि न केवलौष्ण्यप्रकाशविभवमात्रस्य भूताग्नेरिममीदृशं महिमानमाह, अपि तु

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह–परमेति । पाठान्तरमादाय व्याचष्टे–ये त्विति । जाठरस्याचेतनत्वात्पुरुषत्ववन्न तद्विधत्वमपीत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि पुरुषत्वमेव न तद्विधत्वमित्याशंक्याऽऽह–पुरुषेति । तच्च ब्रह्मण्युपास्त्यर्थं स्यादिति भावः ॥ २६ ॥ द्युमूर्धत्वादिविशेषस्य जाठरविषयत्वं संदूष्य देवतादिविषयत्वं दूषयति–अत एवेति । सूत्रं व्याकर्तुं व्यावर्त्य पक्षद्वयमनूद्य तस्य निरस्यत्वमाह–यदिति । सूत्रमुत्थाप्य व्याकरोति–अत्रेति । द्युमूर्धत्वादिसंबन्धसर्वलोकाद्याश्रयफलभाक्त्वसर्वपाप्मदाहात्मब्रह्मोपक्रमा उक्ता हेतवः । भूतदेवतयोरपि द्युमूर्ध-

१ भविष्यतीतीति बहुषु पुस्तकेषु पाठान्तरं दृश्यते।

न वैश्वानरः ॥ न हि भूताग्नेरौष्ण्यप्रकाशमात्रात्मकस्य द्युमूर्धत्वादिकल्पनोपपद्यते ॥ विकारस्य विकारान्तरात्मत्वासम्भवात् ॥ तथा देवतायाः सत्यप्यैश्वर्ययोगे न द्युमूर्द्धत्वादिकल्पना सम्भवति ॥ अकारणत्वात् । परमेश्वराधीनैश्वर्यत्वाच्च ॥ आत्मशब्दासम्भवश्च सर्वेष्वेषु पक्षेषु स्थित एव ॥ २७ ॥

साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ॥ २८ ॥

पूर्वं जाठराग्निप्रतीको जाठराग्न्युपाधिको वा परमेश्वर उपास्य इत्युक्तमन्तःप्रतिष्ठितत्वाद्यनुरोधेन ॥ इदानीं तु विनैव प्रतीकोपाधिकल्पनाभ्यां साक्षादपि परमेश्वरोपासनपरिग्रहे न कश्चिद्विरोध इति जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ननु जाठराग्न्यपरिग्रहेऽन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं शब्दादीनि च कारणानि विरुद्ध्येरन्निति ॥ अत्रोच्यते ॥ अन्तःप्रतिष्ठितत्ववचनं तावन्न विरुध्यते ॥ न हीह "पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद"

रत्नप्रभा ।

शब्दोपक्रम एते उक्तहेतवः । तानेव स्मारयति—**न हि भूताग्नेरित्यादिना** ॥ "यो भानुना" [ऋ०सं० १०। ८८।३]इति मन्त्रेणेश्वरदृष्ट्या महिमोक्त इति भावः॥२७॥पूर्वमग्निवैश्वानरशब्दावीश्वरलक्षकावित्युक्तम् । अधुना प्रतीकोपाधिपरित्यागेन विराट्पुरुषाकारस्य भगवतो वैश्वारनरस्याध्यात्ममूर्धादिचुबुकान्तेषु सम्पाद्योपास्यत्वाङ्गीकारेऽपि न शब्दादिविरोधः । शब्दयोरीश्वरे योगवृत्त्या मुख्यत्वात् । अन्तःस्थत्वादीनां च तत्र सम्भवादित्याह—**साक्षादपीति** ॥ साक्षात्पदस्यार्थमाह—**विनैवेति** ॥ जाठराग्निसम्बन्धं विनेश्वरस्योपास्यत्वेऽपि शब्दाद्यविरोधं जैमिनिर्मन्यत इत्यर्थः । इदमन्तःस्थत्वमुदरस्थत्वरूपं नोच्यते । किन्तु नखादिशिखान्तावयवसमुदायात्मकपुरुषशरीरे मूर्धादिचुबुकान्ताङ्गानि वृक्षे शाखावत्प्रतिष्ठितानि । तेषु सम्पन्नो वैश्वानरः पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठित इत्युच्यते । अतो **यथा** शाखास्थस्य पक्षिणो वृक्षान्तःस्थत्वं, **तथा** वैश्वानरस्य पुरुषान्तःस्थत्वमित्याह—**न हीह पुरुषविधमित्यादिना** ॥ अग्न्यादिशब्दस्येश्वरवाचित्वाज्जाठराग्ने-

भामती ।

ब्रह्मविकारतया ताद्रूप्येणेति भावः ॥ २७ ॥ **साक्षादप्यविरोधं जैमिनिः ।** यदेतत्प्रकृतं मूर्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान् संपाद्य पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते 'पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद' इति । अत्रावयवसंपत्त्या पुरुषविधत्वं कार्यकारणसमुदायरूपपुरुषावयवमूर्धादिचुबुकान्तःप्रतिष्ठानाच्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायमध्यपतितत्वा-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्वादि सिध्यतीत्युक्तं प्रत्याह—**न हीति** । किंच, न देवताया निरङ्कुशमैश्वर्यं किंत्वीश्वरायत्तमतस्तस्यैव सर्वकारणस्य मूर्धत्वादीत्याह—**परमेश्वरेति** । पक्षत्रयसाधारणं दोषमाह—**आत्मेति** । चकारो ब्रह्मशब्दायोगस्य सर्वपाप्मदाहाद्ययोगस्य च समुच्चयार्थः ॥ २७ ॥ वाजसनेयकेऽग्निशब्दं जाठरार्थमुपेत्य परस्मिन्नपि तत्संबन्धाल्लक्षणां स्वीकृत्य ब्रह्मोपास्तिरित्युक्तम् । इदानीमत्राप्यग्न्यादिशब्दो ब्रह्मार्थः । ततो यदधिदैवं द्युलोकादिपृथिव्यन्तं यच्चाध्यात्मं मूर्धादिचुबुकान्तं रूपं तदनुगतं ब्रह्मैवोपास्यं न जाठरावच्छिन्नमित्याह—**साक्षादिति** । वृत्तमनूद्य सूत्रार्थं विवृणोति—**पूर्वमित्यादिना** । जाठरस्य प्रतीकादित्वेन ग्रहे हेतुं सूचयति—**अन्तरिति** । साक्षादीश्वरोपास्तौ विरोधं शङ्कयते—**नन्विति** । विरोधं व्युदस्यति—**अत्रेति** । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तेर्जाठराग्रहेऽप्यविरोधं प्रतिज्ञाय हेतुमाह—**न हीति** । इहेति वाजसनेयकोक्तिः । अन्तःप्रतिष्ठि-

१ प्यैश्वर्ये न इति पाठन्तरम् ।

[शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति जाठराग्न्यभिप्रायेणेदमुच्यते ॥ तस्याप्रकृतत्वादसंशब्दितत्वाच्च ॥ कथं तर्हि यत्प्रकृतं मूर्द्धादिषु चुबुकान्तेषु पुरुषावयवेषु पुरुषविधत्वं कल्पितं तदभिप्रायेणेदमुच्यते-"पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ यथा वृक्षे शाखां प्रतिष्ठितां पश्यतीति, तद्वत् ॥ अथ वा यः प्रकृतः परमात्माऽध्यात्ममधिदैवतं च पुरुषविधात्वोपाधिः, तस्य यत्केवलं साक्षिरूपं तदभिप्रायेणदमुच्यते "पुरुषविधं पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितं वेद" [शत० ब्रा० १० । ६ । १ । ११] इति ॥ निश्चिते च पूर्वापरालोचनवशेन परमात्मपरिग्रहे तद्विषय एव वैश्वानरशब्दः केनचिद्योगेन वर्तिष्यते-विश्वश्चायं नरश्च, विश्वेषां वाऽयं नरः, विश्वे वा नरा अस्येति विश्वानरः परमात्मा । सर्वात्मत्वात् ॥ विश्वानर एव वैश्वानरः ॥ तद्धितोऽनन्यार्थो राक्षसवायसादिवत् ॥ अग्निशब्दोऽप्यग्रणीत्वादियोगाश्रय-

रत्नप्रभा ।

रसंशब्दितत्वम् । अत्रेश्वरस्य पुरुषावयवेषु सम्पादनात् पुरुषविधत्वमन्तःस्थत्वं चेत्यर्थः । पक्षान्तरमाह-**अथ वेति** ॥ पुरुषविधत्वं पूर्ववत् । **अन्तःस्थत्वं** माध्यस्थ्यम् । साक्षित्वमित्यर्थः । एवमन्तःस्थत्वमीश्वरे व्याख्याय शब्दादीनि व्याचष्टे—**निश्चिते चेति** ॥ **विश्वश्चायं नरो** जीवः **च** सर्वात्मत्वात् । **विश्वेषां** विकाराणां **वा नरः** कर्ता । **विश्वे** सर्वे **नराः** जीवाः **अस्य** आत्मत्वेन नियम्यत्वेन वा सन्तीति विश्वानरः । रक्ष एव राक्षस इतिवत्स्वार्थे तद्धितप्रत्ययः । "नरे संज्ञायाम्" [पाणि० सू० ६ । ३ । १२९] इति पूर्वपदस्य दीर्घता । अगिधातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्य रूपमग्निरिति । अङ्गयति गमयत्यग्रं कर्मफलं प्रापयतीति अग्निरग्रणीरुक्तः । अभितोऽगतीति वा अग्निः । वैश्वानरोपासकस्यातिथिभो-

भामती ।

त्तदवयवानां समुदायिनाम् । अत्रैव निदर्शनमाह-**यथा वृक्षे शाखामिति** । शाखाकाण्डमूलस्कन्धसमुदाये प्रतिष्ठिता शाखा तन्मध्यपतिता भवतीत्यर्थः । समाधानान्तरमाह-**अथ वेति** । अन्तःप्रतिष्ठत्वं माध्यस्थ्यं, तेन साक्षित्वं लक्षयति । एतदुक्तं भवति वैश्वानरः परमात्मा चराचरसाक्षीति । पूर्वपक्षिणोऽनुशयमुन्मूलयति-**निश्चिते चेति** । विश्वात्मकत्वात् वैश्वानरः प्रत्यगात्मा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्वमिदमा परामृष्टम् । प्रकरणोपपदयोरभावाज्जाठरानभिप्रायेऽपि पुरुषशब्देन करशिरश्चरणादिमतोऽभिधानात्कथं तद्विधत्वं तदन्तःप्रतिष्ठितत्वं वा परस्यापीत्याशंक्याऽऽह-**कथमिति** । पुरुषावयवसंपत्त्या तद्विधत्वं कार्यकारणसमुदायात्मनि तस्मिन्मूर्धादिचुबुकान्तावयवस्थितेश्च पुरुषेऽन्तःप्रतिष्ठितत्वं समुदायिनां समुदायमध्यपातित्वादित्याह-**यथेति** । अन्तःप्रतिष्ठितत्वेन माध्यस्थ्येन साक्षीव लक्ष्यत इति पक्षान्तरमाह-**अथ वेति** । अन्तःप्रतिष्ठितत्वोक्तेरविरोधमुक्त्वा वैश्वानरशब्दस्याविरोधमाह-**निश्चिते चेति** । तस्य तत्ररूढेर्न तद्विषयतेत्याशंक्याऽऽह-**केनेति** । सर्वात्मत्वमाश्रित्य योगवृत्तिमेव कथयति-**विश्वश्चेति** । सर्वकारणत्वेन योगवृत्तिमाह-**विश्वेषामिति** । सर्वेश्वरत्वेनापि तामाह-**विश्वे वेति** । सर्वात्मत्वं सर्वकारणत्वं सर्वेश्वरत्वोपलक्षणम् । तथाऽपि विश्वनर इति स्यात्कथं वैश्वानर इत्युच्यते तत्राऽऽह-**विश्वेति** । "नरे संज्ञायाम्" इति दीर्घता । अण्प्रत्ययस्तर्हि कथं तत्राऽऽह-**तद्धित इति** । अनन्यार्थत्वं प्रकृत्यर्थातिरिक्तार्थशून्यत्वम् । तथाऽपि कथं परस्मिन्नग्निपदं तदाह-**अग्नीति** । अगेर्धातोर्गत्यर्थस्य निप्रत्ययान्तस्याग्निरिति रूपं

णेन परमात्मविषय एव भविष्यति ॥ गार्हपत्यादिकल्पनं प्राणाहुत्यधिकरणत्वं च परमात्मनोऽपि सर्वात्मत्वादुपपद्यते ॥ २८ ॥ कथं पुनः परमेश्वरपरिग्रहे प्रादेशमात्रश्रुतिरुपपद्यते इति, तां व्याख्यातुमारभते—

अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः ॥ २९ ॥

अतिमात्रस्यापि परमेश्वरस्य प्रादेशमात्रत्वमभिव्यक्तिनिमित्तं स्यात् ॥ अभिव्यज्यते किल प्रादेशमात्रपरिमाणः परमेश्वर उपासकानां कृते ॥ प्रदेशविशेषेषु हृदयादिषूपलब्धिस्थानेषु विशेषेणाभिव्यज्यते ॥ अतः परमेश्वरेऽपि प्रादेशमात्रश्रुतिरभिव्यक्तेरुपपद्यत इति, आश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २९ ॥

अनुस्मृतेर्बादरिः ॥ ३० ॥

प्रादेशमात्रहृदयप्रतिष्ठेन वाऽयं मनसाऽनुस्मर्यते ॥ तेन प्रादेशमात्र इत्युच्यते ॥ यथा-प्रस्थमिता यवाः प्रस्था इत्युच्यन्ते, तद्वत् ॥ यद्यपि च यवेषु स्वगतमेव परिमाणं प्रस्थसम्बन्धाद्व्यज्यते न चेह परमेश्वर-

---

रत्नप्रभा ।

जनात्पूर्वं प्राणाग्निहोत्रं विद्याङ्गत्वेन विहितम् । तदर्थमग्नित्रेतादिकल्पनं प्रधानाविरोधेन नेतव्यमित्याह—**गार्हपत्येति** ॥ २८ ॥ **अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः** ॥ मात्रां परिमाणमतिक्रान्तोऽतिमात्रः तस्य । विभोरित्यर्थः । उपासकानां कृतेऽनुग्रहाय प्रादेशमात्रोऽभिव्यज्यते । प्रदेशेषु वा मीयतेऽभिव्यज्यत इति **प्रादेशमात्रः** ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह—**अनुस्मृतेरिति** ॥ प्रादेशेन मनसा मितः प्रादे-

भामती ।

विश्वेषां वायं नरः, तद्विकारत्वाद्विश्वप्रपञ्चस्य । विश्वे नरा जीवा वात्मानोऽस्य तादात्म्येनेति ॥ २८ ॥ **अभिव्यक्तेरित्याश्मरथ्यः** । साकल्येनोपलम्भासंभवादुपासकानामनुग्रहायानन्तोऽपि परमेश्वरः प्रादेशमात्रमात्मानमभिव्यनक्तीत्याह—**अतिमात्रस्यापीति** । अतिक्रान्तो मात्रां परिमाणमतिमात्रः । **उपासकानां कृते** । उपासकार्थमिति यावत् । व्याख्यान्तरमाह—**प्रदेशेषु वेति**॥ २९॥ ३० ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राङ्गयति गमयति जगतोऽग्रं जन्म प्रापयतीत्यग्निरग्रणीरुक्तः । आदिशब्दादभितोगतत्वं सर्वज्ञातृत्वं च गृहीतम् । एवं वाजिशाखायामपि परोपास्तिसिद्धौ न तद्बलाच्छान्दोग्यवाक्यं विघटनीयमित्युक्तम् । यत्तु च्छान्दोग्ये परस्मिन्नसंभवे लिङ्गमुक्तं तत्राऽऽह—**गार्हपत्यादीति** ॥ २८ ॥ सूत्रत्रयमाकांक्षाद्वाराऽऽदत्ते—**कथमिति** । मतभेदेन व्याख्यामेव दर्शयन्नादावाश्मरथ्यमतमाह—**अभिव्यक्तेरिति** । विभोरीश्वरस्यायुक्ता प्रादेशमात्रतेति शंकां निरस्यन्व्याकरोति—**अतिमात्रस्येति** । अतिक्रान्ता मात्राः परिमाणं येन तस्येति यावत् । अभिव्यक्तिनिमित्तं प्रादेशमात्रत्वमित्येतदेव व्यनक्ति—**अभिव्यज्यत इति** । स्वाभाविकाणिमाद्यैश्वर्यख्यापनार्थं महतोऽपीश्वरस्योपासकान्प्रति सूक्ष्मत्वेन व्यक्तिरिति द्योतयति—**किलेति** । नियमेन प्रादेशमात्रतया व्यक्तौ हेत्वभावान्नेयं व्याख्येत्याशंक्याऽऽह—**प्रदेशेष्विति** । अभिव्यक्तिफलमाह—**अत इति** ॥ २९ ॥ मतान्तरमाह—**अनुस्मृतेरिति** । व्याचष्टे-**प्रादेशेति** । पूर्वेण विकल्पार्थो वाशब्दः । अभिव्यञ्जकस्थं परिमाणमभिव्यङ्ग्ये भातीत्येतद्दृष्टान्तेनाऽऽह—**यथेति** । वैषम्यमाशंक्य प्रत्याह—**यद्यपीति** । हृदयस्थं परिमाणं मनःप्रभवस्मृतावारोपितं स्मृत्यैक्येनाध्यस्तस्मर्यमाणेश्वरेऽध्यस्तमालम्बनमिति यथाकथंचिदित्युक्तम् । स्मृतिगतपरिमाणस्य हृदयद्वाराऽऽरोपितस्य स्मर्यमाणे कथमारोपो विषयवि-

गतं किञ्चित्परिमाणमस्ति यद्धृदयसम्बन्धाद्व्यज्येत ॥ तथापि प्रयुक्तायाः प्रादेशमात्रश्रुतेः सम्भवति यथाकथञ्चिदनुस्मरणमालम्बनमित्युच्यते । प्रादेशमात्रत्वेन वाऽयमप्रादेशमात्रोऽनुस्मरणीयः प्रादेशमात्रश्रुत्यर्थवत्तायै ॥ एवमनुस्मृतिनिमित्ता परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिरिति, बादरिराचार्यो मन्यते ॥ ३० ॥

सम्पत्तेरिति जैमिनिस्तथा हि दर्शयति ॥ ३१ ॥

सम्पत्तिनिमित्ता वा स्यात्प्रादेशमात्रश्रुतिः ॥ कुतः ॥ तथाहि समानप्रकरणं वाजसनेयिब्राह्मणं—द्युप्रभृतीन्पृथिवीपर्यन्तांस्त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवानध्यात्ममूर्धप्रभृतिषु चुबुकपर्यन्तेषु देहावयवेषु सम्पादयत्प्रादेशमात्रसम्पत्तिं परमेश्वरस्य दर्शयति । "प्रादेशमात्रमिव ह वै देवाः सुविदिता अभिसम्पन्नाः तथा तु व एतान्वक्ष्यामि यथाप्रादेमात्रमेवाभिसम्पादयिष्यामीति । स होवाच मूर्धानमुपदिशन्नुवाच, एष वा अतिष्ठा वैश्वानरः, इति चक्षुषी उपदिशन्नुवाच, एष वै सुतेजा

रत्नप्रभा ।

शमात्र इत्यर्थः ॥ **यथाकथञ्चिदिति** । मनःस्थं प्रादेशमात्रत्वं स्मृतिद्वारा स्मर्यमाणे कल्पितं श्रुतेरालम्बनमित्यर्थः ॥ सूत्रस्यार्थान्तरमाह—**प्रादेशेति** ॥ ३० ॥ सम्प्रति श्रुत्युक्तां प्रादेशमात्रश्रुतेर्गतिमाह—**सम्पत्तेरिति** ॥ ब्राह्मणं पठति—**प्रादेशमात्रमिवेति** ॥अपरिच्छिन्नमपीश्वरं प्रादेशमात्रत्वेन सम्पत्त्या कल्पितं सम्यग्विदितवन्तो **देवाः** तमेवेश्वरम् **अभि** प्रत्यक्त्वेन **सम्पन्नाः** प्राप्तवन्तः ह वै पूर्वकाले । ततः **वः** युष्मभ्यं, **तथा** द्युप्रभृतीनवयवान् वक्ष्यामि, **यथाप्रादेशमात्रं** प्रादेशपरिमाणमनतिक्रम्य मूर्धाद्यध्यात्माङ्गेषु वैश्वानरं सम्पादयिष्यामीति प्राचीनशालादीन्प्रति राजा प्रतिज्ञाय स्वकीयमूर्धानमुपदिशन्करेण दर्शयन्नुवाच **एव वै** मे मूर्धा भूरादीँल्लोकानतीत्य उपरि तिष्ठतीति **अतिष्ठा** असौ द्युलोको **वैश्वानरः** । तस्य मूर्धेति यावत् । अध्यात्ममूर्धाविदेनाधिदैवमूर्धा सम्पाद्य ध्येय इत्यर्थः । एवं चक्षुरादिषूहनीयम् । स्वकीयचक्षुषी दर्शयन् **एष वै सुतेजाः** सूर्यो वैश्वानरस्य चक्षुरिति **उवाच** । नासिकापदेन तन्निष्ठः प्राणो

भामती ।

संपत्तेरिति जैमिनिः । मूर्धानमुपक्रम्य चुबुकान्तो हि कायप्रदेशः प्रादेशमात्रः । तत्रैव त्रैलोक्यात्मनो वैश्वानरस्यावयवान्संपादयन्प्रादेशमात्रं वैश्वानरं दर्शयति ॥ ३१ ॥ अत्रैव जाबालश्रुतिसंवादमाह सूत्रकारः—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

षयित्वेन भेदादित्याशंक्य व्याख्यान्तरमाह—**प्रादेशेति** । उपसंहरति—**एवमिति** ॥ ३० ॥ प्रादेशमात्रश्रुतेर्विषयं कथंचिदुक्त्वा साक्षादेव श्रुत्युक्तं विषयमाह—**संपत्तेरिति** । प्रतिज्ञां विभजते—**संपत्तीति** । संपत्तिरत्राश्रुतेति पृच्छति—**कुत इति** । उत्तरम्—**तथाहीति** । तदेव ब्राह्मणमुदाहरति—**प्रादेशेति** । परमेश्वरमप्रादेशमात्रमपि संपादनेन प्रादेशमात्रमिव सम्यग्विदितवन्तो देवास्तमेवेश्वरं पूर्वमभिसंपन्नास्ततो वो युष्मभ्यं तथा द्युप्रभृतीनेतानवयवान्वक्ष्यामि यथा प्रादेशपरिमाणं वैश्वानरं संपादयिष्यामीत्यौपमन्यवप्रभृतीन्प्रति वक्तव्यत्वेन प्रतिज्ञायाश्वपती राजोवाच किं कुर्वन्नित्युक्ते स्वस्य मूर्धानमुपदिशन्कराग्रेण दर्शयन्नेष वै लोकान्भूरादीनतीत्य तिष्ठतीत्यतिष्ठा द्यौर्वैश्वानरस्यावयव इति प्रसिद्धे मूर्धनि वैश्वानरस्याधिदैवं यो मूर्धा द्युलोकस्तद्दृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । स्वकीये चक्षुषी दर्शयन्नुवाचैष वै सुतेजाः शोभनतेजःसहितः सूर्योऽधिदैवं वैश्वानरस्य चक्षुरिति प्रसिद्धयोश्चक्षुषोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यदादित्याख्यं चक्षुस्तद्दृष्टिरित्यर्थः । अध्या-

वैश्वानरः, इति नासिके उपदिशन्नुवाच, एष वै पृथग्वर्त्मात्मा वैश्वानरः, इति मुख्यमाकाशमुपदिशन्नुवाच, एष वै बहुलो वैश्वानरः, इति मुख्या अप उपदिशन्नुवाच,–एष वै रयिर्वैश्वानरः, इति चुबुकमुपदिशन्नुवाच, एष वै प्रतिष्ठा वैश्वानरः, इति" [शत० ब्रा०] चुबुकमित्यधरं मुखफलकमुच्यते ॥ यद्यपि वाजसनेयके द्यौरतिष्ठात्वगुणा समाम्नायते, आदित्यश्च सुतेजस्त्वगुणः ॥ छान्दोग्ये पुनर्द्यौः सुतेजस्त्वगुणा समाम्नायते । आदित्यश्च विश्वरूपत्वगुणः ॥ तथापि नैतावता विशेषेण किञ्चिद्धीयते ॥ प्रादेशमात्रश्रुतेरविशेषात् । सर्वशाखाप्रत्ययत्वाच्च ॥ सम्पत्तिनिमित्तां प्रादेशमात्रश्रुतिं युक्ततरां जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ ३१ ॥

आमनन्ति चैनमस्मिन् ॥ ३२ ॥

॥ इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादस्समाप्तः ॥

रत्नप्रभा ।

लक्ष्यते । तस्मिन्नाध्यात्मिकप्राणेऽधिदैवप्राणस्य वायोर्दृष्टिमाह–**नासिके इति** ॥ अत्र सर्वत्र **वैश्वानरशब्दः**–तदङ्गपरः । मुखस्थं **मुख्यं** तस्मिन्नधिदैवं बहुलाकाशदृष्टिः मुखस्थलालारूपास्वप्सु रयिशब्दिततदीयबस्तिस्थोदकदृष्टिः चुबुके प्रतिष्ठा पादरूपा पृथिवी द्रष्टव्या । **ननु** गुणवैषम्येण विद्ययोर्भेदादग्निरहस्यश्रुत्यनुसारेण च्छान्दोग्यस्थप्रादेशमात्रश्रुतिः कथं व्याख्येयेत्याशंक्याह–**यद्यपीत्यादिना** ॥ **एतावता** अल्पवैषम्येण बहुतरप्रत्यभिज्ञासिद्धं विद्यैक्यं **न हीयते** शाखाभेदेऽपि सर्वशाखासु प्रतीयमानं वैश्वानरानुशासनम् । एकमिति न्यायस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च । अतिष्ठात्वगुणश्छान्दोग्ये उपसंहर्तव्यः । विश्वरूपत्वगुणश्च वाजिभिर्ग्राह्यः । तथा च द्युसूर्ययोः सुतेजस्त्वं सममतिष्ठात्वविश्वरूपत्वयोर्व्यवस्था । **यद्वा** शाखाभेदेन गुणव्यवस्थाऽस्तु, न विद्याभेद इति भावः ॥३१॥ प्रादेशत्वस्य सम्पत्तिप्रयुक्तत्वे श्रुत्यन्तरं संवादयति–**आमन-**

भामती ।

आमनन्ति चैनमस्मिन् । अविमुक्ते अविद्योपाधिकल्पितावच्छेदे जीवात्मनि स खल्वविमुक्तः । तस्मिन्प्रति-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्मप्रसिद्धयोर्नासिकयोर्वैश्वानरस्याधिदैवं यो वायुः प्राणस्तदृष्टिरित्याह–**नासिके इति** । अध्यात्ममुखावच्छिन्ने नभसि वैश्वानरस्य यदधिदैवं संदेहाख्यं नभस्तद्धीरित्याह–**मुख्यमिति** । मुखसंभवास्वप्सु वैश्वानरस्याधिदैवं या बस्तिस्थानीया आपस्तदृष्टिमाह–**मुख्या इति** । प्रसिद्धे चुबुके वैश्वानरस्य याऽधिदैवं पादाख्या पृथिवी तदृष्टिमाह–**चुबुकमिति** । ननु च्छान्दोग्यवाजसनेयकयोर्नैका विद्या गुणवैषम्यादतो न वाजसनेयकानुसारेण च्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिर्नेतव्येति तत्राऽऽह–**यद्यपीति** । अल्पवैषम्येऽपि बहुतररूपप्रत्यभिज्ञानाद्विद्यैक्यमित्यर्थः । विद्यैक्यं किंचिदित्युक्तं तथाऽपि प्रकरणभेदाद्विद्याभेदमाशंक्याऽऽह–**सर्वेति** । न्यायस्य गुणोपसंहाराधिकारे वक्ष्यमाणत्वाद्वाजसनेयकस्थातिष्ठागुणश्छान्दोग्ये तद्गतश्च विश्वरूपगुणोऽन्यत्र ज्ञेय इत्यर्थः । छान्दोग्यवदितरत्र को न आत्मा किं ब्रह्मेत्युपक्रमाभावान्न विद्यैक्यमित्याशंक्य स एषोऽग्निर्वैश्वानरो यत्पुरुष इत्युपसंहारे पुरुषोद्देशेनाप्रणीत्वादिविधिरुपक्रमेऽपि तस्यैवावगमात्पुरुषस्य च परमात्मत्वादुभयत्र विद्यैक्याद्वाजसनेयकानुरोधाच्छान्दोग्ये प्रादेशमात्रश्रुतिरित्युपसंहरति–**संपत्तीति** ॥३१॥ प्रादेशमात्रश्रुतिः संपत्तिनिमित्तेत्यत्र श्रुत्यन्तरमाह–**आमनन्तीति** । सूत्रं व्याकरोति–

आमनन्ति च एनं परमेश्वरमस्मिन्मूर्धचुबुकान्तराले जाबालाः । "य एषोऽनन्तोऽव्यक्त आत्मा सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठित इति । सोऽविमुक्तः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति वरणायां नास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इति । का वै वरणा का च नासीति" [जाबाल० २] तत्र चेमामेव नासिकां वरणा, नासीति निरुच्य सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि वारयति सा वरणा, सर्वाणीन्द्रियकृतानि पापानि नाशयतीति सा नासी इति । पुनरप्यामनन्ति–"कतमच्चास्य स्थानं भवतीति । भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिः स एष द्युलोकस्य परस्य च सन्धिर्भवति" [जाबाल० २] इति ॥ तस्मादुपपन्ना परमेश्वरे प्रादेशमात्रश्रुतिः ॥ अभिविमान-श्रुतिः प्रत्यगात्मत्वाभिप्राया । प्रत्यगात्मतया सर्वैः प्राणिभिरभिवि-मीयत इति अभिविमानः । अभिगतो वाऽयं प्रत्यगात्मत्वाद्,

रत्नप्रभा ।

न्तीति ॥ य एषोऽनन्तः अपरिच्छिन्नः अतः अव्यक्तो दुर्विज्ञेयः तं कथं जानीयामित्यत्रेः प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं–स ईश्वरः अविमुक्ते कामादिभिर्बद्धे जीवे भेदकल्पनया प्रतिष्ठितः-उपास्यः । पुनरत्रिप्रश्नः–स इति । उत्तरं–वरणायामिति ॥ एवं प्रश्नोत्तरे अग्रेऽपि ज्ञेये । तत्र च श्रुतौ इमामेव भ्रूसहितां नासिकां निरुच्येति भाष्ययोजना । सर्वानिन्द्रियकृतान्दोषान्वारयतीति वरणा भ्रूः । सर्वान्दोषान्नाशयतीति नासी नासिकेति निर्वचनं श्रुतम् । नासाभ्रुवोर्जीवद्वारेश्वरस्थानत्वध्यानात्पापवा-रकत्वमिति मन्तव्यम् । तयोर्मध्येऽपि विशिष्य जीवस्य स्थानं पृच्छति–कतमदिति ॥ भ्रुवोरिति । उत्तरम् । प्राणस्येति पाठेपि घ्राणस्येत्यर्थः । स एष सन्धिर्द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य सन्धित्वेन ध्येय इत्याह–स एष इति ॥ आभिमुख्येनाहं ब्रह्मेति विमीयते ज्ञायते इति अभिविमानः प्रत्यगात्मा । अभिगतश्चासौ विमानश्च । सर्वस्वरूपत्वे सत्यानन्त्यान्मानमत्र परिमाणम् । अभिविमिमीते

भामती ।

ष्ठितः परमात्मा, तादात्म्यात् । अत एव हि श्रुतिः–'अनेन जीवेनात्मना' इति । अविद्याकल्पितत्वेन

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

आमनन्ति चेति । य एष प्रसिद्धः परमात्मा नाशाभावादनन्तः, स्वरूपेणानभिव्यक्तेरव्यक्तस्तं कथं विजानीया-मित्यत्रिप्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्—स इति । स हि परमात्मा जीवात्मन्यविमुक्ते व्यवहारतः संसारिणि प्रति-ष्ठितः परस्यैव प्रत्यक्त्वादित्यर्थः । पुनरत्रिरपृच्छत्–स इति । तत्र याज्ञवल्क्यो ब्रूते–वरणायामिति । वरणा भ्रूः । प्रश्नान्तरं भूमिकापूर्वमादत्ते–तत्र चेति । प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । इमामेव प्रसिद्धां भ्रूसहितां नासिकां वारयति नाशयतीति वरणासहिता नासीति निश्चयेनोक्त्वेत्यर्थः । अविमुक्तस्य स्थानभूता का वै वरणा का च नासीति प्रश्नस्य प्रत्युक्तिः सर्वानिन्द्रियवृत्तिकृतान्दोषान्वारयति तेन वरणेति । सर्वानिन्द्रि-यवृत्तिकृतान्पाप्मनो नाशयति तेन नासीति । नियम्यजीवाधिष्ठानत्वद्वारा नियन्तुरीश्वरस्याधिष्ठानत्वान्ना-साभ्रुवोः पाप्मवारकत्वादिसिद्धिः । तयोर्मध्येऽपि स्थानविशेषगवेषणया पृच्छति–कतमं चेति । याज्ञव-ल्क्यस्त्वाह–भ्रुवोरिति । प्राणो नासिक्यस्तयोर्मध्यं द्युलोकस्य स्वर्गस्य परस्य च ब्रह्मलोकस्य संधि-त्वेन ध्येयमित्याह–स इति । श्रुत्यन्तरसंवादफलमाह–तस्मादिति । विशेषणान्तरं घटयति–अभिवि-मानेति । प्रत्यक्त्वेन सर्ववेद्यत्वं सर्वात्मत्वे सत्यानन्त्यं सर्वकारणत्वं वा निमित्तीकृत्याभिप्रायमेव प्रकट-यति–प्रत्यगिति । परमेश्वरे साधकसत्त्वाज्जाठरादौ तदभावात्परो पास्तिपरं वैश्वानरवाक्यमित्युपसंहरति–

विमानश्च मानवियोगादिति अभिविमानः । अभिविमिमीते वा सर्वं जगत् कारणत्वादिति अभिविमानः । तस्मात्परमेश्वर एव वैश्वानर इति सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥ इति वैश्वानराधिकरणम् ॥ ७ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्येऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गकोपास्यवाक्यजातविचारो नाम प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ १ । २ ॥

रत्नप्रभा ।

निर्मिमीते । तस्माद्वैश्वानरवाक्यमुपास्ये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १ ॥ २ ॥ ३२ ॥ (७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः समाप्तः ॥ १ । २ ॥

भामती ।

भेदमाश्रित्याधाराधेयभावः । वरणा भ्रूः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ३२ ॥ (७) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते शारीरकमीमांसाभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तस्मादिति । सविशेषप्रचुराणां वा रूढिबहुलानां वाऽन्यतरत्रास्पष्टलिङ्गानां वा वाक्यानां ब्रह्मण्यन्वयः सिद्ध इति पादार्थं निगमयति–**इति सिद्धमिति** ॥ ३२ ॥ (७) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य द्वितीयः पादः ॥ १ ॥ २ ॥

॥ इति प्रथमस्याध्यायस्याऽस्पष्टब्रह्मलिङ्गकोपास्यवाक्यजातविचाराख्यो द्वितीयः पादः ॥

प्रथमाध्याये तृतीयः पादः ३.

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् ॥ १ ॥ ३ ॥ १ ॥ (१) ॥

इदं श्रूयते–"यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनस्सह प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः" [मुण्ड० २ । २ । ५] इति । अत्र यदेतद् द्युप्रभृतीनामोतत्ववचनादायतनं किञ्चिदवगम्यंत, तत्किं परं ब्रह्म स्यादाहोस्विदर्थान्तरमिति सन्दिह्यते ॥

रत्नप्रभा ।

ॐ नमो ब्रह्मणे । द्युभ्वोतभूमपदमक्षरमीक्षणीयं श्रीराममल्पहृदि भान्तमधीशितारम् । इन्द्रादिवेद्यमखिलस्य च शासितारं ज्योतिर्नभःपदमनिद्रमजं भजेऽहम् ॥ १ ॥ एवं रूढिपदबहुलानां प्रायेण सविशेषवाक्यानां समन्वयो द्वितीयपादे दर्शितः । अधुना यौगिकपदबहुलानां निर्विशेषप्रधानानां वाक्यानां समन्वयं वक्तुं तृतीयपादः प्रारभ्यते।अतोऽत्राधिकरणानां श्रुत्यध्यायपादसङ्गतयः। तत्र पूर्वमुपक्रमस्थसाधारणशब्दस्य वाक्यशेषस्थद्युमूर्द्धत्वादिना ब्रह्मपरत्वमुक्तम् । तद्वदत्राप्युपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य वाक्यशेषस्थसेतुश्रुत्या वस्तुतः परिच्छिन्ने प्रधानादौ व्यवस्थेति दृष्टान्तलक्षणाधिकरणसङ्गतिः । **पूर्वपक्षे** प्रधानाद्युपास्तिः, **सिद्धान्ते** निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलम् । मुण्डकवाक्यमुदाहरति–**इदमिति** ॥ यस्मिन् लोकत्रयात्मा विराट् **प्राणैः सर्वैः सह मनः** सूत्रात्मकम् । **चकारा**दव्याकृतं कारणम् **ओतं** कल्पितं तदपवादेन **तमेव** अधिष्ठानात्मानं प्रत्यगभिन्नं **जानथ** श्रवणादिना । **अन्याः** अनात्मवाचो **विमुञ्चथ** विशेषेण निश्शेषं त्यजथ । **एषः** वाग्विमोकपूर्वकात्मसाक्षात्कारः । अमृतस्य मोक्षस्यासारागारदुर्वारसंसारवारिधेः परपारस्य सेतुरिव **सेतुः** प्रापक इति मातृवच्छ्रुतिर्मुमुक्षूनुपदिशति । तत्रायतनत्वस्य साधारणधर्मस्य दर्शनात्संशयमाह–**तत्किमिति** ॥ अमृतस्य ब्रह्मणः सेतुरिति षष्ठ्या ब्रह्मणो भिन्नत्वेन सेतोः श्रुतत्वादेपशब्दपरामृष्टं द्युभ्वाद्यायतनमब्रह्मैव सेतुरिव

भामती ।

द्युभ्वाद्यायतनं स्वशब्दात् । इह ज्ञेयत्वेन ब्रह्मोपक्षिप्यते । तत्र 'पारवत्त्वेन सेतुत्वाद्भेदे षष्ठ्याः प्रयोगतः । द्युभ्वाद्यायतनं युक्तं नामृतं ब्रह्म कर्हिचित् ॥' पारवारमध्यपाती हि सेतुः ताभ्यामवच्छिद्यमानो जलविधारको लोके दृष्टः, न तु बन्धनहेतुमात्रम् । हडिनिगडादिष्वपि प्रयोगप्रसङ्गात् । न चानव-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

पूर्वस्मिन्पादे सविशेषवस्तुप्रचुराणां वाक्यानां ब्रह्मपरतोक्ता, संप्रति निर्विशेषब्रह्मप्रचुराणां तेषां तत्परतां वक्तुं पादान्तरमारभ्यते । तत्र पूर्वाधिकरणे त्रैलोक्यात्मा वैश्वानरः परमात्मेत्युक्तं तर्हि त्रैलोक्यायतनमन्यदित्याशंक्याऽऽह–**द्युभ्वादीति** । यद्वोपक्रमस्थश्रुतेर्वाक्यशेषस्थलिङ्गेनान्यपरत्वमुक्तं तत्प्रसङ्गेन जगदायतनत्वस्यानेकसाधारणस्य वाक्यशेषस्थात्मश्रुत्या ब्रह्मपरत्वमाह–**द्युभ्वादीति** । आथर्वणवाक्यमुदाहरति–**इदमिति** । लोकत्रयकल्पनाधिष्ठानत्वोक्त्या पञ्चीकृतभूतपञ्चकाधिष्ठानत्वमाह–**यस्मिन्निति** । कार्यब्रह्माख्यसमष्ट्यन्तःकरणस्य तत्रैव कल्पितत्वमाह–**मन इति** । इन्द्रियसमष्टिदेवतानां तत्रैव कल्पितत्वं सूचयति–**सहेति** । चकाराद्भूतसूक्ष्माव्याकृतेश्वरान्तर्यामिणामध्यस्तत्वं ध्वनितम् । मायाख्यां प्रकृतिं कल्पितकार्यपरम्परां च श्रुत्युदिततर्काग्निना विलाप्य तमेवाधिष्ठानभूतमद्वयमात्मानं जानथेति मुमुक्षून्प्रत्याह–**तमेवेति** । वाच्यवाचककल्पनानामैक्यापरोक्षप्रमित्या बाधमाह–**अन्या इति** । एष वाग्विमोकपूर्वकस्तत्त्वसाक्षात्कारः सोपादानसंसारनिवृत्तित्वेनामृतत्वस्य व्यवस्थापक इत्याह–**अमृतस्येति** । आयतनशब्दाश्रुतेर्नेदमुदाहरणमित्याशंक्याऽऽह–**अत्रेति** । आयतनत्वसाधारणधर्मदृष्टेः संशयमाह–**तदिति** । अर्थान्तरं प्रधानम् । उपक्रमस्थस्य साधारणशब्दस्य वाक्यशेषगतद्युमूर्धत्वादिलिङ्गेनेश्वरार्थत्ववदिहाप्युपक्रमस्थसाधारणायतन-

तत्रार्थान्तरे किमप्यायतनं स्यादिति प्राप्तम् ॥ कस्मात् । अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणात् । पारवान् हि लोके सेतुः प्रख्यातः ॥ न च परस्य ब्रह्मणः पारवत्त्वं शक्यमभ्युपगन्तुम्। "अनन्तमपारम्" [बृ० २।४।१२] इति श्रवणात्॥ अर्थान्तरे चायतने परिगृह्यमाणे स्मृतिप्रसिद्धं प्रधानं परिग्रहीतव्यम्॥ तस्य हि कारणत्वादायतनत्वोपपत्तेः ॥ श्रुतिप्रसिद्धो वा वायुः स्याद्-"वायुर्वै गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकस्सर्वाणि च भूतानि सन्दब्धानि भवन्ति" [बृ० ३ । ७ । २] इति ॥ वायोरपि

रत्नप्रभा ।

सेतुरित्याह-**अमृतस्येति** ॥ भेदश्रवणात् सेतुरिति श्रवणाच्चेत्यर्थः । तत्र भेदश्रवणं व्याख्यातं, सेतुश्रवणं स्वयं विवृणोति-**पारवानिति** ॥ **अनन्तं** कालतः । **अपारं** देशतः । जलविधारकमुख्यसेतोर्ग्रहणासम्भवाद् गौणसेतुग्रहे कर्त्तव्ये मुख्यसेत्वविनाभूतपारवत्त्वगुणवानेव कश्चिद् ग्राह्यः, न तु मुख्यस्यानियतविधारणगुणवानीश्वर इति भावः । **यथा** लोके मणयः सूत्रेण ग्रथिता **एवं** हे गौतम समष्टिलिङ्गात्मकवायुना स्थूलानि सर्वाणि **संदब्धानि** ग्रथितानि भवन्तीति श्रुत्यर्थः ॥ आत्मशब्दात्पक्षद्वयमप्ययुक्तमित्यत

भामती ।

च्छिन्नं ब्रह्म सेतुभावमनुभवति । न चामृतं सद्ब्रह्मामृतस्य सेतुरिति युज्यते । न च ब्रह्मणोऽन्यदमृतमस्ति, यस्य तत्सेतुः स्यात् । न चाभेदे षष्ठ्याः प्रयोगो दृष्टपूर्वः । तदिदमुक्तम्-**अमृतस्यैष सेतुरिति श्रवणादिति** । अमृतस्येति श्रवणात्, सेतुरिति श्रवणात्, इति योजना । तत्रामृतस्येति श्रवणादिति विशदतया न व्याख्यातम् । सेतुरिति श्रवणादिति व्याचष्टे-**पारवानिति** । तथा च पारवत्यमृतव्यतिरिक्ते सेतावनुश्रीयमाणे प्रधानं वा सांख्यपरिकल्पितं भवेत् । तत् खलु स्वकार्योपहितमर्यादतया पुरुषं यावदगच्छद्भवतीति पारवत्, भवति च द्युभ्वाद्यायतनं, तत्प्रकृतित्वात्, प्रकृत्यायतनत्वाच्च विकाराणां, भवति चात्मात्मशब्दस्य स्वभाववचनत्वात्, प्रकाशात्मा प्रदीप इतिवत् । भवति चास्य ज्ञानमपवर्गोपयोगि, तदभावे प्रधानाद्विवेकेन पुरुषस्यानवधारणादपवर्गानुपपत्तेः । यदि त्वस्मिन्प्रमाणाभावेन न परितुष्यसि, अस्तु तर्हि नामरूपबीजशक्तिभूतमव्याकृतं भूतसूक्ष्मं द्युभ्वाद्यायतनं, तस्मिन् प्रामाणिके सर्वस्योक्तस्योपपत्तेः । एतदपि प्रधानोपन्यासेन सूचितम् । अथ तु साक्षाच्छ्रुत्युक्तं द्युभ्वाद्यायतनमाद्रियसे, ततो वायुरेवास्तु । 'वायुना वै गौतम सूत्रेणायं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवन्ति' इति श्रुतेः । यदि त्वात्मशब्दाभिधेयत्वं न विद्यत इति न परितुष्यसि, भवतु तर्हि शारीरः,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्वस्य वाक्यशेषगतसेतुश्रुत्या परिच्छिन्ने सेतुशब्दार्थे व्यवस्थेति पूर्वपक्षयति-**तत्रेति** । निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानोपास्तिः सिद्धान्ते परमेश्वरधीरिति फलम् । आयतनत्वस्य ब्रह्मण्यपि योगान्नार्थान्तरमित्याशंक्य प्रत्याह-**कस्मादिति** । अमृतस्येति श्रवणादेष सेतुरिति च श्रवणादिति योजना । अमृतस्येति षष्ठीप्रयोगाद्ब्रह्मणः स्वयममृतत्वादन्यस्यामृतस्याभावात्तत्प्रयोगो ब्रह्मणि नेति मत्वा सेतुश्रुतिं विशदयति-**पारवानिति** । तथाऽपि कुतो न ब्रह्मणः सेतुत्वं तत्राऽऽह-**न चेति** । आनन्त्यमनौपचारिकमित्यपारमित्युक्तम् । उभयत्रापि सेतुशब्दस्य मुख्यार्थत्वायोगेऽपि विधरणस्याऽऽगन्तुकस्याऽऽश्रयणान्निजसिद्धपरिच्छिन्नाश्रयणं युक्तमिति भावः । किं तदर्थान्तरं तदाह-**अर्थान्तरे चेति** । श्रुत्युक्तमायतनं श्रौतमेवोचितं न स्मार्तमित्याशंक्याऽऽह-**श्रुतीति** । वायोरायतनत्वं साधयति-**वायुरिति** । सर्वगतस्य तन्त्वादिवत्कुतः सूत्रतेत्याशंक्य सूक्ष्मतया सूत्रवदवस्थानादित्याह-**वायुनेति** । आकाशस्यापि सूत्रवदन्तर्वर्तनमस्तीत्याशंक्यास्य सर्वं प्रत्येकस्वभावतया विधारकत्वमाह-**अयं चेति** । संदब्धानि संग्र-

विधारणत्वश्रवणात् ॥ शारीरो वा स्यात् ॥ तस्यापि भोक्तृत्वाद्भोग्यं प्रपञ्चं प्रत्यायतनत्वोपपत्तेरिति ॥ एवं प्राप्ते इदमाह–द्युभ्वाद्यायतनमिति ॥ द्यौश्च भूश्च द्युभुवौ द्युभुवावादी यस्य तदिदं द्युभ्वादि । यदेतस्मिन्वाक्ये द्यौः पृथिव्यन्तरिक्षं मनः प्राणा इत्येवमात्मकं जगदोतत्वेन निर्दिष्टं, तस्यायतनं परं ब्रह्म भवितुमर्हति ॥ कुतः । स्वशब्दाद्, आत्मशब्दादित्यर्थः ॥ आत्मशब्दो हीह भवति–"तमेवैकं जानथ आत्मानम्" [मुण्ड० २ । २ । ५] इति । आत्मशब्दश्च परमात्मपरिग्रहे सम्यगवकल्पते नार्थान्तरपरिग्रहे ॥ क्वचिच्च स्वशब्देनैव ब्रह्मण आयतनत्वं श्रूयते–"सन्मूलास्सोम्येमास्सर्वाः प्रजास्सदायतनास्सत्प्रतिष्ठाः" [छां० ६ । ८ । ४]

रत्नप्रभा ।

आह–शारीरो वेति ॥ सद्वितीयत्वेन सेतुशब्दोपपत्तेश्चेत्यर्थः । नन्वात्मशब्दो जीवे सम्भवतीत्यत आह–**आत्मशब्दश्चेति ॥** उपाधिपरिच्छिन्नस्य जीवस्य सर्ववस्तुप्रत्यक्त्वं मुख्यं नास्तीत्यर्थः । उपक्रमस्थसाधारणायतनत्वस्य गौणसेतुत्वलिङ्गात्प्रथमश्रुतात्मश्रुत्या ब्रह्मत्वनिश्चय इति भावः । स्वशब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह–**क्वचिच्चेति ॥** प्रजानामुत्पत्तौ सदेव मूलं स्थितावायतनं लये प्रतिष्ठेति ब्रह्मवाचिसत्पदेन छान्दोग्ये

भामती ।

तस्य भोक्तुर्भोग्यान् द्युप्रभृतीन्प्रत्यायतनत्वात् । यदि पुनरस्य द्युभ्वाद्यायतनस्य सार्वज्ञ्यश्रुतेरत्रापि न परितुष्यसि, भवतु ततो हिरण्यगर्भ एव भगवान् सर्वज्ञः सूत्रात्मा द्युभ्वाद्यायतनम् । तस्य हि कार्यत्वेन पारवत्त्वं चामृतात्परब्रह्मणो भेदश्चेत्यादि सर्वमुपपद्यते । अयमपि 'वायुना वै गौतम सूत्रेण' इति श्रुतिमुपन्यस्यता सूचितः । तस्मादयं द्युप्रभृतीनामायतनमित्येवं प्राप्तेऽभिधीयते । द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्मैव, न प्रधानाव्याकृतवायुशारीरहिरण्यगर्भाः । कुतः, स्वशब्दात् । 'धारणाद्वाऽमृतत्वस्य साधनाद्वाऽस्य सेतुता । पूर्वपक्षेऽपि मुख्यार्थः सेतुशब्दो हि नेष्यते ॥' । न हि मृद्दारुमयो मूर्तः पारावारमध्यवर्ती पाथसां विधारको लोकसिद्धः सेतुः प्रधानं वाव्याकृतं वा वायुर्वा जीवो वा सूत्रात्मा वाभ्युपेयते । किंतु पारवत्तामात्रपरो लाक्षणिकः सेतुशब्दोऽभ्युपेयः । सोऽस्माकं पारवत्तावर्जं विधरणत्वमात्रेण योगमात्राद्रूढिं परित्यज्य

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

थितानि विधृतानीत्यर्थः । आयतनस्याऽऽत्मत्वश्रुतेर्नैवमित्याशंक्याऽऽह–**शारीरो वेति ।** तस्य परिच्छिन्नत्वान्न सर्वविधारकतेत्याशंक्य कर्मोपास्त्यादिद्वारा सर्वस्थितिहेतुत्वमाह–**तस्येति ।** विश्वायतनत्वेन प्रधानस्य वायोर्भोक्तुर्वा ध्यानार्थं वाक्यमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्योत्तरपक्षप्रतिज्ञामादाय विगृह्णाति–**एवमिति ।** 'न भूसुधियोः'इति निषेधाद्द्युभ्वादीतियणादेशासिद्धिरिति चेन्न । 'गतिकारकोपपदाभ्यामन्यपूर्वस्य नेष्यते' इति विशेषणादस्य च कारकोपपदत्वात् । द्वंद्वे द्वयोः समत्वादुपपदत्वं दिवो नेति चेन्न । समत्वेऽपि प्रथमप्रयुक्ताया दिवश्चरमप्रयुक्तां भुवं प्रत्युपपदत्वमारोप्य समासे यणादेशसिद्धेः । न च द्वंद्वे समस्यमानानां समत्वनियमो राजपुरुषादिषु व्यभिचारात् । तस्माद्वर्षाभ्वादिवद्द्युभ्वादीत्यविरुद्धम् । द्वंद्वे तद्गुणसंविज्ञाने च कृते तस्याऽऽयतनमिति स्थिते प्रतिज्ञाया विवक्षितमर्थमाह–**यदिति ।** जगदायतनत्वस्यान्यत्रापि योगे विशेषोक्तिर्युक्तेत्याह–**कुत इति ।** तत्र हेतुमादाय योजयति–**स्वशब्दादिति ।** आयतनशब्दसमानाधिकृतात्मशब्दस्यादृष्टिमाशंक्याऽऽह–**आत्मेति ।** जीवादावपि तदुपपत्तिमाशङ्क्योक्तमात्मशब्दश्चेति । पक्षान्तरे मुख्यमाप्त्याद्ययुक्तमित्यर्थः । स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तस्यासाधारणसच्छब्देनाऽऽयतनत्वोक्तिरिति योजनान्तरमाह–**क्वचिच्चेति ।** स्वस्याऽऽयतनस्यासाधारणायतनशब्दादिति योजनान्तरं मत्वा श्रुतिमाह–**सदिति ।** सतो निमित्तत्वेनैव मूलत्वं प्रत्याह–**सदायतना इति ।** असमवायिकारणस्यैव सतः स्थितिहेतुत्वमेवेत्याशङ्क्याऽऽह–**सत्प्रतिष्ठा इति ।** स्वशब्देन ब्रह्मोक्त्वा तदसाधारणपुरुषशब्देन ब्रह्मश-

इति ॥ स्वशब्देनैव चेह पुरस्तादुपरिष्टाच्च ब्रह्म सङ्कीर्त्यते-"पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम्" [मुण्डक०२ । १ । १०] इति, "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद्ब्रह्म पश्चाद्ब्रह्म दक्षिणतश्चोत्तरेण" [मुण्डक०२ । २ । ११] इति च ॥ तत्र त्वायतनायतनवद्भावश्रवणात् । सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यात् ॥ यथाऽनेकात्मको वृक्षः शाखास्कन्धो मूलं चेति, एवं नानारसो विचित्र आत्मेत्याशङ्का सम्भवति । तां निवर्तयितुं सावधारणमाह-"तमेवैकं जानथ आत्मानम्" [मुण्ड० । २ । २ । ५] इति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ न कार्यप्रपञ्चविशिष्टो विचित्र आत्मा विज्ञेयः ॥ किं तर्हि ॥ अविद्याकृतं कार्यप्रपञ्चं विद्यया प्रविलापयन्तस्तमेवैकमायतनभूतमात्मानं जानीथैकरसमिति ॥ यथा-यस्मिन्नास्ते देवदत्तः, तदानयेत्युक्ते आसनमेवानयति, न देवदत्तं, तद्वदायतनभूतस्यैवैकरसस्यात्मनो विज्ञेयत्वमुपदिश्यते ॥ विकारानृताभिसन्धस्य चापवादः श्रूयते-"मृत्यो-

---

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मण आयतनत्वश्रुतेरत्रापि तथेत्यर्थः ॥ अर्थान्तरमाह-**स्वशब्देनैवेति** ॥यस्मिन् द्यौरिति वाक्यात् पूर्वोत्तरवाक्ययोः । पुरुषब्रह्मादिशब्देन ब्रह्मसङ्कीर्तनान्मध्येऽपि ब्रह्म ग्राह्यमित्यर्थः । पुरुष इति पूर्ववाक्यम् । ब्रह्मैवेत्युत्तरवाक्यम् । सर्वासु दिक्षु स्थितं सर्वं ब्रह्मैवेत्यर्थः ॥ उत्तरेणोत्तरस्यां दिशि उदाहृतवाक्यस्य सविशेषब्रह्मपरत्वमाशङ्क्य वाक्यं व्याचष्टे-**तत्रेत्यादिना** ॥ सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेति **सम्बन्धः** । यस्मिन्सर्वमोतं तमेवैकमित्येवकारैकशब्दाभ्यां निर्विशेषं ज्ञेयमित्युक्त्वा हेत्वन्तरमाह-**विकारानृतेति** ॥

भामती ।

प्रवत्स्यति । जीवानाममृतत्वपदप्राप्तिसाधनत्वं वात्मज्ञानस्य पारवत एव लक्षयिष्यति । अमृतशब्दश्च भावप्रधानः । यथा 'द्व्येकयोर्द्विवचनैकवचने' इत्यत्र द्वित्वैकत्वे द्व्येकशब्दार्थौ, अन्यथा द्व्येकेष्विति स्यात् । तदिदमुक्तं भाष्यकृता-**अमृतत्वसाधनत्वादिति** । तथा चामृतस्येति च सेतुरिति च ब्रह्मणि द्युभ्वाद्यायतने उपपत्स्येते । अत्र च स्वशब्दादिति तन्त्रोच्चरितमात्मशब्दादिति च सदायतना इति सच्छब्दादिति च ब्रह्मशब्दादिति च सूचयति । सर्वे ह्येतेऽस्य स्वशब्दाः । स्यादेतत् । आयतनायतनवद्भावः सर्वं ब्रह्मेति च सामानाधिकरण्यं हिरण्यगर्भेऽप्युपपद्यते । तथा च स एवात्रास्त्वमृतत्वस्य सेतुरित्याशङ्क्य श्रुतिवाक्येन सावधारणेनोत्तरमाह-**तत्रायतनायतनवद्भावश्रवणादिति** । विकाररूपेऽनृतेऽनिर्वाच्येऽभि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ब्देन परशब्देनामृतशब्देन चोक्तिरित्यर्थान्तरमाह-**स्वशब्देनेति** । इहेति प्रकरणोक्तिः । यस्मिन्द्यौरित्यादिवाक्यात्पूर्वोत्तरवाक्ययोर्ब्रह्मोक्तेर्मध्येऽपि तदेव युक्तमादिमध्यावसानानामैकार्थ्ये वाक्यैक्यादित्यर्थः । पुरस्ताद्ब्रह्मोक्तिमाह-**पुरुष इति** । । परस्तादपि तदुक्तिमाह-**ब्रह्मैवेति** । पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि पश्चात्पश्चिमायां दक्षिणतो दक्षिणस्यामुत्तरेणोत्तरस्यां यदिदं दृश्यते तद्ब्रह्मैवेत्यर्थः । सर्वत्र ब्रह्मोक्तावपि तदनेकरसत्वमाशंक्याऽऽह-**तत्रेति** । उक्तवाक्यं सप्तम्यर्थः । सामानाधिकरण्याद्विचित्र आत्मेत्याशंका संभवतीति संबन्धः । वैचित्र्यं दृष्टान्तेनाऽऽह-**यथेति** । कथं तर्हि तन्निरसनं तदाह-**तामिति** । जगदायतनं ब्रह्म ज्ञेयमित्युक्ते कुतस्तदेकरस्यं तत्राऽऽह-**एतदिति** । तथाऽपि कथं प्रपञ्चायतनस्य निष्कृष्य ज्ञानं तत्राऽऽह-**यथेति** । एकशब्दादेवकाराच्चाऽऽयतनपदलक्ष्यमेकरसं ब्रह्माऽऽत्मत्वेन ज्ञेयमित्युक्त्वा तत्रैव हेत्वन्तरमाह-**विकारेति** । वाचारम्भणश्रुतेर्दृश्यत्वादित्युक्तेश्च विकारो मिथ्या तस्मिन्ननृतेऽनिर्वाच्येऽभिसंधाऽभिमानो यस्य

रस मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति'' [कठ० २ । ४ । ११] इति॥ सर्वं ब्रह्मेति तु सामानाधिकरण्यं प्रपञ्चविलापनार्थम् । नानेकरसताप्रतिपादनार्थम् ॥ ''स यथा सैन्धवघनोऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नो रसघन एवैवं वा अरेऽयमात्माऽनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव'' [बृ० ४ । ५ । १३] इत्येकरसताश्रवणात् ॥ तस्माद्द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ यत्तूक्तं सेतुश्रुतेः सेतोश्च पारवत्त्वोपपत्तेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमिति ॥ अत्रोच्यते ॥ विधारणत्वमात्रमेव सेतुश्रुत्या विवक्ष्यते ॥ न पारवत्त्वादि ॥ न हि मृदारुमयो लोके सेतुर्दृष्ट इत्यत्रापि मृदारुमय एव सेतुरभ्युपगम्यते ॥ सेतुशब्दार्थोऽपि विधारणत्वमात्रमेव ॥ न पारवत्त्वादि ॥ षिञो बन्धनकर्मणः सेतुशब्दव्युत्पत्तेः ॥

रत्नप्रभा ।

विकारे[१] अनृते कल्पिते अभिसन्धोऽभिमानो यस्य तस्यानर्थभाक्त्वेन निन्दाश्रुतेश्च कूटस्थसत्यं ज्ञेयमित्यर्थः । कथं तर्हि सामानाधिकरण्यं तत्राह—**सर्वं ब्रह्मेति** ॥ यश्चोरः स स्थाणुरितिवद्, यत्सर्वं तद्ब्रह्मेति सर्वोद्देशेन ब्रह्मत्वविधानाद् बाधनार्थं, न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमिति नानारसत्वार्थमित्यर्थः । तत्र नियामकमाह—**स यथेति** ॥ लवणपिण्डोऽन्तर्बहिश्च रसान्तरशून्यः सर्वो लवणैकरसो **यथा, एवमरे** मैत्रेयि चिदेकरस आत्मेत्यर्थः । **यद्यपि** पारवत्त्वसावयवत्वादिकं मुख्यसेतुत्वव्यभिचारि । **तथापि** सेतोर्जलादिबन्धनरूपं यद्विधारणं **तदेव** व्यभिचारित्वेऽपि सेतुपदार्थैकदेशत्वाद्गुणत्वेन ग्राह्यम् । न तु सेतुपदार्थबहिर्भूतं पारवत्त्वादिकमित्याह—**अत्रोच्यत इति** ॥ दृष्टत्वात्तद्ग्रहेऽतिप्रसङ्गमाह—**न हीति** ॥ **अत्र** श्रुतौ । परेणेति **शेषः** । विधारणस्य शब्दार्थत्वं स्फुटयति—**षिञ इति** ॥ सिनोति बध्नातीति सेतुपदार्थैकदेशो विधारणमित्यर्थः । तथा चामृतपदस्य भावप्रधानत्वादमृतत्वस्य सेतुर्विधारकं ब्रह्म अस्यैवामृतत्वं नान्यस्येत्यर्थः ॥

भामती ।

संधानं यस्य स तथोक्तः । भेदप्रपञ्चं सत्यमभिमन्यमान इति यावत् । तस्यापवादो दोषः श्रूयते—**मृत्योरिति । सर्वं ब्रह्मेति त्विति** । यत्सर्वमविद्यारोपितं तत्सर्वं परमार्थतो ब्रह्म । न तु यद्ब्रह्म तत्सर्व-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तस्येति यावत् । द्वैतं सत्यं पश्यतो निन्दाश्रुतेरप्येकरसं ब्रह्मेत्यर्थः । ब्रह्मैकरस्यं सामानाधिकरण्यश्रुतिविरुद्धमित्याशंक्य पुरुषः स्थाणुरितिवज्जाड्यादिना विरुद्धस्य द्वैतस्य ब्रह्मणा सामानाधिकरण्यं बाधार्थमित्याह—**सर्वमिति** । यदविद्यारोपितं तत्सर्वं वस्तुतो ब्रह्म न तु यद्ब्रह्म तत्सर्वमतो न श्रुतिविरुद्धमित्यर्थः । ब्रह्मानूद्य सर्वत्वविधावप्रसिद्धानुवादेन प्रसिद्धविधिप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्य ब्रह्मणो नानारसत्वे श्रुत्यन्तरविरोधमाह—**स यथेति** । सैन्धवखिल्योऽन्तर्बहिर्विभागहीनः सर्वात्मना लवणैकरसो यथा तथाऽऽत्माऽपि सर्वथा चिदेकरसमूर्तिरिति श्रुत्यर्थः । ब्रह्मणश्चिदेकरसस्य प्रतिपाद्यत्वे फलितमाह—**तस्मादिति** । तस्यैकरस्यात्प्रधानादेस्तद्विरहादित्यर्थः । सेतुश्रुतेर्गतिं वक्तुमुक्तमनुवदति—**यत्त्विति** । तस्याविवक्षितां गतिमाह—**अत्रेति** । अत्रेति सप्तम्या भावप्रधानममृतं वाक्यं चोक्तम् । सावयवत्वाचेतनत्वादि वक्तुमादिपदम् । ननु सेतुनाऽविनाभूतत्वात्पारवत्त्वादेरत्र तच्छब्दाद्धीरिति चेन्नेत्याह—**न हीति** । अत्रापीति प्रकृतवाक्योक्तिः । अभ्युपगम्येत परेणापीति शेषः । विधारणत्वस्याऽऽगन्तुकत्वात्पारवत्त्वादेः स्वाभाव्यात्तदेव सेतुश्रुत्या ग्राह्यमिति चेत्तत्राऽऽह—**सेत्विति** । गुणवृत्त्याऽपि शब्दैकदेशार्थविधरणगुणस्वीकरणमेव युक्तं न त्वत्यन्तबहिरर्थपारवत्त्वाद्यङ्गीकरणं मुख्यार्थैकदेशलाभेन विधरणस्य बुद्धिस्थत्वादमृतस्येति षष्ठी च ब्रह्मपक्षे भावार्थस्वीका-

१ विकाररूपे अनृते इत्यर्थः ।

अपर आह-"तमेवैकं जानथ आत्मानम्" [मुण्ड० २ । २ । ५] इति। यदेतत्सङ्कीर्तितमात्मज्ञानं, यच्चैतद् "अन्या वाचो विमुञ्चथ" [मुण्ड० २ । २ । ५] इति वाग्विमोचनं, तदत्रामृतत्वसाधनत्वादमृतस्यैष सेतुरिति सेतुश्रुत्या सङ्कीर्त्यते । न तु द्युभ्वाद्यायतनम् ॥ तत्र यदुक्तं सेतुश्रुतेर्ब्रह्मणोऽर्थान्तरेण द्युभ्वाद्यायतनेन भवितव्यमित्येदयुक्तम्-॥ १ ॥

मुक्तोपसृप्यव्यपदेशात् ॥ २ ॥

इतश्च परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् । यस्मान्मुक्तोपसृप्यताऽस्य व्यपदिश्यमाना दृश्यते ॥ मुक्तैरुपसृप्यं मुक्तोपसृप्यम् ॥ देहादिष्वनात्मस्वहमस्मीत्यात्मबुद्धिरविद्या ॥ ततस्तत्पूजनादौ रागः, तत्परिभवादौ द्वेषः, तदुच्छेददर्शनाद्भयं मोहश्चेत्येवमयमनन्तभेदोऽनर्थव्रातस्सन्ततस्सर्वेषां नः प्रत्यक्षः ॥ तद्विपर्ययेणाऽविद्या रागद्वेषादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं गम्यमेत-

रत्नप्रभा ।

यद्वा द्युभ्वाद्याधारो ब्रह्म न सेतुशब्दार्थः । किन्त्वव्यवहितं ज्ञानमित्याह-**अपर इति** ॥ फलितमाह-**तत्र यदुक्तमिति** ॥ ज्ञाने सेतौ गृहीते सतीत्यर्थः ॥ १ ॥ मुक्तैरुपसृप्यं प्रत्यक्त्वेन प्राप्यं यद्ब्रह्म तस्यात्रोक्तेरिति सूत्रार्थः । मुक्तिप्रतियोगिनं बन्धं दर्शयति-**देहादिष्विति** ॥ **तद्विपर्ययेणेति** । उक्तपञ्चक्लेशात्मकबन्धनिवृत्त्याऽऽत्मना स्थितमित्यर्थः । **यथा**-नद्यः गङ्गाद्याः नामरूपे विहाय समुद्रात्मना तिष्ठन्ति, **तथा**

भामती ।

मित्यर्थः । **अपर आहेति** । नात्र द्युभ्वाद्यायतनस्य सेतुता येन पारवत्ता स्यात् । किंतु 'जानथ' इति यज्ज्ञानं कीर्तितं, यश्च 'वाचो विमुञ्चथ' इति वाग्विमोकः, तस्यामृतत्वसाधनत्वेन सेतुतोच्यते । तच्चोभयमपि पारवदेव । न च प्रधान्यादेष इति सर्वनाम्ना द्युभ्वाद्यायतनमात्मैव परामृश्यते, न तु तज्ज्ञानवाग्विमोचने इति सांप्रतम् । वाग्विमोचनात्मज्ञानभावनयोरेव विधेयत्वेन प्राधान्यात् । आत्मनस्तु द्रव्यस्याव्यापारतयाऽविधेयत्वात् । विधेयस्य व्यापारस्यैव व्यापारवतोऽमृतत्वसाधनत्वात् । न चेदमैकान्तिकं यत्प्रधानमेव सर्वनाम्ना परामृश्यते । क्वचिदयोग्यतया प्रधानमुत्सृज्य योग्यतया गुणोऽपि परामृश्यते ॥ १ ॥ **मुक्तोपसृप्यं व्यपदेशात्** । द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्याविद्यादिदोषमुक्तैरुपसृप्यं व्यपदिश्यते-'भिद्यते हृदयग्रन्थिः' इत्यादिना । तेन तत् द्युभ्वाद्यायतनविषयमेव । ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इत्यादौ श्रुत्यन्तरे प्रसिद्धम् । तस्मान्मुक्तोपसृप्यत्वात् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति निश्चीयते । हृदयग्रन्थिश्चाविद्यारागद्वेषभयमोहाः । मोहश्च विषादः, शोकः । परं हिरण्यगर्भाद्यवरं यस्य तद्ब्रह्म तथोक्तम् । तस्मिन्ब्रह्मणि यद्दृष्टं दर्शनं तस्मिंस्तदर्थमिति यावत् । यथा 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति' इति चर्मार्थमिति गम्यते । नामरूपादि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रादिति भावः । सेतुशब्दं ब्रह्मेत्युपेत्य सेतुश्रुतेर्गतिमुक्त्वा विषयान्तरोक्त्याऽपि तद्गतिमाह-**अपर इति** । सेतुशब्दस्य वाग्विमोकपूर्वकमात्मज्ञानमर्थो न ब्रह्मेति स्थिते फलितमाह-**तत्रेति** ॥ १ ॥ द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह-**मुक्तेति** । तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञां पूरयति-**इतश्चेति** । इतःशब्दार्थं स्पष्टयति-**यस्मादिति** । मुक्तेन ब्रह्मणा कुतस्तदेवोपसृप्यमित्याशंक्याऽऽह-**मुक्तैरिति** । बन्धविश्लेषं मुक्तिशब्दार्थं वक्तुं बन्धमनुवदति-**देहादिष्विति** । अविद्याफलमाह-**तत इति** । अनर्थसमुदायस्य सम्यग्ज्ञानादृते विच्छेदाभावं सूचयति-**संतत इति** । तत्र स्वानुभवं प्रमाणयति-**सर्वेषामिति** । बन्धमनूद्य तद्विश्लेषं मोक्षमाचक्षाणः सूत्रं योजयति-**तदिति** । उक्तमुक्त्यनन्तरं प्राप्यं ब्रह्मेति श्रुतिरसिद्धेति शंकते-

१ रुपगम्यते तदिति पाठान्तरम् ।

दिति द्युभ्वाद्यायतनं प्रकृत्य व्यपदेशो भवति ॥ कथम् ॥ "भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः । क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे" [मुण्डक० २ । २ । ८] इत्युक्त्वा ब्रवीति-"तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" [मुण्डक० ३।२।८] इति ब्रह्मणश्च मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धं शास्त्रे-"यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते" [बृह० ४ । ४ । ७] इत्येवमादौ ॥ प्रधानादीनां तु न क्वचिन्मुक्तोपसृप्यत्वं प्रसिद्धमस्ति ॥ अपि च-"तमेवैकं जानथ आत्मानन्या वाचो विमुञ्चथ" [मुण्डक० २ । २ । ५] इति वाग्विमोकपूर्वकं विज्ञेयत्वमिह द्युभ्वाद्यायतनस्योच्यते ॥ तच्च श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणो दृष्टम्-"तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद्बहूञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तत्" [बृह०४।४।२१]इति ।

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मात्मविदपि संसारं विहाय **परात्** कारणादव्यक्तात् **परं** पूर्णं स्वयंज्योतिरानन्दं प्रत्यक्त्वेन प्राप्य तिष्ठतीत्याह-**तथा विद्वानिति** ॥ इदं प्रधानादेः किं न स्यादत आह-**ब्रह्मणश्चेति** ॥ **अस्य मुमुक्षोः** हृदीति पदेनात्मधर्मत्वं कामानां निरस्तं **यदा** कामनिवृत्तिः **अथ तदा अमृतो भवति** मरणहेत्वभावान्न केवलमनर्थनिवृत्तिः । किन्त्वत्र देहे तिष्ठन्नेव **ब्रह्म** आनन्दम् । अश्नुते इत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह-**अपि चेति** ॥ **धीरः** विवेकी **तमेव** आत्मानं **विज्ञाय** विशुद्धं लक्ष्यपदार्थं ज्ञात्वा वाक्यार्थज्ञानं कुर्यात् । ज्ञानार्थिनो ज्ञानप्रतिबन्धककर्मकाण्डादेर्वैमुख्यमाह-**नेति** ॥ **बहूनि**त्युक्त्वा अल्पान्वेदान्तशब्दानङ्गीकरोति । "अष्टौ स्थानानि वर्णानामुरः कण्ठः शिरस्तथा । जिह्वामूलं च दन्ताश्च नासिकोष्ठौ च तालु च" [पा० शिक्षा १३] इति । एतानि वागिन्द्रियस्थानत्वाद्वाक्यशब्देनोच्यन्ते । तेषां शोषणमात्रमना-

भामती ।

त्यप्यविद्याभिप्रायम् । **कामा येऽस्य हृदि श्रिता इति ।** कामा इत्यविद्यामुपलक्षयति ॥ २ ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कथमिति । मुक्तौ श्रुतिमाह-**भिद्यत इति ।** तथाऽपि कथं द्युभ्वाद्यायतनस्य मुक्तोपसृप्यत्वं तत्रापि श्रुतिमाह-**इत्युक्त्वेति ।** यथा नद्यो गङ्गाद्या नामरूपाभ्यां निर्मुक्ताः समुद्रं प्राप्य तदात्मनाऽवतिष्ठन्ते । तथा विद्वानपि साक्षात्कृतब्रह्मा तद्बलादेव नामरूपादविद्यातत्कार्यात्मनो विमुक्तः परादव्याकृतात्परमस्पृष्टानर्थं पुरुषं पूर्णमात्मानं दिव्यमखण्डं चिद्धातुमुपैत्यात्मत्वेनाऽऽप्नोतीत्यर्थः । प्रधानादीनामन्यतमस्यापि मुक्तोपसृप्यत्वसिद्धेरन्यथासिद्धिरित्याशंक्याऽऽह-**ब्रह्मणश्चेति ।** ज्ञानावस्था यदेत्युक्ता । मुमुक्षुरस्येत्युक्तः । हृदीत्युक्त्या कामानामात्मनिष्ठता निरस्ता । प्रतिबन्धाभावावस्थां वक्तुमथेत्युक्तम् । अत्रेति जीवदवस्थोक्तिः । 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद' इत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । परपक्षव्यावृत्तिं स्फोरयति-**प्रधानादीनां त्विति ।** क्वचिदिति श्रुतिस्मृतिलोकोक्तिः । वाग्विमुक्तैर्ज्ञेयत्वव्यपदेशादपि द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेति व्याख्यान्तरमाह-**अपि चेति ।** इहेत्युदाहरणोक्तिः । वाग्विमोकद्वारा द्युभ्वाद्यायतनस्य ज्ञेयत्वोक्तावपि कुतस्तद्ब्रह्मैव तत्राऽऽह-**तच्चेति ।** धीरो विवेकज्ञानी विज्ञानं पदार्थज्ञानं प्रज्ञा वाक्यार्थधीर्ज्ञातपदार्थस्यैव हि वाक्यार्थधीः । ब्राह्मणपदमनुक्तद्विजोपलक्षणम् । वाक्यार्थधीहेतुत्वेन कर्मकाण्डवैमुख्यमधिकारिणा कार्यमित्याह-**नेति ।** बहूनिति विशेषणादात्मार्थोपनिषदनुचिन्तनमनुज्ञातम् । अनात्मार्थशब्दानामननुसंधेयत्वे हेतुः-**वाच इति ।** अष्टावपि स्थानानि वाक्शब्देनोक्तानि । ताल्वादिशोषणमेव बहुशब्दानुचिन्तनं न फलवदित्यर्थः । मुक्तो-

१ स्थिता इति क्वचिदेव पाठः ।

तस्मादपि द्युभ्वाद्यायतनं परं ब्रह्म ॥ २ ॥

नानुमानमतच्छब्दात्[1] ॥ ३ ॥

यथा ब्रह्मणः प्रतिपादको वैशेषिको हेतुरुक्तः, नैवमर्थान्तरस्य वैशेषिको हेतुः प्रतिपादकोऽस्तीत्याह–"नानुमानं" सांख्यस्मृतिपरिकल्पितं प्रधानमिह द्युभ्वाद्यायतनत्वेन प्रतिपत्तव्यम् ॥ कस्मात् ॥ "अतच्छब्दात्"–तस्याचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकश्शब्दः तच्छब्दो, न तच्छब्दोऽतच्छब्दः ॥ न ह्यत्राचेतनस्य प्रधानस्य प्रतिपादकः कश्चिच्छब्दोऽस्ति ॥ येनाचेतनं प्रधानं कारणत्वेनायतनत्वेन वाऽवगम्येत ॥ तद्विपरीतस्य चेतनस्य प्रतिपादकश्शब्दोऽत्रास्ति–"यः सर्वज्ञस्सर्वविद्"[मुण्ड०१।१।९] इत्यादिः ॥ अत एव न वायुरपीह द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रीयते ॥ ३ ॥

प्राणभृच्च ॥ ४ ॥

यद्यपि प्राणभृतो विज्ञानात्मन आत्मत्वं चेतनत्वं च सम्भवति ॥ तथाऽप्युपाधिपरिच्छिन्नज्ञानस्य सर्वज्ञत्वाद्यसम्भवे सत्यस्मादेवातच्छब्दात्प्राणभृदपि न द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः ॥ न चोपाधिपरिच्छिन्नस्या-

---

रत्नप्रभा ।

त्मशब्दोच्चारणफलम् । तद्ध्यानान्मनसो ग्लानिमात्रमित्यर्थः ॥ २ ॥ **वैशेषिक इति** ॥ असाधारण आत्मशब्दादिरित्यर्थः । अतच्छब्दादित्यस्यार्थान्तरमाह–**तद्विपरीतस्येति** ॥ **अत एव** अतच्छब्दादेव ॥ ॥ ३ ॥ **प्राणभृच्चेति** । सूत्रे चकारः पूर्वसूत्रस्थनञोऽनुषङ्गार्थः । सर्वज्ञपदसमानाधिकरण आत्मशब्दो न जीववाचीत्यतच्छब्दस्तस्मादित्यर्थः ॥ **ननु** "नानुमानप्राणभृतावतच्छब्दाद्" [व्या० सू० १ । ३ ।

भामती ।

नानुमानमतच्छब्दात् । नानुमानमित्युपलक्षणम् । नाव्याकृतमित्यपि द्रष्टव्यं, हेतोरुभयत्रापि साम्यात् ॥ ॥ ३ ॥ **प्राणभृच्च** । चेनातच्छब्दत्वं हेतुरनुकृष्यते । स्वयं च भाष्यकृदत्र हेतुमाह–**न चोपाधिपरिच्छिन्नस्येति** । न सम्यक् संभवति । नाञ्जसमित्यर्थः । भोग्यत्वेन हि आयतनत्वमिति क्लिष्टम् । स्यादेतत् । यद्यतच्छब्दत्वादित्यत्रापि हेतुरनुकृष्टव्यः, हन्त कस्मात्पृथग्योगकरणं, यावता ' न प्राणभृदनुमाने' इत्येक

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

पसृष्टयत्वोक्तिफलमाह–**तस्मादिति** ॥ २ ॥ सिद्धान्तमुक्त्वा प्रधानपक्षं निषेधति–**नेति** । सूत्रतात्पर्यमाह–**यथेति** । वैशेषिकत्वमसाधारणत्वम् । तदक्षराणि व्याचष्टे–**नेत्यादिना** । इहेति वाक्योक्तिः । प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे–**कस्मादित्यादिना** । प्रकरणमत्रेत्युक्तम् । प्रधानसाधकशब्दाभावे फलमाह–**येनेति** । प्रधानवाचिशब्दस्य सत्त्वेनेति यावत् । न तथा तद्वाचिशब्दोऽस्तीति शेषः । अतच्छब्दादित्यर्थान्तरमाह–**तदिति** । सप्तमी पूर्ववत् । प्रधानस्य द्युभ्वाद्यायतनत्वाभावेऽपि सूत्रात्मनः स्यादित्याशंक्याऽऽह–**अत इति** । अतच्छब्दादित्यतःशब्दार्थः ॥ ३ ॥ अस्तु तर्हि शारीरो द्युभ्वाद्यायतनं तस्मिन्नात्मत्वादियोगात्तत्राऽऽह–**प्राणभृच्चेति** । तद्व्याचष्टे–**यद्यपीति** । भोग्यस्य भोक्तृशेषत्वात्तस्याऽऽयतनत्वमुक्तमाशंक्याऽऽह–**न चेति** । जीवस्यादृष्टद्वारा द्युभ्वादिनिमित्तत्वेऽपि न साक्षात्तदायतनत्वमौपाधिकत्वेनाविभुत्वादित्यर्थः । नन्वतच्छब्दादिति हेतुरिहापि चेदनुकृष्यते तर्हि न प्राणभृदनुमाने अतच्छब्दादि-

---

१ नानुमानिकमिति पाठान्तरं क्वचित् ।

ऽविभोः प्राणभृतो द्युभ्वाद्यायतनत्वमपि सम्यक् सम्भवति ॥ पृथग्योगकरणमुत्तरार्थम् ॥४॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः–

भेदव्यपदेशात् ॥ ५ ॥

भेदव्यपदेशश्चेह भवति–"तमेवैकं जानथ आत्मानम्" [मुण्ड० २ । २।५] इति ज्ञेयज्ञातृभावेन ॥ तत्र प्राणभृत्तावन्मुमुक्षुत्वाज्ज्ञाता, परिशेषादात्मशब्दवाच्यं ब्रह्म ज्ञेयं द्युभ्वाद्यायतनमिति गम्यते ॥ न प्राणभृत् ॥ ५ ॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः–

प्रकरणात् ॥ ६ ॥

प्रकरणाच्चेदं परमात्मनः–"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" [मुण्ड० १ । १ । ३] इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानापेक्षणात् ॥ परमात्मनि हि सर्वात्मके विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् ॥ न केवले प्राणभृति ॥ ६ ॥ कुतश्च न प्राणभृद् द्युभ्वाद्यायतनत्वेनाश्रयितव्यः–

स्थित्यदनाभ्यां च ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

३] इत्येकमेव सूत्रं किमर्थं न कृतम् । उभयनिरासहेतोरेकत्वादित्यत आह–**पृथगिति** ॥ **योगः** सूत्रम् । उत्तरसूत्रस्थहेतूनां जीवमात्रनिरासेनान्वयेऽपि सुबोधार्थं **प्राणभृच्चेति** पृथक् सूत्रकरणमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तानेव हेतूनाकांक्षाद्वारा व्याचष्टे–**कुतश्च नेत्यादिना** ॥ **यद्यपि** विशुद्धः प्रत्यगात्मैवात्र ज्ञेयः । **तथापि** जीवत्वाकारेण ज्ञातुर्ज्ञेयाद्भेदान्न ज्ञेयरूपत्वमित्यर्थः । एवं च जीवत्वलिङ्गविशिष्टत्वेन जीवस्य द्युभ्वादिवाक्यार्थत्वं निरस्यते । न शुद्धरूपेणेति मन्तव्यम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ **ननु** स्थित्येश्वरस्य, अदनाज्जीवस्य,

भामती ।

एव योगः कस्मान्न कृत इत्यत आह–**पृथगिति** । 'भेदव्यपदेशात्' इत्यादिना हि प्राणभृदेव निषिध्यते, न प्रधानं, तच्चैकयोगकरणे दुर्विज्ञानं स्यादिति ॥ ४ ॥ ५ ॥ **प्रकरणात्** । न खलु हिरण्यगर्भादिषु ज्ञातेषु सर्वं ज्ञातं भवति किंतु ब्रह्मण्येवेति ॥ ६ ॥ **स्थित्यदनाभ्यां च** । यदि जीवो हिरण्य-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्येकमेव सूत्रमस्तु तत्राऽऽह–**पृथगिति** । उत्तरसूत्रैः प्राणभृदेव निरस्यते न प्रधानं तच्चैकसूत्रकरणे दुर्ज्ञानं तेनोत्तरसूत्रेषु जीवमात्रनिरासज्ञापनार्थं पृथक्करणं सूत्रयोरित्यर्थः ॥ ४ ॥ परिच्छेदस्याऽऽभासत्वाद्ब्रह्मैक्याभिप्रायेण सर्वज्ञत्वमायतनत्वं च जीवेऽपि स्यादिति मत्वा पृच्छति–**कुतश्चेति** । सूत्रमुत्तरम्–**भेदेति** । विभजते–**भेदेत्यादिना** । इहेत्युदाहरणोक्तिः । तथाऽपि ज्ञेयमायतनं प्राणभृदस्तु नेत्याह–**तत्रेति** । निर्धारणार्था सप्तमी ॥ ५ ॥ भिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञेयत्वनिरासेन स्वात्मानमेव जानथेति वचनपर्यवसानाज्जीवस्याऽऽयतनत्वज्ञेयत्वनिरासे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याह–**कुतश्चेति** । सूत्रमुत्तरमादाय व्याचष्टे–**प्रकरणं चेति** । तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह–**कस्मिन्निति** । प्राणभृति ज्ञातेऽपि तच्छेषत्वेन सर्वविज्ञानात्तद्विषयत्वं प्रकरणस्येत्याशंक्याऽऽह–**परमात्मनीति** ॥ ६ ॥ जीवस्योपाध्यैक्येनाविवक्षितत्वात्तज्ज्ञानेऽपि सर्वज्ञानसिद्धेस्तस्याऽऽयतनत्वाद्यभावे हेत्वन्तरं वाच्यमित्याशंक्य सूत्रेण परिहरति–**कुतश्चेत्यादिना** ॥

---

१ तथाहि–यदि पृथग्योगो न स्यात्तर्हि प्रधानप्राणोभयविषयको भेदव्यपदेशो भवेत् । तथा सति तमेवैकं जानथेत्यत्र ज्ञातृभावेन भेदव्यपदेशस्य प्रधानेऽसंभवाद्विरुध्यत इति बोध्यम् ।

द्युभ्वाद्यायतनं च प्रकृत्य-"द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ" [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इत्यत्र स्थित्यदने निर्दिश्येते ॥ "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति" [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इति कर्मफलाशनम्, "अनश्नन्नन्योऽअभिचाकशीति" [मुण्ड० ३ । १ । १] [श्वेता० ४ । ६] इत्यौदासीन्येनावस्थानं च ॥ ताभ्यां च स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञौ तत्र गृह्येते ॥ यदि चेश्वरो द्युभ्वाद्यायतनत्वेन विवक्षितः, ततस्तस्य प्रकृतस्येश्वरस्य क्षेत्रज्ञात्पृथग्वचनमवकल्पते ॥ अन्यथा ह्यप्रकृतवचनमाकस्मिकमसम्बद्धं स्यात् ॥ ननु तवापि क्षेत्रज्ञस्येश्वरात्पृथग्वचनमाकस्मिकमेव प्रसज्येत ॥ न ॥ तस्याविवक्षितत्वात्-क्षेत्रज्ञो हि कर्तृत्वेन भोक्तृत्वेन च प्रतिशरीरं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बद्धो[१] लोकत एव प्रसिद्धः । नासौ श्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते ॥ ईश्वरस्तु लोकतोऽप्रसिद्धत्वाच्छ्रुत्या तात्पर्येण विवक्ष्यते इति न तस्याकस्मिकवचनं युक्तम् ॥ "गुहां प्रविष्टावात्मानौ हि" ॥ [व्या० सू० १ । २ । ११] इत्यत्राप्येतद्दर्शितं[२]-द्वा सुपर्णेत्यस्यामृचीश्वरक्षेत्रज्ञावुच्येते इति ॥ यदाऽपि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनास्यामृचि सत्त्वक्षेत्रज्ञावुच्येते, तदाऽपि न

रत्नप्रभा ।

द्वा सुपर्णेत्यत्रोक्तावपि ईश्वर आयतनवाक्येन किमर्थं ग्राह्य इत्यत आह-**यदि चेश्वर इति** ॥ अत्र चेश्वरः शुद्धचिन्मात्रो ग्राह्यः । न सर्वज्ञत्वादिविशिष्टः । तस्यात्राप्रतिपाद्यत्वात् । तथा चाप्रतिपाद्यार्थस्याकस्मान्मध्ये वचनासम्भवादाद्यवाक्येन ग्रहणं कार्यमित्य**भिसन्धिः** । **तम**ज्ञात्वाऽऽशङ्कते-**ननु तवापीति** ॥ ब्रह्मस्वरूपप्रतिपादनार्थमकस्मादप्रकृतस्यापि लोकप्रसिद्धस्य जीवस्यानुवादसम्भव इति परिहरति-**नेति** ॥ **ननु** द्वा सुपर्णेत्यत्र बुद्धिजीवयोरुक्तेः कथमिदं सूत्रमित्यत आह-**गुहामिति** ॥ स्थित्यदनाभ्यामीश्वरक्षेत्रज्ञयोरनुवादेनैक्यं दर्शितमित्यर्थः ॥ **नन्वत्र** जीवेशौ, नानुवाद्यौ, पैङ्ग्यव्याख्याविरोधादतः सूत्रासङ्गतिरित्यत आह-**यदापीति** ॥ तदापि सूत्रस्यासङ्गतिर्नास्तीत्यर्थः ॥ अदनवाक्येन बुद्धिमनूद्य, स्थितिवाक्येन

भामती ।

गर्भो वा द्युभ्वाद्यायतनं भवेत्, ततस्तत्प्रकृत्या 'अनश्नन्नन्योऽअभिचाकशीति' इति परमात्माभिधानमाकस्मिकं प्रसज्येत । न च हिरण्यगर्भ उदासीनः, तस्यापि भोक्तृत्वात् । न च जीवात्मैव द्युभ्वाद्यायतनं, तथा सति स एवात्र कथ्यते, तत्कथनाय च ब्रह्मापि कथ्यते, अन्यथा सिद्धान्तेऽपि जीवात्मकथनमाकस्मिकं स्यादिति वाच्यम् । यतोऽनधिगतार्थावबोधनस्वरसेनाम्नायेन प्राणभृन्मात्रप्रसिद्धजीवात्माधिगमायात्यन्तानवगतमलौकिकं ब्रह्मावबोध्यत इति सुभाषितम् ॥ **यदापि पैङ्ग्युपनिषत्कृतेन व्याख्यानेनेति** ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्याचष्टे-**द्युभ्वादीति** । निर्देशमेव दर्शयति-**तयोरिति** । विभक्त्यर्थमाह-**ताभ्यां चेति** । स्थित्येश्वरस्यादनाज्जीवस्य संग्रहेऽपि कथमीश्वरस्यैव विश्वायतनत्वं तदाह-**यदीति** । ईश्वरस्याऽऽयतनत्वेनाप्रकृतत्वे जीवात्पृथक्कथनानुपपत्तिरित्युक्तमेव व्यतिरेकद्वाराऽऽह-**अन्यथेति** । जीवस्याप्यायतनत्वेनाप्रकृतत्वे तुल्याऽनुपपत्तिरिति शंकते-**नन्विति** । तस्यैक्यार्थं लोकसिद्धस्यानुवादत्वान्नैवमित्याह-**नेति** । जीवस्यापूर्वत्वाभावेनाप्रतिपाद्यत्वमेव प्रकटयति-**क्षेत्रज्ञो हीति** । ईश्वरस्यापि लोकवादिसिद्धत्वादप्रतिपाद्यतेत्याशंक्याऽऽह-**ईश्वरस्त्विति** । तयोरित्यदो बुद्धिजीवयोरेवोक्तत्वात्कथमिदं सूत्रं तत्राऽऽह-**गुहामिति** । गुहाधिकरणे नेदमुदाहरणमृतं पिबन्ताविरयुदाहृतत्वात्तत्राऽऽह-**यदेति** । तर्हीह परानुक्तेर्बुद्धिजीवयोरेवोक्त-

१ बुद्ध्युपाधिसम्बद्ध इति पाठान्तरम् । २ इत्यत्र भाष्ये इत्यर्थः ।

विरोधः कश्चित् ॥ कथम् ॥ प्राणभृद्धीह घटादिच्छिद्रवत्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानित्वेन प्रतिशरीरं गृह्यमाणो द्युभ्वाद्यायतनं न भवतीति प्रतिषिद्ध्यते ॥ यस्तु सर्वशरीरेषूपाधिभिर्विनोपलक्ष्यते, परमात्मैव, स भवति॥ यथा–घटादिच्छिद्राणि घटादिभिरुपाधिभिर्विनोपलक्ष्यमाणानि महाकाश एव भवन्ति, तद्वत्प्राणभृतः परस्मादन्यत्वानुपपत्तेः प्रतिषेधो नोपपद्यते ॥ तस्मात्सत्त्वाद्युपाध्यभिमानिन एव द्युभ्वाद्यायतनत्वप्रतिषेधः ॥ तस्मात्परमेव ब्रह्म द्युभ्वाद्यायतनम् ॥ तदेतद् "अदृश्यत्वादिगुणको धर्मोक्तेः" [व्या० सू० १ । २ । २१] इत्यनेनैव सिद्धम् ॥ तस्यैव हि भूतयोनिवाक्यस्य मध्ये इदं पठितं "यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षम्" [मुण्ड० २ । २ । ५] इति ॥ प्रपञ्चार्थं तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ ७ ॥ इति द्युभ्वाद्यधिकरणम् ॥ १ ॥

भूमा सम्प्रसादादध्युपदेशात् ॥ ८ ॥

इदं समामनन्ति "भूमा त्वेव विजिज्ञासितव्य इति–

रत्नप्रभा ।

बुद्ध्यादिविलक्षणशुद्धप्रत्यग्ब्रह्मणो ज्ञेयस्योक्तेर्द्युभ्वादिवाक्ये तदेव ग्राह्यं न बुद्ध्युपहितो जीव इति सूत्रसङ्गतिमाह–**कथमित्यादिना** ॥ नन्वत्रानुपहितो जीव उक्तो न परं ब्रह्मेत्यत आह–**यस्त्विति** ॥ पौनरुक्त्यं शङ्कते–**तदेतदिति** ॥ द्युभ्वादिवाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमित्यर्थः । समाधत्ते–**प्रपञ्चार्थमिति** ॥ सेतुशब्दव्याख्यानेन भूतयोनेः प्रत्यगात्मत्वस्फुटीकरणमित्यर्थः । तस्मान्मुण्डकोपनिषद्, ब्रह्मणि समन्वितेति सिद्धम् ॥ ७ ॥ (१) ॥ छान्दोग्यमुदाहरति–**इदमिति** ॥ नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । तस्मान्नि-

भामती ।

तत्र हि 'अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति' इति जीव उपाधिरहितेन रूपेण ब्रह्मस्वभाव उदासीनोऽभोक्ता दर्शितः । तदर्थमेवाचेतनस्य बुद्धिसत्त्वस्यापरमार्थिकं भोक्तृत्वमुक्तम् । तथा चेत्थंभूतं जीवं कथयतानेन मन्त्रवर्णेन द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मैव कथितं भवति, उपाध्यवच्छिन्नश्च जीवः प्रतिषिद्धो भवतीति न पैङ्गिब्राह्मणविरोध इत्यर्थः ॥ **प्रपञ्चार्थमिति** । तन्मध्ये न पठितमिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणं प्रवृत्तमित्यर्थः ॥ ७ ॥ (१) ॥ **भूमा संप्रसादादध्युपदेशात्** । नारदः खलु देवर्षिः कर्मविदनात्मवित्तया

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्वात्कथं परस्याधिगतिरित्याह–**कथमिति** । जीवस्यापि परात्मत्वेनात्रेष्टत्वादुपाध्यनादरादुपहितनिषेधेऽपि तदस्पृष्टस्य परस्याऽऽयतनत्वमित्याह–**प्राणेति** । कथमेकस्यैवोपाधिविशिष्टत्वाविशिष्टत्वेन भेदाभेदौ तत्राऽऽह–**यथेति** । प्राणभृतोऽनुपहितस्यात्रेष्टस्येति शेषः । तस्य चेदायतनत्वं न निषिध्यते किंविषयस्तर्हि निषेधस्तत्राऽऽह–**तस्मादिति** । पक्षान्तरायोगे सिद्धान्तमुपसंहरति–**तस्मादिति** । इतश्चाऽऽयतनवाक्यं ज्ञेयब्रह्मपरमित्याह–**तदिति** । तेनैव सिद्धत्वे हेतुमाह–**तस्येति** । तर्हि गतार्थमधिकरणमनर्थकमित्याशङ्क्य भूतयोनिवाक्यमध्यस्थं नैतदिति कृत्वाचिन्तयेदमधिकरणमित्याह–**प्रपञ्चार्थमिति** ॥ ७ ॥ (१) ॥ आत्मशब्दाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तं तत्राऽऽत्मशब्दः 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यत्र ब्रह्मणि प्राणे प्रयोगादनैन्तिकः स्यादित्याशंक्याऽऽह–**भूमेति** । पूर्णसुखात्मनि निर्विशेषे ब्रह्मणि भूमविद्याश्रुतेरन्वयोक्तेः संगतिरिति मत्वा छान्दोग्यवाक्यं पठति–**इदमिति** । नाल्पे सुखमस्ति भूमैव सुखं तस्मान्निरतिशयं सुखमिच्छता भूमैव विशेषेण ज्ञातुमेष्टव्यो न परिच्छिन्नमिति सनत्कुमारोक्तिमादत्ते–**भूमा त्विति** । तदुपश्रुत्य

१ उपाधिभिरिति क्वचिन्नोपलभ्यते । २ भूतयोनिभूताक्षरनिरूपकवाक्यमध्ये इत्यर्थः ।

भूमानं भगवो विजिज्ञासे इति ॥ १ ॥ यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमाऽथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम्''[छां०७।२३।२४।१।२] इत्यादि ॥ तत्र संशयः ॥ किं प्राणो भूमा स्याद् आहोस्वित् परमात्मेति ॥ कुतः संशयः ॥ भूमेति तावद्बहुत्वमभिधीयते-''बहोर्लोपो भू च बहोः'' [पा० सू० ६।४।१५८] इति

रत्नप्रभा।

रतिशयसुखार्थिना भूमैव विचार्य इति नारदं प्रति सनत्कुमारेणोक्ते सति नारदो ब्रूते-**भूमानमिति** ॥ भूम्नो लक्षणमद्वितीयत्वमाह-**यत्रेति** ॥ भूमलक्षणं परिच्छिन्नलक्षणोक्त्या स्फुटयति-**अथेति** ॥ अत्र संशयबीजं प्रश्नपूर्वकमाह-**कुत इत्यादिना** ॥ बहोर्भाव इति विग्रहे ''पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा'' [पाणि० सू० ५। १ । १२२] इतीमनिच्प्रत्यये कृते ''बहोर्लोपो भू च बहोः'' इति सूत्रेण बहोः परस्येमनिच्प्रत्ययस्यादेरिकारस्य लोपः स्याद्बहोः स्थाने भूरित्यादेशश्च स्यादित्युक्तेर्भूमन्निति शब्दो निष्पन्नः। तस्य भावार्थकेमनिच्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्वं वाच्यम्। तत्किं धर्मिकमित्याकांक्षायां सन्निहितप्रकरणस्थः प्राणो धर्मी भाति, वाक्योपक्रमस्थ आत्माऽपि स्वप्रतिपादनापेक्षो धर्मित्वेन भातीति सन्निहितव्यवहितप्रकर-

भामती।

शोच्यमात्मानं मन्यमानो भगवन्तमात्मज्ञमाजानिसिद्धं महायोगिनं सनत्कुमारमुपससाद। उपसद्य चोवाच, भगवन्, अनात्मज्ञताजनितशोकसागरपारमुत्तारयतु मां भगवानिति। तदुपश्रुत्य सनत्कुमारेण 'नाम ब्रह्मेत्युपास्स्व' इत्युक्ते नारदेन पृष्टं किं नाम्नोऽस्ति भूय इति। तत्र सनत्कुमारस्य प्रतिवचनम्-'वाग्वाव नाम्नो भूयसी' इति। तदेवं नारदसनत्कुमारयोर्भूयसी प्रश्नोत्तरे वागिन्द्रियमुपक्रम्य मनःसंकल्पचित्तध्यानविज्ञानबलान्नतोयवायुसहिततेजोनभःस्मराशाप्राणेषु पर्यवसिते। कर्तव्याकर्तव्यविवेकः संकल्पः, तस्य कारणं पूर्वापरविषयनिमित्तप्रयोजननिरूपणं चित्तम्। स्मरः स्मरणम्। प्राणस्य च समस्तक्रियाकारकफलभेदेन पित्राद्यात्मत्वेन च रथारनाभिदृष्टान्तेन सर्वप्रतिष्ठत्वेन च प्राणभूयस्त्वदर्शिनोऽतिवादित्वेन च नामादिप्रपञ्चादाशान्ताद्भूयस्त्वमुक्त्वाऽपृष्ट एव नारदेन सनत्कुमार एकग्रन्थेन 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति सत्यादीन्कृतिपर्यन्तानुक्त्वोपदिदेश-'सुखं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्' इति। तदुपश्रुत्य नारदेन 'सुखं त्वेव भगवो विजिज्ञासे' इत्युक्ते सनत्कुमारः 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इत्युपक्रम्य भूमानं व्युत्पादयांबभूव-'यत्र नान्यत्पश्यति' इत्यादिना। तदीदृशे विषये विचार आरभ्यते। तत्र संशयः-किं प्राणो भूमा स्यादाहो परमात्मेति। भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया सामानाधिकरण्यं संशयस्य बीजमुक्तं भाष्यकृता। तत्र 'एतस्मिन् ग्रन्थसंदर्भे यदुक्ताद्भूयसोऽन्यतः। उच्यमानं तु तद्भूय उच्यते प्रश्नपूर्वकम् ॥' न च प्राणात् किं भूय इति पृष्टम्। नापि भूमा वाऽस्माद्भूयानिति प्रत्युक्तम्। तस्मात्प्राणभूयस्त्वाभिधानानन्तरमपृष्टेन भूमोच्यमानः प्राणस्यैव भवितुमर्हति। अपि च भूमेति भावो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

नारदो भगवन्, भूमानमेव विशेषेण ज्ञातुमिच्छामीति पृच्छति सनत्कुमारम्-**भूमानमिति**। भूम्नो लक्षणमाह-**यत्रेति**। व्यवहारातीतं पूर्णं वस्तु भूमेत्यर्थः। लक्षणं व्यतिरेकेण स्फोरयितुं परिच्छिन्नस्य लक्षणमाह-**अथेति**। अन्वयवद्व्यतिरेकस्यापीष्टसिद्धौ हेतुत्वद्योतकोऽथशब्दः। आदिपदं 'यो वै भूमा तदमृतम्' इत्यादिसंग्रहार्थम्। उक्ते वाक्ये भूम्नि संशयमाह-**तत्रेति**। निर्बीजे संशयेऽतिप्रसङ्गात्पृच्छति-**कुत इति**। तत्र हेतुं वक्तुं भूमशब्दार्थमाह-**भूमेतीति**। बहोर्भाव इति विग्रहे ''पृथ्वादिभ्य इमनिज्वा'' इतीमन्प्रत्यये कृते ''बहोर्लोपो भू च बहोः'' इति सूत्रेण बहोरुत्तरस्येमन्प्रत्ययस्येकारलोपे बहोः स्थाने भूशब्दादेशे च भूमन्निति प्रातिपदिकं सिध्यति। तस्य च भावार्थे विहितेमन्प्रत्ययान्तत्वाद्बहुत्ववाचितेत्यर्थः।

भूमशब्दस्य भावप्रत्ययान्ततास्मरणात् ॥ किमात्मकं पुनस्तद्बहुत्वमिति विशेषाकांक्षायां–"प्राणो वा आशाया भूयान्" [छां० ७ । १५ । १] इति सन्निधानात्प्राणो भूमेति प्रतिभाति ॥ तथा–"श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्यस्तरति शोकमात्मविदिति सोऽहं भगवः शोचामि तं मा भगवाञ्छोकस्य परं पारं तारयतु" [छां० ७ । १ । ३] इति प्रकरणोत्थानात्परमात्मा भूमा इत्यपि प्रतिभाति ॥ तत्र कस्योपादानं न्याय्यं, कस्य वा हानमिति भवति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ प्राणो भूमेति ॥ कस्मात् ॥ भूयः प्रश्नप्रतिवचनदर्शनात् । यथा हि–"अस्ति भगवो नाम्नो भूयः" [छां० ७ । १ । ५] इति, "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" [छां० ७ । २ । १] इति, तथा "अस्ति भगवो वाचो भूयः" [छां० ७ । २ । २] इति, "मनो वाव वाचो भूयः" [छां० ७ । ३ । १] इति च नामादिभ्यो ह्या प्राणाद्भूयः प्रश्नप्रतिवचनप्रवाहाः प्रवृत्ताः ॥

रत्नप्रभा ।

णाभ्यां संशय इत्यर्थः ॥ पूर्वमात्मशब्दाद् द्युभ्वाद्यायतनं ब्रह्मेत्युक्तम् । **तदयुक्तम् ।** "तरति शोकमात्मविद्" [छां० ७ । १ । ३] इत्यब्रह्मण्यप्यात्मशब्दप्रयोगादित्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति–**प्राणो भूमेति** ॥ धर्मधर्मिणोरभेदात्सामानाधिकरण्यं द्रष्टव्यम् । पूर्वोत्तरपक्षयोः प्राणोपास्तिः, ब्रह्मज्ञानं च फलं क्रमेण मन्तव्यम् । अत्राध्याये भूयः प्रश्नोत्तरभेदादर्थभेदो दृश्यते । भूमा तु प्राणात्परं भूयः प्रश्नं विनैवोक्तलिङ्गेन प्राणादभिन्न इत्याह–**कस्मादित्यादिना** ॥ प्राणाद्भूय इति न दृश्यत इति पूर्वेण सम्बन्धः ।

भामती ।

न भवितारमन्तरेण शक्यो निरूपयितुमिति भवितारमपेक्षमाणः प्राणस्यानन्तर्येण बुद्धिसंनिधानात्तमेव भवितारं प्राप्य निर्वृणोति । 'यस्योभयं हविरार्तिमार्छेत्' इत्यत्रार्तिरिवार्तं हविः । यथाहुः । 'मृष्यामहे हविषा विशेषणम्' इति । न चात्मनः प्रकरणादात्मैव बुद्धिस्थ इति तस्यैव भूमा स्यादिति युक्तम् । सनत्कुमारस्य 'नाम ब्रह्मेत्युपास्स्व' इति प्रतीकोपदेशरूपेणोत्तरेण नारदप्रश्नस्यापि तद्विषयत्वेन परमात्मोपदेशप्रकरणस्यानुत्थानात् । अतद्विषयत्वे चोत्तरस्य प्रश्नोत्तरयोर्वैयधिकरण्येन विप्रतिपत्तेरप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तस्मादसति प्रकरणे प्राणस्यानन्तर्यात्तस्यैव भूमेति युक्तम् । तदेतत्संशयबीजं दर्शयता भाष्यकारेण सूचितं पूर्वपक्षसाधनमिति न पुनरुक्तम् । न च भूयोभूयः प्रश्नात्परमात्मैव नारदेन जिज्ञासित इति युक्तम् । प्राणोपदेशानन्तरं तस्योपरमात् । तदेवं प्राण एव भूमेति स्थिते यद्यत्तद्विरोधितया वचः प्रतिभाति तत्तदनुगुणतया नेयम् । नीतं च भाष्यकृता । स्यादेतत् । 'एष तु वा अतिवदति' इति

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपि संशये को हेतुरित्याशंक्यावान्तरप्रकरणं महाप्रकरणं चेत्याह–**किमित्यादिना** । तथा संनिधानात्प्राणभानवदित्यर्थः । भावभवित्रोस्तादात्म्यविवक्षया प्राणो भूमा परमात्मा भूमेति सामानाधिकरण्यम् । सत्यां सामग्र्यां कार्यसिद्धिफलमाह–**तत्रेति** । आकांक्षापूर्वकं पूर्वपक्षं गृह्णाति–**किमिति** । पूर्वपक्षे प्राणोपास्तिरुत्तरपक्षे परमात्मधीरिति फलम् । अवान्तरप्रकरणस्य संनिहितत्वेऽपि महाप्रकरणशेषत्वेन दुर्बलत्वान्न प्राणस्य प्रमेयतेत्याह–**कस्मादिति** । महाप्रकरणादवान्तरप्रकरणस्य प्राबल्यार्थं लिङ्गमाह–**भूय इति** । प्राणादूर्ध्वं महत्तरार्थविषयत्वेन प्रश्नस्य प्रतिवचनस्य चाऽदृष्टेरित्यर्थः । अन्यत्र तदभावेऽपि मेयभेदधीवदत्रापि स्यादित्याशंक्यास्मिन्प्रकरणे तयोः सतोरेवार्थभेदभानान्नैवमित्याह–**यथेति** । दृष्टिविषयत्वेन निषेध्यं प्रश्नादिक्रमभिनयति–**अस्तीति** । ननु 'एष तु वा अतिवदति' इति तुशब्देन प्राणविदोऽतिवादित्वं व्यावर्त्य 'यः सत्ये-

नैवं प्राणात्परं भूयः प्रश्नप्रतिवचनं दृश्यते-अस्ति भगवः प्राणाद्भूय इति, अदो वाव प्राणाद्भूय इति । प्राणमेव तु नामादिभ्य आशान्तेभ्यो भूयांसं "प्राणो वा आशाया भूयान्" [छां० ७ । १५ । १] इत्यादिना सप्रपञ्चमुक्त्वा प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वम् "अतिवाद्यसीत्यतिवाद्यस्मीति ब्रूयान्नापह्नुवीत" [छां० ७ । १५ । ४] इत्यभ्यनुज्ञाय, "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" [छां० ७ । १६ । १] इति प्राणव्रतमतिवादित्वमनुकृष्यापरित्यज्यैव प्राणं सत्यादिपरम्परया भूमानं समवतारयन्-प्राणमेव भूमानं मन्यते इति गम्यते ॥ कथं पुनः प्राणे भूमनि व्याख्यायमाने-"यत्र नान्यत्पश्यति" [छां० ७ । २४ । २] इत्येतद्भूम्नो लक्षणपरं वचनं व्याख्यायेतेति ॥ उच्यते ॥ सुषुप्त्यवस्थायां प्राणग्रस्तेषु करणेषु दर्शनादिव्यवहारनिवृत्तिदर्शनात्सम्भवति प्राणस्यापि यत्र नान्यत्पश्यतीत्यादि तल्लक्षणम् ॥ तथा च श्रुतिः "न शृणोति न पश्यति" [प्रश्न० ४ । २] इत्यादिना सर्वकरणव्यापारप्रत्यस्तमयरूपां सुषुप्त्यवस्थामुक्त्वा "प्राणाग्नय एवैतस्मिन्पुरे जाग्रति" [प्रश्न० ४ । ३] इति तस्यामेवावस्थायां पञ्चवृत्तेः प्राणस्य जागरणं ब्रुवती

रत्नप्रभा ।

नन्वेष तु वा अतिवदतीति तुशब्देन प्राणप्रकरणविच्छेदान्न प्राणो भूमेत्यत आह-**प्राणमेवेति** ॥ नामाद्याशान्तानुपास्यानतीत्य प्राणं श्रेष्ठं वदतीत्यतिवादी प्राणवित् । तं प्रति अतिवाद्यसीति केनचित् प्रश्ने कृते अस्मीति ब्रूयात् । नाहमतिवादीत्यपह्नवं न कुर्यादित्युक्तं प्राणविदम्, "एषः" इति परामृश्य सत्यवचनध्यानमननश्रद्धादिधर्मपरम्परां विधाय भूमोपदेशान्न प्रकरणविच्छेदः । तुशब्दो नामाद्युपासकस्यातिवादित्वनिरासार्थ इत्यर्थः । भूम्नो लक्षणवचनं सुखत्वममृतत्वं च प्राणे प्रश्नपूर्वकं योजयति-**कथं पुनरित्यादिना** ॥ **प्राणग्रस्तेषु** प्राणे लीनेषु । न शृणोति । सुप्तः पुरुष इति **शेषः** । "गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानो व्यानोऽन्वाहार्यपचन आहवनीयः प्राणः" इति श्रुतेः। प्राणाः अग्नयः इह **पुरे** शरीरे **जाग्रति**

भामती ।

तुशब्देन प्राणदर्शिनोऽतिवादिनो व्यवच्छिद्य सत्येनातिवादित्वं वदन् कथं प्राणस्य भूमानमभिदधीतेत्यत आह-**प्राणमेव त्विति** । **प्राणदर्शिनश्चातिवादित्वमिति** । नामाद्याशान्तमतीत्य वदनशीलत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति-नायं तुशब्दः प्राणातिवादित्वाद्व्यवच्छिनत्ति, अपि तु तदतिवादित्वमपरित्यज्य प्रत्युत तदनुकृष्य तस्यैव प्राणस्य सत्वस्य श्रवणमननश्रद्धानिष्ठाकृतिभिर्विज्ञानाय निश्चयाय सत्येनाति-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नातिवदति' इति सत्येनातिवदनं वदन्प्राणं भूमानं न मृष्यते तत्राऽऽह-**प्राणमिति** । अतिवादित्वलिङ्गेन प्राणस्य प्रत्यभिज्ञानादेष इति प्रकृताकर्षणात्प्रकरणाविच्छेदादतिवादित्वे सत्यशब्दस्य सत्यवदनगुणविधायकत्वात्तुशब्दस्यापि नामाद्याशान्तवादिनोऽतिवादित्वव्यावर्तकत्वात्प्राणं गृहीत्वैव सत्यादिद्वारा भूम्नोऽवतारात्तस्यैव भूमेत्यर्थः । प्राणपक्षे लक्षणविरोधं शङ्कते-**कथमिति** । अवस्थाविशेषमाश्रित्याऽऽह-**उच्यत इति** । लोकप्रसिद्ध्या संभावितं श्रुत्या स्पष्टयति-**तथा चेति** । 'गार्हपत्यो ह वा एषोऽपानः' इत्यादिनाऽग्नित्वेन निरूपितत्वात्प्राणाः एवाग्नयस्ते च पुरे शरीरेऽभिमानतो गृहीते स्वापेऽपि व्यापारवन्तो भवन्तीत्यर्थः । यद्वा—तत्राप्यात्मन्येव लक्षणं तस्यास्तत्प्राधान्यादित्या-

१ दाक्षिणात्ये दक्षिणाभिः ।

प्राणप्रधानां सुषुप्त्यवस्थां दर्शयति ॥ यच्चैतद् भूम्नः सुखत्वं श्रुतं–"यो वै भूमा तत्सुखम्" [छां० ७ । २३] इति, तदप्यविरुद्धम् ॥ "यत्रैष देवः स्वप्नान्न पश्यत्यथ यदेतस्मिञ्छरीरे सुखं भवति" [प्रश्न० ४ । ६] इति सुषुप्त्यवस्थायामेव सुखश्रवणात् ॥ यच्च "यो वै भूमा तदमृतम्" [छां० ७ । २४ । १] इति, तदपि प्राणस्याविरुद्धम् ॥ "प्राणो वा अमृतम्" [कौ० ब्रा० ३ । २] इति श्रुतेः ॥ कथं पुनः प्राणं भूमानं मन्यमानस्य "तरति शोकमात्मविद्" [छां० ७ । १ । ३] इत्यात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपद्यते ॥ प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति ब्रूमः ॥ तथाहि–"प्राणो ह पिता प्राणो माता प्राणो भ्राता प्राणः स्वसा प्राण आचार्यः प्राणो ब्राह्मणः" [छां० ७ । १५ । १] इति प्राणमेव सर्वात्मानं करोति । "यथा वा अरा नाभौ समर्पिता एवमस्मिन्प्राणे सर्वं समर्पितम्" [छां० ७ । १५ । १] इति च सर्वात्मत्वारनाभिनिदर्शनाभ्यां च सम्भवति वैपुल्यात्मिका भूमरूपता प्राणस्य ॥ तस्मात्प्राणो भूमेत्येवं प्राप्तम् ॥ तत इदमुच्यते ॥ परमात्मैवेह भूमा भ-

रत्नप्रभा ।

सव्यापारा एव तिष्ठन्तीत्यर्थः । **देवः** जीवः । **अथ** तदा–स्वप्नदर्शनकाले । सुखश्रवणात्प्राणस्य सुखत्वमविरुद्धमित्यन्वयः । आत्मपदेनोपक्रमविरोधं परिहरति—**प्राण एवेति** ॥ प्राणस्यात्मत्वं कथमित्याशंक्य श्रुतत्वादित्याह–**तथाहीति** ॥ सर्वं समर्पितमिति च सर्वाधिष्ठानं प्राणं स्वीकरोति श्रुतिरित्यन्वयः । अत आत्मत्वं प्राणेऽपि मुख्यमिति भावः । भूमरूपत्वं योजयति–**सर्वात्मत्वेति** ॥

भामती ।

वदतीति प्राणव्रतमेवातिवादित्वमुच्यते । तुशब्दो नामाद्यतिवादित्वाद्व्यवच्छिनत्ति । न नामाद्याशान्तवाद्यतिवादि, अपि तु सत्यप्राणवाद्यतिवादीत्यर्थः । अत्र चागमाचार्योपदेशाभ्यां सत्यस्य श्रवणम् । अथागमाविरोधिन्यायनिवेशनं मननं, मत्वा च गुरुशिष्यसब्रह्मचारिभिरनुसूयुभिः सह संवाद्य तत्त्वं श्रद्धत्ते । श्रद्धानन्तरं च विषयान्तरदर्शी विरक्तस्ततो व्यावृत्तस्तत्त्वज्ञानाभ्यासं करोति, सेयमस्य कृतिः प्रयत्नः । अथ तत्त्वज्ञानाभ्यासनिष्ठा भवति, यदनन्तरमेव तत्त्वविज्ञानमनुभवः प्रादुर्भवति । तदेतद्वाह्या अप्याहुः–'भूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानम्' इति भावनाप्रकर्षपर्यन्ता निष्ठा तस्माज्जायते तत्त्वानुभव इति । तस्मात्प्राण एव भूमेति प्राप्तेऽभिधीयते–'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति'

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शंक्य तथा चेत्यादि योज्यम् । 'यो वै भूमा तत्सुखम्' इति प्राणपक्षे कथं निर्वक्ष्यते तत्राऽऽह–**यच्चेति** । यस्यामवस्थायामेष देवो बुद्ध्याद्युपाधिको जीवः स्वप्नानुच्चावचान्नोपलभते तदा यत्सुखं तदस्मिञ्शरीरे भवति नोपायान्तरसाध्यमिति श्रुत्यर्थः । सुषुप्तेश्च प्राणप्राधान्यात्तस्यैव तत्सुखमिति शेषः । भूम्नोऽमृतत्वश्रुत्या प्राणादर्थान्तरत्वं प्राणस्याल्पत्वेन मर्त्यत्वादित्याशंक्याऽऽह—**यच्चेति** । प्राणे भूम्नि प्रकरणविरोधं शंकते–**कथमिति** । प्राणस्यैवात्राऽऽत्मत्वान्न तद्विरोधोऽस्तीत्याह–**प्राण एवेति** । संभवति मुख्येऽर्थे किमित्यात्मशब्देन गौणार्थग्रहणमित्याशंक्य सार्वात्म्यादात्मशब्दस्तत्र मुख्य एवेत्याह–**तथाहीति** । प्राणस्य सर्वकल्पनाधिष्ठानत्वाच्च मुख्यात्मत्वमित्याह–**यथेति** । तथाऽपि परमात्मैव सर्वकारणत्वान्मुख्यो भूमा प्राणस्तु नैवमित्याशंक्याऽऽह–**सर्वेति** । प्राणस्य सिद्धे भूमत्वे तदुपास्तिपरं भूमवाक्यमित्युपसंहरति–**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति–**एवमिति** । तत्र प्रतिज्ञां व्याकरोति–**परमात्मेति** । प्राणो

वितुमर्हति। न प्राणः ॥ कस्मात् ॥ सम्प्रसादादध्युपदेशात्-सम्प्रसाद इति सुषुप्तं स्थानमुच्यते। सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन्निति निर्वचनात् ॥ तथा बृहदारण्यके च स्वप्नजागरितस्थानाभ्यां सह पाठात् ॥ तस्यां च सम्प्रसादावस्थायां प्राणो जागर्तीति प्राणोऽत्र सम्प्रसादोऽभिप्रेयते ॥ प्राणादूर्ध्वं भूम्न उपदिश्यमानत्वादित्यर्थः ॥ प्राण एव चेद्भूमा स्यात्स एव तस्मादूर्ध्वमुपदिश्येतेत्यश्लिष्टमेतत्स्यात् ॥ न हि नामैव नाम्नो भूय इति नाम्न ऊर्ध्वमुपदिष्टम् ॥ किं तर्हि ॥ नाम्नोऽन्यदर्थान्तरमुपदिष्टं वागाख्यं- "वाग्वाव नाम्नो भूयसी" [छां० ७।२।१] इति ॥ तथा वागादिभ्योऽप्या प्राणादर्थान्तरमेव तत्रतत्रोर्ध्वमुपदिष्टम् ॥ तद्वत्प्राणादप्यूर्ध्वमुपदिश्यमानो भूमा प्राणादर्थान्तरभूतो भवितुमर्हति ॥ नन्विह नास्ति प्रश्नः-

रत्नप्रभा।

सम्प्रसादशब्देन प्राणं लक्षयितुं मुख्यार्थं दर्शयति—**सम्प्रसाद इति** ॥ "स वा एष एतस्मिन् सम्प्रसादे स्थित्वा पुनराद्रवति" [बृ० ४ । ३ । १९] इति प्रयोगाच्च तत्पदं सुषुप्तिवाचकमित्याह-**बृहदिति** ॥ वाच्यार्थसम्बन्धात्प्राणो लक्ष्य इत्याह-**तस्यां चेति** ॥ अत्र सूत्र इत्यर्थः । भूमा, प्राणाद्भिन्नः, अत्राध्याये तस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वान्नामादेरूर्ध्वमुपदिष्टवागादिवदित्यर्थः । विपक्षे हेतूच्छेदं बाधकमाह-**प्राण एव चेदिति** ॥ स्वस्यैव स्वस्मादूर्ध्वमुपदिष्टत्वमयुक्तं नामादिषु अदृष्टं चेत्यर्थः । हेत्वसिद्धिं शङ्कते-**नन्विहेति** ॥ प्रकृतप्राणवित्परामर्शक एषशब्दो न भवति । तस्य यच्छ-

भामती।

इत्युक्त्वा भूमोच्यते। तत्र सत्यशब्दः परमार्थे निरूढवृत्तिः श्रुत्या परमार्थमाह। परमार्थश्च परमात्मैव। ततो ह्यन्यद्विकारजातमनृतं कयाचिदपेक्षया कथंचित्सत्यमुच्यते। तथा च 'एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति' इति ब्रह्मणोऽतिवादित्वं श्रुत्याऽन्यनिरपेक्षया लिङ्गादिभ्यो बलीयस्यावगमितं कथमिव संनिधानमात्रात् श्रुत्याद्यपेक्षादतिदुर्बलात्कथंचित्प्राणविषयत्वेन शक्यं व्याख्यातुम्। एवं च प्राणादूर्ध्वं ब्रह्मणि भूमावगम्यमानो न प्राणविषयो भवितुमर्हति, किंतु सत्यस्य परमात्मन एव। एवं चानात्मविद आत्मानं विविदिषोर्नारदस्य प्रश्ने परमात्मानमेवास्मै व्याख्यास्यामीत्यभिसंधिमान्सनत्कुमारः सोपानारोहणन्यायेन स्थूलादारभ्य तत्तद्भूमव्युत्पादनक्रमेण भूमानमतिदुर्ज्ञानतया परमसूक्ष्मं व्युत्पादयामास। न च प्रश्नपूर्वता-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

भूमेत्युक्तत्वान्नेयं प्रतिज्ञेति शंकते-**कस्मादिति**। सौत्रं हेतुमादत्ते-**संप्रसादादिति**। 'एष संप्रसादः' इति संप्रसादशब्दस्य जीवार्थत्वादत्रापि तस्मात्परत्वोक्त्या न प्राणप्रत्युक्तिरित्याशंक्य संप्रसादशब्दस्य विवक्षितं वक्तुं प्रसिद्धमर्थमाह-**संप्रसाद इति**। जीवे सुप्तौ च शक्तिकल्पनायां गौरवं शंकित्वोक्तं-**सम्यगिति**। न केवलं निरुक्त्या संप्रसादशब्दः स्वापविषयः किंतु 'स एष एतस्मिन्संप्रसादे रत्वा' इत्यादिप्रयोगादपीत्याह-**बृहदिति**। तर्हि स्वापादुपर्युपदेशस्ततोऽन्यस्य प्राणस्यापि स्यादित्याशंक्यावस्थावाचिशब्दस्य लक्षणया प्राणविषयत्वमाह-**तस्यां चेति**। संप्रसादशब्दस्य लाक्षणिकार्थग्रहे सिद्धं हेत्वर्थमाह-**प्राणादिति**। भूम्नो धर्म्याकांक्षायां ब्रह्मणः सत्यस्याधिकारात्तदेव संबध्यत इति भावः। प्राणे हेतोरयोगमाह-**प्राण इति**। दृष्टान्तद्वारोक्तं व्यनक्ति-**न हीति**। अस्मिन्प्रकरणे यस्मादूर्ध्वं यो निर्दिश्यते स ततोऽतिरिच्यते प्राणाच्चोपरिष्टादुपदिष्टो भूमेति सोऽपि ततोऽन्यः स्यादिति भावः। तत्रतत्रेति पर्यायभेदोक्तिः। हेत्वसिद्धिं शंकते-**नन्विति**। प्रतिवचनद्वारा प्रश्नकल्पनामाशंक्योक्तं-

१ संप्रसादपदम्।

अस्ति भगवः प्राणाद् भूय इति, नापि प्रतिवचनमस्ति–प्राणाद्दो वाव भूयोऽस्तीति ॥ कथं प्राणादधि भूमोपदिश्यते इत्युच्यते । प्राणविषयमेव चातिवादित्वमुत्तरत्रानुकृष्यमाणं पश्यामः–"एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" [छां० ७ । १६ । १] इति ॥ तस्मान्नास्ति प्राणादध्युपदेश इति ॥ अत्रोच्यते ॥ न तावत्प्राणविषयस्यैवातिवादित्वस्यैतदनुकर्षणमिति शक्यं वक्तुं विशेषवादाद्यः सत्येनातिवदतीति ॥ ननु विशेषवादोऽप्ययं प्राणविषय एव भविष्यति ॥ कथम् ॥ यथैषोऽग्निहोत्री यः सत्यं वदतीत्युक्ते न सत्यवदनेनाग्निहोत्रित्वम् ॥ केन तर्हि ॥ अग्निहोत्रेणैव ॥ सत्यवदनं त्वग्निहोत्रिणो विशेष उच्यते ॥ तथा "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" [छां० ७ । १६] इत्युक्तेन सत्यवदनेनातिवादित्वम् ॥ केन तर्हि ॥ प्रकृतेन प्राणविज्ञानेनैव ॥ सत्यवदनं तु प्राणविदो विशेषो विवक्ष्यत इति ॥ नेति ब्रूमः ॥ श्रुत्यर्थपरित्यागप्रसङ्गात्–श्रुत्या ह्यत्र सत्यवदनेनातिवादित्वं प्रतीयते यः सत्येनातिवदति सोऽतिवदतीति ॥ नात्र प्राणविज्ञानस्य सङ्कीर्तनमस्ति । प्रकरणात्तु प्राण-

रत्नप्रभा ।

ब्दपरतन्त्रत्वेन सत्यादिवादिवाचित्वात् । अतः प्राणप्रकरणं विच्छिन्नमिति हेतुसिद्धिरित्याह–**अत्रोच्यत इति** ॥ सत्येनातिवादित्वं विशेषः । तद्वतो द एष इत्युक्तेर्न पूर्वानुकर्ष इत्यर्थः । य एष प्राणविदतिवदति इत्यनूद्य स सत्यं वदेदिति विधानान्न प्राणप्रकरणविच्छेदः इति दृष्टान्तेन शङ्कते–**नन्विति** ॥ सत्यशब्दो ह्यबाधिते रूढः, ब्रह्मवाचकः । तदन्यस्य मिथ्यात्वात् । सत्यवचने त्वबाधितार्थसम्बन्धाल्लाक्षणिक इति नात्र लक्ष्यवचनविधिरित्याह–**नेति ब्रूम इति** ॥ **किंच** सत्येन ब्रह्मणातिवदतीति तृतीयाश्रुत्या ब्रह्मकरणकमतिवादित्वं श्रुतम् । तस्य प्रकरणाद् बाधो न युक्त इत्याह–**श्रुत्या हीत्यादिना** ॥ **नात्रेति** । सत्यवाक्ये इत्यर्थः ॥ एवं सत्येनेतिश्रुत्या प्रकरणं बाध्यमित्युक्त्वा तुशब्देनापि तद्बाधमाह–

भामती ।

प्रवाहपतितेनोत्तरेण सर्वेण प्रश्नपूर्वेणैव भवितव्यमिति नियमोऽस्तीत्यादिसुगमेन भाष्येण व्युत्पादितम् । विज्ञानादिसाधनपरम्परा मननश्रद्धादिः, प्राणान्ते चानुशासने तावन्मात्रेणैव प्रकरणसमाप्तेर्न प्राणस्या-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नापीति । स्वपक्षे पूर्वपक्षी हेतोः सत्त्वमाह–**प्राणेति** । सिद्धान्ते हेत्वसिद्धिं निगमयति–**तस्मादिति** । सिद्धान्ती हेतुसमर्थनार्थमाह––**अत्रेति** । तत्र परकीयहेतुं निरस्यति–**न तावदिति** । एषशब्दस्य यच्छब्दपारतन्त्र्यान्न प्रकृतप्राणपरामर्शित्वमतोऽवान्तरप्रकरणं विच्छिन्नमित्युक्ते शंकते–**नन्विति** । सत्यस्य प्रधानत्वाद्विशेषवादस्य तद्विषयत्वमेव न प्राणविषयतेत्याह–**कथमिति** । सत्यशब्दो यथार्थोक्तिवाचीत्यङ्गीकृत्य दृष्टान्तेन प्रत्याह–**यथेति** । तृतीयाश्रुत्या साधकतमार्थया सत्यज्ञानेनातिवादित्वान्तरविधानात्प्रकरणेन श्रुत्यर्थपरित्यागासिद्धिरित्याह–**नेतीति** । श्रुत्यर्थमेव स्फुटयति–**श्रुत्येति** । वाक्यमत्रेत्युक्तम् । अतिवादित्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञातप्राणस्यैव प्रतिपाद्यत्वे सत्यशब्दस्तदीयगुणविधायकः स्यादित्युक्तमित्याशंक्याऽऽह––**नेति** । अतिवादित्ववाक्यं सप्तम्यर्थः । का तर्हि प्राणविज्ञानस्य प्रसक्तिस्तत्राऽऽह––**प्रकरणात्त्विति** । संबध्येतातिवादित्वे हेतुत्वेनेति शेषः । प्रकरणस्य प्रमाणत्वात्तत्कृतोऽपि संबन्धोऽनुरोद्धव्य इत्याशंक्याऽऽह–

१ प्राणाद्वाव भूयोस्तीति पाठान्तरम् ।

विज्ञानं सम्बद्ध्येत ॥ तत्र प्रकरणानुरोधेन श्रुतिः परित्यक्ता स्यात् ॥ प्रकृतव्यावृत्त्यर्थश्च तुशब्दो न सङ्गच्छेत–"एष तु वा अतिवदति" [छां० ७ । १६] इति ॥ "सत्यं त्वेव विजिज्ञासितव्यम्" [छां० ७ । १६] इति च प्रयत्नान्तरकरणमर्थान्तरविवक्षां सूचयति ॥ तस्माद्यथैकवेदप्रशंसायां प्रकृतायामेष तु महाब्राह्मणो यश्चतुरो वेदानधीते इत्येकवेदेभ्योऽर्थान्तरभूतश्चतुर्वेदः प्रशस्यते, तादृगेवैतद्द्रष्टव्यम् ॥ न च प्रश्नप्रतिवचनरूपयैवार्थान्तरविवक्षया भवितव्यमिति नियमोऽस्ति ॥ प्रकृतसम्बन्धासम्भवकारितत्वादर्थान्तरविवक्षायाः ॥ तत्र प्राणान्तमनुशासनं श्रुत्वा तूष्णींभूतं नारदं स्वयमेव सनत्कुमारो व्युत्पादयति ॥ यत्प्राणविज्ञानेन विकारानृतविषयेणातिवादित्वमनतिवादित्वमेव, तद् "एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति" [छां० ७ । १६] इति ॥ तत्र सत्यमिति परं ब्रह्मोच्यते ॥ परमार्थरूपत्वात्–"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तैत्ति० २ । १ । १] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा व्युत्पादिताय नारदाय "सोऽहं

रत्नप्रभा ।

प्रकृतेति ॥ विजिज्ञास्यत्वलिङ्गाच्च पूर्वोक्ताद्भिन्नमित्याह–**सत्यं त्वेवेति** ॥ प्रकरणविच्छेदे दृष्टान्तमाह–**तस्मादिति** ॥ श्रुतिलिङ्गबलाद् **एतत्** सत्यं प्रकृतात् प्राणात्प्राधान्येन भिन्नं द्रष्टव्यमित्यर्थः । **एव**मतिवादित्वस्य ब्रह्मसम्बन्धोक्त्या प्राणलिङ्गत्वं **निरस्तम्** । **यत्तु** प्रश्नं विनोक्तत्वलिङ्गाद् भूमा प्राण इति । **तन्न** । तस्याप्रयोजकत्वादित्याह–**न चेति** ॥ प्रश्नभेदादर्थभेद इति न नियमः । एकस्यात्मनो मैत्रेय्या बहुशः पृष्टत्वात्प्रश्नं विनोक्तचतुर्वेदस्य प्रकृतैकवेदाद्भिन्नत्वदर्शनाच्चेत्यर्थः । तत्र **यथा** चतुर्वेदत्वस्य प्रकृतासम्बन्धादर्थभेदः, **एव**मिहापीति स्फुटयति–**तत्रेत्यादिना** ॥ सत्यपदेन प्राणोक्तिरित्यत आह–**तत्र सत्यमितीति** ॥ **विज्ञानं** निदिध्यासनम् । **आदिपदात्**–मननश्रद्धाश्रवणमनश्शुद्धिनिष्ठातद्धेतुकर्माणि गृह्यन्ते । इमान्यपि श्रवणादीनि

भामती ।

न्यायत्ततोच्येत । तदभिधाने हि सापेक्षत्वेन न प्रकरणं समाप्येत । तस्मान्नेदं प्राणस्य प्रकरणमपि तु

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । न परं प्रकरणानुरोधेन तृतीयाश्रुतिर्विरुध्येत किंतु तुशब्दश्चेत्याह–**प्रकृतेति** । न च लिङ्गोपेतप्रकरणं श्रुतिमात्राद्बलीयो लिङ्गस्यातद्विषयोक्तेरिति भावः । यत्तु सत्यशब्दस्य गुणविधिपरत्वं तन्न वाक्यान्तरविरोधादित्याह–**सत्यं त्विति** । तुशब्देनाङ्गविशेषविधिः सूच्यते किंवा प्रकृतव्यावृत्तिरितिसंदेहापोहार्थमाह–**तस्मादिति** । अवान्तराधिकारविच्छेदादिति हेत्वर्थः । प्राणादेरर्थान्तरं सत्यं प्रशंसितुं सत्यज्ञानेनातिवादित्वमुक्तमित्याह–**तादृगिति** । यत्तूक्तं प्राणादधि भूयः प्रश्नप्रत्युक्ती नेति तत्राऽऽह–**न चेति** । किं तर्हि कारणमर्थान्तरविवक्षायामित्याशंक्याऽऽह–**प्रकृतेति** । असति प्रकृतिसंबन्धायोगे सतोरपि प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थैक्यस्य मैत्रेय्यादौ दृष्टत्वात्तदभावेऽपि प्रकृतसंबन्धायोगे तद्भेदस्य दर्शनात्प्रश्नादिसत्त्वमर्थान्तरत्वानिमित्तमिति भावः । 'नापृष्टः कस्यचिद् ब्रूयात्' इति स्मृतेरप्रश्ने प्रत्युक्तिरयुक्तेत्याशंक्यापृष्टेनापि बोधनीयः शिष्यो जिज्ञासुरिति मत्वाऽऽह–**तत्रेति** । सत्यामर्थान्तरविवक्षायामिति यावत् । तदेवाभिनयति–**यदिति** । सत्यशब्दार्थो भूमापि परस्मादर्थान्तरमित्याशंक्याऽऽह–**तत्रेति** । वाक्यं सप्तम्यर्थः । परस्मिन्ब्रह्मणि सत्यशब्दस्य प्रयुक्तपूर्वकत्वाच्च तद्विषयतेत्याह–**सत्यमिति** । तथाऽपि विज्ञानमननश्रद्धानिष्ठाकृतीनामन्यतमो भूमा न सत्यं ब्रह्मेत्याशंक्याऽऽह–**तथेति** । तेषां साधनत्वादेव फलभूतभूमतासिद्धिरित्यर्थः ।

१ प्रवृत्तायामिति पाठान्तरम् ।

भगवः सत्येनातिवदानि" [छां० ७ । १६] इत्येवम्प्रवृत्ताय विज्ञानादिसाधनपरम्परया भूमानमुपदिशति ॥ तत्र यत्प्राणादधि सत्यं वक्तव्यं प्रतिज्ञातं, तदेवेह भूमेत्युच्यत इति गम्यते ॥ तस्मादस्ति प्राणादधि भूम्न उपदेश इति । अतः प्राणादन्यः परमात्मा भूमा भवितुमर्हति ॥ एवं चेहात्मविविदिषया प्रकरणस्योत्थानमुपपन्नं भविष्यति ॥ प्राण एवेहात्मा विवक्षित इति एतदपि नोपपद्यते ॥ न हि प्राणस्य मुख्यया वृत्त्याऽऽत्मत्वमस्ति ॥ न चान्यत्र परमात्मज्ञानाच्छोकविनिवृत्तिरस्ति– "नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वेता० ६ । १५ ।] इति श्रुत्यन्तरात् ॥ "तं मां भगवाञ्छोकस्य पारं तारयतु" [छां० ७ । १ । ३] इति चोपक्रम्योपसंहरति–"तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति भगवान्त्सनत्कुमारः" [छां० ७ । २६ । २] इति ॥ तम इति शोकादिकारणमविद्योच्यते ॥ प्राणान्ते चानुशासने न प्राणस्यान्यायत्ततोच्येत ॥ आत्मनः प्राण इति च ब्राह्मणम् ॥ प्रकरणान्ते च परमात्मविवक्षा भविष्यति ॥ भूमात्र प्राण एवेति चेत् ॥ न ॥ "स भगवः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति स्वे महिम्नि" [छां० ७ । २४ । १] इत्यादिना

रत्नप्रभा ।

ज्ञेयस्य सत्यस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गानि । एवं श्रुतिलिङ्गैः प्राणस्यावान्तरप्रकरणं बाधित्वा प्रस्तुतं सत्यं ब्रह्म भूमपदोक्तबहुत्वधर्मीत्याह–तत्र यदिति ॥ किञ्च "सन्निहितादपि व्यवहितं साकांक्षं बलीयः" इति न्यायेन सन्निहितं निराकांक्षं प्राणं दृष्ट्वा वाक्योपक्रमस्थ आत्मा स्वप्रतिपादनाय भूमवाक्यापेक्ष इह भूमा ग्राह्य इत्याह–एवं चेति ॥ किंच "शोकस्य पारम्" [छां० ७ । १ । ३] इत्युपक्रम्य "तमसः पारम्" [छां० ७ । २६] इत्युपसंहाराच्छोकस्य मूलोच्छेदं विना तरणायोगाच्च शोकपदेन मूलतमो गृह्यते तन्निवर्तकज्ञानगम्यत्वलिङ्गादात्मा ब्रह्मेत्याह–न चान्यत्रेति ॥ ब्राह्मणमात्मायत्तत्वं प्राणस्य वदतीति सम्बन्धः । नन्विदं चरमं ब्राह्मणं ब्रह्मपरमस्तु । ततः प्रागुक्तो भूमा प्राण इति शङ्कते–प्रकरणान्त इति । तच्छब्देन भूमानुकर्षान्मैवमित्याह–नेति ॥ ८ ॥ भूम्नो ब्रह्मत्वे लिङ्गान्तरमाह–

भामती ।

यदायत्तः प्राणस्तस्य, स चात्मेत्यात्मन एव प्रकरणम् । शङ्कते–प्रकरणान्त इति । प्राणप्रकरणसमाप्तावित्यर्थः । निराकरोति–न । स भगव इति । संदंशन्यायेन हि भूम्न एतत्प्रकरणं, स चेद्भूमा प्राणः,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपि कथं सत्यस्यैव तथात्वमत आह–तत्रेति । हेतूक्तिद्वारा भूमोपदेशे प्रस्तुते सतीत्यर्थः । इहेति वाक्योक्तिः । हेत्वसिद्धिमुद्धृत्य फलितमाह–तस्मादिति । परात्मा भूमेत्यत्र महाप्रकरणमनुगृहीतमिति हेत्वन्तरमाह–एवं चेति । यत्तु प्राणविषयत्वमात्मशब्दस्योक्तं तदनूद्य दूषयति–प्राण इति । शोकनिवृत्तिवाक्यमिहेत्युक्तम् । विशिष्टफलदृष्टेरपि परात्मैवाऽऽत्मशब्दार्थो न प्राण इत्याह–न चेति । नात्र मुख्यं शोकतरणं किन्त्वौपचारिकमित्याशंक्योपक्रमोपसंहारैकरूप्यान्मैवमित्याह–तमेति । उपक्रमे शोकस्योपसंहारे तमसो निवृत्तिवचनाद्विप्रतिपत्तिमाशंक्याऽऽह–तम इतीति । कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिरुपसंहारे कार्यनिवृत्त्या कारणनिवृत्तिरुपक्रमे विवक्षितेत्यविप्रतिपत्तिरित्यर्थः । किंच प्राणो यदायत्तस्तस्येदं प्रकरणमित्यात्मैव प्रकरणी भूमेत्याह–प्राणान्ते चेति । प्राणस्यान्यायत्ततैव कुतोऽत्रोच्यते तत्राऽऽह–आत्मत इति । प्राणाधिकारसमाप्तौ परात्मवचनात्पूर्वोक्तस्य भूम्नो न परमात्मतेति शंकते–प्रकरणेति । भूम्न एव सर्वनाम्नाऽनुकर्षणाद्वाक्यशेषस्यापि तदर्थत्वात्तस्यैवेदं प्रकरणमिति न प्राणस्य भूमतेत्याह–नेत्यादिना ।

भूम्न एवाऽऽप्रकरणसमाप्तेरनुकर्षात् ॥ वैपुल्यात्मिका च भूमरूपता सर्वकारणत्वात्परमात्मनः सुतरामुपपद्यते ॥ ८ ॥

धर्मोपपत्तेश्च ॥ ९ ॥

अपि च ये भूम्नि श्रूयन्ते धर्मास्ते परमात्मन्युपपद्यन्ते ॥ यत्र "नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" [छां० ७ । २४ । १] इति । दर्शनादिव्यवहाराभावं भूमन्यवगमयति ॥ परमात्मनि चायं दर्शनादिव्यवहाराभावोऽवगतः—"यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्" [बृह० ४ । ५ । १५] इति श्रुत्यन्तरात् ॥ योऽप्यसौ सुषुप्त्यवस्थायां दर्शनादिव्यवहाराभाव उक्तः सोऽप्यात्मन एवासङ्गत्वविवक्षया उक्तः ॥ न प्राणस्वभावविवक्षया ॥ परमात्मप्रकरणात् ॥ यदपि तस्यामवस्थायां सुखमुक्तम्, तदप्यात्मन एव सुखरूपत्वविवक्षयोक्तम् ॥ यत आह—"एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति" [बृह० ४ । ३ । ३२] इति ॥ इहापि "यो वै भूमा तत्सुखं, नाल्पे सुखमस्ति, भूमैव सुखम्" [छां० ७ । २३] इति सामयसुखनिराकरणेन ब्रह्मैव सुखं भूमानं दर्शयति—"यो वै भूमा तदमृतम्" [छां० ७ । २४ । १] इत्यमृतत्वमपीह श्रूयमाणं परमकारणं गमयति ॥ विकाराणाममृतत्वस्याऽऽपेक्षिकत्वाद्—

रत्नप्रभा ।

धर्मेति सूत्रम् ॥ यदुक्तं भूम्नो लक्षणं सुखत्वममृतत्वं च प्राणेषु योज्यमिति, **तद**नूद्य विघटयति—**योऽप्यसा**वित्यादिना ॥ सति बुद्ध्याद्युपाधावात्मनो द्रष्टृत्वादिस्तदभावे सुषुप्तौ तदभाव इत्यसङ्गत्वज्ञानार्थं प्रश्नोपनिषदि "न शृणोति न पश्यति" [प्रश्न० ४ । २] इति परमात्मानं प्रकृत्योक्तम् । **तथा** तत्रैवात्मनः सुखत्वमुक्तं, न प्राणस्य । यतः श्रुत्यन्तरमात्मन एव सुखत्वमाह, तस्मादित्यर्थः । **आमयः** नाशादिदोषः ।

भामती ।

प्राणस्यैतत्प्रकरणं भवेत् । तच्चायुक्तमित्युक्तम् ॥ ८ ॥ न केवलं श्रुतेर्भूमात्मता परमात्मनः, लिङ्गादपीत्याह सूत्रकारः—**धर्मोपपत्तेश्च** । यदपि पूर्वपक्षिणा कथंचिन्नीतं तदनुभाष्य भाष्यकारो दूषयति—**योऽप्यसौ सुषुप्तावस्थायामिति** । सुषुप्तावस्थायामिन्द्रियाद्यसङ्ग्यात्मैव । न प्राणः । परमात्मप्रकरणात् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

किंच, भूमरूपताऽपि प्राणे न मुख्येत्याह—**वैपुल्येति** । प्राणस्य स्वविकारापेक्षया भूमत्वेऽपि न मुख्यमिति वक्तुं सुतरामित्युक्तम् ॥ ८ ॥ परो भूमेत्यत्र लिङ्गान्तरमाह—**धर्मेति** । सूत्रं व्याकरोति—**अपि चेति** । उपपत्तिं दर्शयितुं भूम्नि दर्शनाद्यभावं दर्शयति—**यत्रेति** । कथमेतावता परात्मधीस्तत्राऽऽह—**परमात्मनीति** । प्राणेऽपि तदुपपत्तिरुक्तेत्याशंक्याऽऽह—**योऽपीति** । उक्तो 'न शृणोति' इत्यादिनेति शेषः । प्राणस्वभावविवक्षया तस्यानुक्तत्वे हेतुमाह—**परमात्मेति** । तत्प्रकरणे 'न शृणोति' इत्यादेरुक्तेरित्यर्थः । स्वप्नजागरितयोः सति मनसि दर्शनादिव्यवहारात्तदभावे स्वापे तदभावादन्वयव्यतिरेकाभ्यां मनोधीनो दर्शनादिर्नाऽऽत्मकृतः स तु स्वतोऽलिङ्ग इति मत्वा 'न शृणोति' इत्यादिना सर्वव्यवहाराभावः सुषुप्तावुक्तो न प्राणविवक्षया परप्रकरणविरोधादित्यर्थः । भूम्नः श्रुतं सुखत्वं प्राणेऽपि स्यादित्युक्तं प्रत्याह—**यदपीति** । तस्य सुखत्वे मानमाह—**यत इति** । इतश्चाऽऽत्मन एव सुखत्वमित्याह—**इहापीति** । तस्यैव सुखत्वं प्रतियोगिप्रत्युक्त्या स्फुटयति—**नेति** । उक्तश्रुतेरर्थमाह—**सामयेति** । आमयेन दुःखेन सहितं सामयम् । धर्मद्वयमुक्त्वा धर्मान्तरमाह—**यो वा इति** । प्राणस्यापि दर्शितममृतत्वमित्याशंक्याऽऽह—**विकाराणामिति** ।

१ बुद्ध्याद्युपाध्यभावे । २ आत्मनो द्रष्टृत्वाभावः ।

"अतोऽन्यदार्तम्" [बृ०३ । ४ । २] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा च सत्यत्वं स्वमहिमप्रतिष्ठितत्वं सर्वगतत्वं सर्वात्मत्वमिति चैते धर्माः श्रूयमाणाः परमात्मन्येवोपपद्यन्ते । नान्यत्र ॥ तस्माद्भूमा परमात्मेति सिद्धम् ॥ ९ ॥ इति भूमाधिकरणम् ॥ २ ॥

अक्षरमम्बरान्तधृतेः ॥ १० ॥ (३) ॥

"कस्मिंन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति" "स होवाचैतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनणु" [बृह० ३।८।७-८] इत्यादि श्रूयते ॥ तत्र

रत्नप्रभा ।

तत्सहितं सामयम् । आर्तं नश्वरम् । "स एवाधस्तात्स उपरिष्टाद्" [छां० ७ । २५ । १] इति सर्वगतत्वं, "स एवेदं सर्वम्" [छां० ७ । २५ । १] इति सर्वात्मत्वं च श्रुतम् । तस्माद्भूमाध्यायः निर्गुणे समन्वित इति सिद्धम् ॥ ९ ॥ (२) ॥ बृहदारण्यकं पठति—**कस्मिन्निति** ॥ "यद्भूतं भवच्च भविष्यच्च" [बृ० ३ । ८ । ३] तत्सर्वं कस्मिन्नोतमिति गार्ग्या पृष्टेन मुनिना याज्ञवल्क्येनाव्याकृताकाशः कार्यमात्राश्रय उक्तः । आकाशः कस्मिन्नोत इति द्वितीयप्रश्ने **सः** मुनिरुवाच । **तत्** अव्याकृतस्याधिकरणम् । **एतदक्षरम्** अस्थूलादिरूपमित्यर्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगात्संशयः । **यथा**—सत्यशब्दो

भामती ।

अन्यदार्तम् । विनश्वरमित्यर्थः । अतिरोहितार्थमन्यत् ॥ ९ ॥ (३) ॥ **अक्षरमम्बरान्तधृतेः** । अक्षरशब्दः समुदायप्रसिद्ध्या वर्णेषु रूढः । परमात्मनि चावयवप्रसिद्ध्या यौगिकः । अवयवप्रसिद्धेश्च समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति वर्णा एवाक्षरम् । न च वर्णेष्वाकाशस्योतत्वप्रोतत्वे नोपपद्येते, सर्वस्यैव रूपधेयस्य नामधेयात्मकत्वात् । सर्वं हि रूपधेयं नामधेयसंभिन्नमनुभूयते, गौरयं वृक्षोऽयमिति । न चोपायत्वात्तत्संभेदसंभवः । न हि धूमोपाया वह्निधीर्धूमसंभिन्नं वह्निमवगाहते धूमोऽयं वह्निरिति, किंतु वैयधिकरण्येन धूमाद्वह्निरिति । भवति तु नामधेयसंभिन्नो रूपधेयप्रत्ययो डित्थोऽयमिति । अपि च शब्दानुपायेऽपि रूपधेयप्रत्यये लिङ्गेन्द्रियजन्मनि नामसंभेदो दृष्टः । तस्मान्नामसंभिन्ना पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता नाम्ना ग्रथिताश्च विद्धाश्च, नामानि च ॐकारात्मकानि तद्व्याप्तत्वात् । तद्यथा 'शंकुना सर्वाणि पर्णानि संतृण्णान्येवमोङ्कारेण सर्वा वाक्' इति श्रुतेः । अत ॐकारात्मकाः पृथिव्यादयोऽम्बरान्ता इति वर्णा एवाक्षरं न परमात्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—अक्षरं परमात्मैव, न तु वार्णाः । कुतः । अम्बरान्तधृतेः । न खल्वम्बरान्तानि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

इतश्च न प्राणस्य मुख्यममृतत्वमित्याह—**अत इति** । आर्तमार्तिग्रस्तं नाशीति यावत् । प्रकृतोपयुक्तानि धर्मान्तराण्याह—**तथेति** । 'स एवाधस्तात्स उपरिष्टात्' इत्यादिना सर्वगतत्वं 'स एवेदं सर्वम्' इति सर्वात्मत्वमुक्तम् । श्रुतिलिङ्गप्रकरणेभ्यो भूमा परमात्मेति तत्प्रतिपत्त्यर्थं भूमवाक्यमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ ९ ॥ (२) ॥ भूम्नि श्रुतधर्माणां परत्रोपपत्त्या परो भूमेत्युक्तमधुना तेनैव न्यायेनाक्षरे श्रुतजगद्विधारणस्य परस्मिन्नुपपत्तेरक्षरं परं ब्रह्मेत्याह—**अक्षरमिति**। बृहदारण्यकवाक्यं पठति—**कस्मिन्निति**। यदूर्ध्वं दिवो यदधस्तात्पृथिव्या ये चोभे द्यावापृथिव्यौ यदन्तरिक्षं यद्भूतं भवद्भविष्यच्च तत्सर्वं कस्मिन्नोतं प्रोतं चेति प्रश्ने याज्ञवल्क्येनाऽऽकाशे तदोतं च प्रोतं चेति निरस्ते गार्गी पुनरपृच्छदाकाशोऽव्याकृताख्यः कस्मिन्नोतप्रोतत्वेन तिष्ठतीति याज्ञवल्क्यस्त्वाह हे गार्गि यत्त्वया पृष्टमाकाशस्याधिकरणं तदेतदक्षरमस्थूलादिविशेषणं ब्रह्मविदो वदन्तीत्युदाहरणार्थः । उभयत्राक्षरशब्दप्रयोगप्रतीत्या संशयमाह—**तत्रेति** । सत्यशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वात्परो भूमेत्युक्तत्वादत्राप्य-

१ वर्णे परमात्मनि चेत्यर्थः ।

संशयः ॥ किमक्षरशब्देन वर्ण उच्यते, किंवा पर एवेश्वर इति ॥ तत्राक्षरसमाम्नाय इत्यादावक्षरशब्दस्य वर्णे प्रसिद्धत्वात्प्रसिद्ध्यतिक्रमस्य चायुक्तत्वात् ॥ ॐकार एवेदं सर्वमित्यादौ च श्रुत्यन्तरे वर्णस्याप्युपास्य-

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मणि रूढ इति ब्रह्म भूमेत्युक्तं, **तथा**ऽक्षरशब्दो वर्णे रूढ इति दृष्टान्तेन **पूर्वपक्षः**, तत्रोङ्कारोपास्तिः फलं, **सिद्धान्ते** निर्गुणब्रह्मधीरिति विवेकः । **ननु** न क्षरतीत्यचलत्वानाशित्वयोगाद्ब्रह्मण्यप्यक्षरशब्दो मुख्य इत्यत आह-**प्रसिद्ध्यतिक्रमस्येति** ॥ "रूढिर्योगमपहरति" इति न्यायादित्यर्थः । वर्णस्योङ्कारस्य सर्वाश्रयत्वं कथमित्याशंक्य ध्यानार्थमिदम् । **यथा**-श्रुत्यन्तरे सर्वात्मत्वमित्याह-**ॐकार इति** ॥ प्रश्नप्रतिवचनाभ्यामाकाशान्तजगदाधारत्वे तात्पर्यनिश्चयान्न ध्यानार्थता । अतस्तल्लिङ्गबलाद्रूढिं बाधित्वा

भामती ।

पृथिव्यादीनि वर्णा धारयितुमर्हन्ति, किंतु परमात्मैव । तेषां परमात्मविकारत्वात् । न च नामधेयात्मकं रूपधेयमिति युक्तं, स्वरूपभेदात्, उपायभेदात्, अर्थक्रियाभेदाच्च । तथाहि-शब्दत्वसामान्यात्मकानि श्रोत्रग्राह्याण्यभिधेयप्रत्ययार्थक्रियाणि नामधेयान्यनुभूयन्ते । रूपधेयानि तु घटपटादीनि घटत्वपटत्वादिसामान्यात्मकानि चक्षुरादीन्द्रियग्राह्याणि मधुधारणप्रावरणाद्यर्थक्रियाणि च भेदेनानुभूयन्ते इति कुतो नामसंभेदः । न च डित्थोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्यप्रत्ययः । न खलु शब्दात्मकोऽयं पिण्ड इत्यनुभवः, किंतु यो नानादेशकालसंप्लुतः पिण्डः सोऽयं संनिहितदेशकाल इत्यर्थः । संज्ञा तु गृहीतसंबन्धैरत्यन्ताभ्यासात्पिण्डाभिनिवेशिन्येव संस्कारोद्बोधसंपातायाता स्मर्यते । यथाहुः-'यत्संज्ञास्मरणं तत्र न तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्ड एव हि दृष्टः सन्संज्ञां स्मारयितुं क्षमः ॥ १ ॥ संज्ञा हि स्मर्यमाणापि प्रत्यक्षत्वं न बाधते । संज्ञिनः सा तटस्था हि न रूपाच्छादनक्षमा ॥ २ ॥' इति । न च वर्णातिरिक्ते स्फोटात्मनि अलौकिकेऽक्षरपदप्रसिद्धिरस्ति लोके । न चैष प्रामाणिक इत्युपरिष्टात्प्रवेदयिष्यते । निवेदितं चास्माभिस्तत्त्वबिन्दौ । तस्माच्छ्रोत्रग्राह्याणां वर्णानामम्बरान्तधृतेरनुपपत्तेः समुदायप्रसिद्धिबाधनादवयवप्रसिद्ध्या परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धम् । ये तु प्रधानं पूर्वपक्षयित्वानेन सूत्रेण परमात्मैवाक्षरमिति सिद्धान्तयन्ति तैरम्बरान्तधृतेरित्यनेन कथं प्रधानं निराक्रियत इति वाच्यम् । अथ नाधिकरणत्वमात्रं धृतिः अपि तु प्रशासनाधिकरणता । तथा च श्रुतिः-'एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः' इति । तथाप्यम्बरान्तधृतेरित्यनर्थकम् । एतावद्वक्तव्यम्-अक्षरं प्रशासनादिति । एतावतैव प्रधाननिराकरणसिद्धेः । तस्माद्वर्णाक्षरतानिराक्रियैवास्यार्थः । न च स्थूलादीनां वर्णेष्वप्राप्तेरस्थूलमित्यादिनिषेधानुपपत्तेर्वर्णेषु शंकैव नास्तीति वाच्यम् । न ह्यवश्यं प्राप्तिपूर्वका एव प्रतिषेधा भवन्ति, अप्राप्ते-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्षरशब्दस्य वर्णे मुख्यत्वादोंकार एवाक्षरमिति पूर्वपक्षयति-**तत्रेत्यादिना** । अक्षरब्राह्मणस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः संगतयः । ओंकारोपास्तिर्ब्रह्मधीरित्युभयत्र फलम् । न क्षरतीत्यक्षरमित्यवयवप्रसिद्ध्या परस्मिन्नपि शब्दोपपत्तिमाशंक्य 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायेनाऽऽह-**प्रसिद्धेति** । वर्णपक्षे तस्याम्बरान्तधारणायोगादपुमर्थत्वाच्च तद्ध्यानाद्ब्रह्मैव ग्राह्यमित्याशंक्याऽऽह-**ओंकार इति** । उपास्तिद्वारा पुमर्थत्वे सिद्धेऽभिधेयस्य च गौरयं वृक्षोऽयमिति शब्दसामानाधिकरण्याद्भूमाभिन्नदुपायोपेयतामात्रेण तद्योगादतदुपाये लिङ्गाद्युत्थज्ञाने नामसंभेदादभिधानाभिधेययोरैक्यादोंकारमात्रतायाश्च सर्वस्य श्रुतत्वात्तदुक्तिरित्यर्थः । रूढेरिदं ब्राह्मणमोंकारोपास्तिपरमित्युपसंहरति-**वर्ण इति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्या-

१ प्रसिद्धिव्यतिक्रमस्येति पाठान्तरम् । २ पूर्वपक्षे ।

त्वेन सर्वात्मकत्वावधारणाद्वर्ण एवाक्षरशब्द इति ॥ एवं प्राप्ते उच्यते ॥ पर एवात्माक्षरशब्दवाच्यः॥ कस्माद् "अम्बरान्तधृतेः"–पृथिव्यादेराकाशान्तस्य विकारजातस्य धारणात् । तत्र हि पृथिव्यादेः समस्तस्य विकारजातस्य कालत्रयविभक्तस्य "आकाशे तदोतं च प्रोतं च" [बृह० ३ । ८ । ४] इत्याकाशे प्रतिष्ठितत्वमुक्त्वा "कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च प्रोतश्च" [बृह० ३ । ८ । ७] इत्यनेन प्रश्नेनेदमक्षरमवतारितम् ॥ तथा चोपसंहृतम् "एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" [बृह०३। ८ । ११] इति । न चेयमम्बरान्तधृतिर्ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ॥ यदप्योङ्कार एवेदं सर्वमिति ॥ तदपि ब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वात्स्तुत्यर्थं द्रष्टव्यम् ॥ तस्मान्न क्षरत्यश्नुते चेति नित्यत्वव्यापित्वाभ्यामक्षरं परमेव ब्रह्म ॥ स्यादेतत्–कार्यस्य चेत्कारणाधीनत्वमम्बरान्तधृतिरभ्युपगम्यते, प्रधानकारणवादिनोऽपीयमुपपद्यते ॥ कथम् ॥ अम्बरान्तधृतेर्ब्रह्मप्रतिपत्तिरिति ॥ १० ॥ अत उत्तरं पठति–

सा च प्रशासनात् ॥ ११ ॥

सा चाम्बरान्तधृतिः परमेश्वरस्यैव कर्म ॥ कस्मात् । "प्रशासनात्"–प्रशासनं हीह श्रूयते–"एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३ । ८ । ९] इत्यादि ॥

रत्नप्रभा ।

योगवृत्तिर्ग्राह्येति सिद्धान्तयति–**एवमित्यादिना** ॥ आकाशं भूतं कृत्वा शङ्कते–**स्यादेतदिति** ॥ १० ॥ चेतनकर्तृकशिक्षाया अत्र श्रुतेर्मैवमित्याह–**सा चेति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे–**सा चेति** ॥ चकार आकाशस्य भूतत्वनिरासार्थः । भूताकाशस्य कार्यान्तःपतिनः श्रुतसर्वकार्याश्रयत्वायोगादव्याकृतमज्ञानमेवाकाशः प्रधानशब्दित इति तदाश्रयत्वाच्चाक्षरं न प्रधानमित्यर्थः । **विधृतौ** विषयत्वेन धृतौ ॥ ११ ॥

भामती ।

ष्वपि नित्यानुवादानां दर्शनात् । यथा नान्तरिक्षे न दिवीत्यग्निचयननिषेधानुवादः । तस्मात् यत्किंचिदेतत् ॥ १० ॥ **सा च प्रशासनात्** । प्रशासनमाज्ञा चेतनधर्मो नाचेतने प्रधाने वाऽव्याकृते वा

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

करोति–**एवमिति** । रूढेरोंकारविषयत्वमक्षरशब्दस्योक्तं, तत्कथं प्रतिज्ञेत्याह–**कस्मादिति** । हेतुमुक्त्वा व्याकरोति–**अम्बरान्तेति** । आकाशस्यैव प्रश्ने श्रवणात्तदधिकरणं पृष्टं न पृथिव्यादेरित्याशंक्याऽऽह–**तत्रेति** । तथाऽपि 'रूढिर्योगाद्बलीयसी' इत्युक्तमित्याशंक्य तात्पर्यवदम्बरान्तधृतिलिङ्गसंगतयोगवृत्तिर्बलीयसीत्युपेत्योपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यावगमात्तात्पर्यसिद्धिरित्याह–**तथा चेति** । लिङ्गस्यान्यथासिद्धिं प्रत्याह–**न चेति** । ओंकारस्य सर्वात्मत्वश्रुतेस्तत्र संभवति लिङ्गमित्याशंक्याऽऽह–**यदपीति** । स्वरूपभेदादुपायोपेयभेदादर्थक्रियाभेदाच्च शब्दार्थयोरभेदासिद्धिरित्यर्थः । प्रकृते रूढेर्योगस्य बलीयस्त्वे फलितमाह–**तस्मान्नेति** ॥ १० ॥ उत्तरसूत्रापोह्यं चोद्यमाह–**स्यादिति** । केयमम्बरान्तधृतिस्तन्निमित्तत्वं तदुपादानत्वं वा । नाऽऽद्यः । वटकुलालवदाश्रयाश्रयित्वायोगात् । द्वितीये व्यभिचारादसाधकतेति मत्वा फलितमाह–**कथमिति** । सूत्रमवतारयति–**अत इति** । प्रतिज्ञां व्याचष्टे–**सा चेति** । प्रधानस्यापि तदुपपत्तेरुक्तत्वादवधारणासिद्धिरित्याह–**कस्मादिति** । हेतुमुत्थाप्य नियमं साधयति–**प्रशासनादिति** । अक्षरस्य सूर्यादी

प्रशासनं च पारमेश्वरं कर्म, नाचेतनस्य प्रशासनं सम्भवति ॥ न ह्यचेतनानां घटादिकारणानां मृदादीनां घटादिविषयं प्रशासनमस्ति ॥ ११ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च ॥ १२ ॥

अन्यभावव्यावृत्तेश्च कारणाद्ब्रह्मैवाक्षरशब्दवाच्यम् ॥ तस्यैवाम्बरान्तधृतिः कर्म नान्यस्य कस्यचित् ॥ किमिदमन्यभावव्यावृत्तेरिति ॥ अन्यस्य भावोऽन्यभावः । तस्माद्व्यावृत्तिरन्यभावव्यावृत्तिरिति ॥ एतदुक्तं भवति ॥ यदन्यद्ब्रह्मणोऽक्षरशब्दवाच्यमिहाशंक्यते, तद्भावादिदमम्बरान्तविधारणमक्षरं व्यावर्तयति श्रुतिः-"तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतꣳश्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञातृ" [बृ० ३ । ८ । ११] इति ॥ तत्रादृष्टत्वादिव्यपदेशः प्रधानस्यापि सम्भवति ॥ द्रष्टृत्वादिव्यपदेशस्तु न तस्य सम्भवति अचेतनत्वात् ॥ तथा "नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यदतोऽस्ति श्रोतृ नान्यदतोस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ" [बृह० ३ । ८ । ११] इत्यात्मभेदप्रतिषेधान्न शारीरस्याप्युपाधिमतोऽक्षरशब्दवाच्यत्वम्-"अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनः" [बृह० ३ । ८ । ८] इति चोपाधिमत्ताप्रतिषेधात् ॥ न हि निरुपाधिकश्शारीरो नाम भवति ॥

रत्नप्रभा ।

प्रश्नपूर्वकं सूत्रं व्याकरोति-**किमिदमिति** ॥ घटत्वाद्व्यावृत्तिरिति भ्रान्तिं निरस्यति-**एतदिति** ॥ अम्बरान्तस्याधारमक्षरं श्रुतिरचेतनत्वाद्व्यावर्तयतीत्यर्थः । जीवनिरासपरत्वेनापि सूत्रं योजयति-**तथेति** ॥ अन्यभावः-**भेदः** । तन्निषेधादिति **सूत्रार्थः** । तर्हि शोधितो जीव एवाक्षरं न पर इत्यत आह-**न हीति** ॥

भामती ।

संभवति । न च मुख्यार्थसंभवे कूलं पिपतिषतीतिवद्भाक्तत्वमुचितमिति भावः ॥ ११ ॥ **अन्यभावव्यावृत्तेश्च** । अम्बरान्तविधरणस्याक्षरस्येश्वराद्यदन्यद्वर्णा वा प्रधानं वाऽव्याकृतं वा तेषामन्येषां भावोऽन्यभावस्तमत्यन्तं व्यावर्तयति श्रुतिः-'तद्वा एतदक्षरं गार्गि' इत्यादिका । अनेनैव सूत्रेण जीवस्याप्यक्षरता निषिद्धेत्यत आह-**तथेति** । 'नान्यत्' इत्यादिकया हि श्रुत्यात्मभेदः प्रतिषिध्यते । तथा चोपाधिभेदाद्भिन्ना जीवा निषिद्धा भवन्त्यभेदाभिधानादित्यर्थः । इतोऽपि न शारीरस्याक्षरशब्दतेत्याह-**अचक्षुष्कमिति** । अक्षरस्य चक्षुराद्युपाधिं वारयन्ती श्रुतिरौपाधिकस्य जीवस्याक्षरतां निषेधतीत्यर्थः । तस्माद्वर्णप्रधानाव्याकृतजीवानामसंभवात्, संभवाच्च परमात्मनः, परमात्मैवाक्षरमिति

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रशासने श्रुतेऽपि कथमीश्वरत्वं तत्राऽऽह-**प्रशासनं चेति** । तस्यान्यथासिद्धिं धुनीते-**नेति** । तस्यापि स्वकार्ये प्रशासनं सिध्यति नेत्याह-**न हीति** । तथा चाऽऽज्ञाख्यप्रशासनलिङ्गान्न प्रधानमक्षरमित्यर्थः ॥ ११ ॥ ओंकारादिनिरासेन ब्रह्मादाने हेत्वन्तरमाह-**अन्येति** । प्रतिज्ञाभ्यां सूत्रं योजयति-**अन्यभावेति** । हेत्वर्थं प्रश्नपूर्वकमाह-**किमित्यादिना** । अन्यभावाद्व्यावृत्त्याऽक्षरस्याभावत्वं विधेयमितिभ्रमव्यावृत्त्यर्थमभिप्रेतमर्थमाह-**एतदिति** । प्रधानमन्यदित्युक्तम् । इहेति प्रकृतोदाहरणम् । प्रधानस्यापि रूपादिहीनस्याददृष्टत्वादियोगादुक्तश्रुतौ कुतोऽक्षरस्य ततो व्यावृत्तिस्तत्राऽऽह-**तत्रेति** । एतेन सूत्रेणाक्षरत्वं जीवस्यापि निरस्तमित्याह-**तथेति** । अक्षरमतःशब्दार्थः । इतश्च जीवस्य नाक्षरशब्दतेत्याह-**अचक्षुष्कमिति** । उपाधिसंबन्धनिषेधेऽपि तद्वतो निषेधाभावादयुक्तं तस्याक्षरत्वमित्याशंक्याऽऽह-**न हीति** । अन-

तस्मात्परमेव ब्रह्माक्षरमिति निश्चयः ॥ १२ ॥ इत्यक्षराधिकरणम् ॥ ३ ॥

ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः ॥ १३ ॥ (४) ॥

"एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कारस्तस्माद्विद्वानेतेनैवाऽऽयतनेनैकतरमन्वेति" [प्रश्न० ५ । २] इति प्रकृत्य श्रूयते "यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत" [प्रश्न० ५ । ५] इति ॥ किमस्मिन्वाक्ये परं ब्रह्माभिध्यातव्यमुपदिश्यते,–आहोस्विद्–अपरमिति एतेनैवायतनेन परमपरं चैकतरमन्वेतीति प्रकृतत्वात्संशयः ॥

रत्नप्रभा ।

शोधिते जीवत्वं नास्तीत्यर्थः । तस्माद्गार्गिब्राह्मणं निर्गुणाक्षरे समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (३) ॥ प्रश्नोपनिषदमुदाहरति–**एतदिति** ॥ पिप्पलादो गुरुः सत्यकामेन पृष्टो ब्रूते–हे सत्यकाम **परं** निर्गुणम् **अपरं** सगुणं च ब्रह्मैतदेव योऽयमोङ्कारः । स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकः–**तस्मात्** प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वान् **एतेन** एवोङ्कारध्यानेन **आयतनेन** प्राप्तिसाधनेन यथाध्यानं परमपरं च **अन्वेति** प्राप्नोतीति प्रकृत्य मध्ये एकमात्रद्विमात्रोङ्कारयोर्ध्यानमुक्त्वा ब्रवीति–**यः पुनरिति** ॥ इत्थम्भावे तृतीया । ब्रह्मोङ्कारयोरभेदोपक्रमात् । **यो** ह्यकारादिमात्रात्रये एकस्या मात्राया अकारस्य ऋष्यादिकं जाग्रदादिविभूतिं च जानाति, **तेन** सम्यग् ज्ञाता एकमात्रा । **यस्योङ्कारस्य, सः एकमात्रः । एवं** मात्राद्वयस्य सम्यग्विभूतिज्ञाने **द्विमात्रः तथा** त्रिमात्रः । तमोङ्कारं पुरुषं **यो**ऽभिध्यायीत, **स** ॐकारविभूतित्वेन ध्यातैः सामभिः सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परमात्मानं पुरुषम् ईक्षत इत्यर्थः । संशयं तद्बीजं चाह–**किमित्यादिना** ॥ **अस्मिन्** त्रिमात्रवाक्य इत्यर्थः । पूर्वत्र पूर्वपक्षत्वेनोक्ते ॐकारे बुद्धिस्थं ध्यातव्यं निश्चीयत इति **प्रसंगसंगतिः । यद्वा** पूर्वत्र वर्णे रूढस्याक्षरशब्दस्य लिङ्गाद्ब्रह्मणि वृत्तिरुक्ता, **तद्वद**त्रापि ब्रह्मलोकप्राप्ति-

भामती ।

सिद्धम्॥ १ २॥(३)॥**ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्सः** । 'कार्यब्रह्मजनप्राप्तिफलत्वादर्थभेदतः । दर्शनध्यानयोर्ध्येयमपरं ब्रह्म गम्यते॥' 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति श्रुतेः सर्वगतपरब्रह्मवेदने तद्भावापत्तौ 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इति न देशविशेषप्राप्तिरुपपद्यते । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयत्वेन चोद्यते । न चेक्षणस्य लोके तत्त्वविषयत्वेन प्रसिद्धेः परस्यैव ब्रह्मणस्तथाभावात्, ध्यायतेश्च तेन समानविषयत्वात्, परब्रह्मविषयमेव ध्यान-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न्यथासिद्धलिङ्गसङ्गियोगवृत्त्या ज्ञेयब्रह्मपरमक्षरब्राह्मणमित्युपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ १२ ॥ (३) ॥ ओंकारस्याक्षरत्वेन पूर्वपक्षे बुद्धिसांनिध्यात्तेन ध्यातव्यं पुरुषं निरूपयति–**ईक्षतीति** । आथर्वणवाक्यं पठति–**एतदिति** । पिप्पलादो नामाऽऽचार्यः सत्यकामेन पृष्टो व्याचष्टे । हे सत्यकाम परं निर्विशेषमपरं च कार्यं यद्ब्रह्म तदेतदेव योऽयमोंकारः स हि प्रतिमेव विष्णोस्तस्य प्रतीकस्तस्मात्प्रणवं ब्रह्मात्मना विद्वानेतेनोंकारध्यानेनाऽऽयतनेन प्राप्तिसाधनेन परापरयोरेकतरं यथाध्यानमनुगच्छतीति प्रकृत्यैकमात्रद्विमात्रोपास्तिं दर्शयित्वा ब्रवीति–यः पुनरोमित्येतदक्षरं त्रिमात्रमिति । त्रिमात्रेणेति तृतीया द्वितीयात्वेन नेया। ब्रह्मोंकाराभेदोपक्रमात्तथाविधमक्षरं सूर्यान्तस्थं परं ध्यायीत । स सूर्यं प्राप्तः सामभिर्ब्रह्मलोकं प्रति नीयत इत्युदाहरणार्थः । सनिमित्तं संशयमाह–**किमिति** । अक्षरशब्दस्य वर्णे रूढस्यापि जगदायतनत्वलिङ्गेन जघन्या योगवृत्तिराश्रिता तथा देशपरिच्छिन्नफलश्रुतिलिङ्गेन परशब्दस्याऽऽपेक्षिकपरत्वविशिष्टे हिरण्यगर्भे

१ गार्गीशब्दस्य "ङ्यापोस्संज्ञाछन्दसोर्बहुलम्" [६ । ३ । ६३] इति ह्रस्वो बोध्यः । २ त्रिमात्रेणेति तृतीया । ३ प्रश्नोपनिषदि पंचमप्रश्ने "एतद्वै तत्सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोंकार इत्येवमभेदोपक्रम इति ध्येयम् ।

तत्रापरमिदं ब्रह्मेति प्राप्तम् ॥ कस्मात् ॥ "स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः" [प्रश्न० ५ । ५] "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्" [प्रश्न० ५ । ५] इति च तद्विदो देशपरिच्छिन्नस्य फलस्योच्यमानत्वात् ॥ न हि परब्रह्मविद्देशपरिच्छिन्नं फलमश्नुवीतेति युक्तम् ॥ सर्वगतत्वात्परस्य ब्रह्मणः ॥ नन्वपरब्रह्मपरिग्रहे परं पुरुषमिति विशेषणं नोपपद्यते ॥ नैष दोषः ॥ पिण्डापेक्षया प्राणस्य परत्वोपपत्तेरिति ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते ॥ परमेव ब्रह्मेहाभिध्यातव्यमुपदिश्यते ॥ कस्मात् ॥ ईक्षतिकर्मव्यपदेशात्-ईक्षतिर्दर्शनम् ॥ दर्शनव्याप्यमीक्षतिकर्म ॥ ईक्षतिकर्मत्वेनास्याभिध्यातव्यस्य पुरुषस्य वाक्यशेषे व्यपदेशो भवति, "स एतस्माज्जीवघ-

रत्नप्रभा ।

लिङ्गात्परशब्दस्य हिरण्यगर्भे वृत्तिरिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-**तत्रापरमिति** ॥ कार्यपरब्रह्मणोरुपास्तिरुभयत्र फलम्[१] । **सः** उपासकः । सूर्ये **सम्पन्नः** प्रविष्टः । **ननु** वसुदान ईश्वर इति ध्यानाद् "विन्दते वसु" [बृ० ४ । ४ । २४] इत्यल्पमपि फलं ब्रह्मोपासकस्य श्रुतमित्यत आह-**न हीति** ॥ अन्यत्र तथात्वेऽपि अत्र परवित्परमपरविदपरमन्वेतीत्युपक्रमात्परविदोऽपरप्राप्तिरयुक्ता । उपक्रमविरोधात् । न चात्र परप्राप्तिरेवोक्तेति **वाच्यम्** । परस्य सर्वगतत्वादत्रैव प्राप्तिसम्भवेन सूर्यद्वारा गतिवैयर्थ्यात् । तस्मादुपक्रमानुगृहीतादपरप्राप्तिरूपाल्लिङ्गात्परं पुरुषमिति परश्रुतिर्बाध्येत्यर्थः । परश्रुतेर्गतिं पृच्छति-**नन्विति** ॥ **पिण्डः**-स्थूलो विराट् । तदपेक्षया सूत्रस्य परत्वमिति समाध्यर्थः ॥ सूत्रे सशब्द ईश्वरपर इति प्रतिज्ञातत्वेन तं व्याचष्टे-**परमेवेति** ॥ **सः** उपासक **एतस्माद्** हिरण्यगर्भात् परं पुरुषं ब्रह्माह-

भामती ।

मिति सांप्रतम्, समानविषयत्वस्यैवासिद्धेः । परो हि पुरुषो ध्यानविषयः, परात्परस्तु दर्शनविषयः । न च तत्त्वविषयमेव सर्वं दर्शनम्, अनृतविषयस्यापि तस्य दर्शनात् । न च मननं दर्शनं, तच्च तत्त्वविषयमेवेति सांप्रतम् । मननाद्भेदेन तत्रतत्र दर्शनस्य निर्देशात् । न च मननमपि तर्कापरनामावश्यं तत्त्वविषयम् । यथाहुः-'तर्कोऽप्रतिष्ठः' इति । तस्मादपरमेव ब्रह्मेह ध्येयम् । तस्य च परत्वं शरीरापेक्षयेति । एवं प्राप्त उच्यते-'ईक्षणध्यानयोरेकः कार्यकारणभूतयोः । अर्थ औत्सर्गिकं तत्त्वविषयत्वं यथेक्षतेः ॥' । ध्यानस्य हि साक्षात्कारः फलम् । साक्षात्कारश्चोत्सर्गतस्तत्त्वविषयः । क्वचित्तु बाधकोपनपाते समारोपितगोचरो भवेत् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वृत्तिरिति पूर्वपक्षयति-तत्रेति । उक्तश्रुतेर्ध्येये ब्रह्मणि समन्वयोक्तेः संगतयः । अपरस्य परस्य वा ब्रह्मणो ध्यानं पूर्वोत्तरपक्षयोः फलम् । ननु परापरत्वेन ब्रह्म विभज्य परमभिध्यायीतेति विशेषोक्तौ कुतः शंकेति शंकते-**कस्मादिति** । परायोगिफलोक्त्या शंकायाः सावकाशत्वमाह-**स इति** । उपासकः सर्वनामार्थः । कथं यथोक्तं फलं परस्मिन्नसंभावितं तदाह-**न हीति** । तद्विदोऽपि तथाभावादिति शेषः । विशेषणानुपपत्तिं शंकते-**नन्विति** । तदुपपत्तिमाह-**नेति** । पिण्डः स्थूलो देहः । प्राणः सूत्रात्मा । अपरब्रह्मोपास्तिपरं वाक्यमित्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति-**एवमिति** । तत्र प्रतिज्ञां पूरयति-**परमेवेति** । लिङ्गाद् ध्यायतेरपरविषयत्वोक्तेर्नियमासिद्धिरित्याह-**कस्मादिति** । सौत्रं हेतुमाह-**ईक्षतीति** । ईक्षतेर्धातोरीक्षणमेव कर्म तद्व्यपदेशान्नापेक्षितधीरित्याशंक्य व्याकरोति-**ईक्षतिरिति** । तथाऽपि तदेव क्रियात्वात्कर्मेति भ्रान्तिं प्रत्याह-**दर्शनेति** । तस्य व्यपदेशादित्युक्ते पक्षधर्मत्वासिद्धिमाशंक्यापेक्षितं पूरयन्विवक्षितमर्थमाह-**ईक्षतीति** । ईक्षणविषयत्वेन वाक्यशेषे निर्दिश्यमानमपि ब्रह्मापरमेवेत्याशंक्याऽऽह-

१ कार्यब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्योपास्तिः पूर्वपक्षे फलं, परब्रह्मण उपास्तिः, सिद्धान्ते फलमिति विवेकः ।

नात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" [प्रश्न० ५ । ५] इति ॥ तत्राभिध्यायतेरतथाभूतमपि वस्तु कर्म भवति ॥ मनोरथकल्पितस्यापि अभिध्यायतिकर्मत्वात् ॥ ईक्षतेस्तु तथाभूतमेव वस्तु लोके कर्म दृष्टमित्यतः परमात्मैवायं सम्यग्दर्शनविषयभूत ईक्षतिकर्मत्वेन व्यपदिष्ट इति गम्यते ॥ स एव चेह परपुरुषशब्दाभ्यामभिध्यातव्यः प्रत्यभिज्ञायते ॥ नन्वभिध्याने परपुरुष उक्तः ॥ ईक्षणे तु परात्परः ॥ कथमितर इतरत्र प्रत्यभिज्ञायत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ परपुरुषशब्दौ तावदुभयत्र साधारणौ ॥ न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते ॥ येन

रत्नप्रभा ।

मितीक्षत इत्यर्थः । नन्वीक्षणविषयोऽप्यपरोऽस्तु तत्राह—**तत्राभिध्यायतेरिति** ॥ **नन्वीक्षणं** प्रमात्वाद्विषयसत्यतामपेक्षत इति भवतु सत्यः पर ईक्षणीयः । ध्यातव्यस्त्वसत्योऽपरः किं न स्यादित्यत आह—**स एवेति** ॥ श्रुतिभ्यां प्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति सौत्रः सशब्दो व्याख्यातः । **अत्रैवं सूत्रयोजना**—ॐकारे **यो** ध्येयः **सः** पर एवात्मा । वाक्यशेषे ईक्षणीयत्वोक्तेः । अत्र च श्रुतिप्रत्यभिज्ञानात् स एवायमिति । **ननु** शब्दभेदान्न प्रत्यभिज्ञेति शङ्कते—**नन्विति** ॥ परात्पर इति शब्दभेदमङ्गीकृत्य श्रुतिभ्यामुक्तप्रत्यभिज्ञाया अविरोधमाह—**अत्रेति** ॥ **नन्वे**तस्माज्जीवघनात्परादित्येतत्पदेनोपक्रान्तध्यातव्यपरामर्शादीक्षणीयः परात्मा ध्येयादन्य इत्यत आह—**न चात्रेति**॥ ध्यानस्य तत्फलेक्षणस्य च लोके समानविषयत्वाद्ध्येय एवेक्षणीयः । एवं चोपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यता भवतीति भावः। "स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकं स एतस्माज्जीवघनाद्" [प्रश्न० ५ । ५] इत्येतत्पदेन सन्निहिततरो ब्रह्मलोकस्वामी परामृश्यत

भामती ।

न चासत्यपवादे शक्य उत्सर्गस्त्यक्तुम् । तथा चास्य तत्त्वविषयत्वात्तत्कारणस्य ध्यानस्यापि तत्त्वविषयत्वम् । अपि च वाक्यशेषेणैकवाक्यत्वसंभवे न वाक्यभेदो युज्यते । संभवति च परपुरुषविषयत्वेनार्थप्रत्यभिज्ञानात् समभिव्याहाराच्चैकवाक्यता । तदनुरोधेन च परात्पर इत्यत्र परादिति जीवघनविषयं द्रष्टव्यम् । तस्मात्तु परः पुरुषो ध्यातव्यश्च द्रष्टव्यश्च भवति । तदिदमुक्तम्—**न चात्र जीवघनशब्देन प्रकृतोऽभिध्यातव्यः परः पुरुषः परामृश्यते ।** किंतु जीवघनात् परात् परो यो ध्यातव्यो द्रष्टव्यश्च तमेव कथयितुं जीवघनो जीवः खिल्यभावमुपाधिवशादापन्नः स उच्यते । 'स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्' इत्यनन्तरवाक्यनिर्दिष्टो ब्रह्मलोको वा जीवघनः । स हि समस्तकरणात्मनः सूत्रात्मनो हिरण्यगर्भस्य भगवतो निवासभूमितया करणपरिवृतानां जीवानां संघात इति भवति जीवघनः । तदेवं त्रिमात्रोङ्कारायतनं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्रेति । ईक्षतिध्यायत्योर्निर्धारणार्था सप्तमी । रजतादिदृष्टेराभासत्वात्तथाभूतमेवेत्यवधियते । अत एव दर्शनविशेषणं **सम्यगिति ।** अस्तु तर्हीक्षतिकर्मणोऽन्यस्यैव ध्येयत्वमित्याशंक्य सौत्रं सशब्दं व्याचष्टे—**स एवेति ।** निर्देशवैषम्यान्न प्रत्यभिज्ञेति शंकते—**नन्विति ।** वैषम्यमुपेत्य प्रत्यभिज्ञोपपत्तिमाह—**अत्रेति ।** एतच्छब्दस्य प्रकृतगामित्वाद्ध्यायतिकर्मणश्च प्रकृतत्वात्तस्यैवैतच्छब्दसमानाधिकृतपञ्चम्यन्तपरशब्देन प्रत्यभिज्ञानादभिध्यातव्यविषयपरशब्दस्य वाक्यशेषे जीवघनविषयत्वाज्जीवघनोऽभिध्यातव्यस्तस्मात्परात्परः परमेश्वरोऽन्य एवेक्षतिकर्मभूत इत्याशंक्याऽऽह—**न चेति ।** यो ध्येयः स एव तदुत्थसम्यग्धियोऽपीक्षणस्य विषयः संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदस्यायोगादेतच्छब्दस्य संनिहितपरामर्शित्वेऽपि संनिहिततरजीवघनविषयत्वाज्जीवघनशब्दस्य च ध्येयविषयत्वाभावात्तस्येक्षितव्यस्य चैकतेत्यर्थः । उपक्रमोपसंहारयोरेकवाक्यतार्थमुपक्रमे यो ध्यातव्यः स एवोपसंहारेऽपीक्षणगोचरश्चेत्तर्हि जीवघनशब्दस्य पृथगर्थो वक्तव्यो न हि

तस्मात्परात्परोऽयमीक्षितव्यः पुरुषोऽन्यः स्यात् ॥ कस्तर्हि ॥ जीवघन इत्युच्यते–घनो–मूर्तिः, जीवलक्षणो घनो–जीवघनः, सैन्धवखिल्यवद्यः परमात्मनो जीवरूपः खिल्यभाव उपाधिकृतः, परश्च विषयेन्द्रियेभ्यः, सोऽत्र जीवघन इति ॥ अपर आह–"स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम्" [प्रश्न० ५ । ५] इति अतीतानन्तरवाक्यनिर्दिष्टो यो ब्रह्मलोकः, परश्च लोकान्तरेभ्यः, सोऽत्र जीवघन इत्युच्यते ॥ जीवानां हि सर्वेषां करणपरिवृतानां सर्वकरणात्मनि हिरण्यगर्भे ब्रह्मलोकनिवासिनि सङ्घातोपपत्तेर्भवति ब्रह्मलोको जीवघनः ॥ तस्मात्परो यः परमात्मेक्षणकर्मभूतः स एवाभिध्यानेऽपि कर्मभूत इति गम्यते ॥ "परं पुरुषम्" [प्रश्न० ५ । ५] इति च विशेषणं परमात्मपरिग्रह एवावकल्पते ॥ परो हि पुरुषः परमात्मैव भवति ॥ यस्मात्परं किंचिदन्यन्नास्ति–"पुरुषान्न परं किंचित्सा काष्ठा सा परागतिः" [कठ० ३ । ११] इति च श्रुत्यन्तरात् ॥ परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार इति च विभज्यानन्तरमोङ्कारेण परं पुरुषमभिध्यातव्यं ब्रुवन्परमेव ब्रह्म परं पुरुषं गमयति ॥ "यथा पादोदर-

---

रत्नप्रभा ।

इति प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे–**कस्तर्हीत्यादिना** ॥ "मूर्तौ घनः" [पाणि० सू० ३ । ३ । ७७] इति सूत्रादिति भावः । **सैन्धवखिल्यो** लवणपिण्डः । खिल्यवदल्पो भावः परिच्छेदो यस्य सः–**खिल्यभावः** । एतत्पदेन ब्रह्मलोको वा परामृश्यत इत्याह–**अपर इति**॥जीवघनशब्दस्य ब्रह्मलोके लक्षणां दर्शयति–**जीवानां हीति** ॥ व्यष्टिकरणाभिमानिनां जीवानां घनः संघातो यस्मिन् सर्वकरणाभिमानिनि स **जीवघनः**,तत्स्वामिकत्वात्परम्परासम्बन्धेन लोको लक्ष्य इत्यर्थः । **तस्मात्परः** सर्वलोकातीतः शुद्ध इत्यर्थः । परपुरुषशब्दस्य परमात्मनि मुख्यत्वाच्च स एव ध्येय इत्याह–**परमिति** ॥ यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्स एव मुख्यः परः । न तु पिण्डात्परः सूत्रात्मेत्यर्थः । **किंच** परशब्देनोपक्रमे निश्चितं ब्रह्मैवात्र वाक्यशेषे ध्यातव्यमित्याह–**परं चापरं चेति** ॥ पापनिवृत्तिलिङ्गाच्चेत्याह–**यथेति** ॥ **पादोदरः** सर्पः ।

भामती ।

परमेव ब्रह्मोपास्यम् । अत एव चास्य देशविशेषाधिगतिः फलमुपाधिमत्त्वात्, क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मुक्तिः । 'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इति तु निरुपाधिब्रह्मवेदनविषया श्रुतिः । अपरं तु ब्रह्मैकैकमात्रा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

जीवघनपदं प्रमत्तगीतमिति शंकते–**कस्तर्हीति** । 'मूर्तौ घनः' इति सूत्रेणाऽऽह–**उच्यत इति** । षष्ठीसमासं व्यावर्तयति–**जीवेति** । उक्तमर्थं दृष्टान्तेनाऽऽह–**सैन्धवेति** । खिल्यभावोऽल्पत्वम् । कथमनवच्छिन्नस्य परस्याल्पत्वं तत्राऽऽह–**उपाधीति** । तत्र पञ्चम्यन्तपरशब्दोपपत्तिमाह–**परश्चेति** । एतच्छब्दस्य प्रकृतपरामर्शित्वमाश्रित्य पक्षान्तरमाह–**अपर इति** । कया वृत्त्या जीवघनशब्दो ब्रह्मलोकं ब्रूते तत्राऽऽह–**जीवानामिति** । परिच्छिन्नकरणावच्छिन्नानामनवच्छिन्नकरणात्मनि हिरण्यगर्भेऽन्तर्भावात्तस्य जीवपूर्णतया तद्घनत्वाल्लोकोऽपि जीवघन इत्युपचर्यत इत्यर्थः।तस्य कारणत्वात्परमात्मा परस्तस्मादित्याह–**तस्मादिति**।ईक्षणध्यानयोः कार्यकारणभावादेकविषयतेत्याह–**स एवेति** । परस्यैव ध्यातव्यत्वे विशेषणमनुकूलयति–**परमिति** । विराडपेक्षया परत्वं सूत्रेऽपीत्युक्तमाशंक्य मुख्यं परत्वमुत्सर्गतो ब्रह्मण्येवेत्याह–**परो हीति** । "यस्मात्परं नापरमस्ति किंचित्" इति श्रुत्या परमात्मानं विशिनष्टि–**यस्मादिति** । ईश्वरस्य परमपुरुषार्थत्वे मानमाह–**पुरुषादिति** । परापरे ब्रह्मणी प्रकृत्य परशब्देनापरस्य व्यावर्तनादपि परमेव ब्रह्म ध्यातव्यमित्याह–**परं चेति** । न केवलमुपक्रमादेवं किंतु फलोक्तेरपीत्याह–**यथेति** । पादोदरः सर्पः । पूर्वपक्षबीजमनूद्य

स्त्वचा विनिर्मुच्यते, एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः'' [प्रश्न० ५ । ५] इति पाप्मविनिर्मोकफलवचनं परमात्मानमिहाभिध्यातव्यं सूचयति ॥ अथ यदुक्तं परमात्माभिध्यायिनो न देशपरिच्छिन्नं फलं युज्यत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ त्रिमात्रेणोङ्कारेणालम्बनेन परमात्मानमभिध्यायतः फलं ब्रह्मलोकप्राप्तिः ॥ क्रमेण च सम्यग्दर्शनोत्पत्तिरिति क्रममुक्त्यभिप्रायमेतद्भविष्यतीत्यदोषः ॥ १३ ॥ इतीक्षतिकर्माधिकरणम् ॥ ४ ॥

दहर उत्तरेभ्यः ॥ १४ ॥ (५) ॥

"अथ यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्'' [छां० ८ । १ । १] इत्यादि वाक्यं समाम्नायते ॥ तत्र योऽयं दहरे हृदयपुण्डरीके दहर

रत्नप्रभा ।

ओंकारे परब्रह्मोपासनया सूर्यद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा परब्रह्मेक्षित्वा तदेव शान्तमभयं प्राप्नोतीत्यविरोधमाह— **अत्रोच्यत इति** ॥ एवमेकवाक्यतासमर्थनप्रकरणानुगृहीतपरपुरुषश्रुतिभ्यां परब्रह्मप्रत्यभिज्ञया ब्रह्मलोकप्राप्तिलिङ्गं बाधित्वा वाक्यं प्रणवध्येये ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ १३ ॥ (४) ॥ **दहर उत्तरेभ्यः** । छान्दोग्यमुदाहरति—**अथेति** ॥ भूमविद्यानन्तरं दहरविद्याप्रारम्भार्थोऽथशब्दः । ब्रह्मणोऽभिव्यक्तिस्थानत्वाद्ब्रह्मपुरं शरीरम् । अस्मिन् **यत्** प्रसिद्धं **दहरम्** अल्पं हृत्पद्मं तस्मिन् हृदये **यद्** अन्तराकाशशब्दितं ब्रह्म **तदन्वेष्टव्यं** विचार्य ज्ञेयमित्यर्थः । अत्राकाशो जिज्ञास्यस्तदन्तःस्थं वेति प्रथमं संशयः कल्प्यः ॥ तत्र

भामती ।

यतनमुपास्यमिति मन्तव्यम् ॥ १३ ॥ (४) ॥ **दहर उत्तरेभ्यः** । 'अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरम्' सूक्ष्मं गुहाप्रायं पुण्डरीकसंनिवेशं वेश्म 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्' । आगमाचार्योपदेशाभ्यां श्रवणं च तदविरोधिना तर्केण मननं च, तदन्वेषणम् । तत्पूर्वकेण चादरनैरन्तर्यदीर्घकालासेवितेन ध्यानाभ्यासपरिपाकेन साक्षात्कारो विज्ञानम् । विशिष्टं हि तज्ज्ञानं पूर्वेभ्यः । तदिच्छा विजिज्ञासनम् । अत्र संशयमाह **तत्रेति** । तत्र प्रथमं तावदेवं संशयः—किं दहराकाशादन्यदेव किंचिदन्वे-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दूषयति—अथेत्यादिना । परिशुद्धब्रह्मैक्यज्ञाने देशपरिच्छिन्नं फलमयुक्तम् । ओंकारोपाधिब्रह्मोपास्तौ तदविरुद्धमित्यर्थः । कथं तर्हि पुरुषमीक्षत इति तत्राऽऽह—**क्रमेणेति** । ब्रह्मलोके सम्यग्दर्शनोत्पत्तौ मोक्षं विवक्षित्वेक्षतिवाक्यमित्यर्थः । एकवाक्यताकांक्षप्रकरणानुगृहीतश्रुतिप्रत्यभिज्ञाया देशपरिच्छिन्नफलत्वलिङ्गानुगृहीतप्रत्यभिज्ञातो बलीयस्त्वाद्ध्यातव्यं परमेवेत्युपसंहरति—**अदोष इति** ॥ १३ ॥ (४) ॥ "परात्परं पुरिशयं पुरुषम्"इत्यादिवाक्याद्ध्यातव्यपुरुषनिर्णये परस्य पुरिशयमिति पुरसंबन्धसिद्धेरयमपि पुरसंबन्धी दहराकाशो ब्रह्मेत्याह—**दहर इति** । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति—**अथेति** । भूमविद्यानन्तरं विद्यान्तरारम्भार्थोऽथशब्दः । यदिदमिति प्रसिद्धं हृदयं परामृष्टम् अस्मिन्निति प्रत्यक्षत्वोक्तिः । ब्रह्मपुरं शरीरम् । दहरं सूक्ष्मम् । पुण्डरीकं तदाकारत्वात्प्रकृतं हृदयमेव तत्र परस्य नित्यसंनिधेर्वेश्मशब्दः । संनिहितं हृदयं सप्तम्या परामृश्य तस्यापि सूक्ष्मस्य परस्य तत्र सदा स्थितिं सूचयन्वेश्मत्वमेव विशदयति—**दहर इति** । व्यवहितमपि हृदयं योग्यत्वात्तच्छब्देनोक्त्वा तदन्तराकाशस्य विचार्यतां ज्ञेयतां च दर्शयति—**तस्मिन्निति** । तस्मिन्निति सप्तम्या हृदयोक्तेस्तदन्तस्थं दहराकाशमन्वेष्यं जिज्ञास्यं च । किंवा तस्याः संनिहिततरदहराकाशार्थत्वात्तदन्तस्थं किंचिदन्विष्य ज्ञेयमिति संशयं सूचयति—**तत्रेति** । वाक्यं सप्तम्यर्थः । यदाऽऽकाशोऽन्विष्य

आकाशः श्रुतः स किम्भूताकाशोऽथ विज्ञानात्मा अथ वा परमात्मेति संशय्यते ॥ कुतः संशयः ॥ आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्याम् ॥ आकाशशब्दो ह्ययं भूताकाशे परस्मिंश्च प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ तत्र-किम्भूताकाश एव दहरः स्यात्, किंवा पर इति संशयः ॥ तथा ब्रह्मपुरमिति किं जीवोऽत्र ब्रह्मनामा, तस्येदं पुरं शरीरं ब्रह्मपुरम्,अथ वा-परस्यैव ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरमिति। तत्र जीवस्य परस्य वान्यतरस्य पुरस्वामिनो दहराकाशत्वे संशयः॥ तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाश एव दहरशब्द इति प्राप्तम्॥ तस्य च दहराऽऽयतनापेक्षया दहरत्वं-"यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" [छां०८।१।२] इति च बाह्याभ्यन्तरभावकृतभेदस्योप-

रत्नप्रभा ।

यद्याकाशः, तदा संशयद्वयम् । तत्राकाशशब्दादेकं संशयमुक्त्वा ब्रह्मपुरशब्दात्संशयान्तरमाह-**तथा ब्रह्मपुरमितीति** ॥ अत्र शब्दे जीवस्य ब्रह्मणो वा पुरमिति संशयः । **तत्र** तस्मिन् संशये सतीति योजना । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्म ध्येयमित्युक्तम्, **तथे**हाप्याकाशपदस्य भूताकाशे रूढत्वाद्भूताकाशो ध्येय इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-**तत्राकाशेत्यादिना** ॥ दहरवाक्यस्यानन्तरं प्रजापतिवाक्यस्य च सगुणे निर्गुणे च समन्वयोक्तेः **श्रुत्यादिसंगतयः** । **पूर्वपक्षे** भूताकाशाद्युपास्तिः, **सिद्धान्ते** सगुणब्रह्मोपास्त्या निर्गुणधीरिति फलभेदः । **न च "आकाशस्तल्लिंगाद्" [१ । १ । २२]** इत्यनेनास्य पुनरुक्तता शङ्कनीया । अत्र "तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम्" [छां० ८ । १ । १] इत्याकाशान्तस्थस्यान्वेष्टव्यत्वादिलिङ्गान्वयेन दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे स्पष्टलिङ्गाभावात् । **ननु** भूताकाशस्याल्पत्वं कथम् ? एकस्योपमानत्वमुपमेयत्वं च कथम् ? "उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते उभावग्निश्च वायुश्च" [छां० ८ । १ । ३] इत्यादिनाऽश्रुतसर्वाश्रयत्वं च कथम् ? इत्याशङ्क्य क्रमेण परिहरति-**तस्येत्यादिना** ॥ हृदयापेक्षया अल्पत्वं ध्यानार्थं कल्पितभेदात् सादृश्यं, स्वत एकत्वात्सर्वाश्रयत्वमि-

भामती ।

ष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च उत दहराकाश इति । यदापि दहराकाशोऽन्वेष्टव्यस्तदापि किं भूताकाश आहो शारीर आत्मा किं वा परमात्मेति । संशयहेतुं पृच्छति-**कुत इति** । तद्धेतुमाह-**आकाशब्रह्मपुरशब्दाभ्यामिति** । तत्र प्रथमं तावद्भूताकाश एव दहर इति पूर्वपक्षयति-**तत्राकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वादिति** । एष तु बहुतरोत्तरसंदर्भविरोधात्तुच्छः पूर्वपक्ष इत्यपरितोषेण पक्षान्तरमालम्बते पूर्व-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्ञेयस्तदा प्राप्तं संशयमाह-**स इति** । द्वितीये संशये प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह-**कुत इति** । द्वयोरपि पक्षत्रयोपनायकत्वं व्यावर्तयन्नाकाशशब्दाधीनं पक्षद्वयमाह-**आकाशेति** । शब्दान्तरात्पक्षद्वयप्राप्तिमाह-**तथेति** । इतिशब्दः संशयशब्देन संबध्यते । नन्वयमन्यः संशयो न प्रकृतस्तस्यान्यादृशत्वात्तत्राऽऽह-**तत्रेति** । उक्ते संशये सतीति यावत् । परपुरुषशब्दस्य ब्रह्मणि मुख्यत्वाद्ब्रह्मैव ध्येयमित्युक्तमिहाप्याकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढेस्तस्यैवोपास्यतेति पूर्वपक्षमाह-**तत्रेति** । दहरवाक्यस्य सोपाधिके ब्रह्मण्यन्वयोक्तौ तत्र प्रवृत्तस्य निरुपाधिकं बुभुत्समानस्य तस्मिन्प्राजापत्यवाक्यान्वयोक्तेः संगतयः । पूर्वपक्षे भूताकाशादिध्यानं सिद्धान्ते परोपास्तिद्वारा प्रतिपत्तिरिति फलम् । न च 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यनेन गतत्वात्पूर्वपक्षानुत्थानं तत्र वाक्यशेषस्थालिङ्गानामाकाशविषयत्वात् । प्रकृते तेषां तदन्तस्थविषयत्वेन तदविषयत्वादिति । उपास्त्यर्थं ब्रह्मणो दहरत्वेऽपि भूताकाशस्य तदयोगात्कुतो ग्रहणं तत्राऽऽह-**तस्येति** । तद्व्यानेनापि वाक्यशेषस्थं फलं संपद्यते वाक्यादित्यर्थः।सति भेदे सादृश्ये चोपमानोपमेयभावादेकत्र तदसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह-**यावानिति** ।

१ छान्दोग्येऽष्टमाध्याये सप्तमादिषु खण्डेषु ।

मानोपमेयभावः॥द्यावापृथिव्यादि च तस्मिन्नन्तस्समाहितम्। अवकाशात्मनाकाशस्यैकत्वात ॥ अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तम् ॥ ब्रह्मपुरशब्दात् ॥ जीवस्य हीदं पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ॥ तस्य स्वकर्मणोपार्जितत्वात् ॥ भक्त्या च तस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम् ॥ न हि परस्य ब्रह्मणशरीरेण स्वस्वामिभावस्सम्बन्धोऽस्ति ॥ तत्र पुरस्वामिनः पुरैकदेशेऽवस्थानं दृष्टम् । यथा—राज्ञः ॥ मनउपाधिकश्च जीवः ॥

रत्नप्रभा ।

त्यर्थः । **ननु** "एष आत्मा" इत्यात्मशब्दो भूते न युक्त इत्यरुचेराह—**अथ वेति** ॥ **भक्त्येति** । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः ॥ मुख्यं ब्रह्म गृह्यतामित्यत आह—**न हीति** ॥ अस्तु पुरस्वामी जीवः, हृदयस्थाकाशस्तु ब्रह्मेत्यत आह—**तत्रेति** ॥ पुरस्वामिन एव तदन्तःस्थत्वसम्भवान्नान्यापेक्षेत्यर्थः, व्यापिनोऽन्तःस्थत्वं कथमित्यत आह—**मन इति** ॥ आकाशपदेन दहरमनुकृष्योक्तोपमादिकं ब्रह्माभेदवि-

भामती ।

पक्षी—अथ वा जीवो दहर इति प्राप्तम् । युक्तमित्यर्थः । तत्र 'आधेयत्वाद्विशेषाच्च पुरं जीवस्य युज्यते । देहो न ब्रह्मणो युक्तो हेतुद्वयवियोगतः ॥' असाधारण्येन हि व्यपदेशा भवन्ति । तद्यथा क्षितिजलपवनबीजादिसामग्रीसमवधानजन्माप्यंकुरः शालिबीजेन व्यपदिश्यते शाल्यंकुर इति । न तु क्षित्यादिभिः, तेषां कार्यान्तरेष्वपि साधारण्यात् । तदिह शरीरं ब्रह्मविकारोऽपि न ब्रह्मणा व्यपदेष्टव्यम्, ब्रह्मणः सर्वविकारकारणत्वेनातिसाधारण्यात् । जीवभेदधर्माधर्मोपार्जितं तदित्यसाधारणकारणत्वाज्जीवेन व्यपदिश्यत इति युक्तम् । अपि च ब्रह्मपुर इति सप्तम्यधिकरणे स्मर्यते, तेनाधेयेनानेन संबद्धव्यम् । न च ब्रह्मणः स्वे महिम्नि व्यवस्थितस्यानाधेयस्याधारसंबन्धः कल्पते । जीवस्त्वाराग्रमात्र इत्याधेयो भवति । तस्माद्ब्रह्मशब्दो रूढिं परित्यज्य देहादिबृंहणतया जीवे यौगिको वा भाक्तो वा व्याख्येयः । चैतन्यं च भक्तिः । उपधानानुपधाने तु विशेषः । वाच्यत्वं गम्यत्वम् । स्यादेतत् । जीवस्य पुरं भवतु शरीरं, पुण्डरीकदहरगोचरता त्वन्यस्य भविष्यति, वत्सराजस्य पुर इवोज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्मेत्यत आह—**तत्र पुरस्वामिन इति** । अयमर्थः—वेश्म खल्वधिकरणमनिर्दिष्टाधेयमाधेयविशेषापेक्षायां पुरस्वामिनः प्रकृतत्वात्तेनैवाधेयेन संबद्धं सदनपेक्षं नाधेयान्तरेण संबन्धं कल्पयति । ननु तथापि शरीरमेवास्य भोगायतनमिति को हृदयपुण्डरीकस्य विशेषो यत्तदेवास्य सद्मेत्यत आह—**मन उपाधिकश्च जीव इति** । ननु

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मणि द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानं कारणत्वात्तदभावादाकाशे नैवमित्याशंक्याऽऽह—**द्यावापृथिव्यादीति** । दहरे कथं तत्समाधानं तत्राऽऽह—**अवकाशेति** । अपहतपाप्मत्वादि तस्मिन्नित्यानुवादः । सत्यकामत्वादि ध्यानार्थमध्यस्तमिति भावः । एष आत्मेत्यात्मशब्दसामञ्जस्यार्थं पक्षान्तरमाह—**अथ वेति** । ब्रह्मशब्दस्यामुख्यत्वाज्जीवे तच्छब्दात्परस्मिञ्झटिति बुद्धिस्थे कुतो जीवोक्तिरित्याशंक्य पुरसंबन्धस्य तत्रैव संभवादित्याह—**जीवस्येति** । तस्यापि पुरेण कः संबन्धस्तत्राऽऽह—**तस्येति** । तथाऽपि तस्मिन्नौपाधिके कथं ब्रह्मपदं तत्राऽऽह—**भक्त्येति** । चैतन्यगुणयोगेनेत्यर्थः । गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययमाशंक्योक्तं—**न हीति** । कार्यकारणसंबन्धस्य साधारण्यादसाधारण्येन व्यपदेशाज्जीवकर्मार्जितं शरीरं तेनैव व्यपदेश्यमित्यर्थः । तस्य जीवपुरत्वेऽपि राजपुरे मैत्रसद्मवत्पुण्डरीकदहरगेहता ब्रह्मणोऽस्तु तत्राऽऽह—**तत्रेति** । वेश्मनः खल्वाधारस्याऽऽधेयापेक्षायां पुरस्वामिना ध्येयेन संबन्धान्नान्यापेक्षेत्यर्थः । जीवस्य देहेन विशेषसंबन्धेऽपि हृदयेन तदभावात्कथं तस्यैव तद्वेश्मता तत्राऽऽह—**मन इति** । तस्यापि चञ्चलत्वान्न

मनश्च प्रायेण हृदये प्रतिष्ठितमित्यतो जीवस्यैवेदं हृदयान्तरवस्थानं स्यात्॥ दहरत्वमपि तस्यैवाराग्रोपमितत्वादवकल्पते ॥ आकाशोपमितत्वादि च ब्रह्माभेदविवक्षया भविष्यति ॥ न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रूयते ॥ "तस्मिन्यदन्तः" [छां०८।१।१] इति परविशेषणत्वेनोपादानादिति ॥ अत उत्तरं ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवात्र दहर आकाशो भवितुमर्हति॥ न भूताकाशो, जीवो वा ॥ कस्मात् ॥ उत्तरेभ्यो वाक्यशेषगतेभ्यो हेतुभ्यः॥ तथाहि-अन्वेष्टव्यतयाऽभिहितस्य दहराकाशस्य-"तं चेद् ब्रूयुः"[छां०८।१।२]इत्युपक्रम्य-"किं तदत्र विद्यते यदन्वे-

रत्नप्रभा ।

वक्षया भविष्यतीत्याह-**आकाशेति** ॥ **ननु** जीवस्याकाशपदार्थत्वमयुक्तमित्याशंक्य तर्हि भूताकाश एव दहरोऽस्तु तस्मिन्नन्तःस्थं किंचिद्ध्येयमिति पक्षान्तरमाह-**न चात्रेति** ॥ परमन्तःस्थं वस्तु । **तद्विशेषणत्वेन** आधारत्वेन दहराकाशस्य तच्छब्देनोपादानादित्यर्थः ॥ यद्वा-अन्वेष्यत्वादिलिङ्गाद्दहरस्य ब्रह्मत्वनिश्चयाद् **"आकाशस्तल्लिंगाद्"** [१ । १ । २२] इत्यनेन गतार्थत्वमिति शंकात्र निरसनीया । अन्वेष्यत्वादेः परविशेषणत्वेन ग्रहणाद् दहरस्य ब्रह्मत्वे लिङ्गं नास्तीत्यर्थः । अपहतपाप्मत्वादिलिङ्गोपेतात्मश्रुत्या केवलाकाशश्रुतिर्बाध्येति सिद्धान्तयति-**परमेश्वर इत्यादिना** ॥ आकाशस्याक्षेपपूर्वकमिति **सम्बन्धः** । **तम्** आचार्यं प्रति **यदि** ब्रूयुः हृदयमेव तावदल्पम् । **तत्रत्याकाशोऽल्पतरः**

भामती ।

मनोऽपि चलतया सकलदेहवृत्तिपर्यायेणेत्यत आह-**मनश्च प्रायेणेति** । आकाशशब्दश्चारूपत्वादिना सामान्येन जीवे भाक्तः । अस्तु वा भूताकाश एवायमाकाशशब्दो 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इति, तथाप्यदोष इत्याह-**न चात्र दहरस्याकाशस्यान्वेष्यत्वमिति** । एवं प्राप्त उच्यते-भूताकाशस्य तावन्न दहरत्वं, 'यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाशः' इत्युपमानविरोधात् । तथाहि-'तेन तस्योपमेयत्वं रामरावणयुद्धवत् । अगत्या भेदमारोप्य गतौ सत्यां न युज्यते ॥' । अस्ति तु दहराकाशस्य ब्रह्मत्वेन भूताकाशाद्भेदेनोपमानस्य गतिः । न चानवच्छिन्नपरिमाणमवच्छिन्नं भवति । तथा सत्यवच्छेदानुपपत्तेः । न भूताकाशमानत्वं ब्रह्मणोऽत्र विधीयते, येन 'ज्यायानाकाशात्' इति श्रुतिविरोधः स्यात्,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हृदयेनासाधारण्यं तत्राऽऽह-**मनश्चेति** । तथाऽपि तस्य सर्वगतस्य कुतो दहरत्वं तत्राऽऽह-**दहरत्वमिति** । दहरत्वादेव तर्हि नाऽऽकाशोपमितत्वादीत्याशंक्याह-**आकाशेति** । यद्भावमपेक्ष्यैतत्कल्प्यते तदेव ब्रह्माऽऽकाशशब्दं लाघवादित्याशंक्याऽऽद्ये संशये पूर्वपक्षमाह-**न चेति** । परविशेषणत्वेनेत्यत्र परो दहराकाश उपादानात्तस्मिन्निति सप्तम्यन्ततच्छब्दस्येति शेषः । यद्वा-परशब्दोऽन्तस्थवस्तुविषयस्तद्विशेषणत्वेन तस्मिन्निति दहराकाशस्योक्तेरित्यर्थः । तच्छब्दस्य संनिकृष्टान्वययोगे विप्रकृष्टान्वयस्य जघन्यत्वादाकाशान्तर्गतं ध्येयमिति भावः । भूताकाशस्य जीवस्य वा दहराकाशान्तस्थस्य वा ध्यानार्थं दहरवाक्यमुपसंहर्तुमितिशब्दः । सिद्धान्तयति-**अत इति** । तत्र प्रतिज्ञां व्याचष्टे-**परमेश्वर इति** । प्रतिज्ञायां प्रश्नद्वारा हेतूनाह-**कस्मादिति** । तानेव विवृणोति-**तथा हीति** । विहितस्य तदन्वेष्टव्यमित्यादिनेति शेषः । आकाशस्याऽऽक्षेपपूर्वकमिति संबन्धः । तमाचार्यं प्रति शिष्या यदि ब्रूयुरित्याक्षेपमुपक्रम्यावतारेति योजना । आक्षेपप्रकारमाह-**किं तदिति** । पुण्डरीकमेव तावदल्पमल्पतरं च तदन्तर्गतमाकाशं, तथा च किं तदत्राल्पेऽस्ति तच्छ्रुतियुक्तिभ्यामन्वेष्यं यद्वा साक्षात्कर्तव्यमित्यल्पतादोषेण दहरस्य ज्ञेय-

१ आकाशपदस्य भूताकाशमात्रे रूढत्वादिति शेषः ।

ष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्'' [छां० ८ । १ । २] इत्येवमाक्षेपपूर्वकं प्रतिसमाधानवचनं भवति ''स ब्रूयाद्यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः । उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते'' [छां०८।१।३] इत्यादि ॥ तत्र पुण्डरीकदहरत्वेन प्राप्तदहरत्वस्याकाशस्य प्रसिद्धाकाशौपम्येन दहरत्वं निवर्तयन् भूताकाशत्वं दहरस्याकाशस्य निवर्तयतीति गम्यते ॥ यद्यप्याकाशशब्दो भूताकाशे रूढः ॥ तथापि तेनैव तस्योपमा नोपपद्यत इति भूताकाशशङ्का निवर्तिता भवति ॥ नन्वेकस्याप्याकाशस्य बाह्याभ्यन्तरत्वकल्पितेन भेदेनोपमानोपमेयभावस्सम्भवतीत्युक्तम् ॥ नैवं सम्भवति । अगतिका हीयं गतिर्यत्काल्पनिकभेदाश्रयणम् ॥ अपि च कल्पयित्वा भेदमुपमानोपमेयभावं वर्णयतः परिच्छिन्नत्वादभ्यन्तराकाशस्य न बाह्याकाशपरिमाणत्वमुपपद्येत ॥ ननु परमेश्वरस्यापि–''ज्यायानाकाशाद्'' [शत० ब्रा० १०।६। ३ । २] इति श्रुत्यन्तरान्नैवाकाशपरिमाणत्वमुपपद्यते ॥ नैष दोषः ॥ पुण्डरीकवेष्टनप्राप्तदहरत्वनिवृत्तिपरत्वाद्वाक्यस्य, न तावत्त्वप्रतिपादनपरत्वम् ॥ उभयप्रति-

रत्नप्रभा ।

किं तदत्राल्पे विद्यते,यद्विचार्य ज्ञेयमिति, **तदा सः** आचार्यो ब्रूयाद् । आकाशस्य अल्पतानिवृत्तिमित्यर्थः । वाक्यस्य तात्पर्यमाह–**तत्रेति** ॥ निवर्तयति आचार्य इति **शेषः । नन्वा**काशशब्देन रूढया भूताकाशस्य भानात्कथं तन्निवृत्तिरित्याशंक्याह–**यद्यपीति** ॥ **ननु** ''रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव'' इत्यभेदेऽप्युपमा दृष्टेति **चेत् । न** ॥ अभेदे सादृश्यस्यानन्वयेन युद्धस्य निरुपमत्वे तात्पर्यादयमनन्वयालंकार इति **काव्यविदः** । पूर्वोक्तमनूद्य निरस्यति–**नन्वित्यादिना** । ''सीताऽऽश्लिष्ट इवाऽऽभाति कोदण्डप्रभया युतः'' इत्यादौ प्रभायोगसीताऽऽश्लेषरूपविशेषणभेदाद्भेदाश्रयणमेकस्यैव श्रीरामस्योपमानोपमेयभावसिद्ध्यर्थमगत्या कृतमित्यनुदाहरणं द्रष्टव्यम् ॥ **नैवमत्राश्रयणं युक्तम्** ॥ वाक्यस्याल्पत्वनिवृत्तिपरत्वेन गतिसद्भावात् । **किंच** हार्दाकाशस्याऽऽन्तरत्वात्यागे अल्पत्वेन व्यापकबाह्याकाशसादृश्यं न युक्तमित्याह–**अपि चेति** ॥ आन्तरत्वत्यागे तु अत्यन्ताभेदान्न सादृश्यमिति भावः । **ननु** हार्दाकाशस्याल्पत्वनिवृत्तौ तावत्त्वे च तात्पर्यं किं न स्यादित्यत आह–**उभयेति** ॥ अतोऽल्पत्वनिवृत्तावेव तात्पर्यमिति भावः ॥

भामती ।

अपि तु भूताकाशोपमानेन पुण्डरीकोपाधिप्राप्तं दहरत्वं निवर्त्यते।अपि च सर्व एवोत्तरे हेतवो दहराकाशस्य

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्वमाक्षिप्य समाहितमित्यर्थः । तदेव दर्शयति–**स इति** । आचार्यः सर्वनामार्थः । अस्मिन्निति हार्दाकाशोक्तिः । उभावग्निश्च वायुश्चेत्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । तस्य विवक्षितमर्थमाह–**तत्रेति** । निवर्तयन्नित्याचार्यो गृह्यते । आकाशशब्दस्य भूताकाशे रूढत्वात्कयाऽनुपपत्त्या तन्निवर्तनं तत्राऽऽह–**यद्यपीति** । परोक्तिं स्मारयित्वा निरस्यति–**नन्वित्यादिना** । गत्यन्तराभावादारोपितभेदेनोपमानस्य काचित्कत्वेऽपि सत्यां गतौ तदसिद्धिरित्यर्थः । सादृश्ये सत्युपमानोपमेयत्वं दृष्टम् । न चोपाधिपरिच्छिन्नान्तराकाशस्य महत्प (हाप) रिमाणेन बाह्याकाशेन सादृश्यमित्याह–**अपि चेति** । तर्हि परस्यापि भूताकाशो नोपमानमतुल्यपरिमाणत्वादित्याह–**नन्विति** । नेदं वाक्यं भूताकाशतुल्यत्वविषयं किंतु शंकिताल्पत्वव्यावृत्तिपरमित्याह–**नेति** । निवृत्तौ तावत्त्वे च वाक्यतात्पर्यमाशंक्योक्तम्–**उभयेति** । न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदः । न च तावत्त्वमेव प्रतिपाद्यमफलत्वान्न च शंकितदहरत्वनिवृत्तिरेव फलं तत्रैव वाक्यतात्पर्यप्रसङ्गान्न च

१ आकाशपरिमाणत्वे च ।

पादने हि वाक्यं भिद्येत ॥ न च कल्पितभेदे पुण्डरीकवेष्टिते आकाशैकदेशे द्यावापृथिव्यादीनामन्तःसमाधानमुपपद्यते ॥ "एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" [छां० ८ । १ । ५] इति चात्मत्वापहतपाप्मत्वादयश्च गुणा न भूताकाश सम्भवन्ति ॥ यद्यप्यात्मशब्दो जीवे सम्भवति । तथापीतरेभ्यः कारणेभ्यो जीवाशङ्कापि निवर्तिता भवति ॥ न ह्युपाधिपरिच्छिन्नस्याराग्रोपमितस्य जीवस्य पुण्डरीकवेष्टनकृतं दहरत्वं शक्यं निवर्तयितुम् ॥ ब्रह्माभेदविवक्षया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येतेति चेद्, यदात्मतया जीवस्य सर्वगतत्वादि विवक्ष्येत तस्यैव ब्रह्मणः साक्षात्सर्वगतत्वादि विवक्ष्यतामिति युक्तम् ॥ यदप्युक्तं ब्रह्मपुरमिति जीवेन पुरस्योपलक्षितत्वाद्राज्ञ इव जीवस्यैवेदं पुरस्वामिनः पुरैकदेशवर्तित्वम-

रत्नप्रभा ।

एवमाकाशोपमितत्वाद्दहराकाशो न भूतमित्युक्तम् । सर्वाश्रयत्वादिलिंगेभ्यश्च तथेत्याह—**न चेत्यादिना** ॥ विगता जिघत्सा जग्धुमिच्छा यस्य सोऽयं **विजिघत्सः** । बुभुक्षाशून्य इत्यर्थः । प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन तत्सापेक्षचरमश्रुतषष्ठीविभक्त्यर्थः सम्बन्धो नेयः । न तु ब्रह्मणः पुरमिति षष्ठ्यर्थः स्वस्वामिभावो ग्राह्यः ।

भामती ।

भूताकाशत्वं व्यासेधन्तीत्याह—**न च कल्पितभेद इति** । नापि दहराकाशो जीव इत्याह—**यद्यप्यात्मशब्द इति** । 'उपलब्धेरधिष्ठानं ब्रह्मणो देह इष्यते । तेनासाधारणत्वेन देहो ब्रह्मपुरं भवेत् ॥' देहे हि ब्रह्मोपलभ्यत इत्यसाधारणतया देहो ब्रह्मपुरमिति व्यपदिश्यते, न तु ब्रह्मविकारतया । तथा च ब्रह्मशब्दार्थो मुख्यो भवति । अस्तु वा ब्रह्मपुरं जीवपुरं तथापि यथा वत्सराजस्य पुरे उज्जयिन्यां मैत्रस्य सद्म भवति, एवं जीवस्य पुरे हृत्पुण्डरीकं ब्रह्मसदनं भविष्यति, उत्तरेभ्यो ब्रह्मलिङ्गेभ्यो ब्रह्मणोऽवधारणात् । ब्रह्मणो हि बाधके प्रमाणे बलीयसि जीवस्य च साधके प्रमाणे सति ब्रह्मलिङ्गानि कथंचिद्भेदविवक्षया जीवे व्याख्यायन्ते । न चेह ब्रह्मणो बाधकं प्रमाणं, साधकं वास्ति जीवस्य । ब्रह्मपुरव्यपदेशश्चोपपादितो ब्रह्मोपलब्धिस्थानतया । अर्भकौकस्त्वं चोक्तम् । तस्मात् सति संभवे ब्रह्मणि, तल्लिङ्गानां नाब्रह्मणि व्याख्यानमुचितमिति ब्रह्मैव दहराकाशो न जीवभूताकाशाविति । श्रवणमननमनुविद्य ब्रह्मानुभूय चरणं चारस्तेषां कामेषु चरणं भवतीत्यर्थः । स्यादेतत् । दहराकाशस्यान्वेष्यत्वे सिद्धे तत्र विचारो युज्यते, न तु तदन्वेष्टव्यम्, अपि तु तदाधारमन्यदेव किंचिदित्युक्तमित्यनुभाषते—**यदप्येतदिति** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

साक्षादेव तत्सिद्धावार्थिकत्वकल्पना युक्तेति भावः । भूताकाशाग्रहे लिङ्गान्तरमाह—**न चेति**। तत्रैव हेत्वन्तरम्—**एष इति** । विगता जिघत्सा खादितुमिच्छा यस्य स तथा । चकारादुक्तं सर्वमाकाशस्यैकदेशे नोपपद्यत इति संबन्धः । तदेव स्पष्टयति—**आत्मत्वेति** । न तावद्भूताकाशे संभवत्यात्मत्वमचैतन्यान्न चापहतपाप्मत्वादेर्नित्यानुवादत्वं नापि सत्यकामत्वादेरारोपितत्वमगतिका हीयं गतिरुपक्रमस्थाकाशश्रुतेश्चोपसंहारस्थात्मश्रुतिरुक्तलिङ्गसंगता बलीयसी प्रत्ययसंवादादित्याकाशशब्दं ब्रह्मैवेति भावः । आकाशोपमितत्वादिहेतुभ्यो भूताकाशं निरस्य तद्बलादेव जीवमपि निरस्यति—**यद्यपीति** । ननु कथमाकाशोपमितत्वं जीवशंकानिवर्तकं तस्यापि तदुपमितत्वेन शंकितदहरत्वनिवृत्त्योपमानपर्यवसानात्तत्राऽऽह—**न हीति** । तादात्म्येन शंकते—**ब्रह्मेति** । आदिपदं सर्वाधारत्वादिसंग्रहार्थम् । लाघवेन प्रत्याह—**यदिति**। ब्रह्मपुरशब्दाज्जीवोपादानमुक्तमनुवदति—**यदपीति**।

१ शक्तित्वमिति पाठान्तरम् ।

स्त्विति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ परस्यैवेदं ब्रह्मणः पुरं सच्छरीरं ब्रह्मपुरमित्युच्यते ॥ ब्रह्मशब्दस्य तस्मिन्मुख्यत्वात् ॥ तस्याप्यस्ति पुरेणानेन सम्बन्धः ॥ उपलब्ध्यधिष्ठानत्वात्–"स एतस्माज्जीवघनात्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते" [प्रश्न० ५ । ५] "स वा अयं पुरुषः सर्वासु पूर्षु पुरिशयः" [बृह० २ । ५ । १८] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ अथ वा जीवपुरे एवास्मिन्ब्रह्म सन्निहितमुपलक्ष्यते ॥ यथा शालग्रामे विष्णुः सन्निहित इति, तद्वत् ॥ "तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते" [छां० ८ । १ । ६] इति च कर्मणामन्तवत्फलत्वमुक्त्वा "अथ य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च सत्यान्कामांस्तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति" [छां० ८ । १ । ६] इति प्रकृतदहराकाशविज्ञानस्यानन्तफलत्वं वदन्परात्मत्वमस्य सूचयति ॥ यदप्येतदुक्तं न दहरस्या-

---

रत्नप्रभा ।

निरपेक्षेण तत्सापेक्षं बाध्यमिति न्यायादित्याह–**अत्र ब्रूम इति** ॥ शरीरस्य ब्रह्मणा तदुपलब्धिस्थानत्वरूपे सम्बन्धे मानमाह–**स इति** ॥ **पूर्षु** शरीरेषु, **पुरि** हृदये शय इति पुरुष **इत्यन्वयः** । **ननु** ब्रह्मशब्दस्य जीवेऽप्यन्नादिना शरीरवृद्धिहेतौ मुख्यत्वान्न षष्ठ्यर्थः कथंचिन्नेय इत्यत आह–**अथ वेति** ॥ बृहयति देहमिति **ब्रह्म**–जीवः, तत्स्वामिके पुरे । हृदयं ब्रह्मवेश्म भवतु, राजपुरे मैत्रसद्मवदित्यर्थः ॥ अनन्तफललिङ्गादपि दहरः परमात्मेत्याह–**तद्यथेति** ॥ **अथ** कर्मफलाद्वैराग्यानन्तरम् **इह** जीवद्दशायाम् **आत्मानं** दहरं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणानाचार्योपदेशम् **अनुविद्य** ध्यानेनानुभूय **ये** परलोकं गच्छन्ति तेषां सर्वलोकेष्वनन्तमैश्वर्यं स्वेच्छया संचलनादिकं भवतीत्यर्थः ॥ दहरे उक्तलिङ्गान्यन्यथासिद्धानि तेषां तदन्तःस्थगुणत्वादित्युक्तं स्मारयित्वा दूषयति–**यदपीत्यादिना** ॥ उत्तरत्राकाशस्य स्वरूप-

भामती ।

अनुभाषितं दूषयति–**अत्र ब्रूम इति** । यद्याकाशाधारमन्यदन्वेष्टव्यं भवेत्तदैवोपरि व्युत्पादनीयम्, आका-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रथमश्रुतब्रह्मशब्देन चरमश्रुतविभक्त्यर्थो नेतव्य इत्याह–**अत्रेति** । ब्रह्मणः पुरमित्यत्र स्वस्वामित्वं षष्ठ्यर्थं हित्वा ब्रह्मशब्दो मुख्यार्थः स्वीकर्तव्यः प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थापेक्षस्य दौर्बल्यादित्यर्थः । ननु ब्रह्मपक्षे प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वमेव जीवपक्षे प्रकृत्यालम्बनं कथंचिदस्ति तदर्थस्य ब्रह्माभेदात्तत्राऽऽह–**तस्येति** । ब्रह्मणः शरीरमुपलब्ध्यधिष्ठानमित्यत्र मानमाह–**स इति** । सर्वासु पूर्ष्विति व्यपदिश्य पुरिशय इति विशेषणं हृदयसंबन्धविवक्षया नेयम् । आदिपदं 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इत्यादिसंग्रहार्थम् । ननु शारीरः शरीरमन्नपानाभ्यवहरणेन बृंहयतीति तस्मिन्मुख्यं ब्रह्मत्वं तस्य च स्वकर्मार्जितत्वादसाधारणं शरीरं तथा च प्रकृतिप्रत्ययौ जीवे मुख्याविति तत्राऽऽह–**अथ वेति** । शारीरसंबद्धमेव वेश्मोत्तरहेतुभ्यो ब्रह्मणाऽपि संबध्यते । दृष्टं हि राजपुरे मैत्रसद्मेत्यर्थः । किंच, कर्मफलनित्यतानिवृत्त्या दहरज्ञानस्यानन्तफलत्वश्रुतेर्दहरस्य परत्वमित्याह–**तद्यथेति** । कर्मणस्तत्फलाच्चोपेक्षानन्तर्यमर्थशब्दार्थः । इह जीवत्येव देहे दहरमात्मानं तदाश्रितांश्च सत्यकामादिगुणानाचार्योपदेशमनुविद्यानुभूय ये परलोकं व्रजन्ति तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारः स्वेच्छया चरणमप्रतिहतमनन्तमैश्वर्यमित्यर्थः । श्रुतितात्पर्यमाह–**प्रकृतेति** । वदन्नित्याचार्यो वेदो वोक्तः । दहराकाशस्यान्वेष्यत्वादिसिद्धौ तत्र विचारो न तु तदस्ति, तस्मिन्यदन्तरित्यन्तस्थविशेषणत्वादन्वेषणादेरिति तत्राऽऽह–**यदपीति** । उत्तरत्राऽऽकाशस्वरूपप्रतिपादनानुपपत्त्या

---

१ दन्त्यादिरेव पठ्यतेऽयं दाक्षिणदेशे । उत्तरे तालव्यादिरेव । तथा च सालिग्राम इतीकारघटितपाठ एव दक्षिणदेशे प्रायः ।

काशस्यान्वेष्टव्यत्वं विजिज्ञासितव्यत्वं च श्रुतं परविशेषणत्वेनोपादानादिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ यद्याकाशो नान्वेष्टव्यत्वेनोक्तः स्याद् "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः" इत्याद्याकाशस्वरूपप्रदर्शनं नोपयुज्येत ॥ नन्वेतदप्यन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावदर्शनायैव प्रदर्श्यते-"तं चेद् ब्रूयुर्यदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" [छां० ८ । १ । २] इत्याक्षिप्य परिहारावसरे आकाशौपम्योपक्रमेण द्यावापृथिव्यादीनामन्तस्समाहितत्वदर्शनात् ॥ नैतदेवम् ॥ एवं हि सति यदन्तस्समाहितं द्यावापृथिव्यादि तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चोक्तं स्यात् ॥ तत्र वाक्यशेषो नोपपद्येत ॥ "अस्मिन्कामाः समाहिताः एष आत्मापहतपाप्मा" [छां० ८ । १ । ५] इति हि प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्याथ "य इहात्मानमनुविद्य व्रजन्त्येतांश्च

रत्नप्रभा ।

प्रतिपादनान्यथानुपपत्त्या पूर्वं तस्यान्वेष्यत्वादिकमित्यत्रान्यथोपपत्तिं शङ्कते-**नन्विति** ॥ **एतद्** आकाशस्वरूपमाक्षेपबीजमाकाशस्याल्पत्वमुपमया निरस्यान्तःस्थवस्तूक्तेः तदन्तःस्थमेव ध्येयमित्यर्थः । तर्हि जगदेव ध्येयं स्यादित्याह-**नैतदेवमिति** ॥ अस्तु को दोषः, तत्राह-**तत्रेति** ॥ सर्वनामभ्यां दहराकाशमाकृष्यात्मत्वादिगुणानुक्त्वा गुणैस्सह तस्यैव ध्येयत्वं वाक्यशेषो ब्रूते । तद्विरोध इत्यर्थः । "तस्मिन्यदन्तः"

भामती ।

शक्त्युत्पादनं तु क्वोपयुज्यत इत्यर्थः । चोदयति-**नन्वेतदपीति** । आकाशकथनमपि तदन्तर्वर्तिवस्तुसद्भावप्रदर्शनायैव । अथाकाशपरमेव कस्मान्न भवतीत्यत आह-**तं चेद् ब्रूयुरिति** । आचार्येण हि 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इत्युपदिष्टेऽन्तेवासिनाक्षिप्तम्-'किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम्' । पुण्डरीकमेव तावत्सूक्ष्मतरं, तदवरुद्धमाकाशं सूक्ष्मतमम् । तस्मिन्सूक्ष्मतमे किमपरमस्ति । नास्त्येवेत्यर्थः । तत् किमन्वेष्टव्यमिति । तदस्मिन्नाक्षेपे परिसमाप्ते समाधानावसर आचार्यस्याकाशोपमानोपक्रमं वचः-'उभे अस्मिन्द्यावापृथिवी समाहिते' इति । तस्मात्पुण्डरीकावरुद्धाकाशाश्रये द्यावापृथिव्यावेवान्वेष्टव्ये उपदिष्टे, नाकाश इत्यर्थः । परिहरति-**नैतदेवम्** ॥ **एवं हीति** । स्यादेतत् । एवमेवैतत् । नो खल्वभ्युपगमा एव दोषत्वेन चोद्यन्त इत्यत आह-**तत्र वाक्यशेष इति** । वाक्यशेषो हि दहराकाशात्मवेदनस्य फलवत्त्वं ब्रूते, यच्च फलवत् तत्कर्तव्यतया चोद्यते, यच्च कर्तव्यं तदिच्छतीति 'तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्' इति तद्दहराकाशविषयमवतिष्ठते । स्यादेतत् । द्यावापृथिव्यावेवात्मानौ भविष्यतः, ताभ्यामेवात्मा लक्षयिष्यते, आकाशशब्दवत् । ततश्चाकाशाधारौ तावेव परामृश्येते इत्यत आह-**अस्मिन्कामाः समाहिताः** प्रतिष्ठिताः ॥ **एष आत्मापहतपाप्मेति** । अनेन **प्रकृतं द्यावापृथिव्यादिसमाधानाधारमाकाशमाकृष्य** । द्यावापृथिव्यभिधानव्यवहितमपीति

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्य ज्ञेयत्वमन्तःसमाहितैः सहेष्टमित्याह-**अत्रेति** । तत्प्रतिपादनमन्यथोपपन्नमिति शंकते-**नन्विति** । कथमेतदवगम्यते तत्राऽऽह-**तमिति**। 'किं तदत्र'इत्याक्षेपाद्'उभे अस्मिन्'इति चान्तस्थवस्तूक्त्या समाधानाधारत्वमेवाऽऽकाशस्येत्यर्थः । तस्याऽऽधारमात्रत्वविवक्षायामाधेयस्यैव ध्येयत्वं स्यादित्याह-**नैतदिति** । अस्तु को दोषस्तत्राऽऽह-**तत्रेति** । दहराकाशस्य प्रकृतस्यैतच्छब्देन परामर्शात्तद्वेदनस्य फलवत्त्वश्रुतेस्तदेव ध्येयम् । न चैतच्छब्देन द्यावापृथिवीभ्यां व्यवधानान्नाऽऽकाशाकर्षणमस्मिन्नेष इति चैकवचनात्तस्यैव परा-

सत्यान्कामान्'' [छां० ८ । १ । ६] इति समुच्चयार्थेन चशब्देनात्मानं कामाधारमाश्रितांश्च कामान्विज्ञेयान्वाक्यशेषो दर्शयति ॥ तस्माद्वाक्योपक्रमेऽपि दहर एवाकाशो हृदयपुण्डरीकाधिष्ठानः सहान्तस्स्थैस्समाहितैः पृथिव्यादिभिस्सत्यैश्च कामैर्विज्ञेय उक्त इति गम्यते ॥ स चोक्तेभ्यो हेतुभ्यः परमेश्वर इति ॥ १४ ॥

गतिशब्दाभ्यां तथा हि दृष्टं लिंगं च ॥ १५ ॥

दहरः परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् ॥ त एवोत्तरे हेतव इदानीं प्रपञ्च्यन्ते ॥ इतश्च परमेश्वर एव दहरः ॥ यस्माद्दहरवाक्यशेषे परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवतः ॥ ''इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्ग-

---

रत्नप्रभा ।

[छां ८ । १ । १] इति तत्पदेन व्यवहितमपि हृदयं योग्यतया ग्राह्यमित्याह—**तस्मादिति** ॥ यद्वा आकाशस्तस्मिन्यदन्तस्तदुभयमन्वेष्टव्यमिति योजनां सूचयति--**सहान्तःस्थैरिति** ॥ १४ ॥ दहराकाशस्य ब्रह्मत्वे हेत्वन्तरमाह—**गतीति** ॥ **प्रजा** जीवा **एतं** हृदयस्थं दहरं ब्रह्मस्वरूपं लोकम् **अहरहः** प्रत्यहं

भामती ।

शेषः । ननु सत्यकामज्ञानस्यैतत्फलं, तदनन्तरं निर्देशात्, न तु दहराकाशवेदनस्येत्यत आह—**समुच्चयार्थेन चशब्देनेति** । 'अस्मिन्कामाः' इति च 'एषः' इति चैकवचनान्तं न द्वे द्यावापृथिव्यौ परामृष्टुमर्हतीति दहराकाश एव परामृष्टव्य इति समुदायार्थः । तदनेन क्रमेण 'तस्मिन्यदन्त.' इत्यत्र तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमतिलंघ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशतीत्युक्तं भवति । तस्मिन् हृत्पुण्डरीके यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यमित्यर्थः ॥ १४ ॥ **गतिशब्दाभ्यां तथाहि दृष्टं लिंगं च** । उत्तरेभ्य इत्यस्य प्रपञ्चः । एतमेव दहराकाशं प्रक्रम्य बताहो कष्टमिदं वर्तते जन्तूनां तत्त्वावबोधविकलानां, यदेभिः स्वाधीनमपि ब्रह्म न प्राप्यते । तद्यथा चिरंतननिरूढनिबिडमलपिहितानां कलधौतशकलानां पथि पतितानामुपर्युपरि संचरद्भिरपि पान्थैर्धनायद्भिर्ग्रावखण्डनिवहविभ्रमेणैतानि नोपादीयन्त इत्यभिसंधिमती साद्भुतमिव सखेदमिव श्रुतिः प्रवर्तते—'इमाः सर्वाः प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति' इति । स्वापकाले हि सर्व एवायं विद्वानविद्वांश्च जीवलोको हृत्पुण्डरीकाश्रयं दहराकाशाख्यं ब्रह्मलोकं प्राप्तोऽप्यनाद्यविद्यातमःपटलपिहितदृष्टितया ब्रह्मभूयमापन्नोऽहमस्मीति न वेद । सोऽयं ब्रह्मलोकशब्दस्तद्गतिश्च प्रत्यहं जीवलोकस्य दहराकाशस्यैव ब्रह्मरूपलोकतामाहतुः । तदेतदाह भाष्यकारः- **इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्माद्दहरवाक्यशेष इति** । तदनेन गतिशब्दौ व्याख्यातौ । 'तथा हि दृष्टम्' इति सूत्रावयवं-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मर्शयोग्यत्वादित्यर्थः । सत्यकामवेदनस्यैतत्फलं तदानन्तर्यान्न दहराकाशबुद्धेरित्याशंक्याऽऽह—**समुच्चयेति** । ''संदिग्धस्य वाक्यशेषान्निर्णयः'' इति न्यायादादौ तस्मिन्यदन्तरिति तच्छब्दोऽनन्तरमप्याकाशमभिलङ्घ्य हृत्पुण्डरीकं परामृशति । तत्र यदन्तराकाशं तदन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं चेत्युपसंहरति—**तस्मादिति** । नन्वेतच्छब्दस्य संनिहितार्थत्वाज्जीवात्मनः सर्वान्प्रति संनिहिततरत्वात्तस्यैव तादर्थ्यात्कामानां च तत्र समाहितत्वेन समुच्चयसिद्धेस्तत्परं वाक्यमित्याशंक्य विजातीयाध्यक्षादिसिद्धजीवात्सजातीयश्रुतिसिद्धदहराकाशाख्यपरमात्मपरामर्शो लाघवाज्जीवे चापहतपाप्मत्वाद्ययोगाद्वाक्यभेदापत्तेर्मैवमित्याह—**स चेति** ॥ १४ ॥ दहराकाशस्येश्वरत्वे हेत्वन्तरमाह—**गतीति** । उत्तरसूत्रसंदर्भस्य परमसंगतिमाह—**दहर इति** । अवतारितसूत्रस्यावान्तरसंगतिमाह—**इतश्चेति** । इतःशब्दार्थमाह—**यस्मादिति** । तावेवोदाहरति—**इमा इति** । प्रजाश्चिदाभासा

च्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति'' [छां० ८ । ३ । २] इति। तत्र प्रकृतं दहरं ब्रह्मलोकशब्देनाभिधाय तद्विषया गतिः प्रजाशब्दवाच्यानां जीवानाम् अभिधीयमाना दहरस्य ब्रह्मतां गमयति ॥ तथा ह्यहरहर्जीवानां सुषुप्त्यवस्थायां ब्रह्मविषयं गमनं दृष्टं श्रुत्यन्तरे-''सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति'' [छां० ६ । ८ । १] इत्येवमादौ। लोकेऽपि किल गाढं सुषुप्तमाचक्षते-ब्रह्मीभूतो ब्रह्मतां गत इति ॥ तथा ब्रह्मलोकशब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाशङ्कां निवर्तयन्ब्रह्मतामस्य गमयति ॥ ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकशब्दो गमयेत् ॥ गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति षष्ठीसमासवृत्त्या व्युत्पाद्येत ॥ सामानाधिकरण्यवृत्त्या तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोक इति परमेव ब्रह्म गमयिष्यति ॥

रत्नप्रभा।

स्वापे गच्छन्त्यः तदात्मना स्थिता अप्यनृताज्ञानेनावृताः तं न जानन्ति। अतः पुनरुत्तिष्ठन्तीत्यर्थः ॥ नन्वेतत्पदपरामृष्टदहरस्य स्वापे जीवगम्यत्वेऽपि ब्रह्मत्वे किमायातमित्याशंक्य तथा हि दृष्टमिति व्याचष्टे-**तथा हीति** ॥ लोकेऽपि दृष्टमित्यर्थान्तरमाह-**लोकेऽपीति** ॥ गतिलिङ्गं व्याख्याय शब्दं व्याचष्टे-**तथेति** ॥ जीवभूताकाशयोर्ब्रह्मलोकशब्दस्याप्रसिद्धेरिति भावः । ब्रह्मण्यपि तस्याऽप्रसिद्धिं शङ्कते-**नन्विति** ॥ निषादस्थपतिन्यायेन समाधत्ते-**गमयेदिति** ॥ षष्ठे चिन्तितम् ''स्थपतिर्निषादः स्याच्छब्दसामर्थ्यात्'' [जै० सू० ६ । १ । ५१] रौद्रीमिष्टिं विधाय एतया निषादस्थपतिं याजयेदित्याम्नायते। तत्र निषादानां स्थपतिः स्वामीति षष्ठीसमासेन त्रैवर्णिको ग्राह्यः । अग्निविद्यादिसामर्थ्यात् । न तु निषादश्चासौ स्थपतिरिति कर्मधारयेण निषादो ग्राह्योऽसामर्थ्यादिति प्राप्ते **सिद्धान्तः** निषाद एव स्थपतिः स्यान्निषादशब्दस्य निषादे शक्तत्वात् तस्याश्रुतषष्ठ्यर्थसम्बन्धलक्षकत्वकल्पनाऽयोगात् । श्रुतद्वितीयाविभक्तेः पूर्वपदसम्बन्धकल्पनायां लाघवात्। अतो निषादस्येष्टिसामर्थ्यमात्रं कल्प्यमिति। **तद्ब्रह्म-**

भामती।

व्याचष्टे-**तथाह्यहरहर्जीवानामिति**। वेदे च लोके च दृष्टम्। यद्यपि सुषुप्तस्य ब्रह्मभावे लौकिकं न प्रमाणान्तरमस्ति, तथापि वैदिकीमेव प्रसिद्धिं स्थापयितुमुच्यते, ईदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिर्यल्लोकेऽपि गीयत इति। यथा श्रुत्यन्तरे यथा च लोके तथेह ब्रह्मलोकशब्दोऽपीति योजना। 'लिङ्गं च' इति सूत्रावयवव्याख्यानं चोद्यमुखेनावतारयति-**ननु कमलासनलोकमपीति**। परिहरति-**गमयेद्यदि ब्रह्मणो लोक इति**। अत्र तावन्निषादस्थपतिन्यायेन षष्ठीसमासात्कर्मधारयो बलीयानिति स्थित-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

जीवाः। अहरहः स्वापे। कथं तर्हि पुनरुत्थानं तत्राऽऽह-**एतमिति**। उक्तगतिशब्दयोर्विवक्षितमर्थमाह-**तत्रेति**। श्रुतिः सप्तम्यर्थः। एतच्छब्दाज्जीवानां स्वापे दहरगमनेऽपि तस्य ब्रह्मत्वे किमायातं तदाह-**तथा हीति**। अध्यायभेदधिया श्रुत्यन्तरशब्दः। 'स्वमपीतो भवति' इत्यादिवाक्यमादिपदार्थः। तथाहीत्यादिसूत्रावयवस्यार्थान्तरमाह-**लोकेऽपीति**। प्रसिद्धेः श्रुतिमूलत्वात्तत्प्रामाण्यायानुदाहार्यत्वेऽपीदृशी नामेयं वैदिकी प्रसिद्धिरियं लोकेऽप्यस्तीति श्रुतिप्रामाण्यदार्ढ्याय तदुक्तिरिति मत्वा किलेत्युक्तम्। दहरस्य ब्रह्मत्वधीहेतुतां गतेरुक्त्वा शब्दस्यापि कथयति-**तथेति**। गतिवदित्येतत्। शब्दस्य सिद्धान्तानुगुण्यं नेति शंकते-**नन्विति**। षष्ठीविभक्त्यश्रुतेस्तदर्थलक्षणायां गौरवान्नास्य लोकार्थतेत्याह-**गमयेदिति**। तथाऽपि कुतोऽस्य ब्रह्मार्थतेत्याशंक्य निषादस्थपत्यधिकरणन्यायेनाऽऽह-**सामानाधिकरण्येति**। ननु तेनैव न्यायेन

१ ब्रह्मलोकशब्दस्य। २ एतदुत्तरसूत्रं, ''लिङ्गदर्शनाच्च'' (जै० सू० ६ । १ । ५२) आभ्यां सूत्राभ्यां निषादस्थपत्यधिकरणं त्रयोदशम्।

एतदेव चाहरहर्ब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्मलोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यवृत्तिपरिग्रहे लिङ्गम् ॥ न ह्यहरहरिमाः प्रजाः कार्यब्रह्मलोकं सत्यलोकाख्यं गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥ १५ ॥

धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः ॥ १६ ॥

धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ कथम् ? "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छां० ८ । १ । १] इति हि प्रकृत्याऽऽकाशौपम्यपूर्वकं तस्मिन्सर्वसमाधानमुक्त्वा तस्मिन्नेव चात्मशब्दं प्रयुज्याऽपहतपाप्मत्वादिगुणयोगं चोपदिश्य तमेवाऽनतिवृत्तप्रकरणं निर्दिशति–"अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषां लोकानामसम्भेदाय" [छां० ८ । ४ । १] इति ॥ तत्र विधृतिरित्यात्मशब्दसामानाधिकरण्याद्विधारयितोच्यते ॥ क्तिचः कर्तरि स्मरणात् ॥

रत्नप्रभा ।

लोकशब्दे कर्मधारय इत्यर्थः ॥ कर्मधारये लिङ्गं चास्तीति व्याचष्टे–**एतदेवेति** ॥ सूत्रे चकार उक्तन्यायसमुच्चयार्थः ॥ १५ ॥ सर्वजगद्धारणलिङ्गाच्च दहरः पर इत्याह–**धृतेरिति** ॥ **नन्वथ**शब्दाद्दहरप्रकरणं विच्छिद्य श्रुता धृतिर्न दहरलिङ्गमिति शङ्कते–**कथमिति** ॥ **य आत्मेति** प्रकृतापकर्षादथशब्दो दहरस्य धृतिगुणविधिप्रारम्भार्थमित्याह–**दहरोऽस्मिन्नित्यादिना** ॥ श्रुतौ विधृतिशब्दः कर्तृवाचित्वात् क्तिजन्तः । सूत्रे तु महिमशब्दसामानाधिकरण्याद्धृतिशब्दः क्तिन्नन्तो विधारणं ब्रूते । "स्त्रियां क्तिन्" [पाणि० सू० ३ । ३ । ९४] इति भावे क्तिनो विधानादिति विभागः । **सेतुः** असङ्करहेतुः, **विधृतिस्तु** स्थितिहेतु-

भामती ।

मेव, तथापीह षष्ठीसमासनिराकरणेन कर्मधारयसमासस्थापनाय लिङ्गमप्यधिकमस्तीति तदप्युक्तं सूत्रकारेण । तथाहि लोकवेदप्रसिद्धाहरहर्ब्रह्मलोकप्राप्त्यभिधानमेव लिंगं कमलासनलोकप्राप्तेर्विपक्षादसंभवाद्व्यावर्तमानं षष्ठीसमासाशंकां व्यावर्तयद्दहराकाशप्राप्तावेवावतिष्ठते, न च दहराकाशो ब्रह्मणो लोकः किंतु तद्ब्रह्मेति ब्रह्म च तल्लोकश्चेति कर्मधारयः सिद्धो भवति । लोक्यत इति लोकः । हृत्पुण्डरीकस्थः खल्वयं लोक्यते । यत्खलु पुण्डरीकस्थमन्तःकरणं तस्मिन्विशुद्धे प्रत्याहृतेतरकरणानां योगिनां निर्मल इवोदके चन्द्रमसो विम्बमतिस्वच्छं चैतन्यं ज्योतिःस्वरूपं ब्रह्मावलोक्यत इति ॥ १५ ॥ **धृतेश्च महिम्नोऽस्यास्मिन्नुपलब्धेः** । सौत्रो धृतिशब्दो भाववचनः । धृतेश्च परमेश्वर एव दहराकाशः । कुतः,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विशेषणसमासो न युक्तस्तन्न्यायाविषयत्वादेकस्य शब्दस्यार्थद्वयसाधारण्ये गुरुलघुचिन्तायां लघुर्ग्राह्य इति न्यायः । तथा सति लोकविशेषे प्रयोगबाहुल्यात्तस्यैवाऽऽदौ बुद्धिस्थत्वात्कुतो ब्रह्मविषयत्वमित्याशंक्य तत्र 'लिङ्गं च' इत्युत्तरत्वेन योजयति–**एतदेवेति** । तस्य लिङ्गत्वं स्फुटयति–**न हीति** ॥ १५ ॥ सर्वजगद्धारणस्य परमात्मलिङ्गस्य दहरे दर्शनाच्च तस्य परत्वमित्याह–**धृतेश्चेति** । अस्य धृत्यात्मनो महिम्नो दहरे श्रुतस्यास्मिन्नीश्वरे श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेस्तस्येश्वरत्वमित्यर्थः । सूत्रं व्याचष्टे–**धृतेरिति** । अथशब्देन प्रकरणं विच्छिद्य विधृतिशब्दात्कथं दहरस्य विधारकत्वमित्याह–**कथमिति** । प्रकृतगामिना यच्छब्देनाऽऽत्मशब्देन च दहरस्यैव बुद्धिस्थत्वान्न प्रकरणविच्छेदकोऽथशब्दः किंतु वाक्योपक्रमद्योतीत्याह–**दहरोऽस्मिन्नित्यादिना** । श्रौतविधृतिशब्दस्यार्थमाह–**तत्रेति** । स्त्रियां भावे क्तिन्विधानान्न विधृतिशब्देन दहरस्य विधारकत्वमित्याशंक्य प्रकृतिशब्दवदयं न क्तिन्प्रत्ययान्तः किंतु क्तिच्प्रत्ययान्त इत्याह–**क्तिच इति** । सेतुशब्देनापि

यथोदकसन्तानस्य विधारयिता लोके सेतुः क्षेत्रसम्पदामसम्भेदाय, एवमयमात्मा एषामध्यात्मादिभेदभिन्नानां लोकानां वर्णाश्रमादीनां च विधारयिता सेतुरसम्भेदायासंकरायेति ॥ एवमिह प्रकृते दहरे विधारणलक्षणं महिमानं दर्शयति ॥ अयं च महिमा परमेश्वर एव श्रुत्यन्तरादुपलभ्यते–"एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३ । ८ । ९] इत्यादेः ॥ तथान्यत्रापि निश्चिते परमेश्वरवाक्ये श्रूयते–"एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" [बृ० ४ । ४ । २२] इति । एवं धृतेश्च हेतोः परमेश्वर एवायं दहरः ॥ १६ ॥

प्रसिद्धेश्च ॥ १७ ॥

इतश्च परमेश्वर एव "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छां० ८ । १ । १] इत्युच्यते ॥ यत्कारणमाकाशशब्दः परमेश्वरे प्रसिद्धः ॥ "आकाशो वै

रत्नप्रभा ।

रित्यपौनरुक्त्यमाह–**यथोदकेति** ॥ सूत्रं योजयति–**एवमिहेति** ॥ धृतेश्च दहरः परः **अस्य** धृतिरूपस्य नियमस्य च महिम्नः **अस्मिन्** परमात्मन्येव श्रुत्यन्तरे उपलब्धेरिति **सूत्रार्थः** । धृतेश्चेति **चकारात्** सेतुपदोक्तनियामकत्वलिङ्गं ग्राह्यम् । तत्र नियमने श्रुत्यन्तरोपलब्धिमाह–**एतस्येति** ॥ धृतौ तामाह–**तथेति** ॥ १६ ॥ **प्रसिद्धेश्च** आ समन्तात् **काशते** दीप्यत इति स्वयंज्योतिषि ब्रह्मण्याकाशशब्दस्य

भामती ।

अस्य धारणलक्षणस्य महिम्नोऽस्मिन्नेवेश्वर एव श्रुत्यन्तरेषूपलब्धेः । निगदव्याख्यानमस्य भाष्यम् ॥ १६ ॥ **प्रसिद्धेश्च** । न चेयमाकाशशब्दस्य ब्रह्मणि लक्ष्यमाणविभुत्वादिगुणयोगाद्वृत्तिः सांप्रतिकी, यथा रथाङ्गनामा चक्रवाक इति लक्षणा, किंत्वत्यन्तनिरूढेति सूत्रार्थः । ये त्वाकाशशब्दो ब्रह्मण्यपि मुख्य एव नभोवदित्याचक्षते, तैः 'अन्यायश्चानेकार्थत्वम्' इति च 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थः' इति च मीमांसकानां मुद्राभेदः कृतः । लभ्यते ह्याकाशशब्दाद्विभुत्वादिगुणयोगेनापि ब्रह्म । न च ब्रह्मण्येव मुख्यो नभसि तु तेनैव गुणयोगेन वर्त्स्यतीति वाच्यम् । लोकाधीनावधारणत्वेन शब्दार्थसंबन्धस्य वैदिकपदार्थप्रत्ययस्य तत्पूर्वकत्वात् । ननु 'यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः' इति व्यतिरेकनिर्देशान्न लक्षणा युक्ता । न हि भवति गङ्गायाः कूलमिति विवक्षिते गङ्गाया गंगेति प्रयोगः । तत्किमिदानीं 'पौर्णमास्यां पौर्णमास्या यजेत' 'अमावास्यायाममावास्यया' इत्यसाधुर्वैदिकः प्रयोगः । न च पौर्णमास्यमावास्याशब्दा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विधारकोक्त्या पौनरुक्त्यमाशंक्य दृष्टान्तेनासंकरहेतुत्वं सेतुशब्दस्यार्थमाह–**यथेति** । इतिशब्दः श्रुत्यक्षरार्थसमाप्त्यर्थः । उक्तेऽर्थे सूत्रं योजयति–**एवमिति** । तथाऽपि कथं दहरस्येश्वरत्वं तत्राऽऽह–**अयं चेति** । द्यावापृथिव्यादिस्थितिरक्षराधीनेति विद्वद्वाक्यमादिशब्दार्थः । प्रकारान्तरेण धृतिमाचष्टे–**तथेति** । निश्चितत्वं संदेहस्याप्यविषयत्वम् । राजकुमारव्यावृत्त्यर्थं भूताधिपतिरित्युक्तम् । लोकपालात्मनाऽपि परस्यैवावस्थानं वक्तुं भूतपालपदम् । विधारकतया सेतुरिवेति सर्वव्यवस्थापकत्वमाह–**सेतुरिति** । तदेव स्फुटयति–**एषामिति** । सूत्रार्थमुपसंहरति–**एवमिति** ॥ १६ ॥ दहरस्य परत्वे हेत्वन्तरम्–**प्रसिद्धेश्चेति** । चकारार्थमाह–**इतश्चेति** । इतःशब्दार्थं स्फुटयति–**यदिति** । नास्ति लौकिकी प्रसिद्धिरिति श्रौतीं प्रसिद्धिमाह–**आकाश इति** । 'यदेष आकाश आनन्दो न स्यात्' इति ग्रहीतुमादिपदम् । ब्रह्मण्याकाशशब्दप्रसिद्धग्-

नामरूपयोर्निर्वहिता" [छां० ८ । १४] "सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते" [छां० १ । ९ । १] इत्यादिप्रयोगदर्शनात् ॥ जीवे तु न क्वचिदाकाशशब्दः प्रयुज्यमानो दृश्यते ॥ भूताकाशस्तु सत्यामप्याकाशशब्दप्रसिद्धावुपमानोपमेयभावाद्यसम्भवान्न ग्रहीतव्य इत्युक्तम् १७

इतरपरामर्शात्स इति चेन्नाऽसम्भवात् ॥ १८ ॥

यदि वाक्यशेषबलेन दहर इति परमेश्वरः परिगृह्येत अस्तीतरस्यापि जीवस्य वाक्यशेषे परामर्शः–"अथ य एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते एष आत्मेति होवाच" [छां० ८ । ३ । ४] इति ॥ अत्र हि सम्प्रसादशब्दश्श्रुत्यन्तरे सुषुप्तावस्थायां दृष्टत्वादवस्थावन्तं जीवं शक्नोत्युपस्थापयितुं, नार्थान्तरम् ॥

रत्नप्रभा ।

विभुत्वगुणतो वा प्रसिद्धिः प्रयोगप्राचुर्यम् ॥ १७ ॥ यदि एष "आत्मापहतपाप्मेत्यादिवाक्यशेषबलेन दहरः परः" [छां० ८।१।५] इति । तर्हि जीवोऽपीत्याशंक्य निषेधति–**इतरेति** ॥ जीवस्यापि वाक्यशेषमाह–**अथेति** ॥ दहरोक्त्यनन्तरं मुक्तोपसृप्यं शुद्धं ब्रह्मोच्यते **य एष सम्प्रसादः** जीवः **अस्मात्** कार्यकरणसंघातात् सम्यग् **उत्थाय** आत्मानं तस्माद्विविच्य विविक्तम् आत्मानं स्वेन ब्रह्मरूपेणाभिनिष्पद्य साक्षात्कृत्य तदेव प्रत्यक् **परं ज्योतिः** उपसम्पद्यते प्राप्नोतीति व्याख्येयम् । **यथा** मुखं व्यादाय स्वपितीति वाक्यं सुप्त्वा मुखं व्यादत्ते इति व्याख्यायते, **तद्वत** । ज्योतिषोऽनात्मत्वं निरस्यति–**एष इति** ॥ सम्प्रसादे "रत्वा चरित्वा" [बृ० ४ । ३ । १९] इति श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावदुत्थानमपि जीवस्य लिङ्गमित्याह–

भामती ।

वाह्नेयादिषु मुख्यौ । यच्चोक्तं यत्र शब्दादर्थप्रतीतिस्तत्र लक्षणा, यत्र पुनरन्याऽर्थे निश्चिते शब्दप्रयोगस्तत्र वाचकत्वमेवेति, तदयुक्तम् । उभयस्यापि व्यभिचारात् । 'सोमेन यजेत' इति शब्दादर्थः प्रतीयते । न चात्र कस्यचिल्लाक्षणिकत्वमृते वाक्यार्थात् । न च 'य एवं विद्वान् पौर्णमासीं यजते य एवं विद्वानमावास्याम्' इत्यत्र पौर्णमास्यमावास्याशब्दौ न लाक्षणिकौ । तस्माद्यत्किंचिदेतदिति ॥१७॥ **इतरपरामर्शात्स इति चेन्नासंभवात्** । सम्यक् प्रसीदत्यस्मिन् जीवो विषयेन्द्रियसंयोगजनितं कालुष्यं जहातीति सुषुप्तिः संप्रसादो जीवस्यावस्थाभेदः न ब्रह्मणः । तथा शरीरात्समुत्थानमपि शरीराश्रयस्य जीवस्य, न त्वनाश्रयस्य ब्रह्मणः । तस्माद्यथा पूर्वोक्तैर्वाक्यशेषगतैर्लिङ्गैर्ब्रह्मावगम्यते दहराकाशः, एवं वाक्यशेषगताभ्यामेव संप्रसादसमुत्थानाभ्यां दहराकाशो जीवः कस्मान्नावगम्यते । तस्मान्नास्ति विनि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

क्त्या जीवपक्षोऽपि निरस्त इत्याह–**जीवे त्विति** । क्वचिल्लोके वेदे चेत्यर्थः । तर्हि लोकवेदप्रसिद्धैर्भूताकाशो गृह्यतां नेत्याह–**भूतेति** ॥ १७ ॥ विनिगमनहेत्वभावं मन्वानस्य प्रत्यवस्थानं प्रत्याह–**इतरेति** । तत्र चोद्यं व्याचष्टे–**यदिति** । वाक्यशेषमेवाऽऽह–**अथेति** । दहराकाशाख्यसोपाधिकवस्तूक्त्यनन्तरमित्येतत् । सर्वनामभ्यां विद्वानुक्तः । तमेव सुप्तं सर्वकालुष्यविनिर्मुक्तं वक्ति–**संप्रसाद इति** । अस्मादभिमानद्वयविषयादिति यावत् । शरीरशब्दो देहद्वयार्थः । ततः समुत्थानं विविक्तात्मज्ञानवत्त्वं तत्फलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिस्तत्त्वसाक्षात्कारस्तत्फलमाह–**परमिति** । उपसंपद्याभिनिष्पद्यत इति, मुखं व्यादाय स्वपितीतिवत् । ज्योतिःशब्दस्य सूर्यादिविषयत्वं निषेधति–**एष इति** । कुतो वाक्यशेषस्य जीवविषयत्वं तत्राऽऽह–**अत्रेति** । संप्रसादे 'रत्वा चरित्वा' इत्यादि बृहदारण्यके श्रुत्यन्तरम् । अवस्थावत्त्ववद्देहादुत्थानमपि जीव-

तथा शरीरव्यपाश्रयस्यैव जीवस्य शरीरात्समुत्थानं सम्भवति ॥ यथाऽऽकाशव्यपाश्रयाणां वाय्वादीनामाकाशात्समुत्थानं, तद्वत् । यथा-चादृष्टोऽपि लोके परमेश्वरविषय आकाशशब्दः परमेश्वरधर्मसमभिव्याहारात् "आकाशो वै नामरूपयोर्निर्वहिता" [छां० ८ । १४] इत्येवमादौ परमेश्वरविषयोऽभ्युपगतः, एवं जीवविषयोऽपि भविष्यति ॥ तस्मादितरपरामर्शाद् "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छां० ८ । १ । १] इत्यत्र स एव जीव उच्यते इति चेत् ॥ नैतदेवं स्यात् ॥ कस्माद् ॥ असम्भवात् ॥ न हि जीवो बुद्ध्याद्युपाधिपरिच्छेदाभिमानी सन्नाकाशेनोपमीयेत ॥ न चोपाधिधर्मानभिमन्यमानस्यापहतपाप्मत्वादयो धर्मास्सम्भवन्ति ॥ प्रपञ्चितं चैतत्प्रथमसूत्रे ॥ अतिरेकाशंकापरिहाराय तु पुनरुपन्यस्तम् ॥ पठिष्यति चोपरिष्टाद् "अन्यार्थश्च परामर्शः" [व्या० सू० १ । ३ । २०] इति ॥ १८ ॥ इति दहराधिकरणम् ॥ ५ ॥

उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु ॥ १९ ॥ (६) ॥

इतरपरामर्शाद्या जीवाशङ्का जाता सा असम्भवान्निराकृता ॥

रत्नप्रभा ।

तथेति ॥ तदाश्रितस्य तस्मात् समुत्थाने दृष्टान्तः—**यथेति** ॥ **ननु** काप्याकाशशब्दो जीवे न दृष्ट इत्याशंक्योक्तावस्थोत्थानलिङ्गबलात्कल्प्य इत्याह—**यथा चेति** ॥ नियामकाभावाज्जीवो दहरः किं न स्यादिति प्राप्ते नियामकमाह—**नैतदित्यादिना** ॥ दहरे श्रुतधर्माणामसम्भवान्न जीवो दहर इत्यर्थः स्तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह—**अतिरेकेति** ॥ उत्तराच्चेत्यधिकाशंकानिरासार्थमित्यर्थः । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिः, तत्राह—**पठिष्यतीति** ॥ जीवस्य स्वापस्थानभूतब्रह्मज्ञानार्थोऽयं परामर्श इति वक्ष्यते ॥१८॥ (५)॥ असम्भवादिति हेतोरसिद्धिमाशङ्क्य परिहरति—**उत्तराच्चेत्यादि सूत्रम्**। निराकृताया जीवाशंकायाः प्रजा-

भामती ।

गमनेति शङ्कार्थः । 'नासंभवात्' । संप्रसादसमुत्थानाभ्यां हि जीवपरामर्शो न जीवपरः, किंतु तदीयतात्त्विकरूपब्रह्मभावपरः । तथा चैष परामर्शो ब्रह्मण एवेति न संप्रसादसमुत्थाने जीवलिङ्गम्, अपि तु ब्रह्मण एव तादर्थ्यादित्यग्रे वक्ष्यते । आकाशोपमानादयस्तु ब्रह्माव्यभिचारिणश्च ब्रह्मपराश्चेत्यस्ति विनिगमनेत्यर्थः ॥ १८ ॥(५)॥ **उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु** । दहराकाशमेव प्रकृत्योपाख्यायते—यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान् ,तमात्मानं विविदिषन्तौ सुरासुरराजाविन्द्रविरोचनौ समित्पाणी प्रजापतिं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

लिङ्गमित्याह—**तथेति** । देहाश्रयश्चेत्कथं तस्मादुत्तिष्ठेत्तत्राऽऽह—**यथेति** । जीवे न कचिदाकाशशब्दोऽस्तीत्युक्तं विनिगमनमित्याशंक्य ब्रह्मणि तद्धर्माभिव्यवहारात्तच्छब्दवज्जीवेऽपि वाक्यशेषलिङ्गात्तत्प्रसिद्धिः स्यादित्याह—**यथा चेति** । चोद्यमुपसंहरति—**तस्मादिति** । दहरशेषे जीवपरामर्शेऽपि न तेन दहरो जीवः स्यादिति नञर्थमाह—**नैतदिति** । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—**कस्मादिति** । यदाकाशोपमितत्वं दहरस्य श्रुतं तन्न जीवे संभवतीति विभजते—**न हीति** । अपहतपाप्मत्वादीनामपि दहरोक्तानां जीवे न संभावनेत्याह—**न चेति** । उपाधिधर्माः पाप्मादयः । ब्रह्माभेदाज्जीवेपि सर्वमेतद्युक्तमित्याशंक्याऽऽह—**प्रपञ्चितं चेति** । तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राऽऽह—**अतिरेकेति** । का तर्हि जीवपरामर्शस्य गतिस्तत्राऽऽह—**पठिष्यतीति** । जीवपरामर्शो जीवस्य स्वापाधारपरात्मधीशेष इत्यर्थः ॥ १८ ॥ (५) ॥ उक्तासंभवस्यासिद्धिमाशंक्य परिहरति—**उत्तराच्चेदिति** । चोद्यस्य वृत्तमनूद्य तात्पर्यमाह—**इतरपरामर्शादिति** । निराकृताशंकोत्थाने निराकरणा-

अथेदानीं मृतस्यैवामृतसेकात्पुनः समुत्थानं जीवाशङ्कायाः क्रियते । उत्तरस्मात्प्राजापत्याद्वाक्यात् । तत्र हि "य आत्माऽपहतपाप्मा" [छां० ८।७।१] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमन्वेष्टव्यं विजिज्ञासितव्यं च प्रतिज्ञाय—"य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा" [छां० ८ । ७ । ४] इति ब्रुवन्नक्षिस्थं द्रष्टारं जीवमात्मानं निर्दिशति ॥ "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" [छां० ८ । ९ । (३।८) । (१० । ४)] इति च तमेव पुनः परामृश्य "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरत्येष आत्मा" [छां० ८ । १० । १] इति । "तद्यत्रैतत्सुप्तस्समस्तस्सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष

रत्नप्रभा ।

पतिवाक्यबलात्पुनः समुत्थानं क्रियते । तत्र जीवस्यैवापहतपाप्मत्वादिग्रहणेनासम्भवासिद्धेरित्यर्थः ॥ कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राह—**तत्र हीत्यादिना** ॥ यद्यप्युपक्रमे जीवशब्दो नास्ति । तथाप्यपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानमुपक्रम्य तस्य जाग्रदाद्यवस्थात्रयोपन्यासादवस्थालिङ्गेन जीवनिश्चयात्तस्यैव ते गुणाः सम्भवन्तीति समुदायार्थः । इन्द्रं प्रजापतिर्ब्रूते—**य एष इति** ॥ प्राधान्यादक्षिग्रहणम् । सर्वैरिन्द्रियैर्विषयदर्शनरूपजाग्रदवस्थापन्नमित्याह—**द्रष्टारमिति** ॥ **महीयमानः** वासनामयैर्विषयैः पूज्यमान इति स्वप्नपर्याये, **तद्यत्रेति,**

भामती ।

वरिवसितुमाजग्मतुः । आगत्य च द्वात्रिंशतं वर्षाणि तत्परिचरणपरौ ब्रह्मचर्यमूषतुः । अथैतौ प्रजापतिरुवाच, किंकामाविहस्थौ युवामिति । तावूचतुः, य आत्माऽपहतपाप्मा तमावां विविदिषाव इति । ततः प्रजापतिरुवाच, य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्माऽपहतपाप्मत्वादिगुणः, यद्विज्ञानात्सर्वलोककामावाप्तिः । एतदमृतमभयम् । अथैतच्छ्रुत्वैतावप्रक्षीणकल्मषावरणतया छायापुरुषं जगृहतुः । प्रजापतिं च पप्रच्छतुः, अथ योऽयं भगवोऽप्सु दृश्यते, यश्चादर्शे, यश्च खड्गादौ कतम एतेष्वसौ अथ वैक एव सर्वेष्विति । तमेतयोः श्रुत्वा प्रश्नं प्रजापतिर्बताहो सुदूरमुद्भ्रान्तावेतौ, अस्माभिरक्षिस्थान आत्मोपदिष्टः, एतौ च छायापुरुषं प्रतिपन्नौ, तद्यदि वयं भ्रान्तौ स्थ इति ब्रूमस्ततः स्वात्मनि समारोपितपाण्डित्यबहुमानौ विमानितौ सन्तौ दौर्मनस्येन यथावदुपदेशं न गृह्णीयाताम्, इत्यनयोराशयमनुरुध्य यथार्थं ग्राहयिष्याम इत्यभिसंधिमान्प्रत्युवाच, उदशराव आत्मानमवेक्षेथामस्मिन्यत्पश्यथस्तद् ब्रूतमिति । तौ च दृष्ट्वा संतुष्टहृदयौ नाब्रूताम् । अथ प्रजापतिरेतौ विपरीतग्राहिणौ मा भूतामित्याशयवान्पप्रच्छ, किमत्रापश्य-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

पर्यवसानमाशंक्याऽऽह—**अथेति** । पुनस्तदुत्थाने हेतुमाह—**उत्तरस्मादिति** । प्राजापत्ये वाक्ये जीवेऽप्यपहतपाप्मत्वादिश्रुतेरसंभवो नेति शंकत इत्यर्थः । कथं तत्र जीवोक्तिस्तत्राऽऽह—**तत्रेति** । प्रतिज्ञावाक्यस्य परमात्मविषयत्वमाशंक्याऽऽद्यपर्यायस्य जीवविषयत्वादुपक्रमस्यापि तथेत्याह—**य इति** । ननु च्छायात्मैवास्मिन्पर्याये प्रतिपाद्यते दृश्यमानत्वस्य तस्मिन्मुख्यत्वान्नेत्याह—**द्रष्टारमिति** । परप्रतिपत्त्यर्थं पञ्चकोशोक्तिवद्ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थं प्राणाद्युक्तिवच्च ब्रह्मार्थं जीवोक्तिरपि स्यादित्याशंक्य द्वितीयतृतीययोरपि तद्विषयत्वमाह—**एतं त्विति** । उत्तरत्रान्यस्यानुक्तेर्नान्यार्था जीवोक्तिरित्यर्थः । 'अन्तर उपपत्तेः' इत्यत्र परस्याक्षिस्थानताया दर्शितत्वादाद्यपर्यायस्य परविषयत्वादुत्तरयोरपि तद्विषयतेत्याशंक्याऽऽह—**य इति** । स्वप्ने वासनामयैर्विषयैर्महीयमानता परस्यैव रुक्माभं स्वप्नधीगम्यमित्युक्तेरित्याशंक्याऽऽह—**तदिति** । तदेतदिति संबन्धः । यत्र यस्यामवस्थायां तदेतत्स्वपनं यथा स्यात्तथा सुप्तः स्वापावस्थां प्राप्तो भवति तस्यामवस्थायामुपसंहृतकरणग्रामस्तद्व्यापारकृतकालुष्यहीनः स्वप्नमज्ञानमात्रतया विलापयन्मुक्ताद्व्यावृत्तस्तैजसानन्तरभावी प्राज्ञो ज्ञानक्रियां विना स्वरूपचैतन्येनाज्ञान-

आत्मा" [छां० ८ । ११ । १] इति च जीवमेवावस्थान्तरगतं व्याचष्टे॥ तस्यैव चापहतपाप्मत्वादि दर्शयति "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" [छां० ८। ११।१] इति । "नाऽह खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति नो एवेमानि भूतानि" [छां० ८ । ११ । १] इति च सुषुप्तावस्थायां दोषमुपलभ्य "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्"

रत्नप्रभा ।

सुषुप्तिपर्याये च जीवमेव प्रजापतिर्व्याचष्टे इत्यन्वयः । **यत्र** काले **तदेतत्** स्वप्नं यथा स्यात्तथा **सुप्तः** सम्यग् अस्तो निरस्तः करणग्रामो यस्य स **समस्तः** । अत एवोपहतकरणत्वात्कृतकालुष्यहीनः **संप्रसन्नः स्वप्नं** प्रपञ्चमज्ञानमात्रत्वेन विलापयति । अतोऽज्ञानसत्त्वान्मुक्ताद्विलक्षणः प्राज्ञ **एषः** स्वचैतन्येन कारणशरीरसाक्षी तस्य साक्ष्यस्य सत्तास्फूर्तिप्रदत्वादात्मेत्यर्थः । चतुर्थपर्याये ब्रह्मोक्तेः तस्यैवापहतपाप्मत्वादिगुणा इत्याशंक्य तस्यापि पर्यायस्य जीवपरत्वमाह—**नाहेति** ॥ **अहेति**—निपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्र उवाच न खलु सुप्तः पुमान् **अयं सम्प्रति** सुषुप्त्यवस्थायाम् **अयं** देवदत्तोऽहमिति एवम् आत्मानं जानाति । **नो एव** नैव इमानि भूतानि जानाति किन्तु विनाशमेव प्राप्तो भवति । नाहमत्र भोग्यं पश्यामि इति दोषमुपलभ्य पुनः प्रजापतिमुपससाद । तं दोषं श्रुत्वा प्रजापतिराह—**एतमिति** ॥ **एत-**

भामती ।

तमिति । तौ होचतुः, यथैवावामतिचिरब्रह्मचर्यचरणसमुपजातायतनखलोमादिमन्तावेवमावयोः प्रतिरूपकं नखलोमादिमदुदशरावेऽपश्यावेति । पुनरेतयोश्छायात्मविभ्रममपनिनीषुर्यथैव हि छायापुरुष उपजनापायधर्माभेदेनावगम्यमान आत्मलक्षणविरहान्नात्मैवमेवेदं शरीरं नात्मा, किंतु ततो भिन्नमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेतौ जानीयातामित्याशयवान् प्रजापतिरुवाच, साध्वलंकृतौ सुवसनौ परिष्कृतौ भूत्वा पुनरुदशरावे पश्यतमात्मानं, यच्चात्र पश्यथस्तद् ब्रूतमिति । तौ च साध्वलंकृतौ सुवसनौ छिन्ननखलोमानौ भूत्वा तथैव चक्रतुः । पुनश्च प्रजापतिना पृष्टौ तामेव छायामात्मानमूचतुः । तदुपश्रुत्य प्रजापतिरहो बताद्यापि न प्रशान्त एनयोर्विभ्रमः, तद्यथाभिमतमेवात्मतत्त्वं कथयामि तावत् । कालेन कल्मषे क्षीणेऽस्मद्वचनसंदर्भपौर्वापर्यपर्यालोचनयात्मतत्त्वं प्रतिपत्स्येते स्वयमेवेति मत्वोवाच, एष आत्मैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । तयोर्विरोचनो देहानुपातित्वाच्छायाया देह एवात्मतत्त्वमिति मत्वा निजसदनमागत्य तथैवासुरानुपदिदेश । देवेन्द्रस्त्वप्राप्तनिजसदनोऽध्वन्येव किंचिद्विरलकल्मषतया छायात्मनि शरीरगुणदोषानुविधायिनि तंतं दोषं परिभावयन् नाहमत्र छायात्मदर्शने भोग्यं पश्यामीति प्रजापतिसमीपं समित्पाणिः पुनरेवेयाय । आगतश्च प्रजापतिनागमनकारणं पृष्टः पथि परिभावितं जगाद । प्रजापतिस्तु सुव्याख्यातमप्यात्मतत्त्वमक्षीणकल्मषावरणतया नाग्रहीः, तत्पुनरपि तत्प्रक्षयाय चरापराणि द्वात्रिंशतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यम्, अथ प्रक्षीणकल्मषाय ते अहमेतमेवात्मानं भूयोऽनुव्याख्यास्यामीत्यवोचत् । स च तथा चरितब्रह्मचर्यः सुरेन्द्रः प्रजापतिमुपससाद । उपसन्नाय चास्मै प्रजापतिर्व्याचष्टे, य आत्मापहतपाप्मादिलक्षणोऽक्षणि दर्शितः सोऽयं य एष स्वप्ने महीयमानो वनितादिभिरनेकधा स्वप्नोपभोगान् भुञ्जानो विहरतीति । अस्मिन्नपि देवेन्द्रो भयं ददर्श ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

साक्षी साक्ष्यस्य देहादेः सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन चाऽऽत्मेत्यर्थः । तथा चावस्थावत्त्वाज्जीवोऽयमिति श्रुत्यर्थं संक्षिप्याऽऽह—**जीवमिति** । स्वप्नावस्थातोऽन्या स्वापावस्थाऽवस्थान्तरम् । तथाऽपि तस्मिन्नपहतपाप्मत्वादि कथमित्याशंक्य विनाऽपि ब्रह्मरूपतामुपास्त्या तद्धीरित्याह—**तस्येति** । 'य आत्माऽपहतपाप्मा' इत्यादिनोपक्रान्तः स परमात्मतया चतुर्थपर्याये कथ्यते, तेन तत्प्रतिपादनसिद्धिरित्याशंक्य चतुर्थपर्यायस्यापि जीवविषयत्वमाह—**नाहेति** । अहेति निपातः खेदार्थे । खिद्यमानो हीन्द्रः प्रोवाचायं सुप्तः पुमानय-

[छां० ८ । ११ । ३] इति चोपक्रम्य शरीरसम्बन्धनिन्दापूर्वकम् "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" [छां० ८ । १२ । २] इति जीवशरीरात्समु-

रत्नप्रभा ।

स्मात् प्रकृतादात्मनः अन्यत्र अन्यं न व्याख्यास्यामीत्युपक्रम्य "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्" [छां०

भामती ।

यद्यप्ययं छायापुरुषवन्न शरीरधर्माननुपतति, तथापि शोकभयादिविविधबाधानुभवान्न तत्राप्यस्ति स्वस्तिप्राप्तिरित्युक्तवति मघवति पुनरपराणि चर द्वात्रिंशतं वर्षाणि स्वच्छं ब्रह्मचर्यमिदानीमप्यक्षीणकल्मषोऽसीत्यूचे प्रजापतिः । अथास्मिन्नेवंकारमुपसन्ने मघवति प्रजापतिरुवाच, य एष आत्मापहतपाप्मादिगुणो दर्शितोऽक्षणि च स्वप्ने च स एष यो विषयेन्द्रियसंयोगविरहात्प्रसन्नः सुषुप्तावस्थायामिति । अत्रापि नेन्द्रो निर्ववार । यथा हि जाग्रद्वा स्वप्नगतो वाऽयमहमस्मीति इमानि भूतानि चेति विजानाति नैवं सुषुप्तः किंचिदपि वेदयते, तदा खल्वयमचेतयमानोऽभावं प्राप्त इव भवति । तदिह का निर्वृतिरिति । एवमुक्तवति मघवति बताद्यापि न ते कल्मषक्षयोऽभूत् । तत्पुनरपराणि चर पञ्च वर्षाणि ब्रह्मचर्यमित्यवोचत्प्रजापतिः । तदेवमस्य मघोनस्त्रिभिः पर्यायैर्व्यतीयुः षण्णवतिवर्षाणि । चतुर्थे च पर्याये पञ्च वर्षाणीत्येकोत्तरं शतं वर्षाणि ब्रह्मचर्यं चरतः सहस्राक्षस्य संपेदिरे । अथास्मै ब्रह्मचर्यसंपदुन्मृदितकल्मषाय मघवते य एषोऽक्षिणि यश्च स्वप्ने यश्च सुषुप्ते अनुस्यूत एष आत्मापहतपाप्मादिगुणो दर्शितः, तमेव 'मघवन् मर्त्यं वै शरीरम्' इत्यादिना विस्पष्टं व्याचष्टे प्रजापतिः । अयमस्याभिसंधिः—यावत्किंचित् सुखं दुःखमागमापायि तत्सर्वं शरीरेन्द्रियान्तःकरणसंबन्धि, न त्वात्मनः । स पुनरेतानेव शरीरादीन् अनाद्यविद्यावासनावशादात्मत्वेनाभिप्रतीतस्तद्गतेन सुखदुःखेन तद्वन्तमात्मानमनुमन्यमानोऽनुतप्यते । यदा त्वयमपहतपाप्मत्वादिलक्षणमुदासीनमात्मानं देहादिभ्यो विविक्तमनुभवति, अथास्य शरीरवतोऽप्यशरीरस्य न देहादिधर्मसुखदुःखप्रसङ्गोऽस्तीति नानुतप्यते, केवलमयं निजे चैतन्यानन्दघने रूपे व्यवस्थितः समस्तलोककामान् प्राप्तो भवति । एतस्यैव हि परमानन्दस्य मात्राः सर्वे कामाः । दुःखं त्वविद्यानिर्माणमिति न विद्वानाप्नोति । 'अशीलितोपनिषदां व्यामोह इह जायते । तेषामनुग्रहायेदमुपाख्यानमवर्तयम् ॥' एवं व्यवस्थित उत्तराद्वाक्यसंदर्भात्प्राजापत्यात् अक्षणि च स्वप्ने च सुषुप्ते च चतुर्थे च पर्याये 'एष संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय' इति जीवात्मैवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योच्यते । नो खलु परस्याक्षिस्थानं संभवति । नापि स्वप्नाद्यवस्थायोगः । नापि शरीरात्समुत्थानम् । तस्माद्यस्यैतत् सर्वं सोऽपहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्तः । जीवस्य चैतत् सर्वमिति स एवापहतपाप्मादिगुणः श्रुत्योक्त इति नापहतपाप्मादिभिः परं ब्रह्म गम्यते । ननु जीवस्यापहतपाप्मत्वादयो न संभवन्तीत्युक्तम् । वचनाद्भविष्यन्ति । किमिव वचनं न कुर्यात् । नास्ति वचनस्यातिभारः । न च मानान्तरविरोधः । न हि जीवः पाप्मादिस्वभावः, किंतु वाग्बुद्धिशरीरारम्भसंभवोऽस्य पाप्मादिः शरीराद्यभावे न भवति धूम इव धूम-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मस्म्यहमित्येवं नाऽऽत्मानमस्यामवस्थायां जानाति नो एवेमानि भूतानि विनाशमेवापीतो भवति नाहमत्र भोग्यं पश्यामीत्येवं स्वापे दोषं दृष्ट्वा पुनरुपससादेत्यर्थः । तं प्रजापतिरुवाचैतं त्वेवेति प्रकृतमेवाऽऽत्मानं ते तुभ्यं पुनरपि व्याख्यास्यामि नैतस्मादन्यमित्युपक्रमार्थः । तथाऽपि जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्युपगमेऽध्यक्षादिविरोधो न हेत्वधीनस्य देहोत्तरकालं जीवेऽपि योगादित्याह—शरीरेति । मघवन्मर्त्यं वा इदमित्यादिना देहसंबन्धं निन्दित्वा तस्मादुत्थितं जीवमेवोत्तमपुरुषमेष संप्रसादोऽस्मादित्यादिना दर्शयतीति योजना

त्थितमुत्तमं पुरुषं दर्शयति ॥ तस्मादस्ति सम्भवो जीवे पारमेश्वराणां धर्माणाम् ॥ अतो "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छां० ८ । १ । १] इति जीव एवोक्त इति चेत्कश्चिद् ब्रूयात्, तं प्रतिब्रूयादाविर्भूतस्वरूपस्त्विति ॥ तुशब्दः पूर्वपक्षव्यावृत्त्यर्थः ॥ नोत्तरस्मादपि वाक्यादिह जीवस्याशंका सम्भवतीत्यर्थः ॥ कस्मात् ॥ यतस्तत्राप्याविर्भूतस्वरूपो जीवो विवक्ष्यते ॥ आविर्भूतं स्वरूपमस्येत्याविर्भूतस्वरूपः ॥ भूतपूर्वगत्या जीववचनम् ॥ एतदुक्तं भवति ॥ "य एषोऽक्षिणि" [छां० ८ । ७ । ४] इत्यक्षिलक्षितं द्रष्टारं निर्दिश्योदशरावब्राह्मणेनैनं शरी-

रत्नप्रभा ।

८ । १२ । १] इति निन्दापूर्वकं जीवमेव दर्शयतीत्यर्थः । **तस्मात्** प्रजापतिवाक्यात् । **अतः** सम्भवासिद्धेः । सिद्धान्तयति-**तं प्रतीति** ॥ अवस्थात्रयाच्छोधनेनाविर्भूतम् । **शोधितत्वम्** अर्थस्य वाक्योत्थवृत्त्यभिव्यक्तत्वमित्यर्थः ॥ तर्हि सूत्रे पुँल्लिंगेन जीवोक्तिः कथं ? ज्ञानेन जीवत्वस्य निवृत्तत्वादित्यत आह-**भूतपूर्वेति** ॥ ज्ञानात्पूर्वमविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वरूपं जीवत्वमभूदिति कृत्वा ज्ञानानन्तरं ब्रह्मरूपोपि जीवनाम्नोच्यत इत्यर्थः ॥ विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयपर्यायचतुष्टयात्मकप्रजापतिवाक्यस्य तात्पर्यमाह-**एतदिति** ॥ जन्मनाशवत्त्वात्प्रतिबिम्बवद्बिम्बदेहो नात्मेति ज्ञापनार्थं प्रजापतिरिन्द्रविरोचनौ प्रत्युवाच-"उदशरावे आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो न विजानीथस्तन्मे प्रब्रूतम्" [छां० ८ । ८ । १] इत्यादिब्राह्मणेनेत्याह-**उदशरावेति** ॥ उदकपूर्णे शरावे प्रतिबिम्बात्मानं देहं दृष्ट्वा स्वस्याज्ञातं यत्तन्मह्यं वाच्यमित्युक्तश्रुत्यर्थः ॥

भामती ।

ध्वजाभाव इति शङ्कार्थः । निराकरोति-**तं प्रतिब्रूयाद् आविर्भूतस्वरूपस्तु** । अयमभिसंधिः-पौर्वापर्यालोचनया तावदुपनिषदां शुद्धबुद्धमुक्तमेकमप्रपञ्चं ब्रह्म तदतिरिक्तं च सर्वं तद्विवर्तो रज्जोरिव भुजङ्ग इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । तथा च जीवोऽप्यविद्याकल्पितदेहेन्द्रियाद्युपहितं रूपं ब्रह्मणो न तु स्वाभाविकः । एवं च नापहतपाप्मत्वादयस्तस्मिन्नविद्योपाधौ संभविनः । आविर्भूतब्रह्मरूपे तु निरुपाधौ संभवन्तो ब्रह्मण एव न जीवस्य । एवं च ब्रह्मैवापहतपाप्मादिगुणं श्रुत्युक्तमिति तदेव दहराकाशो न जीव इति । स्यादेतत् । स्वरूपाविर्भावे चेद्ब्रह्मैव न जीवः, तर्हि विप्रतिषिद्धमिदमभिधीयते जीव आविर्भूतस्वरूप इति, अत आह-**भूतपूर्वगत्येति** ॥ **उदशरावब्राह्मणेनेति** । यथैव हि मघोनः प्रतिबिम्बान्युदशराव उपजनापायधर्मकाण्यात्मलक्षणविरहान्नात्मा, एवं देहेन्द्रियाद्यप्युपजनापायधर्मकं नात्मेत्युदशरावदृष्टान्तेन शरी-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

असंभवासिद्धिं निगमयति-**तस्मादिति** । हेत्वसिद्धिफलमाह-**अत इति** । सिद्धान्तमादत्ते-**तं प्रतीति** । आविर्भावस्य विशेषविषयत्वात्तदर्थस्तुशब्दो वृथेत्याशंक्याऽऽह-**तुशब्द इति** । पक्षव्यावृत्तिमेव स्फुटयति-**नेति** । इहेति दहरवाक्योक्तिः । पर्यायचतुष्टयस्य जीवार्थत्वात्कुतस्तदाशंका नेति शंकते-**कस्मादिति** । सौत्रं हेतुमाह-**यत इति** । पर्यायचतुष्टयं सप्तम्यर्थः । पुँल्लिङ्गसूचितं बहुव्रीहिसमासमाह-**आविर्भूतमिति** । तस्य ब्रह्मत्वात्कथं जीवो विशेष्यते तत्राऽऽह-**भूतेति** । अविद्यातत्कार्यप्रतिबिम्बितत्वेन चिद्धातोर्जीवभावोऽभूदिति बिम्बब्रह्मैक्यज्ञानेऽपि जीवत्वोक्तिरित्यर्थः । स्वरूपाविर्भावेऽपि जीवस्य जीवत्वानपायात्कुतो ब्रह्मतेत्याशंक्य प्राजापत्यवाक्यतात्पर्यमाह-**एतदिति** । अवस्थाविशेषविशिष्टस्य परैक्यायोगमाशंक्याऽऽह-**अक्षीति** । उपजनापायवत्त्वात्प्रतिबिम्बवदनात्मा देहादिरिति वक्तुमुदशराव आत्मानमवेक्ष्य यदात्मनो रूपं न विजानीथस्तन्मे ब्रूतमित्युत्तरो ग्रन्थ इत्याह-**उदशरावेति** । प्रकृतो द्रष्टा द्वितीयार्थः ।

रात्मताया व्युत्थाप्य "एतं त्वेव ते" [छां ८ । ९ । ४] इति पुनस्तमेव व्याख्येयत्वेनाकृष्य स्वप्नसुषुप्तोपन्यासक्रमेण "परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेभिनिष्पद्यते" [छां० ८ । १२ । २] इति ॥ यदस्य पारमार्थिकं स्वरूपं ब्रह्म, तद्रूपतयैनं जीवं व्याचष्टे ॥ न जैवेन रूपेण ॥ यत्परं ज्योतिरुपसम्पत्तव्यं श्रुतं तत्परं ब्रह्म ॥ तच्चापहतपाप्मत्वादिधर्मकम् ॥ तदेव च जीवस्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । तत्त्वमसीत्यादिशास्त्रेभ्यः ॥ नेतरदुपाधिकल्पितम् ॥ यावदेव हि स्थाणाविव पुरुषबुद्धिं द्वैतलक्षणामविद्यां निर्वर्तयन्कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानमहं ब्रह्मास्मीति न प्रतिपद्यते, तावज्जीवस्य जीवत्वम् ॥ यदा तु देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघाताद्व्युत्थाप्य श्रुत्या प्रतिबोध्यते—नासि त्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातः, नासि संसारी—किं तर्हि—तद्यत्सत्यं स आत्मा चैतन्यमात्रस्वरूपस्तत्त्वमसीति, तदा कूटस्थनित्यदृक्स्वरूपमात्मानं प्रतिबुध्यास्माच्छरीराद्यभिमानात्समुत्तिष्ठन्स एव कूटस्थनित्यदृक्स्वरूप आत्मा भवति ॥ "स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३ । २ । ९] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ तदेव चास्य पारमार्थिकं स्वरूपम् । येन शरीरात्समुत्थाय स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते ॥

रत्नप्रभा ।

व्युत्थाप्य विचार्य अभिनिष्पद्यते इत्यत्रैतदुक्तं भवतीति **सम्बन्धः** । किमुक्तमित्यत आह—**यदस्येति** ॥ जीवत्वरूपेण जीवं न व्याचष्टे । लोकसिद्धत्वात् । किंतु तमनूद्य परस्परव्यभिचारिणीभ्योऽवस्थाभ्यो विविच्य ब्रह्मस्वरूपं बोधयति । अतो यद्ब्रह्म तदेवापहतपाप्मत्वादिधर्मकं न जीव इत्युक्तं भवति । शोधितस्य ब्रह्माभेदेन तद्धर्मोक्तिरित्यर्थः । एवमवस्थोपन्यासस्य विवेकार्थत्वान्न जीवलिङ्गत्वम् । एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेतिलिंगोपेतश्रुतिविरोधादिति मन्तव्यम् । **ननु** जीवत्वब्रह्मत्वविरुद्धधर्मवतोः कथमभेदस्तत्राह—**तदेवेति** ॥ अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जीवत्वस्याविद्याकल्पितत्वादविरोध इति मत्वा दृष्टान्तेनान्वयमाह—**यावदिति** । व्यतिरेकमाह—**यदेति** । अविद्यायां सत्यां जीवत्वं वाक्योत्थप्रबोधात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तिरित्याविद्यकं तदित्यर्थः ॥ संसारित्वस्य कल्पितत्वे सिद्धं निगमयति—**तदेव चास्येति** ॥ "समुत्थाय परं ज्योतिरुप-

भामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्युत्थापनं बाधः । प्रकरणविच्छेदं व्यावर्तयति—**एतमिति** । अवस्थानां व्यभिचारित्वेन कल्पितत्वात्तदस्पृष्टं वस्तूपदेष्टुमवस्थोक्तिरिति तदुक्तिफलमाह—**स्वप्नेति** । परं ज्योतिरित्यादिश्रुतेस्तात्पर्यमाह—**यदिति** । परं ज्योतिरेवोपसंपत्तव्यं श्रूयते न ब्रह्मेत्याशंक्याऽऽह—**यत्तदिति** । यत्तु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह—**तच्चेति** । जीवस्य ब्रह्माभेदात्तद्रूपेण स्वाभाविकाविर्भूतापहतपाप्मत्वादिस्वरूपं तद्वदतिवाक्यमित्यर्थः । कथं मिथोविरुद्धयोर्जीवब्रह्मणोरैक्यं, तत्राऽऽह—**तदेवेति** । विरुद्धत्वबुद्धौ कथं शास्त्रमपि तद्बोधीत्याशंक्याऽऽह—**नेतरदिति** । प्रातीतिकविरुद्धाकारस्यौपाधिकत्वादागमावगतं स्वाभाविकमैक्यमविरुद्धमित्यर्थः । अविद्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां संसारित्वस्याविद्यात्वं वक्तुं दृष्टान्तेनान्वयमाह—**यावदिति** । व्यतिरेकमाह—**यदेति** । व्युत्थापनद्वारा प्रतिबोधनमभिनयति—**नासीति** । व्युत्थापनफलमसंसारित्वमुक्त्वा तत्फलमाकांक्षापूर्वकमाह—**किमिति** । शास्त्रीयमात्मज्ञानमनूद्य तत्फलमाह—**तदेति** । विदुषो ब्रह्मत्वे मानमाह—**स इति** । किमित्यन्यतरस्य कल्पितत्वं द्वयोरपि वस्तुत्वं किं न स्यात्तत्राऽऽह—**तदेवेति** । शरीरविशिष्टं रूपं कल्पितमन्यथा तस्माद्व्युत्थितस्य स्वेनाभिनिष्पत्त्ययोगादित्यर्थः । स्वेन रूपेणाभिनिष्प-

कथं पुनः स्वं च रूपं स्वेनैव च निष्पद्यत इति सम्भवति कूटस्थनित्यस्य। सुवर्णादीनां तु द्रव्यान्तरसम्पर्कादभिभूतस्वरूपाणामनभिव्यक्ताऽसाधारणविशेषाणां क्षारप्रक्षेपादिभिश्शोध्यमानानां स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। तथा नक्षत्रादीनामहन्यभिभूतप्रकाशानामभिभावकवियोगे रात्रौ स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः स्यात्। न तु तथा चैतन्यज्योतिषो नित्यस्य केनचिदभिभवः सम्भवति। असंसर्गित्वाद्, व्योम्न इव दृष्टविरोधाच्च। दृष्टिश्रुतिमतिविज्ञातयो हि जीवस्य स्वरूपम्। तच्च शरीरादसमुत्थितस्यापि जीवस्य सदा निष्पन्नमेव दृश्यते। सर्वो हि जीवः पश्यञ्छृण्वन्मन्वानो विजानन्व्यवहरति। अन्यथा व्यवहारानुपपत्तिः। तच्चेच्छरीरात्समुत्थितस्य निष्पद्येत। प्राक्समुत्थानाद्दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत। अतः

रत्नप्रभा।

संपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" [छां० ८ । १२ । २] इति श्रुतिं व्याख्यातुमाक्षिपति—**कथं पुन**रित्यादिना॥ कूटस्थनित्यस्य स्वं रूपमित्य**न्वयः**। मलसङ्गिनो हि क्रियया मलनाशादभिव्यक्तिः, न तु कूटस्थस्यासंगिन इत्याह—**सुवर्णेति**॥ **द्रव्यान्तरं** पार्थिवो मलः॥ **अभिभूतेति**। अस्य व्याख्यान**मनभिव्यक्तेति**। **असाधारणो** भास्वरत्वादिः। **अभिभावकः** सौरालोकः। जीवस्वरूपस्याभिभवे बाधकमाह—**दृष्टीति**॥ "विज्ञानघन एव" [बृ० २ । ४ । १२] इति श्रुत्या चिन्मात्रस्तावदात्मा। तच्चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिव्यक्तं दृष्ट्यादिपदवाच्यं सद्व्यवहारांगं जीवस्य स्वरूपं भवतीति तस्याभिभूतत्वे दृष्टो व्यवहारो विरुध्येत। हेत्वभावाद्व्यवहारो न स्यादित्यर्थः। अज्ञस्यापि स्वरूपं वृत्तिषु व्यक्तमित्यंगीकार्यम्। व्यवहारदर्शनादित्याह—**तच्चेति**॥ अन्यथेत्युक्तं स्फुटयति—**तच्चेदिति**॥ स्वरूपं चेज्ज्ञानिन एव व्यज्येत, ज्ञानात्पूर्वं व्यवहारोच्छित्तिरित्यर्थः॥ **अतः** सदैव व्यक्तस्वरूपत्वादित्यर्थः। सदा वृत्तिषु व्यक्तस्य

भामती।

रात्मताया व्युत्थानं बाध इति चोदयति—**कथं पुनः स्वं च रूपमिति**। द्रव्यान्तरसंसृष्टं हि तेनाभिभूतं तस्माद्विविच्यमानं व्यज्यते हेमतारकादि। कूटस्थनित्यस्य पुनरन्येनासंसृष्टस्य कुतो विवेचनाद-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

त्तिरित्यत्र विरोधं चोदयति—**कथमिति**। तत्र हेतुं सूचयति—**कूटस्थेति**। विशेषणव्यावृत्तिमाह—**सुवर्णादीनामिति**। पार्थिवं रजो द्रव्यान्तरम्। असाधारणो विशेषः स्वर्णत्वभास्वरत्वादिः। दाहच्छेदादिसंग्रहार्थमादिपदम्। स्वर्णादिवन्नक्षत्रादीनामभिभावकद्रव्यसंपर्काविनाशेऽपि स्वरूपाभिनिष्पत्तिवत्प्रकृतेऽपि स्यादित्याशंक्याऽऽह—**तथेति**। स्वर्णादीनामिवेति यावत्। अभिभावकं सावित्रं तेजोऽभीष्टम्। दार्ष्टान्तिके वैषम्यमाह—**न त्विति**। द्रव्यान्तरसंसृष्टं तेनाभिभूतं ततो विविक्तमभिव्यक्तिमर्हति कूटस्थनित्यं त्वन्येनासंपृक्तमसङ्गाद्द्वितीयं ततो विवेकद्वारा नाभिव्यक्तिभागित्यर्थः। वस्तुतोऽसंसर्गित्वे व्योमोदाहरणम्। जीवस्याभिभूतस्वरूपतया ज्ञानात्तदभिव्यक्तिः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरित्याशंक्याऽऽह—**दृष्टेति**। जीवस्वरूपस्यानभिव्यक्तौ दृष्टः सर्वो व्यवहारो विरुध्येत। तस्याहमिति तद्धीपूर्वकत्वात्तथा च तदनभिव्यक्तिरयुक्तेत्यर्थः। उक्तमेव व्यक्तीकुर्वन्नादौ तदीयं स्वरूपमनुवदति—**दृष्टीति**। 'विज्ञानघन एव' इत्यादिश्रुतेश्चिन्मात्रस्वभावस्तावदात्मा तच्चैतन्यं चक्षुरादिद्वारा व्यज्यमानं दृष्ट्यादिशब्दितमतो दृष्ट्यादयोऽस्य स्वरूपमित्यर्थः। अथोक्तं रूपमदेहस्यैव व्यज्यते सदेहस्य तद्व्यक्तिविरोधित्वान्न हि देहसंबन्धे जीवस्यासाधारणं रूपं प्रकटीभवति। तत्राऽऽह—**तच्चेति**। तामेव दृष्टिं व्याचष्टे—**सर्वो हीति**। सदा दृष्ट्यादिरूपं जीवस्य व्यक्तमित्यत्रार्थापत्तिमाह—**अन्यथेति**। अनुपपत्तिमेव स्फुटयति—**तच्चेदिति**। दृष्ट्यादिरूपं सर्वनामार्थः। निष्पत्तिरभिव्यक्तिः। जीवस्य सदा स्वरूपव्यक्तौ फलितमाह—**अत इति**। कालपरिपाकनिमित्तं प्रयत्नविशेषनिमित्तं

किमात्मकमिदं शरीरात्समुत्थानं किमात्मिका च स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः—इति ॥ अत्रोच्यते ॥ प्राग्विवेकविज्ञानोत्पत्तेः शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनोपाधिभिरविविक्तमिव जीवस्य दृष्ट्यादि ज्योतिस्स्वरूपं भवति । यथा शुद्धस्य स्फटिकस्य स्वाच्छ्यं शौक्ल्यं च स्वरूपं प्राग्विवेकग्रहणाद्रक्तनीलाद्युपाधिभिरविविक्तमिव भवति ॥ प्रमाणजनितविवेकग्रहणात्तु पराचीनस्फटिकः स्वाच्छ्येन शौक्ल्येन च स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इत्युच्यते, प्रागपि तथैव सन्, तथा देहाद्युपाध्यविविक्तस्यैव सतो जीवस्य श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानं शरीरात्समुत्थानं विवेकविज्ञानफलं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः केवलात्मस्वरूपावगतिः ॥

रत्नप्रभा ।

वस्तुतोऽसङ्गस्यात्मन आविद्यकदेहाद्यविवेकरूपस्य मलसङ्गस्य सत्त्वात्तद्विवेकापेक्षया समुत्थानादिश्रुतिरित्युत्तरमाह—**अत्रेति** ॥ **वेदना** हर्षशोकादिः । **अविविक्तमिवेति** तादात्म्यस्य सङ्गस्य कल्पितत्वमुक्तम् । तत्र कल्पितसंगे दृष्टान्तः—**यथेति** ॥ **श्रुतिकृतमिति** । त्वंपदार्थश्रुत्या "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ० ४ । ४ । २२] इत्याद्यया सिद्धमित्यर्थः । प्राणादिभिन्नशुद्धत्वम्पदार्थज्ञानस्य वाक्यार्थसाक्षात्कारः फलमित्याह—**केवलेति** ॥ सशरीरत्वस्य सत्यत्वात्समुत्थानमुत्क्रान्तिरिति व्याख्येयम् । न विवेक इत्याशंक्याह—

भामती ।

भिव्यक्तिः । न च संसारावस्थायां जीवोऽनभिव्यक्तः । दृष्ट्यादयो ह्यस्य स्वरूपं, ते च संसारावस्थायां भासन्त इति कथं जीवरूपं न भासत इत्यर्थः ; परिहरति—**प्राग्विवेकज्ञानोत्पत्तेरिति** । अयमर्थः—यद्यप्यस्य कूटस्थनित्यस्यान्यसंसर्गो न वस्तुतोऽस्ति, यद्यपि च संसारावस्थायामस्य दृष्ट्यादिरूपं चकास्ति, तथाप्यनिर्वाच्यानाद्यविद्यावशादविद्याकल्पितैरेव देहेन्द्रियादिभिरसंसृष्टमपि संसृष्टमिव विविक्तमप्यविविक्तमिव दृष्ट्यादिरूपमस्य प्रथते । तथा च देहेन्द्रियादिगतैस्तापादिभिस्तापादिमदिव भवतीति । उपपादितं चैतद्विस्तरेणाध्यासभाष्य इति नेहोपपाद्यते । यद्यपि स्फटिकादयो जपाकुसुमादिसंनिहिताः, संनिधानं च संयुक्तसंयोगात्मकम्, तथा च संयुक्ताः, तथापि न साक्षाज्जपादिकुसुमसंयोगिन इत्येतावता दृष्टान्तिता इति । वेदना हर्षभयशोकादयः । दार्ष्टान्तिके योजयति—**तथा देहादीति** । 'संप्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते' इत्येतद्विभजते—**श्रुतिकृतं विवेकविज्ञानमिति** । तदनेन श्रवणमनननध्यानाभ्यासाद्विवेकविज्ञानमुक्त्वा तस्य विवेकविज्ञानस्य फलं केवलात्मरूपसाक्षात्कारः स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिः, स च साक्षात्कारो वृत्तिरूपः प्रपञ्चमात्रं प्रविलापयन् स्वयमपि प्रपञ्चरूपत्वात्कतकफलवत्प्रलीयते । तथा च निर्मृष्टनिखिलप्रपञ्चजालमनुपसर्गमपराधीनप्रकाशमात्मज्योतिः सिद्धं भवति । तदिदमुक्तम्—परं ज्योतिरुपसंपद्येति । अत्र चोपसंपत्तावुत्तरकालायामपि क्त्वाप्रयोगो मुखं व्यादाय स्वपितीतिवन्मन्तव्यः । यदा

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वेति संदेहादाह—**किमिति** । कालकृतप्रतिबन्धध्वंसोपाधिका वा पुरुषव्यापारोपाधिका वेति संशयादुक्तम्—**किमात्मिकेति** । वस्तुतोऽसंसर्गेऽपि देहादिभिरविद्यया संसृष्टमिवास्य दृष्ट्यादिरूपमतस्तद्विवेकापेक्षया स्वरूपाभिनिष्पत्तिरित्युत्तरमाह—**अत्रेति** । वेदना हर्षादयः । मिथ्यासंसृष्टत्वे दृष्टान्तः—**यथेति** । विवेकादूर्ध्वं स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिरपि दृष्टेत्याह—**प्रमाणेति** । उच्यत इत्युक्तितात्पर्यमाह—**प्रागपीति** । शरीरात्समुत्थायेत्यादिश्रुत्यर्थं दर्शयन्दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेति** । श्रुतिकृतमन्वयव्यतिरेकसहितया 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिश्रुत्या सिद्धमिति यावत् । विवेकज्ञानं त्वंपदार्थशोधनम् । स्वरूपाभिनिष्पत्तिमेव विवेकफलभूतं विशिनष्टि—**केवलेति** । ननु देहादुत्थानं नामोत्क्रमणं न पदार्थशोधनं सदेहत्वं च वास्तवं नाऽऽविद्यं

तथा विवेकाविवेकमात्रेणैवात्मनोऽशरीरत्वं सशरीरत्वं च मन्त्रवर्णात् । "अशरीरं शरीरेषु"[कठ० १।२।२२]इति "शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यते" [भग०गी० १३।३१] इति च सशरीरत्वाशरीरत्वविशेषाभावस्मरणात् ॥ तस्माद्विवेकविज्ञानाभावादनाविर्भूतस्वरूपः सन्विवेकविज्ञानादाविर्भूतस्वरूप इत्युच्यते ॥ न त्वन्यादृशावाविर्भावानाविर्भावौ स्वरूपस्य सम्भवतः । स्वरूपत्वादेव ॥ एवं मिथ्याज्ञानकृत एव जीवपरमेश्वरयोर्भेदः । न वस्तुकृतः । व्योमवदसङ्गत्वाविशेषात् ॥ कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । यतः "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते" [छां ८ । ७ । ४] इत्युपदिश्य "एतदमृतमभयमेतद्ब्रह्म" [छां० ८ । ७ । ४] इत्युपदिशति । योऽक्षिणि प्रसिद्धो द्रष्टा द्रष्टृत्वेन विभाव्यते सोऽमृताऽभयलक्षणाद्ब्रह्मणोऽन्यश्चेत्स्यात्ततोऽमृताऽभयब्रह्मसामानाधिकरण्यं न स्यात् ॥

रत्नप्रभा ।

तथा विवेकेति ॥ उक्तश्रुत्यनुसारेणेत्यर्थः । "शरीरेष्वशरीरम् अवस्थितम्" [कठ० १ । २ । २२] इति श्रुतेः । अविवेकमात्रकल्पितं सशरीरत्वम् । अतो विवेक एव समुत्थानमित्यर्थः । **ननु** स्वकर्मार्जिते शरीरे भोगस्यापरिहार्यत्वात् कथं जीवत एव स्वरूपाविर्भाव इत्यत आह–**शरीरस्थोऽपीति** ॥ अशरीरवच्छरीरस्थस्यापि बन्धाभावस्मृतेर्जीवतो मुक्तिर्युक्तेत्यर्थः । अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सूत्रशेषोक्तयुक्तमित्याह–**तस्मादिति** ॥ **अन्यादृशौ** । सत्यावित्यर्थः । ज्ञानाज्ञानकृतौ आविर्भावतिरोभावाविति स्थिते भेदोऽप्यंशांशित्वकृतो निरस्त इत्याह–**एवमिति** ॥ अंशादिशून्यत्वम् **असंगत्वम्** । आत्मा, द्रव्यत्वव्याप्यजातिशून्यः, विभुत्वात्, व्योमवदित्यात्मैक्यसिद्धेर्भेदो मिथ्येत्यर्थः । प्रजापतिवाक्याच्च भेदो मिथ्येत्याकांक्षापूर्वकमाह–**कुतश्चेत्यादिना** ॥ एतद्भेदस्य सत्यत्वमेव नास्तीति कुत **इत्यन्वयः** ।

भामती ।

च विवेकसाक्षात्कारः शरीरात्समुत्थानं, न तु शरीरापादानकं गमनम्, तदा तत्सशरीरस्यापि संभवति प्रारब्धकार्यकर्मक्षयस्य पुरस्तादित्याह–**तथा विवेकाविवेकमात्रेणेति** । न केवलं 'स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति' इत्यादिश्रुतिभ्यो जीवस्य परमात्मनोऽभेदः, प्राजापत्यवाक्यसंदर्भपर्यालोचनयाप्येवमेव प्रतिपत्तव्यमित्याह–**कुतश्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यमिति** । स्यादेतत् । प्रतिच्छायात्मवज्जीवं परमात्मनो वस्तुतो भिन्नमप्यमृताभयात्मत्वेन ग्राहयित्वा पश्चात्परमात्मानममृताभयादिमन्तं प्रजापतिर्ग्राहयति, न त्वयं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रसिद्धिविरोधात्तत्राऽऽह–**तथेति** । उक्तश्रुत्यनुरोधेनेति यावत् । देहासंबन्धिनो देहे स्थितिरित्युक्ते विरोधं निरसितुं विवेकतोऽदेहत्वमविवेकतः सदेहत्वं मान्त्रवर्णिकमित्यर्थः । स्वकर्मार्जिते देहे दुःखादिभोगस्यावर्जनीयत्वान्न जीवतः स्वरूपाविर्भाव इत्याशंक्याऽऽह–**शरीरेति** । अशरीरवदित्यपेरर्थः । जीवतोऽपि स्वरूपस्याऽऽविर्भावः स्यादिति शेषः । अविरुद्धे श्रुत्यर्थे सौत्रमाविर्भावपदं युक्तमित्याह–**तस्मादिति** । मुख्यावेव तौ किं न स्यातां तत्राऽऽह–**न त्विति** । ज्ञानाज्ञानाभ्यामाविर्भावानाविर्भावावित्येवं स्थिते सत्यंशांशित्वादिकृतो भेदोऽपि निरस्त इत्याह–**एवमिति** । न्यायसहितश्रुत्या जीवब्रह्मणोर्भेदो मिथ्येत्युक्तं संप्रति प्राजापत्यवाक्यादपि तद्भेदो मिथ्येत्याह–**कुतश्चेति** । एतद्भिन्नस्य जीवस्याप्रतिपाद्यत्वम् । तन्नास्तित्वमेवमित्युच्यते । कुतःशब्दोक्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति–**यत इति** । अतो ब्रह्म प्रत्यग्भूतमत्र प्रतिपाद्यमिति शेषः । उक्तं व्यतिरेकेण विवृणोति–**योऽक्षिणीति** । श्रुतिलिङ्गाभ्यां केवलं जीवलिङ्गं बाधित्वा जीवो ब्रह्मतयोच्यते नान्यथेत्यर्थः । प्रतीकाभिप्रायेण च्छायया ब्रह्मणः सामानाधिकरण्यं न जीवेनेति नास्ति लिङ्गमित्या-

नापि प्रतिच्छायात्माऽयमक्षिलक्षितो निर्दिश्यते ॥ प्रजापतेर्मृषावादित्वप्रसङ्गात् ॥ तथा द्वितीयेऽपि पर्याये "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति" [छां० ८। १०। १] इति न प्रथमपर्यायनिर्दिष्टादक्षिपुरुषाद्द्रष्टुरन्यो निर्दिष्टः ॥ "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" [छां० ८। ९। ३] इत्युपक्रमात् ॥ किं चाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमद्राक्षं, नेदानीं तं पश्यामीति दृष्टमेव प्रतिबुद्धः प्रत्याचष्टे ॥ द्रष्टारं तु तमेव प्रत्यभिजानाति य एवाहं स्वप्नमद्राक्षं स एवाहं जागरितं पश्यामीति ॥ तथा तृतीयेऽपि पर्याये "न हि खल्वयमेवं सम्प्रत्यात्मानं जानात्ययमहमस्मीति, नो एवेमानि भूतानि" [छां० ८। ११। २] इति सुषुप्तावस्थायां विशेषविज्ञानाभावमेव दर्शयति। न विज्ञातारं प्रतिषेधति ॥ यत्तु तत्र "विनाशमेवापीतो भवति" [छां० ८। ११। १] इति, तदपि विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेव। न विज्ञातृविनाशाभिप्रायम् ॥ "न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वात्" [बृ० ४। ३। ३०] इति

रत्नप्रभा ।

छायायां ब्रह्मदृष्टिपरमिदं वाक्यं, नाभेदपरमित्यत आह—**नापीति** ॥ यस्य ज्ञानात्कृतकृत्यता सर्वकामप्राप्तिस्तमात्मानमन्विच्छाव इति प्रवृत्तयोरिन्द्रविरोचनयोर्यद्यनात्मच्छायां प्रजापतिर्ब्रूयात्तदा मृषावादी स्यादित्यर्थः। प्रथमवद्द्वितीयादिपर्याये व्यावृत्तास्ववस्थासु अनुस्यूतात्मा ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह—**तथेति** ॥ अवस्थाभेदेऽप्यनुस्यूतौ युक्तिमाह—**किंचेति** ॥ सुषुप्तौ ज्ञातुर्व्यावृत्तिमाशंक्याह—**तथा तृतीय इति** ॥ सुषुप्तौ निर्विकल्पज्ञानरूप आत्मास्तीत्यत्र बृहदारण्यकश्रुतिमाह—**न हीति** ॥ बुद्धेस्साक्षिणो नाशो

भामती ।

जीवस्य परमात्मभावमाचष्टे छायात्मन इवेत्यत आह—**नापि प्रतिच्छायात्मायमक्षिलक्षित इति** । अक्षिलक्षितोऽप्यात्मैवोपदिश्यते न च्छायात्मा। तस्मादसिद्धो दृष्टान्त इत्यर्थः। किंच, द्वितीयादिष्वपि पर्यायेषु 'एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि' इत्युपक्रमात्प्रथमपर्यायनिर्दिष्टो न छायापुरुषः, अपि तु ततोऽन्यो द्रष्टात्मेति दर्शयति, अन्यथा प्रजापतेः प्रतारकत्वप्रसङ्गादित्यत आह—**तथा द्वितीयेऽपीति** । अथ छायापुरुष एव जीवः कस्मान्न भवति । तथा च छायापुरुष एवैतमिति परामृश्यत इत्यत आह—**किंचाहमद्य स्वप्ने हस्तिनमिति** । किंचेति समुच्चयाभिधानं पूर्वोपपत्तिसाहित्यं ब्रूते, तच्च शङ्कानिराकरणद्वारेण । छायापुरुषोऽस्थायी, स्थायी चायमात्मा चकास्ति, प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । **न हि खल्वयमेवमिति** । अयं सुषुप्तः । संप्रति सुषुप्तावस्थायाम् । अहमात्मानमहंकारास्पदमात्मानम् । न जानाति। केन प्रकारेण न जानातीत्यत आह—**अयमहमस्मीमानि भूतानि चेति** । यथा जागृतौ स्वप्ने

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शंक्याऽऽह—**नापीति** । उपास्तिविध्यश्रवणात्प्रतिपादकत्वसंभवे प्रतीकोक्तिकल्पनायोगादात्मान्वेषणाय प्रवृत्तयोः सुरासुरराजयोरनात्मानं वदन्प्रजापतिर्मृषावादी विप्रलम्भकः स्यादतो ब्रह्मणो जीवेन सामानाधिकरण्याल्लिङ्गसिद्धिरित्यर्थः । द्वितीये पर्याये जीवस्यावस्थावैशिष्ट्यदृष्टेराद्येऽपि पर्याये न ब्रह्मैक्यमिष्टमित्याशंक्याऽऽह—**तथेति** । आद्ये पर्याये जीवब्रह्मसामानाधिकरण्यात्तदैक्यवदित्यर्थः । अवस्थानां व्यभिचारित्वाज्जीवस्यासङ्गत्वाद्युक्ता द्वितीयपर्यायस्यैक्यपरतेति भावः । अवस्थाव्यभिचारे तद्वतोऽपि तद्भावात्कुतोऽसङ्गतेत्याशंक्याऽऽह—**किंचेति** । आत्मनो ज्ञानरूपत्वात्तस्य च स्वापेऽभावात्कथं तदव्यभिचारितेत्याशंक्याऽऽह—**तथेति** । पर्यायद्वयं दृष्टान्तयितुं तथेत्युक्तम् । विज्ञातृनिषेधे परामर्शासिद्धिरिति भावः । ज्ञातुरभावोक्तिरपि तत्रास्तीत्याशंक्याऽऽह—**यत्त्विति** । तत्र बृहदारण्यकश्रुतिं संवादयति—**न हीति** । आत्मनः

श्रुत्यन्तरात् ॥ तथा चतुर्थेऽपि पर्याये "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि नो एवान्यत्रैतस्माद्" [छां० ८ । ११ । ३] इत्युपक्रम्य "मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरम्" [छां० ८ । १२ । १] इत्यादिना प्रपञ्चेन शरीराद्युपाधिसम्बन्धप्रत्याख्यानेन सम्प्रसादशब्दोदितं जीवं "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" [छां० ८ । १२ । २] इति ब्रह्मस्वरूपापन्नं दर्शयन्न परस्माद्ब्रह्मणोऽमृताभयस्वरूपादन्यं जीवं दर्शयति ॥ केचित्तु परमात्मविवक्षायाम् "एतं त्वेव ते" [छां० ८ । ९ । ४] इति जीवाकर्षणमन्याय्यं मन्यमाना एतमेव वाक्योपक्रमसूचितमपहतपाप्मत्वादिगुणकमात्मानं "ते भूयोनुव्याख्यास्यामि" [छां० ८ । ९ । ४] इति कल्पयन्ति ॥ तेषामेतमिति सन्निहितावलम्बिनी सर्वनामश्रुतिर्विप्रकृष्येत ॥ भूयश्श्रुतिश्चोपरुध्येत ॥ पर्यायान्तराभिहितस्य पर्यायान्तरेऽनभिधीयमानत्वात् ॥ "एतं त्वेव ते" [छां० ८ । ९ । ४] इति च प्रतिज्ञाय प्राक् चतुर्थात्पर्यायादन्यमन्यं व्याचक्षाणस्य प्रजापतेः प्रतारकत्वं प्रसज्येत ॥ तस्माद्यदविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृभोक्तृरागद्वेषादिदोषकलुषितमनेकानर्थ-

रत्नप्रभा ।

नास्ति । नाशकाभावादित्यर्थः । एवमवस्थाभिरसङ्गत्वेनोक्त आत्मैव तुरीयेऽपि ब्रह्मत्वेनोक्त इत्याह–**तथेति** ॥ श्रुतेरेकदेशिव्याख्यां दूषयति-**केचित्त्विति** ॥ जीवपरयोर्भेदादिति भावः । श्रुतिबाधान्मैवमित्याह-**तेषामिति**॥ सन्निहितो जीव एव सर्वनामार्थ इत्यर्थः । उक्तस्य पुनरुक्तौ भूय इति युज्यते । तव तूपक्रान्तपरमात्मनश्चतुर्थ एवोक्तेस्तद्बाध इत्याह–**भूय इति** ॥ लोकसिद्धजीवानुवादेन ब्रह्मत्वं बोध्यत इति स्वमतमुपसंहरति–**तस्मा-**

भामती ।

चेति । 'न हि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्' इत्यनेनाविनाशित्वं सिद्धवद्धेतूकुर्वता सुप्तोत्थितस्यात्मप्रत्यभिज्ञानमुक्तम्, य एवाहं जागरित्वा सुप्तः स एवैतर्हि जागर्मीति । आचार्यदेशीयमतमाह–**केचित्त्विति** । यदि ह्येतमित्यनेनानन्तरोक्तं चक्षुरधिष्ठानं पुरुषं परामृश्य तस्यात्मत्वमुच्येत ततो न भवेच्छायापुरुषः । न त्वेतदस्ति । वाक्योपक्रमसूचितस्य परमात्मनः परामर्शात् । न खलु जीवात्मनोऽपहतपाप्मत्वादिगुणसंभव इत्यर्थः । तदेतद्दूषयति–**तेषामेतमिति** । सुबोधम् । मतान्तरमाह–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्वभावभूतविज्ञप्तेर्नान्यथाभावो योग्यत्वादित्यर्थः । पर्यायत्रयवच्चतुर्थपर्यायालोचनायामपि ब्रह्माव्यतिरिक्तजीवस्य प्रतिपाद्यत्वमित्याह–**तथेति** । कथमुपहितस्यानुपहितपरैक्यमित्याशंक्याऽऽह–**मघवन्निति** । संप्रसादस्यैव परेणैक्यमुच्यते न जीवस्येत्याशंक्याऽऽह–**संप्रसादेति** । स्वरूपेणाभिनिष्पत्तिवचनाद्ब्रह्मस्वरूपापन्नत्वेऽपि न ततोऽन्यत्वं निरस्यते भिन्नाभिन्नत्वादित्याशंक्य विरोधादेकोपाधौ तदयोगादभेदाभावे स्वरूपाभिनिष्पत्तेरयुक्तत्वात्तद्गतभेदस्य कल्पितत्वमेवेत्याह–**नेति** । एकदेशिव्याख्यामनुवदति–**केचित्त्विति** । जीवस्यापहतपाप्मत्वाद्ययोगात्तदाकर्षणस्यान्याय्यत्वम् । कथं तर्हि प्रकृतानुगुणतया वाक्यं व्याख्यायत एतच्छब्देन पूर्वपर्यायेषु प्रकृतजीवानाकर्षणे तदालम्बनाभावाद्वाक्यार्थधियोऽनुदयात्तत्राऽऽह–**एतमिति**।सर्वनामश्रुत्या दूषयति–**तेषामिति**। किंचोपक्रमसूचितोऽर्थश्चतुर्थ एव पर्याये सर्वनामार्थः सर्वत्र वा ? तत्राऽऽद्यं प्रत्याह–**भूयःश्रुतिश्चेति** । उपक्रान्तोऽर्थः सर्वत्र सर्वनामार्थोऽपि न प्रतिपाद्यकोटिनिवेशीति द्वितीयमाशंक्याऽऽह–**एतं त्विति** । स्वयूथ्यमतायोगे फलितमाह–**तस्मादिति** । ब्रह्मैव जीवस्तदित्थं कथमित्याशंक्याऽऽह–**कर्त्रिति** । तस्य विलापनयोग्यतामाह–**अनेकेति** । कथं तर्हि तत्परिहाण्या पारमार्थिकरूपापत्तिरि-

योगि तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं स्वरूपं विद्यया प्रतिपाद्यते ॥ सर्पादिविलयनेनेव रज्ज्वादीन् ॥ अपरे तु वादिनः पारमार्थिकमेव जैवं रूपमिति मन्यन्ते ॥ अस्मदीयाश्च केचित्तेषां सर्वेषामात्मैकत्वसम्यग्दर्शनप्रतिपक्षभूतानां प्रतिषेधायेदं शारीरकमारब्धम् ॥ एक एव परमेश्वरः कूटस्थनित्यो विज्ञानधातुरविद्यया माययामायाविवदनेकधा विभाव्यते । नान्यो विज्ञानधातुरस्तीति ॥ यत्त्विदं परमेश्वरवाक्ये जीवमाशङ्क्य प्रतिषेधति सूत्रकारः–"नासम्भवाद्" [व्या० सू० १ । ३ । १८] इत्यादिना ॥ तत्रायमभिप्रायः ॥ नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावे कूटस्थनित्ये एकस्मिन्नसङ्गे

रत्नप्रभा ।

दिति ॥ व्याख्यानान्तरासम्भवादित्यर्थः । विलयनं शोधनम् । विद्यया महावाक्येनेति यावत् । ये तु संसारं सत्यमिच्छन्ति, तेषामिदं शारीरकमेवोत्तरमित्याह–अपरे त्वित्यादिना ॥ शारीरकस्यार्थं संक्षेपेणोपादिशति–एक एवेति ॥ अविद्यामाययोर्भेदं निरसितुं सामानाधिकरण्यम् । आवरणविक्षेपशक्तिरूपशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदात् सह प्रयोगः । ब्रह्मैवाविद्यया संसरति । न ततोऽन्यो जीव इति शारीरकार्थं इत्यर्थः । तर्हि सूत्रकारः किमिति भेदं ब्रूते तत्राह–यत्त्विति ॥ परमात्मनोऽसंसारि-

भामती ।

अपरे तु वादिन इति । यदि न जीवः कर्ता भोक्ता च वस्तुतो भवेत्, ततस्तदाश्रयाः कर्मविधय उपरुध्येरन् । सूत्रकारवचनं च 'नासंभवात्' इति कुप्येत । तत्खलु ब्रह्मणो गुणानां जीवेऽसंभवमाह । न चाभेदे ब्रह्मणो जीवानां ब्रह्मगुणानामसंभवो जीवेष्विति तेषामभिप्रायः । तेषां वादिनां शारीरकेणैवोत्तरं दत्तम् । तथाहि–पौर्वापर्यपर्यालोचनया वेदान्तानामेकमद्वयमात्मतत्त्वं, जीवास्त्वविद्योपधानकल्पिता इत्यत्र तात्पर्यमवगम्यते । न च वस्तुसतो ब्रह्मणो गुणाः समारोपितेषु जीवेषु संभवन्ति । नो खलु वस्तुसत्या

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्याशंक्य सदृष्टान्तमाह–तदिति । रज्ज्वादीनेषा रज्जुरित्यादिविद्यया पुरोवर्त्यधिष्ठानमिति शेषः । पौर्वापर्यालोचनया प्राजापत्यवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मत्वं तस्येष्टमित्युक्तम् । संप्रति सूत्रसामर्थ्यात्प्रत्यक्षादिप्रामाण्याच्च जैवं रूपं वास्तवमिति मतान्तरमाह–अपरे त्विति । शारीरकमेव तेषामुत्तरमित्याह–तेषामिति । तत्प्रतिषेधार्थं नैतदारब्धं सम्यग्ज्ञानार्थत्वादित्याशङ्क्याऽऽह–आत्मेति । कथमिदमेव तेषामुत्तरमित्युक्ते तदर्थं संगृह्णाति–एक इति । तस्य परिणामित्वं वारयति–कूटस्थेति । ज्ञानादिगुणवत्त्वं प्रत्याह–विज्ञानेति । कथं तस्यैकत्वं चेतनाचेतनभेदधीविरोधादित्याशंक्याऽऽह–अविद्ययेति । माया ततोऽन्येति वादं व्युदसितुं माययेत्युक्तम् । साधारणासाधारणप्रपञ्चभेदस्याप्रामाणिकत्वादविद्यादिभेदे च मानाभावादेकस्मादेवाज्ञानाद्विचित्रशक्तितो विश्वधीसंभवे तद्भेदे गौरवान्न सोऽस्तीत्यर्थः । एकस्यानेकधा भानं नाविद्ययाऽपि दृष्टमित्याशंक्य विवर्तानुगुणं दृष्टान्तमाह–मायावीति । 'नान्योऽतोऽस्ति' इत्यादिश्रुतेरवधारणार्थमाह–नेति । शारीरकार्थसंक्षेपसमाप्तावितिशब्दः । श्रुतिसामर्थ्यादतिरिक्तजीवाभावेऽपि सूत्रसामर्थ्यादन्यो जीवोऽस्तीत्याशंक्याऽऽह–यत्त्विति । आदिशब्देन 'नेतरोऽनुपपत्तेः' इति गृह्यते । संसारिणो जीवाद्भेदोक्त्या यावदीश्वरस्यासंसारित्वं नोच्यते तावदभेदव्यपदेशेऽपि जीवस्यासंसारित्वं न सिध्यतीत्यापातिकं भेदं सूत्रकारोऽनुवदतीत्याह–तत्रेति । तत्रतत्र श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणेषु प्रमितं परमात्मरूपमनूद्य ततो विपरीतं प्रातीतिकं जीवरूपं तत्र कल्पितमिति सोदाहरणमाह–नित्येति । कथं तर्हि तस्य निरसनमित्या-

परमात्मनि तद्विपरीतं जैवं रूपं व्योम्नीव तलमलादिपरिकल्पितं तदात्मैकत्वप्रतिपादनपरैर्वाक्यैर्न्यायोपेतैर्द्वैतवादप्रतिषेधैश्चापनेष्यामीति परमात्मनो जीवादन्यत्वं द्रढयति ॥ जीवस्य तु न परस्मादन्यत्वं प्रतिपिपादयिषति । किंत्वनुवदत्येवाविद्याकल्पितं लोकप्रसिद्धं जीवभेदम् ॥ एवं हि स्वाभाविककर्तृत्वभोक्तृत्वानुवादेन प्रवृत्ताः कर्मविधयो न विरुध्यन्त इति मन्यते ॥ प्रतिपाद्यं तु शास्त्रार्थमात्मैकत्वमेव दर्शयति-"शास्त्रदृष्ट्या तूपदेशो वामदेववद्" [व्या० सू० १ । १ । ३०] इत्यादिना ॥ वर्णितश्चास्माभिर्विद्वदविद्वद्भेदेन कर्मविधिविरोधपरिहारः ॥ १९ ॥

अन्यार्थश्च परामर्शः ॥ २० ॥

अथ यो दहरवाक्यशेषे जीवपरामर्शो दर्शितः-"अथ य एष सम्प्रसादः"

रत्नप्रभा ।

त्वसिद्ध्यर्थं जीवाद्भेदं द्रढयति । तस्याऽसंसारित्वनिश्चयाभावे तदभेदोक्तावपि जीवस्य संसारित्वानपायादित्यर्थः ॥ अधिष्ठानस्य कल्पिताद्भेदेऽपि कल्पितस्याधिष्ठानान्न पृथक् सत्त्वमित्याह-**जीवस्य त्विति** ॥ कल्पितभेदानुमानस्य फलमाह-**एवं हीति** ॥ सूत्रेष्वभेदो नोक्त इति भ्रान्तिं निरस्यति-**प्रतिपाद्यमिति** ॥ "आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च" [ब्र० सू० ४ । १ । ३] इत्यादिसूत्राणि-**आदिपदार्थः** । नन्वद्वैतस्य शास्त्रार्थत्वे द्वैतापेक्षविधिविरोधस्तत्राह-**वर्णितश्चेति** ॥ अद्वैतमजानतः कल्पितद्वैताश्रया विधयो न विदुष इति सर्वमुपपन्नमित्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं प्रजापतिवाक्ये जीवानुवादेन ब्रह्मण एवापहतपाप्मत्वायुक्तेः जीवे तदसम्भवान्न जीवो दहर इत्युक्तम् । तर्हि जीवपरामर्शस्य का गतिरित्यत आह-**अन्यार्थश्चेति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे-**अथेत्यादिना** ॥ प्रकृते दहरे विशेषो गुणतस्तदुपदेशोऽपि नेत्यर्थः । तत्र

भामती ।

रज्ज्वा धर्माः सेव्यत्वादयः समारोपिते भुजङ्गे संभविनः । न च समारोपितो भुजङ्गो रज्ज्वा भिन्नः । तस्मान्न सूत्रव्याकोपः । अविद्याकल्पितं च कर्तृत्वभोक्तृत्वं यथालोकसिद्धमुपाश्रित्य कर्मविधयः प्रवृत्ताः,श्येनादिविधय इव निषिद्धेऽपि 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इति साध्यांशेऽभिचारेऽतिक्रान्तनिषेधं पुरुषमाश्रित्याविद्यावत्पुरुषाश्रयत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् । तदिदमाह-**तेषां सर्वेषामिति** ॥ १९ ॥ ननु ब्रह्म चेदत्र वक्तव्यं कृतं जीवपरामर्शेनेत्युक्तमित्यत आह-**अन्यार्थश्च परामर्शः** । जीवस्योपाधिकल्पितस्य ब्रह्मभाव उप-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शंक्याऽऽह-**तदात्मेति** । वाक्यानि तत्त्वमसीत्यादीनि । जीवब्रह्मणोश्चैतन्याविशेषात्तदाकारेणाऽऽकारान्तरेण वा भेदायोगो न्यायः । नेह नानेत्यादयो द्वैतवादनिषेधाः । परस्य जीवादन्यत्वे तस्यापि ततोऽन्यत्वं स्यादित्याशंक्याऽऽह-**जीवस्येति** । अधिष्ठानस्याऽऽरोप्यादन्यत्वेऽपि न तस्याधिष्ठानादन्यतेत्यर्थः । कथं तर्हि तस्य परस्मादन्यत्वं तत्राऽऽह-**किंत्विति** । अनुवादस्य प्रमित्यपेक्षां प्रत्याह-**अविद्येति** । अपूर्वत्वाभावाच्च तस्याप्रतिपाद्यतेत्याह-**लोकेति** । जीवभेदस्याप्रामाणिकत्वे कुतो निरधिकाराणां विधीनां प्रामाण्यमित्याशंक्यानुवादफलमाह-**एवं हीति** । ननु जीवब्रह्मणोरैक्यं न क्वापि सूत्रकारो मुखतो वदति किंतु सर्वत्र भेदमेवातो नैक्यमिष्टं तत्राऽऽह-**प्रतिपाद्यं त्विति** । आदिपदमात्मेति तूपगच्छन्तीत्यादिसंग्रहार्थम् 'विद्वान्यजेत' इत्यादिश्रुत्या कर्मस्वात्मविदोऽधिकारात्कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वे कुतो जीवस्य ब्रह्मैक्यं तदैक्ये वा कुतो विधिविरोधो नेत्याशंक्य विशिष्टस्यामुख्यात्मत्वात्तद्विदश्च कर्माधिकारान्मुख्यात्मविद्यावतस्त्यागाधिकारान्न काण्डयोर्विरोधोऽस्तीत्युक्तं स्मारयति-**वर्णितश्चेति** । ॥ १९ ॥ जीवानुवादेन ब्रह्मतानिधाने विरोधाभावात्प्राजापत्यवाक्ये जीवस्याप्रतिपाद्यत्वान्न तदवष्टम्भेन दहरवाक्ये जीवाशंक्येत्युक्तमिदानीं दहरवाक्यशेषस्य गतिमाह-**अन्यार्थश्चेति** । सूत्रव्यावर्त्यां शंकामाह-**अथेति** । वाक्यभेदप्रसङ्ग

[छां०८।३।४] इत्यादिः, स दहरे परमेश्वरे व्याख्यायमाने न जीवोपासनोपदेशो न प्रकृतविशेषोपदेश इत्यनर्थकत्वं प्राप्नोतीत्यत आह–अन्यार्थोऽयं जीवपरामर्शः । न जीवस्वरूपपर्यवसायी ॥ किं तर्हि ? परमेश्वरस्वरूपपर्यवसायी ॥ कथम् ? सम्प्रसादशब्दोदितो जीवो जागरितव्यवहारे देहेन्द्रियपञ्जराध्यक्षो भूत्वा तद्वासनानिर्मितांश्च स्वप्नान्नाडीचरोऽनुभूय श्रान्तश्शरणं प्रेप्सुरुभयरूपादपि शरीराभिमानात्समुत्थाय सुषुप्तावस्थायां परं ज्योतिराकाशशब्दितं परं ब्रह्मोपसम्पद्य विशेषविज्ञानवत्त्वं च परित्यज्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, यदस्योपसम्पत्तव्यं परं ज्योतिः, येन स्वेन रूपेणायमभिनिष्पद्यते एष आत्मापहतपाप्मत्वादिगुण उपास्य इत्येवमर्थोऽयं जीवपरामर्शः परमेश्वरवादिनोऽप्युपपद्यते ॥ २० ॥

अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम् ॥ २१ ॥

यदप्युक्तं "दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छां० ८ । १ । १] इत्याकाशस्याल्पत्वं श्रूयमाणं परमेश्वरे नोपपद्यते । जीवस्य त्वाराग्रोपमितस्याल्पत्वमवकल्पत इति ॥ तस्य परिहारो वक्तव्यः ॥ उक्तो ह्यस्य परिहारः परमेश्वरस्यापेक्षिकमल्पत्वमवकल्पत इति "अर्भकौकस्त्वात्तद्व्यपदेशाच्च नेति चेन्न निचाय्यत्वादेवं व्योमवच्च" [व्या० सू० १ । २ । ७] इत्यत्र, स एव इह परिहारोऽनुसन्धातव्य इति सूचयति ॥ श्रुत्यैव चेदमल्पत्वं प्रत्युक्तं प्रसिद्धेनाकाशेनोपमिमानया–"यावान्वाऽयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृ–

रत्नप्रभा ।

दहरवाक्यशेषरूपं सम्प्रसादवाक्यमाशंकापूर्वकं दहरब्रह्मपरत्वेन व्याचष्टे–**कथमित्यादिना**॥२०॥उपास्यत्वादल्पत्वमुक्तमिति व्याख्याय श्रुत्या निरस्तमित्यर्थान्तरमाह–**श्रुत्यैव चेदमिति** ॥ एवं दहरवाक्यं प्रजापतिवाक्यं

भामती ।

देष्टव्यः, न चासौ जीवमपरामृश्य शक्य उपदेष्टुमिति तिसृष्ववस्थासु जीवः परामृष्टः । तद्भावप्रविलयनं तस्य पारमार्थिकं ब्रह्मभावं दर्शयितुमित्यर्थः ॥ २० ॥ **अल्पश्रुतेरिति चेत्तदुक्तम्** । निगदव्याख्या-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

हेतूकृत्योक्तं–**न जीवेति** । प्रकृतो विशेषो दहराकाशस्तस्यापि नायमुपदेशस्तस्याजीवत्वादित्याह–**नेति**।उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य व्याकरोति–**अत इति** । अन्यार्थत्वमेवाऽऽकांक्षाद्वारा स्फोरयति–**किं तर्हीति** । संप्रसादपदे जीववादिनि श्रुते नेश्वरपरत्वं वाक्यस्येत्याक्षिपति–**कथमिति** । व्याख्यया वाक्यस्य परस्मिन्नेव तात्पर्यमाह–**संप्रसादेति** । तादात्म्यविषयत्वं सम्बन्धविषयत्वं चोभयरूपत्वं देहद्वयविषयत्वं वा । यत्तु जीवस्य नापहतपाप्मत्वादीति तत्राऽऽह–**यदिति** ॥ २० ॥ जीवपरामर्शस्य गतिमुक्त्वा दहरश्रुतेः शंकाद्वारा गतिमाह–**अल्पेति** । शंकाभागं विभजते–**यदपीति** । तस्य परममहत्त्वादित्यर्थः । जीवेऽपि कथमल्पा श्रुतिर्महत्त्वाविशेषात्तत्राऽऽह–**जीवस्येति** । तदुक्तमित्येतद्व्याचष्टे–**उक्तो हीति** । तमेव स्मारयति–**परमेति** । कुत्रेदं समाधानमुक्तं तत्राऽऽह—**अर्भकेति** । तथाऽपि परस्य परममहतो नास्ति दहरत्वमित्यत्र किमायातं तत्राऽऽह–**स एवेति** । तदुक्तमित्यस्य व्याख्यान्तरमाह–**श्रुत्येति** । तदेवं श्रुतिलिङ्गाभ्यां दहरवाक्यं ध्येये परस्मिन्नन्वितं प्राजापत्यवाक्यं तु ज्ञेये परस्मिन्नन्वितमिति स्थितम् ॥ २१ ॥ (६) ॥'परं ज्योतिरुपसंपद्य' इत्यादिवाक्यार्थविचारप्रसङ्गात् 'तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः' इति वाक्योक्तपरज्योतिष्ट्वसाधकं न तत्रेत्या-

दय आकाशः" [छां० ८ । १ । ३] इति ॥ २१ ॥ इत्युत्तराधिकरणम् ॥६॥

अनुकृतेस्तस्य च ॥ २२ ॥ (७) ॥

"न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [मुण्ड० २ । २।११][कठ० ५।१५] इति समामनन्ति ॥ तत्र—यं भान्तमनुभाति सर्वं यस्य च भासा सर्वमिदं विभाति, स किं तेजोधातुः कश्चिद् उत प्राज्ञ आत्मेति

रत्नप्रभा ।

च सगुणे निर्गुणे च समन्वितमिति सिद्धम् ॥२१॥ (६) ॥ **अनुकृतेस्तस्य च ।** मुण्डकवाक्यमुदाहरति—**न तत्रेति ॥** तस्मिन्ब्रह्मणि विषये न भाति । तं न भासयतीति यावत् । **यदा** चन्द्रभास्करादिर्न भासयति, **तदा** अल्पदीप्तेरग्नेः का कथेत्याह—**कुत इति ॥ किंच** सर्वस्य सूर्यादेस्तद्भास्यत्वान्न तद्भासकत्वमित्याह—**तमेवेति ॥** अनुगमनवदनुभानं स्वगतभानकृतमिति शङ्कां निरस्यति—**तस्येति ॥** तत्रेति सप्तम्याः सति विषये च साधारण्यात्संशयमाह—**तत्रेति ॥** पूर्वत्रात्मश्रुत्यादिबलादाकाशशब्दस्य रूढित्यागादीश्वरे वृत्तिराश्रिता, **तथेहापि** सतिसप्तमीबलाद्वर्तमानार्थत्यागेन यस्मिन्सति सूर्यादयो न भास्यन्ति स तेजोविशेष उपास्य इति भविष्यदर्थे वृत्तिराश्रयणीया । अधुना भासमाने सूर्यादौ न भातीति विरोधा-

भामती ।

तेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥२१॥(६)॥ **अनुकृतेस्तस्य च ।** 'अभानं तेजसो दृष्टं सति तेजोऽन्तरे यतः । तेजोधात्वन्तरं तस्मादनुकाराच्च गम्यते ॥' बलीयसा हि सौर्येण तेजसा मन्दं तेजश्चन्द्रतारकाद्यभिभूयमानं दृष्टं, न तु तेजसोऽन्येन । येऽपि पिधायकाः प्रदीपस्य गृहघटादयो न ते स्वभासा प्रदीपं भासयितुमीशते । श्रूयते च—'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति । सर्वशब्दः प्रकृतसूर्याद्यपेक्षः । न चातुल्यरूपेऽनुभानमित्यनुकारः संभवति । न हि गावो वराहमनुधावन्तीति कृष्णविहङ्गानुधावनमुपपद्यते गवाम्, अपि तु तादृशसूकरानुधावनम् । तस्माद्यद्यपि 'यस्मिन् द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्' इति ब्रह्म प्रकृतं, तथाप्यभिभवानुकारसामर्थ्यलक्षणेन लिङ्गेन प्रकरणबाधया तेजोधातुरवगम्यते, न तु ब्रह्म, लिङ्गानुपपत्तेः । तत्र तं तस्येति च सर्वनामपदानि प्रदर्शनीयमेवावमृक्ष्यन्ति । न च तच्छब्दः पूर्वोक्तपरामर्शीति नियमः समस्ति । न हि 'तेन रक्तं रागात्' 'तस्यापत्यम्' इत्यादौ पूर्वोक्तं किंचिदस्ति । तस्मात्प्रमाणान्तराप्रतीतमपि तेजोऽन्तरमलौकिकं शब्दादुपास्यत्वेन गम्यत इति प्राप्ते उच्यते—'ब्रह्मण्येव हि तल्लिङ्गं न तु तेजस्यलौकिके । तस्मान्न तदुपास्यत्वं ब्रह्म ज्ञेयं तु गम्यते ॥' 'तमेव भान्तम्' इत्यत्र किमलौकिकं तेजः कल्पयित्वा सूर्यादीनामनुभानमुपपाद्यताम्, किंवा 'भारूपः सत्यसंकल्पः' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेन ब्रह्मणो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दिवाक्यं विमृशति—**अनुकृतेरिति ।** आथर्वणवाक्यमादत्ते—**न तत्रेति ।** सूर्यस्यानाभासकत्वेऽपि रात्राविव चन्द्रादेर्भासकत्वं नेत्याह—**नेति ।** विद्युतामपि फल्गुत्वमनुभवसिद्धमिति मत्वोक्तं—**नेमा इति ।** कैमुतिकन्यायमाह—**कुत इति ।** इतश्च सूर्यादेर्न ब्रह्मणि भासकत्वमित्याह—**तमेवेति ।** अनुगमनवदनुभानं स्वगतभानकृतमित्याशंक्याऽऽह—**तस्येति ।** उक्ते वाक्ये विषयं निष्कृष्य सप्तम्याः सतिविषये च साधारण्यहेतोः संशयमाह—**तत्रेति ।** पूर्वत्राऽऽत्मश्रुत्याद्यविरोधादाकाशशब्दस्य रूढित्यागेनेश्वरे वृत्तिरुक्ता तथेहापि सतिसप्तम्यां योग्यानुपलब्धिविरोधान्न भातीत्यस्य वर्तमानार्थतात्यागाद्यस्मिन्सति सूर्यो न भास्यति स

१ व्यासाधिकरणमालारीत्योत्तराधिकरणं पृथक्, कल्पतरुरीत्या तूत्तराधिकरणं नास्त्येव, एतदन्तं दहराधिकरणमेवेति सिद्धान्तः । ३ तेन ब्रह्मणा भास्यत्वादित्यर्थः । २ गच्छन्तमनुगच्छतीति प्रयोगप्रतीतानुगमनवत् ।

विचिकित्सायां तेजोधातुरिति तावत्प्राप्तम् ॥ कुतः ? तेजोधातूनामेव सूर्यादीनां भानप्रतिषेधात् । तेजस्स्वभावकं हि चन्द्रतारकादि तेजःस्वभावके एव सूर्ये भासमानेऽहनि न भासत इति प्रसिद्धम् ॥ तथा सह सूर्येण सर्वमिदं चन्द्रतारकादि यस्मिन्न भासते, सोऽपि तेजस्स्वभावक एव कश्चिदित्यवगम्यते ॥ अनुभानमपि तेजस्स्वभावक एवोपपद्यते । समानस्वभावकेष्वनुकारदर्शनात्॥ गच्छन्तमनुगच्छतीतिवत्॥तस्मात्तेजोधातुः कश्चिदिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्राज्ञ एवायमात्मा भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ? "अनुकृतेः" । अनुकरणमनुकृतिः । यदेतत् "तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्" [मुण्ड० २।२।११] इत्यनुभानं, तत्प्राज्ञपरिग्रहेऽवकल्पते । "भारूपः सत्यसङ्कल्पः" [छां० ३ । १४ । २] इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति ॥ न तु तेजोधातुं कश्चित्सूर्यादयोऽनुभान्तीति प्रसिद्धम् ॥ समत्वाच्च तेजोधातूनां सूर्यादीनाम् । न तेजोधातुमन्यं प्रत्यपेक्षास्ति ।

रत्नप्रभा ।

दिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति–**तेजोधातुरिति** ॥ तेजोध्यानं निर्गुणस्वयंज्योतिरात्मज्ञानमित्युभयत्र फलम् । तेजोधातुत्वे लिङ्गमाह–**तेजोधातूनामेवेति** ॥ यत्तेजसोऽभिभावकं तत्तेज इति व्याप्तिमाह–**तेजस्स्वभावकमिति** ॥ यस्मिन्सति यन्न भाति तदनु तद्भातीति विरुद्धमित्यत आह–**अनुभानमपीति** ॥ ततो निकृष्टभानं विवक्षितमिति भावः । मुख्यसम्भवे विवक्षानुपपत्तेर्मुख्यानुभानलिङ्गात्सर्वभासकः परमात्मा स्वप्रकाशकोऽत्र ग्राह्य इति सिद्धान्तमाह–**प्राज्ञ एवेति** ॥ **प्राज्ञत्वं** स्वप्रकाशकत्वं भासकत्वार्थमुक्तम् ॥ तत्र श्रुतिमाह–**भारूप इति** ॥ मानाभावाच्च तेजोधातुर्न ग्राह्य इत्याह–**न त्विति** ॥ **किञ्च** सूर्यादयः, तेजोऽन्तरभानमनु न भान्ति, तेजस्त्वात्, प्रदीपवदित्याह–**समत्वाच्चेति** ॥ योऽयमनुकरोति स तज्जा-

भामती ।

भानेन सूर्यादीनां भानमुपपाद्यतामिति विशये न श्रुतसंभवेऽश्रुतस्य कल्पना युज्यत इत्यप्रसिद्धं नालौकिकमुपास्यं तेजो युज्यते, अपि तु श्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैवं ज्ञेयमिति । तदेतदाह–**प्राज्ञ एवात्मा भवितुमर्हति** । विरोधमाह–**समत्वाच्चेति** । ननु स्वप्रतिभाने सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजोऽपेक्षन्ते । न ह्यन्धेनैते

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तेजोधातुरुपास्यत्वेनोच्यत इति पूर्वपक्षमाह–**तेज इति** । उक्ताथर्वणश्रुतेर्निर्विशेषे ज्ञेये ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे तेजोधातोर्ध्यानं सिद्धान्ते निर्विशेषब्रह्मधीरिति फलभेदः । सप्तम्या विषयेऽपि संभवादध्याहारस्यायुक्तत्वान्न तेजोधातुरिति शंकते–**कुत इति** । विषयसप्तम्या णिजध्याहारादितरत्र लिङ्गानुग्रहात्तेजोधातुरेवायमित्याह–**तेजोधातूनामिति** । कुतोऽस्य तेजोधातोर्लिङ्गतेत्याशंक्याऽऽह–**तेजःस्वभावकमिति** । प्रसिद्धिमनुरुध्य दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह–**तथेति** । यस्मिंस्सति यन्न भाति तत्तमनुभातीति विरुद्धमिति कुतः सतिसप्तमीत्याशंक्याऽऽह–**अनुभानमिति** । तमनुभातीति तदपेक्षया निकृष्टप्रकाशत्वमिष्टमित्यर्थः । अनुभानस्याविरोधित्वात्प्रागुक्तलिङ्गाच्च कस्यचित्तेजोधातोरुपास्यताऽत्राभीष्टेत्युपसंहरति–**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामध्याहरति–**एवमिति** । लिङ्गसिद्धं तेजोधातुं त्यक्त्वा कुतोऽयं नियमः स्यादिति शंकते–**कस्मादिति** । हेतुमादाय व्याकरोति–**अनुकृतेरिति** । किं तदनुकरणं तदाह–**यदेतदिति** । तेजसामनुभानं कथं प्राज्ञं ज्ञापयतीत्याशंक्य श्रुत्यन्तरे तस्य भारूपत्वावधारणादित्याह–**भारूप इति** । तेजोन्तरे मानाभावाच्च न तदिह ग्राह्यमित्यनुमानस्यान्यथासिद्धिं निराह–**न त्विति** । न चेदमेव वाक्यं तत्र मानमन्यपरस्य मानान्तरविरोधे देवताधिकरणन्यायानवतारादिति भावः । विरोधाच्चानुभानं परपक्षे न स्यादित्याह–**समत्वाच्चेति** । ननु सूर्यादयश्चाक्षुषं तेजो-

यं भान्तमनुभायुः । न हि प्रदीपः प्रदीपान्तरमनुभाति ॥ यदप्युक्तं समानस्वभावकेष्वनुकारो दृश्यत इति ॥ नायमेकान्तो नियमोऽस्ति ॥ भिन्नस्वभावकेष्वपि ह्यनुकारो दृश्यते । यथा-सुतप्तोऽयःपिण्डोऽग्न्यनुकृतिरग्निं दहन्तमनुदहति । भौमं वा रजो वायुं वहन्तमनुवहतीति ॥ अनुकृतेरित्यनुभानमसूसुचत् ॥ तस्य चेति चतुर्थं पादमस्य श्लोकस्य सूचयति- "तस्य भासा सर्वमिदं विभाति" [मुण्ड० २ । २ । ११] इति च तद्धेतुकं भानं सूर्यादेरुच्यमानं प्राज्ञमात्मानं गमयति । "तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम्" [बृ० ४ । ४ । १६] इति हि प्राज्ञमात्मानमामनन्ति ॥ तेजोऽन्तरेण तु सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धं विरुद्धं च ॥

रत्नप्रभा ।

तीय इति नियमो नास्तीत्याह-**नायमेकान्त इति** ॥ पौनरुक्त्यमाशङ्क्योक्तानुवादपूर्वकं सूत्रोक्तं हेत्वन्तरं व्याचष्टे-**अनुकृतेरितीति** ॥ तमेव भान्तमित्येवकारोक्तं तद्भानं विना सर्वस्य पृथग्भानाभावरूपमनुभानमनुकृतेरित्यनेनोक्तम् । तस्य चेति सर्वभासकत्वमुक्तमित्यपौनरुक्त्यमित्यर्थः । आत्मनः सूर्यादिभासकत्वं श्रुत्यन्तरप्रसिद्धमविरुद्धं चेत्याह-**तद्देवा इति** ॥ सर्वशब्दः प्रकृतसूर्यादिवाचकत्वेन व्याख्यातः ॥ सम्प्रति

भामती ।

दृश्यन्ते । तथा तदेव चाक्षुषं तेजो बाह्यसौर्यादितेजआप्यायितं रूपादि प्रकाशयति नानाप्यायितम्, अन्धकारेऽपि रूपदर्शनप्रसङ्गादित्यत आह-**यं भान्तमनुभायुरिति** । न हि तेजोऽन्तरस्य तेजोऽन्तरापेक्षां व्यासेधामः, किंतु तद्भानमनुभानम् । न च लोचनभानमनुभान्ति सूर्यादयः । तदिदमुक्तम्-**न हि प्रदीप इति** । पूर्वपक्षमनुभाष्य व्यभिचारमाह-**यदप्युक्तमिति** । एतदुक्तं भवति-यदि स्वरूपसाम्याभावमभिप्रेत्यानुकारो निराक्रियते, तदा व्यभिचारः । अथ क्रियासाम्याभावं, सोऽसिद्धः । अस्ति हि वायुरजसोः स्वरूपविसदृशयोरपि नियतदिग्देशवहनक्रियासाम्यम् । वह्न्ययःपिण्डयोस्तु यद्यपि दहनक्रिया न भिद्यते तथापि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासादृश्यं व्याख्येयम् । तदेवमनुकृतेरिति विभज्य तस्य चेति सूत्रावयवं विभजते-**तस्य चेति चतुर्थमिति** । ज्योतिषां सूर्यादीनां ब्रह्म ज्योतिः प्रकाशकमित्यर्थः । तेजोऽन्तरेणानिन्द्रियभावमापन्नेन सूर्यादितेजो विभातीत्यप्रसिद्धम् । सर्वशब्दस्य हि स्वरसतो निःशेषाभिधानं वृत्तिः । सा तेजोधातावलौकिके रूपमात्रप्रकाशके संकुचेत् । ब्रह्मणि तु निःशे-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ऽपेक्ष्य भासन्ते चक्षुष्मतस्तद्भानात्तत्राऽऽह-**यमिति** । चक्षुषोऽनुद्भूतप्रकाशत्वात्तज्जन्यज्ञानविषयत्वे सूर्यादेर्न सजातीयापेक्षेति भावः । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति-**न हीति** । पूर्ववादिनोक्तमनुभाषते-**यदपीति** । गच्छन्तमनुगच्छतीति समानस्वभावकेष्वनुकारादनुभानात्तेजसां सूर्यादीनां सति यस्मिन्भानं निषिध्यते सोऽपि कश्चित्तेजोधातुरित्यनुवादार्थः । अनुकारः स्वभावसाम्यमपेक्षते क्रियासाम्यं वा ? नाऽऽद्य इत्याह-**नायमिति** । द्वितीयमङ्गीकुर्वन्नाह-**भौमं वेति** । अग्न्ययःपिण्डयोर्दहनक्रियाभेदाभावेऽपि द्रव्यभेदेन क्रियाभेदं कल्पयित्वा क्रियासाम्यं, वायुरजसोस्तु नियतदिग्देशगमनमस्त्येव प्रकृतेऽपि सूर्यादेर्ब्रह्मणश्च तुल्यं भानमिति भावः । हेतोरसूत्रानुसारित्वमाशङ्क्योक्तमनुकृतेरितीति । सूत्रस्य द्वितीयं पदं हेत्वन्तरत्वेनावतारयति-**तस्य चेति** । चतुर्थपादोपात्तं हेत्वन्तरं स्फोरयति-**तस्येति** । कथमेतावता तस्य प्राज्ञत्वं तत्राऽऽह-**तदिति** । स्वपक्षे मानमुक्त्वा परपक्षे तदभावमाह-**तेजोन्तरेणेति** । न केवलं मानाभावस्तद्विरोधश्चेत्याह-**विरुद्धं चेति** । प्रकृतसूर्यादिविषयतया सर्वशब्दो व्याख्यातः, संप्रति तस्याः संकुचद्वृत्तित्वं मत्वा

१ सूत्रस्थं तस्य चेति पदम् ।

तेजोऽन्तरेण तेजोऽन्तरस्य प्रतिघातात् ॥ अथ वा न सूर्यादीनामेव श्लोकपरिपठितानामिदं तद्धेतुकं विभानमुच्यते ॥ किं तर्हि । "सर्वमिदम्" [मुण्ड० २ । २ । ११] इत्यविशेषश्रुतेस्सर्वस्यैवास्य नामरूपक्रियाकारकफलजातस्य याऽभिव्यक्तिः, सा ब्रह्मज्योतिःसत्तानिमित्ता ॥ यथा सूर्यादिज्योतिस्सत्तानिमित्ता सर्वस्य रूपजातस्याभिव्यक्तिः, तद्वत् । "न तत्र सूर्यो भाति" [मुण्ड० २ । २ । ११] इति च तत्रशब्दमाहरन्प्रकृतग्रहणं दर्शयति ॥ प्रकृतं च ब्रह्म–"यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतम्" [मुण्ड० २ । २ । ५] इत्यादिना ॥ अनन्तरं च "हिरण्मये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् । तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः" [मुण्ड० २ । २ । १०] इति ॥ कथम् ॥ तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यत इदमुत्थितं "न तत्र सूर्यो भाति" [मुण्ड० २ । २ । ११] इति ॥ यदप्युक्तं सूर्यादीनां तेजसां भानप्रतिषेधस्तेजोधातावेवान्यस्मिन्नवकल्पते सूर्य

रत्नप्रभा ।

तस्यासंकुचद्वृत्तितां मत्वाऽर्थान्तरमाह–**अथ वेति** ॥ तत्रेति सर्वनामश्रुत्या प्रकृतं ब्रह्म ग्राह्यमित्याह–**न तत्र सूर्य इति** ॥ **किंच** स्पष्टब्रह्मपरपूर्वमन्त्राकांक्षापूरकत्वादयं मन्त्रो ब्रह्मपर इत्याह–**अनन्तरं चेति** ॥ **हिरण्मये** ज्योतिर्मये अन्नमयाद्यपेक्षया **परे कोशे** आनन्दमयाख्ये पुच्छशब्दितं ब्रह्म **विरजम्** आगन्तुकमलशून्यम् । **निष्कलं** निरवयवम् । **शुभ्रं** नैसर्गिकमलशून्यं सूर्यादिसाक्षिभूतं ब्रह्मवित्प्रसिद्धमित्यर्थः । सतिसप्तमीपक्षमनुवदति–**यदपीति** ॥ सूर्याद्यभिभावकतेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह ग्रहणशङ्का स्यात् । न

भामती ।

पजगदवभासके न सर्वशब्दस्य वृत्तिः संकुचतीति–**तत्रशब्दमाहरन्निति** । सर्वत्र खल्वयं तत्रशब्दः पूर्वोक्तपरामर्शी । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यादावपि प्रकृतेः परस्मिन्प्रत्ययेऽर्थभेदेऽन्वाख्यायमाने प्रातिपदिकप्रकृत्यर्थस्य पूर्ववृत्तत्वमस्तीति तेनेति तत्परामर्शान्न व्यभिचारः । तथा च सर्वनामश्रुतिरेव ब्रह्मोपस्थापयति । तेन भवतु नाम प्रकरणाल्लिङ्गं बलीयः, श्रुतिस्तु लिङ्गाद्बलीयसीति श्रौतमिह ब्रह्मैव गम्यत इति । अपि चापेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं युक्तं, दृष्टार्थत्वादित्याह–**अनन्तरं च हिरण्मये परे कोश इति** । अस्मिन्वाक्ये ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तं, तत्र कथं तज्ज्योतिषां ज्योतिरित्यपेक्षायामिदमुपतिष्ठते–**न तत्र सूर्य इति** । स्वातन्त्र्येण तूच्यमानेऽनपेक्षितं स्याददृष्टार्थमिति ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

व्याख्यान्तरमाह–**अथ वेति** । कुतो ब्रह्मज्योतिर्गतविकारातिरेकेण तत्सत्तामात्रायत्तं सर्वभानं तत्राऽऽह–**यथेति** । प्रकरणादपि ब्रह्मैवात्र ग्राह्यमित्याह–**नेति** । सर्वनाम्ना प्रकृतपरामर्शेऽपि कुतो ब्रह्म गृह्यते तत्राऽऽह–**प्रकृतं चेति** । प्रकृतमपि ब्रह्म व्यवहितत्वान्नेह संबन्धार्हमित्याशंक्याऽऽह–**अनन्तरं चेति** । हिरण्मयो ज्योतिर्मयोऽन्नमयाद्यपेक्षया परश्चायं कोशो यमानन्दमयमाचक्षते तत्र 'ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठा' इति यत्प्रतिष्ठाभूतं ब्रह्म तत्प्रतिष्ठितं तच्च विरजमागन्तुकमलविकलं निष्कलं निरवयवं शुभ्रं नैसर्गिकदोषरहितम् । ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिरवभासकं तच्च विदुषामनुभवसिद्धमित्यर्थः । उदाहरणमपेक्ष्याव्यवहितं ब्रह्मेत्युक्तम् । संप्रत्यपेक्षितानपेक्षिताभिधानयोरपेक्षिताभिधानं न्याय्यमाकांक्षापूरकत्वेन दृष्टार्थत्वादिति विवक्षित्वोक्तम्–**कथमिति** । स्पष्टब्रह्मवादिपूर्वमन्त्राकांक्षापूरकत्वादुत्तरोऽपि मन्त्रो ब्रह्मपर इत्यर्थः । सतिसप्तमीमादायोक्तमनुभाषते–**यदपीति** । सूर्याद्यभिभावके तेजोधातौ प्रामाणिके तस्येह ग्रहो न वेति चिन्ता ।

इवेतरेषामिति ॥ तत्र तु स एव तेजोधातुरन्यो न सम्भवतीत्युपपादितम् ॥ ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पते । यतो यदुपलभ्यते तत्सर्वं ब्रह्मणैव ज्योतिषोपलभ्यते । ब्रह्म तु नान्येन ज्योतिषोपलभ्यते । स्वयंज्योतिस्स्वरूपत्वात ॥ येन सूर्यादयस्तस्मिन् भायुः । ब्रह्म ह्यन्यद्व्यनक्ति । न तु ब्रह्मान्येन व्यज्यते-"आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते" [बृ० ४ । ३ । ६] "अगृह्यो न हि गृह्यते" [बृ० ३ । ९ । २६] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ २२ ॥

अपि च स्मर्यते ॥ २३ ॥

अपि चेदं रूपं प्राज्ञस्यैवात्मनः स्मर्यते । भगवद्गीतासु "न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः । यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम" [८ । २१ ।] [१५ । ६] इति । "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखि-

---

रत्नप्रभा ।

तत्र प्रमाणमस्तीत्याह-**तत्रेति** ॥ सिद्धान्ते तत्रेति वाक्यार्थः कथमित्याशंक्याह-**ब्रह्मण्यपीति** ॥ सतिसप्तमीपक्षे न भातीति श्रुतं वर्तमानत्वं त्यक्त्वा तस्मिन् सति न भास्यन्तीत्यश्रुतभविष्यत्त्वं कल्पनीयं प्रत्यक्षविरोधनिरासाय । विषयसप्तमीपक्षे तु न भासयतीत्यश्रुतणिजध्याहारमात्रं कल्प्यम् । न श्रुतत्याग इति लाघवम् । अतो ब्रह्मणि विषये सूर्यादेर्भासकत्वनिषेधेन ब्रह्मभास्यत्वमुच्यत इत्यर्थः ॥ येनान्यभास्यत्वेन हेतुना सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भासकाः स्युः तथा तु ब्रह्मान्येन नोपलभ्यते स्वप्रकाशत्वादिति **योजना** । उक्तमेव श्रुत्यन्तरेण द्रढयति--**ब्रह्मेति** ॥ स्वप्रकाशत्वेऽन्याभास्यत्वे च श्रुतिद्वयम् । ग्रहणायोग्यत्वादग्राह्य इत्यर्थः ॥२२॥ णिजध्याहारपक्षे स्मृतिबलमप्यस्तीत्याह-**अपि चेति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे-**अपि चेति** ॥

भामती ।

ब्रह्मण्यपि चैषां भानप्रतिषेधोऽवकल्पत इति।अयमभिप्रायः-'न तत्र सूर्यो भाति' इति नेयं सतिसप्तमी, यतः सूर्यादीनां तस्मिन् सत्यभिभवः प्रतीयेत । अपि तु विषयसप्तमी । तेन न तत्र ब्रह्मणि प्रकाशयितव्ये सूर्यादयः प्रकाशकतया भान्ति, किंतु ब्रह्मैव सूर्यादिषु प्रकाशयितव्येषु प्रकाशकत्वेन भाति । तच्च स्वयंप्रकाशम्, **अगृह्यो न हि गृह्यत इत्यादिश्रुतिभ्य इति** ॥ २२ ॥ **अपि च स्मर्यते** ॥ **न तद्भासयत इति** । ब्रह्मणोऽग्राह्यत्वमुक्तम् । **यदादित्यगतम्** इत्यनेन तस्यैव ग्राहकत्वमुक्तमिति ॥२३॥ (७)॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्भावे मानाभावान्न सोऽस्तीत्याह-**तत्रेति** । ननु ब्रह्मणि प्रामाणिकेऽपि तस्मिन्सति सूर्यादयो न भान्ति तस्य सदाभावात्तेषां सदाभानाभावप्रसङ्गात्तत्राऽऽह-**ब्रह्मणीति** । तत्रेति न सतिसप्तमी किंतु विषयसप्तमी ततो ब्रह्मणि विषये सूर्यादयो न भान्ति, ब्रह्मैव तेषु प्रकाशकत्वेन भातीत्यर्थः । यद्वा-सतिसप्तमीं गृहीत्वा तेजोन्तरोक्तौ न भातीति वर्तमानापदेशे मानान्तरविरोधान्न भास्यतीति लक्षणायां श्रुतत्यागेनाश्रुतस्वीकारे गौरवात्तदत्यागेनाध्याहारे लाघवान्न भासयतीति णिजर्थमध्याहृत्य सूर्याद्यभास्यं ब्रह्मैव तद्भासकमिहाभीष्टमिति भावः । यस्माद्घटादिरुपलभ्यते तदपि ब्रह्मणोपलभ्यते चेद्ब्रह्मापि केनचिदन्येनोपलभ्येताविशेषादित्याशंक्याऽऽह-**ब्रह्म त्विति** । येनोपलभ्यत्वेन सूर्यादयस्तस्मिन्ब्रह्मणि विषये भायुस्तथा ब्रह्म नान्येनोपलभ्यते स्वयंज्योतिःस्वरूपत्वादन्यकृतोपलम्भानपेक्षणादित्यक्षरयोजना । तदुपपादयति-**ब्रह्म हीति** । स्वप्रकाशस्य प्रकाश्यत्वादर्शनादशेषप्रकाशकं ब्रह्म नान्यप्रकाश्यमित्यर्थः । ब्रह्मणः स्वयंज्योतिष्ट्वेन सर्वभासकत्वे मानमाह-**आत्मनेति** । तस्यान्यानवभास्यत्वेऽपि श्रुतिमाह-**अगृह्य इति** ॥ २२ ॥ णिजध्याहारेण ब्रह्मणः सूर्याद्यविषयत्वे श्रुत्युक्ते स्मृतिमाह-**अपीति** । सूत्रं व्याकरोति-**अपि चेति** । तत्राग्राह्यत्वे स्मृतिमाह-**न तदिति** । ग्राहकत्वेऽपि तामाह-**यदादित्येति** । तदेवं 'न तत्र' इत्यादिवाक्यं

लम् । यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्" [१५ । १२] इति च ॥ २३ ॥ इत्यनुकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

शब्दादेव प्रमितः ॥ २४ ॥ (८) ॥

"अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति" [कठ० २ । ४ । १२] इति श्रूयते । तथा "अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्व एतद्वै तत्" [कठ० २ । ४ । १३] इति च ॥ तत्र योऽयमंगुष्ठमात्रः पुरुषः श्रूयते । स किं विज्ञानात्मा किंवा परमात्मेति संशयः । तत्र परिमाणोपदेशाद्विज्ञानात्मेति तावत्प्राप्तम् ॥

रत्नप्रभा ।

अभास्यत्वे सर्वभासकत्वे च श्लोकद्वयं द्रष्टव्यम् । तस्मादनुभानमन्त्रो ब्रह्मणि समन्वित इति सिद्धम् ॥ २३ ॥ (७) ॥ **शब्दादेव प्रमितः** ॥ काठकवाक्यं पठति–**अङ्गुष्ठेति** ॥ **पुरुषः** पूर्णोऽपि **आत्मनि** देहे **मध्ये** अंगुष्ठमात्रे हृदये **तिष्ठति** इत्यंगुमाष्टमात्र इत्युच्यते । तस्यैव परमात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह–**तथेति** ॥ **अधूमकमिति** पठनीयम् । **यो**ऽगुष्ठमात्रो जीवः **स** वस्तुतो निर्धूमज्योतिर्वन्निर्मलप्रकाशरूप इति त्वमर्थं संशोध्य तस्य ब्रह्मत्वमाह–**ईशान इति** ॥ तस्याद्वितीयत्वमाह–**स एवेति** ॥ कालत्रयेऽपि स एवास्ति । नान्यत् । यन्नचिकेतसा पृष्टं ब्रह्म, तदेतदेवेत्यर्थः । परिमाणेशानशब्दाभ्यां संशयमाह–**तत्रेति** ॥ **यथा**नुभानादिलिङ्गाण्णिजध्याहारेण सूर्याद्यगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं, **तथा** प्रथमश्रुतपरिमाणलिङ्गाज्जीवप्रतीतावीशानोऽस्मीति ध्यायेदिति विध्यध्याहारेण ध्यानपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति–**तत्र परिमाणेति** ॥ **पूर्वपक्षे** ब्रह्मदृष्ट्या जीवो-

भामती ।

शब्दादेव प्रमितः । 'नाञ्जसा मानभेदोऽस्ति परस्मिन्मानवर्जिते । भूतभव्येशिता जीवे नाञ्जसी तेन संशयः ॥' किमंगुष्ठमात्रश्रुत्यनुग्रहाय जीवोपासनापरमेतद्वाक्यमस्तु, तदनुरोधेन चेशानश्रुतिः कथंचिद्व्याख्यायताम्, आहोस्विदीशानश्रुत्यनुग्रहाय ब्रह्मपरमेतदस्तु, तदनुरोधेनांगुष्ठमात्रश्रुतिः कथंचिन्नीयताम् । तत्रान्यतरस्यान्यतरानुरोधविषये प्रथमानुरोधो न्याय्य इत्यंगुष्ठश्रुत्यनुरोधेनेशानश्रुतिर्नेतव्या । अपि च

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ज्योतिषां ज्योतिषि ज्ञेये परस्मिन्नन्वितमिति ॥ २३ ॥ (७) ॥ परस्य ज्योतिष्प्रोक्तेर्ज्योतिरिवेत्युपमीयमानपुरुषस्य ततोऽर्थान्तरत्वमाशंक्योक्तम्–**शब्दादिति** । काठकवाक्यं पठति–**अंगुष्ठेति** । स्वाभाविकं परिच्छेदं वारयति–**पुरुष इति** । पूर्णत्वात्सर्वत्रोपलब्धेर्नांगुष्ठमात्रतेत्याशंक्य विशेषव्यक्तिस्थानद्वारा तद्योगमाह–**मध्य इति** । आत्मनि देहे मध्ये हृदयसद्मनीत्यर्थः । तस्यैव परात्मत्ववादिवाक्यान्तरमाह–**तथेति** । अधूमकं ज्योतिरकलुषितमेकरूपं प्रकाशमात्रं यथा दृष्टं तथाऽयमपि कूटस्थप्रकाशधातुरित्याह–**ज्योतिरिति** । ज्योतिष्परत्वादधूमकमिति लिङ्गव्यत्ययः । शोधितत्वमर्थस्य तदर्थतामाह–**ईशान इति** । भूतभव्यग्रहणं भवतोऽपि प्रदर्शनार्थम् । कालत्रयपरिच्छेदस्य नियन्तेति यावत् । अद्वितीयत्वमाह–**स एवेति** । वर्तमाने काले स एवास्ति श्वो भविष्यत्यपि काले स एव भविताऽतीतेऽपि काले स एवाऽऽसीद्यन्नचिकेतसा पृष्टम् 'अन्यत्र धर्मात्' इत्यादिना तदेतदेवेत्याह–**एतदिति** । विषयमनूद्य परिमाणोक्तेरीशानशब्दाच्च संशयमाह–**तत्रेति** । पूर्वत्रानुभानादिना विषयसप्तम्या णिजध्याहारेण सूर्यादेरगोचरो ब्रह्मेत्युक्तं **तथेहापि** परिमाणलिङ्गाज्जीवमादायेशानोऽस्मीति चेतो धारयेदिति विध्यध्याहारेणोपास्तिपरं वाक्यमिति पूर्वपक्षयति–**तत्रेति** । पठितकाठकश्रुतेर्निर्विशेषे प्रत्यग्ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवस्योपास्तिः सिद्धान्ते तस्यैव परमात्मतया धीरिति फलभेदः । परस्योपासनायै क्वचित्परिमाणोक्तावपि वस्तुपरत्वेन त्वदिष्टे वाक्ये तदयोगाज्जीवग्रहोऽत्रेति मत्वोक्तं–**परिमाणेति** । श्रुतेरेव लिङ्गा-

१ जीवमित्यर्थः । २ अंगुष्ठमात्र इति परिमाणशब्दः ।

न ह्यनन्ताऽऽयामविस्तारस्य परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रपरिमाणमुपदिश्येत ॥ विज्ञानात्मनस्तूपाधिमत्त्वात्सम्भवति कयाचित्कल्पनयाऽङ्गुष्ठमात्रत्वम् ॥ स्मृतेश्च "अथ सत्यवतः कायात्पाशबद्धं वशङ्गतम् । अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलाद्" [म० भार० ३ । १२७ । १७] इति । न हि परमेश्वरो बलाद्यमेन निष्क्रष्टुं शक्यः । तेन तत्र संसार्यंगुष्ठमात्रो निश्चितः । स एवेहापीति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमात्मैवायमंगुष्ठमात्रपरिमितः पुरुषो भवितुमर्हति ॥ कस्मात्? शब्दात्-"ईशानो भूत-

रत्नप्रभा ।

पास्तिः, सिद्धान्ते तु प्रत्यग्ब्रह्मैक्यज्ञानं फलमिति मन्तव्यम् । आयामः दैर्घ्यं विस्तारः महत्त्वमिति भेदः ॥ कयाचिदिति । अंगुष्ठमात्रहृदयस्य विज्ञानशब्दितबुद्ध्यभेदाध्यासकल्पनयेत्यर्थः ॥ स्मृतिसंवादादप्यङ्गुष्ठमात्रो जीव इत्याह-स्मृतेश्चेति ॥ अथ मरणानन्तरम् । यमपाशैर्बद्धं कर्मवशं प्राप्तमित्यर्थः । तत्रापीश्वरः किं न स्यादित्यत आह-न हीति ॥ "प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः" इति यमस्येश्वरनियम्यत्वस्मरणादिति भावः । भूतभव्यस्येत्युपपदाद्बाधकाभावाच्च ईशान इतीशत्वशब्दान्निरंकुशमीशिता भाति इति श्रुत्या लिंगं बाध्यमिति सिद्धान्तयति—परमात्मैवेति ॥ प्रकरणाच्च

भामती ।

युक्तं हृत्पुण्डरीकदहरस्थानत्वं परमात्मनः, स्थानभेदनिर्देशात् । तद्धि तस्योपलब्धिस्थानं, शालग्राम इव कमलनाभस्य भगवतः । न च तथेहांगुष्ठमात्रश्रुत्या स्थानभेदो निर्दिष्टः,परिमाणमात्रनिर्देशात् । न च 'मध्य आत्मनि' इत्यत्र स्थानभेदोऽवगम्यते । आत्मशब्दो ह्ययं स्वभाववचनो वा जीववचनो वा ब्रह्मवचनो वा स्यात् । तत्र स्वभावस्य स्वभवित्रधीननिरूपणतया स्वस्य च भवितुरनिर्देशान्न ज्ञायते कस्य मध्य इति । न च जीवपरयोरस्ति मध्यमञ्जसेति नैष स्थाननिर्देशो विस्पष्टः । स्पष्टस्तु परिमाणनिर्देशः । परिमाणभेदश्च परस्मिन्न संभवतीति जीवात्मैवांगुष्ठमात्रः । स खल्वन्तःकरणाद्युपाधिकल्पितो भागः परमात्मनः । अन्तःकरणं च प्रायेण हृत्कमलकोशस्थानं, हृत्कमलकोशश्च मनुष्याणामंगुष्ठमात्र इति तदवच्छिन्नो जीवात्माप्यंगुष्ठमात्रः, नभ इव वंशपर्वावच्छिन्नमरत्निमात्रम् । अपि च जीवात्मनः स्पष्टमंगुष्ठमात्रत्वं स्मर्यते—'अंगुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चकर्ष यमो बलात्' इति । न हि सर्वेशस्य ब्रह्मणो यमेन बलान्निष्कर्षः कल्पते । यमो हि जगौ-'हरिगुरुवशगोऽस्मि न स्वतन्त्रः प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः' इति । तेनांगुष्ठमात्र-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

द्बलीयस्त्वादीशानश्रुत्या परमात्मावगतौ कुतो जीवशंक्येत्याशंक्य परमात्मनि परिमाणोक्तेरत्यन्तबाधाज्जीवे कतिपयेशितृत्वादीशानत्वसिद्धेर्गौणी श्रुतिरित्याशयेनाऽऽह-न हीति । जीवस्यापि विभुत्वादुक्तपरिमाणासिद्धिरित्याशंक्याऽऽह-विज्ञानेति । कयाचिदिति हृदयकमलकोशस्य जीवोपलब्धिस्थानस्यांगुष्ठमात्रतयेत्यर्थः । किंच, यथा सति विषये च साधारणी सप्तमी 'न तद्भासयते' इतिस्मृत्या विषये व्यवस्थापिता तथा परिमाणमपि जैवमैश्वरं वेति संशये सति 'अंगुष्ठमात्रं निश्चकर्ष' इति स्मृत्या निश्चयसिद्धिरित्याह-स्मृतेश्चेति । मरणानन्तर्यमथशब्दार्थः । तत्रापि परमात्मैव प्रतिपाद्योऽस्तु नेत्याह-न हीति । 'प्रभवति संयमने ममापि विष्णुः' इति यमस्य तदधीनत्वस्मृतेरित्यर्थः । स्मृतेः संसारिविषयत्वं निगमयति-तेनेति । निश्चितार्थस्मृत्या संदिग्धार्थश्रुतेरपि जीवार्थतैवेत्याह-स इति । वाक्यस्य जीवगामित्वे स्थिते तस्येशानोऽस्मीति ध्यानं फलतीत्युपसंहर्तुमितिशब्दः । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति-एवमिति । जीवे लिङ्गसिद्धे नियमासिद्धिरित्याह-कस्मादिति । श्रुतिलिङ्गयोः श्रुतिर्बलीयसीति मत्वा हेतुमाह-शब्दादिति । जीवेऽपि कतिपयेशितृत्वादविरुद्धा श्रुतिरित्युक्तं तन्न भूतभव्यस्येत्यविशेषश्रुतेरि-

१ अथ सत्यवत इति पूर्वोक्तस्मृतौ ।

भव्यस्य'' [कठ० ४ । १२] इति ॥ न ह्यन्यः परमेश्वराद्भूतभव्यस्य निरंकुशमीशिता ॥ ''एतद्वै तद्'' [कठ० ४ । १२] इति च प्रकृतं पृष्टमिहानुसन्दधाति । एतद्वै तत्, यत्पृष्टं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ पृष्टं चेह ब्रह्म ॥ ''अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद'' [कठ० २ । १४] इति ॥ शब्दादेवेत्यभिधानश्रुतेरेवेशान इति परमेश्वरोऽवगम्यत इत्यर्थः ॥ २४ ॥ कथं पुनः सर्वगतस्य परमात्मनः परिमाणोपदेश इति ॥ अत्र ब्रूमः—

हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात् ॥ २५ ॥

सर्वगतस्यापि परमात्मनो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्यांगुष्ठमात्रत्वमिदमुच्यते, आकाशस्येव वंशपर्वापेक्षमरत्निमात्रत्वम् ॥ न ह्यञ्जसाऽतिमात्रस्यैव परमात्मनोऽङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपद्यते ॥ न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हति, ईशानशब्दादिभ्य इत्युक्तम् ॥ ननु प्रतिप्राणिभेदं हृदयानामनवस्थित-

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मपरमिदं वाक्यमित्याह—**एतदिति** ॥ **शब्दः** वाक्यं लिङ्गाद्दुर्बलमित्याशंक्याह—**शब्दादिति** ॥ २४ ॥ **हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्** करः सकनिष्ठिको ऽरत्निः । मुख्यांगुष्ठमात्रो जीवो गृह्यतां किं गौणग्रहणेनेत्यत आह—**न चान्य इति** ॥ सति सम्भवे मुख्यग्रहो न्याय्यः । अत्र तु श्रुति-

भामती ।

त्वस्य जीवे निश्चयादापेक्षिकं किंचिद्भूतभव्यं प्रति जीवस्येशानत्वं व्याख्येयम् । **'एतद्वै तत्'** इति च प्रत्यक्षजीवरूपं परामृशति । तस्माज्जीवात्मैवात्रोपास्य इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—'प्रश्नोत्तरत्वादीशानश्रवणस्याविशेषतः । जीवस्य ब्रह्मरूपत्वप्रत्यायनपरं वचः ॥' इह हि भूतभव्यमात्रं प्रति निरंकुशमीशानत्वं प्रतीयते । प्राक् पृष्टं चात्र ब्रह्म 'अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मात्' इत्यादिना । तदनन्तरस्य संदर्भस्य तत्प्रतिवचनतोचितेति 'एतद्वै तत्' इति ब्रह्माभिधानं युक्तम् । तथा चांगुष्ठमात्रतया यद्यपि जीवोऽवगम्यते तथापि न तत्परमेतद्वाक्यं, किंत्वंगुष्ठमात्रस्य जीवस्य ब्रह्मरूपताप्रतिपादनपरम् । एवं निरंकुशमीशानत्वं न संकोचयितव्यम् । न च ब्रह्मप्रश्नोत्तरता हातव्या । तेन यथा 'तत्त्वमसि' इति विज्ञानात्मनस्त्वंपदार्थस्य तदिति परमात्मनैकत्वं प्रतिपाद्यते, तथेहाप्यंगुष्ठपरिमितस्य विज्ञानात्मन ईशानश्रुत्या ब्रह्मभावः प्रतिपाद्य इति युक्तम् ॥ २४ ॥ **हृद्यपेक्षया तु मनुष्याधिकारत्वात्** ॥ **सर्वगतस्यापि परब्रह्मणो हृदयेऽवस्थानमपेक्ष्येति** जीवाभिप्रायम् । न चान्यः परमात्मन इह ग्रहणमर्हतीति न

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्याह—**न हीति** । प्रकरणमपीश्वरविषयमित्याह—**एतदिति** । उक्तमर्थं वाक्ययोजनया स्पष्टयति—**एतद्वा इति** । जीवस्यैव पृष्टत्वेन प्रकृतत्वमाशंक्योक्तम्—**पृष्टं चेति** । उपहिते तु जीवे कालत्रयापरिच्छेद्यत्वकार्यकारणास्पृष्टत्वं च दुर्योजमिति भावः । सूत्रे शब्दादिति वाक्योक्तेस्तस्य लिङ्गाद्दुर्बलत्वाद्बलवतो लिङ्गाज्जीवोक्तिः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**शब्दादिति** । श्रुतिलिङ्गविरोधे श्रुतिरेव बाधिका न लिङ्गमिति मर्यादां वक्तुं सूत्रभाष्ययोरेवकारः ॥ २४ ॥ सिद्धान्ते परस्य विभुत्वादंगुष्ठमात्रत्वमयुक्तमित्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यमाह—**कथमिति** । सूत्रमवतारयति—**अत्रेति** । तदवयवं व्याचष्टे—**सर्वेति** । तुशब्दसूचितं दृष्टान्तमाह—**आकाशस्येति** । करः सकनिष्ठिकोऽरत्निः । किमिति हृद्यवस्थानादंगुष्ठमात्रत्वं परस्य गौणमिष्टं तत्राऽऽह—**न हीति** । तर्हि परिमाणमुख्यत्वाय जीव एव गृह्यतां नेत्याह—**न चेति** । मुख्यसंभवे गौणमुख्ययोर्मुख्ये संप्रत्ययो मुख्यासंभवश्चात्रोक्तस्तेन गौणं परिमाणमित्यर्थः । सूत्रावयवव्यावर्त्यां शंकामाह—**नन्विति** । तदुत्तरत्वेन तं

त्वात्तदपेक्षमप्यंगुष्ठमात्रत्वं नोपपद्यत इति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ मनुष्याधिकारत्वादिति-शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति शक्तत्वादर्थित्वादपर्युदस्तत्वादुपनयनादिशास्त्राच्चेति ॥ वर्णितमेतदधिकारलक्षणे, मनुष्याणां च नियतपरिमाणः कायः । औचित्येन नियतप-

रत्नप्रभा ।

विरोधादसम्भव इति गौणग्रह इत्यर्थः ॥ **मनुष्यानेवेति** । त्रैवर्णिकानेवेत्यर्थः ॥ **शक्तत्वादिति** । अनेन पश्वादीनां देवानामृषीणां चाधिकारो बाधितः । तत्र पश्वादीनां शास्त्रार्थज्ञानादिसामग्र्यभावात्कर्मण्यशक्तिः। इन्द्रादेः स्वदेवताके कर्मणि स्वोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्षेयवरणे ऋष्यन्तराभावादशक्तिः ॥ **अर्थित्वादिति** । अनेन निष्कामानां मुमुक्षूणां स्थावराणां चाधिकारो बारितः । तत्र मुमुक्षूणां शुद्ध्यर्थित्वे नित्यादिष्वधिकारो न काम्येषु । शुद्धचित्तानां मोक्षार्थित्वे श्रवणादिषु व्यञ्जकेष्वधिकारो, न कर्मस्विति मन्तव्यम् ॥ शूद्रस्याधिकारं निरस्यति-**अपर्युदस्तत्वादिति** ॥ "शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" [तै० सं० ७ । १ । १ । ६] इति पर्युदासात्, "उपनयीत" "तमध्यापयीत" इति शास्त्राच्च न शूद्रस्य वैदिके कर्मण्यधिकारः । तस्यैकजातित्वस्मृतेरुपनयनप्रयुक्तद्विजातित्वाभावेन वेदाध्ययनाभावात् । अत्रापेक्षितो न्यायः षष्ठेऽध्याये वर्णित इत्याह-**वर्णितमिति** ॥ "स्वर्गकामो यजेत" [वेदद्वये] इत्यादिशास्त्रस्याविशेषेण सर्वान्फलार्थिनः प्रति प्रवृत्तत्वात्प्राणिमात्रस्य सुखार्थित्वाच्च फलार्थे कर्मणि पश्वादीनामप्यधिकार इत्याशंक्योक्तरीत्या तेषां शक्तत्वाद्यभावात्स्वर्गकामपदं मनुष्यपरतया संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थापिते चातुर्वर्ण्याधिकारत्वमाशंक्य "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत, ग्रीष्मे राजन्यः, शरदि वैश्यः" इति त्रयाणामेवाग्निसम्बन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति वर्णितमित्यर्थः । प्रस्तुते किमायातं तत्राह-**मनुष्याणाञ्चेति** ॥ प्रायेण सप्तवितस्तिपरिमितो मनुष्यदेह इत्यर्थः । **एवमंगुष्ठ**शब्दः हृत्परिमाणवाचकः

भामती ।

जीवपरमेतद्वाक्यमित्यर्थः । **मनुष्यानेवेति** । त्रैवर्णिकानेव । **अर्थित्वादिति** अन्तःसंज्ञानां मोक्षमाणानां च काम्येषु कर्मस्वधिकारं निषेधति । **शक्तत्वादिति** । तिर्यग्देवर्षीणामशक्तानामधिकारं निवर्तयति । **उपनयना-**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पातयति-**अत इति** । स्वर्गकामादिवाक्ये स्वर्गादिकामिन एवाविशेषेणाधिकारित्वं न मनुष्यस्येत्याशंक्याऽऽह-**शास्त्रमिति** । मनुष्यशब्दस्त्रैवर्णिकविषयः । तेषां शास्त्राधिकारे हेतुमाह-**शक्तत्वादिति** । तेन तिरश्चां देवतानामृषीणां चाधिकारो वारितः । तिर्यञ्चो वेदार्थज्ञानादिसामग्र्यभावाद्व्यक्तमशक्ताः । देवानां स्वदेवत्ये कर्मण्यात्मोद्देशेन द्रव्यत्यागायोगादशक्तिः । ऋषीणामार्षेयवरणादौ तदभावात् । स्थावराणां मुमुक्षूणां च कर्मण्यधिकारं निवर्तयति-**अर्थित्वादिति** । मुमुक्षोः शुद्ध्यर्थं नित्येष्वधिकारेऽपि काम्येषु तदभावः । शूद्राधिकारं वारयति-**अपर्युदस्तत्वादिति** । ते हि 'शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः' इति पर्युदासान्न वैदिके कर्मण्यधिकारिणः । तत्रैव हेत्वन्तरमाह-**उपनयनादिति** । न हि शूद्राणामेकजातित्वस्मृतेरुपनयनं तदभावे कुतोऽध्ययनं तस्य तदङ्गत्वादध्ययनाभावे कुतस्तदर्थेऽधिकारः । अत्र चापेक्षितन्यायस्य षष्ठेऽध्याये सिद्धत्वान्नेह तदर्थं यत्यत इत्याह-**इति वर्णितमिति** । फलार्थे कर्मणि तिर्यगादेरपि सुखकामस्याधिकारः स स्वर्गकामश्रुतेरविशेषादित्याशंक्याङ्गश्रुत्यर्थवत्त्वाय समर्थविषयतया तिर्यगादेस्तदभावेन स्वर्गकामपदं संकोच्य मनुष्याधिकारत्वे स्थिते चातुर्वर्ण्यमधिकरोति शास्त्रमिति प्राप्यय "वसन्ते ब्राह्मणोऽग्नीनादधीत । ग्रीष्मे, राजन्यः शरदि वैश्यः" इति त्रयाणामेवाग्निसंबन्धश्रवणात्तेषामेवाधिकार इति प्रतिष्ठापितमित्यर्थः । मनुष्याणामपि कथमुच्चावचावयवानां नियतपरिमाणं हृदयं तत्राऽऽह-**मनुष्याणां चेति** । अस्मदादिदेहस्यापि परिमाणमनियतं दृष्टं तत्राऽऽह-**औचित्येनेति** । देहस्य नियतपरिमाणत्वेऽपि हृदयस्य किमायातं तदाह-

१ पूर्वमीमांसायां जैमिनिना षष्ठे ध्याये प्रथमे पादे २५-३८ सूत्रपर्यन्तं शूद्रस्यानाधिकाराधिकरणे ।

रिमाणमेव चैषामङ्गुष्ठमात्रं हृदयम् ॥ अतो मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्य मनुष्यहृदयावस्थानापेक्षमङ्गुष्ठमात्रत्वमुपपन्नं परमात्मनः ॥ यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्च संसार्येवायमङ्गुष्ठमात्रः प्रत्येतव्य इति ॥ तत्प्रत्युच्यते ॥ "स आत्मा तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७] इत्यादिवत्संसारिण एव सतोऽङ्गुष्ठमात्रस्य ब्रह्मत्वमिदमुपदिश्यत इति ॥ द्विरूपा हि वेदान्तवाक्यानां प्रवृत्तिः—क्वचित्परमात्मस्वरूपनिरूपणपरा । क्वचिद्विज्ञानात्मनः परमात्मैकत्वोपदेशपरा ॥ तदत्र विज्ञानात्मनः परमात्मनैकत्वमुपदिश्यते नांगुष्ठमात्रत्वं कस्यचित् ॥ एतमेवार्थं परेण स्पष्टीकरिष्यति—"अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रममृतम्" [कठ० ६ । १७] इति ॥ २५ ॥ इति प्रमिताधिकरणम् ॥ ८ ॥

तदुपर्यपि बादरायणस्सम्भवात् ॥ २६ ॥ (९) ॥

रत्नप्रभा ।

तत्रस्थं ब्रह्म लक्षयतीत्युक्तम् । सम्प्रति तच्छब्देनांगुष्ठमात्रजीवमनूद्यायमीशान इति ब्रह्माभेदो बोध्य इति वक्तुमुक्तमनुवदति—**यदपीति** ॥ प्रतिपाद्याभेदविरोधादनुवाद्यांगुष्ठमात्रत्वं बाध्यम् । तात्पर्यार्थस्य बलवत्त्वादित्याह—**तत्प्रतीति** ॥ **क्वचिद्** अस्थूलमित्यादौ । **क्वचित्** तत्त्वमसीत्यादौ । एकत्वार्थे वाक्यशेषमनुकूलयति—**एतमिति** ॥ श्रुतिर्यमो वा कर्त्ता द्रष्टव्यः । **तं** जीवम् । **प्रवृहेत्** पृथक् कुर्यात् । **धैर्येण** बलवदिन्द्रियनिग्रहादिना **तं** विविक्तमात्मानम् । **शुक्रं** स्वप्रकाशम् **अमृतं** कूटस्थं ब्रह्म जानीयादित्यर्थः । तस्मात्कठवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २५ ॥ (८) ॥ शास्त्रस्य मनुष्याधिकारत्वे देवादीनां ब्रह्मविद्यायामप्यनधिकारः स्यादित्याशंक्याह—**तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवादिति** ॥ **ननु**

भामती ।

दिशास्त्राच्चेति । शूद्राणामनधिकारितां दर्शयति । **यदप्युक्तं परिमाणोपदेशात्स्मृतेश्चेति** । यद्येतत्परमात्मपरं किमिति तर्हि जीव इहोच्यते । ननु परमात्मैवोच्यताम् । उच्यते च जीवः, तस्माज्जीवपरमेवेति भावः । परिहरति—**तत्प्रत्युच्यत इति** । जीवस्य हि तत्त्वं परमात्मभावः, तद्वक्तव्यम्, न च तज्जीवमनभिधाय शक्यं वक्तुमिति जीव उच्यत इत्यर्थः ॥२५॥ (८) ॥ **तदुपर्यपि बादरायणः संभवात्** ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नियतेति । परस्मिन्परिमाणोक्त्योर्योगमुपसंहरति—**अत इति** । अंगुष्ठमात्रपुरुषस्य जीवत्वेऽपि वाक्यस्य परार्थतेति वक्तुमुक्तमनुवदति—**यदपीति** । परमात्मपरे वाक्येऽनूद्यमानजीवस्थमंगुष्ठमात्रत्वं प्रतिपाद्यमानपरात्मधर्मविरोधाद्बाध्यं प्रतिपाद्यस्य तात्पर्यविषयत्वादित्याह—**तदिति** । परमात्मपरे वाक्ये तस्यैव वक्तव्यत्वे कुतो जीवोक्तिरित्याशंक्य वाक्यप्रवृत्तेर्द्वैरूप्यमाह—**द्विरूपेति** । कथं प्रकृते वाक्यप्रवृत्तिस्तत्राऽऽह—**तदत्रेति** । न हि परैक्यं जीवस्योक्तिं विना शक्यं वक्तुमिति तदुक्तिरित्यर्थः । प्रत्यक्षादिविरोधे किमुत्तरं तत्राऽऽह—**एतमिति** । विरुद्धांशत्यागेनाविरुद्धांशलक्षणयैक्ये वाक्यार्थे न विरोधधीरित्यर्थः । यतोऽन्तरात्मा पुरुषत्वात्पूर्णोऽपि जनानां हृदये सदा संनिविष्टस्ततोऽङ्गुष्ठमात्र इति त्वमर्थानुवादः । तस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां तदनुसारिश्रुत्या च शोध्यत्वमाह—**तमिति** । शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च प्रवृहेत्पृथक्कुर्यात् । धैर्येण शमादिनेति यावत् । तं च विविक्तमात्मानं विशुद्धममृतं ब्रह्मैव जानीयादित्याह—**तमिति** । तदेवं काठकवाक्यं प्रत्यग्ब्रह्मणि ज्ञातव्ये समन्वितमिति ॥ २५ ॥ (८) ॥ मनुष्याधिकारत्वादित्युक्तेरमनुष्याणां देवादीनामनधिकारमाशंक्योक्तम्—**तदुपर्यपीति**। निर्गुणविद्याहेतुवेदान्तविचारादिषु देवादीनामधिकारोऽस्ति ।

अंगुष्ठमात्रश्रुतिर्मनुष्यहृदयापेक्षा मनुष्याधिकारत्वाच्छास्त्रस्येत्युक्तम् ॥ तत्प्रसङ्गेनेदमुच्यते ॥ बाढं मनुष्यानधिकरोति शास्त्रं न तु मनुष्यानेवेतीह ब्रह्मज्ञाने नियमोऽस्ति ॥ तेषां मनुष्याणामुपरिष्टाद्ये देवादयस्तानप्यधिकरोति शास्त्रमिति बादरायण आचार्यो मन्यते ॥ कस्मात् ? सम्भवात् । सम्भवति हि तेषामप्यर्थित्वाद्यधिकारकारणम् ॥ तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयं देवादीनामपि सम्भवति विकारवि-

रत्नप्रभा ।

समन्वयाध्यायेऽधिकारचिन्ता न सङ्गतेत्यत आह—**अङ्गुष्ठेति** ॥ स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वं प्रसङ्गः । अत्र मनुष्याधिकारत्वोक्त्या स्मृतानां देवादीनां वेदान्तश्रवणादावधिकारोऽस्ति न वेति सन्देहे भोगासक्तानां वैराग्यायसम्भवान्नेति प्राप्ते सिद्धान्तमाह—**बाढमिति** ॥ एवमधिकारविचारात्मकाधिकरणद्वयस्य **प्रासङ्गिकी संगतिः** । अत्र **पूर्वपक्षे** देवादीनां ज्ञानानधिकाराद्देवत्वप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलासु दहराद्युपासनासु क्रममुक्त्यर्थिनां मनुष्याणामप्रवृत्तिः फलम् । **सिद्धान्ते** तु प्रवृत्तिः । उपासनाभिर्देवत्वं प्राप्तानां श्रवणादिना ज्ञानान्मुक्तिसम्भवादिति सफलोऽयं विचारः । **ननु** भोगासक्तानां तेषां मोक्षार्थित्वाभावान्नाधिकार इत्यत आह—**अर्थित्वं तावदिति** ॥ विकारत्वेनानृतविषयसुखस्य क्षयासूयादिदोषदृष्ट्या निरतिशयसुखमोक्षार्थित्वं सत्त्वप्रकृतीनां देवानां सम्भवतीत्यर्थः ॥ **नन्विन्द्राय स्वाहेत्यादौ** चतुर्थ्यन्त-

भामती ।

देवर्षीणां ब्रह्मविज्ञानाधिकारचिन्ता समन्वयलक्षणेऽसंगतेत्यस्याः प्रासङ्गिकीं संगतिं दर्शयितुं प्रसङ्गमाह—**अंगुष्ठमात्रश्रुतिरिति** । स्यादेतत् । देवादीनां विविधविचित्रानन्दभोगभोगिनां वैराग्याभावान्नार्थित्वं ब्रह्मविद्यायामित्यत आह—**तत्रार्थित्वं तावन्मोक्षविषयमिति** । क्षयातिशययोगस्य स्वर्गाद्युपभोगेऽपि भावादस्ति वैराग्यमित्यर्थः । ननु देवादीनां विग्रहाद्यभावेनेन्द्रियार्थसंनिकर्षजायाः प्रमाणादिवृत्ते-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न वेति सामर्थ्याद्यसंभवसंभवाभ्यां संदेहे शास्त्रसांगत्येऽपि लक्षणासंगतेयं चिन्तेत्याशंक्य प्रासङ्गिकीं संगतिमाह—**अङ्गुष्ठेति** । अत्र चाधिकारनिरूपणद्वारा मन्त्रार्थवादादीनां प्राप्तिविरोधयोरसतोर्देवताविग्रहादावन्वयोक्तेरध्यायसंगतिः । मन्त्रादिप्रामाण्ये न्यायसाम्यादुपसदनादिगिरामधिकार्यादिसमर्प (र्पि)काणां श्रुतेऽर्थे प्रामाण्यात्तत्त्वमादिवचसोऽपि ब्रह्मैक्ये पर्यवसानमिति श्रुतिशास्त्राध्यायपादसंगतयः । पूर्वपक्षे मन्त्राद्यप्रामाण्यादुपगमनादिगिरामपि स्वार्थे तदयोगात्तत्त्वमादेरपि नैक्यनिष्ठतेति फलम् । सिद्धान्ते तत्तत्प्रामाण्यस्य तत्तदर्थे संभवात्तत्त्वमस्यादेरपि संभवत्यैक्यनिष्ठतेति फलम् । यद्वा—देवतादीनामनधिकारन्यायेन क्रममुक्तिफलोपास्तिषु भोगद्वारा मोक्षकाममनुष्यप्रवृत्तिरप्यनियतेति पूर्वपक्षे फलम् । सिद्धान्ते देवाद्यधिकारविचारस्य देवादिप्रवृत्त्यङ्गत्वाभावेऽपि यथोक्तोपास्तिषु मनुष्यप्रवृत्त्यर्थं साक्षान्मोक्षफलनिर्गुणविद्यायां तेषामपि प्रवृत्तिरिति प्रयोजनम् । तत्राऽऽदौ सिद्धान्तमेव दर्शयन्मनुष्याधिकारत्वं शास्त्रस्यायोगव्यवच्छेदादन्ययोगव्यवच्छेदाद्वेति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—**बाढमिति** । द्वितीयं दूषयति—**न त्विति** । नियमाभावं सूत्राक्षरव्याख्यया विशदयति—**तेषामिति** । ब्रह्मविद्यातदङ्गविधयो देवादीन्नाधिकुर्वन्ति वैदिकविधित्वादग्निहोत्रादिविधिवदिति शंकते—**कस्मादिति** । अनुमानमग्रे दूष्यमादौ हेतुमुत्थाप्य व्याचष्टे—**संभवादिति** । ननु देवतादीनां विविधभोगभाजामवैराग्यान्न मोक्षेऽर्थित्वं तत्राऽऽह—**तत्रेति** । वैषयिकसुखस्यानित्यत्वपारतन्त्र्यादिदोषदृष्ट्या तत्र वैराग्यसिद्धौ परमपुरुषार्थतया मोक्षेऽर्थित्वं महाधियां तेषामुदेष्यतीत्यर्थः । चतुर्थ्यन्तशब्दातिरिक्तदेवताभावात्तस्याश्च विग्रहायोगान्न ज्ञानहेत्वनुष्ठानशक्तिरित्याशंक्याऽऽह—

१ देवानाम् ।

षयविभूत्यनित्यत्वालोचनादिनिमित्तम् ॥ तथा सामर्थ्यमपि तेषां सम्भवति मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो विग्रहवत्वाद्यवगमात् ॥ न च तेषां कश्चित्प्रतिषेधोऽस्ति ॥ न चोपनयनशास्त्रेणैषामधिकारो निवर्त्येत ॥ उपनयनस्य वेदाध्ययनार्थत्वात् ॥ तेषां च स्वयंप्रतिभातवेदत्वात् ॥ अपि चैषां विद्याग्रहणार्थं ब्रह्मचर्यादि दर्शयति–"एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान्प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास" [छां०८ । ११ । ३] "भृगुर्वै वारुणिः। वरुणं पितरमुपससार। अधीहि भगवो ब्रह्मेति" [तै०उ०३।१]इत्यादि ॥ यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तं–"न देवानां देवतान्तराभावात्" "न ऋषीणामार्षेयान्तराभावाद्" इति ॥ न तद्विद्यास्वस्ति । न हीन्द्रादीनां

रत्नप्रभा ।

शब्दातिरिक्ता विग्रहवती देवता नास्ति । शब्दस्य चासामर्थ्यान्नाधिकार इत्यत आह–**तथेति** ॥ अर्थित्ववदित्यर्थः । अपर्युदस्तत्वमाह–**न च तेषामिति** ॥ "शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" [तै० सं ७ । १ । १ । ६] इतिवद्देवादीनां विद्याधिकारनिषेधो नास्तीत्यर्थः । **ननु** विग्रहवत्त्वेन दृष्टसामर्थ्ये सत्यप्युपनयनाभावाच्छास्त्रीयसामर्थ्यं नास्तीत्यत आह–**न चेति** ॥ जन्मान्तराध्ययनबलात्स्वयमेव प्रतिभाताः स्मृताः वेदाः येषां ते तथा तद्भावादित्यर्थः । बालादिषु प्रविष्टपिशाचादीनां वेदोद्घोषदर्शनात् । देवयोनीनां जन्मान्तरस्मरणमस्तीति स्मृतवेदान्तानामर्थविचारो युक्त इत्यर्थः । देवानां च ऋषीणां च विद्याधिकारे कारणमर्थित्वादिकमुक्त्वा श्रौतं गुरुकुलवासादिलिङ्गमाह–**अपि चेति** ॥ **ननु** ब्रह्मविद्या, देवादीन्नाधिकरोति, वेदार्थत्वाद्, अग्निहोत्रवदित्यत आह–**यदपीति** ॥ देवानां कर्मसु नाधिकारः, देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावादिति **प्रथमसूत्रार्थः** । ऋषीणामनधिकारः, ऋष्यन्तराभावात् ऋषियुक्ते कर्मण्यशक्तेरिति **द्वितीयसूत्रार्थः** । असामर्थ्यमुपाधिरिति परिहरति–**न तदिति** ॥ असामर्थ्यरूपं कारणमित्यर्थः ।

भामती ।

रनुपपत्तेरविद्वत्तया सामर्थ्याभावेन नाधिकार इत्यत आह–**तथा सामर्थ्यमपि तेषामिति** । यथा च मन्त्रादिभ्यस्तदवगमस्तथोपरिष्टादुपपादयिष्यते । ननु शूद्रवदुपनयनासंभवेनाध्ययनाभावात्तेषामनधिकार इत्यत आह–**न चोपनयनशास्त्रेणेति** । न खलु विधिवद्गुरुमुखाद्गृह्यमाणो वेदः फलवत्कर्मब्रह्मावबोधहेतुः, अपि त्वध्ययनोत्तरकालं निगमनिरुक्तव्याकरणादिविदितपदतदर्थसंगतेरधिगतशाब्दन्यायतत्त्वस्य पुंसः स्मर्यमाणः । स च मनुष्याणामिह जन्मनीव देवादीनां प्राचि भवे विधिवदधीत आम्नाय इह जन्मनि स्मर्यमाणः । अत एव स्वयं प्रतिभातो वेदः संभवतीत्यर्थः । न च कर्मानधिकारे ब्रह्मविद्यानधिकारो भवतीत्याह–**यदपि कर्मस्वनधिकारकारणमुक्तमिति** । वस्वादीनां हि न वस्वाद्यन्तरमस्ति । नापि

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तथेति । तयोः सतोरपि शूद्रवदनधिकारं शंकित्वोक्तम्–**न चेति** । त्रैवर्णिकानामेवोपनयनाद्देवादीनां तदभावे वैदिकशक्त्यभावान्नाधिकार इत्याशंक्याऽऽह–**न चेति** । तर्हि तदभावादङ्गिनोऽध्ययनस्याभावे कुतो वेदार्थेऽधिकारस्तत्राऽऽह–**तेषां चेति**। जन्ममरणव्यवधानेऽपि भूतप्रेतादिषु स्मृतिदर्शनान्न तदस्मृतिरिति भावः । तथाऽपि पूर्वोक्तानुमाने जाग्रति कुतो देवादयो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियेरन्नित्याशंक्य कालातीतत्वमाह–**अपि चेति** । ब्रह्मचर्यादीत्यादिपदेनोपगमनशुश्रूषादि गृह्यते । द्वितीयमादिपदं सनत्कुमारनारदसंवादादिसंग्रहार्थम् । न केवलं लिङ्गविरोधादेव कालातीतत्वं किंतु 'तद्यो यो देवानाम्' इत्यादिवाक्यविरोधादपीति मत्वाऽऽह–**यदपीति** । देवानां कर्मसु नाधिकारो देवतान्तराणामुद्देश्यानामभावात्तदनुष्ठानाशक्तेरिति सूत्रार्थः । ऋषीणामपि भृग्वादीनामार्षेयकर्मणि नाधिकारो भृग्वाद्यन्तराभावात्तद्युक्ते कर्मण्यशक्तेरिति सूत्रान्तरार्थः । अधिकारहेत्वसत्त्वं ज्ञानेऽपि तुल्यं तेषामिति कुतो वाक्यार्थधीरित्येतद्दूषयति–**न तदिति** ।

विद्यास्वधिक्रियमाणानामिन्द्राद्युद्देशेन किंचित्कृत्यमस्ति । न च भृग्वादीनां भृग्वादिसगोत्रतया ॥ तस्माद्देवादीनामपि विद्यास्वधिकारः केन वार्यते ॥ देवाद्यधिकारेऽप्यङ्गुष्ठमात्रश्रुतिः स्वांगुष्ठापेक्षया न विरुध्यते ॥ २६ ॥

विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात् ॥ २७ ॥

स्यादेतद्-यदि विग्रहवत्त्वाद्यभ्युपगमेन देवादीनां विद्यास्वधिकारो वर्ण्येत विग्रहवत्त्वाद्, ऋत्विगादिवदिन्द्रादीनामपि स्वरूपसन्निधानेन कर्माङ्गभावोऽभ्युपगम्येत, तदा च विरोधः कर्मणि स्यात् ॥ न हीन्द्रादीनां स्वरूपसन्निधानेन यागेऽङ्गभावो दृश्यते । न च सम्भवति ॥ बहुषु यागेषु

रत्नप्रभा ।

न ह्यस्ति येनासामर्थ्यं स्यादिति **शेषः** । "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्, तथर्षीणाम्" इति वाक्यबाधोऽप्यनुमानस्य द्रष्टव्यः । **ननु** देवादीन्प्रति अंगुष्ठमात्रश्रुतिः कथम् । तेषां महादेहत्वेन हृदयस्यास्मदंगुष्ठमात्रत्वाभावात् । अतः श्रुतिषु तेषां नाधिकार इत्यत आह-**देवाद्यधिकारेऽपीति** ॥ ॥ २६ ॥ **ननु** मन्त्रादीनां प्रतीयमानविग्रहवत्त्वे तात्पर्यं कल्पयित्वा देवादीनामधिकार उक्तः । स चायुक्तः । अन्यपराणां तेषां प्रत्यक्षादिविरोधेन स्वार्थे तात्पर्यकल्पनानुपपत्तेरित्याक्षिप्य सूत्रचतुष्टयेन परिहरति-**विरोधः कर्मणीत्यादिना** ॥ **वर्ण्येत** । तर्हीति **शेषः** । **स्वरूपं** विग्रहः । अभ्युपगमे प्रत्यक्षेण देवता दृश्येत । न च दृश्यते । अतो योग्यानुपलब्ध्या देवताया विग्रहवत्या अभावात्सम्प्रदानकारकाभावेन कर्मनिष्पत्तिर्न स्यादित्याह-**तदा चेति** ॥ विग्रहस्याङ्गत्वमनुपलब्धिबाधितं, युक्त्या च न सम्भवतीत्याह-**न चेति** ॥ तस्मादर्थोपहितशब्द एव देवता । तस्या अचेतनत्वान्न विद्याधिकार इति शंकार्थः

भामती ।

भृग्वादीनां भृग्वाद्यन्तरमस्ति । प्राचां वसुभृगुप्रभृतीनां क्षीणाधिकारत्वेनेदानीं देवर्षित्वाभावादित्यर्थः ॥२६॥ **विरोधः कर्मणीति चेन्नानेकप्रतिपत्तेर्दर्शनात्** । मन्त्रादिपदसमन्वयात्प्रतीयमानोऽर्थः प्रमाणान्तराविरोधे सत्युपेयः, न तु विरोधे । प्रमाणान्तरविरुद्धं चेदं विग्रहवत्त्वादि देवतायाः । तस्मात् 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिवदुपचरितार्थो मन्त्रादिर्व्याख्येयः । तथा च विग्रहाद्यभावाच्छब्दोपहितार्थोऽर्थोपहितो वा शब्दो देवतेत्यचेतनत्वान्न तस्याः क्वचिदप्यधिकार इति शङ्कार्थः । निराकरोति-**न** । कस्मात् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तदेव स्पष्टयति-**न हीति** । साधकबाधकसत्त्वासत्त्वफलमाह-**तस्मादिति** । ननु देवादीनामधिकारे कथमंगुष्ठमात्रश्रुतिर्न हि तेषां महादेहानां हृदयमंगुष्ठमात्रं तत्राऽऽह-**देवादीति** । साधारणी खल्वंगुष्ठमात्रश्रुतिस्तत्रतत्र तत्तदंगुष्ठपरिमितहृदयापेक्षया निर्वक्ष्यतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ मन्त्रादिप्रामाण्येन विग्रहादिमत्त्वं गृहीत्वा देवतादीनामधिकारो निरूपितः । संप्रति देवताविग्रहादिवादिमन्त्रादीनामन्यपराणामविरोधे प्रामाण्यात्प्रत्यक्षादिविरोधमाशंक्य परिहर्तुं सूत्रचतुष्टये स्थिते प्रथमं कर्मणि विरोधमाशंक्य परिहरति-**विरोध इति** । मानान्तरविरुद्धेऽर्थे मन्त्रादीनामन्यपराणामप्रामाण्याद्विग्रहवद्देवतादिविषयाणां तेषामुपचरितार्थतया शब्दोपहितोऽर्थस्तदुपहितो वा शब्दो देवादिरित्यचेतनत्वात्तस्य नाधिकारसिद्धिरित्यभिसंधाय शंकां विभजते-**स्यादेतदिति** । अभ्युपगम्यतामिन्द्रादीनामध्वर्युप्रभृतिवदध्वरे स्वरूपसंनिधानेनाङ्गत्वं तत्राऽऽह-**तदा चेति** । कथं विरोधप्रसक्तिस्तत्राऽऽह-**न हीति** । दर्शनाभावमुक्त्वा युक्त्यभावमाह-**न चेति** । इन्द्रादीनां स्वरूपसंनिधिद्वारा यागाङ्गत्वायोगे हेतुमाह-**बहुष्विति** । उद्दिश्यत्यागत्वाद्यागस्य न विरोधोऽस्ती-

युगपदेकस्येन्द्रस्य स्वरूपसन्निधानानुपपत्तेरिति चेत्॥ नायमस्ति विरोधः॥ कस्माद्? अनेकप्रतिपत्तेः—एकस्यापि देवतात्मनो युगपदनेकस्वरूपप्रतिपत्तिः सम्भवति ॥ कथमेतदवगम्यते ॥ दर्शनात्—तथाहि "कति देवाः" [बृ० ३ । ९ । १] इत्युपक्रम्य "त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रा" [बृ० ३ । ९ । १] इति निरुच्य "कतमे ते" [बृ० ३ । ९ । १] इत्यस्यां पृच्छायां "महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवाः" [बृ० ३ । ९ । २] इति ब्रुवती श्रुतिरेकैकस्य देवतात्मनो युगपदनेकरूपतां दर्शयति ॥

रत्नप्रभा ।

परिहरति—**नायमिति** ॥ एकस्यापि देवस्य योगबलादनेकदेहप्राप्तिः श्रुतिस्मृतिदर्शनात्सम्भवति । अतो न कर्मणि विरोध इति व्याचष्टे—**कस्मादित्यादिना** ॥ वैश्वदेवशस्त्रे शस्यमानदेवाः कतीति शाकल्येन पृष्टो याज्ञवल्क्यो निविदा त्रयश्चेत्यादिरूपया उत्तरं ददौ । **निविन्नाम** शस्यमानदेवसंख्यावाचकः शब्दः । षडधिकानि त्रीणि शतानि त्रीणि सहस्राणीति संख्योक्तौ संख्येयस्वरूपप्रश्ने महिमानो विभूतयः सर्वे देवा एषां **त्रयस्त्रिंशद्देवानाम्** । अष्टौ—वसवः, एकादश रुद्राः, द्वादशाऽऽदित्याः, इन्द्रः, प्रजापतिश्चेति—**त्रयस्त्रिंशद्देवाः** ॥ तेऽपि षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानः । तेऽपि षट्सु देवेषु

भामती ।

अनेकरूपप्रतिपत्तेः । सैव कुत इत्यत आह—**दर्शनात्** । श्रुतिषु स्मृतिषु च । तथाहि—एकस्यानेककायनिर्माणमदर्शनाद्वा न युज्यते, बाधदर्शनाद्वा । तत्रादर्शनमसिद्धं, श्रुतिस्मृतिभ्यां दर्शनात् । न हि लौकिकेन प्रमाणेनादृष्टत्वादागमेन दृष्टमदृष्टं भवति, मा भूद्यागादीनामपि स्वर्गादिसाधनत्वमदृष्टमिति । मनुष्यशरीरस्य मातापितृसंयोगजत्वनियमादसति पित्रोः संयोगे कुतः संभवः, संभवे वानग्नितोऽपि धूमः स्यादिति बाधदर्शनमिति चेत् । हन्त किं शरीरत्वेन हेतुना देवादिशरीरमपि मातापितृसंयोगजं सिषाधयिषसि । तथा चानेकान्तो हेत्वाभासः, स्वेदजोद्भिज्जानां शरीराणामतद्धेतुत्वात् । इच्छामात्रनिर्माणत्वं देहादीनामदृष्टचरमिति चेत्, न । भूतोपादानत्वेनेच्छामात्रनिर्माणत्वासिद्धेः । भूतवशिनां हि देवादीनां नानाकायचिकीर्षावशाद्भूतक्रियोत्पत्तौ भूतानां परस्परसंयोगेन नानाकायसमुत्पादात् । दृष्टा च वशिन इच्छावशाद्वश्ये क्रिया, यथा विषविद्याविद इच्छामात्रेण विषशकलप्रेरणम् । न च विषविद्याविदो दर्शनेनाधिष्ठानदर्शनाद्व्यवहितविप्रकृष्टभूतादर्शनाद्देवादीनां कथमधिष्ठानमिति वाच्यम् । काचाभ्रपटलपिहितस्य विप्रकृष्टस्य च भौमशनैश्चरादेर्दर्शनेन व्यभिचारात् । असक्ताश्च दृष्टयो देवादीनां काचाभ्रपटलादिवन्महीमहीधरादिभिर्न व्यवधीयन्ते । न चास्मदादिवत्तेषां शरीरित्वेन व्यवहितविप्रकृष्टादिदर्शनासंभवोऽनुमीयत इति वाच्यम्, आगमविरोधिनोऽनुमानस्योत्पादायोगात् । अन्तर्धानं चाञ्जनादिना मनुजानामिव तेषां प्रभवतामुपपद्यते,तेन संनिहितानामपि न क्रतुदेशे दर्शनं भविष्यति । तस्मात्सूक्तम्—**अनेकप्रतिपत्तेरिति**—**तथाहि कति देवा इत्युपक्रम्येति** । वैश्वदेवशस्त्रस्य हि निविदि 'कति देवाः' इत्युपक्रम्य निविदैवोत्तरं दत्तं शाकल्याय याज्ञवल्क्येन—**त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री च सहस्रेति** । निविन्नाम शस्य-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्याह—**नायमिति** । विरोधमङ्गीकृत्यापि परिहर्तुं प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याख्याति—**कस्मादिति** । एकस्य युगपदनेकत्वापत्तिर्विरुद्धेत्याह—**कथमिति** । प्रामाणिकत्वेन विरोधं समाधत्ते--**दर्शनादिति** । तत्र श्रौतं दर्शनमाह—**तथा हीति** । वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमाना इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं **त्रयश्चेति** । शस्यमानदेवतासंख्यावाचिमन्त्रपदं निविदुच्यते । षडधिकत्रिशताधिकत्रिसहस्रं देवा इति संख्यानिर्णयानन्तरं संख्येयप्रश्ने वसवोऽष्टावेकादश रुद्रा द्वादशाऽऽदित्याः प्रजापतिरिन्द्रश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवेषु पूर्वेषामन्तर्भावो दर्शित इत्याह—**कतम इति** । अन्तर्भावश्रुतेस्तात्पर्यमाह—**एकैकस्येति** । तेऽपि देवाः

तथा त्रयस्त्रिंशतोऽपि षडाद्यन्तर्भावक्रमेण "कतम एको देवः" [बृ० ३ । ९ । ९] इति "प्राण इति" [बृ० ३ । ९ । ९] प्राणैकरूपतां देवानां दर्शयन्ती तस्यैवैकस्य प्राणस्य युगपदनेकरूपतां दर्शयति॥ तथा स्मृतिरपि- "आत्मनो वै शरीराणि बहूनि भरतर्षभ । योगी कुर्याद्बलं प्राप्य तैश्च सर्वैर्महीं चरेत् ॥ प्राप्नुयाद्विषयान्कैश्चित्कैश्चिदुग्रं तपश्चरेत् । संक्षिपेच्च

रत्नप्रभा ।

अन्तर्भवन्ति, **षट् देवास्त्रिषु** लोकेषु, त्रयश्च द्वयोरन्नप्राणयोः, द्वौ च एकस्मिन् प्राणे हिरण्यगर्भे, अन्तर्भवत इति दर्शितमित्यर्थः ॥ **त्रयस्त्रिंशतोऽपि** । देवानामिति **सम्बन्धः** । दर्शनं श्रौतं व्याख्याय स्मार्तं व्याचष्टे-**तथा स्मृतिरिति॥ बलं** योगसिद्धिम् । "अणिमा महिमा चैव लघिमा प्राप्तिरीशता । प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता" [मार्कण्डेयपु०] इति **अष्टैश्वर्याणि** । क्षणेन अणुर्महान् लघुर्गुरुश्च भवति योगी । अङ्गुल्या चन्द्रस्पर्शः **प्राप्तिः । ईशता** सृष्टिशक्तिः । **प्राकाम्यम्** इच्छानभिघातः ।

भामती ।

मानदेवतासंख्यावाचकानि मन्त्रपदानि । एतदुक्तं भवति-वैश्वदेवस्य निविदि कति देवाः शस्यमानाः प्रसंख्याता इति शाकल्येन पृष्टे याज्ञवल्क्यस्योत्तरं-'त्रयश्च त्री च शता' इत्यादि । यावत्संख्याका वैश्वदेवनिविदि संख्याता देवास्त एतावन्त इति । पुनश्च शाकल्येन 'कतमे ते' इति संख्येयेषु पृष्टेषु याज्ञवल्क्यस्योत्तरम्-**महिमान एवैषामेते त्रयस्त्रिंशत्त्वेव देवा इति** । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रश्च प्रजापतिश्चेति त्रयस्त्रिंशद्देवाः । तत्राग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चेति वसवः । एते हि प्राणिनां कर्मफलाश्रयेण कार्यकारणसंघातरूपेण परिणमन्तो जगदिदं सर्वं वासयन्ति, तस्माद्वसवः । कतमे रुद्रा इति दशेमे पुरुषे प्राणाः । बुद्धिकर्मेन्द्रियाणि दश, एकादशं च मन इति । तदेतानि प्राणाः, तद्वृत्तित्वात् । ते हि प्रायणकाल उत्क्रामन्तः पुरुषं रोदयन्तीति रुद्राः । कतम आदित्या इति द्वादशमासाः संवत्सरस्यावयवाः पुनःपुनः परिवर्तमानाः प्राणभृतामायूंषि च कर्मफलोपभोगं चादापयन्तीत्यादित्याः । अशनिरिन्द्रः, सा हि बलं, सा हीन्द्रस्य परमा ईशता, तया हि सर्वान्प्राणिनः प्रमापयति, तेन स्तनयित्नुरशनिरिन्द्रः । यज्ञः प्रजापतिरिति, यज्ञसाधनं च यज्ञरूपं च पशवः प्रजापतिः। एत एव त्रयस्त्रिंशद्देवाः षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानो न ततो भिद्यन्ते । षडेव तु देवाः । ते तु षडग्निं पृथिवीं चैकीकृत्यान्तरिक्षं वायुं चैकीकृत्य दिवं चादित्यं चैकीकृत्य त्रयो लोकास्त्रय एव देवा भवन्ति । एत एव च त्रयोऽन्नप्राणयोरन्तर्भवन्तोऽन्नप्राणौ द्वौ देवौ भवतः । तावप्यध्यर्धो देव एकः । कतमोऽध्यर्धः, योऽयं वायुः पवते । कथमयमेक एवाध्यर्धः, यदस्मिन्सति सर्वमिदमध्यर्धं वृद्धिं प्राप्नोति तेनाध्यर्ध इति । कतम एक इति, स एवाध्यर्धः प्राण एको ब्रह्म । सर्वदेवात्मत्वेन बृहत्त्वाद्ब्रह्म तदेव त्यदित्याचक्षते परोक्षाभिधायकेन शब्देन । तस्मादेकस्यैव देवस्य महिमवशाद्युगपदनेकदेवरूपतामाह श्रुतिः । स्मृतिश्च निगदव्याख्याता । अपि च पृथग्जनानामप्युपायानुष्ठानवशात्प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां युगपन्नानाकायनिर्माणं श्रूयते, तत्र कैव कथा देवानां स्वभावसिद्धाना-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

षण्णामग्निपृथिवीवाय्वन्तरिक्षादित्यदिवां महिमानस्ते त्रयाणां लोकानां ते च द्वयोरन्नप्राणयोस्तौ चैकस्य प्राणस्येति प्राणस्य सर्वे महिमान इत्येकस्यानेकरूपताधीरित्याह-**तथेति** । त्रयस्त्रिंशतोऽपि देवानामिति संबन्धः । श्रौतं दर्शनमुक्त्वा स्मार्तं दर्शनमाह-**तथेति** । बलं योगमाहात्म्यम् । तेषामर्थक्रियामाह-**तैश्चेति** । तेषां भोगायतनत्वमाह-**प्राप्नुयादिति** । परलोकहितत्वमाह-**कैश्चिदिति** । तत्पारवश्यं पुंसो निरस्यति-**संक्षिपेच्चेति** । योगिनामनेकरूपप्रतिपत्तावपि देवानां किं जातं तदाह-

पुनस्तानि सूर्यो रश्मिगणानिव'' इत्येवञ्जातीयिका प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामपि युगपदनेकशरीरयोगं दर्शयति ॥ किमु वक्तव्यमाजानसिद्धानां देवानाम् ॥ अनेकरूपप्रतिपत्तिसम्भवाच्चैकैका देवता बहुभी रूपैरात्मानं प्रविभज्य बहुषु यागेषु युगपदङ्गभावं गच्छति । परैश्च न दृश्यतेऽन्तर्धानादिशक्तियोगादित्युपपद्यते ॥ ''अनेकप्रतिपत्तेर्दर्शनाद्'' इत्यस्यापरा व्याख्या—विग्रहवतामपि कर्माङ्गभावचोदनास्वनेका प्रतिपत्तिर्दृश्यते ॥ क्वचिदेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभाव न गच्छति ॥ यथा—बहुभिर्भोजयद्भिर्नैको ब्राह्मणो युगपद्भोज्यते ॥ क्वचित्त्वेकोऽपि विग्रहवाननेकत्र युगपदङ्गभावं गच्छति । यथा—बहुभिर्नमस्कुर्वाणैरेको ब्राह्मणो युगपन्नमस्क्रियते, तद्वदिहोद्देशपरित्यागात्मकत्वाद्यागस्य विग्रहवतीमप्येकां देवतामुद्दिश्य बहवः स्वंस्वं द्रव्यं युगपत्परित्यक्ष्यन्तीति विग्रहवत्त्वेऽपि देवानां न किञ्चित्कर्मणि विरुध्यते ॥ २७ ॥

शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमानाभ्याम् ॥ २८ ॥

मा नाम विग्रहवत्त्वे देवादीनामभ्युपगम्यमाने कर्मणि कश्चिद्विरोधः

रत्नप्रभा ।

वशित्वं नियमनशक्तिः । सङ्कल्पमात्रादिष्टलाभो **यत्रकामावसायिता** इति भेदः ॥ **आजानसिद्धानां** जन्मना सिद्धानामित्यर्थः । फलितमाह—**अनेकेति** ॥ अनेकेषु कर्मस्वेकस्य प्रतिपत्तिरङ्गभावः । तस्य लोके दर्शनादिति वक्तुं व्यतिरेकमाह—**क्वचिदेक इति** ॥ प्रकृतोपयुक्तमन्वयदृष्टान्तमाह—**क्वचिदिति** ॥ ॥ २७ ॥ कर्मण्यविरोधमङ्गीकृत्य शब्दप्रामाण्यविरोधमाशंक्य परिहरति—**शब्द इति चेदिति** ॥

भामती ।

मित्याह—**प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां योगिनामिति** । अणिमा लघिमा महिमा प्राप्तिः प्राकाम्यमीशित्वं वशित्वं यत्रकामावसायितेत्यैश्वर्याणि ॥ **अपरा व्याख्येति** । अनेकत्र कर्मणि युगपदङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं, तस्य दर्शनात् । तदेव परिस्फुटं व्यतिरेकं तावदाह—**क्वचिदेक इति** । न खलु बहुषु श्राद्धेष्वेको ब्राह्मणो युगपदङ्गभावं गन्तुमर्हति । एकस्यानेकत्र युगपदङ्गभावमाह—**क्वचिच्चैक इति** । यथैकं ब्राह्मणमुद्दिश्य युगपन्नमस्कारः क्रियते बहुभिस्तथा स्वस्थानस्थितामेकां देवतामुद्दिश्य बहुभिर्यजमानैर्नानादेशावस्थितैर्युगपद्धविस्त्यज्यते, तस्याश्च तत्रासंनिहिताया अप्यङ्गभावो भवति । अस्ति हि तस्या युगपद्विप्रकृष्टानेकार्थोपलम्भसामर्थ्यमित्युपपादितम् ॥ २७ ॥ **शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्प्रत्यक्षानुमाना-**

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्राप्तेति । ''अणिमा लघिमा चैव महिमा प्राप्तिरीशता । प्राकाम्यं च वशित्वं च यत्रकामावसायिता'' ॥ इत्यष्टैश्वर्याणि । अपिशब्दसूचितमर्थमाह—**किम्विति** । आजानसिद्धानां जन्मनैव प्राप्तातिशयानामित्यर्थः । तथाऽपि प्रकृते किं जातं तदाह—**अनेकेति** । श्रुतिस्मृतिभ्यां युक्तिविरोधे समाहितेऽपि प्रतीतिविरोधस्य कः समाधिस्तत्राऽऽह—**परैश्चेति** । आदिशब्देन परदृष्टिप्रतिबन्धो गृह्यते । उक्तन्यायाद्युज्यते देवादीनां विग्रहवत्त्वोपगमेन विद्यास्वधिकार इति शेषः । संनिहितस्यैवाङ्गतेति न नियमोऽसंनिहितस्यापि युगपदनेकत्र कर्मण्यङ्गभावप्रतिपत्तिरङ्गभावगमनं तस्य दर्शनादित्यर्थान्तरमाह—**अनेकेति** । तदेव स्पष्टयितुं व्यतिरेकं सोदाहरणमाह—**क्वचिदिति** । संप्रत्यभीष्टाङ्गत्वार्थमन्वयं सदृष्टान्तमाचष्टे—**क्वचिच्चेति** । अन्वयव्यतिरेकसिद्धमर्थं प्रकृते योजयति—**तद्वदिति** । असंनिधानेऽपि देवताया विप्रकृष्टानेकार्थदृष्टिशक्तेर्युगपदनेकत्राङ्गता सिद्धेत्यर्थः । कर्मण्यविरोधमुपसंहरति—**इति विग्रहेति** ॥ २७ ॥ तत्राविरोधेऽपि देवतादीनां विग्रहवत्त्वे शब्दे प्रामाण्यविरोधमाशंक्य प्रत्याह—**शब्द इति चेदिति** । शंकां विभजते—**मा नामेति**।

प्रसङ्गि । शब्दे तु विरोधः प्रसज्येत ॥ कथम् ॥ औत्पत्तिकं[1] हि शब्दस्यार्थेन सम्बन्धमाश्रित्यानपेक्षत्वादिति वेदस्य प्रामाण्यं स्थापितम् ॥ इदानीं तु विग्रहवती देवताऽभ्युपगम्यमाना यद्यप्यैश्वर्ययोगाद्युगपदनेककर्मसम्बन्धीनि हवींषि भुञ्जीत । तथापि विग्रहयोगादस्मदादिवज्जननमरणवती सेति नित्यस्य शब्दस्य नित्येनार्थेन नित्यसम्बन्धे प्रतीयमाने[2] यद्वैदिके शब्दे प्रामाण्यं स्थितं तस्य विरोधः स्यादिति चेत् ॥ नायमप्यस्ति विरोधः ॥ कस्मात् ॥ "अतः प्रभवात्" अत एव हि वैदिकाच्छब्दाद्देवादिकं जगत्प्रभवति ॥ ननु "जन्माद्यस्य यतः" [व्या० सू० १ । १ । २] इति ब्रह्मप्रभवत्वं जगतोऽवधारितम् । कथमिह शब्दप्रभवत्वमुच्यते ॥

रत्नप्रभा ।

माप्रसञ्जि प्रसक्तो मा भूदित्यर्थः॥औत्पत्तिकसूत्रे शब्दार्थयोरनाद्योःसम्बन्धस्यानादित्वाद्वेदस्य मानान्तरानपेक्षत्वेन प्रामाण्यमुक्तम् । इदानीमनित्यविग्रहव्यक्त्यभ्युपगमे तत्सम्बन्धस्याप्यनित्यत्वान्मानान्तरेण व्यक्तिं ज्ञात्वा शब्दस्य संकेतः पुंसा कर्तव्य इति मानान्तरापेक्षत्वात्प्रामाण्यस्य विरोधः स्यादित्याह—**कथमित्यादिना** ॥ किं ? शब्दानामनित्यतया सम्बन्धस्य कार्यत्वमापाद्यते—**उत**—अर्थानामनित्यतया, **नाद्य** इत्याह—**नायमपीति** ॥ कर्मण्यविरोधवदित्यपेरर्थः । देवादिव्यक्तिहेतुत्वेन प्रागेव शब्दानां सत्त्वान्नानित्यत्वमिति भावः । अत्र पूर्वापरविरोधं शंकते—**नन्विति** ॥ शब्दस्य निमित्तत्वेन ब्रह्मसहकारित्वादविरोध इत्याशंक्य **द्वितीयं** कल्पमु-

भामती ।

भ्याम् । गोत्वादिवत्पूर्वावमर्शाभावादुपाधेरप्येकस्याप्रतीतेः पाचकादिवदाकाशादिशब्दवद्व्यक्तिवचना एव वस्वादिशब्दाः तस्याश्च नित्यत्वात्तया सह संबन्धो नित्यो भवेत् । विग्रहादियोगे तु सावयवत्वेन वस्वादीनामनित्यत्वात्ततः पूर्वं वस्वादिशब्दो न स्वार्थेन संबद्ध आसीत्, स्वार्थस्यैवाभावात् । ततश्चोत्पन्ने वस्वादौ वस्वादिशब्दसंबन्धः प्रादुर्भवन्देवदत्तादिशब्दसंबन्धवत्पुरुषबुद्धिप्रभव इति तत्पूर्वको वाक्यार्थप्रत्ययोऽपि पुरुषबुद्ध्यधीनः स्यात् । पुरुषबुद्धिश्च मानान्तराधीनजन्मेति मानान्तरापेक्षया प्रामाण्यं वेदस्य व्याहन्येतेति शङ्कार्थः । उत्तरम्—**न । अतः प्रभवात् ।** वसुत्वादिजातिवाचकाच्छब्दात्तज्जातीयां व्यक्तिं चिकीर्षितां बुद्धावालिख्य तस्याः प्रभवनम् । तदिदं तत्प्रभवत्वम् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि न शब्द उपादानकारणं वस्वादीनां ब्रह्मोपादानत्वात्, तथापि निमित्तकारणमुक्तेन क्रमेण । न चैतावता शब्दार्थसंबन्धस्यानित्यत्वं, वसुत्वादिजातेर्वा तदुपाधेर्वा यया कयाचिदाकृत्यावच्छिन्नस्य नित्यत्वादिति । इममेवार्थमाक्षेपसमाधानाभ्यां विभजते—**ननु जन्माद्यस्य यत इति** । ते निगदव्याख्याते । तत्किमिदानीं स्वयंभुवा वाङ् निर्मिता कालिदासादिभिरिव कुमारसंभवादि, तथा च तदेव प्रमाणान्तरापेक्षवाक्यत्वादप्रामाण्य-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्याऽऽकृत्यर्थत्वात्तत्र विरोधो नेति शङ्कते—**कथमिति** । गोत्वादिवद्वस्वादिषु पूर्वापरापरामर्शादुपाधेरपि पाचकत्वादिवददृष्टेराकाशादिशब्दवद्व्यक्तिवचनो वस्वादिशब्द इति मत्वाऽऽह—**औत्पत्तिकं हीति** । अस्माभिरपि तथैव तदिष्टमिति न तस्य विरोधोऽस्तीत्याशंक्याऽऽह—**इदानीं त्विति** । व्यक्तीनामनित्यत्वात्तत्संबन्धस्यापि संकेतवदनित्यतया पुंधीकृतत्वान्मानान्तरापेक्षपुंधीप्रभवशब्दार्थसंबन्धाधीनवाक्यार्थधियोऽपि मानान्तरापेक्षत्वाद्वेदस्यामानत्वं स्यादित्यर्थः । परिहारस्थं नञर्थमाह—**नायमिति** । कर्मण्यविरोधं दृष्टान्तयितुमपिशब्दः । तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे—**कस्मादिति** । तथा च देवादिजगद्धेतुत्वेन शब्दस्य नित्यत्वात्तदनित्यत्वकृतो दोषो नास्तीति शेषः । पूर्वापरविरोधं शङ्कते—**नन्विति** ।

१ जैमिनीयसूत्रे १ अध्याये १ पादे ३ सूत्रे । २ प्रलीयमाने इति पाठान्तरम् ।

अपि च यदि नाम वैदिकाच्छब्दादस्य प्रभवोऽभ्युपगतः, कथमेतावता विरोधः शब्दे परिहृतः । यावता वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इत्येतेऽर्था अनित्या एव उत्पत्तिमत्त्वात् । तदनित्यत्वे च तद्वाचिनां वैदिकानां वस्वादिशब्दानामनित्यत्वं केन निवार्यते ॥ प्रसिद्धं हि लोके देवदत्तस्य पुत्रे उत्पन्ने यज्ञदत्त इति तस्य नाम क्रियते इति ॥ तस्माद्विरोध एव शब्द इति चेत् ॥ न ॥ गवादिशब्दार्थसम्बन्धनित्यत्वदर्शनात् ॥ न हि गवादिव्यक्तीनामुत्पत्तिमत्त्वे तदाकृतीनामप्युत्पत्तिमत्त्वं स्यात् ॥ द्रव्यगुणकर्मणां हि व्यक्तय एवोत्पद्यन्ते, नाकृतयः ॥ आकृतिभिश्च शब्दानां सम्बन्धो, न व्यक्तिभिः ॥ व्यक्तीनामानन्त्यात्सम्बन्धग्रहणानु-

रत्नप्रभा ।

त्थापयति—**अपि चेति** ॥ **अनित्यत्वं** सादित्वम् । व्यक्तिरूपार्थानामनित्यतया शब्दानां सम्बन्धस्यानित्यत्वं दुर्वारम् । तस्मात्पौरुषेयसम्बन्धसापेक्षत्वात्प्रामाण्यविरोध इत्यर्थः । **न च** व्यक्तीनामनित्यत्वेपि घटत्वादिजातिसमवायवच्छब्दसम्बन्धोऽपि नित्यस्स्यादिति **वाच्यम्।** उभयाश्रितसम्बन्धस्यान्यतराभावे स्थित्ययोगेन दृष्टान्तासिद्धेरिति भावः । **यथा** गोत्वादयो गवादिशब्दवाच्याः, **तथा** वसुत्वाद्याकृतयो वस्वादिशब्दार्थाः, न व्यक्तय इति परिहरति—**नेत्यादिना** ॥ शब्दानां तदर्थानां जातीनां च नित्यत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि नित्य इति प्रतिपादयति—**न हीत्यादिना** ॥ **व्यक्तीनामानन्त्यादिति** । **न च** गोत्वावच्छेदेन व्यक्तिषु शक्तिः सुग्रहेति **वाच्यम्** । सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेन सर्वव्यक्त्युपस्थित्यभावाद्, गोत्वं शक्यतावच्छेदकमिति ग्रहापेक्षया गोत्वं शक्यमिति लाघवान्निरूढजहल्लक्षणया व्यक्तेर्लाभेनानन्यलभ्यत्वाभावाच्चेति भावः । **यद्वा** केवलव्यक्तिषु शक्तिरत्र निरस्यते । **अनुपपत्तिज्ञानं** विनैव व्यक्तेश्शब्दशक्त्यायत्तजातिज्ञानविषयत्वेन उभयशक्तेरावश्यकत्वात् । तथा च नित्यजातितादात्म्येन व्यक्तेरनादित्वात्तत्सम्बन्धोऽप्यनादिः । सत्कार्यवादात् । अत एव वाक्यवृत्तौ तत्त्वमस्यादिवाक्ये भागलक्षणोक्ता युज्यते । केवलसामान्यस्यावाच्यत्वेऽखण्डार्थस्य वाच्यैकदेशत्वाभावात्—"**अतः प्रभवाद्**" इति सूत्रस्वारस्याच्च[1] केवलव्यक्तिनिरास इति गम्यते । **केवलव्यक्तिवचनाः** खलु डित्थादिशब्दा अर्थानन्तरभाविनः सांकेतिकाः । **गवादिशब्दास्तु**—व्यक्तिप्रभवहेतुत्वेन प्रागेव सन्तीति न व्यक्तिमात्रवचनाः सांकेतिकाः, किन्तु स्थूलसूक्ष्मभावेनानुस्यूतव्यक्त्यविनाभूतसामान्यवचना इति मन्तव्यम् । **न** चेन्द्रादिव्यक्तेरेकत्वेन जात्यभावादाकाशशब्दवदिन्द्रचन्द्रादिशब्दाः केवलव्यक्तिवचना इति **साम्प्रतम्** । अतीतानागतव्यक्तिभेदेन जात्युपपत्तेरित्यलं **प्रपञ्चेन** ॥

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्य निमित्तत्वाद्ब्रह्मणश्चोपादानत्वादुभयप्रभवत्वं जगतो युक्तमित्याशंक्याऽऽह—**अपि चेति** । आकृतेः शब्दार्थतया विरोधसमाधिरित्याशंक्याऽऽह—**यावतेति** । मानाभावान्न वसुत्वादिजातिरस्ति तद्व्यक्तीनां जनिमत्त्वादनित्यतेति नाविरोध इत्यर्थः । व्यक्तीनामनित्यत्वेऽपि वाचकशब्दनित्यतया सुकरो विरोधसमाधिरित्याशंक्याऽऽह—**तदिति** । जगतः शब्दप्रभवत्वमुपेत्य विरोधमुक्त्वा शब्दस्यार्थोत्पत्त्युत्तरकालत्वादर्थस्य ततो जन्मायोगात्तदेव नास्तीत्याह—**प्रसिद्धं हीति** । विरोधं निगमयति—**तस्मादिति** । वस्वादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वं दृष्टान्तेन वदन्नुत्तरमाह—**नेति** । तत्रापि व्यक्तेरनित्यत्वान्न संबन्धनित्यतेत्याशंक्याऽऽह—**न हीति** । व्यक्तिभिरभेदाज्जातिरपि जातेत्याशंक्योक्तम्—**द्रव्येति** । अभेदवद्भेदस्यापि भावान्नित्यमनेकसमवेतं सामान्यमिति च स्थितेरिति हिशब्दार्थः । आकृतीनामुत्पत्त्यभावेऽपि कुतः संबन्धनित्यता तत्राऽऽह—**आकृतिभिश्चेति** । तास्वाकृतिद्वारा लक्षणया शाब्दयो भवन्तीति भावः । दृष्टान्तमुपसंहरति—

१ एतत्सूत्रैकदेशस्वारस्यादित्यर्थः ।

पपत्तेः ॥ व्यक्तिषूत्पद्यमानास्वप्याकृतीनां नित्यत्वान्न गवादिशब्देषु कश्चिद्विरोधो दृश्यते ॥ तथा देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेप्याकृतिनित्यत्वान्न कश्चिद्वस्वादिशब्देषु विरोध इति द्रष्टव्यम् ॥ आकृतिविशेषस्तु देवादीनां मन्त्रार्थवादादिभ्यो विग्रहवत्त्वाद्यवगमादवगन्तव्यः ॥ स्थानविशेषसम्बन्धनिमित्ताश्चेन्द्रादिशब्दाः, सेनापत्यादिशब्दवत् ॥ ततश्च योयस्तत्तत्स्थानमधितिष्ठति सस इन्द्रादिशब्दैरभिधीयत इति न दोषो भवति ॥ न चेदं शब्दप्रभवत्वं ब्रह्मप्रभवत्ववदुपादानकारणत्वाभिप्रायेणोच्यते ॥ कथं तर्हि स्थिते वाचकात्मना नित्ये शब्दे नित्यार्थसम्बन्धिनि शब्दव्यवहारयोग्यार्थव्यक्तिनिष्पत्तिः ॥ अतः प्रभव इत्युच्यते ॥ कथं पुनरवगम्यते शब्दात्प्रभवति जगदिति ॥ "प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्"–प्रत्यक्षं श्रुतिः । प्रामाण्यं प्रत्यनपेक्षत्वात् \ अनुमानं स्मृतिः । प्रामाण्यं प्रति सापेक्षत्वात् । ते हि शब्दपूर्वां सृष्टिं दर्शयतः–"एत इति वै प्रजापतिर्दे-

---

रत्नप्रभा ।

दृष्टान्तमुपसंहृत्य दार्ष्टान्तिकमाह–**व्यक्तिष्वित्यादिना** ॥ **आकृतिः** जातिः । **ननु** का सा व्यक्तिः, यदनुगतेन्द्रत्वादिजातिः शब्दार्थः स्यादित्यत आह–**आकृतिविशेषस्त्विति** ॥ "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादिभ्य इत्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानां जातिः इन्द्रादिषु प्रवृत्तिनिमित्तमित्युक्त्वा उपाधिनिमित्तत्वमाह–**स्थानेति** ॥ व्यक्तिप्रलयेऽपि स्थानस्य स्थायित्वाच्छब्दार्थसम्बन्धनित्यतेत्यत आह–**ततश्चेति** ॥ उक्तं पूर्वापरविरोधं परिहरति–**न चेति** ॥ शब्दो निमित्तमित्यविरोधं मत्वा सूत्रशेषमवतारयति–**कथं पुनरिति** ॥ –स्मृत्या स्वप्रामाण्यार्थं मूलश्रुतिरनुमीयत इति **अनुमानं** स्मृतिः । "एतैः असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः विश्वान्यभिसौभगा" [छन्दोगब्राह्मण०] इत्येतन्मन्त्रस्थैः पदैः स्मृत्वा ब्रह्मा देवादीनसृजत । तत्र **एत इति**

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

व्यक्तिष्विति । गवादिशब्दार्थसंबन्धनित्यत्वेपि प्रकृते किमित्याशंक्य दार्ष्टान्तिकमाह–**तथेति** । उक्तो देवादिष्वाकृत्यभावः साधकाभावादित्याशंक्याऽऽह–**आकृतीति** । अनेकत्र साकल्येन वर्तमाना जातिरित्यङ्गीकारादिन्द्रादीनां मन्त्रादिसिद्धविग्रहादिपञ्चकवतां पूर्वापरव्यक्त्यनुगता जातिरनुगतधीवेद्या न विरुध्यते । वस्वादिशब्दा जातिवाचिनो बहुषु प्रयुज्यमानाखण्डशब्दत्वात्पटादिशब्दवदिति चानुमानादित्यर्थः । इन्द्रादिशब्दानामुपाधिनिमित्तत्वं पक्षान्तरमाह–**स्थानेति** । औपाधिकत्वपक्षे शब्दार्थमनूद्यावान्तरलयेऽपि विरोधाभावमाह–**ततश्चेति** । यत्तु पूर्वापरविरोध इति तत्राऽऽह–**न चेति** । तर्हि कथम् 'अतः प्रभवात्' इत्युक्तं तत्राऽऽह–**कथमिति** । उक्तेऽर्थे मानं पृष्टोत्तरपदमवतारयति–**कथमित्यादिना** । नन्वैन्द्रियकं प्रत्यक्षं जगतः शाब्दप्रभवत्वे नास्ति तत्राऽऽह–**प्रत्यक्षमिति** । तत्रापि श्रुतौ प्रत्यक्षशब्दे हेतुमाह–**प्रामाण्यमिति** । तथाऽपि तत्रानुमानं कथं प्रमाणं तत्राऽऽह–**अनुमानमिति** । तत्रापि प्रवृत्तिनिमित्तमाह–**प्रामाण्यमिति** । अव्यभिचारिलिङ्गोत्थत्वादनुमानस्य स्वतःप्रामाण्येऽप्युत्पत्तौ सापेक्षत्वमात्रसाम्यादनुमानशब्दः स्मृताविति भावः । पञ्चम्याऽभीष्टमर्थमाह–**ते हीति** । तत्र श्रुतिमाह–**एत इति** । "एते असृग्रमिन्दवस्तिरःपवित्रमाशवः । विश्वान्यभिसौभगा" इत्येतन्मन्त्रस्थपदैः स्मृत्वा देवादीन्ब्रह्मा ससर्ज । तत्र संनिहितवाचकैतच्छब्दो देवानां करणेष्वनुग्राहकत्वेन संनिहितानां स्मारकः । असृग्रुधिरं तत्प्रधानदेहरमणान्मनुष्याणामसृग्रशब्दः स्मारकः । इन्दुमण्डलमध्यस्थपितॄणामिन्दुशब्दः स्मारकः । पवित्रं सोमं स्वान्तस्तिरःकुर्वतां ग्रहाणां तिरःपवित्रशब्दः स्मारकः । ऋचोऽनुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणामाशवः शब्दः स्मारकः । स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां विश्वशब्दः स्मारकः । व्यापिवस्तुवाच्यभिशब्दसं-

वानसृजतासृग्रमिति मनुष्यानिन्दव इति पितॄँस्तिरःपवित्रमिति ग्रहानाशव इति स्तोत्रं विश्वानीति शस्त्रमभिसौभगेत्यन्याः प्रजाः" इति श्रुतिः ॥ तथाऽन्यत्रापि "स मनसा वाचं मिथुनं समभवद्" [बृ० १ । २ । ४] इत्यादिना तत्रतत्र शब्दपूर्विका सृष्टिः श्राव्यते ॥ स्मृतिरपि-"अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा । आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥" इति । उत्सर्गोऽप्ययं वाचः सम्प्रदायप्रवर्तनात्मको द्रष्टव्यः । अनादिनिधनाया अन्यादृशस्योत्सर्गस्यासम्भवात् ॥ तथा-"नामरूपे च भूतानां कर्मणां च प्रवर्तनम् । वेदशब्देभ्य एवादौ निर्ममे स महेश्वरः ।" इति । "सर्वेषां च स नामानि कर्माणि च पृथक्पृथक् । वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक्संस्थाश्च निर्ममे ॥" [मनु० १ । २१] इति च ॥ अपि च चिकीर्षितमर्थमनुतिष्ठं-

---

रत्नप्रभा ।

पदं सर्वनामत्वाद्देवानां स्मारकम् । **असृग्** रुधिरम्, तत्प्रधाने देहे रमन्त इति **असृग्रा** मनुष्याः । चन्द्रस्थानां पितॄणाम् **इन्दुशब्दः** स्मारकः । पवित्रं सोमं स्वान्तस्तिरस्कुर्वतां ग्रहाणां **तिरःपवित्रशब्दः**, ऋचोऽनुवतां स्तोत्राणां गीतिरूपाणाम्-**आशुशब्दः**, "ऋच्यध्यूढं साम" इति श्रुतेः, स्तोत्रानन्तरं प्रयोगं विशतां शस्त्राणां **विश्वशब्दः**, सर्वत्र सौभाग्ययुक्तानाम**भिसौभगशब्दः** स्मारक इति छन्दोगब्राह्मणवाक्यार्थः । **सः** प्रजापतिर्मनसा **वाचं** त्रयीमिथुनं **समभवत्** । मनोवाग्रूपं मिथुनं सम्भावितवान् । मनसा त्रयीप्रकाशितां सृष्टिमालोचितवानित्यर्थः । "रश्मिरित्येवादित्यमसृजत" इत्यादिश्रुतिः-**आदिशब्दार्थः** । **सम्प्रदायः** गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनम् । **संस्था**ः अवस्थाः **या** प्रजापतिसृष्टिः **सा** शब्दपूर्विका, सृष्टित्वात्, प्रत्यक्षघटादिवदिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यस्यार्थान्तरमाह-**अपि । चेति** ॥

भामती ।

मापतितमित्यत आह-**उत्सर्गोऽप्ययं वाचः संप्रदायप्रवर्तनात्मक इति** । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्परयाध्ययनम् । एतदुक्तं भवति-स्वयंभुवो वेदकर्तृत्वेऽपि न कालिदासादिवत्स्वतन्त्रत्वमपि तु पूर्वसृष्ट्यनुसारेण । एतच्चास्माभिरुपपादितम् । उपपदायिष्यति चाग्रे भाष्यकारः । अपि चाद्यत्वेऽप्येतद्दृश्यते । तद्दर्शनात्प्राचामपि कर्तॄणां तथाभावोऽनुमीयत इत्याह-**अपि च चिकीर्षितमिति** । आक्षिपति-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

युक्तः सौभगेति शब्दः सौभाग्यवाचकस्तेनाभिसौभगेति निरतिशयसौभाग्यार्थः शब्दोऽन्यासां **प्रजानां** स्मारकः । तथा च तत्तत्पदेन तत्तद्देवादीन्स्मृत्वा प्रजापतिः सृष्टवानिति शब्दपूर्विका सृष्टिः **श्रौतीत्यर्थः** । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह--**तथेति** । स प्रजापतिर्मनसा सह वाचं मिथुनभावमभवदभावयत्त्रयीप्रकाशितां सृष्टिं मनसाऽऽलोचितवानित्यर्थः । 'स भूरिति व्याहरत्स भूमिमसृजत' इत्यादिवाक्यमादिशब्दार्थः । तत्रतत्रेत्याम्नायप्रदेशोक्तिः, तत्र स्मृतिमाह-**स्मृतीति** । रूपसर्गात्प्राथम्यमादावित्युक्तम् । संप्रदायातिरेकेणाप्राप्तिर्दिव्यत्वम् । अस्त्वेवं शब्दसृष्टिस्तथाऽपि कथं तत्पूर्वाऽर्थसृष्टिस्तत्राऽऽह-**यत इति** । उत्सृष्टत्वोक्त्या पौरुषेयत्वमाशंक्योक्तमुत्सर्गोऽपीति । संप्रदायो गुरुशिष्यपरम्पराध्ययनम् । उत्सृष्टिरेव किं न स्यात्तत्राऽऽह-**अनादीति** । कर्मणां प्रवर्तनं सतामनुष्ठापनमुक्तम् । सर्वेषामित्यत्र कर्मणां सृष्टिरेवोक्तेति भेदः । संस्थाशब्दो रूपभेदग्राही । अस्मदादिषु पटाद्युत्पत्तेः शब्दपूर्वकत्वप्रात्यक्ष्याज्जगतोऽपि सृष्टेस्तत्पूर्वकत्वमनुमेयमिति प्रत्यक्षानुमानाभ्यामित्यत्रार्थान्तरमाह-**अपि चेति** । कल्पकालीना सृष्टिः शब्दपूर्विका सृष्टित्वादिदानींतनसृष्टिवत् । विमतः शब्दार्थसंबन्धव्यवहारस्तथाविधसंबन्धानुस्मृतिपूर्वकोऽभिधानाभिधेयसंबन्धव्य-

न्तस्य वाचकं शब्दं पूर्वं स्मृत्वा पश्चात्तमर्थमनुतिष्ठतीति सर्वेषां नः प्रत्यक्षमेतत् ॥ तथा प्रजापतेरपि स्रष्टुः सृष्टेः पूर्वं वैदिकाः शब्दा मनसि प्रादुर्बभूवुः । पश्चात्तदनुगतानर्थान् ससर्जेति गम्यते ॥ तथा च श्रुतिः "स भूरिति व्याहरन्स भूमिमसृजत" [तै० ब्रा० २।२।४।२] इत्येवमादिका भूरादिशब्देभ्य एव मनसि प्रादुर्भूतेभ्यो भूरादींल्लोकान्सृष्टान्दर्शयति ॥ किमात्मकं पुनः शब्दमभिप्रेत्येदं शब्दप्रभवत्वमुच्यते ॥ स्फोटमित्याह ॥

रत्नप्रभा ।

अतः प्रभवत्वप्रसङ्गाच्छब्दस्वरूपं वक्तुमुक्तमाक्षिपति-**किमात्मकमिति** ॥ वर्णरूपं तदतिरिक्तस्फोटरूपं चेति **किंशब्दार्थः** । तत्र वर्णानामनित्यत्वात् स्फोटस्य चासत्त्वात् न जगद्धेतुत्वमित्याक्षेपे द्वितीयपक्षं वैयाकरणो गृह्णाति-**स्फोटमिति** ॥ स्फुटयते वर्णैर्व्यज्यत इति स्फोटो वर्णव्यङ्ग्योऽर्थस्य व्यञ्जको

भामती ।

किमात्मकं पुनरिति । अयमभिसंधिः-वाचकशब्दप्रभवत्वं हि देवानामभ्युपेतव्यम्, अवाचकेन तेषां बुद्धावनालेखनात् । तत्र न तावद्गवादीनां गकारादयो वर्णा वाचकाः, तेषां प्रत्युच्चारणमन्यत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वात्, अगृहीतसंगतेश्च वाचकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । अपि चैते प्रत्येकं वा वाक्यार्थमभिदधीरन्, मिलिता वा । न तावत्प्रत्येकम्, एकवर्णोच्चारणानन्तरमर्थप्रत्ययादर्शनात्, वर्णान्तरोच्चारणानर्थक्यप्रसङ्गाच्च । नापि मिलिताः, तेषामेकवक्तृप्रयुज्यमानानां रूपतो व्यक्तितो वा प्रतिक्षणमपवर्गिणां मिथः साहित्यसंभवाभावात् । न च प्रत्येकसमुदायाभ्यामन्यः प्रकारः संभवति । न च स्वरूपसाहित्याभावेऽपि वर्णानामाग्नेयादीनामिव संस्कारद्वारकमस्ति साहित्यमिति सांप्रतं, विकल्पासहत्वात् । को नु खल्वयं संस्कारोऽभिमतः, किमपूर्वमाग्नेयादिजन्यमिव, किंवा भावनापरनामा स्मृतिप्रसवबीजम् । न तावत्प्रथमः कल्पः । न हि शब्दः स्वरूपतोऽज्ञतो वाऽविदितोऽविदितसंगतिरर्थधीहेतुरिन्द्रियवत् । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्य गृहीतस्य वाऽगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वात् । तस्माद्विदितो विदितसंगतिर्विदितसमस्तज्ञापनाङ्गश्च शब्दो धूमवत्प्रत्यायकोऽभ्युपेयः । तथा चापूर्वाभिधानोऽस्य संस्कारः प्रत्यायनाङ्गमित्यर्थप्रत्ययात्प्रागवगन्तव्यः । न च तदा तस्यावगमोपायोऽस्ति । अर्थप्रत्ययात्तु तदवगमं समर्थयमानोदुरुत्तरमितरेतराश्रयमाविशति, संस्कारावसायादर्थप्रत्ययः, ततश्च तदवसाय इति । भावनाभिधानस्तु संस्कारः स्मृतिप्रसवसामर्थ्यमात्मनः । न च तदेवार्थप्रत्ययप्रसवसामर्थ्यमपि भवितुमर्हति । नापि तस्यैव सामर्थ्यस्य सामर्थ्यान्तरम् । न हि यैव वह्नेर्दहनशक्तिः सैव तस्य प्रकाशनशक्तिः । नापि दहनशक्तेः प्रकाशनशक्तिः । अपि च व्युत्क्रमेणोच्चरितेभ्यो वर्णेभ्यः सैवास्ति स्मृतिबीजं वासनेत्यर्थप्रत्ययः प्रसज्येत । न चास्ति । तस्मान्न कथंचिदपि वर्णा अर्थधीहेतवः । नापि तदतिरिक्तः स्फोटात्मा । तस्यानुभवानारोहात् । अर्थधियस्तु कार्यात्तदवगमे परस्पराश्रयप्रसङ्ग इत्युक्तप्रायम् । सत्तामात्रेण तु तस्य नित्यस्यार्थधीहेतुभावे सर्वदार्थप्रत्ययोत्पादप्रसङ्गः, निरपेक्षस्य हेतोः सदातनत्वात् । तस्माद्वाचकाच्छब्दाद्वाच्योत्पाद इत्यनुपपन्नमिति । अत्राचार्यदेशीय आह-**स्फोटमित्याहेति** । मृष्यामहे न वर्णाः प्रत्यायका इति न स्फोट

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वहारत्वात्संप्रतिपन्नवदित्याह-**तथेति** । प्रत्यक्षादिसिद्धेऽर्थे तैत्तिरीयश्रुतिमाह-**तथा चेति** । 'स भुव इति व्याहरत्सोऽन्तरिक्षमसृजत' इत्यादिरादिशब्दार्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह-**भूरादीति** । यदुक्तं जगतः शब्दप्रभवत्वं तदाक्षिपति-**किमात्मकमिति** । वर्णातिरिक्तं शब्दमुपेत्य ततो वा जगदुत्पत्तिरिष्टा वर्णेभ्यो वा । नाऽऽद्यः । वर्णातिरिक्ते वाचके शब्दे मानाभावात् । नेतरः । वर्णानामुत्पन्नप्रध्वंसिनां जगद्धेतुत्वासिद्धेरित्यर्थः । तत्र वैयाकरणो वक्ष्यमाणं मानं मत्वाऽऽद्यं पक्षमालम्बते-**स्फोटमिति** । स्फुटयते व्यज्यते

वर्णपक्षे हि तेषामुत्पन्नप्रध्वंसित्वान्नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यनुपपन्नं स्यात् ॥ उत्पन्नप्रध्वंसिनश्च वर्णाः, प्रत्युच्चारणमन्यथा चान्यथा च प्रतीयमानत्वात् ॥ तथा ह्यदृश्यमानोऽपि पुरुषविशेषोऽध्ययनध्वनिश्रवणादेव विशेषतो निर्धार्यते, देवदत्तोऽयमधीते यज्ञदत्तोऽयमधीत इति ॥ न चायं वर्णविषयोऽन्यथात्वप्रत्ययो मिथ्याज्ञानम् ॥ बाधकप्रत्ययाभावात् ॥ न च वर्णेभ्योऽर्थावगतिर्युक्ता ॥ न ह्येकैको वर्णोऽर्थं प्रत्याययेत् ॥ व्यभिचारात् ॥ न च

रत्नप्रभा ।

गवादिशब्दो नित्यः, तमभिप्रेत्येदमुच्यते इति पूर्वेणान्वयः । स[१] एव **आद्यपक्षं** दूषयति–**वर्णेति** ॥ सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञया वर्णनित्यत्वसिद्धेर्नानुपपत्तिरित्यत आह–**उत्पन्नेति** ॥ तारत्वमन्द्रत्वादिविरुद्धधर्मवत्त्वेन तारो गकारो मन्द्रो गकार इति प्रतीयमानगकारस्य भेदानुमानात्प्रत्यभिज्ञा गत्वजातिविषयेत्यर्थः । **ननु** विरुद्धधर्मज्ञानं ध्वन्युपाधिकं भ्रम इत्यत आह–**न चेति** ॥ तथा च वर्णानामनित्यत्वान्न जगद्धेतुत्वमिति भावः । **किंच** तेषामर्थबोधकत्वायोगात् स्फोटोऽङ्गीकार्य इत्याह–**न च वर्णेभ्य इत्यादिना** ॥ **व्यभिचारात्** एकस्माद्वर्णादर्थप्रतीत्यदर्शनाद्, वर्णान्तरवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । तर्हि वर्णानां समुदायो बोधक इत्याशंक्य क्षणिकानां स[२] नास्तीत्याह–**न चेति** ॥ वर्णानां स्वतः साहित्याभावेऽपि

भामती ।

इति तु न मृष्यामः । तदनुभवानन्तरं विदितसंगतेरर्थधीसमुत्पादात् । न च वर्णातिरिक्तस्य तस्यानुभवो नास्ति । गौरित्येकं पदं, गामानय शुक्लामित्येकं वाक्यमिति । नानावर्णपदातिरिक्तैकपदवाक्यावगतेः सर्वजनीनत्वात् । न चायमसति बाधके एकपदवाक्यानुभवः शक्यो मिथ्येति वक्तुम् । नाप्यौपाधिकः । उपाधिः खल्वेकधीग्राह्यता वा स्यात्, एकार्थधीहेतुता वा । न तावदेकधीगोचराणां धवखदिरपलाशानामेकनिर्भासः प्रत्ययः समस्ति । तथा सति धवखदिरपलाशा इति न जातु स्यात् । नाप्येकार्थधीहेतुता । तद्धेतुत्वस्य वर्णेषु व्यासेधात् । तद्धेतुत्वेन तु साहित्यकल्पनेऽन्योन्याश्रयप्रसङ्गः । साहित्यात्तद्धेतुत्वं तद्धेतुत्वाच्च साहित्यमिति । तस्मादयमबाधितोऽनुपाधिश्च पदवाक्यगोचर एकनिर्भासो वर्णातिरिक्तं वाचकमेकमवलम्बते स स्फोट इति । तं च ध्वनयः प्रत्येकं व्यञ्जयन्तोऽपि न द्रागित्येव विशदयन्ति, येन द्रागर्थधीः स्यात् । अपि तु रत्नतत्त्वज्ञानवद्यथास्वं द्वित्रिचतुष्पञ्चषड्दर्शनजनितसंस्कारपरिपाकसचिवचेतोलब्धजन्मनि चरमे चेतसि चकास्ति विशदं पदवाक्यतत्त्वमिति प्रागुत्पन्नायास्तदनन्तरमर्थधिय उदय इति नोत्तरेपामानर्थक्यं ध्वनीनाम् । नापि प्राचां, तदभावे तज्जनितसंस्कारतत्परिपाकाभावेनानु-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

वर्णैरिति स्फोटोऽर्थव्यञ्जकः शब्दस्तमर्थसृष्टौ हेतुमभिप्रेत्येदमुक्तं तस्य नित्यत्वात्कारणत्वसंभवादित्यर्थः । वर्णानामेव प्रत्यभिज्ञया नित्यानां जगद्धेतुत्वसिद्धौ न स्फोटकल्पनेत्याशंक्य प्रत्यभिज्ञाया जातिगामित्वान्नैवमित्याह–**वर्णेति** । हेत्वसिद्धिमाशंक्याऽऽह–**उत्पन्नेति** । तदपि न संमतमित्याशंक्य पुरुषविशेषानुमापकत्वेन तत्संमतिं साधयति–**तथा हीति** । वर्णेष्वन्यथात्वधियो ध्वन्युपाधिकत्वेन मिथ्यात्वान्न तदनित्यत्वसाधकतेत्याशंक्याऽऽह–**न चेति** । वर्णानामुत्पत्तिमत्त्वात्तत्प्रभवत्वं जगतो नेत्युक्त्वा तेषामवाचकत्वादपि तथेति वक्तुमर्थप्रत्यायकत्वं प्रत्याचष्टे–**न चेति** । किमेकैकस्माद्वर्णादर्थधीरुत समुदायादिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति–**न हीति** । एकैकोक्तावर्थधियोऽदृष्टेर्वर्णान्तरोक्तिवैयर्थ्याच्चेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह–**न चेति** । तेषामुच्चारणस्य क्रमवत्त्वाद्योग्यानुपलब्धेरभावाधिगमान्न तद्धीरित्यर्थः । वर्णानां स्वरूपतो-

१ वैयाकरणः । २ समुदायः ।

वर्णसमुदायप्रत्ययोऽस्ति ॥ क्रमवत्त्वाद्वर्णानाम् ॥ पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितोऽन्त्यो वर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति यद्युच्येत ॥ तन्न ॥ सम्बन्धग्रहणापेक्षो हि शब्दः स्वयं प्रतीयमानोऽर्थं प्रत्याययेद्धूमादिवत्॥ न च पूर्वपूर्ववर्णानुभवजनितसंस्कारसहितस्यान्त्यवर्णस्य प्रतीतिरस्ति अप्रत्यक्षत्वात्संस्काराणाम् ॥ कार्यप्रत्यायितैः संस्कारैः सहितोऽन्त्यवर्णोऽर्थं प्रत्याययिष्यतीति चेत् ॥ न ॥ संस्कारकार्यस्यापि स्मरणस्य क्रमवर्तित्वात् ॥ तस्मात्स्फोट एव शब्दः । स चैकैकवर्णप्रत्य-

रत्नप्रभा ।

संस्कारलक्षणाऽपूर्वद्वारा साहित्यमाग्नेयादियागानामिवेति शंकते-**पूर्वेति** ॥ किमयं संस्कारो वर्णैर्जनितोऽपूर्वाख्यः कश्चिद् **उत** वर्णानुभवजनितो भावनाख्यः । **नाद्यः**, मानाभावात् । **किंचायमज्ञातो ज्ञातो** वाऽर्थधीहेतुः ? **नाद्य** इत्याह-**तन्नेति** ॥ संस्कारसहितः शब्दो ज्ञात एव अर्थधीहेतुः, सम्बन्धग्रहणमपेक्ष्य बोधकत्वाद्, धूमादिवदित्यर्थः । **द्वितीये किं** प्रत्यक्षेण ज्ञात **उत** कार्यलिङ्गेन ? **नाद्य** इत्याह-**न चेति** ॥ **द्वितीयं** शङ्कते-**कार्येति** ॥ कार्यम्-अर्थधीः । तस्यां जातायां संस्कारप्रत्ययः । तस्मिन् ज्ञाते सा-इति परस्पराश्रयेण दूषयति-**नेति** ॥ पदार्थस्मरणस्यापि पदज्ञानानन्तरभावित्वात्तेन संस्कारसहितान्त्यवर्णात्मकपदस्य ज्ञानं न युक्तमित्यक्षरार्थः ॥ **अपिशब्दः** परस्पराश्रयद्योतनार्थः । **एतेन** भावनासंस्कारपक्षोऽपि **निरस्तः** । तस्य वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । **न चा**न्त्यवर्णसाहित्यादर्थधीहेतुत्वं, केवलसंस्कारस्य तु वर्णस्मृतिमात्रहेतुत्वमिति **वाच्यम्** । अर्थधीपूर्वकाले भावनाया ज्ञानाभावेनार्थधीहेतुत्वायोगात् । **न च** वर्णस्मरणेनानुमिता सा-अन्त्यवर्णसहिता-अर्थधीहेतुरिति **वाच्यम्** । तत्कार्यस्य क्रमिकस्य वर्णस्मरणस्याप्यन्त्यवर्णानुभवानन्तरभावित्वेन तेनाननुमितभावनानामन्त्यवर्णसाहित्याभावादिति भावः । वर्णानामर्थबोधकत्वासम्भवे फलमाह-**तस्मादिति** ॥ स्फोटेऽपि **किं** मानमित्याशंक्यैकं पदमिति प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याह-**स चेति**॥ **यथा** रत्नतत्त्वं बहुभिश्चाक्षुषप्रत्ययैः स्फुटं भासते,**तथा** गवादिपदस्फोटो गकाराद्ये-

भामती ।

ग्रहाभावात् । अन्त्यस्य चेतसः केवलस्याजनकत्वात् । न च पदप्रत्ययवत् प्रत्येकमव्यक्तामर्थधियमाधास्यन्ति प्राञ्चो वर्णाः, चरमस्तु तत्सचिवः स्फुटतरामिति युक्तम् । व्यक्ताव्यक्तावभासिताया: प्रत्यक्षज्ञाननियमात् । स्फोटज्ञानस्य च प्रत्यक्षत्वात् । अर्थधियस्त्वप्रत्यक्षाया मानान्तरजन्मनो व्यक्त एवोपजनो न वा स्यान्न

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ऽसाहित्येऽपि संस्कारद्वारा साहित्यमाग्नेयादिवदित्याह-**पूर्वेति** । अज्ञातो ज्ञातो वा सोऽर्थधीहेतुरिति विकल्प्याऽऽद्यं निराह-**तन्नेति** । उच्चरितस्य बधिरेणागृहीतस्याप्यगृहीतसंगतेरप्रत्यायकत्वादित्यर्थः । ज्ञातस्य ज्ञापकत्वे दृष्टान्तो धूमादिवदिति । द्वितीयेऽध्यक्षेणानुमानेन वा तद्धीरिति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति-**न चेति** । द्वितीयं शंकते-**कार्येति** । अर्थधीः स्मरणं वा कार्यम् । नाऽऽद्यः, संस्कारावगतेरर्थधीस्ततश्च सेत्यन्योन्याश्रयणादित्याह-**नेति** । यदि द्वितीयस्तत्राऽऽह-**संस्कारेति** । स्मरणस्यापीति संबन्धः । क्रमभाविस्मरणानुमितसंस्काराणामपि क्रमभावेनासाहित्यान्न तत्सहितान्त्यवर्णधीरित्यर्थः । वर्णानां वाचकत्वायोगे फलितमाह-**तस्मादिति** । ननु वर्णानामर्थप्रत्यायकत्वासिद्धावर्थधीदृष्ट्या तद्धेतुत्वेन वा स्फोटो गम्यते मानान्तराद्वा । नाऽऽद्यः । तदवगतेरर्थधीस्तया च सेत्यन्योन्याश्रयणान्न च सत्तामात्रेण स्फोटोऽर्थधीहेतुः सदा तदापातात् । न द्वितीयस्तदनुपलब्धेस्तत्राऽऽह-**स चेति** । स चैकप्रत्ययविषयतया प्रत्यवभासत इति संबन्धः । वर्णान्वयव्यतिरेकनियमादर्थधियो वर्णा एव शब्द इत्याशंक्य तेषां स्फोटव्यञ्जकत्वेनान्यथासिद्धेर्मैवमित्याह-**एकैकेति** । एकैकवर्णप्रत्ययैराहितं संस्काराख्यं बीजं यस्मि-

याहितसंस्कारबीजेऽन्त्यवर्णप्रत्ययजनितपरिपाके प्रत्ययिन्येकप्रत्ययविषयतया झडिति प्रत्यवभासते ॥ न चायमेकप्रत्ययो वर्णविषया स्मृतिः ॥ वर्णानामनेकत्वादेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तेः ॥ तस्य च प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वान्नित्यत्वम् ॥ भेदप्रत्ययस्य वर्णविषयत्वात् ॥ तस्मान्नित्याच्छब्दात्स्फोटरूपादभिधायकात्क्रियाकारकफललक्षणं जगदभिधेयभूतं प्रभवतीति ॥ वर्णा एव तु शब्द इति भगवानुपवर्षः ॥

रत्नप्रभा ।

कैकवर्णकृतप्रत्ययैः स्फोटविषयैः आहिताः संस्कारा बीजं यस्मिन् चित्ते तस्मिन्, अन्त्यवर्णकृतप्रत्ययेन जनितः परिपाकोऽन्त्यः संस्कारो यस्मिंस्तस्मिन्, **प्रत्ययिनि** चित्ते **एकं** गौरितिपदमिति **प्रत्ययः** प्रत्यक्षस्तद्विषयतया स्पष्टमवभासत इत्यर्थः । अनेन वर्णान्वयव्यतिरेकयोः स्फोटज्ञानेऽन्यथासिद्धिः । न चैकस्माद्वर्णात्सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिः, येन वर्णान्तरवैयर्थ्यम् । किन्तु रत्नवद्बहुप्रत्ययसंस्कृते चित्ते सम्यक् स्फोटाभिव्यक्तिरित्युक्तं भवति । नन्वेकं पदमेकं वाक्यमिति प्रत्ययस्य पदवाक्यस्फोटयोर्न प्रामाण्यं, तस्य वर्णसमूहालम्बनस्मृतित्वादित्याशंक्य निषेधति—**न चेति** ॥ स्फोटस्य जगद्धेतुत्वार्थं नित्यत्वमाह—**तस्य चेति** ॥ ननु तदेवेदं पदमिति प्रत्यभिज्ञा भ्रमः, उदात्तादिभेदप्रत्ययादित्यत आह—**भेदेति** ॥ आचार्यसम्प्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तयति—**वर्णा एवेति** ॥ वर्णातिरिक्तस्फोटात्मकशब्दस्यानुभवानारोहादित्यर्थः । सादृश्यदोषादियं भ्रान्तिरिति

भामती ।

पुनरस्फुट इति न समः समाधिः । तस्मान्नित्यः स्फोट एव वाचको न वर्णा इति । तदेतदाचार्यदेशीयमतं स्वमतमुपपादयन्नपाकरोति—**वर्णा एव तु न शब्द इति** । एवं हि वर्णातिरिक्तः स्फोटोऽभ्युपेयेत, यदि वर्णानां वाचकत्वं न संभवेत्, स चानुभवपद्धतिमध्यासीत । द्विधा चावाचकत्वं वर्णानां, क्षणिकत्वेनाशक्यसंगतिग्रहत्वाद्वा व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयाभावाद्वा । न तावत्प्रथमः कल्पः । वर्णानां क्षणिकत्वे मानाभावात् । ननु वर्णानां प्रत्युच्चारणमन्यत्वं सर्वजनप्रसिद्धम् । न । प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । न चासत्यप्येकत्वे ज्वालादिवत्सादृश्यनिबन्धनमेतत् प्रत्यभिज्ञानमिति सांप्रतम् । सादृश्यनिबन्धनत्वमस्य बलवद्बाधकोपनिपाताद्वा स्थीयेत, क्वचिज्ज्वालादौ व्यभिचारदर्शनाद्वा । तत्र क्वचिद्व्यभिचारदर्शनेन तदुत्प्रेक्षायामुच्यते वृद्धैः स्वतःप्रामाण्यवादिभिः—'उत्प्रेक्षेत हि यो मोहादज्ञातमपि बाधनम् । स सर्वव्यवहारेषु संशयात्मा क्षयं व्रजेत् ॥' इति । प्रपञ्चितं चैतदस्माभिर्न्यायकणिकायाम् । न चेदं प्रत्यभिज्ञानं गत्वादिजातिविषयं न गादिव्यक्तिविषयं, तासां प्रतिनरं भेदोपलम्भादत एव शब्दभेदोपलम्भाद्वक्तृभेद उन्नीयते 'सोमशर्माधीते न विष्णुशर्मा' इति युक्तम् । यतो बहुषु गकारमुच्चारयत्सु निपुणमनुभवः परीक्ष्यताम् । यथा कालाक्षीं च स्वस्तिमतीं चेक्षमाणस्य व्यक्तिभेदप्रथायां सत्यामेव तदनुगतमेकं सामान्यं प्रथते, तथा किं गकारादिषु भेदेन प्रथमानेष्वेव गत्वमेकं तदनुगतं चकास्ति, किंवा यथा गोत्वमाजानत एकं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न्प्रत्ययिनि चित्ते तस्मिन्निति यावत् । न चान्त्यवर्णानर्थक्यं तद्बीजन्यातिशयवत्त्वाच्चित्तस्येत्याह—**अन्त्येति** । यथा नानादर्शनसंस्कारपरिपाकसचिवे चेतसि रत्नतत्त्वं चकास्ति तथा यथोक्ते चित्ते विना विचारं सहसैवैकोऽयं शब्द इति धीविषयतया स्फोटो भातीत्याह—**एकेति** । अन्योन्याश्रयमपाकर्तुं झटितीत्युक्तम् । एकधियो वर्णविषयस्मृतित्वान्न स्फोटसाधकतेत्याशंक्याऽऽह—**न चेति** । अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वात्पदादिधीगोचरः स्फोट एवेत्यर्थः । स्फोटस्याप्युत्पन्नप्रध्वंसित्वान्न जगद्धेतुतेत्याशंक्याऽऽह—**तस्य चेति** । पुरुषभेदानुमापकतया प्रत्युच्चारणं भिन्नत्वात्कुतोऽस्य नित्यत्वं तत्राऽऽह—**भेदेति** । स्फोटवादमुपसंहरति—**तस्मादिति** । आचार्यसंप्रदायोक्तिपूर्वकं सिद्धान्तमाह—**वर्णा इति** । गौरित्युक्ते गकारौकारविसर्जनीयातिरिक्तस्य स्वतन्त्रस्य वा श्रोत्रेणाग्रहणादुपवर्षाचार्यो वर्णानामेव तु शब्दत्वं पश्यतीत्यर्थः । तेषां क्षणिक-

ननूत्पन्नप्रध्वंसित्वं वर्णानामुक्तम् ॥ तन्न ॥ त एवेति प्रत्यभिज्ञानात् ॥ सादृश्यात्प्रत्यभिज्ञानं केशादिष्विवेति चेत् ॥ न ॥ प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरेण बाधानुपपत्तेः ॥ प्रत्यभिज्ञानमाकृतिनिमित्तमिति चेत् ॥ न ॥ व्यक्तिप्रत्यभिज्ञानात् ॥ यदि हि प्रत्युच्चारणं गवादिव्यक्तिवदन्या अन्या वर्णव्यक्तयः प्रतीयेरंस्तत आकृतिनिमित्तं प्रत्यभिज्ञानं स्यात् ॥ न त्वेतदस्ति ॥ वर्णव्यक्तय एव हि प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायन्ते । द्विर्गोशब्द उच्चारित इति हि प्रतिपत्तिः । न तु द्वौ गोशब्दाविति ॥ ननु वर्णा अप्युच्चारणभेदेन भिन्नाः प्रतीयन्ते देवदत्तयज्ञदत्तयोरध्ययनध्वनिश्रवणादेव भेदप्रतीतेरित्युक्तम् ॥ अत्राभिधीयते ॥ सति वर्णविषये निश्चिते प्रत्यभिज्ञाने संयोगविभागाभिव्यङ्ग्यत्वाद्वर्णानामभिव्यञ्जकवैचित्र्यनिमित्तोऽयं वर्ण-

रत्नप्रभा ।

शङ्कते-**सादृश्यादिति** ॥ वपनानन्तरं त एवेमे केशा इति धीर्भ्रान्तिरिति युक्तम् । भेदधीविरोधात् । स एवायं वर्ण इति धीस्तु प्रमैव । बाधकाभावादित्याह-**नेति** ॥ गोत्वादिप्रत्यभिज्ञावद्वर्णेषु प्रत्यभिज्ञा गत्वादिविषयेति शङ्कते-**प्रत्यभिज्ञानमिति** ॥ व्यक्तिभेदे सिद्धे प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वं स्यात् । यत्त्वया पीतं जलं तदेव मया पीतमित्यादौ न **तथेह** व्यक्तिभेदः सिद्ध इति परिहरति-**न व्यक्तीति** ॥ **न त्वेतदिति** । व्यक्त्यन्यत्वज्ञानमित्यर्थः । उदात्तत्वादिविरुद्धधर्मत्वाद्व्यक्तिभेदोऽनुमानसिद्ध इत्यनुवदति-**नन्विति** ॥ भेदप्रत्ययस्य कुम्भकूपाकाशभेदप्रत्ययवदौपाधिकभेदविषयत्वादन्यथासिद्धेः । अनन्यथासिद्धव्यक्त्यैक्यप्रत्यभिज्ञया निरपेक्षस्वरूपालम्बनया बाध इत्युत्तरमाह-**अत्रेति** ॥ ताल्वादिदेशैः कोष्ठस्थवायुसंयोगविभागाभ्यां विचित्राभ्यां व्यङ्ग्यत्वाद्वर्णेषु वैचित्र्यधीरित्यर्थः । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु

भामती ।

भिन्नदेशपरिमाणसंस्थानव्यक्त्युपधानभेदाद्भिन्नदेशमिवाल्पमिव महदिव दीर्घमिव वामनमिव तथा गव्यक्तिराजानत एकापि व्यञ्जकभेदात्तद्धर्मानुपातिनीव प्रथत इति भवन्त एव विदांकुर्वन्तु । तत्र गव्यक्तिभेदमङ्गीकृत्यापि यो गत्वस्यैकस्य परोपधानभेदकल्पनाप्रयासः स वरं गव्यक्तावेवास्तु किमन्तर्गडुना गत्वेनाभ्युपेतेन । यथाहुः-'तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लभ्यते । व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वादिधीर्वृथा ॥' न च स्वस्तिमत्यादिवत् गव्यक्तिभेदप्रत्ययः स्फुटः-प्रत्युच्चारणमस्ति । तथा सति दश गकारानुदचारयच्चैत्र इति हि प्रत्ययः स्यात् । न स्याद्दशकृत्व उदचारयद्गकारमिति । न चैष जात्यभिप्रायोऽभ्यासो यथा शतकृत्वस्तित्तिरीनुपायुंक्त देवदत्त इति । अत्र हि सोरस्ताडं क्रन्दतोऽपि गकारादि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्वान्न जगद्धेतुतेत्युक्तं स्मारयति-**नन्विति** । प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वसिद्धेर्न क्षणिकतेत्याह-**तन्नेति** । प्रयत्नानन्तरीयकतया वर्णानां भेदसिद्धेरन्यथासिद्धा प्रत्यभिज्ञेत्याह-**सादृश्यादिति** । किं क्वचिद्व्यभिचारदृष्टेरेवं बाधदृष्टेर्वा । नाऽऽद्यः । सर्वत्र संशयप्रसङ्गात् । ज्वालादौ तु प्रभावैतत्यादिकार्यानुपपत्त्या तथात्वादिह तदभावादित्याह-**नेति** । न द्वितीय इत्याह-**प्रत्यभिज्ञानस्येति** । गवादौ जातिप्रत्यभिज्ञादृष्टेरिहापि तथेति शंकते-**प्रत्यभिज्ञानमिति** । यत्र जातिप्रत्यभिज्ञा तत्र व्यक्तिभेदो दृष्टः, प्रकृते तदभावान्न जातिविषयतेत्याह-**न व्यक्तीति** । तदेव स्फुटयति-**यदि हीति** । युक्तितो व्यक्तिविषया प्रत्यभिज्ञेत्युक्त्वा प्रतीतितोऽपि तथेत्याह-**वर्णेति** । हिशब्दसूचितमनुभवमभिनयति-**द्विरिति** । दहनतुहिनवद्विरुद्धधर्मवत्त्वाद्धर्मिभेदः स्यादिति शङ्कते-**नन्विति** । भेदप्रत्ययेऽपि प्रत्यभिज्ञाया निरपेक्षस्वरूपविषयत्वेन प्राबल्यात्तस्य च सापेक्षभेदविषयत्वेन दौर्बल्यादेकस्यामाकाशव्यक्तौ कुम्भाकाशः कूपाकाश इतिवद्व्यञ्जकवायुसंयोगविभागवैचित्र्याद्वर्णेषु वैचित्र्यधीर्न स्वत इत्याह-**अत्रेति** । कल्पनागौरवाच्च वर्णेषु स्वतो वैचित्र्यं

विषयो विचित्रः प्रत्ययो न स्वरूपनिमित्तः ॥ अपि च वर्णव्यक्तिभेदवादिनापि प्रत्यभिज्ञानसिद्धये वर्णाकृतयः कल्पयितव्याः ॥ तासु च परोपाधिको भेदप्रत्यय इत्यभ्युपगन्तव्यम् ॥ तद्वरं वर्णव्यक्तिष्वेव परोपाधिको भेदप्रत्ययः, स्वरूपनिमित्तं च प्रत्यभिज्ञानमिति कल्पनालाघवम् ॥ एष एव च वर्णविषयस्य भेदप्रत्ययस्य बाधकः प्रत्ययो, यत्प्रत्यभिज्ञानम् ॥ कथं तर्ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामेक एव सन् गकारो युगपदनेकरूपः स्याद्, उदात्तश्चानुदात्तश्च स्वरितश्च सानुनासिकश्च निरनुनासिकश्च–इति ॥ अथ वा–ध्वनिकृतोऽयं प्रत्यय-

---

रत्नप्रभा ।

स्वतो भेदो नास्तीत्याह–**अपि चेति** ॥ अनन्ताः गकारादिव्यक्तयः, तासु प्रत्यभिज्ञानार्थं गत्वादिजातयः, तासु चोदात्तत्वादिभेदस्यौपाधिकत्वमिति कल्पनाद्वरं वर्णव्यक्तिभेदमात्रस्यौपाधिकत्वकल्पनमिति व्यक्त्यानन्त्यस्य जातीनां च कल्पनमयुक्तमित्यर्थः ॥ **ननु** भेदस्य बाधकाभावान्नौपाधिकत्वमित्यत आह–**एष इति** ॥ अस्तु तर्हि प्रत्ययद्वयप्रामाण्याय भेदाभेदयोः सत्यत्वं तत्राह–**कथं तर्हीति** ॥ उभयोरेकत्र विरोधाद्भेद औपाधिक एवेत्यर्थः । **ननु** वायुसंयोगादेरतीन्द्रियत्वान्न तद्गतवैचित्र्यस्योदात्तत्वादेर्वर्णेषु प्रत्यक्षारोपः सम्भवतीत्यरुचिं वदिष्यन् स्वमतमाह–**अथ वेति** ॥ ध्वनिधर्मा उदात्तत्वादयो ध्वन्य-

भामती ।

व्यक्तौ लोकस्योच्चारणाभ्यासप्रत्ययस्य विनिर्वृत्तिः । चोदकः प्रत्यभिज्ञानबाधकमुत्थापयति–**कथं ह्येकस्मिन्काले बहूनामुच्चारयतामिति** । यद् युगपद्विरुद्धधर्मसंसर्गवत् तत् नाना, यथा गवाश्वादिर्द्विशफैकशफकेशरगलकम्बलादिमान् । युगपदुदात्तानुदात्तादिविरुद्धधर्मसंसर्गवांश्चायं वर्णः । तस्मान्नाना भवितुमर्हति । न चोदात्तादयो व्यञ्जकधर्माः, न वर्णधर्मा इति सांप्रतम् । व्यञ्जका ह्यस्य वायवः । तेषामश्रावणत्वे कथं तद्धर्माः श्रावणाः स्युः । इदं तावदत्र वक्तव्यम् । न हि गुणगोचरमिन्द्रियं गुणिनमपि गोचरयति, मा भूवन् घ्राणरसनश्रोत्राणां गन्धरसशब्दगोचराणां तद्वन्तः पृथिव्युदकाकाशा गोचराः । एवं च मा नाम भूद्वायुगोचरं श्रोत्रम्, तद्गुणांस्तूदात्तादीन् गोचरयिष्यति । ते च शब्दासंसर्गाग्रहात् शब्दधर्मत्वेनाध्यवसीयन्ते । न च शब्दस्य प्रत्यभिज्ञानावधृतैकत्वस्य स्वरूपत उदात्तादयो धर्माः परस्परविरोधिनोऽपर्यायेण संभवन्ति । तस्माद्यथा मुखस्यैकस्य मणिकृपाणदर्पणाद्युपधानवशान्नानादेशपरिमाणसंस्थानभेदविभ्रमः, एवमेकस्यापि वर्णस्य व्यञ्जकध्वनिनिबन्धनोऽयं विरुद्धनानाधर्मसंसर्गविभ्रमः, न तु भाविको नानाधर्मसंसर्ग इति स्थितेऽभ्युपेत्य परिहारमाह भाष्यकारः–**अथ वा ध्वनिकृत इति** । अथ वेति पूर्वपक्षं व्यावर्तयति । भवेतां नाम गुणगुणिनावेकेन्द्रियग्राह्यौ, तथाप्यदोषः । ध्वनीनामपि शब्द-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नास्तीत्याह–**अपि चेति** । भेदधीहेतोस्त्वयाऽपि कल्प्यत्वात्तुल्या कल्पनेत्याशंक्य जातिकल्पना तत्राधिकेत्याह–**तास्विति** । कथं तर्हि भेदाभेदधियावित्याशंक्याऽऽह–**तद्वरं वर्णेति** । नायमौपाधिको भ्रमो बाधकाभावादित्याशंक्याऽऽह–**एष इति** । एकत्वनानात्वयोरेकत्र वास्तवत्वोपपत्तौ किमिति बाध्यबाधकत्वं तत्राऽऽह–**कथं हीति** । एकस्य युगपदनेकरूपत्वानुपपत्तिसहकृतमेकत्वप्रत्यभिज्ञानं भेदधियो बाधकमेवेत्यर्थः । कण्ठादिदेशैः सह कोष्ठनिष्ठस्य वायोः संयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वमुपेत्य वर्णेषु भेदधीर्न स्वरूपकृतेति परमतमुक्त्वा स्वमतमाह–**अथ वेति** । अत्र प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो ध्वनिं निष्कर्षति––

---

१ भेदाभेदयोः ।

भेदो न वर्णकृत इत्यदोषः ॥ कः पुनरयं ध्वनिर्नाम । यो दूरादाकर्णयतो वर्णविवेकमप्रतिपद्यमानस्य कर्णपथमवतरति । प्रत्यासीदतश्च मन्दत्व[1]-पटुत्वादिभेदं वर्णेष्वासञ्जयति ॥ तन्निबन्धनाश्चोदात्तादयो विशेषा न वर्णस्वरूपनिबन्धनाः । वर्णानां प्रत्युच्चारणं प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् ॥ एवं सति सालम्बना उदात्तादिप्रत्यया भविष्यन्ति ॥ इतरथा हि वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां निर्भेदत्वात्संयोगविभागकृता उदात्तादिभेदाः कल्पेरन् ॥ संयोगविभागानां चाप्रत्यक्षत्वान्न तदाश्रया विशेषा वर्णेष्वध्यवसितुं शक्यन्त इत्यतो निरालम्बना एवैते उदात्तादिप्रत्ययाः स्युः ॥

रत्नप्रभा ।

भेदाध्यासाद्वर्णेषु भान्तीत्यर्थः । प्रश्नपूर्वकं ध्वनिस्वरूपमाह—**क इति** ॥ **अवतरति** स ध्वनिरिति **शेषः** । वर्णातिरिक्तः शब्दः—**ध्वनि**रित्यर्थः । समीपं गतस्य पुंसस्तारत्वमन्द्रत्वादिधर्मान् स्वगतान्वर्णेषु स एवारोपयतीत्याह—**प्रत्यासीदतश्चेति** ॥ आदिपदं विवृणोति—**तदिति** ॥ नन्वव्यक्तवर्ण एव ध्वनिर्नातिरिक्त इत्यत आह—**वर्णानामिति** ॥ प्रत्युच्चारणं वर्णा अनुवर्तन्ते ध्वनिर्व्यावर्तत इति भेद इत्यर्थः । अन्यथाऽवाचिके जपे वर्णेषु अव्यक्तेषु ध्वनिबुद्धिः स्याद्, दुन्दुभ्यादिध्वनौ शब्दत्वमात्रेण गृह्यमाणे अयमव्यक्तो वर्ण इति धीः स्यादिति मन्तव्यम् । एवं ध्वन्युपाधिकत्वे स्वमते गुणं वदन्वायूपाधिकत्वे पूर्वोक्तामरुचिं दर्शयति—**एवं चेत्यादिना** ॥ अस्तु[3] को दोषस्तत्राह—**संयोगेति** ॥ वायुसंयोगादेरश्रावणत्वादित्यर्थः । तस्माच्छ्रावणध्वनिरेवोदात्तत्वाद्यारोपोपाधिरिति भावः । **एवं** विरुद्धधर्मकध्वनीनां भेदेऽपि न

भामती ।

वच्छ्रावणत्वात् । ध्वनिस्वरूपं प्रश्नपूर्वकं वर्णेभ्यो निष्कर्षयति—**कः पुनरयमिति** । न चायमनिर्धारितविशेषवर्णत्वसामान्यमात्रप्रत्ययो न तु वर्णातिरिक्ततदभिव्यञ्जकध्वनिप्रत्यय इति सांप्रतम् । तस्यानुनासिकत्वादिभेदभिन्नस्य गादिव्यक्तिवत्प्रत्यभिज्ञानाभावात्, अप्रत्यभिज्ञायमानस्य चैकत्वाभावेन सामान्यभावानुपपत्तेः । तस्मादवर्णात्मको वैष शब्दः, शब्दातिरिक्तो वा ध्वनिः, शब्दव्यञ्जकः श्रावणोऽभ्युपेयः उभयथापि चाक्षु व्यञ्जनेषु च तत्तद्ध्वनिभेदोपधानेनानुनासिकत्वादयोऽवगम्यमानास्तद्धर्मा एव शब्दे प्रतीयन्ते न तु स्वतः शब्दस्य धर्माः । तथा च येषामनुनासिकत्वादयो धर्माः परस्परविरुद्धा भासन्ते भवतु तेषां ध्वनीनामनित्यता । न हि तेषु प्रत्यभिज्ञानमस्ति । येषु तु वर्णेषु प्रत्यभिज्ञानं न तेषामनुनासिकत्वादयो धर्मा इति नानित्याः ॥ **एवं च सति सालम्बना इति** । यद्येष परस्याग्रहो धर्मिण्य-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कः पुनरित्यादिना । अवतरति स ध्वनिरिति शेषः । वर्णातिरिक्तशब्दो ध्वनिरित्यर्थः । स एव प्रत्यासन्नस्य पुंसो वर्णेषु स्वधर्मानारोपयतीत्याह—**प्रत्यासीदतश्चेति** । वर्णेषूदात्तादिवत्षड्जत्वादिरपि स्वाभाविकः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**तदिति** ॥ वर्णानामेवाव्यक्तानां ध्वनित्वे कुतो भेदधीस्तेषु तत्कृतेत्याशंक्याऽऽह—**वर्णानामिति** । ध्वनेश्च सानुनासिकत्वादिभेदवतस्तदभावात्तेभ्योऽऽर्थान्तरत्वात्तत्कृता तेषु भेदधीर्युक्तेत्यर्थः । एतेन तस्य जातित्वमपि प्रत्युक्तम् । वायुसंयोगविभागयोर्व्यञ्जकत्वं हित्वा किमिति ध्वनीनां तदुपगतं तत्राऽऽह—**एवं चेति** । पक्षान्तरेऽपि तुल्यमेषां सालम्बनत्वमित्याशंक्याऽऽह—**इतरथेति** । अस्तु कल्पना का हानिस्तत्राऽऽह—**संयोगेति** । अप्रत्यक्षत्वमश्रावणत्वम् । पूर्वत्रापरितोषे हेतूक्तिसमाप्ताविति शब्दः । अपरितोषहेतुसत्त्वे प्रथमपक्षायोगं फलमाह—**अत इति** । वर्णमात्रस्याप्रत्यभिज्ञानादुदात्तादिमत्तयैव तद्वा-

१ पटुत्वमृदुत्वादीनि पाठान्तरम् । २ ध्वनिः । ३ संयोगविभागकृतो भेद इति शेषः ।

अपि च नैवैतदभिनिवेष्टव्यमुदात्तादिभेदेन वर्णानां प्रत्यभिज्ञायमानानां भेदो भवेदिति ॥ न ह्यन्यस्य भेदेनान्यस्याभिद्यमानस्य भेदो भवितुमर्हति ॥ न हि व्यक्तिभेदेन जातिं भिन्नां मन्यन्ते ॥ वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः सम्भवात्स्फोटकल्पनाऽनर्थिका ॥ न कल्पयाम्यहं स्फोटं प्रत्यक्षमेव त्वेनमवगच्छामि ॥ एकैकवर्णग्रहणाहितसंस्कारायां बुद्धौ झटिति प्रत्यवभासनादिति चेत् ॥ न ॥ अस्या अपि बुद्धेर्वर्णविषयत्वात् । एकैकवर्णग्रहणोत्तरकाला हीयमेका बुद्धिर्गौरिति समस्तवर्णविषया नार्थान्तरविषया ॥ कथमेतदवगम्यते ॥ यतोऽस्यामपि बुद्धौ गकारादयो

रत्नप्रभा ।

तेष्वनुगता वर्णा भिद्यन्त इत्युक्तम् । तदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—**अपि चेति ॥ यथा** खण्डमुण्डादिविरुद्धानेकव्यक्तिष्वभिन्नं गोत्वं, **तथा** ध्वनिषु वर्णा अभिन्ना एवेत्यर्थः । **उदात्तादि**र्ध्वनिः । तद्भेदेन हेतुना वर्णानामपीति योजना । प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्यक्षरार्थः । **यद्वा** उदात्तत्वादिभेदविशिष्टतया प्रत्यभिज्ञायमानत्वाद्वर्णानां भेद इत्याशंकां दृष्टान्तेन निरस्यति—**अपि चेति** ॥ वर्णानां स्थायित्वं प्रसाध्य तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विघटयति—**वर्णेभ्यश्चेति** ॥ कल्पनामसहमान आशंकते—**नेति** ॥ चक्षुषा दर्पणयुक्तायां बुद्धौ मुखवत्, श्रोत्रेण श्रवणयुक्तायां बुद्धौ विनैव हेत्वन्तरं स्फोटः प्रत्यक्ष इत्याह—**झटितीति** ॥ यस्यां संविदि योऽर्थो भासते, सा तत्र प्रमाणम् । एकपदमिति बुद्धौ वर्णा एव स्फुरन्ति, नातिरिक्तः स्फोटः प्रमाणमित्याह—**नास्या अपीत्यादिना** ॥ **ननु** गोपदबुद्धेः स्फोटो विषयः ।

भामती ।

गृह्यमाणे तद्धर्मा न शक्या ग्रहीतुमिति, एवं नामास्तु तथा तुष्यतु परः । तथाप्यदोष इत्यर्थः । तदनेन प्रबन्धेन क्षणिकत्वेन वर्णानामशक्यसंगतिग्रहतया यदवाचकत्वमापादितं वर्णानां तदपाकृतम् । व्यस्तसमस्तप्रकारद्वयासंभवेन तु यदासञ्जितं तन्निराचिकीर्षुराह—**वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेरिति** । कल्पनामसृष्यमाण एकदेश्याह—**न कल्पयामीति** । निराकरोति—**न अस्या अपि बुद्धेरिति** । निरूपयतु तावद्गौरित्येकं पदमिति धियमायुष्मान् । किमियं पूर्वानुभूतान्गकारादीनेव सामस्त्येनावगाहते किंवा गकाराद्यतिरिक्तं, गवयमिव वराहादिभ्यो विलक्षणम् । यदि गकारादिविलक्षणमवभासयेत्, गकारादिरूषितः प्रत्ययो न स्यात् । न हि वराहधीर्महिषरूषितं वराहमवगाहते । पदतत्त्वमेकं प्रत्येकमभिव्यञ्जयन्तो ध्वनयः प्रयत्नभेदभिन्नास्तुल्यस्थानकरणनिष्पाद्यतयान्योन्यविसदृशतत्तत्पदव्यञ्जकध्वनिसादृश्येन स्वव्यञ्जनीयस्यैकस्य पदतत्त्वस्य मिथो विसदृशानेकपदसादृश्यान्यापादयन्तः सादृश्योपधानभेदादेकमप्यभागमपि नानेव भागवदिव

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

नात्तदारोपकल्पनानुपपत्तेर्द्वितीयोऽपि पक्षो नेत्याशंक्याऽऽह—**अपि चेति** । विरुद्धधर्मत्वादग्निज्वालादिवद्भेदः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**न हीति** । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति—**न हीति** । खण्डमुण्डाद्युपरक्ततया प्रत्यभिज्ञायमानगोत्ववदुदात्तादिमत्त्वेन भातानामपि वर्णानां न तात्त्विकं नानात्वमिति भावः । प्रत्यभिज्ञया स्थायित्वं वर्णानामुक्त्वा तेषामेव वाचकत्वं वक्तुं स्फोटं विघटयति—**वर्णेभ्यश्चेति** । कल्पनाममृष्यन्नाह—**नेति** । कथं तर्हि तद्धीस्तत्राऽऽह—**प्रत्यक्षमिति** । तथा स्फोटावगतिं स्फुटयति—**एकैकेति** । वर्णेषु व्यञ्जकेषु दृष्टेषु तद्व्यङ्ग्यतया स्फोटो विनैव संप्रयोगं चकास्तीत्याह—**झटितीति** । यः खल्वाकारो यस्यां बुद्धौ स्फुरति स तदालम्बनम् । न चात्र कश्चिदाकारो वर्णातिरिक्तो भाति । तेनास्या वर्णगामित्वान्नातिरिक्ते स्फोटे मानतेत्याह—**नास्या इति** । वर्णगामित्वमस्यास्तद्ग्रहणोत्तरत्वादसिद्धमित्याशंक्याऽऽह—**एकैकेति** । सर्ववर्णविषयत्वे तदितरस्फोटविषयत्वे च तुल्ये न पक्षपातहेतुरिति शंकते—**कथमिति** । पक्षपाते हेतुमाह—**यत इति** । गौरितिबुद्धौ गकारादिवर्णानामेवानुवृत्तावपि कुतोऽस्यास्तदालम्बनत्वं स्फोट-

वर्णा अनुवर्त्तन्ते, न तु दकारादयः ॥ यदि ह्यस्या बुद्धेर्गकारादिभ्योऽर्थान्तरं स्फोटो विषयः स्यात्ततो दकारादय इव गकारादयोऽप्यस्या बुद्धेर्व्यावर्तेरन् ॥ न तु तथास्ति[1] ॥ तस्मादियमेकबुद्धिर्वर्णविषयैव स्मृतिः ॥ नन्वनेकत्वाद्वर्णानां नैकबुद्धिविषयतोपपद्यत इत्युक्तम् ॥ तत्प्रति ब्रूमः ॥ सम्भवत्यनेकस्याप्येकबुद्धिविषयत्वम्-पंक्तिर्वनं सेना दश शतं सहस्रमित्यादिदर्शनात ॥ या तु गौरित्येकोऽयं शब्द इति बुद्धिः, सा बहुष्वेव

रत्नप्रभा ।

गकारादीनां तु व्यञ्जकत्वादनुवृत्तिरित्यत आह—**यदि हीति** ॥ व्यंग्यवह्निबुद्धौ व्यञ्जकधूमानुवृत्तेरदर्शनादित्यर्थः । वर्णसमूहालम्बनत्वोपपत्तेर्न स्फोटः कल्पनीयः, पदार्थान्तरकल्पनागौरवादित्याह—**तस्मादिति** ॥ अनेकस्याप्यौपाधिकमेकत्वं युक्तमित्याह—**सम्भवतीति** ॥ **ननु** तत्रैकदेशादिरुपाधिरस्ति, प्रकृते क उपाधिरित्यत आह—**या त्विति** ॥ एकार्थे शक्तमेकं पदं, प्रधानार्थे एकस्मिन् तात्पर्यवदेकं वाक्यमित्येकार्थसम्बन्धादेकत्वोपचार इत्यर्थः । **न चै**कपदत्वे ज्ञाते एकार्थज्ञानम्, अस्मिन् ज्ञाते तदित्यन्योन्याश्रय इति वाच्यम् । उत्तमवृद्धोक्तानां वर्णानां क्रमेणान्त्यवर्णश्रवणानन्तरं बालस्यैकस्मृत्यारूढानां मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यादिलिङ्गानुमितैकार्थधीहेतुत्वनिश्चये सत्येकपदवाक्यत्वनिश्चयात् । वर्ण-

भामती ।

भासयन्ति, मुखमिवैकं नियतवर्णपरिमाणस्थानसंस्थानभेदमपि मणिकृपाणदर्पणादयोऽनेकमनेकवर्णपरिमाणसंस्थानभेदम् । एवं च कल्पिता एवास्य भागा वर्णा इति चेत्, तत्किमिदानीं वर्णभेदानसत्यपि बाधके मिथ्येति वक्तुमध्यवसितोऽसि । एकधीरेव नानात्वस्य बाधिकेति चेत्, हन्तास्यां नाना वर्णाः प्रथन्त इति नानात्वावभास एवैकत्वं कस्मान्न बाधते । अथ वा वनसेनादिबुद्धिवदेकत्वनानात्वे न विरुद्धे । नो खलु सेनावनबुद्धी गजपदातितुरगादीनां चम्पकाशोककिंशुकादीनां च भेदमपबाधमाने उदीयेते, अपि तु भिन्नानामेव सतां केनचिदेकेनोपाधिनावच्छिन्नानामेकत्वमापादयतः । न च परोपाधिकेनैकत्वेन स्वाभाविकं नानात्वं विरुध्यते । न ह्यौपचारिकमग्नित्वं माणवकस्य स्वाभाविकनरत्वविरोधि । तस्मात्प्रत्येकवर्णानुभवजनितभावनानिचयलब्धजन्मनि निखिलवर्णावगाहिनि स्मृतिज्ञान एकस्मिन्भासमानानां वर्णानां तदेकविज्ञानविषयतया वैकार्थधीहेतुतया वैकत्वमौपचारिकमवगन्तव्यम् । न चैकार्थधीहेतुत्वेनैकत्वमेकत्वेन चैकार्थधीहेतुभाव इति परस्पराश्रयम् । न ह्यर्थप्रत्ययात्पूर्वमेतावन्तो वर्णा एकस्मृतिसमारोहिणो न प्रथन्ते ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्यञ्जकत्वेनापि तदनुवृत्तियोगादित्याशंक्याह—**यदीति** । न खल्वस्यां बुद्धौ विषयभूतस्फोटव्यञ्जकतया वर्णानुवृत्तिर्वह्निबुद्धाविव धूमस्य लक्ष्यबुद्धौ लक्षणस्य भानासिद्धेरिति भावः । नन्वस्या बुद्धेः स्फोटाविषयत्वे न वर्णविषयत्वमपि तेषां प्रागेव प्रत्येकं दृष्टतया प्रकृतबुद्ध्यनपेक्षत्वात्तत्राऽऽह—**तस्मादिति** । अनेकेष्वेकत्वबुद्धेर्भ्रमत्वमुक्तं स्मारयति—**नन्विति** । अनेकस्य निरुपाधिकैकबुद्ध्यविषयत्वेऽपि सोपाधिकतया तद्विषयत्वं स्यादित्याह—**तदिति** । तत्रैकदेशसंबन्धादिनिबन्धना धीरिह तु किंकृतेत्याशंक्याऽऽह—**या त्विति** । न चैकार्थधीहेतुत्वे सत्येकपदत्वं तस्मिंश्च तद्धीहेतुत्वमित्यन्योन्याश्रयत्वमर्थज्ञानात्पूर्वं केषांचिद्वर्णानामेकस्मृत्यारूढानामेकार्थधीहेतुत्वादेकपदत्वनिश्चयात् । न चानेकसंस्काराणां नैकस्मृतिहेतुत्वम् । कुशकाशादिष्वनेकसंस्कारजन्यैकस्मृतिदर्शनात् । क्रमवद्वर्णसंस्काराणां स्थायित्वादन्त्यवर्णदृष्ट्यनन्तरं साहित्यात्तेषां सर्ववर्णविषयैकस्मृतिहेतुत्वसिद्धेरिति भावः । वर्णानामेकस्मृत्यारोहिणामेकपदत्वे पदविशेषसिद्धौ क्रमा-

१ न तु तथास्तीति क्वाचित्क एव पाठः । २ द्विर्गौरिति समस्तवर्णेति पाठान्तरम् । ३ पंक्तिवनसेनादौ । ४ एकार्थे । ५ एकपदत्वज्ञानम् ।

वर्णेषु एकार्थावच्छेदनिबन्धनौपचारिकी वनसेनादिबुद्धिवदेव ॥ अत्राह-यदि वर्णा एव सामस्त्येनैकबुद्धिविषयतामापद्यमानाः पदं स्युः, ततो जारा राजा कपिः पिक इत्यादिषु पदविशेषप्रतिपत्तिर्न स्यात् ॥ त एव हि वर्णा इतरत्र चेतर एव प्रत्यवभासन्त इति ॥ अत्र वदामः ॥ सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा-क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबुद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबुद्धिमारोक्ष्यन्ति ॥ तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकृता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यते ॥ वृद्धव्यवहारे चेमे वर्णाः क्रमाद्यनुगृहीता गृहीतार्थविशेषसम्बन्धास्सन्तः स्वव्यवहारेऽप्येकैकवर्णग्रहणानन्तरं समस्तप्रत्यवमर्शिन्यां बुद्धौ तादृशा एव प्रत्यवभासमानास्तन्तमर्थमव्यभिचारेण प्रत्याययिष्यन्तीति वर्णवादिनो लघीयसी कल्पना ॥ स्फोटवादिनस्तु दृष्टहानिरदृष्टकल्पना च ॥ वर्णाश्चेमे क्रमेण गृह्यमाणाः स्फोटं व्यञ्जयन्ति ॥ स स्फोटोऽर्थ

रत्नप्रभा ।

साम्येऽपि पदभेददृष्टेर्वर्णातिरिक्तं पदं स्फोटाख्यमंगीकार्यमिति शङ्कते-**अत्राहेति** ॥ क्रमभेदाद्वर्णेष्वेव पदभेददृष्टिरिति परिहरति-**अत्रेति** ॥ **ननु** नित्यविभूनां वर्णानां कथं क्रमः, ? कथं वा ? पदत्वज्ञानेनार्थधीहेतुत्वं तत्राह-**वृद्धेति** ॥ व्युत्पत्तिदशायामुच्चारणक्रमेण उपलब्धिक्रमसमुपलभ्यमानवर्णेष्वारोप्यैते वर्णा एतत्क्रमैतत्संख्यावन्त एतदर्थशक्ता इति गृहीताः सन्तः श्रोतुः प्रवृत्तिकाले तथैव स्मृत्यारूढाः स्वस्वार्थं बोधयन्तीत्यर्थः । स्थायिवर्णवादमुपसंहरति-**वर्णेति** ॥ **दृष्टं** वर्णानामर्थबोधकत्वम् । **अदृष्टः**

भामती ।

न च तत्प्रथानन्तरं वृद्धस्यार्थधीर्नोन्नीयते, तदुन्नयनाच्च तेषामेकार्थधियं प्रति कारकत्वमेकमवगम्यैकपदत्वाध्यवसानमिति नान्योन्याश्रयम् । न चैकस्मृतिसमारोहिणां क्रमाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानामभेदो वर्णानामिति यथाकथंचित्प्रयुक्तेभ्य एतेभ्योऽर्थप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम् । उक्तं हि-'यावन्तो यादृशा ये च पदार्थप्रतिपादने वर्णाः प्रज्ञानसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥' इति । ननु पंक्तिबुद्धावेकस्यामक्रमायामपि वास्तवी शालादीनामस्ति पंक्तिरिति तथैव प्रथा युक्ता, न च तथेह वर्णानां नित्यानां विभूनां चास्ति वास्तवः क्रमः, प्रत्ययोपाधिस्तु भवेत्, स चैक इति, कुतस्त्यः क्रम एषामिति चेत् । न एकस्यामपि स्मृतौ वर्णरूपवत्क्रमवत्पूर्वानुभूततापरामर्शात् । तथाहि-जारा-राजेति पदयोः प्रथयन्त्योः स्मृतिधियोस्तत्त्वेऽपि वर्णानां क्रमभेदात्पदभेदः स्फुटतरं चकास्ति । तथा च नाक्रमविपरीतक्रमप्रयुक्तानाम-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पेक्षा न स्यादित्याह-**अत्रेति** । तदपेक्षाभावे हेतुः-**त एवेति** । दृष्टान्तेन प्रत्याह-**अत्रेति** । क्रमानुरोधिनां वर्णानां पदधीविषयत्वे फलितमाह-**तत्रेति** । कथमेतेषां वर्णानामेतावतामेतत्क्रमकाणामेतत्पदत्वमित्यादिविशेषधीस्तत्राऽऽह-**वृद्धेति** । व्युत्पत्तिदशा वृद्धव्यवहारः । क्रमादीत्यादिशब्देन संख्या गृह्यते । स्वव्यवहारो मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्त्यवस्था । तादृशत्वं व्युत्पत्तिदशादृष्टक्रमाद्यनुगृहीतत्वम् । तंतमर्थं गृहीतसंबन्धप्रतियोगिनमिति यावत् । 'यावन्तो यादृशा ये च यदर्थप्रतिपादकाः । वर्णाः प्रज्ञातसामर्थ्यास्ते तथैवावबोधकाः ॥' इति न्यायेनाऽऽह-**इति वर्णेति** । स्फोटवादिनस्तु यद्दृष्टं वर्णानामर्थबोधकत्वं तस्य हानिरदृष्टस्य स्फोटस्य कल्पना सा च गौरवदुष्टेत्याह-**स्फोटेति** । किंच, येन हेतुना वर्णानामर्थव्यञ्जकत्वं निरस्तं तेनैव तेषां न स्फोटव्यञ्जकत्वमपि । यदि कथंचिदमी स्फोटं भासयेयुस्तर्हि तथैवार्थमिति युक्तं लाघवादित्याह-**वर्णाश्चेति** । स्फोटपक्षं प्रतिक्षिपता वर्णपक्षः समर्थितः । संप्रति वर्णानामनित्यत्वेऽपि

व्यनक्तीति गरीयसी कल्पना स्यात् ॥ अथापि नाम प्रत्युच्चारणमन्येऽन्ये च वर्णाः स्युः। तथापि प्रत्यभिज्ञालम्बनभावेन वर्णसामान्यानामवश्याभ्युपगम्यत्वाद्या वर्णेष्वर्थप्रतिपादनप्रक्रिया रचिता, सा सामान्येषु सञ्चारयितव्या ॥ ततश्च नित्येभ्यः शब्देभ्यो देवादिव्यक्तीनां प्रभव इत्यविरुद्धम् ॥ २८ ॥

अत एव च नित्यत्वम् ॥ २९ ॥

स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादिति स्थिते वेदस्य नित्यत्वे देवादिव्यक्तिप्रभवाभ्युपगमेन तस्य विरोधमाशंक्य "अतः प्रभवाद्" [१ । ३ । २८] इति परिहृत्येदानीं तदेव वेदस्य नित्यत्वं स्थितं द्रढयति-अत एव च नित्यत्वमिति। अत एव च नियताकृतेर्देवादेर्जगतो वेदशब्दप्रभवत्वाद्वेदशब्दनित्यत्वमपि प्रत्येतव्यम्। तथा च मन्त्रवर्णः,-"यज्ञेन वाचः पदवीयमायन्तामन्वविन्दन्नृषिषु प्रविष्टाम्" [ऋ० सं० १० । ७१ । ३] इति स्थितामेव वाच-

---

रत्नप्रभा।

स्फोटः। सम्प्रति वर्णानामस्थिरत्वमंगीकृत्य प्रौढिवादेन स्फोटं विघटयति—**अथापीति** ॥ स्थिराणि गत्वादिसामान्यानि क्रमविशेषवन्ति गृहीतसङ्गतिकानि अर्थबोधकानीति क्लृप्तेषु सामान्येषु प्रक्रिया सञ्चारयितव्या न त्वक्लृप्तः स्फोटः कल्पनीय इत्यर्थः। वर्णानां स्थायित्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह—**ततश्चेति** ॥ २८ ॥ पूर्वतन्त्रवृत्तानुवादपूर्वकं सूत्रं व्याचष्टे—**कर्तुरित्यादिना** ॥ पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदस्य नित्यत्वं देवादिव्यक्तिसृष्टौ तद्वाचकशब्दस्यापि सृष्टेरसिद्धमित्याशंक्य नित्याकृतिवाचकाच्छब्दाद्व्यक्तिजन्मोक्त्या सांकेतिकत्वं निरस्य वेदः, अवान्तरप्रलयावस्थायी, जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन द्रढयतीत्यर्थः। **यज्ञेन** पूर्वसुकृतेन। **वाचः** वेदस्य लाभयोग्यतां प्राप्ताः सन्तो याज्ञिकाः **ताम्**

भामती।

विशेषः स्मृतिबुद्धावेकस्यां वर्णानां क्रमप्रयुक्तानाम्। यथाहुः—'पदावधारणोपायान्बहूनिच्छन्ति सूरयः। क्रमन्यूनातिरिक्तत्वस्वरवाक्यश्रुतिस्मृतीः ॥' इति। शेषमतिरोहितार्थम्। दिङ्मात्रमत्र सूचितं, विस्तरस्तु तत्त्वबिन्दाववगन्तव्य इति। अलं वा नैयायिकैर्विवादेन। सत्त्वनित्या एव वर्णास्तथापि गत्वाद्यवच्छेदेनैव संगतिग्रहोऽनादिश्च व्यवहारः सेत्स्यतीत्याह—**अथापि नामेति** ॥ २८ ॥ **अत एव च नित्यत्वम्।** ननु प्राच्यामेव मीमांसायां वेदस्य नित्यत्वं सिद्धं तत्किं पुनः साध्यत इत्यत आह—**स्वतन्त्रस्य कर्तुरस्मरणादेव हि स्थिते वेदस्य नित्यत्व इति।** न ह्यनित्याज्जगदुत्पत्तुमर्हति, तस्याप्युत्पत्तिम-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

गोत्वादिजात्यभेदेनैव संगतिधीरनादिव्यवहारश्चेति प्रौढिमारूढः सन्नाह—**अथापीति**। अर्थप्रतिपादनप्रक्रिया "वर्णेभ्यश्चार्थप्रतीतेः संभवात्"इत्याद्या। वर्णानां नित्यत्ववाचकत्वयोः सिद्धौ फलितमाह—**ततश्चेति** ॥ २८ ॥ जगतः शब्दजत्वमुक्तमुपजीव्य शब्दनित्यत्वमाह—**अत एवेति**। पूर्वमीमांसायामेव वेदनित्यत्वस्य सिद्धत्वादिह तन्नित्यत्वसाधनमकिंचित्करमित्याशंक्य सूत्रतात्पर्यमाह—**कर्तुरिति**। पूर्वतन्त्रसिद्धमेव वेदनित्यत्वं देवादिजगदुत्पत्तौ वाचकशब्दस्यापि तद्भावादयुक्तमिति शंकिते शब्दादेव नित्याकृतिमतस्तज्जन्मेति समाहितमेवं वेदोऽवान्तरप्रलयस्थायी जगद्धेतुत्वादीश्वरवदित्यनुमानेन दृढीकर्तुमिदं सूत्रमित्यर्थः। तत्तात्पर्यमुक्त्वाऽक्षराणि व्याकरोति—**अत इति**। अनुमानसिद्धेऽर्थे श्रुतिमनुकूलयति—**तथा चेति**। यज्ञेन पुण्येन कर्मणा वाचो वेदस्य पदवीयं मार्गयोग्यतां ग्रहणयोग्यतामायन्नाप्तवन्तस्ततस्तां वाचमृषिषु प्रविष्टां विद्यमानामन्वविन्दन्ननुलब्धवन्तो याज्ञिका इति यावत्। तस्य तात्पर्यमाह—**स्थितामिति**। अनु-

मनुविन्नां दर्शयति। वेदव्यासश्चैवमेव स्मरति–"युगान्तेऽन्तर्हितान्वेदान्सेतिहासान्महर्षयः। लेभिरे तपसा पूर्वमनुज्ञाताः स्वयम्भुवा" इति ॥२९॥

समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ॥३०॥

अथापि स्याद् यदि पश्वादिव्यक्तिवद्देवादिव्यक्तयोऽपि सन्तत्यैवोत्पद्येरन्, निरुध्येरंश्च ॥ ततोऽभिधानाभिधेयाभिधातृव्यवहाराविच्छेदात्सम्बन्धनित्यत्वेन विरोधः शब्दे परिह्नियेत ॥ यदा तु खलु सकलं त्रैलोक्यं परित्यक्तनामरूपं निर्लेपं प्रलीयते प्रभवति चाभिनवमिति श्रुतिस्मृतिवादा

रत्नप्रभा ।

ऋषिषु स्थितां लब्धवन्त इति मन्त्रार्थः । **अनुविन्नाम्** उपलब्धाम् । **पूर्वम्** अवान्तरकल्पादौ ॥ २९॥ **ननु** महाप्रलये जातेरप्यसत्त्वाच्छब्दार्थसम्बन्धानित्यत्वमित्याशंक्याह–**समानेति** ॥ सूत्रं निरस्याशङ्कामाह–**अथापीति** ॥ व्यक्तिसन्तत्याः जातीनाम् अवान्तरप्रलये सत्त्वात्सम्बन्धस्तिष्ठति व्यवहाराविच्छेदाज्ज्ञायते चेति वेदस्यानपेक्षत्वेन प्रामाण्ये न कश्चिद्विरोधः स्यात् । निर्लेपलये तु सम्बन्धनाशात्पुनः सृष्टौ केनचित्पुंसा संकेतः कर्तव्य इति पुरुषबुद्धिसापेक्षत्वेन वेदस्याप्रामाण्यम्, अध्यापकस्याश्रयस्य नाशादाश्रितस्यानित्यत्वं च प्राप्तमित्यर्थः । महाप्रलयेऽपि निर्लेपलयोऽसिद्धः । सत्कार्यवादात् । तथा च संस्कारात्मना शब्दार्थतत्सम्बन्धानां सतामेव पुनः सृष्टावभिव्यक्तेर्नानित्यत्वम् । अभिव्यक्तानां पूर्वकल्पीयनाभामती ।

त्वेन सापेक्षत्वात् । तस्मान्नित्यो वेदः, जगदुत्पत्तिहेतुत्वात्, ईश्वरवदिति सिद्धमत्र नित्यत्वमनेन दृढीकृतम् । शेषमतिरोहितार्थम ॥ २९ ॥ **समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोधो दर्शनात्स्मृतेश्च ।** शङ्कापदोत्तरत्वात्सूत्रस्य शङ्कापदानि पठति–**अथापि स्यादिति ।** अभिधानाभिधेयाविच्छेदे हि संबन्धनित्यत्वं भवेत् । एवमध्यापकाध्येतृपरंपराविच्छेदे वेदस्य नित्यत्वं स्यात् । निरन्वयस्य तु जगतः प्रविलयेऽत्यन्तासतश्चापूर्वस्योत्पादेऽभिधानाभिधेयावत्यन्तमुच्छिन्नाविति किमाश्रयः संबन्धः स्यात् । अध्यापकाध्येतृसंतानविच्छेदे च किमाश्रयो वेदः स्यात् । न च जीवास्तद्वासनावासिताः सन्तीति वाच्यम् । अन्तःकरणाद्युपाधिकल्पिता हि ते तद्विच्छेदे न स्थातुमर्हन्ति । न च ब्रह्मणस्तद्वासना, तस्य विद्यात्मनः शुद्धस्वभावस्य तदयोगात् । ब्रह्मणश्च सृष्ट्यादावन्तःकरणानि तदवच्छिन्नाश्च जीवाः प्रादुर्भवन्तो न पूर्वकर्माविद्यावासनावन्तो भवितुमर्हन्ति, अपूर्वत्वात् । तस्माद्विरुद्धमिदं शब्दार्थसंबन्धवेदनित्यत्वं सृष्टिप्रलया-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विन्नामनुलब्धामित्येतत् । तत्रैव स्मृतिमाह–**वेदेति** । वेदान्कर्मज्ञानार्थान्मन्त्रब्राह्मणवादान् । सेतिहासानितिहासशब्दितनानार्थवादोपेतान्प्रसिद्धेतिहाससहितान्वा तेषामप्यवान्तरप्रलये सत्त्वात् । पूर्वमवान्तरसर्गादावित्यर्थः । तपसाऽपि न तल्लाभोऽध्यापकाभावादित्याशंक्याऽऽह–**अनुज्ञाता इति** ॥ २९ ॥ महाप्रलये जातेरपि सत्त्वासिद्धेः शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वमाशंक्य प्रत्याह–**समानेति** । सूत्रव्यावर्त्यामाशंकामाह–**अथापीति ।** अवान्तरलये शब्दार्थसंबन्धानित्यत्वाभावेऽपीति यावत् । तत्र विरोधसमाधिमुक्तमङ्गीकरोति–**यदीति** । अभिधातृशब्देनाध्यापकाध्येतारावुक्तौ । अभिधानाभिधेयव्यवहाराविच्छेदे संबन्धनित्यत्वमध्यापकाध्येतृपरम्पराविच्छेदे च वेदनित्यतेत्यविरोध इत्यर्थः । महाप्रलये तु नाविरोध इत्याह–**यदा त्विति ।** जगतो निरन्वयनाशेऽत्यन्तापूर्वस्य चोत्पत्तौ संबन्धनित्यत्वाद्यसिद्धिः संबन्धिनोरभावे तदभावादध्यापकाद्यभावे वाऽऽश्रयाभावाद्ब्रह्मणश्च केवलस्यातदाश्रयत्वादतो महाप्रलये विरोधतादवस्थ्यमित्यर्थः । तं परिहर्तुं

१ ज्ञायते वेति पाठान्तरमन्यपुस्तके ।

वदन्ति, तदा कथमविरोध इति ॥ तत्रेदमभिधीयते ॥ समाननामरूपत्वादिति। तदापि संसारस्यानादित्वं तावदभ्युपगन्तव्यम्। प्रतिपादयिष्यति चाचार्यः संसारस्यानादित्वम्—"न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वादुपपद्यते चाप्युपलभ्यते च" [व्या० सू० २।१।३६] इति ॥ अनादौ च संसारे यथा—स्वापप्रबोधयोः प्रलयप्रभवश्रवणेऽपि पूर्वप्रबोधवदुत्तरप्रबोधेऽपि व्यवहारान्न कश्चिद्विरोधः, एवं कल्पान्तरप्रभवप्रलययोरपीति द्रष्टव्यम् ॥ स्वापप्रबोधयोश्च प्रलयप्रभवौ श्रूयेते—"यदा सुप्तः स्वप्नं न कश्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति, तदैनं वाक्

रत्नप्रभा।

मरूपसमानत्वान्न सङ्केतः केनचित्कार्यः। विषमसृष्टौ हि संकेतापेक्षा, न तुल्यसृष्टाविति परिहरति—**तत्रेद**मित्यादिना ॥ नन्वाद्यसृष्टौ संकेतः केनचित्कार्य इत्यत आह—**तदापीति** ॥ महासर्गमहाप्रलयप्रवृत्तावपीत्यर्थः। **नन्वस्त्वनादिसंसारे** सम्बन्धस्यानादित्वं, **तथापि** महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे कथं वेदार्थव्यवहारस्तत्राह—**अनादौ चेति** ॥ न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसम्बन्धस्मरणादेरिति **शेषः**। स्वापप्रबोधयोर्लयसर्गासिद्धिमाशंक्य श्रुतिमाह—**स्वापेति** ॥ **अथ** तदा सुषुप्तौ **प्राणे** परमात्मनि जीव एकीभवति।

भामती।

भ्युपगमेनेति। अभिधातृग्रहणेनाध्यापकाध्येतारावुक्तौ। शङ्कां निराकर्तुं सूत्रमवतारयति—**तत्रेदमभिधीयते समाननामरूपत्वादिति**। यद्यपि महाप्रलयसमये नान्तःकरणादयः समुदाचरद्वृत्तयः सन्ति तथापि स्वकारणेऽनिर्वाच्यायामविद्यायां लीनाः सूक्ष्मेण शक्तिरूपेण कर्मविक्षेपकाविद्यावासनाभिः सहावतिष्ठन्त एव। तथा च स्मृतिः—'आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम्। अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्वतः ॥' इति। ते चावधिं प्राप्य परमेश्वरेच्छाप्रचोदिता यथा कूर्मदेहे निलीनान्यङ्गानि ततो निःसरन्ति, यथा वा वर्षापाये प्राप्तमृद्भावानि मण्डूकशरीराणि तद्वासनावासिततया घनघनाघनासारसुहितानि पुनर्मण्डूकदेहभावमनुभवन्ति, तथा पूर्ववासनावशात्पूर्वसमाननामरूपाण्युत्पद्यन्ते। एतदुक्तं भवति—यद्यपीश्वरात्प्रभवः संसारमण्डलस्य, तथापीश्वरः प्राणभृत्कर्माविद्यासहकारी तदनुरूपमेव सृजति। न च सर्गप्रलयप्रवाहस्यानादितामन्तरेणैतदुपपद्यत इति सर्गप्रलयाभ्युपगमेऽपि संसारानादिता न विरुध्यत इति। तदिदमुक्तम्—**उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च** आगमत इति। स्यादेतत्। भवत्वनादिता संसारस्य, तथापि महाप्रलयान्तरिते कुतः स्मरणं वेदानामित्यत आह—**अनादौ च संसारे यथा स्वापप्रबोधयोरिति**। यद्यपि प्राणमात्रावशेषतातन्निःशेषते सुषुप्तप्रलयावस्थयोर्विशेषः, तथापि कर्मविक्षेपसंस्कारसहितलयलक्षणाविद्यावशेषतासाम्येन स्वापप्रलयावस्थयोरभेद इति द्रष्टव्यम्। ननु नापर्यायेण सर्वेषां सुषुप्तावस्था, केषांचित्तदा प्रबोधात्, तेभ्यश्च सुप्तोत्थितानां ग्रहणसंभवात्,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

सूत्रं पातयति—**तत्रेति**। तदिदं व्याकुर्वन्ननादित्वं संसारस्य प्रतिजानीते—**तदाऽपीति**। महाप्रलयमहासर्गाङ्गीकारेऽपीति यावत्। तत्र वक्ष्यमाणन्यायं हेतूकरोति—**प्रतिपादयिष्यतीति**। तस्यानादित्वेऽपि महाप्रलयव्यवधानादस्मरणे वेदानां कुतस्तदीयो व्यवहारस्तत्राऽऽह—**अनादौ चेति**। न कश्चिद्विरोधः शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वादेरिति शेषः। स्वापे लये च प्राणमात्रावशेषानवशेषाभ्यां विशेषेऽपि कर्मविक्षेपसंस्कारसहिताविद्यावशेषतासाम्यादनयोः साम्यम्। कथं पुनः स्वापे प्रलयस्य प्रबोधे च प्रभवस्य श्रवणं तदाह—**स्वापेति**। यदेत्युपक्रमादथशब्दस्तदेत्यर्थे। प्राणः परमात्मा। सुषुप्तस्य परस्मिन्नेकीभावावस्था तदेत्युक्ता। एनं प्रकृतं प्राणं परमात्मानमन्तर्बहिरिन्द्रियाणि सविषयाणि स्वापे परमात्मनि लीनानीत्यर्थः।

१ श्रुतिरस्तीति निरूपयितुमाहेत्यर्थः।

सर्वैर्नामभिः सहाप्येति, चक्षुस्सर्वै रूपैस्सहाप्येति, श्रोत्रं सर्वैः शब्दैस्सहाप्येति, मनस्सर्वैर्ध्यानैस्सहाप्येति, स यदा प्रतिबुध्यते यथाग्नेर्ज्वलतस्सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन्नेवमेवैतस्मादात्मनस्सर्वे प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" [कौषी० उ० ३ । ३] इति ॥ स्यादेतत्–स्वापे पुरुषान्तरव्यवहाराविच्छेदात्स्वयं च सुषुप्तप्रबुद्धस्य पूर्वं प्रबोधव्यवहारानुसन्धानसम्भवादविरुद्धम् ॥ महाप्रलये तु सर्वव्यवहारोच्छेदाज्जन्मान्तरव्यवहारवच्च कल्पान्तरव्यवहारस्यानुसन्धातुमशक्यत्वाद्वैषम्यमिति ॥ नैष दोषः ॥ सत्यपि सर्वव्यवहारोच्छेदिनि महाप्रलये परमेश्वरानुग्रहादीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तेः ॥ यद्यपि प्राकृताः प्राणिनो न जन्मान्तरव्यवहारमनुसन्दधाना दृश्यन्ते इति, न तत्प्राकृतवदीश्वराणां भवितव्यम् । यथा हि प्राणित्वाविशेषेऽपि मनुष्यादिस्तम्ब-

---

रत्नप्रभा ।

एनं प्राणं स जीवस्तदैतीति शेषः । **एतस्मात्** प्राणात्मनः । **आयतनम्** गोलकम् । आनन्तर्ये पञ्चमी **प्राणेभ्य** इत्यादौ द्रष्टव्या । स्वप्नवत्कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावाद्दर्शनं सृष्टिः, अदर्शनं लयः इति दृष्टिसृष्टिपक्षः श्रुत्यभिप्रेत इति भावः । दृष्टान्तवैषम्यमाशंक्य परिहरति–**स्यादित्यादिना** ॥ **अविरुद्धम्** अनुसन्धानादिकमिति **शेषः** । हिरण्यगर्भादयः, पूर्वकल्पानुसन्धानशून्याः, संसारित्वात्, अस्मदादिवदित्याशंक्याह–**यद्यपीति**॥इति यद्यपि तथापि न प्राकृतवदिति **योजना** । ज्ञानादेर्निकर्षवदुत्कर्षोऽप्यङ्गीकार्यः,बाधाभावादिति न्यायानुगृहीतश्रुत्यादिभिः सामान्यतो दृष्टानुमानं बाध्यमित्याह–**यथा हीत्यादिना** ॥ **ननु**

भामती ।

प्रायणकालविप्रकर्षयोश्च वासनोच्छेदकारणयोरभावेन सत्यां वासनायां स्मरणोपपत्तेः शब्दार्थसंबन्धवेदव्यवहारानुच्छेदो युज्यते । महाप्रलयस्त्वपर्यायेण प्राणभृन्मात्रवर्ती, प्रायणकालविप्रकर्षौ च तत्र संस्कारमात्रोच्छेदहेतू स्त इति कुतः सुषुप्तवत्पूर्वप्रबोधव्यवहारवदुत्तरप्रबोधव्यवहार इति चोदयति–**स्यादेतत्–स्वाप इति** । परिहरति–**नैष दोषः । सत्यपि व्यवहारोच्छेदिनीति** । अयमभिसंधिः–न तावत्प्रायणकालविप्रकर्षौ सर्वसंस्कारोच्छेदकौ, पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबंधाज्जातस्य हर्षभयशोकसंप्रतिपत्तेरनुपपत्तेः । मनुष्यजन्मवासनानां चानेकजात्यन्तरसहस्रव्यवहितानां पुनर्मनुष्यजातिसंवर्तकेन कर्मणाऽभिव्यक्त्यभावप्रसङ्गात्। तस्मान्निकृष्टधियामपि यत्र सत्यपि प्रायणकालविप्रकर्षादौ पूर्ववासनानुवृत्तिः, तत्र कैव कथा परमेश्वरानुग्रहेण धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयसंपन्नानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां महाधियाम् । यथा वा आ च मनुष्येभ्य

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

प्रबोधे तस्मादेव जगतो जन्मोदाहरति–**स इति** । स सुषुप्तः पुरुषः । यथेत्यस्मात्प्रागुपक्रमवशात्तदेति द्रष्टव्यम् । एतस्मादात्मन इत्यत्रापादानं प्राणः परमात्मैव सर्वे प्राणा वागादयस्तेभ्योऽनन्तरं तदनुग्राहका देवा अग्न्यादयस्तदनन्तरं लोकाः शब्दादिविषयाः । कल्पितस्याज्ञातसत्त्वाभावाद्दृष्ट्यदृष्टिभ्यामुत्पत्तिलयावुक्तौ । व्यावहारिकसत्त्वे त्वनास्थाश्रुतेरित्यनुसंधानयोगायोगाभ्यां दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकवैषम्यं शङ्कते–**स्यादिति** । सर्वेषां यौगपद्येनास्वापात्तदा प्रबुद्धेभ्यः सुप्तानां पुनर्व्यवहारग्रहात्कालविप्रकर्षस्य मरणस्य च वासनोच्छेदिनोऽभावात्तत्र स्मरणम् । इह तु विमतो न जन्मान्तरव्यवहारानुसंधानार्हो जनिमृतिव्यवहितत्वादस्मदादिवदित्यनुमानान्न स्मरणमतो दृष्टान्ते शब्दार्थसंबन्धनित्यत्वाद्यविरुद्धं दार्ष्टान्तिके **नैवमित्यर्थः**।हिरण्यगर्भादीनामनुसंधानसिद्धेर्न वैषम्यमित्याह–**नैष इति**।तेषामस्मदादिसाम्यमाशंक्योक्तम्–**यद्यपीति**। इतिशब्दो यद्यपीत्यनेन संबध्यते। तथाऽपि न प्राकृतवदिति वक्तव्यम्। उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति–**यथेति**।

पर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्यादिप्रतिबन्धः परेणपरेण भूयान् भवन्दृश्यते, तथा मनुष्यादिष्वेव हिरण्यगर्भपर्यन्तेषु ज्ञानैश्वर्याद्यभिव्यक्तिरपि परेणपरेण भूयसी भवतीत्येतच्छ्रुतिस्मृतिवादेष्वसकृच्छ्रूयमाणं न शक्यं नास्तीति वदितुम् ॥ ततश्चातीतकल्पानुष्ठितप्रकृष्टज्ञानकर्मणामीश्वराणां हिरण्यगर्भादीनां वर्तमानकल्पादौ प्रादुर्भवतां परमेश्वरानुगृहीतानां सुप्तप्रतिबुद्धवत्कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानोपपत्तिः ॥ तथा च श्रुतिः–"यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै । तꣳह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये" [श्वेता० ६ । १८] इति ॥ स्मरन्ति च शौनकादयो मधुच्छन्दःप्रभृतिभिर्ऋषिभिर्दाशतय्यो दृष्टा इति ॥ प्रतिवेदं

रत्नप्रभा ।

तथापि पूर्वकल्पेश्वराणां मुक्तत्वादस्मिन्कल्पे कोऽनुसन्धातेत्यत आह–**ततश्चेति** ॥ ज्ञानाद्युत्कर्षादित्यर्थः । मुक्तेभ्योऽन्येऽनुसन्धातार इति भावः । परमेश्वरानुगृहीतानां ज्ञानातिशये पूर्वोक्तश्रुतिस्मृतिवादानाह–**तथा चेति** ॥ **पूर्वं** कल्पादौ सृजति **तस्मै च** ब्रह्मणे **प्रहिणोति** गमयति तस्य बुद्धौ वेदानाविर्भावयति **यस्तं** देवं स्वात्माकारं महावाक्योत्थबुद्धौ प्रकाशमानं **शरणं** परममभयस्थानं निश्श्रेयसरूपमहं प्रपद्य इत्यर्थः । न केवलमेकस्यैव ज्ञानातिशयः । किन्तु बहूनां शाखाद्रष्टॄणामिति विश्वासार्थमाह–**स्मरन्तीति** ॥ ऋग्वेदो दशमण्डलावयववान् । तत्र भवा ऋचः **दाशतय्यः** । वेदान्तरेऽपि काण्डसूक्तमन्त्राणां द्रष्टारो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह–**प्रतीति** ॥ **किञ्च** मन्त्राणामृष्यादिज्ञानावश्यकत्वज्ञा-

भामती ।

आ च कृमिभ्यो ज्ञानादीनामनुभूयते निकर्षः, एवमा मनुष्येभ्य एवम् आ च भगवतो हिरण्यगर्भाज्ज्ञानादीनां प्रकर्षोऽपि संभाव्यते । तथा च तदभिवदन्तो वेदस्मृतिवादाः प्रामाण्यमप्रत्यूहमश्नुवते । एवं चात्रभवतां हिरण्यगर्भादीनां परमेश्वरानुगृहीतानामुपपद्यते कल्पान्तरसंबन्धिनिखिलव्यवहारानुसंधानमिति । सुगममन्यत् । स्यादेतत् । अस्तु कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानं तेषाम् । अस्यां तु सृष्टावन्य एव वेदाः, अन्य एव चैषामर्थाः, अन्य एव वर्णाश्रमाः, धर्माच्चानर्थोऽर्थश्चाधर्मात्, अनर्थश्चेप्सितोऽर्थश्चानीप्सितः, अपूर्वत्वात्सर्गस्य । तस्मात्कृतमत्र कल्पान्तरव्यवहारानुसंधानेन, अकिंचित्करत्वात् । तथा च पूर्वव्यवहारोच्छे-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

आ मानुपादा च स्थाणोर्ज्ञानादिप्रतिबन्धस्योत्तरोत्तरमुत्कर्षप्रतीतिं प्रमाणयति–**दृश्यत इति** । आ मनुष्यादा च हिरण्यगर्भादुत्तरोत्तरज्ञानाद्याधिक्ये मानमाह–**इत्येतदिति** । 'हिरण्यगर्भः समवर्तत' इत्यादयः श्रुतिवादाः।'ज्ञानमप्रतिमं यस्य' इत्यादयः स्मृतिवादाः। तेषामुक्तेऽर्थे तात्पर्यलिङ्गमभ्यासमाह–**असकृदिति** । पूर्वकल्पीयेश्वराणां कल्पान्तरे मुक्तत्वात्कथं व्यवहितानुसंधानं तत्राऽऽह–**ततश्चेति**।पुरुषविशेषाणां व्यवहितानुसंधानयोगस्य स्थितत्वादिति यावत् । पुरुषविशेषानेवाऽऽह–**अतीतेति** । ईश्वराणां तद्भावनाभाजां यजमानानामित्यर्थः । प्रादुर्भवतां हिरण्यगर्भादिभावेनेति शेषः । तेषां व्यवहितव्यवहारानुसंधाने हेतुमाह–**परमेश्वरेति** । हिरण्यगर्भस्य परानुग्रहे मानमाह–**तथा चेति** । विपूर्वो दधातिः करोत्यर्थः । पूर्वं कल्पादौ प्रहिणोति ददाति । लटश्चोभयत्राविवक्षा । आत्माकारबुद्धौ प्रकाशत इति तथोक्तस्तत्त्वमस्यादिवाक्योत्थधीवृत्तिव्याप्यमित्येतत् । शरणं मुक्त्यालम्बनमित्यर्थः । न केवलमेकस्यैव प्रतिभानं येनाविश्वासः किंतु तत्तच्छाखाद्रष्टारोऽपि बहवः सन्तीत्याह–**स्मरन्तीति** । ऋग्वेदो दशमण्डलात्मको मण्डलानां दशतयमत्रास्तीति दाशतय्यस्तत्र भवा ऋचः।ऋग्वेदातिरिक्तेष्वपि वेदेषु काण्डसूक्तमन्त्रादिदृशो बोधायनादिभिः स्मृता इत्याह–**प्रतीति** । एवमेव मधुच्छन्दःप्रभृतिवदेवेत्यर्थः । किंचर्ष्यादिधीपूर्वमनुष्ठानं दर्शयन्ती श्रुतिस्तांस्ता-

चैवमेव काण्डर्ष्यादयः स्मर्यन्ते ॥ श्रुतिरप्यृषिज्ञानपूर्वकमेव मन्त्रेणानुष्ठानं दर्शयति—"यो ह वा अविदिताऽऽर्षेयच्छन्दोदैवतब्राह्मणेन मन्त्रेण याजयति वाऽध्यापयति वा स्थाणुं वर्च्छति गर्त्तं वा प्रपद्यते" इत्युपक्रम्य "तस्मादेतानि मन्त्रेमन्त्रे विद्याद्" इति ॥ प्राणिनां च सुखप्राप्तये धर्मो विधीयते, दुःखपरिहाराय चाधर्मः प्रतिषिध्यते ॥ दृष्टानुश्रविकसुखदुःखविषयौ च रागद्वेषौ भवतो, न विलक्षणविषयाविति ॥ अतो धर्माधर्मफलभूतोत्तरोत्तरा सृष्टिर्निष्पद्यमाना पूर्वसृष्टिसदृश्येव निष्पद्यते ॥ स्मृतिश्च भवति—"तेषां ये यानि कर्माणि प्राक्सृष्ट्यां

रत्नप्रभा।

पिका श्रुतिर्मन्त्रदृगृषीणां ज्ञानातिशयं दर्शयतीत्याह—**श्रुतिरपीति ॥ आर्षेयः**—ऋषियोगः। **छन्दः** गायत्र्यादि। **दैवतम्** अग्न्यादि। **ब्राह्मणं** विनियोगः। एतान्यविदितानि यस्मिन्मन्त्रे तेनेत्यर्थः॥ **स्थाणुं** स्थावरम्। **गर्त्तं** नरकम्। तथा च ज्ञानाधिक्यैः कल्पान्तरितं वेदं स्मृत्वा व्यवहारस्य प्रवर्तितत्वाद्वेदस्यानादित्वमनपेक्षत्वं चाविरुद्धमिति भावः। अधुना समाननामरूपत्वं प्रपञ्चयति—**प्राणिनां चेति ॥** ततः किं, तत्राह—**दृष्टेति ॥** ऐहिकामुष्मिकविषयसुखरागकृतधर्मस्य फलं पश्वादिकं दृष्टपश्वादिसदृशमिति युक्तम्। विसदृशे कामाभावेन हेत्वभावात्। **तथा** दृष्टदुःखद्वेषकृताधर्मफलं दृष्टसदृशदुःखमेव। न सुखम्। कृतहान्यादिदोषापत्तेरित्यर्थः। तर्कितेर्थे मानमाह—**स्मृतिश्चेति ॥** उत्तरसृष्टिः, पूर्वसृष्टिसजातीया, कर्मफलत्वात्, पूर्वसृष्टिवदित्यनुमानं च—शब्दार्थः। **तेषां** प्राणिनां मध्ये। **तान्येव** तज्जातीयान्येव। तानि

भामती।

दाच्छब्दार्थसंबन्धश्च वेदश्चानित्यौ प्रसज्येयातामित आह—**प्राणिनां च सुखप्राप्तय इति।** यथावस्तुस्वभावसामर्थ्यं हि सर्गः प्रवर्तते, न तु स्वभावसामर्थ्यमन्यथयितुमर्हति। न हि जातु सुखं तत्त्वेन जिहास्यते, दुःखं चोपादित्स्यते। न च जातु धर्माधर्मयोः सामर्थ्यविपर्ययो भवति। न हि मृत्पिण्डात्पटः, घटश्च तन्तुभ्यो जायते। तथा सति वस्तुसामर्थ्यनियमाभावात्सर्वं सर्वस्माद्भवेदिति पिपासुरपि दहनमाहृत्य पिपासामुपशमयेत्, शीतार्तो वा तोयमाहृत्य शीतार्तिमिति। तेन सृष्ट्यन्तरेऽपि ब्रह्महत्यादिरनर्थहेतुरेवार्थहेतुश्च यागादिरित्यानुपूर्व्यं सिद्धम्। एवं य एव वेदा अस्मिन्कल्पे त एव कल्पान्तरे, त एव चैषामर्थाः,

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

नृषीन्मन्त्रदृशो दर्शयतीत्याह—**श्रुतिरिति।** तत्रतत्र प्रथममृष्यादिज्ञानं विनाऽनुष्ठाने दोषमाह—**यो हेति।** आर्षेयमृषिसंबन्धश्छन्दो गायत्र्यादि दैवतमग्न्यादि ब्राह्मणं विनियोगो न विदितान्येतानि यस्य मन्त्रस्य तेन याजयति यागं कारयत्यध्यापयत्यध्ययनं कारयति स्थाणुं स्थावरं गर्तं नरकम्। ऋष्याद्यज्ञाने दोषित्वं तच्छब्दार्थः। भूतप्रेतादीनां जन्मान्तरानुस्मरणदर्शनन्यायानुगृहीतानामृष्यादिषु स्मृत्यादिप्रमितकल्पान्तरीयवेदानुस्मरणसूचकश्रौतलिङ्गानां कल्पान्तरव्यवहारानुस्मरणसाधकत्वम्। न च कालविप्रकर्षस्य जन्मनाशयोश्च सर्वसंस्कारोच्छेदकत्वं पूर्वाभ्यस्ततत्स्मृत्यनुसंधानाज्जातमात्रस्य हर्षादिदृष्टेरित्यर्थः। कल्पान्तरानुसंधानेन व्यवहारप्रवर्तनयोगात्पूर्वकल्पतुल्यैवोत्तरकल्पप्रवृत्तिरित्युक्तम्। संप्रति सृष्टिनिमित्तादृष्टमहिम्नाऽपि पूर्वसदृश्येवोत्तरसृष्टिरित्याह—**प्राणिनां चेति।** कथमेतावता पूर्वसृष्टिसादृश्यमुत्तरसृष्टेरित्याशङ्क्याऽऽह—**दृष्टेति।** अन्वयव्यतिरेकसिद्धत्वं दृष्टत्वम्। आगममात्रप्रतिपन्नत्वमानुश्रविकत्वम्। विशिष्टसंस्थानपश्वादिकामनया कृतं कर्म तादृशं पश्वादि भावयतीति दृष्टविषयरागाद्यधीनकर्मफलभूतसृष्टेः श्लिष्टं पूर्वसृष्टिसादृश्यमित्यर्थः। पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये मानमाह—**स्मृतिश्चेति।** तेषां सृज्यमानानां प्राणिनामिति निर्धारणे षष्ठी। तेषां पौनःपुन्येन सृज्यमानतया सर्गस्य प्रवाहात्मनाऽनादित्वं द्योत्यते। पूर्वकृतकर्मपारवश्यमुत्तरसृष्टौ किमिति प्राणि-

प्रतिपेदिरे । तान्येव ते प्रपद्यन्ते सृज्यमानाः पुनःपुनः ॥ हिंस्राहिंस्रे मृदुक्रूरे धर्माधर्मावृतानृते । तद्भाविताः प्रपद्यन्ते तस्मात्तत्तस्य रोचते" इति ॥ प्रलीयमानमपि चेदं जगच्छक्त्यवशेषमेव प्रलीयते, शक्तिमूलमेव च प्रभवति॥ इतरथाऽऽकस्मिकत्वप्रसङ्गात्॥ न चानेकाकाराः शक्तयः शक्याः कल्पयितुम् ॥ ततश्च विच्छिद्यविच्छिद्याप्युद्भवतां भूरादिलोकप्रवाहाणां देवतिर्यङ्मनुष्यलक्षणानां च प्राणिनिकायप्रवाहाणां वर्णाश्रमधर्मफलव्यवस्थानां चानादौ संसारे नियतत्वमिन्द्रियविषयसम्बन्धनियतत्ववत्प्रत्येतव्यम्॥ न हीन्द्रियविषयसम्बन्धादेर्व्यवहारस्य प्रतिसर्गमन्यथात्वं षष्ठेन्द्रि-

रत्नप्रभा ।

दर्शयंस्तत्प्राप्तौ हेतुमाह—**हिंस्रेति** ॥ कर्माणि विहितनिषिद्धत्वाकारेणाऽपूर्वं क्रियात्वेन संस्कारं च जनयन्ति । तत्रापूर्वात्फलं भुंक्ते संस्कारभावितत्वात्, पुनस्तज्जातीयानि करोतीत्यर्थः । संस्कारे लिंगमाह—**तस्मादिति** ॥ संस्कारवशादेव पुण्यं पापं वा रोचते । अतोऽभिरुचिलिङ्गात्पुण्यापुण्यसंस्कारोऽनुमेयः । स एव—**स्वभावः प्रकृतिः । वासनेति** च गीयते । **एवं** कर्मणा सृष्टिसादृश्यमुक्त्वा स्वोपादाने लीनकार्यसंस्काररूपशक्तिबलादपि सादृश्यमाह—**प्रलीयमानमिति** ॥ **इतरथा** संस्कारप्रलये जगद्वैचित्र्यस्याकस्मिकत्वं स्यादित्यर्थः । **ननु** जगद्वैचित्र्यकारिण्योऽन्याः शक्तयः कल्प्यन्तां, तत्राह—**न चेति** ॥ अविद्यायां लीनकार्यात्मकसंस्कारादन्याः शक्तयो न कल्प्याः । मानाभावाद्गौरवाच्च । स्वोपादाने लीनकार्यरूपा शक्तिस्तु "महान्न्यग्रोधस्तिष्ठति ॥ १ ॥ श्रद्धत्स्व सोम्य" [छां० ६ । १२ । १] इति श्रुतिसिद्धा । अतोऽविद्यातत्कार्यादन्याः शक्तयो न सन्ति । आत्माविद्यैव तच्छक्तिरिति सिद्धान्त इत्यर्थः । निमित्तेष्वप्युपादानस्थकार्यमेवाविद्याघटनया शक्तिरन्या वेत्यनाग्रहः । उपादाने कार्यसंस्कारसिद्धेः फलमाह—**ततश्चेति** ॥ **यथा** सुप्तोत्थितस्य पूर्वचक्षुर्जातीयमेव चक्षुर्जायते तच्च रूपजातीयमेव गृह्णाति न रसादिकम्, **एवं** भोग्यलोकाः भोगाश्रयाः प्राणिनिकाया भोगहेतुकर्माणि संस्कारबलात्पूर्वलोकादितुल्यान्येवेति नियम इत्यर्थः । **निकायाः** समूहाः । दृष्टान्तासिद्धिमाशंक्याह—**न हीति** ॥ **यथा** षष्ठेन्द्रियस्य मनसोऽसाधारणविषयो नास्ति । सुखादेः साक्षिवेद्यत्वात्, **तथा** व्यवहारान्यथात्वमसदित्यर्थः ॥ षष्ठ-

भामती ।

त एव च वर्णाश्रमाः । दृष्टसाधर्म्यसंभवे तद्वैधर्म्यकल्पनमनुमानागमविरुद्धम् । 'आगमाश्चेह भूयांसो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामित्याशंक्याऽऽह—**हिंस्रेति** । व्यवस्थया धर्माधर्मसंस्कृतत्वं कथं तेषामिष्टं तत्राऽऽह—**तस्मादिति** । संप्रतितनधर्मादिरुचिदृष्ट्या प्राचि भवेऽपि तत्तद्भावितत्वधीरित्यर्थः । यत्तु निर्लेपं प्रलीयते जगदिति तत्राऽऽह—**प्रलीयमानमिति** । ततश्चोपासनशक्तिनियमादपि पूर्वसदृश्यैवोत्तरसृष्टिरित्यर्थः । कार्यस्य कारणमात्रत्वात्तन्नाशान्नोत्तरसृष्टेः सादृश्यमित्याशंक्याऽऽह—**शक्तीति** । निरन्वयनाशेन नवस्योदये दोषमाह—**इतरथेति** । शक्तिवैचित्र्याद्विचित्रसृष्टिमाशंक्याऽऽह—**न चेति** । अविद्याशक्तेरेकस्यास्तत्तत्कार्ये शक्तिभेदकल्पने गौरवादात्मा विद्यैव नः शक्तिरिति स्थितेरित्यर्थः । पूर्वोत्तरसृष्टिसादृश्ये फलितमाह—**ततश्चेति** । विच्छिद्य महाप्रलयव्यवधानेनापीत्यर्थः । भूरादिलोकप्रवाहा भोगभूमयः । देवादिप्राणिसमूहो भोक्तृवर्गः । वर्णाश्रमादिव्यवस्थास्तदीयधर्माधर्मा इति भेदः । दृष्टान्तं स्पष्टयति—**न हीति** । 'मनःषष्ठानीन्द्रियाणि' इति स्मृतेः षष्ठमिन्द्रियं मनस्तस्य नासाधारणो विषयः सुखादेरपि साक्षिमात्रगम्यत्वात्तत्तुल्यमत्यन्तासदिति यावत् । यद्वा—षष्ठमिन्द्रियं ज्ञानेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियेषु वा नास्ति तद्विषयस्तु दूरापास्तस्तथा व्यवहारान्यथात्वं प्रतिकल्पमशक्यं कल्पयितुम् । न हि कस्यांचिदपि सृष्टौ नेत्रश्रोत्रादेर्गोचरविपर्ययो दृष्टः । तथा सर्वकल्पेषु

यविषयकल्पं शक्यमुत्प्रेक्षितुम् ॥ अतश्च सर्वकल्पानां तुल्यव्यवहारत्वात्, कल्पान्तरव्यवहारानुसन्धानक्षमत्वाच्चेश्वराणां समाननामरूपा एव प्रतिसर्गं विशेषाः प्रादुर्भवन्ति ॥ समाननामरूपत्वाच्चाऽऽवृत्तावपि महासर्गमहाप्रलयलक्षणायां जगतोऽभ्युपगम्यमानायां न कश्चिच्छब्दप्रामाण्यादिविरोधः॥ समाननामरूपतां च श्रुतिस्मृती दर्शयतः—"सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत् ॥ दिवञ्च पृथिवीञ्चान्तरिक्षमथो स्वः" [ऋ० सं० १० । १९० । ३ ।] इति ॥ यथा पूर्वस्मिन्कल्पे सूर्याचन्द्रमःप्रभृति जगत् क्लृप्तं, तथास्मिन्नपि कल्पे परमेश्वरोऽकल्पयदित्यर्थः ॥ तथा "अग्निर्वा अकामयत अन्नादो देवानां स्यामिति । स एतमग्नये कृत्तिकाभ्यः पुरोडाशमष्टाकपालं निरवपद्" [तै०ब्रा० ३ । १ । ४ । १] इति नक्षत्रेष्टिविधौ योऽग्निर्निरवपद्यस्मै वाग्नये निरवपत्तयोः समाननामरूपतां दर्शयतीत्येवञ्जातीयिका श्रुतिरिहोदाहर्तव्या ॥ स्मृतिरपि—"ऋषीणां नामधेयानि याश्च वेदेषु दृष्टयः । शर्वर्यन्ते प्रसूतानां तान्येवैभ्यो ददात्यजः ॥ यथर्तुष्वृतुलिङ्गानि नानारूपाणि पर्यये । दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा भावा युगादिषु ॥ यथाभिमानिनोऽतीतास्तुल्यास्ते

रत्नप्रभा ।

मिन्द्रियं, तद्विषयश्चासन्निति वार्थः । उक्तार्थं संक्षिपति—**अतश्चेति** ॥ व्यवहारसाम्यात्सम्भवाच्च व्यवह्रियमाणा व्यक्तयः समाना एवेत्यर्थः । सूत्रं योजयति—**समानेत्यादिना** ॥ भाविदृष्ट्या यजमानः **अग्निः अन्नादः** अग्निरहं स्यामिति कामयित्वा कृत्तिकानक्षत्राभिमानिदेवाय **अग्नये** अष्टसु कपालेषु पचनीयं हविर्निरुप्तवानित्यर्थः । नक्षत्रव्यक्तिबहुत्वाद्बहुवचनम् * । स्मृतौ वेदेष्विति विषयसप्तमी । **शर्वर्यन्ते** प्रलयान्ते । **ऋतूनां** वसन्तादीनां, **लिंगानि** नवपल्लवादीनि । **पर्यये** घटीयन्त्रवदावृत्तौ । **भावाः**

भामती ।

भाष्यकारेण दर्शिताः । श्रुतिस्मृतिपुराणाख्यास्तद्व्याकोपोऽन्यथा भवेत् ॥' तस्मात्सुष्ठूक्तम्—**समाननामरूपत्वाच्चावृत्तावप्यविरोध इति** । 'अग्निर्वा अकामयत' इति भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य यजमान एवा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

लोकलोकितद्धर्मनियमसिद्धिरित्यर्थः । उक्तमर्थं संक्षिप्य निगमयन्प्रकृतसूत्राक्षराणि योजयति—**अतश्चेति** । समाननामरूपाणां विशेषाणां प्रतिसर्गं सर्गेऽपि कुतो विरोधसमाधिस्तत्राऽऽह—**समानेति** । प्रादुर्भवतां विशेषाणां समाननामरूपत्वे मानमाह—**समानेति** । उक्तं व्याकर्तुं श्रुतिं व्याचष्टे—**यथेति** । तत्रैव श्रुत्यन्तरमाह—**तथेति** । भाविवृत्त्या यजमानोऽग्निरुच्यतेऽग्नेरग्न्यन्तराभावात् । यजमानश्चैवं कामयित्वा किं कृतवानिति तदाह—**स इति** । कृत्तिकाभ्यः कृत्तिकानक्षत्रदेवतायै । बहुवचनं नक्षत्रबहुत्वात् । अष्टाकपालमष्टसु कपालेषु पचनीयं निरवपन्निरुप्तवान्, उक्तपुरोडाशहविष्कामिष्टिं कृतवानित्यर्थः । उक्तश्रुतेस्तात्पर्यमाह—**नक्षत्रेति**। 'मित्रो वा अकामयत चन्द्रमा वा अकामयत' इत्येवंविधा श्रुतिरेवंजातीयका । पूर्वोत्तरसृष्ट्योः समाननामरूपत्वमिहेत्युक्तम् । स्मृतिरपीह द्रष्टव्येति संबन्धः । वेदेष्विति विषयसप्तमी । शर्वर्यन्ते प्रलयान्ते ऋतुलिङ्गानि वसन्तादी-

१ सूर्यशब्दे "देवताद्वन्द्वे च" [पा० सू० ६।३।२६] इत्यानङादेशेन दीर्घः । * इतोऽग्रे—"ननु यजमानोऽग्निर्भावी उद्देश्याग्निना समाननामरूपः कल्पान्तरे भवति । एवं 'रुद्रो वा अकामयत' 'विष्णुर्वा अकामयत' इत्यत्रापि तथा वक्तव्यं, तदयुक्तम् । न ह्यग्नेरिव विष्णुरुद्रयोरधिकारिपुरुषत्वं, तयोर्जगत्कारणत्वश्रवणात् । एक एव रुद्रो नेति 'एको विष्णुः' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधादिति" कस्मिंश्चित्पुस्तके एतावानधिकः पाठो दृश्यते ।

साम्प्रतैरिह। देवा देवैरतीतैर्हि रूपैर्नामभिरेव च'' इत्येवञ्जातीयिका द्रष्टव्या ॥ ३० ॥

मध्वादिष्वसम्भवादनधिकारं जैमिनिः ॥ ३१ ॥

इह देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामस्त्यधिकार इति यत्प्रतिज्ञातं तत्पर्यावर्त्यते॥ देवादीनामनधिकारं जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ कस्मात्॥ मध्वादिष्वसम्भवात्-ब्रह्मविद्याधिकाराभ्युपगमे हि विद्यात्वाविशेषान्मध्वादिविद्यास्वप्यधिकारोऽभ्युपगम्येत। न चैवं सम्भवति॥ कथम्॥ ''असावादित्यो देवमधु'' [छां० ३। १। १] इत्यत्र मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्॥ देवादिषु ह्युपासकेष्वभ्युपगम्यमानेषु आदित्यः कमन्यमादित्यमुपासीत॥ पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्यमृ-

रत्नप्रभा।

पदार्थाः। तुल्या इति शेषः। तस्माज्जन्मनाशवद्विग्रहाङ्गीकारेऽपि कर्मणि शब्दे च विरोधाभावाद्देवानामस्ति विद्याधिकार इति स्थितम्॥ ३० ॥ आक्षिपति-**मध्वादिष्विति**॥ ब्रह्मविद्या, देवादीन्नाधिकरोति, विद्यात्वात्, मध्वादिविद्यावदित्यर्थः। दृष्टान्तं विवृणोति-**कथमित्यादिना**॥ द्युलोकाख्यवंशदण्डे अन्तरिक्षरूपे मध्वपूपे स्थितः आदित्यो देवानां मोदनान्मध्विव मध्वित्यारोप्य ध्यानं कार्यम्। तत्रादित्यस्याधिकारो न युक्तः। ध्यातृध्येयभेदाभावादित्याह-**देवादिष्विति**॥ अस्तु वस्वादीनां तत्राधिकार इति आशङ्क्य तेषामपि च ध्येयत्वात्प्राप्यत्वाच्च न ध्यातृत्वमित्याह-**पुनश्चेति**॥ चतुर्वेदोक्तकर्माणि प्रणवश्चेति

भामती।

ग्निरुच्यते। न ह्यग्नेर्देवतान्तरमग्निरस्ति ॥ ३० ॥ **मध्वादिष्वसंभवादनधिकारं जैमिनिः**। ब्रह्मविद्यास्वधिकारं देवर्षीणां ब्रुवाणः प्रष्टव्यो जायते, किं सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वविशेषेण सर्वेषां किंवा कासुचिदेव केषांचित्। यद्यविशेषेण सर्वासु, ततो मध्वादिविद्यास्वसंभवः। **कथम्। असौ वा आदित्यो देवमध्वित्यत्र हि मनुष्या आदित्यं मध्वध्यासेनोपासीरन्**। उपास्योपासकभावो हि भेदाधिष्ठानो न स्वात्मन्यादित्यस्य देवतायाः संभवति। न चादित्यान्तरमस्ति प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वात्। **पुनश्चादित्यव्यपाश्रयाणि पञ्च रोहितादीन्युपक्रम्येति**। अयमर्थः-'असौ वा आदित्यो देवमधु' इति देवानां मोदहेतुत्वान्मध्विव मधु। भ्रामरमधुसारूप्यमाहास्य श्रुतिः-'तस्य मधुनो द्यौरेव तिरश्चीनवंशः। अन्तरिक्षं मध्वपूपः' आदित्यस्य हि मधुनोऽपूपः पटलमन्तरिक्षमाकाशं, तत्रावस्थानात्। यानि च सोमाज्यपयःप्रभृतीन्यग्नौ हूयन्ते तान्यादित्यरश्मिभिरग्निसंवलितैरुत्पन्नपाकान्यमृतीभावमापन्नान्यादित्यमण्डलमृङ्-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

नामृतूनां चिह्नानि नवकिसलयप्रसूनादीनि। पर्यये पर्याये पौनःपुन्येन परिवर्तने। ये चक्षुराद्यभिमानिनोऽतीता देवास्ते सांप्रतैर्देवैरिह चक्षुराद्यभिमानिभिस्तुल्या इति योजना ॥ ३० ॥ देवानां विग्रहवत्त्वे सर्गप्रलयोपगमे च कर्मणि शब्दे च विरोधमाशंक्य समाधिरुक्तः। संप्रति 'तदुपर्यपि' इत्यत्रोक्तमधिकारमाक्षिपति-**मध्वादिष्विति**। पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह-**इहेति**। प्रतिज्ञाभागस्याक्षरार्थमाह-**देवादीनामिति**। तेषां समर्थिताधिकारस्याऽऽक्षेपो न युक्त इत्याह-**कस्मादिति**। तत्र हेतुमवतार्य व्याकरोति-**मध्वादिष्विति**। मधुविद्यायां देवानामधिकारायोगं वक्तुं पृच्छति-**कथमिति**। तेषामनुपासकत्वार्थमुपासकान्तरसत्त्वमाह-**असाविति**। किमर्थं मनुष्यग्रहणं तत्राऽऽह-**देवादिष्विति**। उपास्योपासकभावस्य भेदापेक्षत्वात्प्राचामादित्यानामस्मिन्कल्पे क्षीणाधिकारत्वेनाऽऽदित्यत्वाभावादादित्य एव मधुदृष्टिरादित्यस्यायुक्तेत्यर्थः। तर्हि देवतान्तराणामुक्तोपास्त्यधिकारित्वं नेत्याह-**पुनश्चेति**। लोहितं शुक्लं कृष्णं परं कृष्णं

१ व्यपाश्रयाणि (आदित्य) विषयाणीत्यर्थः।

तान्यनुपक्रम्य वसवो रुद्रा आदित्या मरुतः साध्याश्च पञ्च देवगणाः क्रमेण तत्तदमृतमुपजीवन्तीत्युपादिश्य "स य एतदेवममृतं वेद वसूनामेवैको भूत्वाग्निनैव मुखेनैतदेवामृतं दृष्ट्वा तृप्यति" [छा० ३ । ६ । २] इत्यादिना वस्वाद्युपजीव्यान्यमृतानि विजानतां वस्वादिमहिमप्राप्तिं दर्शयति ॥ वस्वादयस्तु–कानन्यान्वस्वादीनमृतोपजीविनो विजानीयुः, कं चान्यं वस्वादिमहिमानं प्रेप्सेयुः ॥ तथा "अग्निः पादो वायुः पाद आदित्यः पादो दिशः पादः" [छां० ३ । १८ । २] "वायुर्वाव संवर्गः"

रत्नप्रभा ।

पञ्च कुसुमानि, तेभ्यः सोमाज्यादिद्रव्याणि[१] हुतानि, [२]लोहितशुक्लकृष्णपरकृष्णगोपाख्यानि **पञ्चामृतानि**, तत्तन्मन्त्रभागमधुकरैः प्रागाद्यूर्ध्वान्तपञ्चदिगवस्थिताभिरादित्यरश्मिनाडीभिर्मध्ययूपस्थितच्छिद्ररूपाभिरादित्यमण्डलमानीतानि यशस्तेजइन्द्रियवीर्यान्नात्मना परिणतानि, पञ्चदिक्षु स्थितैर्वस्वादिभिरुपजीव्यानीति, ध्यायतां वस्वादिप्राप्तिरुक्तेत्यर्थः । सूत्रस्थादिपदार्थमाह–**तथाग्निरिति ॥** आकाशब्रह्मणः–च-

भामती ।

मन्त्रमधुपैर्नीयन्ते । यथा हि भ्रमराः पुष्पेभ्य आहृत्य मकरन्दं स्वस्थानमानयन्त्येवमृङ्मन्त्रभ्रमराः प्रयोगसमवेतार्थस्मारणादिभिर्ऋग्वेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्यः आहृत्य तन्निष्पन्नं मकरन्दमादित्यमण्डलं लोहिताभिरस्य प्राचीभी रश्मिनाडीभिरानयन्ति तदमृतं वसव उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनो दक्षिणाभी रश्मिनाडीभिः शुक्लाभिर्यजुर्वेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं यजुर्वेदमन्त्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदेतदमृतं रुद्रा उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुनः प्रतीचीभी रश्मिनाडीभिः कृष्णाभिः सामवेदविहितकर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नं साममन्त्रस्तोत्रभ्रमरा आदित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमादित्या उपजीवन्ति । अथास्यादित्यमधुन उदीचीभिरतिकृष्णाभी रश्मिनाडीभिरथर्ववेदविहितेभ्यः कर्मकुसुमेभ्य आहृत्याग्नौ हुतं सोमादि पूर्ववदमृतभावमापन्नमथर्वाङ्गिरसमन्त्रभ्रमराः, तथाश्वमेधवाचःस्तोमकर्मकुसुमाद् इतिहासपुराणमन्त्रभ्रमराः, आदित्यमण्डलमानयन्ति । अश्वमेधे वाचःस्तोमे पारिप्लवं शंसन्ति इति श्रवणादितिहासपुराणमन्त्राणामप्यस्ति प्रयोगः । तदमृतं मरुत उपजीवन्ति । अथास्य या आदित्यमधुन ऊर्ध्वा रश्मिनाड्यो गोप्यास्ताभिरुपासनभ्रमराः प्रणवकुसुमादाहृत्यादित्यमण्डलमानयन्ति, तदमृतमुपजीवन्ति साध्याः । ता एता आदित्यव्यपाश्रयाः पञ्च रोहितादयो रश्मिनाड्य ऋगादिसंबद्धाः क्रमेणोपदिश्येति योजना । एतदेवामृतं दृष्ट्वोपलभ्य यथास्वं समस्तैः करणैर्यशस्तेजइन्द्रियसाकल्यवीर्यान्नाद्यान्यमृतं तदुपलभ्यादित्ये तृप्यति । तेन खल्वमृतेन देवानां वस्वादीनां मोदनं विदधदादित्यो मधु । एतदुक्तं भवति–न केवलमुपास्योपासकभाव एकस्मिन्विरुध्यते, अपि तु ज्ञातृज्ञेयभावश्च प्राप्यप्रापकभावश्चेति ॥ **तथाग्निः पाद इति ।** अधिदैवतं खल्वाकाशे ब्रह्मदृष्टिविधानार्थमुक्तम् । आकाशस्य हि सर्वगतत्वं रूपादिहीनत्वं च ब्रह्मणा सारूप्यं, तस्य चैतस्याकाशस्य ब्रह्मणश्चत्वारः पादा अग्न्यादयः 'अग्निः पादः' इत्यादिना दर्शिताः । यथा हि गोः पादा न गवा वियुज्यन्त, एवमग्न्यादयोऽपि नाकाशेन सर्वगतेनेत्याकाशस्य पादाः । तदेवमाकाशस्य चतुष्पदो ब्रह्मदृष्टिं विधाय स्वरूपेण वायुं संवर्गगुणकमुपास्यं विधातुं महीकरोति–**वायुर्वाव संवर्गः** । तथा स्वरूपेणैवादित्यं ब्रह्म-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मध्ये क्षोभत इवेत्युक्तानि पञ्च रोहितादीन्यमृतानि प्रागाद्यूर्ध्वदेशस्थितरश्मिनाडीभिस्तत्तद्वेदोक्तकर्मकुसुमेभ्यस्तत्तद्वैदिकमन्त्रमधुकरैरादित्यमण्डलमानीतानि सोमाज्यपयःप्रभृतिद्रव्याहुतिनिष्पन्नानि यशस्तेजोवीर्यमिन्द्रियमित्येवमात्मकान्यादित्यमधुसंबन्धीनि वस्वाद्युपजीव्यानि चिन्तयतां फलं वस्वाद्याप्तिरुच्यते तेषामुपासकत्वे कर्मकर्तृविरोधः स्यादित्यर्थः । आदिशब्दार्थं व्याचष्टे–**तथेति ।** कर्मकर्तृविरोधसाम्यादित्यर्थः -

१ द्रव्याहुतिनिष्पन्नानीति पाठान्तरम् । २ रोहितेति पाठान्तरम् ।

[छां० ४।३।१] "आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः" [छां० ३।१९।१] इत्यादिषु देवतात्मोपासनेषु न तेषामेव देवतात्मनामधिकारः सम्भवति॥ तथा "इमावेव गौतमभरद्वाजावयमेव गौतमोऽयं भरद्वाजः" [बृ० २।२।४] इत्यादिष्वृषिसम्बन्धेषूपासनेषु न तेषामेवर्षीणामधिकारः सम्भवति ॥ ३१ ॥ कुतश्च देवादीनामनधिकारः—

ज्योतिषि भावाच्च ॥ ३२ ॥

यदिदं ज्योतिर्मण्डलं द्युस्थानमहोरात्राभ्यां बम्भ्रमज्जगदवभासयति, तस्मिन्नादित्यादयो देवतावचनाः शब्दाः प्रयुज्यन्ते, लोकप्रसिद्धेर्वाक्यशेषप्रसिद्धेश्च ॥ न च ज्योतिर्मण्डलस्य हृदयादिना विग्रहेण चेतनतयाऽर्थित्वादिना वा योगोऽवगन्तुं शक्यते, मृदादिवदचेतनत्वावगमात्॥ एतेना-

रत्नप्रभा।

त्वारः पादाः। द्वौ कर्णौ, द्वे नेत्रे, द्वे नासिके, एका वागिति सप्तस्विन्द्रियेषु शिरश्चमसतीरस्थेषु सप्तर्षिध्यानं कार्यमित्याह—**तथेमावेवेति॥** अयं दक्षिणः कर्णः गौतमः, वामः भरद्वाजः। एवं दक्षिणनेत्रनासिके विश्वामित्रवसिष्ठौ वामे जमदग्निकश्यपौ। वागत्रिरित्यर्थः। अत्र ऋषीणां ध्येयत्वान्नाधिकारः॥ ३१॥ **किञ्च** विग्रहाभावाद्देवादीनां न क्वाप्यधिकार इत्याह—**ज्योतिषि भावाच्चेति॥ आदित्यः** सूर्यश्चन्द्रः शुक्रोऽङ्गारक इत्यादिशब्दानां ज्योतिःपिण्डेषु प्रयोगस्य **भावात्** सत्त्वान्न विग्रहवान्देवः कश्चिदस्तीत्यर्थः। "आदित्यः पुरस्तादुदेता पश्चादस्तमेता" [छां० ३।४।६] इति मधुविद्यावाक्यशेषे ज्योतिष्येवादित्यशब्दः प्रसिद्धः। तर्हि ज्योतिःपिण्डानामेवाधिकारोऽस्तु तत्राह—**न चेति॥** अग्न्यादीनामधिकारमाशंक्याह—**एतेनेति॥** अग्निर्वायुर्भूमिरित्यादिशब्दानामचेतनवाचित्वेनेत्यर्थः। सिद्धान्ती शङ्कते—

भामती।

दृष्ट्योपास्यं विधातुं महीकरोति—**आदित्यो ब्रह्मेत्यादेशः** उपदेशः। अतिरोहितार्थमन्यत्॥ ३१॥ यद्युच्येत नाविशेषेण सर्वेषां देवर्षीणां सर्वासु ब्रह्मविद्यास्वधिकारः, किंतु यथासंभवमिति। तत्रेदमुपतिष्ठते—**ज्योतिषि भावाच्च**। लौकिकौ ह्यादित्यादिशब्दप्रयोगप्रत्ययौ ज्योतिर्मण्डलादिषु दृष्टौ। न चैतेषामस्ति

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

तथाऽपि कथमृषीणामनधिकारस्तत्राऽऽह—**तथेति**। सप्तसु शीर्षण्यप्राणेषु द्वयोर्द्वयोर्गौतमादिदृष्ट्योपास्तिः। दक्षिणः कर्णो गोतमो भरद्वाजश्चक्षुर्दक्षिणं विश्वामित्रो वामं जमदग्निरित्यादि। न च तत्र तेषामेवाधिकारो विरोधादित्यर्थः॥ ३१॥ क्वचिदनधिकारान्न सर्वत्रानधिकारो ब्राह्मणस्य राजसूयाधिकारेऽपि बृहस्पतिसवेऽधिकारादिति शंकते—**कुतश्चेति**। देवादीनां विग्रहाद्यभावादनधिकारं सार्वत्रिकं साधयति—**ज्योतिषीति**। सूत्रं विभजते—**यदिति**। आदित्यः सविता पूषा चन्द्रमा नक्षत्रमित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वे प्रसिद्धिद्वयं प्रमाणयति—**लोकेति**। 'यावदादित्यः पुरस्तादुदेता' इत्यादिः 'असौ वा आदित्यो देवमधु' इत्यादिवाक्यशेषः। उदयास्तमयौ च ज्योतिर्मण्डलस्योपलभ्येते, तेन तदेवाऽऽदित्यपदोक्तमस्तु तर्हि तस्यैवाधिकारस्तत्राऽऽह—**न चेति**। आदित्यादीनामचैतन्यादनधिकारेऽपि चैतन्यादग्न्यादीनामधिकारः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**एतेनेति**। न खल्वादित्यादिभ्योऽग्न्यादयो विशिष्यन्ते येन तेषां चेतनत्वादधिकारितेत्यर्थः। देवादीनां विग्रहाद्यपरिग्रहादनधिकारितेत्युक्तममृष्यमाणः सिद्धान्ती शंकते—

१ बृहदारण्यकोपनिषदि २ अध्याये २ ब्राह्मणे ३-४ भागयोरस्पष्टमिदम्।

न्यादयो व्याख्याताः ॥ स्यादेतत्—मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमादयमदोष इति ॥ नेत्युच्यते ॥ न तावल्लोको नाम किञ्चित्स्वतन्त्रं प्रमाणमस्ति ॥ प्रत्यक्षादिभ्य एव ह्यविचारित विशेषेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रसिध्यन्नर्थो लोकात्प्रसिध्यतीत्युच्यते ॥ न चात्र प्रत्यक्षादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति ॥ इतिहासपुराणमपि पौरुषे-

रत्नप्रभा ।

स्यादेतदित्यादिना ॥ "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादयः **मन्त्राः** । "सोऽरोदीद्" इत्यादयः अर्थवादाः । "इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ॥" इत्यादीनि **इतिहासपुराणानि** । लोकेऽपि यमं दण्डहस्तं लिखन्ति, इन्द्रं वज्रहस्तमिति विग्रहादिपञ्चकस्याभावाद् अनधिकारदोषो नास्तीत्यर्थः । "विग्रहो हविषां भोग ऐश्वर्यञ्च प्रसन्नता । फलप्रदानमित्येतत पञ्चकं विग्रहादिकम् ॥" मानाभावादेतन्नास्तीति दूषयति—**नेत्यादिना** । **न चात्रेति** ॥ विग्रहादावित्यर्थः ।

भामती ।

चैतन्यम् । न ह्येतेषु देवदत्तादिवत्तदनुरूपा दृश्यन्ते चेष्टाः । **स्यादेतत्** । **मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणलोकेभ्य इति** । तत्र 'जगृभ्माते दक्षिणमिन्द्रहस्तम्' इति च, 'काशिरिन्द्र इत्' इति च । काशिर्मुष्टिः । तथा 'तुविग्रीवो वपोदरः सुबाहुरन्धसो मदे । इन्द्रो वृत्राणि जिघ्नते' इति विग्रहवत्त्वं देवताया मन्त्रार्थवादा अभिवदन्ति । तथा हविर्भोजनं देवताया दर्शयन्ति 'अद्धीन्द्र पिब च प्रस्थितस्य' इत्यादयः । तथेशनम्—'इन्द्रो दिव इन्द्र ईशे पृथिव्या इन्द्रो अपामिन्द्र इत्पर्वतानाम् । इन्द्रो वृधामिन्द्र इन्मेधिराणामिन्द्रः क्षेमे योगे हव्य इन्द्रः' इति, तथा 'ईशानमस्य जगतः स्वर्दृशमीशानमिन्द्र तस्थुषः' इति । तथा वरिवसितारं प्रति देवतायाः प्रसादं प्रसन्नायाश्च फलदानं दर्शयति—'आहुतिभिरेव देवान् हुतादः प्रीणाति तस्मै प्रीता इषमूर्जं च यच्छन्ति' इति, 'तृप्त एवैनमिन्द्रः प्रजया पशुभिस्तर्पयति' इति च । धर्मशास्त्रकारा अप्याहुः—'ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः ।' इति पुराणवचांसि च भूयांसि देवताविग्रहादिपञ्चकप्रपञ्चमाचक्षते । लौकिका अपि देवताविग्रहादिपञ्चकं स्मरन्ति चोपचरन्ति च । तथाहि—यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम्, इन्द्रं वज्रहस्तम् । कथयन्ति च देवता हविर्भुज इति । तथेशनामिमामाहुः—देवग्रामो देवक्षेत्रमिति । तथास्याः प्रसादं च प्रसन्नायाश्च फलदानमाहुः—प्रसन्नोऽस्य पशुपतिः पुत्रोऽस्य जातः । प्रसन्नोऽस्य धनदो धनमनेन लब्धमिति । तदेतत्पूर्वपक्षी दूषयति—**नेत्युच्यते** । **न हि तावल्लोको नामेति** । न खलु प्रत्यक्षादिव्यतिरिक्तो लोको नाम प्रमाणान्तरमस्ति, किंतु प्रत्यक्षादिमूला लोकप्रसिद्धिः सत्यतामश्नुते, तदभावे त्वन्धपरम्परावन्मूलाभावाद्विप्लवते । न च विग्रहादौ प्रत्यक्षादीनामन्यतममस्ति प्रमाणम् । न चेतिहासादि मूलं भवितुमर्हति, तस्यापि पौरुषेयत्वेन प्रत्यक्षाद्यपेक्षणात् । प्रत्यक्षादीनां चात्राभावादित्याह—**इतिहासपुराणमपीति** । ननूक्तं मन्त्रार्थवादेभ्यो विग्रहादि-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्यादिति । 'वज्रहस्तः पुरंदरः' इत्यादयो मन्त्राः । 'प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्' इत्यादयोऽर्थवादाः । "इष्टान्भोगान्हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः । ते तृप्तास्तर्पयन्त्येनं सर्वकामफलैः शुभैः" ॥ इत्यादीनीतिहासपुराणानि । लोकेऽपि यमं दण्डहस्तमालिखन्ति, वरुणं पाशहस्तम् । अतो मन्त्रादिप्रामाण्याद्देवादीनां विग्रहादियोगाद्विद्याधिकारितेत्यर्थः । विग्रहवत्त्वादीत्यादिशब्देन हविर्भोजनं तृप्तिरैश्वर्यं फलदानं च गृहीतम् । देवादीनां विग्रहादिपञ्चकं प्रामाणिकमित्युक्तं दूषयति—**नेतीति** । यदुक्तं लोकतो विग्रहादिधीरिति तत्राऽऽह—**न तावदिति** । तर्हि प्रत्यक्षादिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धेर्न भेदस्तत्राऽऽह—**प्रत्यक्षादिभ्य इति** । अस्तु तर्हि तन्मूला लोकप्रसिद्धिर्नेत्याह—**न चेति** । देवताविग्रहादिपञ्चकं सप्तम्यर्थः । तर्हि लोकप्रसिद्धेरितिहासपुराणं मूलं तत्राऽऽह—**इतिहासेति** । तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्मूलमिति

१ वस्त्रादिपञ्चकमित्यर्थः ।

यत्वात्प्रमाणान्तरमूलतामाकांक्षति ॥ अर्थवादा अपि विधिनैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थाः सन्तो न पार्थगर्थ्येन देवादीनां विग्रहादिसद्भावे कारणभावं प्रतिपद्यन्ते ॥ मन्त्रा अपि श्रुत्यादिविनियुक्ताः प्रयोगसमवायिनोऽभिधानार्था न कस्यचिदर्थस्य प्रमाणमित्याचक्षते ॥ तस्मादभावो देवादीनामधिकारस्य ॥ ३२ ॥

भावं तु बादरायणोऽस्ति हि ॥ ३३ ॥

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति ॥ बादरायणस्त्वाचार्यो भावमधिकारस्य देवादीनामपि मन्यते ॥ यद्यपि मध्वादिविद्यासु देवतादिव्यामिश्रास्व-

रत्नप्रभा ।

अर्थवादाः, मन्त्रा वा मूलमित्याशंक्याह—**अर्थवादा इत्यादिना** ॥ व्रीह्यादिवत्प्रयोगविधिगृहीता मन्त्राः प्रयोगसम्बन्धार्थाभिधानार्थाः । नाज्ञातविग्रहादिपरा इति **मीमांसका** आचक्षत इत्यर्थः । **तस्माद्** विग्रहाभावादित्यर्थः ॥ ३२ ॥ सूत्राभ्यां प्राप्तं पूर्वपक्षं निरस्यति—**तुशब्द इत्यादिना** ॥ ब्रह्मविद्या, देवादीन्नाधिकरोति, विद्यात्वात्, मध्वादिविद्यावदित्युक्तहेतुरप्रयोजक इत्याह—**यद्यपीति** ॥ दर्शादिकं, न

भामती ।

पञ्चकप्रसिद्धिरिति, अत आह—**अर्थवादा अपीति** । विध्युद्देशेनैकवाक्यतामापद्यमाना अर्थवादा विधिविषयप्राशस्त्यलक्षणापरा न स्वार्थे प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति हि शाब्दन्यायविदः । प्रमाणान्तरेण तु यत्र स्वार्थेऽपि समर्थ्यते, यथा वायोः क्षेपिष्ठत्वम्, तत्र प्रमाणान्तरवशात्सोऽभ्युपेयते न तु शब्दसामर्थ्यात् । यत्र तु न प्रमाणान्तरमस्ति, यथा विग्रहादिपञ्चके, सोऽर्थः शब्दादेवावगन्तव्यः । अतत्परश्च शब्दो न तदवगमयितुमलमिति । तदवगमपरस्य तत्रापि तात्पर्यमभ्युपेतव्यम् । न चैकं वाक्यमुभयपरं भवतीति वाक्यं भिद्येत । न च संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो युज्यते । तस्मात्प्रमाणान्तरानधिगता विग्रहादिमत्ता अन्यपराच्छब्दादवगन्तव्येति मनोरथमात्रमित्यर्थः । मन्त्राश्च व्रीह्यादिवच्छ्रुत्यादिभिस्तत्रतत्र विनियुज्यमानाः प्रमाणभावाननुप्रवेशिनः कथमुपयुज्यन्तां तेषुतेषु कर्मस्वित्यपेक्षायां दृष्टे प्रकारे संभवति नादृष्टकल्पनोचिता । दृष्टश्च प्रकारः प्रयोगसमवेतार्थस्मारणं, स्मृत्वा चानुतिष्ठन्ति खल्वनुष्ठातारः पदार्थान् । औत्सर्गिकी चार्थपरता पदानामित्यपेक्षितप्रयोगसमवेतार्थस्मरणतात्पर्याणां मन्त्राणां नानधिगते विग्रहादावपि तात्पर्यं युज्यत इति न तेभ्योऽपि तत्सिद्धिः । तस्माद्देवताविग्रहवत्तादिभावग्राहकप्रमाणाभावात् प्राप्ता षष्ठप्रमाणगोचरतास्येति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—**भावं तु बादरायणोऽस्ति हि** ॥ **तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति** इत्यादि

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

चेदस्तु तर्हि निर्मूलं तल्लोकप्रसिद्धेर्मूलं पौरुषेयगिरां मूलाभावे प्रामाण्यासिद्धेः । न च तस्य यन्मूलं तदेव लोकप्रसिद्धेर्मूलं तन्मूलतया संभावितार्थवादमन्त्राणां निरसिष्यमाणत्वादिति भावः । अपौरुषेयाणामर्थवादानां तर्हि लोकप्रसिद्धिमूलत्वं नार्थवादाधिकरणविरोधादित्याह—**अर्थवादा इति** । मन्त्राणां तर्हि स्तुत्यर्थत्वाभावात्तन्मूलत्वमित्याशंक्याऽऽह—**मन्त्रा इति** । व्रीह्यादिवत्कर्मणि श्रुतिलिङ्गादिविनियुक्तानां तेषां दृष्टद्वारोपकारे सत्यदृष्टकल्पनायोगादर्थपरत्वस्य शब्दानामौत्सर्गिकत्वात्प्रयोगसमवेतार्थस्मृतावेव तात्पर्यं नाज्ञातदेवताविग्रहादावपि तात्पर्यभेदे वाक्यभेदादिति मत्वा मन्त्राधिकरणमुक्तेऽर्थे प्रमाणयति—**इत्याचक्षत इति** । विग्रहादिपञ्चके मानाभावे फलितमाह—**तस्मादिति** ॥ ३२ ॥ सूत्राभ्यां पूर्वपक्षे सिद्धान्तयति—**भावं त्विति** । तत्र परपक्षनिषेधं स्वपक्षप्रतिज्ञां च विभजते—**तुशब्द इति** । यदुक्तं ब्रह्मविद्या देवादीन्नाधिकरोति विद्यात्वान्मध्वादिविद्यावदिति, तत्र मध्वादिविद्यानां देवादिव्यामिश्रत्वान्न तांस्तानधिकुर्वन्ति, न विद्यात्वात् । ब्रह्मविद्या तु न व्यामिश्रेत्यतस्तानप्यधिकरोतीत्यप्रयोजकत्वमाह—**यद्यपीति** । तत्र देवादीनामधिकारस्य संभवे

सम्भवोऽधिकारस्य॥ तथाप्यस्ति हि शुद्धायां ब्रह्मविद्यायां सम्भवोऽर्थित्वसामर्थ्याप्रतिषेधाद्यपेक्षत्वादधिकारस्य ॥ न च क्वचिदसम्भव इत्येतावता यत्र सम्भवस्तत्राप्यधिकारोऽपोद्येत ॥ मनुष्याणामपि न सर्वेषां ब्राह्मणादीनां सर्वेषु राजसूयादिष्वधिकारः सम्भवति ॥ तत्र यो न्यायः सोऽत्रापि भविष्यति॥ ब्रह्मविद्यां च प्रकृत्य भवति लिङ्गदर्शनं श्रौतं देवाद्यधिकारस्य सूचकम्—"तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम्" [बृ० १ । ४ । १०] इति "ते होचुर्हन्त तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वांश्च लोकानाप्नोति सर्वांश्च कामान्" इति "इन्द्रो ह वै देवानामभि प्रवव्राज विरोचनोऽसुराणाम्" [छां० ८ । ७ । २] इत्यादि च॥ स्मार्तमपि—गन्धर्वयाज्ञवल्क्यसंवादादि ॥ यदप्युक्तं ज्योतिषि भावाच्चेति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ ज्योतिरादिविषया अपि आदित्यादयो देवतावचनाश्शब्दाश्चेतनाव-

रत्नप्रभा ।

ब्राह्मणमधिकरोति, कर्मत्वाद्, राजसूयादिवदित्याभाससाम्यं विद्यात्वहेतोराह—**न चेति** ॥ **यत्र** यस्याधिकारः सम्भवति स **तत्रा**धिकारीति न्यायस्तुल्य इत्यर्थः ॥ यतः सर्वेषां सर्वत्राधिकारो न सम्भवति ततो न चापोद्येतेत्यन्वयः । **तत्** ब्रह्म योयः देवादीनां मध्ये प्रत्यक्त्वेन **अबुध्यत सः तत्** ब्रह्माभवदित्यर्थः। **ते ह** देवाः ऊचुः—अन्योन्यम् । ततः इन्द्रविरोचनौ सुरासुरराजौ प्रजापतिं ब्रह्मविद्याप्रदं जग्मतुरिति च लिङ्गमस्तीत्यर्थः । किमत्र ब्रह्मामृतमिति गन्धर्वप्रश्ने याज्ञवल्क्य उवाच तमिति मोक्षधर्मेषु श्रुतं देवादीनामधिकारलिङ्गमित्याह—**स्मार्तमिति** ॥ **यथा** बालानां गोलकेषु चक्षुरादिपदप्रयोगेऽपि शास्त्रज्ञैर्गोलकातिरिक्तेन्द्रियाणि स्वीक्रियन्ते, **तथा** ज्योतिरादौ सूर्यादिशब्दप्रयोगेऽपि विग्रहवद्देवताः स्वीकार्या इत्याह—**ज्योतिरादीति** ॥ **तथा** चेतनत्वेन व्यवहारादित्यर्थः । एकस्य जडचेतनोभयरूपत्वं कथं तत्राह—

भामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

हेतुमाह—**अर्थित्वेति** । वैराग्यादिब्रह्मचर्यादिसंग्रहार्थमादिपदम् । द्विविधसामर्थ्यस्यैव योग्यताख्यस्याधिकारकारणत्वेऽपि तत्प्रयोजकत्वेनार्थित्वाद्यास्थेयम् । अतिप्रसङ्गपक्षबाधकोपहतं चेदमनुमानमित्याह—**नेति** । राजसूयाद्यनधिकृतस्यापि ब्राह्मणस्य बृहस्पतिसवे प्रामाण्यादधिकारः । प्रकृते तु कथमित्याशंक्याऽऽह—**ब्रह्मेति** । तत्र ब्रह्मवेदनात्सर्वभावे स्थिते देवानां मध्ये योयो देवः प्रतिबुद्धवानात्मानमहं ब्रह्मास्मीति सस प्रतिबोद्धैव तद्ब्रह्माभवत् । तथाऽपि जातित्रयस्यैव विद्याधिकारमाशंक्याऽऽह—**ते हेति** । ते देवाश्चासुराश्चान्योन्यमुक्तवन्तः किल हन्त यद्यनुमतिर्भवतां तर्हि तमात्मानं विचारयामः, यं विचारतो ज्ञात्वा सर्वाणि फलान्याप्नोतीत्युक्त्वा विद्याग्रहणायेन्द्रविरोचनौ प्रजापतिमाजग्मतुरित्यर्थः । चकारो बृहदारण्यकश्रुत्या छान्दोग्यश्रुतेः समुच्चयार्थः । श्रौतलिङ्गेनानुमानबाधं दर्शयित्वा स्मार्तेनापि तद्बाधं दर्शयति—**स्मार्तमिति।** "किमत्र ब्रह्म अमृतं किं स्विद्वेद्यमनुत्तमम्।चिन्तयेत्तत्र वै गत्वा गन्धर्वो मामपृच्छत ॥ विश्वावसुस्ततो राजा वेदान्तज्ञानकोविदः ।" इति मोक्षधर्मे जनकयाज्ञवल्क्यसंवादात्प्रह्लादाजगरसंवादाच्चोक्तानुमानासिद्धिरित्यर्थः । आदित्यादिशब्दानां ज्योतिर्मण्डलविषयत्वात्तस्याचेतनस्य विग्रहादिरहितस्य नाधिकारोऽस्तीत्युक्तं तत्राऽऽह—**यदपीति** । गोलकादिषु प्रयुक्तचक्षुरादिशब्दानामतिरिक्तेन्द्रियार्थत्ववदादित्यादिशब्दानां ज्योतिरादिषु प्रयोगेऽपि तदतिरिक्ते चेतने प्रवृत्तिरित्याह—**ज्योतिरिति** । दृष्टान्तेऽति-

न्तमैश्वर्याद्युपेतं तं तं देवतात्मानं समर्पयन्ति ॥ मन्त्रार्थवादेषु तथा व्यवहारात् ॥ अस्ति ह्यैश्वर्ययोगाद्देवतानां ज्योतिराद्यात्मभिश्चावस्थातुं यथेष्टं च तं तं विग्रहं ग्रहीतुं सामर्थ्यम् ॥ तथाहि श्रूयते सुब्रह्मण्यार्थवादे "मेधातिथेर्मेषेति । मेधातिथिं ह काण्वायनमिन्द्रो मेषो भूत्वा जहार" [षड्विंशतिब्रा० १ । १] इति ॥ स्मर्यते च-"आदित्यः पुरुषो भूत्वा कुन्तीमुपजगाम ह" इति ॥ मृदादिष्वपि चेतनाधिष्ठातारोऽभ्युपगम्यन्ते "मृदब्रवीद् ।" "आपोऽब्रुवन्"[शत० ब्रा० ६ । १ । ३ ।२,४] इत्यादिदर्शनात् ॥ ज्योतिरादेस्तु भूतधातोरादित्यादिष्वप्यचेतनत्वमभ्युपगम्यते ॥ चेतनास्त्वधिष्ठातारो देवतात्मानो, मन्त्रार्थवादादिषु व्यवहारादित्युक्तम् ॥ यदप्युक्तं मन्त्रार्थवादयोरन्यार्थत्वान्न देवताविग्रहादिप्रकाशनसामर्थ्यमिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

अस्ति हीति ॥ **तथाहि**-विग्रहवत्तया देवव्यवहारः श्रूयते । **सुब्रह्मण्यः** उद्गातृगणस्थः ऋत्विक् । तत्सम्बन्धी **योऽर्थवाद** इन्द्रागच्छेत्यादिः, तत्र मेधातिथेर्मेषेतीन्द्रसम्बोधनं श्रुतम् । तद्व्याचष्टे-**मेधेति** ॥ मुनिं मेषो भूत्वा जहारेति ज्ञापनार्थं मेषेतीन्द्रसम्बोधनमित्यर्थः । यदुक्तमादित्यादयो मृदादिवदचेतना एवेति । **तन्न** । सर्वत्र जडाजडांशद्वयसत्त्वादित्याह-**मृदिति** ॥ आदित्यादौ को जडभागः, कश्चेतनांश इति, तत्राह-**ज्योतिरादेस्त्विति** ॥ मन्त्रादिकं, पदशक्त्या भासमानविग्रहादौ स्वार्थे न प्रमाणम्, अन्यपरत्वात्, विषं भुंक्ष्वेतिवाक्यवदित्याह-**यदपीति** ॥ अन्यपरादपि वाक्याद्बाधाभावे स्वार्थो ग्राह्य इत्याह-**अत्र ब्रूम इति** ॥ तात्पर्यशून्येऽप्यर्थे प्रत्ययमात्रेणास्तित्वमुदाहरति-

भामती ।

भूतधातोरादित्यादिष्वचेतनत्वमभ्युपगम्यते इत्यन्तमतिरोहितार्थम् । **मन्त्रार्थवादादिव्यवहारादिति** । आदिग्रहणेनेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि गृह्यन्ते । मन्त्रादीनां व्यवहारः प्रवृत्तिस्तस्य दर्शनादिति । पूर्वपक्षमनुभाषते-**यदप्युक्तमिति** । एकदेशिमतेन तावत्परिहरति-**अत्र ब्रूम इति** । तदेतत्पूर्वपक्षिणमुत्थाप्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रिक्तेन्द्रियसत्त्वे मानवत्प्रकृते तन्नास्तीत्याशंक्याऽऽह-**मन्त्रेति** । यथा चेतने देवतात्मन्यादित्यादिशब्दस्तथा मन्त्रादिषु शाब्दव्यवहारादिति हेत्वर्थः । कथं तर्हि ज्योतिरादिष्वादित्यादिशब्दस्तत्राऽऽह-**अस्तीति** । देवादीनामनेकरूपप्रतिपत्तियोगाच्चेतनाचेतनयोरादित्यादिशब्दानां मुख्यत्वसिद्धिरित्यर्थः । देवादीनां विविधविग्रहग्रहसामर्थ्ये मानमाह-**तथाहीति** । सुब्रह्मण्यो नामोद्गातृगणप्रविष्टः कश्चिदृत्विग्विशेषस्तत्संबद्धार्थवाद 'इन्द्राऽऽगच्छ' इत्यादिस्तत्र मेधातिथेर्मेषेतीन्द्रसंबोधनं मन्त्रपदं श्रुतं तद्व्याचष्टे-**मेधेति** । इन्द्रस्य नानाविग्रहग्रहयोगेऽपि देवतान्तरस्य किमित्याशंक्याऽऽह-**स्मर्यते चेति** । धर्मो वायुरिन्द्रश्च पुरुषो भूत्वा तामेवोपजग्मुः । अश्विनौ च पुरुषौ भूत्वा माद्रीमुपजग्मतुरिति महाभारते प्रसिद्धमित्यर्थः । यत्तु मृदादिवदचेतनत्वं तत्राधिष्ठातृविवक्षयाऽधिष्ठेयविवक्षया वाऽचेतनत्वम् । प्रथमं प्रत्याह-**मृदादिष्विति** । तेष्वधिष्ठातृचेतनोपगमे मानमाह-**मृदिति** । आदिशब्देन वागादिसंवादो गृहीतः । द्वितीये दार्ष्टान्तिकेऽपि तदिष्टमेवेत्याह-**ज्योतिरादेरिति**। मृदादिष्वधिष्ठातृचैतन्ये मानवदत्र तदभावादधिष्ठेयवदधिष्ठातुरपि न चैतन्यमित्याशंक्याऽऽह-**चेतनास्त्विति** । मन्त्रादयो न स्वार्थे मानमन्यपरवाक्यत्वाद्विषभक्षणवाक्यवदित्युक्तमनुवदति-**यदपीति** । यस्मान्मानादस्मिन्नबाधिता धीस्तस्मात्तद्भावः सिध्यति यत्र तु यतो मानान्न तथा धीर्न ततस्तत्सिद्धिरित्युत्सर्गस्तथा च मन्त्रादिभ्योऽपि स्वार्थे चेदबाधिता धीस्तदा तेषां तत्र प्रामाण्यमित्याह-**अत्रेति**।

प्रत्ययाप्रत्ययौ हि सद्भावासद्भावयोः कारणं, नान्यार्थत्वमनन्यार्थत्वं वा॥ तथाहि—अन्यार्थमपि प्रस्थितः पथि पतितं तृणपर्णाद्यस्तीत्येव प्रतिपद्यते॥ अत्राह—विषम उपन्यासः—तत्र हि तृणपर्णादिविषयं प्रत्यक्षं प्रवृत्तमस्ति, येन तदस्तित्वं प्रतिपद्यते॥ अत्र पुनर्विध्युद्देशैकवाक्यभावेन स्तुत्यर्थेऽर्थवादे न पार्थगर्थ्येन वृत्तान्तविषया प्रवृत्तिः शक्याध्यवसातुम् ॥ न हि महावाक्येऽर्थप्रत्यायकेऽवान्तरवाक्यस्य पृथक् प्रत्यायकत्वमस्ति। यथा—"न सुरां पिबेद्" इति नञ्वति वाक्ये पदत्रयसम्बन्धात्सुरापानप्रतिषेध एवैकोऽर्थोऽवगम्यते "न पुनः सुरां पिबेद्" इति

रत्नप्रभा।

तथाहीति॥ तृणादौ प्रत्ययोऽस्ति विग्रहादौ स नास्तीति वैषम्यं शङ्कते—**अत्राहेति**॥ विध्युद्देशो **वाक्यम्**।तदेकवाक्यतया प्रशस्तो विधिरित्येवार्थवादेषु प्रत्ययः। वृत्तान्तो भूतार्थो, विग्रहादिः, तद्विषयः प्रत्ययो नास्तीत्यर्थः। नन्ववान्तरवाक्येन विग्रहादिप्रत्ययोऽस्त्वित्यत आह—**न हीति**॥ सुरापानप्रत्ययोऽपि स्यादि-

भामती।

दूषयति—**अत्राह** पूर्वपक्षी। शाब्दी खल्वियं गतिः, यत्तात्पर्याधीनवृत्तित्वं नाम। न ह्यन्यपरः शब्दोऽन्यत्र प्रमाणं भवितुमर्हति। न हि श्वित्रिनिर्णेजनपरं श्वेतो धावतीति वाक्यमितः सारमेयगमनं गमयितुमर्हति। न च नञ्वति महावाक्येऽवान्तरवाक्यार्थो विधिरूपः शक्योऽवगन्तुम्। न च प्रत्ययमात्रात्सोऽप्यर्थोऽस्य भवति, तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तित्वात्। न पुनः प्रत्यक्षादीनामियं गतिः। न ह्युदकाहरणार्थिना घटदर्शनायोन्मीलितं चक्षुर्घटपटौ वा पटं वा केवलं नोपलभते। तदेवमेकदेशिनि पूर्वपक्षिणा दूषिते परमसिद्धान्तवाद्याह—**अत्रोच्यते विषम उपन्यास इति**। अयमभिसंधिः—लोके विशिष्टार्थप्रत्यायनाय पदानि प्रयुक्तानि तदन्तरेण न स्वार्थमात्रस्मारणे पर्यवस्यन्ति। न हि स्वार्थस्मारणमात्राय लोके पदानां प्रयोगो दृष्टपूर्वः। वाक्यार्थे तु दृश्यते। न चैतान्यस्मारितस्वार्थानि साक्षाद्वाक्यार्थं प्रत्याययितुमीशते इति स्वार्थस्मारणं वाक्यार्थमितयेऽवान्तरव्यापारः कल्पितः पदानाम्। न च यदर्थं यत्तत्तेन विना पर्यवस्यतीति न स्वार्थमात्राभिधाने पर्यवसानं पदानाम्। न च नञ्वति वाक्ये विधानपर्यवसानम्। तथा सति नञ्पदमनर्थकं स्यात्। यथाहुः—'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम्। वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम्। पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादनम्॥' इति। सेयमेकस्मिन्वाक्ये गतिः। यत्र तु वाक्यस्यैकस्य वाक्यान्तरेण संबन्धस्तत्र लोकानु-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

अनन्यार्थत्वे स्वार्थे प्रामाण्यमन्यथा नेत्युक्तमाशंक्याऽऽह—**नेति**। न हि विषभक्षणवाक्यमन्यार्थत्वान्न स्वार्थे मानं किंतु मानान्तरविरोधात्। अवेक्षणस्य च संस्कारार्थस्य स्वार्थपरिच्छेदकत्वात्। न च तथाविधं वाक्यं न परिच्छेदकं संवादविसंवादयोरसतोरवान्तरतात्पर्यात्तत्परिच्छेदध्रौव्यात्। न चानन्यार्थत्वं प्रामाण्ये प्रयोजकमबाधितस्वार्थज्ञाने तदभावेन प्रामाण्याभावादृष्टेरित्यर्थः। अन्यार्थत्वमप्रयोजकमित्यत्र दृष्टान्तमाह—**तथा हीति**।प्रतिसंयोगिवस्तुतात्पर्यानपेक्षमेव मानं चक्षुः। वाक्यं तु यत्र तात्पर्यं तत्र मानं न प्रत्यर्थमिति वैशेष्यमाह—**अत्रेति**। विध्युद्देशो विधिवाक्यं विधिरुद्दिश्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेः स्तुत्यर्थत्वं विधेः प्राशस्त्यलक्षणापरत्वम्। वृत्तान्तो भूतार्थः। महावाक्यान्तरवाक्यभेदेन पृथक्प्रत्यायकत्वं मन्त्रादेर्विधेश्चेत्याशंक्याऽऽह—**न हीति**। तत्र दृष्टान्तः—**यथेति**। पदद्वयसंबन्धाद्विधिरपि तत्र भात्यप्राप्तनिषेधायोगादित्याशंक्याऽऽह—**नेति**। न प्रत्ययमात्रादर्थसिद्धिस्तत्प्रत्ययस्य रागप्राप्ततया भ्रमत्वात्तत्प्राप्तस्य च रजतादिवन्निषेधादित्यर्थः। यद्यपि पदैकवाक्यतायां नार्थान्तरधीर्विशिष्टबोधनप्रयुक्तपदानामन्यत्रापर्यवसानात्तथाऽपि वाक्यैकवाक्यतायां द्वाराऽर्थे वाक्यार्थधीः। यथा देवदत्तस्य गौः क्रेतव्या बहुक्षीरे-

१ अध्यवसाययितुमिति क्वचित्पुस्तके पाठः।

पदद्वयसम्बन्धात्सुरापानविधिरपीति ॥ अत्रोच्यते ॥ विषम उपन्यासः- युक्तं यत्सुरापानप्रतिषेधे पदान्वयस्यैकत्वादवान्तरवाक्यार्थस्याग्रहणम् ॥ विध्युद्देशार्थवादयोस्त्वर्थवादस्थानि पदानि पृथगन्वयं वृत्तान्तविषयं प्रतिपद्यानन्तरं कैमर्थ्यवशेन कामं विधेस्तावकत्वं प्रतिपद्यन्ते ॥ यथा हि- "वायव्यꣳ श्वेतमालभेत भूतिकामः" [तै० सं० २ । १ । १]

रत्नप्रभा ।

ति भावः । पदैकवाक्यत्ववाक्यैकवाक्यत्ववैषम्यान्मैवमित्याह-**अत्रोच्यत इति** ॥ नञ्पदमेकं **यदा** सुरां पिबेदिति पदाभ्यामन्वेति, **तदा** पदैकवाक्यमेकमेवार्थानुभवं करोति । न तु पदद्वयं पृथक् सुरापानं बोधयति । तस्य विधौ निषेधानुपपत्तेः । वाक्यार्थानुभवं प्रत्यद्वारत्वात् । अर्थवादस्तु भूतार्थसंसर्गस्तुतिद्वारं बोधयन्विधिना वाक्यैकवाक्यतां भजत इत्यस्ति विग्रहाद्यनुभव इत्यर्थः । **नन्वर्थवादस्थपदानामवान्तर**संसर्गबोधकत्वं विना साक्षादेव विध्यन्वयोऽस्तु, तत्राह-**यथा हीति** ॥ साक्षादन्वयायोगं दर्शयति-

भामती ।

सारतो भूतार्थव्युत्पत्तौ च सिद्धायामेकैकस्य वाक्यस्य तत्तद्विशिष्टार्थप्रत्यायनेन पर्यवसितवृत्तिनः पश्चात्कुतश्चिद्धेतोः प्रयोजनान्तरापेक्षायामन्वयः कल्प्यते । यथा 'वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधेयेनोपधावति स एवैनं भूतिं गमयति वायव्यं श्वेतमालभेत' इत्यत्र । इह हि यदि न स्वाध्यायाध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यं वेदराशिं पुरुषार्थतामनेष्यत्ततो भूतार्थमात्रपर्यवसिता नार्थवादा विध्युद्देशेनैकवाक्यतामागमिष्यन् । तस्मात् स्वाध्यायविधिवशात्कैमर्थ्याकांक्षायां वृत्तान्तादिगोचराः सन्तस्तत्प्रत्यायनद्वारेण विधेयप्राशस्त्यं लक्षयन्ति, न पुनरविवक्षितस्वार्था एव तल्लक्षणे प्रभवन्ति, तथा सति लक्षणैव न भवेत् । अभिधेयाविनाभावस्य तद्बीजस्याभावात् । अत एव गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाशब्दः स्वार्थसंबद्धमेव तीरं लक्षयति न तु समुद्रतीरं, तत्कस्य हेतोः, स्वार्थप्रत्यासत्त्यभावात् । न चैतत्सर्वं स्वार्थाविवक्षायां कल्पते । अत एव यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धार्था अर्थवादा दृश्यन्ते, यथा-'आदित्यो वै यूपः' 'यजमानः प्रस्तरः' इत्येवमादयः । तत्र यथा प्रमाणान्तराविरोधः, यथा च स्तुत्यर्थता, तदुभयसिद्ध्यर्थं 'गुणवादस्तु' इति च 'तत्सिद्धिः' इति चासूत्रयज्जैमिनिः । तस्माद्यत्र सोऽर्थोऽर्थवादानां प्रमाणान्तरविरुद्धस्तत्र गुणवादेन प्राशस्त्यलक्षणेति लक्षितलक्षणा । यत्र तु प्रमाणान्तरसंवादस्तत्र प्रमाणान्तरादिवार्थवादादपि सोऽर्थः प्रसिध्यति, द्वयोः परस्परानपेक्षयोः प्रत्यक्षानुमानयोरिवैकत्रार्थे प्रवृत्तेः । प्रमात्रपेक्षया त्वनुवादकत्वम् । प्रमाता ह्यव्युत्पन्नः प्रथमं यथा प्रत्यक्षादिभ्योऽर्थमवगच्छति न तथाम्नायतः, तत्र व्युत्पत्त्याद्यपेक्षत्वात् । न तु प्रमाणापेक्षया, द्वयोः स्वार्थेऽनपेक्षत्वादित्युक्तम् । नन्वेवं मानान्तरविरोधेऽपि कस्माद्गुणवादो भवति, यावता शब्दविरोधे मानान्तरमेव कस्मान्न बाध्यते, वेदान्तैरिवाद्वैतविषयैः प्रत्यक्षादयः प्रपञ्चगोचराः, कस्माद्वाऽर्थवादवद्वेदान्ता अपि गुणवादेन न नीयन्ते । अत्रोच्यते-लोकानुसारतो द्विविधो हि विषयः शब्दानाम्, द्वारतश्च तात्पर्यतश्च । यथैकस्मिन्वाक्ये पदानां पदार्था द्वारतो वाक्यार्थश्च तात्पर्यतो विषयः, एवं वाक्यद्वयैकवाक्यतायामपि । यथेयं देवदत्तीया गौः क्रेतव्येत्येकं वाक्यम्, एषा बहुक्षीरेत्यपरं तदस्य बहुक्षीरत्वप्रतिपादनं द्वारम् । तात्पर्यं तु क्रेतव्येति वाक्यान्तरार्थे । तत्र यद्द्वारतस्तत्प्रमाणान्तरविरोधेऽन्यथा नीयते।यथा विषं भक्षयेति वाक्यं मा अस्य गृहे भुङ्क्ष्वेति वाक्यान्तरार्थपरं सत् । यत्र तु तात्पर्यं तत्र मानान्तरविरोधे पौरुषेयमप्रमाणमेव भवति । वेदान्तास्तु पौर्वापर्यपर्यालोचनया निरस्तसमस्तभेदप्रपञ्चब्रह्मप्रतिपादनपरा अपौरुषेयतया स्वतःसिद्धतात्त्विकप्रमाणभावाः संतस्तात्त्विकप्रमाणभावा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्युक्तं बहुक्षीरत्वद्वारा क्रयणे तात्पर्यमित्युभयं तात्पर्यभेदाद्भाति तथेहापीत्याह-**अत्रेति** । आर्थवादिकानां पदानां साक्षादेव विध्यन्वये किमिति पृथगन्वयप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह-**यथा हीति** । अर्थवादस्थपदानां

इत्यत्र विध्युद्देशवर्तिनां वायव्यादिपदानां विधिना सम्बन्धः॥ नैवं-"वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता वायुमेव स्वेन भागधयेनोपधावति। स एवैनं भूतिं गमयति" [तै० सं० २।१।१] इत्येषामर्थवादगतानां पदानां न हि भवति वायुर्वाऽऽलभेत क्षेपिष्ठा देवता वाऽऽलभेतेत्यादि॥ वायुस्वभावसङ्कीर्तनेन त्ववान्तरमन्वयं प्रतिपद्यैवं विशिष्टदैवत्यमिदं कर्मेति विधिं स्तुवन्ति॥ तद्यत्र योऽवान्तरवाक्यार्थः प्रमाणान्तरगोचरो भवति, तत्र तदनुवादेनार्थवादः प्रवर्तते॥ यत्र प्रमाणान्तरविरुद्धः, तत्र गुणवादेन॥ यत्र तु तदुभयं नास्ति, तत्र किं प्रमाणान्तराभावाद् गुण-

रत्नप्रभा।

न हीति॥ अर्थवादात्सर्वत्र स्वार्थग्रहणमाशंक्यार्थवादान्विभजते—**तद्यत्रेति**॥ **तत्** तत्र अर्थवादेषु **यत्र** "अग्निर्हिमस्य भेषजम्" इत्यादावित्यर्थः। "आदित्यो यूपः" इत्यभेदो बाधित इति तेजस्वित्वगुणवादः। **यत्र** "वज्रहस्तः पुरन्दरः" इत्यादौ मानान्तरसंवादविसंवादौ न स्तः, **तत्र** भूतार्थवाद इत्यर्थ इति विमृश्येत्यध्याहारः। विग्रहार्थवादः, स्वार्थेऽपि तात्पर्यवान्, अन्यपरत्वे सत्यज्ञानाबाधितार्थकशब्दत्वात्,

भामती।

त्प्रत्यक्षादीनि प्रच्याव्य सांव्यवहारिके तस्मिन्व्यवस्थापयन्ति। न च 'आदित्यो वै यूपः' इति वाक्यमादित्यस्य यूपत्वप्रतिपादनपरमपि तु यूपस्तुतिपरम्। तस्मात्प्रमाणान्तरविरोधे द्वारभूतो विषयो गुणवादेन नीयते। यत्र तु प्रमाणान्तरं विरोधकं नास्ति, यथा देवताविग्रहादौ, तत्र द्वारतोऽपि विषयः प्रतीयमानो न शक्यस्त्यक्तुम्। न च गुणवादेन नेतुं, को हि मुख्ये संभवति गौणमाश्रयेदतिप्रसङ्गात्। तथा सत्यनधिगतं विग्रहादि प्रतिपादयत् वाक्यं भिद्येतेति चेत् अद्धा। भिन्नमेवैतद्वाक्यम्। तथा सति तात्पर्यभेदोऽपीति चेत्। न। द्वारतोऽपि तदवगतौ तात्पर्यान्तरकल्पनाऽयोगात्। न च यस्य यत्र न तात्पर्यं तस्य तत्राप्रामाण्यं, तथा सति विशिष्टपरं वाक्यं विशेषणेष्वप्रमाणमिति विशिष्टपरमपि न स्यात्, विशेषणाविषयत्वात्। विशिष्टविषयत्वेन तु तदाक्षेपे परस्पराश्रयत्वम्। आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ सत्यां विशिष्टविषयत्वं विशिष्टविषयत्वाच्च तदाक्षेपः। तस्माद्विशिष्टप्रत्ययपरेभ्योऽपि विशेषणानि प्रतीयमानानि तस्यैव वाक्यस्य विषयत्वेनानिच्छताप्यभ्युपेयानि यथा, तथान्यपरेभ्योऽप्यर्थवादवाक्येभ्यो देवताविग्रहादयः प्रतीयमाना असति प्रमाणान्तरविरोधे न युक्तास्त्यक्तुम्। न हि मुख्यार्थसंभवे गुणवादो युज्यते। न च भूतार्थमप्यपौरुषेयं वचो मानान्तरापेक्षं स्वार्थे, येन मानान्तरासंभवे भवेदप्रमाणमित्युक्तम्। स्यादेतत्। तात्पर्यैक्येऽपि यदि वाक्यभेदः, कथं तर्ह्यर्थैकत्वाद्वेकं वाक्यम्। न। तत्रतत्र यथास्वं तत्तत्पदार्थविशिष्टैकपदार्थप्रतीतिपर्यवसानसंभवात्। स तु पदार्थान्तरविशिष्टः पदार्थ एकः क्वचिद् द्वारभूत क्वचिद् द्वारीत्येतावान् विशेषः। नन्वेवं सति ओदनं भुक्त्वा ग्रामं गच्छतीत्यत्रापि वाक्यभेदप्रसङ्गः। अन्यो हि संसर्ग ओदनं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

विधिना साक्षादसंबन्धे योग्यत्वाभावं हेतुमाह—**न हीति**। कथं तर्हि विधिना तेषामन्वयस्तत्राऽऽह—**वाय्विति**। अध्ययनविध्युपात्तस्याक्षरमात्रस्यापि नैष्फल्यायोगात्तत्फलाकांक्षायामर्थवादानां विधेयस्तुतिलक्षणया तदेकवाक्यत्वम्। न चान्वयभेदेऽपि वाक्यभेदस्तात्पर्यभेदस्य तद्भेदकस्याभावादित्यर्थः। तर्हि सर्वत्रार्थवादानां स्वार्थे प्रामाण्यात् 'अग्निर्हिमस्य' इत्याद्यपि स्वार्थे प्रमाणं नेत्याह—**तदिति**। मानान्तरसंवादाभावादादित्यो यूप इत्यादीनां स्वार्थे प्रामाण्यमाशंक्योक्तम्—**यत्रेति**। "वज्रहस्तः पुरंदरः" इत्यादिषु संवादविसंवादयोरभावेऽपि संदेहान्न स्वार्थे मानतेत्याशंक्याऽऽह—**यत्र त्विति**। इतिशब्दादूर्ध्वं विचार्येत्यध्याहार्यम्। उक्तं हि—"विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते। भूतार्थवादस्तद्धानादर्थवादस्त्रिधा मतः" इति। यत्र विद्यमानार्थत्वं तत्र संवादो दृष्टः, प्रकृते तदभावात्किं गुणवादः किंवा यत्र विरोधस्त-

वादः स्याद्-आहोस्वित्-प्रमाणान्तराविरोधाद्विद्यमानार्थवाद इति प्रतीतिशरणैर्विद्यमानार्थवाद आश्रयणीयो न गुणवादः ॥ एतेन मन्त्रो व्याख्यातः ॥ अपि च, विधिभिरेवेन्द्रादिदेवत्यानि हवींषि चोदयद्भिर-पेक्षितमिन्द्रादीनां स्वरूपम् । न हि स्वरूपरहिता इन्द्रादयश्चेतस्यारोप-यितुं शक्यन्ते ॥ न च चेतस्यनारूढायै तस्यैतस्यै देवतायै हविः प्रदातुं शक्यते ॥ श्रावयति च-"यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा

रत्नप्रभा ।

प्रयाजादिवाक्यवदिति न्यायं मन्त्रेष्वतिदिशति-**एतेनेति** ॥ वेदान्तानुवादगुणवादानां निरासाय हेतौ पदानि । **न चो**भयपरत्वे वाक्यभेदः । अवान्तरार्थस्य महावाक्यार्थद्वारत्वादिति भावः । विध्यनुपपत्त्यापि स्वर्गवद्देवताविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह-**अपि चेति** ॥ **ननु** क्लेशात्मके कर्मणि विधिः फलं विना अनुपपन्न इति भवतु "यन्न दुःखेन संभिन्नम्" इत्यर्थवादसिद्धः स्वर्गो विधिप्रमाणकः । विग्रहं बिना विधेः कानुप-पत्तिस्तामाह-**न हीति** ॥ उद्दिश्य त्यागानुपपत्त्या चेतस्यारोहोऽङ्गीकार्य इत्यत्र श्रुतिमप्याह-**यस्या इति** ॥ अतश्चेतस्यारोहार्थः विग्रह एष्टव्यः । **किञ्च** कर्मप्रकरणपाठाद्विग्रहप्रमितिरपि प्रयाजवत्कर्माङ्ग-

भामती ।

भुक्त्वेति, अन्यस्तु ग्रामं गच्छतीति । न । एकत्र प्रतीतेरपर्यवसानात् । भुक्त्वेति हि समानकर्तृकता पूर्वकालता च प्रतीयते । न चेयं प्रतीतिरपरकालक्रियान्तरप्रत्ययमन्तरेण पर्यवस्यति । तस्माद्यावति पद-समूहे पदाहिताः पदार्थस्मृतयः पर्यवस्यन्ति तावदेकं वाक्यम् । अर्थवादवाक्ये चैताः पर्यवस्यन्ति विनैव विधिवाक्यं विशिष्टार्थप्रतीतेः । न च द्वाभ्यां द्वाभ्यां पदाभ्यां विशिष्टार्थप्रत्ययपर्यवसानात् पञ्चषट्पदवति वाक्ये एकस्मिन्नानात्वप्रसङ्गः । नानात्वेऽपि विशेषणानां विशेष्यस्यैकत्वात्, तस्य च सकृच्छ्रुतस्य प्रधान-भूतस्य गुणभूतविशेषणानुरोधेनावर्तनायोगात् । प्रधानभेदे तु वाक्यभेद एव । तस्माद्विधिवाक्यादर्थ-वादवाक्यमन्यदिति वाक्ययोरेव स्वस्ववाक्यार्थप्रत्ययावसितव्यापारयोः पश्चात्कुतश्चिदपेक्षायां परस्परान्वय इति सिद्धम् । **अपि च विधिभिरेवेन्द्रादिदेवत्यानीति** । देवतामुद्दिश्य हविरवमृश्य च तद्विषयस्व-त्वत्याग इति यागशरीरम् । न च चेतस्यनालिखिता देवतोद्देष्टुं शक्या । न च रूपरहिता चेतसि शक्यत आलेखितुमिति यागविधिनैव तद्रूपापेक्षिणा यादृशमन्यपरेभ्योऽपि मन्त्रार्थवादेभ्यस्तद्रूपमवगतं तदभ्युपेयते, रूपान्तरकल्पनायां मानाभावात् । मन्त्रार्थवादयोरत्यन्तपरोक्षवृत्तिप्रसङ्गाच्च । यथा हि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्चैव तद्दृष्टेरिह तदभावाद्विद्यमानार्थतेति संदेहे मानानां स्वतोमानत्वाद्विद्यमानार्थता, सति च मुख्ये गुणा-नाश्रयणादर्थवादवाक्यानि स्वार्थप्रमितावनन्यार्थान्येव फलवशादन्यार्थानि विधिप्रकरणस्थानुवादविरोधविधु-रवाक्यत्वात्प्रयाजादिवाक्यवदित्यनुमानादित्याह-**प्रतीतीति**।अर्थवादानां संवादविसंवादासत्त्वे स्वार्थे प्रामा-ण्योक्त्या मन्त्राणामपि तदुक्तमेवेत्यतिदिशति-**एतेनेति** । तस्यापि संवादाद्यभावे स्वार्थे मानत्वाविशे-षात्प्रतीते देवतारूपे प्रामाण्यमावश्यकमित्यर्थः। न केवलं मन्त्रादिप्रमाणकमेव देवतारूपं विधिप्रमाणक-मपीत्युपादानं प्रमाणयति-**अपि चेति** । यथा स्वर्गकामवाक्ये विध्यपेक्षितं स्वर्गरूपं 'यन्न दुःखेन संभि-न्नम्' इत्यर्थवादसिद्धं विधिप्रमाणकं तथा यागविधिनैव देवतारूपापेक्षणादर्थवादादिसिद्धमपि तद्रूपं तत्प्र-माणकमेवेत्यर्थः । कथमिन्द्रादिस्वरूपापेक्षा विधीनां ते हि करणेतिकर्तव्यताभाव्यमात्रापेक्षिणस्तत्राऽऽह-**न हीति**।दर्शपूर्णमासाधिकारपाठात्प्रयाजाद्यनुष्ठानादेवापूर्वसिद्धिः। नचौत्सर्गिकप्रतीतिकार्यार्थवादप्रमितदेवता-प्रमितिमतो यागादपूर्वसिद्धिरविशेषादित्यर्थः । चेतसि देवतारूपारोपणमपि मा भूत्तत्संप्रदानकहविर्दानकस्य तदपेक्षत्वाभावादित्याशंक्याऽऽह-**न चेति** । देवतामुद्दिश्य हविरवमृश्य तदीयस्वत्वत्यागात्मकत्वाद्यागस्ये-त्यर्थः । न केवलं यागदेहालोचनया चेतसि देवतारोपः किंतु श्रूयमाणत्वाच्चेत्याह-**श्रावयतीति** । विध्य-

ध्यायेद्वषट् करिष्यन्'' [ऐ० ब्रा०३।८।१] इति॥ न च शब्दमात्रमर्थस्वरूपं सम्भवति। शब्दार्थयोर्भेदात् ॥ तत्र यादृशं मन्त्रार्थवादयोरिन्द्रादीनां स्वरूपमवगतं न तत्तादृशं शब्दप्रमाणकेन प्रत्याख्यातुं युक्तम् ॥ इतिहासपुराणमपि व्याख्यातेन मार्गेण सम्भवन्मन्त्रार्थवादमूलत्वात्प्रभवति देवताविग्रहादि साधयितुम् ॥ प्रत्यक्षादिमूलमपि सम्भवति॥ भवति ह्यस्माकमप्रत्यक्षमपि चिरन्तनानां प्रत्यक्षम्॥तथा च व्यासादयो देवादिभिः

रत्नप्रभा।

त्वेनांगीकार्या। तां विना कर्मापूर्वासिद्धेः। **किञ्च** सुप्रसन्नविग्रहवद्देवतां त्यक्त्वा शब्दमात्रं देवतेति भक्तिरयुक्तेत्याह–**न च शब्देति**॥ **न चा**ऽऽकृतिमात्रं शब्दशक्यमस्तु किं विग्रहेणेति **वाच्यम्**। निर्व्यक्त्याकृत्ययोगात्। अतः शब्दस्यार्थाकांक्षायां मन्त्रादिप्रमितविग्रहोऽङ्गीकार्य इत्याह–**तत्रेति**॥ **एवं** मन्त्रार्थवादमूलकमितिहासादिकमपि विग्रहे मानमित्याह–**इतिहासेति**॥ प्रमाणत्वेन संभवदित्यर्थः। व्यासादीनां योगिनां देवतादिप्रत्यक्षमपीतिहासादेर्मूलमित्याह–**प्रत्यक्षेति**॥ व्यासादयो, देवतादिप्रत्यक्षशून्याः,

भामती।

'व्रात्यो व्रात्यस्तोमेन यजते' इति व्रात्यस्वरूपापेक्षायां यस्य पिता पितामहो वा सोमं न पिबेत् स व्रात्य इति व्रात्यस्वरूपमवगतं व्रात्यस्तोमविध्यपेक्षितं सद्विधिप्रमाणकं भवति, यथा वा स्वर्गस्य रूपमलौकिकं 'स्वर्गकामो यजेत' इति विधिनापेक्षितं सदर्थवादतोऽवगम्यमानं विधिप्रमाणकम्, तथा देवतारूपमपि। ननूद्देशो रूपज्ञानमपेक्षते न पुना रूपसत्तामपि, देवतायाः समारोपेणापि च रूपज्ञानमुपपद्यत इति समारोपितमेव रूपं देवताया मन्त्रार्थवादैरुच्यते। सत्यं, रूपज्ञानमपेक्षते। तच्चान्यतोऽसंभवान्मन्त्रार्थवादेभ्य एव। तस्य तु रूपस्यासति बाधकेऽनुभवारूढं तथाभावं परित्यज्यान्यथात्वमननुभूयमानमसांप्रतं कल्पयितुम्। तस्माद्विध्यपेक्षितमन्त्रार्थवादैरन्यपरैरपि देवतारूपं बुद्धावुपनिधीयमानं विधिप्रमाणकमेवेति युक्तम्। स्यादेतत्। विध्यपेक्षायामन्यपरादपि वाक्यादवगतोऽर्थः स्वीक्रियते, तदपेक्षैव तु नास्ति, शब्दरूपस्य देवताभावात्, तस्य च मानान्तरवेद्यत्वादित्यत आह–**न च शब्दमात्रमिति**। न केवलं मन्त्रार्थवादतो विग्रहादिसिद्धिः, अपि तु इतिहासपुराणलोकस्मरणेभ्यो मन्त्रार्थवादमूलेभ्यो वा प्रत्यक्षादमूलेभ्यो वेत्याह–**इतिहासेति**।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

पेक्षायां मन्त्रादिभ्यो देवताविग्रहादि ग्राह्यं तदपेक्षैव नास्ति शब्दरूपस्यैव देवतात्वात्तस्य च मानान्तरसिद्धत्वात्तत्राऽऽह–**न चेति**। विमता बुद्धिः शब्दातिरिक्तार्थाकारा कारकबुद्धित्वात्कर्तृबुद्धिवत्। न च मन्त्ररूपकारकबुद्धौ व्यभिचारस्तत्रापि'ऐन्द्र्या गार्हपत्यम्' इत्यादिकारकत्ववादिशब्दातिरिक्तमन्त्ररूपार्थाकारबुद्धित्वोपगमादिति भावः। ननु तथाऽपि देवतारूपज्ञानमुद्देशोऽपेक्षते न तद्रूपसत्त्वमारोपादपि तद्धीयोगाद्योषिदग्निधीवत्तत्राऽऽह–**तत्रेति**। दृष्टस्यासति बाधके न मिथ्यात्वम्। न च कर्मणो देवतागुणत्वात्तस्मादेव फलोत्पादे यागस्य फलवत्त्वविरोधोऽपूर्ववद्देवताप्रसादस्यापि यागावान्तरव्यापारत्वादित्यर्थः। न केवलं मन्त्रार्थवादेभ्यो देवताविग्रहादिसिद्धिः किं त्वितिहासपुराणादपीत्याह–**इतिहासेति**। मन्त्रादावुक्तप्रामाण्यप्रकारो व्याख्यातो मार्गः। न केवलं मन्त्राद्येव तन्मूलं किंतु प्रत्यक्षाद्यपीत्याह–**प्रत्यक्षादीति**। ननु न तत्तस्य मूलं न हि देवादिविषयमस्मदादीनामस्ति प्रत्यक्षं तत्राऽऽह–**भवतीति**। व्यासादीनां तद्विषयं प्रत्यक्षमस्तीत्यत्र मानमाह—**तथा चेति**। न चाऽऽर्षं प्रत्यक्षमितिहासादिसिद्धं तच्च तन्मूलतया मानमित्यन्योन्याश्रयत्वमार्षप्रत्यक्षस्य योगिप्रत्यक्षान्तर्भूतस्यानुमानागमाभ्यामेव सिद्धत्वादितिहासादौ च तन्मूलत्वव्यक्तीकरणाय तदनुवादादित्यर्थः। ननु पूर्वेऽपि व्यासादयो न देवादीन्प्रत्यक्षयन्ति प्राणित्वा-

१ देवतेत्युक्तिरिति पाठो बहुषु पुस्तकेषु।

प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति स्मर्यते ॥ यस्तु ब्रूयादिदानीन्तनानामिव पूर्वेषामपि नास्ति देवादिभिर्व्यवहर्तुं सामर्थ्यमिति, स जगद्वैचित्र्यं प्रतिषेधेत् ॥ इदानीमिव च नान्यदापि सार्वभौमः क्षत्रियोऽस्तीति ब्रूयात् ॥ ततश्च राजसूयादिचोदना-उपरुन्ध्यात् ॥ इदानीमिव च कालान्तरेऽप्यव्यवस्थितप्रायान्वर्णाश्रमधर्मान्प्रतिजानीत ॥ ततश्च व्यवस्थाविधायिशास्त्रमनर्थकं स्यात् ॥ तस्माद्धर्मोत्कर्षवशाच्चिरन्तना देवादिभिः प्रत्यक्षं व्यवजह्रुरिति श्लिष्यते ॥ अपि च स्मरन्ति-"स्वाध्यायादिष्टदेवतासम्प्रयोगः" [योग० सू० २ । ४४] इत्यादि ॥ योगोऽप्यणिमाद्यैश्वर्यप्राप्तिफलकः स्मर्यमाणो न शक्यते साहसमात्रेण प्रत्याख्यातुम् ॥ श्रुतिश्च योगमाहात्म्यं प्रख्यापयति-"पृथ्व्यप्तेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चा-

रत्नप्रभा ।

प्राणित्वाद्, अस्मद्वदित्यनुमानमतिप्रसंगेन दूषयति-**यस्त्वित्यादिना** ॥ सर्वं, घटाभिन्नं, वस्तुत्वात्, घटवदिति जगद्वैचित्र्यं नास्तीत्यपि स ब्रूयात् । **तथा** क्षत्रियाभावं वर्णाश्रमाभावं वर्णाश्रमाद्यव्यवस्थां च ब्रूयात् । निरंकुशबुद्धित्वात् । तथा च राजसूयादिशास्त्रस्य कृतादियुगधर्मव्यवस्थाशास्त्रस्य बाध इत्यर्थः । योगसूत्रार्थादपि देवादिप्रत्यक्षसिद्धिरित्याह-**अपि चेति** ॥ मन्त्रजपाद्देवसान्निध्यं, तत्संभाषणं चेति **सूत्रार्थः** । योगमाहात्म्यस्य श्रुतिस्मृतिसिद्धत्वाद्योगिनामस्ति देवादिप्रत्यक्षमित्याह-**योग इति**॥पादतलादा जानोर्जानोरा नाभेर्नाभेरा ग्रीवाया ग्रीवायाश्चाऽऽकेशप्ररोहं ततश्चाब्रह्मरन्ध्रं पृथिव्यादिपञ्चके समुत्थिते धारणजाते योगगुणे चाणिमादिके प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं शरीरं प्राप्तस्य योगिनो न रोगादिस्पर्श

भामती ।

श्लिष्यते युज्यते । निगदव्याख्यातमन्यत् । तदेवं मन्त्रार्थवादादिसिद्धे देवताविग्रहादौ गुर्वादिपूजावद्देवतापूजात्मको यागो देवताप्रसादादिद्वारेण सफलोऽवकल्पते । अचेतनस्य तु पूजामप्रतिपद्यमानस्य तदनुपपत्तिः । न चैवं यज्ञकर्मणो देवतां प्रति गुणभावाद्देवतातः फलोत्पादे : यागभावनायाः श्रुतं फलवत्त्वं । यागस्य च तां प्रति तत्फलांशं वा प्रतिश्रुतं करणत्वं हातव्यम् । यागभावनाया एव हि फलवत्या यागलक्षणस्वकरणावान्तरव्यापारत्वाद्देवताभोजनप्रसादादीनाम्, कृषिकर्मण इव तत्तदवान्तरव्यापारस्य सस्याधिगमसाधनत्वम् । आग्नेयादीनामिवोत्पत्तिपरमापूर्वावान्तरव्यापाराणां भवन्मते स्वर्गसाधनत्वम् । तस्मात्कर्मणो अपूर्वावान्तरव्यापारस्य वा देवताप्रसादावान्तरव्यापारस्य वा फलवत्त्वात् प्रधानत्वमुभयस्मिन्नपि पक्षे समानं, न तु देवताया विग्रहादिमत्याः प्राधान्यमिति न धर्ममीमांसायाः सूत्रम्-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

दस्मदादिवदित्यनुमानान्न योगिप्रत्यक्षं तन्मूलमिति शंकते-**यस्त्विति** । सामान्यतो दृष्टमतिप्रसक्त्या प्रत्याचष्टे--**स इति** । विमतं घटमात्रं वस्तुत्वाद्धटवदित्यपि संभवादित्यर्थः । अतीतानागतौ कालौ सार्वभौमशून्यौ कालत्वाद्वर्तमानवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह-**इदानीमिवेति** । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वं प्रत्याह-**ततश्चेति** । विमतः कालोऽव्यवस्थितप्रायवर्णाश्रमशाली कालत्वात्संमतवदित्यतिप्रसङ्गान्तरमाह-**इदानीमिवेति** । तत्रापि सिद्धसाध्यत्वमाशङ्क्याऽऽह-**ततश्चेति** । व्यवस्थाविधायि तत्तद्युगेषु तत्तद्वर्णाश्रमयोगितया तत्तदसंकीर्णधर्मबोधकमित्यर्थः । सामान्यतो दृष्टस्यातिप्रसक्तिप्रहतत्वे फलितमाह-**तस्मादिति** । इष्टदेवतासाक्षात्कारोद्देशेन जपविधानादपि युक्तमेतदित्याह-**अपि चेति** । आदिपदेन संयोगफलं देवतासाक्षात्कारस्तत्फलं व्यवहारश्चोच्यते । योगशास्त्रादपि योगिनो देवतादिभिः सह प्रत्यक्षं व्यवहरन्तीति दृष्टमित्याह-**योगोऽपीति** । न केवलं योगशास्त्राद्योगमाहात्म्यधीः किंतु श्रुतेरपीत्याह-**श्रुतिश्चेति** ।

१ पृथ्व्याप्यतेज इति पाठ इदानीन्तनोपनिषन्मूलपुस्तके ।

त्मके योगगुणे प्रवृत्ते । न तस्य रोगो न जरा न मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्निमयं शरीरम्'' [श्वेता० २ । १२] इति ॥ ऋषीणामपि मन्त्रब्राह्मणदर्शिनां सामर्थ्यं नास्मदीयेन सामर्थ्येनोपमातुं युक्तम् ॥ तस्मात्समूलमितिहासपुराणम् ॥ लोकप्रसिद्धिरपि न सति सम्भवे निरालम्बनाध्यवसातुं युक्ता ॥ तस्मादुपपन्नो मन्त्रादिभ्यो देवादीनां विग्रहवत्त्वाद्यवगमः ॥ ततश्चार्थित्वादिसम्भवादुपपन्नो देवादीनामपि ब्रह्मविद्यायामधिकारः ॥ क्रममुक्तिदर्शनान्यप्येवमेवोपपद्यन्ते ॥ ३३ ॥ इति देवता-(तदुपर्य) धिकरणम् ॥ ९ ॥

शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि ॥३४॥ (१०) ॥

यथा मनुष्याधिकारनियममपोद्य देवादीनामपि विद्यास्वधिकार उक्तः तथैव द्विजात्यधिकारनियमापवादेन शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादित्येतामा-

---

रत्नप्रभा ।

इत्यर्थः ॥ चित्रकारादिप्रसिद्धिरपि विग्रहे मानमित्याह—**लोकेति** ॥ अधिकरणार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**॥ चिन्तायाः फलमाह—**क्रमेति** ॥ **एवमेव** देवादीनां ब्रह्मविद्याधिकारे सत्येव देवत्वप्राप्तिद्वारा मुक्तिफलान्युपासनानि युज्यन्ते देवानामनधिकारे ज्ञानाभावात्क्रममुक्त्यर्थिनामुपासनेषु प्रवृत्तिर्न स्यात् । अतोऽधिकारनिर्णयात्प्रवृत्तिसिद्धिरिति भावः ॥ ३३ ॥ (९) ॥ **शुगस्य—सूच्यते हि** । पूर्वेणास्य दृष्टान्तसङ्गतिमाह—**यथेति** ॥ पूर्वत्र देवादीनामधिकारसिद्ध्यर्थं मन्त्रादीनां भूतार्थे विग्रहादौ समन्वयोक्त्या वेदान्ता-

भामती ।

'अपि वा शब्दपूर्वत्वाद्यज्ञकर्म प्रधानं गुणत्वे देवताश्रुतिः' इति विरुध्यते । तस्मात्सिद्धो देवतानां प्रायेण ब्रह्मविद्यास्वधिकार इति ॥ ३३ ॥ (९) ॥ **शुगस्य तदनादरश्रवणात्तदाद्रवणात्सूच्यते हि** । अवान्तरसंगतिं कुर्वन्नधिकरणतात्पर्यमाह—**यथा मनुष्याधिकारेति** । शङ्काबीजमाह—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पादतलमारभ्याऽऽजानोर्जानोरा नाभेर्नाभेराग्रीवं ग्रीवायाश्चाऽऽकेशप्ररोहं ततश्चाऽऽब्रह्मरन्ध्रं क्रमेण पृथिव्यादिधारणया पृथिव्यादिपञ्चात्मके भूतसमुदाये समुत्थिते प्रतिपत्तिद्वारा वशीकृते योगगुणे चाणिमादौ प्रवृत्ते योगाभिव्यक्तं तेजोमयं देहं प्राप्तस्य योगिनो न जरादिसंगतिरित्यर्थः । किंच,मन्त्रादिदृशामृषीणां शक्तिरस्मदादिशक्तिसदृशी नेत्यभ्युपगन्तव्यम् । तथा व्यासादीनामपि शक्तेरस्मदादिशक्त्यतिशायितया न तत्प्रत्यक्षं प्रतिक्षेप्तुं शक्यमित्याह—**ऋषीणामिति** । सिद्धे व्यासादीनामतीन्द्रियार्थदर्शित्वे फलितमाह—**तस्मादिति** । तथा चेतिहासादिप्रामाण्याद्देवताविग्रहादिपञ्चकसिद्धिरित्यर्थः । लोकप्रसिद्ध्याऽपि तत्सिद्धिरित्याह—**लोकेति** । प्रमाणस्यादुष्टत्वे प्रमेयसिद्धिरवश्यंभाविनीत्यवान्तरप्रकृतमुपसंहरति—**तस्मादिति** । तेषां विग्रहवत्त्वादौ सिद्धे प्रकृते किमित्याशङ्क्य परमप्रकृतमुपसंहरति—**ततश्चेति** । किंच, ब्रह्मलोकादिप्राप्तानां देवादिभावं प्राप्तानां तत्रोत्पन्नापरोक्षधियां मुक्तिवादीन्यपि श्रुतिस्मृतिवाक्यानि देवादीनामधिकारं सूचयन्तीति तेषां विद्याधिकारे श्रुतार्थापत्तिमाह—**क्रमेति** ॥ ३३ ॥ (९) ॥ मनुष्याधिकारनियमापवादेन देवादीनामधिकारवद्द्विजात्यधिकारनियमं निरस्य शूद्रस्यापि स्यादधिकारः संवर्गविद्याधिकारिणि जानश्रुतौ शूद्रशब्दादित्याशङ्क्याऽऽह—**शुगस्येति** । प्रासङ्गिकीं संगतिं वदन्नधिकरणस्य तात्पर्यमाह—**यथेति** । पूर्वत्रात्रैवर्णिकदेवाद्यधिकारोक्त्या मन्त्रादीनां स्वार्थे समन्वयः साधितः । संप्रति विद्याधिकारिणि शूद्रशब्ददृष्टेर्जातिशूद्रस्यापि विद्याहेतुवेदान्तविचारादिष्वधिकारमाशंक्य शूद्रशब्दस्य क्षत्रिये समन्वयोक्तेरेतदध्यायान्तर्भावोऽस्य युक्तः । आर्थवादिकशूद्रशब्दस्यैव पौर्वापर्यालोचनया वेदान्तानां स्वार्थे समन्वयसिद्धेः श्रुत्यादिसं-

शङ्कां निवर्तयितुमिदमधिकरणमारभ्यते ॥ तत्र शूद्रस्याप्यधिकारः स्यादिति तावत्प्राप्तम् । अर्थित्वसामर्थ्ययोः सम्भवात्–"तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" [तै० सं० ७ । १ । १ । ६] इतिवच्छूद्रो विद्यायामनवक्लृप्त इति च निषेधाश्रवणात् ॥ यच्च कर्मस्वनधिकारकारणं शूद्रस्यानग्नित्वं, न तद्विद्यास्वधिकारस्यापवादकं लिंगम् ॥ न ह्याहवनीयादिरहितेन विद्या वेदितुं न शक्यते ॥ भवति च लिङ्गं शूद्राधिकारस्योपोद्बलकं–संवर्गविद्यायां हि जानश्रुतिं पौत्रायणं शुश्रूषुं शूद्रशब्देन

रत्नप्रभा ।

नामपि भूतार्थे ब्रह्मणि समन्वयो दृढीकृतः । अत्रापि शूद्रशब्दस्य श्रौतस्य क्षत्रिये समन्वयोक्त्या स[1] दृढीक्रियत इत्यधिकरणद्वयस्य प्रासंगिकस्यास्मिन्समन्वयाध्यायेऽन्तर्भाव इति मन्तव्यम् । **पूर्वपक्षे** शूद्रस्यापि द्विजवद्वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः **सिद्धान्ते** तदभाव इति फलम् । अत्र वेदान्तविचारो विषयः । स किं शूद्रमधिकरोति न वेति संभवासंभवाभ्यां सन्देहे पूर्वपक्षमाह–**तत्र शूद्रस्यापीत्यादिना । तस्माद्** अनग्नित्वाद् **अनवक्लृप्तः** असमर्थः । विद्यार्थिनि शूद्रशब्दप्रयोगाल्लिङ्गादपि शूद्रस्याधिकार इत्याह–**भवति चेति** ॥ जानश्रुतिः किल षट् शतानि गवां, रथं च रैक्काय गुरवे निवेद्य मां शिक्षये-

भामती ।

तत्रेति । निर्मृष्टनिखिलदुःखानुषङ्गे शाश्वतिक आनन्दे कस्य नाम चेतनस्यार्थिता नास्ति, येनार्थितायाअभावाच्छूद्रो नाधिक्रियेत।नाप्यस्य ब्रह्मज्ञाने सामर्थ्याभावः । द्विविधं हि सामर्थ्यं निजं चागन्तुकं च । तत्र द्विजातीनामिव शूद्राणां श्रवणादिसामर्थ्यं निजमप्रतिहतम् । अध्ययनाभावादागन्तुकसामर्थ्याभावे सत्यनधिकार इति चेत्, हन्त, आधानाभावे सत्यग्न्यभावादग्निसाध्ये कर्मणि मा भूदधिकारः । न च ब्रह्मविद्यायामग्निः साधनमिति किमित्यनाहिताग्नयो नाधिक्रियन्ते । न चाध्ययनाभावात्तत्साधनायामनधिकारो ब्रह्मविद्यायामिति सांप्रतम् । यतो युक्तं 'यदाहवनीये जुहोति' इत्याहवनीयस्य होमाधिकरणतया विधानात्तद्रूपस्यालौकिकतयानारभ्याधीतवाक्यविहितादाधानादन्यतोऽनधिगमादाधानस्य च द्विजातिसंबन्धितया विधानात्तत्साध्योऽग्निरलौकिको न शूद्रस्यास्तीति नाहवनीयादिसाध्ये कर्मणि शूद्रस्याधिकार इति । न च तथा ब्रह्मविद्यायामलौकिकमस्ति साधनं यच्छूद्रस्य न स्यात् । अध्ययननियम इति चेत् । न । विकल्पासहत्वात् । तदध्ययनं पुरुषार्थे वा नियम्येत, यथा धनार्जने प्रतिग्रहादि । क्रत्वर्थे वा, यथा 'व्रीहीनवहन्ति' इत्यवघातः । न तावत् क्रत्वर्थे । न हि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इति कंचित् क्रतुं प्रकृत्य पठ्यते, यथा दर्शपूर्णमासं प्रकृत्य 'व्रीहीनवहन्ति' इति । न चानारभ्याधीतमप्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धितया क्रतुमुपस्थापयति, येन वाक्येनैव क्रतुना संबध्येताध्ययनम् । न हि यथा जुह्वादि अव्यभिचरितक्रतुसंबद्धमेवं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

गतयः पूर्वपक्षे जातिशूद्रस्यापि ब्रह्मविद्यायां त्रैवर्णिकादविशेषः, सिद्धान्ते ततो विशेषः फलति । ब्रह्मविद्या विषयः । तस्यां शूद्रस्याधिकारोऽस्ति न वेत्यधिकारहेतुसत्त्वासत्त्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षयति–**तत्रेति** । सत्यपि लौकिके सामर्थ्ये शास्त्रीयसामर्थ्याभावादनधिकारमाशंक्याऽऽह–**तस्मादिति** । अनग्नित्वादित्यर्थः । अनवक्लृप्तत्वमयोग्यत्वम् । कर्मानधिकारे तेनैव न्यायेन विद्यायामपि नाधिकारस्तत्राऽऽह–**यच्चेति** । किमाहवनीयाद्यभावादनधिकारः शूद्रस्य विद्यायामुच्यते किंवाऽधिकारे मानाभावात्तत्राऽऽद्यं दूषयति–**न हीति** । विद्याया दृष्टसाधनत्वादाहवनीयादेस्तत्राकिंचित्करत्वात्तद्रहितस्यापि तद्धेतुमतस्तत्प्राप्तिरिति भावः । द्वितीयं निराह–**भवतीति** । अहेति खेदार्थो निपातः । हारेण सहित इत्वा रथः स तवैव हे शूद्र गोभिः सहास्तु किमनेनात्यल्पेन गार्हस्थ्यं निर्वोढुमसमर्थेनेति रैक्को जानश्रुतिं विद्याधिकारिणं शूद्रशब्देनोक्त्वा-

१ ब्रह्मणि समन्वयः ।

परामृशति–"अह हारेत्वा शूद्र तवैव सह गोभिरस्तु" [छां०४।२।३] इति ॥ विदुरप्रभृतयश्च शूद्रयोनिप्रभवा विशिष्टविज्ञानसम्पन्नाः स्मर्यन्ते॥ तस्मादधिक्रियते शूद्रो विद्यास्विति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ न शूद्रस्याधिकारो वेदाध्ययनाभावात् ॥ अधीतवेदो हि विदितवेदार्थो वेदार्थेष्वधिक्रियते ॥ न च शूद्रस्य वेदाध्ययनमस्ति॥ उपनयनपूर्वकत्वाद्वेदाध्ययनस्य॥ उपनयनस्य च वर्णत्रयविषयत्वात् ॥ यत्त्वर्थित्वं, न तदसति सामर्थ्येऽधिकारकारणं

रत्नप्रभा ।

त्युवाच । ततो रैक्वो विधुरः कन्यार्थी सन्निदमुवाच ॥ **अहेति** । निपातः खेदार्थः । हारेण निष्केण युक्त **इत्वा**–गन्ता रथः–**हारेत्वा** स च गोभिस्सह हे शूद्र तवैवास्तु किमल्पेनानेन मम गार्हस्थ्यानुपयोगिनेति भावः । अर्थित्वादिसंभवे श्रेयस्साधने प्रवृत्तिरुचिता । स्वाभाविकत्वादिति न्यायोपेताल्लिङ्गादित्याह–**तस्मादिति** ॥ सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति–**न शूद्रस्याधिकार इत्यादिना** ॥ आपाततो विदितो वेदार्थो येन तस्येत्यर्थः । अध्ययनविधिना संस्कृतो वेदः, तदुत्थमापातज्ञानञ्च वेदार्थविचारेषु शास्त्रीयं

भामती ।

स्वाध्याय इति । तस्मान्नैष क्रत्वर्थे नियमः । नापि पुरुषार्थे । पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिर्हि पुरुषार्थो भवति, यथा फलं तदुपायो वा । तदुपायेऽपि हि विधितः प्राक् सामान्यरूपा प्रवृत्तिः पुरुषेच्छानिबन्धनैव । इतिकर्तव्यतासु तु सामान्यतो विशेषतश्च प्रवृत्तिर्विधिपराधीनैव । न ह्यनधिगतकरणभेद इतिकर्तव्यतासु घटते । तस्माद्विध्यधीनप्रवृत्तितयाऽङ्गानां क्रत्वर्थता । क्रतुरिति हि विधिविषयेण विधिं परामृशति विषयिणम् । तेनार्थ्यते विषयीक्रियत इति क्रत्वर्थः । न चाध्ययनं वा स्वाध्यायो वा तदर्थज्ञानं वा प्राग्विधेः पुरुषेच्छाधीनप्रवृत्तिः, येन पुरुषार्थः स्यात् । यदि चाध्ययनेनैवार्थावबोधरूपं नियम्येत ततो मानान्तरविरोधः । तद्रूपस्य विनाप्यध्ययनं पुस्तकादिपाठेनाप्यधिगमात् । तस्मात् 'सुवर्णं भार्यम्' इतिवदध्ययनादेव फलं कल्पनीयम् । तथा चाध्ययनविधेरनियामकत्वाच्छूद्रस्याध्ययनेन वा पुस्तकादिपाठेन वा सामर्थ्यमस्तीति सोऽपि ब्रह्मविद्यायामधिक्रियेत । मा भूद्वाध्ययनाभावात्सर्वत्र ब्रह्मविद्यायामधिकारः, संवर्गविद्यायां तु भविष्यति । 'अह हारेत्वा शूद्र' इति शूद्रं संबोध्य तस्याः प्रवृत्तेः । न चैष शूद्रशब्दः कयाचिदवयवव्युत्पत्त्याऽशूद्रे वर्तनीयः, अवयवप्रसिद्धितः समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षतया बलीयस्त्वात् । तस्माद्यथाऽनधीयानस्येष्टौ निषादस्थपतेरधिकारो वचनसामर्थ्यादेवं संवर्गविद्यायां शूद्रस्याधिकारो भविष्यतीति प्राप्तम् । **एवं प्राप्ते ब्रूमः–न शूद्रस्याधिकारः वेदाध्ययनाभावादिति** । अयमभिसंधिः–यद्यपि 'स्वाध्यायोऽध्येतव्यः' इत्यध्ययनविधिर्न किंचित्फलवत्कर्मारभ्याम्नातः, नाप्यव्यभिचरितक्रतुसंबन्धपदार्थ-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नित्यर्थः । न केवलं शूद्राधिकारे श्रौतं लिङ्गं स्मार्तमपीत्याह–**विदुरेति** । अर्थित्वादिमतः साधने फलवति स्वाभाविकी प्रवृत्तिरितिन्यायानुगृहीतेन 'तद्यो यो देवानाम्' इति ब्रह्मधीसंबन्धलिंगेन देवादीनामधिकारो यथोक्तस्तथाऽत्राप्यर्थित्वादिमतः शूद्रशब्देन परामर्शलिङ्गादस्त्यधिकारस्तस्येत्युपसंहरति–**तस्मादिति** । सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति–**एवमिति** । अध्ययनाभावेऽपि किमित्यधिकारो विद्याहेतुषु नेष्यते तत्राऽऽह–**अधीतेति** । साङ्गाध्ययनविधिरदृष्टसंस्कारसहितवेदवाक्योत्थप्रमितिमत एवोत्तरविधिष्वधिकारो नान्यस्येति नियमयन्वैदिकेषु ब्रह्मधीफलपर्यन्तोपायविधिषु शूद्रस्यानधीयानस्याधिकारं वारयतीति भावः । अध्ययनमपि तर्हि तस्य किं न स्यात्तत्राऽऽह–**न चेति** । उपनयनमपि तस्य स्यादित्याशंक्याऽऽह–**उपनयनस्येति** । वक्ष्यते हि तस्य वर्णत्रयविषयत्वम् । यदुक्तमर्थित्वसामर्थ्ययोः संभवादिति तत्रार्थित्वमुपेत्य सामर्थ्यं प्रत्याह–**यत्त्विति** । सामर्थ्यमपि तस्य संभवतीत्याशंक्य लौकिकं वैदिकं

भवति ॥ सामर्थ्यमपि न लौकिकं केवलमधिकारकारणं भवति ॥ शास्त्रीयेऽर्थे शास्त्रीयस्य सामर्थ्यस्यापेक्षितत्वात् । शास्त्रीयस्य च सामर्थ्यस्याध्ययननिराकरणेन निराकृतत्वात् । यच्चेदं "शूद्रो यज्ञेऽनवक्लृप्तः" [तै० सं० ७ । १ । १ । ६] इति तन्न्यायपूर्वकत्वाद्विद्यायामप्यनवक्लृप्तत्वं द्योतयति । न्यायस्य साधारणत्वात् ॥ यत्पुनः संवर्गविद्यायां शूद्रशब्दश्रवणं लिङ्गं मन्यसे, न तल्लिङ्गम् । न्यायाभावात् ॥ न्यायोक्तेर्हि

रत्नप्रभा ।

सामर्थ्यम् । तदभावाच्छूद्रस्यार्थित्वादिसंभवन्यायासिद्धेर्नास्ति वेदान्तविचाराधिकार इत्यर्थः । **यद्वा**ऽध्ययनसंस्कृतेन वेदेन विदितो निश्चितो वेदार्थो येन, तस्य वेदार्थेषु विधिष्वधिकारः । नान्यस्य अनधीतवेदस्याऽपि । वेदार्थानुष्ठानाधिकारेऽध्ययनविधिवैयर्थ्यापातात् । अतः फलपर्यन्तब्रह्मविद्यासाधनेषु श्रवणादिविधिषु शूद्रस्यानधिकार इत्यर्थः । अधीतवेदार्थज्ञानवत्त्वरूपस्याध्ययनविधिलभ्यस्य सामर्थ्यस्याभावादिति न्यायस्य तुल्यत्वाद्यज्ञपदं वेदार्थोपलक्षणार्थमित्याह—**न्यायस्य साधारणत्वादिति** ॥ तस्माच्छूद्र इत्येतच्छब्दपरामृष्टन्यायस्य यज्ञब्रह्मविद्ययोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । पूर्वोक्तं लिङ्गं दूषयति—**यदिति** ॥ असामर्थ्यन्या-

भामती ।

गतः, न हि जुह्वादिवत्स्वाध्यायोऽव्यभिचरितक्रतुसंबन्धः, तथापि स्वाध्यायस्याध्ययनसंस्कारविधिरध्ययनस्यापेक्षितोपायतामवगमयन् किं पिण्डपितृयज्ञवत् स्वर्गं वा, सुवर्णं भार्यमितिवदार्थवादिकं वा फलं कल्पयित्वा विनियोगभङ्गेन स्वाध्यायेनाधीयीतेत्येवमर्थः कल्पतां, किंवा परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितमधिगम्य निर्वृणोत्विति विषये, न दृष्टद्वारेण परम्परयाप्यन्यतोऽपेक्षितप्रतिलम्भे च यथाश्रुतिविनियोगोपपत्तौ च संभवन्त्यां श्रुतविनियोगभङ्गेनाध्ययनादेवाश्रुतादृष्टफलकल्पनोचिता । दृष्टश्च स्वाध्यायाध्ययनसंस्कारः । तेन हि पुरुषेण स प्राप्यते, प्राप्तश्च फलवत्कर्मब्रह्मावबोधमभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनमुपजनयति, न तु सुवर्णधारणादौ दृष्टद्वारेण किंचित् परम्परयाप्यस्त्यपेक्षितं पुरुषस्य, तस्माद्विपरिवृत्य साक्षाद्धारणादेव विनियोगभङ्गेन फलं कल्प्यते । यदा चाध्ययनसंस्कृतेन स्वाध्यायेन फलवत्कर्मब्रह्मावबोधो भाव्यमानोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजन इति स्थापितं तदा यस्याध्ययनं तस्यैव कर्मब्रह्मावबोधोऽभ्युदयनिःश्रेयसप्रयोजनो नान्यस्य, यस्य चोपनयनसंस्कारस्तस्यैवाध्ययनं, स च द्विजातीनामेवेत्युपनयनाभावेनाध्ययनसंस्काराभावात् पुस्तकादिपठितस्वाध्यायजन्योऽर्थावबोधः शूद्राणां न फलाय कल्पत इति शास्त्रीयसामर्थ्याभावान्न शूद्रो ब्रह्मविद्यायामधिक्रियत इति सिद्धम् । **यज्ञेऽनवक्लृप्त इति** । यज्ञग्रहणमुपलक्षणार्थम् । विद्यायामनवक्लृप्त इत्यपि द्रष्टव्यम् । सिद्धवदभिधानस्य न्यायपूर्वकत्वान्न्यायस्य चोभयत्र साम्यात् । द्वितीयं पूर्वपक्षमनुभाषते—**यत्पुनः संवर्गविद्यायामिति** । दूषयति—**न तल्लिङ्गम्** । कुतः । **न्यायाभावात्** ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वेति विकल्प्याऽऽद्यं निराह—**सामर्थ्यमिति** । ननु लिखितपाठादिना प्राप्तस्वाध्यायादर्थधीयोगादस्ति तस्य वैदिकमपि सामर्थ्यम् । न च निषिद्धाध्ययनाद्दुरितोदयभयान्न प्रवर्तते लिखितपाठादिजनितविद्यया तन्निबर्हणात्तत्राऽऽह—**शास्त्रीयस्येति** । लिखितपाठादिजन्यविद्यया दुरितनिवृत्तावध्ययनविध्यानर्थक्यान्नैवमित्यर्थः । यत्तु 'शूद्रो विद्यायामनवक्लृप्तः' इति पर्युदासो न श्रुत इति तत्राऽऽह—**यच्चेति** । संस्कृतवेदार्थज्ञानाभावेनासामर्थ्यस्य यज्ञवज्ज्ञानेऽपि तुल्यत्वाद्यज्ञोक्तेरुपलक्षणत्वादनधिकारो ज्ञानेऽपि वाचनिकः शूद्रस्येत्याह—**न्यायस्येति** । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति—**यदिति** । तदभावेऽपि स्वतन्त्रमेव लिङ्गदर्शनं द्योतकमित्याशंक्याऽऽह—**न्यायेति** । 'निषादस्थपतिं याजयेत्' इतिवच्चोदनाभावादर्थवादस्थशूद्रशब्दस्य चान्यतः सिद्धा-

१ न्यायोक्ते हीति पाठान्तरम् ।

लिङ्गदर्शनं द्योतकं भवति । न चात्र न्यायोऽस्ति ॥ कामश्चायं शूद्रशब्दः संवर्गविद्यायामेवैकस्यां शूद्रमधिकुर्यात् । तद्विषयत्वात् । न सर्वासु विद्यासु । अर्थवादस्थत्वात्तु क्वचिदप्ययं शूद्रमधिकर्तुमुत्सहते ॥ शक्यते चायं शूद्रशब्दोऽधिकृतविषये योजयितुम् ॥ कथमिति ॥ उच्यते ।

रत्नप्रभा ।

येनार्थित्वादिसम्भवन्यायस्य निरस्तत्वादित्यर्थः । **ननु** निषादस्थपतिं याजयेदित्यत्राध्ययनाभावेऽपि निषादशब्दान्निषादस्येष्टाविव शूद्रशब्दाच्छूद्रस्य विद्यायामधिकारोऽस्त्वित्याशंक्य संवर्गविद्यायामधिकारमङ्गीकरोति—**काममिति** ॥ **तद्विषयत्वात्** तत्र श्रुतत्वादित्यर्थः । **वस्तुतस्तु** विधिवाक्यस्थत्वान्निषादशब्दोऽप्यधिकारिसमर्पकः । शूद्रशब्दस्तु विद्याविधिपरार्थवादस्थो नाधिकारिणं बोधयति । असामर्थ्यन्यायविरोधेनान्यपरशब्दस्य स्वार्थबोधित्वासम्भवादिति मत्वाङ्गीकारं त्यजति—**अर्थवादेति** ॥ तर्हि शूद्रशब्दस्यात्र श्रुतस्य कोऽर्थ इत्याशंक्य सूत्रेणार्थमाह—**शक्यते चेत्यादिना** ॥ जानश्रुतिर्नाम राजा निदाघसमये रात्रौ प्रासादतले सुष्वाप । तदा तदीयान्नदानादिगुणगणतोषिताः ऋषयोऽस्य

भामती ।

न तावच्छूद्रः संवर्गविद्यायां साक्षाच्चोद्यते, यथा 'एतया निषादस्थपतिं याजयेत्' इति निषादस्थपतिः । किंत्वर्थवादगतोऽयं शूद्रशब्दः, स चान्यतः सिद्धमर्थमवद्योतयति न तु प्रापयतीत्यध्वरमीमांसकाः । अस्माकं तु अन्यपरादपि वाक्यादसति बाधके प्रमाणान्तरेणार्थोऽवगम्यमानो विधिना चापेक्षितः स्वीक्रियत एव । न्यायश्चास्मिन्नर्थे उक्तो बाधकः । न च विध्यपेक्षास्ति, द्विजात्यधिकारप्रतिलम्भेन विधेः पर्यवसानात् । विध्युद्देशगतत्वे त्वयं न्यायोऽपोद्यते वचनबलान्निषादस्थपतिवन्न त्वेष विध्युद्देशगत इत्युक्तम् । तस्मान्नार्थवादमात्राच्छूद्राधिकारसिद्धिरिति भावः । अपि च किमर्थवादबलाद्विद्यामात्रेऽधिकारः शूद्रस्य कल्पते संवर्गविद्यायां वा । न तावद्विद्यामात्र इत्याह—**कामं चायमिति** । न हि संवर्गविद्यायामर्थवादः श्रुतो विद्यामात्रेऽधिकारिणमुपनयत्यतिप्रसङ्गात् । अस्तु तर्हि संवर्गविद्यायामेव शूद्रस्याधिकार इत्यत आह—**अर्थवादस्थत्वादिति** । तत्किमेतच्छूद्रपदं प्रमत्तगीतं, न चैतद्युक्तं, तुल्यं हि सांप्रदायिकमित्यत आह—**शक्यते चायं शूद्रशब्द इति** । एवं किलात्रोपाख्यायते—जानश्रुतिः पौत्रायणो बहुदायी श्रद्धादेयो बहुपाक्यः प्रियातिथिर्बभूव । स च तेषुतेषु ग्रामनगरशृङ्गाटकेषु विविधानामन्नपानानां पूर्णानतिथिभ्य आवसथान् कारयामास । सर्वत एत्यैतेष्वावसथेषु ममान्नपानमर्थिन उपयोक्ष्यन्त इति । अथास्य राज्ञो दानशौण्डस्य गुणगरिमसंतोषिताः सन्तो देवर्षयो हंसरूपमास्थाय तदनुग्रहाय तस्य निदाघसमये दोषा हर्म्यतलस्थस्योपरि मालामाबध्याजग्मुः । तेषामग्रेसरं हंसं संबोध्य पृष्ठतः पत-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

र्थावद्योतिनः स्वतोऽप्रापकत्वादन्यपरस्य मानान्तराविरोध एव प्रामाण्यादत्र न्यायविरोधस्योक्तत्वादसाधकं लिङ्गमित्यर्थः । शूद्राधिकारेऽपि तर्हि लिङ्गानुग्राहको न्यायोऽस्तु नेत्याह—**न चेति** । किं चार्थवादवशाद्विद्यामात्रे वा शूद्राधिकारः संवर्गविद्यायामेव वा ? नाऽऽद्य इत्याह—**कामं चेति** । तद्विषयत्वात्संवर्गविद्याविषयार्थवादस्थत्वादस्येति यावत् । संवर्गविद्याधिकारे शूद्रशब्दसिद्धे विद्यात्वादन्यत्रापि तदधिकारोऽस्त्विति द्वितीयमाशंक्याऽऽह—**अर्थवादेति** । तर्हि वैदिकशूद्रपदस्याऽऽनर्थक्यमित्याशंक्य सूत्रं योजयति—**शक्यते चेति** । जात्यन्तरे रूढस्य कथमन्यार्थतेति शंकते—**कथमिति** । यौगिकार्थसंनिधावदृष्टरूढिग्रहाद्वरं दृष्टयोगग्रहणमित्याह—**उच्यत इति** । जानश्रुती राजा बहुविधान्नपानदानशूरो ग्रीष्मे रात्रौ हर्म्ये सुष्वाप । तस्योर्ध्वमन्तरिक्षे दृष्टिगोचरं हंसेषु गच्छत्सु पृष्ठगामी हंसो हंसमग्रेसरं प्रत्युवाच । किं न पश्यसि परमधार्मिकस्य जानश्रुतेर्ज्योतिर्द्युलोकसंलग्नं तत्त्वां धक्ष्यतीति । ततः सोऽब्रवीत्कमेनं वराकं

"कम्वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ" [छां० ४ । १ । ३] इत्यस्माद्धंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुतवतो जानश्रुतेः पौत्रायणस्य शुगुत्पेदे । तामृषी रैक्वः शूद्रशब्देनानेन सूचयांबभूवात्मनः परोक्षज्ञानस्य ख्यापनायेति गम्यते । जातिशूद्रस्यानधिकारात् ॥ कथं पुनः शूद्रशब्देन

रत्नप्रभा ।

हितार्थं हंसा भूत्वा मालारूपेण तस्योपरि आजग्मुः । तेषु पाश्चात्यो हंसोऽग्रेसरं हंसमुवाच—भोभो भल्लाक्ष किं न पश्यसि जानश्रुतेरस्य तेजः स्वर्गं व्याप्य स्थितं, तत्त्वां धक्ष्यति, न गच्छेति । तमग्रेसर उवाच-कमपि **एनं** वराकं विद्याहीनं सन्तमरे **सयुग्वानं**—युग्वा गन्त्री शकटी तया सह स्थितं, **रैक्कमिव एतद्** वचन**मात्थ** । रैक्कस्य हि ब्रह्मिष्ठस्य तेजो दुरतिक्रमं, नास्य अनात्मज्ञस्येत्यर्थः । अस्मद्वचनात् खिन्नो राजा शकटलिङ्गेन रैक्कं ज्ञात्वा विद्यावान् भविष्यतीति हंसानामभिप्रायः । कम् उ अरे इति **पदच्छेदः** ॥ **उशब्दः**—अप्यर्थः । तेषां हंसानामनादरवाक्यश्रवणादस्य राज्ञः शुगुत्पन्ना । सा शूद्रशब्देन रैक्केन सूच्यते, हीति **सूत्रान्वयः** । श्रुतयौगिकार्थलाभे सति अनन्वितरूढयर्थस्त्याज्य इति न्यायद्योतनार्थो

भामती ।

न्यतमो हंसः साद्भुतमभ्युवाद । भोभो भल्लाक्षभल्लाक्ष, जानश्रुतेरस्य पौत्रायणस्य द्युलोक आयतं ज्योतिस्तन्मा प्रसांक्षीर्मैतत्त्वा धाक्षीदिति । तमेवमुक्तवन्तमग्रगामी हंसः प्रत्युवाच । कं वरमेनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्कमात्थ । अयमर्थः—वर इति सोपहासमवरमाह । अथ वा वरो वराकोऽयं जानश्रुतिः । कमित्याक्षेपे । यस्मादयं वराकस्तस्मात्कमेनं किंभूतमेतं सन्तं प्राणिमात्रं रैक्कमिव सयुग्वानमात्थ । युग्वा-गन्त्री शकटी तया सह वर्तत इति सयुग्वा रैक्कस्तमिव कमेनं प्राणिमात्रं जानश्रुतिमात्थ । रैक्कस्य हि ज्योतिरसह्यं न त्वेतस्य प्राणिमात्रस्य । तस्य हि भगवतः पुण्यज्ञानसंभारसंभृतस्य रैक्कस्य ब्रह्मविदो धर्मे त्रैलोक्योदरवर्तिप्राणभृन्मात्रधर्मोऽन्तर्भवति न पुना रैक्कधर्मकक्षां कस्यचिद्धर्मोऽवगाहत इति । अथैष हंस-वचनादात्मनोऽत्यन्तनिकर्षमुत्कर्षकाष्ठां च रैक्कस्योपश्रुत्य विषण्णमानसो जानश्रुतिः कितव इवाक्षपराजितः पौनःपुन्येन निःश्वसलुद्वेलं कथंकथमपि निशीथमतिवाहयांबभूव । ततो निशावसानपिशुनमनिभृतवन्दारुवृन्दप्रारब्धस्तुतिसहस्रसंवलितं मङ्गलतूर्यनिर्घोषमाकर्ण्य तल्पतलस्थ एव राजा एकपदे यन्तारमाहूयादिदेश, वयस्य, रैक्काह्वयं ब्रह्मविदमेकरतिं सयुग्वानमतिविविक्तेषु तेषुतेषु विपिननगनिकुञ्जनदीपुलिनादिप्रदेशेष्वन्विष्य प्रयत्नतोऽस्मभ्यमाचक्ष्वेति । स च तत्रतत्रान्विष्यन् क्वचिदतिविविक्ते देशे शकटस्याधस्तात् पामानं कण्डूयमानं ब्राह्मणायनमद्राक्षीत् । तं च दृष्ट्वा रैक्कोऽयं भवितेतिप्रतिभावानुपविश्य सविनयमप्राक्षीत्, त्वमसि हे भगवन्, सयुग्वा रैक्क इति । तस्य च रैक्कभावानुमतिं च तैस्तैरिङ्गितैर्गार्हस्थ्येच्छां धनायां चोन्नीय यन्ता राज्ञे निवेदयामास । राजा तु तं निशम्य गवां षट्शतानि निष्कं च हारं चाश्वतरीरथं चादाय सत्वरं रैक्कं प्रतिचक्रमे । गत्वा चाभ्युवाद । हे रैक्क, गवां षट्शतानीमानि निष्कश्च हारश्चायमश्वतरीरथः, एतदादत्स्व, अनुशाधि मां भगवन्निति । तमेवमुक्तवन्तं प्रति साटोपं च सस्पृहं चोवाच रैक्कः । अह हारेत्वा शूद्र, तवैव सह गोभिरस्त्विति । अहेति निपातः साटोपमामन्त्रणे । हारेण युक्ता इत्वा गन्त्री रथो हारेत्वा स गोभिः सह तवैवास्तु, किमेतन्मात्रेण मम धनेनाक-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्राणिमात्रं सन्तमरे सयुग्वानमिव रैक्कमेतद्वचनं ब्रवीषि । उशब्दोऽवधारणे । युग्वा गन्त्री तया सह वर्तते यो रैक्को यस्य धीफले कर्मफलं सर्वमन्तर्भूतं स एवैतदुक्तियोग्यो नायमज्ञो राजेत्यर्थः । श्रुतिमेतामाश्रित्य शुगस्येत्याद्यक्षराणि योजयति—**इत्यस्मादिति** । उत्पन्नशोकसूचनमनुपयोगीत्याशंक्याऽऽह—**आत्मन इति** । शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थत्यागे हेतुमाह—**जातीति** । तदाद्रवणादित्यस्य शंकामाह—**कथमिति** ।

१ परोक्षताज्ञापनायेति पाठान्तरम् ।

शुगुत्पन्ना सूच्यते इति ॥ उच्यते ॥ तदाद्रवणाच्छुचमभिदुद्राव, शुचा वाभिदुद्रुवे, शुचा वा रैक्वमभिदुद्रावेति शूद्राऽवयवार्थसम्भवात्, रूढार्थस्य चासम्भवात् । दृश्यते चायमर्थोऽस्यामाख्यायिकायाम् ॥ ३४ ॥

क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिङ्गात् ॥ ३५ ॥

इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः ॥ यत्कारणं प्रकरणनिरूपणेन क्षत्रियत्वमस्योत्तरत्र चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा क्षत्रियेण समभिव्याहाराल्लिङ्गाद्गम्यते॥ उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे चैत्ररथिरभिप्रतारी क्षत्त्रियः सङ्कीर्त्यते-"अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परि-

रत्नप्रभा ।

हिशब्दः । **तदाद्रवणात्** तया शुचा आद्रवणात् शूद्रः शोकं प्राप्तवान्, शुचा वा कर्त्र्या राजा अभिदुद्रुवे प्राप्तः, शुचा वा करणेन रैक्कं गतवानित्यर्थः ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे लिङ्गमाह-**क्षत्त्रियत्वेति** ॥ संवर्गविद्याविध्यन्तरमर्थवाद आरभ्यते । शुनकस्यापत्यं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिनामकं राजानं च, कक्षसेनस्यापत्यं सूदेन परिविष्यमाणौ तौ भोक्तुमुपविष्टौ बटुर्भिक्षितवानित्यर्थः । **नन्वस्य चैत्ररथित्वं**

भामती ।

त्पवर्तिनो गार्हस्थ्यस्य निर्वाहानुपयोगिनेति भावः । आहर त्वेति तु पाठोऽनर्थकतया च गोभिः सहेत्यत्र प्रतिसंबन्ध्यनुपादानेन चाचार्यैर्दूषितः । तदस्यामाख्यायिकायां शक्यः शूद्रशब्देन जानश्रुती राजन्योऽप्यवयवव्युत्पत्त्या वक्तुम् । स हि रैकः परोक्षज्ञतां चिख्यापयिषुरात्मनो जानश्रुतेः शूद्रेति शुचं सूचयामास । कथं पुनः शूद्रशब्देन शुगुत्पन्ना सूच्यत इति । उच्यते-**तदाद्रवणात्** । तद्व्याचष्टे-शुचमभिदुद्राव जानश्रुतिः, शुचं प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा जानश्रुतिः दुद्रुवे । शुचा प्राप्त इत्यर्थः । अथवा शुचा रैकं जानश्रुतिर्दुद्राय गतवान् । तस्मात्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्वा जानश्रुतिर्वा रैको वा परामृश्यत इत्युक्तम् ॥ ३४ ॥ **क्षत्रियत्वगतेश्चोत्तरत्र चैत्ररथेन लिंगात् । इतश्च न जातिशूद्रो जानश्रुतिः । यत्कारणं** प्रकरणनिरूपणे क्रियमाणे क्षत्रियत्वमस्य जानश्रुतेरवगम्यते चैत्ररथेन लिङ्गादिति व्याचक्षाणः प्रकरणं निरूपयति-**उत्तरत्र हि संवर्गविद्यावाक्यशेषे** । चैत्ररथेनाभिप्रतारिणा निश्चितक्षत्त्रियत्वेन समानायां संवर्गविद्यायां समभिव्याहाराल्लिङ्गात्संदिग्धक्षत्त्रियभावो जानश्रुतिः क्षत्त्रियो निश्चीयते । 'अथ ह शौनकं च कापेयमभिप्रतारिणं च काक्षसेनिं सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

व्याख्येयमादाय त्रिधा व्याख्याति-**उच्यत इति** । शुचं शोकमभिदुद्राव प्राप्तवानित्यर्थः । शुचा वा कर्त्र्या स्वयमभिदुद्रुवे प्राप्त इत्यर्थः । शुचा वा करणभूतया रैक्कं गतवानित्यर्थः । एवं तावत्तदाद्रवणादिति तच्छब्देन शुग्जानश्रुती रैक्को वा गृह्यते । उक्तव्युत्पत्त्या शूद्रशब्दस्याधिकृतार्थत्वे पूर्वोक्तं न्यायं सूचयति-**अवयवेति** । हंसवाक्यादात्मनोऽनादरं श्रुत्वा जानश्रुतेः शुगुत्पन्नेत्येतदेव कथं गम्यते येनासौ शूद्रशब्देन सूच्यते तत्राऽऽह-**दृश्यते चेति** ॥ ३४ ॥ शूद्रशब्दस्य यौगिकत्वे हेत्वन्तरमाह-**क्षत्त्रियत्वेति** । चशब्दार्थमाह-**इतश्चेति** । हेत्वन्तरमेव स्फोरयति-**यदिति** । कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं चैत्ररथस्य वा कथं क्षत्त्रियत्वं कथं वा जानश्रुतेस्तेन समभिव्याहारस्तस्मिन्सत्यपि वा कथं तस्य क्षत्त्रियत्वं तदाह-**उत्तरत्रेति** । संवर्गविद्याविध्यनन्तरमर्थवादारम्भार्थोऽथशब्दो हशब्दो वृत्तान्तावद्योती । शौनकः शुनकस्यापत्यं कापेयं कपिगोत्रं पुरोहितमभिप्रतारिणं च नाम्ना राजानं काक्षसेनिं कक्षसेनस्यापत्यं तौ भोक्तुमुपविष्टौ सूदेन परिविष्यमाणौ ब्रह्मचारी भिक्षितवानित्यर्थः । ब्रह्मचारिभिक्षयाऽस्याशूद्रत्वेऽपि कथं

१ शूद्रः । अवेति पाठान्तरम् ।

विष्यमाणौ ब्रह्मचारी बिभिक्षे" [छां० ४ । ३ । ५] इति ॥ चैत्ररथित्वं चाभिप्रतारिणः कापेययोगादवगन्तव्यम् । कापेययोगो हि चैत्ररथस्यावगतः-"एतेन वै चैत्ररथं कापेया अयाजयन्" [ताण्ड्यब्रा० २० । १२ । ५] इति ॥ समानान्वयानां च प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । "तस्माच्चैत्ररथिर्नामैकः क्षत्त्रपतिरजायत" इति च क्षत्त्रपतित्वावगमात्क्षत्त्रियत्वमस्यावगन्तव्यम् ॥ तेन क्षत्त्रियेणाभिप्रतारिणा सह समानायां विद्यायां सङ्कीर्तनं जानश्रुतेरपि क्षत्त्रियत्वं सूचयति ॥ समानानामेव हि प्रायेण समभिव्याहारा भवन्ति ॥ क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च जानश्रुतेः क्षत्त्रियत्वावगतिः ॥ अतो न जातिशूद्रस्याधिकारः ॥ ३५ ॥

संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च ॥ ३६ ॥

रत्नप्रभा ।

न श्रुतमित्यत आह-**चैत्ररथित्वञ्चेति** ॥ **एतेन** द्विरात्रेणेति छान्दोग्यश्रुत्यैव पूर्वं चित्ररथस्य कापेययोग **उक्तः** । अभिप्रतारिणोऽपि तद्योगात् चित्ररथवंश्यत्वं निश्चीयते । राजवंश्यानां हि प्रायेण पुरोहितवंश्याः याजका भवन्तीत्यर्थः । **नन्वस्त्वभिप्रतारिणः** चैत्ररथित्वम् । तावता कथं क्षत्त्रियत्वं तत्राह-**तस्मादिति**॥ चित्ररथादित्यर्थः । **क्षत्ता** सूतः । तस्य रैक्वान्वेषणाय प्रेषणम्, अन्नगोदानादिकं च जानश्रुतेः क्षत्त्रियत्वे लिङ्गम् । अत्र शूद्रशब्दो यौगिक एवेति न शूद्रस्याधिकार इति स्थितम्॥३५॥ तत्र लिङ्गान्तरमाह-**संस्का-**

भामती ।

बिभिक्षे' इति प्रसिद्धयाजकत्वेन कापेयेनाभिप्रतारिणो योगः प्रतीयते । ब्रह्मचारिभिक्षया चास्याशूद्रत्वमवगम्यते । न हि जातु ब्रह्मचारी शूद्रान् भिक्षते। याजकेन च कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी । क्षत्त्रियत्वं चास्य चैत्ररथित्वात् ।'तस्माच्चैत्ररथी नामैकः क्षत्त्रपतिरजायत' इति वचनात् । चैत्ररथित्वं चास्य कापेयेन याजकेन योगात् **एतेन वै चित्ररथं कापेया अयाजयन्निति** छन्दोगानां द्विरात्रे श्रूयते । तेन चित्ररथस्य याजकाः। कापेयाः । एष चाभिप्रतारी चित्ररथादन्यः सन्नेव कापेयानां याज्यो भवति । यदि चैत्ररथिः स्यात्। समानान्वयानां हि प्रायेण समानान्वया याजका भवन्ति । तस्माच्चैत्ररथित्वादभिप्रतारी काक्षसेनिः क्षत्त्रियः । तत्समभिव्याहाराच्च जानश्रुतिरपि क्षत्त्रियः संभाव्यते । इतश्च क्षत्त्रियो जानश्रुतिरित्याह-**क्षत्तृप्रेषणाद्यैश्वर्ययोगाच्च** । क्षत्तृप्रेषणे चार्थसंभवे च तादृशस्य वदान्यप्रष्ठस्यैश्वर्यं प्रायेण क्षत्त्रियस्य दृष्टं युधिष्ठिरादिवदिति ॥ ३५ ॥ **संस्कारपरामर्शात्तदभावाभिलापाच्च** । न केवलमुपनीताध्ययनविधि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

चैत्ररथित्वं तदाह-**चैत्रेति** । कापेययोगेऽपि कथं तस्य चैत्ररथित्वप्रथा तत्राऽऽह-**कापेयेति** । अवगतिमेव च्छान्दोग्यश्रुत्या स्फुटयति-**एतेनेति** । द्विरात्रेणेति यावत् । चित्ररथस्य कापेययोगेऽपि कथमभिप्रतारिणश्चैत्ररथित्वं तत्राऽऽह-**समानेति** । चित्ररथस्य याजकेन कापेयेन योगाद्याज्योऽभिप्रतारी चैत्ररथिः सिद्धस्तत्तत्पुरोहितवंश्यानामेव तत्तद्राजवंश्येषु प्रायो याजकत्वाच्चैत्ररथित्वाच्च क्षत्त्रियोऽभिप्रतारी चित्ररथस्य क्षत्त्रियत्वात्तद्वंश्यस्य तद्योगादित्यर्थः । वचनादपि तस्य क्षत्त्रियत्वमित्याह-**तस्मादिति** । चित्ररथादित्यर्थः । तथाऽपि क्षत्त्रियत्वे किं जातं जानश्रुतेरित्याशंक्याऽऽह-**तेनेति** । समभिव्याहारेऽपि कुतोऽस्य क्षत्त्रियत्वं तत्राऽऽह-**समानानामिति** । शिष्याचार्ययोः स्वामिभृत्ययोश्च समभिव्याहारेऽपि वैषम्यमस्तीति प्रायेणेत्युक्तम् । तस्य क्षत्त्रियत्वे हेत्वन्तरमाह-**क्षत्त्रिति** । आदिशब्देन गोदानादिसंग्रहः । क्षत्त्रियत्वे संवर्गविद्याधिकारिणः सिद्धे फलितमाह-**अत इति** ॥ ३५ ॥ शूद्रस्यानधिकारे लिङ्गान्तरमाह-**संस्कारेति** । चश-

१ चित्रेति पाठान्तरम् । २ चित्रेति पाठान्तरम् । मूलग्रन्थोऽत्र द्रष्टव्यः । ३ न्वययाजिनां चेतिपाठान्तरम् ।

इतश्च न शूद्रस्याधिकारो यद्विद्याप्रदेशेषूपनयनादयः संस्काराः परामृश्यन्ते । "तं होपनिन्ये" [शत० ब्रा० ११ । ५ । ३ । १३] "अधीहि भगव इति होपससाद" [छां० ७ । १ । १] "ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः" [प्रश्न० १ । १] इति च "तान्हानुपनीयैव" [छां० ५ । ११ । ७] इत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिर्भवति ॥ शूद्रस्य च संस्काराभावोऽभिलप्यते ॥ शूद्रश्चतुर्थो वर्ण एकजातिरित्येकजातित्वस्मरणात्, "न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्हति" [मनु० १० । १२६] इत्यादिभिश्च ॥ ३६ ॥

रत्नप्रभा ।

रेति ॥ **उपनयनं** वेदग्रहणांगं शूद्रस्य नास्तीति पूर्वमुक्तम् । इह विद्याग्रहणाङ्गस्योपनयनसंस्कारस्य सर्वत्र परामर्शाच्छूद्रस्य तदभावान्न विद्याधिकार इत्युच्यते । भाष्ये **आदिपदेन** अध्ययनगुरुशुश्रूषादयो गृह्यन्ते । **तं** शिष्यम् आचार्य उपनीतवानित्यर्थः । नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन्सनत्कुमारमुपगत इत्याह—**अधीति** ॥ उपदिशेति यावत् । **ब्रह्मपराः** वेदपारगाः, सगुणब्रह्मनिष्ठाः **परं** निर्गुणं **ब्रह्मान्वेषमाणाः** । **एषः** पिप्पलादः **तत्** जिज्ञासितं **सर्वं वक्ष्यतीति** निश्चित्य **ते** भरद्वाजादयः षडृषयः तमुपगता इत्यर्थः । **ननु** वैश्वानरविद्यायामृषीन्राजा अनुपनीयैव विद्यामुवाचेति श्रुतेरनुपनीतस्याप्यस्ति विद्याधिकार इत्यत आह—**तानेहेति** ॥ "ते ह समित्पाणयः पूर्वाह्ने प्रतिचक्रमिरे" [छां० ९ । ११ । ७] इति पूर्ववाक्ये ब्राह्मणा उपनयनार्थमागता इति उपनयनप्राप्तिं दर्शयित्वा निषिध्यते । हीनवर्णेन उत्तमवर्णाः अनुपनीयैव उपदेष्टव्या इत्याचारज्ञापनार्थमित्यर्थः॥ **एकजातिः** अनुपनीतः **पातकम्** अभक्ष्यभक्षणकृतम् ॥ ३६ ॥ सत्यकामः किल मृतपितृको जाबालां मातरमपृच्छत्—किंगोत्रोऽहमिति । तं मातोवाच—भर्तृसेवाव्यग्रतयाहमपि तव पितुर्गोत्रं न जानामि, जाबाला तु नामाह-

भामती ।

परामर्शेन न शूद्रस्याधिकारः किंतु तेषुतेषु विद्योपदेशप्रदेशेषूपनयनसंस्कारपरामर्शात् शूद्रस्य तदभावाभिधानाद्ब्रह्मविद्यायामनधिकार इति । नन्वनुपनीतस्यापि ब्रह्मोपदेशः श्रूयते—'तान्हानुपनीयैव' इति । तथा शूद्रस्यानुपनीतस्यैवाधिकारो भविष्यतीत्यत आह—**तान्हानुपनीयैवेत्यपि प्रदर्शितैवोपनयनप्राप्तिः** । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्य येषामुपनयनं प्राप्तं तेषामेव तन्निषिध्यते । तच्च द्विजातीनामिति

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ब्दार्थमाह—**इतश्चेति** । हेत्वन्तरं स्फोरयति—**यदिति** । आदिशब्देनाध्ययनाचार्यशुश्रूषादयो गृह्यन्ते । परामर्शं विशदयति—**तं हेति** । विद्यार्थिनं शिष्यमाचार्यः किलोपनीतवाननुपनीताय विद्यादानायोगादिति यावत् । सनत्कुमारं प्रति नारदोऽपि विद्यार्थी मन्त्रमुच्चारयन्नुपसत्तिं कृतवानित्याह—**अधीहीति** । भारद्वाजादयः षड् ऋषयः परं ब्रह्म परत्वेनावगतवन्त इति ब्रह्मपरास्तद्ध्याननिष्ठाश्च ब्रह्मनिष्ठाः परं च परमार्थभूतं ब्रह्म विचारयन्तो निर्णयार्थमेष पिप्पलादस्तज्जिज्ञासितं सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य रिक्तहस्तानां गुरूपगमनायोगं मन्यमानाः समित्पाणयस्तमुपसन्नाः किलेत्याह—**ब्रह्मेति** । अनुपनीतानामपि वैश्वानरविद्यायामधिकारश्रुतेरनियतमुपनयनमित्याशंक्याऽऽह—**तानिति** । औपमन्यवप्रभृतीन्ब्राह्मणाननुपनीयैवाश्वपती राजोवाचेति निषेधात्तस्य प्राप्तिपूर्वत्वात्प्राप्तोपनयनानां द्विजानामेवाधिकार इत्यर्थः । संस्कारपरामर्शादिति व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे—**शूद्रस्येति** । एकजातिरुपनयनरहितः । पातकं भक्ष्याभक्ष्यविभागाभावकृतम् । आदिशब्देन 'पशु ह वा एतत्' इत्यादि गृह्यते ॥ ३६ ॥ शूद्रस्य विद्यानधि-

१ चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्र इति मनुना १० ऽध्याये ५ श्लो० उक्तम् ।

तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः ॥ ३७ ॥

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥ यत्सत्यवचनेन शूद्रत्वाभावे निर्द्धारिते जाबालं गौतम उपनेतुमनुशासितुं च प्रववृते-"नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति समिधं सोम्याऽऽहरोप त्वा नेष्ये न सत्यादगाः" [छां० ४ । ४ । ५] इति श्रुतिलिङ्गात् ॥ ३७ ॥

श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च[1] ॥ ३८ ॥

रत्नप्रभा ।

मस्मि, सत्यकामो नाम त्वमसीत्येतावज्जानामीति । ततः स जाबालो गौतममागत्य तेन किंगोत्रोऽसीति पृष्ट उवाच नाहं गोत्रं वेद्मि । न माता वेत्ति । परन्तु मे मात्रा कथितमुपनयनार्थमाचार्यं गत्वा सत्यकामो जाबालोऽस्मीति ब्रूहीति । अनेन सत्यवचनेन तस्य शूद्रत्वाभावो निर्धारितः । अब्राह्मण एतत्सत्यं विविच्य वक्तुं नार्हतीति निर्धार्य, हे सोम्य सत्यात् त्वं नागाः सत्यं न त्यक्तवानसि । अतस्त्वामुपनेष्ये । तदर्थं समिधमाहरेति गौतमस्य प्रवृत्तेश्च लिङ्गात् न शूद्रस्याधिकार इत्याह-**तदभावनिर्द्धारणे च प्रवृत्तेरिति** ॥ ३७ ॥ स्मृत्या श्रवणादिनिषेधाच्च नाधिकार इत्याह-**श्रवणेति** ॥ **अस्य** शूद्रस्य द्विजैः पठ्य-

भामती ।

द्विजातय एव निषिद्धोपनयना अधिक्रियन्ते न शूद्र इति ॥ ३६ ॥ **तदभावनिर्धारणे च प्रवृत्तेः** । सत्यकामो ह वै जाबालः प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालां पप्रच्छ, अहमाचार्यकुले ब्रह्मचर्यं चरिष्यामि, तद्ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । साऽब्रवीत् । त्वज्जनकपरिचरणपरतया नाहमज्ञासिषं गोत्रं तवेति । स त्वाचार्यं गौतममुपससाद । उपसद्योवाच, हे भगवन्, ब्रह्मचर्यमुपेयां त्वयीति । स होवाच, नाविज्ञातगोत्र उपनीयत इति किंगोत्रोऽसीति । अथोवाच सत्यकामो नाहं वेद स्वं गोत्रं, स्वां मातरं जबालामपृच्छं, सापि न वेदेति । तदुपश्रुत्याभ्यधाद्गौतमः, नाद्विजन्मन आर्जवयुक्तमीदृशं वचः, तेनास्मिन्न शूद्रत्वसंभावनास्तीति त्वां द्विजातिजन्मानमुपनेष्य इत्युपनेतुमनुशासितुं च जाबालं गौतमः प्रवृत्तः । तेनापि शूद्रस्य नाधिकार इति विज्ञायते ॥ **न सत्यादगा इति** । न सत्यमतिक्रान्तवानसीति ॥ ३७ ॥ **श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधात्स्मृतेश्च** । निगदव्याख्यानेन भाष्येण व्याख्यातम् । अतिरोहितार्थम-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कारे लिङ्गान्तरमाह-**तदभावेति** । चकारार्थमाह-**इतश्चेति** । तदेव स्फुटयति-**यदिति** । सत्यकामो जाबालो ब्रह्मचर्यकालमालक्ष्य प्रमीतपितृकः स्वां मातरं जबालामपृच्छद्भगवति कस्यचिद्गुरोरावासमासाद्य ब्रह्मचर्यमाचरितुमिच्छामि ब्रवीतु भवती किंगोत्रोऽहमिति । सा तु त्वत्पितृचरणपरतया नाहं तदवेदिषं जबालाऽहमस्मि त्वं जाबालोऽसीत्येतावदवगतमवादीत् । ततः सत्यकामो गौतममभ्येत्याभ्यभाषत ब्रह्मचर्यं भगवति चरितुमिच्छाम्यनुगृह्णातु मां भवानिति । ततो गौतमेन किंगोत्रोऽसीति पृष्टो नाहं वेद नापि मातेति तेनोक्ते तदीयसत्यवचनेन शूद्रस्य मायावित्वयोगात्तदशूद्रत्वे सिद्धे तमुपनेतुमध्यापयितुं चाऽऽचार्यो यस्मात्प्रवृत्तस्तस्मान्न शूद्रस्याधिकारोऽस्तीत्यर्थः।कथमुक्तनीत्या गौतमस्य प्रवृत्त्यौन्मुख्यं तत्राऽऽह-**नेति** । एतत्सत्यवचनं विवक्तुं विविच्य निःसंदिग्धं वक्तुमित्येतत् । 'न सत्यादगाः' सत्यवचनान्नातिगतोऽसीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ श्रौतमिव लिङ्गं शूद्रस्य विद्यानधिकारे स्मार्तं तद्दर्शयति-**श्रवणेति** । तद्व्याकरोति-

१ स्मृतेश्चेति भिन्नं सूत्रं केषांचिन्मते दृश्यते ।

इतश्च न शूद्रस्याधिकारः ॥ यदस्य स्मृतेः श्रवणाध्ययनार्थप्रतिषेधो भवति ॥ वेदश्रवणप्रतिषेधो, वेदाध्ययनप्रतिषेधः, तदर्थज्ञानानुष्ठानयोश्च प्रतिषेधः शूद्रस्य स्मर्यते ॥ श्रवणप्रतिषेधस्तावद् "अथास्य वेदमुपशृण्वतस्त्रपुजतुभ्यां श्रोत्रप्रतिपूरणम्" इति । "पद्यु ह वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रस्तस्माच्छूद्रसमीपे नाध्येतव्यम्" इति च ॥ अत एवाध्ययनप्रतिषेधः ॥ यस्य हि समीपेऽपि नाध्येतव्यं भवति, स कथं श्रुतिमधीयीत ॥ भवति च वेदोच्चारणे जिह्वाच्छेदो, धारणे शरीरभेद इति ॥ अत एव चार्थात्तदर्थज्ञानानुष्ठानयोः प्रतिषेधो भवति—"न शूद्राय मतिं दद्याद्" इति "द्विजातीनामध्ययनमिज्या दानम्" इति च ॥ येषां पुनः पूर्वकृतसंस्कारवशाद्विदुरधर्मव्याधप्रभृतीनां ज्ञानोत्पत्तिस्तेषां न शक्यते फलप्राप्तिः प्रतिबद्धुं, ज्ञानस्यैकान्तिकफलत्वात् ॥ "श्रावयेच्चतुरो वर्णान्" इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणात् ॥ वेदपूर्वकस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम् ॥ ३८ ॥ इत्यपशूद्राधिकरणम् ॥ १० ॥

रत्नप्रभा ।

मानं **वेदं** प्रमादाच्छृण्वतः सीसलाक्षाभ्यां तप्ताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं प्रायश्चित्तं कार्यमित्यर्थः । **पद्यु** पादयुक्तम् । सञ्चरिष्णुरूपमिति यावत् । भवति च स्मृतिरिति **शेषः** । **मतिं** वेदार्थज्ञानम् । दानं नित्यं निषिध्यते शूद्रस्य । नैमित्तिकं तु दानमस्त्येव । **यदुक्तं** विदुरादीनां ज्ञानित्वं दृष्टमिति, तत्राह—**येषामिति** ॥ सिद्धानां सिद्धेर्दुरपह्नवत्वेऽपि साधकैः शूद्रैः कथं ज्ञानं लब्धव्यमित्यत आह—**श्रावये—**

भामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

इतश्चेति । उक्तमेव विभजते—**वेदेति** । तत्र श्रवणप्रतिषेधं स्वहस्तयति—**श्रवणेति** । पठ्यमानं वेदं समीपे प्रमादादेव शृण्वतः शूद्रस्य प्रत्यवायप्रायश्चित्तालोचनायां सीसलाक्षाभ्यां संतप्ताभ्यामतिद्रुताभ्यां श्रोत्रद्वयपूरणं कार्यमित्यर्थः । पद्यु पदा युक्तं संचारसमर्थमिति यावत् । श्रवणनिषेधादेवार्थादध्ययननिषेधोऽपि सिध्यतीत्याह—**अत इति** । तदेव स्फुटयति—**यस्येति** । न केवलमार्थिकोऽध्ययननिषेधः श्रौतश्चेत्याह—**भवतीति** । अध्ययननिषेधानुपपत्त्या ज्ञानानुष्ठानयोरपि स सिध्यतीत्याह—**अत इति** । साक्षादपि ज्ञाननिषेधमाह—**भवतीति** । अनुष्ठाननिषेधमपि शाब्दं दर्शयति—**द्विजातीनामिति** । दानमत्र नित्यमिष्टं नैमित्तिकस्य शूद्रेऽपि योगात् । यत्तु विदुरादीनां ज्ञानित्वं स्मृतिसिद्धमिति तत्राऽऽह—**येषामिति** । साधकस्याधिकारचिन्ता न सिद्धस्येत्याह—**तेषामिति** । विदुरादीनां ज्ञानाभावस्य स्मृतिविरोधेन दुर्वचत्वादुत्पन्नज्ञानानां तेषां मुक्तिरेव, सामग्र्याः साध्याव्यभिचारादित्यर्थः । कुतस्तर्हि शूद्राणां ज्ञानोत्पत्तिस्तत्राऽऽह—**श्रावयेदिति** । कुत्र तर्हि तदधिकारो वार्यते तत्राऽऽह—**वेदेति** । आर्थवादिकशूद्रशब्दस्योक्तनीत्या क्षत्रियेऽन्वयान्न जातिशूद्रस्य वेदद्वाराऽधिकारो विद्यायामित्युपसंहरति—**इति स्थितमिति** ॥ ३८ ॥ (१०) ॥ बहुलिङ्गविरोधादेकस्य शूद्रशब्दस्य मुख्यार्थबाधवद्वायुसहितजगत्कम्पनाश्रयत्वभयहेतुत्वामृतत्वसाधनत्वलिङ्गैर्बहुभिर्विरोधात्प्राणश्रुतेरेकस्या मुख्यार्थत्यागमाह—

---

१ पूर्वसंस्कारेति पाठान्तरम् ।

कम्पनात् ॥ ३९ ॥ (११) ॥

अवसितः प्रासङ्गिकोऽधिकारविचारः ॥ प्रकृतामेव इदानीं वाक्यार्थविचारणां प्रवर्तयिष्यामः ॥ "यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निःसृतं महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति" [कठ० ६ । २] इति ॥ एतद्वाक्यम् "एजृ कम्पने" इति धात्वर्थानुगमाल्लक्षितम् ॥ अस्मिन्वाक्ये सर्वमिदं जगत्प्राणाश्रयं स्पन्दते ॥ महच्च किञ्चिद्भयकारणं वज्रशब्दितमुद्यतम्। तद्विज्ञानाच्चामृतत्वप्राप्तिरिति श्रूयते ॥ तत्र कोऽसौ प्राणः, किञ्च तद्भयानकं वज्रमित्यप्रतिपत्तेर्विचारे क्रियमाणे प्राप्तं ताव-

---

रत्नप्रभा ।

दिति॥३८॥(१०)॥ **कम्पनात्।** अस्यापि प्रासङ्गिकत्वमाशंक्याह-**अवसित इति** ॥ समाप्त इत्यर्थः । काठकं पठति-**यदिदमिति** ॥ **सर्वं जगत्** प्राणात् **निस्सृतम्** उत्पन्नम्, **प्राणे** चिदात्मनि प्रेरके सति । **एजते** चेष्टते । तच्च प्राणाख्यं कारणं **महद्** ब्रह्म । बिभेत्यस्मादिति **भयम्**, तस्मिन् भयहेतुत्वे दृष्टान्तमाह-**वज्रमिति** ॥ **यथो**द्यतं वज्रं भयं, **तथे**त्यर्थः ॥ ये तत्प्राणाख्यं ब्रह्म निर्विशेषं विदुस्ते मुक्ता भवन्तीत्याह-**य इति** ॥ **नन्वस्मिन्सूत्रे** कथमिदं वाक्यमुदाहृतमित्यत आह-**एतदिति** ॥ एजत्यर्थस्य सूत्रितत्वादेजतिपदयुक्तं वाक्यमुदाहृतमित्यर्थः । प्रासङ्गिकाधिकारचिन्तयास्य सङ्गतिर्नापेक्षितेति "शब्दादेव प्रमितः" [व्या० सू० १ । ३ । २३] इत्यनेनोच्यते । तत्रांगुष्ठवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानार्थ इत्युक्तम् । न तथेह प्राणानुवाद ऐक्यज्ञानार्थः संभवति । प्राणस्वरूपेण कल्पितस्यैक्यायोगात् । अतः

भामती ।

न्यत् ॥ ३८ ॥ **कम्पनात्।** प्राणवज्रश्रुतिबलाद्वाक्यं प्रकरणं च भंक्त्वा वायुः पञ्चवृत्तिराध्यात्मिको बाह्यश्चात्र प्रतिपाद्यः । तथाहि-प्राणशब्दो मुख्यो वायावाध्यात्मिके, वज्रशब्दश्चाशनौ । अशनिश्च वायुपरिणामः । वायुरेव हि बाह्यो धूमज्योतिःसलिलसंवलितः पर्जन्यभावेन परिणतो विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनिभावेन विवर्तते । यद्यपि च सर्वं जगदिति सवायुकं प्रतीयते तथापि सर्वशब्द आपेक्षिकोऽपि न स्वाभिधेयं जहाति किंतु संकुचद्वृत्तिर्भवति । प्राणवज्रशब्दौ तु ब्रह्मविषयत्वे स्वार्थमेव त्यजतः । तस्मात् स्वार्थत्यागाद्वरं वृत्तिसंकोचः, स्वार्थलेशावस्थानात् । अमृतशब्दोऽपि मरणाभाववचनो न सार्वकालिकं तदभावं ब्रूते, ज्योतिर्जीवितयापि तदुपपत्तेः । यथा अमृता देवा इति । तस्मात्प्राणवज्रश्रुत्यनुरोधाद्वायुरेवात्र विवक्षितो न ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते-**कम्पनात्।** सवायुकस्य जगतः कम्पनात्, परमात्मैव शब्दात्प्रमित इति मण्डूकप्लुत्यानुषज्जते । ब्रह्मणो हि बिभ्यदेतज्जगत्कृत्स्नं स्वव्यापारे नियमेन प्रवर्तते न तु मर्यादामतिवर्तते । एतदुक्तं भवति-न श्रुतिसंकोचमात्रं श्रुत्यर्थपरित्यागे हेतुः, अपि तु पूर्वा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कम्पनादिति । आ पादसमाप्तेरुत्तरसंदर्भस्य संगतिमाह-**अवसित इति** । अस्याधिकरणस्योदाहरणतया काठकवाक्यं पठति-**यदिति** । यत्किंचेदमविशिष्टं जगत्तत्सर्वं प्राणे निमित्ते सत्येजति चेष्टते तच्च तस्मादेव निःसृतमुत्पन्नम् । तच्च प्राणाख्यं जगत्कारणं महदपरिच्छिन्नं बिभेत्यस्मादिति भयम् । तदेव भयहेतुत्वं निरूपयति-**वज्रमिति** । उद्यतं वज्रमिवेत्यर्थः । प्राणतत्त्वधियोऽमृतत्वहेतुमाह-**य इति** । सूत्राक्षराननुगमान्नेदमुदाहरणमित्याशंक्याऽऽह-**एतदिति** । एजतिधात्वर्थस्य कम्पनस्य सूत्रणादेजतिपदयुक्तमेतद्वाक्यं सूत्रितमित्यर्थः । वाक्ये प्रातीतिकमर्थं संक्षिप्याऽऽह-**अस्मिन्निति** । सहेतुकं संशयमुक्त्वा श्रुत्या पूर्वपक्षयति-**तत्रेत्यादिना** । "शब्दादेव प्रमितः" [ब्र० सू० १-३-२४] इत्यत्र ब्रह्मवाक्ये जीवानुवादो ब्रह्मैक्यज्ञानायेत्युक्तम् । इह तु प्राणस्य स्वरूपेण कल्पितस्य न ब्रह्मैक्यं यतोऽनूद्येत तस्मा-

---

१ अनिश्चयात्संशयादिति यावत् ।

त्प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिर्वायुः प्राण इति ॥ प्रसिद्धेरेव चाशनिर्वज्रं स्याद्वायोश्चेदं माहात्म्यं संकीर्त्यते ॥ कथम् ॥ सर्वमिदं जगत्पञ्चवृत्तौ वायौ प्राणशब्दिते प्रतिष्ठायैजति वायुनिमित्तमेव च महद्भयानकं वज्रमुद्यम्यते ॥ वायौ हि पर्जन्यभावेन विवर्तमाने विद्युत्स्तनयित्नुवृष्ट्यशनयो विवर्तन्त इत्याचक्षते ॥ वायुविज्ञानादेव चेदममृतत्वम् ॥ तथाहि श्रुत्यन्तरम्–"वायुरेव व्यष्टिर्वायुस्समष्टिरप पुनर्मृत्युं जयति य एवं वेद" इति॥ तस्माद्वायुरयमिह प्रतिपत्तव्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः । ब्रह्मैवेदमिह प्रतिपत्तव्यम्॥कुतः॥ पूर्वोत्तरालोचनात्–पूर्वोत्तरयोर्हि ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमकस्मादन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहि ॥ पूर्वत्र तावत्–"तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लो-

रत्नप्रभा ।

प्राणोपास्तिपरं वाक्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति–**प्रसिद्धेः पञ्चवृत्तिरिति ॥** ननु "अत एव प्राणः" [ब्र०सू० १।१।२३] इत्यादौ ब्रह्मणि लिङ्गात्प्राणश्रुतिर्नीता । अत्रापि सर्वचेष्टाभयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमस्तीति नास्ति पूर्वपक्षावसरः, गतार्थत्वादित्यत आह–**वायोश्चेति ॥ प्रतिष्ठाय** स्थितिं लब्ध्वा प्राणे **वायौ** निमित्ते जगच्चलतीति प्रसिद्धम् । अतः स्पष्टं ब्रह्मलिङ्गं नास्तीति भावः । वज्रलिङ्गाच्च वायुरित्याह–**वायाविति ॥ व्यष्टिः** विशेषः । **समष्टिः** सामान्यम् । सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तं प्रतिजानीते–**ब्रह्मैवेति ॥** पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वाश्रयत्वं लिङ्गं वाक्यभेदकप्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह–**पूर्वत्रेत्यादिना ॥**

भामती ।

परवाक्यैकवाक्यताप्रकरणाभ्यां संवलितः श्रुतिसंकोचः । तदिदमुक्तम्–**पूर्वापरयोर्ग्रन्थभागयोर्ब्रह्मैव निर्दिश्यमानमुपलभामहे । इहैव कथमन्तराले वायुं निर्दिश्यमानं प्रतिपद्येमहीति ।** तदनेन

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दुपास्तिविधिरिति प्रत्यवस्थीयते । सिद्धान्ते तु निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुत्यन्वयादस्ति श्रुत्यादिसंगतिः । फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोरुपास्तिर्ज्ञानं चेति । नन्वतिदेशाधिकरणे प्रातर्दने विचारे च प्राणशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वमुक्तं तथेहापीत्यनर्थकमधिकरणम् । मैवम् । 'प्राणमेवाभिसंविशन्ति' इत्यत्र निरपेक्षकारणत्वपरैवकारवत् 'प्राणोऽस्मि प्रज्ञात्मा' इत्यादावुपक्रमोपसंहारैकरूप्यवच्चात्र तदभावादगतार्थत्वादित्यभिप्रेत्याऽऽह–**वायोश्चेति ।** जगत्कम्पनहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमिहापि भाति तत्कथं वायोरिदं माहात्म्यमित्याह–**कथमिति ।** उक्तलिङ्गमन्यथयति–**सर्वमिति ।** तथाऽपि जगद्भयहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशंक्याऽऽह–**वायाविति ।** न तावदत्रोपमा तद्वाचकाभावात् । न च ब्रह्मनिमित्तं भयानकं वज्रमुद्यम्यते मानाभावात् । न चेदमेव मानं वायुनिमित्तत्वेन तदुद्यमनोक्तेरित्यर्थः । कथं वायोरपि वज्रोद्यमहेतुत्वं तत्रापि मानाभावाद्वाक्यस्य साधारण्यात्तत्राऽऽह–**वायौ हीति ।** तथाऽपि ज्ञानस्यामृतत्वहेतुत्वं ब्रह्मलिङ्गमित्याशंक्याऽऽह–**वायविति ।** तत्र बृहदारण्यकमनुकूलयति–**तथाहीति ।** व्यष्टिर्विशेषः । समष्टिः सामान्यम् । प्राणवज्रश्रुतिभ्यां सिद्धमुपसंहरति–**तस्मादिति ।** आध्यात्मिकाधिदैविकवायूपास्त्यर्थं वाक्यमित्युक्तमनूद्य सिद्धान्तयति–**एवमिति ।** बहिरेव प्रतिजानीते–**ब्रह्मेति ।** वाक्यस्य वायूपास्तिपरत्वे श्रौते कुतो ब्रह्मधीरित्याह–**कुत इति ।** पूर्वोत्तरवाक्यैकवाक्यतानुगृहीतं सर्वलोकाश्रयत्वादिलिङ्गं प्राणश्रुतेर्बाधकमित्याह–**पूर्वेति ।** तत्र वाक्यैकवाक्यत्वं विवृणोति–**पूर्वोत्तरयोरिति ।** तथाऽप्येजतिवाक्ये वायुरुच्यतामित्याशंक्य वाक्यैक्यसंभवे न तद्भेत्तव्यमित्याह–**इहैवेति ।** पूर्ववाक्यस्य कुतो ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह–**पूर्वत्रेति ।** शुक्रं शुभ्रं ज्योतिष्मत्तस्यैव पूर्णतामाह–**तद्ब्रह्मेति ।** तस्य कूटस्थतामाह–**तदेवेति ।** तस्य सर्वाधिष्ठानतामाह–**तस्मिन्निति ।** तदेव व्यतिरेक-

काः श्रितास्सर्वे तदु नात्येति कश्चन'' [कठ० ५ । ८] इति ब्रह्मनिर्दिष्टं, तदेवेहापि सन्निधानात् ''जगत्सर्वं प्राण एजति'' [कठ० ६ । २] इति च लोकाश्रयत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते ॥ प्राणशब्दोऽप्ययं परमात्मन्येव प्रयुक्तः-''प्राणस्य प्राणम्'' [बृ० ४ । ४।१८] इति दर्शनात् ॥ एजयितृत्वमपीदं परमात्मन एवोपपद्यते न वायुमात्रस्य॥ तथा चोक्तम्-''न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ'' [कठ० ५ । ५] इति ॥ उत्तरत्रापि-''भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादिन्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः'' [कठ० ६ । ३] इति ब्रह्मैव निर्देक्ष्यते न वायुः । सवायुकस्य जगतो भयहेतुत्वाभिधानात् ॥ तदेवेहापि सन्निधानात् ''महद्भयं वज्रमुद्यतम्'' [कठ० ६ । २] इति च भयहेतुत्वप्रत्यभिज्ञानान्निर्दिष्टमिति गम्यते ॥ वज्रशब्दोऽप्ययम्भयहेतुत्वसामान्यात्प्रयुक्तः ॥ यथा हि वज्रमुद्यतं ममैव शिरसि निपतेद्, यद्यहमस्य शासनं न कुर्यामित्यनेन भयेन जनो नियमेन राजादिशासने प्रवर्तते, एवमिदमग्निवायुसूर्यादिकं जगत् अस्मादेव ब्रह्मणो बिभ्यन्नियमेन स्वव्यापारे प्रवर्तते इति भयानकं वज्रोपमितं ब्रह्म ॥ तथा च ब्रह्मविषयं श्रुत्यन्तरम्-''भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषास्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः''[तै० उ०

रत्नप्रभा ।

शुक्रं स्वप्रकाशम् । तदु नात्येति ब्रह्मानाश्रितः कोऽपि लोको नास्त्येवेत्युकारार्थः । सौत्रलिङ्गं व्याचष्टे-**एजयितृत्वमिति** ॥ सवायुकस्य सर्वस्य कम्पनश्रवणादपि प्राणः परात्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणि वज्रशब्दः कथमित्याशंक्य गौण इत्याह-**वज्रशब्द इति** ॥ बृहदारण्यके ''वायुरेव व्यष्टिः'' [३ । ३ । २] इत्यत्र ''अपपुनर्मृत्युम्'' [३ । ३ । २] इत्यपमृत्युजयरूपमापेक्षिकममृतत्वमुच्यते । न मुख्यामृतत्वम् । तत्रैव वायूपास्तिप्रकरणं समाप्य ''अथ हैनमुषस्तः चाक्रायणः पप्रच्छ'' [बृ० ३ । ४ । १] इति

भामती ।

वाक्यैकवाक्यता दर्शिता । **प्रकरणादपि** इति भाष्येण प्रकरणमुक्तम् । यत्खलु पृष्टं तदेव प्रधानं प्रतिवक्तव्यमिति तस्य प्रकरणम् । पृष्टादन्यस्मिंस्तूच्यमाने शास्त्रमप्रमाणं भवेदसंबद्धप्रलापित्वात् । **यत्तु**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुखेना(णा)ऽऽह-**तदु नेति** । तथाऽपि कथं तदेवात्र वाच्यमित्याशंक्य प्रकरणाल्लिङ्गप्रत्यभिज्ञानाच्चेत्याह-**तदेवेति** । प्राणश्रुत्या मुख्यप्राणे सिद्धे कथं प्रकरणादिनाऽर्थान्तरधीरित्याशंक्याऽऽह-**प्राणेति** । एकवाक्यताकांक्षप्रकरणानुगृहीतबहुलिङ्गविरोधे ब्रह्मणि प्रयुक्तपूर्वप्राणशब्दस्य न मुख्यार्थोऽस्तीत्यर्थः । उत्सूत्रं सिद्धान्तमुक्त्वा सर्वजगत्कम्पहेतुत्वं लिङ्गान्तरं सूत्रयोजनया दर्शयति-**एजयितृत्वमिति** । तत्र हेतुः-**तथा चेति** । केन तर्हि मर्त्यानां जीवनं तत्राऽऽह-**इतरेणेति** । इतरं स्फोरयति-**यस्मिन्निति** । पूर्वत्र ब्रह्मोक्तेरत्रापि तदेकवाक्यत्वात्तदेवोक्तमित्युक्तम्, इदानीमुत्तरवाक्येऽपि-ब्रह्मोक्तिमाह-**उत्तरत्रेति** । अस्येश्वरस्य भयादग्निसूर्यौ तपतः । इन्द्रादयः स्वव्यापारेषु धावन्ति । मृत्योरुक्तानपेक्ष्य पञ्चमत्वम् । कथमत्र ब्रह्मोक्तं वायुरेवाग्न्यादिभयकारणं किं न स्यात्तत्राऽऽह-**सवायुकस्येति** । तथाऽपि कथं प्रकृते ब्रह्मोक्तिरित्याशंक्य प्रकरणानुगृहीतभयहेतुत्वलिङ्गप्रत्यभिज्ञानादित्याह-**तदेवेति** । अशनौ प्रसिद्धवज्रशब्दस्य ब्रह्मविरोधित्वान्नात्र ब्रह्मोक्तमित्याशंक्याऽऽह-**वज्रेति** । तस्य भयहेतौ ब्रह्मणि प्रवृत्तिं दृष्टान्तेन स्फुटयति-**यथेति** । भयहेतुत्वस्य श्रुत्यन्तरे ब्रह्मणः सिद्धेस्तत्प्रत्यभिज्ञानादपि ब्रह्मैवेदमित्याह-**तथा चेति** । भीषा

२।८।१] इत्यमृतत्वफलश्रवणादपि ब्रह्मैवेदमिति गम्यते ॥ ब्रह्मज्ञानाद्धि अमृतत्वप्राप्तिः–"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वेता० ६ । १५] इति मन्त्रवर्णात् ॥ यत्तु वायुविज्ञानात्क्वचिदमृतत्वमभिहितं, तदापेक्षिकम् ॥ तत्रैव च प्रकरणान्तरकरणेन परमात्मानमभिधाय "अतोऽन्यदार्तम्" [बृ० ३ । ४ । २] इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् ॥ प्रकरणादप्यत्र परमात्मनिश्चयः–"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात् । अन्यत्र भूताद्भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [कठ० २।१४] इति परमात्मनः पृष्टत्वात् ॥ ३९ ॥ इति कम्पनाधिकरणम् ॥ ११ ॥

ज्योतिर्दर्शनात् ॥ ४० ॥ (१२) ॥

"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसंपद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" [छां० ८ । १२ । ३] इति श्रूयते ॥ तत्र संशय्यते किं ज्योतिश्शब्दं चक्षुर्विषयं तमोऽपहं तेजः, किं वा परं ब्रह्मेति ॥

रत्नप्रभा ।

ज्ञेयात्मानमुक्त्वा वाय्वादेर्नाशित्वोक्तेरित्याह–**यत्तु वाय्वित्यादिना** ॥ तस्मात्काठकवाक्यं ज्ञेये समन्वितमिति सिद्धम् ॥ ३९ ॥ (११) ॥ **ज्योतिर्दर्शनात्** ॥ छान्दोग्ये प्रजापतिविद्यावाक्यमाह–**एष इति** ॥ परं ज्योतिश्श्रुतिभ्यां संशयमाह–**तत्रेति** ॥ घटादिविषयावरकतमोनाशकं सौरमित्यर्थः । पूर्वत्र ब्रह्मप्रकरणस्यानुग्राहकः सर्वजगच्चेष्टाहेतुत्वादियोगोऽस्तीति प्राणश्रुतिर्ब्रह्मणि नीता, न तथात्र "य आत्मापहत-

भामती ।

वायुविज्ञानात्क्वचिदमृतत्वमभिहितमापेक्षिकं तदिति । 'अपपुनर्मृत्युं जयति' इति श्रुत्या ह्यपमृत्योर्विजय उक्तो न तु परममृत्युविजय इत्यापेक्षिकत्वं, तच्च तत्रैव प्रकरणान्तरकरणेन हेतुना । न केवलमपश्रुत्या तदापेक्षिकमपि तु परमात्मानमभिधाय 'अतोऽन्यदार्तम्' इति वाय्वादेरार्तत्वाभिधानात् । न ह्यार्ताभ्यासादनार्तो भवतीति भावः ॥ ३९ ॥ **ज्योतिर्दर्शनात्** । अत्र हि ज्योतिःशब्दस्य तेजसि मुख्यत्वात्, ब्रह्मणि जघन्यत्वात्, प्रकरणाच्च श्रुतेर्बलीयस्त्वात्, पूर्ववच्छ्रुतिसंकोचस्य चात्राभावात्, प्रत्युत ब्रह्मज्योतिःपक्षे क्त्वाश्रुतेः पूर्वकालार्थायाः पीडनप्रसङ्गात्, समुत्थानश्रुतेश्च तेज एव ज्योतिः । तथाहि–समुत्थानमुद्गमनमुच्यते, न तु विवेकविज्ञानम् । उद्गमनं च तेजःपक्षेऽर्चिरादिमार्गेणोपपद्यते । आदित्यश्चार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिर्भवतीति तदुपसंपद्य तस्य समीपे भूत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते, कार्यब्रह्मलोकप्राप्तौ क्रमेण मुच्यते । ब्रह्मज्योतिःपक्षे तु ब्रह्म भूत्वा का परा स्वरूपनिष्पत्तिः । न च देहा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भयेनास्माद्ब्रह्मणो निमित्तादिति यावत् । ब्रह्मैवात्र प्रतिपाद्यमित्यत्र लिङ्गान्तरमाह–**अमृतत्वेति** । श्रुतस्य फलस्य ब्रह्मधिया व्याप्तिमाह–**ब्रह्मेति** । व्याप्तिभङ्गमुक्तमनूद्य प्रत्याह–**यत्त्विति** । 'अप पुनर्मृत्युं जयति' इत्यपमृत्युजयस्योक्तेरित्यर्थः । तस्याऽऽपेक्षिकत्वे हेत्वन्तरमाह–**तत्रैवेति** । पञ्चमेऽध्याये सूत्रोक्त्यनन्तरमेव परमात्मानमन्तर्यामिणं प्रकृत्य ततोऽन्यस्य नाशित्वोक्तेर्वायुज्ञानाधीनममृतत्वमापेक्षिकमित्यर्थः । एजतिवाक्ये ब्रह्मैव प्रतिपाद्यमित्यत्र मानान्तरमाह–**प्रकरणादिति** । तस्य परमात्मविषयत्वे हेतुमाह–**अन्यत्रेति** । ॥ ३९ ॥ (११) ॥ बहुलिङ्गविरोधेन श्रुतिबाधवत्प्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या ज्योतिःश्रुतेर्मुख्यार्थबाधमाह–**ज्योतिरिति** । दहराधिकरणे ज्योतिःशब्दं ब्रह्मेति सिद्धवदादाय ब्रह्मरूपेणोच्यते जीव इत्युक्तम् । इदानीं ब्रह्मैव ज्योतिःशब्दमित्येतद्विशदयितुं तदेव वाक्यमाह–**एष इति** । परं ज्योतिरिति श्रुतिभ्यां संशयमाह–**तत्रेति** । चक्षुषो विषयो घटादिस्तस्याऽऽवरकं बाह्यं तमस्तदपहतिकारणमादित्याख्यं तेजस्तदिह

१ ब्रह्मणीति शेषः ।

किं तावत्प्राप्तम् । प्रसिद्धमेव तेजः, ज्योतिश्शब्दमिति-कुतः ॥ तत्र ज्योतिश्शब्दस्य रूढत्वात् ॥ "ज्योतिश्चरणाभिधानाद्" [ब्र०सू० १।१।२४] इत्यत्र हि प्रकरणाज्ज्योतिश्शब्दस्स्वार्थं परित्यज्य ब्रह्मणि वर्तते ॥ न चेह तद्वत्किञ्चित्स्वार्थपरित्यागे कारणं दृश्यते ॥ तथा च नाडीखण्डे- "अथ यत्रैतदस्माच्छरीरादुत्क्रामत्यथैतैरेव रश्मिभिरूर्ध्वमाक्रमते"[छां०

रत्नप्रभा ।

पाप्मा" [छां० ८ । ७ । १] इति प्रकरणस्यानुग्राहकं पश्याम इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह- **प्रसिद्धमेवेत्यादिना** ॥ **पूर्वपक्षे** सूर्योपास्तिः, **सिद्धान्ते** ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलम् । **ननु** "ज्योतिरधिकरणे" [बा० सु० १ । १ । २४] ज्योतिश्शब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तेरुक्तत्वात्कथं पूर्वपक्ष इत्यत आह- **ज्योतिरिति** ॥ तत्र गायत्रीवाक्ये प्रकृतब्रह्मपरामर्शकयच्छब्दसामानाधिकरण्याज्ज्योतिश्शब्दस्य स्वार्थत्यागः कृतः । तथात्र स्वार्थत्यागे हेत्वदर्शनात्पूर्वपक्ष इत्यर्थः । ज्योतिश्श्रुतेरनुग्राहकत्वेनार्चिरादिमार्गस्थत्वं लिङ्गमाह- **तथा चेति** ॥ "या वा एता हृदयस्य नाड्यः" [छां० ८ । ६ ।१] इति कण्डिकया नाडीनां रश्मीनां च मिथः संश्लेषमुक्त्वा-**अथ** संज्ञालोपानन्तरम् । **यत्र** काले **एतत्** मरणं यथा स्यात्तथोत्**क्रामति, अथ** तदा **एतैः** नाडीसंश्लिष्टरश्मिभिः **ऊर्ध्वं** सन्नुपरि गच्छति । गत्वाऽऽदित्यं ब्रह्मलोकद्वारभूतं गच्छतीत्यभिहितम् । **तथैवात्रापि** शरीरात्समुत्थाय मृत्वा परं ज्योतिरादित्याख्यमुपसम्पद्य तद्वारा ब्रह्मलोकं गत्वा स्वस्वरूपेणा-

भामती ।

दिविविक्तब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कारो वृत्तिरूपोऽभिनिष्पत्तिः । सा हि ब्रह्मभूयात्प्राचीना न तु पराचीना । सेयमुपसंपद्येति क्त्वाश्रुतेः पीडा । तस्मात्तिसृभिः श्रुतिभिः प्रकरणबाधनात्तेज एवात्र ज्योतिरिति प्राप्तम् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

ज्योतिरुच्यते ज्योतिःश्रुतेस्तत्र रूढत्वादित्येकः पक्षः । ज्योतिर्विशेषणस्य परत्वस्य निरतिशयत्वस्या ब्रह्मणोऽन्यत्रायोगात्तदेव ज्योतिरिति पक्षान्तरम् । प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति-**किमिति** । न च प्रकरणात्प्राणस्येव ज्योतिषो ब्रह्मत्वं तत्र सर्वशब्दश्रुतिसंकोचवत्प्रकृते प्रकरणानुग्राहकाभावात्परशब्दस्य विशेषणार्थस्य विशेष्यानुसारेणाऽऽदित्येऽपि नेयत्वादुक्तश्रुतेर्निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वोत्तरपक्षयोरादित्योपास्त्या क्रममुक्तिर्ब्रह्मज्ञानान्मुक्तिरिति फलभेदः । सर्वशब्दस्येवात्र कस्याश्चिदपि श्रुतेरसंकोचात्प्रागिवेहापि 'समुत्थाय' इत्यादिश्रुत्यसंकोचाद्वा युक्तमादित्यग्रहणमिति भावः । प्रसिद्धस्याप्रतिपाद्यत्वात्तद्ग्रहणं नेति शंकते-**कुत इति** । अप्रतिपाद्यत्वेऽपि तस्योपास्यत्वेनाऽऽदेयत्वमाह-**तत्रेति** । ज्योतिरधिकरणन्यायेनास्यापि निर्णयात्पूर्वपक्षानुत्थानादनारम्यमेतदधिकरणमित्याशंक्याऽऽह-**ज्योतिरिति** । ब्रह्मणो गायत्रीवाक्ये प्रकृतत्वात्तस्य सर्वनाम्ना परामृष्टस्य द्युसंबन्धलिङ्गात्प्रत्यभिज्ञानात्तत्र ज्योतिःशब्दो ब्रह्मणि प्रसिद्धिमुलंघ्य नीतः । न च तथाऽस्मिन्वाक्ये ज्योतिःशब्दस्य स्वार्थत्यागे हेतुरदृष्टत्वादित्यगतार्थतेत्यर्थः । नन्वत्रापि परं ज्योतिरिति ज्योतिषो विशेषणं स्वरूपाभिनिष्पत्तिरुत्तमपुरुषत्वं चाऽऽदित्येऽनुपपन्नं ज्योतिःशब्दस्य प्रसिद्धार्थत्यागे हेतुरस्तु नेत्याह-**तथा चेति** । 'अथ या एता हृदयस्य नाड्यः' इत्यादिना (ना)डीखण्डः । तत्राऽऽदित्यग्रहानुरोधेन मुमुक्षोस्तत्प्राप्तिरभिहितेति संबन्धः । विशेषज्ञानोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । यत्रेत्यारब्धकर्मावसानकालोक्तिः । एतदुत्क्रमणं यथा तथेति क्रियाविशेषणम् । अस्मादभिमानविषयाद्देहादुत्क्रमणं यदा करोत्यथ तदैतैरादित्यस्य रश्मिभिरालम्बनैरूर्ध्वः सन्नाक्रमत उपरि गच्छतीत्युपक्रम्याऽऽदित्यं गच्छतीत्युपसंपत्तव्यस्य ज्योतिषो यथाऽऽदित्यत्वं तथा श्रुतं तस्यापि परत्वमर्चिरादिभ्यो युक्तं समुत्थायोपसंपद्येति च पूर्वकालार्थक्त्वाश्रुतेर्ब्रह्मपक्षे बाधादेहाभिमानत्यागरूपमुत्थानं कृत्वोपसंपद्य कार्यब्रह्मलोकं गत्वा स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स चोत्तमः पुरुष इत्यङ्गीकारे सर्वाविरोधादादित्यपक्षो ज्योतिःश्रुत्या क्त्वाश्रुतिभ्यां चाभ्युपेय इत्यर्थः । मार्गपर्वभूतादित्योपास्त्या तत्प्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिपरं

८ । ६ । ५] इति मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहिता ॥ तस्मात्प्रसिद्धमेव तेजो ज्योतिश्शब्दमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेव ब्रह्म ज्योतिश्शब्दम् । कस्मात् ॥ दर्शनात्–तस्य हीह प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिर्दृश्यते । "य आत्मापहतपाप्मा" [छां० ८ । ७ । १] इत्यपहतपाप्मत्वादिगुणकस्यात्मनः प्रकरणादावन्वेष्टव्यत्वेन विजिज्ञासितव्यत्वेन च प्रतिज्ञानात् "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" [छां० ८ । २ । ३] इति चानुसन्धानात् ॥ "अशरीरं वावसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः" [छां० ८ ।

रत्नप्रभा ।

भिनिष्पद्यत इति वक्तव्यम् । संमुत्थायोपसम्पद्येति क्त्वाश्रुतिभ्यां ज्योतिषोऽर्चिरादिमार्गस्थत्वमानादित्यर्थः । अतो मार्गस्थसूर्योपास्त्या क्रममुक्तिपरं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति–**एवमिति** ॥ व्याख्येयत्वेनोपक्रान्तः आत्मैवात्र ज्योतिश्शब्देन व्याख्येय इति ज्योतिर्वाक्येनैकवाक्यताप्रयोजकप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषश्रुत्या वाक्यभेदकज्योतिश्श्रुतिर्बाध्येति भावः । अशरीरत्वफललिङ्गाद्ब्रह्मैव ज्योतिः, न सूर्य इत्याह–**अशरीरमिति** ॥ **न च** सूर्यप्राप्त्या क्रमेणाशरीरत्वं स्यादिति **वाच्यम्** । परत्वेन विशेषितस्य ज्योतिष एव "स

भामती ।

एवं प्राप्तेऽभिधीयते–**परमेव ब्रह्म ज्योतिःशब्दम् । कस्मात् । दर्शनात् । तस्य हीह प्रकरणे अनुवृत्तिर्दृश्यते** । यत्खलु प्रतिज्ञायते, यच्च मध्ये परामृश्यते, यच्चोपसंह्रियते, स एव प्रधानं प्रकरणार्थः । तदन्तःपातिनस्तु सर्वे तदनुगुणतया नेतव्याः । न तु श्रुत्यनुरोधमात्रेण प्रकरणादपकृष्टव्या इति हि लोकस्थितिः । अन्यथोपांशुयाजवाक्ये जामितादोषोपक्रमे तत्प्रतिसमाधानोपसंहारे च तदन्तःपातिनो 'विष्णुरुपांशु यष्टव्यः' इत्यादयो विधिश्रुत्यनुरोधेन पृथग्विधयः प्रसज्येरन् । तत्किमिदानीं 'तिस्र एव साह्नस्योपसदः कार्या द्वादशाहीनस्य' इति प्रकरणानुरोधात्समुदायप्रसिद्धिबललब्धमहर्गणाभिधानं परित्यज्याहीनशब्दः कथमप्यवयवव्युत्पत्त्या साह्नं ज्योतिष्टोममभिधाय तत्रैव द्वादशोपसत्तां विधत्ताम् । स हि कृत्स्नविधानान्न कुतश्चिदपि हीयते क्रतोरित्यहीनः शक्यो वक्तुम् । मैवम् । अवयवप्रसिद्धेः समुदायप्रसिद्धिर्बलीयसीति श्रुत्या प्रकरणबाधनान्न द्वादशोपसत्तामहीनगुणयुक्ते ज्योतिष्टोमे शक्नोति विधातुम् । नाप्यतोऽपकृष्टं सदहर्गणस्य विधत्ते । परप्रकरणेऽन्यधर्मविधेरन्याय्यत्वात् । असंबद्धपदव्यवायविच्छिन्नस्य प्रकरणस्य पुनरनुसंधानक्लेशात् । तेनानपकृष्टेनैव द्वादशाहीनस्येतिवाक्येन साह्नस्य तिस्र उपसदः कार्या इति विधिं स्तोतुं द्वादशाहविहिता द्वादशोपसत्ता तत्प्रकृतित्वेन च सर्वाहीनेषु प्राप्ता निवीतादिवदनूद्यते । तस्मादहीनश्रुत्या प्रकरणबाधेऽपि न द्वादशाहीनस्येति वाक्यस्य प्रकरणादपकर्षः । ज्योतिष्टोमप्रकरणाम्नातस्य पूर्षाद्यनुमन्त्रणमन्त्रस्य यल्लिङ्गबलात्प्रकरणबाधेनापकर्षस्तदगत्या । पौष्णादौ च कर्मणि तस्यार्थवत्त्वात् । इह त्वपकृष्टस्यार्चिरादिमार्गोपदेशे फलस्योपायमार्गप्रतिपादकेऽतिविशदे 'एष संप्रसादः' इति वाक्यस्याविशदैकदेशमात्रप्रतिपादकस्य निष्प्रयोजनत्वात् । न च द्वादशाहीनस्येतिवद्यथोक्तात्मध्यानसाधनानुष्ठानं स्तोतुमेष संप्रसाद इति वचनमर्चिरादिमार्गमनुवदतीति युक्तम्, स्तुतिलक्ष-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

वाक्यमित्युपसंहरति–**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञामाह–**एवमिति** । श्रुतिभिस्तेजसो ग्राह्यत्वे कुतो ब्रह्मधीरिति पृच्छति–**कस्मादिति** । हेतुमादाय व्याचष्टे–**दर्शनादिति** । परस्य ब्रह्मणोऽस्मिन्प्रकरणे वक्तव्यत्वेनानुवृत्तिदर्शनं हेतुना साधयति–**य इति** । प्रकरणाविच्छेदं कथयति–**एतमिति** । किंचार्चिराद्यपेक्षया परं ज्योतिरादित्यश्चेत्तत्प्राप्त्या विदुषो नाशरीरत्वमादित्यस्य देवतात्मनः सशरीरत्वान्न च तत्प्राप्त्या स्वरूपाभिनिष्पत्तिरन्यस्यान्यात्मतायोगादित्याह–**अशरीरमिति** । उपास्त्या

१ विषयवाक्ये श्रूयते पदद्वयम् ।

१२ । १] इति च अशरीरतायै ज्योतिस्सम्पत्तेरस्याभिधानात् ॥ ब्रह्मभावाच्चान्यत्राशरीरतानुपपत्तेः ॥ "परं ज्योतिः" [छां ८ । ३ । ४] "स उत्तमः पुरुषः" [छां० ८।१२।३] इति च विशेषणात् ॥ यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति ॥ नासावात्यन्तिको मोक्षः । गत्युत्क्रान्तिसम्बन्धात्॥ न हि आत्यन्तिके मोक्षे गत्युत्क्रान्ती स्त इति वक्ष्यामः ॥ ४०॥ इति ज्योतिर्दर्शनाधिकरणम् ॥ १२ ॥

रत्नप्रभा ।

उत्तमः" [छां० ८ । १२ । ३] इति परामर्शेनाशरीरत्वनिश्चयादित्याह—**परमिति** ॥ पूर्वोक्तलिङ्गं दूषयति—**यत्त्विति** ॥ नाडीखण्डे दहरोपासकस्य या सूर्यप्राप्तिरुक्ता स न मोक्ष इति युक्ता सूर्योक्तिः । अत्र तु प्रजापतिवाक्ये निर्गुणविद्यायामर्चिरादिगतिस्थसूर्यस्यानन्वयादनर्थकत्वाच्छ्रुतिव्यत्यासेन स्वरूपं साक्षात्कृत्य परं ज्योतिस्तदेवोपसम्पद्यत इति व्याख्येयमिति भावः ॥ ४० ॥ (१२) ॥

भामती ।

णायां स्वाभिधेयसंसर्गतात्पर्यपरित्यागप्रसङ्गात् । द्वादशाहीनस्येति तु वाक्ये स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये प्रकरणविच्छेदस्य प्राप्तानुवादमात्रस्य चाप्रयोजनत्वमिति स्तुत्यर्थो लक्ष्यते । न चैतद्दोषभयात्समुदायप्रसिद्धिमुल्लंघ्यावयवप्रसिद्धिमुपाश्रित्य साह्नस्यैव द्वादशोपसत्तां विधातुमर्हति, त्रित्वद्वादशत्वयोर्विकल्पप्रसङ्गात् । न च सत्यां गतौ विकल्पो न्याय्यः । साह्नाहीनपदयोश्च प्रकृतज्योतिष्टोमाभिधायिनोरानर्थक्यप्रङ्गात् । प्रकरणादेव तदवगतेः । इह तु स्वार्थसंसर्गतात्पर्ये नोक्तदोषप्रसङ्ग इति पौर्वापर्यालोचनया प्रकरणानुरोधाद्रूढिमपि पूर्वकालतामपि परित्यज्य प्रकरणानुगुण्येन ज्योतिः परं ब्रह्म प्रतीयते । यत्तूक्तं मुमुक्षोरादित्यप्राप्तिरभिहितेति । नासावात्यन्तिको मोक्षः, किंतु कार्यब्रह्मलोकप्राप्तिः । न च क्रममुक्त्यभिप्रायं स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत इति वचनम् । न ह्येतत्प्रकरणोक्तब्रह्मतत्त्वविदुषो गत्युत्क्रान्ती स्तः । तथा च श्रुतिः—'न तस्मात् प्राणा उत्क्रामन्ति अत्रैव समवनीयन्ते' इति । न च तद्द्वारेण क्रममुक्तिः । अर्चिरादिमार्गस्य हि कार्यब्रह्मलोकप्रापकत्वं न तु ब्रह्मभूयहेतुभावः । जीवस्य तु निरुपाधिनित्यशुद्धबुद्धब्रह्मभावसाक्षात्कारहेतुके मोक्षे कृतमर्चिरादिमार्गेण कार्यब्रह्मलोकप्राप्त्या । अत्रापि ब्रह्मविदस्तदुपपत्तेः । तस्मान्न ज्योतिरादित्यमुपसंपद्य संप्रसादस्य जीवस्य स्वेन रूपेण पारमार्थिकेन ब्रह्मणाभिनिष्पत्तिराञ्जसीति श्रुतेरत्रापि क्लेशः । अपि च परं ज्योतिः स उत्तमपुरुष इतीहैवोपरिष्टाद्विशेषणात्तेजसो व्यावर्त्य पुरुषविषयत्वेनावस्था-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्प्राप्तावशरीरत्वमाशंक्याऽऽह—**ब्रह्मेति** । इतश्चात्र ब्रह्मैव ज्योतिरित्याह—**परमिति** । शरीरादुत्थितस्यानन्तरमुपसंपत्तव्यत्वमादित्यस्य नाडीखण्डे दृष्टमिति लिङ्गानुगृहीतां ज्योतिरादिश्रुतिमपहतपाप्मत्वादिपरमात्मप्रकरणानुगृहीतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या बाधित्वा परं ब्रह्म ज्योतिरास्थेयमेकवाक्यतापादकफलवत्प्रकरणोपेतश्रुतेर्विफललिङ्गसंगतिश्रुतितो बलीयसीत्वादस्य हि निर्गुणविद्यायां श्रुताशरीरताफलायामर्चिराद्यनवतारादादित्यानर्थक्यान्मार्गपर्वत्वेन तस्य सगुणविद्यासूपदिष्टत्वादेवोत्कर्षायोगादत्र ज्योतिर्मात्रश्रुतेर्मार्गानुक्तेरादित्योक्तौ श्रुतित्रयानर्थक्यात् 'आनर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतं बलाबलम्' इति न्यायाद्बलवत्प्रकरणोपेतप्रागुक्तश्रुत्या ब्रह्मैव ज्योतिरिरिति भावः । परोक्तमनुभाष्य दूषयति—**यत्त्विति** । आत्यन्तिकेऽपि मोक्षे तदुभयं स्यादित्याशंक्य बादर्यधिकरणविरोधान्मैवमित्याह—**न हीति** । पूर्वापरालोचनायामत्र क्रममुक्त्यप्रतीतेर्बाधित्वा क्त्वाश्रुतिं परस्य ज्योतिषो ब्रह्मणः प्राप्तिरेव स्वरूपाभिनिष्पत्तिस्तस्यैवोत्तमपुरुषत्वेत्युपेत्य वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमास्थेयमतो ब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरिति भावः ॥ ४० ॥ (१२) ॥ प्रकरणोपेतोत्तमपुरुषादिश्रुत्या ज्योतिरादिश्रुते-

१ छान्दोग्ये ८ ऽध्याये ६ खण्डान्तगर्तपरखण्डस्येदं नाम ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात् ॥ ४१ ॥ (१३) ॥

"आकाशो ह वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता ते यदन्तरा तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" [छां० ८ । १४ । १] इति श्रूयते । तत्किमाकाशशब्दं परं ब्रह्म, किंवा प्रसिद्धमेव भूताकाशमिति विचारे भूतपरिग्रहो युक्तः । आकाशशब्दस्य तस्मिन् रूढत्वात् ॥ नामरूपनिर्वहणस्य चावकाशदानद्वारेण तस्मिन्योजयितुं शक्यत्वात् ॥ स्रष्टृत्वादेश्च स्पष्टस्य ब्रह्मलिङ्गस्याश्रवणादिति ॥ एवं प्राप्ते इदमभिधीयते ॥ परमेव ब्रह्मेहाकाशशब्दं भवितुमर्हति ॥ कस्मात् ॥ अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्–"ते यदन्तरा तद्ब्रह्म"

रत्नप्रभा ।

आकाशोऽर्थान्तरत्वादि व्यपदेशात् ॥ छान्दोग्यमुदाहरति–**आकाश इति ॥ यथो**पक्रमबलाज्ज्योतिश्श्रुतिबाधः, **तथा**ऽऽकाशोपक्रामाद्ब्रह्मादिशब्दबाध इति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति–**भूतेति** ॥ श्रुतैर्गुणैराकाशोपास्तिर्निर्गुणब्रह्मज्ञानं चेत्युभयत्र फलम् । "आकाशस्तल्लिङ्गाद्" [व्या० सू० १।१।२२] इत्यनेन पौनरुक्त्यमाशंक्य तद्वदत्र स्पष्टलिङ्गाश्रवणादिति परिहरति–**स्रष्टृत्वादेश्चेति** ॥ "वै नाम" [छां० ८ । १४ । १] इति प्रसिद्धिलिङ्गस्याकाशश्रुतेश्च वाक्यशेषगताभ्यां ब्रह्मात्मश्रुतिभ्यामनेकलिङ्गोपेताभ्यां बाधो युक्तः । **यत्र** बहुप्रमाणसंवादः **तत्र**, वाक्यस्य तात्पर्यमिति निर्णयादिति सिद्धान्तयति––**परमेवेत्या-**

भामती ।

पनाज्ज्योतिष्पदस्य, परमेव ब्रह्म ज्योतिः न तु तेज इति सिद्धम् ॥४०॥(१२)॥ **आकाशोऽर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्** । यद्यपि 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्यत्र ब्रह्मलिङ्गदर्शनादाकाशः परमात्मेति व्युत्पादितं, तथापि तद्वदत्र परमात्मलिङ्गदर्शनाभावान्नामरूपनिर्वहणस्य भूताकाशेऽप्यवकाशदानेनोपपत्तेरकस्माच्च रूढिपरित्यागस्यायोगात्, नामरूपे अन्तरा ब्रह्मेति च नाकाशस्य नामरूपयोर्निर्वहितुरन्तरालत्वमाह, अपि तु ब्रह्मणः, तेन भूताकाशो नामरूपयोर्निर्वहिता । ब्रह्म चैतयोरन्तरालं मध्यं सारमिति यावत् । न तु निर्वोढैव ब्रह्म, अन्तरालं वा निर्वोढृ । तस्मात्प्रसिद्धेर्भूताकाशो न तु ब्रह्मेति प्राप्तम् । एवं प्राप्त उच्यते–परमेवाकाशं ब्रह्म, **कस्मात्, अर्थान्तरत्वादिव्यपदेशात्** । नामरूपमात्रनिर्वाहकमिहाकाशमुच्यते ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

बाध उक्तः । इदानीमात्मब्रह्मश्रुतिभ्यां लिङ्गानुगृहीताभ्यामाकाशश्रुतेर्बाधमाह–**आकाश इति** । छान्दोग्यवाक्यमुदाहरति–**आकाश इति** । आकाशब्रह्मश्रुतिभ्यां संशयमुक्त्वा पूर्वपक्षयति–**तादित्यादिना** । यथोपक्रमादर्थान्तरे प्रसिद्धोऽपि ज्योतिःशब्दः स्वार्थात्प्रच्यावितस्तथाऽऽकाशोपक्रमाद्ब्रह्मादिशब्दः स्वार्थात्प्रच्याव्यतामिति मत्वा हेतुमाह–**आकाशेति** । निर्विशेषे ब्रह्मण्युक्तश्रुतेरन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे वाय्वादिमात्राधिष्ठानाकाशात्मकब्रह्मोपास्त्या क्रममुक्तिः । सिद्धान्ते सर्वाधिष्ठानब्रह्मधिया साक्षान्मुक्तिरिति फलभेदः । रूढिग्रहे तस्य नामरूपनिर्वहणमयुक्तमित्याशंक्य नामरूपशब्दाभ्यां प्रसिद्धदेवदत्तादिसंज्ञानां सितासितादिरूपाणां च स्त्रीकारात्तदाश्रयावकाशदानद्वारा भूताकाशेऽपि तन्निर्वहणं युक्तमित्याह–**नामेति** । "आकाशस्तल्लिङ्गात्" [ब्र० सू० १–१–२२] इत्यनेन गतार्थत्वमाशंक्याऽऽह–**स्रष्टृत्वादेश्चेति** । तत्र हि सर्वजगदुत्पत्तेरेवकारसिद्धनिरपेक्षकारणत्वस्य प्रश्नप्रत्युक्तिसामानाधिकरण्यसामर्थ्यस्य च दृष्टेर्ब्रह्मपरत्वं नैवमिह तत्परत्वे किंचिदसाधारणं लिङ्गमित्यगतार्थतेत्यर्थः । तस्य च श्रुत्या प्रसिद्धवदुपादानात्प्रमितस्य बृहत्त्वाद्ब्रह्मत्वमाभूतसंप्लवस्थानादमृतत्वमाप्नोतीत्यात्मत्वं व्यापित्वात् । तस्मान्नामादिवद् भूताकाशोपास्त्यर्थं वाक्यमित्यर्थः । पूर्वपक्षमनूद्य सूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति–**एवमिति** । आकाशशब्दाद् भूताकाशो भाति कुतो ब्रह्मधीरित्याह–**कस्मादिति** । हेतुमादायार्थान्तरत्वव्यपदेशं विशदयति–**अर्थान्तरत्वादीति** । भूताकाशस्यापि नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वं देवदत्तादिशब्दस्य

[छां० ८ । १४ । १] इति हि नामरूपाभ्यामर्थान्तरभूतमाकाशं व्यपदिशति ॥ न च ब्रह्मणोऽन्यन्नामरूपाभ्यामर्थान्तरं सम्भवति । सर्वस्य विकारजातस्य नामरूपाभ्यामेव व्याकृतत्वात् ॥ नामरूपयोरपि निर्वहणं निरंकुशं न ब्रह्मणोऽन्यत्र सम्भवति ॥ "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छां० ६ । ३ । २] इति ब्रह्मकर्तृत्वश्रवणात् ॥ ननु जीवस्यापि प्रत्यक्षं नामरूपविषयं निर्वोढृत्वमस्ति ॥ बाढमस्ति ॥ अभेदस्त्वत्र विवक्षितः नामरूपनिर्वहणाभिधानादेव च स्रष्टृत्वादि ब्रह्मलिङ्गमभिहितं भवति "तद्ब्रह्म तदमृतं स आत्मा" [छां० ८ । १४] इति च ब्रह्मवादस्य लिङ्गानि ॥ "आकाशस्तल्लिङ्गात्" [व्या० सू० १ । १ । २२] इत्यस्यायं प्रपञ्चः ॥ ४१ ॥ इत्यर्थान्तरत्वादिव्यपदेशाधिकरणम् ॥ १३ ॥

रत्नप्रभा ।

दिना ॥ **नामरूपे** शब्दार्थौ । तदन्तःपातिनस्तद्भिन्नत्वं तत्कर्तृत्वं चायुक्तमित्यर्थः । नामादिकर्तृत्वं न ब्रह्मलिंगं जीवस्थत्वादिति शङ्कते—**नन्विति** ॥ अनेन जीवेनेत्यत्र जीवस्य ब्रह्माभेदेन तत्कर्तृत्वमुच्यते साक्षादयोगादिति परिहरति—**बाढमिति** ॥ **यच्चोक्तं** स्पष्टं लिंगं नास्तीति, **तत्राह—नामेति** ॥ तर्हि पुनरुक्तिस्तत्राह—**आकाशेति** ॥ तस्यैव साधकोऽयं विचारः, अत्राकाशशब्दस्य ब्रह्मणि वृत्तिं सिद्धवत्कृत्य तत्र संशयादिप्रवृत्तेरुक्तत्वादिति न पौनरुक्त्यमिति भावः ॥ ४१ ॥ (१३)॥

भामती ।

भूताकाशं च विकारत्वेन नामरूपान्तःपाति सत् कथमात्मानमुद्वहेत् । न हि सुशिक्षितोऽपि विज्ञानी स्वेन स्कन्धेनात्मानं वोढुमुत्सहते । न च नामरूपश्रुतिरविशेषतः प्रवृत्ता भूताकाशवर्जं नामरूपान्तरे संकोचयितुं सति संभवे युज्यते । न च निर्वाहकत्वं निरंकुशमवगतं ब्रह्मलिङ्गं कथंचित्क्लेशेन परतन्त्रे नेतुमुचितम्'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि'इति च स्रष्टृत्वमतिस्फुटं ब्रह्मलिङ्गमत्र प्रतीयते । ब्रह्मरूपतया च जीवस्य व्याकर्तृत्वे ब्रह्मण एव व्याकर्तृत्वमुक्तम्।एवं च निर्वहितुरेवान्तरालतोपपत्तेरन्यो निर्व-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

नामत्वान्नीलपीतादे रूपत्वात्ताभ्यामन्यत्वस्य भूताकाशे सिद्धत्वादित्याशंक्याऽऽह—**न चेति**।यत्र नामरूपशब्दौ संभूयोक्तौ तत्र शब्दार्थावेव श्रुतिषु गृह्येते 'तन्नामरूपाभ्यामेव' इत्यादौ तथा दृष्टेः । न च शब्दार्थान्तर्भूतस्य भूताकाशस्य ततोऽर्थान्तरत्वमित्यर्थः । किंच भूताकाशमपि विकारतया नामरूपान्तर्भूतं कथमात्मानमुद्वहेन्न च तन्निर्वाहकत्वं निरंकुशं श्रुतं परतन्त्रभूताकाशे कथंचिन्नेयमित्याह—**नामेति** । अन्यत्र तन्निर्वहणस्य ब्रह्मकर्तृकत्वसिद्धेस्तदेवात्रापि प्रत्यभिज्ञातमित्याह—**अनेनेति** । नामरूपनिर्वाहकत्वमादिशब्दोक्तं न ब्रह्मसाधारणमिति शंकते—**नन्विति** । जीवस्य तन्निर्वाहकत्वेऽपि ब्रह्माभेदात्तस्य ब्रह्मसाधारणतेत्याह—**बाढमिति** । स्रष्टृत्वादिब्रह्मलिङ्गमिह नेत्युक्तं प्रत्याह—**नामेति** । आकाशशब्दस्य ब्रह्मार्थत्वे लिङ्गान्येव सन्ति भूताकाशार्थत्वे श्रुतिलिङ्गे स्तः । तथा च केवललिङ्गेभ्यस्तयोर्बलीयस्त्वाद्भूताकाशग्रहणमित्याशंक्यात्रापि ब्रह्मात्मश्रुती विद्येते इत्याह—**तदिति** । उपक्रमस्थाकाशश्रुतेः 'आकाशो वै नाम' इति प्रसिद्धलिङ्गाच्च नामरूपनिर्वहणतदर्थान्तरत्वामृतत्वलिङ्गानुगृहीते ब्रह्मात्मश्रुती बलवत्याविति भावः । "आकाशस्तल्लिङ्गात्" [ब्र० सू० १-१-२२] इत्यत्रोपक्रमोपसंहाराभ्यां प्रतिपाद्यतया तात्पर्यवदानन्यलिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुक्तमिहापि श्रुत्यन्तरसिद्धनामादिनिर्वाहकत्वसंवादेन तात्पर्यवल्लिङ्गादाकाशस्य ब्रह्मत्वमुच्यते तत्कथं पृथगारम्भ इत्याशंक्याऽऽह—**आकाश इति** । तत्र स्रष्टृत्वस्पाष्टयवदिह नेति विशेषोऽस्तीति भावः ॥ ४१ ॥ (१३) ॥ श्रुत्युपेतलिङ्गेन श्रुतेर्बाधमुक्त्वा लिङ्गेन लिङ्ग-

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ॥ ४२ ॥ (१४) ॥

व्यपदेशादित्यनुवर्तते ॥ बृहदारण्यके षष्ठे प्रपाठके–"कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः" [बृ० ४ । ३ । ७] इत्युपक्रम्य भूयानात्मविषयः प्रपञ्चः कृतः ॥ तत्किं संसारिस्वरूपमात्रान्वाख्यानपरं वाक्यम्, उतासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमिति संशयः ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ संसारिस्वरूपमात्रविषयमेवेति ॥ कुतः ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्याम्–उपक्रमे "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ० ४ । ३ । ७] इति शारीरलिङ्गाद्, उपसंहारे च "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ० ४ । ४ । २२] इति तदपरित्यागान्मध्येऽपि बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेन तस्यैव प्रपञ्चनादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन । अहंधीगम्येषु कतम आत्मेति जनकप्रश्ने याज्ञवल्क्य आह–**योऽयमिति ॥** विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः । सप्तमी व्यतिरेकार्था । प्राणबुद्धिभ्यां भिन्न इत्यर्थः ॥ वृत्तेरज्ञानाच्च भेदमाह–**अन्तर्ज्योतिरिति ॥ पुरुषः** पूर्ण इत्यर्थः । उभयलिङ्गानां दर्शनात्संशयमाह–**तत्किमिति ॥** पूर्वत्र नामरूपाभ्यां भेदोक्तेराकाशो ब्रह्मेत्युक्तम् । **तदयुक्तम् ।** "प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः" [बृ० ४ । ३ । २१] इत्यभिन्नेऽपि जीवात्मनि भेदोक्तिवदौपचारिकभेदोक्तिसम्भवादिति **आक्षेपसंगतिः ।** पूर्वपक्षे कर्मकर्तृजीवस्तुतिः, सिद्धान्ते जीवानुवादेन ततः कल्पितभेदभिन्नस्य प्राज्ञस्य परमात्मनः स्वरूपैक्यप्रमितिरिति फलम् । **बुद्धान्तः** जाग्रदवस्था । आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेर्जीवस्ता-

भामती ।

हिताऽन्यच्चान्तरालमित्यर्थभेदकल्पनापि न युक्ता । तथा च ते नामरूपे यदन्तरेत्ययमर्थान्तरव्यपदेश उपपन्नो भवत्याकाशस्य । तस्मादर्थान्तरव्यपदेशात्, तथा 'तद्ब्रह्म तदमृतम्' इति व्यपदेशाद्ब्रह्मैवाकाशमिति सिद्धम् ॥ ४१ ॥ **सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन ।** 'आदिमध्यावसानेषु संसारिप्रतिपादनात् । तत्परे ग्रन्थसंदर्भे सर्वं तत्रैव योज्यते ॥' संसार्येव तावदात्माहंकारास्पदं प्राणादिपरीतः सर्वजनसिद्धः । तमेव च 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इत्यादिश्रुतिसंदर्भ आदिमध्यावसानेष्वामृशतीति तदनुवादपरो भवितुमर्हति ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्यैव बाधमाह–**सुषुप्तीति ।** साकांक्षत्वं वारयति–**व्यपदेशादिति ।** षष्ठाध्यायवाक्यजातं विषयत्वेनोदाहरति–**बृहदिति ।** देहादीनामन्यतमो वा तदतिरिक्तो वाऽऽत्मेति जनकस्य प्रश्ने याज्ञवल्क्यस्योत्तरं **योऽयमिति ।** विज्ञानं बुद्धिस्तन्मयस्तत्प्रायः । प्राणेषु हृदीति व्यतिरेकार्थे सप्तम्यौ । प्राणबुद्ध्यतिरिक्त इत्यर्थः । बुद्धिवृत्तेर्विविनक्ति–**अन्तरिति ।** अज्ञानाद्भिनत्ति–**ज्योतिरिति ।** पुरुषः पूर्णो योऽयमेवंभूतः स आत्मेत्यर्थः । तदेव वाक्यमधिकृत्योपक्रमस्थविज्ञानमयशब्दादुपसंहारस्थसर्वेशानादिशब्दाच्च संशयमाह–**तदिति ।** अंगुष्ठमात्रश्रुतावुपक्रमोपसंहारौ न जीवार्थावत्र तथेत्यगतार्थत्वं मत्वा प्रश्नपूर्वकं पूर्वपक्षयति–**किं तावदिति ।** नामरूपाभ्यां भेदवादादाकाशं ब्रह्मेत्युक्ते भेदवादो नैकान्तोऽसत्यपि भेदे 'प्राज्ञेनाऽऽत्मना संपरिष्वक्तः' इति भेदोपचारादित्याशंक्यात्रापि मुख्यभेदसाधनादधिकरणसंगतिः । षष्ठाध्यायस्य निर्विशेषे ब्रह्मण्यन्वयोक्तेः श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे जीवानुवादेन कर्तृस्तुतिः सिद्धान्ते तदनुवादेन तद्याथार्थ्यधीरिति फलभेदः । जीवे महानित्याद्ययुक्तमित्याह–**कुत इति ।** आदिमध्यावसानेषु जीवोक्तेस्तत्परे संदर्भे महानज इत्यादि तत्रैव कथंचिन्नेयमित्याह–**उपक्रम इति ।** जीवानुवादेन कर्मापेक्षितकर्तृस्तुत्या तदधिकारसिद्धिरत्रेष्टेत्युपसंहर्तुमिति शब्दः । पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तयन्बहिरेव प्रतिज्ञामाह–**एवमिति ।** उपक्रमोपसंहारपरामर्शानां जीवार्थतया तत्परे संदर्भे कथमीश्वरोक्तिरित्याह–

परमेश्वरोपदेशपरमेवेदं वाक्यम् । न शरीरमात्रान्वाख्यानपरम्॥कस्मात्॥ सुषुप्तावुत्क्रान्तौ च शारीराद्भेदेन परमेश्वरस्य व्यपदेशात् । सुषुप्तौ तावद् "अयं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्" [बृ० ४ । ३ । २१] इति शारीराद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति ॥ तत्र पुरुषश्शारीरः स्यात् ॥ तस्य वेदितृत्वात् ॥ बाह्याभ्यन्तरवेदनप्रसङ्गे सति तत्प्रतिषेधसम्भवात् ॥ प्राज्ञः-परमेश्वरः सर्वज्ञत्वलक्षणया प्रज्ञया नित्यमवियोगात् ॥ तथोत्क्रान्तावपि "अयं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन्याति" [बृ० ४ । ३ । ३५] इति जीवाद्भेदेन परमेश्वरं व्यपदिशति ॥ तत्रापि शारीरो जीवः स्यात् । शरीरस्वामित्वात् ॥ प्राज्ञस्तु स

रत्नप्रभा ।

कमिदं वाक्यमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति-**परमेश्वर इत्यादिना** ॥ वाक्यस्य जीवस्तावकत्वे जीवाद्भेदेन प्राज्ञस्याज्ञातस्योक्तिरसङ्गता स्यात् । अतो ज्ञाताज्ञातसन्निपाते ज्ञातानुवादेनाज्ञातं प्रतिपादनीयम् । अपूर्वे वाक्यतात्पर्यमिति न्यायादिति सिद्धान्ततात्पर्यम् । पुरुषः शरीरं प्राज्ञो जीव इति भ्रान्तिं वारयति-**तत्र पुरुष इत्यादिना** ॥ देहस्य वेदनाप्रसक्तेर्निषेधायोगात्पुरुषो जीव एव । प्राज्ञस्तु रूढया पर एवेत्यर्थः । **अन्वारूढः** अधिष्ठितः । **उत्सर्जन्** घोराञ्छब्दान्मुञ्चन् । बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव

भामती ।

एवं च संसार्यात्मैव किंचिदपेक्ष्य महान्, संसारस्य चानादित्वेनानादित्वादज उच्यते, न तु तदतिरिक्तः कश्चिदत्र नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः प्रतिपाद्यः । यत्तु सुषुप्त्युत्क्रान्त्योः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्त इति भेदं मन्यसे, नासौ भेदः किंत्वयमात्मशब्दः स्वभाववचनः; तेन सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थायां विशेषविषयाभावात्संपिण्डितप्रज्ञेन प्राज्ञेनात्मना स्वभावेन परिष्वक्तो न किंचिद्वेदेत्यभेदेऽपि भेदवदुपचारेण योजनीयम् । यथाहुः-'प्राज्ञः संपिण्डितप्रज्ञः' इति । पत्यादयश्च शब्दाः संसारिण्येव कार्यकरणसंघातात्मकस्य जगतो जीवकर्मार्जिततया तद्भोग्यतया च योजनीयाः । तस्मात्संसार्येवानूद्यते न तु परमात्मा प्रतिपाद्यत इति प्राप्तम् । एवं प्राप्तेऽभिधीयते-सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशादित्यनुवर्तते । अयमभिसंधिः-किं संसारिणोऽन्यः परमात्मा नास्ति, तस्मात्संसार्यात्मपरं 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु' इति वाक्यम्, आहोस्विदिह संसारिव्यतिरेकेण परमात्मनोऽसंकीर्तनात्संसारिणश्चादिमध्यावसानेष्ववमर्शनात्संसार्यात्मपरं, न तावत्संसार्यतिरिक्तस्य तस्याभावः । तत्प्रतिपादका हि शतश आगमाः 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' 'गतिसामान्यात्' इत्यादिभिः सूत्रसंदर्भैरुपपादिताः । न चात्रापि संसार्यतिरिक्तपरमात्मसंकीर्तनाभावः, सुषुप्त्युत्क्रान्त्योस्तत्संकीर्तनात् । न च प्राज्ञस्य परमात्मनो जीवाद्भेदेन संकीर्तनं सति संभवे 'राहोः शिरः' इतिवदौपचारिकं युक्तम् । न च प्राज्ञशब्दः प्रज्ञाप्रकर्षशालिनि निरूढवृत्तिः कथंचिदज्ञविषयो व्याख्यातुमुचितः । न च

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कस्मादिति । तत्र हेतुं सोपस्कारमवतारयति-**सुषुप्ताविति**।सौषुप्तं भेदवादमुदाहरति-**सुषुप्तौ तावदिति**। करशिरश्चरणादिमति शरीरे पुरुषशब्दात्कुतः शारीरात्परस्य भेदस्तत्राऽऽह-**तत्रेति** । तस्य वेदितृत्वेपि प्रकृते-वेदितृत्वं नापेक्ष्यं तदा बाह्यान्तरार्थधीनिषेधादित्याशंक्याऽऽह-**बाह्येति** । पुरुषस्य शारीरत्वेपि प्रकर्षेणाज्ञ इति व्युत्पत्त्या प्राज्ञशब्देनापि तस्यैवोक्तेर्भेदोक्तेरौपाचारिकत्वान्न शारीरात्परस्य भेदोक्तिरित्याशंक्याऽऽह-**प्राज्ञ इति** । योगाद्रूढेर्बलीयस्त्वं मत्वा हेतुमाह-**सर्वेति** । औत्क्रान्तिकीमपि भेदोक्तिं दर्शयति-**तथेति** । अन्वारूढोऽधिष्ठित उत्सर्जन्नानावेदनातः शब्दं कुर्वन्निति यावत् । शारीरशब्दस्य शरीरसंबन्धिमात्रत्वात्प्राज्ञस्य प्रज्ञातिशयत्वात्कुतो भेदधीरित्याशंक्य रूढिबलीयस्त्वन्यायेनाऽऽह-**तत्रेत्यादिना** ।

एव परमेश्वरः ॥ तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन व्यपदेशात्परमेश्वर एवात्र विवक्षित इति गम्यते ॥ यदुक्तमाद्यन्तमध्येषु शारीरलिङ्गात्तत्परत्वमस्य वाक्यस्येति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ उपक्रमे तावद् "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ० ४ । ३ । ७] इति न संसारिस्वरूपं विवक्षितम् ॥ किं तर्हि ॥ अनूद्य संसारिस्वरूपं परेण ब्रह्मणाऽस्यैकतां विवक्षति॥ यतः"ध्यायतीव लेलायतीव" [बृ० ४ । ३ । ७] इत्येवमाद्युत्तरग्रन्थप्रवृत्तिस्संसारिधर्मनिराकरणपरा लक्ष्यते ॥ तथोपसंहारेऽपि यथोपक्रममेवोपसंहरति–"स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु" [बृ० ४ । ४ । २२] इति ॥ योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु संसारी लक्ष्यते स वा एष महानज आत्मा परमेश्वर एवास्माभिः प्रतिपादित इत्यर्थः ॥ यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासात्संसारिस्वरूपविवक्षां मन्यते, स प्राचीमपि दिशं प्रस्थापितः, प्रतीचीमपि दिशं प्रतिष्ठेत । यतो न बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासेनावस्थावत्त्वं संसारित्वं वा विवक्षितम्॥किं तर्हि अवस्थारहितत्वमसंसारित्वं च विवक्षति ॥ कथमेतदवगम्यते ॥ यद् "अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव

रत्नप्रभा ।

चलन्त्यां चलतीव **वस्तुतः** सर्वविक्रियाशून्य इत्युक्तेर्न संसारिणि तात्पर्यमित्याह—**यत इति** ॥ उपक्रमवदुपसंहारवाक्येऽप्यैक्यं विवक्षितमित्याह–**तथेति** ॥ व्याचष्टे—**योऽयमिति** ॥ अवस्थोपन्यासस्य त्वमर्थशुद्धिद्वारैक्यपरत्वान्न जीवलिङ्गत्वमित्याह–**यतो न बुद्धान्तेति** ॥ प्रश्नोत्तराभ्यामसंसारित्वं गम्यत इत्याह–**यदत ऊर्ध्वमिति** ॥ कामादिविवेकानन्तरमित्यर्थः ॥ **इति चेति । यद्** यस्माद्वक्ति, **तस्मादवग**-

भामती ।

प्रज्ञाप्रकर्षोऽसंकुचद्वृत्तिर्विदितसमस्तवेदितव्यात्सर्वविदोऽन्यत्र संभवति । न चेत्थंभूतो जीवात्मा । तस्मात्सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन जीवात्प्राज्ञस्य परमात्मनो व्यपदेशात् 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिना जीवात्मानं लोकसिद्धमनूद्य तस्य परमात्मभावोऽनधिगतः प्रतिपाद्यते । न च जीवात्मानुवादमात्रपराण्येतानि वचांसि । अनधिगतार्थावबोधनपरं हि शाब्दं प्रमाणं, न त्वनुवादमात्रनिष्ठं भवितुमर्हति । अत एव च संसारिणः परमात्मभावविधानायादिमध्यावसानेष्वनुवाद्यतयाऽवमर्शो उपपद्यते । एवं च महत्त्वं चाजत्वं च सर्वगतस्य नित्यस्यात्मनः संभवान्नापेक्षिकं कल्पयिष्यते । **यस्तु मध्ये बुद्धान्ताद्यवस्थोपन्यासादिति** । नाने-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भेदोक्तिफलमाह–**तस्मादिति** । पूर्वपक्षबीजमनुभाष्य दूषयति–**यदुक्तमिति** । उपक्रमस्य संसार्यर्थत्वं निरस्यति–**उपक्रम इति** । तस्य प्रश्नद्वारा विषयमाह–**किमिति** । अनुवादमात्रमेवात्रेष्टं किं न स्यादित्याशंक्याऽऽह–**यत इति** । बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव चलन्त्यां चलतीव वस्तुतो न ध्यायति न चलतीत्यर्थः । उपसंहारानुसारेणोपक्रमस्यैकस्मिन्वाक्ये नेयत्वात्तस्य संसार्यर्थत्वादुपक्रमस्य तदर्थतेत्याशंक्याऽऽह–**तथेति** । तस्य परमार्थत्वं वाक्यार्थोक्त्या वक्ति–**योऽयमिति** । परामर्शस्य संसारिगामित्वमुक्तमनूद्य पूर्वापरविरोधेन प्रत्याह–**यस्त्विति** । बुद्धान्तो जागरितम् । संसारिस्वरूपबुद्धेर्वाक्यानानुगुणत्वे हेतुमाह–**यत इति** । अवस्थावत्त्वेन संसारित्वे दृष्टेऽपि तद्राहित्यमभिप्रेतमित्यत्र नियामकं पृच्छति–**कथमिति**। एकस्मिन्वाक्ये प्रसिद्धाप्रसिद्धयोर्लिङ्गेषु प्रसिद्धार्थानुवादेनाप्रसिद्धार्थ एव प्रतिपाद्यो वाक्यस्यापूर्वार्थत्वायेति न्यायेन जीवलिङ्गैस्तदनुवादेन तस्य ब्रह्मता वाक्येनोच्यतेऽन्यथा प्रश्नायोगादित्याह–**यदिति**। अतः कामादिविवेकानन्तरं विमोक्षाय तदौपयिकसाक्षात्कारायैव ब्रूहीति पुनःपुना राजा यस्मात्पृच्छति

ब्रूहि" [बृ०४।३।१४-१५-१६-३३] इति पदेपदे पृच्छति ॥ यच्च-"यदत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृ० ४ । ३ । १५-१६] इति पदेपदे प्रतिवक्ति ॥ "अनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि तदा सर्वाञ्छोकान् हृदयस्य भवति" [बृ० ४ । ३ । २२] इति च ॥ तस्मादसंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥४२॥

पत्यादिशब्देभ्यः ॥ ४३ ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादस्समाप्तः ॥

इतश्चासंसारिस्वरूपप्रतिपादनपरमेवैतद्वाक्यमित्यवगन्तव्यम् ॥ यदस्मिन्वाक्ये पत्यादिशब्दा असंसारिस्वरूपप्रतिपादनास्संसारिस्वभावप्रतिषेधनाश्च भवन्ति । तत्र "सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः" [बृ० ४ । ४।२२] इत्येवंजातीयका असंसारिस्वभावप्रतिपादनाः-"स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान्" [बृ० ४ । ४ । २२] इत्येवंजातीयकास्संसारिस्वभावप्रतिषेधनाः ॥ तस्मादसंसारी परमेश्वर

रत्नप्रभा ।

म्यत इति **योजना । तेन** अवस्थाधर्मेण **अनन्वागतः** अस्पष्टः **भवति** असङ्गत्वात्सुषुप्तावप्यात्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामस्पृष्टं भवति । हि यस्मादात्मा सुषुप्तौ सर्वशोकातीतः, तस्माद्धृदयस्यैव सर्वशोका इति श्रुत्यर्थः ॥ ४२ ॥ वाक्यस्य ब्रह्मात्मैक्यपरत्वे हेत्वन्तरमाह-**पत्यादीति ॥** सूत्रं व्याचष्टे-**इतश्चेति ॥ वशी** स्वतन्त्रः अपराधीन इति यावत् । **ईशानः** नियमनशक्तिमान् । शक्तेः कार्यमाधिपत्यमिति भेदः ।

भामती ।

नावस्थावत्त्वं विवक्ष्यते । अपि त्ववस्थानामुपजनापायधर्मकत्वेन तदतिरिक्तमवस्थारहितं परमात्मानं विवक्षति, उपरितनवाक्यसंदर्भालोचनादिति ॥ ४२ ॥ **पत्यादिशब्देभ्यः । सर्वस्य वशी ।** वशः सामर्थ्यं सर्वस्य जगतः प्रभवत्ययम्, व्यूहावस्थानसमर्थ इति । अत एव सर्वस्येशानः, सामर्थ्येन ह्ययमुक्तेन सर्वस्येष्टे, तदिच्छानुविधानाज्जगतः । अत एव सर्वस्याधिपतिः सर्वस्य नियन्ता । अन्तर्यामीति यावत् । किंच स एवंभूतो ह्यन्तर्ज्योतिः पुरुषो विज्ञानमयो न साधुना कर्मणा भूयानुत्कृष्टो भवतीत्येवमाद्याः श्रुतयोऽसंसारिणं परमात्मानमेव प्रतिपादयन्ति । तस्माज्जीवात्मानं मानान्तरसिद्धमनूद्य तस्य

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मात्प्रश्नसामर्थ्यात्प्रतीचो ब्रह्मता प्रतिपाद्येत्यर्थः । न केवलं प्रश्नसामर्थ्यादेवमुत्तरसामर्थ्यादपीत्याह-**यच्चेति ।** तेन जाग्रद्भोगादिनाऽनन्वागतोऽस्पृष्टो भवति । असङ्गत्वादिति प्रत्युक्तेरित्यर्थः । प्रतिवचनान्तरं दर्शयति-**अनन्वागतमिति ।** आत्मतत्त्वं पुण्यपापाभ्यामनाघ्रातमिति यावत् । तदा सुप्तौ हृदयस्य बुद्धेः संबन्धिनः शोकान्कामादीनशेषानतिक्रान्तो भवतीत्याह-**तीर्णो हीति ।** अनुवादमात्रस्य प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यामयोगं फलितमाह-**तस्मादिति** ॥ ४२ ॥ वाक्यस्यासंसारिपरत्वे हेत्वन्तरमाह-**पत्यादीति ।** सूत्रे हेत्वन्तरद्योतिचकाराभावात्तदविषयत्वमाशङ्क्य व्याचष्टे-**इतश्चेति ।** तत्र हेतुभावं योजयति-**यदिति ।** तत्रासंसारित्विषयं शब्दजातमुदाहरति-**सर्वस्येति ।** स्वाधीनं सर्वमपि नियन्तुं शक्तिरस्तीति वक्तुं द्वितीयं विशेषणम् । स्वाधीनं स्वनियम्यं च सर्वमधिष्ठाय पालयतीति वक्तुं तृतीयम् । संसारिस्वभावनिषेधकं शब्दजातमादत्ते-**स नेति ।** श्रुतिलिङ्गसिद्धमुपसंहरति-**तस्मादिति ।** निर्वि-

इहोक्त इत्यवगम्यते ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३ ॥ इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणम् ॥ १४ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्द-भगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरक-मीमांसाभाष्ये विद्यासाधननिर्णयो नाम प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादस्समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

तस्माच्छोधितत्वमर्थैक्ये षष्ठाध्यायसमन्वय इति सिद्धम् ॥ १ ॥ ३ ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ३ ॥

भामती ।

ब्रह्मभावप्रतिपादनपरो 'योऽयं विज्ञानमयः' इत्यादिवाक्यसंदर्भ इति सिद्धम् ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचितशारीरकभगवत्पादभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमस्याध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शेषप्रचुराणां वाक्यानां सिद्धोऽन्वयो ब्रह्मणीति पादार्थमुपसंहरति–**इत्यवगम्यत इति** ॥ ४३ ॥ (१४) ॥

इति श्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते शारीरकन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य तृतीयः पादः ॥ १ ॥ ३ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य विद्यासाधननिर्णयाख्यस्तृतीयः पादः ॥

---

१ बृहदारण्यस्थेत्यादिः ।

प्रथमाध्याये चतुर्थः पादः ४.

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च ॥ १ ॥ ४ ॥ १ ॥ (१) ॥

ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तं "जन्माद्यस्य यतः" [व्या० सू० १ । १ । २] इति ॥ तल्लक्षणं प्रधानस्यापि समानमित्याशंक्य तदशब्दत्वेन निराकृतम् "ईक्षतेर्नाशब्दम्" [व्या० सू० १ । १ । ५] इति ॥ गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितं गतेन ग्रन्थेन ॥ इदन्त्विदानीमवशिष्टमाशंक्यते ॥ यदुक्तं प्रधानस्याशब्दत्वम् ॥ तदसिद्धम् ॥ कासुचिच्छाखासु

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः । अव्यक्तेशमजं पञ्चजनाधारं च कारणम् । वेदितव्यं प्रियं बन्दे प्रकृतिं पुरुषं परम् ॥ १ ॥ **आनुमानिकम्०** । अस्मिन्पादेऽधिकरणत्रयस्येक्षत्यधिकरणेन सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति-**ब्रह्मेति** ॥ **तदशब्दत्वेन** प्रधानस्य वैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः ॥ ईक्षत्यधिकरणे गतिसामान्यमशब्दत्वञ्च प्रतिज्ञातम् । तत्र ब्रह्मणि वेदान्तानां गतिसामान्यं प्रपञ्चितम् । अधुना प्रधानस्याशब्दत्वमसिद्धमित्याशंक्य निरूप्यत इति **आक्षेपसंगतिः** । तेनाशब्दत्वनिरूपणेन ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयो दृढीकृतो भवति **अध्यायसंगतिरपि**-अधिकरणत्रयस्य ज्ञेया । अत्राव्यक्तपदं विषयः । तत्, किं प्रधानपरं पूर्वोक्तशरीरपरं वेति स्मृतिप्रकरणाभ्यां संशये पूर्वमप्रसिद्धब्रह्मपरत्वं **यथा** षष्ठाध्यायस्य[१] दर्शितं, **तद्वद**व्यक्तपदमप्रसिद्धप्रधानपरमिति पूर्वपक्षयति-**आनुमानिकमपीति**॥अपिशब्दाद्ब्रह्मांगीकारेणायमशब्दत्वाक्षेप इति सूचयति । तथा च ब्रह्मप्रधानयोर्विकल्पेन कारणत्वाद्ब्रह्मण्येव वेदान्तानां समन्वय इति नियमासिद्धिः फलं,

भामती ।

आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च । स्यादेतत् । ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञाय ब्रह्मणो लक्षणमुक्तम्-'जन्माद्यस्य यतः' इति । तच्चेदं लक्षणं न प्रधानादौ गतं, येन व्यभिचारादलक्षणं स्यात्, किंतु ब्रह्मण्येवेति 'ईक्षतेर्नाशब्दम्' इति प्रतिपादितम् । गतिसामान्यं च वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मकारणवादं प्रति विद्यते,न प्रधानकारणवादं प्रतीति प्रपञ्चितमधस्तनेन सूत्रसंदर्भेण । तत्किमवशिष्यते यदर्थमुत्तरः संदर्भ आरभ्यते । न च 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यादीनां प्रधाने समन्वयेऽपि व्यभिचारः। न ह्येते प्रधानकारणत्वं जगत आहुः, अपि तु प्रधानसद्भावमात्रम् । न च तत्सद्भावमात्रेण 'जन्माद्यस्य यतः' इति ब्रह्मलक्षणस्य किंचिद्धीयते । तस्मादनर्थक उत्तरः संदर्भ इत्यत आह-**ब्रह्मजिज्ञासां प्रतिज्ञायेति** । न प्रधानसद्भावमात्रं प्रतिपादयन्ति 'महतः परमव्यक्तम्' 'अजामेकाम्' इत्यादयः,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रसिद्धगोचरलिङ्गस्याप्रसिद्धगोचरलिङ्गेन बाध्यत्ववत्प्रकरणोपेतस्थानात्तत्तुल्यस्थानस्यैव बाधमाशंकाद्वारा कथयति-**आनुमानिकमिति** । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वयार्थमध्यायारम्भादत्र तदभावादध्यायासंगतिमाशंक्य वृत्तं कीर्तयति-**ब्रह्मेति** । तदशब्दत्वेन प्रधानवादिवैदिकशब्दशून्यत्वेनेत्यर्थः । ब्रह्मणोऽपि तुल्यमशब्दत्वमित्याशंक्याऽऽह-**गतीति** । तर्हि समन्वयस्य सिद्धत्वात्कृतं पादेनेत्याशंक्याऽऽह-**इदमिति** । अवशिष्टमनाशंकितमनिराकृतं चेत्यर्थः । शङ्कामेव दर्शयति-**यदिति** । प्रतीत्या प्रधानार्पकत्वेऽपि वस्तुतो नेति वक्तुमाभासपदम् । ननु प्रधानस्य स्वरूपमेवार्प्यते न जगत्कारणत्वं तत्कुतोऽतिव्याप्तिः शंक्यते

१ बृहदारण्यकषष्ठाध्यायस्येत्यर्थः ।

प्रधानसमर्पणाभासानां शब्दानां श्रूयमाणत्वात् ॥ अतः प्रधानस्य कारणत्वं वेदसिद्धमेव महद्भिः परमर्षिभिः कपिलप्रभृतिभिः परिगृहीतमिति प्रसज्यते ॥ तद्यावत्तेषां शब्दानामन्यपरत्वं न प्रतिपाद्यते, तावत्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमिति प्रतिपादितमप्याकुली भवेत् ॥ अतस्तेषामन्यपरत्वं दर्शयितुं परः सन्दर्भः प्रवर्तते ॥''आनुमानिकमपि''–अनुमाननिरूपितमपि प्रधानमेकेषां शाखिनां शब्दवदुपलभ्यते ॥ काठके हि पठ्यते–''महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः'' [१ । ३ । ११] इति ॥ तत्र य एव यन्नामानो यत्क्रमाश्च महदव्यक्तपुरुषाः स्मृतिप्रसिद्धाः, त एवेह प्रत्यभिज्ञायन्ते ॥ तत्राव्यक्तमिति स्मृतिप्रसिद्धेश्शब्दादिहीनत्वाच्च, न व्यक्तमव्यक्तमिति व्युत्पत्तिसम्भवात्स्मृतिप्रासिद्धं प्रधानमभिधीयते ॥

रत्नप्रभा ।

सिद्धान्ते नियमसिद्धिरिति विवेकः । पदविचारत्वादधिकरणानाम्–**एतत्पादसंगतिर्बोध्या** ॥ स्मार्तक्रमरूढिभ्यामव्यक्तशब्दः प्रधानपरः । शब्दस्पर्शादिशून्यत्वेन योगसम्भवाच्चेत्याह–**शब्दादीति** ॥

भामती ।

किंतु जगत्कारणं प्रधानमिति । 'महतः परम्' इत्यत्र हि परशब्दोऽविप्रकृष्टपूर्वकालत्वमाह । तथा च कारणत्वम् । 'अजामेकाम्' इत्यादीनां तु कारणत्वाभिधानमतिस्फुटम् । एवं च लक्षणव्यभिचारादव्यभिचाराय युक्त उत्तरसंदर्भारम्भ इति । पूर्वपक्षयति–**तत्र य एवेति** । सांख्यप्रवादरूढिमाह–**तत्राव्यक्तमिति** । सांख्यस्मृतिप्रसिद्धेर्न केवलं रूढिः, अवयवप्रसिद्ध्याप्ययमेवार्थोऽवगम्यत इत्याह–**न व्यक्तमिति** । शान्तघोरमूढशब्दादिहीनत्वाच्चेति श्रुतिरुक्ता । स्मृतिश्च सांख्यीया । न्यायश्च–'भेदानां परिमाणात्समन्वयाच्छक्तितः प्रवृत्तेश्च । कारणकार्यविभागादविभागाद्वैश्वरूप्यस्य ॥ कारणमस्त्यव्यक्तम्' इति ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह–**अत इति** । 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यत्राव्यक्तस्य प्रधानस्य कारणत्वं परशब्दाद्गम्यते स हि प्रकर्षवाची । प्रकर्षश्च महतो व्यक्तस्य तत्कारणत्वम् 'अजामेकाम्' इत्यादौ साक्षादेव प्रधानस्य कारणतासिद्धिः । कपिलादिस्मृतयश्चोक्तश्रुत्यनुसारिण्यस्तदर्थाः । तेन श्रुतिस्मृतिसिद्धा प्रधानकारणतेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । तथाऽपि कारणत्वं तद्वादिवाक्योक्तेर्ब्रह्मणो युक्तं षोडशिग्रहणवत्कारणे विकल्पसंभवात्तत्राऽऽह–**तदिति** । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पायोगादिति भावः । सूत्रितं प्रधानाशब्दत्वं समन्वयदार्ढ्याय प्रपञ्चयितुं पादारम्भ इत्यस्त्येव संगतिरित्युपसंहरति–**अत इति** । पूर्वं प्रधानाद्येव वेदान्तार्थ इत्युक्ते तन्निषेधेन सर्ववेदान्तेषु ब्रह्मधीरुक्ता तामुपेत्याधुना प्रधानाद्यपि कारणत्वेन समन्वयार्थो न चानेककारणवैयर्थ्यं कल्पभेदेन व्यवस्थानादित्याह–**आनुमानिकमिति** । अपिशब्दादेकशब्दाच्च ब्रह्माङ्गीकारेण पूर्वपक्षो विचारश्चायं काचित्क इति सूचितम् । अव्यक्तपदं प्रधानपरं शरीरपरं वेति स्मार्तक्रमश्रौतपारिशेष्याभ्यामुभयप्रत्यभिज्ञया संशये प्रसिद्धजीवोक्तिभङ्गेनाप्रसिद्धब्रह्मोक्तिवदप्रसिद्धप्रधानोक्तिपरमेव काठकवाक्यमिति पूर्वपक्षयन्नुपलब्धिमुदाहरति–**काठके हीति** । अत्र प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनेन समन्वयदार्ढ्यादस्ति श्रुत्यादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानस्यापि शब्दवत्त्वाद्ब्रह्मण्यन्वयानियतिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वाद्ब्रह्मण्यन्वयनियतिरिति फलभेदः । कथमत्र प्रधानमव्यक्तपदादुक्तमित्याशंक्य प्रधाने स्थानं मानमाह–**तत्रेति** । स्मृतिः सांख्यस्मृतिः । श्रुतिः सप्तम्यर्थः । अव्यक्तश्रुतिरपि प्रधाने मानमित्याह–**तत्रेति** । सांख्यस्मृतिसिद्धप्रधानस्याव्यक्तशब्देनोक्तौ तदीयां रूढिं हेतू करोति–**स्मृतीति** । पारिभाषिकत्वादव्यक्तशब्दस्यानिर्णायकत्वमाशङ्क्योक्तम्–**शब्दादीति** । रूढियोगाभ्यामव्यक्तशब्दस्य प्रधानवाचित्वे फलितमाह–

अतस्तस्य शब्दवत्त्वादशब्दत्वमनुपपन्नम् ॥ तदेव प्रधानं च जगतः कारणम् । श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्य इति चेत् ॥ नैतदेवम् ॥ न ह्येतत्काठकवाक्यं स्मृतिप्रसिद्धयोर्महदव्यक्तयोरस्तित्वपरम् ॥ न ह्यत्र यादृशं स्मृतिप्रसिद्धं स्वतन्त्रं कारणं त्रिगुणं प्रधानं तादृशं प्रत्यभिज्ञायते ॥ शब्दमात्रं ह्यत्राव्यक्तमिति प्रत्यभिज्ञायते ॥ स च न व्यक्तमव्यक्तमिति यौगिकत्वादन्यस्मिन्नपि सूक्ष्मे दुर्लक्ष्ये च प्रयुज्यते ॥ न चायं कस्मिंश्चिद्रूढः ॥ या तु प्रधानवादिनां रूढिः, सा तेषामेव पारिभाषिकी सती न वेदार्थनिरूपणे कारणभावं प्रतिपद्यते ॥

रत्नप्रभा ।

प्रधानस्य वैदिकशब्दवाच्यत्वे का क्षतिरित्यत आह-**तदेवेति** ॥ "अजामेकाम्" [श्वेता० ४ । ५] इत्याद्या श्रुतिः, "हेतुः प्रकृतिरुच्यते" इत्याद्या स्मृतिः, यदल्पं तज्जडप्रकृतिकमिति न्यायः । ततो ब्रह्मैव कारणमिति मतक्षतिरिति भावः । सूत्रे नञर्थं वदन् सिद्धान्तयति-**नैतदिति** ॥ प्रधानं वैदिकं नेत्यत्र तात्पर्याभावं हेतुमाह—**न हीति** ॥ **ननु** प्रधानस्यात्र प्रत्यभिज्ञानाद्वैदिकत्वमित्यत आह-**न ह्यत्रेति** ॥ **ननु** शब्दप्रत्यभिज्ञायामर्थोऽपि प्रत्यभिज्ञायते इत्याशंक्य यौगिकाच्छब्दादसति नियामके नार्थविशेषधीरित्याह-**स चेति** ॥ रूढया तद्धीरित्याशंक्य रूढिः **किं** लौकिकी स्मार्ता वा, **नाद्या** इत्याह—**न चेति** ॥ द्वितीयं प्रत्याह-**या त्विति** ॥ पुरुषसंकेतो नानादिवेदार्थनिर्णयहेतुः । पुंमतेर्विचित्रत्वादित्यर्थः । **यत्तु**

भामती ।

रूपशब्दाद्यात्मकत्वेनाव्यक्तत्वानुपपत्तेः । तस्मात्प्रधानमेवाव्यक्तमुच्यत इति प्राप्ते, उच्यते-**नैतदेवम्** । **न ह्येतत्काठकं वाक्यमिति** । लौकिकी हि प्रसिद्धा रूढिर्वेदार्थनिर्णये निमित्तं, तदुपायत्वात् । यथाहुः-'य एव लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्थाः' इति । न तु परीक्षकाणां पारिभाषिकी, पौरुषेयी हि सा न वेदार्थनिर्णयनिबन्धनसिद्धौषधादिप्रसिद्धिवत् । तस्माद्रूढितस्तावन्न प्रधानं प्रतीयते । योगस्त्वन्यत्रापि तुल्यः । तदेवमव्यक्तश्रुतावन्यथासिद्धायां प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरगोचरोऽयमव्यक्तशब्दः । यथा चास्य तद्गोचरत्वमुपपद्यते तथाग्रे दर्शयिष्यति । तेषु शरीरादिषु मध्ये विषयांस्तद्गोचरान् विद्धि । यथाश्वोऽध्वानमालम्ब्य चलत्येवमिन्द्रियहयाः स्वगोचरमालम्ब्येति । आत्मा न च 'महतः परमव्यक्तम्' इति प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तपदं शरीरगोचरम् । शरीरस्य शान्तघोरमूढ-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्येति । तथाऽपि कारणत्वं तस्याशब्दमित्याशंक्याऽऽह-**तदिति** । श्रुतिः 'अजामेकाम्' इत्याद्या । स्मृतिः सांख्यीया । "विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसंभवान्" इत्याद्या च । 'भेदानां परिमाणात्' इत्यादिन्या (न्र्या) यः । न च प्रकरणपारिशेष्याभ्यां शरीरमव्यक्तं तस्य स्पष्टत्वेन तच्छब्दानर्हत्वादतो जगत्कारणस्य प्रधानस्य शब्दवत्त्वान्न गतिसामान्यमित्यर्थः । स्थानादिभिरुक्तं प्रत्याह-**नैतदिति** । तत्राऽऽदौ श्रुतिं निराह-**न हीति** । कुतो न तदस्तित्वपरं स्मार्तप्रधानस्यैवात्र प्रत्यभिज्ञानान्नेत्याह-**न हीति** । यादृशमित्यस्य व्याख्यानं-**स्वतन्त्रमित्यादि** । सांख्यस्मृतिसिद्धाव्यक्तशब्दस्य श्रुतावपि प्रयोगात्तेन प्रत्यभिज्ञातं प्रधानमित्युक्तमाशंक्याऽऽह-**शब्देति** । शब्दस्यार्थव्याप्तेरर्थस्यापि प्रत्यभिज्ञानमाशंक्य यौगिकत्वात्तदेकार्थासिद्धिरित्याह-**स चेति** । रूढ्या तन्मात्रसिद्धौ कुतो योगाद्दुर्बलादर्थान्तरं शंक्यते तत्राऽऽह-**न चेति** । परस्य प्रधाने रूढिरव्यक्तशब्दस्यास्तीत्याशंक्याऽऽह-**या त्विति** । न हि परीक्षकाणां पारिभाषिकी प्रसिद्धिर्वेदार्थनिर्णयनिमित्तं परीक्षकविप्रतिपत्त्या वेदार्थेऽपि तत्प्रसङ्गाल्लौकिकी प्रसिद्धी

न च क्रममात्रसामान्यात्समानार्थप्रतिपत्तिर्भवत्यसति तद्रूपप्रत्यभिज्ञाने॥ न ह्यश्वस्थाने गां पश्यन्नश्वोऽयमित्यमूढोऽध्यवस्यति ॥ प्रकरणनिरूपणायां चात्र न परपरिकल्पितं प्रधानं प्रतीयते। "शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेः" शरीरं ह्यत्र रथरूपकविन्यस्तमव्यक्तशब्देन परिगृह्यते ॥ कुतः ॥ प्रकरणात्, परिशेषाच्च–तथा ह्यनन्तरातीतो ग्रन्थ आत्मशरीरादीनां रथिरथादिरूपककल्तिं दर्शयति–"आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि

रत्नप्रभा।

स्मार्तक्रमप्रत्यभिज्ञया क्रमिकार्थः स्मार्त एवेति, तत्राह–**न च क्रमेति** ॥ स्थानात्तद्रूपप्रत्यभिज्ञानशङ्कायामसतीत्यनन्वयान्नञो व्यत्यासेनातद्रूपस्य तद्रूपविरुद्धस्य प्रत्यभिज्ञाने सतीत्यर्थः । पूर्वज्ञातरूपार्थस्य स्थाने तद्विरुद्धार्थज्ञाने सति तस्य धीर्नास्तीत्यत्र दृष्टान्तमाह–**न हीति** ॥ प्रकृते नास्ति विरुद्धज्ञानमित्याशंक्य प्रकरणाच्छरीरज्ञानमस्तीत्याह–**प्रकरणेति** ॥ शरीरमेव रूपकेण रथसादृश्येन विन्यस्तं–**शरीररूपकविन्यस्तम्**–तस्य पूर्ववाक्ये आत्मबुद्ध्योर्मध्यस्थानपतितस्यात्रापि मध्यस्थेनाव्यक्तशब्देन ग्रहणान्न प्रधानस्य वैदिकत्वमिति **सूत्रार्थः** । स्मार्तक्रमः किमिति त्यक्तव्य इत्याशंक्य श्रौतक्रमस्य प्रकरणाद्यनुग्रहेण बलवत्त्वादित्याह–**कुत इत्यादिना** ॥ तदुभयं विवृणोति–**तथाहीति** ॥ **रूपककल्पतिः** सादृश्यकल्पना। **प्रग्रहः** अश्वरशना। **यदा** बुद्धिसारथिर्विवेकी, **तदा** मनसेन्द्रियहयान् विषमविषयमार्गादाकर्षति । **यद्यविवेकी, तदा** मनोरशनाबद्धांस्तान्प्रवर्तयतीति **मनसः**

भामती।

भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः । कथम्, इन्द्रियमनोयुक्तं योगो यथा भवति । इन्द्रियार्थमनःसंनिकर्षेण ह्यात्मा गन्धादीनां भोक्ता । प्रधानस्याकांक्षातो वचनं प्रकरणमिति गन्तव्यं विष्णोः परमं पदं प्रधानमिति

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

रूढिस्तथा 'य एव च लौकिकाः शब्दास्त एव वैदिकास्त एव चैषामर्थाः' इति न्यायादित्यर्थः । श्रुतिं दूषयित्वा स्थानं दूषयति–**न चेति** । मात्रचोऽर्थं स्फुटयति–**असतीति** । स्थानस्यापि नास्ति तद्रूपप्रत्यभिज्ञापेक्षा स्वत एव प्रमाणत्वेन निश्चायकत्वादित्याशंक्य तद्रूपविपरीतप्रत्यभिज्ञासत्त्वमत्रेष्टमिति मत्वा विपरीतरूपज्ञाने स्थानादर्थासिद्धौ दृष्टान्तमाह–**न हीति** । कथं तर्हीह विपरीतरूपप्रत्यभिज्ञेत्याशंक्य सूत्रभागमवतार्य विभजते–**प्रकरणेति** । "आत्मानं रथिनं विद्धि" इत्यस्मिन्वाक्ये बुद्ध्यात्मनोर्मध्ये शरीरस्य श्रुतत्वात्तदेवात्रापि महच्छब्दितबुद्धिपुरुषमध्यस्थमव्यक्तशब्देन गृह्यते । श्रौतक्रमस्य स्मार्तक्रमाद्बलीयस्त्वादित्यर्थः । उभयोरपि स्थानत्वात्कुतः श्रौतं स्थानमास्थाय शरीरमेव ग्राह्यमित्याह–**कुत इति** । प्रकरणाद्यनुगृहीतत्वेन श्रौतक्रमस्य प्राबल्यादित्याह–**प्रकरणादिति** । तदुभयं वक्तुमुपक्रमते–**तथाहीति**। तत्र प्रकरणं विविच्य दर्शयति–**अतीतेति** । रूपककल्पतिः सादृश्यकल्पना । आत्मनो भोक्तृ रथित्वं शरीराख्यरथस्वामित्वम् । तत्र हि भोक्ता प्रधानं स्थूलं शरीरं भोगायतनत्वेन गुणतया रथवदवधेयमित्याह–**आत्मानमिति** । विवेकाविवेकप्रधानवृत्तिभ्यां बुद्धिरेव शरीरद्वारा सुखदुःखे भोक्तारमुपनयतीति मत्वाऽऽह–**बुद्धिमिति** । मनसाऽश्वरशनास्थानीयेन विवेकिना विषयेभ्यः श्रोत्रादीनि निगृह्यन्ते तेनाविवेकिना तेषु प्रवर्त्यन्ते तेन मनसो युक्तं प्रग्रहत्वमित्याह–**मन इति** । असंयतानीन्द्रियाणि पुरुषं संसारानर्थं संयतानि मुक्तिद्वारं प्रापयन्तीत्याह–**इन्द्रियाणीति** । यथाऽश्वोऽध्वानमालक्ष्य चरत्येवमिन्द्रियहयाः स्वार्थ-

हयानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः'' [कठ० ३ । ४] इति । तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैस्संसारमधिगच्छति ॥ संयतैस्तु ''अध्वनः पारं'' [कठ० ३ । ९] ''तद्विष्णोः परमं पदम्'' [कठ० ३ । ९] ''आप्नोति'' [कठ० ३ । ९] इति दर्शयित्वा- किं तदध्वनः पारं विष्णोः परमं पदमित्यस्यामाकांक्षायां तेभ्य एव प्रकृतेभ्य इन्द्रियादिभ्यः परत्वेन परमात्मानमध्वनः पारं तद्विष्णोः परमं पदं ''दर्शयति''-''इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः'' [कठ० ३ । ११] इति ॥ तत्र य एवेन्द्रियादयः पूर्वस्यां रथरूपककल्पनायामश्वादिभावेन प्रकृताः, त एवेह परिगृह्यन्ते ॥ प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियापरिहाराय ॥ तत्रेन्द्रियमनोबुद्धयस्तावत्पूर्वत्रेह च समानशब्दा एव ॥ अर्थास्तु ये शब्दादयो विषया इन्द्रियहयगोचरत्वेन निर्दिष्टाः,

---

रत्नप्रभा ।

प्रग्रहत्वं युक्तम् । तेषु हयेषु । **गोचरान्** मार्गान् । **ननु** स्वतश्चिदात्मनो भोगसम्भवात् किं रथादिनेत्यत आह-**आत्मेति** ॥ **आत्मा** देहः । देहादिसङ्गकल्पनया भोक्तृत्वम् । न स्वतः । असङ्गत्वादित्यर्थः । अधुना रथादिभिर्गन्तव्यं वदन्नाकांक्षापूर्वकमुत्तरवाक्यमाह-**तैश्चेत्यादिना** ॥ शरीरस्य प्रकृतत्वेऽप्यव्यक्तपदेन प्रधानं गृह्यतामित्यत आह-**तत्र य एवेति** ॥ एवं प्रकरणं शोधयित्वा शरीरस्य परिशेषतामानयति-**तत्रेन्द्रियेत्यादिना** ॥ अर्थानां पूर्वमनुक्तिशंकां वारयन्परत्वमुपपादयति-**अर्था इति** ॥ गृह्णन्ति पुरुषपशुं

भामती ।

तदाकांक्षामवतारयति-**तैश्चेन्द्रियादिभिरसंयतैरिति** । असंयमाभिधानं व्यतिरेकमुखेन संयमावदातीकरणम् । परशब्दः श्रेष्ठवचनः । नन्वान्तरत्वेन यदि श्रेष्ठत्वं तदेन्द्रियाणामेव बाह्येभ्यो गन्धादिभ्यः श्रेष्ठत्वं स्यादित्यत आह-**अर्था ये शब्दादय इति** । नान्तरत्वेन श्रेष्ठत्वमपि तु प्रधानतया, तच्च विवक्षाधीनं, ग्रहेभ्यश्चेन्द्रियेभ्योऽतिग्रहतयार्थानां प्राधान्यं श्रुत्या विवक्षितमितीन्द्रियेभ्योऽर्थानां प्राधान्यात्परत्वं भवति । घ्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वचो हि इन्द्रियाणि श्रुत्याष्टौ ग्रहा उक्ताः । गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति खल्वेतानि पुरुषपशुमिति । न चैतानि स्वरूपतो वशीकर्तुमीशते, यावदस्मै पुरुषपशवे गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शान्नोपहरन्ति । अत एव गन्धादयोऽष्टावतिग्रहाः, तदुपहारेण ग्रहाणां ग्रह-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मुपलभ्य चरन्तीत्याह-**विषयानिति** । शरीरादिषु मध्ये शब्दादीन्विषयानिन्द्रियहयगोचरानाहुरिति योजना । ननु मार्गे रथिनो रथाद्यपेक्षा न भोगे चिद्रूपतया स्वभावेनैव तद्योगादतो देहादीनां रथादिकल्पनावैषम्यं तत्राऽऽह-**आत्मेति** । आत्मा भोक्तेत्याहुरिति संबन्धः । तस्यासङ्गस्यार्थेन्द्रियासंनिकर्षे भोगायोगादिन्द्रियमनोयोगो यथा भवतीति क्रियाविशेषणेन तस्य भोक्तृत्वमुपपादयति-**इन्द्रियेति** । यद्वाऽऽत्मा देहो देहेन्द्रियादिषु युक्तमात्मानं भोक्तेत्याहुरिति योजना प्राकरणिकसंबन्धस्याऽऽकांक्षाधीनत्वात्पूर्ववाक्यस्थदेहस्याव्यक्तशब्दाकांक्षां वक्तुं रथादिरूपककल्पनाफलं वदन्परमपदस्य प्रकरणिनो मुख्यस्याऽऽकांक्षामवतारयति-**तैश्चेति** । परमपदस्य स्वरूपे परत्वे चाऽऽकांक्षामाह-**किमिति** । आकांक्षाद्वयशान्तेरनन्तरं ग्रन्थमादत्ते-**तेभ्य इति** । पूर्ववाक्ये शरीरस्य प्रकृतत्वेऽपि प्रधानमेवात्राव्यक्तमित्याशंक्याऽऽह-**तत्रेति** । प्रकरणं प्रदर्श्य परिशेषं दर्शयितुमारभते-**तत्रेति** । पूर्वत्रानुक्तानामर्थानामिहोक्तिवत्प्रधानस्यापि स्यादित्याशंक्य तेषां विषयशब्देनोक्तेर्मैवमित्याह-**अर्था इति** । अर्थशब्देन विषयोक्तिरयुक्ता विषयाणा-

तेषां चेन्द्रियेभ्यः परत्वम्, इन्द्रियाणां च ग्रहत्वं, विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेः । विषयेभ्यश्च मनसः परत्वम् । मनोमूलत्वाद्विषयेन्द्रियव्यवहारस्य । मनसस्तु परा बुद्धिः । बुद्धिं ह्यारुह्य भोग्यजातं भोक्तारमुपसर्पति । बुद्धेरात्मा महान्परः । यस्स "आत्मानं रथिनं विद्धि" [कठ० ३ । ३] इति रथित्वेनोपक्षिप्तः ॥ कुतः ॥ आत्मशब्दाद्भोक्तुश्च भोगोपकरणात्परत्वोपपत्तेः । महत्त्वं चास्य स्वामित्वादुपपन्नम् ॥ अथ वा— "मनो महान्मतिर्ब्रह्मा पूर्बुद्धिः ख्यातिरीश्वरः ।

रत्नप्रभा ।

बध्नन्तीति **ग्रहा** इन्द्रियाणि । तेषां ग्रहत्वं विषयाधीनम् । असति विषये तेषामकिञ्चित्करत्वात् ततो ग्रहेभ्यः श्रेष्ठाः **अतिग्रहाः** । "विषयाः" इति बृहदारण्यके श्रवणात् । परत्वं श्रैष्ठ्याभिप्रायम् न त्वान्तरत्वेनेति भावः । सविकल्पकं ज्ञानं **मनः** । निर्विकल्पकं निश्चयात्मिका **बुद्धिः** । आत्मशब्दात्स एव बुद्धेः परः । प्रत्यभिज्ञायत इति **शेषः** । हिरण्यगर्भाभेदेन ब्रह्मादिपदवेद्या समष्टिबुद्धिः **महानि**त्याह—**अथ वेति** ॥ (१) मननशक्तिः, (२) व्यापिनी, (३) भाविनिश्चयः, (४) ब्रह्मा आत्मा (५) भोग्यवर्गाश्रयः, (६) तात्कालिकनिश्चयः, (७) कीर्तिशक्तिः, (८) नियमनशक्तिः

भामती ।

त्वोपपत्तेः । तदिदमुक्तम्—**इन्द्रियाणां ग्रहत्वं विषयाणामतिग्रहत्वमिति श्रुतिप्रसिद्धेरिति** । ग्रहत्वेनेन्द्रियैः साम्येऽपि मनसः स्वगतेन विशेषेणार्थेभ्यः परत्वमाह—**विषयेभ्यश्च मनसः परत्वमिति** । कस्मात्पुमान् रथित्वेनोपक्षिप्तो गृह्यत इत्यत आह—**आत्मशब्दादिति** । तत्प्रत्यभिज्ञानादित्यर्थः । श्रेष्ठत्वे हेतुमाह—**भोक्तुश्चेति** । तदनेन जीवात्मा स्वामितया महानुक्तः । अथ वा श्रुतिस्मृतिभ्यां हैरण्यगर्भी बुद्धिरात्मशब्देनोच्यत इत्याह—**अथ वेति पूरिति** । भोग्यजातस्य बुद्धिरधिकरणमिति बुद्धिः पूः तदेवं सर्वासां बुद्धीनां प्रथमजहिरण्यगर्भबुद्ध्येकनीडतया हिरण्यगर्भबुद्धेर्महत्त्वं चापनादा (चोपादाना) त्मत्वं च । अत एव बुद्धिमात्रात्पृथक्करणमुपपन्नम् । नन्वेतस्मिन्पक्षे हिरण्यगर्भबुद्धेरात्मत्वान्न रथिन आत्मनो

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मिन्द्रियेभ्योऽन्तरङ्गेभ्यो बाह्यतया परत्वायोगादित्याशंक्याऽऽह—**तेषां चेति** । आन्तरत्वेन श्रेष्ठत्वाभावेऽपि तेषामतिग्रहतया ग्रहरूपेन्द्रियापेक्षया प्राधान्यस्य श्रुत्युक्तत्वात्परत्वम् 'अष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः' इतिश्रुत्या घ्राणजिह्वावाक्चक्षुःश्रोत्रमनोहस्तत्वगिन्द्रियेभ्यो ग्रहेभ्यो गन्धरसनामरूपशब्दकामकर्मस्पर्शविषया अतिग्रहा उक्तास्तत्र गृह्णन्ति वशीकुर्वन्ति पुरुषमिति ग्रहा इन्द्रियाणि तेषामपि ग्राहकत्वं विषयाधीनमित्यतिग्रहा विषयास्तेनातिग्रहतया तेषां प्राधान्यमित्यर्थः । तर्हि कथमर्थेभ्यो मनसः परत्वं तस्यापि ग्रहत्वेन घ्राणादिसाम्यादित्याशंक्य स्वगतविशेषणार्थेभ्यस्तस्य परत्वमाह—**विषयेभ्यश्चेति** । तथाऽपि कथं बुद्धेर्मनसः सकाशात्परत्वं तयोर्भोक्तारं प्रत्यविशेषादित्याशंक्याऽऽह—**मनसस्त्विति** । निश्चयद्वारा विषया भोक्तुरुपकुर्वन्ति निश्चयश्च बुद्धिरिति संशयात्मकमनसो बुद्धिप्राधान्यमित्यर्थः । बुद्ध्युपहितस्याऽऽत्मनस्ततो न परत्वं महत्त्वं चेत्याशंक्य यो रथित्वेन पूर्वत्रोक्तः सोऽत्र गृह्यत इत्याह—**बुद्धेरिति** । तत्प्रत्यभिज्ञानं तत्र हेतूकुर्वंस्तद्धेतुमाह—**आत्मेति** । यत्तु कथमस्य परत्वमिति तत्राऽऽह—**भोक्तुश्चेति** । यत्पुनर्न तस्य महत्त्वमिति तत्राऽऽह—**महत्त्वं चेति** । तर्हि महतः परमव्यक्तमिति न वक्तव्यं किं त्वात्मनः परमिति महच्छब्दस्याऽऽत्मवाचित्वादित्याशंक्याऽऽह—**अथ वेति** । संकल्पविकल्परूपमननशक्त्या हैरण्यगर्भी बुद्धिर्मनस्तस्या व्यष्टिमनःसु समष्टितया व्याप्तिमाह—**महानिति**।संकल्पादिशक्तितया तर्हि संदेहात्मत्वं तत्राऽऽह—**मतिरिति**। महत्त्वमुपपादयति—**ब्रह्मेति** । भोग्यजाताधारत्वमाह—**पूरिति** । निश्चयात्मत्वमाह—**बुद्धिरिति** । कीर्तिशक्तिमत्त्वमाह—**ख्यातिरिति** । नियमनशक्तिमत्त्वमाह—**ईश्वर इति** । लोके यत्प्रकृष्टं ज्ञानं ततोऽनतिरेकमाह—

प्रज्ञा[9] संविच्[10]चितिश्चैव[11] स्मृतिश्च[12] परिपठ्यते" [म०भा०१३।१०।११] इति स्मृतेः "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै" [श्वेता०६।१८] इति च श्रुतेः ॥ या प्रथमजस्य हिरण्यगर्भस्य बुद्धिः, सा सर्वासां बुद्धीनां परमा प्रतिष्ठा सेह-महानात्मेत्युच्यते ॥ सा च पूर्वत्र बुद्धिग्रहणेनैव गृहीता सती हिरुगिहोपदिश्यते ॥ तस्या अपि अस्मदीयाभ्यो बुद्धिभ्यः परत्वोपपत्तेः ॥ एतस्मिँस्तु पक्षे परमात्मविषयेणैव परेण पुरुषग्रहणेन रथिन आत्मनो ग्रहणं द्रष्टव्यम् ॥ परमार्थतस्तु परमात्मविज्ञानात्मनोर्भेदाभावात् ॥ तदेवं शरीरमेवैकं परिशिष्यते ॥ तेषु इतराणीन्द्रियादीनि प्रकृतान्येव परमपदं दिदर्शयिषया समनुक्रामन्परिशिष्यमाणेनेहान्त्येनाव्यक्तशब्देन परिशिष्यमाणं प्रकृतं शरीरं "दर्शयति" इति गम्यते ॥ शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य ह्यविद्यावतो भोक्तुः शरीरादीनां रथादिरूपकल्पनया संसारमोक्षगतिनिरूपणेन प्रत्यगात्मब्रह्मावगतिरिह

रत्नप्रभा ।

(९) त्रैकालनिश्चयः, (१०) **संविद्**-अभिव्यञ्जिका, (११) **चिद्**-अध्यस्ता, (१२) अतीतसर्वार्थग्राहिणी, समष्टिबुद्धिरित्यर्थः ॥ हिरण्यगर्भस्येयं बुद्धिरस्तीत्यत्र श्रुतिमाह-**य इति** ॥ नन्वप्रकृता सा कथमुच्यते । तदुक्तौ च प्रधानेन किमपराद्धमित्यत आह-**सा चेति** ॥ **हिरुक्** पृथक् । पूर्वं व्यष्टिबुद्ध्यभेदेनोक्ता, अत्र ततो भेदेन परत्वमुच्यत इत्यर्थः। तर्हि रथरथिनौ द्वौ परिशिष्टौ स्यातां,नेत्याह-**एतस्मिंस्त्विति**॥ अतो रथ एव परिशिष्ट इत्याह-**तदेवमिति** ॥ **तेषु** पूर्वोक्तेषु षट्पदार्थेष्वित्यर्थः । परिशेषस्य फलमाह-**इतराणीति** ॥ वेदोऽयमिति **शेषः । दर्शयति चेति** सूत्रभागो व्याख्यातः । **किञ्च** ब्रह्मात्मैकत्वपरे ग्रन्थे भेदवादिनां प्रधानस्यावकाशो नास्तीत्याह-**शरीरेत्यादिना** ॥ भोगो **वेदना** । काठकग्रन्थस्यैक्य-

भामती ।

भोक्तुरत्रोपादानमिति न रथमात्रं परिशिष्यतेऽपि तु रथवानपीत्यत आह-**एतस्मिंस्तु पक्ष इति** । यथा हि समारोपितं प्रतिबिम्बं बिम्बान्न वस्तुतो भिद्यते, तथा न परमात्मनो विज्ञानात्मा वस्तुतो भिद्यत इति परमात्मैव रथवानिहोपात्तस्तेन रथमात्रं परिशिष्टमिति । अथ रथादिरूपककल्पनायाः शरीरादिषु किं प्रयोजनमित्यत आह-**शरीरेन्द्रियमनोबुद्धिविषयवेदनासंयुक्तस्य हीति** । वेदना सुखाद्यनुभवः । प्रत्यर्थमञ्चतीति प्रत्यगात्मेह जीवोऽभिमतस्तस्य ब्रह्मावगतिः । न च जीवस्य ब्रह्मत्वं मानान्तरसिद्धं,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रज्ञेति । तत्फलमपि ततो नार्थान्तरविषयमित्याह-**संविदिति** । चित्प्रधानत्वमाह-**चितिरिति** । ज्ञातसर्वार्थानुसंधानशक्तिमाह-**स्मृतिश्चेति** । सर्वत्र विद्वत्प्रसिद्धिमनुकूलयति-**परिपठ्यत इति** । श्रुतिरपि हिरण्यगर्भबुद्धौ वेदाविर्भावमीश्वरानुग्रहवशादभिवदन्ती तदीयां बुद्धिमुक्तलक्षणां विवक्षतीत्याह-**य इति** । परत्वं तस्याः साधयति-**सर्वासामिति** । तर्हि पूर्वत्रानुक्तहिरण्यगर्भबुद्धेरिव प्रधानस्यापीहोक्तिः स्यान्नेत्याह-**सा चेति** । हिरुगिति पृथक्त्वोक्तिः । कथं बुद्धेरेव परा बुद्धिरित्याशंक्य सर्वासामित्यत्रोक्तं स्फुटयति-**तस्या इति** । व्यष्टिबुद्ध्याश्रयत्वात्परा समष्टिबुद्धिरिति बुद्धेरित्यादिना तदुक्तिरविरुद्धेत्यर्थः । तर्हि पूर्वोक्तस्य रथिनोऽनुक्तिवदिह शरीरस्यापि च रथस्य स्यादित्याशंक्याऽऽह-**एतस्मिन्निति** । ननु पुरुषोक्त्या न रथिग्रहस्तस्य जीवत्वात्पुरुषस्य परमात्मत्वात्तत्राऽऽह-**परमार्थत इति** । परिशेषमुपसंहरति-**तदेवमिति** । प्रकरणपरिशेषाभ्यामव्यक्तं शरीरमिति प्रतिज्ञातं निगमयति-**इतराणीति** । देहादिषु रथादिकल्पनाफलालोचनायामपि शरीरमेवाव्यक्तमित्याह-**शरीरेति** । सुखादिर्वेदना । देहादिसंयोगे हेतुरविद्यावत इति । तत्संयोगफलमाह-**भोक्तुरिति** । देहादिव्यतिरेकबोधाधीनमात्मनो ब्रह्मत्वाधिगतिफलम् ।

विवक्षिता ॥ तथा च–"एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते । दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः" [कठ० ३।१२] वैष्णवस्य परमपदस्य दुरवगमत्वमुक्त्वा तदवगमार्थं योगं दर्शयति–"यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि । ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनि" [कठ० १ । १३] इति । एतदुक्तं भवति ॥ वाचं मनसि संयच्छेत् ॥ वागादिबाह्येन्द्रियव्यापारमुत्सृज्य मनोमात्रेणावतिष्ठेत ॥ मनोऽपि विषयविकल्पाभिमुखं विकल्पदोषदर्शनेन ज्ञानशब्दोदितायां बुद्धावध्यवसायस्वभावायां धारयेत् ॥ तामपि बुद्धिं महत्यात्मनि भोक्तर्यग्र्यायां वा बुद्धौ सूक्ष्मतापादनेन नियच्छेत् ॥ महान्तं त्वात्मानं शान्त आत्मनि प्रकरणवति परस्मिन्पुरुषे परस्यां काष्ठायां प्रतिष्ठापयेदिति ॥ तदेवं पूर्वापरालोचनायां नास्त्यत्र परपरिकल्पितस्य प्रधानस्यावकाशः ॥ १ ॥

सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात् ॥ २ ॥

उक्तमेतत्–प्रकरणपरिशेषाभ्यां शरीरमव्यक्तशब्दं न प्रधानमिति ॥ इदमिदानीमाशंक्यते ॥ कथमव्यक्तशब्दार्हत्वं शरीरस्य । यावता स्थूल-

रत्नप्रभा ।

तात्पर्ये गूढत्वज्ञेयत्वज्ञानहेतुयोगविधयो लिङ्गानि सन्तीत्याह–**तथा चेत्यादिना** ॥ अग्र्या समाधिपरिपाकजा ॥ **वागिति** । अत्र द्वितीयालोपश्छान्दसः । **मनसीति** दैर्घ्यं च ॥१॥ **सूक्ष्मं त्विति** ॥ शंकोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे–**उक्तमेतदित्यादिना** ॥ कार्यकारणयोरभेदान्मूलप्रकृतिवाचकाव्यक्तशब्देन विकारो लक्ष्यत इत्यर्थः ॥

भामती ।

येनात्र नागमोऽपेक्ष्येतेत्याह–**तथा चेति** । वागिति छान्दसो द्वितीयालोपः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ १ ॥ पूर्वपक्षिणोऽनुशयवीजनिराकरणपरं सूत्रम्–**सूक्ष्मं तु तदर्हत्वात्** । प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वात्प्रकृतेरव्य-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न च प्रतियोगिनो देहादेरग्रहे तद्व्यतिरेकधीः । तथा चेन्द्रियादिवदेव शरीरमपि ग्राह्यमित्यव्यक्तशब्दस्य तदर्थतेत्यर्थः । प्रत्यग्ब्रह्मधीरिहाभीष्टेति कथं दृष्टिरित्याशंक्याऽऽत्मनो दुर्बोधत्वोक्त्या तद्धीहेतुविधेरित्याह–**तथा चेति** । अप्रकाशस्वभावत्वं व्यासेधति–**दृश्यते त्विति** । श्रवणादिपरिपाकानन्तर्यमाह–**अग्र्ययेति** । सूक्ष्मार्थविषयतया सूक्ष्मत्वं तन्निष्ठानामेवोक्तबुद्धिद्वारा तद्दर्शनं न बहिर्मुखाणामित्याह–**सूक्ष्मेति** । वाक्यतात्पर्यमाह–**वैष्णवस्येति** । कुतस्तर्हि तद्धीरित्याशंक्यानन्तरवाक्यमवतारयति–**तदिति** । ब्रह्मात्मधीसाधनविधायि वाक्यं व्याकरोति–**एतदिति** । वागिति द्वितीयालोपस्य च्छान्दसत्वाद्वाचमित्युक्तम् । वाचो ग्रहणं बाह्येन्द्रियोपलक्षणमित्युपेत्य वाक्यार्थमाह–**वागादीति** । तथा च सति मनसि संकल्पादिसंभवान्नैकरसब्रह्मधीरित्याशंक्याऽऽह–**मनोऽपीति** । बुद्धेरपि विषयप्रावण्यात्तस्यां सत्यां न ब्रह्मधीरित्याशंक्याऽऽह–**तामिति** । महत्यात्मनि पृथगवस्थिते नैक्यधीरित्याशंक्याऽऽह–**महान्तं त्विति** । तस्याधिष्ठानान्तरं नेति सूचयति–**परस्यामिति** । प्रकरणात्परिशेषाच्चाव्यक्तपदं शरीरमेव दर्शयतीति पूर्वत्र व्याख्यातं दर्शयति–**चेति** । विधान्तरेऽपि पुनर्व्याख्यायाधुना सूत्रार्थमुपसंहरति–**तदेवमिति** ॥ १ ॥ अव्यक्तपदस्य देहे प्रवृत्तियोग्यत्वमाह–**सूक्ष्मं त्विति** । शंकोत्तरत्वेन व्याख्यातुं वृत्तमनूद्य शङ्कां दर्शयति–**उक्तमिति** । प्रवृत्तिनिमित्ताभावान्न शरीरमव्यक्तशब्दमिति शङ्कामेव विशदयति–**कथमिति** । दुर्निरूपत्वं तत्राव्यक्तशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमित्याशङ्क्याऽऽह–**यावतेति** । स्पष्टतरत्वेन व्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि

त्वात्स्पष्टतरमिदं शरीरं व्यक्तशब्दार्हम् ॥ अस्पष्टवचनस्त्वव्यक्तशब्द इति ॥ अत उत्तरमुच्यते ॥ "सूक्ष्मं तु" इह कारणात्मना शरीरं विवक्ष्यते । सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ॥ यद्यपि स्थूलमिदं शरीरं, न स्वयमव्यक्तशब्दमर्हति ॥ तथापि तस्य त्वारम्भकं भूतसूक्ष्ममव्यक्तशब्दमर्हति॥ प्रकृतिशब्दश्च विकारे दृष्टः । यथा-"गोभिः श्रीणीत मत्सरम्" [ऋ० सं० ९ । ४६ । ४] इति ॥ श्रुतिश्च-"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्" [बृ० १ । ४ । ७] इति ॥ इदमेव व्याकृतं नामरूपविभिन्नं जगत्प्रागवस्थायां परित्यक्तव्याकृतनामरूपं बीजशक्त्यवस्थमव्यक्तशब्दयोग्यं दर्शयति ॥२॥

तदधीनत्वादर्थवत्॥ ३ ॥

अत्राह-यदि जगदिदमनभिव्यक्तनामरूपं बीजात्मकं प्रागवस्थमव्यक्तशब्दार्हमभ्युपगम्येत, तदात्मना च शरीरस्याप्यव्यक्तशब्दार्हत्वं प्रतिज्ञायेत, स एव तर्हि प्रधानकारणवाद एवं सत्यापद्येत ।

रत्नप्रभा ।

गोभिः गोविकारैः पयोभिः **मत्सरं** सोमं **श्रीणीत** मिश्रितं कुर्यादिति यावत् । "श्रीञ् पाके" इति धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनमेतत् । अव्यक्तात्मना कार्यस्याव्यक्तशब्दयोग्यत्वे मानमाह-**श्रुतिश्चेति** ॥ **तर्हि** प्रागवस्थायाम् **इदं** जगद् **अव्याकृतमासीत्,** ह किलेत्यर्थः ॥ बीजरूपा शक्तिः संस्कारस्तदवस्थम्॥ ॥२॥ **तदिति**॥ अपसिद्धान्तशंकोत्तरत्वेन सूत्रं व्याचष्टे-**अत्राहेत्यादिना** ॥ **तर्हि** तदा । **एवं सति** सूक्ष्म-

भामती ।

क्तत्वं विकार उपचर्यते । यथा 'गोभिः श्रीणीत' इति गोशब्दस्तद्विकारे पयसि । अव्यक्तात्कारणात् विकाराणामनन्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वे प्रमाणमाह-**तथा च श्रुतिरिति** । अव्याकृतमव्यक्तमित्यनर्थान्तरत् । नन्वेवं सति प्रधानमेवाभ्युपेतं भवति, सुखदुःखमोहात्मकं हि जगदेवंभूतादेव कारणाद्भवितुमर्हति, कारणात्मकत्वात्कार्यस्य । यच्च तस्य सुखात्मकत्वं तत्सत्त्वम् । यच्च तस्य दुःखात्मकत्वं तद्रजः । यच्च तस्य मोहात्मकत्वं तत्तमः । तथा चाव्यक्तं प्रधानमेवाभ्युपेतमिति ॥२॥ शंकानिराकरणार्थं सूत्रम्-**तदधीनत्वादर्थवत्** ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तस्मिन्नव्यक्तपदं किं नोच्यते तत्राऽऽह-**अस्पष्टेति** । उत्तरत्वेन सूत्रमवतार्य तदक्षराणि व्याकरोति-**अत इति** । इहेत्युदाहरणोक्तिः स्थूलस्य देहस्य कुतः सूक्ष्मत्वं तदाह-**कारणेति** । अव्यक्तशब्देन कारणात्मना सूक्ष्मस्य देहस्य वक्तुमिष्टत्वे हेतुमाह-**सूक्ष्मस्येति** । अक्षरार्थमुक्त्वा प्रवृत्तिनिमित्तं व्यक्तीकर्तुं विवक्षितमर्थमाह-**यद्यपीति** । भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वेऽपि किं जातं स्थूलस्य देहस्येत्याशंक्याऽऽह-**प्रकृतीति** । प्रकृतेर्विकाराणामनन्यत्वाद्विकारे प्रकृतेरव्यक्तत्वमुपचरितमित्यर्थः । प्रकृतिशब्दस्य विकारे प्रयोगे श्रौतं दृष्टान्तमाह-**यथेति** । गोभिस्तद्विकारैः पयोभिर्मत्सरं सोमम् । श्रीणीत "श्रीञ्पाके" इत्यस्य धातोर्लोटि मध्यमपुरुषबहुवचनम् । विकारापन्नं कुर्यात् । पाकार्थत्वेऽपि हिरण्येन श्रीणीतेतिवदत्र संबन्धार्थत्वं श्रीणातेरिष्टम् । तथा कारणवाचकमव्यक्तपदं तदभिन्नकार्ये भवत्यौपचारिकमित्यर्थः । अव्यक्तात्कारणाद्विकाराणामनन्यत्वे हेतुमाह-**श्रुतिश्चेति** । अव्यक्तमव्याकृतमित्यनर्थान्तरमित्युपेत्य व्याचष्टे-**इदमिति** । तदा तस्य स्वरूपेणासत्त्वं व्यावर्तयति-**बीजेति** । बीजमेव शक्तिरतीन्द्रियत्वात्तदात्मना स्थितमिति यावत् ॥ २ ॥ उक्तश्रुत्या प्रधानप्रसक्तिं प्रत्याह-**तदधीनत्वादिति** । तद्व्याख्यातुमादौ व्यावर्त्यां शङ्कां दर्शयति-**अत्रेति** । प्रकृता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । जगतोऽव्यक्तशब्दार्हत्वमिदानीमविवक्षितं, शरीरस्य तु कारणात्मना तच्छब्दत्वं प्रतिज्ञातमित्याशंक्याऽऽह-**तदात्मनेति** । सिद्धान्तमनूद्यानिष्टं प्रसञ्जयति-**स एवेति** । तर्हि तस्यां प्रागवस्थायामेवं सति प्रागवस्थं जगदव्यक्तशब्दयोग्यमित्यादाविष्टे सती-

अस्यैव जगतः प्रागवस्थायाः प्रधानत्वेनाभ्युपगमादिति॥ अत्रोच्यते॥ यदि वयं स्वतन्त्रां काञ्चित्प्रागवस्थां जगतः कारणत्वेनाभ्युपगच्छेम, प्रसञ्जयेम तदा प्रधानकारणवादम् । परमेश्वराधीना त्वियमस्माभिः प्रागवस्था जगतोऽभ्युपगम्यते । न स्वतन्त्रा ॥ सा चावश्यमभ्युपगन्तव्या । अर्थवती हि सा । न हि तया विना परमेश्वरस्य स्रष्टृत्वं सिध्यति । शक्तिरहितस्य तस्य प्रवृत्त्यनुपपत्तेः॥ मुक्तानां च पुनरनुत्पत्तिः ॥ कुतः ॥ विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात् । अविद्यात्मिका हि सा बीजशक्तिरव्यक्तशब्दनिर्देश्या

रत्नप्रभा ।

शब्दितप्रागवस्थाभ्युपगमे सति । ईश्वरे कल्पिता तन्नियम्येत्यंगीकारान्नापसिद्धान्त इत्याह—**अत्रोच्यत इत्यादिना** ॥ कूटस्थब्रह्मणः स्रष्टृत्वसिद्ध्यर्थमविद्या स्वीकार्येत्युक्तम् । बन्धमुक्तिव्यवस्थार्थमपि सा स्वीकार्येत्याह—**मुक्तानामिति** ॥ यन्नाशान्मुक्तिः सा स्वीकार्या । तां विनैव सृष्टौ मुक्तानां पुनर्बन्धापत्तिरित्यर्थः । तस्याः परकल्पितसत्यस्वतन्त्रप्रधानाद्वैलक्षण्यमाह—**अविद्येत्यादिना** ॥

भामती ।

प्रधानं हि सांख्यानां सेश्वराणामनीश्वराणां वेश्वरात् क्षेत्रज्ञेभ्यो वा वस्तुतो भिन्नं शक्यं निर्वक्तुम् । ब्रह्मणस्त्वियमविद्या शक्तिर्मायादिशब्दवाच्या न शक्या तत्त्वेनान्यत्वेन वा निर्वक्तुम् । इदमेवास्या अव्यक्तत्वं यदनिर्वाच्यत्वं नाम । सोऽयमव्याकृतवादस्य प्रधानवादाद्भेदः । अविद्याशक्तेश्चेश्वराधीनत्वं, तदाश्रयत्वात् । न च द्रव्यमात्रमशक्तं कार्यायालमिति शक्तेरर्थवत्त्वम् । तदिदमुक्तम्—**अर्थवदिति** । स्यादेतत् । यदि ब्रह्मणोऽविद्याशक्त्या संसारः प्रजायते हन्त मुक्तानामपि पुनरुत्पादप्रसङ्गः, तस्याः प्रधानवत्तादवस्थ्यात् । तद्विनाशे वा समस्तसंसारोच्छेदः, तन्मूलाविद्याशक्तेः समुच्छेदादित्यत आह—**मुक्तानां च पुनः** बन्धस्य **अनुत्पत्तिः । कुतः । विद्यया तस्या बीजशक्तेर्दाहात्** । अयमभिसंधिः—न वयं प्रधानवदविद्यां सर्वजीवेष्वेकामाचक्ष्महे, येनैवमुपालभेमहि, किंत्वियं प्रतिजीवं भिद्यते । तेन यस्यैव जीवस्य विद्योत्पन्ना तस्यैवाविद्यापनीयते न जीवान्तरस्य, भिन्नाधिकरणयोर्विद्याविद्ययोरविरोधात्, तत्कुतः समस्तसंसारोच्छेदप्रसङ्गः । प्रधानवादिनां त्वेष दोषः । प्रधानस्यैकत्वेन तदुच्छेदे सर्वोच्छेदोऽनुच्छेदे वा न कस्यचिदित्यनिर्मोक्षप्रसङ्गः । प्रधानाभेदेऽपि चैतदविवेकख्यातिलक्षणाविद्यासदसत्त्वनिबन्धनौ बन्धमोक्षौ, तर्हि कृतं प्रधानेन, अविद्यासदसद्भावाभ्यामेव तदुपपत्तेः । न चाविद्योपाधिभेदाधीनो जीवभेदो जीवभेदाधीनश्चाविद्योपाधिभेद इति परस्पराश्रयादुभयासिद्धिरिति सांप्रतम् । अनादित्वाद्बीजांकुरवदुभयसिद्धेः । अविद्यात्वमात्रेण चैकत्वोपचारोऽव्यक्तमिति चाव्याकृतमिति चेति । नन्वेव-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्यर्थः । सुखदुःखमोहात्मकं कार्यं तादृगेव कारणं गमयतीति हेतुमाह—**अस्यैवेति** । तत्र सूत्रमुत्तरत्वेन व्याकर्तुं भूमिकां करोति—**अत्रेति** । कथं तर्हि भवद्भिरभ्युपगम्यते तदाह—**परमेति** । तस्यैव जगदुपादानत्वादानर्थक्यादेषा नोपेयेत्याशंक्याऽऽह—**सा चेति** । तदधीनत्वादिति व्याख्यायार्थवदित्यंशं व्याख्याति—**अर्थवतीति** । तदेव समर्थयते—**न हीति** । कूटस्थासङ्गाद्वयस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वानुपपत्त्या मायाशक्तिरेष्टव्येत्युक्तम् । इदानीं बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेश्चेत्याह—**मुक्तानां चेति** । यस्यां सत्यां जननमरणादिः संसारो यन्निवृत्त्या तन्निवृत्तिः सा मायाशक्तिरेष्टव्येत्यर्थः । ननु न बीजशक्तिर्विद्यया दह्यते वस्तुत्वादात्मवन्नेत्याह—**अविद्येति** । केचित्तु प्रतिजीवमविद्याशक्तिभेदमिच्छन्ति । तन्न । अव्यक्ताव्याकृतादिशब्दायास्तस्या भेदकाभावादेकत्वेऽपि स्वशक्त्या विचित्रकार्यकरत्वादित्याह—**अव्यक्तेति** । न च तस्या जीवा-

परमेश्वराश्रया मायामयी महासुषुप्तिः ॥ यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताश्शेरते संसारिणो जीवाः ॥ तदेतदव्यक्तं-क्वचिदाकाशशब्दनिर्दिष्टम्-"एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्च" [बृ० ३। ८। ११] इति श्रुतेः, क्वचिदक्षरशब्दोदितम्-"अक्षरात्परतः परः" [मुं० २। १। २] इति श्रुतेः, क्वचिन्मायेति सूचितम्-"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [श्वेता० १४। १०] इतिमन्त्रवर्णात् ॥ अव्यक्ता हि सा माया । तत्त्वान्यत्वनिरूपणस्याशक्यत्वात् ॥ तदिदं-" महतः परमव्यक्तम् " [कठ० । ३ । ११] इत्युक्तम् । अव्यक्तप्रभवत्वान्महतः । यदा हैरण्यगर्भी बुद्धिर्महान्, यदा तु जीवो महान्, तदाप्यव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्य "महतः परमव्यक्तम्" [कठ० ३। ११] इत्युक्तम् ॥ अविद्या ह्यव्यक्तम् । अविद्यावत्त्वेनैव जीवस्य

रत्नप्रभा ।

मायामयी प्रसिद्धमायोपमिता। लोके मायाविनो मायावत्परतन्त्रेत्यर्थः । जीवभेदोपाधित्वेनापि सा स्वीकार्येत्याह-**महासुषुप्तिरिति** ॥ बुद्ध्याद्युपाधिभेदाज्जीवा इति बहूक्तिः । अविद्यायां श्रुतिमप्याह-**तदेतदिति** ॥ आकाशहेतुत्वादाकाशः, ज्ञानं विना अन्ताभावादक्षरम्, विचित्रकारित्वान्मायेति भेदः । इदानीमविद्याया ब्रह्माभेदान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह-**अव्यक्तेति** ॥ तस्य महत्परत्वं कथमित्यत आह-**तदिदमिति** ॥ **यदा** बुद्धिर्महांस्**तदा** तद्धेतुत्वात्परत्वमित्यन्वयः । प्रतिबिम्बस्योपाधिपरतन्त्रत्वादुपाधेः प्रतिबिम्बात्परत्वमाह-**यदा त्विति** ॥ हेतुं स्फुटयति-**अविद्येति** ॥ अव्यक्तस्य परत्वेऽपि शरीरस्य किं

भामती ।

मविद्यैव जगद्बीजमिति कृतमीश्वरेणेत्यत आह-**परमेश्वराश्रयेति** । न ह्यचेतनं चेतनानधिष्ठितं कार्याय पर्याप्तमिति स्वकार्यं कर्तुं परमेश्वरं निमित्ततयोपादानतया चाश्रयते, प्रपञ्चविभ्रमस्य हीश्वराधिष्ठानत्वमहिविभ्रमस्येव रज्ज्वधिष्ठानत्वम्, तेन यथाहिविभ्रमो रज्जूपादान एवं प्रपञ्चविभ्रम ईश्वरोपादानः, तस्माज्जीवाधिकरणाप्यविद्या निमित्ततया विषयतया चेश्वरमाश्रयत इतीश्वराश्रयेत्युच्यते, न त्वाधारतया, विद्यास्वभावे ब्रह्मणि तदनुपपत्तेरिति । अत एवाह-**यस्यां स्वरूपप्रतिबोधरहिताः शेरते संसारिणो जीवा इति** । यस्यामविद्यायां सत्यां शेरते जीवाः । जीवानां स्वरूपं वास्तवं ब्रह्म, तद्बोधरहिताः शेरत इति लय उक्तः । संसारिण इति विक्षेप उक्तः । **अव्यक्ताधीनत्वाज्जीवभावस्येति** ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

श्रयत्वं जीवशब्दवाच्यस्य कल्पितत्वात्तदविद्यारूपत्वात्तच्छब्दलक्ष्यस्य ब्रह्माव्यतिरेकादित्याह-**परमेश्वरेति** । मायाविद्ययोर्भेदादीश्वरस्य मायाश्रयत्वं जीवानामविद्याश्रयतेति वदन्तं प्रत्याह-**मायामयीति** । यथा मायाविनो माया परतन्त्रा तथैषाऽपीत्यर्थः । प्रतीतौ तस्याश्चेतनापेक्षायामाह-**महासुषुप्तिरिति** । अग्रहवत्त्वेन विपर्यासवत्त्वेन चानन्तजीवनिर्भासहेतुत्वेनापि साऽर्थवतीत्याह-**यस्यामिति** । अर्थापत्त्या मायाशक्तेः सत्त्वमुक्त्वा तत्रैव श्रुतिमाह-**तदिति** । अनवच्छिन्नत्वादाकाशत्वं तत्त्वज्ञानं विनाऽनिवृत्तेरक्षरत्वं विचित्रकार्यत्वान्मायात्वमिति भेदः । इदानीमनिर्वाच्यत्वेनाव्यक्तशब्दार्हत्वमाह-**अव्यक्तेति** । उक्तमर्थं प्रकृतश्रुत्या योजयति-**तदिदमिति** । कुतस्तस्य महतः सकाशात्परत्वमित्याशंक्य बुद्धिपक्षे तावदुपपत्तिमाह-**अव्यक्तेति** । युक्तं हि कार्यात्कारणस्य परत्वमिति भावः । जीवपक्षेऽपि परत्वोपपत्तिमाह-**यदा त्विति** । दृष्टं हि राजादेः स्वाधीनादमात्यादेः परत्वमिति भावः । कुतो जीवभावस्याव्यक्ताधीनत्वमविद्याधीनत्वादित्याशंक्याव्यक्तस्योक्तं स्वरूपं स्मारयति-**अविद्येति** । संप्रति जीवभावस्य तदधीनत्वमाह-**अविद्यावत्त्वेनेति** ।

सर्वस्संव्यवहारस्सन्ततो वर्तते ॥ तच्चाव्यक्तगतं महतः परत्वमभेदोपचारात्तद्विकारे शरीरे परिकल्प्यते॥सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनां तद्विकारत्वाविशेषे शरीरस्यैवाभेदोपचारादव्यक्तशब्देन ग्रहणम् ॥ इन्द्रियादीनां स्वशब्दैरेव गृहीतत्वात्, परिशिष्टत्वाच्च शरीरस्य ॥ अन्ये तु वर्णयन्ति–द्विविधं हि शरीरं स्थूलं सूक्ष्मं च। स्थूलं यदिदमुपलभ्यते । सूक्ष्मं यदुत्तरत्र वक्ष्यते–"तदन्तरप्रतिपत्तौ रंहति संपरिष्वक्तः प्रश्ननिरूपणाभ्याम्" ॥ [ब्र० सू० ३ । १ । १] इति ॥ तच्चोभयमपि शरीरमविशेषात्पूर्वं रथत्वेन संकीर्तितम् ॥ इह तु सूक्ष्ममव्यक्तशब्देन परिगृह्यते ॥ सूक्ष्मस्याव्यक्तशब्दार्हत्वात् ॥ "तदधीनत्वाच्च" बन्धमोक्षव्यवहारस्य जीवात्तस्य परत्वम् । यथा–अर्थाधीनत्वादिन्द्रियव्यापारस्येन्द्रियेभ्यः परत्वमर्थानामिति ॥ तैस्त्वेतद्वक्तव्यम् ॥ अविशेषेण शरीरद्वयस्य पूर्वत्र रथत्वेन सङ्कीर्तितत्वात्समानयोः प्रकृतत्वपरिशिष्टत्वयोः कथं सूक्ष्ममेव

रत्नप्रभा ।

जातं तदाह–**तच्चेति** ॥ नन्विन्द्रियादीनामप्यव्यक्ताभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च किमिति नोच्यते तत्राह–**सत्यपीति** ॥ सूत्रद्वयस्य वृत्तिकृद्व्याख्यानमुत्थापयति–**अन्ये त्विति** ॥ पञ्चीकृतभूतानां सूक्ष्मा अवयवाः स्थूलदेहारम्भकाः । सूक्ष्मशरीरं प्रति जीवः लिङ्गस्याश्रयत्वेन नियतमस्तीति वक्ष्यते । देहान्तरप्राप्तौ तेन युक्तो गच्छति परलोकमित्यर्थः । कथं तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशंक्य द्वितीयसूत्रं व्याचष्टे–**तदधीनत्वाच्चेति** ॥ अर्थवदिति सूत्रस्थदृष्टान्तमाह–**यथेति** ॥ तद्व्याख्यानं दूषयति–**तैरिति** ॥ अव्य-

भामती ।

यद्यपि जीवाव्यक्तयोरनादित्वेनानियतं पौर्वापर्यं तथाप्यव्यक्तस्य पूर्वत्वं विवक्षित्वैतदुक्तम् । **सत्यपि शरीरवदिन्द्रियादीनामिति** । गोबलीवर्दपदवदेतद् द्रष्टव्यम् । आचार्यदेशीयमतमाह–**अन्ये त्विति** । एतद्दूषयति–**तैस्त्विति** । प्रकरणपारिशेष्ययोरुभयत्र तुल्यत्वान्नैकग्रहणनियमहेतुरस्ति । शङ्कते–**आम्नातस्यार्थमिति** । अव्यक्तपदमेव स्थूलशरीरव्यावृत्तिहेतुर्व्यक्तत्वात्तस्येति शङ्कार्थः । निराकरोति–**न । एकवाक्यताधीनत्वादिति** । प्रकृतहान्यप्रकृतप्रक्रियाऽप्रसङ्गेनैकवाक्यत्वे संभवति न वाक्यभेदो युज्यते । न चाकांक्षां विनैकवाक्यत्वम्, उभयं च प्रकृतमित्युभयं ग्राह्यत्वेनेहाकांक्षितमित्येकाभिधायकमपि पदं शरीरद्वयपरम् । न च मुख्यया वृत्त्याऽतत्परमित्यौपचारिकं न भवति । यथोपहन्तृमात्रनिराकरणाकांक्षायां काकपदं प्रयुज्यमानं श्वादिसर्वहन्तृपरं विज्ञायते । यथाहुः–'काकेभ्यो रक्ष्यतामन्नमिति बालोऽपि नोदितः । उपघातप्रधानत्वान्न श्वादिभ्यो न रक्षति ॥' इति । ननु न शरीरद्वयस्यात्राकांक्षा । किंतु दुःशोधत्वा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तथाऽपि कथं शरीरस्य महतः सकाशात्परत्वं तत्राऽऽह–**तच्चेति** । इन्द्रियादीनामपि प्रकृत्यभेदादव्यक्तत्वं परत्वं च तुल्यमिति कुतः शरीरस्यैवेह ग्रहणमित्याशंक्याऽऽह–**सत्यपीति** । आचार्यदेशीयमतमुत्थापयति–**अन्ये त्विति** । तन्मतेऽपि सूत्रद्वयं योजयितुं पातनिकामाह–**द्विविधमिति** । तस्य द्विविधस्यापि प्रामाणिकत्वमाह–**स्थूलमिति** । देहद्वयस्याप्रस्तुतत्वमाशंक्याऽऽह–**तच्चेति** । भूमिकां कृत्वा 'सूक्ष्मं तु' इति सूत्रावयवं व्याकरोति–**इहेति** । पूर्ववाक्ये द्वयोः संनिधौ सूक्ष्मस्यैवात्र ग्रहे को हेतुरित्याशंक्य 'तदर्हत्वात्' इति हेत्वर्थमाह–**सूक्ष्मस्येति** । कथं तर्हि तस्य महतो जीवात्परत्वमित्याशंक्य द्वितीये सूत्रे तदधीनत्वं व्याचष्टे–**तदधीनत्वाच्चेति** । सूक्ष्मदेहाधीनौ विवेकाविवेकाभ्यां बन्धमोक्षौ तेन तद्वतो जीवात्परत्वमित्यर्थः । तत्र सौत्रं दृष्टान्तमाह–**यथेति** । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकद्योती वृत्तिकारमतसमाप्त्यर्थश्च । वृत्तिकृतां मतं निराचष्टे–**तैस्त्विति** । अव्यक्तपदमेव व्यक्तस्थूलदेहव्यावृत्तिहेतुरित्याह–

शरीरमिह गृह्यते न पुनः स्थूलमपीति ॥ आम्नातस्यार्थं प्रतिपत्तुं प्रभवामो, नाम्नातं पर्यनुयोक्तुम्। आम्नातं चाव्यक्तपदं सूक्ष्ममेव प्रतिपादयितुं शक्नोति, नेतरद्। व्यक्तत्वात्तस्येति चेत्॥ न। एकवाक्यताधीनत्वादर्थप्रतिपत्तेः॥ न हीमे पूर्वोत्तरे आम्नाते एकवाक्यतामनापद्य कञ्चिदर्थं प्रतिपादयतः। प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् ॥ न चाकांक्षामन्तरेणैकवाक्यताप्रतिपत्तिरस्ति। तत्राविशिष्टायां शरीरद्वयस्य ग्राह्यत्वाकांक्षायां यथाकांक्षं सम्बन्धेऽनभ्युपगम्यमाने एकवाक्यतैव बाधिता भवति, कुत आम्नातस्यार्थस्य प्रतिपत्तिः॥ न चैवं मन्तव्यम्-दुःशोधत्वात्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्येह ग्रहणम्। स्थूलस्य तु दृष्टबीभत्सतया सुशोधत्वादग्रहणमिति ॥ यतो नैवेह शोधनं कस्यचिद्विवक्ष्यते। न ह्यत्र शोधनविधायि किञ्चिदाख्यातमस्ति। अनन्तरनिर्दिष्टत्वात्तु-किम्-

रत्नप्रभा।

क्तपदबलात्प्रकृतमपि स्थूलं त्यज्यत इति शंकते-**आम्नातस्येति** ॥ एकार्थबोधकानां शब्दानां मिथ आकांक्षायै एकस्यां बुद्धावारूढत्वम् **एकवाक्यता**। तव मते तस्या अभावात्कुतोऽर्थबोध इति समाधत्ते-**नेति**॥ तां विनाप्यर्थधीः किं न स्यादित्यत आह-**न हीति**॥ शरीरशब्देन रूढ्या स्थूलं प्रकृतम्। तस्य हानिः। अप्रकृतस्य भूतसूक्ष्मस्याव्यक्तपदेन ग्रहणमन्याय्यं स्यादित्यर्थः॥ अस्त्वेकवाक्यतेत्यत आह-**न चेति**॥ ततः किं तत्राह-**तत्रेति**॥ आकांक्षया वाक्यैकवाक्यत्वे सति प्रकृतं शरीरद्वयमव्यक्तपदेन ग्राह्यम्। आकांक्षायास्तुल्यत्वादिति भावः। अनात्मनिश्चयः **शुद्धिः**। तदर्थं सूक्ष्ममेवाकांक्षितं ग्राह्यम्। तस्य सूक्ष्मत्वेनात्माभेदेन गृहीतस्य दुश्शोधत्वात्, स्थूलस्य दृष्टदौर्गन्ध्यादिना लशुनादिवदनात्मत्वधीवैराग्ययोः सुलभत्वादिति शंकते-**न चैवमिति** ॥ दृष्टा बीभत्सा घृणा यस्मिंस्तस्य भावस्तयेत्यर्थः। दूषयति-**यत इति**॥ वैराग्याय शुद्धिरत्र न विवक्षिता। विध्यभावात्। किन्तु वैष्णवं परमं पदं विवक्षितमिति तद्दर्शनार्थं प्रकृतं स्थूलमेवाव्यक्तपदेन ग्राह्यमिति भावः। **किञ्च** सूक्ष्मस्य लिङ्गान्तःपातिन इन्द्रियादिग्रहणे-

भामती।

त्सूक्ष्मस्यैव शरीरस्य, न तु षाट्कौशिकस्य स्थूलस्य। एतद्धि दृष्टबीभत्सतया सुकरं वैराग्यविषयत्वेन शोधयितुमित्यत आह-**न चैवं मन्तव्यमिति**। विष्णोः परमं पदमवगमयितुं परमत्र प्रतिपाद्यत्वेन प्रस्तुतं न तु वैराग्याय शोधनमित्यर्थः। अलं वा विवादेन, भवतु सूक्ष्ममेव शरीरं परिशोध्यं, तथापि न

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

आम्नातस्येति। आम्नातमपि पदमुभयसाधारणमित्याशंक्याऽऽह-**आम्नातं चेति**। पूर्वोत्तराम्नातयोरेकवाक्यताधीनत्वादर्थदृष्टेस्त्वन्मते चैकवाक्यताभावात्कुतोऽर्थधीः कुतश्चाव्यक्तशब्देन स्थूलदेहनिवृत्तिरित्याह-**नेति**। एकवाक्यताधीनाऽर्थधीरित्येतदेव कथमित्याशंक्याऽऽह-**न हीति**। शरीरशब्दस्य स्थूलशरीरे रूढेस्तस्य प्रकृतस्य हानं भूतसूक्ष्मस्याप्रकृतस्याव्यक्तशब्दत्वप्रक्रिया च निष्प्रमाणिकाऽऽयाता स्यादित्याह-**प्रकृतेति**। पूर्वोत्तराम्नाते तर्ह्येकवाक्यतामापद्यैवार्थं प्रतिपादयेतां तत्राऽऽह-**न चेति**। अस्तु तर्हि तद्वशादेकवाक्यतापत्तिस्तत्राऽऽह-**तत्रेति**। आकांक्षाया वाक्यैक्यधीहेतुत्वे सतीति यावत्। उभयमपि प्रकृतत्वाद्ग्राह्यत्वेनाऽऽकांक्षितं तेन तद्वारा पदप्रवृत्तेरव्यक्तपदस्योभयत्रापि प्रवृत्तौ प्रकरणपारिशेष्ययोस्तुल्यत्वान्नैकत्र नियमोऽस्तीत्यर्थः। सूक्ष्मस्यैव देहस्याऽऽकांक्षा दुःशोधत्वात्तस्याऽऽत्मनोऽतिसंनिकृष्टस्य सहसा ततो निष्क्रष्टुमशक्यत्वादन्यस्य तु दुष्टत्वेन दृष्टत्वादात्मनो निष्कर्षस्य सुकरत्वादित्याशंक्याऽऽह-**न चेति**। कुतो न मन्तव्यं तत्राऽऽह-**यत इति**। इहेति प्रकरणोक्तिः। वैराग्याय शोधनमत्र नेष्टमिति कथं गम्यते तत्राऽऽह-**न हीति** किं तर्हि विवक्षितं तदाह-**अनन्तरेति**। तस्यतस्य परत्वेन पश्चात्परमपद-

"तद्विष्णोः परमं पदम्" [कठ० ३ । ९] इति, इदमिह विवक्ष्यते । तथाहि इदमस्मात्परमिदमस्मात्परमित्युक्त्वा "पुरुषान्न परं किञ्चिद्" [कठ० । ३ । ११] इत्याह ॥ सर्वथापि त्वानुमानिकनिराकरणोपपत्तेस्तथा नामास्तु, न नः किञ्चिच्छिद्यते ॥ ३ ॥

ज्ञेयत्वावचनाच्च ॥ ४ ॥

ज्ञेयत्वेन च सांख्यैः प्रधानं स्मर्यते गुणपुरुषान्तरज्ञानात्कैवल्यमिति वदद्भिः । न हि गुणस्वरूपमज्ञात्वा गुणेभ्यः पुरुषस्यान्तरं शक्यं ज्ञातुमिति ॥ क्वचिच्च विभूतिविशेषप्राप्तये प्रधानं ज्ञेयमिति स्मरन्ति ॥ न चेदमिहाव्यक्तं ज्ञेयत्वेनोच्यते । पदमात्रं ह्यव्यक्तशब्दः । नेहाव्यक्तं ज्ञातव्यमुपासितव्यं चेति वाक्यमस्ति ॥ न चानुपदिष्टं पदार्थज्ञानं पुरुषार्थ-

रत्नप्रभा ।

नैव ग्रहणान्न पृथगव्यक्तशरीरपदाभ्यां ग्रहः । अभ्युपेत्याऽऽह–**सर्वथेति** ॥ स्थूलस्य सूक्ष्मस्य वा ग्रहेऽपीत्यर्थः ॥ **तथा नामेति** । सूक्ष्ममेवाव्यक्तमस्त्वित्यर्थः ॥ ३ ॥ अत्राव्यक्तं प्रधानं नेत्यत्र हेत्वन्तरार्थं सूत्रम्–**ज्ञेयत्वेति** ॥ सत्त्वादिगुणरूपात्प्रधानात्पुरुषस्यान्तरं भेदस्तज्ज्ञानादित्यर्थः । "न हि शक्यमिति" च वदद्भिः प्रधानं ज्ञेयत्वेन स्मर्यते इति **सम्बन्धः** । न केवलं भेदप्रतियोगित्वेन प्रधानस्य ज्ञेयत्वं तैरिष्टम् । किन्तु तस्योपासनयाऽणिमादिप्राप्तयेपीत्याह–**क्वचिच्चेति** । ज्ञानविध्यभावेऽप्यव्यक्तपदजन्यज्ञानगम्यत्वमार्थिकं ज्ञेयत्वमस्तीत्यत आह–**न चानुपदिष्टमिति** ॥ उपदिष्टं हि ज्ञानं फलवदिति ज्ञातुं शक्यम् । निष्फलस्योपदेशायोगाद् अव्यक्तस्य च ज्ञानानुपदेशात्सफलज्ञानगम्यत्वासिद्धिरित्यर्थः ॥ फलितमाह–

भामती ।

सांख्याभिमतमत्र प्रधानं परमित्यभ्युपेत्याह–**सर्वथापि त्विति** ॥ ३ ॥ **ज्ञेयत्वावचनाच्च** । इतोऽपि नायमव्यक्तशब्दः सांख्याभिमतप्रधानपरः । सांख्यैः खलु प्रधानाद्विवेकेन पुरुषं निःश्रेयसाय ज्ञातुं च विभूत्यै च प्रधानं ज्ञेयत्वेनोपक्षिप्यते । न चेह जानीयादिति चोपासीतेति वा विधिविभक्तिश्रुतिरस्ति,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मेव कथमत्राभीष्टं तत्राऽऽह—**तथाहीति** । परमपददिदर्शयिषया पारम्पर्यमत्राभीष्टमिति पूर्वोत्तरालोचनातो भातीत्यर्थः । किंचाव्यक्तपदेन स्थूलमेव शरीरमुक्तं, 'बुद्धिं तु सारथिं विद्धि' इत्यादिना सूक्ष्मदेहस्य विभक्तत्वेन रथकल्पनाविषयत्वात्तस्य शरीरपदेनानुक्तत्वादिहापि 'मनसस्तु परा बुद्धिः' इति गृहीतत्वेनापरिशेषादिति मत्वोपेत्यापि दूषयति–**सर्वथेति** । स्थूलसूक्ष्मयोरन्यतरग्रहेऽपीति यावत् । तथा नामास्त्विति त्वदिच्छया सूक्ष्मदेहस्यैवाव्यक्तशब्दत्वं स्यादित्यर्थः । **किंचिदिति** प्रधानवादनिराकरणमुक्तम् ॥ ३ ॥ प्रधानस्याव्यक्तशब्दावाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह–**ज्ञेयत्वेति** । तद्व्याख्यातुं पातनिकां करोति–**ज्ञेयत्वेनेति** । गुणानां पुरुषाणां चान्तरं विवेकस्तस्यैव मुक्तिहेतुत्वेन ज्ञेयत्वमिष्टं न प्रधानस्येत्याशंक्यार्थान्तरस्यापि तदिष्टमित्याह–**न हीति** । इति गुणत्रयसाम्यावस्थारूपप्रधानस्यापि ज्ञेयत्वमिति शेषः । तथाऽपि विवेकगुणतया प्रधानस्य ज्ञेयत्वं न स्वप्रधानतयेत्याशंक्य प्रकृतिलयादिसिद्ध्यर्थं स्वप्रधानतयापि तज्ज्ञेयत्वमिष्टमित्याह–**क्वचिच्चेति** । इहापि ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्देनोक्तमित्याशंक्य सूत्रार्थमाह—**न चेति** । तदेव स्पष्टयति–**पदेति** । नन्वव्यक्तशब्दे प्रयुक्ते तदर्थस्यार्थादेव ज्ञेयत्वमज्ञाते शब्दाप्रयोगान्नेत्याह–**न चेति** । आर्थिकधियोऽपुमर्थत्वसंभवाच्छाब्दमेव फलवज्ज्ञानं न चाव्यक्ते तथाविधा धीरित्यर्थः ।

१ गुणः प्रधानमुच्यते सत्त्वरजस्तमोरूपत्वात्तस्य । २ महतः परमव्यक्तमित्यत्र ।

मिति शक्यं प्रतिपत्तुम् ॥ तस्मादपि नाव्यक्तशब्देन प्रधानमभिधीयते ॥ अस्माकं तु रथरूपकक्लृप्तशरीराद्यनुसरणेन विष्णोरेव परमं पदं दर्शयितुमयमुपन्यास इत्यनवद्यम् ॥ ४ ॥

वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात् ॥ ५ ॥

अत्राह सांख्यः "ज्ञेयत्वावचनाद्" [व्या० सू० १ । ४ ।४] इत्यसिद्धम् ॥ कथम् ॥ श्रूयते ह्युत्तरत्राव्यक्तशब्दोदितस्य प्रधानस्य ज्ञेयत्ववचनम्- "अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च यत् । अनाद्यनन्तं महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं मृत्युमुखात्प्रमुच्यते" [कठ० ३ । १५] इति ॥ अत्र हि यादृशं शब्दादिहीनं प्रधानं महतः परं स्मृतौ निरूपितं, तादृशमेव निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् ॥ तस्मात्प्रधानमेवेदम् । तदेव चाव्यक्तशब्दनिर्दिष्टमिति ॥ अत्र ब्रूमः ॥ नेह प्रधानं निचाय्यत्वेन निर्दिष्टम् ॥ प्राज्ञो हीह परमात्मा निचाय्यत्वेन निर्दिष्ट इति गम्यते ॥ कुतः ॥ प्रकरणात्-प्राज्ञस्य हि प्रकरणं विततं वर्तते-"पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः" । इत्यादिनिर्देशाद्, "एष सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते" [कठ० ३ । १२] इति च दुर्ज्ञानत्ववचनेन तस्यैव ज्ञेयत्वाकांक्षणाद् ॥ "यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञः" [कठ० ३ । १३] इति च

रत्नप्रभा ।

तस्मादिति ॥ सांख्येष्टसफलज्ञानगम्यत्वावचनाच्चेत्यर्थः । ननु शरीरस्यापि ज्ञेयत्वानुक्तेः कथमिह ग्रहणं, तत्राह-**अस्माकं त्विति** ॥ अस्मन्मते विष्ण्वाख्यपदस्यैकस्यैव ज्ञेयत्वात्तद्दर्शनार्थमव्यक्तपदेन शरीरोपन्यासो युक्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥ साधारणशब्दमात्रान्न प्रधानस्य प्रत्यभिज्ञा । स्मार्तलिङ्गस्यानुक्त्यानियामकाभावादिति तात्पर्यलिङ्गोक्तिमाशंक्य निषेधति-**वदतीति** ॥ अत्र हि तादृशमेव निर्दिष्टमित्यन्वयः ।

भामती ।

अपि त्वव्यक्तपदमात्रम् । न चैतावता सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानं भवतीति भावः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशंक्य तत्सिद्धिप्रदर्शनार्थं सूत्रम्-**वदतीति चेन्न प्राज्ञो हि प्रकरणात्** । निगदव्याख्यात-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पञ्चम्यर्थमनूद्य चकारद्योत्यमाह-**तस्मादिति** । त्वन्मतेऽप्युक्तनीत्याऽव्यक्तपदमनर्थकमित्याशंक्याऽऽह-**अस्माकं त्विति** । परमपदस्य सर्वस्मात्परत्वज्ञानार्थं देहाद्युपन्यासोऽस्मत्पक्षे स्यादित्यव्यक्तशब्देन स्थूलदेहोक्तिरर्थवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ज्ञेयत्वावचनस्यासिद्धिमाशंक्य परिहरति-**वदतीत्यादिना** । चोद्यं विवृणोति-**अत्रेति** । उक्तहेतोर्न प्रधानमव्यक्तमित्युक्ते सतीत्यर्थः । साधितत्वान्नासिद्धिरिति शङ्कते-**कथमिति** । वाक्यशेषेणोत्तरम्-**श्रूयते हीति** । अशब्दमित्यादिषु प्रत्येकं नित्यशब्दः संबध्यते । ननु निष्प्रपञ्चं ब्रह्मोक्त्वा तस्य प्रत्यक्त्वेन ज्ञानान्मुक्तिरत्रोच्यते न प्रधानस्यात्र प्रसङ्गोऽस्ति तत्राऽऽह-**अत्रेति** । शब्दादिशून्यतया स्मार्तप्रधानस्य प्रत्यभिज्ञानात्तदेवात्रोक्तमित्याह-**तस्मादिति** । तथाऽपि 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यत्र किं जातं तदाह-**तदेवेति** । उत्तरमाह-**अत्रेति** । तत्र नञोऽर्थमाह-**नेहेति** । कस्य तर्हि ज्ञेयत्वेनात्रोक्तिस्तत्राऽऽह-**प्राज्ञो हीति** । प्रधानेऽपि संभवति परमात्मग्रहे को हेतुरित्याह-**कुत इति** तत्र हेतुमुक्त्वा विभजते-**प्रकरणादिति** । परमात्मप्रकरणस्य प्रकृतत्वे हेतुमाह-**पुरुषादिति** । इतश्चाशब्दादिवाक्ये परस्यैवाऽऽत्मनो ज्ञेयत्वमित्याह-**एष इति** । तत्रैव हेत्वन्तरमाह-**तस्यैवेति** । 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इत्यादि तदाकांक्षणम् । तस्यैव ज्ञेयत्वमित्यत्र हेत्वन्तरमाह-**यच्छेदिति** । फलविशेष-

तज्ज्ञानायैव वागादिसंयमस्य विहितत्वात्, मृत्युमुखप्रमोक्षणफलत्वाच्च॥ न हि प्रधानमात्रं निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति सांख्यैरिष्यते ॥ चेतनात्मविज्ञानाद्धि मृत्युमुखात्प्रमुच्यत इति तेषामभ्युपगमः ॥ सर्वेषु च वेदान्तेषु प्राज्ञस्यैवात्मनोऽशब्दादिधर्मत्वमभिलप्यते ॥ तस्मान्न प्रधानस्यात्र ज्ञेयत्वमव्यक्तशब्दनिर्दिष्टत्वं वा ॥ ५ ॥

त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च ॥ ६ ॥

इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं वा । यस्मात्त्रयाणामेव पदार्थानामग्निजीवपरमात्मनामस्मिन् ग्रन्थे कठवल्लीषु वरप्रदानसामर्थ्याद्वक्तव्यतयोपन्यासो दृश्यते । तद्विषय एव च प्रश्नः। नातोऽन्यस्य प्रश्न उपन्यासो वास्ति ॥ तत्र तावत्–"सत्वमग्निँ स्वर्ग्यमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्दधानाय मह्यम्" [कठ० १।१३] इत्यग्निविषयः प्रश्नः । "येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके। एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृतीयः" [कठ० १।२०] इति जीवविषयः प्रश्नः ।

रत्नप्रभा ।

स्पष्टमन्यत् ॥ ५ ॥ किञ्चात्र कठवल्ल्यां प्रधानस्य प्रश्नोत्तरयोरसत्त्वान्न ग्रहणमित्याह–**त्रयाणामिति**॥ मृत्युना नचिकेतसम्प्रति त्रीन्वरान्वृणीष्वेत्युक्तेः त्रयाणामेव प्रश्नो नचिकेतसा कृतः, उपन्यासश्च मृत्युना कृतः । नान्यस्येत्यर्थः । प्रश्नत्रयं क्रमेण पठति–**तत्र तावदिति** ॥ हे मृत्यो स मह्यं दत्तवरः–त्वं स्वर्गहेतुम् अग्निं स्मरसि । प्रेते मृते देहादन्योऽस्ति न वेति संशयोऽस्ति । अतः **एतद्** आत्मतत्त्वं सन्दिग्धं

भामती ।

मस्य भाष्यम् ॥ ५ ॥ **त्रयाणामेव चैवमुपन्यासः प्रश्नश्च** । वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतःसंवादवाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युर्नचिकेतसे कुपितेन पित्रा प्रहिताय तुष्टस्त्रीन्वरान् प्रददौ । नचिकेतास्तु प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्याम्, तृतीयेनात्मविद्याम् । 'वराणामेष वरस्तृतीयः' इति वचनात् । न तु तत्र वरप्रदाने प्रधानगोचरे स्तः प्रश्नप्रतिवचने । तस्मात्कठवल्लीष्वग्निजीवपरमात्मपरैव वाक्यप्रवृत्तिर्न त्वनुपक्रान्तप्रधानपरा भवितुमर्हतीत्याह–**इतश्च न प्रधानस्याव्यक्तशब्दवाच्यत्वमिति** । 'हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्' इत्यनेन व्यवहितं जीवविषयं 'यथा तु मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम' इत्यादि प्रतिवचनमिति योजना । अत्राह चोदकः–किं जीवपरमात्मनोरेक एव प्रश्नः, किं वान्यो जीवस्य 'येयं प्रेते' मनुष्य इति प्रश्नः, अन्यश्च परमात्मनः 'अन्यत्र

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

श्रुतेरपि परस्यैव ज्ञेयत्वमित्याह–**मृत्यिवति** । प्रधानेऽपि तदविरुद्धमित्याशंक्याऽऽह–**न हीति** । कथं तर्हि तेषामभ्युपगमस्तत्राऽऽह–**चेतनेति** । सर्वोपनिषदालोचनायामपि परस्यैव ज्ञेयत्वमत्रेष्टमित्याह–**सर्वेष्विति** । तुल्यश्रुतिसिद्धब्रह्मोक्तिसंभवे विजातीयस्मृतिसिद्धप्रधानोक्त्ययोगान्न प्रधानधीरित्युपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ ५ ॥ प्रतिज्ञाद्वये युक्त्यन्तरमाह–**त्रयाणामिति** । प्राथमिकं चकारं प्रतिज्ञापरत्वेन व्याकरोति–**इतश्चेति** । प्रधानस्याप्रकान्तत्वमितःशब्दार्थं स्फुटयति–**यस्मादिति** । कठानां वल्लीभिरवच्छिन्ने ग्रन्थे त्रयाणामेव प्रश्नप्रतिवचने दृष्टे मृत्योर्नचिकेतसं प्रति वरत्रयदानस्यान्यथानुपपत्तेरित्यर्थः । सौत्रमेवकारं व्याचष्टे–**नेति** । क्रमेण प्रश्नत्रयमुदाहरति–**तत्रेत्यादिना** । हे मृत्यो स मदर्थं दत्तवरस्त्वं स्वर्ग्यं स्वर्गहेतुमग्निमध्येषि स्मरसि तेन तद्विषयां विद्यां मदर्थं वदेत्यर्थः । मनुष्ये तद्देहे प्रेते त्यक्तप्राणे सति येयं विचिकित्सा तामेव पक्षभेदेन दर्शयति–**अस्तीति** । संदिग्धमात्मतत्त्वमेतदित्युक्तम् । प्रतिवचनत्रय-

"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतात्। अन्यत्र भूताच्च भव्याच्च यत्तत्पश्यसि तद्वद" [कठ० २।१४] इति परमात्मविषयः॥ प्रतिवचनमपि-" लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा यथा वा " [कठ० १। १५] इत्यग्निविषयम्। " हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम्। यथा च मरणं प्राप्यात्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥ योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः। स्थाणुमन्येऽनुसंयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् " [कठ० ५। ७] इति व्यवहितं जीवविषयम्॥ " न जायते म्रियते वा विपश्चिद् " [कठ० २। १८] इत्यादि बहुप्रपञ्चं परमात्मविषयम्॥ नैवं प्रधानविषयः प्रश्नोऽस्ति॥ अपृष्टत्वादनुपन्यसनीयत्वं तस्येति॥ अत्राह॥ योऽयमात्मविषयः प्रश्नः-" येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्ये अस्ति " [कठ० १। २१] इति किं स एवायम्-"अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्माद्" [कठ० २। १४] इति पुनरनुकृष्यते, किंवा ततोऽन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति॥ किञ्चातस्स एवायं प्रश्नः पुनरनु-

---

रत्नप्रभा।

जानीयामित्यर्थः। क्रमेणोत्तरत्रयमाह-**प्रतिवचनमपीति**॥ लोकहेतुविराडात्मनोपास्यत्वात् **लोकादि**श्चित्योऽग्निस्तं मृत्युरुवाच नचिकेतसे **याः** स्वरूपतः। **यावतीः** संख्यातः। यथा वा क्रमेण अग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेत्यर्थः। हन्तेदानीं ब्रह्म वक्ष्यामीति ब्रह्मवाक्येन जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि "यथा च मरणं प्राप्य" इत्यादिवाक्यं जीवविषयम्। उत्तरयोग्यत्वादित्यर्थः। वाक्यार्थस्तु आत्मा मरणं प्राप्य **यथा** भवति, **तथा** वक्ष्यामीति। प्रतिज्ञातमाह-**योनिमिति**॥ चराचरदेहप्राप्तौ निमित्तमाह-**यथेति**॥ श्रुतमुपासनम्। सूत्रे आद्यश्चकारो यत इत्यर्थे। एवं च "त्रयाणामेवोपन्यासः प्रश्नश्च" यतः, अतो न प्रधानमव्यक्तमिति **योजना**। उक्तार्थे सूत्रमाक्षिपति-**अत्राहेति**॥ एकः प्रश्नः, द्वौ प्रश्नौ वेति पक्षद्वये फलितं पृच्छति-**किञ्चात इति**॥सप्तम्यर्थे **तसिः**। अत्र च पक्षद्वयेऽपि किमित्यर्थः। प्रश्नैक्ये सूत्रासङ्गतिः। भेदे प्रधानस्य श्रौतत्वसिद्धिरिति पूर्ववाद्याह-**स एवेत्यादिना**॥ प्रश्नैक्यपक्षमादाय सिद्धा-

भामती।

धर्मात्' इत्यादिः। एकत्वे सूत्रविरोधस्त्रयाणामिति। भेदे तु सौमनस्यावाप्त्यग्न्यात्मज्ञानविषयवरत्रयप्रदानानन्तर्भावोऽन्यत्र धर्मादित्यादेः प्रश्नस्य। तुरीयवरान्तरकल्पनायां वा तृतीय इति श्रुतिबाधप्रसङ्गः।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

अपि क्रमेण कथयति-**प्रतीति**। लोकहेतुविराड्दृष्ट्योपास्यत्वाल्लोकादिश्चित्योऽग्निस्तमुक्तवान्मृत्युर्नचिकेतसे। याः स्वरूपतो यावतीः संख्यातो यथा वाऽग्निश्चीयते तत्सर्वमुवाचेति संबन्धः। हन्तेदानीं गुह्यं गोप्यं सनातनं चिरंतनं ब्रह्म ते तुभ्यं प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय जीवमपि ब्रवीति-**यथेति**। आत्मा मरणं प्राप्य यथा भवति तथा च वक्ष्यामीति योजना। कथं स मरणे भवति तत्राऽऽह-**योनिमिति**। मृतानां पुनर्विचित्रजन्मापत्तौ निमित्तमाह-**यथेति**। **यथाश्रुतमिति**। येन यादृशं देवताज्ञानमनुष्ठितं स तदनुरूपामेव योनिं प्राप्नोतीत्यर्थः। "देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा" इत्यारभ्य "यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ" इत्यन्तेन संदर्भेण परमात्मप्रतिवचनरूपेण जीवप्रश्नाद्व्यवहितमपि यथोक्तं वचो योग्यत्वाज्जीवविषयमित्याह-**व्यवहितमिति**। एवमिति सूत्रावयवार्थं विवृणोति-**नैवमिति**। सूत्राक्षराणि योजयित्वा तदर्थोक्त्यर्थमाक्षिपति-**अत्रेति**। परापरार्थे प्रश्नप्रस्तावे सतीति यावत्। उक्तिप्रकारं प्रकटयति-**योऽयमिति**। इतिशब्दो विमर्शावसानद्योती। कल्पद्वयेऽपि फलं पृच्छति-**किंचेति**। तत्राऽऽद्यमनूद्य सूत्रावयवायोगं फलमाह-**स एवेति**। कल्पान्तरमनूद्याऽऽक्षेप्ता स्वपक्षसिद्धिं फलमाह-

कृष्यते इति यद्युच्येत, तदा द्वयोरात्मविषययोः प्रश्नयोरेकतापत्तेरग्निविषय आत्मविषयश्च द्वावेव प्रश्नाविति । अतो न वक्तव्यं त्रयाणां प्रश्नोपन्यासाविति ॥ अथान्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्यत इति यद्युच्येत, ततो यथैव वरप्रदानव्यतिरेकेण प्रश्नकल्पनायामदोषः, एवं प्रश्नव्यतिरेकेणापि प्रधानोपन्यासकल्पनायामदोषः स्यादिति ॥ अत्रोच्यते ॥ नैवं वयमिह वरदानव्यतिरेकेण प्रश्नं कञ्चित्कल्पयामः । वाक्योपक्रमसामर्थ्यात् ॥ वरप्रदानोपक्रमा हि मृत्युनचिकेतस्संवादरूपा वाक्यप्रवृत्तिरा समाप्तेः कठवल्लीनां लक्ष्यते । मृत्युः किल नचिकेतसे पित्रा प्रहिताय त्रीन्वरान्प्रददौ । नचिकेताः किल तेषां प्रथमेन वरेण पितुः सौमनस्यं वव्रे, द्वितीयेनाग्निविद्यां, तृतीयेनात्मविद्यां, "येयं प्रेते" [कठ० १ । २१] इति "वराणामेष वरस्तृतीयः" [कठ० १ । २१]इति लिङ्गात् ॥ तत्र यदि "अन्यत्र धर्माद्" [कठ० २ । १४] इत्यन्योऽयमपूर्वः प्रश्न उत्थाप्येत, ततो वर-

---

रत्नप्रभा ।

न्याह—**अत्रोच्यत इति** ॥ येन प्रधानसिद्धिः स्यादिति **शेषः** । चतुर्थप्रश्नकल्पने वरत्रित्वोपक्रमविरोधः स्यादिति विवृणोति—**वरेत्यादिना** ॥ वरप्रदानमुपक्रमो यस्याः सा । **प्रहिताय** यमलोकं प्रति प्रेषिताय इतः पुनः मर्त्यलोकं प्राप्तस्य मम पिता यथापूर्वं सुमनाः स्यादिति प्रथमं वव्रे । **ननु** द्वितीयवरो जीवविद्या, तृतीयो ब्रह्मविद्येति प्रश्नभेदः किं न स्यादित्यत आह—**येयमिति** ॥ "प्रेते" [कठ० १ । २१] इत्युपक्रम्य तृतीयत्वोक्तिलिङ्गाज्जीवात्मविद्यैव तृतीयो वर इत्यर्थः । एवं वाक्योपक्रमे सति प्रश्नान्तरं न युक्तमित्याह—**तत्रेति** ॥ मरणधर्माद्यस्पर्शलिङ्गाभ्यां प्रष्टव्ययोर्जीवेश्वरयोर्भेदात्प्रश्नभेदसिद्धेर्वाक्य-

भामती ।

वरप्रदानान्तर्भावे प्रश्नस्य तद्वत् प्रधानाख्यानमप्यनन्तर्भूतं वरप्रदानेऽस्तु महतः परमव्यक्तमित्याक्षेपः । परिहरति—**अत्रोच्यते, नैवं वयमिहेति** । वस्तुतो जीवपरमात्मनोरभेदात्प्रष्टव्याभेदेनैक एव प्रश्नः । अत एव प्रतिवचनमप्येकम् । सूत्रं त्ववास्तवभेदाभिप्रायम् । वास्तवश्च जीवपरमात्मनोरभेदस्तत्रतत्र श्रुत्युपन्यासेन भगवता भाष्यकारेण दर्शितः । तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्येत्यादि । 'येयं प्रेते' इति हि नचिकेतसः प्रश्नमुपश्रुत्य तत्तत्कामविषयमलोभं चास्य प्रतीत्य मृत्युः 'विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अथेत्यादिना । न चाऽऽत्मज्ञानवरदानान्तर्भूतमेव परमात्मज्ञानमपि प्रधानज्ञानस्यापि तदन्तर्भावसंभवादिति भावः । सूत्रावयवविरोधमग्रे परिहरिष्यन्नाद्यं पक्षमङ्गीकृत्याऽऽह—**अत्रेति** । द्वितीयस्त्वनभ्युपगमादेव परास्त इत्याह—**नैवेति** । प्रकृतो ग्रन्थः सप्तम्यर्थः।अतो न प्रधानोक्तिप्रसक्तिरिति शेषः।वरदानं विनाऽपूर्वप्रश्नकल्पनाभावे हेतुमाह—**वाक्येति** । कथं वाक्योपक्रमस्तद्विरोधो वा प्रश्नान्तरोपगमे कथमित्याशंक्य वाक्योपक्रमं दर्शयति—**वरेति** । उपक्रमानुसारित्वमुपसंहारस्यापि सूचयति—**आ समाप्तेरिति** । आद्यन्तयोरेकरूपतया वाक्यवृत्तिमेव विशदयति—**मृत्युरिति** । वरदानतदुपादानविषयाख्यायिकाद्योतनार्थमुभयत्र किलेत्युक्तम् । वरत्रयमेव विशेषतो बुभुत्स (त्स्य) मानं प्रकटयति—**नचिकेता इति** । ननु पितुः सौमनस्यं वरो न भवति तत्र प्रश्नाभावात्किं त्वग्निजीवपरात्मार्थाः प्रश्नरूपा वरास्तेषु प्रत्युक्तेरपि भावात्तत्राऽऽह—**येयमिति** । प्रेते सतीत्युपक्रमे सतीति शेषः । वाक्योपक्रमं दर्शयित्वा प्रश्नान्तरकल्पने तद्विरोधं दर्शयति—**तत्रेति** । वाक्य

प्रदानव्यतिरेकेणापि प्रश्नकल्पनाद्वाक्यं बाध्येत ॥ ननु प्रष्टव्यभेदादपूर्वोऽयं प्रश्नो भवितुमर्हति । पूर्वो हि प्रश्नो जीवविषयः । येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येऽस्ति नास्तीति विचिकित्साभिधानात् ॥ जीवश्च धर्मादिगोचरत्वान्न "अन्यत्र धर्माद्" इति प्रश्नमर्हति । प्राज्ञस्तु धर्माद्यतीतत्वाद् "अन्यत्र धर्माद्" इति प्रश्नमर्हतीति ॥ प्रश्नच्छाया च न समाना लक्ष्यते । पूर्वस्यास्तित्वनास्तित्वविषयत्वादुत्तरस्य धर्माद्यतीतवस्तुविषयत्वाच्च ॥ तस्मात्प्रत्यभिज्ञानाभावात्प्रश्नभेदः ॥ न ॥ पूर्वस्यैवोत्तरत्रानुकर्षणमिति चेत्॥न॥ जीवप्राज्ञयोरेकत्वाभ्युपगमात्। भवेत्प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः, यद्यन्यो जीवः प्राज्ञात्स्यात् ॥ न त्वन्यत्वमस्ति "तत्त्वमसि" [छां० ६। ८ । ७] इत्यादिश्रुत्यन्तरेभ्यः ॥ इह चाऽन्यत्र धर्मादित्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनं–"न जायते म्रियते वा विपश्चिद्" [कठ० २ । १८] इति जन्ममरणप्रतिषेधेन प्रतिपाद्यमानं शारीरपरमेश्वरयोरभेदं दर्शयति ॥ सति हि प्रसङ्गे प्रतिषेधो भागी भवति ॥ प्रसङ्गश्च जन्ममरणयोः शरीरसंस्पर्शाच्छारीरस्य भवति, न परमेश्वरस्य ॥ तथा–"स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति । महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति" [कठ० ४ । ४] इति स्वप्नजागरितदृशो जीवस्यैव महत्त्वविभु-

---

रत्नप्रभा ।

बाधो युक्त इति शङ्कते–**नन्वित्यादिना** ॥ **गोचरत्वाद्** आश्रयत्वात्। न केवलं प्रष्टव्यभेदात्प्रश्नभेदः। किन्तु प्रश्नवाक्ययोः सादृश्याभावादपीत्याह–**प्रश्नच्छायेति** ॥ प्रष्टव्यभेदोऽसिद्ध इति परिहरति–**नेत्यादिना** ॥ **किञ्च** ब्रह्मप्रश्ने जन्मादिनिषेधेन जीवस्वरूपं वदन्यमस्तयोरैक्यं सूचयतीत्याह–**इह चान्यत्रेति** ॥ तन्निषेधवाक्ये जीवोक्तिरसिद्धेत्यत आह–**सतीति** ॥ **भागी** युक्तः । तस्मादविद्यया जीवस्य प्राप्तजन्मादिनिषेधेन स्वरूपमुक्तमित्यर्थः ॥ **किञ्च** जीवो, ब्रह्माभिन्नः, मोक्षहेतुज्ञानविषयत्वाद्, ब्रह्मवदित्याह–**तथेति** ॥ अन्तोऽवस्था येन । साक्षिणा प्रमाता पश्यति तमात्मानमिति **सम्बन्धः** । हेतोर-

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

बलात्प्रश्नैक्यमयुक्तं लिङ्गात्तद्भेदसिद्धेरिति शङ्कते—**नन्विति** । प्रष्टव्यभेदं स्पष्टयति–**पूर्वो हीति** । न हि तस्य परविषयत्वं तत्रास्ति नास्तीतिविचिकित्सायोगात्तस्य सदेकतानत्वादित्यर्थः । तथाऽपि न प्रष्टव्यभेदो द्वितीयेऽपि प्रश्ने जीवस्यैवोक्तेरित्याशंक्याऽऽह–**जीवश्चेति** । कस्तर्हि द्वितीयप्रश्नार्थो न परो जीवादन्योऽस्ति तत्राऽऽह–**प्राज्ञस्त्विति** । धर्मादिगोचरत्वागोचरत्वाभ्यां तद्भेदधीरित्यर्थः । अर्थस्वभावालोचनया प्रश्नभेदमुक्त्वा प्रश्नस्वभावालोचनयाऽपि तद्भेदमाह–**प्रश्नेति** । वैषम्यं स्फोरयति–**पूर्वस्येति** । आर्थे शाब्दे च वैषम्ये फलितमाह–**तस्मादिति** । प्रष्टव्यभेदादुक्तं प्रश्नभेदं प्रत्याह–**नेति** । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्फोरयति–**भवेदिति** । ननु प्राज्ञादन्यो जीवो वादिभिरिष्यते नेत्याह–**न त्विति** । कठश्रुतिमपेक्ष्यान्तरशब्दः । एतद्वाक्यगतलिङ्गेभ्योऽपि जीवपरयोरैक्यं वक्तुं क्रमेण लिङ्गान्युपन्यस्यति–**इहेति** । यद्यपि परमात्मप्रश्नस्य प्रत्युक्तिं जन्मादिनिषेधेन मृत्युराह तथाऽपि कथमैक्यं तत्राऽऽह–**सतीति** । अप्रसक्तनिषेधस्यातिप्रसङ्गित्वात्प्रसङ्गे सत्येव निषेधो युक्तश्चेज्जीवस्यापि ब्रह्मवन्नित्यत्वाज्जन्माद्ययोगान्न तन्निषेधः स्यादित्याशंक्याऽऽह–**प्रसंगश्चेति** । परस्मिन्नेवाविद्यया देहयोगाज्जन्मादिप्रसङ्गादध्यस्तातद्धर्मव्युदासेन जीवतत्त्ववेदनमेव परप्रश्नस्योत्तरं मन्वानस्तयोरैक्यं सूचयतीत्यर्थः । तत्रैव लिङ्गान्तरमाह–**तथेति** । अन्तशब्दो मध्यवाची। येन साक्षिणा लोको भूयोभूयः पश्यति तमात्मानमिति संबन्धः । वाक्यतात्पर्यमाह–**स्वप्नेति** । यद्यपि

त्वविशेषणस्य मननेन शोकविच्छेदं दर्शयन्न प्राज्ञादन्यो जीव इति दर्शयति ॥ प्राज्ञविज्ञानाद्धि शोकविच्छेद इति वेदान्तसिद्धान्तः ॥ तथाऽग्रे "यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह । मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [कठ० ४ । १०] इति जीवप्राज्ञभेददृष्टिमपवदति ॥ तथा जीवविषयस्यास्तित्वनास्तित्वप्रश्नस्यानन्तरम् "अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व" [कठ० १ । २२] इत्यारभ्य मृत्युना तैस्तैः कामैः प्रलोभ्यमानोऽपि नचिकेता यदा न चचाल, तदैनं मृत्युरभ्युदयनिश्श्रेयसविभागप्रदर्शनेन विद्याविद्याविभागप्रदर्शनेन च "विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा बहवोऽलोलुपन्त" [कठ० २ । ४] इति प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्यदुवाच—"तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति"

रत्नप्रभा ।

प्रयोजकत्वमाशंक्य तमेव विदित्वेत्यादिश्रुतिविरोधमाह—**प्राज्ञेति** ॥ किञ्चाभेदमुक्त्वा भेदस्य निन्दितत्वादभेद एव सत्य इत्याह—**तथेति** ॥ **इह** देहे **यत्** चैतन्यं **तदेव** । **अमुत्र** सूर्यादौ, एवम् **इह** अखण्डैकरसे ब्रह्मणि **यो नानेव** मिथ्या भेदं पश्यति **सः** भेददर्शी मरणान्मरणं प्राप्नोति । संसारभयान्न मुच्यत इत्यर्थः ॥ **किञ्च** जीवप्रश्नानन्तरं "तं दुर्दर्शम्" इति यदुत्तरमुवाच तेनाप्युत्तरेणाभेदो गम्यत इति **सम्बन्धः** । प्रष्टृप्रश्नयोः प्रशंसयापि लिंगेन पृष्टस्य जीवस्य दौर्लभ्यत्वद्योतनाद्ब्रह्मत्वसिद्धिरित्याह—**अन्यं वरमित्यादिना** ॥ पुत्रादिकं वृणीष्वेत्युक्तेऽपि, विषयांस्तुच्छीकृत्यात्मज्ञानान्न चचाल "नान्यं तस्मान्नचिकेता वृणीते" [कठ० । १ । ३०] इति श्रवणात् । **तदा** सन्तुष्टो यमः "अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः" [कठ० २ । १] इति भोगापवर्गयोर्वैलक्षण्यं प्रतिज्ञाय "दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्या" [कठ० २ । ४] इति दर्शितवानित्यर्थः । **प्रेयः** प्रियतमं स्वर्गादिकम् । **विषूची** विरुद्धफले । **अविद्या** कर्म । **विद्या** तत्त्वधीः । **विद्याभीप्सिनं** विद्यार्थिनं त्वामहं मन्ये । यतः **त्वा** त्वां **बहवोऽपि** कामाः पुत्रादयो मया दीयमाना दुर्लभा अपि **नालोलुपन्त** लोभवन्तं न

भामती ।

मन्ये' इत्यादिना नचिकेतसं प्रशस्य प्रश्नमपि तदीयं प्रशंसन्नस्मिन्प्रश्ने ब्रह्मैवोत्तरमुवाच—**तं दुर्दर्शमिति** । यदि पुनर्जीवात्प्राज्ञो भिद्येत, जीवगोचरः प्रश्नः, प्राज्ञगोचरं चोत्तरमिति किं केन संगच्छेत ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

जीवतत्त्वधिया शोकोच्छित्तिस्तथाऽपि कथं जीवप्राज्ञयोरैक्यं तत्राऽऽह—**प्राज्ञेति** । 'तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः' इत्यादिदर्शनादिति शेषः । इतश्च तयोरैक्यमित्याह—**तथेति** । इह देहे यच्चैतन्यं तदेवामुत्र परत्राऽऽदित्यादावसंसारि ब्रह्म यच्चामुत्र तदेवेह देहेऽनुप्रविष्टमित्यन्योन्यैक्यमित्यर्थः । भेददृष्ट्यपवादाच्च तयोरैक्यमित्याह—**मृत्योरिति** । यः कश्चिदिह ब्रह्मात्मनि नानेव मिथ्याभेदं पश्यति स मरणं प्राप्नोति पुनःपुनर्म्रियते न पुमर्थभागित्यर्थः । जीवप्रश्नानन्तरं तत्तत्कामोक्तिपूर्वकं प्रलोभनेनातिदुर्लभत्वख्यापनादपि जीवो ब्रह्मात्मनाऽभीष्ट इत्याह—**तथेति** । अधिकारित्वजिज्ञासनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मना प्रतिपाद्यतेत्याह—**यदेति** । "नान्यं तस्मात्" इत्यादिश्रुतेरचलनं नचिकेतसोऽवसीयते । वक्ष्यमाणविद्याया मुक्तिहेतुत्वख्यापनादपि जीवस्य ब्रह्मात्मतावदनमित्याह—**तदेति** । "अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयः" इत्याद्यभ्युदयनिःश्रेयसविभागोक्तिः । "दूरमेते विपरीते" इत्यादिविद्याविद्याविभागगीरिति विभागः । त्वा त्वां बहवोऽपि कामा नालोलुपन्त श्रेयसो विच्छेदं न कृतवन्तस्ततो विद्यार्थिनं त्वां मन्येऽहमिति योजना ।

[कठ० २ । १२] इति ॥ तेनापि जीवप्राज्ञयोरभेद एवेह विवक्षित इति गम्यते ॥ यत्प्रश्ननिमित्ताश्च प्रशंसां महतीं मृत्योः प्रत्यपद्यत नचिकेताः । यदि तं विहाय प्रशंसानन्तरमन्यमेव प्रश्नमुपक्षिपेदस्थान एव सा सर्वा प्रशंसा प्रसारिता स्यात् ॥ तस्माद् "येयं प्रेते" [का० १ । २०] इत्यस्यैव प्रश्नस्यैतदनुकर्षणम् "अन्यत्र धर्माद्" इति ॥ यत्तु प्रश्नच्छायावैलक्षण्यमुक्तम् ॥ तददूषणम् ॥ तदीयस्यैव विशेषस्य पुनः पृच्छयमानत्वात्॥ पूर्वत्र हि देहादिव्यतिरिक्तस्यात्मनोऽस्तित्वं पृष्टम् । उत्तरत्र तु तस्यैवासंसारित्वं पृच्छयत इति ॥ यावद्ध्यविद्या न निवर्तते, तावद्धर्मादिगोचरत्वं, जीवस्य जीवत्वं च न निवर्तते ॥ तन्निवर्तनेन तु प्राज्ञ एव "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७] इति श्रुत्या प्रत्याय्यते ॥ न चाविद्यावत्त्वे तदपगमे च वस्तुनः कश्चिद्विशेषोऽस्ति । यथा–कश्चित्सन्तमसे पतितां काञ्चिद्रज्जुमहिं मन्यमानस्ततो भीतो वेपमानः पलायते । तं चापरो ब्रूयात्–मा भैषीः नायमहिः, रज्जुरेषेति । स च तदुपश्रुत्याऽहिकृतं भयमुत्सृजेद्वेपथुं पलायनं च। न त्वहिबुद्धिकाले तदपगमकाले च वस्तुनः कश्चिद्विशेषः स्यात्–तथैवैतदपि द्रष्टव्यम् ॥ ततश्च "न जायते म्रियते वा" इत्येवमाद्यपि भवत्यस्तित्वप्रश्नस्य प्रतिवचनम् ॥ सूत्रं त्वविद्याकल्पितजीवप्राज्ञभेदापेक्षया योजयितव्यम् ॥ एकत्वेऽपि ह्यात्मविषयस्य

रत्नप्रभा ।

कृतवन्त इति प्रष्टारं स्तुत्वा प्रश्नमपि "त्वादृङ् नो भूयान्नचिकेतः प्रष्टा" [कठ० २ । ९] इति स्तुवन्नित्यक्षरार्थः । इयं प्रशंसा प्रश्नभेदपक्षे न घटत इत्याह–**यत्प्रश्नेति** ॥ यत्प्रश्नेन स्तुतिं लब्धवांस्तं प्रश्नं विहाय यद्यन्यदेवोत्थापयेत्तर्ह्यनवसरे स्तुतिः कृता स्यादित्यर्थः । **तस्मादिति** । प्रष्टव्यभेदाभावादित्यर्थः ॥ प्रश्नवाक्यव्यक्त्योः सादृश्याभावात्प्रश्नभेद इत्युक्तं निरस्यति–**यत्त्वित्यादिना** ॥ धर्माद्याश्रयस्य जीवस्य ब्रह्मत्वं कथमित्यत आह–**यावदिति** ॥ अविद्यानाशानन्तरं ब्रह्मत्वं चेदागन्तुकमनित्यं च स्यादित्यत आह–**न चाविद्यावत्त्व इति** ॥ जीवस्य ब्रह्मत्वे स्वाभाविके सति ब्रह्मप्रश्नस्य यदुत्तरं तज्जीवप्रश्नस्यापि भवतीति लाभं दर्शयति । ततश्च "न जायते" [कठ० २ । १७] इति जीवब्रह्मैक्ये त्रयाणामिति सूत्रं कथमित्यत आह–**सूत्रं त्विति** ॥ कल्पितभेदात्प्रश्नभेदकल्पनेत्याह–

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

'त्वादृङ् नो भूयात्' इति प्रश्नं प्रशंसन्यदुवाच तेनापीति संबन्धः । जीवप्रश्नस्य परमात्मवाक्येनोत्तरोक्तेरपि तयोरैक्यमित्याह–**तमिति** । प्रशंसानुपपत्तिरपि प्रश्नयोरर्थैक्यं गमयतीत्याह–**यदिति** । यद्विषयः प्रश्नो यत्प्रश्नस्तं विहायेति संबन्धः । प्रस्तुतप्रश्नवाची तच्छब्दः । प्रष्टव्यभेदाभावे फलितमाह–**तस्मादिति** । प्रश्नस्वभावालोचनया प्रष्टव्यभेदमुक्तमनूद्य प्रत्याह–**यत्त्विति** । विशेषमेव दर्शयति—**पूर्वत्रेति** । विशेषोक्तिसमाप्तावितिशब्दः जीवस्य धर्मादिमतो न तद्रहितब्रह्मैक्यमिति प्रष्टव्यभेदमाशंक्याऽऽह–**यावदिति** । कथं तर्हि जीवस्याविद्यावतस्तद्धीनब्रह्मैक्यं तत्राऽऽह–**तदिति** । अविद्यानिवृत्त्युत्तरकालत्वादैक्यस्य तर्हि कृतकत्वेनानित्यत्वं नेत्याह–**न चेति** । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति–**यथेत्यादिना** । जीवब्रह्मैक्ये वरदानोपक्रमाविरोधमुक्त्वा जीवप्रश्नस्याव्यवहितप्रत्युक्तिमत्त्वं लाभान्तरमाह—**ततश्चेति** । जीवब्रह्मणोरैक्येन प्रश्नैक्ये कथं त्रयाणामिति सूत्रं तत्राऽऽह–**सूत्रं त्विति** । योजनामभिनयति–**एकत्वेऽपीति** । कल्पित-

१ वन्निवृत्तौ तु इति पाठान्तरम् ।

प्रश्नस्य प्रायणावस्थायां देहव्यतिरिक्तास्तित्वमात्रविचिकित्सनात्, कर्तृत्वादिसंसारस्वभावानपोहनाच्च, पूर्वस्य पर्यायस्य जीवविषयत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥ उत्तरस्य तु धर्माद्यत्ययसङ्कीर्तनात्प्राज्ञविषयत्वमिति ॥ ततश्च युक्ताग्निजीवपरमात्मकल्पना ॥ प्रधानकल्पनायां तु न वरप्रदानं न प्रश्नो न प्रतिवचनमिति वैषम्यम् ॥ ६ ॥

महद्वच्च ॥ ७ ॥

यथा–महच्छब्दः सांख्यैस्सत्तामात्रेऽपि प्रथमजे प्रयुक्तो न तमेव वैदिकेऽपि प्रयोगेऽभिधत्ते । "बुद्धेरात्मा महान्परः" [कठ० ३।१०] "महान्तं विभुमात्मानम्" [कठ० २।२२] "वेदाहमेतं पुरुषं महान्तम्" [श्वेता० ३ । ८] इत्येवमादावात्मशब्दप्रयोगादिभ्यो हेतुभ्यः–तथाऽव्यक्तशब्दोऽपि न वैदिके प्रयोगे प्रधानमभिधातुमर्हति ॥ अतश्च नास्त्यानुमानिकस्य शब्दवत्त्वम् ॥ ७ ॥ इत्यानुमानिकाधिकरणम् ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

ततश्चेति ॥ परमात्मनः सकाशात्प्रधानस्य वैषम्यम् । अनात्मत्वेन तृतीयवरान्तर्भावायोगादिति भावः ॥६॥ श्रौतोऽव्यक्तशब्दो, न सांख्यासाधारणतत्त्वगोचरः, वैदिकशब्दत्वात्, महच्छब्दवदित्याह–**महद्वच्चेति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे–**यथेत्यादिना** ॥ न चाकाशादिशब्दे व्यभिचारः । आकाशादेर्मतान्तरसाधारणत्वेन सांख्यासाधारणत्वासिद्धेः साध्यस्यापि सत्त्वादिति मन्तव्यम् । **सत्तामात्रे** सत्त्वप्रधानप्रकृतेराद्यपरिणामे । निर्विकल्पकबुद्धावित्यर्थः । "आत्मा महान्" [कठ० ३ । १०] इत्यात्मशब्दप्रयोगात्, तं "मत्वा–न शोचति" [कठ०२।२२] "तमसः परस्ताद्" [श्वेता०३।८] इत्यादिना शोकात्ययतमःपरत्वादिभ्यश्च महच्छब्दः सांख्यतत्त्वं नाभिधत्त इति **सम्बन्धः** । अधिकरणार्थमुपसंहरति–**अतश्चेति** ॥ ७॥ (१) ॥

भामती ।

अपि च यद्विषयं प्रश्नमुपश्रुत्य मृत्युनैष प्रशंसितो नचिकेताः यदि तमेव भूयः पृच्छेत्तदुत्तरे चावदध्यात्, ततः प्रशंसा दृष्टार्था स्यात्, प्रश्नान्तरे त्वसावस्थाने प्रसारिता सत्यदृष्टार्था स्यादित्याह–**यत्प्रश्नेति** । यस्मिन् प्रश्नो यत्प्रश्नः । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ६ ॥ **महद्वच्च** । अनेन सांख्यप्रसिद्धेर्वैदिकप्रसिद्ध्या विरोधान्न सांख्यप्रसिद्धिर्वेद आदर्तव्येत्युक्तम् । सांख्यानां महत्तत्त्वं सत्तामात्रं, पुरुषार्थक्रियाक्षमं सत्तस्य भावः सत्ता तन्मात्रं महत्तत्त्वमिति । याया पुरुषार्थक्रिया शब्दाद्युपभोगलक्षणा च सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिलक्षणा च सा सर्वा महति बुद्धौ समाप्यत इति महत्तत्त्वं सत्तामात्रमुच्यत इति ॥ ७ ॥ (१) ॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भेदेन सूत्रयोजनाप्रकारसमाप्ताविितिशब्दः । कल्पितभेदेन प्रश्नभेदे फलितमाह–**ततश्चेति** । परमात्मकल्पनावत्प्रधानकल्पनाऽपि किं न स्यात्तत्राऽऽह—**प्रधानेति** । वैषम्यं परस्मात्प्रधानस्येति शेषः ॥ ६ ॥ सांख्यप्रसिद्धेर्वेदप्रसिद्ध्या विरोधाच्च न सा वेदार्थनिर्णयहेतुरित्याह–**महद्वच्चेति** । दृष्टान्तं व्याचष्टे–**यथेति** । भोगापवर्गपुरुषार्थस्य महच्छब्दितबुद्धिकार्यत्वात्पुरुषापेक्षितफलकारणं सदुच्यते तत्र भावप्रत्ययोऽपि स्वरूपार्थो न सामान्यवाची कार्यानुमेयं महन्न प्रत्यक्षमिति मात्रशब्दस्तस्मिन्प्रथमजे प्रयुक्तोऽपीति संबन्धः । वैदिकप्रयोगमेवाऽऽह–**बुद्धेरिति** । तत्र महच्छब्देन सांख्यीयमहतोऽनुक्तौ हेतुमाह–**आत्मेति** । आदिशब्देन फलभेदोक्तिपुरुषशब्दप्रयोगादयो गृह्यन्ते सूत्रेऽभीष्टं दार्ष्टान्तिकमाह–**तथेति** । "महतः परम्" इत्यत्राव्यक्तस्याप्रधानत्वे फलितमुपसंहरति–**अतश्चेति** ॥ ७॥ (१) ॥ कारणवाचकाव्यक्तशब्देन कार्यं शरीरं लक्ष्यमित्युक्तमिदानीं धर्मवाचिलोहितादिपदैस्तद्धर्मीणि तेजोबन्नानि लक्ष्यन्त इत्युपेत्याजात-

चमसवदविशेषात् ॥ ८ ॥ (२) ॥

पुनरपि प्रधानवादी-अशब्दत्वं प्रधानस्यासिद्धमित्याह ॥ कस्मात् ॥ मन्त्रवर्णाद्-"अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजास्सृजमानाꣳ सरूपाः । अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः" [श्वेता० ४ । ५] इति ॥ अत्र हि मन्त्रे लोहितशुक्लकृष्णशब्दै रजस्सत्त्वतमांस्यभिधीयन्ते ॥ लोहितं रजः । रञ्जनात्मकत्वात् ॥ शुक्लं सत्त्वम् । प्रकाशात्मकत्वात् ॥ कृष्णं तमः । आवरणात्मकत्वात् ॥ तेषां साम्या-

---

रत्नप्रभा ।

चमसवदविशेषात् ॥ अत्राऽजापदं विषयः, तत्किं प्रधानपरं मायापरं वेति रूढ्यर्थासम्भवात्संशये पूर्वत्राव्यक्तशब्दमात्रेण प्रधानस्याप्रत्यभिज्ञायामप्यत्र त्रिगुणत्वादिलिंगोपेतादजापदात्प्रत्यभिज्ञास्तीति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति-**पुनरपीति** ॥ फलं पूर्वपक्षे ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः, **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिरिति पूर्ववद् द्रष्टव्यम् । रागहेतुत्वादिगुणयोगाद्रोहितादिशब्दै रजआदिगुणलाभेऽपि कथं प्रधानलाभः, तत्राह-**तेषां साम्येति** ॥ अवयवाः प्रधानस्य रजआदयस्तेषां धर्माः रञ्जकत्वादयः तैर्निमित्तैः लोहितादिशब्दैः प्रधानमुच्यते इत्यर्थः ॥ गुणाभेदात्प्रधानलाभ इति भावः । तत्रा-

भामती ।

चमसवदविशेषात् । अजाशब्दो यद्यपि छागायां रूढस्तथाप्यध्यात्मविद्याधिकारान्न तत्र वर्तितुमर्हति । तस्माद्रूढेरसंभवाद्योगेन वर्तयितव्यः । तत्र किं स्वतन्त्रं प्रधानमनेन मन्त्रवर्णेनानूद्यतामुत पारमेश्वरी मायाशक्तिस्तेजोबन्नव्याक्रियाकारणमुच्यताम् । किं तावत्प्राप्तं, प्रधानमेवेति । तथाहि-यादृशं प्रधानं सांख्यैः स्मर्यते तादृशमेवास्मिन्नन्यूनानतिरिक्तं प्रतीयते । सा हि प्रधानलक्षणा प्रकृतिर्न जायत इत्यजा च एका च लोहितशुक्लकृष्णा च । यद्यपि लोहितत्वादयो वर्णा न रजःप्रभृतिषु सन्ति, तथापि लोहितं कुसुम्भादि रञ्जयति, रजोऽपि रञ्जयतीति लोहितम् । एवं प्रसन्नं पाथः शुक्लं, सत्त्वमपि प्रसन्नमिति शुक्लम् । एवमावरकं मेघादि कृष्णं, तमोऽप्यावरकमिति कृष्णम् । परेणापि नाव्याकृतस्य स्वरूपेण लोहितत्वादियोग आस्थेयः, किंतु तत्कार्यस्य तेजोबन्नस्य रोहितत्वादिकारण उपचरणीयम् । कार्यसारूप्येण वा कारणे कल्पनीयं, तदस्माकमपि तुल्यम् । 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इति त्वात्मभेदश्रवणात् सांख्यस्मृतेरेवात्र मन्त्रवर्णे प्रत्यभिज्ञानं न त्वव्याकृतप्रक्रियायाः । तस्यामैकात्म्याभ्युपगमेनात्मभेदाभावात् । तस्मात्स्वतन्त्रं प्रधानं नाशब्दमिति प्राप्तम् । **तेषां साम्याव-**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मन्त्रस्य प्रधानपरत्वं प्रत्याह-**चमसवदिति** । अजाशब्दस्य च्छागतोऽपकृष्टस्य प्रधानमाययोस्तेजोबन्ने च गुणतो वृत्तियोगादजामन्त्रः प्रधानपरो वा तेजोबन्नाख्यावान्तरप्रकृतिमायारूपपरमप्रकृत्योरन्यतरपरो वेति संशये पूर्वपक्षयति-**पुनरिति** । प्रधानस्याशब्दतायाः साधितत्वादस्थाने प्रत्यवस्थानमित्याह-**कस्मादिति** । प्रधानस्यार्थतोऽप्रत्यभिज्ञानात्तस्याव्यक्तपदावाच्यत्वेऽपि त्रिगुणत्वादिनाऽजामन्त्रे तत्प्रत्यभिज्ञानात्तत्परतेति मत्वाऽऽह-**मन्त्रेति** । अजामन्त्रस्याप्रधानपरत्वात्तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयस्यैव दाढर्योत्पादादिसंगतयः । पूर्वपक्षे प्रधानस्य शब्दवत्त्वेन गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तस्याशब्दत्वात्तत्सिद्धिरिति फलभेदः । मन्त्रवर्णमेवानुक्रामति-**अजामिति** । प्रधानस्य रूपराहित्यादेतत्प्रतिपाद्यत्वं नास्तीत्याशंक्याऽऽह-**अत्रेति** । रूढ्यभावे कथमभिधानं गुणवृत्त्येत्याह-**लोहितमिति** । कुसुम्भवदम्भोवन्मेघवच्च तेषां तथात्वेऽपि प्रधानस्य किमायातं तदाह-**तेषामिति** । अवयवधर्मैरवयवाः प्रधानस्य सत्त्वादयस्तेषां धर्माः शुक्लादयस्तैरित्यर्थः । लोहितादिशब्दानां रञ्जनीयत्वादिगुणयोगाद्रजआदिपरत्वे व्यवहितलक्षणा स्याद्धर्मिणां तेजो-

वस्थाऽवयवधर्मैर्व्यपदिश्यते लोहितशुक्लकृष्णेति ॥ न जायत इति चाऽजा स्यात् । "मूलप्रकृतिरविकृतिः" [सां० का० ३] इत्यभ्युपगमात् ॥ नन्वजाशब्दश्छागायां रूढः ॥ बाढम् ॥ सा तु रूढिरिह नाश्रयितुं शक्या । विद्याप्रकरणात् ॥ सा च बह्वीः प्रजास्त्रैगुण्यान्विता जनयति । तां प्रकृतिम्, अजो ह्येकः पुरुषः जुषमाणः प्रीयमाणः सेवमानो वा अनुशेते तामेवाविद्ययाऽऽत्मत्वेनोपगम्य सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकितया संसरति । अन्यः पुनः अजः पुरुषः उत्पन्नविवेकज्ञानो विरक्तः जहाति एनां प्रकृतिम्, भुक्तभोगां कृतभोगापवर्गां परित्यजति ॥

रत्नप्रभा ।

जाशब्दं योजयति—नेति ॥ रूढिर्योगमपहरतीति न्यायेन शङ्कते—नन्विति ॥ रूढ्यसम्भवाद्योग आश्रयणीय इत्याह—बाढमिति ॥ अजाशब्दितप्रकृतित्वपुरुषभेदलिङ्गाभ्यामपि प्रधानप्रत्यभिज्ञेत्याह—सा चेत्यादिना ॥ प्रजायन्त इति प्रजाः महदादयः । त्रैगुण्यं सुखदुःखमोहाः । अनुशयनं विवृणोति—तामेवाविद्ययेति ॥ अविवेकेनेत्यर्थः । विषयधीः—भोगः । गुणभिन्नात्मख्यातिः—अपवर्गः ॥

भामती ।

स्थाऽवयवधर्मैरिति । अवयवाः प्रधानस्यैकस्य सत्त्वरजस्तमांसि तेषां धर्मा लोहितत्वादयस्तैरिति । प्रजास्त्रैगुण्यान्विता इति । सुखदुःखमोहात्मिकाः । तथाहि—मैत्रदारेषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखं तत् कस्य हेतोः, तं प्रति सत्त्वस्य समुद्भवात् । तथा च तत्सपत्नीनां दुःखं, तत् कस्य हेतोः, ताः प्रति रजःसमुद्भवात्, तथा चैत्रस्य तामविन्दतो मोहो विषादः, स कस्य हेतोः, तं प्रति तमःसमुद्भवात् । नर्मदया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तदिदं त्रैगुण्यान्वितत्वं प्रजानाम् । अनुशेत इति व्याचष्टे—तामेवाविद्ययेति । विषया हि शब्दादयः प्रकृतिविकारास्त्रैगुण्येन सुखदुःखमोहात्मान इन्द्रियमनोऽहंकारप्रणालिकया बुद्धिसत्त्वमपसंक्रामन्ति । तेन तद्बुद्धिसत्त्वं प्रधानविकारः सुखदुःखमोहात्मकं शब्दादिरूपेण परिणमते । चितिशक्तिस्त्वपरिणामिन्यप्रतिसंक्रमापि बुद्धिसत्त्वादात्मनो विवेकमबुध्यमाना बुद्धिवृत्त्यैव विपर्यासेनाविद्यया बुद्धिस्थान्सुखादीनात्मन्यभिमन्यमाना सुखादिमतीव भवति । तदिदमुक्तम्—सुखी दुःखी मूढोऽहमित्यविवेकतया संसरति । एकः । सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिसमुन्मूलितनिखिलवासनाविद्यानुबन्धस्त्वन्यो जहात्येनां प्रकृतिम् । तदिदमुक्तम्—अन्यः पुनरिति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतभोगापवर्गाम् । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्यताख्यातिरपवर्गः । अपवृज्यते हि तया पुरुष इति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते—न तावत् 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः' इत्येतदात्मभेदप्रतिपादनपरमपि तु सिद्धमात्मभेदमनूद्य बन्धमोक्षौ प्रतिपादयतीति । स चानूदितो भेदः 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा' इत्यादिश्रुतिभिरात्मैकत्वप्रतिपादनपराभिर्विरोधात्काल्पनिकोऽवतिष्ठते । तथा च न सांख्यप्रक्रियाप्रत्यभिज्ञानमित्यजावाक्यं चमसवाक्यवत्परिप्लवमानं न स्वतन्त्रप्रधा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

बन्नानां ग्रहे नैवमित्याशंक्य तेषु जनिमत्त्वादाकृत्यभावाच्चाजाशब्दायोगान्न तल्लक्षणेत्याह—नेति । 'रूढिर्योगमपहरति' इति न्यायेन शंकते—नन्विति । रूढ्ययोगे योगवृत्त्यादानं युक्तमित्याह—बाढमिति । वाक्यशेषस्य प्रधानानुगुण्याच्च मन्त्रस्य तत्परतेत्याह—सा चेति । त्रैगुण्यान्विताः सुखदुःखमोहान्विताः । आत्मभेदवादित्वाच्च मन्त्रस्य प्रधानपरतेत्याह—तामिति । अनुशयनमेव विशदयति—तामेवेति । चतुर्थं पादं व्याकरोति—अन्य इति । भुक्तभोगामिति व्याचष्टे—कृतेति । शब्दाद्युपलब्धिर्भोगः । गुणपुरुषान्यताधीरपवृज्यतेऽनेनेत्यपवर्गः । स्वरूपस्थितेरकृतकत्वात्पुनर्मुक्तिवचनाच्चाजामन्त्रस्य प्रधानवादानुकूल्ये

मुच्यत इत्यर्थः ॥ तस्माच्छ्रुतिमूलैव प्रधानादिकल्पना कापिलानामिति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ नानेन मन्त्रेण श्रुतिमूलत्वं सांख्यवादस्य शक्यमाश्रयितुम् ॥ न ह्ययं मन्त्रः स्वातन्त्र्येण कश्चिदपि वादं समर्थयितुमुत्सहते ॥ सर्वत्रापि यया कयाचित्कल्पनयाऽजात्वादिसम्पादनोपपत्तेस्सांख्यवाद एवेहाभिप्रेत इति विशेषावधारणकारणाभावात्। चमसवद्-यथा हि- "अर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः"[बृ० २।२।३] इत्यस्मिन्मन्त्रे स्वातन्त्र्येणायं नामासौ चमसोऽभिप्रेत इति न शक्यते निरूपयितुम्। सर्वत्रापि यथाकथञ्चिदर्वाग्बिलत्वादिकल्पनोपपत्तेः ॥ एवमिहाप्यविशेषोऽजामेकामित्यस्य मन्त्रस्य नास्मिन्मन्त्रे प्रधानमेवाऽजाऽभिप्रेतेति शक्यते नियन्तुम् ॥ ८ ॥ तत्र तु "इदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्बिलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नः" [बृ० २।२।३]इति वाक्यशेषाच्चमसविशेषप्रतिपत्तिर्भवति॥ इह पुनः केयमजा प्रतिपत्तव्येति ॥ अत्र ब्रूमः-

ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके ॥ ९ ॥

परमेश्वरादुत्पन्ना ज्योतिःप्रमुखा तेजोऽबन्नलक्षणा चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य प्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या ॥ तुशब्दोऽवधारणार्थः भूतत्रय-

---

रत्नप्रभा।

सिद्धान्तयति-**एवं प्राप्त इति** ॥ मायादावपि साधारणान्मन्त्राद्विशेषार्थग्रहो न युक्तः विशेषग्रहहेतोः प्रकरणादेरभावादिति हेतुं व्याख्याय दृष्टान्तं व्याचष्टे-**चमसवदिति** ॥ **सर्वत्र** गिरिगुहादावपि॥८॥उत्तरसूत्रव्यावर्त्याशङ्कामाह-**तत्र त्विदमिति** ॥ **ज्योतिः०**॥ **चतुर्विधस्येति** । जरायुजा-

भामती।

ननिश्चयाय पर्याप्तम् । तदिदमुक्तं सूत्रकृता-'चमसवदविशेषात्' इति ॥ ८ ॥ उत्तरसूत्रमवतारयितुं शङ्कते-**तत्र त्विदं तच्छिर इति** । सूत्रमवतारयति-**अत्र ब्रूमः** । **ज्योतिरुपक्रमा तु तथा ह्यधीयत एके** । सर्वशाखाप्रत्ययमेकं ब्रह्मेति स्थितौ शाखान्तरोक्तरोहितादिगुणयोगिनी तेजोबन्नलक्षणा जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जचतुर्विधभूतग्रामप्रकृतिभूतेयमजा प्रतिपत्तव्या, 'रोहितशुक्लकृष्णाम्' इति रोहितादिरूपतया तस्या एव प्रत्यभिज्ञानात् । न तु सांख्यपरिकल्पिता प्रकृतिः तस्या अप्रामाणिकतया श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्, रञ्जनादिना च रोहिताद्युपचारस्य सति मुख्यार्थसंभवेऽयोगात् ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

फलितमाह-**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति-**एवमिति** । सौत्रहेतुसाध्यां प्रतिज्ञां पूरयति-**नेति** । तदेव स्पष्टयति-**न हीति** । तत्र हेत्वपेक्षायां प्रकरणोपपदवाक्यशेषाभावादिति सौत्रं हेतुं व्याचष्टे-**सर्वत्रेति** । दृष्टान्तमादाय कर्माङ्गं व्यावर्त्योपनिषत्प्रसिद्धं चमसं दर्शयति-**चमसवदिति** । अर्वाग्बिलत्वादिना विशेषसिद्धिमाशंक्याऽऽह-**सर्वत्रेति** । गिरिगुहादावित्यर्थः । दृष्टान्तस्थमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति-**एवमिति** ॥ ८ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति-**तत्रेति** । दृष्टान्तवाक्यं सप्तम्यर्थः । इहेत्यजामन्त्रोक्तिः । चमसदृष्टान्तवदजामन्त्रे विशेषाश्रवणात्प्रधानमेव स्मार्तं ग्राह्यमित्यर्थः । सूत्रमवतारयति-**अत्रेति** । विजातीयस्मृतेः सजातीयश्रुतेः संनिधेर्लाघवेन श्रुत्यन्तरादर्थनिर्णयोऽजामन्त्रस्येति व्याचष्टे-**परमेश्वरादिति** । "तत्तेजोऽसृजत" इत्यादिश्रुतेर्विशेषणम् । जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदाच्चातुर्विध्यम् । **इयमजेति** । मान्त्रवर्णिकी प्रकृतिरुक्ता । ज्योतिरुपक्रमेति विशेषोक्तौ तुशब्देन विशेषणीवृत्तेर्याशंक्याऽऽह-**तुशब्द इति** । अवधारणारूपमर्थमेव स्फोरयति-**भूतेति** । स्मृतिमनुसृत्य गुणत्रया-

लक्षणैवेयमजा विज्ञेया न गुणत्रयलक्षणा ॥ कस्मात् ॥ "तथा ह्येके शाखिनस्तेजोऽबन्नानां परमेश्वरादुत्पत्तिमाम्नाय तेषामेव रोहितादिरूपतामामनन्ति—"यदग्ने रोहितं रूपं, तेजसस्तद्रूपं यच्छुक्लं तदपां यत्कृष्णं तदन्नस्य" [छां०६।४। १] इति ॥ तान्येवेह तेजोऽबन्नानि प्रत्यभिज्ञायन्ते। रोहितादिशब्दसामान्यात्—रोहितादीनाञ्च शब्दानां रूपविशेषेषु मुख्यत्वाद्, भाक्तत्वाच्च गुणविषयत्वस्य ॥ असन्दिग्धेन च सन्दिग्धस्य निगमनं न्याय्यं मन्यन्ते, तथेहापि ब्रह्मवादिनो वदन्ति ॥ "किं कारणं ब्रह्म" [श्वेता० १ । १] इत्युपक्रम्य "ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम्" [श्वेता० १ । १] इति, पारमेश्वर्याश्च शक्तेस्समस्त-

रत्नप्रभा ।

ण्डजस्वेदजोद्भिज्जस्वरूपस्येत्यर्थः । स्मृत्युक्ता कुतो न ग्राह्येति शंक्यते—**कस्मादिति** ॥ श्रुतेः श्रुत्यन्तरादर्थग्रहो युक्तः । साजात्यान्मूलानपेक्षत्वाच्चेत्याह—**तथा हीति** ॥ **शाखिनः** छन्दोगाः । **किञ्च** रोहितादिशब्दैरपि द्रव्यलक्षणा न्याय्या । अव्यवधानात् । न तु रञ्जनीयत्वादिगुणव्यवहिता सत्त्वादिगुणलक्षणेत्याह—**रोहितादीनाञ्चेति** ॥ **ननु** शाखान्तरेण शाखान्तरस्थमन्त्रस्य निर्णयः कथमित्यत आह—**असन्दिग्धेनेति** ॥ सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादिति भावः । **यथा** शाखान्तरवाक्यान्न प्रधानग्रहः— **तथेहापि** ॥ श्वेताश्वतरोपनिषदि मायाप्रकरणान्न तद्ग्रह इत्याह—**तथेति** ॥ सृष्ट्यादौ किं सहायं ब्रह्मेति विमृश्यते । ब्रह्मवादिनो ध्यानाख्ययोगेन परमात्मानमनुप्रविष्टाः सन्तः तत्रैव देवस्यात्मभूतामैक्येनाध्यस्तां शक्तिं परतन्त्रां मायां सत्त्वादिगुणवतीं ब्रह्मणः सहायमपश्यन्नित्यन्वयः । मायाया एकत्वेऽपि तदंशानां जीवोपाधीनां तत्तत्संघातयोनीनामविद्याख्यानां भेदाद्वीप्सा । अव्याकृते अनभि-

भामती ।

तदिदमुक्तम्—**रोहितादीनां शब्दानामिति** । अजापदस्य च समुदायप्रसिद्धिपरित्यागेन न जायत इत्यवयवप्रसिद्ध्याश्रयणे दोषप्रसङ्गात् । अत्र तु रूपककल्पनायां समुदायप्रसिद्धेरेवानपेक्षायाः स्वीकारात् । अपि चायमपि श्रुतिकलापोऽस्मद्दर्शनानुगुणो न सांख्यस्मृत्यनुगुण इत्याह—**तथेहापीति** । **किं कारणं ब्रह्मेत्युपक्रम्येति** । ब्रह्मस्वरूपं तावज्जगत्कारणं न भवति, विशुद्धत्वात्तस्य । यथाहुः—'पुरुषस्य तु शुद्धस्य नाशुद्धा विकृतिर्भवेत्' इत्याशयवतीव श्रुतिः पृच्छति । किं कारणम् । यस्य ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिस्तत् किं कारणं ब्रह्मेत्यर्थः । ते ब्रह्मविदो ध्यानयोगेनात्मानं गताः प्राप्ता अपश्यन्निति योजना ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

त्मिका कुतोऽसौ नेष्टेत्याह—**कस्मादिति** । सूत्रावयवेनोत्तरमाह—**तथेति** । छान्दोग्ये तेजोबन्नानामीश्वरकार्याणां रोहितादिरूपवतामुक्तत्वेऽपि किमित्यजामन्त्रे तान्येव वक्तव्यानीत्येकार्थत्वे हेत्वभावादित्याशंक्याऽऽह—**तानीति** । स्मार्ते प्रधानेऽपि रोहितादिशब्दानां नीतत्वात्तदेव किमित्यत्र न ग्राह्यमित्याशंक्य मुख्यसंभवे रञ्जनादिना रोहिताद्युपचारस्यायोगादित्याह—**रोहितादीनां चेति** । शाखान्तरीयवाक्येन(ण) शाखान्तरस्थं वाक्यं कथं निर्णेतव्यमित्याशंक्य सर्वशाखाप्रत्ययन्यायादित्याह—**असंदिग्धेनेति** । न परशाखान्तरस्थवाक्यादिष्टसिद्धिः किंतु पूर्वापरालोचनायामियमपि श्वेताश्वतरश्रुतिरस्मदनुगुणेत्याह—**तथेति** । ब्रह्मणः शुद्धत्वान्न जगद्धेतुतेति पृच्छति—**किमिति** । यज्जगत्कारणं तत् किं ब्रह्म किं वाऽन्यदिति वा प्रश्नः,जगदुत्पत्तौ किमुपकरणवद्ब्रह्मेति वा । ते ब्रह्मवादिनोऽनया रीत्या विमृश्य ध्यानाख्येन योगेनानुगताः परमात्मानमनुप्रविष्टास्तस्यैव देवस्याऽऽत्मभूतामैक्येनाध्यस्तां मायाशक्तिं गुणत्रयात्मिकां त्रिगुणजगन्निर्माणसहकारिणीमपश्यन्निति श्रुतेरजामन्त्रस्यापि मूलप्रकृतिविषयतेत्यर्थः । न केवलमुपक्रमादेवमुपसंहारादपीत्याह—

जगद्विधायिन्या वाक्योपक्रमेऽवगमात्॥ वाक्यशेषेऽपि-"मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्" [श्वेता० ४ । १०] इति, "यो योनिंयोनिमधितिष्ठत्येकः" [श्वेता ४ । ११] इति च तस्या एवावगमात् । न स्वतन्त्रा काचित्प्रकृतिः प्रधानं नामाजामन्त्रेणाम्नायत इति शक्यते वक्तुम् ॥ प्रकरणात्तु सैव दैवी शक्तिरव्याकृतनामरूपा नामरूपयोः प्रागवस्थानेनापि मन्त्रेणाम्नायत इत्युच्यते ॥ तस्याश्च स्वविकारविषयेण त्रैरूप्येण त्रैरूप्यमुक्तम् ॥ ९ ॥ कथं पुनस्तेजोऽबन्नानां त्रैरूप्येण त्रिरूपाऽजा प्रतिपत्तुं शक्यते यावता, न तावत्तेजोऽबन्नेष्वजाकृतिरस्ति ॥ न च तेजोऽबन्नानां जातिश्रवणादजातिनिमित्तोऽप्यजाशब्दस्सम्भवतीति ॥ अत उत्तरं पठति—

कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः ॥ १० ॥

रत्नप्रभा ।

व्यक्ते नामरूपे यस्यां सा । अनेन "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्" इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिरुक्ता । तस्यां शक्तौ व्यक्ताव्यक्तकार्यलिङ्गकानुमानं सूचयति—**नामेति** ॥ मायाया रोहितादिरूपवत्त्वं कथमित्यत आह—**तस्या इति** ॥ **विषयः** आश्रयः । एवं प्रकरणबलान्मायैवाऽजेति भाष्यकृन्मतम् । छान्दोग्यश्रुत्या तेजोऽबन्नलक्षणाऽवान्तरप्रकृतिरजेति । सूत्रकृन्मतेनोत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शंकते॥९॥ **कथमिति** ॥ किं तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दो रूढः, न जायत इति यौगिको वा ? **नाद्यः**, तेष्वजात्वजातेरसत्त्वादित्याह—**यावतेति** ॥ यत इत्यर्थः । अतो न रूढ इति **शेषः** । **न द्वितीयः**—इत्याह—**न चेति**॥ **जातिः** जन्म । **अजातिः** अजन्म, लौकिकयाऽजाशब्दसादृश्यकल्पनया तेजोऽबन्नानामजात्वोपदेशाद्गौणोऽयं शब्द इति परिहरति—**कल्पनेति**॥

भामती ।

यो योनिंयोनिमिति । अविद्या शक्तिर्योनिः, सा च प्रतिजीवं नानेत्युक्तमतो वीप्सोपपन्ना । शेषमतिरोहितार्थम् ॥ ९ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं शङ्कते—**कथं पुनरिति** । अजाकृतिर्जातिस्तेजोऽबन्नेषु नास्ति । न च तेजोऽबन्नानां जन्मश्रवणादजन्मनिमित्तोऽप्यजाशब्दः संभवतीत्याह—**न च तेजोबन्नानामिति** । सूत्रमवतारयति—**अत उत्तरं पठति** ॥ **कल्पनोपदेशाच्च मध्वादिवदविरोधः** । ननु किं छागा

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वाक्येति । परकीये प्रधाने मायाशब्दं वारयति—**मायिनं त्विति** । अविद्याशक्तिर्योनिस्तस्याश्चाभेदेऽपि कार्यभेदेन भेदाद्वीप्सा । न च सा परेष्टा प्रकृतिरेकस्य देवस्य तदधिष्ठातृत्वश्रुतेः । पूर्वोत्तरविरोधादजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वाभावे स्थिते तदुभयानुगुण्यान्मायाशक्तिविषयत्वमेव तस्येत्याह—**प्रकरणात्त्विति** । दैव्याः शक्तेः 'तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतम्' इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धिं सूचयति—**अव्याकृतेति** । तस्यामभिव्यक्तनामरूपकार्यलिङ्गकमनुमानमाह—**नामेति** । पूर्वोत्तरवाक्याभ्यामिवेति वक्तुमपिशब्दः । कथमस्मिन्पक्षे 'लोहितशुक्लकृष्णाम्' इति कारणभूतमायाशक्तेस्त्रैरूप्यं वैश्वरूप्यात्तत्राऽऽह—**तस्याश्चेति** ॥९॥ अवान्तरपरमप्रकृत्योरन्यतरार्थत्वे मन्त्रस्योक्ते सत्यवान्तरप्रकृत्यर्थत्वममृष्यन्नाह—**कथमिति** । काऽनुपपत्तिरित्याशंक्य रूढ्या योगाद्वा तद्धीरिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**यावतेति** । आकृतिर्जातिः द्वितीयं प्रत्याह—**न चेति** । जातिर्जन्म तदभावोऽजातिरेवं रूढियोगाभ्यां यस्मादजाशब्देन तेजोबन्नाख्या प्रकृतिर्न ज्ञातुं शक्या तस्मान्नाजामन्त्रस्यावान्तरप्रकृत्यर्थतेत्यर्थः । तत्र सूत्रमुत्तरमित्याह—**अत इति** । पक्षद्वयमनङ्गी-

१ तेजोबन्नात्मना त्रै इति पाठान्तरम् ।

नायमजाकृतिनिमित्तोऽजाशब्दः । नापि यौगिकः । किं तर्हि ॥ कल्पनोपदेशोऽयम्–अजारूपकक्लृप्तिस्तेजोऽबन्नलक्षणायाश्चराचरयोनेरुपदिश्यते । यथा हि–लोके यदृच्छया काचिदजा रोहितशुक्लकृष्णवर्णा स्याद्बहुबर्करा सरूपबर्करा च । तां च कश्चिदजो जुषमाणोऽनुशयीत कश्चिच्चैनां भुक्तभोगां जह्याद्, एवमियमपि तेजोऽबन्नलक्षणा भूतप्रकृतिस्त्रिवर्णा बहुसरूपं चराचरलक्षणं विकारजातं जनयति । अविदुषा च क्षेत्रज्ञेनोपभुज्यते । विदुषा च परित्यज्यते इति ॥ न चेदमाशंकितव्यमेकः क्षेत्रज्ञोऽनुशेतेऽन्यो जहातीति ॥ अतः क्षेत्रज्ञभेदः पारमार्थिकः परेषामिष्टः प्राप्नोतीति ॥ न हीयं क्षेत्रज्ञभेदप्रतिपिपादयिषा । किन्तु बन्धमोक्षव्यवस्थाप्रतिपिपादयिषैषा ॥ प्रसिद्धं तु भेदमनूद्य बन्धमोक्षव्यवस्था प्रतिपाद्यते । भेदस्तूपाधिनिमित्तो मिथ्याज्ञानकल्पितो न पारमार्थिकः–"एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [श्वेता० ६ । ११] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ "मध्वादिवद्" यथाऽऽदित्यस्याऽमधुनो मधुत्वं, वाचश्चाऽधेनोर्धेनुत्वं द्युलोकादीनां चाऽनग्नीनामग्नित्वमित्येवञ्जातीयकं कल्प्यते, एवमिदमनजाया अजात्वं कल्प्यत इत्यर्थः ॥ तस्मादविरोधस्तेजोऽबन्नेष्वजाशब्दप्रयोगस्य ॥ १० ॥ इति चमसाधिकरणम् ॥ २ ॥

रत्नप्रभा ।

अनियमः **यदृच्छा** । **बर्करः** बालपशुः । **यदुक्तं** जीवभेदेन प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति, **तन्नेत्याह–न चेदमिति** ॥ व्यवस्थार्थो भेदोऽप्यर्थात्प्रतिपाद्यत इत्याह–**प्रसिद्धन्त्विति** ॥ सत्य एव प्रसिद्ध इत्यत आह–**भेदस्त्विति** ॥ कल्पनोपदेशे दृष्टान्तं व्याचष्टे–**मध्विति** ॥ न च योगस्य मुख्यवृत्तित्वात्तेन प्रधानग्रहो न्याय्य इति **वाच्यम्** । रूढार्थानपेक्षाद्योगात्तदाश्रितगुणलक्षणाया बलीयस्त्वात् । गुणवृत्तौ हि रूढिराश्रिता भवति । तथा च रोहितादिशब्दसमभिव्याहारानुगृहीतया रूढ्याश्रितया गुणवृत्त्या प्रधाने योगं बाधित्वाऽवान्तरप्रकृतिरजाशब्देन ग्राह्या । **यथा**–मध्वादिशब्दैः प्रसिद्धमध्वाद्याश्रितगुणलक्षणया आदित्यादयो गृह्यन्ते,**तद्वत्** । तस्मादशब्दं प्रधानमिति सिद्धम्॥१०॥(२)॥

भामती ।

लोहितशुक्लकृष्णैव, अन्यादृशीनामपि छागानामुपलम्भादित्यत आह–**यदृच्छयेति** । बहुबर्करा बहुशावा।शेषं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

कारपरास्तमित्याह–**नायमिति** । अजाशब्दस्तर्हि कथमवान्तरप्रकृतौ वर्तते तत्राऽऽह—**किमिति** । कल्पनोपदेशं दर्शयति–**अजेति** । तमेवोपदेशं दृष्टान्तेन स्पष्टयति–**यथेति** । ननु छागा न लोहितशुक्लकृष्णैवान्यथाऽपि भानात्तत्राऽऽह–**यदृच्छयेति** । बर्करो बालपशुः । यत्तु क्षेत्रज्ञभेदोपलम्भात्प्रधानवादप्रत्यभिज्ञेति तत्राऽऽह–**न चेति** । तत्र हेतुः–**न हीति** । व्यवस्थावादि शास्त्रं तदर्थं भेदमपि साधयिष्यतीत्याशंक्याऽऽह–**प्रसिद्धं त्विति** । प्रमाणातिरेकेण प्रसिद्ध्ययोगात्तत्प्रसिद्धस्य तस्य प्रामाणिकतया वस्तुतेत्याशंक्याऽऽह–**भेदस्त्विति** । कथं तस्य कल्पितत्वमित्याशंक्यैक्यवादिवाक्यवशादित्याह–**एक इति** । श्रुत्यन्तरमैक्यवादि संग्रहीतुमादिपदम् । दृष्टान्तमवतार्य व्याचष्टे–**मध्वादिवदिति** । रोहितादिशब्दानां रञ्जनीयत्वादिगुणसामान्यव्यवधानेन रजःसत्त्वादिव्यवहितलक्षणानुगृहीतामजाशब्दस्य योगवृत्तिं प्रधाने बाधित्वा रोहितादिगुणसंहतिप्रधानं तेजोबन्नमजाकारं परिकल्प्याजाशब्दस्य रूढिग्रहो युक्तः समुदायप्रसिद्धित्यागेनावयवप्रसिद्ध्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिह च रूपकल्पनया समुदायप्रसिद्धेरनपेक्षायोगादिति चकारार्थमभिप्रेत्याविरोधं व्याकुर्वन्नुपसंहरति–**तस्मादिति** । तथा चाजामन्त्रस्यावान्तरपरम-

न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ११ ॥ (३) ॥

एवम्परिहृतेऽप्यजामन्त्रे पुनरप्यन्यस्मान्मन्त्रात्सांख्यः प्रत्यवतिष्ठते— "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः। तमेवमन्य आत्मानं विद्वान्ब्रह्मामृतोऽमृतम्" [बृ० ४ । ४ । १७] इत्यस्मिन्मन्त्रे पञ्च पञ्चजना इति पञ्चसङ्ख्याविषयाऽपरा पञ्चसंख्या श्रूयते ॥ पञ्चशब्दद्वयदर्शनात् ॥ त एते पञ्च पञ्चकाः पञ्चविंशतिस्सम्पद्यन्ते ॥ तया च पञ्चविंशतिसंख्यया याव-

रत्नप्रभा ।

न संख्योपसंग्रहाद् । पञ्चजनशब्दः सांख्यतत्त्वपरोऽन्यपरो वेति योगरूढयोरनिश्चयात्संशये **यथा** तत्त्वविद्याधिकारे छागायां तात्पर्याभावादजापदे रूढित्यागः, **तथा** पञ्चमनुष्येषु तात्पर्याभावात्पंचजनशब्देन रूढिं त्यक्त्वा तत्त्वानि ग्राह्याणीति दृष्टान्तसङ्गतिं सूचयन्मन्त्रमुदाहृत्य पूर्वपक्षयति—**एवमित्यादिना** ॥ फलं पूर्ववत् । प्राणचक्षुश्श्रोत्रान्नमनांसि वाक्यशेषस्थाः **पञ्चजनाः पञ्च** । तत्र चत्वारः सूत्रम् **अन्नं** विराट् तयोः कारणम् **अव्याकृतम्** आकाशश्च यस्मिन्नध्यस्तास्तमेवात्मानममृतं ब्रह्म मन्ये । तस्मान्मननाद्विद्वानहममृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनम् । **नन्वस्तु** पञ्चत्वविशिष्टेषु **पञ्चजनेषु** पुनः पञ्चत्वान्वयात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिस्तावता **कथं** सांख्यतत्त्वग्रह इत्याशंक्य संख्याया धर्म्याकांक्षायां तत्त्वानि ग्राह्याणीत्याह—**तयेति** ॥ जगतो मूलभूता प्रकृतिः—त्रिगुणात्मकं प्रधानम-

भामती ।

निगदव्याख्यातम् ॥ १० ॥ (२)॥ **न संख्योपसंग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च** । अवान्तरसंगतिमाह—**एवं परिहृतेऽपीति** । पञ्चजना इति हि समासार्थः पञ्चसंख्यया संबध्यते न च 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति समासविधानान्मनुजेषु निरूढोऽयं पञ्चजनशब्द इति वाच्यम् । तथा हि सति पञ्चमनुजा इति स्यात् । एवं चात्मनि पञ्चमनुजानामाकाशस्य च प्रतिष्ठानमिति निस्तात्पर्यं, सर्वस्यैव प्रतिष्ठानात् । तस्माद्रूढेरसंभवात्तत्त्यागेनात्र योग आस्थेयः । जनशब्दश्च कथंचित्तत्त्वेषु व्याख्येयः । तत्रापि किं पञ्च प्राणादयो वाक्यशेषगता विवक्ष्यन्ते उत तदतिरिक्ता अन्य एव वा केचित् तत्र पौर्वापर्यपर्यालोचनया काण्वमाध्यंदिनवाक्ययोर्विरोधात् । एकत्र हि ज्योतिषा पञ्चत्वमन्नेनेतरत्र । न च षोडशिग्रहणवद्विकल्पसंभवः । अनुष्ठानं हि विकल्प्यते न वस्तु । वस्तुतत्त्वकथा चेयं नानुष्ठानकथा, विध्यभावात् ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्रकृत्योरन्यतरार्थत्वेनाप्रधानविषयत्वात्तस्याशब्दत्वं सिद्धमित्यर्थः ॥ १० ॥ (२) ॥ अजाशब्दस्य योगं निरस्याजामन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्तम् । इदानीं पञ्चजनशब्दस्य योगनिरासेन यस्मिन्नित्यादिमन्त्रस्य प्रधानार्थत्वं निरस्यति—**न संख्येति** । पञ्चजनमन्त्रः सांख्यीयतत्त्वपरो वाऽर्थान्तरपरो वेति योगरूढ्यविनिगमाद्विशये संगतिमाह—**एवमिति** । अध्यात्माधिकारे प्रसिद्धच्छागाया अयोगादजा तेजआदिकेत्युक्तमत्रापि प्रसिद्धमनुष्यग्रहे वाक्यस्य निस्तात्पर्यादवयववृत्त्या सांख्यतत्त्वपरतेति संगतिरित्यर्थः । पञ्चजनमन्त्रस्याप्रधानपरत्वेन तदशब्दत्वोक्त्या समन्वयदृढीकरणात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्रधानाशब्दत्वनिवृत्त्या गतिसामान्यासिद्धिः सिद्धान्ते तदशब्दत्वस्थित्या तत्सिद्धिरिति फलम् । तमेव मन्त्रं बृहदारण्यकस्थं पठति—**यस्मिन्निति** । पञ्चजना वाक्यशेषस्थाः प्राणादयः पञ्चाव्याकृताख्यश्चाऽऽकाशो यस्मिन्प्रतिष्ठितस्तमेव निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकममृतमात्मानं मन्ये । यद्यपि पूर्वं मर्त्योऽभूवं तथाऽपीदानीं विद्वानमृतोऽस्मीति मन्त्रदृशो वचनम् । कथमस्मान्मन्त्रात्प्रत्यवस्थानं सांख्यस्येत्याशंक्याऽऽह—**अस्मिन्निति** । तथाऽपि कथं सांख्यवादप्रसङ्गस्तत्राऽऽह—**त इति** । पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टावपि सांख्यीयतत्त्वासिद्धिरित्याशंक्य संख्यैव संख्येयाकांक्षायां स्मृतिसिद्धतत्त्वानि संगृह्णातीत्याह—**तयेति** । न चाऽऽधारत्वेनाऽऽत्मनोऽवस्थाना-

न्तसंख्येया आकाङ्क्ष्यन्ते तावन्त्येव च तत्त्वानि सांख्यैः संख्यायन्ते– " मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः " [सा० कौ० ३] इति ॥ तया श्रुतिप्रसिद्धया पञ्चविंशतिसंख्यया तेषां स्मृतिप्रसिद्धानां पञ्चविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहात्प्राप्तं पुनः श्रुतिमत्त्वमेव प्रधानादीनाम् ॥ ततो ब्रूमः ॥

रत्नप्रभा ।

नादित्वाद् **अविकृतिः ।** कस्यचित्कार्यं न भवतीत्यर्थः ॥ महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणीति **सप्तप्रकृतयो, विकृतयश्च ।** तत्र **महान्**–प्रधानस्य विकृतिः, अहङ्कारस्य प्रकृतिः। **अहंकारः** तामसः–पञ्चतन्मात्राणां शब्दादीनां प्रकृतिः, **सात्त्विकः**–एकादशेन्द्रियाणाम् । **पञ्च तन्मात्राश्च**–पञ्चानां स्थूलभूतानामाकाशादीनां प्रकृतयः पञ्च स्थूलभूतान्येतान्येकादशेन्द्रियाणि चेति षोडशसंख्याको गणः–विकार एव, न प्रकृतिः तत्त्वान्तरोपादानत्वाभावात् । **पुरुषस्तु** उदासीन इति **सांख्यकारिकार्थः ।** संख्यया तत्त्वानामुपसंग्रहात्

भामती ।

तस्मात्कानिचिदेव तत्त्वानीह पञ्च प्रत्येकं पञ्चसंख्यायोगीनि पञ्चविंशतितत्त्वानि भवन्ति । सांख्यैश्च प्रकृत्यादीनि पञ्चविंशति तत्त्वानि स्मर्यन्त इति तान्येवानेन मन्त्रेणोच्यन्त इति नाशब्दं प्रधानादि । न चाधारत्वेनात्मनो व्यवस्थानात्स्वात्मनि चाधाराधेयभावस्य विरोधात् आकाशस्य च व्यतिरेचनात् त्रयोविंशतिर्जना इति स्यान्न पञ्च पञ्चजना इति वाच्यम् । सत्यप्याकाशात्मनोर्व्यतिरेचने मूलप्रकृतिभागैः सत्त्वरजस्तमोभिः पञ्चविंशतिसंख्योपपत्तेः । तथा च सत्यात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतिसंख्यायां पञ्चविंशतितत्त्वानीति स्वसिद्धान्तव्याकोप इति चेत्, न मूलप्रकृतित्वमात्रेणैकीकृत्य सत्त्वरजस्तमांसि पञ्चविंशतितत्त्वोपपत्तेः । हिरुग्भावेन तु तेषां सप्तविंशतित्वाविरोधः । तस्मान्नाशाब्दी सांख्यस्मृतिरिति प्राप्तम् । मूलप्रकृतिः प्रधानम् । नासावन्यस्य विकृतिरपि तु प्रकृतिरेव तदिदमुक्तम्–**मूलेति ।** महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि प्रकृतयश्च विकृतयश्च । तथाहि–महत्तत्त्वमहंकारस्य तत्त्वान्तरस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेस्तु विकृतिः । एवमहंकारतत्त्वं महतो विकृतिः, प्रकृतिश्च तदेव तामसं सत् पञ्चतन्मात्राणाम् । तदेव सात्त्विकं सत् प्रकृतिरेकादशेन्द्रियाणाम् । पञ्चतन्मात्राणि चाहंकारस्य विकृतिराकाशादीनां पञ्चानां प्रकृतिः । तदिदमुक्तम्–**महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त । षोडशकश्च विकारः ।** षोडशसंख्यावच्छिन्नो गणो विकार एव । पञ्चभूतान्यतन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणीति षोडशको गणः । यद्यपि पृथिव्यादयो गोघटादीनां प्रकृतिस्तथापि न ते पृथिव्यादिभ्यस्तत्त्वान्तरमिति न प्रकृतिः । तत्त्वान्तरोपादानत्वं चेह प्रकृतित्वमभिमतं नोपादानमात्रत्वमित्यविरोधः । पुरुषस्तु कूटस्थनित्योऽपरिणामी न कस्यचित्प्रकृतिर्नापि विकृतिरिति । एवं प्राप्तेऽभिधीयते–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दाकाशस्य च पृथक्कथनात्त्रयोविंशतिर्जना इति वाच्यं, मूलप्रकृतिं सत्त्वादिभिर्विभज्य पञ्चविंशतित्वकल्पनात् । न चैवमात्माकाशाभ्यां सप्तविंशतित्वं गुणानां मूलप्रकृतिमात्रेणैकीकरणादित्यभिप्रेत्याऽऽह–**तावन्तीति ।** तत्र सांख्यस्मृतिमाह- **मूलेति ।** अविकृतिरन्यस्य कस्यचिद्विकारो नेति यावत् । महदहंकारपञ्चतन्मात्राणि सप्त प्रकृतिविकृतयः । महानहंकारस्य प्रकृतिर्मूलप्रकृतेर्विकृतिः । अहंकारोऽपि तामसस्तन्मात्राणां प्रकृतिः सात्त्विकस्त्वेकादशेन्द्रियाणाम् । तन्मात्राण्याकाशादीनां स्थूलानां प्रकृतयः । पञ्च भूतान्येकादशेन्द्रियाणि षोडशको गुणो विकार एव । पृथिव्यादीनां घटादिप्रकृतित्वेऽपि तत्त्वान्तराप्रकृतित्वाद्विकृतय एव । पुरुषस्तु कौटस्थ्यात्प्रकृतिविकृतित्वविरहीत्यर्थः । संख्योपसंग्रहादिति व्याकुर्वन्पूर्वपक्षमुपसंहरति–**तयेति ।** सिद्धान्तसूत्रमवतार्य प्रतिज्ञां विभजते–**तत इति ।** श्रुत्युक्तसंख्याऽपेक्षितसंख्येयविशेषार्पणं

"न संख्योपसंग्रहादपि" प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वं प्रत्याशा कर्तव्या ॥ कस्मात्॥ "नानाभावात्"–नाना ह्येतानि पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि नैषां पञ्चशःपञ्चशस्साधारणो धर्मोऽस्ति । येन पञ्चविंशतेरन्तरालेऽपराः पञ्चपञ्च संख्या निविशेरन्। न ह्येकनिबन्धनमन्तरेण नानाभूतेषु द्वित्वादिकाः संख्या निविशन्ते ॥ अथोच्येत–पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमवयवद्वारेण लक्ष्यते । यथा– "पञ्च सप्त च वर्षाणि न ववर्ष शतक्रतुः" इति द्वादशवार्षिकीमनावृष्टिं कथयन्ति, तद्वदिति ॥ तदपि नोपपद्यते ॥ अयमेवास्मिन्पक्षे दोषः ।

रत्नप्रभा ।

शब्दवत्त्वमिति प्राप्ते सिद्धान्तयति–**नेति** ॥ नानात्वमिष्टमित्यत आह–**नैषामिति** ॥ पञ्चसुपञ्चसु साधारणस्येतरपञ्चकाद्व्यावृत्तस्य धर्मस्याभावेत्र नानात्वं विवक्षितमित्यर्थः । **यद्यपि** ज्ञानकर्मेन्द्रियेषु दशसु ज्ञानकरणत्वं कर्मकरणत्वं च पञ्चकद्वयेऽस्ति पञ्चतन्मात्रासु पञ्चसु स्थूलप्रकृतित्वं च, **तथापि** यस्मिन्नित्यात्मन आकाशस्य च पृथगुक्तेः सत्त्वरजस्तमोमहदहङ्काराः पञ्च कर्तव्याः । मनश्चत्वारि भूतानि च पञ्चास्मिन्पञ्चकद्वये मिथोऽनुवृत्तेतरपञ्चकव्या॑वृत्तकधर्मो नास्तीत्यभिप्रायः । मास्त्वित्यत आह–**येनेति** ॥ धर्मेणेत्यर्थः । तदेव स्फुटयति–**न हीति** ॥ महासंख्यायामवान्तरसंख्याः प्रविशन्ति । यथा–द्वावश्विनौ, सप्त सप्तर्षयोऽष्टौ वसवश्चेति प्रजापतिः सप्तदशेत्यत्राश्वित्वादिकमादाय द्वित्वादयः प्रविशन्ति । नान्यथेत्यर्थः । पञ्चशब्दद्वयेन स्ववाच्यन्यूनसंख्याद्वारेण तद्व्याप्या महासंख्यैव लक्ष्यत इति सदृष्टान्तं शंकते– **अथेति** ॥ मुख्यार्थस्य वक्ष्यमाणत्वाल्लक्षणा न युक्तेति परिहरति–**तदपि नेति** ॥ पञ्चजनशब्दयो-

भामती ।

न संख्योपसंग्रहादपि प्रधानादीनां श्रुतिमत्त्वाशङ्का कर्तव्या । कस्मात् नानाभावात् । नाना ह्येतानि पञ्चविंशतितत्त्वानि । नैषां पञ्चशःपञ्चशः साधारणधर्मोऽस्ति । न खलु सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणामेकः क्रिया वा गुणो वा द्रव्यं वा जातिर्वा धर्मः पञ्चतन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुगतः कश्चिदस्ति । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणान्तम् । नापि रसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रवाचाम् । नापि पाणिपादपायूपस्थमनसां, येनैकेनासाधारणेनोपगृहीताः पञ्च पञ्चका भवितुमर्हन्ति । पूर्वपक्षैकदेशिनमुत्थापयति- **अथोच्येत पञ्चविंशतिसंख्यैवेयमिति ।** यद्यपि परस्यां संख्यायामवान्तरसंख्या द्वित्वादिका नास्ति तथापि तत्पूर्वं तस्याः संभवात् पौर्वापर्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या परसंख्योपलक्षणार्थं पूर्वसंख्योपन्यस्यत इति दूषयति–**अयमेवास्मिन्पक्षे दोष इति** । न च पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तोऽसमस्तः शक्यो

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्मृतेर्युक्तं तयोर्मूलमूलित्वादित्याह–**कस्मादिति** । सौत्रं हेतुमुपादाय व्याचष्टे–**नानेति** । नानात्वमेव न विरुद्धमित्याशंक्याभिप्रेतं नानात्वमाह–**नैषामिति** । न हि सत्त्वरजस्तमोमहदहंकाराणां क्रियागुणजातीनामन्यतमस्तन्मात्रादिभ्यो व्यावृत्तः सत्त्वादिषु चानुवृत्तः कश्चिदेको धर्मोऽस्ति । नापि पृथिव्यप्तेजोवायुघ्राणानामुक्तो धर्मः संभवत्याकाशस्य पृथगुक्तेरप्रवेशात् । एवं रसनादिष्वपि पञ्चशः साधारणधर्मवैधुर्यमिति भावः । किं तेनानुपयोगिनेत्याशंक्याऽऽह–**येनेति** । पञ्चविंशतिसंख्यान्तराले पञ्चानामपि पञ्चसंख्यानां भावात्तथोक्तिरित्याशंक्याऽऽह–**न हीति** । त्रयस्त्रिंशद्देवा इति महासंख्यायामष्टौ वसव इत्यवान्तरसंख्या साधारणधर्माधीना तथाऽत्रापि न साधारणधर्मादृते महासंख्यायामवान्तरसंख्यासिद्धिरित्यर्थः । अपरसंख्यापूर्वत्वात्परसंख्यायास्तत्पौर्वापर्यलक्षणप्रत्यासत्त्या परसंख्यालक्षणार्थमपरसंख्योक्तिरिति पूर्वपक्षदेशीयश्चोदयति–**अथेति** । तदेवोदाहरणेन स्फोरयति–**यथेति** । असमासमङ्गीकृत्य पञ्चशब्दद्वयदर्शनेऽपि पञ्चसंख्याद्वयरूपावान्तरसंख्यया पञ्चविंशतिलक्षणमहासंख्योपलक्ष्यत्वे श्रुतिसंभवे लक्षणा न युक्तेति परिहरति–**तदिति** । किंच पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समस्तत्वात्पञ्चसंख्याद्वयासिद्धत्वा तद्द्वारा पञ्चविं-

१ व्यावृत्तधर्मो नास्तीति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे ।

यल्लक्षणाऽऽश्रयणीया स्यात् ॥ परश्चात्र पञ्चशब्दो जनशब्देन समस्तः पञ्चजना इति ॥ पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयात् ॥ प्रयोगान्तरे च "पञ्चानां त्वा पञ्चजनानाम्" [तै० सं० १ । ६ । १ । २] इत्यै-

रत्नप्रभा ।

रसमासमंगीकृत्य पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिर्निरस्ता । सम्प्रति समासनिश्चयान्न तत्प्रतीतिरित्याह—**परश्चेति** ॥ समासहेतुमाह—**पारिभाषिकेणेति** ॥ **अयमर्थः**—अस्मिन्मन्त्रे **प्रथमः** पञ्चशब्दः आद्युदात्तः । **द्वितीयः** सर्वानुदात्तः । जनशब्दश्चान्तोदात्तः । तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासं विनान्त्यस्याकारस्योदात्तत्वं पूर्वेषामनुदात्तत्वं च घटते । "समासस्य" [पाणि० सू० ६ । १ । २२३] इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तविधानात् । "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" [पा० सू० ६ । १ । १५८] इति च सूत्रेण यस्मिन्पदे उदात्तः स्वरितो वा यस्य वर्णस्य विधीयते तमेकं वर्जयित्वावशिष्टं तत्पदमनुदात्ताच्कं भवतीति विधानादेव मान्त्रिकान्तोदात्तस्वरेणैकपदत्वनिश्चयः । भाषिकाख्ये तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे "स्वरितोऽनुदात्तो वा" इति सूत्रेण **यो** मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा, **स** ब्राह्मणदशायामुदात्तो भवतीत्यपवाद आश्रितः । तथा चान्त्यादाकारात्पूर्वेषामनुदात्तानामुदात्तत्वं ब्राह्मणावस्थायां प्राप्तम् । "उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम्" इति सूत्रेण मन्त्रदशायाम् उदात्तस्य अन्त्यस्य परलग्नतयोच्चार्यमाणस्य अनुदात्तत्वं विहितम् । तथा चात्र नकारादुपरितनः आकारः आकाशश्चेत्यनेन श्लिष्टतया पठ्यमानोऽनुदात्तो भवति । अयं मन्त्रानुदात्तस्वरः **पारिभाषिकः** । तेन ब्राह्मणस्वरेणैकपदत्वं निश्चीयत इति । **प्रकटार्थकारस्तु** पाठकप्रसिद्धान्तोदात्तस्वरः पारिभाषिक इति व्याख्यातम् । तद्व्याख्यानं कल्पतरुकारैर्दूषितम् । अन्तानुदात्तं हि समाम्नातारः पञ्चजनशब्दमधीयत इति पाठकप्रसिद्धिरसिद्धेति । **तथा** च "पञ्च पञ्चजनाः" इति मान्त्रिकान्तोदात्तः स्वरः, "यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः" [बृ० ४ । ४ । १७] इत्यन्तानुदात्तो ब्राह्मणस्वरः, इति विभागः । उभयथापि ऐकपद्यात्समाससिद्धिरिति । तैत्तिरीयकप्रयोगादप्येकपदत्वमित्याह—**प्रयोगान्तरे चेति** ॥ आज्य **त्वा** त्वाम् । **पञ्चानां** पञ्चजनानां देव-

भामती ।

वक्तुमित्याह—**परश्चात्र पञ्चशब्द इति** । ननु भवतु समासस्तथापि किमित्यत आह—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शतिसंख्याऽपि न सिध्यतीत्याह—**परश्चेति** । समस्तत्वे हेतुमाह—**पारिभाषिकेणेति** । अन्तानुदात्तस्वरो भाषिकग्रन्थसिद्धोऽत्र पारिभाषिकः । तथाहि प्रथमोऽस्मिन्मन्त्रे पञ्चशब्दो भवत्युदात्तो द्वितीयः सर्वानुदात्तो जनशब्दश्चान्तोदात्तस्तथा च न द्वितीयपञ्चशब्दजनशब्दयोः समासमन्तरेणान्त्यस्याऽऽकारस्योदात्तत्वमितरेषां चानुदात्तत्वं 'समासस्य' इति सूत्रेण समासस्यान्तोदात्तत्वविधानात्, "अनुदात्तं पदमेकवर्जम्" [पा० सू० ६-१-१५८] इति च सूत्रेणोदात्तः स्वरितो वा यस्मिन्पदे विधीयते तदेकं हित्वा शिष्टस्यानुदात्तत्वं स्मर्यते । एवमन्तोदात्तस्वरबलात्तत्र समासो निर्धारितः । भाषिके तु शतपथब्राह्मणस्वरविधायकग्रन्थे 'स्वरितोऽनुदात्तो वा' इति सूत्रेण यो मन्त्रदशायामनुदात्तः स्वरितो वा स ब्राह्मणावस्थायामुदात्तो भवतीत्यपवादः स्वीकृतः । ततश्चान्त्यादाकारादितरेषामनुदात्तादीनां ब्राह्मणदशायामुदात्तत्वं प्राप्तम् 'उदात्तमनुदात्तमनन्त्यम्' इति सूत्रेण मन्त्रदशायामुदात्तस्यानन्त्यस्य परलग्नतयोच्चार्यमाणस्यानुदात्तत्वं विहितं तदत्राऽऽकारो नकारादुपरितनः सन्नाकाशश्चेत्यनेन लग्नतयोच्चार्यमाणोऽनुदात्तो भवति स चैवमन्तानुदात्तस्वरः पारिभाषिकः । अन्तोदात्तो भाषिका इति पक्षे त्वध्ययनविरोधः । तेन पारिभाषिकेण स्वरेणैकपदत्वनिश्चयादसमासासिद्धिरिति भावः । अन्यत्र चैवंविधप्रयोगस्यैकपदत्वनिश्चयादिहापि तत्सामान्यादेकपदतेति समासे हेत्वन्तरमाह—**प्रयोगान्तरे चेति** । 'आज्यमसि' इत्याज्यस्या-

१ भाषिके त्विति पाठान्तरं पुस्तकान्तरे ।

कपद्यैकस्त्वयैकविभक्तिकत्वावगमात्, समस्तत्वाच्च न वीप्सा पञ्चपञ्चेति ॥ तेन न पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्चपञ्चेति ॥ न च पञ्चसंख्याया एकस्याः पञ्चसंख्ययाऽपरया विशेषणं पञ्च पञ्चका इति ॥ उपसर्जनस्य विशेषणेनासंयोगात् ॥ नन्वापन्नपंचसंख्याका जना एव पुनः पंचसंख्यया विशेष्यमाणाः पंचविंशतिः प्रत्येष्यन्ते । यथा-पंच पंचपूल्य इति-पंचविंशतिः पूलाः[2] प्रती-

रत्नप्रभा ।

विशेषाणाम् । **यन्त्राय** धर्त्राय गृह्णामीत्याज्यग्रहणमन्त्रशेषः । देवतानां कर्मणि यन्त्रवदवस्थितं शरीरं, तदेव धर्त्रमिहामुत्र भोगाधारस्तस्मै, तस्यावैकल्यार्थमिति यजमानोक्तिः । अस्तु समासः, ततः किमित्यत आह-**समस्तत्वाच्चेति** ॥ आवृत्तिः-**वीप्सा** तदभावे पञ्चकद्वयाग्रहणात्पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिरसिद्धेति भावः । जनपञ्चकमेकं, पञ्चकानां पञ्चकं द्वितीयमिति पञ्चकद्वयम् । तस्य पञ्चपञ्चेति ग्रहणं नेत्यक्षरार्थः । **किञ्चाऽसमस्तपक्षेऽपि-किं** पञ्चशब्दद्वयोक्तयोः पञ्चत्वयोः परस्परान्वयः, **किंवा** तयोः शुद्धजनैरन्वयः। अथ वा-पञ्चत्वविशिष्टैर्जनैरपरस्य पञ्चत्व**स्यान्वयः।नाद्यः**-इत्याह-**न च पञ्चसंख्याया इति** ॥ **विशेषणम्** अन्वयः । अनन्वये हेतुमाह-**उपसर्जनस्येति** ॥ अप्रधानानां सर्वेषां प्रधानेन विशेष्येणैवान्वयो वाच्यः । गुणानां परस्परान्वये वाक्यभेदापातादित्यर्थः । द्वितीये दशसंख्याप्रतीतिः स्यात्, न पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतिः । **तृतीयम्** उत्थापयति-**नन्विति** ॥ पञ्चत्वविशिष्टेषु पञ्चत्वान्तरान्वये विशेषणीभूतपञ्चत्वेऽपि पञ्चत्वान्वयात्पञ्चविंशतित्वप्रतीतिरित्यर्थः । दृष्टान्तवैषम्येण परिहरति-

भामती ।

समस्तत्वाच्चेति। अपि च वीप्सायां पञ्चकद्वयग्रहणे दशैव तत्त्वानीति न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञानमित्यसमासमभ्युपेत्याह-**न च पञ्चकद्वयग्रहणं पञ्च पञ्चेति** । न चैका पञ्चसंख्या पञ्चसंख्यान्तरेण शक्या विशेष्टुम् । पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यवचनत्वेन संख्याया उपसर्जनतया विशेषणेनासंयोगादित्याह-**एकस्याः पञ्चसंख्याया इति**। तदेवं पूर्वपक्षैकदेशिनि दूषिते परमपूर्वपक्षिणमुत्थापयति-**नन्वापन्नपञ्चसंख्याका जना एवेति**।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विकारादाज्यं संबोध्य "पञ्चानां त्वा पञ्चजनानां यन्त्राय धर्त्राय गृह्णामि" इति तैत्तिरीयकश्रुतेः, पञ्चानां पञ्चजनानां देवताविशेषणानां कृते यन्त्रवद्व्यवस्थितं यन्मदीयं शरीरं तदेव धर्त्रमैहिकामुष्मिकभोगधारणसमर्थं तद्वैकल्यार्थं गृह्णामीति यजमानोक्तिः । समासेऽपि किं स्यात्तत्राऽऽह-**समस्तत्वाच्चेति** । वीप्साभावे पञ्चसंख्याद्वयासिद्धेस्तद्द्वारा पञ्चविंशतिसंख्याया न लक्ष्यतेत्यर्थः । किंचासमासेऽपि पञ्चशब्दद्वयप्रयोगे दशानामेव लाभान्न सांख्यस्मृतिप्रत्यभिज्ञेत्याह-**न चेति** । पञ्चपंचेति पञ्चकद्वयग्रहेऽपि दशैव तत्त्वानि सिध्यन्ति । न पञ्चविंशतेस्तत्त्वानां प्रत्यभिज्ञेत्यर्थः । यद्वा-समास एव पञ्चपंचेति पञ्चकद्वयाग्रहान्न लक्षणयाऽपि पञ्चविंशतिसंख्याधीरित्यर्थः । नन्वसमासेऽपि वीप्सां हित्वा दण्डिन्यायेन जायमानाजायमानसाधारणजनशब्दोक्ततत्त्वविशेषणीभूतपञ्चसंख्याविशेषणत्वादाद्यपञ्चसंख्यायाः सांख्यीयपञ्चविंशतिधीरिति नेत्याह-**न चेति** । शुक्लादिशब्दवत्पञ्चशब्दस्य संख्योपसर्जनद्रव्यपरत्वाद्गुणभूतसंख्याया न संख्यान्तरेण विशेषणम् । तथा सति विशेष्येण द्रव्येण विशेषणेन च संख्यया युगपदाकृष्टा संख्या नैकेनाप्यन्वियादित्याह-**उपसर्जनस्येति** । न खलूपसर्जनमुपसर्जनान्तरेण साक्षादेव संबध्यते प्रधानानुयायित्वात्तेषां मिथःसंगत्ययोगादतः संख्ययोर्विशेषणविशेष्यतया न पराभीष्टसंख्याधीरित्यर्थः । नानाभावेन दूषितमपि परमपूर्वपक्षिणं संख्यान्तरानाकांक्षानोपसर्जनन्यायाभ्यां दूषयितुमुत्थापयति-**नन्विति** । प्राप्तपञ्चसंख्याकानां जनानां पञ्चसंख्यया विशेषणे पञ्चविंशतितत्त्वधीरित्येतद्दृष्टान्तेन साधयति-**यथेति** । जायन्त इति जनाः

१ पञ्चाधिकाः पञ्च जनाः पञ्चपञ्चजनाः-इत्यर्थात् । २ पूलाः तृणखण्डाः ।

यन्ते तद्वत् ॥ नेति ब्रूमः ॥ युक्तं यत्पंचपूलीशब्दस्य समाहाराभिप्रायकत्वात्कतीति सत्यां भेदाकांक्षयां पंच पंचपूल्य इति विशेषणम् । इह तु पंचजना इत्यादित एव भेदोपादानात्कतीत्यसत्यां भेदाकांक्षायां न पंच पंचजना इति विशेषणं भवेत् ॥ भवदपीदं विशेषणं पंचसंख्याया एव भवेत् ॥ तत्र चोक्तो दोषः ॥ तस्मात्पंच पंचजना इति न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायम् ॥ "अतिरेकाच्च" न पंचविंशतितत्त्वाभिप्रायम् ॥ अतिरेको हि भवत्यात्माकाशाभ्यां पंचविंशतिसंख्यायाः ॥ आत्मा तावदिह प्रतिष्ठां

रत्नप्रभा ।

नेति ब्रूम इति ॥ पञ्चानां पूलानां समाहार इत्यत्र "संख्यापूर्वो द्विगुः" [पा० सू० २ । १ । ५२] इति समासो विहितः । ततो "द्विगोः" [पा० सू० ४ । १ । २१] इति सूत्रेण ङीपो विधानात्समाहारप्रतीतौ समाहाराः कतीत्याकांक्षायां सत्यां पञ्चेतिपदान्तरान्वयो युक्तः । पञ्चजना इत्यत्र तु ङीबन्तत्वाभावेन समाहारस्याप्रतीतेः । जनानां चादित एव पञ्चत्वोपादानात्संख्याकांक्षया असत्त्वात्पञ्चेति पदान्तरं नान्वेति । आकांक्षाधीनत्वादन्वयस्येत्यर्थः । **भेदः** विशेषणम् । **ननु** जनानां निराकांक्षत्वेऽपि तद्विशेषणीभूतपञ्चत्वानि कतीत्याकांक्षायां पञ्चत्वान्तरं विशेषणं भवत्वित्याशङ्कते—**भवदपीति** ॥ नोपसर्ज्जनस्योपसर्जनान्तरेणान्वयः । किन्तु प्रधानेनैवेति न्यायविरोध उक्त इति परिहरति—**तत्र चेति** ॥ एवं नानाभावादिति व्याख्यायातिरेकाच्चेति व्याचष्टे—**अतिरेकाच्चेत्यादिना** ॥ **अतिरेकः**

भामती ।

अत्र तावद्रूढौ सत्यां न योगः संभवतीति वक्ष्यते । तथापि यौगिकं पञ्चजनशब्दमभ्युपेत्य दूषयति—**युक्तं यत्पञ्चपूलीशब्दस्येति** । पञ्चपूलीत्यत्र यद्यपि पृथक्त्वैकार्थसमवायिनी पञ्चसंख्यावच्छेदिकास्ति तथापीह समुदायिनोऽवच्छिनत्ति न समुदायं समासपदगम्यमतस्तस्मिन् कति ते समुदाया इत्यपेक्षायां पदान्तराभिहिता पञ्चसंख्या संबध्यते पञ्चेति । पञ्चजना इत्यत्र तु पञ्चसंख्ययोत्पत्तिशिष्टया जनानामवच्छिन्नत्वात्समुदायस्य च पञ्चपूलीवदत्राप्रतीतेर्न पदान्तराभिहिता संख्या संबध्यते । स्यादेतत् । संख्येयानां जनानां मा भूच्छब्दान्तरवाच्यसंख्यावच्छेदः । पञ्चसंख्यायास्तु तयावच्छेदो भविष्यति । न हि साप्यवच्छिन्नेत्यत आह—**भवदपीदं विशेषणमिति** । उक्तोऽत्र दोषः । न ह्युपसर्जनं विशेषणेन युज्यते पञ्चशब्द एव तावत्संख्येयोपसर्जनसंख्यामाह, विशेषतस्तु पञ्चजना इत्यत्र समासे । विशेषणापेक्षायां तु न समासः स्यात्, असामर्थ्यात् । न हि भवति ऋद्धस्य राजपुरुष इति समासोऽपि तु (पद) वृत्तिरेव ऋद्धस्य राज्ञः पुरुष इति । सापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यर्थः । **अतिरेकाच्चेति** । अभ्युच्चयमात्रम् । यदि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्यात्माकाशौ

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

पञ्च च ते जनाश्चेति पञ्चजना इति यौगिकत्वमुपेत्य प्रत्याह—**नेतीति** । दृष्टान्ते संख्यान्तराकांक्षां दर्शयति—**युक्तमिति** । द्विगुसमासेन समाहाराभिधानात्पदान्तरोक्तसंख्यया समाहारोऽवच्छेत्तुं युक्तः । उत्पत्तिशिष्टया तुल्यपदस्थसंख्यया समाहारिणः पूला अवच्छिद्यन्ते तेन पञ्चपूलीत्यत्रास्त्याकांक्षेति विशेषणविशेष्यधीरित्यर्थः । दार्ष्टान्तिके नैवमाकांक्षेत्याह—**इहेति** । पञ्चजना इत्यत्र ङीबन्तत्वाश्रुत्या समाहारादृष्टेर्जनानां च स्वगतसंख्यावच्छिन्नत्वान्न संख्यान्तराकांक्षेति कुतो विशेषणविशेष्यतेत्यर्थः । जनानामुत्पत्तिशिष्टसंख्यावरुद्धानां शब्दान्तरोक्तसंख्यानवरोधेऽपि पञ्चसंख्यायाः संख्यान्तरानवरुद्धत्वात्तयाऽवरोधः स्यादित्याशंक्य नोपसर्जनन्यायमवतारयति—**भवदिति** । इष्टापत्तिमाशंक्याऽऽह—**तत्रेति** । विशेषणविशेष्ययोरेव योगो न विशेषणयोरन्योपसर्जनत्वादित्युक्तमित्यर्थः । नानाभावादिना सिद्धमुपसंहरति—**तस्मादिति** । पञ्चपञ्चजनशब्दो न पञ्चविंशतितत्त्ववाचीत्यत्र सूत्रावयवं हेत्वन्तरमाह—**अतिरेकाच्चेति** । तदेव स्फोरयति—**अतिरेको हीति** । तत्राऽऽत्मकृतसंख्यातिरेकं विवृणोति—**आत्मेति** । इहेति मन्त्रोक्तिः ।

प्रत्याधारत्वेन निर्दिष्टः । "यस्मिन्" [बृ० ४ । ४ । १७ ।] इति सप्तमीसूचितस्य "तमेवमन्य आत्मानम्" [बृ० ४ । ४ । १७ । इत्यात्मत्वेनानुकर्षणात् ॥ आत्मा च चेतनः पुरुषः । स च पंचविंशतावन्तर्गत एवेति न तस्यैवाधारत्वमाधेयत्वं च युज्यते ॥ अर्थान्तरपरिग्रहे च तत्त्वसंख्यातिरेकः सिद्धान्तविरुद्धः प्रसज्येत ॥ तथा-"आकाशश्च प्रतिष्ठितः" [बृ० ४।४ । १७] इत्याकाशस्यापि पंचविंशतावन्तर्गतस्य न पृथगुपादानं न्याय्यम् । अर्थान्तरपरिग्रहे चोक्तं दूषणम् । कथं च संख्यामात्रश्रवणे सत्यश्रुतानां पंचविंशतितत्त्वानामुपसंग्रहः प्रतीयेत । जनशब्दस्य तत्त्वेष्वरूढत्वात् । अर्थान्तरोपसंग्रहेऽपि संख्योपपत्तेः ॥ कथं तर्हि पञ्च पञ्चजना इति,

---

रत्नप्रभा ।

आधिक्यम् । जनशब्दितपञ्चविंशतितत्त्वेषु आत्माऽन्तर्भूतो **न वा**? नाद्य इत्युक्त्वा **द्वितीये** दोषमाह-**अर्थान्तरेति** ॥ **तथा**ऽऽकाशं विकल्प्य दूषयति-**तथेति** ॥ **उक्तो दोषः** संख्याधिक्यम् । पञ्चविंशतिजना आत्माकाशौ चेति सप्तविंशतिसंख्या स्यादित्यर्थः । **न च** सत्त्वरजस्तमसां पृथग्गणनया सेष्टेति **वाच्यम्** । आकाशस्य पृथगुक्तिवैयर्थ्यात्, यस्मिन्निति आत्मनि तत्त्वानां प्रतिष्ठोक्तिविरोधात्, तव मते स्वतन्त्रप्रधानस्यैवानाधारत्वात्, "नेह नानास्ति" इति वाक्यशेषविरोधाच्च तव सत्यद्वैतवादित्वात् । **किञ्च** पञ्चविंशतिसंख्याप्रतीतावपि न सांख्यतत्त्वानां ग्रहणमित्याह-**कथश्चेति** ॥ **किं** जनशब्दात्तत्त्वग्रहः-**उत** संख्येति **कथंशब्दार्थः** । **नाद्यः**-इत्याह-**जनेति** ॥ न द्वितीयः-इत्याह-**अर्थान्तरेति** ॥ **किं** तदर्थान्तरं यदर्थकमिदं वाक्यमिति पृच्छति-**कथमिति** ॥ पञ्च च ते जनाश्चेति कर्मधारयादि-

भामती ।

तत्त्वेभ्यो व्यतिरिच्येते तदा सिद्धान्तव्याकोपः । अथ तु सत्त्वरजस्तमांसि मिथो भेदेन विवक्ष्यन्ते तथापि वस्तुतत्त्वव्यवस्थापने आधारत्वेनात्मा निष्कृष्यताम् । आधेयान्तरेभ्यस्त्वाकाशस्याधेयस्य व्यतिरेचनमनर्थकमिति गमयितव्यम् । **कथं च संख्यामात्रश्रवणे सतीति** । 'दिक्संख्ये संज्ञायाम्' इति संज्ञायां समासस्मरणात् पञ्चजनशब्दस्तावदयं कचिन्निरूढः । न च रूढौ सत्यामवयवप्रसिद्धेर्ग्रहणं, सापेक्षत्वात्, निरपेक्षत्वाच्च रूढेः । तद्यदि रूढौ मुख्योऽर्थः प्राप्यते ततः स एव ग्रहीतव्योऽथ त्वसौ न वाक्ये संबन्धार्हः पूर्वापरवाक्यविरोधी वा । ततो रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरेणार्थान्तरं कल्पयित्वा वाक्यमुपपादनीयम् । यथा 'श्येनेनाभिचरन् यजेत' इति श्येनशब्दः शकुनिविशेषे निरूढवृत्तिस्तदपरित्यागेनैव निपत्यादानसादृश्येनार्थवादिकेन क्रतुविशेषे वर्तते, तथा पञ्चजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्ष एकस्मिन्नपि वर्तते । यथा सप्त-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन साधारण्यात्कथं तस्मादात्मधीरित्याशंक्याऽऽह-**यस्मिन्निति** । आधारत्वेनाऽऽत्मनिर्देशेऽपि तस्य तत्त्वान्तर्भावान्नातिरेकः स्यादित्याशंक्याऽऽह-**आत्मा चेति** । आधारानन्तर्भावे दोषमाह-**अर्थान्तरेति** । आत्मनेवाऽऽकाशेनापि संख्यातिरेकं दर्शयति-**तथेति** । स हि तत्त्वेष्वन्तर्भूतो न वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह-**आकाशश्चेति** । द्वितीयं प्रत्याह-**अर्थान्तरेति** । न च सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानेनैकीकृत्याऽऽत्माकाशौ पृथगुक्तौ तत्र पञ्चपञ्चजना इति पञ्चविंशतितत्त्वानां पृथगुक्तेरपसिद्धान्ताद्गुणानां मिथोभेद आधारत्वेनाऽऽत्मनिष्कर्षेऽपि नभसो नाऽऽधेयान्तरेभ्यो युक्ता पृथगुक्तिरिति भावः । किंच पञ्चविंशतिसंख्यादृष्टावपि न सांख्यीयत्वधीः संख्येयमात्रेण संख्याया युक्तत्वादित्याह-**कथं चेति** । कथं तत्त्वानामश्रुतत्वं जनशब्देन श्रुतत्वात्तत्राऽऽह-**जनेति** । संख्यैव संख्येयं कल्पयन्ती सांख्यीयतत्त्वानि विषयीकरिष्यतीत्यर्थोपपत्तिमाशंक्याऽऽह-**अर्थान्तरेति** । किं तर्हि तदर्थान्तरं येन वाक्यस्योपपत्तिरिति पृच्छति-**कथमिति** । कर्म-

उच्यते ।"दिक्संख्ये संज्ञायाम्" [पा०सू०२।१।५०] इति विशेषस्मरणात्संज्ञायामेव पञ्चशब्दस्य जनशब्देन समासः ॥ ततश्च रूढत्वाभिप्रायेणैव केचित्पञ्चजना नाम विवक्ष्यन्ते, न सांख्यतत्त्वाभिप्रायेण ॥ ते कतीत्यस्यामाकांक्षायां पुनः पंचेति प्रयुज्यते । पंचजना नाम केचित्, ते पंचेत्यर्थः ॥ सप्तर्षयः सप्तेति यथा ॥ ११ ॥ के पुनस्ते पंचजना नामेति, तदुच्यते–

प्राणादयो वाक्यशेषात् ॥ १२ ॥

"यस्मिन्पंच पंचजनाः" [बृ० ४ । ४ । १७] इत्यत उत्तरस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणाय प्राणादयः पंच निर्दिष्टाः "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रमन्नस्यान्नं मनसो ये मनो विदुः" [बृ० ४ । ४ । १८] इति ॥ तेऽत्र वाक्यशेषगताः सन्निधानात्पंचजना इति विवक्ष्यन्ते॥ कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोगः ।

रत्नप्रभा ।

समासान्तरात् संज्ञासमासस्याऽऽप्तोक्त्या बलवत्त्वं तावदाह–**उच्यत इति** ॥ दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां गम्यमानायां सुबन्तेनोत्तरपदेन समस्यन्ते । **यथा**–दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इत्यादि । अयं च समासस्तत्पुरुषभेदः ॥ ११ ॥ पञ्चजनशब्दस्य संज्ञात्वमुक्त्वा संज्ञिकथनार्थं सूत्रं गृह्णाति–**के पुनस्त इति** ॥ श्रुतौ **उतशब्दः**–अप्यर्थः । **ये** प्राणादिप्रेरकं तत्साक्षिणमात्मानं विदु**स्ते** ब्रह्मविद इत्यर्थः । पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिषु कया वृत्त्या प्रयोग इति शङ्कते–**कथं पुनरिति** ॥ **यथा** तव तत्त्वेषु

भामती ।

र्षिशब्दो वसिष्ठ एकस्मिन् सप्तसु च वर्तते । न चैष तत्त्वेषु रूढः । पञ्चविंशतिसंख्यानुरोधेन तत्त्वेषु वर्तयितव्यः । रूढौ सत्यां पञ्चविंशतेरेव संख्याया अभावात्कथं तत्त्वेषु वर्तते ॥ ११ ॥ एवं च के ते पञ्चजना इत्यपेक्षायां किं वाक्यशेषगताः प्राणादयो गृह्यन्तामुत पञ्चविंशतिस्तत्त्वानीति विशये तत्त्वानामप्रामाणिकत्वात्, प्राणादीनां च वाक्यशेषे श्रवणात्तत्परित्यागे श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्प्राणादय एव पञ्चजनाः । न च काण्वमाध्यन्दिनयोर्विरोधान्न प्राणादीनां वाक्यशेषगतानामपि ग्रहणमिति सांप्रतम्, विरोधेऽपि तुल्यबलतया षोडशिग्रहणाग्रहणवद्विकल्पोपपत्तेः । न चेयं वस्तुस्वरूपकथा, अपि तूपासनानुष्ठानविधिः, 'मनसैवानुद्रष्टव्यम्' इति विधिश्रवणात् । **कथं पुनः प्राणादिषु जनशब्दप्रयोग इति** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

धारयाद्यनेकयोगेऽपि संज्ञासमासं बलवत्तरमाप्तोक्तेरुपेत्यात्र परेष्टसंख्याधीरेव नेति परिहरति–**उच्यत इति** । दिग्वाचिनः संख्यावाचिनश्च शब्दाः संज्ञायां विषये सुबन्तेन समस्यन्ते दक्षिणाग्निः सप्तर्षय इति दर्शनात्स तु समासस्तत्पुरुषसंज्ञ इति स्मृतेरित्यर्थः । संज्ञात्वेऽपि पाचकशब्दवदवयववृत्त्या पञ्चजनशब्दस्य बोधकत्वमाशंक्योक्तम्–**ततश्चेति** । सति संज्ञात्वे पंचजनशब्दोऽवयवार्थयोगानपेक्षत्वादेकस्मिन्नपि वसिष्ठे सप्तर्षिशब्दवदेकत्रापि भवतीति भावः । प्राथमिकपंचशब्दस्यान्वयमाकांक्षया दर्शयति–**त इति** । वाक्यार्थं सदृष्टान्तं स्पष्टयति–**पञ्चेति** ॥ ११ ॥ स्वरूपविशेषासिद्धौ श्रुतेरप्रामाण्यात्तद्विशेषसाधकस्य चादृष्टेस्तत्प्रामाण्ये संदिहानः शंकते–**के पुनरिति** । सूत्रेणोत्तरमाह–**तदिति** । तद्व्याकुर्वन्निर्णायकमाह–**यस्मिन्निति** । अप्यर्थे श्रुतावुतशब्दः । येऽपि प्राणादीनां प्राणनादिसाधकमात्मानं विदुस्ते ब्रह्म निश्चितवन्त इति योजना । पञ्चजनशब्दो लोके प्राणादिष्वगृहीतसंगतिस्तान्कथमाचक्षीतेति शंकते–**कथमिति** । यथा सत्येत्युक्ते सत्यभामा गम्यते, तथा जनशब्दो भाष्ये पंचजनविषयः । किं पंचजन-

तत्त्वेषु वा कथं जनशब्दप्रयोगः । समाने तु प्रसिद्ध्यतिक्रमे वाक्यशेषवशात्प्राणादय एव ग्रहीतव्या भवन्ति ॥ जनसम्बन्धाच्च प्राणादयो जनशब्दभाजो भवन्ति ॥ जनवचनश्च पुरुषशब्दः प्राणेषु प्रयुक्तः–"ते वा एते पंच ब्रह्मपुरुषाः" [छां० ३ । १३ । ६] इति । अत्र "प्राणो ह पिता प्राणो ह माता" [छां० ७ । १५ । १] इत्यादि च ब्राह्मणम् ॥ समासबलाच्च समुदायस्य रूढत्वमविरुद्धम् ॥ कथं पुनरसति प्रथमप्रयोगे रूढिः शक्याऽऽश्रयितुम् ॥ शक्योद्भिदादि-

रत्नप्रभा ।

जनशब्दस्य लक्षणया प्रयोगः, **तथा** मम प्राणादिषु पञ्चजनशब्दस्य लक्षणयेत्याह–**तत्त्वेष्विति** ॥ तर्हि रूढ्यतिक्रमसाम्यात्तत्त्वान्येव ग्राह्याणीत्यत आह—**समाने त्विति** ॥ सन्निहितसजातीयानपेक्षश्रुतिस्था एव ग्राह्याः । न तु व्यवहितविजातीयसापेक्षस्मृतिस्था इत्यर्थः । लक्षणाबीजसम्बन्धमाह–**जनेति** ॥ जनः पञ्चजन इति पर्यायः । पुरुषपित्रादिशब्दवच्च पञ्चजनशब्दस्य प्राणादिलक्षकत्वं युक्तमित्याह—**जनवचनश्चेति** ॥ **ननु** जायन्त इति जनाः महदादयः जनकत्वाज्जनः प्रधानमिति योगसम्भवे **किमिति** रूढिमाश्रित्य लक्षणावृत्त्या प्रयास इत्यत आह–**समासेति** ॥ **यथा**–अश्वकर्णशब्दस्य वर्णसमुदायस्य वृक्षे रूढिः, **एवं** पञ्चजनशब्दस्य रूढिरेव नावयवशक्त्यात्मको योग इत्यर्थः । पूर्वकालिकप्रयोगाभावान्न रूढिरित्याक्षिपति–**कथमिति** ॥ "स्युः पुमांसः पञ्चजनाः" इति [मनुष्यवर्गे] अमरकोशादौ प्रयोगोऽस्त्येव । तद्भावमङ्गीकृत्याप्याह–**शक्येति** ॥ जनसम्बन्धाच्चेति पूर्वभाष्ये नरेषु

भामती ।

जनवाचकः शब्दो जनशब्दः । पञ्चजनशब्द इति यावत् । तस्य कथं प्राणादिष्वजनेषु प्रयोग इति व्याख्येयम् । अन्यथा तु प्रत्यस्तमितावयवार्थे समुदायशब्दार्थे जनशब्दार्थो नास्तीत्यपर्यनुयोग एव । रूढ्यपरित्यागेनैव वृत्त्यन्तरं दर्शयति–**जनसंबन्धाच्चेति** । जनशब्दभाजः पञ्चजनशब्दभाजः । ननु सत्यामवयवप्रसिद्धौ समुदायशक्तिकल्पनमनुपपन्नं, संभवति च पञ्चविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिरित्यत आह–**समासबलाच्चेति** । स्यादेतत् । समासबलाच्चेद्रूढिरास्थीयते हन्त न दृष्टस्तर्हि तस्य प्रयोगोऽश्वकर्णादिवद्वृक्षादिषु । तथा च लोकप्रसिद्ध्यभावान्न रूढिरित्याक्षिपति–**कथं पुनरसतीति** । जनेषु तावत्पञ्चजनशब्दस्य प्रथमः प्रयोगो लोकेषु दृष्ट इत्यसति प्रथमप्रयोग इत्यसिद्धमिति स्थवीयस्तयानभिधायाभ्युपेत्य प्रथमप्रयोगाभावं समाधत्ते–**शक्योद्भिदादिवदिति** । आचार्यदेशीयानां मतभेदेष्वपि न पञ्चविंशतिस्तत्त्वानि

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शब्दस्य सांख्यीयतत्त्वविषयत्वं प्राणाद्यविषयत्वं वा । नाऽऽद्यः, तेष्वपि शक्त्यग्रहणसाम्यादित्याह–**तत्त्वेष्विति** । द्वितीयं प्रत्याह–**समाने त्विति** । कया तर्हि वृत्त्या पंचजनशब्देन प्राणादिधीर्लक्षणयेत्याह–**जनेति** । किंच पंचजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणेषु प्रयुक्तपूर्वत्वाद्युक्ता तेषां पंचजनशब्दतेत्याह–**जनेति** । किंच पंचजनपर्यायस्य पुरुषशब्दस्य प्राणे प्रयुक्तत्वं व्यनक्ति–**ते वा इति** । ते खल्वेते हृदयच्छिद्रेषु पूर्वदक्षिणपश्चिमोत्तरोर्ध्वेषु पंचसु पंच प्राणादयो ब्रह्मणो हार्दस्य पुरुषस्य द्वारपाला इत्यत्र प्राणादिषु पुरुषशब्दोऽस्तीत्यर्थः । प्राणस्य सर्वात्मत्वादपि तदात्मकानां तेषां युक्ता पंचजनशब्दतेत्याह–**प्राणो हेति** । अवयवप्रसिद्धिसंभवे समुदायप्रसिद्धिरयुक्ता । संभवति पंचविंशत्यां तत्त्वेष्ववयवप्रसिद्धिः । पंच च ते जनाश्चेति व्युत्पत्तेः तत्त्वानां च जायमानाजायमानानां छत्रिन्यायेन जनशब्दितानां पंचसंख्यावतां पंचसंख्यावत्त्वे पंचविंशतित्वसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह–**समासेति** । रूढिमाक्षिपति–**कथमिति** । जनशब्दितमनुष्येषु पंचजनशब्दस्य दृष्टत्वात्प्रथमप्रयोगाभावासिद्धावपि तदभावमुपेत्य दृष्टान्तमाह–**शक्येति** ।

वदित्याह–प्रसिद्धार्थसन्निधानेन ह्यप्रसिद्धार्थः शब्दः प्रयुज्यमानस्समभिव्याहारात्तद्विषयो नियम्यते । यथा " उद्भिदा यजेत " "यूपं छिनत्ति " " वेदिं करोति" इति, तथाऽयमपि पंचजनशब्दस्समासान्वाख्यानादवगतसंज्ञाभावस्संज्ञयाकाङ्क्षी वाक्यशेषसमभिव्याहृतेषु प्राणादिषु वर्तिष्यते ॥ कैश्चित्तु देवाः पितरो गन्धर्वा असुरा रक्षांसि च पंच पंचजना व्याख्याताः ॥ अन्यैश्चत्वारो वर्णा निषादपंचमाः परिगृहीताः ॥ क्वचिच्च–"यत्पांचजन्यया विशा " [ऋ० सं० ८ । ५३ । ७] इति प्रजापरः

रत्नप्रभा ।

पञ्चजनशब्दस्य रूढिमाश्रित्य प्राणादिषु लक्षणोक्ता । इह तु प्रौढवादेन प्राणादिषु रूढिरुच्यत इति मन्तव्यम् । संगृहीतं विवृणोति–**प्रसिद्धेत्यादिना** ॥ "उद्भिदा यजेत पशुकामः" इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्थकं कर्मनामधेयं वेति **संशये** खनित्रादावुद्भित्पदस्य प्रसिद्धेर्यागनामत्वे प्रसिद्धिविरोधाज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते राद्धान्तः । **यजेत** यागेनेष्टं भावयेदित्यर्थः । ततश्चोद्भिदेत्यप्रसिद्धस्य तृतीयान्तस्य यागेनेत्यनेन प्रसिद्धार्थकेन सामानाधिकरण्येन तन्नामत्वं निश्चीयते । उद्भिनत्ति पशून् साधयतीति प्रसिद्धेरविरोधादप्रकृतज्योतिष्टोमे गुणविध्ययोगात्, तद्विधौ चोद्भिदाख्यगुणवता यागेनेति मत्वर्थसम्बन्धलक्षणाप्रसङ्गाच्चेति कर्मनामैवोद्भित्पदम् । **तथा** छिनत्तीति प्रसिद्धार्थच्छेदनयोग्यार्थकशब्दसमभिव्याहाराद्दारुविशेषो **यूपशब्दार्थः** । करोतीति समभिव्याहाराद्वेदि**शब्दार्थः** संस्कारयोग्यस्थण्डिलविशेष इति गम्यते । **तथा** प्रसिद्धार्थकप्राणादिशब्दसमभिव्याहारात् **पञ्चजनशब्दः** प्राणाद्यर्थक इति निश्चीयत इत्यर्थः । एकदेशिनां मतद्वयमाह–**कैश्चिदित्यादिना** ॥ शूद्रयां ब्राह्मणाज्जातः **निषादः** । श्रुत्या पञ्चजनशब्दस्यार्थान्तरमाह–**क्वचिच्चेति** ॥ पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विट् तया विशा पुरुषरूपयेन्द्रस्याह्वानार्थं घोषाः सृष्टा इति यत्तदुक्तम् । घोषातिरेकेणेन्द्राह्वानायोगादिति श्रुत्यनुसारेण प्रजामात्र-

भामती ।

सिध्यन्ति । परमार्थतस्तु पञ्चजना वाक्यशेषगता एवेत्याशयवानाह–**कैश्चित्त्विति** । शेषमतिरोहि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

संग्रहवाक्यं विवृणोति–**प्रसिद्धेति** । तत्रोद्भिदधिकरणमुदाहरति—**यथेति** । 'उद्भिदा यजेत पशुकामः' इत्यत्रोद्भित्पदं विधेयगुणार्पकं वा कर्मनाम वेति संशये खनित्रादावुद्भिच्छब्दस्य प्रसिद्धेर्नामत्वे च यजतितुल्यार्थत्वेनाऽऽनर्थक्याज्ज्योतिष्टोमे गुणविधिरिति प्राप्ते यजेतेति यागेन भावयेदित्यर्थकल्पना- दुद्भिदेति करणार्थपदस्य तत्सामानाधिकरण्यात्तदेकार्थत्वादुद्भिद्वतेति कल्पने मत्वर्थलक्षणापातादुद्भिदा यागं भावयेद्यागेन पशुमिति वैयधिकरण्ये च यागस्य फलं प्रति साधनत्वं गुणं प्रति साध्यत्वमिति वैरूप्याद्द्विध्यावृत्त्या वाक्यभेदाच्चोद्भिनत्ति साधयति पशुमिति यागेऽपि प्रसिद्धियोगादत्र नामत्वसिद्धौ चान्यत्र 'समे दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेत्' इत्यादौ नामवद्यागानुवादेन गुणफलविधिसंभवाज्ज्योतिष्टोमे वा प्रकृते गुणविध्ययोगात्कर्मनामैव संनिहितयज्यनुरोधादुद्भित्पदमिति राद्धान्तितमित्यर्थः । संग्रहवाक्यस्थादिशब्दोपात्तमुदाहरणद्वयमाह–**यूपमिति** । छिनत्तीतिप्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहाराद्यूपपदस्य तदर्थश्छेदनयोग्यो दारुविशेषो गम्यते । वेदिं करोतीति च करोतिसमभिव्याहाराद्वेद्यर्थः संस्कारयोग्यः स्थण्डिलविशेषः सिद्ध इत्यर्थः । दृष्टान्तत्रयार्थं दार्ष्टान्तिके योजयति–**तथेति** । आचार्यदेशीयानां मतद्वयमाह– **कैश्चिदित्यादिना** । शूद्रायां ब्राह्मणाज्जातो निषादः । श्रुत्यन्तरानुसारेण संभावितं पक्षान्तरमाह– **क्वचिच्चेति** । पाञ्चजन्यया प्रजया विशतीति विशा पुरुषरूपया यदिन्द्राह्वाननिमित्तं घोषा असृक्षत सृष्टास्तदुक्तं घोषातिरेकेण तदाह्वानायोगादित्यत्र प्रजापरः प्रयोगो दृष्टः । ततोऽत्र पंचसंख्याया उप-

प्रयोगः पंचजनशब्दस्य दृश्यते । तत्परिग्रहेऽपीह न कश्चिद्विरोधः ॥ आचार्यस्तु न पंचविंशतेस्तत्त्वानामिह प्रतीतिरस्तीत्येवम्परतया "प्राणादयो वाक्यशेषाद्" इति जगाद ॥ १२ ॥ भवेयुस्तावत्प्राणादयः पंचजना माध्यन्दिनानाम् । येऽन्नं प्राणादिष्वामनन्ति ॥ काण्वानां तु कथं प्राणादयः पंचजना भवेयुः । येऽन्नं प्राणादिषु नामनन्तीति ॥ अत उत्तरं पठति—

ज्योतिषैकेषामसत्यन्ने ॥ १३ ॥

असत्यपि काण्वानामन्ने ज्योतिषा तेषां पञ्चसंख्या पूर्यते ॥ तेऽपि हि "यस्मिन्पंच पंचजनाः" [बृ० ४ । ४ । १७] इत्यतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे ब्रह्मस्वरूपनिरूपणायैव ज्योतिरधीयते-"तद्देवा ज्योतिषां ज्योतिः" [बृ० ४ । ४ । १६] इति ॥ कथं पुनरुभयेषामपि तुल्यवदिदं ज्योतिः पठ्यमानं समानमन्त्रगतया पंचसंख्यया केषाञ्चिद् गृह्यते केषाञ्चिन्नेति ॥ अपेक्षाभेदादित्याह-माध्यन्दिनानां हि समानमन्त्रपठितप्राणादिपंचजनलाभान्नास्मिन्मन्त्रान्तरपठिते ज्योतिष्यपेक्षा भवति ॥ तद्लाभात्तु काण्वानां भवत्यपेक्षा ॥ अपेक्षाभेदाच्च समानेऽपि मन्त्रे ज्योतिषो ग्रहणाग्रहणे । यथा-समानेऽप्यतिरात्रे वचनभेदात्षोडशिनो ग्रहणाग्रहणे

रत्नप्रभा ।

ग्रहेऽपि न विरोध इत्यर्थः । सूत्रविरोधमाशंक्याह-**आचार्यस्त्विति** ॥ अतः सांख्यतत्त्वातिरिक्तयत्किञ्चित्परतया पंचजनशब्दव्याख्यायामविरोध इति भावः ॥ १२ ॥ शंकोत्तरत्वेन सूत्रं गृह्णाति-**भवेयुरिति** ॥ ज्योतिषां सूर्यादीनां ज्योतिस्तद्ब्रह्म देवा उपासत इत्यर्थः । नन्विदं षष्ठ्यन्तज्योतिःपदोक्तं सूर्यादिकं ज्योतिः शाखाद्वयेऽप्यस्ति, तत्काण्वानां पञ्चत्वपूरणाय गृह्यते नान्येषामिति विकल्पो न युक्त इति शङ्कते-**कथं पुनरिति** ॥ आकांक्षाविशेषाद्विकल्पो युक्त इत्याह सिद्धान्ती-**अपेक्षेति** ॥ **यथाऽतिरात्रे** षोडशिनं गृह्णाति न गृह्णातीति वाक्यभेदाद्विकल्पः, **तद्व**च्छाखाभेदेनान्नपाठापाठाभ्यां ज्योतिषो विकल्प इत्यर्थः । **ननु** क्रियायां विकल्पो युक्तः न वस्तुनीति **चेत्** । **सत्यम्** । अत्रापि शाखाभेदेन सान्ना ज्योतिःसहिता वा प्राणादयो यत्र प्रतिष्ठितास्तन्मनसाऽनुद्रष्टव्यमिति ध्यानक्रियायां विकल्पोपपत्तिरित्यन-

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

लक्षणत्वात्पंचजनशब्देन सर्वप्रजाग्रहणमित्यर्थः । उक्तपक्षान्यतमग्रहेऽपि सांख्यनिरासयोगात्प्रधानस्याशब्दत्वसिद्धेरस्माकं न विशेषपक्षपातोऽस्तीत्याह-**तदिति** । आचार्यवचनं विरुध्यते तस्य प्राणादिविषयत्वादित्याशंक्य व्याख्यान्तराभावधिया तन्न प्रवृत्तमित्याह-**आचार्यस्त्विति** ॥ १२ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं श्रुत्योर्मिथो विरोधं चोदयति-**भवेयुरिति** । सूत्रमुत्तरत्वेनावतारयति-**अत इति** । तद्व्याकरोति-**असत्यपीति** । ज्योतिरपि पंचसंख्यापूरकमात्मातिरिक्तं काण्वश्रुतावश्रुतमित्याशंक्याऽऽह-**तेऽपीति** । यत्पूर्वकालापरिच्छेद्यमुक्तं तज्ज्योतिषामादित्यादीनां भासकममृतत्वेनाऽऽयुष्ट्वेन जीवनगुणवत्तयोपासते देवास्तेनाऽऽयुष्मन्तस्ते जाता इत्याह-**तदिति** । अस्मिन्मन्त्रे षष्ठ्यन्तज्योतिषा पंचसंख्यापूरणं न त्वात्मज्योतिषा तस्यैकस्याऽऽधाराधेयत्वायोगात् । केषांचित्पंचसंख्यापूरकं ज्योतिरन्येषां नेति न विकल्पो वस्तुनीति शंकते-**कथमिति** । ग्राहकसामर्थ्यभेदादविरोधमाह-**अपेक्षेति** । तदेव स्फुटयति-**माध्यंदिनानामिति** । तथाऽपि कथमेकस्यैव ज्योतिषस्तुल्ये मन्त्रे ग्रहाग्रहौ, न हि वस्तुनि विकल्पोऽस्ति तत्राऽऽह-**अपेक्षेति** । उक्तं दृष्टान्तेन स्पष्टयति-**यथेति** । विरोधेऽपि तुल्यबलत्वाज्ज्योतिर्विहाय वाक्यशेषस्थाना-

तद्वत् ॥ तदेवं न तावच्छ्रुतिप्रसिद्धिः काचित्प्रधानविषयाऽस्ति ॥ स्मृतिन्यायप्रसिद्धी तु परिहरिष्येते ॥१३॥ इति सङ्ख्योपसङ्ग्रहाधिकरणम् ॥३॥

कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः ॥ १४ ॥ (४) ॥

प्रतिपादितं ब्रह्मणो लक्षणं, प्रतिपादितं च ब्रह्मविषयं गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानाम् ॥ प्रतिपादितं च प्रधानस्याशब्दत्वम् ॥ तत्रेदमपरमाशङ्क्यते—न जन्मादिकारणत्वं ब्रह्मणः, ब्रह्मविषयं वा

रत्नप्रभा ।

वद्यम् । उक्तं प्रधानस्याशब्दत्वमुपसंहरति—**तदेवमिति ॥ तथापि** स्मृतियुक्तिभ्यां प्रधानमेव जगत्कारणमित्यत आह—**स्मृतीति** ॥१३॥ (३) ॥ **कारणत्वेन चाकाशादिषु यथा व्यपदिष्टोक्तेः** । पूर्वग्रन्थेनास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तमनुवदति—**प्रतिपादितमिति** ॥ अधिकरणत्रयेण प्रधानस्याश्रौतत्वोक्त्या जगत्कारणत्वलक्षणेन ब्रह्मण एव बुद्धिस्थता । तस्मिन्नेव बुद्धिस्थे निर्विशेषे ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वय इति साधितं पूर्वसूत्रसन्दर्भेण । तत्र लक्षणसमन्वययोरसिद्धिरेव । श्रुतीनां विरोधदर्शनादित्याक्षेपरूपान्तेनास्य सङ्गतिमाह—**तत्रेति** ॥ न चाविरोधचिन्ताया द्वितीयाध्याये सङ्गतिर्नास्मिन्नध्याये इति **वाच्यम्** । सिद्धे समन्वये स्मृत्यादिमानान्तरविरोधनिरासस्य द्वितीयाध्यायार्थत्वात्तत्पदवाच्यजगत्कारणवादिश्रुतीनां

भामती ।

तार्थम् ॥ १२॥ १३॥ (३) ॥ **कारणत्वेन चाकाशादिषु यथाव्यपदिष्टोक्तेः** । अथ समन्वयलक्षणे केयमकाण्डे विरोधाविरोधचिन्ता, भविता हि तस्याः स्थानमविरोधलक्षणमित्यत आह—**प्रतिपादितं ब्रह्मण इति** । अयमर्थः—नानैकशाखागततत्तद्वाक्यालोचनया वाक्यार्थावगमे पर्यवसिते सति प्रमाणान्तरविरोधेन वाक्यार्थावगतेरप्रामाण्यमाशङ्क्याविरोधव्युत्पादनेन प्रामाण्यव्यवस्थापनमविरोधलक्षणार्थः । प्रासङ्गिकं तु तत्र सृष्टिविषयाणां वाक्यानां परस्परमविरोधप्रतिपादनं न तु लक्षणार्थः । तत्प्रयोजनं च तत्रैव प्रतिपादयिष्यते । इह तु—वाक्यानां सृष्टिप्रतिपादकानां परस्परविरोधे ब्रह्मणि जगद्योनौ न समन्वयः सेद्धुमर्हति । तथा च न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणं, न च तत्र गतिसामान्यं, न च तत्सिद्धये प्रधानस्याशब्दत्वप्रतिपादनं, तस्माद्वाक्यानां विरोधाविरोधाभ्यामुक्तार्थाक्षेपसमाधानाभ्यां समन्वय एवोपपाद्यत इति समन्वयलक्षणे संगत-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मेव प्राणादीनां साम्नानां क्वचिद्ग्रहणमन्यत्र सज्योतिषां तेषामेव ग्रहणं क्रियायामिव वस्तुन्यपि दृष्टिक्रियायां विकल्पसिद्धेरिति मत्वाऽऽह—**तद्वदिति** । पंचजनमन्त्रात्प्रधानस्य श्रुतिमत्त्वाभावेऽपि प्रकारान्तरेण तस्य तद्वत्त्वमाशंक्य तद्विषयत्वेन संभावितश्रुतीनामन्यविषयत्वेन नीतत्वान्नैवमित्याह—**तदेवमिति** । तथाऽपि न ब्रह्मणि समन्वयः प्रधानार्थस्मृतिन्यायविरोधादित्याशंक्य भाविनं समाधिं सूचयति—**स्मृतिरिति** । ॥ १३ ॥ (३)॥ पूर्वाधिकरणत्रयेण प्रधाननिराकरणेन वेदान्तानां ब्रह्मकारणत्वं प्रत्यविगीतत्वमुक्तम् । इदानीं कारणविद्याणां तेषां मिथो व्याहतार्थत्वेन स्वतो निश्चायकत्वान्मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वे गतिसामान्यासिद्धिरित्याशंक्याऽऽह—**कारणत्वेन चेति** । अधिकरणतात्पर्यं वक्तुं जन्मादिसूत्रे वृत्तं कीर्तयति—**प्रतिपादितमिति** । शास्त्रयोनित्वाधिकरणमारभ्याऽऽनुमानिकसूत्रात्प्राक्तनाधिकरणानां तात्पर्यमनुवदति—**प्रतिपादितमिति** । अधिकरणत्रयार्थमनुवदति—**प्रतिपादितं चेति** । संप्रति कारणे ब्रह्मण्यन्वयपर्यवसानाय कारणविषयवाक्याना (णा) मविरोधार्थमधिकरणमारभमाणो जगत्कारणवादिवाक्यानि ब्रह्मणि मानं न वेति विप्रतिपत्तेर्विशये पूर्वत्रान्नज्योतिषोर्विकल्पेन निर्देशादविरोधे सिद्धेऽपि प्रकृते सिद्धे कारणे विकल्पायोगाद्विरोधे सत्यप्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमाह—**तत्रेति** । कारणत्वं ब्रह्मणो गतिसामान्यादुक्तमित्याशंक्याऽऽह—**ब्रह्मेति** । न चाविरोधार्थमधिकरणं नेह संगतमिति वाच्यं, समन्वयतो वाक्यार्थज्ञाने माना-

गतिसामान्यं वेदान्तवाक्यानां प्रतिपादयितुं शक्यम् ॥ कस्मात् ॥ विगानदर्शनात्-प्रतिवेदान्तं ह्यन्याऽन्या सृष्टिरुपलभ्यते क्रमादिवैचित्र्यात्। तथाहि क्वचिद् "आत्मन आकाशस्सम्भूतः" [तै० उ० २ । १] इत्याकाशादिका सृष्टिराम्नायते ॥ क्वचित्तेजआदिका-"तत्तेजोऽसृजत"[छां०

रत्नप्रभा ।

मिथो विरोधाद्वाच्यार्थानिश्चयेन लक्ष्ये समन्वयासिद्धौ प्राप्तायां तत्साधकाविरोधचिन्ताया अत्रैव सङ्गतत्वात् । **न चैवं** सृष्टिश्रुतीनामप्यविरोधोऽत्रैव चिन्तनीय इति **वाच्यम्** । स्वप्नवत्कल्पितसृष्टौ विरोधस्यैवाभावात् । **किमर्थं तर्हि** द्वितीये तच्चिन्तनम् । स्थूलबुद्धिसमाधानार्थ**मिति ब्रूमः** । इह तु सूक्ष्मदृशां वाक्यार्थे समन्वयज्ञानाय तत्पदार्थश्रुतिविरोधः परिह्रियते । **यद्यपि** त्वम्पदार्थश्रुतिविरोधोऽत्र परिहर्तव्यः। **तथापि** प्रथमसूत्रेण बन्धमिथ्यात्वसूचनादविरोधस्सिद्धः । प्रपञ्चस्तु स्थूलबुद्धिसमाधानप्रसंगेन भविष्यतीति **मन्यते सूत्रकारः** । अत्र जगत्कारणश्रुतयो विषयः । ताः **किं** ब्रह्मणि मानं न **वेति** संशये अन्नज्योतिषोः संख्यादृष्टिक्रियायां विकल्पेऽपि कारणे वस्तुन्यसद्वा सद्वा कारणमित्यादिविकल्पस्सम्भवादप्रामाण्यमिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयन्नुक्ताक्षेपं विवृणोति-**प्रतिवेदान्तमित्यादिना** ॥ वेदान्तानां समन्वयसाधनात् श्रुत्यध्यायसङ्गतिः । असदादिपदानां सत्कारणे समन्वयोक्तेः **पादसङ्गतिः । पूर्वपक्षे** समन्वयासिद्धिः फलं, **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिरिति विवेकः । क्रमाक्रमाभ्यां सृष्टिविरोधं तावद्दर्शयति-**तथा-हि क्वचिदित्यादिना** ॥ स परमात्मा लोकानसृजत । अम्मयशरीरप्रचुरस्वर्गलोको**ऽम्भश्शब्दार्थः** । सूर्य-

भामती ।

मिदमधिकरणम् । 'वाक्यानां कारणे कार्ये परस्परविरोधतः । समन्वयो जगद्योनौ न सिध्यति परात्मनि॥' 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्' इत्यादीनां कारणविषयाणां, 'असद्वा इदमग्र आसीत्' इत्यादिभिर्वाक्यैः कारणविषयैर्विरोधः । कार्यविषयाणामपि विभिन्नक्रमाक्रमोत्पत्तिप्रतिपादकानां विरोधः । तथाहि-कानिचिदन्यकर्तृकां जगदुत्पत्तिमाचक्षते वाक्यानि । कानिचित्स्वयंकर्तृकाम् । सृष्ट्या च कार्येण तत्कारणतया ब्रह्म लक्षितम् । सृष्टिविप्रतिपत्तौ तत्कारणतायां ब्रह्मलक्षणे विप्रतिपत्तौ सत्यां भवति तल्लक्ष्ये ब्रह्मण्यपि विप्रतिपत्तिः । तस्माद्ब्रह्मणि समन्वयाभावान्न समन्वयगम्यं ब्रह्म । वेदान्तास्तु कर्त्रादिप्रतिपादनेन कर्मविधिपरतयोपचरितार्था अविक्षितार्था वा जपोपयोगिन इति प्राप्तम् । **क्रमादीति** । आदिग्रहणेनाक्रमो गृह्यते । एवं प्राप्त उच्यते-' सर्गक्रमविवादेऽपि न स स्रष्टरि विद्यते । सतस्त्वसद्वचो भक्त्या निराकार्यतया क्वचित् ॥' न तावदस्ति सृष्टिक्रमे विगानं, श्रुतीनामविरोधात् । तथाहि-अनेकशिल्पपर्यवदातो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

-न्तरविरोधाशङ्कानिरासस्याविरोधाध्यायार्थत्वादिह च कारणविषयवाक्यानामेव मिथोविरोधान्न समन्वयो ब्रह्मणीत्याशंक्य तन्निरासेनैव समन्वयस्यैव साध्यत्वादध्यायसंगतिसिद्धेः कार्यश्रुतिविरोधस्यापीह परिहर्तुं शक्यत्वेऽपि वेदान्तानां न कार्ये तात्पर्यमिति ज्ञापयितुं नात्र परिह्रियते कार्यस्यापि प्रतिपाद्यत्वमुपेत्योत्तरत्र तदीयश्रुतिविरोधः परिहरिष्यत एतेन श्रुतिशास्त्रसंगती सिद्धे । काचित्कासत्पदस्य कर्मकर्तृप्रयोगस्य चासद्वादपरत्वं स्वभाववादपरत्वं च व्युदस्य गतिसामान्यस्थापनात्पादसंगतिः । पूर्वपक्षे कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्त्या तल्लक्षिते परस्मिन्नपि तदापत्तेर्न कारणे तुरीये च समन्वयधीरिति गतिसामान्यासिद्धिः । सिद्धान्ते ब्रह्मणि कारणत्वस्य कल्पितत्वात्तत्र वस्तुतोऽविवादात्तल्लक्षिते सत्यज्ञानादिलक्षणे तस्मिन्नन्वयसिद्धेर्गतिसामान्यसिद्धिः । प्रतिपादितस्यासिद्धिरयुक्तेति शङ्कते-**कस्मादिति** । कार्ये कारणे च विप्रतिपत्तिदर्शनादुक्तस्यापि भवत्यसिद्धिरित्याह-**विगानेति** । कार्यविषयं विगानं तावद्दर्शयति-**प्रतीति**। क्रमादीत्यादिशब्दादक्रमो गृह्यते । क्रमवैचित्र्यकृतं विगानमाह-**क्वचिदिति** । आदिशब्दार्थमक्रमं कथ-

६ । २ । ३] इति ॥ क्वचित्प्राणादिका–"स प्राणमसृजत । प्राणाच्छ्रद्धाम्" [प्रश्न० ६ । ४] इति ॥ क्वचिदक्रमेणैव लोकानामुत्पत्तिराम्नायते "स इमाँल्लोकानसृजताम्भो मरीचिर्मरमापः" [ऐ० आ० २ । ४ । १ । २ । ३] इति ॥ तथा क्वचिदसत्पूर्विका सृष्टिः पठ्यते–"असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत" [तै० उ० २ । ७] इति ॥ "असदेवेदमग्र आसीत् । तत्सदासीत् । तत्सत्यमभवद्" [छां० ३ । १९ । १] इति च ॥ क्वचिदसद्वादनिराकरणेन सत्पूर्विका प्रक्रिया प्रतिज्ञायते–"तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीद्" [छां०६।२।१] इत्युपक्रम्य, "कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच । कथमसतस्सज्जायेतेति ॥ सदेव सोम्येदमग्र आसीद्" [६।२।२] इति क्वचित्स्वयंकर्तृकैव व्याक्रिया जगतो निगद्यते–"तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत"

रत्नप्रभा ।

रश्मिव्याप्तोऽन्तरिक्षलोकः–**मरीचयः** । **मरः** मर्त्यलोकः । अब्बहुलाः पाताललोकाः, **आप** इति श्रुत्यर्थः । सृष्टिविरोधमुक्त्वा कारणविरोधमाह–**तथेति** ॥ **असद्** अनभिव्यक्तनामरूपात्मकं कारणम् । **ततः** कारणात् । **सद्** अभिव्यक्तम् । एतत्तुल्यार्थं छान्दोग्यवाक्यमाह–**असदेवेति**॥ किं शून्यमेव नेत्याह–**तत्सदिति**॥अबाधितं ब्रह्मैवासीदित्यर्थः।तद्ब्रह्मात्मना स्थितं जगत्सृष्टिकाले सम्यगभिव्यक्तमभवत् । **प्रक्रिया** सृष्टिः **तत्** तत्र कारणे **एके** बाह्यास्तेषां मतं श्रुतिरेव दूषयति–**कुत इति**॥कुत एवं पदयोरर्थमाह–**कथमिति**॥ स्वमतमाह–**सदिति** ॥ **तदिदं** जगद् ह किल **तर्हि** प्राक्काले। **अव्याकृतं** कारणात्मकमासीत् । श्रुतीनां

भामती ।

देवदत्तः प्रथमं चक्रदण्डादि करोति, अथ तदुपकरणः कुम्भं, कुम्भोपकरणश्चाहरत्युदकम्, उदकोपकरणश्च संयवनेन गोधूमकणिकानां करोति पिण्डं, पिण्डोपकरणस्तु पचति घृतपूर्णं, तदस्य देवदत्तस्य सर्वत्रैतस्मिन् कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं देवदत्ताच्चक्रादि संभूतं तस्माच्चक्रादेः कुम्भादीति । शक्यं च देवदत्तात्कुम्भः समुद्भूतस्तस्मादुदकाहरणादीत्यादि । न ह्यस्त्यसंभवः सर्वत्रास्मिन् कार्यजाते क्रमवत्यपि देवदत्तस्य साक्षात्कर्तुरनुस्यूतत्वात् । तथेहापि यद्यप्याकाशादिक्रमेणैव सृष्टिस्तथाप्याकाशानलानिलादौ तत्रतत्र साक्षात् परमेश्वरस्य कर्तृत्वाच्छक्यं वक्तुं परमेश्वरादाकाशः संभूत इति । शक्यं च वक्तुं परमेश्वरादनलः संभूत इत्यादि । यदि त्वाकाशाद्वायुर्वायोस्तेज इत्युक्त्वा तेजसो वायुर्वायोराकाश इति ब्रूयाद्भवेद्विरोधः । न चैतदस्ति । तस्मादमूषामविवादः श्रुतीनाम् । एवं 'स इमाँल्लोकानसृजत' इत्युपक्रमाभिधायिन्यपि श्रुतिरविरुद्धा । एषा हि स्वव्या-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

यति–**क्वचिदिति** । ईक्षिता परः सर्वनामार्थः । लोकान्विशिनष्टि–**अम्भ इति** । अम्मयशरीरप्रचुरः स्वर्गो लोकोऽम्भःशब्दार्थः । **मरीचिरिति** रश्मिप्रधानोऽन्तरिक्षलोकः । **मर** इति मरणप्रधानोऽयं लोकः । **आप** इत्यब्बहुलः पाताललोक इति विवेकः । कार्ये विप्रतिपत्तिवत्कारणेऽपि सा दृष्टेत्याह–**तथेति** । –इदमसदिवाव्यक्तमग्रे प्रागवस्थायामिति यावत् । ततोऽनभिव्यक्तनामरूपात्कारणादभिव्यक्तनामरूपं जगज्जातमनभिव्यक्तमेव हि व्यक्तं भवतीत्याह–**तत इति** । छान्दोग्यश्रुतिस्तैत्तिरीयश्रुत्या तुल्यार्थेत्याह–**असदिति** । तत्समभवत्तत्कारणं यदात्मनाऽऽसीत्तत्सदर्थक्रियोन्मुखं कार्यरूपेण च संवृत्तमित्यर्थः । तथाऽपि कुतो विप्रतिपत्तिस्तत्राऽऽह–**क्वचिदिति** । प्रक्रिया सृष्टिः । तत्तत्र कारणे केचिदाहुः । तेषां मतं दूषयति–**कुतस्त्विति** । तदेव स्फुटयति–**कथमिति** । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाह–**सत्त्विति** । विप्रतिपत्त्यन्तरमाह–**क्वचिदिति** । तदिदं जगत्तर्हि प्रागवस्थायामव्याकृतकारणमासीत्तत्किल शब्दा-

१ मरीचीरिति क्वचित्पाठो दृश्यते । २ उपनिषदि "सत्त्वेव सोम्य" इति तुशब्दघटितः पाठो दृश्यते ।

[बृ० १।४।७] इति ॥ एवमनेकधा विप्रतिपत्तेर्वस्तुनि च विकल्पस्यानुपपत्तेर्न वेदान्तवाक्यानां जगत्कारणावधारणपरता न्याय्या ॥ स्मृतिन्यायप्रसिद्धिभ्यां तु कारणान्तरपरिग्रहो न्याय्य इति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ सत्यपि प्रतिवेदान्तं सृज्यमानेष्वाकाशादिषु क्रमादिद्वारके विगाने न स्रष्टरि किञ्चिद्विगानमस्ति ॥ कुतः ॥ यथाव्यपदिष्टोक्तेः-यथाभूतो ह्येकस्मिन्वेदान्ते सर्वज्ञस्सर्वेश्वरस्सर्वात्मैकोऽद्वितीयः कारणत्वेन व्यपदिष्टः, तथाभूत एव वेदांतान्तरेष्वपि व्यपदिश्यते ॥ तद्यथा-"सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तै० उ० २।१] इति ॥ अत्र तावज्ज्ञानशब्देन परेण च तद्विषयेण कामयितृत्ववचनेन चेतनं ब्रह्म न्यरूपयदपरप्रयोज्यत्वेनेश्वरं कारणमब्रवीत् ॥ तद्विषयेणैव परेणाऽऽत्मशब्देन शरीरादिकोशपरम्परया चान्तराऽन्तरानुप्रवेशनेन सर्वेषामंतः प्रत्यगात्मानं निरधार-

रत्नप्रभा।

विरोधमुपसंहरति-**एवमिति** ॥ किमत्र न्याय्यमित्याशंक्य मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षकत्वं वेदान्तानां न्याय्यमित्याह-**स्मृतीति** ॥ तत्र सृष्टौ विरोधमङ्गीकृत्य स्रष्टरि विरोधं परिहरति-**सत्यपीति** ॥ आकाशादिषु ब्रह्मणः कारणत्वे विरोधो नैवास्तीति प्रतिज्ञायां हेतुमाह-**कुत इति** ॥ यथाभूतत्वमेवाह-**सर्वज्ञ इति** ॥ कारणस्य सर्वज्ञत्वादिकं प्रतिवेदान्तं दृश्यत इत्याह-**तद्यथेत्यादिना** ॥ **तद्विषयेण** ब्रह्मविषयेण। **चेतनं** सर्वज्ञम्, "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै० २।७।१] इति श्रुतेरपरप्रयोज्यत्वम्। "तस्माद्वा एतस्मा-

भामती।

पारमभिधानक्रमेण कुर्वती नाभिधेयानां क्रमं निरुणद्धि। ते तु यथाक्रमावस्थिता एवाक्रमेणोच्यन्ते। यथा क्रमवन्ति ज्ञानानि जानातीति। तदेवमविगानम्। अभ्युपेत्य तु विगानमुच्यते-सृष्टौ खल्वेतद्विगानम्। स्रष्टा तु सर्ववेदान्तवाक्येष्वनुस्यूतः परमेश्वरः प्रतीयते। नात्र श्रुतिविगानं मात्रयाप्यस्ति। न च सृष्टिविगानं स्रष्टरि तदधीननिरूपणे विगानमावहतीति वाच्यम्। न ह्येष स्रष्टृत्वमात्रेणोच्यतेऽपि तु 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिना रूपेणोच्यते स्रष्टा। तच्चास्य रूपं सर्ववेदान्तवाक्यानुगतम्। तज्ज्ञानं च फलवत्।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

त्मनाऽर्थात्मना च व्याक्रियत व्यक्तमभवदित्यर्थः। विप्रतिपत्तीरुपसंहृत्य तत्फलमाह-**एवमिति**। **वस्तुनीति** कार्यकारणयोरुक्तिः। किं तर्हि न्याय्यं मानान्तरेण कारणे निश्चिते वेदान्तानां तल्लक्षकत्वमित्याह-**स्मृतीति**। स्मृतिः सांख्यस्मृतिः। न्यायो 'भेदानां परिमाणात्' इत्यादिः। कारणान्तरं प्रधानम्। कार्यद्वारा स्वतश्च कारणे विप्रतिपत्तेस्तल्लक्ष्येऽपि परत्र तद्वाराद्गतिसामान्यासिद्धिरिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति-**एवमिति**। कार्ये विप्रतिपत्तिमुपेत्य कारणे तां निराकुर्वन्प्रतिजानीते-**सत्यपीति**। स्रष्टरि यत्कारणत्वं तस्मिन्निति शेषः। तत्रापि विप्रतिपत्तिरुक्तेति शंकते-**कुत इति**। हेतुमुक्त्वा व्याचष्टे-**यथेति**। यथाभूतत्वं विशिनष्टि-**सर्वेत्यादिना**। सर्वकारणत्वोपयुक्तमाद्यं विशेषणद्वयं तेन फलितं तृतीयं तेनोपलक्षितं तुरीयगोचरमवशिष्टम्। वेदान्तानां मिथोविप्रतिपत्त्यभावं मत्वोक्तम्-**तथेति**। मिथोविरुद्धार्थत्वेनानिश्चायकानां सर्वशब्दानां मानान्तरसिद्धप्रधानलक्षणाश्रयणाद्वरं बहुशब्दानुरोधेन कतिपयलक्षणाश्रयणं लाघवादिति वक्तुमनेकशब्दानामविरोधं तावदाह-**तद्यथेति**। तद्विषयेणेत्यत्र तच्छब्दो ब्रह्मार्थः। 'सोऽकामयत' इति कामयितृत्ववचनं जगदुपादानस्य ब्रह्मणः सृज्यमानज्ञतया सर्वज्ञतोक्तेत्याह-**चेतनमिति**। अपरप्रयोज्यत्वम् 'इदं सर्वमसृजत' इति स्वातन्त्र्यं तेन सर्वेश्वरत्वं दर्शितमित्याह-**अपरेति**। सर्वात्मत्वमपि संगीतमित्याह-**तदिति**। तत्पदं पूर्ववत्सत्यादिवाक्यापेक्षया तस्मादित्यादिवाक्यस्थात्मशब्दस्य परत्वं तस्य सर्वप्रत्यक्त्वमप्युक्तमित्याह-**शरीरादीति**। एकत्वमपि तस्यो-

यत् ॥ "बहु स्यां प्रजायेयेति" [तै० उ० २ । ६] इति चाऽऽत्मविषयेण बहुभवनानुशंसनेन सृज्यमानानां विकाराणां स्रष्टुरभेदमभाषत ॥ तथा "इदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च" [तै० उ० २ । ६] इति समस्तजगत्सृष्टिनिर्देशेन प्राक् सृष्टेरद्वितीयं स्रष्टारमाचष्टे ॥ तदत्र यल्लक्षणं ब्रह्मकारणत्वेन विज्ञातं, तल्लक्षणमेवान्यत्रापि विज्ञायते । "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" [छां० ६ । २ । १] "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति, तत्तेजोऽसृजत" [छां० ६ । २ । ३] इति ॥ तथा "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीन्नान्यत्किञ्चन मिषत् स ऐक्षत लोकान्नुसृजै" [ऐ० आ० २ । ४ । १ । १ । २] इति च ॥ एवंजातीयकस्य कारणस्वरूपनिरूपणपरस्य वाक्यजातस्य प्रतिवेदान्तमविगीतार्थत्वात् कार्यविषयं तु विगानं दृश्यते—क्वचिदाकाशादिका सृष्टिः, क्वचित्तेज आदिकेत्येवंजातीयकम् ॥ न च कार्यविषयेण विगानेन कारणमपि ब्रह्म सर्ववेदान्तेष्वविगीतमधिगम्यमानमविवक्षितं भवितुमर्हतीति शक्यते

रत्नप्रभा ।

दात्मनः" [तै० उ० १ । २] इति प्रत्यगात्मत्वं स्वस्य, बहुरूपत्वकामनया स्थितिकालेऽप्यद्वितीयत्वम् । **यथा** तैत्तिरियके सर्वज्ञत्वादिकं कारणस्य, **तथा** छान्दोग्यादावपि दृश्यते इत्याह—**तदत्र यल्लक्षणमिति** ॥ **मिषत्** सव्यापारम् । **अविगीतार्थत्वाद्** अविरुद्धार्थकत्वात्कारणे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति **शेषः** ॥ **तथापि** कार्ये विरोधात्कारणेऽपि विरोधः स्यादित्याशंक्य निषेधति—**कार्यविषयन्त्वित्यादिना** ॥ स्वप्नसृष्टीनां प्रत्यहमन्यथात्वेन सोऽहमिति प्रत्यभिज्ञायमाने द्रष्टर्यपि नानात्वं प्रसज्येते-

भामती ।

'ब्रह्मविदाप्नोति परम्' 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतेः । सृष्टिज्ञानस्य तु न फलं श्रूयते । तेन 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्' इति सृष्टिविज्ञानं स्रष्टृब्रह्मविज्ञानाङ्गं तदनुगुणं सद्ब्रह्मज्ञानावतारोपायतया व्याख्येयम् । तथा च श्रुतिः—'अन्नेन सोम्य शुङ्गेनापो मूलमन्विच्छ' इत्यादिका । शुङ्गेनाग्रेण । कार्येणेति यावत् । तस्मान्न सृष्टिविप्रतिपत्तिः स्रष्टरि विप्रतिपत्तिमावहति । अपि तु 'गुणे त्वन्यायकल्पना' इति तदनुगुणतया व्याख्येया । यच्च कारणे विगानम्—'असद्वा इदमग्र आसीत्' इति, तदपि 'तदप्येष श्लोको भवति' इति पूर्वप्रकृतं सद्ब्रह्माकृष्य 'असदेवेदमग्र आसीत्' इत्युच्यमानं त्वसतोऽभिधानेऽसंबद्धं स्यात् । श्रुत्यन्तरेण च मानान्तरेण च विरोधः । तस्मादौपचारिकं व्याख्येयम् । 'तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्' इति तु निरा-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

क्तमित्याह—**बहु स्यामिति** । अद्वितीयत्वमपि तस्यैवोक्तमित्याह—**तथेति** । तैत्तिरीये यथोक्तब्रह्मोक्तावपि कुतो वेदान्तान्तरेषु तदुक्तिरित्याशंक्याऽऽह—**तदिति** । तत्राऽऽदौ छन्दोगश्रुतिमाह—**सदिति** । 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्येकत्वाद्वितीयत्वयोरुक्तिः । 'तदैक्षत' इति सर्वजगदीक्षणश्रुत्या सर्वज्ञत्वोक्तिः । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्' इति सर्वात्मत्वोक्तिः । 'बहु स्याम्' इति स्वातन्त्र्योक्तेरैश्वर्यगीः । ऐतरेयश्रुतावपि तादृग्ब्रह्मोक्तमित्याह—**तथेति** । इति चैकत्वाद्वितीयत्वादि पूर्वश्रुतावित्रोक्तमिति शेषः । यथोक्तं ब्रह्माथर्वणादावपि कथितमित्याह—**एवमिति**।अविगीतार्थत्वान्न कारणे विप्रतिपत्तिरिति शेषः।कथं तर्हि कार्यवाक्यानितानि तद्द्वारा कारणे विगानं सूचयन्ति तत्राऽऽह—**कार्येति** । तर्हि कार्यद्वारा कारणे ब्रह्मण्यपि विगानमुक्तं नेत्याह—**न चेति** । स्थाण्वादिविप्रतिपत्त्या घटादिष्वसाधारणस्वरूपनिरूपितेष्वपि तदापत्तिरिति प्रसङ्गः । ननु स्थाण्वादेर्घटादेश्च भेदान्न तत्तद्द्वारा घटादौ विप्रतिपत्तिः कार्यकारणयोस्त्वभेदात्कार्यद्वारा कारणेऽपि

वक्तुम् ॥ अतिप्रसङ्गात् ॥ समाधास्यति चाचार्यः कार्यविषयं विगानं "न वियदश्रुतेः" [ब्र० सू० २ । ३ । १] इत्यारभ्य ॥ भवेदपि कार्यस्य विगीतत्वमप्रतिपाद्यत्वात् ॥ न ह्ययं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः प्रतिपिपादयिषितः ॥ न हि तत्प्रतिबद्धः कश्चित्पुरुषार्थो दृश्यते श्रूयते वा ॥ न च कल्पयितुं शक्यते ॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां तत्रतत्र ब्रह्मविषयैर्वाक्यैस्साकमेकवाक्यताया गम्यमानत्वात् ॥ दर्शयति च सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थताम्–"अन्नेन सोम्य शुङ्गेनाऽऽपो मूलमन्विच्छाद्भिस्सोम्य शुङ्गेन तेजोमूलमन्विच्छ तेजसा सोम्य शुङ्गेन सन्मूलमन्विच्छ" [छां० ६ । ८ । ४] इति ॥ मृदादिदृष्टान्तैश्च कार्यस्य कारणेनाऽभेदं वदितुं सृष्ट्यादिप्रपञ्चः श्राव्यत इति गम्यते ॥ तथा च सम्प्रदायविदो वदन्ति–"मृल्लोहविस्फुलिङ्गाद्यैस्सृष्टिर्या चोदितान्यथा । उपायस्सोऽवताराय नास्ति भेदः कथञ्चन" [माण्डू० कारि० ३ । १५] इति ॥ ब्रह्मप्रतिप-

रत्नप्रभा ।

त्याह–**अतिप्रसंगादिति** ॥ सृष्टिविरोधमंगीकृत्य स्रष्टरि न विरोध इत्युक्तम् । अधुनाङ्गीकारं त्यजति–**समाधास्यति चेति** ॥ किमर्थं तर्हि श्रुतयः सृष्टिमन्यथाऽन्यथा वदन्तीत्याशंक्य सृष्टावतात्पर्यज्ञापनायेत्याह–**भवेदित्यादिना** ॥ अतात्पर्यार्थविरोधो न दोषायेत्यत्र तात्पर्यं साधयति–**न हीति** ॥ फलवद्ब्रह्मवाक्यशेषत्वेन सृष्टिवाक्यानामर्थवत्त्वसम्भवान्न स्वार्थे पृथक् फलं कल्प्यम् । वाक्यभेदापत्तेरित्याह–**न च कल्पयितुमिति** ॥ न्यायादेकवाक्यत्वं सिद्धं श्रुतिरपि दर्शयतीत्याह–**दर्शयति चेति** ॥ **शुंगेन** कार्येण लिङ्गेन । कारणब्रह्मज्ञानार्थत्वं सृष्टिश्रुतीनामुक्त्वा कारणस्याद्वयत्वज्ञानं फलान्तरमाह–**मृदादीति** ॥ एवं निष्फलायामन्यार्थायां सृष्टौ तात्पर्याभावाद्विरोधो न दोष इत्यत्र वृद्धसम्मतिमाह–**तथा चेति** ॥ **अन्यथान्यथेति**–वीप्सा द्रष्टव्या । **अवताराय** ब्रह्मधीजन्मने । अतस्तदन्यथात्वेऽपि ब्रह्मणि न भेदः । ज्ञेये न विगानमित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य सृष्टिशेषित्वमुक्तम् । तन्निर्वाहाय तस्य फलमाह–**ब्रह्मेति** ॥ मृत्युमत्येती-

भामती ।

कार्यतयोपन्यस्तमिति न कारणे विवाद इति । सूत्रे चशब्दस्त्वर्थः पूर्वपक्षं निवर्तयति । आकाशादिषु सृज्यमानेषु क्रमविगानेऽपि न स्रष्टरि विगानम् । कुतः । यथैकस्यां श्रुतौ व्यपदिष्टः परमेश्वरः सर्वस्य कर्ता तथैव श्रुत्यन्तरेषूक्तः, केन रूपेण, कारणत्वेन, अपरः कल्पो यथा व्यपदिष्टः क्रम आकाशादिषु, 'आत्मन आकाशः संभूत आकाशाद्वायुर्वायोरग्निरग्नेरापोऽद्भ्यः पृथिवी' इति, तस्यैव क्रमस्यानपबाधनेन 'तत्तेजो-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

स्यात्तत्राऽऽह–**समाधास्यतीति** । सृष्टिवाक्यानां सृष्टौ तात्पर्यमुपेत्य कार्यविगानसमाधिरुक्तस्तेषां तत्र तात्पर्यमेव नास्तीत्याह–**भवेदिति** । हेतुं साधयति–**न हीति** । तस्य प्रतिपादयितुमिष्टत्वाभावं स्पष्टयति–**न हीति** । पूषा प्रपिष्टभाग इत्यादौ विधिवद्विश्वजिदादौ फलवच्चात्र फलं कल्प्यमित्याशंक्य 'फलवत्संनिधावफलं तदङ्गम्' इति न्यायात्फलवद्वाक्यसंनिध्याम्नातानां तेनैकवाक्यत्वान्मैवमित्याह–**न चेति** । न्यायादेकवाक्यत्वमुक्त्वा श्रुतेरपि तत्सिद्धिरित्याह–**दर्शयतीति** । शुङ्गं कार्यम् । सृष्टिवाक्यानां स्वार्थातात्पर्यं युक्त्याऽपीत्याह–**मृदादीति** । दृष्टान्तेषु कार्यकारणयोरभेदाज्जगतोऽपि ब्रह्माभेदः साध्यते, दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यत्वादित्यर्थः । सृष्ट्यादिप्रपञ्चस्याविवक्षितत्वे वृद्धसंमतिमाह–**तथा चेति** । लोहं सुवर्णमन्यथाऽन्यथेति वीप्सा ज्ञेया । अवताराय ब्रह्मात्मैक्यबुद्धेरिति शेषः । प्रतिपाद्ये ब्रह्मणि नास्ति भेदो न विगानमित्यर्थः । सृष्टिवाक्यानां फलवद्वाक्यसंबन्धार्थं ब्रह्मवाक्योत्थधियः फलवत्त्वमाह–**ब्रह्मेति** ।

त्तिसम्बद्धं तु फलं श्रूयते-"ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तै० उ० २ । १] "तरति शोकमात्मवित्" [छां० ७ । १ । ३] "तमेव विदित्वा अतिमृत्युमेति" [श्वेता० ३ । ८] इति च ॥ प्रत्यक्षावगमं चेदं फलं "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७-१६] इत्यसंसार्यात्मत्वप्रतिपत्तौ सत्यां संसार्यात्मत्वव्यावृत्तेः ॥१४॥ यत्पुनः कारणविषयं विगानं दर्शितम्-"असद्वा इदमग्र आसीद्"[तै०उ० २।७] इत्यादि तत्परिहर्तव्यम् ॥ अत्रोच्यते—

समाकर्षात् ॥ १५ ॥

"असद्वा इदमग्र आसीद्" [तै० उ० २ । ७] इति नात्रासन्निरात्मकं कारणत्वेन श्राव्यते ॥ यतः-"असन्नेव स भवति । असद्ब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुरिति" [तै० उ० ६ । १] इत्यसद्वादापवादेनास्तित्वलक्षणं ब्रह्मान्नमयादिकोशपरम्परया प्रत्यगात्मानं निर्धार्य "सोऽकामयत" [तै० २ । ६ । २] इति तमेव प्रकृतं समाकृष्य सप्रपञ्चां सृष्टिं तस्माच्छ्रावयित्वा "तत्सत्यमित्याचक्षते" [तै० २ । ६ । ३] इति चोपसंहृत्य "तदप्येष श्लोको भवति" [तै० २ । ६ । ३] इति तस्मिन्नेव प्रकृतेऽर्थे श्लोकमिममुदाहरति "असद्वा इदमग्र आसीद्" [तै० २।७।१] इति ॥ यदि त्वसन्निरात्मकमस्मिञ् श्लोकेऽभिप्रेयेत, ततोऽन्यसमाकर्षणेऽन्यस्योदाहरणादसम्बद्धं वाक्यमापद्येत ।

रत्नप्रभा ।

त्यन्वयः ॥ १४ ॥ **एवं** सृष्टिद्वारकं विरोधमुत्सूत्रं समाधाय कारणस्य सदसत्त्वादिना साक्षाच्छ्रुतिविरोधनिरासार्थं सूत्रमादत्ते-**यत्पुनरिति** ॥ **यतो**ऽस्तित्वलक्षणं ब्रह्म निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरति । **अतो**ऽत्र श्लोके निरात्मकमसन्न श्राव्यत इति **योजना** । **तत्** तत्र सदात्मनि । **श्लोकः** मन्त्रो भवति ।

भामती ।

ऽसृजत' इत्यादिकाया अपि सृष्टेरुक्तेर्न सृष्टावपि विगानम् ॥ १४ ॥ नन्वेकत्रात्मन आकाशकारणत्वेनोक्तिरन्यत्र च तेजःकारणत्वेन, तत्कथमविगानमिति । अत आह-**कारणत्वेनेति** । हेतौ तृतीया । सर्वत्राकाशानलानिलादौ साक्षात्कारणत्वेनात्मनः । प्रपंचितं चैतदधस्तात् । व्याक्रियत इति च कर्मकर्तरि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मृत्युमत्येतीत्यन्वयः । विदुषामनुभवसिद्धं चैतदित्याह-**प्रत्यक्षेति** । ननु विद्वद्भिरपि नास्माभिरिदमवगम्यते तत्राऽऽह-**तत्त्वमिति** ॥ १४ ॥ सृष्टिवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्याभावमुक्त्वा कारणे परोक्तं विगानमनूद्य तस्य परिहारयोग्यत्वमाह-**यदिति** । तत्र परिहारत्वेन सूत्रमवतारयति-**अत्रेति** । तैत्तिरीयश्रुत्यनुसारेण व्याख्यातुं नादिशं पूरयति-**असदिति** । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्याद्ब्राह्मणस्यासंदिग्धतया कारणार्थत्वान्मन्त्रस्यापि तादर्थ्यमेवेति पूर्वापरानुसंधानेन साधयति-**यत इति** । ब्रह्मास्तित्वलक्षणं निर्धार्य तस्मिन्नेव श्लोकमुदाहरतीति संबन्धः । कोशपञ्चकोक्तिद्वारा तस्य प्रत्यक्त्वमुक्तमित्याह-**अन्नेति** । ब्रह्मणः सत्त्वे प्रत्यक्त्वेऽपि कारणस्यास्तित्वं कथमित्याशंक्य सूत्रं योजयति-**स इति** । 'इदं सर्वमसृजत यदिदं किं च' इत्याद्या सृष्टिश्रुतिः । उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्याद्वाक्यस्य कारणास्तित्वे तात्पर्यं सिध्यतीत्याह-**तदिति** । मन्त्रब्राह्मणयोरैकार्थ्ये नियामकाभावाद्ब्राह्मणस्य कारणास्तित्वार्थत्वेऽपि मन्त्रस्य तन्न स्यादित्याशंक्याऽऽह-**तदपीति** । व्यतिरेकद्वारोक्तं स्फोरयति-**यदीति** । कथं तर्हि सति कारणेऽसच्छब्दप्रवृत्तिः

---

१ प्रतिपत्तिप्रतिबद्धमिति पाठान्तरम् । २ समाकर्षणादिति क्वचित्पाठो दृश्यते ।

तस्मान्नामरूपव्याकृतवस्तुविषयः प्रायेण सच्छब्दः प्रसिद्ध इति तद्व्याकरणाभावापेक्षया प्रागुत्पत्तेस्सदेव ब्रह्माऽसदिवाऽऽसीदित्युपचर्यते ॥ एषैव "असदेवेदमग्र आसीद्" [छां० ३ । १९।१] इत्यत्रापि योजना ॥ "तत् सदासीद्" [छां० ३ । १९ । १] इति समाकर्षणात्॥ अत्यन्ताभावाभ्युपगमे हि तत्, सदासीदिति किं समाकृष्येत ॥ "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीद्" [छां० ६ । २ । १] इत्यत्रापि न श्रुत्यन्तराभिप्रायेणाऽयमेकीयमतोपन्यासः । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पस्यासम्भवात् ॥ तस्माच्छ्रुतिपरिगृहीतसत्पक्षदाढर्च्यायैवायं मन्दमतिपरिकल्पितस्यासत्पक्षस्योपन्यस्य निरास इति द्रष्टव्यम् ॥ "तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीद्" [बृ० १ । ४ । ७] इत्यत्रापि न निरध्यक्षस्य जगतो व्याकरणं कथ्यते । "स एष इह प्रविष्ट आनखाग्रेभ्यः" [बृ० १ । ४ । ७] इत्यध्यक्षस्य व्याकृतकार्यानुप्रवेशित्वेन समाकर्षात् ॥ निरध्यक्षे व्याकरणाभ्युपगमे ह्यनन्तरेण प्रकृतावलम्बिना "सः" इत्यनेन सर्वनाम्ना कः

रत्नप्रभा ।

सदात्मसमाकर्षादतीन्द्रियार्थकासत्पदेन ब्रह्म लक्ष्यत इत्याह–**तस्मादिति** ॥ **न च** प्रधानमेव लक्ष्यतामिति **वाच्यम्** । चेतनार्थकब्रह्मादिशब्दानामनेकेषां लक्षणायां गौरवादिति भावः । तित्तिरिश्रुतौ सूत्रं योजयित्वा छान्दोग्यादौ योजयति–**एषैवेति** ॥ सदेकार्थकतत्पदेन पूर्वोक्तासतः समाकर्षान्न शून्यत्वमित्यर्थः । **नन्वसत्पदलक्षणा न युक्ता** । श्रुतिभिरेव स्वमतभेदेनोदितानुदितहोमवद्विकल्पस्य दर्शितत्वादित्यत आह–**तद्धैक इति** ॥ **एके** शाखिन इत्यर्थो न भवति किन्तु अनादिसंसारचक्रस्था वेदबाह्या इत्यर्थः । शून्यनिरासेन श्रुतिभिः सद्वादस्यैवेष्टत्वात्तासां विरोधस्फूर्त्तिनिरासाय लक्षणा युक्तेति भावः । **यदुक्तं** क्वचिदकर्त्तृका सृष्टिः कथितेति, **तन्नेत्याह–तद्धेदमिति** । **अध्यक्षः** कर्त्ता । **ननु** कर्त्रभाव एव

भामती ।

कर्मणि वा रूपं, न चेतनमतिरिक्तं कर्तारं प्रतिक्षिपति किंतूपस्थापयति । न हि लूयते केदारः स्वयमेवेति वा लूयते केदार इति वा लवितारं देवदत्तादिं प्रतिक्षिपति । अपि तूपस्थापयत्येव । तस्मात्सर्वमवदा-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

श्रुतिर्हि वाक्याद्बलीयसीत्याशंक्योपचाराद्युक्ता श्रुतिरित्याह—**तस्मादिति** । सदेवेत्यत्र नामादिव्याकरणात्प्रागेव ब्रह्मणि सच्छब्दोऽस्तीति **प्रायेणे**त्युक्तम् । तैत्तिरीयकश्रुतावुक्तन्यायं बृहदारण्यकच्छान्दोग्यश्रुतावतिदिशति–**एषेति** । ननु तैत्तिरीयके ब्राह्मणोक्तेऽर्थे मन्त्रोक्तेस्तयोरैकार्थ्याद्युक्तं कारणास्तित्वार्थत्वमिहं तदभावात्कथं सदर्थत्वं तत्राऽऽह–**तदिति** । पूर्वमसदेव पुनः सद्भवतीति समाकर्षोपपत्तिमाशंक्याऽऽह–**अत्यन्तेति**।शशविषाणादौ कालान्तरेऽपि सत्त्वानुपलम्भादासीच्छब्दस्य तच्छब्दस्य सच्छब्दस्य वाऽयोगादत्यन्तासत्त्वे समाकर्षासिद्धिरित्यर्थः । उक्तन्यायं छान्दोग्येऽपि योजयति–**तद्धेति** । उदितानुदितहोमवद्विरुद्धार्थत्वेऽपि प्रामाण्यसिद्धेः शाखान्तरीयाभिप्रायेणैकीयमतोक्तौ का हानिरित्याशंक्याऽऽह–**क्रियायामिति** । तर्हि का गतिरेकीयमतोक्तेरित्याशंक्याऽऽह--**तस्मादिति** । सत्त्वेव सोम्येति समाकर्षादित्यत्रापि सूत्रं नेयम् । यत्तु स्वयंकर्तृकत्वमव्याकृतवाक्ये श्रुतं तद्दूषयति–**तद्धेदमिति** । तत्रापि हेतुत्वेन सूत्रं योजयति–**स इति** । ननु सर्वनामप्रसिद्धार्थं नाप्रसिद्धमुत्थापयति तत्राऽऽह–**निरध्यक्षेति** । यद्यपि यन्मदन्यदित्यत्रोक्तो मच्छब्दार्थः स इति सर्वनाम्ना परामृश्यते तथाऽप्यव्याकृतवाक्येऽध्यक्षस्यासंनिहितत्वे कार्यानुप्रवेशित्वेनैष इति संनिहितावलम्बिना परामृष्टव्याभावात्तद्विरोधः स्यादित्यर्थः । तथाऽपि कथं परामृ-

कार्यानुप्रवेशित्वेन समाकृष्येत ॥ चेतनस्य चायमात्मनश्शरीरेऽनुप्रवेशः श्रूयते ॥ अनुप्रविष्टस्य चेतनत्वश्रवणात् ॥ "पश्यँश्चक्षुः शृण्वञ्छ्रोत्रं मन्वानो मनः" [बृ० १ । ४ । ७] इति ॥ अपि च यादृशमिदमद्यत्वे नामरूपाभ्यां व्याक्रियमाणं जगत्साध्यक्षं व्याक्रियते, एवमादिसर्गेऽपीति गम्यते ॥ दृष्टविपरीतकल्पनानुपपत्तेः ॥ श्रुत्यन्तरमपि "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छां० ६।३।२] इति साध्यक्षामेव जगतो व्याक्रियां दर्शयति॥ व्याक्रियत इत्यपि कर्मकर्तरि लकारस्सत्येव परमेश्वरे कर्तरि सौकर्यमपेक्ष्य द्रष्टव्यः ॥ यथा–लूयते केदारस्स्वयमेवेति सत्येव पूर्णके लवितरि ॥ यद्वा कर्मण्येवैष लकारोऽर्थाक्षिप्तं कर्त्रन्तरमपेक्ष्य द्रष्टव्यः । यथा–गम्यते ग्राम इति ॥ १५ ॥ इति कारणत्वाधिकरणम् ॥ ४ ॥

जगद्वाचित्वात् ॥ १६ ॥ (५) ॥

कौषीतकिब्राह्मणे बालाक्यजातशत्रुसंवादे श्रूयते–"यो वै बालाक एतेषां

रत्नप्रभा ।

परामृश्यत इत्यत आह–**चेतनस्य चायमिति** ॥ चक्षुर्द्रष्टा श्रोत्रं श्रोता मनो मन्तेत्युच्यते इत्यर्थः । आद्यकार्यं, सकर्तृकं, कार्यत्वाद्, घटवदित्याह–**अपि चेति** ॥ अद्यत्वे इदानीम् । **ननु** कर्मकारकादन्यस्य कर्तुः सत्त्वे कर्मण एव कर्तृवाचिलकारो विरुद्ध इत्यत आह–**व्याक्रियत इति** ॥ अनायासेन सिद्धिमपेक्ष्य कर्मणः कर्तृत्वमुपचर्यत इत्यर्थः । व्याक्रियते जगत् स्वयमेव निष्पन्नमिति व्याख्याय केनचिद्व्याकृतमिति व्याचष्टे–**यद्वेति** ॥ अतः श्रुतीनामविरोधात्कारणद्वारा समन्वय इति सिद्धम् ॥ १५ ॥ (४) ॥ **जगद्वाचित्वात्** । विषयमाह–**कौषीतकीति** ॥ बलाकाया अपत्यं बालाकिर्ब्राह्मणस्तं प्रति राजोवाच–**यो वा इति** ॥ न केवलमादित्यादीनां कर्ता, किन्तु सर्वस्य

भामती ।

तम् ॥ १५ ॥ **जगद्वाचित्वात्** । ननु 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति ब्रह्माभिधानप्रकरणात्, उपसंहारे च 'सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेद' इति निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मवेदनादन्यत्र तदसंभवात्, आदित्यचन्द्रादिगतपुरुषकर्तृत्वस्य च 'यस्य वैतत्कर्म' इति चास्यासत्यवच्छेदे सर्वनाम्ना प्रत्यक्षसिद्धस्य जगतः परामर्शेन, जगत्कर्तृत्वस्य च ब्रह्मणोऽन्यत्रासंभवात्कथं जीवमुख्य-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ष्टस्याध्यक्षत्वं तत्राऽऽह–**चेतनस्येति** । कार्यानुप्रविष्टस्य कुतश्चेतनत्वं तत्राऽऽह–**प्रविष्टस्येति** । पश्यन्नात्मा चष्ट इति चक्षुरुक्तस्तथाऽसौ कर्तृव्युत्पत्त्या श्रोत्रादिसंज्ञो भवति । इतश्च जगतो व्याकरणं साध्यक्षमेवेत्याह–**अपि चेति** । विमतं सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटवदित्याह–**यादृशमिति** । घटस्य सकर्तृकत्वेऽपि क्षित्यादेस्तन्नेति व्यवस्थामाशंक्याऽऽह–**दृष्टेति** । न केवलमनुमानाज्जगतो व्याक्रिया साध्यक्षा किंतु च्छान्दोग्यश्रुतेरपीत्याह–**श्रुत्यन्तरमिति** । बृहदारण्यकापेक्षयाऽन्तरशब्दः । श्रुत्यनुमानाभ्यां जगतः सकर्तृकत्वे कर्मकर्तरि लकारश्रुतिरयुक्तेत्याशंक्याऽऽह–**व्याक्रियत इति** । तत्र संप्रतिपत्त्यर्थं दृष्टान्तमाह–**यथेति** । कर्मकर्तरि लकार इत्येतदुक्तं कर्मण्येवासावित्याह–**यद्वेति** । कथं तर्हि जगतः सकर्तृकत्वं तत्राऽऽह–**अर्थेति** । तत्रापि लोकसिद्धं दृष्टान्तमाह–**यथेति** । तदेवं श्रुतीनामविगानाद्ब्रह्मणि गतिसामान्यं सिद्धम् ॥ १५ ॥ (४) ॥ बहूनां मिथोविरुद्धार्थानामविरोधेनैककारणार्थत्ववदेकस्य शब्दस्यानेकार्थस्य विशेषार्थत्वेन वाक्यस्य कारणपरत्वमाह–**जगदिति** । अधिकरणस्य विषयमाह–**कौषीतकीति** । श्रुतिं दर्शयन्नजातशत्रूक्तिमाह–**यो वा इति** । एतेषामादित्यादीनाम् । न केवलं जगदेकदेशस्य कर्ता

पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वैतत्कर्म स वै वेदितव्यः" [४ । १९] इति । तत्र किं जीवो वेदितव्यत्वेनोपदिश्यते, उत मुख्यः प्राणः, उत परमात्मेति विशयः, किं तावत्प्राप्तम् ॥ प्राण इति ॥ कुतः ॥ यस्य वैतत् कर्मेति श्रवणात् । परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणः प्राणाश्रयत्वात् ॥ वाक्यशेषे च "अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" [कौ० ब्रा० ३ । ३] इति प्राणशब्ददर्शनात् । प्राणशब्दस्य च मुख्ये प्राणे प्रसिद्धत्वात् ॥ ये चैते पुरस्ताद्बालाकिना "आदित्ये पुरुषः" [कौ० ब्रा० ४ । ३] "चन्द्रमसि पुरुषः" [कौ० ब्रा० ४ । ४] इत्येवमादयः पुरुषा निर्दिष्टाः, तेषामपि भवति प्राणः कर्त्ता । प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतात्मनाम् । "कतम एको देव इति प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते" [बृ०

रत्नप्रभा ।

जगत इत्याह—**यस्येति** ॥ **एतत्** जगद् यस्य **कर्म** क्रियते इति व्युत्पत्त्या कार्यमित्यर्थः । कर्मेतिशब्दस्य योगरूढिभ्यां संशयमाह—**तत्रेति** ॥ पूर्वत्रैकवाक्यस्थसदादिशब्दबलादसच्छब्दो नीतः । इह तु वाक्यभेदाद्ब्रह्म ते ब्रवाणीतिबालाकिवाक्यस्थब्रह्मशब्देन प्राणादिशब्दो ब्रह्मपरत्वेन नेतुमशक्य इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षमाह—**किं तावदिति** ॥ पूर्वपक्षे वाक्यस्य प्राणाद्युपास्तिपरत्वाद्ब्रह्मणि समन्वयासिद्धिः सिद्धान्ते ज्ञेये समन्वयसिद्धिरिति फलम् । अथ सुषुप्तौ द्रष्टेति **शेषः** । श्रुतं पुरुषकर्तृत्वं प्राणस्य कथमित्यत आह—**ये चैत इति** ॥ सूत्रात्मकप्राणस्य विकाराः सूर्यादय इत्यत्र मानमाह—**कतम इति** ॥ यस्य

भामती ।

प्राणाशङ्का । उच्यते—ब्रह्म ते ब्रवाणीति बालाकिना गार्ग्येण ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञाय तत्तदादित्यादिगताब्रह्मपुरुषाभिधानेन न तावद्ब्रह्मोक्तम् । यस्य चाजातशत्रोः 'यो वै बालाके एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता यस्य वैतत्कर्म' इति वाक्यं न तेन ब्रह्माभिधानं प्रतिज्ञातम् । न चान्यदीयेनोपक्रमेणान्यस्य वाक्यं शक्यं नियन्तुम् । तस्मादजातशत्रोर्वाक्यसंदर्भपौर्वापर्यपर्यालोचनया योऽस्यार्थः प्रतिभाति स एव ग्राह्यः । अत्र

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

किंतु जगतः सर्वस्येत्याह—**यस्येति** । सामान्यविशेषार्थवाक्याभ्यां जगत्कर्ता ततो निष्कृष्टो द्रष्टव्य इत्याह—**स इति** । कर्मशब्दस्य रूढियोगाभ्यां संशयमाह—**तत्रेति** । विमृश्य पूर्वपक्षमाह—**किमिति** । प्राणस्य प्रथमप्राप्तौ हेतुं पृच्छति—**कुत इति** । एकवाक्ये सति सच्छब्दादसच्छब्दो नीतो वाक्यभेदे कर्मशब्दो ब्रह्मशब्दान्न शक्यो नेतुम् । अत्राप्येकवाक्यत्वे यथोत्तरसच्छब्दात्प्राचीनोऽसच्छब्दो नीतस्तथोत्तरकर्मशब्दाद्ब्रह्मशब्दस्य नयनमिति मत्वा हेतुमाह—**यस्येति** । क्वाचित्कहैरण्यगर्भमतद्योतिकर्मशब्दस्य ब्रह्मानुगुण्योक्तिद्वारा गतिसामान्यं संसाध्य समन्वयसाधनात्पादादिसंगतिः । पूर्वपक्षे प्राणजीवान्यतरस्य वेदितव्यतया ब्रह्मणि गतिसामान्यासिद्धिरुत्तरत्र परस्यैव तथात्वात्तत्सिद्धिरिति फलम् । श्रुतेऽपि कर्मशब्दे कथं प्राणधीरन्यत्रापि तद्योगात्तत्राऽऽह—**परिस्पन्देति** । कर्मशब्दस्य क्रियादृष्टसाधारण्यादसाधारणप्रमाणाभावे कथं परिस्पन्देन प्राणधीस्तत्राऽऽह—**वाक्येति** । करणोपरमानन्तर्यमथशब्दार्थः । प्राणशब्दस्यापि साधारण्यादनिर्णयं शंकित्वोक्तम्—**प्राणेति** । पुरुषकर्तृत्वेनोक्तस्य न प्राणत्वं तस्य तदकर्तृत्वादित्याशंक्याऽऽह—**ये चेति** । आदित्यादीनां प्राणावस्थाविशेषत्वे मानमाह—**कतम इति** । "महिमान एवैते" इत्यादिना पूर्वोक्तदेवतानां प्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणत्वोक्त्या तदवस्थात्वमुक्तमित्यर्थः । वाक्यान्तरे च लिङ्गस्यामूर्तरसस्य त्यदिति परोक्षसूत्रत्वोक्तेस्तस्येह त्यदिति प्राणत्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तस्य लिङ्गरूपादित्यादिदेवतात्वमित्याह—**स इति**।

१ र० टीकायामेतदितिप्रतीकमुपादाय जगदिति व्याख्यानाद् वैतदिति वैशिष्ट्येन पाठोयुक्तः न तु वै इति तदिति च भिन्नपदत्वेन युक्त इति भाति ।

३ । ९ । ९] इति श्रुत्यन्तरप्रसिद्धेः ॥ जीवो वाऽयमिह वेदितव्यतयोपदिश्यते । तस्यापि धर्माधर्मलक्षणं कर्म शक्यते श्रावयितुम्–"यस्य वैतत्कर्म" [कौ० ब्रा० ४ । १९] इति ॥ सोऽपि भोक्तृत्वाद्भोगोपकरणभूतानामेतेषां पुरुषाणां कर्तोपपद्यते॥ वाक्यशेषे च जीवलिङ्गमवगम्यते । यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुस्सुतं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दा-

रत्नप्रभा ।

महिमानः सर्वे देवा इति पूर्ववाक्ये दर्शितम् अतः सर्वदेवात्मकत्वात् स प्राणो ब्रह्म, यत्परोक्षम् । शास्त्रैकवेद्यत्वादित्यर्थः । पूर्वपक्षान्तरमाह–**जीवो वेति** ॥ **यत्कारणं** यस्माज्जीवं बोधयति, तस्मादस्ति सुप्तोत्थापनं जीवलिङ्गमिति **योजना** । "तौ ह पुरुषं सुप्तमाजग्मतुः" [बृ० २ । १ । १५] तं राजा हे "बृहन् पाण्डुरवासः सोमराजन्" [बृ० २ । १ । १५] इति **आमन्त्र्य** सम्बोध्य सम्बो-

भामती ।

च कर्मशब्दस्तावद्व्यापारे निरूढवृत्तिः । कार्ये तु क्रियत इति व्युत्पत्त्या वर्तते । न च रूढौ सत्यां व्युत्पत्तिर्युक्ताश्रयितुम् । न च ब्रह्मण उदासीनस्यापरिणामिनो व्यापारवत्ता । वाक्यशेषे च 'अथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इति श्रवणात्परिस्पन्दलक्षणस्य च कर्मणो यत्रोपपत्तिः स एव वेदितव्यतयोपदिश्यते । आदित्यादिगतपुरुषकर्तृत्वं च प्राणस्योपपद्यते, हिरण्यगर्भरूपप्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादिदेवतानाम् । 'कतम एको देवः प्राणः' इति श्रुतेः । उपक्रमानुरोधेन चोपसंहारे सर्वशब्दः सर्वान् पाप्मन इति च सर्वेषां भूतानामिति चापेक्षिकवृत्तिर्बहून् पाप्मनो बहूनां भूतानामित्येवंपरो द्रष्टव्यः । एकस्मिन् वाक्ये उपक्रमानुरोधादुपसंहारो वर्णनीयः । यदि तु दृप्तबालाकिमब्रह्मणि ब्रह्माभिधायिनमपोद्याजातशत्रोर्वचनं ब्रह्मविषयमेवान्यथा तु तदुक्ताद्विशेषं विवक्षोरब्रह्माभिधानमसंबद्धं स्यादिति मन्यते, तथापि नैतद्ब्रह्माभिधानं भवितुमर्हति, अपि तु जीवाभिधानमेव, यत्कारणं वेदितव्यतयोपन्यस्तस्य पुरुषाणां कर्तुर्वेदनायोपेतं बालाकिं प्रति बुबोधयिषुरजातशत्रुः सुप्तं पुरुषमामन्त्र्यामन्त्रणशब्दाश्रवणात् प्राणादीनामभोक्तृत्वमस्वामित्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात् प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं स्वामिनं प्रतिबोधयति । परस्तादपि 'तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैत आत्मान एनमात्मानं भुञ्जन्ति' इति श्रवणात् । यथा श्रेष्ठी प्रधानः पुरुषः स्वैर्भृत्यैः करणभूतैर्विषयान् भुङ्क्ते, यथा वा स्वा भृत्याः श्रेष्ठिनं भुञ्जन्ति । ते हि श्रेष्ठिनमशनाच्छादनादिग्रहणेन भुञ्जन्ति । एवमेवैष प्रज्ञात्मा जीव एतैरादित्यादिगतैरात्मभिर्विषयान् भुंक्ते । ते ह्यादित्यादय आलोकवृष्ट्यादिना साचिव्यमाचरन्तो जीवात्मानं भोजयन्ति, जीवात्मानमपि यजमानं तदुत्सृष्टहविरादानादादित्यादयो भुञ्जन्ति, तस्माज्जीवात्मैव ब्रह्मणोऽभेदाद्ब्रह्मेह वेदितव्यतयोपदिश्यते । **यस्य वैतत्कर्म इति** । जीवप्रयुक्तानां देहेन्द्रियादीनां कर्म जीवस्य भवति । कर्मजन्यत्वाद्वा धर्माधर्मयोः कर्मशब्दवाच्यत्वं रूढ्यनुसारात् । तौ च धर्माधर्मौ जीवस्य । धर्माधर्माक्षिप्तत्वाच्चादित्यादीनां भोगोपकरणानां तेष्वपि जीवस्य कर्तृत्वमुपपन्नम् । उपपन्नं च प्राणभृत्त्वाज्जीवस्य प्राणशब्दत्वम् । ये च प्रश्नप्रतिवचने–'क्वैष एतद् बालाके पुरुषोऽशयिष्ट यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यति'

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

पक्षान्तरमाह–**जीवो वेति** । तस्मिन्नमूर्ते कर्मशब्दायोगमाशंक्याऽऽह–**तस्येति** । तथाऽपि तनुमहिम्नोऽस्य नाऽऽदित्यादिकर्तृत्वमित्याशंक्यादृष्टद्वारा तद्योगमाह–**सोऽपीति** । कर्मशब्दस्य साधारणस्यादृष्टार्थत्वमुपेत्य कथं जीवोक्तिरित्याशंक्याऽऽह–**वाक्येति** । तदेव स्फुटयति–**यदिति** । "तौ ह सुप्तं पुरुषमाजग्मतुस्तमेतैर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे बृहत्पाण्डरवासः सोम राजन्निति स नोत्तस्थौ" इत्यादिना

श्रवणात्प्राणादीनामभोक्तृत्वं प्रतिबोध्य यष्टिघातोत्थानात्प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं भोक्तारं प्रतिबोधयति ॥ तथा परस्तादपि जीवलिङ्गमवगम्यते-"तद्यथा श्रेष्ठी स्वैर्भुङ्क्ते यथा वा स्वाश्श्रेष्ठिनं भुञ्जन्त्येवमेवैष प्रज्ञात्मैतैरात्मभिर्भुङ्क्ते एवमेवैते आत्मान एतमात्मानं भुञ्जन्ति" [कौ० ब्रा० ४ । २०] इति ॥ प्राणभृत्त्वाच्च जीवस्योपपन्नं प्राणशब्दत्वम् ॥ तस्माज्जीवमुख्यप्राणयोरन्यतर इह ग्रहणीयो, न परमेश्वरः ॥ तल्लिङ्गाऽनवगमादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमेश्वर एवायमेतेषां पुरुषाणां कर्त्ता स्यात् ॥ कस्मात् ॥ उपक्रमसामर्थ्यात् । इह हि बाला-

---

रत्नप्रभा ।

धनानभिज्ञत्वात्प्राणादेरनात्मत्वमुक्त्वा यष्ट्याघातेनोत्थाप्य जीवं बोधितवानित्यर्थः । **श्रेष्ठी** प्रधानः । **स्वैः** भृत्यैर्ज्ञातिभिरुपहृतं भुंक्ते **स्वा** ज्ञातयश्च तमुपजीवन्ति, **एवं** जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैः **भुङ्क्ते** ते च हविर्ग्रहणादिना जीवमुपजीवन्तीत्युक्तं भोक्तृत्वं जीवलिङ्गम् । **ननु** "प्राण एवैकधा भवति" [कौ० ब्रा० ३ । ३] इति श्रुतः प्राणशब्दो जीवे कथमित्यत आह-**प्राणभृत्त्वाच्चेति॥** सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति-**एवमिति** ॥ स च बालाकिर्ब्रह्मत्वभ्रान्त्या व्यष्टिलिङ्गरूपान्पुरुषानुक्त्वा राज्ञा

भामती ।

इति । अनयोरपि न स्पष्टं ब्रह्माभिधानमुपलभ्यते । जीवव्यतिरेकश्च प्राणात्मनो हिरण्यगर्भस्याप्युपपद्यते । तस्माज्जीवप्राणयोरन्यतर इह ग्राह्यो न परमेश्वर इति प्राप्तम् । **एवं प्राप्ते** उच्यते-'मृषावादिनमापोद्य बालाकिं ब्रह्मवादिनम् । राजा कथमसंबद्धं मिथ्या वा वक्तुमर्हति ॥' यथा हि केनचिन्मणिलक्षणज्ञमानिना काचे मणिरेष वेदितव्य इत्युक्ते परस्य काचोऽयं मणिर्न तल्लक्षणायोगादित्यभिधाय आत्मनो विशेषं जिज्ञापयिषोस्तत्त्वाभिधानमसंबद्धम् । अमणौ मण्यभिधानं न पूर्ववादिनो विशेषमापादयति स्वयमपि मृषाभिधानात् । तस्मादनेनोत्तरवादिना पूर्ववादिनो विशेषमापादयता मणितत्त्वमेव वक्तव्यम् । एवमजातशत्रुणा दृप्तबालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता जीवप्राणाभिधाने असंबद्धमुक्तं स्यात् । तयोर्वाऽब्रह्मणोर्ब्रह्माभिधाने मिथ्याभिहितं स्यात् । तथा च न कश्चिद्विशेषो बालाकेर्गार्ग्यादजातशत्रोर्भवेत् । तस्मादनेन ब्रह्मतत्त्वमभिधातव्यम् । तथा सत्यस्य न मिथ्यावद्यम् । तस्मात् 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इति ब्रह्मणोपक्रमात्,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

संबोधनशब्दाश्रुतेरचेतनत्वेनानात्मत्वं प्राणादेरुक्तातिरिक्तजीवोक्तेर्वाक्यशेषस्तदर्थो न हि ततोऽन्यो भोक्ताऽस्तीत्यर्थः । इतोऽपि वेदितव्यो जीव एवेत्याह-**तथेति** । परस्तादित्यनन्तरवाक्यापेक्षया पश्चादिति यावत् । श्रेष्ठी प्रधानपुरुषः स्वैर्भृत्यैरुपकरणैरित्येतत् । भृत्या वा प्रधानमशनाच्छादनादिनोपजीवन्तीत्याह-**यथेति** । एवं जीवोऽप्यादित्यादिभिः प्रकाशादिना भोगोपकरणैर्भुङ्क्ते । भृत्यवदादित्यादयोऽपि जीवं हविर्ग्रहणादिनोपजीवन्तीत्याह-**एवमिति** । 'अथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति' इति प्राणशब्दो जीवे कथं स्यात्तत्राऽऽह-**प्राणेति** । प्राणजीवयोरन्यतरस्य वेदितव्यत्वाद्बुतिसामान्यासिद्धिरित्युपसंहरति-**तस्मादिति** । 'ब्रह्म ते ब्रवाणि' इत्युपक्रमादुपसंहारे च स्वाराज्यफलोक्तेः सर्वपाप्मदाहलिङ्गात्क्रियत इति कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वस्य परस्मिन्नेव युक्तत्वात्परमात्मैवायमित्याशंक्य बालाकिवाक्यादजातशत्रुवाक्यनियमायोगाद्योगरूढ्योश्च रूढेर्बलीयस्त्वात्फलोक्तेश्चोपचरितार्थत्वान्नैवमित्याह-**नेति** । पूर्वपक्षमनूद्य सूत्राद्बहिरेव सिद्धान्तयति-**एवमिति** । लिङ्गासिद्धेरीश्वरे निरस्ते नियमासिद्धिरिति शङ्कते-**कस्मादिति** । यद्वाक्यशेषे संदिग्धं तन्निश्चितेनोपक्रमेण नेतव्यमित्याह-**उपक्रमेति** । तत्सामर्थ्यं दर्शयितुमुपक्रममाह-**इहेति** । तद्वाक्ये ब्रह्मणोपक्रमेऽपि किमिति राज्ञो वाक्यं तद्विषयं नियम्यते न हि भ्रान्तवाक्यादभ्रान्त-

किरजातशत्रुणा सह "ब्रह्म ते ब्रवाणीति" [बृ० २ । १ । १] संवदितुमुपचक्रमे । स च कतिचिदादित्याद्यधिकरणान्पुरुषान्मुख्यब्रह्मदृष्टिभाज उक्त्वा तूष्णीं बभूव ॥ तमजातशत्रुः "मृषा वै खलु मा संवादयिष्ठा ब्रह्म ते प्रब्रवाणीति" [कौ० ब्रा० ४ । १९] अमुख्यब्रह्मवादितयाऽपोद्य तत्कर्त्तारमन्यं वेदितव्यतयोपचिक्षेप ॥ यदि सोऽप्यमुख्यब्रह्मदृष्टिभाक् स्यादुपक्रमो बाध्येत ॥ तस्मात्परमेश्वर एवायं भवितुमर्हति ॥ कर्तृत्वश्चैतेषां पुरुषाणाम् । न परमेश्वरादन्यस्य स्वातन्त्र्येणावकल्पते ॥ "यस्य वैतत्कर्म" [कौ० ब्रा० ४ । १९] इत्यपि नायं परिस्पन्दलक्षणस्य धर्माधर्मलक्षणस्य वा कर्मणो निर्देशः ।

रत्नप्रभा ।

निरस्तस्तूष्णीं स्थितः । तदुक्तं ब्रह्म मृषेत्युक्त्वा राज्ञोच्यमानं ब्रह्मैवेति वक्तव्यम् । अन्यथा राज्ञोऽपि मृषावादित्वप्रसङ्गादित्याह—**यदि सोऽपीति** ॥ वेदितव्योऽपीत्यर्थः । मुख्यं पुरुषकर्तृत्वं ब्रह्मण एव लिङ्गम् । प्राणजीवयोस्तन्नियम्यत्वेनाऽस्वातन्त्र्यादित्याह—**कर्तृत्वं चेति** ॥ **यदुक्तं** चलनाऽदृष्टयोर्वाचकः कर्मशब्दः प्राणजीवयोरुपस्थापक इति, **तन्नेत्याह—यस्येति** ॥ अनेकार्थकाच्छब्दादन्यतरार्थस्य प्रकरणादुपपदाद्वा ग्रहणं न्याय्यम् । अत्र प्रकरणोपपदयोरसत्त्वात्कस्य ग्रहणमिति संशये पुरुषकर्तृपदसान्निध्यात्क्रियत इति

भामती ।

'सर्वान् पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यं पर्येति य एवं वेद' इति च सति संभवे सर्वश्रुतेरसंकोचान्निरतिशयेन फलेनोपसंहारात्, ब्रह्मवेदनादन्यतश्च तदनुपपत्तेः, आदित्यादिपुरुषकर्तृत्वस्य च स्वातन्त्र्यलक्षणस्य मुख्यस्य ब्रह्मण्येव संभवादन्येषां हिरण्यगर्भादीनां तत्पारतन्त्र्यात्, 'क्वैष एतद्बालाके' इत्यादेर्जीवाधिकरणभवनापादनप्रश्नस्य 'यदा सुप्तः स्वप्नं न कंचन पश्यत्यथास्मिन् प्राण एवैकधा भवति' इत्यादेरुत्तरस्य च ब्रह्मण्येवोपपत्तेर्ब्रह्मविषयत्वं निश्चीयते । अथ कस्मान्न भवतो हिरण्यगर्भगोचरे एव प्रश्नोत्तरे, तथा च नैताभ्यां ब्रह्मविषयत्वसिद्धिरित्येतन्निराचिकीर्षुः पठति—एतस्मादात्मनः प्राणा यथा यथायतनं प्रतिष्ठन्त इति । एतदुक्तं भवति—आत्मैव भवति जीवप्राणादीनामधिकरणं नान्यदिति । यद्यपि च जीवो नात्मनो भिद्यते तथाप्युपाध्यवच्छिन्नस्य परमात्मनो जीवत्वेनोपाधिभेदाद्भेदमारोप्याधाराधेयभावो द्रष्टव्यः । एवं च जीवभवनाधारत्वमपादानत्वं च परमात्मन उपपन्नम् । तदेवं बालाक्यजातशत्रुसंवादवाक्यसंदर्भस्य ब्रह्मपरत्वे स्थिते **यस्य वैतत्कर्म** इति व्यापाराभिधाने न संगच्छत इति कर्मशब्दः कार्याभिधायी भवति, एतदिति सर्वनामपरामृष्टं च तत्कार्यं, सर्वनाम चेदं संनिहितपरामर्शि, न च किंचिदिह शब्दोक्तमस्ति संनिहितम् । न चादित्यादिपुरुषाः संनिहिता अपि परामर्शार्हाः । बहुत्वात् पुल्लिङ्गत्वाच्च ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वाक्यं नियन्तुं शक्यं तत्राऽऽह—**स चेति** । बालाकिना ब्रह्म नोक्तं चेत्तस्यैवोपक्रमो विरुध्येत राज्ञस्तु तथाऽनुपक्रमान्न तद्विरोधस्तेन तद्वाक्यस्याब्रह्मार्थतेत्याशंक्याऽऽह—**तमिति** । तथाऽपि कथं वेदितव्यस्य ब्रह्मत्वं तत्राऽऽह—**यदीति** । राज्ञा बालाकेरब्रह्मवादिनो विशेषमात्मनो दर्शयता मुख्यं ब्रह्मैव वाच्यमन्यथा स्वस्यापि मृषावादित्वात्ततोऽविशेषादित्यर्थः । उपक्रमसामर्थ्यसिद्धमुपसंहरति—**तस्मादिति** । इतश्चेश्वर एव वेदितव्य इत्याह—**कर्तृत्वं चेति** । प्राणावस्थाविशेषत्वादादित्यादीनां तस्य तत्कर्तृत्वं युक्तं भोक्तुरप्यदृष्टद्वारा भोगोपकरणादित्यादिकर्तृत्वं स्यादित्याशंक्य निरङ्कुशं तत्कर्तृत्वमीश्वरस्यैवेति विशिनष्टि—**स्वातन्त्र्येणेति** । किंच कर्मशब्दस्य चलनादृष्टयो रूढस्यान्यतरार्थत्वानियमात्क्रियत इति जगदर्थत्वात्तत्कर्तृत्वेन ब्रह्मैव ग्राह्यमित्याह—**यस्येति** । एतच्छब्दस्य प्रकृतार्थत्वात्तत्समभिव्याहृतकर्मशब्दस्य तद्वशादन्यतरार्थत्व-

तयोरन्यतरस्याप्यप्रकृतत्वाद्, असंशब्दितत्वाच्च ॥ नापि पुरुषाणामयं निर्देशः "एतेषां पुरुषाणां कर्त्ता" [कौ० ब्रा० ४ । १९] इत्येवं तेषां निर्दिष्टत्वात्, लिङ्गवचनविगानाच्च॥ नापि पुरुषविषयस्य करोत्यर्थस्य क्रियाफलस्य वायं निर्देशः। कर्तृशब्देनैव तयोरुपात्तत्वात्। पारिशेष्यात्प्रत्यक्षसन्निहितं जगत्सर्वनाम्नैतच्छब्देन निर्दिश्यते ॥ क्रियत इति च तदेव जगत्कर्म ॥ ननु जगदप्यकृतमसंशब्दितं च॥ सत्यमेतत्॥ तथाप्यसति विशेषोपादाने साधारणेनार्थेन सन्निधानेन सन्निहितवस्तुमात्रस्यायं निर्देश इति गम्यते। न विशिष्टस्य कस्यचित्। विशेषसन्नि-

रत्नप्रभा।

योगाज्जगद्ग्रहणमित्यर्थः। एतत्कर्मेतिप्रकृतपरामर्शात् पुरुषाः पूर्वोक्ताः कर्मशब्देन निर्दिश्यन्तामित्यत आह–**नापीति**॥ पौनरुक्त्यापातात् पुरुषाणां नपुंसकैकवचनेन परामर्शायोगाच्चेत्यर्थः। **ननु** पुरुषोत्पादकस्य कर्त्तुर्व्यापारः करोत्यर्थ उत्पादनम्। तस्य फलं पुरुषजन्म। तदन्यतरवाची कर्मशब्दोऽस्त्वित्यत आह–**नापीति**॥ **कर्तृशब्देनेति**॥ क्रियाफलाभ्यां विना कर्त्तृत्वायोगात् कर्त्तृशब्देनैव तयोर्ग्रहणमित्यर्थः। जगतोऽपि प्रकरणोपपदे न स्त इत्युक्तमङ्गीकरोति–**सत्यमिति**॥ प्रकरणादिकं हि सर्वनाम्नः संकोचकम्। तस्मिन्नसति सामान्येन बुद्धिस्थं सर्वमेव गृह्यते। अत्र च संकोचकासत्त्वात् सर्वार्थकेन सर्वनाम्ना बुद्धिस्थस्य कार्यमात्रस्य कर्मशब्दो वाचक इत्याह–**तथापीति**॥ **किञ्च** जगदे-

भामती।

एतदिति चैकस्य नपुंसकस्याभिधानात्, 'एतेषां पुरुषाणां कर्ता' इत्यनेनैव गतार्थत्वाच्च। तस्मादशब्दोक्तमपि प्रत्यक्षसिद्धं संबन्धार्हं जगदेव परामृष्टव्यम्। **एतदुक्तं भवति**। अत्यल्पमिदमुच्यते, एतेषामादित्यादिगतानां जगदेकदेशभूतानां कर्तेति, किंतु कृत्स्नमेव जगद्यस्य कार्यमिति वाशब्देन सूच्यते। जीवप्राणशब्दौ च ब्रह्मपरौ जीवशब्दस्य ब्रह्मोपलक्षणपरत्वात्। न पुनर्ब्रह्मशब्दो जीवोपलक्षणपरः। तथा सति हि बह्वसमञ्जसं स्यादित्युक्तम्। न चानधिगतार्थावबोधनस्वरसस्य शब्दस्याधिगतबोधनं युक्तम्। नाप्यनधिगतेनाधिगतोपलक्षणमुपपन्नम्। नच संभवत्येकवाक्यत्वे वाक्यभेदो न्याय्यः। वाक्यशेषानुरोधेन च जीवप्राणपरमात्मोपासनात्रयविधाने वाक्यत्रयं भवेत्। पौर्वापर्यपर्यालोचनया तु ब्रह्मोपासनपरत्वे एकवाक्यतैव। तस्मान्न जीवप्राणपरत्वमपि तु ब्रह्मपरत्वमेवेति सिद्धम्। स्यादेतत्। निर्दिश्यन्तां पुरुषाः कार्यास्तद्विषया तु कृतिरनिर्दिष्टा तत्फलं वा कार्यस्योत्पत्तिस्ते यस्येदं कर्मेति निर्देक्ष्येते, ततः कुतः पौनरुक्त्यमित्यत आह–**नापि पुरुषविषयस्येति**। एतदुक्तं भवति–कर्तृशब्देनैव कर्तारमभिदधता तयोरुपात्तत्वादाक्षिप्तत्वात्।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

धीरित्याशंक्याऽऽह–**तयोरिति**। उपपदाभावाच्च तस्य नान्यतरार्थतेत्याह–**असंशब्दितत्वाच्चेति**। एतच्छब्देन प्रकृतगामिना प्रकृतत्वात्पुरुषा एव परामृश्यन्ते न जगदित्याशंक्याऽऽह–**नापीति**। तदनुक्तौ हेत्वन्तरमाह–**लिङ्गेति**। पुरुषाणां बहुत्वात्पुँल्लिङ्गशब्दवाच्यत्वादेतदित्येकस्य नपुंसकस्य चोक्तेर्न पुरुषोक्तिरित्यर्थः। पुरुषाणां पृथक्कथनेऽपि तदर्थक्रियायास्तत्फलस्य च कार्यजन्मनोऽनुक्तत्वादेतत्कर्मेति तदुक्तौ न पौनरुक्त्यमित्याशंक्याऽऽह–**नापीति**। क्रियातत्फले कर्तारं वदता कर्तृशब्देनैवाऽऽक्षिप्ते ताभ्य कर्तुरवच्छेदादित्यर्थः। परिशेषसिद्धमर्थमाह–**पारिशेष्यादिति**। तस्य कथं कर्मशब्दत्वं न हि तच्चलनमदृष्टं वा तत्राऽऽह–**क्रियत इति**। प्रकरणोपपदयोरसत्त्वाविशेषे सर्वनामसमानाधिकृतकर्मशब्दस्य कर्मव्युत्पत्त्या कुतो जगदर्थतेति शङ्कते–**नन्विति**। सर्वनाम्नः संनिहितार्थत्वादुपपदाद्यभावे विशेषे संकोचायोगादेतच्छब्दसहितकर्मशब्देन जगदेवोक्तमित्याह–**सत्यमिति**। किंचाप्रकृतत्वमपि जगतो नास्ति

धानाभावात् ॥ पूर्वत्र च जगदेकदेशभूतानां पुरुषाणां विशेषोपादानादविशेषितं जगदेवेहोपादीयत इति गम्यते ॥ एतदुक्तं भवति—य एतेषां पुरुषाणां जगदेकदेशभूतानां कर्त्ता किमनेन विशेषेण, यस्य वा कृत्स्नमेव जगदविशेषितं कर्मेति ॥ वाशब्द एकदेशावच्छिन्नकर्तृत्वव्यावृत्त्यर्थः ॥ ये बालाकिना ब्रह्मत्वाभिमताः पुरुषाः कीर्तितास्तेषामब्रह्मत्वख्यापनाय विशेषोपादानम् ॥ एवं ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन सामान्यविशेषाभ्यां जगतः कर्त्ता वेदितव्यतयोपदिश्यते ॥ परमेश्वरश्च सर्वजगतः कर्त्ता सर्ववेदान्तेष्ववधारितः ॥ १६ ॥

जीवमुख्यप्राणलिङ्गान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम् ॥ १७ ॥

अथ यदुक्तं वाक्यशेषगताज्जीवलिङ्गान्मुख्यप्राणलिङ्गाच्च तयोरेवान्यतरस्येह ग्रहणं न्याय्यं, न परमेश्वरस्येति ॥ तत्परिहर्तव्यमत्रोच्यते ॥ परिहृतं चैतत् "नोपासात्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तद्योगाद्" [१ । १ । ३१] इत्यत्र ॥ त्रिविधं ह्यत्रोपासनमेवं सति प्रसज्येत—जीवोपासनं

रत्नप्रभा ।

कदेशोक्त्या जगत् प्रकृतमित्याह—**पूर्वत्रेति** ॥ जगद्ग्रहे पुरुषाणामपि ग्रहात् पृथगुक्तिर्व्यर्थेत्यत आह—**एतदुक्तमिति** ॥ स वेदितव्य इति **सम्बन्धः** । पुरुषमात्रनिरूपितं कर्तृत्वमिति भ्रान्तिनिरासार्थो **वाशब्दः** । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्यत्र **यथा** ब्राह्मणशब्दः परिव्राजकान्यविषयः, **तथात्र** कर्मशब्दः पुरुषान्यजगद्वाचीत्याह—**एवमिति** ॥ अस्तु जगत्कर्त्ता वेदितव्यः । परमेश्वरस्य किमायातमित्यत आह—**परमेश्वरेति** ॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुक्त्वा पूर्वपक्षबीजमनूद्य दूषयति—**जीवमुख्यप्राणलिंगान्नेति चेत्तद्व्याख्यातम्** ॥ इति उक्तमेव स्मारयति—**त्रिविधमिति** ॥

भामती ।

न हि कृतिं विना कर्ता भवति । नापि कृतिर्भावनापराभिधाना भूतिमुत्पत्तिं विनेत्यर्थः । ननु यदीदमा- जगत्परामृष्टं ततस्तदन्तर्भूताः पुरुषा अपीति य एतेषां पुरुषाणामिति पुनरुक्तमित्यत आह—**एतदुक्तं भवति—य एषां पुरुषाणामिति** ॥ १६ ॥ १७ ॥ ननु 'प्राण एवैकधा भवति' इत्यादिकादपि वाक्याज्जीवा-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तदेकदेशानां पुरुषाणां प्रकृतत्वात्तद्द्वारा कृत्स्नजगदुक्तियोगादित्याह—**पूर्वत्रेति** । तर्हि तन्मात्रमेव सर्वनाम्ना ग्राह्यं श्रुतिलक्षणयोः श्रुतेरौचित्यादित्याशंक्य तदत्यागान्नैवमित्याह—**अविशेषितमिति** । तर्हि सर्वनाम्ना जगद्ग्राहिणा पुरुषाणामपि ग्रहादेतेषामित्यादिपृथगुक्तिरनर्थिकेत्याशंक्याऽऽह—**एतदिति** । यस्य कृत्स्नं जगत्कर्म स वेदितव्य इति संबन्धः । वाशब्दाद्वेदितृविकल्पं प्रत्याह—**वाशब्द इति** । तथाऽपि 'पुरुषाणां कर्ता यस्य वैतत्कर्म' इति कुतो भेदोक्तिर्जगत्कर्तृत्वोक्तेरेवाऽऽदित्यादिकर्तृत्वसिद्धेरित्याशंक्याऽऽह—**य इति** । उक्तन्यायात्कर्मशब्दस्य जगदर्थत्वे वाक्यार्थमुपसंहरति—**एवमिति** । ब्राह्मणा भोजयितव्याः परिव्राजकाश्चेत्युक्ते सामान्यविशेषाभ्यां संनिहितसर्वब्राह्मणग्रहणवदत्रापि व्यपदेशाभ्यां सर्वजगत्कर्ता वेदितव्यत्वेनोक्त इत्यर्थः । तथाऽपि कथं वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वमपरस्यापि जगत्कर्तुर्वेदितव्यत्वयोगात्तत्राऽऽह—**परमेति** । उपनिषदामैदंपर्यालोचनायामन्यस्य सर्वजगत्कर्तृत्वायोगादत्र कृत्स्नजगत्कर्ता वेदितव्यः पर एवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ सिद्धान्तमुक्त्वा परोक्तमनूद्य प्रत्याह—**जीवेति** । अनुवादं विवृणोति—**अथेति** । सूत्रावयवेन परिहरति—**अत्रेति** । उक्तमेव संक्षिप्य स्मारयति—**त्रिविधमिति** । अस्तूपास्तित्रैविध्यं का क्षतिः ?

मुख्यप्राणोपासनं ब्रह्मोपासनं चेति॥ न चैतन्न्याय्यम्॥ उपक्रमोपसंहाराभ्यां हि ब्रह्मविषयत्वमस्य वाक्यस्यावगम्यते ॥ तत्रोपक्रमस्य तावद्ब्रह्मविषयत्वं दर्शितम् ॥ उपसंहारस्यापि निरतिशयफलश्रवणाद्ब्रह्मविषयत्वं दृश्यते-"सर्वान्पाप्मनोऽपहत्य सर्वेषां च भूतानां श्रैष्ठ्यं स्वाराज्यमाधिपत्यं पर्येति य एवं वेद" [कौ० ब्रा० ४ । २०] इति ॥ नन्वेवं सति प्रतर्दनवाक्यनिर्णयेनैवेदमपि वाक्यं निर्णीयेत॥ न निर्णीयते ॥ "यस्य वैतत्कर्म" इत्यस्य ब्रह्मविषयत्वेन तत्रानिर्धारितत्वात् ॥ तस्मादत्र जीवमुख्यप्राणशङ्का पुनरुत्पद्यमाना निवर्त्यते ॥ प्राणशब्दोऽपि ब्रह्मविषयो दृष्टः-"प्राणबन्धनं हि सोम्य मनः" [छां० ६।८ । २] इति ॥ अत्र जीवलिङ्गमप्युपक्रमोपसंहारयोर्ब्रह्मविषयत्वादभेदाभिप्रायेण योजयितव्यम् ॥१७॥

अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्यानाभ्यामपि चैवमेके ॥ १८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यं-जीवप्रधानं वेदं वाक्यं स्याद्, ब्रह्मप्रधानं वेति। यतोऽन्यार्थं जीवपरामर्शं ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थमस्मिन्वाक्ये जैमिनिराचार्यो मन्यते ॥ कस्मात् ॥ प्रश्नव्याख्यानाभ्याम्-प्रश्नस्तावत्सुप्तपुरुषप्रतिबोधनेन प्राणादिव्यतिरिक्ते जीवे प्रतिबोधिते पुनर्जीवव्यतिरिक्तविषयो

रत्नप्रभा ।

श्रैष्ठ्यं गुणाधिक्यम् । आधिपत्यं नियन्तृत्वम्, स्वाराज्यम् अनियम्यत्वमिति भेदः । सम्भवति एकवाक्यत्वे वाक्यभेदो हि नेष्यत इत्युक्तं चेत् पुनरुक्तिः स्यादिति शङ्कते-नन्वेवमिति ॥ कर्मशब्दस्य रूढ्या पूर्वपक्षप्राप्तौ तन्निरासार्थमस्यारम्भो युक्त इत्याह-नेत्यादिना ॥ प्राणशब्दजीवलिङ्गयोर्गतिमाह-प्राणशब्दोऽपीति ॥ १७ ॥ मनो जीवः । जीवलिङ्गेन ब्रह्मैव लक्ष्यते इत्युक्तम् । इदानीं तल्लिङ्गेन जीवोक्तिद्वारा ब्रह्म ग्राह्यमित्याह-अन्यार्थं तु जैमिनिः प्रश्नव्याख्याभ्यामपि चैवमेके इति॥ जीवपरा-

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह-न चेति । उपक्रमोपसंहारैकरूप्यसिद्धवाक्यैक्यभङ्गान्न त्रैविध्यमित्यर्थः । हेत्वसिद्धमाशंक्योक्तम्-तत्रेति । दर्शितमुपक्रमसामर्थ्यादित्यादिनेति शेषः । तथाऽपि कथमुपसंहारस्य ब्रह्मार्थत्वं तत्राऽऽह-उपसंहारस्येति । श्रैष्ठ्यं गुणाधिक्यम् । आधिपत्यमैश्वर्यम् । स्वाराज्यमनन्याधीनत्वम् । प्रातर्दनविचारेण गतत्वादधिकरणमिदमनर्थकमिति शङ्कते-नन्विति। तत्रोपक्रमोपसंहारैकरूप्यादेकवाक्यत्वे जीवप्राणलिङ्गे ब्रह्मपरतया नीते तुल्यमत्रापि वाक्यैक्यमिति नार्थोऽधिकरणस्येत्यर्थः । कर्मशब्दस्यात्र चलनादृष्टयो रूढेस्तद्वशाद्वाक्यस्य जीवप्राणान्यतरपरत्वाद्वाक्यभेदे शंकिते तन्निरासार्थमधिकरणमित्याह-नेत्यादिना । तस्मादनन्तरोक्तायस्येत्यादिवाक्यादिति यावत् । प्रकृताधिकरणं सप्तम्यर्थः । यत्तु वाक्यशेषे प्राणशब्दान्मुख्यप्राणार्थं वाक्यमिति तत्राऽऽह-प्राणेति । मनस्तदुपाधिको जीवः प्राणबन्धनं परमात्माश्रयः । यत्तु वाक्यशेषे जीवलिङ्गं दृष्टमिति तत्राऽऽह-जीवेति ॥ १७ ॥ जीवलिङ्गेनापि लक्ष्यते प्रत्यग्ब्रह्मेत्युक्तमिदानीं तल्लिङ्गाज्जीवोक्तिमुपेत्य वाक्यतात्पर्यगम्यं ब्रह्मैवेत्याह-अन्यार्थं त्विति । इतश्च वाक्यं ब्रह्मार्थमेवेति सूत्रं व्याकरोति-अपि चेति । तत्र तुशब्दं व्याकुर्वन्प्रतिजानीते-नैवेति । तत्र हेतुत्वेनान्यार्थमित्यादि विभजते-यत इति । जीवपरामर्शस्य ब्रह्मप्रतिपत्त्यर्थत्वे हेतुं पृच्छति-कस्मादिति । सौत्रं पदमादाय प्रश्नं व्याचष्टे-प्रश्न इति । जीवाधिकरणभवनापादानविषयत्वाज्जीवातिरिक्तार्थता प्रश्नस्ये-

दृश्यते–"क्वैष एतद्बालाके पुरुषोऽशयिष्ट क्व वा एतदभूत् कुत एतदागाद्" [कौ० ब्रा० ४ । १९] इति ॥ प्रतिवचनमपि "यदा सुप्तः स्वप्नं न कञ्चन पश्यत्यथास्मिन्प्राण एवैकधा भवति" [कौ० ब्रा० ४ । १९] इत्यादि, "एतस्मादात्मनः प्राणा यथाऽऽयतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यो लोकाः" [कौ० ब्रा०४।१९] इति च ॥ सुषुप्तिकाले च परेण ब्रह्मणा जीव एकतां गच्छति, परस्माच्च ब्रह्मणः प्राणादिकं जगज्जायत इति वेदान्तमर्यादा ॥ तस्माद्यत्रास्य जीवस्य निस्सम्बोधः–स्वच्छतारूपस्स्वाप उपाधिजनितविशेषविज्ञानरहितं स्वरूपं, यतस्तद्भ्रंशरूपमाग-

रत्नप्रभा ।

मर्शस्य जीवाधिकरणब्रह्मज्ञानार्थत्वे प्रश्नमाह–**क्वैष इति** ॥ हे बालाके **एतत्** शयनं विशेषज्ञानाभावरूपं यथा स्यात्तथाऽह एष पुरुषः **क्वाशयिष्ट** कस्मिन्नधिकरणे शयनं कृतवानित्यर्थः । एकीभावाश्रयज्ञानार्थं पृच्छति–**क्व वा इति** ॥ **एतद्** भवनमेकीभावरूपं **यथा** स्यात्तथा **एष पुरुषः क्वाभूत्** सुप्तः । केनैक्यं प्राप्नोतीति यावत् । उत्थानाऽपादानं पृच्छति–**कुत इति**॥**एतद्** आगमनमैक्यभ्रंशरूपं **यथा** स्यात् **तथा** पुरुषः कुत आगत इत्यर्थः । प्रश्नमुक्त्वा व्याख्यानमाह–**प्रतिवचनमिति**॥ शयनभवनयोराधार उत्थानाऽपादानञ्च प्राणशब्दितं ब्रह्मैवेत्यर्थः।उत्तरे प्राणोक्तेः प्रश्नोऽपि प्राणविषय इत्यत आह–**सुषुप्तिकाले चेति**॥ जगद्धेतुत्वजीवैक्याभ्यां प्राणोऽत्र ब्रह्मेत्यर्थः ॥ जीवोक्तेरन्यार्थत्वमुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ **निस्सम्बोधता** विशेषधीशून्यता । **स्वच्छता** विक्षेपमलशून्यता । भेदभ्रान्तिशून्यतास्वरूपमैक्यमाह–**उपाधीति** ॥

भामती ।

तिरिक्तः कुतः प्रतीयत इत्यतो वाक्यान्तरं पठति–**एतस्मादात्मनः प्राणा इति** । अपि च सर्ववेदान्तसिद्धमेतदित्याह–**सुषुप्तिकाले चेति** । वेदान्तप्रक्रियायामेवोपपत्तिमुपसंहारव्याजेनाह–**तस्माद्यत्रास्य** आत्मनो यतो निःसंबोधोऽतः स्वच्छतारूपमिव रूपमस्येति स्वच्छतारूपो न तु स्वच्छतैव । लयविक्षेपसंस्कारयोस्तत्र भावात् । समुदाचरद्वृत्तिविक्षेपाभावमात्रेणोपमानम् । एतदेव विभजते–उपाधिभिः अन्तःकरणादिभिः जनितं यद्विशेषविज्ञानं घटपटादिविज्ञानं तद्रहितं स्वरूपमात्मनः यदि विज्ञानमित्येवोच्येत ततस्तदविशिष्टमनवच्छिन्नं सद्ब्रह्मैव स्यात्तच्च नित्यमिति नोपाधिजनितं नापि तद्रहितं स्वरूपं ब्रह्मस्वभावस्याप्रहाणात् । अत उक्तम्–**विशेषेति** । यदा तु लयलक्षणाविद्योपबृंहितो विक्षेपसंस्कारः समुदाचरति तदा विशेषविज्ञानोत्पादात्स्वप्नजागरावस्थातः परमात्मनो रूपाद् भ्रंशरूपमागमनमिति । न केवलं

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्यर्थः । तत्राधिकरणप्रश्नमुदाहरति–**क्वैष इति** । हे बालाके शयनमेतद्यथा तथैष पुरुषः कस्मिन्नधिकरणे स्वापे शयनं कृतवानित्यर्थः । भवनायतनं पृच्छति–**क्वेति** । एतद्भवनं यथा स्यात्तथा काऽऽश्रये सुप्तोऽभूदित्यर्थः । स्वापे शयनभवनयोराधारं पृष्ट्वोत्थानावस्थायामागमनापादानं पृच्छति–**कुत इति** । एतदागमनं यथा तथा कस्मादुद्बोधदशायामागादुत्थानं कृतवानित्यर्थः । व्याख्यानं व्याचष्टे–**प्रतिवचनमिति** । तत्र प्राणशब्दात्कुतो ब्रह्मधीस्तत्राऽऽह–**एतस्मादिति** । सर्वकारणत्वोक्तेरत्र ब्रह्म सिद्धमित्यर्थः । सर्ववेदान्तप्रसिद्धं चैतदित्याह–**सुषुप्तीति** । उक्तमर्थमुपसंहारव्याजेनोपपादयति–**तस्मादिति** । यतो निःसंबोधः स्वच्छतारूपः स्वापो विक्षेपाभावात्सोऽस्य जीवस्य यत्र भवति स परमात्मेति योज्यम् । ननु निःसंबोधित्वं स्वापस्यासिद्धं 'न हि द्रष्टुः' इत्यादिश्रुतेस्तत्राऽऽह–**उपाधीति** । अत एवोक्तं 'पश्यन्वै तन्न पश्यति' इति । आगत्यपादानमपि ब्रह्मैवेत्याह–**यत इति** । तद्भ्रंशेत्यत्र तच्छब्दः स्वापार्थः । न

मनं, सोऽत्र परमात्मा वेदितव्यतया श्रावित इति गम्यते ॥ अपि चैवमेके शाखिनो वाजसनेयिनोऽस्मिन्नेव बालाक्यजातशत्रुसंवादे स्पष्टं विज्ञानमयशब्देन जीवमाम्नाय तद्व्यतिरिक्तं परमात्मानमामनन्ति—"य एष विज्ञानमयः पुरुषः क्वैतदाभूत्कुत एतदागाद्" [बृ० २ । २ । १६] इति प्रश्ने, प्रतिवचनेऽपि—"य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिञ्छेते" [बृ० २ । २ । १७] आकाशशब्दश्च परमात्मनि प्रयुक्तः—"दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः" [छां० ८ । १ । १] इति ॥ अत्र "सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति" [बृ० २ । २ । २०] इति चोपाधिमतामात्मनामन्यतो व्युच्चरणमामनन्तः परमात्मानमेव कारणत्वेनाऽऽमनन्तीति गम्यते ॥ प्राणादिनिराकरणस्यापि सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेशोऽभ्युच्चयः ॥ १८ ॥ इति जगद्वाचित्वाधिकरणम् ॥ (५) ॥

रत्नप्रभा ।

प्रश्नव्याख्यानयोर्ब्रह्मविषयत्वे शाखान्तरसंवादमाह—**अपि चैवमेके शाखिन इति** ॥ **ननु** तत्राकाशः सुषुप्तिस्थानमुक्तम् । न ब्रह्मेत्यत आह—**आकाशेति** ॥ उपाधिद्वारा प्रमात्रात्मजन्महेतुत्वाच्चाकाशो ब्रह्मेत्याह—**सर्व इति** ॥ एवं जीवनिरासार्थकत्वेन सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासपरत्वेनापि व्याचष्टे—**प्राणेति** ॥ अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशं ब्रह्मज्ञानार्थं मन्यते **जैमिनिः** । उक्तप्रश्नव्याख्यानाभ्यां वाक्यस्य ब्रह्मपरत्वात् । **अपि चैके** शाखिन एवमेव प्राणातिरिक्तं जीवात्मानमामनन्तः प्राणस्य वाक्यार्थत्वं वारयन्तीति **सूत्रयोजना** । अतिरिक्तजीवोपदेशः प्राणनिराकरणस्याप्यभ्युच्चयः, हेत्वन्तरमिति

भामती ।

कौषीतकिब्राह्मणे, वाजसनेयेऽप्येवमेव प्रश्नोत्तरयोर्जीवव्यतिरिक्तमामनन्ति परमात्मानमित्याह—**अपि चैवमेक इति** । नन्वत्राकाशं शयनस्थानं तत्कुतः परमात्मप्रत्यय इत्यत आह—**आकाशशब्दश्चेति** । न तावन्मुख्यस्याकाशस्यात्माधारत्वसंभवः । यदपि च द्वासप्ततिसहस्रहिताभिधाननाडीसंचारेण सुषुप्त्यवस्थायां पुरीतदवस्थानमुक्तं तदप्यन्तःकरणस्य । तस्मात् 'दहरोऽस्मिन्नन्तराकाशः' इतिवदाकाशशब्दः परमात्मनि मन्तव्य इति । प्रथमं भाष्यकृता जीवनिराकरणाय सूत्रमिदमवतारितम् । तत्र मन्दधियां नेदं प्राणनिराकरणायेति बुद्धिर्मा भूदित्याशयवानाह—**प्राणनिराकरणस्यापीति** । तौ ह बालाक्यजातशत्रू सुप्तं पुरुषमाजग्मतुः । तमजातशत्रुर्नामभिरामन्त्रयांचक्रे 'बृहत् पाण्डुरवासः सोमराजन्' इति । स आमन्त्र्यमाणो नोत्तस्थौ । तं पाणिनापेषं बोधयांचकार । स होत्तस्थौ । 'स होवाचाजातशत्रुर्यत्रैष एतत्सुप्तोऽभूत्,इत्यादि।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

केवलं कौषीतकिनां प्रश्नादिना जीवातिरिक्ताम्नानं किंतु वाजसनेयिनामपीत्याह—**अपि चेति** । **तदेति** स्वापोक्तिः । नन्वाकाशस्तत्र शयनस्थानमुक्तं न ब्रह्म तत्राऽऽह—**आकाशेति** । इतश्च प्रत्युक्तेर्ब्रह्मार्थतेत्याह—**सर्व इति** । जीवनिरासतया सूत्रं व्याख्याय प्राणनिरासेऽपि तस्य तात्पर्यमाह—**प्राणेति** । अस्मिन्वाक्ये प्राणोपदेशमन्यार्थमेवातिरिक्तात्मप्रतिपत्त्यर्थं जैमिनिर्मन्यते । प्राणातिरिक्ताज्जीवादपि व्यतिरिक्तार्थाभ्यामुक्तप्रश्नप्रत्युक्तिभ्यां प्राणमात्रे वाक्यस्यापर्यवसानात् । किंच । वाजसनेयिनोऽपि यत्रैव एतदित्यादिना प्राणादिव्यतिरिक्तं जीवं वदन्तो वाक्यस्य परस्मिन्पर्यवसानं पश्यन्तीति सूत्रस्यात्र योजना । तदेवं जीवप्राणातिरिक्ते ब्रह्मणि दर्शितवाक्यान्वयादनपवादं वेदान्तानां ब्रह्मणि गतिसामान्यमिति ॥ १८ ॥ ॥ (५) ॥ जीवेतरपरविषयत्वे प्रश्नादिना वाक्यस्योक्ते जीवपरभेदमाशंक्याऽऽत्मशब्दोपक्रान्तस्य ब्रह्मधर्मव-

वाक्यान्वयात् ॥ १९ ॥ (६) ॥

बृहदारण्यके मैत्रेयीब्राह्मणेऽभिधीयते–"न वा अरे पत्युः कामाय" [बृ० २ । ४ ।५] इत्युपक्रम्य "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनेदꣳ सर्वं विदितम्" [बृ० २।४।५] इति ॥ तत्रैतद्विचिकित्स्यते–किं विज्ञानात्मैवायं द्रष्टव्यश्रोतव्यत्वादिरूपेणोपदिश्यते, आहोस्वित् परमात्मेति॥ कुतः पुनरेषा विचिकित्सा ॥ प्रियसंसूचितेनाऽऽत्मना भोक्त्रोपक्रमा-

---

रत्नप्रभा ।

भाष्यार्थः । तस्मादिदं वाक्यं ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥१८॥ (५) ॥ **वाक्यान्वयात्** । विषयवाक्यमाह–**बृहदिति** ॥ पत्यादेरात्मशेषत्वेन प्रियत्वादात्मैव सर्वशेषी प्रियतमः । अतोऽन्यत्परित्यज्याऽऽत्मैव द्रष्टव्यः । दर्शनार्थं श्रवणादिकं कार्यमित्यर्थः । **प्रियसंसूचितेनेति** ॥ पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैर्जीवतयानुमितेनेत्यर्थः । **यथा** "ब्रह्म ते ब्रवाणि" [बृ० २ । १ । १] इत्युपक्रमबलाद्वाक्यस्य ब्रह्मप-

भामती ।

सोऽयं सुप्तपुरुषोत्थापनेन प्राणादिव्यतिरिक्तोपदेश इति॥१८॥(५)॥ **वाक्यान्वयात्।** ननु मैत्रेयीब्राह्मणोपक्रमे याज्ञवल्क्येन गार्हस्थ्याश्रमादुत्तमाश्रमं यियासता मैत्रेय्या भार्यायाः कात्यायन्या सहार्थसंविभागकरण उक्ते मैत्रेयी याज्ञवल्क्यं पतिममृतत्वार्थिनी पप्रच्छ, यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथ्वी वित्तेन पूर्णा स्यात्किमहं तेनामृता स्यामुत नेति । तत्र नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यादमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन । एवं वित्तेनामृतत्वाशा भवेद्यदि वित्तसाध्यानि कर्माण्यमृतत्वे उपयुज्येरन् । तदेव तु नास्ति,ज्ञानसाध्यत्वादमृतत्वस्य कर्मणां च ज्ञानविरोधिनां तत्सहभावित्वानुपपत्तेरिति भावः । सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहि । अमृतत्वसाधनमिति शेषः । तत्रामृतत्वसाधनज्ञानोपन्यासाय वैराग्यपूर्वकत्वात्तस्य रागविषयेषु तेषु तेषु पतिजायादिषु वैराग्यमुत्पादयितुं याज्ञवल्क्यो 'न वा अरे पत्युः कामाय' इत्यादिवाक्यसंदर्भमुवाच । आत्मौपाधिकं हि प्रियत्वमेषां न तु साक्षात् प्रियाण्येतानि । तस्मादेतेभ्यः पतिजायादिभ्यो विरम्य यत्र साक्षात्प्रेम स एव **आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः** । वाशब्दोऽवधारणे । आत्मैव द्रष्टव्यः साक्षात्कर्तव्यः । एतत्साधनानि च श्रवणादीनि विहितानि श्रोतव्य इत्यादिना । कस्मात् । आत्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणादिसाधनेनेदं जगत्सर्वं विदितं भवतीति वाक्यशेषः । यतो नामरूपात्मकस्य जगतस्तत्त्वं पारमार्थिकं रूपमात्मैव भुजङ्गस्येव समारोपितस्य तत्त्वं रज्जुः । तस्मादात्मनि विदिते सर्वमिदं जगत्तत्त्वं विदितं भवति, रज्ज्वामिव विदितायां समारोपितस्य भुजङ्गस्य तत्त्वं विदितं भवति, यतस्तस्मादात्मैव द्रष्टव्यो न तु तदतिरिक्तं जगत् स्वरूपेण द्रष्टव्यम् । कुतः यतो 'ब्रह्म तं परादात्' ब्राह्मणजातिर्ब्राह्मणोऽहमित्येवमभिमान इति यावत् । परादात् पराकुर्यादमृतत्वपदात् । कं,

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्तया मैत्रेयिब्राह्मणे निर्देशादौपाधिको भेदो वास्तवमैक्यमित्याह–**वाक्येति** । विषयवाक्यमादत्ते–**बृहदिति** । आत्मशेषत्वेन पत्यादेः सर्वस्य प्रियत्वादनन्यार्थतया निरुपाधिप्रियत्वेनानतिशयानन्दस्याऽऽत्मनो ज्ञातव्यत्वं मत्वाऽऽह–**न वा इति** । आत्मनो दर्शनयोग्यतामुक्त्वा तद्दर्शनमनूद्य तद्धेतुत्वेनाङ्गाङ्गितया श्रवणादीनि दर्शयति–**आत्मेति** । आत्मवेदने वेदितव्यान्तराभावात्कृतकृत्यतेत्याह–**आत्मन इति** । उक्तवाक्यस्थमात्मानमधिकृत्य संशयमाह–**तत्रेति** । प्रश्नपूर्वकं जीवब्रह्मलिङ्गदर्शनं संशयहेतुमाह–**कुत इति** । प्रियसंसूचितेन पतिजायादिभिः प्रियैर्भोग्यैरनुमितेन भोक्त्रेत्यर्थः । विमृश्य पूर्वपक्षयति–

द्विज्ञानात्मोपदेश इति प्रतिभाति ॥ तथाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपदेशात्परमात्मोपदेश इति ॥ किं तावत्प्राप्तम् ॥ विज्ञानात्मोपदेश इति ॥ कस्मात् ॥ उपक्रमसामर्थ्यात्-पतिजायापुत्रवित्तादिकं हि भोग्यभूतं सर्वं जगदात्मार्थतया प्रियं भवतीति प्रियसंसूचितं भोक्तारमात्मानमुपक्रम्याऽनन्तरमिदमात्मनो दर्शनाद्युपदिश्यमानं कस्याऽन्यस्याऽऽत्मनस्स्यात् ॥ मध्येऽपीदं-"महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूते-

---

रत्नप्रभा।

स्त्वं, **तथात्र** जीवोपक्रमादस्य वाक्यस्य जीवपरत्वमिति दृष्टान्तेन पूर्वपक्षयति-**किं तावदिति** ॥ **पूर्वपक्षे** वाक्यस्य जीवोपास्तिपरत्वं, **सिद्धान्ते** ज्ञेये प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वय इति फलम्। इदं प्रत्यक् महद्परिच्छिन्नं भूतं सत्यमनन्तं नित्यमपारं सर्वगतञ्चिदेकरसम्। एतेभ्यः कार्यकारणात्मना जायमानेभ्यो भूतेभ्यः सामान्येनोत्थाय भूतोपाधिकं जन्मानुभूय तान्येव भूतानि लीयमानान्यनुसृत्य विनश्यति। औपा-

भामती।

योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणजातिं वेद। एवं क्षत्रियादिष्वपि द्रष्टव्यम्। आत्मैव जगतस्तत्त्वं न तु तदतिरिक्तं किंचित्तदिति। अत्रैव भगवती श्रुतिरुपपत्तिं दृष्टान्तप्रबन्धेनाह। यत् खलु यद्ग्रहं विना न शक्यते ग्रहीतुं तत्ततो न व्यतिरिच्यते। यथा रजतं शुक्तिकायाः, भुजङ्गो वा रज्जोः, दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्वा तत्तच्छब्दभेदाः। न गृह्यन्ते च चिद्रूपग्रहणं विना स्थितिकाले नामरूपाणि। तस्मान्न चिदात्मनो भिद्यन्ते। तदिदमुक्तम्-**स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्येति**। दुन्दुभिग्रहणेन तद्गतं शब्दसामान्यमुपलक्षयति। न केवलं स्थितिकाले नामरूपप्रपञ्चश्चिदात्मातिरेकेणाग्रहणाच्चिदात्मनो न व्यतिरिच्यतेऽपि तु नामरूपोत्पत्तेः प्रागपि चिद्रूपावस्थानात् तदुपादानत्वाच्च नामरूपप्रपञ्चस्य तदनतिरेकः, रज्जूपादानस्येव भुजङ्गस्य रज्जोरनतिरेक इत्येतद्दृष्टान्तेन साधयति भगवती श्रुतिः-'स यथार्द्रैधोऽग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरेऽस्य महतो भूतस्य निःश्वसितमेतदृग्वेदः' इत्यादिना चतुर्विधो मन्त्र उक्तः। इतिहास इत्यादिनाष्टविधं ब्राह्मणमुक्तम्। एतदुक्तं भवति-यथाग्निमात्रं प्रथममवगम्यते क्षुद्राणां विस्फुलिङ्गानामुपादानम्। अथ ततो विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति। न चैतेऽग्नेस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां शक्यन्ते निर्वक्तुम्। एवमृग्वेदादयोऽप्यल्पप्रयत्नाद्ब्रह्मणो व्युच्चरन्तो न ततस्तत्त्वान्यत्वाभ्यां निरुच्यन्ते। ऋगादिभिर्नामोपलक्ष्यते। यदा च नामधेयस्येयं गतिस्तदा तत्पूर्वकस्य रूपधेयस्य कैव कथेति भावः। न केवलं तदुपादानत्वात्ततो न व्यतिरिच्यते नामरूपप्रपञ्चः, प्रलयसमये च तदनुप्रवेशात्ततो न व्यतिरिच्यते। यथा सामुद्रमेवाम्भः पृथिवीतेजःसंपर्कात् काठिन्यमुपगतं सैन्धवं खिल्यः, स हि स्वाकरे समुद्रे क्षिप्तोऽम्भ एव भवति, एवं चिदम्भोधौ लीनं जगच्चिदेव भवति न तु ततोऽतिरिच्यत इति। एतदृष्टान्तप्रबन्धेनाह-**स यथा सर्वासामपामित्यादि**। दृष्टान्तप्रबन्धमुक्त्वा दार्ष्टान्तिके योजयति-**एवं वा अरे इदं महदिति**। बृहत्त्वेन ब्रह्मोक्तम्। इदं ब्रह्मेत्यर्थः। भूतं सत्यम्। अनन्तं नित्यम्। अपारं सर्वगतम्॥ **विज्ञानघनः**। विज्ञानैकरस इति यावत्। एतेभ्यः कार्यकारणभावेन व्यवस्थितेभ्यो भूतेभ्यः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

किं तावदिति। सत्युभयलिङ्गे विशेषदृष्टौ हेतुं पृच्छति-**कस्मादिति**। ब्रह्मोपक्रमात्तत्परत्ववदत्रापि जीवोपक्रमात्तत्परतेत्याह-**उपक्रमेति**। मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवमात्रत्वं निषिध्य ब्रह्मण्यन्वयोक्त्या गतिसामान्यदृढीकरणात्पादादिसंगतिः। पूर्वपक्षे ब्राह्मणस्य भोक्त्रर्थतया गतिसामान्यासिद्धौ ब्रह्मकारणत्वासिद्धिः सिद्धान्ते तस्य प्रत्यग्ब्रह्मार्थत्वेन गतिसामान्यसिद्धेस्तत्सिद्धिरिति फलभेदः। उपक्रमसामर्थ्यमेव स्फुटयन्नुपक्रमं दर्शयति-**पतीति**। जीवस्योपक्रान्तत्वेऽपि परस्य द्रष्टव्यत्वमाशंक्य तत्सामर्थ्यं कथयति-**अनन्तरमिति**। अन्यस्य दर्शनाद्युक्तावुपक्रमो भज्येतेत्यर्थः। इतश्च जीवस्यैव द्रष्टव्यतेत्याह-**मध्येऽपीति**। **इदं** प्रत्यक्तत्त्वम्। **महद**नवच्छिन्नम्। **भूतं** परमार्थसत्यम्। **अनन्तं** नित्यम्। **अपारं** सर्वगतम्। विज्ञा-

भ्यस्समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ति'' [बृ० २ । ४ । १२] इति ॥ प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यस्समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन ब्रुवन्विविज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयति ॥ तथा ''विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्'' [बृ० २ । ४ । १४] इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहरन्विज्ञानात्मानमेवेहोपदिष्टं दर्शयति ॥ तस्मादात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानवचनं भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्यौपचारिकं द्रष्टव्यमिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ परमात्मोपदेश एवायम् ॥ कस्मात् ॥ वाक्यान्वयात्–

रत्नप्रभा ।

धिकमरणानन्तरं विशेषधीर्नास्तीति श्रुत्यर्थः । **विज्ञातारं** विज्ञानकर्तारम् । भोक्तरि ज्ञाते भोग्यं ज्ञातमित्युपचारः । मोक्षसाधनज्ञानगम्यत्वादिलिङ्गैर्वाक्यस्यान्वयाद्ब्रह्मण्येव तात्पर्यावगमाद्ब्रह्मप्रमापकत्वमिति सिद्धान्तयति–**एवमिति** ॥ **वित्तेन** तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । भेदनिन्दापूर्वकमभेदसाधनेनैकविज्ञानात् सर्वविज्ञा-

भामती ।

समुत्थाय साम्येनोत्थाय । कार्यकारणसंघातस्य ह्यवच्छेदाद्दुःखित्वशोकित्वादयस्तदवच्छिन्ने चिदात्मनि तद्विपरीतेऽपि प्रतीयन्ते, यथोदकप्रतिबिम्बिते चन्द्रमसि तोयगताः कम्पादयः । तदिदं साम्येनोत्थानम् । यदा त्वागमाचार्योपदेशपूर्वकमनननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजोऽस्य ब्रह्मस्वरूपसाक्षात्कार उपावर्तते तदा निर्मृष्टनिखिलसवासनाविद्यामलस्य कार्यकारणसंघातभूतस्य विनाशे तान्येव भूतानि नश्यन्त्यनु तदुपाधिश्चिदात्मनः खिल्यभावो विनश्यति । ततो न प्रेत्य कार्यकारणभूतनिवृत्तौ रूपगन्धादिसंज्ञास्तीति । न प्रेत्य संज्ञास्तीति संज्ञामात्रनिषेधादात्मा नास्तीति मन्यमाना सा मैत्रेयी होवाच, अत्रैव मा भगवानमूमुहन्मोहितवान् न प्रेत्य संज्ञास्तीति । स होवाच याज्ञवल्क्यः स्वाभिप्रायं, द्वैते हि रूपादिविशेषसंज्ञानिबन्धनो दुःखित्वाद्यभिमानः । आनन्दज्ञानैकरसब्रह्माद्वयानुभवे तु तत् केन कं पश्येत्, ब्रह्म वा केन विजानीयात् । न हि तदास्य कर्मभावोऽस्ति स्वप्रकाशत्वात् । एतदुक्तं भवति–न संज्ञामात्रं मया व्यासेधि, किंतु विशेषसंज्ञेति । तदेवममृतत्वफलेनोपक्रमात्, मध्ये चात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय तदुपपादनात्, उपसंहारे च महद्भूतमनन्तमित्यादिना च ब्रह्मरूपाभिधानात्, द्वैतनिन्दया चाद्वैतगुणकीर्तनाद्ब्रह्मैव मैत्रेयीब्राह्मणे प्रतिपाद्यं न जीवात्मेति नास्ति पूर्वपक्ष इत्यनारभ्यमेवेदमधिकरणम् । अत्रोच्यते–भोक्तृत्वज्ञातृताजीवरूपोत्थानसमाधये मैत्रेयीब्राह्मणे पूर्वपक्षेणोपक्रमः कृतः । पतिजायादिभोग्यसंबन्धो नाभोक्तुर्ब्रह्मणो युज्यते, नापि ज्ञानकर्तृत्वमकर्तुः साक्षाच्च महतो भूतस्य विज्ञानात्मभावेन समुत्थानाभिधानं विज्ञानात्मन एव द्रष्टव्यत्वमाह । अन्यथा ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वपरेऽस्मिन् ब्राह्मणे तस्य विज्ञानात्मत्वेन समुत्थानाभिधानमनुपयुक्तं स्यात्तस्य तु द्रष्टव्यत्वमुपयुज्यते इत्युपक्रममात्रं पूर्वपक्षः कृतः । **भोक्त्रर्थत्वाच्च भोग्य-**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

घनो विज्ञानमात्रम् । तत्र जात्यन्तरासंमिश्रत्वमेवार्थः । स वै तेभ्यः कार्यकारणाकारपरिणतेभ्योऽविद्याभूतेभ्यः साम्येनोत्थाय जीवत्वमनुभूय तान्येव भूतानि ज्ञानाद्विनश्यन्त्यनु पश्चाद्विनश्यति विशेषात्मत्वं त्यजति न च तत्त्यागानन्तरमस्य रूपादिधीरस्तीत्यर्थः । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वे तस्य जीवत्वेनोत्थानोक्तेरयोगात्तस्यैवात्र द्रष्टव्यतेति वाक्यार्थं संगृह्णाति–**प्रकृतस्येति** । ज्ञानकर्तृत्वोक्तेरुपक्रमादिवदुपसंहारस्यापि जीवपरत्वमाह–**तथेति** । जीवपक्षे कथमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमित्याशंक्योपक्रमादिना तदौपचारिकमित्याह–**तस्मादिति** । भोक्तुर्भोग्यं प्रति प्राधान्यात्तज्ज्ञाने तद्धीरुपचरितेत्यर्थः । आदिमध्यावसानेभ्यो मैत्रेयीब्राह्मणस्य जीवेऽन्वयाद्ब्रह्मणि गतिसामान्यमित्येतदनूद्य सिद्धान्तमवतार्य बहिरेव प्रतिजानीते–**एवमिति** । जीवोपदेशस्य दर्शितत्वान्नियमासिद्धिरित्याह–**कस्मादिति** । नियामकं सूत्रमादायाक्षराणि व्याचष्टे–**वाक्येति** । आदिमध्यावसानेषु जीवे भाति ब्रह्म प्रतिवाक्यस्यान्वितावयवत्वं नेति शङ्कते–

वाक्यं हीदं पौर्वापर्येणाऽवेक्ष्यमाणं परमात्मानं प्रत्यन्वितावयवं लक्ष्यते ॥ कथमिति ॥ तदुपपाद्यते-"अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन" [बृ० २। ४।२] इति याज्ञवल्क्याद्दुपश्रुत्य "येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहि" [बृ० २।४।३] इत्यमृतत्वमाशासानायै मैत्रेय्यै याज्ञवल्क्य आत्मविज्ञानमुपदिशति ॥ न चान्यत्र परमात्मविज्ञानादमृतत्वमस्तीति श्रुतिस्मृतिवादा वदन्ति ॥ तथाऽऽत्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानमुच्यमानं नान्यत्र परमकारणविज्ञानान्मुख्यमवकल्पते ॥ न चैतदौपचारिकमाश्रयितुं शक्यम् ॥ यत्कारणमात्मविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायाऽनन्तरेण ग्रन्थेन तदेवोपपादयति-"ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद" [बृ० २।४।६] इत्यादिना ॥ यो हि ब्रह्मक्षत्रादिकं जगदात्मनोऽन्यत्र स्वातन्त्र्येण लब्धसद्भावं पश्यति तं मिथ्यादर्शिनं तदेव मिथ्यादृष्टं ब्रह्मक्षत्रादिकं जगत्पराकरोतीति भेददृष्टिमपोद्य "इदꣳ सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २।४।६] इति सर्वस्य वस्तुजातस्याऽऽत्माऽव्यतिरेकमवतारयति ॥ दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च तमेवाऽव्य-

रत्नप्रभा ।

नस्य समर्थनादौपचारिकत्वं न युक्तमित्याह-**न चैतदौपचारिकमित्यादिना** ॥ **पराकरोति** श्रेयोमार्गाद् भ्रंशयति । **यथा** दुन्दुभिशंखवीणाशब्दसामान्यग्रहणेनैव गृह्यमाणास्तदवान्तरविशेषाः शुक्तिग्रहणग्राह्यरजतवत् सामान्ये कल्पितास्ततो न भिद्यन्ते, एवमात्ममानभास्यं सर्वमात्ममात्रमिति निश्चितमित्याह-**दुन्दुभ्यादीति** ॥ एवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्ब्रह्मनिश्चयः । सर्वस्रष्टृत्वलिङ्गा-

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कथमिति । जीवपरामर्शस्यान्यथासिद्धिं वक्ष्यमाणां विवक्षित्वाऽऽह-**तदिति** । वित्तेन तत्साध्येन कर्मणेत्यर्थः । कर्मसाधनं वित्तं न चेदिष्टं किं तर्हि तवेष्टं तदाह-**यदेवेति** । अमृतत्वसाधनत्वेनाऽऽत्मज्ञानस्योक्तेरात्मनो ज्ञातव्यस्य ब्रह्मतेत्यर्थः । अमृतत्वायोक्तमपि ज्ञानं जीवविषयं स्यादित्याशंक्याऽऽह-**न चेति** । ब्रह्मज्ञानं विना नामृतत्वमित्यत्र मानमाह-**इति श्रुतीति** । 'नान्यः पन्थाः' 'न कर्मणा' इत्यादयः श्रुतिवादाः 'ज्ञानादेव तु कैवल्यम्' इत्यादयः स्मृतिवादाः । इतश्च ब्रह्मपरमेव वाक्यमित्याह-**तथेति** । परस्य परमकारणत्वात्तज्ज्ञानाद्युक्तं सर्वज्ञानमिति विशिनष्टि-**परमेति** । भोक्त्रर्थत्वाद्भोग्यजातस्य सर्वविज्ञानं जीवेऽपि गौणं स्यात्किं मुख्येनेत्याशंक्य प्रतिपादनवैयर्थ्यान्मैवमित्याह-**न चेति** । भेददृष्टिनिन्दापूर्वकमभेदं वददिदं वाक्यमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं वक्तीति वक्तुमस्यार्थमाह-**यो हीति** । जगतो ब्रह्माधीनस्य प्रातीतिकमन्यत्वमनुज्ञातुं स्वातन्त्र्येणेत्युक्तम् । पराकरोति पुरुषार्थात्पराकुर्यात्प्रच्यावयेदिति यावत् । किं चाऽऽत्मैव जगतस्तत्त्वमिति दृष्टान्तेन वदन्ती श्रुतिरेकधिया सर्वधियं साधयतीत्याह-**दुन्दुभ्यादीति** । यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य यथा शंखस्य ध्मायमानस्य यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्नुयाद् ग्रहणायेत्यादिदृष्टान्तैर्दुन्दुभ्यादिशब्दसामान्याद्दुन्दुभ्यादिशब्दभेदाभेदेनागृह्यमाणाः शुक्त्यग्रहे ग्राह्यरजतवत्तत्र कल्पितास्तथा चिद्रूपस्फुरणं विना स्थितिकाले स्फुरणशून्यं जगच्चिद्रूपे कल्पितमित्यैक्यमुक्तमित्यर्थः । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्योपपाद्यमानत्वात्तदनौपचारिकमिति प्रकरणं ब्रह्मविषयमित्युक्तम् । इदानीं द्रष्टव्यस्य

१ बृहदारण्यक (२।४।५) श्रुतिरत्र कर्त्री । दृष्टा अग्रिमोक्ताश्चात्रैव ।

तिरेकं द्रढयति ॥ "अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतद्यदृग्वेदः" [बृ० २ । ४ । १०] इत्यादिना च प्रकृतस्याऽऽत्मनो नामरूपकर्मप्रपञ्च-कारणतां व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति ॥ तथैवैकाऽयनप्रक्रि-ययापि सविषस्य सेन्द्रियस्य सान्तःकरणस्य प्रपञ्चस्यैकायनमनन्तरम-बाह्यं कृत्स्नं प्रज्ञानघनं व्याचक्षाणः परमात्मानमेवैनं गमयति ॥ तस्मा-त्परमात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति गम्यते ॥ १९ ॥ यत्पुनरुक्तं प्रिय-संसूचितोपक्रमाद्विज्ञानात्मन एवायं दर्शनाद्युपदेश इति ॥ अत्र ब्रूमः-

प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः ॥ २० ॥

अस्त्यत्र प्रतिज्ञा-"आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" "इद९ सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २ । ४ । ५] [४ । ५७] इति च ॥ तस्याः प्रतिज्ञायाः सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं, यत्प्रियसंसूचितस्यात्मनो द्रष्टव्य-त्वादिसंकीर्तनम् ॥ यदि हि विज्ञानात्मा परमात्मनोऽन्यस्स्यात्, ततः परमात्मविज्ञानेऽपि विज्ञानात्मा न विज्ञात इत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं, तद्धीयेत ॥ तस्मात्प्रतिज्ञासिद्ध्यर्थं विज्ञानात्मपरमात्म-नोरभेदांशेनोपक्रमणमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

दयीत्याह-**अस्य महत इति** ॥ ऋग्वेदादिकं-**नाम** इष्टं हुतमिति **कर्म** अयञ्च लोकः परश्च लोक इति **रूपम्** ॥ किञ्च "स यथा सर्वासामपां समुद्र एकाऽयनम्" [बृ० २ । ४ । ११] इति खण्डिकया सर्वप्रपञ्चस्य मुख्यलयाधारत्वमात्मनो ब्रह्मत्वे लिङ्गमित्याह-**तथैवैकायनेति** ॥ १९ ॥ जीवब्रह्मणोर्भेदाभेदसत्त्वादभेदांशेनेदं जीवोपक्रमणं प्रतिज्ञासाधकमित्याश्मरथ्यमतम् ॥ २० ॥

भामती ।

जातस्येति । तदुपोद्वलनमात्रम् । सिद्धान्तस्तु निगदव्याख्यातेन भाष्येणोक्तः ॥ १९ ॥ तदेवं पौर्वा-पर्यालोचनया मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मदर्शनपरत्वे स्थिते भोक्त्रा जीवात्मनोपक्रममाचार्यदेशीयमतेन ताव-त्समाधत्ते सूत्रकारः-**प्रतिज्ञासिद्धेर्लिंगमाश्मरथ्यः** । यथा हि वह्नेर्विकारा व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा न वह्नेरत्यन्तं भिद्यन्ते, तद्रूपनिरूपणत्वात्, नापि ततोऽत्यन्तमभिन्नाः, वह्नेरिव परस्परव्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, तथा जीवात्मानोऽपि ब्रह्मविकारा न ब्रह्मणोऽत्यन्तं भिद्यन्ते, चिद्रूपत्वाभावप्रसङ्गात् । नाप्यत्यन्तं न भिद्यन्ते, परस्परं व्यावृत्त्यभावप्रसङ्गात्, सर्वज्ञं प्रत्युपदेशवैयर्थ्याच्च । तस्मात्कथंचिद्भेदो जीवात्मनामभेदश्च । तत्र तद्वि-ज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये विज्ञानात्मपरमात्मनोरभेदमुपादाय परमात्मनि दर्शयितव्ये विज्ञानात्मनोपक्रम

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जगत्कारणत्वोक्तेरपि तद्वाक्यं ब्रह्मार्थमित्याह-**अस्येति** । किंच, 'स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनम्' इति दृष्टान्तेन ब्रह्मणः सर्वजगदवसानत्वेनाभिधानात्तद्विषयमेव द्रष्टव्यादिवाक्यमित्याह--**तथेति** । स्थित्यु-त्पत्तिलयोक्त्यालोचनातः सिद्धमुपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ १९ ॥ उपक्रमसामर्थ्याज्जीवार्थत्वं वाक्य-स्योक्तमनुवदति-**यदिति** । तत्र सूत्रत्रयमवतारयति--**अत्रेति** । प्रथममाश्मरथ्यमतमाह-**प्रतिज्ञेति** । प्रति-ज्ञासिद्ध्यर्थं प्रतिज्ञामाह-**अस्तीति** । अत्रेति प्रकृतब्राह्मणवाक्योक्तिः । तदर्थं प्रतिज्ञान्तरमाह-**इदमिति** । ऐक्यप्रतिज्ञया सर्वविज्ञाने विवक्षितेऽपि जीवोपक्रमस्य किं जातं तदाह-**तस्या इति** । तदेव व्यतिरेकद्वारा स्पष्टयति-**यदीति** । 'प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गम्' इति व्याख्यायावशिष्टं व्याख्यास्यन्नुपसंहरति-**तस्मादिति** ।

उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः ॥ २१ ॥

विज्ञानात्मन एव देहेन्द्रियमनोबुद्धिसंघातोपाधिसम्पर्कात्कलुषीभूतस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्सम्प्रसन्नस्य देहादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोपक्रमणमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते । श्रुतिश्चैवं भवति-"एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात्समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" [छां० ८ । १२ । ३] इति ॥ क्वचिच्च जीवाश्रयमपि नामरूपं नदीनिदर्शनेन ज्ञापयति-"यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्" [मुण्ड० ३ । २ । ८] इति ॥ यथा लोके नद्यः स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय समुद्रमुपयन्ति, एवं जीवोऽपि स्वाश्रयमेव नामरूपं विहाय परं पुरुषमुपैतीति हि मंत्रार्थः प्रतीयते दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्तुल्यतायै ॥ २१ ॥

अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः ॥ २२ ॥

अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानात्मभावेनाऽवस्थानादुपपन्नमिदमभे-

---

रत्नप्रभा ।

उत्क०॥ सत्यसंसारदशायां भेद एव, मुक्तावेवाभेद **इत्यौडुलोमिमतम्** ॥ तत्र मानमाह-**श्रुतिश्चेति ॥ समुत्थानम्** उत्क्रान्तिः । **ननु** संसारस्यौपाधिकत्वात् सर्वदैवाभेद इत्याशंक्य दृष्टान्तबलेन संसारस्य स्वाभाविकत्वमित्याह-**क्वचिच्चेति** ॥ "यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपेविहाय" [मुण्ड० ३।२।८] इति नदीनिदर्शनं व्याचष्टे-**यथा लोक इति ॥ २१ ॥** सिद्धान्तमाह-**अवस्थितेरिति ॥**

भामती ।

इत्याश्मरथ्य आचार्यो मेने ॥ २० ॥ आचार्यदेशीयान्तरमतेन समाधत्ते-**उत्क्रमिष्यत एवंभावादित्यौडुलोमिः** । जीवो हि परमात्मनोऽत्यन्तं भिन्न एव सन् देहेन्द्रियमनोबुद्ध्युपधानसंपर्कात्सर्वदा कलुषः, तस्य च ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात्संप्रसन्नस्य देहेन्द्रियादिसंघातादुत्क्रमिष्यतः परमात्मनैक्योपपत्तेरिदमभेदेनोदक्रमणम् । एतदुक्तं भवति-भविष्यन्तमभेदमुपादाय भेदकालेऽप्यभेद उक्तः । यथाहुः पाञ्चरात्रिकाः-'आ मुक्तेर्भेद एव स्याज्जीवस्य च परस्य च । मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥' इति । अत्रैव श्रुतिमुपन्यस्यति-**श्रुतिश्चैवमिति** । पूर्वं देहेन्द्रियाद्युपाधिकृतं कलुषत्वमात्मन उक्तम् । संप्रति स्वाभाविकमेव जीवस्य नामरूपप्रपञ्चाश्रयत्वलक्षणं कालुष्यं पार्थिवानामणूनामिव श्यामत्वं केवलं पाकेनेव । ज्ञानध्यानादिना तदपनीय जीवः परात्परतरं पुरुषमुपैतीत्याह-**क्वचिच्च जीवाश्रयमपीति** । नदीनिदर्शनम् 'यथा सोम्येमा नद्यः' इति ॥ २१ ॥ तदेवमाचार्यदेशीयमतद्वयमुक्त्वात्रापरितुष्यन्नाचार्यमतमाह सूत्रकारः-**अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः** । एतद्व्याचष्टे-**अस्यैव परमात्मन इति** । न जीव

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भेदाभेदवादद्योतनायाभेदांशेनेत्युक्तम् ॥ २० ॥ मतान्तरमाह-**उत्क्रमिष्यत इति** । विभजते-**विज्ञानेति** । मुक्तावेवाभेदः संसारे भेद एवेत्युक्तेऽर्थे मानमाह-**श्रुतिश्चेति** । अभिन्नस्यापि जीवस्यौपाधिकभेदविगमादभिनिष्पत्तिरौपचारिकीत्याशंक्य नामरूपाश्रयत्वकालुष्यस्य श्रुत्यन्तरे स्वाभाव्योक्तेः साध्य एवाभेदो न स्वभावत इत्याह-**क्वचिदिति** । उक्तं कालुष्यमपि किमित्यौपचारिकं न स्यादित्याशंक्य वाक्ये दृश्यमानमर्थमाह-**यथेति** । नदीनां नामरूपाश्रयत्वेऽपि कुतो जीवस्य तदाश्रयत्वं तत्राऽऽह-**दृष्टान्तेति** ॥ २१ ॥ सिद्धान्तमाह-**अवस्थितेरिति** । सूत्रं व्याचष्टे-**अस्यैवेति** । जीव-

देनोपक्रमणमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । तथा च ब्राह्मणम्—"अनेन जीवेनाऽऽत्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छां० ६ । ३ । २] इत्येवञ्जातीयकं परस्यैवात्मनो जीवभावेनावस्थानं दर्शयति ॥ मन्त्रवर्णश्च—"सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" [तै० आ० ३ । १२ । ७] इत्येवञ्जातीयकः ॥ न च तेजःप्रभृतीनां सृष्टौ जीवस्य पृथक् सृष्टिः श्रुता । येन परस्मादात्मनोऽन्यस्तद्विकारो जीवः स्यात् ॥ काशकृत्स्नस्याचार्यस्याऽविकृतः परमेश्वरो जीवो नान्य इति मतम् ॥ आश्मरथ्यस्य तु यद्यपि जीवस्य परस्मादनन्यत्वमभिप्रेतम् । तथापि प्रतिज्ञासिद्धेरिति स्वापेक्षत्वाभिधानात्कार्यकारणभावः कियानप्यभिप्रेत इति गम्यते ॥ औडुलोमिपक्षे

रत्नप्रभा ।

अत्यन्ताभेदज्ञापनार्थं जीवमुपक्रम्य द्रष्टव्यत्वादयो ब्रह्मधर्मा उक्ता इत्यर्थः । **एतेन**—जीवलिङ्गानां ब्रह्मपरत्वकथनार्थमिदमधिकरणं न भवति । प्रतर्दनाधिकरणे[2] कथितत्वात् । **नापि** जीवानुवादेन ब्रह्मप्रतिपादनार्थम् । "सुषुप्त्युत्क्रान्त्योर्भेदेन" [१ । ३ । ४२] इत्यत्र गतत्वात् । अतो व्यर्थमिदमधिकरणमिति **निरस्तम्** । जीवोद्देशेन ब्रह्मत्वप्रतिपादने भेदोऽप्यावश्यक इति भेदाभेदशङ्काप्राप्तौ कल्पितभेदेनोद्देश्यत्वादिकं, स्वतोऽत्यन्ताभेद इति ज्ञापनार्थमस्यारम्भात् । ज्ञायते चात्र लिङ्गमात्मशब्देनोपक्रान्तस्य जीवस्य धर्मिणो ब्रह्मणो धर्म्यन्तरस्य ग्रहणं विनैव ब्रह्मधर्मकथनम् । भेदाभेदयोस्तु धर्मिद्वयग्रहः स्यादिति मन्तव्यम् । **धीरः** सर्वज्ञः, सर्वाणि **रूपाणि** कार्याणि, **विचित्य** सृष्ट्वा, तेषां **नामानि च कृत्वा** तेषु बुद्ध्यादिषु प्रविश्याभिवदनादिकं कुर्वन् यो वर्तते, तं विद्वा[3]निहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि जीवपरयोरैक्यं दर्शयतीत्याह—**मन्त्रेति** ॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वान्नैक्यमित्यत आह—**न च तेज इति** ॥ मतत्रयं विभज्य दर्शयति—**काशकृत्स्नस्येत्यादिना** ॥ **कियानपीति** । अभेदवद्भेदोऽपीत्यर्थः । तत्रान्त्यस्य मतस्यो-

भामती ।

आत्मनोऽन्यः । नापि तद्विकारः, किंत्वात्मैवाविद्योपाधानकल्पितावच्छेदः । आकाश इव घटमणिकादिकल्पितावच्छेदो घटाकाशो मणिकाकाशो न तु परमाकाशादन्यस्तद्विकारो वा । ततश्च जीवात्मनोपक्रमः परमात्मनैवोपक्रमस्तस्य ततोऽभेदात् । स्थूलदर्शिलोकप्रतीतिसौकर्यायौपाधिकेनात्मरूपेणोपक्रमः कृतः । अत्रैव श्रुतिं प्रमाणयति—**तथा चेति** । अथ विकारः परमात्मनो जीवः कस्मान्न भवत्याकाशादिवदित्याह—**न च तेजःप्रभृतीनामिति** । न हि यथा तेजःप्रभृतीनामात्मविकारत्वं श्रूयते, एवं जीवस्येति । आचार्यत्रयमतं विभजते—**काशकृत्स्नस्याचार्यस्येति** । आत्यन्तिके सत्यभेदे कार्यकारणभावाभावादनात्यन्ति-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

परयोरभेदाज्जीवेनोपक्रमः परेणैवोपक्रमो भोक्त्रोपक्रमश्च स्थूलदर्शिलोकसौकर्यायेति भावः । परस्यैव जीवेनावस्थाने मानमाह—**तथा चेति** । न केवलं ब्राह्मणं परापरयोरैक्यं दर्शयति, किंतु मन्त्रश्चेत्याह—**मन्त्रेति** । धीरः सर्वज्ञः सर्वाणि रूपाणि चराचराणि शरीराणि विचित्य निर्माय तेषां नामानि च कृत्वा स्वयं तत्रानुप्रविश्याभिवदनादि कुर्वन्यो वर्तते तमेवंभूतं विद्वानिहैवामृतो भवतीति मन्त्रोऽपि परस्यैव जीवेन स्थितिमाहेत्यर्थः । तेजःप्रभृतीनामिव जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मज्ञाने सर्वज्ञानसिद्धेरात्यन्तिकमैक्यं श्रुतमप्ययुक्तमित्याशङ्क्याऽऽह—**न चेति** । समीचीनसंग्रहार्थं पक्षत्रयं विभजते—**काशेति** । आश्मरथ्यपक्षेऽपि तुल्यं जीवस्य परस्मादनन्यत्वं नेत्याह—**आश्मरथ्यस्येति** । अभेदवद्भेदस्यापि भावात्कियानपीत्युक्तम् । आद्यपक्षादपि द्वितीयपक्षस्यानपेक्षितत्वार्थं तत्रत्यमर्थमाह—**औडुलोमीति** । अवस्थान्तरे बन्धमोक्षौ ।

१ पर एवेश्वर इति पाठान्तरम् । २ प्रथमाध्याये प्रथमे पादेऽन्तिमेऽधिकरणे इन्द्रप्राणाधिकरणापरनाम्नि (२८-३८ सूत्रैः) ३ तमेवं विद्वानमृत इह भवतीति पा० ।

पुनः स्पष्टमेवावस्थान्तरापेक्षौ भेदाभेदौ गम्येते ॥ तत्र काशकृत्स्नीयं मतं श्रुत्यनुसारीति गम्यते । प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारात्—"तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७-१६] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ एवं च सति तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पते ॥ विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न तज्ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत ॥ अतश्च स्वाश्रयस्य नामरूपस्यासम्भवादुपाध्याश्रयनामरूपं जीव उपचर्यते ॥ अत एवोत्पत्तिरपि जीवस्य क्वचिदग्निविस्फुलिङ्गोदाहरणेन श्राव्यमाणोपाध्याश्रयैव वेदितव्या ॥

रत्नप्रभा ।

पादेयत्वमाह—**तत्र काशकृत्स्नीयमिति** ॥ सोऽयं देवदत्त इतिवत्तत्त्वमस्यादिवाक्येभ्यः परापरयोरत्यन्ताभेदः प्रतिपादयितुमिष्टोऽर्थः, तदनुसारित्वादित्यर्थः । ज्ञानान्मुक्तिश्रुत्यन्यथानुपपत्त्याप्ययमेव पक्ष आदेय इत्याह—**एवञ्चेति** ॥ अत्यन्ताभेदे सतीत्यर्थः । कल्पितस्य भेदस्य ज्ञानान्निवृत्तिः सम्भवति, न सत्यस्येत्यपि द्रष्टव्यम् । **यदुक्तम्**—नदीदृष्टान्तात् संसारः स्वाभाविक इति, **तन्नेत्याह—अतश्चेति** ॥ अनामरूपब्रह्मत्वाज्जीवस्येत्यर्थः । उत्पत्तिश्रुत्या जीवस्य ब्रह्मणा भेदाभेदावित्यत आह—**अत एवेति** ॥ उत्पत्तेः स्वाभाविकत्वे मुक्त्ययोगादेवेत्यर्थः । अत्र **पूर्वपक्षे** बीजत्रयमुक्तं—जीवेनोपक्रमः, परस्यैव समुत्थानश्रुत्या जीवाभेदाभिधानं, विज्ञातृशब्दश्चेति । **तत्र आद्यं** बीजं त्रिसूत्र्या **निरस्तम्** । सम्प्रति

भामती ।

कोऽभेद आस्थेयः, तथा च कथंचिद्भेदोऽपीति तमास्थाय कार्यकारणभाव इति मतत्रयमुक्त्वा काशकृत्स्नीयमतं साधुत्वेन निर्धारयति—**तत्र** तेषु मध्ये **काशकृत्स्नीयं मतमिति** । आत्यन्तिके हि जीवपरमात्मनोरभेदे तात्त्विकेऽनाद्यविद्योपाधिकल्पितो भेदस्तत्त्वमसीति जीवात्मनो ब्रह्मभावतत्त्वोपदेशश्रवणमननिदिध्यासनप्रकर्षपर्यन्तजन्मना साक्षात्कारेण विद्यया शक्यः समूलकाषं कषितुं, रज्ज्वामहिविभ्रम इव रज्जुतत्त्वसाक्षात्कारेण, राजपुत्रस्येव च म्लेच्छकुले वर्धमानस्यात्मनि समारोपितो म्लेच्छभावो राजपुत्रोऽसीति आप्तोपदेशेन । न तु मृद्विकारः शरावादिः शतशोऽपि मृन्मृदिति चिन्त्यमानस्तज्जन्मना मृद्भावसाक्षात्कारेण शक्यो निवर्तयितुं, तत्कस्य हेतोः, तस्यापि मृदो भिन्नाभिन्नस्य तात्त्विकत्वात्, वस्तुनस्तु ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वात्, सोऽयं प्रतिपिपादयिषितार्थानुसारः । अपि च जीवस्यात्मविकारत्वे तस्य ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानात् स्वप्रकृतावप्यये सति नामृतत्वस्याशास्तीत्यपुरुषार्थत्वममृतत्वप्राप्तिश्रुतिविरोधश्च । काशकृत्स्नमते त्वेतदुभयं नास्तीत्याह—**एवं च सतीति** । ननु यदि जीवो न विकारः किंतु ब्रह्मैव कथं तर्हि तस्मिन्नामरूपाश्रयत्वश्रुतिः, कथं च 'यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गाः' इति ब्रह्मविकारश्रुतिरित्याशंकामुपसंहारव्याजेन निराकरोति—**अतश्च स्वाश्रयस्येति** । यतः प्रतिपिपादयिषितार्थानुसार-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

संप्रत्यन्तिमस्याऽऽदेयत्वमाह—**तत्रेति** । इतरस्यापि द्वयस्य दर्शितं श्रुतिमूलत्वमित्याशंक्योक्तश्रुतेस्तत्रातात्पर्यान्मैवमित्याह—**प्रतीति** । पारोक्ष्यसद्वयत्वनिवृत्त्या तत्त्वमर्थयोरैक्यवादिवाक्यानुसारित्वादन्तिमस्याऽऽदेयतेत्यर्थः । कथमीदृग्वाक्यार्थस्येष्टत्वं तत्राऽऽह—**तत्त्वमिति** । किंच भेदाभेदयोर्वस्तुत्वे वस्तुभूतभेदस्य ज्ञानेनानुच्छेदाज्ज्ञानान्मुक्तिश्रुतिरयुक्ता स्यात्तस्मादात्यन्तिकमैक्यमेव तात्त्विकमित्याह—**एवं चेति** । चकारोऽवधारणे । जीवस्य ब्रह्मकार्यत्वेऽपि तत्तादात्म्यरूपममृतत्वं स्यादित्याशंक्याऽऽह—**विकारेति** । जीवस्योत्पत्तिप्रलयौ चेत्काण्डद्वयं विरुध्येतेति भावः । नदीदृष्टान्तेन स्वगतं नामरूपमन्यथा दृष्टान्तवैषम्यादतोऽन्यत्वमपीत्युक्तमित्याशंक्याऽऽह—**अतश्चेति** । आत्यन्तिकाभेदे ज्ञानादमृतत्वयोगादित्यतःशब्दार्थः । दृष्टान्तश्रुतेरन्यथाऽपि नेतुं शक्यत्वात्तदनुरोधात्तत्त्वमादिविरुद्धं न कल्प्यमिति भावः । जीवस्याग्निविस्फुलिङ्गदृष्टान्तात्प्राणादिवज्जन्मश्रुत्या भेदाभेदपक्षस्य प्रामाणिकत्वं तत्राऽऽह—**अत इति** । अनौपाधिके जन्मनि

यदप्युक्तं प्रकृतस्यैव महतो भूतस्य द्रष्टव्यस्य भूतेभ्यस्समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन दर्शयन्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वं दर्शयतीति ॥ तत्रापीयमेव त्रिसूत्री योजयितव्या–"प्रतिज्ञासिद्धेर्लिङ्गमाश्मरथ्यः" [१ । ४ । २०] इदमत्र प्रतिज्ञातम्–"आत्मनि विदिते सर्वमिदं विदितं भवति इद९ सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २।४।५] [४।५।७] इति च ॥ उपपादितं च सर्वस्य नामरूपकर्मप्रपञ्चस्य । एकप्रसवत्वादेकप्रलयत्वाच्च ॥ दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैश्च । कार्यकारणयोरव्यतिरेकप्रतिपादनात् ॥ तस्या एवं प्रतिज्ञायास्सिद्धिं सूचयत्येतल्लिङ्गं–यन्महतो भूतस्य भूतेभ्यः समुत्थानं विज्ञानात्मभावेन कथितमित्याश्मरथ्य आचार्यो मन्यते ॥ अभेदे हि सत्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञातमवकल्पत इति ॥ "उत्क्रमिष्यत एवम्भावादित्यौडुलोमिः" [व्या० १।४।२१] उत्क्रमिष्यतो विज्ञानात्मनो ज्ञानध्यानादिसामर्थ्यात्सम्प्रसन्नस्य परेणात्मनैक्यसम्भवादिदमभेदाभिधानमित्यौडुलोमिराचार्यो मन्यते ॥ "अवस्थितेरिति काशकृत्स्नः" [व्या० १। ४ । २२] अस्यैव परमात्मनोऽनेनापि विज्ञानाऽऽत्मभावेनाऽवस्थानादुपपन्नमिदमभेदाभिधानमिति काशकृत्स्न आचार्यो मन्यते । ननूच्छेदाभिधानमेतद्–"एतेभ्यो भूतेभ्यस्समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न

रत्नप्रभा ।

द्वितीयम् अनूद्य तथैव निराचष्टे–**यदप्युक्तमित्यादिना** ॥ आत्मज्ञानात् सर्वज्ञानं यत्प्रतिज्ञातं, **तत्र** हेतुः "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २ । ४ । ६] इत्यव्यतिरेक उक्तः । तस्य प्रतिपादनात्तदेव प्रतिज्ञातमुपपादितमिति **योजना** । एकस्मात् प्रसवो यस्य, एकस्मिन् प्रलयो यस्य, तद्भावादित्यर्थः । **समुत्थानम्** अभेदाभिधानमिति यावत् । जन्मनाशावुक्तौ नाभेद इत्याक्षिप्य परिहरति–**नन्वित्यादिना** ॥

भामती ।

श्चामृतत्वप्राप्तिश्च विकारपक्षे न संभवतः, अतश्चेति योजना । द्वितीयपूर्वपक्षबीजमनयैव त्रिसूत्र्यापाकरोति–**यदप्युक्तमिति** । शेषमतिरोहितार्थं व्याख्यातार्थं च । तृतीयपूर्वपक्षबीजनिरासे काशकृत्स्नीयेनैवेत्यवधारणं तन्मताश्रयणेनैव तस्य शक्यनिरासत्वात् । ऐकान्तिके ह्यद्वैते आत्मनोऽन्यकर्मकरणे 'केन

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ज्ञानादमृतत्वासिद्धेरेवेत्यर्थः । द्वितीयं पूर्वपक्षबीजमनुभाषते–**यदपीति** । प्रकृतत्रिसूत्र्या प्रत्याह–**तत्रापीति** । योजनाप्रकारमेव दर्शयितुमाश्मरथ्यमतमाह–**प्रतिज्ञेति**।तद्व्याख्यातुं प्रतिज्ञास्वरूपमाह–**इदमिति**। आत्मनि विदिते विदितत्वं कथं प्रपञ्चे स्यादिति संदिहानं प्रत्याह–**इदं सर्वमिति** । सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वमुक्तमपि कुतो मुख्यमित्याशंक्याऽऽह–**उपपादितं चेति** । सर्वस्याऽऽत्ममात्रत्वमिति शेषः । उपपादनप्रकारं सूचयति–**एकेति** । 'स यथाऽऽर्द्रैधोग्नेः' इत्यादिनैकप्रसवत्वं 'स यथा सर्वासामपाम्' इत्यादिना चैकप्रलयत्वं सर्वस्योक्तम् । यच्च यस्मादुत्पद्यते यत्र लीयते तत्ततो नातिरिच्यते यथा घटादि मृदादेस्तस्मादात्मप्रभवत्वादात्मप्रलयत्वाच्च सर्वस्य जगतस्तन्मात्रत्वं तथा चाऽऽत्मधिया सर्वधीरित्यर्थः । दृष्टान्तश्रुतेरपि सर्वस्य कार्यप्रपञ्चस्याऽऽत्ममात्रत्वसिद्धेर्मुख्यमेव प्रतिज्ञातमैक्यमित्याह–**दुन्दुभ्यादीति** । प्रतिज्ञां व्याख्यायावशिष्टं व्याचष्टे–**तस्या इति** । प्रतिज्ञां घटयितुं परस्य जीवत्वेनोत्थानं किमित्युच्यते तत्राऽऽह–**अभेदे हीति** । मतान्तरमाह–**उत्क्रमिष्यत इति** । सिद्धान्तमाह–**अवस्थितेरिति** । परापरयोरभेदाभिधानमिदमित्युक्तमाक्षिपति–**नन्विति** । विनाशोक्तेर्विषयान्तरसंभवादात्मन उच्छेदाविषयत्वा

प्रेत्य संज्ञास्ति" [बृ० २। ४। १२] इति कथमेतदभेदाभिधानम् ॥ नैष दोषः ॥ विशेषविज्ञानविनाशाभिप्रायमेतद्विनाशाभिधानम् । नात्मोच्छेदाभिप्रायम् ॥ "अत्रैव मा भगवानमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञास्ति" [बृ०२। ४। १२] इति पर्यनुयुज्य स्वयमेव श्रुत्याऽर्थान्तरस्य दर्शितत्वात् ॥ "न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीम्यविनाशी वा अरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा मात्रासंसर्गस्त्वस्य भवति" [बृ० ४। ५। १४] इति ॥ एतदुक्तं भवति॥ कूटस्थनित्य एवायं विज्ञानघन आत्मा नास्योच्छेदप्रसङ्गोऽस्ति॥ मात्राभिस्त्वस्य भूतेन्द्रियलक्षणाभिरविद्याकृताभिरसंसर्गो विद्यया भवति ॥ संसर्गाभावे च तत्कृतस्य विशेषविज्ञानस्याभावात् "न प्रेत्य संज्ञास्ति" [बृ० २। ४। १२] इत्युक्तमिति ॥ यदप्युक्तं "विज्ञातारमरे केन विजानीयात्" [बृ० २। ४। १४] इति कर्तृवचनेन शब्देनोपसंहाराद्विज्ञानात्मन एवेदं द्रष्टव्यत्वमिति ॥ तदपि काशकृत्स्नीयेनैव दर्शनेन परिहरणीयम् ॥ अपि च "यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति" [बृ० २। ४। १४] इत्यारभ्याविद्याविषये तस्यैव दर्शनादिलक्षणं विशेषविज्ञानं प्रपञ्च्य "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्" [बृ० ४। ५। १५] इत्यादिना विद्याविषये तस्यैव दर्शनादि-

रत्नप्रभा ।

मृतस्य संज्ञा नास्तीति वाक्येऽत्रैव मां मोहितवानसि ज्ञानरूपस्यात्मनो ज्ञानाभावे नाशप्रसङ्गादिति मैत्रेय्योक्तो मुनिराह—**न वा अरे इति** ॥ **मोहं** मोहकरवाक्यम् । **अविनाशी** नाशहेतुशून्यः । अत उच्छित्तिधर्मा नाशवान्न भवतीति **अनुच्छित्तिधर्मा** इत्यर्थः । **तृतीयं** बीजं तृतीयेन मतेनैव निरसनीयमित्याह—**यदपीत्यादिना** ॥ आद्यमतद्वये सत्यभेदांगीकारात् केनेत्याक्षेपो न युक्तः । **काशकृत्स्नस्य** मते त्वत्यन्ताभेदाद्विज्ञानस्य कारकाभावात् स युक्त इति श्रुत्यनुसारित्वात्तन्मते मनःकल्पितं विज्ञातृत्वं मुक्ते ब्रह्मात्मनि भूतपूर्वगत्योक्तमिति परिहरणीयमित्यर्थः । **किञ्च** पूर्वापरपर्यालोचनया वाक्यस्य मुक्तात्मपरत्वावगमाद्विज्ञातृत्वं कल्पितमेवानूद्यते इति न तल्लिंगेन जीवपरत्वमित्याह—**अपि चेति** ॥ आर्षेषु पक्षेषु

भामती ।

कं पश्येत्' इति आत्मनश्च कर्मत्वं 'विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति शक्यं निषेद्धुम्। भेदाभेदपक्षे वैकान्तिके वा भेदे सर्वमेतदद्वैताश्रयमशक्यमित्यवधारणस्यार्थः । न केवलं काशकृत्स्नीयदर्शनाश्रयणेन भूतपूर्वगत्या विज्ञातृत्वमपि तु श्रुतिपौर्वापर्यपर्यालोचनयाप्येवमेवेत्याह—**अपि च यत्र हीति** । कस्मात्

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

युक्तमभेदाभिधानमित्याह—**नेति** । अविशेषश्रुतेर्विशेषार्थत्वे नियामकमाह—**अत्रेति** । मोहं मोहनं वाक्यमिति यावत्। अविनाशीति विनाशायोग्यत्वमनुच्छित्तिधर्मेति विनाशायोगित्वमुक्तमिति भेदः । कथं तर्हि 'न प्रेत्य' इत्यादि तत्राऽऽह—**मात्रेति** । कथमेतावता मिथोविरोधसमाधिरित्याशंक्य श्रुतितात्पर्यमाह—**एतदिति** । तृतीयं पूर्वपक्षबीजमनुवदति—**यदपीति** । उपसंहारात्कर्तृत्वस्य च विज्ञानात्मन्येव संभवादिति शेषः । भेदाभेदवादे जीवस्येश्वरेण भिन्नेनावगतियोगात् 'विज्ञातारमरे केन' इत्याक्षेपायोगादत्यन्ताभेदे कर्मकरणयोरभावादाक्षेपसिद्धेरन्तिमपक्षस्यैवाऽऽदेयत्वमित्युत्तरमाह—**तदपीति** । तन्मते जीवपरयोरभेदाज्जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वं भूतपूर्वगत्या तृजन्तेनोक्तमिति भावः । श्रुतिपौर्वापर्यालोचनायामपि जीवस्य भ्रान्तं ज्ञातृत्वमित्याह—**अपि चेति** । अन्वयव्यतिरेकाभ्यां द्वैतदृष्टेराविद्यत्वेऽपि प्रत्यग्दृष्टेरविद्यानपेक्षत्वा-

लक्षणस्य विशेषविज्ञानस्याभावमभिदधाति ॥ पुनश्च विषयाभावेऽप्यात्मानं विजानीयादित्याशङ्क्य "विज्ञातारमरे केन विजानीयाद्" [बृ० ४ । ५ । १५] इत्याह ॥ ततश्च विशेषविज्ञानाभावोपपादनपरत्वाद्वाक्यस्य विज्ञानधातुरेव केवलस्सन् भूतपूर्वगत्या कर्तृवचनेन तृचा निर्दिष्ट इति गम्यते ॥ दर्शितं तु पुरस्तात्काशकृत्स्नीयस्य पक्षस्य श्रुतिमत्त्वम् ॥ अतश्च विज्ञानात्मपरमात्मनोरविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपरचितदेहाद्युपाधिनिमित्तो भेदो, न पारमार्थिक इत्येषोऽर्थस्सर्वैर्वेदान्तवादिभिरभ्युपगन्तव्यः ॥ "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्"[छां० ६ । २ । १] "आत्मैवेदꣳ सर्वम्"[छां० ७ । २५ । २] "ब्रह्मैवेदꣳ सर्वम्" [मु० २ । २ । ११] "इदꣳसर्वं यदयमात्मा"[बृ० २ । ४ । ६] "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" [बृ० ३ । ७ । २३] "नान्यतोऽस्ति द्रष्टृ" [बृ०३।८।११] इत्येवंरूपाभ्यश्श्रुतिभ्यः स्मृतिभ्यश्च–"वासुदेवः सर्वमिति" [भ० गी० ७ । १९] "क्षेत्रज्ञश्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत"[भ०गी० १३ । २] "समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्" [भ० गी० १३ । २७] इत्येवंरूपाभ्यः ॥ भेददर्शनापवादाच्च–"अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः" [बृ० १ ।४।१०] "मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [बृ० ४ । ४ । १९] इत्येवंजातीयकात् । "स वा एष महा-

रत्नप्रभा ।

काशकृत्स्नपक्षस्यैवाऽऽदेयत्वे किं बीजं, तदाह–**दर्शितमिति** ॥ **अतश्च**, श्रुतिमत्त्वाच्च । पुनरपि श्रुतिस्मृतिमत्त्वमाह–**सदेवेत्यादिना** ॥ हेतूनां भेदो न पारमार्थिक इति प्रतिज्ञया **सम्बन्धः** । भेदाभेदपक्षे जीवस्य जन्मादिविकारवत्त्वात्तन्निषेधो न स्यादित्याह–**स वा एष इति** ॥ भेदस्य सत्यत्वे तत्प्रमया

भामती ।

पुनः काशकृत्स्नस्य मतमास्थीयते नेतरेषामाचार्याणामित्यत आह–**दर्शितं तु पुरस्तादिति** । काशकृत्स्नीयस्य मतस्य श्रुतिप्रबन्धोपन्यासेन पुनः श्रुतिमत्त्वं स्मृतिमत्त्वं च उपसंहारोपक्रममाह–**अतश्चेति** । क्वचित्पाठ आतश्चेति । तस्यावश्यं चेत्यर्थः । जननजरामरणभीतयो विक्रियास्तासां 'महानजः' इत्यादिना प्रतिषेधः । परिणामपक्षेऽन्यस्य चान्यभावपक्षे ऐकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः सर्वासां 'एकमेवाद्वितीयम्' इत्यादयः, द्वैतदर्शननिन्दापराश्च 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मि' इत्यादयः, जन्मजरादिविक्रियाप्रतिषेधपराश्च 'एष महानजः' इत्यादयः श्रुतय उपरुध्येरन् । अपि च यदि जीवपरमात्मनोर्भेदाभेदावास्थीयेयातां ततस्तयोर्मिथो विरोधात्समुच्चयाभावादेकस्य बलीयस्त्वेनात्मनि निरपवादं विज्ञानं जायेत, बलीयसैकेन दुर्बलपक्षावलम्बिनो ज्ञानस्य बाधनात् । अथ त्वगृह्यमाणविशेषतया न बलाबलावधारणं, ततः संशये सति

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शंक्याऽऽह–**पुनश्चेति** । एकस्यैव कर्मकर्तृत्वविरोधादित्यर्थः । विज्ञातारमित्यादिवाक्यस्यान्यपरत्वे फलितमाह–**ततश्चेति** । ननु पक्षेषु त्रिषु सत्सु काशकृत्स्नस्यैव पक्षे पक्षपाते को हेतुस्तत्राऽऽह–**दर्शितं त्विति** । तस्य श्रुतिमत्त्वे फलितमुपसंहरति––**अतश्चेति** । उक्तार्थस्योपगन्तव्यत्वे श्रुतिस्मृतिमत्त्वं पुनरुपन्यस्यति–**सदित्यादिना** । इतोऽपि परापरयोराविद्यो भेदो न पारमार्थिक इत्याह–**भेदेति** । भेदाभेदवादेऽपि सर्वमेतदभेदांशाद्युक्तमित्याशंक्य तत्पक्षे जीवस्य कार्यत्वादात्मविक्रियानिषेधविरोधः स्यादित्याह–**स वा इति** । अभेदांशेन निषेधादिसिद्धेरेतदपि मतद्वयं श्रुतिमदेवेत्याशंक्य तत्पक्षे वैदिकात्मैक्य-

१ पक्षस्यैवेति पाठान्तरम् ।

नज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" [बृ० ४ । ४ । २५] इति चात्मनि सर्वविक्रियाप्रतिषेधात् । अन्यथा च मुमुक्षूणां निरपवादविज्ञानानुपपत्तेः । सुनिश्चितार्थत्वानुपपत्तेश्च । निरपवादं हि विज्ञानं सर्वाकाङ्क्षानिवर्तकमात्मविषयमिष्यते—"वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः" [मुण्ड० ३ । २ । ६] इति च श्रुतेः । "तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः" [ईशा० ७] इति च । स्थितप्रज्ञलक्षणस्मृतेश्च । स्थिते च क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वविषये सम्यग्दर्शने क्षेत्रज्ञः परमात्मेति नाममात्रभेदात्

रत्नप्रभा ।

बाधादहं ब्रह्मेति निर्बाधं ज्ञानं न स्यादित्याह—**अन्यथा चेति** ॥ अभेदस्यापि सत्त्वात् प्रमेत्याशङ्क्य भेदाभेदयोर्विरोधात् संशयः स्यादित्याह—**सुनिश्चितेति** ॥ मास्तु निर्बाधज्ञानमित्यत आह—**निरपवादमिति** ॥ "अहं ब्रह्म" इत्यबाधितनिश्चयस्यैव शोकादिनिवर्तकत्वमित्यत्र स्मृतिमप्याह—**स्थितेति** ॥ आत्यन्तिकैकत्वे हि प्रज्ञा प्रतिष्ठिता भवति, न भेदाभेदयोरिति भावः । **ननु** जीवपरमात्मानौ, स्वतो भिन्नौ, अपर्यायनामवत्त्वात्, स्तम्भकुम्भवदित्यत आह—**स्थिते चेति** ॥ कथं तर्हि-

भामती ।

न सुनिश्चितार्थमात्मनि ज्ञानं भवेत् । सुनिश्चितार्थं च ज्ञानं मोक्षोपायः श्रूयते—'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः' इति । तदेतदाह—**अन्यथा मुमुक्षूणामिति** । 'एकत्वमनुपश्यतः' इति श्रुतिर्न पुनरेकत्वानेकत्वे अनुपश्यत इति । ननु यदि क्षेत्रज्ञपरमात्मनोरभेदो भाविकः । कथं तर्हि व्यपदेशबुद्धिभेदौ क्षेत्रज्ञः परमात्मेति । कथं च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य भगवतः संसारिता । अविद्याकृतनामरूपोपाधिवशादिति चेत् । कस्येयमविद्या । न तावज्जीवस्य, तस्य परमात्मनो व्यतिरेकाभावात् । नापि परमात्मनः, तस्य विद्यैकरसस्याविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । तदत्र संसारित्वासंसारित्वविद्याविद्यावत्त्वरूपविरुद्धधर्मसंसर्गाद्बुद्धिव्यपदेशभेदाच्चास्ति जीवेश्वरयोर्भेदोऽपि भाविक इत्यत आह—**स्थिते च परमात्मक्षेत्रज्ञात्मैकत्वेति** । न तावद्भेदाभेदावेकत्र भाविकौ भवितुमर्हत इति विप्रपञ्चितं प्रथमे पादे । द्वैतदर्शननिन्दया चैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपराः पौर्वापर्यालोचनया सर्वे वेदान्ताः प्रतीयन्ते । तत्र यथा बिम्बादवदातात्तात्त्विके प्रतिबिम्बानामभेदेऽपि नीलमणिकृपाणकाचाद्युपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदौ वर्तयति, इदं बिम्बमवदातमिमानि च प्रतिबिम्बानि नीलोत्पलपलाशश्यामलानि वृत्तदीर्घादिभेदभाञ्जि बहूनीति, एवं परमात्मनः शुद्धस्वभावाज्जीवानामभेद ऐकान्तिकेऽप्यनिर्वचनीयानाद्यविद्योपधानभेदात्काल्पनिको जीवानां

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

धियो निरपवादत्वायोगान्मुक्तेरसिद्धिरित्याह—**अन्यथेति** । भिन्नाभिन्नत्वमिति निश्चितार्था धीरनपवादेत्याशंक्य भेदाभेदयोर्विरोधादसमुच्चयादेकस्य बलीयस्त्वे तदितरज्ञानस्य बाधात्तुल्यबलत्वे संशयान्निरपवादत्वासिद्धिरित्याह—**सुनिश्चितेति** । ज्ञानं सिध्यति चेत्तावतैव पुमर्थसिद्धौ कृतं निरपवादत्वेनेत्याशंक्याऽऽह—**निरपवादं हीति** । न केवलमङ्गीकारमात्रं श्रुत्यनुकूलं चैतदित्याह—**वेदान्तेति** । ये यतयो यतनशीला नियतबाह्यकरणाः शुद्धबुद्धयश्च ते विषयवैतृष्ण्यद्वारा सर्वकर्मसंन्यासपूर्वकश्रवणाद्यनुष्ठानरूपाद्योगाभ्यासाद्वेदान्तकरणकसाक्षात्कारादपरोक्षीकृतात्मानो मुच्यन्त इत्यर्थः । इतश्चैकमेव तत्त्वं नानेकमपीत्याह—**तत्रेति** । एकत्वमाचार्योपदेशमनुपश्यतः शोकमोहोपलक्षितसर्वानर्थोपशान्तिरिति श्रूयते न त्वेकत्वनानात्वे अनुपश्यत इति श्रुतिरित्यर्थः । निरपवादमेवाऽऽत्मापरोक्ष्यं मोक्षापेक्षमित्यत्र स्मृतिमाह—**स्थितेति** । न हि भेदाभेदवादे स्मृतिसिद्धा स्थितप्रज्ञता ब्रह्मैवास्मीति ज्ञानस्थैर्यायोगादब्रह्मत्वस्यापि तद्विषयत्वात्तस्मादेकत्वमेकान्तिकमित्यर्थः । अस्तु तर्हि परापरयोर्नामभेदादविद्यावत्त्वतदभावाभ्यां रूपभेदाच्च घटपटादिवद्भेदभावः संसारावस्थायामिति नेत्याह—**स्थिते चेति** । आत्यन्तिकभेदे जीवस्य पूर्वसिद्धब्रह्मत्वायोगात्को-

क्षेत्रज्ञोऽयं परमात्मनो भिन्नः परमात्मायं क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इत्येवञ्जातीयक आत्मभेदविषयोऽयं निर्बन्धो निरर्थकः ॥ एको ह्ययमात्मा नाममात्रभेदेन बहुधाऽभिधीयत इति ॥ न हि "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायाम्" [तै० उ० २ । १ । १] इति काञ्चिदेवैकां गुहामधिकृत्यैतदुक्तम् ॥ न च ब्रह्मणोऽन्यो गुहायां निहितोऽस्ति—"तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशद्" [तै० २ । ६] इति स्रष्टुरेव प्रवेशश्रवणात् ॥ ये तु निर्बन्धं कुर्वन्ति, ते वेदान्तार्थं बाधमानाश्श्रेयोद्वारं सम्यग्दर्शनमेव बाधन्ते,

रत्नप्रभा ।

पर्यायनामभेद इत्याशंक्य जीवत्वेश्वरत्वादिनिमित्तभेदादित्याह—**एको हीति** ॥ **किञ्च** विद्यातज्जबुद्धिरूपायां गुहायां स्थितो जीवो भवति । तस्यामेव ब्रह्म निहितमितिश्रुतेः । स्थानैक्याज्जीव एव ब्रह्मेत्याह—**न हीति** ॥ **काञ्चिदेवैकामिति** । जीवस्थानादन्यामित्यर्थः । **नन्वेकस्यां** गुहायां द्वौ किं न स्यातामित्यत आह—**न चेति** ॥ स्रष्टुरेव प्रवेशेन जीवत्वान्न भेदः । **नन्वत्यन्ताभेदे** जीवस्य स्पष्टभानाद् ब्रह्मापि स्पष्टं स्याद् । अतः स्पष्टत्वास्पष्टात्वाभ्यां तयोर्भेद इति **चेत्** । न । दर्पणे प्रतिबिम्बस्य स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्यास्फुटत्ववत् कल्पितभेदेन विरुद्धधर्मव्यवस्थोपपत्तेः । सत्यभेदे येषामाग्रहस्तेषां दोषमाह—**ये त्विति** ॥ सोऽयमितिवत्तत्त्वमसीत्यकार्यकारणद्रव्यसामानाधिकरण्यादत्यन्ताभेदो वेदान्तार्थः । तद्बोध

भामती ।

भेदो बुद्धिव्यपदेशभेदावयं च परमात्मा शुद्धविज्ञानानन्दस्वभाव इमे च जीवा अविद्याशोकदुःखाद्युपद्रवभाज इति वर्तयति । अविद्योपधानं च यद्यपि विद्यास्वभावे परमात्मनि न साक्षादस्ति तथापि तत्प्रतिबिम्बकल्पजीवद्वारेण परस्मिन्नुच्यते । न चैवमन्योन्याश्रयो जीवविभागाश्रयाऽविद्या, अविद्याश्रयश्च जीवविभाग इति, बीजांकुरवदनादित्वात् । अत एव कानुद्दिश्यैष ईश्वरो मायामारचयत्यनर्थिकाम्, उद्देश्यानां सर्गादौ जीवानामभावात्, कथं चात्मानं संसारिणं विविधवेदनाभाजं कुर्यादित्याद्यनुयोगो निरवकाशः । न खल्वादिमान् संसारः, नाप्यादिमानविद्याजीवविभागः, येनानुयुज्येतेति । अत्र च नामग्रहणेनाविद्यामुपलक्षयति । स्यादेतत् । यदि न जीवात् ब्रह्म भिद्यते, हन्त जीवः स्फुट इति ब्रह्मापि तथा स्यात्, तथा च 'निहितं गुहायाम्' इति नोपपद्यत इत्यत आह—**न हि सत्यमिति** । यथा हि बिम्बस्य मणिकृपाणादयो गुहा एवं ब्रह्मणोऽपि प्रतिजीवं भिन्ना अविद्या गुहा इति । यथा प्रतिबिम्बेषु भासमानेषु बिम्बं तदभिन्नमपि गुह्यमेवं जीवेषु भासमानेषु तदभिन्नमपि ब्रह्म गुह्यम् । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यद्गुह्यमित्यत आह—**न च ब्रह्मणोऽन्य इति** । **ये तु** आश्मरथ्यप्रभृतयः **निर्बन्धं कुर्वन्ति ते वेदान्तार्थमिति** ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

शकारादीनामपि पूर्वसिद्धकीटत्वानुपगमात्तत्सदृशस्यैवोत्पत्तेर्मोक्षासिद्धिः । न च बिम्बप्रतिबिम्बवदुपाधिकल्पितभेदयोस्तात्त्विकमैक्यं प्रातीतिकविरुद्धधर्माध्यासेन शक्यं बाधितुमिति भावः । निर्बन्धनैरर्थक्ये हेतुः—**एको हीति** । नामग्रहणं रूपोपलक्षणम् । इतिशब्दादुपरिष्टाद्यस्मादर्थो हिशब्दः संबन्धनीयः । ननु 'यो वेद निहितं गुहायाम्' इति परस्य गुहाहितत्वश्रुतेस्तस्यास्फुटत्वात्तद्विपरीताज्जीवाद्भेदः स्यान्नेत्याह—**न हीति** । गुहाशब्देनाविद्यान्तःकरणयोर्ग्रहणात्तत्र जीवभावेन प्रतिबिम्बितस्य ब्रह्मणः स्फुटत्वेऽपि बिम्बस्थानीयस्यास्फुटत्वं तस्यैव न विरुध्यतेऽविद्याशक्तेरघटमानविधानपटीयस्त्वादिति भावः । **कांचिदेवैकामिति** जीवभावेन प्रतिबिम्बाधारातिरिक्तामित्यर्थः । अस्तु तर्हि ब्रह्मणोऽन्यदेवान्तःकरणादि गुहां प्रविष्टं नेत्याह—**न चेति** । श्रोत्राकाशयोरिव जीवब्रह्मणोरङ्गाङ्गिभावादभेदवद्भेदोऽपि स्यादन्यथा जीवमुद्दिश्य ब्रह्मविधानायोगात् । अतस्तत्त्वमिति सामानाधिकरण्यं भेदाभेदविषयमित्याशंक्याऽऽह—**ये त्विति** । कार्यकारणत्व-

कृतकमनित्ये च मोक्षं कल्पयन्ति, न्यायेन च न सङ्गच्छन्त इति ॥ २२ ॥
इति वाक्यान्वयाधिकरणम् ॥ ६ ॥

रत्नप्रभा।

एव निःश्रेयससाधनम्। तस्य बाधो न युक्त इत्यर्थः। **किञ्च** भेदाभेदवादिनौ ज्ञानकर्मभ्यां कृतकं मोक्षं कल्पयन्ति। तत्रानित्यत्वं दोषः। **यत्तु** कृतकमपि नित्यमिति, तन्न यत्क्रियासाध्यं तदनित्यमिति न्यायबाधितम्। अस्माकं त्वनर्थध्वंसस्य ज्ञानसाध्यत्वान्नित्यमुक्तात्ममात्रत्वाच्च नानित्यत्वदोष इति भावः।

भामती।

ब्रह्मणः सर्वात्मना भागशो वा परिणामाभ्युपगमे तस्य कार्यत्वादनित्यत्वाच्च तदाश्रितो मोक्षोऽपि तथा स्यात्। यदि त्वेवमपि मोक्षं नित्यमकृतकं ब्रूयुस्तत्राह—**न्यायेनेति**। एवं ये नदीसमुद्रनिदर्शनेनामुक्तेर्भेदं मुक्तस्य चाभेदं जीवस्यास्थिषत तेषामपि न्यायेनासंगतिः। नो जातु घटः पटो भवति। ननूक्तं यथा नदी समुद्रो भवतीति। का पुनर्नद्यभिमता आयुष्मतः। किं पाथःपरमाणव उतैषां संस्थानभेद आहोस्वित्तदारब्धोऽवयवी। तत्र संस्थानभेदस्य वावयविनो वा समुद्रनिवेशे विनाशात् कस्य समुद्रेणैकता। नदीपाथःपरमाणूनां तु समुद्रपाथःपरमाणुभ्यः पूर्वावस्थितेभ्यो भेद एव नाभेदः। एवं समुद्रादपि तेषां भेद एव। ये तु काशकृत्स्नीयमेव मतमास्थाय जीवं परमात्मनोंशमाचख्युस्तेषां कथं 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्' इति न श्रुतिविरोधः। निष्कलमिति सावयवत्वं व्यासेधि न तु सांशत्वम्, अंशश्च जीवः परमात्मनो नभस इव कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नं नभः शब्दश्रवणयोग्यं, वायोरिव च शरीरावच्छिन्नः पञ्चवृत्तिः प्राण इति चेत्। न तावन्नभो नभसोंऽशः, तस्य तत्त्वात्। कर्णनेमिमण्डलावच्छिन्नमंश इति चेत्, हन्त तर्हि प्राप्ताप्राप्तविवेकेन कर्णनेमिमण्डलं वा तत्संयोगो वेत्युक्तं भवति। न च कर्णनेमिमण्डलं तस्यांशः, तस्य ततो भेदात्। तत्संयोगो नभोधर्मत्वात्तस्यांश इति चेत्। न, अनुपपत्तेः। नभोधर्मत्वे हि तदनवयवं सर्वत्राभिन्नमिति तत्संयोगः सर्वत्र प्रथेत। न ह्यस्ति संभवोऽनवयवमव्याप्य वर्तत इति। तस्मात्तत्रास्ति चेद्व्याप्यैव। न चेद्व्याप्नोति तत्र नास्त्येव व्याप्यैवास्ति केवलं प्रतिसंबन्ध्यधीननिरूपणतया न सर्वत्र निरूप्यत इति चेत्, न नाम निरूप्यताम्। तत्संयुक्तं तु नभः श्रवणयोग्यं सर्वत्रास्तीति सर्वत्र श्रवणप्रसङ्गः। न च भेदाभेदयोरन्यतरेणांशः शक्यो निर्वक्तुम्। न चोभाभ्यां, विरुद्धयोरेकत्रासमवायादित्युक्तम्। तस्मादनिर्वचनीयानाद्यविद्यापरिकल्पित एवांशो नभसो न भाविक इति युक्तम्। न च काल्पनिको ज्ञानमात्रायत्तजीवितः कथमविज्ञायमानोऽस्ति, असंश्चांशः कथं शब्दश्रवणलक्षणाय कार्याय

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

शून्यद्रव्ययोरुद्देश्योपादेयत्वेन सामानाधिकरण्यं सोऽयमितिवदेकस्यैव द्रव्यस्यौपाधिकभेदापेक्षं न द्रव्यभेदमाकांक्षति। न च ब्रह्मणोंऽशो जीवो निष्कलश्रुतेः। न च श्रोत्रस्य कर्णनेमिमण्डलावच्छेदेऽपि नभसोंऽशत्वमवच्छेदकाभावे तन्मात्रत्वादतो जीवस्यापि ब्रह्मांशत्वाभावान्न भिन्नाभिन्नत्वम्। न च भेदः शास्त्रार्थो लौकिकत्वात्। अभेदस्य त्वैकान्तिकस्य शास्त्रीयत्वात्तदनुपगमे सम्यग्धीरेव मुक्तिहेतुर्बाधिता स्यादिति भावः। कर्मैव मुक्तिहेतुरिति कृतं सम्यग्धियेत्याशंक्याऽऽह—**कृतकमिति**। कृतकत्वेऽपि ध्वंसवन्नित्यतेत्याशंक्याऽऽह—**न्यायेनेति**। मोक्षो निरतिशयानन्दत्वेन भावत्वात्कृतकश्चेदनित्यः स्यादेवं बन्धध्वंसतया तस्याभावत्वेपि कृतकत्वे कथं नानित्यता ध्वंसध्वंसे च ध्वस्ताध्वस्तेर्बन्धस्य पुनरुत्पत्तावपुनरावृत्तिश्रुतिर्विरुध्येत। न च ध्वंसध्वंसेऽपि कारणाभावान्न ध्वस्तस्य पुनरुत्पत्तिस्तद्ध्वंसस्य प्रतियोगिभेदेनावस्थानात्। तदभेदे च तदुत्पत्तेरावश्यकत्वादतो न कर्मसाध्या मुक्तिः। न चास्मन्मते बन्धध्वंसोऽपि वस्तुव्यतिरिक्तोऽस्तीति भावः। तदेवं प्रत्यग्भूते ब्रह्मणि मैत्रेयीब्राह्मणमन्वितमित्युपसंहर्तुमितीत्युक्तम् ॥ २२ ॥ (६) ॥ यत्प्रतिज्ञा-

प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात् ॥ २३ ॥ (७) ॥

यथाभ्युदयहेतुत्वाद्धर्मो जिज्ञास्यः, एवं निश्श्रेयसहेतुत्वाद्ब्रह्म जिज्ञास्यमित्युक्तम् । ब्रह्म च "जन्माद्यस्य यतः"[व्या० सू० १।१।२] इति लक्षितम् ॥ तच्च लक्षणं घटरुचकादीनां मृत्सुवर्णादिवत्प्रकृतित्वे कुलालसुवर्णकारादिवन्निमित्तत्वे च समानमित्यतो भवति विमर्शः–किमात्मकं

रत्नप्रभा ।

तस्मान्मैत्रेयीब्राह्मणं प्रत्यग्ब्रह्मणि समन्वितमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (६) ॥ **प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा०** । लक्षणसूत्रेणास्य सङ्गतिं वक्तुं वृत्तं स्मारयति–**यथेति** ॥ तत्र हि ब्रह्मणो बुद्धिस्थत्वार्थं सामान्यतो जगत्कारणत्वं लक्षणमुक्तम् । तेन बुद्धिस्थे ब्रह्मणि कृत्स्नवेदान्तसमन्वयं प्रतिपाद्य तत्कारणत्वं **किं** कर्तृत्वमात्रम् **उत** प्रकृतित्वकर्तृत्वोभयरूपमिति विशेषजिज्ञासायामिदमारभ्यते । तथा च सामान्यज्ञानस्य विशेषचिन्ताहेतुत्वात्तेनास्य सङ्गतिः । **यद्यपि** तदानन्तर्यमस्य युक्तम् । **तथापि** निश्चिततात्पर्यैर्वेदान्तैः कर्तृमात्रेश्वरमतनिरासः सुकर इति समन्वयान्ते इदं लिखितम् । लक्षणसूत्रस्याध्यायादिसङ्गतत्वादस्यापि **अध्यायादिसंगतिः** । पूर्वत्र सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाया मुख्यत्वाद्वाक्यस्य जीवपरत्वं निरस्तम् । **तदयुक्तम्** । कर्त्रुपादानयोर्भेदेन

भामती ।

कल्पते, न जातु रज्ज्वामज्ञायमान उरगो भयकम्पादिकार्याय पर्याप्त इति वाच्यम् । अज्ञातत्वासिद्धेः कार्यव्यङ्ग्यत्वादस्य । कार्योत्पादात्पूर्वमज्ञातं कथं कार्योत्पादाङ्गमिति चेत् । न । पूर्वपूर्वकार्योत्पादव्यङ्ग्यत्वादसत्यपि ज्ञाने तत्संस्कारानुवृत्तेरनादित्वाच्च कल्पना तत्संस्कारप्रवाहस्य । अस्तु वानुपपत्तिरेव कार्यकारणयोर्मायात्मकत्वात् । अनुपपत्तिर्हि मायामुपोद्बलयत्यनुपपद्यमानार्थत्वान्मायायाः । अपि च भाविकांशवादिनां मते भाविकांशस्य ज्ञानेनोच्छेत्तुमशक्यत्वान्न ज्ञानध्यानसाधनो मोक्षः स्यात् । तदेवमाकाशांश इव श्रोत्रमनिर्वचनीयम् । एवं जीवो ब्रह्मणोंश इति काशकृत्स्नीयं मतमिति सिद्धम् ॥ २२ ॥ (६) ॥ **प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्** । स्यादेतत् । वेदान्तानां ब्रह्मणि समन्वये दर्शिते समाप्तं समन्वयलक्षणमिति किमपरमवशिष्यते यदर्थमिदमारभ्यत इति शङ्कां निराकर्तुं संगतिं दर्शयन्नवशेषमाह–**यथाभ्युदयेति** । अत्र च लक्षणस्य संगतिमुक्त्वा लक्षणेनास्याधिकरणस्य संगतिरुक्ता । एतदुक्तं भवति–सत्यं जगत्कारणे ब्रह्मणि वेदान्तानामुक्तः समन्वयः । तत्र कारणभावस्योभयथा दर्शनाज्जगत्कारणत्वं ब्रह्मणः किं निमित्तत्वेनैव, उतोपादानत्वेनापि । तत्र यदि प्रथमः पक्षस्ततः उपादानकारणानुसरणे सांख्यस्मृतिसिद्धं प्रधानमभ्युपेयम् । तथा च 'जन्माद्यस्य यतः' इति ब्रह्मलक्षणमसाधु, अतिव्याप्तेः प्रधानेऽपि गतत्वात् । असंभवाद्वा । यदि तूत्तरः पक्षस्ततो नातिव्याप्तिर्नाप्यव्याप्तिरिति साधु लक्षणम् ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

बलान्मैत्रेयीब्राह्मणस्य ब्रह्मपरत्वं तस्मादेवोपादानत्वं ब्रह्मणः साधयति–**प्रकृतिश्चेति** । व्यवहितसंबन्धादपौनरुक्त्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति–**यथेति** । सदृष्टान्तमाद्यसूत्रार्थमनूद्य ब्रह्मलक्षणस्य कारणत्वस्य द्वितीयसूत्रार्थस्य विचारप्रतिज्ञया संगतिमाह–**ब्रह्म चेति** । ब्रह्मकारणत्वार्थाधिकरणस्य कारणविशेषविचारस्य च संबन्धोक्तिपूर्वकमवशिष्टमर्थमाचक्षाणः । सनिमित्तं संशयमाह–**तच्चेति** । जन्मादिसूत्रे त्वेतदधिकरणसिद्धवत्कारेणोभयकारणत्वोक्तिस्तदनन्तरमस्याऽऽरभ्यत्वेऽपि निर्णीततात्पर्यैर्वेदान्तैर्निमित्तत्वमात्रसाधकानुमितेर्विरोधोक्तिः सुकरेति समन्वयावसाने लिखितमेतदधिकरणमनुक्ते विषये समन्वयो दुःसाध्य इति कारणतामात्रं तत्रोक्तमिति भावः । ब्रह्मलक्षणस्याध्यायादिसंबन्धादस्यापि तद्योगिनस्तत्सिद्धिः । पूर्वपक्षे प्रतिज्ञागौणत्वं सिद्धान्ते तन्मुख्यत्वं फलमिति । समानधर्मदृष्ट्या विमर्शमेव विशदयति–**किमिति** । प्रतिज्ञाया मुख्यत्वेन वाक्यस्य

पुनर्ब्रह्मणः कारणत्वं स्यादिति ॥ तत्र निमित्तकारणमेव तावत्केवलं स्यादिति प्रतिभाति ॥ कस्माद् ॥ ईक्षापूर्वककर्त्तृत्वश्रवणाद्–ईक्षापूर्वकं हि ब्रह्मणः कर्त्तृत्वमवगम्यते–"स ईक्षाञ्चक्रे" [प्रश्न० ६ । ३] "स प्राणमसृजत" [प्रश्न० ६ । ४] इत्यादिश्रुतिभ्यः । ईक्षापूर्वकं च कर्त्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु दृष्टम् । अनेककारकपूर्विका च क्रियाफलसिद्धिर्लोके दृष्टा ॥ स च न्याय आदिकर्तर्यपि युक्तः संक्रमयितुम् ॥ ईश्वरत्वप्रसिद्धेश्च–ईश्वराणां हि राजवैवस्वतादीनां निमित्तकारणत्वमेव केवलं प्रतीयते, तद्वत्परमेश्वरस्यापि निमित्तकारणत्वमेव युक्तं प्रतिपत्तुम् ॥ कार्यश्चेदं जगत्सावयवमचेतनमशुद्धं च दृश्यते । कारणेनापि तस्य तादृशेनैव भवितव्यम् । कार्यकारणयोः सारूप्यदर्शनात् ॥ ब्रह्म च नैवंलक्षणमवगम्यते—"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्"

रत्नप्रभा ।

प्रतिज्ञाया गौणत्वादित्याक्षिपति–**तत्र निमित्तेत्यादिना** । पूर्वोत्तरपक्षयोः द्वैताद्वैतसिद्धिः फलम् । **ईक्षापूर्वकेति** । ईक्षणश्रुत्या कर्त्तृत्वं निश्चितम् । तथा च ब्रह्म, न प्रकृतिः कर्त्तृत्वात्, यो यत्कर्ता, स तत्प्रकृतिर्न, यथा घटकर्ता कुलाल इत्यर्थः । जगद् भिन्नकर्त्रुपादानकं, कार्यत्वाद्, घटवदित्याह–**अनेकेति** ॥ ब्रह्म, नोपादानम्, ईश्वरत्वाद्, राजादिवदित्याह–**ईश्वरत्वेति** ॥ जगत्, न ब्रह्मप्रकृतिकं, तद्विलक्षणत्वाद्, यदित्थं तत्तथा, कुलालविलक्षणघटवदित्याह–**कार्यश्चेति** ॥ **निष्कलं** निरवयवम् । **निष्क्रियम्** अचलम् । **शान्तम्** अपरिणामि । **निरवद्यं** निरस्तसमस्तदोषम् । तत्र हेतुः–**निरञ्जनमिति** ॥

भामती ।

सोऽयमत्रशेषः । तत्र 'ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता । निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचित् ॥' तदिदमाह–**तत्र निमित्तकारणमेव तावदिति** । आगमस्य कारणमात्रे पर्यवसानादनुमानस्य तद्वि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

जीवपरत्वे परास्ते निमित्तोपादानभेदाद् गौणी सेति पूर्वपक्षयति–**तत्रेति** । एवकारार्थं स्फुटयति—**केवलमिति** । तत्र मानं पृच्छति–**कस्मादिति** । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानं चेतनत्वात्कर्तृत्वाच्च कुलालादिवदित्याह–**ईक्षेति** । हेतुद्वयं श्रुत्या स्फुटयति–**ईक्षेत्यादिना** । ब्रह्मणश्चेतनस्य कर्तुरेव कार्यद्रव्योपादानत्वे किं बाधकमित्याशंक्य कुलालादेरपि तत्प्रसक्तिरित्याह–**ईक्षेति** । अनुमानान्तरं वक्तुं या द्रव्योत्पत्तिः सा भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा यथा घटाद्युत्पत्तिरिति व्याप्तिमाह–**अनेकेति** । जगद् द्रव्योत्पत्तिर्भिन्ननिमित्तोपादानपूर्वा द्रव्योत्पत्तित्वाद्घटोत्पत्तिवदित्यनुमिनोति–**स चेति** । न ब्रह्म कार्यद्रव्योपादानमीश्वरत्वाल्लौकिकेश्वरवदित्याह–**ईश्वरत्वेति** । साध्यवैकल्यं प्रत्याह–**ईश्वराणां हीति** । दार्ष्टान्तिकं निगमयति–**तद्वदिति** । विमतमचेतनोपादानं कार्यद्रव्यत्वाद्घटवदित्याह–**कार्यं चेति** । कार्यत्वं साधयति–**सावयवमिति** । विमतं न ब्रह्मोपादानमचेतनत्वादशुद्धत्वाच्च घटादिवदित्याह–**अचेतनमिति** । तथाऽपि जगच्चेतनोपादानं किं न स्यात्तत्राऽऽह–**कारणेनेति** । ब्रह्मैव तर्हि तादृगस्तु नेत्याह–**ब्रह्म चेति** । **निष्कलं** निरवयवम् । **निष्क्रयं** परिणामपरिस्पन्दरहितम् । **शान्तं** रागद्वेषादिशून्यम् । **निरवद्यं** पुण्यापुण्यवर्जितम् । **निरञ्जनं** सुखदुःखादिभिरस्पृष्टम् । आदिशब्देन 'शुद्धमपापविद्धम्' इत्याद्या श्रुतिरुक्ता । ब्रह्मणश्चेन्न जगदुपादानत्वं तर्हि किं तदुपादानं, न हि निमित्तमात्राद्भावरूपं कार्यं तत्राऽऽह–

[श्वेता० ६ । १९] इत्यादिश्रुतिभ्यः ॥ पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदुपादानकारणमशुद्ध्यादिगुणकं स्मृतिप्रसिद्धमभ्युपगन्तव्यम् । ब्रह्मकारणत्वश्रुतेर्निमित्तत्वमात्रे पर्यवसानादिति ॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः ॥ प्रकृतिश्च उपादानकारणं च ब्रह्माऽभ्युपगन्तव्यम् ॥ निमित्तकारणं च ॥ न केवलं निमित्तकारणमेव ॥ कस्मात् ॥ प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाद्-एवं हि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ श्रौतौ नोपरुध्येते ॥ प्रतिज्ञा तावद्-"उत तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" [छां० ६ । १ । २] इति । तत्र चैकेन विज्ञातेन सर्वमन्यदविज्ञातमपि विज्ञातं भवतीति प्रतीयते ॥ तच्चोपादानकारणविज्ञाने सर्वविज्ञानं सम्भवति । उपादानकारणाव्यतिरे-

रत्नप्रभा ।

भञ्जनतुल्यतमश्शून्यमित्यर्थः । तर्हि जगतः सदृशोपादानं किमित्यत आह-**पारिशेष्यादिति** ॥ ब्रह्मनिषेधे प्रधानं परिशिष्यत इत्यभिमन्यमानः सिद्धान्तयति-**प्रकृतिश्चेति** ॥ **चकारा**न्निमित्तत्वग्रहः । एवमुभयरूपे कारणत्वे तयोरबाधो भवतीत्याह-**एवमिति** ॥ कर्तृज्ञानादपि सर्वकार्यज्ञानं किं न स्यादित्यत

भामती ।

शेषनियममागमो न प्रतिक्षिपत्यपि त्वनुमन्यत एवेत्याह-**पारिशेष्याद्ब्रह्मणोऽन्यदिति** । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य प्रतिषेधेऽन्यत्राप्रसङ्गात्सांख्यस्मृतिप्रसिद्धमानुमानिकं प्रधानं शिष्यत इति । एकविज्ञानेन च सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानम् 'उत तमादेशम्' इत्यादिना, 'यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन' इति च दृष्टान्तः, परमात्मनः प्राधान्यं सूचयतः । यथा सोमशर्मणैकेन ज्ञातेन सर्वे कठा ज्ञाता भवन्ति । एवं प्राप्त उच्यते-**प्रकृतिश्च** । न केवलं ब्रह्म निमित्तकारणम्, कुतः, प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधात् । निमित्तकारणत्वमात्रे तु तावुपरुध्येयाताम् । तथाहि-'न मुख्ये संभवत्यर्थे जघन्या वृत्तिरिष्यते । न चानुमानिकं युक्तमागमेनापबाधितम् ॥ सर्वे हि तावद्वेदान्ताः पौर्वापर्येण वीक्षिताः । ऐकान्तिकाद्वैतपरा द्वैतमात्रनिषेधतः ॥' तदिहापि प्रतिज्ञादृष्टान्तौ मुख्यार्थावेव युक्तौ न तु यजमानः प्रस्तर इतिवद्गुणकल्पनया नेतव्यौ, तस्यार्थवादस्यातत्परत्वात् । प्रतिज्ञादृष्टान्तवाक्ययोस्त्वद्वैतपरत्वादुपादानकारणात्मकत्वाच्चोपादेयस्य कार्यजातस्योपादानज्ञानेन तज्ज्ञानोपपत्तेः । निमित्तकारणं तु कार्यादत्यन्तभिन्नमिति न तज्ज्ञाने कार्यज्ञानं भवति । अतो ब्रह्मोपादानकारणं जगतः । न च ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तकारणं जगत इत्यपि युक्तम् । प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोधादेव । न हि तदानीं ब्रह्मणि ज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । जगन्निमित्तकारणस्य ब्रह्मणोन्यस्य सर्वमध्यपातिनस्तज्ज्ञानेनाविज्ञानात् । यत इति च पञ्चमी न कारणमात्रे स्मर्यते अपि तु प्रकृतौ, 'जनिकर्तुः प्रकृतिः' इति । ततोऽपि प्रकृतित्वमवगच्छामः । दुन्दुभिग्रहणं दुन्दुभ्याघातग्रहणं च तद्गतशब्दत्वसामान्योपलक्ष-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पारिशेष्यादिति । तत्र ब्रह्मण्युक्तमसारूप्यं नास्तीत्याह-**अशुद्ध्यादीति** । न च तस्याप्रमितत्वादनुपादानत्वमित्याह-**स्मृतीति** । ब्रह्मोपादानत्वस्य प्रसक्तस्य निषेधे सांख्यीयप्रधानादन्यत्राप्रसङ्गात्तदेव परिशेषतो जगदुपादानमित्यर्थः । 'सदेव' इत्यादिश्रुतेस्तर्हि का गतिरित्याशंक्यानुमानविरोधाद्विशेषे संकोच इत्याह-**ब्रह्मेति** : । जन्मादिसूत्रोक्तलक्षणस्यासंभावितत्वमितिशब्दोपसंहृतमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिज्ञां व्याकरोति-**एवमिति** । उक्तानुमानेषु जीवत्सु नोभयकारणतेति शङ्कते-**कस्मादिति** । हेतुमादाय व्याचष्टे-**प्रतिज्ञेति** । एवमित्युभयकारणत्वे सतीति यावत् । तयोरनुपरोधं वक्तुं प्रतिज्ञामाह-**प्रतिज्ञेति** । तद्वाक्यार्थमाह-**तत्रेति** । तदनुपरोधं स्वमते दर्शयति-**तच्चेति** । निमित्तकारणज्ञानादेव सर्वज्ञानं किं न

कात्कार्यस्य ॥ निमित्तकारणाव्यतिरेकस्तु कार्यस्य नास्ति । लोके तक्ष्णः प्रासादव्यतिरेकदर्शनात् ॥ दृष्टान्तोऽपि—"यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृण्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छां० ६ । १ । ४] इत्युपादानकारणगोचर एवाम्नायते ॥ तथा- "एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् ॥ एकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं कार्ष्णायसं विज्ञातं स्याद्" [छां० ६ । १ । ५-६] इति च ॥ तथाऽन्यत्रापि-"कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" [मुण्ड० १ । १ । ३] इति प्रतिज्ञा ॥ "यथा पृथिव्यामोषधयः सम्भवन्ति" [मुण्ड० १ । १ । ७] इति दृष्टान्तः ॥ तथा "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञाते इद९ सर्वं विदितम्" [बृ० ४ । ५ । ६] इति प्रतिज्ञा । "स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः" [बृ० ४ । ५ । ८] इति दृष्टान्तः ॥ एवं यथासम्भवं प्रतिवेदान्तं प्रतिज्ञादृष्टान्तौ प्रकृतित्व-

रत्नप्रभा ।

आह—**निमित्तकारणाव्यतिरेकस्त्विति** ॥ मृदादीनामुपादानानां दृष्टान्तत्वाद्दार्ष्टान्तिकस्य ब्रह्मण उपादानत्वं वाच्यमित्याह—**दृष्टान्तोऽपीति** ॥ वागारम्भं नाममात्रं विकारो न वस्तुतोऽस्तीति सत्यकारणज्ञानाद्विकारज्ञानं युक्तमित्यर्थः । गतिसामान्यार्थं मुण्डकेऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—**तथान्यत्रापीति** ॥ बृहदारण्यकेऽपि तावाह—**तथा—आत्मनीति** ॥ घटः स्फुरति पटः स्फुरतीत्यनुगतस्फुरणं प्रकृतिः, तदतिरेकेण विकारा न सन्तीति सोऽयमर्थो **यथा** स्फुटः स्यात्**तथा** दृष्टान्तः स उच्यते । हन्यमानदुन्दुभिजन्याच्छब्दसामान्याद्बाह्यान् विशेषशब्दान् सामान्यग्रहाणातिरेकेण पृथग् ग्रहीतुं श्रोता न शक्नुयात् । सामान्यस्य तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातः शब्दविशेषो गृहीतो भवति । तस्य वा ग्रहणेन तदवान्तरविशेषशब्दो गृहीतो भवति । अतः शब्दसामान्यग्रहणग्राह्या विशेषाः सामान्ये कल्पिताः । तद्वदात्मभानभास्यघटादय आत्मनि कल्पिता इत्यर्थः । प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधाल्लिङ्गाद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वमुक्त्वा पञ्चमी-

भामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्यात्तत्राऽऽह—**निमित्तेति** । दृष्टान्तानुपरोधमाह—**दृष्टान्तोऽपीति** । मृदि ज्ञातायां तद्विकारस्य ज्ञेयत्वेनानवशेषे हेतुः—**वाचेति** । घटादेर्वाचारम्भणत्वं वस्तुतोऽसत्त्वं साधयति—**नामेति** । शून्यशेषत्वं निषेधति—**मृत्तिकेति** । विपरीतदृष्टान्तोऽपि स्यादिति शङ्कां निरसितुं दृष्टान्तान्तराण्याह—**तथेति** । गतिसामान्यार्थमाथर्वणगतौ प्रतिज्ञादृष्टान्तावाह—**तथेति** । बृहदारण्यकेऽपि तौ निर्दिशति—**आत्मनीति** । घटः प्रकाशते पटो वेत्यनुगतप्रकाशातिरेकेण घटादेरसिद्धेस्तत्रैव कल्पितत्वात्प्रकाशोऽनुगतोऽधिष्ठानं प्रकृतिरित्यनुगतः स दृष्टान्तो यथा तथोच्यते । बाह्यान्दुन्दुभिशब्दसामान्यबहिर्भूतानिति यावत् । दुन्दुभेस्तच्छब्दसामान्यस्येत्यर्थः । दुन्दुभ्याघातस्य जनकस्य जन्यतया संबन्धी वा शब्दो विशेषशब्द इत्यर्थः । वेदान्तत्रयगतं न्यायं वेदान्तान्तरेष्वतिदिशति- **एवमिति** । प्रतिज्ञाद्यनुपरोधलिङ्गादुपादानत्ववत्पञ्चमीश्रु-

१ अत्र प्राय उपनिषत्सु सणकारकः पाठः उपलभ्यते, स च छान्दस एव, णत्वविधायकशास्त्रदृष्ट्याऽनुपलब्धिकस्यासिद्धत्वात् ।

साधनौ प्रत्येतव्यौ ॥ यत इतीयं पञ्चमी–"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तै० ३। १] इत्यत्र "जनिकर्तुः प्रकृतिः" [पा० सू० १। ४। ३०] इति विशेषस्मरणात्प्रकृतिलक्षण एवापादाने द्रष्टव्या ॥ निमित्तत्वन्त्वधिष्ठात्रन्तराभावादधिगन्तव्यम् ॥ यथा हि लोके मृत्सुवर्णादिकमुपादानकारणं कुलालसुवर्णकारादीनधिष्ठातॄनपेक्ष्य प्रवर्तते, नैवं ब्रह्मण उपादानकारणस्य सतोऽन्योऽधिष्ठातापेक्ष्योऽस्ति ॥ प्रागुत्पत्तेरेकमेवाद्वितीयमित्यवधारणात् ॥ अधिष्ठात्रन्तराभावोऽपि प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधादेवोदितो वेदितव्यः ॥ अधिष्ठातरि ह्युपादानादन्यस्मिन्नभ्युपगम्यमाने पुनरप्येकविज्ञानेन सर्वविज्ञानस्यासम्भवात्प्रतिज्ञादृष्टान्तोपरोध एव स्यात ॥ तस्मादधिष्ठात्रन्तराभावादात्मनः कर्तृत्वमुपादानान्तराभावाच्च प्रकृतित्वम् ॥ २३ ॥ कुतश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे–

अभिध्योपदेशाच्च ॥ २४ ॥

अभिध्योपदेशश्चात्मनः कर्तृत्वप्रकृतित्वे गमयति–"सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति" [तै० २। ६। २] इति "तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति" [छां० ६। २। ३] इति च। तत्राभिध्यानपूर्विकायास्स्वातन्त्र्य-

---

रत्नप्रभा।

श्रुत्याप्याह–**यत इति** ॥ "यतो वा" इत्यत्र श्रुतौ यत इति पञ्चमी प्रकृतौ द्रष्टव्येत्य**न्वयः**। **जनिकर्तुरिति** ॥ जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरपादानसंज्ञिका भवतीति **सूत्रार्थः**। संज्ञायाः फलम् "अपादाने पञ्चमी" [पा० २। ३। २८] इतिसूत्रात् प्रकृतौ पञ्चमीलाभः। एवं ब्रह्मणः प्रकृतित्वं प्रसाध्य कर्तृत्वं साधयति–**निमित्तत्वमिति** ॥ ब्रह्म, स्वातिरिक्तकर्त्रधिष्ठेयं, प्रकृतित्वात्, मृदादिवदित्याद्यनुमानानामागमबाधमाह–**प्रागुत्पत्तेरिति** ॥ जगत्कर्तृ ब्रह्मैवेत्यत्रापि सूत्रं योजयति–**अधिष्ठात्रन्तरेति** ॥ ॥ २३ ॥ एकस्योभयरूपप्रकरणत्वमविरुद्धमिति सूत्रचतुष्टयेन साधयति–**कुतश्चेत्यादिना** ॥ **अभिध्या**

भामती।

णार्थम् ॥ २३ ॥ अनागतेच्छासंकल्पोऽभिध्या। एतया खलु स्वातन्त्र्यलक्षणेन कर्तृत्वेन निमित्तत्वं दर्शि-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

त्याऽपि तद्धीरित्याह–**यत इति**। यत इत्यादिश्रुतौ यत इतीयं पञ्चम्यपि प्रकृतिरूपापादान एव द्रष्टव्येति संबन्धः। जाड्याद्बुद्ध एवेति निमित्तेऽपि पञ्चमीदृष्टेरुपादानत्वं कथं गमयेत्तत्राऽऽह–**जनीति**। जायमानस्य कार्यस्य प्रकृतिरुपादानमपादानसंज्ञं भवतीत्यपादाने पञ्चमीस्मरणान्न कारणामात्रे सा युक्तेत्यर्थः। यद्यपि सूत्रे प्रकृतिग्रहणं सर्वकारणसंग्रहार्थमित्युक्तं, तथाऽपि तदनादृत्य 'प्रकृतिश्च' इति सूत्रस्थप्रकृतिशब्दवदयमपीति मन्यते तथाऽपि कथं निमित्तत्वं तदाह–**निमित्तत्वमिति**। अधिष्ठात्रन्तराभावं व्यतिरेकदृष्टान्तेन साधयति–**यथेति**। अन्यस्याधिष्ठातुरपेक्षणीयस्यासत्त्वे हेतुमाह–**प्रागिति**। ब्रह्मणोऽन्यन्निमित्तं जगतो नेत्यत्रापि सूत्रावयवसामर्थ्यमाह–**अधिष्ठात्रन्तरेति**। उक्तमेव व्यतिरेकेण स्फोरयति–**अधिष्ठातरीति**। श्रुतिलिङ्गाभ्यां सिद्धमुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ २३ ॥ द्विधा हेतुत्वमेकस्य युक्तमिति वक्तुं सूत्रचतुष्टयमवतारयति–**कुतश्चेति**। स्रष्टव्यविषयसंकल्पोक्तेरुभयकारणत्वं तावदाह–**अभिध्येति**। प्रतिज्ञां पूरयन्नभिध्योपदेशं विशदयति–**अभिध्येति**। कथं तस्मात्कर्तृत्वप्रकृतित्वे गम्येते तत्राऽऽह–**तत्रेति**॥ २४॥

प्रवृत्तेः कर्त्तेति गम्यते । बहु स्यामिति प्रत्यगात्मविषयत्वाद्बहुभवनाभिध्यानस्य प्रकृतिरित्यपि गम्यते ॥ २४ ॥

साक्षाच्चोभयाम्नानात् ॥ २५ ॥

प्रकृतित्वस्यायमभ्युच्चयः-इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म । यत्कारणं साक्षाद्ब्रह्मैव कारणमुपादायोभौ प्रभवप्रलयावाम्नायेते-"सर्वाणि ह वा इमानि भूतान्याकाशादेव समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति" [छां० १ । ९ । १] इति ॥ यद्धि यस्मात्प्रभवति यस्मिंश्च प्रलीयते तत्तस्योपादानं प्रसिद्धम्। यथा-व्रीहियवादीनां पृथिवी ॥ साक्षादिति चोपादानान्तरानुपादानं दर्शयत्याकाशादेवेति ॥ प्रत्यस्तमयश्च नोपादानादन्यत्र कार्यस्य दृष्टः॥२५॥

आत्मकृतेः परिणामात् ॥ २६ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणं ब्रह्मप्रक्रियायां-"तदात्मानꣳ स्वयमकुरुत" [तै०२।७] इत्यात्मनः कर्मत्वं कर्त्तृत्वं च दर्शयति-आत्मानमिति कर्मत्वं, स्वयमकुरुतेति कर्त्तृत्वम् ॥ कथं पुनः पूर्वसिद्धस्य सतः कर्त्तृत्वेन व्यवस्थितस्य क्रियमाणत्वं शक्यं सम्पादयितुम् ॥

रत्नप्रभा ।

सृष्टिसङ्कल्पः ॥ २४ ॥ **अभ्युच्चयः** हेत्वन्तरम् । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानमग्रहणं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति **योजना** ॥ २५ ॥ आत्मसम्बन्धिनी कृतिः **आत्मकृतिः** ॥ सम्बन्धश्चात्मनः कृतिं प्रति विषयत्वमाश्रयत्वञ्च । **ननु** कृतेराश्रयः सिद्धो भवति । विषयस्तु साध्यः । एकस्योभयं विरुद्धमित्याशङ्कते-**कथं पुनरिति** ॥ **यथा** मृदः साध्यपरिणामाभेदेन कृतिविषयत्वं,

भामती ।

तम् । 'बहु स्याम्' इति च स्वविषयतयोपादानत्वमुक्तम् ॥ २४ ॥ **आकाशादेव** । ब्रह्मण एवेत्यर्थः । साक्षादिति चेति सूत्रावयवमनूद्य तस्यार्थं व्याचष्टे-**आकाशादेवेति** । श्रुतिर्ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमवधारयन्ती उपादानान्तराभावं साक्षादेव दर्शयतीति-**साक्षादिति** । सूत्रावयवेन दर्शितमिति योजना ॥ २५ ॥ **आत्मकृतेः परिणामात्** । प्रकृतिग्रहणमुपलक्षणं, निमित्तमित्यपि द्रष्टव्यं, कर्मत्वेनोपादानत्वात् कर्तृत्वेन च तत्प्रतिनिमित्तत्वात् ॥ **कथं पुनरिति** । सिद्धसाध्ययोरेकत्रासमवायो विरोधादिति ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

निमित्तत्वमुपेत्योपादानत्वे हेत्वन्तरमाह-**साक्षाच्चेति** । सूत्रस्य तात्पर्यमाह-**प्रकृतित्वस्येति** । अक्षराणि व्याकरोति-**इतश्चेति** । आकाशस्य ब्रह्मत्वम् 'आकाशस्तल्लिङ्गात्' इत्युक्तम् । नन्वाकाशं ब्रह्मोक्त्वा सर्वभूतानां तदधीनप्रभवप्रलयाभिधानेऽपि कथं ब्रह्मणः सर्वभूतोपादानत्वं तत्राऽऽह-**यद्धीति** । सूत्रावयवसूचितमर्थमाह-**साक्षादिति** । आकाशादेवेत्येवकारसूचितमुपादानान्तरानुपादानं साक्षादितिपदेन सूत्रकारो दर्शयतीति योजना । उपादानान्तरव्यावृत्तिरेवकारार्थो न भवति किंतु निमित्तस्याऽऽकाशस्योपादानत्वव्यावृत्तिरित्याशंक्याऽऽह--**प्रतीति** । निमित्ते कार्यस्य लयादृष्टेराकाशस्य तन्मात्रत्वमत्र नेष्टमित्यर्थः ॥ २५ ॥ ब्रह्मणो जगन्निमित्तस्य तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह-**आत्मेति** । सूत्रं व्याकरोति-**इतश्चेति** । उक्तमेव विभज्य निर्दिशति-**आत्मानमिति** । पूर्वसिद्धस्य कर्तृत्वं क्रियमाणत्वं त्वसिद्धस्य तन्नोभयमेकस्य स्यादिति शङ्कते-**कथमिति** । सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे-

परिणामादिति ब्रूमः ॥ पूर्वसिद्धोऽपि हि सन्नात्मा विशेषेण विकारात्मना परिणमयामासात्मानमिति ॥ विकारात्मना च परिणामो मृदाद्यासु प्रकृतिषूपलब्धः ॥ स्वयमिति च विशेषणान्निमित्तान्तरानपेक्षत्वमपि प्रतीयते ॥ परिणामादिति वा पृथक् सूत्रम् ॥ तस्यैषोऽर्थः—इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म यत्कारणम् । ब्रह्मण एव विकारात्मनायं परिणामस्सामानाधिकरण्येनाम्नायते—"सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तश्चानिरुक्तं च" [तै० २ । ३] इत्यादिनेति ॥ २६ ॥

योनिश्च हि गीयते ॥ २७ ॥

इतश्च प्रकृतिर्ब्रह्म । यत्कारणं ब्रह्मयोनिरित्यपि पठ्यते वेदान्तेषु—"कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्" [मुण्ड० ३ । १ । ३] इति, "यद्भूतयोनिं

रत्नप्रभा ।

तद्वदात्मन इत्याह—**परिणामादिति** ॥ **आत्मानमिति** ॥ अविरोध इति **शेषः** । सिद्धस्यापि साध्यत्वे दृष्टान्तमाह—**विकारात्मनेति** ॥ **ननु** ब्रह्मण आत्मानमिति द्वितीयया कार्यात्मना साध्यत्वश्रुत्याऽस्तु प्रकृतित्वम् । कर्त्ता त्वन्योऽस्त्वित्यत आह—**स्वयमिति चेति** ॥ ब्रह्मणः कृतिकर्मत्वोपपादनार्थं परिणामादिति पदं व्याख्यायान्यथापि व्याचष्टे—**पृथक् सूत्रमिति** ॥ मृद्घट इतिवद्ब्रह्म सच्च त्यच्चेति परिणामसामानाधिकरण्यश्रुतेः ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यर्थः । **सत्** प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । **त्यत्** परोक्षं भूतद्वयं, **निरुक्तं** वक्तुं शक्यं घटादि **अनिरुक्तं** वक्तुमशक्यं कपोतरूपादिकं च ब्रह्मैवाभवदित्यर्थः ॥ अत्र **सूत्रे** परिणामशब्दः कार्यमात्रपरः । न तु सत्यकार्यात्मकपरिणामपरः तदनन्यत्वमिति विवर्तवादस्य वक्ष्यमाणत्वाद् ॥ ॥ २६ ॥ **योनिश्च हि गीयते** । योनिशब्दाच्च प्रकृतित्वमित्याह—**योनिश्चेति** ॥ **कर्त्तारं** क्रियाशक्तिमन्तम् । **ईशं** नियन्तारं, **पुरुषं** प्रत्यञ्चं, **ब्रह्म** पूर्णं, **योनिं** प्रकृतिं, धीरा ध्यानेन

भामती ।

परिणामादिति ब्रूम इति । पूर्वसिद्धस्याप्यनिर्वचनीयविकारात्मना परिणामोऽनिर्वचनीयत्वाद्भेदेनाभिन्न इवेति सिद्धस्यापि साध्यत्वमित्यर्थः । एकवाक्यत्वेन व्याख्याय परिणामादित्यवच्छिद्य व्याचष्टे-**परिणामादिति वेति** । सच्च त्यच्चेति द्वे ब्रह्मणो रूपे । सच्च सामान्यविशेषेणापरोक्षतया निर्वाच्यं पृथिव्यप्तेजोलक्षणम् । त्यच्च परोक्षमत एवानिर्वाच्यमिदंतया वाय्वाकाशलक्षणं, कथं च तद्ब्रह्मणो रूपं यदि तस्य ब्रह्मोपादानं, तस्मात्परिणामाद्ब्रह्म भूतानां प्रकृतिरिति ॥ २६ ॥ पूर्वपक्षिणोऽनुमानमनुभाष्यागमविरोधेन दूषयति—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

परिणामादिति । आत्मानमिति विशेषणादेतद्धीरित्यर्थः । इत्थं मिथ्यापरिणामेऽपि कथं विरोधसमाधिरित्याशंक्याऽऽह—**विकारेति** । एकेन रूपेण पूर्वसिद्धस्याप्यसिद्धरूपान्तरेण परिणामो दृष्टत्वाद्युक्तः स्यादित्यर्थः । श्रौतेन विशेषणान्तरेण सूचितमर्थमाह—**स्वयमिति** । आत्मकृतेरिति हेतुसाधनार्थं परिणामादिति पदमित्युक्तम् । संप्रति स्वतन्त्रहेत्वन्तरमेतदित्याह—**परिणामादिति वेति** । अर्थभेदाभावे कथं पार्थक्यं तत्राऽऽह—**तस्येति** । अर्थविशेषमेव दर्शयति—**इतश्चेति** । मृद्घटः सुवर्णं कुण्डलमितिवद्ब्रह्मणः सच्च त्यच्चेति जगतः सामानाधिकरण्यादुपादानत्वं निमित्ते तदयोगादित्यर्थः । **सत्** प्रत्यक्षं भूतत्रयम् । **त्यत्** परोक्षं भूतद्वयम् । **निरुक्त**मिदमेवमितिनिर्वचनार्हम् । ततोऽन्य**दनिरुक्तम्** ॥ २६ ॥ जगन्निमित्तस्यैव ब्रह्मणस्तत्प्रकृतित्वे हेत्वन्तरमाह—**योनिश्चेति** । वेदान्तानेव लेशतो दर्शयति—**कर्तारमिति** । क्रियाशक्तिवदीशनशक्तिरपि तस्यास्तीत्याह—**ईशमिति** । ताटस्थ्यं व्यावर्तयति—**पुरुषमिति** । तस्य पुरि शयानस्य परिच्छेदं व्यवच्छिनत्ति—**ब्रह्मेति** । आकाशादेरन्यत्वे कथं पूर्णता तत्राऽऽह—**योनिमिति** । अपश्यन्निति संबन्धः ।

परिपश्यन्ति धीराः'' [मुण्ड० १ । १ । ६] इति च ॥ योनिशब्दश्च प्रकृतिवचनस्समधिगतो लोके पृथिवी योनिरोषधिवनस्पतीनामिति ॥ स्त्रीयोनेरप्यस्त्येवावयवद्वारेण गर्भं प्रत्युपादानकारणत्वम् ॥ क्वचित्स्थानवचनोऽपि योनिशब्दो दृष्टः-''योनिष्ट इन्द्र निषदे अकारि'' [ऋ० सं० १ । १०४ । १] इति । वाक्यशेषात्तत्र प्रकृतिवचनता परिगृह्यते-''यथोर्णनाभिस्सृजते गृह्णते च'' [मुण्ड० १ । १ । ७] इत्येवञ्जातीयकात् ॥ तदेवं प्रकृतित्वं ब्रह्मणः प्रसिद्धम् ॥ यत्पुनरिदमुक्तमीक्षापूर्वकं कर्तृत्वं निमित्तकारणेष्वेव कुलालादिषु लोके दृष्टं नोपादानेष्वित्यादि ॥ तत्प्रत्युच्यते ॥ न लोकवदिह भवितव्यम् । न ह्ययमनुमानगम्योऽर्थः । शब्दगम्यत्वात्त्वस्यार्थस्य यथाशब्दमिह भवितव्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

पश्यन्तीत्यर्थः । नन्वनुपादानेऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृष्ट इत्यत आह-**स्त्रीयोनेरिति** ॥ शोणितमवयवशब्दार्थः । योनिशब्दस्य स्थानमप्यर्थो भवति । सोऽत्र भूतयोन्यादिशब्दैर्न ग्राह्यः । ऊर्णनाभ्यादिप्रकृतदृष्टान्तवाक्यशेषविरोधादित्याह-**क्वचिदिति** । हे **इन्द्र ते** तव **निषदे** उपवेशनाय **योनिः** स्थानं मया **अकारि** कृतमित्यर्थः।पूर्वपक्षोक्तानुमानान्यनूद्याऽऽगमबाधमाह-**यत्पुनरित्यादिना** ॥ नन्वनुमानस्य श्रुत्यनपेक्षत्वान्न तया बाध इत्यत आह-**न हीति** ॥ जगत्कर्ता पक्षः श्रुत्यैव सिद्ध्यति । वा कृतिः, सा शरीरजन्येति व्याप्तिविरोधेन नित्यकृतिमतोऽनुमानासम्भवादतः श्रौतमीश्वरं पक्षीकृत्याऽनुपादा-

भामती ।

यत्पुनरिति । एतदुक्तं भवति-ईश्वरो जगतो निमित्तकारणमेव ईक्षापूर्वकजगत्कर्तृत्वात्, कुम्भकर्तृकुलालवत् । अत्रेश्वरस्यासिद्धेराश्रयासिद्धो हेतुः पक्षश्चाप्रसिद्धविशेषः । यथाहुः-'नानुपलब्धे न्यायः प्रवर्तते' इति । आगमात्तत्सिद्धिरिति चेत्, हन्त तर्हि यादृशमीश्वरमागमो गमयति तादृशोऽभ्युपगन्तव्यः । स च निमित्तकारणं चोपादानकारणं चेश्वरमवगमयति । विशेष्याश्रयग्राह्यागमविरोधान्नानुमानमुदेतुमर्हतीति कुतस्तेन निमित्तत्वावधारणेत्यर्थः । इयं चोपादानपरिणामादिभाषा न विकाराभिप्रायेणापि तु यथा सर्पस्योपादानं रज्जुरेवं ब्रह्म जगदुपादानं द्रष्टव्यम् । न खलु नित्यस्य निष्कलस्य ब्रह्मणः सर्वात्मनैकदेशेन वा परिणामः संभवति, नित्यत्वादनेकदेशत्वादित्युक्तम् । न च मृदः शरावादयो भिद्यन्ते,न चाभिन्नाः,न वा

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यद्भूतयोनिमित्यत्र तदक्षरं परविद्याधिगम्यमिति संबन्धः । योनिशब्दे ब्रह्मणि प्रयुक्तेऽपि कथं तस्योपादानत्वं, न हि तस्य प्रकृत्यर्थत्वं प्रसिद्धं तत्राऽऽह-**योनिशब्दश्चेति** । ननूपादानत्वं विनाऽपि स्त्रीयोनौ योनिशब्दो दृश्यते तत्राऽऽह-**स्त्रीति** । अवयवशब्देन योनिप्रभवं शोणितं गृह्यते तर्हि योनिशब्दस्य श्रुतित्वात्प्रथमतो वक्तव्यत्वे किमर्थं पश्चादुच्यते तत्राऽऽह-**क्वचिदिति** । योनिः स्थानं ते तव भो इन्द्र निषदे निषदनायोपवेशनाय स्थित्यर्थमकारि कृतमित्यर्थः । योनिशब्दस्य व्यभिचारित्वेनाश्रुतित्वेनासाधकतेत्याशंक्याऽऽह-**वाक्येति** । भूतयोन्यादिवाक्यं सप्तम्यर्थः । वाक्यशेषशब्दो ब्रह्मादिपदस्याप्युपलक्षणः श्रुत्यादिसिद्धम् । सिद्धान्तमुपसंहरति-**एवमिति** । परोक्तमनुमानजातमपाकर्तुमनुवदति-**यदिति** । यथादृष्टमनुमेयमिह तु धर्मवन्नानुमानं युक्तं श्रुतिलिङ्गाभ्यां ब्रह्मणोऽन्यत्रैव सामान्यतो दृष्टानां सावकाशत्वेन दुर्बलत्वादित्याह-**तदिति** । किंच, श्रौतमीश्वरमनाश्रित्यानुमानमाश्रित्य वा ? नाऽऽद्यः, अप्रसिद्धविशेषणत्वादिप्रसङ्गादित्याह-**न हीति** । न द्वितीयो धर्मिग्राहकमानविरोधादित्याह-**शब्देति** ।

शब्दश्चेक्षितुरीश्वरस्य प्रकृतित्वं प्रतिपादयतीत्यवोचाम ॥ पुनश्चैतत्सर्वं विस्तरेण प्रतिपादयिष्यामः ॥ २७ ॥ इति प्रकृत्यधिकरणम् ॥ ७ ॥

एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रीवैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां प्रथमाध्यायस्य तुरीयः पादः समाप्तः ॥

"ईक्षतेर्नाशब्दम्" [व्या० सू० १ । १ । ५] इत्यारभ्य प्रधानकारणवादः सूत्रैरेव पुनःपुनराशंक्य निराकृतः ॥ तस्य हि पक्षस्योपोद्बलकानि कानिचिल्लिङ्गाभासानि वेदान्तेष्वापातेन (मन्दमतीन्) प्रतिभान्तीति । स च कार्यकारणानन्यत्वाभ्युपगमात्प्रत्यासन्नो वेदान्तवादस्य देवलप्रभृतिभिश्च कैश्चिद्धर्मसूत्रकारैस्स्वग्रन्थेष्वाश्रितः ॥

रत्नप्रभा ।

नत्वसाधने भवत्येवोपजीव्यया प्रकृतित्वबोधकश्रुत्या बाध इत्यर्थः । **यदुक्तं** विलक्षणत्वाद्ब्रह्मणो न जगदुपादानत्वमिति, **तत्राह–पुनश्चेति** ॥ "न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं चशब्दाद्" [व्या०सू० २।१।४] इत्यारभ्येत्यर्थः । अत उभयरूपं कारणत्वं ब्रह्मणो लक्षणमिति सिद्धम् ॥ २७ ॥ (७) ॥ **एतेन सर्वे व्याख्याताः** । अस्यातिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तमनुवदति–**ईक्षतेरिति** ॥ प्रधानवादस्य प्राधान्येन निराकरणे हेतुमाह–**तस्य हीत्यादिना** ॥ तर्ह्यण्वादिवादा उपेक्षणीया दुर्बलत्वादित्यत आह–

भामती ।

भिन्नाभिन्नाः,किंत्वनिर्वचनीया एव।यथाह श्रुतिः–'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति । तस्मादद्वैतोपक्रमादुपसंहाराच्च सर्व एव वेदान्ता ऐकान्तिकाद्वैतपराः सन्तः साक्षादेव कचिदद्वैतमाहुः, कचिद् द्वैतनिषेधेन, कचिद्ब्रह्मोपादानत्वेन जगतः। एतावतापि तावद्भेदो निषिद्धो भवति, न तूपादानत्वाभिधानमात्रेण विकारग्रह आस्थेयः । न हि वाक्यैकदेशस्यार्थोऽस्तीति ॥ २७ ॥ स्यादेतत् । मा भूत्प्रधानं जगदुपादानं तथापि न ब्रह्मोपादानत्वं सिध्यति, परमाण्वादीनामपि तदुपादानानामुपपद्यमानत्वात्, तेषामपि हि किंचिदुपोद्बलकमस्ति वैदिकं लिङ्गमित्याशङ्कामपनेतुमाह सूत्रकारः–**एतेन सर्वे व्याख्याता व्याख्याताः** । निगदव्याख्यातेन भाष्येण

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शब्दानुसारेणापि कथमुभयथा कारणत्वं तत्राऽऽह–**शब्दश्चेति** । योनिशब्दो यत इति पञ्चमी च शब्दार्थः । चकारात्प्रतिज्ञाद्यनुपरोधलिङ्गमपि गृहीतम् । शब्दावगतमपि वैलक्षण्यादियुक्तिविरोधादयुक्तमित्याशंक्याऽऽह–**पुनश्चेति** । युक्तिविरोधस्याग्रे निरासादागमविरुद्धानुमानस्य कालातीतत्वेनाप्रामाण्याद्यथागममुभयथा कारणत्वमिति भावः ॥ २७ ॥ (७) ॥ उक्तन्यायेन प्रधानस्याशब्दत्वेऽपि न ब्रह्मण्येव जगत्कारणे समन्वयः । 'अणोरणीयान्' 'अण्व्य इवेमा धानाः' 'असदेवेदम्' इत्यादिशब्दादणुस्वभावशून्यानां जगद्धेतुत्वसंभवादित्याशंक्याऽऽह–**एतेनेति** । अतिदेशेनाण्वादिवादं निरस्य जगद्धेतौ ब्रह्मणि समन्वयस्थापनादस्य श्रुत्यादिसंगतिः। फलं तु पूर्ववत् । अतिदेशाधिकरणस्य तात्पर्यं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति–**ईक्षतेरिति** । तस्यैव विशेषतो निरासे हेतुमाह–**तस्येति** । प्रधानवादस्यैव प्राधान्येन निरासे हेत्वन्तरमाह–**स चेति** । न केवलमभ्यर्हितत्वात्तस्य प्राधान्यं स्मृतिमूलत्वादपीत्याह–**देवलेति** । उक्तहेतु-

१ अध्यायान्त एव प्रकृत्यधिकरणं समाप्यते, सर्वव्याख्यनाधिकरणं च पृथङ् नेति च केचिदाहुः ।

तेन तत्प्रतिषेध एव यत्नोऽतीव कृतः । नाण्वादिकारणवादप्रतिषेधे । तेऽपि तु ब्रह्मकारणवादपक्षस्य प्रतिपक्षत्वात्प्रतिषेद्धव्याः ॥ तेषामप्युपोद्बलकं वैदिकं किञ्चिल्लिङ्गमापातेन मन्दमतीन्प्रति भायादित्यतः प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेनातिदिशति ॥ एतेन प्रधानकारणवादप्रतिषेधन्यायकलापेन सर्वेऽण्वादिकारणवादा अपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याता वेदितव्याः ॥ तेषामपि प्रधानवदशब्दत्वाच्छब्दविरोधित्वाच्चेति ।

रत्नप्रभा ।

तेऽपि त्विति ॥ निर्मूलास्ते कथं प्रतिज्ञा इत्यत आह—**तेषामप्युपेति । तथाहि** छान्दोग्ये जगत्कारणत्वज्ञापनार्थं पिता पुत्रमुवाच—आसां वटधानानां मध्ये एकां भिन्धीति, भिन्ना भगव इत्युवाच पुत्रः । पुनः पित्रा किमत्र पश्यसीत्युक्ते, न किञ्चन भगव इत्याह । तत्र पित्राऽणिमानं न पश्यसीत्युक्तम् । तथा च न किञ्चन शब्दाच्छून्यस्वभाववादौ प्रतीयेते । अणुशब्दात् परमाणुवाद इति । **एवम्** "असदेवेदमग्र आसीद्" [छां० ३ । १९ । १] "अणोरणीयान्" [कठ० २ । २०] इत्यादि लिङ्गं द्रष्टव्यम् । अत्राण्वादिवादाः श्रौता न वेति संशये सत्यसदण्वादिशब्दबलाच्छ्रौता इति प्राप्तेऽतिदिशति—**एतेनेति ॥** अत्रातिदेशत्वान्न पृथक् सङ्गत्याद्यपेक्षा । न किञ्चनाऽसच्छब्दयोः प्रत्यक्षायोग्यवस्तुपरत्वादणुशब्दस्य सूक्ष्माभिप्रायत्वादशब्दत्वं, तेषां वादानां प्रधानवादवदश्रौतत्वं, ब्रह्मकारणश्रुतिबाधितत्वञ्च । तस्माद्ब्रह्मैव परमका-

भामती ।-०

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

फलमाह—**तेनेति** । तर्हि तावतैव ब्रह्मकारणत्वसिद्धेरलमतिदेशेनेत्याशंक्याऽऽह—**तेऽपीति** । अण्वादिवादानामशब्दत्वादेव निषेधे पुनरुत्थानाभावान्न निषेध्यतेत्याशंक्याऽऽह—**तेषामिति** । 'अणोरणीयान्' इत्याद्यब्रह्मपरं ब्रह्मपरं वेत्यण्वादिशब्दस्य परमाण्वादिविषयत्वाविषयत्वाभ्यां संदेहे परमाणुष्वणुशब्दस्य प्रसिद्धत्वात्कुलालो मृदा घटं करोतीतिवत्पतत्रैर्द्यावापृथिवी देवः संजनयन्निति तेषां हेतुत्वोक्तेः 'असद्वा इदम्' 'असदेवेदम्' इति शून्यवादात् 'तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियत' इति कर्मकर्तरि लकारेण स्वभाववादादनुपादानं ब्रह्मेति प्रतीतेः 'अण्व्य इवेमा धानाः' इति च जगतो मृदृष्टान्ताद्ब्रह्मणः प्रकृतित्वे वटधानादृष्टान्तादण्वादीनामपि तत्प्रकृतित्वयोगाद्गतिसामान्यासिद्धिरित्यर्थः । अथैवं पूर्वपक्षमानेऽपि किमिति सांख्यमतनिरसनन्यायेन तन्निरसनं क्रियते किमिति न विपरीतमित्याशंक्य पूर्वपक्षप्राप्तिमितिशब्दसमापितामनूद्य सिद्धान्तमाह—**अत इति** । उक्तन्यायस्य तेषु प्राप्तिमाह—**तेषामिति** । अणोरणीयानित्यात्मनः सूक्ष्मतया प्रत्यक्षाद्यगोचरत्ववचनात्पतत्रशब्दस्य परमाणुवाचकत्वासिद्धेरणुः पन्था इति ज्ञानमार्गस्तुतेः 'असदेवेदम्' इत्यादेः समाहितत्वान्मृदादिदृष्टान्तानां च प्रतिज्ञानुरोधित्वाद्धानादृष्टान्तस्यापि तदनुरोधेन भाक्तत्वादण्वादीनां प्रधानवदशब्दत्वाद्ब्रह्मकारणवादिशब्दविरोधित्वादुक्तान्यपि वाक्यानि ब्रह्मपराणीति ब्रह्मणि कारणे सिद्धः सम-

---

१ न्यायबलेनेति पाठान्तरम् ।

व्याख्याता व्याख्याता इति पदाभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्तिं द्योतयति ॥ १ ॥ ४ ॥ २८ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्ये सन्दिग्धपदजातविचारो नाम समन्वयाख्यस्य प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

रत्नप्रभा ।

रणम् । तस्मिन्नेव सर्वेषां वेदान्तानां समन्वय इति सिद्धम् ॥ १ ॥ ४ ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां भाष्यरत्नप्रभायां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः समाप्तः ॥ १ ॥ ४ ॥

भामती ।

व्याख्यातं सूत्रम् । 'प्रतिज्ञालक्षणं लक्ष्यमाणे पदसमन्वयः । वैदिकः स च तत्रैव नान्यत्रेत्यत्र साधितम्' ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यविभागे भामत्यां प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न्वयो वेदान्तानामित्यर्थः । पुनरुक्तेस्तात्पर्यमाह—व्याख्याता इति ॥ २८ ॥ (८) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) कृते शारीरकभाष्यन्यायनिर्णये प्रथमाध्यायस्य चतुर्थः पादः ॥ १ ॥ ४ ॥

॥ इति प्रथमाध्यायस्य सन्दिग्धपदजातविचाराख्यश्चतुर्थः पादः ॥

इति श्रीमद्ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्ये समन्वयाख्यः प्रथमोऽध्यायः १.

ॐ

तत्सद्ब्रह्मणे नमः ।

अथ ब्रह्मसूत्रशांकरभाष्यम्

रत्नप्रभा–भामती–न्यायनिर्णय–टीकात्रयसमेतम् ।

द्वितीयोऽध्यायः २.

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्ग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात् ॥ २ । १ । १ ॥ (१) ॥

प्रथमेऽध्याये सर्वज्ञस्सर्वेश्वरो जगत उत्पत्तिकारणं मृत्सुवर्णादय इव घटरुचकादीनामुत्पन्नस्य जगतो नियन्तृत्वेन स्थितिकारणं मायावीव मायायाः प्रसारितस्य जगतः पुनस्स्वात्मन्येवोपसंहारकारणमवनिरिव चतुर्विधस्य भूतग्रामस्य, स एव च सर्वेषां न आत्मेत्येतद्वेदान्तवाक्यस-

---

रत्नप्रभा ।

ॐ ब्रह्मणे नमः । सच्चिदानन्दरूपाय कृष्णायाक्लिष्टकारिणे । नमो वेदान्तवेद्याय गुरवे बुद्धिसाक्षिणे ॥ १ ॥ सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्न चलितो वेदान्तसिद्धान्तगो निर्मूलैर्विविधागमैरविदितो व्योमादिजन्माऽऽव्ययः । उत्पत्त्यन्तविवर्जितश्चितिवपुर्व्यापी च कर्त्तांशको लिङ्गेन प्रथितोऽपि नामतनुकृत्तं जानकीशं भजे ॥ २ ॥ "नामरूपे व्याकरवाणि" इति श्रुतेः **नामतनुकृदपि** संज्ञामूर्तिव्याकर्ताऽपि लिङ्गशरीरोपाधिना कर्त्तेति, अंश इति च,प्रथितः प्रसिद्धो यः **तं** प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं मूलप्रकृतिनियन्तारं भजे इत्यर्थः ॥ स्मृति-प्रसङ्गात् पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसङ्गतिं वक्तुं वृत्तं कीर्तयति–**प्रथमेऽध्याय इति** ॥ जन्मादि सूत्रमारभ्य जगदुत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति प्रतिपादितम् । "शास्त्रदया तूपदेशो वामदेववद्" [व्या०

भामती ।

स्मृत्यनवकाशदोषप्रसंग इति चेन्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसंगात् । वृत्तवर्तिष्यमाणयोः समन्वयविरोधपरिहारलक्षणयोः संगतिप्रदर्शनाय सुखग्रहणाय चैतयोः संक्षेपतस्तात्पर्यार्थमाह–**प्रथमेऽध्याय इति** । अनपेक्षवेदान्तवाक्यस्वरससिद्धसमन्वयलक्षणस्य विरोधतत्परिहाराभ्यामाक्षेपसमाधानकरणादनेन

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

अतिदेशाधिकरणे प्रधानवदशब्दत्वं परमाण्वादीनामपीत्युक्तम् । संप्रति प्रधानस्य वैदिकशब्दवत्त्वाभावेऽपि स्मृतिरूपशब्दवत्त्वमाशंक्य परिहरति–**स्मृतीति** । पूर्वोत्तराध्याययोर्विषयविषयिभावसंबन्धं वक्तुं पूर्वाध्यायार्थं संक्षेपतोऽनुवदति–**प्रथम इति** । जन्मादिसूत्रमारभ्योत्पत्त्यादिकारणं ब्रह्मेति तत्रतत्रोक्तं पूर्वाध्यायार्थमनुभाष्याऽऽत्मभेदवादिसांख्यस्मृतिविरोधोद्भावनानुकूलत्वेन 'शास्त्रदृष्ट्या' इत्यादिप्रदेशेषु दर्शितमद्वितीयत्वमनुवदति–**स एवेति** । किंप्रमाणकमेतदित्याशंक्योक्तम्–**एतदिति** । चतुर्थपादार्थमुत्तरार्थम-

मन्वयप्रतिपादनेन प्रतिपादितम् ॥ प्रधानादिकारणवादाश्चाऽशब्दत्वेन निराकृताः ॥ इदानीं स्वपक्षे स्मृतिन्यायविरोधपरिहारः प्रधानादिवादानाञ्च न्यायाभासोपबृंहितत्वं प्रतिवेदान्तञ्च सृष्ट्यादिप्रक्रियाया अविगीतत्वमित्यस्यार्थजातस्य प्रतिपादनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ॥ तत्र प्रथमं तावत्स्मृतिविरोधमुपन्यस्य परिहरति-(स्मृत्य० २।१।१)॥ यदुक्तं ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमिति॥ तदयुक्तम् ॥कुतः॥ स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गात्—

रत्नप्रभा ।

सू० १ । १ । ३१] इत्यादिसूत्रेषु, स एवाद्वितीयः सर्वात्मेत्युक्तम् । ''आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न तथा चेतोर्पणनिगमात्तथाहि दर्शयति'' [न्या० सू० १ ।४ । १] इत्यादिना कारणान्तरस्याश्रौतत्वं दर्शितमित्यर्थः । **एवं** प्रथमाध्यायस्यार्थमनूद्य तस्मिन् विषये विरोधपरिहारविषयिणं द्वितीयाध्यायस्यार्थं पादशः संक्षिप्य कथयति—**इदानीमिति** ॥ अत्र **प्रथमपादे** समन्वयस्य सांख्यादिस्मृतियुक्तिभिर्विरोधपरिहारः क्रियते । **द्वितीयपादे** सांख्याद्यागमानां भ्रान्तिमूलत्वमविरोधाय कथ्यते ॥ **तृतीये** पादे प्रतिवेदान्तं सृष्टिश्रुतीनां जीवात्मश्रुतीनां च व्योमादिमहाभूतानां जन्मलयक्रमादिकथनेनाविरोधः प्रतिपाद्यते ॥ **चतुर्थपादे** लिङ्गशरीरश्रुतीनामविरोध इत्यर्थः । अयमेवार्थः सुखबोधार्थं श्लोकेन संगृहीतः—''द्वितीये स्मृतितर्काभ्यामविरोधोऽन्यदुष्टता । भूतभोक्तृश्रुतेर्लिङ्गश्रुतेरप्यविरुद्धता'' ॥ १ ॥ इति ॥ तत्राज्ञाते विषये विरोधशंकासमाध्ययोगात्समन्वयाध्यायानन्तर्यमविरोधाध्यायस्य युक्तम् । **तत्र** प्रथमाधिकरणस्य तात्पर्यमाह—**तत्र प्रथममिति** ॥ श्रौते समन्वये विरोधनिरासार्थत्वादस्य पादस्य श्रुतिशास्त्राध्यायसङ्गतयः । स्वमतस्थापनात्मकत्वात् सर्वेषामधिकरणानामेतत्पादसङ्गतिः । अत्र **पूर्वपक्षे** स्मृतिविरोधादुक्तसमन्वयासिद्धिः फलं, **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिरिति विवेकः । तत्र ब्रह्मण्युक्तवेदान्तसमन्वयो **विषयः** । स किं सांख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति स्मृतिप्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां **सन्देहे** पूर्वपक्षमाह—**यदुक्तमिति** ॥ तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं कपि-

भामती ।

लक्षणेनास्ति विषयविषयिभावः संबन्धः । पूर्वलक्षणार्थो हि विषयस्तद्गोचरत्वादाक्षेपसमाधानयोरेष च विषयीति । तदेवमध्यायमवतार्य तदवयवमधिकरणमवतारयति—**तत्र प्रथमं तावदिति** । तन्त्र्यते व्युत्पाद्यते मोक्षसाधनमनेनेति तन्त्रं, तदेवाख्या यस्याः सा स्मृतिस्तन्त्राख्या परमर्षिणा कपिलेनादिविदुषा प्रणीता । अन्याश्चासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः स्मृतयस्तदनुसारिण्यः । न खल्वमूषां स्मृतीनां मन्वादिस्मृतिवदन्योऽवकाशः शक्यो वदितुमृते मोक्षसाधनप्रकाशनात् । तदपि चेन्नाभिदध्युरनवकाशाः सत्योऽप्रमाणं प्रसज्येरन् । तस्मात्तदविरोधेन कथंचिद्वेदान्ता व्याख्यातव्याः । पूर्वपक्षमाक्षिपति—

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नुवर्तति—**प्रधानादीति** । वृत्तमनुभाष्योत्तराध्यायार्थं पादशः संगृह्णाति—**इदानीमिति** । न्यायाभासोपबृंहितत्वं भ्रान्तिमूलत्वम् । तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाह—**प्रतिवेदान्तं चेति** । सृष्ट्यादीत्यादिशब्दः संख्याक्रमसंग्रहार्थः । तत्र तृतीये भूतभोक्तृविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामविगानं चतुर्थे प्राणादिविषयसृष्ट्यादिवाक्यानामिति विभागः । उक्तसमन्वयस्याध्यक्षादिविरोधे तन्निरसनमनेनेति विषयविषयित्वं संबन्धः । तत्र पूर्वस्य विषयत्वादस्य विषयित्वान्निर्विषयविचारायोगाद्विषयसिद्ध्युत्तरकालत्वात्तद्विषयविचारस्येति पूर्वोत्तरत्वमनयोरुचितमिति भावः । अध्यायमवतार्य तदवयवमाद्याधिकरणमवतारयति—**तत्रेति** । समन्वये स्मृतिविरोधसमाधानार्थत्वादधिकरणस्य श्रुत्यादिसंगतयः । पूर्वपक्षे स्मृतिविरोधे समन्वयासिद्धिः । सिद्धान्ते तदविरोधे तत्सिद्धिः । उक्तश्चेतने जगदुपादाने समन्वयो विषयः स किं सांख्यस्मृत्या विरुध्यते न वेति तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमाह—**यदुक्तमिति** । हेतुत्वेन सूत्रपदमवतारयितुं पृच्छति—**कुत इति** ।

स्मृतिश्च तन्त्राख्या परमर्षिप्रणीता शिष्टपरिगृहीता, अन्याश्च तदनुसारिण्यः स्मृतयः, एवं सत्यनवकाशाः प्रसज्येरन् ॥ तासु ह्यचेतनं प्रधानं स्वतन्त्रं जगतः कारणमुपनिबध्यते ॥ मन्वादिस्मृतयस्तावच्चोदनालक्षणेनाग्निहोत्रादिना धर्मजातेनापेक्षितमर्थं समर्पयन्त्यः सावकाशा भवन्ति–अस्य वर्णस्यास्मिन्काले़ऽनेन विधानेनोपनयनमीदृशश्चाचार इत्थं वेदाध्ययनमित्थं समावर्तनमित्थं सहधर्मचारिणीसंयोग इति ॥ तथा पुरुषार्थांश्चतुर्वर्णाश्रमधर्मान्नानाविधान्विदधति ॥ नैवं कपिलादिस्मृतीनामनुष्ठेये विषयेऽवकाशोऽस्ति ॥ मोक्षसाधनमेव हि सम्यग्दर्शनमधिकृत्य ताः प्रणीताः ॥ यदि तत्राप्यनवकाशास्स्युरानर्थक्यमेवासां प्रसज्येत ॥ तस्मात्तदविरोधेन वेदान्ता व्याख्यातव्याः ॥ कथं पुनरीक्षत्यादिभ्यो हेतुभ्यो ब्रह्मैव सर्वज्ञं जगतः कारणमित्यवधारितः श्रुत्यर्थस्स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेन पुनराक्षिप्यते ।

रत्नप्रभा ।

लोक्तम् । अन्याश्च पञ्चशिखादिभिः प्रोक्ताः । **एवं सति** वेदान्तानामद्वयब्रह्मसमन्वये निरर्थकाः स्युरित्यर्थः । तासामपि ब्रह्मार्थकत्वमस्तीत्यविरोध इत्यत आह–**तासु हीति** ॥ **ननु** सांख्यस्मृतिप्रामाण्याय प्रधानवादग्रहे मन्वादिस्मृतीनामप्रामाण्यं स्यादित्याशंक्य तासां धर्मे सावकाशत्वात् प्रामाण्यं स्यादित्याह–**मन्वादीति** ॥ तर्हि सांख्यादिस्मृतीनामपि धर्मे तात्पर्येण प्रामाण्यमस्तु । तत्त्वं तु ब्रह्मैवेत्यविरोध इत्यत आह–**नैवमिति** ॥ तत्त्वे विकल्पानुपपत्तेर्निरवकाशस्मृत्यनुसारेण श्रुतिव्याख्यानमुचितम् । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलीय इति न्यायादित्याह—**तस्मादिति** ॥ श्रुतिविरोधे स्मृत्यप्रामाण्यस्येष्टत्वात् पूर्वपक्षो न युक्त इति शङ्कते–**कथमिति** ॥ ये स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थं ज्ञातुं

भामती ।

कथं पुनरीक्षत्यादिभ्य इति । प्रसाधितं खलु धर्ममीमांसायां 'विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्' इत्यत्र, यथा श्रुतिविरुद्धानां स्मृतीनां दुर्बलतयानपेक्षणीयत्वं तस्मान्न दुर्बलानुरोधेन बलीयसीनां श्रुतीनां

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सूत्रपदं हेतुमादाय व्याचष्टे–**स्मृतीति** । तन्त्र्यन्ते व्युत्पाद्यन्ते तत्त्वान्यनेनेति तन्त्रं शास्त्रं, तन्त्रमित्याख्या यस्याः सा तथेति यावत् । आप्तप्रणीतत्वेन प्रामाण्यं तस्याः सूचयति–**परमर्षीति** । बौद्धादिस्मृतिसाम्यव्यावृत्त्यर्थं विशिनष्टि–**शिष्टेति** । अन्याश्चेत्यासुरिपञ्चशिखादिप्रणीताः । **एवं सतीति** । ब्रह्म सर्वज्ञत्वादिविशेषणं जगत्कारणमित्युपगमे सतीत्यर्थः । सति विरोधे निरवकाशत्वाशंका, विरोधस्तु कथमित्याशंक्याऽऽह–**तासु हीति** । उक्तरूपाया मायाशक्तेर्जगत्कारणत्वेन सिद्धान्तेऽपि स्वीकृतत्वान्नास्ति विरोधाशंकेत्याशंक्याऽऽह–**स्वतन्त्रमिति** । सांख्यस्मृतीनां सावकाशत्वाय प्रधानवादोपादाने मन्वादिस्मृतीनां निरवकाशतेत्याशंक्य तात्पर्यविषयस्यानुष्ठेयस्याबाधात्तस्मिन्विषये तासामस्ति सावकाशत्वमित्याह–**मन्वादीति** । क्रत्वर्थसमर्पकत्वेन मन्वादिस्मृतीनां सावकाशत्वमभिनयति–**अस्येति** । न केवलं क्रत्वर्थप्रतिपादकतया सावकाशत्वं किंतु पुरुषार्थप्रतिपादकतयाऽपीत्याह–**तथेति** । नन्वनुष्ठेये विषये कपिलादिस्मृतयोऽपि सावकाशाः सत्यो ब्रह्मकारणवादेऽपि न निरवकाशा भविष्यन्ति नेत्याह–**नैवमिति** । तत्र हेतुमाह–**मोक्षेति** । परिशेषायातं फलितमाह–**यदीति** । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवदितिन्यायसिद्धमर्थं कथयति–**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमाक्षिपति–**कथमिति** । मानान्तरनिरपेक्षया श्रुत्या ब्रह्मणि जगत्कारणेऽवधारिते तदपेक्षस्मृत्यवष्टम्भेन तदाक्षेपो न युक्तः सापेक्षनिरपेक्षयोर्निरपेक्षस्य बलवत्त्वा-

भवेदयमनाक्षेपः स्वतन्त्रप्रज्ञानाम् । परतन्त्रप्रज्ञास्तु प्रायेण जनाः स्वातन्त्र्येण श्रुत्यर्थमवधारयितुमशक्नुवन्तः प्रख्यातप्रणेतृकासु स्मृतिष्ववलम्बेरन् ॥ तद्बलेन च श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन् ॥ अस्मत्कृते च व्याख्याने न विश्वस्युर्बहुमानात्स्मृतीनां प्रणेतृषु ॥ कपिलप्रभृतीनाश्चार्षं ज्ञानमप्रतिहतं स्मर्यते ॥ श्रुतिश्च भवति-"ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्बिभर्ति जायमानञ्च पश्येद्" [श्वेता० ५ । २] इति ॥ तस्मान्नैषां मतमयथार्थं शक्यं सम्भावयितुम्॥ तर्कावष्टम्भेन च तेऽर्थं प्रतिष्ठापयन्ति॥ तस्मादपि स्मृतिबलेन वेदान्ता व्याख्येया इति पुनराक्षेपः ॥

रत्नप्रभा ।

शक्नुवन्ति तेषामयं पूर्वपक्षो न भवेत् । सांख्यवृद्धेषु श्रद्धालूनां तु भवेदित्याह—**भवेदिति** ॥ तेषामतीन्द्रियार्थज्ञानवत्त्वाच्च तत्र श्रद्धा स्यादित्याह—**कपिलप्रभृतीनां चेति** ॥ "आदौ यो जायमानं च कपिलं जनयेदृषिम् । प्रसूतं बिभृयाज्ज्ञानैस्तं पश्येत्परमेश्वरम्" ॥ १ ॥ इति श्रुतियोजना । **यथा** सांख्यस्मृतिविरोधाद्ब्रह्मवादस्त्याज्य इति त्वयोच्यते, **तथा** स्मृत्यन्तरविरोधात् प्रधानवादस्त्याज्य इति

भामती ।

युक्तमुपवर्णनम्, अपि तु स्वतःसिद्धप्रमाणभावाः श्रुतयो दुर्बला स्मृतीर्बाधन्त एवेति युक्तम् । पूर्वपक्षी समाधत्ते—**भवेदयमिति** । प्रसाधितोऽप्यर्थः श्रद्धाजडान्प्रति पुनः प्रसाध्यत इत्यर्थः । आपाततः समाधानमुक्त्वा परमसमाधानमाह पूर्वपक्षी—**कपिलप्रभृतीनां चार्षमिति** । अयमस्याभिसंधिः—ब्रह्म हि शास्त्रस्य कारणमुक्तं 'शास्त्रयोनित्वात्' इति, तेनैष वेदराशिर्ब्रह्मप्रभवः सन्नाजानसिद्धानावरणभूतार्थमात्रगोचरतद्बुद्धिपूर्वको यथा तथा कपिलादीनामपि श्रुतिस्मृतिप्रथिताजानसिद्धभावानां स्मृतयोऽनावरणसर्वविषयतद्बुद्धिप्रभवा इति न श्रुतिभ्योऽमूषामस्ति कश्चिद्विशेषः । न चैताः स्फुटतरं प्रधानादिप्रतिपादन-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

दित्यर्थः । स्वतन्त्रप्रज्ञानां परतन्त्रप्रज्ञानां वा यथोक्ताक्षेपानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकरोति—**भवेदिति** । स्मृत्यपेक्षामन्तरेण पौर्वापर्यालोचनया श्रुतिवशादेव तदर्थप्रतिपत्तिसामर्थ्यं स्वतन्त्रप्रज्ञत्वम् । न हि तान्प्रति स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेप्तुं युक्तं श्रुत्यैव तेषां तदर्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेरित्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह—**परतन्त्रेति** । अस्मदादीनां विना स्मृत्यपेक्षां स्वातन्त्र्येण वेदार्थनिर्णये सामर्थ्याभावात्तदर्थमवश्यंभाविन्यां पूर्वसिद्धस्मृत्यपेक्षायां सर्वज्ञकपिलादिप्रणीतस्मृतिविरोधेन श्रुत्यर्थनिश्चयायोगात्तदर्थस्योपचरितत्वोपपत्तौ स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपः संभवतीत्यर्थः । स्मृत्यवष्टम्भमन्तरेणापि केषांचिद्वेदार्थनिर्णयः सिध्यति, न हि स्मृतिकर्तारः स्मृत्यन्तरापेक्षया तदर्थं निर्धारयन्तीत्यभिप्रायेण प्रायेणेत्युक्तम् । बौद्धादिस्मृत्यवष्टम्भव्यासेधार्थं प्रख्यातपदम् । तदवलम्बनफलमाह—**तद्बलेनेति** । श्रुत्यर्थं प्रतिपित्सेरन्नित्युपचरितं तदर्थं प्रतिपद्येरन्नित्यर्थः । श्रुतीनामुपचरितार्थप्रतिपित्सा न युक्ता मुख्येऽर्थे तासां शक्तितात्पर्ययोर्व्याख्यातत्वादित्याशंक्याऽऽह—**अस्मत्कृते चेति** । तत्राविश्वासे हेतुमाह—**बहुमानादिति** । अस्मदादिष्विव तेष्वपि बहुमानानुपपत्तिमाशंक्याऽऽह—**कपिलेति** । तेषामप्रतिहतज्ञानत्वप्रतिपादिका स्मृतिः सांख्यस्मृतिवदनिर्णीतप्रामाण्येत्याशंक्याऽऽह—**श्रुतिश्चेति** । यस्तावदग्रे सर्गादौ जायमानं कपिलनामानमृषिं स्थितिकाले च प्रसूतं भूतभविष्यद्वर्तमानार्थज्ञानैर्बिभर्ति पुष्णाति तमीश्वरं पश्येदिति योजना । योगिप्रत्यक्षमूलतया सांख्यस्मृतीनां श्रुत्यनपेक्षत्वात्तद्विरोधेऽपि नाप्रामाण्यमिति फलितमाह—**तस्मादिति** । तर्कमूलत्वाच्च कपिलादिस्मृतीनां प्राबल्यमित्याह—**तर्केति** । "प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम्" इत्यादिना "यस्तर्केणानुसंधत्ते स धर्मं वेद नेतरः" इत्यन्तेन तर्कस्य निर्णायकत्वावगमात्तद्बलप्रवृत्तकपिलादिस्मृतीनां प्राबल्ये सिद्धे सिद्धमर्थमाह—**तस्मादिति** । मूलद्वयसाहित्येन

तस्य समाधिर्नान्यस्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गादिति ॥ यदि स्मृत्यनवकाशदोषप्रसङ्गेनेश्वरकारणवाद आक्षिप्येतैवमप्यन्या ईश्वरकारणवादिन्य स्मृतयोऽनवकाशाः प्रसज्येरन् ॥ ता उदाहरिष्यामः—"यत्तत्सूक्ष्ममविज्ञेयम्" इति परं ब्रह्म प्रकृत्य "स ह्यन्तरात्मा भूतानां क्षेत्रज्ञश्चेति कथ्यते" इति चोक्त्वा "तस्माद्व्यक्तमुत्पन्नं त्रिगुणं द्विजसत्तम" इत्याह ॥ तथाऽन्यत्रापि—"अव्यक्तं पुरुषे ब्रह्मन्निर्गुणे सम्प्रलीयते" इत्याह—"अतश्च संक्षेपमिमं शृणुध्वं नारायणः सर्वमिदं पुराणः । स सर्गकाले च करोति सर्गं संहारकाले च तदत्ति भूयः॥" इति पुराणे ॥ भगवद्गीतासु च—"अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा" [७ । ६] इति ॥ परमात्मानमेव च प्रकृत्याऽऽपस्तम्बः पठति—"तस्मात्काद्याः (याः) प्रभवन्ति

रत्नप्रभा ।

मयोच्यत इति सिद्धान्तयति—**तस्य समाधिरिति** ॥ **तस्माद्** ब्रह्मणः सकाशाद् **अव्यक्तं** मायायां लीनम् । सूक्ष्मात्मकं जगदिति यावत् । इतिहासवाक्यान्युक्त्वा पुराणसम्मतिमाह—**अतश्चेति** ॥ प्रभवत्यस्मादिति **प्रभवः** जन्महेतुः । प्रलीयते तस्मिन्निति **प्रलयः** लयाधिष्ठानम् । **तस्मात्** कर्तुरीश्वरात् । **काद्याः** ब्रह्मादयः **प्रभवन्ति** । **स** एव मूलमुपादानम् । किं परिणामि ? न, **शाश्वतिकः** कूटस्थः ।

भामती ।

पराः शक्यन्तेऽन्यथयितुम् । तस्मात्तदनुरोधेन कथंचिच्छ्रुतय एव नेतव्याः । अपि च तर्कोऽपि कपिलादिस्मृतीरनुमन्यते, तस्माद्प्येतदेव प्राप्तम् । एवं प्राप्त आह—**तस्य समाधिरिति** । यथा हि श्रुतीनामविगानं ब्रह्मणि गतिसामान्यात्, नैवं स्मृतीनामविगानमस्ति प्रधाने, तासां भूयसीनां ब्रह्मोपादानत्वप्रतिपादनपराणां तत्रतत्र दर्शनात् । तस्मादविगानाच्छ्रौत एवार्थ आस्थेयो न तु स्मार्तो विगानादिति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

बलवत्त्वसंभावनार्थोऽपिशब्दः । सांख्यस्मृतिविरोधं समन्वयस्य पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तयति—**तस्येति** । ब्रह्मकारणवादे सांख्यस्मृतिविरोधवत्प्रधानकारणवादेऽपि स्मृत्यन्तरविरोधान्न ब्रह्मवादिनं प्रत्येतदुद्भावनमुचितमिति व्याचष्टे—**यदीति** । श्रुत्यर्थे स्मृत्यवष्टम्भेनाऽऽक्षेपस्यावकाशो नास्तीत्यरुचिं सूचयति—**एवमपीति**। यासां स्मृतीनां प्रधानवादे निरवकाशत्वं ता दर्शयति—**ता इति** । 'तस्मादव्यक्तम्' इत्यत्र तच्छब्देन चेतनमेव कारणं परामृष्टमित्युपदेष्टुं चेतनस्य प्रकृतित्वमाह—**यत्तदिति** । सूक्ष्मत्वमतीन्द्रियत्वम् । अविज्ञेयत्वं प्रमाणान्तरावगाह्यत्वम् । तर्हि सर्वप्रमाणागोचरत्वान्नास्त्येव तदित्याशंक्य सर्वभूतानां सत्तास्फूर्तिप्रदत्वेन स्वतःसिद्धस्य दुरपह्नवत्वं मन्वानो ब्रूते—**स हीति** । कार्यलिङ्गकमनुमानमपि तत्र संभावनाहेतुरित्याशयवानाह—**तस्मादिति** । अव्यक्तशब्देनाव्याकृतकार्यं भूतसूक्ष्ममत्र विवक्षितमव्याकृतस्यानादित्वेनोत्पत्त्यनभ्युपगमान्निमित्तकारणत्वमेवात्र चेतनस्योक्तमिति सेश्वरसांख्यमतम् । अनादिनोऽपि चाव्यक्तस्य संभवत्येवेश्वराधीनत्वमित्याशंक्याऽऽह—**तथाऽन्यत्रेति** । अत्र त्वव्यक्तमिति भूतसूक्ष्मलयाधिकरणमव्याकृतं गृहीतम् । इतिहाससमर्पितेऽर्थे पौराणिकीं संमतिमाह—**अतश्चेति** । अन्तर्यामिव्यतिरिक्तवस्तुनो दुर्वचनत्वमतःशब्दार्थः । सर्वात्मत्वे कथमस्य नापक्षयः सर्वत्रापक्षयोपलम्भादित्याशंक्याऽऽह—**पुराण इति** । सर्वस्य तदन्तर्भावेऽपि तस्य सर्वस्मिन्ननन्तर्भावादिति हेतुमभिप्रेत्य सर्वात्मत्वं साधयति—**स सर्गेति**। उक्तेऽर्थे भागवतीं स्मृतिं संवादयति—**भगवद्गीतास्विति** । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवो जन्महेतुः । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलयस्तद्धेतुः । तत्रैव कल्पसूत्रकारसंमतिमाह—**परमात्मानमिति** । तस्मादित्यात्मलाभान्न परमित्यादौ प्रकृतं परमात्मानं परामृशति । सर्वे काया ब्रह्मादयः स्तम्बपर्यन्ता देहास्तस्मात्प्रभवन्तीति निमित्तत्वमुक्तम् । समूलमित्युपादानत्वं विपरीतं वा । शश्वद्भवः शाश्वतिकोऽनादिः । स नित्यो नाशशून्य इत्यर्थः

सर्वे स मूलं शाश्वतिकस्स नित्यः" [धर्मसू० १ । ८ । २३ । २] इति ॥ एवमनेकशस्स्मृतिष्वपीश्वरः कारणत्वेनोपादानत्वेन च प्रकाश्यते ॥ स्मृतिबलेन प्रत्यवतिष्ठमानस्य स्मृतिबलेनैवोत्तरं प्रवक्ष्यामीत्यतोऽयमन्यस्मृत्यनवकाशदोषोपन्यासः ॥ दर्शितं तु श्रुतीनामीश्वरकारणवादं प्रति तात्पर्यम् ॥ विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामवश्यकर्तव्येऽन्यतरपरिग्रहेऽन्यतरस्य परित्यागे च श्रुत्यनुसारिण्यस्स्मृतयः प्रमाणम्॥अनपेक्ष्या इतराः॥ तदुक्तं प्रमाणलक्षणे–"विरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानम्" [जै० सू० १ । ३ । ३] इति ॥ न चातीन्द्रियानर्थाञ्छ्रुतिमन्तरेण कश्चिदुपलभत इति शक्यं सम्भावयितुम् ॥ निमित्ताभावात् ॥ शक्यं कपिलादीनां

रत्नप्रभा ।

अतः स नित्य इत्यर्थः । ननु श्रुतिविरोधः किमिति नोक्त इत्यत आह–स्मृतिबलेनेति ॥ स्मृतीनां मिथो विरोधे कथं तत्त्वनिर्णयस्तत्राह–दर्शितन्त्विति ॥ श्रुतिभिरेव तत्त्वनिर्णय इत्यर्थः । स्मृतीनां का गतिरित्यत आह–विप्रतिपत्तौ चेति ॥ वस्तुतत्त्वे स्मृतीनां मिथो विरोधे वस्तुनि विकल्पायोगात्क्लृप्तश्रुतिमूलाः स्मृतयः प्रमाणम् । इतरास्तु कल्प्यश्रुतिमूला न प्रमाणमित्यर्थः । क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिर्न प्रमाणमित्यत्र जैमिनीयन्यायमाह–तदुक्तमिति ॥ औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेदिति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा "सा सर्वा वेष्टयितव्या" इति स्मृतिर्मानं न वेति सन्देहे मूलश्रुत्यनुमानान्मानमिति प्राप्ते, सिद्धान्तः- क्लृप्तश्रुतिविरोधे स्मृतिप्रामाण्यम् अनपेक्षम् अपेक्षाशून्यम् । हेयमिति यावत् । हि यतः असति विरोधे श्रुत्यनुमानं भवति । अत्र तु विरोधे सति श्रुत्यनुमानायोगान्मूलाभावात् सर्ववेष्टनस्मृतिरप्रमाणमित्यर्थः । अस्तु सांख्यस्मृतिः प्रत्यक्षमूलेत्यत आह–न चेति ॥ योगिनां सिद्धिमहिम्नाऽतीन्द्रियज्ञानं सम्भावयितुं शक्यमिति शंकते–शक्यमिति ॥ कपिलादिभिः किलाऽऽदौ वेदप्राामाण्यं निश्चित्य

भामती ।

तत्किमिदानीं परस्परविगानात्सर्वा एव स्मृतयोऽवहेया इत्यत आह–विप्रतिपत्तौ च स्मृतीनामिति । न चातीन्द्रियार्थानिति । अर्वाग्दृगभिप्रायम् । शङ्कते–शक्यं कपिलादीनामिति । निराकरोति–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

उदाहृतस्मृतीनां तात्पर्यमाह–एवमिति । तात्पर्यलिङ्गमभ्यासं दर्शयति–अनेकश इति । ननु श्रुतिविरोधोपन्यासे संभाविते किमिति स्मृतिविरोधः सिद्धान्तिनोपन्यस्यते तत्राऽऽह–स्मृतीति । तर्हि स्मृतीनां परस्परविरोधे तत्त्वनिर्णयानुपपत्तिरित्याशंक्याऽऽह–दर्शितं त्विति । ततश्च मन्वादिस्मृतीनां श्रुतिमूलत्वेन प्राबल्यात्तदनुसारेण तत्त्वनिर्णयसिद्धिरित्यर्थः । नन्वनुमितश्रुतिमूलतया कपिलादिस्मृतीनामपि मन्वादिस्मृतिभिः समानबलत्वादनिर्णयतादवस्थ्ये विकल्पः स्यादिति नेत्याह–विप्रतिपत्तौ चेति । क्रियायामिव वस्तुनि विकल्पायोगाद्विरुद्धस्मृत्युपलब्धावन्यतरत्यागेनान्यतरस्वीकारध्रौव्ये क्लृप्तश्रुतिमूलाः स्मृतयो मानत्वेनापेक्ष्यन्ते कल्प्यश्रुतिमूलास्तु दुर्बलत्वादुपेक्ष्यन्ते तथा च तत्त्वनिर्णयोपपत्तिरित्यर्थः । ननु यत्र स्मृत्योर्विरोधस्तत्र तन्मूलयोः श्रुत्योर्विरोधपर्यवसानात्तयोश्च तुल्यबलतया व्यवस्थाऽऽस्थेयेति तत्राऽऽह–तदुक्तमिति । 'औदुम्बरीं स्पृष्ट्वोद्गायेत्' इति प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धा 'सर्वा वेष्टयितव्या' इति स्मृतिर्मानं न वेति संदेहे वेदार्थानुष्ठातॄणां स्मृतिभिर्मूलश्रुत्यनुमानात्प्रत्यक्षानुमितश्रुत्योश्च तुल्यबलत्वादुदितानुदितहोमवद्विकल्पसंभवान्मानमिति प्राप्ते प्रत्याह–विरोधे त्विति । श्रुतिविरोधे स्मृतीनां प्रामाण्यमनपेक्षमपेक्षावर्जितं हेयमिति यावत् । यतोऽसति विरोधे मूलश्रुत्यनुमानं प्रत्यक्षश्रुतिविरुद्धे त्वर्थे कुतः स्मृत्या श्रुत्यनुमानमर्थापहारेण मानस्याप्यपहारादतो मूलाभावादप्रमाणं सर्ववेष्टनस्मृतिः । तथा कपिलादिस्मृतिरपीत्यर्थः । ननु कपिलादिस्मृतेर्न श्रुतिमूलत्वेन प्रामाण्यमिष्यते किंतु प्रत्यक्षमूलत्वेनेत्याशंक्यायोगिप्रत्यक्षं योगिप्रत्यक्षं वा तन्मूलमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति–न चेति । द्वितीयं शङ्कते–शक्यमिति । अतीन्द्रियार्थोपलम्भनं संभा-

सिद्धानामप्रतिहतज्ञानत्वादिति चेत् ॥ न ॥ सिद्धेरपि सापेक्षत्वात्-धर्मानुष्ठानापेक्षा हि सिद्धिः ॥ स च धर्मश्चोदनालक्षणः ॥ ततश्च पूर्वसिद्धायाश्चोदनाया अर्थो न पश्चिमसिद्धपुरुषवचनवशेनाऽतिशंकितुं शक्यते ॥ सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपि बहुत्वात्सिद्धानां प्रदर्शितेन प्रकारेण स्मृतिविप्रतिपत्तौ सत्यां न श्रुतिव्यपाश्रयादन्यन्निर्णयकारणमस्ति ॥ परतन्त्रप्रज्ञस्यापि नाकस्मात्स्मृतिविशेषविषयः पक्षपातो युक्तः ॥ कस्यचित्क्वचित्तु पक्षपाते सति पुरुषमतिवैरूप्येण[1] तत्त्वाव्यवस्थानप्रस-

रत्नप्रभा ।

तदर्थस्य धर्मस्यानुष्ठानेन सिद्धिः सम्पादिता । तया सिद्धया प्रणीतस्मृत्यनुसारेणानादिश्रुतिपीडा न युक्तोपजीव्यविरोधादिति परिहरति-**न सिद्धेरपीति** ॥ **अतिशंकितुमिति** । श्रुतीनां मुख्यार्थमतिक्रम्योपचरितार्थत्वं शंकितुं न शक्यत इत्यर्थः । स्वतःसिद्धेर्वेदो नोपजीव्य इति **चेन्नानीश्वरस्य** स्वतःसिद्धौ मानाभावात् । अङ्गीकृत्याप्याह-**सिद्धेति** ॥ सिद्धानां वचनमाश्रित्य वेदार्थकल्पनायामपि सिद्धोक्तीनां मिथो विरोधे श्रुत्याश्रितमन्वाद्युक्तिभिरेव वेदार्थनिर्णयो युक्त इत्यर्थः । श्रुतिरूपाश्रयं विना सिद्धोक्तिमात्रं न तत्त्वनिर्णयकारणमित्यक्षरार्थः । **ननु** मन्दमतेः सांख्यस्मृतौ श्रद्धा भवति । तस्य मतिः वेदान्तमार्गे कथमानेयेत्यत आह-**परतन्त्रेत्यादिना** ॥ **ननु** श्रुत्या कपिलस्य सर्वज्ञत्वोक्तेस्तन्मते श्रद्धा

भामती ।

न । सिद्धेरपीति । न तावत्कपिलादय ईश्वरवदाजानसिद्धाः, किंतु विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तेषां तदनुष्ठानवतां प्राचि भवेऽस्मिञ्जन्मनि सिद्धिः, अत एवाजानसिद्धा उच्यन्ते । यदस्मिन् जन्मनि न तैः सिद्ध्युपायोऽनुष्ठितः प्राग्भवीयवेदार्थानुष्ठानलब्धजन्मत्वात्तत्सिद्धीनाम् । तथा चावधृतवेदप्रामाण्यानां तद्विरुद्धार्थाभिधानं तदपबाधितमप्रमाणमेव । अप्रमाणेन च न वेदार्थोऽतिशंकितुं युक्तः प्रमाणसिद्धत्वात्तस्य । तदेवं वेदविरोधे सिद्धवचनमप्रमाणमुक्त्वा सिद्धानामपि परस्परविरोधे तद्वचनादनाश्वास इति पूर्वोक्तं स्मारयति-**सिद्धव्यपाश्रयकल्पनायामपीति** । श्रद्धाजडान्बोधयति-**परतन्त्रप्रज्ञस्यापीति** । ननु श्रुतिश्चेत्कपिलादीनामनावरणभूतार्थगोचरज्ञानातिशयं बोधयति, कथं तेषां वचनमप्रमाणं, तदप्रामाण्ये श्रुते-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वयितुमिति शेषः । किं तेषां साधनसाध्या सिद्धिराजानतो वेति विकल्प्याऽऽद्ये श्रुतिमन्तरेणातीन्द्रियार्थोपलब्धिर्न सिध्यतीत्याह-**न सिद्धेरपीति** । योगमाहात्म्यरूपा सिद्धिस्तस्याः साधनसापेक्षत्ववदतीन्द्रियार्थोपलब्धिरपि कपिलादीनां श्रुत्यपेक्षेति वक्तुमपीत्युक्तम् । सिद्धेः सापेक्षत्वं स्फुटयति-**धर्मेति** । तथाऽपि कथमतीन्द्रियार्थोपलब्धेः श्रुत्यपेक्षेति तत्राऽऽह-**स चेति** । चोदनासूत्रप्रामाण्याद्धर्मस्य चोदनालक्षणत्वेऽपि कपिलादिवचनानुसारेण श्रुतेरर्थनिर्णये काऽनुपपत्तिरिति तत्राऽऽह-**ततश्चेति** । कपिलादीनां विनिश्चितवेदप्रामाण्यानां तदर्थानुष्ठानवतां तत्प्रभावलब्धसिद्धीनां तद्विरुद्धार्थाभिधानासंभवात्तद्वचनात्प्रागेवावधृतप्रामाण्यस्य वेदस्य तदनुरोधेनोपचरितार्थत्वकल्पनमनुचितमिति भावः । अतिशंकितुं मुख्यां वृत्तिमतीत्योपचरितवृत्त्या शंकितुमिति यावत् । न द्वितीयः, कपिलादीनामीश्वरवदाजानसिद्धेरसिद्धत्वात्सिद्धत्वेऽपि तेषां बहुत्वात्तदुक्तिमाश्रित्य श्रुत्यर्थकल्पनायां तदैकमत्यस्यामानत्वादन्यस्मृत्यनवकाशन्यायेन स्मृतीनामेव मिथो विवादे श्रुत्यवष्टम्भं विना तास्वपि विश्वासाभावान्न तदनुसारेण श्रुत्यर्थनिर्धारणसिद्धिरित्याह-**सिद्धेति** । यत्तु परतन्त्रप्रज्ञत्वादस्माकमनिश्चितवेदार्थानां विरोधेन स्मृतेरप्रामाण्यमनाशंकनीयमपि तु स्मृत्यनुसारेण वेदार्थो निश्चयितव्यः । अन्यथा परतन्त्रप्रज्ञानां वेदार्थानिश्चयप्रसङ्गादिति तत्राऽऽह-**परतन्त्रेति** । कथं

१ वैश्वरूप्येणेतिपाठान्तरम् ।

ज्ञात ॥ तस्मात्तस्यापि स्मृतिविप्रतिपत्त्युपन्यासेन श्रुत्यनुसारानुसारविषयविवेचनेन च सन्मार्गे प्रज्ञा संग्रहणीया ॥ या तु श्रुतिः कपिलस्य ज्ञानातिशयं प्रदर्शयन्ती प्रदर्शिता, न तया श्रुतिविरुद्धमपि कापिलं मतं श्रद्धातुं शक्यं—कपिलमिति शब्दसामान्यमात्रत्वात् ॥ अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनाम्नः स्मरणात् । अन्यार्थदर्शनस्य च प्राप्तिरहितस्यासाधकत्वात् । भवति चान्या मनोर्माहात्म्यं प्रख्यापयन्ती श्रुतिः—"यद्वै किंच मनुरवदत्तद्भेषजम्" [तै० सं० २ । २ । १०।२] इति ॥ मनुना च—"सर्वभूतेषु चात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि । समं पश्यन्नात्मयाजी स्वाराज्यमधिगच्छति" [१२ । ९१] इति सर्वात्मत्वदर्शनं प्रशंसता कापिलं मतं निन्द्यत इति गम्यते ॥ कपिलो हि

रत्नप्रभा ।

दुर्वारेत्यत आह—**या त्विति** ॥ कपिलशब्दमात्रेण सांख्यकर्ता श्रौत इति भ्रान्तिरयुक्ता । तस्य द्वैतवादिनः सर्वज्ञत्वायोगात् । अत्र च सर्वज्ञानसम्भूतत्वेन श्रुतः कपिलो वासुदेवांश एव । स हि सर्वात्मत्वज्ञानं वैदिकं सांख्यमुपदिशतीति सर्वज्ञ इति भावः । **प्रतप्तुः** प्रदाहकस्य । **किञ्च** यः कपिलं ज्ञानैर्बिभर्ति तमीश्वरं पश्येदिति विधीयते । तथा चान्यार्थस्य ईश्वरप्रतिपत्तिशेषस्य कपिलसर्वज्ञत्वस्य दर्शनमनुवादः । तस्य मानान्तरेण प्राप्तिशून्यस्य स्वार्थसाधकत्वायोगात् । नानुवादमात्रात् सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह—**अन्यार्थेति** ॥ द्वैतवादिनः कपिलस्य श्रौतत्वं निरस्य ब्रह्मवादिनो मनोः श्रौतत्वमाह—**भवति-**

भामती ।

रप्यप्रामाण्यप्रसङ्गादित्यत आह—**या तु श्रुतिरिति** । न तावत्सिद्धानां परस्परविरुद्धानि वचांसि प्रमाणं भवितुमर्हन्ति । न च विकल्पो वस्तुनि, सिद्धे तदनुपपत्तेः । अनुष्ठानमनागतोत्पाद्यं विकल्प्यते, न सिद्धम् । तस्य व्यवस्थानात् । तस्माच्छ्रुतिसामान्यमात्रेण भ्रमः सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति । स्यादेतत् । कपिल एव श्रौतो नान्ये मन्वादयः । ततश्च तेषां स्मृतिः कपिलस्मृतिविरुद्धावहेयेत्यत आह—**भवति—**

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

तर्हि परिहृत्याव्यवस्थां तत्त्वं निर्णेतव्यं तत्राऽऽह—**तस्मादिति** । तस्यापीति तेन परतन्त्रप्रज्ञेनापीत्यर्थः । सन्मार्गः श्रुत्यनुसारिस्मृत्युक्तोऽर्थस्तत्र प्रज्ञासंग्रहस्तस्मिन्नेव बुद्धिस्थैर्यमित्यर्थः । ननु कपिलस्याप्रतिहतज्ञानत्वश्रवणात्तदुक्तस्मृत्यप्रामाण्याङ्गीकारे श्रुतिरेव विरुध्येतेत्याशंक्याऽऽह—**या त्विति** । कपिलशब्दश्रुत्यविरोधाय सावकाशानवकाशन्यायेन श्रुतिस्मृत्योर्व्यवस्थाऽऽस्थेयेत्याशंक्याऽऽह—**कपिलमितीति** । शब्दसामान्यादेव सांख्यप्रणेता कपिलः श्रौत इति भ्रान्तिरविवेकिनामित्यर्थः । श्रुतौ तर्हि कपिलशब्दस्य कोऽर्थः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**अन्यस्येति** । वैदिको हि कपिलो वासुदेवनामा पितुरादेशादश्वमेधपशुमन्विष्य परिसरे पश्यतामिन्द्रचेष्टितमदृष्टवतां षष्टिसहस्रसंख्याजुषामात्मोपरोधिनां सगरसुतानां सहसैव भस्मीभावहेतुः सांख्यप्रणेतुरवैदिकादन्यः स्मर्यते । यत्रयत्र वैदिकत्वे सति वासुदेवांशत्वं तत्रतत्र सर्वात्मत्वोपदेष्टृत्वं दृष्टमिह तु तद्विरुद्धार्थोपदेष्टुस्ततोऽन्यत्वमिति भावः । किंच, परमात्मप्रतिपत्तिपरमिदं वाक्यं यो ज्ञानैरग्रे प्रसूतं कपिलं बिभर्ति तं पश्येदिति दर्शनात् । न च तस्यानुग्राहकन्यायाभावे कपिलज्ञानातिशयावेदकत्वमित्याह—**अन्यार्थेति** । कपिलस्य द्वैतवादिनः श्रौतत्वं निरस्य सर्वात्मत्ववादिनो मनोः श्रौतत्वमाह—**भवति चेति** । मनोरपि कपिलेनैकवाक्यत्वं शंकित्वोक्तम्—**मनुना चेति** । सर्वात्मत्वप्रशंसायामपि कथं कापिलं मतं निन्दितमित्याशंक्य तद्दर्शयितुं तदीयं मतमाह—**कपिलो हीति** ।

न सर्वात्मत्वदर्शनमनुमन्यते आत्मभेदाभ्युपगमात् ॥ महाभारतेऽपि च-"बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु" इति विचार्य "बहवः पुरुषा राजन् सांख्ययोगविचारिणाम्" इति परपक्षमुपन्यस्य तद्व्युदासेन "बहूनां पुरुषाणां हि यथैका योनिरुच्यते । तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकम्" इत्युपक्रम्य "ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहिसंज्ञिताः । सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ॥ विश्वमूर्द्धा विश्वभुजो विश्वपादाक्षिनासिकः । एकश्चरति भूतेषु स्वैरचारी यथासुखम्" इति सर्वात्मतैव निर्द्धारिता ॥ श्रुतिश्च सर्वात्मतायां भवति "यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः । तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यतः"[ईश० ७] इत्येवंविधा। अतश्चात्मभेदकल्पनयापि कापिलस्य तन्त्रं वेदविरुद्धं वेदानुसारिमनुव-

रत्नप्रभा ।

चेति ॥ इतिहासेऽपि कापिलमतनिन्दापूर्वकमद्वैतं दर्शितमित्याह-**महाभारतेपि चेति । पुरुषाः** आत्मानः **किं** वस्तुतो भिन्नाः-**उत**-सर्वदृश्यानां प्रत्यगात्मा एक इति विमर्शार्थः बहूनां पुरुषाकाराणां देहानां यथैका **योनिः** उपादानं पृथ्वी, **तथा तं पुरुषम्** आत्मानं **विश्वं** सर्वोपादानत्वेन सर्वात्मकं सर्वज्ञत्वादिगुणैः सम्पन्नं कथयिष्यामि । विश्वे सर्वे लोकप्रसिद्धा देवतिर्यङ्मनुष्यादीनां मूर्धानोऽस्यैवेति **विश्वमूर्धा** । एकस्यैव सर्वक्षेत्रेषु प्रतिबिम्बभावेन प्रविष्टत्वात् । **एवं** विश्वभुजत्वादि**योजना** । सर्वभूतेषु **एकः चरति** अवगच्छति । सर्वज्ञ इत्यर्थः । **स्वैरचारी** स्वतन्त्रः । नास्य नियन्ता कश्चिदस्ति । सर्वेश्वर इत्यर्थः ॥ **यथासुखमिति** । विशोकानन्दस्वरूप इति यावत् । कापिलतन्त्रस्य वेदमूलस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षाद्वेदविरोधमाह-**श्रुतिश्चेति** ॥ **यस्मिन्** ज्ञानकाले । केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिकल्पनयैव वेद-

भामती।

चान्या मनोरिति । तस्याश्चागमान्तरसंवादमाह-**महाभारतेऽपि चेति** । न केवलं मनोः स्मृतिः स्मृत्यन्तरसंवादिनी, श्रुतिसंवादिन्यपीत्याह-**श्रुतिश्चेति** । उपसंहरति-**अत इति** । स्यादेतत् । भवतु

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वं कापिलमतस्य कारणविषये व्यासादिवचनविरोधो दर्शितः संप्रति सर्वात्मत्वविषयेऽपि व्यासवचनविरोधमाह-**महाभारतेऽपीति** । सर्वात्मतैव निर्धारितेत्युत्तरत्र संबन्धः । पुरुषा जीवास्ते किं स्वभावेनैव बहवः किं वैक एव परमात्मा बहूनां दृश्यानां स्वभाव इति पृच्छति-**बहव इति** । पूर्वपक्षमनुभाष्य तन्निरासेन सिद्धान्तमाह-**बहव इत्यादिना** । यथा पुरुषाणां तदाकाराणां बहूनां देहानामेका पृथिवी योनिरधिष्ठानमुच्यते तथा तमेकं पुरुषं परमात्मानं बहुलत्वेन प्रतिपन्नानां जीवानां वास्तवं स्वभावं विश्वं परिपूर्णं सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तं कथयिष्यामीत्याह-**बहूनामिति** । सर्वज्ञत्वादिगुणकस्य तद्विरुद्धप्रत्यगात्मैक्यमयुक्तमित्याशंक्य विरोधस्य प्रातीतिकत्वं मत्वोक्तम्-**ममेति** । सर्वान्तरात्मत्वे परस्मिन्नपि संसारित्वप्रसक्तिरित्याशंक्य वस्तुतस्तदभावमाह-**सर्वेषामिति** । किमिति तर्हि प्रत्यात्ममात्मभूतः परमात्मा नोपलभ्यते तत्राऽऽह-**न ग्राह्य इति** । तस्यासत्त्वं शंकित्वोक्तम्-**विश्वेति** । विश्वे मूर्धानोऽस्यैव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वात् । तथा विश्वभुजादौ योज्यम् । परमात्मनः सर्वात्मत्वेनोक्तस्य निरपेक्षतया स्वतन्त्रस्य परमसुखरूपतामाह-**एक इति** । कापिलमतस्य वेदानुसारिस्मृतिविरोधमुक्त्वा साक्षादेव वेदविरोधमाह-**श्रुतिश्चेति** । यस्मिन्काले पुरुषस्य विजानतः स्वरूपतयाऽधिगतब्रह्मण एव सर्वत्र प्रतिबिम्बितत्वाद्भूतानि सर्वाण्यात्मैवाभूत्तस्मिन्काले शोकमोहोपलक्षितः सर्वोऽपि सकारणः संसारो विदुषो नास्तीति श्रुत्यर्थः । श्रुतिस्मृतिविरोधे परमतस्यानादेयत्वं सिद्धमित्युपसंहरति-**अतश्चेति** । इति-

चनविरुद्धश्च। न केवलं स्वतन्त्रप्रकृतिपरिकल्पनयैवेति॥ वेदस्य हि निरपेक्षं स्वार्थे प्रामाण्यं रवेरिव रूपविषये। पुरुषवचसां तु मूलान्तरापेक्षं वक्तृस्मृतिव्यवहितश्चेति विप्रकर्षः॥ तस्माद्वेदविरुद्धे विषये स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो न दोषः॥ १ ॥ कुतश्च स्मृत्यनवकाशप्रसंगो न दोषः—

इतरेषां चानुपलब्धेः॥ २ ॥

प्रधानादितराणि यानि प्रधानपरिणामत्वेन स्मृतौ कल्पितानि मह-

रत्नप्रभा।

विरुद्धं न, किन्त्वात्मभेदकल्पनयापीति सिद्धमिति **सम्बन्धः**। स्मृतिविरोधे वेदस्यैवाप्रामाण्यं किं न स्यादित्यत आह—**वेदस्य ही ति**॥ वेदस्य प्रामाण्यं स्वतःसिद्धमपौरुषेयत्वात्। पौरुषेयवाक्यानां स्वार्थस्मृतितन्मूलानुभवयोः कल्पनया प्रामाण्यं ज्ञेयमिति व्यवहितं परतः प्रामाण्यमिति **विप्रकर्षः**, श्रुतिस्मृत्योर्विशेष इत्यक्षरार्थः। समयोर्विरोधे हि निरवकाशेन सावकाशं बाध्यम्। इह स्वतः परतः प्रामाण्ययोर्वैषम्याज्झटिति निश्चितप्रामाण्येन चानुपसंजातविरोधिना वेदवाक्येन विरुद्धस्मृतेरेव बाध इति भावः॥ **तस्मादिति**। विशेषादित्यर्थः। भ्रान्तिमूलत्वसम्भवादिति भावः॥ १ ॥ महदहङ्कारौ तावदप्रसिद्धौ अहङ्कारप्रकृतिकत्वेन तन्मात्राण्यप्यप्रसिद्धानि स्मर्तुं न शक्यन्त इत्याह—**इतरेषाञ्चेति**॥ **ननु** महतः परम-

भामती।

वेदविरुद्धं कापिलं वचस्तथापि द्वयोरपि पुरुषबुद्धिप्रभवतया को विनिगमनायां हेतुर्यतो वेदविरोधि कापिलं वचो नादरणीयमित्यत आह—**वेदस्य हि निरपेक्षमिति**। अयमभिसंधिः—सत्यं शास्त्रयोनिरीश्वरस्तथाप्यस्य न शास्त्रक्रियायामस्ति स्वातन्त्र्यं कपिलादीनामिव। स हि भगवान् यादृशं पूर्वस्मिन् सर्गे चकार शास्त्रं तदनुसारेणास्मिन्नपि सर्गे प्रणीतवान्। एवं पूर्वतरानुसारेण पूर्वस्मिन् पूर्वतमानुसारेण च पूर्वतर इत्यनादिरयं शास्त्रेश्वरयोः कार्यकारणभावः। तत्रेश्वरस्य न शास्त्रार्थज्ञानपूर्वा शास्त्रक्रिया, येनास्य कपिलादिवत्स्वातन्त्र्यं भवेत्। शास्त्रार्थज्ञानं चास्य स्वयमाविर्भवदपि न शास्त्रकारणतामुपैति, द्वयोरप्यपर्यायेणाविर्भावात्। शास्त्रं च स्वतो बोधकतया पुरुषस्वातन्त्र्याभावेन निरस्तसमस्तदोषाशंकं सदनपेक्षं साक्षादेव स्वार्थे प्रमाणम्। कपिलादिवचांसि तु स्वतन्त्रकपिलादिप्रणेतृकाणि तदर्थस्मृतिपूर्वकाणि, तदर्थस्मृतयश्च तदर्थानुभवपूर्वाः। तस्मात्तासामर्थप्रत्ययाङ्गप्रामाण्यविनिश्चयाय यावत्स्मृत्यनुभवौ कल्प्येते तावत्स्वतःसिद्धप्रमाणभावानपेक्षयैव श्रुत्या स्वार्थो विनिश्चायित इति शीघ्रतरप्रवृत्तया श्रुत्या स्मृत्यर्थो बाध्यत इति युक्तम्॥ १ ॥ **इतरेषां चानुपलब्धेः**। प्रधानस्य तावत्क्वचिद्वेदप्रदेशे वाक्याभासानि दृश्यन्ते, तद्विकाराणां तु महदादीनां तान्यपि न सन्ति। न च भूतेन्द्रियादिवन्महदादयो लोकसिद्धाः। तस्मादात्यन्तिकात् प्रमाणान्तरासंवादात् प्रमाणमूलत्वाच्च स्मृतेर्मूलाभावादभावो वन्ध्याया इव दौहित्र्यस्मृतेः। न

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

शब्दः सिद्धमित्यनेन संबध्यते। वेदविरोधे स्मृतेरेव किमित्यप्रामाण्यं विपरीतं किं न स्यादित्याशंक्याऽऽह—**वेदस्येति**। ईश्वरकार्यत्वेऽपि तद्धीपूर्वकत्वाभावाद्वेदस्यापौरुषेयत्वेनानपेक्षत्वात्कपिलादिस्मृतीनां तु तदर्थस्मृतिपूर्वकत्वात्तदर्थस्मृतीनां च तदर्थानुभवपूर्वकत्वादुक्तप्रामाण्यनिश्चयाय स्मृत्यनुभवौ यावत्कल्प्येते तावदेव स्वतःसिद्धप्रामाण्यवेदवाक्यात्तदर्थो निश्चित इति झटिति प्रवृत्तवेदवाक्योत्थं ज्ञानमसंजातविरोधि स्मृतिविरोधे तत्प्रामाण्यस्य बाधकमिति भावः। विप्रकर्षो विशेषः श्रुतिस्मृत्योरिति यावत्। सिद्धे विशेषे फलितमाह—**तस्मादिति**॥ १ ॥ उक्तेऽर्थे हेत्वन्तरपरत्वेनोत्तरसूत्रमुत्थापयति—**कुतश्चेति**। सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—**प्रधानादिति**। तथा च मूलप्रमाणाभावादप्रमाणं महदादिविषया स्मृतिरिति शेषः। भूताना-

दादीनि, न तानि वेदे लोके वोपलभ्यन्ते ॥ भूतेन्द्रियाणि तावल्लोकवेदप्रसिद्धत्वाच्छक्यन्ते स्मर्तुम् ॥ अलोकवेदप्रसिद्धत्वात्तु महदादीनां षष्ठस्येवेन्द्रियार्थस्य न स्मृतिरवकल्पते ॥ यदपि क्वचित्तत्परमिव श्रवणमवभासते तदप्यतत्परम् ॥ व्याख्यातम्-"आनुमानिकमप्येकेषामिति चेन्न शरीररूपकविन्यस्तगृहीतेर्दर्शयति च" [व्या० सू० १।४।१] इत्यत्र ॥ कार्यस्मृतेरप्रामाण्यात्कारणस्मृतेरप्यप्रामाण्यं युक्तमित्यभिप्रायः ॥ तस्मादपि न स्मृत्यनवकाशप्रसङ्गो दोषः ॥ तर्कावष्टम्भं तु न विलक्षणत्वादित्यारभ्योन्मथिष्यति ॥ २ ॥ इति स्मृत्यधिकरणम् ॥ १ ॥

एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ ३ ॥ (२) ॥

रत्नप्रभा।

व्यक्तमिति श्रुतिप्रसिद्धानि महदादीनीत्यत आह-यदपीति ॥ सूत्रतात्पर्यमाह-कार्येति ॥ सांख्यस्मृतेर्महदादिष्विव प्रधानेऽपि प्रामाण्यं नेति निश्चीयत इत्यर्थः। सांख्यस्मृतिबाधेऽपि तदुक्तयुक्तीनां कथं बाध इत्यत आह-तर्केति ॥ २ ॥ (१) ॥ ब्रह्मण्युक्तसमन्वयः प्रधानवादियोगस्मृत्या विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वन्यायमतिदिशति-एतेन योगः प्रत्युक्तः ॥ अतिदेशत्वात् पूर्ववत् सङ्गत्यादिकं द्रष्ट-

भामती।

चार्षज्ञानमत्र मूलमुपपद्यत इति युक्तम्।तस्मान्न कापिलस्मृतेः प्रधानोपादानत्वं जगत इति सिद्धम् ॥ २॥(१)॥ एतेन योगः प्रत्युक्तः। नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किंतु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहंकारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते। न चैतावतैषामप्रामाण्यं भवितुमर्हति। यत्पराणि हि तानि तत्राप्रामाण्येऽप्रमाण्यमश्नुवीरन्। न चैतानि प्रधानादिसद्भावपराणि। किंतु योगस्वरूपतत्साधनतदवान्तरफलविभूतितत्परमफलकैवल्यव्युत्पादनपराणि। तच्च किंचिन्निमित्तीकृत्य व्युत्पाद्यमिति प्रधानं सविकारं निमित्तीकृतं, पुराणेष्विव सर्गप्रतिसर्गवंशमन्वन्तरवंशानुचरितं तत्प्रतिपादनपरेषु, न तु तद्विवक्षितम्। अन्यपरादपि चान्यनिमित्तं तत्प्रतीयमानमभ्युपेयेत, यदि न मानान्तरेण विरुध्येत। अस्ति तु वेदान्तश्रुतिभिरस्य विरोध इत्युक्तम्। तस्मात्प्रमाणभूतादपि योगशास्त्रान्न प्रधानादिसिद्धिः। अत एव योगशास्त्रं व्युत्पादयिताह स्म भगवान् वार्षगण्यः-'गुणानां परमं रूपं न दृष्टिपथमृच्छति। यत्तु दृष्टिपथप्राप्तं तन्मायैव सुतुच्छकम् ॥' इति योगं व्युत्पिपादयिषता निमित्तमात्रेणेह गुणा उक्ताः, न तु भावतः, तेषामतात्त्विकत्वादित्यर्थः। अलोकसिद्धानामपि प्रधाना-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

मिन्द्रियाणां च लोकवेदप्रसिद्धत्वान्न तद्विषयस्मृत्यप्रामाण्यमित्याशंक्याङ्गीकरोति-भूतेति। तथाऽपि महदहंकारपञ्चतन्मात्राणां मूलाभावान्न स्मृतिः संभवतीत्याह-अलोकेति। महदादीनामपि 'महतः परमव्यक्तम्' इत्यादावस्ति प्रसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह-यदपीति। महदादिस्मृतेर्मूलाभावात्तदप्रामाण्येऽपि किमायातं प्रधानस्मृतेरित्याशंक्य सूत्रस्य तात्पर्यमाह-कार्येति। सांख्यस्मृत्यप्रामाण्ये सिद्धे फलितमुपसंहरति-तस्मादिति। मूलप्रमाणाभावस्तच्छब्दार्थः। अपिना स्मृत्यादिविरोधः समुच्चितः। स्मृतिविरोधाभावेऽपि ब्रह्मकारणवादो न्यायविरोधान्न सिध्यतीत्याशंक्याऽऽह-तर्केति ॥ २ ॥ (१) ॥ सांख्यस्मृतेर्मन्वादिस्मृतिविरोधेऽपि योगस्मृतेर्न सोऽस्तीति मन्वादिस्मृतिष्वपि योगस्यानुमोदितत्वात्, तथा च प्रधानादिविषयेऽपि योगस्मृतेर्मानत्वात्तद्विरुद्धसमन्वयो न सिध्यतीत्याशंक्याऽऽह-एतेनेति। चेतनं जगदुपादानं वदतः समन्वयस्य प्रधानं वास्तवमीश्वराधिष्ठितं जगदुपादानमिति वदन्त्या योगस्मृत्या विरोधोऽस्ति न वेति

एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन, योगस्मृतिरपि प्रत्याख्याता द्रष्टव्येत्यतिदिशति ॥ तत्रापि श्रुतिविरोधेन प्रधानं स्वतन्त्रमेव कारणं, महदादीनि च कार्याण्यलोकवेदप्रसिद्धानि कल्प्यन्ते ॥ नन्वेवं सति समानन्यायत्वात्पूर्वेणैवैतद्गतं किमर्थं पुनरतिदिश्यते ॥ अस्ति ह्यत्राभ्यधिका शंका । सम्यग्दर्शनाभ्युपायो हि योगो वेदे विहितः— "श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ० २ । ४ । ५] इति "त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्" [श्वे०२।८] इत्यादिना चासनादिकल्पनापुरःसरं बहुप्रपञ्चं योगविधानं श्वेताश्वतरोपनिषदि दृश्यते ॥ लिङ्गानि च वैदिकानि योगविषयाणि सहस्रश उपलभ्यन्ते—"तां योगमिति

रत्नप्रभा ।

व्यम् । पूर्वत्रानुक्तनिरासं पूर्वपक्षमाह—**अस्ति ह्यत्रेति** ॥ निदिध्यासनं—**योगः** । त्रीणि उरोग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मिञ्छरीरे तत् **त्र्युन्नतम् । त्रिरुन्नत**मिति पाठश्छान्दसः । युञ्जीतेति **शेषः** । न केवलं योगे विधिः, किन्तु योगस्य ज्ञापकान्यर्थवादवाक्यान्यपि सन्तीत्याह—**लिंगानि चेति** ॥ **तां** पूर्वोक्तां धारणां योगविदो **योगं** परमं तप **इति मन्यन्ते** । उक्तामेतां ब्रह्मविद्यां योगविधिं ध्यान-

भामती ।

दीनामनादिपूर्वपक्षन्यायाभासोत्प्रेक्षितानामनुवाद्यत्वमुपपन्नम् । तदनेनाभिसंधिनाह—**एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योगस्मृतिरपि** प्रधानादिविषयतया **प्रत्याख्याता द्रष्टव्येति** । अधिकरणान्तरारम्भमाक्षिपति—**नन्वेवं सति समानन्यायत्वादिति** । समाधत्ते—**अस्त्यत्राभ्यधिका शंका** । मा नाम सांख्यशास्त्रात्प्रधानसत्ता विज्ञायि । योगशास्त्रात्तु प्रधानादिसत्ता विज्ञापयिष्यते । बहुलं हि योगशास्त्राणां वेदेन सह संवादो दृश्यते । उपनिषदुपायस्य च तत्त्वज्ञानस्य योगापेक्षास्ति न जातु योगशास्त्रविहितं यमनियमादिबहिरङ्गमुपायमपहायान्तरङ्गं च धारणादिकमन्तरेणौपनिषदात्मतत्त्वसाक्षात्कार उदेतुमर्हति । तस्मादौपनिषदेन तत्त्वज्ञानेनापेक्षणात् संवादबाहुल्याच्च वेदेनाष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिः प्रमाणम् । ततश्च प्रमाणात्प्रधानादिप्रतीतेर्नाशब्दत्वम् । न च तदप्रमाणं प्रधानादौ, प्रमाणं च यमादाविति युक्तम् । तत्राप्रामाण्येऽन्यत्राप्यनाश्वासात् । यथाहुः—'प्रसरं न लभन्ते हि यावत्क्वचन मर्कटाः । नाभिद्रवन्ति ते तावत्पिशाचा वा स्वगोचरे ॥' इति । सेयं लब्धप्रसरा प्रधानादौ योगाप्रमाणतापिशाची

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

प्रधानादिविषये तत्प्रामाण्याप्रामाण्याभ्यां संदेहे पूर्वपक्षमग्रे दर्शयिष्यन्नतिदेशसूत्रं व्याकरोति—**एतेनेत्यादिना ।** श्रुत्यादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वन्यायातिदेशत्वात्पूर्ववदत्रापि द्रष्टव्यम् । अर्थसाम्याभावे तुल्यन्यायाविषयत्वादतिदेशानुपपत्तिरित्याशंक्यार्थसाम्यमाह—**तत्रापीति** । अधिकाशंकाभावादधिकरणारम्भमाक्षिपति—**नन्विति** । एवं सतीति सांख्ययोगस्मृत्योरर्थसाम्ये सतीति यावत् । अधिकाशङ्कां दर्शयन्नधिकरणारम्भं समर्थयते—**अस्तीति** । तामेव दर्शयितुमादौ योगस्मृतेः श्रुतिमूलत्वमाह—**सम्यगिति** । ननु श्रवणमनननिदिध्यासनान्येवात्र सम्यग्धीहेतुत्वेन विधीयन्ते न त्वष्टाङ्गयोगविधिरत्रास्तीत्याशंक्य श्रुत्यन्तरमाह—**त्रिरुन्नतमिति** । त्रीणि देहग्रीवाशिरांस्युन्नतानि यस्मिन् । 'समं कायशिरोग्रीवं धारयन्' इत्यादिस्मृतेः । तच्छरीरं समं संस्थाप्य युञ्जीतेति योजना । न केवलं श्रुत्यनुगृहीतो योगः किंतु श्रौतलिङ्गानुगृहीतश्चेत्याह—**लिंगानि चेति** । तान्येव दर्शयति—**तां योगमित्यादिना** । इन्द्रियाणामन्तर्बहिर्भावेन व्यवस्थितानां स्थिरामविचालिनीं धारणामैकाग्र्यलक्षणां योगविदो योगं मन्यन्ते । यथोक्तमैकाग्र्यमेव परमं तप इति वक्तुं योगशब्दादुपरिष्टादितिशब्दः । एतां ब्रह्मविषयां विद्यां योगप्रकारं च सर्वं मृत्योः सकाशा-

मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणाम्'' [कठ० २।६।११] इति, ''विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नम्'' [कठ० २।६।१८] इति चैवमादीनि ॥ योगशास्त्रेऽपि–''अथ तत्त्वदर्शनाभ्युपायो योगः'' इति सम्यग्दर्शनाभ्युपायत्वेनैव योगोऽङ्गीक्रियते ॥ अतः सम्प्रतिपन्नार्थैकदेशत्वादष्टकादिस्मृतिवद्योगस्मृतिरप्यनपवदनीया भविष्यतीति । इयमप्यधिका शङ्कातिदेशेन निवर्त्यते ॥ अर्थैकदेशसम्प्रतिपत्तावप्यर्थैकदेशविप्रतिपत्तेः पूर्वोक्ताया दर्शनात्सतीष्वप्यध्यात्मविषयासु बह्वीषु स्मृतिषु सांख्ययोगस्मृत्योरेव निराकरणाय यत्नः कृतः ॥ सांख्ययोगौ हि परमपुरुषार्थसाधनत्वेन

रत्नप्रभा ।

प्रकारं च मृत्युप्रसादान्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्त इति **सम्बन्धः । योगस्मृतिः** प्रधानादितत्त्वांशेऽपि प्रमाणत्वेन स्वीकार्या । सम्प्रतिपन्नः प्रामाणिकोऽर्थैकदेशो योगरूपो यस्यास्तत्त्वादित्यर्थः । ''अष्टकाः कर्तव्याः'' ''गुरुरनुगन्तव्यः'' इत्यादिश्रुतीनां वेदाविरुद्धार्थकत्वान्मूलश्रुत्यनुमानेन प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणलक्षणे । एवं योगस्मृतेर्योगे प्रामाण्यात्तत्त्वांशेऽपि प्रामाण्यमिति पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तयति–**इयमपीति ॥ ननु** बौद्धादिस्मृतयोऽत्र किमिति न निराकृता इत्यत आह–**सतीष्वपीति ॥**

भामती ।

सर्वत्रैव दुर्वारा भवेदित्यस्याः प्रसरं निषेधता प्रधानाद्यभ्युपेयमिति नाशब्दं प्रधानमिति शङ्कार्थः । सा **इयमप्यधिका शंकाऽतिदेशेन निवर्त्यते** । निवृत्तिहेतुमाह–**अर्थैकदेशसंप्रतिपत्तावपीति ।** यदि प्रधानादिसत्तापरं योगशास्त्रं भवेत्, भवेत्प्रत्यक्षवेदान्तश्रुतिविरोधेनाप्रमाणम् । तथा च तद्विहितेषु यमादिष्वप्यनाश्वासः स्यात् । तस्मान्न प्रधानादिपरं तत्, किंतु तन्निमित्तीकृत्य योगव्युत्पादनपरमित्युक्तम् । न चाविषयेऽप्रामाण्यं विषयेऽपि प्रामाण्यमुपहन्ति । न हि चक्षू रसादावप्रमाणं रूपेऽप्यप्रमाणं भवितुमर्हति । तस्माद्वेदान्तश्रुतिविरोधात्प्रधानादिरस्याविषयो न त्वप्रामाण्यमिति परमार्थः । स्यादेतत् । अध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं स्मृतयो बौद्धार्हतकापालिकादीनां, ता अपि कस्मान्न निराक्रियन्त इत्यत आह–**सतीष्वपीति ।** तासु खलु बहुलं वेदार्थविसंवादिनीषु शिष्टानादृतासु कैश्चिदेव तु पुरुषापसदैः पशुप्रायैर्म्लेच्छादिभिः परिगृहीतासु वेदमूलत्वाशंकैव नास्तीति न निराकृताः, तद्विपरीतास्तु सांख्ययोग-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

न्नचिकेता लब्ध्वा ब्रह्म प्राप्तोऽभूदित्याह–**विद्यामेतामिति ।** श्रुतिवल्लिङ्गानुगृहीतयोगस्य सम्यग्ज्ञानोपायत्वेऽपि किमायातं योगस्मृतेरित्याशंक्याऽऽह–**योगशास्त्रेऽपीति ।** आत्मज्ञानस्य मोक्षोपायत्वनिश्चयात्तज्जिज्ञासानन्तरमित्यथशब्दार्थः । एवं योगस्य सम्यग्धीहेतुत्वमुपपाद्याधिकां शङ्कां दर्शयति––**अत इति ।** योगः सम्यग्दर्शनोपायः संप्रतिपन्नार्थैकदेशस्तद्वत्त्वाद्योगस्मृतिरनिराकार्येत्यत्र दृष्टान्तमाह–**अष्टकादीति ।** ''अष्टकाः कर्तव्याः'' । ''गुरुरनुगन्तव्यः'' । ''तडागं खनितव्यम्'' इत्यादिस्मृतयो न प्रमाणं धर्मस्य वैदिकप्रमाणकत्वादष्टकादेरिष्टसाधनत्वे वेदादृष्टेः स्मृतेश्च भ्रान्त्याऽपि संभवादिति प्राप्य वेदार्थानुष्ठातॄणामेव स्मृतिषु सनिबन्धनासु कर्तृत्वान्मूलभूतं वेदमनुमापयन्त्यः स्मृतयो मानमिति प्रमाणलक्षणे राद्धान्तितं, तथा योगस्मृतिरपि मानमित्यर्थः । अधिकां शङ्कामनूद्य तन्निवर्तकत्वेनातिदेशाधिकरणस्यार्थवत्त्वमाह–**इयमिति ।** कथं तर्हि निराकरणं तदाह–**अर्थैकदेशेति ।** योगस्मृतिर्योगविषये वेदाविसंवादान्मानमपि प्रधानादौ तद्विसंवादादमानमर्थवादस्य विधिशेषत्वेन प्रामाण्येऽपि विसंवादिनि स्वार्थे तदनभ्युपगमादित्यर्थः । नन्वध्यात्मविषयाः सन्ति सहस्रं बौद्धार्हतादिस्मृतयस्ताः किमित्युपदेशातिदेशाभ्यां न निराक्रियन्ते तत्राऽऽह–**सतीष्वपीति ।** तत्र हेतुनाह–**सांख्येत्यादिना ।** ननु लोके पशुसदृशानां

१ उपनिषद्वाक्येऽयं सम्बन्धो बोध्य इत्यर्थः ।

लोके प्रख्यातौ। शिष्टैश्च परिगृहीतौ लिङ्गेन च श्रौतेनोपबृंहितौ—"तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्" "ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः" [श्वेता० ६ । १३] इति ॥ निराकरणं तु न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेण योगमार्गेण वा निश्श्रेयसमधिगम्यत इति ॥ श्रुतिर्हि वैदिकादात्मैकत्वविज्ञानादन्यन्निश्श्रेयससाधनं वारयति—"तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय" [श्वेता० ३।८] इति ॥ द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च नात्मैकत्वदर्शिनः ॥ यत्तु दर्शनमुक्तं—"तत्कारणं सांख्ययोगाभिपन्नम्" [श्वेता० ६ । ३] इति वैदिकमेव तत्र ज्ञानं ध्यानं च सांख्ययोगशब्दाभ्यामभिलप्यते । प्रत्यासत्तेरित्यवगन्तव्यम् ॥ येन त्वंशेन न विरुध्यते तेनेष्टमेव सांख्ययोगस्मृत्योस्सावकाशत्वम् ॥ तद्यथा—"असङ्गो ह्ययं पुरुषः" [बृ० ४ । ३ । ६] इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव पुरु-

रत्नप्रभा ।

तासां प्रतारकत्वेन प्रसिद्धत्वादशिष्टैः पशुप्रायैर्गृहीतत्वाद्वेदबाह्यत्वाच्चात्रोपेक्षेति भावः ॥ **तत्कारणमिति ।** तेषां प्रकृतानां कामानां कारणं **सांख्ययोगाभ्यां** विवेकध्यानाभ्या**मभिपन्नं** प्रत्यक्तया प्राप्तं **देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैः** अविद्यादिभिर्मुच्यत इत्यर्थः । समूलत्वे स्मृतिद्वयस्य निरासः किमिति कृत इत्यत आह—**निराकरणन्त्विति** ॥ **इति** हेतोः । कृतमिति **शेषः** ॥ **प्रत्यासत्तेरिति ।** श्रुतिस्थसांख्ययोगशब्दयोः सजातीयश्रुत्यर्थग्राहित्वादिति यावत् । किं सर्वांशेषु स्मृत्यप्रामाण्यं नेत्याह—**येन त्वंशेनेति** ॥

भामती ।

स्मृतय इति ताः प्रधानादिपरतया व्युदस्यन्त इत्यर्थः । **न सांख्यज्ञानेन वेदनिरपेक्षेणेति ।** प्रधानादिविषयेणेत्यर्थः । **द्वैतिनो हि ते सांख्या योगाश्च ।** ये प्रधानादिपरतया तच्छास्त्रं व्याचक्षत इत्यर्थः । संख्या सम्यग्बुद्धिर्वैदिकी तया वर्तन्त इति सांख्याः । एवं योगो ध्यानम् उपायोपेययोरभेदविवक्षया । चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगस्तस्योपायो ध्यानं प्रत्ययैकतानता । एतच्चोपलक्षणम् । अन्येऽपि यमनियमादयो बाह्या आन्तराश्च धारणादयो योगोपाया द्रष्टव्याः । एतेनाभ्युपगतवेदप्रामाण्यानां कणभक्षाक्षचर-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

प्राकृतानां परमपुरुषार्थसाधनत्वेन बौद्धादिदर्शनमपि प्रसिद्धमित्याशंक्याऽऽह—**शिष्टैश्चेति ।** ननु शिष्टपरिग्रहस्यापि विशिष्टप्रमाणमूलत्वमेष्टव्यम् "आचाराच्च स्मृतिं ज्ञात्वा स्मृतेश्च श्रुतिकल्पनाम्" इति न्यायात्तत्राऽऽह—**लिङ्गेन चेति।**'एको बहूनां यो विदधाति कामान्'इत्युपक्रम्य श्रुतं तत्कारणमिति तेषां कामानां कारणं सांख्यैर्ज्ञानिभिर्योगैर्ध्यायिभिश्चाभिपन्नमाभिमुख्येन प्रत्यक्तया प्राप्तं देवं ज्ञात्वा सर्वपाशैरविद्यादिक्लेशैर्मुच्यत इत्यर्थः । तर्हि श्रुतिसिद्धत्वादिकारणवशान्निराकरणमशक्यमन्यथा श्रुत्यादिविरोधादित्याशंक्याऽऽह—**निराकरणं त्विति ।** किमत्र प्रमाणमित्यपेक्षायामुक्तम्—**श्रुतिर्हीति ।** ननु वैदिकादात्मज्ञानादेव सांख्यादयोऽपि निःश्रेयसं वदन्ति तत्कथमवैदिकत्वेन ते निरस्यन्ते तत्राऽऽह—**द्वैतिनो हीति ।** तर्हि श्रौतस्य लिङ्गस्य का गतिरित्यत आह—**यत्त्विति ।** प्रसिद्धिविरोधेन कथमभ्युपगम्यते प्रमाणवशादित्याह—**प्रत्यासत्तेरिति ।** वैदिकी सम्यग्बुद्धिः संख्या तया सह वर्तत इति सांख्यं योगो ध्यानं चित्तवृत्तिनिरोधस्तस्य योगस्य तदुपायत्वात्प्रत्ययैकतानताया ध्यानस्य तेनाभेदोपचारादतः संनिकृष्टं सम्यग्ज्ञानं वैदिकं सांख्यादिशब्दितमित्यर्थः । तर्हि प्रसिद्धयोः सांख्ययोगस्मृत्योः सर्वथा नास्ति प्रामाण्यं नेत्याह—**येन त्विति ।** अविरुद्धमंशमेव स्मृतिद्वयेऽपि विभज्य दर्शयति—**तद्यथेति ।** प्रव्रज्यादीत्यादिशब्देन तद्धर्मसंग्रहः । अथो-

१ अभिपन्नमित्यस्य स्थानेऽधिगम्यमिति पाठो दृश्यत उपनिषत्पुस्तके ।

षस्य विशुद्धत्वं निर्गुणपुरुषनिरूपणेन सांख्यैरभ्युपगम्यते ॥ तथा च योगैरपि-"अथ परिव्राड् विवर्णवासा मुण्डोऽपरिग्रहः" [जाबा० ५] इत्येवमादिश्रुतिप्रसिद्धमेव निवृत्तिनिष्ठत्वं प्रव्रज्याद्युपदेशेनानुगम्यते ॥ एतेन सर्वाणि तर्कस्मरणानि प्रतिवक्तव्यानि ॥ तान्यपि तर्कोपपत्तिभ्यां तत्त्वज्ञानायोपकुर्वन्तीति चेत् ॥ उपकुर्वन्तु नाम ॥ तत्त्वज्ञानं तु वेदान्तवाक्येभ्य एव भवति-"नावेदविन्मनुते तं बृहन्तम्" [तै० ब्रा० ३ ।१२। ९ । ७] "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" [बृ० २ । ९ । २६] इत्येवमादिश्रुतिभ्यः ॥ ३ ॥ इति योगप्रत्युक्त्यधिकरणम् ॥ २ ॥

न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात् ॥ ४ ॥ (३) ॥

ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्याक्षेपः स्मृतिनिमित्तः परिहृतः ॥ तर्कनिमित्त इदानीमाक्षेपः परिह्रियते ॥ कुतः पुनरस्मिन्नवधारिते आगमार्थे तर्कनिमित्तस्याक्षेपस्यावकाशः ॥ ननु धर्म इव

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मवादस्य कणभक्षादिभिर्विरोधमाशंक्यातिदिशति-**एतेनेति** ॥ श्रुतिविरोधेनेत्यर्थः । उपकारकबाधो न युक्त इत्याशंक्य योंश उपकारकः स न बाध्यः । किन्तु तत्त्वांश इत्याह-**तान्यपीति** ॥ **तर्कः**-अनुमानम् । तदनुग्राहिका युक्तिरु**पपत्तिः** ॥ **३** ॥ (२) ॥ स्मृतीनामप्रामाण्यात्ताभिः समन्वयस्य न विरोध इति सिद्धान्तविलक्षणत्वाद् वृत्तानुवादेनास्याधिकरणस्य तात्पर्यमाह-**ब्रह्मास्येति** ॥ पूर्वपक्षमाक्षिपति-**कुतः पुनरिति** ॥ अनवकाशे हेतुमाह-**ननु धर्म इवेति** ॥ मानान्तरानपेक्षे वैदिक-

भामती ।

णादीनां सर्वाणि तर्कस्मरणानीति योजना । सुगममन्यत् ॥३॥ (२)॥ **न विलक्षणत्वादस्य तथात्वं च शब्दात्** । अवान्तरसंगतिमाह-**ब्रह्मास्य जगतो निमित्तकारणं प्रकृतिश्चेत्यस्य पक्षस्येति** । चोदयति-**कुतः पुनरिति** । समानविषयत्वे हि विरोधो भवेत् । न चेहास्ति समानविषयता, धर्मवद्ब्रह्म-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

क्तविधया सांख्ययोगस्मृतिविरोधाभावेऽपि काणादादिस्मृतिविरोधान्न समन्वयसिद्धिरित्यत आह-**एतेनेति** । सांख्ययोगस्मृतिनिराकरणन्यायेनेति यावत् । तेषां निराकर्तव्यताममृष्यन्नाशङ्कते-**तान्यपीति** । तर्कोऽनुमानमनुग्राह्यं मानम् । उपपत्तिरनुग्राहिका युक्तिरिति भेदः । तर्कस्मरणानां तत्त्वज्ञानोपकारकत्वमङ्गीकरोति-**उपकुर्वन्त्विति** । तर्हि वैदिकवाक्येभ्यस्तेषां को विशेषस्तत्राऽऽह-**तत्त्वज्ञानं त्विति** । तत्र मानमाह-**नावेदविदिति** ॥ ३ ॥ (२)॥ तदेवं वेदविरुद्धानां स्मृतीनामप्रामाण्यान्न तद्विरोधः समन्वयस्येति समन्वयविरोधिनीनां स्मृतीनामाभासतामुक्त्वा तद्विरोधिनो न्यायस्याऽऽभासतां विवक्षुः सांख्ययोगन्यायस्याऽऽभासत्वार्थं पूर्वपक्षयति-**न विलक्षणत्वादिति** । चेतनाद्ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किमाकाशादि न चेतनप्रकृतिकं द्रव्यत्वाद्घटादिवदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणसंदर्भस्य संगतिमाह-**ब्रह्मेति** । अत्र च समन्वयस्य यथोक्तन्यायविरोधसमाधेरेव श्रुत्यादिसंगतयः । फलं तु पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेति । पूर्वपक्षमाक्षिपति-**कुत इति** । ब्रह्मणो मानान्तराविषयत्वेनातर्क्यत्वेन चानपेक्षाम्नायैकगम्यत्वात्तर्कागमयोरतुल्यार्थत्वेनाविरोधादागमार्थे तर्कनिमित्ताक्षेपस्य निरवकाशतेत्यर्थः । ननु तर्कोपकरणेतिकर्तव्यताया वेदान्तमीमांसायास्तर्कोपकरणत्वमुक्तं प्रथमसूत्रे, तथा च तर्कस्य वेदान्तैस्तुल्यार्थत्वमिष्टं करणोपकरणयोरेकार्थत्वावगमात्तत्राऽऽह-**नन्विति** । शक्तितात्पर्यावधारणे परं तर्कस्योपकरणत्वं न तु तस्य

ब्रह्मण्यप्यनपेक्ष आगमो भवितुमर्हति । भवेदयमवष्टम्भो यदि प्रमाणान्तरानवगाह्य आगममात्रप्रमेयोऽयमर्थः स्यादनुष्ठेयरूप इव धर्मः । परिनिष्पन्नरूपं तु ब्रह्मावगम्यते । परिनिष्पन्ने च वस्तुनि प्रमाणान्तराणामस्त्यवकाशः । यथा—पृथिव्यादिषु, यथा च श्रुतीनां परस्परविरोधे सत्येकवशेनेतरानीयन्ते, एवं प्रमाणान्तरविरोधेऽपि तद्वशेनैव श्रुतिर्नीयते ॥ दृष्टसाधर्म्येण चादृष्टमर्थं समर्पयन्ती युक्तिरनुभवस्य सन्निकृष्यते ॥ विप्रकृष्यते तु श्रुतिरैतिह्यमात्रेण स्वार्थाभिधानात् ॥ अनुभवावसानं च ब्रह्मविज्ञानमविद्याया निवर्तकं मोक्षसाधनञ्च दृष्टफलतयेष्यते॥

रत्नप्रभा ।

समधिगम्ये ब्रह्मण्यनुमानात्मकतर्कस्याप्रवेशः । तेनाक्षेपस्यानवकाशः । भिन्नविषयत्वात्तर्कवेदयोरित्यर्थः । सिद्धस्य मानान्तरगम्यत्वादेकविषयत्वाद्विरोध इति पूर्वपक्षं समर्थयते—**भवेदयमिति** ॥ **अवष्टम्भो** दृष्टान्तः । **नन्वे**कविषयत्वेन विरोधेऽपि श्रुतिविरोधान्मानान्तरमेव बाध्यतामित्यत आह—**यथा चेति** ॥ प्रबलश्रुत्या दुर्बलश्रुतिबाधवन्निरवकाशमानान्तरेण लक्षणावृत्त्या सावकाशश्रुतिनयनं युक्तमित्यर्थः । **किञ्च** ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुत्वेन प्रधानस्यान्तरङ्गं तर्कः, तस्यापरोक्षदृष्टान्तगोचरत्वेन प्रधानवदपरोक्षार्थविषयत्वात् । शब्दस्तु परोक्षार्थकत्वाद्बहिरङ्गम् । अतस्तर्केण बाध्य इत्याह—**दृष्टेति ॥ ऐतिह्यमात्रेण** परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्यं दर्शयति—**अनुभवावसानश्चेति ॥** नैषा तर्केण मतिरित्यर्थवा-

भामती ।

णोऽपि मानान्तराविषयतयातर्क्यत्वेनानपेक्षाम्नायैकगोचरत्वादित्यर्थः । समाधत्ते—**भवेदयमिति** । 'मानान्तरस्याविषयः सिद्धवस्त्ववगाहिनः । धर्मोऽस्तु कार्यरूपत्वाद्ब्रह्म सिद्धं तु गोचरः ॥' तस्मात्समानविषयत्वादस्त्यत्र तर्कस्यावकाशः । नन्वस्तु विरोधः, तथापि तर्कादरे को हेतुरित्यत आह—**यथा च श्रुतीनामिति** । सावकाशा बह्व्योऽपि श्रुतयोऽनवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुगुणतया यथा नीयन्ते एवमनवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया बह्व्योपि श्रुतयो गुणकल्पनादिभिर्व्याख्यानमर्हन्तीत्यर्थः । अपि च ब्रह्मसाक्षात्कारो विरोधितयानादिमविद्यां निवर्तयन् दृष्टेनैव रूपेण मोक्षसाधनमिष्यते । तत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षसाधनतया प्रधानस्यानुमानं दृष्टसाधर्म्येणादृष्टविषयं विषयतोऽन्तरङ्गं, बहिरङ्गं त्वत्यन्तपरोक्षगोचरं शाब्दं ज्ञानं,तेन प्रधानप्रत्यासत्त्याप्यनुमानमेव बलीय इत्याह—**दृष्टसाधर्म्येण चेति**।अपि च श्रुत्यापि ब्रह्मणि तर्कं

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

ब्रह्मविषयता नैषा तर्केणेति श्रुतेरित्यर्थः । सिद्धस्य ब्रह्मणः साध्याद्धर्माद्वैलक्षण्येनाध्यक्षादिविषयत्वसंभवात्तर्कगम्यत्वमपि संभवत्यतस्तुल्यविषयत्वादागमार्थेऽपि तर्कनिमित्ताक्षेपस्यावकाशोऽस्तीति समाधत्ते—**भवेदित्यादिना** । एकविषयत्वेन विरोधेऽपि किमिति मानान्तरमेव श्रुतिविरोधान्न बाध्यते तत्र दृष्टान्तेनोत्तरमाह—**यथा चेति** । यथा सावकाशा भूयस्योऽपि श्रुतयो निरवकाशैकश्रुतिविरोधे तदनुरोधेन नीयन्ते तथा निरवकाशैकतर्कविरोधे तदनुगुणतया भूयस्योऽपि श्रुतयो गुणकल्पनया व्याख्येयाः सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशस्य बलीयस्त्वादित्यर्थः । ब्रह्मण्याम्नायात्तर्कस्य बलीयस्त्वे हेत्वन्तरमाह—**दृष्टेति** । ब्रह्मसाक्षात्कारस्य मोक्षोपायतया प्राधान्यात्तत्र शब्दादपि परोक्षगोचरादपरोक्षार्थसाधर्म्यगोचरस्तर्कोऽन्तरङ्गमिति तस्यैव बलवत्त्वमित्यर्थः । ऐतिह्यमात्रेण प्रवादपारम्पर्यमात्रेण परोक्षतयेति यावत् । अनुभवस्य प्राधान्ये तर्कस्योक्तन्यायेन तस्मिन्नन्तरङ्गत्वादागमस्य च बहिरङ्गत्वाद् 'अन्तरङ्गबहिरङ्गयोरन्तरङ्गं बलवत्' इति न्यायादुक्तं तर्कस्य बलवत्त्वम् । अनुभवप्राधान्यं तु नाद्यापि सिद्धमित्याशंक्याऽऽह—**अनुभवेति** । ननु ब्रह्मज्ञानं वैदिकत्वाद्धर्मवददृष्टफलमेष्टव्यं तत्कुतोऽस्यानुभवावसानाविद्यानिवर्तकत्वं तत्राऽऽह—**मोक्षेति** ।

श्रुतिरपि-"श्रोतव्यो मन्तव्यः" [बृ० २ । ४ । ५] इति श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधती तर्कमप्यत्रादर्तव्यं दर्शयति ॥ अतस्तर्कनिमित्तः पुनराक्षेपः क्रियते-न विलक्षणत्वादस्येति-यदुक्तं चेतनं ब्रह्म जगतः प्रकृतिरिति ॥ तन्नोपपद्यते ॥ कस्मात् ॥ विलक्षणत्वादस्य विकारस्य प्रकृत्याः । इदं हि ब्रह्मकार्यत्वेनाभिप्रेयमाणं जगद्ब्रह्मविलक्षणमचेतनमशुद्धञ्च दृश्यते, ब्रह्म च जगद्विलक्षणं चेतनं शुद्धं च श्रूयते ॥ न च विलक्षणत्वे प्रकृतिविकारभावो दृष्टः । न हि रुचकादयो विकारा मृत्प्रकृतिका भवन्ति । शरावादयो वा सुवर्णप्रकृतिकाः । मृदैव तु मृदन्विता विकाराः क्रियन्ते । सुवर्णे च सुवर्णान्विताः । तथेदमपि जगदचेतनं सुखदुःखमोहान्वितं सदचेतनस्यैव सुखदुःखमोहात्मकस्य कारणस्य कार्यं भवितुमर्हति ॥ न विलक्षणस्य ब्रह्मणः ॥ ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चास्य

रत्नप्रभा ।

देन तर्कस्य निषेधमाशंक्य विधिविरोधान्नैवमित्याह-**श्रुतिरपीति** ॥ एवं पूर्वपक्षं सम्भाव्य चेतनब्रह्मकारणवादिवेदान्तसमन्वयः, क्षित्यादिकं, न चेतनप्रकृतिकं, कार्यद्रव्यत्वाद्, घटवदिति सांख्ययोगन्यायेन विरुध्यते न वेति **सन्देहे** स्मृतेर्मूलाभावाद् दुर्बलत्वेऽप्यनुमानस्य व्याप्तिमूलत्वेन प्राबल्यात्तेन विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षयति-**न विलक्षणत्वादिति** ॥ पूर्वोत्तरपक्षयोः समन्वयासिद्धिस्तत्सिद्धिश्चेति पूर्ववत् फलम् । जगत्, न ब्रह्मप्रकृतिकं, तद्विलक्षणत्वाद्, यद्यद्विलक्षणं, तन्न तत्प्रकृतिकं, यथा-मृद्विलक्षणा रुचकादय इत्यर्थः ॥ **सुखदुःखमोहाः** सत्त्वरजस्तमांसि । तथा च जगत्,सुखदुःखमोहात्मकसामान्यप्रकृतिकं, तदन्वितत्वाद् यदित्थं, तत्तथा **यथा**-मृदन्विता घटादय इत्याह-**मृदैवेति** ॥ विलक्षणत्वं साधयति--**ब्रह्मविलक्षणत्वञ्चेति** ॥ **यथा** हि एक एव स्त्रीपिण्डः पतिसपत्न्युपपतीनां प्रीतिपरिताप-

भामती ।

आदृत इत्याह-**श्रुतिरिति** । सोऽयं ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाक्षेपः पुनस्तर्केण प्रस्तूयते-'प्रकृत्या सह सारूप्यं विकाराणामवस्थितम् । जगद्ब्रह्मसरूपं च नेति नो तस्य विक्रिया ॥ विशुद्धं चेतनं ब्रह्म जगज्जडमशुद्धिभाक् । तेन प्रधानसारूप्यात्प्रधानस्यैव विक्रिया ॥' तथाहि-एक एव स्त्रीकायः सुखदुःखमो-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

अधिष्ठानसाक्षात्कारस्य शुक्त्यादिज्ञाने तदविद्यातत्कार्यनिवर्तकत्वदृष्टेर्ब्रह्मज्ञानस्यापि तर्कवशादसंभावनादिनिरासद्वारा साक्षात्कारावसायिनस्तदविद्यानिवर्तकत्वेनैव मुक्तिहेतुतेति नादृष्टफलतेत्यर्थः । यत्तु 'नैषा' इत्यादिश्रुतेर्ब्रह्मणि न प्रवेशस्तर्कस्येति तत्राऽऽह-**श्रुतिरपीति** । विधिविरोधेऽर्थवादश्रुतिरदृढीभवतीति भावः । ब्रह्मणि तर्कप्रवेशे फलितमाह-**अत इति** । सूत्रावयवमवतारितं व्याकरोति-**यदुक्तमित्यादिना**। ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं प्रतिपादितत्वान्नानुपपन्नमित्याह-**कस्मादिति** । तत्र सोपस्करं हेतुमाह-**विलक्षणत्वादिति** । जगद्ब्रह्मणोर्मिथो विलक्षणत्वं दृष्टिश्रुतिभ्यां स्पष्टयति-**इदं हीति** । तयोर्मिथो वैलक्षण्येऽपि किमायातमित्याशंक्याऽऽह-**न चेति** । अदृष्टत्वमेव स्पष्टयन्व्याप्तिमाह-**न हीति** । व्यतिरेकमुक्त्वाऽन्वयमाचष्टे-**मृदैवेति** । व्याप्तिमुक्त्वा पूर्वपक्षसाधकमनुमानमाह-**तथेति** । विमतं सुखदुःखमोहसामान्यप्रकृतिकं तदन्वितस्वभावत्वाद्यथा मृदन्वितस्वभावा घटादयो मृत्प्रकृतिकास्तथेत्यर्थः । सिद्धान्तं निषेद्धुमनुमानमाह-**न विलक्षणस्येति** । विमतं न ब्रह्मप्रकृतिकं तत्स्वभावेनाननुगतत्वाद्यथा मृत्स्वभावेनाननुगतं रुचकादि न मृत्प्रकृतिकं तद्वदित्यर्थः । किंच, न ब्रह्म जगत्प्रकृतिस्तस्मिन्ननुगतस्वभावत्वाद्यथा घटादिष्वननुगतं सुवर्णादि तत्प्रकृतिर्न भवति तद्वदित्यनुमानमभिप्रेत्याऽऽह-**ब्रह्मेति** । तत्राशुद्ध-

जगतोऽशुद्धचेतनत्वदर्शनादवगन्तव्यम् ॥ अशुद्धं हीदं जगत् । सुखदुःखमोहात्मकतया प्रीतिपरितापविषादादिहेतुत्वात्, स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चत्वाच्च ॥ अचेतनं चेदं जगत् । चेतनं प्रति कार्यकारणभावेनोपकरणभावोपगमात् ॥ न हि साम्ये सत्युपकार्योपकारकभावो भवति । न हि प्रदीपौ परस्परस्योपकुरुतः ॥ ननु चेतनमपि कार्यकारणं स्वामिभृत्यन्यायेन भोक्तुरुपकरिष्यति ॥ न स्वामिभृत्ययोरप्यचेतनांशस्यैव चेतनं प्रत्युपकारकत्वात् । यो ह्येकस्य चेतनस्य परिग्रहे बुद्ध्यादिरचेतनभागस्स एवान्यस्य चेतनस्योपकरोति । न तु स्वयमेव चेतनश्चेतनान्तरस्य उपकरोत्यपकरोति वा । निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति सांख्या मन्यन्ते ॥ तस्मादचेतनं कार्यकारणम् ॥ न च काष्ठलोष्टादीनां चेतनत्वे किञ्चित्प्रमाणमस्ति ॥ प्रसिद्धश्चायं चेतनाचेतनविभागो लोके ॥

रत्नप्रभा ।

विषादादीन् करोति, एवमन्येऽपि भावा द्रष्टव्याः । तत्र प्रीतिः सुखम् । परितापः शोकः । विषादः भ्रमः।आदिपदाद् रागादिग्रहः । उभयोश्चेतनत्वेन साम्यादुपकार्योपकारकभावो न स्यादित्ययुक्तम् । स्वामिभृत्ययोर्व्यभिचारादिति शंकते—ननु चेतनमपीति ॥ भृत्यदेहस्यैव स्वामिचेतनोपकारकत्वान्न व्यभिचार इत्याह—नेत्यादिना ॥ उत्कर्षापकर्षशून्यत्वाच्चेतनानां मिथो नोपकारकत्वमित्याह—निरतिशया इति ॥ तस्माद् उपकारकत्वात् श्रुतचेतनप्रकृतिकत्वबलेन जगच्चेतनमेवेत्येकदेशिमतमुत्थापयति—

भामती ।

हात्मकतया पत्युश्च सपत्नीनां च चैत्रस्य च स्त्रैणस्य तामविन्दतोऽपर्यायं सुखदुःखविषादानाधत्ते । स्त्रिया च सर्वे भावा व्याख्याताः । तस्मात्सुखदुःखमोहात्मतया च स्वर्गनरकाद्युच्चावचप्रपञ्चतया च जगदशुद्धमचेतनं च ब्रह्म तु चेतनं विशुद्धं च, निरतिशयत्वात् । तस्मात्प्रधानस्याशुद्धस्याचेतनस्य विकारो जगन्न तु ब्रह्मण इति युक्तम् । ये तु चेतनब्रह्मविकारतया जगच्चैतन्यमाहुस्तान्प्रत्याह--अचेतनं चेदं जगदिति । व्यभिचारं चोदयति—ननु चेतनमपीति । परिहरति—न स्वामिभृत्ययोरपीति । ननु मा नाम साक्षाच्चेतनश्चेतनान्तरस्योपकार्षीत्, तत्कार्यकरणबुद्ध्यादिनियोगद्वारेण तूपकरिष्यतीत्यत आह—निरतिशया ह्यकर्तारश्चेतना इति । उपजनापायवद्धर्मयोगोऽतिशयः, तदभावो निरतिशयत्वम् । अत एव निर्व्यापारत्वादकर्तारः । तस्मात्तेषां बुद्ध्यादिप्रयोक्तृत्वमपि नास्तीत्यर्थः । चोदकोऽनुशयबीजमुद्घाट-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्वमुपपादयति—अशुद्धं हीति । विषादादीत्यादिपदेन रागद्वेषादयो गृह्यन्ते । नरकादीत्यादिशब्देन लोकभेदानां तत्रावस्थितप्राणिप्रभेदानां च ग्रहणम् । जगतोऽचेतनत्वं साधयति—अचेतनं चेति । चेतनत्वाविशेषेऽपि स्यादुपकार्योपकारकत्वं नेत्याह—न हीति । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—न हि प्रदीपाविति । साम्ये सत्युपकार्योपकारकत्वं नास्तीत्यत्र व्यभिचारं चोदयति—नन्विति । स्वामिभृत्यन्यायं विघटयन्नुत्तरमाह—न स्वामीति । किं चेतनस्य साक्षादेव चेतनान्तरं प्रत्युपकारकत्वं किं वोपकारककार्यकरणाधिष्ठातृत्वेनेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—यो हीति । स एवेत्येवकारनिरस्यं दर्शयति—न त्विति । द्वितीयं निरस्यति—निरतिशया हीति । उपजनापायधर्मशून्यत्वं निरतिशयत्वम् । अत एवाकर्तृत्वमतिशयमन्तरेण सिध्यति तत्कथं परम्परयाऽपि चेतनानामनाधेयातिशयानामुपकार्योपकारकत्वमित्यर्थः । समयोरुपकार्योपकारकत्वासंभवे फलितमाह—तस्मादिति । किंच, कार्यकारणे चेतनत्वशंकाऽवकाशवती तत्र चेतनस्य सत्त्वात्काष्ठादिषु तदाशंकैव नोदेतीत्याह-न चेति । इतश्च जगतश्चेतनत्वमयुक्तमित्याह—प्रसिद्धश्चेति ।

तस्माद्ब्रह्मविलक्षणत्वान्नेदं जगत्तत्प्रकृतिकम् ॥ योऽपि कश्चिदाचक्षीत श्रुत्या जगतश्चेतनप्रकृतिकतां, तद्बलेनैव समस्तं जगच्चेतनमवगमिष्यामि ॥ प्रकृतिरूपस्य विकारेऽन्वयदर्शनात ॥ अविभावनं तु चैतन्यस्य परिणामविशेषाद्भविष्यति ॥ यथा-स्पष्टचैतन्यानामप्यात्मनां स्वापमूर्च्छाद्यवस्थासु चैतन्यं न विभाव्यते, एवं काष्ठलोष्टादीनामपि चैतन्यं न विभावयिष्यते । एतस्मादेव च विभावितत्वाविभावितत्वकृताद्विशेषाद्रूपादिभावाभावाभ्यां च कार्यकारणानामात्मनां च चेतनत्वाविशेषेऽपि गुणप्रधानभावो न विरोत्स्यते । यथा च-पार्थिवत्वाविशेषेऽपि मांससूपौदनादीनां प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्परस्परोपकारित्वं भवति, एवमिहापि भविष्यति ॥ प्रविभागप्रसिद्धिरप्यत एव न विरोत्स्यत इति ॥ तेनापि कथंचिच्चेतनत्वाचेतनत्वलक्षणं विलक्षणत्वं परिह्रियेत । शुद्ध्यशुद्धित्वलक्षणं तु विलक्षणत्वं नैव परिह्रियते ॥ न चेतरदपि विलक्षणत्वं परिहर्तुं शक्यत इत्याह-तथात्वं च शब्दादिति ॥ अनवगम्यमानमेव

रत्नप्रभा ।

योऽपीति॥घटादेश्चेतनत्वमनुपलब्धिबाधितमित्यत आह-अविभावनन्त्विति ॥ अंतःकरणान्यपरिणामत्वात सतोऽपि चैतन्यस्यानुपलब्धिरित्यर्थः । अन्तःकरणादन्यस्य वृत्त्युपरागदशायामेव चैतन्याभिव्यक्तिर्नान्यदेति भावः । वृत्त्यभावे चैतन्यानभिव्यक्तौ दृष्टान्तः-यथेति ॥ आत्मानात्मनोश्चेतनत्वे स्वस्वामिभावः कुत इत्यत आह-एतस्मादेवेति ॥ साम्येपि प्रातिस्विकस्वरूपविशेषाच्छेषशेषित्वे दृष्टान्तः-यथा चेति ॥ चेतनाचेतनभेदः कथमित्यत आह-प्रविभागेति ॥ चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यामित्यर्थः । सर्वस्य चेतनत्वमेकदेश्युक्तमङ्गीकृत्य सांख्यः परिहरति-तेनापि कथञ्चिदिति ॥ अङ्गीकारं त्यक्त्वा सूत्रशेषेण परिहरति-न चेत्यादिना ॥ इतरत् चेतनाचेतनत्वरूपं वैलक्षण्यम् । तथात्वशब्दार्थश्रुतार्थापत्तिः शब्देन

भामती ।

यति-योऽपीति । अभ्युपेत्यापाततः समाधानमाह-तेनापि कथंचिदिति । परमसमाधानं तु सूत्रावयवेन वक्तुं तमेवावतारयति-न चेतरदपि विलक्षणत्वमिति । सूत्रावयवाभिसंधिमाह-अनवगम्यमा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

जगतोऽशुद्धत्वेऽचेतनत्वे च सिद्धे पूर्वोक्तमनुमानमुपसंहरति-तस्मादिति । श्रुतार्थापत्त्या चेतनत्वं जगतोऽवगतमिति सूत्रैकदेशव्यावर्त्यामाशंकां दर्शयति-योऽपीति । जगतश्चेतनप्रकृतिकत्वश्रुतिबलेन चेतनत्वावगतिरित्युक्तं व्यनक्ति-प्रकृतीति । अनुपलम्भपराहता श्रुतार्थापत्तिरमानमित्याशंक्याऽऽह-अविभावनं त्विति । समस्ते जगति सतोऽपि चैतन्यस्य तत्रतत्रान्तःकरणपरिणामादुपरागादनुपलब्धिरविरुद्धेत्यर्थः । स्वप्रकाशस्य चैतन्यस्य परिणामविशेषानुपरागादनुपलब्धिरसिद्धा स्वप्रकाशत्वविरोधादित्याशंक्य दृष्टान्तेन परिहरति-यथेत्यादिना । तर्हि चेतनत्वेन तुल्यानां कार्यकरणानामात्मनां च गुणप्रधानत्वाभावादुपकार्योपकारकत्वानुपपत्तिरुक्ता तदवस्थेत्याशंक्याऽऽह-एतस्मादिति । साम्येऽपि संभवत्युपकार्योपकारकत्वमित्येतदुदाहरणेन स्फोरयति-यथा चेति । प्रत्यात्मवर्तिनो विशेषात्तदसाधारणधर्मवशादित्यर्थः । सर्वस्यापि जगतश्चेतनत्वे कथं चेतनाचेतनविभागप्रसिद्धिरत आह-प्रविभागेति । अत एव विभावितत्वाविभावितत्वविशेषादेवेत्यर्थः । जगतश्चेतनत्वमुपेत्याऽऽपाततः समाधानमाह-तेनापीति । परमसमाधानं वक्तुं सूत्रावयवमवतारयति-न चेति । तस्याभिप्रायं दर्शयितुं परकीयाभिप्रायमनुवदति-अनवगम्यमानमिति । श्लोकानुरोधवैधुर्यं केवलं चेत्युक्तं संप्रति सूत्रावयवाभिप्रायमाह-

हीदं लोके समस्तस्य वस्तुनश्चेतनत्वं चेतनप्रकृतिकत्वश्रवणाच्छब्दश-रणतया केवलयोत्प्रेक्षते ॥ तच्च शब्देनैव विरुध्यते ॥ यतः शब्दादपि तथात्वमवगम्यते–तथात्वमिति प्रकृतिविलक्षणत्वं कथयति–शब्द एव–"विज्ञानं चाविज्ञानं च" [तै० २ । ६ । ३] इति ॥ कस्यचिद्विभाग-स्याचेतनतां श्रावयंश्चेतनाद्ब्रह्मणो विलक्षणमचेतनं जगच्छ्रावयति ॥ ४ ॥ ननु चेतनत्वमपि क्वचिदचेतनत्वाभिमतानां भूतेन्द्रियाणां श्रूयते । यथा—"मृदब्रवीद्" "आपोऽब्रुवन्" [शत० ब्रा० ६ । १ । ३ । २ । ४] इति, "तत्तेज ऐक्षत" [छां० ६ । २ । ३] "ता आप ऐक्षन्त" [छां० ६ । २ । ४] इति चैवमाद्या भूतविषया चेतनत्वश्रुतिः ॥ इन्द्रि-यविषयापि–"ते हेमे प्राणा अहंश्रेयसे विवदमाना ब्रह्म जग्मुः" [बृ० ६ । १ । ७] इति । "ते ह वाचमूचुस्त्वन्न उद्गाय"[बृ० १ । ३ । २] इति चैवमाद्येन्द्रियविषयेति अत उत्तरं पठति–

अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम् ॥ ५ ॥

तुशब्द आशंकामपनुदति । न खलु "मृदब्रवीद्" इत्येवंजातीयिकया श्रुत्या भूतेन्द्रियाणां चेतनत्वमाशंकनीयम् । यतोऽभिमानिव्यपदेश एषः–

रत्नप्रभा ।

बाध्येति भावः ॥ ४ ॥ श्रुतिसाहाय्यान्न बाध्येत्युत्तरसूत्रव्यावर्त्यं शङ्कते–**नन्विति** ॥ मृदादीनां वक्तृत्वा-दिश्रुतेः तदभिमानिविषयत्वात् । **तथा** "विज्ञानं चाविज्ञानञ्च" [तै० २ । ६ । १] इति चेतनाचेत-नविभागशब्दस्योपचरितार्थत्वं न युक्तमिति सांख्यः समाधत्ते–**अभिमानीति** ॥ **संवदनं** विवादः । न भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यते । लोकवेदप्रसिद्धविभागबाधायोगादित्यर्थः । विशेषपद-

भामती ।

नमेव हीदमिति । शब्दार्थात् खलु चेतनप्रकृतित्वाच्चैतन्यं पृथिव्यादीनामवगम्यमानमुपोद्बलितं माना-न्तरेण साक्षाच्छ्रूयमाणमप्यचैतन्यमन्यथयेत् । मानान्तराभावे त्वार्थोऽर्थः श्रुत्यर्थेनापबाधनीयः, न तु तद्बलेन श्रुत्यर्थोऽन्यथयितव्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ सूत्रान्तरमवतारयितुं चोदयति–**ननु चेतनत्वमपि क्वचि-दिति** । न पृथिव्यादीनां चैतन्यमार्थमेव, किंतु भूयसीनां श्रुतिनां साक्षादेवार्थ इत्यर्थः । सूत्रमवतार-यति–**अत उत्तरं पठति–अभिमानिव्यपदेशस्तु विशेषानुगतिभ्याम्** । विभजते–**तुशब्द इति** । नैताः श्रुतयः साक्षान्मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाहुः, अपि तु तदधिष्ठात्रीणां देवतानां चिदात्मनां, तेनैतच्छ्रुतिबलेन न मृदादीनां वागादीनां च चैतन्यमाशङ्कनीयमिति । कस्मात्पुनरेतदेवमित्यत आह–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तच्चेति । श्रु[illegible] श्रुतार्थापत्तिरमानमिति भावः । विरोधमेव स्फोरयति–**यत इति** । अनुभवसमुच्च-

य[illegible] सत्[illegible] [illegible]यं शब्दो विभावितत्वाविभावितत्वविशेषापेक्षो भविष्यत्यौचारिकत्वप्रसङ्गान्मुख्यसंभवे

[illegible]यांऽपिशब्दः । न च [illegible] ॥ केवलश्रुत्यपेक्षया तदनुगृहीतार्थापत्तेर्बलीयस्त्वाद्विभागश्रुत्यर्थस्यौपचारिकत्वमे-

तदयोगादिति भावः ॥ यथाशब्दस्तथाशब्दमध्याहृत्येन्द्रियविषयाऽपि चेतनत्वश्रुतिरस्तीति संबध्यते ।

वेति शङ्कते–**नन्विति** [illegible]रित्यपेक्षायामाह–**ते हेति** । मृदादिश्रुतिरभिमानिदेवताविषयतया मुख्यार्था सती

काऽसाविन्द्रियविषया श्रु[illegible]

विभागश्रुतेरुपचरितार्थतां न[illegible]ल्पयतीति परिहरति–**अत इति** । सूत्रं व्याचष्टे–**तुशब्द इति** । आशं-

कापनोदप्रकारमेव प्रकटयति–**खल्विति** । अत्र हेतुत्वेन सूत्रभागमादत्ते–**यत इति** । तस्यार्थमाह–

मृदाद्यभिमानिन्यो वागाद्यभिमानिन्यश्च चेतना देवता वदनसंवदनादिषु चेतनोचितेषु व्यवहारेषु व्यपदिश्यन्ते। न भूतेन्द्रियमात्रम् ॥ कस्माद् ॥ विशेषानुगतिभ्याम्। विशेषो हि भोक्तॄणां भूतेन्द्रियाणां च चेतनाचेतनप्रविभागलक्षणः प्रागभिहितः ॥ सर्वचेतनतायां चासौ नोपपद्येत ॥ अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवादे करणमात्राशंकाविनिवृत्तयेऽधिष्ठातृचेतनपरिग्रहाय देवताशब्देन विशिंषन्ति "एता ह वै देवता अहंश्रेयसे विवदमानाः" [कौ० २ । १४] इति "ता वा एताः सर्वा देवताः प्राणे निश्श्रेयसं विदित्वा" [कौषी० २ । २४] इति च । अनुगताश्च सर्वत्राभिमानिन्यश्चेतना देवता मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणादिभ्योऽवगम्यन्ते। "अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत्" [ऐ० आ० २ । ४ । २ । ४] इत्येवमादिका च श्रुतिः करणेष्वनुग्राहिकां देवतामनुगतां दर्शयति। प्राणसंवादवाक्यशेषे च-"ते ह प्राणाः प्रजापतिं पितरमेत्योचुः" [छां० ५ । १ । ७] इति श्रेष्ठत्वनिर्द्धारणाय प्रजापतिगमनं, तद्वचनाच्चैकैको-

रत्नप्रभा ।

स्यार्थान्तरमाह-**अपि चेति** ॥ **अहंश्रेयसे** स्वश्रेष्ठत्वाय प्राणाः विवदमाना इत्युक्तप्राणानां चेतनवाचिदेवतापदेन विशेषितत्वात्प्राणादिपदैरभिमानिव्यपदेश इत्यर्थः । प्राणे निश्श्रेयसं श्रैष्ठ्यं विदित्वा प्राणाधीना जाता इत्यर्थः । अनुगतिं बहुधा व्याचष्टे-**अनुगताश्चेति** ॥ **तस्मै** प्राणाय । **बलिहरणं** वागादिभिः स्वीयवसिष्ठत्वादिगुणसमर्पणं कृतम् । तेजआदीनामीक्षणं त्वयैवेक्षत्यधिकरणे [व्या० सू० १ । १ । ५] चेतननिष्ठतया व्याख्यातं द्रष्टव्यमित्यर्थः । यस्मान्नास्ति जगतश्चेतनत्वं तस्मादितिपूर्वप-

भामती ।

विशेषानुगतिभ्याम् । तत्र विशेषं व्याचष्टे-**विशेषो हीति** । भोक्तॄणामुपकार्यत्वाद्भूतेन्द्रियाणां चोपकारकत्वात् साम्ये च तदनुपपत्तेः सर्वजनप्रसिद्धेश्च विज्ञानं चाभवत् इति श्रुतेश्च विशेषश्चेतनाचेतनलक्षणः प्रागुक्तः स नोपपद्येत । देवताशब्दकृतो वात्र विशेषो विशेषशब्देनोच्यत इत्याह-**अपि च कौषीतकिनः प्राणसंवाद इति** । अनुगतिं व्याचष्टे-**अनुगताश्चेति** । सर्वत्र भूतेन्द्रियादिष्वनुगता देवता अभिमानिनीरुपदिशन्ति मन्त्रादयः । अपि च भूयस्यः श्रुतयः 'अग्निर्वाग् भूत्वा मुखं प्राविशद्वायुः प्राणो भूत्वा नासिके प्राविशदादित्यश्चक्षुर्भूत्वाऽक्षिणी प्राविशत्' इत्यादय इन्द्रियविशेषगता देवता दर्शयन्ति । देवताश्च क्षेत्रज्ञभेदाश्चेतनाः । तस्मान्नेन्द्रियादीनां चैतन्यं रूपत इति । अपि च प्राणसंवादवाक्यशेषे प्राणानामस्मदादिशरीराणामिव क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां व्यवहारं दर्शयन् प्राणानां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेन चैतन्यं द्रढयतीत्याह-**प्राणसंवाद-**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मृदादीति । भूतमात्रमिन्द्रियमात्रं वा चेतनत्वेन व्यपदिश्यमानं न भवतीत्यत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुद्वयमाह-**कस्मादिति** । तत्र विशेषं व्याचष्टे-**विशेषो हीति** । तस्यान्यथोपपत्तिं वारयति-**सर्वेति** । उपकार्योपकारकत्वाधिगतेः साम्ये च तदयोगात्प्रसिद्धिश्रुतिभ्यां चेतनाचेतनत्वविभागावगमात्केवलभूतेन्द्रियविषया नेषा श्रुतिरित्यर्थः । अविशेषेण विशेषं व्याख्याय प्राणेषु विशेषं विशेषतो व्याकरोति-**अपि चेति** । विशिंषन्ति वागादीन्प्राणादीनिति शेषः । अहंश्रेयसे श्रेयानहमित्यस्मै प्रयोजनाय स्वकीयश्रेष्ठत्वायेत्यर्थः। निःश्रेयसं श्रेष्ठ्यं प्राणे ज्ञात्वा तदनुवर्तिन्यः सर्वा देवता बभूवुरित्यर्थः । इदानीमनुगतिमविशेषतो दर्शयति-**अनुगताश्चेति** । सर्वत्रेति भूतेन्द्रियादिग्रहणम् । संप्रति करणेष्वेव देवतानुगतिं श्रुतितो दर्शयति-**अग्निरिति** । करणेष्वेवानुगतिं विधान्तरेण निरूपयति-**प्राणेति** । क्षेत्रज्ञाधिष्ठितानां शरीराणामिव प्राणा-

त्क्रमणेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां प्राणश्रैष्ठ्यप्रतिपत्तिः, "तस्मै बलिहरणम्" [बृ० ६ । १ । १३] इति चैवंजातीयकोऽस्मदादिष्विव व्यवहारोऽनुगम्यमानोऽभिमानिव्यपदेशं द्रढयति । "तत्तेज ऐक्षत" [छां० ६ । २ । ३] इत्यपि परस्या एव देवताया अधिष्ठात्र्याः स्वस्वविकारेष्वनुगताया इयमीक्षा व्यपदिश्यत इति द्रष्टव्यम् ॥ तस्माद्विलक्षणमेवेदं ब्रह्मणो जगत । विलक्षणत्वाच्च न ब्रह्मप्रकृतिकमित्याक्षिप्ते प्रतिविधत्ते ॥ ५ ॥

दृश्यते तु ॥ ६ ॥

तुशब्दः पक्षं व्यावर्तयति, यदुक्तं विलक्षणत्वान्नेदं जगत ब्रह्मप्रकृतिकमिति ॥ नायमेकान्तः ॥ दृश्यते हि लोके चेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यः पुरुषादिभ्यो विलक्षणानां केशनखादीनामुत्पत्तिः । अचेतनत्वेन प्रसिद्धेभ्यो गोमयादिभ्यो वृश्चिकादीनाम् ॥ नन्वचेतनान्येव पुरुषादिशरीराण्यचेतनानां केशनखादीनां कारणानि । अचेतनान्येव वृश्चिकादिशरीराण्यचेतनानां गोमयादीनां कार्याणीति ॥ उच्यते ॥ एवमपि किञ्चिदचेतनं चेतनस्यायतनभावमुपगच्छति किञ्चिन्नेत्यस्त्येव वैलक्षण्यम् । महांश्चायं पारिणामिकस्स्वभावविप्रकर्षः । पुरुषादीनां केशनखादीनां च स्वरूपा-

---

रत्नप्रभा ।

क्षोपसंहारः ॥ ५ ॥ किं यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यं हेतुः बहुवैलक्षण्यं वा—आद्ये व्यभिचारमाह—**नायमेकान्तः॥ दृश्यते हीति** ॥ हेतोरसत्त्वान्न व्यभिचार इति शंकते—**नन्विति** ॥ यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमस्तीति व्यभिचार इत्याह—**उच्यत इति** ॥ शरीरस्य केशादीनाञ्च प्राणित्वाप्राणित्वरूपं वैलक्षण्यमस्तीत्यर्थः । **द्वितीयेऽपि** तत्रैव व्यभिचारमाह—**महानिति** ॥ **पारिणामिकः** केशादीनां स्वगतपरिणामात्मक इत्यर्थः । **किञ्च** ययोः प्रकृतिविकारभावस्तयोः सादृश्यं वदता वक्तव्यं—**किमात्यन्तिकं** यत्किञ्चिद्वेति—**आद्ये** दोष-

भामती ।

वाक्यशेषे चेति ॥ **तत्तेज ऐक्षतेत्यपीति** । यद्यपि प्रथमेऽध्याये भाक्तत्वेन वर्णितं तथापि मुख्यतयापि कथंचिन्नेतुं शक्यमिति द्रष्टव्यम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ ५ ॥ सिद्धान्तसूत्रम्—**दृश्यते तु** ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नामपि व्यवहारानुगतिं दर्शयन्ती श्रुतिस्तेषां क्षेत्रज्ञाधिष्ठानेनैव चैतन्यं द्रढयतीत्यर्थः । भूतेन्द्रियविषयचेतनत्वश्रुतेरभिमानिनिमित्ततां विशेषानुगतिभ्यामुक्त्वा भूतेषु चेतनत्वाभिधानस्याभिमानिनिमित्ततां विशेषतो दर्शयति—**तत्तेज इति** । सर्वस्य चेतनत्वासंभवे हेत्वसिद्धिसमाधिमुपसंहरति—**तस्मादिति** । तत्फलमनुमानं निगमयति—**विलक्षणत्वाच्चेति** । ब्रह्मणि समन्वयो यथोक्तन्यायविरोधान्न सिध्यतीति पूर्वपक्षमनुभाष्य सिद्धान्तमाह—**इत्याक्षिप्त इति** ॥ ५ ॥ सिद्धान्तसूत्रं विभजते—**तुशब्द इति** । व्यावर्त्य पक्षमनूद्य तद्व्यावृत्तिप्रकारमेव विवृणोति—**यदुक्तमिति** । वैलक्षण्ये प्रकृतिविकृतिभावासिद्धिरिति नियमभङ्गे हेतुमाह—**दृश्यते हीति** । दृष्टान्ते वैलक्षण्यमसिद्धमिति शङ्कते—**नन्विति** । तत्राचेतनानां कार्यकारणभावमभ्युपेत्यैव वैलक्षण्यं साधयति—**उच्यत इति** । ईदृशं वैलक्षण्यमविवक्षितं कारणगतासाधारणधर्माननुगतिरूपं तु तदिष्टमित्याशंक्याऽऽह—**महांश्चेति**।पारिणामिकस्तत्तत्केशादिगतपरिणामात्मक इति यावत् रूपादीत्यादिशब्देन परिमाणादि परिगृह्यते । किंच वैलक्षण्यात्प्रकृतिविकृतित्वं प्रत्याचक्षाणः सालक्षण्यात्तदिच्छति । तच्च कारणधर्माणां सर्वेषामनुगमो वा कस्यचिदेव वा कारणस्वभावस्येति विकल्प्याऽऽद्ये दोष-

दिभेदात् ॥ तथा गोमयादीनां वृश्चिकादीनां च ॥ अत्यन्तसारूप्ये च प्रकृतिविकारभाव एव प्रलीयेत ॥ अथोच्येताऽस्ति कश्चित्पार्थिवत्वादिस्वभावः पुरुषादीनां केशनखादिष्वनुवर्तमानो गोमयादीनां च वृश्चिकादिष्विति ॥ ब्रह्मणोऽपि तर्हि सत्तालक्षणः स्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमानो दृश्यते। विलक्षणत्वेन च कारणेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वं जगतो दूषयता किमशेषस्य ब्रह्मस्वभावस्याननुवर्तनं विलक्षणत्वमभिप्रेयते उत यस्य कस्यचित् ॥ अथ चैतन्यस्येति वक्तव्यम् । प्रथमे विकल्पे-समस्तप्रकृतिविकारोच्छेदप्रसङ्गः । न ह्यसत्यतिशये प्रकृतिविकारभाव इति भवति । द्वितीये चाप्रसिद्धत्वम् ॥ दृश्यते हि सत्तालक्षणो ब्रह्मस्वभाव आकाशादिष्वनुवर्तमान इत्युक्तम् । तृतीये तु दृष्टान्ताभावः ॥ किं हि यच्चैतन्येनानन्वितं तद्ब्रह्मप्रकृतिकं दृष्टमिति ब्रह्मवादिनं प्रत्युदाह्रियेत । समस्तस्य वस्तुजातस्य ब्रह्मप्रकृतिकत्वाभ्युपगमात् ॥ आगमविरोधस्तु प्रसिद्ध एव ॥ चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यागमता-

---

रत्नप्रभा।

माह-**अत्यन्तेति** । **द्वितीयम्** ॥ आशंक्य ब्रह्मजगतोरपि तत्सत्त्वात् प्रकृतिविकृतित्वसिद्धिरित्याह-**अथेत्यादिना** ॥ विलक्षणत्वं विकल्प्य दूषणान्तरमाह-**विलक्षणत्वेनेत्यादिना** ॥ जगति समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य चेतनत्वादेरननुवर्तनान्न ब्रह्मकार्यत्वमिति पक्षे सर्वसाम्ये प्रकृतिविकारत्वमित्युक्तं स्यात्त-दसङ्गतमित्याह-**प्रथमे इति** ॥ **तृतीये तु दृष्टान्ताभाव इति** ॥ **न च** जगन्न ब्रह्मप्रकृतिकमचेतनत्वादविद्यावदिति दृष्टान्तोऽस्तीति वाच्यम् । अनादित्वस्योपाधित्वात् । **न च** ध्वंसे साध्यव्यापकता । तस्यापि कार्यसंस्कारात्मकस्य भावत्वेन ब्रह्मप्रकृतिकत्वादभावत्वाग्रहे चानादिभावत्वस्योपाधित्वादिति, सम्प्रति कल्पत्रयसाधारणं दोषमाह-**आगमेति** ॥ पूर्वोक्तमनूद्य ब्रह्मणः शुष्कतर्कविषयत्वासम्भवान्न तर्केणाक्षेप

भामती।

प्रकृतिविकारभावे हेतुं सारूप्यं विकल्प्य दूषयति—**अत्यन्तसारूप्ये चेति** । प्रकृतिविकारभावाभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्प्य दूषयति—**विलक्षणत्वेन च कारणेनेति** । सर्वस्वभावाननुवर्तनं प्रकृतिविकारभावाविरोधि । तदनुवर्तने तादात्म्येन प्रकृतिविकारभावाभावात् । मध्यमस्त्वसिद्धः । तृतीयस्तु निदर्शनाभावादसाधारण इत्यर्थः । अथ जगद्योनितयागमाद्ब्रह्मणोऽवगमादागमबाधितविषयत्वमनुमानस्य कस्मान्नोद्भाव्यत इत्यत आह-**आगमविरोधस्त्विति** । न चास्मिन्नागमैकसमधिगमनीये

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

माह-**अत्यन्तेति** । द्वितीयमुत्थापयति-**अथेति** । तर्हि जगद्ब्रह्मणोरपि किंचित्स्वभावानुगतिरूपसारूप्यसंभवान्न प्रकृतिविकृतित्वप्रत्याख्यानमित्याह-**ब्रह्मणोऽपीति** । प्रकृतिविकृतित्वहेतुं सालक्षण्यं विकल्प्य दूषयित्वा तदभावहेतुं वैलक्षण्यं विकल्पयति-**विलक्षणत्वेनेति** । आद्यमप्रयोजकत्वेन प्रत्याचष्टे-**प्रथम इति** । अस्तु समस्तस्य ब्रह्मस्वभावस्य जगत्यननुवर्तनमस्तु च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वं का हानिः । न च जगतो ब्रह्मप्रकृतिकत्वे समस्ततत्स्वभावस्य जगत्यनुवर्तनानुपपत्तिः सर्वस्यापि कार्ये सर्वकारणरूपानुवृत्तावसति विशेषे प्रकृतिविकृतित्वासिद्धेरित्युक्तमुपपादयति-**न हीति** । मध्यमकल्पमसिद्ध्या निरस्यति-**द्वितीये चेति** । अन्तिममसाधारण्येन निराकरोति-**तृतीये त्विति** । दृष्टान्ताभावमेव स्पष्टयति-**किं हीति** । आकाशादेर्दृष्टान्तत्वमाशंक्याऽऽह-**समस्तस्येति** । पक्षत्रयेऽपि साधारणं कालातीतत्वमाह-**आगमेति** । ब्रह्मणो मानान्तरगम्यत्वमङ्गीकृत्योक्तं तदपि नास्तीत्युक्तानुवादपूर्वकमाह-**यत्त्विति** । यथा

त्पर्यस्य प्रसाधितत्वात् ॥ यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणि प्रमाणान्तराणि सम्भवेयुरिति ॥ तदपि मनोरथमात्रम् ॥ रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः । लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनाम् । आगममात्रसमधिगम्य एव त्वयमर्थो धर्मवत् ॥ तथा च श्रुतिः—"नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ" [कठ० २ । ९] इति, "को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः । अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव" [ऋ० सं० १ । ३० । ६] इति चैते ऋचौ निजसिद्धानामपीश्वराणां दुर्बोधतां जगत्कारणस्य दर्शयतः ॥ स्मृतिरपि भवति—"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्" ॥ इति, "अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते" [भ० गी० २ । २५] इति च ॥ "न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः । अहमादिर्हि देवानां मह-

---

रत्नप्रभा ।

इत्याह—**यत्तूक्तमित्यादिना** ॥ लिङ्गसादृश्यपदप्रवृत्तिनिमित्तानामभावादनुमानोपमानशब्दानामगोचरः । अतो ब्रह्म लक्षणया वेदैकवेद्यमित्यर्थः । **एषा** ब्रह्मणि **मतिस्तर्केण** स्वतन्त्रेण **नापनेया** न संपादनीया, **यद्वा**—कुतर्केण न बाधनीया । कुतार्किकाद् **अन्येनैव** वेदविदाऽऽचार्येण **प्रोक्ता** मतिः **सुज्ञानाय** अनुभवाय फलाय भवति । हे **प्रेष्ठ** प्रियतमेति नचिकेतसम्प्रति मृत्योर्वचनम् । इयं विविधा सृष्टिर्यतः आ समन्ताद्बभूव तं **को** वा **अद्धा** साक्षाद्वेद । तिष्ठतु वेदनम् **क इह** लोके तं **प्रवोचत्** प्रावोचत् । छान्दसो दीर्घलोपः । यथावद्वक्तापि नास्तीत्यर्थः । **प्रभवं** जन्म **न विदुः** । मम सर्वादित्वेन

भामती ।

ब्रह्मणि प्रमाणान्तरस्यावकाशोऽस्ति, येन तदुपादायागम आक्षिप्येतेत्याशयवानाह—**यत्तूक्तं परिनिष्पन्नत्वाद्ब्रह्मणीति** । यथा हि कार्यत्वाविशेषेऽपि 'आरोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्' 'स्वरकामः सिकतां भक्षयेत्' इत्यादीनां मानान्तरापेक्षता, न तु 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादीनाम् । तत्कस्य हेतोः । अस्य कार्यभेदस्य प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । एवंभूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादीनां मानान्तरगोचरत्वं, न तु भूतस्यापि ब्रह्मणः, तस्याम्नायैकगोचरस्यातिवर्तितसमस्तमानान्तरसीमतया स्मृत्यागमसिद्ध-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कार्यत्वाविशेषेऽपि "आरोग्यकामः पथ्यमश्नीयात्" स्वर्गकामो यजेत" इत्यत्रैकस्य मानान्तरयोग्यत्वं नेतरस्येति स्वीकृतं तथा भूतत्वाविशेषेऽपि पृथिव्यादेर्मानान्तरगम्यत्वं ब्रह्मणस्त्वाम्नायैकगम्यतेति मन्वानः सन्नाह—**आगममात्रेति** । ब्रह्मणो मानान्तरायोग्यत्वे मानमाह—**तथा चेति** । ब्रह्मविषया मतिरेषा तर्केण नाऽपनेया नाऽऽपनीया न प्रापणीयेत्यर्थः । यद्वा—कुतर्केण नाऽऽपनेया निरस्या न भवति किं त्वन्येनैवाऽऽचार्येण वेदविदा प्रोक्ता सुज्ञानाय फलावसायिसाक्षात्काराय भवति हे प्रेष्ठ प्रियतमेति नचिकेतसं प्रति मृत्योर्वचनम् । क इह ब्रह्म व्यवहारभूमावद्धा साक्षाद्वेद । को वा तत्प्रावोचत् । छान्दसो दैर्घ्यलोपः । छन्दसि कालानियमाद्ब्रह्म प्रब्रूयादित्यर्थः । यतो यस्मात्परस्मादात्मनः सकाशादियं विसृष्टिर्विविधा सृष्टिर्बभूव स एव स्वरूपं वेद नान्य इति मन्त्रप्रतीकयोरर्थः । प्रतीकतो दर्शितयोर्मन्त्रयोस्तात्पर्यमाह—**एते इति** । ब्रह्मणस्तर्काद्यगोचरत्वे पौराणिकसंमतिमाह—**अचिन्त्या इति** । भावानामचिन्त्यत्वेन तर्कागोचरत्वेऽपि ब्रह्मणि किमायातमित्याशंक्य भगवद्वाक्यमुदाहरति—**अव्यक्तोऽयमिति** । कथमविकार्योऽयमित्याशंक्य जन्ममरणयोर्मानाभावादित्याह—**न मे इति** । तेषामीश्वरप्रभवाप्रमितिकर्तृत्वे हेतुमाह—**अहमाद** । श्रुतिस्मृतिभ्यां ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वे सिद्धे कथं श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्याशंकामनुवदति—

र्षीणां च सर्वशः'' इति चैवञ्जातीयिका ॥ यदपि श्रवणव्यतिरेकेण मननं विदधच्छब्द एव तर्कमप्यादर्तव्यं दर्शयतीत्युक्तम् ॥ नानेन मिषेण शुष्कतर्कस्यात्रात्मलाभस्सम्भवति ॥ श्रुत्यनुगृहीत एव ह्यत्र तर्कोऽनुभवाङ्गत्वेनाश्रीयते ॥ स्वप्नान्तबुद्धान्तयोरुभयोरितरेतरव्यभिचारादात्मनोऽनन्वागतत्वं, सम्प्रसादे च प्रपञ्चपरित्यागेन सदात्मना सम्पत्तेर्निष्प्रपञ्चसदात्मत्वं, प्रपञ्चस्य च ब्रह्मप्रभवत्वात् कार्यकारणानन्यत्वन्यायेन ब्रह्मा-

रत्नप्रभा ।

न्माभावात् । **मिषेण** मननविधिव्याजेन । **शुष्कः** श्रुत्यनपेक्षः श्रुत्या तत्त्वे निश्चिते सत्यनु पश्चात् पुरुषदोषस्यासम्भावनादेर्निरासाय गृहीतः-**श्रुत्यनुगृहीतः** तमाह-**स्वप्नान्तेति** ॥ जीवस्यावस्थावतो देहादिप्रपञ्चयुक्तस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यमसम्भवि, द्वैतग्राहिप्रमाणविरोधाद्ब्रह्मणश्चाद्वितीयत्वमयुक्तमित्येवं श्रौतार्थासम्भावनायां तन्निरासाय सर्वास्ववस्थासु **आत्मन** आनुगतस्य व्यभिचारिणीभिरवस्थाभिः **अनन्वागतत्वम्,** असंस्पृष्टत्वमवस्थानां स्वाभाविकत्वे वह्न्यौष्ण्यवदात्मव्यभिचारायोगात् सुषुप्तौ प्रपञ्चभ्रान्त्यभावे ''सता सोम्य'' [छां० ६ । ८ । १] इत्युक्ताभेददर्शनान्निष्प्रपञ्चब्रह्मैक्यसम्भवः । **यथा**-घटादयो मृदभिन्नाः, **तथा** जगद्, ब्रह्माभिन्नं, तज्जत्वादित्यादिस्तर्क आश्रीयत इत्यर्थः । इतोऽन्यादृशस्य तर्कस्यात्र ब्रह्मण्यप्रवेशादस्य चानुकूलत्वान्न तर्केणाक्षेपावकाश इति भावः । ब्रह्मणि शुष्कतर्कस्याप्रवेशः सूत्र-

भामती ।

त्वादित्यर्थः । यदि स्मृत्यागमसिद्धं ब्रह्मणस्तर्काविषयत्वं, कथं तर्हि श्रवणातिरिक्तमननविधानमित्यत आह-**यदपि श्रवणव्यतिरेकेणेति** । तर्को हि प्रमाणविषयविवेचकतया तदितिकर्तव्यताभूतस्तदाश्रयोऽसति प्रमाणेऽनुग्राह्यस्याश्रयस्याभावाच्छुष्कतया नाद्रियते । यस्त्वागमप्रमाणाश्रयस्तद्विषयविवेचकस्तदविरोधी स मन्तव्य इति विधीयते । **श्रुत्यनुगृहीतेति** । श्रुत्याः श्रवणस्य पश्चादितिकर्तव्यतात्वेन गृहीतः । **अनुभवाङ्गत्वेनेति** । मतो हि भाव्यमानो भावनाया विषयतयानुभूतो भवतीति मननमनुभवाङ्गम् । **आत्मनोऽनन्वागतत्वमिति** । स्वप्नाद्यवस्थाभिरसंपृक्तत्वम् । उदासीनत्वमित्यर्थः । अपि च चेतनकारणवादिभिः कारणसालक्षण्येऽपि कार्यस्य कथञ्चिच्चैतन्याविर्भावानाविर्भावाभ्यां विज्ञानं चाविज्ञानं चाभवदिति जगत्करणे योजयितुं शक्यम् । अचेतनप्रधानकारणवादिनां तु दुर्योजमेतत् । न ह्यचेतनस्य जगत्कारणस्य विज्ञानरूपता संभविनी । चेतनस्य जगत्कारणस्य सुषुप्ताद्यवस्थास्विव सतोऽपि चैतन्यस्यानाविर्भावतया शक्यमेव कथंचिदविज्ञानात्मत्वं योजयितुमि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यदपीति । मननविधानसामर्थ्यात्तर्कमात्रस्य ब्रह्मण्यनुप्रवेशो विवक्षितः श्रुत्यनुगृहीतस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति-**नानेनेति** । मिषेण मननविधिव्याजेनेति यावत् । अनुग्राह्यमानहीनतया निरालम्बनत्वं तर्कस्य शुष्कत्वम् । तत्र हेतुं वदन्द्वितीयमङ्गीकरोति-**श्रुतीति** । श्रुत्यनुग्राहको हि तर्कस्तद्विषयासंभावनादिप्रतिबन्धप्रध्वंसेन ब्रह्मण्यनुभवाङ्गं तदननुगृहीतस्तु निरालम्बनत्वान्नात्रोपयुज्यते । तथा च तर्कमात्रस्यात्राप्रवेशात्तर्कविशेषस्य च श्रुतिद्वाराऽनुप्रवेशाविरोधात्तर्कागोचरत्वं मननविधानं चेत्यर्थः । श्रुत्याकांक्षितं तर्कमेव मननविधिविषयमुदाहरति-**स्वप्नान्तेति** । स्वप्नजागरितयोर्मिथो व्यभिचारादात्मनः स्वभावतस्तद्द्वयाभावादवस्थाद्वयेन तस्य स्वतोऽसंपृक्तत्वमतो जीवस्यावस्थावत्त्वेन नाब्रह्मत्वमित्यर्थः । तथाऽपि देहादितादात्म्येनाऽऽत्मनो भानान्न निष्प्रपञ्चब्रह्मतेत्याशंक्याऽऽह-**संप्रसादे चेति** । 'सता सोम्य तदा संपन्नो भवति' इति श्रुतेः सुषुप्ते निष्प्रपञ्चसदात्मत्वावगमादात्मनस्तथाविधब्रह्मत्वसिद्धिरित्यर्थः । द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधात्कथमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याशंक्य तज्जत्वादिहेतुना ब्रह्मातिरिक्तवस्त्वभावसिद्धेरध्यक्षादीनामतत्त्वावेदकप्रामाण्यादविरोधाद्युक्तमात्मनोऽद्वितीयब्रह्मत्वमित्याह-**प्रपञ्चस्येति** । ब्रह्मणि लब्धावकाशं तर्कं दर्श-

व्यतिरेक इत्येवञ्जातीयकः ॥ "तर्काप्रतिष्ठानाद्" [व्या० सू० २ । १ । ११] इति केवलस्य तर्कस्य विप्रलम्भकत्वं दर्शयिष्यति ॥ योऽपि चेतनकारणश्रयणबलेनैव समस्तस्य जगतश्चेतनतामुत्प्रेक्षेत । तस्यापि "विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च" [तै० उ० २।६।३] इति चेतनाचेतनविभागश्रवणं विभावनाविभावनाभ्यां चैतन्यस्य शक्यत एव योजयितुम् ॥ परस्यैव त्विदमपि विभागश्रवणं न युज्यते ॥ कथम् ॥ परमकारणस्य ह्यत्र समस्तजगदात्मना समवस्थानं श्राव्यते–"विज्ञानञ्चाविज्ञानञ्च" "अभवद्" [तै० उ० १ । ६ । ३] इति ॥ तत्र यथा चेतनस्याचेतनभावो नोपपद्यते विलक्षणत्वाद्, एवमचेतनस्यापि चेतनभावो नोपपद्यते, प्रत्युक्तत्वात्तु विलक्षणत्वस्य ॥ यथा श्रुत्यैव चेतनं कारणं ग्रहीतव्यं भवति ॥ ६ ॥

असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात् ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

सम्मत इत्याह–**तर्काप्रतिष्ठानादिति** ॥ **विप्रलम्भकत्वम्** अप्रमापकत्वम् । **यदुक्तमेकदेशिना** सर्वस्य जगतश्चेतनत्वोक्तौ विभागश्रुत्यनुपपत्तिरिति दूषणं सांख्येन । **तन्न** । तेनैकदेशिना विभागश्रुतेश्चैतन्याभिव्यक्त्यनभिव्यक्तिभ्यां योजयितुं शक्यत्वात् । सांख्यस्य त्विदं दूषणं वज्रलेपायते । प्रधानकार्यत्वे सर्वस्याचेतनत्वेन चेतनाचेतनकार्यविभागासम्भवादित्याह–**योऽपीत्यादिना** ॥ **सिद्धान्ते** चेतनाचेतनवैलक्षण्याङ्गीकारे कथं ब्रह्मणः प्रकृतित्वमित्यत आह–**प्रत्युक्तत्वादिति** ॥ अप्रयोजकत्वव्यभिचाराभ्यां निरस्तत्वादित्यर्थः॥६॥ कार्यमुत्पत्तेः प्रागसदेव स्यात् स्वविरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगादित्यपसिद्धान्तापत्तिमाशंक्य मिथ्यात्वात्कार्यस्य कालत्रयेऽपि कारणात्मना सत्त्वमविरुद्धमिति समाधत्ते–**असदिति चेदित्यादिना** ॥

भामती ।

त्याह–**योऽपि चेतनकारणश्रवणबलेनेति** । परस्यैव त्वचेतनप्रधानकारणवादिनः सांख्यस्य न युज्येत । **प्रयुक्तत्वात्तु वैलक्षण्यस्येति** । वैलक्षण्ये कार्यकारणभावो नास्तीत्यभ्युपेत्येदमुक्तम् । परमार्थतस्तु नास्माभिरेतदभ्युपेयत इत्यर्थः ॥ ६ ॥ **असदिति चेन्न प्रतिषेधमात्रत्वात्** । न कारणात्कार्य-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

यित्वा श्रुत्यनुगृहीततर्कस्य तस्मिन्ननवकाशत्वं सूत्रकृतोऽपि संमतमित्याह–**तर्केति** । विप्रलम्भकत्वमर्थविशेषाव्यवस्थापकत्वम् । ब्रह्मणि निरालम्बनस्य तर्कस्याप्रवृत्तेः श्रुत्यनुगृहीतस्य प्रवृत्तावपि जगन्न ब्रह्मकार्यं चैतन्येनाननुगृहीतत्वादित्यस्य श्रुत्यनुगृहीतत्वाभावात्तद्विरोधिनो न प्रवृत्तिरित्युक्तमिदानीं घटः प्रकाशत इति प्रत्यक्षेण श्रुतार्थापत्त्या च जगतश्चैतन्यानुगमावगमादसिद्धं चैतन्येनानुगतत्वमित्याह–**योऽपीति** । श्रुतार्थापत्तेः श्रुतिविरोधे नास्ति मानतेत्युक्तमाशंक्याऽऽह–**तस्यापीति** । सावकाशानवकाशन्यायेन सावकाशा विभागश्रुतिरनवकाशार्थापत्त्या विभावनाविभावनविषयतया व्यवस्थापनीयेत्यर्थः । स्वमते विभागश्रुतिविरोधं समाधाय प्रधानवादे तद्विरोधमाह–**परस्येति** । घटः स्फुरतीति प्रत्यक्षसंग्रहार्थमपीत्युक्तम् । सत्त्वरजस्तमसामज्ञानात्मकत्वात्पुरुषस्य चातदात्मकत्वादस्मन्मते विभागश्रुतेर्नानुपपत्तिरिति शङ्कते—**कथमिति** । उक्तनीत्या विभागासंभवं वक्तुं श्रुत्यभिमतमर्थमाह–**परमकारणस्येति** । प्रधानस्यैव मूलकारणत्वादशेषजगदात्मनाऽवस्थानमित्याशंक्याऽऽह–**तत्रेति** । विभागश्रवणे सतीति यावत् । तर्हि त्वन्मतेऽपि चेतनस्याचेतनभावानुपपत्तिस्तुल्येत्याशंक्य चेतनस्यापि कारणस्य स्वापादाविव नाविर्भावितचैतन्यत्वमुक्तमित्याह–**प्रत्युक्तत्वादिति** । यद्वा–वैलक्षण्ये कार्यकारणत्वं नेत्युपेत्योक्तम् । वस्तुतस्त्वचेतनस्यापि चेतनकार्यत्वमविरुद्धं गोमयवृश्चिकादौ हेतोर्व्यभिचारस्योक्तत्वादित्याह–**प्रत्युक्तत्वादिति** ॥ ६ ॥ असत्कार्यवादापत्तिमाशंक्य परिहरति–**असदिति चेदिति** । तत्र चोद्यं विवृणोति—

यदि चेतनं शुद्धं शब्दादिहीनं च ब्रह्म तद्विपरीतस्याचेतनस्याशुद्धस्य शब्दादिमतश्च कार्यस्य कारणमिष्येत, असत्तर्हि कार्यं प्रागुत्पत्तेरिति प्रसज्येत ॥ अनिष्टं चैतत्सत्कार्यवादिनस्तवेति चेत् ॥ नैष दोषः॥ प्रतिषेधमात्रत्वात्-प्रतिषेधमात्रं हीदं, नास्य प्रतिषेध्यमस्ति । न ह्ययं प्रतिषेधः प्रागुत्पत्तेस्सत्त्वं कार्यस्य प्रतिषेद्धुं शक्नोति ॥ कथम् ॥ यथैव हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मना सद् एवं प्रागुत्पत्तेरपीति गम्यते ॥ न हीदानीमपीदं कार्यं कारणात्मानमन्तरेण स्वतन्त्रमेवास्ति । "सर्वं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेद" [बृ० २ । ४ । ६] इत्यादिश्रवणात् ॥ कारणात्मना तु सत्त्वं कार्यस्य प्रागुत्पत्तेरविशिष्टम् ॥ ननु शब्दादिहीनं ब्रह्म जगतः कारणम् ॥ बाढम् ॥ न तु शब्दादिमत्कार्यं कारणात्मना हीनं प्रागुत्पत्तेरिदानीं वाऽस्ति ॥ तेन न शक्यते वक्तुं प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यमिति॥ विस्तरेण चैतत्कार्यकारणानन्यत्ववादे [व्या० सू० २ । १ । ६] वक्ष्यामः ॥ ७ ॥

रत्नप्रभा ।

असत् स्यादिति सत्त्वप्रतिषेधो निरर्थक इत्यर्थः । कार्यसत्यत्वाभावे श्रुतिमाह-**सर्वं तमिति** ॥ मिथ्यात्वमजानतः शंकामनूद्य परिहरति-**नन्वित्यादिना** ॥ **विस्तरेण चैतदिति** । मिथ्या-

भामती ।

मभिन्नम्, अभेदे कार्यत्वानुपपत्तेः, कारणवत्स्वात्मनि वृत्तिविरोधात्, शुद्ध्यशुद्ध्यादिविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । अथ चिदात्मनः कारणस्य जगतः कार्याद्भेदः, तथा चेदं जगत्कार्यं सत्त्वेऽपि चिदात्मनः कारणस्य प्रागुत्पत्तेर्नास्ति, नास्ति चेदसदुत्पद्यत इति सत्कार्यवादव्याकोप इत्याह-**यदि चेतनं शुद्धमिति** । परिहरति-**नैष दोष इति** । कुतः, **प्रतिषेधमात्रत्वात्** । विभजते-**प्रतिषेधमात्रं हीदमिति** । प्रतिपादयिष्यति हि 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र । यथा कार्यं स्वरूपेण सदसत्त्वाभ्यां न निर्वचनीयम् । अपि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यदीति । कार्यकारणयोर्विरुद्धत्वात्कारणात्मना प्रागनवस्थानात्कार्यस्य प्रागसत्त्वं स्यादित्यर्थः । इष्टापत्तिमाशंक्य निराचष्टे-**अनिष्टं चेति**। कार्यासत्त्वमेतच्छब्दार्थः। तत्र हेतुं सूचयति-**सत्कार्यवादिन इति** । चेतनकार्यस्य कारणेऽवस्थानस्वीकारादित्यर्थः । नेत्यादि व्याकुर्वन्परिहरति-**नैष दोष इति** । प्राक्कालीनकार्यसत्त्वस्य प्रतिषेध्यत्वात्तदभावासिद्धिरित्याशंक्याऽऽह-**न हीति** । यथेह घटो नास्तीति घटसंसर्गसत्ता भूतले वर्तमानकाले निषिध्यते तथा प्रागसदिति कार्यस्य प्राक्कालीनं सत्त्वं शक्यं निषेद्धुमिति शङ्कते-**कथमिति** । कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं वा निषेध्यं सत्त्वान्तरं वा ? नाऽऽद्य इत्याह-**यथैवेति** । कारणात्मना सत्त्वस्य सदातनत्वान्न निषेध्यतेत्यर्थः । द्वितीयं प्रत्याह-**न हीति** । कारणसत्त्वातिरिक्तसत्त्वाभावे मानमाह-**सर्वमिति** । सत्यं कारणात्मनैव कार्यस्य सत्त्वं तदेव कालविशेषे निषेध्यमित्याशंक्याऽऽह-**कारणात्मनेति** । किं तदा कार्यं नास्ति किं वा कारणमपि । नाऽऽद्यः । सदाऽपि तस्य कारणातिरिक्तस्यासत्त्वाद्विशेषणवैयर्थ्यम् । न द्वितीयः । तस्य सर्वदा सत्त्वान्निषेधानवकाशादित्यर्थः । उक्तमभिप्रायमविद्वान्मिथो विरुद्धयोरैक्यायोगादसदेव शब्दादिमज्जगज्जायत इति शङ्कते-**नन्विति** । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वमंगीकृत्य परिहरति-**बाढमिति** । तर्हि प्रागसदेव शब्दादिमज्जगदिदानीं जायते नेत्याह-**न त्विति** । ब्रह्मणः शब्दादिहीनत्वेऽपि शब्दाद्यात्मकस्य जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वान्न सत्त्वं वास्तवं पृथगस्तीत्यर्थः । कल्पितत्वमेव जगतो ब्रह्मणीति स्थिते फलितमाह-**तेनेति** । जगतो ब्रह्मणि कल्पितत्वमसंप्रतिपन्नमित्याशंक्याऽऽह-**विस्तरेणेति** ॥ ७ ॥ जगद्ब्रह्मणोरुक्तं कार्यकारणत्वममृष्यमाणश्चोदयति—

अपीतौ तद्वत्प्रसङ्गादसमञ्जसम् ॥ ८ ॥

अत्राह—यदि स्थौल्यसावयवत्वाचेतनत्वपरिच्छिन्नत्वाशुद्ध्यादिधर्मकं कार्यं ब्रह्मकारणकमभ्युपगम्येत, तदा (अपीतौ) प्रलये प्रतिसंसृज्यमानं कार्यं कारणाविभागमापद्यमानं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदित्यपीतौ कारणस्यापि ब्रह्मणः कार्यस्येवाशुद्ध्यादिरूपताप्रसङ्गात्सर्वज्ञं ब्रह्म जगतः कारणमित्यसमञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥ अपि च समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियमकारणाभावाद्भोक्तृभोग्यादिविभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यसमञ्जसम् ॥ अपि च भोक्तृणां परेण ब्रह्मणाऽविभागं गतानां कर्मादिनिमित्तप्रलयेऽपि पुनरुत्पत्तावभ्युपगम्यमानायां मुक्तानामपि पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गादसमञ्जसम् । अथेदं जगदपीतावपि विभ-

---

रत्नप्रभा ।

त्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥ सत्कार्यवादसिद्ध्यर्थं कार्यभेदे कारणस्यापि कार्यवदशुद्ध्यादिप्रसङ्ग इति शंकासूत्रं व्याचष्टे—**अत्राहेति** ॥ प्रतिसंसृज्यमानपदस्य व्याख्या—**कारणे विभागेति** ॥ **यथा**—जले लीयमानं लवणद्रव्यं जलं दूषयति, **तद्वदि**त्यर्थः । सूत्रस्य योजनान्तरमाह—**अपि चेति** ॥ सर्वस्य कार्यस्याऽपीतौ कारणवदेकरूपत्वप्रसंगे इत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—**अपि चेति** ॥ कर्मादीनामुत्पत्तिनिमित्तानां प्रलयेऽपि भोक्तृणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामप्युत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । शंकापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह—**अथेति** ॥ **यदि**

भामती ।

तु कारणरूपेण शक्यं सत्त्वेन निर्वक्तुमिति । एवं च कारणसत्त्वैव कार्यस्य सत्ता न ततोऽन्येति कथं तदुत्पत्तेः प्राक् सति कारणे भवत्यसत् । स्वरूपेण तूत्पत्तेः प्रागुत्पन्नस्य ध्वस्तस्य वा सदसत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यस्य न सतोऽसतो वोत्पत्तिरिति निर्विषयः सत्कार्यवादप्रतिषेध इत्यर्थः॥ ७ ॥ **अपीतौ तद्वत्प्रसंगादसमञ्जसम्** । असामञ्जस्यं विभजते—**अत्राह** चोदकः, **यदि स्थौल्येति** । यथा हि यूषादिषु हिंगुसैन्धवादीनामविभागलक्षणो लयः स्वगतरसादिभिर्यूषं रूषयत्येवं ब्रह्मणि विशुद्ध्यादिधर्मिणि जगल्लीयमानमविभागं गच्छद्ब्रह्म स्वधर्मेण रूषयेत् । न चान्यथा लयो लोकसिद्ध इति भावः । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाह—**अपि च समस्तस्येति** ।न हि समुद्रस्य फेनोर्मिबुद्बुदादिपरिणामे, वा रज्ज्वां सर्पधारादिविभ्रमे वा नियमो दृष्टः । समुद्रो हि कदाचित्फेनोर्मिरूपेण परिणमते कदाचिद्बुद्बुदादिना, रज्ज्वां हि कश्चित्सर्प इति विपर्यस्यति कश्चिद्धारेति । न च क्रमनियमः सोऽयमत्र भोग्यादिविभागनियमः क्रमनियमश्चासमञ्जस इति । कल्पान्तरेणासामञ्जस्यमाह—**अपि च भोक्तृणामिति** । कल्पान्तरं शङ्कापूर्वमाह—**अथेद**—

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अपीताविति । पूर्वपक्षसूत्रं व्याकरोति—**अत्रेत्यादिना** जगतो ब्रह्मकारणत्वं सप्तम्यर्थः । तमेवोक्तिप्रकारं प्रकटयति—**यदीति** । अशुद्ध्यादीत्यादिशब्देन रागद्वेषादिग्रहणम् । तदपीतावित्यत्र तत्पदं कार्येण संबध्यते । प्रतिसंसृज्यमानमित्यस्यार्थमाह—**कारणेति** । यथा क्षीरे संसृज्यमानमुदकं स्वधर्मेण क्षीरं दूषयति यथा वा लवणमुदके संबध्यमानमुदकं दूषयेत्तथा कार्यमपि कारणे युज्यमानं स्वधर्मेण कारणं दूषयतीत्याह—**कारणमिति** । कार्यसमानधर्मवत्त्वे ब्रह्मणः स्वीकृते फलितमाह—**इत्यपीताविति** । सूत्रस्य व्याख्यान्तरमाह—**अपि चेति** । सर्वस्य कार्यस्य प्रलये कारणवदेकरूप्यप्रसङ्गात्पुनर्विभागेनोत्पत्तौ हेत्वभावात्तदप्राप्तिरित्यसामञ्जस्यमित्यर्थः । प्रकारान्तरेणासामञ्जस्यमाह—**अपि चेति** । कर्मादीनां पुनरुत्पत्तिनिमित्तानां लये सत्यपीति यावत् । प्रलयावस्थायां कर्मादिप्रलये निमित्तमन्तरेणापि पुनर्भोक्तृणामुत्पत्तौ तद्वदेव मुक्तानामपि पुनर्जन्मप्रसङ्गादसमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः । शङ्कापूर्वकं व्याख्यान्तरमाह—**अथेति** ।

क्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेत, एवमप्यपीतिश्च न सम्भवति, कारणाव्यतिरिक्तश्च कार्यं न सम्भवतीत्यसमञ्जसमेवेति ॥ ८ ॥ अत्रोच्यते-

न तु दृष्टान्तभावात् ॥ ९ ॥

नैवास्मदीये दर्शने किञ्चिदसामञ्जस्यमस्ति ॥ यत्तावदभिहितं कारणमपिगच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण दूषयेदिति, तदद्दूषणम् ॥ कस्मात् ॥ दृष्टान्ताभावात्-सन्ति हि दृष्टान्ताः यथा--कारणमपि गच्छत्कार्यं कारणमात्मीयेन धर्मेण न दूषयति । तद्यथा शरावादयो मृत्प्रकृतिका विकारा विभागावस्थायामुच्चावचमध्यमप्रभेदास्सन्तः पुनः प्रकृतिमपि गच्छन्तो न तामात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति ॥ रुचकादयश्च सुवर्णविकारा अपीतौ न सुवर्णमात्मीयेन धर्मेण संसृजन्ति ॥ पृथिवीविकारश्चतुर्विधो भूतग्रामो न पृथिवीमपीतावात्मीयेन धर्मेण संसृजति ॥ तत्पक्षस्य तु न कश्चिद्दृष्टान्तोऽस्ति ॥ अपीतिरेव हि न सम्भवेद् यदि कारणे कार्यं स्वधर्मेणैवावतिष्ठेत ॥ अनन्यत्वेऽपि कार्यकारणयोः कार्यस्य कारणात्मत्वं

रत्नप्रभा ।

लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्भिन्नं तर्हि स्थितिकालवल्लयाभावप्रसङ्गात् कार्येण द्वैतापत्तेश्चासमञ्जसमिदं दर्शनमित्यर्थः ॥ ८ ॥ अपीतौ जगत् स्वकारणं न दूषयति । कारणे लीनत्वान्मृदादिषु नीलघटादिवदिति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे-**नैवेत्यादिना** ॥ **अपिगच्छत्** लीयमानम् । **विभागावस्था** स्थितिकालः । **त्वत्पक्षस्येति** । मधुरजलं लवणस्याकारणमित्यदृष्टान्तः । **किञ्च** दूषकत्वे कार्यस्य स्थितिः स्याल्लवणवदित्याह-**अपीतिरेवेति** ॥ असति कार्ये तद्धर्मेण कारणस्य योगो न सम्भवति । धर्म्यसत्त्वे धर्माणामप्यसत्त्वादिति भावः । **ननु** सत्कार्यवादे लयेऽपि कार्यस्य कारणाभेदेन सत्त्वाद्दूषकत्वं स्यादित्यत आह-**अनन्यत्वेऽपीति** ॥ कल्पितस्याधिष्ठानधर्मवत्त्वम् । अभेदात् । नत्वधिष्ठानस्य कल्पितकार्यधर्मव-

भामती ।

मिति ॥८॥ सिद्धान्तसूत्रम्-**न तु दृष्टान्तभावात्** । नाविभागमात्रं लयोऽपि तु कारणे कार्यस्याविभागः । तत्र च तद्धर्मारूषणे सन्ति सहस्रं दृष्टान्ताः । त्वत्त्वं तु कारणे कार्यस्य लये कार्यधर्मरूषणे न दृष्टान्तलवोऽप्यस्तीत्यर्थः । स्यादेतत् । यदि कार्यस्याविभागः कारणे, कथं कार्यधर्मारूषणं कारणस्येत्यत आह-**अनन्यत्वेऽपीति** । यथा रजतस्यारोपितस्य पारमार्थिकं रूपं शुक्तिर्न च शुक्ती रजतमेवमिदमपीत्यर्थः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्थिताविवेत्यपेरर्थः । ब्रह्मवादिनामित्थमनङ्गीकारं सूचयितुमेवमपीत्युक्तम् । यदि लयकालेऽपि कार्यं कारणाद्भिन्नं तदा स्थितिकालवल्लयाभावप्रसङ्गादसमञ्जसमेवेदं ब्रह्मकारणत्वमित्यर्थः ॥ ८ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति-**अत्रेति** । तत्र तुशब्दस्यावधारणार्थत्वमुपेत्य प्रतिज्ञाभागं विभजते-**नैवेति** । तदेव दर्शयितुमादौ परोक्तमनुवदति-**यत्तावदिति** । कारणमपिगच्छत्तस्मिन्नविभागमापद्यमानमिति यावत् । तस्यादोषत्वं प्रतिज्ञाय प्रश्नपूर्वकं हेतुमवतार्य व्याचष्टे-**तददूषणमिति** । दृष्टान्तानेव विभजते-**तद्यथेति** । विभागावस्था स्थितिकालः । पुनरिति प्रलयकालोक्तिः चतुर्विधो भूतग्रामो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जरूपो भूतसमुदायः । अनेकदृष्टान्तोपादानं बुद्धिसौकर्यार्थम् । परपक्षस्यापि कश्चिद्दृष्टान्तो भविष्यतीत्याशंक्याऽऽह-**त्वत्पक्षस्येति** । क्षीरनीरादीनामकार्यकारणरूपत्वात्कारणे कार्यलये दृष्टान्तत्वासिद्धिरिति भावः । किंच, लयकाले कार्यधर्मस्थितौ कार्यस्यापि धर्मिणः स्थितेर्लयासिद्धिः कारणाश्रयत्वेन च तदवस्थाने स्फटिकलौहित्यवत्तद्धीर्भ्रान्तिः स्यादित्याह-**अपीतिरेवेति** । ननु प्रलयकाले कार्यधर्माश्चेन्नावतिष्ठेरन् तर्हि कारणधर्मा अपि तिष्ठेयुस्तयोरभेदात्तत्राऽऽह--**अनन्यत्वेऽपीति** । अधिष्ठानमे-

न तु कारणस्य कार्यात्मत्वम् । "आरम्भणशब्दादिभ्यः" [ब्रा० सू० २ । १ । १४] इति वक्ष्यामः ॥ अत्यल्पं चेदमुच्यते,–कार्यमपीतावात्मीयेन धर्मेण कारणं संसृजेदिति ॥ स्थितावपि हि समानोऽयं प्रसङ्गः । कार्यकारणयोरनन्यत्वाभ्युपगमात् ॥ "इदꣳ सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २ । ४ । ६] "आत्मैवेदꣳ सर्वम्" [छां० ७ । २५ । २] "ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्" [मु० २ । २ । ११] "सर्वं खल्विदं ब्रह्म" [छां० ३ । १४ । १] इत्येवमाद्याभिर्हि श्रुतिभिरविशेषेण त्रिष्वपि कालेषु कार्यस्य कारणादनन्यत्वं श्राव्यते ॥ तत्र यः परिहारः कार्यस्य तद्धर्माणां चाविद्याध्यारोपितत्वान्न तैः कारणं संसृज्यत इति, अपीतावपि स समानः ॥ अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः–यथा–स्वयं प्रसारितया मायया मायावी त्रिष्वपि कालेषु न संस्पृश्यते । अवस्तुत्वात्, एवं परमात्मापि संसारमायया न संस्पृश्यत इति ॥ यथा च स्वप्नदृगेकस्स्वप्नदर्शनमायया न संस्पृश्यत इति प्रबोधसम्प्रसादयोरनन्वागतत्वात्, एवमवस्थात्रयसाक्ष्येको-

---

रत्नप्रभा ।

स्त्वम् । तस्य कार्यात् पृथक् सत्त्वादित्यर्थः । किञ्चाऽपीताविति विशेषणं व्यर्थमिति प्रतिबन्द्या समाधत्ते–**अत्यल्पं चेति** ॥ परिणामदृष्टान्तं व्याख्याय विवर्तदृष्टान्तं व्याचष्टे–**अस्ति चेति** ॥ मायाव्यनुपादानमित्यरुच्या दृष्टान्तान्तरमाह–**यथा चेति** ॥ अस्त्येव स्वप्नकाले दृष्टसंसर्ग इत्यत आह–**प्रबोधेति** ॥ जाग्रत्सुषुप्त्योः स्वप्ने चात्मनोऽस्पर्शात् तत्कालेऽप्यस्पर्श इत्यर्थः । यदाऽज्ञस्य जीवस्याऽवस्थाभिरसंसर्गस्तदा सर्वज्ञस्य किं वाच्यमिति दार्ष्टान्तिकमाह–**एवमिति** ॥ जगज्जन्मस्थितिलया ईश्वरस्यावस्था-

भामती ।

अपि च स्थित्युत्पत्तिप्रलयकालेषु त्रिष्वपि कार्यस्य कारणादभेदमभिदधती श्रुतिरनतिशङ्कनीया सर्वैरेव वेदवादिभिः, तत्र स्थित्युत्पत्त्योर्यः परिहारः स प्रलयेऽपि समानः कार्यस्याविद्यासमारोपितत्वं नाम, तस्मान्नापीतिमात्रमनुयोज्यमित्याह–**अत्यल्पं चेदमुच्यत इति** । **अस्ति चायमपरो दृष्टान्तः** । **यथा च स्वप्नदृगेक इति** । लौकिकः पुरुषः । **एवमवस्थात्रयसाक्ष्येक इति** । अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः ।

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

वाऽऽरोपितस्य तत्त्वं न विपरीतमित्यर्थः । किंच, कार्यमात्मीयेन धर्मेण कारणं दूषयतीत्यत्रापीतिविशेषणमनर्थकमित्याह–**अत्यल्पं चेति** । विशेषणवैयर्थ्ये हेतुमाह–**स्थिताविति** । प्रसङ्गसाम्ये हेतुः–**कार्येति** । अभ्युपगमस्य मानमूलतां दर्शयति–**इदमिति** । इदमपि दूषणान्तरमेवेत्याशंक्याऽऽह–**तत्रेति** । कार्यस्याविद्यया विद्यमानत्वात्तेन कारणस्य वस्तुतोऽसंस्पर्शे दृष्टान्तमाह–**अस्ति चेति** । तत्र मायाविनो वस्तुत्वेऽपि तदीयमायाया अवस्तुत्वादिति हेतुमाह–**अवस्तुत्वादिति** । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति–**एवमिति** । विधान्तरेण सूत्रयोजनासमाप्ताविति शब्दः । मायाविनो मायां प्रत्यनुपादानत्वान्नेदमनुरूपमुदाहरणमित्याशंक्याऽऽह–**यथा चेति** । एकोऽवस्थान्तरेऽपि स्वयमनुगच्छन्निति यावत् । तया तस्यासंस्पर्शे हेतुमाह–**प्रबोधेति** । जागरिते सुषुप्ते चानुगच्छतस्तस्य तयाऽनुगम्यमानत्वाभावादिति हेत्वर्थः । न हि स्वप्नदर्शनरूपा माया जागरादावनुवर्तमाना दृष्टेति भावः । चेतनोपादानत्वानुगुणं दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह–**एवमिति** । अवस्थात्रयमुत्पत्तिस्थितिप्रलयरूपम् । स्वप्नदृशः स्वप्नदर्शनं मायामात्रमिति वस्तुतस्तेनास्पर्शेऽपि परमात्मनोऽवस्थात्रयेण संस्पर्शो दुर्वारस्तस्य वस्तुत्वादित्याशंक्याऽऽह–

ऽव्यभिचार्यवस्थात्रयेण व्यभिचारिणा न संस्पृश्यते ॥ मायामात्रं ह्येतत्, परमात्मनोऽवस्थात्रयात्मनावभासनं रज्ज्वा इव सर्पादिभावेनेति ॥ अत्रोक्तं वेदान्तार्थसंप्रदायविद्भिराचार्यैः-[1]"अनादिमायया सुप्तो यदा जीवः प्रबुध्यते। अजमनिद्रमस्वप्नमद्वैतं बुध्यते तदा" [गौ०पा०का०१।१६] इति ॥ तत्र यदुक्तमपीतौ कारणस्यापि कार्यस्येव स्थौल्यादिदोषप्रसङ्ग इति ॥ एतदयुक्तम् ॥ यत्पुनरेतदुक्तं समस्तस्य विभागस्याऽविभागप्राप्तेः पुनर्विभागेनोत्पत्तौ नियमकारणं नोपपद्यत इति ॥ अयमप्यदोषः ॥ दृष्टान्तभावादेव । यथा हि सुषुप्तिसमाध्यादावपि सत्यां स्वाभाविक्यामविभागप्राप्तौ मिथ्याज्ञानस्यानपोदितत्वात्पूर्ववत्पुनः प्रबोधे विभागो भवति, एवमिहापि भविष्यति ॥ श्रुतिश्चात्र भवति-"इमास्सर्वाः प्रजास्सति सम्पद्य न विदुस्सति सम्पद्यामह इति त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भवन्ति तत्तदा भवन्ति" [छां० ६।९।३] इति । यथा ह्यविभागेऽपि परमात्मनि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धो विभागव्यवहारस्स्वप्नवद-

रत्नप्रभा ।

त्रयम् । तदसंगित्वे वृद्धसम्मतिमाह-**अत्रोक्तमिति** ॥ **यदा** तत्त्वमसीत्युपदेशकाले । **प्रबुध्यते** मायानिद्रां त्यजति । **तदा** जन्मलयस्थित्यवस्थाशून्यमद्वैतमीश्वरमात्मत्वेनानुभवतीत्यर्थः । फलितमाह-**तत्रेति** ॥ द्वितीयमसामञ्जस्यमनूद्य तेनैव सूत्रेण परिहरति-**यत्पुनरिति** ॥ सुषुप्तावज्ञानसत्त्वे पुनर्विभागोत्पत्तौ च मानमाह-**श्रुतिश्चेति** ॥ **सति** ब्रह्मण्येकीभूय न विदुरित्यज्ञानोक्तिः । **इह** सुषुप्तेः प्राक् प्रबोधे येनयेन जात्यादिना विभक्ता भवन्ति **तदा** पुनरुत्थानकाले तथैव भवन्तीति विभागोक्तिः । **ननु** सुषुप्तौ पुनर्विभागशक्त्यज्ञानसत्त्वेपि सर्वप्रलये तत्सत्त्वं कुत इत्यत आह-**यथा हीति** ॥ **यथा** सुषुप्तौ परमात्मनि

भामती ।

कल्पान्तरेणासामञ्जस्ये कल्पान्तरेण दृष्टान्तभावं परिहारमाह-**यत्पुनरेतदुक्तमिति** । अविद्याशक्तेर्नियत-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

मायामात्रमिति । अत्रापि सूत्रस्य विधान्तरेण योजनां विवक्षित्वेतिशब्दः । परमात्मनो वस्तुतोऽवस्थात्रयासंबन्धे वृद्धसंमतिमाह-**अत्रेति** । यदेत्याचार्यप्रतिबोधनावस्थोक्तिः । अजमित्युत्पत्त्यवस्थया स्पर्शशून्यत्वमनिद्रमिति लयावस्थयाऽस्वप्नमिति स्थित्यवस्थया चेति विवेक्तव्यम् । अद्वैतमिति पूर्णतोक्तिः । परस्यावस्थात्रयासंबन्धे फलितमाह-**तत्रेति** । उक्तमसामञ्जस्यान्तरमनुवदति-**यत्पुनरिति** । न त्वित्यादिसूत्रेण परिहरति-**अयमपीति** । दृष्टान्तभावमेव विभजते-**यथा हीति** । मिथ्याज्ञानस्य मिथ्याभूतस्याज्ञानस्येति यावत् । दृष्टान्ते संप्रतिपत्त्यभावं मन्वानं प्रत्याह-**श्रुतिश्चेति** । सुषुप्तिसमये सत्संपत्तेरज्ञानसद्भावस्य च श्रुतत्वेऽपि कथं सति संपन्नस्य पूर्ववत्पुनर्विभागेनोत्थानमित्याशंक्याऽऽह-**त इहेति** । सुषुप्तादयस्तच्छब्देन परामृश्यन्ते । इहेति पूर्वप्रबोधादेरुक्तिः । यद्यदिति कर्माद्यार्जितं जातिविशेषरूपमुक्तम् । तदा भवन्तीत्युत्तरप्रबोधादेरतीतवासनानुसारिणो ग्रहणम् । ननु न किंचिदवेदिषमित्युत्थितेन परामृश्यमानाज्ञानस्य सुषुप्ते सत्त्वात्पुनः प्रबोधे पूर्ववदुत्थानं युक्तम् । प्रलये तु तथाविधाज्ञानसद्भावे मानाभावात्कुतो विभागेनोत्पत्तिर्नियम्यते तत्राऽऽह-**यथा हीति** । तत्त्वज्ञानपर्यन्तं विभागव्यवहारस्याव्याहतत्वे दृष्टान्तमाह-**स्वप्नवदिति** । सुषुप्त्यवस्थायां परस्मिन्नज्ञाते ब्रह्मणि समस्तस्य कार्यजातस्य लीनत्वेऽपि लयस्याविद्याशेषत्वा

[1] तत्रभवन्तो गौडपादाचार्या आचार्यपदेनोच्यन्ते ।

व्याहतास्स्थतो दृश्यते, एवमपीतावपि मिथ्याज्ञानप्रतिबद्धैव विभागशक्तिरनुमास्यते ॥ एतेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः ॥ सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्यापोदितत्वात् ॥ यः पुनरयमन्तेऽपरो विकल्प उत्प्रेक्षितोऽथेदं जगदपीतावपि विभक्तमेव परेण ब्रह्मणावतिष्ठेतेति । सोऽप्यनभ्युपगमादेव प्रतिषिद्धः ॥ तस्मात्समञ्जसमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥९॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ १० ॥

स्वपक्षे चैते प्रतिवादिनस्साधारणा दोषाः प्रादुःष्युः ॥ कथमिति ॥ उच्यते ॥ यत्तावदभिहितं विलक्षणत्वान्नेदं जगद्ब्रह्मप्रकृतिकमिति, प्रधानप्रकृतिकतायामपि समानमेतच्छब्दादिहीनात्प्रधानाच्छब्दादिमतो जगत उत्पत्त्यभ्युपगमात् ॥ अत एव च विलक्षणकार्योत्पत्त्यभ्युपगमात्स-

रत्नप्रभा ।

सर्वकार्याणामविभागेऽपि पुनर्विभागहेत्वज्ञानशक्तिरस्ति, **एवम् अपीतौ** महाप्रलयेऽपि मिथ्याभूताज्ञानसम्बद्धा पुनः सृष्टिविभागशक्तिरनुमास्यते । यतः स्थिताविदानीं मिथ्याज्ञानकार्यो विभागव्यवहारस्तत्त्वबोधाभावात् स्वप्नवद्बाधितो दृश्यते । अतः कार्यदर्शनात् कारणसत्त्वसिद्धिरित्यर्थः । अज्ञानां जीवानां महाप्रलयेऽप्यज्ञानशक्तिनियमात् पुनर्जन्मनियम इति भावः ॥ **एतेनेति** । जन्मकारणाज्ञानशक्त्यभावेनेत्यर्थः ॥ ९ ॥ वैलक्षण्यादीनां सांख्यपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्माभिस्तन्निरासप्रयासः कार्य इत्याह—**स्वपक्षेति** ॥ सूत्रं व्याचष्टे—**स्वेति** ॥ **प्रादुःष्युः** प्रादुर्भवेयुः ॥ **अत एवेति** । सत्यकार्यस्य विरुद्धकारणात्मना सत्त्वायोगात्सांख्यस्यैवायं दोषो न कार्यमिथ्यात्ववादिन इति मन्तव्यम् । अपीताविति सूत्रोक्तदोष-

भामती ।

त्वादुत्पत्तिनियम इत्यर्थः । **एतेनेति** । मिथ्याज्ञानविभागशक्तिप्रतिनियमेन मुक्तानां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गः प्रत्युक्तः, कारणाभावे कार्याभावस्य प्रतिनियमात्, तत्त्वज्ञानेन च सशक्तिनो मिथ्याज्ञानस्य समूलघातं निहतत्वादिति ॥ ९ ॥ **स्वपक्षदोषाच्च** । कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यं तावत्समानमेवोभयोः पक्षयोः । प्रागु-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

त्पुनरुत्थितावुत्तरप्रबोधावस्थायां सौषुप्ताविद्यानिमित्तो विभागव्यवहारः स्वप्नावस्थायामिव यावत्तत्त्वज्ञानमबाधितोऽभ्युपगम्यते । तथा प्रलयावस्थायामपि विभागशक्तिर्विभक्तकार्यलयलक्षणा मिथ्याज्ञानशब्दिताविद्याप्रतिबद्धा तच्छेपैवानुमास्यते । विमतो लयः सावशेषस्तत्त्वज्ञानानधीनलयत्वात्सौषुप्तलयवत्तथा चाविद्याशक्तेर्नियतत्वादुत्पत्तिनियतिरित्यर्थः । असामञ्जस्यान्तरमुक्तमतिदेशेन शिथिलयति—**एतेनेति** । **अविद्या**शक्तिवशादेव पुनर्विभागेनोत्पत्तिरित्युक्तन्यायेनेति यावत् । तथाऽपि कथं तेषां पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गो निवार्यते कारणाभावे कार्याभावादित्याह—**सम्यगिति** । परिचोदनापूर्वकमुक्तमसामञ्जस्यान्तरं निरस्यति—**यः पुनरिति** । आशंकितासामञ्जस्यनिरसनफलमुपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ ९ ॥ स्वपक्षे विलक्षणत्वादिदोषान्परिहृत्य 'यश्चोभयोः' इत्यादिन्यायादनुद्भाव्यत्वमेव तेषामित्याह—**स्वपक्षेति** । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—**स्वपक्षे चेति** । तथा च वादिनं प्रत्यनुद्भाव्यता तेषामिति शेषः । ब्रह्मवादिन्युक्तानां विलक्षणत्वादीनां प्रधानवादिनि प्रसङ्गाभावात्कुतः साधारण्यमिति शङ्कते—**कथमिति** । प्रधानवादिनि दोषसाम्यमापादयितुमारभते—**उच्यत इति** । उक्तप्रकारमेव प्रकटयन्विलक्षणत्वादित्यत्रोक्तमनूद्य साम्यमाह—**यत्तावदिति** । 'असदिति चेत्' इत्यत्रोक्तस्यापि दोषस्य साधारण्यमाह—**अत एवेति** । अतःशब्दस्यैवार्थकथनं—विलक्षणेत्यादि । न हीदं कार्यं कारणेन विलक्षणं लक्ष्यमाणं कारणात्मना प्रागवस्थायां

१ अत एवेत्यस्याऽर्थोयम् ।

मानः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गः ॥ तथाऽपीतौ कार्यस्य कारणाविभागाभ्युपगमात्तद्वत्प्रसङ्गोऽपि समानः ॥ तथा मृदितसर्वविशेषेषु विकारेष्वपीतावविभागात्मतां गतेष्विदमस्य पुरुषस्योपादानमिदमस्येति प्राक् प्रलयात्प्रतिपुरुषं ये नियता भेदा न ते तथैव पुनरुत्पत्तौ नियन्तुं शक्यन्ते॥ कारणाभावात् ॥ विनैव च कारणेन नियमेऽभ्युपगम्यमाने कारणाभावसाम्यान्मुक्तानामपि पुनर्बन्धप्रसङ्गः ॥ अथ केचिद्भेदा अपीतावविभागमापद्यन्ते केचिन्नेति चेत् ॥ ये नापद्यन्ते तेषां प्रधानकार्यत्वं न प्राप्नोतीत्येवमेते दोषास्साधारणत्वान्नान्यतरस्मिन्पक्षे चोदयितव्या भवन्तीत्यदोषतामेवैषां द्रढयति ॥ अवश्याश्रयितव्यत्वात् ॥ १० ॥

तर्काप्रतिष्ठानादप्यन्यथानुमेयमिति चेदेवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

चतुष्टयमाह—**तथापीताविति** ॥ कार्यवत्प्रधानस्य रूपादिमत्त्वप्रसङ्गः । इदं कर्मादिकमस्योपादानं भोग्यमस्य नेत्यनियमः । बद्धमुक्तव्यवस्था च । **यदि** व्यवस्थार्थं मुक्तानां भेदाः सङ्घातविशेषाः प्रधाने लीयन्ते, बद्धानां भेदास्तु न लीयन्त इत्युच्येत, **तर्हि** अलीनानां पुरुषवत् कार्यत्वव्याघात इत्यर्थः ॥ ॥ १० ॥ **किञ्च** तर्कस्य सम्भावितदोषत्वात्तेन निर्दोषवेदान्तसमन्वयो न बाध्य इत्याह—**तर्काप्रतिष्ठानादपीति** ॥ पुरुषमतीनां विचित्रत्वेऽपि कपिलस्य सर्वज्ञत्वात् तदीयतर्के विश्वास इति शङ्कते—

भामती ।

त्पत्तेरसत्कार्यवादप्रसङ्गोऽपीतौ तद्वत्प्रसङ्गश्च प्रधानोपादानपक्ष एव नास्मत्पक्ष इति यद्यप्युपरिष्टात्प्रतिपादयिष्यामस्तथापि गुडजिह्विकया समानत्वापादनमिदानीमिति मन्तव्यम् । इदमस्य पुरुषस्य सुखदुःखोपादानं क्लेशकर्माशयादीदमस्येति । सुगममन्यत् ॥ १० ॥ **तर्काप्रतिष्ठानादपि ।** केवलागमगम्येऽर्थे स्वतन्त्रतर्काविषये न सांख्यादिवत् साधर्म्यवैधर्म्यमात्रेण तर्कः प्रवर्तनीयो येन प्रधानादिसिद्धिर्भवेत् । शुष्कतर्को हि स भवत्यप्रतिष्ठानात् । तदुक्तम्—'यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥' इति । न च महापुरुषपरिगृहीतत्वेन कस्यचित्तर्कस्य प्रतिष्ठा, महापुरुषाणामेव तार्किकाणां

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

स्थातुमर्हति विरोधात् । नापि स्वेनैवाऽऽत्मना कार्यं प्रागुत्पत्तेर्वर्तितुं पारयति प्रलयप्रतिहतिप्रसङ्गात्तेन प्रागसदेव कार्यं भवन्मतेऽपीत्यर्थः । अपीतिसूत्रोक्तमसामञ्जस्यं परमतेऽपि प्रसञ्जयति—**तथेति ।** यत्तु समस्तस्य विभागस्याविभागप्राप्तेः पुनरुत्पत्तौ नियामकाभावाद्भोक्तॄणां भोगस्य च विभागेनोत्पत्तिर्न प्राप्नोतीत्यत्राऽऽह—**तथा मृदितेति ।** उपादानं सुखादिकारणं क्लेशकर्माशयादि । यत्तु भोक्तॄणां परेणाविभागं गतानामित्यादि तत्राऽऽह—**विनैवेति ।** प्रतिपुरुषं प्रतिनियतान्भेदान्विधाय साधारणानामेव भेदानां प्रलयाभ्युपगमान्नातिप्रसक्तिरिति चोदयति—**अथेति ।** ये प्रतिपुरुषं प्रतिनियता भेदास्ते नित्याः स्युरनित्या वा । नित्यत्वे पुरुषेषु गुणेषु वाऽन्तर्भावान्न प्रतिपुरुषं प्रतिनियमस्तदात्मत्वात्तत्साधारण्याच्चानित्यत्वे प्रधानकार्यत्वस्याऽऽवश्यकत्वात्तेषामपीतावविभागानापत्तिरयुक्तेति परिहरति—**ये नाऽऽपद्यन्त इति ।** विलक्षणत्वादीनां साधारणत्वे फलितमाह—**इत्येवमिति ।** तर्हि दोषसाम्यान्नान्यतरपक्षस्याऽऽदेयतेत्याशंक्यास्मत्पक्षे परिहारस्योक्तत्वान्मैवमित्याह—**इत्यदोषतामिति** ॥ १० ॥ विलक्षणत्वादितर्कावष्टम्भेन ब्रह्मकारणवादप्रतिक्षेपासंभवे हेत्वन्तरमाह—**तर्काप्रतिष्ठानादिति ।** सौत्रमपि पदं व्याकरोति—

इतश्च नागमगम्येऽर्थे केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् ॥ यस्मान्निरागमाः पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अप्रतिष्ठिता भवन्ति ॥ उत्प्रेक्षाया निरङ्कुशत्वात् ॥ तथाहि कैश्चिदभियुक्तैर्यत्नेनोत्प्रेक्षितास्तर्का अभियुक्ततरैरन्यैराभास्यमाना दृश्यन्ते, तैरप्युत्प्रेक्षितास्ततोऽन्यैराभास्यन्त इति न प्रतिष्ठितत्वं तर्काणां शक्यं समाश्रयितुम्। पुरुषमतिवैरूप्यात् ॥ अथ कस्यचित्प्रसिद्धमाहात्म्यस्य कपिलस्यान्यस्य वा सम्मतस्तर्कः प्रतिष्ठित इत्याश्रीयेत, एवमप्यप्रतिष्ठितत्वमेव॥ प्रसिद्धमाहात्म्याभिमतानामपि तीर्थकराणां कपिलकणभुक्प्रभृतीनां परस्परविप्रतिपत्तिदर्शनात् ॥ अथोच्येत–अन्यथा वयमनुमास्यामहे–यथा नाप्रतिष्ठादोषो भविष्यति। न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एव नास्तीति शक्यते वक्तुम् ॥ एतदपि हि तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं तर्केणैव प्रतिष्ठाप्यते। केषाञ्चित् तर्काणामप्रतिष्ठितत्वदर्शनेनाऽन्येषामपि तज्जातीयकानां तर्काणामप्रतिष्ठित-

---

रत्नप्रभा।

अथेति ॥ कपिलो यदि सर्वज्ञः कणादो नेति का प्रमेति न्यायेन परिहरति–**एवमपीति** ॥ सूत्रमध्यस्थशंकाभागं व्याचष्टे–**अथोच्येतेति** ॥ विलक्षणत्वादितर्काणामप्रतिष्ठितत्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतासम्पन्नः कश्चित् तर्कः प्रतिष्ठितो भविष्यति। तेन प्रधानमनुमेयमित्यर्थः। **ननु** सोपि, अप्रतिष्ठितः, तर्कजातीयत्वाद्, विलक्षणत्वादिवदित्यत आह–**न हीति** ॥ तर्कजातीयत्वादिति तर्कः प्रतिष्ठितो न बा,–आद्ये–अत्रैवाप्रतिष्ठितत्वसाध्याभावाद्व्यभिचारः, द्वितीयेऽपि न–सर्वतर्काणामप्रतिष्ठितत्वं हेत्वभावादित्यभिसन्धिमानाह–**एतदपीति** ॥ किञ्चानागतशाकः, इष्टसाधनं, पाकत्वाद् अतीतपाकवदित्यादीष्टानिष्टसा-

भामती।

मिथो विप्रतिपत्तेरिति। सूत्रे शङ्कते–**अन्यथानुमेयमिति चेत्**। तद्विभजते–**अन्यथा वयमनुमास्यामह इति**। नानुमानाभासव्यभिचारेणानुमानव्यभिचारः शङ्कनीयः, प्रत्यक्षादिष्वपि तदाभासव्यभिचारेण तत्प्रसङ्गात्। तस्मात् स्वाभाविकप्रतिबन्धवल्लिङ्गानुसरणे निपुणेनानुमात्रा भवितव्यं, ततश्चाप्रत्यूहं प्रधानं सेत्स्यतीति भावः। अपि च येन तर्केण तर्काणामप्रतिष्ठामाह स एव तर्कः प्रतिष्ठितोऽभ्युपेयः, तदप्रतिष्ठायामितराप्रतिष्ठानाभावादित्याह–**न हि प्रतिष्ठितस्तर्क एवेति**। अपि च तर्काप्रति-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

इतश्चेति। तर्कस्य कैवल्यमनुग्राह्यागमराहित्यम्। इतःशब्दार्थमेव स्फुटयति—**यस्मादिति**। आगममूलविकलानां कुतस्तर्काणां प्रादुर्भावस्तत्राऽऽह–**पुरुषेति**। औत्प्रेक्षिकतर्काणामप्रतिष्ठितत्वे हेतुमाह–**उत्प्रेक्षाया इति**। तर्काणामप्रतिष्ठितत्वं विवृणोति–**तथाहीति**। पुरुषमतीनामनेकरूपत्वेऽपि कपिलादौ पुरुषविशेषे माहात्म्यस्य प्रसिद्धत्वात्तदीयस्तर्कोऽप्रतिष्ठितो न भवतीति शंकते–**अथेति**। कपिलादेर्माहात्म्यप्रसिद्धिमभ्युपेत्य परिहरति–**एवमपीति**। अन्यथेत्यादिसूत्रावयवेन चोदयति–**अथोच्येतेति**। यथा तर्कस्य नाप्रतिष्ठितत्वदोषस्तथा व्याप्तिमनुसंधायासावुत्प्रेक्ष्यते। तथा च विलक्षणत्वादीनां व्यभिचारिणामसाधकत्वेऽपि व्याप्तिमतस्तर्कस्य साधकत्वसिद्धिरित्यर्थः। सोऽपि तर्कस्तर्कत्वादप्रतिष्ठितः स्यादित्याशंक्य सर्वस्य वा तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं कस्यचिदेवेति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**न हीति**। तत्र हेतुमाह–**एतदपीति**। तदेव स्पष्टयति–**केषाञ्चिदिति**। यस्तर्काणामप्रतिष्ठितत्वसाधकः स प्रतिष्ठितो न वा। प्रथमे कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं तदुपपादके तर्के तदभावात्। द्वितीयेऽपि कुतः सर्वतर्काप्रतिष्ठितत्वं तत्प्रसाधक-

त्वप्रकल्पनात् ॥ सर्वतर्काप्रतिष्ठायाश्च सर्वलोकव्यवहारोच्छेदप्रसङ्गः ॥ अतीतवर्तमानाध्वसाम्येन ह्यनागतेऽप्यध्वनि सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराय प्रवर्तमानो लोको दृश्यते ॥ श्रुत्यर्थविप्रतिपत्तौ चार्थाभासनिराकरणेन सम्यगर्थनिर्द्धारणं तर्केणैव वाक्यप्रवृत्तिनिरूपणरूपेण क्रियते ॥ मनुरपि चैवमेव मन्यते-"प्रत्यक्षमनुमानं च शास्त्रं च विविधागमम् ॥ त्रयं सुविदितं कार्यं धर्मशुद्धिमभीप्सता" [१२ । १०५] इति "आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः" [१२ । १०६] इति च ब्रुवन् ॥ अयमेव च तर्कस्यालङ्कारो यदप्रतिष्ठितत्वं नाम ।

रत्नप्रभा ।

ष्टनानुमानात्मकतर्कस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारहेतुत्वान्नाप्रतिष्ठेत्याह-**सर्वतर्केति** ॥ **अध्वा** विषयः-पाकभोजनादिर्विषभक्षणादिश्च तत्सामान्येन पाकत्वादिना नागतविषये पाकादौ सुखदुःखहेतुत्वानुमित्या । प्रवृत्त्यादिरित्यर्थः । **किञ्च** पूर्वोत्तरमीमांसयोस्तर्केणैव वाक्यतात्पर्यनिर्णयस्य क्रियमाणत्वात् तर्कः प्रतिष्ठित इत्याह-**श्रुत्यर्थेति** ॥ मनुरपि केषाञ्चित् तर्काणां प्रतिष्ठां मन्यत इत्याह-**मनुरिति** ॥ **धर्मस्य शुद्धिः** अधर्माद्भेदनिर्णयः । कस्यचित् तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति-**अयमेवेति** ॥ सर्वतर्काणां प्रतिष्ठायां पूर्वपक्ष एव न स्यादिति भावः।पूर्वपक्षतर्कवत् सिद्धान्ततर्कोऽप्यप्रतिष्ठितः, तर्कत्वाविशेषादिति वदन्तमुपहसति-

भामती ।

ष्ठायां सकललोकयात्रोच्छेदप्रसङ्गः । न च श्रुत्यर्थाभासनिराकरणेन तदर्थतत्त्वविनिश्चय इत्याह-**सर्वतर्काप्रतिष्ठायां चेति** । अपि च विचारात्मकस्तर्कस्तर्कितपूर्वपक्षपरित्यागेन तर्कितं राद्धान्तमनुजानाति । सति चैष पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते प्रवर्तते, तदभावे विचाराप्रवृत्तेः । तदिदमाह-**अयमेव च**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तर्कस्यैवाप्रतिष्ठितत्वादित्यर्थः । लोकव्यवहारहेतुत्वादपि प्रतिष्ठितत्वं तर्कस्याऽऽस्तेयमित्याह-**सर्वेति** । तदेवोपपादयति-**अतीतेति** । अध्वा प्रवृत्तिनिवृत्तिव्यवहारविषयस्तत्सामान्यं तत्सजातीयत्वमनागतेऽध्वन्यननुभूते व्यवहारविषय इति यावत् । अनुभूतेष्टानिष्टसाधनजातीयसंदर्शनात्तस्यापि समीहितसाधनत्वमसमीहितसाधनत्वं वाऽनुमाय लोकस्तत्र प्रवर्तते ततो वा निवर्तते तदेवं लोकयात्रामुद्वहन्ननुमानाख्यस्तर्को नाप्रतिष्ठितो भवितुमर्हतीत्यर्थः । ननु लोकयात्रा यथाकथंचित्प्रतिष्ठितेनाप्रतिष्ठितेन वा तर्केण निर्वहति तस्यादृष्टत्वादेव दुर्निवारत्वाद्वेदार्थनिर्णयानुपयोगित्वात्तु तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वं वैदिकैरुच्यते तत्राऽऽह-**श्रुत्यर्थेति** । पूर्वोत्तरतन्त्रप्रणयनानुपपत्त्या तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमेष्टव्यम् । न हि प्रतिष्ठिततर्कावष्टम्भमन्तरेण तन्त्राभ्यां वाक्यार्थनिर्धारणसिद्धिरिति भावः । न केवलं लौकिकवैदिकव्यवहारानुपपत्तिरेव तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वे मानं, किंतु मनुवचनमपीत्याह-**मनुरपीति** । शास्त्रस्य नानाचार्यमुखप्राप्तसंप्रदायसाहित्यं विविधागमत्वम् । धर्मस्य शुद्धिरधर्मान्निष्कृष्य निर्धारणम् । तत्र शास्त्रं निर्धारितशक्तितात्पर्यवदव्यवधानेनोपयुक्तं प्रत्यक्षानुमाने तद्व्यवधानेनेति विभागः । अत्रानुमानं चेत्येतदुपजीव्यम् । आर्षो धर्मोपदेशो मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्यादिप्रणीतं धर्मशास्त्रम् । वेदशास्त्राविरोधिनेतिविशेषणाद्धर्मनिर्णये शुष्कतर्कानुप्रवेशो नेति सूचितम् । धर्मशब्दाच्चात्र साधारणाद्ब्रह्मापि गृहीतम् । सर्वस्य तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वपक्षमेवं दूषयित्वा कस्यचिदप्रतिष्ठितत्वमङ्गीकरोति-**अयमेवेति** । तदेवोपपादयति-**एवं हीति** । तर्को हि विचारात्मकस्तर्कितपूर्वपक्षप्रतिक्षेपमुखेन तर्कितसिद्धान्ताभ्युपगममूलं, स च पूर्वपक्षविषये तर्के प्रतिष्ठारहिते सति प्रवर्तते, तदप्रतिष्ठितत्वाभावे विफलतया विचाराप्रवृत्तेरित्यर्थः । पूर्वतर्कवदुत्तरतर्कस्यापि तर्कत्वादप्रतिष्ठितत्वमनुमेयमित्याशङ्क्याप्रतिष्ठितत्वे तर्कस्य मूलशैथिल्यादि प्रयोजकं न तर्कत्वमिति मत्वाऽऽह-

एवं हि सावद्यतर्कपरित्यागेन निरवद्यस्तर्कः प्रतिपत्तव्यो भवति ॥ न हि पूर्वजो मूढ आसीदित्यात्मनापि मूढेन भवितव्यमिति किञ्चिदस्ति प्रमाणम्॥तस्मान्न तर्काप्रतिष्ठानं दोष इति चेद् एवमप्यविमोक्षप्रसङ्गः । यद्यपि क्वचिद्विषये तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वमुपलक्ष्यते, तथापि प्रकृते तावद्विषये प्रसज्यत एवाप्रतिष्ठितत्वदोषादनिर्मोक्षस्तर्कस्य । न हीदमतिगम्भीरं भावयाथात्म्यं मुक्तिनिबन्धनमागममन्तरेणोत्प्रेक्षितुमपि शक्यम् । रूपाद्यभावाद्धि नायमर्थः प्रत्यक्षस्य गोचरः, लिङ्गाद्यभावाच्च नानुमानादीनामिति चावोचाम ॥ अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति सर्वेषां मोक्षवादिनामभ्युपगमः ॥ तच्च सम्यग्ज्ञानमेकरूपम् । वस्तुतन्त्रत्वात् ॥ एकरूपेण ह्यवस्थितो योऽर्थः स परमार्थो लोके । तद्विषयं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्युच्यते। यथाऽग्निरुष्ण इति॥ तत्रैवं सति सम्यग्ज्ञाने

रत्नप्रभा ।

न हीति॥क्वचित् तर्कस्य प्रतिष्ठायामपि जगत्कारणविशेषे तर्कस्य स्वातन्त्र्यं नास्तीति सूत्रशेषं व्याचष्टे—**यद्यपीत्यादिना** ॥ **अतिगम्भीरत्वं** ब्रह्मणो वेदान्यमानागम्यत्वम् । **भावस्य** जगत्कारणस्य । **याथात्म्यम्** अद्वयत्वम् । **मुक्तिनिबन्धनं** मुक्त्यालम्बनम् । परमानन्दचित्प्रभं दर्शयति—**रूपादीति** ॥ अविमोक्षो मुक्त्यभाव इत्यर्थान्तरमाह—**अपि चेत्यादिना** ॥ एकरूपवस्तुज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वेऽपि तर्कजन्यत्वं किं न स्यादित्यत आह—**तत्रैवं सतीति** ॥ तर्कोत्थज्ञानानां मिथो विप्रतिपत्तेर्न सम्यग्ज्ञानत्वं सम्यग्ज्ञाने

भामती ।

तर्कस्यालंकार इति । तामिमामाशंकां सूत्रेण परिहरति—**एवमप्यविमोक्षप्रसंगः** । न वयमन्यत्र तर्कमप्रमाणयामः, किंतु जगत्कारणसत्त्वे स्वाभाविकप्रतिबन्धवन्न लिङ्गमस्ति । यत्तु साधर्म्यवैधर्म्यमात्रं, तदप्रतिष्ठादोषान्न मुच्यत इति । कल्पान्तरेणानिर्मोक्षपदार्थमाह—**अपि च सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष इति** । भूतार्थगोचरस्य हि सम्यग्ज्ञानस्य व्यवस्थितवस्तुगोचरतया व्यवस्थानं लोके दृष्टं, यथा प्रत्यक्षस्य । वैदिकं चेदं चेतनजगदुपादानविषयं विज्ञानं वेदोत्थतर्केतिकर्तव्यताकं वेदजनितं व्यवस्थितम् । वेदान-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न हीति । अन्यथेत्यादिचोद्यविभजनमुपसंहरति—**तस्मादिति** । सर्वतर्काप्रतिष्ठाया दुरुपपादनत्वात्किंचित्तर्काप्रतिष्ठाया गुणत्वादित्यर्थः । परिहारमवतारयति—**एवमपीति** । प्रतिष्ठितोऽपि कश्चित्तर्कोऽस्तीति वा जगत्कारणविषयस्तर्कस्तथेति वा साध्यते तत्राऽऽद्यमङ्गीकरोति—**यद्यपीति** । द्वितीयं दूषयति—**तथाऽपीति** । जगत्कारणमपि कार्यलिङ्गकानुमानगोचरतया तर्कगम्यमित्याशंक्य कारणमात्रस्य तद्गम्यत्वेऽपि तद्गतैकत्वादिविशेषस्य नास्ति तद्गम्यतेत्याह—**न हीति** । अतिगम्भीरत्वमागमातिरेकिमानायोग्यत्वं भावयाथात्म्यं कारणगतमद्वितीयत्वं मुक्तिनिबन्धनं परमानन्दसच्चिदेकतानत्वम् । यदुक्तमतिगम्भीरत्वं तदेव प्रागुक्तं स्मारयन्नुपपादयति—**रूपादीति** । एवमपीत्यादिभागं विधान्तरेण व्याकर्तुमारभते—**अपि चेति** । तर्कप्रतिष्ठितत्ववादिनाऽपि तार्किकं वा वैदिकं वा ज्ञानं मोक्षसाधनं विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयितुं संप्रतिपन्नमर्थमाह—**सम्यगिति** । तस्य तर्कसमुत्थत्वासंभवं वक्तुमेकरूपत्वमाह—**तच्चेति** । वस्तुतन्त्रत्वेपि स्थाणुपुरुषविषयज्ञानवदनेकरूपत्वमाशंक्याऽऽह—**एकरूपेणेति** । न हि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ज्ञानं वस्तुतन्त्रं किंतु पुरुषतन्त्रमिति भावः । ऐकरूप्येऽपि वस्तुनस्तस्य भ्रान्तिविकल्पितानि सन्त्येवानेकरूपाणीत्याशंक्याग्न्यौष्ण्यज्ञानवदेकरूपवस्तुविषयमेव सम्यग्ज्ञानमित्याह—**तद्विषयमिति** । मोक्षसाधनसम्यग्ज्ञानस्योक्तप्रकारेणैकरूप्येऽपि किमायातमिति तत्राऽऽह—**तत्रेति** । अविप्रतिपन्नमपि सम्यग्ज्ञानं तर्क-

पुरुषाणां विप्रतिपत्तिरनुपपन्ना ॥ तर्कज्ञानानान्त्वन्योन्यविरोधात्प्रसिद्धा विप्रतिपत्तिः ॥ यद्धि केनचित्तार्किकेणेदमेव सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपादितं, तदपरेण व्युत्थाप्यते तेनापि प्रतिष्ठापितं ततोऽपरेण व्युत्थाप्यत इति च प्रसिद्धं लोके ॥ कथमेकरूपानवस्थितविषयं तर्कप्रभवं सम्यग्ज्ञानं भवेत् ॥ न च प्रधानवादी तर्कविदां मुख्यः सर्वैस्तार्किकैः परिगृहीतः, येन तदीयं मतं सम्यग्ज्ञानमिति प्रतिपद्येमहि । न च शक्यन्तेऽतीतानागतवर्तमानास्तार्किका एकस्मिन्देशे काले च समाहर्तुं, येन तन्मतिरेकरूपैकार्थविषया सम्यङ्मतिरिति स्यात् ॥ वेदस्य तु नित्यत्वे विज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वे च सति व्यवस्थितार्थविषयत्वोपपत्तेः, तज्जनितस्य ज्ञानस्य सम्यक्त्वमतीतानागतवर्तमानैस्सर्वैरपि तार्किकैरपह्नोतुमशक्यम् । अतः सिद्धमस्यैवौपनिषदस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् । अतोऽन्यत्र सम्यग्ज्ञानत्वानुपपत्तेस्संसाराविमोक्ष एव प्रसज्येत ॥ अत आगमवशेनागमानुसारितर्कवशेन च चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेति स्थितम् ॥ ११ ॥ इति नविलक्षणत्वाधिकरणम् ॥ ३ ॥

रत्नप्रभा ।

विप्रतिपत्त्ययोगादित्यर्थः । एकरूपेणानवस्थितो विषयो यस्य तत्, तर्कप्रभवं कथं सम्यग्ज्ञानं भवेदिति **योजना । ननु** सांख्यस्य श्रेष्ठत्वात् तज्ज्ञानं सम्यगित्याशंक्य हेत्वसिद्धिमाह—**न च प्रधानेति ॥ ननु** सर्वतार्किकैर्मिलित्वा निश्चिततर्कोत्था मतिर्मुक्तिहेतुरित्यत आह—**न च शक्यन्त इति** ॥ तस्मात्तर्कोत्थज्ञानान्मुक्त्ययोगात् तर्केण वेदान्तसमन्वयबाधो न युक्तस्तद्बाधे सम्यग्ज्ञानालाभेनानिर्मोक्षप्रसङ्गादिति सूत्रांशार्थमुपसंहरति—**अतोऽन्यत्रेति** ॥ समन्वयस्य तर्केणाविरोधे फलितमधिकरणार्थमुपसंहरति—**अत आगमेति ॥ ११ ॥ (३)** ॥ ब्रह्म जगदुपादानमिति ब्रुवन् वेदान्तसमन्वयो विषयः । स

भामती ।

पेक्षेण तु तर्केण जगत्कारणभेदमवस्थापयतां तार्किकाणामन्योन्यं विप्रतिपत्तेस्तत्त्वनिर्धारणकारणाभावाच्च न ततस्तत्त्वव्यवस्थेति न ततः सम्यग्ज्ञानम् । असम्यग्ज्ञानाच्च न संसाराद्विमोक्ष इत्यर्थः ॥ ११ ॥ (३) ॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

समुत्थं भविष्यतीत्याशंक्याऽऽह—**तर्केति** । विप्रतिपत्तिमेव तार्किके ज्ञाने प्रकटयति—**यद्धीति** । व्युत्थापनं बाधनम् । सत्यां विप्रतिपत्तौ फलितमाह—**कथमिति** । एकरूपेणानवस्थितोऽर्थो विषयो यस्य ज्ञानस्य तत्तथा । प्रधानब्रह्मवादिनः सर्वोत्कृष्टतया सर्वैरिष्टत्वात्तदुत्प्रेक्षिततर्कप्रसूतं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानं भविष्यतीत्याशंक्याह—**न चेति** । तैरपरिगृहीतत्वेऽपि तन्मतनिरासेन प्रधानवादिना स्वमतस्य स्थापितत्वात्तस्यैवाऽऽदेयत्वं सर्वतार्किकसंमतमित्याशंक्याऽऽह—**न च शक्यन्त इति** । एकरूपो योऽसावेकार्थः सांख्यैरुक्तस्तद्विषयेति यावत् । तर्कोत्थज्ञानं मोक्षहेतुरिति पक्षं प्रतिक्षिप्य वैदिकज्ञानं तथेत्यङ्गीकर्तुं वेदार्थेऽपि वेदविदां विवादात्तज्जन्यमपि ज्ञानमेकरूपं न भवतीत्याशंक्याऽऽह—**वेदस्येति** । स हि स्वसामर्थ्यादेकरूपार्थधीप्रसवहेतुः पुरुषमतिदोषात्त्वन्यथा प्रतिभासत इत्यर्थः । वैदिकस्य ज्ञानस्यासम्यग्ज्ञानत्वापादकत्वाभावे फलितमाह—**अत इति** । वैदिकादेव सम्यग्ज्ञानान्मोक्षसंभवात्पक्षान्तरेषु मोक्षहेतुसम्यग्ज्ञानाभावान्मोक्षासिद्धिरिति सूत्रावयवार्थमुपसंहरति—**अतोऽन्यत्रेति** । तर्कावष्टम्भेन ब्रह्मणि प्रत्यवस्थानासंभवं प्रसाध्य प्रकृतमधिकरणार्थमुपसंहरति—**अत आगमवशेनेति** ॥ ११ ॥ (३) ॥ समन्वयस्य सांख्यन्यायाविरोधेऽपि परमाण्वादिवादिभिः [illegible]न्यायविरोधान्नासौ सिध्यति तेषां तार्किकत्वेन प्रसिद्धत्वात्तदीयन्याया-

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः ॥ १२ ॥ (४)॥

वैदिकस्य दर्शनस्य प्रत्यासन्नत्वाद् गुरुतरतर्कबलोपेतत्वाद् वेदानुसारिभिश्च कैश्चिच्छिष्टैः केनचिदंशेन परिगृहीतत्वात् प्रधानकारणवादं तावद्व्यपाश्रित्य यस्तर्कनिमित्त आक्षेपो वेदान्तवाक्येषूद्भावितः, स परिहृतः॥ इदानीमण्वादिवादव्यपाश्रयेणापि कैश्चिन्मन्दमतिभिर्वेदान्तवाक्येषु पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप आशङ्क्यत इत्यतः प्रधानमल्लनिबर्हण-

रत्नप्रभा।

किं "यद्विभु, तन्न द्रव्योपादानम्" इति वैशेषिकादिन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे सांख्यवृद्धानां तर्काकुशलमतित्वेऽपि वैशेषिकादीनां तर्कमतिकुशलत्वप्रसिद्धेस्तदीयन्यायस्याबाधितत्वाद्विरुध्यत इति प्रत्युदाहरणेन प्राप्तेऽतिदिशति—**एतेनेति**॥ फलं पूर्ववत्। **ननु** सांख्यमतस्योपदेशः। तार्किकमतस्यातिदेशः किमिति कृतः, वैपरीत्यस्यापि सम्भवादित्याशंक्य पूर्वोत्तरयोरुपदेशातिदेशभावे कारणमाह—**वैदिकस्येति**॥ सत्कार्यत्वात्मासङ्गत्वस्वप्रकाशत्वाद्यंशैर्वेदान्तशास्त्रस्य प्रत्यासन्नः प्रधानवादः शिष्टैर्देवलादिभिः सत्कार्यत्वांशेन स्वीकृत इति प्रबलत्वादुपदेशः, अण्वादिवादानां निर्मूलत्वेन दुर्बलत्वादतिदेश इति

भामती।

एतेन शिष्टापरिग्रहा अपि व्याख्याताः। न कार्यं कारणादभिन्नमभेदे कारणरूपवत् कार्यत्वानुपपत्तेः, करोत्यर्थानुपपत्तेश्च। अभूतप्रादुर्भावनं हि तदर्थः। न चास्य कारणात्मत्वे किंचिदभूतमस्ति, यदर्थमयं पुरुषो यतेत। अभिव्यक्त्यर्थमिति चेत्। न, तस्या अपि कारणात्मत्वेन सत्त्वात्, असत्त्वे वाभिव्यङ्ग्यस्यापि तद्वत्प्रसङ्गेन कारणात्मत्वव्याघातात्। न हि तदेव तदानीमेवास्ति नास्ति चेति युज्यते। किंचेदं मणिमन्त्रौषधमिन्द्रजालं कार्येण शिक्षितं यदिदमजातानिरुद्धातिशयमव्यवधानमविदूरस्थानं च तस्यैव तदवस्थेन्द्रियस्य पुंसः कदाचित्प्रत्यक्षं परोक्षं च, येनास्य कदाचित्प्रत्यक्षमुपलम्भनं कदाचिदनुमानं कदाचिदागमः। कार्यान्तरव्यवधिरस्य पारोक्ष्यहेतुरिति चेत्। न, कार्यजातस्य सदातनत्वात्। अथापि स्यात् कार्यान्तराणि पिण्डकपालशर्कराचूर्णकणप्रभृतीनि कुम्भं व्यवदधते, ततः कुम्भस्य पारोक्ष्यं कदाचिदिति। तन्न, तस्य कार्यजातस्य कारणात्मनः सदातनत्वेन सर्वदा व्यवधानेन कुम्भस्यात्यन्तानुपलब्धिप्रसङ्गात्। कादाचित्कत्वे वा कार्यजातस्य न कारणात्मत्वं, नित्यत्वानित्यत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्य भेदकत्वात्। भेदाभेदयोश्च परस्परविरोधेनैकत्र सहासंभव इत्युक्तम्। तस्मात् कारणात्कार्यमेकान्तत एव भिन्नम्। न च भेदे गवाश्ववत् कार्यकारणभावानुपपत्तिरिति सांप्रतम्, अभेदेऽपि कारणरूपवत्तदनुपपत्ते-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

नामबाध्यत्वादित्याशंक्य तन्निरासायोक्तन्यायमतिदिशति—**एतेनेति**। अतिदेशत्वादुपदेशवत्पदादिसंगतिचतुष्टयं फलभेदश्च। चेतनाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किमीश्वरो न द्रव्योपादानं व्यापित्वाद्दिगादिवदित्यादिना तार्किकन्यायेन तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां विरुध्यते न वेति संदेहे पूर्वोत्तराधिकरणयोरुपदेशातिदेशभावेन संबन्धे कारणमाह—**वैदिकस्येति**। कार्यकारणयोरभेदस्याऽऽत्मनः स्वप्रकाशत्वासङ्गत्वयोः सम्यग्दर्शनस्यासहायस्य मुक्तिहेतुतेत्येवमादीनामभ्युपगमात्प्रत्यासन्नत्वम्। परिमाणसमन्वयादिर्गुरुतरस्तर्कः। देवलप्रभृतयः शिष्टाः। केनचिदंशेन कार्यकारणयोरनन्यत्वादिनेति यावत्। अण्वादीत्यादिपदेन स्वभावाभाववादौ गृहीतौ। तर्कनिमित्त आक्षेप इत्ययमर्थः। विमतं कार्यद्रव्यं नेश्वरोपादानकं गुणत्वानधिकरणत्वादीश्वरवत्।ईश्वरो न कार्यद्रव्योपादानं,कार्यद्रव्ये समानजातीयविशेषगुणारम्भकविशेषगुणानधिकरणत्वाद्व्यापित्वाद्वा दिगादिवत्। ब्रह्म चैतन्यं जगत्समवायिकारणविशेषगुणो न भवति, कार्ये समानजातीयविशेषगुणानारम्भकत्वाद्यथा तन्तुगतं शौक्ल्यं न घटसमवायिकारणविशेषगुण इत्येवंविधानुमानविरोधं समन्वयस्य कश्चिच्चोदयेदिति तामेतामाशंकां निराकर्तुमिदं सूत्रमित्याह—**इत्यत इति**। सूत्राक्ष-

न्यायेनातिदिशति ॥ परिगृह्यन्त इति परिग्रहा न परिग्रहा अपरिग्रहाः शिष्टानामपरिग्रहाः-"शिष्टापरिग्रहाः" "एतेन" प्रकृतेन प्रधानकारणवादनिराकरणकारणेन शिष्टैर्मनुव्यासप्रभृतिभिः केनचिदप्यंशेनापरिगृहीता येऽण्वादिकारणवादाः, तेऽपि प्रतिषिद्धतया व्याख्याताः निराकृता वेदितव्याः ॥ तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्य नात्र पुनराशंकितव्यं किञ्चिदस्ति । तुल्यमत्रापि परमगम्भीरस्य जगत्कारणस्य तर्कानवगाह्यत्वं, तर्कस्य चाप्रतिष्ठितत्वमन्यथानुमानेऽप्यविमोक्ष आगमविरोधश्चेत्येवंजातीयकं निराकरणकारणम् ॥१२॥ इति शिष्टापरिग्रहाधिकरणम् ॥ ४॥

रत्नप्रभा ।

भावः । किं निराकरणकारणमिति प्रष्टव्यं नास्तीत्याह-**तुल्यत्वादिति** ॥ कारणमेवाह-**तुल्यमिति** ॥ **यदुक्तं** विभुत्वान्न द्रव्योपादानं ब्रह्मेति, **तत्र** पक्षसाधकत्वेन श्रुतेरुपजीव्यत्वात्तया बाधः । महापरिमाणवत्त्वस्य सर्वसंयोगित्वरूपविभुत्वस्य निर्गुणे ब्रह्मण्यसिद्धेश्चेति द्रष्टव्यम् । अतः समन्वयस्य तार्किकन्यायेन न विरोध इति सिद्धम् ॥ १२ ॥ (४) ॥ अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गादिवादी वेदान्तसमन्वयो

भामती ।

रुक्तत्वात् । अत्यन्तभेदे च कुम्भकुम्भकारयोर्निमित्तकभावस्य दर्शनात् । तस्मादन्यत्वाविशेषेऽपि समवायभेद एवोपादानोपादेयभावनियमहेतुः । यस्याभूत्वा भवतः समवायस्तदुपादेयं, यत्र च समवायस्तदुपादानम् । उपादानत्वं च कारणस्य कार्यादल्पपरिमाणस्य दृष्टं, यथा तन्त्वादीनां पटाद्युपादानानां पटादिभ्यो न्यूनपरिमाणत्वम् । चिदात्मनस्तु परममहत उपादानान्नात्यन्ताल्पपरिमाणमुपादेयं भवितुमर्हति । तस्माद्यत्रेदमल्पतारतम्यं विश्राम्यति यतो न क्षोदीयः संभवति तज्जगतो मूलकारणं परमाणुः । क्षोदीयोऽन्तरानन्त्ये तु मेरुराजसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणत्वप्रसङ्गोऽनन्तावयवत्वादुभयोः । तस्मात् परममहतो ब्रह्मण उपादानादभिन्नमुपादेयं जगत्कार्यमभिदधती श्रुतिः प्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधात्सहस्रसंवत्सरसत्रगतसंवत्सरश्रुतिवत्कथंचिज्जघन्यत्ववृत्त्या व्याख्यायेत्यधिकं शंकमानं प्रति सांख्यदूषणमतिदिशति-**एतेनेति** । सूत्रेण । अस्यार्थः-कारणात् कार्यस्य भेदं 'तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः' इत्यत्र निषेत्स्यामः । अविद्यासमारोपणेन च कार्यस्य न्यूनाधिकभावमप्यप्रयोजकत्वादुपेक्षिष्यामहे । तेन वैशेषिकाद्यभिमतस्य तर्कस्य शुष्कत्वेनाव्यवस्थितेः सूत्रमिदं सांख्यदूषणमतिदिशति । यत्र कथंचिद्वेदानुसारिणी मन्वादिभिः शिष्टैः परिगृहीतस्य सांख्यतर्कस्यैषा गतिस्तत्र परमाण्वादिवादस्यात्यन्तवेदबाह्यस्य मन्वाद्युपेक्षितस्य च कैव कथेति ॥ **केनचिदंशेनेति** । सृष्ट्यादयो हि व्युत्पाद्यास्ते च किंचित्सदसद्वा पूर्वपक्षन्यायोत्प्रेक्षितमप्यु-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

राणि व्याचष्टे-**परिगृह्यन्त इति** । शिष्टापरिग्रहशब्दस्य समासमुक्त्वा वाक्यार्थमाह-**शिष्टैरिति** । अतिदेशेन निराकरणे हेतुमाह-**तुल्यत्वादिति** । पूर्वोक्तानुमानेष्वदूषितेषु कथमिष्टसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह-**नात्रेति** । समन्वयः सप्तम्यर्थः । गुणत्वानधिकरणत्वादित्यत्रानुपादानत्वस्यैवोपाधित्वादीश्वरो द्रव्योपादानवृत्तिद्रव्यत्वावान्तरजातिमानश्रावणविशेषगुणवत्त्वात्पृथिवीवदिति । परमतेन व्यापित्वादेः सत्प्रतिपक्षत्वात्कार्ये समानजातीयगुणान्तरानारम्भकत्वस्यातिलोहितवृश्चिकसमवायिकारणगोमयविशेषगुणश्यामत्वे व्यभिचारात् । विमतमीश्वरोपादानकमुपादानवत्त्वादीश्वरनिष्ठसंयोगवदित्यनुमानान्न प्रकृते समन्वये किंचिदाशंकितव्यमिति भावः । यदुक्तं तुल्यत्वान्निराकरणकारणस्येति तदेव व्यनक्ति-**तुल्यमिति** । वैशेषिकादिपक्षानुसारिचोद्यं सप्तम्यर्थः । तुल्यमत्रापि निराकरणकारणमिति संबन्धः । तदेवं प्रागुक्तं संक्षिपति-**परमगम्भीरस्येत्यादिना** ॥ १२ ॥ (४) ॥ वैशेषिकादितर्कविरोधं समन्वयस्य परिहृत्याध्यक्षादिविरोध-

१ अस्य निराकरणकारणमित्यनेन सम्बन्धः ।

भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत् ॥ १३ ॥ (५) ॥

अन्यथा पुनर्ब्रह्मकारणवादस्तर्कबलेनैवाक्षिप्यते ॥ यद्यपि श्रुतिः प्रमाणं स्वविषये भवति । तथापि प्रमाणान्तरेण विषयापहारेऽन्यपरा भवितुमर्हति ॥ यथा–मन्त्रार्थवादौ ॥ तर्कोऽपि हि स्वविषयादन्यत्राप्रतिष्ठितः स्यात् । यथा–धर्माधर्मयोः ॥ किमतः । यद्येवम्, अत इदमयुक्तं यत्प्रमाणान्तरप्रसिद्धार्थबाधनं श्रुतेः ॥ कथं पुनः प्रमाणान्तरप्रसिद्धोऽर्थः श्रुत्या बाध्यत इति ॥ अत्रोच्यते ॥ प्रसिद्धो ह्ययं भोक्तृभोग्यविभागो लोके,

---

रत्नप्रभा ।

विषयः । स **किं** यन्मिथोऽभिन्नं तन्नाद्वितीयकारणाभिन्नं यथा मृत्तन्तुजौ घटपटाविति तर्कसहितभेदप्रत्यक्षादिना विरुध्यते **न वेति** सन्देहे ब्रह्मणि तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे प्रतिष्ठितत्वाद्विरुध्यत इति पूर्वपक्षयति–**भोक्त्रापत्तेरिति** ॥ विरोधादद्वैतासिद्धिः पूर्वपक्षफलम्, सिद्धान्ते तत्सिद्धिरिति भेदः । अनपेक्षश्रुत्या स्वार्थनिर्णयात् तर्केणाक्षेपो न युक्त इत्युक्तमिति शङ्कते–**यद्यपीति** ॥ मानान्तरायोग्यश्रुत्यर्थे भवत्यनाक्षेपः । यस्त्वद्वितीयब्रह्माभेदाद्भूजलादीनामभेदो ब्रह्मोपादनकत्वश्रुतिविषयः, स "आदित्यो यूपः" इत्यर्थवादवन्मानान्तरयोग्य एवेति द्वैतप्रमाणैरपह्रियत इति समाधत्ते–**तथापीति** ॥ **अन्यपरत्वं** गौणार्थकत्वम् । स्वविषये जगद्भेदे तर्कस्य प्रतिष्ठितत्वात्तेनाक्षेप इत्याह–**तर्कोऽपीति** ॥ तर्कादेर्द्वैते प्रामाण्येऽपि सतः समन्वयविरोधे किमायातमिति शङ्कते–**किमत इति** ॥ पूर्वपक्षी समाधत्ते–**अत इति** ॥ तर्कादेः प्रामाण्याद् द्वैतबाधकत्वं श्रुतेरयुक्तमित्यद्वैतसमन्वयबाधो युक्त इत्यर्थः । इममर्थं शंकापूर्वकं स्पष्टयति–**कथमित्यादिना** ॥ **ननु** भोक्तृभोग्ययोर्मिथ एकत्वं केनोक्तमित्याशंक्य

भामती ।

दाहृत्य व्युत्पाद्यन्त इति केनचिदंशेनेत्युक्तम् । सुगममन्यत् ॥ १२ ॥ (४) ॥ **भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवत्** । स्यादेतत् । अतिगम्भीरजगत्कारणविषयत्वं तर्कस्य नास्ति, केवलागमगम्यमेतदित्युक्तम्, तत्कथं पुनस्तर्कनिमित्त आक्षेप इत्यत आह–**यद्यपि श्रुतिः प्रमाणमिति** । प्रवृत्ता हि श्रुतिरनपेक्षतया स्वतःप्रमाणत्वेन न प्रमाणान्तरमपेक्षते । प्रवर्तमाना पुनः स्फुटतरप्रतिष्ठितप्रामाण्यतर्कविरोधेन मुख्यार्थात्प्रच्याव्य

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

माशंक्य परिहरति–**भोक्त्रापत्तेरिति** । अद्वितीयाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिना विरुध्यते न वेति तस्य तत्त्वावेदकत्वानावेदकत्वाभ्यां संदेहे जगत्कारणे तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वेऽपि जगद्भेदे तस्य प्रतिष्ठितत्वसंभवादद्वैतासिद्धिरित्यभिसंधाय पूर्वपक्षयति–**अन्यथेति** । समन्वयस्याध्यक्षादिविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिसौलभ्यम् । फलं तु पूर्ववत्तर्कशब्दोऽनुमानविषयोऽवधारणमयोगव्यावृत्त्यर्थम् । आम्नायैकगम्ये मानान्तरनिमित्ताक्षेपस्यानवकाशत्वमाशंक्याऽऽह–**यद्यपीति** । निर्णीतार्थश्रुतिविरोधे मानान्तरस्यैवाप्रामाण्यमनिर्णीतार्था तु श्रुतिर्मानान्तरविरोधे सत्युपचरितार्था स्यादित्यर्थः । मानान्तरेण श्रुतेर्विषयापहारे सत्यन्यपरतेत्यत्रोदाहरणमाह–**यथेति** । यत्तु तर्कस्याप्रतिष्ठितत्वान्न श्रुत्यर्थे तन्निमित्तस्याऽऽक्षेपस्य सावकाशत्वमिति तत्राऽऽह–**तर्कोऽपीति** । श्रुतिवदित्यपेरर्थः । तर्कस्य स्वविषये प्रतिष्ठितत्वेऽपि श्रुत्या तुल्यविषयत्वाभावान्न तयोर्विरोधशंकेति शङ्कते–**किमत इति** । श्रुत्या सहैकविषयत्वाभावेऽपि स्वविषयस्थापनेनार्थात्तर्कस्य तद्विरोधे श्रुतिरमानं तदुत्तरकालत्वात्तत्प्रवृत्तेरिति मत्वाऽऽह–**अत इति** । श्रुतेः स्वार्थबोधनोपक्षयादन्यबाधस्यानवकाशत्वान्न विरोधशंकेति पुनः सिद्धान्ती शङ्कते–**कथमिति** । अद्वैतं स्वार्थं बोधयन्त्येव श्रुतिरर्थाद्वैतमपबाधमाना तद्विषयाध्यक्षादिभिर्विरुध्येतेति पूर्ववाद्याह–**उच्यत इति** । तत्राऽऽदावध्यक्षविरोधं श्रुतेरादर्शयति–**प्रसिद्धो हीति** । लौकिकीं प्रसिद्धिमेव

भोक्ता चेतनः शारीरः, भोग्याः शब्दादयो विषया इति ॥ यथा–भोक्ता देवदत्तो भोज्य ओदन इति ॥ तस्य च विभागस्याभावः प्रसज्येत । यदि भोक्ता भोग्यभावमापद्येत भोग्यं वा भोक्तृभावमापद्येत, तयोश्चेतरेतरभावापत्तिः परमकारणाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वात्प्रसज्येत ॥ न चास्य प्रसिद्धस्य विभागस्य बाधनं युक्तम् । यथा त्वद्यत्वे भोक्तृभोग्ययोर्विभागो दृष्टः, तथातीतानागतयोरपि कल्पयितव्यः ॥ तस्मात्प्रसिद्धस्यास्य भोक्तृभोग्यविभागस्याभावप्रसङ्गादयुक्तमिदं ब्रह्मकारणतावधारणमिति चेत्कश्चिच्चोदयेत् ॥ तं प्रति ब्रूयात्, स्याल्लोकवदिति ॥ उपपद्यत एवायमस्मत्पक्षेऽपि विभागः । एवं लोके दृष्टत्वात् ॥ तथाहि–समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनवीचीतरङ्गबुद्बुदादीनामितरेतरविभाग इतरेतरसंश्लेषादिलक्षणश्च व्यवहार उपलभ्यते ॥ न च समुद्रादुदकात्मनोऽनन्यत्वेऽपि तद्विकाराणां फेनतरङ्गादीनामितरेतरभावापत्तिर्भवति॥

रत्नप्रभा ।

श्रुतार्थापत्त्येत्याह–**तयोश्चेति** ॥ तयोरेकब्रह्माभेदश्रवणादेकत्वं कल्प्यते । एकस्मादभिन्नयोर्भेदे एकस्यापि भेदापत्तेः । ततश्च भेदो बाध्येतेत्यर्थः ॥ इष्टापत्तिं वारयति–**न चास्येति** ॥ श्रुतेर्गौणार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशद्वैतमानबाधो न युक्त इत्यर्थः । **ननु** विभागस्याधुनिकत्वादनाद्यद्वैतश्रुत्या बाध इत्यत आह–**यथेति** ॥ अतीतानागतकालौ, भोक्त्रादिविभागाश्रयौ, कालत्वाद्, वर्तमानकालवदित्यनुमानाद्विभागोऽनाद्यनन्त इत्यर्थः । एवं प्राप्ते परिणामदृष्टान्तेनापाततः सिद्धान्तमाह–**स्याल्लोकवदिति** ॥ दृष्टान्तेऽपि कथमेकसमुद्राभिन्नानां परिणामानां मिथो भेदः, कथं वा तेषां भेदे सत्येकस्मादभिन्नत्वमित्याशंक्य न हि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायेनाह–**न चेति** ॥ एवं भोक्तृभोग्ययोर्मिथो भेदो ब्रह्माभेदश्चेत्याह–

भामती ।

जघन्यवृत्तितां नीयते, यथा मन्त्रार्थवादावित्यर्थः । अतिरोहितार्थं भाष्यम् । **यथा त्वद्यत्व इति** । यद्यतीतानागतयोः सर्गयोरेव विभागो न भवेत् ततस्तदेवाद्यतनस्य विभागस्य बाधकं स्यात्, स्वप्नदर्शनस्येव जाग्रद्दर्शनम् । न त्वेतदस्ति । अबाधिताद्यतनदर्शनेन तयोरपि तथात्वानुमानादित्यर्थः । इमां शङ्कामापाततोऽविचारितलोकसिद्धदृष्टान्तोपदर्शनमात्रेण निराकरोति सूत्रकारः–**स्याल्लोकवत्** ॥१३॥(९)॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दृष्टान्तद्वारेणाभिनयति–**भोक्तेति** । प्रसिद्धो विभागस्तथैवाऽऽस्तां श्रुतिश्च स्वार्थं बोधयिष्यति का हानिरित्याशंक्याऽऽह–**तस्य चेति** । भोक्तृभोग्ययोरेकता नास्माभिरुक्तेत्याशंक्याऽऽह–**तयोश्चेति** । अस्तु तर्हि श्रुत्याऽद्वैतं बोधयन्त्याबाधोऽस्येति नेत्याह–**न चेति** । श्रुतेरुपचरितार्थत्वेन सावकाशत्वान्निरवकाशं प्रत्यक्षं बलवदिति भावः । अनुमानविरोधमधुना श्रुतेरुपन्यस्यति–**यथेति** । विमतौ भोक्तृभोग्यविभागव्यवहारवन्तौ कालत्वाद्वर्तमानकालवत् । यद्वा विमतो विभागोऽबाधितो विभागत्वादिदानीन्तनविभागवदित्यर्थः । उक्ताध्यक्षानुमानविरोधादसिद्धिः समन्वयस्येत्युपसंहरति–**तस्मादिति** । तामिमामाशङ्कामापाततो लोकसिद्धदृष्टान्तावष्टम्भेन प्रत्याचष्टे–**तं प्रतीति** । सूत्रावयवं व्याकरोति–**उपपद्यत इति** । लोके दृष्टत्वमेव स्फुटयति–**तथा हीति** । इतरेतरसंश्लेषादीत्यादिशब्देन विश्लेषपरिमाणविशेषादि गृह्यते । ननु फेनादीनां समुद्रादभेदे परस्परभावापत्तेर्नेतरेतरविभागादि संभवति । न खल्वेकस्मादभिन्नानां मिथोभिन्नत्वमेकस्यैवोपपद्यते तत्राऽऽह–**न चेति** । फेनादीनां मिथोभिन्नत्वेनैकस्मादभिन्नत्वमन्यथा समुद्रस्यापि तदभेदेन भेदप्र-

न च तेषामितरेतरभावानापत्तावपि समुद्रात्मनोऽन्यत्वं भवति । एवमिहापि ॥ न च भोक्तृभोग्ययोरितरेतरभावापत्तिः ॥ न च परस्माद्ब्रह्मणोऽन्यत्वं भविष्यति । यद्यपि भोक्ता न ब्रह्मणो विकारः "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशद्" [तै० अ०२।६] इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य कार्यानुप्रवेशेन भोक्तृत्वश्रवणात् । तथापि कार्यमनुप्रविष्टस्यास्ति कार्योपाधिनिमित्तो विभागः, आकाशस्येव घटाद्युपाधिनिमित्त इत्यतः परमकारणाद्ब्रह्मणोनन्यत्वेऽप्युपपन्नो भोक्तृभोग्यलक्षणो विभागः समुद्रतरङ्गादिन्यायेनेत्युक्तम् ॥ १३ ॥ इति भोक्त्रापत्त्याधिकरणम् ॥ ५ ॥

तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः ॥ १४ ॥ (६) ॥

अभ्युपगम्य चेमं व्यावहारिकं भोक्तृभोग्यलक्षणं विभागं स्याल्लोकवदिति

रत्नप्रभा ।

एवमिहेति ॥ जीवस्य ब्रह्मविकारत्वाभावाद्दृष्टान्तवैषम्यमिति शङ्कते—**यद्यपीति** ॥ औपाधिकं जन्मास्तीति तरङ्गादिसाम्यमाह—**तथापीति** ॥ **विभागः** जन्म **यद्वा** तथापीतिशब्देनैवोक्तः परिहारः । **ननु** भोक्तुः प्रतिदेहं विभागः कथमित्यत आह—**कार्यमनुप्रविष्टस्येति** ॥ औपाधिकविभागे फलितमुपसंहरति—**इत्यत इति** ॥ एकब्रह्माभिन्नत्वेऽपि भोक्त्रादेस्तरङ्गादिवद्भेदाङ्गीकारान्नद्वैतमानेनाद्वैतसमन्वयस्य विरोध इत्यर्थः ॥ १३ ॥ (५) ॥ पूर्वस्मिन्नेव पूर्वपक्षे विवर्तवादेन मुख्यं समाधानमाह—**तदनन्यत्वमिति** ॥ **समानविषयत्वं** सङ्गतिं वदन्नुभयोः परिहारयोः परिणामविवर्ताश्रयत्वेनार्थभेदमाह—**अभ्युपगम्येति** ॥ प्रत्यक्षादीनामौत्सर्गिकप्रामाण्यमंगीकृत्य स्थूलबुद्धिसमाधानार्थं परिणामदृष्टान्तेन भेदाभेदावुक्तौ सम्प्रत्यङ्गीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात् प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे स्थाप्यते । तथा च मिथ्याद्वैतग्राहिप्रमाणैरद्वैतश्रुतेर्न बाधः । एकस्यां रज्ज्वां दण्डस्रगादिद्वैतदर्शनादित्ययं मुख्यः परिहार इति भावः । एवम-

भामती ।

परिहाररहस्यमाह—**तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः** । पूर्वस्मादविरोधादस्य विशेषाभिधानोपक्रमस्य विभागमाह—**अभ्युपगम्य चेममिति** । स्यादेतत् । यदि कारणात् परमार्थभूतादनन्यत्वमाकाशादेः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सङ्गादित्याशंक्याऽऽह—**न च तेषामिति** । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । इहेति ब्रह्मवादोक्तिः । फेनादीनां समुद्रकार्यत्वात्तदभेदेऽपि जीवानां ब्रह्माकार्यतया तदभेदायोगादस्ति वैलक्षण्यमित्याशंक्याऽऽह—**यद्यपीति** । तर्हि जीवब्रह्मणोरत्यन्ताभेदाद्भोक्तृविभागाभावाद्भोग्यस्यापि प्रतिनियमासिद्धेर्विभागावगाहिप्रमाणविरोधतादवस्थ्यमित्याशंक्याऽऽह—**तथाऽपीति** । दार्ष्टान्तिकमुपसंहरति—**इत्यत इति** । समुद्रतरङ्गादिन्यायेन समुद्रादभेदेऽपि फेनतरङ्गादीनां मिथोभेददृष्टान्तेनेत्यर्थः । विभागोपपत्तौ तद्विषयाध्यक्षादेरविरुद्धतेति युक्तमेव जगतो ब्रह्मकारणत्वमुक्तमित्यधिकरणार्थं निगमयति—**उक्तमिति** ॥ १३ ॥ (५) ॥ परिणामवादमवलम्ब्याऽऽपाततो विरोधं समाधाय विवर्तवादमाश्रित्य परमसमाधानमाह—**तदनन्यत्वमिति** । अद्वितीयब्रह्मणो जगत्सर्गवादिनः समन्वयस्य पूर्ववद्भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधसंदेहे पूर्वाधिकरणेऽपि भेदग्राहिमानाविरोधोपपादनात्पुनरुक्तिमाशंक्य संगतिं वदन्नगतार्थत्वमाह- **अभ्युपगम्येति** । अङ्गीकृत्य हि भेदग्राहिप्रमाणस्य प्रामाण्यं भेदाभेदयो रूपभेदेन विरोधः समाहितः । संप्रति स्वीकृतं प्रामाण्यं तत्त्वावेदकत्वात्प्रच्याव्य व्यावहारिकत्वे व्यवस्थाप्यते । तथा च विषयभेदादपौनरुक्त्यम् । संगतिफले तु पूर्ववदिति भावः । यथोक्तविभागस्य वस्तुतोऽसत्त्वे हेतुत्वेन तदन-

परिहारोऽभिहितः, न त्वयं विभागः परमार्थतोऽस्ति । यस्मात्तयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमवगम्यते । कार्यमाकाशादिकं बहुप्रपञ्चं जगत ॥ कारणं-परं ब्रह्म ॥ तस्मात्कारणात्परमार्थतः (अनन्यत्वं) व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यते ॥ कुतः ॥ "आरम्भणशब्दादिभ्यः" । आरम्भणशब्दस्तावदेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय दृष्टान्तापेक्षायामुच्यते-"यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" [छां० ६ । ४ । १] इति, एतदुक्तं भवति ॥ एकेन मृत्पिण्डेन परमार्थतो मृदात्मना विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं घटशरावोदश्चनादिकं मृदात्मत्वाविशेषाद्विज्ञातं भवेत् । यतो वाचार-

रत्नप्रभा ।

द्वैतसमन्वयस्याविरोधार्थं द्वैतस्य मिथ्यात्वं साधयति-**यस्मात्तयोरिति** ॥ स्वरूपैक्ये कार्यकारणत्वव्याघात इत्यत आह-**व्यतिरेकेणेति** ॥ कारणात् पृथक् सत्त्वशून्यत्वं कार्यस्य साध्यते । नैक्यमित्यर्थः । वागारम्यं नाममात्रं विकारो, न कारणात् पृथग् अस्तीत्येवकारार्थ इति श्रुतिं योजयति-**एतदुक्तमिति** ॥

भामती ।

प्रपञ्चस्य कार्यस्य कुतस्तर्हि न वैशेषिकाद्युक्तदोषप्रपञ्चावतार इत्यत आह-**व्यतिरेकेणाभावः कार्यस्यावगम्यत इति** । न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः, किंतु भेदं व्यासेधामः, ततश्च नाभेदाश्रयदोषप्रसङ्गः । किंत्वभेदं व्यासेधद्भिर्वैशेषिकादिभिरस्मासु साहायकमेवाचरितं भवति । भेदनिषेधहेतुं व्याचष्टे-**आरम्भणशब्दस्तावदिति** । एवं हि ब्रह्मविज्ञानेन सर्वं जगत्तत्त्वतो ज्ञायेत यदि ब्रह्मैव तत्त्वं जगतो भवेत् । यथा रज्ज्वां ज्ञातायां भुजङ्गतत्त्वं ज्ञातं भवति । सा हि तस्य तत्त्वम् । तत्त्वज्ञानं च ज्ञानमतोऽन्यन्मिथ्याज्ञानमज्ञानमेव । अत्रैव वैदिको दृष्टान्तः--**यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेनेति** । स्यादेतत् । मृदि ज्ञातायां कथं मृन्मयं घटादि ज्ञातं भवति । न हि तन्मृदात्मकमित्युपपादितमधस्तात् तस्मात्तत्त्वतो भिन्नम् । न चान्यस्मिन्विज्ञातेऽन्यद्विज्ञातं भवतीत्यत आह श्रुतिः-'वाचारम्भणं विकारो नामधेयम्' । वाचया केवलमारभ्यते विकारजातं, न तु तत्त्वतोऽस्ति, यतो नामधेयमात्रमेतत् । यथा पुरुषस्य चैतन्यमिति राहोः शिर इति विकल्पमात्रम् । यथाहुर्विकल्पविदः-'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्पः' इति । तथा चावस्तुतयानृतं विकारजातं, मृत्तिकेत्येव सत्यम् । तस्माद्घटशरावोदञ्चनादीनां तत्त्वं मृदेव, तेन मृदि

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यत्वमिति सूत्रावयवं विभजते-**यस्मादिति** । कार्ये विप्रतिपत्तिनिरासार्थं विशिनष्टि- **कार्यमिति** । कारणेऽपि विप्रतिपत्तिं निराकर्तुं विशेषमादत्ते-**कारणमिति** । कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्युक्ते मिथोऽनन्यत्वं शंकितं व्यावर्तयति-**तस्मादिति** । ननु कार्यप्रपञ्चस्य भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यतामिच्छन्कारणात्परमार्थतोऽनन्यत्वं व्याचक्षाणः स्वोक्तिविरोधं कथं नाधिगच्छति तत्राऽऽह-**व्यतिरेकेणेति** । यस्मादेवमवगम्यते तस्मात्परमार्थतो विभागो नास्तीति तद्ग्राहिमानं व्यावहारिकमानत्वात्तात्त्विकमानस्य समन्वयस्याविरोधीत्यर्थः । कार्यस्य कारणातिरेकेणाभावे हेतुं पृच्छति-**कुत इति** । बुभुत्सितहेतुविषयं सूत्रभागमवतारयति-**आरम्भणेति** । तत्र भेदनिषेधहेतुमारम्भणशब्दं व्याकरोति-**आरम्भणशब्दस्तावदिति** । घटादिविषयत्वादेष शब्दो जगद्विषयो न भवति तत्कथं जगतो मिथ्यात्वं तेन सिध्यतीत्याशंक्य जगतो मिथ्यात्वसाधनार्थमादिष्टदृष्टान्तनिविष्टं वाचारम्भणत्वं दार्ष्टान्तिकेऽपि साम्यार्थमास्थेयमित्यभिप्रेत्याऽऽह--**एतदुक्तमिति** । परमार्थतो विज्ञातमिति संबन्धः । कथमन्यस्मिन्विदितेऽन्यद्विज्ञातं स्यादित्याशंक्याऽऽह-**यत इति** । कारणमपि विकारवदनृतमेव शब्दमात्रत्वाविशेषादित्याशं-

म्भणं विकारो नामधेयं वाचैव केवलमस्तीत्यारभ्यते, विकारः घटः शराव उदञ्चनं चेति । न तु वस्तुवृत्तेन विकारो नाम कश्चिदस्ति ॥ नामधेयमात्रं ह्येतदनृतम् । मृत्तिकेत्येव सत्यमिति । एष ब्रह्मणो दृष्टान्त आम्नातः ॥ तत्र श्रुताद्वाचारम्भणशब्दाद्दार्ष्टान्तिकेऽपि ब्रह्मव्यतिरेकेण कार्यजातस्याभाव इति गम्यते॥ पुनश्च तेजोऽबन्नानां ब्रह्मकार्यतामुक्त्वा तेजोऽबन्नकार्याणां तेजोऽबन्नव्यतिरेकेणाभावं ब्रवीति–"अपागादग्नेरग्नित्वं वाचारम्भणं विकारो नामधेयं त्रीणि रूपाणीत्येव सत्यम्" [छां० ६। ४। १] इत्यादिना। आरम्भणशब्दादिभ्य इत्यादिशब्दाद् "ऐतदात्म्यमिदꣳ सर्वं, तत्सत्यं, स आत्मा, तत्त्वमसि" [छां० ६। ८। ७०१६] "इदꣳ सर्वं यदयमात्मा" [बृ० २। ४। ६] "ब्रह्मैवेदꣳ सर्वम्" [मुण्ड० २। २। ११] "आत्मैवेदꣳ सर्वम्" [छां० ७। २५। २] "नेह नानास्ति किञ्चन" [बृ० ४। ४। २५] इत्येवमाद्यप्यात्मैकत्वप्रतिपादनपरं वचनजातमुदाहर्तव्यम् । न चान्यथा एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं सम्पद्यते । तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानां महाकाशानन्यत्वं, यथा च मृगतृष्णिको-

रत्नप्रभा ।

आरम्भणशब्दार्थान्तरमाह–**पुनश्चेति** ॥ **अपागादग्नित्वम्** अपगतं कारणमात्रत्वात्, **त्रीणि** तेजोऽबन्नानां **रूपाणि** रूपतन्मात्रात्मकानि **सत्यं** तेषामपि सन्मात्रत्वात्, सदेव शिष्यत इत्यभिप्रायः। जीवजगतोर्ब्रह्मान्यत्वे प्रतिज्ञाबाध इत्याह–**न चान्यथेति** ॥ तयोरनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तावाह–**तस्माद्यथेति** ॥ प्रतिज्ञाबलादित्यर्थः । **दृष्टं** प्रातीतिकं **नष्टम्** अनित्यं यत्स्वरूपं तद्रूपेण

भामती ।

ज्ञातायां येषां सर्वेषामेव तत्त्वं ज्ञातं भवति । तदिदमुक्तम्–**न चान्यथैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं संपद्यत इति** । निदर्शनान्तरद्वयं दर्शयन्नुपसंहरति–**तस्माद्यथा घटकरकाद्याकाशानामिति** । ये हि दृष्टनष्टस्वरूपा न ते वस्तुसन्तो यथा मृगतृष्णिकोदकादयः, तथा च सर्वं विकारजातं, तस्मादवस्तु सत् । तथाहि यदस्ति तदस्त्येव, यथा चिदात्मा । न ह्यसौ कदाचित् क्वचित् कथंचिद्वास्ति । किंतु सर्वदा सर्वत्र सर्वथास्त्येव, न नास्ति । न चैवं विकारजातं, तस्य कदाचित् कथंचित् कुत्रचिदवस्थानात् । तथाहि–सत्स्वभावं चेद्विकारजातं, कथं कदाचिदसत् । असत्स्वभावं चेत् कथं कदाचित् सत् । सदसतोरेकत्वविरोधात् । न हि रूपं कदाचित् क्वचित् कथंचिद्वा गन्धो भवति । अथ तस्य सदसत्त्वे धर्मौ, ते च स्वकारणाधीनजन्मतया कदाचिदेव भवतः, तर्हि विकारजातं दण्डायमानं सदातनमिति न

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

क्याऽऽह–**मृत्तिकेति** । एवशब्देनेतिशब्दः संबध्यते । तथाऽपि ब्रह्मणि किमायातं तत्राऽऽह–**एष इति** । दृष्टान्तस्य कारणातिरिक्तकार्याभावविषयत्वेऽपि दार्ष्टान्तिकस्य नैवमित्याशङ्क्य फलितमाह–**तत्रेति** । संनिहितो दृष्टान्तः सप्तम्यर्थः । प्रकारान्तरेणाऽऽरम्भणशब्दं व्याचष्टे–**पुनश्चेति** । दृष्टान्तवशाद्दार्ष्टान्तिके ब्रह्मातिरेकिकार्याभावप्रतिपत्त्यनन्तरं चेत्यर्थः । ब्रह्मकार्याणां मिथ्यात्वं तत्कार्याणां मिथ्यात्वोक्त्याऽपि दर्शितमिति भावः । आदिशब्दं व्याख्याति–**आरम्भणेति** । एवमादीत्यादिशब्दात्तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यादि गृहीतम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानुपपत्तिरपि भेदाभावे मानतया सौत्रेणाऽऽदिशब्देन गृहीतेत्याह–**न चेति** । यदि जगतो ब्रह्मैव तत्त्वं तदा तज्ज्ञानेन तत्त्वतो ज्ञायेत यथा रज्जुतत्त्वज्ञानेन भुजंगादितत्त्वम् । तत्त्वज्ञानमेव च ज्ञानं ततोऽन्यस्य मिथ्याज्ञानत्वेनाज्ञानत्वादिति भावः । सिद्धान्तमुपसंहरति–**तस्मादिति** । जीवप्रपञ्चयोर्ब्रह्मणोऽनन्यत्वे क्रमेण दृष्टान्तद्वयम् । तेषामूष-

दकादीनामूषरादिभ्योऽनन्यत्वम् । दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वरूपेण त्वनुपाख्यत्वाद्, एवमस्य भोग्यभोक्त्रादिप्रपञ्चजातस्य ब्रह्मव्यतिरेकेणाभाव इति द्रष्टव्यम् ॥ नन्वनेकात्मकं ब्रह्म । यथा-वृक्षोऽनेकशाखः, एवमनेकशक्तिप्रवृत्तियुक्तं ब्रह्म । अत एकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमेव । यथा-वृक्ष इत्येकत्वं, शाखा इति च नानात्वम् । यथा च समुद्रात्मनैकत्वं, फेनतरङ्गाद्यात्मना नानात्वम् । यथा च मृदात्मनैकत्वं, घटशरावाद्यात्मना नानात्वम् । तत्र एकत्वांशेन ज्ञानान्मोक्षव्यवहारः

रत्नप्रभा।

अनुपाख्यत्वात् सत्तास्फूर्तिशून्यत्वादनन्यत्वमिति **सम्बन्धः**। शुद्धाद्वैतं स्वमतमुक्त्वा भेदाभेदमतमुत्थापयति-**नन्विति** ॥ अनेकाभिः शक्तिभिः तदधीनप्रवृत्तिभिः । परिणामैर्युक्तमित्यर्थः । भेदाभेदमते सर्व-

भामती ।

विकारः कस्यचित् । अथासत्त्वसमये तन्नास्ति, कस्य तर्हि धर्मोऽसत्त्वम् । न हि धर्मिण्यप्रत्युत्पन्ने तद्धर्मोऽसत्त्वं प्रत्युत्पन्नमुपपद्यते । अथास्य न धर्मः किंत्वर्थान्तरमसत्त्वम् । किमायातं भावस्य । न हि घटे जाते पटस्य किंचिद्भवति । असत्त्वं भावविरोधीति चेत् । न । अकिंचित्करस्य तत्त्वानुपपत्तेः । किंचित्करत्वे वा तत्राप्यसत्त्वेन तदनुयोगसंभवात् । अथास्यासत्त्वं नाम किंचिन्न जायते किंतु स एव न भवति । यथाहुः-'न तस्य किंचिद्भवति न भवत्येव केवलम्' इति । अथैष प्रसज्यप्रतिषेधो निरुच्यतां, किं तत्स्वभावो भाव उत भावस्वभावः स इति । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे भावानां तत्स्वभावतया तुच्छतया जगच्छून्यं प्रसज्येत । तथा च भावानुभवाभावः । उत्तरस्मिंस्तु सर्वभावनित्यतया नाभावव्यवहारः स्यात् । कल्पनामात्रनिमित्तत्वेऽपि निषेधस्य भावनित्यतापत्तिस्तदवस्थैव । तस्माद्भिन्नमस्ति कारणाद्विकारजातं न वस्तु सत् । अतो विकारजातमनिर्वचनीयमनृतम् । तदनेन प्रमाणेन सिद्धमनृतत्वं विकारजातस्य कारणस्य निर्वाच्यतया सत्त्वं 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इत्यादिना प्रबन्धेन दृष्टान्ततयानुवदति श्रुतिः । 'यत्र लौकिकपरीक्षकाणां बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः' इति चाक्षपादसूत्रं प्रमाणसिद्धो दृष्टान्त इत्येतत्परं, न पुनर्लोकसिद्धत्वमत्र विवक्षितम्, अन्यथा तेषां परमाण्वादिर्न दृष्टान्तः स्यात् । न हि परमाण्वादिर्नैसर्गिकवैनयिकबुद्ध्यतिशयरहितानां लौकिकानां सिद्ध इति । संप्रत्यनेकान्तवादिनमुत्थापयति-**नन्वनेकात्मकमिति** । अनेकाभिः शक्तिभिर्याः प्रवृत्तयो नानाकार्यसृष्टयस्तद्युक्तं ब्रह्मैकं नाना चेति । किमतो यद्येवमित्यत आह-**तत्रैकत्वांशेनेति** । यदि पुनरेकत्वमेव वस्तुसद्भवेत् ततो नानात्वाभावाद्वैदिकः कर्मकाण्डा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

रादिभ्योऽनन्यत्वे हेतुमाह-**दृष्टेति** । कदाचिद्दृष्टं पुनर्नष्टमनित्यमिति यावत् । तत्स्वभावत्वान्मृगतृष्णिकोदकादीनामूषरादिभ्यो भेदेन नास्तित्वम् । विमतमधिष्ठानातिरिक्तसत्ताशून्यं सावधित्वाच्चिदात्मवदिति व्यतिरेकानुमानादित्यर्थः । दृष्टग्रहणसूचितं प्रतीतिकालेऽपि सत्ताराहित्यं तत्रैव हेत्वन्तरमाह-**स्वरूपेणेति** । एकत्वैकान्ताभ्युपगमे द्वैतग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधान्नाद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयसिद्धिरिति पूर्वपक्षयन्ननेकान्तवादमुत्थापयति-**नन्विति** । एकस्यानेकात्मकत्वं विप्रतिषिद्धमित्याशंक्याऽऽह-**यथेति** । अनेकाभिः शक्तिभिश्चिद्रूपाभिस्तदधीनप्रवृत्तिभिश्च युक्तमिति यावत् । एकस्यानेकात्मकत्वे संभाविते फलितमाह-**अत इति** । उभयसत्यत्वमपि वृक्षदृष्टान्ते दृष्टमित्याह-**यथेति** । प्रतिपत्तिदार्ढ्यार्थमुदाहरणान्तरमाह-**यथा चेति** । अंशांशिभावेन जीवब्रह्मणोर्भिन्नाभिन्नत्वे दृष्टान्तावुक्त्वा कार्यकारणात्मना जगद्ब्रह्मणोरन्यथात्वे दृष्टान्तमाह-**यथा चेति** । दृष्टान्तसामर्थ्यादुक्तार्थसंभावनायामपि मानं विना निर्धारणासिद्धिरित्याशंक्य व्यवस्थानुपपत्तिं प्रमाणयति-**तत्रेति** । विशिष्टदृष्टान्तप्रदर्शनानुपपत्तिरपि प्रकृतेऽर्थे प्रमाण-

सेत्स्यति । नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयौ लौकिकवैदिकव्यवहारौ सेत्स्यत इति ॥ एवं च मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति ॥ नैवं स्यात् ॥ मृत्तिकेत्येव सत्यमिति प्रकृतिमात्रस्य दृष्टान्ते सत्यत्वावधारणात् । वाचारम्भशब्देन च विकारजातस्यानृतत्वाभिधानात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि "ऐतदात्म्यमिदꣳ सर्वं, तत्सत्यम्" [छां० ६ । ८ । ७] इति च परमकारणस्यैवैकस्य सत्यत्वावधारणात् । "स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छां० ६ । ८ । ७–१६] इति च शारीरस्य ब्रह्मभावोपदेशात् । स्वयं प्रसिद्धं ह्येतच्छारीरस्य ब्रह्मात्मत्वमुपदिश्यते, न यत्नान्तरप्रसाध्यम् । अतश्चेदं शास्त्रीयं ब्रह्मात्मत्वमभ्युपगम्यमानं स्वा-

---

रत्नप्रभा ।

व्यवस्थासिद्धिः । अत्यन्ताभेदे द्वैतमानबाध इत्यभिमानः । दूषयति—**नैवं स्यादिति** ॥ एवकारवाचारम्भणशब्दाभ्यां विकारसत्तानिषेधात् परिणामवादः श्रुतिबाह्य इत्यर्थः । **किञ्च** संसारस्य सत्यत्वे तद्विशिष्टस्य जीवस्य ब्रह्मैक्योपदेशो न स्याद् । विरोधादित्याह—**स आत्मेति** ॥ एकत्वं ज्ञानकर्मसमुच्चयसाध्यमित्युपदेशार्थमित्याशंक्यासीति पदविरोधान्मैवमित्याह—**स्वयमिति** ॥ अतस्तत्त्वज्ञानबाध्यत्वात् संसारित्वं मिथ्येत्याह—**अतश्चेति** ॥ स्वतस्सिद्धोपदेशादित्यर्थः । **यदुक्तं** व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति । **तत्**

भामती ।

श्रयो लौकिकश्च व्यवहारः समस्त एवोच्छिद्येत । ब्रह्मगोचराश्च श्रवणमननादयः सर्वे दत्तजलाञ्जलयः प्रसज्येरन् । एवं चानेकात्मकत्वे ब्रह्मणो मृदादिदृष्टान्ता अनुरूपा भविष्यन्तीति। तमिममनेकान्तवादं दूषयति—**नैवं स्यादिति ।** इदं तावदत्र वक्तव्यम्, मृदात्मनैकत्वं घटशरावाद्यात्मना नानात्वमिति वदतः कार्यकारणयोः परस्परं किमभेदोऽभिमतः, आहो भेदः, उत भेदाभेदाविति । तत्राभेद ऐकान्तिके मृदात्मनेति च घटशरावाद्यात्मनेति चोल्लेखद्वयं नियमश्च नोपपद्यते । भेदे चोल्लेखद्वयनियमावुपपन्नौ, आत्मनेति त्वसमञ्जसम् । न ह्यन्यस्यान्य आत्मा भवति । न चानेकान्तवादः । भेदाभेदकल्पे तूल्लेखद्वयं भवेदपि । नियमस्त्वयुक्तः । न हि धर्मिणोः कार्यकारणयोः संकरे तद्धर्मावेकत्वनानात्वे न संकीर्येत इति संभवति । ततश्च मृदात्मनैकत्वं यावद्भवति तावद्घटशरावाद्यात्मनापि स्यात् । एवं घटशरावाद्यात्मना नानात्वं यावद्भवति तावन्मृदात्मना नानात्वं भवेत् । सोऽयं नियमः कार्यकारणयोरैकान्तिकं भेदमुपकल्पयति, अनिर्वचनीयतां वा कार्यस्य । पराक्रान्तं चास्माभिः प्रथमाध्याये तत् । आस्तां तावत् । तदेतद्युक्तिनिराकृतमनुवदन्तीं श्रुतिमुदाहरति—**मृत्तिकेत्येव सत्यमिति ।** स्यादेतत् । न ब्रह्मणो जीवभावः काल्पनिकः, किंतु भाविकः । अंशो हि सः, तस्य कर्मसहितेन ज्ञानेन ब्रह्मभाव आधीयत इत्यत आह—**स्वयं प्रसिद्धं हीति ।** स्वाभाविकस्यानादेरिति । यदुक्तं नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मित्याह—**एवं चेति ।** जीवजगतोर्ब्रह्मणो भिन्नाभिन्नत्वे प्रत्यक्षाद्यविरोधेऽपि केवलभेदे तद्विरोधः स्यादेवेति प्राप्तभेदाभेदवादं दूषयति—**नैवमिति ।** यदुक्तमेकत्वं नानात्वं चोभयमपि सत्यमिति तत्राऽऽह—**मृत्तिकेति ।** न केवलमेवकारसामर्थ्याद्विकारानृतत्वं किंतु वाचारम्भणश्रुतेश्चेत्याह—**वाचारम्भणेति ।** तथाऽपि कथमाकाशादिविकारवैतथ्यं दार्ष्टान्तिके पूर्वोक्तावधारणादेरभावादित्याशंक्य तत्रापि दृष्टान्तनिविष्टार्थानुशक्तेर्मैवमित्याह—**दार्ष्टान्तिकेऽपीति ।** किंच, कार्यप्रपञ्चस्यापि ब्रह्मवत्सत्यत्वे तद्विशिष्टजीवस्य तद्भावोपदेशासिद्धिरित्याह—**स आत्मेति ।** जीवस्य ब्रह्मैक्यं ध्यानादिसाध्यमभिसंधायोपदेशो भविष्यतीत्याशंक्याह—**स्वयमिति ।** जीवब्रह्मणोः संसारित्वासंसारित्वेन विरुद्धत्वादैक्यायोगात्तत्त्वं भविष्यतीति वाक्यविपरिणामः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**अतश्चेति ।** उपदेशवशादित्येतत् । स्वाभाविकस्यानाद्यविद्याकृतस्येति

भाविकस्य शारीरात्मत्वस्य बाधकं सम्पद्यते, रज्ज्वादिबुद्धय इव सर्पादिबुद्धीनाम् ॥ बाधिते च शारीरात्मत्वे तदाश्रयः समस्तः स्वाभाविको व्यवहारो बाधितो भवति । यत्प्रसिद्धये नानात्वांशोऽपरो ब्रह्मणः कल्प्येत ॥ दर्शयति च—"यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्" [बृ० २ । ४ । १३] इत्यादिना ब्रह्मात्मत्वदर्शिनं प्रति समस्तस्य क्रियाकारकफललक्षणस्य व्यवहारस्याभावम् ॥ न चायं व्यवहाराभावोऽवस्थाविशेषनिबद्धोऽभिधीयत इति युक्तं वक्तुम् ॥ "तत्त्वमसि" [छां० ६ । ८ । ७-१६] इति ब्रह्मात्मभावस्यानवस्थाविशेषनिबन्धनत्वात् ॥ तस्करदृष्टान्तेन चानृताभिसन्धस्य बन्धनं सत्याभिसन्धस्य मोक्षं दर्शयन्नेकत्वमेवैकं पारमार्थिकं दर्शयति । मिथ्याज्ञानविजृम्भितं च नाना-

---

रत्नप्रभा ।

किं ज्ञानादूर्ध्वं व्यवहारार्थं प्राग्वा ? नाद्य इत्याह—बाधिते चेति ॥ स्वभावोऽत्राविद्या, तया कृतः स्वाभाविकः । ज्ञानादूर्ध्वं प्रमातृत्वादिव्यवहारस्याभावान्नानात्वं न कल्प्यमित्यर्थः न द्वितीयः—ज्ञानात् प्राक् कल्पितनानात्वेन व्यवहारोपपत्तौ नानात्वस्य सत्यत्वासिद्धेः । यत्तु प्रमातृत्वादिव्यवहारः सत्य एव मोक्षावस्थायां निवर्तत इति तन्नेत्याह—न चायमिति ॥ संसारसत्यत्वे तदवस्थायां जीवस्य ब्रह्मत्वं न स्यात् । भेदाभेदयोरेकदैकत्र विरोधात् । अतोऽसंसारिब्रह्माभेदस्य सदातनत्वावगमात् संसारोऽपि मिथ्यैवेत्यर्थः । किञ्च यथा लोके कश्चित् तस्करबुद्ध्या भटैर्गृहीतोऽनृतवादी चेत्तप्तपरशुं गृह्णाति । स दह्यते बध्यते च, तथा नानात्ववादी बध्यते । सत्यवादी चेन्न दह्यते मुच्यते च, तथैतदात्म्यमिदं सर्वमित्येकत्वदर्शी मुच्यत इति श्रुतदृष्टान्तेनैकत्वं सत्यं, नानात्वं मिथ्येत्याह—तस्करेति ॥

भामती ।

सेत्स्यतीति, तत्राह—बाधिते चेति । यावदबाधं हि सर्वोऽयं व्यवहारः स्वप्नदशायामिव तदुपदर्शितपदार्थजातव्यवहारः । स च यथा जाग्रदवस्थायां बाधकान्निवर्तते एवं तत्त्वमस्यादिवाक्यपरिभावनाभ्यासपरिपाकभुवा शारीरस्य ब्रह्मात्मभावसाक्षात्कारेण बाधकेन निवर्तते । स्यादेतत् । 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत् केन कं पश्येत्' इत्यादिना मिथ्याज्ञानाधीनो व्यवहारः क्रियाकारकादिलक्षणः सम्यग्ज्ञानेनापनीयत इति न ब्रूते किंत्ववस्थाभेदाश्रयो व्यवहारोऽवस्थान्तरप्राप्त्या निवर्तते, यथा बालकस्य कामचारवादभक्षतोपनयनप्राप्तौ निवर्तते । न च तावतासौ मिथ्याज्ञाननिबन्धनो भवत्येवमत्रापीत्यत आह—न चायं व्यवहाराभाव इति । कुतः, तत्त्वमसीति ब्रह्मात्मभावस्येति । न खल्वेतद्वाक्यमवस्थाविशेषविनियतं ब्रह्मात्मभावमाह जीवस्य, अपि तु न भुजङ्गो रज्जुरियमितिवत् सदातनं तमभिवदति । अपि च सत्यानृताभिधानेनाप्येतदेव युक्तमित्याह—तस्करदृष्टान्तेन चेति ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

यावत् । विरुद्धत्वस्य काल्पनिकत्वेनोपपत्तौ वाक्यस्वारस्यं भंक्त्वा विपरिणामकल्पना न युक्तेति भावः । यदुक्तं नानात्वांशेन सर्वव्यवहारोपपत्तिरिति तत्र किमैक्यज्ञानोत्तरकालीनव्यवहारसिद्धये भेदांशस्य सत्यत्वं कल्प्यते किंवा प्राक्तनव्यवहारसिद्ध्यर्थमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—बाधिते चेति । प्रमातृत्वादिबाधात्तदाश्रयव्यवहारो नास्तीति व्यवहाराभावेऽर्थापत्तिमुक्त्वा श्रुतिमुपन्यस्यति—दर्शयतीति । द्वितीये प्राक्तनव्यवहारस्य भ्रान्तत्वमभ्रान्तत्वं वा । प्रथमे तथाविधव्यवहारस्य काल्पनिकभेदेनोपपत्तिरिति मत्वा चरमं निरस्यति—न चेति । तत्र श्रुतितात्पर्यविरोधं हेतुमाह—तत्त्वमिति । 'पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्ति' इत्यादिना सत्यानृताभिसंधपुरुषनिदर्शनप्रदर्शनसामर्थ्यादपि सिद्धमैक्यस्यैव सत्यत्वमित्याह—तस्करेति ।

त्वम् । उभयसत्यतायां हि कथं व्यवहारगोचरोऽपि जन्तुरनृताभिसन्ध इत्युच्यते । "मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति, य इह नानेव पश्यति" [बृ० ४ । ४ । १९] इति च भेददृष्टिमपवदन्नेतदेव दर्शयति ॥ न चास्मिन्दर्शने ज्ञानान्मोक्ष इत्युपपद्यते । सम्यग्ज्ञानापनोद्यस्य कस्यचिन्मिथ्याज्ञानस्य संसारकारणत्वेनानभ्युपगमात् । उभयस्य सत्यतायां हि कथमेकत्वज्ञानेन नानात्वज्ञानमपनुद्यत इत्युच्यते ॥ नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगमे न नानात्वाभावात्प्रत्यक्षादीनि लौकिकानि प्रमाणानि व्याहन्येरन् । निर्विषयत्वात्स्थाण्वादिष्विव पुरुषादिज्ञानानि ॥ तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याहन्येत ॥ मोक्षशास्त्रस्यापि शिष्यशा-

रत्नप्रभा ।

व्यवहारगोचरो नानात्वव्यवहाराश्रयः । नानात्वनिन्दयाप्येकत्वमेव सत्यमित्याह—**मृत्योरिति** ॥ **किञ्चास्मिन्** भेदाभेदमते जीवस्य ब्रह्माभेदज्ञानाद्भेदज्ञाननिवृत्तेर्मुक्तिरिष्टा । सा न युक्ता । भेदज्ञानस्य भ्रमत्वानभ्युपगमात् । प्रमायाः प्रमान्तराबाध्यत्वादित्याह—**न चास्मिन्निति** ॥ वैपरीत्यस्यापि सम्भवादिति भावः । इदानीं प्रत्यक्षादिप्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या नानात्वस्य सत्यत्वमिति पूर्वपक्षबीजमुद्घाटयति—**नन्वित्यादिना** ॥ एकत्वस्य **एकान्तः** कैवल्यं **व्याहन्येरन्** न प्रमाणानि स्युः । उपजीव्यप्रत्यक्षादिप्रामाण्याय वेदान्तानां भेदाभेदपरत्वमुचितमिति भावः । ननु कर्मकारकाणां यजमानादीनां विद्याकारकाणां शिष्यादीनां च कल्पित-

भामती ।

न चास्मिन्दर्शन इति । न हि जातु काष्ठस्य दण्डकमण्डलुकुण्डलशालिनः कुण्डलित्वज्ञानं दण्डवत्तां कमण्डलुमत्तां बाधते । तत् कस्य हेतोः । तेषां कुण्डलादीनां तस्मिन् भाविकत्वात् । तद्वदिहापि भाविकगोचरेणैकात्म्यज्ञानेन न नानात्वं भाविकमपवदनीयम् । न हि ज्ञानेन वस्त्वपनीयते, अपि तु मिथ्याज्ञानेनारोपितमित्यर्थः । चोदयति—**नन्वेकत्वैकान्ताभ्युपगम इति** । अबाधितानधिगतासंदिग्धविज्ञानसाधनं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणोपपत्त्या प्रत्यक्षादीनि प्रमाणतामश्नुवते । एकत्वैकान्ताभ्युपगमे तु तेषां सर्वेषां भेदविषयाणां बाधितत्वादप्रामाण्यं प्रसज्येत । तथा विधिप्रतिषेधशास्त्रमपि भावनाभाव्यभावककरणेतिकर्तव्यताभेदापेक्षत्वाद्व्याहन्येत । तथा च नास्तिक्यम् । एकदेशाक्षेपेण च सर्ववेदाक्षेपाद्वेदान्तानामप्यप्रामाण्यमित्यभेदैकान्ताभ्युपगमहानिः । न केवलं विधिनिषेधाक्षेपेणास्य मोक्षशास्त्रस्याक्षेपः स्वरूपेणास्यापि भेदापेक्षत्वादित्याह—**मोक्षशास्त्रस्यापीति** । अपि चास्मिन् दर्शने वर्णपदवाक्यप्रकरणादीनामलीकत्वात्तत्प्रभवमद्वैतज्ञानमसमी-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कथमेतावता सत्यत्वमेकस्यैव नियम्यते तत्राऽऽह—**उभयेति** । विपरीतमपि किं न स्यादित्यपेरर्थः । इतश्चैकत्वमेवैकं पारमार्थिकं न नानात्वमपीत्याह—**मृत्योरिति** । एकत्वधियो मुक्तिहेतुत्वोक्तिरपि भेदाभेदवादेऽनुपपन्नेत्याह—**न चेति** । भेदांशधियोऽभेदांशधिया बाध्यत्वादपनोदनीयाभावासिद्धिरित्याशंक्य वैपरीत्यस्यापि संभवान्मैवमित्याह—**उभयेति** । इदानीं पूर्ववादी स्वाभिप्रायं प्रकटयति—**नन्विति** । प्रत्यक्षादेरागमेन स्वसिद्ध्यर्थमपेक्ष्यमाणत्वाददृष्टव्यभिचारत्वादव्याकुलत्वादन्यत्रानवकाशत्वात्पूर्वभावित्वेन प्रतिष्ठितत्वात्पदपदार्थविभागव्यवहारहेतुत्वाच्च प्राबल्यात्तद्विरोधे सत्याम्नायतो नाऽऽत्यन्तिकमैक्यमादेयमिति भावः । निरालम्बनत्वेनाप्रामाण्ये दृष्टान्तः—**स्थाण्वादिष्विवेति** । न केवलमेकत्वैकान्ताभ्युपगमे प्रत्यक्षादिविरोधः किंतु कर्मकाण्डविरोधश्चेत्याह—**तथेति** । भेदापेक्षत्वाद्भावनाभाव्यकरणेतिकर्तव्यतादिसापेक्षत्वादिति यावत् । ननु प्रत्यक्षादीनां कर्मकाण्डस्य चाप्रामाण्यमद्वैतवादिनां नानिष्टं, ते हि ज्ञानकाण्डमेवैकं प्रमाणमाश्रयन्ते तत्राऽऽह—**मोक्षशास्त्रस्येति** । ननु मिथ्याभूतशिष्यादिभेदपराधीनस्य मोक्षशास्त्रस्य मिथ्यात्वेऽपि तत्प्रमेयस्य प्रत्यगैक्यस्य

सित्रादिभेदापेक्षत्वात्तदभावे व्याघातः स्यात् ॥ कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण प्रतिपादितस्यात्मैकत्वस्य सत्यत्वमुपपद्येत इति ॥ अत्रोच्यते, नैष दोषः ॥ सर्वव्यवहाराणामेव प्राग्ब्रह्मात्मताविज्ञानात्सत्यत्वोपपत्तेः, स्वप्नव्यवहारस्येव प्राग्बोधात् । यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिः, तावत्प्रमाणप्रमेयफललक्षणेषु विकारेष्वनृतबुद्धिर्न कस्यचिदुत्पद्यते । विकारानेव त्वहंममेत्यविद्यया आत्मात्मीयभावेन सर्वो जन्तुः प्रतिपद्यते स्वाभाविकीं ब्रह्मात्मतां हित्वा ॥ तस्मात्प्राग्ब्रह्मात्मताप्रतिबोधादुपपन्नः सर्वो लौकिको वैदिकश्च व्यवहारः ॥ यथा-सुप्तस्य प्राकृतस्य जनस्य स्वप्न उच्चावचान् भावान् पश्यतो निश्चितमेव प्रत्यक्षाभिमतं विज्ञानं भवति प्राक्प्रबोधात् ॥ न च प्रत्यक्षाभासाभिप्रायस्तत्काले

रत्नप्रभा ।

भेदमाश्रित्य कर्मज्ञानकाण्डयोः प्रवृत्तेः स्वप्रमेयस्य धर्मादेरबाधात् प्रामाण्यमव्याहतमित्याशंक्याह-**कथं चानृतेनेति** ॥ धूलिकल्पितधूमेनानुमितस्य वह्नेरिव प्रमेयबाधापत्तेरिति भावः । तत्र द्वैतविषये प्रत्यक्षादीनां यावद्बाधं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपद्यत इत्याह-**अत्रोच्यत इत्यादिना** ॥ **सत्यत्वं** बाधाभावः **बाधः** मिथ्यात्वनिश्चयः । वस्तुतो मिथ्यात्वेऽपि विकारेषु तन्निश्चयाभावेन प्रत्यक्षादिव्यवहारोपपत्तावुक्तदृष्टान्तं विवृणोति-**यथा सुप्तस्य प्राकृतस्येति** ॥ एवं द्वैतप्रमाणानां व्यवहारकाले बाधशून्यार्थबोधकत्वं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपपाद्याद्वैतप्रमाणानां वेदान्तानां सर्वकालेषु बाधशून्यब्रह्मबोधकत्वं तात्त्विकं

भामती ।

चीनं भवेत्, न खल्वलीकाद्धूमकेतनज्ञानं समीचीनमित्याह-**कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेति** । परिहरति-**अत्रोच्यत इति** । यद्यपि प्रत्यक्षादीनां तात्त्विकमबाधितत्वं नास्ति, युक्त्यागमाभ्यां बाधनात्, तथापि व्यवहारे बाधनाभावात्सांव्यवहारिकमबाधनम् । न हि प्रत्यक्षादिभिरर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानो व्यवहारे विसंवाद्यते सांसारिकः कश्चित् । तस्मादबाधनान्न प्रमाणलक्षणमतिपतन्ति प्रत्यक्षादय इति । **सत्यत्वोपपत्तेरिति** । सत्यत्वाभिमानोपपत्तेरिति । ग्रहणकवाक्यमेतत् । विभजते-**यावद्धि न सत्यात्मैकत्वप्रतिपत्तिरिति** । विकारानेव तु शरीरादीनहमित्यात्मभावेन पुत्रपश्वादीन्ममेत्यात्मीयभावेनेति योजना । **वैदिकश्चेति** । कर्मकाण्डमोक्षशास्त्रव्यवहारसमर्थना । 'स्वप्नव्यवहारस्येव' इति विभजते-**यथा सुप्तस्य**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सत्यत्वादस्मत्पक्षसिद्धिरिति तत्राऽऽह-**कथं चेति**।प्रत्यक्षादिना काण्डद्वयेन च विरोधान्न समन्वयाधिगम्यैक्यं संभावितमिति चोदिते परिहरति-**अत्रेति**।यत्तावदेकत्वैकान्ताभ्युपगमे लौकिकवैदिकव्यवहारव्याहतिरिति तत्राऽऽह-**नैष दोष इति**।तत्त्वज्ञानादूर्ध्वं प्राचि वा काले व्यवहारानुपपत्तिरिति विकल्प्याऽऽद्यमङ्गीकृत्य द्वितीयं प्रत्याह-**सर्वव्यवहाराणामिति** । प्रत्यक्षादीनां द्वैतावगाहिनां तात्त्विकप्रमाणत्वाभावेऽपि व्यवहारे बाधाभावाद्व्यवहारसमर्थवस्त्वङ्गतारूपप्रामाण्यसिद्धेः सम्यग्ज्ञानात्पूर्वं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्यर्थः । तत्त्वज्ञानात्पूर्वं सत्यत्वाभिमानद्वारा व्यवहारोपपत्तौ दृष्टान्तमाह-**स्वप्नेति** । आत्मनो ब्रह्मात्मतायाः स्वाभाविकत्वाद्विकारेष्वनृतत्वमनीषासमुन्मेषे कथं सर्वव्यवहारसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह-**यावद्धीति** । तथाऽपि स्वभावसिद्धब्रह्मात्मतानुरोधेन विकारेष्वौदासीन्यसंभवात्कुतो व्यवहारोपपत्तिरित्याशंक्याऽऽह-**विकारानिति** । मिथ्याभिमानवतो वस्तुस्वाभाव्यमपहाय प्राक्तत्त्वज्ञानाद्व्यवहारोपपत्तिं निगमयति-**तस्मादिति** । यदुक्तं स्वप्नव्यवहारस्येव प्राग्बोधादिति तद्विवृणोति-**यथेति** । 'या निशा सर्वभूतानाम्' इत्यादिस्मृतेर्ज्ञानी व्यवहारावस्थायां सुप्तो भवति ततो व्यावर्तयति-**प्राकृतस्येति** । प्रत्यक्षाभिमतमित्युक्तत्वादाभासत्वाभिमाने प्राप्ते प्रत्याह-**न चेति** । उक्तदृष्टान्तवशात्तत्त्वज्ञानात्प्राच्यामवस्थायां प्रमाणादिषु सत्यत्वाभिमानद्वारा सर्वव्य-

भवति, तद्वत् ॥ कथं त्वसत्येन वेदान्तवाक्येन सत्यस्य ब्रह्मात्मत्वस्य प्रतिपत्तिरुपपद्येत ॥ न हि रज्जुसर्पेण दष्टो म्रियते ॥ नापि मृगतृष्णिकाम्भसा पानावगाहनादिप्रयोजनं क्रियत इति । नैष दोषः ॥ शंकाविषादिनिमित्तमरणादिकार्योपलब्धेः । स्वप्नदर्शनावस्थस्य च सर्पदंशनोद-

रत्नप्रभा ।

प्रामाण्यमुपपादयितुमुक्तशंकामनुवदति—**कथं त्वसत्येनेति** ॥ **किमसत्यात्सत्यं** न जायते, **किमुत** सत्यस्य ज्ञानम् । **नाद्य** इष्ट एव । न हि वयं वाक्योत्थज्ञानं सत्यमित्यंगीकुर्मः । अंगीकृत्यापि दृष्टान्तमाह—**नैष दोष इति** ॥ सर्पेण दष्टस्यापि दष्टत्वभ्रान्तिकल्पितविषात् सत्यमरणमूर्च्छादिदर्शनादसत्यात् सत्यं न जायत इत्यनियम इत्यर्थः । दृष्टान्तान्तरमाह—**स्वप्नेति** ॥ असत्यात् सर्पोदकादेः सत्यस्य दंशन-

भामती ।

प्राकृतस्येति । 'कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेण' इति यदुक्तं तदनुभाष्य दूषयति—**कथं त्वसत्येनेति** । शक्यमत्र वक्तुं श्रवणाद्युपाय आत्मसाक्षात्कारपर्यन्तो वेदान्तसमुत्थोऽपि ज्ञाननिचयोऽसत्यः सोऽपि हि वृत्तिरूपः कार्यतया निरोधधर्मा, यस्तु ब्रह्मस्वभावसाक्षात्कारोऽसौ न कार्यस्तत्स्वभावत्वात्, तस्मादचोद्यमेतत् कथमसत्यात्सत्योत्पाद इति । यत्खलु सत्यं न तदुत्पद्यत इति कुतस्तस्यासत्यादुत्पादः । यच्चोत्पद्यते तत्सर्वमसत्यमेव । सांव्यवहारिकं तु सत्यत्वं वृत्तिरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्यैव श्रवणादीनामप्यभिन्नम् । तस्मादभ्युपेत्य वृत्तिस्वरूपस्य ब्रह्मसाक्षात्कारस्य परमार्थसत्यतां व्यभिचारोद्भावनमिति मन्तव्यम् । यद्यपि सांव्यवहारिकस्य सत्यादेव भयात्सत्यं मरणमुत्पद्यते तथापि भयहेतुरहिस्तज्ज्ञानं वाऽसत्यं ततो भयं सत्यं जायत इत्यसत्यात्सत्यस्योत्पत्तिरुक्ता । यद्यपि चाहिज्ञानमपि स्वरूपेण सत्तथापि न तज्ज्ञानत्वेन भयहेतुरपि त्वनिर्वाच्याहिरूपितत्वेन । अन्यथा रज्जुज्ञानादपि भयप्रसङ्गाज्ज्ञानत्वेनाविशेषात् । तस्मादनिर्वाच्याहिरूपितं ज्ञानमप्यनिर्वाच्यमिति सिद्धमसत्यादपि सत्यस्योपजन इति । न च ब्रूमः सर्वस्मादसत्यात्सत्यस्योपजनः, यतः समारोपितधूमभावाया धूममहिष्या वह्निज्ञानं सत्यं स्यात् । न हि चक्षुषो रूपज्ञानं सत्यमुपजायत इति रसादिज्ञानेनापि ततः सत्येन भवितव्यम् । यतो नियमो हि स तादृशः सत्यानां यतः कुतश्चित् किंचिदेव जायत इति।एवमसत्यानामपि नियमो यतः कुतश्चिदसत्यात्सत्यं कुतश्चिदसत्यं,यथा दीर्घत्वादेर्वर्णेषु समारोपितत्वाविशेषेऽप्यजीनमित्यतो ज्यानिविरहमवगच्छन्ति सत्यम् । अजिनमित्यतस्तु समारोपितदीर्घभावाज्ज्यानिविरहमवगच्छन्तो भवन्ति भ्रान्ताः । न चोभयत्र दीर्घसमारोपं प्रति कश्चिदस्ति भेदः । तस्मादुपपन्नमसत्यादपि सत्यस्योदय इति । निदर्शनान्तरमाह—**स्वप्नदर्शनावस्थस्येति** । यथा सांसारिको जाग्रद्भुजङ्गं दृष्ट्वा पलायते ततश्च न दंशवेदनामाप्नोति, पिपासुः सलिलमालोक्य पातुं प्रवर्तते तत-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वहारसिद्धिरिति दार्ष्टान्तिकमाह—**तद्वदिति** । कथं चानृतेन मोक्षशास्त्रेणेत्युक्तमनुभाषते—**कथमिति** । असत्यान्न सत्यप्रतिपत्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—**न हीति** । असत्यादपि मरणातिरिक्तं सत्यमेव कार्यं भविष्यतीत्याशंक्याऽऽह—**नापीति** । इतिशब्दो दार्ष्टान्तिकप्रदर्शनार्थः । सत्यस्यासत्यादुत्पत्तिर्वा प्रतिपत्तिर्वा प्रतिषिध्यते । नाऽऽद्यः । सत्यस्योत्पत्तेरनिष्टत्वादुत्पद्यमानस्य सर्वस्यैव वाचारम्भणत्वादित्यभिप्रेत्याह—**नैष दोष इति** । सत्यस्यापि केचिदुत्पत्तिमुपगच्छन्ति तत्पक्षेऽपि न दोष इत्याह—**शंकेति** । शङ्कायाः स्वरूपेण सत्यत्वेऽपि विषयविशेषितत्वेनासत्यतेति भावः । द्वितीयेऽपि सत्या वाऽसत्या वा प्रतिपत्तिरसत्यान्नेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति—**स्वप्नेति** । स्वप्नदर्शनवत्तत्कार्यस्यापि सर्पदंशनादेरसत्यत्वात्तद्विरोपि-

कस्नानादिकार्यदर्शनात ॥ तत्कार्यमप्यनृतमेवेति चेद् ब्रूयाद् ॥ अत्र ब्रूमः ॥ यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्य सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यमनृतम् ॥ तथापि तदवगतिः सत्यमेव फलम् । प्रतिबुद्धस्याप्यबाध्यमानत्वात् ॥ न हि स्वप्नादुत्थितः स्वप्नदृष्टं सर्पदंशनोदकस्नानादिकार्यं मिथ्येति मन्यमानस्तदवगतिमपि मिथ्येति मन्यते कश्चित् ॥ एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेन देहमात्रात्मवादो दूषितो वेदितव्यः ॥

रत्नप्रभा ।

स्नानादिज्ञानस्य कार्यस्य दर्शनाद्व्यभिचार इत्यर्थः । यथाश्रुतमादाय शङ्कते-**तत्कार्यमपीति** ॥ उक्तमर्थं प्रकटयति-**अत्र ब्रूम इत्यादिना** ॥ अवगतिर्वृत्तिः घटादिवत् सत्यापि प्रातिभासिकस्वप्नदृष्टवस्तुनः फलं चैतन्यं वा वृत्त्यभिव्यक्तम**वगतिशब्दार्थः** । प्रसङ्गाद्देहात्मवादोऽपि निरस्त इत्याह-**एतेनेति** ॥ स्वप्नस्थावगतेः स्वप्नदेहधर्मत्वे उत्थितस्य "मया तादृशः स्वप्नोऽवगतः" इत्यबाधितावगतिप्रतिसन्धानं न स्यात् । अतो देहभेदेऽपि अनुसन्धानदर्शनाद्देहादन्योऽनुसन्धातेत्यर्थः । असत्यात्

भामती ।

स्तदासाद्य पायंपायमाप्यायितः सुखमनुभवति, एवं स्वप्नान्तिकेऽपि तदवस्थं सर्वमित्यसत्यात्कार्यसिद्धिः । शङ्कते-**तत्कार्यमप्यनृतमेवेति** । एवमपि नासत्यात्सत्यस्य सिद्धिरुक्तेत्यर्थः । परिहरति-**तत्र ब्रूमः** । **यद्यपि स्वप्नदर्शनावस्थस्येति** । लौकिको हि सुप्तोत्थितोऽवगम्यं बाधितं मन्यते न तदवगतिं, तेन यद्यपि परीक्षका अनिर्वाच्यरूपितामवगतिमनिर्वाच्यां निश्चिन्वन्ति तथापि लौकिकाभिप्रायेणैतदुक्तम् । अत्रान्तरे लौकायतिकानां मतमपाकरोति-**एतेन स्वप्नदृशोऽवगत्यबाधनेनेति** । यदा खल्वयं चैत्रस्तारक्षवीं व्यात्तविकटदंष्ट्राकरालवदनामुत्तब्धबभ्रमन्मस्तकावचुम्बिलांगूलामतिरोषारुणस्तब्धविशालवृत्तलोचनां रोमाञ्चसंचयोत्फुल्लभीषणां स्फटिकाचलभित्तिप्रतिबिम्बितामभ्यमित्रीणां तनुमास्थाय स्वप्ने प्रतिबुद्धो मानुषीमात्मानस्तनुं पश्यति तदोभयदेहानुगतमात्मानं प्रतिसंदधानो देहातिरिक्तमात्मानं निश्चिनोति, न तु देहमात्रम्, तन्मात्रत्वे देहवत्प्रतिसंधानाभावप्रसङ्गात् । कथं चैतदुपपद्येत यदि स्वप्नदृशोऽवगतिरबाधिता स्यात् । तद्बाधे तु प्रतिसंधानाभाव इति । असत्याच्च सत्यप्रतीतिः श्रुतिसिद्धान्वयव्यतिरेकसिद्धा

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तद्दर्शनमपि तथेति नासत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्ताविदमुदाहरणमिति शङ्कते-**तत्कार्यमपीति** । विषयस्यासत्यत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य सत्यत्वान्मैवमिति परिहरति-**तत्रेति** । नन्ववगतिशब्देन स्वरूपचैतन्यं वृत्तिज्ञानं वोच्यते । प्रथमे तस्याजन्यत्वादसत्यान्न सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ दृष्टान्तत्वम् । द्वितीये तस्य विषयातिरिक्ताकाराभावात् "अर्थेनैव विशेषो हि निराकारतया धियाम्" इत्यङ्गीकारात्तदनिर्वाच्यतायामनिर्वाच्यत्वेनासत्यत्वान्नासत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तिस्तत्राऽऽह-**न हीति** । परपक्षे सत्यस्यापि ज्ञानस्य जन्यत्वाभ्युपगमादस्मत्पक्षे चाभिव्यक्तिस्वीकाराद् वृत्तिरूपस्यापि ज्ञानस्य लौकिकाभिप्रायेण सत्यत्वादसत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ दृष्टान्तत्वमविरुद्धमिति भावः । नन्ववगतिर्न स्वरूपचैतन्यं नापि वृत्तिज्ञानं किंतु शरीराकारपरिणतभूतचतुष्टयनिविष्टं रूपादितुल्यं ज्ञानमिति लोकायतिकमतमाशंक्याऽऽह-**एतेनेति** । एतच्छब्दार्थमेव कथयति-**स्वप्नदृश इति** । स्वप्नजाग्रद्देहयोर्व्यभिचारेऽपि प्रत्यभिज्ञानात्तदनुगतात्मैक्यसिद्धेश्चैतन्यस्य च देहधर्मत्वे रूपादिवत्तदनुपलब्धावनुपलब्धिप्रसङ्गादवगतेश्चाबाधात्तद्रूपस्याऽऽत्मनो देहद्वयातिरेकसिद्धेर्देहमात्रात्मवादो न युक्त इत्यर्थः । सत्या प्रतिपत्तिरसत्याद्भवतीत्युपपाद्य सत्यस्य प्रतिपत्तिर्नासत्यादिति पक्षं श्रुत्या निरा-

तथा च श्रुतिः–"यदा कर्मसु काम्येषु स्त्रियꣳ स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानीयात्तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने । तस्मिन्स्वप्ननिदर्शने" [छां०५।२।९] इत्यसत्येन स्वप्नदर्शनेन सत्यस्य फलस्य समृद्धेः प्राप्तिं दर्शयति ॥ तथा प्रत्यक्षदर्शनेषु केषुचिदरिष्टेषु जातेषु न चिरमिव जीविष्यतीति विद्यादित्युक्त्वा–"अथ यः स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्णदन्तं पश्यति स एनं हन्ति" [ऐ० ३।२।४] इत्यादिना तेनासत्येनैव स्वप्नदर्शनेन सत्यं मरणं सूच्यत इति दर्शयति । प्रसिद्धं चेदं लोकेऽन्वयव्यतिरेककुशलानामीदृशेन स्वप्नदर्शनेन साध्वागमः सूच्यते, ईदृशेनासाध्वागम इति ॥ तथाऽकारादिसत्याक्षरप्रतिपत्तिर्दृष्टा रेखानृताक्षरप्रतिपत्तेः ॥ अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमात्मै-

रत्नप्रभा ।

सत्यस्य ज्ञानं न जायत इति द्वितीयनियमस्य श्रुत्या व्यभिचारमाह–**तथा च श्रुतिरिति** ॥ न च स्त्रियो मिथ्यात्वेऽपि तद्दर्शनात् सत्यादेव सत्यायाः समृद्धेर्ज्ञानमिति वाच्यम् । विषयविशिष्टत्वेन दर्शनस्यापि मिथ्यात्वात्, प्रकृतेऽपि सत्ये ब्रह्मणि मिथ्यावेदानुगतचैतन्यज्ञानसम्भवाच्चेति भावः । असत्यात् सत्यस्येष्टस्य ज्ञानमुक्त्वानिष्टस्य ज्ञानमाह–**तथेति** ॥ असत्यात् सत्यस्य ज्ञाने दृष्टान्तान्तरमाह–**तथाऽकारादिति** ॥ रेखास्वकारत्वादिभ्रान्त्या सत्या अकारादयो ज्ञायन्त इति प्रसिद्धमित्यर्थः । **एवमसत्यात्** सत्यस्य जन्मोक्त्वा यदर्थक्रियाकारि, तत्सत्यमिति, नियमो भग्नः, अनृतात् सत्यस्य ज्ञानोक्त्या यदनृतकरणगम्यं, तद्बाध्यं, कूटलिङ्गानुमितवह्निवदिति व्याप्तिर्भग्ना । तथा च कल्पितानामपि वेदान्तानां सत्यब्रह्मबोधकत्वं सम्भवतीति तात्त्विकं प्रामाण्यमिति भावः । **यदुक्त**मेकत्वनानात्वव्यवहारसिद्धये उभयं सत्यमिति । **तन्न** । भेदस्य लोकसिद्धस्यापूर्वफलवदभेदविरोधेन सत्यत्वकल्पनायोगात् । **किञ्च यद्युभयोरेकदा** व्यवहारः स्यात्, **तदा** स्यादपि सत्यत्वम् । **नैवमस्ति** । एकत्वज्ञानेन चरमेणानपेक्षेण नानात्वस्य निश्शेषं बाधात् । शुक्तिज्ञानेनेव रजतस्येत्याह–**अपि चान्त्यमिति** ॥ ननूपजीव्यद्वैत-

भामती ।

चेत्याह–**तथा च श्रुतिरिति । तथाकारादीति** । यद्यपि रेखास्वरूपं सत्यं तथापि तद्यथासंकेतमसत्यम् । न हि संकेतयितारः संकेतयन्तीदृशेन रेखाभेदेनायं वर्णः प्रत्येतव्योऽपि त्वीदृशो रेखाभेदोऽकार ईदृशश्च ककार इति । तथा चासमीचीनात्संकेतात्समीचीनवर्णावगतिरिति सिद्धम् । यच्चोक्तमेकत्वांशेन ज्ञानमोक्षव्यवहारः सेत्स्यति, नानात्वांशेन तु कर्मकाण्डाश्रयो लौकिकश्च व्यवहारः सेत्स्यतीति, तत्राह–**अपि चान्त्यमिदं प्रमाणमिति** । यदि खल्वेकत्वानेकत्वनिबन्धनौ व्यवहारावेकस्य पुंसोऽपर्यायेण संभवतस्ततस्तदर्थमुभयसद्भावः कल्प्येत, न त्वेतदस्ति । न ह्येकत्वावगतिनिबन्धः कश्चिदस्ति व्यवहारः, तदवगतेः सर्वोत्तरत्वात् । तथाहि–'तत्त्वमसि' इत्यैकात्म्यावगतिः समस्तप्रमाणतत्फलतद्व्यवहारानपबाधमानैवोदीयते, नैतस्याः परस्तात्किंचिदनुकूलं प्रतिकूलं चास्ति, यदपेक्षेत, येन चेयं प्रतिक्षिप्येत, तत्रानुकूलप्रतिकूल-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

चष्टे–**तथा चेति** । असत्यात्सत्यप्रतिपत्त्युत्पत्तौ छान्दोग्यश्रुतिवदैतरेयकश्रुतिरपि भवतीत्याह–**तथेति** । सत्यस्य प्रतिपत्तिरसत्याद्भवति, तत्रान्वयव्यतिरेकावपि प्रमाणमित्याह–**प्रसिद्धं चेति** । असत्यात्सत्यस्य प्रतिपत्तौ दृष्टान्तान्तरमाह–**तथेति** । रेखास्वरूपस्य सत्यत्वेऽप्यकारादिरूपतया तथात्वाभावादसत्यात्सत्यप्रतिपत्तिरित्यभिसंधायानृतेति विशेषणम् । आगमादसत्यादेव सत्यस्य ब्रह्मात्मनः सुज्ञानत्वेऽपि पूर्वोक्तनीत्या बलवतोऽध्यक्षादेरागमबाध्यत्वं कथमित्याशंक्याऽऽह–**अपि चेति** । उक्तशङ्कानिवृत्त्यर्थमपि चेत्युक्तम् । निरपेक्षत्वे सत्युत्तरभाविप्रमाणत्वात्प्रत्यक्षादिबाधकत्वमागमस्येत्याह–**अन्त्यमिति** । आगमप्रामाण्यस्य फलपर्यन्तत्वात्तस्य क्रियासाध्यत्वात्तस्या भेदप्रमितिपूर्वकत्वात्कथमात्मैक्यज्ञानस्यान्त्यतेत्याशंक्याऽऽह–

कत्वस्य प्रतिपादकं, नातः परं किंचिदाकाङ्क्ष्यमस्ति ॥ यथा हि लोके यजेतेत्युक्ते किं केन कथमित्याकांक्ष्यते, नैवं "तत्त्वमसि" [छान्दो० ६ । ८।७–१६] "अहं ब्रह्मास्मि" [बृ० ३ । ४ । ९] इत्युक्ते किञ्चिदन्यदाकांक्ष्यमस्ति ॥ सर्वात्मैकत्वविषयत्वादवगतेः । सति ह्यन्यस्मिन्नवशिष्यमाणेऽर्थे आकांक्षा स्यात् । न त्वात्मैकत्वव्यतिरेकेणावशिष्यमाणोऽन्योऽर्थोऽस्ति । य आकांक्ष्येत ॥ न चेयमवगतिर्नोत्पद्यत इति शक्यं वक्तुम् । "तद्धास्य विजज्ञौ" [केन० ३ । २] इत्यादिश्रुतिभ्यः । अवगतिसाधनानां च श्रवणादीनां वेदानुवचनादीनां च विधानात्॥न चेयमवगतिरनर्थिका भ्रान्तिर्वेति शक्यं वक्तुम् । अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्, बाधक-

रत्नप्रभा ।

प्रमाणविरोधादेकत्वावगतिर्नोत्पद्यत इत्यत आह–**न चेयमिति** ॥ तत् किलात्मतत्त्वमस्य पितुर्वाक्यात् श्वेतकेतुर्विज्ञातवानिति ज्ञानोत्पत्तेः श्रुतत्वात्, सामग्रीसत्त्वाच्चेत्यर्थः । व्यावहारिकगुरुशिष्यादिभेदमुपजीव्य जायमानवाक्यार्थावगतेः प्रत्यक्षादिगतं व्यावहारिकं प्रामाण्यमुपजीव्यम् । तच्च पारमार्थिकैकत्वावगत्या न विरुध्यते । किन्तु तया विरोधादनुपजीव्यं प्रत्यक्षादेस्तात्त्विकं प्रामाण्यं बाध्यत इति भावः । **किञ्चै**कत्वावगतेः फलवत्प्रमात्वान्निष्फलो द्वैतभ्रमो बाध्य इत्याह–**न चेयमिति** ॥ **ननु** सर्वस्य द्वैतस्य मिथ्यात्वे स्वप्नो मिथ्या, जाग्रत्सत्यमित्यादिलौकिको व्यवहारः, सत्यं चानृतं च सत्यमभवदिति वैदिकश्च कथमित्याशंक्य **यथा** स्वप्ने इदं सत्यमिदमनृतमिति तात्कालिकबाधाबाधाभ्यां व्यवहारः, **तथा**

भामती ।

निवारणान्नातः परं किंचिदाकांक्ष्यमिति । न चेयमवगतिर्डुलिक्षीरप्रायेत्याह–**न चेयमिति** । स्यादेतत् । अन्त्या चेदियमवगतिर्निष्प्रयोजना (तर्हि) तथा च न प्रेक्षावद्भिरुपादीयेत, प्रयोजनवत्त्वे वा नान्त्या स्यादित्यत आह–**न चेयमवगतिरनर्थिका** कुतः **अविद्यानिवृत्तिफलदर्शनात्** । न हीयमुत्पन्ना सती पश्चादविद्यां निवर्तयति येन नान्त्या स्यात्, किंत्वविद्याविरोधिस्वभावतया तन्निवृत्त्यात्मैवोदयते । अविद्यानिवृत्तिश्च न तत्कार्यतया फलमपि त्विष्टतया, इष्टलक्षणत्वात्फलस्येति । प्रतिकूलं पराचीनं निराकर्तुमाह–**भ्रान्तिर्वेति** । कुतः, **बाधकेति** । स्यादेतत् । मा भूदेकत्वनिबन्धनो व्यवहारोऽनेकत्वनिबन्धनस्त्वस्ति, तदेव हि सकलामुद्वहति लोकयात्राम्, अतस्तत्सिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य कल्पनीयं तात्त्विकत्वमित्यत आह–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

नात इति । तदेव व्यतिरेकदृष्टान्तेन स्पष्टयति–**यथेति** । तत्त्वमसीत्युक्ते सर्वाकांक्षोपशान्तिरित्यत्र हेतुमाह–**सर्वात्मेति** । या वाक्यादवगतिरुत्पद्यते सा सर्वस्य पूर्णस्य ब्रह्मणः प्रत्यगात्मनश्चैकरस्यमधिकृत्य भवति । तथा च प्रत्यगात्मातिरिक्तस्याऽऽकांक्षणीयस्यानवशिष्टत्वाद्युक्ता सर्वाकांक्षोपशान्तिरित्यर्थः । श्रुताद्वाक्यादवगतौ सत्यामवशिष्यमाणार्थाभावेनाऽऽकांक्षाभावं विवृणोति–**सति हीति** । प्रत्यक्षादिविरोधादवगतिरेवाद्वैतमवगाहमाना नोत्पद्यते कुतः सर्वाकांक्षानिवृत्तिरित्याशंक्याऽऽह–**न चेति** । अस्य पितुर्वचनात्तदात्मतत्त्वं श्वेतकेतुर्विज्ञातवान्किलेति यावत् । आदिशब्दात् "आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्" इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते । किंचावगतिमुद्दिश्यान्तरङ्गबहिरङ्गसाधनविधानादपि तदुत्पत्तिरेष्टव्येत्याह–**अवगतीति** । नन्ववगतिरुत्पन्नाऽपि नार्थवती सिद्धेऽर्थे स्वरूपेण फलाभावान्मानान्तरविरोधाद्वा भ्रान्तिरेवेत्याशंक्याऽऽह–**न चेयमिति** । आनर्थक्याभावे हेतुमाह–**अविद्येति** । भ्रान्तित्वाभावे हेतुमाह–**बाधकेति** । न हि प्रत्यक्षादि बाधकं, तस्य कल्पितद्वैतविषयत्वेन तात्त्विकाद्वैतप्रमित्यविरोधित्वादित्यर्थः । ननु सर्वस्य कल्पितत्वे सत्यासत्यव्यवहारो लौकिको वैदिकश्च न स्यादित्याशंक्य स्वप्नदृष्टान्तेनोक्तं स्मार-

ज्ञानान्तराभावाच्च ॥ प्राक्चात्मैकत्वावगतेरव्याहतस्सर्वस्सत्यानृतव्यवहारो लौकिको वैदिकश्चेत्यवोचाम ॥ तस्मादन्त्येन प्रमाणेन प्रतिपादिते आत्मैकत्वे समस्तस्य प्राचीनस्य भेदव्यवहारस्य बाधितत्वान्नानेकात्मकब्रह्मकल्पनावकाशोऽस्ति ॥ ननु मृदादिदृष्टान्तप्रणयनात्परिणामवद्ब्रह्म शास्त्रस्याभिमतमिति गम्यते ॥ परिणामिनो हि मृदादयोऽर्था लोके समधिगता इति ॥ नेत्युच्यते ॥ "स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" [बृ० ४ । ४ । २५] "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ० ४ । ४ । २२] "अस्थूलमनणु" [बृ० ३ । ३ । ८] इत्याद्याभ्यस्सर्वविक्रियाप्रतिषेधश्रुतिभ्यो ब्रह्मणः कूटस्थत्वावगमात् । न ह्येकस्य ब्रह्मणः परिणामधर्मत्वं तद्रहितत्वं च शक्यं प्रतिपत्तुम् । स्थितिगतिवत्स्यादिति चेत् ॥ न ॥ कूटस्थस्येति विशेषणात् । न हि कूट-

रत्नप्रभा ।

दीर्घस्वप्नेऽपीत्युक्तस्वप्नदृष्टान्तं स्मारयति–**प्राक्चेति** ॥ व्यवहारार्थं नानात्वं सत्यमिति कल्पनमसङ्गतमित्युपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ नेदं कल्पितं, किन्तु श्रुतमिति शङ्कते–**नन्विति** ॥ कार्यकारणयोरनन्यत्वांशे अयं दृष्टान्तः, न परिणामित्वे । ब्रह्मणः कूटस्थत्वश्रुतिविरोधादिति परिहरति–**नेत्युच्यत इति** ॥ सृष्टौ परिणामित्वम्, प्रलये तद्राहित्यं च क्रमेणाविरुद्धमिति दृष्टान्तेनाशंकते–**स्थितीति** ॥ कूटस्थस्य कदाचिदपि विक्रिया न युक्ता । कूटस्थत्वव्याघातादित्याह–**नेति** ॥ कूटस्थत्वासिद्धिमाशंक्याह- **कूटस्थस्येति** ॥ **कूटस्थस्य** निरवयवस्य पूर्वरूपत्यागेनावस्थान्तरात्मकपरिणामा-

भामती ।

प्राक्चेति । व्यवहारो हि बुद्धिपूर्वकारिणां बुद्ध्योपपद्यते, न त्वस्यास्तात्त्विकत्वेन, भ्रान्त्यापि तदुपपत्तेरित्यावेदितम् । सत्यं च तदविसंवादात्, अनृतं च विचारासहतयानिर्वाच्यत्वात् । अन्त्यस्यैकात्म्यज्ञानस्यानपेक्षतया बाधकत्वम्, अनेकत्वज्ञानस्य च प्रतियोगिग्रहापेक्षया दुर्बलत्वेन बाध्यत्वं वदन् प्रकृतमुपसंहरति–**तस्मादन्त्येन प्रमाणेनेति** । स्यादेतत् । न वयमनेकत्वव्यवहारसिद्ध्यर्थमनेकत्वस्य तात्त्विकत्वं कल्पयामः, किंतु श्रौतमेवास्य तात्त्विकत्वमिति चोदयति–**ननु मृदादीति** । परिहरति–**नेत्युच्यत इति** । मृदादिदृष्टान्तेन हि कथंचित्परिणाम उन्नेयः, न च शक्य उन्नेतुम्, 'मृत्तिकेत्येव सत्यम्' इति कारणमात्रसत्यत्वावधारणेन कार्यस्यानृतत्वप्रतिपादनात् । साक्षात्कूटस्थनित्यत्वप्रतिपादिकास्तु सन्ति सहस्रशः श्रुतय इति न परिणामधर्मता ब्रह्मणः । अथ कूटस्थस्यापि परिणामः कस्मान्न भवतीत्यत आह–**न ह्येकस्येति** । शङ्कते–**स्थितिगतिवदिति** । यथैकबाणाश्रये गतिनिवृत्ती एवमेकस्मिन्ब्रह्मणि परिणामश्च तदभावश्च कौटस्थ्यं भविष्यत इति । निराकरोति–**न कूटस्थस्येति विशेषणादिति** । कूटस्थ-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

यति–**प्राक्चेति** । आगमादर्थवती सर्वाकांक्षाशान्तिहेतुर्ब्रह्मात्मप्रतिपत्तिर्भवतीति स्थिते फलितमाह–**तस्मादिति** ॥ कल्पनाममृष्यमाणः श्रौतमेव ब्रह्मणोऽनेकात्मकत्वमिति शङ्कते–**नन्विति** । कथं यथोक्तदृष्टान्तावष्टम्भात्परिणामि ब्रह्म श्रौतमित्याशंक्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः साम्यध्रौव्यादित्याह–**परिणामिनो हीति** । दृष्टान्तगतं विवक्षितमंशं हित्वा मानान्तरविरुद्धोंशो दार्ष्टान्तिके नाभ्युपेतव्योऽतिप्रसङ्गात् । अस्ति च परिणामित्वे ब्रह्मणो मानान्तरविरोधस्तस्य कौटस्थ्यश्रुतेरिति परिहरति–**नेत्युच्यत इति** । श्रुतिद्वयानुरोधात्कूटस्थत्वपरिणामित्वे स्यातामित्याशंक्य युगपत्क्रमेण वेति विकल्प्याऽऽद्यं विरोधेन निरस्यति–**न हीति** । द्वितीयं शङ्कते–**स्थितीति** । कूटस्थस्य ब्रह्मणो न परिणामितेति विशेषणान्न तस्य कदाचिदपि परिणामयोग्यता स्वरूपप्रच्युतिप्रसङ्गादित्याह–**नेति** । तदेव स्फुटयति–**न हीति** । परिणामिनां

स्थस्य ब्रह्मणः स्थितिगतिवदनेकधर्माश्रयत्वं सम्भवति । कूटस्थं नित्यं च ब्रह्म । सर्वविक्रियाप्रतिषेधादित्यवोचाम ॥ न च यथा ब्रह्मण आत्मैकत्वदर्शनं मोक्षसाधनम्, एवं जगदाकारपरिणामित्वदर्शनमपि स्वतन्त्रमेव कस्मैचित्फलायाभिप्रेयेत ॥ प्रमाणाभावात् । कूटस्थब्रह्मात्मत्वविज्ञानादेव हि फलं दर्शयति शास्त्रं, "स एष नेतिनेत्यात्मा" [बृ० ४ । २ । ४] इत्युपक्रम्य "अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृ० ४ । २ । ४] इत्येवञ्जातीयकम् ॥ तत्रैतत्सिद्धं भवति-ब्रह्मप्रकरणे सर्वधर्मविशेषरहितब्रह्मदर्शनादेव फलसिद्धौ सत्यां यत्तत्राफलं श्रूयते ब्रह्मणो जगदाकारपरिणामित्वादि, तद्ब्रह्मदर्शनोपायत्वेनैव विनियुज्यते, फलवत्सन्निधावफलं तदङ्गमितिवत्, न तु स्वतन्त्रफलाय कल्प्यते इति । न हि परिणामवत्त्वविज्ञानात्प-

रत्नप्रभा ।

योगाच्छुक्तिरजतवद्विवर्त एव प्रपञ्च इति भावः । **किञ्च** निष्फलस्य जगतः फलवन्निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेनानुवादान्न सत्यतेत्याह-**न च यथेत्यादिना** ॥ "तं यथायथोपासते तदेव भवति" इति श्रुतेः ब्रह्मणः परिणामित्वविज्ञानात् तत्प्राप्तिर्विदुषः फलमित्याशंक्याह-**न हि परिणामवत्त्वेति** ॥ "ब्रह्मविदाप्नोति परम्" [तै० २ । १।१] इति श्रुतकूटस्थनित्यमोक्षफलसम्भवे दुःखानित्यपरिणामित्वफलकल्प-

भामती ।

नित्यता हि सदातनी स्वभावादप्रच्युतिः । सा कथं प्रच्युत्या न विरुध्यते । न च धर्मिणो व्यतिरिच्यते धर्मो येन तदुपजनापायेऽपि धर्मी कूटस्थः स्यात् । भेद ऐकान्तिके गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावाभावात् । बाणादयस्तु परिणामिनः स्थित्या गत्या च परिणमन्त इति । अपि च स्वाध्यायाध्ययनविध्यापादितार्थवत्त्वस्य वेदराशेरेकेनापि वर्णेनानर्थकेन न भवितव्यं किं पुनरियता जगतो ब्रह्मयोनित्वप्रतिपादकेन वाक्यसंदर्भेण । तत्र फलवद्ब्रह्मदर्शनसमाम्नानसंनिधावफलं जगद्योनित्वं समाम्नायमानं तदर्थं सत्तदुपायतयावतिष्ठते नार्थान्तरार्थमित्याह-**न च यथा ब्रह्मण इति** । अतो न परिणामपरत्वमस्येत्यर्थः । तदनन्यत्वमि-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

हि बाणपाषाणादीनां क्रमेण स्थितिगती युक्ते न तु परिणामायोग्यस्य क्रमेण परिणामतद्राहित्ये ब्रह्मणः स्यातामित्यर्थः । ब्रह्मणि विरुद्धधर्मासंभवे कूटस्थत्वं हित्वा परिणामित्वमेवेष्यतामित्याशंक्याऽऽह-**कूटस्थं चेति** । अनवयवानवच्छिन्नकूटस्थब्रह्मणः स्वरूपादप्रच्युतस्वभावस्य सर्वप्रकारतद्विपरीतकार्याकारपरिणामश्रुत्यनुपपत्त्या कार्यप्रपञ्चस्य स्वरूपादप्रच्युतशुक्त्यादे रजतादिपरिणामवन्मिथ्याविवर्तत्वं सिध्यतीत्युक्तम् । संप्रति परिणामश्रुतेः स्वार्थे फलाभावादपि परिणामो न विवक्षित इत्याह-**न चेति** । यद्ब्रह्मज्ञानस्य फलं तदेव परिणामिब्रह्मज्ञानस्यापि शास्त्रमेव चात्र प्रमाणमित्याशंक्याऽऽह-**कूटस्थेति** । तर्हि परिणामिश्रुतीनामानर्थक्यादध्ययनविधिविरोधः स्यादित्याशंक्य फलवच्छेषतया साफल्यान्मैवमित्याह-**तत्रेति** । सृष्ट्यादिश्रुतीनां स्वार्थे फलवैकल्ये सतीति यावत् । तत्र मीमांसकसंमतमुदाहरणमाह-**फलवदिति** । यथा हि स्वर्गादिफलवतो दर्शपूर्णमासादेः संनिधाने श्रुतं प्रयाजादि स्वतो विफलं तदङ्गमित्यङ्गीक्रियते तथा सृष्ट्यादिदर्शनमपि ब्रह्मज्ञानशेषतया तत्फलेनैव फलवत्त्वात्तदङ्गमित्यर्थः । ननु प्रयाजादेः श्रूयमाणफलेनैव फलवत्त्वसंभवे फलवदङ्गत्वं किमित्यङ्गीकर्तव्यमित्याशंक्य प्रधानफलेनैव फलवत्त्वसिद्धौ फलान्तरकल्पने गौरवादङ्गेषु च फलश्रुतेरर्थवादत्वाङ्गीकारादित्याह-**न त्विति** । इतिशब्दः सिद्धं भवतीत्यनेन संबध्यते । 'तं यथायथोपासते तदेव भवति' इति श्रुत्या परिणामिब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरेव फलमित्याशंक्याऽऽह-**न हीति** । 'तस्य तावदेव' इत्यादिना प्रतिपन्नं कैवल्यं विहाय सामान्यशास्त्रसिद्धफलाकर्षणे वाक्यभेदः

रिणामवत्त्वमात्मनः फलं स्यादिति वक्तुं युक्तम् ॥ कूटस्थनित्यत्वान्मोक्षस्य कूटस्थब्रह्मात्मवादिन एकत्वैकान्त्यादीशित्रीशितव्याभावे ईश्वरकारणप्रतिज्ञाविरोध इति चेत् ॥ न ॥ अविद्यात्मकनामरूपबीजव्याकरणापेक्षत्वात्सर्वज्ञत्वस्य । "तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशस्सम्भूतः" [तै० उ० २ । १ । २] इत्यादिवाक्येभ्यो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपात्सर्वज्ञात्सर्वशक्तेरीश्वराज्जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयाः । नाचेतनात्प्रधानादन्यस्माद्वेत्येषोऽर्थः प्रतिज्ञातो "जन्माद्यस्य यतः" [व्या० सू० १ । १ । २] इति ॥ सा प्रतिज्ञा तदवस्थैव । न तद्विरुद्धोऽर्थः पुनरिहोच्यते । कथं नोच्यते अत्यन्तमात्मन एकत्वमद्वितीयत्वं च ब्रुवता ॥ शृणु—यथा नोच्यते ॥ सर्वज्ञस्येश्वरस्य आत्मभूते इवाविद्याकल्पिते नामरूपे तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीये संसारप्रपञ्चबीजभूते, सर्वज्ञस्येश्वरस्य मायाशक्तिः प्रकृतिरिति च श्रुतिस्मृत्योरभिलप्येते ॥ ताभ्यामन्यः सर्वज्ञ ईश्वरः ।

रत्नप्रभा ।

नायोगादिति भावः । ननु पूर्वं "जन्माद्यस्य यतः" [व्या० सू० १ । १। २] इति ईश्वरकारणप्रतिज्ञा कृता । अधुना "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः" [व्या० सू० २ । १ । १४] इत्यत्यन्ताभेदप्रतिपादने ईशित्रीशितव्यभेदाभावात् तद्विरोधः स्यादिति शङ्कते—**कूटस्थेति** ॥ कल्पितद्वैतमपेक्ष्येश्वरत्वादिकं परमार्थतोऽनन्यत्वमित्यविरोधमाह—**नेत्यादिना** ॥ **अविद्यात्मके** चिदात्मनि लीने **नामरूपे** एव **बीजं**, तस्य **व्याकरणं** स्थूलात्मना सृष्टिः, तदपेक्षत्वादीश्वरत्वादेर्न विरोध इत्यर्थः । संगृहीतार्थं विवृणोति—**तस्मादित्यादिना** ॥ **तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति** । नामरूपयोरीश्वरत्वं वक्तुमशक्यं जडत्वात्, नापीश्वरादन्यत्वं कल्पितस्य पृथक् सत्तास्फूर्त्योरभावादित्यर्थः । संस्कारात्मकनामरूपयोरविद्यैक्यविवक्षया ब्रूते—**मायेति** ॥ नामरूपे चेदीश्वरस्यात्मभूते, तर्हीश्वरो जड इत्यत आह—**ताभ्यामन्य इति** ॥ अन्यत्वे

भामती ।

त्यस्य सूत्रस्य प्रतिज्ञाविरोधं श्रुतिविरोधं च चोदयति—**कूटस्थब्रह्मात्मवादिन इति** । परिहरति—**न । अविद्यात्मक इति** । नाम च रूपं च ते एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य ।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्यादिति भावः । कूटस्थाद्वयत्वे ब्रह्मणः श्रुतिप्रतिज्ञयोर्विरोधः स्यादिति शङ्कते—**कूटस्थेति** । विरोधद्वयं परिहरति—**नेत्यादिना** । अविद्यात्मके नामरूपे एव बीजं तस्य व्याकरणं कार्यप्रपञ्चस्तदपेक्षत्वादैश्वर्यस्य । प्रतिज्ञासूत्रस्य तदनुसारिश्रुतिवचनस्य च पारमार्थिककूटस्थाद्वयत्वे न विरोधोऽस्तीत्यर्थः । संग्रहवाक्यं विवृणोति—**तस्मादित्यादिना** । उक्तमेवार्थं चोद्यपरिहाराभ्यां स्फोरयति—**कथमित्यादिना** । नामरूपयोरात्मभूतत्वे वस्तुत्वशंकायामिवेत्युक्तमुपमार्थत्वमिवकारस्य वारयन्नाभासार्थत्वं स्फुटयति—**अविद्येति** । तयोरविद्याकल्पितत्वं साधयति—**तत्त्वान्यत्वाभ्यामिति** । न हीश्वरत्वेन ते निरुच्येते जडाजडयोरभेदायोगात् । नापि ततोऽन्यत्वेन निरुक्तिमर्हतः स्वातन्त्र्येण सत्तास्फूर्त्यसंभवात् । न हि जडमजडानपेक्षं सत्तास्फूर्तिमदुपलक्ष्यते जडत्वभङ्गप्रसङ्गात् । तस्मादविद्यात्मके नामरूपे इत्यर्थः । तयोश्च कार्यलिङ्गकमनुमानं प्रमाणयति—**संसारेति** । तयोराश्रयं विषयं च दर्शयति—**सर्वज्ञस्येति** । तयोरेव श्रुतिस्मृती प्रमाणयति—**मायेति** । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्' 'देवात्मशक्तिम्' इत्येवंविधा श्रुतिः । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव' 'माया ह्येषा' इत्येवंप्रकारा च स्मृतिः । नामरूपे चेदीश्वरात्मभूते तर्हि सोऽपि ताभ्यामभिन्नत्वात्तद्वदेव जडः स्यादित्याशंक्याऽऽह—**ताभ्यामिति** । ईश्वरस्य नामरूपाभ्यामर्थान्तरत्वे प्रमाणमाह—

"आकाशो वै नाम नामरूपयोर्निर्वहिता। ते यदन्तरा तद्ब्रह्म" [छां० ८। १४। १] इति श्रुतेः। "नामरूपे व्याकरवाणि" [छां० ६। ३। २] "सर्वाणि रूपाणि विचित्य धीरो नामानि कृत्वाभिवदन्यदास्ते" [तै० उ० ३। १२। १६] "एकं बीजं बहुधा यः करोति" [श्वेता० ६। १२] इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥ एवमविद्याकृतनामरूपोपाध्यनुरोधीश्वरो भवति ॥ व्योमेव घटकरकाद्युपाध्यनुरोधि ॥ स च स्वात्मभूतानेव घटाकाशस्थानीयानविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसङ्घातानुरोधिनो जीवाख्यान्विज्ञानात्मनः प्रतीष्टे व्यवहारविषये। तदेवमविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्ष्यमेवेश्वरस्येश्वरत्वं सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च। न परमार्थतः ॥ विद्ययाऽपास्तसर्वोपाधिस्वरूपे आत्मनीशित्रीशितव्यसर्वज्ञत्वादिव्यवहार उपपद्यते ॥ तथा चोक्तं-"यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" [छां० ७। २४। १] इति, "यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येद्" [बृ० २। ४। १४] इत्यादि च ॥ एवं परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावं वदन्ति वेदान्ताः

रत्नप्रभा।

व्याकरणे च श्रुतिमाह-**आकाश इत्यादिना** ॥ अविद्याद्युपाधिना कल्पितभेदेन बिम्बस्थानस्येश्वरत्वं, प्रतिबिम्बभूतानां जीवानां नियम्यत्वमित्याह-**स च स्वात्मभूतानिति** ॥ न चात्र नानाजीवा भाष्योक्ता इति भ्रमितव्यम्। बुद्ध्यादिसंघातभेदेन भेदोक्तेः। अविद्याप्रतिबिम्बस्त्वेक एव जीव इत्युक्तम्। परमार्थत ईश्वरत्वादिद्वैताभावे श्रुतिमाह-**तथा चेति** ॥ कथं तर्हि कर्तृत्वादिकमित्यत आह-

भामती।

एतदुक्तं भवति-न तात्त्विकमैश्वर्यं सर्वज्ञत्वं च ब्रह्मणः किंत्वविद्योपाधिकमिति तदाश्रयं प्रतिज्ञासूत्रं,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

आकाश इति। यत्तु नामरूपबीजव्याकरणापेक्षमैश्वर्यमिति तत्र तद्व्याकरणे प्रमाणमाह-**नामरूपे इति**। जीवस्य व्याकर्तृत्वं व्यासेद्धुं वाक्यान्तरमुदाहरति-**सर्वाणीति**। नामरूपव्याकरणस्य नानाविधत्वसिद्ध्यर्थं श्रुत्यन्तरं पठति-**एकमिति**। आदिशब्देन 'सच्च त्यच्चाभवत्' इत्याद्या श्रुतिर्गृह्यते। दर्शितश्रुतिभ्यो नामरूपव्याकरणमीश्वरायत्तं सिद्धं तदपेक्षं चास्यैश्वर्यमित्यर्थः। स्वाभाविकत्वादैश्वर्यस्य कुतो व्याकरणापेक्षेत्याशंक्याऽऽह-**एवमिति**। उक्तश्रुतिस्मृत्यनुरोधादविद्याकृते तदात्मके ये नामरूपे तद्रूपानवच्छिन्नोपाध्यभिव्यक्तश्चिदात्मा ताभ्यामेव नामरूपाभ्यां विरचितं विचित्रं प्रपञ्चं नियमयन्नीश्वरो नाम ततो न स्वाभाविकमैश्वर्यमित्यर्थः। ईश्वरस्योपाध्यनुरोधित्वे दृष्टान्तमाह-**व्योमेति**। अविद्याकृतजगदीशितृत्वेऽपि जीवानामतत्कृतत्वात्कुतस्तान्प्रत्यैश्वर्यमित्याशंक्याऽऽह-**स चेति**। स्वात्मभूतत्वे भेदाभावात्कुतो नियम्यतेत्याशंक्याऽऽह-**घटेति**। ननु घटवदुपाधेरनधिगमे कथमौपाधिकभेदानुरोधेन नियम्यनियन्तृत्वं कल्प्यते तत्राऽऽह-**अविद्येति**। ईश्वरस्येश्वरत्वं काल्पनिकमिति स्पष्टयितुं विशिनष्टि-**व्यवहारेति**। कल्पितमीश्वरत्वमित्युपपादितं निगमयति-**तदेवमिति**। सर्वज्ञत्वादिवदीश्वरत्वस्य वास्तवत्वमाशंक्याऽऽह-**सर्वज्ञत्वमिति**। सर्वज्ञत्वं चाविद्यात्मकोपाधिपरिच्छेदापेक्षमिति संबन्धः। पूर्वत्रोक्तेन प्रकारेणाविद्यात्मको योऽसावुपाधिस्तेन कृतो यो जीवप्रपञ्चाख्यः परिच्छेदस्तदपेक्षमिति यावत्। अन्वयमुखेनोक्तमर्थं व्यतिरेकद्वारा निरूपयति-**नेत्यादिना**। परमार्थतश्चिद्धातोरीश्वरत्वानुपपत्तौ श्रुतिं प्रमाणयति-**तथा चेति**। ननु परमार्थावस्थायां दर्शनादिव्यवहारराहित्यमिहोच्यते न पुनरीशित्रीशितव्यादिव्यवहारासत्त्वमित्याशंक्य दर्शनादिव्यवहाराभावस्योपलक्षणत्वादत्र समस्तव्यवहारराहित्यं विवक्षितमित्याह-**एवमिति**।

सर्वे ॥ तथेश्वरगीतास्वपि-"न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः। न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४॥ नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ ॥ १५ ॥" [भ० गी० ५ अ०] इति परमार्थावस्थायामीशित्रीशितव्यादिव्यवहाराभावः प्रदर्श्यते॥ व्यवहारावस्थायां तूक्तश्श्रुतावपीश्वरादिव्यवहारः ॥ "एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष सेतुर्विधरण एषां लोकानामसम्भेदाय" [बृ ४ । ४ । २२] इति ॥ तथा चेश्वरगीतास्वपि-"ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया" [भ० गी० १८ । ६२] इति । सूत्रकारोऽपि परमार्थाभिप्रायेण "तदनन्यत्वम्" इत्याह । व्यवहाराभिप्रायेण तु "स्याल्लोकवद्" [व्या० सू० २ । १ । १३] इति महासमुद्रस्थानीयतां ब्रह्मणः कथयति ॥ अप्रत्याख्यायैव कार्यप्रपञ्चं परिणामप्रक्रियां चाश्रयति सगुणोपासनेषूपयुज्यत इति ॥ १४ ॥

भावे चोपलब्धेः ॥ १५ ॥

रत्नप्रभा ।

स्वभावस्त्विति ॥ अनाद्यविद्यैव कर्तृत्वादिरूपेण प्रवर्तत इत्यर्थः । भक्ताभक्तयोः पापसुकृतनाशकत्वादीश्वरस्य वास्तवमीश्वरत्वमित्यत आह-**नादत्त इति** ॥ न संहरतीत्यर्थः । तेन स्वरूपज्ञानावरणेन कर्ताहमीश्वरो नियन्तेत्येवं भ्रमन्ति । उक्तार्थः सूत्रकारसम्मत इत्याह-**सूत्रकारोऽपीति** ॥ न केवलं लौकिकव्यवहारार्थं परिणामप्रक्रियाश्रयणम्। किन्तूपासनार्थं चेत्याह-**परिणामप्रक्रियां चेति**॥ तदुक्तं-"कृपणधीः परिणाममुदीक्षते क्षपितकल्मषधीस्तु विवर्तताम्" इति॥ १४॥ एवं तदनन्यत्वे प्रत्यक्षादिविरोधं परिहृत्यानुमानमाह-**भावे चेति**॥

भामती ।

तत्त्वाश्रयं तु तदनन्यत्वसूत्रम्, तेनाविरोधः । सुगममन्यत् ॥ १४ ॥ **भावे चोपलब्धेः** । कारणस्य भावः सत्ता चोपलम्भश्च तस्मिन् कार्यस्योपलब्धेर्भावाच्च । एतदुक्तं भवति-विषयपदं विषयविषयिपरं,

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

बहुवचनं 'स एष नेतिनेत्यात्मा', 'अदृश्येऽनात्म्ये' 'यत्तदद्रेश्यम्' 'अस्थूलम्' इत्यादिवाक्यसंग्रहार्थम् । श्रौतेऽर्थे भगवतोऽपि संमतिमाह-**तथेति** । वेदान्तेष्विव भगवद्गीतास्वपि परमार्थावस्थायां व्यवहाराभावः प्रदर्श्यत इति संबन्धः । कथं तर्हि क्रियाकारकफलतत्संबन्धबुद्धिस्तत्राऽऽह-**स्वभावस्त्विति** । अनाद्यविद्यावशात्क्रियाकारकादिप्रवृत्तिरित्यर्थः । तथाऽपि भक्तानितरांश्चानुगृह्णन्निगृह्णंश्च तदीयसुकृतदुष्कृते परमेश्वरो वस्तुतो नाशयतीत्याशंक्याऽऽह-**नाऽऽदत्त इति** । सर्वेषां परमात्मैक्ये कुतः सुकृतदुष्कृतयोर्विभागेन प्रवृत्तिरित्याशंक्याऽऽह-**अज्ञानेनेति** । ऐश्वर्यादेर्वस्तुतोऽनुपपत्तिमुक्त्वा कल्पनयोपपत्तौ श्रुतिस्मृती क्रमेणोदाहरति-**व्यवहारेति** । श्रुताविवेश्वरगीतास्वपि व्यवहारावस्थायामीश्वरादिव्यवहार उक्त इति संबन्धः । परमार्थावस्थायां सर्वव्यवहाराभावे सूत्रकारस्यापि संमतिमाह-**सूत्रेति** । 'तदनन्यत्वम्' इत्यनेनायुक्तं कार्यमिथ्यात्वं कथ्यते स्याल्लोकवदिति पूर्वसूत्रे तत्सत्यत्ववचनादित्याशंक्याऽऽह-**व्यवहारेति** । आत्मकृतेः परिणामात् 'क्षीरवद्धि' इत्यादिना परिणामोक्तेरैष्टव्यं कार्यप्रपञ्चस्य सत्यत्वमित्याशंक्यान्यार्थत्वात्परिणामवादस्य न तद्विवक्षेत्याह-**परिणामेति** ॥ १४ ॥ तदनन्यत्वमित्यस्य श्रुत्यादिविरोधः समाहितः संप्रति तदनन्यत्वे मानमनुमानमाह-**भावे चेति** । कारणभावे भाने च कार्यस्य

इतश्च कारणादनन्यत्वं कार्यस्य । यत्कारणं भाव एव कारणस्य कार्यमुपलभ्यते । नाभावे ॥ तद्यथा सत्यां मृदि घट उपलभ्यते । सत्सु च तन्तुषु पट उपलभ्यते ॥ न च नियमेनान्यभावेऽन्यस्योपलब्धिर्दृष्टा । न ह्यश्वो गोरन्यः सन् गोर्भाव एवोपलभ्यते ॥ न च कुलालभाव एव घट उपलभ्यते । सत्यपि निमित्तनैमित्तिकभावेऽन्यत्वात् ॥ नन्वन्यस्य भावेऽप्यन्यस्योपलब्धिर्नियता दृश्यते-यथाऽग्निभाव एव धूमस्येति ॥ नेत्युच्यते ॥ उद्वापितेऽप्यग्नौ गोपालघुटिकादिधारितस्य धूमस्य दृश्यमानत्वात् । अथ धूमं कयाचिदवस्थया विशिष्यात् । ईदृशो धूमो नासत्यग्नौ भवतीति ॥ नैवमपि कश्चिद्दोषः ॥ तद्भावानुरक्तां हि बुद्धिं कार्यकारणयोरनन्यत्वे

रत्नप्रभा ।

कारणस्य **भावे** सत्त्वे उपलब्धौ च कार्यस्य सत्त्वादेः **उपलब्धेश्च** अनन्यत्वमिति सूत्रार्थः । घटो, मृदनन्यः, मृत्सत्त्वोपलब्धिक्षणनियतसत्त्वोपलब्धिमत्त्वात्, मृद्वत् । अन्यत्वेऽप्ययं हेतुः किं न स्यादित्यप्रयोजकत्वमाशंक्य निरस्यति-**न चेति** ॥ मृद्घटयोरन्यत्वे गवाश्वयोरिव हेतूच्छित्तिः स्यादित्यर्थः । गवाश्वयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वाभावाद्धेत्वभावः । अतो मृद्घटयोस्तेन हेतुना निमित्तादिभावः सिध्यति, नानन्यत्वमित्यर्थान्तरतामाशंक्याह-**न च कुलालेति** ॥ **न** चोपादानोपादेयभावेनार्थान्तरता । मृद्दृष्टान्ते तद्भावाभावेऽपि हेतुसत्त्वाद् अन्यत्वे गवाश्ववत् तद्भावायोगाच्चेति भावः । कुलालघटयोर्निमित्तादिभावे सत्यप्यन्यत्वात् कुलालसत्त्वनियतोपलब्धिर्घटस्य नैवेत्यक्षरार्थः । यथाश्रुतसूत्रस्थस्य हेतोर्व्यभिचारं शंकते-**नन्विति** ॥ अग्निभाव एव धूमोपलब्धिरिति नियमात्मको हेतुस्तत्र नास्तीत्याह-**नेति** ॥ अविच्छिन्नमूलदीर्घरेखावस्थधूमे नियमोऽस्तीति व्यभिचार इत्याशंकते-**अथेति** ॥ तद्भावनियतभावत्वे सति तद्बुद्ध्यनुरक्तबुद्धिविषयत्वस्य हेतोर्विवक्षितत्वान्न व्यभिचार इत्याह-**नैवमिति** ॥ आलोकबुद्ध्यनुरक्तबुद्धिग्राह्ये रूपे व्यभिचारनिरासाय सत्य-

भामती ।

विषयिपदमपि विषयिविषयपरं, तेन कारणोपलम्भभावयोरुपादेयोपलम्भभावादिति सूत्रार्थः संपद्यते । तथा च प्रभारूपानुविद्धबुद्धिबोध्येन चाक्षुषेण न व्यभिचारः, नापि वह्निभावाभावानुविधायिभावाभावेन धूमभेदेनेति सिद्धं भवति । तत्र यथोक्तहेतोरेकदेशाभिधानेनोपक्रमते भाष्यकारः-**इतश्च कारणादनन्यत्वं** भेदाभावः **कार्यस्य, यत्कारणं** यस्मात्कारणात् **भाव एव कारणस्येति** । अस्य व्यतिरेकमुखेन गमकत्वमाह-**न च नियमेनेति** । काकतालीयन्यायेनान्यभावेऽन्यदुपलभ्यते, न तु नियमेनेत्यर्थः । हेतुविशेषणाय व्यभिचारं चोदयति-**नन्वन्यस्य भावेऽपीति** । एकदेशिमतेन परिहरति-**नेत्युच्यत इति** । शङ्कैकदेशिपरिहारं दूषयित्वा परमार्थपरिहारमाह-**अथेति** । तदनेन हेतुविशेषणमुक्तम् । पाठा-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

भावाद्भानाच्च तस्य कारणादनन्यत्वमित्यर्थः । विमतं कारणानतिरिक्तं तद्भावभाननियतभावभानत्वात्तत्स्वरूपवदित्यनुमानं सूत्रयोजनया दर्शयितुं चकारार्थमाह-**इतश्चेति** । इतःशब्दार्थं स्फुटयन्नवशिष्टं व्याचष्टे-**यत्कारणमिति** । हेतुमुदाहरणारूढतया द्रढयति-**तद्यथेति** । सत्यपि घटे पटोपलब्धिदर्शनात्कारणभावे कार्योपलब्धिर्नाभेदसाधनमित्याशंक्याऽऽह-**न चेति** । अन्यस्य भावेऽन्यस्योपलब्धिरनियतेत्यत्र दृष्टान्तमाह-**न हीति** । ननु गवाश्वयोरकार्यकारणत्वादनियतोपलम्भेऽपि कार्यकारणयोरनन्यत्वमन्तरेणैव कार्यकारणत्वकृता नियतोपलब्धिरित्याशंक्याऽऽह-**न चेति** । नियमेनोपलम्भेऽपि नानन्यत्वमिति व्यभिचारं शङ्कते-**नन्विति** । धूममात्रस्याग्निना नियतोपलब्धिर्धूमविशेषस्य वेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह-**नेत्युच्यत इति** । द्वितीयं शङ्कते-**अथेति** । ईदृशत्वं बहलोर्ध्वाग्रत्वादिविशिष्टत्वमसत्यग्नौ न भवति न भाति चेति द्रष्टव्यम । धूमविशेषस्याग्निना नियतोपलब्धिमुपेत्य हेतुशिक्षया व्यभिचारं परिहरति-**नैवमिति** ।

हेतुं वयं वदामः ॥ न चासावग्निधूमयोर्विद्यते ॥ "भावाच्चोपलब्धेः" इति वा सूत्रम् ॥ न केवलं शब्दादेव कार्यकारणयोरनन्यत्वम् ॥ प्रत्यक्षोपलब्धेर्भावाच्च तयोरनन्यत्वमित्यर्थः ॥ भवति हि प्रत्यक्षोपलब्धिः कार्यकारणयोरनन्यत्वे ॥ तद्यथा तन्तुसंस्थाने पटे तन्तुव्यतिरेकेण पटो नाम कार्यं नैवोपलभ्यते ॥ केवलास्तु तन्तव आतानवितानवन्तः प्रत्यक्षमुपलभ्यन्ते ॥ तथा तन्तुष्वंशवोंशुषु तदवयवाः । अनया प्रत्यक्षोपलब्ध्या

रत्नप्रभा ।

न्तम् । आलोकाभावेऽपि घटादिरूपसत्त्वान्न व्यभिचारः । उक्तधूमविशेषस्याग्निबुद्धिं विनाप्युपलम्भात् न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः । तथा च तयोः कार्यकारणयोः **भावेन** सत्तया **अनुरक्तां** सहकृतामिति भाष्यार्थः । **यद्वा तद्भावः** सामानाधिकरण्यं तद्विषयकबुद्धिग्राह्यत्वं हेतुं वदामः । मृद्घट इति सामानाधिकरण्यबुद्धिदर्शनादग्निर्धूम इत्यदर्शनादित्यर्थः । अनुमानार्थत्वेन सूत्रं व्याख्याय पाठान्तरेण प्रत्यक्षपरतया व्याचष्टे–**भावाच्चेति** ॥ पूर्वसूत्रोक्तारम्भणशब्दसमुच्चयार्थश्चकारः ॥ न चैकः पट इति प्रत्यक्षं पटस्य तन्तुभ्यः पृथक्सत्त्वे प्रमाणम् । अपृथक्सत्ताकमिथ्याकार्यविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अतः आतानवितानसंयोगवन्तस्तन्तव एव पट इति प्रत्यक्षोपलब्धेः सत्त्वादनन्यत्वमित्यर्थः । पटन्यायं तन्त्वादावतिदिशति–**तथेत्यादिना** ॥ प्रत्यक्षोपलब्ध्या तत्तत्कार्ये कारणमात्रं परिशिष्यत इत्यर्थः । यत्र प्रत्यक्षं नास्ति, तत्र कार्यं विमतं, कारणादभिन्नं, कार्यत्वात्, पटवदित्यनुमेयमित्याह–**अनयेति** ॥

भामती ।

न्तरेणेदमेव सूत्रं व्याचष्टे–**न केवलं शब्दादेवेति** । पट इति हि प्रत्यक्षबुद्ध्या तन्तव एवातानवितानावस्था आलम्ब्यन्ते, न तु तदतिरिक्तः पटः प्रत्यक्षमुपलभ्यते । एकत्वं तु तन्तूनामेकप्रावरणलक्षणार्थक्रियावच्छेदाद्बहूनामपि । यथैकदेशकालावच्छिन्ना धवखदिरपलाशादयो बहवोऽपि वनमिति । अर्थक्रियायां च प्रत्येकमसमर्था अप्यनारभ्यैवार्थान्तरं किंचिन्मिलिताः कुर्वन्तो दृश्यन्ते, यथा ग्रावाण उखाधारणमेकम्, एवमनारभ्यैवार्थान्तरं तन्तवो मिलिताः प्रावरणमेकं करिष्यन्ति । न च समवायाद्भिन्नयोरपि भेदानवसायः, अनवसाय इति सांप्रतम्, अन्योन्याश्रयत्वात् । भेदे हि सिद्धे समवायः समवायाच्च भेदः । न च भेदे साधनान्तरमस्ति, अर्थक्रियाव्यपदेशभेदयोरभेदेऽप्युपपत्तेरित्युपपादितम् । तस्माद्यत्किंचिदेतत् । अनया च दिशा मूलकारणं ब्रह्मैव परमार्थसत्,अवान्तरकारणानि च तन्त्वादयः सर्वेऽनिर्वाच्या एवेत्याह–**तथा**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

तद्भावानुविधायिभावत्वं तद्भानानुविधायिभानत्वं च कार्यस्य कारणादनन्यत्वे हेतुर्धूमविशेषस्य चाग्निभावानुविधायिभावत्वेऽपि न तद्भानानुविधायिभानत्वमग्निभानस्य धूमभानाधीनत्वात् न च तद्भानानुविधायिभानत्वमेवास्तु हेतुः प्रभाभानानुविधायिभाने चाक्षुषरूपे व्यभिचारात्तस्माद्विशिष्टहेत्ववष्टम्भात्कार्यस्य कारणादनन्यत्वमुचितमिति भावः । एतदेव सूत्रं पाठान्तरेण व्याकुर्वन्कार्यस्य कारणादनन्यत्वे मानान्तरमाह–**भावाच्चेति** । प्रत्यक्षोपलब्धिमेव प्रतिज्ञोदाहरणाभ्यां विवृणोति–**भवति हीति** । तन्तुव्यतिरेकेणाऽऽतानवितानाभ्यां पटो भातीत्याशंक्याऽऽह–**केवलास्त्विति** । बहुत्वेऽपि तन्तूनामेकप्रावरणार्थक्रियावच्छेदादेकशब्दगोचरत्वं बहूनामपि वर्णानामेकार्थबुद्धिहेतुत्ववदेकार्थक्रियाकारित्वं च तेषामविरुद्धमिति भावः । तन्तुव्यतिरिक्तपटाभाववदंशुव्यतिरिक्ततन्त्वभावोऽपि प्रत्यक्षः सिध्यतीत्याह–**तथेति** । अंशवोऽपि स्वावयवव्यतिरेकेण न सन्तीति प्रत्यक्षमित्याह–**अंशुष्विति** । ननु प्रत्यक्षे कार्यकारणभावे कार्यं कारणमात्रमिति शक्यं प्रत्यक्षयितुम्, यत्र त्वसौ प्रत्यक्षो न भवति तत्र कथमिति तत्राऽऽह–**अनयेति** । विमतं स्वोपादानाव्यतिरिक्तं कार्यत्वात्पटवदित्यनुमानं मूलकारणपर्यन्तं धावतीत्यर्थः । प्रत्यक्षानुमानाभ्यां फलित-

लोहितशुक्लकृष्णानि त्रीणि रूपाणि । ततो वायुमात्रमाकाशमात्रं चेत्यनुमेयम् ॥ ततः परं ब्रह्मैकमेवाद्वितीयम् ॥ तत्र सर्वप्रमाणानां निष्ठामवोचाम ॥ १५ ॥

सत्त्वाच्चावरस्य ॥ १६ ॥

इतश्च कारणात्कार्यस्यानन्यत्वम् ॥ यत्कारणं प्रागुत्पत्तेः कारणात्मनैव कारणे सत्त्वमवरकालीनस्य कार्यस्य श्रूयते ॥ "सदेव सोम्येदमग्र आसीद्" [छां० ६ । २ । १] "आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीद्" [ऐ० आ० २ । ४ । १ । १] इत्यादाविदंशब्दगृहीतस्य कार्यस्य कारणेन सामानाधिकरण्यात् ॥ यच्च यदात्मना यत्र न वर्तते, न तत्तत उत्पद्यते—यथा सिकताभ्यस्तैलम् ॥ तस्मात्प्रागुत्पत्तेरनन्यत्वादुत्पन्नमप्यनन्यदेव कारणात्कार्यमित्यवगम्यते ॥ यथा च कारणं ब्रह्म त्रिषु कालेषु

रत्नप्रभा ।

कारणपरिशेषे प्रधानादिकं परिशिष्यताम् । न ब्रह्मेत्यत आह—**तत्र सर्वेति** ॥ ब्रह्मणि वेदान्तानां सर्वेषां तात्पर्यस्योक्तत्वात् तदेवाद्वितीयं परिशिष्यते । न कारणान्तरम् । अप्रामाणिकत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ इदं जगत् सद् आत्मेति सामानाधिकरण्यश्रुत्या सृष्टेः प्राक् कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं श्रुतम् । तदन्यथानुपपत्त्योत्पन्नस्यापि जगतः कारणादनन्यत्वमित्याह सूत्रकारः—**सत्त्वाच्चेति** ॥ श्रुत्यर्थे युक्तिमप्याह—**यच्च यदात्मनेति** ॥ घटादिकं प्राक् मृदाद्यात्मना वर्तते । तत उत्पद्यमानत्वात् । सामान्यतो व्यतिरेकेण सिकताभ्यस्तैलवदित्यर्थः । कारणवत् कार्यस्यापि सत्त्वात् सत्त्वभेदे मानाभावात् कार्यस्य कारणादभिन्नसत्ताकत्वमिति सूत्रस्यार्थान्तरमाह—**यथा चेति** ॥ इदानीं सतः कार्यस्य प्रागुत्तरकालयो-

भामती ।

तन्तुष्विति ॥ १५ ॥ **सत्त्वाच्चावरस्य** । विभजते—**इतश्चेति** । न केवलं श्रुतिः, उपपत्तिश्चात्र भवति **यच्च यदात्मनेति** । न हि तैलं सिकतात्मना सिकतायामस्ति यथा घटोऽस्ति मृदि मृदात्मना । प्रत्युत्पन्नो हि घटो मृदात्मनोपलभ्यते । नैवं प्रत्युत्पन्नं तैलं सिकतात्मना । तेन यथा सिकतायास्तैलं न जायत एवमात्मनोऽपि जगन्न जायेत, जायते च, तस्मादात्मात्मनासीदिति गम्यते । उपपत्त्यन्तरमाह—**यथा च कारणं ब्रह्मेति** । यथा हि घटः सर्वदा सर्वत्र घट एव न

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मर्थमाह—**तत इति** । ब्रह्मैव मूलकारणं परमार्थसदवान्तरकारणानि त्वनिर्वाच्यानीत्यर्थः । कारणत्वाविशेषात्तन्त्वादिवद्ब्रह्मणोऽपि कारणान्तरमनुमेयमित्याशंक्याऽऽह—**तत्रेति** । सर्वजगद्भ्रमाधिष्ठानतया तस्याकल्पितत्वान्नाधिष्ठानान्तरापेक्षेति भावः ॥ १५ ॥ कार्यस्य कारणादनन्यत्वे श्रुतार्थापत्तिं प्रमाणान्तरमाह—**सत्त्वाच्चेति** । श्रुतार्थापत्तिमेव स्फोरयितुं प्रथमं चशब्दव्याख्यानपूर्वकं श्रुतिमुदाहरति—**इतश्चेति** । प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणस्यैवात्र श्रुतं न कार्यस्येत्याशंक्याऽऽह—**इदंशब्देति** । यदिदानीं स्थूलकार्यं दृष्टं तस्य सृष्टेः प्राक्कारणसामानाधिकरण्यानुपपत्त्या तत्तादात्म्यावगमान्न वस्तुभेदोऽस्तीत्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे प्रमिते प्रमाणानुग्राहिकां युक्तिमपि समुच्चिनोति—**यच्चेति** । कार्यस्य प्रागवस्थायां कारणात्मना सत्त्वेऽपि निष्पन्नं ततो भिन्नं स्यादित्याशंक्याऽऽह—**तस्मादिति** । यथा सिकतास्वविद्यमानं तैलं न ततो जायते तथाऽऽत्मनोऽपि जगन्न जायेत यद्यात्मरूपेण प्रागवस्थायां नाऽऽसीज्जायते च तस्मादात्मात्मना प्रागासीदिति निश्चयसिद्धिरित्यर्थः । कार्यकारणयोरनन्यत्वे युक्त्यन्तरं वक्तुं भूमिकां करोति—**यथा चेति** । यथा घटः सदा घट एव न जातु पटो भवत्येवं सदपि कारणं सदा सदेव न कदाचि-

१ छान्दोग्ये ६ ऽध्याये ४ खण्डे स्पष्टोयमर्थः ।

सत्त्वं न व्यभिचरति, एवं कार्यमपि जगत्त्रिषु कालेषु सत्त्वं न व्यभिचरति ॥ एकं च पुनः सत्त्वम् । अतोऽप्यनन्यत्वं कारणात्कार्यस्य ॥ १६ ॥

असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात् ॥ १७ ॥

ननु क्वचिदसत्त्वमपि प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य व्यपदिशति श्रुतिः—"असदेवेदमग्र आसीद्" [छां० ३ । १९ । १] इति, "असद्वा इदमग्र आसीद्" [तै० उ० १ । २ । ७ । १.] इति च ॥ तस्मादसद्व्यपदेशान्न प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमिति चेत् ॥ नेति ब्रूमः ॥ न ह्ययमत्यन्तासत्त्वाभिप्रायेण प्रागुत्पत्तेः कार्यस्यासद्व्यपदेशः ॥ किं तर्हि ॥ व्याकृतनामरूपत्वाद्धर्माद्व्याकृतनामरूपत्वं धर्मान्तरम् । तेन धर्मान्तरेणायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः सत एव कार्यस्य कारणरूपेणानन्यस्य ॥ कथमेतदवगम्यते ॥ "वाक्यशेषात्" । यदुपक्रमे सन्दिग्धार्थं वाक्यं तच्छेषान्निश्चीयते । इह च तावद् "असदेवेदमग्र आसीद्" [छां० ३ । १९ । १] इत्यसच्छ-

---

रत्नप्रभा ।

रसत्त्वायोगात् सत्त्वाव्यभिचारः । तच्च सत्त्वं सर्वानुस्यूतचिन्मात्रमेकम् । तदभेदेन सती मृत्सन् घट इति भासमानयोः कार्यकारणयोरनन्यत्वमित्यर्थः । **न चैवं** घटपटयोरप्येकसत्त्वाभेदादनन्यत्वं स्यादिति **वाच्यम्** । वस्तुत एकसत्त्वात्मनाऽनन्यत्वस्येष्टत्वात् । **तर्हि** मृद्घटयोः को विशेषः । **तादात्म्यमिति ब्रूमः । वस्तुतः** सर्वत्र सत्तैक्येऽपि घटपटयोर्भेदेन सत्ताया भिन्नत्वात् न तादात्म्यम् । कार्यकारणयोर्भेदस्य सत्ताभेदकत्वाभावादभिन्नसत्ताकत्वं तादात्म्यमिति विशेषः ॥ १६ ॥ उक्तं कार्यस्य प्राक्कारणात्मना सत्त्वमसिद्धमित्याशंक्य समाधत्ते—**असद्व्यपेति** ॥ "अक्ताः शर्करा उपदध्याद्" इत्युपक्रमे

भामती ।

जात्वसौ क्वचित्पटो भवत्येवं सदपि सर्वत्र सर्वदा सदेव न तु क्वचित्कदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्युपपादितमधस्तात् । तस्मात्कार्यं त्रिष्वपि कालेषु सदेव । सत्त्वं चेत् किमतो यद्येवमित्यत आह—**एकं च पुनरिति** । सत्त्वं चैकं कार्यकारणयोः । न हि प्रतिव्यक्ति सत्त्वं भिद्यते । ततश्चाभिन्नसत्तानन्यत्वादेते अपि मियो न भिद्येते इति । न च ताभ्यामनन्यत्वात्सत्त्वस्यैव भेद इति युक्तम् । तथा सति हि सत्त्वस्य समारोपितत्वप्रसङ्गः । तत्र भेदाभेदयोरन्यतरसमारोपकल्पनायां किं तात्त्विकाभेदोपादानाभेदकल्पनास्तु, आहो तात्त्विकभेदोपादानाभेदकल्पनेति । वयं तु पश्यामो भेदग्रहस्य प्रतियोगिग्रहापेक्षत्वाद्भेदग्रहमन्तरेण च प्रतियोगिग्रहासंभवादन्योन्यसंश्रयापत्तेः, अभेदग्रहस्य च निरपेक्षतया तदनुपपत्तेरेकैकाश्रयत्वाच्च भेदस्यैकाभावे तदनुपपत्तेरभेदग्रहोपादानैव भेदकल्पनेति सर्वमवदातम् ॥ १६ ॥ **असद्व्यपदेशान्नेति चेन्न धर्मान्तरेण वाक्यशेषात्** । व्याकृतत्वाव्याकृतत्वे च धर्मावनिर्वचनीयौ । सूत्रमेतन्निगदव्याख्यातेन

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दसदिष्टं तथा कार्यमपि सच्चेन्न कदाचिदसद्भवितुमर्हतीत्यर्थः । कार्यकारणयोर्भेदेनापि सत्त्वसंभवादनन्यत्वं कथमित्याशंक्याऽऽह—**एकं चेति** । सतोऽसतो वा सद्भेदकत्वाभावात्तदेकतेत्यर्थः । अभिन्नसत्त्वाभिन्नत्वान्मिथोऽपि कार्यकारणे न भिद्येते सत्त्ववदिति फलितमाह—**अतोऽपीति** ॥ १६ ॥ प्रागुत्पत्तेः सत्त्वं कारणात्मना कार्यस्येत्युक्तमाक्षिप्य समाधत्ते—**असदिति** । तत्र चोद्यं विभजते—**नन्वित्यादिना** । परिहारभागमवतारयति—**नेतीति** । नञर्थमाह—**न हीति** । तर्हि केनाभिप्रायेणायमसद्व्यपदेश इत्याशंक्य धर्मान्तरेणेति व्याचष्टे—**किं तर्हीति** । तत्र प्रश्नपूर्वकं गमकं कथयति—**कथमिति** । सूत्रावयवं व्याख्याति—**यदिति** । अक्ताः शर्करा उपदधातीत्यत्र केनेति तैलघृतादौ संदेहे तेजो वै घृतमितिवाक्यशेषाद् घृतेनेति निश्चितमित्यर्थः । सामान्यन्यायं प्रकृते दर्शयति—**इह चेति** । असदेवेदमित्यादावसच्छब्देन तुच्छमु-

ब्देनोपक्रमे निर्दिष्टं यत्तदेव पुनस्तच्छब्देन परामृश्य सदिति विशिनष्टि "तत्सदासीद्" [छां० ३ । १९ । १] इति । असतश्च पूर्वापरकालासम्बन्धादासीच्छब्दानुपपत्तेश्च । "असद्वा इदमग्र आसीद्" [तै० उ० १ । २ । ७ । १] इत्यत्रापि "तदात्मानं स्वयमकुरुत" [तै० उ० १ । २ । ७ । १] इति वाक्यशेषे विशेषणान्नात्यन्तासत्त्वम् ॥ तस्माद्धर्मान्तरेणैवायमसद्व्यपदेशः प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य । नामरूपव्याकृतं हि वस्तु सच्छब्दार्हं लोके प्रसिद्धम् ॥ अतः प्राङ् नामरूपव्याकरणादसदिवासीदित्युपचर्यते ॥ १७ ॥

युक्तेः शब्दान्तराच्च ॥ १८ ॥

युक्तेश्च प्रागुत्पत्तेः कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते । शब्दान्तराच्च–युक्तिस्तावद्वर्ण्यते । दधिघटरुचकाद्यर्थिभिः प्रतिनियतानि कारणानि क्षीरमृत्तिकासुवर्णादीन्युपादीयमानानि लोके दृश्यन्ते । न हि दध्यर्थिभिर्मृत्तिकोपादीयते । न घटाद्यर्थिभिः क्षीरम् । तदसत्कार्यवादे नोपपद्यते॥अविशिष्टे हि प्रागुत्पत्तेः सर्वत्र सर्वस्यासत्त्वे कस्मात्क्षीरादेव

रत्नप्रभा ।

केनाक्ता इति सन्देहे "तेजो घृतम्" इति वाक्यशेषात् घृतेनेति **यथा** निश्चयः, **एवमत्रापि** "तत्सद्" इति वाक्यशेषात् सन्निश्चय इत्यर्थः । आसीदित्यतीतकालसम्बन्धोक्तेश्चासदव्याकृतमेव । न शून्यमित्याह–**असतश्च पूर्वापरेति** ॥ उक्तन्यायं वाक्यान्तरेऽतिदिशति–**असद्वेति** ॥ क्रियमाणत्वविशेषणं शून्यस्यासम्भवीति भावः ॥ १७ ॥ सत्त्वानन्यत्वयोर्हेत्वन्तरमाह सूत्रकारः–**युक्तेरिति** ॥ दध्याद्यर्थिनां क्षीरादौ प्रवृत्त्यन्यथानुपपत्तिर्युक्तिः । तया कार्यस्य प्राक् कारणानन्यत्वेन सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः । असतोऽपि कार्यस्य तस्मादुत्पत्तेः कारणत्वधिया तत्र प्रवृत्तिरित्यन्यथोपपत्तिमाशंक्याह–**अविशिष्टे हीति**॥

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

च्यते किंवा सदेवानभिव्यक्तनामरूपमिति संदेहे तत्सदासीदिति वाक्यशेषात्तुच्छव्यावृत्तं सदेवानभिव्यक्तनामरूपमसच्छब्दितमिति निश्चीयते तस्य तच्छब्देन परामृष्टस्य सच्छब्देन निर्देशादित्यर्थः । इतश्चात्र तुच्छमसच्छब्दवाच्यं न भवतीत्याह–**असतश्चेति** । असद्वा इदमित्यत्र तत्सदासीदिति वाक्यशेषाभावात्कुतो निश्चयसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह–**असद्वा इति** । वाक्यशेषस्य सत्कार्यविषयत्वे फलितमाह–**तस्मादिति** । वृद्धव्यवहाराभावे कथमसच्छब्दस्य सति प्रयोग इत्याशंक्योपचारादित्याह–**नामेति** ॥ १७ ॥ ननु कार्यस्यासतोऽर्थान्तरत्वे सत्त्वमास्थेयं परस्परविरोधिनोर्विधान्तराभावात्तथा च कार्यस्यानिर्वाच्यत्वाभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गादपसिद्धान्तः स्यादित्याशंक्य कारणस्यैवाप्राकृतकारणत्वस्य सत्त्वं कार्यस्य पुनरनिर्वाच्यत्वमेवेति प्रतिपादयितुं प्रक्रमते–**युक्तेरिति** । हेतुद्वयं प्रतिज्ञाद्वयेन योजयति–**युक्तेश्चेति** । काऽसौ युक्तिरित्यपेक्षायां युक्तिं प्रकटयन्नसदुत्पत्तिं तावत्प्रत्याह–**युक्तिरिति** । प्रतिनियममेव प्रकटयति–**नेत्यादिना** । कार्यार्थिनां प्रतिनियतकारणोपादानानुपपत्त्या कार्यस्य तत्र सत्त्वं सिध्यतीत्यर्थापत्तिमाह–**तदिति** । नन्वपेक्ष्यमाणघटादिजनकत्वान्मृदादिरेवोपादानं न तु मृदादौ घटादेः सत्त्वादित्यन्यथोपपत्तिरर्थापत्तेरिति तत्राऽऽह–**अविशिष्टे हीति** । नियामकाभावादसज्जननासंभवान्नान्यथोपपत्तिरित्यर्थः । निया-

दध्युत्पद्यते,न मृत्तिकायाः, मृत्तिकाया एव च घट उत्पद्यते, न क्षीरात ॥ अथाविशिष्टेऽपि प्रागसत्त्वे क्षीर एव दध्नः कश्चिदतिशयः।न मृत्तिकायाम्। मृत्तिकायामेव च घटस्य कश्चिदतिशयो न क्षीरे इत्युच्येत, तर्ह्यतिशयवत्त्वात् प्रागवस्थायाः असत्कार्यवादहानिः । सत्कार्यवादसिद्धिश्च । शक्तिश्च कारणस्य कार्यनियमार्था कल्प्यमाना नान्याऽसती वा कार्यं नियच्छेत् । असत्त्वाविशेषात् । अन्यत्वाविशेषाच्च ॥ तस्मात्कारणस्याऽऽत्मभूता शक्तिः । शक्तेश्चात्मभूतं कार्यम् ॥ अपि च कार्यकारणयोर्द्रव्यगुणादीनां चाश्वमहिषवद्भेदबुद्ध्यभावात्तादात्म्यमभ्युपगन्तव्यम् ॥ समवायकल्पनायामपि समवायस्य समवायिभिः सम्बन्धेऽभ्युपगम्यमाने

रत्नप्रभा ।

असत उत्पत्त्यभावादुत्पत्तौ वा सर्वस्मात् सर्वोत्पत्तिप्रसङ्गात्तत्तदुपादानविशेषे प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । **तदुक्तं सांख्यवृद्धैः**—"असदकरणादुपादानग्रहणात्सर्वसम्भवाभावात् । शक्तस्य शक्यकारणात्कारणाभावाच्च सत्कार्यम्" [कारिकायाम् ९] इति । शक्तस्य कारणस्य शक्यकार्यकारित्वाच्छक्तिविषयस्य कार्यस्य सत्त्वमसतोऽशक्यत्वात् । **किञ्च** सत्कारणाभेदात् कार्यं सदित्युत्तरार्धार्थः । कार्यस्यासत्त्वेऽपि कुतश्चिदतिशयात् प्रवृत्तिनियमोपपत्तिरिति शंकते—**अथेति** ॥ अतिशयः कार्यधर्मः कारणधर्मो वा । **आद्ये** धर्मित्वात् प्रागवस्थारूपस्य कार्यस्य सत्त्वं दुर्वारमित्याह—**तर्ह्यतिशयवत्त्वादिति** ॥ **द्वितीयेऽपि** कार्यसत्त्वमायातीत्याह—**शक्तिश्चेति** ॥ कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यवदसती वा शक्तिर्न कार्यनियामिका । यस्य कस्यचिदन्यस्य नरशृङ्गस्य वा नियामकत्वप्रसङ्गादन्यत्वासत्त्वयोः शक्तावन्यत्र चाविशेषात् । तस्मात्कारणात्मना लीनं कार्यमेवाभिव्यक्तिनियामकतया शक्तिरित्येष्टव्यम् । ततः सत्कार्यसिद्धिरित्यर्थः । **किञ्च** कार्यकारणयोरन्यत्वे मृद्घटौ भिन्नौ सन्ताविति भेदबुद्धिः स्यादित्याह—**अपि चेति** ॥ तयोरन्यत्वेऽपि समवायवशात् तथा बुद्धिर्नोदेतीत्याशंक्य समवायं दूषयति—**समवायेति** ॥ समवायः समवायिभिः सम्बद्धो न वा ? **आद्ये**—सम्बन्धः **किं** समवायः—**उत** स्वरूपम् । **आद्ये** समवायानवस्था । **द्वितीये** मृद्घटयोरपि स्वरूपसम्बन्धादेवोपपत्तेः समवायासिद्धिः । असम्बद्ध इति पक्षे दोषमाह—

भामती ।

भाष्येण व्याख्यातम् ॥ १७ ॥ **युक्तेः शब्दान्तराच्च । अतिशयवत्त्वात्प्रागवस्थाया इति ।** अतिशयो हि धर्मो नासत्यतिशयवति कार्ये भवितुमर्हतीति । ननु न कार्यस्यातिशयो नियमहेतुरपि तु कारणस्य शक्तिभेदः, स चासत्यपि कार्ये कारणस्य सत्त्वात्सन्नेवेत्यत आह—**शक्तिश्चेति** । नान्या कार्यकारणाभ्यां, नाप्यसती कार्यात्मनेति योजना । **अपि च कार्यकारणयोरिति** । यद्यपि 'भावाच्चोपलब्धेः'

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

मकमतिशयमाशङ्कते—**अथेति** । अतिशयो हि कार्यस्य कारणस्य वेति विकल्प्याऽऽद्ये धर्मस्य धर्मिपरतन्त्रत्वादपसिद्धान्तापत्तिरित्याह—**अत इति** । सार्वविभक्तिकत्वात्तसिः सप्तम्यर्थे शङ्कितपक्षवाची । प्रागवस्था दध्यादिकार्यावस्था । द्वितीयं दूषयति—**शक्तिश्चेति** । कारणस्य हि धर्मः शक्तिरतिशयशब्दिता नियामकत्वेनेष्टा कार्यकारणाभ्यामन्या कार्यात्मना चासती कार्यं न नियच्छेदित्यत्र हेतुमाह—**असत्त्वेति** । कार्यात्मना शक्तेरसत्त्वे तथैवानियामकत्वमसत्त्वस्योभयत्र तुल्यत्वात् । द्वाभ्यामन्यत्वे च तस्या न नियामकत्वं तयोरिवान्योन्यं शक्तेस्ताभ्यामन्यत्वस्येष्टत्वादित्यर्थः । शक्तेरसत्त्वेऽन्यत्वे च नियामकत्वासंभवे फलितमाह—**तस्मादिति** । तथा चापसिद्धान्ततादवस्थ्यमिति शेषः । असत्कार्यवादे दोषान्तरमाह—**अपि चेति** । भेदबुद्ध्यभावे समवायो निमित्तं न तु तादात्म्यमित्याशंक्य समवायस्तर्हि परतन्त्र स्वतन्त्रो वेति विकल्प्याऽऽद्ये संबन्धद्वारा स्वभावाद्वा पारतन्त्र्यमिति पुनर्विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—**समवायेति**

तस्यतस्यान्योऽन्यः सम्बन्धः कल्पयितव्य इत्यनवस्थाप्रसङ्गः ॥ अनभ्युपगम्यमाने वा विच्छेदप्रसङ्गः ॥ अथ समवायस्स्वयंसम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैवापरं सम्बन्धं सम्बध्यते, संयोगोऽपि तर्हि स्वयं सम्बन्धरूपत्वादनपेक्ष्यैव समवायं सम्बध्येत ॥ तादात्म्यप्रतीतेश्च द्रव्यगुणादीनां समवायकल्पनानर्थक्यम् ॥

रत्नप्रभा ।

अनभ्युपगम्यमाने इति ॥ द्रव्यगुणादीनां विशिष्टधीविरहप्रसङ्गः । असम्बद्धस्य विशिष्टधीनियामकत्वायोगादित्यर्थः । विशिष्टधीनियामको हि सम्बन्धः । न तस्य नियामकान्तरापेक्षा । अनवस्थानात् । अतः स्वपरनिर्वाहकः समवाय इति शंकते—**अथेति** ॥ **सम्बध्यते** स्वस्य स्वसम्बन्धिनश्च विशिष्टधियं करोतीत्यर्थः । प्रतिबन्द्या दूषयति—**संयोगोऽपीति** ॥ यत्तु गुणत्वात्संयोगस्य समवायापेक्षा । न सम्बन्धत्वादिति । **तन्न** । धर्मत्वात् समवायस्यापि सम्बन्धान्तरापत्तेः । असम्बद्धस्याश्वत्वस्य गोधर्मत्वादर्शनात् । **किञ्च** 'निष्पापत्वादयो गुणाः' इति श्रुतिस्मृत्यादिषु 'व्यवहारादिष्टधर्मोः **गुणः**' इति परिभाषया समवायस्यापि गुणत्वाच्च । जातिविशेषो गुणत्वमिति परिभाषा तु समवायसिद्ध्युत्तरकालीना । नित्याऽनेकसमवेता **जातिः**—इति ज्ञानस्य समवायज्ञानाधीनत्वात् । अतः समवायसिद्धेः प्राक् संयोगस्य गुणत्वमसिद्धमिति दिक् । **किञ्च** प्रतीत्यनुसारेण वस्तु स्वीकार्यम् । अन्यथा गोप्रतीतेरश्व आलम्बनमित्यस्यापि सुवचत्वात् । तथा च मृद्घट इत्यभेदप्रतीतेरभेद एव स्वीकार्यः । ताभ्यामत्यन्तभिन्नस्य समवायस्य तन्नियामकत्वासम्भवादित्याह—**तादात्म्येति** ॥ एवं प्रतीत्यनुसारेण कार्यस्य कारणात्मना सत्त्वं,

भामती ।

इत्यत्रायमर्थ उक्तस्तथापि समवायदूषणाय पुनरवतारितः । **अनभ्युपगम्यमाने च** समवायस्य समवायिभ्यां संबन्धे विच्छेदप्रसङ्गोऽवयवावयविद्रव्यगुणादीनां मिथः । न ह्यसंबद्धः समवायिभ्यां समवायः समवायिनौ संबन्धयेदिति । शङ्कते—**अथ समवायः स्वयमिति** । यथा हि सत्त्वयोगाद्द्रव्यगुणकर्माणि सन्ति सत्त्वं तु स्वभावत एव सदिति न सत्त्वान्तरयोगमपेक्षते, तथा समवायः समवायिभ्यां संबद्धुं न संबन्धान्तरयोगमपेक्षते, स्वयं संबन्धरूपत्वादिति । तदेतत्सिद्धान्तान्तरविरोधापादनेन निराकरोति—**संयोगोऽपि तर्हीति** । न च संयोगस्य कार्यत्वात् कार्यस्य च समवायिकारणाधीनजन्मत्वात् असमवाये च तदनुपपत्तेः समवायकल्पना संयोग इति वाच्यम् । अजसंयोगे तदभावप्रसङ्गात् । अपि च, संबन्ध्यधीननिरूपणः समवायो यथा संबन्धिद्वयभेदे न भिद्यते तन्नाशे च न नश्यत्यपि तु नित्य एक एवं संयोगोऽपि भवेत् । ततः को दोषः । अथैतत्प्रसङ्गभिया संयोगवत्समवायोऽपि प्रतिसंबन्धिमिथुनं भिद्यते चानित्यश्चेत्यभ्युपेयते, तथा सति यथैकस्मान्निमित्तकारणादेव जायत एवं संयोगोऽपि निमित्तकारणादेव जनिष्यत इति समानम् । **तादात्म्यप्रतीतेश्चेति** । संबन्धावगमो हि संबन्धकल्पनाबीजं न तादात्म्या-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

समवायस्य स्वातन्त्र्यपक्षं दूषयति—**अनभ्युपगम्यमाने चेति** । समवायस्य समवायिभिः संबन्धो नेष्यते किंतु स्वातन्त्र्यमेवेत्यत्रावयवावयविनोर्द्रव्यगुणादीनां च विप्रकर्षः स्यात्संनिधापकाभावादित्यर्थः । स्वभावादेव समवायस्य पारतन्त्र्यमिति पक्षमुत्थापयति—**अथेति** । स्वपरनिर्वाहकत्वं संयोगस्यापि स्यादविशेषादिति परिहरति—**संयोगोऽपीति** । तर्कपादे चैतद्व्यक्तीभविष्यति । द्रव्यगुणादिषु समवायकल्पनामङ्गीकृत्य दोषमुक्त्वा तत्कल्पनैवायुक्तेत्याह—**तादात्म्येति** । सिद्धे हि भेदे द्रव्यगुणादीनां समवायसिद्धिः, समवायसिद्धौ च भेदसिद्धिरित्यत्रान्योन्याश्रयता । न हि सामानाधिकरण्येन तादात्म्ये तेषां

कथं च कार्यमवयविद्रव्यं कारणेष्ववयवद्रव्येषु वर्तमानं वर्तेत॥ किं समस्तेष्ववयवेषु वर्तेतोत प्रत्यवयवम्। यदि तावत्समस्तेषु वर्तेत, ततोऽवयव्यनुपलब्धिः प्रसज्येत॥ समस्तावयवसन्निकर्षस्याशक्यत्वात्। न हि बहुत्वं समस्तेष्वाश्रयेषु वर्तमानं व्यस्ताश्रयग्रहणेन गृह्यते॥ अथाऽवयवशः समस्तेषु वर्तेत, तदाप्यारम्भकावयवव्यतिरेकेणावयविनोऽवयवाः कल्प्येरन्॥ यैरवयवैरारम्भकेष्ववयवेष्ववयवशोऽवयवी वर्तेत। कोशावयवव्यतिरिक्तैर्ह्यवयवैरसिः कोशं व्याप्नोति॥ अनवस्था चैवं प्रसज्येत॥ तेषुतेष्ववयवेषु वर्तयितुमन्येषामन्येषामवयवानां कल्पनीयत्वात्॥ अथ प्रत्यवयवं वर्तेत तदैकत्र व्यापारेऽन्यत्राव्यापारः स्यात्॥

रत्नप्रभा।

स्वरूपेण तु मिथ्यात्वमित्युक्तम्। वृत्त्यनिरूपणाच्च तस्य मिथ्यात्वमित्याह—**कथं चेति**॥ तत्र **आद्यम्** अनूद्यावयविनः पटादेस्तन्त्वादिष्ववयवेषु त्रित्वादिवत् स्वरूपेण वृत्तिः, उतावयवश इति विकल्प्य **आद्यं** दूषयति—**यदीत्यादिना**॥ व्यासज्यवृत्तिवस्तुप्रत्यक्षस्य यावदाश्रयप्रत्यक्षजन्यत्वात् संवृतपटादेर्यावदवयवानामप्रत्यक्षत्वादप्रत्यक्षत्वं प्रसज्येतेत्यर्थः। **द्वितीयं** शङ्क्यते—**अथेति**॥ यथा हस्ते कोशे चावयवशः खड्गो वर्तमानो हस्तमात्रग्रहेऽपि गृह्यते, **एवं** यत्किञ्चिदवयवग्रहेणावयविनो ग्रहसम्भवेऽप्यवयवानामनवस्था स्यादिति दूषयति—**तदापीति**॥ **आद्यद्वितीयम्** उद्भाव्य दूषयति—**अथ प्रत्यवयवमित्यादिना**॥ एकस्मिंस्तन्तौ पटवृत्तिकाले तन्त्वन्तरे वृत्तिर्न स्यात्। वृत्तावनेकत्वापत्तेरित्यर्थः। **यथा** युगपदनेकव्यक्तिष्व

भामती।

वगमः, तस्य नानात्वैकाश्रयसंबन्धविरोधादिति। वृत्तिविकल्पेनावयवातिरिक्तमवयविनं दूषयति—**कथं च कार्यमिति। समस्तेति**। मध्यपरभागयोरर्वाग्भागव्यवहितत्वात्। अथ समस्तावयवव्यासङ्ग्यपि कतिपयावयवस्थानो ग्रहीष्यत इत्यत आह—**न हि बहुत्वमिति। अथावयवश इति**। बहुत्वसंख्या हि स्वरूपेणैव व्यासज्य संख्येयेषु वर्तत इत्येकतमसंख्येयाग्रहणेऽपि न गृह्यते, समस्तव्यासङ्गित्वात्तद्रूपस्य। अवयवी तु न स्वरूपेणावयवान्व्याप्नोति, अपि त्ववयवशः। तेन यथा सूत्रमवयवैः कुसुमानि व्याप्नुवन्न समस्तकुसुमग्रहणमपेक्षते कतिपयकुसुमस्थानस्यापि तस्योपलब्धेः, एवमवयव्यपीति भावः। निराकरोति—**तदापीति**।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः।

भाति स्वारसिको भेदः सिध्यतीति भावः। असत्कार्यवादनिरासेन कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमुक्तम्। इदानीं कार्यस्य कारणे वृत्त्यनुपपत्तेश्च कल्पितत्वमित्याह—**कथं चेति**। कथंशब्दसूचितं विकल्पद्वयं विशदयति—**किमिति**। तत्राऽऽद्यमनूद्यावयविनः स्वरूपेण वाऽवयवेषु वृत्तिरवयवशो वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—**यदीत्यादिना**। तत्र हेतुमाह—**समस्तेति**। मध्यपरभागयोरर्वाग्भागव्यवहितत्वादित्यर्थः। सर्वावयवव्याप्तावपि कतिपयावयवसंनिकर्षादवयविनो दृष्टिरिष्टेत्याशङ्क्याऽऽह—**न हीति**। कल्पान्तरमुत्थापयति—**अथेति**। तथा च यथाऽवयवैः सूत्रं कुसुमानि व्याप्नुवत्कतिपयकुसुमग्रहणेऽपि गृह्यते तथा कतिपयावयवग्रहणेऽपि भवत्यवयविनो ग्रहणमित्यर्थः। तत्र किमारम्भकावयवैरेव तेष्ववयवी वर्तते किंवा तदतिरिक्तावयवैरिति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह—**तदाऽपीति**। यत्र यद्वर्तते तत्तदतिरिक्तावयवैरेव तत्र वर्तमानं दृष्टमिति दृष्टान्तगर्भं हेतुमाचष्टे—**कोशेति**। द्वितीयं दूषयति—**अनवस्थेति**। कल्पितानन्तावयवव्यवहिततया प्रकृतावयविनो दूरविप्रकर्षात्तन्तुनिष्ठत्वं पटस्य न स्यादिति भावः। कल्पान्तरमनुवदति—**अथेति**। तत्रापि क्रमेण वा प्रत्यवयवं वर्तेताक्रमेण वेति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—**तदेति**। तदेव दृष्टान्तेनोपपाद-

न हि देवदत्तः स्रुघ्ने सन्निधीयमानस्तदहरेव पाटलिपुत्रेऽपि सन्निधीयते ॥ युगपदनेकत्र वृत्तावनेकत्वप्रसङ्गः स्याद्देवदत्तयज्ञदत्तयोरिव स्रुघ्नपाटलिपुत्रनिवासिनोः ॥ गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तेरदोष इति चेत् ॥ न ॥ तथा प्रतीत्यभावात् ॥ यदि गोत्वादिवत्प्रत्येकं परिसमाप्तोऽवयवी स्याद्, यथा गोत्वं प्रतिव्यक्ति प्रत्यक्षं गृह्यते, एवमवयव्यपि प्रत्यवयवं प्रत्यक्षं गृह्येत ॥ न चैव नियतं गृह्यते ॥ प्रत्येकपरिसमाप्तौ चावयविनः कार्येणाधिकारात्तस्य चैकत्वाच्छृङ्गेणापि स्तनकार्यं कुर्यात् ॥ उरसा च पृष्ठकार्यम् ॥ न चैवं दृश्यते ॥ प्रागुत्पत्तेश्च कार्यस्यासत्त्वे उत्पत्तिरकर्तृका निरात्मिका च स्यात् । उत्पत्तिश्च नाम क्रिया । सा सकर्तृकैव भवितुमर्हति, गत्यादिवत् ॥ क्रिया च नाम स्याद्, अकर्तृका चेति विप्रतिषिध्येत ॥ घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमाना न घटकर्तृका, किं तर्हि अन्यकर्तृकेति

रत्नप्रभा ।

वृत्तावपि जातेरनेकत्वदोषो नास्ति, तथाऽवयविन इत्याशंकते-**गोत्वेति** ॥ जातिवदवयविनो वृत्तिरसिद्धा । अनुभवाभावादिति परिहरति-**न तथेति** ॥ दोषान्तरमाह-**प्रत्येकेति** ॥ अधिकारासम्बन्धाद् **यथा** देवदत्तः स्वकार्यमध्ययनं ग्रामेऽरण्ये वा करोति । **तथा** गौरवयवी स्वकार्यं क्षीरादिकं शृङ्गपुच्छादावपि कुर्यादित्यर्थः । **एवं** वृत्त्यनिरूपणादनिर्वाच्यत्वं कार्यस्य **दर्शितम्** । सम्प्रत्यसत्कार्यवादे दोषान्तरमाह-**प्रागिति** ॥ **यथा** घटश्चलतीत्युक्ते चलनक्रियां प्रत्याश्रयत्वरूपं कर्तृत्वं घटस्य भाति **तथा** पटो जायत इति जनिक्रियाकर्तृत्वमनुभूयते । अतो जनिकर्तुः जनेः प्राक् सत्त्वं वाच्यम् । कर्तुरसत्त्वे क्रियाया अप्यसत्त्वापत्तेरित्यर्थः । जनेरनुभवसिद्धेऽपि सकर्तृकत्वे क्रियात्वेनानुमानमाह-**उत्पत्तिश्चेति** ॥ असतो घटस्योत्पत्तौ कर्तृत्वासम्भवेपि कुलालादेः सत्त्वात् कर्तृत्वमित्याशंक्याह-**घटस्य चेति**॥

भामती ।

शङ्कते-**गोत्वादिवदिति** । निराकरोति-**नेति** । यद्यपि गोत्वस्य सामान्यस्य विशेषा अनिर्वाच्या न परमार्थसन्तस्तथा च कास्य प्रत्येकपरिसमाप्तिरिति, तथाप्यभ्युपेत्येदमुदितमिति मन्तव्यम् । अकर्तृका यतोऽतो निरात्मिका स्यात् । कारणाभावे हि कार्यमनुत्पन्नं किं नाम भवेत् । अतो निरात्मकत्वमित्यर्थः । यद्युच्येत घटशब्दस्तदवयवेषु व्यापाराविष्टतया पूर्वापरीभावमापन्नेषु घटोपजनाभिमुखेषु तादर्थ्यनिमित्तादुपचारात्प्रयुज्यते, तेषां च सिद्धत्वेन कर्तृत्वमस्तीत्युपपद्यते घटो भवतीति प्रयोग इत्यत आह-**घटस्य चोत्पत्तिरुच्यमानेति** । उत्पादना हि सिद्धानां कपालकुलालादीनां व्यापारो नोत्पत्तिः ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

यति-**न हीति** । द्वितीयं निराचष्टे-**युगपदिति** । यथा प्रतिव्यक्ति साकल्येन युगपद्वर्तमानं सामान्यं न भिद्यते तथाऽवयविनोऽपि वस्तुतो न भेदोऽस्तीति शङ्कते-**गोत्वादिवदिति** । वैषम्यं दर्शयन्दूषयति-**न तथेति** । तदेव स्पष्टयति-**यदीति** । प्रत्येकमवयवेष्ववयविनः परिसमाप्तिपक्षे दोषान्तरमाह-**प्रत्येकेति** । यद्वि गोत्वस्य शाबलेये कार्यं न तद्बाहुलेयेऽस्ति तथेहापि स्यादित्याशंक्याऽऽह-**कार्येणेति** । न हि गोत्वस्य कार्यान्वयः किंतु व्यक्तेरेव प्रकृते त्ववयवानां तदनन्वयादवयविनस्तद्भावात्तस्य सर्वत्रैक्यादर्थक्रियाव्यवस्थानुपपत्तिः । न च तत्तदवयवनिष्ठस्यैवावयविनस्तत्कार्यमवयवानां कार्यानन्वये सत्युक्तनियमायोगात्प्रतीत्या तन्नियमे युक्त्यभिमानित्वव्याघातादिति भावः । वृत्तिविकल्पानुपपत्त्या कार्यस्य कारणे कल्पितत्वं प्रसाध्यासत्कार्यवादे दोषान्तरमाह-**प्रागिति** । भवत्वकर्तृकत्वमित्याशंक्याऽऽश्रयरूपकारणाभावादुत्पत्तिक्रियाख्यं कार्यमनुत्पन्नं निरात्मकं स्यादित्याह-**निरात्मिकेति** । इतश्चोत्पत्तेरकर्तृकत्वमयुक्तमित्यनुमानेन दर्शयति-**उत्पत्तिश्चेति** । क्रियात्वेऽपि सकर्तृकत्वाभावे किं बाधकमित्याशंक्याऽऽह-**क्रियेति** । अस्तु तर्हि कारणाश्रयोत्पत्तिस्तथा च सिद्धसाध्यतेत्याशंक्याऽऽह-**घटस्येति** । घटोत्पत्तावुक्त-

कल्प्या स्यात् ॥ तथा कपालादीनामप्युत्पत्तिरुच्यमानाऽन्यकर्तृकैव कल्प्येत ॥ तथा च सति घट उत्पद्यत इत्युक्ते कुलालादीनि कारणान्युत्पद्यन्त इत्युक्तं स्यात् ॥ न च लोके घटोत्पत्तिरित्युक्ते कुलालादीनामप्युत्पद्यमानता प्रतीयते ॥ उत्पन्नताप्रतीतेश्च ॥ अथ स्वकारणसत्तासम्बन्ध एवोत्पत्तिरात्मलाभश्च कार्यस्येति चेत् ॥ कथमलब्धात्मकं सम्बध्येतेति वक्तव्यम् ॥ सतोर्हि द्वयोस्सम्बन्धस्सम्भवति ॥ न सदसतोः, असतोर्वा ॥ अभावस्य च निरुपाख्यत्वात्प्रागुत्पत्तेरिति मर्यादाकरणमनुपपन्नम् । सतां हि लोके क्षेत्रगृहादीनां मर्यादा दृष्टा नाभावस्य ॥

रत्नप्रभा ।

घटोत्पत्तिवदसत्कपालाद्युत्पत्तिरित्यतिदिशति-**तथेति** ॥ शंकामनूद्य दोषमाह-**तथा चेति** ॥ अनुभवविरोध इत्यर्थः । उत्पत्तिर्भावस्याद्या विक्रियेति स्वमतेन कार्यसत्त्वमानीतम् । सम्प्रति कार्यस्योत्पत्तिर्नाम स्वकारणे समवायः स्वस्मिन् सत्तासमवायो वेति तार्किकमतमाशंकते-**अथेति** ॥ तन्मतेनापि कार्यस्य सत्त्वमावश्यकम् । असतः सम्बन्धित्वायोगादित्याह-**कथमिति** ॥ **असतोर्वेति** दृष्टान्तोक्तिः । **ननु** नरशृङ्गादिवत् कार्यं सर्वदा सर्वत्रासन्न भवति । किन्तूत्पत्तेः प्रागू ध्वंसानन्तरं चासत् । मध्ये तु सदेवेति वैषम्यात् सम्बन्धित्वोपपत्तिरित्याशंक्याह-**अभावस्येति** । अत्राभावशब्दा असच्छब्दापरपर्याया व्याख्येयाः । असतः कालेनासम्बन्धात् प्राक्त्वं न युक्तमित्यर्थः । **ननु** कारकव्यापाराद्रूर्ध्वभाविनः कार्यस्य

भामती ।

न चोत्पादनैवोत्पत्तिः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारयोर्भेदात् । अभेदे वा घटमुत्पादयतीतिवद्घटमुत्पद्यत इत्यपि प्रसङ्गात् । तस्मात् करोतिकारयत्योरिव घटगोचरयोर्भृत्यस्वामिसमवेतयोरुत्पत्त्युत्पादनयोरधिष्ठानभेदोऽभ्युपेतव्यः, तत्र कपालकुलालादीनां सिद्धानामुत्पादनाधिष्ठानानां नोत्पत्त्यधिष्ठानत्वमस्तीति पारिशेष्याद्घट एव साध्य उत्पत्तेरधिष्ठानमेपितव्यः । न चासावसन्नधिष्ठानं भवितुमर्हतीति सत्त्वमस्याभ्युपेयम् । एवं च घटो भवतीति घटव्यापारस्य धातूपात्तत्वात्तत्रास्य कर्तृत्वमुपपद्यते, तण्डुलानामिव सतां विक्लित्तौ विक्लिद्यन्ति तण्डुला इति । शङ्कते-**अथ स्वकारणसत्तासंबन्ध एवोत्पत्तिरिति** । एतदुक्तं भवति-नोत्पत्तिर्नाम कश्चिद्व्यापारः, येनासिद्धस्य कथमत्र कर्तृत्वमित्यनुयुज्येत, किंतु स्वकारणसमवायः स्वसत्तासमवायो वा, स चासतोऽप्यविरुद्ध इति । सोऽप्यसतोऽनुपपन्न इत्याह-**कथमलब्धात्मकमिति** । अपि च प्रागुत्पत्तेरसत्त्वं कार्यस्येति कार्याभावस्य भावेन मर्यादाकरणमनुपपन्नमित्याह-**अभावस्य चेति** ।

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

न्यायं कपालोत्पत्तावतिदिशति—**तथेति** । इष्टापत्तिमाशंक्य निराचष्टे-**तथा चेति** । उत्पादना हि कारकव्यापारो नोत्पत्तिर्न च तयोरैक्यं प्रयोज्यप्रयोजकव्यापारतया भिन्नत्वादन्यथा घटमुत्पादयतीतिवद्घटमुत्पाद्यत इति स्यादिति भावः । ननु घटो जायत इत्यत्र घटशब्दो घटजननोन्मुखेषु कारकेषु तादात्म्यनिमित्तोपचारात्प्रयुज्यते । तथा च घटोत्पत्त्युक्तौ कुलालादिकारकोत्पत्त्युक्तिरविरुद्धेति तत्राऽऽह-**न चेति** । सिद्धसाध्यत्वाभावेऽपि क्रियात्वहेतोरसिद्धिरिति शङ्कते-**अथेति** । स्वकारणसत्तासंबन्धः स्वकारणसमवायः सत्तासमवायो वेति यावत् । कार्यस्य क्रियारूपोत्पत्त्यनभ्युपगमे कथमात्मलाभः स्यादित्याशंक्याऽऽह-**आत्मलाभश्चेति**।क्रियात्वाभावमङ्गीकृत्योत्पत्तेः साश्रयत्वं साधयति-**कथमिति**।आक्षेपमेव विवृणोति-**सतोर्हीति** । असतोर्वेति दृष्टान्तोक्तिः । उत्पत्तिः साश्रया संबन्धत्वात्संयोगवदित्यक्रियात्वेऽपि शक्यं साश्रयत्वं प्रतिपादयितुमिति भावः । कार्यस्यासतोऽपि तदाश्रयत्वोपपत्तेः सिद्धसाध्यतेत्याशंक्य निरुपाख्यत्वं तद्विलक्षणत्वं वा कार्यस्य विवक्षितमिति विकल्प्याऽऽद्ये मर्यादाकरणानुपपत्तिरित्याह-**अभावस्येति** । कार्यशब्दितस्येति शेषः । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति-**सतां हीति** । अभावस्य मर्यादा न दृष्टे-

न हि वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव प्राक्पूर्णवर्मणोऽभिषेकादित्येवंजातीयकेन मर्यादाकरणेन निरुपाख्यो वन्ध्यापुत्रो राजा बभूव भवति भविष्यतीति वा विशेष्यते ॥ यदि च वन्ध्यापुत्रोपि कारकव्यापारादूर्ध्वमभविष्यत, तत इदमप्युपापत्स्यत, कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं भविष्यतीति ॥ वयं तु पश्यामः । वन्ध्यापुत्रस्य कार्याभावस्य चाभावत्वाविशेषाद्यथा वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यति, एवं कार्याभावोऽपि कारकव्यापारादूर्ध्वं न भविष्यतीति ॥ नन्वेवं सति कारकव्यापारोऽनर्थकः प्रसज्येत ॥ यथैव हि प्राक्सिद्धत्वात्कारणस्य स्वरूपसिद्धये न कश्चिद्व्याप्रियते, एवं प्राक्सिद्धत्वात्, तदनन्यत्वाच्च कार्यस्वरूपप्रसिद्धयेऽपि न कश्चिद्व्याप्रियेत ॥ व्याप्रियते च ॥ अतः कारकव्यापारार्थवत्त्वाय मन्यामहे प्रागुत्पत्तेरभावः कार्यस्येति ॥ नैष दोषः ॥

रत्नप्रभा ।

वन्ध्यापुत्रतुल्यत्वं कथमित्यत आह–**यदि चेति** ॥ **कार्याभावः** । असत्कार्यमित्यर्थः ॥ इति **उपापत्स्यत** उपपन्नमभविष्यदित्यन्वयः ॥ कस्तर्हि निर्णयः, तमाह–**वयं त्विति** ॥ "नासतो विद्यते भावः" [भ० गी० २ । १६] इति स्मृतेरिति भावः । सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं शंकते–**नन्विति** ॥ सिद्धकारणानन्यत्वाच्च कार्यस्य सिद्धत्वमित्याह–**तदनन्यत्वाच्चेति** ॥ अनिर्वाच्यकार्यात्मना कारणस्याभिव्यक्त्यर्थः । कारकव्यापार इत्याह–**नैष दोष इति** ॥ कार्यसत्यत्वमिच्छतां सांख्यानां सत्कार्यवादे कारकवैयर्थ्यं दोष आपतति । अभिव्यक्तेरपि सत्त्वात् । अद्वैतवादिनां त्वघटितघटनावभासनचतुरमायामहिम्ना

भामती ।

स्यादेतत् । अत्यन्ताभावस्य वन्ध्यासुतस्य मा भून्मर्यादानुपाख्यो हि सः, घटप्रागभावस्य तु भविष्यता घटेनोपाख्येयस्यास्ति मर्यादेत्यत आह–**यदि वन्ध्यापुत्रः कारकव्यापारादिति** । उक्तमेतदधस्ताद्यथा न जातु घटः पटो भवत्येवमसदपि सन्न भवतीति । तस्मान्मृत्पिण्डे घटस्यासत्त्वेऽत्यन्तासत्त्वमेवेति । अत्रासत्कार्यवादी चोदयति–**नन्वेवं सतीति** । प्राक्प्रसिद्धमपि कार्यं कदाचित्कारणेन योजयितुं व्यापारोऽर्थवान्भवेदित्यत आह–**तदनन्यत्वाच्चेति** । परिहरति–**नैष दोष इति** । उक्तमेतद्यथा भुजङ्गतत्त्वं न रज्जोर्भिद्यते, रज्जुरेव हि तत्, काल्पनिकस्तु भेदः, एवं वस्तुतः कार्यतत्त्वं न **कार-**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्यत्र दृष्टान्तमाह–**न हीति** । कार्यस्य कारकव्यापारसाध्यतया निरुपाख्यवैलक्षण्यान्न वन्ध्यापुत्रतुल्यतेति द्वितीयमाशंक्याऽऽह–**यदि चेति** । घटप्रागभावस्य घटेन प्रतियोगिनोपाख्येयतया कारकव्यापारसाध्यत्वं युक्तं वन्ध्यापुत्रस्य तु नैवमित्याशंक्याऽऽह–**वयं त्विति** । विमतं न कारकव्यापारवदसत्त्वात्संमतवदिति भावः । कार्यस्यासत्त्वं निरस्यता सत्त्वमेव साधितमिति मन्वानश्चोदयति–**नन्विति** । कारकव्यापारो हि सत्कार्यवादे कार्यस्वरूपसिद्धये वा तदनन्यत्वसिद्धये वा ? नाऽऽद्य इत्याह–**यथेति** । द्वितीयं प्रत्याह–**तदनन्यत्वाच्चेति** । कार्यस्य कारणेनाभिन्नत्वस्य सत्कार्यवादे सदा भावान्न तादर्थ्येनापि कारकव्यापारोऽर्थवानित्यर्थः । मा तर्हि कारकव्यापारो भूदित्याशंक्याऽऽह–**व्याप्रियते चेति** । परमते कारकव्यापारस्याऽऽनर्थक्यात्तदर्थवत्त्वानुपपत्तिरसत्त्वं कार्यस्य प्राक्काले साधयतीति फलितमाह–**अत इति** । मायाविनो व्याघ्राद्याकारतापत्तौ मन्त्राद्यपेक्षावत्कारणस्यापि कार्याकारापत्तौ कारकव्यापारापेक्षाऽस्तीति समाधत्ते–**नैष दोष इति** । ननु प्रागपि कार्याकारोऽस्ति न वा । प्रथमे कारक-

यतः कार्याऽऽकारेण कारणं व्यवस्थापयतः कारकव्यापारस्यार्थवत्त्वमुपपद्यते ॥ कार्याऽऽकारोऽपि कारणस्यात्मभूत एव ॥ अनात्मभूतस्यानारभ्यत्वादित्यभाणि ॥ न च विशेषदर्शनमात्रेण वस्त्वन्यत्वं भवति । न हि देवदत्तः सङ्कोचितहस्तपादः प्रसारितहस्तपादश्च विशेषेण दृश्यमानोऽपि वस्त्वन्यत्वं गच्छति ॥ स एवेति प्रत्यभिज्ञानात् ॥ तथा प्रतिदिनमनेकसंस्थानानामपि पित्रादीनां न वस्त्वन्यत्वं भवति ॥ मम पिता, मम भ्राता, मम पुत्र इति प्रत्यभिज्ञानात् । जन्मच्छेदानन्तरितत्वात्तत्रतत्र युक्तं नान्यत्रेति चेत ॥ न ॥ क्षीरादीनामपि दध्याद्याकारसंस्थानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अदृश्यमानानामपि वटधानादीनां समानजातीयावयवान्तरोपचितानामंकुरादिभावेन दर्शनगोचरतापत्तौ जन्मसंज्ञा ॥ तेषामेवावयवानामपचयवशाददर्शनापत्तावुच्छेदसंज्ञा ॥

रत्नप्रभा ।

स्वप्नवद्यथादर्शनं सर्वमुपपन्नम् । विचार्यमाणे सर्वमयुक्तम् । युक्तत्वे द्वैतापत्तेरिति मुख्यं समाधानम् । समाधानान्तराभावात् । **ननु** कारणाद्भिन्नमसदेवोत्पद्यत इति समाधानं किं न स्यादित्याशंक्यासत्पक्षस्य दूषणमुक्तं स्मरेत्याह—**कार्याकारोऽपीति** ॥ अतः कारणाद्भेदाभेदाभ्यां दुर्निरूपस्य सदसद्विलक्षणस्यानिर्वाच्याभिव्यक्तिरनिर्वाच्यकारकव्यापाराणां फलमिति पक्ष एव श्रेयानिति भावः । **ननु** मृद्यदृष्टपृथुबुध्नत्वाद्यवस्थाविशेषो घटे दृश्यते । तथा च घटो, मृद्भिन्नः, तद्विरुद्धविशेषवत्त्वाद् वृक्षवदित्यत आह—**न चेति** ॥ **वस्तुतोऽन्यत्वं** सत्यो भेदः । हेतोर्व्यभिचारस्थलान्तरमाह—**तथा प्रतिदिनमिति** ॥ प्रत्यहं पित्रादिदेहस्यावस्थाभेदेऽपि जन्मनाशयोरभावादभेदो युक्तः । दार्ष्टान्तिके तु मृदादिनाशे सति घटादिकं जायत इति जन्मविनाशरूपविरुद्धधर्मवत्त्वात् कार्यकारणयोरभेदो न युक्त इति शङ्कते—**जन्मेति** ॥ कारणस्य नाशाभावाद्धेत्वसिद्धिरिति परिहरति—**नेति** ॥ दधिघटादिकार्यान्वितत्वेन क्षीरमृदादीनां प्रत्यक्षत्वान्नाशासिद्धिरित्यर्थः । **ननु** यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्रांकुरादौ वटबीजादीनामन्वयो न दृश्यते तत्र हेतुसत्त्वाद्वस्त्वन्यत्वं स्यादित्यत आह—**अदृश्येति** ॥ तत्राप्यंकुरादौ बीजाद्यवयवाना-

भामती ।

णाद्भिद्यते कारणस्वरूपमेव हि तत्, अनिर्वाच्यं तु कार्यरूपं भिन्नमिवाभिन्नमिव चावभासत इति । तदिदमुक्तम्—**वस्त्वन्यत्वमिति** । वस्तुतः परमार्थतोऽन्यत्वं न विशेषदर्शनमात्राद्भवति । सांव्यावहारिके तु

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

व्यापारवैयर्थ्यम् । चरमे त्वसदुत्पत्तिस्तत्राऽऽह—**कार्याकारोऽपीति** । रज्जुरिव भुजंगस्य कारणमेव कार्यस्य तत्त्वमतो निर्वाच्यं कार्यरूपं भिन्नमिव चान्नमिव च भात्यसत्कार्यवादस्य प्रागुक्तन्यायप्रत्युदस्तत्वादित्यर्थः । विवर्तवादेन परिहारमुक्त्वा परिणामवादेनापि परिहरति—**न चेति** । वस्त्वन्यत्वं परमार्थतो भिन्नत्वमिति यावत् । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**न हीति** । देवदत्ते विशेषदृष्टिमात्रेण वस्तुतोऽन्यत्वाभावे हेतुमाह—**स एवेति** । उक्तार्थमुदाहरणान्तरेण द्रढयति—**तथेति** । दृष्टान्ते जन्मोच्छेदव्यवधानाभावान्न वस्त्वन्यत्वमिति युक्तं, दार्ष्टान्तिके तु वस्त्वन्यत्वमेव जन्मोच्छेदरूपविरुद्धधर्माध्यासादिति शङ्कते—**जन्मेति** । हेत्वसिद्ध्या परिहरति—**नेत्यादिना** । क्षीरस्य मृदः सुवर्णादीनां च दधिघटरुचकादिभावस्याध्यक्षत्वात्संस्थाननाशेऽपि तदन्वयिन एवोपादानत्वाद्धेत्वसिद्धिरित्यर्थः । यत्रान्वयो दृश्यते तत्र हेत्वसिद्धावपि यत्र वटबीजादीनामंकुरादावन्वयो न दृश्यते जन्मविनाशव्यवधानात्तत्र वस्त्वन्यत्वमित्याशंक्याऽऽह—**अदृश्यमानानामिति** । तत्राप्यन्वयिनामवयवानां न स्त एव जन्मविनाशौ किंत्ववयवोपचयापचयनिमित्तस्त-

तत्रेदृग्जन्मोच्छेदान्तरितत्वेन चेदम् ॥ अतः सत्त्वापत्तिः । सतश्चासत्त्वापत्तिः ॥ तथा सति गर्भवासिन उत्तानशायिनश्च भेदप्रसङ्गः ॥ तथा बाल्ययौवनस्थाविरेष्वपि भेदप्रसङ्गः ॥ पित्रादिव्यवहारलोपप्रसङ्गश्च॥ एतेन क्षणभङ्गवादः प्रतिवदितव्यः ॥ यस्य पुनः प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं, तस्य निर्विषयः कारकव्यापारः स्यात् ॥ अभावस्य विषयत्वानुपपत्तेः॥ आकाशहननप्रयोजनखड्गाद्यनेकायुधप्रयुक्तिवत् ॥ समवायिकारणविषयः कारकव्यापारः स्यादिति चेत् ॥ न ॥ अन्यविषयेण कारकव्यापारेणान्यनिष्पत्तेरतिप्रसङ्गात्॥ समवायिकारणस्यैवात्मातिशयः कार्यमिति चेत् ॥ तर्हि सत्कार्यतापत्तिः ॥ तस्मात्क्षीरादीन्येव द्रव्याणि दध्यादिभावेनावतिष्ठमानानि कार्याख्यां लभन्त इति न कारणादन्यत्कार्यं वर्षशतेनापि शक्यं कल्पयितुम् ॥ तथा मूलकारणमेवान्त्यात्कार्यात्तेनतेन कार्याकारेण नटवत्सर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते ॥ एवं युक्तेः कार्यस्य प्रागुत्पत्तेस्सत्त्वमनन्यत्वं च कारणादवगम्यते ॥ शब्दान्तराच्चैतदवगम्यते ॥

रत्नप्रभा ।

मन्वयान्न स्त एव जन्मविनाशौ । किन्त्ववयवान्तरोपचयापचायाभ्यां तद्व्यवहार इत्यर्थः । अस्तूपचयापचयलिङ्गेन वस्तुभेदानुमानं, ततोऽसत उत्पत्तिः, सतो नाश इत्याशंक्य व्यभिचारमाह-**तत्रेदृगिति** ॥ पितृदेहेऽपि भेदसत्त्वान्न व्यभिचार इत्यत्र बाधकमाह-**पित्रादीति** ॥ **एतेनेति** ॥ कारणस्य सर्वकार्येष्वन्वयकथनेनेत्यर्थः ॥ स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे प्रसञ्जयति-**यस्य पुनरिति** । असतः कार्यस्य कारकव्यापाराऽऽहितातिशयाश्रयत्वायोगादविषयत्वेऽपि मृदादेर्विषयत्वं स्यादिति शंकते-**समवायीति** ॥ समवायिकारणात् कार्यं भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्य-**आद्यं**-निरस्यति-**नेत्यादिना** ॥ **द्वितीयम्**-आशंक्येष्टापत्तिमाह—**समवायीति** ॥ कार्याणामवान्तरकारणानन्यत्वमुपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ परमकारणानन्यत्वं फलितमाह—**तथा मूलेति** ॥ असत्कार्यवादे प्रतिज्ञाबाधः स्यादित्याह—

भामती ।

कथंचित्तत्त्वान्यत्वे भवत एवेत्यर्थः । अनयैव हि दिशैष संदर्भो योज्यः । असत्कार्यवादिनं प्रति दूषणान्तरमाह-**यस्य पुनरिति** । कार्यस्य कारणादभेदे सविषयत्वं कारकव्यापारस्य स्यान्नान्यथेत्यर्थः । **मूलकारणं** ब्रह्म । शब्दान्तराच्चेति सूत्रावयवमवतार्य व्याचष्टे-**एवं युक्तेः कार्यस्येति**। अतिरोहितार्थम् ॥१८॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

द्व्यवहार इति नास्ति वस्त्वन्यत्वमित्यर्थः । यथोक्तजन्मविनाशोपगमेनापि वस्त्वन्यत्वमनुमेयमित्याशंक्यानैकान्तिकत्वमाह-**तत्रेति** । बीजांकुरादाविति यावत् । व्यभिचारान्तरमाह-**तथेति** । अतिप्रसङ्गाच्च भेदानुमानमयुक्तमित्याह—**पित्रादीति** । अन्वयिकारणस्य प्रत्यभिज्ञायमानतया नित्यत्वसाधनेन क्षणभङ्गवादोऽपि प्रत्युक्तो वेदितव्य इति प्रसङ्गादतिदिशति-**एतेनेति** । स्वपक्षे दोषं परिहृत्य परपक्षे तं प्रसञ्जयति-**यस्येति** । तन्मते कारकव्यापारस्य कार्यप्रागभावो वा तत्समवायिकारणं वा विषयो नाऽऽद्य इत्याह-**अभावस्येति** । द्वितीयं शङ्कते-**समवायीति** । कार्यं समवायिकारणाद्भिन्नमभिन्नं वेति विकल्प्याऽऽद्यं निरस्यति-**नेत्यादिना** । द्वितीयं शंकित्वा दूषयति-**समवायीति** । असत्कार्यवादनिरसनफलमुपसंहरति-**तस्मादिति** । कार्यस्य कारणादभेदे कारकव्यापारस्य सविषयत्वं नान्यथेति तच्छब्दार्थः । कथं तर्हि प्रतिकार्यं क्षीरादिकारणभेदात्कारणत्वं ब्रह्मणः सिध्यतीत्याशंक्याऽऽह-**तथेति** । कारणान्नान्यत्कार्यमिति स्थिते सतीत्यर्थः । विवर्तवादं व्यक्तीकर्तुं नटवदित्युदाहरणम् । युक्तेरितिसूत्रावयवव्याख्यानमुपसंहरति-**एवमिति** । सूत्रावयवान्तरमुपादत्ते-**शब्दान्तराच्चेति** । युक्तेरिव शब्दादपि

पूर्वसूत्रेऽसद्व्यपदेशिनश्शब्दस्योदाहृतत्वात्, ततोऽन्यः सद्व्यपदेशी शब्दः शब्दान्तरं, "सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" [छां० ६।२।१] इत्यादि "तद्धैक आहुरसदेवेदमग्र आसीद्" [छां० ६ । २ । १] इति चासत्पक्षमुपक्षिप्य कथमसतः सज्जायेतेत्याक्षिप्य "सदेव सोम्येदमग्र आसीद्" [छां० ६ । २ । २] इत्यवधारयति ॥ तत्रेदंशब्दवाच्यस्य कार्यस्य प्रागुत्पत्तेस्सच्छब्दवाच्येन कारणेन सामानाधिकरण्यस्य श्रूयमाणत्वात्सत्त्वानन्यत्वे प्रसिध्यतः ॥ यदि तु प्रागुत्पत्तेरसत्कार्यं स्यात्पश्चाच्चोत्पद्यमानं कारणे समवेयात्, तदाऽन्यत्कारणात्स्यात् ॥ तत्र "येनाश्रुतꣳ श्रुतं भवति" [छां० ६ । १ । ३] इतीयं प्रतिज्ञा पीड्येत, सत्त्वानन्यत्वावगतेस्त्वियं प्रतिज्ञा समर्थ्यते ॥ १८ ॥

पटवच्च ॥ १९ ॥

यथा च संवेष्टितः पटो न व्यक्तं गृह्यते किमयं पटः किं वाऽन्यद्द्रव्यमिति । स एव प्रसारितो यत्संवेष्टितं द्रव्यं तत्पट एवेति प्रसारणेनाभिव्यक्तो गृह्यते ॥ यथा च संवेष्टनसमये पट इति गृह्यमाणोऽपि न विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते स एव प्रसारणसमये विशिष्टायामविस्तारो गृह्यते, न संवेष्टितरूपादयं भिन्नः पट इति ॥ एवं तन्त्वादिकारणावस्थं पटादिकार्यमस्पष्टं सत्तुरीवेमकुविन्दादिकारकव्यापारादिभिर्व्यक्तं स्पष्टं गृह्यते ॥ अतः संवेष्टितपटप्रसारितपटन्यायेनैवान्यत्कारणात्कार्यमित्यर्थः ॥ १९ ॥

यथा च प्राणादि ॥ २० ॥

रत्नप्रभा ।

यदि तु प्रागुत्पत्तेरिति ॥ १८ ॥ कार्यम्, उपादानाद्भिन्नं, तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यमानत्वात् ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च मशकादिव शश इत्यत्र व्यभिचारार्थं सूत्रम्—**पटवच्चेति द्वितीय**हेतोर्व्यभिचारं स्फुटयति—**यथा च संवेष्टनेति** ॥ **आयामः** दैर्घ्यम् ॥ १९ ॥ तत्रैव विलक्षणकार्यकारित्वं हेतुमाशंक्य व्यभिचारमाह सूत्रकारः—**यथा च प्राणादीति** ॥ एवं जीवजगतोर्ब्रह्मानन्यत्वात् प्रतिज्ञासिद्धिरित्यधिकरणार्थमुपसंहरति—

भामती ।

पटवच्च । यथा च प्राणादि—इति च सूत्रे निगदव्याख्यातेन भाष्येण व्याख्याते ॥१९॥२०॥ (६) ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

कार्यस्य सत्त्वमनन्यत्वं च सिध्यतीति वक्तव्ये कथमन्तरपदमन्तराले प्रयुज्यते तत्राऽऽह—**पूर्वसूत्र इति** । प्रकारान्तरेण शब्दान्तरं विभजते—**तद्धैक इति** । कारणस्येत्थं सत्त्वेऽपि कथं कार्यस्य सत्त्वसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह—**तत्रेति** । उक्ता श्रुतिः सप्तम्यर्थः । प्रतिज्ञानुपपत्तेश्च न सत्कार्यवादानुपपत्तिरिति चकारसूचितामुपपत्तिमाह—**यदि त्विति** । कथं तर्हि प्रतिज्ञोपपद्यते तत्राह—**सत्त्वेति** ॥ १८ ॥ कार्यमुपादानाद्भिन्नं तदुपलब्धावप्यनुपलभ्यत्वात्ततोऽधिकपरिमाणत्वाच्च संमतवदित्यनुमानयोर्व्यभिचारमाह—**पटवच्चेति** । सूत्रं व्याचष्टे—**यथा चेति** । व्याख्यानान्तरमाह—**यथा चेत्यादिना** । दृष्टान्तनिविष्टमर्थं दार्ष्टान्तिके योजयति—**एवमिति** । तथाऽपि किमायातं जगद्ब्रह्मणोरित्याशंक्याऽऽह—**अत इति** । प्रागुक्तहेतोः सव्यभिचारत्वेन दुष्टत्वादिति यावत् ॥ १९ ॥ कार्यमुपादानाद्भिन्नं भिन्नकार्यकरत्वात्संमतवदित्याशंक्य व्यभिचारमाह—**यथा चेति**।

---

१ अत्रायमनुमानप्रयोगः—कार्यमुपादानाद्भिन्नं विलक्षणकार्यकारित्वात्, सम्मतवदिति ।

यथा च लोके प्राणापानादिषु प्राणभेदेषु प्राणायामेन निरुद्धेषु कारणमात्ररूपेण वर्तमानेषु जीवनमात्रं कार्यं निर्वर्त्यते नाकुञ्चनप्रसारणादिकं कार्यान्तरम् ॥ तेष्वेव प्राणभेदेषु पुनः प्रवृत्तेषु जीवनादधिकमाकुञ्चनप्रसरणादिकमपि कार्यान्तरं निर्वर्त्यते ॥ न च प्राणभेदानां प्रभेदवतः प्राणादन्यत्वम् ॥ समीरणस्वभावाविशेषात् । एवं कार्यस्य कारणादनन्यत्वम् ॥ अतश्च कृत्स्नस्य जगतो ब्रह्मकार्यत्वात्तदनन्यत्वाच्च सिद्धैषा श्रौती प्रतिज्ञा "येनाऽश्रुतꣳ श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातम्" [छां० ६ । १ । ३] इति ॥ २० ॥ इत्यारम्भणाधिकरणम् ॥ ६ ॥

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः ॥ २१ ॥ (७) ॥

अन्यथा पुनश्चेतनकारणवाद आक्षिप्यते । चेतनाद्धि जगत्प्रक्रियायामाश्रीयमाणायां हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते ॥ कुतः ॥ इतरव्यपदेशात् । इतरस्य शरीरस्य ब्रह्मात्मत्वं व्यपदिशति श्रुतिः–"स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो" [छां० ६ । ८ । ७-१६] इति प्रतिबोधनात् ॥

रत्नप्रभा ।

अतश्च कृत्स्नस्येति ॥ २० ॥ (६) ॥ **इतरेति** ॥ जीवाभिन्नं ब्रह्म जगत्कारणमितिवद्वेदान्तसमन्वयो विषयः । स **यदि** तादृग् ब्रह्म जगज्जनयेत्, **तर्हि** स्वानिष्टं नरकादिकं न जनयेत्, स्वतन्त्रचेतनत्वादिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वोक्तजीवानन्यत्वमुपजीव्य जीवदोषा ब्रह्मणि प्रसज्येरन् इति पूर्वपक्षसूत्रं गृहीत्वा व्याचष्टे–**इतरव्यपदेशादित्यादिना** ॥ **पूर्वपक्षे** जीवाभिन्ने समन्वयासिद्धिः **सिद्धान्ते** तत्सिद्धिरिति फलम् । हिताकरणेत्यत्र नञ्व्यत्यासेनाहितकरणं दोषो व्याख्यातः । **आदि-**

भामती ।

इतरव्यपदेशाद्धिताकरणादिदोषप्रसक्तिः । यद्यपि शारीरात्परमात्मनो भेदमाहुः श्रुतयस्तथाप्यभेदमपि दर्शयन्ति श्रुतयो बह्व्यः । न च भेदाभेदावेकत्र समवेतौ विरोधात्, न च भेदस्तात्त्विक इत्युक्तम् । तस्मात् परमात्मनः सर्वज्ञान्न शारीरस्तत्त्वतो भिद्यते । स एव त्वविद्योपधानभेदाद् घटकरकाद्याकाशवद्भेदेन प्रथते । उपहितं चास्य रूपं शारीरः, तेन मा नाम जीवाः परमात्मतामात्मनोऽनुभूवन्, परमात्मा तु तानात्मनोऽभिन्नाननुभवति । अननुभवे सार्वज्ञ्यव्याघातः । तथा चायं जीवान् बध्नन्नात्मानमेव बन्धी-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

सूत्रं विभजते—**यथा चेत्यादिना** । तेषामात्यन्तिकं निरोधं व्यासेधति—**कारणमात्रेति** । पुनः प्रवृत्तानां प्राणभेदानां भिन्नत्वमेवेत्याशंक्याऽऽह—**न चेति** । दृष्टान्तोक्तमर्थं दार्ष्टान्तिके दर्शयति—**एवमिति** । अधिकरणार्थमुपसंहरति–**अतश्चेति** ॥ २० ॥ (६) ॥ एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञासिद्धये कार्यस्य कारणादनन्यत्वं वदता तेनैव न्यायेन जीवस्यापि ततोऽनन्यत्वमुक्तं तर्हि जीवधर्मा हिताकरणादयो ब्रह्मणि प्रसज्येरन्निति शङ्कते–**इतरव्यपदेशादिति** । जीवाभिन्नं ब्रह्म जगदुपादानं वदन्समन्वयो विषयः स किं यदि तादृग्ब्रह्म जगज्जनयेत्तर्हि स्वानिष्टं जनयेदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह–**अन्यथेति** । समन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतीरभिप्रेत्य फलं च पूर्ववत्पूर्वोत्तरपक्षयोर्विवक्षित्वाऽऽक्षेपं विवृण्वन्प्रतिज्ञाभागं विभजते–**चेतनाद्धीति**।यस्य ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं न तस्य हितादिसंबन्धो यस्य च जीवस्य हितादिसंबन्धो न तस्य स्रष्टृत्वमित्याक्षिपति–**कुत इति**।सूत्रावयवेन परिहरति–**इतरेति**।इतरशब्दो जीवविषय इति व्याख्याय परमात्म

यद्वा–इतरस्य च ब्रह्मणश्शरीरात्मत्वं व्यपदिशति–"तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशद्" [तै० उ० १ । २ । ६ । २] इति स्रष्टुरेवाविकृतस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेन शरीरात्मत्वप्रदर्शनात् । "अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छां० ६ । ३ । २] इति च परा देवता जीवमात्मशब्देन व्यपदिशन्ती न ब्रह्मणो भिन्नश्शारीर इति दर्शयति । तस्माद्यद्ब्रह्मणस्स्रष्टृत्वं तच्छारीरस्यैवेति ॥ अतश्च स्वतन्त्रः कर्ता सन् हितमेवात्मनस्सौमनस्यकरं कुर्यात् । नाहितं जन्ममरणजरारोगाद्यनेकानर्थजालम् । न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति । न च स्वयमत्यन्तनिर्मलस्सन्नत्यन्तमलिनं देहमात्मत्वेनोपेयात्। कृतमपि कथञ्चिद्यद् दुःखकरं तदिच्छया जह्यात्। सुखकरञ्चोपाददीत। स्मरेच्च मयेदं जगद्बिम्बं विचित्रं विरचितमिति ॥ सर्वो हि लोकः स्पष्टं कार्यं कृत्वा स्मरति–मयेदं कृतमिति ॥ यथा च मायावी स्वयं प्रसारितां मायामिच्छयाऽनायासेनैवोपसंहरति, एवं शारीरोऽपीमां सृष्टिमुपसंहरेत। स्वकीयमपि तावच्छरीरं शारीरो न शक्नोत्यनायासेनोपसंहर्तुम् ॥ एवं हितक्रियाद्यदर्शनादन्याय्या चेतनाज्जगत्प्रक्रियेति मन्यते ॥ २१ ॥

अधिकं तु भेदनिर्देशात् ॥ २२ ॥

रत्नप्रभा ।

पदोक्तं भ्रान्त्यादिकमापादयति–न च स्वयमित्यादिना ॥ २१ ॥ अधिकन्त्विति । जीवेशयोरभेदा-

भामती ।

यात् । तत्रेदमुक्तम्–न हि कश्चिदपरतन्त्रो बन्धनागारमात्मनः कृत्वानुप्रविशति–इत्यादि । तस्मान्न चेतनकारणं जगदिति पूर्वः पक्षः ॥ २१ ॥ अधिकं तु भेदनिर्देशात् । सत्यमयं परमात्मा सर्वज्ञ-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

विषय इति व्याख्यान्तरमाह–इतरस्य चेति । परिणामिब्रह्मणोऽनुप्रवेशपक्षं प्रतिक्षिपति–अविकृतस्येति । ब्रह्मकर्तृको व्यपदेश इतरव्यपदेश इति व्याख्यानान्तरमाह–अनेनेति । जीवब्रह्मणोरभेदे श्रुतिसिद्धे फलितमाह–तस्मादिति । भृत्यो राजादिना नियुक्तः स्वयमेव स्वस्यानर्थं कुर्वन्दृश्यते ततो विशिनष्टि–स्वतन्त्र इति । स्वतन्त्रस्याप्यज्ञस्य स्वानर्थकारित्वं संभवति ब्रह्मणस्तु सर्वज्ञस्य नैवमिति भावः । हितमेव विभजते–आत्मन इति । अहितं विशिनष्टि–जन्मेति॥ जीवस्योपाध्यविवेकात्परमात्माभेदमपश्यतो युक्तमनर्थकारित्वमित्याशंक्य तस्य परमात्मताननुभवेऽपि परमात्मा जीवमात्माभिन्नमनुभवन्न तं बध्नीयादित्याह–न हीति । मिथ्याज्ञानमुक्त्वा तात्त्विकोऽनुप्रवेशोऽपि नास्तीत्याशंक्यातात्त्विकोऽपि न स्यादित्याह–न चेति । लीलया परस्याऽऽत्मनो जगत्कर्तृत्वमित्याशंक्याऽऽह–कृतमपीति । स्मर्तृत्वमपि प्रसज्येत सर्वज्ञत्वादित्याह–स्मरेच्चेति । अनुभूते स्मृतिनियमाभावान्मैवमित्याशंक्य स्पष्टत्वेन स्मृतियोग्यमेतदित्याह–सर्वो हीति । न चेश्वरस्यास्त्येव स्मर्तृत्वं जीवेऽपि तदभिन्ने तत्प्रसङ्गादिति भावः । जगतो मायामयत्वादुक्तदोषानवकाशात्तत्परिहारार्थमधिकरणमनारभ्यमित्याशंक्याऽऽह–यथा चेति । शारीरस्यापि क्वचिदुपसंहर्तृत्वं दृष्टमित्यनिष्टापत्तिराहित्यमाशंक्याऽऽह–स्वमपीति । बुद्धिपूर्वकारी हितमेवाऽऽत्मनः सृजतीति न्यायविरोधाज्जीवाभिन्नाद्ब्रह्मणो विश्वसृष्ट्यादिनः समन्वयस्यासिद्धिरित्युपसंहरति–एवमिति । ब्रह्मानिष्टस्य कार्यप्रपञ्चस्य न कारणं चेतनत्वे सति स्वतन्त्रत्वाद्विवक्षितपुरुषवदिति भावः ॥ २१ ॥ सिद्धान्तसूत्रमवतारयति–अधिकं

तुशब्दः पूर्वपक्षं व्यावर्तयति। यत्सर्वज्ञं सर्वशक्ति ब्रह्म नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं शारीरादधिकमन्यत्तद्वयं जगतस्स्रष्टृ ब्रूमः॥ न तस्मिन् हिताकरणादयो दोषाः प्रसज्यन्ते॥ न हि तस्य हितं किञ्चित्कर्तव्यमस्ति, अहितं वा परिहर्तव्यम्॥ नित्यमुक्तस्वभावत्वात्॥ न च तस्य ज्ञानप्रतिबन्धश्शक्तिप्रतिबन्धो वा क्वचिदप्यस्ति। सर्वज्ञत्वात्। सर्वशक्तित्वाच्च॥ शारीरस्त्वनेवंविधः। तस्मिन्न प्रसज्यन्ते हिताकरणादयो दोषाः॥ न तु तं वयं जगतस्स्रष्टारं ब्रूमः॥ कुत एतत्॥ भेदनिर्देशात्। "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [बृ० २।४।५] "सोऽन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्यः" [छां० ८।७।१] "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" [छां० ६।८ १] "शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनाऽन्वारूढः" [बृ० ४।३।३५] इत्येवञ्जातीयकः कर्तृकर्मादिभेदनिर्देशो जीवादधिकं ब्रह्म दर्शयति॥ नन्वभेदनिर्देशोऽपि दर्शितः–"तत्त्वमसि" [छां० ६। ८। ७-१६] इत्येवञ्जातीयकः। कथं भेदाभेदौ विरुद्धौ सम्भवेयाताम्॥ नैष दोषः॥ आकाशघटाकाशन्यायेनोभयसम्भवस्य तत्रतत्र प्रतिष्ठापितत्वात्॥

रत्नप्रभा।

ज्जीवजगतोर्दोषा ब्रह्मणि स्युः। ब्रह्मगताश्च सृष्टिसंहारसर्वस्मर्तृत्वादयो गुणा जीवे स्युः। न चेष्टापत्तिः। जीवस्य स्वशरीरेऽपि संहारसामर्थ्यादर्शनादिति प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे–**तुशब्द इत्यादिना**॥ जीवेश्वरयोर्लोके बिम्बप्रतिबिम्बयोरिव कल्पितभेदाङ्गीकाराद्धर्मव्यवस्थेति सिद्धान्तग्रन्थार्थः। **यदि** वयं जीवं स्रष्टारं ब्रूमः, **तदा** दोषाः प्रसज्यन्ते। न तु तं ब्रूम **इत्यन्वयः**॥ **किञ्चा**भेदज्ञानादूर्ध्वं

भामती।

त्वाद्यथा जीवान् वस्तुत आत्मनोऽभिन्नान् पश्यति, पश्यत्येवं न भावत एषां सुखदुःखादिवेदनासङ्गोऽस्त्यविद्यावशात्त्वेषां तद्वदभिमान इति। तथा च तेषां सुखदुःखादिवेदनायामप्यहमुदासीन इति न तेषां बन्धनागारनिवेशेऽप्यस्ति क्षतिः काचिन्ममेति न हिताकरणादिदोषापत्तिरिति राद्धान्तः। तदिदमुक्तम्–

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः।

त्विति। तद्व्याचष्टे–**तुशब्द इति**। यदुक्तं हिताकरणादयो दोषा ब्रह्मणि प्रादुष्ष्युरिति तत्राऽऽह—**यत्सर्वज्ञमिति**। तत्र हेतुमाह–**न हीति**। नित्यमुक्तस्यापि ब्रह्मणो मायाशक्तियोगाद्विश्वनिर्मातृत्वमविरुद्धमिति भावः। यत्तु कर्तृत्वेन स्मर्तृत्वेन च भवितव्यं स्वयमेव चोपसंहर्तव्यमिति तत्राऽऽह–**न चेति**। क्वचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धो नेत्यत्र हेतुमाह–**सर्वज्ञत्वादिति**। क्वचिदपि शक्तिप्रतिबन्धो नास्तीत्यत्रापि हेतुमाह–**सर्वशक्तित्वाच्चेति**। तर्हि क्वचिदपि ज्ञानप्रतिबन्धाद्यभावादस्मदादिष्वपि स्मरणादिप्रसक्तिरित्याशंक्याऽऽह–**शारीरस्त्विति**। तदभेदात्परस्मिन्नपि स्रष्टरि तेषां प्रसक्तिमाशंक्योक्तम्–**न त्विति**। सत्यभेदे दर्शितव्यवस्थानुपपत्तिरिति शङ्कते–**कुत इति**। सूत्रावयवं हेतुमवतार्य व्याचष्टे–**भेदनिर्देशादिति**। कर्तृकर्मादीत्यादिशब्दो व्यक्तिभेदविषयः। सर्वस्यापि जीवब्रह्मणोर्भेदनिर्देशस्य कर्तृकर्मान्तर्भावात्। इदानीं पूर्ववादी पूर्वोक्तं स्मारयन्भेदनिर्देशस्यासाधकत्वमाशङ्कते–**नन्विति**। तुल्यबलतया द्वयोरपि निर्देशयोः साधकत्वमाशंक्याऽऽह–**कथमिति**। वास्तवमेकत्वमौपाधिकं नानात्वमित्युभयनिर्देशोपपत्तिरिति परिहरति–**नैष दोष इति**। इतश्च ब्रह्मगतं स्रष्टृत्वं जीवगतं

अपि च यदा तत्त्वमसीत्येवंजातीयकेनाभेदनिर्देशेनाभेदः प्रतिबोधितो भवत्यपगतं भवति,तदा जीवस्य संसारित्वं,ब्रह्मणश्च स्रष्टृत्वम्॥ समस्तस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितस्य भेदव्यवहारस्य सम्यग्ज्ञानेन बाधितत्वात् ॥ तत्र कुत एव सृष्टिः, कुतो वा हिताकरणादयो दोषाः ॥ अविद्याप्रत्युपस्थापितनामरूपकृतकार्यकरणसंघातोपाध्यविवेककृता हि भ्रान्तिः ॥ हिताहितकरणादिलक्षणः संसारो, न तु परमार्थतोऽस्तीत्यसकृदवोचाम॥ जन्ममरणच्छेदनभेदनाद्यभिमानवत् ॥ अबाधिते तु भेदव्यवहारे "सोऽन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्यः" [छां० ८ । ७ । १] इत्येवंजातीयकेन भेदनिर्देशेनावगम्यमानं ब्रह्मणोऽधिकत्वं हिताकरणादिदोषप्रसक्तिं निरुणद्धि ॥ ॥ २२ ॥

अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः ॥ २३ ॥

यथा च लोके पृथिवीत्वसामान्यान्वितानामप्यश्मनां केचिन्महार्हा मणयो वज्रवैडूर्यादयः, अन्ये मध्यमवीर्यास्सूर्यकान्तादयः, अन्ये प्रहीणाश्श्ववायसप्रक्षेपणार्हाः पाषाणा इत्यनेकविधं वैचित्र्यं दृश्यते, यथा चैकपृथिवीव्यपाश्रयाणामपि बीजानां बहुविधपत्रपुष्पफलगन्धरसादिवैचित्र्यं चन्दनकिम्पाकादिषूपलभ्यते, यथा चैकस्याप्यन्नरसस्य लोहितादीनि केशलोमादीनि च विचित्राणि कार्याणि भवन्ति, एवमेकस्यापि

रत्नप्रभा ।

वा दोषा आपाद्यन्ते पूर्वं **वा**—**नाद्य** इत्याह—**अपि चेति** ॥ उक्तं मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वं स्फुटयति—**अविद्येति** ॥ कर्तृत्वादिबुद्धिधर्माध्यासे देहधर्माध्यासं दृष्टान्तयति—**जन्मेति** ॥ **द्वितीयं** प्रत्याह—**अबाधिते त्विति** ॥ ज्ञानादूर्ध्वं स्रष्टृत्वादिधर्माणां बाधात् पूर्वं च कल्पितभेदेन व्यवस्थोपपत्तेर्न किञ्चिदवद्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥ **नन्वखण्डैकरूपे** ब्रह्मणि कथं जीवेश्वरवैचित्र्यं कथञ्च तत्कार्यवैचित्र्यमित्यनुपपत्तिं दृष्टान्तैः परिहरति सूत्रकारः—**अश्मादिवच्चेति** ॥ **किंपाको** महातालफलम् । तत्तत्कार्यसंस्काररूपा-

भामती ।

अपि च यदा तत्त्वमसीति । अपि चेति चः पूर्वोपपत्तिसाहित्यं द्योतयति, नोपपत्त्यन्तरताम् ॥ २२ ॥ **स्यादेतत्** । यदि ब्रह्मविवर्तो जगत्, हन्त सर्वस्यैव जीववच्चैतन्यप्रसङ्ग इत्यत आह-**अश्मादिवच्च तदनुपपत्तिः**।

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वाहिताकरणादि परस्परं न संभवतीत्याह—**अपि चेति** । तत्त्वमसीतिवाक्यार्थज्ञानादूर्ध्वमभेदावगमाद्ब्रह्मणः स्रष्टृत्वं जीवस्य तस्य च हिताकरणादि ब्रह्मणः स्यादिति वा प्रागेव वा तदवगमादिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह—**यदेति** । भेदव्यवहारस्य मिथ्याज्ञानविजृम्भितत्वमसिद्धमित्याशंक्याऽऽह—**अविद्येति** । कार्यकारणाविवेककृता भ्रान्तिरित्यत्र दृष्टान्तमाह—**जन्मेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**अबाधिते त्विति** ॥ २२ ॥ **परस्यैवाविद्याकृतावच्छेदस्य** जीवशब्दितस्य सुखदुःखादिसंबन्धो न तु तत्त्वतो जीवो वा तन्निष्ठदुःखादि वाऽस्तीति पश्यतो हिताकरणादिदोषासंस्पर्शाद्युक्तं तस्य जगत्कारणत्वमित्युक्तम् । इदानीं चिदात्मकत्वेनैकरूपस्य ब्रह्मणो जगत्कार्यं चेत्तदपि चेतनमेव स्यादित्याशंक्याह—**अश्मादिवच्चेति** । तत्र स्वरूपवैचित्र्यपरमश्मदृष्टान्तं व्याचष्टे—**यथा चेति** । धर्मवैचित्र्यदृष्टान्तमाह—**यथा चैकेति** । अर्थक्रियावैचित्र्यमुदाहरति—**यथा चैकस्येति** । दृष्टान्तत्रयस्य दार्ष्टान्तिकं दर्शयति—**एवमिति** । ब्रह्मणश्चेतनत्वात्तत्कार्यत्वे जगतोऽपि तथात्वं स्यात्तदभावान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति परपरिकल्पितो दोषः । सौत्रस्य चकार-

ब्रह्मणो जीवप्राज्ञपृथक्त्वं कार्यवैचित्र्यं चोपपद्यत इति ॥ अतः—तदनुपपत्तिः परपरिकल्पितदोषानुपपत्तिरित्यर्थः ॥ श्रुतेश्च प्रामाण्याद्विकारस्य वाचारम्भणमात्रत्वात् स्वप्नदृश्यभाववैचित्र्यवच्चेत्यभ्युच्चयः ॥ २३ ॥ इतीतरव्यपदेशाधिकरणम् ॥ ७ ॥

उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि ॥ २४ ॥ (८) ॥

चेतनं ब्रह्मैकमद्वितीयं जगतः कारणमिति यदुक्तं तन्नोपपद्यते ॥ कस्माद्॥

रत्नप्रभा ।

नादिशक्तिभेदाद्वैचित्र्यमिति भावः । सूत्रस्थचकारार्थमाह—**श्रुतेश्चेति** ॥ ब्रह्म, जीवगतदोषवत्, जीवाभिन्नत्वात्, जीववदित्याद्यनुमानं स्वतःप्रमाणनिरवद्यत्वादिश्रुतिबाधितम् । **किञ्च** कर्तृत्वभोक्तृत्वादिविकारस्य मिथ्यात्वाज्जीवस्यैव तावद्दोषो नास्ति । कुतो बिम्बस्थानीयस्याशेषविशेषदर्शिनः परमेश्वरस्य दोषप्रसक्तिः । **यत्तु** ब्रह्म, न विचित्रकार्यप्रकृति, एकरूपत्वाद्, व्यतिरेकेण मृत्तन्त्वादिवदिति । **तन्न** । एकरूपे स्वप्नदर्शीव विचित्रदृश्यवस्तुवैचित्र्यदर्शनेन व्यभिचारादित्यर्थः । तस्मात् प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥२३॥ (७) ॥ **उपसंहारदर्शनादिति** ॥ असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः । स किं यदसहायं तन्न कारणमिति लौकिकन्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे पूर्वमौपाधिकजीवभेदाद्ब्रह्मणि जीवदोषा न प्रसज्यन्त इत्युक्तम् । सम्प्रति उपाधितोऽपि विभक्तं ब्रह्मणः प्रेरकादिकं सहकारि नास्ति । ईशनानात्वाभावादिति प्रत्युदाहरणेन पूर्वपक्षसूत्रांशं व्याचष्टे—**चेतनमि-**

भामती ।

अतिरोहितार्थेन भाष्येण व्याख्यातम् ॥ २३ ॥ (७) ॥ **उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरवद्धि** । ब्रह्म खल्वेकमद्वितीयतया परानपेक्षं क्रमेणोत्पद्यमानस्य जगतो विविधविचित्ररूपस्योपादानमुपेयते तदनुपपन्नम् । न ह्येकरूपात्कार्यभेदो भवितुमर्हति, तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । कारणभेदो हि कार्यभेदहेतुः क्षीरबीजादिभेदाद्दध्यंकुरादिकार्यभेददर्शनात् । न चाक्रमात्कारणात् कार्यक्रमो युज्यते, समर्थस्य क्षेपायोगाद-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

स्यार्थमाह—**श्रुतेश्चेति** । ब्रह्मकारणवादिन्याः श्रुतेरप्रामाण्ये हेत्वभावात्पूर्वपक्षानुमानं तद्विरोधादप्रमाणमित्यर्थः । ब्रह्म स्वाभिन्नं जीवं न पश्यति चेदसर्वज्ञं स्यात्पश्यति चेदात्मन्येव संसारं पश्येदित्याशङ्क्याऽऽह—**विकारस्येति** । यथा दर्पणादौ मलिनमात्मानं पश्यन्नपि मैत्रस्तस्य मिथ्यात्वं जानन्न तेनाऽऽत्मानं शोचति । तथा स्वाभिन्नं जीवं पश्यदपि ब्रह्म तद्गतत्वेन भातसंसारस्य वाचारम्भणमात्रत्वान्न तेनाऽऽत्मानं शोचितुमर्हतीत्यर्थः । यत्तु जगत्येकरूपब्रह्मकार्ये कुतो वैचित्र्यमिति तत्राऽऽह—**स्वप्नेति** । यथा स्वप्नदृश्यानां भावानामेकस्वप्नदृगधिष्ठानत्वेऽपि पण्डितमूर्खादिवैचित्र्यं दृष्टमेवमेकचिदात्माधिष्ठानत्वेऽपि जीवेश्वरादिवैचित्र्याविरोधाज्जगतश्चेतनकारणत्वमविरुद्धमिति भावः ॥ २३ ॥ (७) ॥ सजातीयभेदाभावावष्टम्भेन ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वमाक्षिप्य परिहृतम् । इदानीं विजातीयभेदाभावमादाय तद्धेतुत्वमाक्षिप्य परिहरति—**उपसंहारदर्शनादिति** । असहायाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्संमतवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे पूर्वत्रौपाधिकभेदाद्धिताकरणादिदोषः समाहितः । संप्रत्युपाधितोऽपि विभक्तमधिष्ठात्रादि नास्तीश्वरनानात्वाभावात्ततश्च विचित्रकार्यानुपपत्तिरिति पूर्वपक्षमाह—**चेतनमिति** । अत्रापि समन्वयस्य न्यायविशेषविरोधसमाधानात्पूर्ववदेव पादादिसंगतिफले । प्रतिज्ञाते पूर्वपक्षे प्रश्नपूर्वकं हेतुमाह—**कस्मादिति** । लोके कारणभेदादेव कार्यभेददर्शनादन्यथा तदाकस्मिकत्वापातात्कार्यक्रमस्य च कारणक्रमापेक्षत्वादद्वितीये ब्रह्मणि क्रमवत्सहका-

उपसंहारदर्शनात् । इह हि लोके कुलालादयो घटपटादीनां कर्त्तारो मृदण्डचक्रसूत्राद्यनेककारकोपसंहारेण संगृहीतसाधनास्सन्तस्तत्तत्कार्यं कुर्वाणा दृश्यन्ते॥ ब्रह्म चासहायं तवाभिप्रेतम् ॥ तस्य साधनान्तरानुपसंग्रहे सति कथं स्रष्टृत्वमुपपद्येत ॥ तस्मान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति चेत्॥ नैष दोषः ॥ यतः क्षीरवद् द्रव्यस्वभावविशेषादुपपद्यते ॥ यथा हि लोके क्षीरं जलं वा स्वयमेव दधिहिमभावेन परिणमतेऽनपेक्ष्य बाह्यं साधनं, तथेहापि भविष्यति ॥ ननु क्षीराद्यपि दध्यादिभावेन परिणममानमपेक्षत एव बाह्यं साधनमौष्ण्यादिकम् । कथमुच्यते क्षीरवद्धीति ॥ नैष दोषः ॥ स्वयमपि हि क्षीरं यां च यावतीं च परिणाममात्रामनुभवत्येव ॥ त्वार्यते त्वौष्ण्यादिना दधिभावाय ॥ यदि च स्वयं दधिभावशीलता न स्याद्, नैवौष्ण्यादिनापि बलाद्दधिभावमापद्येत ॥ न हि वायुराकाशो वौष्ण्या-

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ फलं पूर्ववत् । कारकाणाम् **उपसंहारः**—मेलनम् । उक्तन्यायस्य क्षीरादौ व्यभिचार इति सिद्धान्तयति—**नैष दोष इति** ॥ शुद्धस्य ब्रह्मणोऽकारणत्वमिष्टमेव । विशिष्टस्येश्वरस्य तु मायैव सहाय इति भावेनाह—**बाह्यमिति** ॥ क्षीरस्याप्यातञ्चनादिसहायोऽस्तीत्यसहायत्वहेतोर्न व्यभिचार इत्याशंक्य सहायाभावेऽपि यस्य कस्यचित् परिणामस्य क्षीरे दर्शनाद्व्यभिचारतादवस्थ्यमित्याह—**नन्वित्यादिना** ॥ तर्हि सहायो व्यर्थस्तत्राह—**त्वार्यते इति** ॥ **ननु** त्वार्यते क्षीरं दधिभावाय शैघ्र्यं कार्यत इति किमर्थं कल्प्यते, स्वतोऽशक्तं क्षीरं सहायेन शक्तं क्रियत इति किं न स्यात् । तत्राह—**यदि चेति** ॥ शक्तस्य

भामती ।

द्वितीयतया च क्रमवत्तत्सहकारिसमवधानानुपपत्तेः । तदिदमुक्तम्—**इह हि लोक इति** । एकैकं मृदादि कारकं तेषां तु सामग्र्यं साधनम्, ततो हि कार्यं साधयत्येव, तस्मान्नाद्वितीयं ब्रह्म जगदुपादानमिति प्राप्ते, उच्यते—**क्षीरवद्धि** । इदं तावद्भवान् पृष्टो व्याचष्टाम्—किं तात्त्विकमस्य रूपमपेक्ष्येदमुच्यते उतानादिनामरूपबीजसहितं काल्पनिकं सार्वज्ञ्यं सर्वशक्तित्वम् । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे किं नाम ततोऽद्वितीयादसहायादुपजायते । न हि तस्य शुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य वस्तुसत्कार्यमस्ति । तथा च श्रुतिः—'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते' इति । उत्तरस्मिंस्तु कल्पे यदि कुलालादिवदत्यन्तव्यतिरिक्तसहकारिकारणाभावादनुपादानत्वं साध्यते, ततः क्षीरादिभिर्व्यभिचारः । तेऽपि हि बाह्यचेतनादिकारणानपेक्षा एव कालपरि-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

रिसंबन्धाभावादेकरूप्याच्च न क्रमवद्विचित्ररूपजगज्जन्महेतुतेत्याह—**इह हीति** । अत्र साधनशब्दस्तत्सामग्रीं ब्रूते । ब्रह्म नोपादानमसहायत्वात्केवलमृद्वत् । ब्रह्म जगतो न निमित्तमसहायत्वात्केवलकुम्भकारवदिति मन्वानः सन्नाह—**ब्रह्म चेति** । उक्तानुमानफलमुपसंहरति—**तस्मादिति** । विशुद्धब्रह्मापेक्षया विशिष्टब्रह्मापेक्षया वेदमुच्यते? नाऽऽद्यः । सिद्धसाध्यत्वादित्यभिप्रेत्य द्वितीये तस्योपादानत्वनिषेधं दूषयति—**नैष दोष इति** । किं बाह्यसहकारिविरहादनुपादानत्वं किं वाऽऽन्तरसहकारिराहित्यादिति विकल्प्याऽऽद्ये व्यभिचारित्वेन निरस्यन्नुदाहरणं विवृणोति—**यथा हीति** । दृष्टान्ते विवदमानः शङ्कते—**नन्विति** । क्षीरादिषु स्वत एव कालपरिपाकवशेन परिणामदर्शनादसंप्रतिपत्तिरयुक्तेति परिहरति—**नैष दोष इति** । औष्ण्याद्यपेक्षा तत्रान्वयव्यतिरेकसिद्धेति कुतो नैरपेक्ष्यमित्याशंक्याऽऽह—**त्वार्यते त्विति** । त्वार्यते शैघ्र्यं कार्यते क्षीरं दधिभावायौष्ण्यादिना । किंचाशक्तस्य सहकार्यपेक्षयाऽपि कार्योत्पादकत्वादर्शनाद्दध्यादिभावे स्वतःसिद्धं क्षीरादेः सामर्थ्यमित्याह—**यदि चेति** । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**न हीति**। किमर्था तर्हि कारणसमग्र्यपेक्षेति

१ तावत्परिणाममात्रावत्तत्क्षीरमित्यध्याहर्तव्यं पूर्ववाक्यस्य नैराकांक्ष्याय ।

दिना बलाद्दधिभावमापद्यते ॥ साधनसामग्र्या च तस्य पूर्णता सम्पद्यते । परिपूर्णशक्तिकं तु ब्रह्म । न तस्यान्येन केनचित्पूर्णता सम्पादयितव्या ॥ श्रुतिश्च भवति—"न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च" [श्वेता० ६ । ८] इति ॥ तस्मादेकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगात्क्षीरादिवद्विचित्रपरिणाम उपपद्यते ॥ २४ ॥

देवादिवदपि लोके ॥ २५ ॥

स्यादेतत्-उपपद्यते क्षीरादीनामचेतनानामनपेक्ष्यापि बाह्यं साधनं दध्यादिभावः ॥ दृष्टत्वात् ॥ चेतनाः पुनः कुलालादयस्साधनसामग्रीमपेक्ष्यैव तस्मैतस्मै कार्याय प्रवर्तमाना दृश्यन्ते ॥ कथं ब्रह्म चेतनं सदसहायं प्रवर्तेतेति ॥ देवादिवदिति ब्रूमः-यथा लोके देवाः पितर ऋषय इत्येवमादयो महाप्रभावाश्चेतना अपि सन्तोऽनपेक्ष्यैव किञ्चिद्बाह्यं साध-

---

रत्नप्रभा।

सहायसम्पदा किं कार्यमित्यत्राह-**साधनेति** ॥ सहायविशेषाभावे कश्चिद्विकारः क्षीरस्य भवति । तत्र आतञ्चनप्रक्षेपौष्ण्याभ्यां तूत्तमदधिभावसामर्थ्यं व्यज्यते इत्यर्थः । **तर्हि** शक्तिव्यञ्जकोऽपि सहायो ब्रह्मणो वाच्यः । तत्राह-**परिपूर्णेति** ॥ निरपेक्षमायाशक्तिकमित्यर्थः । तादृशशक्तौ मानमाह-**श्रुतिश्चेति** ॥ २४ ॥ **ननु** ब्रह्म न कारणं चेतनत्वे सत्यसहायत्वान्मृदादिशून्यकुलालादिवदिति न क्षीरादौ व्यभिचार इति सूत्रव्यावर्त्यां शंकामाह-**स्यादेतदिति** ॥ तस्यापि हेतोर्देवादौ व्यभिचार इत्याह-**देवादिवदिति** ॥ लोक्यते ज्ञायतेऽर्थोऽनेनेति लोको मन्त्रार्थवादादिशास्त्रं वृद्धव्यवहारश्च, अभिध्यानं संकल्पः ।

भामती।

वासवशेन स्वत एव परिणामान्तरमासादयन्ति । अत्रान्तरकारणानपेक्षत्वं हेतुः क्रियते, तदसिद्धम्, अनिर्वाच्यनामरूपबीजसहायत्वात् । तथा च श्रुतिः-'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्' इति। कार्यक्रमेण तत्परिपाकोऽपि क्रमवानुन्नेयः । एकस्मादपि च विचित्रशक्तेः कारणादनेककार्योत्पादो दृश्यते । यथैकस्माद्वह्नेर्दाहपाकावेकस्माद्वा कर्मणः संयोगविभागसंस्काराः ॥ २४ ॥ यदि तु चेतनत्वे सतीति विशेषणान्न क्षीरादिभिर्व्यभिचारः, दृष्टा हि कुलालादयो बाह्यमृदाद्यपेक्षाः, चेतनं च ब्रह्मेति, तत्रेदमुपतिष्ठते-**देवादिवदपि लोके** । लोक्यतेऽनेनेति लोकः शब्द एव तस्मिन् ॥ २५ ॥ (८)॥

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह-**साधनेति** । न हि स्वतोऽसती शक्तिः कर्तुमन्येन शक्यत इति न्यायाद्विद्यमानैव क्षीरादिशक्तिः साधनसामग्र्योपचीयत इत्यर्थः । क्षीरादेर्बाह्यसाधनाभावेऽप्यान्तरसाधनसद्भावात्कारणता युक्ता, ब्रह्मणस्त्वेकस्यान्ताऽऽन्तरमपि साधनमदृष्टादीष्टमिति कथं कारणतेति द्वितीयमाशंक्याऽऽह-**परिपूर्णेति** । ब्रह्म परिपूर्णशक्तिकमित्यत्र प्रमाणमाह-**श्रुतिश्चेति** । कार्यक्रमेण तच्छक्तिपरिपाकोऽपि क्रमवानुन्नेयः । शक्तिभेदाच्च तद्विशिष्टकारणेऽपि भेदसिद्धिरित्यभिसंधायोपसंहरति-**तस्मादिति** ॥ २४ ॥ चेतनत्वे सत्यसहायत्वादिति विशेषणादुक्तमनैकान्तिकत्वं परिहर्तुं शक्यमित्याशंक्याऽऽह-**देवादिवदिति** । सूत्रव्यावर्त्यामाशङ्कामाह-**स्यादेतदिति** । चेतनत्वविशेषणेन व्यभिचारनिवारणमाह-**उपपद्यत इति** । विशिष्टेन हेतुना ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वं निषेद्धुं दृष्टान्तमाह-**चेतना इति** । विवक्षितमनुमानं निगमयति-**कथमिति** । विशिष्टस्यापि हेतोरनैकान्तिकत्वं तदवस्थमिति परिहरति-**देवादिवदिति** । तत्र दृष्टान्तं व्याचष्टे-**यथेति** । अस्मदादिभ्यो देवादिषु विशेषं दर्शयति-**महाप्रभावा इति** । तेषामपीश्वरानुग्रहसापेक्षत्वादसिद्धमसहायत्वमित्याशंक्याऽऽह-**अनपेक्ष्येति** । तथाऽपि शुक्रशोणितसंनिपातस्य मृदादीनां चाभावे कुतो देहा-

नमैश्वर्यविशेषयोगादभिध्यानमात्रेण स्वत एव ह्यभूतपूर्वाणि बहूनि नानासंस्थानानि शरीराणि प्रासादादीनि रथादीनि च निर्मिमाणा उपलभ्यन्ते ॥ मन्त्रार्थवादेतिहासपुराणप्रामाण्यात् ॥ तन्तुनाभश्च स्वत एव तन्तून् सृजति, बलाका चान्तरेणैव शुक्रं स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते, पद्मिनी चानपेक्ष्य किञ्चित्प्रस्थानसाधनं सरोऽन्तरात्सरोऽन्तरं प्रतिष्ठते, एवं चेतनमपि ब्रह्मानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वत एव जगत्स्रक्ष्यति ॥ स यदि ब्रूयाद्यदा ते देवादयो ब्रह्मणो दृष्टान्ता उपात्तास्ते दार्ष्टान्तिकेन ब्रह्मणा समानस्वभावा न भवन्ति ॥ शरीरमेव ह्यचेतनं देवादीनां शरीरान्तरादिविभूत्युत्पादने उपादानं, न तु चेतन आत्मा ॥ तन्तुनाभस्य च क्षुद्रतरजन्तुभक्षणाल्लाला कठिनतामापद्यमाना तन्तुर्भवति । बलाका च स्तनयित्नुरवश्रवणाद्गर्भं धत्ते । पद्मिनी च चेतनप्रयुक्ता सत्यचेतनेनैव शरीरेण सरोऽन्तरात्सरोऽन्तरमुपसर्पति वल्लीव वृक्षं, न तु स्वयमेवाचेतना सरोऽन्तरोपसर्पणे व्याप्रियते ॥ तस्मान्नैते ब्रह्मणो दृष्टान्ता इति ॥ तं प्रति ब्रूयात् । नायं दोषः ॥ कुलालादिदृष्टा-

---

रत्नप्रभा ।

ननु देवाद्यूर्णनाभान्तदृष्टान्तेषु शरीरेषु चेतनत्वं नास्ति । बलाकापद्मिनीचेतनयोर्गर्भप्रस्थानकर्तृत्वे मेघशब्दश्शरीरं च सहायोऽस्ति । अतो विशिष्टहेतोर्न व्यभिचार इति शंकते—**स यदि ब्रूयादित्यादिना** ॥ व्यभिचारोऽस्तीति परिहरति—**तं प्रति ब्रूयादिति** ॥ **अयं दोषः**—दृष्टान्तवैषम्याख्यः । अत्र हि हेतौ चेतनत्वमहंधीविषयत्वरूपं चित्तादात्म्यापन्नदेहसाधारणं ग्राह्यम् । न तु मुख्यात्मत्वम् । तव कुलालदृष्टान्ते साधनवैकल्यापत्तेः । असहायत्वं च चेतनस्य स्वातिरिक्तहेतुशून्यत्वम् । तदुभयं देवादिषु अस्तीति व्यभिचारः । देहस्य स्वान्तःपातित्वेन स्वातिरिक्तत्वाभावात् । तथा च कुलालवैलक्षण्यं देवादीनां घटादिकार्ये स्वातिरिक्तानपेक्षत्वादेववैलक्षण्यं ब्रह्मणः देहस्याप्यनपेक्षणात् नरदेवादीनां कार्यारम्भे नास्त्येकरूपा सामग्री । श्रूयते हि महाभारते श्रीकृष्णस्य संकल्पमात्रेण द्रौपद्याः पटपरम्परोत्पत्तिः । अतः

भामती ।–०

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

दीनां प्रासादादीनां च निर्माणमित्याशंक्याऽऽह—**ऐश्वर्येति** । अस्मदादिष्वसंभाव्यमानमैश्वर्यविशेषस्तद्वशेन योगस्तत्कार्यघटनसामर्थ्यं तस्मादिति यावत् । तत्तत्कार्योचितसामग्रीसंपत्तौ हेत्वन्तरमाह—**अभिध्यानेति** । संकल्पातिरिक्तकारणानपेक्षत्वमुक्तमेव मात्रशब्दार्थस्तस्यैव स्पष्टीकरणम्—**स्वत एवेति** । लोके नैवमुपलम्भोऽस्तीत्याशंक्याऽऽह—**मन्त्रेति** । सूत्रे लोकशब्देन लोक्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या शास्त्रम् । अपिशब्देन वृद्धव्यवहारश्च संगृहीतः । यस्तु देवादिषु मन्त्रादिप्रामाण्ये च विप्रतिपद्यते तं प्रति लौकिकान्युदाहरणानि दर्शयति—**तन्तुनाभश्चेति** । उक्तदृष्टान्तानां दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । देवादिदृष्टान्ते विशिष्टस्य हेतोर्न व्यभिचारस्तत्रोपादानांशे चेतनत्वाभावादिति शङ्कते—**स यदीति** । ऊर्णनाभदृष्टान्ते च तुल्यं व्यभिचारनिवारणमित्याह—**तन्तुनाभस्येति** । बलाकादृष्टान्ते चासहायत्वाभावाद्विशिष्टहेतोर्न व्यभिचारोऽस्तीत्याह—**बलाका चेति** । पद्मिनीदृष्टान्तेऽप्यूर्णनाभदृष्टान्तवद्व्यभिचारसमाधिरित्याह—**पद्मिनी चेति** । व्यभिचारपरिहारफलपूर्वोक्तानुमानोपपत्तिमाह—**तस्मादिति** । देवादिदेहस्याऽऽपन्नचैतन्यस्यैव देहादिकारणत्वान्न व्यभिचारसमाधिरिति समाधत्ते—**तं प्रतीति** । प्रागुक्तदृष्टान्तानामसंभवोऽयमुच्यते

न्तवैलक्षण्यमात्रस्य विवक्षितत्वादिति ॥ यथा हि कुलालादीनां देवादीनां च समाने चेतनत्वे कुलालादयः कार्यारम्भे बाह्यं साधनमपेक्षन्ते न देवादयः, तथा ब्रह्म चेतनमपि न बाह्यं साधनमपेक्षत इत्येतावद्वयं देवाद्युदाहरणेन विवक्ष्यामः ॥ तस्माद्यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं तथा सर्वेषामेव भवितुमर्हतीति नास्त्येकान्त इत्यभिप्रायः ॥ २५ ॥ इत्युपसंहारदर्शनाधिकरणम् ॥ ८ ॥

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा ॥ २६ ॥ (९) ॥

चेतनमेकमद्वितीयं ब्रह्म क्षीरादिवद्देवादिवच्चानपेक्ष्य बाह्यसाधनं स्वयं परिणममाणं जगतः कारणमिति स्थितम् ॥ शास्त्रार्थपरिशुद्धये तु पुनराक्षिपति—कृत्स्नप्रसक्तिः, कृत्स्नस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणामः प्राप्नोति । निरवयवत्वात् ॥ यदि ब्रह्म पृथिव्यादिवत्सावयवमभविष्यत,

---

रत्नप्रभा ।

सिद्धमसहायस्यापि ब्रह्मणः कारणत्वम् ॥ २५ ॥ (८) ॥ **कृत्स्नप्रसक्तिरिति** ॥ क्षीरदृष्टान्तेन ब्रह्म परिणामीति भ्रमोत्पत्त्या पूर्वपक्षे प्राप्ते शास्त्रार्थो विवर्तः । न परिणाम इति निर्णयार्थमिदमधिकरणमिति पूर्वाधिकरणेनोत्तराधिकरणस्य कार्यत्वसङ्गतिमाह—**चेतनमिति** ॥ निरवयवाद् ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः । स किं यन्निरवयवं तन्न परिणामीति **न्यायेन** विरुध्यते न वेति **सन्देहे** विरुध्यत इति पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे—**कृत्स्नेति** ॥ ब्रह्म परिणामीति वदता वक्तव्यं—ब्रह्म निरवयवं सावयवं वा । आद्ये सर्वस्य ब्रह्मणः परिणामात्मना स्थितिः स्यादित्युक्तं व्यतिरेकदृष्टान्तेन विवृणोति—**यदि ब्रह्मे-**

भामती ।

कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा । ननु न ब्रह्मणस्तत्त्वतः परिणामो येन कार्त्स्न्यभागविकल्पेनाक्षिप्येत । अविद्याकल्पितेन तु नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मना तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन परिणामादिव्यवहारास्पदत्वं ब्रह्म प्रतिपद्यते । न च कल्पितं रूपं वस्तु स्पृशति । न हि चन्द्रमसि तैमिरिकस्य द्वित्वकल्पना चन्द्रमसो द्वित्वमावहति । तदनुपपत्त्या वा चन्द्रमसोऽनुपपत्तिः । तस्मादवास्तवी परिणामकल्पनानुपपद्यमानापि न परमार्थसतो ब्रह्मणोऽनुपपत्तिमावहति । तस्मात्पूर्वपक्षाभावादनारभ्यमिदमधिकरणमिति, अत आह—**चेतनमेकम्** । यद्यपि श्रुतिशतादैकान्तिकाद्वैतप्रतिपादनपरात् परिणामो वस्तुतो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

विवक्षितं वैलक्षण्यमेव स्पष्टयति—**यथा हीति** । सिद्धे व्यभिचारे फलितं सूत्रतात्पर्यमुपसंहरति—**तस्मादिति** । कुलालादेरिव ससहायस्यैव कारणत्वं ब्रह्मणो न शक्यं नियन्तुं देवादिवदसहायस्यापि तदुपपत्तेरिति भावः ॥ ॥२५॥(८)॥ पूर्वाधिकरणोक्तक्षीरादिदृष्टान्तात्परिणामित्वभ्रमे तन्निराकरणार्थमधिकरणमवतारयन्पूर्वपक्षयति—**कृत्स्नप्रसक्तिरिति**।निरवयवाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः।स किं सावयवस्यैव नानाकार्योपादानतेति न्यायेन विरुध्यते न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यां संदेहे वक्ष्यमाणपूर्वपक्षस्य मायामयत्वेन परिहारादधिकरणानारम्भमाशंक्य संगतिमाह—**चेतनमिति** । शास्त्रार्थस्य परिशुद्धिर्नाम परिणामपराकरणेन विवर्तदृढीकरणं तदर्थमधिकरणारम्भे प्रथममाक्षेपसूत्रमित्यर्थः । अत्रापि समन्वयस्य न्यायविरोधसमाधानात्पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च द्रष्टव्यम् । यदि क्षीरमिव दध्यात्मना ब्रह्म जगदाकारेण परिणमेत्तदा साकल्येन वा तदेकदेशेन वा परिणमेदाद्यं प्रत्याह—**कृत्स्नेति** । ततश्च कारणभूतब्रह्माभावे तत्पराधीनस्य कार्यस्यापि सत्तायोगान्न किंचिदपि स्यादिति शेषः । द्वितीयं निरस्यति—**यदीति** । ब्रह्मणः सावयवत्वाभावादेकदेशपरिणामानुपप-

ततोऽस्यैकदेशः पर्यणंस्यद्, एकदेशश्चावास्थास्यत् ॥ निरवयवं तु ब्रह्म श्रुतिभ्योऽवगम्यते–"निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" [श्वेता० ६ । १९] "दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः सबाह्याभ्यन्तरो ह्यजः" [मुण्ड० २ । १ । २] "इदं महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघन एव" [बृ० २ । ४ । १२] "स एष नेतिनेत्यात्मा" [बृ० ३ । ९ । २६] "अस्थूलमनणु" [बृ० ३ । ८ । ८] इत्याद्याभ्यः सर्वविशेषप्रतिषेधिनीभ्यः ॥ ततश्चैकदेशपरिणामासम्भवात् कृत्स्नपरिणामप्रसक्तौ सत्यां मूलोच्छेदः प्रसज्येत ॥ द्रष्टव्यत्वोपदेशानर्थक्यं चापन्नम् ॥ अयत्नदृष्टत्वात्कार्यस्य ॥ तद्व्यतिरिक्तस्य च ब्रह्मणोऽसम्भवादजत्वादिशब्दकोपश्च॥ अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया सावयवमेव ब्रह्माभ्युपगम्येत । तथापि ये निरवयवत्वस्य प्रतिपादकाश्शब्दा उदाहृतास्ते प्रकुप्येयुः ॥ सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसङ्ग इति सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्याक्षिपति॥२६॥

श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात् ॥ २७ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति । न खल्वस्मत्पक्षे कश्चिदपि दोषोऽस्ति–

रत्नप्रभा ।

त्यादिना ॥ पर्यणंस्यत् परिणतोऽभविष्यत् । एकदेशश्चावास्थास्यद् अपरिणतोऽभविष्यत् । उक्तश्रुतिभ्यो निरवयवत्वसिद्धेः । फलितं दोषमाह–ततश्चेति ॥ यदा परिणामव्यतिरेकेण मूलब्रह्मात्मा नाऽस्ति, तदात्मा द्रष्टव्य इत्युपदेशोऽर्थशून्यः स्यादिति दोषान्तरमाह–द्रष्टव्येति ॥ ब्रह्मणः परिणामात्मना जन्मनाशाङ्गीकारे "अजोऽमरः" [बृ० ४ । ४ । २५] इति श्रुतिविरोधश्चेत्याह–अजत्वादीति ॥ सावयवत्वपक्षमाशंक्य सूत्रशेषेण परिहरति—अथेत्यादिना ॥ २६ ॥ परिणामपक्षो दुर्घट इति यदुक्तं, तदस्मदिष्टमेवेति विवर्तवादेन सिद्धान्तयति–श्रुतेरिति ॥ स्वपक्षे पूर्वोक्तदोषद्वयं नास्तीति सूत्रयोजनया दर्शयति–तुशब्देनेत्यादिना ॥ ईक्षितृत्वेन व्याकर्तृत्वेन चेक्षणीयव्याकर्तव्यप्रपञ्चात् पृथ-

भामती ।

निषिद्धस्तथापि क्षीरादिदेवतादृष्टान्तेन पुनस्तद्वास्तवत्वप्रसङ्गं पूर्वपक्षोपपत्त्या सर्वथायं पक्षो न घटयितुं शक्यत इत्यपबाध्य श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्, 'आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि' इति सूत्राभ्यां विवर्तदृढीक-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

त्तिरित्यर्थः । भवतु तर्हि ब्रह्मणः सावयवत्वं नेत्याह–निरवयवं त्विति । अमूर्तत्वादपि ब्रह्म निरवयवमित्याह–दिव्यो हीति । सर्वगतत्वनिरवयवत्वाभ्यां च तन्निरवयवमित्याह–इदमिति । आपेक्षिकमानन्त्यं वारयति–अपारमिति । विज्ञप्तितावन्मात्रत्वाच्च निरवयवमित्याह–विज्ञानेति । मूर्तामूर्तद्वैतनिषेधाच्च तथेत्याह–स एष इति । न हि ब्रह्मणः सावयवत्वमुपादानत्वेऽपि सुवर्णादिवत्प्रतिपत्तुं शक्यं श्रुतिविरोधादित्यर्थः । द्वितीयविकल्पासंभवे प्रथमविकल्पप्राप्तौ फलितमाह–ततश्चेति । कृत्स्नपरिणामपक्षे दोषान्तरमाह–द्रष्टव्यतेति । ब्रह्मणो द्रष्टव्यत्वसंभवात्कुतस्तदुपदेशानर्थक्यमित्याशंक्य परिणतं वा ब्रह्म तदतिरिक्तं वा द्रष्टव्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह–अयत्नेति । द्वितीयं दूषयति–तद्व्यतिरिक्तस्येति । किंच, ब्रह्मणः साकल्येन कार्यात्मना जन्माभ्युपगमे 'न जायते म्रियते वा' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरोधः स्यादित्याह–अजत्वादीति । प्रथमपक्षदूषणं संक्षेपविस्तराभ्यामुक्त्वा द्वितीयपक्षदूषणं संक्षिप्तं विवृणोति–अथेत्यादिना । न केवलं शब्दविरोधो न्यायविरोधश्चेत्याह–सावयवत्वे चेति । पूर्वपक्षमुपसंहरति–सर्वथेति ॥ २६ ॥ सिद्धान्तसूत्रमादत्ते–श्रुतेरिति । परिणामवादमेवाऽऽश्रित्य प्रथमं व्याचष्टे–तुशब्देनेति । परिहारमेवाभिनयति–न खल्विति । यदुक्तं ब्रह्मणो जगदाकारेण परिणामे कृत्स्नप्रसक्तिरिति

न तावत् कृत्स्नप्रसक्तिरस्ति ॥ कुतः ॥ "श्रुतेः" यथैव हि ब्रह्मणो जगदुत्पत्तिः श्रूयते, एवं विकारव्यतिरेकेणापि ब्रह्मणोऽवस्थानं श्रूयते ॥ प्रकृतिविकारयोर्भेदेन व्यपदेशात् ॥ "सेयं देवतैक्षत हन्ताहमिमास्तिस्रो देवता अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि" [छां० ६ । ३ । २] इति "तावानस्य महिमा । ततो ज्यायांश्च पूरुषः । पादोऽस्य सर्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि" [छां० ३ । १२ । ६] इति चैवञ्जातीयकात् ॥ तथा हृदयायतनत्ववचनात्, सत्सम्पत्तिवचनाच्च । यदि च कृत्स्नं ब्रह्म कार्यभावेनोपयुक्तं स्यात् "सता सोम्य तदा सम्पन्नो भवति" [छां० ६ । ८ । १] इति सुषुप्तिगतं विशेषणमनुपपन्नं स्यात् ॥ विकृतेन ब्रह्मणा नित्यं सम्पन्नत्वात् ॥ अविकृतस्य च ब्रह्मणोऽभावात् ॥ तथेन्द्रियगोचरत्वप्रतिषेधाद्ब्रह्मणो विकारस्य चेन्द्रियगोचरत्वोपपत्तेः ॥ तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म ॥ न च निरवयवत्वशब्द-

---

रत्नप्रभा ।

गीश्वरसत्त्वश्रुतेर्न कृत्स्नप्रसक्तिरित्याह—**सेयं देवतेति** ॥ न्यूनाधिकभावेनापि पृथक्सत्त्वं श्रुतमित्याह—**तावानिति** ॥ इतश्चास्त्यविकृतं ब्रह्मेत्याह—**तथेति** ॥ "स वा एष आत्मा हृदि" [छां० ८ । ३ । ३] इति श्रुतेरस्ति दृश्यातिरिक्तं ब्रह्म । **तदेति** ॥ सुषुप्तिकालरूपविशेषणाच्चेत्यर्थः । लिङ्गान्तरमाह—**तथेन्द्रियेति** ॥ भूम्यादेर्विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् "न चक्षुषा गृह्यते" [मुण्डक० ३ । १ । ८] इत्यादिश्रुत्या ब्रह्मणस्तत्प्रतिषेधादवाङ्मनसगोचरत्वश्रुतेश्चास्ति कूटस्थं ब्रह्मेत्यर्थः । कृत्स्नप्रसक्तिदोषो नास्तीत्युक्त्वा **द्वितीयदोषोऽपि** नास्तीत्याह—**न चेति** ॥ **ननु** ब्रह्म कार्यात्मनाप्यस्ति, पृथगप्यस्ति **चेत्**, साव-

भामती ।

रणेनैकान्तिकाद्वयलक्षणः श्रुत्यर्थः परिशोध्यत इत्यर्थः । **तस्मादस्त्यविकृतं ब्रह्म** तत्त्वतः । **ननु शब्दे-**

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

तत्राऽऽह—**न तावदिति** । निरवयवं ब्रह्म परिणमते च न च कृत्स्नमिति कुतः संभावनेति पृच्छति—**कुत इति** । श्रौतेऽर्थे नासंभावनेति परिहरति—**श्रुतेरिति** । यत्तु ब्रह्मणो विरुद्धाकारेण परिणामे मूलोच्छेदाद् द्रष्टव्यतोपदेशानर्थक्यमिति तत्परिहरन् हेतुं विवृणोति—**यथेति**।विकारातिरेकेण स्थितं ब्रह्मेति श्रुतिरश्रुता तत्कुतस्तथाविधं ब्रह्माधिकृत्य द्रष्टव्यतोपदेशस्यार्थवत्तेत्याशङ्क्याऽऽह—**प्रकृतीति** । तत्र द्रष्टृद्रष्टव्यत्वेन प्रवेष्टृप्रवेष्टव्यत्वेन व्याकर्तृव्याकार्यत्वेन च भेदव्यपदेशं दर्शयति—**सेयमिति** । व्याप्यव्यापकत्वेनापि भेदव्यपदेशोऽस्तीत्याऽऽह—**तावानिति** । अंशांशित्वेनापि भेदव्यपदेशमुदाहरति—**पादोऽस्येति** । इतश्चाविकृतमस्ति ब्रह्मेत्याह—**त्रिपादिति** । अविकृतब्रह्मास्तित्वे हेत्वन्तरमाह—**तथेति** । सर्वस्य ब्रह्मणो विकारात्मना समाप्तौ सर्वायतनत्वाद्विशेषेण हृदयायतनत्वं 'हृद्यन्तर्ज्योतिः' इत्यादिना नोच्येत तद्वचनादविकृतस्यैव हृद्यवस्थानसिद्धेस्तदस्तित्वेत्यर्थः । अस्त्यविकृतं ब्रह्मेत्यत्र हेत्वन्तरमाह—**सदिति** । सुषुप्तौ जीवस्य सत्संपत्तिश्रुतिमात्रेण कथमविकृतमस्ति ब्रह्मेत्याशंक्याऽऽह—**यदि चेति** । कुतो विशेषणानुपपत्तिरित्याशंक्य विकृतेनाविकृतेन वा ब्रह्मणा संपत्तिः सुषुप्ताविष्टेति विकल्प्य क्रमेण दूषयन्ननुपपत्तिं प्रकटयति—**विकृतेनेत्यादिना** । किंच विकारस्येन्द्रियगोचरत्वात् 'न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा' इत्यादिना ब्रह्मणस्तद्गोचरत्वनिषेधात्तदस्ति विकारातिरिक्तमित्याह—**तथेति** । यत्तु परिणामित्वे ब्रह्मणो निरवयवत्वशब्दकोपः स्यादिति तत्राऽऽह—**न चेति** । श्रुत्याऽपि कथं विरुद्धोऽर्थः समर्प्यते तस्याः स्वार्थप्रतिपादनास्याविरोध-

व्याकोपोऽस्ति ॥ श्रूयमाणत्वादेव निरवयवत्वस्याप्यभ्युपगम्यमानत्वात् ॥ शब्दमूलं च ब्रह्म शब्दप्रमाणकं नेन्द्रियादिप्रमाणकम् ॥ तद्यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् ॥ शब्दश्चोभयमपि ब्रह्मणः प्रतिपादयत्यकृत्स्नप्रसक्तिं निरवयवतां च ॥ लौकिकानामपि मणिमन्त्रौषधिप्रभृतीनां देशकालनिमित्तवैचित्र्यवशाच्छक्तयो विरुद्धानेककार्यविषया दृश्यन्ते ॥ ता अपि तावन्नोपदेशमन्तरेण केवलेन तर्केणावगन्तुं शक्यन्ते अस्य वस्तुन एतावत्य एतत्सहाया एतद्विषया एतत्प्रयोजनाश्च शक्तय इति । किमुताचिन्त्यप्रभावस्य ब्रह्मणो रूपं विना शब्देन न निरूप्येत ॥ तथा चाहुः पौराणिकाः—"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् । प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम्" इति ॥ तस्माच्छब्दमूल एवातीन्द्रियार्थयाथात्म्याधिगमः ॥ ननु शब्देनापि न शक्यते विरुद्धोऽर्थः प्रत्याययितुं, निरवयवं च ब्रह्म परिणमते न च कृत्स्नमिति ॥ यदि निरवयवं ब्रह्म स्यात्, नैव परिणमेत, कृत्स्नमेव वा परिणमेत ॥

रत्नप्रभा ।

यत्त्वं दुर्वारम् । निरवयवस्यैकस्य द्विधा सत्त्वायोगात् । अतो यद्विधाभूतं तत्सावयवमिति तर्कविरुद्धं ब्रह्मणो निरवयवत्वमिति विवर्तमजानतः शङ्कां गूढाशय एव परिहरति- **शब्दमूलश्चेति** ॥ **यदा** लौकिकानां प्रत्यक्षदृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या, **तदा** शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यम् । अतो ब्रह्मणो निरवयवत्वं द्विधाभावश्चेत्युभयं यथाशब्दमभ्युपगन्तव्यम् । न तर्केण बाधनीयमित्यर्थः प्रकृतिभ्यः प्रत्यक्षदृष्टवस्तुस्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणं केवलोपदेशगम्यं तदचिन्त्यस्वरूपमिति **स्मृत्यर्थः** । आशयानवबोधेन शङ्कते—**ननु शब्देनापीति** ॥ **यद्वा** ब्रह्म परिणामीत्येकदेशिनामियं सिद्धान्तसूत्रव्याख्या दर्शिता । तामाक्षिपति—**नन्विति** ॥ शब्दस्य योग्यताज्ञानसापेक्षत्वादित्यर्थः । **ननु ब्रह्म**

भामती ।

नापीति चोद्यमविद्याकल्पितत्वोद्घाटनाय । न हि निरवयवत्वसावयवत्वाभ्यां विधान्तरमस्त्येकनिषेधस्येतरविधाननान्तरीयकत्वात् । तेन प्रकारान्तराभावान्निरवयवत्वसावयवत्वयोश्च प्रकारयोरनुपपत्तेर्ग्रावप्लवना-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

सापेक्षत्वादित्याशंक्याऽऽह—**शब्देति** । ब्रह्मणः शब्दप्रमाणकत्वाद्यथाशब्दमिष्टत्वेऽपि कथमकृत्स्नपरिणामनिरवयवत्वयोरुपपत्तिस्तत्राऽऽह—**शब्दश्चेति** । तत्राकृत्स्नप्रसक्तौ भेदव्यपदेशश्रुतिरुक्ता निरवयवत्वे तु श्रुतिरुदाहृता पूर्वपक्षे । ननु निरवयवत्वपरिणामित्वे नैकाधिकरणे सिध्यतो मिथोविरुद्धत्वादौष्ण्यशैत्यवदित्याशंक्य श्रुतिविरोधान्मैवमिति मत्वा कैमुतिकन्यायमाह—**लौकिकानामपीति** । स्वरूपेण प्रत्यक्षादिसिद्धानामपि यत्र शक्तयस्तर्कागोचरास्तत्र किमु वक्तव्यं शब्दैकगम्यस्य तर्कागोचरत्वमित्यर्थः । उक्तेऽर्थे स्मृतिं संवादयति—**तथा चेति** । अचिन्त्यानां भावानामचिन्त्यत्वादेव तर्कायोग्यत्वेऽपि किं तदचिन्त्यमित्यपेक्षायामाह—**प्रकृतिभ्य इति** । प्रत्यक्षदृष्टपदार्थस्वभावेभ्यो यत्परं विलक्षणमाचार्याद्युपदेशगम्यं तदचिन्त्यमित्यर्थः । शब्दमूलं चेत्यादिना शब्दमूलत्वादित्येतद्व्याख्याय शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणस्तर्कागोचरत्वे फलितमाह—**तस्मादिति** । आकांक्षादिवशेन शब्दस्यार्थप्रत्यायकत्वाद्विरुद्धार्थप्रत्यायने चाऽऽकांक्षाद्यभावान्न शब्दस्यापि तथाविधार्थबोधकतेत्येकदेशिव्याख्यानमाक्षिपति—**नन्विति** । विरोधमेव दर्शयति—**निरवयवं चेति** । कथमयमर्थो विरुध्यते, न हि प्रमाणसिद्धं विरुद्धमुपयन्तीत्याशंक्य विरोधं प्रपञ्चयति—**यदीति** । सावयवेष्वेव क्षीरादिषु परिणामदृष्टेरित्यर्थः । विपक्षे कृत्स्नप्रसक्तितादवस्थ्यमित्याह—**कृत्स्नमेवेति** । यदि कथंचित्कृत्स्नप्रसक्तिः समाधीयते तदा निरवयवशब्दकोपः स्यादित्याशयवानाह—

अथ केनचिद्रूपेण परिणमेत केनचिद्रूपेणावतिष्ठेतेति रूपभेदकल्पनात् सावयवमेव प्रसज्येत ॥ क्रियाविषये हि "अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति" इत्येवञ्जातीयकायां विरोधप्रतीतावपि विकल्पाश्रयणं विरोधपरिहारकारणं भवति । पुरुषतन्त्रत्वादनुष्ठानस्य ॥ इह तु विकल्पाश्रयणेनापि न विरोधपरिहारः सम्भवति । अपुरुषतन्त्रत्वाद्वस्तुनः ॥ तस्माद् दुर्घटमेतदिति ॥ नैष दोषः ॥ अविद्याकल्पितरूपभेदाभ्युपगमात् ॥ न ह्यविद्याकल्पितेन रूपभेदेन सावयवं वस्तु सम्पद्यते ॥ न हि तिमिरोपहतनयनेनानेक इव चन्द्रमा दृश्यमानोऽनेक एव भवति । अविद्याकल्पितेन च नामरूपलक्षणेन रूपभेदेन व्याकृताव्याकृतात्मकेन तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयेन ब्रह्म परिणामादिसर्वव्यवहारास्पदत्वं प्रतिपद्यते ॥ पारमार्थिकेन च रूपेण सर्वव्यवहारातीतमपरिणतमवतिष्ठते । वाचारम्भणमात्रत्वाच्चाविद्याकल्पितस्य नामरूपभेदस्येति न निरवयवत्वं ब्रह्मणः कुप्यति ॥ न चेयं परिणामश्रुतिः

रत्नप्रभा ।

ब्रह्मसावयवं निरवयवं वेति विकल्पाश्रयणे सर्वश्रुतिसमाधानं स्यादित्यत आह—**क्रियेति** ॥ निरवयवत्वे ब्रह्मणः प्रकृतित्वश्रुतिविरोधः । सावयवत्वे निरवयवत्वशब्दविरोधः । विकल्पश्च वस्तुन्ययुक्तः । अतः प्रकारान्तरानुपलम्भाच्छ्रुतीनां प्रामाण्यं दुर्घटमिति प्राप्ते स्वाशयमुद्घाटयति—**नैष दोष इति** ॥ निरवयवस्य वस्तुनः कूटस्थस्याप्यविद्यया कल्पितनामरूपविकाराङ्गीकाराद्दुर्घटत्वदोषो नास्ति । वास्तवकौटस्थ्यस्य कल्पितविकारप्रकृतित्वेनाविरोधादित्यर्थः । रूपभेदाङ्गीकारे सावयवत्वं स्यादित्याशंक्योक्तं विवृणोति—**न हीत्यादिना** ॥ कृत्स्नप्रसक्तिं निरस्य दोषान्तरं निरस्यति—**वाचारम्भणेति** ॥ ननु श्रुतिप्रतिपाद्यस्य परिणामस्य कथं मिथ्यात्वं तत्राह—**न चेयमिति** ॥ निष्प्रपञ्चब्रह्मधीशेषत्वेन सृष्टिरनूद्यते

भामती ।—०

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

अथेति । एकत्रापि परिणामापरिणामौ षोडशिग्रहणाग्रहणवदविरुद्धावित्याशंक्याऽऽह—**क्रियेति** । **इहेति** ब्रह्मणि परिणामापरिणामयोरित्यर्थः । परिणामादिविषयो वस्तुशब्दः । स्वयूथ्यो व्याख्यानस्यानुपपन्नत्वमुपसंहरति—**तस्मादिति** । विवर्तवादमादाय सिद्धान्ती परिहरति—**नैष दोष इति** । निरवयवस्य ब्रह्मणो विकारास्पृष्टतयाऽवस्थानस्य विकारात्मना परिणामस्य च श्रूयमाणस्य मिथो विरोधे तात्त्विकं विकारास्पृष्टत्वं मायिकं च परिणामित्वमिति व्यवस्थायां नास्ति दौःस्थ्यमित्यर्थः । रूपभेदमभ्युपगच्छतस्तत्सावयवत्वं दुर्वारमित्याशंक्याऽऽह—**न हीति** । तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति—**न हि तिमिरेति** । नामरूपभेदश्चेदविद्याकृतस्तर्हि ब्रह्मणो न कारणत्वमविद्याया एव तद्भावादित्याशंक्याऽऽह—**अविद्येति** । नामरूपभेदसिद्धौ कारणत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च नामरूपभेदसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतेत्याशंक्याऽऽह—**व्याकृतेति** । विवर्तवादेऽपि विरुद्धाकारप्राप्तौ पूर्वरूपनिवृत्तेस्तुल्या मूलोच्छित्तिरित्याशंक्यानिर्वाच्यरजताकारापत्तौ शुक्तिकादेरन्यथात्वादर्शनाद्ब्रह्मणोऽपि कल्पिताकारापत्तौ पूर्वरूपानिवृत्तेर्मैवमित्याह—**तत्त्वेति** । ब्रह्मणो मायाविवन्मायया सर्वव्यवहारास्पदत्वेऽपि कुतोऽस्यापरिणामित्वादिसिद्धिरित्याशंक्याऽऽह—**पारमार्थिकेनेति** । एवं कृत्स्नप्रसक्तिं निराकृत्य निरवयवत्वशब्दकोपं निराकरोति—**वाचारम्भणेति** । प्रतिपाद्यत्वं सृष्टेरभ्युपेत्यैतदुक्तं तदेव नास्तीत्याह—**न चेति** । किंपरा तर्हीयं श्रुतिरित्या-

परिणामप्रतिपादनार्था ॥ सत्प्रतिपत्तौ फलानवगमात् । सर्वव्यवहारहीनब्रह्मात्मभावप्रतिपादनार्था त्वेषा । तत्प्रतिपत्तौ फलावगमात् । "स एष नेति नेत्यात्मा" [बृ० ४ । २ । ४] इत्युपक्रम्याह–"अभयं वै जनक प्राप्तोऽसि" [बृ० ४ । २ । ४] इति ॥ तस्मादस्मत्पक्षे न कश्चिदपि दोषप्रसङ्गोऽस्ति ॥ २७ ॥

आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि ॥ २८ ॥

अपि च नैवात्र विवदितव्यम् ॥ कथम् ॥ एकस्मिन्ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः स्यादिति ॥ यत आत्मन्यप्येकस्मिन् स्वप्नदृशि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिः पठ्यते "न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान्रथयोगान् पथः सृजते" [बृ० ४ । ३ । १०] इत्यादिना । लोकेऽपि देवादिषु मायाव्यादिषु च स्वरूपानुपमर्देनैव विचित्रा हस्त्यश्वादिसृष्टयो दृश्यन्ते, तथैकस्मिन्नपि ब्रह्मणि स्वरूपानुपमर्देनैवानेकाकारा सृष्टिर्भविष्यतीति ॥ २८ ॥

स्वपक्षदोषाच्च ॥ २९ ॥

रत्नप्रभा ।

न प्रतिपाद्यते इत्यसकृदावेदितम् । अतो विवर्तवादे न कश्चिद्दोष इत्युपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ ॥ २७ ॥ पूर्वावस्थानाशेनावस्थान्तरं **परिणामः । यथा** दुग्धस्य दधिभावः पूर्वरूपानुपमर्देनावस्थान्तरं **विवर्तः । यथा** शुक्तेः रजतभावः । तत्र ब्रह्मणो विवर्तोपादानत्वं स्वप्नसाक्षिदृष्टान्तेन द्रढयन्मायावादं स्फुटयति सूत्रकारः–**आत्मनि चेति** ॥ **रथयोगाः** अश्वाः ॥ २८ ॥ **किञ्च** कृत्स्नप्रसक्त्यादीनां सांख्यादिपक्षेऽपि दोषत्वान्नास्मान्प्रत्युद्भावनीयत्वम् । यश्चोभयोः समो दोष इति **न्याया**दित्याह सूत्रकारः–**स्वपक्षेति** ॥ प्रधानस्य निरवयवत्वे कृत्स्नप्रसक्तिः । सावयवत्वे च निरवयवत्वा-

भामती ।

धर्थवादवदप्रमाणं शब्दः स्यादिति चोद्यार्थः।परिहारः सुगमः॥२६॥२७॥**आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि।** अनेन स्फुटितो मायावादः । स्वप्नदृगात्मा हि मनसैव स्वरूपानुपमर्देन रथादीन् सृजति ॥२८॥ **स्वपक्ष-**

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

शंक्याऽऽह–**सर्वेति** । ब्रह्मात्म्यैक्यप्रतिपादनपरतया सृष्टिवाक्यानां स्वशेषिविरोधित्वायोगान्नास्ति सृष्टौ तात्पर्यमित्यर्थः । ब्रह्मात्मप्रतिपत्तौ फलावगतिमुदाहरति–**स एष इति** । विवर्तवादे दोषाभावमुपसंहरति–**तस्मादिति** ॥ २७ ॥ उक्तं विवर्तवादं सूत्रकाराभिप्रेतत्वेन स्पष्टयति–**आत्मनीति** । सूत्रार्थं विवृण्वन्दृष्टान्तसद्भावाद्विवर्तवादे विवादो नास्तीत्याह––**अपि चेति** । विवादस्याकर्तव्यत्वे हेतुमाह–**यत इति** । दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरेकार्थत्वं विशिनष्टि–**स्वप्नदृशीति** । स्वप्नस्य स्मृतित्वाभ्युपगमाद्विरुद्धा सृष्टिरेव तत्र नास्तीति कुतोऽस्य दृष्टान्ततेत्याशंक्यापरोक्षतया स्वप्नस्यास्मृतित्वमभिप्रेत्याऽऽह–**पठ्यत इति** । स्वप्ने रथादीनामभावे कथं तत्प्रथेत्याशंक्याऽऽह–**अथेति** । आत्मनि चेति व्याख्याय विचित्राश्च हीति व्याचष्टे––**लोकेऽपीति** । एवमिति सूत्रपदं व्याकुर्वन्दार्ष्टान्तिकमाह–**तथेति** । इतिशब्दो विवर्तवादसमाप्त्यर्थः ॥ २८ ॥ 'यश्चोभयोः' इति न्यायेन कृत्स्नप्रसक्त्यादीनामनुद्भाव्यत्वं दर्शयति–**स्वपक्षेति** ।

---

१ "यश्चोभयोः समो दोषः परिहारोपि तत्समः । नैकस्तत्र नियोक्तव्यस्तादृगर्थविचारणे" इति न्यायशरीरम् ।

परेषामप्येष समानस्स्वपक्षे दोषः । प्रधानवादिनोऽपि हि निरवयवम-परिच्छिन्नं शब्दादिहीनं प्रधानं सावयवस्य परिच्छिन्नस्य शब्दादि-मतः कार्यस्य कारणमिति स्वपक्षः । तत्रापि कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवय-वत्वात्प्रधानस्य प्राप्नोति । निरवयवत्वाभ्युपगमकोपो वा ॥ ननु नैव तैर्निरवयवं प्रधानमभ्युपगम्यते । सत्त्वरजस्तमांसि हि त्रयो गुणाः । तेषां साम्यावस्था प्रधानम् । तैरेवावयवैस्तत्सावयवमिति ॥ नैवञ्जा-तीयकेन सावयवत्वेन प्रकृतो दोषः परिहर्तुं पार्यते ॥ यतः सत्त्व-रजस्तमसामप्येकैकस्य समानं निरवयवत्वम् । एकैकमेव चेतरद्वयानु-गृहीतं सजातीयस्य प्रपञ्चस्योपादानमिति समानत्वात्स्वपक्षे दोषप्रस-ङ्गस्य ॥ तर्काप्रतिष्ठानात्सावयवत्वमेवेति चेत् ॥ एवमप्यनित्यत्वादिदो-

रत्नप्रभा ।

भ्युपगमविरोध इत्यत्र शङ्कते—**नन्विति** ॥ किं साम्यावस्था गुणानां विकारः समुदायो वा आद्ये तस्या न मूलप्रकृतित्वम् । विकारत्वात् । द्वितीये प्रपञ्चाभावः । समुदायस्यावस्तुत्वेन मूलाभावात् । अथ निरवयवा गुणा एव विविधपरिणामानां प्रकृतिरिति चेत् । तर्हि कृत्स्नप्रसक्तेर्मूलोच्छेदो दुर्वार इत्यभिप्रेत्य परिहरति—**नैवमित्यादिना** ॥ इति यतः, अतः समानत्वान्न वयं पर्यनुयोज्या इत्यन्वयः । प्रत्येकं सत्त्वादिकमितरगुणद्वयसचिवं निरवयवं यद्युपादानं तर्हि कृत्स्नस्योपादानस्य कार्यरूपत्वप्रसक्ते-र्मूलोच्छेद इत्युक्ते निरवयवत्वसाधकतर्कस्याभासत्वाद्गुणानां सावयवत्वमेव परिणामित्वेन मृदादिवत् । अतो न कृत्स्नप्रसक्तिरेकदेशपरिणामसम्भवादिति शङ्कते—**तर्केति** ॥ एतद्दोषाभावेऽपि दोषान्तरं स्यादिति परि-हरति—**एवमपीति** ॥ ननु गुणानामवयवास्तन्तुवदारम्भका न भवन्ति । किन्तु कार्यवैचित्र्यानुमि-

भामती ।

दोषाच्च । चोदयति—**ननु नैवेति** । परिहरति—**नैवंजातीयकेनेति** । यद्यपि समुदायः सावयवस्तथापि प्रत्येकं सत्त्वादयो निरवयवाः । न ह्यस्ति संभवः सत्त्वमात्रं परिणमते न रज-स्तमसी इति । सर्वेषां संभूयपरिणामाभ्युपगमात् । प्रत्येकं चानवयवानां कृत्स्नपरिणामे मूलोच्छेद-

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—**परेषामिति** । तथा च ब्रह्मवादिनि विशेषेणानुद्भाव्यतेति शेषः । तत्र प्रधानवादे दोषसाम्यं वक्तुं तत्पक्षमनुभाषते—**प्रधानेति** । दोषसाम्यमधुना दर्शयति—**तत्रापीति** । प्रधानं हि मह-दाद्याकारेण परिणममानं साकल्येन वा परिणमत एकदेशेन वा । प्रथमे निरवयवत्वात्प्रधानस्य कृत्स्न-स्यैव कार्याकारेण परिणतत्वादवशिष्टस्याभावात्तदाश्रितस्य कार्यस्याप्ययोगात्कार्यं कारणं चेत्युभयमपि समु-च्छिद्येत । द्वितीये प्रधानस्य निरवयवत्वस्वीकारो विरुध्येतेत्यर्थः । दोषद्वयं परिहर्तुं शङ्कते—**नन्विति** । निरवयवत्वानुपगमं स्फुटयितुं प्रधानस्वरूपमनुवदति—**सत्त्वेति** । कथमेतावता निरवयवत्वानभ्युपगमस्त-त्राऽऽह—**तैरिति** । सावयवत्वे च प्रधानस्यैकदेशेन परिणामोऽवस्थानं चैकदेशेनेत्यङ्गीकारान्न कृत्स्नप्रस-क्त्यादिदोषावकाशोऽस्तीत्यर्थः । उक्तं सावयवत्वमङ्गीकृत्य परिहरति—**नेत्यादिना** । तत्र हेतुमाह—**यत इति** । समुदायस्य सावयवत्वेऽपि प्रत्येकं सत्त्वादीनां निरवयवत्वात्तेषां च परिणामस्वीकारात्कृत्स्नपरि-णामे मूलोच्छित्तिरेकदेशपरिणामे सावयवत्वमतो दोषद्वयं प्रधानवादे दुर्वारमित्यर्थः । संभूय सत्त्वादीनां परिणामपरिग्रहान्न दोषद्वयमित्याशङ्क्याऽऽह—**एकैकमेवेति** । समुदायस्यैव परिणामित्वे कार्यवैषम्यासिद्धि-रिति भावः । एवं प्रधानवादे कृत्स्नप्रसक्त्यादिदोषसाम्यान्न तेन ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनीयमित्युपसंहरति—**समानत्वादिति** । तर्काप्रतिष्ठानन्यायेन निरवयवत्वापादकतर्कस्याप्रतिष्ठानत्वात्प्रधानस्य सावयवत्वमेवेति शङ्कते—**तर्केति** । अभ्युपेतहानमपिना सूचयन्दूषयति—**एवमपीति** । आदिशब्देन घटादिवन्मूलकारण-

षप्रसङ्गः॥ अथ शक्तय एव कार्यवैचित्र्यसूचिता अवयवा इत्यभिप्रायः। तास्तु ब्रह्मवादिनोऽप्यविशिष्टाः। तथाऽणुवादिनोऽप्यणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानो निरवयवत्वाद्यदि कार्त्स्न्येन संयुज्येत, ततः प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रत्वप्रसङ्गः॥ अथैकदेशेन संयुज्येत, तथापि निरवयवत्वाभ्युपगमकोप इति स्वपक्षेऽपि समान एष दोषः॥ समानत्वाच्च नान्यतरस्मिन्नेव पक्षे उपक्षेप्तव्यो भवति॥ परिहृतस्तु ब्रह्मवादिना स्वपक्षे दोषः॥ २९॥ इति कृत्स्नप्रसक्त्यधिकरणम्॥ ९॥

रत्नप्रभा।

तास्तद्गताश्शक्तय इत्याशंक्य मायिकशक्तिभिर्ब्रह्मणोऽपि सावयवत्वं तुल्यमित्याह—**अथेत्यादिना**॥ अनुवादेऽपि दोषसाम्यमाह—**तथेति**॥ सांख्यवद्दोषः समान इति **सम्बन्धः**॥ निरवयवयोः परमाण्वोः संयोगो व्याप्यवृत्तिरव्याप्यवृत्तिर्वा? **आद्ये** तत्कार्यस्य द्व्यणुकस्यैकपरमाणुमात्रत्वापत्तिः। प्रथिम्नोऽधिकपरिमाणस्यानुपपत्तेः। न ह्यणोरण्वन्तरेणोपर्यधः पार्श्वतश्च व्याप्तौ ततोऽधिकद्रव्यं सम्भवति। **द्वितीये** परमाण्वोः सावयवत्वापत्तिरित्यर्थः। **ननु** त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवद्दोषसाम्योक्तिरयुक्तेत्यत आह—**परिहृतस्त्विति**॥ उक्तं हि मायावादे स्वप्नवत्सर्वं सामञ्जस्यम्। अतो निरवयवे ब्रह्मणि

भामती।

प्रसङ्गः। एकदेशपरिणामे वा सावयवत्वमनिष्टं प्रसज्येत। **तथाणुवादिनोऽपीति**। वैशेषिकाणां ह्यणुभ्यां संयुज्य द्व्यणुकमेकमारभ्यते, तैस्त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्र्यणुकमेकमारभ्यत इति प्रक्रिया। तत्र द्वयोरण्वोरनवयवयोः संयोगस्तावणू व्याप्नुयात्। अव्याप्नुवन्वा तत्र न वर्तेत। न ह्यस्ति संभवः स एव तदानीं तत्र वर्तते न वर्तते चेति। तथा चोपर्यधःपार्श्वस्थाः षडपि परमाणवः समानदेशा इति प्रथिमानुपपत्तेरणुमात्रः पिण्डः प्रसज्येत। अव्यापने वा षडवयवः परमाणुः स्यादित्यनवयवत्वव्याकोपः। अशक्यं च सावयवत्वमुपेतुं, तथा सत्यनन्तावयवत्वेन सुमेरुराजसर्षपयोः समानपरिमाणत्वप्रसङ्गः। तस्मात् समानो दोषः। आपातमात्रेण साम्यमुक्तम्, परमार्थतस्तु भाविकं परिणामं वा कार्यकारणभावं वेच्छतामेष दुर्वारो दोषो न पुनरस्माकं मायावादिनामित्याह—**परिहृतस्त्विति**॥२९॥ (९)॥ विचित्रशक्तित्वमुक्तं ब्रह्मणः, तत्र श्रुत्युपन्या-

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः।

त्वासंभवोऽपि गृहीतः। घटादीनामिव द्रव्यात्रयवत्वेन प्रधानस्य सावयवत्वानभ्युपगमादनेकधर्मवत्तया तदङ्गीकारान्नानित्यत्वादिदोषप्रसक्तिरित्याह—**अथेति**। ब्रह्मणोऽपि कार्यवैचित्र्यसूचितविचित्रशक्तिरूपावयवोपगमादुक्तदोषसमाधिरित्याह—**ता इति**। प्रधानवादिनो दोषसाम्यमुक्त्वा परमाणुवादिनोऽपि तत्साम्यमाह—**तथेति**। अणुवादिनोऽपि समान एव दोष इत्यत्र संबन्धः। द्वाभ्यामणुभ्यां संयुज्यमानाभ्यां द्व्यणुकमारभ्यते त्रिभिर्द्व्यणुकैः संयुक्तैस्त्र्यणुकं त्र्यणुकैः संयुक्तैश्चतुरणुकमित्यस्यां प्रक्रियायामणुरण्वन्तरेण संयुज्यमानः कार्त्स्न्येन वा संयुज्येत एकदेशेन वेति विकल्प्याऽऽद्यमनूद्य दूषयति—**अणुरिति**। कार्त्स्न्येन संयोगे सत्येकस्मिन्परमाणौ परमाण्वन्तरस्य संमितत्वात्तदारब्धे द्व्यणुके परमाणोरधिकपरिमाणाभावात्तस्यापि पारिमाण्डल्यवत्त्वप्रसङ्गादणुत्वादिपरिमाणान्तराङ्गीकारविरोधः स्यादित्यर्थः। द्वितीयमनूद्य प्रत्याह—**अथेति**। तदेवं परमाणुवादिन्यपि प्रागुक्तदोषसाम्यान्न तेनापि ब्रह्मवादिनि तदुद्भावनमुचितमित्याह—**इति स्वपक्षेऽपीति**। त्वं चोर इत्युक्ते त्वमपि चोर इतिवत्स्वस्य दोषोद्भावने परस्यापि तदुद्भावनमात्रेण न तत्परिहारसिद्धिरित्याशंक्य परस्य यः परिहारः स एवास्माकमपीत्यभिप्रेत्याऽऽह—**समानत्वाच्चेति**। आपाततः साम्यमुक्त्वा पारमार्थिकं कार्यकारणत्वमिच्छतामेव चायं दोषो नास्माकं विवर्तवादिनां कार्यं कारणं च कल्पितमिच्छतामित्याह—**परिहृतस्त्विति** ॥ २९ ॥ (९)॥ पूर्वाधिकरणे ब्रह्मणो विचित्र-

सर्वोपेता च तद्दर्शनात् ॥ ३० ॥ (१०) ॥

एकस्यापि ब्रह्मणो विचित्रशक्तियोगादुपपद्यते, विचित्रो विकारप्रपञ्च इत्युक्तम् ॥ तत्पुनः कथमवगम्यते विचित्रशक्तियुक्तं परं ब्रह्मेति ॥ तदुच्यते ॥ सर्वोपेता च तद्दर्शनात् । सर्वशक्तियुक्ता च परा देवतेत्यवगन्तव्यम्॥कुतः ॥"तद्दर्शनात्"तथाहि-दर्शयति श्रुतिः सर्वशक्तियोगं परस्या देवतायाः-" सर्वकर्मा सर्वकामस्सर्वगन्धस्सर्वरसस्सर्वमिदमभ्यात्तोऽवाक्यनादरः" [छां० ३ । १४ ।४] "सत्यकामस्सत्यसङ्कल्पः" [छां० ८। ७। १]"यः सर्वज्ञः सर्वविद्" [मुण्ड० १। १। ९] "एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः" [बृ० ३ । ८ । ९] इत्येवञ्जातीयका ॥ ३० ॥

विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ॥ ३१ ॥

रत्नप्रभा ।

समन्वयस्याविरोध इति सिद्धम् ॥ २९ ॥ (९) ॥ **सर्वोपेता ।** मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं वदतः समन्वयस्य अशरीरस्य न मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति **सन्देहे** न्यायस्य अनाभासत्वादस्तीति **पूर्वपक्षे** पूर्वोक्तशक्तिमत्त्वसमर्थनादेकविषयत्वं सङ्गतिं वदन् सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे-**एकस्येत्यादिना ॥** पूर्वोत्तरपक्षयोर्विरोधाविरोधौ फलमित्युक्तमेवापादसमाप्तेरवगन्तव्यम् । **अभ्यात्तः** अभितो व्याप्तः । **अवाकी** वागिन्द्रियशून्यः । **अनादरः** निष्कामः ॥ ३० ॥ पूर्वपक्षन्यायमनूद्य दूषयति-**विकरणत्वादिति ॥** देवादिचेतनानां शक्तानामपि देहाभिमाने सत्येव कर्तृत्वं दृष्टम् । तदभावे सुषुप्तौ तन्न दृष्टम् अतो ब्रह्मणः शक्तत्वेऽप्यदेहत्वान्न कर्तृत्वम् । **नाप्यदेहस्य** शक्तिः सम्भवतीति शङ्कार्थः। विकरणस्य जीवस्य कर्तृत्वासम्भवेऽपीश्वरस्य सम्भवतीति "देवादिवदपि लोके" [व्या० सू० २ । १ । २५] इत्यत्रोक्तम् । सशरीरस्य कल्पितस्य मायाश्रयत्वायोगात् निर्विशेषचिन्मात्रस्यैव मायाधि-

भामती ।

सपरं सूत्रम्-**सर्वोपेता च तद्दर्शनात्** ॥ ३० ॥ एतदाक्षेपसमाधानपरं सूत्रम्-**विकरणत्वान्नेति चेत्तदुक्तम् ।** कुलालादिभ्यस्तावद्बाह्यकरणापेक्षेभ्यो देवादीनां बाह्यानपेक्षाणामान्तरकरणापेक्षसृष्टीनां प्रमाणेन दृष्टो यथा विशेषो नापह्नोतुं शक्यः, यथा तु जाग्रत्सृष्टेर्बाह्यकरणापेक्षायास्तदनपेक्षान्तरकरणमात्रसाध्या दृष्टा स्वप्ने रथादिसृष्टिरशक्यापह्नोतुम्, एवं सर्वशक्तेः परस्या देवताया आन्तरकरणानपेक्षाया जगत्सर्जनं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

शक्तियुक्तत्वाद्युक्ते कारणत्वमित्युक्तम् । इदानीं तस्य विचित्रशक्तित्वे प्रमाणमाह-**सर्वोपेता चेति ।** मायाशक्तिमतो ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयस्तस्य किमशरीरस्य नास्ति मायेति न्यायेन विरोधोऽस्ति न वेति तदनाभासत्वाभासत्वाभ्यामेव संदेहे संगतिमाह-**एकस्येति ।** प्रमाणप्रश्नपूर्वकं तदुपन्यासपरं सूत्रमादत्ते-**तत्पुनरिति ।** पूर्ववदिहापि संगतिफले द्रष्टव्ये । सूत्राक्षराणि व्याचष्टे-**सर्वेति ।** अवगतिहेतुं प्रश्नपूर्वकमाह-**कुत इति ।** सिद्धान्तहेतुं नानाविधश्रुत्यवष्टम्भेन विवृणोति-**तथा हीति** ॥ ३० ॥ पूर्वपक्षमनुभाष्य दूषयति-**विकरणत्वादिति ।** यद्यप्यन्तर्याम्यधिकरणे जगद्ब्रह्मणोर्मायार्जितत्वसंबन्धे सिद्धे कार्यकरणविरहिणोऽपि नियन्तृत्वमुक्तं तथाऽपि कार्यकरणविरहिणो मायासंबन्ध एव न संभवतीति विवक्षितत्वात्कुलालादीनां कार्यकरणवतां मृदाद्यधिष्ठातृत्वदर्शनाद्ब्रह्मणस्तद्धीनस्य नाधिष्ठातृत्वेन करणवत्त्व-

स्यादेतत्–विकरणां परां देवतां शास्ति शास्त्रम्–“अचक्षुष्कमश्रोत्रमवागमनाः” [बृ० ३ । ८ । ८] इत्येवञ्जातीयकम् । कथं सा सर्वशक्तियुक्तापि सती कार्याय प्रभवेत् । देवादयो हि चेतनास्सर्वशक्तियुक्ता अपि सन्त आध्यात्मिककार्यकरणसम्पन्ना एव तस्मैतस्मै कार्याय प्रभवन्तो विज्ञायन्ते ॥ कथं च “नेतिनेति” [बृ० ४ । ५ । १५] इति प्रतिषिद्धसर्वविशेषाया देवतायास्सर्वशक्तियोगस्सम्भवेदिति चेत् ॥ यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । श्रुत्यवगाह्यमेवेदमतिगम्भीरं परं ब्रह्म । न तर्कावगाह्यं न च यथैकस्य सामर्थ्यं दृष्टं, तथान्यस्यापि सामर्थ्येन भवितव्यमिति नियमोऽस्तीति ॥ प्रतिषिद्धसर्वविशेषस्यापि ब्रह्मणस्सर्वशक्तियोगस्सम्भवतीत्येतदप्यविद्याकल्पितरूपभेदोपन्यासेनोक्तमेव ॥ तथा च शास्त्रम् “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः” [श्वेता० ३।१९] इत्यकरणस्यापि ब्रह्मणस्सर्वसामर्थ्ययोगं दर्शयति ॥३१॥
॥ इति सर्वोपेताधिकरणम् ॥ १० ॥

न प्रयोजनवत्त्वात् ॥ ३२ ॥ (११) ॥

रत्नप्रभा ।

ष्टान्त्वं युक्तमिति समाधानार्थः ॥ ३१ ॥ (१०) ॥ **न प्रयोजनवत्त्वादिति** ॥ परितृप्ताद् ब्रह्मणो

भामती ।

श्रूयमाणं न सामान्यतो दृष्टमात्रेणापह्नवमर्हतीति ॥३१॥(१०)॥ **न प्रयोजनवत्त्वात्** । न तावदुन्मत्तवदस्य मतिविभ्रमाज्जगत्प्रक्रिया, भ्रान्तस्य सर्वज्ञत्वानुपपत्तेः । तस्मात् प्रेक्षावतानेन जगत् कर्तव्यम् । प्रेक्षाव-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

मिति चोद्यं विवृणोति–**स्यादेतदिति** । ब्रह्मणः सर्वशक्तित्वादकार्यकरणत्वेऽपि कारणत्वमुपपन्नमित्याशंक्याऽऽह–**कथं सेति** । न हि कार्यकरणरहितस्य मुक्तवन्मायाशक्तिमत्त्वं तद्वत्त्वेऽपि न कार्यक्षमत्वं सुषुप्तवदित्यर्थः । सर्वशक्तियोगाद्देवादिवद्ब्रह्मणः संभवति विचित्रकार्यकरत्वमित्याशंक्याह–**देवादयो हीति** । विज्ञायन्ते मन्त्रार्थवादादिष्विति शेषः । कथं सा सर्वशक्तियुक्ताऽपीत्यत्रापिना सूचितमर्थं स्फोरयति–**कथं चेति** । ‘तदुक्तम्’ इति सूत्रावयवेन परिहरति–**यदत्रेति** । किं तदुक्तमित्यपेक्षायां नविलक्षणत्वाधिकरणादावुक्तं स्मारयति–**श्रुतीति** । यत्तु कुलालादीनां कार्यकरणवतामेव मृदाद्यधिष्ठातृत्वोपलम्भाद्ब्रह्मणस्तद्रहितस्य नाधिष्ठातृत्वेन कारणत्वमिति तदपि परिहृतमित्याह–**न चेति** । न हि कार्यकारणविरहिणः सुषुप्तवदकार्यकरत्वं शक्यं नियन्तुं समुत्थानसमये शरीराद्यभिमानशून्यस्य देहेन्द्रियाद्युपादानव्यापारतस्तच्छक्तिमतोपलब्ध्या दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वादिति भावः । यत्तु ब्रह्मणो मायाशक्तिमत्त्वं मुक्तवदशरीरत्वादयुक्तमिति तदपि पुरस्तादेव परास्तमित्याह–**प्रतिषिद्धेति** । परमार्थतो व्यवहारतो वा मायाशक्तिमत्त्वाभावः साध्यते । नाऽऽद्यः, सिद्धसाधनत्वात् न द्वितीयः, मायायाश्चिन्मात्रे प्रतीतिसिद्धत्वात् । न चाज्ञोऽहमिति प्रतीतिर्जीवमधिकरोति तस्य ब्रह्मानतिरेकात्कल्पितस्य चाविद्यामयत्वेन विद्याश्रयत्वायोगादिति भावः । किंच, मायाविनां देहेन्द्रियवतां बाह्यं हेतुमनपेक्ष्य कार्यकरत्वदर्शनात्कुलालादीनां च तथाविधानामेव बाह्यसाधनव्यपेक्षाणामर्थक्रियाकारित्वात्तेषु दृष्टवैचित्र्यावष्टम्भादन्तरेणापि शरीरादिना ब्रह्मणि मायासंबन्धसिद्धिरित्यभिसंधाय प्रागुक्तानुमानद्वयस्याऽऽगमविरोधं दर्शयति–**तथा चेति** ॥ ३१ ॥ (१०) ॥

पूर्वं श्रुत्यवष्टम्भेन सर्वशक्ति ब्रह्मेत्युक्तं संप्रति शक्तस्यापि प्रयोजनाभिसंध्यभावादकर्तृत्वमित्याक्षिपति–**न प्रयोजनवत्त्वादिति** । परितृप्ताद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन्समन्वयो विषयः स किं ब्रह्म विना फलेन न

अन्यथा पुनश्चेतनकर्तृकत्वं जगत आक्षिपति-न खलु चेतनः परमात्मेदं जगद्बिम्बं विरचयितुमर्हति ॥ कुतः ॥ प्रयोजनवत्त्वात्प्रवृत्तीनाम् ॥ चेतनो हि लोके बुद्धिपूर्वकारी पुरुषः प्रवर्तमानो न मन्दोपक्रमामपि तावत्प्रवृत्तिमात्मप्रयोजनानुपयोगिनीमारभमाणो दृष्टः किमुत गुरुतरसंरम्भाम् ॥ भवति च लोकप्रसिद्ध्यनुवादिनी श्रुतिः "न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति। आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति" [बृ० २ । ४ । ५] इति ॥ गुरुतरसंरम्भा चेयं प्रवृत्तिः यदुच्चावचप्रपञ्चं जगद्बिम्बं विरचयितव्यम् ॥ यदीयमपि प्रवृत्तिश्चेतनस्य परमात्मन आत्मप्रयोजनोपयोगिनी परिकल्प्येत, परितृप्तत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत ॥ प्रयोजनाभावे वा प्रवृत्त्यभावोऽपि स्यात् ॥ अथ चेतनोऽपि सन्नुन्मत्तो बुद्ध्यपराधादन्तरेणैवात्मप्रयोजनं प्रवर्तमानो दृष्टः। तथा परमा-

---

रत्नप्रभा ।

जगत्सर्गं वदन् समन्वयो विषयः। स किमभ्रान्तश्चेतनो यः स निष्फलं वस्तु न रचयतीतिन्यायेन विरुध्यते न वेति **सन्देहे** पूर्वमदेहस्यापि श्रुतिबलात् शक्तत्वोक्त्या कर्तृत्वमुक्तम्। तदाक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षसूत्रं व्याचष्टे-**अन्यथेत्यादिना** ॥ ईश्वरस्य फलाभावेऽपि परप्रयोजनाय सृष्टौ प्रवृत्तिरस्त्वित्याशंक्य श्रुतिमाह-**भवति चेति** ॥ या प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः सा स्वफलार्थेति लोकप्रसिद्धिः। **न च** दयालुप्रवृत्तौ व्यभिचारः। तस्या अपि परदुःखासहनप्रयुक्तस्वचित्तव्याकुलतानिवृत्त्यर्थित्वादिति भावः। **किञ्च** गुरुतरायासस्य फलं वाच्यमित्याह-**गुरुतरेति** ॥ तर्हि अस्तीश्वरस्यापि प्रवृत्तिः स्वार्थेत्यत आह-**यदीयमपीति** ॥ अस्वार्थत्वे प्रवृत्त्यभावः पूर्वोक्तः स्यादित्यर्थः। ईश्वरः प्रेक्षावान्न भवतीत्याशंक्य श्रुतिविरोधमाह-**अथेत्यादिना** ॥ **बुद्धेरपराधो** विवेकाभावः ॥ ३२ ॥ उक्तन्यायस्य राज्ञां लीलायां

भामती ।

तश्च प्रवृत्तिः स्वपरहिताहितप्राप्तिपरिहारप्रयोजना सती नाप्रयोजनाल्पायासापि संभवति, किं पुनरपरिमेयानेकविधोच्चावचप्रपञ्चजगद्बिम्बविरचना महाप्रयासा। अत एव लीलापि परास्ता। अल्पायाससाध्या हि सा। न चेयमप्यप्रयोजना, तस्या अपि सुखप्रयोजनवत्त्वात्। तादर्थ्येन वा प्रवृत्तौ तदभावे कृतार्थत्वानुपपत्तेः। परेषां चोपकार्याणामभावेन तदुपकाराया अपि प्रवृत्तेरयोगात्। तस्मात् प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

सृजत्यभ्रान्तचेतनत्वाद्विवक्षितपुरुषवदिति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे पूर्वपक्षसूत्रतात्पर्यमाह-**अन्यथेति**। पादादिसंगतिफले पूर्ववदुन्नेये। सूत्राक्षराणि व्याकुर्वन्नञोऽर्थमाह-**न खल्विति**। तत्र प्रश्नपूर्वकं हेतुमादाय व्याचष्टे-**कुत इति**। भ्रान्तस्याबुद्धिपूर्वकारिणः स्वपरप्रयोजनानुपयोगिन्यपि प्रवृत्तिर्दृष्टेति विशिनष्टि-**बुद्धिपूर्वकारीति**। लीलादौ फलाभावेऽपि प्रवृत्तिर्दृष्टेत्याशंक्य तत्रापि तात्कालिकमुद्देश्यफलाभावेऽपि फलमस्त्येवेति मत्वाऽऽह-**न मन्देति**। या चेतनस्याभ्रान्तस्य प्रवृत्तिः सा फलाभिसंधिपूर्विकेति व्याप्तिमुक्त्वा कैमुतिकन्यायमपिना सूचितं दर्शयति-**किमुतेति**। लीलादेरल्पायाससाध्यत्वेऽपि फलवत्त्वदर्शनान्महायाससाध्यजगतः सृष्टिरफला न श्लिष्टेत्यर्थः। फलाभिसंधिपूर्विका बुद्धिपूर्वकारिप्रवृत्तिरित्यत्र श्रुतिमुपन्यस्यति-**भवति चेति**। प्रवृत्त्याभासत्वाज्जगद्विरचनायां न फलापेक्षेत्याशंक्याऽऽह-**गुरुतरेति**। अस्तु तर्हि फलाभिसंधिपूर्विकैवेयमपि प्रवृत्तिरित्याशंक्य स्वस्य परस्य वा फलमुद्देश्यमिति विकल्प्याऽऽद्ये दोषमाह-**यदीति**। अस्मदादीनां गुरुतरसंरम्भाऽपीयं प्रवृत्तिरीश्वरस्यानायाससाध्या न प्रयोजनपूर्विकेत्याशंक्य ब्रह्म न जगत्कारणं साक्षात्परम्परया वा स्वफलविकलत्वात्तथाभूतलौकिकपुरुषवदित्याह-**प्रयोजनाभावे वेति**। दृष्टान्तेन शङ्कयित्वा दूषयति-**अथेत्यादिना**। बुद्ध्यपराधो विवेक-

त्मापि प्रवर्तिष्यत इत्युच्येत ॥ तथा सति सर्वज्ञत्वं परमात्मनः श्रूयमाणं बाध्येत ॥ तस्मादश्लिष्टा चेतनात्सृष्टिरिति ॥ ३२ ॥

लोकवत्तु लीलाकैवल्यम् ॥ ३३ ॥

तुशब्देनाक्षेपं परिहरति—तथा लोके कस्यचिदाप्तैषणस्य राज्ञो राजामात्यस्य वा व्यतिरिक्तं किञ्चित्प्रयोजनमनभिसन्धाय केवलं लीलारूपाः प्रवृत्तयः क्रीडाविहारेषु भवन्ति ॥ यथा चोच्छ्वासप्रश्वासादयोऽनभिसन्धाय बाह्यं किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव भवन्ति, एवमीश्वरस्याप्यनपेक्ष्य किञ्चित्प्रयोजनान्तरं स्वभावादेव केवलं लीलारूपा प्रवृत्तिर्भविष्यति । न हीश्वरस्य प्रयोजनान्तरं निरूप्यमाणं न्यायतः श्रुतितो

रत्नप्रभा ।

व्यभिचार इति सिद्धान्तसूत्रं व्याचष्टे—**तुशब्देनेति** ॥ **व्यतिरिक्तं** लीलातिरिक्तम् । क्रीडारूपा विहारा येषु रम्यदेशेषु तेष्वित्यर्थः । कदाचिद्राजादीनां लीलाया अपि किञ्चित् फलं सुखोल्लासादिकं सम्भाव्येत । **तथापि** निश्वासादौ प्रेक्षावत्प्रवृत्तित्वमस्ति न तु स्वस्य तत्रोद्देश्यं फलं किञ्चिदस्तीति व्यभिचारस्थलान्तरमाह—**यथा चेति** ॥ प्राणस्य **स्वभावः**—चलत्वं प्रारब्धं वा उच्छ्वासादिहेतुः । ईश्वरस्य **स्वभावः**—कालकर्मसहितमाया । **नन्वीश्वरस्य** जगद्रचनायाः केवललीलात्वं किमित्युच्यते । फलमेव किञ्चित् कल्प्यतां तत्राह—**न हीति** ॥ आप्तकामत्वव्याघातादित्यर्थः । **नन्वीश्वरस्तूष्णीं किमिति** न तिष्ठति । **किमिति**

भामती ।

प्रयोजनवत्तया व्याप्ता तदभावेऽनुपपन्ना ब्रह्मोपादानतां जगतः प्रतिक्षिपतीति प्राप्तम् ॥ ३२ ॥ एवं प्राप्तेऽभिधीयते—**लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्** । भवेदेतदेवं यदि प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः प्रयोजनवत्तया व्याप्ता भवेत् । ततस्तन्निवृत्तौ निवर्तेत, शिंशपात्वमिव वृक्षतानिवृत्तौ, न त्वेतदस्ति, प्रेक्षावतामननुसंहितप्रयोजनानामपि यादृच्छिकीषु क्रियासु प्रवृत्तिदर्शनात् । अन्यथा 'न कुर्वीत वृथा चेष्टाम्' इति धर्मसूत्रकृतां प्रतिषेधो निर्विषयः प्रसज्येत । न चोन्मत्तान् प्रत्येतत्सूत्रमर्थवत्, तेषां तदर्थबोधतदनुष्ठानानुपपत्तेः । अपि चादृष्टहेतुकौत्पत्तिकी श्वासप्रश्वासलक्षणा प्रेक्षावतां क्रिया प्रयोजनानुसंधानमन्तरेण दृष्टा । न चास्यां चेतनस्यापि चैतन्यमनुपयोगि, संप्रसादेऽपि भावादिति युक्तम्, प्राज्ञस्यापि चैतन्याप्रच्युतेः । अन्यथा मृतशरीरेऽपि श्वासप्रश्वासप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा च स्वार्थपरार्थसंपदासादितसमस्तकामानां कृतकृत्यतयाऽनाकुलमनसामकामानामेव लीलामात्रात्सत्यप्यनुनिष्पादिनि प्रयोजने नैव तदुद्देशेन प्रवृत्तिरेवं ब्रह्मणोऽपि

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

वैधुर्यम् । नापि परप्रयोजनोपयोगिनी परस्येश्वरस्य प्रवृत्तिः प्रागुत्पत्तेरनुग्राह्याभावादिति मत्वोपसंहरति—**तस्मादिति** ॥ ३२ ॥ सिद्धान्तयति—**लोकवत्त्विति** । सूत्रं व्याचष्टे—**तुशब्देनेति** । यत्तु साक्षात्परम्परया वा स्वप्रयोजनाभावान्न ब्रह्म जगत्कारणमिति तत्र सुखोल्लासनिमित्तक्रीडायामुच्छ्वासादौ च फलाभिसंध्यभावादनैकान्तिको हेतुरित्याह—**यथेति** । एषणासंपत्तौ संभावितमुदाहरणद्वयमाह—**राज्ञ इति** । व्यतिरिक्तं लीलायाः सकाशादिति यावत् । क्रीडार्था विहारा देशविशेषाः संस्कृतास्तेष्विति यावत् । भवतु वा राजादीनां लीलारूपासु प्रवृत्तिष्वपि किंचिदुद्देश्यं प्रयोजनं तथाऽपि न निश्वासादिषु तथाविधं फलमुपलभ्यमित्यनैकान्तिकत्वतादवस्थ्यमित्याह—**यथा चेति** । दृष्टान्ते स्वभावो देहस्य प्राणादिमत्त्वं दार्ष्टान्तिके तु स्वभावोऽविद्येति द्रष्टव्यम् । अथेश्वरस्य जगद्बिम्बविरचना किमित्यविद्याकृतलीलामात्रत्वेनाफला कल्प्यते फलमेव किंचित्कल्प्यतामित्याशंक्याऽऽप्तकामत्वन्यायविरोधात्परमानन्दत्वश्रुतिविरोधाच्च नैवमित्याह—**न हीति** । ननु लीलादावस्मदादीनामकस्मादेव निवृत्तेरपि दर्शनादीश्वरस्यापि मायामय्यां लीलायां तथा-

वा सम्भवति ॥ न च स्वभावः पर्यनुयोक्तुं शक्यते ॥ यद्यप्यस्माकमियं जगद्बिम्बविरचना गुरुतरसंरम्भेवाभाति । तथापि परमेश्वरस्य लीलैव केवलेयम् । अपरिमितशक्तित्वात् ॥ यदि नाम लोके लीलास्वपि किञ्चित्सूक्ष्मं प्रयोजनमुत्प्रेक्षेत । तथापि नैवात्र किञ्चित्प्रयोजनमुत्प्रेक्षितुं शक्यते । आप्तकामश्रुतेः ॥ नाप्यप्रवृत्तिः, उन्मत्तप्रवृत्तिर्वा । सृष्टिश्रुतेः, सर्वज्ञत्वश्रुतेश्च ॥ न चेयं परमार्थविषया सृष्टिश्रुतिः । अविद्याकल्पितनामरूपव्यवहारगोचरत्वात्, ब्रह्मात्मभावप्रतिपादनपरत्वाच्चेत्येतदपि नैव प्रस्मर्तव्यम् ॥ ३३ ॥ इति प्रयोजनवत्त्वाधिकरणम् ॥ ११ ॥

रत्नप्रभा ।

स्वस्याफलां परेषां दुःखावहां सृष्टिं करोति, तत्राह—**न च स्वभाव इति** ॥ कालकर्मादिसामग्र्यां सत्यां सृष्टेरपरिहार्यत्वादित्यर्थः । **यदुक्तं** गुरुतरायासस्य फलं वाच्यमिति, **तत्र** हेत्वसिद्धिमाह—**यद्यपीत्यादिना** ॥ अल्पप्रवृत्तेरपि फलं वाच्यं लोके तथा दर्शनादित्यादितर्कस्यागमबाधमाह—**यदि नामेति** ॥ सृष्टिश्रुतेरप्रवृत्तिर्नास्ति, सर्वज्ञत्वश्रुतेरुन्मत्तता नास्तीति विभागः स्वप्नसृष्टिवदस्याः सृष्टेर्मायामात्रत्वान्न फलापेक्षेत्याह—**न चेयमिति** ॥ **न च** निष्फलसृष्टिश्रुतीनामानर्थक्यम् । सफलब्रह्म-

भामती ।

जगत्सर्जने प्रवृत्तिर्नानुपपन्ना । दृष्टं च यदल्पबलवीर्यबुद्धीनामशक्यमतिदुष्करं वा तदन्येषामनल्पबलवीर्यबुद्धीनां सुशकमीषत्करं वा । न हि वानरैर्मारुतिप्रभृतिभिर्नगैर्न बद्धो नीरनिधिरगाधो महासत्त्वानाम् । न चैष पार्थेन शिलीमुखैर्न बद्धः । न चायं न पीतः संक्षिप्य चुलुकेन हेलयेव कलशयोनिना महामुनिना । न चाद्यापि न दृश्यन्ते लीलामात्रविनिर्मितानि महाप्रासादप्रमदवनानि श्रीमन्नृगनरेन्द्राणामन्येषां मनसापि दुष्कराणि नरेश्वराणाम् । तस्मादुपपन्नं यदृच्छया वा स्वभावाद्वा लीलया वा जगत्सर्जनं भगवतो महेश्वरस्येति । अपि च नेयं पारमार्थिकी सृष्टिर्येनानुयुज्येत प्रयोजनम्, अपि त्वनाद्यविद्यानिबन्धना । अविद्या च स्वभावत एव कार्योन्मुखी न प्रयोजनमपेक्षते । न हि द्विचन्द्रालातचक्रगन्धर्वनगरादिविभ्रमाः समुद्दिष्टप्रयोजना भवन्ति । न च तत्कार्या विस्मयभयकम्पादयः स्वोत्पत्तौ प्रयोजनमपेक्षन्ते । सा च चैतन्यच्छुरिता जगदुत्पादहेतुरिति चेतनो जगद्योनिराख्यायत इत्याह—**न चेयं परमार्थविषयेति** । अपि च न ब्रह्म जगत्कारणमपि तत्तया विवक्षन्त्यागमा अपि तु जगति ब्रह्मात्मभावम् । तथा च सृष्टेरविवक्षायां तदाश्रयो दोषो निर्विषय एवेत्याशयेनाह—**ब्रह्मात्मभावेति** ॥ ३३ ॥ (११)॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

भावे विनाऽपि सम्यग्ज्ञानं संसारसमुच्छित्तिरिति तत्राऽऽह—**न चेति** । अनिर्वाच्या खल्वविद्या परस्येश्वरस्य स्वभावो लीलेति । चोच्यते, तत्र न प्रातीतिकस्वभावायामनुपपत्तिरवतरतीत्यर्थः । यत्तु जगद्रचनाया गुरुतरसंरम्भत्वाद्भवितव्यं फलेनेति तत्रास्मद्दृष्ट्या वा तस्या गुरुतरसंरम्भत्वमीश्वरदृष्ट्या वेति विकल्प्याऽऽद्ये हेतुसद्भावेऽपि प्रागुक्तश्रुतिन्यायविरोधान्नानुमानप्रवृत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीयं निरस्यति—**यद्यपीत्यादिना** । लीलास्वपि तात्कालिकं फलमुद्दिश्यफलाभावेऽपि भातीत्युक्तमित्याशंक्याऽऽह—**यदीति** । ईश्वरप्रवृत्तिरत्रेत्युक्ता । किंचिदिति स्वकीयं परकीयं वेत्यर्थः । प्रयोजनाभावे चेत्यादिनोक्तं प्रत्याह—**नापीति** । किंच, सृष्टेरविद्यानिबन्धनत्वेनावस्तुत्वाद्गन्धर्वनगरादिभ्रमेष्विव न फलापेक्षेत्याह—**न चेति** । किंच, ब्रह्मात्मत्वधीपरत्वान्न सृष्टौ सृष्टिश्रुतीनां तात्पर्यमतः सृष्टेरविवक्षितत्वात्तदाश्रयो दोषो निर्विषयत्वान्न प्रसरतीत्याह—**ब्रह्मेति** । प्रकृतोपयोगित्वान्न तत्पुनरुक्तिरिति सूचयति—**इत्येतदपीति** ॥३३॥ (११)॥

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ॥ ३४ ॥ (१२) ॥

पुनश्च जगज्जन्मादिहेतुत्वमीश्वरस्याक्षिप्यते स्थूणानिखनन्यायेन-प्रतिज्ञातस्यार्थस्य दृढीकरणाय ॥ नेश्वरो जगतः कारणमुपपद्यते ॥ कुतः ॥ वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गात्-कांश्चिदत्यन्तसुखभाजः करोति देवादीन्, कांश्चिदत्यन्तदुःखभाजः पश्वादीन्, कांश्चिन्मध्यमभोगभाजो मनुष्यादीनित्येवं विषमां सृष्टिं निर्मिमाणस्येश्वरस्य पृथग्जनस्येव रागद्वेषोपपत्तेः श्रुतिस्मृत्यवधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावविलोपः प्रसज्येत ॥ तथा खलजनैरपि जुगुप्सितं निर्घृणत्वमतिक्रूरत्वं दुःखयोगविधानात्सर्वप्रजोपसंहरणाच्च प्रसज्येत ॥ तस्माद्वैषम्यनैर्घृण्यप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमिति॥एवं प्राप्ते

रत्नप्रभा ।

धीशेषत्वेनार्थवत्त्वादित्युक्तं न विस्मर्तव्यमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ (११) ॥ **वैषम्यनैर्घृण्ये नेति** ॥ निर्दोषाद्ब्रह्मणो जगत्सर्गं ब्रुवन् समन्वयो विषयः । स किं "यो विषमकारी स दोषवान्" इति **न्यायेन** विरुध्यते, **न वेति**, सन्देहे पूर्वत्र लीलया, यत्स्रष्टृत्वमुक्तं, तदेव कर्मादिसापेक्षस्य न युक्तम् । अनीश्वरत्वापत्तेः, निरपेक्षत्वे रागादिदोषापत्तेः, इत्याक्षेपसङ्गत्या पूर्वपक्षयति-**पुनश्चेत्यादिना** ॥ ब्रह्मैव जगत्कारणमिति जन्मादिसूत्रे प्रतिज्ञातोऽर्थः । **पृथग्जनः** पामरः । 'निरवद्यं निरञ्जनम्' इति **श्रुतिः**, 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' इति **स्मृतिः** ॥ **स्वच्छत्वादीति** । **आदिपदेन** कूटस्थत्वग्रहः । स्वच्छत्वादिश्चासौ ईश्वरस्वभावश्चेति विग्रहः । निमित्तमनपेक्ष्य विषमकारित्वे वैषम्यादिदोषः स्यान्न त्वनपेक्षत्वमीश्वरस्यास्तीति सिद्धान्तयति-**एवं प्राप्त इत्यादिना** ॥ **न च** सापेक्षत्वे अनीश्वरत्वम्, सेवामपेक्ष्य फलदातरि

भामती ।

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति।अतिरोहितोऽत्र पूर्वः पक्षः । उत्तरस्तूच्यते-उच्चावचमध्यमसुखदुःखभेदवत्प्राणभृत्प्रपञ्चं च सुखदुःखकारणं सुधाविषादि चानेकविधं विरचयतःप्राणभृद्भेदोपात्तपापपुण्यकर्माशयसहायस्यात्रभवतः परमेश्वरस्य न वैषम्यनैर्घृण्ये प्रसज्येते।न हि सभ्यः सभायां नियुक्तो युक्तवादिनं युक्तवाद्यसीति चायुक्तवादिनमयुक्तवाद्यसीति ब्रुवाणः,सभापतिर्वा युक्तवादिनमनुगृह्णन्नयुक्तवादिनं च निगृह्णन्नुरक्तो द्विष्टो वा भवत्यपि तु मध्यस्थ इति वीतरागद्वेष इति चाख्यायते,तद्वदीश्वरः पुण्यकर्माणमनुगृह्णन्नपुण्यकर्माणं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पूर्वसूत्रे मायामय्या लीलया ब्रह्मणः स्रष्टृत्वमादिष्टं संप्रति सैव सापेक्षस्य न संभवत्यनीश्वरत्वप्रसङ्गान्निरपेक्षत्वे रागादिमत्त्वापत्तेरित्याक्षिप्य समाधत्ते-**वैषम्येति** । निरवद्याद्ब्रह्मणो जगत्सर्वं वदन्समन्वयो विषयः स किं यो विषमसृष्टिकारी स सावद्यो ब्रह्म च विषमं सृजतीति न्यायेन विरुध्यते न वेति यथापूर्वं संदेहे पूर्वपक्षमाह-**पुनश्चेति** । पुनराक्षेपस्य फलमाह-**स्थूणेति** । जगतो ब्रह्मैव कारणमिति प्रतिज्ञातोऽर्थस्तद्दृढीकरणमाक्षेपद्वारेणाधिकरणं कृत्यमित्यर्थः । पादादिसंगतिफले पूर्ववदुन्नेये । आक्षेपं विवृण्वन् 'वैषम्यनैर्घृण्ये न' इति सूत्रावयवं पूर्वपक्षे योजयन्नर्थमाह-**नेश्वर इति** । प्रश्नपूर्वकं हेतुं गृहीत्वा प्रथमं वैषम्यप्रसङ्गं प्रकटयति-**कुत इत्यादिना** । देवादीनामेवं वैषम्येऽपि कथमीश्वरस्य वैषम्यमित्याशंक्याऽऽह-**इत्येवमिति** । वैषम्येपि किं स्यादित्याशंक्योक्तम्-**श्रुतीति** । 'निष्कलं निष्क्रियम्' इत्याद्या श्रुतिः 'न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः' । 'बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम्' इत्याद्या च स्मृतिः । स्वच्छत्वादीत्यादिशब्देन निष्क्रियत्वनिष्कलत्वादि गृह्यते । वैषम्यप्रसङ्गं प्रदर्श्य नैर्घृण्यप्रसङ्गं दर्शयति-**तथेति** । ब्रह्म परेषामर्थानर्थहेतुकार्यस्य न कारणं चेतनत्वे सत्यनवद्यत्वाद्विशिष्टपुरुषवदित्यभिप्रेत्योपसंहरति-**तस्मादिति** । पूर्वपक्षमनूद्य सिद्धान्तमवतार्य प्रतिजानीते-**एवं प्राप्त इति** । प्रश्नपूर्वकं हेतुमादत्ते-

ब्रूमः । "वैषम्यनैर्घृण्ये न" ईश्वरस्य प्रसज्येते ॥ कस्मात् ॥ "सापेक्षत्वात्" । यदि हि निरपेक्षः केवल ईश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते, स्यातामेतौ दोषौ वैषम्यं नैर्घृण्यं च ॥ न तु निरपेक्षस्य निर्मातृत्वमस्ति । सापेक्षो हीश्वरो विषमां सृष्टिं निर्मिमीते॥किमपेक्षत इति चेत् ॥ धर्माधर्मावपेक्षत इति वदामः ॥ अतः सृज्यमानप्राणिधर्माधर्मापेक्षा विषमा सृष्टिरिति नायमीश्वरस्यापराधः । ईश्वरस्तु पर्जन्यवद्द्रष्टव्यः । यथा हि पर्जन्यो व्रीहियवादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति,व्रीहियवादिवैषम्ये तु तत्तद्बीजगतान्येवासाधारणानि सामर्थ्यानि कारणानि भवन्ति, एवमीश्वरो देवमनुष्यादिसृष्टौ साधारणं कारणं भवति।देवमनुष्यादिवैषम्ये तु तत्तज्जीवगतान्येवासाधारणानि कर्माणि कारणानि भवन्ति ॥ एवमीश्वरः सापेक्षत्वान्न वैषम्यनैर्घृण्याभ्यां दुष्यति ॥ कथं पुनरवगम्यते । सापेक्ष ईश्वरो नीचमध्यमोत्तमं संसारं निर्मिमीत इति । "तथाहि दर्शयति" श्रुतिः-"एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषत एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्योऽधो निनीषते" [कौषी० ३ । ८] इति ॥ "पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन" [बृ० ४ । ४ । ५] इति च ॥ स्मृतिरपि प्राणिकर्मविशेषा-

रत्नप्रभा ।

गङ्गीश्वरत्वानपायात् । **ननु तर्हि** धर्माधर्माभ्यामेव विचित्रा सृष्टिरस्तु, किमीश्वरेणेत्यत आह-**ईश्वरस्तु पर्जन्यवदिति** ॥ साधारणहेतुसहितस्यैवासाधारणहेतोः कार्यकारित्वान्नेश्वरवैयर्थ्यम् । अन्यथा पर्जन्यवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । **यं** जनम् । **उन्निनीषते** ऊर्द्ध्वं नेतुमिच्छति तं साधु कारयति, एष ईश्वर **इत्यन्वयः** ॥

भामती ।

च निगृह्णन्मध्यस्थ एव नामध्यस्थः । एवं ह्यसावमध्यस्थः स्याद्यद्यकल्याणकारिणमनुगृह्णीयात्कल्याणकारिणं च निगृह्णीयात् । न त्वेतदस्ति । तस्मान्न वैषम्यदोषः । अत एव न नैर्घृण्यमपि संहरतः समस्तान् प्राणभृतः । स हि प्राणभृत्कर्माशयानां वृत्तिनिरोधसमयः, तमतिलंघयन्नयमयुक्तकारी स्यात् । न च कर्मापेक्षायामीश्वरस्य ऐश्वर्यव्याघातः । न हि सेवादिकर्मभेदापेक्षः फलभेदप्रदः प्रभुरप्रभुर्भवति । न च 'एष ह्येव साधु कर्म कारयति यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष **एवासाधु** कर्म कारयति तं यमधो

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

कस्मादिति । व्यतिरेकद्वारा विभजते-**यदि हीति** । नैरपेक्ष्यमेव व्याचष्टे-**केवल इति** । उक्तमेवार्थमन्वयमुखेनान्वाचष्टे-**सापेक्षो हीति** । सापेक्षत्वे सत्यनीश्वरत्वापत्तिरिति विवक्षन्नाक्षिपति-**किमिति** । सेवादिभेदापेक्षया राजादीनां फलदानेऽपि नानीश्वरता दृष्टेति मन्वानः समाधत्ते-**धर्मेति** । सापेक्षत्वे फलं वदन्नुक्तमेव व्यनक्ति-**अत इति** । विषमा सृष्टिर्धर्मादिनिमित्ता चेत्कृतमीश्वरेणेत्याशंक्याऽऽह-**ईश्वरस्त्विति** । दृष्टान्तं विवृणोति-**यथा हीति** । व्रीहियवादिवैषम्यं तर्हि किंकृतमित्याशंक्याऽऽह-**व्रीहीति** । चेतनत्वे सत्यनवद्यत्वादिति हेतुं व्यभिचारयन्दार्ष्टान्तिकमाह-**एवमिति** । सेवादिभेदापेक्षया परेषामर्थानर्थौ कुर्वति राजादावनैकान्तिको हेतुरिति भावः । सापेक्षत्वफलमुपसंहरति-**एवमिति** । तथा चाऽऽगमावधारितस्वच्छत्वादीश्वरस्वभावस्य नैव भङ्गोऽस्तीति भावः । सापेक्षस्येश्वरस्य विषमसृष्टिहेतुत्वे मानं पृच्छति-**कथमिति** । सूत्रावयवेनोत्तरमाह-**तथाहीति** । स्मृतिरपि श्रौतमर्थमनुगृह्णातीत्याह-**स्मृतिरपीति** । न च साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा प्राणिनो नयन्नीश्वरो वैषम्यादिना कथं

पेक्षमेवेश्वरस्यानुग्रहीतृत्वं निग्रहीतृत्वं च दर्शयति "ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्" [भ० गी० ४ । ११] इत्येवञ्जातीयका ॥ ३४ ॥

न कर्माविभागादिति चेन्नाऽनादित्वात् ॥ ३५ ॥

"सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" [छां० ६ । २ । १] इति प्राक्सृष्टेरविभागावधारणान्नास्ति कर्म । यदपेक्ष्य विषमा सृष्टिः स्यात् । सृष्ट्युत्तरकाले हि शरीरादिविभागापेक्षं कर्म, कर्मापेक्षश्च शरीरादिविभाग इतीतरेतराश्रयत्वं प्रसज्येत ॥ अतो विभागादूर्ध्वं कर्मापेक्ष ईश्वरः प्रवर्ततां नाम । प्राक् तु विभागाद्वैचित्र्यनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात्तुल्यैवाद्या सृष्टिः प्राप्नोतीति चेत् ॥ नैष दोषः ॥ अनादित्वात् संसारस्य । भवेदेष दोषो यद्यादिमान्संसारः स्यात् । अनादौ तु संसारे बीजांकुरवद्धेतुहेतुमद्भावेन कर्मणः सर्गवैषम्यस्य च प्रवृत्तिर्न विरुध्यते॥३५॥

रत्नप्रभा ।

न च कञ्चिज्जनं साधु, कञ्चिदसाधु कर्म कारयतो वैषम्यं तदवस्थमिति **वाच्यम्** । अनादिपूर्वार्जितसाध्वसाधुवासनया स्वभावेन जनस्य तत्तत्कर्मसु प्रवृत्तावीश्वरस्य साधारणहेतुत्वात् । अतोऽनवद्य ईश्वर इति भावः ॥ ३४ ॥ प्रथमसर्गस्य वैषम्यहेतुकर्माभावादेकरूपत्वं स्यात्, **तथा** तदुत्तरकल्पानामपीत्याक्षिप्य समाधत्ते सूत्रकारः—**न कर्मेति** ॥ प्रथमसृष्टेः पश्चाद्भाविकर्मकृतं वैषम्यमित्याशंक्यान्योन्याश्रयमाह—**सृष्ट्युत्तरेति** ॥ **आद्या सृष्टिरिति**—उपलक्षणम् । आदावेकरूपत्वे मध्ये विषमकर्मोत्पत्तौ हेत्वभावेनोत्तरसृष्टानामपि तुल्य-

भामती ।

निनीषते' इति श्रुतेरीश्वर एष द्वेषपक्षपाताभ्यां साध्वसाधुनी कर्मणी कारयित्वा स्वर्गं नरकं वा लोकं नयति, तस्माद्वैषम्यदोषप्रसङ्गान्नेश्वरः कारणमिति वाच्यम्, विरोधात् । यस्मात् कर्म कारयित्वेश्वरः प्राणिनः सुखदुःखिनः सृजति इति श्रुतेरवगम्यते, तस्मान्न सृजतीति विरुद्धमभिधीयते । न च वैषम्यमात्रमत्र ब्रूमो न त्वीश्वरकारणत्वं व्यासेधाम इति वक्तव्यम् । किमतो यद्येवम् । तस्मादीश्वरस्य सवासनक्लेशपरामर्शमभिवदन्तीनां भूयसीनां श्रुतीनामनुग्रहायोन्निनीषतेऽधो निनीषत इत्येतदपि तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासवशात्प्राणिन इत्येवं नेयम् । यथाहुः—'जन्मजन्म यदभ्यस्तं दानमध्ययनं तपः । तेनैवाभ्यासयोगेन तच्चैवाभ्यसते नरः ॥' इति । अभ्युपेत्य च सृष्टेस्तात्त्विकत्वमिदमुक्तम् । अनिर्वाच्या तु सृष्टिरिति न प्रस्मर्तव्यमत्रापि । तथा च मायाकारस्येवाङ्गसाकल्यवैकल्यभेदेन विचित्रान् प्राणिनो दर्शयतो न वैषम्यदोषः, सहसा संहरतो वा न नैर्घृण्यम्, एवमस्यापि भगवतो विविधविचित्रप्रपञ्चमनिर्वाच्यं विश्वं दर्शयतः संहरतश्च स्वभावाद्वा लीलया वा न कश्चिद्दोषः ॥ ३४ ॥ इति स्थिते शङ्कापरिहारपरं सूत्रम्—**न कर्माविभागादिति चेन्नानादित्वात्** । शङ्कोत्तरे अतिरोहितार्थेन भाष्यग्रन्थेन व्याख्याते ॥ ३५ ॥

आनन्दगिरीय—न्यायनिर्णयः ।

न दुष्यतीति वाच्यम् । तज्जातीयपूर्वकर्माभ्यासात्तत्र प्रवृत्तानामेवेश्वरस्य प्रवर्तकत्वान्मायाविवच्च तस्य मायामयसृष्टिहेतोर्वैषम्यादिप्रसङ्गाभावादिति भावः ॥ ३४ ॥ सापेक्षत्वमाक्षिप्य समाधत्ते—**न कर्मेति** । चोद्यं व्याकुर्वन्प्राचीनं पराचीनं वा कर्मापेक्षमाणमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति—**सदेवेति** । द्वितीयं निरस्यति—**सृष्टीति** । पराचीनं हि कर्म प्रथमसृष्टेश्चरमसृष्टेर्वा हेतुरिति विकल्प्याद्ये परस्पराश्रयत्वमुक्त्वा द्वितीयं प्रत्याह—**अत इति** । देवादिवैचित्र्यादूर्ध्वं कर्मवैचित्र्ये सति तदपेक्षयेश्वरस्य प्राणिषु सुखादिवैचित्र्यनिर्मातृत्वेऽपि प्राथमिकविचित्रसृष्टिहेत्वभावात्तदैकरूप्यं स्यादित्यर्थः । सूत्रावयवं व्याकुर्वन्नुत्तरमाह—**नैष दोष इति** । तदेव स्फोरयति—**भवेदित्यादिना** । सृष्टैरैकरूप्यं संसारस्य सादित्वेन नानाहेत्वभावाद्-

कथं पुनरवगम्यतेऽनादिरेष संसार इति । अत उत्तरं पठति-

उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च ॥ ३६ ॥

उपपद्यते च संसारस्यानादित्वम् । आदिमत्त्वे हि संसारस्याकस्मादुद्भूतेर्मुक्तानामपि पुनः संसारोद्भूतिप्रसङ्गोऽकृताभ्यागमप्रसंगश्च ॥ सुखदुःखादिवैषम्यस्य निर्निमित्तत्वात् । न चेश्वरो वैषम्यहेतुरित्युक्तम् ॥ न चाविद्या केवला वैषम्यस्य कारणम् । एकरूपत्वात् ॥ रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यात् ॥ न च कर्मान्तरेण

रत्नप्रभा ।

त्वस्य दुर्वारत्वादिति द्रष्टव्यम् । परिहारः सुगमः ॥ ३५ ॥ प्रथमसर्गः कश्चिन्नास्तीत्यत्र प्रमाणं पृच्छति-**कथं पुनरिति** ॥ उपपत्तिसहितश्रुत्यादिकं प्रमाणमिति सूत्रव्याख्यया दर्शयति-**उपपद्यते इति** ॥ हेतुं विनैव सर्गाङ्गीकारे ज्ञानकर्मकाण्डवैयर्थ्यं स्यादित्यर्थः । ननु सुखादिवैषम्ये ईश्वरोऽविद्या वा हेतुरस्त्वित्याशंक्य क्रमेण दूषयति-**न चेश्वर इत्यादिना** ॥ कस्तर्हि हेतुः, तत्राह-**रागादीति** ॥ रागद्वेषमोहाः **क्लेशाः**, तेषां वासनाभिराक्षिप्तानि कर्माणि धर्माधर्मव्यामिश्ररूपाणि, तदपेक्षा त्वविद्या सुखादिसर्गवैचित्र्यहेतुः । तस्मादविद्यासहकारित्वेन क्लेशकर्मणामनादिप्रवाहोऽङ्गीकर्तव्य इति भावः । किंच सृष्टेः सादित्वे प्रथमशरीरस्योत्पत्तिर्न सम्भवति हेत्वभावात् । **न च** कर्म हेतुः । शरीरात्

भामती ।

अनादित्वादिति सिद्धवदुक्तं, तत्साधनार्थं सूत्रम्-**उपपद्यते चाप्युपलभ्यते च** । कृते कर्मणि पुण्ये पापे वा तत्फलं भोक्तारमध्यागच्छेत्, तथा च विधिनिषेधशास्त्रमनर्थकं भवेत् प्रवृत्तिनिवृत्त्यभावादिति । मोक्षशास्त्रस्य चोक्तमानर्थक्यम् । **न चाविद्या केवलेति** लयाभिप्रायम् । विक्षेपलक्षणाऽविद्यासंस्कारस्तु कार्यत्वात्स्वोत्पत्तौ पूर्वं विक्षेपमपेक्षते, विक्षेपश्च मिथ्याप्रत्ययो मोहापरनामा पुण्यापुण्यप्रवृत्तिहेतुभूतरागद्वेषनिदानं, स च रागादिभिः सहितः स्वकार्यैर्न शरीरं सुखदुःखभोगायतनमन्तरेण संभवति । न च रागद्वेषान्तरेण कर्म । न च भोगसहितं मोहमन्तरेण रागद्वेषौ, न च पूर्वशरीरमन्तरेण मोहादिरिति पूर्वपूर्वशरीरापेक्षो मोहादिरेवं पूर्वपूर्वमोहाद्यपेक्षं पूर्वपूर्वशरीरमित्यनादितैवात्र भगवती चित्तमनाकुलयति । तदेतदाह-**रागादिक्लेशवासनाक्षिप्तकर्मापेक्षा त्वविद्या वैषम्यकरी स्यादिति** । रागद्वेषमोहा रागादयस्त एव हि पुरुषं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

वति । तस्य त्वनादित्वे पूर्वपूर्वकर्मवैचित्र्यवशादुत्तरोत्तरविचित्रसृष्टिसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ सिद्धवदुक्तस्य संसारानादित्वस्य समर्थनार्थमुत्तरसूत्रमुत्थापयति-**कथमिति** । सूत्रं व्याकरोति-**उपपद्यते चेति** । उपपत्तिमेव मोक्षकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तिलक्षणां विवृणोति-**आदिमत्त्व इति** । अन्यथा कर्मकाण्डप्रामाण्यानुपपत्तेश्च संसारस्यानादित्वमादेयमित्याह-**अकृतेति** । अननुष्ठिते कर्मणि फलप्राप्तौ विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यमिति भावः । सुखादिवैषम्यस्य कर्मनिमित्तत्वाभावेऽपि निमित्तान्तरं भविष्यतीति चेत्तत्किमीश्वरः किं वाऽविद्याऽथ वा शरीरमिति विकल्प्याऽऽद्यं दूषयति-**न चेति** । उक्तमीश्वरस्तु पर्जन्यवदित्यादाविति शेषः । द्वितीयेऽपि केवलाविद्या वैषम्यहेतुरुत रागाद्यपेक्षेति विकल्प्याऽऽद्यं प्रत्याह-**न चाविद्येति** । स्वापादावदर्शनादिति भावः । कल्पान्तरे संसारस्यानादित्वं दुर्वारमिति मत्वाऽऽह-**रागादीति** । रागद्वेषमोहा रागादयस्ते च पुरुषं दुःखादिभिः क्लिश्यन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तं धर्मादिलक्षणं कर्म तदपेक्षाऽविद्या स्वाश्रये सुखादिवैषम्यं करोत्यविद्या खल्वनादिरनिर्वाच्या चिन्मात्रे प्रतीचि वर्तमाना तत्र भ्रान्तिमुपनयति । सा च शोभनाशोभनाध्यासरूपा रागद्वेषद्वारा पुण्यापुण्ये निर्वर्तयति । ते च विचित्रे सुखदुःखे संचिनुत इत्यनाद्यविद्यायाः परम्परया वैषम्यहेतुत्वे संसारस्यानादित्वमावश्यकमुक्तविभ्रमादेरेव संसारत्वात्तस्य च प्रवाहरूपेणानादित्वादिति भावः । तृतीयं निरस्यति-**न चेति** ।

शरीरं सम्भवति ॥ न च शरीरमन्तरेण कर्म सम्भवतीतीतरेतराश्रयत्वप्रसंगः ॥ अनादित्वे तु बीजांकुरन्यायेनोपपत्तेर्न कश्चिद्दोषो भवति ॥ उपलभ्यते च संसारस्यानादित्वं श्रुतिस्मृत्योः । श्रुतौ तावद्–"अनेन जीवेनात्मना" [छां० ६ । ३ ।२] इति सर्गप्रमुखे शारीरमात्मानं जीवशब्देन प्राणधारणनिमित्तेनाभिलपन्ननादिस्संसार इति दर्शयति । आदिमत्त्वे तु ततः प्रागनवधारितः प्राणस्सन्कथं प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन सर्गप्रमुखेऽभिलप्येत ॥ न च धारयिष्यतीत्यतोऽभिलप्येत ॥ अनागताद्धि सम्बन्धादतीतः सम्बन्धो बलीयान् भवति । अभिनिष्पन्नत्वात् ॥ "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्" [महानारा० ५ । ७] इति च मन्त्रवर्णः पूर्वकल्पसद्भावं दर्शयति ॥ स्मृतावप्यनादित्वं संसारस्योपलभ्यते–"न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो

रत्नप्रभा ।

प्राक् कर्मासम्भवात् । तस्मात्कर्मशरीरयोरन्योन्याश्रयपरिहाराय सर्वैरेव वादिभिः संसारस्यानादित्वमङ्गीकार्यमित्याह–**न चेति** ॥ स्वर्गप्रमुखे सृष्ट्यादौ प्राग्धारितप्राणोऽपि सन् प्रत्यगात्मभाविधारणनिमित्तेन जीवशब्देनोच्यतामित्यत्राह–**न च धारयिष्यतीति** ॥ "गृहस्थः सदृशीं भार्यामुपेयाद्" इत्यादावगत्या भाविवृत्त्याश्रयणमिति भावः । अस्य संसारवृक्षस्य स्वरूपं सत्यं मिथ्या वेत्युपदेशं विना नोपलभ्यते । ज्ञानं विनान्तोऽपि नास्ति । **नाप्या**दिरुपलभ्यते । असत्वादेव न च सम्प्रतिष्ठा मध्ये स्थितिः । दृष्टनष्टस्वरूपत्वादिति गीतावाक्यार्थः । संसारस्यानादित्वेऽपि मिथ्यात्वाद् "एकमेवाद्वितीयम्"

भामती ।

संसारदुःखमनुभाव्य क्लेशयन्तीति क्लेशास्तेषां वासनाः कर्मप्रवृत्त्यनुगुणास्ताभिराक्षिप्तानि प्रवर्तितानि कर्माणि तदपेक्षा लयलक्षणा अविद्या ! स्यादेतत् । भविष्यतापि व्यपदेशो दृष्टो यथा 'पुरोडाशकपालेन तुषानुपवपति' इति । अत आह–**न च धारयिष्यतीत्यत इति** । तदेवमनादित्वे सिद्धे 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्' इति प्राक् सृष्टेरविभागावधारणं समुदाचरद्रूपरागादिनिषेधपरं न पुनरेतान्प्रसु-

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

अस्तु तर्हि कर्मनिबन्धनं शरीरं वैषम्यकारणं तत्राऽऽह–**न च शरीरमिति** । कथं तर्हि परस्पराश्रयत्वं परिहर्तुं पार्यते तत्राऽऽह–**अनादित्वे त्विति** । उपपत्तेर्हेतुफलभावस्येति शेषः । संसारस्यानादित्वसाधनमुपपत्तिरनुग्राह्यमानाभावे न तदुपपादयितुमलमित्याशंक्य सूत्रावयवं व्याकरोति–**उपलभ्यते चेति** । संसारोऽनादिरित्येवंवादिन्यौ श्रुतिस्मृती नैव दृश्येते तत्कथमिदमीदृशमित्याशंक्य श्रौतं लिङ्गं संसारस्यानादित्वसाधकमादर्शयति–**श्रुतौ तावदिति** । शारीरस्याऽऽत्मनः सर्गप्रमुखे प्राणधारणनिमित्तेन जीवशब्देन परदेवतायाः परामृश्यमानत्वेऽपि कुतः संसारस्यानादित्वमित्याशंक्याऽऽह–**आदिमत्त्वे त्विति** । प्रागनवधारितप्राणः सन्नात्मा शारीर इति शेषः । ननु भाविनीं वृत्तिमाश्रित्याऽऽत्मनि जीवशब्दः 'गृहस्थः सदृशीं भार्याम्' इतिवद्भविष्यति नेत्याह–**न चेति** । संसारस्यानादित्वे श्रौतं लिङ्गान्तरमाह–**सूर्येति** । श्रुतौ स्मृतौ चोपलभ्यते संसारस्यानादित्वमिति प्रतिज्ञाय श्रौतमुपलम्भमुपदर्श्य स्मार्तमुपलम्भमुपदर्शयति–**स्मृताविति** । अस्य संसारवृक्षस्य परिकल्पितस्य रूपं पारमार्थिकमधिष्ठानं परं ब्रह्म तत्त्वं घटादिवत्प्राकृतैर्व्यवहारभूमौ नोपलभ्यते । न चान्तोऽवसानमन्तरेण ब्रह्मविद्यामस्य दृश्यते । आदिश्चास्य त्वादेवास्य नावसीयते । संप्रतिष्ठा मध्यं चास्य न प्रतिभाति । अनिर्वाच्यत्वादित्यर्थः । श्रुतिस्मृतिसिद्धेऽ

न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा" [भ० गी० १५। ३] इति ॥ पुराणे चातीतानामनागतानां च कल्पानां न परिमाणमस्तीति स्थापितम् ॥ ३६ ॥
वैषम्यनैर्घृण्याधिकरणम् ॥ १२ ॥

सर्वधर्मोपपत्तेश्च ॥ ३७ ॥ (१२) ॥

इति वैयासिक्यां शारीरकमीमांसायां द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥

चेतनं ब्रह्म जगतः कारणं प्रकृतिश्चेत्यस्मिन्नवधारिते वेदार्थे परैरुपक्षिप्तान्विलक्षणत्वादीन्दोषान्पर्यहार्षीदाचार्यः ॥ इदानीं परपक्षप्रतिषेधप्रधानं प्रकरणं प्रारिप्समानस्स्वपक्षपरिग्रहप्रधानं प्रकरणमुपसंहरति ॥ यस्मादस्मिन्ब्रह्मणि कारणे परिगृह्यमाणे प्रदर्शितेन प्रकारेण सर्वे कारणधर्मा उपपद्यन्ते सर्वज्ञं सर्वशक्ति—

रत्नप्रभा ।

छां० ६ । २ । १] इत्यवधारणमुपपन्नम् । तस्मान्निरवद्ये ब्रह्मणि समन्वयाविरोध इति सिद्धम् ॥ ॥ ३६ ॥ (१२) ॥ **सर्वधर्मोपपत्तेश्च** । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिवेदान्तसमन्वयो विषयः स किं निर्गुणं तन्नोपादानं यथा रूपमिति न्यायेन विरुध्यते न वेति सन्देहे भवत्वीश्वरस्य विषमसृष्टिनिमित्तत्वम् । तत्प्रयोजकस्य कर्मणः सत्त्वान्न तूपादानत्वम् । तद्व्यापकस्य सगुणत्वस्याभावादिति प्रत्युदाहरणेन प्राप्ते सिद्धान्तसूत्रतात्पर्यमाह—**चेतनमिति** ॥ विवर्तोपादानत्वं निर्गुणस्याप्यविरुद्धम् । अज्ञानस्य भ्रमाधिष्ठानत्वप्रयोजकस्य सत्त्वात् । सगुणत्वं त्वव्यापकम् । शब्दादिदिगुणेषु नित्यत्वादिभ्रमदर्शनादिति भावः । **यद्यपि** सर्वज्ञत्वं सर्वशक्तित्वं च लोके कारणधर्मत्वेनाप्रसिद्धम् । **तथापि** यो यस्य कर्ता स तस्य सर्वस्य ज्ञाता शक्तश्चेति प्रसिद्धम् । ईश्वरस्यापि सर्वकर्तृत्वश्रवणात् प्रसिद्ध्यनुसारेणार्थान्निरतिशयसर्वज्ञत्वं, सर्वशक्तित्वं च,—सिध्यतीत्यभिसन्धायाह—**सर्वज्ञं सर्वशक्तीति** ॥

भामती ।

सामर्थ्यमाक्षरोतीति सर्वमवदातम्॥३६॥(१२)॥ **सर्वधर्मोपपत्तेश्च** । अत्र **सर्वज्ञमिति** दृश्यते सर्वस्य चेतनाधिष्ठितस्यैव लोके प्रवृत्तिरिति लोकानुसारो दर्शितः । **सर्वशक्तीति** । सर्वस्य जगत उपादानकारणं

आनन्दगिरीय-न्यायनिर्णयः ।

पौराणिकीं संमतिमाह—**पुराणे चेति** ॥ ३६ ॥ (१२) ॥ पूर्वाधिकरणे कर्मवशादीश्वरस्य विषमसृष्टिरुक्तमुक्तं तथाऽपि तस्य सगुणत्वमुपादानत्वान्मृदादिवदित्याशंक्याऽऽह—**सर्वधर्मेति** । निर्गुणस्य ब्रह्मणो जगदुपादानत्ववादिसमन्वयो विषयः, स किं यन्निर्गुणं न तदुपादानं यथा गन्ध इति न्यायेन विरुध्यते न वेति पूर्ववदेव संदेहे वृत्तमनूद्य संगतिमाह—**चेतनमित्यादिना** । निर्गुणस्य गन्धवदुपादानत्वायोगाद्ब्रह्मणः सगुणत्वे मृदादिवदुपादानत्वेन प्राप्ते विवर्ताधिष्ठानत्वस्यात्रोपादानत्वात्तस्य च निर्गुणेऽपि जात्यादावनित्यत्वाद्यारोपवदविरोधाद्युक्तं निर्गुणस्यापि ब्रह्मणो जगदुपादानत्वमिति राद्धान्तमभिसंधाय सूत्राक्षराणि व्याचष्टे—**यस्मादिति** । पादादिसंगतिचतुष्टयं फलं च पूर्वोत्तरपक्षयोर्यथापूर्वमवधेयम् । यद्यपि लोके सर्वज्ञत्वं कस्यचित्कारणस्य धर्मो न दृश्यते तथाऽपि कुलालादौ मृदादिप्रेरकत्वदर्शनाद्ब्रह्मण्यपि नियन्तरि तेन भवितव्यं तस्य सर्वप्रेरकत्वस्य श्रौतत्वादर्थादेव सर्वज्ञत्वसिद्धिरित्याह—**सर्वज्ञमिति** । एवं ब्रह्मणि सर्वशक्तिमत्त्वमपि शक्यमुपपादयितुमिति मत्वाऽऽह—**सर्वशक्तीति** । तेनोपादानत्वमुपपादितं सर्व-

महामायं च ब्रह्मेति ॥ तस्मादनतिशङ्कनीयमिदमौपनिषदं दर्शनम् ॥ २ ॥ १ ॥ ३७ ॥ इति सर्वधर्मोपपत्त्यधिकरणम् ॥ १३ ॥

इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणपरमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोविन्दपूज्यपादशिष्यश्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमच्छारीरकमीमांसादर्शनभाष्ये सांख्ययोगकाणादादिभिस्तत्तर्कैश्च विरोधपरिहारो नाम द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

रत्नप्रभा ।

महामायमिति । कर्तृत्वोपादानत्वकथने सर्वशंकापङ्कक्षालनायोक्तम् । तस्मादौपनिषदसिद्धान्ते न कश्चिद् इति सिद्धम् ॥ ३७ ॥ २ ॥ १ ॥ (१३) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमद्गोपालसरस्वतीपूज्यपादशिष्यश्रीगोविन्दानन्दभगवत्पादकृतौ शारीरकमीमांसादर्शनभाष्यव्याख्यायां (भाष्य) रत्नप्रभायां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

भामती ।

निमित्तकारणं चेत्युपपादितम् । **महामायमिति** । सर्वानुपपत्तिशङ्का परास्ता । तस्माज्जगत्कारणं ब्र सिद्धम् ॥ ३७ ॥ (१३) ॥

इति श्रीवाचस्पतिमिश्रविरचिते भगवत्पादशारीरकभाष्यविभागे भामत्यां द्वितीयस्याध्यायस्य प्रथमः पादः ॥ २ ॥ १ ॥

आनन्दगिरीय–न्यायनिर्णयः ।

ज्ञत्वेन निमित्तत्वमिति भेदः । निर्गुणत्वादिप्रयुक्तसर्वानुपपत्तिशङ्कोपशान्तये विशिनष्टि—**महामायं च** एतेन ब्रह्मण्यनवच्छिन्नं मायाविद्यादिशब्दितमनिर्वाच्यमज्ञानं कारणत्वादिसर्वव्यवहारनिर्वाहकमस्तीत्युक्तम् यस्मादित्यस्यापेक्षितं पूरयन्वादार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । स्मृतिन्यायविरोधः समन्वयस्य नास्ति सिद्धमिति वक्तुमितिशब्दः ॥ ३७ ॥ (१३) ॥

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीशुद्धानन्दपूज्यपादशिष्यभगवदानन्दगिरि (ज्ञान) विरचिते श्रीमच्छारीरकभाष्यन्यायनिर्णये द्वितीयाध्यायस्य प्रथमः पादः समाप्तः ॥ २ ॥ १ ॥

॥ इति द्वितीयाध्यायस्य सांख्ययोगकाणादादिभिस्तत्तर्कैश्च विरोधपरिहाराख्यः प्रथमः पादः ॥

सर्वेषा पर

चे

न

व

ना

हा